

Crisia

Vol. LII, Supliment nr. 1, 2022

**150 DE ANI
DE MUZEOGRAFIE
ORĂDEANĂ**

Coordonatori:

Gabriel Moisa • Aurel Chiriac

Colectiv redacțional:

**Gruia Fazecaș • Florina Ciure • Corina Toma • Ioan Goman
Cornel Abrudan • Ioan Ciorba • Florian Heredea**

Editura Muzeului Țării Crișurilor
Oradea, 2023

Director	Prof. univ. dr. Gabriel Moisa
Editor	Dr. Florina Ciure
Redactor-șef	Dr. Ioan Ciorba
Editor executiv	Dr. Gruia Fazecaș
Secretar de redacție	Dr. Cristian Culiciu
Membri	CS II dr. Doru Marta, drd. Tiberiu Ciorba

Consiliu științific:

Academician Prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Academician Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Membriu corespondent al Academiei Române Prof. univ. dr. Ioan Bolovan, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, Institutul de Istorie „George Barițiu”

Prof. univ. dr. Cesare Alzati, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano

Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Prof. univ. dr. Gianfranco Giraudo, Universitatea Ca’Foscari, Veneția

Prof. univ. dr. Francesco Leoncini, Universitatea Ca’Foscari, Veneția

Prof. univ. dr. Adriano Papo, Universitatea din Udine

Prof. univ. dr. Doru Radosav, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

C.S. I. dr. Florin Gogâltan, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca

Dr. Matteo Taufer, Universitatea din Leipzig

Dr. György Feiszt, Vas County Archives of Szombathely

Dr. Gizella Nemeth, Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Trieste)

Orice corespondență se va
adresa/ Toute correspondance
sera envoyée à l’adresse/ Please
send any mail to the following
address/ Richten sie bitte jedwelche
korrespondenz an die adresse

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR – COMPLEX MUZEAL
410087 ORADEA
Str. Armatei Române nr.1/A
ROMÂNIA
Tel: 0259 706 101, Fax: 0259 479 918
Email: crisia@mtariicrisurilor.ro

ISSN: 1016 – 2798

Fondator: Sever Dumitrașcu (1971)

@ Copyright by Muzeul Țării Crișurilor – Complex muzeal

Punctele de vedere exprimate în materialele publicate aparțin în exclusivitate autorilor

CUPRINS

GABRIEL MOISA, AUREL CHIRIAC, 150 de ani de istorie muzeală la Oradea	11
--	-----------

ARHEOLOGIE

MARIAN LIE, CRISTINA CORDOȘ, Possible functionalities of a Bronze Age clay object from Toboliu (Bihar County)	17
GRUIA FAZECAȘ, DEMJÉN ANDREA, FLORIN GOGÂLTAN, The archaeological “Way of the water”. Bronze- and Middle Ages site of Sântion “Dealul Mănăstirii”, Bihar County ..	23
GEORGETA EL SUSI, MOLNÁR ZSOLT, Studiu arheozoologic asupra resturilor de faună de la Carei-Bobald, Archeozoological study on the faunal remains from Carei-Bobald	35
GYURKA ORSOLYA, MOLNÁR ZSOLT, Schimbările peisajului cultural la începutul Epocii Bronzului târziu în nord-vestul României. Un studiu comparativ, The changes of the cultural landscape at the beginning of the Late Bronze Age in northwestern Romania. A comparative study	58
VICTOR SAVA, FLORIN GOGÂLTAN, Material evidence of violent armed conflicts in the Bronze Age of the Lower Mureș	92
DORU MARTA, F. PORSZTNER KITTI, KATÓCZ ZOLTÁN, Descoperiri arheologice medievale din Oradea – „Târgul de Vineri”, Middle Age discoveries from Oradea – “Târgul de Vineri”	121
CĂLIN GHEMIȘ, Săcueni – Cetatea Zolyomi/Zolyomi vár – istorie și arheologie, Săcueni – Zolyomi Citadel/Zolyomi var – history and archaeology	129

ISTORIE

ION ALEXANDRU MIZGAN, Papalitatea și „războiul sfânt” în preajma declanșării cruciadelor (secolul al XI-lea), The papacy and the “holy war” around the opening of the crusades (eleventh century)	143
ALEXANDRU SIMON, Alumnul Ioan Filipec și principii săi: despre cariera unui episcop al Oradei din vremea regilor Matia Corvin și Vladislav al II-lea Jagiello, The alumnus John Filipec and his principes: on the career of a bishop of Oradea in the time of the kings Matthias Corvinus and Wladislaw II Jagiello	153
GIZELLA NEMETH, ADRIANO PAPO, Il processo per la “morte violenta” del cardinale e vescovo oradiense frate Giorgio Martinuzzi, The trial for the “violent death” of the cardinal and bishop of Oradea friar George Martinuzzi	164
FLORIN NICOLAE ARDELEAN, La frontiera de vest a Transilvaniei: Ferenc Némethi și evoluția conflictului transilvano-habsburgic între 1557-1565, On the western frontier of Transylvania: Ferenc Némethi and the evolution of the Transylvanian-Habsburg conflict between 1557-1565	177

DIANA IANCU , <i>Un document tipărit la Nürnberg despre cucerirea cetății Oradea de către habsburgi – 1692</i> , A document printed in Nürnberg about the conquest of the Oradea fortress by the Habsburgs – 1692.....	184
FLORINA CIURE , <i>Il Corriere ordinario – o importantă sursă documentară pentru istoria spațiului românesc la cumpăna sec. XVII-XVIII, Il Corriere ordinario – an important documentary source for the history of the Romanian space in the 17th-18th centuries</i>	189
GABRIEL-VIRGIL RUSU , <i>Elemente de proto-criminalistică. Utilizarea semnăntelor în activitatea de urmărire a răufăcătorilor în Transilvania secolelor XVII-XIX, Elements of proto-forensics. The use of signatures in pursuit of outlaws in Transylvania of the 17th-19th centuries</i>	198
CRISTIAN APATI , <i>Sate și preoți ortodocși din Bihor. Date noi privind anii '70 ai secolului al XVIII-lea, Villages and orthodox priests from Bihor. New data regarding the 70s of the 18th century</i>	203
SORIN ȘIPOȘ, COSMIN PATCA , <i>Gospodăria țărănească din așezările de pe Valea Bistrei (Comitatul Bihor), secolele XVIII – prima jumătate a secolului XX, The peasant household from the settlements on Valea Bistrei (Bihor County), 18th century – first half of the 20th century</i>	213
LIVIU BORDAȘ , <i>Geografie și enciclopedism. Revizitându-l pe Gheorghe Lazăr, Geography and encyclopaedicism. Revisiting Gheorghe Lazăr</i>	223
BODO EDITH , <i>Oradea-Subcetate în reprezentările cartografice (sec. XVIII – prima jumătate a sec. al XIX-lea), Oradea-Subcetate in cartographic representations (18th century – the beginning of the 19th century)</i>	233
IOAN CIORBA , <i>Vizita lui Francisc Iosif I la Oradea din anul 1857 și pregătirile din mediul ortodox, Francis Joseph I's visit to Oradea in 1857 and preparations from the Orthodox environment</i>	241
ION EREMIA , <i>Patrimoniul cultural al Basarabiei pe paginile anuarului Însemnări ale Societății de istorie și antichități din Odesa, Cultural Heritage of Bessarabia on the pages of the Notes of the Society of History and Antiquities of Odessa yearbook</i>	254
ION GUMENĂI , <i>Lavra Neamțului și Mănăstirea Noul Neamț: interferențe spiritual-culturale, Lavra Neamțului and Noul Neamț Monastery: spiritual-cultural interferences</i>	266
GABRIELA ENEA ELEKES , <i>Relațiile lui Iosif Vulcan în cercurile literare maghiare. Rolul revistei „Familia” în receptarea timpurie a poeziilor eminesciene în Transilvania, Iosif Vulcan's relations in Hungarian literary circles. The role of the “Familia” magazine in the early reception of Eminesian poems in Transylvania</i>	275
VIOREL CÂMPEAN , <i>Familia Șorban (Șerban). Contribuții documentare, Șorban (Șerban) Family. Documentary contributions</i>	281
FELICIA ANETA OARCEA , <i>Nobilimea românească din părțile Aradului între identitate și uitare, The Romanian nobility from Arad area between identity and oblivion</i>	288
MARTA CORDEA , <i>Destine. Emilia Marietta Antal, o descendentă a vestitelor familii Antal și Borbola, Destinies. Emilia Marietta Antal, a descendent of the famous Antal and Borobola families</i>	295

SILVIU SANA , <i>Vasile Lucaciu – părinte, soț și tată. Aspecte privind originea și familia marelui tribun național</i> , Vasile Lucaciu – priest, husband, and father. Testimonies and evocations about the origin and family of the great national tribune	303
RĂZVAN MIHAI NEAGU , <i>Considerații privind viața și activitatea unui remarcabil intelectual al bisericii greco-catolice, Zenovie Pâclișanu (1886-1957)</i> , Considerations regarding the life and activity of a remarkable intellectual of the Greek Catholic Church, Zenovie Pâclișanu (1886-1957)	307
FLORIN DOBREI , <i>Preotul profesor Teodor Botiș (1873-1940) – întregiri biografice</i> , Priest professor Teodor Botiș (1873-1940) – biographical additions	314
LAURA DUMITRANA RATH BOȘCA , <i>Tiberiu Moșoiu conferențiar, membru activ în cadrul Ateneului Român, filiala Oradea</i> , Lecturer Tiberiu Moșoiu, active member of the Romanian Athenaeum, Branch of Oradea	326
VERONICA TURCUȘ, ȘERBAN TURCUȘ , <i>Un biograf mai puțin cunoscut al lui Avram Iancu – Nicolae Buta</i> , A lesser known biographer of Avram Iancu – Nicolae Buta	332
MARIUS CÂMPEANU , <i>Participarea românilor din localitățile Ciocotiș și Fânațe (județul Maramureș) la Primul Război Mondial</i> , Romanians from the Ciocotiș and Fânațe villages (Maramureș County) that participated in the First World War	347
TÓTÓS ÁRON , <i>Inamicul din interior: sexul militarizat în timpul Primului Război Mondial</i> , The enemy from the interior: militarized sex during the First World War	360
AUGUSTIN ȚĂRĂU , <i>Plutonul de execuție (Ekaterinburg 17 iulie 1918)</i> , The execution platoon (Ekaterinburg July 17, 1918)	368
DRAGOȘ CURELEA, DANIELA CURELEA , <i>Secvențe din activitatea generalului de brigadă Alexandru Hanzu de la conducerea Secției Ținuturilor Reunite din M. St. M. al Armatei Române la comanda Diviziei 16 Infanterie în perioada 15 aprilie – 30 iulie 1919</i> , Sequences of Brigadier General Alexandru Hanzu's activity from the leadership of the United Counties Section of the Romanian Army general staff at the command of the 16 th Infantry Division between April 15 and July 30, 1919	385
ANDI MIHALACHE , <i>De aducere aminte: statuile</i> , Remembering: the Statues	402
MIHAELA GOMAN , <i>Edificii din județul Bihor aflate în atenția Comisiunii Monumentelor Istorice – Secțiunea pentru Transilvania din Cluj între anii 1922-1929</i> , Buildings in Bihor County under the attention of the Historical Monuments Commission – Section for Transylvania in Cluj between 1922-1929	429
LAURENȚIU ȘTEFAN SZEMKOVICS , <i>Crucea Serviciul Credincios conferită în 1924 unui fost notar al comunei Oșorhei</i> , The “Faithful Service” Cross conferred in 1924 to a former notary of the municipality of Oșorhei	440
FRANCESCO LEONCINI , <i>La “Grande Romania” [Romania mare] e la Piccola Intesa: T. G. Masaryk, Edvard Beneš, Nicolae Titulescu</i> , The “Great Romania” [Romania mare] and the Little Entente: T. G. Masaryk, Edvard Beneš, Nicolae Titulescu	445
SANDA DUMITRIȚA BUBOI , <i>Considerații privind presa liberală din Județul Bihor în perioada interbelică</i> , Considerations regarding the liberal press in Bihor County in the interwar period	454

MARIN POP, DANIEL-VICTOR SĂBĂCEAG , <i>Încercări de modernizare a satelor din plasa Valea lui Mihai în perioada interbelică</i> , Attempts to modernize the villages from Valea lui Mihai Plasa during the interwar period	462
FLORIN MÜLLER , <i>De la dictatura regală la statul național-legionar – între clandestinitate și violență</i> , From the royal dictatorship to the national-legionary state – between secretness and violence	474
MIHAI STAN , <i>Nicolae Iorga prin ochii jurnaliștilor italieni</i> , Nicolae Iorga through the eyes of the Italian journalists	481
EMANUEL COPILAȘ , <i>Monarhia română după Al Doilea Război Mondial. Câteva probleme de teorie și ideologie politică</i> , The Romanian monarchy after the Second World War. Some problems of political theory and ideology	497
ALIN MUREȘAN , <i>Democratizare, defascizare, epurare. Zorii procesului de comunizare (septembrie-decembrie 1944)</i> , Democratization, de-fascisation, political purges. The dawn of the comunization process (September-December 1944)	506
CRISTINA LIANA PUȘCAȘ , <i>Uniforms transformed in convict suit. The prison odyssey of the pupils from the Pedagogical School for Leaders Beiuș</i>	519
MARINA BUȚCU , <i>Preoți basarabeni în obiectivul Securității. Studiu de caz: Vasile Țepordei</i> , Bessarabian priests in the pursuit of the Security. Case study: Vasile Țepordei	526
EVA IOVA-ȘIMON , <i>Românii din Ungaria în anul 1956. Publicații, documente, mărturisiri</i> , Romanians from Hungary in 1956. Publications, documents, testimonials	532
NICOLETA ȘERBAN , <i>Satul românesc sub experiment comunist: de la colectivizare la sistematizarea satelor</i> , The Romanian village under the communist experiment: from collectivization to village systematization	541
MIHAI D. DRECIN , <i>„Gaudeamus – Alma Mater Crisiensis” – o revistă studențească de cultură la Oradea (1968-1973)</i> , “Gaudeamus – Alma Mater Crisiensis” – a cultural student magazine in Oradea (1968-1973)	550
LILIANA ROTARU , <i>Mișcarea de renaștere națională în R.S.S.M.: contribuția studenților din instituțiile de învățământ superior</i> , The national renaissance movement in the Moldavian S.S.R.: the contribution of students from higher education institutions	559
MARCEL REVENCO , <i>Considerații referitoare la Comisia mixtă moldo-română privind relațiile economice, comerciale și tehnico-științifice</i> , Considerations regarding the Moldovan-Romanian Joint Commission on economic, commercial and technical-scientific relations ...	571
MIRELA MOCAN , <i>Românii și italienii în spațiul geografic românesc. Oameni de afaceri italieni în județul Alba al zilelor noastre</i> , Romanian and Italian people in the Romanian geographical space. Italian businessmen in the present-day Alba County	576
ION CÂRJA , <i>Sub semnul lui Clio, la cumpăna dintre milenii. Teme și problematici de istorie românească în istoriografia italiană, 1990-2022</i> , Under Clio’s sign, between the millennia. Themes and debates of Romanian history in Italian historiography, 1990-2022 ..	584
ANTONIO FAUR , <i>Modalități de conservare a memoriei și istoriei evreilor deportați din Oradea</i> , Methods of preserving the memory and history of the jews deported from Oradea	593

GABRIEL MOISA, *Politică la firul ierbii. Presă locală și context electoral (2008). Studiu de caz Foaia de Popești (Bihor), Grassroots politics. Local press and electoral context (2008). Case study Foaia de Popești (Bihor)600*

GIANFRANCO GIRAUDO, *Dall'orrifico al surreale. I media italiani e l'“operazione militare speciale”, From horrific to surreal. The Italian media and the “special military operation” ..606*

NUMISMATICĂ

LUCIAN BARBU-TUDORAN, CORINA TOMA, MIHAI MUNTEANU, *Rezultatele analizelor SEM-EDX privind monedele din tezaurul de la Șilindia (jud. Arad), SEM-EDX elemental analyses performed on a lot of coins from the Șilindia hoard (Arad County)627*

VIORICA SUCIU, RADU ARDEVAN, *One more coin hoard from Sarmizegetusa Regia650*

MIHAI MUNTEANU, LUCIAN BARBU-TUDORAN, RADU ARDEVAN, *Analiza metalografică a unor monede romane din prima jumătate a secolului III p. Ch., Metallographic analysis of some Roman coins from the first half of the 3rd century A.D. .682*

ȘTEFAN VASILIȚĂ, *Elemente de autentificare ale ștampilelor de tip *ROMANIA *TIMBRU SPECIAL aplicate pe bancnotele austro-ungare (1919), Authentication elements of the *ROMANIA *TIMBRU SPECIAL handstamp type applied to Austro-Hungarian banknotes (1919)693*

MUZEOGRAFIE

AUREL CHIRIAC, *Muzeul Țării Crișurilor din Oradea. Proiect tematic. Motivație culturală. Concept muzeotehnic, The Țării Crișurilor Museum from Oradea. Thematic project. Cultural motivation. Museum technical concept705*

CRISTIAN CULICIU, *Expoziția permanentă de istoria farmaciei a Muzeul Țării Crișurilor, The pharmacy history permanent exhibition of the Țării Crișurilor Museum711*

RONALD HOCHHAUSER, *Obiecte de tezaur în colecția tehnică a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, Treasury artifacts from the technical collection of the Țării Crișurilor Museum of Oradea – Museum Complex720*

TIBERIU ALEXANDRU CIORBA, *Șematismul ecleziastic ca sursă primară – Analiza colecției de șematisme greco-catolice a Muzeului Țării Crișurilor, Ecclesiastical schematismus as a primary source – Analysis of the Greek-Catholic Schematismus Collection of the Țării Crișurilor Museum724*

DOINA-GABRIELA ANANIE, *Ateliere fotografice din Colecția de fotografie veche a Secției de Istorie a Muzeului Țării Crișurilor, Photographic workshops from Țării Crișurilor Museum's History Department Old Photography Collection728*

SZAMOS MARIANN, *Contribuții la istoria Muzeului Memorial „Ady Endre” din Oradea. Colecția Rozsnyay, Contributions to the history of the “Ady Endre” Memorial Museum in Oradea. The Rozsnyay collection734*

LAURA ARDELEAN, LAVINIA UNGUREANU, *Rolul pedagogiei muzeale în educarea publicului pentru cunoașterea tradițiilor populare, The Role of Museum Pedagogy in Public Education for the Knowledge of People's Traditions739*

ARTĂ

- PAOLO LEONCINI**, *L'immagine artistica: continuita' storica e antropologica*, The artistic imagine: historical and anthropological continuity 745
- CHIRILĂ ENESCU**, *Trei portrete regale inedite în colecțiile de artă ale Muzeului Regiunii Porților de Fier*, Three unique royal portraits in art collections of The Iron Gates Region Museum .. 749
- AGATA IULIANA ADEL**, *Landmarks for the evolution of clothing, fashion and social life in works from the Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea (Romania), part I, 14-18th centuries* 753

ETNOGRAFIE

- MARIA FLAVIA POP**, *Revistele manuscris din nord-vestul României de la literatură și știință la folclor*, The manuscript magazines from the north-west part of Romania from literature and science to folklore 773
- VASILE TODINCA, ANDREEA MARIA POP**, *Contribuția scriitorului și poetului Antoniu Popp la istoria literaturii române*, Contribution of the writer and poet Antoniu Popp to the history of Romanian literature 779
- PETRU ARDELEAN**, *Considerații asupra violenței juvenile. Ceata de feciori și câștigarea respectului*, Considerations on juvenile violence. The swarm of virgins and gaining respect 784
- NARCISA ȘTIUCĂ**, *Lumea rurală văzută prin obiectivul a trei fotografi: Al. Bellu, Ad. Chevallier și D. Galloway*, The rural world seen through the lens of three photographers: Al. Bellu, Ad. Knight and D. Galloway 789
- LUCICA BRAD-PARASCHIVESCU**, *Dinamica ocupațiilor în contextul procesului de modernizare din secolele XIX-XX. Studiu de caz – comunele Mărgău (jud. Cluj) și Rimetea (jud. Alba)*, The dynamics of occupations in the context of the modernization process of the 19th – 20th centuries. Case study – the communes Mărgău (Cluj County) and Rimetea (Alba County) 795
- ILEANA POP NEMEȘ**, *Utilitatea și arta în îmbrăcămintea casei tradiționale din Maramureșul Voievodal*, Utility and art in decorating the traditional house in Voievodal Maramureș 801
- IOAN GOMAN**, *Instalații tehnice în sate din sudul Bihorului la mijlocul secolului XX*, Technical installations in villages in the south part of Bihor County in the middle of the 20th century 809
- SORIN SABĂU**, *Câteva aspecte ale meșteșugului dogăritului în județul Arad*, Some aspects of the craft of cooperage in Arad County 818
- GABRIEL HĂLMĂGEAN**, *Meseriaș sau meșter – locul morarului în comunitățile rurale din județul Arad*, Tradesman or craftsman – the place of the miller in the rural communities of Arad County 823
- IOAN GOMAN, IOANA GHERGHEL**, *Tradiție și măiestrie în arta prelucrării lutului. Familia Hasas din Vadu Crișului*, Tradition and mastery in the art of clay processing. Hasas family from Vadu Crișului 830

CONSERVARE – RESTAURARE

- CRISTINA FĂU**, *Restaurarea portretului lui Petrus Traugott von Klausenburger (datat 1762), pictat de Josef Credisch*, Restoration of the portrait of Petrus Traugott von Klausenburger (dated 1762), painted by Josef Credisch **839**
- CELESTINA FLORINA ALBIȘOR**, *Restaurarea a două lucrări pandant realizate de Lauterer Johann, intitulate: „Peisaj stâncos cu o turmă” cu nr. de inv. 669 și „Peisaj deluros cu o turmă” cu nr. de inv. 670*, Restoration of two continuous works made by Lauterer Johann, entitled: “Rocky landscape with a flock” with no. of inv. 669 and “Holly landscape with a flock” with no. of inv. 670 **852**
- CSORTÁN TÜNDE**, *Despre Gloria lui Dumnezeu... Cercetarea orgilor și altarelor din Transilvania în secolele XVII-XVIII*, About the Glory of God... Research on organs and altars in Transylvania in the 17th-18th centuries **858**
- IOANA POPIȚIU**, *Considerații asupra restaurării patrimoniului pe suport anorganic. Studiu de caz*, Considerations on the restoration of heritage on inorganic support. Case study **871**
- ELENA MANUELA PĂTRUȚESCU**, *Analiza stării de conservare a 175 opaițe din epoca romană din colecția Muzeului Regiunii Porților de Fier*, Analysis of the state of conservation of 175 opays from the Roman era from the collection of the Iron Gates Region Museum **876**
- LUMINIȚA RODICA CORNELIA BOGDAN**, *Un Octoih de la 1763, tipărit la Râmnic*, Octoih printed in 1763 at Râmnic **893**
- OANA PITIC BĂRUȚA**, *Refacerea planeității unui pergament din colecția Secției de Istorie a Muzeului Țării Crișurilor*, Restoration of the flatness of a parchment from the collection the History Section of the Țării Crișurilor Museum **897**
- ERIKA POSMOȘANU, CORINA POP**, *Restaurarea și conservarea scheletelor din mormântul dublu, de secol X, de la Sălacea*, Restoration and conservation of the skeletons from the double tomb from Sălacea, 10th century **902**
- CARINA STANCIU**, *Restaurarea și conservarea piesei textile „față de masă brodată secession”*, The restoration and preservation of a Secession style embroidered tablecloth **908**
- TEOFIL MUREȘAN**, *Restaurarea monedelor din tezaurul de la Groși, județul Bihor*, Restoration of coins from the Groși treasury, Bihor County **919**
- FLORIAN HEREDEA**, *Restaurarea lucrării de pictură Portretul împăratului Franz Stephan de Lorena, sec. XVIII*, Restoration of the painting *Portrait of Emperor Franz Stephan of Lorraine*, 18th century **936**
- SZILÁGYI MÁRIA ILDIKÓ**, *Amenajarea expoziției de bază a Secției de Artă din cadrul Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, Setting up the permanent exhibition of the Art Department of the “Țării Crișurilor” Museum Oradea **943**

150 de ani de istorie muzeală la Oradea

Împlinirea unui secol și jumătate de activitate muzeală neîntreruptă la Oradea înseamnă că ne aflăm pe tărâmul unei continuități culturale exemplare. Indiferent de vremuri, dimensiunea culturală a orașului a fost unul dintre firele roșii care au străbătut istoria acestor locuri. În 12-14 octombrie 2022 a fost organizată o Conferință internațională consacrată marcării acestui eveniment, iar produsul istoriografic pe care îl avem în față este rodul acestei întâlniri științifice.

Intervalul de timp trecut de la prima atestare a mișcării muzeografice la Oradea invocă existența unei realități care s-a transformat astăzi într-unul dintre reperele culturale de primă mărime ale județului Bihor și ale României în egală măsură.

Primele consemnări ale activității muzeale la Oradea își au originea în deceniul opt al secolului al XIX-lea. La 28 august 1872 a luat ființă Societatea de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea. Scopul acesteia era de a aduna prin intermediul donațiilor, achizițiilor și săpăturilor arheologice vestigii ale trecutului istoric al Bihorului și totodată de a fi expuse într-o expoziție permanentă care să poată fi vizitată de public, intenția fiind aceea de a găsi inclusiv un spațiu propriu de expunere. După mai multe încercări de a găsi un spațiu adecvat s-a reușit construirea unui edificiu muzeal situat pe strada Muzeului din Oradea. Cel care a finalizat proiectul a fost celebrul arhitect Rimanóczy Kálmán Senior. Porțile noului muzeu au fost deschise la 27 iunie 1896. A urmat o perioadă fastă pentru instituția muzeală, care a continuat până la declanșarea Primului Război Mondial. Pe toată durata marii Conflagrații muzeul a fost închis.

După integrarea Bihorului în România Mare, instituția a rămas în coordonarea științifică a Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea. Statul român a acordat un sprijin financiar substanțial prin intermediul Inspectoratului general al muzeelor. Investițiile guvernului român au condus la reorganizarea, modernizarea și redeschiderea muzeului în 1921. Activitatea lui s-a desfășurat nestingherită în întreaga perioadă interbelică. Tot atunci, un grup de intelectuali români au întemeiat la Oradea, în 23 iunie 1929, Casa Națională a Bihorului, cu sediul în hotelul Regina Maria (strada Republicii). Între altele, aceștia și-au propus înființarea unui muzeu etnografic al frontierei de vest. El urma să fie deschis în primăvara anului 1932, în clădirea actualului muzeu Ady Endre din Oradea. Nu s-a reușit acest fapt, însă la etajul 1 al palatului Casei Naționale, situat pe strada Republicii nr. 13, a fost organizată o expoziție permanentă cu piese de artă țărănească. În 1937 patrimoniul număra 1108 obiecte, dar acesta s-a pierdut în anii Dictatului de la Viena.

După cel de-Al Doilea Război Mondial, instituția muzeală orădeană aflată în coordonarea științifică a Societății de Arheologie și Istorie a fost preluată de un „colectiv obștesc”. Acesta trebuia reorganizat conform noilor canoane ideologice. Pentru îndeplinirea acestui deziderat la Oradea a fost adus un „tovarăș de la centru”, din București. Este vorba despre Solomon Știrbu, membru de frunte al Partidului Național Popular. Noul muzeu s-a numit, în ton cu internaționalismul proletar al vremii, „Petofi-Bălcescu”. Solomon Știrbu a rămas la Oradea, ca director al acestuia, până în aprilie 1948. La începutul lunii următoare director a devenit Vlad Spoială.

Între 1950-1970 muzeul a funcționat sub mai multe denumiri: Muzeul Regional Crișana și Muzeul Județean Bihor. În această perioadă, alături de acesta și-au mai deschis porțile în Oradea și două muzee memoriale: Muzeul memorial *Ady Endre*, în 1955, și Muzeul memorial *Iosif Vulcan*, în 1964, ambele făcând parte din complexul muzeal orădean. În 17 ianuarie 1971, sub numele de Muzeul Țării Crișurilor, instituția și-a mutat sediul în clădirea Palatului Baroc, construit în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Investiția de 21.000.000 lei realizată de statul român a făcut din muzeul orădean unul dintre cele mai importante lăcașuri de cultură ale României. În toată această perioadă de până în 1971 muzeul orădean s-a

dezvoltat în permanență. La 15 decembrie 1964 a început să funcționeze și Secția de Etnografie și Artă, pe lângă arheologie și istorie, astfel că la inaugurarea Muzeului Țării Crișurilor acesta avea în componență patru secții: arheologie, istorie, artă și etnografie.

Ca urmare a retrocedării Palatului Baroc, în anul 2005 Muzeul Țării Crișurilor a primit un nou sediu. Este vorba despre clădirea principală a fostei Garnizoane Oradea, Școală Regală de Cadeți înainte de 1918. Ca urmare, la 1 ianuarie 2006 Muzeul Țării Crișurilor din Oradea și-a închis expozițiile permanente pentru a se pregăti transferul, care trebuia să se termine în 2008. Acest lucru s-a întâmplat însă abia în 2020, când au devenit accesibile pentru public noile expoziții permanente de Științele Naturii, Arheologie și parțial cea de Istorie. În octombrie 2022 toate secțiile au fost deschise pentru vizitare, astfel că în prezent întreg muzeul poate fi vizitat, având deschise și secțiile Istorie, partea care nu fusese finalizată în 2020, apoi cele de Etnografie și Artă. Trebuie menționat faptul că în ultimele două decenii zestrea muzeului orădean s-a îmbogățit cu noi puncte de atracție precum Muzeul Memorial „Aurel Lazăr”, deschis publicului la 1 Decembrie 2008, și Peștera Vadu Crișului, modernizată la standarde ridicate în anul 2004.

Un episod însemnat în viața muzeului a fost intrarea în componența Muzeului Țării Crișurilor a Muzeului Orașului Oradea, începând cu iulie 2021. În prezent, acesta din urmă este o secție a Muzeului Țării Crișurilor.

În perioada postbelică, la conducerea instituției muzeale s-au aflat următorii directori: Solomon Știrbu (1947-1948), Vlad Spoială (1948-1961), Ladislau Galamb și Tiberiu Jurcsák (1961-1965), Virgil Giurcă (1965-1974), Sever Dumitrașcu (1974-1990), Barbu Ștefănescu (1990-1994), Aurel Chiriac (1994-2021), Gabriel Moisa, din 2021 până în prezent.

Prestigioasă instituție de cultură, cu impact semnificativ la nivel național și chiar internațional, muzeul orădean a beneficiat în această perioadă de specialiști de excepție, pasionați de cunoașterea istoriei locului. Paleta științifică abordată a fost una foarte largă, orientată în mai multe direcții, acoperind toate epocile istorice, de la antichitate la contemporaneitate, dar și domeniile artă, etnografie și științele naturii. După 1990, muzeul orădean și-a dezvoltat constant o nouă dimensiune, aceea a dialogului cu alte instituții de profil din lume, îndeosebi din centrul Europei dar nu numai, precum Debrecen, Békéscsaba, Košice, Lublin, St. Gallen, Trento, Vîrșet, Chișinău, Veneția, Tirana, Skopje, Kavajë etc.

În cadrul muzeului orădean și-au desfășurat activitatea de-a lungul timpului o pleiadă de specialiști care au marcat decisiv peisajul cultural local, național și chiar internațional în toate domeniile de activitate din arealul acoperit de acesta. Fie că vorbim despre istorici, arheologi, etnografi, specialiști în domeniile artei și științelor naturii, cu toții au amprentat serios mediul intelectual orădean și bihorean de-a lungul timpului.

Muzeul Țării Crișurilor din Oradea are o veche tradiție publicistică. Cea mai cunoscută tipăritură este, desigur, anuarul *Crisia*, apărut în 1971. Înainte de aceasta au mai existat însă o serie de publicații, în primul rând ale Secției de Istorie și, mai înainte, ale Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea. Chiar dacă nu au avut ritmicitatea aparițională a *Crisiei*, acestea merită pomenite. Astfel, la finele secolului al XIX-lea au apărut, sub egida Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea, mai multe publicații, între care amintim: *A Biharvármegyei és Nagyvárad Régorészeti és Történelmi Egylet Jelentéseaz 1888/92 évekről*, *A Biharvármegyei és Nagyvárad Régorészeti és Történelmi Egylet 1896/97-iki évkönyve*.

După cel de-Al Doilea Război Mondial, preocuparea pentru cercetarea științifică a fost tot mai prezentă, începând mai ales cu mijlocul anilor '60, într-un context politic intern favorabil. Acest lucru s-a concretizat prin apariția primelor publicații ale muzeului orădean, începând cu anul 1966. Este vorba despre cunoscutele *Caiete* unde muzeografilor orădeni puteau aduce la cunoștința comunității științifice, și nu numai, rezultatele propriilor cercetări. *Caietele* și-au încetat apariția la cel de-al nouălea număr, în 1971. Cauza a fost una fericită pentru breasla muzeografilor istorici orădeni: apariția anuarului *Crisia*.

Crisia este publicația Muzeului Țării Crișurilor din Oradea. Inițial aceasta nu a fost revista muzeului orădean, ci a Facultății de Istorie-geografie din cadrul Institutului Pedagogic din Oradea și l-a avut ca fondator pe istoricul Sever Dumitrașcu. Întrucât facultatea orădeană avea deja un un periodic cu oarecare

tradiție, *Lucrări științifice*, odată cu numirea profesorului Sever Dumitrașcu în funcția de director al Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, *Crisia* a devenit publicația științifică a colectivului de istorie de la această instituție de cultură.

Din 1973 apar încă două publicații aferente Secțiilor de Etnografie și Artă, *Biharea*, și Științe Naturale, *Nymphaea*. Ele au fost, alături de *Crisia*, volumele în care muzeograful orădeni au putut să-și publice cele mai noi rezultate ale cercetării științifice. Fondatorii acestora au fost: Sever Dumitrașcu, pentru *Nymphaea*, și Ioan Godea și Sever Dumitrașcu, pentru *Biharea*.

1984 a fost un an important în evoluția tipăriturilor patronate de instituție. Atunci au avut loc modificări substanțiale în regimul anualelor muzeului, prin reorganizarea întregii activități publicistice. Ca urmare a constrângerilor epocii, *Nymphaea* și *Biharea* au fost nevoite să-și înceteze apariția, singurul anuar care a rămas pe mai departe fiind *Crisia*, revista colectivului de la Secția de Istorie. Cu toate acestea, s-au făcut eforturi serioase pentru permanentizarea apariției celor două publicații. Astfel, în paginile *Crisiei* au continuat să apară studii și articole de artă, etnografie și științe naturale. Acestea au apărut apoi sub formă de extrase copertate, care continuau, de fapt, seriile care și-au încetat apariția.

Practic, anualele orădene au cunoscut trei etape distincte în evoluția lor: 1971 (1973)-1983, 1984-1989 și 1990 până astăzi. În prima perioadă, *Crisia* a fost exclusiv o publicație a colectivului Secției de istorie, cu excepția primelor două numere. Între 1984 și 1989, prin desființarea celorlalte reviste ale muzeului, *Biharea*, a Secțiilor de Etnografie și Artă, *Nymphaea*, a Secției de Științele Naturale, *Crisia* a devenit singurul anuar al instituției, în care publicau specialiștii tuturor secțiilor. După 1990, lucrurile au revenit la situația de dinainte de 1983.

Scopul declarat al revistelor a fost acela de a publica rezultatele cercetărilor de istorie și arheologie, artă, etnografie și științele naturii, prin studii și materiale referitoare, în principal, la județul Bihor. Toate cele trei anuare au fost prin excelență publicații locale. Acest lucru nu a împietat cu nimic asupra importanței acestora. Prin valorificarea unor informații inedite și interesante, acestea și-au adus o contribuție importantă la dezvoltarea istoriografiei transilvănene.

Anii '90 au însemnat o creștere a valorii științifice a revistelor, nemaexistând nicio reticență vizavi de abordarea subiectelor științifice. *Crisia* a revenit la situația de anuar separat, la fel ca și celelalte două, *Biharea* și *Nymphaea*. Colectivele redacționale ale celor trei reviste s-au schimbat fundamental datorită infuziei de tineri muzeografi din primul deceniu postdecembrist.

Noul Muzeu al Țării Crișurilor a devenit în prezent o instituție cu un impact deosebit în peisajul cultural național. Sperăm, în același timp, că acesta își va consolida în viitor statutul de instituție cultural-științifică profesionistă de primă mărime, care să servească interesului public și promovării valorilor culturale reale ale zonei.

Prof. univ. dr. Gabriel Moisa
Prof. univ. dr. Aurel Chiriac

ARHEOLOGIE

POSSIBLE FUNCTIONALITIES OF A BRONZE AGE CLAY OBJECT FROM TOBOLIU (BIHOR COUNTY)

Marian LIE*
Cristina CORDOȘ**

ABSTRACT

The article is focused on the possible functionalities of a peculiar fragmentary clay object found in the outer settlement of the Middle Bronze Age site from Toboliu Dâmbu Zănăcanului (Bihor County, Romania). The artefact was discovered on the freshly ploughed surface during a field campaign conducted in 2022, in an area located approx. 200 m north of the central mound. Its general aspect (shape, dimensions) suggests that it was potentially employed as a domestic tool. Its active side presents a series of punctured holes, which might have held some type of insertions. As such, the artifact probably resembled a brush or a curry comb. Arguably, it could have been used as a tool to decorate soft surfaces (potentially suitable for creating the so-called broom-stroke/Besenstrich pottery decoration). As well, it could have had a role in textile processing, used as a hackling or carding implement.

Keywords: clay object, Bronze Age, unknown functionality, decoration tool, wool comb.

Introduction

The usage of fired clay in prehistory extends well beyond pottery manufacturing, encompassing other artefacts that are used in very diverse activities, such as metallurgy (molds, tuyères), textile production (spindle whorls, loom weights, spools), symbolic artefacts (anthropic and animal figurines, miniature carts and wheels, etc.), as well as other more common or uncommon objects. However, in some cases the functionality of the artefact is not obvious, and analogies are scarce or missing entirely. Such is the case of the object discussed in the current paper, which was accidentally discovered during a core drilling campaign in the outer settlement of the Bronze Age tell settlement from Toboliu *Dâmbu Zănăcanului*, conducted in the spring of 2022¹.

The site is located at the eastern margin of the Pannonian Plain, near the Romanian-Hungarian border, at approximately 2.5 km east from the village center of Toboliu (Bihor County) and about 3 km south from the Crișul Repede River (**Fig. 1a**). The site is known in the archaeological literature since 1904² and was investigated through excavations in five different campaigns by members of the Criș County Museum between 1960 to 1972³. Starting from 2014, the site has been investigated continuously, initially as part of a larger project focused on all tell and tell-like settlements in Western Romania (*Living in the Bronze Age tell settlements. A study of settlement archaeology at the eastern frontier of the Carpathian Basin*; coordinated by Florin Gogâltan, Institute of Archaeology and History of Art Cluj-Napoca, in collaboration with the Criș County Museum). Since 2016, the University of Cologne has been involved in the research program at Toboliu. The site is now the main focus of the project *Living together or apart? Unravelling the development, internal organization and social structure of a complex Bronze Age tell settlement at Toboliu, western Romania*, funded by the German Institute of Research (DFG) and coordinated by Tobias Kienlin and Alexandra Găvan from the University of Cologne, in collaboration with the Criș County Museum⁴. In addition to the excavations conducted in the central mound, the outer settlement was also investigated by systematical field walks⁵, geomagnetism⁶, core drilling and excavations⁷. From the data available until this moment, the outer settlement measures around 84 ha and the ceramic material matches the typo-chronological frame of the tell.

* Iași Institute of Archaeology – Romanian Academy; e-mail: quirinus_lie@yahoo.com.

** Iași Institute of Archaeology – Romanian Academy; e-mail: elenacordos@gmail.com.

¹ The artefact was found by Marinela Gorgan, student at the “Babeș-Bolyai” University in Cluj-Napoca.

² Fazecaș 2014, 111.

³ Chidioșan 1960, Dumitrașcu 1989, Chidioșan 1974.

⁴ Lie et al 2019, 351-368; Găvan et al 2021, 59-76.

⁵ Fazecaș, Lie 2018, 29-38.

⁶ Kienlin 2021, 46-47, fig.15.

⁷ Găvan et al. 2020, 59-74; Găvan et al. 2022.

The artefact in question was recovered from the freshly ploughed surface at about 200m North of the tell (**Fig. 1b**). So far, after intensive field walks, from this area only Bronze Age materials were retrieved, which puts the artefact in a fairly secure chronological frame. Nevertheless, without a proper archaeological context (no association to a specific structure or other artefacts) the interpretation of the discussed object remains difficult. However, we consider the publication of the find to be important for the uniqueness of its character. It is possible that similar pieces were sometimes left out from the archaeological publications due to the fact that their interpretation lacked a certain typological classification.

Description of the artefact

The artefact is made from clay that was fired in an oxidizing environment, giving the artefact an original light brown color (**Fig. 2**). A secondary burn occurred after the object was already fragmentary, resulting in a black smudged nuance that covers more than a half of the surface, including the exposed broken part. From a macroscopical perspective, the inclusions in the paste do not exceed 1mm and they are mainly composed of fine grain sand (mica, quartzite can be distinguished) and grog that was grinded to almost powder-like dimensions. Large cracks in the fabric can also be observed, but we cannot say for sure if they occurred during the initial firing of the clay or was instead an effect of the secondary burn. The overall execution is not particularly neat (no special interest in perfect symmetry or smooth surfaces), without being excessively coarse either, suggesting a pragmatic/utilitarian function.

The piece is incomplete; therefore, the initial shape of the object is unknown. The remaining fragment is slightly elongated, with a T-shaped profile. For a coherent description, the surfaces/areas of the artefact were conventionally labeled as *flat side*, *right side*, *left side*, *broken end*, and *crest*. The total length of the fragment is 8.67 cm, while the thickness varies from 4.8 cm on the broken end to 4.4 cm on the intact end. The maximum height is 5.81 cm (on the broken end – presumably closer to the middle part of the piece?). The fragments weights 221.36 g. The *flat side* (approx. shape of a rectangle with rounded corners; average length: 6.7 cm, average width: 3.3 cm) was most likely obtained by pressing the wet clay against a smooth surface, as suggested by its aspect and the slightly raised edges of the contact area. The most interesting feature of the *flat side* is represented by 47 puncture marks, disposed in a seemingly random pattern. At least 6 additional punctures are visible in the *broken end*. The punctures have a rounded profile (oval/circular), with diameters ranging between 0.2 cm and 0.45 cm. They were made prior to the firing stage using a long, thin and rigid object (stick, bone?). The punctured holes have various depths, but the majority are between 1.5 – 2 cm deep. At least 3 of the punctures went completely through, although it is not clear if this was the intended result. Although the penetrations do tend to be perpendicular to the flat surface, some are lightly slanted.

The flat side transitions to the left and right sides of the object in a curved manner. The two sides have a concave aspect. The right side is smoother, while the left side is rougher, with several indentations and slightly exfoliate areas. Nevertheless, the latter aspect might be related to the secondary burn marks. The middle crest, lightly tilted towards the right, has a U-shaped profile.

Proposed functionality

The incomplete preservation, coupled with the lack of any direct analogies with other objects found in comparable chronological settings, render as difficult any attempt at proposing a specific functionality for the presented artefact. The only potential analogy comes from Vatta-Testhalom, a Middle Bronze Age site in Hungary. However, the illustration is rather poor, so the degree of similarity remains unclear⁸.

Based on the overall characteristics of the object (shape, size, raw material), the proposed hypothesis is that the artefact functioned as a domestic tool, with the flat side as the active part, while the crest served most likely as a handle.

To a certain extent, the object resembles a *pintadera* (clay/seal stamp), artefacts specific mainly to the Neolithic and Copper Ages, but still present during the Late Prehistory, as well. The active part of such objects is designed to leave behind a specific decoration when pressed against the surface (either on a malleable material such as wet clay or dough, or after dipping it in pigment); therefore, they are generally carefully designed with grooved, embossed or incised motives/images, some very intricate⁹. Although far from being common, simple punctured decorations are occasionally found on such clay

⁸ Kalikz 1968, Taf. LXV.

⁹ See, for instance, Bujda 2003, Popovici 2006, Naumov 2008, Buzea, Kovacs 2010, Enea 2017.

stamp, similar to the ones present on the flat side of the discussed object¹⁰. However, there are at least a few aspects to consider before attaching this interpretation. First of all, the crest/presumed handle is uncharacteristic for a *pintadera*. Moreover, the flat side is not particularly aesthetic, while the punctures are unnecessarily deep to serve as some sort of a stencil.

For these reasons, we believe that classifying the object as *pintadera* is rather unconvincing. Instead, the deep perforations could have hosted some type of insertions, which, given the fact that the holes are not complete, were most likely made out of a rigid material (for instance wood or bone), easy to lodge and fix. Therefore, in a comparable manner to a clay stamp, it could have been used to pierce a series of holes or create parallel narrow grooves in a soft material, serving possibly as a tool to decorate pottery, walls, fire hearths, etc. This tool might have been particularly suitable for creating the so-called *broom-stroke/Besenstrich* pottery decoration¹¹, widely employed during several phases of the Bronze Age and commonly found at Toboliu.

Likewise, the object could have had a similar function to a curry comb or a fiber/textile comb. Arguably, the latter suggestion is supported by the presence at the site of other tools used in wool processing (spindle whorls, loom weights, spools)¹². In addition, zoo-archaeological analyses do confirm the presence of sheep/goats in the outer settlement¹³. Vegetal fibers, such as flax, could have also been used, although at this time wool was most likely the predominant raw material in Central Europe¹⁴. The technique of hackling, carding, and/or combing fibers is attested in Europe since the Neolithic. Flax hackling and wool carding were employed in order to separate and align fibers¹⁵, but few tools used in these processes survived. The several known examples come from Switzerland, Austria and Slovakia, dated to the Neolithic and the Iron Age¹⁶. Although made from wood, the three objects do show some resemblance to the object presented here (namely a broad comb).

Conclusions

Clay was an important raw material for prehistoric communities, with numerous applications in daily activities. Nevertheless, the functionality of some clay objects found in prehistoric contexts is still a matter of debate. The artefact presented here, found in a Middle Bronze Age site, is one such object. Moreover, the incomplete shape, the absence of any direct analogies, as well as the lack of a precise archaeological context are further obstacles in determining its functionality.

Debatably, the most intriguing features are the punctured holes found on a flat surface, opposed to a presumed handle. The dimensions, shape and overall execution of the piece suggests that the object served as a tool. The fact that no similar objects were found, or at least published, hints to the likelihood that it was not a commonly employed object, but rather related to a very specific task. We do not exclude the possibility that equivalent objects were generally made out of perishable materials, such as wood.

Although it might resemble to a certain degree a clay stamp (*pintadera*), there are sufficient arguments to dismiss or at least maintain a skeptical reasoning towards this interpretation. Instead, with rigid implements in the punctured holes found on its flat side, the object could have served as a tool suitable to execute the so-called *broom-stroke/Besenstrich* decoration, found on Bronze Age pottery. Another possible function can relate to the processing of wool or other fibers used in textile making. Wool carding is well attested in prehistory, mainly by the study of exceptionally preserved fabrics, as specific tools are not common in the archaeological record. Nevertheless, wool processing, including in Toboliu, is widely attested by the presence of spindle whorls, loom weights and spools.

The proposed interpretations are still a matter of discussion. Further analyses (microscopical traces or residues), as well as experimental archaeology studies may further consolidate or invalidate such claims.

¹⁰ Horváth 2016, 172, fig 4.d; Bujda 2003, 122-123, fig 6, fig. 7.1.

¹¹ After a discussion about this particular piece, this functionality was also suggested by Ghe. Lazarovici, hypothesis based on his previous experimental studies in pottery decoration. We thank him for his valuable input.

¹² Fazecaş, Lie 2018.

¹³ Gävan et al 2022.

¹⁴ Belanová-Štolcová, Grömer 2010, 10.

¹⁵ Grömer 2016, 63-74; Nobelen 2016, 21-24.

¹⁶ Belanová-Štolcová, Grömer 2010, 11; Nobelen 2016, 23.

References:

- Belanová-Štolcová, Grömer 2010** – Belanová-Štolcová, T., Grömer, K., *Loom-weights, Spindles and Textiles – Textile Production in Central Europe from the Bronze Age to the Iron Age*. In: E.A. Strand, M. Gleba, U. Mannering, C. Munkholt and M. Ringgaard (eds), *The North European Symposium for Archaeological textiles (NESAT) X. Oxford/Oakville*: Oxbow Books, 9-20.
- Bujda 2003** – Bujda, M., *Seals, contracts and tokens in the Balkans Early Neolithic: where in the puzzle*. In: *Documenta Praehistorica*, 30, 115–13.
- Buzea, Kovacs 2010** – Buzea, D. L., Kovacs, A., *Pintadere descoperite la Păuleni - Ciuc „Dâmbul Cetății”*. *Cultura Cucuteni-Ariuşd*. In: *Angustia*, 14, 129-140.
- Chidioşan 1960** – Chidioşan, N., *Jurnalul sondajului de la Girişu de Criş 1960*, mss. Muzeul Țării Crişurilor, fond N. Chidioşan.
- Chidioşan 1974** – Chidioşan, N., *Sincronismele apusene ale culturii Wietenberg stabilite pe baza importurilor ceramice*. In: *Crisia* IV, 153 – 176.
- Dumitraşcu 1989** – Dumitraşcu, S., 1989. *Contribuții la cunoașterea tehnologiei metalurgiei din epoca bronzului în județul Bihor*. In: *Crisia* XIX, 119 – 168.
- Enea 2017** – Enea, S. C., *Din nou despre simboluri. Scurte considerații despre pitanderele din Neoliticul României*. In: *Cercetări Istorice* (serie nouă), XXXVI, Iași, p. 33-46.
- Fazecaș 2014** – Fazecaș, G., *Girişu de Criş Alceu, Bihor County*. In: Gogâltan, Cordoș, Ignat (eds), *The Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements on the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 11– 116.
- Fazecaș, Lie 2018** – Fazecaș G., Lie, M. A., *Determinarea suprafeței sitului arheologic de epoca bronzului de la Toboliu Dâmbu Zănăcanului*. In: *Crisia* 47, 2018, 29–38
- Găvan et al 2022** – Găvan A., Lie M. A., Nolde N., Zerl T., Röpke A., Zickel M., Kienlin T.L., Fazecaș G., *Preliminary report on the 2021 excavation season at Toboliu*. In: *Crisia* 52, *in press*.
- Găvan et al 2021** – Găvan A., Kienlin T.L., Röpke A., Nolde N., Zerl T., Zickel M., Lie M. A., Fazecaș G., Gogâltan F., *Living together or apart? Unravelling the development, internal organization and social structure of a complex Bronze Age tell settlement at Toboliu, western Romania*. In: *Crisia* 51, 59–76.
- Găvan et al. 2020** – Găvan A., Lie M. A., Kienlin T. L., *Preliminary report on the 2019 excavation undertaken on the outer settlement of the tell from Toboliu (Bihor County)*. In *Crisia* 50, 59–74.
- Grömer 2016** – Grömer, K., *The Art of Prehistoric Textile Making*, Natural History Museum Vienna.
- Horváth 2016** – Horváth, T., *Spool-shaped clay artefacts: an unknown object type of the Boleráz/Baden Cultures*. In: *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, Band 95, 163-182.
- Kalicz 1968** – Kalicz, N., *Die Frühbronzezeit in Nord-Ost Ungarn*, Budapest.
- Kienlin 2021** – Kienlin T. L., *Diversity rather than Uniformity: Bronze Age Tell Settlement in North-Western Romania. Part I*. In: T. L. Kienlin/A. Găvan (eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigations*. Bonn: Habelt, 21–78.
- Lie et al 2019** – Lie M. A., Găvan A., Cordoș C., Kienlin T. L., Fazecaș G., Gogâltan F., *The Bronze Age tell settlement at Toboliu (Bihor County, Romania). A brief outline of recent investigations*. In: K. P. Fischl, T. L. Kienlin (eds.), *Beyond Divides – The Otomani-Füzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-Eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas*. Bonn: Habelt, 351–368.
- Naumov 2008** – Naumov, G., *Imprints of the Neolithic mind – clay stamps from the Republic of Macedonia*. In *Documenta Praehistorica*, XXXV, 85-204.
- Nobelen 2016** – Nobelen, J.B.C.M., *Untangling Wool. Fiber preparation for woollen threads in Dutch Early Bronze Age to Middle Iron Age*, Leiden University.
- Popovici 2006** – Popovici, D., *Observations about the pintaderas from the Cucuteni Culture Area in Romania*. In *Cercetări Arheologice*, XIII, 173-187.

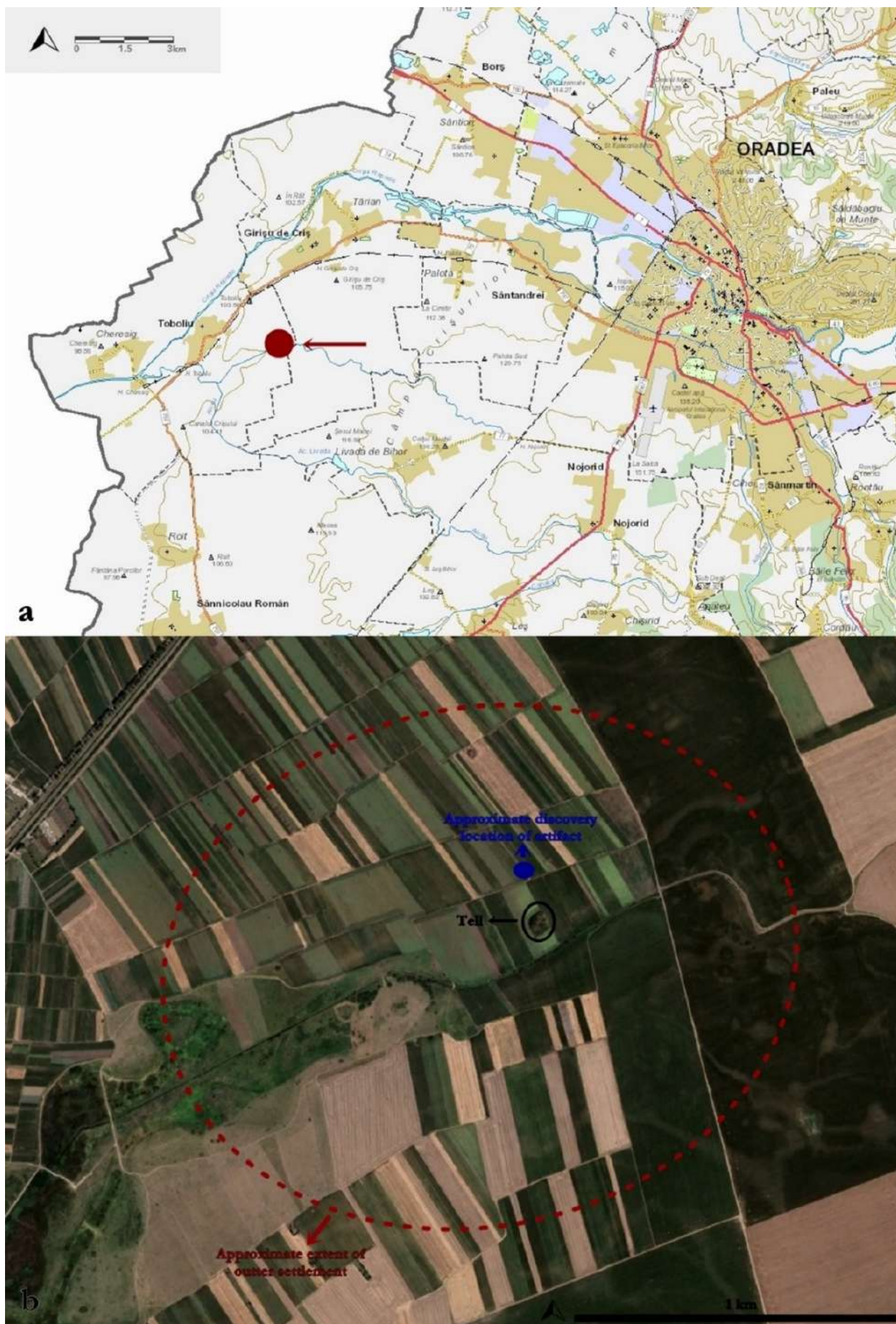

Fig. 1. a. Location of the site of Toboliu; b. Approximate discovery location of the artefact

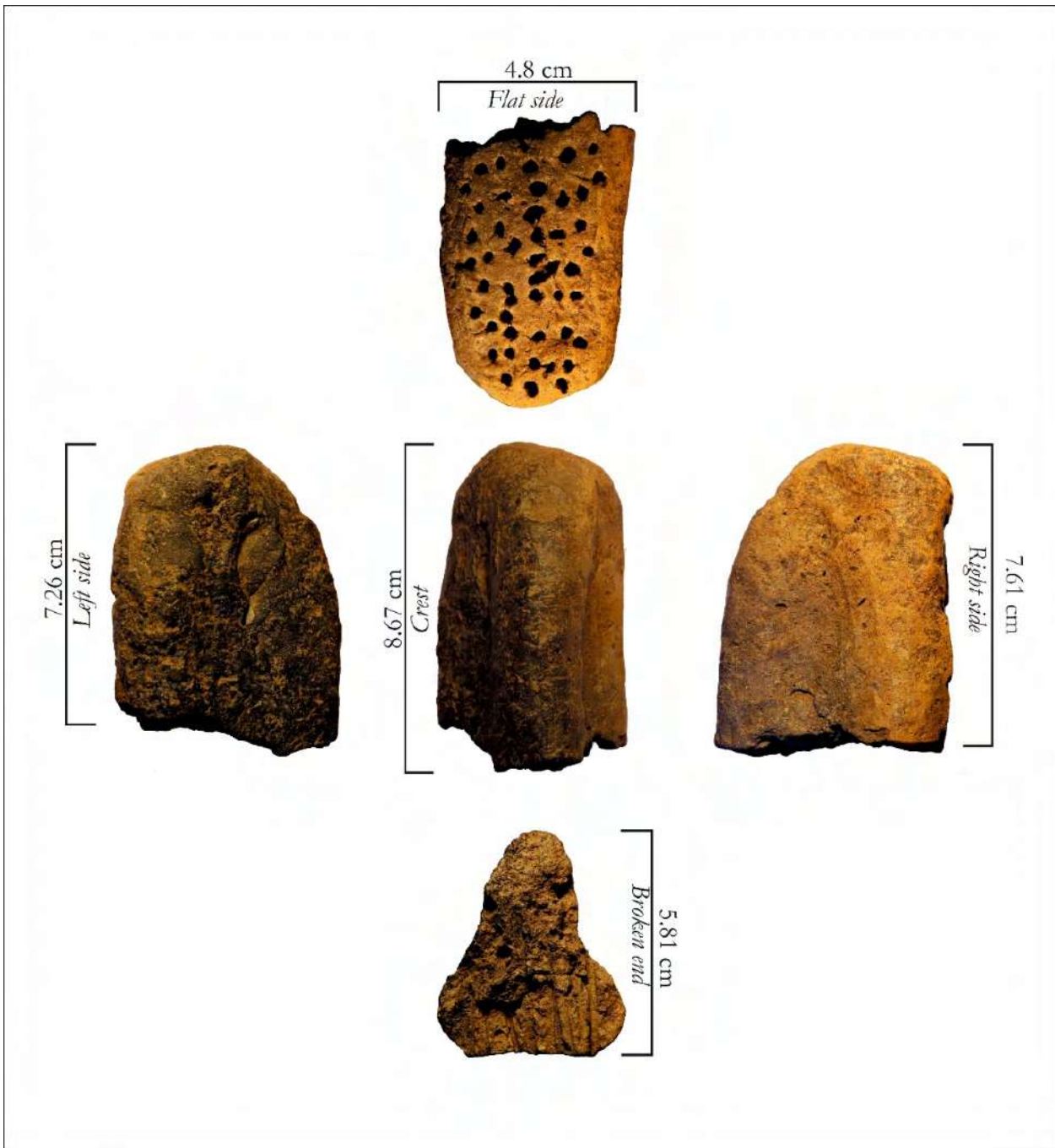

Fig. 2. Details of the clay object

THE ARCHAEOLOGICAL “WAY OF THE WATER”. BRONZE- AND MIDDLE AGES SITE OF SÂNTION “DEALUL MĂNĂSTIRII”, BIHOR COUNTY

Gruia FAZECAȘ*
DEMJÉN Andrea**
Florin GOGĂLTAN***

ABSTRACT

When we started the archaeological research in the Bronze Age *tell* settlement and Middle Ages Monastery at Sântion, back in 2015, we paid special attention to landscape research near the site. During the documentary stage we encountered some remarks that indicated that the landscape around the site had changed radically over a few decades, which would underline the idea that the archaeological landscape from the Bronze Age it was quite different from what we see today. Subsequently we searched for the maps that allow to determine the extent of the changes in the Crișul Repede river course and to analyze the relation between the *tell*-settlement and Crișul Repede river. In 2022, after a period marked by financial shortages and the break forced by the COVID-19 epidemic, we managed to resume work on this site.

Keywords: Landscape archaeology, Cartography, Bronze Age, *Tell* settlement, Middle Age.

The first mention we know of the Sântion “Dealul Mănăstirii” [= “Klastromdomb” (hung.)] site was made in 1785, when it’s illustrated on the map made by Laurentius Gaszner (Fig. 1)¹. This Bronze Age multi-layered settlement represents, in fact, the first published archaeological materials of the Otomani pottery style found on the territory of Romania². After more than three quarters of a century, in 1954, some surveys were initiated in the *tell* settlement located on the north bank of the Crișul Repede River (Fig. 2)³. In 1970, following a flood that broke off large parts of the southern bank of the Crișul Repede River, archaeological complexes belonging to the Middle Bronze Age could be seen about 200-300 meters southeast of the *tell*⁴. Given that research carried out on the north bank of the river has not identified a secondary settlement and so far, we are not aware of any *tell* being without such extended⁵ dwelling, it is possible that the site at Sântandrei “Palota Veche” represents the secondary settlement of the *tell*.

In the period between 2013-2016, within the project “Living in the Bronze Age Tell Settlements. A study of Settlement Archaeology at the Eastern Frontier of Carpathian Basin” coordinated by Fl. Gogăltan, non-intrusive and survey research in and around the *tell* were conducted⁶.

In 2014 aerial photos were taken (Fig. 3) in order to achieve the digital model of the ground by D. Ștefan. Also, under his coordination geomagnetical measures were taken, which although, because of the enormous quantity of rebar and concrete that remained from an old water pumping station, they did not give enough information apart from a probable water course situated on the north and east of the *tell* (Fig. 4), which appear on some historical maps.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gruia74@yahoo.com.

** Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca; e-mail: demjenandi@yahoo.com.

*** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca; e-mail: floringogaltan@gmail.com.

¹ <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/3880/>.

² Rómer 1871; Fazecaș/Gogăltan 2021, 318-320.

³ Alexandrescu 1955.

⁴ Emódi 2002, 5. The author of the research dates the site to the end of phase II of the Otomani II ceramic style and the beginning of phase III according to T. Bader's chronology (Bader 1978, 61-62). Based on the field surveys made between 2013-2019 and according to the information provided by J. Emódi it seems that the site was completely destroyed by the water.

⁵ We believe that the term «extended settlement» reflects better the relationship between the *tell* or mound like settlement and the contemporary one in its immediate vicinity to other terms like: the satellite settlement, open, flat or secondary settlement (Theocharis 1971; Kotsakis 1999, 66).

⁶ Gogăltan *et al.* 2014; Fazecaș/Gogăltan 2018, 113.

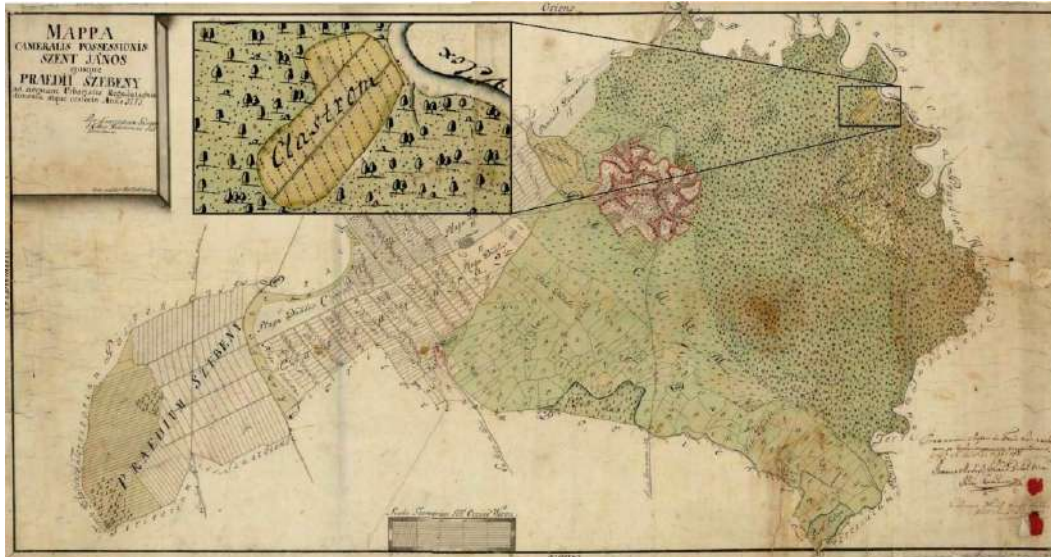

Fig 1 - *MAPPA CAMERALIS POSSESSIONIS SZENT JÁNOS ejusque PRAEDII SZEBENY*. Manorial map of Szentjános and the related Szebeny estate, Bihar County (1785)

Fig. 2 – Archaeological investigations in 1954 on the Crisul Repede river bank. On the right side of the image: L. Galamb, A.D. Alexandrescu, V. Spoială, M. Rusu

Fig. 3 – Aerial view on sites from Sântion “Dealul Mănăstirii/Klastromdomb” and Sântandrei “Palota Veche”

Archeological investigations at this site were resumed in 2015. On this occasion two surfaces were investigated at 24 m distance one to each other (Fig. 5). The first surface (placed on methodological considerations, in the central area of the mound, on the side of the road which crosses the archeological site) has a width of 3 x 4,5 m being extended later by an additional 1,50 m. The second surface (positioned on the south part of the tell, towards the river Crişul Repede) had initial dimensions of 3x4 m, being extended later by an additional 2 m.).

In the S II surface we found medieval levels overlying the Bronze Age tell, without identifying any structures and in this case no graves. Water erosion disturbed the Bronze Age levels. The first Bronze Age level, noted as Cxt. 7, was found at a depth of 0.95 m. It has a yellowish color and a very compact consistency, which has led to its being assimilated with part of the attic of a dwelling. Immediately below this attic, a level of dark grey earth of greyish consistency was found, noted with Cxt. 9. The structure that most attracted our attention is the one noted with Cxt. 12, identified in the southern and western part of Cxt. 11. This has been preserved over a length of 2.29 m and a width of 1.28 m and is a surface showing the impressions of wide wooden planks. The consistency of Cxt. 12 is compact, the orientation of the plank impressions being NNE-SSW. As well, samples were collected in the view of obtaining data $^{14}C^7$.

Fig. 4 – The results of the geomagnetic investigation superimposed on the digital terrain model

Fig. 5 – The archaeological units investigated in the 2015-2022 campaigns.

⁷ Fazecaş *et al.* 2016; Fazecaş *et al.* 2017; Fazecaş/Gogâltan 2018, 116-117, pl. V/3, 4, VI/1-4; Gogâltan 2018, 16, fig. 5.

Regarding the Benedictine monastery of Sântion (Bihor County), dedicated to Saint John the Baptist⁸, was built before 1215 by the nobles of the Battyáni-Czibak branch of the Hontpázmány family⁹. The abbot of the monastery is mentioned for the first time in a papal bull of 11 February 1238 concerning the misconduct committed by the abbot Ladislau at the monastery of Almaşu (Sălaj County)¹⁰. The monastery's patrons called Cistercian monks here in 1249. The Cistercians left the monastery at the end of the 13th century at the latest. Their presence is certain in 1259, when they were subordinated to the Abbey of Plass in Moravia (Czech Republic)¹¹. In 1294 documents mention the abbot of the monastery, who was probably a Benedictine¹². In 1334, on the occasion of the registration of the papal tithe, the monastery had no abbot¹³. In the 14th-15th centuries, the abbots Peter (1382), John (1403, 1437) and Dominic (1459) are mentioned¹⁴. In 1518 the abbot of the monastery, who was a layman priest, is mentioned¹⁵. After the battle of Mohács, before 1547, Dominican nuns from Buda on the island of St. Margaret moved into the buildings abandoned by the Benedictines¹⁶. Queen Izabella, in 1557, donated the locality together with the estates to: Iktári Bethlen Gergely and Haraklányi Massay László. After 1566, when the nuns left the monastery, there are no more written sources about it¹⁷.

On the occasion of the 1954 excavations, 15 medieval tombs were found in Survey Unit I. The depth of the graves was between 0.35-0.65 m, with orientation W-E or NW-SE. The skeletons were lying on their backs, with the arms laid down beside the body. In one grave inventory, a coin from the time of King Ladislaus I (1077-1095) and a silver temple ring were found. In Survey Unit II, numerous ceramic fragments from the 11th-15th centuries were discovered¹⁸.

During the summer 2015 excavation, in trench unit 1 (3x4.50 m), below the vegetal level, we surprised a level resulting from road works in the 1970s. Below the level of the road landscaping we discovered two levels of rubble that came from two different phases of the demolition of some of the monastery structures. In the excavated trench we did not find the monastery buildings, so we cannot determine exactly which rubble is involved. But a brick walled cist with two graves was uncovered. On the southern wall of the cist, skeleton M2 (Cxt 16) was discovered. M2 was partially preserved, being intersected by Cxt 14 and Cxt 15. The deceased was oriented W-E, lying on its back with the skull tilted to the north, only part of the upper limbs, clavicle, part of the spine, scapula and part of the ribs were preserved from the skeleton. After documenting and removing M2 we started the actual search of the cist (M3 - Cxt18). The rectangular pit of the cist was visible in the western and southern part (it was 0.30-0.35 m wide), unfortunately in the northern part because of the ossuary we could not catch its pit. Inside the pit, a brick construction (brick size: 30x16x4 cm) of trapezoidal shape bound with a white-grey compact mortar was made, with the inner part built according to the shape of the skeleton and with a square niche reserved for the head. The cist had a length of 1.42 m and an external width of 1.20 m (internal width in the area of the skull: 0.29-0.32 m, in the area of the body: 0.50 m, height of the western breastplate measured from the inner base of the cist: 0.65 m, height of the northern breastplate: 0.35 m). On the inside, the cist was filled with a thin layer of mortar. The grave was disturbed. It was oriented W-E, in the supine position, the skull in the cephalic niche was missing, the right arm was slightly bent placed on the pelvis, and the left arm was bent and placed on the abdomen; the right pelvis and a fragment of the femur were preserved. The rest of the skeleton together with the cyst was destroyed by Cxt 14. An ossuary (Cxt 10) was laid out on the north and north-west side of the niche.

Since there are no inventory elements, the dating of grave M3 in the cist can only be done on the basis of analogies from Transylvania (Alba Iulia) and Hungary, where this type of tomb falls between the 12th and 13th centuries.

În 2014 National Cadaster and Real Estate Advertising Agency [= Agenția Națională de Cadastru și Publicitate Imobiliară (ANCPI)] launched the “*Geographic Information for the Environment, Climate Change and EU Integration (LAKI II)*” project. This project financed by the Financial Mechanism of the

⁸ Romhányi 2000, 63; Rusu *et al.* 2000, 231.

⁹ Komáromy 1893, 875–878; Sörös 1912, 452.

¹⁰ Sörös 1912, 450.

¹¹ Romhányi 2000, 63; Rusu *et al.* 2000, 231.

¹² Romhányi 2000, 63; Rusu *et al.* 2000, 231.

¹³ MonVat 1877, 41-45.

¹⁴ Sörös 1912, 452; Romhányi 2000, 63; Rusu *et al.* 2000, 231.

¹⁵ *Venerabilis et nobilis vir Ambrosius filius quondam Johannis de Kewbewlkwth abbas ecclesie de Zenth Janos* (Köbölkúthi Ambrus the abbot of Sântion). Sörös 1912, 452.

¹⁶ Bunyitay 1883, 460; Egyházt.eml. 1909, 541.

¹⁷ Bunyitay 1883, 460; Romhányi 2000, 63; Rusu *et al.* 2000, 231.

¹⁸ Alexandrescu 1955, 487-495.

European Economic Area (SEE 2009-2014), had as one of its main activities the production of a detailed terrain model (DTM) by scanning using LiDAR technology for areas with a high risk of flooding on Romania's border with Hungary, in the counties of Arad and Bihor. In the area that is the subject of our article, the terrain model was of high precision, with 8 points/m² density, but the information was available to us just in 2022 (Fig. 6)¹⁹.

In the documentary evaluation stage of the Sântion site, we have encountered some remarks that indicated us the fact that the geographical environment around “Dealul Mănăstirii” site, has radically changed on the course of only a few decades, a fact which justifies the idea, that the archeological scenery from the Bronze Age is totally different from what we observe in the present.

Fr. Ardoș, talking about “«Colina Mănăstire» remembers that in 1932 when the river (Crișul Repede) overflowed, cleaning a lot of dirt from the hill of the Monastery, a large number of burned clay pottery pieces have surfaced as old as 3000-3500 years, with more and more beautiful ornaments on them, highlighted by spiral lines”²⁰.

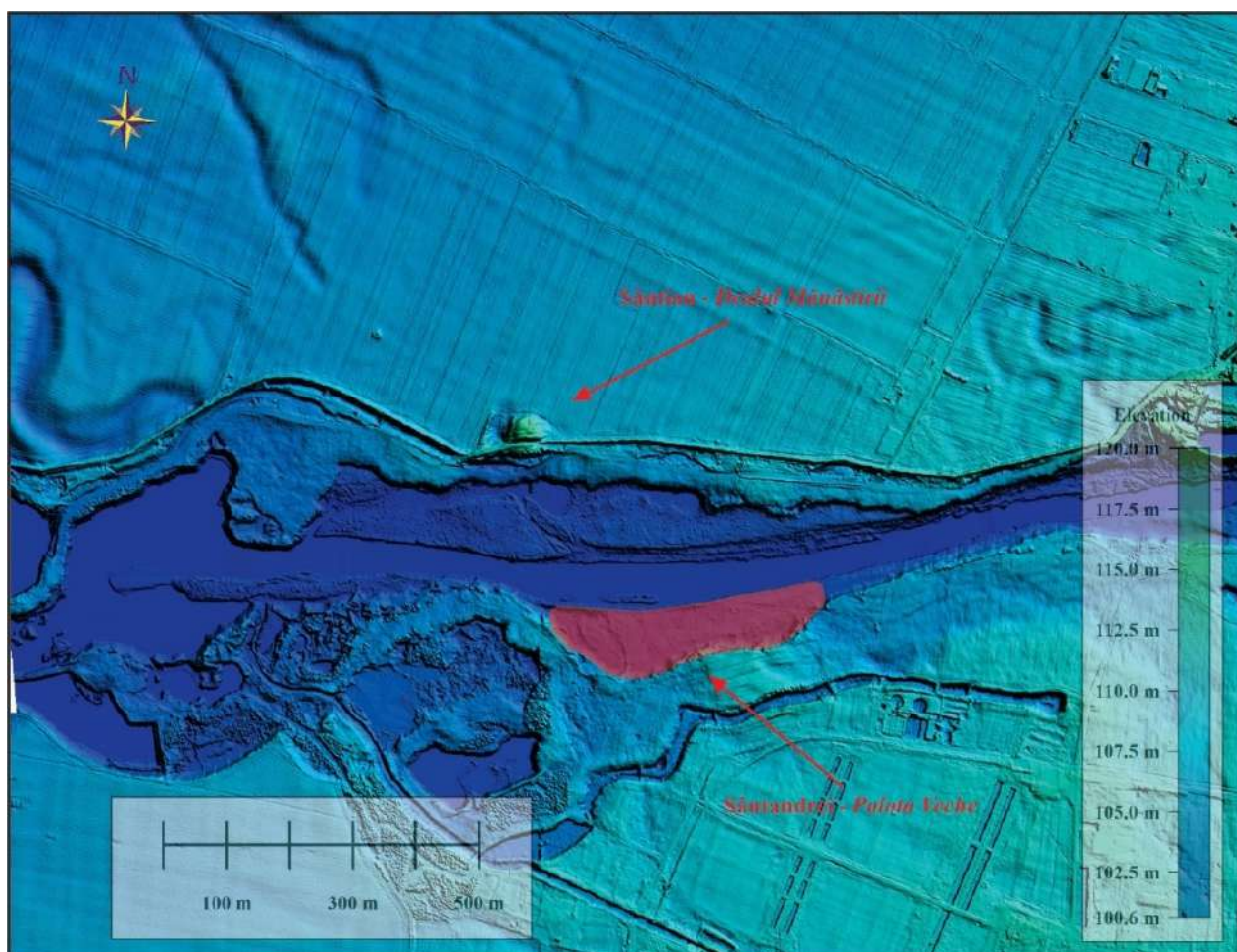

Fig. 6 - Location of Sântion and Sântandrei sites on the LiDAR map

During the investigations from June 1954, also was highlighted the following aspect: “The settlement is located on the right bank of Crișul Repede, both on the terrace as well as the mentioned height “Dealul Mănăstirii”. The surveys were conducted on the terrace, for the reason that this part is threatened by the waters of the River (Crișul)”²¹; also on the same occasion a location sketch was printed²¹.

J. Emödi, talking about the Palota Veche site located opposite the tell on the left side of the bank of Crișul Repede, mentioned that it was discovered, with the occasion of the 1970 flood when “swollen waters have produced huge bank ruptures, large portions fell, being gradually dislodged and carried away by the

¹⁹ Pârvu et al. 2017, 194.

²⁰ Ardoș 1936, 66.

²¹ Alexandrescu 1955, 487 and Fig. 1.

waves” and the level of culture and archaeological complexes could be observed in the newly broken profile²².

Likewise, on the course of the archeological investigations from the years 2015 and 2016, the hired workers from the Sântion, recounted in the 70’s the following aspect: “*In summer they would cool off by going to the river, where they were jumping on water, from the tell*”; a fact that indicates the immediate proximity of the “*Dealul Mănăstirii*” site, of a deep water area of the Crișul Repede, probably as an effect of the bank erosion.

The next stage was the identification of the historical maps which can allow to determine the extent of the changes of the Crișul Repede course in relation to the archaeological site²³. After georeferencing the maps, we have pointed out the course of Crișul Repede, in relation with the *tell* site. So the first map which we used in this regard was the one made by P. Nedecky in 1790, which we later simplified, considering in the first place the *tell* and the course of Crișul Repede (Fig. 7)²⁴. The next map, from a chronological point of view, which we georeferenced, was the second military map of the Habsburg Empire from 1860 (Fig. 8)²⁵. On this map we can observe a stream which flows on the north and east side of the tell, which we believed was discovered on the 2014 magnetometry. After that we continued with the 1892 cadastral plan (Fig. 9)²⁶. For the period of 1914-1945, we are missing maps that have relevance for our analysis. Thereby, the next map we used was the Romanian military topographic map, scale 1:25.000, 1974 edition (L-34-32-D-c sheet) (Fig. 10). It can be observed that, compared to the previous maps, the *tell* is situated in the vicinity of Crișul Repede and two alluvial islands appear on the course of the water: probably as a result of the changes after the flood from 1970. Then we utilized the topographical map (L-34-32-D-c-I sheet), 1:5000 scale, based on the aerial photography from 1977, which as expected, it presents only small changes compared to the map from 1974 (Fig. 11). Furthermore, we observe that the major riverbed of Crișul Repede reaches upon the base of the *tell*. The cadastral plan made in 1980 on the scale of 1:10.000 is another map that we used, on which the disappearance of the upstream island and the reduction of the downstream one can be observed. (Fig. 12). The last map we have processed represents the ortophotoplan, realized in 2012 (Fig. 13). On this one we can observe the northern dike of Crișul Repede, which can be traversed with trucks transporting gravel and ballast from an area situated on the downstream, fact that showed the destruction of the dig site on a median axis²⁷.

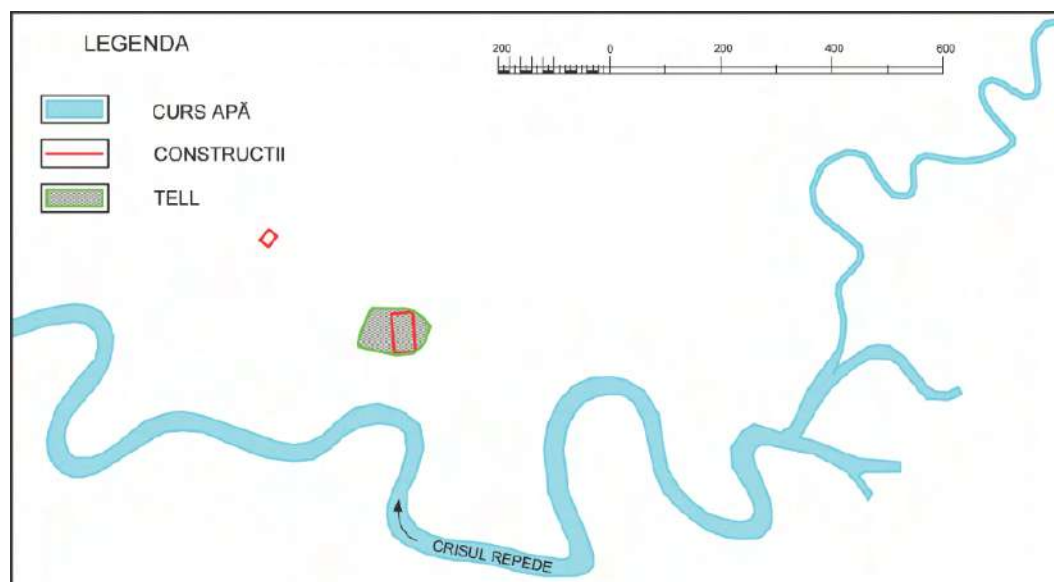

Fig 7 - *Tell* settlement and the Crișul Repede River on P. Nedecky's map 1790

²² Emódi 2002, 5.

²³ Drimba/Fazecaș 2019, 53-58.

²⁴ <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/3883/view/?bbox=-1966%2C-5336%2C4531%2C-2773>.

²⁵ <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2428741.3675060966%2C5954917.311662656%2C2431963.6659797435%2C5955872.77451622&map-list=1&layers=5>.

²⁶ National Archives – Bihor County Service, ORPOT fund - Cadastral Registers, file 322/1892 - Sântion.

²⁷ In fact, in 2009 the company that was exploiting this resource tried to widen this road. Following the intervention of the Criș Country Museum and the Borș Municipality, access through the site was blocked and a road was built around the southern part of the mound.

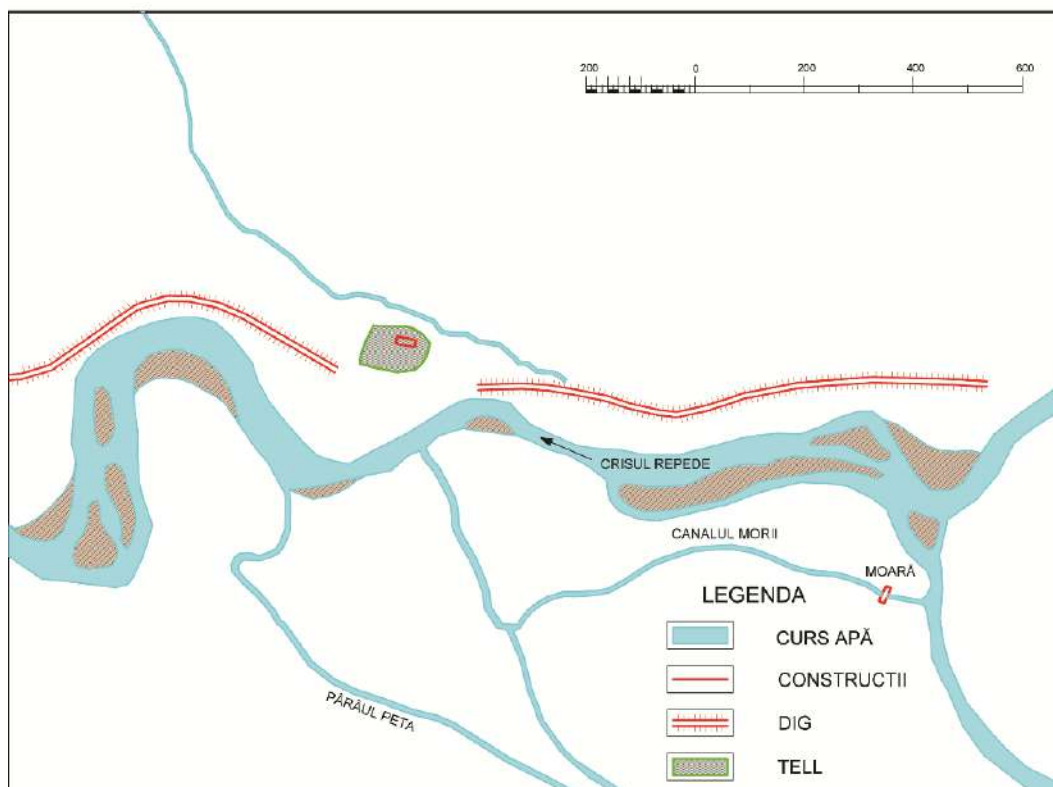

Fig. 8 - Tell settlement and the Crișul Repede River on the Second Military Survey of the Habsburg Empire (1862-1863)

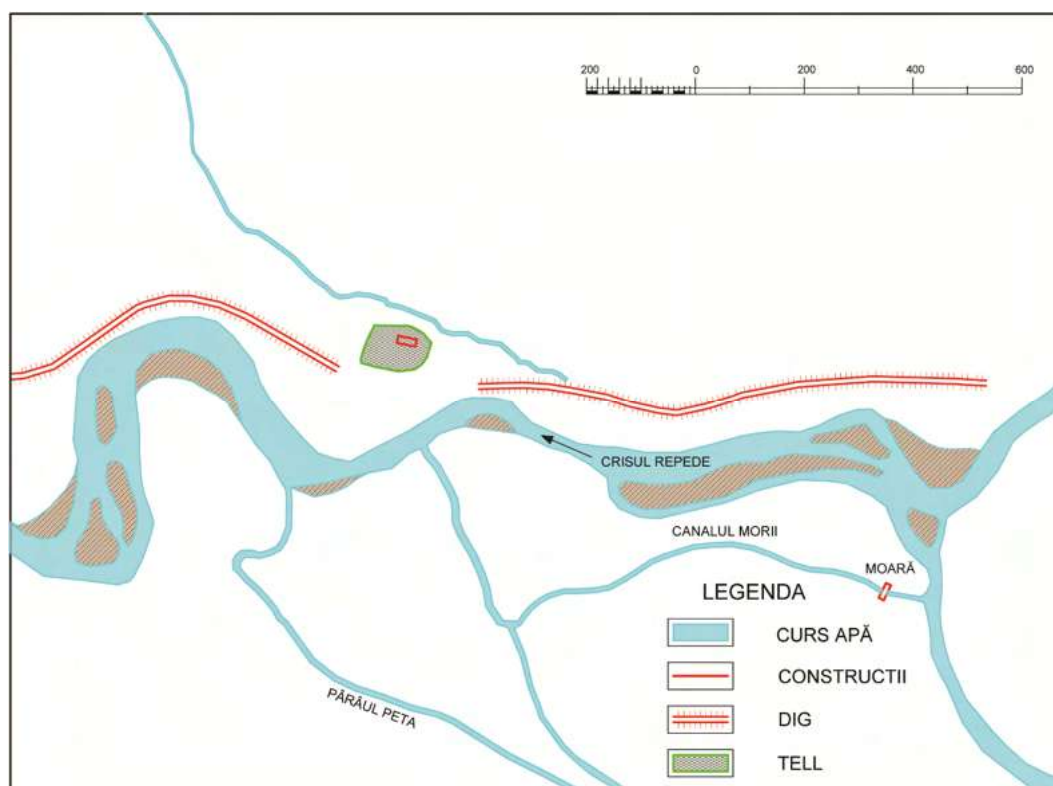

Fig. 9 - Tell settlement and the Crișul Repede River on the 1892 cadastral map

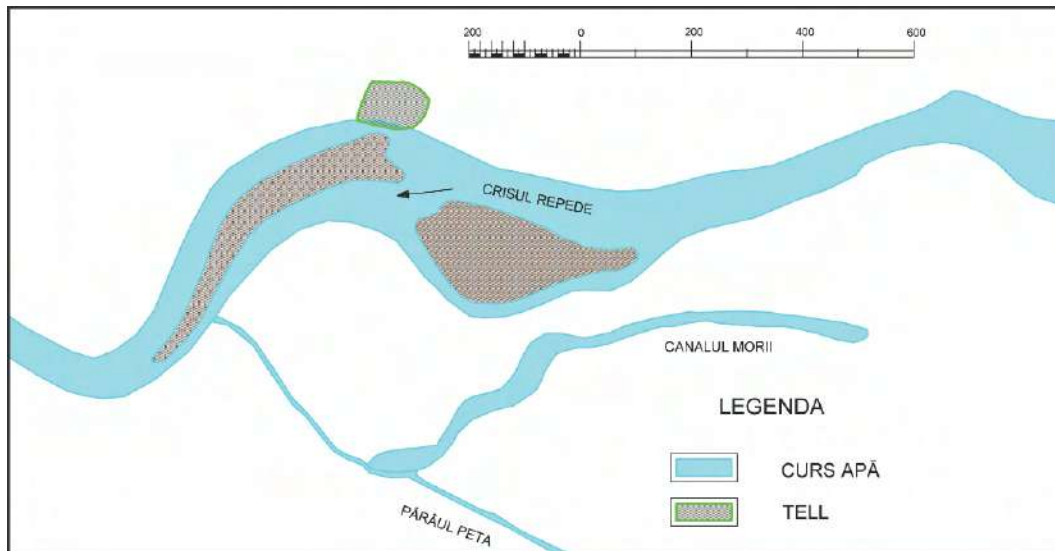

Fig. 10 - Tell settlement and the Crișul Repede River on the 1974 map

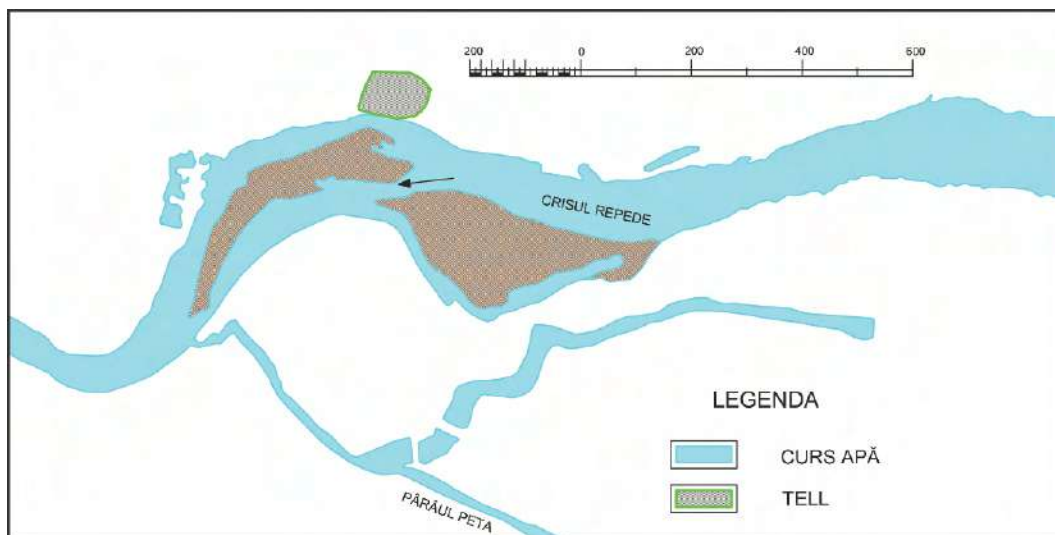

Fig. 11 - Tell settlement and the Crișul Repede River on the 1977 map

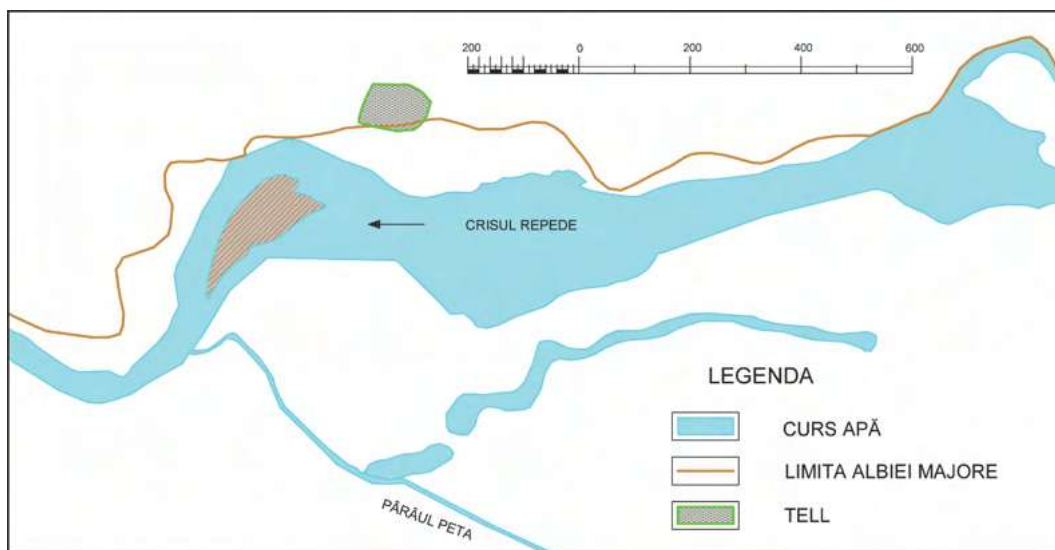

Fig. 12 - Tell settlement and the Crișul Repede River on the 1980 map

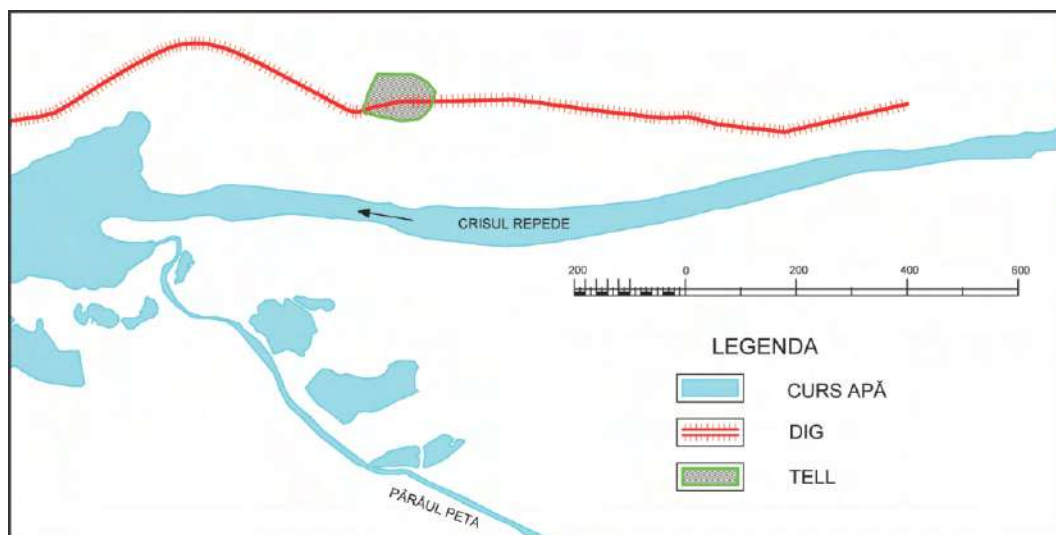

Fig. 13 - Tell settlement and the Crișul Repede River on the 2012 orthophoto plan

Besides the utilized maps we also considered others too, for instance the dig units plan made by A.D. Alexandrescu in 1954 (Fig. 14) or the survey made in 1980 by A. Hadnagy (Fig. 15)²⁸ but which, in the absence of more reliable landmarks, it was impossible to georeferenced on a scale which can be relevant for our investigation.

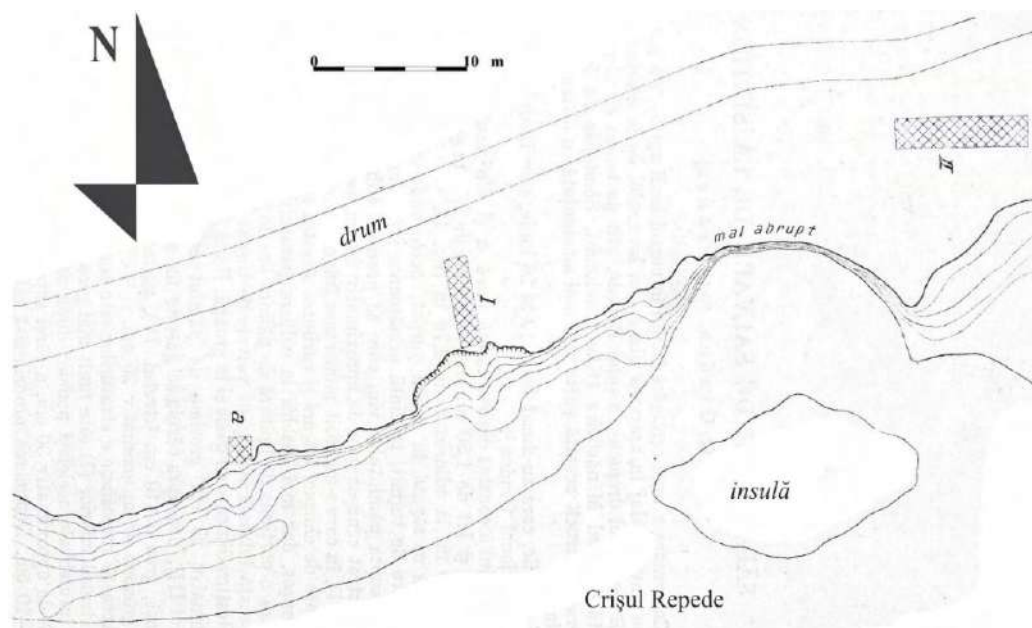

Fig. 14 –Archaeological research plan in 1954 (after Alexandrescu 1955, fig. 1)

²⁸ Dumitrașcu/Hadnagy 1982, 360, no. 45; Criș Country Museum – Reg. Inv. Documents, vol. III, no. 4729.

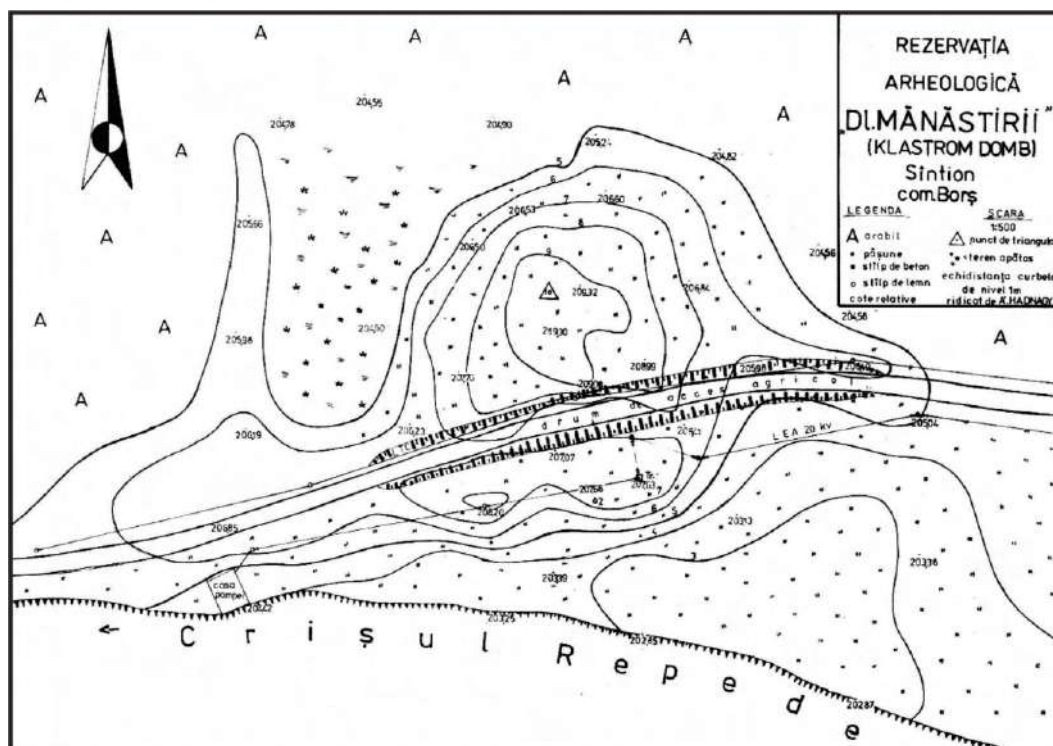

Fig. 15 – Topographic plan of the Sântion “Dealul Mănăstirii/Klastromdomb” tell-settlement in 1980

On the basis of the 8 georeferenced maps (considering LiDAR map too), we observe that in the last 230 years, the environmental factors (rain, floods, rain and wind erosions) and anthropogenic ones (deforestation, digging channels for water mills, roads, damming, gravel mining, agricultural work) have affected a lot the archaeological site from Sântion²⁹. Analyzing the LiDAR maps it appears that the remaining 4000 square meters of the tell represent about 40% of the ancient tell. It is to be analyzed to what degree, the settlement from Sântandrei “Palota Veche” has represented at a certain point a extended settlement of the tell – split up or not by Crișul Repede³⁰.

In 2022, after a period marked by financial shortages and the break forced by the COVID-19 epidemic, we managed to resume work on this site. In this campaign we aimed to bring the S II research unit to a state that would allow us to approach research in 2023 at the highest standards. The archaeological survey of the 2022 campaign stopped when we reached Cxt. 41. On this campaign we also managed to collect and send for ¹⁴C analysis seven samples, the results of which will be the subject of a future article.

Literature:

- Alexandrescu 1955 Alexandrina D. Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sântion (r. Oradea, reg. Oradea)*, in: *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, Tomul VI, nr. 3–4, 487–495.
- Ardoș 1936 Fr. Ardoș, *Date arheologice privitoare la Oradea și județul Bihor*, in: *Familia seria III*, an III, nr. 4, 1936, 61-76.
- Bader 1978 T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1978.
- Bunyitay 1883 Bunyitay V., *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig, II*, Nagyvárad, 1883 (<https://mek.oszk.hu/04700/04735/html/71.html>; Accessed: 12.12.2022).
- Drimba/ Fazecaș 2019 Gh. Drimba/G. Fazecaș, *O perspectivă istorică asupra evoluției mediului geografic în preajma tell-ului aparținând epocii bronzului de la Sântion “Dealul Mănăstirii/ Klastromdomb” (județul Bihor)*, in: *Crisia* 49, 2019, 49-63.

²⁹ Fazecaș/Lakatos 2003, 177. It should be stressed here that the upper level of the tell preserved to date does not actually represent the last stage of its habitation, precisely because of these factors.

³⁰ Drimba/Fazecaș 2019, 58. Due to the changes made to the ground in order to build the former industrial hemp drying and processing factory, the LiDAR measurements cannot give us information regarding a potential river bed of Crișul Repede south of the current course.

- Dumitrașcu/
Hadnagy 1982 S. Dumitrașcu, A. Hadnagy, *Cercetări de topografie arheologică în Crișana*, in: *Crisia XII*, 1982, 353-360.
- Egyházt. eml.
1909 *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, IV (1542–1547)*, Karácsonyi János – Kollányi Ferenc (eds.), Budapest, 1909.
- Emödi 2002 Emödi J., *O așezare din epoca bronzului de la Palota Veche*, in: *Ephemeris Napocensis XII*, 2002, 5-35.
- Fazecaș 2014 G. Fazecaș, *Sântion “Dealul Mănăstirii = Klastrom domb”*, Bihor County, In: Fl. Gogâltan/C. Cordos/A. Ignat (eds.), *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2014, 235-241.
- Fazecaș 2019 G. Fazecaș, *Parțium ≠ Crișana ≠ Nord-Vestul României ≠ Nord-Vestul Transilvaniei. O perspectivă geografică și arheologică asupra delimitării spațiului*, in: A. Chiriac, I. Goman (coord.), *In honorem. Centenar Tereza Mózes. Destin uman și profesional*, Oradea: Ed. Muzeului Țării Crișurilor, 2019, 37-52.
- Fazecaș/
Gogâltan 2018 G. Fazecaș/Fl. Gogâltan, *Evaluarea așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Crișurilor. Stadiul actual al cercetărilor*, in: C. Rîșcuța, I. Ferencz (eds.), *Studii și articole de arheologie. In memoriam Ioan Andrițoiu*, Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2018, 111-136.
- Fazecaș/
Gogâltan 2020 G. Fazecaș/ Fl. Gogâltan, *The Otomani Communities in the Basin of the Rivers Criș. A New Perspective on the South-Eastern Border of the Otomani-Füzesabony Cultural Complex (OFCC)*, in: Fischl, Kienlin (eds), *Beyond Divides – The Otomani-Füzesabony Phenomenon*, UPA 345, Bonn 2019, 317-349.
- Fazecaș/
Gogâltan 2021 G. Fazecaș/Fl. Gogâltan, *Research History of the Bronze Age Multy-Layered Settlements in Bihor County*. in: T.L. Kienlin/A. Găvan (eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania*, UPA 364, 2021, 317-338.
- Fazecaș/ Lakatos
2003 G. Fazecaș/A. Lakatos, *Arheologia mediului înconjurător. Sudiu de caz: Suplacu de Barcău*, In: A. Chiriac/L. Cornea/C. Ghemiș/G. Moisa (coords.), *In memoriam Nicolae Chidioșan*, Oradea: Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003. 177-194.
- Fazecaș et al.
2016 G. Fazecaș/A. Ignat/Fl. Gogâltan/A. Demjen, *Sântion, com. Borș, jud. Bihor; Punct: Dealul Mănăstirii = Klastrom domb*, in: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, Campania 2015, A L-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Târgu-Jiu 26-28 mai 2016, Muzeul Județean Gorj „Alexandru Ștefulescu, Târgu Jiu, 2016, 183-184, 572.
- Fazecaș et al.
2017 G. Fazecaș/A. Ignat (Deac)/Fl. Gogâltan, *Sântion, com. Borș, jud. Bihor; Punct: Dealul Mănăstirii = Klastrom domb*, in: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, Campania 2016, A LI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Muzeul Național de Istorie al României, București 24-27 mai 2017, 118-119.
- Gogâltan et al.
2014 Fl. Gogâltan/C. Cordos/A. Ignat, *Foreword*, in: Fl. Gogâltan/C. Cordos/A. Ignat (eds.), *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, Ed. Mega, Cluj-Napoca 2014, 7.
- Gogâltan 2018 Fl. Gogâltan, *Despre cronologia așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic. O privire retrospectivă a ultimilor 15 ani*, in: *Crisia XLVIII*, 2018, 9-28.
- Gogâltan/
Fazecaș 2018 Fl. Gogâltan/G. Fazecaș, *At the south-eastern edge of the Otomani-Füzesabony Cultural Complex*, In: K. P. Fischl (ed.), *Proceedings of the “Settlement layouts, systems and structure of the Otomani-Füzesabony Cultural Complex” International Archaeological Conference, 7-9 June 2018, University of Miskolc*, in *Gesta XVII/2*, 2018, 47-62
- Gyucha et al.
2009 A. Gyucha, W.A. Parkinson, R.W. Yerkes, *A Multi-scalar Approach to Settlement Pattern Analysis: The Transition from the Late Neolithic to the Early Copper Age on the Great Hungarian Plain*, in: T. Thurston, R. Salisbury (eds.), *Reimagining Regional Analysis: The Archaeology of Spatial and Social Dynamics*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2009, 100-129.
- Gyucha et al.
2011 A. Gyucha/P.R. Duffy/T.A. Frothing, *The Körös Basin from the Neolithic to the Hapsburgs: Linking Settlement Distributions with Pre-Regulation Hydrology Through Multiple Data Set Overlay*, in: *Geoarchaeology: An International Journal*, Vol. 26, No. 3, 2011, 392-419.
- Gyucha et al.
2013 A. Gyucha/P.R. Duffy/W.A. Parkinson, *Prehistoric Human-Environmental Interactions on the Great Hungarian Plain*, in *Antropologie*, LI/2, 2013, 157-168.
- Heitel 1985 R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977)*, I, *SCIIVA*, 36, 3, 1985, 215-231.
- Heitel 1986 R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977), Piese de metal*, *SCIIVA*, 37, 3, 1986, 233-248.
- Karácsonyi 1901 J. Karácsonyi, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, II, Budapest, 1901.

- Komáromy 1893 A. Komáromy, *A szentjánosi monostor Biharban*, in: S. Szilágyi (ed.), *Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye*, XXVII. Évfolyam, 1. Füzet, Budapest, 1893, 875-878.
- Kotsakis 1999 K. Kotsakis, *What tells can tell. Social space and settlement in the Greek neolithic*. in: P. Halstead (ed.), *Neolithic society in Greece*, Sheffield Academic Press, 1999, 66-76.
- Marcu-Istrate/
Istrate 2005 D. Marcu-Istrate/A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba-Iulia (sec. XII–XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania*, In: Z.K. Pinter, I.M. Țiplic, M.E. Țiplic (coord.), *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)*, Bibliotheca Septemcastrensis XII, București, 2005, 229-244.
- MonVat 1877 *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae Illustranti*, I/3, Budapest, 1877.
- Pârvu et al. 2017 I.M. Pârvu, I.A. Cuibac-Picu, A.G. Pârvu, M. Dogaru, *LiDAR Applications based on LAKI II Project*, in: *RevCAD. Journal of Geodesy and Cadastre* 23, 2017, 191-200.
- Reiszig 1901 E. Reiszig, *Bihar vármegye és Nagyvárad*, in: S. Borovszky (ed.), *Magyarország vármegyéi és városai*, Budapest, 1901 (<https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0005/30.html>; Accessed: 13.12.2022).
- Romhányi 2000 B. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Budapest, 2000.
- Rómer 1971 Fl Rómer, *A szent-andrási őskori lelet*. in: *Archaeologiai Értesítő* 5, 1871, 303–306
- Rusu et al. 2000 A.A. Rusu/N. Sabău/I. Burnichioiu/I.V. Leb/M.M. Lupescu, *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 2000.
- Sörös 1912 P. Sörös, *Az elenyészett bencés apátságok*, in: P. Sörös (ed.), *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*, XII/B, Budapest, 1912.
- Theocharis 1971 D.R. Theocharis, *Anaskafai en Sesklo* [Excavations at Sesklo], in: *Praktika tis Archaialogikis Etaireias* 126, 1971, 15-19.

STUDIUL ARHEOZOOLOGIC ASUPRA RESTURILOR DE FAUNĂ DE LA CAREI-BOBALD

Georgeta EL SUSI*
MOLNÁR Zsolt **

ARCHEOZOOLOGICAL STUDY ON THE FAUNAL REMAINS FROM CAREI-BOBALD

ABSTRACT

The Middle Bronze Age Tell settlement from Carei-Bobald is well known in the archaeological literature. A first zooarchaeological study of the paleofauna from this site was published in 2002, the analyzed material contained 3376 fragments, collected between 1982-2002. The restarted archaeological excavation, in the period of 2010-2019 enriched the existing osteological collection with 7390 new fragments. The material belonging to the Otomani III phase, raised from 0-1,8 m depth, contained 5594 bones ranking to different archaeological layers (Tab. 1), 446 fragments found in the fill of various pits (Tab. 2) and 153 items gathered from other structures (Tab. 3). Of the 6193 bones classified as coming from the Otomani III period, 6058 fragments (97,82%) resulted being from mammals (97,82%) and 135 fragments belonged to other groups of animals (2,18%). The latter category contains mussels in a proportion of 1,92% and bone fragments belonging to birds, reptiles (turtles) and fish in a proportion of 0,26%. The 4462 completely determined bones represent 77% of the repertory, the rest of 23% include ribs, fragments and shivers of antler working, bones with traces of use-wear or damaged tools. Beside the NISP (Fig. 12) data, aiming to have a detailed picture of the animal husbandry from the Carei-Bobald site, we estimated and discussed the number of individuals (NMI) and the provided average meat values (MW). The percental estimations refers just to mammals, although the meal of the Middle Bronze Age community included birds, reptiles, fish and molluscs. The herd management followed different rules varying from species to species, determined by their primary (meat, organs, fat, hides, bones and antler, thews) and secondary offered products (milk, burden traction, weed reproductivity). Generally speaking, the cattle were the most important livestock of Otomani communities, completed by swine and ovicaprine herding, present in different proportions. In those sites where the ratio of cattle top 50%, the culinary importance of the swine and ovicaprines is reduced and hunting represents the secondary protein source.

Keywords: Tells, Middle Bronze Age, Zooarchaeology, Carpathian Basin.

Tell-ul din epoca bronzului mijlociu de la Carei-Bobald este bine cunoscut în literatura de specialitate¹. Un prim studiu² asupra paleofaunei din aşezarea Otomani de la Carei-Bobald s-a făcut pe un lot faunistic de 3376 de fragmente, colectate între 1982-2002. Reluarea cercetărilor după 2010 a îmbogăţit colecţia osteologică cu încă 7390 de fragmente, prelevate între 2010-2019 din cele patru casete (C1-C4) ale suprafeţei cercetate. Dintre acestea, 6193 frgm. provin din nivelele Otomani III şi 1197 frgm. din nivelele Otomani II (Tab. 7). Circa 140 resturi, recuperate dintr-o zonă deranjată de vechile săpături, au fost excluse din statistici. Materialul Otomani III adunat de pe adâncimea 0-1,8 m include 5594 de oase din strat (Tab. 1), 446 din gropi cu funcţii diferite (Tab. 2) şi 153 din alte structuri (Tab. 3). Din cele 6193 de oase atribuite fazei Otomani III, 6058 frgm. (97,82%) provin de la mamifere (97,82%) şi 135 frgm. de la alte grupe de animale (2,18%). Dintre acestea, scoicile reprezintă 1,92%, iar păsările, reptilele (broasca ţestoasă) şi peştii încă 0,26%. Cele 4462 de oase determinate complet reprezintă 77%, restul de 23% include coaste, spărturi şi deşeuri rezultate din prelucrarea cornului de cervidee, oase cu urme de uzură/folosire, unelte deteriorate. Uneltele din corn de cervidee sau oase de mamifere au fost separate în decursul cercetării. În privinţa coastelor, au fost introduse în statisticile per taxon doar capetele articulare. Categoria *small size flakes* include oase de la specii de talie mică, de regulă oaie, capră, porc. Categoria *large size flakes* include oase de la specii de talie medie-mare, de la vită, cerb şi cal (Tab. 5). Lotul prelevat din nivelele Otomani II (adâncime >1,80 m) include 1197 de resturi de faună, cercetarea acestei etape fiind în curs. Dintre acestea, 93 frgm. provin dintr-o structură (ex. 22) şi 1104 frgm. din strat (Tab. 6). Prelucrările statistice s-au făcut utilizând *software*-ul PAST împreună cu documentaţia aferentă³. Pe datele noastre am aplicat testul

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti; e-mail: getasusi@yahoo.com.

** Universitatea „Babeş-Bolyai” din Cluj-Napoca; e-mail: molnar_kovacs_zs@yahoo.com.

¹ Némethi-Molnár 2012; Molnár 2014; Molnár-Némethi 2014.

² El Susi 2002, p. 245-265.

³ Hammer 1999-2016, p. 78-79.

neparametric (χ^2) pentru loturile ceva mai mari⁴. Menționăm că informații despre aplicarea lor pe eșantioanele de faună se regăsesc în literatura de specialitate⁵.

Dinamica speciilor pe nivele, distribuția spațială a oaselor de animale

Statistica generală a fazei Otomani III indică prevalența speciilor domestice în proporție de 87,97% față de 12,03%, vânatul. În segmentul domestic predomină resturile de bovine (30,55%), urmate de porc (29,47%), ovicaprine (20,37%), cal (5,63%) și câine (1,95%) (Fig. 1). Fauna sălbatică este diversificată, cei 13 taxoni furnizând 537 de oase. Ca elemente deosebite amintim elanul și zimbrul. De la elan (*Alces alces*) provine o falangă proximală, recuperată din stratul de cultură al C4/-1,13 m. Piesa are GL/Bp⁶ de 83,5/33,5 mm (Fig. 14/a). La Bobald a ajuns întâmplător, în timpul migrației de iarnă, de la nord la sud. Este o specie adaptată unui ambient umed și împădurit, cu zone mlăștinoase; uneori apare și în zonele de deal, dar evită relieful accidentat. Taxonul a fost răspândit în Bazinul Carpatic de-a lungul pleistocenului, dispărând la finele lui. În holocen supraviețuiește probabil, în zonele înalte, periferice ale arealului Carpatic, fiind semnalat în câteva situri eneolitice mijlocii, de epoca bronzului și epoca romană din Ungaria⁷ și România. În România a fost evidențiat la Trestiana (Criș)⁸, Andrieșeni (Precucuteni)⁹, Bogdănești (Monteoru)¹⁰, Medieșu Aurit-Potău¹¹ (cultura Otomani), Brad (Latène)¹². Extincția sa în Transilvania s-a produs în decursul secolelor XVI-XVII¹³. Un element nativ din fauna locală a fost zimbrul. De la acesta provine un corn (Fig. 14/b), recuperat din C1/-1,63 m, având dimensiunile de 230/80/76 mm (OC/ BA/BB)¹⁴. Zimbrul a fost larg răspândit în Bazinul Carpatic, silvostepa (forest steppe) sau pădurile deschise (grassy park forests) fiind habitatele preferate. Este un element destul de rar în preistoria României, fiind depistat în situl cucutenian de la Drăgușeni-Ostrov¹⁵, în așezarea monteoreană de la Mândrișca¹⁶ (Moldova), în primul eșantion de la Carei-Bobald¹⁷ și la Sălacea (jud. Bihor, cultura Otomani)¹⁸.

Din cele 6193 de oase atribuite fazei Otomani III, 5594 de fragmente provin din strat, 446 din 40 de gropi și 153 din alte structuri (locuințe, șanțuri) (Tab. 1). În general, distribuția resturilor în strat nu diferă de cea estimată per totalul secvenței cronologice. Remarcăm ponderea mai mică a ovicaprinelor (19,7%), cât și prevalența oaselor de vită (30,87%) și porc (29,52%). Cele 40 de gropi cu diverse funcționalități (gropi de par, de provizi, menajere)¹⁹ au furnizat 446 de oase, dintre care două oase de pește, nouă valve de scoici și restul de mamifere (Tab. 2). Distribuția procentuală a speciilor în aceste complexe indică prevalența animalelor de talie mică (small-sized species). Astfel, ovicaprinele însumează 30,18%, porcul 27,27% și vita numai 26,18%. Speciile sălbatice totalizează 10,55%, fiind evidențiate resturi de cerb, mistreț, bour, iepure și castor.

Aplicarea testului χ^2 pe NISP (numărul de resturi) al speciilor din gropi versus strat indică diferențe semnificative între valorile observate și cele teoretice (așteptate), doar în cazul vitei și ovicaprinelor. Concret, în strat s-au acumulat mai multe resturi de bovine (oase mari) și mai puține de ovicaprine (resturi mici) decât în gropi, unde situația este inversă (Tab. 10). Întrucât multe gropi sunt de par, altele incomplete, cu puține resturi și acelea mici, rezultatele testului par justificate. În schimb, pe anumite nivele de călcare s-au acumulat multe oase, mai ales de vită, cerb (specii mari); probabil erau zonele de procesare și consum al acestora.

O primă categorie de gropi le include pe cele cu puține oase, sub 10 fragmente. Sunt fie complexe păstrate parțial (gr. 8, 13, 37), fie sunt gropi de par (gr. 42, 46, 47), cu oase „rătăcite” în pământul de umplutură. Ele conțineau elemente osoase, predominant de la animale mici (porc, oaie, capră), rareori de la vită. Fie resturi cefalice, spărturi de coaste, ori din părțile distale ale membrilor (fără valoare alimentară). Astfel, gr. 8/C3/2011 (0,0-0,85 m) conținea o mandibulă de vită, o apofiză costală și o maxilă de porc, un

⁴ Opariuc-Dan 2011, p. 36-42.

⁵ Pazan 2013, p. 14-30.

⁶ Lungime maximă/ lățime proximală.

⁷ Biller 2013, p. 275-283.

⁸ Haimovici 2003, p. 292.

⁹ Coroliuc 2005, p. 8-10.

¹⁰ Haimovici 1968a, p. 80-81.

¹¹ Apud Bindea 2008, p. 97.

¹² Marian, Haimovici 2008, p. 313.

¹³ Apud Németh *et alii* 2017, p. 7-8.

¹⁴ Lungime pe curbura mare, diametrele bazei.

¹⁵ Bolomey, El Susi 2000, p. 164-166.

¹⁶ Haimovici 1980, p. 194.

¹⁷ El Susi 2002, p. 250.

¹⁸ Apud Bindea 2008, p. 96.

¹⁹ Pentru câteva gropi parțial păstrate nu s-a specificat funcționalitatea.

omoplat distal de ovicaprin și o așchie mare (posibil vită). Toate sunt spărturi mici, fiind greu de presupus rolul ei, cu atât mai mult cu cât partea de sus a fost distrusă și încărcătura faunistică mică. Din gr. 13/C2/2010 (0,0-0,5 m) s-a păstrat doar partea de jos, din ea s-au recuperat doar șapte resturi: un molar de porc, o vertebră de la o ovină tânără, un calcaneu ars și un M₃ de la o altă ovină, de 18-24 luni; în plus trei spărturi mici nedeterminabile. Gr. 37/C4/2012 (1,08-1,18 m) și ea incompletă a furnizat șase resturi: un M₂ de la o vită de 16-18 luni, un metatars și o mandibulă de la un porc, de 12-14 luni, în plus trei cochilii de scoică. Gr. 42/C2/2017 (1,75-2,25 m) conținea o tibie de ovicaprin prelucrată proximal. Din gr. 46/C3/2017 (1,24 m) s-au recuperat șase piese: o coastă și un radius de la un purcel sub o lună, un metatars proximal și o spărtură de coastă, ambele de la un cerb și două așchii. Ultimele trei gropi sunt de par ale complexului cx. 17. Gr. 47/C2/2017 (>1,70 m) conținea o mandibulă de la o ovină de 12-14 luni.

O altă categorie include gropile cu 10-25 de elemente osoase, care provin din toate zonele corporale ale speciilor identificate: este vorba de complexe 3, 4, 9, 10, 14, 15, 17, 61. Deși nu abundă în oase, unele gropi par a fi avut o funcție menajeră (gr. 4, 10, 17, 61). Din umplutura gr. 3/C3/2010 (0,0-0,7 m) s-a adunat 23 de fragmente, dintre care patru așchii și o valvă de scoică. Probabil că numărul de oase să fi fost mai mare, în săpătură fiind surprinsă doar partea inferioară, cea superioară fiind distrusă de arături. 11 oase provin de la o capră adultă și două ovine, de 18-24 luni și sub 3-4 luni). Două spărturi de mandibulă provin de la un porc și cinci resturi de la o bovină de 18-24 luni. Gr. 4/C1/2010 (0,0-0,8 m) a furnizat 21 de piese de la două vite, un porc și un ied. Cele nouă oase de vită provin de la un exemplar tăiat sub 18-24 luni și altul adult, peste 3,5-4 ani. De la specimenul subadult provin mai multe spărturi din craniu, atlasul și un corn fragmentar. De la porc avem un fragment de maxilă și de la un ied o spărtură de metapod. În plus, sunt șapte coaste mici. Și în această groapă parțial păstrată, circa 82% din resturi provin din părțile cu valoare alimentară mai mică și doar 18% din cele reprezentative (Fig. 2). Probabil a deservit la un moment dat la aruncarea unor resturi menajere. Gr. 9/C3/2010 (0,8-1,35 m), groapă de par, a oferit spre analiză doar 19 fragmente de la șapte animale. Marea majoritate sunt resturi cefalice, din coloană, metapodii, tarsiene, în general oase rătăcite în pământul de umplutura. Lipsesc elementele osoase mai mari, din părțile carate. Pe lângă cele șase resturi nedeterminabile, s-au identificat trei piese de la două vite (una juvenilă), trei de la un porc subadult, patru oase de ovine. Este vorba despre un animal de 2-3 ani și altul sub această vârstă, un premolar de cerb și două spărturi de humerus și o falangă proximală de cal. Gr. 10/C2/2010 (0,0-0,50 m), de mari dimensiuni, conținea totuși puțin material arheologic. De la animale provin 10 spărturi nedeterminabile și nouă resturi de la o vită de 3-3,5 ani, un porc de 2-2,5 ani, o ovină și o capră, adulte. Gr. 14/C1/2010 (0,0-0,5 m), incompletă, conținea 12 oase: un atlas, o falangă proximală și o vertebră de vită, un canin de câine, un metatars de ovicaprin, o coastă și o ulnă de porc și cinci spărturi de la un animal de talie mare (probabil vită). Mai mult de jumătate din oase sunt elemente de coloană de la diverse specii. Oasele sunt foarte puține, dispartate, provenind de la cel puțin 3 taxoni. Și gr. 15/C2/2011 (1,20-1,66 m) avea puține oase de animale, 19 fragmente, dintre care șase de la un porc de 2,5-3 ani, patru de la o vită de 6,5-9 ani și unul de la iepure. În plus, opt spărturi sunt neatribuite specific. Gr. 17/C2/2011 (0,0-0,63 m), surprinsă parțial în profil, conținea doar 18 piese, ce provin de la porc (humerus, talus), oaie (humerus, axis), mistreț (maxilar) și cerb (spărtură de corn). În plus, s-au adunat 12 spărturi de oase nedeterminabile. Posibil să fi servit ca groapă de deșeuri. Gr. 61/C2/2017 (1,66-2,33 m) a fost definită ca un complex menajer. Deși conținea doar 19 resturi ele provin de la opt animale: o vită adultă, doi porci de 16-18 luni, 3-5 ani, o capră de 5-6 luni, o oaie de 17-18 luni, un mistreț de circa 3-4 ani și doi cai de 3-3,5 ani și peste această vârstă. Datele de sacrificare ale caprei și oiă ar sugera aruncarea deșeurilor prin vară (iulie-august), în ideea că a fost utilizată o singură dată. Ea conținea puține oase, dar de la mulți indivizi.

În categoria gropilor cu mai multe oase (30-40 resturi) includem gr. 6, 51, 53. Și ele conțin elemente din toate părțile corporale, de la numeroase specii. Gr. 6/C3/2010 (0,0-0,8 m) are 35 de fragmente, dintre care 15 sunt spărturi nedeterminabile. În umplutura ei s-au aruncat oase de la șapte animale: trei porci (6-8 luni, 8-10 luni, 3-5 ani), două ovine (1-2 ani, sub 2 luni), o vită și un cerb adult. Probabil a fost utilizată pentru aruncat deșeuri, partea ei superioară fiind deteriorată. Gr. 51/C4/2017 (2,3-2,33 m), groapă de stâlp, de mari dimensiuni, aparține nivelului locuinței (cx. 17). Ea conținea 15 spărturi nedeterminate și 15 atribuite mai multor animale. Printre resturi, amintim un împungător din corn de căprior, un canin de câine, o valvă de scoică, un os de pește, o tibie de ovicaprin perforată anterior, pentru a fi folosită ca mâner. În ea s-au aruncat cinci oase de la doi porci (de 6-8 luni, 22-24 luni), trei resturi de la o vită și cinci de la o ovină. Gr. 53/C1/2017 (2,28-2,75 m) este groapă de provizii, ce aparținea de nivelul locuinței, cx. 17. Din cele 34 de oase, 20 provin din părțile bogat carate ale membrilor și din coloană. Restul de 12 sunt spărturi nedeterminabile, un os de pește și o falangă proximală de bour. Materialul faunistic provine de la un taur subadult, două ovine de 10-12 luni și sub o lună, un porc și un cal (mascul).

Gropile 2, 18, 56 conțin peste 48-50 de oase. Astfel, gr. 2/C3/2010 (0,0-0,7 m) a furnizat 68 de resturi de mamifere și o cochilie de scoică. Cele mai multe resturi provin de la ovicaprine (17 piese) și porc (11), apoi vită (6 frgm.), cal (2 frgm.), cerb (3 frgm.) și mistreț (un os). Per ansamblu, s-au aruncat resturi de la opt animale: trei rumegătoare mici (sub 12-18 luni, 21-23 luni), doi porci (16-18 luni, 22-24 luni), o vită subadultă, un cal și un mistreț. Cele mai multe resturi provin din coloană (26,5%) și părțile distale ale membrilor (25%), oasele din părțile carnatate au o contribuție sub 14%. Numărul de oase și de indivizi este destul de mare, comparativ cu alte complexe; posibil să fi avut o destinație menajeră.

Din gr. 18/C2/2011 (0,78-1,34 m), groapă de provizii, s-au determinat 51 de oase de mamifere și trei valve de scoică. Resturile determinabile provin din scheletul a minimum 10 animale. Astfel, cele 10 oase de bovine provin de la un taur (imatur corporal) și o femelă. Acesteia îi aparține un metacarp cu lungimea de 190 mm, sugerând o înălțime la greabăn de 114,6 cm. Cele 10 piese de porc provin de la două exemplare, sacrificate între 16-24 luni. Cele nouă resturi de ovicaprine aparțin la doi indivizi, tăiați între 6-12 luni și 3-5 ani. Cele patru oase de cal sunt, în principal, fragmente de femur, radius, calcaneu și talus. Cu excepția radiusului, celelalte trei provin de la un singur exemplar adult. Cerbului îi aparțin două spărturi de metacarp, un premolar inferior și o tibie proximală. Per ansamblu, spărturile de coaste sunt ceva mai multe, dar și restul regiunilor corporale sunt destul de bine reprezentate în contextul gropii. Având în vedere numărul mare de indivizi de la care provin oasele, distribuția eterogenă pe părți anatomice, prezența majoritară a resturilor cefalice, extremități distale de membre, cu siguranță complexul a avut în final destinație menajeră.

Din gr. 56/C4/2017 (1,45-2,22 m), groapă de provizii, pentru cx. 17 s-au determinat 48 de oase, de la 13 specimene. Cele opt oase de vită provin de la două animale, unul în jur de 3-4 ani. De la porc s-au identificat șapte resturi de la trei specimene de 3-6 luni, 12-14 luni și 24-30 luni. Cele șapte resturi de ovicaprine provin de la trei exemplare, dintre care unul sub 12 luni și altul pe la 2 ani. Cele opt oase de specii vâdate provin de la un iepure, un castor, un mistreț, un bour și un cerb. Așadar, distribuția oaselor conform celor cinci regiuni corporale²⁰ evidențiază următoarele aspecte: prevalența elementelor de coloană (vertebre, coaste) și schelet cefalic în gropile mari (nu neapărat și cu multe oase), restul părților având procentaje neglijabile (Fig. 3). În gropile cu peste 30 de oase sunt bine reprezentate animalele de talie mare, crescând și cantitatea de oase din părțile cu valoare alimentară (C, D), dar și cele seci (E). În cazul nostru, gropile menajere nu erau prea bogate în resturi, dar conțineau un material variat ca distribuție corporală, cu multe specii și indivizi.

Din alte structuri decât gropile s-au adunat doar 153 de fragmente, dintre care 105 determinabile, restul fiind spărturi de coaste, diafize, cât și două valve de scoică. Din cele 105 piese, 35 provin de la porc, 31 de la bovine, 22 de la rumegătoare mici, șapte de la cal și unul de la câine. Dintre speciile sălbatice amintim cerbul și mistrețul, fiecare cu câte trei piese, bourul, castorul și iepurele cu câte o piesă (Tab. 3). Cx. 10/C3/2012 (1,1-1,17 m) reprezintă un nivel de călcare cu mult material arheologic, de pe care s-au prelevat 21 de oase provenite de la nouă animale: trei porci (8-10 luni, 12-14 luni, 3-5 ani), două oi (infans, 18-24 luni), și câte o vită, un cal, un cerb și un mistreț. Sunt în general dinți izolați, spărturi de metapodii, oase tarsiene, vertebre și puține oase din părțile cu valoare alimentară (categoriile C, D). Din locuința cx. 17/C1/2018 (1,81-1,85 m) s-au colectat o scoică, trei deșeuri corn și 59 resturi de mamifere. Acestea provin de la 11 animale: trei vite (10-12 luni, 18-24 luni, 24-30 luni), trei porci (< 3-6 luni, 10-12 luni, >12 luni), trei oi (< 3-6 luni, 6-8 luni, >12 luni), un mistreț și un câine de talie medie. Prezența unei mandibule întregi de câine ridică problema provenienței ei. Posibil să fie un element rătăcit, craniul găsindu-se altundeva²¹. În structura respectivă, oasele de vită și porc aparținând categoriilor C, D sunt prevalente. În plus și categoriile A, B, D sunt bine reprezentate, sugerând faptul că, tranșarea și consumul animalelor se făcea în zona respectivă. În relație cu cx. 17 sunt alte patru oase (două coaste de la vită, porc și două așchii), adunate din zona chirpicului prăbușit (cx. 14).

Din umplutura mormântului medieval târziu M11 (-1,78 m) s-au recuperat o mandibulă de cal și un metacarp întreg, cu lungimea maximă de 224 mm. Pe baza lui s-a estimat o talie de 137,5 cm. Potrivit indicelui de gracilitate cu o valoare de 15,8, metapodul avea o gracilitate medie. Din același context s-au determinat un metacarp distal de bour cu dimensiunile de 71/39 mm și un radius proximal cu dimensiunile de 91/100/50 mm. De pe nivelul de călcare al locuinței cx. 18/C1/2016), de la -0,90 m²² s-au adunat 35 de oase de animale; dintre acestea, patru fragmente au fost atribuite vitei, opt porcului, opt ovicaprinelor (o capră și o oaie), două calului și câte unul cerbului, castorului și bourului; o valvă aparține scoicii de râu. Predomină resturile de porc

²⁰ A-cap, B-coloană, C, D-părțile proximale ale membrilor, E-extremitățile distale ale membrilor. Părți cu valoare alimentară mare, B, C, D; cu valoare alimentară mică (A) sau deloc, E. cf. Reitz, Wing 2008, p. 217.

²¹ La acest palier cronologic, ocazional se depun craniile de câine la fundațiile caselor, cf. Choyke, Bartosiewicz 1999, p. 245.

²² Molnar *et alii*, CCA, 2013, p. 35.

și oaie, mai ales din categoriile C și E. Din umplutura șanțurilor notate cu cx. 21/C1 și cx. 23/C3, ce înconjoară locuința cx. 17, s-au recuperat 30 de oase de mamifere, provenind de la trei vite (6-8 luni, 16-18 luni, matur), doi porci (6-8 luni, >12 luni), două ovine (<12 luni) și un cerb. S-a încercat identificarea eventualelor corelații între oasele din șanț, cx. 17 și gropile aferente (gr. 42, 46, 47, 56); la fel între cx. 10 și cx. 18, bazându-ne pe contemporaneitatea lor, dar fără succes. Materialul este disparat, eterogen, distribuit pe specii și regiuni anatomice; în general, predomină dentiția, spărturile mici, cele de la animale tinere, puține resturi provin din părți cu valoare alimentară ridicată sau animale mari (Fig. 5).

O acumulare interesantă de resturi menajere a fost identificată în stratul de cultură, notat cu cx. 12²³, localizat deasupra podinei locuinței cx. 17 și sub nivelul de călcare al lui cx. 10. Stratul este compus din trei niveluri cu multe resturi menajere, plasate la adâncimile de 0,9-1 m, 1-1,4 m și 1,78-1,82 m. Din nivelul cx. 12/0,9-1 m s-au adunat 93 de oase, aparținând în proporții echivalente craniului (A), coloanei (B), părților carnate ale membrelor (C, D) și extremităților distale (E). Elementele sunt dispartate, ele provin din scheletul a minimum 12 animale: două vite (<40 luni, >9 ani), doi porci (12-14 luni, 18-20 luni), o capră (3-6 luni), o oaie (>6 ani) și câte un câine, cal, mistreț, vulpe, bour, cerb.

La aproximativ 1,1-1,4 m a fost identificat un strat de pământ gri-gălbui, afânat, cu multe oase de animale, ceramică, chirpic, câteva coarne de cerb etc. El pare a fi stratul de cultură (pământul de umplutură) dintre structurile identificate²⁴. Din acest nivel s-au colectat 1226 de oase, dintre care 754 determinabile; acestea provin din scheletul a cel puțin 59 de indivizi domestici și 18 sălbatici (Fig. 4). Este o acumulare mare, care include resturi din toate părțile scheletice ale celor 77 de specimene identificate (Fig. 5). Circa 33,5% din oase provin din părțile carnate ale membrelor (C, D), 25,6% din scheletul capului, 24,7% din părțile seci ale membrelor (E) și 16,2% din coloană. Ponderea mai mică a resturilor de schelet axial se datorează și numărului mare de coaste neatribuite specific.

Testul Chi² aplicat pe distribuția elementelor corporale ale principalelor specii (Tab. 9) sugerează următoarele aspecte. În cazul vitei s-au acumulat mai multe resturi din coloană și labe, dar mai puține din părțile carnate ale membrelor, decât la restul speciilor (Fig. 5). Se pare că, tranșarea și consumul vitei se făcea în apropiere, multe resturi de falange, metapodii, vertebre, coaste ajungând în depunerea respectivă. Posibil ca o parte din bucățile de carne rezultate după tranșarea membrelor să fi ajuns și în altă parte a sitului, astfel că acumularea de oase din părțile bogat carnate să fie mai mică. Oasele porcului provin mai ales din cap și părțile carnate ale membrelor și mai puțin din labele picioarelor. Oricum resturile cefalice se conservă și mai bine; ponderea mică a oaselor din părțile distale ale extremităților sugerează consumul de către om, animale. Pentru ovicaprine și cal distribuția elementelor nu este anormală statistic. Se pare că multe metapodii au fost utilizate la confecționarea uneltelor. Prevalează și într-un caz și altul resturile din zonele bogat carnate, mai puțin elementele craniene și părțile distale. Cu siguranță, carnea de cal a fost consumată; multe din oasele sale provin, fie de la exemplare de 3-4 ani, fie de peste 13 ani. Printre resturile de vânat se înregistrează mai puține elemente cefalice și mai multe metapodii și falange. Cert este că animalele, după prindere, erau aduse integral în așezare și tranșate, inclusiv cele de talie mică, castor, bursuc. De pe nivel s-au adunat piese deteriorate și numeroase spărturi din corn de cerb, rezultate din prelucrarea acestei materii prime. În privința oaselor de câine, 40% din resturile adunate fac parte din craniile a trei animale: unul sub 5-6 luni și doi adulți. Unul dintre adulți avea o talie de 46,1 cm și altul una ceva mai mare. Cam 25% sunt resturi de metapodii, iar 35% sunt oase lungi din scheletul apendiculat. Animalele respective nu au fost consumate, majoritatea oaselor fiind întregi. De la urs provine un metacarp 5, păstrat într-o blană, dar și un fragment de coxal, posibil de la același individ. Pe coxal s-au identificat unele aspecte patologice, care au îngreunat deplasarea animalului, fiind ușor de capturat (Fig. 15/b). De pe nivelul 1,77-1,81 m s-au adunat 83 de oase de mamifere și o valvă de scoică. 34 de oase provin de la două vite (sub 3 ani și 6-9 ani), prevalând spărturile de craniu, falangele și metapodiile. Dintre cele 18 resturi de porc menționăm trei humerusuri stângi, cinci omoplați stângi + trei dreți, rezultați din consumul a cel puțin cinci „șunci” în zona respectivă. De la capră s-au determinat doar trei oase, de la câine și cal câte unul. De la speciile sălbatică provin două oase de cerb, cinci de mistreț și nouă de bour.

Într-o primă fază am aplicat testul Chi² pe numărul de resturi al principalelor mamifere domestice și sălbatică²⁵ din cele trei secvențe stratigrafice, pentru a identifica eventuale deosebiri. Comparând secvențele 0,9-1 m și 1-1,4 m nu am identificat discrepante valorice, semnificative statistic ($p=0,4$). Din aceste considerente, cele două secvențe pot fi asociate sub raport faunistic (Tab. 8). Comparând nivelele 0,9-1,4 m și 1,78-1,82 m am evidențiat diferențe între valorile observate și cele teoretice doar în cazul vitei și

²³ Eșantionul din cele trei secvențe este integrat în statistica generală per strat (tab. 1).

²⁴ Molnar *et alii*, CCA, 2013, p. 35.

²⁵ Cele sălbatică au fost cumulate pentru a îndeplini condițiile de aplicare a testului.

ovicaprinelor ($p=0,000$). Astfel, în secvența 1,78-1,82 m se înregistrează mai multe oase de vită și mai puține de rumegătoare mici, comparativ cu nivelul 0,9-1,4 m, în care sunt mai multe resturi de ovicaprine și mai puține de vită. În cazul porcului și vânatului, datele nu au semnificație statistică. Se pare că în exploatarea lor nu au intervenit schimbări majore de-a lungul locuirii. Economia alimentară bazată pe suine era caracteristică comunităților Otomani de la Bobald, în corelație cu un ambient favorizant. Datele testului sunt susținute și de procentajele estimate pe NISP. Astfel, în secvența 1-1,4 se înregistrează o pondere mai mică a bovinelor, de 25,86% față de circa 46% în nivelul 1,78-1,82 m; în schimb ovicaprinele înregistrează aici doar 4% față de 17% în depunerea 1-1,4 m (Tab. 4). Rezultatele testului cadrează cu statistica generală, potrivit căreia, pe la începutul locuirii Otomani III (cam pe la 1,8 m adâncime) vitele au ponderea cea mai mare, scăzând spre final. În schimb, resturile de ovicaprine sunt mai puține pe la începutul fazei Otomani III, crescând în secvența 1,4-0,9 m.

Din nivelele Otomani II s-au recuperat 93 de oase dintr-o locuință (cx. 22) și 1104 din stratul de cultură (Tab. 6). Circa 1190 piese provin de la mamifere, un rest de la o broască țestoasă, trei cochilii de la moluște și trei oase de la pește. Speciilor vâdate le aparțin 102 oase (12,22%), iar celor domestice 733 de oase (87,78%). Vitele prevalează cu 32,33%, urmate de suine (26,23%), ovicaprine (21,68%), cal (5,51%) și câine (2,03%). Printre mamiferele vâdate amintim cerbul (4,07%), mistrețul (3,11%), bourul (2,4%), căpriorul (2,28%), castorul, iepurele și zimbrul, fiecare cu 0,12%. Evidențiem și în acest nivel un rest de la zimbru. Este vorba de un fragment de femur cu lățimea distală - 128 mm, caracteristicile morfologice justificând atribuirea sa. El a fost recuperat din stratul de cultură (C1/2019/1,90).

Testând cu χ^2 ponderea principalilor taxoni în nivelele Otomani III versus Otomani II am obținut următoarele rezultate (Tab. 10). Vitele, ovicaprinele înregistrează ușoare creșteri procentuale (1-2%) față de nivelele Otomani III, dar ele nu au prea mare relevanță statistică. În schimb, porcul și cerbul au mai puține resturi în Otomani II și mai multe în secvența următoare; căpriorul și bourul au mai multe resturi în Otomani II și mai puține în Otomani III. Aceste variații de densitate a speciilor amintite ar sugera unele modificări ambientale de-a lungul locuirii. În general, frecvența crescută a bourului și căpriorului în fazele Otomani II ar sugera un areal silvostepic extins, pășuni mai multe pentru ovicaprine. În nivelele Otomani III par să câștige teren zonele ceva mai împădurite, posibil pe fondul unui regim pluvial mai bogat, așa cum o sugerează procentul crescut de oase de porc și cerb și mai puține de căprior și bour. O simplă analiză a procentajelor taxonilor din cele două nivele confirmă datele mai sus menționate. Astfel, vita are o pondere ceva mai mare, de 32,33% în Otomani II (dar ne semnificativă statistic), ea se reduce la 30,55% în secvența următoare. În paralel, crește procentul suinelor domestice, de la 26,23% la 29,47%, și cel la mistrețului, de la 3,11% la 4,12%. Ponderea ovicaprinelor este 20,37% în Otomani III, fiind ușor crescută în Otomani II (21,68%). Probabil că se corelează cu prezența unor suprafețe mai mari destinate pășunatului în prima fază. De asemenea, se reduce ponderea căpriorului, de la 2,28% la 0,54%, și cea a bourului de la 2,4% la 1,23%. Chiar dacă este vorba de variații mici, ele ar putea deveni sugestive într-un eșantion Otomani II mai bogat. Procentele calului și câinelui nu suferă modificări între nivele. Rata vânatului nu se schimbă pe durata celor două faze, stabilizându-se în jur de 12%. Se schimbă, însă, raportul dintre principalele grupe ecologice de animale sălbatice. Concret, raportul dintre *forest species* și *open landscape* are o valoare de 7,3/4,8% în Otomani II, devenind 9,67/2,1% în Otomani III, datorită sporirii procentului de cerb, mistreț și alte elemente de pădure (Fig. 6).

Profilul de sacrificare

Bovinele. Pentru aprecierea vârstelor dentare am utilizat schemele de erupție și uzură dentară²⁶, iar pentru dentiția de pe maxilă (în mare parte izolată) am utilizat valorile indicilor de uzură dentară: înălțime coroană/ diametru lob anterior (H/D)²⁷. Datele obținute au fost corelate cu cele de sutură ale oaselor lungi²⁸. Pe baza datelor oferite de studiul dentiției, în nivelele Otomani III s-au identificat 59 de specimene. Statistica generală indică un procent de 3,39% animale sub 6 luni, 8,47% între 6-12 luni, 20,34% între 1-2 ani, 28,81% între 2-4 ani, 3,39% între 4-6,5 ani, 16,95% între 6,5-9 ani și 18,65% între 9-11,5 ani (Fig. 7). Cu alte cuvinte, raportul infans/ juvenil/ subadult/ adult/ matur-senil este de 3,39/ 28,81/ 28,81/ 20,34/ 18,65²⁹. În concordanță cu datele de fuziune a oaselor lungi³⁰, estimăm că 25,45% din elementele osoase post-cefalice nu au fuzionat înainte de un an. Ponderea lor este de numai 5,93% între 1-2 ani (early-fusing); circa 94% din oasele lungi provin de la exemplare de peste doi ani. Clasa 2-3 ani (middle-fusing) include 34,1% oase nefuzionate (de la

²⁶ Higham 1967; Grant 1982.

²⁷ *Apud* Ducos 1968, Grigson 1982, Higham 1967.

²⁸ *Apud* Udrescu *et alii* 1999, tab. 5, p. 60.

²⁹ *Raport in sensu* Forest 1997, p. 955.

³⁰ Long bones fusing *apud* Udrescu *et alii* 1999, tab. 5, p. 60.

subadulți) și 65,9% elemente scheletice fuzionate; grupa late-fusing (3-5 ani) include unele elemente de la subadulți și adulți tineri. Proporția oaselor nefuzionate este de 40,51%, față de 59,48% a elementelor fuzionate (indivizi ce au atins stadiul adult). Per ansamblu, aproape jumătate din oasele lungi provin de la imaturi corporali și restul de la cei cu creșterea încheiată. Spre deosebire de dentiție, constatăm absența oaselor de la animale din grupa infans (sub 6 luni). Se pare că datele dentare se corelează parțial cu cele de sutură ale oaselor lungi, deși eșantionul bovinelor este numeros. Practic, nu toți indivizii identificați pe dentiție au avut și resturi postcefalice în sectorul cercetat. Multe resturi de vită s-au aruncat în altă parte.

În exploatarea bovinelor există două vârfuli de sacrificare: între 2-3 ani, vizând predominant masculii, și 6,5-9 ani pentru exemplarele cu productivitate economică diminuată. Constatăm tăieri puține ale vițeilor și animalelor tinere, în general, pentru conservarea cirezii, dar și a adulților aflați în perioada de maximă dezvoltare, 3-6 ani. Este o exploatare mixtă, axată pe carne și produse secundare. Exploatarea rentabilă a vitelor s-a realizat prin păstrarea majorității femelelor ca adulte, pentru lapte, și prezervarea unui număr redus de masculi pentru reproducere; restul masculilor se sacrificau în stadii timpurii pentru consum. Castrarea taurilor era practică pe scară redusă. Probabil că, nu numai caștrații vor fi fost folosiți la tracțiune, ci și restul animalelor, dovadă cazurile de patologie osoasă surprinse pe falange (Fig. 15/a). Circa 35,6% din indivizii identificați au fost sacrificați peste 6,5-9 ani, procent destul de mare, sugerând condiții de întreținere adecvate și o populație de vite relativ sănătoasă pentru vremurile respective.

Pe resturile dentare din nivelele Otomani II s-au estimat doar 13 indivizi, sacrificați astfel: unul între 6-12 luni (7,69%), patru între 1-2 ani (30,76%), unul între 4-6,5 ani, trei între 6,5-9 ani (23,08%) și patru peste 9 ani (30,77%). Sub 6 luni și între 2-4 ani nu există sacrificări, iar procentul de specimene mature este destul de mare. Deocamdată, singura explicație pentru statistica prezentată este eșantionul redus. Urmează ca loturile noi să clarifice aceste aspecte. Din contextul C1/V6-7/N3-4, 199 m provine un corn de vită, având o depresiune inelară la bază (Fig. 16). Evident, aceasta a fost mult mai pronunțată pe învelișul cornos al piesei. De regulă, aceste deformări numite „amprente de coardă” s-ar datora înjugării vitelor pentru tracțiune³¹. Din păcate, există puține studii asupra acestor deformări. Recent, aceste deformări (leziuni) au fost interpretate ca *răspuns secundar la factori de stres ambiental, precum malnutriția, sarcinile repetate și alăptările, mulsul intensiv sau ... o combinație a acestor factori*³². După aspectul cornului, în cazul nostru, nu credem că ar fi vorba de o afecțiune metabolică, peretele osos pare destul de sănătos.

Suinele. Pentru aprecierea vârstelor de sacrificare s-au utilizat schemele de erupție dentară ale lui Schmid (1972)³³ și uzură ale lui Horard-Herbin (1997)³⁴. Întrucât resturile postcefalice sunt bine reprezentate, datele dentare au fost corelate cu cele de fuziune ale oaselor lungi³⁵. Concret, rata de mortalitate³⁶ a celor 172 animale identificate pe dentiție este următoarea: 5,81% s-a sacrificat sub 6 luni, 9,88% între 6-8 luni, 41,28% între 8-18 luni, 19,77% între 18-24 luni, 16,86% între 2-3 ani și doar 6,39% peste 3 ani. În cazul scheletului postcefalic, rata de mortalitate este oarecum diferită de cea pe dentiție. Astfel, până la 6 luni se înregistrează doar 10% elemente nefuzionate; ponderea lor crește la 27,13% între 6-8 luni, apoi la 46,67% între 8-18 luni și scade până la 36% către doi ani. Între 2-3 ani se înregistrează 76,92% elemente nefuzionate față de numai 23,08% cele fuzionate; între 3-4 ani se înregistrează 79,34% oase nesudate, iar peste 4 ani 81,2% oase nesudate și numai 18,8 fuzionate. Comparând cele două profile de mortalitate sesizăm diferențe semnificative (Fig. 8). Între 6-8 luni rata de mortalitate pe oase este mai mică cu vreo 17% față de cea pe dinți, între 8-18 luni, valorile sunt apropiate. Între 18-24 luni, pe dinți se înregistrează o pondere de numai 20% față de 36% pe oasele lungi. După 2-3 ani, mortalitatea pe oase crește progresiv la 80%, comparativ cu numai 23% pe dinți. Datele menționate evidențiază, așadar, puține corelări între resturile cefalice și oasele lungi pentru toate categoriile de vârstă, exceptând segmentul 8-18 luni. Se pare că dentiția provine doar de la o parte din animalele ce au furnizat resturi postcraniane; pe măsură ce se vor acumula eșantioane noi, care să acopere o suprafață mai mare din sit, curbele respective se pot apropia.

În nivelele Otomani II s-au identificat pe dentiție doar 29 de exemplare, din care 17,23% până la 8 luni, 34,48% până la 18 luni, 37,93% între 18-24 luni și 10,36% peste 2 ani. Și acest caz, procentul de animale sub 6 luni este de numai 14%, prevalând în proporție de 72% cele tăiate între 8-24 luni. Probabil că atunci se atingea o greutate potrivită pentru sacrificare. Ponderea segmentului reproductiv este de circa 10%, în condițiile date asigurându-se un spor natural bun.

³¹ De Cupere *et alii* 2000, p. 255.

³² Thomas 2018, 140-142, *apud* Albarella, 1995, p. 704.

³³ Schmid 1972, p. 77.

³⁴ Horard-Herbin 1997, tab. 26, p. 252.

³⁵ Zeder *et alii* 2015, p. 135-150.

³⁶ Zeder *et alii* 2015, p. 135-150.

Ovinele și caprinele. Pentru stabilirea vârstelor de sacrificare și interpretarea profilelor de abataj s-au avut în vedere lucrările lui Payne (1973, 1987)³⁷ și Helmer (2000)³⁸. Pentru estimarea vârstei dentare, pe baza raportului dintre înălțimea dintelui și diametrul transvers (H/DT), s-a utilizat lucrarea lui Daniel Helmer și Jean Denis Vigne (2007)³⁹, mai ales pentru dentiția superioară și, în general, cea izolată. În depunerea Otomani III, pe baza dentiției s-au identificat 91 exemplare, dintre care 31 ovine, 16 caprine și 44 neatribuite specific. Exploatarea caprinelor și ovinelor implică diferențe semnificative. Astfel, sacrificările caprelor vizau preponderent animalele între 3-6 luni (37,5%) și 1-2 ani (31,25%), cu puține tăieri peste 4 ani (18,75%).

În cazul ovinelor, se sacrifică doar 3,23% între 3-6 luni, 54,83% între 1-2 ani și 29,03% peste 4 ani. Întrucât au existat și resturi maxilare neatribuite celor două specii, prezentăm și distribuția generală a grupului: conform acestei, 1,1% s-a tăiat sub 3 luni, 14,28% între 3-6 luni, 3,3% între 6-12 luni, 15,06% între 1-2 ani, 14,28% între 2-4 ani, 19,78% între 4-6 ani și 2,2% peste 6 ani (Fig. 9). Așadar, se sacrifică puțin primăvara și ceva mai mult în sezonul cald, între 3-6 luni (14,28%). Între 6-12 luni, perioadă ce coincide cu atingerea maturității sexuale, gestație, tăierile sunt reduse la 3,3%. Prevalența animalelor de 1-2 ani (45%) presupunea eliminări ale subadultilor, mai ales masculi, posibil și femele sterpe, deci o reglare a efectivului. Între 1-2 ani animalele atingeau maximul greutatei corporale pentru tăiere. Este așa-numitul tip B de exploatare a cărnii. În plus, existau puține sacrificări ale tineretului, deci nu se poate vorbi de o exploatare a laptelui, de tip A, ci mai degrabă de tipul B⁴⁰. Acesta implică puține sacrificări ale mieilor, cât și reducerea efectivului de femele între 2-4 ani și 4-6 ani, în funcție de diminuarea producției de lapte sau a indivizilor cu calitatea lânii diminuate (în cazul ovinelor). Procentul de animale păstrate peste 6 ani ca material reproducător este mic (2,2%). Practic, nu avem de-a face cu un model de exploatare standardizat⁴¹, ci mai degrabă unul mixt, adaptat nevoilor comunitare, focusat pe carne, lactate și lână.

Stabilirea grupelor de vârstă conform stadiilor de sutură ale oaselor lungi⁴² evidențiază alte date. Astfel, pe segmentul 3-6/7 luni proporția de oase fuzionate este de circa 75% față de 25% nesudate. Până la un an proporția oaselor sudate este de circa 76,19% față de 23,81%, elemente nefuzionate. Procentajul coincide cu proporția mică de animale sacrificate sub un an, identificate pe dentiție. Pe intervalul 1-2 ani proporția de oase nesudate crește la 61,18% față de numai 38,82% a celor fuzionate. Întrucâtva, se suprapun cu datele dentare, confirmându-se ponderea mare de animale tăiate între 1-2 ani. Peste doi ani se înregistrează o proporție de circa 40% oase nefuzionate față de 60% cele fuzionate. Evident, pe dentiție proporția de specimene ce au depășit 2 ani este de numai 40%. Probabil că pe acest segment de vârstă, resturile maxilare se corelează parțial cu cele de schelet postcefalic; în realitate ponderea indivizilor ce au depășit doi ani era mai mare decât o arată dentiția. Ponderea animalelor ținute peste 4 ani este de 22% în Otomani III și de 29,4% în Otomani II. Sunt procentaje sugestive pentru a susține exploatarea lânii și în situl de la Carei-Bobald. Se pare că, începând cu epoca bronzului, se simte o schimbare în exploatarea ovinelor, în sensul trecerii de la producția prevalent de carne (înainte de 2000 BC) la cea a lânii. Sporirea procentului de ovine și a duratei de viață în situri de epoca bronzului din Europa de Est reprezintă dovezi clare pentru exploatarea lânii⁴³. Datele de paleofaună din tellul de la Százhalombatta-Földvár (2300-1500/1400 BC) au argumentat din plin această schimbare în gestionarea ovinelor⁴⁴. Analizele ADN din situl menționat au evidențiat prezența haplogrupului A (caracteristic oilor asiatice) și la ovinele exploatare la Százhalombatta-Földvár, deși haplogrupul B este caracteristic oilor europene. Faptul sugerează introducerea unor ovine din Asia pentru a îmbunătăți productivitatea speciei, implicat a producției de lână, nefiind exclusă existența unor centre specializate pe obținerea ei⁴⁵. Să nu uităm că și ovinele exploatare în siturile de epoca bronzului de la noi sunt mult mai mari, robuste, cu o productivitate mai mare, raportat la epocile anterioare⁴⁶.

În nivelele Otomani II s-au identificat doar 17 indivizi, patru capre, cinci oi și opt neatribuite specific. Între 2-6 luni se înregistrează 11,76%, 23,53% între 6-12 luni, 29,41% între 1-2 ani, 5,88% între 2-4 ani și 29,41% peste 4 ani. Sunt diferențe de exploatare față de Otomani III în sensul că, până la doi ani se sacrifică 64,7%, puțin între 2-4 ani (5,88%) și ceva mai mult peste 4 ani (30%). Evident, numărul mic de indivizi estimați nu dă prea multă credibilitate acestor diferențe.

³⁷ Payne 1973, 281-303; Payne 1987, p. 609-614.

³⁸ Helmer 2000, p. 29-38.

³⁹ Vigne, Helmer 2007, p. 17.

⁴⁰ Vigne, Helmer 2007, p. 23.

⁴¹ Payne 1973, p. 300-302.

⁴² Long bones fusing *apud* Udrescu *et alii* 1999, tab. 5, p. 60.

⁴³ Sabatini *et alii* 2019, p. 11.

⁴⁴ Sabatini *et alii* 2019, p. 11.

⁴⁵ Sabatini *et alii* 2019, p. 12.

⁴⁶ Haimovici 1968b, p. 185-198.

Cabalinele. Întrucât a fost prelevată multă dentiție izolată, pentru stabilirea claselor de vârstă s-a utilizat dimensionarea înălțimii dentare, alături de stadiile de erupție și uzură⁴⁷. În nivelele Otomani III s-au identificat 24 de specimene, dintre care trei sacrificate (decedate) sub 2 ani (12,5%), șapte între 2-4/5 ani (29,17%), cinci între 4/5-10 ani (20,83%), șase între 10-16 ani (25%) și trei peste 16 ani (12,5%). Se pare că aproximativ 42% din animalele identificate sunt imature corporal. Posibil ca unele exemplare să fi decedat din anumite boli, este greu de crezut că au fost tăiate intenționat. Restul animalelor sunt adulte, mature ori senile, cu utilizări în activitățile zilnice. Conform stadiilor de sutură a oaselor lungi, sub 12 luni s-au evidențiat doar 2,94% elemente nefuzionate; între 15-24 luni, 7,69% elemente nefuzionate, proporția acestora crește ușor la 17,39% pe intervalul 2-4 ani; după aceea nu s-au depistat oase nesudate, în speță vertebre. Statisticile pe cele două estimări sunt oarecum corelate, se pare că resturile maxilare provin de la aceleași specimene. Doar pentru animalele de peste 4-5 ani estimările sunt exclusiv pe dinți. Pe materialul din nivelele Otomani II am identificat un animal de 18-24 luni, doi de 3-4 ani și unul de 10-12 ani (Fig. 10). Oasele **canidelor** provin de la 19 exemplare, dintre care patru au decedat între 3-6 luni (21,05%), două între 6-18 luni (10,53%), și 13 peste doi ani (68,42%). În nivelele Otomani II s-au identificat resturi de la doi câini de 4-5 luni și doi adulți.

Mistrețul deține cel mai mare număr de indivizi, printre speciile sălbatice. Dintre cei 28 de indivizi, doi aveau în jur de 10-12 luni (7,14%), șapte între 1-3 ani (25%), cinci între 3-4/5 ani (17,86%) și 14 peste 5 ani (50%). În nivelele Otomani II s-au identificat resturi de la trei mistreți adulți. Pe locul secund ca NMI se plasează **cerbul** cu 13 specimene, dintre care două vânat între 12-18 luni (15,38%), patru între 2-5 ani (30,77%) și șapte peste 5 ani⁴⁸ (53,85%). Oasele de cerb din Otomani II provin de la cinci animale: unul de 4-6 luni, unul între 1-2 ani, unul de 2-2,5 ani și doi de peste 5 ani. Oasele **bourului** provin de la opt indivizi, dintre care unul singur este imatur corporal (12,5%), doi au 3-4 ani (25%) și cinci peste această limită (62,5%). Doi bouri adulți au fost evidențiați în eșantionul Otomani II. Pentru **căprior** s-au estimat opt exemplare în eșantionul Otomani III, dintre care unul vânat vara (4-6 luni), altul toamna-iarna (6-12 luni), cinci între 3-5 ani (62,5%) și doar unul între 5-7 ani (12,5%). Doar două animale juvenile și două adulte au fost estimate pe eșantionul din locuirea Otomani II. Restul speciilor sălbatice identificate (iepure, castor, vulpe, urs, bursuc, râs, lup și zimbru) au furnizat doar resturi de la specimene adulte (Fig. 11).

Particularități ale exploatării animalelor în așezarea de la Carei-Bobald

Pentru o imagine cât mai amplă asupra exploatării mamiferelor la Carei-Bobald, am introdus în discuție și evaluările pe numărul minim de indivizi (NMI) și cantitatea de carne (MW) furnizată de aceștia, alături de cele pe NISP (Fig. 12). S-au eliminat din statistici procentajele unor specii⁴⁹, pentru care nu există indicii certe de utilizare în consum. Estimările procentuale au vizat exclusiv mamiferele, deși în alimentație au fost incluse păsările, reptilele, peștii și moluștele. Estimările NISP (Tab. 11) diferă oarecum de cele generale (Tab. 1-7), întrucât raportările s-au făcut exclusiv la mamiferele implicate în consum. Estimările au vizat cele patru secvențe arheologice ale locuirii Otomani III (0,3-0,7 m, 0,7-0,9m, 0,9-1,1 m, 1,1-1,8 m), comparativ cu nivelele Otomani II. MNI a fost estimat exclusiv pe dentiție, fiind puternic influențat și de modul diferit de conservare al acesteia; de pildă, procentajele porcinelor și ovicaprinelor sunt mai mari decât cele ale bovinelor. În paralel, am estimat și cantitatea de carne furnizată de exemplarele respective⁵⁰, cât și contribuția procentuală per specie. Și evaluările pe MW diferă de cele pe NISP, MNI, fiind avantajate speciile de talie mare (vită, cal, cerb). Pentru nivelele Otomani II s-a estimat o cantitate de 7332 kg carne, din care 31,1% a fost furnizată de speciile sălbatice, 34,67% de vită, 20,27% de porc, 9,42% la cal și doar 4,54% de oi/capre (Fig. 12). Ca MNI, predomină porcul cu 36,71%, urmat de rumegătoare mici cu 21,52% și vânat cu 20,26%. Vita are o pondere de numai 16,45%, iar calul 5,06%. Ca număr de resturi bovinele prevalează cu 33,05%, urmate de suine cu 26,81% și ovicaprine cu 22,15%. Vânatul totalizează doar 12,36%.

Variații procentuale mari apar și între secvențele stratului Otomani III. Sub raportul NISP, vitele prevalează cu circa 34% între 0,3-0,9 m, descresc în nivelul 0,9-1,10 m până la 24,87%, stabilizându-se la 31,1% între 1,10-1,8 m. În schimb, resturile porcului variază între 28% în secvența 0,6-0,67 m, fiind cele mai numeroase între 0,7-1,10 m (30-34%), stabilizându-se la 29% între 1,10-1,8 m. Ponderea ovicaprinelor variază între 25-23% între adâncimile 0,3-1,10 m, cu o valoare minimă (17,5) între 1,10-1,8 m. Calul are cele mai multe resturi spre debutul Otomani III (7%), reducându-se pe parcursul locuirii la 4,5%. Vânatul

⁴⁷ Levine 1982, p. 246-250.

⁴⁸ *Apud* Azorit *et alii* 2002, tab. 5, p. 112.

⁴⁹ Câine, lup, vulpe, brusuc, lynx, castor, oasele sunt întregi.

⁵⁰ Vigne 1988, *apud* Blaise 2009, p. 736; posibil ca speciile din zonele noastre să fi cântărit ceva mai mult, dar nu avem, deocamdată, alte date.

are valori de 14-15% între 0,9-1,8 m, reducându-se la 7-8% spre final. Ca MNI, raporturile interspecifiche sunt total diferite de statistica anterioară, nici nu le-am dat mare atenție. De pildă, suinele domestice reprezintă doar 26% spre final de Otomani III, crescând la 42-48% peste 0,7 m. Vita are o valoare de 21% între 0,3-0,67 m și doar 6% între 0,9-1,10 m. Sub raportul cantității de carne, pentru nivelele Otomani III s-a estimat un total de 31771 kg, cam jumătate din ea fiind dată nivelul 1,10-1,8 m. Conform statisticilor pe adâncimi, vita prevalează cu 36% între 0,3-0,9 m, scăzând la 16% între 0,9-1,10 m, stabilizându-se la 26,5% între 1,10-1,8 m. În schimb, porcul are o valoare minimă de 14% sub 0,7 m, crește la 33,5 între 0,7-0,9 m, 30% între 0,9-1,10 m și 25% peste 1,10 m. Contribuția ovicaprinelor este minoră, în toate nivelele, de 3-6%, iar cea a calului este de 7-17%. Vânatul a furnizat un procent mare de carne, circa 35% în faza de debut a locuirii Otomani III, crescând la 41% între 0,9-1,10 m, cu o reducere până la 18% între 0,7-0,9 m și o creștere până la 27% spre final de locuire.

Resurse animale exploatate în așezări Otomani, comparații cu situri contemporane

Deocamdată, informațiile noastre asupra paleofaunei din așezări Otomani se bazează pe eșantioane din următoarele așezări: Otomani⁵¹, Săcueni⁵², ambele în județul Bihor, Sălăcea⁵³, Medieșu Aurit-Potău⁵⁴ și Carei-Bobald⁵⁵, în județul Satu Mare. Lor li se adaugă lotul cel nou de la Carei-Bobald. În plus, avem în vedere și datele furnizate de siturile de la Biharugra-*Földvárhalom* (cultura Otomani)⁵⁶, Bakonszeg-Kádárdomb (Gyulavarsánd+Otomani)⁵⁷, Berettyóújfalu-Szilhalom (cultura Gyulavarsánd)⁵⁸ și Békés-Varoserdő (Gyulavarsánd+Otomani)⁵⁹. Eșantioanele respective sunt semnificative sub raport cantitativ, ceva mai mici sunt doar cele de la Biharugra (513 resturi) și Berettyóújfalu-Szilhalom (800 resturi) (Fig. 17).

Pe evaluările statistice ale siturilor respective am aplicat testul de corelație liniară Pearson⁶⁰ în vederea identificării unor eventuale similitudini. Astfel, între cantitatea de resturi per sit (NISP) și numărul de taxoni s-a evidențiat o corelație pozitivă, puternică (84%), semnificativă statistic ($p=0,000$) în toate cazurile; adică sporirea eșantioanelor ar influența pozitiv numărul de specii (Fig. 13). Cam peste tot, numărul de taxoni per sit variază între 11-20. Doar așezarea de la Biharugra figurează cu 11 mamifere⁶¹, dar și lotul conține numai 513 oase. În schimb, eșantionul de la Berettyóújfalu-Szilhalom, deși numără doar 829 oase, figurează cu 15 taxoni. În restul așezărilor s-au identificat o varietate de mamifere, deși așezările exploatau prevalent zonele joase. Pe lângă cele șase specii domestice comune siturilor epocii bronzului, vânătoarea era diversificată, incluzând cerbul, mistrețul, căpriorul, bourul, o serie de carnivore mari și mici, zimbrul, elanul, iepurele, castorul etc. Pe lângă componenta alimentară, se avea în vedere procurarea unor materii prime, blănuri, corn, os pentru prelucrat, cât și protejarea recoltelor.

Intensitatea corelației dintre procentajele bovinelor și NISP este foarte slabă, negativă și ne semnificativă statistic ($p=0,6$) în setul de așezări comparate (Tab. 12). Astfel că, sporirea eșantionului nu înseamnă neapărat un număr mai mare de oase de vită; probabil prevalența lor nu este o caracteristică a siturilor Otomani. În privința ponderii bovinelor, distingem următoarele variante. O grupare de așezări cu proporții moderate ale bovinelor, oscilând între 32-38%. Amintim loturile de la Carei-Bobald (30,55-36,2%), Sălăcea și Medieșu Aurit (ambele cu câte 38,65%) și Békés-Varoserdő (32,78%). O altă grupare include situri cu procentul vitei de peste 40%: Otomani (40,29%), Săcueni (54,21%) și Biharugra (50,75%). La polul opus se plasează așezările de la Berettyóújfalu-Szilhalom și Bakonszeg-Kádárdomb, cu doar 24-28% resturi de vită.

Corelația dintre NISP și rata suinelor este una pozitivă, dar slabă și ne semnificativă statistic ($p=0,6$). Se pare că sporirea procentului de suine este influențată într-o oarecare măsură și de mărimea eșantionului. Corelate sunt doar siturile 1-4 și mai puțin siturile 7, 9, 11⁶². Porcinele au proporții variabile în așezările menționate. Astfel, la Carei-Bobald, Medieșu Aurit, Otomani, Békés-Varoserdő și Berettyóújfalu-

⁵¹ Haimovici 1987, p. 37-54.

⁵² Determinări T. Jurcsák, *apud* Bindea 2008, p. 96.

⁵³ Bindea 2008, p. 96.

⁵⁴ Determinări T. Jurcsák, *apud* Bindea 2008, p. 97.

⁵⁵ El Susi 2002, p. 243-265.

⁵⁶ Vörös 1978, p. 71-91.

⁵⁷ Bökönyi 1988, p. 123-135.

⁵⁸ Bökönyi 1988, p. 123-135.

⁵⁹ Bökönyi 1974, p. 347.

⁶⁰ *Apud* Bartosiewicz, 2012, fig. 4, p. 201

⁶¹ Nu am inclus în numărul de taxoni și speciile de păsări, reptile, pești, moluște, întrucât datele sunt destul de generale, în multe cazuri determinarea lor nefiind certă.

⁶² Numerotare situri cf. tab. 12

Szilhalom ating între 24-30%; exploatarea este redusă la Sălacea și Biharugra, circa 12%. În schimb, la Săcueni resturile porcului însumează doar 4,13%, procent inexplicabil, având în vedere condițiile ambientale asemănătoare cu restul așezărilor.

În cazul rumegătoarelor mici, intensitatea corelației între NISP și procentajul lor este negativă, cu o semnificație statistică slabă ($p=0,4$). Probabil creșterea eșantionului nu înseamnă și sporirea proporției de oi-capre. Pondere grupului este importantă în nivelele Otomani II-III de la Carei (20-21%) și la Berettyóújfalu-Szilhalom (24%), dar mult mai mică la Otomani (13,5%), Sălacea (11,76%), Békés-Varoserdő (13,34%) și Bakonszeg-Kádárdomb (14,63%). În schimb, la Săcueni și Medieșu Aurit, ele însumează doar 1-6%. În primul eșantion de la Carei-Bobald, ponderea ovicaprinelor este mică, 9,3%, dar foarte mare este cea a vitei (36,2%), contrastând cu datele eșantionului cel nou. Credem că în primul caz poate fi vorba și de o anume selecție a oaselor, prevalând cele mari, de vită, cal și cerb. Acestea au și procentajele cele mai mari. Pondere cabalinelor a fost cam aceeași peste tot (4-7%), cu excepția așezărilor de la Medieșu Aurit, Biharugra, Békés-Varoserdő, Berettyóújfalu-Szilhalom, cu puține oase de cal, 1-3%. Resturile canidelor sunt puține în toate contextele, înregistrându-se 1-2,5%.

Concluzionând, în siturile de mai sus raportul specii domestice/ sălbatice variază în limite destul de mari. Întrucât comunitățile Otomani au preferat zonele joase, cu multe cursuri de apă și o mixtură de ecosisteme din Bazinului Carpatic, vânatoarea a avut o contribuție limitată în cele mai multe cazuri. Într-un prim set de așezări, vânatoarea înregistrează procentaje mai mici: 12-16,7% la Carei-Bobald, 12,43% la Otomani, 12,75% la Biharugra și 16,21% la Berettyóújfalu-Szilhalom. De regulă, în aceste așezări vita, porcul și ovicaprinele aveau procente apropiate. O altă grupare de așezări a evidențiat un procent mare de vânat, între 24-35%. Menționăm Sălacea (27,76%), Săcueni (35,22%), Medieșu Aurit (24,66%), Békés-Varoserdő (24,45%) și Bakonszeg-Kádárdomb (34,4%). Comunitățile respective s-au profilat pe o economie dominată de vită cu puțin porc și rumegătoare mici, dar cu mult vânat.

Practic, datele mai sus relevă tipare economice oarecum diferite, rezultante ale unui cumul de factori specifici fiecărui sit în parte; în plus, se adaugă dimensiunea eșantionului, modul de colectare al oaselor, zonele de prelevare, tipul de analiză și valorificare⁶³. Fiecare sit a evidențiat niște particularități în materie de exploatare a animalelor, generate de diverși factori, deși sub raport biogeografic ele vor fi beneficiat de resurse naturale cât de cât comune.

În general, vita era animalul de bază al comunităților Otomani (și culturilor apropiate cronologic), fiind asociată cu porcul și ovicaprinele în proporții variabile. Acolo unde ponderea vitei a depășit 50%, porcul și/sau ovicaprinele au fost ne semnificative sub raport alimentar, compensându-se prin vânat. Cu unele excepții, acolo unde s-au înregistrat mai multe oase de porc, cele de ovicaprinele erau mai puține. Amintim stațiunea eponimă Otomani, Sălacea, Medieșu Aurit, Békés-Varoserdő. Ambientul umed cu o vegetație arborescentă specifică de luncă, tipic siturilor de la câmpie, a oferit condiții mult mai bune pentru suine (porc și mistreț) în detrimentul ovicaprinelor. Acolo unde rumegătoarele mici aveau procentaje mai mari (Carei, loturile actuale, Biharugra, Berettyóújfalu-Szilhalom), probabil că existau zone de pășunat și agricultură ceva mai extinse în împrejurimi și o importanță crescută pentru exploatarea lânii. Orientarea economiei înspre exploatarea ovicaprinelor sau porcului a fost o alegerea locală, influențată de tipul de habitat ocupat, de resursele naturale existente și de modul lor de integrare⁶⁴.

Concluzii

Analiza noului eșantion de la Carei-Bobald, însumând 7390 de oase, a scos în evidență fațete noi, inedite, ale exploatării animalelor pe durata de funcționare a sitului. S-au evidențiat strategii de exploatare adaptate fiecărei specii, în funcție de nevoile comunitare. Bobaldul a reprezentat în primul rând un centru de consum, în care nevoia de carne și produse secundare a fost acoperită parțial de animalele crescute în împrejurimi (în locuirile satelit) și parțial de către cele gospodărite de locuitorii așezării. Așa s-ar putea explica și ponderea crescută a speciilor domestice pe toată durata de funcționare a tellului, fără o prea mare contribuție a vânatului în plan alimentar. Probabil, efectivele de animale crescute în zonă erau destinate pentru a satisface nevoile apropiate, cum ar fi laptele, carnea și tracțiunea. Suplimentarea cantității de carne se făcea și cu animale din locuirile satelitare. Datele statistice indică ponderea covârșitoare a mamiferelor domestice, în toate fazele de locuire, speciile vânat reprezentând în medie 12% în ambele locuiri Otomani (II, III).

⁶³ Analiza oaselor de la Sălacea, Săcueni, Medieșu Aurit se rezumă doar la publicarea numărului de resturi per specie, fără a avea alte date. Statisticile le-am calculat pe baza informațiilor disponibile.

⁶⁴ Choyke, Bartosiewicz 1999, p. 243.

Vânătoarea se practica ocazional, fiind axată mai degrabă pe obținerea blănurilor, pieilor, osului și cornului, protejarea culturilor. Lista speciilor sălbatice este relativ diversificată sub raport ecologic, incluzând diferite grupări ecologice. Dacă în fazele timpurii ale locuirii prevalează animalele legate de un biotop deschis (iepurele, căpriorul, bourul), în faza clasică predomină cele adaptate unui mediu ceva mai împădurit (cerbul, ursul). De pildă, în nivelele Otomani II ponderea speciilor de pădure (forest landscape) reprezintă 7,3% față de 9,67% în Otomani III. În paralel, speciile opened landscape totalizează 4,8% în Otomani II față de 2,08% în Otomani III. Câmpia Eriului cu sistemul său hidrografic bine dezvoltat a favorizat o vegetație arborescentă, adecvată unei densități sporite a mistrețului; acesta reprezintă 3,11% în nivelele Otomani II și 4,12% în faza următoare. Raportat la 12%, rata totală a vânatului, resturile mistrețului ar constitui cam un sfert din lotul sălbatic. Cerbul înregistrează doar 4,07% în Otomani II, crescând la 5,4% în Otomani III. Multe din exemplarele de cerb vor fi fost capturate în sezonul rece sau prin vânarea la distanță, în sezonul cald. Densitatea sa mică față de vremurile anterioare sugerează un ambient puternic antropizat, defrișările contribuind semnificativ la reducerea densității. Acea creștere cu un procent a ratei cerbului și mistrețului în nivelele Otomani III ar fi o dovadă în plus pentru un climat mai rece și umed, ce a favorizat extensia zonelor împădurite după 1700 BC. Pe baza datelor furnizate de variația Mg și a izotopilor de carbon și oxigen din stalagmitele din peșterile Trió, Corchia, Bunker și Sofular s-au stabilit câteva repere ale climatului în bronzul mijlociu, în SE Europei. Conform acestora, în perioada 2050-1550 BC, Bazinul Carpatic se caracterizează printr-un climat relativ cald, cu variații de umiditate. Astfel, între 1950-1750 BC se manifestă un climat cald, cu un vârf pe la 1750. După 1700 BC vremea se răcește. Între 1950-1900 climatul este relativ umed, dar între 1850-1750 el devine mai uscat/arid, fiind treptat înlocuit cu un regim mai umed, între 1700-1650⁶⁵. Castorul era o prezență comună în zonă, deși în eșantion are frecvențe sub 1%. Posibil ca după capturare o parte din animale să fi fost jupuite pe loc și resturile aruncate, puține oase ajungând în depunerile arheologice. Grupa speciilor eurioece (fără cerințe speciale de biotop) include o serie de carnivore (lup, vulpe, jder), vâdate accidental. Pe lângă creșterea animalelor și vânătoare, se practicau pescuitul, prinderea broaștelor țestoase, a unor păsări sălbatice, culesul scoicilor, împrejurimile oferind condiții propice acestor activități sezoniere. Ponderea resturilor lor este mică în eșantion, 2,18% în lotul Otomani III și 0,58% în Otomani II. În realitate rolul lor în alimentație va fi fost mult mai mare.

Vita, porcul, oaia și capra, ocazional calul au constituit sursa carnată pe toată durata așezării, după cum o reflectă procentajele lor. Astfel, în nivelele Otomani II, vita prevalează cu 32,33%, ponderi apropiate având porcul (26,23%) și rumegătoarele mici (21,68%). În locuirea Otomani III crește puternic rata suinelor până 29,47%, scade ușor rata vitei (30,55%) și ovicaprinelor (20,37%). Ponderea cabalinelor este cam aceeași peste tot, de circa 5%. Gospodărirea șeptelului se realiza după reguli care variau de la o specie la alta, după cum dicta interesul pentru produsele lor primare (carne, organe, grăsimi, piei, os și corn, tendoane) sau secundare (lapte, forță de tracțiune, stoc reproductiv). Astfel, bovinele erau exploatate în principal pentru lactate, forță de muncă, secundar pentru carne, piei, os, corn. Exploatarea rentabilă s-a realizat prin păstrarea majorității femelelor pentru lapte și prezervarea unui număr redus de masculi pentru reproducere; restul masculilor se sacrifică în stadii timpurii pentru consum. Castrarea taurilor era practică pe scară redusă. Probabil că nu numai castrații au fost folosiți la tracțiune, ci și restul animalelor, dovadă cazurile de patologie osoasă surprinse pe falange. Circa 35,6% din indivizii identificați au fost sacrificați peste 6,5-9 ani, procent destul de mare, sugerând condiții de întreținere adecvate și o populație de vite relativ sănătoasă pentru vremurile respective.

Sacrificarea suinelor are câteva trăsături proprii, ce constau în: ponderea mică a purceilor de lapte, în general tăieri moderate sub 8 luni (cam 16%), prevalența animalelor între 8-24 luni, cam 61%. Stocul reproductiv este de 23%, suficient pentru a asigura un spor natural constant. Pe lângă o exploatare relativ echilibrată, cu puține tăieri ale animalelor tinere și ambientul oferea condiții de hrană adecvate menținerii unui procent crescut de suine. Pe dentiție s-a estimat un raport femele/ masculi de 16/22. Exploatarea rumegătoarelor mici indică puține sacrificării ale mieilor, cât și reducerea efectivului de femele între 2-4 ani și 4-6 ani, în funcție de diminuarea producției de lapte sau a indivizilor cu calitatea lânii diminuate (în cazul ovinelor). Procentul de animale păstrate peste 6 ani ca material reproducător este mic (2,2%). Practic, nu avem de-a face cu un model de exploatare mixtă, focusat pe carne, lapte și lână. În general, caprele erau prevalent sacrificate pentru carne, iar oile într-o măsură mai mică, fiind exploatate mai mulți ani pentru lapte și lână. În cazul cabalinelor, surprinde procentul mare de specimene imature corporale, 42%, existând și animale mature, astfel ponderea cailor sacrificați (decedați) peste 10 ani este de 37,5%. Deocamdată, nu am identificat oase de câine care să certifice utilizarea speciei în alimentație. Cu siguranță, cercetările arheozologice viitoare vor aduce un plus de informație, mai ales pentru fazele timpurii ale locuirii,

⁶⁵ Demény *et alii* 2017, fig. 9, p. 37.

ARHEOLOGIE

clarificând multe aspecte, confirmând sau infirmând supozițiile noastre asupra datelor de economie animalieră, evoluția ei în bronzul mijlociu al regiunii (și nu numai).

Tabel 1: Distribuția oaselor de animale în stratul de cultură Otomani III la Carei-Bobald

Casette/ C	C1	C2	C3	C4	Total NISP	%
Depth (m)	0,0-1,79	0,0-1,77	0,2-1,81	0,3-1,79		
Bos taurus	414	324	359	163	1,260	30,87
Sus domesticus	344	331	400	130	1,205	29,52
Ovis/Capra	236	221	243	104	804	19,7
Equus caballus	92	45	66	27	230	5,63
Canis familiaris	32	23	23	6	84	2,06
Domestics	1,118	944	1,091	430	3,583	87,78
Cervus elaphus	45	43	104	30	222	5,44
Capreolus c.	3	9	9	3	24	0,59
Alces alces				1	1	0,02
Sus scrofa	55	35	64	19	173	4,24
Bos primigenius	19	18	13	2	52	1,27
Castor fiber		2	3		5	0,12
Lepus sp.	1	2	6	2	11	0,27
Vulpes vulpes	2	1			3	0,08
Ursus arctos	1	2	1		4	0,1
Meles meles			1		1	0,02
Lynx lynx			1		1	0,02
Canis lupus			1		1	0,02
Bison bonasus	1				1	0,02
Wilds	127	112	203	57	499	12,22
Determined	1,245	1,056	1,294	487	4,082	100
Bos/Cervus	69	35	46	19	169	
Sus sp.	4	5	8	6	23	
Ribs	111	127	75	27	340	
Small size flakes	144	74	343	58	619	
Large size flakes	69	48	51	29	197	
Antlers	11	17	12	2	42	
Total mammals	1,653	1,362	1,829	628	5,472	
Aves sp.	2	1	1		4	
Emys orbicularis	3	1			4	
Pisces	1	1	3	1	6	
Unio sp.	12	34	55	7	108	
Total sample	1,671	1,399	1,888	636	5,594	

Tabel 2: Distribuția oaselor de animale în gropi Otomani III la Carei-Bobald

Pits (Gr.)	Gr. 2/C3	Gr. 3/C3	Gr. 4/C1/	Gr. 6/C3	Gr. 8/C3/	Gr. 9/C3	Gr. 10/C2	Gr. 13/C2
C 1-4/ depth (m)	0,0-0,7	0,0-0,7	0,0-0,8	0,0-0,8	0,0-0,8	0,8-1,35	0,0-0,5	0,0-0,5
Bos taurus	6	5	9	3	1	3	3	
Sus domesticus	11	2	1	9	2	3	3	1
Ovis/Capra	17	11	4	5	1	4	3	3
Equus caballus	2					2		
Canis familiaris								
Domestics	36	18	14	17	4	12	9	4
Cervus elaphus	3			3		1		
Sus scrofa	1							
Wilds	4			3		1		
Determined	40	18	14	20	4	13	9	4
Bos/Cervus				2		1		
Ribs	11	3	5	3		3	4	
Small size flakes	10	1		3		2	3	3
Large size flakes	7		2	7	1		3	
Antlers								
Total mammals	68	22	21	35	5	19	19	7
Unio sp.	1	1						
Total sample	69	23	21	35	5	19	19	7

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

continuare

Pits (Gr.)	Gr. 14/C1	Gr. 15/C2	Gr. 17/C2	Gr. 18/C2	Gr. 37/C4	Gr. 42/C2	Gr. 46/C3	Gr. 47/C2
C 1-4/ depth (m)	0,0-0,5	1,20-1,66	0,0-0,56	0,78-1,34	1,08-1,18	1,75-2,25	1,24	>1,20
Bos taurus	3	4		10	1			
Sus domesticus	2	6	2	10	2		2	
Ovis/Capra	1		2	9		1		1
Equus caballus				4				
Canis familiaris	1							
Domestics	7	10	4	33	3	1	2	1
Cervus elaphus			1	4			2	
Sus scrofa			1					
Lepus sp.		1						
Wilds		1	2	4			2	
Determined	7	11	6	37	3	1	4	1
Bos/Cervus	2							
Ribs		5		3				
Small size flakes		3	7	5			2	
Large size flakes	3		5	6				
Total mammals	12	19	18	51	3	1	6	1
Unio sp.				3	3			
Total sample	12	19	18	54	6	1	6	1

continuare

Pits (Gr.)	Gr. 51/C4	Gr. 53/C1	Gr. 56/C4	Gr. 61/C2	Total NISP	%
C 1-4/ depth (m)	2,30-2,33	2,28-2,75	1,45-2,22	1,66-2,33		
Bos taurus	3	8	8	5	72	26,18
Sus domesticus	5	4	7	3	75	27,27
Ovis/Capra	5	5	7	4	83	30,18
Equus caballus		3		3	14	5,09
Canis familiaris	1				2	0,73
Domestics	14	20	22	15	246	89,45
Cervus elaphus			2		16	5,82
Sus scrofa	1		3	2	8	2,91
Bos primigenius		1	1		2	0,73
Castor fiber			1		1	0,36
Lepus sp.			1		2	0,73
Wilds	1	1	8	2	29	10,55
Determined	15	21	30	17	275	100
Bos/Cervus	1	1			7	
Sus sp.						
Ribs		3		1	41	
Small size flakes	9	8	17		73	
Large size flakes	2			1	37	
Antlers	1		1		2	
Total mammals	28	33	48	19	435	
Pisces	1	1			2	
Unio sp.	1				9	
Total sample	30	34	48	19	446	

Tabel 3: Distribuția oaselor de animale în alte structuri Otomani III la Carei-Bobald

Feature	Cx. 10/C3	Cx. 14/C1	Cx. 17/C1	Cx. 18/C1	Cx. 21/C1	Cx. 23/C2	Total NISP
C 1-4/ depth (m)	1,1-1,17	2,07	1,81-1,85	0,90	1,80-1,91	1,83	
Bos taurus	1	1	15	4	8	2	31
Sus domesticus	6	1	12	8	7	1	35
Ovis/Capra	2		8	8	3	1	22
Equus caballus	5			2			7
Canis familiaris			1				1
Domestics	14	2	36	22	18	4	96
Cervus elaphus	1			1		1	3
Sus scrofa	1		2				3
Bos primigenius				1			1
Castor fiber				1			1
Lepus sp.			1				1
Wilds	2		3	3		1	9

ARHEOLOGIE

Determined	16	2	39	25	18	5	105
Bos/Cervus			2				2
Ribs			2		1		3
Small size flakes	5	1	12	9	6		33
Large size flakes		1	4				5
Antlers			3				3
Total mammals	21	4	62	34	25	5	151
Unio sp.			1	1			2
Total sample	21	4	63	35	25	5	153

Tabel 4: Distribuția oaselor de animale în secvențele ale complexului 12

Feature	Cx. 12		Cx. 12		Cx. 12
	0,90-1m	1-1,4 m	%	1,78-1,82 m	
Bos taurus	12	195	25,86	34	
Sus domesticus	15	245	32,49	18	
Ovis/Capra	13	128	16,98	3	
Equus caballus	3	50	6,63	1	
Canis familiaris	1	20	2,65	1	
Domestics	44	638	84,61	57	
Cervus elaphus	4	51	6,76	2	
Capreolus c.	1	5	0,66		
Sus scrofa	4	41	5,44	5	
Bos primigenius		8	1,06	9	
Castor fiber		3	0,4		
Lepus sp.	1	5	0,66		
Vulpes vulpes	1				
Ursus arctos		2	0,28		
Meles meles		1	0,13		
Wilds	11	116	15,39	16	
Determined	55	754	100	73	
Bos/Cervus		20			
Sus sp.		7			
Ribs	15	94			
Small size flakes	20	264		8	
Large size flakes		22			
Antlers	1	10		2	
Total mammals	91	1171		83	
Aves sp.		2			
Emys orbicularis	1				
Pisces		2			
Unio sp.	1	51		1	
Total sample	93	1226		84	

Tabel 5: Distribuția generală în nivelele Otomani III (strat + structuri)

Species	Stratum	Pits	Other structures	Total	%
Bos taurus	1,260	72	31	1,363	30,55
Sus domesticus	1,205	75	35	1,315	29,47
Ovis/Capra	804	83	22	909	20,37
Equus caballus	230	14	7	251	5,63
Canis familiaris	84	2	1	87	1,95
Domestics	3,583	246	96	3,925	87,97
Cervus elaphus	222	16	3	241	5,4
Capreolus c.	24			24	0,54
Alces alces	1			1	0,02
Sus scrofa	173	8	3	184	4,12
Bos primigenius	52	2	1	55	1,23
Castor fiber	5	1	1	7	0,16
Lepus sp.	11	2	1	14	0,31
Vulpes vulpes	3			3	0,07
Ursus arctos	4			4	0,09
Meles meles	1			1	0,02
Lynx lynx	1			1	0,02
Canis lupus	1			1	0,02
Bison bonasus	1			1	0,02
Wilds	499	29	9	537	12,03

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

Determined	4,082	275	105	4,462	100
Bos/Cervus	169	7	2	178	
Sus sp.	23			23	
Ribs	340	41	3	384	
Small size flakes	619	73	33	725	
Large size flakes	197	37	5	239	
Antlers	42	2	3	47	
Total mammals	5,472	435	151	6,058	
Aves sp.	4			4	
Emys orbicularis	4			4	
Pisces	6	2		8	
Unio sp.	108	9	2	119	
Total sample	5,594	446	153	6,193	

Tabel 6: Distribuția oaselor de animale în nivelele Otomani II la Carei-Bobald

Cassette/ C	C1	C2	C3	C4	Cx. 22	Total NISP	%
Depth (m)	1,8-2,56	> 1,8	1,94-2,22	> 1,8	1,87-1,88		
Bos taurus	182	12	30	15	31	270	32,33
Sus domesticus	151	12	24	15	17	219	26,23
Ovis/Capra	146	2	23	8	2	181	21,68
Equus caballus	27	1	5	2	11	46	5,51
Canis familiaris	13	1	2	1		17	2,03
Domestics	519	28	84	41	61	733	87,78
Cervus elaphus	19	1	4	1	9	34	4,07
Capreolus c.	14	2	3			19	2,28
Alces alces							
Sus scrofa	12	2	6	2	4	26	3,11
Bos primigenius	9	4	4	2	1	20	2,4
Castor fiber	1					1	0,12
Lepus sp.	1					1	0,12
Vulpes vulpes							
Ursus arctos							
Meles meles							
Lynx lynx							
Canis lupus							
Bison bonasus	1					1	0,12
Wilds	57	9	17	5	14	102	12,22
Determined	576	37	101	46	75	835	100
Bos/Cervus	7	1	1		1	10	
Sus sp.							
Ribs	11					11	
Small size flakes	213	13	36	7	3	272	
Large size flakes	22		4	11	14	51	
Antlers	11					11	
Total mammals	840	51	142	64	93	1,190	
Aves sp.							
Emys orbicularis	1					1	
Pisces	1	1	1			3	
Unio sp.	2	1				3	
Total sample	844	53	143	64	93	1,197	

Tabel 7: Frecvențele speciilor în nivelele Otomani II-III la Carei – Bobald

Species	Otomani III		Otomani II		Total Otomani II-III	
	NISP	%	NISP	%	NISP	%
Bos taurus	1,363	30,55	270	32,33	1,633	30,83
Sus domesticus	1,315	29,47	219	26,23	1,534	28,96
Ovis/Capra	909	20,37	181	21,68	1,090	20,58
Equus caballus	251	5,63	46	5,51	297	5,61
Canis familiaris	87	1,95	17	2,03	104	1,96
Domestics	3,925	87,97	733	87,78	4,658	87,94
Cervus elaphus	241	5,4	34	4,07	275	5,19
Capreolus c.	24	0,54	19	2,28	43	0,81
Alces alces	1	0,02			1	0,02
Sus scrofa	184	4,12	26	3,11	210	3,96
Bos primigenius	55	1,23	20	2,4	75	1,42
Castor fiber	7	0,16	1	0,12	8	0,15

ARHEOLOGIE

Lepus sp.	14	0,31	1	0,12	15	0,28
Vulpes vulpes	3	0,07			3	0,06
Ursus arctos	4	0,09			4	0,07
Meles meles	1	0,02			1	0,02
Lynx lynx	1	0,02			1	0,02
Canis lupus	1	0,02			1	0,02
Bison bonasus	1	0,02	1	0,12	2	0,04
Wilds	537	12,03	102	12,22	639	12,06
Determined	4,462	100	835	100	5,297	100
Bos/Cervus	178		10		188	
Sus sp.	23				23	
Ribs	384		11		395	
Small size flakes	725		272		997	
Large size flakes	239		51		290	
Antlers	47		11		58	
Total mammals	6,058		1,190		7,248	
Aves sp.	4				4	
Emys orbicularis	4		1		5	
Pisces	8		3		11	
Unio sp.	119		3		122	
Total sample	6,193		1,197		7,390	

Tabel 8: Rezultatele Chi²-test pe secvențele lui cx. 12 (Otomani III)

Feature	Cx 12/0,9-1 m		Cx 12/1-1,4 m	
	Observed	Expected	Observed	Expected
Cattle	12	14	195	193
Pig	15	18	245	242
Ovic.	13	10	128	131
Game	11	9	116	118
Chi2: 2,68	p: 0,4			df-3
Feature	Cx.12/C2/0,9-1,4		Cx.12/C3/1,78-1,82	
	Observed	Expected	Observed	Expected
Cattle	207	220	34	21
Pig	260	254	18	24
Ovic.	141	131	3	13
Game	127	130	16	13
Chi2: 19,4	p: 0,0002			df-3

Tabel 9: Rezultatele Chi²-test pe distribuția corporală a resturilor din cx. 12

	Cattle		Pig		Ovic.		Horse		Game	
	Obs.	Exp.	Obs.	Exp.	Obs.	Exp.	Obs.	Exp.	Obs.	Exp.
A	47	50	77	62	30	32	12	13	20	29
B	41	32	41	40	20	21	6	8	13	19
C, D	46	65	98	82	47	43	18	17	37	39
E	61	48	29	61	31	32	14	12	46	29
Chi2: 51,9	p: 0,0001				df: 12					

Tabel 10: Chi² pe speciile din strat/gropi (Otomani III) și Otomani II/III

Otomani III	Stratum		Pits	
	Observed	Expected	Observed	Expected
Cattle	1260	1246	72	86
Pig	1205	1197	75	83
Sheep/goat	804	830	83	58
Red deer	222	222	16	15
Wild swine	173	169	8	12
Chi2: 16,75	p: 0,002			df-4
	Otomani III		Otomani II	
Cattle	1363	1375	270	258
Pig	1315	1291	219	243
Sheep/goat	909	918	181	172
Red deer	241	231	34	44
Roe deer	24	36	19	7
Wild swine	184	177	26	33
Aurochs	55	63	20	12
Chi2: 421,37	p: 0,000			df-5

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

Tabel 11: Mammalian frequencies as NISP, MNI, MW at Carei-Bobald

NISP	0,3-0,67 m	0,7-0,9 m	0,9-1,10 m	1,10-1,8 m	Otomani II
Cattle	34,29	34,38	24,87	31,09	33,05
Pig	27,91	30,21	34,03	29,31	26,81
Sheep/goat	25,04	22,73	23,17	17,5	22,15
Horse	4,47	5,39	3,93	7,1	5,63
Game	8,29	7,29	14	15	12,36
MNI (Minim number individuals)					
Cattle	21,05	15,6	6,35	14,44	16,45
Pig	26,32	48,62	44,45	42,22	36,71
Sheep/goat	29,82	21,1	28,57	18,33	21,52
Horse	10,53	4,59	3,17	6,11	5,06
Game	12,28	10,09	17,46	18,9	20,26
MW (meat weight)					
Cattle	35,81	35,96	15,93	26,48	34,67
Pig	14,28	33,48	30,39	24,91	20,27
Sheep/goat	6,07	3,46	5,39	3,01	4,54
Horse	16,86	9,07	7,36	10,71	9,42
Game	26,98	18,03	40,93	34,89	31,1

Tabel 12: Species frequencies in Ottoman and Gyulavarsánd-Ottomány sites

Culture	Otomani	Otomani II	Otomani III	Otomani	Otomani	Otomani
Site	Carei-1	Carei-2	Carei-2	Otomani	Sălacea	Săcueni
Code	1	2	3	4	5	6
Cattle	36,2	32,33	30,55	40,29	38,65	54,21
Pig	25,7	26,23	29,47	23,71	16,44	4,13
Sheep/goat	9,3	21,68	20,37	13,5	11,76	1,1
Horse	9,5	5,51	5,63	5,03	4,19	4,03
Dog	2,6	2,03	1,95	5,03	1,2	1,31
Wilds	16,7	12,22	12,03	12,43	27,76	35,22
Sample	2093	1197	6193	2244	5400	1911

continuare

Culture	Medieșu Aurit	Otomani	Gyulavarsánd-Ottomány	Gyulavarsánd	
Site	Biharugra	Békés-Varoserdő	Bakonszeg-Kádárdomb	Berettyóújfalú-Szilhalom	Biharugra
Code	7	8	9	10	11
Cattle	38,65	50,75	32,78	28,05	24,13
Pig	28,12	12	24,73	14,45	30,07
Sheep/g	6,77	21	13,34	14,63	24,01
Horse	1,35	2	2,56	7,18	2,97
Dog	0,45	1,5	2,14	1,3	2,6
Wilds	24,66	12,75	24,45	34,4	16,21
Sample	1330	513	6465	1074	829

Carei 1-former sample; Carei 2-present sample

Bibliografie

- Choyke, Bartosiewicz 1999 A. M. Choyke, L. Bartosiewicz, *Bronze age animal keeping in western Hungary* in E. Jerem, I. Poroszlai (eds.), *Archaeology of the Bronze Age and Iron Age: Experimental Archaeology, Environmental Archaeology, Archaeological Parks*, Archaeolingua Series Major, Budapest, 239–249.
- De Cupere et alii 2000 B. De Cupere, A. Lentacker, W. Van Neer, M. Waelkens, L. Verslype, *Osteological evidence for the draught exploitation of cattle: first applications of a new methodology*, *International Journal of Osteoarchaeology*, 10, 2000, p. 254-267.
- Bartosiewicz 2012 L. Bartosiewicz, *Mammalian remains from Körös culture sites in Hungary*, in *The First Neolithic Sites in Central/ South-East European Transect*. Volume III. *The Körös Culture in Eastern Hungary*. BAR, IS 2334, 195–204.
- Biller 2013 Azs. Biller, *Early Bronze Age and Roman Period elk (Alces Alces Linné, 1758) remains from the area of Budapest, Hungary*, *Archeometriai Műhely*, 10, 275–282.
- Bindea 2008 D. Bindea, *Arheozoologia Transilvaniei in pre-și protoistorie*, Edit. Teognost, Cluj-Napoca, 2008.

- Bolomey, El Susi 2000 Al. Bolomey, G. El Susi, *Animal Remains*, S. Marinescu, Al. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, *Archaeologica Romanica*, 2, Edit. Enciclopedică, București, 2000, 159-179.
- Bökönyi 1988 – S. Bökönyi, *Animal remains from the Bronze Age tells of the Berettyó Valley*, in T. Kovács, I. Stanczik (eds), *Bronze Age tell settlements of the Great Hungarian Plain 1. Inventaria Praehistorica Hungariae I*, Budapest 1988, 123–135.
- Coroliuc 2005 A. Coroliuc, *Andrieșeni, un sit precucutenian în care a fost găsită specia sălbatică *Alces alces* (elanul)*, *Forum cultural*, 4 (19), 2005, 8–10.
- Demény et alii 2017 A. Demény, Z. Kern, G. Czuppon, A. Németh, *Middle Bronze Age humidity and temperature variations, and societal changes in East-Central Europe*, in *Quaternary International*, November 2017, 504, 1-52, www.researchgate.net
- El Susi 2002 G. El Susi, *Cercetări arheozoologice în așezarea de epoca bronzului de la Carei "Bobald" (județul Satu Mare)*, *Thraco Dacica*, T 23, 1-2, 243-265.
- Haimovici 1968a S. Haimovici, *Unele observații privind răspândirea în holocen a elanului (*Alces alces* L.) pe teritoriul României*, *Natura* (s. biol.), 20/1, 80-81.
- Haimovici 1968b S. Haimovici, *Caracteristicile mamiferelor domestice descoperite în stațiunile arheologice din epoca bronzului de pe teritoriul României*, *Analele Științifice ale Univ. Al. I. Cuza Iași*, f. 1, T. XIV, 1968, 185-198.
- Haimovici 1980 S. Haimovici, *Studiul materialului paleofaunistic din așezarea de la Mîndrișca (Valea Seacă) aparținînd culturii Monteoru*, *Carpica*, 12, 191-201.
- Haimovici 1987 S. Haimovici, *Studiul paleofaunei din așezarea eponimă a culturii Otomani- epoca bronzului*, *Crisia*, XVII, 37–54.
- Haimovici 2003 S. Haimovici, *Studiu arheozoologic al materialului găsit în așezarea de cultură Criș de la Trestiana - zona B*, *Arheologia Moldovei*, 26, 287-297.
- Hammer 1999-2016 Ø. Hammer, *PAST: Paleontological Statistic., version 3.14, Reference manual*, 1999-2016, Oslo.
- Feurdean, Astaloș 2005 A. Feurdean, C. Astaloș, *The impact of human activities in the Gutâului Mountains, Romania*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Geologia*, 50 (1-2), 63 - 72.
- Marian, Haimovici 2008 E. Marian, S. Haimovici, *Wild mammal bones from the La Tene (Geto-Dacian culture) settlement of Brad (Bacău County)*, *Analele Științifice ale univ. Al. I. Cuza Iași*, T. LIV, 313-318.
- Molnár et alii 2013 Zs. Molnár, J. Némethi, L. Marta, P. Szöcs E. Apai N. Hágó, *Carei, jud. Satu-Mare, punct Bobald, CCA. Campania 2012*, XLVII, 35-36.
- Molnár 2014 Zs. Molnár, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din Nord-Vestul Transilvaniei. Ceramică și metal*. Academia Română Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj, Series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 8, Cluj-Napoca, Editura MEGA.
- Molnár, Némethi 2014 Zs. Molnár, J. Némethi, Carei "Bobald = Bobáld", Satu Mare County [in:] F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (Eds.): *Bronze Age tells and tell-like settlements on the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. Cluj-Napoca, 2014, Editura Mega,
- Némethi, Molnár 2014 J. Némethi, Zs. Molnár, *Bronzezeitliche Machtzentren in Nordwest-Siebenbürgen: Der Tell von Carei-Bobáld*. Monographien des Archäologischen Institut der Universität Szeged, 1., Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2012.
- Németh et alii 2017 A. Németh, A. Bárány, G. Csorba, E. Magyari, P. Pazonyi, J. Pálffy, *Holocene mammal extinctions in the Carpathian Basin: a review*, *Mammal Review*, 47, 38-52.
- Reitz, Wing 2008 J. Reitz, E. S. Wing, *Zooarchaeology*, IInd Edition, Cambridge, Manuals in Archaeology, www.cambridge.org.
- Sabatini et alii 2019 S. Sabatini, S. Bergerbrant, L. Ø. Brandt, A. Margaryan, M. E. Allentoft, *Approaching sheep herds origins and the emergence of the wool economy in continental Europe during the Bronze Age*, *Archaeological and Anthropological Sciences*, 2019, 1-18, <https://doi.org/10.1007/s12520-019-00856-x>
- Salisbury et alii 2013 R. B. Salisbury, G. Bácsmegi, P. Sümegi, *Preliminary environmental historical results to reconstruct prehistoric human-environmental interactions in Eastern Hungary*, *Central European Journal of Geosciences*, 5, 2013, 331-343.
- Schmid 1972 E. Schmid, *Atlas of Animal Bones for Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists*, Elsevier Publishing Company, 1972.
- Sümegi 1999 P. Sümegi, *Reconstruction of flora, soil and landscape evolution, and human impact on the Bereg Plain from late glacial up to the present, based on palaeoecological analysis*, J. Hamar, A. Sárkány-Kiss, *The Upper Tisza Valley, Tiscia*. Monograph Series, Szeged, 171-2003.
- Thomas et alii 2018 R. Thomas, N. Sykes, S. Doherty, D. Smith, *Ring depressions in cattle horncores as indicators of traction use-a cautionary note*, *International Journal of Paleopathology*, 22, september 2018, 140-142.
- Vörös 1978 I. Vörös, *A Biharugra-Földvárhalom bronzkori telep állatcsontleletei*, *Folia Arcaheologica*, 29, 1978, 71-91.

Figuri

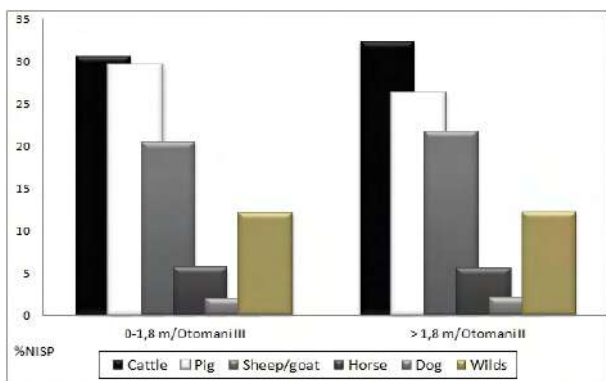

Fig. 1 Frecvențele speciilor în nivelele Otomani II-III la Carei-Bobald

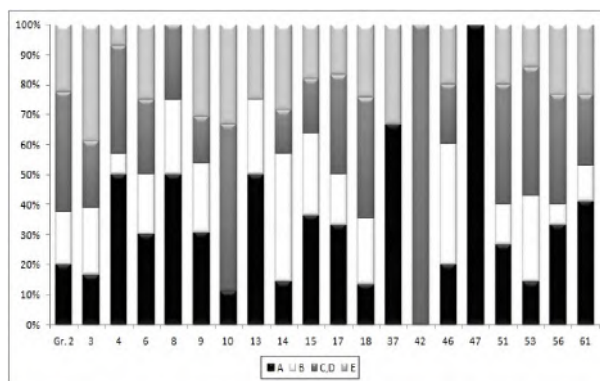

Fig. 2 Distribuția părților corporale în gropi Otomani III

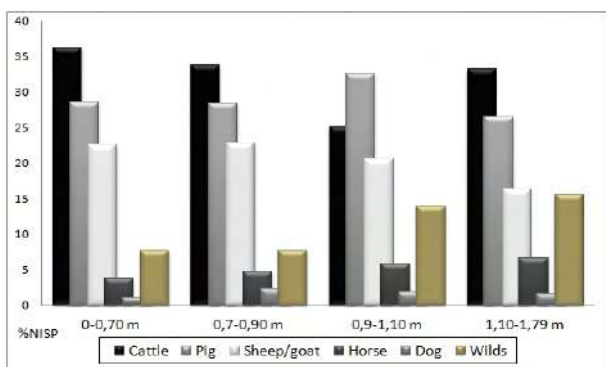

Fig. 3 Frecvențele speciilor în secvențele Otomani III

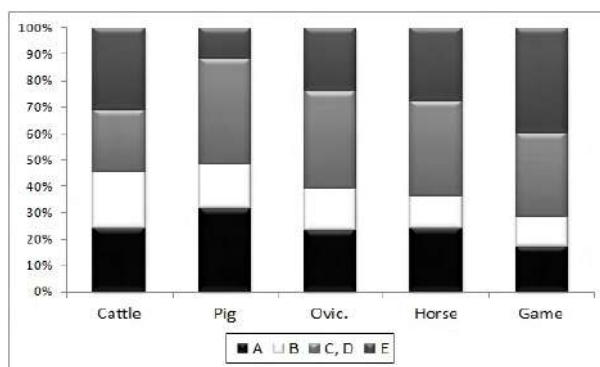

Fig. 4 Distribuția părților corporale în secvența 1-1,4 m/Cx12

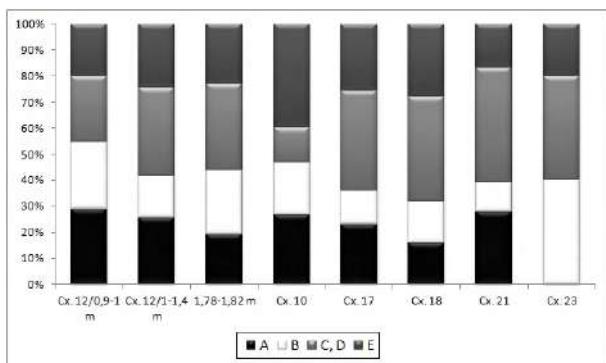

Fig. 5 Distribuția părților corporale în complexe Otomani III (altele decât gropi)

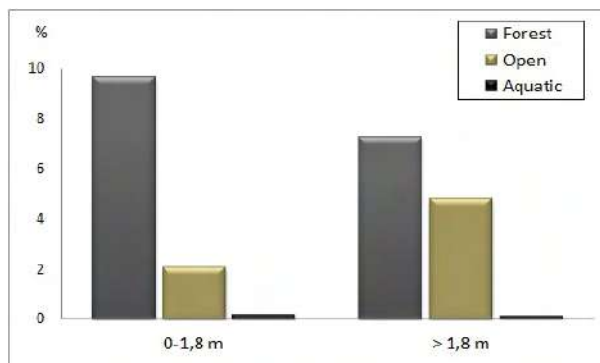

Fig. 6 Raportul dintre grupele ecologice de mamifere exploatate în nivelele Otomani II-III

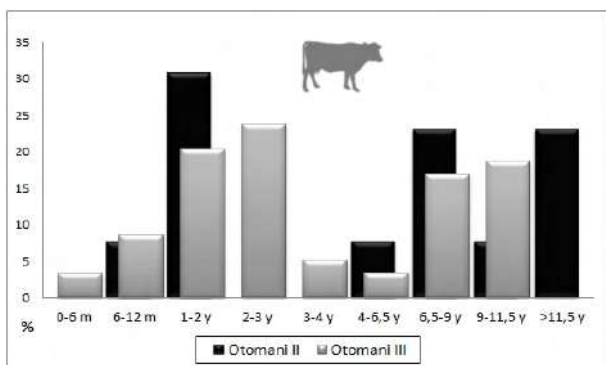

Fig. 7 Profile de sacrificare la bovine

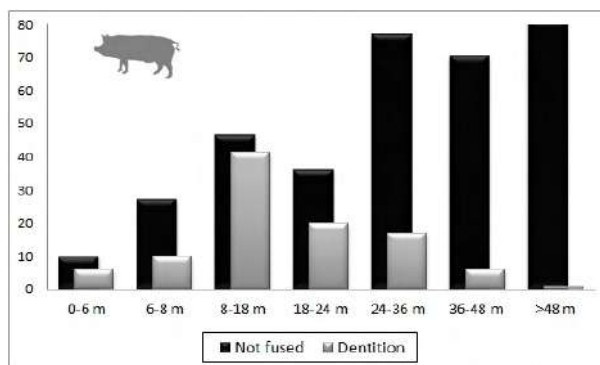

Fig. 8 Rata de mortalitate la suine

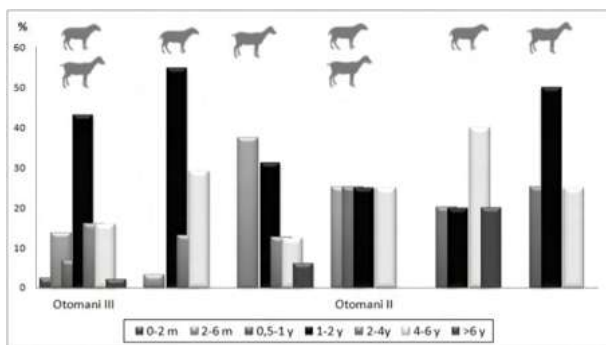

Fig. 9 Profile de sacrificare la ovine, caprine

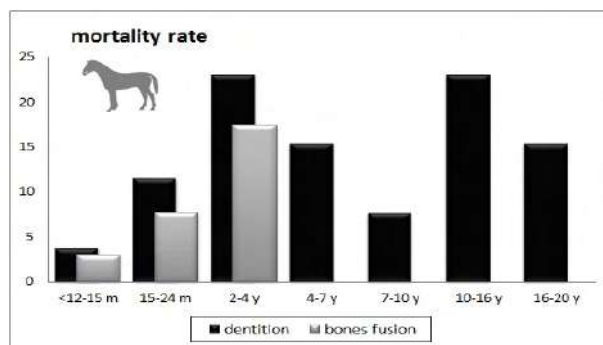

Fig. 10 Rata de mortalitate la cabaline

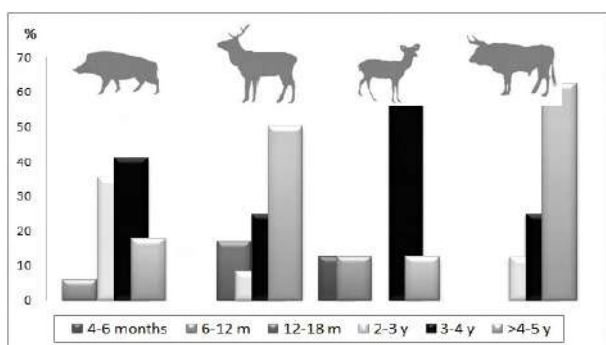

Fig. 11 Profile de sacrificare la speciile sălbatice

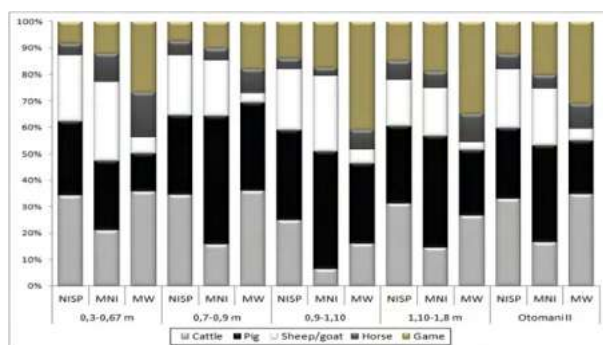

Fig. 12 Frecvențele speciilor ca NISP, MNI, MW în nivelele Otomani II-III

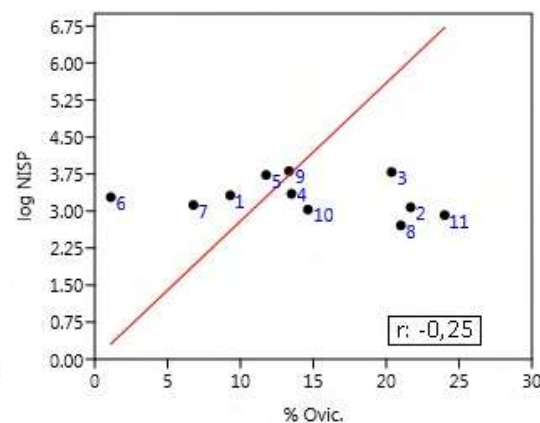
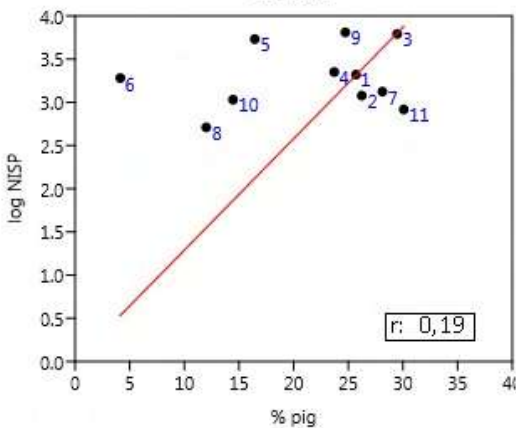
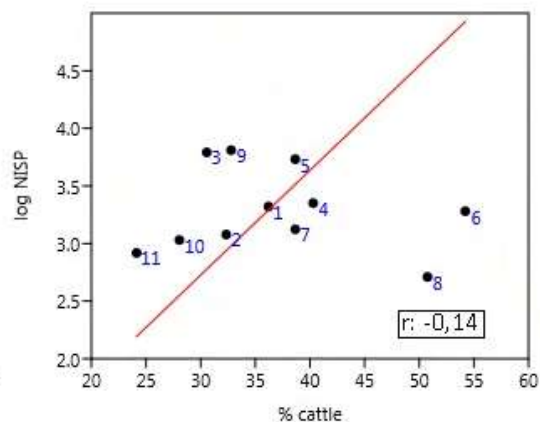
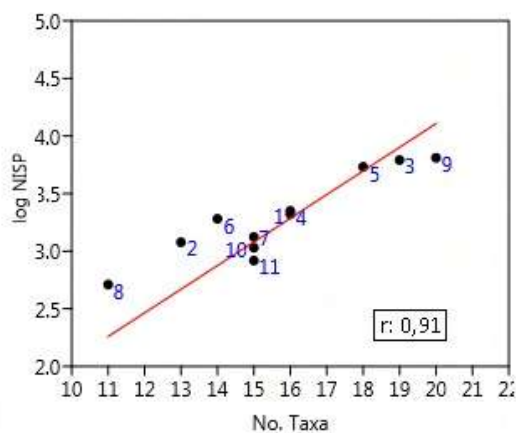

Fig. 13 Corelații Pearson în așezări Otomani din Bazinul Carpatic

1- Carei- lot 1; 2-Carei- lot 2, niv. Otomani II; 3-Carei- lot 2, niv. Otomani III; 4- Otomani; 5- Sălcea; 6- Săcuieni; 7- Medieșu Aurit; 8- Biharugra; 9- Békés-Varoserdő; 10- Bakonszeg-Kádárdomb; 11- Berettyóújfalú-Szilhalom.

Fig. 14 Oase de *Alces alces* (a) și *Bison bonasus* (b, c) la Carei-Bobald

Fig. 15 Patologie pe oase de vită (a), urs (b) și cal (c) la Carei-Bobald

Fig. 16 Corn de bovine de la Carei-Bobald cu „amprentă de coardă”

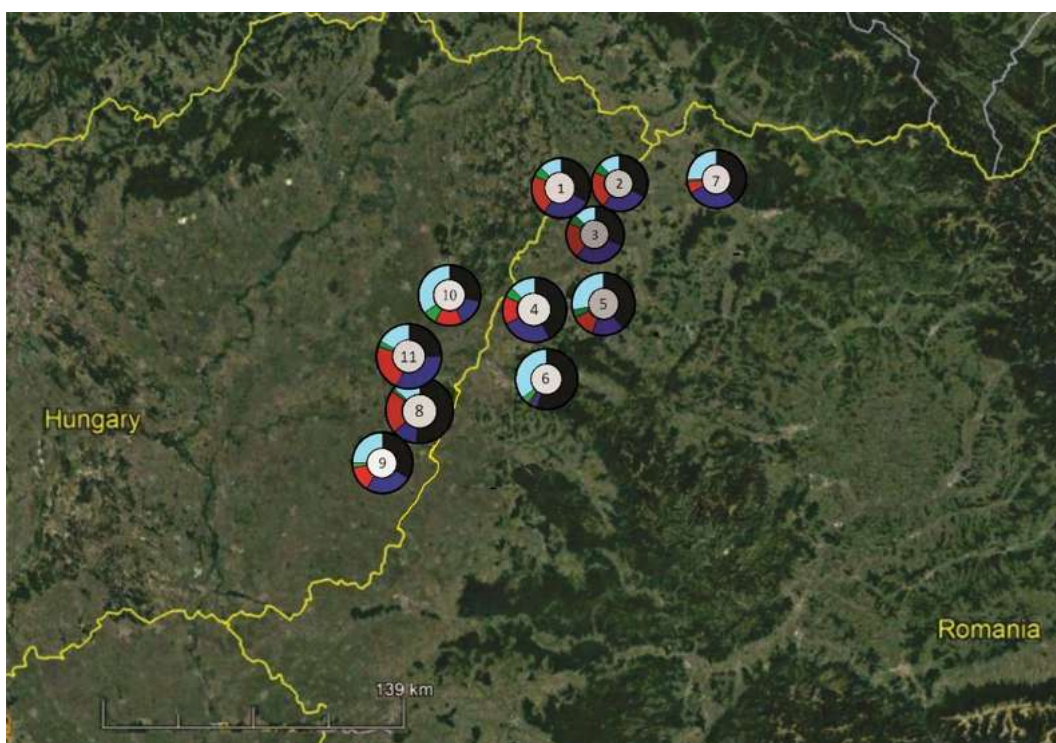

Fig. 17 Hartă cu ponderea speciilor în situri Otomani din Bazinul Carpatic: negru-vită; mov-porc; roșu-ovicaprine; verde-cal; bleu-vânat.

SCHIMBĂRILE PEISAJULUI CULTURAL LA ÎNCEPUTUL EPOCII BRONZULUI TÂRZIU ÎN NORD-VESTUL ROMÂNIEI. UN STUDIU COMPARATIV

GYURKA Orsolya*
MOLNÁR Zsolt**

THE CHANGES OF THE CULTURAL LANDSCAPE AT THE BEGINNING OF THE LATE BRONZE AGE IN NORTHWESTERN ROMANIA. A COMPARATIVE STUDY

ABSTRACT

The landscape is a primary source of information for the diachronic study of the relationship between man and the natural environment. Along with the functional analysis of the ecosystem and the habitat, in modern archaeology the landscape acquired a socio-symbolic dimension, being perceived, experienced and contextualized by people. The relationship between people and the natural environment is considered to be decisive for how groups generate their own cultural and social landscapes. The perception of the environment is closely related to the cultural specifics of the community, cultural changes, also influences the way groups interact with the natural environment. Rapid and large-scale changes may indicate major cultural and ideological changes within the communities, illustrated by the spatial distribution pattern of the sites.

The present paper traces the changes in the habitat system, which appeared at the beginning of the Late Bronze Age (ca. 1550 BC) in northwestern Romania, through a multidisciplinary approach. The mapping of the settlements, the analysis of their location from a geographical point of view, provides information on the use of the environment and the economic models adopted by the prehistoric communities in question. GIS modeling and the comparative study of the habitat from the end of the Middle Bronze Age (Ottomani III phase) and the Late Bronze Age (Hajdúbagos-Cehăluț cultural group) highlight the socio-economic processes existing at the border of the two historical periods, on the territory of the Carei Plain, the Ier and the Crasna Valley.

Keywords: landscape archaeology, Middle Bronze Age, Late Bronze Age, Northwestern Romania.

Introducere

Peisajul reprezintă o sursă primară de informații în studiul diacronic al relației dintre om și mediul său ambiant¹. Alături de analiza funcțională a ecosistemului și a habitatului, în arheologia modernă, peisajul a dobândit și o dimensiune socio-simbolică, fiind perceput și contextualizat de oameni². Relația dintre om și mediul său natural este considerată ca fiind decisivă pentru modul în care comunitățile își generează propriile lor peisaje culturale și sociale. Percepția asupra mediului este strâns legată de specificul cultural al comunității, schimbările culturale influențează modul în care grupurile interacționează cu mediul natural. Transformările rapide și pe scară largă pot indica schimbări culturale și ideologice majore din cadrul comunităților. Aceste modificări se reflectă și în modelul de distribuție spațială a siturilor.

Lucrarea urmărește schimbările sistemului de habitat, apărute la începutul epocii bronzului târziu (cca. 1550 BC) în Nord-Vestul României, printr-o abordare multidisciplinară. Cartarea așezărilor, analiza amplasării acestora din punct de vedere geografic, oferă informații privind folosirea mediului înconjurător și modelele economice adoptate de comunitățile preistorice în cauză. Modelarea GIS³ și studiul comparativ al habitatului de la sfârșitul epocii bronzului mijlociu (Otomani III)⁴ și epoca bronzului târziu (grupul cultural Hajdúbagos-Cehăluț) evidențiază procesele socio-economice existente la granița celor două perioade istorice, pe teritoriul Câmpiei Careiului, al Văii Ierului și Barcăului. La finele epocii bronzului mijlociu, între 1600–1500 apar forme ceramice și o gamă de ornamente noi, de tip Hajdúbagos-Cehăluț, pe un teritoriu care acoperă o mare parte a ariei de răspândire a complexului cultural Otomani-Füzesabony (CCFO) și Wietenberg⁵.

* Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; e-mail: gyurka_orsi@yahoo.com.

** Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; e-mail: molnar_kovacs_zs@yahoo.com.

¹ Zatykó, 2011, p. 388; Zatykó, 2015.

² Meier, 2006.

³ Hărțile și analizele spațiale au fost realizate în software-ul ArcMap 10.2.

⁴ În lumina datelor ¹⁴C prima etapă a bronzului mijlociu (MB I) poate fi plasată în intervalul 2070–1890 BC, faza MB II în intervalul 1910–1730 BC., în timp ce etapa MB III poate fi datată în segmentul cronologic 1760–1530 BC. (Molnár, Ciută, 2017, p. 59–60; Molnár, Gyurka, 2018, p. 9–10.)

⁵ Gogăltan, 2019, p. 49; Gogăltan, Fazecaș, 2018, p. 49.

Habitatul complexului cultural Otomani-Füzesabony din epoca bronzului mijlociu a reprezentat subiectul a mai multor proiecte de cercetare recente⁶. Modelarea dinamicii așezărilor Otomani și analiza acestora din perspectiva arheologiei peisajului a fost făcută de către Zsolt Molnár⁷. În ceea ce privește epoca bronzului târziu, ultima cartare a siturilor aparținând grupului cultural Hajdúbagos-Cehăluț a fost realizată de către János Némethi în anul 2009⁸.

Habitatul și condițiile naturale

Teritoriul cercetat se află în Nord-Vestul României⁹, cuprinzând areale din nordul județului Bihor și estul județului Satu Mare, teritorii aparținând Câmpiei de Vest sau Câmpiei Banato-Crișane¹⁰. Spațiul geografic cercetat este Câmpia Careiului și Câmpia Ierului, alături de Câmpia Ecedei, Câmpia Cigudului, Câmpia Buduslău, Câmpia Tășnadului, și Câmpia Crasnei, teritorii locuite de comunitățile Otomani în epoca bronzului mijlociu, respectiv grupul cultural Hajdúbagos-Cehăluț, în primele două etape ale epocii bronzului târziu (Reinecke BB2-BD)¹¹. Aceste teritorii aparțin Câmpiei Someșului¹² (Harta 1.) și formează o zonă de câmpie orientată Nord-Est-Sud-Vest¹³. Din punct de vedere hidrografic, regiunea face parte din Bazinul Crișurilor, Bazinul Barcăului, acoperind teritoriul Bazinului Ierului și o mare parte din Bazinul Crasnei. Partea românească a Câmpiei Nirului/Valea lui Mihai¹⁴ și a Crișurilor, respectiv valea Ierului, au fost parțial izolate de mlaștina Ecedea și de zona mlăștinoasă a văii Crasnei¹⁵. Zona de câmpie din partea Nord-Vestică a României se distinge de spațiul deluros și montan al acestui areal geografic. Interferența celor două regiuni (câmpie/deal și zonă muntoasă) are loc în valea râurilor Crasna și Barcău¹⁶.

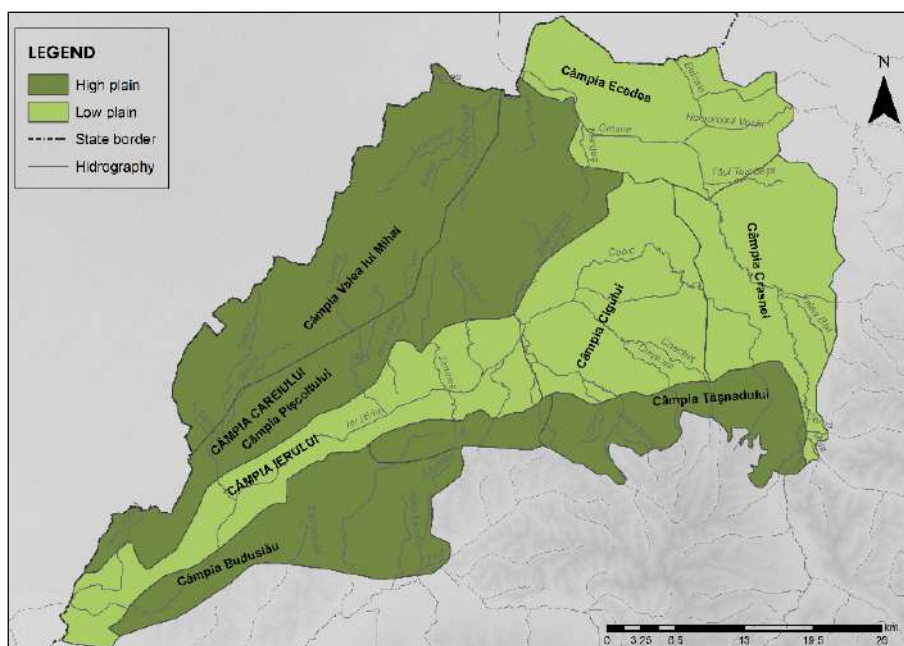

Fig. 1. Teritoriul cercetat (după Sanislai, 2015)

⁶ Pentru o sinteză a acestora vezi Găvan, Kienlin, 2021; Gogăltan et alii, 2020; Kienlin, 2020.

⁷ Molnár, 2005; Molnár, Imecs, 2006; Molnár, Nagy, 2013.

⁸ Némethi, 2009. Situri inedite din această perioadă au fost publicate de pe teritoriul comunei Marghita, jud. Bihor, în anul 2016 (Hágó, Romát, Szabó, 2015–2016).

⁹ În literatura de specialitate spațiul geografic denumit Nord-Vestul României este delimitat diferit de către cercetătorii acestei zone. (Fazecaș, 2019, p. 43–44.) Propunerea lui G. Fazecaș pentru denumirea acestui spațiu geografic Bazinul Crișurilor (Fazecaș, 2019, p. 45; Fazecaș–Gogăltan, 2020, p. 19) este una justificată și logică. Astfel, teritoriul supus cercetării reprezintă de fapt Nordul Bazinului Crișurilor.

¹⁰ Karácsonyi, Negrean, 2012, p. 179.

¹¹ Némethi, 2009, p. 212. Pentru stadiul cercetării privind cronologia epocii bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic vezi Gogăltan, 2019, cu bibliografia aferentă.

¹² După alte încadrări Câmpiei Someșului îi aparține Câmpia Crasnei și Câmpia Ecedea, iar Culoarul Ierului și Câmpia Carei-Valea lui Mihai, formată din Câmpia Voivozi–Urziceni, Câmpia Șilindru–Carei și Câmpia Pirului, fac parte din Câmpia Crișurilor (Pop, 2005; Gligor et alii, 2010, 29).

¹³ Bader, 1978, p. 13.; Karácsonyi, 1995, p. 17.

¹⁴ Cunoscută și sub denumirea de Câmpia Voivozi–Urziceni (Pop, 2005).

¹⁵ Némethi, 1995, p. 45.

¹⁶ Molnár, 2014, p. 27.

Câmpia Careiului se întinde în partea estică a Câmpiei Nirului, înălțimea medie a acesteia în unele locuri atingând 140–160 m deasupra nivelului mării. Acest spațiu este străbătut de mici pârauri, dintre care unele aprovizionau cu apă mlaștina Ecedea¹⁷ sau se revărsau în câmpia inundabilă și mlăștinoasă a Crasnei. Câmpia Careiului are două subunități: Câmpia Nirului/Valea lui Mihai și Câmpia Șilindru/Pișcoltului. Relieful Câmpiei Nirului/Valea lui Mihai¹⁸ este dominat de șiruri de dune de nisip înalte, de lungimi variate. Interdunele, având lățimea de 50–2500 m, reprezintă șiruri de dune de nisip joase, alternate cu o rețea de zone mlăștinoase¹⁹.

Altitudinea Câmpiei Ierului este mai mică decât cea a teritoriilor limitrofe, diferența de nivel față de Câmpia Careiului fiind de 30–40 m. Acest spațiu geografic reprezintă o tranziție spre zona deluroasă, în partea sa mai înaltă atingând granița colinelor din jurul Tășnadului. Teritoriul este brăzdat de vechile albiile ale râurilor Someș și Crasna, lente și cu debit mare de apă în antichitate²⁰, care jucau rolul unor văi colectoare, formând terase cu înălțimi variabile între 30 și 50 m²¹. După ce râurile și-au schimbat cursul, în valea tectonică ocupată odinioară de acestea, și-a creat drumul Ierul împreună cu afluenții săi²², fiind în continuare o zonă inundabilă, mlăștinoasă. Valea Ierului având lungimea de 85 km²³ și lățimea de 5–15 km, înainte de desecare²⁴ a cuprins și o suprafață de 50.000 ha de mlaștină. În afară de râul Ier²⁵, mlaștina a fost alimentată parțial de pâraurile Checheți și Cehal, respectiv a pâraiașelor din zona dunelor de nisip a Nirului: Ierul Rece, Ierul Morii, Ierul Laslo și Moca²⁶. Dunele de nisip și insulele mai înalte înconjurate de apă dispun de o faună și vegetație specifică²⁷. Acest relief s-a format în pleistocen în urma depunerilor masive de sedimente fluviale²⁸.

Câmpia Ecedea reprezintă zona cea mai joasă și mlăștinoasă a regiunii, având înălțimea de 115–118 m. În Holocen Mlaștina Ecedea a format o deltă, alimentată cu apă de râurile Someș, Homorod, Baica și Crasna. Câmpia s-a format în urma lucrărilor de îmbunătățiri funciare a teritoriului, efectuate în sec. XX. Aici se găsesc atât forme de relief mai înalte sub forma unor grinduri, cât și microdepresiuni și cursuri vechi de ape, părăsite²⁹.

Câmpia Crasnei este o câmpie de divagare, dispunând de albiile vechi părăsite și o fragmentare minimă, fiind formată la începutul Holocenului. Altitudinea acesteia variază între 118 și 150 m³⁰.

Câmpia Tășnadului, denumită în literatura de specialitate și Dealurile Tășnadului sau Câmpia Săcășeni³¹, este o câmpie înaltă, a cărei altitudine este de 180–300 m³².

Clima și paleomediul

Reconstituirea paleomediului din Câmpia Careiului și Valea Ierului (clima, vegetația și caracteristicile geomorfice) oferă un ajutor important în studiul societății și al economiei din epoca bronzului. În această

¹⁷ Bazinul sedimentar al mlaștinii Ecedea s-a format în perioada boreală a holocenului. Din cauza diferenței de altitudine, unele râuri din regiune, precum Crasna, s-au deversat în mlaștină. În perioadele ploioase, mlaștina Ecedea mai era alimentată cu apă și prin albiile secate ale pâraielor (Karácsonyi, 1994–1995, p. 195). Dimensiunile mlaștinii și ale regiunilor acoperite temporar de apă erau schimbătoare (Borsy, 1959, p. 269), însă formele mai înalte de relief înălțate deasupra luciului apei au fost folosite din cele mai vechi timpuri pentru agricultură și în vederea locuirii (Bogdan, 1957, p. 109).

¹⁸ Câmpia Valea lui Mihai și Câmpia Pișcoltului sunt denumiri folosite de Grigore Posea (Posea, 1997), pentru aceleași unități teritoriale întâlnim și numele de Câmpia Voivozi–Urziceni, respectiv Șilindru–Carei (Pop, 2005). Denumirea de Câmpia Nirului este cel mai des folosită în literatura de specialitate de arheologie (Bader, 1978; Némethi, 1999; Molnár, 2005; Molnár, 2005; Molnár, Nagy 2013; Némethi, Molnár, 2012 etc.), dar și de către geografi din zonă (Karácsonyi, 1986–1987; Karácsonyi, 1994–1995; Karácsonyi, 1995 etc.).

¹⁹ Szentesi, 2001–2002, p. 22.

²⁰ Ghinea, 2002, p. 716.

²¹ Din punct de vedere geografic aceste elemente de relief nu pot fi considerate terase adevărate, ci unele false, care s-au format din depunerile de nisip și nămol ale viiturilor mai însemnate ale sistemului hidrologic Tisa-Someș (Benedek, 2000, p. 16).

²² Ierul este alimentat de pâraiele Sechereșa, Ganaș și Cehăluț (Karácsonyi, 1994–1995, 198).

²³ Karácsonyi, 1986–1987, p. 379.

²⁴ Primele demersuri privind regularizarea apelor din Valea Ierului au avut loc în sec. XVII. Până la inundația din Crișana din 1816, proiectele hidraulice în mare parte se concentrău asupra construirii unor baraje, mori și diguri. Însă cu această dată a început cartarea Crișurilor și a Barcăului, care a precedat și lucrările hidrologice din zona Tisei. După regularizarea Crișurilor și a Barcăului, în anul 1900 s-a început măsurătorile și cartarea Ierului în vederea regularizării acestuia (Szabó, 2012, 65–79).

²⁵ Ierul, de o lungime de 107 km, are mai multe izvoare în zona dealurilor Tășnadului, ajungând pe câmpie, curge într-o vale largă spre sud-vest, în direcția Depresiunii Barcăului, și se varsă în râul Barcău. Bazinul hidrografic al acestuia cuprinde un teritoriu de 1437 km² (Karácsonyi, 1994–1995, p. 198).

²⁶ Benedek, 2000, p. 15; Szilágyi, 2012, p. 15.

²⁷ Bader, 1978, p. 12.

²⁸ Bogdan, 1957, p. 359.

²⁹ Szentesi, 2001–2002, p. 22; Gligor et alii, 2010, p. 34.

³⁰ Szentesi, 2001–2002, p. 21.

³¹ Pop, 2005.

³² Szentesi, 2001–2002, p. 21; Gligor et alii, 2010, p. 34.

regiune dispunem de un număr redus de cercetări pedologice, palinologice și microzoologice moderne, singurele fiind analizele efectuate la Otomani–Cetatea de pământ³³ și Căuaș–Sighetiu³⁴. Pe baza acestora la începutul epocii bronzului mijlociu, între 1900 și 1800 BC se observă scăderea procentajului de carpen (*Carpinus*) și maximalizarea cărbunelui de origine vegetală detectabil microscopic, datorită defrișării pădurilor prin incendiere. Plantele erbacee (*Poacea*) atestă existența pășunelor. Alte dovezi ale pășunilor și ale impactului activităților umane asupra mediului sunt prezența în diagramele polinice a polenului de pătlagina îngustă (*Plantago lanceolata*), troscot (*Polygonum aviculare*), măcriș (*Rumex acetosa*), precum și papura (*Typha*), lințița (*Lemna*), mătasea broaștei (*Spirogyra*), *Botryococcus*, *Zygnema* și *Glomus*, din cadrul celor acvatic³⁵.

Câmpia Careiului și Valea Ierului, teritoriul dintre Dunăre și Tisa, precum și teritoriile din nord-estul Ungariei aparțin unei regiuni geografice mai largi, cu o structură unitară a vegetației³⁶. Astfel, analizele de polen din arealul Ierului, fără datare radiocarbon, pot fi comparate cu rezultatele cercetărilor palinologice efectuate în diferite puncte ale regiunii mai largi amintite³⁷. Concluziile privind paleomediul din Câmpia Careiului și Valea Ierului pot fi rezumate astfel: cercetările palinologice³⁸ efectuate la Săcueni, Cheșereu și Tarcea arată creșterea polenului de cereale și de plante acvatic, precum și scăderea nivelului de polen provenit de la diferiți arbori³⁹. Cercetările de acest gen efectuate în vecinătatea văii Ierului, în regiunea Nyírség la mlaștina Bátorliget⁴⁰ arată existența unei zone forestiere mai deschise, formată încă din neolitic⁴¹, și care dăinuie până la sfârșitul epocii bronzului mijlociu 3100 BP (ca. 1500 cal BC)⁴². Existența acestui paleomediului este dovedită și de analiza microfaunei din zonă⁴³.

Epoca bronzului corespunde etapei subboreale a Holocenului (2800/2500–900/800 BC) și se caracterizează prin răcirea continuă a climei⁴⁴, respectiv prin creșterea nivelului de precipitații. În această perioadă zona de stepă s-a transformat în silvostepă, iar mlaștinile acopereau mare parte a zonei cercetate⁴⁵. La începutul etapei mijlocii a subborealului, începutul epocii bronzului mijlociu și a perioadei RB A2, se observă o creștere a nivelului de precipitații. Debutul perioadei epocii bronzului târziu (1500/1450 BC) corespunde etapei târzii a subborealului, caracterizată prin deteriorarea climei⁴⁶, când treptat clima devine

³³ Röpke, 2021a.

³⁴ Röpke, 2021b.

³⁵ Röpke, 2021a, p. 248–249.

³⁶ În opinia lui Sümegi P. și Bodor E. regiunea cercetată avea o vegetație caracteristică zonei de silvostepă, iar clima era conformă acestei vegetații (Sümegi, Bodor, 2000, Fig. 3, 4). Reducerea procentajului polenului de *Quercus petraea*, *Hedera* și *Tilia*, precum și creșterea polenului de *Phragmites*, *Myriophyllum* și *Sparganium*, dovedește răcirea climei și creșterea nivelului de umiditate. Tendința de creștere a nivelului polenului de *Graminae* și *Artemisia* poate fi observat și în valea râului Ier (Sümegi, Bodor, 2000, p. 87; Bogdan, Diaconeasa, 1960, p. 153).

³⁷ Rezultatele analizelor palinologice din nord-vestul Transilvaniei pot fi corelate cu datele existente obținute prin cercetările întreprinse de colectivul de cercetare condus de către Pál Sümegi. Din totalitatea celor 16 puncte analizate, 8 se situează la granița dintre România și Ungaria (Sümegi et alii, 2004, p. 109, Fig. 1).

³⁸ Trebuie să menționez că Probele palinologice au fost recoltate pe o suprafață de 20 km, aflată între cele trei localități unde deschiderea văii Eriului este mai mică (Bogdan, Diaconeasa, 1960, p. 147). Deoarece lățimea văii este mare, cele 150 de probe pot fi atât de origine locală, cât și extralocală (Jacobson, Bradshaw, 1981, p. 80; Sümegi, Bodor, 2000, p. 86). Fiind vorba despre un sistem hidrologic deschis, este totodată foarte probabil că în perioada inundațiilor polenul de cereale să fi ajuns aici și din alte regiuni. În consecință, diagrama de polen făcută pe baza probelor recoltate din fosta albie a râului (Bogdan, Diaconeasa, 1960, Fig. 4) oglindește doar parțial structura vegetației și clima regiunii (Fall, 1987, 396).

³⁹ Járαι-Komlódi, 1987, p. 45; Bogdan, Diaconeasa, 1960, p. 154. În opinia cercetătorilor, polenul de cereale a apărut deja în neolitic (perioada carpen, 5000–2500 î.Ch.). Scăderea nivelului polenului de copac este mai accentuată în epoca bronzului (perioada molid cu carpen 2500–800 î.Ch.). Conform mostrelor analizate din regiunea Ierului, nivelul polenului se prezintă astfel: *Picea* (31,33%), *Carpinus* (1,33%), *Betula* (1,33%), *Alnus* (0,66%), *Quercus* (26%), *Tilia* (4%), *Ulmus* (1,33%), *Salix* (4,66%), *Corylus* (20%), *Graminae* și *Cypraceae* (NAP–66%), *Caryophyllaceae* (4,66%) *Filix* (4%). Apariția speciei *Carpinus* coincide cu scăderea polenului *Quercus mixtum*. Procentul de *Ulmus* este în scădere continuă, în schimb polenul *Picea* ajunge la nivelul maxim. Scăderea proporției de *Quercus* și *Tilia* față de perioada precedentă indică răcirea climei. Prezența mare de polen *Graminae*, *Cypraceae* și *Diatomae* dovedește caracterul de regiune mlăștinoasă deschisă, unde exista o agricultură activă (Bogdan, Diaconeasa, 1960, p. 153).

⁴⁰ Mlaștina de la Bátorliget se situează în nord-estul Ungariei, la aproximativ 2 km de la granița Ungariei cu România.

⁴¹ Sümegi, 2003, 151.

⁴² Sümegi, 2003, 181.

⁴³ Sümegi, 2003, 183.

⁴⁴ Valoarea maximă a acestei răcirii se înregistrează undeva între 3000 și 1500 BP (Kordos, 1977, p. 229).

⁴⁵ Borsy, 1961, p. 121; Willis, 1997, p. 200. Pe baza cercetărilor din Bátorliget, Pál Sümegi este de părere că la sfârșitul bronzului mijlociu, odată cu creșterea impactului antropic asupra sistemului paleoecologic, a continuat procesul de înmlăștinire a regiunii (Sümegi, 2003, 182).

⁴⁶ P. Fischl, Reményi, 2016, p. 728.

mai uscată⁴⁷. Analiza diagramei polinice prelevate din mlaștina mezo-oligotrofă de la Iaz (jud. Sălaj), pentru perioada 2200–1600 î.Chr. arată existența unor păduri întinse de fag (*Fagus sylvatica*) și o climă mai rece. Între 1600 și 1200 î.Chr. umiditatea scade în paralel cu creșterea temperaturii⁴⁸. Pe baza cercetărilor palinologice din Carpații Occidentali, în perioada subatlantică se observă o creștere procentuală a speciilor de pin (*Pinus*) și mesteacăn (*Betula*)⁴⁹. Pădurile întinse de carpen (*Carpinus*) sunt înlocuite treptat de stejari, datorită încălzirii climatice. În această perioadă în cadrul pădurilor sunt prezente molidul (*Picea*) și nucul (*Juglans*)⁵⁰. Rezultatele celor mai recente analize palinologice de la Căuaș–Sighetiu arată că la scurt timp după extinderea carpenului, fagul atinge valori maxime în jurul anului 1500 BC. Între 1400 și 1200 BC, mlaștina de arin din jurul sitului a fost curățată, dezvoltarea acesteia fiind oprită. Totuși speciile acvatice sunt prezente, ceea ce poate indica mai degrabă lipsa inundațiilor decât desecarea mlaștinii. Prezența umană este reflectată de creșterea polenului cerealelor și a speciilor de pătlagina îngustă (*Plantago lanceolata*), troscot (*Polygonum aviculare*) și măcriș (*Rumex acetosa*)⁵¹. Creșterea procentului de plante erbacee (*Poacea*) în combinație cu specii din familia aster (*Asteraceae*), cariofilacee (*Caryophyllaceae*), măcrișul (*Rumex acetosa*) și *Scrophulariaceae* sunt dovada prezenței pășunilor, iar numărul ridicat al polenului genului *Artemisia* indică formarea habitatului de stepă⁵².

Defrișarea pădurilor, începută în neolitic și intensificată în epoca bronzului⁵³, reprezintă un factor important în menținerea echilibrului ecologic al pădurii⁵⁴ și a curățării terenului pentru agricultură și pășunat⁵⁵. Răcirea continuă a climei, începută în jurul anului 2500 î.Chr.⁵⁶, și creșterea cantității de precipitații⁵⁷ au condus la eroziunea tot mai puternică a solului. Această eroziune, dublată de creșterea nivelului râurilor⁵⁸, ar putea constitui unul dintre elementele care au determinat comunitățile preistorice să-și părăsească așezările aflate pe primele terase ale râurilor⁵⁹. Mediul mlăștinos și inundațiile periodice sunt propice răspândirii diferitelor boli⁶⁰. În pofida acestor factori, se observă creșterea numărului de așezări din perioada bronzului mijlociu, consecința sporului demografic și a dinamicii așezărilor. Trebuie menționat însă că în această zonă numărul siturilor și creșterea populației pare să fi atins cote maxime în perioada epocii bronzului târziu⁶¹.

Tipuri de așezări

În regiunea cercetată au fost identificate 25 de așezări⁶² databile în ultima fază a culturii Otomani⁶³ (Tab. 1) și 64 de așezări aparținând primelor două etape ale epocii bronzului târziu⁶⁴ (Tab. 2.)⁶⁵. În ciuda diferențelor semnificative a numărului de situri cunoscute din cele două epoci, stadiul cunoașterii acestora este foarte diferit, structura și economia așezărilor din epoca bronzului mijlociu fiind mult mai cunoscute.

⁴⁷ Magny, 1982, p. 34.

⁴⁸ Grindean et alii, 2015, p. 120–121.

⁴⁹ Fărcaș, Tanțău, 2004, p. 230.

⁵⁰ Daróczy, 2012, p. 34.

⁵¹ Röpke, 2021b, p. 389–390.

⁵² Röpke, 2021b, p. 390.

⁵³ Magyari et alii, 2010; Grindean et alii, 2015.

⁵⁴ Willis, 1997, p. 199.

⁵⁵ Röpke, 2021b, p.390.

⁵⁶ Kordos, 1987, p. 22; Sümegi, 2004, p. 327.

⁵⁷ Járαι-Komlódi, 1987, p. 45; Bouzek 1982, p. 183, Fig. 4.

⁵⁸ Bóka, 2008, p. 159–160; Bóka, 2013, p. 283.

⁵⁹ Somogyi, 1987, p. 25.

⁶⁰ Izvoarele scrise din sec. al XVIII-lea de pe acest teritoriu menționează că după perioada inundațiilor apare frecvent o boală cunoscută sub numele de friguri, identificată cu malaria, care este răspândită de țânțari (Karácsonyi, 1994–1995, 206). De asemenea, mediul umed, mlăștinos este potrivit răspândirii holerei și a pestei de formă carbunculoasă (Bóka, 2013, p. 284).

⁶¹ Molnár, 2014, p. 29; În ultima etapă a epocii bronzului mijlociu se observă o scădere în numărul așezărilor, față de perioadele anterioare. Studiile sistemului de așezări din județul Békés, cele din vecinătatea localității Kelebia, din sudul Câmpiei Ungare, din județul Veszprém sau împrejurimile localității Zákányszék arată însă un număr scăzut de așezări în primele etape ale epocii bronzului târziu față de numărul celor din perioada Koszider (P. Fischl et alii 2013, p. 360).

⁶² În etapa a III-a al CCOF se observă o scădere în numărul așezărilor (Molnár, 2005, p. 43).

⁶³ Între așezările din etapa a III-a a culturii Otomani (complexul cultural Otomani-Füzesabony) se enumeră și așezarea cunoscută din literatura de specialitate de la Mihai Bravu (Németi, Molnár, 2002, p. 143) și Sânnicolau de Munte–Dealul Bătrânilor (Németi, Molnár, 2002, p. 164). Acestea au fost excluse din lista așezărilor analizate, poziția lor geografică exactă nefiind cunoscută.

⁶⁴ Majoritatea așezărilor au fost identificate în urma periegezelor, din acest motiv încadrarea cronologică a acestora pe baza materialului ceramic colectat nu este una precisă, datarea fiind posibilă doar într-un interval cronologic mai larg (BB2–BD).

⁶⁵ Cercetarea noastră se bazează pe stadiul actual al cunoașterii legate de așezările epocii bronzului. Suntem conștienți de faptul că noile cercetări de teren pot schimba radical imaginea creionată de noi.

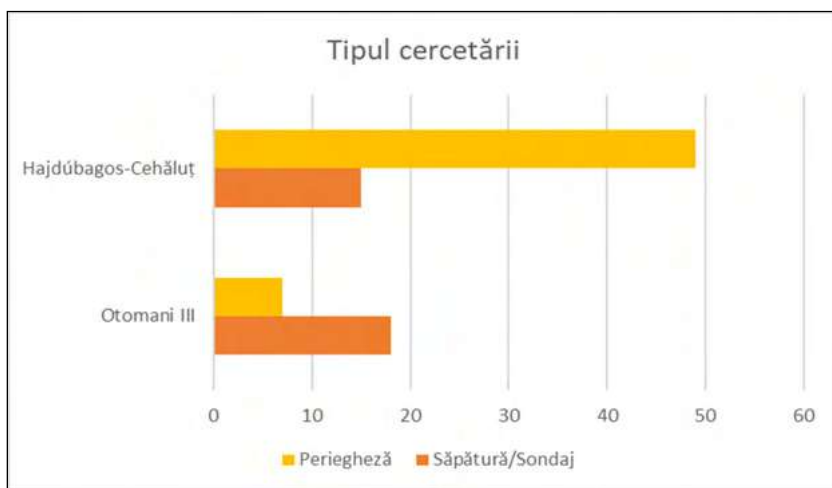

Fig. 2. Distribuția proporțională a siturilor pe baza tipului de cercetare.

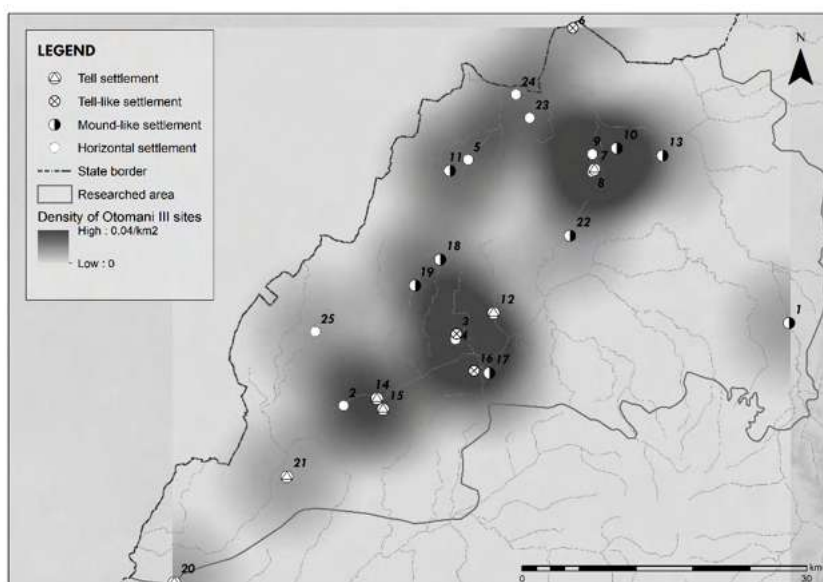

Fig. 3. Distribuția și densitatea siturilor epocii bronzului mijlociu.

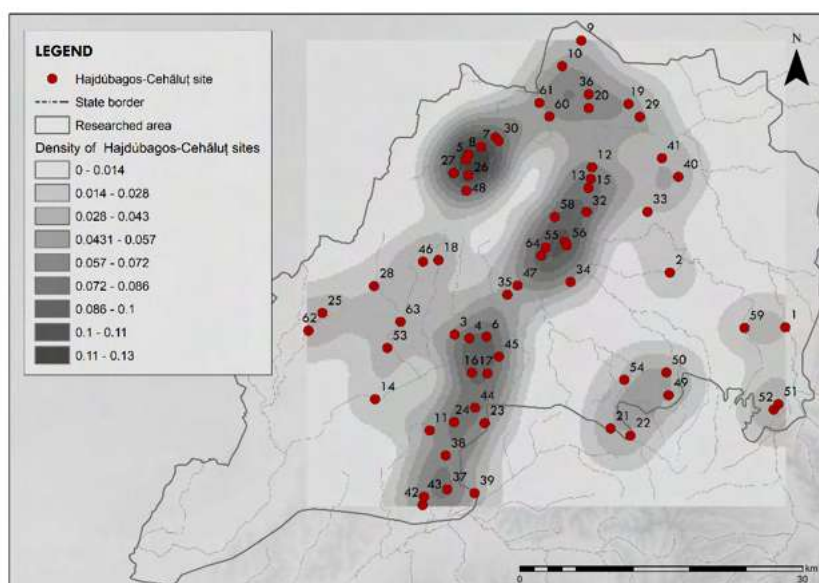

Fig. 4. Distribuția și densitatea siturilor epocii bronzului târziu.

Siturile epocii bronzului mijlociu din zona cercetată pot fi incluse în categoriile următoare: telluri, așezări de tip tell, multistratificate (mound-like)⁶⁶ și deschise, cu un singur nivel de locuire. Așezările cel mai frecvent locuite sunt cele deschise și cele multistratificate (mound-like) (32%), pe când așezările de tip tell sunt cel mai rar întâlnite (12%). În împrejurimile celor 6 telluri (24%) (Fig. 1) prezente în zona cercetată, nu au fost identificate așezări deschise databile la sfârșitul epocii bronzului mijlociu, în afară de situl de la Carei–Bobald (Harta 1).

Percepția modernă despre faptul că așezările tell dominau peisajul⁶⁷ va trebui nuanțată în viitor, ierarhia siturilor, diferențierea socio-economică fiind adesea mai mult presupuse, decât demonstrate științific. Există o mare variabilitate, atât în dimensiunea și continuitatea așezărilor, organizarea și arhitectura internă, precum și în ceea ce privește integrarea tellurilor în sistemul de așezări⁶⁸.

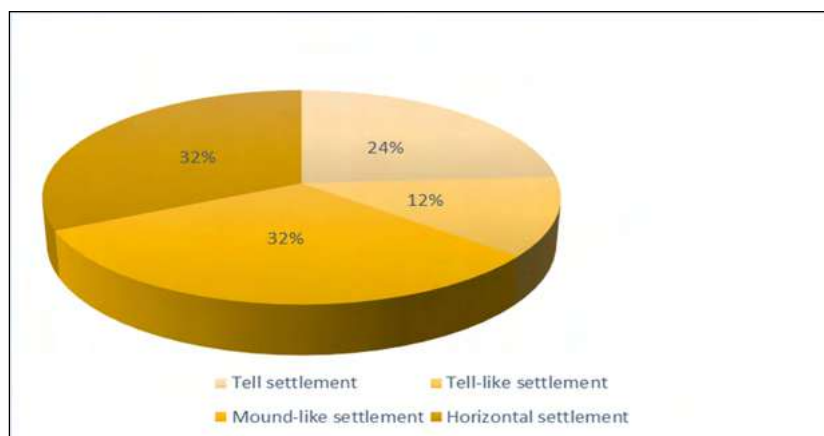

Fig. 5. Distribuția proporțională a siturilor epocii bronzului mijlociu.

Așezările de tip Hajdúbagos-Cehăluț în cele mai multe cazuri au fost identificate în urma periegezelor sau a descoperirilor întâmplătoare, rareori fiind cercetate prin sondaje sau săpături. Ele sunt așezări nefortificate, cu un singur strat de cultură. Deseori siturile din bronzul târziu sunt întemeiate în apropierea așezărilor din epoca bronzului mijlociu sau le suprapun pe acestea⁶⁹, în momentul respectiv siturile Otomani fiind deja părăsite⁷⁰ (Harta 2). Chiar dacă așezările mari, cu un singur strat, sunt tipice comunităților Cehăluț⁷¹ pe teritoriul cercetat⁷², aria lor nu poate fi definită cu precizie, în lipsa periegezelor sistematice. Din acest motiv, deocamdată, nici clasificarea așezărilor⁷³ nu poate fi realizată.

Conform cercetărilor etnografice, așezările au fost întemeiate ținând cont de mai multe aspecte. Analiza resurselor naturale ale unei zone contribuie la reconstituirea modului de subzistență al comunităților⁷⁴. Cercetările de antropologie culturală susțin că un agricultor își desfășoară activitățile în vecinătatea așezării, pe o rază de 5-6 km, în timp ce vânătorul își obține hrana pe o rază de 10 km. În cazul în care este necesară o investiție mai mare de energie pentru procurarea hranei, așezarea va fi relocată

⁶⁶ Tell-urile au cel puțin trei nivele de locuire și o stratigrafie mai groasă de 1 m, așezările de tip tell dețin două nivele de locuire cu o stratigrafie mai subțire decât 1 m. În categoria așezărilor multistratificate (mound-like) sunt incluse cele menționate în literatură ca fiind tell-uri, dar fără precizarea grosimii stratigrafiei sau a nivelurilor de locuire (Gogâltan, 2017, p. 30. – cu bibliografia veche).

⁶⁷ Molnár, Imecs, 2006, p. 50; Molnár, 2005, p. 47.

⁶⁸ Kienlin, P. Fischl, Marta, 2017, p. 95.

⁶⁹ În împrejurimile tell-ului de la Andrid–Dealul Taurilor (Marta, 2014a, p. 28), Carei–Bobald (Gyurka et alii, 2021, p. 157) și Toboliu–Dâmbul Zănăcanului (Găvan et alii, 2020, p. 65–67) se găsesc așezări orizontale de tip Hajdúbagos-Cehăluț. În straturile superioare ale tell-urilor de la Otomani–Cetatea de pământ (Németi, 2009, p. 212) și Pir–Cetate și Curtea cetății (Németi, 2009, p. 212; Kacsó, 2013, p. 19) sunt prezente materiale ceramice aparținând primelor etape ale epocii bronzului târziu.

⁷⁰ Németi, 1999, p. 125–126.

⁷¹ Kacsó, 1997, p. 86.

⁷² În cazul sitului Recea–Valea Sulduba (Bejinariu, 2009, p. 186), se observă o continuitate în locuire, manifestată prin planurile suprapuse ale locuințelor.

⁷³ Un sistem pentru clasificarea așezărilor Gáva a fost elaborat de către V. Szabó Gábor. Pe baza acestuia teritoriile locuite pot fi împărțite în trei categorii, în funcție de dimensiunea și stratificarea lor. Prima categorie include așezările de dimensiuni mari, dens populate, cu o stratigrafie care indică mai multe niveluri de locuire. Așezările cu o structură dispersată, care conțin mai multe unități de locuire, reprezintă al doilea tip. Dimensiunea acestora nu depășește 1500 m. Unitățile de locuire sunt adesea situate una de cealaltă la 50–250 m îndepărtare, în funcție de condițiile terenului, ceea ce sugerează că așezarea a fost întemeiată pe teren arabil neîndabil. A treia categorie cuprinde siturile cu 1–3 unități de locuire, considerate a fi ferme sau adăposturi temporale pentru animale (Szabó, 2004, p. 145).

⁷⁴ Renfrew, Bahn, 2005, p. 172–176.

diacronic. Pentru comunitățile de vânători-culegători, apropierea resurselor are o importanță majoră, împreună cu existența unui adăpost ușor de apărut, cu vizibilitate bună asupra peisajului⁷⁵.

Locul cel mai potrivit pentru așezare este unul cu teren agricol, apă și materiale de construcție în apropiere⁷⁶. Poziția unei așezări în peisaj depinde de distanța față de zonele și resursele lucrabile, de posibilitățile de transport, de relația acesteia cu habitatul din jur și de particularitățile sistemului de așezări⁷⁷.

Așezările Hajdúbagos-Cehăluț arată o folosință de scurtă durată, a cărei motiv poate fi un sistem social și economic diferit față de cea din perioada anterioară. Așezările fortificate și tellurile dispar⁷⁸ și sunt înlocuite cu așezări deschise, orizontale, ale căror dimensiuni pot indica diferențe sociale. Astfel, se creează un peisaj care pare a fi locuit de comunități descentralizate, fără o stratificare socială pronunțată⁷⁹.

Pe baza densității siturilor grupului Hajdúbagos-Cehăluț, a așezărilor cu un singur strat de cultură și a formei economice, cercetătorii au creionat anterior un sistem de așezări care presupune o mobilitate frecventă⁸⁰. După o altă opinie, așezările cu o structură dispersată și fermele vecine din epoca bronzului târziu în Bazinul Carpatic nu au fost locuite în același timp, ci ciclic, și au fost abandonate la fiecare 25-30 de ani⁸¹.

Modelul *Wandersiedlungen* sau *wandering farmstead* se referă inițial la mișcarea spațială a unităților gospodărești în cadrul așezărilor cu structură dispersată, cu un singur strat de locuire. Gospodăriile au fost renovate la fiecare 30 de ani, dar rareori au fost reconstruite în același loc⁸². Acest model a fost adaptat ulterior la mișcarea așezărilor și fermelor, prin care se înțelege mobilitatea unei comunități locale⁸³ într-o regiune restrânsă⁸⁴.

Potrivit lui Fokke Gerritsen⁸⁵, mobilitatea fermelor se datorează mai mult motivelor sociale, cum ar fi căsătoria sau decesul, nu doar epuizării terenurilor agricole⁸⁶ sau a durabilității clădirilor⁸⁷.

Conform cercetării din Boemia al lui Evžen Neustupný, distanța dintre cele două centre ale comunităților învecinate este de 1–3 km. O astfel de comunitate ar putea fi formată din cca. 6 familii, în total 25 de persoane. Așezările acestor comunități de obicei sunt situate aproape de sursa de apă, la cca. 500 m, pe terasele domoale, iar densitatea așezărilor este mare⁸⁸.

Modelul fermelor plimbătoare nu poate fi aplicat pe deplin comunităților Hajdúbagos-Cehăluț, întrucât se cunoaște un fel de continuitate în cazul siturilor de la Oszlár–Nyárfaszög⁸⁹ și Recea–Valea Sulduba⁹⁰, care se manifestă prin reconstrucția caselor în cadrul aceleiași așezări. Nici în cazul teritoriului

⁷⁵ Aceasta este ideea de bază a analizei *Site Catchment*, elaborată de Claudio Vita-Finzi și Eric Higgs, conform căreia lucrările agricole care necesită o investiție mai mare de energie au loc până la 5 km îndepărtare de la așezare, iar vânătoarea și culegerea au loc pe o rază de 10 km (Vita-Finzi, Higgs, 1972, p. 28). Potrivit lui John Bintliff, este mai probabil ca aria de cuprindere să se afle la 2-3 km, cel mult la jumătate de oră distanță. Un teritoriu cu sol fertil de această dimensiune este suficient pentru întreținerea unei comunități de cca. 150–200 de persoane (Bintliff, 2008, p. 219–220, 225). Astfel de cercetări au fost efectuate în vecinătatea așezării fortificate de la Marienberg. Extinderea terenului agricol este de 275 ha până la o distanță de 15 minute de la așezare, dintre care 33–50% au fost folosite ca pășune. Pe restul teritoriului, de 137,5 ha, au fost cultivate cereale. Calculat cu un randament de boabe de 1–1,5 t/ha, rezultă 137,5–275 t de cereale, din care cca. 10% sunt refolosite ca sămânță. Boabele rămase sunt suficiente pentru a hrăni 678–1356 de persoane, calculat cu o porție zilnică de 500 g/persoană. În acest caz este important ca terenurile agricole să fie situate pe versanți cu înclinare mai mică de 15° (Posluschny, 2010, p. 317).

⁷⁶ Fazecaș, 2000, p. 447–448.

⁷⁷ Aston, 1985, p. 93.

⁷⁸ Pe teritoriul cercetat nu dispunem de date referitoare la așezări fortificate din perioada Hajdúbagos-Cehăluț, dar din regiunile învecinate întâlnim șanțuri la Nyíregyháza–Oros–Úr csere, Nyíregyháza–Pazonyi út, TESCO și Nyíregyháza–Shell (Nagy, 2007, p. 130.). În șanțul așezării de la Nyíregyháza–Oros–Úr csere s-au găsit, probabil, urmele unei palisade cu structură ușoară (Marta et alii, 2010, p. 11–12; Bejinariu, Székely, Sana, 2008, p. 193; Bejinariu, Székely, 2009, p. 60).

⁷⁹ P. Fischl et alii, 2013, p. 360–361.

⁸⁰ Bejinariu, 2003, p. 122.

⁸¹ Szabó, 2004, p. 145–146.

⁸² Roymans, Fokke, 1991, p. 11–12.

⁸³ După definiția lui Theunissen, termenul de comunități locale denotă un grup de locuitori al unui număr restrâns de gospodării situate la 100–300 m, care alcătuiesc o comunitate (Arnoldussen, 2008, p. 81–82).

⁸⁴ După o altă variantă a modelului, așezările se mișcă în jurul unui tumul (Arnoldussen, 2008, p. 77–78, 84–85).

⁸⁵ Gerritsen, 2003, p. 35.

⁸⁶ S. Arnoldussen se îndoieste de abandonul așezărilor cauzat de epuizarea solului fertil. Calitatea solului variază de la o regiune la alta, având o compoziție mozaică, soluri fertile bogate în resurse minerale nu au putut fi epuizate datorită tehnicilor agriculturii din epoca bronzului (Arnoldussen, 2008, p. 94–96).

⁸⁷ Folosește exemple etnografice pentru a-și susține ideea că locuințele au același ciclu de viață și de dezvoltare ca și locuitorii lor (Gerritsen, 2003, p. 35–37; Bradley, 1998, p. 50). Pe baza calculelor sale, aceste așezări au fost locuite de cca. 10-30 de oameni (Gerritsen, 2003, p. 100).

⁸⁸ Neustupný, 1991, p. 329.

⁸⁹ Koós–Kalicz, 1997, p. 66.

⁹⁰ Bejinariu, 2009, p. 186.

cercetat nu poate fi utilizată această teorie, deoarece stratificarea siturilor nu poate fi determinată prin periegeze, iar singurele informații prin care s-ar putea defini tipul așezărilor sunt întinderea și densitatea artefactelor de pe suprafață.

Factori geomorfologici și hidrografici în întemeierea așezărilor

Amplasarea topografică, întinderea, durata, rolul și caracterul așezărilor sunt influențate de un ansamblu de factori geografici, economici și strategici: înălțimea relativă față de zona înconjurătoare, apropierea de sursele de apă, calitatea solului și accesibilitatea resurselor naturale din zonă, protecția naturală a sitului sau elemente de fortificație, perioada și intensitatea locuirii, respectiv activitățile desfășurate în cadrul așezării⁹¹.

Relieful

Forma dominantă de relief din zona cercetată este reprezentată de câmpie, ceea ce indică un potențial agrar ridicat și favorabilitatea exploatării agricole a terenului⁹².

Câmpiile sunt grupate pe trepte altitudinale, astfel se poate deosebi treapta câmpiilor înalte și a celor joase. În categoria câmpiilor subcolinare se enumeră Câmpia Tășnadului cu caracter de glacis și terase, Buduslău și Pir cu caracter de podiș jos, glacisat de-a lungul văilor, iar Carei–Valea lui Mihai este o câmpie piemontan tabulară cu loess și nisip eolian. Câmpia Ierului este o câmpie de divagare⁹³.

Majoritatea așezărilor sunt întemeiate pe terasele Văii Ierului⁹⁴.

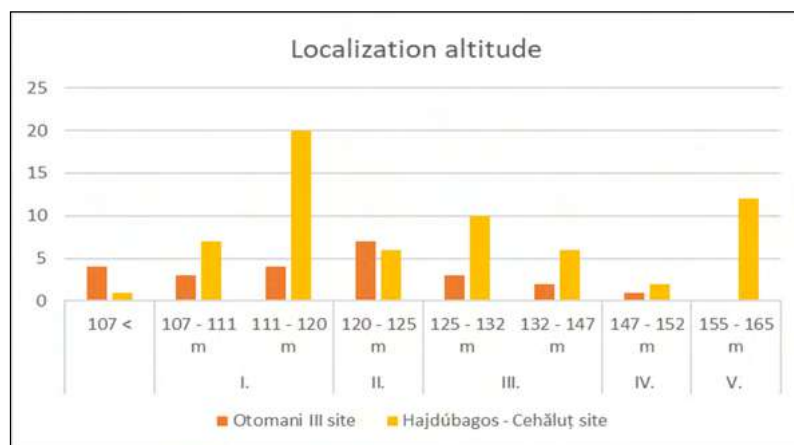

Fig. 6. Poziția geografică, altitudinea așezărilor.

Comunitățile de la sfârșitul epocii bronzului mijlociu au preferat zona de câmpie joasă din Valea Ierului, majoritatea așezărilor se găsesc la o altitudine între 120–125 m, dar un număr mare de situri sunt prezente și la altitudini mai mici de 101–111 m. În epoca bronzului târziu se observă și popularea zonelor periferice mai înalte, așezările fiind întemeiate cu precădere pe primele terase ale Ierului, dar un număr ridicat de așezări sunt fondate și în zonele deluroase, unde lipsesc siturile Otomani. Luncile joase, situate la o altitudine sub 107 m, sunt mai puțin locuite. Din totalitatea așezărilor Otomani târzii doar 16% sunt amplasate aici, dar în perioada următoare numărul siturilor Hajdúbagos-Cehăluț scade până la 3%. 12% din așezările epocii bronzului mijlociu și 11% din siturile perioadei bronzului târziu au fost întemeiate pe prima terasă a Ierului, situată la o altitudine de 107–111 m. Altitudinea de 111–120 m a fost preferată de 16% din comunitățile Otomani și 31% din purtătorii grupului Hajdúbagos-Cehăluț. Pe terasa a II-a, localizată la o altitudine de 120–125 m, au fost întemeiate 28% din așezările Otomani. Acest procent scade în epoca bronzului târziu ajungând până la 9%. Terasa a III-a, aflată la altitudinea de 125–132 m, a fost populată în procent de 16% din așezările ambelor perioade studiate. 9% din așezările epocii bronzului mijlociu și 8% din cele ale bronzului târziu sunt poziționate în zonele cu altitudinea între 132–147 m. Pe terasa a IV-a (147–152

⁹¹ Rotea 1993, 34.

⁹² Gligor et alii, 2010, p. 35.

⁹³ Sanislai, 2015, p. 6–7.

⁹⁴ În Câmpia Careiului–Pișcoltului se deosebesc 5 nivele ale terasei drepte a râului Ier: prima terasă (I) se găsește la altitudinea de 107–111 m deasupra nivelului mării, terasa a II-a la 120–125 m, terasa a III-a la 125–132 m, terasa a IV-a la 147–152 m și terasa a V-a la 155–165 m (Pop, 2005; Kiss, 2010, p. 27). După alte păreri există doar 3 terase la altitudinile de 125–129 m, 133–136 m și 149 m (Kiss, 2012, p. 27), sau aceste elemente de relief nu pot fi considerate terase adevărate (Benedek, 2000, p. 16.). Terasa a II-a a Văii Ierului se identifică la diferite altitudini: Ila la 112–115 m pe partea Câmpiei Nirului, Iib. la 112–132 m, Iic. la 140–160 m în regiunea sudică Sălacea–Săcueni, IId. la ca. 160 m (Flórián, 2010, p. 62).

m) așezările sunt prezente în procent de 2%, respectiv 3%. În zonele cu depuneri de nisip și loess, considerate de unii cercetători terasă înaltă (a V-a, 155–165 m) a Ierului, nu s-a identificat nicio așezare Otomani III, pe când în epoca bronzului târziu este des populată, 19% din așezările Hajdúbagos-Cehăluț fiind localizate la aceste altitudini.

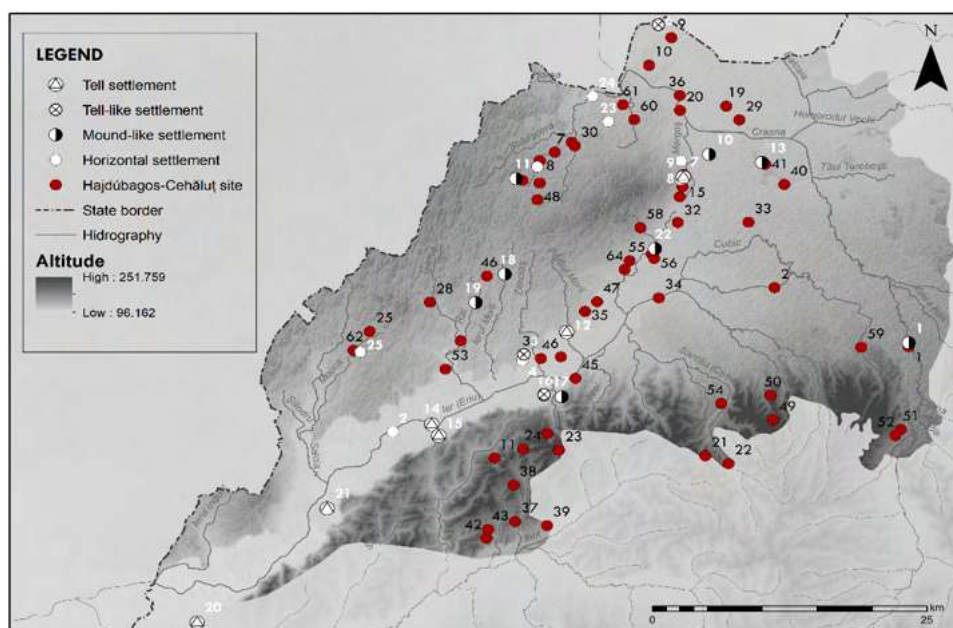

Fig. 7. Amplasarea așezărilor pe diferitele altitudini ale reliefului.

Analiza declivității versanților arată că majoritatea așezărilor din ambele perioade istorice studiate au fost întemeiate pe terenuri cu valori reduse de declivitate. Această observație indică faptul că favorabilitatea exploatării agricole a zonei era considerată unul dintre criteriile de bază în alegerea locului unei așezări. În cazul așezărilor din epoca bronzului mijlociu de la Dindești–Cetate, Otomani–Cetățuie și Pișcolt–Ógát/Zonát se observă o declinare a reliefului de 3°. Pe pante cu declivitate asemănătoare sunt amplasate siturile din epoca bronzului târziu de la Buduslău–Valea Pășunii, Marghita–Báránkyai oldal, Sărăuad–Pusztá Szentmiklós, dar și cele mai multe așezări din zona dealurilor Tășnadului sau Câmpia Buduslău. Pare că acest grad de înclinare a reliefului nu favoriza eroziunea accentuată a solului⁹⁵.

Fig. 8. Ponderea amplasării așezărilor pe baza înclinării versanților.

⁹⁵ Procesele erozivo-denudaționale care afectează suprafețele morfologice cu indicele de declivitate cuprins între 2,1–5° sunt de intensitate redusă (tasare, sufoziune, ablație pluvială, forme de eroziune linară, acumulări proluvio-coluviale) și cu răspândire areală (Gligor et alii, 2010, p. 45).

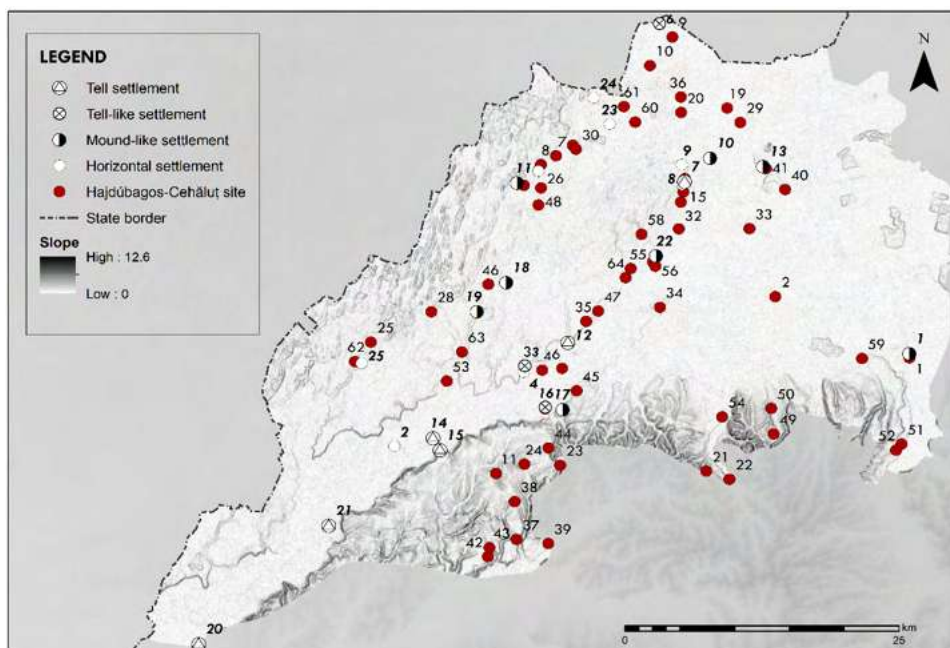

Fig. 9. Poziția așezărilor în funcție de înclinarea versanților.

O repartizare echilibrată se observă și în cazul expoziției versanților (versanți însoriți, versanți umbriți, versanți semi-însoriți, versanți semi-umbriți). Versanții umbriți nu au impact restrictiv asupra valorificării potențialului agricol. La nivelul unităților de câmpie⁹⁶ orientarea versanților prezintă un grad redus de diferențiere, comparativ cu expoziția evidențiată în cazul sectoarelor de versanți din dealurile piemontane marginale⁹⁷.

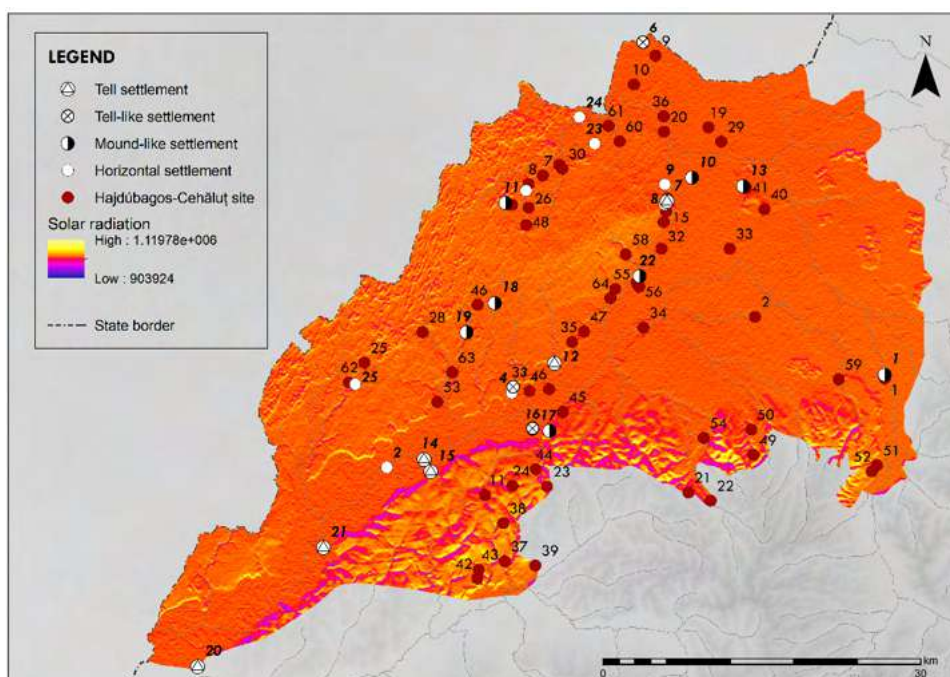

Fig. 10. Amplasarea siturilor pe teritoriile expuse radiațiilor solare.

O rată mai mare a denudării, prin procese facilitate de infiltrația și scurgerea apei (alunecări de teren, ravenație, eroziune peliculară) se semnalează pentru versanții însoriți (S, SV) și semi-însoriți (SE, V). Expoziția sudică și sud-vestică a versanților favorizează topirea stratului de zăpadă, astfel că acțiunea

⁹⁶ În zona câmpiei cu dune de nisip (Câmpia Careiului–Valea lui Mihai/ Voivozi–Urziceni) expoziția predominantă a versanților este cea vestică și nord-vestică (28,1%), iar versanții însoriți și suprafețele cvasiorizontale dețin 24,0% (Gligor et alii, 2010, p. 44).

⁹⁷ Gligor et alii, 2010, p. 41–44.

proceselor de nivo-ablație are intensitate redusă în comparație cu pluvio-ablația. Versanții umbriți (N, NE) și semi-umbriți (E, NV) prezintă un grad mai ridicat de vulnerabilitate la alunecări superficiale de teren, solifluxiune și dezagregare. Fenomenul se datorează faptului că o mare parte a scurgerii din perioadele de tranziție ale anului (primăvară/toamnă) se desfășoară pe suprafața înghețată a solului. Evaporarea redusă de pe suprafața versanților umbriți determină păstrarea umidității o perioadă mai mare de timp, iar prin supraumectarea depozitelor argiloase crește coeficientul de risc al proceselor gravitaționale (alunecări de teren, curgeri noroioase, îngheț) ale solului⁹⁸.

Așezările Otomani sunt prezente în același număr pe versanți, indiferent de orientare, în timp ce comunitățile Hajdúbagos-Cehăluț preferă pantele umbrite și semiumbrite, orientate N⁹⁹ sau NV¹⁰⁰.

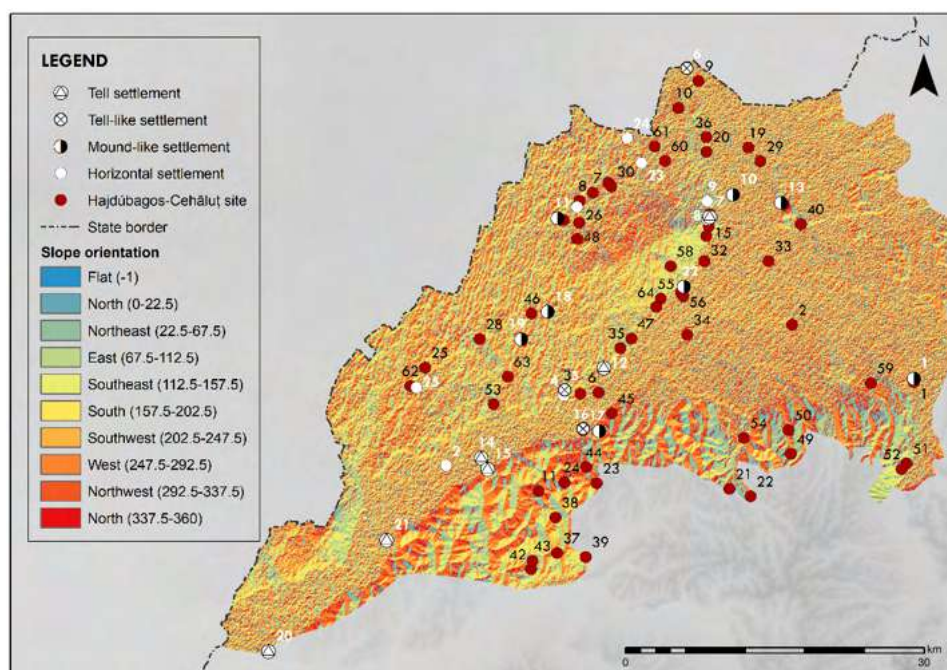

Fig. 11. Poziția așezărilor în funcție de orientarea versanților.

O expunere excesivă la radiația solară se observă în cazul așezărilor de epoca bronzului târziu de la Cheț-Pământul lui Hópitte, Cheț-Tabla Diófa/Diófás tábla, Marghita-Báranykai oldal, Marghita-Strada Olarilor/Fazekasok utcája și Petreu-Ferma Petri/Petri tanya. Din punct de vedere al exploatării agricole locația așezărilor din epoca bronzului mijlociu și târziu de la Pir-Várgánc și celor Hajdúbagos-Cehăluț de la Marghita-Ferma Sándor, Pir-Baglyos și Pirul Nou-Lângă canal este nefavorabilă. Siturile amintite se află pe versanți umbriți și semiumbriți, fiind expuse la radiația solară mai puțin decât celelalte regiuni ale teritoriului cercetat.

⁹⁸ Gligor et alii 2010, p. 45.

⁹⁹ Andrid-Curtea Grajdurilor, Andrid-Dealul Taurilor, Carei-Bobald 2B, Cehăluț-Telek, Otomani-Cetatea de pământ, Pir-Baglyos, Pirul Nou-Lângă canal, Tiream-Posán tag/Posán ág, Urziceni-Canalul Papírgyár.

¹⁰⁰ Căpleni-Láncsziget, Căpleni/Cămin-Malul Crasnei, Cehăluț-Tatár kút, Ciumești-Cimitirul catolic, Domănești-Lângă digul Crasnei, Lucăceni-La cruce, Marghita-Ferma Sándor, Pir-Cetate, Pir-Várgánc, Pișcolt-Curtea școlii, Portița-Lângă cimitir, Sărăuad-Pusztá Szentmiklós, Sărăuad-Vatra satului, lângă biserică/Faluhely.

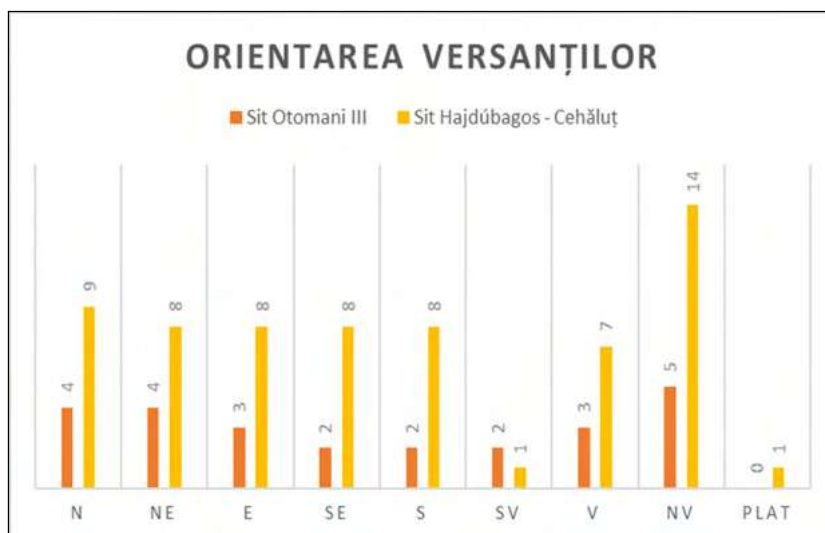

Fig. 12. Poziționarea siturilor pe versanți.

*Soluri*¹⁰¹

Principalele soluri din zona cercetată sunt depozitele nisipoase din Câmpia Nirului/Valea lui Mihai, depozitele loessoide deseori carbonatice, frecvente în Câmpia Careiului, și depozitele loessoide necarbonatice, acoperind câmpii vechi, terase, suprafețe plane de podiș și piemont. Luturile și argilele aluvial-deluviale se găsesc pe versanți și creste erodate ale podișurilor sedimentare, luturile cu bolovănișuri sunt prezente pe piemonturi și podișuri eruptive, respectiv luturi și argile aluviale sunt întâlnite pe câmpii aluviale, câmpii tinere și lunci¹⁰².

Învelișul de soluri al teritoriului investigat este mozaicat, alcătuit din soluri zonale și azonale. Solurile zonale sunt reprezentate prin tipuri aparținând claselor de cernisoluri, luvisoluri și cambisoluri. Dintre cernisoluri întâlnim cernoziomuri și faeoziomuri¹⁰³ și diferitele subtipuri ale acestora. Pe alocuri apar și subtipurile salinice și vertice, determinate de condițiile locale.

Cernoziomurile cambice (CZcb)¹⁰⁴ apar asociate cu faeoziomurile argice (Fzar). Din clasa luvisolurilor¹⁰⁵ se găsesc preluvosolurile tipice (Elti)¹⁰⁶ și roșcate (Elrs), luvosolurile tipice (Lvti) și albice (LVab)¹⁰⁷, iar din clasa cambisoluri sunt prezente eutricambosolurile¹⁰⁸ tipice (Ecti).

¹⁰¹ Tipurile genetice de sol care acoperă zona în cauză sunt discutate conform clasificării actuale a *Sistemului român de taxonomie a solurilor*.

¹⁰² Szentesi 2001–2002, p. 22.

¹⁰³ Faeziomurile sunt răspândite în zonele mai înalte ale câmpiilor, ocupând regiuni cu clima mai umedă decât cernoziomurile. Vegetația caracteristică este formată din pașiștile mezohidrofile, pădurile de stejar amestecate cu arbori de tei, carpen și arțar. Faeziomurile, având o fertilitate bună, pot fi utilizate pentru cultivarea unor specii de plante diverse, dar sunt corespunzătoare și pentru pășuni sau păduri (Blaga et alii 2005, 276–280).

¹⁰⁴ Solul de tip cernoziom este răspândit pe suprafețele plane sau ușor înclinate, a căror altitudine este mai mică de 550 m. Datorită caracteristicilor fizico-chimice, cernoziomurile au fertilitatea naturală cea mai ridicată, fiind optime pentru obținerea unei producții ridicate la o varietate mare de culturi de grâu, orz etc. Deficitul de umiditate din perioada de vegetație a plantelor poate fi considerat un factor limitativ. Fertilitatea cernoziomurilor poate fi îmbunătățită prin aplicarea îngrășămintelor organice și suplimentarea rezervei de apă. (Blaga et alii 2005, 268–275). Cernoziomurile cambice sunt considerate a fi cele mai fertile soluri din România. Proprietățile lor fizice, bogăția în humus și elemente nutritive, condițiile de umiditate sunt mai favorabile decât la alte cernoziomuri (Stănilă, Parichi, 2003, p. 43).

¹⁰⁵ Luvosolurile sunt prezente în zonele de dealuri și podiș, vegetația naturală fiind constituită din păduri de gorun și fag pure, gorun amestecat cu stejar sau mix de fag cu brad. Vegetația ierboasă este alcătuită în majoritate din specii acidofile. Materialele parentale sunt reprezentate de roci sedimentare: luturi, argile, gresii, conglomerate și nisipuri, sărace în elemente bazice. Luvosolurile au însușiri aeroidrice nefavorabile, conțin un număr scăzut de elemente nutritive, având un conținut de humus scăzut. Datorită acestor caracteristici, luvosolurile prezintă o fertilitate scăzută pentru majoritatea plantelor de cultură (Blaga et alii 2005, 304–306).

¹⁰⁶ Preluvosolurile au o textură lutoasă sau luto-argiloasă, fiind caracteristice pădurilor foioase. Acest tip de sol prezintă însușiri fizico-chimice favorabile dezvoltării plantelor, pot fi utilizate atât pentru cultivarea cerealelor, cât și pentru fânețe, pășuni sau păduri în zonele mai înalte. În cazul preluvosolurilor amplasate pe versanți există riscul de eroziune (Blaga et alii, 2005, p. 300–303).

¹⁰⁷ Luvosolurile albice sunt soluri brune argiloiluviale, fiind prezente pe reliefuli orizontale sau slab înclinate în zone de interfluvii sau terase. Conținutul de elemente nutritive este scăzut, iar cel de humus variază. Astfel, la folosință silvică prezintă valori ridicate de humus (10–18%), dar la culturi acesta nu depășește 2%. Datorită permeabilității reduse a tipului de sol, apa pluvială deseori stagnează la suprafață. Grație acestor însușiri, luvosolurile albice au o fertilitate scăzută (Stănilă, Parichi, 2003, p. 84–90).

¹⁰⁸ Eutricambosolurile sunt prezente în regiuni de relief înalt (culmi), versanți cu înclinări și expoziții diferite, conuri proluviale, terase și lunci înalte. Acestea se găsesc până la altitudinile de 1200–1300 m. Vegetația naturală este reprezentată de păduri de stejar,

Solurile azonale întâlnite fac parte din clasele protisolurilor, hidrisolurilor, pelisolurilor și salsodisolurilor. Pentru zona avută în vedere clasa protisolurilor include aluviosolurile (AS)¹⁰⁹, care apar în luncile râurilor în asociere cu subtipuri salice, respectiv psamosolurile (PS)¹¹⁰, dezvoltate pe nisipuri. Din clasa hidrisolurilor se întâlnesc gleiosolurile (GS)¹¹¹, gleisolurile cernice (Gsce) și stagnosolurile (SG)¹¹² prezente în arealele joase. Salsodisolurile (solonețuri¹¹³ și solonceacuri) sunt dispersate în areale mici în toate zonele de câmpii joase.

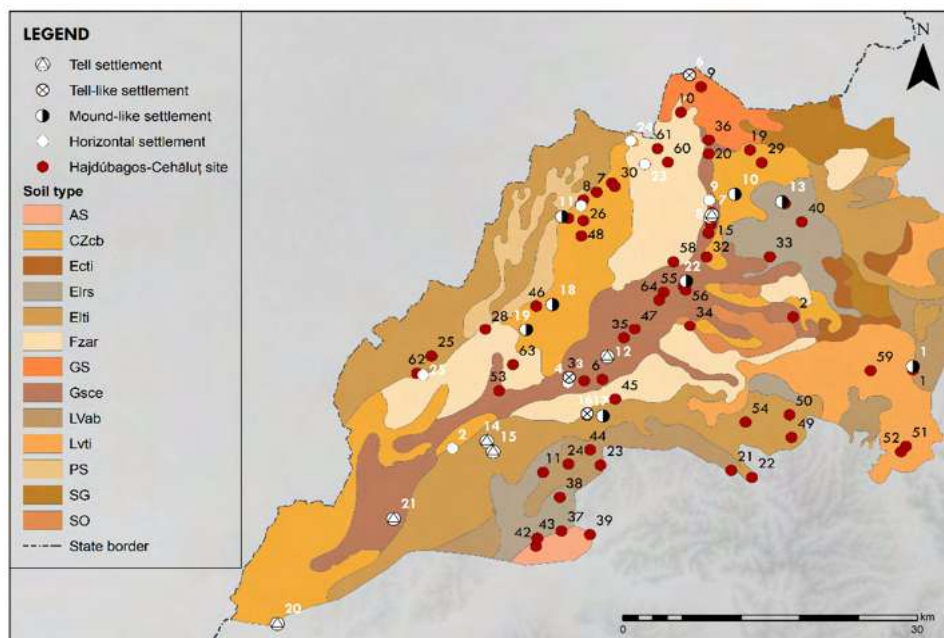

Fig. 13. Amplasarea siturilor pe tipurile de soluri din regiunea cercetată.

Cartarea așezărilor Otomani și Hajdúbagos-Cehăluț pe harta geologică a regiunii analizate arată că așezările sunt situate atât pe soluri fertile, bogate în humus, cât și pe soluri mai puțin favorabile din punct de vedere agricol. Majoritatea așezărilor în ambele perioade sunt întemeiate pe gleisolurile cernice din Valea Ierului, cu o fertilitate scăzută, propice mai ales pentru fânețe și pășuni, și cernoziomurile

fag, pure sau în amestec cu rășinoase și o vegetație ierboasă constituită din *Asperula odorata*, *Dentaria bulbifera*, *Allium ursinum* etc. Materialul parental este alcătuit din roci variate, bogate în baze, în rândul cărora se enumeră argile, marne, șisturi argiloase sau marnoase, gresii calcaroase, conglomerate, luturi, calcare și bauxite bogate în oxizi de fier. Eutricambosolurile au o fertilitate mijlocie, ce depinde de tipul materialului parental și al zonei de formare. În cazul acestui tip de sol, apa nu reprezintă un factor limitativ în culturile agricole, însă pe terenuri înclinate pot avea loc procese de eroziune (Blaga et alii, 2005, 291–294).

¹⁰⁹ Aluviosolurile se găsesc în văile râurilor, ele apar în luncile neinundabile sau inundate periodic, la intervale de timp îndelungate. Acestea dețin o cantitate medie de elemente nutritive, având o fertilitate bună. Pot fi utilizate în cultivarea unei game largi de culturi agricole de cereale, legumicultură, dar sunt potrivite și pentru pășune, fânețe sau pomicultură. În cazul acestor soluri apa freatică apare la adâncime mică (Blaga et alii, 2005, p. 255–258).

¹¹⁰ Psamosolurile sunt nisipuri solificate, prezentă în arealul localităților Voivozi, Valea lui Mihai (jud. Bihor), Foieni și Urziceni (jud. Satu Mare). Acestea de regulă sunt răspândite în zonă de stepă și silvostepă, în apropierea râurilor și a lacurilor, pe unități de relief joase, alcătuind dune și interdune, supuse deflației eoliene. Psamosolurile au o permeabilitate foarte ridicată și capacitatea slabă de reținere a apei sau a elementelor nutritive. Datorită acestor caracteristici și a conținutului redus de humus, psamosolurile sunt slab productive sau neproductive (Blaga et alii, 2005, p. 252–254).

¹¹¹ Gleisolurile se formează sub influența unui exces de apă permanent, gleisolul cernic fiind definit în diferitele clasificări ca lăcoviște. Aceste soluri au un conținut scăzut de humus (2–4%) și sunt greu permeabile. Astfel, gleisolurile au o fertilitate redusă, fiind potrivite doar pentru pășuni și fânețe de calitate inferioară (Ianoș, 2004, p. 175–179).

¹¹² Stagnosolurile sunt tipice pentru formele de relief plane, precum terasele râurilor și câmpiile piemontane, cu drenaj extern și intern slab, defectuos. Acesta se formează datorită climatului umed, a materialului parental cu permeabilitate redusă și a reliefului care permite acumularea și stagnarea apei din precipitații. Datorită excesului de umiditate din sol și conținutului redus de elemente nutritive și humus (2–3%), stagnosolurile nu sunt potrivite pentru cultivarea plantelor sau folosirea lor ca pajiști (Blaga et alii, 2005, p. 335–337).

¹¹³ Solonețurile pot fi găsite pe teritoriile slab drenate ale zonelor de interfluvii. Vegetația naturală caracteristică acestor soluri sunt plantele halofile. Materialul parental este constituit din depozite aluvionare cu textură mijlocie sau fină, luto-argiloasă sau argiloasă, uneori marne sau argile salifere. Conținutul de humus este scăzut (1–2%), iar procentul humatului de sodiu este ridicat. Prezența elementelor nutritive, la fel și activitatea biologică a solului este redusă. Solonețurile nu sunt adecvate pentru cultivarea plantelor de cultură, datorită proceselor de alcalizare. În perioadele umede acesta se îmbibă puternic cu apă, pe timp uscat însă prezintă un deficit însemnat de umiditate. Astfel, solonețurile pot fi utilizate doar pentru pajiști de calitate mijlocie sau slabă. Pentru a fi potrivită agriculturii, este nevoie de o agropedoameliorare complexă (Blaga et alii, 2005, 351–355), tehnici necunoscute omului preistoric.

cambice, excelente cultivării plantelor¹¹⁴. 32% din siturile din epoca bronzului mijlociu se găsesc pe gleisoluri cernice, 28% pe cernioziomuri cambice, 20% pe preluvosoluri tipice, 8% pe faeoziomuri argice, iar 4% pe preluvosoluri roșcate, gleisoluri și luvosoluri albice. În epoca bronzului târziu aceeași preferință se observă pentru gleisolurile cernice, 25% dintre așezări fiind situate pe aceste tipuri de sol. În mod asemănător sunt utilizate cernioziomurile cambice (20%), urmate de preluvosoluri tipice (12%), faeoziomuri argice (11%), preluvosoluri roșcate (9%) și luvosoluri albice (9%), luvosoluri tipice (5%), aluvosoluri (3%). Gleisolurile (2%), solonețurile (2%) și stagnosolurile (2%) sunt rar locuite, acestea din urmă neputând fi valorificate ca terenuri agricole sau pășuni.

Așezările din epoca bronzului mijlociu erau întemeiate mai ales pe soluri fertile sau cu o fertilitate medie, pe când cele din epoca bronzului târziu se întâlnesc și pe soluri mai puțin favorabile agriculturii, precum stagnosolurile, luvosolurile și solonețurile. Amplasarea așezărilor poate fi pusă în legătură cu o posibilă funcție economică a acestora. Dacă în apropierea unei așezări nu există soluri potrivite cultivării, probabil comunitățile respective s-au ocupat de agricultură doar într-o mică măsură¹¹⁵. Apariția unor așezări din epoca bronzului târziu, în zone cu soluri adecvate mai mult creșterii animalelor decât agriculturii, poate indica o poziție dominantă a acestora în cadrul economiei mixte ale comunităților respective¹¹⁶.

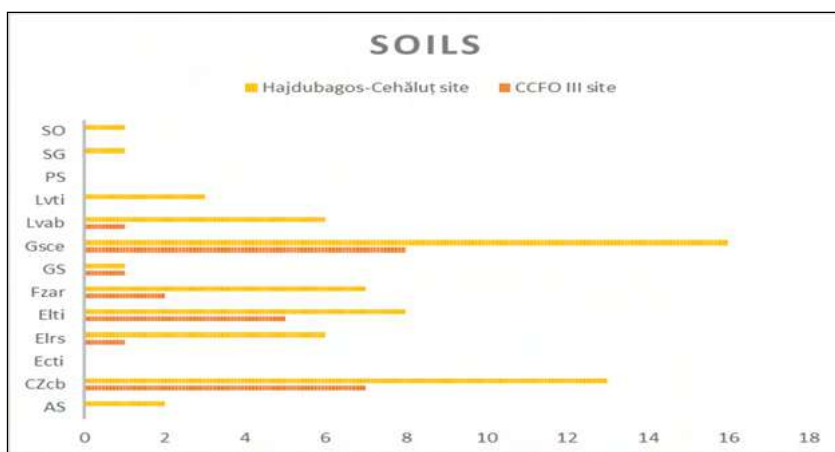

Fig. 14. Ponderea siturilor pe baza tipurilor de soluri existente pe teritoriul cercetat.

Sursele de apă

Apele de suprafață aparțin de două bazine hidrografice mari, Crasna făcând parte din bazinul Someș-Tisa, iar Ierul din Bazinul Crișurilor¹¹⁷.

Crasna are o lungime de 134 km de la izvor până la granița cu Ungaria, în regiunea studiată lungimea cursului de apă este de 61 km, având o suprafață de 1142 km². Principalii afluenți ai Crasnei în sectorul de câmpie sunt Maja și Maria, izvorâte în Măgura Codrului¹¹⁸.

Ierul este cel mai important afluent al Barcăului și face parte din sistemul hidrografic al Crișurilor. Izvorăște din Depresiunea Supurului în zona Sechereșa, iar în zona Unimătului debitul său de apă este alimentat și din Crasna printr-un canal, dinspre Acăș.

Pe acest teritoriu mlăștinos, majoritatea așezărilor preistorice au fost întemeiate în apropierea surselor de apă permanente¹¹⁹. În cele mai multe cazuri acestea se află mai aproape de râurile care le aprovizionau cu apă¹²⁰. Cele mai multe situri sunt poziționate la 100–500 m de albia râurilor (60% din

¹¹⁴ Productivitatea teritoriilor preistorice cultivate intensiv a fost strâns legată de umiditatea și saturația cu apă a solului (Sheratt, 1980, p. 315).

¹¹⁵ Fazecaș, 2000, p. 449. Unii specialiști sunt de părere că 99,9% dintre locuitorii așezărilor din preistorie erau culegători-vânători sau se ocupau de agricultură (Bintliff, 2008, p. 217).

¹¹⁶ În stadiul actual al cercetării nu știm dacă acesta poate constitui o regulă generală. Pentru a calcula preferința sau evitarea anumitor tipuri de sol trebuie luat în considerație procentajul siturilor pe un anumit tip de sol și procentajul solului respectiv în arealul de cercetare (Posluschny 2008, 170).

¹¹⁷ Stanislai, 2015, p. 13.

¹¹⁸ Stanislai, 2015, p. 13.

¹¹⁹ În cazul distanței dintre așezări și sursele de apă, au fost măsurate distanțele cele mai mici față de sursele de apă permanente, cartate pe cea de-a II-a hartă militară iozefină.

¹²⁰ Râurile nu reprezentau întotdeauna o sursă sigură de apă. În izvoarele medievale este amintită seceta din anul 1660, în urma căreia Ierul a secăt (Szabó, 2012, p. 63).

totalitatea de așezări Otomani și 64% dintre așezările Hajdúbagos–Cehăluț), în zone ferite de inundații. 20% dintre așezările epocii bronzului mijlociu și 14% dintre siturile Hajdúbagos–Cehăluț sunt amplasate pe malul apelor, la o distanță mai mică de 100 de metri de albie. În proporție asemănătoare, 20% din locuirile Otomani III, respectiv 19% din cele ale epocii bronzului târziu se găsesc la o distanță de 500–1000 m de cursurile râurilor. În epoca bronzului târziu se observă o îndepărtare de sursele de apă. Așezările de la Ghilvaci–Generalul Averescu, Gară și Marghita–Strada Olarilor se află la o distanță mai mare de 1000 m de râu.

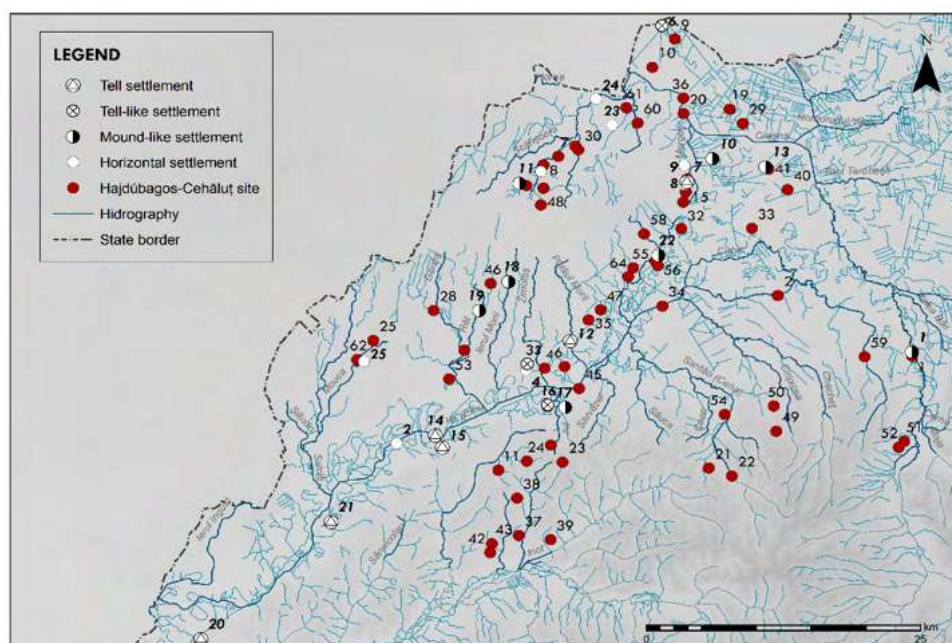

Fig. 15. Amplasarea așezărilor față de sursele de apă.

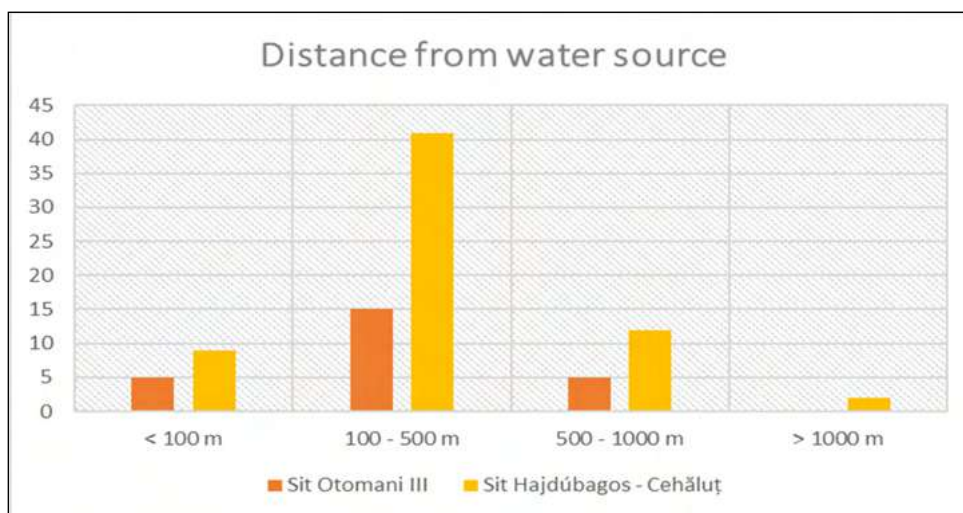

Fig. 16. Poziția așezărilor față de rețeaua hidrografică.

Apa freatică

Sursele de apă subterane constituie un factor important în alegerea locului destinat întemeierii unei așezări, mai ales în cazul în care apele de suprafață se găsesc la o distanță considerabilă. Utilizarea fântânilor în perioada preistorică este bine documentată¹²¹.

Pânza freatică în zona cercetată apare la adâncime mică. În zonele subcolinare și în lunci, apele freactice se află la adâncimea de -0,5–2 m, iar pe terasele piemontane joase, acestea se găsesc la -2–5 m adâncime. Astfel, în Câmpia Nirului, în zonele înmlăștinate ale interdunelor apa freatică se află la -0,5–2 m. În Câmpia Careiului apele freactice pot avea un caracter temporar, acestea fiind găsite la o adâncime între

¹²¹ Pentru o sinteză despre fântânile din epoca bronzului târziu vezi Fülöp, 2017.

-2 și 4 m. În Câmpia Ecedea adâncimea pânzei freatice variază între -1 și 3 m. Pe teritoriul Câmpiei Crasnei apa subterană apare deja la -0,5 m și poate fi urmărită până la adâncimea de 3,5 m¹²². În majoritatea cazurilor apa freatică putea fi utilizată ca o sursă de apă pentru comunitățile epocii bronzului.

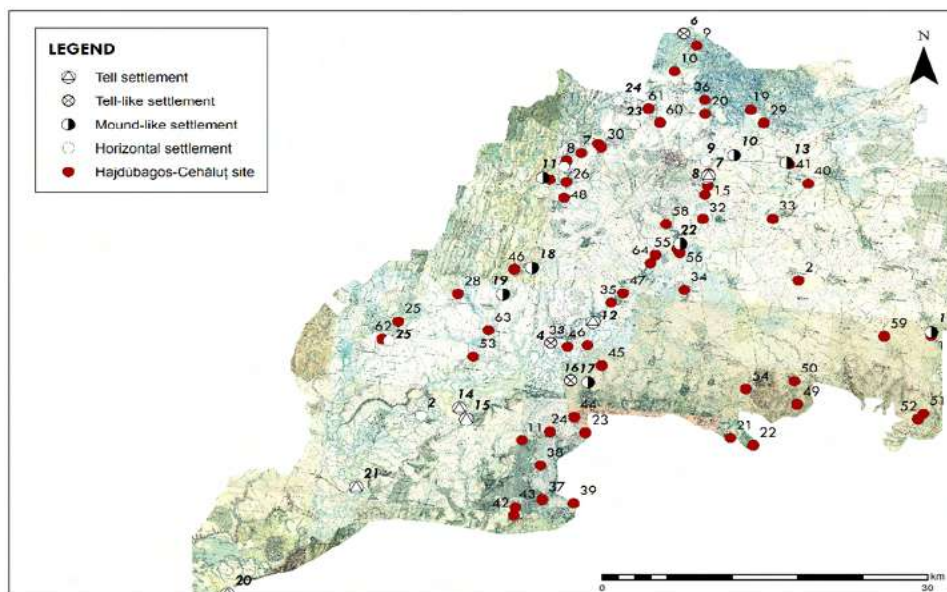

Fig. 17. Poziția așezărilor și distanța față de sursele de apă.

Zonele de economie

Studiind bazinul Crișurilor și al râului Mureș, Gergely Bóka pledează în favoarea caracterului mozaicat al zonelor economice. Pe baza cercetărilor antropologice¹²³, el distinge 4 tipuri de regiuni majore. În opinia sa, zona din imediata apropiere a râului era folosită pentru adăparea animalelor, curățarea textilelor, pescuit, circulație și transportul de mărfurilor. Râul a reprezentat și sursa primară de apă. În zonele joase de câmpie, predispuse inundațiilor, se găsesc pajiști, pășuni și păduri de luncă, vegetația zonei fiind compusă din rucii, mlaștinii, sălcii, arini, pajiști și tufăriș bogat. Regiunile câmpiilor înalte au fost folosite la cultivarea fructelor și legumelor. Pe marginea zonelor neinundabile s-au format așezările și se situau terenuri arabile. Următorul nivel era zona teraselor și a grindurilor de nisip și loess, utilizate pentru agricultură sau ca pășuni uscate¹²⁴.

ECONOMIC/HUSBANDRY ZONES (BELLON 2003)		GEOLOGICAL RELIEFS (BÓKA 2012)	
'A'	river's level	=	riparian zones
'B'	floodplain	=	low floodplains
'C'	flood-free area	=	high floodplains
'D'	sand and loess ridges	=	terrace sediments/alluvial

Fig. 18. Tabelul zonelor economice propuse de G. Bóka (Bóka et alii, 2017, Fig. 5, p. 166).

Atât în epoca bronzului mijlociu, cât și în cel târziu zonele neinundabile au fost preferate pentru locuire. În epoca bronzului târziu majoritatea așezărilor se găsesc pe terasele neinundabile, potrivite pentru creșterea cornutelor mari și agriculturii¹²⁵. Un procent aproximativ asemănător se observă și în distribuția așezărilor în funcție de diferitele zone economice. Astfel, în zonele riverane se localizează 12% din așezările Otomani III și 13% din cele aparținând grupului Hajdubagos-Cehaluț. În zonele de câmpii joase inundabile

¹²² Szentesi, 2001–2002, p. 21–22. Apa freatică are rol și în formarea solului, stratul acifer la adâncime mică participă la formarea unui orizont gleic și la procesul de eluviere a solului. Dacă stratul acifer se află la 2–5 m, acesta determină gleizarea orizonturilor inferioare, prin formarea unor soluri hidroautomorfe (Szentesi, 2001–2002, p. 21).

¹²³ Bellon, 2003.

¹²⁴ Bóka 2013, p. 284–285; Bóka et alii, 2017, p. 165–167.

¹²⁵ Între 1600–1400 pe teritoriul Sălajului au fost dovedite urmele utilizării rotative a terenurilor agricole, respectiv folosirea ogorului la pășunat (Grindean et alii, 2015, p. 121).

numărul așezărilor crește în epoca bronzului mijlociu (20%), dar scade ușor în epoca bronzului târziu (11%). Câmpiile înalte sunt aproape în egală măsură valorificate în ambele perioade, 24% din așezările bronzului mijlociu și 28% din cele date în bronzul târziu fiind amplasate aici. Preferința utilizării teraselor se poate observa în ambele faze ale epocii bronzului, în aceste zone fiind situate majoritatea așezărilor (44% în epoca bronzului mijlociu, 48% epoca bronzului târziu).

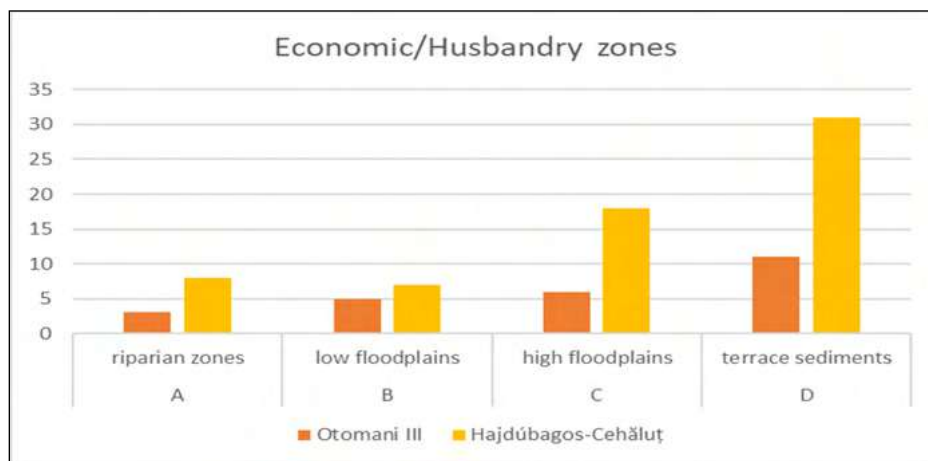

Fig. 19. Poziția așezărilor cf. zonelor economice propuse de G. Bóka.

Majoritatea siturilor analizate din bronzul mijlociu se situează în zona mai înaltă a Câmpiei Tisei, o regiune mlăștinoasă în preistorie brăzdată de o serie de văi ale diferitelor ape curgătoare. Aceste microzone denumite „cămări (életkamrák)”¹²⁶ au asigurat condiții favorabile habitatului și agriculturii. Terasile inundabile, utilizate ca pășuni sau fânețe, erau destinate creșterii animalelor¹²⁷. Creșterea animalelor a reprezentat o componentă importantă a economiei tradiționale mixte practicate¹²⁸. Caracterul economiei animaliere a comunităților, strategia selectării animalelor sacrificate și consumate a fost determinată de condițiile geografice și tipul de habitat. Caracterul economiei subzistențiale a locuitorilor tell-urilor epocii bronzului mijlociu indică mai degrabă deținerea unor șepteluri de dimensiuni reduse¹²⁹. Animalele au fost păscute nesupravegheate în zonele inundabile din apropierea așezărilor¹³⁰. Nu pot fi stabilite modelele generale, strategiile economice caracteristice fiecărei așezări variaua în funcție de preferințele comunităților respective¹³¹, determinate de

¹²⁶ În opinia lui Lajos Glaser o astfel de microregiune este „cămara” din Câmpia Nirului (*nyírségi kamra*), ale cărei părți integrante sunt regiunile Tisei Superioare și Mijlocii, respectiv Valea Ierului (Frisnyák, 1990, p. 12 - 14).

¹²⁷ Înaintea regularizării cursurilor râurilor și a lucrărilor de îmbunătățiri funciare din secolul al XIX-lea, Câmpia Nirului nu a fost a zonă propice creșterii pe scară largă a animalelor. (Ráduly, 1979, p. 95). În hotarul localității Nyírlugos, pe aceeași pășune pășteau 5-6 turme. O primă cireadă de bovine era compusă atât din tăurași caștrați, cât și din boi. O a doua cireadă era formată din vaci tinere cu vârsta între 1-3 ani, vacile gestante și cele cu viței. Din cea de-a treia cireadă făceau parte vacile de muls și vacile de jug. În zonă exista o singura herghelie, compusă din cai de vârste diferite și un stol de găște. Oile nu erau păscute. Zonele mai îndepărtate erau destinate hergheliei și cirezii de boi, pe când pășunea vacilor gestante și a celor cu viței era în imediata apropiere a localității. Tot aici era și locul stolului de găște (Ráduly, 1979, p. 97 - 98). În regiunea văii Crișurilor și a Barcăului se creșteau în special bovine, deoarece zona mlăștinoasă putea fi arată doar cu trei perechi de boi. Porci se creșteau în fiecare gospodărie, oile erau extrem de puține datorită condițiilor de pășunat. (Dóka, 2006, p. 24) În Evul Mediu zonele cu o altitudine joasă, inundabile sau acoperite permanent de luciu apă erau folosite la pescuit, culesul fructelor sălbatice, vânatoare, tăierea trestiei, tot aici se putea circula cu ajutorul unor luntre. În paralel, luncile din zona inundabilă mai înaltă, acoperite periodic de apă, presărate cu pălcuri de copaci, ofereau posibilități diverse de exploatare a resurselor naturale (pescuitul cu vârșe, vânatoarea, tăierea lemnului). Cultivarea pomilor fructiferi, scoaterea lutului, pășunatul și producția de fân erau activități obișnuite în zona de luncă. Terasile râurilor erau destinate agriculturii. Zonele mai înalte de silvostepă cu suprafețe întinse de loess – așa-zisele cămări/életkamrák – ofereau condiții potrivite agriculturii, grădinaritului și creșterii animalelor. Aici se concentrau majoritatea așezărilor (Frisnyák, 1990, p. 16, 4. táblázat).

¹²⁸ Agricultură și creșterea animalelor se completează reciproc în cadrul economiei mixte intensive. Turmele păscute în jurul așezărilor fertilizau în mod natural terenurile cultivate, asigurând recolte mai bogate (Bogaard-Isaakidou 2010, 193-194; Hoekman-Sites, Giblin, 2012, p. 524.). Defrișările și fertilizarea pământului au contribuit decisiv la sustenabilitatea agriculturii (Hoekman-Sites, Giblin, 2012, p. 524).

¹²⁹ Amerongen 2016, 110.

¹³⁰ Andrásfalvy 1973, 43-44. Pășunile comunităților cu economie mixtă se situează la o distanță de 1-3 km față de așezare. În Albania, 73% dintre pășunile exploatare economic se află la o distanță mai mare de 1 km față de așezare, în timp ce 30% dintre ele sunt la o distanță de peste 3 km față de localitate. În general, 16% din pășunile unei așezări se situează într-o arie de 1 km față de localitate, iar 40% pot fi localizate la o distanță mai mare de 3 km. În România, turmele sunt păscute la aproximativ 2.5 km față de așezare, o distanță ce poate fi parcursă pe jos într-o jumătate de oră (Amerongen, 2016, p. 123).

¹³¹ Bökönyi, 1974, p. 33; Gál, 2005, p. 159; Bartosiewicz, 2013, p. 331.

resursele naturale și demografice disponibile¹³². Deseori creșterea bovinelor, considerată în literatura de specialitate baza economiei animaliere din epoca bronzului¹³³, a fost depășită proporțional de numărul ovicaprinelor sau al porcinelor¹³⁴. Strategiile de sacrificare ilustrează atât preferințele gastronomice ale comunităților, cât și deciziile economice menite să asigure mentenanța și reproducerea optimă a turmelor¹³⁵.

Vânătoarea a rămas o activitate importantă, cu toate că ponderea ei în economia subzistențială a comunităților epocii bronzului a devenit secundară. Rezultatele cercetărilor arheozoologice arată trecerea în plan secundar a vânătorii (fazele II și III al bronzului mijlociu)¹³⁶, fapt datorat atât unor fenomene socioculturale, cât și unor cauze practice¹³⁷. Oasele diferitelor specii de animale sălbatice descoperite în cadrul așezărilor indică varietatea faunei alături de strategiile și obiceiurile de vânătoare ale comunităților¹³⁸. Alături de cantitatea de carne furnizată, pielea, oasele, tendoanele sau cornul diferitelor animale sălbatice reprezentau la rândul lor materii prime căutate. Vânarea unor animale de pradă putea constitui un act de bărbăție sau parte al unui ritual de inițiere¹³⁹.

Datele referitoare la economia comunităților din epoca bronzului târziu din această zonă sunt puține pentru a contura o imagine detaliată. Creșterea bovinelor, împreună cu suinele reprezentau baza economiei animaliere¹⁴⁰. Urmele cultivării plantelor sunt modeste, singurele date obținute atestă prezența speciei *Triticum monococcum*¹⁴¹,

¹³² Choyke, Bartosiewicz, 1999, p. 247; Choyke, Bartosiewicz, 2000, p. 55. Cercetările lui Erika Gál și Gabriella Kulcsár demonstrează legăturile dintre poziția geografică a așezărilor și diferitele practici de creștere a animalelor preferate de către comunități. În opinia specialiștilor maghiari, zonelor de silvostepă de tip Pannonic le este caracteristică creșterea bovideelor și a ovicaprinelor (Gál, Kulcsár, 2012, p. 212.).

¹³³ Harding, 2000, p. 134, 142.

¹³⁴ În cazul așezărilor de la Berettyóújfalu-Szilhalom și Otomani-Cetatea de pământ predomină porcinele, în cazul sitului de la Pecica-Sanțul Mare creșterea ovicaprinelor are pondere covârșitoare.

¹³⁵ Nicodemus, 2011, p. 81. Strategia de mentenanță a turmelor și modelele de sacrificare a animalelor sunt diferite în cazul economiei de subzistență practicată de gospodării și cea a comunităților cu un păstorit mai mult sau mai puțin specializat. În ambele cazuri se ține cont de rata de reproducere a turmei, vârsta ideală de sacrificare a animalelor fiind stabilită în funcție de specie, sex și resursele existente. În cazul societăților precapitaliste cu economie de subzistență sau redistributivă preferințele legate de componența șeptelului și de speciile crescute sunt determinate de factori multipli, ritualici sau socioeconomi. Bovinele, în special, reprezentau valoare economică/comercială sporită, astfel vârsta și cadența momentului sacrificării lor reprezenta o decizie importantă (Allentuck, 2013, p. 9–15).

¹³⁶ Ponderea speciilor sălbatice este redusă în cazul majorității așezărilor Otomani (12-21%). Vânătoarea cerbilor era preferată, dar procentajul oaselor aparținând acestei specii rar depășește 10% din totalitatea materialului osteologic. Porcul mistreț apare în cantitate de 6,2%, în timp ce oasele de bour reprezintă 3%. Zimbrul, pisica sălbatică, castorul, ursul sau iepurele apar în număr redus (Bader, 1978, p. 131; Haimovici, 1987, p. 39; El Susi, 2002, p. 252; Choyke, 1998, p. 163, Table 1; Bindea, 2008, p. 95). În cazul tellului de la Carei-Bobald în faza Otomani II oasele provenite de la animale domestice reprezintă 78,4% din totalitatea materialului osteologic recoltat, în timp ce animalele sălbatice reprezintă 21,6%. Această diferență devine mai accentuată în etapa următoare. În faza Otomani III oasele provenite de la animale domestice reprezintă 88,36% din totalitatea materialului osteologic recoltat, în timp ce animalele sălbatice sunt prezente în procent de 11,64 (El Susi, 2002, p. 252). O situație similară este întâlnită și la Otomani-Cetatea de pământ unde ponderea animalelor domestice este de 87,21%, iar cea a animalelor sălbatice de 12,79% (Ordentlich, 1973, p. 102). La Sălcea, 82% din materialul osteologic descoperit aparține animalelor domestice, speciile vânată fiind reprezentate de 18% din totalitatea de oase. Această tendință poate fi observată și în cazul tell-urilor din regiunea Tisei (Tisza-vidék) și a Barcăului (Berettyó-völgy). Siturile de la Füzesabony-Öregdomb și Polgár-Basatanya sunt excepții, în cazul celor două așezări ponderea vânatului este mai mare sau egală cu cea a speciilor domestice.

¹³⁷ Bartosiewicz, 2013, p. 340.

¹³⁸ Vörös, 2008, p. 29.

¹³⁹ Fazecaș 2003, 62. Cercetările etnografice indică practicarea vânătorii de către membrii comunității (individual sau în grup) într-o zonă cu diametrul de 10 km din jurul așezărilor. În cazul unor partide de vânătoare la distanțe mai mari se înființau și unele așezări sezoniere (Vita-Finzi, Higgs, 1970, p. 5).

¹⁴⁰ Singurele date arheozoologice din teritoriul Hajdúbagos-Cehăluț sunt cunoscute de la Nyíregyháza–Oros–Úr csere și Tășnad–Sere. La Nyíregyháza, dintre cele 1483 fragmente osteologice, 23,10% aparțin speciei *Bos taurus*, 6,20% pot fi atribuite speciei *Sus scrofa*, 4,58% *Ovicaprinae*, 5,6% *Equus caballus*, 7,21% *Canis familiaris*, 1,97% *Lepus europaeus*, 0,6% *Cervus elaphus*, 0,13% *Felis silvestris*, 0,06% *Aves*, de asemenea 0,06% *Esox lucius* și *Bos primigenius* (Marta et alii, 2010, p. 137). Pe baza analizelor realizate de către Georgeta El Susi, din eșantionul de 79 de fragmente de la Tășnad, bovinele sunt reprezentate de 25 fragmente (52,08%) aparținând de circa 3-4 indivizi, dintre care doi sunt juvenili. Pe locul secund se plasează suinele domestice, cu 11 fragmente (22,92%). 10,42% provin de la o capră și două ovine, iar de la cal s-au determinat patru resturi (8,33%). Dintre speciile vânată este prezent doar cerbul, de la care au fost identificate trei piese (6,25%), ale unui exemplar adult. Analiza arheozoologică din așezarea perioadei tumulare de la Jászdózsa–Kápolnahalom reflectă aceeași imagine, 23,4% din eșantionul osteologic aparținând vitelor, 10% ovicaprinelor, 13,5% suinelor, 3,4% calului, 1,9% cânelui, respectiv 38,8% cerbului comun, 4% căprioarei, 5,2% mistrețului (Choyke, 1998, p. 167). În marea majoritate a siturilor Noua vitele sunt prezente în proporție covârșitoare (Bindea, 2008, p. 266–270).

¹⁴¹ Alacul sau *Triticum monococcum* semănat primăvara sau toamna crește până la o înălțime de aprox. 70 cm. Este o specie cu rezistență sporită la schimbările climatice, putând fi cultivat cu succes și în condiții mai grele de frig sau ploi îndelungate. Făina de culoare gălbuie nu este ideală pentru panificație, se consuma mai ales sub formă de fierturi sau terci (Ciută, 2012, 66; Ciută, Bejinariu, 2012, p. 158–159). În zilele noastre planta este cultivată în zonele de deal cu o altitudine de 300–900 m, pe soluri lutoase sau mai puțin fertile. (Cărcuimaru, Pleșa, Mărgărit, 2005, p. 46).

*Triticum dicoccum*¹⁴², și *Hordeum*¹⁴³ în dieta omului epocii bronzului târziu¹⁴⁴. Datele arheozoologice și arheobotanice din așezările epocii tumulare de pe teritoriul Ungariei nu arată schimbări în subzistența și economia acestor comunități, ceea ce pare să contrazică narativele anterioare în privința pastoralismului Culturii Mormintelor Tumulare¹⁴⁵.

Factori socio-culturali ai întemeierii unei așezări

Unul dintre neajunsurile modelelor economice este că iau în considerare doar factorii naturali și/sau economici, ignorând aspectul social¹⁴⁶. Lângă factorii economici, aspectul cultural poate fi decisiv în alegerea amplasării așezărilor. Relația comunităților cu peisajul este adesea exprimată prin intermediul miturilor, conferind locului o semnificație aparte, elementele naturii fiind metaforele materiale ale credințelor comunităților¹⁴⁷. Regulile economice moderne (obținerea unui profit maxim cu o investiție minimă de efort și energie) pot fi aplicate doar parțial în cazul comunităților preistorice¹⁴⁸.

Proximitatea drumurilor, poziția geografică fortificată natural, tradiția legată de locuirea comunității într-o anumită zonă¹⁴⁹, puteau fi determinante în alegerea locației unei așezări¹⁵⁰.

Aria de vizibilitate

Atuurile socio-culturale ale peisajului sunt legate de condițiile de vizibilitate, poziția topografică și accesibilitatea locului¹⁵¹. Vizibilitatea joacă un rol important atât în comunicarea dintre așezări, cât și în controlarea teritoriilor deținute.

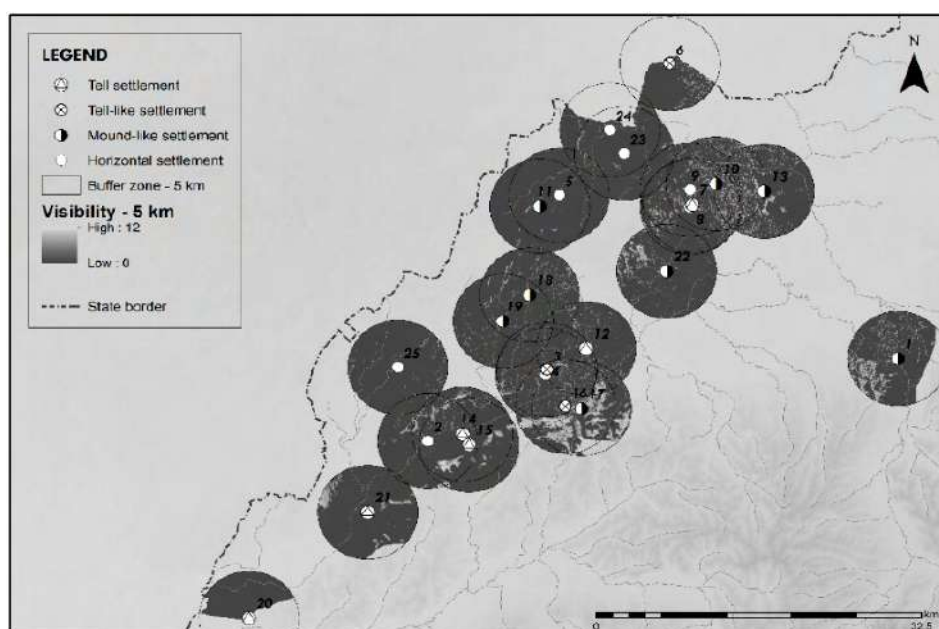

Fig. 20. Poziția așezărilor epocii bronzului mijlociu și ariile lor de vizibilitate.

¹⁴² Grâul de tip emmer este cultivat în asociere cu alacul. Începând cu epoca bronzului, această specie este cultivată la o scară mai redusă, fiind înlocuit treptat de soiuri de grâu precum *Triticum spelta* sau *Triticum aestivum*. (Ciută, Bejinariu, 2012, p. 59)

¹⁴³ Orzul deseori se asociază cu grâul în diferitele descoperiri arheobotanice. Această specie de cereale poate fi cultivată cu succes și în condiții mai puțin prielnice (umiditate, salinitatea solului etc.). (Ciută, 2012, p. 67; Cărciumaru, Pleșa, Mărgărit, 2005, p. 69).

¹⁴⁴ Singurele date arheobotanice cunoscute din aria de răspândire a ceramicii de tip Hajdúbagos-Cehăluț provin dintr-o groapă de provizii de la Tășnad-Sere/Parcare/Terasă (Ciută 2012) și o groapă rituală de la Șimleul Silvaniei-Observator (Ciută, Bejinariu, 2012). La Tășnad a fost descoperită o cantitate mare de *Triticum dicoccum* și *Hordeum*. Procentul speciei *Triticum dicoccum* depășește cantitatea speciei *Triticum monococcum* la Șimleul Silvaniei (Ciută, Bejinariu, 2012, p. 158). Cultivarea asociată a celor două specii oferă posibilitatea evitării compromiterii totale a producției de cereale în condiții climaterice nefavorabile (Ciută, 2009, p. 118).

¹⁴⁵ P. Fischl et alii, 2013, p. 361.

¹⁴⁶ Omul participă activ la modelarea mediului său natural. Organizarea socială este tributară interacțiunilor comunității, cu cele două aspecte ale habitatului: socio-istoric (moștenire, clase sociale, alianțe politice, protecție, schimb, legi) și biofizic (factori naturali, geologici, pedologici, topografici și climatici) (Verhagen et alii, 1995, p. 190).

¹⁴⁷ Acesta poate fi urmărit și în locația așezărilor. În cazul în care o așezare este situată departe de resursele de bază, probabil că se datorează unor tabuuri religioase sau experiențelor/alegerilor personale și nu motivelor economice sau de mediu (Posluschny, 2006, p. 122).

¹⁴⁸ Brück, Goodman, 1999, p. 8–9.

¹⁴⁹ Verhagen et alii, 2013b, p. 383.

¹⁵⁰ Hodder, Orton, 1976, p. 234–236.

¹⁵¹ Verhagen et alii, 2013b, p. 380.

Din modelarea în GIS a ariilor de vizibilitate¹⁵² cu o rază de 5 km, reiese că locuitorii așezărilor de la Carei–Bobald și Carei–Bobald I2, respectiv Carei Bobald VI sau Carei–Ferma Spitz, puteau comunica cu ușurință, așezările satelit situându-se în aria de vizibilitate a tell-ului. O situație asemănătoare se prezintă și în cazul așezărilor de la Andrid – Curtea grajdurilor CAP și Andrid–Sub holmul mare, respectiv Otomani–Cetățuie și Otomani–Cetatea de pământ.

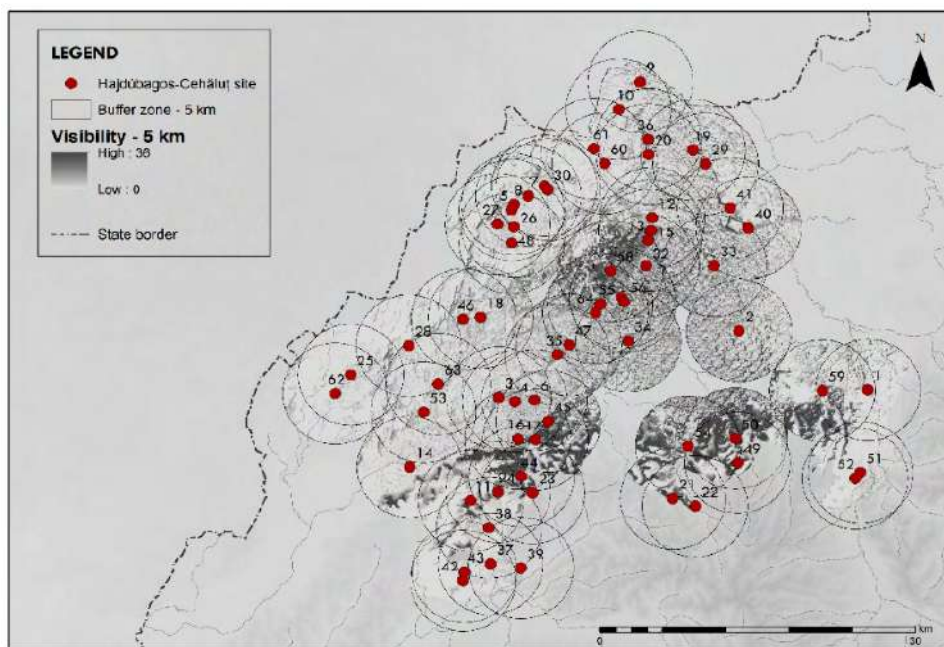

Fig. 21. Poziția așezărilor epocii bronzului târziu și ariile lor de vizibilitate.

Așezările Hajdúbabos-Cehăluț se situează la o distanță mai mică de 5 km una față de cealaltă. Nu pot fi identificate situri de dimensiuni mari sau amplasate pe promontorii, care prin extinderea sau poziția lor ar putea fi considerate așezări centrale.

Drumuri

Accesibilitatea este un factor socio-cultural determinant în alegerea locației așezărilor¹⁵³. Drumurile legau diferitele așezări din regiune, alături de funcția lor comercială reprezentau și căile de comunicare regionale, rutele interacțiunilor sociale¹⁵⁴.

Drumurile puteau fi parcurse pe jos sau cu căruța de la așezare la așezare. Inundațiile frecvente și zonele mlăștinoase, utilitatea și accesibilitatea transportului pe apă au determinat membrii comunităților să folosească bărci și luntre¹⁵⁵.

Traseele generate – pe baza configurației topografice a terenului – cu ajutorul programului GIS prin metoda analizelor cost-timp nu corespund total traseelor reale. Cel mai probabil oamenii foloseau cu precădere drumurile bine cunoscute¹⁵⁶. În cazul parcurgerii unor distanțe mai mici se evitau formele de relief și zonele

¹⁵² La analiza ariilor de vizibilitate trebuie luată în considerare contemporanitatea siturilor și vegetația din zonă. În ambele cazuri deținem informații parțiale, astfel concluziile noastre pot fi considerate doar ipoteze.

¹⁵³ Verhagen et alii, 2013a, p. 357.

¹⁵⁴ Harding, 2000, p. 174. Rutele comerciale și căile de acces au avut un aport important la dezvoltarea habitatului. În apropierea lor crește densitatea așezărilor, de-a lungul drumurilor găsim o serie de descoperiri arheologice (Verhagen et alii, 2013b, p. 383).

¹⁵⁵ Alături de transportul terestru, râurile navigabile au jucat un rol la fel de important. Bărcile sau luntrele erau folosite pentru transportul mărfurilor pe râuri cu debite mai mari de apă (Harding, 2000, p. 177–180). O părere asemănătoare are Michael Aston, conform căruia interacțiunile și comunicarea între diferitele comunități istorice presupune mobilitate geografică și căi de comunicare. Dintre posibilele căi de comunicare, râurile navigabile s-au dovedit a fi cele mai eficiente (Aston, 1985, p. 38). În depozitul din epoca bronzului târziu de la Satu Mare există un pandantiv în formă de barcă, iar la Tószeg (Ungaria) a fost descoperită o barcă scobită dintr-un trunchi de copac. Acesta din urmă s-a pierdut între timp. Transportul terestru în epoca bronzului este susținut nu numai de prezența modelelor de care, dovezi indirecte ale utilizării vehiculelor pe roți (Duffy, 2014, p. 136–137), ci și de drumurile pavate cu lemn, ce traversează unele zone mlăștinoase din nordul Europei (Harding, 2000, p. 172–173). Potrivit cercetătorilor, acestea erau folosite în principal pentru transportul diferitelor mărfuri (Harding, 2000, p. 177–178).

¹⁵⁶ Whitlow et alii, 2014, p. 156.

mai dificile de străbătut, însă, în cazul distanțelor mai mari, gradul de evitare al acestora era mai scăzut¹⁵⁷. Calea principală de acces din zona studiată de noi trece prin Valea Ierului. Conform modelului GIS, siturile de la Bervenii–Korán tag și Petreu–Szemételep reprezintă cele două puncte terminale ale traseului. Drumul conturat străbate zonele deluroase ale câmpiei Buduslău spre Nord către Valea Ierului, traversând râul la Nord de Pir. De aici traseul urmărește cursul râului Ier și al pârâului Sânmiclăuș în direcția NE, până la V de Ghenci. În această zonă drumul se îndreaptă către Nord la limita câmpiei Pișcoltului, trecând pe lângă așezările de la Carei spre Câmpia Ecedea. Faptul că așezările din Valea Ierului se aliniază de-a lungul acestui drum la marginile Câmpiei Ierului pare să fie mai mult decât o simplă coincidență.

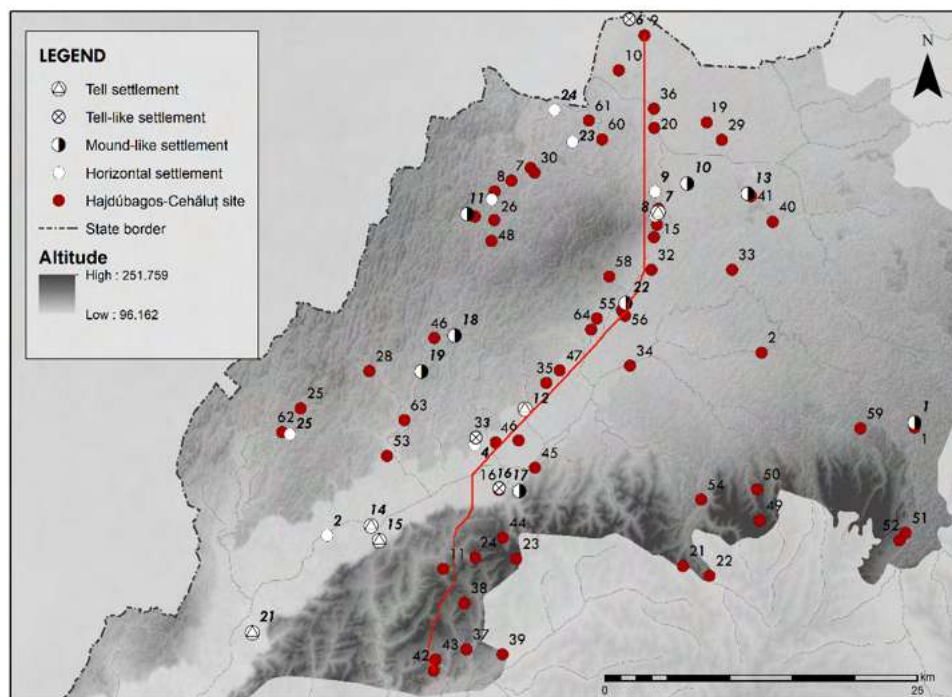

Fig. 22. Poziția așezărilor și cea mai scurtă cale de legătură modelată GIS.

O metodă mai sigură de reconstituire a drumurilor pare a fi proiectarea lor pe baza sistemului de așezări preistorice și a drumurilor cunoscute din alte epoci istorice (cu precădere medievale). Astfel de cercetări au fost efectuate pentru epoca bronzului mijlociu și cel târziu (etapa III–IV) de către Liviu Marta¹⁵⁸.

Traseele transportului medieval de sare transilvănean spre regiunea Tisei traversează zona cercetată¹⁵⁹. De la Dej, prin Poarta Meseșului, sarea ajungea la Zalău, unde drumul se bifurca. Drumul denumit *Viam Sahtuswts* trecea prin Șimleul Silvaniei, Orbău sau Kistelegd (Vișoara de azi), ajungând la Sălacea. Drumurile pe care blocurile de sare au ajuns la Sălacea au fost reconstruite pe baza localităților cu drept de taxare, menționate în izvoarele scrise. Conform acestora, unul dintre drumuri trecea prin Cehăluț, Tășnad, Săuca și Pir. Valea Ierului putea fi străbătută de un drum care trecea pe lângă tellurile de la Otomani și Sălacea. La nord de Sălacea un alt drum traversa Valea Ierului între Pir și Andrid, prin Pișcolt, spre dunele de nisip ale Câmpiei Nirului. Un alt traseu începea la nord de Pir, traversând Valea Ierului lângă Dindești. La nord de Dindești drumuri alternative pornesc de lângă Irina, Portița și Vezendiu. În apropierea tell-ului de la Tiream se intersectează două trasee medievale. Unul dintre ele conectă regiunea Tășnadului cu Careiul prin Căuaș, iar celălalt lega Zalăul de Satu Mare, prin Ardu¹⁶⁰. Tell-urile epocii bronzului mijlociu sunt amplasate de-a lungul acestor drumuri comerciale, controlând circulația resurselor¹⁶¹. În epoca următoare o aglomerare a siturilor Hajdúbagos-Cehăluț se observă în zona Pir, Tiream, Carei și Pișcolt. Un bloc de așezări se situează și în apropierea localităților Cehăluț și Tășnad. Pe dunele de nisip de la Berea, Sanislău și Ciumești se identifică o altă grupare de așezări a epocii bronzului târziu¹⁶².

¹⁵⁷ Verhagen et alii, 2013b, p. 385. În comparație cu drumurile destinate vehiculelor, traseul căilor pietonale era, în general, mai drept (Herzog, Posluschny, 2011, p. 240).

¹⁵⁸ Marta, 2021; Marta, 2017.

¹⁵⁹ Romhányi, 2016.

¹⁶⁰ Marta, 2021, p. 288–289.

¹⁶¹ Marta, 2021, 307.

¹⁶² Observațiile privind concentrarea siturilor în anumite zone se pot datora și stadiului actual al cunoașterii.

Concluzii

Schimbările stilistice din cadrul culturii materiale apărute la începutul epocii bronzului târziu se reflectă și în transformările sistemului de așezări. La sfârșitul epocii bronzului mijlociu așezările fortificate și tellurile dispar, fiind înlocuite de un număr mare de așezări deschise, cu un singur nivel, ceea ce indică o reorganizare structurală a societății epocii bronzului.

Analiza habitatului Otomani III și Hajdúbagos–Cehăluț diferă în ceea ce privește valorificarea mediului înconjurător și a resurselor naturale. În ambele perioade siturile sunt prezente în mare parte pe primele terase ale Ierului, însă în epoca bronzului târziu un număr însemnat de așezări au fost întemeiate în zonele deluroase, de unde lipsesc siturile Otomani III. Majoritatea așezărilor din Valea Ierului, în ambele perioade istorice, sunt întemeiate pe gleisurile cernice (cu o fertilitate scăzută), potrivite mai ales pentru fânețe și pășuni, respectiv cernioziomurile cambice (cele mai fertile soluri), excelente pentru agricultură. Așezările din epoca bronzului mijlociu se găsesc mai ales pe soluri fertile sau cu o fertilitate medie. Siturile epocii bronzului târziu sunt întâlnite și pe soluri mai puțin roditoare, precum stagnosoluri, luvosoluri sau solonețuri. Atât în epoca bronzului mijlociu, cât și în perioada următoare se observă întemeierea așezărilor în proximitatea surselor de ape permanente (100–500 m). În epoca bronzului târziu unele comunități se îndepărtează de aceste zone. Economia comunităților din ambele etape istorice s-a adaptat la condițiile de mediu. Creșterea numărului așezărilor în perioada epocii bronzului târziu, popularea zonelor mai înalte, valorificarea terenurilor cu soluri mai puțin fertile sau îndepărtarea de sursele de apă permanente indică o economie diferită față de cea a comunităților din ultima perioadă a bronzului mijlociu. În lipsa unor date arheobotanice și arheozoologice suficiente, demonstrarea acesteia rămâne, însă, sarcina cercetărilor viitoare.

BIBLIOGRAFIE

- Allentuck 2013 Allentuck, A. E., Human-Livestock Relations in the Early Bronze Age of the Southern Levant, PhD Thesis (Toronto).
- Amerongen 2016 Amerongen, Y., Wild West Frisia: the role of the domestic and wild resource exploitation in Bronze Age subsistence (Leiden).
- Aston 1985 Aston, M. Interpreting the landscape. Landscape archaeology in local studies (London).
- Arnoldussen 2008 Arnoldussen, S. A living landscape. Bronze Age settlement sites in the Dutch river area (c. 2000–800 BC) (Leiden).
- Bader 1978 Bader, T., Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică [Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen] (București: Editura Științifică și Enciclopedică).
- Bartosiewicz 2013 Bartosiewicz, László: Animals in Bronze Age Europe. In: Fokkens, H./Harding, A. (eds.), The Oxford Handbook of the European Bronze Age (Oxford), 328–347.
- Bejinariu 2009 Bejinariu, I., The settlement from Recea–Sulduba Valley, Sălaj county. Contributions to the knowledge of Late Bronze Age habitat in North-Western Romania. In: Bereczki, S./ Németh, E. R./ Rezi, B. (eds.), Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș. 24–26 October 2008 (Cluj-Napoca), 183–202.
- Bejinariu / Székely 2009 Bejinariu, I./Székely, Zs., Rescue Excavation on the Bypass of Nyíregyháza. The Archaeological Discoveries from the Bronze Age at „Úr-Csere” (26th and 33rd Lh), Marisia 29, 57–85.
- Bejinariu / Marta 2018 Bejinariu, I./Marta, L., Circulația sării în Bazinul Someșului. Circulația sării în preistorie. Sarea și „puterea”. In: Catalogul expoziției Drumul Sării – Drumul Țării (Exploatarea și circulația sării în Bazinul Someșan din mileniul al II-lea î. Hr. până în secolul al XVIII-lea) (Satu Mare), 37–46.
- Bejinariu / Székely / Sana 2008 Bejinariu, I./ Székely, Zs./Sana, D. V., Régészeti ásatások a Nyíregyházát keletről elkertülő úton (26. És 33. Lelőhely). Előzetes jelentés, A Jósa András Múzeum Évkönyve L, 91–224.
- Bellon 2003 Bellon, T., A Tisza néprajza. Artéri gazdálkodás a tiszai Alföldön (Budapest: Timp Kiadó), 2003.
- Benedek 2000 Benedek, Z., Geografia și ecologia Câmpiei Ierului, Studii și comunicări Satu Mare, 13–18.
- Bindea 2008 Bindea, D., Arheozoologia Transilvaniei în Pre-și Protoistorie (Cluj-Napoca).
- Bintliff 2008 Bintliff, J., "In praise of the ancestors". Catchment and territory in agricultural landscapes: Revisiting the birth of a concept in the light of current research in landscape archaeology. In: Gallou, C./ Georgiadis, M./ Muskett, G. M., Dioskouroi. Studies Presented to W.G. Cavanagh and C.B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean Archaeology, BAR International Series, 1889 (Oxford), 201–227.
- Blaga et alii 2005 Blaga, G./ Filipov, F./ Rusu, I./Dumitru, V., Pedologie (Cluj-Napoca: Editura AcademicPres).

- Bogaard / Isaakidou 2010 Bogaard, A./Isaakidou, V., From Mega-Sites to Farmsteads: Community Size, Ideology and the Nature of Early Farming Landscapes in Western Asia and Europe. In: Finlayson, B./Warren, G. (eds.), *Landscapes in Transition (Oxbow)*, 192–207.
- Bogdan 1957 Bogdan, A., Contribuție la raionarea fizico-geografică a Câmpiei Tisei de Nord, *Buletinul Universității Babeș-Bolyai, seria Geografie I/ 1–2*, 357–368.
- Bogdan / Diaconeasa 1960 Bogdan, A./Diaconeasa, B., *Problema Eriului în lumina analizelor de polen*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Geologia-Geographia II*, 141–155.
- Bóka 2008 Bóka, G., A Körös-vidéken zajló településtörténeti változások paleoökológiai háttere a késő bronzkor végén és a kora vaskorban. Egy hipotézis. *Gyulai Katalógusok 13*, 149–171.
- Bóka 2012a Bóka, G., Településtörténeti változások a Körös-vidéken a késő bronzkorban és a vaskorban. Vízrajz, térszín és települések. In: Kreiter, A./ Pető, Á./Tugya, B. (eds.), *Környezet-Ember-Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde (Budapest)*, 57–66.
- Bóka 2012b Bóka, G., Changes in the Settlement History of the Late Bronze Age and Iron Age Körös Region. Hydrology, Reliefs and Settlement. In: Marta, L. (ed.), *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. Die Gáva-Kultur in der Theißebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 17-18 June/Juni 2011, Studii și comunicări Satu Mare, seria Arheologie XVIII/ 1 (Satu Mare)*, 23–34.
- Bóka 2013 Bóka, G., Településtörténeti változások a Körös-vidéken a késő bronzkorban és a vaskorban II. Paleoökológiai elemzés. Talajtípusok és településrendszer, *Studii și comunicări Satu Mare, seria Arheologie XXI/1*, 269–311.
- Bóka *et alii* 2017 Bóka, G./ Molnár, M./ Pető, Á./ Stibrányi, M., New results in the Study of the Late Bronze Age and Early Iron Age Körös Region (Southeastern Hungary). In: Kiss, V./ V. Szabó, G. (eds.), *State of the Hungarian Bronze Age Research. Proceedings of the Conference Held Between 17th and 18th of December 2014, Ősrégészeti tanulmányok II (Budapest)*, 161–178.
- Borsy 1959 Borsy, Z., A Bereg–Szatmári vízrendszer kialakulása, *Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből*, 37, 1959, pp. 253–270.
- Borsy 1961 Borsy, Z., *A Nyírség természeti földrajza (Budapest: Akadémiai Kiadó)*.
- Bouzek 1982 Bouzek, J., Climatic changes and central European prehistory. In: Harding, A. (ed.), *Climatic Change in Later Prehistory (Edinburgh)*, 179–191.
- Bökönyi 1974 Bökönyi, S., *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe (Budapest)*.
- Brück / Goodman 1999 Brück, J./Goodman, M., Introduction: themes for a critical archaeology of prehistoric settlement. In: Brück, J./Goodman, M. (eds.), *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology. (London)*, 1–19.
- Cârciumaru / Pleșa / Mărgărit 2005 Cărciumaru, M./Pleșa, M./Mărgărit, M., *Omul și plantele. Manual de analiză carpologică (Târgoviște)*.
- Ciută 2009 Ciută, B., Cultivarea Plantelor în Pre- și Protoistoria Bazinului Intracarpatic din România. Analize statistice și spațiale efectuate asupra macroresturilor vegetale (Alba Iulia).
- Ciută 2012 Ciută, B., Contributions to the reconstruction of vegetal diet of Cehăluț-Hajdúbagos communities, *Apulum 49*, 63–71
- Ciută / Bejinariu 2012 Ciută, B./Bejinariu, I., Date arheobotanice privind conținutul unei gropi rituale aparținând grupului cultural Cehăluț-Hajdúbagos, *Terra Sebus, Acta Musei Sabesiensis 4*, 155–167.
- Choyke 1998 Choyke, M. A., Bronze Age red deer: case studies from the Great Hungarian Plain. In: Anreiter, P./Bartosiewicz, L./Jerem, E./Meid, W. (eds.), *Man and the animal world. In memoriam Sándor Bökönyi (Budapest)* 157–179.
- Daróczi 2012 Daróczi, T. – T., Environmental changes during the Holocene in Transylvania, *Csiki Székely Múzeum Évkönyve VIII*, 27–58.
- Dóka 2006 Dóka, K., A Körös- és Berettyó-völgy gazdálkodása az érmentesítés előtt és után, *Közlemények Békés megye és környéke történetéből 10 (Gyula)*.
- Duffy 2014 Duffy, P. R., Complexity and Autonomy in Bronze Age Europe: Assessing Cultural Developments in Eastern Hungary, *Archaeolingua, 2014/3 (Budapest)*
- Dumitrașcu 1969 Dumitrașcu, S., Săpăturile arheologice de la Unimăt, *Studii și comunicări Satu Mare. Arheologie – Istorie–Etnografie–Artă 1*, 41–48.
- Dumitrașcu 1974 Dumitrașcu, S. (red.), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor (Oradea)*.
- El Susi 2002 El Susi, G., Cercetări arheozoologice în așezarea de epoca bronzului de la Carei-„Bobald” (județul Satu Mare), *Thraco Dacica XXIII/1–2*, 243–265.
- Fall 1987 Fall, L. P., Pollen taphonomy in a canyon stream, *Quaternary Research 28/ 3*, 393–406.
- Fazecaș 2000 Fazecaș, G., Considerații privind metoda de determinare a ariei de cuprindere a unei așezări, *Crisia 30*, 447–455.
- Fazecaș 2003 Fazecaș, G., Considerații privind vânătoarea la comunitățile culturii Otomani [Considerations Concerning Hunting of the Otomani Culture Populatsins from Romania]. In: Chiriac, A./Cornea, L./Ghemis, C./Moisa, G. (eds.), *In memoriam Nicolae Chidioșan (Oradea)*, 61–76.

- Fazecaș 2019 Fazecaș, G., Partium ≠ Crișana ≠ Nord-Vestul României ≠ Nord-Vestul Transilvaniei. O perspectivă geografică și arheologică asupra delimitării spațiului / Partium ≠ Crișana ≠ North-West Romania ≠ North-West Transylvania. A geographical and archaeological perspective on the space delineation. In: Chiriac, A./Goman, I. (ed.), In honorem: centenar Tereza Mózes. Destin uman și profesional (Oradea), 7–52.
- Fazecaș / Gogâltan 2019 Fazecaș, G./Gogâltan, F., Comunitățile Otomani din Bazinul Crișurilor. O nouă perspectivă de la frontiera estică a complexului cultural Füzesabony-Otomani (CCOF), *Acta Musei Porolissensis* XLI, 53–80.
- Fazecaș / Gogâltan 2020 Fazecaș, G./Gogâltan, F., Multilayered settlements of the Bronze Age in the Crișuri Rivers Basin. State of research (2016), *Crisia L*, 19–44.
- Fărcaș / Tanțău 2004 Fărcaș, S./Tanțău, I., The Human Presence in Pollen Diagrams from Romanian Carpathians, *Antaeus* 27, 227–234.
- Feurdean / Willis / Astaloș 2009 Feurdean, A. N./Willis, K. J./Astaloș, C., Legacy of the past land-use changes and management on the 'natural' upland forest composition in the Apuseni Natural Park, Romania, *The Holocene* 19/6, 967–981.
- Fischl et alii 2013 P. FISCHL, K./Kiss, V./Kulcsár, G./Szeverényi, V., Transformations in the Carpathian Basin around 1600 BC. In: Meller, H./Bertemes, F./Bork, H. – R./Risch, R. (eds.), 1600 – Kultureller Wandel im Schatten des Thera-Ausbruchs? Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale) 4th, 1600 – Cultural change in the shadow of the Thera-Eruption? Archaeological Conference of Central Germany, October 14–16, 2011 in Halle (Saale), Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, Band 9 (Halle), 355–372.
- Flórián 2008 Flórián, T., Az Érmellék természeti földrajzának néhány vonása. In: Ekéné Zamárdi, I. (szerk.), Érmelléki kalauz 2. Természeti környezet, a mezőgazdaság lehetőségei, DE Hatvani István Szakkollégium Kiadványai, 3, DE Hatvani István Szakkollégium (Debrecen), 53–68.
- Frisnyák 1990 Frisnyák, S., Magyarország történeti földrajza (Budapest).
- Fülöp 2017 Fülöp, K., The birth of Wells. A Late Bronze Age Well from Pusztataksony–Ledence. In: Kiss, V./ V. Szabó, G. (eds.), State of the Hungarian Bronze Age Research. Proceedings of the Conference Held Between 17th and 18th of December 2014, *Ősrégészeti tanulmányok II* (Budapest), 309–336.
- Gál 2005 Gál, E., Animal remains from archaeological excavations in north-eastern Hungary. In: Gál, E./Juhász, I./Sümegei, P. (eds.), Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary, *Varia Archaeologica Hungarica* XIX, 127–174.
- Găvan et alii 2020 Găvan, A./Lie, M. A./Kienlin, T. L., Preliminary report on the 2019 excavation undertaken on the outer settlement of the tell from Toboliu (Bihar County), *Crisia L*, 59–74.
- Găvan / Kienlin 2021 Găvan, A./Kienlin, T. L., Introduction: Bronze Age Settlements in North-Western Romania, In: Găvan, A./ Kienlin, T. L. (eds.), Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania: Current Approaches and Recent Investigations, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 364 (Bonn), 9–20.
- Ghemiș 2014 Ghemiș, C., O descoperire apartinând finalului epocii bronzului de la Valea lui Mihai (jud. Bihar). In: Fazecaș, G. (coord.), *Studii de Arheologie. In honorem Doina Ignat*, Supliment al revistei *Crisia* 2014 (Oradea), 155–160.
- Ghinea 2002 Ghinea, D., Enciclopedia geografică a României (București: Editura Enciclopedică).
- Gligor et alii 2010 Gligor, V./Bilașco, Ș./Filip, S./David, N., Potențialul morfologic al microregiunii Tășnad, *Geographia Napocensis* IV/ 2, 28–47.
- Gogâltan 2014 Gogâltan, F., Pir "Cetate=Vársziget", Satu Mare County. In: Gogâltan, F./Cordoș, C./Ignat, A. (eds.), Bronze Age Tell, Tell-like and Mound-like settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of research (Cluj-Napoca), 177–185.
- Gogâltan 2017 Gogâltan, F., The Bronze Age Multilayered Settlements in the Carpathian Basin (cca. 2500–1600/1500 BC). An Old Catalogue and Some Chronological Problems, *Journal of Ancient History and Archaeology* 4/3, 28–63.
- Gogâltan 2019 Gogâltan, F., Despre cronologia absolută a bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic, *Tyragetia*, XIII [XXVII]/ 1, 45–70.
- Gogâltan / Fazecaș 2014 Gogâltan, F./Fazecaș, G., Vășad "Cartierul Țiganilor = Cigány tanya = Cigánynegyed = La nord de sat. In: Gogâltan, F./Cordoș, C./Ignat, A. (eds.), Bronze Age Tell, Tell-like and Mound-like settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of research (Cluj-Napoca), 286–288.
- Gogâltan / Fazecaș 2018 Gogâltan, F./Fazecaș, G., At the South-Eastern Edge of the Otomani-Füzesabony Cultural Complex, *Gesta*, XVII/2, 47–62.
- Gogâltan / Găvan / Lie / Fazecaș / Cordoș / Kienlin 2020 Gogâltan, F./Găvan, A./Fazecaș, G./Cordoș, C./Kienlin, T. L., Exploring the Bronze Age Tells and Tell-like Settlements from the Eastern Carpathian Basin. Results of a Research Project. In: Blanco-González, B./ Kienlin, T. L. (eds.), Current Approaches to Tell in the Prehistoric Old World (Oxbow–Oxford–Philadelphia), 73–95.

- Grindean et alii 2015 Grindean, R./Lăzărescu, V. A./Diaconu, A.C./Opresan, C. H./Fărcaș, D./Tanțău, I., The usefulness of interdisciplinary studies: Palaeoecological and archaeological aspects from NW Romania, *Ephemeris Napocensis* XXV, 105–134.
- Gyurka 2016 Gyurka, O., Sistemul de așezări din epoca bronzului al grupului cultural Hajdúbajos/Cehăluț de pe teritoriul comunei Marghita (jud. Bihor), Universitatea "Babeș-Bolyai", Disertație (ms) (Cluj-Napoca).
- Gyurka 2020 Gyurka, O., Un vas de distilare din epoca bronzului târziu de la Tășnad-Sere, În: Studii și comunicări Satu Mare, Seria Arheologie XXXIII–XXXIV/I, 95–111.
- Gyurka et alii 2021 Gyurka, O./Hágó, A. N./Nagy, N./Romát, S./Molnár, Zs., Régészeti kutatások Nagykaroly-Bobáld 2B lelőhelyen. In: Katócz, Z./Emődi, A./Lakatos, A. (eds.), Kőbe zárt történelem. Tanulmányok Emődi János 80. születésnapjára/ Istoria închisă în piatră. Studii în onoarea lui János Emődi, la 80 de ani (Oradea), 138–185.
- Haimovici 1987 Haimovici, S., Studiul paleofaunei din așezarea eponimă a culturii Otomani – Epoca Bronzului, L'étude de la paléofaune de l'établissement éponime de la culture d'Otomani - l'époque du bronze, *Crisia* XVII, 37–54.
- Harding 2000 Harding, A., *European Societies in the Bronze Age* (Cambridge).
- Hágó / Romát / Szabó 2015–2016 Hágó, A. N./Romát, S./Szabó, E., Date privind topografia arheologică a zonei Marghita, jud. Bihor, În: Studii și comunicări Satu Mare, Seria Arheologie XXXI–XXXII/II, 133–169.
- Herzog / Posluschny 2011 Herzog, I./Posluschny, G. A., Tilt-slope-dependent least cost path calculations revisited. In: Jerem, E./Redő, F./Szeverényi, V. (eds.), *On the Road to reconstructing the Past. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA). Proceedings of the 36th International Conference Budapest, April 2–6, 2008 (Budapest)*, 236–242.
- Hodder / Orton 1976 Hodder, I./Orton, C., *Spatial analysis in archaeology* (Cambridge).
- Hoekman-Sites / Giblin 2012 Hoekman-Sites, H. A./Giblin, J. I., Prehistoric animal use on the Great Hungarian Plain: A synthesis of isotope and residue analyses from the Neolithic and Copper Age, *Journal of Anthropological Archaeology* 31, 515–527.
- Ianoș 2004 Ianoș, Gh., *Geografia solurilor, cu noțiuni speciale de pedologie* (Timișoara: Editura Mirton).
- Jacobson / Bradshaw 1981 Jacobson, G. L./Bradshaw, H. W. R., The selection of sites for paleovegetational studies, *Quaternary Research* 16, 80–96.
- Jakab 2007 Jakab, S., Chrono-toposequences of soils on the river terraces in Transylvania (Romania), *Catena* 71, 406–410.
- Járai-Komlódi 1987 Járai-Komlódi, M., *Postglacial climate and vegetation history in Hungary*. In: Pécsi, M./Kordos, L., *Holocene environment in Hungary* (Budapest), 37–47.
- Kacsó 1997 Kacsó, C., Faza finală a culturii Otomani și evoluția culturală ulterioară acesteia în nord-vestul României, În: Studii și comunicări Satu Mare XIV, 85–97.
- Kacsó 1999 Kacsó, C., Die Endphase der Otomani-kultur und die Darauffolgende Kulturelle Entwicklung im Nordwesten Rumäniens. In: Gancarski, J. (Red.), *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka. Materiały z konferencji archeologicznej Dukla, 27–28.11.1997. Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft. Materialien der archäologischen Konferenz Dukla, 27–28.11.1997 (Krosno)*, 85–113.
- Kacsó 2013 Kacsó, C., Pumnalul de bronz de la Pir, *Revista Bistriței* XXVII, 14–30.
- Karácsonyi 1986–1987 Karácsonyi, C., Flora Câmpiei Eriului (jud. Satu Mare și Bihor), Studii și Comunicări Satu Mare, VII–VIII, 379–426.
- Karácsonyi 1994–1995 Karácsonyi, C., Date istorice despre apele și lucrările de hidroameliorații efectuate în nord-vestul României (cu referiri la modificările microclimatice edatice și biocenotivă survenite în urma acestor lucrări), Studii și comunicări Satu Mare XI–XII, 195–233.
- Karácsonyi 1995 Karácsonyi, C., Flora și vegetația județului Satu Mare (Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean).
- Karácsonyi / Negrean 2012 Karácsonyi, C./Negrean, G., A pannon flóratartomány romániai részének növényföldrajzi jellege, *Kanitzia* 19, 179–194.
- Katócz 2020 Katócz, Z., Date arheologice despre cunoașterea siturilor culturii Baden în Valea Ierului, Studii și comunicări Satu Mare, Seria Arheologie XXXIII–XXXIV/I, 39–62.
- Kienlin 2020 Kienlin, T. L., *Bronze Age Tell Communities in Context. An Exploration into Culture, Society, and the Study of European Prehistory. Part 2: Practice, The Social, Space, and Materiality* (Oxford: Archaeopress).
- Kienlin / Fischl / Marta 2017 Kienlin, T. L./P. Fischl, K./Marta, L., Exploring Divergent Trajectories in Bronze Age Landscapes: Tell Settlements in the Hungarian Borsod Plain and the Romanian Ier Valley, *Ziridava, Studia Archaeologica* 31, 93–128.
- Kiss 2008 Kiss, I., A georendszerek területi mérlege az Érmellék középső részén. In: Ekéné Zamárdi, I. (szerk.), *Érmelléki kalauz 2. Természeti környezet, a mezőgazdaság lehetőségei*, DE Hatvani István Szakkollégium Kiadványai, 3, DE Hatvani István Szakkollégium (Debrecen), 25–52.

- Koós / Kalicz 1997 Koós, J./Kalicz, N., Oszlár-Nyárfaszög. Késő bronzkori telep a Kr.e. XIII. századból. Oszlár-Nyárfaszög. Late Bronze Age settlement from the 13th century BC. In: Kovács, T./Anders, A./Raczky, P. (eds.), *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway* (Budapest), 66–71.
- Kordos 1977 Kordos, L., Changes in the Holocene climate of Hungary reflected by the „vole-thermometer” method, *Földrajzi Közlemények* 25, 222–229.
- Magny 1982 Magny, M., Atlantic and Sub-boreal: dampness and dryness? In: Harding, A. (ed.), *Climatic Change in Later Prehistory* (Edinburgh), 33–43.
- Magyari *et alii* 2010 Magyari, E. K./Chapman, C. J./Passmore, D. G./Allen, J. R. M./Huntley, J. P./Huntley, B., Holocene persistence of wooded steppe in the northern Great Hungarian Plain, *Journal of Biogeography* 37, 915–935.
- Marta 2014a Marta, L., Andrid „Dealul Taurilor = Bikadomb”, Satu Mare County. In: Gogâltan, F./Cordoş, C./Ignat, A. (eds.), *Bronze Age Tell, Tell-like and Mound-like settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of research* (Cluj-Napoca), 27–30.
- Marta 2014b Marta, L., Berverni „Holmoş”, Satu Mare County. In: Gogâltan, F./Cordoş, C./Ignat, A. (eds.), *Bronze Age Tell, Tell-like and Mound-like settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of research* (Cluj-Napoca), 35–38.
- Marta 2014c Marta, L., Pişcolt „Ógát”, Satu Mare County. In: Gogâltan, F./Cordoş, C./Ignat, A. (eds.), *Bronze Age Tell, Tell-like and Mound-like settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of research* (Cluj-Napoca), 186–188.
- Marta 2017 Marta, L., Hajdúböszörmény típusú depók Szatmár megye (Románia) területéről. Hajdúböszörmény-type hoards from the area of Szatmár county (Romania). In: V. Szabó, G./Bálint, M./Vácz, G., *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszere. The second situla of Hajdúböszörmény and its relations*, *Studia Oppidorum Haidonica XIII* (Budapest–Hajdúböszörmény), 193–210.
- Marta 2021 Marta, L., Tell Sites in Satu Mare County: History of Research, Reconstruction of the Natural Environment and Archaeology. In: Gävan, A./Kienlin, L. T. (eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania: Current Approaches and Recent Investigations*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 364 (Bonn), 277–316.
- Marta *et alii* 2001 Marta, L./Németi, J./Pop, S./Virag, C., Vezendiu, Punct: Colţarăt, jud. Satu Mare, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001* [online] <<http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=1537&d=Vezendiu-Tiream-Satu-Mare-Coltarat-2001>> [10.09.2022]
- Marta *et alii* 2012 Marta, L./Sana, D. V., Bejinariu, I./L. Nagy, M./Berendi, E., The Late Bronze Age settlement of Nyíregyháza–Oros „Úr Csere” (Satu Mare).
- Marta *et alii* 2016 Marta, L./Virag, C./Molnár, Zs./Gindele, R./Kapsos, N., Tăşnad, jud. Satu Mare. Punct Tăşnad–La Sere, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2015*, (Bucureşti), 204.
- Marta *et alii* 2017 Marta, L./Gindele, R./Virag, C./Astaloş, C., Moftinu Mare, Punct: Moftinu Mare – Hamiliz, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2016*, 190–191.
- Meier 2006 Meier, T., On Landscape Ideologies: An Introduction. In: Meier, T. (ed.), *Landscape Ideologies*, *Archaeolingua Series Minor* 22 (Budapest), 11–52.
- Molnár 2005 Molnár, Zs., Habitatul culturii Otomani din Câmpia Careiului și valea Eriului, *Studii și comunicări Satu Mare XXII/1*, 33–60.
- Molnár 2014 Molnár, Zs., Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei. *Ceramică și metal* (Cluj-Napoca: Mega).
- Molnár / Ciută 2017 Molnár, Zs./Ciută, B., Aspects regarding the economy of the Otomani communities in North-Western Transylvania. Data concerning the Middle Bronze Age agriculture in light of the investigations carried out in the Carei–Bobald tell, *Analele Banatului, S. N. Arheologie – Istorie XXV*, 57–90.
- Molnár / Gyurka 2018 Molnár, Zs./Gyurka, O., Adatok az északnyugat-erdélyi középső bronzkori tell társadalmak mezőgazdaságához, *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve LX*, 8–53.
- Molnár / Imecs 2006 Molnár, Zs./Imecs, Z., Adatok a Nagykárolyi-síkság és az Ér-vidék településhálózatának kutatásához, *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiség-tárából*, 29–87.
- Molnár / Nagy 2013 Molnár, Zs./Nagy, J.-G., Habitat Models and Social Systems in Middle Bronze Age central north-western Transylvania. State of research, *Acta Archaeologica Carpathica XLVIII*, 5–87.
- Molnár / Németi 2014 Molnár, Zs./Németi, J., Carei ”Bobald=Bobáld”, Satu Mare County In: Gogâltan, F./Cordoş, C./Ignat, A. (eds.), *Bronze Age Tell, Tell-like and Mound-like settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of research* (Cluj-Napoca), 43–60.
- Molnár / Nagy / Imecs 2014 Molnár, Zs./Nagy, J.-G./Imecs, Z., Das Habitat der Spätbronzezeit und der Frühen Eisenzeit im Becken des Kleinen Somesch (Rum. Someșul Mic), *Acta Archaeologica Hungariae* 64, 209–292.

- Nicodemus 2011 Nicodemus, A., The Bronze Age and Dacian fauna from new excavations at Pecia “Șanțul Mare”. *Analele Banatului* XIX, 79–84.
- Németi 1969 Németi, I., Descoperiri funerare din epoca bronzului în jurul Careiului, *Studii și comunicări Satu Mare* 1, 57–72.
- Németi 1978 Németi, I., Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului în zona Careiului, *Studii și Cercetări de Istoria Veche și Arheologie* 29/1, 99–122.
- Németi 1999 Németi, J., Repertoriul arheologic al zonei Careiului, *Bibliotheca Thracologica XXVIII* (București).
- Németi 2008 Németi, J., Descoperiri arheologice din epoca bronzului târziu și epoca fierului mijlociului din hotarele localităților Foieni–Berea–Ciumești (jud. Satu Mare). Cercetări de eliberare de sarcini arheologice cu ocazia lucrărilor Romtelecom, *Studii și comunicări Satu Mare XXV/1*, 71–112.
- Németi 2009a Németi, J., The Hajdúbagos/Pișcolt-Cehăluț group. In: Bereczki, S./Németh, R. E./Rezi, B. (eds.), *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of International Colloquium from Târgu Mureș 24-26 October 2008* (Cluj-Napoca), 203–221.
- Németi 2009 Németi, J., A Hajdúbagos/Pișcolt-Cehăluț csoport, *A Jósa András Múzeum Évkönyve* LI, 31–53.
- Németi 2010 Németi, J., Acăș-Rătul lui Veres (Veres-rét). The Late Bronze Age settlement, *Studii și comunicări Satu Mare, seria Arheologie XXVI/1*, 365–318.
- Németi / Molnár 2007 Németi, J./Molnár, Zs., A tell telepek fejlődése és vége a Nagykárolyi síkságon és az Ér völgyében (Cluj-Napoca: Scientia Kiadó).
- Németi / Molnár 2012 Németi, J./Molnár, Zs., Bronzkori hatalmi központok Északnyugat-Erdélyben: A Nagykároly–Bobáld-tell. *Bronzezeitliche Machtzentren in Nordwest-Siebenbürgen: der Tell von Carei-Bobald*, *Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 1 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék).
- Németi / Molnár 2014 Németi, J./Molnár, Zs., Tíream „Holmul Cânepii=Kendereshalom”, Satu Mare County. In: Gogâltan, F./Cordoș, C./Ignat, A. (eds.), *Bronze Age Tell, Tell-like and Mound-like settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of research* (Cluj-Napoca), 268–271.
- Ordentlich 1973 Ordentlich, I., Cercetările arheologice de la Otomani și Sălacea și locul lor în contextul culturii Otomani, *Universitatea „Al. I. Cuza”, Teză de doctorat* (mss.) (Iași).
- Ordentlich / Lie / Ghemiș 2014a Ordentlich, I./Lie, M. A./Ghemiș, C., Otomani „Cetatea de pământ= Földvár”, Bihar county. In: Gogâltan, F./Cordoș, C./Ignat, A. (eds.), *Bronze Age Tell, Tell-like and Mound-like settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of research* (Cluj-Napoca), 129–138.
- Ordentlich / Lie / Ghemiș 2014b Ordentlich, I./Lie, M. A./Ghemiș, C., Otomani ”Cetățuie = Várhegy”, Bihar County. In: Gogâltan, F./Cordoș, C./Ignat, A. (eds.), *Bronze Age Tell, Tell-like and Mound-like settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of research* (Cluj-Napoca), 139–147.
- Pop 2005 Pop, P. G., România: Dealurile de Vest și Câmpia de Vest (Oradea: Editura Universității Oradea).
- Ráduly 1979 Ráduly, E., A szarvasmarhatartás szerepe Nyírlugos gazdasági életében. In: Németh, P. (ed.), *Gazdálkodás. Néprajzi Kutatások Nyírlugoson II* (Nyíregyháza), 91–115.
- Romhányi 2016 F. Romhányi, B., A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*, 2016, 265–302.
- Röpke 2021a Röpke, A., In the Swamp – First Palynological Results for the Bronze Age Tell Otomani – Cetatea de pământ. In: Gävan, A./Kienlin, L. T. (eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania: Current Approaches and Recent Investigations*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 364 (Bonn), 241–252.
- Röpke 2021b Röpke, A., Lowland Pollen Analyses of Căuș-Sighetiu (Ier Valley, NW-Romania) with a Special Focus on Near-Site Bronze Age Human Influence. In: Gävan, A./Kienlin, L. T. (eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania: Current Approaches and Recent Investigations*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 364 (Bonn), 381–394.
- Sanislai 2015 Sanislai, D. N., Riscuri induse de excedentul de apă în Câmpia Someșului, *Universitatea „Babeș-Bolyai”, Rezumatul tezei de doctorat* (ms) (Cluj-Napoca).
- Somogyi 1987 Somogyi, S., Relationship between environmental changes and human impact until the 9th Century. In: Pécsi, M./Kordos, L., *Holocene environment in Hungary* (Ottava/Canada/Budapest), 25–36.
- Stănilă / Parichi 2003 Stănilă, A.-L./Parichi, M., *Solurile României*, (București: Editura Fundației România de Măine).
- Sümegei 2003 Sümegei, P., A régészeti geológia és a történeti ökológia alapjai (Szeged: JatePress).
- Sümegei 2004 Sümegei, P., The results of paleoenvironmental reconstruction and comparative geoarchaeological analysis for the examined area. In: Sümegei, P./Gulyás, S. (eds.), *The Geohistory of Bátorliget Marshland. An example for the Reconstruction of the Late Quaternary Environmental Changes and Past Human Impact from the Northeastern Part of the Carpathian Basin*, *Archaeolingua Series Maior* 16 (Budapest), 301–348.

- Sümegei / Bodor 2000 Sümegei, P./Bodor, E., Sedimentological, pollen and geoarcheological analysis of core sequence at Tököl. In: Poroszlai, I./Vicze, M. (eds.), Szászhalmobatta Archaeological Expedition, SAX, Annual Report 1 (Budapest/Matrica Museum), 83–96.
- Sümegei / Juhász / Bodor / Gulyás 2004 Sümegei, P./Juhász, I./Bodor, E./Gulyás, S., Bronze Age agricultural impacts in the central part of the Carpathian Basin. In: Haesaerts, P./Damblon, F. (eds.), Acts of the XIVth UISPP Congress. University of Liège. Belgium, 2–8 September 2001, BAR 1271, 107–111.
- Szabó 2004 Szabó, V., Ház, település és településszerkezet a késő bronzkori (BD, HA, HB periódus) Tisza-vidéken, In: MOMOS II. Őskoros kutatók II.összejövetelének konferenciakötete, Debrecen 2000. Nov. 6–8, (Debrecen), 137–170.
- Szabó 2012 Szabó, J., Contribuții privind istoria regularizării apelor pe valea Ierului în secolul XIX, Crisia XLII, 61–80.
- Szabó 2018 Szabó, J., Ismeretlen Érmellék - írásban és képen – (Oradea: Varadinum Script Kiadó).
- Szentesi 2001–2002 Szentesi, A., Resursele edafice și ecologice ale județului Satu Mare, Studii și Comunicări Satu Mare, Științele naturii II–III, 18–36.
- Szilágyi 2008 Szilágyi, F., Érmellék. In: Ekéné Zamárdi, I. (szerk.), Érmelléki kalauz 2. Természeti környezet, a mezőgazdaság lehetőségei, DE Hatvani István Szakkollégium Kiadványai, 3, DE Hatvani István Szakkollégium (Debrecen), 9–24.
- Verhagen / Mcglade / Gili / Risch 1995 Verhagen, P./McGlade, J./Gili, S./Risch, R., Some criteria for modelling socio-economic activities in the Bronze Age of south-east Spain. In: Lock, G./Stančić, Z. (eds.) Archeology and Geographical Information Systems (London), 187–210.
- Verhagen *et alii* 2013a Verhagen, Ph./Nuninger, L./Tourneux, F. P./Bertoncello, F., The Long and Winding Road: Combining Least Cost Paths and Network Analysis Techniques for Settlement Location Analysis and Predictive Modelling. In: Graeme, E./Sly, T./Chrysanthi, A./Murrieta-Flores, P./Papadopoulos, C./Romanowska, I./Wheatley, D. (eds.), Archaeology in digital era. Proceedings of the 40th Conference in Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Southampton, United Kingdom, 26–30 March 2012 (Amsterdam), 357–366.
- Verhagen *et alii* 2013b Verhagen, Ph./Nuninger, L./Tourneux, F. P./Bertoncello, F./Jenson, K., Introducing the human factor in predictive modelling: a work in progress. In: Graeme, E./Sly, T./Chrysanthi, A./Murrieta-Flores, P./Papadopoulos, C./Romanowska, I./Wheatley, D. (eds.), Archaeology in digital era. Proceedings of the 40th Conference in Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Southampton, United Kingdom, 26–30 March 2012 (Amsterdam), 379–388.
- Vita-Finzi / Higgs 1970 Vita-Finzi, C./Higgs, E., Prehistoric economy in the Mt. Carmel area of Palestine: Site Catchment Analysis, Proceedings of Prehistoric Society 36, 1–37.
- Virag *et alii* 2007 Virag, C./Marta, L./Gindele, R./Kádas, Z., Tășnad, jud. Satu Mare. Punct: Sere, Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2006, 366–369.
- Vörös 2008 Vörös, I., Archeozoológia – környezetrekonstrukció. In: Jerem E./Mester, Zs./Cseh F. (eds.), Oktatónapok Szászhalmobattán. Előadások a környezetrégészet, az örökségvédelem és az információs technológia régészeti alkalmazása köréből (Budapest), 29–40.
- Willis 2007 Willis, J. K., The impact of Early Agriculture upon the Hungarian Landscape. In: Chapman, J./Dolukhanov, P., Landscapes in Flux: Central and Eastern Europe in Antiquity, Colloquia Pontica 3, (Oxford), 193–207.
- Whitlow *et alii* 2014 Whitlow, R./Kavruk, V./Buzea, D. L./Briewig, B., Geographic Information System (GIS) methods for landscape research at Păuleni-Ciuc „Dâmbul cetății” (Harghita county), Acta Terrae Septemcastrensis XIII, 149–168.
- Zatykó 2011 Zatykó, Cs., Integrált kutatások: a tájrégészet. In: Müller, R. (ed.), Régészeti kézikönyv (Budapest), 388–402.
- Zatykó 2015 Zatykó, Cs., People beyond landscapes: past, present and future of Hungarian landscape archaeology, Anteus 33, 369–388.

Așezări Otomani III

Nr.	Nume sit	Orientare versanți	Înclinare versanți (°)	Înălțime	Distanța minimă de la sursa de apă permanentă (m)	Soluri	Relief	Tipul așezării	Tipul de cercetare	Bibliografie
1	Acăș-La moară/Zona morii	N	1	136	53	LVab	câmpie joasă	mound-like	săpătură	Németi, Molnár, 2002, p. 108.
2	Adoni-Szigetvár/Cetatea de pe insulă/Insula cetății	S	1,1	106,2	179	CZcb	câmpie joasă	deschisă	perieghetză	Fazecaș, Gogăltan, 2019, p. 57; Németi, Molnár, 2002, p. 109.
3	Andrid-Curtea Grajdurilor/ fosta fermă C.A.P.	N	1	117	152	Gsce	terasă	tip tell	săpătură	Németi, Molnár, 2002, p. 106.
4	Andrid-Sub holmul mare	SE	1,1	106	5	Gsce	zonă riverană	deschisă	perieghetză	Németi, Molnár, 2002, p. 107.
5	Berea-Togul lui Sf. Gheorghe	S	0,3	127,5	164	CZcb	câmpie înaltă	deschisă	săpătură, perieghetză	Németi, Molnár, 2002, p. 114.
6	Berveni-Holmoș/Halmos/Cătunul Halmos	NE	1,2	111	27	GS	câmpie joasă	tip tell	perieghetză	Marta, 2021, p. 281; Kienlin, P. Fischl, Marta, 2017, p. 111-113; Marta 2014b; Németi, Molnár, 2002, p. 116.
7	Carei-Bobald I	E	0,6	125	156	Gsce	terasă	tell	săpătură	Marta, 2021, p. 282-283; Molnár, Németi 2014; Németi, Molnár, 2012.
8	Carei-Bobald I 2a	E	1,5	126,7	404	Gsce	terasă	deschisă	perieghetză	Németi, Molnár, 2002, p. 120.
9	Carei-Bobald VI	NE	0,6	121,3	653	Gsce	terasă	deschisă	sondaj	Németi, Molnár, 2002, p. 122.
10	Carei-Ferma Spitz	SV	0,4	113,7	898	CZcb	câmpie înaltă	mound-like	sondaj	Németi, Molnár, 2002, p. 123.
11	Ciumești-Via veche/Öregszőlők	NE	1,5	133,4	142	Elti	grind/câmpie înaltă	mound-like	săpătură	Németi, Molnár, 2002, p. 129.
12	Dindești-Cetate	SV	3,3	113,4	76	Gsce	terasă	tell	săpătură, magnetometrie, fotografii aeriene, topografie, sondaj	Marta, 2021, p. 283; Fazecaș, Gogăltan, 2020, p. 22; Fazecaș, Gogăltan, 2019, p. 58; Németi, Molnár, 2002, p. 134.
13	Moftinu Mic-Hanul Messzelátó	NE	0,7	122,2	634	Elsr	terasă	mound-like	sondaj	Németi, Molnár, 2002, p. 147.
14	Otomani-Cetatea de pământ	N	1,6	106,7	102	Elti	câmpie joasă	tell	săpătură	Fazecaș, Gogăltan, 2020, p. 22-23; Ordentlich, Lie,

15	Otmani–Cetățuie	NV	3	149	479	Elti	terasă	terasă	tell	săpătură	Ghemiș 2014b; Németi, Molnár, 2002, p. 150. Fazecaș, Gogăltan, 2020, p. 23; Ordentlich, Lie, Ghemiș 2014b; Németi, Molnár, 2002, p. 149.
16	Pir–Cetate/Várdomb/Vársziget și Curtea cetății	NV	0,7	108,6	204	Elti	zonă riverană	zonă riverană	tip tell	săpătură, magnetometrie, fotografie aeriană	Marta, 2021, p. 283–285; Fazecaș, Gogăltan, 2020, p. 23; Fazecaș, Gogăltan, 2019, p. 61; Németi, Molnár, 2002, p. 152–153.
17	Pir–Várgánc	NV	1,9	134	656	Elti	terasă	terasă	mound-like	periegheză	Németi, Molnár, 2002, p. 154.
18	Pișcolt–Lângă biserică reformată/Curtea școlii	NV	1	128,8	200	Czeb	terasă	terasă	mound-like	periegheză	Németi, Molnár, 2002, p. 156.
19	Pișcolt–Ógát/Zónat/Rát	V	3,2	121,2	101	Czeb	câmpie înaltă	câmpie înaltă	mound-like	periegheză, magnetometrie, fotografie aeriană	Marta, 2021, p. 285–286; Fazecaș, Gogăltan, 2020, p. 23; Fazecaș, Gogăltan, 2019, p. 61; Marta, 2014c.
20	Roșiori–Cetatea de pământ/Lasere/Földvár	N	2,3	107,46	588	Czeb	terasă	terasă	tell	săpătură, fotografii aeriene	Fazecaș, Gogăltan, 2020, p. 23; Fazecaș, Gogăltan, 2019, p. 62; Németi, Molnár, 2002, p. 159.
21	Săcueni–Cetatea Bouului/Ökörvár	SE	0,5	102,1	98	Gsce	insulă, zonă riverană	insulă, zonă riverană	tell	săpătură	Fazecaș, Gogăltan, 2020, p. 17; Fazecaș, Gogăltan, 2019, p. 62; Németi, Molnár, 2002, p. 162.
22	Tiream–Holimul/Movila cănepii/Cănepiște/Kenderes halom	E	0,1	113	103	Gsce	grind, câmpie joasă	grind, câmpie joasă	mound-like	săpătură	Marta, 2021, p. 286; Fazecaș, Gogăltan, 2019, p. 65; Németi, Molnár, 2014; Németi, Molnár, 2002, p. 171.
23	Urziceni–Drumul Careiului	NV	0,1	121	247	Fzar	câmpie înaltă	câmpie înaltă	deschisă	sondaj	Németi, Molnár, 2002, p. 174.
24	Urziceni–Vatra Satului	V	2,7	121,3	103	Czeb	câmpie înaltă	câmpie înaltă	deschisă	sondaj	Németi, Molnár, 2002, p. 173.
25	Valea lui Mihai–Groapa cu lut și Noua groapă cu lut/ Sárgaföldes gödör și Uj sárgaföldes gödör	V	0,6	125	289	Fzar	terasă	terasă	deschisă	săpătură	Fazecaș, Gogăltan, 2019, p. 66; Németi, Molnár, 2002, p. 176.

Așezări Hajdúbagos–Cehăluț

Nr.	Nume sit	Orientare versanți	Înclinare versanți (°)	Înălțime (m)	Distanța de sursa de la apă (m)	Soluri	Relief	Tipul de cercetare	Bibliografie
1	Acăș-Rățul lui Veres	SE	0,1	136	40	Lvab	zonă riverană	săpătură	Némethi, 2010; Némethi, 2009, p. 206, I. 1.
2	Ady Endre–Izvoarele termice	V	1	119	189	Gscc	câmpie joasă inundabilă	perieghetză	Némethi, 1999, p. 17.
3	Andrid–Curtea Grajdurilor/CAP	N	1	117	201	Gscc	terasă	sondaj	Némethi, 1978, p. 99.
4	Andrid–Dealul Taurilor/Bikadomb	N	0,3	107	206	Gscc	zona riverană	perieghetză	Marta, 2021, p. 280s–281; Marta 2014a, p. 28.
6	Andrid–dreapta drumului Andrid - Chereușa	SE	0,4	109	76	Gscc	câmpie joasă	perieghetză	Némethi, 2009, p. 206, I. 2.
7	Berea–Dolláros	S	0,4	126	274	Czcb	terasă	perieghetză	Némethi, 1999, p. 105.
5	Berea–Togul lui Sf. Gheorghe	S	0,3	127,5	184	Czcb	terasă	perieghetză	Némethi, 1999, p. 59, B.XIX.d.
8	Berea–Viile Berei	V	1,7	127	115	Czcb	terasă/dună de nisip	perieghetză	Némethi, 2009, p. 206, I. 4.
9	Berveni–Korán-tag	NE	0,7	109,8	45	GS	zonă riverană	perieghetză	Némethi, 2009, p. 206, I. 6.
10	Berveni–Vársziget	E	0,2	114	441	Fzar	câmpie joasă	perieghetză	Némethi, 2009, p. 206, I. 5.
11	Buduslău–Valea Pășunii	E	3,4	151,6	270	LVab	terasă	perieghetză	Hágó, Romát, Szabó 2015–2016, p. 136.
12	Carei–Bobald 2B	N	1,4	122	481	Gscc	terasă înaltă	săpătură, magnetometrie, fotografii aeriene	Gyurka et alii, 2021; Némethi, 2009, p. 206, I. 7.
13	Carei–Bobald IX	NE	1	120	593	Gscc	terasă	perieghetză	Némethi, 1999, p. 105.
15	Carei–Bobald VII	E	0,8	128	809	Gscc	terasă	perieghetză	Némethi, 1999, p. 105.
19	Căpleni–Lăncsziget	NV	0,5	113	248	Czcb	zonă riverană	perieghetză	Némethi, 2009, p. 206, I. 9.
20	Căpleni/Cămin–Malul Crasnei	NV	0	113	130	Gscc	zonă riverană	perieghetză	Némethi, 1990, p. 39; Némethi, 2009, p. 206, I. 10.
21	Cehăluț–Tatar kút	NV	2,7	194	407	LVab	terasă	perieghetză, fotografii aeriene	Némethi, 2009, p. 206, I. 12.
22	Cehăluț–Telek	N	0	160	230	Elti	câmpie înaltă	săpătură, magnetometrie, fotografii aeriene	Némethi, 2009, p. 206, I. 11; Bader, 1978, pl. 31/12–18, 56.
23	Cheț–Pământul lui Hópittye	SE	2,8	184	585	LVab	terasă	perieghetză	Hágó, Romát, Szabó 2015–2016, p. 136–137.
24	Cheț–Tabla Diófia/Diófás tábla	S	2,3	164	122	LVab	terasă	perieghetză	Hágó, Romát, Szabó 2015–2016, p. 136; Némethi, 2009, p. 210, III. 62.
26	Ciumești–Cimitirul catolic	NV	1,7	135	664	CZcb	terasă	perieghetză	Némethi, 2009, p. 207, I. 15.
27	Ciumești–Nagylapos	NE	1,1	148	219	CZcb	câmpie înaltă	perieghetză	Némethi, 2009, p. 207, I. 14.
28	Curtuișeni–Dâmbul ars	V	1,3	129,2	217	FZar	câmpie înaltă	perieghetză	Némethi, 2009, p. 207, I. 16; Némethi, 1999, p. 41, 30.al.
29	Domănești–Lângă digul Crasnei	NV	0,6	113	128	Czcb	zonă riverană	perieghetză	Némethi, 1999, p. 106, 53.cl.
31	Foieni–Lutârie	NE	1,6	123	215	Czcb	câmpie înaltă	perieghetză	Némethi, 2009, p. 207, I. 19.
30	Foieni–Fekete-patak	NE	1,6	124,4	97	Czcb	câmpie joasă	perieghetză	Némethi, 2009, p. 207, I. 19.

32	Ghenci-Ierul Körte/Körteér	V	0,6	114,3	90	Czeb	câmpie joasă	periegheză	Németi, 2009, p. 207, I. 21.
33	Ghilyaci-Generalul Gh. Averagescu, Gară	V	0,8	118,6	1465	EIrs	câmpie înaltă	periegheză	Németi, 2009, p. 207, I. 23.
34	Hotoan-Grăjduri CAP	SE	0,8	111	117	SO	câmpie înaltă	periegheză	Németi, 2009, p. 207, I. 25.
35	Irina-Drumul principal	SV	0,9	116	705	Gscc	terasă	săpătură	Németi, 2009, p. 207, I. 26.
36	Lucăceni-La cruce	NV	1,2	114,3	80	Gscc	câmpie înaltă	periegheză	Németi, 2009, p. 207, I. 27.
37	Marghita-Bărănykai oldal	E	3,4	156,5	372	EIrs	terasă	periegheză	Hágó, Romát, Szabó 2015–2016, p. 139; Németi, 2009, p. 210, III. 65.
38	Marghita-Ferma Sándor/ Sándor major	NV	2,6	185,8	421	EIrs	terasă	periegheză	Hágó, Romát, Szabó 2015–2016, p. 140; Németi, 2009, p. 210, III. 66.
39	Marghita-Fazekasok utcája/ Strada Olarilor	SE	0,9	139,7	2100	AS	terasă	periegheză	Németi, 2009, p. 210, III. 67.
40	Moftinu Mare-Hamiliz	S	0,8	123,7	455	EIrs	câmpie înaltă	săpătură	Marta et alii, 2017.
41	Moftinu Mic-ograda "Asociației Agricole"	SE	0,9	116,2	163	EIrs	terasă	periegheză	Németi, 2009, p. 207, I. 28.
14	Otomani-Cetatea de pământ/Földvár	N	1,6	106,7	102	Elti	câmpie înaltă	săpătură	Fazecas, Gogáltan, 2020, p. 22–23; Ordentlich, Lie, Ghemiș, 2014a, p. 129–138; Németi, 2009, p. 207, I. 29; Ordentlich, 1970.
42	Petreu-Szemettelep	NE	1,1	155,7	708	AS	terasă	periegheză	Hágó, Romát, Szabó 2015–2016, p. 143.
43	Petreu-Ferma Petreu/Petri tanya/Zongora	S	1,4	153,9	180	EIrs	câmpie înaltă	periegheză	Hágó, Romát, Szabó 2015–2016, p. 142–143; Németi, 2009, p. 210, III. 70.
44	Pir-Bagyos	N	1,8	174,8	445	LVab	terasă	periegheză	Gyurka, 2016.
16	Pir-Cetate/Vársziget	NV	0,7	108,6	130	Elti	zonă riverană	săpătură	Székely, 2022; Marta, 2021, p. 283–285; Gogáltan, 2014; Kacsó, 2013.
17	Pir-Várganc	NV	1,9	134	656	Elti	terasă	periegheză	Németi, 2009, p. 208, I. 30; Németi, 1999, p. 31, fl.
45	Pirul Nou-Lângă canal	N	0,8	110,5	170	Fzar	câmpie înaltă	periegheză	Németi, 1999, p. 31, a2.
18	Pișcolt-Curtea școlii	NV	1	128,8	200	Czeb	terasă	periegheză	Németi, 2009, p. 208, I. 32.
46	Pișcolt-Nisipărie/Homokosdomb	SE	1	128,4	139	Czeb	terasă	săpătură	Németi, 2009, p. 208, I. 31.
47	Portița-Lângă cimitir/Peste drum de cimitir/Cruce	NV	0,1	116,3	180	Gscc	terasă înaltă	periegheză	Németi, 2009, p. 208, I. 33; Németi, 1999, p. 24, e1.
48	Sanislău-Cserapes/La hârburi	E	1,8	132,7	151	Czeb	câmpie joasă	periegheză	Németi, 2009, p. 208, I. 34.
49	Sărăuad-Pusztá Szentmiklós	NV	2,9	196,8	275	Elti	terasă	periegheză	Németi, 2009, p. 208, I. 36.
50	Sărăuad-Vatra satului, lângă biserică/Faluhely	NV	1,9	172,3	553	Elti	terasă	periegheză	Németi, 2009, p. 208, I. 37.
51	Supuru de Jos-Dealul Sentiului	E	1,3	156	322	Lvti	terasă	săpătură	Németi, 2009, p. 208, I. 38.
52	Supuru de Jos-Terasa Crasnei	S	0,4	157,5	608	Lvti	terasă	periegheză	Németi, 2009, p. 208, I. 39.
53	Tarcea/Galospetreu-Dealul Legii	E	0,8	113,8	600	Gscc	terasă	periegheză	Németi, 1999, p. 36, d.
54	Tășnad-Sere/Strand/Terasă	SE	1,2	139,3	384	Elti	câmpie joasă	săpătură	Gyurka, 2020; Marta et alii, 2016; Németi 2010; Vitrág 2007.
55	Tiream-Malul Barnotului	E	0,6	118,9	247	Gscc	câmpie înaltă	periegheză	Németi, 2009, p. 208, I. 40; Németi, 1999, p. 22, l3.

56	Tiream-La solarii/Foste sere/Melegház	0	0	113	888/0	Gscc	câmpie înaltă	perieghetză	Németi, 2009, p. 208, I. 41.
57	Tiream-Posán tag/ Posán-ág	N	0,8	114,4	450/0	Gscc	zonă riverană	perieghetză	Németi, 2009, p. 208, I. 43.
58	Tiream-Viile Tireamului / Teremi szőlők	E	2,2	132,3	96	Fzar	câmpie înaltă	perieghetză	Németi, 2009, p. 208, I. 42.
59	Unimăt-Dălboci	NE	1	138,5	59	Lvti	câmpie înaltă	săpătură	Németi, 2009, p. 208, I. 44; Dumitrașcu, 1969.
60	Urziceni-Canalul Papirgyár	N	0,4	118,2	100	Fzar	câmpie înaltă	perieghetză	Németi, 2009, p. 209, I. 45.
61	Urziceni-Drumul Căminului	S	0,3	117,8	539	Fzar	câmpie înaltă	perieghetză	Németi, 2009, p. 209, I. 46.
25	Valea lui Mihai-Groapa cu lut și Noua groapă cu lut/ Sărgaföldes gödör și Új sárgaföldes gödör	V	0,6	125	370	Fzar	terasă	săpătură	Németi, 2009, p. 209, I. 49.
62	Valea lui Mihai-Rátonyi- kert/ Strada Izvorului	V	0,3	131	500	Elti	terasă	săpătură	Ghemiș 2014; Németi, 2009, p. 209, I. 48.
63	Vășad-Cartierul țiganilor	S	1	115,6	69	Fzar	câmpie înaltă	perieghetză	Fazecas, Gogăltan, 2020, p. 27; Katócz, 2020, p. 47; Gogăltan, Fazecas, 2014; Németi, Molnár, 2002, p. 183.
64	Vezendiu-Colțarăt	NE	1	116	401	Gscc	terasă	săpătură	Marta et alii, 2001.

MATERIAL EVIDENCE OF VIOLENT ARMED CONFLICTS IN THE BRONZE AGE OF THE LOWER MUREȘ

Victor SAVA*
Florin GOGÂLTAN**

ABSTRACT

To understand the context in which it was possible for such an important event as the siege of the Late Bronze Age Sântana-Cetatea Veche mega-fort/site to take place, we have enlarged our area of research on violent conflicts, both geographically and chronologically. Our area of study, the Lower Mureș Valley, is situated at the boundary connecting the Western Carpathians and the Pannonian Plain, nowadays between the borders of Romania, Serbia and Hungary. The time frame of the study is the Bronze Age as a whole, conventionally dated from 2700/2600 to 900/800 BC.

To attain a diachronic perspective on violent conflicts, we cataloged, ranked and contextualized a series of discoveries, such as weapons, fortifications, or traces of physical trauma on human remains from the period under study. Through the analysis of such evidence, we argue that during the Bronze Age, our region of interest went through a series of significant changes regarding the social perspective on warfare. These can be correlated with the deep social and economic changes of the European Bronze Age. Furthermore, we took notice that such an intense, devastating violent conflict, like the siege of Sântana, could only have taken place in the context of the Late Bronze Age.

Keywords: Bronze Age; Lower Mureș Valley; Sântana-Cetatea Veche; mega-forts/sites; violent conflicts.

During the last years, the archaeological investigations conducted in the mega-fort of Sântana-Cetatea Veche greatly increased the body of evidence regarding large-scale violent conflicts. To better understand how such an amazing 130 ha fortification was built, and how it came to be destroyed during a devastating siege, we will present a diachronic approach to the evidence of violent conflicts in the Lower Mureș Valley.

Warfare is one of the favorite topics of the recent European archaeological research¹ and it became an integrating part in our recent view on the history of conflicts². Regarding our region of interest, the Lower Mureș Valley, we published during the last decade a series of articles on Bronze Age warfare³. Beside those mentioned, we can find studies concerning specific aspects of conflicts in the Carpathian Bronze Age⁴.

To investigate the context in which it was possible for such a considerable event as the siege of the Late Bronze Age mega-fort from Sântana-Cetatea Veche to take place, we have enlarged our area of research on violent conflicts both geographically and chronologically. Our area of study, the Lower Mureș Valley, is situated at the boundary connecting the Western Carpathians and the Pannonian Plain, nowadays between the borders of Romania, Serbia and Hungary (Fig. 1). The time frame is the Bronze Age as a whole, conventionally dated between 2700/2600 and 900/800 BC⁵. To attain a diachronic perspective on violent armed conflicts, we cataloged, ranked and contextualized a series of discoveries, such as weapons, fortifications, or traces of physical trauma on human remains. Through analysis of the material evidence, we argue that during the Bronze Age, our region of interest went through a series of significant changes in regard to the social perspective on warfare. These can be correlated with the deep social and economic changes of the European Bronze Age. Furthermore, we took notice that such an intense, devastating violent conflict like the siege of Sântana, could only have taken place in the new realities of the Late Bronze Age.

* Arad Museum Complex; e-mail: sava_vic@yahoo.com.

** Institute of Archaeology and Art History, Cluj-Napoca; e-mail: floringogaltan@gmail.com.

¹ See the volumes of the LOEWE project (Hansen, Krause 2018; Hansen, Krause 2019a; Hansen, Krause 2019b) and Heeb et al. 2017a; Horn, Kristiansen 2018; etc.

² Fernández-Götz, Roymans 2018; Fagan *et al.* 2020; Bardelli, Graells i Fabregat 2021.

³ Gogâltan, Sava 2012; Sava, Ignat 2014; Gogâltan, Sava 2018.

⁴ Szeverényi, Kiss 2018; Molloy, Horn 2020; Tarbay 2021; etc.

⁵ Regarding Bronze Age chronology in the Lower Mureș area see: Gogâltan 2015; Sava, Gogâltan 2019; Gogâltan 2019; Gogâltan, Sava 2019; Sava 2020; Gogâltan 2021; Sava, Ursuțiu 2021.

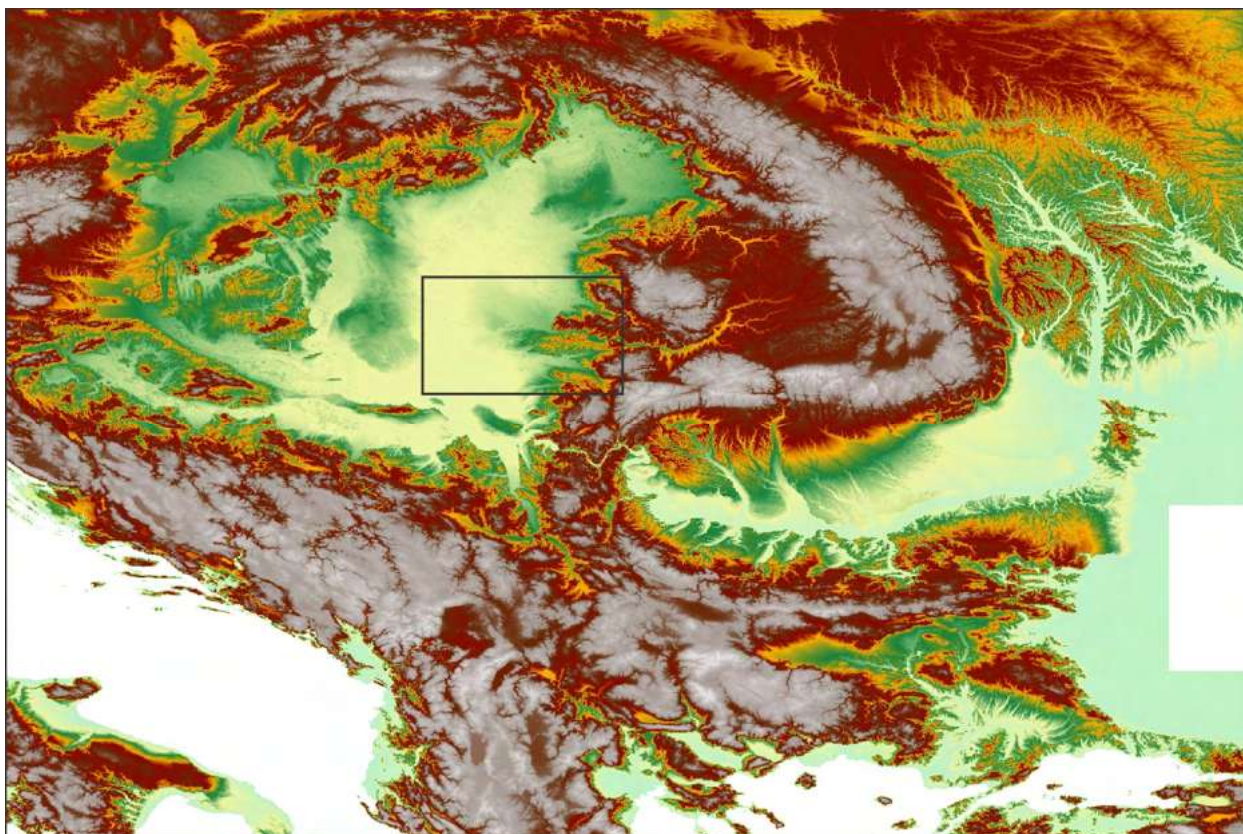

Fig.1. Map of the South-Eastern Europe with the location of the Lower Mureș Basin (map by the authors).

At the outset of our analysis, we would like to point out that although the subject proposed here is intensely debated in the literature, we do not consider that this period can be characterized exclusively by reference to a single type of activity. It must be understood that the social energies of the Bronze Age are divided into a multitude of manifestations. We point out that the activities related to the preparation of violent conflicts and their actual conduct acquire a special significance during the period under study. However, we are aware that these types of activities represent only part of the Bronze Age society.

Methods

To evaluate material evidence proving that violent armed conflicts and related activities took place in the designated area, we have updated our 2014 database⁶. At first, we structured the data chronologically and focused on the types of evidence for each stage of the Bronze Age (Tab. 1)⁷. This time around, we propose a new methodological approach. The material evidence was organized and interpreted according to different stages of the conflict. First, we analyzed war-preparations, including weapon crafting and the building of fortifications, and then the development of the actual violent armed conflicts which includes physical traumas on the human skeletons of the period, and, possibly, battlefields.

In order to obtain a comprehensive view of the material evidence of violent armed conflicts, all data were integrated into a analysis that took into account the quantity, distribution and intensity of the various categories of evidence. Assessment of the quantity and dispersal of weapons, graves furnished with weapons, fortified sites and direct evidence of violent conflict (physical trauma, battlefields), was displayed by graphs and maps. Heat maps have been used for displaying the intensity of each of the categories of finds already mentioned. Weapons and weapon-bearing graves were each given the value of one unit and then plotted out (see Fig. 18-19).

⁶ Sava, Ignat 2014.

⁷ Although each Bronze Age phase (EBA, MBA and LBA) is divided into three narrower chronological phases, only for the LBA have we been able to assign the archaeological evidence with greater accuracy. Thus for EBA and MBA the analysis was conducted according to broader chronological phases. Due to a consistent number of ¹⁴C data obtained from LBA contexts from the Lower Mureș Valley, the archaeological evidence for warlike activities was divided according to narrow chronological stages (LBA I, LBA II and LBA III).

In order to calculate the magnitude of the preparations for violent armed conflicts in relation to the fortified sites, the following criteria were considered: the presence or absence of ramparts, palisades, ditches, their size and complexity; each of these characteristics were given a score (Tab. 2). To encompass in our model, we calculated the fortified space from biggest to smallest, with the biggest being the one at Cornești-Iarcuri, amounting to 1765 ha, which got 100 points. We assigned a score to the other fortifications by the simple rule of three. The complexity of each fortification system was established as follows: the most complex is provided with a rampart, a palisade and ditch/ditches, each of these elements getting 33.33 points. The combined score of each site was then plotted out on the heat map (see Fig. 20).

Furthermore, we also assessed the actual material evidence of violent events. These include direct proofs of a siege, such as destruction layers, weapons, human skeletons, physical traumas, etc. (all, or most of the mentioned data found in the same contexts), amounting to 100 points, or indirect ones such as when the fortifications were set ablaze – 50 points. The same principle was used for evaluating human skeletal traumas (see Fig. 21; Tab. 3).

Material evidence of warfare

Early Bronze Age - EBA (ca. 2700/2600 - 2000/1900 BC)

During this period, material evidence for violent conflict is scarce. They amount to a few copper or bronze axes, all of whom were stray finds (Fig. 2/1; 18/1). Most of the axes are concentrated at the foothills of the Apuseni Mountains, close to the Mureș River. During this time, the ax is the weapon of choice, a feature of the Early Bronze Age identified also at the macro-regional level⁸. The available data suggests a stage of low-intensity/small scale violent armed conflicts.

Middle Bronze Age - MBA (ca. 2000/1900 - 1600/1500 BC)

Unlike the previous period (EBA), now there is a consistent body of data that allows us to determine the scale and intensity of war and war-related activities. There is more evidence reflecting both aspects of preparations for future conflicts and the materialization of violence in armed conflicts.

Preparations for violent armed conflicts

The first component of this preliminary stage of a violent conflict is illustrated by the identification of weapons in archaeological contexts. Here we can see a considerable increase of weapons, and also a greater diversity of the types of weapons in use. The most numerous by far are the daggers (52%), followed by axes (28%), spearheads (18%), and arrowheads (2%) (Fig. 2/1; 18/3). Although towards the end of the MBA, the new Apa-Hajdúsámson swords occur in some parts of the Carpathian Basin⁹, we did not find them in the Lower Mureș Valley. Based on available evidence, swords started to be used here during the subsequent LBA I stage. Almost all MBA weapons were made of bronze, except the bone arrowhead from the Battonya cemetery¹⁰. The prevailing contexts in which various types of weapons have been identified are funerary. Such finds are rare within settlements (Fig. 3/1). Furthermore, we can point out that all the weapons found so far in these domestic contexts were discovered within tell settlements, but this may be due to an extensive concentration of the excavations on tells and less on flat settlements. Towards the end of MBA, various weapons were placed in mixed hoards, along ornaments, such as those from Păuliș¹¹ (Fig. 4) and Satu Mare¹².

⁸ Hansen 2009; Dani 2013; Szeverényi 2013.

⁹ Bader 1991, 37-51; Kemenczei 1991, 8-10; David 2002, 369-383, 388-390, 408-409; Pernicka *et al.* 2016; Путица 2022.

¹⁰ Szabó 1999, Abb. 14/2. It's worth mentioning that beside metal axes there are a large number of stone axes. In our area of research, such artifacts were found in multi-layered (tells) settlements (ex. Pecica-Șanțul Mare), or deposited in some of the graves from Mokrin (Girić 1971, Pl. XIX/gr. 57.1; XLVII/gr. 163.1) and from Szöreg (Bóna 1975, Taf. 121/1-2). These stone axes are found both in male and female graves, some of which were placed next to the deceased in a fragmentary state. These conditions make it difficult to distinguish between stone axes used in combat and those used for other activities. As a result, this kind of artifacts was not included in our analysis. However, there are some axes made of stone, such as the Poiana type, which are regarded in the literature as being suitable for use in violent conflicts (see Lie 2019 with literature). Two such axes were also found at Pecica-Șanțul Mare (Lie 2019, 96-97, item 23, Pl. IV/3, V/1).

¹¹ Popescu, Rusu 1966, R5/1-5.

¹² Kacsó 1998.

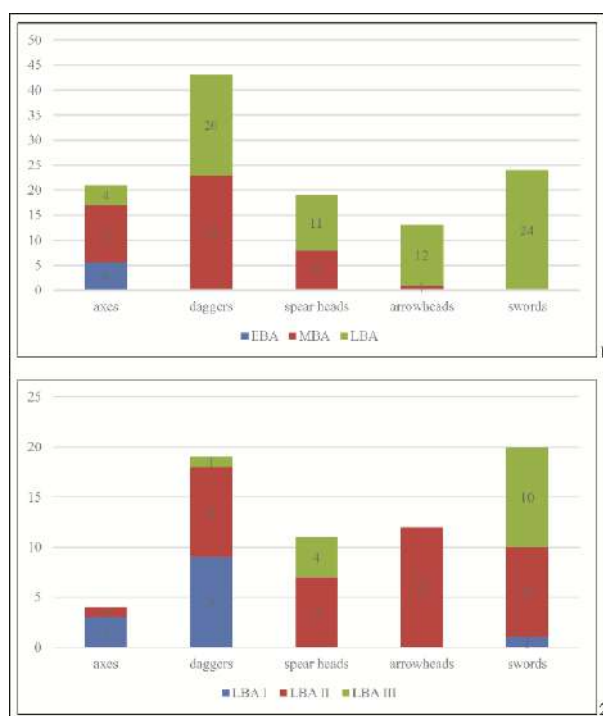

Fig. 2.1. Distribution of weapons according to the main chronological stages of the Bronze Age and according to types; 2. Distribution of weapons according to the main chronological stages of the Late Bronze Age and according to the type of find (graphics by the authors).

The significant number of excavated graves from this region makes it easy to obtain another set of answers regarding the identity of the individuals which had access to weaponry. Among over 1000 MBA known graves, only 2-3% of the individuals were buried with weapons, percentages encountered in most of the cemeteries (Fig. 19/1). Where there is enough information about age and sex, we can detect a correlation between weapons and adult men; within this category, only 5 to 12% were buried with weapons. Regarding the combinations of weapons found, we can determine that most often they were buried with only one weapon, usually a dagger. Only in a few instances can a combination of axe and dagger, or dagger, spearhead and arrowhead be found¹³.

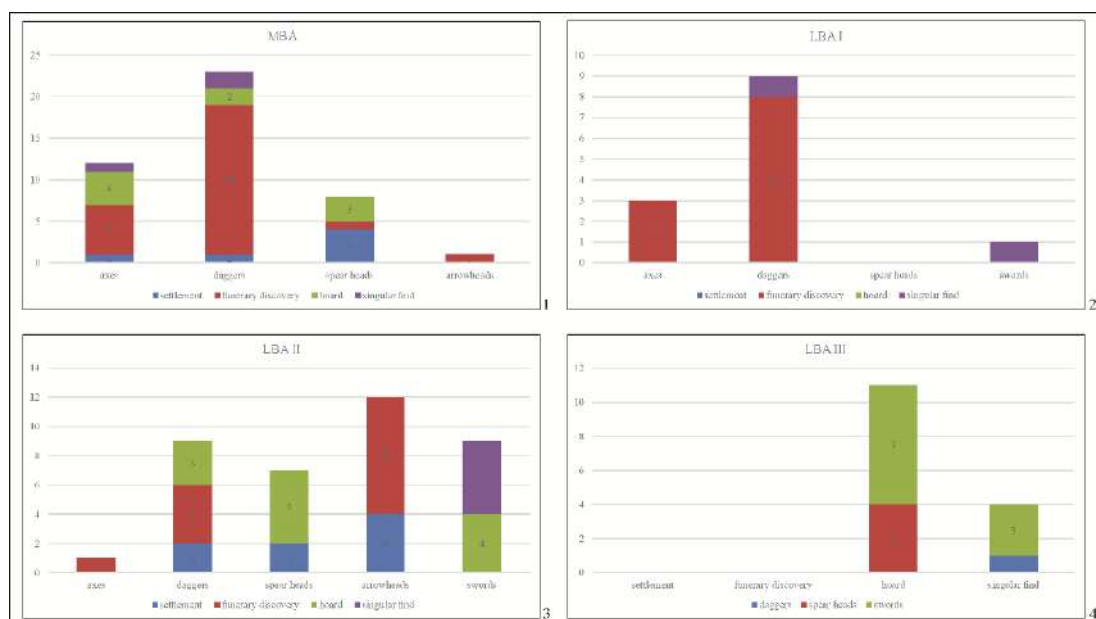

Fig. 3. Distribution of weapons by type and context of discovery: 1. MBA; 2; LBA I; 3. LBA II; 4. LBA III (graphics by the authors).

¹³O'Shea 1996, 222-224.

Fig. 4. MBA spearheads from Păuliș (photo by Ioan Scripciuc).

During the MBA, weapon production is concentrated inside tells, although sometimes this activity took place also in flat settlements¹⁴. The most representative center for casting metal weapons in the region was Pecica-Șanțul Mare. Here have been found various clay and sandstone axe moulds, but also several used for casting daggers and spearheads (Fig. 5). The large numbers of Hajdúsámson axe moulds may emphasize an important role of this tell in the distribution of weaponry in a broader region. However, it is still hard to trace and evaluate the distribution process of metal artifacts, including weapons, from production centers to the users¹⁵. Current data, acquired from the study of clay and stone molds, indicate the prevalence of the manufacture of everyday objects, such as tools and ornaments, without neglecting the production of weapons¹⁶. It's worth noting that the majority of the moulds were used for casting axes¹⁷, in contradiction to the number of actual axes that were found (Fig. 2/1).

Fig. 5. Sandstone weapon moulds discovered in Pecica-Șanțul Mare tell (photo by the authors).

¹⁴ Găvan 2015, 168-173.

¹⁵ Găvan, Gogâltan 2014.

¹⁶ Moreover, by studying the metal objects found in MBA and LBA contexts in the Lower Mureș Valley we find that only about 4% of the total artifacts represent weapons. However, we consider that counting metal objects without a multi-scalar evaluation including the quantity of metal, the innovative technology used and the time invested in the production of each artifact is not that relevant.

¹⁷ Găvan 2015, 180, Fig. 66.

Next to weapon manufacture, building and maintaining fortifications suggest another important aspect in the preparation for future violent conflicts. Fortification-building increases during MBA, especially around tells and tell-like settlements (Fig. 6). The most wide-spread manner to fortify was digging a ditch, seldom doubled by a wooden palisade or an earthen rampart. Considering how long-lasting living in tells was, their fortifications have often undergone a dynamic evolution¹⁸. Much of the data available on MBA defense systems do not occur from excavations, but from geophysical and aerial surveys¹⁹.

Fig. 6. Aerial photo of the MBA Pílu-PIL001ASZ fortified settlement, November 2022 (photo by the authors).

Tells from the Lower Mureş Valley are surrounded by one or more ditches, which in some cases were filled up because the living area surpassed them. The ditches enclose an area of between 0.7 ha and 8 ha, and together with the surrounding settlement or settlements usually occupy an area of between 4 ha and 8 ha²⁰. Due to the lack of excavations, there is not enough data on the dimensions of these ditches. At Pecica-Şanţul Mare, the profile of the ditch was obtained through coring, and indicates an impressive depth of up to 8 m, consisting of multiple reworking²¹. Another example is that of the Munar-Wolfsberg tell. Here, geophysical measurements have shown that there are four concentric ditches, the outer one enclosing an area of about 8 ha²². Since there are neither palisades nor earthen ramparts to double the ditches, their strictly defensive function is up for debate²³. It is likely that ditches which mark parts of a settlement, had multiple functions, not just for defense.

The aftermath of violent armed conflicts

During MBA, limited evidence of actual violent armed conflict has been identified²⁴. Among these are skeletal evidence for trauma and use-wear analysis made on weapons. Unfortunately, in the study area no use-wear analyses were made on weapons. However, the funerary contexts offer some indication to the existence of violent conflicts. An example is to be found in Battonya-Vörös Október MTSZ, where a cemetery functioned between ca. 2050-1700 BC²⁵. A healed trauma was identified on the forehead of a

¹⁸ Gogáltan 2008.

¹⁹ Jaeger *et al.* 2018; Fischl, Kienlin 2019; Kienlin 2020; Kienlin, Gävan 2021.

²⁰ Gogáltan, Sava 2019, 78.

²¹ O'Shea *et al.* 2005, 84-85.

²² Sava, Gogáltan 2017, 89-91.

²³ Kienlin 2020, 105-132.

²⁴ Szeverényi, Kiss 2018, 44-45.

²⁵ O'Shea *et al.* 2019, Tab. 2, Fig. 4.

male (grave 92), which lied in a crouched position with an ax in his right hand and a dagger in his left²⁶. A physical trauma was visible on a skeleton in another graveyard, which followed a similar chronological evolution, namely Kiskundorozsma²⁷. On the back side of a male skull there was a noticeably strong trauma along the *sutura sagittalis*. To treat this trauma, the individual was subjected to a trepanation, which he lived through²⁸. Here in Kiskundorozsma, next to the skeleton (grave 66), a bronze dagger had been placed.

*Late Bronze Age I – LBA I (ca. 1550-1450 BC)*²⁹

For this short time period, between the abandonment of the Pecica-*Șanțul Mare* tell (ca. 1550 BC)³⁰, and the building of the IIIrd fortification from Sântana-*Cetatea Veche* (ca. 1450 BC)³¹, there is limited data on the discussed subject. Just like MBA, during LBA I daggers are the most common weapon, followed by axes, all of which are made of bronze. Besides these, a rapier was found by chance near Szeged, in the bank of the Tisza River³², being the earliest sword discovered in this region. Weapons are clearly distributed more in the lowland (Fig. 18/5), in accordance with how settlements and burial grounds from this time-span are situated³³. With very few exceptions, all the weapons were deposited in graves. Unfortunately, several of these graves were found by chance and could not be documented according to archaeological standards³⁴. Anthropological analyses were made only in the cemeteries at Pecica-*Site 14*³⁵ (Fig. 7) and Tápé³⁶. Where such data is available, adult and mature males are associated with daggers and axes. Consequently, for this period, we note the existence of only one type of data that encompasses the pre-conflict stage.

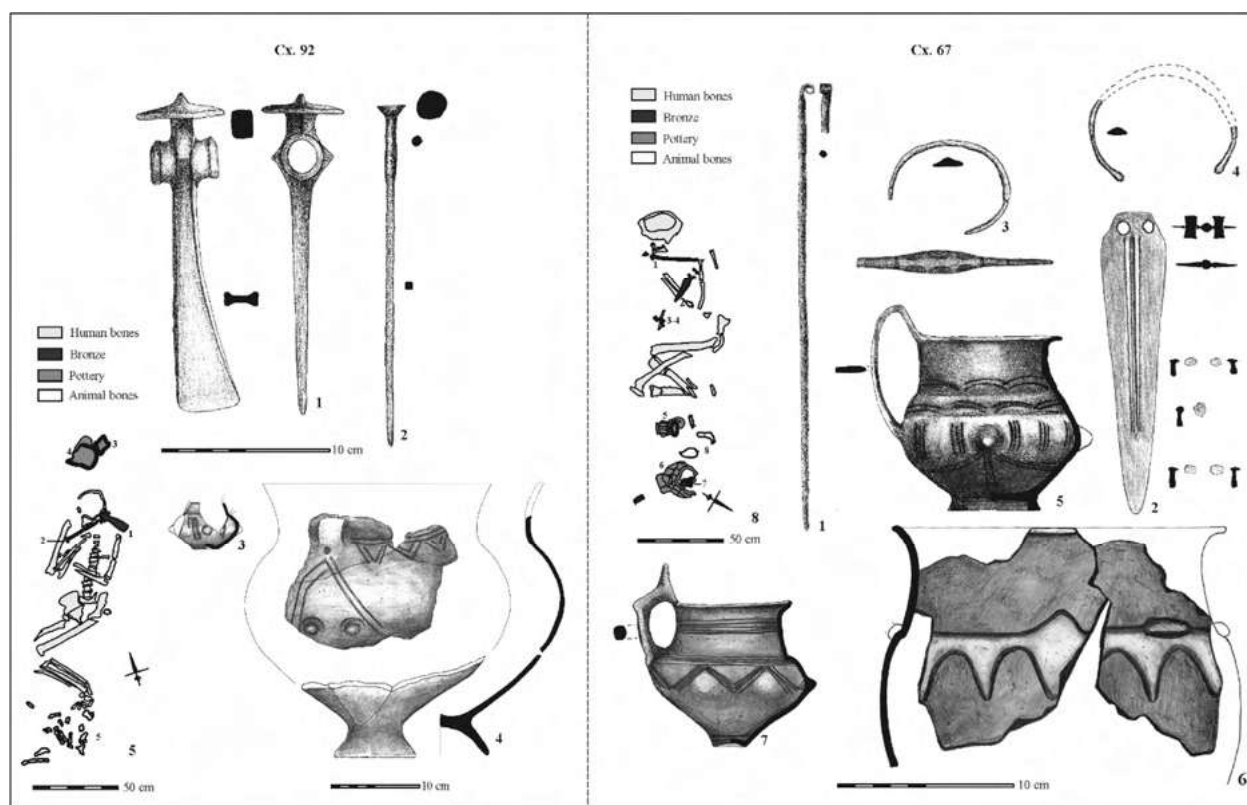

Fig. 7. Graves with weapons discovered in Pecica cemetery-Site 14 (drawings by the authors).

²⁶ Szalai 1999, Abb. 5/2.

²⁷ Bende, Lőrinczy 2002.

²⁸ Kocsis, Marcsik, Tajti 2002.

²⁹ For the Lower Mureș Valley, due to the relatively large number of ¹⁴C dates, unlike the rest of the Carpathian Basin, a more precise absolute chronology was recently proposed (ex. Sava 2020).

³⁰ O'Shea *et al.* 2011, 69, Tab. 1; Nicodemus *et al.* 2015, Tab. 1; Nicodemus, O'Shea 2015, Tab. 1, Fig. 2.

³¹ Gogăltan, Sava, Krause 2019, 209, Tab. 1, Fig. 22-24; Sava, Gogăltan, Krause 2019.

³² Kemenczei 1988, 38, no. 159, Taf. 14/159.

³³ Sánta 2004, Fig. 1/1; Sava, Ignat 2016, Fig. 1.

³⁴ Sava, Ignat 2016, 184-185.

³⁵ Sava, Andreica 2013; Andreica 2014.

³⁶ Farkas, Lipták 1975.

However, new ¹⁴C dates obtained from various contexts associated with Koszider-type pottery and bronze artifacts indicate that this period can be placed during ca. 1600-1500 BC³⁷. As can be seen, this data corresponds broadly, both chronologically and phenomenologically, to what we have defined for the Lower Mureş Basin as LBA I³⁸. The hoards discovered in Satu Mare and Păuliş are traditionally associated with the final MBA stage (MBA III)³⁹. However, there is a consistent overlay of the Koszider period with the Lower Mureş LBA I, as showed by the existing data. This fact suggests the possibility that these hoards may actually belong to the LBA I and change our perspective on this topic.

Late Bronze Age II – LBA II (ca. 1450-1250 BC)

In the time-span when the largest fortifications of Bronze Age Europe were built, there is also the most complete set of material evidence regarding violent armed conflicts. At the same time, one can see that during this period war-preparations take on never-before-seen proportions in erecting fortifications and weapon crafting, as well as clear indications of actual violent events. Besides the large number of newly crafted weapons, and the huge fortified spaces, perhaps the most important aspect in our analysis are the material evidences of a siege which led to the destruction of the Sântana-Cetatea Veche mega-fort⁴⁰.

Preparations for violent armed conflicts

In the nearly 200 years during which the Lower Mureş Valley mega-forts were at their peak, one can notice that there are almost as many weapons found as in the ca. 500 years of the MBA. During LBA II, we estimate that 3 times as many weapons were made. If LBA I could be seen as a continuation of several MBA traditions, many changes take place during LBA II, both in terms of the ratio of some types of weapons and the spread of new weapons such as swords (Fig. 8). The percentage of daggers is still significant (24%), but now on par with swords; both of these were surpassed by arrowheads (31%). Regarding spearheads, these keep the same ratio (18%), while only one ax was found (Fig. 2/2) (Fig. 9). All weapons belonging to the LBA II were made of bronze, except the numerous clay sling projectiles found at Sântana⁴¹. Just as in MBA, in LBA I and LBA II weapons are concentrated exclusively in the plains area, being organized in two main clusters, namely in the high plain at an altitude of 100-220 m and the other in the low plain (75-100 m altitude) (Fig. 18/7).

Although most weapons are still deposited in funerary contexts, the situation compared to earlier chronological stages is slightly different (Fig. 3/3). During LBA II, the number of weapons found in hoards and settlements greatly increases.

The high number of such artifacts found in graves (Fig. 19/5) is due to the seven arrowheads found at Tápé. Arrowheads, spearheads and daggers were found in fortified settlements, while daggers, spearheads and swords were found in hoards. It's worth noticing that swords were found only in hoards or as single finds, outside the fortified settlements.

Unlike MBA, when most metalworking took place on the tells, in LBA II these activities are to be found in unfortified settlements. Almost all molds, crucibles and ore smelting installations and so on, are concentrated in Şagu-Site A1_1 and Szőreg C settlements⁴². We noticed that there are few cases where molds were used to craft weapons, most of them being used for casting tools and jewelry.

³⁷ Jaeger, Kulcsár 2013, Tab. 1; Kiss *et al.* 2019, 187-190, 191.

³⁸ Sava, Ignat 2016; Sava 2019; Sava 2020.

³⁹ Gogâltan 1999, 98-99, 103-104

⁴⁰ Gogâltan, Sava 2012, 68-69.

⁴¹ Due to the substantial number of burned clay sling projectiles, these were not integrated to our analysis; otherwise we would have obtained unclear results in Figs. 2-3.

⁴² Mozsolics 1985, 196-197, Taf. 273-274; Fischl 2000, Abb. 20-21; Sava, Hurezan, Mărginean 2011, 50-55, Figs. 92-97; Sava, Hurezan, Mărginean 2012.

Fig. 8. LBA II swords from Pecica and Arad area (photo by Ioan Scripciuc).

Fig. 9. LBA II weapons from Pecica and Felnac (photo by Ioan Scripciuc).

Mega-forts, as they were called by A. Harding⁴³, remain the most impressive monuments in the Lower Mureș Valley (Tab. 2). It seems that mega-forts are an exclusive feature to this area. The ¹⁴C dates have placed this phenomenon between the 15th and the 13th centuries BC⁴⁴. All mega-forts were erected in the plains, quite far from nearby mountains (Fig. 20/3). Their main characteristic, besides their huge surfaces enclosing tens, hundreds and thousands of ha, is that several fortifications were built concentrically. They are made up of earthen and wooden ramparts (up to 26 m wide and 2.5 m tall), with palisades, or even clay and wooden walls on the top; in front of them, one or two defense ditches were dug, which were up to 10 m wide and 3 m deep. The most impressive ones are at *Cornești-Iarcuri* and *Sântana-Cetatea Veche*. In addition to these, there were other ways of building fortifications such as those at *Iđoš-Gradište* and *Csánadpalota-Földvár*. These have a small, but heavily fortified core (up to 7 ha), surrounded by a network of ditches enclosing about 400 ha.

Besides the building itself, there are documented cases of repair, maintenance, or complete rebuilding of whole fortification sections. These are proofs that during the ca. 200 years of usage, the community/communities was/were all the time at work to keep them functioning. The standing remains of a wattle-and-daub wall were found on the top of the rampart, on the northern part of the IIIrd fortification at *Sântana*. Its front part had been beautifully furnished with a clay plaster. In some parts, it had been

⁴³ Harding 2017.

⁴⁴ Szeverényi *et al.* 2017; Gogâltan, Sava, Krause 2019; Krause *et al.* 2019; Sava, Gogâltan, Krause 2019; Molloy *et al.* 2020; Agapiou *et al.* 2023.

replastered up to 5 times (Fig. 10)⁴⁵. Also, at Sântana, the entire fortification system on the eastern side of the IIIrd enclosure had been remade after the first palisade had been destroyed by fire. The rampart and the burnt palisade were covered in a yellow layer of clay, over which another palisade/wall was erected. At the same time, the defensive ditch 1 was dug deeper⁴⁶. The destroyed rings I and II at Cornești-*Jarcuri* also bore signs of reparations⁴⁷.

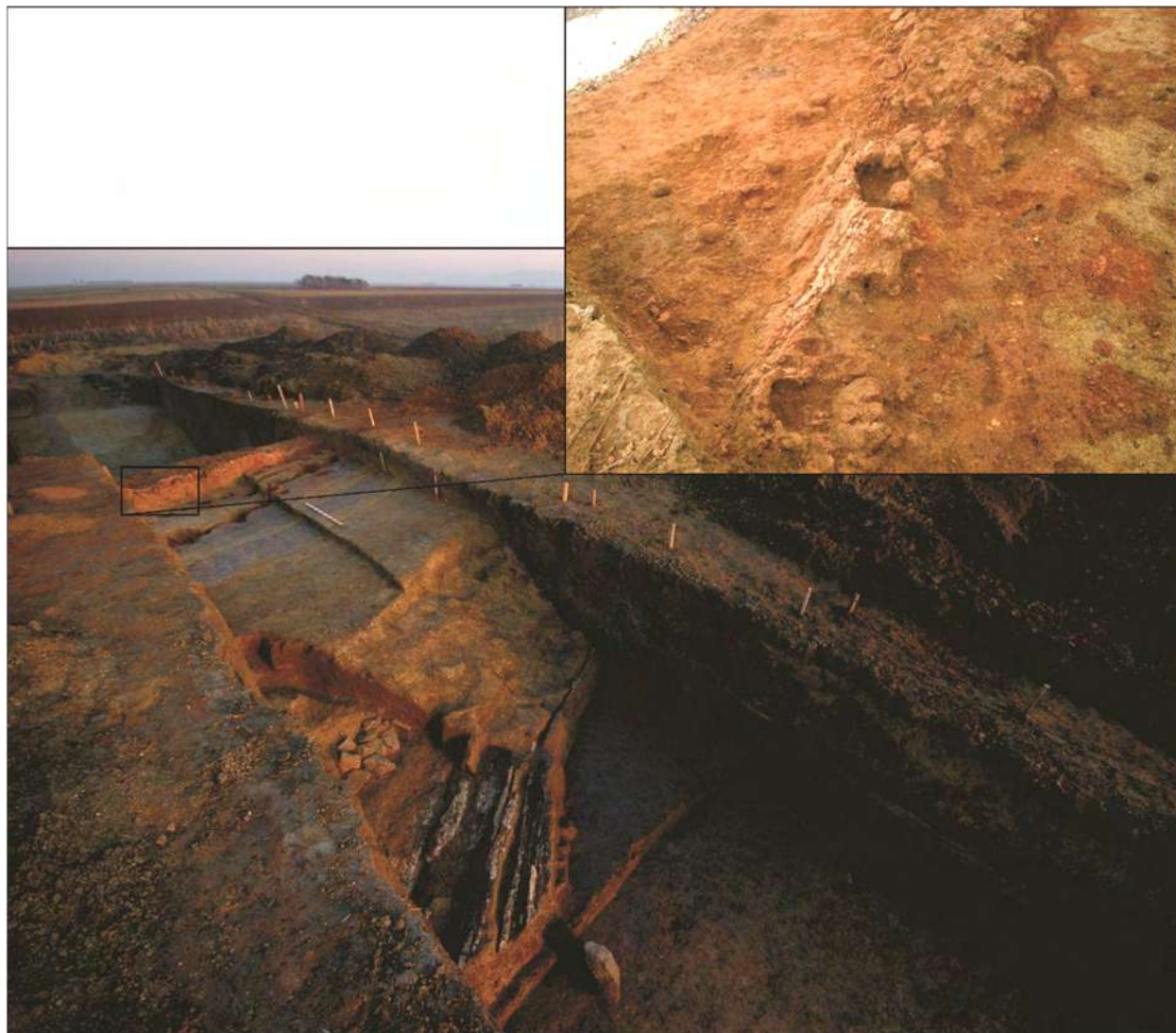

Fig. 10. Northern part of the IIIrd fortification at Sântana-*Cetatea Veche* with a detail of the replastered sector of the clay and wooden wall (photos by the authors).

Materialization of the violence in armed conflicts. The siege of Sântana

Military conflicts have always been a fascinating topic. Since the time of Homer, the bards glorified the war deeds of heroes in front of awe-filled audiences⁴⁸. However, archaeological excavations seldom uncover battlefields or sieges. One of the most famous Bronze Age battlefields was recently excavated on the bank of the Tollense River in the north of Germany⁴⁹.

Much alike, at Sântana-*Cetatea Veche* excavations show that the fortifications enclosed about 130 ha, and had been laid siege to and then destroyed during the 13th century BC (Fig. 11). Signs of a large violent conflict came up even during the 1963 excavations. Both the IIIrd fortification, which encloses about 90 ha and the first one of about 20 ha bore marks of a devastating fire⁵⁰. A spearhead was found at the

⁴⁵ Gogâltan, Sava 2010, Figs. 28, 30.

⁴⁶ Gogâltan, Sava, Krause 2019, 209, Figs. 15-20.

⁴⁷ Szentmiklosi *et al.* 2011, 823-827, Fig. 4; Heeb *et al.* 2017b, 220-221.

⁴⁸ Sherratt 2017.

⁴⁹ Terberger *et al.* 2018, with the older references.

⁵⁰ Rusu, Dörner, Ordentlich 1999, 143-144.

surface, and, among the crumbled remains of a building which had also burned down another such weapon was found⁵¹.

Fig. 11. Aerial photography of the LBA Sântana-Cetatea Veche mega-fort, October 2021 (photo by the authors).

The new excavations uncovered parts of the northern and eastern sides of the IIIrd fortification. These proved the presence of a massive defense system made up of a rampart built of clay, wood and stone, with a width of up to 27 m and a height of 2.5 m. A complex structure made of wood and daub was built on top of it; it was made much like the walls of a house: wooden posts were tied up with wattle and stakes and the structure was plastered with clay. Furthermore, two defense ditches between 6.5 and 10 m wide and up to 3 m deep encircled it. After a strong fire, the wall on the rampart burnt and collapsed outwardly, in the defensive ditch⁵². On both the northern and the eastern sides, among the remnants of this wall, tens of clay slings projectiles were found (Fig. 12-13)⁵³. A couple of them had rolled down into the defense ditch. Systematic field survey of all sections of the fortifications led to the identification of other such projectiles, which were grouped only on the northern side and less frequently on the north-eastern side of fortification III (Fig. 12). Excavation on the eastern side of the same fortification has uncovered that the remains of the palisade / wall had slid into the defense ditch located at the base of the rampart, which is why the clay projectiles were not found on the surface here. As a result, it's very likely that clay projectiles could be found also on the other sides of the fortification, demonstrating just how massive this siege was.

⁵¹ Rusu, Dörner, Ordentlich 1999, Abb. 15/11, 13.

⁵² Gogăltan, Sava 2010, 29-36; Gogăltan, Sava, Krause 2019, 203-209.

⁵³ Gogăltan, Sava 2018.

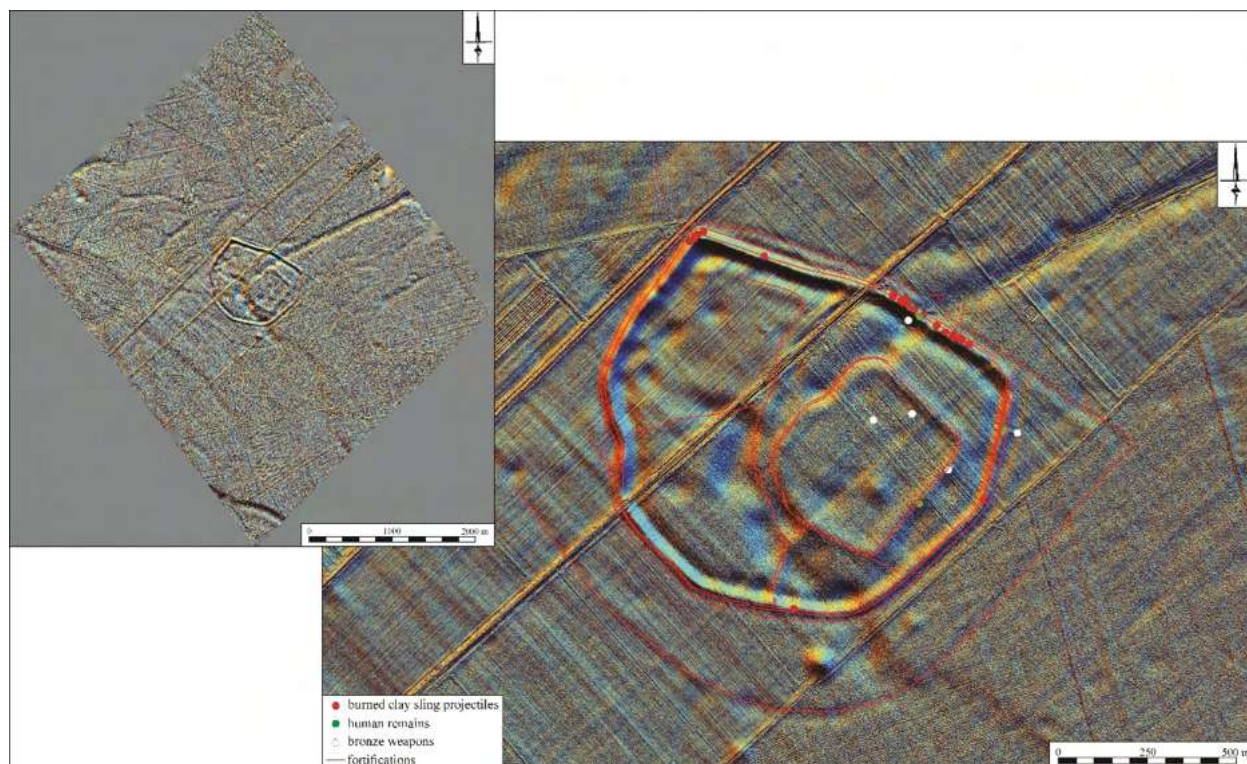

Fig. 12. Plan of the fortification at Sântana-Cetatea Veche with the spatial distribution of the material evidences of the siege (plans by the authors).

Fig. 13. Burned clay sling projectiles from Sântana-Cetatea Veche (photo by Ioan Scripciuc).

As we could see, clay sling projectiles are strongly related to the last moments of the IIIrd fortification. All these weapons were found among the burnt remains of the palisade / wall, or in the defense ditch. That is how the hypothesis came about that the fortification was besieged and then destroyed, and clay sling

projectiles were used during the siege. Initially, we thought that the main attack on the Sântana mega-fort started on the northern side⁵⁴, but due to the 2018 excavation, we can say that a violent attack also took place on the north-eastern side of the fortification.

Two finds of bronze arrowheads constitute another proof of this siege. Next to the aforementioned evidence, human remains in the northern part of the defensive ditch of same fortification are also worth mentioning. The bones belonged to two mature individuals, males, aged between 20 and 30 years old. One skull fragment displays traces of trauma, reflected by two blows that probably caused the individual's death. The two blows were likely made with a blunt, unevenly shaped weapon⁵⁵. More human remains were found in the 1st enclosure ditch and under the debris of the palisade. These belong to 13 individuals, children, females and males, but most of them adult males.

To summarize the evidence found at Sântana regarding one or more violent armed conflicts, this includes the two burnt palisades, numerous humans remain found in the defense ditches, about 100 burned clay sling projectiles, two spearheads and two arrowheads made of bronze (Fig. 12). We think that the material evidence reviewed above is a clear indicator of two important moments in the life of the fortification, namely two sieges. If after the first siege – corresponding to the destruction of the first palisade – the fortification was rebuilt, the second palisade, built on the same section bears the marks of siege and ultimate destruction of fortification system III.

Reaching this point in our discourse, we must answer the following question: who were those who besieged and destroyed Cetatea Veche in Sântana during the 13th century? Their main siege weapons could have been the burnt clay sling projectiles. The inhabitants of the contemporary mega-forts are among the most likely candidates for destroying Sântana. However, a rather similar situation is encountered at Cornești, where a succession of violent events was documented beginning with the 15th century BC that continue throughout the 14th century BC and ultimately lead to the abandonment of the first two rings in the first half of the 13th century BC. In the light of the new ¹⁴C dates, it seems that Idoș is following the same trajectory.

The presence of these clay projectiles in an area without a tradition of using them is thus hard to explain. This type of weapon is not characteristic to the Carpathian Basin. In this regard, during the 16th century BC a new cultural group is starting to emerge east of the Carpathians and in the North Pontic area called Noua-Sabatinovka-Coslogeni⁵⁶. These groups enter in Transylvania shortly after, and brought with them a new kind of pottery, different settlement patterns and new burial rites and rituals⁵⁷. In these regions occupied by Noua-Sabatinovka-Coslogeni communities we have found the most numerous and precise analogies for the burned clay projectiles (Fig. 14)⁵⁸. To date, however, there is no evidence of the presence of such communities in the Lower Mureș area. Furthermore, a similar clay artifact was found in the lower plain of Banat, in the Foeni-*Gomila Lupului* II, a settlement contemporary to Sântana⁵⁹.

⁵⁴ Gogâltan, Sava 2012, 68-69.

⁵⁵ Gogâltan, Sava 2012, 70.

⁵⁶ Sava 2014.

⁵⁷ Sava 2002.

⁵⁸ Sirbu, Sava 2014, 470-473. Such items were supposedly used for preparing food (Dietrich, Bălășescu, Dietrich 2018, 577, Fig. 6). It is as clear as it gets, however, that the burned clay projectiles from Sântana were in no way used as such, and probably those found in Noua-Sabatinovka-Coslogeni cultural complex were also use as sling projectiles.

⁵⁹ Szentmiklosi 2021, Pl. LXI/6.

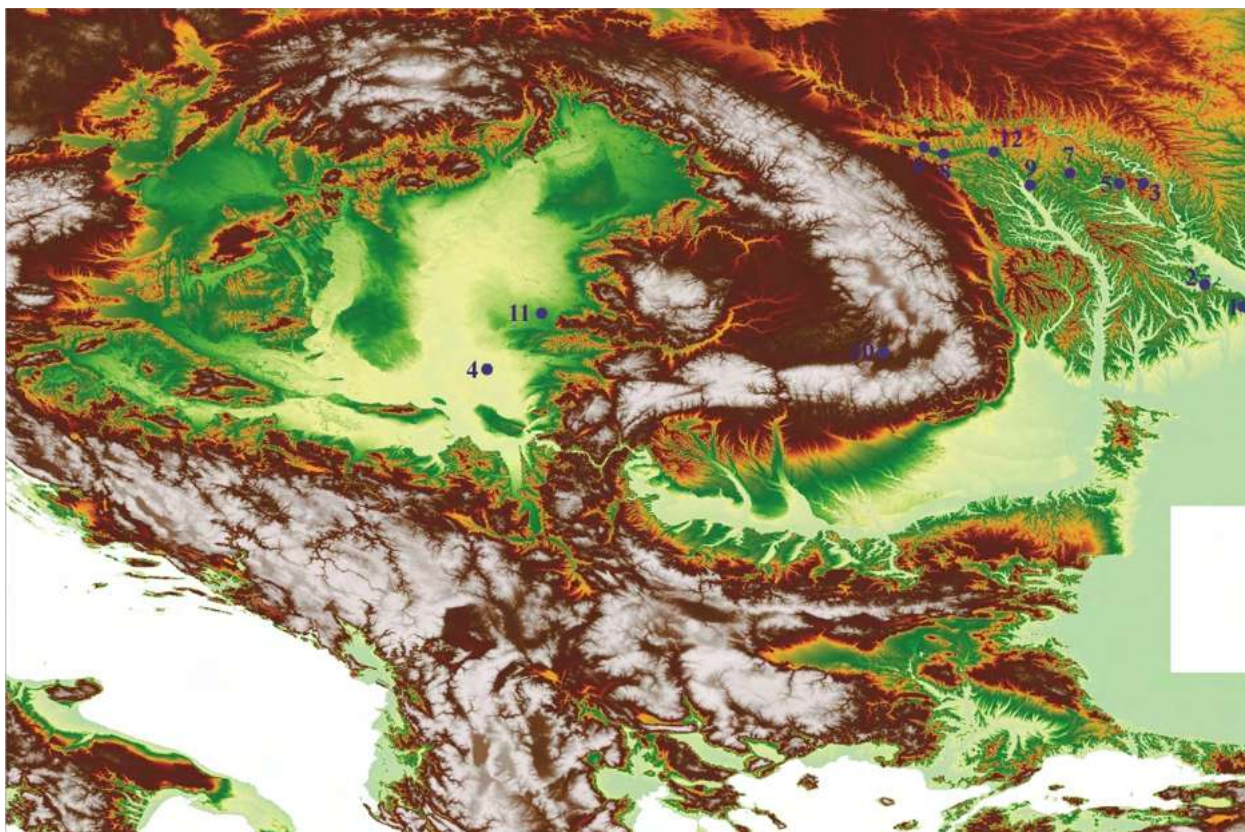

Fig. 14. Distribution map of burned clay projectiles: 1. Căplani; 2. Căușeni; 3. Cobîlea ; 4. Foeni; 5. Ghindești; 6. Mahala; 7. Miciurin; 8. Novoselica; 9. Petrușeni; 10. Rotbav; 11. Sântana; 12. Slobozia (map by the authors).

Fig. 15. The silver Siege Rhyton from Shaft Grave IV - Mycenae (after Stos-Gale 2014).

The closest analogy for the siege of a fortification employing sling projectiles is Mycenae. A silver rhyton from shaft grave no. 4 in circle A depicts a scene featuring, besides several archers, two slingers that threw projectiles at a fortification (Fig. 15)⁶⁰. Nothing can be said on the material of which the projectiles were made. As in Troy, they could have been simple stones. But the slingers were certainly professionals, knowing how to use the weapons to deadly purpose, even when besieging a stone wall fortification⁶¹. It is worth mentioning that lead isotope analyses indicate that the majority of the material used to make the shaft grave no. 4 silver rhytons, came from Transylvanian deposits⁶². However, it should be noted that the shaft grave no. 4 is dated during the 16th century BC and the siege of Sântana took place in the 13th century BC.

Late Bronze Age III - LBA III (ca. 1250-900/800 BC)

Compared to the former period, during LBA III evidence of violent armed conflicts is scarce. The main weapons are swords and spears (Fig. 16), which were also used intensively during LBA II (Fig. 2/2; 18/9). In LBA III, all weapons were found either in hoards or as single find (Fig. 3/4). If LBA II mega-forts enclosed huge areas, and were situated in the plains, only one LBA III fortification could be listed, *Lipova-Coasta Rea/Lipovița* (Fig. 17). It's situated on the peak of a hill which stands out in the Valley of Mureș River⁶³. Whether it belongs to this time-span is still unclear, as no archaeological excavations were carried out.

Fig. 16. LBA III spearheads from Arad-Astoria (photo by Ioan Scripciuc).

⁶⁰ Stos-Gale 2014, Fig. 9.

⁶¹ Krause 2019, 20-21.

⁶² Stos-Gale 2014, 199.

⁶³ Măruia 2011, Anexa 2, 1361-1368.

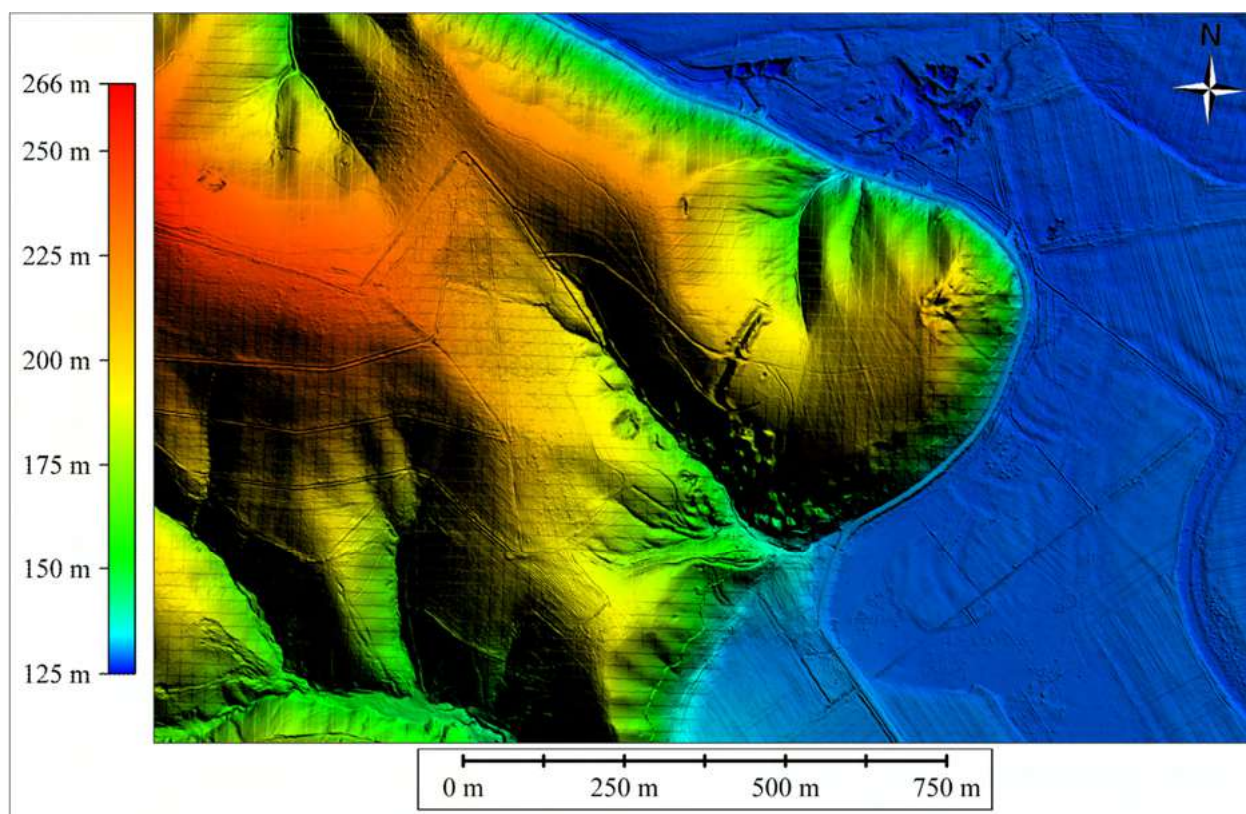

Fig. 17. Digital elevation model of the Lipova-Coasta Rea/Lipovița LBA III fortification (by the authors).

Discussion

During EBA in the Lower Mureș region no fortifications and no traces of trauma on human skeletons have been documented so far. Furthermore, there are only a small number of weapons, which suggests that there were limited war or war-related activities taking place (Fig. 17/2). Like in the rest of the Carpathian Basin⁶⁴, settlements are rather small. They are situated both in the lowlands and in the highlands of the Apuseni Mountains⁶⁵. Therefore, the less complex EBA society did not support large-scale violent armed conflicts, other than between individuals, or small groups.

The development of stable and prosperous communities characterized by tells and large burial sites, occurs towards the end of the 3rd millennium BC. The essential features of MBA are suggested by the relatively uniform distribution of weapons (Fig. 18/3) and the same investment in fortifying the settlements (Fig. 18/4; 20/1-2). We also note good correlation between the concentrations of weapons and those offered by the tells (Fig. 18/3-4; 20/1-2). Existing data reflect a roughly equal investment in preparation for a possible violent conflict. If the various communities of the Lower Mureș cannot be distinguished very much from this point of view, the funerary finds give us another perspective. Based on current data, we notice that between 5 to 12% of the adult and mature men tend to have weapons in their graves, most often daggers or axes, indicators of close-range combat. The lack of similar fortifications with those from LBA II, and the relative equality between the most prominent communities, but also the hierarchies which formed within them, most likely reflect already existing conflicts of medium scale and intensity.

The short period which we call LBA I, largely illustrates the preservation of MBA traditions, reflected mostly by male graves with daggers and axes, but their numbers are in decline (Fig. 19/3-4). The distribution of the weapons indicates a higher concentration around the present town of Pecica (Fig. 18/5-6), where in the previous chronological stage (MBA) there was an important tell (Pecica-Șanțul Mare).

⁶⁴ Kulcsar 2009.

⁶⁵ Gogâltan, Apai 2005.

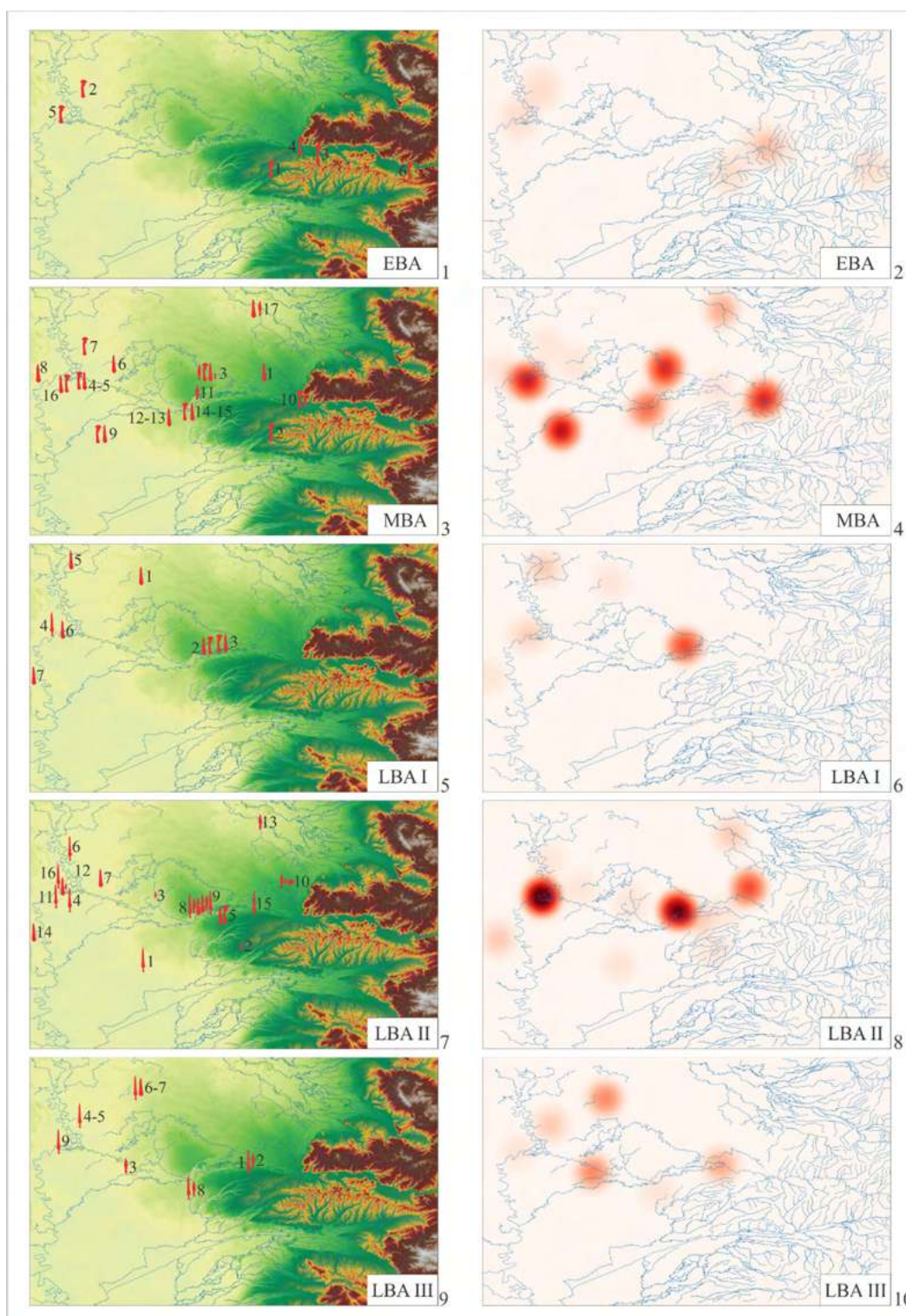

Fig. 18. 1. EBA weapons distribution in the Lower Mureș: 1. Fibiș; 2. Hódmezővásárhely; 3. Lipova; 4. Păuliș; 5. Tápé; 6. Valea Mare; 2. Heat map showing the EBA weapons distribution and intensity; 3. MBA weapons distribution in the Lower Mureș: 1. Arad; 2. Alioș-Valea Alioșului; 3. Battonya-Vörös Október; 4. Deszk A; 5. Deszk F; 6. Földeák; 7. Hódmezővásárhely; 8. Kiskundorozsma; 9. Mokrin; 10. Păuliș; 11. Pecica-Șantul Mare; 12. Periam-Movila Șantului; 13. Periam; 14. Satu Mare-Weingarten; 15. Satu Mare; 16. Szőreg C; 17. Vărșand-Movila dintre vii; 4. Heat map showing the MBA weapons distribution and intensity; 5. LBA I weapons distribution in the Lower Mureș: 1. Orosháza; 2. Pecica I; 3. Pecica-Sit; 14; 4. Szeged; 5. Szentés; 6. Tápé-Széntégláegeto; 7. Velebit; 6. Heat map showing the LBA I weapons distribution and intensity; 7. LBA II weapons distribution in the Lower Mureș: 1. Comloșu Mic; 2. Cornești-Iarcuri; 3. Csanádpalota; 4. Deszk; 5. Felnac; 6. Martely; 7. Óföldeák; 8. Pecica II; 9. Pecica IV; 10. Sântana-Cetatea Veche; 11. Szőreg; 12. Tápé-Széntégláegeto; 13. Vărșand-Movila dintre vii; 14. Velebit; 15. Arad zone; 16. Szeged zone; 8. Heat map showing the LBA II weapons distribution and intensity; 9. LBA III weapons distribution in the Lower Mureș: 1. Arad; 2. Arad II; 3. Cenad; 4. Hódmezővásárhely- Hoard; 5. Hódmezővásárhely; 6. Orosháza; 7. Orosháza-Hoard; 8. Variaș; 9. Zona Szeged; 10. Heat map showing the LBA III weapons distribution and intensity (maps by the authors).

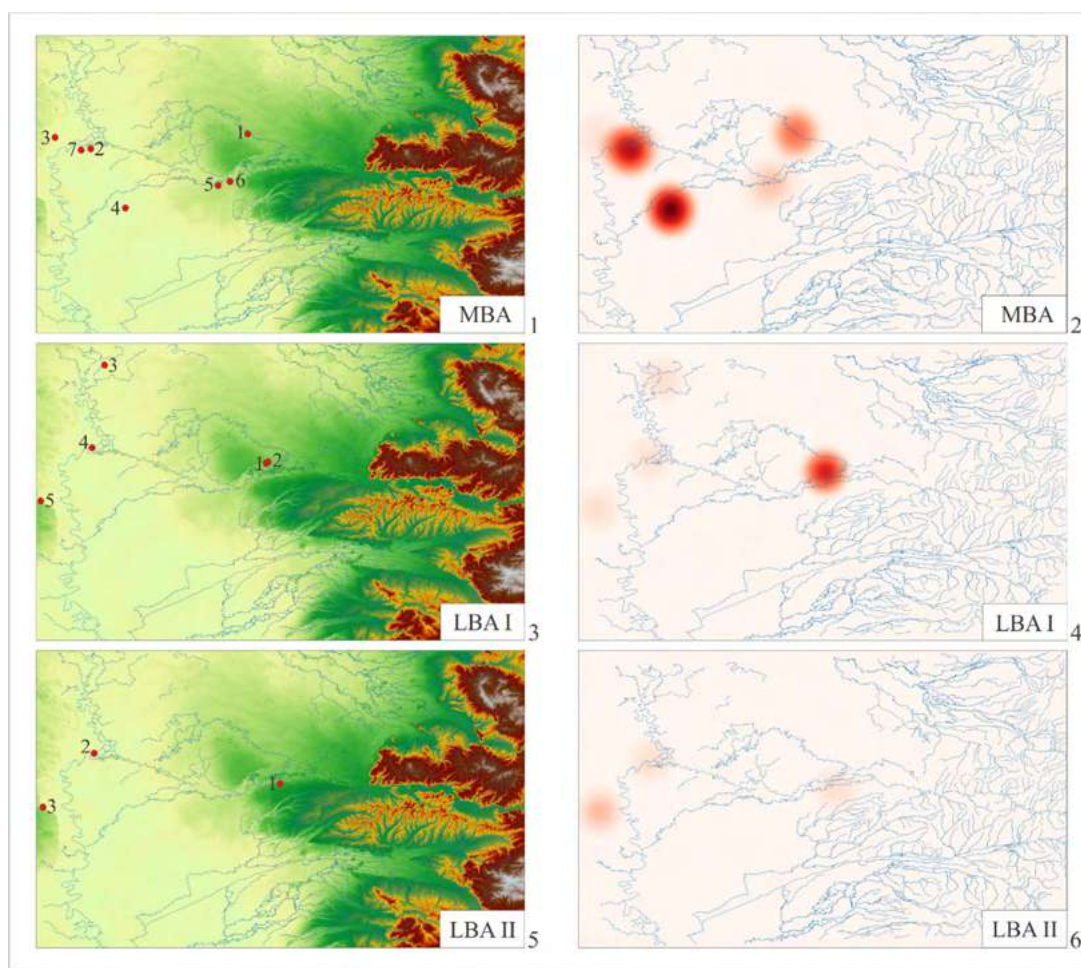

Fig. 19. 1. MBA graves with weapons distribution in the Lower Mureș: 1. Battonya; 2. Deszk; 3. Kiskundorozsma; 4. Mokrin; 5. Periam-mormânt; 6. Satu Mare – descoperire funerară; 7. Szőreg; 2. Heat map showing the MBA graves with weapons distribution and intensity; 3. LBA I graves with weapons distribution in the Lower Mureș: 1. Pecica I; 2. Pecica- Sit 14; 3. Szentes; 4. Tápé; 5. Velebit; 4. Heat map showing the LBA I graves with weapons distribution and intensity; 5. LBA II graves with weapons distribution in the Lower Mureș: 1. Felnac; 2. Tápé; 3. Velebit; 6. Heat map showing the LBA II graves with weapons distribution and intensity (maps by the authors).

During LBA II, the widespread use of new weapons such as swords and the use of the bow and arrow, represents a good indicator for a tactical change, from close range combat during MBA and LBA I to long range combat. While throughout the MBA the concentrations of weapons are relatively evenly distributed, in LBA II there can be found three major clusters, in the Szeged, Pecica and Sântana areas (Fig. 18/7-8). The large number of weapons found in the vicinity of Pecica indicates that this centre keeps its importance during LBA II. Graves furnished with weapons are becoming fewer and fewer, now many of the weapons are to be found in hoards or inside the mega-forts. The ditches surrounding the tells are replaced in LBA II by complex fortification systems consisting of earthen ramparts, wooden and clay palisades, doubled by large defensive ditches. Moreover, the 8 mega-forts investigated so far, enclose more than 2500 ha (Fig. 22/3), resulting in an unprecedented effort to prepare for future violent armed conflicts (Fig. 20/4). Although all these mega-forts show traces of burnt fortifications, only at Sântana-Cetatea Veche were discovered clear traces of a major conflict followed by the destruction of the whole site (Tab. 3).

The construction of mega-forts, the density of the settlement network, the unprecedented accumulation of wealth, the development of long-distance trade and exchange networks and the pervasiveness of bronze artifacts all indicate that during LBA II we are witnessing the emergence of one of the most complex prehistoric societies in the inner Carpathian region. That is why controlling trade routes and defending the resources became a priority of this period. In order to defend the mega-forts, to keep the trade routes safe, or to maintain a status quo within the society, warriors become more important⁶⁶. In accordance there can be observed in archaeological contexts a considerable increase in the number of

⁶⁶ Krause 2019.

weapons. If in the MBA and LBA I the warrior's panoply was composed of dagger and ax, indicators of close-range combat, during LBA II the warrior's set changes by the wide use of swords and the beginning of more accentuated use of spears and bows. We notice that the presence in large numbers of the weapons already listed and the construction of the most massive fortifications in prehistoric Europe led to a radical change in combat tactics. Moreover, archaeological investigations of the fortification systems from Sântana have brought to light evidence suggesting the existence of multiple violent armed conflicts culminating in a final siege that ultimately led to the destruction of its fortifications during the 13th century BC.

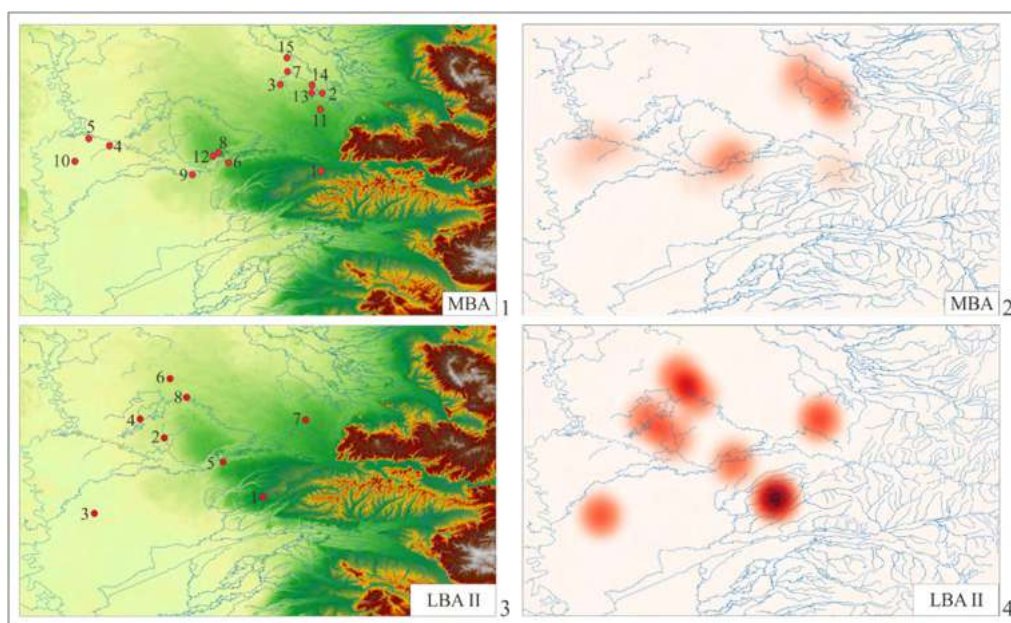

Fig. 20. 1. MBA fortified settlements from the Lower Mureș: 1. Alioș-Valea Alioșu; 2. Chișineu Criș-CHC005ASZ; 3. Grăniceri-GRA033ASZ; 4. Kiszombor-Juhos Miklós tanyá=Új Élet Tsz; 5. Klárafalva-Hajdova; 6. Munar-Wolfsberg; 7. Pilu-PIL001ASZ; 8. Pecica-Șanțul Mare; 9. Periam-Movila Șanțului; 10. Rabe-Anka Siget; 11. Sântana-la nord de oraș; 12. Semlac-Livada lui Onea; 13. Satu Mare-SMD001ASZ; 14. Socodor-Căvăjdia; 15. Vârșand-Movila dintre vii; 2. Heat map showing preparation for conflicts in the MBA tells; 3. LBA II mega-forts from the Lower Mureș Basin: 1. Cornești-Iarcuri; 2. Csanádpalota-Földvár; 3. Idoș-Gradiște; 4. Makó-Rákos-Császárvár; 5. Munar-Wolfsberg; 6. Orosháza-Nagytatársánc; 7. Sântana-Cetatea Veche; 8. Végegyháza-Zsibrik-domb; 4. Heat map showing preparation for conflicts in the LBA II mega-forts (maps by the authors).

These developments could not have taken place in the absence of a fully-fledged authority capable of organizing and maintaining the complex social mechanisms built around the mega-forts. Another factor which is just as important to understand the events which took place during LBA II in the Lower Mureș Valley is the huge differences between the sites, which are mainly visible both through the lack or presence of fortifications, and through the contrasting areas which they enclose (Fig. 20/4; 21/4; Tab. 2).

During the 13th century BC, the most important mega-forts in the Lower Mureș went through violent destruction: Sântana, Cornești, and Idoș. We should note here that there was a conspicuous decline in the amount of findings from this period on. However, in certain cases such as Cornești and Idoș there is evidence that after the ruin of the defense systems in the 13th century BC, these locations were still in use as late as LBA III and Early Iron Age. The material evidences of LBA III suggests that small to medium scale violent armed conflicts prevailed. The number of weapons is drastically decreasing, but swords are becoming the most predominant weapon found in the archaeological records. Now all the weapons are to be found in hoards, or singular finds (Fig. 3/4). If during the LBA II Lower Mureș was one of the most prominent regions of the Carpathian Basin, after the destruction of the mega-forts, the lack of fortifications, the decline in the number of weapons and decreasing social complexity suggest a change in this region importance. During LBA III, small fortifications started to be built in the highlands, namely in Transylvania⁶⁷.

⁶⁷ Bălan 2013.

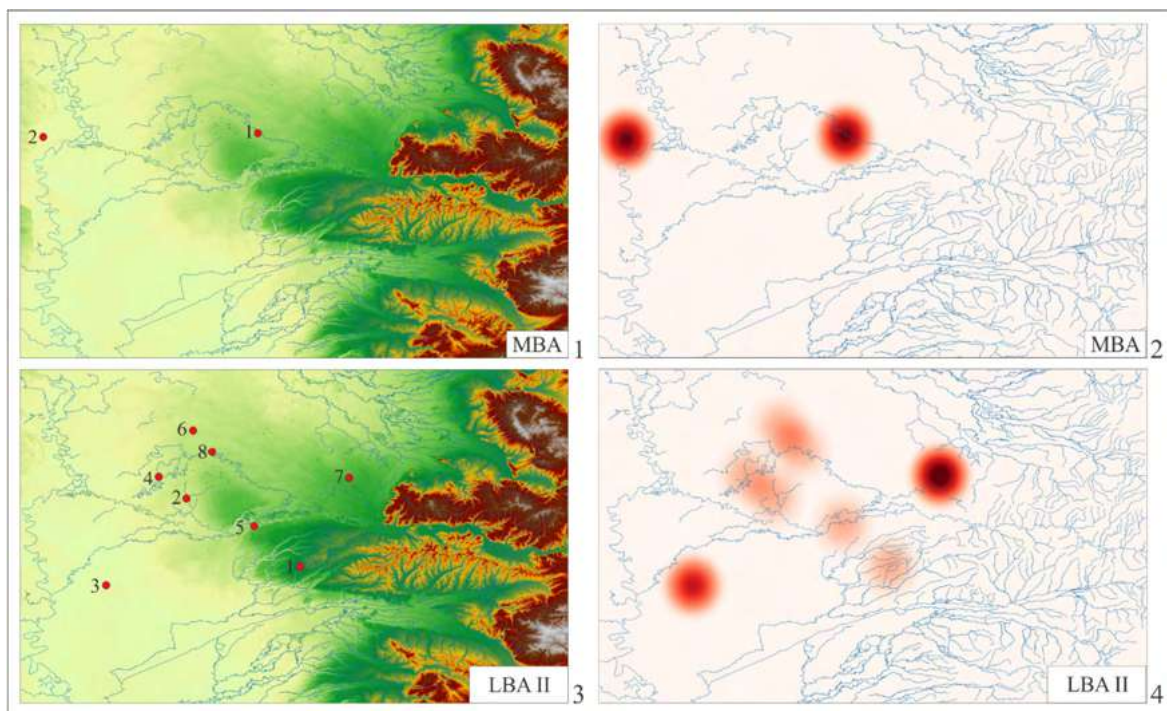

Fig. 21. 1. MBA direct evidence for violent armed conflicts (physical trauma): 1. Battonya; 2. Kiskundorozsma; 2. Heat map showing the intensity of the MBA evidence for violent armed conflicts; 3. LBA II direct and indirect evidence for violent armed conflicts (battlefields and physical trauma) (the used labelling is the same as in Fig. 20.3); 4. Heat map showing the intensity of the LBA II evidence for violent armed conflicts (maps by the authors).

Conclusions

If during EBA, material evidence of violent armed conflict is scarce, once MBA tells started to develop, we noticed the occurrences of fortifications, and a significant growth of the amount of weaponry, especially daggers and axes. All of this reflects violent armed conflicts carried out by small and medium size groups. This MBA tradition is continued into LBA I. In LBA II, erecting huge fortifications coincided with a change in combat tactics, but also in the scale and intensity of conflicts. This significant transformation of the Bronze Age society could also be seen in the way individuals relate to weapons. In MBA and LBA I, most weapons were placed in graves, having a close bond to their owners, while, starting with LBA II, most weapons were found in hoards or as single finds. There is a visible link between burials with weapons and low to medium intensity conflicts, and on the other hand the deposition of weapons in hoards and high-intensity – large scale warfare. All present data shows a major increase in preparations for armed conflicts and in the materialization of the violence during LBA II (Fig. 22). Thus, a significant increase in social complexity is the only possible situation which could lead to the siege and destruction of the Sântana mega-fort.

The developments in the Lower Mureş Valley during LBA could not be explained without understanding the broader perspective. For this reason, we consider that such events as the abandonment of the tells and the construction of mega-forts would not have been possible without significant demographic growth in this area. Climate change⁶⁸, the addition of millet cultivation⁶⁹, or establishing long-range networks seems to have had an essential contribution to this process. The siege and destruction of the Sântana fortress must be correlated with similar events which took place during the 13th-12th centuries from Ireland to the Egean⁷⁰.

⁶⁸ Capuzzo *et al.* 2018.

⁶⁹ Filipović *et al.* 2020.

⁷⁰ Cardarelli 2009; Jung 2017; Terberger *et al.* 2018; O'Brien 2018; Hansen 2019; Molloy, Horn 2020; Molloy 2022 etc.

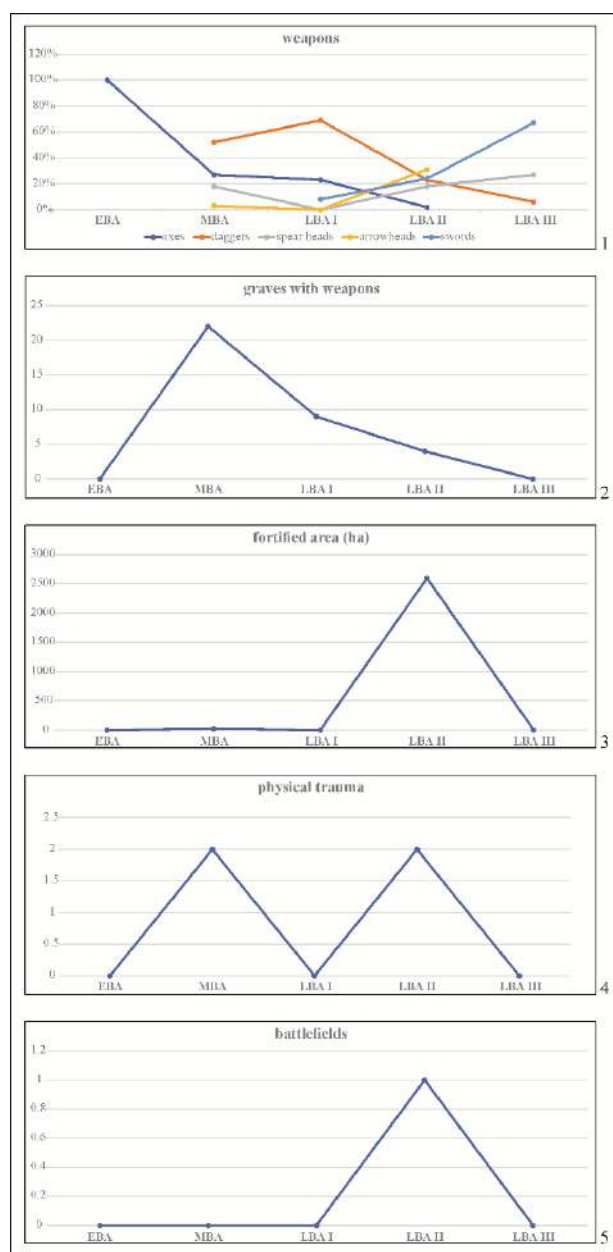

Fig. 22. 1. Chronologic distribution and frequency of the weapons; 2. Chronologic distribution and frequency of graves with weapons; 3. Chronologic distribution of the fortified areas; 4. Chronologic distribution and frequency of physical trauma; 5. Chronologic distribution and frequency of the battlefields (graphics by the authors).

Acknowledgements

We would like to thank Alexandra Găvan and Marian Lie for their welcome comments, observations and corrections on the manuscript. For his diligent work, we wish to thank our colleague Ioan Scripciuc, who had the patience to take pictures of the weapons illustrated in this paper. Florin Gogâltan was able to consult the recent bibliography thanks to a fellowship offered by the Deutsche Archäologisches Institut at the Eurasien-Abteilung, Berlin (October-December 2021), with the generous support of Professor Svend Hansen.

Tab. 1. List of the Lower Mureş Valley Bronze Age weapons.

ID	Site	Relative dating	Context	Type of weapon	References
1	Fibiş	EBA	singular find	axe	Gogâltan 1999, 94, no. 16, Fig. 15/3, 47/5
2	Hódmezővásárhely	EBA	singular find	axe	Szabó G. V. 1999, kép. 1/1.
3	Lipova	EBA	singular find	axe	Gogâltan 1999, 94-95, no. 17, Fig. 14/4
4	Păuliş	EBA	singular find	axe	Gogâltan 1999, 99, no. 29, Fig. 15/1
5	Tápé	EBA	singular find	axe	Szabó G. V. 1999, kép. 1/2
6	Valea Mare	EBA	singular find	axe	Pădurean 2002, Pl. II/2
7	Alioş-Valea Alioşului	MBA	settlement (tell)	axe	Stavilă et al. 2020, 7/1-2
8	Arad	MBA	singular find	dagger	Pădurean 2002, Pl. III
9	Battonya-Vörös Október	MBA	funerary discovery, m. 35	dagger	Szabó 1999, Abb. 14/4
10	Battonya-Vörös Október	MBA	funerary discovery, m. 35	spearhead	Szabó 1999, Abb. 14/6
11	Battonya-Vörös Október	MBA	funerary discovery, m. 35	arrowhead	Szabó 1999, Abb. 14/2
12	Battonya-Vörös Október	MBA	funerary discovery, m. 92	axe	Szabó 1999, Abb. 32/2
13	Battonya-Vörös Október	MBA	funerary discovery, m. 92	dagger	Szabó 1999, Abb. 32/5
14	Battonya-Vörös Október	MBA	funerary discovery, m. 116	dagger	Szabó 1999, Abb. 45/4
15	Battonya-Vörös Október	MBA	funerary discovery, m. 122	axe	Szabó 1999, Abb. 49/1
16	Deszk A	MBA	funerary discovery, m. 2	axe	Bóna 1975, Taf. 92/10
17	Deszk A	MBA	funerary discovery, m. 2	dagger	Bóna 1975, Taf. 92/12
18	Deszk A	MBA	funerary discovery, m. 34	dagger	Bóna 1975, Taf. 89/18
19	Deszk F	MBA	funerary discovery, m. 52	dagger	Bóna 1975, Taf. 84/8
20	Földeák	MBA	singular find	dagger	Gogâltan 1999, 94, no. 15, Fig. 20/5
21	Hódmezővásárhely	MBA	singular find	axe	David 2002, Taf. 51/3
22	Kiskundorozsma	MBA	funerary discovery, m. 66	dagger	Bende, Lőrinczy 2002, 80, kép 8/3
23	Mokrin	MBA	funerary discovery, m. 21	dagger	Girić 1971, 51-52, T. X, GR. 21/3
24	Mokrin	MBA	funerary discovery, m. 40	dagger	Girić 1971, 59-60, T. XIV, GR. 40/1
25	Mokrin	MBA	funerary discovery, m. 91	dagger	Girić 1971, 64-65, T. XXVIII, GR. 91/2
26	Mokrin	MBA	funerary discovery, m. 125	dagger	Girić 1971, 101-102, T. XXXVIII, GR. 125/3
27	Mokrin	MBA	funerary discovery, m. 168	dagger	Girić 1971, 119-120, T. XLVIII, GR. 168/3
28	Mokrin	MBA	funerary discovery, m. 187	dagger	Girić 1971, 128-129, T. LI, GR. 187/2
29	Mokrin	MBA	funerary discovery, m. 208	axe	Girić 1971, 136-137, T. LVI, GR. 208/2
30	Mokrin	MBA	funerary discovery, m. 211	axe	Girić 1971, 138, T. LVII, GR. 211/1
31	Păuliş	MBA	hoard	axe	Popescu, Rusu 1966, R5/1
32	Păuliş	MBA	hoard	spearhead	Popescu, Rusu 1966, R5/2
33	Păuliş	MBA	hoard	spearhead	Popescu, Rusu 1966, R5/3
34	Păuliş	MBA	hoard	spearhead	Popescu, Rusu 1966, R5/4
35	Periam-Movila Şanţului	MBA	settlement (tell)	dagger	Gogâltan 1999, 101-102, no. 33; Fig. 20/1
36	Periam	MBA	funerary discovery	dagger	Gogâltan 1999, 102, no. 34
37	Pecica-Şantul Mare	MBA	settlement (tell)	spearhead	unpublished
38	Pitvaros	MBA	funerary discovery, m. 9	dagger	Bóna 1965, Taf. V/13
39	Satu Mare-Weingarten	MBA	hoard	axe	Kacsó 1998, Taf. 1/1
40	Satu Mare-Weingarten	MBA	hoard	axe	Kacsó 1998, Taf. 1/2
41	Satu Mare-Weingarten	MBA	hoard	axe	Kacsó 1998, Taf. 1/3
42	Satu Mare-Weingarten	MBA	hoard	dagger	Kacsó 1998, Taf. 2/1
43	Satu Mare-Weingarten	MBA	hoard	dagger	Kacsó 1998, Taf. 2/2
44	Satu Mare	MBA	funerary discovery	dagger	Gogâltan 1999, 106, no. 41, Fig. 20/3
45	Szőreg-C	MBA	funerary discovery, m. 40	dagger	Bóna 1975, Taf. 121/5
46	Szőreg-C	MBA	funerary discovery, m. 67	dagger	Bóna 1975, Taf. 125/13
47	Szőreg-C	MBA	funerary discovery, m. 137	dagger	Bóna 1975, Taf. 125/6
48	Szőreg-C	MBA	funerary discovery, m. 190	axe	Bóna 1975, Taf. 127/1
49	Vârşand-Movila dintre vii	MBA	settlement (tell)	spearhead	Bóna 1975, 134, Taf. 150/39
50	Vârşand-Movila dintre vii	MBA	settlement (tell)	spearhead	Soroceanu 2012, 119, Pl. 45/6
51	Vârşand-Movila dintre vii	MBA	settlement (tell)	spearhead	Bóna 1975, 134, Taf. 150/37
52	Vârşand-Movila dintre vii	MBA	settlement (tell)	dagger	Soroceanu 2012, 120, Pl. 46/3
53	Orosháza	LBA	singular find	sword	Kemenczei 1991, no. 435, Taf. 70/435
54	Szeged	LBA	singular find	sword	Kemenczei 1991, no. 442, Taf. 70/442
55	Szeged	LBA	singular find	sword	Kemenczei 1988, no. 199, Taf. 19/199
56	Szőreg	LBA	singular find	dagger	Kemenczei 1988, no. 89, Taf. 8/89
57	Orosháza	LBA I	singular find	dagger	Kemenczei 1988, no. 117, Taf. 10/117
58	Pecica I	LBA I	funerary discovery	axe	Popescu, Rusu 1966, R14/1
59	Pecica I	LBA I	funerary discovery	axe	Popescu, Rusu 1966, R14/2
60	Pecica I	LBA I	funerary discovery	dagger	Popescu, Rusu 1966, R14/3
61	Pecica-Sit 14	LBA I	funerary discovery, m. 067	dagger	Sava, Ignat 2014, Fig. 3/2

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

62	Pecica-Sit 14	LBA I	funerary discovery, m. 075	dagger	Sava, Ignat 2014, Fig. 4/1
63	Pecica-Sit 14	LBA I	funerary discovery, m. 092	axe	Sava, Ignat 2014, Fig. 5/1
64	Pecica-Sit 14	LBA I	funerary discovery, m. 098	dagger	Sava, Ignat 2014, Fig. 6/1
65	Szeged	LBA I	singular find	sword	Kemenczei 1988, no. 159, Taf. 14/159
66	Szentes	LBA I	funerary discovery?	dagger	Nagy 2005, kép 3/1
67	Szentes	LBA I	funerary discovery?	dagger	Nagy 2005, kép 3/2
68	Tápé-Széntégláégeto	LBA I	funerary discovery, m. 534	dagger	Trogmayer 1975, 119, Taf. 48/534/2
69	Velebit	LBA I	funerary discovery, m. 7	dagger	Kapuran 2019, Pl. 11/7
70	Comloşu Mic	LBA II	singular find	sword	Bader 1991, no. 99, Taf. 14/99
71	Corneşti-Iarcuri	LBA II	settlement (mega-fort)	arrowhead	Bălărie et al. 2016, Abb. 6
72	Csanádpalota-Földvár	LBA II	settlement (mega-fort)	arrowhead	Cuzkor et al. 2013, 14
73	Deszk	LBA II	singular find	sword	Kemenczei 1988, no. 204, Taf. 20/204
74	Felnac	LBA II	funerary discovery	dagger	Petrescu-Dâmboviţa 1977, 93, Pl. 142/9
75	Felnac	LBA II	funerary discovery?	axe	Kacsó 2015, Fig. 4/4
76	Martely	LBA II	singular find	sword	Kemenczei 1988, no. 341, Taf. 38/341
77	Óföldrék	LBA II	settlement	dagger	Kacsó 2015, Fig. 4/5
78	Pecica II	LBA II	hoard	sword	Kemenczei 1991, Abb. 3/2
79	Pecica II	LBA II	hoard	sword	Kemenczei 1991, Abb. 3/5
80	Pecica II	LBA II	hoard	sword	Kemenczei 1991a Abb. 4/1
81	Pecica II	LBA II	hoard	spearhead	Kemenczei 1991, Abb. 3/4
82	Pecica II	LBA II	hoard	spearhead	Kemenczei 1991, Abb. 6/33
83	Pecica II	LBA II	hoard	dagger	Kemenczei 1991, Abb. 3/4
84	Pecica II	LBA II	hoard	dagger	Kemenczei 1991, Abb. 6/32
85	Pecica IV	LBA II	hoard	sword	Bader 1991, no. 81, Taf. 13/81
86	Pecica IV	LBA II	hoard	spearhead	Petrescu-Dâmboviţa 1977, 102, Pl. 177/1
87	Pecica IV	LBA II	hoard	dagger	Petrescu-Dâmboviţa 1977, 102, Pl. 177/2
88	Sântana-Cetatea Veche	LBA II	settlement (mega-fort)	arrowhead	Gogâltan et al. 2019, Fig. 26
89	Sântana-Cetatea Veche	LBA II	settlement (mega-fort)	arrowhead	Gogâltan et al. 2019, Fig. 26
90	Sântana-Cetatea Veche	LBA II	settlement (mega-fort)	spearhead	Gogâltan et al. 2019, Fig. 26
91	Sântana-Cetatea Veche	LBA II	settlement (mega-fort)	spearhead	Gogâltan et al. 2019, Fig. 26
92	Sântana-Cetatea Veche	LBA II	settlement (mega-fort)	dagger	Gogâltan et al. 2013, Pl. 5/8
93	Szóreg	LBA II	singular find	sword	Kemenczei 1988, no. 365, 40/365
94	Tápé-Széntégláégeto	LBA II	funerary discovery, m. 26	arrowhead	Trogmayer 1975, 15-16, Taf. 4/26/3
95	Tápé-Széntégláégeto	LBA II	funerary discovery, m. 26	arrowhead	Trogmayer 1975, 15-16, Taf. 4/26/4
96	Tápé-Széntégláégeto	LBA II	funerary discovery, m. 283	dagger	Trogmayer 1975, 65-66, Taf. 25/293/2
97	Tápé-Széntégláégeto	LBA II	funerary discovery, m. 307	arrowhead	Trogmayer 1975, 71, Taf. 27/307/1
98	Tápé-Széntégláégeto	LBA II	funerary discovery, m. 307	arrowhead	Trogmayer 1975, 71, Taf. 27/307/2
99	Tápé-Széntégláégeto	LBA II	funerary discovery, m. 357	arrowhead	Trogmayer 1975, 80, Taf. 33/357
100	Tápé-Széntégláégeto	LBA II	funerary discovery, m. 508	arrowhead	Trogmayer 1975, 112, Taf. 45/508/4
101	Tápé-Széntégláégeto	LBA II	funerary discovery, m. 508	arrowhead	Trogmayer 1975, 112, Taf. 45/508/5
102	Tápé-Széntégláégeto	LBA II	funerary discovery, m. 508	arrowhead	Trogmayer 1975, 112
103	Vârşand-Movila dintre vii	LBA II	hoard	spearhead	Soroceanu 2012, Taf. 46/6
104	Vârşand-Movila dintre vii	LBA II	hoard	spearhead	Soroceanu 2012, Taf. 47/2
105	Velebit	LBA II	funerary discovery, m. 14	dagger	Kapuran 2019, Pl. 18/2
106	Velebit	LBA II	funerary discovery, m. 87	dagger	Kapuran 2019, Pl. 61/6
107	Zona Szeged	LBA II	singular find	sword	Kemenczei 1988, no. 229, Taf. 23/229
108	Zona Arad	LBA II	singular find	sword	Bader 1991, no. 150, Taf. 17/150
109	Arad II	LBA III	hoard	spearhead	Petrescu-Dâmboviţa 1977, 125, Pl. 297/5
110	Arad II	LBA III	hoard	spearhead	Petrescu-Dâmboviţa 1977, 125, Pl. 297/6
111	Arad II	LBA III	hoard	sword	Bader 1991, no. 277, Taf. 28/277
112	Cenad	LBA III	hoard	spearhead	Petrescu-Dâmboviţa 1977, 122
113	Cenad	LBA III	hoard	sword	Bader 1991, no. 106, Taf. 15/106
114	Cenad	LBA III	hoard	sword	Bader 1991, no. 202, Taf. 21/202
115	Cenad	LBA III	hoard	sword	Bader 1991, no. 203, Taf. 22/203
116	Hódmezővásárhely	LBA III	hoard	sword	Kemenczei 1988, no. 394, Taf. 45/394
117	Hódmezővásárhely	LBA III	singular find	sword	Kemenczei 1988, no. 355, Taf. 37/335
118	Orosháza	LBA III	hoard	sword	Kemenczei 1991, no. 102, Taf. 23/102
119	Orosháza	LBA III	hoard	sword	Kemenczei 1991, no. 143, Taf. 35/103
120	Orosháza	LBA III	singular find	sword	Kemenczei 1991, no. 205, Taf. 46/205
121	Orosháza	LBA III	singular find	dagger	Kemenczei 1988, no. 129, Taf. 10/129
122	Variaş	LBA III	hoard	spearhead	Petrescu-Dâmboviţa 1977, Pl. 293/10
123	Zona Szeged	LBA III	singular find	sword	Kemenczei 1991, no. 224, Taf. 53/224

Tab 2. List of the Lower Mureş Valley Bronze Age fortifications and scores of the intensity of preparations in the event of an outbreak of violent conflict.

No.	Site name	Relative chronology	Site type	Fortified space	Complexity of the fortification	Total score
1	Alioş-Valea Alioşu	MBA	Tell	1.3ha/0.07pct	Ditch/33.3pct	33.37
2	CHC005ASZ	MBA	Tell-like settlement	0.8ha/0.05pct	Ditch/33.3pct	33.35
3	GRA033ASZ	MBA	Tell	1.5ha/0.08pct	Ditch/33.3pct	33.38
4	Kiszombor-Juhos Miklós tanyá=Új Élet Tsz	MBA	Tell	1.2ha/0.07pct	Ditch/33.3pct	33.37
5	Klárafalva-Hajdova	MBA	Tell	1.2ha/0.07pct	Ditch/33.3pct	33.37
6	Munar-Wolfsberg	MBA	Tell	8ha/0.45pct	Ditch/33.3pct	33.75
7	PIL001ASZ	MBA	Tell-like settlement	2.2ha/0.12pct	Ditch/33.3pct	33.42
8	Pecica-Şanţul Mare	MBA	Tell	1.12ha/0.06pct	Ditch/33.3pct	33.36
9	Periam-Movila Şanţului	MBA	Tell	1ha/0.06pct	Ditch/33.3pct	33.36
10	Rabe-Anka Siget	MBA	Tell	1.2ha/0.07pct	Ditch/33.3pct	33.37
11	Sântana-la nord de oraş	MBA	Tell	0.68ha/0.04pct	Ditch/33.3pct	33.34
12	Semlac-Livada lui Onea	MBA	Tell	4 ha/0.23pct	Ditch/33.3pct	33.53
13	SMD001ASZ	MBA	Tell-like settlement	2.2ha/0.12pct	Ditch/33.3pct	33.42
14	Socodor-Căvăjdia	MBA	Tell	0.72ha/0.04pct	Ditch/33.3pct	33.34
15	Vârşand-Movila dintre vii	MBA	Tell	1.43ha/0.08	Ditch/33.3pct	33.38
1	Corneşti-Iarcuri	LBA	Mega-fort	1765ha/100pct	Rampart+palisade+ditch/100pct	200
2	Csanádpalota-Földvár	LBA	Mega-fort	400ha/22.7pct	palisade+ditch/66.6pct	89.3
3	Idjoş-Gradişte	LBA	Mega-fort	130ha/7.4pct	Rampart+palisade+ditch/100pct	107.4
4	Makó-Rákos-Császárvár	LBA	Mega-fort	36ha/2pct	Rampart+palisade+ditch/100pct	102
5	Munar-Wolfsberg	LBA	Mega-fort	15ha/0.85pct	Rampart+palisade+ditch/100pct	100.85
6	Orosháza-Nagyatársánc	LBA	Mega-fort	113ha/6.4pct	Rampart+palisade+ditch/100pct	106.4
7	Sântana-Cetatea Veche	LBA	Mega-fort	130ha/7.4pct	Rampart+palisade+ditch/100pct	107.4
8	Végegyháza-Zsibrik-domb	LBA	Mega-fort	7ha/0.4pct	Rampart+palisade+ditch/100pct	100.4

Tab 3. Material evidence of violent Bronze Age events at Lower Mureş.

No.	Site name	Relative chronology	Site type	Evidences for violent conflict (score)	Evidences for physical trauma (score)	Total score
1	Battonya	MBA	Cemetery		100pct	100pct
2	Kiskundorozsma	MBA	Cemetery		100pct	100pct
1	Corneşti-Iarcuri	LBA	Mega-fort	50pct.		50pct
2	Csanádpalota-Földvár	LBA	Mega-fort	50pct.		50pct
3	Idjoş-Gradişte	LBA	Mega-fort	50pct.	100pct	150pct
4	Makó-Rákos-Császárvár	LBA	Mega-fort	50pct.		50pct
5	Munar-Wolfsberg	LBA	Mega-fort	50pct.		50pct
6	Orosháza-Nagyatársánc	LBA	Mega-fort	50pct.		50pct
7	Sântana-Cetatea Veche	LBA	Mega-fort	100pct.	100pct	200pct
8	Végegyháza-Zsibrik-domb	LBA	Mega-fort	50pct.		50pct

References

- Agapiou *et al.* 2023 A. Agapiou, A. Hegyi, A. Stavilă, *Observations of Archaeological Proxies through Phenological Analysis over the Megafort of Csanádpalota–Juhász T. tanya in Hungary Using Sentinel-2 Images*. *Remote Sensing* 15, 2023, 464. <https://doi.org/10.3390/rs15020464>.
- Andreica 2014 L. Andreica, *Musculoskeletal Markers as Evidence of Physical Activity and Social Differentiation in the Lower Mureş Valley during the Late Bronze Age*. *Ziridava. Studia Archaeologica* 28, 2014, 77–86.
- Bader 1991 T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*. *Prähistorische Bronzefunde* IV, 8. Stuttgart 1991.
- Bardelli, Graells i Fabregat 2021 G. Bardelli, R. Graells i Fabregat (Eds.), *Ancient Weapons. New Research Perspectives on Weapons and Warfare. Proceedings of the International Conference – Mainz, September 20th-21st 2019*. Mainz 2021.
- Bălan 2013 G. Bălan, *Așezările fortificate din aria culturii Gáva din România*. In: S. C. Ailincăi, A. Țârlea, C. Micu (Eds.), *Lower Danube Prehistory. 50 years of excavation at Babadag (1962-2012)*. Proceedings of “Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag” Conference, Tulcea, September 20th-22th. Brăila 2013, 265-310.
- Bălărie *et al.* 2016 A. Bălărie, B.S. Heeb, A. Szentmiklosi, K. Teinz, R. Krause, M. Wemhoff, A. Harding, *Erste Ergebnisse der Feldforschung an der spätbronzezeitlichen befestigten Siedlung Cornești-Iarcuri im Sommer 2015*. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 48, 2016, 1-4.
- Bende, Lőrinczy 2002 L. Bende, G. Lőrinczy, *Kora bronzkori temető és település a kiskundorozsmai Hosszúháthalmón*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* VIII, 2002, 77-107.
- Bóna 1965 I. Bóna, *The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I-II*. *Alba Regia* 4-5, 1965, 17-63.
- Bóna 1975 I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Budapest 1975.
- Capuzzo *et al.* 2018 G. Capuzzo, M. Zanon, M. Dal Corso, W. Kirleis, J. A. Barceló, *Highly diverse Bronze Age population dynamics in Central Southern Europe and their response to regional climatic patterns*. *Plos One* 13(8): e0200709. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0200709>
- Cardarelli 2009 A. Cardarelli, *The collapse of the Terramare culture and growth of new economic and social systems during the Late Bronze Age in Italy*. *Scienze dell’antichità. Storia Archeologia Antropologia* 15, 2009, 449-520.
- Cuzkor *et al.* 2013 P. Cuzkor, A. Priskin, C. Szalontai, V. Szeverényi, *Zárt terek, nyitott határok Késő bronzkori földvárrendszer a Dél-Alföldön*. *Várak. Kastélyok. Templomok* 2013/1, 12-15.
- Dani 2013 J. Dani, *The Significance of Metallurgy at the Beginning of the Third Millennium BC in the Carpathian Basin*. In: V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverényi (Eds.): *Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighboring Regions*. Budapest 2013, 203-231.
- David 2002 W. David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*. *Alba Iulia* 2002.
- Dietrich, Bălășescu, Dietrich 2018 L. Dietrich, A. Bălășescu, O. Dietrich, *Deciphering Feasting in the Late Bronze Age Settlement of Rotbav, Transylvania*. *European Journal of Archaeology* 21, 4, 2018, 572-589.
- Fagan *et al.* 2020 G. G. Fagan, L. Fibiger, M. Hudson, M. Trundle (Eds.), *The Cambridge World History of Violence Volume I: The Prehistoric and Ancient Worlds*. Cambridge 2020.
- Farkas, Lipták 1975 G. Farkas, P. Lipták, *Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfelds bei Tápé*. In: O. Trogmayer, *Das Bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé*. Budapest 1975, 229-267.
- Fernández-Götz, Roymans 2018 M. Fernández-Götz, N. Roymans (Eds.), *Conflict Archaeology. Materialities of Collective Violence from Prehistory to Late Antiquity*. London, New York 2018.
- Filipović *et al.* 2020 D. Filipović, J. Meadows, M. Dal Corso, W. Kirleis, A. Alsleben, Ö. Akeret, F. Bittmann, G. Bosi, B. Ciută, D. Dreslerová, H. Effenberger, F. Gyulai, A. G. Heiss, M. Hellmund, S. Jahns, T. Jakobitsch, M. Kapcia, S. Kloöß, M. Kohler Schneider, H. Kroll, P. Makarowicz, E. Marinova, T. Märkle, A. Medović, A. M. Mercuri, A. Mueller Bieniek, R. Nisbet, G. Pashkevich, R. Perego, P. Pokorný, Ł. Pospieszny, M. Przybyła, K. Reed, J. Rennwanz, H. P. Stika, A. Stobbe, T. Tolar, K. Wasylukowa, J. Wiethold, T. Zerl, *New AMS 14C dates track the arrival and spread of broomcorn millet cultivation and agricultural change in prehistoric Europe*. *Scientific Reports* 10: 13698, 2020. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-70495-z>.
- Fischl 2000 K. P. Fischl, *Szőreg-C (Szőreg-Sziv utca) bronzkori temetője*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* VI, 2000, 77-138.
- Fischl, Kienlin 2019 K. P. Fischl, T.L. Kienlin (Eds.), *Beyond Divides. The Otomani-Füzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 345. Bonn 2019.
- Găvan 2015 A. Găvan, *Metal and metalworking in the Bronze Age tell settlements from the Carpathian Basin*. Cluj-Napoca 2015.

- Găvan, Gogâltan 2014 A. Găvan, F. Gogâltan, „Zentrum und Peripherie?“ *Der bronzezeitliche Tell von Pecica „Șanțul Mare“ (Kreis Arad, Rumänien)*. In: B. Nessel, I. Heske, D. Brandherm (Hrsg.), Ressourcen und Rohstoffe in der Bronzezeit. Nutzung – Distribution – Kontrolle. Beiträge zur Sitzung der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Brandenburg an der Havel, 16. Bis 17. April 2012. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 26, 2014, 28-40.
- Girić 1971 M. Girić, *Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba*. Beograd 1971.
- Gogâltan 1999 F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlocii în Banatul Românesc și pe cursul inferior al Mureșului*. Timișoara 1999.
- Gogâltan 2008 F. Gogâltan, *Fortified Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin. A General Overview*. In: J. Czebreszuk, S. Kadrow, J. Müller (Eds.), *Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennia BC*. Poznań, Bonn 2008, 39-56.
- Gogâltan 2015 F. Gogâltan, *The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: Revisited after 15 Years*. In: R.E. Németh, B. Rezi (Eds.), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2-4 October 2014*, Cluj-Napoca 2015, 53-95.
- Gogâltan 2019 F. Gogâltan, *The Chronology of the Bronze Age Tell and Tell-like Settlements in the Carpathian Basin: Revisited after 15 Years*. *Studia Hercynia XXIII*, 2, 2019, 198-214.
- Gogâltan 2021 F. Gogâltan, *The Transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age in the Eastern Carpathian Basin. A Chronological Perspective*. In: E. Kaiser, W. Schier (Eds.), *Time and Materiality. Periodization and Regional Chronologies at the Transition from Bronze to Iron Age in Eurasia (1200-600 BCE)*, PAS, 31, Rahden/Westf. 2021, 403-430.
- Gogâltan, Apai 2005 F. Gogâltan, E. Apai, *Contribuții privind bronzul timpuriu în Transilvania. I. Noi materiale aparținând grupului Șoimuș*. In: C.I. Popa, G.T. Rustoiu (Eds.): *Omagiu profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și Cercetări Arheologice*. Alba Iulia 2005, 21-49.
- Gogâltan, Sava 2010 F. Gogâltan, V. Sava, *Sântana „Cetatea Veche”. O fortificație de pământ a epocii bronzului la Mureșul de jos/A Late Bronze Age Earthwork on the Lower Mureș*. Arad 2010.
- Gogâltan, Sava 2012 F. Gogâltan, V. Sava, *War and Warriors during the Late Bronze Age within the Lower Mureș Valley*. *Ziridava. Studia Archaeologica* 26, 2012, 61-81.
- Gogâltan, Sava 2018 F. Gogâltan, V. Sava, *A Violent End. An Attack with Clay Sling Projectiles against the Late Bronze Age Fortification in Sântana (South-Western Romania)*. In: S. Hansen, R. Krause (Hrsg.), *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten. Beiträge der Ersten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. bis 9. Dezember 2016 in Frankfurt/ Bronze Age Hillforts between Taunus and Carpathian Mountains. Proceedings of the First International LOEWE Conference, 7-9 December 2016 in Frankfurt. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 319. Bonn 2018, 349-370.
- Gogâltan, Sava 2019 F. Gogâltan, V. Sava, *Înainte de apariția mega-forturilor bronzului târziu de la Mureșul de jos (2000/1900-1600/1500 BC)*. *Crisia XLIX*, 2019, 67-91.
- Gogâltan, Sava, Krause 2019 F. Gogâltan, V. Sava, R. Krause, *Sântana-Cetatea Veche. A Late Bronze Age Mega-fort in the Lower Mureș Basin in Southwestern Romania*. In: S. Hansen, R. Krause (Eds.): *Materialisation of Conflicts. Proceedings of the Third International LOEWE Conference, 24th - 27th September 2018 in Fulda (Hesse, Germany)*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 346. Bonn 2019, 191-221.
- Hansen 2009 S. Hansen, *Kupferzeitliche Äxte zwischen dem 5. und 3. Jahrtausend in Südosteuropa*. *Analele Banatului* 17, 2009, 139-158.
- Hansen 2019 S. Hansen, *Hillforts and Weaponry in the Early and Middle Bronze Age*. In: S. Hansen, R. Krause (Eds.), *Materialisation of Conflicts. Proceedings of the Third International LOEWE Conference, 24th - 27th September 2018 in Fulda (Hesse, Germany)*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 346. Bonn 2019, 93-132.
- Hansen, Krause 2018 S. Hansen, R. Krause (Hrsg.), *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten. Beiträge der Ersten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. bis 9. Dezember 2016 in Frankfurt/ Bronze Age Hillforts between Taunus and Carpathian Mountains. Proceedings of the First International LOEWE Conference, 7-9 December 2016 in Frankfurt*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 319. Bonn 2018.
- Hansen, Krause 2019a S. Hansen, R. Krause (Eds.), *Bronze Age Fortresses in Europe. Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9-13 October 2017 in Alba Iulia*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 335. Bonn 2019.
- Hansen, Krause 2019b S. Hansen, R. Krause (Eds.), *Materialisation of Conflicts. Proceedings of the Third International LOEWE Conference, 24th - 27th September 2018 in Fulda (Hesse, Germany)*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 346. Bonn 2019.
- Harding 2017 A. F. Harding, *Cornești-Iarcuri and the rise of mega-forts in Bronze Age Europe*. In: B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause, M. Wemhoff (Eds.), *Fortifications: The Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze Age and Early Iron Age of South-East Europe. International Conference in Timișoara, Romania from November 11-13, 2015*. Berlin 2017, 9-14.

- Heeb *et al.* 2017a B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause, M. Wemhoff (Eds.): *Fortifications: The Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze Age and Early Iron Age of South-East Europe. International Conference in Timișoara, Romania from November 11-13, 2015*. Berlin 2017.
- Heeb *et al.* 2017b B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, A. Bălărie, R. Lehmpuhl, R. Krause, *Cornești-Iarcuri - 10 years of research (2007-2016). Some important preliminary results*. In B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause, M. Wemhoff (Eds.), *Fortifications: The Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze Age and Early Iron Age of South-East Europe. International Conference in Timișoara, Romania from November 11-13, 2015*. Berlin 2017, 217-228.
- Horn, Kristiansen 2018 C. Horn, K. Kristiansen (Eds.), *Warfare in Bronze Age Society*. Cambridge 2018.
- Jaeger, Kulcsár 2013 M. Jaeger, G. Kulcsár, *Kakucs–Balla-domb a case study in the absolute and relative chronology of the Vátya culture*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, 2013, 289-320.
- Jaeger *et al.* 2018 M. Jaeger, G. Kulcsár, N. Taylor, R. Staniuk (Eds.), *Kakucs-Turján a Middle Bronze Age multi-layered fortified settlement in Central Hungary*. Bonn 2018.
- Jung 2017 R. Jung, *The Sea Peoples after Three Millennia: Possibilities and Limitations of Historical Reconstruction*. In: P. M. Fischer, T. Bürge (Eds.), "Sea Peoples" Up-to-Date. New Research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th-11th Centuries BCE. Wien 2017, 23-42.
- Kacsó 1998 C. Kacsó, *Das Depot von Satu Mare*. A Nyiregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XXXIX-XL, 1997-1998, 11-31.
- Kacsó 2015 C. Kacsó, *Descoperiri din epoca bronzului de la Felnac (jud. Arad)*. *Revista Bistriței* XXIX, 2015, 23-41.
- Kapuran 2019 A. Kapuran, *Velebit, a Tumulus Culture Necropolis in the Southern Carpathian Basin (Vojvodina, Serbia)*. *British Archaeological Reports International Series 2942*. Oxford 2019.
- Kemenczei 1988 T. Kemenczei, *Die Schwerter in Ungarn. I*. *Prähistorische Bronzefunde* IV, 6. München 1988.
- Kemenczei 1991 T. Kemenczei, *Die Schwerter in Ungarn, II (Vollgriffschwerter)*. *Prähistorische Bronzefunde* IV, 9. München 1991.
- Kienlin 2020 T. L. Kienlin, *Bronze Age Tell Communities in Context. An Exploration into Culture, Society, and the Study of European Prehistory. Part 2: Practice. The Social, Space, and Materiality*. Oxford 2020.
- Kienlin, Gävan 2021 T. L. Kienlin, A. Gävan (Eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania Current Approaches and Recent Investigations*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 364. Bonn 2021.
- Kiss *et al.* 2019 V. Kiss, M. Csányi, J. Dani, K. P. Fischl, G. Kulcsár, I. Szathmári, *Chronology of the Early and Middle Bronze Age in Hungary. New results*. *Studia Hercynia* XXIII/2 [Reinecke's Heritage. Terminology, Chronology and Identity in Central Europe, 2300–1600 BC], 173-197.
- Kocsis, Marcsik, Tajti 2002 S. G. Kocsis, A. Marcsik, J. Tajti, *A Kiskundorozsma-kosszúhát-halomi 66. - kora bronzkori - sír trepanált koponyájának esetleírása*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* VIII, 2002, 109-112.
- Krause 2019 R. Krause, *Zur Professionalisierung des Krieges in der Bronzezeit*. In: S. Hansen, R. Krause (Eds.), *Materialisation of Conflicts. Proceedings of the Third International LOEWE Conference, 24th - 27th September 2018 in Fulda (Hesse, Germany)*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 346. Bonn 2019, 13-43.
- Krause *et al.* 2019 R. Krause, A. Szentmiklosi, B. Heeb, R. Lehmpuhl, K. Teinz, A. Bălărie, C. Herbig, A. Stobbe, J. Schmid, D. Schäffler, M. Wemhoff, *Cornești-Iarcuri. Die Ausgrabungen 2013 und 2014 in der befestigten Großsiedlung der späten Bronzezeit im rumänischen Banat*. *Eurasia Antiqua* 22, 2016 (2019), 133-184.
- Kulcsar 2009 G. Kulcsár, *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó-Kosihy-Čaka and the Somogyvár-Vinkovci Cultures in Hungary*. Budapest 2009.
- Lie 2019 M. Lie, *Bronze Age stone battle-axe of Poiana Type*. *Ziridava. Studia Archaeologica* 33, 2019, 91-110.
- Măruia 2011 L. Măruia, *Cercetări interdisciplinare vizând reconstituirea geografiei istorice a Dealurilor Lipovei*. Timișoara 2011.
- Molloy 2022 B. Molloy, *Was There a 3.2 ka Crisis in Europe? A Critical Comparison of Climatic, Environmental, and Archaeological Evidence for Radical Change during the Bronze Age-Iron Age Transition*. *Journal of Archaeological Research*, DOI: <https://doi.org/10.1007/s10814-022-09176-6>.
- Molloy, Horn 2020 B. Molloy, C. Horn, *Weapons, Warriors and Warfare in Bronze Age Europe*. In: G. G. Fagan, L. Fibiger, M. Hudson, M. Trundle (Eds.), *The Cambridge World History of Violence. The Cambridge World History of Violence*. Cambridge 2020, 117-141.
- Molloy *et al.* 2020 B. Molloy, D. Jovanović, C. Bruyère, M. Marić, J. Bulatović, P. Mertl, C. Horn, L. Milašinović, N. Mirković-Marić, *A New Bronze Age Mega-fort in Southeastern Europe: Recent Archaeological Investigations at Gradište Idoš and their Regional Significance*. *Journal of Field Archaeology*, DOI: 10.1080/00934690.2020.1734899.

- Mozsolics 1985 A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Budapest 1985.
- Nagy 2005 M. Nagy, *A halomsíros kultúra leletei Szentes környékén*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* 11, 2005, 7-36.
- Nicodemus *et al.* 2015 A. Nicodemus, L. Motta, J. M. O'Shea, *Archaeological Investigations at Pecica „Șanțul Mare” 2013-2014*. *Ziridava. Studia Archaeologica* 29, 2015, 105-118.
- Nicodemus, O'Shea 2015 A. Nicodemus, J. M. O'Shea, *From Relative to Absolute: The Radiometric Dating of Mureș Culture Ceramics at Pecica- Șanțul Mare*. In: S. Forțiu, A. Stăvilă (Eds.), *Interdisciplinarity in Archaeology and History, 3rd Edition: In Memoriam Florin Medeleț (1943-2005)*. Szeged 2015, 691-702.
- O'Brien 2018 W. O'Brien, *Hillforts and Warfare in Bronze Age Ireland* In: S. Hansen, R. Krause (Hrsg.), *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten. Beiträge der Ersten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. bis 9. Dezember 2016 in Frankfurt/ Bronze Age Hillforts between Taunus and Carpathian Mountains. Proceedings of the First International LOEWE Conference, 7-9 December 2016 in Frankfurt*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 319. Bonn 2018, 241-264.
- O'Shea 1996 J. O'Shea, *Villagers of the Maros. A Portrait of an Early Bronze Age Society*. New York 1996.
- O'Shea *et al.* 2005 J. M. O'Shea, A.W. Barker, S. Sherwood, A. Szentmiklosi, *New Archaeological Investigations at Pecica-Șanțul Mare*. *Analele Banatului. Serie Nouă XII-XIII, 2004-2005 (2005)* 81-109.
- O'Shea *et al.* 2011 J. M. O'Shea, A. W. Barker, L. Motta, A. Szentmiklosi, *Archaeological Investigations at Pecica „Șanțul Mare” 2006-2009*. *Analele Banatului. Serie Nouă XVIII, 2011*, 67-74.
- O'Shea *et al.* 2019 J. M. O'Shea, G. Parditka, A. Nicodemus, K. Kristiansen, K.-G. Sjögren, L. Paja, G. Pálfi, L. Milašinović, *Social formation and collapse in the Tisza-Maros region: dating the Maros Group and its Late Bronze Age successors*. *Antiquity* 93, 369, 2019, 604-623.
- Pădurean 2002 E. D. Pădurean, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Arad*. *Ziridava XXIII, 2002*, 63-73.
- Pernicka *et al.* 2016 E. Pernicka, B. Nessel, M. Mehofer, E. Safta, *Lead Isotope Analyses of Metal Objects from the Apa Hoard and Other Early and Middle Bronze Age Items from Romania*. *Archaeologia Austriaca* 100, 2016, 57-86.
- Petrescu-Dâmbovița 1977 M. Petrescu-Dâmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*. București 1977.
- Popescu, Rusu 1966 D. Popescu, M. Rusu, *Dépôts de l'âge du bronze moyen*. In: *Inventaria Archaeologica, Fasc., 1, (R1-R14)*. Bucharest 1966.
- Путица 2022 A. Путица, *Мач тина Ана из Праисторијске збирке Градског музеја Суботица*. *Гласник Српског археолошког друштва* 38, 2022, 155-290.
- Rusu, Dörner, Ordentlich 1999 M. Rusu, E. Dörner, I. Ordentlich, *Die Erdburg von Sântana-Arad in dem zeitgleichen archäologischen Kontext*. In: N. Boroffka, T. Soroceanu (Hrsg.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa*. *Gedenkschrift für Kurt Horedt. Rahden/Westf.* 1999, 143-165.
- Sava 2002 E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*. Kiel 2002.
- Sava 2014 E. Sava, *Așezări din perioada târzie a epocii bronzului în spațiul pruto-nistean (Noua-Sabatinovka)*. Chișinău 2014.
- Sava 2019 V. Sava, *The Late Bronze Age settlement at Șagu and the early use of the channeled pottery*. *Analele Banatului Serie Nouă* 27, 2019, 109-145.
- Sava 2020 V. Sava, *The Late Bronze Age pottery in the South-Eastern Carpathian Basin*. *Slovenská Archeológia LXVIII-2, 2020*, 253-296.
- Sava, Andreica 2013 V. Sava, L. Andreica, *Social Identity in the Lower Mureș Valley during the Late Bronze Age: Two seal-headed pin from Pecica “Site 14” Cemetery*. In: I.V. Ferencz, N.C. Rîșcuța, O. T. Bărbat (Eds.), *Archaeological small finds and their significance. Proceedings of the Symposium Costume as an Identity Expression*. Cluj Napoca 2013, 49-76.
- Sava, Ignat 2014 V. Sava, A. Ignat, *Acquiring significance. Constructing warrior's identity at the Lower Mureș Basin*. *Annales D'Universite “Valahia” Targoviste. Section D'Archeologie et D'Histoire* 16/1, 2014, 7-35.
- Sava, Ignat 2016 V. Sava, A. Ignat, *The Beginning of the Late Bronze Age in the Lower Mureș Basin. An Overview*. In: F. Gogâltan, C. Cordoș (Eds.), *Prehistoric settlements: social, economic and cultural aspects. Seven studies in the Carpathian area*. Cluj-Napoca 2016, 181-199.
- Sava, Gogâltan 2017 V. Sava, F. Gogâltan, *The Bronze Age Fortifications in Munar “Wolfsberg”, Arad County. The 2014 and 2017 Archaeological Researches*. *Analecta Archaeologica Ressoviensis* 12, 2017, 75-100.
- Sava, Gogâltan 2019 V. Sava, Fl. Gogâltan, *Bazinul Mureșului de Jos la începutul bronzului târziu (1600/1500-1400 BC)*. In: R. Teodorescu, A.C. Chituță, A. Georgescu, A. Tudorie (Coord.), *In honorem prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca: Istorie și destin*, Sibiu 2019, 223-234.

- Sava, Ursuțiu 2021 V. Sava, A. Ursuțiu, *The Late Bronze Age Gáva pottery from the Lower Mureș*. Journal of Ancient History and Archaeology, 8, 2, 2021, 84-127.
- Sava, Hurezan, Mărginean 2011 V. Sava, G. P. Hurezan, F. Mărginean, *Șagu "Sit Al_1" o așezare a epocii finale a bronzului la Mureșul de jos/A Late Bronze Age Settlement on the Lower Mureș*. Cluj-Napoca 2011.
- Sava, Hurezan, Mărginean 2012 V. Sava, G. P. Hurezan, F. Mărginean, *Late Bronze Age Metal Artifacts Discovered in Șagu, Site "Al_1", Arad - Timișoara Highway (km 0+19.900 - 0+20.620)*. Ziridava Studia Archaeologica 26, 2012, 83-107.
- Sava, Gogâltan, Krause 2019 V. Sava, F. Gogâltan, R. Krause, *First Steps in the Dating of the Bronze Age Mega-Fort in Sântana-Cetatea Veche (Southwestern Romania)*. In: S. Hansen, R. Krause (Eds.): *Bronze Age Fortresses in Europe. Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9-13 October 2017 in Alba Iulia*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 335. Bonn 2019, 161-176.
- Sánta 2004 G. Sánta, *A halomsíros kultúra Zákányszék határában*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica X, 2004, 53-80.
- Sherratt 2017 S. Sherratt, *Homeric Epic and the Contexts of Bardic Creation*. In: S. Sherratt/J. Bennet (Eds.), *Archaeology and Homeric Epic*. Oxford 2017, 35-52.
- Sîrbu, Sava 2014 M. Sîrbu, E. Sava, *Obiecte din lut*. In: E. Sava: *Așezări din perioada târzie a epocii bronzului (Noua-Sabatinovka) în spațiul pruto-nistrean*. Chișinău 2014, 470-481.
- Soroceanu 2012 T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedeponen der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien/ Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*. Archaeologia Romanica V. Cluj-Napoca – Bistrița, 2012.
- Stavilă et al. 2020 A. Stavilă, A. Hegyi, B. A. Craiovan, *Non invasive archaeological researches performed in the Middle Bronze Age settlement from Alioș Valea Alioșu (Timiș County, Romania). Structures, chronology, and perspectives*. Ziridava. Studia Archaeologica 34, 2020, 169-188.
- Stos-Gale 2014 Z. A. Stos-Gale, *Silver vessels in the Mycenaean Shaft Graves and their origin in the context of the metal supply in the Bronze Age Aegean*. In: H. Meller, R. Risch, E. Pernicka (Hrsg.): *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber / Metals of power – Early gold and silver*. 6. Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. Bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle. Band 11/I. 2014. Halle 2014, 183-208.
- Szabó 1999 J. J. Szabó, *Früh- und Mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya*. Budapest 1999.
- Szabó G. V. 1999 V. G. Szabó, *A bronzkor Csongrád megyében (Történeti vázlat a készülő régészeti állandó kiállítás kapcsán)*. Múzeumi Füzetek – Csongrád 2, 1999, 51-117.
- Szalai 1999 F. Szalai, *Anthropologische Untersuchung der Skelette und der Reste von Leichenbränden aus den früh- und mittelbronzezeitlichen Gräberfeldern von Battonya*. In: J. J. Szabó, Früh- und Mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya. Budapest 1999, 125-163.
- Szentmiklosi 2021 A. Szentmiklosi, *Așezările culturii Cruceni-Belegiš în Banat*. Cluj Napoca 2021.
- Szentmiklosi et al. 2011 A. Szentmiklosi, B. S. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, *Cornești-Iarcuri - a Bronze Age town in the Romanian Banat?* Antiquity 85, 2011, 819-838.
- Szeverényi 2013 V. Szeverényi, *The Earliest Copper Shaft-Hole Axes in the Carpathian Basin: Interaction, Chronology and Transformations of Meaning*. In: A. Anders, G. Kulcsár, G. Kalla, V. Kiss, G.V. Szabó (Eds.), *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczy on His 60th Birthday*. Budapest 2013, 661-669.
- Szeverényi, Kiss 2018 V. Szeverényi, V. Kiss, *Material evidence of warfare in Early and Middle Bronze Age Hungary*. In: M. Fernández-Götz, N. Roymans (Eds.), *Conflict Archaeology. Materialities of Collective Violence from Prehistory to Late Antiquity*. London New York 2018, 37-49.
- Szeverényi et al. 2017 V. Szeverényi, P. Czukor, A. Priskin, C. Szalontai, *Recent work on Late Bronze Age fortified settlements in south-east Hungary*. In: B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause, M. Wemhoff (Eds.), *Fortifications: The Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze Age and Early Iron Age of South-East Europe*. International Conference in Timișoara, Romania from November 11-13, 2015. Berlin 2017, 135-148.
- Tarbay 2021 J. G. Tarbay, *The Path of a Late Bronze Age »Warrior« - The Selection of Weapons in Transdanubian Scrap Hoards: Rinyaszentkirály (Somogy County / H) and Keszőhidegkút (Tolna County / H)*. In: G. Bardelli, R. Graells i Fabregat (Eds.), *DEMJÉN Andrea Ancient Weapons. New Research Perspectives on Weapons and Warfare. Proceedings of the International Conference - Mainz, September 20th - 21st 2019*. Mainz 2021, 91-144.
- Terberger et al. 2018 T. Terberger, D. Jantzen, J. Krüger, G. Lidke, *Das bronzezeitliche Kampfgeschehen im Tollensetal – ein Großereignis oder wiederholte Konflikte?* In: S. Hansen, R. Krause (Hrsg.), *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten. Beiträge der Ersten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. bis 9. Dezember 2016 in Frankfurt/ Bronze Age Hillforts between Taunus and Carpathian Mountains. Proceedings of the First International LOEWE Conference, 7-9 December 2016 in Frankfurt*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 319. Bonn 2018, 103-123.
- Trogmayer 1975 O. Trogmayer, *Das Bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé*. Budapest 1975.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE MEDIEVALE DIN ORADEA – „TÂRGUL DE VINERI”¹

Doru MARTA*
FECHETE PORSZTNER Kitti**
KATÓCZ Zoltán***

MIDDLE AGE DISCOVERIES FROM ORADEA – “TÂRGUL DE VINERI”

ABSTRACT

At the end of archaeological researches conducted in the city center of Oradea between 2021-2022, besides other late and pre modern medieval vestiges, two overlaid romanesque and gothic churches (12th-15th centuries) and a medieval building cellar which was later transformed into an ossuary were discovered.

Keywords: Oradea, Middle Age, romanesque, gothic style.

Introducere

În cadrul proiectului de investiție: „*Construire parcare de tip Park and Ride, Piața Emanuil Gojdu, Oradea*”, beneficiarul fiind Primăria Municipiului Oradea, s-a impus o cercetare arheologică preventivă a arealului afectat de proiect, acesta fiind amplasat în vatra vechii așezări medievale *Târgul de Vineri*.

În intervalul ridicării construcțiilor care trebuiau să alcătuiască noul Centru Civic al orașului (1975 – 1980), dar și în perioada săpării fundațiilor viitoarei Catedrale Episcopale Ortodoxe (1993 – 1994), nu au fost executate cercetări arheologice autorizate de către forurile competente. Arheologi ai muzeului orădean, de comun acord cu diriginții șantierelor amintite, au făcut o serie de fotografii ale stratigrafiei locului, fiind totodată salvate unele artefacte (ceramică din secolele XII/XIII – XVI/XVII, fragmente de cahle, cărămizi inscripționate, piese din bronz și fier), o mică parte fiind regăsite în colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal. Au fost, de asemenea, semnalate orizonturi de înhumări medievale deranjate din vechime.

Istoricul zonei cercetate arheologic

Potrivit surselor istorice, rețeaua de așezări medievale care înconjură cetatea episcopală orădeană arată următoarea imagine: la est de cetate exista cartierul *Velența* (parte existentă și a orașului actual), *Grădina Cerbilor (Vadkert)* și *Bologna* la sud, *Târgul de Vineri (Péntekhely)* la vest, *Olosig (Olaszi – încă parte existentă a orașului)* și *Sf. Petru* la nord. *Târgul de Sâmbătă (Szombathely)* – se întindea la vest de *Târgul de Vineri*, iar între Criș și cetate se afla *Viena Nouă (Újbécs)*.

Zona supusă cercetării arheologice se află înscrisă în Repertoriul Arheologic Național ca *Târgul de Vineri (Ansamblul Centrul istoric Oradea, cod LMI BH – II – a – A – 01037)*. Pe platoul aflat la vest de Cetatea Oradea se întindea vechiul târg medieval al Oradei, în imediata vecinătate organizându-se o astfel de manifestare în fiecare zi de vineri.

Diferențele, uneori majore, între gradele de dezvoltare a cartierelor medievale orădene dovedesc faptul că erau unități administrative separate, având anumite autonomii, judecători și jurați proprii, dar autoritatea lor supremă rămânea jurisdicția episcopală, respectiv capitulară. Așezările independente au fost unite pentru prima oară, și nu definitiv, abia în anul 1557, alegându-și un judecător comun².

Târgul de Vineri s-a înființat pe proprietatea capitulară, pe malul stâng al râului Crișul Repede, în proximitatea vestică a Cetății Oradea, de-a lungul drumului care ducea la reductă. Data înființării sale este necunoscută, prima atestare scrisă (*Péntekhely vicus*) a fost anul 1374³, fiind relativ târzie, însă proximitatea cetății și proprietatea capitulară indică posibilitatea că ar putea fi una dintre primele așezări constituite după

¹ Cercetările arheologice din Oradea – Piața Emanuil Gojdu (2021 – 2022) vor face obiectul unui amplu studiu care va cuprinde totalitatea descoperirilor făcute în arealul fostei așezări medievale „*Târgul de Vineri*”.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: dorumarta67@yahoo.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: fp_kitti@yahoo.com.

*** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: katocz.zoltan@gmail.com.

² Jakó 1940, 380.

³ Jakó 1940, 383.

înființarea centrului bisericesc, chiar în secolul al XII-lea. Locuitorii săi ar fi putut proveni de pe proprietățile regale aflate în vecinătate.

Recensământul fiscal din anul 1552 arată că *Târgul de Vineri* era cea mai extinsă și bogată așezare a orașului, cu 320 de parcele de iobagi deținute de capitlu (pe locul doi se află cu 74 de parcele de iobagi *Olosigul*, deținut de episcopul de Oradea)⁴.

Majoritatea populației orașului era formată din artizani și comercianți, iar puțini erau angajați în producția agricolă sau creșterea animalelor, în lipsa terenurilor agricole și a pășunilor. Sectorul viticulturii și producției de vin a fost, de asemenea, semnificativ. Orașul este un loc de desfășurare a mai multor târguri, deși rețeaua de străzi și structura de așezări în prezent este imposibil de reconstituit, datorită asediilor ulterioare și transformărilor moderne⁵. În sfârșit, hărțile militare de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea ne oferă, totuși, câteva puncte de pornire⁶.

Zona respectivă a suferit în toate asediile care vizau cetatea episcopală și mai apoi cea princiară. În anul 1241, oștile mongole conduse de comandantul Khajdan, după un asediu de mai multe zile, au ocupat cetatea și orașul din apropierea acesteia. Orașul și centrul episcopal n-au reușit să treacă de acest incident decenii la rând. Mai multe surse istorice dovedesc faptul că clerul nou, numit în funcții în Oradea, și-a cerut repartizarea într-o altă locație, pentru că clădirile și instituțiile orașului și ale episcopiei trebuiau ridicate de la zero. Dieta din anul 1279 este o dovadă firească a localității reconstruite și sigure.

Zona respectivă a mai fost supusă distrugerii, atât în timpul asediilor turcești din anii 1474, 1598 și 1660, a celui habsburgic din anii 1556, 1691-1692, cât și a războiului civil al curuților desfășurat între anii 1703-1711, dar și în perioada modernă, în special cu ocazia Marelui incendiu care a devastat orașul în anul 1836.

Datorită acestor asedii, pe latura vestică a *Târgului de Vineri*, adică pe marginea vestică a actualei Piețe Emanuil Gojdu, de la Crișul Repede până la malul Crișului Mic unit cu pâraul Peța, era un șanț larg. În spatele lui se afla un zid de piatră, cu câte un bastion dreptunghiular, umplut cu pământ la fiecare capăt. Pe la mijlocul zidului, aproximativ în prelungirea actualei străzi Vasile Alecsandri, s-a deschis o poartă batantă, al cărei etaj era amenajat pentru a găzdui un tun ușor sau un tarot. Pe partea de sud a porții se afla un turn dreptunghiular. Laterala sudică și nordică a orașului era întărită cu un val de pământ, care ajungea până la șanțul cetății. Momentul construcției sale nu este cunoscut, dar el a fost demolat în anul 1711, conform istoricului J. Karácsonyi⁷.

După asediul din anul 1692, *Târgul de Vineri* nu a mai fost reconstruit. După anul 1714, comandamentul habsburgic al cetății a demolat clădirile ruinate din jurul redutei și a marcat marginea interioară a zonei nou construite la o distanță de cinci sute de pași⁸. În anii următori a început ridicarea unui sistem de apărare de tip Vauban în formă de stea, cu raveline, șanțuri și contraescarpe în zona supusă azi cercetării arheologice, momentul fiind în jurul anului 1732⁹. Din amplul proiect s-a realizat doar segmentul vestic al construcției, care conține o ramură principală a stelei, urmată de două ramuri secundare mai scunde.

În urma pierderii caracterului strategic și parțial militar al cetății și transformării în simplă cazarmă militară, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, administrația acesteia a permis construcția de locuințe civile, adosate contraescarpei și ravelinelor, moment în care ravelinul era în stare perfectă de funcționare¹⁰. În acest fel s-a format un mic cartier cu străduțe și terenuri înguste cu căsuțe de dimensiuni reduse, așezate haotic la prima vedere, acestea urmând traseul ravelinului și a contraescarpelor.

Cercetările arheologice preventive derulate în *Bastionul Ciunt* între anii 2006 și 2010¹¹ au adus la suprafață trei construcții de piatră medievale cu anexe gospodărești (fântâni, cuptoare, vetre de foc, gropi de fermentație), care dovedesc faptul, că în secolele XII-XVI *Târgul de Vineri* se întindea până la șanțul cetății

⁴ Fleisz 2011, 52.

⁵ Emödi 2016, 13–21.

⁶ Harta cetății orădene din anul 1692: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/24730/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJQSUMiOiBbIlFUYjJdLCAiU09VUkNFIjogWyJNVVpFX09SU1pfSEFEVCJdfSwgInF1ZXJ5IjogIk5hZ3I2XHUwMGUxcmFkIn0>.

⁷ Construcția sistemului defensiv este efectuată conform estimărilor lui Jenő Gyalókay la sfârșitul secolului al XVI-lea, pe când istoricul Karácsonyi susține ridicarea sa în anii '30 al aceluiași secol. Vezi: Péter 2006: <http://epa.oszk.hu/00100/00181/00016/17.htm>, accesat în 20.11.2021.

⁸ Fleisz 2011, 106.

⁹ Balogh 1982, 73–75.

¹⁰ Harta desenată a cetății orădene cu împrejurimile ei din anul 1782: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/38005/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJQSUMiOiBbIlFUYjJdLCAiU09VUkNFIjogWyJNVVpFX09SU1pfSEFEVCJdfSwgInF1ZXJ5IjogIk5hZ3I2XHUwMGUxcmFkIn0>, accesat în 19.11.2012.

¹¹ Raport 2006 – 2010.

medievale. Practic, între construcțiile și străzile orașului și incinta de piatră a cetății episcopale se afla doar amintitul șanț al cetății. Observații asemănătoare s-au făcut și cu ocazia cercetărilor din *Bastionului Bethlen* în anul 2018¹².

Descoperirile arheologice

Prima fază de construcție a bisericii

În partea central-nordică a zonei cercetate arheologic s-a descoperit ruina fundației unei biserici cu prima menționare în izvoare în deceniul al treilea al secolului al XIV-lea. Fundația este realizată din bolovani de gresie și piatră de râu de mărime medie, la care se adaugă și câteva fragmente de cărămizi. Totul este legat cu un mortar de bună calitate. Forma bisericii este una nu foarte des întâlnită în arhitectura romanică: absida semicirculară a altarului se continuă cu un decroș. Pe latura sudică a funcționat o absidiolă, care spre est are un decroș care se unește cu decroșul altarului. Spre nord a existat cu siguranță pandantul absidiolii, aceasta fiind însă distrusă de rețeaua de termoficare (contemporană). Absidiola de pe latura sudică are un decroș similar spre partea sudică, care se unește cu nava dreptunghiulară, care este mai îngustă decât altarul și absidiolile. Din păcate nava a fost distrusă în totalitate, piatra de gresie și cea de râu fiind refolosită, prima pentru construcția celei de-a doua faze a bisericii. Dimensiunile măsurabile a fazei romanice a bisericii ating 11,00 x 6,00 m.

Datarea documentară relativ târzie a bisericii (prima treime a secolului al XIV-lea) nu coincide și cu funcționarea primei faze a acesteia. Faza romanică a construcției datează din secolul al XII-lea; este o datare largă, neexistând posibilitatea (în lipsa unor descoperiri monetare de exemplu) de o restrângere a intervalului propus. În arealul bisericii ridicate în stil romanic nu a apărut niciun nivel de arsură care să sugereze o posibilă distrugere în timpul invaziei tătară din anul 1241; în fapt, întreaga stratigrafie a primei faze a fost masiv distrusă de înmormântările aparținând fazei a doua, cu o singură excepție: M 68.

A doua fază de construcție a bisericii

A doua fază de construcție a bisericii a relevat existența unei fundații ridicate exclusiv din blocuri de gresie legate cu mortar, masiv distrusă de ruta de termoficare din beton (construită în anii 1980), la care se adaugă și faptul că multe dintre ziduri au fost scoase la începutul secolului al XVIII-lea de austrieci și refolosite la raveline. Planul fazei gotice a altarului bisericii este unul pentagonal. Au mai putut fi cercetat turnul aflat lângă planul sudic al absidei, precum și amprenta zidului sudic al bisericii. Lângă latura sudică a bisericii s-a descoperit amprenta unei clădiri (probabil sacristie). La partea nordică a bisericii gotice terenul foarte mlăștinos n-a permis stabilitatea geologică suficientă pentru ținerea greutății oricărei clădiri. Închiderea vestică a bisericii a ieșit la iveală în secțiunea S 27, fiind însă păstrate numai amprentele zidurilor scoase. A fost descoperită și o pivniță, probabil loc de păstrare a proviziilor instituției de cult. În jurul bisericii gotice a fost cercetată o necropolă medievală, deranjată masiv de construcțiile moderne, cu o înmormântare în cistă din cărămidă. Au putut fi cercetate arheologic un număr de 76 de morminte, toate în afară de unul (M 68) aparținând de cea de-a doua fază a bisericii – cea gotică. Să mai amintim faptul că aceasta este biserica amintită documentar ca dedicată *Sfântului Spirit* și datată în prima treime a secolului al XIV-lea.

La nord și est de complexul bisericesc s-au descoperit segmente din gardul cimitirului bisericii. Cele două faze de construcție au compoziții diferite: cel mai vechi, cu datări probabile încă din secolul al XIV-lea, este ridicat din blocuri de gresie. Faza ceva mai târzie a gardului bisericii este pe interior, fiind adosat primului. Acest segment de zid a fost lucrat din blocuri de calcar aduse de la Betfia, o localitate aflată la circa 15 kilometri sud-est de Oradea. Să mai precizăm faptul că prima fază de piatră a cetății orădene a fost construită cu piatră provenită din aceeași carieră. Bolovani sunt legați cu un mortar de calitate medie. În partea estică gardul dispune de o poartă de intrare cu fundație de montant din cărămidă, iar în aria vestică a bisericii s-a descoperit doar amprenta construcției.

Pivnița din piatră

În cercetările arheologice amintite s-au descoperit mai multe clădiri medievale cu forme și tehnici de construcție foarte asemănătoare, dintre care se remarcă trei, ceva mai bine conservate. Cea care face obiectul prezentului studiu se află în partea de sud a bisericilor, fiindu-i cercetată pivnița cu mai multe compartimente, la care se anexează trei clădiri de suprafață cu fundații subțiri (circa 0,30 – 0,40 m) și unde a fost amplasat un osuar, cercetat în secțiunea S. 54. Să menționăm faptul că marginea acestuia a fost

¹² Raport 2018.

afectată de ductul rețelei de termoficare, astfel încât în secțiunea aflată la est de acesta (S. 7) nu au mai fost descoperite oseminte umane. Noile cercetări desfășurate în zona eliberată de canalul termic aduc precizări legate de planimetria și fazele de construcție a pivnițelor din piatră.

Știm acum că ansamblul a avut trei faze de construcție succesive, fără niciun hiatus de timp în funcționarea lor până la ruinare:

În prima fază încăperea centrală de mari dimensiuni a fost compartimentată, intrarea fiind pe latura sud – vestică. Aceasta avea dimensiunea de circa 3 m, probabil boltită. Datorită dimensiunilor mari, credem că în interior se putea intra cu căruțe de mici dimensiuni, cu spatele.

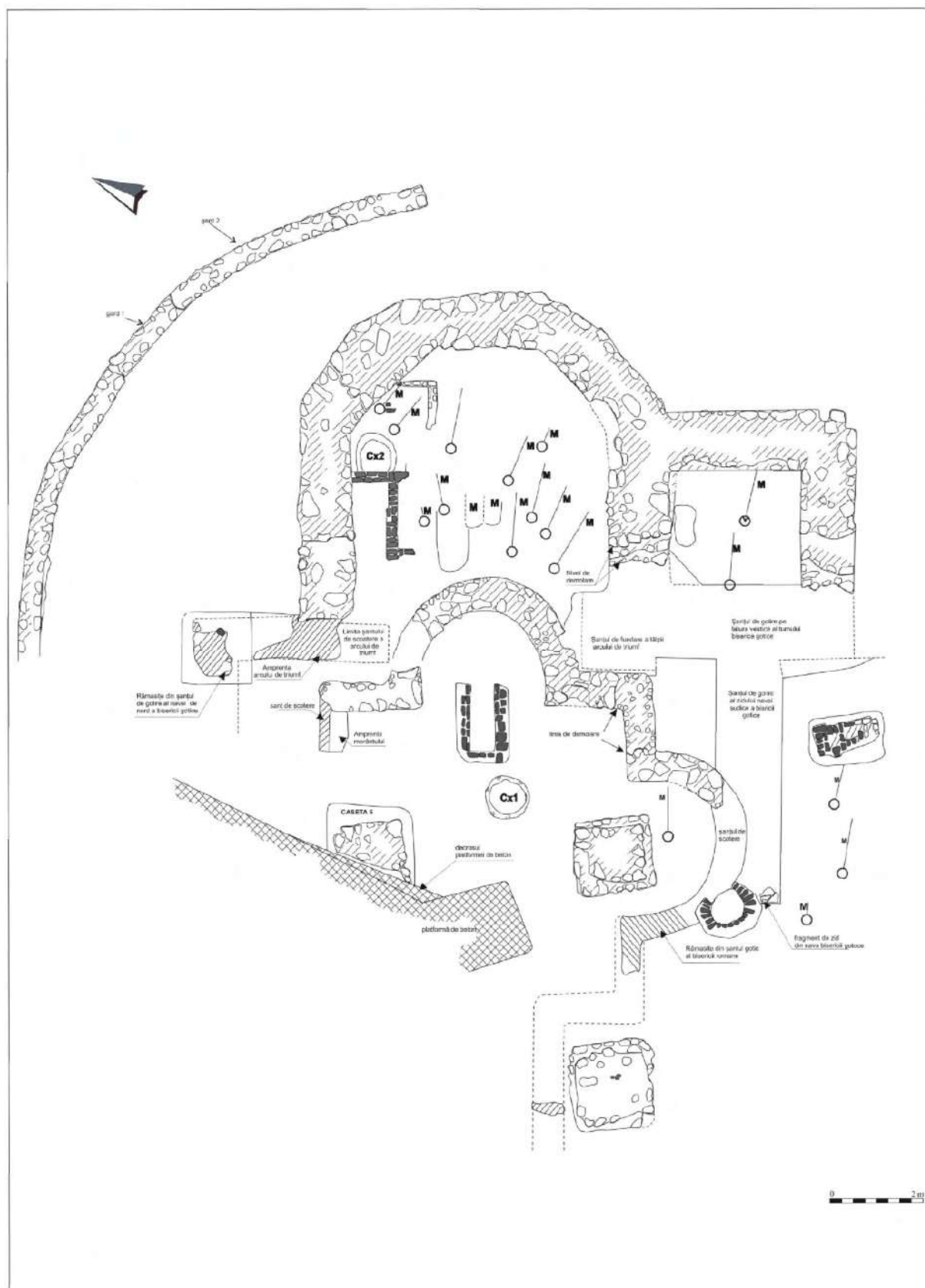
În faza a doua, intrarea în pivniță se făcea pe latura de vest, fundația acestei laturi era de slabă calitate, dimensiunile nord – sud fiind de 3,60 m interior și 4,40 m exterior. Acum (mijlocul secolului XVI) are loc și coborârea nivelului bisericii gotice și al spațiului dintre aceasta și latura de nord a gardului ei, rezultând exhumarea unui număr ridicat de schelete din arealul amintit și transferarea lor în încăperea principală a pivnițelor – rezultatul a fost transformarea acestei încăperi într-un osuar.

În faza a treia, încăperea principală, osuarul, a fost umplută cu un strat masiv de dărâmatură. În partea de nord, încăperea anexă nr. 1 a fost extinsă spre nord cu circa 1 m, noul zid fiind la circa 0,10 m de cel vechi, demolat. Se construiesc, de asemenea, anexele nr. 2 și 3 prin extinderea colțului încăperii principale spre nord – est; acum aici se construiește și un mic contrafort, care ține de ultima fază de funcționare a pivnițelor. Intrarea se făcea acum pe latura de est, unde a fost descoperit pragul de intrare în pivniță, realizat din două pietre masive, dreptunghiulare, de piatră de carieră, care au fost fasonate. În partea de nord a pragului a funcționat o fereastră de aerisire.

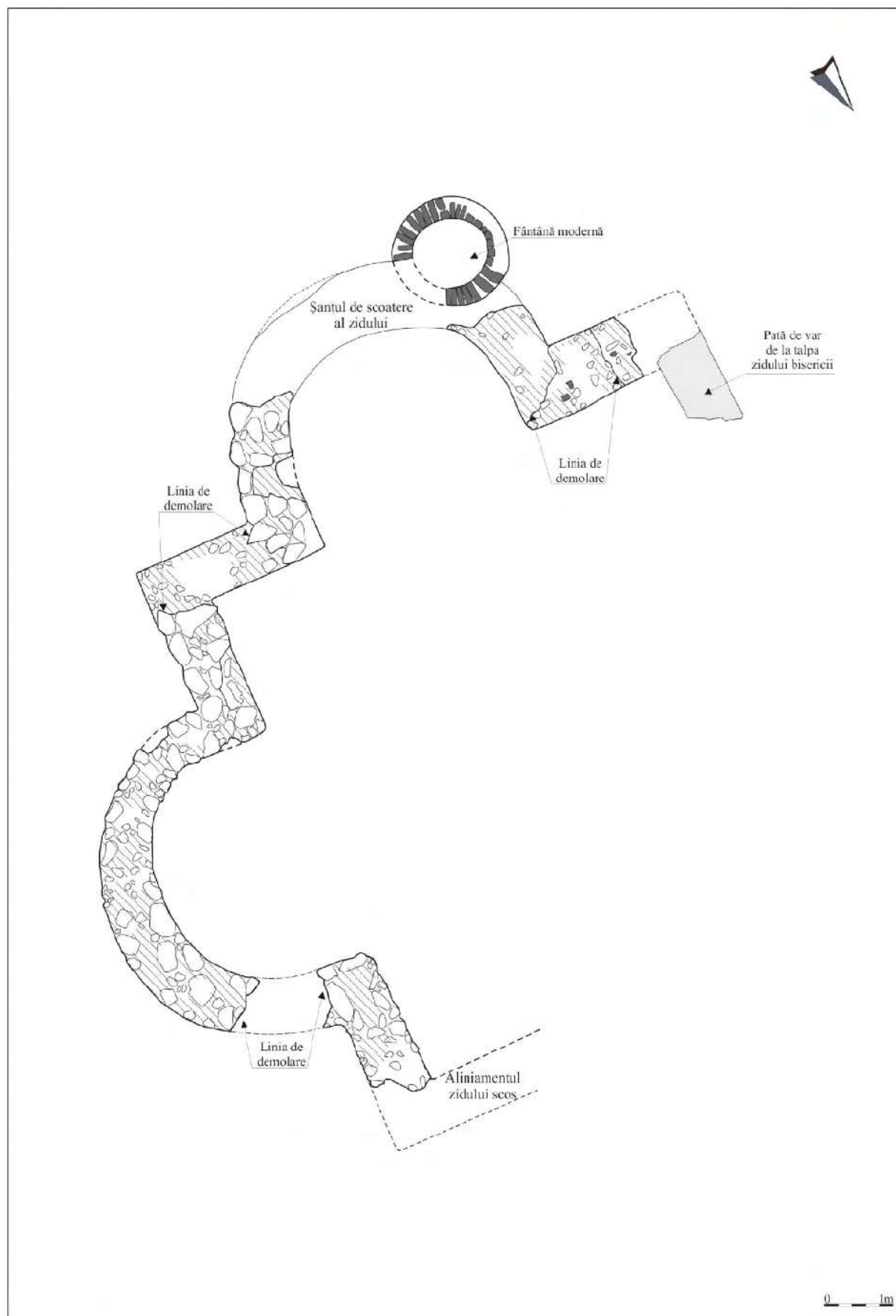
Credem, de asemenea, că în momentul funcționării ultimei faze a pivnițelor (secolul al XVII-lea), elevația clădirii de deasupra era din lemn, fiind probabil o casă de negustori trăitori încă în înfloritorul *Târg de Vineri*.

Bibliografie:

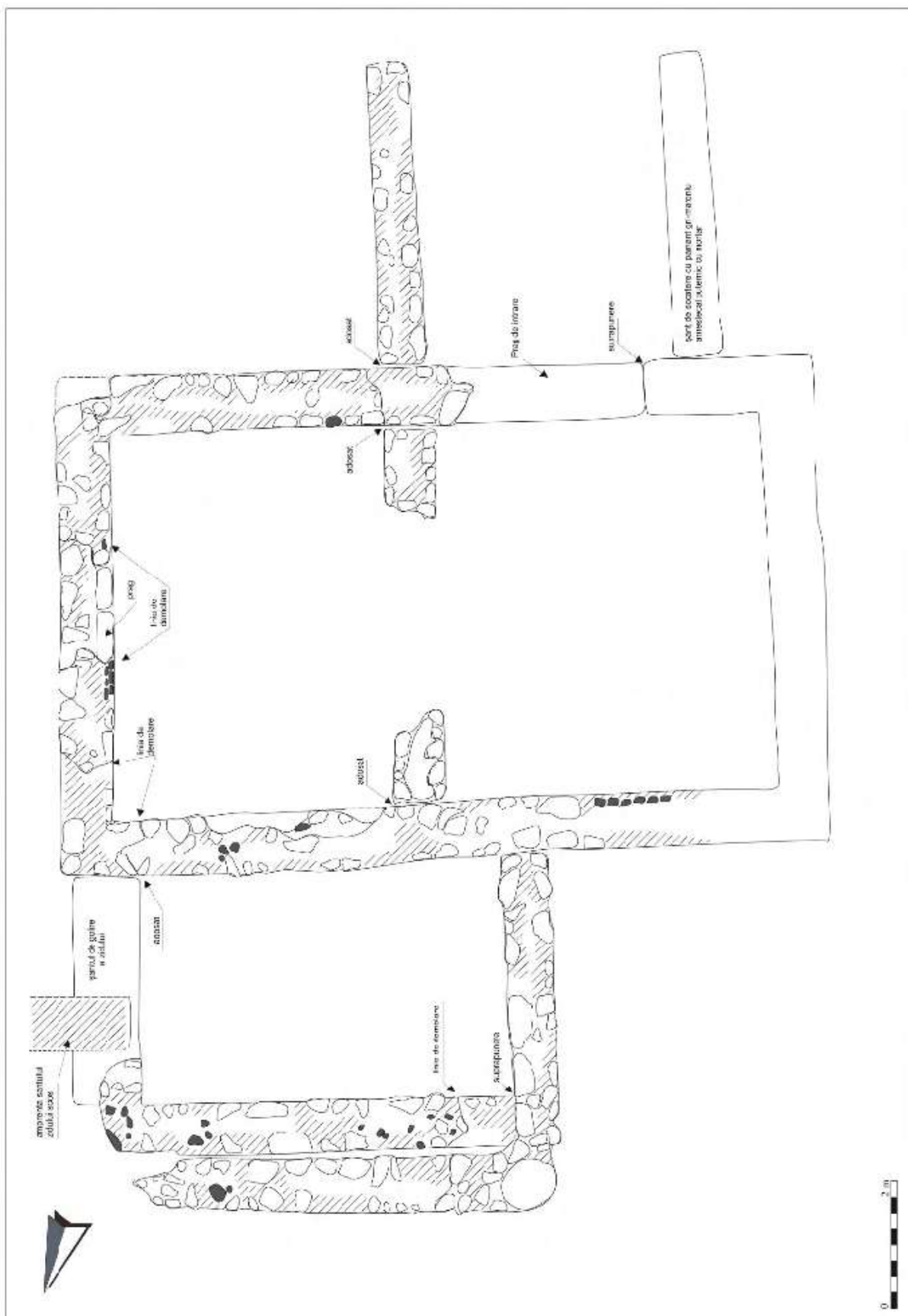
- Balogh 1982 Balogh Jolán: *Varadinum – Várad vára I. Művészettörténeti füzetek*, 13/1. Akadémia Kiadó, Budapest, 1982.
- Emödi 2016 Emödi Tamás: *Topografia orașului medieval Oradea și perspectivele cercetărilor arheologice*. [The Topography of Mediaeval Oradea and the Prospects of Archaeological Research]. In *Ars Transsilvaniae*, nr. 2, Cluj Napoca, 2016. p. 13–21.
- Fleisz 2011 Fleisz János: *Nagyvárad várostörténete*. Sapiientia Varadiensis Alapítvány Nagyvárad, Oradea, 2011.
- Jakó 1940 Jakó Zsigmond: *Bihár megye a török pusztítás előtt*. Sylvester Nyomda, Budapest, 1940.
- Péter 2006 Péter I. Zoltán: *Az egykori Péntekhelyi határoló kőfal története*. In *Várad*, nr. 6, Oradea, 2004.
- Raport 2006 – 2010 D. Marta, Emödi T., F. Porsztner K., Mihálka N., *Raport preliminar al cercetărilor arheologice preventive din Bastionul Ciunt – Teatrul de Vară al Cetății Oradea*, 2011 (mss.).
- Raport 2018 D. Marta, F. Porsztner K., Mihálka N., *Raport preliminar al cercetărilor arheologice preventive din Bastionul Bethlen al Cetății Oradea*, 2018 (mss.).

Pl. 1: Planul general al bisericilor romanică și gotică (secolele XII–XV) / General plan of the romanesque and gothic churches (12th–15th centuries)

Pl. 2: Planul bisericii romanice (secolele XII–XIII) / Plan of the romanesque church (12th–13th centuries)

Pl. 3: Planul clădirii medievale (secolul XV) / Plan of the middle age building (15th century)

Pl. 4/1: Vedere aeriană cu bisericile romanică și gotică / Aerial view with the romaneseque and gothic churches

Pl. 4/2: Vedere aeriană cu clădirea medievală / Aerial view with the middle age building

SĂCUENI – CETATEA ZOLYOMI/ZOLYOMI VAR – ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

Călin GHEMIȘ*

SĂCUENI – ZOLYOMI CITADEL/ZOLYOMI VAR – HISTORY AND ARCHAEOLOGY

ABSTRACT

This study presents the history and some archaeological remarks regarding the Zolyomi fortress in the vicinity of Săcueni village located in the Er valley. The fortress was built by the Zolyomi family who became the landlords of the area from the first decade of the 15th century A.D. Due to the autonomist policy of David Zolyomi in 1633 the entire domain of Săcueni is confiscated by the Principle of Transylvania- George Rakoczi the First.

Between 1633 and 1640 Rákoczi consolidate the fortress and make substantial modifications to this fortification which was considered to be as powerful as Oradea. After the fall of Oradea fortress, the fortress from Săcueni became the most important fortress of the Principality of Transylvania in Partium. The strategic importance of it was an advantage, but at the same time a handicap in the geopolitical situation of the second half of the 16th century.

After some negotiations regarding the fate of the fortress, after the battle of St. Gothard, in the context of the Vasvar peace treaty between the Ottoman Empire and the Habsburg Empire, both great powers settled that the Principality of Transylvania must agree to demolish the fortress. In this context in January-February 1665 in the presence of the three powers emissaries the fortress is demolished.

In the end of the study are presented some field observations regarding the fortress and the necessity that this archaeological site must be protected.

Keywords: Zolyomi family, history, archaeology, Principality of Transylvania.

Situată în Valea Ierului, localitatea Săcueni este dominată de un relief de tranziție de la zonele colinare joase ale Dealurilor de Vest spre câmpia joasă, cu altitudini ce nu depășesc 50-100 de metri. Arealul sudic al localității este dominat în zona satelor Cadea, Sănnicolau de Munte, Cubulcut, Olosig de dealuri ce domină lunca inundabilă a Ierului, cu altitudini care rareori depășesc 150 de metri.

Pe axa sud-vest/nord-est, arealul orașului Săcueni este reprezentat de lunca joasă a Ierului, care formează aici un culoar, în fapt acest râu este principalul curs hidrografic permanent din zonă. Spre nord/nord-est zona este caracterizată de un relief cu altitudini reduse, ce constă din mici insule/grinduri, formate în mlaștina Ierului¹. Valori mai ridicate de altitudine se înregistrează și spre nord-vest, în zona „Dealul Mare” sau „Trei maluri”, unde altitudinile sunt cuprinse între 100-130 de metri.

Hidrografia zonei este reprezentată de cursul Ierului, canalizat parțial în șanțul antitanc al „Liniei Carol”, care captează o serie de pâraie, unele cu un curs temporar, dar și de brațe moarte, care în perioadele ploioase devin active, sugerând vechile cursuri temporare din mlaștina Ierului. Întreaga zonă a făcut obiectul unor intense lucrări de desecare începute în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și finalizate în anii '60 ai secolului trecut.

Alături de barajele de regularizare care atrag o faună specifică unor astfel de zone, o mențiune deosebită o merită „Lacul Csikos”/ „Csikosto”, o supraviețuire a vechii mlaștini din zonă și una dintre cele mai importante rezervații naturale din nord-vestul României.

O altă mențiune deosebită o merită, din punct de vedere piscicol, prezența în apele Ierului a somnului pitic, specie endemică aici. Din vechea mlaștină, desecată în totalitate în anii gloriei socialiste, se ridicau o serie de mici insule și grinduri, care au fost folosite de comunitățile umane în aproape toate epocile preistorice și nu numai. Un exemplu relevant în acest sens este așezarea de la Săcueni – „Okorvar”, o insulă de formă oval-alungită, pe care în epoca bronzului se stabilește o comunitate a culturii Otomani.

Vegetația acestei câmpii era una specifică zonelor de mlaștină, vaste zone de stuf și vegetație acvatică, între acestea mici insule împădurite adăposteau o extrem de bogată faună, care cuprindea mistreți, câpriori, vulpi, dar și bouri, așa cum o demonstrează analizele efectuate pe eșantioanele

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ereshu@yahoo.com.

¹ Referitor la lucrările de desecare efectuate de-a lungul timpului, amintesc aici excelentul studiu al lui Szabó József, *Contribuții privind istoria regularizării apelor pe valea Ierului în secolul XIX*, în *Crisia*, XLII, 2012, p. 61-80.

osteologice recuperate cu ocazia cercetărilor de la Săcueni – „Okorvar”, de data aceasta caracteristice epocii bronzului².

Zona Săcueniului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prima ridicare topografică iozefină

Scurt istoric

Situată în proximitatea uneia dintre principalele artere comerciale care legau Transilvania de Ungaria Superioară, reprezentată de „drumul sării”, localitatea este atestată documentar în 1217, când în Registrul de la Oradea este amintit: „Bichorienses de centurionatu *Seculzaz* et horum praecipue Tnkeu de villa Ebey”³, următoarea mențiune documentară apare în 1278, când Ladislau al IV-lea Cumanul donează ținutul *Zakuhid* lui Petru din neamul Dorogh⁴.

În intervalul 1291-1294 localitatea apare în posesia lui Roland Borșa, voievod al Transilvaniei⁵, politica voievodului în raporturile sale cu regalitatea maghiară ducând la confiscarea tuturor posesiunilor acestuia după 1294. În 1317 Carol Robert de Anjou, printr-un act de donație, confirmă și întărește urmașilor lui Petru Dorogh mai vechiul privilegiu acordat de Ladislau al IV-lea. Pe tot parcursul secolului al XIV-lea Săcueniul, ca parte a domeniului Diosigului, va rămâne în posesia neamului Gutkeled, din care făcea parte și familia Dorogh. Spre sfârșitul acestui secol, ca urmare a împărțirii unor posesiuni între membrii familiei Dorogh, localitatea împreună cu vama vor intra în stăpânirea fraților Petru și Ioachim Diószegi⁶.

În prima decadă a secolului al XV-lea localitatea se afla în posesia lui David Zolyomi, a fratelui acestuia Laurențiu, fii ai lui Martin de Albiș – comite de Zvolen/Zolyom (1393-1402) și Bihor (1403-1404)⁷. Cu această donație a regelui-împărat Sigismund de Luxemburg începe ascensiunea familiei Zolyomi, ale cărei rădăcini se pierd în rândul micii nobilimi a comitatului Bihor.

² Un istoric al cercetărilor de aici la: Florin Gogâltan, *Săcueni „Cetatea Boului=Cetatea taurului=Okorvar=Okordomb=Bikavar”, Bihor County*, în *Bronze Age Tell, Tell-like and Mound-Like Settlements on the Eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, ed. F. Gogâltan, Cristina Cordoș, Ana Ignat, Cluj-Napoca, 2014, p. 200-206.

³ Vincze Bunyitay, *A váradi püspökség története*, vol. III, Nagyvárad, 1884, p. 314, nota 2.

⁴ Ioan Crișan, *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X-XIII)*, Oradea, 2006, p. 190.

⁵ *Documente privind istoria României*, C, sec. XIII, vol. II, *Transilvania*, p. 195, nr. 381.

⁶ Emödi Tamás, *Cercetări efectuate la biserica reformată din Săcueni (jud. Bihor)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, Satu Mare, 1999, p. 188-213.

⁷ V. Bunyitay, *op. cit.*, p. 315.

Blazonul familiei Zolyomi de Albiș (după Bunytay V.)

Mutarea centrului domenal de la Diosig la Săcueni are loc pe parcursul primelor decade ale secolului al XV-lea, în condiții deocamdată necunoscute.

Localitatea va dobândi în timp dreptul de târg anual (ținut pe 2 februarie), acordat de Sigismund de Luxemburg la 1417, pentru ca un an mai târziu să primească dreptul de târg săptămânal. La 1445, așa cum rezultă dintr-un document de la 1725, localitatea avea rangul de *oppidum* și un sigiliu propriu⁸, aflat în uz până în secolul XX.

Dreptul de a construi o cetate/fortificație din lemn și piatră este acordat de Matia Corvin la 1460 lui Toma, David și Ioan, fii ai lui Ladislau Zolyomi⁹, în această perioadă deja domeniul Săcueniului pare să fie deja deplin constituit, iar familia Zolyomi în plină ascensiune.

Existența unei fortificații din această perioadă, cea a secolului al XV-lea, nu este probată deocamdată de cercetările de teren, dar nici nu poate fi exclusă, mai ales în contextul în care documente din timpul răscoalei lui Doja vorbesc despre cucerirea unei fortificații la Săcueni, moment în care patru membri ai familiei Zolyomi sunt uciși, iar întreaga arhivă domenală distrusă¹⁰.

Localizarea acestei prime fortificații în zona fostei cetăți bastionare este destul de puțin probabilă (mai ales datorită condițiilor geomorfologie, întreaga zonă fiind de fapt o mlaștină la acea vreme), dar nu este exclusă, mai ales că nu au fost efectuate cercetări arheologice care să stabilească cu exactitate fazele de edificare ale cetății din cărămidă. Pe de o altă parte, însă, cercetările de teren din zonă¹¹ nu au dus la descoperirea unor materiale care să permită avansarea unor ipoteze solide.

Despre importanța de acum a târgului Săcuenilor vorbesc atât documentele medievale care pomenesc o serie de „peregrini” de aici¹², dar și faptul că localitatea apare pe harta lui Lazarus de la 1528.

Pe parcursul secolului al XVI-lea și primele decade ale secolului următor, domeniul va rămâne în stăpânirea familiei Zolyomi, astfel la 1536 este menționat ca stăpân Francisc Zolyomi. Câteva decenii mai târziu, Nicolae Zolyomi va fi cel care îl va sprijini pe Mihai Viteazul în timpul călătoriei domnitorului muntean la Praga, informându-l pe acesta despre situația politică din Transilvania¹³. În timpul mișcării antihabsburgice a lui Bocskai, în documente apare ca stăpân al Săcueniului Mihai Zolyomi¹⁴, cel care îl va și sprijini pe Principe în timpul acțiunilor militare de la Cherechiu și în timpul bătăliei de la Amosd-Diosig¹⁵, și care va închina cetatea Principatului Transilvaniei.

⁸ *Ibidem*, nota 4, p. 190.

⁹ *Ibidem*, p. 316, Liviu Borcea, *Contribuții la istoria cetății Săcueni (Comitatul Bihor) în secolele XV-XVII*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXVI, 1983-1984, p. 319, nota 3, Gruia Fazecaș, Doru Marta, Nicolae Pop, *Cetățile medievale ale Bihorului – trecut și prezent*, Oradea, 2012, p. 61-66.

¹⁰ V. Bunytay, *op. cit.*, p. 320; Nánási Zoltán, *Székegyhíd történeti monográfiája*, Szekelhid/ Săcueni, 2003, p. 65 sq.

¹¹ Cercetări de teren C. Ghemiș, 2003, 2007, 2010, 2013, 2017.

¹² T. Emödi, *op. cit.*, p. 190.

¹³ L. Borcea, *Domni ai Țării Românești și Moldovei în Bihor*, în *Bihorul Medieval – Oameni, Așezări, Instituții*, Oradea, 2005, p. 245 sq.

¹⁴ Z. Nanasi, *op. cit.*, p. 73.

¹⁵ Despre bătălia de la Amosd-Diosig vezi: Lajos Negyesi, *Bătălia de la Amosd- Diosig (Dioszeg). Cea mai importantă luptă în mișcarea antihabsburgică condusă de Ștefan Bocskai*, în *Principele Ștefan Bocskai și epoca sa*, ed. Tudor Sălăgean, Melinda Mitu, Cluj-Napoca, 2006, p. 30-37.

Începuturile construcției cetății bastionare par a i se datora lui David Zolyomi, fratele Elisabetei Zolyomi, văduva lui Mihai Imrefi, recăsătorită cu domnul pribeag al Moldovei, Gavrilaş Movilă, și împreună stăpâni ai domeniului Șinteu¹⁶.

Personalitatea lui David Zolyomi este una complexă, deși sprijinitor al lui Gheorghe Rákóczi I în primul an de domnie acestuia, mai ales după ce Zolyomi împreună cu Ștefan Bethlen îi inving pe imperiali la Rakamaz în 15 martie 1631¹⁷, nobilul bihorean începe să manifeste tendințe de autonomie față de principele transilvan. Datorită acestei politici, dar mai ales a faptului că refuză în 1632 să depună omagiul față de Principe, Zolyomi este somat în anul următor, în timpul dietei de la Alba Iulia, să presteze jurământul de credință. Refuzul acestuia precum și bănuiala Principelui Transilvaniei că Zolyomi ar unelti pentru obținerea dregătoriei supreme, vor duce la acuzarea lui de înaltă trădare. După arestarea acestuia la Târgu-Mureș, este încarcerat în cetatea Făgărașului, iar în urma procesului de trădare este condamnat la închisoare pe viață și închis în cetatea Chioarului, unde va înceta din viață pe 1 august 1649¹⁸.

Cu arestarea lui David Zolyomi și intrarea domeniului Săcueniului în proprietatea familiei Rákóczi cetatea cunoaște o a doua ei fază de edificare, de transformare radicală.

Lucrările de consolidare sunt descrise pe larg de Szalardi, care amintește între altele: „*Cu trudă uriașă ridică cetatea Săcueni zidind fundații de patru stânjeni lățime, bătând pe fundul apei adânci pari și stâlpi groși de arin, stejar și gorun, atâte de des încât să se atingă pe toată lățimea fundației, bătându-le atât de adânc încât nici atunci când apa ar scădea mult din pricina secetei, să nu coboare mai jos decât stâlpii pe care se afla fundația, ținând seama că dacă vor fi mereu în apă nu vor putezi și nu se vor strica ci se vor întări în asemenea măsură încât se vor face ca de piatră, pe aceste temelii cu trudă uriașă a zidit patru bastioane regulate între care se terminaseră și trei ziduri de piatră*”¹⁹.

Construcția cetății pare să nu fi fost finalizată în 1640, deoarece odată cu instalarea ca și Căpitan de Oradea (în august 1640), a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, acesta este sfătuit de Principe să verifice mersul lucrurilor pe șantierul din Săcueni²⁰, cel din urmă fiind nemulțumit de evoluția lucrărilor de construcție.

În scurt timp domeniul Săcueniului devine unul dintre domeniile favorite ale lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, după bătălia de la Arad din 26 iunie 1658 Principele se retrage la Oradea, iar de aici la Săcueni, așa cum amintește cronicarul transilvănean Georg Kraus²¹.

Căderea cetății Oradea sub stăpânire turcească, în august 1660, politica păguboasă a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea vor avea firești repercusiuni asupra Comitatului Bihor și implicit asupra cetății Săcueni, devenită singura cetate de graniță a Principatului în *Partium*. Noul statut însă nu era unul de bun augur, ultimii ani de existență ai cetății fiind caracterizați de o serie de blocaje administrative, între care dificultățile legate de plata soldei ostașilor din garnizoană vor fi principalele probleme ale căpitanului Martin Boldvai²².

Pe de o altă parte, datorită faptului că Oradea era sub stăpânire turcească, iar ținuturile din Ungaria Superioară sub influența tot mai pregnantă a imperialilor, cetatea Săcueni – posesiune a Principatului – se află în ipostaza unei adevărate blocade.

Intervalul cuprins între 1660-1665 reprezintă perioada de apogeu a cetății. Comandată de Martin Boldvai, fost comandant al cetății Oradea în perioada asediului orădean, cu o garnizoană mixtă compusă din soldați imperiali și din oșteni ai Principatului, cetatea va deveni un măr al discordiei între habsburgi și turci. Datorită poziției sale strategice, ocuparea ei era dorită de ambele tabere.

Răscoala garnizoanei imperiale din cetate, din 1663 când locotenent-colonelul Tiefenthal, comandantul imperialilor, este alungat, va duce la închinarea garnizoanei imperiale Principelui Transilvaniei, întreaga garnizoană devenind astfel supusă Principatului. Menținerea cetății sub ascultarea Principelui i se datorează în cea mai mare parte comandantului acesteia – Martin Boldvai, cel care va refuza predarea cetății atât imperialilor cât și turcilor, fără acordul Principelui Transilvaniei.

¹⁶ Ștefan Meteș, *Domni din Principatele române pribege în Transilvania în veacul XVII*, Cluj, 1934.

¹⁷ După bătălia de la Rakamaz, cu acordul Principelui, tot armamentul capturat de la imperiali este transportat la Săcueni, aspect care va spori capacitatea defensivă a cetății.

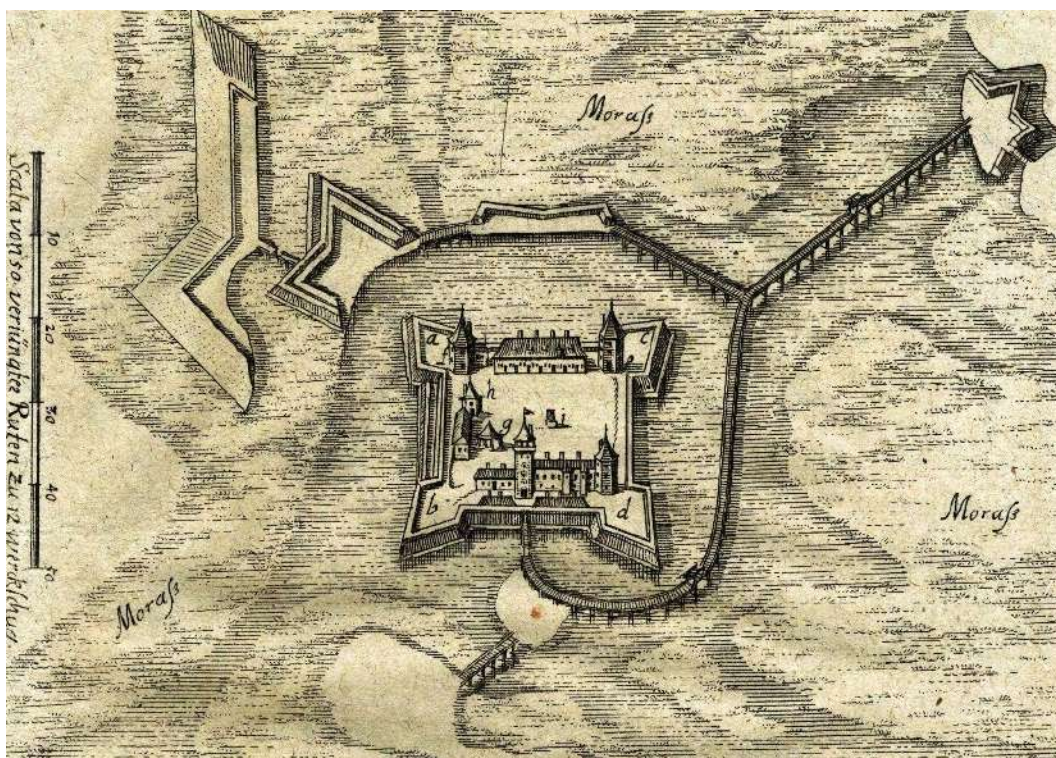
¹⁸ L. Borcea, *Contribuții la istoria cetății Săcueni (Comitatul Bihor) în secolele XV-XVII*, p. 321.

¹⁹ *Ibidem*, p. 323.

²⁰ *Ibidem*, nota 16, p. 323, nota 31.

²¹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, ed. Gheorghe Duzinchevici, Eva Reus-Mârza, București, 1965, p. 263.

²² Despre ultimii ani de existență a cetății, precum și frământările diplomatice legate de destinul acesteia: Agnes Szalai, *Aceasta fiind cetate de graniță în locul Oradiei.....?* Rolul guvernământului princiar în cadrul tratativelor legate de cetatea de graniță Săcueni, în „*Oradea cum e ocrotită*”: *Lupte pentru Oradea în epoca modernă timpurie. Studii despre istoria Bihorului*, 7, coord. Teréz Oborni, Oradea, 2020, p. 151-184.

Cetatea Săcueni în preajma păcii de la Vasvár (1664-1665)

Din păcate, însă, existența cetății se va complica după bătălia de la St. Gothard din 1 august 1664, soldată cu înfrângerea turcilor de către imperiali, a cărei urmare a fost în plan politic încheierea păcii de la Vasvár din 11 august a aceluiași an. În contextul politic dat, deși în dieta de la Alba Iulia din 8 iunie se hotărăște ca cetatea Săcueni să fie cedată imperialilor, evenimentele de după bătălia de la St. Gothard vor lua prin surprindere stările din Transilvania și vor pecetlui soarta cetății²³.

Preocupat de stabilirea noilor granițe ale Principatului și evident de acceptarea noii situații geopolitice, principele Mihail Apafi nu va putea decât să fie de acord cu condițiile păcii, deși tratative legate de predarea cetății imperialilor au existat. Încheiată pe o perioadă de 20 de ani, pacea de la Vasvár consfințează noile realități politice din această zonă și pune Transilvania în fața faptului împlinit, Principatul fiind silit să accepte noua stare de fapt, singurul avantaj al Transilvaniei fiind acela de a păstra garnizoane în principalele cetăți de aici: Șimleu Silvaniei – care treptat va prelua rolul Săcueniului, Valcău și Cehu Silvaniei.

În aceste condiții, în dieta de la Sighișoara din octombrie 1664 se hotărăște demolarea/distrugerea cetății Săcueni²⁴. În ianuarie 1665, Sigismund Banffy, comisar al Principatului Transilvaniei, împuternicit cu distrugerea cetății Săcueni, însoțit de Piale pașa, reprezentant al Pașei de Oradea, și Francisc Stepan, împuternicit al imperialilor, vor asista la demolarea cetății, acțiune ce a fost încredințată inginerului genist Lucas Georg Sicha, cel care va realiza și o stampă a cetății, înainte și după procesul de demolare²⁵.

Demolarea cetății este descrisă de cronicarul Georg Kraus²⁶ și de călătorul turc Evlia Celebi²⁷, ultimul capitol al istoriei acestei cetăți se va consuma în mai 1665, când dieta de la Alba Iulia hotărăște că atât Martin Boldvai, cât și urmașii acestuia sunt exonați de pierderea cetății Săcueni, deoarece demolarea ei a fost impusă Principatului de către cei doi împărați²⁸ – de la Viena, respectiv Istanbul.

Se încheia, astfel, istoria de aproape 200 de ani a acestei importante cetăți, o istorie ce se împletește strâns cu perioada de glorie a Principatului transilvănean și, în același timp, cu apogeul familiei Zolyomi de Albiș.

²³ L. Borcea, *Contribuții la istoria cetății Săcueni (Comitatul Bihor) în secolele XV-XVII*, p. 328.

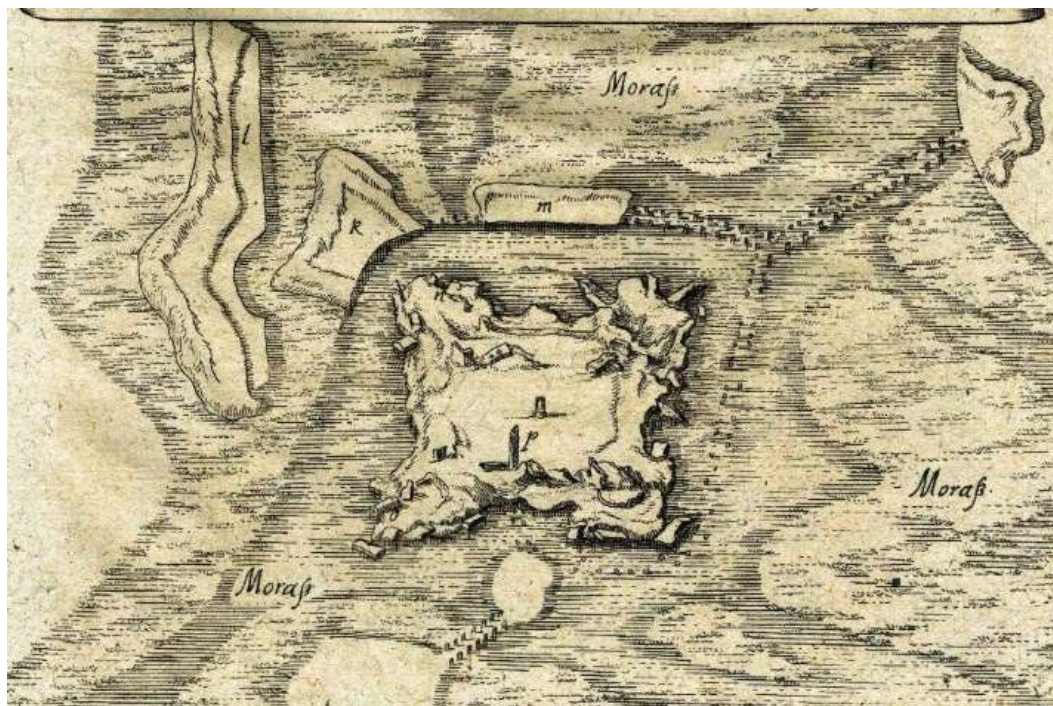
²⁴ G. Kraus, *op. cit.*, p. 592.

²⁵ Matthäus Merian, *Theatrum Europaeum*, IX, 1672 (https://archive.org/details/WCW_33158/mode/1up).

²⁶ *Ibidem*, p. 595 sqq.

²⁷ Evlija Celebi, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea a II-a, vol. îngrijit de Mustafa Ali Mehmet, București, 1976 p. 671-675.

²⁸ *Aprobatae et Compilatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum*, Compilatae Constitutiones, Pars V, Claudiopoli, ab anno, MDCCLXXIX, Typis, Collegii Reformatus, p. 109.

Lucas Georg Sicha – cetatea Săcueni după demolare ianuarie-februarie 1665

Descrierea sitului arheologic

Cunoscut în toponimia și istoria locală sub denumirea de „Zolyomi var/Cetatea Zolyomi”, reprezintă amprenta la sol a vechii cetăți a Săcueniului, în teren aceasta se prezintă ca o movilă cu o altitudine relativă de 105 metri în punctul cel mai înalt al Bastionului Cherechiu.

Cetatea/burgul, conform descrierilor păstrate²⁹ dar și a stampeii contemporane, avea o formă patrulateră și o suprafață de 14.386 mp, potrivit estimărilor făcute la sf. sec al XIX-lea și preluate de E. Sasu în 1972³⁰.

O a doua stampă, redactată la câțiva ani după demantelarea cetății, nu poate fi luată în considerare decât ca document adiacent/complementar, deoarece nu face decât să reproducă schematizat planul burgului cetății după stampa din 1665 a inginerului Sicha³¹ amintită mai sus.

Colțurile au fost construite sub forma unor bastioane regulate în formă de pică, denumite: bastionul Cherechiu, bastionul Tobașarilor, bastionul Comandantului și bastionul Telegdy³². Cele patru bastioane erau unite cu ziduri de curtină, între care cel de pe latura vestică era cel mai gros, fiind realizat în retrageri succesive, așa cum apare reprezentat pe gravura lui Lukas Georg Sicha realizată la 1665.

Nucleul – burgul –, sau cetatea în sine, era dublat de o serie de fortificații adiacente – raveline – în zonele mai vulnerabile, mai ales în partea de nord și nord-vest a cetății.

Astfel, pe latura nord-vestică, în fața bastionului Comandantului, apar două raveline, primul cu aspectul unei linii poligonale închise, reprezentată de un zid în forma literei „M”, al doilea are aspectul unei linii poligonale deschise, fiind reprezentat de o fortificație masivă din zid.

Tot pe latura nordică apare, de asemenea, un zid simplu, dincolo de „șanțul” cu apă, a cărui menire era întărirea sistemului defensiv al cetății. În sfârșit, mult în fața bastionului Cherechiu, spre nord-est, pe dealul „Nagyvecser”, aflat în hotarul comunei Cherechiu, se află o platformă mărginită pe latura Estică de un zid ce urmează, de asemenea, o linie poligonală deschisă spre sud-vest³³. Acest element de fortificație avea rolul de a proteja capul de pod ce asigura accesul dinspre Nord-Est în cetate și, prin situarea lui într-o zonă dominantă, avea probabil rolul și de punct de observație.

²⁹ J. Szalardi, G. Kraus, E. Celebi – cronici care independent subliniază amplasarea strategică a cetății și importanța ei în apărarea graniței Vestice a Principatului.

³⁰ Ecaterina Sasu, *Cetăți în stilul renașterii din Țara Crișurilor*, în *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 544-551.

³¹ György Kisari Balla, *Karlsruhei térképek a török háborúk korából*, Budapesta, 2000, p. 151, nr. 226.

³² E. Sasu, *op. cit.*, p. 549.

³³ Acest element adiacent al sistemului de fortificare al cetății a fost identificat pe teren în timpul cercetărilor din anul 2017.

În interiorul cetății se aflau clădirile ce deserveau garnizoana, descrierea acestora, cel puțin sumară, poate fi făcută cu ajutorul stampeii din 1665³⁴, precum și a descrierii lui Koncz József de la sfârșitul secolului al XIX-lea³⁵. Astfel, grosimea zidurilor la fundație era de 4,2 m, iar în zona coronamentului zidurile aveau o grosime de 1,8 metri. Incinta cuprindea un număr de trei turnuri propriu-zise, dintre care cel situat lângă Bastionul Comandantului servea ca și arsenal, de asemenea exista o fântână/cisternă și o moară. În jumătatea sudică a incintei se afla un mic castel compus din două corpuri de clădire cu înălțimi diferite, pe latura sudică a acestei construcții se remarcă pe stampa lui Sicha un turn patrulater. Latura de vest a incintei era dominată de trei corpuri de clădire, ale căror funcționalități nu ne sunt cunoscute, în sfârșit, pe latura de nord, între cele două turnuri aflate în bastionul Comandantului, respectiv în bastionul Cherechiu, se afla un alt corp de clădire de formă dreptunghiulară cu acoperișul în două ape, care servea probabil ca grajd.

În prezent, se pot delimita în teren cetatea bastionară și capul de pod de pe dealul Nagyvecser, restul elementelor de fortificare – ravelinele de pe latura nordică și cea de nord-vest au fost distruse de localnici de-a lungul timpului, zona respectivă fiind transformată în carieră de material de construcții în perioada anilor '60-'70.

Efortul de edificare al acestei cetăți într-o zonă nefavorabilă construcției oricărei structuri de zid ilustrează aspirațiile familiei Zolyomi de Albiș într-o primă fază, dar și interesul Principatului Transilvaniei de realizare lângă Oradea, și integrată sistemului defensiv al cetăților din Comitatul Bihor, a unui puternic punct strategic într-o zonă sensibilă din punct de vedere geopolitic.

Din punct de vedere juridic, deocamdată situl arheologic nu este protejat, el nefiind cuprins nici în Lista Monumentelor Istorice și nici în Repertoriul Arheologic National.

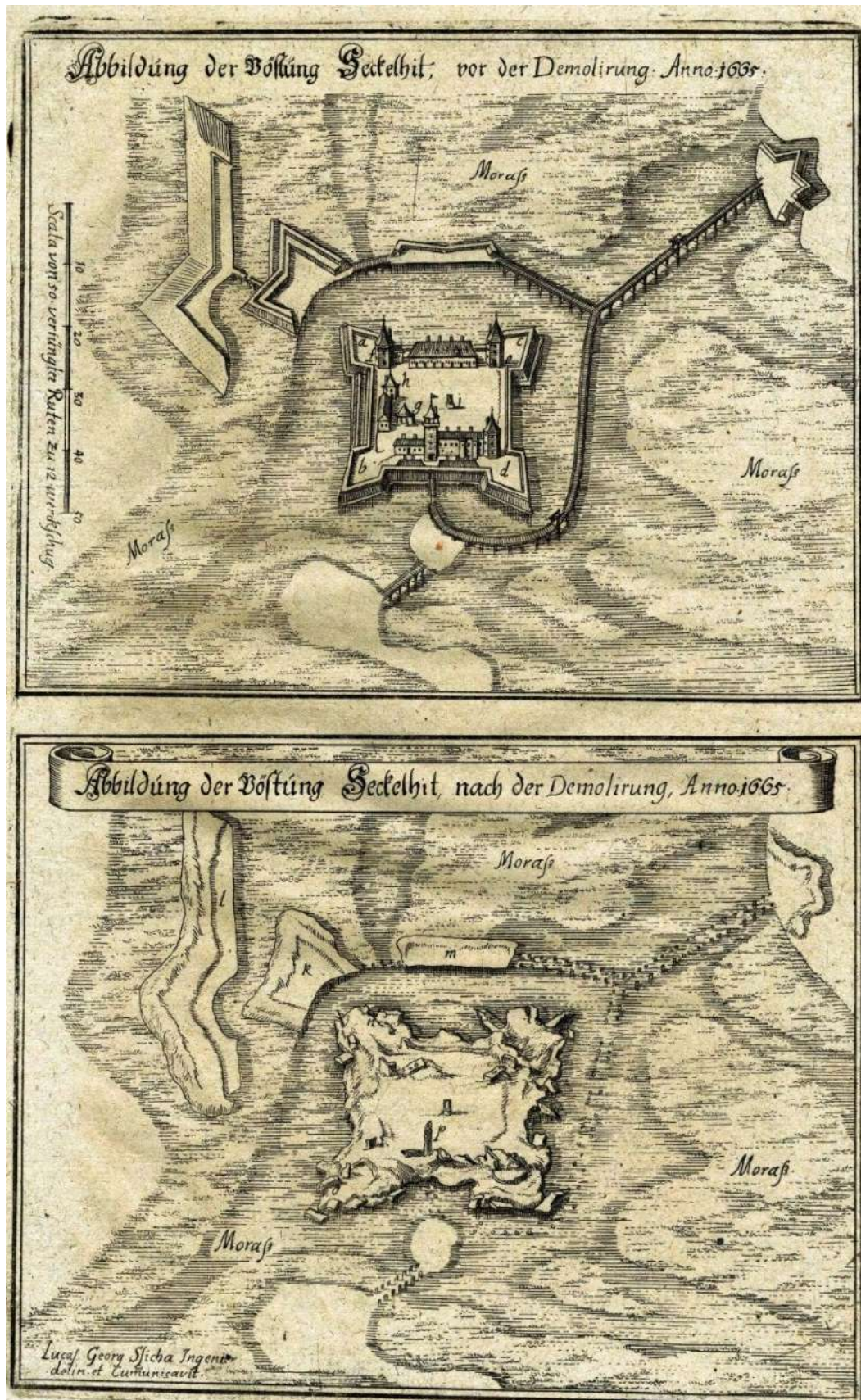
Stabilirea clară a statutului juridic al Sitului Cetatea Zolyomi de la Săcueni reprezintă o necesitate și în același timp aduce plusvaloare întregii zone, care din punct de vedere arheologic este dominată de situl preistoric „Cetatea Boului/Okorvar”, așezarea secundară a acesteia, careia i se poate adauga cetatea medievală, existând posibilitatea ca acestea să se constituie într-un veritabil arheoparc al localității.

Mulțumiri

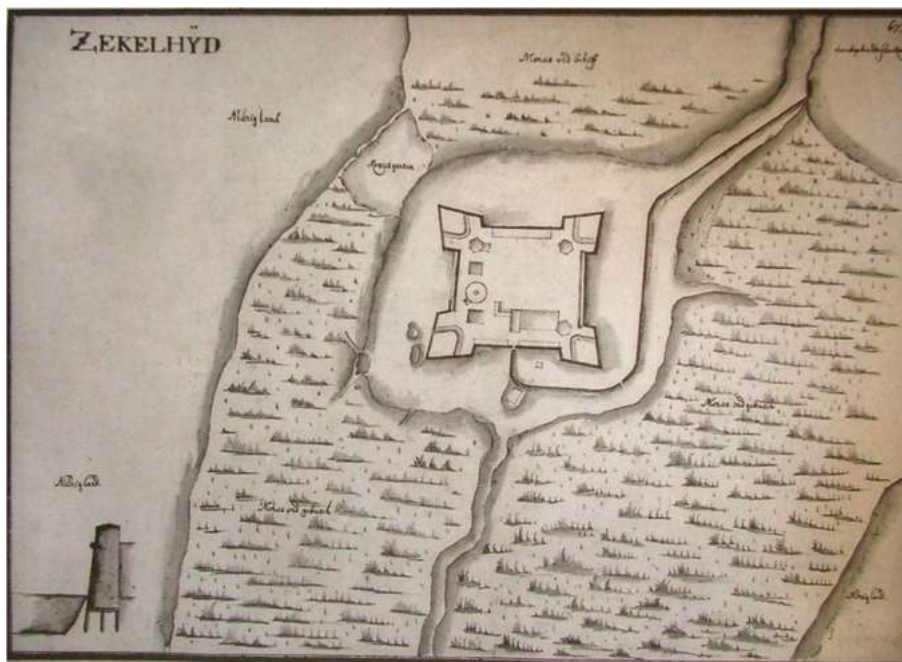
Lui Gruia Fazecaș, pentru ajutorul acordat la întocmirea planurilor și pentru prelucrările Lidar, Gyurka Orsolya pentru unele indicații bibliografice.

³⁴ Stampă păstrată în Colecția Muzeului Țării Crișurilor.

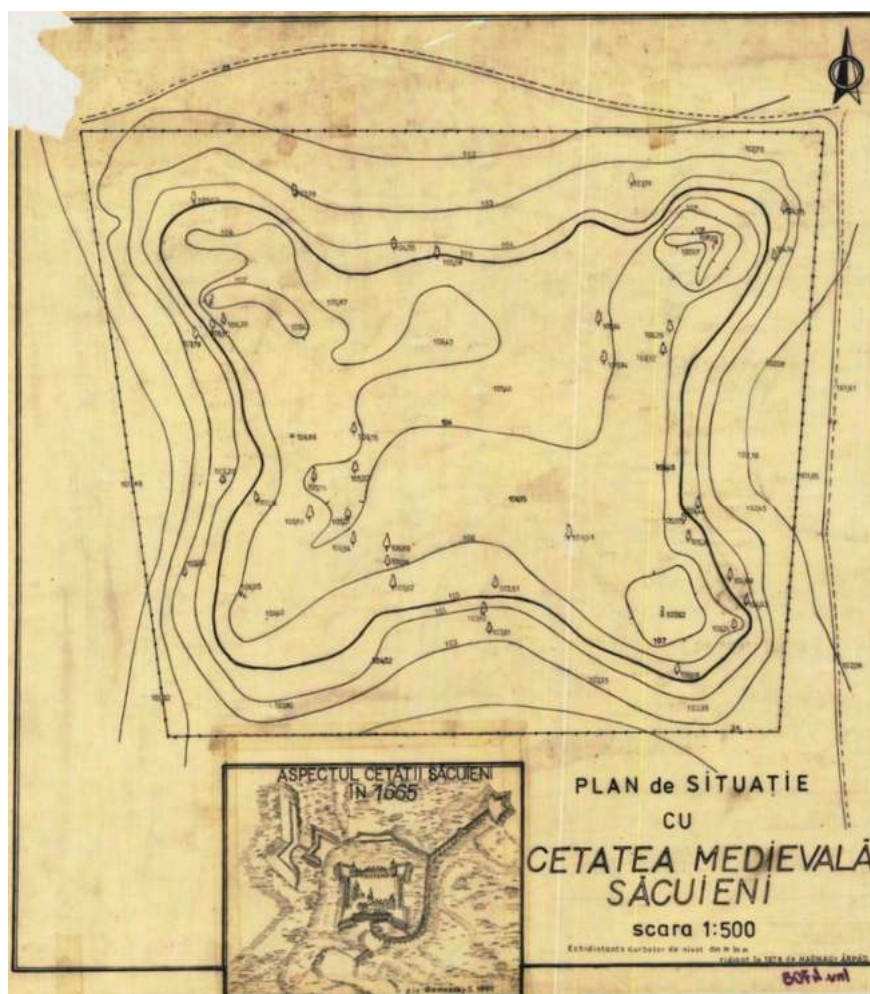
³⁵ J. Koncz, *Szekelyhid lerombalasa 1665-ben*, în *Hadtortenelemi Kozlenyek*, 3, 1890, p. 564-566.

1. Cetatea Zolyomi după pacea de la Vasvar (1664)

2. Planul cetății Zolyomi păstrat la Arhivele militare din Karlsruhe (după G. Kisari-Balla)

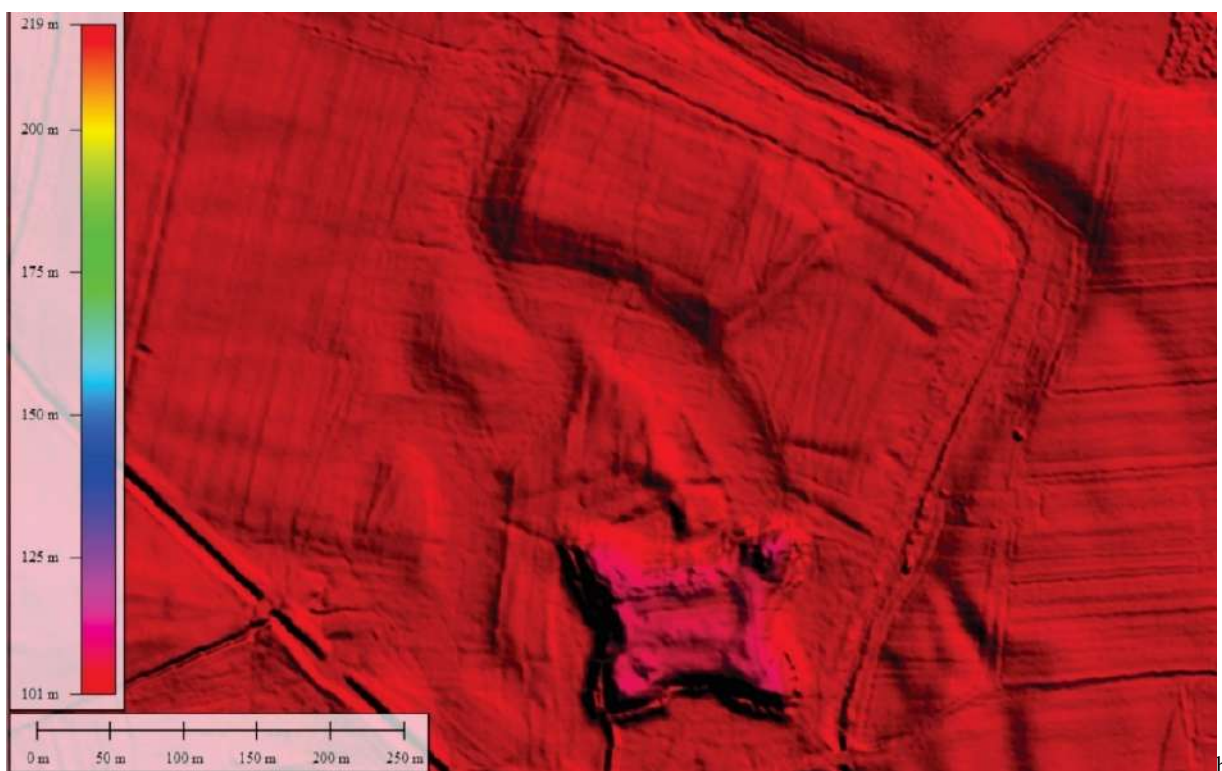
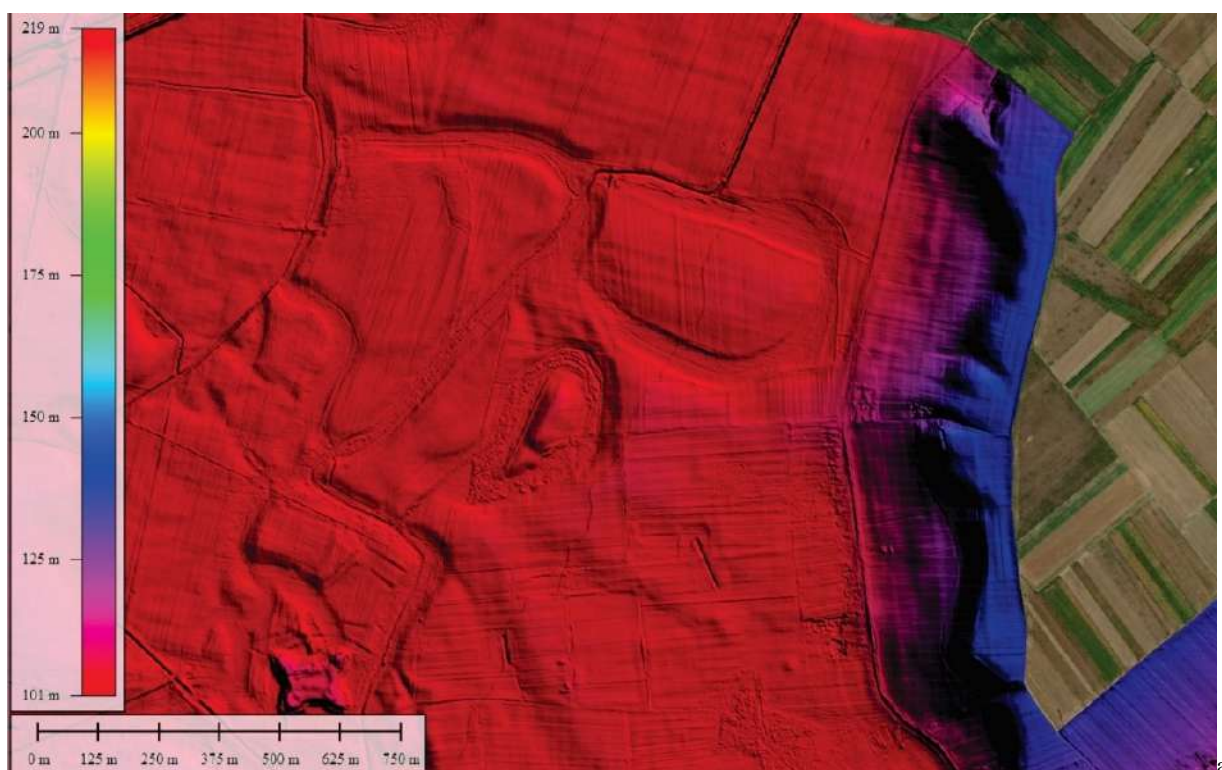
3. Plan topografic al Cetății (Arhiva Muzeului Țării Crișurilor Oradea)

4. Situl Cetatea Zolyomi delimitat conform PUG 2017

5. Situl cetatea Zolyomi, vedere de pe dealul Nagyvecser/Vecerul Mare

6. Prelucrare Lidar – Cetatea Zolyomi

a – plan general, b – detaliu

ISTORIE

PAPALITATEA ȘI „RĂZBOIUL SFÂNT” ÎN PRAJMA DECLANȘĂRII CRUCIADELOR (SECOLUL AL XI-LEA)

Ion Alexandru MIZGAN*

THE PAPACY AND THE “HOLY WAR” AROUND THE OPENING OF THE CRUSADES (ELEVENTH CENTURY)

ABSTRACT

The emergence of the Crusades in history, at the end of the 11th century, represents the culmination of a process of the concept of “Holy War!”, which evolved slowly over several centuries, culminating in their outbreak at the end of the 11th century. A significant evolution of the concept of “Holy War” occurred during the 11th century under Popes Leo IX (1049-1054), Alexander II (1061-1073), Gregory VII (1073-1085) and Urban II (1088-1099). Pope Leo IX supports the idea that the soldiers of St. Peter who fought for the cause of the pope died as martyrs. Pope Alexander II was interested in the Holy War against the Saracens in the Iberian Peninsula and the Barbastro expedition (1064), which had a great echo in Western Europe. Through all his actions Pope Gregory VII brought Latin theology to the brink of the Holy War, claiming that the Pope had the right to summon armies to fight for God and the Latin Church. It also changed the concept of sanctified violence into a penitential framework, an idea that was to form part of the ideology or essence of the Crusades. With the pontificate of Pope Urban II, the Western Church embraced the concept of Holy War as a value of Christian life. Pope Urban II issued the call for an expedition to the Christian East in Clermont in 1095. Many believers placed themselves at the Pope’s service, taking a solemn oath for the Crusade. Pope Urban II took the initiative to unite the ideological war with the religious pilgrimage, which basically led to the outbreak of the Crusades.

Keywords: Crusades, Holy War, Pilgrimage, Saracens, Clermont.

Crizele Papalității la începutul veacului al XI-lea

La începutul secolului al XI-lea, pe fondul slăbirii puterii imperiale germane, familia de Tusculum și-a recăpătat influența pe care o avusese, impunându-și trei membri ca papi ai Romei: Benedict al VIII-lea (1012-1024), Ioan al XIX-lea (1024-1032) și Benedict al IX-lea (1032-1044; aprilie 1045; 1047-1048)¹. Benedict al IX-lea a fost întronizat ca papă la o vârstă fragedă, de numai 12 ani², având predispoziție spre violență și imoralitate³. În timpul primului pontificat al lui Benedict al IX-lea, are loc marea răscoală a katepanului bizantin al Italiei (1038-1043), împotriva stăpânului său, împăratul Constantin IX Monomahul (1042-1055). Slăbită de luptele civile, părăsită de forțele care ar fi trebuit să-i asigure siguranța frontierelor, Italia sudică va cădea ușor pradă normanzilor, iar Sicilia, până la cucerirea ei de către normanzi, va rămâne fief arab⁴.

În 1044, un grup de episcopi rigoriști l-a înlocuit pe Benedict al IX-lea cu episcopul Ioan de Sabina, care va păstori în Roma sub numele de Silvestru al III-lea (1044-1045). În 1045 Benedict al IX-lea revine în Roma cu ajutorul susținătorilor săi, izgonindu-l pe Silvestru, începându-și cel de-al doilea pontificat, care va dura doar două luni⁵. Cu visteria secătuită, Benedict al IX-lea caută să-și vândă tronul și apoi să se căsătorească. Se adresează în acest sens nașului său, preotul Ioan Grațian, cerându-i în schimbul tiarei papale o avere imensă. Ioan Grațian era perceput ca o autoritate morală a timpului său, menținând până la sfârșitul vieții o trainică prietenie cu Petru Damiani, cunoscut sihastru apusean al secolului al XI-lea. Dorind să scape Biserica de dezastrul în care fusese azvârlită de papii nedemni, Ioan Grațian a acceptat propunerea lui Benedict al IX-lea, astfel încât între 1045 și 1046 va păstori ca papă sub numele de Grigorie al VI-lea. Grigorie al VI-lea (1045-1046) a încercat să pună în ordine situația socială și de credință a statului și a Bisericii sale, reintroducând disciplina și moralitatea. El era, așa cum am arătat, în bune relații cu Petru Damian și cu mănăstirea Cluny⁶. S-a servit în acest sens de un ucenic al său pe nume Hildebrand, călugăr riguros, pregătit în centrul de la Cluny. Însă

* Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Școala Doctorală de Teologie; e-mail: iamizgan@yahoo.com.

¹ August Franzen, Remigius Bäumer, *Istoria Papilor*, traducere de Pr. Romulus Pop, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București, 1996, p. 148-150.

² După autorii catolici, August Franzen și Remigius Bäumer, ar fi avut 18 ani.

³ Mircea Cristian Pricop, *Studiu introductiv*, în vol. *Cronica anonimă a Primei Cruciade. Faptele francilor și ale celorlalți pelerini ierusalimiteni*, traducere din limba latină și studiu introductiv de Pr. Mircea Cristian Pricop, Editura Doxologia, Iași, 2020, p. 93.

⁴ *Ibidem*, p. 93-94.

⁵ A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 150.

⁶ *Ibidem*.

atât fostul papă Silvestru al III-lea, care se refugiase de frica lui Benedict al IX-lea, cât și Benedict al IX-lea, care nu s-a mai căsătorit, au strâns partizani și s-au îndreptat spre Roma cu scopul de a o cuceri. În această situație papa Grigorie al VI-lea s-a văzut obligat să ceară ajutor împăratului german Henric al III-lea (1046-1056)⁷. O oaste condusă de însuși Henric a mărșăluit spre Italia. La Piacenza împăratul s-a întâlnit cu papa Grigorie al VI-lea⁸. Pentru a stinge disputele privind adevăratul titular al coroanei papale, împăratul a convocat în 1046 Sinodul de la Sutri, unde au fost invitați toți papii rivali: Grigorie al VI-lea, Silvestru al III-lea și Benedict al IX-lea. Papa Grigorie al VI-lea a recunoscut în fața episcopilor că a cumpărat scaunul Romei, fiind astfel condamnat pentru simonie și silit să abdice⁹. Fostul papă Silvestru al III-lea, prezent și el la Sinod, a fost depus și el de către Sinod la 20 decembrie 1046. Benedict al IX-lea a refuzat să se prezinte la Sinod și a fost excomunicat în lipsă, la 23 decembrie același an. La propunerea împăratului, episcopii l-au ales pe arhiepiscopul Suidger de Bamberg drept papă legitim, sub numele de Clement al II-lea (1046-1047). Clement al II-lea a fost cel care l-a încoronat pe Henric al III-lea și pe soția sa, Agnes, în bazilica Sfântul Petru din Roma¹⁰. Noul papă german va iniția o serie de măsuri pentru combaterea simoniei și pentru disciplinarea clerului, fiind susținut puternic de marile centre monahale¹¹. A murit însă în 1047, probabil otrăvit¹².

Papa Leon al IX-lea și glorificarea războinicilor care luptă pentru Biserică

Profitând de moartea papei Clement al II-lea, fostul papă Benedict al IX-lea a condus o insurecție anti-germană, soldată cu ocuparea Palatului Lateran. În cel de-al treilea pontificat al său, Benedict al IX-lea a condus Roma timp de câteva luni, până când, în 1048, oștile împăratului Henric al III-lea au pătruns în oraș și l-au înlăturat definitiv¹³. Benedict al IX-lea a fost silit să-și petreacă restul zilelor în penitență, sub strictă supraveghere, la mănăstirea Grottaferrata, până la moartea sa survenită în 1056¹⁴. Scurta păstorire de doar 23 de zile a lui Damasus al II-lea (iulie-august 1048)¹⁵ a fost o punte spre restaurarea autorității papale. Succesorul acestuia, episcopul de Toul, fiu de conte alsacian și nepot de văr al împăratului Conrad al II-lea (1024-1039), va primi numele de Leon al IX-lea (1049-1054)¹⁶. Acestui călugăr sever, adept al rânduielilor clunisiene, i se vor alătura, într-un entuziasm general, toți oamenii credinței dezgustați de cei peste 150 de ani de instabilitate bisericească și politică. Printre sfinții papei Leon se găsea și monahul Hildebrand, fostul capelan al papei Grigorie al VI-lea¹⁷.

Amestecul brutal al conducătorilor politici în treburile Bisericii a avut urmări dezastruoase pentru aceasta. Cinul monahal, prin abația de la Cluny, a intervenit și a condus mișcarea de restaurare a autorității papale în raport cu domniitorii pământeni. Trecută prin multe încercări, Biserica Romei a îmbrățișat cu entuziasm noua doctrină clunisiană a supremației universale a papilor, care va duce la un hegemonism papal, care avea drept sursă de inspirație modelul politico-religios al califilor musulmani. Așa cum arăta într-un recent studiu istoricul bisericesc Mircea Cristian Pricop, Papalitatea, impunând suveranitatea sa peste întreaga lume creștină care i se supunea, obținea coeziunea și disciplina de care avea nevoie pentru a-și salva Biserica din situația critică în care a ajuns. Acest model al Papalității va da naștere unui proces care va desființa sinodalitatea ființială a Bisericii. Potrivit doctrinei clunisiene, papa era deasupra Bisericii, nu în Biserică. Acest ultim risc pe care, fără să-l poată anticipa de la început, teoreticienii de la Cluny și papii restauratori și l-au asumat, va duce la scindarea lumii creștine în 1054, iar peste secole la dezlănțuirea Reformei protestante cu efectele sale până în ziua de astăzi¹⁸.

În opinia multor istorici, papa Leon al IX-lea a fost un mare reformator. Pentru a-și pune planurile în practică a folosit clerici romani, adepți ai ideilor sale, a convocat sinoade în importante centre ecleziastice și a luat decizia neobișnuită de a călători prin Europa pentru a-și face cunoscute intențiile de a promova celibatul clericilor, lupta împotriva simoniei și supremația papală¹⁹. A instituit măsuri severe în vederea

⁷ Henric al III-lea a fost rege al Burgundiei din 1038 și rege al Italiei din 1039. În 1046 a ajuns împărat al Imperiului și a domnit până la moartea sa (1056).

⁸ A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 150.

⁹ Ulterior împăratul i-a fixat reședința la Köln, unde a fost tratat cu toate onorurile unui papă până la moartea sa, fiind însoțit de credinciosul său capelan Hildebrand.

¹⁰ A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 151.

¹¹ P. G. Maxwell – Stuart, *Cronica Papilor*, traducere de Carmen Ion, Enciclopedia RAO, București, 2006, p. 80.

¹² M. C. Pricop, *op. cit.*, p. 94-95.

¹³ P.G. Maxwell – Stuart, *op. cit.*, p. 80.

¹⁴ M. C. Pricop, *op. cit.*, p. 95.

¹⁵ P. G. Maxwell – Stuart, *op. cit.*, p. 81.

¹⁶ M. C. Pricop, *The Restoration Of Western Church Authority During The Century Of Ascetic –Popes*, în „Journal of Romanian Literary Studies” (JRSL), nr. 17, Arhipelag XXI Press, Târgu Mureș, 2019, p. 886-893.

¹⁷ Idem, *Studiu introductiv*, p. 95.

¹⁸ *Ibidem*, p. 96.

¹⁹ P. G. Maxwell – Stuart, *op. cit.*, p. 81.

combaterii simoniei și a nicolaismului²⁰. Una din regulile cele mai aspre era aplicarea celibatului universal al clerului. Scopul acestei reforme era deopotrivă moral și economic. Pe de-o parte preoții erau forțați să devină o oaste disciplinată, complet aservită papei, iar pe de altă parte erau obligați să renunțe la bunurile materiale, respectiv de a le transmite eventualilor urmași, și astfel să le lase Bisericii²¹. În scopul obținerii unei autorități depline în Italia, papa Leon al IX-lea va subordona Bisericii Romei scaunele episcopale bizantine din sudul Italiei, scoase deja de normanzi de sub autoritatea Constantinopolului²². Numele lui Leon al IX-lea este legat și de un eveniment dureros al istoriei bisericești, respectiv ruperea Apusului în 1054 de Biserica Răsăriteană²³.

Pentru a-și asigura apărarea Bisericii de la Roma împotriva normanzilor, care prădau sudul Italiei, Leon al IX-lea a obținut de la împăratul Henric al III-lea un contingent de soldați germani. Papa a condus el însuși acest contingent în Puglia, unde a înfruntat trupele normande la Civitate. Datorită faptului că oastea papei a fost slabă și prost echipată, normanzii l-au învins și capurat la 18 iunie 1053²⁴. Înfrânt și luat în captivitate de normanzi, papa a fost dus la Benevent, de unde a fost eliberat doar după ce a renunțat la politica lui²⁵. După eliberare a revenit la Roma și a murit la scurt timp, pe 19 aprilie 1054²⁶. Între 1060 și 1070, mai mulți autori întreprind redactarea unei Vieți a Sfântului Leon, cunoscută în diverse versiuni. Ei insistă pe această glorificare cerească a războinicilor morți pentru papă la Civitate. Însuși papa Leon al IX-lea afirma: „M-am bucurat foarte mult din cauza fraților noștri care au fost omorâți luptând pentru Dumnezeu în Puglia. I-am văzut, într-adevăr, în rândul martirilor, iar veșmintele lor aveau strălucirea aurului. Țineau cu toții în mână lauri cu flori nemuritoare și-mi spuneau: «Vino, stai cu noi, căci prin tine avem acum gloria asta». Și am auzit răspunzând o altă voce, care spunea: «Peste trei zile va fi printre noi, pentru că locul acesta îi este merit, iar locul îi este deja pregătit printre noi»²⁷. Aceste numeroase istorisiri despre bătălia de la Civitate sunt foarte semnificative pentru evoluția mentalităților în ceea ce privește Războiul. Frecvențele referiri făcute la acest episod de juriștii canonici, începând cu sfârșitul secolului al XI-lea, au drept scop justificarea dreptului Bisericii de a folosi forța armată. Ele arată cum a știut Papalitatea la vremea aceea să sacralizeze lupta dusă pentru aceasta și să-i sanctifice pe cei care își pierd viața în acest gen de război pentru Biserică, în cazul dat față de Sfântul Scaun²⁸. Merită să reținem remarca istoricul Jean Flori, care atrage atenția că în această perioadă papa ajunge să asimileze Biserica Romei cu Biserica pur și simplu, iar Papalitatea cu Creștinătatea. Pornind de aici, protecția pământurilor papei, a „Patrimoniului Sfântului Petru”, se confundă cu apărarea Creștinătății²⁹. Ideea de „război sfânt”, până acum difuză și latentă, găsește în acest moment un teren favorabil răspândirii sale. Acest episod constituie un jalon important pe drumul care duce la elaborarea conceptului de „război sfânt” în Occidentul creștin. Cu puțin timp înainte de a muri, Leon al IX-lea acreditează ideea potrivit căreia soldații Sfântului Petru (milites sancti Petri), luptând pentru cauza papei, au murit ca martiri.

Papa Nicolae al II-lea și alianța cu normanzii

Succesorii lui Leon al IX-lea, Victor al II-lea (1055-1057)³⁰ și Ștefan al IX-lea (1057-1058)³¹, ambii din familia nobiliară înrudită cu împărații germani, vor continua opera misionară începută de Leon al IX-lea. La moartea papei Ștefan al IX-lea aristocrația romană a încercat să-și redobândească vechea influență

²⁰ E vorba de combaterea luxului în care trăiau unii clerici.

²¹ M. C. Pricop, *Studiu introductiv*, p. 96-97.

²² Ioan Rămureanu, Milan Șesan, Teodor Bodogae, *Istoria bisericească universală*, vol. I (1-1054), ediția a III-a revăzută și completată, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987, p. 576.

²³ Nicolae Chifăr, *Tragedia dezbinării și speranța împăcării. Considerații asupra schismei de la 1054*, în „Revista Teologică”, Sibiu, serie nouă, anul XIV (86), nr. 3, iulie-septembrie, 2004, p. 5-7. A se vedea în acest sens și studiile apărute în revista „Ortodoxia”, nr. 2-3, București, anul VI, 1954: Dumitru Stăniloae, *Motivele și urmările dogmatice ale Schismei*, p. 218-259; Ene Braniște, *Schisma și cultul creștin*, p. 260-299; Liviu Stan, *Aspecte ignorate ale schismei*, p. 300-338; Gheorghe I. Moisescu, *Urmările Schismei la români*, p. 339-360.

²⁴ P. G. Maxwell – Stuart, *op. cit.*, p. 81.

²⁵ Steven Runciman, *Istoria Cruciadelor*, traducere din limba engleză de Ovidiu Cristea, Marian Coman, Maria Pakucs-Wilcocks, cuvânt introductiv de Ovidiu Cristea, Editura Nemira, București, 2014, vol. I, p. 74.

²⁶ P. G. Maxwell – Stuart, *op. cit.*, p. 81.

²⁷ J. P. Migne, P.L., 143, col. 527.

²⁸ Jean Flori, *Război Sfânt, Jihad, Cruciadă. Violență și religie în creștinism și islam*, traducere de Felicia Andrecu, Editura Cartier, Chișinău, 2003, p. 183.

²⁹ *Ibidem*, p. 180.

³⁰ Înainte de a ajunge papă sub numele de Victor al II-lea, episcopul Gebhard de Eichstätt a fost cancelarul lui Henric al III-lea și trecea drept căpetenia opoziției episcopilor germani față de politica lui Leon al IX-lea, dar el și-a exercitat funcția în spiritul predecesorului său, promovând reforma bisericească.

³¹ Papa Ștefan al IX-lea a avut o păstorie scurtă, de doar șase luni, în care s-a confruntat cu o opoziție puternică. A fost susținut de Petru Damian, care a fost ridicat de papă la rangul de episcop de Ostia. Papa a murit la Florența în 29 martie 1058.

asupra alegerii papei și sub conducerea familiei Tusculi a fost ales papă episcopul de Velletri, care a păstorit ca papă sub numele de Benedict al X-lea (1058-1059). Petru Damiani și conducătorii cercurilor reformiste au contestat alegerea sa³². Întrucât asupra alegerii acestuia fusese ridicată, din partea unui grup de episcopi conduși de către cardinalul Hildebrand, suspiciunea de fraudă, probată ulterior ca adevărată, Benedict al X-lea a ales să se impună cu ajutorul forței militare, fiind sprijinit de nobilii din familia Tusculum și de contele de Galeria³³. Inițial refugiați, de frica morții, pe la diverse curți princiare, contestatarii sunt reuniți de cardinalul Hildebrand la Siena, spre sfârșitul anului 1058, unde, cu susținerea fermă din partea împărătesei regente Agnes și a ducelui Lotharingiei, îl aleg papă pe arhiepiscopul Florenței, Gerhard de Burgundia. Noul papă, care și-a ales numele de Nicolae al II-lea, va porni de îndată spre Roma, în fruntea unei armate, pentru a-și ocupa tronul. Întrucât Benedict al X-lea avea o oaste mai puternică, Nicolae al II-lea a apelat la susținerea normanzilor, conduși la acea vreme de Robert Guiscard, promițând prin cardinalul Humbert de Silva Candida, acordarea titlului de duce de Apulia, Calabria și Sicilia, pentru Robert, a celui de Principe de Capua pentru Richard de Aversa. În schimbul acestor titluri, cei doi conducători normanzi au depus jurământul de fidelitate față de papă și și-au luat angajamentul de a apăra drepturile Bisericii în fața oricărei contestații. În același timp normanzii promiteau solemn că vor depune toate eforturile pentru eliminarea completă a pericolului musulman în Europa³⁴. Ceea ce merită a fi notat este că înțelegerea dintre Papalitate și principii normanzi, pecetluită la Melfi, în 1059, includea citate din documentul apocrif *Donatio Constantini*, fapt care, pe de o parte, consolida independența și superioritatea papei în raport cu orice autoritate laică a lumii, dar care va genera, nu mult după aceea, o reacție adversă extrem de puternică din partea conducătorilor politici ai vremii, mai ales din partea împăratului german. Menționăm în acest sens faptul că Curtea imperială germană și episcopii germani au fost nemulțumiți de termenii în care Robert Guiscard a jurat credință papei, recunoscând autoritatea supremă a Bisericii din Roma asupra tuturor teritoriilor și posesiunilor sale italiene. Acest fapt a fost interpretat de către germani ca o uzurpare a drepturilor lor politice asupra acestor teritorii. S-a ajuns astfel la o rupere a relațiilor dintre Imperiul german și Roma. Astfel, în vara anului 1060 un sinod al episcopilor germani a declarat decretul papal nul și neavenit, propunând chiar detronarea papei³⁵.

Papa Nicolae al II-lea (1058-1061)³⁶ a reușit să își impună autoritatea în Biserică și a făcut să înceteze subordonarea suveranului pontif față de familiile nobiliare romane, precum și competiția diverselor dinastii pentru impunerea propriului candidat la tronul papal. Nicolae al II-lea a emis un decret care rezervă doar cardinalilor dreptul de a-l alege pe noul pontif³⁷. Decretul privind alegerea papei exclusiv de cardinali, deși izvorât dintr-o necesitate istorică obiectivă, a contribuit de-a lungul timpului la distanțarea Bisericii din Apus de principiul sinodalității eclesiale³⁸. Papa Nicolae al II-lea a murit în iulie 1061³⁹. În această situație cardinalul Hildebrand, fără să-l mai întrebe pe împăratul german, a făcut să fie ales fără întârziere episcopul Anslem de Lucca ca papă sub numele de Alexandru al II-lea⁴⁰. Alegerea lui Alexandru al II-lea nu a fost însă recunoscută în Germania. Henric al IV-lea l-a numit ca papă pe candidatul partidei aristocratice din Roma, episcopul Cadalus de Parma, care și-a luat numele de Honorius al II-lea (1061-1072). Această dublă alegere a dus la lupte sângeroase, schisma sfârșindu-se cu moartea lui Honorius al II-lea în 1072⁴¹.

Papa Alexandru al II-lea și „Războiul Sfânt” din Peninsula Iberică

Papa Alexandru al II-lea (1061-1073), primul papă ales numai de către cardinali, a promovat cu succes supunerea necondiționată față de voința papei a tuturor popoarelor apusene. Papei Alexandru al II-lea îi este atribuită convocarea, încă din 1063, a mai multor forțe militare creștine pentru participarea la „Războiul Sfânt” de eliberare a Peninsulei Hispanice de sub jugul mahomedanilor⁴². Papalitatea și-a

³² A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 156.

³³ M. C. Pricop, *Studiu introductiv*, p. 98.

³⁴ A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 157; M. C. Pricop, *Studiu introductiv*, p. 98.

³⁵ P. G. Maxwell – Stuart, *op. cit.*, p. 87.

³⁶ Considerăm util să precizăm faptul că papa Nicolae al II-lea a fost instalat în mod solemn abia în ianuarie 1059.

³⁷ Jacques Paul, *Biserica și cultura în Occident*, vol. II, traducere Elena-Liliana Ionescu, Editura Meridiane, București, 1995, p. 25-26.

³⁸ Timp de aproape patru secole, până la rezolvarea problemei în favoarea papei, asupra chestiunii primatului și a sinodalității vor exista frecvent dezbateri aprinse între teologii apuseni și lupte dechise între papi și sinoade. Amintim în acest sens conciliile de la Konstanz (1414-1418), Basel (1431-1437) și Ferrara – Florența (1438-1445) care au avut în vedere permanent identificarea unei formule care să armonizeze primatul papal și colegialitatea conciliară.

³⁹ A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 158.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² M. C. Pricop, *Studiu introductiv*, p. 99.

revendicat drepturi particulare asupra Spaniei, în numele pretinsei donații a lui Constantin cel Mare. Aceste legături de dependență au fost acceptate de Aragon, dar nu și de Castilia, dar interesul Papalității pentru Peninsula Iberică accentuează sacralizarea războiului⁴³. Papalitatea era interesată de la începutul secolului X de *Reconquista* spaniolă pentru că nu dorea ca teritoriile recucerite de la musulmani în Peninsula Iberică să se desprindă de Papalitate. Istoricul Jean Flori menționa faptul că papii i-au motivat pe creștinii de dincolo de Pirinei să ia parte la operațiunile militare din Spania⁴⁴. Ferdinand I al Leonului a mers chiar într-un Pelerinaj la Santiago de Compostela pentru a-i cere ajutorul Sfântului Iacov în luptele sale cu sarazinii⁴⁵. Campania de cucerire a orașului Barbastro de către coaliția creștină a fost finalizată cu succes în 1064. Expediția de la Barbastro a fost considerată drept o „pre-cruciadă”, subliniindu-se participarea războinicilor ne-spanioli în această expediție militară, despre care se spunea că a fost inspirată de motive religioase și iscată de predica de la Cluny și de Papalitate⁴⁶. Papa Alexandru al II-lea a favorizat această expediție, care a avut un mare ecou în Europa Occidentală. Istoricul Jean Flori arată că într-o scrisoare adresată clerului, papa Alexandru al II-lea a cerut preoților să-i ajute pe cei care au luat hotărârea de a merge să lupte în Spania. Războiul împotriva sarazininilor este legitim și laudabil în viziunea lui Alexandru al II-lea, pentru că aceștia i-au persecutat pe creștini și i-au alungat de pe pământurile lor la momentul invadării Peninsulei⁴⁷. Ordinul papal care a consacrat campania și prezența francezilor și a altor cavaleri străini în rândul luptătorilor au fost precursore ale practicilor folosite mai târziu în timpul Cruciadelor⁴⁸. De cealaltă parte, în lumea musulmană s-a făcut apel la „Jihad” pentru recucerirea orașului în 1065⁴⁹. Tot papa Alexandru al II-lea a binecuvântat cucerirea Angliei de către ducele William de Normandia (1066) și înscăunarea acestuia ca rege, obținând în schimb ascultarea neabătută a acestuia. Spre sfârșitul vieții sale, în 1073, papa Alexandru al II-lea a negociat cu contele Ebles al II-lea de Rouey o ofensivă antimusulmană, dincolo de Pirinei, pretinzând ca toate teritoriile spaniole cucerite de la mauri să fie predate stăpânirii statului Papal⁵⁰. Papa Alexandru al II-lea a murit la 21 aprilie 1073⁵¹.

Ideea de „Război Sfânt” în vremea papei Grigorie al VII-lea (1073-1085)

După moartea papei Alexandru al II-lea, Hildebrand a ajuns papă sub numele de Grigorie al VII-lea. Și de această dată s-a trecut peste voința împăratului german în alegerea noului papă. A avut o carieră remarcabilă până în acel moment, și Biserica Romei spera într-un pontificat excepțional⁵². Grigorie al VII-lea Hildebrand (1073-1085) este papa de numele căruia este legată așa-numita „reformă” a Bisericii din Apus. În urma conciliului de la Roma din 1074, Grigorie al VII-lea a promulgat patru decrete privind disciplina clerului, combaterea simoniei și a nicolaismului. Decretele gregoriene sunt completate cu prevederile documentului „Dictatus Papae” din 1075, care subordonează orice autoritate pământească tronului Sfântului Petru, excluzând, în același timp, orice amestec laic în alegerile sau numirile eclesiastice⁵³. Unii cercetători îl indică ca autor al lui „Dictatus Papae” pe cardinalul Deusdedit, care a și pus în circulație, imediat după moartea papei Grigorie VII, acest document, descoperit de el între scrisorile papei⁵⁴. Indiferent cine este cu adevărat autorul său, „Dictatus Papae” rămâne documentul programatic al viziunii papale asupra Bisericii și a lumii și exprimă cel mai bine idealul politico-religios al Statului Pontifical pus în acțiune de Hildebrand⁵⁵.

Papa Grigorie al VII-lea se considera locțiitor al lui Petru și locțiitor al Apostolilor. Autoritatea Sfântului Petru a fost transmisă de către el tuturor celor care au ocupat mai apoi scaunul lui. Ca locțiitor al lui Petru, papa se situează în succesiunea episcopilor romani. Autoritatea papală este întemeiată de Grigorie

⁴³ J. Flori, *op. cit.*, p. 199.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 201.

⁴⁵ Alan G. Jamieson, *Credința prin sabie. Scurtă istorie a conflictului dintre creștini și musulmani*, traducere de Andra Ramona Dodiță, Editura Niculescu, București, 2017, p. 60.

⁴⁶ J. Flori, *op. cit.*, p. 202.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 204.

⁴⁸ A. G. Jamieson, *op. cit.*, p. 60.

⁴⁹ J. Flori, *op. cit.*, p. 203.

⁵⁰ M. C. Pricop, *Studiu introductiv*, p. 100.

⁵¹ A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 158.

⁵² P. G. Maxwell – Stuart, *op. cit.*, p. 89.

⁵³ Earle E. Cairns, *Creștinismul de-a lungul secolelor. O istorie a Bisericii creștine*, traducere Dora Laurențiu și John F. Tipei, Editura BEE International, Chișinău, 1992, p. 206.

⁵⁴ A se vedea studiul lui M. C. Pricop, *Un important document apusean: Dictatus papae (1075)*, studiu și traducere, în „Tomisul Ortodox”, serie nouă, nr. 10-12, octombrie-decembrie, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2017.

⁵⁵ M. C. Pricop, *Studiu introductiv*, p. 100.

pe textele biblice din Matei 16, 18; Ioan 21,25 și Luca 22, 31⁵⁶. Când aceste principii de politică bisericească au fost puse în practică s-a ajuns la conflicte între Papalitate și împăratul german. Încă de la alegerea sa ca papă au existat tensiuni între Grigorie al VII-lea și Henric al IV-lea⁵⁷. Împăratul german a întreprins două campanii militare de lungă durată împotriva Statului Papal al lui Grigorie al VII-lea. Se știe că între 1075 și 1077, în timpul primului conflict, soldat cu înfrângerea împăratului german, papa s-a bucurat de o susținere militară venită din partea împăratului bizantin, Mihail al VII-lea Dukas (1071-1078), și a ducelui normand Robert Guiscard. Alianța avea scop, după înfrângerea împăratului german, să elibereze teritoriile smulse Bizanțului de către musulmani după bătălia de la Manzikert din 1071⁵⁸.

De la urcarea sa pe tronul Romei, papa Grigorie al VII-lea era hotărât să recruteze o adevărată armată care să slujească interesele Romei, în concepția lui toți creștinii trebuiau să apere Biserica Romei în calitate de „soldați ai lui Hristos” într-un război propriu-zis⁵⁹. Papalitatea nu a fost implicată direct în organizarea sau conducerea unei armate până în secolul al IX-lea, atunci când s-a confruntat cu problema apărării propriilor teritorii de atacurile invadatorilor musulmani din centrul Italiei. O schimbare radicală s-a produs în cadrul politicii papale referitoare la „Război”, în timpul păstoririi lui Grigorie al VII-lea. S-a spus cu oarecare dreptate că Grigorie al VII-lea a revoluționat gândirea teologică în privința „Războiului”, și că el a fost principalul întemeietor al ideii de „Război Sfânt” în creștinismul medieval⁶⁰. Papa Grigorie al VII-lea a demonstrat dorința sa de a sfinți afacerile necurate ale luptelor organizate de la diferite niveluri. Ceea ce este foarte important asupra gândirii papei Grigorie al VII-lea este faptul că el susține ideea potrivit căreia toți cei care au căzut în luptă în numele dreptății au fost eliberați de păcate în mod automat⁶¹. Pontificatul lui Grigorie al VII-lea ne prezintă o schimbare asupra ideii vechi în sensul că soldații care au murit în bătălie pentru o cauză dreaptă trebuie prin aceasta să se mântuiască⁶². În timp ce predecesorii săi vorbeau despre situațiile defensive, de apărare, în care soldații creștini apărau persoane și proprietăți împotriva incursiunilor armate ale necreștinilor, papa Grigorie al VII-lea se preocupă de justificarea Războiului în situația în care se vorbește despre expansiunea lumii creștine și despre activități agresive în numele intereselor papale. Oricum, noțiunea Războiului ca activitate sfântă este mult mai vizibilă în gândirea și în acțiunile papei Grigorie al VII-lea decât în lucrarea și cuvântul predecesorilor săi⁶³.

Papa Grigorie al VII-lea a încercat să-și impună o oarecare suzeranitate asupra unor regate⁶⁴. Suzeranitatea de tip feudal nu este pentru Grigorie decât unul dintre modurile de exprimare a acestei obidiențe care i se cuvine. El o revendică mai ales pe aceea de „împărat al regilor”, în numele autorității spirituale pe care o deține de la Dumnezeu și de la Sfântul Petru. Atunci când li se adresează prinților Franței, de exemplu, papa le solicită ajutorul nu în virtutea vasalității lor, ci a credinței, a fidelității față de Biserică, deci, în ochii săi, față de papa, care este capul acesteia⁶⁵. Proiectul pontifical al lui Grigorie al VII-lea de „eliberare a Bisericii” de sub influența puterilor laice implică, de asemenea, pentru el, o „recucerire creștină” mai generală, lupta, prin toate mijloacele, împotriva ereticilor, schismaticilor, simoniacilor și concubinarilor; ori, un astfel de program afecta interesele regilor și seniorilor laici și ducea la inevitabile confruntări cu prinții, în interiorul creștinătății. Implica, de asemenea, protecția armată a pământurilor Sfântului Petru din Italia și recucerirea teritoriilor invadate de musulmani, după cum vom vedea mai departe⁶⁶. Prinții și seniorii care iau partea papei în aceste conflicte sunt numiți „fidelii Sfântului Petru” (*fideles sancti Petri*). Patronajul Sfântului Scaun le aduce promisiunea de protecție materială pe pământ, retribuții spirituale în lumea de dincolo. Papa așteaptă în contrapartidă un serviciu care poate lua forma unei asistențe militare, furnizarea de contingente armate pentru a lupta împotriva adversarilor săi, asimilați

⁵⁶ A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 159.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 161.

⁵⁸ M. C. Pricop, *Studiu introductiv*, p. 102.

⁵⁹ Thomas Asbridge, *Cruciadele. Istoria războiului pentru eliberarea Pământului Sfânt*, traducere de Cornelia Dumitru și Miruna Andriescu, Editura Polirom, Iași, 2011, p. 26; H. E. J. Cowdrey, *Pope Gregory VII and the Bearing of Arms*, în Benjamin Z. Kedar, Jonathan Riley-Smith, Rudolf Hiestand (ed.), „Montjoie: Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer”, Aldershot, Hans and Brookfield, VT: Variorum, 1997, p. 21-35.

⁶⁰ S. Robinson, *Gregory VII and the Soldiers of Christ*, în „History”, 58 (1973), p. 190-192.

⁶¹ Au fost și alți papi care au vorbit în termeni similari înainte de Grigorie al VII-lea: papa Leon al VI-lea în 853, papa Leon al IX-lea în 1053, și papa Alexandru al II-lea în 1063.

⁶² Adrian Ignat, *Războiul confesional și problematica sa în istoria Bisericii Creștine*, Editura Universitară, București, 2012, p. 127.

⁶³ James A. Brundage, *Medieval Canon Law and the Crusader*, Madison, 1969, p. 24 n. 90 *apud* A. Ignat, *op. cit.*, p. 128.

⁶⁴ E vorba de Regatele Ungariei, Danemarcei, Poloniei.

⁶⁵ J. Flori, *op. cit.*, p. 185.

⁶⁶ *Ibidem*.

„dușmanilor lui Dumnezeu”, și prin chiar aceasta diabolizați, ceea ce îi valorizează în același timp pe cei care îi combat cu armele⁶⁷.

În abundența corespondență a lui Grigorie al VII-lea către „fidelii” săi, acest serviciu datorat Sfântului Scaun este evocat foarte des. El implică manifest noțiunea de contribuție armată menită apărării sau recuceririi patrimoniului Sfântului Petru. În ideologia lui Grigorie al VII-lea există o accentuată conotație dualistă, pe de-o parte este Dumnezeu, Hristos, Sfântul Petru, Sfântul Scaun și partizanii acestora, iar pe de altă parte forțele răului, ale Satanei, ale lui Antihrist și acoliții acestora (eretici, schismatici, păgâni). Lupta primilor se găsește sacralizată, a celorlalți diabolizată. Nu este vorba doar de lupte spirituale, ci și de intervenții care necesită folosirea forței armate, care sunt lăudate până la sanctificare. Ideea de „război sfânt” sub papa Grigorie al VII-lea progresează cu pași mari sub pontificatul său⁶⁸. Diabolizarea dușmanilor Sfântului Scaun, oricare ar fi aceștia, este generală și sistematică. Împotriva acestor dușmani papa Grigorie consideră că e de datoria sa să lupte prin toate mijloacele pentru a-și realiza programul: eliberarea Bisericii de multiplii ei adversari, lupta împotriva schismaticilor și pentru unitatea Bisericii⁶⁹. Unitatea Bisericii a fost ruptă de Schisma din 1054 și Grigorie speră că concordia dintre Bisericile din Orient și Occident se poate realiza, dar sub o singură formă, prin revenirea la turmă a oilor rătăcite, adică a orientalilor sub cârja pontificală⁷⁰. Cu toată această încredere, papa Grigorie al VII-lea are și un pesimism în această privință, scriindu-i abatelui de la Cluny, în 22 ianuarie 1075, că Biserica din Orient „la instigarea diavolului” s-a despărțit de credința catolică, arătând că diavolul îi câștigă pe răsăriteni prin brațele turcilor care îi omoară fizic, cât și spiritual prin schisma Bisericii Orientale⁷¹.

În viziunea papei Grigorie al VII-lea lupta împotriva clericilor necurați, simoniaci, schismatici, este o luptă pentru Dumnezeu, de unde rezultă sfințenia luptei. Într-o scrisoare din 13 octombrie 1073 adresată episcopului de la Acqui, și apoi episcopului de Pavia, papa Grigorie le cere să-l sprijine pe Erlembaud în îndeplinirea sarcinii sale în războiul lui Dumnezeu dus împotriva dușmanilor Bisericii. Dacă la început cuvintele *milites Dei* (soldați ai lui Dumnezeu) și *milites Christi* (soldați ai lui Hristos) îi desemnau pe toți creștinii și mai ales pe martirii nonviolente în vremea Bisericii primare, după 1095 *milites Christi* îi va desemna pe cruciați, credincioși marcați cu crucea într-un război de data aceasta foarte real, material, care ducea la lupte sângeroase. Istoricul Jean Flori consideră că în vremea papei Grigorie al VII-lea poziția acestuia cu privire la război reprezintă ultimul stadiu al războiului sanctificat, apropiat de Războiul Sfânt, datorită faptului că acesta e inițiat pentru interesele reformei pontificale, este sub autoritatea pontifului roman, este condus de un șef militar care poartă un *vexillum* al Sfântului Petru și este dus de credincioși împotriva unor adversari diabolizați (păgâni, creștini care refuză autoritatea episcopului Romei, respectiv schismatici și eretici)⁷². Tot istoricul Jean Flori remarcă faptul că mai multi canonici de la sfârșitul secolului al XI-lea justifică cu mai multă ușurință războiul purtat împotriva ereticilor și schismaticilor decât împotriva păgânilor, întrucât ereticii sunt mai primejdioși decât necredincioșii, deoarece păgânii omoară doar trupul, în vreme ce ereticiiucid trupul și sufletul, deci e legitim să fie combătuți și reprimați. Humbert a adăugat faptul că păgânii nu atacă pe creștini. Așadar războiul este justificabil în primul rând împotriva ereticilor pentru a asigura triumful Bisericii catolice în interiorul creștinătății⁷³. Astfel, Erlembaud a fost beatificat de către Biserică la foarte scurt timp după moartea sa petrecută în 1075. Campionul papei a fost asimilat la rândul martirilor credinței, fapt ce marchează ultimul grad de sacralizare a luptei dusă împotriva dușmanilor creștini ai papalității în Occident⁷⁴. Puțin înainte de Prima Cruciadă, papa Urban II a transferat relicvele lui Erlembaud în mănăstirea Saint-Denis, înscris în catalogul martirilor⁷⁵. Erlembaud nu e singurul partizan al papei care a fost sanctificat, admis în rândul martirilor sau beatificat. Un alt laic fidel al papei, un anumit Censius, prefect al orașului Roma, care luase poziție în favoarea pontifului roman în conflictul său cu împăratul, face și el obiectul unei venerații populare la puțin timp după moarte⁷⁶. Jean Flori conchide că „mentalitatea comună, confirmată de Biserică, admite, deci, la acea dată, că există războaie destul de sfinte pentru a le procura celor care participă la ele, cu prețul vieții, coroana de martir și accesul în Paradis printre

⁶⁷ *Ibidem*, p. 186.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 187-188.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 188.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*, p. 191.

⁷³ *Ibidem*, p. 191-192.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 192.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 193.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 193.

preafericiți”⁷⁷. Aceste războaie sunt cele legate de lupta Bisericii pentru eliberare, respectiv luptele din interiorul creștinismului. Războinicii care participă la ele sunt deseori sanctificați și în acest mod se face încă un pas spre Războiul Sfânt.

Odată ajuns pontif roman, papa Grigorie al VII-lea a făcut planuri pentru o acțiune militară, ceea ce reprezintă un prototip al unei Cruciade. În 1074 a încercat să pornească un Război Sfânt în estul Mediteranei spre a veni în ajutorul creștinilor greci din Bizanț, care erau, susținea el, „măcelăriți zi de zi, asemenea unor vite” de către musulmanii din Asia Mică. Celor care vor participa la această acțiune li se promitea „răsplata cerească”. Unii istorici consideră că mărșălul lui proiect s-a prăbușit și datorită faptului că el afirmase că va conduce personal campania⁷⁸. Pentru materializarea proiectului său, papa Grigorie al VII-lea a trimis mai multe scrisori în care îi îndemna pe destinatarii lor să sprijine Imperiul Bizantin și pe creștinii din Răsărit, care erau amenințați de musulmani. În Scrisoarea către ducele de Burgundia, el scria: „Sperăm ... că, după cucerirea normanzilor, vom trece dincolo de Constantinopol ca să-i ajutăm pe creștinii care, fiind mult încercați din cauza atacurilor frecvente ale saracinilor, cu teamă imploră să le întindem o mână de ajutor”⁷⁹. Într-o altă Scrisoare papa Grigorie al VII-lea vorbește despre destinul tragic și vrednic de milă al unui Imperiu atât de mareț ca cel din Răsărit⁸⁰. În Scrisoarea adresată regelui german Henric al IV-lea papa scria: „Cea mai mare parte a Creștinătății aflată dincolo de Mare este distrusă de păgâni printr-o serie de raiduri nimicitoare și, asemenea vitelor, creștinii sunt uciși în fiecare zi, iar spița lor este exterminată”⁸¹. Papa arată că aceștia îi imploră cu smerenie pe creștinii apuseni să le vină în ajutor pentru ca religia creștină să nu dispară. Urmând imboldurile papei, italienii și alți europeni organizează o armată de mai bine de 50 000 de soldați și plănuiesc să-l pună pe papă în fruntea expediției care să ajungă la Sfântul Mormânt⁸². În demersul său, papa Grigorie al VII-lea plănuia o expediție spre Constantinopol, pentru salvarea acestuia, cerând și primind în schimb reunirea Bisericilor și întoarcerea Bisericii Răsăritene schismatice în sânul Bisericii Universale. Bizantinologul Alexander A. Vasiliev considera că papa Grigorie al VII-lea era mânat în luptă nu atât împotriva Islamului, cât mai mult pentru supunerea Răsăritului creștin autorității papale⁸³. Acest aspect este confirmat de o Scrisoare a Papei Grigorie al VII-lea în care acesta afirmă că Biserica din Constantinopol e dispusă, în schimbul ajutorului militar pentru Imperiu, să ajungă la o înțelegere cu Scaunul Apostolic⁸⁴.

Mulți istorici îl consideră pe papa Grigorie al VII-lea a fi părintele Cruciadelor. Prin toate acțiunile sale, papa Grigorie al VII-lea a dus teologia latină la un pas de Războiul Sfânt, afirmând că papa avea dreptul de a convoca armatele ca să lupte pentru Dumnezeu și Biserica latină. De asemenea, cu acest prilej s-a schimbat conceptul de violență sanctificată într-un cadru penitențial, idee ce avea să facă parte din ideologia sau esența Cruciadelor. Istoricul Thomas Asbridge conchide în privința politicii lui Grigorie al VII-lea referitoare la „Războiul Sfânt”, că el poate fi considerat „cel dintâi arhitect al Cruciadelor”⁸⁵.

Cu tot interesul papei Grigorie al VII-lea pentru situația gravă în care se aflau creștinii din Orient încă de la urcarea sa pe tronul Romei, făcând planul unei Cruciade în Răsărit pe care să o conducă personal până la Ierusalim⁸⁶, evenimentele petrecute în Bizanț prin detronarea lui Mihail al VII-lea Dukas de către Nichifor Botaniates (1078-1081), anularea logodnei și luarea ca ostatică a fiicei lui Robert Guiscard, declanșarea războiului bizantino-normand (1081-1085), precum și alianța încheiată de bizantini cu germanii, au năruit dorințele papei de a organiza o Cruciadă în Răsărit. Papa își va da binecuvântarea pentru războiul dus de Robert Guiscard împotriva uzurpatorului cuscrului său, Mihail al VII-lea Dukas. În urma celui de-al doilea conflict cu Henric al IV-lea, papa a fost sub asediu la castelul Sant’Angelo. Când totul părea a fi pierdut pentru papă, ducele normand Robert Guiscard, un vasal al Scaunului Romei, a pornit asupra Romei cu puternică armată. Henric al IV-lea a fost silit să părăsească orașul, care a fost cucerit de normanzi și devastat de aceștia. Comportarea brutală a normanzilor i-a revoltat pe locuitorii marelui oraș, încât papa Grigorie a fost nevoit să se retragă cu aceștia la Salerno, pe teritoriul normand, unde a și murit în

⁷⁷ *Ibidem*, p. 193.

⁷⁸ T. Asbridge, *op. cit.*, p. 26.

⁷⁹ J. P. Migne, P.L., CXLVIII, col. 326.

⁸⁰ *Ibidem*, col. 329.

⁸¹ *Ibidem*, col. 386.

⁸² J. Flori, *op. cit.*, p. 220.

⁸³ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului bizantin*, traducere de Ionuț-Alexandru Tudorie, Vasile-Adrian Carabă, Sebastian-Laurențiu Nazăru, studiu introductiv de Ionuț-Alexandru Tudorie, Editura Polirom, Iași, 2010, p. 392.

⁸⁴ J. P. Migne, P.L., CXLVIII, col. 386.

⁸⁵ T. Asbridge, *op. cit.*, p. 27.

⁸⁶ J. Paul, *op. cit.*, p. 215.

1085⁸⁷. Istoricul britanic Steven Runciman, în lucrarea dedicată Cruciadelor, afirma că relațiile dintre creștinătatea apuseană și cea răsăriteană nu fuseseră niciodată mai reci decât în 1085, anul morții papei Grigorie al VII-lea. Steven Runciman arată că împăratul bizantin a fost excomunicat de către papă, și în același timp Papalitatea încuraja tot felul de aventurieri să atace Bizanțul, în vreme ce principalul dușman al Papalității, regele Germaniei, beneficia de sprijinul împăratului din Constantinopol. Prin urmare, resentimentele dintre cele două lumi creștine s-au accentuat⁸⁸.

Papa Urban al II-lea și chemarea la Cruciadă

După moartea papei Victor al III-lea a fost ales un nou Papă, în persoana episcopului Odo de Ostia, care și-a luat numele de Urban al II-lea (1088-1099)⁸⁹. La începutul anului 1095, papa Urban al II-lea a convocat un mare Conciliu la Piacenza, unde au fost prezenți și trimișii basileului bizantin Alexios. Aceștia au expus, la cererea papei, situația din Orientul creștin, dificultățile pe care le întâmpinau creștinii răsăriteni sub dominația selgiucizilor. Enumerarea dezastrelor prin care trecuseră Răsăritul creștin în ultimile decenii i-a convins pe cei prezenți la Conciliu că siguranța întregii Creștinătăți era pusă în primejdie. Atât papa cât și episcopii prezenți la Piacenza au plecat impresionați de elocvența trimișilor imperiali⁹⁰.

Organizarea Primei Cruciade se datorează și faptului că puterea Papalității a crescut în timpul secolului al XI-lea, iar papii fuseseră deja implicați în organizarea Războiului Sfânt împotriva musulmanilor din Spania. Atunci când papa Urban al II-lea a emis, în 1095, apelul la realizarea unei expediții în Răsărit, fără îndoială că el și-a dorit ca expediția să fie una subordonată Papalității. La sfârșitul verii anului 1095 papa a scris tuturor episcopilor francezi să i se alăture la Conciliul pe care îl va ține la Clermont în perioada 18-28 noiembrie a aceluiasi an. Pe 27 noiembrie, în fața unei mulțimi impresionante, Urban a ținut o predică mobilizatoare, în urma căreia „francii care au ascultat acestea au pus de îndată să le fie cusute cruci pe umerii lor dreپți, zicând că ei merg în unanimitate pe urmele lui Hristos, de Care au fost mântuiți din mâna iadului”⁹¹. Când papa Urban a descris greutățile creștinilor din Orient, precum și soarta Locurilor Sfinte, căzute sub stăpânirea turcilor, și a făcut apel pentru Cruciadă, cei prezenți au strigat: „Dumnezeu o vrea, Dumnezeu o vrea!”⁹². Mulți credincioși s-au pus la dispoziția papei, depunând jurământul solemn pentru Cruciadă. Hotărârile adoptate la Clermont contribuiau la înrolarea unui mare număr de oameni în Cruciadă. Ele includeau iertarea păcatelor, dar și exonerarea de pedepsele laice pentru infracțiunile trecutului celor care vor participa la Cruciadă cu intenție pioasă. Pentru cei prezenți la Clermont această campanie nu era un război de cucerire, ci unul de eliberare a fraților creștini persecutați de păgâni⁹³.

Succesul predicii lui Urban al II-lea a fost extraordinar. Prin acest discurs al papei Urban apare pentru prima dată în istoria Bisericii promisiunea unei „indulgențe”. Proclamând indulgența, Urban al II-lea oferea celor care luau Crucea, iertarea totală a păcatelor lor: „Dacă cei care vor merge acolo își vor pierde viața în timpul călătoriei, pe pământ sau pe mare sau în lupta împotriva păgânilor, păcatele lor le vor fi iertate imediat. Eu le dau această iertare prin puterea primită de la Dumnezeu”⁹⁴. Cuvântul papei conținea o serie de obiective: persecutarea creștinilor din Orient, umilirea pelerinilor apuseni de către turci, recucerirea moștenirii lui Iisus Hristos, restaurarea domniei Mântuitorului acolo unde fusese abolită de musulmani, recompense celor care plecau în Cruciadă și, nu în ultimul rând, ajutorarea fraților din Răsărit⁹⁵.

Papa Urban al II-lea a avut inițiativa de a uni războiul ideologic cu pelerinajul religios, care practic a dus la declanșarea Cruciadelor⁹⁶. Dacă până la 1095 pelerinii mergeau la Ierusalim neînarmați, papa Urban al II-lea elimină această piedică și orice incompatibilitate între Război și Pelerinaj, orice credincios având de acum posibilitatea să meargă într-o astfel de călătorie înarmat. Astfel, expediția anunțată de papă era concepută ca un Pelerinaj armat pentru eliberarea Locurilor Sfinte. Considerată din punct de vedere moral pozitivă, Cruciada devenea un act de pocăință, care merita o recompensă spirituală⁹⁷.

⁸⁷ A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 164.

⁸⁸ S. Runciman, *op. cit.*, p. 117-118.

⁸⁹ A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 165.

⁹⁰ M. C. Pricop, *Studiu introductiv*, p. 104-105.

⁹¹ ****Cronica anonimă a Primei Cruciade. Faptele francilor și ale celorlalți pelerini ierusalimiteni*, traducere din limba latină și Studiu introductiv de Pr. Mircea Cristian Pricop, Editura Doxologia, Iași, 2020, p. 169.

⁹² A. Franzen, R. Bäumer, *op. cit.*, p. 167.

⁹³ M. C. Pricop, *Studiu introductiv*, p. 105-106.

⁹⁴ Emanoil Băbuș, *Bizantini, latini și musulmani în perioada cruciadelor*, Editura Sophia, București, 2016, p. 137.

⁹⁵ T. Asbridge, *op. cit.*, p. 38-39.

⁹⁶ E. Băbuș, *op. cit.*, 143.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 143-144.

Putem conchide că ideea de Cruciadă nu s-a născut brusc, pe neașteptate, în anul 1095, la Clermont. S-a ajuns la declanșarea Cruciadelor după o lungă și lentă evoluție, care s-a întins pe parcursul mai multor secole, secolul al XI-lea cunoscând o amplificare a conceptului de „Război Sfânt” în vremea papilor Leon al IX-lea, Nicolae al II-lea, Alexandru al II-lea, Grigorie al VII-lea și Urban al II-lea. Ideologia Războiului Sfânt a fost aplicată la recucerirea creștină din Occident înainte de a fi transferată în Orient, reînsuflețită de sfințenia legată de Pelerinaj și de eliberarea Mormântului Domnului. Eliberarea Sfântului Mormânt a transformat expediția cruciată într-un Pelerinaj. Din momentul în care pelerinii erau autorizați să-și folosească armele împotriva păgânilor, fără a-și pierde statutul de pelerini, aceștia beneficiau în mod natural de drepturile și privilegiile spirituale pe care Biserica Apuseană le acorda penitenților. Istoricul Jean Flori conchide că Cruciada rămâne un „război sfânt” și că lupta pentru recucerirea Locurilor Sfinte de la Ierusalim transformă Cruciada în Pelerinaj și îi conferă chiar o dimensiune superioară de sacralitate, față de luptele de recucerire a pământurilor stăpânite de sarazini în Europa Occidentală. Cruciada de dincolo de Mare păstrează o dimensiune unică, legată de amintirea locurilor și vremurilor biblice, de Mormântul lui Hristos și de Cetatea Ierusalimului. Jean Flori afirmă: „Aceste dimensiuni particulare ale Cruciadei fac din aceasta în același timp un Pelerinaj meritoriu din cel mai înalt punct de vedere și un război dintre cele mai sfinte”⁹⁸.

⁹⁸ J. Flori, *op. cit.*, p. 215.

ALUMNUL IOAN FILIPEC ȘI PRINCIPII SĂI: DESPRE CARIERA UNUI EPISCOP AL ORADIEI DIN VREMEA REGILOR MATIA CORVIN ȘI VLADISLAV AL II-LEA JAGIELLO

Alexandru SIMON*

THE ALUMNUS JOHN FILIPEC AND HIS PRINCIPES: ON THE CAREER OF A BISHOP OF ORADEA IN THE TIME OF THE KINGS MATTHIAS CORVINUS AND VLADISLAV II JAGIELLO

ABSTRACT

According to Antonio Bonfini, in the debut of his *Decades*, presented to King Wladislaw II Jagiello in the second half of 1492, John Filipec, titled bishop of Oradea by the Italian humanist (although the Moravian Czech had resigned his seat almost two years earlier), as the best “pupil” of the late king Matthias Corvinus (April 6, 1490). For Bonfini, Filipec, the offspring of a notable Bohemian family, was in fact a *nec plus ultra* of Matthias’ reign. A couple of hundred folios later, and just before presenting his own arrival at the court of Matthias Corvinus and Beatrice of Aragon (December 1486), Bonfini “nuanced” his views regarding his Filipec: he came from a modest environment and had been taken-in by Matthias after the Hunyadi conquest of Olomouc (1468). Filipec was no longer the almost saintly figure portrayed by Bonfini at the beginning of his work for which he was even ennobled by Wladislaw II, his new patron. Filipec too had entered the service of Wladislaw, but without holding any administrative offices or ecclesiastical dignities. Bonfini and Filipec seemed joined after the death of Matthias, forming a bridge between two very different reigns: that of the son of John Hunyadi and that of Casimir IV’s son.

The aim of the present survey, part of larger study on the “Hunyadi legacy” chiefly in the 1490s, is to present the main stages in John Filipec’s career and their connection to the “Eastern” policies of his suzerains, Matthias Corvinus, in particular, and Wladislaw II Jagiello. A series of “coincidences” can be identified, especially after Matthias’s death (e.g. the Hungarian royal elections of 1490, the Jagiellonian Congress at Levoča in 1494 or the Hungarian Diet at Rákos in 1505), that return attention to the old question of Filipec’s real loyalty/ loyalties and to the manifold faces of the “Hunyadi text” of Bonfini presented to a Jagiellonian monarch, the unwanted successor of the Italian’s former royal patron. It can be argued that both Filipec and Bonfini were adjustable natures and quite astute politicians. This might come as a surprise in the case of the latter, viewed primarily as a “man of letters”, but is certainly not a novelty in relation to the former, whose *perfidia plusquam punica* was lamented by the Milanese envoys that witnessed in mid-1490 the bitter failure of John Corvinus, Matthias’ illegitimate son and designated heir, as well as the husband – by proxy – of Bianca Maria Sforza. Filipec certainly possessed the intimate knowledge of Hunyadi affairs needed by Matthias’ adversaries. After all, John Filipec had also been entrusted with the upbringing of one of the sons of *Dracula* and of Matthias’ *sister*.

Keywords: (Jan) Filipec, Antonio Bonfini, John Matthias Corvinus, Wladislaw II Jagiello, Kingdom of Hungary, Kingdom of Bohemia, Papacy, royal elections, diplomacy.

Încă din debutul cunoscutelor sale *Decade*¹, prezentate regelui Vladislav al II-lea Jagiello în a doua parte a anului 1492², Antonio Bonfini îl înfățișa pe Ioan Filipec drept episcop al Oradiei (deși prelatul demisionase din acel scaun în urmă cu aproape doi ani)³ și – mult mai important – drept „elevul” favorit al răposatului rege Matia Corvin († 6 aprilie 1490)⁴. Provenit dintr-o familie bună din Moravia, Filipec era cel mai strălucit „absolvent” (*alumn*) al școlii politice a monarhului huniad⁵.

* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane; e-mail: alexandru.simon@acad.ro.

¹ În ultima ediție: *Rerum Ungaricarum Decades*, ediție József Fögel, László Juhász, Béla Iványi, I-IV, Leipzig [-Budapest], 1936-1941 [1944/1945] (=Bonfini-LAT (1936-1944/1945)).

² Péter Kulcsár, „I manoscritti di Antonio Bonfini”, în *Camoenae Hungaricae*, I (2004), pp. 71-92; István Tringli, „Fragments of the Codex of Antonio Bonfini’s History”, în *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490*, ed. Péter Farbaky, Enikő Spekner, Katalin Szende, András Végh, Budapest, 2008, pp. 510-511.

³ Vezi Antonín Kalous, *John Filipec: His Life and Personality* [lucrare de masterat (Central European University)], Budapest, 2000, pp. 31-33. Pentru coordonatele episcopatului lui Ioan Filipec, vezi *Magyarország világi archontológiája. 1458-1526*, Norbert C. Tóth, Richárd Horváth, Tibor Neumann, Tamás Pálosfalvi, I. *Főpapok és bárók*, Budapest, 2016, pp. 51-52.

⁴ Vezi prima parte a acestui text: „Un imbroglia din Dacia Mediterranea: umanistul Antonio Bonfini, episcopul de Oradea Ioan Filipec și amintirea domniei regelui Matia Corvin”, în *Crisia*, LII, 2022, p. 209-224.

⁵ Bonfini-LAT (1936-1945), I, p. 11 ([...] *In mediterranea vero Dacia Varadinum, quod suo nunc antistite Ioanne prestanti Bohemorum familia nato tantopere gloriatur ne iniuria quidem, quando summo et libero fuit ingenio, animo excellenti ac magno, ineffabili comitate, liberalitate singulari ac fide in divum Mathiam, cuius supremus consiliarius erat, constantissima, nemini unquam nocuit, profuit, quibus potuit; inimicos iniuriarum oblivione et officio semper sibi reconciliare solitus maxima queque sui domini sententia pre nimia ingenii dexteritate peregit; ubicunque fuit, semper ostendit, quanti principis fuerit alumnus, nullam*

Câteva sute de file mai târziu, ajuns la momentul primei întâlniri dintre el însuși și Matia (1486)⁶, Bonfini își schimbă cuvintele la adresa lui Filipec și a originii acestuia⁷. Acesta venea dintr-o familie umilă și fusese remarcat, adolescent fiind, de Matia după cucerirea Olomouc-ului în vremea „cruciadei huniade” din Boemia (1468)⁸. La vremea la care Bonfini a ajuns la curtea lui Matia Corvin și a ultimei sale soții, Beatrice de Aragon⁹, Regatul Boemiei era împărțit de la 1478 între noul „angajator” al lui Bonfini, Matia, și Vladislav Jagiello, rege al Ungariei după moartea lui Matia și noul „patron” al lui Bonfini, pe care l-a și înnobilit¹⁰.

La fel precum însuși Bonfini de fapt, Filipec apare drept o legătură între domniile lui Matia și Vladislav¹¹, predominant reprezentantul adversarilor lui Matia pe al cărui fiu, nelegitim, Ioan (1473-1504), l-a și învins la alegerile regale ungare din vara lui 1490¹². După cel l-a servit în „capacități oficiale” pe Matia și după ce – conform numai lui Bonfini – a și pledat public cauza lui Ioan Corvin la alegerile din 1490¹³, Filipec l-a slujit, fără a mai asuma însă vreun rang, pe Vladislav în dubla sa calitate de călugăr franciscan și de trimis special al principelui¹⁴ jagiellon¹⁵. Ioan Filipec renunțase la toate dregătoriile sale, de episcop al Oradiei, din *Dacia mediterană* (după Bonfini)¹⁶, și de cancelar al Ungariei și al Boemiei (al celei huniade), după încoronarea regală ungară a lui Vladislav la Székesfehérvár (septembrie 1490), pe care același Filipec o organizase¹⁷. Renunțarea la „cele lumești” nu pare însă să fi dus la vreun neajuns pentru fostul prelat, care – cel puțin aparent – l-a servit ca diplomat pe Vladislav al II-lea Jagiello mai bine decât pe Matia Corvin¹⁸.

De la „prizonier” la prelat

Ioan Filipec s-a născut în Moravia, pe la 1431, la Prostějov, nu la Olomouc, și nu vreo două decenii mai târziu cum susținea Bonfini¹⁹, care era cam de o vârstă cu Filipec, fiind născut la 1427)²⁰. Viitorul prelat a primit o educație *utraquistă* (uitată complet de Bonfini, un susținător al *cruciadei* lui

legationem obivit, quam non honorificentissime gesserit, quare divo Mathie ita gratus est habitus, ut perpetuo eius animum sibi obstrinxerit [...].

⁶ *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, p. 143; István Beigel, „Adalék Bonfinius élete történetéhez”, în *Századok*, XXXV (1902), 1, pp. 88-91, la p. 91. „Oficial” (adică după el însuși), Bonfini fusese chemat de soția lui Matia, Beatrice de Aragon, care-l cunoscuse în urmă cu un deceniu.

⁷ *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, p. 143 ([...] *Is enim ex humilibus, ut ipse ingenue fatebatur, parentibus et in tenui re ad Olmutium natus tanta ingenii dexteritate, consilio et industria valuit, ut apud regem inter primos et charissimos haberetur et supremus, ut aiunt, cancellarius et secretarius esset [...]*). Filipec se pregătea să plece în misiune atunci în Italia și în Franța.

⁸ Pentru context, a se vedea recent Tomáš Homofa, *Na vzostupe moci: Zahraničná politika Mateja Korvína v stredoeurópskom priestore v rokoch 1458-1471*, Bratislava, 2019, pp. 139-142.

⁹ Vezi comentariile și discuțiile, succinte, dar relevante, din István Daniel Lázár, „Antonio Bonfini alla corte di Mattia Corvino”, în *Arte Lombarde*, NS, CXXXIX (2003), 3, pp. 12-14.

¹⁰ Jenő Abel, „Bonfini életrajzáról”, în *Egyetemes Philologiai Közlöny*, IV (1880), pp. 288-291, la p. 290; László Tóth, „Analecta Bonfiniana”, în *Corvina*, IX (1929), 1, pp. 182-204, la p. 183.

¹¹ Martyn Rady, „Re-thinking Jagiello Hungary 1490-1526”, în *Central Europe*, III (2005), 1, pp. 3-18. În pofida vechii, clasice, istoriografii maghiare, Vladislav nu a fost un rege slab.

¹² A se vedea astfel sinteza lui András Kubinyi, *Matthias Rex*, Budapest, 2008, pp. 153-155.

¹³ *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, p. 171 (parte din textul prezentat de Bonfini lui Vladislav la 1492). După Bonfini, celălalt *orator* al lui Ioan a fost Toma Bakócz, episcop de Győr, la acea dată, un fiu de iobag „crescut” de Matia (și de Venetia) și „preluat” de către Vladislav.

¹⁴ Reamintim: titlul de principe (*princeps*) semnifică în Evul Mediu calitatea de monarh, indiferent că purtătorul titlului era împărat, rege, duce sau chiar numai voievod (cazul lui Ștefan al III-lea *cel Mare*, de pildă, chiar la *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, pp. 112, 121).

¹⁵ Rudolf Grieger, *Filipecz Johann, Bischof von Wardein: Diplomat der Könige Matthias und Wladislaw (=Studia Hungarica, XX)*, München 1982, pp. 369-375; A. Kalous, *Filipecz*, pp. 21-23.

¹⁶ *Bonfini-LAT* (1936-1945), I, p. 11; Ioan-Aurel Pop, „Oradea: file de istorie și episoade de conviețuire”, în *Omagiu profesorului și istoricului Viorel Faur la împlinirea vârstei de 80 de ani*, ed. Cristian Balaj, Antonio Faur, Constantin Moșincat, Cluj-Napoca, 2021, pp. 73-88.

¹⁷ Cf. tot numai *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, pp. 196-197. Vezi însă și Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek. Mátyás király korából 1458-1490 (=Monumenta Hungariae Historica, IV, 1-4)*, IV. [1481-1488; 1458-1490], Budapest, 1878 (MDE), nr. 182, pp. 275-276. Direct interesat, Ducatul Milanului pare să fi știut mai multe, dar abia în noiembrie 1490.

¹⁸ Pentru această veche dilemă „central-europeană”, vezi analiza lui A. Kalous, *Filipecz*, p. 42.

¹⁹ R. Grieger, *op. cit.*, pp. 10-11; A. Kalous, *Filipecz*, pp. 12-13. Este greu de crezut că diferența de vârstă (vreo 12 ani) dintre Ioan și Matia (născut în 1443) nu era vizibilă la curtea regelui, unde Antonio (cam de aceeași vârstă cu Ioan) a sosit la 1486. Sau, Ioan Filipec († 1509) era un „bătrân tânăr”, ceea ce nu ar fi complet imposibil dacă ne-am baza pe gisantul său din conventul franciscan de la Uherské Hradiště (https://en.wikipedia.org/wiki/John_Filipecz).

²⁰ Rosa Marisa Borracini, „Antonio e Matteo Bonfini maestri e umanisti. La professione delle *humanae litterae* nella Marca Anconitana tra tardo medioevo e prima età moderna”, în *Antonio Bonfini (1427-1502) umanista e storico dell'Ungheria e i Bonfini da Patrignone*, ed. Manuela Martellini, Teramo, 2018, pp. 79-97. În alte surse, drept an al nașterii apare 1434.

Matia din Boemia)²¹. El a intrat în serviciul lui Ioan Tovačovský²² și apoi în cel al fiului acestuia, Štibor (Ctibor), guvernator (*hejtmán*), la rândul său, al Moraviei²³.

După Bonfini, *adolescentul* Filipec „a răsărit”, când oastea regelui Matia a ocupat Olomouc în 1468²⁴. Matia pornise în *cruciadă*²⁵ împotriva fostului său socru²⁶, *regele husit* al Boemiei, Georg Podiebrad (Jiri Poděbrady)²⁷. La moartea acestuia (1471), adversarii lui Matia din Boemia l-au ales ca rege pe Vladislav al II-lea Jagiello, viitorul rege al Ungariei²⁸. Nici Ioan († 1483), nici Štibor Tovačovský († 1494) nu au fost menționați de Bonfini la începuturile lui Filipec²⁹, deoarece ambii l-au susținut pe Vladislav împotriva lui Matia³⁰.

Trecut bine de treizeci de ani, Filipec a fost dat în grijă³¹ croatului Nicolae Čupor (Csupor) de Moslavina (Monoszló)³². Voievod al Transilvaniei (1468-1472) și fiul lui Akoš, *Ciubăr Vodă* al Moldovei huniade (1448)³³, el fusese mutat de Matia pe frontul din Boemia³⁴. Din serviciul lui Nicolae Čupor († 1474), care își clădise cariera pe salvarea vieții lui Matia în bătălia de la Baia cu Ștefan al III-lea al Moldovei (decembrie 1467)³⁵, dar care s-a implicat – s-ar părea – ulterior în noua conspirație regională împotriva lui

²¹ A. Kalous, „Bohemians and Moravians in the Court of Matthias Corvinus”, în *Matthias Corvinus*, pp. 65-75, aici la pp. 72-73; Tomáš Homola, *Na vzostupe moci: Zahraničná politika Mateja Korvína v stredoeurópskom priestore v rokoch 1458-1471*, Bratislava, 2019, pp. 69-70.

²² A se vedea aici Milan Jurica, *Historie a umění zámku Tovačov, za Ctibora Tovačovského z Cimburka* [lucrare de licență (Univerzita Karlova)], Praha, 2011, pp. 22-24, 27-28, 32-34, 68.

²³ *Vezi Morava na prahu nové doby. Sborník příspěvků z konference, konané 22.-23. června 1994 u příležitosti 500. výročí úmrtí Ctibora Tovačovského z Cimburka*, ed. František Hýbl, Přerov 1995. Titlul este elocvent pentru importanța – fie și ea locală – a lui Štibor Tovačovský.

²⁴ *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, p. 143; A. Kalous, *Filipec*, pp. 12-13 (cu referințe arhivale cehe).

²⁵ A se vedea aici și Al. Simon, „Notes and Documents on the Southern Background of Matthias Corvinus' Bohemian War”, în *Studia Mediaevalia Bohemica*, IV (2012), 2, pp. 215-226.

²⁶ Căsătoria lui Matia cu fiica lui Georg, Caterina/ Kunigunde († martie 1464), fusese una din condițiile eliberării viitorului rege al Ungariei de către proaspătul guvernator și viitor rege al Boemiei (ianuarie-februarie 1458). Matia fusese luat prizonier, împreună cu fratele său mai mare, Ladislav, de regele Ungariei și Boemiei, Ladislav al V-lea *Postumul* (martie 1457). Cel din urmă a fost executat. Matia a fost dus la Praga de Ladislav al V-lea, care a murit acolo în condiții misterioase, în timp ce Ungaria era în război civil (noiembrie 1457).

În *Decadele* lui Bonfini (*LAT* (1936-1945), III, p. 232; IV, p. 10), prezența Caterinei a fost redusă la două notițe. Una privea oficierea căsătoriei ei cu Matia (mai 1463). Cealaltă se referea la moartea ei, la vârsta de nici 15 ani, după mai puțin de un an de căsnicie și la două săptămâni înaintea încoronării lui Matia cu Sfânta Coroană (martie 1464). În schimb, Janus Pannonius a susținut că Matia a iubit-o pe Caterina (A. Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 67).

²⁷ În general: Frederick Heymann, *George of Bohemia, King of Heretics*, Princeton, NJ, 1965.

²⁸ F. Šmahel, „The Hussite Revolution (1419-1471)”, și Jaroslav Boubín, „The Bohemian Crownlands under the Jagiellons (1471-1526)”, în *A History of the Czech Lands*, ed. Jaroslav Pánek, Oldřich Tůma, Prague, 2011, pp. 149-169, 173-187, la pp. 165-167, 180-181.

²⁹ *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, p. 143. *Vezi* și A. Kalous, „Jan Filipec”, pp. 8-9 (anii 1472-1473).

³⁰ Josef Macek, „The Monarchy of the Estates”, în *Bohemia in History*, ed. Mikuláš Teich, Cambridge, 1998, pp. 98-116, la p. 100. După *Historia Fratrum Bohemiarum* (post 1542), Ioan Filipec ar fi ajuns la Buda în suita lui Štibor Tovačovský. Acolo ar fi fost remarcat de însuși Matia, care i-a cerut lui Štibor să-l lase pe tânăr la curtea regală ungară (critica la A. Kalous, *Filipec*, p. 13). Povestirea ar merita reanalizată, ținându-se cont și de faptul că Filipec a fost acuzat, atât înainte, cât și după 1490, că era în realitate un „cripto-utraquist”.

³¹ *Vezi Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, p. 143 ([...] *In bello nanque Bohemico, cum rex Moraviam in provinciam redegit, capto Olmutio hunc adolescentem Ciupori vaivode commendavit* [...]). În general, s-a presupus – firesc – că Filipec căzuse prizonier (A. Kalous, *Filipec*, pp. 12-13). În textul său, Bonfini nu a afirmat însă explicit aceasta. Subiectul ar merita astfel reluat.

³² Pentru el și familia sa: Zrinka Nikolić Jakus, „Obitelj Čupor Moslavački”, *Radovi Zavoda za Znanstvenoistraživački i Umjetnički Rad u Bjelovaru* IV (2011), pp. 269-300, la pp. 280 (fig. 3), 289, 292-293; T. Pálosfalvi, *The Noble Elite in the County of Kőrös (Križevci) 1400-1526*, Budapest, 2014, pp. 16-17, 89-95; András W. Kovács, „Posesiunile ardelene ale lui Nicolae Csupor, voievodul Transilvaniei (1468-1472). Câteva documente inedite”, în *Banatica*, XXXI (2021), 2, pp. 33-63, la pp. 33-34, note 2 și 9. Lipsit de urmași, Nicolae, care a purtat titlul de voievod și după demiterea sa, a murit pe 29 ianuarie 1474 în urma rănilor suferite la asediul cetății Vinné (astăzi în Slovacia), ocupată de poloni. Familia s-a stins.

³³ Francisc Pall, „Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447-1448”, în *Studii. Revistă de Istorie*, XVI (1963), 5, pp. 1049-1072, la pp. 1063-1064; Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, I, Budapest, 1906, pp. 255, 506, 516.

³⁴ *Vezi* A.W. Kovács, „Arhondologia voievozilor Transilvaniei (1458-1526). Completări și precizări”, în *Studii Materiale de Istorie Medie*, XXX (2012), pp. 223-256, la pp. 243-244. Din anul 1472, Nicolae a fost și comite de Virovitička (Verőce), în Croația, dar și de Timiș.

³⁵ A. W. Kovács, „Posesiunile ardelene”, Anexă, nos. 1-3, pp. 47-49; nos. 6-7, pp. 51-52; no. 13, p. 57. La confirmarea regale din 11 iunie 1470 a posesiunilor transilvane a lui Nicolae Csupor (nos. 17-19, pp. 60-63; documentele nu au loc de emiter, dar trebuie să fi fost emise în zona Moraviei; R. Horváth, *Itineraria regis Mathiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-1476-1490)*, Budapest, 2011, p. 91) drept martor (alături alți prelați dalmați, de Knin și Segno) a apărut – în chip insolit – și Nicolae de Modruš, intrat în conflict cu Matia în urmă cu vreo șase ani (1463-1464) și autor apoi al unui celebru portret de al lui Vlad Țepeș (1472-1473). Nicolae de Modruš a încercat în anii care au urmat, în special după 1471, să pună capăt puterii adriatice și bosniace a regelui Matia (Luka Spoljarić, „Nicholas of Modruš and his *De Bellis Gothorum*: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic”, în *Renaissance Quarterly*, LXXII (2019), 2, pp. 457-491, aici la pp. 472-474).

Matia (1471)³⁶, Ioan Filipec a intrat – cumva – în slujba cancelariei de la Buda³⁷. A fost folosit și în negocierile „de frontieră” din divizatul Regat al Boemiei³⁸.

Carierea sa (cunoscută) a început cu adevărat în anul 1476³⁹, când Filipec a fost un membru de vază al delegației ungare trimise la Neapole pentru a o aduce pe fiica regelui Ferdinand de Aragon, Beatrice, viitoarea soție a lui Matia⁴⁰. Regele îl desemnase deja pe Filipec drept episcop al Oradiei⁴¹. Papa Sixt al IV-lea a aprobat alegerea⁴². Centrul bogatei episcopii fusese distrus la începutul anului 1474 de raidul otoman⁴³ declanșat în replică la atacul lui Ștefan al III-lea *cel Mare* al Moldovei din Țara Românească⁴⁴. După Pietro Ransano, episcopul de Lucera și ambasador al Neapolelui la Buda (1488-1490), Ioan Filipec a refăcut *castelul* din Oradea⁴⁵. În rest, Ioan Filipec a fost o prezență rară în prima și unica sa dioceză, deși el era și comite de Bihor⁴⁶. Carierea de bază a lui Filipec a fost cea de diplomat în serviciul lui Matia⁴⁷.

El și-a depășit însă competențele în negocierile din Boemia (1477-1478)⁴⁸. Matia l-a exclus astfel de la tratativele pentru pacea de la Olomouc (aprilie 1479)⁴⁹. În ajustarea acordului de la Brno dintre Matia Corvin și Vladislav al II-lea Jagiello (încheiat prin Filipec în martie 1478 și modificat de Matia șase luni mai târziu)⁵⁰, pare să fi fost implicat, din partea monarhului huniad, și Ștefan al III-lea al Moldovei (aprilie 1478)⁵¹, a cărui credință

³⁶ A. Kalous, *Filipec*, p. 13; Nikolić Jakus, „Obitelj Čupor Moslavački”, p. 293. Sigur este că, ulterior, Nicolae Čupor a fost „retras” treptat/ „promovat pe orizontală” de către Matia.

³⁷ Cu această ocazie, Filipec și-a început probabil și cariera în administrația ecleziastică, la Buda și la Esztergom (cf. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MOL), Budapest, Diplomataikai Levéltár (DL), [no.] 17722, dar din 15 septembrie 1475; A. Kalous, *Filipec*, p. 13).

³⁸ A se vedea *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské*, XVI [1304-1521], ed. František Dvorský, Praha, 1897, nr. 147, p. 182; A. Kalous, „Jan Filipec”, pp. 9-10, și nota 22.

³⁹ A. Kalous, „Itinerář Jana Filipece (1431-1509)”, în *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis*, XXXIV (2008), pp. 17-43, la pp. 19-21. În fapt, abia din acest an (1476), cariera lui Ioan Filipec este cu adevărat documentabilă, ceea ce face ascensiunea sa cu atât mai „meteorică”.

⁴⁰ A se vedea Péter E. Kovács, „Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás korában”, în *Tanulmányok Szakály Ferenc Emlékére*, editori Pál Fodor, Géza Pálffy, István György Toth, Budapest, 2002, pp. 229-247, la pp. 233-240; A. Kalous, „Jan Filipec”, pp. 12-14.

⁴¹ Vilmos Fraknói, *Mathiae Corvini Hungariae Regis epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae* (= *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*, I, 6), Budapest, 1891 (EMC), nr. 92, pp. 119-120. Matia îi scrisese papei că Filipec își păstra și prepozitura din Buda (A. Kalous, *Filipec*, pp. 13-14). Când „se preoțișe” Ioan este însă imposibil de spus. În plus, el nu a intrat în vreun ordin monastic cunoscut până după moartea regelui Matia.

⁴² EMC, nr. 93, p. 120. Atât cererea regelui, cât și acceptul papei s-au păstrat doar în copii nedatate. Filipec a apărut pentru prima dată drept episcop de Oradea pe 12 martie 1476 (MOL, DL 17775). Scaunul episcopal de Oradea era vacant din luna februarie 1473 (MOL, DL 74916; document semnalat deja în *Magyarország világi archontológiája*, I, pp. 51-52).

⁴³ Aurel Decei, „Incursiunea (Akín) a lui Mihaloglu Ali Beg asupra Orăzii în anul 1474, pe temeiul istoriei lui Ibn Kemal”, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, editor Nicolae Edroiu, Cluj, 1974, pp. 296-301; V. Bunyitay, *A váradi püspökség története*, I, pp. 301-303, 307-308. După *Chronicon Dubnicense* (ostilă față de Matia), arderea Oradiei i-a pus regelui domnia în pericol, datorită ostilității interne ungare stărnite (*Chronicon Dubnicense*, în *Historiae Hungariae Fontes Domestici*, III, ed. M[átyás] Florián, Leipzig [-Pécs], 1884, pp. 1-204, la pp. 198-199). Bonfini nu a spus vreun cuvânt despre „incidentul” orădean.

⁴⁴ Vezi recent I.-A. Pop, Al. Simon, „The Asian and Balkan Background of *Dracula's* Wallachian Restoration (1473-1474)”, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, XX (2021), pp. 139-152.

⁴⁵ Pietro Ransano, *Epithoma rerum Hungaricarum id est annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*, ediție P. Kulcsár, Budapest, 1977, p. 68. Din păcate, slaba calitate a cercetărilor arheologice din anii 1990, care au stricat iremediabil contextul săpăturilor, ne împiedică să verificăm afirmația (a se vedea aici observațiile Danielei Marcu-Istrate din *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, LIV-LVI (2003-2005), pp. 438-446, la p. 440).

⁴⁶ Vezi V. Bunyitay, *op. cit.*, pp. 308-313; A. Kalous, *Filipec*, pp. 14-15.

⁴⁷ Vezi în continuare V. Fraknói, *Mátyás király magyar diplomatái*, Budapest, 1898, pp. 92-93.

⁴⁸ Idem, *Mathias Corvinus, König von Ungarn. 1458-1490*, Freiburg-in-Breisgau, 1891, p. 197; A. Kalous, *Filipec*, p. 15; Idem, „Jan Filipec”, pp. 15-17. Cazul, poate elocvent, ar merita reluat.

⁴⁹ A. Kalous, *Filipec*, p. 15; Idem, „Jan Filipec”, p. 17. Pentru context, vezi și Șerban Papacostea, „La guerre ajournée: les relations polono-moldave en 1478. Réflexions en marge d'un text de Filippo Buonaccorsi-Callimachus”, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XI (1972), I, pp. 3-21.

⁵⁰ Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London, 2001, p. 305. Acordul de la Brno a fost încheiat pe 28 martie și modificat pe 20 septembrie.

⁵¹ Felix Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, 1470-1486* (= *Publikationen aus den Königlichen Preussischen Staatsarchiven*, LIX, 1-3), II. 1475-1480, Leipzig, 1897, no. 378, p. 367 (cf. notei 2, a editorului, Steffan Weyda era Ștefan al III-lea al Moldovei, făcându-se trimitere la *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus* (= *Scriptores Rerum Silesicarum*, XIII-XIV), ed. Berthold Kronthal, Heinrich Wendt, I. 1469-1479 (Breslau, 1893), no. 229, p. 186; din Racibórcz/ Ratibor, pe 9 martie 1475, episcopul de Wrocław/ Breslau, Rudolf de Rüdeseheim, își anunță credințioșii și despre victoria lui Ștefan de la Vaslui). Redăm integral regestul scrisorii trimise de primarul și consiliul orașului Nürnberg principelui Albert Achilles de Hohenzollern, markgraf-ul Brandenburg-ului (care avea mari rezerve personale față de Matia). *Sie haben heute Morgen einen Brief vom nächstvergangen Mittwoch aus Prag erhalten [2/3 aprilie 1478], wonach zwischen den beiden Königen von Ungarn und Böhmen ein ewiger Friede verabredet sei. Der König von Böhmen behalte ganz Böhmen, die Lausitz mit den 6 Städten, der König von Ungarn Schlesien und Mähren. Wenn ein König von Böhmen einem Könige von Ungarn 300 000 fl. [Florinen] giebt, muß dieser dafür Mähren und Schlesien abtreten. Am genannten Mittwoch sollten zwei ungarische Botschafter und Steffan Weyda², König Matthias' Rath, „auf den Berg!” [Kuttenberg] zu Hl. Wladislaw kommen, den Freiden zu versiegeln.*

era disputată – de multă vreme – de fiul lui Iancu de Hunedoara cu Cazimir al IV-lea, tatăl lui Vladislav⁵². Deși pacea de la Olomouc, de peste un an, prin care Regatul Boemiei a primit oficial doi regi, pe Matia și pe Vladislav⁵³, a fost – în bună măsură – rodul șansei pentru monarhul huniad⁵⁴, prelatul Ioan Filipeș, „din Olomouc”, a recăștigat – repede – favoarea lui Matia și și-a reluat activitatea de negociator al acestuia în Austria, Bavaria, Boemia, Saxonia sau Silezia⁵⁵.

În vara lui 1482, scaunul episcopal de Olomouc a devenit vacant⁵⁶. Matia a dorit să-l numească pe Filipeș drept administrator al diocesei⁵⁷. Aceasta s-a și întâmplat în termen de doi ani⁵⁸, tocmai la vremea cuceririi otomane a *porturilor ungurului* de la Gurile Dunării și ale Nistrului⁵⁹. Matia și-a oprit marșul în sprijinul lui Ștefan al III-lea al Moldovei chiar la Oradea⁶⁰, unde i-a ajuns vestea că Baiazid al II-lea învinsese la Chilia și la Cetatea Albă⁶¹.

Cancelar al Ungariei și al Boemiei

Căderea porturilor a dus și la căderea arhiepiscopului de Kalocsa, Petru Váradi⁶². A fost acuzat de Matia (care l-ar fi și bătut) că negociase un acord defectuos cu Poarta⁶³. În locul lui Váradi (eliberat din *carcere* abia la moartea lui Matia⁶⁴), drept cancelar secret al Ungariei a fost numit Ioan Filipeș⁶⁵.

geg. am Montag nach Ambrosy [4 aprilie], anno 7c. [etc] Lxxviii [6 aprilie 1478, după editori (7 aprilie, dacă era vorba, ca în regist, de sărbătoarea Sfântului Vladislav din 2 aprilie, *miercurea trecută*, față de luni, 7 aprilie, *luni după* <Sfântul> *Ambrosius*, data trimiterii mesajului din Nürnberg]. În alte condiții, am fi vorbit fără urmă de îndoială despre o confuzie între Ștefan al III-lea al Moldovei și Ștefan Báthory, judele curții regale și voievod al Transilvaniei (1479-1493). Dar, până în aprilie 1479, voievod al Transilvaniei a fost Petru Géreb de Vingárt, vărul lui Matia (*Magyarország világi archontológiája*, I, pp. 86-87). Sub rezerva publicării originalului (Königliches Geheimes Staatsarchiv, Berlin, *Rep. XI, 27a, 55*), bănuim că cei doi Ștefan au fost amestecați deja de praghezii care trimiseră vestea despre pacea la Nürnberg, care l-a informat pe Albert Achilles. Cel direct implicat în negocieri a fost Báthory, dar praghezii au crezut – date fiind și recente tensiuni dintre Polonia și Ungaria (pentru, din nou, Moldavia) – că reprezentatul regelui Matia era însuși cunoscutul voievod al Moldovei.

⁵² I.-A. Pop, Al. Simon, „Crusading in the Time of the Plague: The Arbitrage of Foligno (September 1476)”, *Revue Roumaine d'Histoire*, LX (2021), 1-4, pp. 43-61, aici la pp. 58-60.

⁵³ Ceea ce a înrăutățit relațiile dintre Matia și împăratul Frederic al III-lea de Habsburg, care-l recunoscuse drept rege al Boemiei doar pe Vladislav (A. Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 97).

⁵⁴ Victoria obținută, simultan practic cu acordul de la Brno, de trupele lui Matia asupra oștenilor lui Vladislav la Plzeň (Pilsen) a schimbat soarta păcii (vezi A. Kalous, *Filipeș*, p. 15).

⁵⁵ A se vedea orientativ Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum Hunyadisich-Habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, München, 1989², pp. 115-118.

⁵⁶ H. Markgraf, „Protas von Czernahora”, în *Allgemeine Deutsche Biographie*, XXVI (1888), pp. 668-670. Episcopul Protas Černohorský z Boskovic (1457-1482) îl susținuse pe Matia de la început în Boemia. După eșecul lui Matia de la Baia, prelatul căutase să obțină, în aprilie 1468, mână Sofiei (și apoi a surorii ei, Hedwiga/Jadwiga), fiica regelui Cazimir al IV-lea Jagiello (K. Nehring, „Die ungarische Außenpolitik in der Zeit der *Landshuter Hochzeit*”, în *Österreichische Osthefte*, XVIII (1976), pp. 38-47). Mama fetei, Elisabeta de Habsburg, sora lui Ladislav al V-lea, ar fi spus: [...] *Matyasz chlop, kurczek, Woloszyn, pies, niegodziem jej* [...] [...] *Matia* <este> un *tăran, un pitic, un Valah, un câine, nu este <pur și simplu> demn de ea* [...] (Małgorzata Duczmal, *Jagiellonowie. Leksykon biograficzny*, Poznań-Kraków 1996, p. 282). Totuși, Cazimir l-a invitat pe Černohorský să-i fie naș de botez proaspăt născutului fiu al regelui și al reginei, Frederic, viitorul cardinal. Episcopul de Olomouc a acceptat, desigur.

⁵⁷ Vezi și David Radek, „Zeměpanské strategie Matyáše Korvína v prostředí slezských knížat”, în *Acta Silesiaca*, CXIII (2015), 2, pp. 207-229, la pp. 213, 216-217; A. Kalous, *Filipeș*, p. 16.

⁵⁸ A se vedea și Winfried Eberhard, „Jan Filipeș”, în *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1448–1648*, editor Erwin Gatz, Berlin, 1996, pp. 182-183; A. Kalous, *Filipeș*, pp. 16-17.

⁵⁹ Al. Simon, „De la porturile Italiei la porturile ungurului. Drumurile valahe ale cruciadei în secolul XV”, în *Istoriografie și politică în estul și vestul spațiului românesc*, ed. Svetlana Suveică, Ion Eremia, Sergiu Matveev, Sorin Șipoș, Chișinău–Oradea, 2009, pp. 107-133.

⁶⁰ Cf. *Bonfini* (LAT (1936-1945), IV, p. 123). La Constantinopol, vestea victoriei otomane a ajuns pe 5 august (Ovidiu Cristea, *Acest domn de la miazănoapte*, Târgoviște, 2014², pp. 208-209). La Oradea, ea trebuie să fi sosit tot cam în jurul acelei date. În iulie (pe 13), Filipeș a fost la Olomouc, iar în august (18 și 23) la Brno (A. Kalous, „Itinerar”, p. 25). Nu se știe dacă l-a însoțit pe Matia la Oradea, care, după actele emise de el și în numele lui, nu ar fi părăsit Buda între (ante) 4 iunie și (post) 10 octombrie (R. Horváth, *Itineraria*, p. 119). Aceasta stă în directă contradicție cu numeroasele ordine de mobilizare în sprijinul Moldovei emise de Matia (Al. Simon, „The Weak Sultan and the Magnificent Monarchs: Ottoman Actions in the Black Sea Area in 1484”, în *Il Mar Nero*, VII-IX (2007-2009) [2012], pp. 217-246, la p. 229).

⁶¹ După aceasta, până la sfârșitul anului, Matia a încheiat un armistițiu cu Baiazid și s-a concentrat pe războiul cu Frederic al III-lea, regele Ungariei cucerind Viena în iunie 1485 (vezi și Susanne Wolf, *Die Doppelregierung Kaiser Friedrichs III. und König Maximilians (1486-1493)* (=J.F. Böhmer *Regesta Imperii*, suppl. XXV), Köln-Weimar-Wien, 2005, pp. 151-152).

⁶² Subiect discutat pe larg de János Véber, *Két korszak határán. Váradi Péter pályaképe és írói életműve* [teză de doctorat (*Eötvös Loránd Tudományegyetem*)], Budapest, 2009, pp. 64-79.

⁶³ Vezi și Al. Simon, „Truces and Negotiations between Bayezid II and Matthias Corvinus (1482-1484): Archival Notes”, în *Revista Arhivelor*, LXXXVI (2009), 2 [2012], pp. 39-45; Davor Salihović, *Definition, Extent, and Administration of the Hungarian Frontier toward the Ottoman Empire in the Reign of King Matthias Corvinus, 1458-1490* [teză de doctorat (Magdalene College)], Cambridge, 2020, p. 45 (care încearcă să coboare data problemei în anul 1483).

⁶⁴ De reținut este că Váradi (Várdai) a fost unul dintre principalii susținători ai lui Ioan Corvin la alegerea regale ungare de la 1490, spre deosebire de Filipeș (A. Kubinyi, „*Két sorsdöntő esztendő. 1490-1491*”, în *Történelmi Szemle*, XXXIII (1991), 1-2, pp. 1-54, la p. 32).

⁶⁵ Véber, *Váradi Péter*, pp. 76-78. Ultimul act de la Váradi drept cancelar este însă din 3 septembrie (MNL-OL, *Diplomatikai Fényképgyűjtemény* (DF), [no.] 210003), iar primul document în care Filipeș a apărut drept cancelar datează abia din 30 ianuarie

Noul papă, Inocențiu al VIII-lea, nu a dorit însă să-l accepte pe Filipec drept administrator al diocezei de Olomouc⁶⁶. Însuși Matia, începând să se îndoiască de Filipec, l-a propus apoi drept episcop de Olomouc pe croato-dalmatul Ioan Vitéz Junior⁶⁷, nepotul fostului episcop al Oradiei și apoi arhiepiscop de Esztergom, Ioan Vitéz, bătut la rândul său de Matia pentru rolul sau în conspirația de la 1471⁶⁸. La 1489, după ce Filipec îi recâștigase încrederea lui Matia, Vitéz Junior a fost numit episcop de Veszprém⁶⁹. Dar, Inocențiu al VIII-lea era hotărât să-l nu accepte pe Filipec la Olomouc⁷⁰. Papa l-a și amenințat cu excomunicarea, iar Oradea cu interdictul papal⁷¹.

În ciuda problemelor sale romane (și ungare), Ioan Filipec și-a continuat ascensiunea⁷². A profitat de furia lui Matia, tot mai agresiv după ce cucerise Viena (iunie 1485)⁷³, care a dus la execuția – nedreaptă⁷⁴ – a lui Jaroslav de Boskovic, cancelarul său pentru Boemia și nepotul lui Protas, fostul episcop de Olomouc (decembrie 1485)⁷⁵. În ianuarie 1486, administratorul diocezei Olomouc⁷⁶, Ioan Filipec, a devenit și cancelar al Boemiei *corvine*⁷⁷. A format astfel o uniune personală a cancelariilor principalelor regate ale lui Matia⁷⁸.

Din această poziție și-a dezvoltat – cu mare forță – cariera de diplomat⁷⁹. Cel mai importante misiuni⁸⁰ au fost la Milano, în 1487⁸¹ (Filipec a obținut căsătoria prin procură dintre Ioan, fiul nelegitim al lui Matia și moștenitorul său dorit, și Bianca Maria Sforza)⁸², în Franța, tot în anul

1486 (MNL-OL, DL 19111). Situația ridică serioase semne de întrebare asupra documentelor interne ungare păstrate, dar și folosite (vezi *Magyarország világi archontológiája*, I, p. 70). Unificarea celor două cancelarii regale ale lui Matia ar putea oferi o explicație (a se vedea mai jos).

⁶⁶ Informațiile de mai jos au fost deja bine sintetizate de către A. Kalous (*Filipec*, pp. 16-17).

⁶⁷ A se vedea *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, III. 1416-1492, ed. József Lukacsics, Budapest, 1902 (MREV), pp. XXVIII-XXIX; V. Fraknoi, *Diplomatái*, pp. 120-127.

⁶⁸ *Politische Korrespondenz Breslaus*, I, no. 91, p. 66; Marianne D. Birnbaum, *The Orb and the Pen: Janus Pannonius, Matthias Corvinus and the Buda Court*, Budapest, 1996, pp. 121-129; T. Pálósfalvi, „Vitézek és Garázdák. A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez. A 15. századi szlavóniai humanisták”, în *Turul*, LXXXVI (2013), 1, pp. 1-16, aici la pp. 5, 15.

⁶⁹ *Magyarország világi archontológiája*, I, p. 53; T. Pálósfalvi, „Vitézek és Garázdák”, pp. 4-5.

⁷⁰ MREV, III, p. XXX. Papa încerca și să obțină eliberarea lui Váradi, cel înlocuit de Filipec.

⁷¹ Vezi Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II. *Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII. 1352-1526*, Roma, 1859, nr. 707, p. 513; nr. 709, p. 514; EMC, no. 189, pp. 241-242. Pentru problemele avute de Inocențiu al VIII-lea cu Filipec: A. Kalous, *The Legation of Angelo Pecchinoli at the Court of the King of Hungary (1488-1490)* (= *Collectanea Vaticana Hungariae*, II, 8), Budapest – Rome, 2021, p. LXVII.

⁷² Vezi aici Gyula Rázsó, *Die Feldzüge des Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich 1477-1490*, Wien, 1982, pp. 16-19; R. Grieger, *op. cit.*, pp. 177-180; A. Kalous, *Filipec*, p. 17.

⁷³ Vezi și Peter Csendes, Ferdinand Opl, *Wien im Mittelalter: Zeitzeugnisse und Analysen*, Wien – Köln, 2021, pp. 179-180. Este posibil ca bolile care i-au marcat ultimii ani din viață să fi început deja să se manifeste la 1484-1485. În mod cert, la sfârșitul anului 1485, Matia era într-o situație foarte tensionată, deoarece, după ce pierduse Viena, Frederic al III-lea se străduia să obțină alegerea fiului său, Maximilian (I), drept rege al romanilor și astfel succesori al său. Practic spre surpriza tuturor, Maximilian a și fost ales în februarie 1486.

⁷⁴ Inclusiv după *Bonfini* (LAT (1936-1945), IV, pp. 127-128), ceea ce spune multe. Grăitor este și faptul că tot Bonfini a descris execuția, în parte ratată, a lui Jaroslav în felul în care prezentase execuția – „din trei încercări” – a lui Ladislau de Hunedoara (martie 1457). El a mai precizat că: (1) Jaroslav recunoscuse – sub tortură – trădarea, dar și-a retras după aceea confesiune; (2) Matia l-ar fi grațiat, dacă ar fi cerut iertare, ceea ce Jaroslav a refuzat.

⁷⁵ A. Kalous, *Matyas Korvin (1443-1490): uherský a český kral*, Praha, 2009, pp. 202, 227. Istoria execuției lui Jaroslav la Viena (10 decembrie 1485) arată atmosfera, de atunci, din jurul lui Matia (Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 121). La asediul Ebersdorf-ului, o ghiulea a căzut la picioarele lui Matia, dar și ale lui Jaroslav (*Bonfini*-LAT (1936-1945), IV, p. 127). Regele a crezut că locația sa fusese trădată de cancelar. Deși nu exista vreo dovadă, acesta a fost decapitat. Fratele său, Tobias (Dobeš), poate cel mai bun căpitan al lui Matia, a trecut de partea lui Frederic al III-lea (Jörg K. Hoensch, *Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen*, Graz – Köln – Wien, 1998, p. 192). A provocat pagube majore în rândul trupelor lui Matia (Karl Guttkas, *Friedrich III. und Matthias Corvinus*, Sankt-Pölten – Wien, 1982, p. 28).

⁷⁶ Vezi A. Kalous, „Boskovice urai Mátyás király diplomáciai és politikai szolgálatában”, în *Századok*, CXLI (2007), pp. 375-389, la pp. 382-384, 388-389, față de Idem, *Filipec*, pp. 16-18.

⁷⁷ Reamintim că abia atunci Filipec a apărut și drept cancelar al Ungariei, deși Váradi nu mai era cancelar din toamna anului 1484 (vezi *Magyarország világi archontológiája*, I, p. 70).

⁷⁸ A. Kubinyi, „Die Staatsorganisation der Matthiaszeit”, în Idem, *Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreiches in Ostmitteleuropa 1458-1490*, Herne, 1999, pp. 5-96, la pp. 35-39.

⁷⁹ În limbaj modern, Ioan Filipec era de două ori „prim-ministru” și „ministru de externe”.

⁸⁰ Mai multe detalii la R. Grieger, *op. cit.*, pp. 181-190; A. Kalous, „Jan Filipec”, pp. 21-31.

⁸¹ A. Kalous, „Itinerar”, pp. 28-29 (ante 11-post 19 aprilie și ante 15-post 25 noiembrie 1487).

⁸² Péter E. Kovács, „Corvin János házassága és a magyar diplomácia”, în *Századok*, CXXXVII (2003), 4, pp. 955-971, la pp. 961-964; K. Nehring, *Matthias Corvinus*, pp. 182-183, 186-187. Unchiul și custodele Biancái Maria, Ludovico il Moro, spera ca prin această căsătorie să-și întărească poziția în raport cu Neapolele socrului lui Matia, Ferdinand de Aragon, cât și în relația cu Frederic al III-lea, Ducatul Milanului fiind un fief imperial. După ce Ioan Corvin a pierdut tronul Ungariei (1490), căsătoria – prin procură – dintre el și Bianca Maria a fost desfăcută de papa Alexandru al VI-lea (1493), iar principesa s-a căsătorit cu fiul lui Frederic, Maximilian I (Daniela Unterholzner, *Bianca Maria Sforza (1472-1490): Herrschaftliche Handlungsspielräume einer Königin vor dem Hintergrund von Hof, Familie und Dynastie* [teză de doctorat (Universität Innsbruck)], Innsbruck, 2015, pp. 35-36, 135-142).

1487⁸³ (Filipec nu a obținut încredințarea lui Djem, fratele și rivalul lui Baiazid)⁸⁴, la Piotrków, în 1489⁸⁵ (nu a izbutit să-l convingă pe Cazimir al IV-lea Jagiello să renunțe la alianța anti-huniadă încheiată cu fiul său, Vladislav al II-lea, co-regele Boemiei)⁸⁶ și la Linz în 1489 și 1490⁸⁷ (Filipec a negociat cu fiul împăratului Frederic al III-lea de Habsburg, Maximilian I, regele romanilor, împărțirea regatelor lui Matia în schimbul supraviețuirii monarhice a lui Ioan Corvin⁸⁸, ceea ce a dus doar la prelungirea armistițiului huniado-habsburg până pe 8 septembrie 1490⁸⁹). Ioan Filipec a fost foarte implicat în *arcanele* lui Matia⁹⁰.

În tenebrele succesiunii huniade

Aceasta nu a fost neapărat pe placul și nici în firea regelui⁹¹. După eșecul misiunii lui Filipec în Franța (iunie-noiembrie 1487) și în pofida succesului de la Milano (aprilie și noiembrie 1487), a încercat să se scape de dublul său cancelar⁹². S-ar putea ca el să fi avut și alte motive⁹³, deoarece deja în iulie 1487 ajunsese la Roma cererea lui Matia ca nu Filipec, ci Ioan Vitéz (Junior) să fie episcop de Olomouc⁹⁴. Matia a răspândit apoi acuzații de erezie la adresa lui Filipec, un fiu de utraquiști⁹⁵. În primele discuții cu reprezentanții Casei de Habsburg privind împărțirea stăpânilor huniade (toamna anului 1488), Filipec nu a fost implicat⁹⁶. „Cumva” Filipec a revenit în grațiile tot mai bolnavului

⁸³ A. Kalous, „Itinerar”, pp. 28-29 (minimum cinci luni: ante 8 iunie-post 2 noiembrie 1487).

⁸⁴ Vezi și Attila Györkös, „Prince Djem et les relations franco-hongroises, 1486-1490”, în *Matthias Rex 1458-1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance*, ed. István Draskóczy, Farkas Gábor, Iván Horváth, Ernő Marosi, Vimos Voigt, Budapest, 2013, pp. 1-15 (online). După ce pierduse, de două ori, în fața lui Baiazid al II-lea lupta pentru tronul otoman (1481-1482), Djem, fiul favorit al răposatului Mehmed al II-lea, se refugiase pe Rhodos, la cavalerii ioaniți. Temându-se de un atac otoman, aceștia îl transferaseră pe domeniile lor din Franța, sub protecția regelui Carol al VIII-lea de Valois, de la care Matia încerca să-l obțină pe prinț (vezi Al. Simon, „Lumea lui Djem. Buda, Suceava și Istanbul în anii 1480”, în *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu*, XLVIII (2005), pp. 11-43, la pp. 23-28, 30-34).

⁸⁵ A. Kalous, „Itinerar”, p. 31 (mijloc august-început septembrie 1489). Subiectul acestei misiuni, ciudate în esență, nu fusese dezvoltat anterior în Idem, „Jan Filipec”, pp. 29-31.

⁸⁶ Pentru context: Natalia Nowakowska, *Church, State and Dynasty in Renaissance Poland: the Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468-1503)*, Aldershot, 2007, pp. 39-41; *The Oxford History of Poland-Lithuania*, Robert Frost, I. *The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385-1569*, Oxford, 2018, pp. 272-273. Situația în Polonia fusese tensionată de „nominalizarea” lui Frederic, de către tatăl său Cazimir al IV-lea, drept arhiepiscop de Cracovia. Regele dorea pentru fiul său și episcopia de Warmia (Ermland) în Prusia. A fost refuzat însă de Inocențiu al VIII-lea în iulie 1489 (cu nici două luni înaintea soliei lui Filipec). Totodată, Cracovia obținuse cu greu în primăvara aceluiași an un armistițiu cu Imperiul Otoman, cu care Matia își prelungise armistițiul în 1488 și cu care Moldova avea pace din 1486 (vezi Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'ahdnames and Other Documents*, Leiden-Boston-Köln, 2000, pp. 81-82).

⁸⁷ A. Kalous, „Itinerar”, pp. 31-32 (ante 10-post 19 noiembrie 1489 și ante 17 ianuarie-post 3 februarie 1490). Pentru aceste tratative (pe care istoriografia maghiară a căutat să le minimalizeze, pe cât a fost posibil), vezi K. Nehring, *Matthias Corvinus*, pp. 183-190; A. Kubinyi, „Két sorsdöntő esztendő”, pp. 12-15, 48-49; Baczkowski, *Walka o Węgry*, pp. 27-30. *Acest subiect merită reluat, documentația necesară fiind substanțială, inclusiv din perspectiva relațiilor răsăritene avute și de Matia și de Maximilian cu Ștefan al III-lea și Ivan al III-lea.*

⁸⁸ Cu ocazia acestor negocieri, pare să fi apărut – pentru prima dată – și propunerea lui Maximilian ca Ioan să renunțe la nunta cu Bianca Maria. Ea urma să devină soția regelui romanilor, iar băiatul lui Matia avea să o ia de nevastă pe fiica lui Maximilian, Ana (adică Margareta, logodită cu Carol al VIII-lea al Franței). Matia pare să fi fost dispus să accepte o asemenea rezolvare dinastică a conflictului (K. Nehring, „Quellen zur ungarischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts” (II), *Levéltári Közlemények*, XLVII (1976), 2, pp. 251-260). Discuțiile au continuat până în ajunul morții subite a lui Matia de la începutul lui aprilie 1490 MDE, IV, nr. 110, pp. 148-149; nr. 112, pp. 154-157). Între timp și Habsburgii negociau o alianță matrimonială cu Moscova, Frederic (nu Maximilian) dorea să rupă legăturile dintre Matia și Ivan. Marele-cneaz înclina mai curând spre o înțelegere anti-jagiellonă cu Maximilian și Matia (Gustave Alef, „The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View”, în *Speculum*, XLI (1966), 1, pp. 1-23, aici la pp. 7-8).

⁸⁹ Pentru repere, vezi A. Kalous, „Jan Filipec”, pp. 27-28; A. Kubinyi, *Matthias Rex*, pp. 148-149.

⁹⁰ Am putea spune „Ioan Filipec a fost implicat în toate arcele lui Matia”, dar aceasta nu s-ar potrivi cu datele păstrate și, foarte probabil, nici cu caracterul monarhului huniad.

⁹¹ Matia și-a întemnițat doi cancelari (Ioan Vitéz Senior, la 1471, și Petru Váradi, la 1484). Altul (Johann Beckensloer) a fugit cu tot tezaurul la Frederic al III-lea (în 1476). Toți trei au fost prelați. Un tipar (i.e. „pattern”) pare să fi existat (vezi și A. Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 181).

⁹² A. Kalous, „Itinerar”, pp. 28-29. Sursele referitoare la Filipec în luna mai lipsesc complet.

⁹³ Am putea specula că Matia avea mari îndoieli privind căderea lui Jaroslav de Boskovic.

⁹⁴ MREV, III, nr. 454, pp. 312-313; nr. 457-470, pp. 314-317; A. Kalous, *Pecchinoli*, Appendix, no. 1, p. 4; nr. 24, p. 88; nr. 33, p. 147; no. 35, p. 193; Fraknoi, *Diplomátai*, p. 122, nota 1.

⁹⁵ Suprinzător, dar adevărat (A. Kalous, *Pecchinoli*, p. LVII; Appendix, nr. 24, pp. 88, 90-94).

⁹⁶ Vezi J[oseph]. <von> Zahn, „Über ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts”, *Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen*, XVII (1880), pp. 33-80, la nr. 6, pp. 73-74 (reeditat – dar sub octombrie 1489 – de Ferdo Šišić, „Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)” (I), în *Starine*, XXXVII (1934), pp. 189-344, la nr. 43, pp. 271-272). Cu excepția unui drum la Praga la Vladislav al-II-lea Jagiello în septembrie de unde a mers și a rămas la Viena, Filipec și-a petrecut anul 1488 mai mult la Olomouc și la Viena (vezi A. Kalous, „Itinerar”, p. 30), oraș pe care, ca niciodată, Matia nu l-a părăsit – aparent – pe durata întregului an (vezi R. Horváth, *Itineraria*, p. 128).

Matia⁹⁷. În ianuarie 1489, regele însuși trebuia să combată acuzațiile, agravate între timp, de erezie husită aduse contra cancelarului⁹⁸.

Totuși, el nu pare să-și fi recăpătat cu adevărat încrederea în Filipec⁹⁹. L-a „dublat” prin Iacob Székely¹⁰⁰ la negocierile cu Maximilian din noiembrie 1489 și ianuarie-februarie 1490 (după moartea lui Matia, s-a zis că Iacob era unul din *valahii* crescuți de mici de răposatul monarh)¹⁰¹. În septembrie 1489, Matia îl trimisese pe Filipec să negocieze cu Cazimir al IV-lea¹⁰². În iulie¹⁰³, Cazimir i se plânsese papei Inocențiu al VIII-lea¹⁰⁴ că îi permitea lui Matia să scoată Moldova de sub „protecția” Cracoviei¹⁰⁵. Matia asmuțise și Moscova asupra lui Cazimir, atacat simultan de rebelii ruteni, sprijiniți de Suceava¹⁰⁶.

La moartea regelui la Viena (aprilie 1490), Filipec era plecat în Moravia, al cărei sprijin pentru succesiunea lui Ioan Corvin trebuia să-l câștige¹⁰⁷. Pe de altă parte, de pe patul de moarte¹⁰⁸, Matia l-ar fi trimis pe voievodul Ștefan Báthory (un mare adversar al lui Ioan)¹⁰⁹ înapoi în Transilvania din cauza iminentului atac turcesc, susținut de Țara Românească și Moldova (Báthory nu s-a mișcat din Viena)¹¹⁰. Sigur este că Baiazid al II-lea nu a lovit Ungaria după moartea lui Matia¹¹¹ și că Ștefan al III-lea l-a sprijinit pe Ioan Corvin¹¹².

⁹⁷ Din ianuarie 1489, Matia nu mai putea nici să umble (A. Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 149).

⁹⁸ A. Kalous, *Pecchinoli*, p. LVII, appendix, nos. 1-2, pp. 4, 6 (6 și 11 august 1488; Inocențiu al VIII-lea i-a aprobat cererea lui Matia de suspendare a procedurilor împotriva lui Filipec timp de trei luni, interval în care regele trebuia să-l convingă pe Filipec să renunțe la Olomouc); nr. 24, pp. 87-89 (pe 30 ianuarie 1489, legatul pontifical Angelo Pecchinoli i-a scris, din Viena, papei Inocențiu al VIII-lea, că Matia pleda cauza lui Filipec, apărându-l de acuzațiile de erezie); nr. 36, p. 202 (18 septembrie 1489; conform raportului legatului papal Angelo Pecchinoli, trimis din Buda, Matia plănuia să-l trimită pe Filipec la Roma).

⁹⁹ Pe 15 octombrie 1489, după eșecul misiunii polone a prelatului orădean, Matia l-a acceptat și pe Pecchinoli, ostil lui Filipec, la negocierile cu Maximilian (A. Kalous, *Pecchinoli*, Appendix, no. 37, pp. 217-218; vezi astfel și nr. 42, pp. 236-238, din 26 decembrie 1489).

¹⁰⁰ Bence Péterfi, „Aus Siebenbürgen in die Steiermark. Der Lebenslauf von Jakob Székely († 1504)”, în *Andreas Baumkircher und das ausgehende Mittelalter*, ed. Rudolf Kropf, Gert Polster, Eisenstadt, 2015, pp. 273-296. A. Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 148. În iunie 1488, pe când Filipec era în dizgrația sa, Matia a reîncercat să-l obțină pe Djem, de această dată prin Pierre d'Aubusson, marele-maestru al cavalerilor iohaniți. Acesta a tergiversat discuțiile deoarece își aștepta pălăria de cardinal de la Inocențiu al VIII-lea (vezi Györkös, „Prince Djem”, p. 10). Până la urmă, în martie 1489, Djem a ajuns la Roma în custodia papei.

¹⁰¹ MDE, IV, nr. 145, p. 208 (cf. deja I. Drăgan, „More: un apelativ românesc în mediul nobiliar medieval din Transilvania și Ungaria”, în *Arhiva Genealogică*, NS, V (1998), 1-2, pp. 51-63, la p. 61); I.-A. Pop, Al. Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca, 2018, p. 99, nota 104. Este vorba despre numeroasele rapoarte ale trimișilor milanezi de la curtea răposatului rege Matia, spioni și ambasadori cu care s-a întâlnit și Ioan Filipec, inclusiv pentru a-i anunța că-l abandonează pe Ioan Corvin (vezi mai jos).

¹⁰² Baczkowski, *Walka o Węry*, p. 25; Hoensch, *Matthias*, p. 221; A. Kalous, „Itinerar”, p. 31. În plus, Matia refuzase propunerea lui Cazimir de a se întâlni personal în Zips, pe 24 martie.

¹⁰³ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti (=Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, II, XI-XII, XIV), I. 1384-1492, editori August Sokolowski, Józef Szujski, Kraków, 1876, no. 250, p. 294 (vezi și III.1392-1500, editor Antol Lewicki, Kraków, 1894, no. 354, pp. 359-363).

¹⁰⁴ Liborius Naker, *Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeisters Johann von Tiefen gegen die Türken im Jahre 1497*, editor Max Töppen, și Kaspar Weinreich, *Die Danziger Chronik vom Pfaffenkriege*, ed. Thomas Hirsch, în *Scriptores Rerum Prussicarum*, IV, Leipzig, 1874, pp. 289-314, la pp. 306-307, și pp. 679-692, la pp. 687-688. Pentru contextul diplomatic: Ș. Papacostea, „De la Colomeea la Codrii Cosminului (poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea)”, în *Romanoslavica*, XVII (1970), pp. 525-554, la pp. 530-532.

¹⁰⁵ Vezi și A. Kalous, *Pecchinoli*, Appendix, nr. 24, pp. 97-98. Pe 30 ianuarie 1489 însă, după ce Matia îi luase apărarea lui Filipec, legatul papal îi (re)amintise că Ștefan al Moldovei putea ajunge la Roma și împotriva voinței lui Matia, cu sprijin venet de pildă (ca la 1475-1476).

¹⁰⁶ Vezi și Liviu Pilat, „Ștefan cel Mare, Mesih Pașa, «răscoola» lui Mucha și preliminariile războiului moldo-polon”, în *Analele Putnei*, XV (2019), 1, pp. 69-88, la p. 70, dar fără referire la miza huniadă a atacurilor lansate de Ștefan în Podolia, miză de care, în schimb, Frederic nu se îndoia la începutul anului 1490 (cf. deja Baczkowski, *Walka o Wiegry*, p. 34, nota 19).

¹⁰⁷ A se vedea aici MDE, IV, nr. 115-116, pp. 161-163; Bonfini-LAT (1936-1945), IV, p. 161.

¹⁰⁸ *Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia. Aragóniai Beatrix magyar királyné eltetere vonatkozó okiratok (=Monumenta Hungariae Historica*, I, 39), editor Albert [von] Berzeviczy, Budapest, 1914, nr. 101 p. 148. Pasajul *valah* a fost publicat și în *Acte și fragmente*, III, p. 65.

¹⁰⁹ A. Kubinyi, „Két sorsdöntő esztendő”, pp. 2, 5, 14; Baczkowski, *Walka o Wiegry*, pp. 31-35.

¹¹⁰ R. Horváth, T. Neumann, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája. 1458-1493*, Budapest, 2012, pp. 89-95. Báthory a plecat din Viena abia după ce nu a fost numit regent așa cum își dorea (A. Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 151). A venit scurt în Transilvania în prima jumătate a lunii mai. Apoi, a revenit în voievodat numai în vara anului 1492 (Horváth-Neumann, *Ecsedi Bátori István*, pp. 150, 153). Peste șase luni, el și-a și pierdut dregătoria.

¹¹¹ Vezi și Lajos Thallóczy, *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all'Adria* (extras din *Archaeografo Triestino*, seria a III-a, VII, 1), Trieste, 1913, pp. 55-56. Baiazid nu a atacat, deși la începutul anului 1490, Matia evitase să prelungească, încă o dată, armistițiul pe doi ani, datorită amânării congresului cruciat de la Roma, care a început la sfârșitul lui martie.

¹¹² Al. Simon, „Domnul Moldovei și regii Ungariei din 1490. Un document de la Ștefan cel Mare”, în *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, XLIII-XLIV (2006-2007) [2008], pp. 15-36. Din acest motiv, este de reținut că, pe 6 aprilie 1490, Angelo Pecchinoli l-a informat nu doar pe papa Inocențiu al VIII-lea cu privire la iminentul atac otoman, susținut de Ștefan al III-lea,

Oricum va fi fost atunci, Filipec a fost rechemat de urgență la Viena după dispariția lui Matia¹¹³. Până la sfârșitul lunii mai, prelatul l-a abandonat pe Ioan¹¹⁴ și a început să-l susțină pe Vladislav al II-lea drept rege al Ungariei (el fiind deja co-rege al Boemiei împreună cu răposatul Matia)¹¹⁵. Dar, după Bonfini (plecat însă în Italia la acea vreme)¹¹⁶, Ioan Corvin i-a ales pe Ioan Filipec și pe episcopul de Győr, Toma Bakócz din Ardu¹¹⁷, să vorbească în numele său la alegerile regale de la Rákós din iunie 1490¹¹⁸. Ioan a pierdut¹¹⁹.

„Retragerea activă”

Câștigătorul a fost Vladislav. Ioan Filipec l-a slujit pe regele ales până la încoronarea acestuia la Székesfehérvár (19 septembrie 1490), încoronare „orchestrată”, după Bonfini, de prelatul orădean¹²⁰. Filipec a demisionat din toate dregătoriile sale și din demnitatea de episcop al Oradiei¹²¹. A plecat într-o ultimă misiune la Cracovia¹²². Solia a fost însă un eșec¹²³. Nu l-a putut convinge pe Cazimir să-l cheme înapoi pe celălalt fiu al său, Jan Albert, plecat în luptă pentru tronul ungar¹²⁴. Filipec s-a retras astfel – treptat – din Ungaria¹²⁵ și din viața publică, slujindu-i poate¹²⁶ încă o vreme lui Vladislav la Buda drept traducător din *lingua bohémica* (din cehă) în limba maghiară¹²⁷.

Pe 10 iulie 1492, a intrat în ordinul franciscan la Wrocław¹²⁸. Se făceau patru luni de când, cu greu, Dieta Ungariei ratificase pacea de la Bratislava (noiembrie 1491) dintre Frederic, Maximilian și Vladislav¹²⁹, care încheiase lupta pentru tronul Ungariei¹³⁰. Filipec și-a donat cea mai mare parte din averea sa¹³¹, care pare să fi reprezentat valoarea bugetului regal jagiellon din Ungaria pe un an¹³². S-a stabilit în conventul de la Jawor din Silezia. În 1500, s-a mutat în cel de la Olomouc¹³³. Dar n-a rămas departe de politică.

motivul pentru care răposatul Matia îi poruncise lui Ștefan Báthory să plece de grabă în Transilvania, ci și pe vice-cancelarul pontifical, Rodrigo Borgia, viitorul papă Alexandru al VI-lea (vezi A. Kalous, *Pecchinoli*, Appendix, nos. 46-47, pp. 257-260). Deoarece voievodul Transilvaniei nu a plecat din Viena, iar domnul Moldovei nu a atacat regatul dinspre est, este destul de limpede că Matia, cu ultimele puteri, voia să scape de Báthory.

¹¹³ MDE, IV, nr. 119, p. 169; nr. 121, pp. 170-171; A. Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 151. Filipec era deja la Viena, pe 9 aprilie 1490, dacă nu deja pe 8, la (două-) trei zile de la moartea lui Matia, o adevărată performanță, ceea ce ne face să credem că prelatul nu era în Moravia (între Viena și Brno sunt aproximativ 150 km, între Viena și Olomouc sunt circa 220 km).

¹¹⁴ A se vedea MDE, IV, nr. 141, pp. 201-202 (22 mai); nr. 143, pp. 204-205 (25 mai 1490).

¹¹⁵ Întrebarea care se pune este: a primit Boemia în raport cu Ungaria pentru Ioan Filipec?

¹¹⁶ Se pare că revenise la Recanati, la sud de Ancona, de dinaintea morții lui Matia. S-ar fi retras în Italia pentru a finaliza lucrul la primele patru *Decade* (Kulcsár, „Antonio Bonfini”, pp. 919-920). Bonfini însuși nu a afirmat (clar) că a fost în Viena pe 6 aprilie 1490 (Manuela Martinelli, *Antonio Bonfini: un umanista alla corte di Mattia Corvino*, Viterbo, 2007, pp. 81-83).

¹¹⁷ V. Fraknói. *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Budapest, 1889. O nouă biografie este necesară.

¹¹⁸ *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, pp. 171-172 (file „închinat” – însă – la 1492 lui Vladislav).

¹¹⁹ Întreaga istorie a alegerilor regale din 1490 este foarte confuză. Este un amestec de zvonuri, adevăruri parțiale și dezinformări. Numărul lor crește împreună cu cel al surselor (a se vedea aici, cel mai recent, I.-A. Pop, Al. Simon, „Ioan Corvin și Ștefan cel Mare la 1490: două documente din arhivele milaneze”, în *Corviniana*, XIV (2021), pp. 53-64).

¹²⁰ *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, p. 196; MDE, IV, nr. 181, p. 275; A. Kalous, „Itinerar”, p. 34.

¹²¹ *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, pp. 203-205. Aici se încheia *Decada* a IV-a, istoria lui Matia. Începea *Decada* a V-a, deschisă de dedicația lui Bonfini pentru noul său stăpân, Vladislav.

¹²² Vezi Baczkowski, *Walka o Wegry*, p. 96; A. Kalous, „Itinerar”, p. 34 (13-18 octombrie 1490).

¹²³ Vezi și Bernard Wapowski, *Chronicorum Bernardii Vapovii partem posteriorem 1480-1535*, ed. J[ózsef]. Szujki, în *Scriptores Rerum Polonicarum*, II, Kraków, 1874, pp. 1-363, la p. 9.

¹²⁴ Tot informații din cronică: *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, p. 218 (text desigur post 1492).

¹²⁵ Notăm astfel că, poate datorită Romei, scaunul orădean a fost vacant din toamna lui 1490 până în vara anului 1491. Urmașul lui Filipec, Valentin Farkas, a apărut pentru prima dată drept episcop al Oradiei pe 11 iulie 1491 (*Magyarország világi archontológiája*, I, p. 52).

¹²⁶ Revenirea sa la Oradea pe 11 iulie 1491 („la preluarea mandatului” de către Farkas) ar sugera aceasta (MNL-OL, DL 50326; copie din 14 aprilie 1558; A. Kalous, „Itinerar”, p. 35).

¹²⁷ Cf. tot *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, pp. 228-229. Rolul de traducător era fundamental.

¹²⁸ Klement Minařík, „Přispěvek k životopisu Jana Filipce” (I-II), în *Sborník Historického Kroužku*, XXVIII (1927), pp. 61-67, 127-134, la pp. 64, 129; cf. aici A. Kalous, „Itinerar”, p. 35.

¹²⁹ Un studiu clasic: A. Kubinyi, „Die Wahlkapitulation Wladislaws II. in Ungarn (1490)”, în Idem, *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn*, Herne, 2011, p. 167-198.

¹³⁰ Ultima oară: Neumann, „Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán” (I-II), passim (sursele privitoare la *valahi* sau referitoare la Moldova au fost omise complet din analiză).

¹³¹ *Bonfini* (LAT (1936-1945), p. 203) o estima, sub anul 1490, la 100 000 de florini, fără a pune la socoteală satele și orașele (târgurile) din posesia sa. În Moravia, s-a vorbit chiar de 300 000 de florini, bani lichizi, la momentul călugăririi lui Filipec (A. Kalous, *Filipec*, p. 40).

¹³² Estimat între 250 000 și 300 000 de ducate pe an (István Kenyeres, „A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt”, în *Századok*, CLVI (2022), 2, pp. 237-276).

¹³³ Principalele date provin din Minařík, „Přispěvek” (I-II), pp. 63, 128; R. Grieger, *op. cit.*, pp. 378-379; A. Kalous, *Filipec*, pp. 21-22, 41-42 (vezi și Idem, „Spor o biskupství olomoucké v letech 1482-1497”, *Český Časopis Historický*, CV (2007), 1, pp. 1-39, în acest caz pp. 27-29).

După congresul jagiellon de familie de la Levoča (aprilie-mai 1494)¹³⁴, unde se decisese detronarea lui Ștefan al III-lea al Moldovei și înlocuirea sa cu Sigismund, mezinul lui Cazimir († iulie 1492)¹³⁵, Filipec l-a reprezentat pe Vladislav la Dieta Boemiei (septembrie 1494)¹³⁶. Vladislav mersese pentru prima și ultima oară în Transilvania¹³⁷. Filipec a trebuit să-i convingă pe cehi că regele lor și al Ungariei nu-i numise *eretici*, ceea ce i-a reușit chiar neașteptat de bine¹³⁸. Apoi, timp de doisprezece ani, nu a mai activat în diplomatie¹³⁹.

Ioan Filipec a reapărut după Dieta de la Rákos (octombrie 1505)¹⁴⁰. Ea adusese Ungaria în pragul războiului civil între tabăra jagiellonă, facțiunea pro-habsburgică și mai ales „naționaliștii” *sciți* (i.e. adevărații maghiari)¹⁴¹ și a intervenției Casei de Habsburg care, spre spaima Cracoviei¹⁴², putea conta pe *valahii*, disprețuiți de „naționaliștii” conduși de Ioan Szapolyai¹⁴³. În mai 1506, la Viena, Ioan Filipec a asigurat un acord dinastic între Maximilian I și Vladislav, salvat definitiv, în iulie, de nașterea unicului său fiu, Ludovic¹⁴⁴.

Fostul episcop a fost folosit în continuare ca negociator între Case, în Boemia și în Moravia (1507-1508)¹⁴⁵. Pe 28 iunie 1509, după ce a participase la începutul anului la încoronarea de la Praga a lui Ludovic, fiul în vârstă de trei ani al lui Vladislav, Filipec a murit la Uherske Hradiště din cauza unei „hernii perforate”¹⁴⁶. Piatra de mormânt i-a fost pusă de însuși Vladislav¹⁴⁷.

În urmă cu șapte ani, murise Antonio Bonfini¹⁴⁸. Ioan Corvin, ajuns totuși duce al Croației, decedase în octombrie 1504¹⁴⁹. Copiii săi, Cristofor, Matia și Elisabeta, au dispărut apoi rând pe rând (1505-1508)¹⁵⁰. Ioan îi avusese cu Beatrice Frangepane (Frankopan), nu cu Bianca Maria Sforza¹⁵¹, pe care Filipec se străduise să o (re)căsătorească cu Vladislav al II-lea Jagiello¹⁵² încă de dinaintea alegerilor din vara lui 1490¹⁵³. Linia, dar și politica lui Matia, mentorul lui Ioan Filipec, erau stinse la vremea la care *alumnul* s-a pristăvit.

¹³⁴ Ludwik Finkel, „Zjazd Jagiellonów w Lewoczy w r. 1494”, *Kwartalnik Historyczny*, XXVIII (1914), 2, pp. 317-350. Fiii lui Cazimir, în primul rând Jan Albert și Vladislav, au decis, după destule ezitări, că Moldova trebuia dată *ducelui* Sigismund, cel mai mic dintre frați, singurul dintre ei care nu era pe atunci un adevărat *principe* (al Bisericii inclusiv).

¹³⁵ Vezi recent și Katarzyna Niemczyk, „Moldau in polnischen und ungarischen Politik. Das Treffen in Levoca 1494”, în *Codrii Cosminului*, XXI (2015), 1, pp. 101-114, la pp. 104-106. Reținem textul remarcabil de vag și de extins din *Bonfini-LAT* (1936-1945), IV, pp. 248-253.

¹³⁶ *Stare letopisy české z rukopisu křižovnického*, editori František Šimek; Miloslav Kaňák, Praha 1959, p. 308; A. Kalous, „Itinerar”, p. 35. Dieta Boemiei fusese convocată pentru ziua Sfântului Václav (Wenceslas), pentru 28 septembrie (trecuse jumătate de an de la Levoča).

¹³⁷ Pentru călătoria lui Vladislav (august-septembrie 1494): T. Neumann, „Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején”, în *A Szilágyiság és a Wesselényi család (14-17. század)*, ed. Géza Hegyi, A.W. Kovács, Kolozsvár, 2012, pp. 213-236, la pp. 224-226.

¹³⁸ Dieta l-ar fi rugat să-i reprezinte interesele la Roma (Setton, *The Papacy and the Levant*, II, p. 445; cf. A. Kalous, „The Politics of Church Unification: Efforts to Reunify Utraquists and Rome in the 1520s”, în *Friars, Nobles and Burghers: Sermons, Images and Prints: Studies of Culture and Society in Early-Modern Europe. In Memoriam István György Tóth*, ed. Jaroslav Miller, László Kontler, Budapest – New York, 2010, pp. 179-198, în acest caz pp. 184-185).

¹³⁹ Datele privitoare la Filipec sunt însă foarte puține (cf. A. Kalous, „Itinerar”, pp. 35-37).

¹⁴⁰ Vezi orientativ János M. Bak, *Königtum und Stände in Ungarn im 14.-16. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1972, pp. 42-49, 55; Anexă, nr. 16, pp. 158-159; P. Engel, *The Realm*, pp. 356-359.

¹⁴¹ A. Kubinyi, „Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittya ideológia”, în *Századok*, CXL (2006), 2, pp. 361-374, la p. 369. *Sciții* și-au declarat față apoi credința față de Vladislav.

¹⁴² Conform corespondenței dintre Jan Łaski, mare cancelar al Regatului Poloniei, viitor arhiepiscop de Gniezno, și Lukas Watzenrode, episcop de Warmia (Ermland), publicate în *Acta Alexandri Regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae (1501-1506)* (= *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, XIX), ed. Fryderik Papée, Kraków, 1927, nr. 305, p. 515.

¹⁴³ Al. Simon, „Valahii și Dieta de la Rákos (1505). Considerații asupra sfârșitului epocii huniade”, în *Apulum*, XLIII (2006), pp. 99-121 (a se vedea în completare I.-A. Pop, Al. Simon, „*Possessio regie maiestatis Felek vocata*: orașul „de țară” al românilor și iobagilor din Regatul Ungariei”, în *Povești despre Cluj*, V, ed. Tudor Sălăgean, Cluj-Napoca, 2019, pp. 11-28).

¹⁴⁴ Vezi J. Macek, *Tri ženy krále Vladislava*, Praha, 1991, p. 172; A. Kalous, „Itinerar”, p. 37. Ioan Filipec a fost de trei ori la Viena în acel an fatidic 1506: înainte și după 8 mai, înainte și după 19 iulie (adică, imediat după nașterea lui Ludovic), înainte și după 23 decembrie.

¹⁴⁵ A. Kalous, „Itinerar”, pp. 37-38. Doar anul 1507 lipsește complet din biografia lui Filipec.

¹⁴⁶ K. Minařík, „Jan Filipec”, în *Český slovník bohovědný*, ed. Antonín Podlaha, IV, Praha, 1930, pp. 104-110, la p. 110; *Idem*, „Přispěvek” (I), p. 65, 128; A. Kalous, „Itinerar”, p. 38.

¹⁴⁷ După 6 ianuarie 1511 (J. Macek, *Tri ženy krále Vladislav*, p. 197; A. Kalous, „Itinerar”, p. 38).

¹⁴⁸ Borraccini, „Antonio e Matteo Bonfini”, p. 91. Drept an al morții apare eronat și 1505.

¹⁴⁹ Vezi tot Gyula Schönherr, *Hunyadi Corvin János. 1473-1504*, Budapest, 1894, pp. 309-313.

¹⁵⁰ Vezi și T. Neumann, „Mátyás herceg (Szerényi adalék a Hunyadi családához)”, în *Turul*, LXXXVIII (2015), 2, pp. 72-73. Divorțat de Bianca Maria (1493), Ioan se recăsătorise la 1496.

¹⁵¹ Bianca Maria (†1510) a devenit până la urmă soția lui Maximilian I de Habsburg (1494).

¹⁵² El s-a căsătorit apoi formal cu văduva lui Matia, Beatrice, o înșelătorie plănuită aparent de Bakócz pentru a putea folosi averea ambițioasei regine (A. Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 157).

¹⁵³ MDE, IV, nr. 141, p. 201 (22 mai 1490); A. Kalous, *Filipec*, p. 33. Pe 15 iulie, trimișii milanezi la Buda se plâneau de *perfidia plusquam punica* a lui Filipec (MDE, IV, no. 165, p. 242).

Ucenicul vrăjitor

În luna februarie 1471, Georg Heimbürg, fostul cancelar al *regelui eretic* al Boemiei, Georg Podiebrad (care avea să moară peste doar o lună, lăsându-i tronul lui Vladislav al II-lea Jagiello)¹⁵⁴, îi infierase – nu fără temei¹⁵⁵ – pe Matia Corvin și pe tatăl acestuia, Iancu de Hunedoara, drept trădători ai Crucii: [...] *der Ungarische kunig ist gut Turck als sein vater was, do er den Turck liesse Constantinople zwingen [...]* (regele ungar este un bun turc, asemenea tatălui său, deoarece acesta [i.e. Iancu] l-a lăsat pe turc să supună Constantinopolul)¹⁵⁶. Acuzația are morală, are ironie¹⁵⁷, dar și relevanță pentru Ioan Filipeș.

Nici șase luni mai târziu, Matia l-a plesnit peste gură pe arhiepiscopul de Esztergom, Ioan Vitéz¹⁵⁸. Vorbind la Dieta Ungariei în numele nobililor, prelatul refuzase sprijinul, financiar în primul rând, solicitat de către rege pentru războiul din Boemia¹⁵⁹. „Cripto-utraquist-ul”, Filipeș, proaspăt ajuns în slujba administrației huniade, cunoștea acest episod care ar fi putut să-l coste domnia pe Matia, al cărui tron era dorit de Casa de Jagiello¹⁶⁰. Cehul din Moravia a cunoscut și mai bine ce-i făcuse Matia altui arhiepiscop de Kalocsa, Petru Váradi (1484), căruia Filipeș i-a și luat locul drept cancelar¹⁶¹. Apoi, după ce episcopul de Oradea a devenit și cancelar al Boemiei huniade, Matia însuși l-a împins pe noul în atenția inchiziției romane (1487)¹⁶². Iar agitația de la curtea lui Matia creștea pe măsură trecerii anilor (1488-1489)¹⁶³.

Speriat de ce i se putea întâmpla lui însuși, s-a decis Filipeș să devină o *Kerkaporta* pentru Matia, în plus, „oficial”, *ruda de sânge* a sultanilor otomani în anii 1480? Formularea este nouă, nu și întrebarea în sine¹⁶⁴. Când și de ce s-a hotărât Ioan Filipeș să-l abandoneze sigur pe Ioan Corvin, dacă nu deja și pe părintele acestuia, sunt vechi dileme care s-ar putea să nu fie rezolvate vreodată cu adevărat¹⁶⁵. Pe termen scurt, evident, mai important este faptul că, după ce reprezentanții Milanului în Ungaria au aflat personal de la Ioan Filipeș că acesta îl sprijină pe Vladislav al II-lea și nu pe Ioan Corvin¹⁶⁶, în rapoartele lor și-a făcut apariția „paranoia *valahă*” de la Buda, reprezentată de acei dregători socotiți *valahi* crescuți de mici de către răposatul Matia, pe care trimișii ducatului lombard mizau pentru succesul lui Ioan Corvin¹⁶⁷.

Acei dregători, educați de Matia (cum fusese – după Antonio Bonfini – însuși Ioan Filipeș, principalul *alumn* al răposatului monarh) erau tot atât de *valahi* pe cât erau de reale șansele de reușită ale lui Ioan Corvin¹⁶⁸. Prin natura dregătoriilor sale, Filipeș cunoștea „problematicele” *valahă* huniadă, el fiind și cel care l-a crescut pe unul dintre fiii lui Vlad și al *surorii* lui Matia¹⁶⁹. Contrar oricărei logici, la 1492, Bonfini i-a așezat lui Ioan Filipeș scaunul de Oradea, pe care el nu-l mai deținea de la 1490, tocmai în *Dacia* (de sud)¹⁷⁰. Dacă ar fi să urmărim doar cuvintele meșteșugite ale adaptabilului Bonfini și să ne raportăm numai la schimbătorii *valahi* de sub autoritatea lui Matia, Filipeș l-a trădat – din vreme – pe monarhul huniad, *crăișorul valahilor*¹⁷¹ din veche sânge roman, atât pentru *lăudătorii*, cât și pentru dușmanii regelui.

¹⁵⁴ Încă din mai 1468, Georg Podiebrad îl propusese pe Vladislav drept succesor al său.

¹⁵⁵ În acest delicat subiect, vezi în continuare studiul fundamental al lui F. Pall, „Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara”, în *Byzantinoslavica*, XXX (1969), 1, pp. 119-126.

¹⁵⁶ Vezi Felix Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, 1470-1486* (=Publikationen aus den Königlich Preussischen Staatsarchiven, LIX), I. 1470-1474, Leipzig, 1894, no. 137, p. 216. Profesorul Șerban Papacostea a atras atenția asupra acestei culegeri.

¹⁵⁷ Cadrul la I.-A. Pop, Al. Simon, „O altă istorie: Raguza despre Vlad Țepeș la începutul anului 1474”, în *Teme și metode de cercetare în istorie și filologie*, ed. Sorin Șipoș, Gabriel Moisa, Dan Octavian Cepraga, Laura Ardelean, Cluj-Napoca – Milano, 2022, pp. 21-39.

¹⁵⁸ *Codex*, III, nr. 132, pp. 157-159 (14 septembrie 1471; raportul trimisului ducelui Saxoniei, Hans Monhaupt). Matia a supraviețuit acestui incident eminamente prin forța armelor.

¹⁵⁹ J. Burkhardt, „Procedure, Rules and Meaning of Political Assemblies in Late Medieval Central Europe”, în *Parliaments, Estates and Representation*, XXXV (2015), 2, pp. 153-170, la p. 163. Și „patronul” de atunci al lui Filipeș, Nicolae Csopor, pare să i se fi opus lui Matia.

¹⁶⁰ Vezi și D. Salihović, *An Interesting Episode: Nicholas of Ilok's Kingship in Bosnia, 1471-1477* [lucrare de masterat (Central European University)], Budapest, 2016, pp. 37, 59-60.

¹⁶¹ A. Kalous, „The Pope, the King, and the Bishops Papal Nuncio Angelo Pecchinoli and the Limits of Papal Power in the late Fifteenth Century”, în *Italia ed Europa centro-orientale tra Medioevo ed Età moderna. Economia, Società, Cultura*, ed. Andrea Fara, Heidelberg, 2022, pp. 159-178, la p. 163. De reținut este și faptul că Váradi fusese educat de către Vitéz.

¹⁶² A se vedea MREV, III, pp. XXVIII-XXIX; no. 454, pp. 312-313; nos. 457-470, pp. 314-317.

¹⁶³ Rapoartele recent publicate de A. Kalous, *Pecchinoli*, sunt elocvente pentru atmosferă.

¹⁶⁴ *Baczowski (Walka o Wegry, p. 36) a presupus că Filipeș l-a trădat pe Matia de dinaintea morții regelui. După A. Kalous (Filipeș, p. 20), prelatul a schimbat taberele abia în mai 1490.*

¹⁶⁵ Principala documentație este subiectivă, ea aparținând trimișilor milanezi la Buda.

¹⁶⁶ MDE, IV, nr. 141, p. 201 (raport din 22 mai, cu referire la un mesaj anterior din 18 mai).

¹⁶⁷ *Ibidem*, nr. 145, p. 208 (1 iunie); Pop-Simon, *Re de Dacia*, p. 99, nota 104 [circa 1 iunie].

¹⁶⁸ Chiar dacă noul mare feudal transilvan – în acte – al Regatului Ungariei, Ștefan al III-lea al Moldovei susținea o alianță anti-jagiellonă între Ioan Corvin, Frederic al III-lea și Maximilian I de Habsburg drept co-regi ai Ungariei (Simon, „Domnul Moldovei”, p. 34).

¹⁶⁹ Matei Cazacu, *Dracula*, Leiden – Boston, 2017, p. 185. Băiatul a murit destul de tânăr.

¹⁷⁰ Reamintim: *in mediterranea vero Dacia Varadinum...* (Bonfini-LAT (1936-1945), I, p. 11).

¹⁷¹ Subiect demn de urmărit prin prisma traducerilor germane (1545 și 1568) și al edițiilor maghiare (1575 și 1995) ale textului lui Bonfini, publicat – parțial – în latină abia la 1543.

IL PROCESSO PER LA “MORTE VIOLENTA” DEL CARDINALE E VESCOVO ORADIENSE FRATE GIORGIO MARTINUZZI

Gizella NEMETH
Adriano PAPO*

THE TRIAL FOR THE “VIOLENT DEATH” OF THE CARDINAL AND BISHOP OF ORADEA FRIAR GEORGE MARTINUZZI

ABSTRACT

George Martinuzzi Utyeszenics (1482-1551), better known as Friar George, was bishop of Oradea (Várad), primate of Hungary, cardinal, high treasurer, supreme judge, military commander, royal lieutenant in Hungary and Transylvania. He was a brilliant, ambitious, astute, and powerful character, a capable, authoritative and far-sighted statesman.

George Martinuzzi held high ecclesiastical, administrative, and military posts in the Kingdom of Hungary of John I Szapolyai and in Transylvania as well. Its political goal was to keep a balance between the two great powers of the time, the Habsburg, and the Ottoman ones, in order to safeguard the territorial integrity of the Hungarian kingdom.

Despite having been the main architect of Transylvania's dedication to the House of Austria, Friar George, accused of connivance with the Ottomans after the Habsburg occupation of the country, was killed by order of King Ferdinand of Habsburg in his castle of Vințu de Jos (Alvinc). Therefore, the Holy See opened an investigation to judge the perpetrators of the assassination of the cardinal. King Ferdinand accused Martinuzzi of handing over Buda to the Ottomans, as well as of harassing the queen, stripping the inhabitants of their own possessions, exchanging couriers with the Sublime Porte, delivering provisions to Ottoman soldiers, and favoring the release of the commander of the Ottoman garrison of Lipova (Lippa) etc. At the end of the “trial” King Ferdinand and his accomplices were all acquitted.

Keywords: George Martinuzzi Utyeszenics, Ferdinand Habsburg, John I Szapolyai, Ottomans, Transylvania.

1. Figura e ruolo politico di Giorgio Martinuzzi Utyeszenics

La vita di Giorgio Martinuzzi Utyeszenics (Yurai era il suo nome di battesimo), meglio noto come Frate Giorgio o nei documenti ungheresi come György Barát, ha incontrato l'attenzione di diversi storici, ma anche di romanzieri, novellisti e drammaturghi¹.

Giorgio Martinuzzi Utyeszenics fu vescovo di Oradea/Várad, primate d'Ungheria, cardinale, ministro, cancelliere, sommo tesoriere, voivoda di Transilvania, giudice supremo e comandante militare, tutore dell'erede al trono d'Ungheria Giovanni Sigismondo Zápolya: un personaggio geniale, astuto e potente, titolato altrettanto quanto lo era stato Ludovico Gritti, il figlio del doge di Venezia divenuto governatore d'Ungheria²; anzi, per certi aspetti caratteriali e della carriera può essere accostato proprio a Ludovico Gritti, cui era subentrato nell'ufficio di sommo tesoriere. Fu indubbiamente un accentratore del potere: in virtù dei suoi molteplici titoli dirigeva e controllava l'erario, l'amministrazione pubblica, l'esercito, la giustizia, concedeva dignità, possessi, privilegi, convocava e presiedeva le Diete sia in Transilvania che nelle Parti d'Ungheria, controllava, oltre al vescovado di Oradea, anche quelli di Vác, di

* Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Trieste, Italia); e-mail: adriadanubia@gmail.com.

¹ Su Giorgio Martinuzzi Utyeszenics ci permettiamo di rimandare alle monografie: Adriano Papo (in collaborazione con Gizella Nemeth Papo), *Giorgio Martinuzzi. Figura e ruolo politico di un monaco-statista dalmata nella storia ungherese del Cinquecento*, Szombathely, Savaria University Press, 2011; Adriano Papo, Gizella Nemeth Papo, *Frate Giorgio Martinuzzi. Cardinale, soldato e statista dalmata agli albori del Principato di Transilvania*, Canterano (Roma), Aracne editrice, 2017; Eid., *Nemásurata ispitã a puterii Gheorghe Martinuzzi, adevãratul rege al Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, trad. di R. Lazarovici Vereș, Oradea, Editura Ratio & Revelatio, 2019; Eid., *Il diavolo e l'acquasanta. Frate Giorgio Martinuzzi, fondatore del Principato di Transilvania*, Oradea, Editura Ratio & Revelatio, 2020.

² Su Ludovico Gritti ci permettiamo di citare il nostro libro Gizella Nemeth Papo, Adriano Papo, *Ludovico Gritti. Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d'Ungheria*, Mariano del Friuli (Gorizia), Edizioni della Laguna, 2002, anche nelle nuove edizioni *Ludovico Gritti. Il figlio del principe di Venezia*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2021 e *Ludovico Gritti. Un principe-mercante veneziano al servizio di Solimano il Magnifico*, Oradea, Editura Ratio & Revelatio, 2022, pure nella versione rumena *Ludovico Gritti. Un prinț venețian în Transilvania, în serviciul lui Soliman Magnificul*, trad. di R. Lazarovici Vereș, Oradea, Editura Ratio & Revelatio, 2022.

Cenad/Csanád e di Transilvania. Riuscì a imporre la propria supremazia sugli Ordini, che ne accettavano supinamente le decisioni. Fu tutto sommato un “principe assoluto”, il cui potere fu contrastato soltanto dalla regina Isabella Jagellone e dai suoi consiglieri, che lo consideravano un usurpatore del regno. Non a torto potrebbe essere considerato il primo principe di Transilvania³.

Nato nel 1482 nel castello di Kamičac, in Croazia; proveniva da una famiglia nobile ma decaduta, quella degli *Utiešen*, da cui *Utiešenić* e l’ungherese *Utyeszenics*, già esistente in Croazia nel XIII secolo (la madre Ana Martinušević, da cui derivò il cognome del Nostro latinizzato in *Martinusius*, quindi italianizzato in Martinuzzi, era croata, il padre Gregor serbo), passò l’infanzia alla corte di Giovanni Corvino, il figlio del re Mattia, e successivamente al servizio di Jadwiga Piasti, la madre di Giovanni Zápolya, addetto ai lavori più umili. Dopo un’esperienza militare al servizio dello stesso Giovanni Zápolya e una monastica prima nel convento di Buda degli eremiti paolini, poi in quello polacco di Częstochowa e infine in quello ungherese di Lád (oggi Sajólád), nel 1528 passò definitivamente al servizio del re d’Ungheria, Giovanni I Zápolya, che allora combatteva una cruenta guerra contro Ferdinando d’Asburgo, con cui divideva il trono. Nominato “provveditore regio” nel 1531, subentrò a Imre Czibak nella direzione dell’importante vescovado di Oradea⁴; fu quindi nominato consigliere regio e sommo tesoriere e assunse l’amministrazione del regno, che diresse con grande abilità. Dopo la morte del re Giovanni, la presa di Buda da parte degli ottomani (1541) e il trasferimento della corte regia in Transilvania, Martinuzzi, nominato reggente e tutore del figlio dello Zápolya, Giovanni Sigismondo, concentrò tutto il potere nelle proprie mani⁵. Diresse in prima persona i negoziati ch’erano stati avviati tra i rappresentanti dei due re d’Ungheria per il trasferimento a Ferdinando d’Asburgo della parte di regno rimasta prima sotto la giurisdizione dello Zápolya, poi sotto quella della di lui vedova Isabella Jagellone⁶. Le trattative, iniziate a Vienna nel 1535, sarebbero proseguite con alterne vicende inframmezzate da scontri armati tra le parti concorrenti, dalle frequenti discordie che scoppiavano tra la regina Isabella e il reggente e dalla persistente minaccia ottomana. L’arrivo in Transilvania dell’esercito asburgico del generale d’origine napoletana Giovanni Battista Castaldo forzò la conclusione dei negoziati, che si sarebbero conclusi ad Alba Iulia/Gyulafehérvár il 19 luglio 1551: la regina Isabella e il principe Giovanni Sigismondo trasferirono a Ferdinando d’Asburgo e ai suoi eredi i diritti sul Regno d’Ungheria e di Transilvania, ricevendo in cambio i ducati slesiani, oggi in Polonia, di Opoln (Opole), Frankenstein (Ząbkowice Śląskie) e Münsterberg (Ziębice). La Porta non riconobbe il trattato di Alba Iulia e mandò un suo esercito nel Banato per restaurare lo *status quo*. Durante la campagna militare contro i turchi Giorgio Martinuzzi, personaggio divenuto “scomodo” per la nuova classe dirigente asburgica, fu accusato di connivenza col nemico: ciò avrebbe segnato la sua condanna a morte. Su ordine di Ferdinando, il generale Giovanni Battista Castaldo lo fece assassinare in maniera efferata nel suo castello di Vințu de Jos/Alvinc all’alba del 17 dicembre 1551⁷.

³ Cfr. Adriano Papo, Gizella Nemeth, *György Martinuzzi Utyeszenics, primo principe di Transilvania?*, in „...éltünk mi sokáig ‘két hazában’...”. *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*, a cura di Veronka Dáné e Teréz Oborni, Gábor Sipos, Debrecen, Debrecen University Press, 2012, pp. 57-66.

⁴ Imre Czibak era stato ucciso nel 1534 dagli uomini di Ludovico Gritti. Cfr. al proposito: Gizella Nemeth, Adriano Papo, *La tragica fine del vescovo-guerriero di Várad Imre Czibak*, in *Studia historica adriatica ac danubiana*, a. VII, n. 1-2, 2014, pp. 62-76.

⁵ Sugli uffici ricoperti da Frate Giorgio Martinuzzi si veda in particolare il nostro saggio *La carriera, le proprietà e i tesori di György Martinuzzi Utyeszenics*, in *Crisia*, a. XXXIX, 2009, pp. 173-184.

⁶ Sui negoziati cfr., in particolare, l’articolo di Adriano Papo, *György Martinuzzi Utyeszenics e i negoziati per la cessione della Transilvania alla Casa d’Austria*, in *Mediterrán Tanulmányok*, a. XVII, 2008, pp. 1-29. Per un profilo di Isabella Jagellone cfr. Endre Veress, *Isabella királyné*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1901, anche nella versione ridotta italiana *Isabella Regina d’Ungheria figlia di Bona Sforza*, Roma, Loescher, 1903. Sui rapporti tra Giorgio Martinuzzi e Isabella Jagellone si veda Adriano Papo, Gizella Nemeth, *György Martinuzzi Utyeszenics e la regina Isabella Jagellone: protagonisti e antagonisti della storia ungherese nel XVI secolo*, in *Crisia*, a. XLI, 2011, pp. 123-131.

⁷ Sull’assassinio di Martinuzzi cfr.: Adriano Papo, *Le diverse versioni sull’assassinio di György Martinuzzi Utyeszenics e sul ritrovamento del suo tesoro*, in *Mediterrán Tanulmányok*, a. XVIII, 2009, pp. 5-21; Adriano Papo, Gizella Nemeth, “*De morte Georgii Martinusii Cardinalis auctore Italo coaevo*”. *Note sul manoscritto anonimo della Biblioteca Nazionale di Vienna*, in *Studia historica adriatica ac danubiana*, a. V, n. 1-2, 2012, pp. 7-71; Eid., *La morte di Giorgio Martinuzzi Utyeszenics nel racconto del milanese Francesco degli Stroppati*, in *Questiones Romanicae*, Szeged, Jate Press, 2012, pp. 65-73; Gizella Nemeth Papo, Adriano Papo, *La morte di Frate Giorgio Martinuzzi nel racconto dell’Anonimo italiano della Biblioteca Nazionale di Vienna*, Duino Aurisina (Trieste), Centro Studi Adria-Danubia, 2019 (*Acta Historica Adriatica ac Danubiana*, n. 1), dove viene pubblicato il manoscritto *Morte di Frate Giorgio, con alcune altre cose in Transilvania et Ungaria successe negli anni 1551-1552*, conservato presso la Biblioteca Nazionale di Vienna (ÖNB, Cod. 7803, 89 ff.); Viktor Kanász, *Fráter György meggyilkolásának ikonográfiai megjelenítése*, in *Studia Theologica Transsylvaniaensia*, a. XXI, n. 2, 2018, pp. 141-164; Id., *The Anatomy of a Political Assassination: The Assassination of Cardinal György Fráter (Martinuzzi) and its Consequences*, in *Folia Historica Cracoviensia*, a. XXV, n. 1, 2019, pp. 83-109.

La Santa Sede aprì un'inchiesta, perché era stato assassinato un cardinale. La conduzione dell'inchiesta fu affidata al nunzio pontificio a Vienna, il bresciano Girolamo Martinengo, successivamente sostituito dal preposto del duomo di Vienna e cancelliere presso la locale università, il ferrarese Martino Bondenaro. Ferdinando d'Asburgo presentò, tramite i suoi legali, tutta una serie di documenti atti a dimostrare la connivenza del frate col Turco e a giustificare pertanto l'eliminazione fisica: da vittima Martinuzzi divenne imputato. Con la sentenza del 14 febbraio 1555 Ferdinando e i suoi complici saranno tutti assolti con formula piena.

“Martinuzzi – scrive il suo biografo Ognjeslav Utiešenović – è uno di quei personaggi storici che sono come le colonne portanti d'un palazzo o di un tempio greco [...]. Il suo fu un assassinio non solo fisico ma anche morale”⁸. I giudizi dei contemporanei di Martinuzzi non sono invece molto lusinghieri nei suoi confronti: essi mettono l'accento sull'astuzia, sull'avidità, sull'ambizione, sulla superbia di questo personaggio, che, al pari di Ludovico Gritti aveva concentrato nelle proprie mani tutto il potere in modo da dominare il re Giovanni Zápolya, finché questi era ancora in vita, poi la di lui vedova, Isabella Jagellone. Gritti era stato definito un serpente velenoso e viscido, che si era turchizzato e che voleva turchizzare anche gli ungheresi, Martinuzzi fu appellato un “rapace senza pudore, consanguineo del Turco”; Antonio Veranzio, che pure gli era stato amico, lo avrebbe visto volentieri sulla croce o sulla forca. Questi giudizi dei suoi contemporanei, spesso oltremodo negativi, avrebbero finito col condizionare anche quelli di molti storici, sia coevi che non. Tutti però concordano sulla sua genialità in quanto uomo di stato, avveduto, capace, lungimirante, che aveva cercato di realizzare un progetto grandioso: quello di riunificare le due parti del Regno d'Ungheria; Gábor Barta lo reputa infatti uno dei più ragguardevoli statisti magiari della sua epoca⁹.

2. Orientamento bibliografico sul “processo Martinuzzi”

Gli Autori si sono occupati del “processo Martinuzzi” nel lavoro *Processo per la morte violenta del Reverendissimo Frate Giorgio Martinuzzi, cardinale e vescovo varadiense*, edito nel 2022 dal Centro Studi Adria-Danubia di Duino Aurisina (Trieste) nella collana di studi e documenti «Acta Historica Adriatica ac Danubiana», n. 2. In questa monografia è stato pubblicato, opportunamente rivisitato e commentato, il volume *Processus de Morte Violenta Reverendissimi Fratris condam Georgii S.R.E. Cardinalis, et Episcopi Varadiensis. Item: Reginae Isabellae Principis Ioannis Sigismundi Tutoris, Gubernatoris Regni Transylvaniae, eiusdemque Thesaurarii. Facta in arce propria Al-Vintzensi, anno MDLIII*, uscito manoscritto nel 1821 a cura di Gábor Nagy; detto volume, conservato presso l'Archivio della Biblioteca Nazionale Széchényi di Budapest (*Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára*), con la segnatura Fol. Lat. 3171, raccoglie i verbali delle testimonianze depositate presso il nunzio apostolico a Vienna Girolamo Martinengo e altri documenti relativi al processo (*Atti concistoriali e Documenti probatori*)¹⁰.

In una successiva e più ampia e approfondita monografia, di prossima pubblicazione nella collana «Acta Historica Adriatica ac Danubiana», n. 3, del Centro Studi Adria-Danubia, sono stati raccolti tutti gli atti originali relativi all'inchiesta aperta dalla Santa Sede sull'uccisione del cardinale Giorgio Martinuzzi. A tale scopo sono stati presi in considerazione gli atti concistoriali preparatori dell'inchiesta, i documenti presentati dai legali di Ferdinando per comprovare la connivenza di Martinuzzi col Turco, i verbali delle deposizioni raccolte in varie sedi dell'Austria, dell'Ungheria, dell'attuale Slovacchia (allora Ungheria Superiore) e della Transilvania da parte dei delegati della Santa Sede Girolamo Martinengo e Martino Bondenaro, la sentenza *ad cautelam* e quella definitiva con cui sono stati assolti con formula piena il re Ferdinando, il generale Castaldo e i suoi uomini autori dell'assassinio del frate. I documenti qui raccolti, per la stragrande maggioranza inediti, provengono essenzialmente dall'Archivio Apostolico Vaticano (AAV) (già Archivio Segreto Vaticano) e dall'Archivio di Stato di Vienna (*Österreichische Staatsarchiv, Haus- Hof Staatsarchiv*). Dall'Archivio Apostolico Vaticano provengono gli atti del *Processus concistorialis super violenta morte Georgii ord. Varadiensis* con le testimonianze raccolte dal nunzio Girolamo Martinengo, conservati in forma originale nelle sezioni: Archivum Arcis (A.A.), Armadio (Arm.) I-XVIII, n. 1711 (già Archivum Castri S. Angeli), in parte consultabili anche in microfilm presso l'Archivio di Stato di Budapest (*Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Mikrofilmtára / MNL OL 37214/1*), e

⁸ Cfr. Ognjeslav M. Utiešenović, *Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiešenović, genannt Martinusius*, Wien, Wilhelm Braumüller, 1881, p. 1.

⁹ Cfr. Gábor Barta, *Vajon kié az ország?*, Budapest, Labirintus, 1988, p. 9.

¹⁰ Sui documenti probatori allegati agli atti del processo cfr. in particolare Adriano Papo, Gizella Nemeth, *Documenti probatori presentati da Ferdinando d'Asburgo nell'inchiesta per l'uccisione di Frate Giorgio Martinuzzi Utyeszenics (1551)*, in *Mediterrán Tanulmányok–Études sur la Région Méditerranéenne*, a. XXX, 2021, pp. 25-49.

Miscellanea (Misc.), Arm. II, n. 61, nonché in copia nell'archivio manoscritti dell'Università di Budapest «Eötvös Loránd» (50. Czeles Martini, t. XI: *Processus circa necem Fratris Georgii monachi, iussu Ferdinandi I., Ex libris Julii papae III*, Nagyszombat 1766) e, in duplice copia, presso l'Archivio della Biblioteca Nazionale «Széchényi» di Budapest (*Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára*) (*Processus circa necem Fratris Georgii Monachi iussu Ferdinandi I., uti praetenditur factam cum Litteris variis ad diversos Reges et Episcopos, ac Clerum*, 1702, Fol. Lat. 4397 e il *Processus de Morte Violenta Reverendissimi Fratris condam Georgii...*, Fol. Lat. 3171, qui già citato).

Dall'Archivio di Stato di Vienna provengono principalmente le testimonianze raccolte dal dottor Bondenari e conservate negli *Ungarische Akten, Process Martinuzzi*, fasc. 72, 74 e 75, consultabili in microfilm presso l'Archivio di Stato di Budapest.

Le deposizioni al processo sono state parzialmente pubblicate in:

a) *Epistolae procerum Regni Hungariae*, parte II, a cura di György Pray, Posonii, Ex Typographo G.A. Belnay, 1806, *Appendice* (testimonianze di Antal Verancsics, Tamás Nádasdy e Gáspár Péchy).

b) *Martinúziának*, a cura di József Podhradczky, in *Magyar Történelmi Tár*, vol. I, 1855, pp. 235-266 (testimonianze relative ai primi due articoli e deposizione di Pál Bornemisza).

c) *A gyerőmonostori B. Kemény-család idősb, fejedelmi, ágának Okmánytára*, a cura di Károly P. Szathmáry, in *Magyar Történelmi Tár*, a cura di Ferencz Toldy, vol. XVIII, 1871, pp. 1-198 (deposizione di János Kemény).

d) Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, tomo II, Zagrabiae, Ex Officina Societatis Typographicae, 1875 (testimonianze di Ferenc Bornemisza, Pál Bornemisza, Tamás Nádasdy, Péter Pálczán Filetinszki e Antal Verancsics).

e) Adriano Papo, Gizella Nemeth, *La testimonianza di Giorgio Biandrata al "processo Martinuzzi" (1553)*, in *La storia di un ri-conoscimento: i rapporti tra l'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana dal Rinascimento all'Età dei Lumi*, a cura di Cristian Luca e Gianluca Masi, Brăila–Udine, Museo di Brăila, Istros Editrice – Campanotto Editore, 2012, pp. 87-117.

f) Eid., *La testimonianza del vescovo di Eger Miklós Oláh al processo per l'assassinio di Frate Giorgio Martinuzzi*, in *Studia historica adriatica ac danubiana*, a. XII, n. 1-2, 2019, pp. 18-44.

g) Eid., *La testimonianza di András Báthori, già voivoda di Transilvania, nel processo per l'assassinio di Frate Giorgio Martinuzzi*, in *Quaderni Vergeriani*, a. XV-XVI, n. 15, 2019-2020, pp. 12-41.

h) Eid., *La testimonianza del vescovo di Veszprém Pál Bornemisza al processo per l'assassinio di Frate Giorgio Martinuzzi. 1553*, in *Crisia*, a. L, 2020, pp. 115-130.

i) Gizella Nemeth, Adriano Papo, *La testimonianza del capitano di Várad Tamás Varkocs al processo per l'assassinio di Frate Giorgio Martinuzzi. 1553*, in *Acta Musei Varadiensis*, a. II, 2019, pp. 57-75.

La deposizione di Antal Verancsics (erroneamente datata 13 maggio 1553) è anche in Antal Verancsics, *Különfélék*, in *Verancsics Antal összes munkái*, vol. XII, a cura di László Szalay e Gusztáv Wenzel, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1875 (*Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum XXXII*), pp. 39-55.

Sul medesimo tema trattato in questo articolo si vedano pure la monografia qui già citata di Gábor Barta, *Vajon kié az ország?* e i saggi di Viktor Kanász, *Fráter György gyilkossági perének forrásai a vatikáni levéltárban*, in *Magyarország és a Római Szentszék*, vol. II, a cura di Péter Tusor et al., Budapest–Róma, Gondolat, 2017, pp. 173-185.

3. L'apparato accusatorio del re dei romani

Il re dei romani, Ferdinando d'Asburgo, si premurò con sollecitudine nel cautelarsi dall'accusa d'aver fatto assassinare un cardinale che – era prevedibile – gli sarebbe stata mossa dalla Santa Sede. Difatti, già il 2 gennaio 1552 spedì da Praga al vescovo di Zagabria, Pál Gregorjanci, e al cavaliere di corte, don Diego de Lasso di Toledo, suo rappresentante presso la Santa Sede, l'*Instructio earum rerum quas R. Gregorius Episcopus Zagrabiensis nec non nobilis Don Didacus Lasso de Castiglia apud summum Pontificem nomine reverenter proponere, agere, tractare et expedire debent*, un lungo documento d'una quindicina di pagine con cui si dava loro mandato d'informare il papa in maniera concisa della morte del cardinale Martinuzzi e delle sue gravi colpe che, se non fossero state rivelate per tempo, avrebbero portato in rovina non solo l'Ungheria ma anche tutta la Cristianità¹¹. L'*Instructio* era corredata di importanti allegati che avrebbero dovuto rafforzare le accuse contro il frate.

Le testimonianze prodotte dal re e dai suoi legali si basavano su tre considerazioni di fondo:

¹¹ Cfr. Utiešenović, *Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiešenović* cit., *Urkundenbuch*, n. 15, pp. 45-61.

1) Martinuzzi aveva mostrato in molte occasioni l'intenzione di tradire il paese per consegnarlo agli ottomani e di cacciare o consegnare agli stessi l'esercito asburgico del generale Giovanni Battista Castaldo, che aveva occupato la Transilvania per conto del re dei romani Ferdinando d'Asburgo¹².

2) La morte di Martinuzzi non poteva essere differita per motivi di sicurezza pubblica.

3) Era impossibile oltretutto pericoloso incarcerare Martinuzzi o sottoporlo a un processo giudiziario, perché in tale circostanza si sarebbe potuta temere una sollevazione popolare.

Si attribuivano però al frate due progetti politici assolutamente antitetici e quindi escludenti a vicenda:

a) quello di voler far rientrare in Transilvania la regina Isabella Jagellone e il figlio Giovanni Sigismondo Zápolya;

b) quello di ottenere lui stesso, con l'aiuto del sultano, la signoria sulla Transilvania e sul *Temesköz*, che grosso modo coincide con l'attuale Banato.

La prima accusa rivolta a Martinuzzi, cui Ferdinando aveva perdonato le pregresse malefatte compiute contro la sua stessa persona e la Cristianità, era quella d'aver impedito la consegna di Buda al re dei romani, opponendosi con ciò alla decisione della regina Isabella di accettarne il trasferimento alla Casa d'Austria, e di essersi addirittura adoperato per la cessione di Buda agli ottomani.

L'*Instructio* non era un atto di discolpa da parte di Ferdinando d'Asburgo ma un vero e proprio atto di accusa, con cui il re dei romani chiedeva clemenza per sé e per tutti quelli che avevano materialmente partecipato all'assassinio del frate.

Rielaborata in seguito dagli avvocati di Ferdinando, l'*Instructio* fu trasformata in un altrettanto corposo ma meglio articolato corpo d'accusa: gli ottantasette *Articuli super caede fratris Georgii (Articuli secundi)*, che pervennero alla Curia romana nel mese di luglio del 1552¹³; in essi non si parla più dell'intenzione di Martinuzzi di riportare Giovanni Sigismondo sul trono transilvano, ma si fa risalire al tempo del trasferimento in Transilvania della corte della vedova dello Zápolya, Isabella Jagellone, il comportamento vessatorio del frate nei confronti della regina, si aggiunge l'accusa fondamentale della consegna di vettovaglie ai turchi rinchiusi nel castello di Lipova/Lippa e non si fa alcun accenno agli autori materiali dell'assassinio del cardinale, probabilmente perché si riteneva che l'assoluzione del re avrebbe automaticamente coperto anche i suoi complici. Gli ottantasette articoli costituiscono la versione finale del poderoso apparato accusatorio messo in piedi da Ferdinando per discolparsi dall'accusa d'aver assassinato un cardinale, evitare la scomunica (del resto prevista dal diritto canonico per l'uccisione d'un uomo di Chiesa) e chiedere indulgenza. In precedenza, era stato redatto un memoriale per il papa, gli *Articuli primi*, che riassumeva in 29 punti tutti i capi d'accusa formulati contro Martinuzzi. L'obiettivo del memoriale era quello di presentare il frate come un traditore, in modo da giustificarne l'avvenuta eliminazione fisica. Gli *Articuli primi* furono consegnati alla Curia romana il 3 maggio 1552¹⁴.

In sintesi, si accusò Martinuzzi:

a) d'aver consegnato Buda agli ottomani dopo aver impedito, una volta morto il re Giovanni Zápolya, che il regno passasse nelle mani del re dei romani come in effetti era stato pattuito con l'accordo di Oradea del 1538¹⁵;

b) di essersi ingerito nell'amministrazione della Transilvania vessando la regina con molestie e oltraggi e spogliando i regnicoli dei loro beni;

c) d'aver praticamente causato, a seguito dei dissensi sorti tra lui e la regina, l'ingresso in Transilvania delle milizie del pascià di Buda;

d) d'aver rifiutato la condivisione del voivodato insieme con András Báthori di Ecsed, che Ferdinando voleva affiancargli a causa della sua età ormai avanzata, ricevendo pertanto dal re dei romani il titolo di tesoriere, una lauta rendita e il cappello cardinalizio;

¹² Sul generale Castaldo si può leggere la biografia di Mariano d'Ayala, *Vita di Giambattista Castaldo, famosissimo guerriero del sec. XVI*, in *Archivio Storico Italiano*, Firenze, s. III, tomo V, parte I, 1867, pp. 86-124.

¹³ Cfr. Vilmos Fraknói, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent Székkel*, vol. III, Budapest, Szent István Társulat, 1903, p. 83. Gli ottantasette articoli sono stati pubblicati in: Utiešenović, *Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiešenović cit., Urkundenbuch*, n. 16, pp. 62-73; *Lettere di Principi (Litterae Principum ad Papam. 1518-1578)*, a cura di József Bessenyei, Roma-Budapest, Accademia d'Ungheria in Roma, 2002; *Caesaris S.R.E. Baronii, Od. Raynaldi et Jac. Laderchi. Annales Ecclesiastici, denuo excusi et ad nostra usque tempora perducti ab Augustino Theiner*, Paris, Barrie-Ducis, 1864, vol. 33, n. 45, pp. 455-459.

¹⁴ Essi sono riprodotti in AAV, A.A., Arm. I-XVIII, n. 1711, ff. 6r-14v. Vilmos Fraknói accenna, senza citarne la fonte, a una prima lista di accuse in 22 articoli, in cui già si mette in evidenza l'opposizione di Martinuzzi alla cessione di Buda alla Casa d'Austria. Cfr. Fraknói, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései cit.*, pp. 81-82.

¹⁵ Gli articoli dell'accordo di Oradea sono riportati in Utiešenović, *Lebensgeschichte des Cardinals cit., Urkundenbuch*, nn. 2-3, pp. 2-15.

e) d'aver scambiato corrieri col sultano, coi suoi pascià e col *beylerbeyi*¹⁶ di Rumelia Mehmed Soqollu¹⁷;

f) d'aver devoluto il tributo annuo alla Porta prima che fosse stata confermata la tregua con gli Asburgo;

g) di non aver evitato l'invasione dell'esercito del *beylerbeyi* di Rumelia nonostante avesse regolarmente corrisposto il tributo al Turco;

h) d'aver assicurato allo stesso *beylerbeyi* fedeltà perpetua nei confronti del sultano, al quale aveva promesso di espellere i soldati regi dalla Transilvania, ribadendone l'appartenenza al figlio del re Giovanni;

i) d'aver ritardato le operazioni di difesa contro l'aggressione ottomana;

k) d'aver causato la defezione dei serbi (rasciani) e sollecitato il ritiro dei regnicoli dalla guerra;

l) di non aver praticamente eseguito l'ordine di mobilitazione della popolazione transilvana;

m) d'aver organizzato la consegna dell'esercito asburgico ai turchi;

n) di non aver provveduto a rifornire le città di vettovaglie; anzi d'aver sottratto viveri alle città e ai castelli perché non potessero servirsene i soldati regi per il loro sostentamento;

o) d'esser stato connivente col nemico fornendo vettovaglie ai soldati ottomani assediati a Lipova e d'averne sollecitato e favorito la liberazione del comandante della guarnigione turca Ulimano;

p) d'aver rifiutato di acquarterare le truppe tedesche in Transilvania.

4. L'istruttoria

Il vescovo Gregorjanci arrivò a Roma il 17 gennaio 1552, preceduto da un paio di giorni dalla notizia della morte del frate. Diego de Lasso consegnò ai cardinali Giovanni Morone e Fabio Mignanelli l'*Instructio* di Ferdinando per valutarne la reazione: voleva evitare che il caso finisse davanti al Concistorio. Il papa, Giulio III, non riusciva a capacitarsi che fosse stato assassinato un uomo di Chiesa che solo pochi mesi prima gli era stato raccomandato per il galero cardinalizio. Pur convinto che Ferdinando avesse avuto le sue buone ragioni per eliminare Martinuzzi, il pontefice ritenne quell'omicidio una colpa molto grave, per la quale avrebbe dovuto punire i colpevoli con la scomunica, escludendo con ciò i loro eredi per quattro generazioni da qualsiasi dignità ecclesiastica e secolare. Non nutriva alcun dubbio che fosse stato ucciso per invidia e per il suo tesoro¹⁸. Anche nella Curia aleggiava il forte sospetto che l'assassinio di frate Giorgio fosse in stretta relazione con l'appropriazione dei suoi beni da parte dei soldati di Castaldo: la colpa più grave della vittima – si diceva – era stata quella di possedere molto denaro.

Il pontefice nominò quindi una commissione d'inchiesta composta da undici cardinali: il cardinale di Trani Giovanni Domenico de Cupis, il cardinale di Burgos Giovanni Salviati, l'arcivescovo di Napoli Gian Pietro Carafa detto il Teatino, il cardinale Prospero di Santa Croce, Giovanni Battista Cicala (Cicada) cardinale di San Clemente, l'arcivescovo di Santiago Juan Alvarez de Toledo y Alva, Fabio Mignanelli cardinale di San Silvestro, Giovanni Morone, Pedro Pacheco de Villana cardinale di Santa Balbina, Jacopo Puteo (Giacomo del Pozzo) cardinale di San Simeone, Reginald Pole; il cardinale di Trani ne assunse la presidenza in qualità di decano del Concistorio. La commissione rimase riunita dal 20 al 24 gennaio. Quasi tutti i cardinali erano sicuri che Ferdinando, persona molto degna di stima, non sarebbe incorso nella scomunica; secondo Reginald Pole il papa aveva operato bene elevando Martinuzzi alla dignità cardinalizia perché in tal modo avrebbe potuto correggerne i comportamenti non in linea coi precetti della religione; il suo assassinio era giustificato se negli ultimi tempi aveva deviato dalla retta via. I due rappresentanti del re dei romani cercarono d'attrarre i commissari verso le proprie posizioni; ma il cardinale di Trani, che il de Lasso riteneva ostile a Ferdinando oltreché di scarse capacità intellettuali, nemmeno li ricevette perché stava pranzando; fece però sapere di essere convinto che Martinuzzi era stato ucciso perché i suoi assassini ambivano ai suoi tesori e al suo potere. Il Teatino, ritenuto "un ipocrita molto rigoroso", non voleva esser influenzato nelle proprie scelte. Il Mignanelli, insieme col Morone e col Pacheco, si dimostrò invece il meglio disposto nei confronti del re dei romani¹⁹.

¹⁶ *Beylerbeyi* [turco ottomano] = governatore di una provincia ottomana denominata *beylerbeyilik* o *eyalet*.

¹⁷ Mehmed Soqollu [Sokolović] (1506-1579), *beylerbeyi* di Rumelia, in seguito gran visir ottomano (1565-1579).

¹⁸ Diego de Lasso a Ferdinando I, Roma, 1° febbraio 1552, in August von Druffel, *Beiträge zur Reichsgeschichte. 1552*, München, M. Rieger, 1880 (*Briefen und Akten zur Geschichte des sechzehnten Jahrhundert*), vol. II, pp. 86-92. Non ci sono però documenti ufficiali che attestino la pubblicazione della scomunica, cui accenna il solo Flavio Ascanio Centorio degli Ortensi. Cfr. *De' Commentarii della guerra di Transilvania del S. Ascanio Centorio de gli Hortensii. Ne quali si contengono tutte le cose, che successero nell'Ungheria dalla rotta del re Lodovico XII. sino all'anno MDLIII. Con le tavole delle cose degne di memoria* (in seguito: *Commentarii*), Vinegia, Gabriel Giolito de' Ferrari, 1566, p. 167.

¹⁹ Cfr. Druffel, *Beiträge zur Reichsgeschichte* cit., pp. 88-89.

Diego de Lasso scelse quindi due famosi avvocati, i quali si misero immediatamente al lavoro per redigere una bozza di assoluzione sulla base degli accordi intercorsi col pontefice; il papa esaminò la bozza di sentenza da loro elaborata stralciando da essa tutto quanto non riguardasse il re dei romani. La bozza fu quindi presentata ai cardinali della Segnatura²⁰.

Il 30 gennaio 1552 il papa, rispettate tutte le formalità, promulgò, in base alla sentenza della commissione cardinalizia, un'assoluzione *ad cautelam*: il re dei romani veniva momentaneamente prosciolto da ogni accusa in virtù della "clemenza da lui sempre dimostrata nei confronti della Chiesa e del rispetto di Dio"; la commissione inquirente non aveva ancora raccolto prove certe per incriminarlo: il pontefice assolveva il re dei romani accettando le sue giustificazioni. Ferdinando avrebbe però dovuto giurare la propria innocenza nelle mani del nunzio Martinengo²¹.

La sentenza, favorevole alla Casa d'Austria, era frutto dell'abilità diplomatica del Gregorjanci e dell'appoggio del cardinale Puteo alla causa di Ferdinando: il Puteo, esperto giurista, dimostrò che il re dei romani, ordinando l'esecuzione di Martinuzzi, aveva semplicemente compiuto il proprio dovere e pertanto non doveva essere ritenuto colpevole dalla Chiesa. Anche i cardinali Pacheco e Morone giudicarono legittima l'azione di Ferdinando; il cardinale di Trani e qualche altro suo collega, invece, espressero delle perplessità in merito²².

Ferdinando chiese analoga assoluzione anche per gli altri complici ammettendo che l'assassinio del frate non era stato una loro iniziativa personale²³. Sennonché, l'assoluzione dei complici non era scontata. Il papa prese perciò tempo, facendo in tal modo gl'interessi di Ferdinando, il quale avrebbe così potuto organizzare la propria difesa o meglio formulare le proprie accuse nei confronti del defunto cardinale.

Ritenendo che fosse ormai riconosciuta la colpa del vescovo di Oradea, i legali di Ferdinando chiesero per il loro assistito una pronuncia di proscioglimento da parte della Chiesa. Il papa rinviò questa richiesta ai quattro cardinali della Segnatura (Fabio Mignanelli, Pedro Pacheco, Jacopo Puteo, Juan Alvarez de Toledo). Anche se ben disposti nei confronti di Ferdinando, i giudici-commissari richiesero ulteriori prove prima di rispondere all'istanza del re dei romani: quelle fino ad allora addotte non erano sufficienti per condannare un cardinale e prelato e dichiararlo traditore. D'altro canto, il pontefice s'impegnò a valutare la proposta di estendere l'assoluzione *ad cautelam* anche agli altri "complici" di Ferdinando²⁴. Gli avvocati del re si rimisero pertanto al lavoro rielaborando gli atti d'accusa sulla base delle indicazioni presentate al Gregorjanci e al de Lasso dai giudici istruttori romani, i quali predisposero anche una sequenza di domande che il Martinengo avrebbe dovuto porre ai suoi interlocutori. Le domande principali erano contenute in ventotto punti, corredati da circa altri 200 quesiti suppletivi. Preliminare all'interrogatorio vero e proprio era la richiesta delle generalità, dell'ufficio ricoperto, dello stato patrimoniale, della condizione civile (ecclesiastica o laica), della fedina penale (se inquisito, accusato o condannato), della data dell'ultima comunione, del suo rapporto di lavoro (se servitore, familiare, vassallo, domestico) con Ferdinando, del fatto di essere consapevole dell'importanza del giuramento; si chiedeva inoltre al teste se fosse stato avverso Martinuzzi e quando lo avesse conosciuto²⁵.

Il 19 aprile, il papa, non avendo ancora *certam notitiam* per quanto concerneva le responsabilità degli assassini di Martinuzzi, trasferì gli atti del processo al nunzio apostolico a Vienna Girolamo Martinengo²⁶, perché continuasse in Austria, in Ungheria e in Transilvania l'indagine già avviata dai cardinali *iudices et commissarii* Mignanelli, Pacheco, Puteo e Cicala (quest'ultimo a metà aprile aveva sostituito il de Toledo perché fosse accelerata l'istruttoria). Facevano parte dello *staff* del Martinengo il notaio Lorenzo Maggio, Gennaro Andrea Gallo, Giulio Locatelli, Silla Martinengo, Giacomo Maria Rubeo e il *nuntius et cursor* Giovanni Pietro Gennaro; tutti i collaboratori del nunzio o erano suoi parenti stretti o suoi concittadini

²⁰ Cfr. *ivi*, pp. 89-90.

²¹ Il *Brevis pro absolutione Regis Romanorum* del 30 gennaio 1552 recante l'assoluzione *ad cautelam* è, tra l'altro, riportato in *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia* cit., n. 47, p. 30.

²² Diego de Lasso a Ferdinando I, Roma, 14 (12) febbraio 1552, in Druffel, *Beiträge zur Reichsgeschichte* cit., pp. 122-124.

²³ *Id.* a *Id.*, Vienna, 22 febbraio 1552, in *Nuntiaturberichte aus Deutschland 1533-1559*, vol. XVI: *Nuntiatur des Girolamo Martinengo (1550-1554)*, a cura di Helmut Goetz, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1965, n. 51, pp. 102-103.

²⁴ Note di Diego de Lasso a Ferdinando I, Roma, 9 marzo, 19 marzo e 3 aprile 1552, in Druffel, *Beiträge zur Reichsgeschichte* cit., pp. 213-214 e 318.

²⁵ Il testo completo dell'interrogatorio (*Interrogatoria infrascripta dat, exhibet, et producit Procurator deputatus a Reverendissimis et Illustrissimis Dominis Cardinalibus in hac causa ad referendum etc. [...] Iulio Divina providentia Papae III electis [...] per quibus petit omnes, et singulos testes pro parte Serenissimi Domini Ferdinandi Romanorum Regis [...]*) è, tra gli altri, in AAV, A.A., Arm. I-XVIII, n. 1.711, ff. 16r-28r.

²⁶ Per una biografia di Girolamo Martinengo (1504-1569) si rimanda al recente studio di Viktor Kanász, *The Life and Work of the Abbot and Nuncio, Girolamo Martinengo in Hungary*, in *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis*, a cura di Gergely Kiss e Gábor Barabás, vol. X, 2019, pp. 211-230.

bresciani. L'austriaco Johann Albert Widmanstetter, consigliere di corte, sarà invece nominato segretario (vicenotaio) di Lorenzo Maggio. Le deposizioni erano in latino; la commissione si serviva di Widmanstetter come interprete per la lingua tedesca, del preposto András Dudith, nipote del vescovo di Vác Agostino Sbardellati, per quella ungherese. Widmanstetter sarà in seguito sostituito dal notaio Jacopo Torello, conte palatino del Concistoro Episcopale di Vienna.

Il papa ordinò al Martinengo di affiggere sulle porte delle chiese i capi di accusa già formulati dagli avvocati di Ferdinando e i relativi quesiti dei commissari e gli dava tre mesi di tempo per raccogliere e vagliare testimonianze e documenti. Tutti gli atti, stesi in lingua latina, avrebbero dovuto essere certificati da un notaio²⁷. Ricevute le istruzioni dei commissari, il Martinengo si mise subito al lavoro, aiutato dal cugino Lorenzo Maggio.

Il 5 giugno 1552 Ferdinando nominò per sé tre procuratori nelle persone di Philipp Gundel, Johann Pacheleb, *fisci Austriaci procurator*, e Bernhard Walther, senatore dell'Austria Inferiore. Girolamo Martinengo, coadiuvato a Roma da quattro cardinali, poi rimasti in tre²⁸, poté incontrare la prima volta gli avvocati difensori di Ferdinando appena venti giorni dopo la loro nomina; i tre avvocati produssero una serie di documenti per comprovare le accuse contro Martinuzzi contenute in alcuni degli ottantasette articoli²⁹.

L'inchiesta era però entrata in un vicolo cieco, anche per un certo disinteresse mostrato dalla Curia romana: è evidente che il papa non voleva distogliere Ferdinando dai problemi di politica internazionale ben più importanti dell'uccisione di Martinuzzi. Infatti, la consegna degli *Articuli primi* alla Curia romana (3 maggio 1552) fu seguita da parecchi mesi di silenzio: appena il 27 agosto 1552, dopo aver nel frattempo ricevuto la terza e definitiva versione delle accuse (*Articuli secundi*), i commissari romani si rifecero vivi prorogando per altri tre mesi l'inchiesta, momentaneamente decaduta, e assegnando allo stesso nunzio il potere di prorogarla ulteriormente qualora ce ne fosse stato bisogno³⁰. Se il papa era allora distratto in altre faccende, Ferdinando invece, considerata la pausa sul fronte antiottomano (i turchi stavano combattendo in Persia), intendeva accelerare la conclusione dell'inchiesta onde ottenere l'assoluzione piena per sé e i suoi complici. Tuttavia, la risposta con la proroga dell'inchiesta pervenne al Martinengo appena il 7 febbraio 1553³¹. L'inchiesta poté quindi decollare.

5. Il “processo”

Il 15 marzo 1553 ebbero inizio le deposizioni dei testimoni. A Graz vennero ascoltati l'ufficiale mercenario dell'esercito di Ferdinando Wolfgang Schreiber, il servitore del prefetto di Oradea Ferenc Pesty, il segretario e consigliere militare di Ferdinando Heinrich Wolfgang von Kneissl, il cancelliere e vescovo di Eger, poi arcivescovo di Esztergom, Miklós Oláh, il consigliere regio e capitano d'origine slesiana Johann von Oppersdorff von (ab) Hayada e il vescovo di Veszprém Pál Bornemisza. A Wiener Neustadt fu ascoltato lo spagnolo vicestalliere del re Julián de Salazar. A Sopron furono interrogati il militare originario del Württemberg Konrad Wall von Aurach, il transilvano Gáspár Péchy, il giovane grande proprietario della diocesi di Veszprém János Pethő di Gerse, il possidente transilvano e soldato dell'esercito di Ferdinando Wolfgang Farkas Harinai, il giudice di Buda Péter Pálczán Filetinszki, il cittadino di Pest Ferenc Bornemisza di Aszód, l'umanista di Sebenico Antal Verancsics, il luogotenente di Ferdinando in Ungheria e vescovo di Győr Ferenc Újlaky, il capitano boemo Karl Scherentein (Karol Žerotin), l'ex servitore di Martinuzzi e vicevoivoda di Transilvania János Kemény di Gyerőmonostor, l'ufficiale praghese Mikulaš Mierškowsky, il signore di Fágáraş/ Fogaras Tamás Nádasdy. A Vienna, infine, furono sentiti rispettivamente il mercante di Kassa (Košice, oggi in Slovacchia) János Sárosi e il medico italiano Giorgio Biandrata. In sei mesi furono ascoltati 21 testimoni, praticamente uno la settimana.

Pertanto, l'indagine procedette lentamente: ora il Martinengo era talmente occupato nell'istruzione dell'inchiesta che poco tempo gli avanzava per occuparsi d'altre questioni, anche perché il numero dei testimoni era notevole e in buona parte essi non conoscevano né il latino né l'italiano. Pertanto, su richiesta dello stesso re Ferdinando, il Martinengo si fece nominare dal papa un sostituto perché affrontasse al posto

²⁷ Il papa Giulio III a Girolamo Martinengo (*Litterae commissoriales in forma Brevis*), Roma, 19 aprile 1552, in *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia* cit., n. 51, pp. 32-33.

²⁸ I cardinali erano: Domenico de Cupis, Ranuccio Farnese, Juan Alvarez de Toledo e Girolamo Verallo. Cfr. AAV, Archivio Concistoriale (in seguito: Arch. Concist.), Acta Miscellanea (in seguito: Misc.), n. 4, f. 95r e n. 33, f. 119v.

²⁹ Cfr. la *Productio litterarum et Epistolarum ad comprobationem aliquorum articulorum antea per Procuratores Regios oblatorum, hic denuo insertorum*, Vienna, 25 giugno 1552, AAV, A.A., Arm. I-XVIII, n. 1711, ff. 46r-52v. Il diploma di nomina dei tre procuratori datato Passau, 5 giugno 1552, è stato pubblicato in *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia* cit., n. 53, pp. 33-34.

³⁰ Cfr. AAV, A.A., Arm. I-XVIII, n. 1711, ff. 3r-4v (*Litterae remissoriae*).

³¹ Cfr. il *Diario di Lorenzo Maggio* cit., f. 35r (Vienna, 7 febbraio 1553).

suo gli interrogatori in Transilvania: il vecchio nunzio non avrebbe potuto sostenere i disagi d'un lungo viaggio in un paese peraltro "inquieto". In effetti, il 7 agosto 1553 fu nominato suo sostituto per la Transilvania Martino Bondenario, che accettò la nomina il 10 agosto 1553: avrebbe avuto quattro mesi di tempo per portare a compimento le sue indagini³². Tuttavia, il Bondenario rinviò il viaggio in Transilvania per la fine di novembre a causa di tumulti e sedizioni scoppiati nell'Oltretibisco e della guerra contro gli ottomani che infuriava nella regione che gli era stata assegnata per le escussioni dei testi.

Facevano parte dello *staff* di Bondenario il notaio Theobald Herolt, che sostituì Lorenzo Maggio, Gáspár Péchy, già testimone nell'inchiesta di Martinengo, e l'avvocato Leopold Loepfner. Bondenario si serviva d'interpreti locali.

I commissari iniziarono il loro lavoro a Lőcse (Levoča, oggi in Slovacchia), dove il 13 dicembre 1553 ascoltarono il primo testimone, il vicecapitano di Kassa Bereck Székely e successivamente il nobile di Borsod Pál Erős e la guardia László Porkoláb Nárai, custode della porta di Kassa. Il 20 dicembre lo *staff* del Bondenario si trasferì a Ecsed, dove depose la propria testimonianza András Báthori, già voivoda di Transilvania, e, due giorni dopo, János Szalánczy. Tra il 28 e il 30 dicembre i commissari furono a Oradea dove raccolsero le testimonianze di Antal Venthly, cappellano di Martinuzzi, del nobile Ferenc Békési, del cantore e canonico Albert Válaszuti, del vescovo suffraganeo István Becsei, del vicegovernatore della Contea di Bihar/Bihar János Szentiványi, del capitano d'origine slesiana Tamás Varkocs, del prete László Sidó. A Cluj–Napoca/Kolozsvár, dall'11 al 20 gennaio 1554 furono raccolte le deposizioni di 17 testimoni, sia magistrati che semplici cittadini: Balázs Horváth, Mihály Asztalos, János Bornemisza, Ferenc Mikola, l'abate di Cluj–Mănăstur/Kolozsmonostor dottor Ferenc Medgyesi, György Homonnay, prefetto della Curia vescovile di Transilvania, l'oriundo polacco Pál Lendiel Zeschmiski, Ferenc Szilágyi, *provisor Curiae* del vescovado di Transilvania, Imre Pesty, prefetto della rocca di Csicsó/Ciceului, Miklós Sarlai, magistrato di Cluj, András Mód, giudice di Cluj, János Vadai, camerario di Turda/Torda, il budense segretario di Martinuzzi Ádám Tardai, e ancora György Thuri, László Mikola, Pál Bánk e Pál Brassai.

Altre diciannove testimonianze furono prodotte a Tîrgu Mureş/Marosvásárhely (Vásárhely) (tra cui, quelle di Ferenc Mihálsi di Orbai, valoroso *miles* transilvano e di Ferenc Balassi del comitato di Cetatea de Baltă/Küküllő), otto a Mediaş/Medgyes, cinque a Sighişoara/Segesvár, altre undici di nuovo a Mediaş al ritorno da Sighişoara, trentaquattro a Sibiu/Szeben, uno a Cluj–Mănăstur, altre dieci a Cluj, infine un'ultima testimonianza a Kassa il 17 aprile 1554³³. In tutto il Bondenario e i suoi collaboratori interrogarono 118 testimoni. Altri testimoni, di cui però non possediamo le deposizioni, sono citati nella biografia del frate scritta da Mihály Horváth³⁴.

Martino Bondenario tornò a Vienna nella primavera del 1554: non vi trovò il Martinengo, che il 9 febbraio, dopo aver passato le consegne al Delfino, aveva lasciato la corte asburgica.

Tra il 1553 e il 1554, dunque, furono ascoltate complessivamente 139 persone informate dei fatti, che però erano per lo più o complici o partigiani di Ferdinando o dichiarati avversari di Martinuzzi o persone di basso rilievo o che, comunque sia, non avevano avuto un rapporto amicale col frate.

In genere, i testimoni dichiararono senza remore la loro condizione per quanto riguardava la comunione pasquale, anzi alcuni di essi, come János Sárosi, ammisero d'aver ricevuto l'Eucarestia secondo la consuetudine dei protestanti nelle due specie del pane e del vino; Mikulaš Mierškowsky dichiarò di non essersi comunicato perché a suo tempo aveva commesso un omicidio; Ferenc Bornemisza non si comunicava da ben sei anni perché non si sentiva pulito nell'animo; Giorgio Biandrata si era comunicato a Mestre prima di raggiungere Vienna (non era quindi ancora orientato verso le nuove idee religiose).

Il 25 settembre 1553, il papa, più volte sollecitato da Ferdinando tramite il Martinengo, emise una sentenza di assoluzione *ad cautelam* anche per i complici del re dei romani³⁵. Centorio, riferendosi a questa sentenza, mette l'accento sul fatto che essa fu pronunciata con la clausola "si vera sunt exposita", vale a dire se le accuse portate a carico del frate erano vere. Ciò dimostra che i giudici ("certam notitiam non habentes", recita la sentenza) in base agli atti processuali non si erano formati il convincimento assoluto che i fatti addebitati a Martinuzzi avessero un fondamento di verità³⁶.

³² Cfr. l'*Instrumentum electionis, et substitutionis factae per R.D. Nuncium in personam R.S. Martini Bondenarii etc. ad examinandos Testes in Transylvania etc.*, è trascritto in AAV, Misc., Arm. II, n. 61, ff. 33r-34r.

³³ Non possediamo i verbali della maggioranza delle deposizioni prodotte a Tîrgu Mureş, Mediaş, Sighişoara, Sibiu, Cluj–Mănăstur e Kassa.

³⁴ Cfr. Mihály Horváth, *Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bibornok) élete*, Pest, M. Ráth, 1872, pp. 372 e 374. Un elenco dei 118 testi interrogati dal Bondenario è riportato in ÖStA, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, fasc. 72, f. 110r-v, nonché ff. 117r-118v.

³⁵ Il papa Giulio III a Girolamo Martinengo, Roma, 25 settembre 1553, in *Nuntiaturlberichte aus Deutschland* cit., n. 134, pp. 278-279.

³⁶ Centorio, *Commentarii* cit., p. 229.

Il 7 luglio 1554 Girolamo Martinengo consegnò al papa il registro con le testimonianze da lui raccolte; il 18 agosto presentò al pontefice quello con gli interrogatori che aveva ricevuto tre giorni prima dal dottor Bondenaro. Il 19 agosto, quindi, Lorenzo Maggio, su ordine di Giulio III, passò tutto l'incartamento relativo all'inchiesta al cardinale Jacopo Puteo³⁷.

Le testimonianze furono vagliate a Roma dai cardinali Cicala, Mignanelli e Puteo, in assenza del Pacheco. Non esistono però atti relativi alle riunioni e sul lavoro svolto dalla commissione pontificia.

Su sollecitazione dei suoi procuratori e soprattutto di quelli dell'imperatore Carlo V, che ne fece un punto d'onore, Ferdinando e i suoi complici furono infine assolti con formula piena in virtù della sentenza definitiva del 14 febbraio 1555³⁸.

Pertanto, chiunque avesse partecipato o contribuito all'assassinio o fisicamente o in altra maniera non meritava né censura né punizione. La sentenza fu vista però come un atto più di grazia che di giustizia.

6. Gli interrogatori e l'infondatezza delle accuse

Quasi tutte le accuse rivolte a Martinuzzi sono facilmente confutabili. Si può smontare innanzitutto l'accusa preminente secondo cui Martinuzzi era stato il fautore principale dell'occupazione ottomana di Buda, peraltro sostenuta dall'autorevole testimonianza di Antal Verancsics: l'umanista di Sebenico, ma non solo lui, aveva saputo *ex publica fama* che la regina, preferendo vivere mediocrementemente coi cristiani anziché con grande fortuna coi turchi, aveva deciso di consegnare Buda al re dei romani. Era stato pertanto organizzato un complotto che avrebbe dovuto far entrare di nascosto nella fortezza i soldati tedeschi del generale Wilhelm von Roggendorff; venutone a conoscenza, Martinuzzi riuscì a sventarlo per tempo e disperando di salvare Buda dall'occupazione tedesca costrinse la regina Isabella a sollecitare l'aiuto dei turchi. In effetti, Solimano sferrò l'offensiva contro Buda solo dopo il tentativo attuato dalle truppe del generale Roggendorff di conquistare questa fortezza, e lo fece per impedire l'applicazione dell'accordo di Oradea del 1538, ch'era stato sottoscritto senza il suo consenso. Per contro, il rifiuto di Martinuzzi di consegnare Buda a Ferdinando va spiegato sulla base del giuramento pronunciato dal frate al re Giovanni Zápolya morente, che avrebbe cioè salvaguardato il regno in attesa della maggiore età del figlio Giovanni Sigismondo, di cui era stato nominato tutore.

Tuttavia, non è plausibile il fatto che la regina sia stata consenziente di consegnare Buda nel 1541 al re dei romani come sostenuto da diversi testimoni, vista la sua riluttanza a farlo nel corso delle lunghe trattative intavolate negli anni seguenti la caduta di Buda tra Martinuzzi e i commissari di Ferdinando³⁹.

Molti testimoni erano al corrente dei numerosi litigi e dissidi scoppiati tra il frate e la regina e del fatto che Martinuzzi avesse vessato e ingiuriato la vedova del re Giovanni (si diceva tra l'altro che avesse diffuso la voce che smentiva la paternità dello Zápolya nei confronti di Giovanni Sigismondo) e tenesse lei e il figlio in miserevoli condizioni economiche. D'altro canto, secondo alcuni nemmeno la regina aveva risparmiato le ingiurie nei confronti del suo detrattore, che anzi alcuni testi avevano riconosciuto sempre pronto e disponibile a difendere sia Isabella che il bambino.

La maggior parte dei testimoni si espresse senza riserve sul comportamento oppressivo di Martinuzzi nei confronti del paese e dei suoi abitanti. Spesso Martinuzzi gravava i sudditi non solo con esazioni pubbliche ma anche con estorsioni private avvalendosi di sentenze fasulle. Tra l'altro il frate era stato accusato d'aver illegittimamente estorto alla città di Cluj 15.000 fiorini, d'aver giustiziato senza processo i fratelli Mártonffy, d'aver profanato il cadavere di Orbán Batthyány risepellendolo nel letame di cavallo e d'aver commesso altri reati di comparabile gravità. A Tamás Nádasdy, in particolare, il vescovo oradiense aveva confiscato due villaggi transilvani: ciò spiegherebbe l'astio del signore di Făgăraș nei suoi confronti, anche se la ruggine tra i due era di vecchia data⁴⁰. Unica voce fuori del coro a questo proposito, ma senz'altro più autorevole delle altre, è quella di Antal Verancsics, secondo il quale Martinuzzi era stato in genere molto cauto nelle condanne e nelle pene; anzi era talmente clemente che talvolta diventava amico dei suoi nemici. A ogni modo, le accuse di oppressione fiscale, confisca dei beni d'alcuni sudditi, promulgazione di sentenze ingiuste e vessatorie vanno valutate sulla base degli interessi di chi le aveva pronunciate.

³⁷ Cfr. *Diario di Lorenzo Maggio* cit., f. 43r-v.

³⁸ L'ultima *Sententia Pontificis* (14 febbraio 1555) si può leggere, ad esempio, in Utiešenović, *Lebensgeschichte des Cardinals cit., Urkundenbuch*, n. 17, pp. 73-75.

³⁹ Sulle trattative per la cessione della Transilvania alla Casa d'Austria si rimanda in particolare al saggio di Adriano Papo, *György Martinuzzi Utyeszenics e i negoziati per la cessione della Transilvania alla Casa d'Austria*, in *Mediterrán Tanulmányok*, a. XVII, 2008, pp. 1-29.

⁴⁰ L'avversione di Nádasdy per Martinuzzi forse derivava dal fatto che il frate gli era subentrato nel 1534 nella direzione delle miniere di sale di Maramureș/Máramaros.

Martinuzzi fu accusato di connivenza col Turco. Quasi tutti i testimoni ammisero ch'era stata l'impossibilità di difendersi dal sultano a spingere il frate tra le braccia di Ferdinando dopo che lo stesso padiscià, sobillato dalla regina Isabella, era giunto sul punto di chiederne la testa. Martinuzzi aveva pubblicamente dichiarato che alla base delle trattative col re dei romani aveva fissato un punto molto importante: la richiesta di aiuti militari per evitare l'occupazione del paese da parte del Turco, di cui – se ciò fosse avvenuto – non si sarebbero mai più liberati; considerava pertanto Ferdinando l'unico che avrebbe potuto difenderli dalla minaccia osmanica. Queste testimonianze non giocano quindi a favore della connivenza del frate col Turco, uno degli elementi più importanti dell'impianto accusatorio degli avvocati di Ferdinando. Contraddittorie sono pertanto le tesi di diversi testimoni secondo cui il frate trattava con gli stessi turchi perché non intendeva cedere la Transilvania alla Casa d'Austria, o, invece, voleva addirittura tenersi il paese per sé.

Martinuzzi fu accusato d'aver ripetutamente scambiato con la Porta, all'insaputa di Ferdinando, ambasciatori e corrieri trattando con loro dei più svariati argomenti (*çavuş*⁴¹ turchi furono trovati nel suo castello di Vințu de Jos anche dopo la sua morte). Molti testimoni avevano notato o erano venuti a conoscenza d'un viavai di corrieri tra la residenza del frate e il Bosforo, alcuni altri, invece, non avevano mai notato personalmente la presenza o l'esistenza né di corrieri né di lettere compromettenti; inoltre, quasi nessuno conosceva i nomi dei messi di Martinuzzi né il contenuto delle loro missioni. E se gli incontri coi *çavuş* ebbero in effetti luogo, essi non furono segreti: un altro punto a favore del frate. Non si poteva però cancellare il sospetto che dietro a queste visite, ancorché avvenute alla luce del sole, ci fosse qualche piano segreto, anche se, di questi incontri, Martinuzzi teneva costantemente informato lo stesso re Ferdinando. Che frate Giorgio si fosse tenuto in corrispondenza col Turco per captarne la benevolenza potrebbe anche essere fuori di dubbio, ma va tuttavia ribadito che tale comportamento servile nei confronti della Porta era diretto al fine di evitare alla Transilvania guai ben più gravi: la caduta nelle mani del Turco. Si tratta d'un comportamento "machiavellico" in linea coi principi del tempo.

Contrastanti sono le voci che riguardano la consegna del tributo e di eventuali doni alla Porta e ai suoi membri: chi parlò di 10.000 fiorini, chi di 5000, chi sostenne che il frate aveva provveduto all'invio del tributo a titolo personale, chi per conto delle tre nazioni transilvane⁴², chi in nome dello stesso Ferdinando. Possiamo tuttavia prevedere la reazione della Porta nel caso in cui non avesse ricevuto il tributo pattuito, e di ciò Martinuzzi ne era pienamente consapevole. Non c'è quindi nessuna testimonianza secondo cui il frate abbia istigato il *beylerbeyi* di Rumelia ad attaccare Timișoara/Temesvár e gli altri castelli dell'attuale Banato e delle Parti inferiori d'Ungheria; d'altro canto, ci sono lettere in cui il sultano dichiara esplicitamente d'aver indetto la campagna contro la Transilvania in quanto venuto a conoscenza dei negoziati che si erano svolti tra Martinuzzi e Ferdinando.

Molto grave fu invero l'accusa secondo cui Martinuzzi aveva avuto l'intenzione di espellere i soldati regi dalla Transilvania, se non addirittura di sterminarli: a riprova di ciò si può però contare soltanto sulle testimonianze degli uomini della cerchia di Castaldo e dei sassoni, notoriamente ostili al frate, mentre altri testimoni erano più che convinti che i soldati regi sarebbero stati sterminati dai turchi e non dagli uomini del vescovo di Oradea. La decisione poi di allontanare le truppe regie dal paese, o, comunque sia, di disperderle in vari villaggi della Transilvania, di cui Martinuzzi informò lo stesso Ferdinando, va vista nell'ottica secondo cui sarebbe stato meglio non irritare il sultano, il quale considerava la Transilvania una sua proprietà, che aveva donato al principe Giovanni Sigismondo: il frazionamento dell'esercito di Castaldo avrebbe mascherato agli occhi dei sempre vigili e presenti *çavuş* l'occupazione del paese da parte delle truppe regie.

Martinuzzi fu accusato di non aver collaborato col generale Castaldo nella difesa della Transilvania, d'averne anzi ostacolato le opere di fortificazione e d'averne ritardato la mobilitazione dell'esercito, quindi non eseguendo puntualmente o differendo l'esecuzione di precisi ordini del re dei romani. Tuttavia, non pochi testimoni ammisero che il frate aveva convocato una Dieta con all'ordine del giorno proprio il rafforzamento delle difese della Transilvania e addirittura l'imposizione d'un tributo per il reclutamento dell'esercito con cui affrontare le truppe del *beylerbeyi* di Rumelia.

Alcuni testimoni non se la sono sentita di addossare al frate la responsabilità del mancato invio d'aiuti ad András Báthori e ai castellani di Lipova e Cenad. Non sono poi suffragate da prove certe ma anzi sono supportate da testimonianze contraddittorie le accuse riguardanti la liberazione di Lipova e di Deva/Déva; per quanto riguarda Cenad, il principale accusatore era Péter Nagy, un fedele partigiano di Tamás Nádasdy,

⁴¹ *Çavuş* [turco ottomano] = messaggero, corriere.

⁴² Nobili, sassoni e secleri.

grande avversario del frate. Non sostenibili sono pure le accuse, vuoi per l'esistenza di deposizioni controverse vuoi per la mancanza di prove certe, che Martinuzzi abbia favorito la defezione dei rasciani, che abbia sollecitato il rientro dei transilvani nelle loro case dopo la presa di Lipova, che abbia impedito il ricongiungimento delle truppe del marchese Sforza Pallavicini con quelle regie del generale Castaldo, dal momento ch'era stato proprio lui a sollecitare l'invio in Transilvania dei soldati del marchese italiano: alcuni degli stessi testimoni hanno addirittura smontato questa accusa liberando il frate di qualsiasi responsabilità in merito. È altresì incomprensibile perché Martinuzzi abbia prima insistito presso Ferdinando per ricevere le truppe regie in Transilvania e poi abbia chiamato i turchi per cacciarle e impadronirsi del potere: avrebbe potuto chiamare i turchi prima dei tedeschi e soltanto loro onde crearsi uno scudo protettivo in vista della presa del potere.

Martinuzzi fu accusato d'aver fatto mancare il sostentamento ai soldati regi, d'aver anzi proibito la vendita di viveri all'esercito di Castaldo, d'aver nascosto grandi quantità di vettovaglie presso i propri depositi, d'aver lasciato molte merci putrefare conservandole in barconi sul fiume Mureș/Maros, d'averne addirittura distribuito una parte ai turchi. Il frate si giustificò d'aver tolto i generi alimentari dai mercati locali perché non dovessero essere fonte di guadagno per i commercianti: bisognava evitare speculazioni di mercato per dei prodotti essenziali per l'esercito. Senz'altro questo è uno dei pochi punti deboli nella difesa di Martinuzzi, che però conosciamo come molto sparagnino e di spirito mercantile; si metta però a sua discolora la crisi alimentare conseguenza della carestia che aveva colpito la Transilvania in quegli anni.

Molto controverse appaiono le deposizioni concernenti le trattative di resa coi turchi asserragliati nella fortezza di Lipova. A questo proposito, va ribadito che le trattative condotte dal frate col *bey* Ulimano per la liberazione di Lipova dall'occupazione ottomana furono in effetti condotte alla luce del sole, talvolta in presenza degli stessi Castaldo e Nádasdy o quanto meno con la loro approvazione; la stessa liberazione dei turchi avvenne su decisione del Consiglio di guerra, come fu riferito da diversi testimoni. Comunque sia, Martinuzzi aveva proposto la liberazione delle residue truppe ottomane assediata a Lipova onde scongiurare eventuali rappresaglie del Turco nel caso in cui Ulimano e i suoi uomini fossero stati catturati e al limite trucidati. Tra l'altro, molto confuse e incerte risultano le deposizioni di quasi tutti i testi al "processo Martinuzzi" a proposito del numero di carri, cavalli e fucili donati ai turchi. A ogni modo, dai riscontri dei testimoni sembra che il frate abbia approvvigionato il *bey* Ulimano soltanto di modeste quantità di viveri: un'operazione umanitaria questa, tenuto pure conto delle precarie condizioni alimentari (e di salute) in cui versava la guarnigione turca; senz'altro Martinuzzi compì quest'azione sempre con l'intento di evitare le ritorsioni della Porta.

Nebulose furono altresì le testimonianze sulla convocazione della Dieta del 21 dicembre 1551, la quale avrebbe dovuto deliberare la chiamata dei moldavi e dei valacchi in Transilvania per espellere l'esercito regio dal paese. Inoltre, è poco credibile la simpatia nutrita da Martinuzzi nei confronti dei turchi, e soprattutto la sua intenzione di abiurare la fede cattolica: frate Giorgio si dimostrò in diverse circostanze uno strenuo difensore della religione cattolica e combatté la diffusione delle dottrine protestanti nei paesi sotto la sua giurisdizione⁴³. I suoi sentimenti antiturchi sono confermati dall'importante deposizione di Antal Verancsics, come pure è attestata da altri testimoni la sua ferma volontà di servire il re dei romani.

Comunque sia, va ribadito che la maggior parte delle testimonianze raccolte e rivolte contro Martinuzzi si basava su fatti *sentiti dire* (*ex publica voce et fama*) o su conoscenze indirette e provenivano nella stragrande maggioranza dei casi da testimoni di parte (asburgica) o ch'erano partigiani della regina Isabella o che non avevano coltivato rapporti amicali col frate; tali testimonianze erano altresì piene di contraddizioni. Parecchi testimoni risposero a quasi tutti i quesiti con un emblematico *nescio*. Infine, va precisato che ci furono soltanto accusatori, mancò per contro una difesa dell'accusato. Inoltre, molti tra i testimoni più importanti e avversari di Martinuzzi fecero, a processo concluso, importanti avanzamenti di carriera: Miklós Oláh divenne arcivescovo di Esztergom e primate d'Ungheria (la carica ricoperta da Martinuzzi fino alla morte), Ferenc Újlaky vescovo di Eger, Pál Bornemisza vescovo di Transilvania, Mátyás Szabardi vescovo di Oradea, Antal Verancsics vescovo di Pécs. Non vennero interrogate persone molto informate dei fatti come, ad esempio, il maestro di campo spagnolo Bernardo de Aldana, il cronista sassone Veit Goilel, uno dei segretari del generale Castaldo, il governatore della contea di Temeș/Temes Péter Petrovics di Svaklin, il croato e parente di Martinuzzi Gáspár Petrovics, uomo ben informato dei fatti. Non vennero nemmeno sentiti né il generale Castaldo, né la regina Isabella, perché il Martinengo, appena sostituito da Zaccaria Delfino nell'ufficio di nunzio a Vienna, rinunciò al viaggio a Cracovia previsto per

⁴³ Cfr. al proposito il saggio di Gizella Nemeth, Adriano Papo, *György Martinuzzi Utyeszenics e la Riforma luterana in Transilvania e nelle Parti d'Ungheria*, in *Crisia*, XL, 2010, pp. 181-191.

l'interrogatorio dell'ex regina, e rientrò in Italia. Inoltre, i documenti allegati alle accuse, che per lo più si riferivano al solo anno 1551, erano incompleti: non c'è, ad esempio, alcun cenno agli accordi di Bátor del 1549⁴⁴, molto importanti per il prosieguo della vicenda della dedizione della Transilvania all'Austria, in cui il vescovo oradiense svolse un ruolo strategico; non si fa alcun cenno alla sua volontà d'incontrare Ferdinando per illustrargli le proprie mosse; non sono generalmente menzionate le richieste d'aiuto rivolte dal frate al re dei romani; non sono ovviamente evidenziate le sue innumerevoli attestazioni di fedeltà a Ferdinando e all'imperatore Carlo V e, viceversa, quelle di fiducia, altrettanto numerose, di Ferdinando e Carlo nei suoi confronti. Molte accuse contro Martinuzzi furono create ad arte dopo che Ferdinando aveva dato carta bianca a Castaldo o, addirittura, come l'accusa della consegna di Buda ai turchi, dopo la morte del frate.

La sentenza di assoluzione di Ferdinando e di tutti i suoi complici si spiega però nel contesto internazionale politico e religioso di allora: siamo da un lato nel pieno delle guerre contro gli "infedeli" ottomani, dall'altro lato alla vigilia della pace religiosa di Augusta, e il papa aveva bisogno di Ferdinando, futuro imperatore, come primo difensore della Cristianità e della Chiesa cattolica in Germania e in Europa. Anche un cardinale poteva quindi essere sacrificato alla ragion di stato: non a torto Walter Platzhoff inserisce l'esecuzione di Martinuzzi tra gli assassini politici del XVI secolo⁴⁵.

⁴⁴ Cfr. Papo, Nemeth Papo, *Giorgio Martinuzzi* cit., pp. 157-159.

⁴⁵ Cfr. Walter Platzhoff, *Die Theorie von der Mordbefugnis der Obrigkeit im XVI. Jahrhundert*, Berlin, Verlag Dr. Emil Ebering, 1906, pp. 40-42.

LA FRONTIERA DE VEST A TRANSILVANIEI: FERENC NÉMETHI ȘI EVOLUȚIA CONFLICTULUI TRANSILVANO-HABSBURGIC ÎNTRE 1557-1565

Florin Nicolae ARDELEAN*

ON THE WESTERN FRONTIER OF TRANSYLVANIA: FERENC NÉMETHI AND THE EVOLUTION OF THE TRANSYLVANIAN-HABSBURG CONFLICT BETWEEN 1557-1565

ABSTRACT

Ferenc Némethi of Zétény was one of the most powerful nobles in the Habsburg-Transylvanian borderlands. In 1557 he decided to join the Szapolyai faction in their war with the Habsburgs for the Hungarian Crown. Although he was a descendent of a middle ranking noble family from Zemplén County (in the North-Eastern parts of the Hungarian Kingdom), he managed to acquire an important office in the frontier area, the captaincy of Tokaj fortress. In less than a decade he became a leading figure in the Transylvanian military hierarchy and gained significant wealth as a result of his political and military activity. Ferenc Némethi proved great skill in the conduct of irregular warfare but lacked the ability to lead large armies and win decisive battles. He died in 1565 while trying to defend his main stronghold, Tokaj, against a larger army led by the famous Habsburg commander Lazarus Schwendi. This case study reveals the importance of the frontier nobility (marcher lords) in determining the course of the war between the Habsburgs and Transylvania, in the second half of the Sixteenth century.

Keywords: frontier, borderlands, early modern warfare, Transylvania, Habsburg Hungary.

Introducere

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea Transilvania s-a transformat treptat dintr-o provincie, aflată în cadrul Regatului Ungariei, într-un stat distinct, Principatul Transilvaniei. Procesul de tranziție a fost unul complex și îndelungat, marcat atât de confruntări militare, cât și de negocieri diplomatice. O etapă importantă a acestui proces a reprezentat-o conflictul militar dintre familia Szapolyai și cea de Habsburg, desfășurat cu intermitențe între anii 1526 și 1570. Miza acestei confruntări a fost coroana Ungariei, pretinsă atât de Ioan Szapolyai, cât și de Ferdinand de Habsburg. Moștenitorul regelui Ioan, tânărul Ioan Sigismund, a continuat să poarte titlul de rege ales (*rex electus*) al Ungariei, deși autoritatea sa era limitată la Transilvania și la alte câteva comitate din estul Ungariei. După o scurtă perioadă de stăpânire Habsburgică în Transilvania (1551-1556), regina Isabela Jagiello, văduva regelui Ioan Szapolyai, a revenit în Transilvania cu sprijin militar din partea sultanului și a domnitorilor din Moldova și Țara Românească. În perioada următoare, de la revenirea familiei Szapolyai din exilul polonez (1556) și până la semnarea tratatului de pace de la Speyer (1570), părțile de nord-vest ale Transilvaniei, respectiv nord-estul Ungariei, au fost cuprinse de un conflict îndelungat, întrerupt adesea de armistiții și negocieri¹.

O consecință importantă a acestui conflict a fost stabilirea unei noi frontiere între Ungaria Habsburgică și teritoriile stăpânite de moștenitorul regelui Ioan Szapolyai, Transilvania și alte comitate din

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; e-mail: florinardelean1@yahoo.com.

¹ Acest conflict militar a reprezentat un subiect de interes atât pentru istoriografia maghiară, cât și pentru cea românească. Printre cele mai relevante și mai recente titluri se numără: Imre Lukinich, *Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561–1565*, în *Hadtörténelmi Közlemények*, XIV, 1913, p. 370–394; 584–605; János B. Szabó, *The Army of the Szapolyai Family during the Rule of John Szapolyai and John Sigismund (Baronial, Voivodal and Royal Troops, 1510-1571)*, în Pál Fodor, Szabolcs Varga (ed.), *A Forgotten Hungarian Royal Dynasty: The Szapolyais*, Research Center for the Humanities, Budapest, 2020, p. 207-239; Nándor Virovecz, *Shifting Allegiances and the Questions of Resilience: Lords of the Hungarian and Transylvanian Border During the Fortress Wars of 1560's*, în Zsuzsanna I. Kopeczny (ed.), *Politics and society in Central and South-East Europe: life under the shadow of the Ottoman Empire's expansion (15th-16th centuries)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021, p. 101-117; Liviu Cîmpeanu, *The Transylvanian-Saxon University at War: Trabanten in John Sigismund Szapolyai's Campaigns at the North-Western Borders of Transylvania (1561–1567)*, în *Acta Musei Napocensis*, 58/II, 2021, p. 11-29; Octavian Tătar, *Tratatul de la Speyer (1570) dintre Maximilian al II-lea și Ioan Sigismund Zápolya și statutul politico-teritorial al Transilvaniei pe plan european*, în *Annales Universitatis Apulensis. Historica*, 7, 2003, p. 191-197; Octavian Tătar, *Disputa transilvano-habsburgică pentru Partium (1556-1565)*, în *Ziridava*, XXIII, Arad, 2002, p. 109-129; Florin Nicolae Ardelean, *Political Boundaries and Territorial Identity in Early Modern Central Europe: The Western Frontier of Transylvania during the Sixteenth Century*, în *Territorial Identity and Development*, 6/1, 2021, p. 21-38; Florin Ardelean, *Legislație militară și politică fiscală în timpul lui Ioan Sigismund Zápolya (1556-1570)*, în *Acta Musei Napocensis*, 45-46/II, Cluj-Napoca, 2008-2009, p. 39-52.

estul Regatului Maghiar. Schimbările teritoriale au fost determinate într-o foarte mare măsură de opțiunile politice ale elitei locale. Nobilii influenți din această regiune, adevărați „lorzi ai frontierei”, au modelat prin acțiunile lor delimitarea teritorială dintre cele două state. În rândul lor se numără și Ferenc Némethi, căpitanul de Tokaj, care timp de aproape un deceniu (1557-1565) s-a asigurat că stăpânirea familiei Szapolyai se întinde până la Tisa și chiar la vest de cursul acestui râu.

Originile familiei Némethi de Zétény

Familia Némethi de Zétény (azi Zatin în Slovacia) își avea originea în comitatul Zemplén, în părțile de nord-est ale Regatului Ungariei. Până la mijlocul secolului al XVI-lea era una din numeroasele familii nobiliare de rang mediu, cu un număr limitat de proprietăți și fără acces la funcții administrative, militare sau politice importante. Istoria familiei s-a schimbat însă radical odată cu ascensiunea fulminantă a lui Ferenc Némethi pe parcursul unui singur deceniu, din 1555, când a fost numit castelan al cetății Tokaj, și până la moartea sa, la începutul anului 1565, când a pierdut cetatea în urma unui asediu. Ferenc era unul dintre cei patru fii ai lui Miklós Némethi, probabil cel mai în vârstă. În surse mai este menționată și Sára Némethi, căsătorită cu János Rákóczi și mama lui Sigismund Rákóczi, principe al Transilvaniei (1607-1608)².

Se cunosc foarte puține lucruri despre începuturile carierei lui Ferenc Némethi. În anul 1548, este menționat alături de frații săi în cadrul unor împărțiri de proprietăți cu Sigismund Makó, vărul lor. Tot în această perioadă a intrat în serviciul lui Benedék Serédy, devenind în timp unul dintre cei mai importanți familiari ai acestuia. Mai târziu, Francisc Némethi s-a căsătorit cu Zsófia Balassa, nepoata influentului nobil din părțile de nord-est ale Ungariei, Menyhárt Balassa³.

Începuturile carierei politico-militare – căpitan de Tokaj

Cetatea și domeniul Tokaj îi aparținuseră lui Benedék Serédy, mort la începutul anului 1555. Acesta fusese căsătorit cu Zsófia Dobó, fiica celebrului apărător al cetății Eger (1552). Moștenitorul Tokaj-ului era fiul minor al nobilului decedat însă membrii celor două familii, Serédy și Dobó, s-au confruntat pentru stăpânirea cetății atât pe cale legală cât și militară. În cele din urmă văduva lui Serédy a lăsat castelul în grija lui Ferenc Némethi. Această alegere nu a fost întâmplătoare, Némethi numărându-se printre familiarii importanți ai lui Serédy. Deși fusese desemnat căpitan, cândva în intervalul februarie – septembrie 1555, Némethi a acționat ca un adevărat proprietar al cetății⁴. În 1556, când Isabella Szapolyai și fiul ei Ioan Sigismund au revenit pe tronul Transilvaniei, căpitanul de Tokaj a înțeles că se ivise o excelentă oportunitate pentru a-și consolida stăpânirea asupra cetății ce îi fusese încredințată. Loialitatea față de familia Szapolyai era cea mai sigură modalitate de a înlătura eventualele pretenții asupra cetății ce puteau fi emise de familiile Dobó sau Serédy⁵. Totuși, decizia de a trece de partea familiei Szapolyai a fost luată doar în anul următor, având în vedere faptul că autoritățile Habsburgice au început să confiște proprietățile familiei Némethi abia în vara anului 1557⁶.

Proprietățile lui Ferenc Némethi

Némethi Ferenc, alături de frații săi, stăpâna domeniilor considerabile în părțile de nord-est ale Ungariei, în comitatele: Zemplén, Ung și Abaúj, inclusiv o casă în orașul Košice. Amploarea acestor posesiuni reiese din confiscările efectuate de autoritățile Habsburgice după trecerea familiei Némethi de partea Isabellei Szapolyai, în anul 1557. Printre beneficiarii domeniilor confiscate pe parcursul anilor 1557 și 1558 s-au numărat nobili loiali Casei de Habsburg, unii dintre ei rivali declarați ai familiei Némethi, precum: Lajos

² István Szabadi, *Némethi Ferenc és a reformáció*, în *Egyháztörténeti Szemle* 6, 2. Szám, 2005, p. 160.

³ Csaba Németh, *Némethi Ferenc, Tokaj kapitánya*, în *Sárospataki Füzetek*, 9, 2. Szám, 2005, p. 74-75; Iván Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol. VIII, pp. 135-136; András Szabó, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében*, în *Egyháztörténeti Szemle*, 6, 2. Szám, 2005, p. 160.

⁴ Wolfgang Bethlen precizează faptul că Némethi și-a început cariera de căpitan al cetății Tokaj sub autoritatea lui Ferdinand de Habsburg și a trecut ulterior de partea reginei Isabela Szapolyai (...*Francisco Némethio, qui a Ferdinando Tokaino erat praefectus, sed postea illud in rationem Reginae retinuit...*), Wolfgang de Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, vol. I, Cibinii, Typis et sumptibus Martinii Hochmeister, 1782, p. 603.

⁵ Ildikó Horn, *A hatalom pillérei: A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszülődésének korszakában (1556–1588)*, teză de doctorat, Budapest, 2012, p. 355. Csaba Németh, *op. cit.*, p. 76-77.

⁶ Cea mai timpurie mențiune a unor confiscări de proprietăți motivate de trădarea celor trei frați Némethi datează din 9 iunie, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (în continuare M.N.L. O.L.), A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 3. Kötet, f. 422 (1557, 9 iunie).

Zenthyanossy⁷, György Horwath Koztowith⁸, Ferenc Zay⁹, István Dobó¹⁰ și Imre Telekessy¹¹, aceștia din urmă revenindu-i cele mai multe din proprietățile confiscate.

Odată ce a trecut în slujba familiei Szapolyai, Némethi a fost recompensat cu noi donații concentrate în zona comitatelor Bihar, Szabolcs și Solnocul de Mijloc. Mai multe proprietăți ce aparținuseră lui István Dobo înainte de 1556 i-au fost acordate căpitanului de Tokaj. A stăpânit castelul de la Cuieșd¹² (Kövesd, în comitatul Bihar) până în 1558. În anul 1557 a primit domeniile Szerencs (comitatul Zemplén, la vest de Tisa și de Tokaj) și Sâniob (Szentjobb în comitatul Bihar). În 1560 Ioan Sigismund i-a donat și cetatea Pocsaj (comitatul Bihar)¹³.

Desigur, cea mai importantă posesiune a lui Némethi era cetatea Tokaj și domeniul acesteia. Un urbariu realizat în 1564, înainte de cucerirea cetății de către Habsburgi, înregistrează 26 de așezări, dintre care 3 târguri, iar restul sate întregi și părți de sate. Târgul de la poalele cetății era o așezare prosperă, cu venituri însemnate din producția viticolă. Conform documentului, târgul Tokaj avea: 11 sesii întregi locuite, 6 sesii întregi părăsite (locuite de stăini, soldați germani și maghiari), 72 jumătăți de sesii, 26 jeleri (*inquilini*), 5 case părăsite, 15 sesii întregi fără case (nelocuite), o casă regală locuită la vremea respectivă de un *magister foundationis* și 5 curți nobiliare (*Curiae Nobilium*)¹⁴. Numărul mare de sesii și case părăsite (20) se explică prin faptul că Tokaj-ul se afla în zona de frontieră și era expus acțiunilor militare ostile ale Habsburgilor. Cu toate acestea, târgul avea o populație semnificativă de aproximativ 115 familii. După cucerirea cetății de către trupele lui Lazarus Schwendi domeniul a fost reorganizat și extins. Conform unui nou urbariu realizat în data de 14 aprilie 1565, la aproximativ două luni de zile de la capitularea garnizoanei lui Ferenc Némethi, domeniul cetății cuprindea 43 de așezări situate în comitatele Zemplén și Szabolcs¹⁵.

Fortificațiile lui Némethi Ferenc

Némethi era stăpân peste mai multe fortificații din zona de frontieră. La Szerencs a fortificat vechea abație benedictină situată într-o zonă mlăștinoasă cu șanț și palisadă. Despre această fortificație, finalizată pe parcursul anilor 1557-1558, Imre Telekessy afirma că era o „cetate de husari” (*huszárvár*), apărată de 100 de călăreți, 100 de pedestri și două piese de artilerie ușoară (treascuri). Szerencs-ul a fost atacat de Habsburgi pe parcursul anului 1559. Castelul de la Zétény (azi Zátin în Slovacia) s-a predat după câteva zile de asediu lui Imre Telekessy în iulie 1558. Alte fortificații minore au fost construite la Miske (în comitatul Szabolcs) și la Rakamaz. Cele mai ample lucrări de fortificare le-a făcut la Tokaj, centrul zonei sale de influență la frontiera Transilvano-Habsburgică. O incintă interioară de piatră era înconjurată de o fortificație exterioară din lemn și pământ, ca multe altele din această perioadă. Se cunosc detalii puține despre procesul de construcție, însă sursele indică că a fost vorba despre o concentrare mare de resurse umane și materiale. Spre exemplu, în anul 1561 a forțat locuitorii comitatului Szabolcs să efectueze zile gratuite de lucru (*gratuitis labor*) la cetatea sa¹⁶.

Ofensiva Habsburgică din 1557

În perioada septembrie-noiembrie 1557, Imre Telekessy a pornit o ofensivă împotriva nobililor din zona de frontieră ce trecuseră de partea Transilvaniei. Au fost vizate împrejurimile cetății Munkács, domeniile familiei Perényi (Ferenc Perényi fost capturat la Nagyszöllös), Lelesz și Satu Mare, această din urmă cetate

⁷ Proprietăți confiscate și donate lui Zenthyanossy Lajos: comitatul Zemplén (Zthara, Krysmoschyan); comitatul Ung (Korcza, Bozos, Bees, Kwrle, Thyba, Zabranz, Gaydo, Soocz, Cyrczys, Konyws, Warallya, Kysrebnycze), M.N.L. O.L., A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 3. Kötet, f. 423 (1557, 12 iunie).

⁸ Proprietăți confiscate și donate lui György Horwath Koztowith: *Donatio unius domus in civitate Cassowiensis, Emerici, Francisci et Joannis Nemethy per infidelitatem eorundem Egregio Georgio Horwath Koztowith facta...*, M.N.L. O.L., A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 3. Kötet, f. 422 (1557, 9 iunie).

⁹ *Donatio bonorum Infrascriptorum Ioannis Nemethy per Notam infidelitatis eiusdem Egregio Francisco Zay Supremo Nazadistarum Capitaneo facta...*, M.N.L. O.L., A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 3. Kötet, f. 511 (1558, 02 august).

¹⁰ Parte din posesiunea Panyok din comitatul Abaúj, *Donatio Unius portionis posesionar Emerici, Francisci et Ioannis Nemethy per Notam Infidelitatis eorundem Spli et Magnifico Stephano Dobo facta*, M.N.L. O.L., A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 3. Kötet, f. 484 (1558, 10 ianuarie).

¹¹ Imre Telekessy a primit cel mai mare număr de domenii din patrimoniul familiei Némethi, Ung (Bozos, Remethe, Thybakorchwa, Kerezth, Szekew, Jenke, Ewr, Bees, Bwdahaza, Palazka, Nagyrozwagy); Abaúj (Kehneznemety, Belse, Alsonemethy, Panyok, Kassa); Zemplén (Zethem, Szenthes, Alsoberczky, Legenye, Ladmoc, Orozka, Krymosthyan, Naghmyhal, Ezenk, Kysraska, Bewdyn, Kerektho, Bodolyo, Kerezthwr), M.N.L. O.L., A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 3. Kötet, f. 553 – 554 (1558, 21 noiembrie).

¹² Acest domeniu se afla în proprietatea lui Némethi încă din 1557, Eudoxiu de Hurmuzaki (ed.), *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II/5, București, Academia Română și Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, 1897, p. 398.

¹³ Csaba Németh, *op. cit.*, p. 75.

¹⁴ *Bona propria arcis Tokaj, de jure et ab antiquo*, 1564, MNL OL, Urbaria et Conscriptioes, E 156, a., Fasc. 089, No. 002, f. 1-103.

¹⁵ M.N.L. O.L., Urbaria et conscriptions, E 156, a., Fasc. 089., No. 003/b, f. 1-44.

¹⁶ Csaba Németh, *op. cit.*, p. 79-80.

fiind apărută în acel moment de tânărul Ștefan Báthory, viitorul principe al Transilvaniei și rege al Poloniei. Între timp, trupe din Košice, conduse de István Dersffy, au atacat cetatea Tokaj pentru a împiedica o contraofensivă a lui Ferenc Némethi. Dersffy a atacat în timpul nopții, luându-i prin surprindere pe apărătorii Tokaj-ului. Fortificația nu a fost cucerită, însă locuințele din târg au fost jefuite de atacatori, iar Némethi a fost rănit în timpul luptelor¹⁷. Armata transilvăneană a încercat să recupereze localitatea Nagyszöllös dar răcirea vremii i-a determinat pe combatanți să semneze un armistițiu. Continuarea luptelor ar fi periclitat recolta de struguri din acel an așa că cele două tabere au ajuns la un compromis¹⁸. De altfel strugurii și vinul produs în această regiune erau una dintre cele mai valoroase resurse materiale și nu de puține ori au reprezentat un obiect concret de dispută între cele două facțiuni.

Asediul cetății Kisvárdă 1558

În anul 1558 Kisvárdă rămăsese cea mai importantă fortificație care se mai afla încă sub controlul Habsburgilor la est de Tisa. În februarie, Ferenc Némethi și Ștefan Báthory au strâns trupele loiale familiei Szapolyai și au încercuit cetatea. Apărătorii au reușit să reziste până când Imre Telekessy a sosit cu ajutoare din Cassovia. Armata transilvăneană a renunțat la asediu și s-a retras spre Satu Mare, suferind pierderi considerabile¹⁹.

Asediul acestei cetăți a prilejuit o mobilizare fără precedent a susținătorilor familiei Szapolyai. Chiar și domnul Țării Românești, Mircea Ciobanul, a trimis trupe în sprijinul transilvănenilor²⁰. Soldații valahi au traversat teritoriile supuse reginei Isabela sub atenta supraveghere a nobilului Ioan Lugassy, ce avea datoria de a superviza strângerea proviziilor pentru această armată²¹.

În timpul retragerii dezorganizate de sub zidurile cetății, János Némethi, unul dintre frații căpitanului de Tokaj, a fost capturat de inamic. Într-un raport anonim, redactat în data de 5 mai 1558 și adresat lui Ferdinand de Habsburg, este menționat acest eveniment alături de o succintă descriere a asediului. Autorul raportului menționează faptul că prizonierul se afla în custodia lui Telekessy și propunea schimbarea lui cu un alt prizonier aflat în captivitatea transilvănenilor, Francisc Ewdenfy²², ruda lui Ladislau Ewdenfy, ce deținuse funcția de comite al secuilor în perioada stăpânirii Habsburgice în Transilvania, între 1551-1556²³. Reînțorși la Tokaj, Ferenc și Imre Némethi au încercat să ajungă la o înțelegere cu reprezentanții Habsburgilor în privința eliberării fratelui lor, fără a avea însă succes²⁴. Despre soarta prizonierului aflăm informații noi dintr-o scrisoare a lui Ferdinand de Habsburg către căpitanul general al Ungariei Superioare, prin care solicita trimiterea tânărului János Némethi la Viena, sub pază bună, spre sfârșitul lunii iulie²⁵. Nu știm dacă János Némethi a mai fost eliberat sau nu, însă aceste documente pun în lumină o practică frecventă a războiului din această perioadă, și anume luarea de prizonieri, răscumpărarea acestora, respectiv utilizarea lor pentru a exercita presiune politică.

În a doua jumătate a anului 1558 Telekessy a primit ordin să împiedice aprovizionarea cetății Tokaj prin toate mijloacele posibile. În această perioadă trupele sale au atacat domeniile familie Némethi din zona de frontieră, precum Zétény (azi Zatin în Slovacia), care a căzut după câteva zile de asediu, și reședința din Cuiేశd (Kővesd, în comitatul Bihor), cucerită după o săptămână de lupte²⁶.

¹⁷ Wolffgangi de Bethlen, *op. cit.*, vol. I, p. 614.

¹⁸ Szilágyi, Sándor (ed.), *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* (în continuare M.C.R.T.), vol. II, Budapest, Magyar Tudományos Akad. Könyvtár Hivatala, 1876, p. 27; Wolffgangi de Bethlen, *op. cit.*, p. 607-610; Csaba Németh, *op. cit.*, p. 78-79.

¹⁹ Wolffgangi de Bethlen, *op. cit.*, vol. I, p. 614; Csaba Németh, *op. cit.*, p. 80.

²⁰ În decembrie 1558, într-o scrisoare a Arhiducele Maximilian către orașenii din Leusovia (Levoča, Slovacia), se menționează faptul că Regina Isabella a adunat un număr mare de valahi pentru a cuceri cetatea Kisvárdă. De asemenea, Maximilian pomenește faptul că l-a trimis pe Emeric Thelekessi, căpitanul suprem al acelor părți, să elibereze sus-numita cetate, Eudoxiu de Hurmuzaki (ed.), *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II/5 (București: Academia Română și Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, 1897), doc. CLXXXVIII, p. 450.

²¹ La data de 28 iulie 1558 Ioan Sigismund menționează soldații din Țara Românească trimiși de Mircea-Vodă (Mircea Ciobanul), să lupte în Ungaria împotriva Habsburgilor. Documentul mai precizează faptul că aceste trupe sunt însoțite de Iohannes Lugassy, care avea datoria de a superviza strângerea victualilor pentru această armată, Andrei Veress (ed.), *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești, Acte și scrisori*, vol. I, București, Cartea Românească, 1929, doc. 213, p. 167-168.

²² Francisc Ewdenfy fusese capturat în anul anterior (1557) în timpul atacului asupra cetății Tokaj, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, Hauptreihe, Akten, Karton 13, 1557-1560, f. 9.

²³ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Vienna, Hungarica, Allgemeine Akten (în continuare ÖStA, HHStA, Hungarica AA), Fasz. 79, Konv. A, f. 67-68.

²⁴ ÖStA, HHStA, UA, AA, Fasz. 79, Konv. A, f. 71.

²⁵ ...ut famulum ipsius Johannis Nemethy, quem apud te captivum tenes, primo quoque tempore vincitum et bene custoditum ad nos transmittas, ÖStA, HHStA, UA, AA, Fasz. 79, Konv. B, f. 11.

²⁶ Wolffgangi de Bethlen, *op. cit.*, vol. I, p. 615; Eudoxiu de Hurmuzaki (ed.), *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II/1, București, Academia Română și Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, 1891, p. 474; Imre Lukinich, *Erdély területi változásai a török hódítás korában, 1541-1711*, Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1918, p. 88.

Asediul cetății Szerencs 1559

În această perioadă, cetatea Szerencs era cel mai vestit avanpost al principelui de la Alba Iulia și era administrată de căpitanul de Tokaj încă din 1557. János Pethő, noul căpitan general din Cassovia, a pregătit o ofensivă amplă ce viza tocmai această fortificație situată la marginea apuseană a teritoriilor stăpânite de Ioan Sigismund Szapolyai²⁷. Pe lângă trupele aflate sub autoritatea directă a lui Pethő, la această acțiune militară au participat și soldații trimiși de episcopul de Eger, precum și György Bebek cu familiarii săi. La scurt timp după ce armata loială Casei de Habsburg a ajuns sub zidurile cetății, căpitanul de Tokaj a venit în sprijinul celor asediați cu o armată de 700 călăreți și 300 de pedestri. Luați prin surprindere, asediatorii s-au retras fără să ocupe cetatea. Deși Némethi a reușit să salveze Szerencs-ul, ofensiva Habsburgică și-a atins celelalte obiective. Una dintre cele mai importante consecințe a fost trecerea lui Gábor Perényi, unul dintre cei mai puternici nobili din regiune, de partea Habsburgilor²⁸.

Bătălia de la Hodod 1562

După ce a reușit să respingă tentativa Habsburgilor de a ocupa cetatea Szerencs, poziția lui Némethi în zona de frontieră părea să fie consolidată. În următorii ani nu a fost implicat în confruntări militare majore, iar raportul de forțe între cele două facțiuni s-a menținut stabil până la începutul anului 1562, când Menyhárt Balassa a trecut de partea Habsburgilor²⁹. Deși era înrudit cu familia Balassa printr-o alianță matrimonială, Némethi a rămas loial lui Ioan Sigismund Szapolyai³⁰.

La începutul anului 1562, Balassa, alături de căpitanul de Cassovia, Ferenc Zay, a inițiat o ofensivă amplă în teritoriile de frontieră controlate de Ioan Sigismund Szapolyai. Armata transilvăneană a fost, de asemenea, mobilizată și pusă sub comanda lui Ferenc Némethi și Ștefan Báthory. Ioan Sigismund a dat ordin să fie asediat castelul din Hodod (Hadad), aflat încă în stăpânirea lui Balassa. În apropierea acestui castel a avut loc cea mai amplă confruntare în câmp deschis dintre cele două armate. Armata lui Zay și Balassa era estimată la aproximativ 4.000 de combatanți, în timp ce transilvănenii aveau de două ori mai mulți oameni, printre care se aflau și 2.000 de pedestri mobilizați de Universitatea Saxonă³¹. Cu toate acestea, Ioan Sigismund a ordonat comandanților săi să evite o confruntare directă cu inamicul și să aștepte sosirea unor noi trupe. Ardelenii aveau o tabără întărită, înconjurată de un șanț defensiv, însă Némethi a dat ordin soldaților săi să iasă din tabără și să se așeze în poziție de luptă, ignorând astfel ordinul principelui. Balassa a luat inițiativa și a atacat flancul stâng al ardelenilor cu cavaleria sa. În scurt timp, deși beneficia de superioritate numerică, armata lui Ioan Sigismund a fost înfrântă³². Némethi a reușit să părăsească câmpul de luptă și s-a refugiat pe domeniul său de la Sâniob³³.

Asediul Tokaj-ului din 1565 și moartea lui Ferenc Némethi

Deși după înfrângerea de la Hodod, Ioan Sigismund și Maximilian al II-lea au încheiat un armistițiu, căpitanul de Tokaj și-a continuat acțiunile ostile în zona de frontieră. Raidurile organizate de oamenii săi erau îndreptate mai ales împotriva domeniilor familiei Perényi ce trecuse de partea Habsburgilor în 1558. Această rivalitate avea și o componentă confesională, Gábor Perényi fiind adept al luteranismului, în timp ce Némethi era unul dintre principalii sprijinitori ai calvinismului în regiune³⁴. Aceste confruntări de mică anvergură erau considerate încălcări ale armistițiului și constituiau un temei suficient pentru reluarea ostilităților între cele două tabere. Némethi era, însă, în pericol de a fi izolat de restul teritoriilor controlate de Ioan Sigismund, și acest fapt l-a determinat să ocupe proprietățile nobililor loiali Casei de Habsburg din vecinătatea sa³⁵.

Războiul a reînceput pe parcursul anului 1564 cu o ofensivă de succes condusă de căpitanul de Oradea, Ștefan Báthory. În această campanie, rolul lui Némethi a fost unul secundar. Căpitanul de Tokaj a

²⁷ Géza Pálffy, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*, în *Történelmi Szemle*, 2. Szám, 1997, p. 272.

²⁸ Wolffgangi de Bethlen, *op. cit.*, vol. I, p. 624; Csaba Németh, *op. cit.*, p. 81-82.

²⁹ Nándor Virovecz, *Kereszténység szolgálata vagy politikai árulás? Balassa Menyhárt 1562. évi pártváltása és az északkeleti várháborúk*, în György Bujdosné Pap, Ingrid Fejér, Ágota H. Szilasi (eds.), *Mozgó Frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552-1568*, Studia Agriensia, 35, Eger, Dobó István Vármúzeum, 2017, p. 255-283.

³⁰ Nándor Virovecz, *Shifting Allegiances*, p. 109.

³¹ Liviu Cîmpeanu, *op. cit.*, p. 18.

³² Wolffgangi de Bethlen, *op. cit.*, vol. II, p. 13-14; Florin Nicolae Ardelean, *On the Borderlands of Great Empires: Transylvanian Armies 1541-1613*, Warwick, Helion&Company, 2022, p. 74.

³³ Csaba Németh, *op. cit.*, p. 84-85.

³⁴ István Szabadi, *op. cit.*, p. 156.

³⁵ Csaba Németh, *op. cit.*, p. 86-87.

reușit să ocupe mai multe localități și fortificații în zona de frontieră, cele mai multe fiind domenii deținute de Miklós Báthory (din ramura de Ecsed a familiei care era fidelă Habsburgilor)³⁶.

În data de 3 Decembrie 1564, Ferenc Zay a fost înlocuit de Lazarus Schwendi în poziția de căpitan general al Ungariei Superioare³⁷. Sosirea unui comandat experimentat cu trupe de mercenari germani a înclinat balanța războiului în favoarea Habsburgilor. La începutul anului 1565 Schwendi a început o contraofensivă, fără a mai aștepta sosirea primăverii. Primul său obiectiv a fost cetatea Tokaj. Principalul argument în favoarea unui atac pe timpul iernii era faptul că atât Tisa, cât și afluentul Bodrog erau înghețate, facilitând astfel apropierea de zidurile cetății. În data de 5 februarie soldații lui Schwendi au ocupat târgul de la poalele cetății, fără prea mare împotrivire. Artileria Habsburgilor a reușit să facă o breșă în zidul cetății pe data de 8 februarie, însă asaltul general a fost amânat din cauza ninsorilor abundente. În data de 10 februarie a avut loc un asalt general și ultimii apărători ai cetății în frunte cu căpitanul lor au fost nevoiți să se retragă în incinta interioară a fortificației, construită din piatră. În ziua următoare, artileria Habsburgilor, întărită cu tunurile capurate în prima incintă a cetății, a lovit puternic ultimul adăpost al apărătorilor. Ferenc Némethi a murit din cauza unei răni la cap provocate de prăbușirea unui zid de piatră sau, mai probabil, de un foc de arcebută³⁸. În data de 12 februarie garnizona rămasă s-a predat, iar corpul lui Némethi a fost dus și înmormântat la Sâniob. Habsburgii au capturat 4.000 de butoaie de vin de Tokaj și 10.000 de monede de aur³⁹. După acest asediu cetatea Tokaj a rămas în stăpânirea Habsburgilor, chiar dacă armata lui Ioan Sigismund a făcut o încercare a o recuceri doi ani mai târziu, în 1566.

Concluzii

În perioada 1557-1565 Némethi a fost unul dintre cei mai activi „lorzi ai frontierei” din tabăra familiei Szapolyai. Sursele narrative, dar și documentele oficiale menționează raidurile devastatoare efectuate de oamenii săi în teritoriile supuse Casei de Habsburg. De asemenea, în această perioadă, căpitanul de Tokaj a participat la toate evenimentele militare majore din cadrul conflictului Transilvano-Habsburgic. Loialitatea sa față de familia Szapolyai a făcut ca frontiera statului condus de principele de la Alba Iulia să se extindă până în zona Tisei timp de aproape un deceniu.

O personalitate complexă, Francisc Némethi a fost un important susținător al Reformei în Partium. Printre cei care au beneficiat de sprijinul și protecția sa s-a numărat și cunoscutul predicator din Debrecen, Péter Méliusz Juhász. În 1562 și 1564, sub patronajul lui Némethi, au fost organizate două sinoade la Tarcál, pe domeniul său în apropiere de Tokaj, care au avut un rol important în definirea dogmei calviniste⁴⁰. De asemenea, Némethi a fost poet, fiind unul dintre primii reprezentanți ai marii nobilimi maghiare, care a scris versuri de inspirație religioasă⁴¹.

O realizare remarcabilă a nobilului maghiar a fost acumularea unei averi impresionante. Inițial, proprietățile familiei Némethi erau concentrate în părțile de nord-vest ale Regatului Ungariei (comitatele Zemplén, Ung și Abaúj), însă după trecerea de partea familiei Szapolyai cea mai mare parte a acestor domenii au fost confiscate de Habsburgi. Conducătorii Transilvaniei (Isabela și Ioan Sigismund Szapolyai) au avut grijă să îl compenseze în mod satisfăcător pe căpitanul de Tokaj, care devenise cel mai important apărător al frontierei de vest a țării. Astfel, Némethi a primit proprietăți noi, situate în comitatele Bihor, Szabolcs și Solnocul de Mijloc. Administrarea judicioasă a acestor domenii, dar și numeroasele raiduri organizate în zona de frontieră i-au adus câștiguri bănești însemnate. Cele 4.000 de butoaie de vin și cele 10.000 de monede de aur capturate de soldații lui Lazarus Schwendi în cetatea Tokaj reprezintă doar o parte din impresionanta lui avere mobilă. Conform unor mărturii consemnate de recvisorii conventului Cluj-Mănăștur în anul 1583, o mare parte din bunurile mobile ale lui Ferenc Némethi au fost depozitate pe

³⁶ Imre Lukinich, *Erdély területei*, p. 113-114.

³⁷ De origine alsaciană, Lazarus Freiherr von Schwendi a fost unul dintre cei mai buni comandanți și teoreticieni militari aflați în slujba Habsburgilor la frontiera cu turcii, în perioada 1565-1568, Géza Pálffy, *The Habsburg Defense System in Hungary against the Ottomans in the Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe*, în Brian L. Davies (ed.), *Warfare in Eastern Europe, 1500-1800*, Leiden, Boston, Brill, 2012, p. 43; Géza Pálffy, *Un penseur militaire alsacien dans la Hongrie au XVIe siècle Lazare baron von Schwendi (1522-1583)*, în Hervé Coutau-Bégarie, Ferenc Tóth (eds.), *La pensée militaire hongroise à travers les siècles*, Paris, Economica, 2011, p. 41-61.

³⁸ Conform însemnărilor cancelarului Farkas Kovacsóczy, moartea lui Némethi a fost cauzată de o rană gravă provocată de un foc de arcebută, Gábor Petneházi, *Kovacsóczy Farkas kortörténeti feljegyzései (1563-1567)*, în *Lybus*, 2014, p. 70.

³⁹ Wolffgangi de Bethlen, *op. cit.*, vol. II, p. 44-45; Csaba Németh, *op. cit.*, p. 88-90.

⁴⁰ István Szabadi, *op. cit.*, p. 154-157.

⁴¹ András Szabó, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében*, în *Egyháztörténeti Szemle*, 6. 2. Szám, 2005, p. 158-164; Áron Szilády (ed.), *Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei 1560-1566*, Budapest, M.T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1912, p. 155-169.

domeniul său de la Sâniob. Aflând vești despre sosirea armatei Habsburgice, căpitanul de Tokaj și-a adunat cea mai mare parte a vitelor, banii, dar și alte obiecte valoroase din argint și aur și le-a trimis la Sâniob, păzite de 100 de călăreți aflați sub comanda lui Petru Csáky. Deși nu s-a păstrat un inventar detaliat al acestei averi, martorii au relatat că evidența monedelor s-a făcut în funcție de numărul de saci, iar printre cele mai valoroase obiecte de preț transportate se afla un colier de aur în valoare de 500 de florini. Doar monedele de aur acumulate în acest tezaur se ridicau la o valoare totală de 35.000 de florini⁴².

Descendent al unei familii nobiliare de rang mijlociu, Ferenc Némethi a urcat rapid în ierarhia politică și militară, ocupând funcția de căpitan general al armatei transilvănene în 1562. A dat dovadă de abilitate și oportunism politic la începutul carierei sale, când a trecut de partea familiei Szapolyai, dar spre deosebire de alți nobili ai vremii a rămas loial chiar și atunci când avea motive întemeiate să revină în slujba Habsburgilor. S-a dovedit foarte abil în războiului de uzură, în zona de frontieră, însă mai puțin eficient în conducerea unor armate mari, în confruntări de amploare.

⁴² Zsolt Bogdándi (ed.) *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei: 1326-1590*, Cluj-Napoca, p. 152-153.

UN DOCUMENT TIPĂRIT LA NÜRNBERG DESPRE CUCERIREA CETĂȚII ORADEA DE CĂTRE HABSBURGI – 1692

Diana IANCU*

A DOCUMENT PRINTED IN NÜRNBERG ABOUT THE CONQUEST OF THE ORADEA FORTRESS BY THE HABSBURGS – 1692

ABSTRACT

In this paper we focus on the conquest of Oradea's fortress in 1692 by the Austrian Empire. The fortress was occupied in 1660 by the Ottoman Empire. We present a print which reveals the view of the city and the fortress of Oradea under siege. Smoke rising from the cathedral and along the city wall is visible, cannons are firing from across the river. Troops in formation surround the town. On the hill above the scene in the foreground are four men on horseback and another man holding up a plan of the fortress for them to see. After a fourteen months long siege, the imperial forces conquered the city from the Ottomans in 1692.

Keywords: Oradea, fortress, Felsecker Johann Jonathan, Ottoman Empire, Donath Heissler, siege.

Introducem în circuitul științific un document tipărit în 1692 la Nürnberg de Felsecker Johann Jonathan (1655-1693) în lucrarea Paas, J.R. *German political broadsheet, 1600-1700*, vol. 12, cu titlul *Wahre Abbildung der Stadt und Vestung Gross-Waradein samt umständlicher Beschreibung wie solche von denen Kayserl. Volkern beschlossenen und den 5. Junii dieses 1692. Jahrs völlig erobert worden*¹.

Autorul a atașat cronicii sale și o gravură a cetății Oradea, care ilustrează asediul întreprins în anul 1692, oferind o descriere detaliată a confruntării dintre turci și austrieci. Pot fi observați nori de fum deasupra catedralei² și de-a lungul zidurilor orașului, tunurile trăgând de peste râu. Trupele în formație înconjoară orașul. Pe dealul de deasupra scenei din prim plan sunt reprezentați patru bărbați călare și un alt bărbat care susține un scut cu planul cetății. Se observă foarte bine forma cetății cu 5 bastioane. În document sunt menționate evenimentele cele mai însemnate din istoria cetății. Importanța documentului este sporită de prezența gravurii, care întărește o imagine vizuală. Funcția sa principală era de natură să faciliteze înțelegerea textului de către un public cât mai larg și să atragă atenția asupra evenimentului prezentat.

Primele mențiuni referitoare la Cetatea Oradea datează din secolul al XI-lea. Inițial, fortăreața a avut destinația de a apăra cele două instituții bisericești care au funcționat neîntrerupt la Oradea până în secolul al XVI-lea: Capitlul și Episcopia romano-catolică. Capitlul, un colegiu format din 24 de canonici, a fost fondat de regele Ladislau I, acest lucru fiind consemnat și în documentele instituției: „Regele Ladislau este fondatorul și donatorul bisericii noastre”³. Ulterior, s-a fondat aici Episcopia Romano-catolică de Oradea.

Cetatea a cunoscut mai multe faze de construcție. Între secolele XI-XIII, cetatea era o fortificație (castrum), cu val de pământ și palisadă, ziduri de piatră pe anumite porțiuni și turnuri din lemn la poartă și la colțurile incintei⁴.

În documentul la care facem referire este menționat atacul cetății din anul 1242 de către tătari: „tătarii au năvălit în Oradea, au distrus orașul și au omorât în mod deplorabil oamenii, au jefuit și au luat toate bogățiile”⁵.

În secolul al XIV-lea s-au desfășurat lucrări de reconstrucție a cetății. A fost edificată cetatea în piatră, de formă heptagonală. De la mijlocul secolului al XVI-lea, Cetatea Oradea a fost cea mai însemnată cetate fortificată a Principatului Transilvaniei, care a asigurat apărarea părții de vest a acestuia.

Începând cu anul 1474 Cetatea Oradea a fost ținta unor atacuri din partea Imperiului Otoman. Cetatea a rezistat atacului otoman din luna februarie a anului 1474. Un asediu mult mai puternic a fost cel din

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: iancudiana@yahoo.com.

¹Miscellaneous Items in High Demand Collection, *Wahre Abbildung der Stadt und Vestung Gross Waradein samt umständlicher Beschreibung wie solche von denen Kayserl. Volkern beschlossenen und den 5. Junii dieses 1692. Jahrs völlig erobert worden*, Prints and Photographs Division Washington, The Library of Congress, LOT 14117, no. 150.

² Este o interpretare după alte stampe, catedrala fiind deja distrusă.

³ *Istoria orașului Oradea*, coord. Liviu Borcea, Gheorghe Gorun, ediția a II-a, Editura Arca, Oradea, 2007, p. 87.

⁴ Doru Marta, *Cetatea Oradiei. De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013, p. 64-72.

⁵ *Wahre Abbildung der Stadt und Vestung Gross Waradein samt umständlicher Beschreibung wie solche von denen Kayserl. Volkern beschlossenen und den 5. Junii dieses 1692. Jahrs völlig erobert worden* (în continuare: *Wahre Abbildung der Stadt und Vestung Gross Waradein*).

toamna anului 1598. În apărarea cetății, Mihai Viteazul, domnul Țării Românești, a trimis 1500 călăreți, sub comanda lui Aga Lecca. Imperiul Habsburgic a pus la dispoziție 2000 de pedestrași și 500 de călăreți, sub comanda generalului Melchior von Rödern. Luptele au durat până la începutul lunii noiembrie, când, datorită ploilor, a bolilor care începuseră a se declanșa în tabăra turcească, otomanii au întrerupt operațiunile și s-au retras. Cronicarul turc Mehmed bin Mehmed, prezent în tabăra otomană, a descris cetatea ca fiind „o fortăreață puternică și bine păzită”⁶.

Referitor la asediul din 1598, în *foaia* tipărită la Nürnberg se consemnează următoarele: „În anul 1598 turcii au înconjurat Oradea cu o armată de 60.000 de oameni, iar apoi, nu fără să aibă și ei câteva mici pierderi omenești, au cucerit orașul și au incendiat o mare parte a lui, după care au întreprins acțiuni pentru a lua în stăpânire cetatea. Doar că atacurile lor au eșuat și au fost siliți să se retragă, lăsând în urmă mulți oameni în suferință”⁷.

În 1660 Cetatea Oradea a fost cucerită de otomani, întreg teritoriul Bihorului fiind transformat în pașalâc turcesc. Pretextul anexării cetății a fost faptul că principele Gheorghe Rákóczi II, unul dintre conducătorii răscoalei antiotomane a țărilor române între anii 1658-1660, și-a avut sediul la Oradea. Turcii urmăreau prin cucerirea cetății Oradea realizarea unei legături în lanțul orașelor-cetăți, reședințe de pașalâcuri: Belgrad-Timișoara-Oradea-Eger⁸. Oștile turcești, aflate sub comanda serdarului Köse Ali pașa, ajutat de Mehmed pașa și Husein Mehmed pașa, numărând 45.000-50.000 de luptători, au început pe 13 iulie 1660 asediul. Apărătorii cetății erau doar 850. În jurul cetății au fost amplasate trei tabere: la Est, în Velența, sub comanda lui Ali pașa, în vest, pe locul fostului „Târg de vineri”, sub comanda lui Sejdi pașa, și în nord, în zona Olosig⁹. După 46 de zile, la 27 august 1660, orădenii s-au predat. În scrisoarea trimisă sultanului de către comandantul oastei turcești, Köse Ali pașa, la data de 27 august 1660, data căderii cetății orădene, scria: „s-a ocupat Oradea, Ardealul a rămas fără inimă”¹⁰.

Cucerirea turcească a cetății, cu mari pierderi umane, este consemnată în documentul prezentat în acest studiu: „În anul 1660 turcii au venit iar în fața zidurilor Oradiei și după ce au pierdut un număr mare de oameni au reușit să-i învingă în sfârșit pe cei din cetate, care au fost obligați să se predea. Din acele vremuri ei au rămas mereu stăpâni și i-au ținut pe localnici încătușați sub jugul lor”¹¹.

În documentul tipărit în 1692 la Nürnberg de Felsecker Johann Jonathan se consemnează faptul că Oradea a fost de fiecare dată un adevărat măr al discordiei, din cauza căruia au apărut diverse dispute între împărații romani (Habsburgi) și turci, iar apoi și între aceștia și principii din Transilvania. Din astfel de contradicții, s-a ajuns de multe ori la vărsare de sânge omenesc în fața zidurilor sale. Potrivit documentului, cauza parțială a acestor neînțelegeri datează din anul 1638. Într-o criptă întunecoasă situată sub pământ în catedrala episcopală din cetate („castel” în text) s-a găsit un sicriu cu o comoară de o mare valoare în el, din care cauză Maiestatea Sa Împăratul Roman, în calitate de Rege al Ungariei, avea pretenții asupra orașului, deoarece se afla pe pământ unguresc. Principele Transilvaniei nu dorea însă să renunțe la dreptul său de stăpânire asupra Oradiei, care aparținea țării sale. În această chestiune s-a amestecat adesea și sultanul turcilor și a făcut solicitări similare. Locul respectiv se află situat pe râul numit Keresch (Criș), la granița Ungariei Superioare. Orașul în sine nu este mare, doar 3 suburbii (cartiere) mari îi dau o imagine largă și impunătoare. Acestea au o fortificație în formă regulată de pentagon, înconjurată de ziduri groase și bastioane și de un șanț cu apă, lat de 160 de picioare.

După un lung asediu, trupele imperiale au cucerit orașul de la otomani, pe 5 iunie 1692¹². În iulie 1691 orașul Oradea a fost încercuit, dar operațiunile militare au început abia la 14 octombrie, atunci când comanda trupelor imperiale a fost preluată de margraful Wilhelm Ludwig de Baden. Asediul a început cu bătălia pentru Olosig. Venirea iernii a determinat amânarea operațiunilor de cucerire a cetății și reluarea lor abia în primăvara anului 1692. Pe 5 aprilie, generalul de cavalerie Donath Heissler a fost numit comandant al oștirii ce avea misiunea asediului decisiv al fortificației de la Oradea. Au fost mobilizate mai multe

⁶ D. Marta, *op. cit.*, p. 49.

⁷ *Wahre Abbildung der Stadt und Vestung Gross Waradein.*

⁸ L. Borcea, *Bihorul Medieval. Oameni, așezări, instituții*, Editura Arca, Oradea, 2005, p. 279.

⁹ D. Marta, *op. cit.*, p. 51.

¹⁰ *Ibidem*, p. 52.

¹¹ *Wahre Abbildung der Stadt und Vestung Gross Waradein.*

¹² Referitor la cucerirea cetății Oradea din anul 1692 a se vedea: Mihai Georgiță, *Asediul cetății Oradea (1691-1692)*, în *Crisia*, XXXI, 2001, p. 71-100; Diana Iancu, *Considerations about Oradea's fortress in Paul Rycout writing*, în *Studia Universitatis Petru Maior*, Series Historia, 2017, p. 11-19; Florina Ciure, *Cucerirea Oradiei de către imperiali (1692) într-un izvor venețian contemporan*, în *Crisia*, XLVIII, 2018, p. 125-134; Eadem, *Informații despre Transilvania in Relazioni di Vittorie Delle Armi Cesaree Sopra Turchi (sfârșitul sec. XVII)*, în *Crisia*, XLIX, 2019, p. 203-212; Zoltán Péter Bagi, *Asediul cetății Oradea din anul 1692*, în *Studii despre istoria Țării Bihorului*, vol. 7, coord. Teréz Oborni, Oradea, 2020, p. 11-25.

contingente militare, atât de infanterie, cât și de cavalerie, printre care și câteva din regimentele lui Veterani, staționate în Transilvania, sau cele ale baronului Pfeffershofen care acționau în zona Lipova și Sătmar, regimentele Styrumb, Heissler, Truchsess, Schlick, sau cele de husari maghiari și sârbi¹³.

Marele Senior a trimis un Mesager după altul pentru a grăbi Marșul tătarilor, poruncindu-le să poarte fiecare câte un sac de grâu sau făină, în ajutorul cetății Oradea, de unde au venit scrisori frecvente, că turcii fiind duși la foamete extremă, nu mai puteau să reziste, fiind constrânși să se predea în mâinile vrăjmașului, dacă nu sunt ajutați rapid.

Toate eforturile trupelor imperiale erau îndreptate spre cucerirea cetății Oradea, să o ocupe înainte ca armata turcă să preia conducerea și să vină să o elibereze, deși nu era mare probabilitatea. Circulau știri cum că asediații se confruntă cu foametea, ceea ce a fost confirmat nu doar de scrisori din cetate către Adrianopol, dar și de către un mesager trimis cu misive de la asediați către Gyula și Timișoara, pentru a da socoteală despre starea mizerabilă a locului, ale cărui împrejurări au fost raportate a fi atât de dificile, încât, după toate probabilitățile, cetatea nu va mai rezista mult asediului.

Dar pentru că de multe ori Rapoartele sunt false și că oamenii adesea, mai ales în război, exagerează sau diminuează lucrurile, în funcție de umorul sau interesul lor, s-a considerat potrivit să nu se aștepte până când foametea îi va forța pe asediați să se predea, pentru că asta ar fi putut dura încă câteva luni și, între timp, ar putea oferi inamicului mijloacele de a facilita eliberarea de sub asediu. De aceea s-a hotărât să se forțeze capitularea, ofensiva fiind încredințată generalului Heissler. Acesta, adunându-și laolaltă trupele din cartiere (unde au rămas peste iarnă) și din locurile adiacente, s-a așezat lângă Vechiul Fort, în care au păstrat o garnizoană în timpul sezonului de iarnă, de unde a trimis o cerere turcilor să se predea și să cedeze orașul, aceștia refuzând. Heissler a început a doua zi să deschidă tranșeele și a înălțat două bastioane exact vizavi de bastioanele dușmanilor, numite Zingar și Capudon. A dispus construirea unui pod de la Palanca Olosig până în Orașul Vechi. Pentru a îngreuna aceste lucrări, turcii au folosit în mod continuu tunurile și au atacat violent, dar au fost respinși, suferind pierderi. În același mod, asediații s-au delimitat și pe cealaltă parte a Crișului, astfel încât orașul era acum înconjurat din toate părțile, iar creștinii s-au instalat la șanțul orașului.

Asediul s-a reluat la 7 mai 1692 de către armata imperială aflată sub conducerea generalului Donath Heissler. Pe data de 7 mai, turcii au întreprins un alt asalt, dar au fost respinși. Și pe 8 mai, altul, cu mult mai multă vitejie decât au făcut cu o zi înainte, dar au fost respinși. Ienicerii s-au dus la Pașa să se consulte cu el în privința a ceea ce trebuia făcut în această situație. Toți au fost de acord să mai stea câteva zile în așteptarea ajutorului promis, timp în care ambele părți s-au angajat să folosească tunurile și să arunce ghiulele în continuu. Pe data de 11 mai, câteva sute de asediați s-au arătat, dar s-au retras, zi în care 11 haiduci au fost uciși și 15 răniți. Pe 13 mai turcii au atacat din nou, dar au fost respinși.

În zilele de 16, 17 și 19 mai, din cauza ploilor continue nu s-au întreprins acțiuni, dar cu cât tunurile folosite erau de calibru mai mare, cu atât pagubele au fost mai mari. Astfel, generalul Heissler, presupunând că vrăjmașul ar putea fi îngrozit de aceasta, a trimis un mesager să-i someze pentru ultima dată, amenințându-i că nu vor fi cruțați nici bărbații, nici femeile, nici copiii. Dar, turcii nu s-au speriat de aceste amenințări, iar un turc bătrân, s-a arătat la zidurile cetății, i-a chemat pe asediatori și i-a îndemnat să-și retragă trupele de sub zidurile orașului, pe care nu ar trebui să le cucerească niciodată. Asediații erau hotărâți să trăiască sau să moară împreună. Această hotărâre a turcilor a grăbit operațiunile generalului, dând foc orașului și folosind neîntrerupt tunurile de calibru mare, zi și noapte¹⁴.

Folosind ghiulele incendiare, imperialii au distrus cea mai mare parte din acoperișurile clădirilor din cetate, refăcute de turci în cursul iernii. După evacuarea apei din șanțuri, s-a început acțiunea de minare a bastioanelor, unul dintre acestea a fost aruncat în aer.

La 28 mai, cu rândurile serios decimate, fără speranța vreunui ajutor din nicio parte, garnizoana cetății a capitulat. Armistițiul a fost semnat din partea turcă de Abdulatiff Pașa, ultimul mare guvernator al Oradiei, Osman-aga Hasseki, marele agă al ienicerilor, și Ibrahim, fost pașa de Agria¹⁵.

Dacă evenimentelor anterioare anului 1692 nu li se oferă o largă prezentare, descrierea asediului austriac întreprins în anul 1692 pentru cucerirea cetății orădene este bogată în detalii, oferind o privire de

¹³ F. Ciure, *Cucerirea Oradiei de către habsburgi în izvoare italiene. Operațiunile militare din anul 1692*, în *Crisia*, LI, 2021, Oradea, p. 135.

¹⁴ Paul Rycaut, *The history of the Turks Beginning with the year 1679. Being a full relation of the last troubles in Hungary, with the sieges of Vienna, and Buda, and all the several battles both by sea and land, between the Christians, and the Turks, until the end of the year 1698, and 1699. In which the peace between the Turks, and the confederate Christian princes and states, was happily concluded at Carlowitz in Hungary, by the mediation of His Majesty of Great Britain, and the States General of the United Provinces. With the effigies of the emperors and others of note, engraven at large upon copper, which completes the sixth and last edition of the Turks*, p. 438 (<https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=ebo2;idno=A57999.0001.001>).

¹⁵ *Istoria orașului Oradea*, p. 154-155.

ansamblu asupra luptelor militare. În documentul *Wahre Abbildung der Stadt und Vestung Gross Waradein samt umständlicher Beschreibung wie solche von denen Kayserl. Volkern beschlossen und den 5. Junii dieses 1692. Jahrs völlig erobert worden*¹⁶ se menționează următoarele: „După ce însă în anul 1691 au suferit o înfrângere atât de severă în bătălia de la Slankamen („Salankamena”) încât au fost siliți să se retragă, imperialii au venit din nou la Oradea, în speranța să-și facă aici o tabără de iarnă. La început soarta le-a fost favorabilă, ei reușind să ia orașul în stăpânire fără pierderi omenești prea mari, dar cetatea („castelul”) nu a putut fi cucerită, ci a fost ținută blocată toată iarna. Când însă în anul acesta 1692 soldații au putut pătrunde din nou pe câmpul de luptă, au mai fost chemate câteva regimente și au fost aduse toate cele necesare războiului, iar apoi pe 7 mai s-au deschis din nou tranșeele (ostilitățile) și au continuat bombardamentele. În vremea aceasta, în tabăra noastră se găsea un oarecare morar care se pricepea să scoată apa din șanțul cetății, făcând și câteva încercări („probe”) în acest sens. Asta i-a întărit atât de mult pe dușmani, că au îndrăznit să iasă de câteva ori din cetate ca să ne atace, însă de fiecare dată au fost respinși cu pierderi. În data de 17 au fost aduse două baterii (de tunuri) în stare optimă, cu care s-a tras în ziduri. Ca urmare a bombardamentelor s-a prăbușit un bastion și s-a creat o breșă mare în zid. Între timp s-a scurs și toată apa din șanț. Ai noștri au chibzuit cum ar putea să facă o mină și să pregătească un asalt pe care turcii să nu-l poată respinge. Ai noștri nu s-au oprit („nu au sărbătorit”), ci au lăsat să cadă tot mereu bombele în cetate, astfel că s-a aprins și un depozit de pulbere care s-a transformat în scrum. Pe 30 mai a fost aruncată în aer mina care fusese pusă anterior, iar explozia a fost atât de reușită, încât șanțul s-a umplut destul de mult cu pământ și pietre, astfel s-a reușit să se facă o intrare mare, iar prin breșa deschisă a putut intra apoi popor mult care a dat asaltul. Pe 3 iunie s-a reușit umplerea aproape completă a șanțului (cu pământ și pietre) și după ce Contele von Herberstein a dat ordinul de atac, a început asaltul asupra breșei, după ce s-au aruncat multe bombe asupra dușmanului, iar ai noștri s-au apropiat tot mai mult în șanț (de zidul cetății), astfel că turcii n-au mai putut împiedica intrarea lor în cetate, iar în breșă au avut loc multe lupte om la om, până când pe la ora 12 au început să iasă pe poarta cea mică a cetății mai mulți turci cu steagul alb în mână, îndreptându-se grăbiți spre tranșeele (avanposturile) noastre, și în același timp din breșă s-au arătat mai mulți dușmani strigând în gura mare să nu mai tragem, iar lor li s-a răspuns să se retragă până când se va ajunge la o înțelegere. În continuare, turcii au fost audiați de Excelența sa, domnul general de cavalerie în prezența domnului general Conte de Auerberg. Turcii însă au propus condiții care erau imposibil de acceptat, prin urmare ei s-au întors prin aceeași intrare în cetate, iar tirurile și bombardamentele au fost reluate. Până pe data de 5 (iunie) dușmanii s-au arătat viteji și, văzându-se încăpățânarea lor, s-au făcut pregătiri pentru un asalt pe care ei nu l-ar fi putut respinge, și atunci turcii au pus peste tot steaguri albe pentru a-și prezenta condițiile finale. Câțiva ofițeri turci au venit în tranșeele noastre și și-au prezentat în scris condițiile, iar apoi s-a decis și organizat totul corespunzător de către ambele părți. Au fost trimiși doi căpitani germani în cetate (iar în schimb au fost păstrați ca ostatici doi aga), împreună cu alți trei turci, care trebuiau să ducă înțelegerea semnată de comandanți. Între timp ai noștri au ocupat poarta mare și cele două breșe cu 600 de oameni sub comanda Contelui von Schlicken. Dușmanilor li s-a permis să părăsească cetatea cu 1200 de căruțe, pentru cei 1200 de militari ai armatei de ocupație, în care erau soțiile și copiii lor și tot ce mai aveau ei. Ai noștri au găsit în cetate 60 de piese de artilerie și o cantitate mare de provizii și muniție, iar postul de comandant i-a fost încredințat domnului general Corbelli. Cel Preaînalt să binecuvânteze armele (armatele) creștine și să ne bucure mereu cu noi victorii și cu nimicirea dușmanilor noștri”¹⁷.

Paul Rycaut reproduce în lucrarea sa scrisoarea pe care Abdulatiff Pașa a scris-o împăratului Austriei: „Celui mai înțelept Cezar, Împăratul Romanilor, în care sălășluiește Măreția, Onoarea și Gloria și este cel dintâi între Principii Creștini, Noi, soldații și musulmanii din Oradea, fiind blocați și asupriți de un lung și obositor asediu, și fiind în cele din urmă reduși la ultimele extremități de către Armata Voastră Imperială, care și-a instalat tabăra împotriva noastră și neputând rezista mai mult asediului, îngenunchem la picioarele fericite ale Majestății Imperiale: Și fiind în cele din urmă constrânși să cedăm în fața Soartei și Destinului, ne închinăm către Clementa și Prea Cuvioasa Voastră Bunătate, care este o Rază sau Emanare de la Creatorul cel mai Sublim, declarând că de bunăvoie, și din propria noastră inițiativă (din moment ce Dumnezeu așa vrea), pentru a ne salva viețile, am capitulat și predat această fortăreață a noastră, cu toată muniția din interior; adică tunuri, muschete și alte arme și instrumente militare, Generalului, Prea Onorabil și Prea Excelent, Heysler.

Și încrezându-ne în Harul și Grația unui Împărat care guvernează atâtea Națiuni, că acesta nu va permite și nici nu va îngădui ca acești musulmani ai noștri, să fie vătămați, atacați, sau jefuiți de bunurile sau bagajele pe care le duc cu ei; ci să fie protejați, conduși și escortați în siguranță de la Cetatea Oradea către locurile învecinate și adiacente de pe Dunăre, adică până la Palanca numită Panzova, și să porunciți ca în calea noastră,

¹⁶ În traducere: *Imagine adevărată a orașului și a cetății Oradea cu o descriere cuprinzătoare a modului în care a fost decis de către națiunile Imperiale și cucerită complet anul acesta la 5 iunie 1692.*

¹⁷ Traducerea documentului din limba germană a fost făcută de germanistul Orlando Balaș.

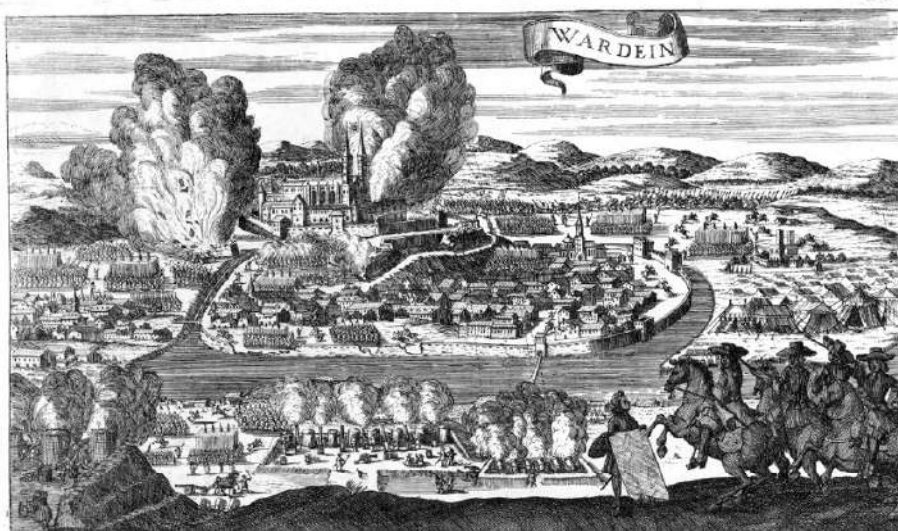
nici un creștin din nici o națiune să nu ne ia bunurile noastre, fie ziua, fie noaptea, și nici să nu ne rănească, nici în privat, nici în secret”¹⁸.

Pe 5 iunie 1692, de sărbătoarea „Corpus Domini”, a triumfat Crucea asupra Semilunei. Oradea a reintrat în sfera lumii creștine. Înfrângerea Imperiului Otoman a fost consemnată în numeroase surse istorice, care întregesc baza documentară referitoare la cetatea Oradea.

Victoria comandantului Donath Heissler a fost transpusă într-o compoziție literară, în anul 1693. „Al Generale HEISLER, poco fa prigione de Turchi, ed ora glorios(f)o Es(f)pugnatore del Gran Varadino”, în traducere „Către Generalul HEISLER, înainte prizonier al Turcilor, și acum glorios eliberator al Oradei Mari” este titlul unui sonet publicat de către Giampaolo Sacco¹⁹.

ANEXĂ

**Wahre Abbildung
Der
Stadt und Vestung Groß Waradein/
Samt umständlicher Beschreibung / wie solche von denen Kayserl. Völkern beschossen und den 5. Junii dieses 1692.
Jahrs völlig erobert worden.**

Wahr wie Gross Waradein jedesmal ein leicht zu beschützen gewesen / um welches willen unter Kaiserlicher Herrschaft zwischen dem Hohen und Niederrheinischen Kayser / und dem Fürsten in Steyerburg / sich herver gethan und erhaben / Also ist auch um dergleichen Ansehen willen / kein viel Örtlicher Mühe vor besten Mächten verstanden worden. Die Ursache ist nicht anders umgekehrt / solle daher ihren Ursprung gezogen haben / weiln um das Jahr 1623. in Abbrechung der im Schicksel gestandenen Bischöflichen Kirchen sich unter dem Namen in einer hübenbrufft im Konrad. Sengul an dem ein großer Schlag von Kleinbüden ein ungenutztes Verberber / gezeiget / und geschanden worden / weswegen dann Joh. Alai. der Röm. Kayser als König. Hungarn darum den Ort besetzt / weil er auf Hungarnischen Grund und Boden ruhet / die Fürst in Steyerburg aber das Recht nicht abtreten wollte / in dem Gross Waradein eigentlich zu sein / und obgleich es ein geschickter weiser Mensch sich auch oftmals der türkischen Kayser mit ein gemindert und gleiche Ansehen gegeben. Es liegt aber teils auf dem Ort an den so genannten Berg / und den Oberbühnen an dem Ort an die Stadt an / so ist es nicht möglich / sich allein zu stark darüber machen zu lassen und herrliche Häuser. Die oben stehende Stellung aber ist ein Regulär Hügel / mit diesen Mauern und Werken umgeben / welche noch von einem Wasser Graben 160. Schuh breit eingeschlossen werden. Anno 1442. dauerten die Türken sehr über / gehalten sie in Gross Waradein alle Weissen erbenlich niedergeworfen die Stadt geschändet und alle Dörfer mitgenommen. In dem 15ten Jahr geschah eine Belagerung durch die Steyerburger / es wurde aber hernach / durch Mittel des Kaisers / abgewandt / der Ort an der Hungarnische Herrschaft übergeben. Anno 1592. trafen die Türken mit einer Macht von 60000. Mann vor Waradein / und nach dem sie in vier Wochen nicht ohne geringen Volk Verlust / die Stadt eroberten / und den meisten Theil in Brand steckten / gedachten sie auch sich der Vestung zu bemächtigen. Als nun diese Anschläge werden sich vergeblich / mußten sie sich mit Schmach ziehen und nicht weiter verweilen wollen. Anno 1660. lösten die Türken abermal ein Waradein an / und nachdem sie ebendort ein großes Zeit davor einrichteten / wurden sie endlich durch den

der Vestung überlassen / daß sie sich erobert mühen. Seit der Zeit nun kam die Zeit an / da man die Vestung eroberte und so bald unter ihren freier / sich geschick gehalten. Nach dem sie aber vertrieben worden 1691. Jahr eine so schwere Niederlage des Selimischen Armee erlitten / und das Volk raumen mußten / lösten sich nachgehende die Kaiserlichen ebenmäßig vor Waradein / der Besetzung / nach der Besetzung der anderen Quartiere den Ort zu besetzen. Der Anfang zwar schiene auf Kayserl. Seiten unglücklich vorüber / inmassen sie ohne großen Volk Verlust der Stadt sich bemächtigen / das Schicksel aber kam nicht so bald erlangt / sondern mußte den ganzen Winter über bloßwart geschick werden. Endlich aber der Herbst in diesen 1692. Jahr / wiederum in den Fuß setzen konnte / wurden einige Regimente beordert dahin zu ziehen / und dann ferne alle Anordnungen des Kriegs beschickte / daher man den 7. May in. die Vestung aufs neue wieder erobert / und mit Bombardieren zerstörten. Nachdem nun diese sich in der Vestung wieder ein gewisser Mühe an / der sich unterhandelt / das Kaiser aus dem Graben zu ziehen / welcher auch bereits einige Truppen erobert / das dann die Vestung zu eroberte / daß sie einige Mühe mühe trugen / aber jedesmal mit Verlust wieder zurück getrieben wurden. Den 17. wurden zwei Batterien in vollkommener Traub gebracht und die beständigen Schicksel darauf geschickert / mit denen man hernach gegen die Mauern an dem Ort / daß auch dadurch eine Nation zusammen hole und eine große Truppe sich aufsteht. Willen mehrer Anschläge abzuwenden das Waradein in dem Graben gar nicht von hinten und auch in der Stadt die besten Truppen darinnen lagern / hernach auf man eine Zeitlang zu machen sich unterhandelt / und ferner weit alles zu einem erfüllten Ortum heranzuführen / welches sich aber die Türken nicht anders lassen ließen / sondern sie sich nach einem Zeitliches geschickten. Die Anschläge trafen in diesem nicht / gab man ihnen die Besetzung immer häufiger in die Vestung einbringen / nach dem auch zum erstenmal ein Pulver Wagon zum Ort gezogen und eingeschickt wurde. Den 30. May ließe man die bereits beschickte Mine springen / die auch so glücklich war / daß der Graben nunlich hoch mit Erde und Steinen sich anfüllte / und dadurch ein großer Eingang erfolgte / daher man bei der äußerlichen Vestung des Ortes sich absetzte / um auf eben dem Ort ein zu setzen. Den 3. Junii wurde man mit Aufspaltung des Grabens fast zu

(Wahre Abbildung der Stadt und Vestung Gross Waradein samt umständlicher Beschreibung wie solche von denen Kayserl. Völkern beschlossen und den 5. Junii dieses 1692. Jahrs völlig erobert worden, Prints and Photographs Division Washington, The Library of Congress, LOT 14117, no. 150)

¹⁸ P. Rycout, *op. cit.*, p. 439; referitor la scrisoarea a se vedea: Tóth-Szabó Pál, *Nagyvárad as erdélyi fejedelmek és a török uralom korában* [Oradea Mare în timpul principilor ardeleni și al stăpânirii otomane], Oradea, 1904, p. 130.
¹⁹ Giampaolo Sacco, *I passatempo d'una musa faceta. Così in villa, come in citta'; Che vuol dire: Diverse composizioni in stile, per lo piu', bernesco, fatte fra l'anno in Parma; & in Sala nel tempo delle Vacanze, E consacrate all'Altezza Serenissima del Signor Principe Odoardo Farnese*, Parma, MDCXCIII, p. 593.

IL CORRIERE ORDINARIO – O IMPORTANTĂ SURSĂ DOCUMENTARĂ PENTRU ISTORIA SPAȚIULUI ROMÂNESC LA CUMPĂNA SEC. XVII-XVIII

Florina CIURE*

IL CORRIERE ORDINARIO – AN IMPORTANT DOCUMENTARY SOURCE FOR THE HISTORY OF THE ROMANIAN SPACE IN THE 17th-18th CENTURIES

ABSTRACT

The report analyses the information on the history of the Romanians contained in the oldest newspaper printed in Italian in the Habsburg territory, *Il Corriere ordinario*, which appeared between 1671-1721, first by the Flemish printer Johann Baptist Hacque, and after his death in 1678, thanks to his brother-in-law Johann van Ghelen, originally from Antwerp, who often signed his editions as an “Italian typographer”. Two regular issues were released every week, on Wednesday and on Saturday: *il corriere ordinario* (the ordinary courier), dedicated almost exclusively to international events, and *il foglio aggiunto all'ordinario* (the sheet added to the ordinary), which reported news about the Habsburgs and Vienna itself, along with other information from abroad. Sometimes they were followed by *il foglio straordinario* (an extraordinary sheet) that collected other news or a long report on a relevant event. Each of the three components of the newspaper was printed on a single sheet, in one or two columns. Among the conspicuous news contained in the newspaper are those on the Habsburg conquest of Oradea (1692) or on that of Timișoara (1716), as well as of other Transylvanian locations. The *Corriere Ordinario* was essentially an official newspaper, protected by the privilege of the press and containing a selection of information, heavily controlled by censorship.

Keywords: *Il Corriere ordinario*, Johann van Ghelen, Vienna, Habsburgs, Ottomans.

Il Corriere ordinario, cel mai vechi ziar publicat în limba italiană pe teritoriul habsburgic, a apărut la Viena timp de 50 ani, între 1671-1721, perioadă în care surprins evenimentele succedate pe întreg cuprinsul Imperiului Habsburgic, și nu numai. A apărut mai întâi prin grija tipografului flamand Johann Baptist Hacque, iar după moartea acestuia, în 1678, datorită cumnatului său, Johann van Ghelen, originar din Anvers, care adesea semna drept „tipograf italian”. Două numere apăreau săptămânal, miercuri și sâmbăta: curierul obișnuit – *il corriere ordinario*, dedicat aproape în totalitate evenimentelor internaționale, și *il foglio aggiunto all'ordinario*, cu știri despre Imperiu și Viena, alături de alte informații din străinătate. Uneori era publicată o foaie extraordinară – *foglio (foglietto) straordinario*, care cuprindea alte știri sau o amplă relatare despre un eveniment important. Fiecare dintre cele trei componente ale ziarului era tipărită pe o singură filă, imprimată pe una sau două coloane¹.

Il Corriere ordinario a fost în esență un jurnal oficial, protejat de privilegiul de tipărire și care conținea o selecție de informații, puternic controlate de cenzură. În Italia, *Curierul ordinar*, ca și alte rapoarte neperiodice tipărite la Viena, a fost o resursă importantă pentru procurarea de știri despre Europa Centrală și de Est, fiind folosit și ca sursă pentru compilarea altor reviste². De la Viena proveneau materialele trimise de Johann Van Ghelen, punct de referință în diseminarea știrilor de război. Acesta nu și-a limitat munca la tipărirea scrisorilor și buletinelor pe care le primea, ci mergea personal pe teren pentru a colecta informațiile pe care le-a înregistrat apoi în foile săptămânale sau în rapoartele foarte exacte – scrise într-o italiană corectă, lipsită de orice accent retoric –, ce fuseseră inițial supuse aprobării autorităților imperiale³. Pentru păstrarea numerelor apărute în decursul unui an se tipărea un frontispiciu intitulat *Avvisi italiani, ordinarii e straordinarii*.

Lucrarea se înscrie în trendul publicațiilor de popularizare a succeselor obținute de armatele habsburgice care, după asediul eșuat al otomanilor asupra Vienei (1683), au repurtat victorii de răsunet împotriva Porții, înstăpânindu-se pe fostele teritorii ale Regatului Ungariei.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: florinaciure@gmail.com.

¹ Rudj Gorian, *Il Corriere ordinario*, în *Asburgo. Quattro secoli di governo in una contea di confine, 1500-1918*, vol. îngrijit de Marina Bressan, Gorizia, Edizioni della Laguna – Centro ricerche turismo e cultura di Gorizia, 2015, p. 111-112.

² Nina Lamal, *A transnational newspaper venture. Publishing an Italian Newspaper in Habsburg Vienna (1671-1700)*, în *Quaerendo*, 49, n. 3, noiembrie 2019, p. 228.

³ Mario Infelise, *Prima dei giornali. Alle origini della pubblica informazione (secoli XVI e XVII)*, Roma-Bari, 2002, p. 128.

Spre sfârșitul secolului a XVII-lea, în ciuda eforturilor militare și financiare ale otomanilor, Transilvania a trecut, încetul cu încetul, sub controlul Casei de Austria. La 9 mai 1688, din cauza presiunii exercitate de trupele imperiale conduse de generalul Caraffa, Dieta de la Făgăraș a decis ruperea relațiilor de vasalitate față de Poartă și punerea Principatului sub protecția Împăratului. Tratatul de pace de la Carlowitz, din 26 ianuarie 1699, i-a acordat împăratului toate teritoriile cucerite în cei paisprezece ani de război, și a constrâns Poarta să recunoască autoritatea efectivă a Casei de Austria în Transilvania⁴. Banatul a mai rămas sub suveranitate otomană până în 1718, când va intra și el în componența Imperiului Habsburgic.

Toată această perioadă de frământări și conflicte armate a fost reflectată în paginile publicației tipărite la Viena. Sunt surprinse acțiunile întreprinse Imre Thököly, cel care și-a asumat rolul de comandant al revoltei antihabsburgice încă din anul 1678, iar căsătoria cu Elena Zrinyi (Zrinyi Ilona; Jelena Zrinska), văduva principelui Francisc Rákóczi I, ce a moștenit mari domenii în Slovacia, i-a oferit mijloacele necesare pentru realizarea unei politici antihabsburgice și obținerea sprijinului otomanilor. În fruntea unei armate de 6.000 de oameni, Thököly a intrat în Transilvania la 21 august 1690 și, cu ajutorul domnitorului Constantin Brâncoveanu și al trupelor otomane și tătare, a înfrânt armata imperială, luându-l prizonier chiar pe generalul Donat Heissler⁵. Dieta Transilvaniei, convocată la 15 septembrie 1690 la Cristian, lângă Sibiu, l-a ales pe Thököly drept principe al Transilvaniei, confirmând astfel decizia sultanului⁶. La 8 iunie, Soliman al III-lea îl desemnase pe Thököly la conducerea principatului, după ce Mihail Apafi I decedase la 15 aprilie 1690, iar la 20 aprilie i-a succedat fiul minor, Mihail al II-lea, care a devenit principe la vârsta de 13 ani. Însă, domnia lui Thököly a fost de scurtă durată, în 25 octombrie fiind înfrânt și, urmărit de imperiali, a trebuit să abandoneze Transilvania pentru a se refugia în Țara Românească⁷.

Totodată, din cuprinsul „ziarului” putem extrage informații despre cucerirea principalelor cetăți de frontieră. Astfel, pe parcursul lunii ianuarie 1686, publicația oferă detalii privind operațiunile militare desfășurate de imperiali pentru cucerirea Aradului⁸ în decembrie 1685, Aradul reintrând în posesia otomanilor în anii '60 ai secolului al XVII-lea⁹. Primele informații despre situația care a dus la cucerirea Aradului sunt cuprinse în ziarul din 3 ianuarie 1686, când publicul este avertizat de mișcările otomanilor prin scrisori primite de la locul de desfășurare al operațiunilor militare: „Turcii din Oradea și din alte locuri pregătiseră și puseseră în ordine un mare convoi de hrană și muniție... dar aflând de intenția lor, Baronul de Mercy¹⁰ și generalul Heisler¹¹, aceștia cu aproximativ 1000 de soldați i-au surprins pe turci, au ucis peste

⁴ Jean Nouzille, *Transilvania: zonă de contacte și conflicte*, Editura Enciclopedică, Cluj-Napoca, 1995, p. 182.

⁵ Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu – Zărnești 1690*, Editura Militară, București, 1989, p. 183-208.

⁶ Susana Andea, *Evoluții politice în secolul al XVII-lea. De la Ștefan Bocskai la Mihail Apafi*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. II (*de la 1541 până la 1711*), coord.: Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, Cluj-Napoca, 2005, p. 120.

⁷ Referitor la acțiunile lui Imre Thököly, a se vedea: *La Sacra Lega contro la potenza ottomana. Successi delle armi imperiali, polacche, venete, e moscoviti; rotte e disfatte di eserciti de' Turchi, Tartari, e ribelli; assedj, e prese di città, piazze, e castelli; acquisti di provincia, di Regni; ribellioni, e sollevazioni nella monarchia ottomana; origine della ribellioni degli Ungheri, con tutti gli accidenti successivamente sopraggiunti dall'anno 1683 sino fine del 1689. Racconti veridici brevemente descritti da Don Simpliciano Bizozzeri, Barnabita Milanese, Milano, 1690, p. 290-297; Luigi Ferdinando Marsili, *BRIEVE STORIA, In cui si narrano le cagioni della passata Guerra/ FRA LO/ IMPERADORE, E LA CASA OTTOMANA, / e ciocche nell'assedio di Vienna, / e per alcuno tempo dappoi a Turchi avvenne, / Composta da Uno Storico Turco, / e nella nostra volgare favella ridutta. / All' Illustrissimo, & Eccellentissimo Signore/ IL SIG. PIETRO/ SENATOR GARZONI. / In Bologna, per Costantino Pisarri sotto le Scuole; all' Insegna di S. Michele, 1709. Con lic. de' Superiori, in Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte a cura di comitato marsiliano, Bologna, 1930, p. 137-140; Virgil Zaborovschi, *Istoria politice externe a celor trei principate, Țara Românească, Transilvania și Moldova, de la asediul Vienei (1683) până la moartea lui Șerban Cantacuzino și suirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu (1688)*, București, 1925, p. 17-45.**

⁸ Vezi: *Avisi italiani, ordinarii, e straordinarii, dell'anno 1686*, Vienna, Appresso Gio. Van Ghelen (https://books.google.ro/books?id=lk5bAAAACAAJ&pg=PA17&lpg=PA17&dq=Avvisi+italiani,+ordinarii,+e+straordinarii,+del+l%E2%80%99anno+1686&source=bl&ots=gADxw1JrvL&sig=ACfU3U3hAwZHt_vK6htaS97br37NNNewJw&hl=ro&sa=X&ved=2ahUKEwjfuOzP5577AhXFg_0HHTx0CWYQ6AF6BAgoEAM#v=onepage&q=Avvisi%20italiani%2C%20ordinarii%2C%20e%20straordinarii%2C%20del+l%E2%80%99anno%201686&f=false).

⁹ Referitor la istoria Aradului, a se vedea: Ottó Lakátos, *Arad története*, I, Arad, 1881; Jancsó Benedek, *Aradvármegye és Arad szabad király város monographiája*, II, Arad, 1892; Sándor Márki, *Arad vármegye és rad szabad Királyi város története*, I, Arad, 1892; ***, *Aradul-permanentă în istoria patriei*, Arad, 1978; ***, *Arad. Monografia orașului de la începuturi până în 1989*, Editura Nigredol, Arad, 1999; Eugen Ghiță, *Aspecte privind organizarea administrativ-teritorială și instituțională a comitatului Arad în secolul al XVIII-lea*, în *Administrație românească arădeană*, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, vol. II, Editura „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2011, p. 22-31; Sorin Bulboacă, *Cucerirea otomană a comitatului Arad (mijlocul sec. al XVI-lea)*, în *Administrație românească arădeană*, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, vol. IX, Editura „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2014, p. 58-65.

¹⁰ Claudius Florimund (Fremaut) de Mercy d'Argenteau, cunoscut drept Contele de Mercy (1666-1734), general în armata lui Eugen de Savoia, ulterior guvernator al Banatului (1716-1734).

¹¹ Donat Heissler (1648-1696), general în armata imperială, în 1692 a cucerit cetatea Oradea.

900 de turci și au întemnițat alți 200, ba mai mult au înaintat spre Arad, „oraș mic, situat deasupra amintitului râu Mureș și prost păzit de inamic, și a reușit să-l surprindă, să-l jefuiască și să-l reducă cu jertfa focului în cenușă, întorcându-se în cartiere plini de pradă și de glorie”¹².

Pe 6 ianuarie, *Curierul obișnuit* oferă detalii mai precise despre cucerirea Aradului: „adică nu domnul general Barkoczi, ci Pettenhasi¹³ a comandat cei 3000 de soldați maghiari, și că domnul locotenent mareșal Baronul Mercy și domnul Generalul de luptă Heisler au fost informați de însuși Pettenhasi despre marele convoi”¹⁴, iar din pasajul următor, publicat în numărul din 10 ianuarie, aflăm data la care a avut loc cucerirea Aradului, 8 decembrie: „Aradul a fost ocupat în forță, un loc foarte puternic cu un lac în față, la 15 leghe depărtare de Zolnock, pe râul Mureș spre Timișoara”; în acesta „am găsit din nou pradă de-ale gurii și provizii, și 14 tunuri, dintre care unul de 48 de livre, unul de 36 și unul de 24”; de asemenea, „a urmat un mare masacru al locuitorilor orașului și mulți luați prizonieri; faptul s-a întâmplat acolo în data de 8 după prânz, o oră a durat conflictul, iar câteva ore dușmanul a fost persecutat în fuga sa grăbită și dezordonată; și sunt 2.000 de victime ale turcilor în total, inclusiv 1.000 de soldați buni. Prizonierii mărturisesc că frica și confuzia printre turci sunt de nespus și că toată lumea dorește și tânjește după pace”¹⁵.

Documentele oferă informații detaliate despre numărul de luptători, despre dispunerea efectelor militare, asupra luptei, despre prada învingătorilor și soarta învinșilor după ce imperialii au luat stăpânire Aradul. Ultima relatare despre cucerirea Aradului se regăsește în ziarul din 24 ianuarie, când generalul Petnehazy a fost răsplătit pentru contribuția la cucerirea Aradului, întrucât „a dorit Majestătate Sa ...să distingă meritul domnului Petenhasi, trimițându-i un dar de cinste pentru loialitatea sa, și valoarea arătată cu ultima ocazie la Arad”¹⁶. De fapt acesta este doar un episod din confruntările otomano-habsburgice pentru cucerirea Aradului, care va intra în posesia imperiului în 1687, ceea ce demonstrează că stăpânirea acestor teritorii a fost uneori de scurtă durată.

Ne axăm, în continuare, pe rapoartele din anul 1691¹⁷, care tratează victoriile armatei imperiale în împrejurimile Lugojului și Caransebeșului, localități cuprinse în granițele Banatului de Lugoj-Caransebeș. În vara anului 1688 trupele generalului Federico Veterani au cucerit pentru Coroana Habsburgică cea mai mare parte a Banatului de Lugoj-Caransebeș. În ianuarie 1691 imperialii au reintrat în posesia Caransebeșului și Lugojului, dar nu pentru mult timp, întrucât în lunile iunie-iulie, același an, Imre Thököly, care se afla împreună cu oastea sa la Timișoara, este nevoit să se pună în mișcare și să recucerească Caransebeșul și Lugojul (23-26 iulie), care sunt părăsite de garnizoanele otomane și de populația creștină. În 1695, la 22 septembrie, oastea lui Veterani, comandantul armatei imperiale din Banat, a fost înfrântă, într-o bătălie decisivă, la marginea Lugojului. În timpul urmăririi acesteia, otomanii ajung la cetatea Jdioara, pe care o cuceresc și o pradă. În octombrie-noiembrie 1695, Imperialii reintră în posesia tuturor cetăților din estul Banatului și întocmesc proiectul unui tratat de pace cu Poarta Otomană, dar prin prevederile păcii de la Carlowitz din 1699 reprezentanții împăratului Leopold cedează din nou Banatul suveranității otomane¹⁸.

¹² *Il Corriere ordinario*, 3 ianuarie 1686.

¹³ Dávid Petnehazy (1645?-sf. 1686/înc. 1687), a fost unul dintre adepții lui Imre Thököly, doar din 1685 a trecut de partea habsburgilor, cu rol decisiv în cucerirea Aradului.

¹⁴ *Il Corriere ordinario*, 6 ianuarie 1686.

¹⁵ *Ibidem*, 10 ianuarie 1686.

¹⁶ *Ibidem*, 24 ianuarie 1686.

¹⁷ Vezi: *Avisi italiani, ordinarii, e straordinarii, dell'anno 1691*, Vienna, Appresso Gio. Van Ghelen (https://books.google.ro/books?id=5EdbAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=ro&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false); F. Ciure, *Cuceririle habsburgilor în Banat (1691) în izvoare venețiene de epocă*, în Gabriel Moisa, Sorin Șipoș (coord.), *Între istorie națională și istorie europeană. Studii în onoarea profesorului Mihai Drecin*, Editura Universității din Oradea – Editura Pro Universitaria, Oradea-București, 2019, p. 65-79.

¹⁸ Referitor la istoricul regiunii a se vedea: Cristina Feneșan, *Problema instaurării dominației otomane asupra Banatului Lugojului și Caransebeșului*, în *Banatica*, 1977, p. 223-238; Costin Feneșan, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688–1699)*, în *Banatica*, 14, 1996, p. 150-153; Idem, *Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în *Tibiscum. Studii și comunicări de etnografie-istorie*, 1988, p. 190-192; Petru Bona, *Caransebeș-contribuții istorice*, Cluj-Napoca, 1989; Vasile V. Muntean, *Contribuții la istoria Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1990; Liviu Groza, *Cetatea Caransebeșului – câteva precizări cronologice*, în *Banatica*, 12/2, 1993, p. 89-99; Dumitru Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Editura Mirton, Timișoara, 1998; Ioan Hațegan, *Habitat și populație în Banat (secolele XI-XX)*, Editura Mirton, Timișoara, 2003; Idem, *Cronologia Banatului*, vol. II, partea II, *Vilayetul de Timișoara: 1552-1716*, Editura Banatului, Artpress Timișoara, 2005, p. 306-314; Idem, *Banatul în fața cuceririi otomane, 1551-1552 repere cronologice*, în *Patrimonium Banaticum*, IV, 2005, p. 149-170; Sorin Bulboacă, *Banii Lugojului și Caransebeșului în secolele XVI-XVII*, în *Banatica*, 18, 2008, p. 297-320; Victor Neumann, *Identitate și cultură-studii privind istoria Banatului*, Editura Academiei Române, București, 2009; Nicolae Ilieșiu, *Monografia istorică a Banatului Județul Caraș*, studiu introductiv, ediție și note Dumitru Țeicu, indice toponimic Minodora Damian, Editura Mica Valahie, București, 2011; Sorin Bulboacă, *Acațiu*

Il Corriere ordinario din 4 februarie prezintă ultimele vești sosite din Transilvania, „că sultanul Galga își stabilise tabăra la 5 leghe de Lipova spre Genù [?] cu 15.000 de tătari; dar ai noștri erau foarte vigilenți în acel Principat, și gata să-l primească dacă ar încerca să intre”¹⁹. În acest sens se făcuseră deja pregătiri: „Domnul General Baron de Pace trebuia să rămână la Cronstatt [Brașov], să păzească granițele, iar domnul General Conte Veterani²⁰ să meargă la Hermanstatt [Sibiu], pentru a fi în mijlocul țării, cu scopul de a putea interveni în orice parte ar fi necesar”. În plus, s-au primit informații din acele părți, că „domnul Colonel Baron de Polland l-a trimis pe Căpitanul Suprem sârb Domnul Antonio spre Fackot [Potoc?], loc prevăzut cu două rânduri de palisade și șanțuri de apă în împrejurimile Caransebeșului, cu scopul de a scoate vitele, dar comandanții turci au ieșit să-l împiedice, însă au fost respinși cu putere de către acest căpitan sârb, și persecutați cu atâta vigoare, încât ai noștri au pătruns cu inamicul în cetate, unde au tăiat bucăți 500 de turci bine echipați, și după ce au jefuit-o și i-au dat foc, au abandonat-o”²¹. Înaintarea habsburgilor continuă: „A fost apoi surprinsă de către noi localitatea Varadia [Vărădia], unde au rămas uciși 200 de turci bine înarmați, iar locul a fost incendiat”. După câteva zile, „Generalul valah a adunat mulți oameni, a dat o alarmă falsă la Pasul Felkau [?], a înaintat în țară spre Illechdia [Ilidia?] nu departe de Caransebeș, cu cea mai mare parte din oamenii săi”. Sosit aici, „Colonelul Polland și Căpitanul Antonio au convocat imediat miliția națională, care i-a atacat cu atâta furie pe valahi, încât a întins pe câmp peste 300 dintre ei și a recuperat toată prada, pe care aceștia o făcuseră în diferite locuri”. Intențiile valahilor erau „de a se uni cu tătarii, care se află lângă Lipova, cu scopul de a-i conduce în Valahia, în timp ce tătarii nu doresc altceva decât să se retragă într-acolo din cauza lipsurilor pe care le îndură”²². Și acest raport ne oferă informații despre Imre Thököly: „Teckely [Thököly] se afla încă lângă râul Olt în Valahia, dar nu a trecut mai departe, pentru că se pare că are de gând să se unească cu sultanul Galga și (dacă acest lucru îi reușește) să încerce, poate, prin acel loc să tulbure din nou Transilvania”²³.

Il Corriere ordinario din 25 februarie 1691 este dedicat cuceririi Lugoșului, care este prezentată în detaliu, în conformitate cu raportul primit de la domnul Andrea Brentano, fost căpitan al Poștei din Belgrad. Având în vedere că „inamicul ieșise din LUGOS pentru a merge să încaseze contribuțiile la Faschet [Făget?], Colonelul Polland „s-a pus în mișcare în data de 8 luna curentă cu regimentul său de dragoni și cu o mie de sârbi cu intenția de a tăia calea inamicului, dar cum acesta se retrăsese deja, nu a întâlnit pe nimeni”²⁴. În aceste condiții, „Domnul Colonel a fost văzut în campanie în împrejurimile Lugoșului, la vederea căruia au ieșit din acel loc 700 spahii și mulți tătari și mauri, împotriva cărora ai noștri au dus o luptă crâncenă, care s-a terminat foarte rău pentru dușmani, nevoiți fiind să se retragă în oraș”²⁵. Dar „Colonelul Polland a persecutat inamicul, și infiltrându-se până la poartă, a distrus-o și a înaintat până în piață cu oamenii săi, și a împins inamicul în castel provocându-i mari pierderi și cu așa mare furie, că abia au avut timp barbarii să închidă poarta, nemaiputând, totuși, să închidă podul de la castel”. „A ordonat apoi colonelul oamenilor săi să descălece, o jumătate să se îndrepte cu topoarele spre poartă, iar restul de cealaltă parte, spre apă, astfel că au distrus palisadele, în ciuda focului continuu al dușmanilor, și astfel au forțat poarta și palisadele, și cu mare furie s-au năpustit din nou în exteriorul castelului asupra inamicului, care însă, prin poarta mică, reușea să intre castel”. Sfârșitul a fost cel scontat: „după o mare și tenace rezistență au fost în sfârșit învinși dușmanii, toți măcelăriți, au fost uciși de la 7 la 800 dintre cei mai buni și experimentați spahii, asiatici, mauri și tătari, împreună cu conducătorii lor”²⁶.

Au continuat apoi acțiunile militare ale habsburgilor pentru eliminarea otomanilor refugiați în interiorul zidurilor castelului: „Mica poartă a castelului, care era de fier, a fost tăiată de ai noștri și distrusă, arsă o alta de lemn: între timp restul turcilor, care se mai aflau încă în interiorul castelului, au făcut o baricadă mare, de 8 metri, din scânduri și pământ, în spatele ușii, opunând o rezistență foarte viguroasă cu împușcături continue și aruncarea neîncetată cu pietre, dar ai noștri au căutat o altă cale de

Barcsai de Bârcea Mare, ultimul ban al Lugoșului și Caransebeșului (26 dec. 1644-14 sept. 1658), în *Banatica*, 21, 2011, p. 105-114; Adrian Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, reformă și islam în Banat (1500-1700)*, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011, p. 33-39.

¹⁹ *Il Corriere ordinario*, 4 februarie 1691.

²⁰ Vezi: Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, „Campaniile Generalului Federico Veterani în Transilvania și Banat (1686–1694) (după memoriile sale)” (I), în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. XVII, 1999, p. 183-201.

²¹ *Il Corriere ordinario*, 4 februarie 1691.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, 25 februarie 1691.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

a pătrunde în piață, prin intermediul unui grajd” și într-un sfârșit „inamicul a arborat steagul alb, în semn de capitulare”²⁷. *Colonelul Poland* „le-a permis să iasă, dar fără arme, și s-a înțeles cu ei să-i conducă până la Timișoara, după cum s-a și întâmplat, escortați fiind de un locotenent, iar oamenii au fost de acord”. „Cei care au ieșit erau un Desdard Agà, un Beg, un comisar de război cu alți 152 de oameni, din care jumătate erau grav răniți. Numitul Beg a plâns în prezența tuturor oficialităților și a spus, că din 1000 de oameni nu au mai rămas decât acești 152, care sunt și cei mai slabi, fiind uciși cei mai de seamă spahii, și alți cavaleri, și tătari, care în mod expres au fost trimiși acolo de către Primul Vizir”²⁸.

Prada de război, găsită după ieșirea turcilor, era formată din: „4 tunuri de bronz, cu un mortier și 12 barili de praf de pușcă, care însă a fost udat de turci și tătari în timpul atacului, în timp ce se vedeau în pericol de a sucumba: în toate aceste acțiuni au fost capturate 15 stindarde ale celor mai experimentați spahii”. Comandamentul otoman este înlocuit cu cel imperial: „a pus apoi colonelul Poland la conducerea castelului un sergent, împreună cu soldații necesari”. În operațiunile militare s-a evidențiat în mod deosebit „căpitanul suprem sârb domnul Antonio, care a luptat ca un leu, dar și domniile căpitani Stravna, Rumiz, Hurcour, și alții au demonstrat mare forță și curaj”. Printre aceștia și „Colonelul Poland, care a fost rănit, dar și regimentul său, la fel și sârbii, dintre care au muri 10, iar 100 au fost răniți, și au obținut ai noștri o pradă consistentă și au dobândit și mulți cai”²⁹.

Acesta este doar un episod al confruntărilor dintre otomani și habsburgi. La 25 septembrie 1695, lângă Lugoj, a avut loc o bătălie soldată cu înfrângerea austriecilor, însuși comandantul armatei, generalul Federico Veterani, fiind ucis. Temporar, Lugojul va fi recucerit de principele Mihail Apafi al II-lea, până în 1699. După semnarea păcii, în urma tratatului de la Carlowitz (1699), Banatul a rămas sub dominație otomană, însă prin câteva stipulații ale tratatului, turcii sunt obligați să dărâme unele fortificații, printre care și zidurile cetății Lugoj (1701).

Primele încercări de eliberare a Oradiei de sub stăpânirea otomanilor, care dura din 1660, au avut loc în cadrul campaniei de la sfârșitul anului 1685 și începutul lui 1686; în zilele de 9-11 februarie 1686 generalul Antonio Caraffa a recucerit cetatea Sâniob, prilej cu care au fost uciși 40 de soldați turci, restul de 500 de oameni care se adăposteau în cetate primind permisiunea de a se retrage la Oradea³⁰. În 1686, generalul Heissler a intenționat să asedieze cetatea, însă în lipsa unor forțe militare suficiente a abandonat inițiativa. La 16 august 1686 locotenent-colonelul Corbelli a atacat periferia orașului Oradea din ordinul Generalului Nigrelli, comandantul trupelor imperiale. O nouă încercare a avut loc în octombrie același an, când, în paralel cu atacul lui Corbelli asupra Olosigului, maiorul Strozzi executa o ambuscadă, lângă pădure, asupra unei formațiuni de soldați turci – care se îndrepta spre Salonta pentru a încasa dările –, însă fără succes, la fel ca și hărțuirile consemnate pe parcursul anilor 1687-1688. În primăvara anului 1689, un detașament maghiar, care a fost însărcinat să întrerupă comunicațiile dintre Oradea și Gyula, a cucerit cetatea Bătăruului, favorizând astfel înaintarea trupelor imperiale spre sudul comitatului Bihor și implicit încercuirea cetății Oradea. Un asediu decisiv asupra Oradiei a fost preconizat pentru anul 1691, după ce în prealabil s-ar fi rezolvat situația de pe teatrul de război din Ungaria de Sud, unde contraofensiva otomană câștiga teren. De la începutul anului însă, ziarul a relatat știri despre situația din Oradea. În total 34 de numere ale *curierului* conținând informații despre Oradea au fost publicate în cursul anului 1691 și întotdeauna sursa de origine a știrii a fost Viena. *Foile Extraordinare*, tipărite la fiecare trei zile, consemnau hărțuirea constantă dintre otomani și imperiali³¹.

În 30 septembrie, în *foaia extraordinară* tipărită la Viena, se consemna că în drum spre Oradea „Contele de Aversperg [Otto von Auersperg] a întâlnit și bătut... 600 de rebeli, a ucis peste 100, a luat 30 sau 40 prizonieri”, existând informații „că după o astfel de acțiune toți rebelii (care se aflau la Oradea) s-au retras cu toate bagajele de acolo și s-au îndreptat spre Gyula”³². Raportul din 11 octombrie anunța că în data de 26 septembrie Contele Schlick „a înaintat cu un corp de armată în insulele dintre râurile Criș și Peța, unde turcii, din cauza așezării acestora se considerau a fi la adăpost, crezând pasul impenetrabil, iar spre amiază numitul conte i-a surprins pe turci, care aveau pe câmp o mare cantitate de animale, a înfrânt gărzile și a capturat peste 900 de capete”³³, fără ca inamicul să mai poată recupera ceva. În schimb, în raportul

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Mihai Georgiță, *Asediul cetății Oradea (1691-1692)*, în *Crisia*, XXXI, 2001, p. 73.

³¹ Vezi: *Avisi italiani, ordinarii, e straordinarii, dell'anno 1691*; F. Ciure, *Cucerirea Oradiei de către habsburgi în izvoare italiene. Operațiunile militare din anul 1691*, în *Crisia*, L, 2020, p. 155-176.

³² *Il Corriere ordinario*, 30 septembrie 1691.

³³ *Ibidem*, 11 octombrie 1691.

publicat la Viena în 14 octombrie, se aducea la cunoștința publicului că „în data de 6 a fost zi de odihnă, și atunci am primit vești că generalul Heissler, eliberat de către Thököly³⁴, se afla la Sibiu, în puțin timp fiind așteptat să se alăture armatei”, nutrind speranța „ca în data de 10 Armata să sosească la Oradea, și cu ajutor divin în scurt timp cetatea să se afle în mâinile noastre”³⁵. În 18 octombrie se nota că „despre marșul armatei imperiale spre Oradea nu sunt vești noi... în ciuda drumului lung și dificil, care din cauza mlaștinilor frecvente și apelor a necesitat în multe locuri să fie reparat cu poduri, este așteptată zilnic vestea sosirii armatei sub zidurile cetății, care va fi atacată în forță, în acest scop fiind adusă nu numai o numeroasă artilerie grea și mortiere, dar și provizii importante de artificii militare de invenție neobișnuită³⁶, cu care (cu ajutor divin și timp favorabil) se speră ca în scurt timp acel prezidiu necredincios să se supună armatelor victorioase ale Majestății Sale”³⁷.

Articolul publicat la Viena în 1 noiembrie reia șirul operațiunilor militare derulate în perioada 14-24 octombrie. La 15 noiembrie se anunță că la Viena „au sosit multe stindarde turcești de la armata imperială, în parte de la Bătălia de la Salankemen, în parte capturate la Oradea”, dar și că „luni se va întoarce la armată Contele de Aversperg, se crede, cu instrucțiuni de la Principele de Baden referitoare la cartierele de iarnă”³⁸. Totodată, veștile sosite din tabăra de la Oradea „confirmă că pe 29 s-au perfecționat cele 2 baterii, în aceeași dimineață începând bombardarea liniilor de apărare ale dușmanului; și s-a continuat hărțuirea cu bombe și foc a pieței, mare parte a acesteia fiind în flăcări, iar incendiul a durat peste 6 ore”.

În 29 noiembrie, la Viena, se publică informația conform căreia, de la un turc dezertor³⁹ ieșit din cetatea Oradea, „care a ajuns aici luni cu un curier, s-a aflat că în cetate se mai află 1.400 bărbați de arme: că nu numai se confruntau cu lipsa proviziilor, ci și a lemnului, astfel că sunt nevoiți să trăiască în beciuri și în ruinele zidurilor, dar totuși nutreau speranța de a fi salvați, sau măcar să primească de-ale gurii, în caz contrar nu vor putea rezista prea mult”. În 2 decembrie, raportul apărut în capitala imperială face cunoscut că „de la turcul dezertat din Oradea (singurul ieșit din cetate în timpul blocadei și a bombardamentului) s-au aflat alte detalii importante, cu privire la cei care decedaseră sau se mai aflau înăuntru”. Astfel, printre cei care și-au pierdut viața se regăsesc: „Pașa Agà: Halli Agà: Mustafa Agà: Hassan Oda Pașa: Mustafa Oda Pașa: Ally Palluck Pașa: Racus Bulla Pașa: Mustafà Agà: Mustafa Oda Pașa”, pe lângă cei peste 1500 de soldați”. Dintre răniți îi amintește pe aga ienicerilor, Pașa Aga, Tolvay Hassan [Tolna Hassan], Claus Hassan [Kulagus Hassan] și alți 300, „iar dintre cei 24 artileriști și manipulanți ai focurilor de artificii mai trăiau doar 10, restul decedând”. „Au rămas în viață: Pașa cetății: înlocuitorul agăi ienicerilor, numit Rocziab Baya: și noul Pașa Agà: aceștia trei se află la conducerea cetății, fiind încă 1.400 de soldați în viață”⁴⁰. Autorul articolului concluzionează că se speră în curând la sfârșitul blocadei, atât din cauza frigului pătrunzător, cât și a faptului că asediații erau privați de cele minime necesare traiului, lucru confirmat din mai multe surse.

Acțiunile militare au fost reluate în forță în primăvară, după ce în timpul iernii cetatea a fost înconjurată de trupele generalului Auersperg. Pe 5 aprilie, generalul de cavalerie, Donath Heisler, baron von Heitersheim, este numit comandant al oștirii ce avea misiunea asediului decisiv al fortificației de la Oradea. Au fost mobilizate mai multe contingente militare, atât de infanterie, cât și de cavalerie, printre care și câteva din regimentele lui Veterani, staționate în Transilvania, sau cele ale baronului Pfeffershofen care acționau în zona Lipova și Sătmăr, regimentele Styrumb, Heissler, Truchsess, Schlick, sau cele de husari maghiari și sârbi. Asediul a fost reluat la 7 mai 1692, artileria creștină începând să străpungă dispozitivele de apărare. După evacuarea apei din șanțuri s-a început acțiunea de minare a bastioanelor, la 30 mai unul din acestea fiind aruncat în aer. Pentru data de 5 iunie a fost prevăzut un atac general asupra cetății, dar acesta nu a mai avut loc, întrucât otomanii au decis să capituleze⁴¹.

³⁴ Generalul Heisler a fost eliberat în schimbul soției lui Thököly, Elena Zrinyi, cea care a apărat eroic cetatea Munkács de asediul imperialilor timp de trei ani, până în ianuarie 1688, când s-a predat generalului Caraffa (J. Nouzille, *op. cit.*, p. 179).

³⁵ *Il Corriere ordinario*, 14 octombrie 1691.

³⁶ Documentul face referire la materialul inflamabil, ce nu putea fi stins, inventat de călugărul franciscan Tüzes Gábel, care a fost folosit cu succes la asediul Budei și Strigoniului. Renumitul pirotehnist a fost ajutat de 21 de artificieri în acțiunile de incendiere a cetății Oradea (M. Georgiță, *op. cit.*, p. 79).

³⁷ *Il Corriere ordinario*, 18 octombrie 1691.

³⁸ *Ibidem*, 15 noiembrie 1691.

³⁹ Soldatul turc Hussein, care răspundea de muniție în cetate, considerat prizonier la interogatoriu, dus de la Oradea la Debrecen în 20 noiembrie (M. Georgiță, *op. cit.*, p. 84).

⁴⁰ *Il Corriere ordinario*, 2 decembrie 1691.

⁴¹ Printre cele mai recente studii referitoare la cucerirea cetății Oradea de către imperiali, a se vedea: Mihai Georgiță, *Asediul cetății Oradea (1691-1692)*, în *Crisia*, XXXI, 2001, p. 71-100; Călin Ghemiș, Constantin Iosif Zgardan, *Asediul cetății Oradea (1692) în*

Pe parcursul anului 1692, între lunile ianuarie și iulie, în 50 de numere ale *Curierului obișnuit* au fost publicate informații referitoare la desfășurarea operațiunilor militare împotriva otomanilor pentru stăpânirea cetății Oradea⁴². În luna ianuarie regăsim șapte *foglietti strordinarii* conținând știri despre evenimentele de la Oradea. Pe baza informațiilor furnizate cititorilor de publicația tipărită la Viena putem reconstitui evenimentele militare care au determinat capitularea cetății Oradea, în iunie 1692, și trecerea ei în posesia imperialilor după 32 de ani de stăpânire otomană. Sunt oferite foarte multe detalii cu privire la desfășurarea operațiunilor militare, la condițiile grele suportate de asediați, provenite din surse oficiale sau de la martorii direcți ai întâmplărilor evocate, astfel că, prin corelarea lor cu alte surse din epocă, în ciuda unor mici inexactități, putem afirma că acestea oferă o imagine veridică asupra evenimentelor. Prin urmare, ziarul publicat în limba italiană de Johann van Ghelen reprezintă un izvor documentar important pentru reliefaarea unor aspecte din trecutul orașului Oradea.

Tangential, publicația apărută la Viena prezenta publicului informații sumare despre schimbările de domni sau alte episoade relevante pentru conducerea Țării Românești și a Moldovei. De exemplu, la 17 februarie 1692, *Il Corriere ordinario* publica știri despre evenimentele petrecute în decembrie anul trecut, când domnitorul moldovean Constantin Cantemir (1685-1693) a dispus uciderea fraților Velicico și Miron Costin: „scrisori din Transilvania relatează că domnitorul Moldovei a ordonat să fie tăiați în bucăți Marele Cancelar și Generalul; unii spuneau din cauza unor scrisori de conspirație cu Poarta, care să-l destituie din Principat; alții datorită corespondenței cu polonezii: și că le-a încătușat și copiii, și la fel și mulți alții în ocnele de sare”⁴³. În 27 februarie 1709 sunt reproduse informații conținute într-o scrisoare datată la Iași, în 9 ianuarie, care avizau că „Noul Han al tătarilor a părăsit Constantinopolul pe 11 decembrie și este așteptat de la o zi la alta la Budziack”, domnitorul Mihai Racoviță (1703-1705; 1707-1709; 1716-1726) „aflând de plecarea sa de la Poartă, a ales 2 persoane de seamă pentru a merge în întâmpinarea lui; și pregătește tot ce este necesar pentru a-l primi cu bine, pe unde va trece, și pentru a-l felicita pentru noua sa înălțare pe tronul tătarilor”⁴⁴, pentru că în 25 decembrie 1709⁴⁵ să se anunțe: „pe alte căi se știa că regele Suediei de la Bender (unde stătuse încă de după bătălia de la Poltava) plecase la Jassi [Iași], reședința domnitorului Moldovei; și că acesta din ordinul Porții Otomane fusese înlăturat din Principatul său; în care era aparența că prințul Gantimir [Antioh Cantemir], la fel destituit cu câțiva ani în urmă, va fi restaurat”⁴⁶, dar cel care va urca pe tronul Moldovei va fi Nicolae Mavrocordat (1709-1710; 1711-1716).

Cucerită de otomani din 1552, cetatea Timișoarei a fost supusă unui îndelungat asediu de către habsburgii, între toamna anului 1689 și primăvara anului 1690, dar fără rezultat. O altă încercare, în iulie 1696, a avut același rezultat, întrucât la sfârșitul lunii august armata habsburgică a fost învinsă de armata turcă, astfel că a fost nevoită să se retragă. O situație favorabilă a avut loc în 1716 după victoria prințului Eugen de Savoia împotriva turcilor la Petrovaradin pe 5 august. Întrucât mai avea resurse suficiente, s-a îndreptat spre Timișoara. Armata habsburgică dispunea de aproximativ 45.000 de oameni și peste 23.000 de cai, 50 de tunuri de câmp și 87 de tunuri de asediu. Garnizoana otomană, comandată de Bodor Mustafa Pașa, avea aproximativ 16.000 de oameni și 150 de tunuri. La 21 august, 14 escadroane de cavalerie sub comanda generalului Joachim Ignaz von Rotenhan (1662–1736) au plecat din Arad și au ajuns la Timișoara. La 25 august, 16 regimente de cavalerie sub comanda generalului Pálffy și 10 batalioane de infanterie sub comanda lui Karl Alexander, duce de Württemberg, au sosit la Beregsău Mare. La 26 august a ajuns și restul trupelor, inclusiv Eugen de Savoia, care s-a stabilit în partea de nord a cetății, înconjurând-o complet⁴⁷.

medalistica barocă, în *Crisia*, XLII, 2012, p. 37-44; Diana Iancu, *Considerations about Oradea's fortress in Paul Rycout writing*, în *Studia Universitatis Petru Maior, Series Historia*, 2017, p. 11-19; Eadem, *O relatare despre cucerirea cetății Oradea de către trupele imperiale în anul 1692*, în *Crisia*, XLVII, 2017, p. 85-89; F. Ciure, *Cucerirea Oradiei de către imperiali (1692) într-un izvor venețian contemporan*, în *Crisia*, XLVIII, 2018, p. 125-134; Zoltán Péter Bagi, *Asediul cetății Oradea din anul 1692*, în *Studii despre istoria Țării Bihorului*, 7, coord. Teréz Oborni, Oradea, 2020, p. 11-25.

⁴² Vezi: *Avisi italiani, ordinarii, e straordinarii, dell'anno 1692*, Vienna, Appresso Gio. Van Ghelen (https://books.google.ro/books?id=8UdbAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=ro&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=varadino&f=false); F. Ciure, *Cucerirea Oradiei de către habsburgii în izvoare italiene. Operațiunile militare din anul 1692*, în *Crisia*, LI, 2021, p. 127-159.

⁴³ *Il Corriere ordinario*, 17 februarie 1692.

⁴⁴ *Ibidem*, 27 februarie 1709.

⁴⁵ Vezi: *Avisi italiani, ordinarii, e straordinarii, dell'anno 1709*, Vienna, Appresso Gio. Van Ghelen (https://books.google.it/books?id=P0lbAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=it&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=moldavia&f=false).

⁴⁶ *Il Corriere ordinario*, 25 decembrie 1709.

⁴⁷ Informații referitoare la cucerirea Timișoarei de către habsburgici în: George Postelnicu, *Asediul și cucerirea Cetății Timișoara în 1716*, în *Banatul*, III, 1926, p. 20-32; N. Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, Timișoara, 1943; Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*, prefață și note de Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara, 1982; L. Groza, *Documente mai puțin*

Sunt 15 numere ale curierului obișnuit care raportează știri despre asediul Timișoarei de către habsburgii începând din 9 septembrie și până pe 7 noiembrie, publicul luând la cunoștință de cele întâmplate cu o săptămână întârziere⁴⁸. Informațiile sunt preluate în principal din *Jurnalul oficial al principelui Eugen de Savoia de pe câmpul de desfășurarea a operațiunilor militare de cucerire a Timișoarei*, evenimentele care au avut loc între 27 august și 3 septembrie fiind raportate în numărul din 9 septembrie din *Curier*. Jurnalul ne informează că pe 27 s-au făcut pregătiri „pentru asediul iminent”, iar asediatorii au ocupat reședința de vară a guvernatorului turc, pe care otomanii au incendiat-o înainte de a se retrage: „detașându-se într-o clipă câteva Companii de Grenadieri pentru a merge și ocupa încântătoarea casă a Pașei aflată foarte aproape de Suburbie... ca urmare, Vrajmașul, văzându-ne apropiindu-ne, a dat foc imediat suburbiilor lor, împreună cu furajele care erau acolo”, pe 28 „a tras foarte viguros cu tunurile lor din cetate, dar fără efect sau daune”, „la 1 septembrie urma pregătirea pentru deschiderea tranșelor, adică ca în stânga amintitei moschei să fie trasă o linie paralelă de la 350 la 400 pași de Palancă”⁴⁹.

Numărul din 23 septembrie se concentrează pe evenimentele prezentate în *Jurnal* în perioada 11-15 septembrie. „Pe 17 a început ținutarea Palancii, iar aruncarea bombelor a continuat” ne avertizează *Il Corriere ordinario* din 26 septembrie, raportând știrile preluate din *Jurnalul* corespunzător perioadei 15-18 septembrie. Acest număr al revistei cuprinde și o scrisoare trimisă din tabăra de la Timișoara la 18 septembrie, din care suntem informați că „din zorii zilei precedente, marile noastre tunuri au început să bată cu furie Palanca și să formeze breșe cu foarte mare succes, asaltul final urma să fie lansat în 19 sau 20 după toate aparențele, și după pregătirile care au fost făcute de personalul nostru, cu condiția ca și vremea să o permită”⁵⁰.

Foaia extraordinară din 10 octombrie preia informațiile conținute în *Jurnal* cu privire la evenimentele din 29 septembrie și până la 2 octombrie, care anunță apropierea asaltului final: în 30, din cauza serii, a fost amânat până a doua zi, astfel, „pe 1 octombrie, în ciuda faptului că a plouat foarte tare toată noaptea, dimineața Prințul Eugen de Savoia... i-a dat Prințului Alexandru de Württemberg ordinul solicitat pentru inițierea asaltului; încât în jurul orei 8 semnalul a fost dat de tragerea bateriilor noastre... și după o jumătate de oră de foc puternic au alungat inamicul în oraș”⁵¹.

La 14 octombrie, ziarul a publicat o relatare a forțelor angajate în asaltul de la 1 octombrie 1716 asupra palâncii timișorene, printre care 30 de companii de grenadieri, 30 de batalioane, 27 de căpitani, 30 de locotenenți, precum și două fragmente din scrisorile primite din tabăra de la Timișoara și continuarea *Jurnalului* din 2 până în 6 octombrie. Următorul număr, din 28 octombrie, rezumă evenimentele care au avut loc între 16 și 20 octombrie, raportate în *Jurnal*: „pe 17... numita garnizoană a plecat efectiv astăzi, în jurul prânzului, cu toate lucrurile sale, sub escorta colonelului & General Adjutant Domnul Designi”⁵², publicând și punctele de capitulare solicitate de către turcii asediați și convenite cu imperialii. Este adăugată și o listă cu cei uciși și răniți în timpul atacului de la 1 octombrie.

Ultima referire la asediul Timișoarei în *Corriere ordinario* datează din 7 noiembrie, când, dintr-o scrisoare trimisă la 30 octombrie din locul de desfășurare a operațiunilor, publicul a aflat de faptul că „Prințul Eugen de Savoia a separat armata, având în vedere că alaltăieri s-au pus în mișcare Regimentele destinate Transilvaniei sub comanda generalului de cavalerie domnul Conte de Steinville... spre cartierele

cunoscute despre asediul și cucerirea Timișoarei de către prințul Eugeniu de Savoia în octombrie 1716, în *Analele Banatului*, serie nouă, VI, 1998, p. 417-50; I. Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II, partea II-a, *Vilayetul de Timișoara: 1552-1716*, Editura Banatului, Artpress, Timișoara, 2005, p. 306-14; Idem, *Prin Timișoara de odinioară. I. De la începuturi până la 1716*, Editura Banatul, Timișoara, 2006, p. 177-209; Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, a II-a ediție, Editura de Vest, Timișoara, 2006; Mihai Opreș, *Timișoara: Monografie urbanistică*, vol. I: *Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, Editura Brumar, Timișoara, 2007; I. Hațegan, *Timișoara în evul mediu*, Editura Banatul, Timișoara, 2008; Costin Feneșan, *Artileria cetății Timișoara la 1716*, în *Analele Banatului*, serie nouă, Arheologie-Istoria, XX, 2012, pp. 245-57; Idem, *O descriere a cetății Timișoara din august 1716*, în *Analele Banatului*, Nuova seria, Archeologia – Storia, XXII, 2014, pp. 295-9; M. Opreș, Mihai Botescu, *Arhitectura istorică din Timișoara*, Timișoara, 2014; Adriano Papo, Gizella Nemeth, *Il principe Eugenio di Savoia e la riconquista di Temesvár*, în *Quaderni Vergeriani*, XII, n. 12, 2016, pp. 11-71; Idem, *Il mito di Eugenio di Savoia e la presa di Timișoara*, în *Quaestiones Romanicae*, V, Timișoara, Szeged, 2017, p. 38-55; referitor la componența armatei imperiale, a se vedea: Bruno Mugnai, Luca S. Cristini, *L'esercito imperiale al tempo del principe Eugenio di Savoia (1690 – 1720)*, Parte II: *La cavalleria*, vol. 2, *Soldiershop*, 2013.

⁴⁸ Vezi: *Avisi italiani, ordinarii, e straordinarii, dell'anno 1716*, Vienna, Appresso Gio. Van Ghelen (https://books.google.ro/books?id=4ElbAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=ro&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false); F. Ciure, *La conquista asburgica di Timișoara in alcune fonti italiane (1716)*, în *Studia historica adriatica ac danubiana*, XIII-XIV, nr. 1-4, 2020-2021, p. 29-74.

⁴⁹ *Il Corriere ordinario*, 9 septembrie 1716.

⁵⁰ *Ibidem*, 26 septembrie 1716.

⁵¹ *Ibidem*, 10 octombrie 1716.

⁵² *Ibidem*, 28 octombrie 1716.

de iarnă care le-au fost atribuite...”⁵³ și că *Jurnalul* de acel an s-a încheiat cu aceste știri. Dar *Foglio aggiunto all'ordinario*, din 16 decembrie 1716, relatează știri relevante pentru istoria Țării Românești: „din Transilvania primise înștiințarea că în 30 noiembrie au fost duse la Sibiu (unde rezida generalul imperial Comandant al aceluia Principat, domnul Conte de Steinville) timpanele cunoscutului Prinț al Țării Românești făcut prizonier de ai noștri, împreună cu drapelul său principal, alături de altele mai puțin însemnate: și se aștepta cât mai curând la Sibiu acest domn al Moldovei prizonier cu toată familia”⁵⁴. Este vorba de Nicolae Mavrocordat, domnitor al Moldovei (1709-1710; 1711-1716) și Țării Românești (21 ianuarie-25 noiembrie 1716; 1719-1730).

Documentele prezentate oferă îndeosebi detalii privind desfășurarea operațiunilor militare efectuate de imperiali pentru cucerirea cetăților aflate în posesia otomanilor. Prezența lor este dovada continuării ciocnirilor dintre otomani și habsburgi în această perioadă și arată cum cuceririle acestor teritorii au fost uneori de scurtă durată. Documentele oferă informații detaliate despre numărul de luptători, despre dispunerea efectelor militare, asupra luptei, despre prada învingătorilor și soarta învinșilor după ce imperialii le-au luat stăpânire. Întrucât sursele de informare sunt cele oficiale, foile periodice, publicate în limba italiană în capitala imperială, oferă o imagine fidelă a evenimentelor și se adaugă celorlalte surse istorice care se referă la perioada în care aceste cetăți au intrat în posesia imperialilor. Totodată, ele sunt o dovadă a interesului manifestat atunci de publicul larg față de evenimentele militare, a cărei curiozitate a fost răsplătită din plin de publicația tipărită de Johann van Ghelen.

⁵³ *Ibidem*, 7 noiembrie 1716.

⁵⁴ *Ibidem*, 16 decembrie 1716.

ELEMENTE DE PROTO-CRIMINALISTICĂ. UTILIZAREA SEMNALMENTELOR ÎN ACTIVITAREA DE URMĂRIRE A RĂUFĂCĂTORILOR ÎN TRANSILVANIA SECOLELOR XVII-XIX

Gabriel-Virgil RUSU*

ELEMENTS OF PROTO-FORENSICS. THE USE OF SIGNATURES IN PURSUIT OF OUTLAWS IN TRANSYLVANIA OF THE 17th-19th CENTURIES ABSTRACT

The activity of tracking criminals in Transylvania, included in the Habsburg Empire since 1699, gained more consistency once the use of cues. Their description was made on issuing the tracking orders by Government that also contained in the annexes the personal descriptions of the suspects, an aspect that significantly facilitated this activity. This article contains several published and unpublished documents that reveal the criminal policy of the Imperial authorities: the preservation of the climate of order and public security, by clearing the territories of the Crown of criminals. Thus, starting from the 18th century, we are witnessing a modernization of investigative work through the introduction of this method, in fact an element of proto-forensic that will foreshadow the birth of a new discipline in the next century: The Forensics Science.

Keywords: Transylvania, criminal, cues, investigation, suspect, forensics.

Politica în materie penală din Marele Principat al Transilvaniei, parte a Imperiului Habsburgic din anul 1699, s-a realizat și prin activitatea de urmărire a persoanelor în temeiul legii. Numiți în general „malefactores”, adică răufăcători, indivizii certați cu legea erau căutați de către autoritățile cu responsabilități în menținerea ordinii și securității publice pe tot cuprinsul țării pentru aducerea lor în fața justiției. Ei puteau fi suspecți de comiterea unor infracțiuni (crimă, tâlhărie, furt, înșelăciune, baterea de monede false, răpiri de persoane, vătămare corporală etc.) și se sustrăgeau judecății. Alții erau urmăriți deoarece instanțele (*sedria, sedes*) comitatense, ori Tabla Regală emisese sentințe de condamnare definitive și fugiseră de la domiciliu pentru a nu fi încarcerați. În fine, mai făceau obiectul urmăririi deținuții evadați din aresturi ale orașelor, din penitenciare ori de la puncte exterioare de lucru, precum și persoanele dispărute în condiții suspecte, ori copiii fugiți de la domiciliu.

Munca autorităților – solgăbirăii mari și mici, iar, mai apoi, comisarii de pândur – nu era deloc simplă; ea presupunea deplasări în teren, pe timp de zi sau noaptea, pentru verificări și investigații, discuții cu rudele, cu persoanele din cercul de apropiați, efectuarea unor percheziții, razii sau alte acțiuni de tip polițienesc, toate desfășurate sub imperiul trecerii nemiloase a timpului și pierderii momentelor operative. Era de la sine înțeles faptul că se căutau mereu instrumente juridice, bazate pe cutume și bune practici judiciare, pentru ca activitatea aceasta să se modernizeze și să devină mai eficientă. Așa a apărut ideea, mai veche de altfel, cu rădăcini în antichitate¹, de folosire a semnalmentelor suspectilor în munca de urmărire.

În Transilvania, o formă arhaică de descriere a semnalmentelor persoanei o întâlnim în secolul al XVIII-lea, odată cu instaurarea stăpânirii austriece și introducerea unor elemente de creație în materie de drept procesual-penal². Putem spune că aceasta anticipează în bună măsură metoda „portretului vorbit” din

* Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române, Filiala Cluj; e-mail: gherleanul_1964@yahoo.com.

¹ Este cunoscut primul portret vorbit consemnat într-un act emis la Alexandria în anul 145 î. Chr., în care sunt descrise, cu lux de amănunte, semnalmentele sclavului ce urma să fie urmărit și arestat: *un tânăr sclav aparținând lui Aristogene, fiul lui Chrysiippe (Chrysippus), purtând numele de Herman, zis Noiles, a fugit. El este un sirian originar din Bambyko, în vârstă de 18 ani, de talie mijlocie, fără barbă, are picioarele drepte, bărbie cu gropiță, un neg în formă de linte pe partea stângă a nasului, o cicatrice pe comisura dreaptă a gurii și este tatuat cu caractere barbare la mâna dreaptă. Poartă cu sine o pungă ce conține trei mine de 10 drahme de aur și un inel de argint pe care sunt reprezentate un vas de parfum și o raclă; este îmbrăcat cu hlamida și cu șorț de piele. Este însoțit de sclavul Brion, scurt, larg în umeri cu ochii verzi și care este îmbrăcat cu o tunică și o manta de sclav* (Lazăr Cârjan, *O istorie a criminalistici din România*, Editura Pro Universitaria, București, 2015, p. 286-287).

² Într-o accepțiune contemporană semnalmentele sunt trăsăturile exterioare generale și particulare ale unei persoane sau cadavru, pe baza cărora acestea pot fi identificate. Ele se exprimă prin atribute sau adjective privind exteriorul corpului unei persoane, ori obiectele purtate de către aceasta la un moment dat (Vasile Viorel, Dănuț Nechita, „Identificarea persoanelor după semnalmente”, în *Tehnică criminalistică. Îndrumar teoretic și practic*, Vasile Viorel (coord.), Editura EstFalia, București, 2014, p. 171-172).

criminalistica de azi, adică descrierea trăsăturilor fizice ale suspectului, pe baza „vorbilor” victimelor sau martorilor cu care a interacționat. Cele mai importante sunt așa-numitele „semnalmente statice” sau „anatomice” ale corpului: sexul, vârsta, talia, constituția fizică, ținuta, umerii, membrele și aspectele particulare ale feței – (forma, părul, fruntea, semne particulare vizibile, ochii sprâncenele, nasul, gura, variațiile morfologice ereditare ori rezultate din unele fenomene patologice).

Descrierea acestor detalii era inclusă în câmpurile unor ordine emise în numele împăratului de către Guberniul Transilvaniei de la Cluj sau Sibiu. Unele dintre aceste documente erau tipărite în integralitatea lor (vorbim de cele de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și din veacul următor), altele fiind combinații de text tipărit cu adnotări olografe. Nu există neapărat un formular tip, însă foarte multe documente încep cu intitulăția: *Sacrae Caesareo Regiae et Apostolicae Majestatis Magni Principis Transylvaniae et Siculorum Comitatus etc. Domini Nostri Clementissimi Nominis*³ Funcționa obiceiul ca un ordin de urmărire să fie însoțit de una, două sau chiar mai multe file cu descrieri de persoane urmărite. Ele poartă titlul: *Descriptiones Personales, Szemellyes Le-irása* sau *Persohns Beschreibung* (Descriere personală), au număr de înregistrare, nu sunt semnate și nici datate (cu excepția anului întocmirii actului), părand mai degrabă anexe ale ordinelor de urmărire. Altele, dimpotrivă, au menționate data, locul și autoritatea emitentă, astfel încât, așa cum am precizat, nu există imperative de formă ale acestui tip de document judiciar. Până la stadiul cercetărilor noastre în acest domeniu nu am identificat nici proceduri normative care să reglementeze în detaliu munca de urmărire.

Ordinile guberniale erau semnate de guvernatorul Transilvaniei, fiind apoi distribuite în duplicate la nivelul tuturor comitatelor principatului, pentru ca autoritățile locale să fie informate despre identitatea persoanelor urmărite, semnalmentele lor, precum și scopul urmăririi. Oficialilor li se cerea și să ia măsuri urgente de căutare și reținere: *să nu întârziati să îi căutați pe evadații numiți în propriile Voastre jurisdicții, iar dacă îi veți găsi, să îi predați celei mai apropiate Jurisdicții Provinciale, alături de obișnuita scrisoare compasuală*, se preciza în Ordinul 3.728 din 26 octombrie 1813 de urmărire a unor evadați din închisoarea de la Gherla, iscălit de guvernatorul conte George Bánffy.

După formulele de început, care conțineau date operative cu privire la motivele urmăririi, se trecea la descrierea persoanelor în cauză. Funcționarii imperiali erau preocupați să furnizeze o parte din caracteristicile de mai sus, într-o terminologie cât de cât comună și mai unitară, pentru a fi utile structurilor judiciare în procesul de identificare și prindere a suspectilor. Majoritatea descrierilor vizau semnalmentele statice. Iată câteva exemple: la data de 9 octombrie 1813, evadaseră din pușcăria Gherlei, mai exact din punctul de lucru exterior de la Drumul Sării de lângă Dej, mai mulți deținuți printre care: *Nyikuláj Lukáts* (Nicolae Lucaci), *născut în satul Hărman, de statură potrivită, păr blond, ochii albaștri, Csojka Gligor* (Cioica Gligor), *din localitatea Lupșa, brunet cu păr creț, ochii și sprâncenele negre [...]* și *Krisán Iuon* (Crișan Ioan), *din localitatea Lupșa, de statură potrivită, tânăr, părul, ochii și sprâncenele negre, poartă părul împletit în două cozi*⁴. Se știe că la internarea în penitenciar personalul administrativ completa o fișă tip cu datele personale ale deținutului, fișă ce conținea inclusiv semnalmentele acestuia. În cazul în care el evada, datele erau transcrise în ordinul circular de urmărire. Abia mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, va apărea fotografia judiciară, care va ajuta și mai mult structurile polițienești în activitatea de urmărire.

Un număr mare de ordine de acest fel, inedite, se află în custodia Serviciului Județean Cluj al Arhivelor Naționale, Fondul Primăriei orașului Bistrița. Studiul acestor documente ne-a oferit posibilitatea descoperirii unei lumi violente, o lume a delictelor și a răufăcătorilor, a celor hăituiți de solgăbării și pânduri, o lume necunoscută și prea puțin cercetată de istorici și juriști. La începutul lunii aprilie 1786 un grup de tâlhari l-au jefuit pe nobilul Francisc Szentpáli în conacul său din localitatea Ghibrom, comitatul Alba. Datorită rănilor produse, victima a decedat la scurt timp de la comiterea infracțiunii, iar autorii au fugit din satele de domiciliu (Berghin și Straja), fiind de negăsit. Autoritățile comitatului Alba au solicitat Guberniului darea lor în urmărire pe tot cuprinsul principatului, iar din lectura Ordinului nr. 612/1786 aflăm identitatea și semnalmentele autorilor: *Báts* (Baciu) *alias Kimpián* (Câmpian) *Vasilie, care locuind în Berghin, înainte de asta a fost baciul Curții Excelenței Sale și păcurar, de aproximativ 50 de ani, de statură medie, gras, la față de culoare închisă (brună), cu pieptul lat, cu buzele mari și groase, cu părul negru dar deja puțin încărunit, cu mustața la fel și cu sprâncene late; Vasilie Gruian, ginerele pomenitului Báts Vasilie, din Straja, de circa 25 de ani, drept, înalt la statură, cu părul, mustața și sprâncenele negre, cu fața slabă și brună/închisă la culoare [...]* *Zaharia, tot din Straja, de statură medie, cu mustața, părul și sprâncenele blonde, de statură asemănătoare unui holtei*

³ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, Fondul Primăriei Orașului Bistrița, (în continuare: FPOB), seria II b, nr. 2130/1813. Documentul a fost publicat în: Gabriel-Virgil Rusu, *Floarea pustei. Istoria lui Rószá Sándor, ultimul haiduc al Europei*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, p. 198-202.

⁴ *Ibidem*.

de 26 de ani; Popa Gyorgye (Gheorghe), băiatul preotului valah din Berghin, de circa 30 de ani, cu statură dreaptă, înalt, osos, cu părul, mustața și sprâncenele blonde⁵.

Majoritatea persoanelor urmărite aveau un nume, o vârstă aproximativă și un domiciliu, ca date de stare civilă suficiente pentru perioada respectivă. În schimb, sunt solicitate urmări și în cazul persoanelor cu identitate necunoscută, a căror descoperire era mult mai dificilă în absența unor informații operative suplimentare. Este cazul celui de-al cincilea membru al „grupului Baci” [...] un străin holtei valah de circa 25 de ani, căruia până în momentul de față nu i se cunoaște nici numele și nici țara (de origine), înalt, arătos, cu părul blond, cu mustața și sprâncenele mari. Baci Vasile îl numea rudă de sânge (atyafi)⁶, o posibilă rudă din alt sat ori chiar din principatele românești de peste munți. Desigur, în cazul în care Baci sau vreunul din membrii grupului său era prins, autoritățile puteau să afle prin tacticile și instrumentele anchetei (cel mai adesea prin tortură) identitatea tânărului valah căutat pentru jaf.

La data de 10 august 1789 Guberniul Transilvaniei emitea un ordin de urmărire a suspectei Anne (Ana) lui Pintye (Pintea) Prodan, din localitatea Rothberg (Roșia), comitatul Sibiului, deoarece aceasta, prin meșteșuguri malefice, a practicat avortul mai multor femei și de teama răspunderii penale a fugit de la domiciliu în ziua de 30 mai 1789. Din lectura documentului aflăm că suspecta avea 55 de ani, statură mijlocie, corpulentă, piele mai închisă la culoare [...] sprâncenele negre, ochii mari, albi, brunetă, nasul strâmb, coroiat, are mult curaj și este îndrăzneț⁷. În evidențele Guberniului din anul 1789 figura ca urmărit pentru diferite fapte penale comise și Horváth Kozmá, de statură mijlocie, șaten, cu obraji rotunzi de culoare roșie, ochii negri, sprâncene, ca unul de 21 de ani [...]. În text se specifică faptul că dacă cineva îl abordează abia dacă răspunde cu un cuvânt la două-trei întrebări, melancolic, câteodată râde în sinea lui, rar rămâne într-un singur loc, agitat destul de des, cu haine dezordonate, desculț, parcurgând distanțe mari, mustața neagră și barba sunt lăsate să crească dezordonat. Vorbește limba maghiară, latină, română și ceva germană⁸. Un adevărat poliglot! Korodi Mészáros Jakab era de statură medie, burtos, cu fața albă, cu nasul cârn, cu ochii și sprâncenele negre, cu părul tuns de culoare negru-castaniu, purtând manta de postav scurtă gri, ciorapi albi și opinci, vorbește atât limba română cât și cea maghiară, necășătorit, de aproximativ 26 de ani⁹. Acesta, în anul 1813, fiind escortat din temnița comitatului Cluj în fața comisiei mixte din Brașov, a evadat în localitatea Mândra din Țara Făgărașului, probabil profitând de neatenția ofițerilor, sens în care datele și semnalmentele sale fuseseră distribuite în întreg principatul.

În literatura criminalistică contemporană semnalmentele „dinamice”, numite și „funcționale”, reprezintă acele caracteristici ale unei persoane care apar cu prilejul executării unor genuri de activități¹⁰. Este vorba de expresia fizionomiei, ținuta corpului, gesticulația, mersul, vocea și vorbirea, precum și unele obișnuințe dobândite în contextul prestării unor activități. Astfel, unul dintre evadații de la Gherla, pe nume Jakab Antal, vorbește ungurește în grai secuiesc, la fel ca și „tovarășul” său Ferentz Pista, iar cei trei români despre care se pomenește în același ordin de urmărire cunosc doar limba maternă (cea română), despre unul dintre aceștia – Cioica Gligor –, specificându-se faptul că vorbește repede¹¹. Suspectul Zaharia din satul Straja are statura asemănătoare unui holtei de 26 de ani, în timp ce Vasile Gruian, ginerele păcurarului curților nobiliare, Baci Vasile, datorită unui traumatism facial atunci când vorbește își trage puțin gura într-o parte¹². Ana lui Pintea Prodan prezintă urme de varicelă pe față [...] nasul strâmb, coroiat¹³, iar lui Horváth Kozmá, poliglotul, când râde în obraji i se formează două gropițe mai mari decât un bob de mazăre¹⁴.

La fel de importante sunt și „semnele particulare”: au o valoare foarte mare în identificarea persoanelor și cadavrelor, deoarece sunt defecte anatomice ori funcționale ușor de observat și de reținut de către victime sau martori. Semnele particulare pot fi de o mare diversitate: cicatricile, petele, negii, alunițele sau alte semne din naștere ori tatuajul¹⁵. Documentele arhivistice cercetate pun în evidență asemenea particularități la unii dintre urmăriți. De pildă, același Vasile Gruian, din Straja, avea pe obrazul stâng, împrejurul gurii, o urmă de lovitură sau de tăiere și din această cauză, se precizează în document, avea

⁵ *Ibidem*, nr. 612/1786.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, nr. 2083/1789 și Anexa 1.

⁸ *Ibidem*, nr. 2875/1789 și Anexa 2.

⁹ *Ibidem*, nr. 1602/1813.

¹⁰ Vasile Viorel, Dănuț Nechita, *op. cit.*, p. 180 și Emilian Stancu, *Tratat de criminalistică*, Ediția a II-a, Editura Universul Juridic, București, 2002, p. 190.

¹¹ FPOB, seria II b, nr. 2130/1813.

¹² *Ibidem*, nr. 612/1786.

¹³ *Ibidem*, nr. 2083/1789 și Anexa 1.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 2875/1789 și Anexa 2.

¹⁵ Vasile Viorel, Dănuț Nechita, *op. cit.*, p. 180.

greutăți în a se exprima¹⁶. În mod cert, căutarea lui se va rezuma la persoane care prezentau astfel de cicatrici în partea stângă a feței. Evadatul Cioca Gligor *este știrb de un dinte din față*¹⁷, un detaliu care putea face mai ușoară activitatea structurilor polițienești de identificare și reținere a acestuia – vicecomitele, solgabitarii mari și mici (juzii nobiliari).

Îmbrăcămintea este și ea utilă în procesul de urmărire, cu toate că, de regulă, suspjecții se lepădau rapid de hainele cu care au fugit și le abandonau în locuri izolate ori pur și simplu le distrugau. Totuși, descrierea vestimentației însoțește redarea semnalmentelor, așa cum a fost și cazul evadaților de la Gherla: fostul husar Jakab Antal *poartă pălărie, pieptar din piele și haină cu nasturi de alamă galbeni, poartă cizme; a fugit într-o cămașă [...] în timp ce colegul său avea pălărie, laibăr de culoare vișinie, haină gri de postav și cizme. A fugit îmbrăcat în laibăr*¹⁸. Despre tânărul cu identitate necunoscută din „grupul Baciuc” aflăm că purta, de regulă, o glugă (*glugá*) specifică păstorilor din Câmpia Transilvaniei¹⁹, iar Ana lui Pinte Prodan, pentru a induce în eroare autoritățile, s-a deghizat: *acoperindu-și în mod țigănesc părul împletit și împodobit. Are o cămașă bărbătească, cu flori, o fustă albastră țigănească și cizme roșii în picioare*²⁰.

Ce se întâmpla cu urmăriții prinși? Conform procedurii judiciare ei trebuiau să fie predați celei mai apropiate Jurisdicții Provinciale, împreună cu scrisoarea compasuală (*litterae compassualis, compassualis levél*). Aceasta era întocmită în mod obligatoriu de funcționarul care a identificat și reținut urmăritul, era o dovadă a identității celui căutat, documentul fiind predat structurilor jurisdicționale, ca act însoțitor, odată cu persoana prinsă. La fel ca în legislația penală contemporană, cel evadat era judecat pentru noua infracțiune, urmând să primească un supliment de pedeapsă. Cei care se sustrăgeau cercetării și împiedecau actul justiției „beneficiau” de circumstanțe agravante din partea judecătorilor. În privința bunurilor urmărite și găsite, acestea erau restituite în totalitate sau în parte păgubașilor. Într-un fel sau altul, actul justițiar era înfăptuit, iar cazul se clasa.

Am prezentat mai sus câteva elemente de *criminalistică arhaică* sau *proto-criminalistică* identificate în preocupările structurilor de ordine și securitate publică, elemente ce au rezultat din studiul câtorva documente de urmărire – unele inedite –, descoperite în câmpurile arhivistice cercetate. Desigur, acestea au fost doar începuturile introducerii în practica judiciară din Transilvania a unui tip de muncă științifică ce va prefigura viitoarea Criminalistică, o știință penală modernă, autonomă, pusă în slujba soluționării infracțiunilor și aducerii făptașilor în fața instanțelor de judecată.

ANEXA 1

Descrierea semnalmentelor numitei Ana lui Pinte Prodan de 55 de ani din localitatea Roșia, comitatului Sibiu, suspectă de provocarea ilegală a avortului, hârtie tipărită (FPOB, nr. 2083/1789)

SZEMÉLYES LE-IRASSA

Egy Szeben Vármegyei Rothbergi Anne lui Pintye Prodan, az Aszszonyok körtül, a' Gyermekek vesztésben gyakorlott külömb- külömbfële gonosz mesterségnek büntetésétől való félelme miatt ezen folyó Esztendőben Májusnak 30-dik náján elüszükött.

Idejére nézve 55. Esztendő, közép termetű, testes barna, himlöhellyes Ábrázatu, fekete szemöldökű, nagy fejjér szemű, fekete Haju, horgas orru, bátor, vakmerő Homloku, és tekintetű. Vitt-el magával kóntóst a' Fejin, egy avatag szakdszott, főre való keszenyöt, a mellyak Czigányi modra boglárokkal, és egyéb tzifraságokkal font Haját fedezte, a' Teszének felső részen, egyetlen egy közónsleges Aszszony ember inget, virágokkal meg-várva, és egy eleséggel meg-töltött által-vetöt a' hátán, alsó rérészén pedig, egy Tzigányos kék szoknyát, és a' Lában piros Tsiumát.

Ennek fel-kerességében annyival-is inkább szükséges minden szorgalmatoszágot elköventi, mivel ezen személy az első példa melly ezen vétkes mesterség üzésben nyilvánóságossá lett. Meg-találtatván pedig az itt lévő Magistratualis fogságra által adaszék.

Költ a' N. Erdélyi Ország K. Guberniumból N. Szebenben 10-dik Augusti 1789-dik Esztendőben.

¹⁶ FPOB, nr. 612/1786.

¹⁷ *Ibidem*, seria II b, nr. 2130/1813.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 612/1786.

²⁰ *Ibidem*, nr. 2083/1789 și Anexa 1.

DESCRIEREA SEMNALMENTELOR

Anne lui Pintye Prodan, din localitatea Rothberg (Roșia) din comitatul Sibiului care practicat diferitele meșteșuguri malefice în cercul femeilor însărcinate care au provocat pierderea copiilor (avort) și a fugit de la domiciliu în ziua de 30 mai 1789.

Are 55 de ani, este de statură mijlocie, corpulentă, pielea mai închisă la culoare, cu urme de varicelă pe față, sprâncenele negre, ochii mari, albi, brunetă, nasul strâmb, coroiat, are mult curaj și este îndrăzneță. A luat cu ea o rochie, un batic vechi rupt, acoperindu-și în mod țigănesc părul împletit și împodobit. Are o cămașă bărbătească, cu flori, o fustă albastră țigănească și cizme roșii în picioare.

Având în vedere faptul că este prima persoană acuzată de un asemenea delict, trebuie căutată neapărat, iar dacă va fi prinsă să fie predată închisorii Magistratului (din Sibiu).

Emis de Înaltul Guberniu Crăiesc al Transilvaniei, la 10 august, 1789.

ANEXA 2

Descrierea semnalmentelor numitului Horváth Kozmá de circa 21 de ani, urmărit în anul 1789 pentru comiterea mai multo infracțiuni pe raza principatului, hârtie tipărită (FPOB, nr. 2875/1789)

SZEMÉLLYES LE-IRASSA

Horváth Kozmának, a' kiis középtermetű, gesztenye szín haju, kerek Ábrázatu, piros színű, fekete Szemű, szemöldékű, mintt egy 21 Esztendő, fugáracska termetű, mindőn nevelt, az Két pofáján mintegy borsó szemnyi 's nagyobb jukacsákis szemléltetnek, mindőn valaki meg szolittya, két háromszora is alig felel adgyet, olyan Melancholicus szemérmetséggel elegyes, ollykor magában nevelt, egy helyt igen ritkán marad fokáig, gyakran magán kívül léven, kész Kóntószit magán rendetlenül hordozván mezit láb-is nagy utokat tenni, fekete bajuszsocskátis, és Szakállát, mikor nincs ki gondgyát viselye, meg-szokta hagyni. A' Nyelveket Magyarul, Deákul, Oláhul, 's valamennyire Németül is beszél.

DESCRIEREA SEMNALMENTELOR

Horváth Kozmá, de statură mijlocie, șaten, cu obrajii rotunzi de culoare roșie, ochii negri, sprâncene, ca unul de 21 de ani, când râde în obraji i se formează două gropițe mai mari decât un bob de mazăre, dacă cineva îl abordează abia dacă răspunde cu un cuvânt la două-trei întrebări, melancolic, câteodată râde în sinea lui, rar rămâne într-un singur loc, agitat destul de des, cu haine dezordonate, desculț, parcurgând distanțe mari, mustața neagră și barba sunt lăsate să crească dezordonat. Vorbește limba maghiară, română și ceva germană.

SATE ȘI PREOȚI ORTODOCȘI DIN BIHOR. DATE NOI PRIVIND ANII '70 AI SECOLULUI AL XVIII-LEA

Cristian APATI*

VILLAGES AND ORTHODOX PRIESTS FROM BIHOR. NEW DATA REGARDING THE 70S OF THE 18TH CENTURY ABSTRACT

The present study analyzes a series of documents that cover several blank pages of the history of the Orthodox Church from Bihor County in the 18th century. Some of these, written in the years 1774-1775, show the number of existing houses in some localities. Others list the priests ordained by Bishop Pahomie Cnezevici between the years 1770-1777, indicating the parish for which they were ordained, the place and date of the ordination, the amount paid for the ordination.

Keywords: Bihor, Orthodox Church, number of houses, names of the priests, Pahomie Cnezevici.

Istoria bisericii ortodoxe bihorene din secolul al XVIII-lea are multe pagini albe, în special anterior constituirii Consistoriului ortodox din Oradea-Velența (1792-1793). Între acestea se numără și cele alocate aspectelor numerice, dar mai ales celor nominale. Nu cunoaștem suficiente nume, de preoți, de diaconi, de ctitori, de credincioși etc. În ultima perioadă efortul nostru s-a canalizat spre umplerea a cât mai multor file goale¹. Continuăm aici prin expunerea unor noi surse circumscrise subiectului. Ele parvin din fondurile *Prefectura Județului Bihor* și *Episcopia Greco-Catolică Oradea*, fonduri păstrate în depozitele Serviciului Județean Bihor al Arhivelor Naționale. Un numitor comun al lor este faptul că au fost create de autoritățile laice, nu de oamenii bisericii.

Primele cinci documente sunt produsele unei investigații comitatense asupra sumelor achitate de credincioșii ortodocși pentru susținerea cheltuielilor delegației bihorene la Congresul Național Bisericesc de la Carloviț. Constituirea înscrisurilor a pornit de la arondarea laică a teritoriului (plase, notariate), nu de la jurisdicția bisericească, nu de la protopopiate. Eludând tema anchetei, reținem localitățile și casele cu populație ortodoxă, numărul lor. Actele, întocmite în anii 1774 și 1775, nominalizează 163 de localități și adună 8610 case². Evident, nu sunt toate așezările bihorene cu populație ortodoxă de la acea dată. Spre exemplu, conscrierea districtului ortodox Oradea-Mare realizată în anul 1769 însumează 360 de localități (282 de parohii și 78 de filii) și 13115 case³, iar conscrierea din anul 1786 reține un număr de 351 de localități (282 de parohii și 69 de filii) și 20887 case⁴. O analiză comparativă se poate face doar în ceea ce privește numărul de case la nivel de localitate. Nu alăturăm aici datele tuturor celor 163 de localități, ne limităm la câteva exemple:

Localitatea	nr. case ortodoxe în anul 1769	nr. case ortodoxe în anul 1774 sau 1775	nr. case ortodoxe în anul 1786
Oradea-Uj Város	împreună aveau 224	163	165 ⁵
Oradea-Velența		73	102
Săcădat	78	99	90
Sârbi	împreună cu Spurcani 100	83	95 ⁶

* Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale; e-mail: cristianapati@yahoo.com.

¹ Cristian Apati, *Comunitatea ortodoxă din Oradea în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Cifre și nume*, în *Acta Musei Porolissensis*, seria *Istorie-etnografie*, XLIV, 2022, p. 39-52; Idem, *O conscriere nominală a credincioșilor ortodocși din Oradea-Velența întocmită în anul 1800*, în *Crisia*, LII, 2022, p. 285-299.

² Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale (în continuare: S.J.A.N.BH.), fond *Prefectura Județului Bihor*, inv. 41, dos. 943, f. 87-87v (vezi în anexă Documentul 1), f. 28v (vezi în anexă Documentul 2), f. 75-76 (vezi în anexă Documentul 3), f. 120-120v (vezi în anexă Documentul 4), f. 133v-134 (vezi în anexă Documentul 5).

³ Cristian Apati, *Statul austriac și Biserica ortodoxă din Transilvania și Ungaria în efortul de modernizare a lumii românești*, Editura Primus, Oradea, 2015, p. 188, 301-309 (anexa 3).

⁴ *Ibidem*, p. 191, 310-318.

⁵ Începând cu anul 1784 filia ortodoxă din Oradea-Uj Város a devenit parohie. Cele câteva familii ortodoxe din Oradea-Olosig au trecut în administrarea ei.

⁶ În anul 1786 Spurcani figurează ca parohie, având 50 de case, cf. *Ibidem*, p. 312.

Burzuc	50	96	124
Ianoșda	75	103	130
Beliu	85	90	100
Borod	30	105	150
Beznea	101	130	150
Topa de Sus	împreună cu Topa de Jos 72	102 ⁷	80 ⁸
Răbăgani	30	60	90

Ca imagine generală, cel puțin în cazul acestor parohii, observăm o creștere a numărului de case. Punctual, constatăm o diferență mare între datele conscrise în anul 1769 și cele oferite de ancheta anilor 1774-1775. Este flagrantă situația Borodului, unde de la 30 de case s-a ajuns la 105, o creștere de 350%. În Burzuc, în anul 1769, conscriptorii au numărat 50 de case ortodoxe, iar delegații comitatensi, în anul 1775, au consemnat 96, aproape dublu. La fel s-au petrecut lucrurile și la Răbăgani. Deosebirile dintre informațiile anilor 1774-1775 și 1786 nu sunt de aceeași amploare. Din nou, la Burzuc suma caselor crește de la 96 la 124; la Borod creșterea este și mai mare, de la 105 la 150 de case.

Dincolo de localități și case, două documente oferă posterității numele unor juzi și jurați, locuitori ai unor sate aparținând districtelor Salonta, Beliu și Pomezueu⁹.

Următoarea serie de izvoare, rezultată tot dintr-o investigație comitatensă, hotărâtă în data de 5 februarie 1777, prezintă o importanță deosebită pentru istoria bisericii ortodoxe bihorene. Concret, este vorba despre patru tablouri ale preoților și diaconilor sfințiți între anii 1770-1777 prin episcopul Pahomie Cnezevici al Aradului și Bihorului (1770-1783)¹⁰. Chiar dacă nu au fost scrise de un singur funcționar, tablourile respectă aceeași structură, cu siguranță una impusă, menționând: parohia, numele, prenume și funcția slujitorului, locul și data când a fost hirotonit, suma achitată.

Primul document din această serie nominalizează 27 de fețe bisericesti și tot atâtea parohii; următorul: 17 clerici, 17 parohii; al treilea: 3 clerici, 3 parohii; ultimul: 8 clerici, 8 parohii. Adunând, rezultă 55 de slujitori ai altarelor și tot atâtea parohii. Dintre aceștia, ca preoți parohi au fost unși 36, ca „adjunctus popae” sau „adjunctus alteri Popa” 15, iar ca diaconi 4. Remarcăm între preoții parohi pe următorii: Ioan Popa, sfințit pentru o filie fără biserică¹¹; Simeon Pap, din Ghenetea, „deja preot greco-catolic, fără parohie”¹²; Dumitru Popovici, din Sănnicolau Român, sfințit paroh alături de cel existent, nu între cei declarați supranumerari¹³. Cât privește „adjuncții”, termen folosit, probabil, pentru a desemna capelanii, îi pomenim aici pe „Eleas Iuss, adjunctus proto-popa”, din Peștiș¹⁴, și pe Petru Popa, din Lugașu de Jos, „adjunct” al tatălui său¹⁵. Printre cei hirotoniți diaconi îi regăsim pe Stefan Pap, din Popești, și pe Ioan Silaghi, din Leta-Mare, foști parohi greco-catolici¹⁶.

În privința locului unde au avut loc sfințirile constatăm că episcopul a săvârșit 16 asemenea slujbe chiar în Bihor, 14 în biserica din Oradea-Velența, una în Tileagd, una în Dumbrăvița. 37 de clerici au fost sfințiți la Arad, iar pentru doi nu s-a consemnat locul.

Repartiția pe ani a hirotonirilor: în anul 1770 – 1; în anul 1771 – 11; în anul 1772 – 16; în anul 1773 – 6; în anul 1774 – 8; în anul 1775 – 3; în anul 1776 – 9; în anul 1777 – 0; pentru un preot nu s-a consemnat anul.

Din perspectiva anchetei comitatense au prezentat importanță și sumele plătite cu ocazia sfințirii. În acest moment al cercetării nu știm cu certitudine dacă taxa era strâns legată de numărul de case. Cert este că cel puțin 3 preoți, Ioan Perțe, din Picleu, Vasile Pop, din Sântelec, și Flore Popovici, din Săcădat, nu au „solvit pro ordinati”, fiind hirotoniți „gratis”, „nihil”. Cu cea mai mare sumă, 68 de florini și 36 de crăițari, a fost taxat Ioan Silaghi, din Leta-Mare, fost paroh greco-catolic; 63 de florini și 45 de crăițari a dat „Theodorus Hullyesti”, din Copăcel; 60 de florini a scos din pungă Alexiu Patcaș, din Bedeu. Diaconii plăteau sume mai mici, începând de la 12 florini și 45 de crăițari.

Acestea sunt genurile de informații pe care cei interesați le regăsesc în aceste documente. Pentru mai multe nume de sate și preoți, cifre sau alte detalii invit la parcurgerea anexelor.

⁷ Numărul acesta de case face referire la „Felső Topa, cum Govorest”, vezi Documentul 5 din anexă.

⁸ Topa de Jos era tot filie a acestei parohii și avea 41 de case ortodoxe. Așadar, parohia împreună cu filia numărau 121 de case, cf. *Ibidem*, p. 317.

⁹ Vezi documentele 3 și 5 din anexă.

¹⁰ S.J.A.N.BH., fond *Episcopia Greco-catolică Oradea*, inv. 881, dos. 1235, f. 1-2v (vezi în anexă Documentul 6), f. 3 (vezi în anexă Documentul 7), f. 6 (vezi în anexă Documentul 8), f. 7 (vezi în anexă Documentul 9).

¹¹ *Ibidem*, f. 3.

¹² *Ibidem*, f. 7.

¹³ *Ibidem*, f. 3.

¹⁴ *Ibidem*, f. 1-2v.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, f. 7.

ISTORIE

ANEXE

Documentul 1

In Comitatu Bihariensi ad rationem Diurnorum, et Itineralium Expensarum pro Illyrica Nationis Graeci Ritus non Uniti Congressu Carlovicz habito Deputatis Competentium individualiter inter dictae Nationis, et Ritus Homines Repartiti, et eosdem Soluti sunt uti Seqvitur

1775:

Nr. crt.		A domo	Habit repartitos		Effective solvit	
			Rf.	Xr.	Rf.	Xr.
1	Alpár	82	5	28	5	28
2	Betfia	36	2	24	2	24
3	Borostelek	44	2	56	2	56
4	Csehi	49	3	16	3	16
5	Czeezke	29	1	56	1	56
6	Dubricsony	31	2	4	2	4
7	Eskülő	51	3	24	3	24
8	Fancsika	43	2	52	2	52
9	Fugyi	20	1	20	1	20
10	Gálosháza	30	2	-	2	-
11	Hajo	26	1	44	1	44
12	Izsópallaga	68	4	32	4	32
13	Kalota	36	2	24	2	24
14	Kis- Kér	53	3	32	3	32
15	Nagy- Kér	61	4	28	4	28
16	Kesztegh	45	3	-	3	-
17	Kigyik	70	4	40	4	40
18	Kóallya	26	1	44	1	44
19	Kopacel	53	3	32	3	32
20	Krainyikfalva	24	1	36	1	36
21	Pestere	58	3	52	3	52
22	Pósalaka	6	-	24	-	24
23	Serges	80	5	20	5	20
24	Rontho	34	2	16	2	16
25	Szakadáth	99	6	36	6	36
26	Szaránd	53	3	32	3	32
27	Szentelek	87	5	48	5	48
28	Szurdok	66	4	24	4	24
29	Tassadfeo	96	6	24	6	24
30	Telkesd	55	3	40	3	40
31	Telki	12	-	48	-	48
32	Urgetegh	53	3	32	3	32
33	Vásárhely	36	2	24	2	24
34	Vircsalogh	53	3	32	3	32
35	Nagy Várad	163	10	52	10	52
36	Velenceze	73	4	52	4	52
Summa summarum		1901	127	8	127	8

Sursa: S.J.A.N.BH., fond *Prefectura Județului Bihor*, inv. 41, dos. 943, f. 87-87v.

*

Documentul 2

In Comitatu Bihariensi ad rationem Diurnorum, et Itineralium Expensarum pro Illyrica Nationis Graeci Ritus non Uniti Congressu novissime Carlovicz habitato Deputatis Competentium individualiter inter dictae Nationis, et Ritus Homines Repartiti, et per eosdem Soluti sunt ubi Seqvitur

[1775:]

Nr. crt.	In Locis	A domo	Effective solvit	
			Rf.	Xr.
1	Farnos	51	3	24
2	Csohay	73	4	52
3	Fegyvernek	38	2	32
4	Nagy Tótfalu	83	5	32
5	Almás	14	-	56
6	Kóvág	63	4	12
7	Borzik	96	6	24
8	Czigánfalva	50	3	20
9	Bogdán [Sóvárheg]	105	7	-
10	Kővesd	50	3	20
11	Tataros	116	7	44
12	Kiss Tótfalu	95	6	20
13	Kőreseghaza	37	2	28
14	Hagmádfalva	80	5	20
15	Nádantelek	63	4	12
16	Csulyafalva	56	3	44
17	Szarkó	29	1	56
18	Nagy Szántó	6	-	24
19	Sitervölge	45	3	-
20	Pelbárhida	54	3	36
Summa		1204	80	16

Superquibus quo modo per me peractis humillimom I. Universitati facis Relationem Sig. V. Olassi die [?!]
Ladislau Király de Leffkác Jurassor

Sursa: S.J.A.N.BH., fond *Prefectura Județului Bihor*, inv. 41, dos. 943, f. 28v.

*

Documentul 3

Specificum

Individuorum, pecuniam in depurationem expensarum Karloviczensium paestantium
Districtus Beel

Pars Districtus Szalontha

Extractus Summarius

Pecuniam in depurationem Expensarum Karlovicziensin Justa Determinationem I. Universitatis Anno 1774 die 16
Aug. interventam, a Loci Subinsertis incappata

Nr. crt.	Nomina Locor. Districti Szalontha ingremiatorum	Domus non Unit. Nr.	a quibus per 4 xr. computando [...]		Nomina Judicum praenotata pecuniam administrantium
			Rf.	Xr.	
1	Ianosda	103	6	52	[Szoborari] Utsz judex
2	Hossuaszo	105	7	-	Pulle Gyorgysi judex
3	Tenke	5	-	20	Mocz Gyorgy jurat
4	Kocsuba	100	6	40	Csordar Mihaly jurat
5	Kishaza	73	4	52	Janko Juon jurat
6	Petegd	64	4	16	Opre Simon jurat
7	Gyanta	44	2	56	Iova Togyer jurat
8	Kapolna	78	5	12	Szverle Illie jurat
9	Szoldobágy Szelistye	62	4	8	Iova Togyer jurat
10	Szeplak	65	4	20	Barna Togyer jurat
11	H. Dombrovicza	110	7	20	Blas Lup jurat

ISTORIE

12	Karaszó	72	4	48	Janos Juon jurat
13	Urszad	56	3	44	[Sztorc] Toda
SUMMA		937	62	28	-

[...]

Sig Iánosda 6a sept. 1774

Per Juratum Notarium

Matthiam Fábay

Districtus Béal

Nr. crt.	Districtus Béal	Domus non Unit. Nr.	a quibus per 4 xr. computando [...]		Nomina Judicum prænотата pecuniam administrantium
			Rf.	Xr.	
1	Agris	32	2	8	[Sz...] Mikula judex
2	Arkus	42	2	48	[Sz...] Petru jurat
3	Barzsest	28	1	52	Hrese Toma jurat
4	Oppid. Béal	90	6	-	Filipas Togyer judex
5	Benyesd	22	1	28	Mihok Kracsun jurat
6	Bogy	25	1	40	Markis On jurat
7	Bokia	21	1	24	Pavel Flore jurat
8	Botfei	27	1	48	Popa Vid judex
9	Gross	60	4	-	Vikas On jurat
10	Hagymásu	60	4	-	Gál Lup jurat
11	Kalácsa	75	5	-	Bogse [Josif] jurat
12	Kisláka	62	4	8	Szabo Gy[mes] jurat
13	Krajova	41	2	44	Vid Pask jurat
14	Kumanyest	24	1	36	Oancse Nikora jurat
15	Marus	32	2	8	Ungur Mihaly judex
16	Nyerme gy	16	1	4	Bocsord On jurat
17	Olcsa	64	4	16	[Mat...] Toma jurat
18	Ókrós	60	4	-	Pater On judex
19	Órvenyes	22	1	28	Mlagyni Simon jurat
20	Rogoz	17	1	8	[Szeber...] Simon judex
21	Siad	24	1	36	Lukucz a luon jurat
22	Szakács	28	1	52	Pule luon jurat
23	Szék	43	2	52	Varady Marian jurat
24	Tagado	62	4	8	Cserna Petru judex
25	Toplicza Ka	62	4	8	Csika Mikula jurat
26	Poklusa	13	-	52	Vid On jurat
27	Valány Csonthazá	20	1	20	Kimpucz Alexa jurat
SUMMA		1072	71	28	-

[...]

Sig Beel. Die 12a sept. 1774

[...]

Per Juratum Notarium

Franciscum Váradi

Sursa: S.J.A.N.BH., fond *Prefectura Județului Bihor*, inv. 41, dos. 943, f. 75-76.

*

Documentul 4

In Comitatu Bihariensi, Processu Varadiensi, Locisque [...] ad rationem Diurnorum, et Itinerarium Expensarum pro Illyrica Nationis Graeci Ritus non Uniti Congressu novissime Carlovicz habito Deputatis Competentium individualiter inter dictae Nationis, et Ritus Homines Repartiti, et per eosdem Soluti sunt ubi Sequitur

Extractus Summarius

Nr. crt.	In Locis	A domo	Habuerum repartitos		Effective solvit	
			Rf.	Xr.	Rf.	Xr.
1	Bánlaka	65	4	20	4	20
2	Kiss Bárod	53	3	32	3	32

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

3	Nagy Bárod	105	7	-	7	-
4	Beznye	130	8	40	8	40
5	Birtiny	26	1	44	1	44
6	Bottyán	30	2	-	2	-
7	Brátka	63	4	12	4	12
8	Bucsa	23	1	32	1	32
9	Csarnoháza	80	5	20	5	20
10	Cséklye	54	3	36	3	36
11	Damoss	22	1	28	1	28
12	Élesd	15	1	-	1	-
13	Fekete Tóó	78	5	12	5	12
14	Gégény	54	3	36	3	36
15	Kiss Ienő	101	6	44	6	44
16	M. Kakucs	9	-	36	-	36
17	O. Kakucs	20	1	20	1	20
18	Korniczal	39	2	36	2	36
19	Lokk	104	6	56	6	56
20	Lóre	86	5	44	5	44
21	Also Lugoss	94	6	16	6	16
22	Felső Lugoss	76	5	4	5	4
23	Óssy	41	2	44	2	44
24	Kabalás Patak	61	4	4	4	4
25	Nagy Patak	54	3	36	3	36
26	Fekete Patak	34	2	16	2	16
27	Pestess	126	8	24	8	24
28	Rikosd	15	1	-	1	-
29	Szabolcs	77	5	8	5	8
30	Szászfalva	17	1	8	1	8
31	M. Telegd	10	-	40	-	40
32	Tinod	73	4	52	4	52
33	Topa	34	2	16	2	16
34	Tótóss	73	4	52	4	52
35	Kiss Ujfalu	82	5	28	5	28
36	Pusztá Ujlak	7	-	28	-	28
37	Sonkolyoss	54	3	36	3	36
SUMMA		2085	139	-	139	-

Sig. in oppido Várad Olaszi die 5a mens february 1775
Per Franciscum Czegesdi
I.Cottus Bihar Jurassorem

Sursa: A.N.S.J.Bh., *Prefectura Județului Bihor*, inv. 41, dos. 943, f. 120-120v.

*

Documentul 5

In Comitatu Bihariensi, Processu Belényesien, Districtum Papp Mező curae meae concreditus, ad rationem Diurnorum, et Itinerarium Expensarum pro Illyrica Nationis Graeci Ritus non Uniti Congressu Carlovity habito Deputatis Competentium individualiter inter dictae Nationis, et Ritus Homines Repartiti, et per eosdem Soluti sunt ubi Sequitur

Extractus Summarius

Nr. crt.	[In Locis]	A domo	ad repartiti & effective solviti	
			Rf.	Xr.
1	Albest	40	2	40
2	Bucsum	30	2	-
3	Bukorvány	27	1	48
4	Csessorá, Posga cum M.Cséke	87	5	48
5	Dobrest	22	1	28
6	Drágest, cum Topest	95	6	20
7	Dusest	55	3	40
8	N. Hegessel	55	3	40
9	Hegyes	25	1	40
10	Hogis, alias Ozest	21	1	24

ISTORIE

11	Kerpest	70	4	40
12	Kimpány	42	2	48
13	Korbest	42	2	48
14	Kosgán, cum Ladány	69	4	36
15	Kotyklet	60	4	-
16	Krajnjicsesd	34	2	16
17	Robogány, cum Lázúr	60	4	-
18	Lunkaszpre	24	1	36
19	Pap Mező	22	1	28
20	Szombatság, cum Rotarest	60	4	-
21	Szeléstye	16	1	4
22	Szitány	73	4	52
23	Sztrakos	30	2	-
24	Terpest	41	2	44
25	Alsó Topa	34	2	16
26	Felső Topa, cum Govorest	102	6	48
27	Valány	74	4	56
28	Varesány	56	3	44
29	Szpinus	25	1	40
30	Kopocsány	20	1	20
SUMMA		1411	94	4

[...]

Die 5 febr. 1775

Coram nobis

Paulo Popovics & Daniele Popovics Popas Graeci Ritus Acath.

M.Csekei Biro [...]

Szambatsag Biro Pogan Togyer, Eskut Pintye [...]

Dragesti Biro [Kozman] Mihai, Eskut Ambro Petru

N. Hegesseli Biro I[st]a Iuon, Eskut Gyu[...] Toma

Papp Mezei Biro Baran Flore, Eskut Csora Pask

Kosgyanyi Biro Rada Nyikora, Eskut Rada Ignat

Coram nobis Poss. Districtus Pap Mezoiensis

[...]

Sursa: S.J.A.N.BH., fond *Prefectura Județului Bihor*, inv. 41, dos. 943, f. 133v-134.

*

Documentul 6

Infrascripti vi officii humillime referimus, quod ad Tenorem exmissionis ex Grali Congregatione, die 5 Mensis February Anni currentis 1777 in Eppali oppido Varad-Olosz celebrata interventae Investigationem peregerimus, an aliqui, et ubi dentur Graeci Ritus non Uniti Popae ab Anno 1770 per Ill. Dnum. Pachomium Knesovics, praedicti Ritus Aradiensens Eppum in Presbyteros ordinati, et pro sui ordinatione quantumnam Solveruit, [atelato] Dno Eppo? Competerimusq ejusmodi Popas, et per eos pro sui ordinatione depensas fuisse Episcopo Paecunias Sequentes

Locus Actualis Mensionis	Nomen, et cognomen Praesbyteri	Ordinatus est				Solvit pro ordinati.	
		In loco	anno	mense	die	Rfl	Xr
Alpár	Ioannes Popovics actualis paroch.	V.Velenceze	1771	nov.	24	42	30
Nag. Bárod	Iobus Nyaga actualis paroch.	Aradini	1772	apr.	12	49	21
Bogdán Szovárheg	Ioannes Percse actualis paroch.	M. Telegd	1771	oct.	18	Gratis	
Borostelek	Ladislau Peiter actualis paroch.	Aradini	1772	nov.	30	46	45
Damoss	Theodorus Bolond adjunctus popae	Aradini	1772	apr.	12	24	36
Farnoss	Michael Kurta actualis paroch.	Aradini	1771	maj.	20	34	-
Fekete Patak	Alexius Popovics actualis paroch.	Aradini	1771	dec.	10	24	36
Fugyi	Simeon Popovics	Aradini	1771	maj.	2	24	36

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

	actualis paroch.						
Hajo	Stephanus Mercse actualis paroch.	Aradini	1773	dec.	2	42	30
Keszteg	Theodorus Popa actualis paroch.	Aradini	1772	nov.	30	46	45
Kopecsel	Theodorus Hullyesti actualis paroch.	V.Velencze	1771	nov.	18	63	45
Oláh Kakucs	Geor. Bogye adjunctus popae	Aradini	1772	dec.	6	46	45
Kővógh	Petrus Hava actualis paroch.	Aradini	1772	feb.	11	42	30
Lokk	Christ. Modole adjunctus popae	Aradini	1770	dec.	6	32	48
Félso Lugoss	Stephanus Popovics actualis paroch.	Aradini	1772	dec.	8	24	36
Alsó Lugoss	Petrus Popa adjunctus genitori suo	Aradini	1776	-	-	24	36
Pestess	Eleas Iuss adjunctus proto-popa	Aradini	1776	iun.	6	25	-
Szentelek	Basilus Pop actualis paroch.	Aradini	1773	maj.	-	Nihil	
Szakadáth	Florus Popovics actualis paroch.	-	1771	oct.	26	Nihil	
Szaránd	Basilus Popovics actualis paroch.	Aradini	1772	dec.	2	42	30
Mező Telegd	Demetrius Popovics actualis paroch.	Aradini	1772	iun.	21	42	30
Telkesd	Theodorus Popovics actualis paroch.	Aradini	1772	dec.	1	42	30
Tataros	Michael Pop actualis paroch.	V.Velencze	1771	nov.	21	20	-
Kiss Totfalu	Popa Georgie actualis paroch.	Aradini	1774	maj.	-	-	-
Tinód	Theodorus Popovics [jan nume unitus]	Aradini	1771	nov.	29	32	48
Siter Völge	Ioaska Petru actualis paroch.	Aradini	1772	maj.	11	46	45
Vásárhely	Ioannes Popovics actualis paroch.	Aradini	1771	-	-	25	30
SUMA	[27 preoți]	-	-			899	12

Franciscus Szegezdi Incltyi Cottus Bihar Vice-[...]
Adamus Szerdahelyi ejusdem Incltyi Cottus Jurassor

Relat. in Grali Congr. die 7 Maj. 1777

Sursa: S.J.A.N.BH., fond *Episcopia Greco-catolică Oradea*, inv. 881, dos. 1235, f. 1-2v.

*

Documentul 7

Conscriptio

Non nullorum Poparum ad Anno 1771 usque Anorum 1777 in Praesbiteros ordinatorum & qeperibilium in Processu Szalontha

Nomina locorum	Nomina et cognomina praesbiterorum	Ordinatus est				Solvit	
		In loco	Anno	Mense	Die	Rfl.	Xr.
Attyas	Paulus Popa adjunctus alteri Popa	Aradini	1774	Apr.	15	29	-
Cséffa	Gabriel Popa adjunctus aliis quobus hic loci existentibus	Arad	1775	Apr.	8	30	-
Vizes Gyan	Petrus Popa Diaconus loci	Várad Velentze	1776	May	31	12	45
Gyéres	Petrus Popa adjunctus alteri Popa	Várad Velentze	1774	9br.	2	34	-
Górbed	Basilus Popa	Várad Velentze	1772	8br.	18	-	-

ISTORIE

	adjunctus alteri Popa						
Olah Homoroh	Basilius Popa adjunctus alteri Popa	Várad Velentze	1774	Febr.	10	30	-
Iancsesd	Ioan Popa in Filiali sine oratorio qegens	Arad	1773	Ian.	6	42	30
Illye	Ioannes Puskas Parochus localis	Komlos, Arad	1772	Mar.	18	30	-
Kereszszegh	Flora Popa adjunctus alteri Popa	Várad Velentze	1774	Decem	21	34	-
Poosa	Flora Popa Parochus loci actualis	Arad	1774	Febr.	1	30	-
Ripa	Ioannes Popa adjunctus alteri Popa	Arad	1775	Apr.	26	29	45
Rojth	George Popa adjunctus alteri Popa	Várad Velentze	1776	Iun.	2	29	45
Olach S. Miklos	Demetrius Popovici alliis quobus Parochus actualibus nec non aliis duobus super numeraris hie loci existentibus hie ordinatus est	Várad Velentze	1776	Iun.	3	34	-
Tamasda	Iosephus Popa Parochus actua.	Arad	1773	Apr.	8	30	-
Tarjany	Ioannes Popa adjunctus alteri Popa	Várad Velentze	1773	9br.	19	34	-
Vasand	Thomas Miklovits Parochus localis	K. Dombro.	1772	8br.	24	29	45
Nagy Urogd	Michael Popovici in Diaconum ordinatus	Várad Velentze	1775	Febr.	15	12	45

Michael Kovats I. Comitatus [...]
Josephus Juriskai [...] I. Cottus Jurasor m.p.

Sursa: S.J.A.N.BH., fond *Episcopia Greco-catholică Oradea*, inv. 881, dos. 1235, f. 3.

*

Documentul 8

Infrascripti vi officii humillime referimus, quod ad Tenorem exmissionis ex Grali Congregatione, die 5 Mensis February Anni currentis 1777 in Eppali oppido Varad-Olosz celebrata interventae Investigationem peregerimus, an aliqui, et ubi dentur Graeci Ritus non Uniti Popae ab Anno 1770 per Ill. Dnum. Pachomium Knesovics, praedicti Ritus Aradiensens Eppum in Presbyteros ordinati, et pro sui ordinatione quantumnam Solveruit, [atelato] Dno Eppo? Competerimusq ejusmodi Popas, et per eos pro sui ordinatione depensas fuisse Episcopo Paecunias Sequentes

Nomina locorum	Nomina et cognomina praesbiterorum	Ordinatus est				Solvit	
		In loco	Anno	Mense	Die	Rfl.	Xr.
K. Apati	Existente Actuali Parocho Nicolao Papp alias Golya ordinatus est Draguly	Arad	1772	Febr.	2	29	45
Bedő	Alexius Patkas adjunctus est altero Popa	Velentze	1771	9br.	29	60	-
Szakal	Existente Actualis Parocho ordinatus est Ladislau Papp	Arad	1776	Iulio	10	29	45

Sig Furta, die 13 mar. 1777

Paulus Kebell I. Comitatus Bihar Jurator m.p.

Sursa: S.J.A.N.BH., fond *Episcopia Greco-catholică Oradea*, inv. 881, dos. 1235, f. 6.

*

Documentul 9

Infrascripti vi officii humillime referimus, quod ad Tenorem exmissionis ex Grali Congregatione, die 5 Mensis February Anni currentis 1777 in Eppali oppido Varad-Olosz celebrata interventae Investigationem peregerimus, an aliqui, et ubi dentur Graeci Ritus non Uniti Popae ab Anno 1770 per Ill. Dnum. Pachomium Knesovics, praedicti Ritus Aradiensens Eppum in Presbyteros ordinati, et pro sui ordinatione quantumnam Solveruit, [atolato] Dno Eppo? Competerimusq ejusmodi Popas, et per eos pro sui ordinatione depensas fuisse Episcopo Paecunias Sequentes

Nomina locorum	Nomina et cognomina praesbiterorum	Ordinatus est				Solvit	
		In loco	Anno	Mense	Die	Rfl.	Xr.
Felső Abramy	Ioan Hodsan actualis Parochus incluso Diaconatu	Arad	1772	Mar.	20	30	-
Kiralyi	Michael Oros actualis Parochus incluso Diaconatu	Arad	1774	Mar.	14	34	-
Keresztur	Georg Papp actualis Parochus incluso Diaconatu	Arad	1776	Apr.	12	34	-
Lúki	Ioan Koszta actualis Parochus incluso Diaconatu	Arad	1776	Apr.	12	34	-
Pappfalva	Step. Pap jam Parochus Graeci Ritus Uniti inclito Diaconatu	Arad	1774	Apr.	14	34	-
Genyethe	Simeon Pap jam Parochus Graeci Ritus Uniti sine Parochia	-	-	-	-	-	-
Nagy Léta	Ioan Szylagyí Graeci Ritus Uniti Parochus in Arad in Diaconatum creatus 1770 a. solvit 34 fl. xr. 18 pro ordinatione vero ad coquisimu	Velentze	1773	7br.	23	68	36
B. Uj Falu	Christianus Pap Parochus incluso Diaconatu	Arad	1776	Apr.	12	34	-

Super quibus modo conperts praesentem meam humilimam facio relationem
Sig Margita die 24 february 1777

Emericus Lakatos de S. Simon I. Comitatus Bihar Criminariu Iu. m.p.

Sursa: S.J.A.N.BH., fond *Episcopia Greco-catolică Oradea*, inv. 881, dos. 1235, f. 7.

GOSPODĂRIA ȚĂRĂNEASCĂ DIN AȘEZĂRILE DE PE VALEA BISTREI (COMITATUL BIHOR), SECOLELE XVIII – PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XX

Sorin ȘIPOȘ*
Cosmin PATCA**

THE PEASANT HOUSEHOLD FROM THE SETTLEMENTS ON VALEA BISTREI (BIHOR COUNTY), 18TH CENTURY – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY ABSTRACT

The traditional household in the settlements of the Bistra Valley between the first half of the 18th century and the 20th century is in accordance with the main occupations of the inhabitants and the characteristics of the environment. Despite the new rules imposed by the Austrian authorities in the 18th century, households preserve a strong traditional character. In 1900 and 1910, most houses had walls built of wood, and the roof made of straw and reeds. Modern building materials have hardly infiltrated in the settlements of the Bistra Valley.

Keywords: household, Bistra Valley, building materials, traditional, Modern Era.

Introducere

În prezent, așezările de pe Valea Bistrei sunt situate în partea de nord-vest a României, în județul Bihor (Fig. 1). În secolul al XVIII-lea, așezările făceau parte din comitatul Bihor, parte componentă a Imperiului Habsburgic. Din 1867 și până în 1918 au fost incluse în jumătatea estică a Imperiului Austro-Ungar. Din punct de vedere geografic, râul Bistra izvorăște din zona de platou a Munților Plopiș (munți cu altitudini mici, având aspectul unor dealuri), traversează Dealurile de Vest și se varsă în zona de câmpie, în râul Barcău. Râul Bistra are o lungime de 47 km. Valea Bistrei are aspectul unei depresiuni intradeluroase, principalele așezări s-au dezvoltat de-a lungul râului Bistra și a principalilor săi afluenți.

Din punct de vedere demografic, secolul al XVIII-lea a însemnat o creștere spectaculoasă de populație la nivelul întregii Europe. După puternicul regres demografic de la cumpăna secolelor XVII-XVIII, cauzat de conflictele militare și sociale, documentele din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (conscrieri urbariale, conscrieri confesionale) înregistrează o creștere importantă a populației și în

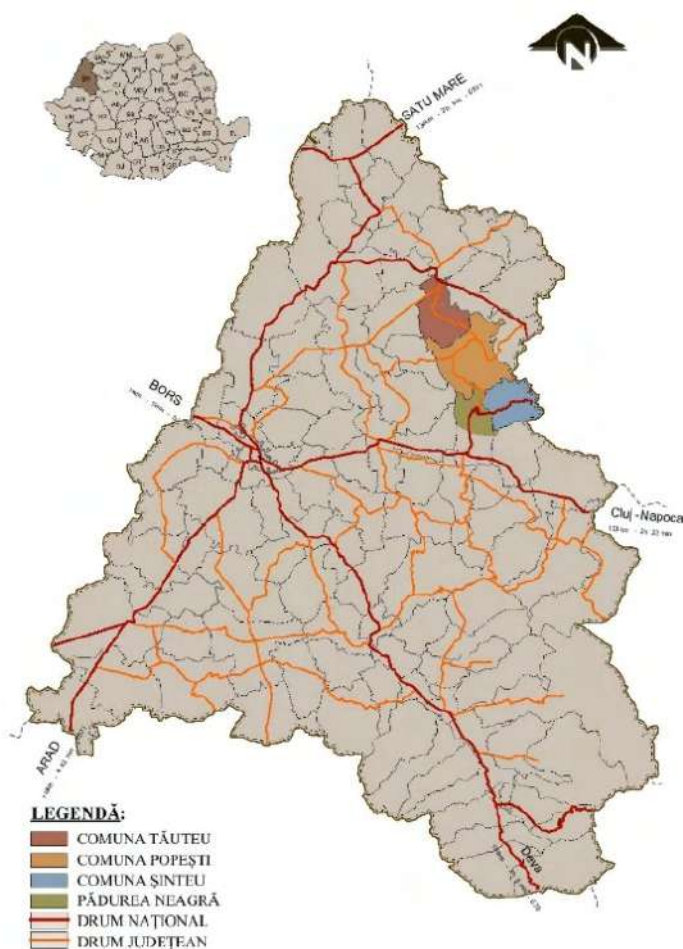

Fig. 1. Bazinul Bistrei – arealul cercetat (sursa: Cosmin Patca)

* Universitatea din Oradea; e-mail: sorin.sipos@yahoo.com.

** Universitatea din Oradea; e-mail: cosminpatca@yahoo.com.

așezările de pe Valea Bistrei. Creșterea populației a fost aproape continuă de-a lungul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX. Principala caracteristică a populației în perioada analizată este existența unui mozaic etnic și confesional. Documentele din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea consemnează existența a 9 așezări pe Valea Bistrei: 8 cu o populație majoritar românească (Chiribiș, Bogeii, Ciutelec, Popești, Bistra, Varviz, Voivozi, Cuzap) și una locuită în majoritate de maghiari (Tăuteu). La sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea au fost întemeiate 6 așezări noi (Budoii, Vărzari, Șinteu, Huta Voivozi, Socet, Valea Târnei), ca urmare a procesului de colonizare a slovacilor. Slovaci au fost colonizați la intenția nobililor locali, pentru exploatarea întinselor păduri din Munții Plopișului. Tot în această perioadă a fost întemeiată și așezarea Pădurea Neagră, locuită în majoritate de etnici germani, specializați în obținerea și prelucrarea sticlei. Economia specifică acestor așezări era una tradițională, majoritatea locuitorilor trăind din activități agricole: cultura plantelor și creșterea animalelor. În același timp, ca urmare a politicii cameraliste austriece, din secolul al XVIII-lea se răspândesc activități specifice lumii capitaliste: exploatarea masivă a lemnului, înființarea hutelor de producere a potasei și a sticlei, exploatarea cărbunelui și a nisipului asfaltic.

Prin prezentul studiu ne propunem să reconstituim gospodăria tradițională dintr-un areal bine definit, bazinul hidrografic al Bistrei, în perioada cuprinsă între secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului XX, pe baza principalelor surse documentare. Instaurarea stăpânirii austriece asupra așezărilor din comitatul Bihor la sfârșitul secolului al XVII-lea a generat schimbări în privința gospodăriei tradiționale. Sursele documentare din secolul al XVIII-lea reflectă tendința autorităților austriece de impunere a unor reguli în privința gospodăriilor. Analiza documentelor cartografice din secolele XVIII-XX permite identificarea mai multor tipologii de gospodării în așezările de vale și în cele de tip răsărit. Dar studiul acestui tip de documente a trebuit complementat cu anchetele de teren și apelul la metoda regresivă. Recensămintele oficiale din anii 1900 și 1910 oferă date cu privire la materialele utilizate la construirea pereților caselor și a acoperișurilor, pe localități. Analiza comparativă a datelor din cele două recensăminte poate fi un indicator important al pătrunderii elementelor moderne în așezările de pe Valea Bistrei.

Gospodăria tradițională din comitatul Bihor – generalități

Din secolul al XVIII-lea, odată cu instaurarea stăpânirii austriece, gospodăriile încep să se încadreze unor standarde arhitecturale mai riguroase, impuse de Curtea de la Viena, ce vizau aspectul amplasamentului, planimetria, materialele de construcție, estetica exterioară și interioară¹. Alinierea satelor bihorene, întreprinsă de autorități în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a adus modificări în privința materialelor de construcție folosite la ridicarea noilor case. Cum lemnul era procurat din pădurile nobiliare, autoritățile încercau să limiteze tăierea lemnului din pădurile lor. Din pădurile domeniiale erau aprobate tăierile de lemn doar pentru realizarea acoperișului și doar lemnul care nu producea fructe (ghindă, jir). Țăranii trebuiau să refolosească lemnul de la vechile case, la pereții caselor să utilizeze cărămida nearsă (voioagă) și să împrejmuiască grădinile cu spini. Spațiul locativ trebuia împărțit în cel puțin trei încăperi: o cameră, o bucătărie și o cămară. Vicecomitele Barany propunea ca acestea să fie dimensionate în funcție de situația economică a iobagilor, raportată la întinderea sesiilor. Casele trebuiau să aibă fațada spre stradă, cu camera și cel puțin un geam orientate obligatoriu spre stradă². Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în întinsele păduri existau și construcții sezoniere cu caracter pastoral: coliba, sălașul (spații de locuit cu o arhitectură rudimentară din lemn). După răscoala lui Horea din 1784, autoritățile au decis lichidarea acestora, deoarece puteau adăposti elemente antisociale. Astfel, în toamna anului 1784, au fost distruse 41 de colibe în districtul Beiuș și 5 colibe în districtul Aleșd³.

Atunci când vorbim de gospodăria țărănească în perioada cuprinsă între secolul al XVIII-lea și începutul secolului XX, ne referim la un ansamblu format din locuința propriu-zisă, poiata (locul în care sunt adăpostite vitele), colna sau colnița (locul de depozitare a uneltelor și a mijloacelor de transport), ocolul (curtea) și grădina (spațiu *intim și experimental*⁴). În mentalitatea țaranului, casa este mai mult decât o simplă

¹ Livia Cătălina Muntean, *Elemente de geografie istorică a Bihorului (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, Teză de doctorat, Oradea, 2010, p. 240.

² V. Maxim, I. Godea, *Considerații istorice și demografice privind tipologia așezărilor rurale din nord-vestul României, în Biharea*, II, 1974, p. 12-14.

³ Gh. Gorun, *Reformismul austriac și violențele sociale din Europa centrală*, Oradea, 1998, p. 296.

⁴ Vezi Barbu Ștefănescu, *Grădina spațiu intim și experimental*, în *Crisia*, XIV, 1994, p. 55-74.

construcție, ea presupune existența vieții domestice. Lipsa dimensiunii umane proiectează casa într-un alt domeniu; prin părăsire și nelocuire, casa devine un loc al răului, al strigoilor și al duhurilor rele⁵.

Gospodăria tradițională din așezările de pe Valea Bistrei: secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea

În funcție de cele două tipuri de așezări întâlnite pe Valea Bistrei, gospodăriile au particularități specifice în cazul așezărilor de vale (adunate, Fig. 2) și în cazul celor de deal/munte (răsfirate, Fig. 3). Gospodăriile din așezările răsfirate (Fig. 2-B) sunt construite la distanțe mari unele de altele și legate între ele prin poteci; sunt așezate de obicei în centru proprietății, în jurul căreia se dezvoltă terenurile arabile, fânețele, livezile. Astfel de gospodării sunt specifice așezărilor locuite de slovaci: Șinteu, Huta Voivozi, Socet, Valea Târnei. În așezările de vale (majoritatea satelor de pe Valea Bistrei), gospodăriile sunt aliniate de-a lungul unui drum sau a cursului de apă (Fig. 2). Ele păstrează impactul major al măsurilor de aliniere a satelor, întreprinse de autorități în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Parcelele sunt de regulă înguste și lungi. Gospodăria este construită la marginea parcelei, orientată spre stradă, iar terenurile agricole și livezile se dezvoltă în partea posterioară a casei. În funcție de dispunerea construcțiilor în interiorul gospodăriei, în așezările de vale pot fi identificate trei tipologii principale: gospodării cu construcțiile dispuse față în față (cea mai veche și cea mai frecventă tipologie), gospodării cu construcțiile dispuse în formă de L (mai ales în cazul așezărilor care dispuneau de o lățime considerabilă); gospodării cu construcțiile în formă de U (sunt mai recente, au rezultat prin extinderea gospodăriilor inițiale)⁶. Curtea era împărțită în două: curtea din față și curtea din spate. În curtea din față era grădina cu flori; aici se desfășurau activitățile cotidiene. În curtea din spate se țineau de regulă animalele domestice. Curtea din spate se continua cu grădina, livada și terenul arabil.

În privința materialelor de construcție (Tab.1, Tab.2), se remarcă faptul că lemnul este materia primă dominantă în întreg spațiul carpato-danubiano-pontic⁷ și european. Fernand Braudel observa cum, la nivel european, lemnul „asociat sau nu argilei, ...domină acolo unde geografia și tradiția îi favorizează folosirea”⁸. Analizând datele din recensămintele oficiale, constatăm că la 1900, din cele 1.589 de case câte existau pe Valea Bistrei (nu am inclus casele din Șinteu deoarece era recensat împreună cu localitatea Peștiș), 923 (adică 58%) aveau pereții construiți din lemn sau altceva (probabil nuiele); 522 de case (33%) aveau pereții din chirpici sau pământ; 80 de case (5%) erau construite din piatră și cărămidă, iar 64 (4%) erau din piatră și pământ. Cele mai multe case cu pereții din lemn erau în așezările din zona superioară a Bistrei (Huta Voivozi, Socet, Valea Târnei, Cuzap, Voivozi, Vărzari, Budoii), adică în acele locuri în care pădurea era încă din belșug. În așezările din bazinul inferior al Bistrei (Tăuteu, Chiribiș, Ciutelec) acțiunea de defrișare a redus ponderea pădurilor și lemnul era mai greu de procurat. În aceste așezări ponderea cea mai mare o aveau casele construite din chirpici sau pământ. Cele mai multe case din piatră sau cărămidă erau în așezările: Cuzap (la fabrica de sticlă de la Pădurea Neagră), Tăuteu, Budoii, Popești și Chiribiș. Case din piatră în amestec cu pământ erau mai ales în Tăuteu, Popești și Ciutelec. Astfel de case existau așadar în așezările în care industria începe să se dezvolte la sfârșitul secolului al XIX-lea și în care modernitatea pătrunde mai repede decât în celelalte așezări de pe Valea Bistrei. În localitățile Bistra, Varviz, Voivozi, Socet și Bogeii nu era nicio casă din piatră sau cărămidă, iar în Vărzari, Huta Voivozi și Valea Târnei era doar câte o astfel de casă. Datele de la 1910 nu aduc modificări majore în ceea ce privește pereții caselor; se observă doar o creștere a caselor cu pereți din piatră amestecată cu pământ (Fig. 4).

⁵ Dumitru Sim, *Pasul și ceasul. Aspecte ale percepției spațiului și timpului în comunitățile rurale din Crișana secolelor XVIII-XIX*, Editura Durans, Oradea, 2007, p. 100. În descrierea gospodăriei țărănești vom folosi în continuare mai multe informații din această lucrare.

⁶ Ioana Blajec, *The Slovak Cultural Landscape – Aspects of Traditional Slovak Architecture in the Bihor-Sălaj Region*, în *The Shades of Globalisation Identity and Dialogue in an Intercultural World. History, Political Sciences, International Relations*, Editor Iulian Boldea, Arhipelag XXI Press, Târgu Mureș, 2021, p. 172-175.

⁷ Paul Petrescu, *Arhitectura țărănească de lemn din România*, București, 1974, p. 9-10.

⁸ F. Braudel, *Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. II, traducere de Mircea Gheorghe, prefață de Alexandru Duțu, Editura Meridiane, București, 1985, p. 8.

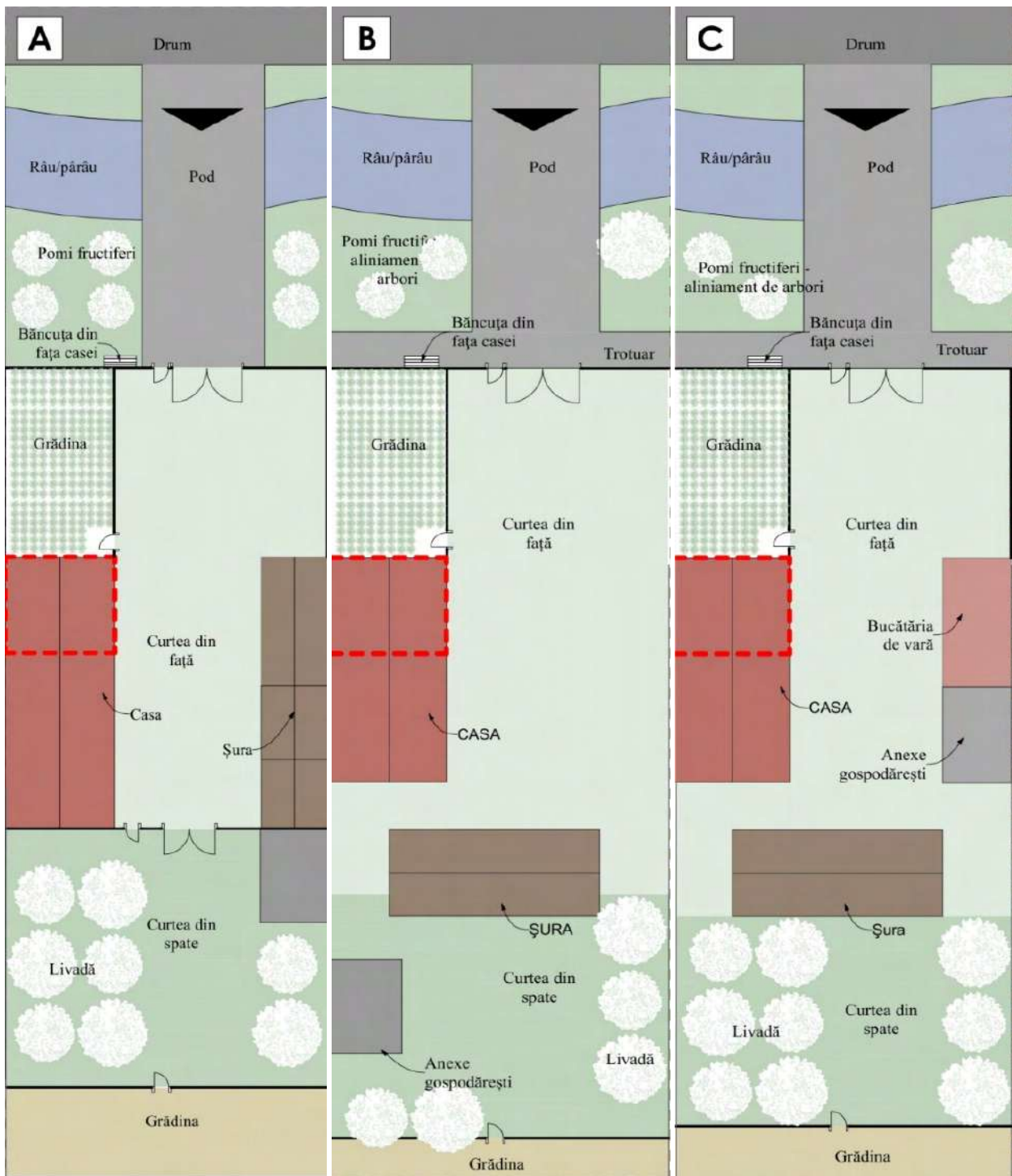

Fig. 2. Tipologii de gospodării în așezările de vale: A-gospodării cu construcții față în față; B-gospodării cu construcții în formă de L; C-gospodării cu construcții în formă de U (sursa graficelor: I. Blajec, *op. cit.*, p. 174-175)

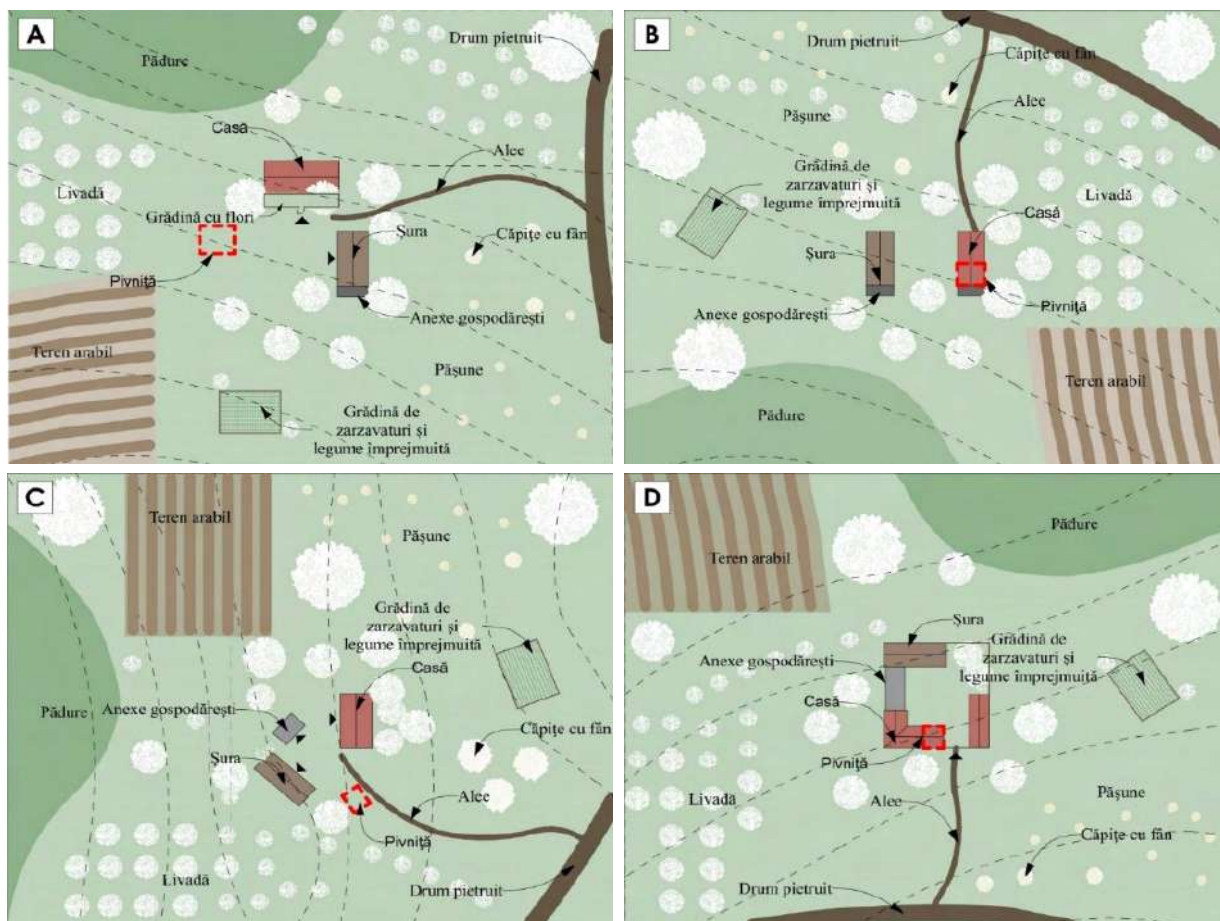

Fig. 3. Tipologii de gospodării în așezările de tip răsărit: A-gospodării cu construcții dispuse în formă de L; B-gospodării cu construcții dispuse paralel; C-gospodării cu construcții dispuse aleatoriu; D-gospodării cu construcții dispuse în jurul unei curți interioare (sursa graficelor: I. Blajec, *op. cit.*, p. 172-173)

Localitate	Nr. case	Pereții casei din:				Acoperișul casei		
		Piatră sau cărămidă	Piatră și pământ	Chirpici sau pământ	Lemn, altceva	Țiglă	Șindrilă	Trestie sau paie
Popești	136	8	10	54	64	6	24	106
Bistra	73	-	3	57	13	1	1	71
Budoii	136	10	2	30	94	9	14	113
Cuzap	172	32	-	8	132	-	66	106
Varviz	99	-	-	1	98	2	5	92
Vărzari	45	1	-	1	43	2	2	41
Voivozi	134	-	7	20	107	-	15	119
Huta Voivozi	83	1	-	2	80	-	45	38
Socet	35	-	-	-	35	-	12	23
Valea Târnei	163	1	-	-	162	-	81	82
Tăuteu	207	14	29	164	-	26	34	147
Bogei	85	-	1	12	72	-	10	75
Chiribiș	77	8	-	65	4	4	12	61
Ciutelec	144	5	12	108	19	-	36	108
TOTAL	1589	80	64	522	923	50	357	1182

Tab.1. Tipologia caselor din așezările de pe Valea Bistrei la 1900 (sursa datelor: T. Rotariu, *Recensământul din 1900. Transilvania*, Editura Staff, Cluj-Napoca, 1999, p. 110-111, 146-147, 156-159)

Localitate	Nr. case	Pereții casei din:				Acoperișul casei		
		Piatră sau cărămidă	Piatră și pământ	Chirpici sau pământ	Lemn, altceva	Țiglă	Șindrilă	Trestie sau paie
Popești	144	14	9	48	73	16	17	111
Bistra	97	1	1	12	83	5	1	91
Budoi	158	1	2	41	114	9	12	137
Cuzap	177	29	10	17	121	13	44	120
Varviz	101	8	5	7	81	16	8	77
Vărzari	54	4	3	3	44	1	7	46
Voivozi	147	-	8	64	75	3	25	119
Huta Voivozi	96	-	-	-	96	-	-	96
Socet	30	-	2	4	24	-	5	25
Valea Târnei	148	2	2	1	143	3	95	50
Tăuteu	258	11	102	105	40	88	27	143
Bogei	86	-	-	18	68	1	8	77
Chiribiș	74	3	13	57	1	15	6	53
Ciutelec	165	10	13	54	88	36	23	106
TOTAL	1735	83	170	431	1051	206	278	1251

Tab. 2. Tipologia caselor din așezările de pe Valea Bistrei la 1910 (sursa datelor: T. Rotariu, *Recensământul din 1910. Transilvania*, Editura Staff, Cluj-Napoca, 1999, p. 100-103, 136-139, 144-151)

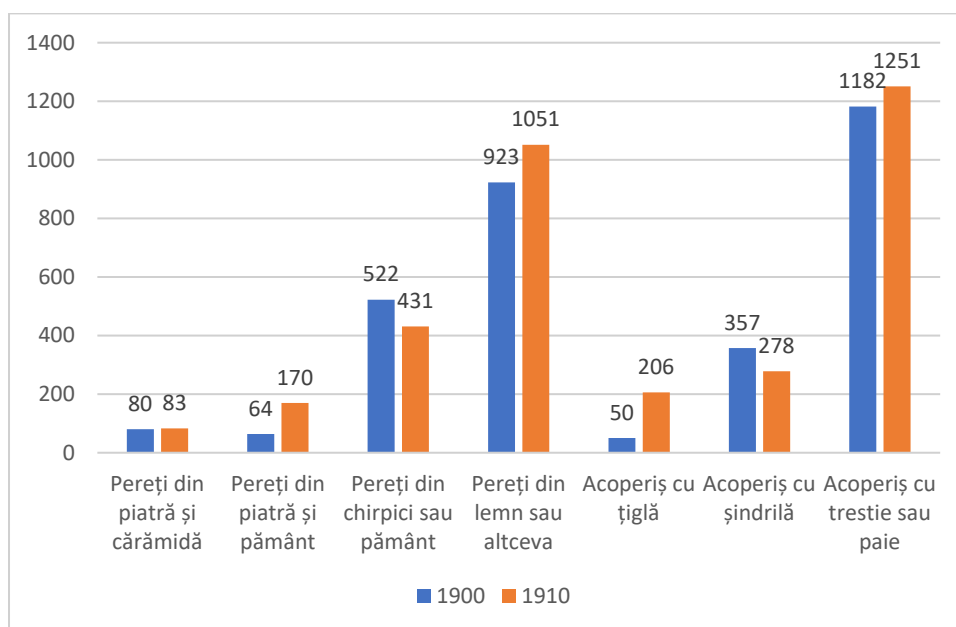

Fig. 4. Materialele utilizate la construirea caselor din gospodăriile de pe Valea Bistrei la 1900 și 1910 (sursa datelor: T. Rotariu, *Recensământul din 1900. Transilvania*, p. 110-111, 146-147, 156-159; Idem, *Recensământul din 1910. Transilvania*, p. 100-103, 136-139, 144-151)

Ilustr.1. Zona centrală a satului Popești la începutul secolului XX – case acoperite cu paie (sursa: HUNGARICANA.HU)

În privința acoperișului caselor la 1900 (Fig. 4), cele mai multe (1.251 de case, reprezentând 74% din totalul caselor) erau acoperite cu trestie sau paie (Ilustr.1). Trestia se găsea din belșug de-a lungul cursului Bistrei, cu excepția zonei de cristalin. Casele acoperite cu șindrilă (357 de case) reprezentau 23% din total; ele se găseau mai ales în Huta Voivozi, Valea Târnei și Cuzap, adică în așezările situate în interiorul și la marginea Munților Plopiș, unde trestia nu se găsea în cantități mari. Case acoperite cu un material modern, țiglă, erau doar 50 (3%). Cele mai multe erau în Tăuteu (26), Budoi (9), Popești (6) și Chiribiș (4). În Cuzap, Voivozi, Bogeii, Ciutelec, Socet, Huta Voivozi și Valea Târnei nu se găsea nicio casă acoperită cu țiglă. Peste 10 ani însă, la 1910, se observă o creștere semnificativă a numărului caselor acoperite cu țiglă: de la 50 (3%) în 1900, la 206 (12%) în 1910, pe fondul scăderii numărului de case acoperite cu trestie, paie sau șindrilă. Acest lucru dovedește rapiditatea cu care modernitatea pătrunde în așezările de pe Valea Bistrei la începutul secolului XX, ca urmare a înființării Fabricii de sticlă și a exploatarea miniere. Cele mai mari creșteri se înregistrează în localitățile Tăuteu, Ciutelec, Varviz, Cuzap, dar case acoperite cu țiglă apar în toate localitățile, exceptând așezările de munte Huta Voivozi și Socet.

În privința planurilor arhitecturale ale casei, se pot identifica trei tipologii mai frecvente: casa cu o cameră (cea mai veche), casa cu 2 camere și casa cu 3 camere. La nivelul Crișanei, cele mai frecvente case erau cele cu o cameră, tindă și târnaț și casa cu tindă și două camere (dispuse de o parte și alta a tindei)⁹. Această realitate este mai puțin rezultatul unei evoluții normale în plan constructiv și mai mult consecința măsurilor de *tragere la linie* din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și de comasare a gospodăriilor¹⁰. Conform reglementărilor oficiale, noile case trebuiau să conțină: o cameră (lat. *cubiculum*, Ilustr.2), o bucatărie (lat. *culina* sau magh. *tidvar*, tindă) și o cămară (lat. *camerula*). Vicecomitele Barany propunea ca mărimea caselor construite să fie în funcție de starea materială a iobagilor și jelerilor, adică de mărimea sesiei¹¹. Aceste noi planuri constructive veneau să înlocuiască vechile căsuțe (*cocioabe*) amintite de Köller și de alți călători străini la sfârșitul secolului al XVIII-lea¹².

Ilustr. 2. Interior de casă tradițională, camera de la stradă: Cuzap, str. Principală, nr. 275 (sursa: Cuzap. *Album istorico-geografic*, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2020, p. 78)

⁹ Georgeta Stoica, *Interiorul locuinței țărănești*, Editura Meridiane, București, 1973, p. 5; D. Sim, *op. cit.*, p. 101.

¹⁰ Referindu-se la sate, trimisul imperial Iosif Köller menționa în 1769: „multe sunt așa de mici încât nici nu merită numele de posesiuni..., casele urmând a fi construite ordonat” (V. Maxim, I. Godea, *op. cit.*, p. 13).

¹¹ *Ibidem*, p. 20.

¹² Johann Lehmann descria în lucrarea sa despre Transilvania o astfel de casă: „...m-am dus să mă încălzesc într-o cocioabă țărănească mică și îngustă ca vai de lume”. Autorul observa că în această cocioabă trăiau „vreo 20 de suflete, femei, copii și un bătrân” (*apud*. D. Sim, *op. cit.*, p. 102).

Ilustr. 3. a, b, c, d. Tehnici de construcție: tehnica șoșilor-stânga jos, tehnica sulelor-dreapta jos, tehnica pământului călcat-stânga sus, tehnica pereților de voioagă-dreapta sus (foto: Ioana Blajec)

Tehnicile de construcție (Ilustr. 3) erau multiple în această perioadă. Tehnica era aleasă în funcție de materialul constructiv disponibil. O tehnică importantă era cea a „furcilor” sau a „furcilor de potici”. Peretele se clădea din nuiele împletite între furcile înfipte în pământ (bârne mai subțiri care susțineau bârnele de la baza acoperișului). Împletitura era lipită cu lut. O altă tehnică era cea a bânelor orizontale de mari dimensiuni, îmbinate în *chiotori*. Această tehnică se reduce treptat în secolul al XIX-lea, pe măsură ce lemnul era din ce în ce mai greu de procurat; autoritățile ofereau țăranilor doar lemnul pentru acoperiș și uși. Prin urmare, foarte răspândită era tehnica *șoșilor*, care avea la bază bârnele înfipte vertical (*șoșii*) la distanță de doi metri; între ele erau îmbinate orizontal bârnele scurte, prin niște canale¹³.

Tot din cauza dificultății cu care lemnul masiv de construcție putea fi procurat, s-a răspândit tehnica bânelor de lemn rotunjite (*sule*), dispuse orizontal și fixate în *chiotori*. Peste bârne era aplicat un stat gros de lut amestecat cu pleavă¹⁴. Tot mai mult se impune la cumpăna secolelor XIX-XX tehnica pământului. Casa se sprijinea pe o fundație făcută din piatră de râu și pământ. Pereții erau făcuți fie din *pământ călcat* (pământ amestecat cu pleavă sau paie, frământat și turnat succesiv peste fundație), fie din *văiugă* sau *voioagă* (cărămidă nearsă, făcută din pământ și paie). Un element aproape nelipsit casei tradiționale este târnațul (Ilustr.11). Acesta se desfășoară fie doar pe lungimea fațadei dinspre ocol, fie pe fațada dinspre

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Radu Octavian Maier, *Arhitectura țărănească și elementele ei decorative în vestul țării*, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Arad, Arad, 1979, p. 29; S. Șipoș, C. Patca, I. Blajec, *Cuzap – album istorico-geografic*, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2020, p. 23-24.

ocol și pe cea de la stradă. Pereții caselor erau lipiți cu un amestec format din paie, pământ și bălegar de cal (pentru a evita apariția crăpăturilor), iar apoi erau văruiți, cel mai adesea în alb. Intrarea în casă se făcea prin tindă, care era de cele mai multe ori singura locuită. Întreaga familie își ducea traiul zilnic doar în interiorul tindei. Camera de la stradă era „camera curată”, un loc destinat musafirilor sau evenimentelor importante din viața familială (Ilustr.2). Tot aici era păstrată și zestrea familiei. Camera de locuit cuprindea un pat, două bănci, o masă, *camenița* (sistemul de încălzire construit în tindă, sub forma unui coș care captează fumul și-l conduce spre pod). Pereții erau decorați cu farfurii. Un alt sistem de încălzire specific era cel cu *bumbașcă*¹⁵.

Construcția unei case era rezultatul unei munci de echipă. La ridicarea ei participau membrii familiei, dar și membrii comunității locale, în sistem de clacă (se ajutau reciproc la nevoie). În același timp, construirea unei case noi era o acțiune complexă, fiind vorba de o construcție duală. Mai precis, construcția unei case țărănești se făcea pe două planuri: planul ritual, magico-religios, în care noua casă era „clădită” spiritual și planul pozitiv al construcției propriu-zise¹⁶. După ce erau terminate lucrările la casa nouă și înainte ca familia să se stabilească în casa respectivă, avea loc o petrecere la care participau toți cei care au ajutat la construcție¹⁷.

Ilustr. 4. Poiată construită în stil tradițional, Peștiș (foto: Cosmin Patca)

¹⁵ D. Sim, *op. cit.*, p. 105.

¹⁶ *Ibidem*, p. 107.

¹⁷ Informații cu caracter oral despre arhitectura tradițională au fost obținute de la locuitorii din satele de pe Valea Bistrei, în cadrul anchetelor de teren: Jarca Florin, n. 1963, Cuzap; Chereji Traian, n. 1957, Cuzap; Jurcsik Ioan, n. 1954 (Foglaș), Cuzap; Maghiar Florian, n. 1930, Cuzap; Szilágy Jozséf, n. 1942, Tăuteu; Ghidiman Iosif, n. 1951, Tăuteu; Sabău Florian, n. 1956, Chiribiș; Vereș Petru, n. 1939, Bogei; Poduț Florian, n. 1923, Ciutelec; Bigas Martin, n. 1963, Budoii; Criste Victor, n. 1940, Ciutelec; Polasek Gheza, n. 1934, Borumlaca; Lazoc Octavian, n. 1932, Popești; Herculț Ioan, n. 1959, Voivozi; Cloboc Roman, n. 1939, Varviz; Blaj Florian, n. 1963, Peștiș.

Concluzii

Sub impactul politicilor de stat austriece, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se produc schimbări importante în privința gospodăriilor din așezările de pe Valea Bistrei. Sunt impuse reguli mai clare în ceea ce privește aspectul amplasamentului, planimetria, materialele de construcție, estetica exterioară și interioară. Pe baza analizei surselor documentare dar și a cercetărilor de teren au fost identificate mai multe tipologii de gospodării în așezările de vale și în așezările de tip răsfirat, în funcție de modul de dispunere a gospodăriilor. Așezările dispuse de-a lungul cursurilor de apă sunt așezări de tip adunat, ocupațiile principale sunt reprezentate de cultura plantelor și creșterea animalelor. Așezările de tip răsfirat sunt situate în zona de platou a Munților Plopiș și au fost întemeiate la începutul secolului al XIX-lea ca urmare a colonizării slovacilor, cu scopul exploatării forestiere. Tehnicile de construcție ale caselor s-au modificat în funcție de materialele de construcție disponibile și de dispozițiile oficiale. La 1900, cele mai multe case aveau pereții construiți din lemn, iar acoperișul era făcut din trestie și paie. Se observă totuși o reducere importantă a lemnului pentru construirea gospodăriilor, ca urmare a interdicțiilor oficiale. Modernitatea a pătruns firav în așezările de pe Valea Bistrei la începutul secolului XX, numărul caselor construite din materiale moderne (cărămidă și țiglă) fiind redus.

GEOGRAFIE ȘI ENCICLOPEDISM. REVIZITÂNDU-L PE GHEORGHE LAZĂR

Liviu BORDAȘ*

GEOGRAPHY AND ENCYCLOPAEDISM. REVISITING GHEORGHE LAZĂR

ABSTRACT

Between 1810 and 1822, Gheorghe Lazăr (1779/82-1823) composed or compiled four geography textbooks for the use of the Romanian schools of Transylvania and Walachia: a mathematical geography (1810), a geography of Transylvania (1815), an astronomical geography (1820), and a world geography (1822), respectively. The first two were destined for publication in Transylvania, but his superior blocked all attempts. The last two were used in the St. Sava College of Bucharest, and – according to a 1822 manifesto – the world geography was being prepared for publication. Like most of Lazăr's *Nachlass*, they have been lost after his death. The present article discusses all the available information about these books and attempts to identify their sources on the basis of contextual data. It also underlines Lazăr's long lasting interest for the subject matter of geography, which has been neglected by both his biographers and the historiography of geographical studies in Romanian culture. My thesis is that it should be understood as part of Lazăr's encyclopaedicism, another dimension of his intellectual formation and academic profile which has been neglected. The last section, which places Lazăr in the context of the geographical textbook production during his mature life and the decades following his death, shows that many other manuscript textbooks have met with the same fate: they failed to reach the printing press and – sooner or later – have been lost.

Keywords: Gheorghe Lazăr, geography, manuscript textbooks, Romanian schools, printing.

Lipsa manualelor de geografie pentru școlile românești din Transilvania (și, în general, din Imperiul Habsburgic) a fost resimțită de mai mulți dintre cei care, la începutul secolului al XIX-lea, erau preocupați de chestiunea educației naționale. Nu știm deocamdată nimic despre eventuale manuale manuscrise în limba română (nu în latină) folosite la școlile din Blaj, deschise în anul 1754. În ultimele decenii ale secolului precedent circulară în formă manuscrisă câteva manuale traduse după autori occidentali: Patrick Gordon (prelucrat de Gheorghios Fatseas), Christian Nicolaus von Winsheim (identificare probabilă a autorului anonim) și Claude Buffier. Ultimul dintre ele, tălmăcit de Amfilohie Hotiniul (c. 1730 – c. 1800), e singurul care a ajuns să fie tipărit, în anul 1795, la Iași. Circulația lui în Transilvania a fost însă mult mai slabă decât în Principate¹.

Unul dintre cei care au căutat să facă dreptate locului geografiei în programa școlară prin asigurarea unor manuale în limba română a fost Gheorghe Lazăr (1779/82-1823). Interesul lui pentru această disciplină e pomenit în studiile ce i-au fost dedicate, dar mai degrabă în mod marginal în raport cu importanța pe care o avea². De aproape un secol, de la lucrările lui Gheorghe Bogdan-Duică, cele mai informate asupra acestui subiect – deși nu i se acorda o atenție particulară –, nu s-a făcut un progres în privința lui. Și mai puțin e amintit în studiile consacrate istoriei preocupărilor geografice la români. Se cuvine așadar să revizităm tot ceea ce se cunoaște despre subiect și, deopotrivă, despre contextele lui: pe de o parte, contextul formării intelectuale și al activității culturale ale lui Lazăr, pe de alta, cel al dezvoltării preocupărilor pentru geografie – și în special pentru geografia lumii – în cultura română³.

* New Europe College; e-mail: liviubordas@gmail.com.

¹ L. Bordaș, „Imaginea Indiei în primele cărți de istorie și geografie tipărite în românește. *Geografia universală* a lui Buffier (Iași, 1795)”, în Ana-Voica Bojar, Ion Victor Velculescu, Hans-Peter Bojar (eds.), *Cătălina Velculescu. O viață dedicată cercetării manuscriselor*, Școala Ardeleană / Eikon, Cluj-Napoca, 2022, pp. 42-76. V. și articolul complementar „Ecourile geografiei lui Johann Hübner în cultura română”, în *Revista de istorie și teorie literară* (București), XV-XVI (LVII-LVIII), nr. 1-4, 2021 / 1-4, 2022, pp. 113-124.

² În cea mai bună monografie care i-a fost consacrată e numit „primul profesor de filosofie în limba română, de istorie națională și de geografie, de gramatică a limbii românești”. Emilia Ștefan Milicescu, *Gheorghe Lazăr (1782-1823)*, Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p. 218.

³ Anul 2023 marchează împlinirea a două secole de la moartea lui Gheorghe Lazăr. E improbabil că românii se vor gândi la el așa cum au făcut-o cu ocazia centenarului. Studiile asupra lui stagnează de multă vreme, iar interesul pentru el pare înghețat într-o searbădă efigie oficială. Nu se mai cunoaște omul de dincolo de statuie. Ba chiar, lucrările unui recent simpozion omagial care i-a fost dedicat, tocmai la Avrig, se situează, în ansamblul lor, la un nivel al *status quaestionis* depășit de foarte mult timp. Prezenta cercetare a survenit în cadrul unui alt proiect (v. secțiunea introductivă a articolului din volumul dedicat Cătălinei Velculescu, pp. 42-45), dar e oferită acum ca o contribuție la cunoașterea lui Lazăr în întâmpinarea bicentenarului.

Geografia matematică

Printre manualele pe care Lazăr le pregătește în 1810 – când își prelungește cu încă un an studiile la Viena – se număra și o „geografie matematică pentru copii”, tălmăcită din ungurește⁴. Traducătorul român al camerei aulice vieneze, Pavel Ramonțai, căruia i-a fost trimisă – alături de celelalte manuscrise ale sale – ca să fie evaluată, o găsește reușită și bună pentru a fi introdusă în școală. Prin urmare, manualul a fost transmis episcopului Vasile Moga (1774-1845), care însă nu l-a tipărit. Nu știm dacă a rămas la episcopie sau a fost recuperat de către Lazăr, dar după aceea nu se mai găsește vreo mențiune despre el în niciunul dintre izvoarele cunoscute.

Lăsând la o parte vrăjmășia lui Moga față de mai învățatul său subaltern, un motiv al nepublicării manualului ar putea fi apariția în anul 1811, chiar la Sibiu, în traducerea arhimandritului valah Nicodim Greceanul, a cărții *Învățătură de multe științe folositoare copiilor creștinești*. Originalul grec îi aparținea lui Polyzois Kontos (c. 1760 – c. 1821) din Ioannina, care era dascăl în Țara Românească. Alături de învățături religioase, morale și de istorie biblică, cartea cuprinde și noțiuni generale de cosmografie și geografie, grupate în capitolele finale: „Pentru Ceriu”, „Pentru Pământ și pentru Dobitoace”, „Pentru Saduri, Copaci și Erburi”, „Pentru Metaluri”, „Pentru Mare”, „Pentru Rotocolul pământului”, „Pentru Atmosferă, adecă Văzduh”, „Pentru Înpărățiile Evropii”⁵. Acestea puteau fi socotite suficiente pentru nevoile de atunci ale școlilor aflate sub oblăduirea episcopiei ortodoxe a Ardealului. Pe lângă noțiuni generale, globale, ele se raportează cu predilecție la părțile apusene ale lumii. Se găsesc câteva referiri și la țărmurile mai îndepărtate ale Asiei, numită „cea bogată”, dar despre ai cărei locuitori se spune doar că sunt „negri gălbencioși”. „Indiile” erau cunoscute de cei vechi. Unul dintre cele patru oceane este „Oceanul răsăritului sau Indicesc”, în care „să coprinde Marea Chinei, a amândurora Indiilor, a Arabiei și Arhipelagos”. Pomenindu-se insulele mai mari, e dată drept exemplu „Iaponion, în partea dea dreapta a Chinei”. Cel mai înalt munte este „picul ce să zice al lui Adam, în ostrovul Ceilan”⁶.

S-a susținut, pe bună dreptate, că, în lipsa manuscrisului lui Lazăr și a altor indicii, nu se poate identifica izvorul sau izvoarele pe care le-a urmat⁷. O ipoteză foarte plauzibilă este că acesta reprezenta o traducere a unuia dintre manualele după care învățase la liceu, între 1798 și 1805.

În cei trei ani ai ciclului gramatical (1798-1801), la Liceul regiu academic din Cluj, studiase geografia Ungariei, a Transilvaniei și, respectiv, ale celorlalte țări de sub coroana Austriei⁸. Ciclul retoric l-a urmat la gimnaziul regesc catolic din Sibiu, unde a intrat direct în cel de-al doilea an (*superiore clase Humanitatis*). În primul an se studia, un semestru, globul pământesc (*Geographia mathematica de usu sphaerae, et globi*), iar un semestru, pe planisferă, țările germane care nu sunt supuse coroanei austriece. În cel de-al doilea an, un semestru restul Europei și un semestru celelalte părți ale globului: Asia, Africa, America etc.⁹. Subiectele examenelor sunt cunoscute din broșura tipărită în acest scop. În primul semestru Lazăr a fost ascultat din geografia Europei, exceptând Austria, iar în cel de-al doilea din geografia Asiei, Africii, Americii și Indiei australe¹⁰. În primul an al ciclului filosofic (1802-1804), din nou la Cluj, a studiat „auxiliis historicis” – printre care se număra și geografia –, iar în următorul numai historia¹¹.

„Geografia matematică” ar putea așadar să fie manualul după care se predă în primul an de umanioare. E tocmai anul pe care Lazăr îl sărise. S-a presupus că ar fi studiat singur materiile și ar fi dat doar examenele, dar matricula nu oferă niciun indiciu în această privință. Coincidența este însă mai mult decât grăitoare, justificând ipoteza că manualul tradus la Viena fusese lucrat de el, individual, cu un deceniu mai devreme.

⁴ „Mathematische Erdbeschreibung für Kinder”, „Erdbeschreibung, aus dem Hungarischen übersetzt”. Traducerea a fost finalizată în mai 1810. Avram Sădean, *Date nouă despre Gheorghe Lazăr*, Tiparul Tipografiei diecezane gr.-ort. române, Arad, 1914, pp. 21-22, 24-25. Textul lui Sădean a fost republicat de Titus Lateș în *Revista de filosofie* (București), LXV, nr. 2, 2018, pp. 145-164. Documentele anexate au fost republicate în G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu (ed.), *Vieața și opera lui Gheorghe Lazăr*, Tip. Jockey-Club, București, 1924, pp. 163-176 (173, 175).

⁵ *Învățătură de multe științe folositoare copiilor creștinești cei ce vor vrea să învețe și să știe Dumnezeuiasca Scriptură*. Așzate de Dascalul Polyzo Kontu Ioannitul, și tipărite în Vienna, 1806, Ioann Bart, Sibiu, 1811, pp. 114-157. Urmează ediția a doua a cărții. Prima ediție a apărut tot la Viena, în 1803. Din 1804 predă în Țara Românească. Cu excepția primului și a ultimului, capitolele cosmo-geografice au fost reproduse de Zaharia Carcalechi în *Biblioteca românească* (Buda), IX, decembrie 1834, pp. 34-55.

⁶ *Ibidem*, pp. 134, 137, 140, 145, 146, 147. „La Asia, Africa, și America, sânt prea multe Înpărății și Domnii, care pentru scurtare le tăcem” (p. 155).

⁷ G. Bogdan-Duică, „Gheorghe Lazăr”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare* (București), s. III, t. I, 1924, pp. 135-293 (176).

⁸ *Norma regia pro scholis Magni Principatus Transilvaniae*, Typis Martini Hochmeister, Cibinii, 1781, pp. 52, 56, 58, 60. Matricolele lui Lazăr au fost publicate de Ion Mateiu, „Lămuriri privitoare la vieața lui G. Lazăr”, în *Vieața și opera*, pp. 226-248 (240); text reluat în propriul volum, *Gheorghe Lazăr. Pagini de pomenire*, Cluj, 1936, pp. 7-38 (26). V. și G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, pp. 144, 145, 146.

⁹ *Norma regia*, pp. 62, 69, 71.

¹⁰ G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, pp. 144, 147, 250, 251 (la pp. 249-252, conținutul broșurii).

¹¹ I. Mateiu, *op. cit.*, p. 238, respectiv p. 24.

Un manual introductiv de „geografie matematică” nu putea cuprinde prea mult despre geografia fizică a lumii. Foarte probabil, pe lângă noțiunile fundamentale despre globul pământesc, acesta se ocupa cu precădere de Imperiul Habsburgic și, respectiv, de Transilvania.

Geografia Transilvaniei

De altfel, în perioada profesoratului la proaspăt înființatul seminar teologic din Sibiu (din martie 1811 până în octombrie 1815), Lazăr alcătuiește un „compendiu de geografie a Transilvaniei” pentru folosul școlărilor români¹². Din câte se poate deduce din context, el este compilat după surse germane¹³. La 11 martie 1815 îl trimite spre aprobare cancelariei aulice din Cluj, care îl transmite pentru evaluare protopopului Ioan Lemeni (1780-1861), viitorul episcop greco-catolic. Fostul său coleg de la liceul piariștilor îl apreciază ca fiind util învățământului, dar mai mult în virtutea faptului că nu exista un manual similar în limba română. Trimis apoi, la 17 iulie, episcopului Moga pentru a fi tipărit, a avut și el aceeași soartă ca prima geografie.

Tot în anul 1815 începe să compună un manual Iosif Iorgovici (1792-1820), primul profesor de geografie al Preparandiei din Arad, întemeiată în 1812. El a fost copiat de elevi și de alți profesori. Copia cunoscută e intitulată *Manuscriptum geographiarum mathematicae, physicae ad politicae*¹⁴. Din păcate, tocmai când se ivea perspectiva de a-l tipări¹⁵, o moarte prematură l-a secerat pe Iorgovici.¹⁶ Manualul lui a fost folosit și de următorul profesor de geografie, Alexandru Gavra (1797-1884), care a și vrut să-l tipărească, la Sibiu, în anul 1833 („*Gheografia matematică, fizică și politică*, din 52 de coale, în proză”), dar fără succes¹⁷. Au încercat din nou, la tipografia din Buda, Petru Maller Câmpeanu (c. 1800-1893) în 1835, și Constantin Diaconovici Loga (1770-1850) în 1837.¹⁸ Geografia politică se limita – conform programei școlare – la continentul european.

În aceeași perioadă (1814-1815), se tipăresc la Buda cele două volume ale unei geografii universale, compilate de negustorul brașovean Nicola Nicolau (1762-1837), pornind de la mai vechiul manual publicat de Amfilohie¹⁹. E foarte probabil ca Lazăr să-l fi întâlnit pe autor, în decembrie 1811, când merge la Brașov, sau cu ocazia unor vizite ulterioare, care trebuie să fi existat dar au rămas neconsemnate în documente²⁰.

¹² „Compendium geographiae Transilvaniae”, „opusculum Geographicum in usum Scholarum Valachicarum”. Ioan Lupaș, „Episcopul Vasile Moga și profesorul Gheorghe Lazăr”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* (București), s. II, t. XXXVII, 1914-1915 [1915], pp. 867-924 (906-908). Documentele au fost republicate în *Vieața și opera*, pp. 177-200 (182, 183, 184-185, 187).

¹³ *Ibidem*, p. 183. Unii au considerat – fără teme – că primele două geografii sunt de fapt una și aceeași operă. De exemplu, E.Ș. Milicescu, *op. cit.*, p. 266.

¹⁴ Vasile Popeangă, *Un secol de activitate școlară în părțile Aradului (1721-1821)*, C.C.E.S., Arad, 1974, pp. 274-275; Idem, „Înființarea Preparandiei din Arad în context pedagogic-cultural european”, în *Ziridava* (Arad), XXV/1, 2010, pp. 149-162 (160), republicat în Idem, *Studii despre Preparandia din Arad*, Vasile Goldiș University Press, Arad, 2011, pp. 9-36 (30-31).

¹⁵ Când Uroș Nestorovici, inspectorul școlilor ortodoxe, a dat dispoziție ca profesorii să-și tipărească manualele. V. „Înștiințare”, în Constantin Diaconovici Loga, *Chiemare la typărirea cărților românești, și Versuri pentru îndreptarea tinerilor*, Tipariul Crăeștii Universității a Ungariei, Buda, 1821, pp. 3-8 (4, 5).

¹⁶ După moartea lui, consiliul profesoral hotărăște ca manualele să fie legate și păstrate în arhiva oficială a școlii pentru a fi tipărite dacă se va găsi un sponsor. Teodor Botiș, *Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic Ort.-Român din Arad*, Ed. Consistoriului, Arad, 1922, p. 396.

¹⁷ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XII. *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, partea I, Socec, București, 1906, pp. 180-181. Și, din nou, în 1838, cu ajutorul domnitorului Alexandru Ghica. Vasile Popeangă, Eduard Găvănescu, Victor Țircovnicu, *Preparandia din Arad*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1964, pp. 21, 37-40, 48; V. Popeangă, V. Țircovnicu, „Tendințe de orientare științifică a învățământului în Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea”, în Ilie Popescu Teiușan (coord.), *Din istoria pedagogiei românești. Culegere de studii*, II, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1966, pp. 171-188 (178-179, 181). Pentru eforturile lui Gavra de-a lungul anilor, Iosif Pervain, „Alexandru Gavra, întemeietor al Societății bibliograficești (1833) și al revistei *Ateneul românesc* (1835)”, în Idem, *Studii de literatură română*, Dacia, Cluj, 1971, pp. 237-272 (despre *Gheografia* la p. 239n, 255). În anul 1877 Gavra l-a dăruit bibliotecii Preparandiei (înregistrat acum ca *Manuscriptu geografiei după părere și semne*), dar i s-a pierdut urma în anii epurării bibliotecii Episcopiei din Arad de către comuniști. O altă copie se păstrează la Carloviț (Voivodina), în Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim-Karlovcima, S.F., doc. 289/1818; V. Popeangă, *Un secol de activitate școlară în părțile Aradului*.

¹⁸ Cel dintâi a încercat să publice o geografie pentru școlile preparandiale, dar fără să obțină aprobarea. Cel de-al doilea propune tipărirea unei geografii. Endre Veress, *A Budai egyetemi nyomda román kiadványainak dokumentumai: 1780-1848. A dokumentumokat gyűjtötte, összeállította és ismertetöket ellátta*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, pp. 409, 416. Întrucât amândoi sunt legați (ca elev și, respectiv, profesor) de preparandia din Arad, e foarte probabil să fie vorba de manuscrisul lui Iosif Iorgovici.

¹⁹ Ne-am ocupat de ea în o serie de trei articole: „Un cărturar nedreptățit: Nicola Nicolau”, „Nicola Nicolau și opera lui geografică”, „Imaginea Indiei în primele cărți de istorie și geografie tipărite în românește. *Gheografia* lui Nicola Nicolau (Buda, 1814-1815)”, în curs de publicare.

²⁰ La sfârșitul anului 1815 se mută la Brașov, unde rămâne până în 1816. E interesant de observat că, printre autorii frecvențați de Lazăr, se numără și unul dintre cei traduși de Nicola Nicolau: Joachim Heinrich Campe (1746-1818). G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, pp. 163, 174-175, 234-235.

Nicolau îl pomenește în *Gheografia*, în capitolul despre Transilvania, atunci când vorbește despre Sibiu: „Aici iaste și Seminarium de Clirici, de leagea grecească pravoslavnică, a cărora Profesor iaste Domniia Sa Gheorghie Lazar”²¹.

Cursurile de geografie din școala de la Sf. Sava

Lazăr nu a renunțat, totuși, la ideea publicării unui manual de geografie. În anii 1818-1822, la Colegiul Sf. Sava din București, a predat în diferite forme și această materie. În anafora Eforiei Școalelor din 10 decembrie 1817, postul pe care urma să-l ocupe el includea și „un mic curs de geografie” ținut după-masa. Circulara domnitorului se referă la el ca „o parte din gheografie”. O scrisoare a eforilor către domn (din 6 martie 1818) îi precizează conținutul: „gheografia istoricească pe harte”²². În a sa *Înștiințare* către tinerii doritori de învățătură, publicată peste câteva luni, Lazăr descria pe scurt programa școlară ce urma să fie predată în școală. Pe cea de-a doua treaptă a studiilor se va învăța „gheografia globului pământului”, iar pe cea de-a treia „gheografia despre toată fața pământului, cu toate părțile ei”²³. O ultimă treaptă, consacrată tagmelor filosoficești mai înalte și acelor iuridicești, ar fi urmat să fie introdusă mai târziu. După cum sunt descrise cele două cursuri de geografie, ele trebuiau să se ocupe de aceeași materie pe niveluri diferite de dificultate: introductiv și avansat.

Nu știm însă prea multe despre cum s-a materializat acest plan. Unul dintre elevii săi, Petrache Poenaru (1799-1875), pomenește geografia numai între „învățăturile preliminare”, alături de gramatică, aritmetică și desen, urmate apoi de „studiile speciale” de filosofie, matematică, topografie și mecanică²⁴. Pentru că marea majoritate a auditorilor lui Lazăr nu avea necesarele cunoștințe pregătitoare, acesta a început să țină, pe lângă cursuri, și un fel de conferințe generale. „Așa vorbind, Lazăr se preumbla prin diferite regiuni ale științei, semănând în calea cunoștințelor istorice și geografice descrierile cele mai curioase”²⁵. Foarte probabil, Poenaru se referă la primii ani ai școlii.

Știm că Eufrosin Poteca (1786-1858), care predase deja la începătorii din școala grecească, ținea lecțiile de geografie pe lângă Lazăr până în 1820, când e trimis la Universitatea din Pisa²⁶. Ele trebuie să reprezinte cursul pentru începători. Ion Heliade Rădulescu (1802-1872) îl ajută la aritmetică și geometrie. De la acesta din urmă știm că, în anul academic 1820-1821, Lazăr a predat „geografia astronomică” după un manual scris de el însuși²⁷, ceea ce trebuia să reprezinte un curs destinat elevilor mai avansați. Nu avem informații precise despre lecțiile pe care le-a ținut în ultimul an academic, cât a mai rămas la Sf. Sava. Continuând școala lui Lazăr de-a lungul celui de-al treilea deceniu al secolului al XIX-lea, Heliade a predat și geografia politică, și geografia astronomică²⁸. Nu e deloc lipsit de îndreptățire să vedem în aceste cursuri o continuare a celor ținute de profesorul său.

²¹ *Gheografia sau scrierea pământului*, tomul I, Crăiasca Tipografie a Universității Ungariei, Buda, 1814, p. 48. Alături de episcopul Vasile Moga și de directorul școlilor Moise Fulea. La Blaj îl pomenește doar pe episcopul Ioan Bobb. Și Iosif Iorgovici e enumerat printre profesorii Preparandiei din Arad; *Ibidem*, p. 46.

²² V.A. Urechia, *Istoria școlilor de la 1800-1864*, t. IV, Imprimeria Statului, București, 1901, pp. 196-198; „Anaforalele Eforilor și nizamurile lui I. Caragea Vodă privitoare la deschiderea școlii lui G. Lazăr”, în *Vieța și opera*, pp. 204-211 (204, 209, 210).

²³ *Înștiințare. De toată cinstea vrednică tinerime*, în Sfânta Mitropolie. Typ. Râm. 1818 Avgust, 2 ff.; republicată în *Vieța și opera*, pp. 17-22 (21); reproducere anastatică, cu un studiu introductiv de Titus Lateș, în *Revista de filosofie* (București), LXV, nr. 2, 2018, pp. 131-136, 137-144.

²⁴ P. Poenaru, „Georgiu Lazaru și școala română”, în *Annalele Societății Academice Române* (București), IV, 1871 [1872], pp. 111-125 (120); republicat în *Vieța și opera*, pp. 276-294 (291).

²⁵ P. Poenaru, *op. cit.*, p. 119; *Vieța și opera*, p. 289.

²⁶ „Cuvântul spus de E. Poteca la examenul public în școala de la Sf. Sava” (20 iulie 1827), în *Filosofia cuvântului și a năravurilor, adică Logica și Itica elementare, cărora să pune înainte Istoria filosoficească*, scrise întâi latinește de laudatul profesor Io. Gottlieb Ainek, fiind în catedra de filos. din Alla [i.e. Halle], apoi traduse în limba elinească de dumnealui Marele Ban Grigorie Brâncoveanu, iar acum în limba românească de Eufrosin Dimitrie Poteca, ierom. și profesor de filosofie de la București spre povățuire la lecțiile sale de filosofie, Crăiasca Tipografie a Universității Ungariei, Buda, 1829, pp. 362-367; republicat în Eufrosin Poteca, *Scrieri filosofice*, ed. de Adrian Michiduță, Aius, Craiova, 2008, pp. 173-183 (177). V. și discursul rostit în fața domnitorului Grigore Ghica în ziua de Paște (15 aprilie 1827), în *Idem*, pp. 163-166 (164). De asemenea, textul autobiografic scris în 1829; C. Rădulescu-Motru, „Din autobiografia lui Eufrosin Poteca”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare* (București), s. III, t. XII, 1943 și extras, p. 21; republicat în E. Poteca, *op. cit.*, pp. 53-97 (58). Faptul e confirmat de Ion Heliade Rădulescu, „Georgiu Lazăr”, în *Binele public* (București), II, nr. 136, 22 mai 1880, pp. 1-2; nr. 137, 23 mai 1880, pp. 1-2; nr. 138, 25 mai 1880, pp. 1-2; editat în *Opere*, III, ed. de Vladimir Drimba, Minerva, București, 1975, pp. 614-629 (623n).

²⁷ Informații comunicate epistolar lui George Barițiu și redată de acesta în continuarea republicării primei versiuni a articolului despre Lazăr al lui Heliade Rădulescu (*Curierul românesc*, nr. 64, 66, 1839). *Familia* (Oradea), nr. 10, 5/17 septembrie 1865, pp. 121-123 (122); text republicat în *Vieța și opera*, pp. 262-263 (263). Heliade spune „în timpul revoluțiunii lui Vladimirescul până s-a bolnăvit”.

²⁸ „Domnului Marelui Banu M. Ghica, capul Departamentului din neuntru, Presidentul Eforiei școlilor etc. etc. etc.”, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură* (Brașov), nr. 22, 28 mai 1840, pp. 169-175; nr. 23, 2 iunie 1840, pp. 177-182; nr. 24, 9 iunie 1840,

O geografie a lumii?

Într-un apel la subscriere din anul 1822, printre cărțile pe care voia să le tipărească, Lazăr anunța și o geografie (precedată de un manual de filosofie și unul de matematică și, respectiv, urmată de o istorie universală)²⁹. Neajunsurile și sănătatea l-au împiedicat să-și ducă proiectul la împlinire. Manuscrisele sale, luate cu el la Avrig, s-au pierdut³⁰. S-a păstrat, în biblioteca Universității din București, doar manuscrisul manualelor de aritmetică și trigonometrie (nu și geometria), ambele date 26 februarie 1821. În mod ciudat, în lista operelor sale – păstrate sau pierdute –, au fost incluse numai manualele de matematică și filosofie (logică și metafizică)³¹. E însă neîndoielnic că și cele de geografie și istorie universală trebuie să fi existat, căci Lazăr predase ambele materii.

În lipsa altor informații, nu putem decât să speculăm asupra acestui ultim manual. Ce fel de geografie era: istorică, a globului, astronomică?³² S-ar putea crede că e vorba de cea din urmă, despre a cărei existență ca manual avem știre. Dar aceasta reprezenta o ramură foarte specială a disciplinei. E puțin probabil să fi fost avută în vedere în contextul publicării unor manuale fundamentale, destinate cât mai multor elevi. În schimb, e mai probabil ca, la fel ca în cazul istoriei, să fie vorba de o geografie a lumii, fizică și politică: cea care corespunde cursului avansat pomenit în *Înștiințare*. O astfel de geografie studiasă Lazăr în cel de-al doilea an al ciclului umanioarelor, la colegiul din Sibiu.

Izvoarele ei nu pot fi însă identificate. Între cărțile lui Lazăr care au fost salvate nu se mai găsește vreo geografie. Doar un vechi lexicon enciclopedic pentru ofițeri, ingineri, artileriști și navigatori, care avea anexat un dens dicționar geografic³³. Iar din domeniul istoriei universale, numai o cronologie tipărită cu două secole înainte³⁴. Se cuvine a ține cont de faptul că acestea sunt cărți care nu și-au găsit cumpărător. Geografiile și istoriile, pe care cu siguranță Lazăr le avea, trebuie să fi fost unele dintre primele lucrări vândute după moartea lui. Pierderea cărților, alături de cea a manuscrisului, închide calea de a cunoaște cu certitudine conținutul acestei geografii universale în limba română – a cincea despre care avem știre până acum³⁵.

pp. 185-192 (172); republicat într-o formă revăzută cu titlul „Proiect pentru instrucția publică, adresat Banului M. Ghica ca president al Ephoriei”, în J.R., *Diverse*, Typographia Heliade și Asociați, București, 1860, pp. 191-239 (199); editat în Ion Heliade Rădulescu, *Opere*, I, ed. de Mircea Angheliescu, Univers enciclopedic, București, 2002, pp. 471-497 (475). De asemenea, *Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine ou sur les événements de 1848 accomplis en Valachie*, Librairie de la propagande démocratique et sociale, Paris, 1851, p. v; editat în *Opere*, I, pp. 831-1222 (836) și *Issachar sau laboratorul. Scriere socială, politică și literară*, București, 1859, p. 62; editat în *Opere*, II, pp. 211-467 (358n). V. și „Prefață”, în I. Eliad, *Grammatică românească*, [Samuel Filitsch, Sibiu], 1828, pp. v-xxxiv (xxiii, xxvi); editată în *Opere*, I, pp. 295-315 (307, 309).

²⁹ „Estractu din Appellulu la subscriere pentru publicarea unui curs de mathematica ce era gata a se pune sub tipariu, de Georgiu Lazaru, in annulu 1822”, anexă la P. Poenaru, *op. cit.*, pp. 123-124 (124); republicat în *Vieța și opera*, pp. 26-28 (28). Originalul foi volante nu pare să fie cunoscut până astăzi.

³⁰ Preotul Avrigului, Vasiliu Macsim, care moștenise o parte a cărților lui Lazăr (probabil de la preotul Ioan Racotă, cumnatul celui din urmă), avea împreună cu ele și niște „manuscrite care conțin studii de școală ale lui Lazăr” (foarte probabil, doar o mică parte din manuscrisele sale). Toate au ajuns în 1884 în posesia lui Ilarion Pușcariu, la Sibiu, dar despre manuscrisele școlare nu s-a mai auzit nimic. I. Pușcariu, „Un manuscris vechiu aflat în biblioteca lui George Lazar”, în Idem, *Documente pentru limbă și istorii*, tomul I, Tipariul Tipografiei Archidieceșane, Sibiu, 1889, pp. 1-29 (2). Cercetări aprofundate în arhiva Mitropoliei Ardealului ar putea redescoperi aceste manuscrise (și, poate, chiar pe unele dintre cele rămase acolo în perioada sibiană a lui Lazăr).

³¹ De exemplu, „Scrierile lui Gheorghe Lazăr”, în *Vieța și opera*, pp. 350-351.

³² E.Ș. Milicescu afirmă că preda doar „geografia practică”; E.Ș. Milicescu, *op. cit.*, p. 213.

³³ „Geographischer Anhang”, în Johann Rudolph Fäsch, *Kriegs-, Ingenieur-, Artillerie- und See-Lexicon*, Friedrich Hekel, Dresden - Leipzig, 1735, pp. 1105-1174. V. Ioan C. Băcilă, „Catalogul bibliotecii lui G. Lazăr. După cărțile aflătoare în Biblioteca Academiei Române”, în *Vieța și opera*, pp. 338-348 (342-343). Catalogul conține 73 de titluri. La întoarcerea lui Lazăr în Transilvania, vama estima numărul cărților pe care le aducea cu sine la circa 300. Un catalog manuscris mai vechi, alcătuit de Ilarion Pușcariu, cuprinde 80 de opere (incluzând, probabil, și vechi cărți manuscrise românești). În același miscelaneu se află manuscrisul dării de seamă, publicate apoi în volumul sus-citat, într-o notă a căruia Pușcariu vorbește – la 25 decembrie 1884 – despre 120 de bucăți moștenite de V. Macsim. B.A.R., ms 221, ff. 181-183 și, respectiv, 146-158 (146r, 156r). Cf. N. Georgescu-Tistu, *Bibliografia literară română*, Imprimeria Națională, București, 1932, pp. 140-141. Alte 13 volume au fost descoperite de Onisifor Ghibu, în 1942, în casa unei strănepoate din Avrig, printre cărțile vechi folosite la aprinsul focului, iar mai târziu au fost donate Muzeului Avrig. O. Ghibu, „Contribuții la istoria revoluției din 1821. Legăturile dintre Gheorghe Lazăr și Tudor Vladimirescu” [1963], în *Biserica Ortodoxă Română* (București), C, nr. 3-4, 1982, pp. 340-375 (341). Într-o listă din anul 1964 cu piesele care i-au fost solicitate pentru expoziția jubiliară a Universității din București sunt menționate 15 cărți. Arhivele Naționale, ANIC, Fond personal Onisifor Ghibu, inv. 1835, nr. 560, f. 194. Pentru detalii, v. introducerea cărții sale neterminată despre Gh. Lazăr; *idem*, nr. 563, ff. 13-16 și interviul „Momente inedite din activitatea lui Gheorghe Lazăr”, în Simion Săveanu, *Enigmele Bucureștilor*, Editura Sport-Turism, București, 1973, pp. 90-104 (92-95).

³⁴ Giovanni Nicolò Doglioni, *Compendio storico universale di tutte le cose notabili successe nel Mondo, dal principio della sua creazione sin' hora*, Nicolò Misserini, Venezia, 1622, 960+242 pp. Ultima ediție a cărții; prima apăruse în 1594.

³⁵ Fără a o număra pe cea a lui Iosif Iorgovici, care se limita la Europa.

Îi putem însă deduce prezumtiv conținutul în temeiul celei mai plauzibile ipoteze. Așa cum planul de învățământ din *Înștiințarea* lui Lazăr îl adapta pe cel din *Norma regia*, e foarte probabil că și manualele le urmau pe cele din școlile frecventate de el³⁶.

Manualul după care se preda în gimnaziul regesc catolic din Sibiu era reprezentat de o impunătoare operă, de peste o mie de pagini, *Introductio in orbis hodierni geographiam*, publicată de pastorul lutheran slovac Ján Tomka-Sásky (1692-1762), care a fost și un important pedagog³⁷. A apărut în anul 1748 și a fost republicată postum, în 1777, într-o ediție revăzută, care a mai avut câteva reeditări. Tomka-Sásky era discipol al unui alt important geograf slovac, Matej Bel (1684-1749), cunoscut cu numele latin Matthias Belius, unul dintre marii iluminiști și enciclopediști central-europeni. Și *Compendium Hungariae geographicum* (1753; ed. IV, 1792) al acestuia fusese folosit ca manual în gimnaziul din Sibiu. Amândoi erau patrioți ungari, dar fără obnubilarea conștiinței apartenenței etnico-lingvistice³⁸.

Asemenea tradiției geografice în care se înscria, Tomka-Sásky acordă Europei un loc privilegiat: după numărul de pagini ea stă într-un raport de 2,3:1 față de toate celelalte continente luate împreună, crescând la 2,5:1 în cea de-a doua ediție³⁹. Lucrarea este foarte sistematic alcătuită, dar dominată de principiul enumerării, care în volumul secund devine adesea unul al listei. De exemplu, despre religiile din India se spune că sunt trei: mahomedană, păgână și creștină. Sunt tratate apoi foarte pe scurt, în câte o propoziție, după ceea ce cuprinde fiecare. Hinduismul – încă nebotezat ca atare – se împarte în patru „secte”, care sunt de fapt cele patru clasice caste⁴⁰.

Dacă opera lui Tomka-Sásky se afla în biblioteca lui Lazăr, e mai mult ca sigur că a fost printre cele dintâi cărți care și-au găsit cumpărător atunci când familia a scos-o la vânzare.

Moștenirea lui Lazăr și dincolo de ea

Preocuparea pentru instrumentele didactice necesare geografiei va fi continuată de unii dintre elevii lui Lazăr: Teodor Paladi (180?-185?), Ion Heliade Rădulescu, Grigore Pleșoianu (1808-1857) și Iosif Genilie (1801-1851)⁴¹.

După plecarea lui Lazăr, începând din anul 1823, Paladi preda la clasele începătoare ale Colegiului Sf. Sava. În 1826, el publică un „abecedariu lancasterian” intitulat *Table pedagogice după împrumutata învățatură*, care cuprindea „silabismu, lectură, prescurtare de aritmetică, gramatică, geografică, istorică și alte diferite cunoștințe imprimate în table de părete”⁴². A devenit atât de rar, încât, de foarte multă vreme, majoritatea celor care l-au pomenit cred că s-a pierdut cu totul⁴³. Într-un apel publicat cu doi ani mai

³⁶ S-a avansat ipoteza că manualul de istorie universală ar fi putut folosi, printre altele, și manualul profesorului clujean Martinus Bolla, *Prima lineae historiae universalis, in usum studiosae juventutis claudiopolitane*, I-III, Typis et Sumptibus Martini Hochmeister, Claudiopoli, 1798-1799. Avram Andea, „Date noi privind biografia intelectuală a lui Gheorghe Lazăr (1779-1823)”, în *Ziridava* (Arad), X, 1978, pp. 293-308 (300, 306-307).

³⁷ Gábor Boros, *A nagyszombati állami főgymnasium történelme*, Reissenberger, Nagy-Szeben, 1896, pp. 57-58.

³⁸ De altfel, dacă e să judecăm după numele părinților, Tomka-Sásky pare să aibă origini saxone din partea tatălui (Tomka de Szászkeő) și vlaho-morave din cea a mamei (Ráchel Blahová).

³⁹ Circa 550 de pagini versus circa 240, respectiv aproape 680 versus aproape 270. În cea de-a doua ediție, Europa ocupă singură primul volum, iar restul lumii pe cel de-al doilea.

⁴⁰ *Introductio in orbis hodierni geographiam ad accuratissimas quasque calcographorum tabulas, methodo quantum eius fieri licuit facili, directoque ordine, adnexa simul naturalis atque civilis regnorum habitus descriptione*, opera ac studio Joannes Tomka Szászky, usibus nobilis adolescentiae accomodata, Litteris Francisci Antonii Royer Typographi, Posenii, 1748, pp. 607-624 (615, 624); *Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam, plurimis in locis emendata, novisque aucta supplementis*, opera ac studio Ioannis Severini, tomus alter, editio secunda, Impensis Ioannis Michaelis Landerer, Posenii et Cassoviae, 1777, pp. 727-749 (738, 748-749).

⁴¹ Despre Paladi și Heliade, ca elevi ai lui Lazăr și ca profesori, vorbește deja Petrache Poenaru. „Cuvânt zis în școala națională de la Sf. Sava la examenul public din 28 august 1832”, în *Curierul românesc* (București), IV, nr. 61, 4 septembrie 1832, pp. 229-232 (229). Pleșoianu a fost întâi elev al lui Lazăr, iar apoi al lui Heliade. V. „Dialog între doi tineri românești”, în *Biblioteca românească* (Buda), partea IV, 1830, pp. 33-40 (35). Despre Genilie – venit și el din părțile Sibiului – ca elev al lui Lazăr (fapt ignorat de aproape toți cei care au scris despre el), v. [Dionisie Romano], „Cuvânt zis, la înmormântarea reposatului Serdar Iosef Genilie, profesor al colegiului național din București. Anul 1851, Dechemvrie 31”, în *Ecua eclesiastic* (București), II, nr. 4, decembrie 1851, p. 16.

⁴² Descriere după un exemplar din biblioteca Mitropoliei din București. Dimitrie Iarcu, *Analele bibliografice române. Repertoriu chronologicu*, Imprimeria Statului, București, 1865, p. 32; ed. II, *Bibliografia chronologica romana*, 1873, p. 28. A fost tipărit pe cheltuiala Casei Școalelor de către tipografia de la cișmeaua Mavrogheni a stolnicului Răducanu Clinceanu. Însă prima traducere și încercare de tipărire a tablelor lancasteriene o făcuse, cu câțiva ani mai devreme, un alt elev al lui Lazăr, Daniel Tomescu, ajutat de Heliade. I. Heliade Rădulescu, „Daniel Tomescu”, în *Binele public* (București), nr. 147, 6 iunie 1880, pp. 1-2; republicat în *Vieața și opera*, pp. 264-270 (267); *Opere*, III, pp. 406-412 (408-409).

⁴³ Se pare că singurul exemplar păstrat e cel care se afla în muzeul Institutului de cercetări pedagogice din București. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Intelectualii români din Principate și cultura greacă. 1821-1859*, Ed. Eminescu, București, 1979, p. 170. Nici din *Table lancasteriene moldovenești*, publicate în 1822 la Tipografia Duhovnicească din Chișinău (în 600 de exemplare), nu s-au păstrat decât trei dintre cele 34 de planșe (B.R.V., IV, p. 152). Ele au fost traduse de Iacov Hâncu și Teodor Bobeică după o versiune rusă, adaptată de către arhiepiscopul Filaret (Vasilii Drozdov), a tablelor folosite în Anglia. Acestea se limitau însă la

devreme Paladi scria că, pe lângă citire, scriere, aritmetică și catehism, preda și „elemente de geografie politică, pe scurt și de istorie universală”⁴⁴. Într-adevăr, cele unsprezece table geografice se ocupă de geografia politică. Cele douăzeci de table de istorie universală sunt împărțite în istoria veche (împărățiile asirienilor, perșilor, elinilor și romanilor) și cea nouă⁴⁵. Sursa lor este franceză, printr-un intermediar grec⁴⁶.

E interesant că în același an a fost tipărit, prin Zaharia Carcalechi, un abecedar despre care se spune că ar fi fost alcătuit de Lazăr, în 1820, dar a cărui autenticitate a fost contestată⁴⁷. El cuprinde și câteva noțiuni de geografie, mitologie și istorie. Dacă în cele trei pagini de istorie, Orientul nu trece dincolo de Mesopotamia și Persia, în cele două de geografie se spun și câteva lucruri despre părțile mai îndepărtate ale lui: „Asia este bogată de miroșuri și de petrii scumpe”, „să laudă [...] pietrele și aromatischele Indiei” și „mai mare cetate în toată lumea este Nanki în China”⁴⁸.

Așa cum am văzut, geografia a fost una dintre materiile predate de Heliade la Colegiul Sf. Sava, din 1822 până în 1825 sau, poate, chiar până în 1828. Despre manualele pe care le alcătuișe știm ceva din puținele referințe ale autorului. Înșirând cărțile didactice realizate în acei ani, Heliade scria că a „dat încă și o geografie politică și alta astronomică”⁴⁹. În alte locuri scrie: „am făcut sau am cules o geografie politică și matematică”⁵⁰ și „compusei sau culesei o geografie politică și astronomică”⁵¹. Se înțelege așadar că a compus și, respectiv, a cules o geografie politică și una astronomică. Adică, pe prima a elaborat-o el însuși, într-o măsură mai mare sau mai mică, în timp ce a doua reprezenta integral o compilație. Manuscrisele, incomplete sau neterminate, a două manuale de geografie – matematică și, respectiv, generală – s-au păstrat în arhiva lui⁵², dar nu e clar dacă e vorba de acestea sau de altele lucrute mai târziu, poate pornind de la ele⁵³.

scriere, citire și aritmetică, obiectele inițiale ale sistemului de predare lancasterian. Sistemul s-a îmbogățit apoi cu noțiuni din alte materii, pentru a se aplica în cele din urmă aproape tuturor materiilor. Cu câțiva ani mai devreme, în S.U.A. se publica o cărțuie care pleda pentru introducerea în sistem a unei clase integrale de geografie. Charles C. Andrews, *Lancasterian Geography*, Samuel Wood & Sons, New York, 1820.

⁴⁴ *Câte toți iubitorii de lumină compatrioți* [Tipografia colegiului Sf. Sava, București, 1824], 16 ff. (B.R.V., III, pp. 441-442).

⁴⁵ După descrierea succintă a lui Ilie Popescu Teiușan, „Învățământul lancasterian în școala românească”, în Stanciu Stoian (red.), *Clasici ai pedagogiei universale și gândirea pedagogică românească*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1966, pp. 249-314 (278-279, 280 – facsimil după prima tablă geografică).

⁴⁶ În 1819 Nicolae Rosetti-Roznovanu l-a adus de la Paris la Iași pe Gheorghios Cleobulos, grec din Filipopole, în vederea deschiderii unei școli lancasteriene. El finanțase și tipărirea celor 73 de table scoase de Cleobulos la Paris. Acestea au fost suplimentate la Iași, în 1820, cu table de aritmetică și catehism (B.R.V., III, pp. 362-363; IV, p. 150). G. Bogdan-Duică, „Gheorghe Lazăr”, pp. 286-287. Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, Ed. Academiei, București, 1971, pp. 88-93. O parte dintre table au fost traduse în românește, dar au rămas în manuscris. I. Popescu Teiușan, *op. cit.*, pp. 258, 260. O altă traducere a făcut mitropolitul Veniamin Costachi, *Table pentru povățuirea copiilor după noul chip a să învăța unul pre altul*, Tip. Sf. Mitropolii, Iași, 1825, dar se cunoaște numai una dintre table (B.R.V., III, p. 480; IV, p. 316), deși colecția completă e semnalată într-o bibliotecă privată.

⁴⁷ De Heliade, deși alți elevi ai lui Lazăr, precum Petrache Poenaru și Ion Gherasim Gorjan, au acceptat-o. Discuția continuă până în timpurile noastre. Cea mai argumentată pledoarie împotriva paternității a fost făcută în 1916 de către Onisifor Ghibu, care a identificat mai multe bucăți preluate din alte cărți (C-tin Diaconovici Loga, *Ortografia*, 1818; Dimitrie Țichindeal, *Fabule*, 1814; *Bucoavna* româno-germană de la Sibiu, 1788; *Regule scolasticești*, 1808). O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, ed. de Octav Păun, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1975, pp. 88-99, 254-255. Capitolelor de geografie, mitologie și istorie nu le-a găsit un prototip, dar crede că nu puteau să fie scrise decât de cineva care trăia în Imperiul austriac. Argumentele sale sunt, totuși, circumstanțiale și se bazează, în majoritate, pe o imagine prestabilită a lui Lazăr, de la care se așteaptă fie să nu se fi coborât la compilarea unui abecedar, fie să fi compus unul absolut original, la înălțimea intelectuală a unui profesor universitar. Problema va putea fi clarificată de o analiză lingvistică și stilistică a cărții (a acelor părți din ea care nu sunt preluate de altundeva).

⁴⁸ Gh. Lazăr, *Povățuitorul tinerimei către adevărata și dreapta cetire*, Crăiasca Typografie a Universit. Ungariei, Buda, 1826, pp. 75-77 și, respectiv, 78-81. A fost retipărit în 1833.

⁴⁹ Ion Heliade Rădulescu, „Critica”, II, în *Curierul românesc* (București), nr. 38, 1847; reluat în Idem, *Litteratura. Critica*, I, Typographia Eliade și asociati, Bucuresci, 1860, pp. 39-47 (39).

⁵⁰ Scrisoare către C-tin Negruzzi din 27 iulie 1836, în *Muzeul național* (București), nr. 36-37 și Supliment, 4 și 18 noiembrie 1836, pp. 141-149; editată în I. Heliade Rădulescu, *Scrieri lingvistice*, ed. de I. Popescu-Sireteanu, Ed. Științifică, București, 1973, pp. 84-99 (91-92). Textul integral, după manuscris, în Idem, *Scrisori și acte*, ed. de G. Potra, N. Simache și G.G. Potra, Minerva, București, 1972, pp. 16-25 (17-18).

⁵¹ I. Heliade Rădulescu, „Daniel Tomescu”; republicat în *Vieța și opera*, pp. 264-270 (266); *Opere*, III, p. 408.

⁵² B.A.R., ms 4312, *Elementuri de geografie matematică*, 18 ff.; ms 4196, *Geographie generală pentru școalele Romaniei. Aprobată de onor. Ministeru al Instrucțiunii publice prin actul sub no.*, 56 ff., incomplet. Cel dintâi e datat de G. Ștrempele din prima jumătate a secolului, părându-i-se a fi un manuscris de tinerete, iar cel de-al doilea de la mijlocul secolului. *Catalogul manuscriselor românești*, III, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1987, pp. 374, 416. În timp ce primul manual cuprinde doar noțiuni de geografie matematică, cel de-al doilea este un manual de geografie fizică, cu unele elemente de geografie politică, acoperind toate continentele. Primul ar trebui comparat cu fragmentul de geografie fizică, scris în 1826, alături de alte bucăți școlare, în ms 4277, ff. 1-11v, copiat probabil de Constantin Palama. *Ibidem*, p. 403.

⁵³ În 1870 a tipărit un manual de geografie, care intră în librărie la 1 octombrie. *Tipograful român* (București), nr. 16-17, 15 august; nr. 20, 1 octombrie 1870. V și I. Heliade Rădulescu, *Scrisori și acte*, pp. 184, 185; „Scrisori inedite ale lui I. Heliade Rădulescu

Grigore Pleșoianu a predat la Școala Națională din Craiova, de la deschiderea ei, în 1826, până în 1832 (cu o pauză între 1828 și 1831, când a fost închisă) și la școala din Cerneți, din 1833 până în 1836. Cu un an mai devreme publicase un abecedar greco-român în al cărui titlu preciza că, printre altele, cuprinde și „idei gheograficești”. Bucățile (bilingve) despre geografie, mitologie și istorie sunt cvasi-identice cu acelea din cartea de citire atribuită lui Gheorghe Lazăr⁵⁴. Aceasta înseamnă că *Povățuitorul tinerimei* fie urmează un izvor comun, dacă e într-adevăr opera lui Lazăr, fie a preluat textul de la Pleșoianu, dacă e o contrafacere a lui Carcalechi. Mult mai mult spațiu consacră geografiei o carte de citire pentru elevii claselor primare, prelucrată de dascălul craiovean după *Premières connaissances à l'usage des enfants qui commencent à lire* (1808) a educatorului Pierre Blanchard (1772-1856)⁵⁵.

În 1829, Pleșoianu avea pregătită pentru publicare o „Gheografie pe scurt”, tradusă din f[ranțuzește]⁵⁶. În anul următor, când se afla la București – din cauza molimei –, anunța că se află sub tipar, cu cheltuiala Eforiei Școalelor, un manual de „*Gheografie cu Cosmografia* împreună și cu toate hartele trebuincioase foarte pre larg”⁵⁷. Era probabil o stratagemă pentru a aduna prenumeranți (care trebuiau să se adreseze lui Heliade, la *Curierul românesc*). S-ar putea ca manuscrisul unui curs de *Geografie universală despre glob*, predat în 1828 la aceeași școală, să fie acest manual al lui Pleșoianu⁵⁸.

Alte manuale manuscrise se redactează și se folosesc la începutul deceniului următor în școlile „înalte” din București și Iași. Pacea de la Adrianopol și regimul regulamentar au deschis o nouă eră și pentru învățământ. Sunt primele cărți de geografie alcătuite de autori români care vor avea șansa, în anul 1834, de a fi tipărite. Ele sunt scrise de alți profesori care trecuseră Carpații: Florian Aaron (1805-1887) la Colegiul Sf. Sava și Vasile Fabian Bob (1795-1836), la Gimnaziul Vasilian⁵⁹.

În 1835 se tipărește și manualul lui Iosif Genilie (cu o reeditare în 1855), primul profesor titular de geografie și cel dintâi cu o amplă activitate publicistică pe tărâmul disciplinei⁶⁰. El trebuie să fi fost redactat mai devreme, căci autorul lui preda la Sf. Sava cel puțin din anul 1828. Și la Iași, manualul lui Vasile Fabian

către preotul Cosma Moșescu din Brăila între anii 1857-1872”, publicate de Emil Virtosu, *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare* (București), s. III, t. IX, 1938-1939 [1940], pp. 187-248 (221, 222, 225, 228). Dar nu se regăsește în bibliografia scrierilor sale. *Bibliografia românească modernă*. 1831-1918, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986, pp. 231-236. Și nici în Dimitrie Iarcu, *Bibliografia cronologica romana*, pp. 132-137.

⁵⁴ Grigorie Pleșoianu și Georghie Librier, *Abecedar grecoromanu cu frumoase dialoguri, rugăciuni, legi moralicești, idei fizicești, gheograficești și istoricești*, București, 1825, pp. 85-95; reeditare, *Abecedar greco-romanesco...*, 1834, pp. 106-116.

⁵⁵ În 1826 cartea a ajuns la cea de-a noua ediție. S-a spus că Pleșoianu trebuie să o fi cunoscut în școala de la Sf. Sava. Ilie Popescu Teiușan, „Grigore Pleșoianu (1808-1857)”, în *Din istoria pedagogiei românești. Culegere de studii*, [I], Ed. de Stat Didactică și Pedagogică, București, 1957, pp. 285-329 (313). Despre India: „India coprinde multe staturi, din care ale mai din tăiu sânt: Indostanul, Vizapur, Golcond, Bisnagar, Ava, Pegu, Aracan, Siam, Cambogu, Tunkin și Coșinșina”. Vorbind despre egipteni între cele mai vechi popoare ale lumii: „Istoria ne arată și alte popoare cu mult mai vechi de cât Egiptienii: spre pildă Haldeii, și Indienii; însă acestea nu sânt de cât numai niște vechimi încurcate și cu îndoeale căci nici un monoment nu mărturisește adevărul...”. *Cele dintâiu cunoștințe pentru trebuința copiilor care încep a citi*, traduse din franțuzește și adăogate de Grigorie P. Pleșoianul [s.n., s.l.], 1828, pp. 84, 96-97 (ediție nouă, 1833).

⁵⁶ „Cărțile ce să află în școala Națională a Craiovii, traduse și compuse gata ase da la lumină cu acest fel' de litere”, în G. Pleșoianu, *Abecedar' franțezo-romanesco' pentru tineri începători*, a două ediție, Libreria lui George Petrovici, București, 1829, p. [57]. Foarte probabil, Pleșoianu este unul dintre cei la care se referă Heliade, în 1828, când, adresându-se membrilor Societății Literare, scrie: „voi compuneți și traduceți geografii, istorii, filosofie, matematică și legi”. Dedicăția la *Grammatică românească*, pp. iii-iv (iii).

⁵⁷ „Cărțile ce sânt sub tipar...”, în G. Pleșoianu, *Frumoase dialoguri franțezo-românești* [s.n., s.l.], 1830, coperta IV (B.R.V., III, p. 702).

⁵⁸ B.A.R., ms. 4189, *Geografie universală despre glob și predată în Școala Națională din Craiova*, 40 ff. (lipsă primele 4 ff.). A fost scrisă între 2 martie și 18 octombrie 1828. G. Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești*, III, p. 373. E o geografie a continentelor (fără Oceania). Despre India, la pp. 58-60. Judecând după faptul că Germaniei i se acordă mai mult spațiu decât celorlalte țări europene, s-ar părea că sursa primă trebuie să fie un manual german. V. și ms 4193, ff. 2-9v, conținând un text fragmentar cu noțiuni de anatomie și geografie, provenind de la același donator. *Ibidem*, p. 374.

⁵⁹ Nu știm după ce manual se preda în gimnaziul greco-catolic din Beiuș, întemeiat în anul 1828 de către episcopul Samuil Vulcan. Constantin Pavel, *Școalele din Beiuș. 1828-1928*, Tip. Doina, Beiuș, 1928, pp. 114, 123, 133-134. Și în unele școli primare din Principate începuse a se preda geografia încă de pe vremea lui Lazăr. E cazul celei înființate de marele vornic Alecu Calimachi pe moșia sa Slobozia (ținutul Tutova), sub îndrumarea unui „dascal sistematicesc” adus din Transilvania. Într-un document din 1819 e pomenită printre materiile și „o scurtă gheografie”. N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VI. *Cărți domnești, zapise și răvașe*, partea II, Socec, București, 1904, pp. 53-54. De asemenea, în clasele II-V ale școlii de la Golești (județul Argeș), unde a predat Florian Aaron între anii 1826 și 1830 (dar geografia extra-europeană urma a se învăța abia în clasa a V-a). A. Florian, „Annunciatio / Înștiințare”, reproducă de George Fotino, „Școala din Golești (1826)”, în Ilie Popescu Teiușan (coord.), *Din istoria pedagogiei românești*, II, pp. 214-243 (225-227); „Despre examenul ce au dat copiii în Școala de la Golești la 31 martie 1830”, în *Albina românească* (Iași), nr. 33, 4 mai 1830; reproduc în *Reflector peste timp. Din istoria reportajului românesc*, I. 1829-1866, ed. de George Ivașcu, Ed. pentru literatură, București, 1964, pp. 4-5 (4).

⁶⁰ Gh. Adamescu, „Scrierile lui Iosif Genilie, cu o privire asupra celor mai vechi scrieri de geografie în românește”, în *Buletinul Societății Geografice Române* (București), XXII, sem. I, 1901, pp. 82-105. Acest prim studiu care i-a fost dedicat afirma însă, în mod cronat, că „învățământul geografiei în școală” nu a existat până la Genilie.

era gata în 1831, așteptând tiparul⁶¹ și fiind folosit în Gimnaziul Vasilian⁶². În anul 1837, când Eforia Școalelor hotărăște alcătuirea unor noi table lancasteriene, Genilie e însărcinat cu redactarea părții geografice⁶³. În 1838 traduce și adăogeste *Atlas historique, généalogique, chronologique et géographique*, publicat de Emmanuel de Las Cases (1766-1842), sub pseudonimul A. le Sage, care a cunoscut nenumărate ediții începând din 1802. Era tot o sarcină oficială, dar tipărirea a început abia în toamna anului 1843 și nu știm sigur cum s-a terminat⁶⁴. În 1841, publică și un manual pentru școlile primare, care a avut trei ediții, iar apoi, într-o nouă versiune, alte șase ediții, până în 1859. La sfârșitul anului 1848, Eforia hotărând că e nevoie de o „geografie mai completă pentru clasele gimnaziale”, îl însărcinează pe Genilie să o alcătuiască prescurtând lucrarea lui Adriano Balbi (1782-1848), dar ulterior îi cere să traducă geografia unui autor mai nou, Victor Duruy (1811-1894)⁶⁵.

Odată cu manualele lui Aaron, Fabian și Genilie începe o tradiție didactică a tipării geografiei universale în limba română. Istoria manualelor rămase în manuscris nu se încheie aici⁶⁶, dar tradiția tipării

⁶¹ „Statistica învățăturilor publice în Moldova”, în *Albina românească* (Iași), nr. 14, 18 februarie 1832; republicat în Th. Codrescu, *Urcarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. X, Buciumul român, Iași, 1888, pp. 395-397.

⁶² V.A. Urechia, *Istoria școlilor de la 1800-1864*, t. I, Imprimeria Statului, București, 1892, pp. 202, 213, 252.

⁶³ *Ibidem*, pp. 359-360.

⁶⁴ Dacă tipărirea a fost finalizată, atlasul rămâne un subiect încă nestudiat. Nu apare în lista lucrărilor lui Genilie, din *Bibliografia românească modernă*, II, pp. 406-407 (și nu l-am putut găsi nici altundeva în cuprinsul celor patru volume ale lucrării). Ar putea fi cel care îi este atribuit librarului și tipografului Friedrich Walbaum, „7 Chartes: Planiglobu, Europa, Asia, Africa, America, Oceania, Țara Românească” (Lit. Valbaum, București, 1844). D. Iarcu, *Analele bibliografice române*, p. 53; *Bibliografia cronologica romana*, p. 49. Nu știm precis nici după care ediție (pomenită ca „atlasul ‘Le Saj’, cel de zece table”) s-a făcut traducerea. Nicolae Isar, „Ideile social-politice ale lui Iosif Genilie, profesor la Colegiul național ‘Sf. Sava’”, în *Studii. Revistă de istorie* (București), XXVI, nr. 6, 1973, pp. 1251-1262 (1256-1257); republicat în N. Isar, *Modelul apostolatului, Dascălii de la ‘Sf. Sava’*, Ed. Universitară, București, 2017, pp. 170-188 (178-180).

⁶⁵ V.A. Urechia, *Istoria școlilor de la 1800-1864*, t. II, Imprimeria Statului, București, 1892, pp. 356, 357; t. III, 1894, p. 21. Nu mai cităm titlurile manualelor lui Genilie căci ne-am ocupat de ele într-un alt articol de viitoare apariție.

⁶⁶ Câteva exemple relevante:

În anul școlar 1835-1836, profesorul Chiriță Barbu (alias Barbovici) de la Școala Centrală din Craiova prefera să predea nu după manualul proaspăt tipărit, ci după manualul său manuscris. Mihail Paulian, „Din trecutul Liceului Carol I din Craiova. Începuturile școlii”, în *Ion Măiorescu* (Craiova), nr. 7-8, 1933, pp. 9-59 (53, 55-56).

Din anul școlar 1836 s-a păstrat un succint curs de geografie (matematică, naturală și politică) ținut de Nicolae Bălășescu (1806-1880) la proaspăt înființatul seminar al Sf. Mitropolii din București. B.A.R., ms 692, ff. 113-128; ms 776, ff. 213-225v (copie de Ioan Belciugățeanu). Ion Bianu et al., *Catalogul manuscriselor românești*, II, Socec și Sfetea, București, 1913, p. 442; III, Scrisul românesc, Craiova, 1931, p. 52. Din biblioteca seminarului provine și ms 1613, *Method nou de a învăța gheografia cu lesnire, făcut cu întrebare și cu răspundere*, 85 ff., datat, vag, de la începutul secolului al XIX-lea. G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 14. De comparat cu ms 3595, cuprinzând un manual de cosmografie și geografie sub formă de întrebări și răspunsuri, 20 ff.; G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, III, p. 186. V și scrisoarea lui Bălășescu din 24 decembrie 1843, în *George Bariț și contemporanii săi*, vol. VI, ed. de Ștefan Pașcu, Ioan Chindriș, Ioan Gabor, Minerva, București, 1983, pp. 105-107 (106).

În anul 1837, George Barițiu (1812-1893) introduce la școala din cetatea Brașovului un nou „clas”, „pregătitoriu de comerț”, în care se preda și „geografia a tot pământul” după lucrarea lui Johann Gottfried Friedrich Cannabich, *Lehrbuch der Geographie nach den neuesten Friedensbestimmungen* (ed. I, 1816; ed. XIV, 1836). „Programă”, în *Cuvântare Școlastică la Țesutul de vară în Școala Românească din Brașov în cetate*, zisă de G. Baricz, Tip. a lui Ioann Gätt, Brașov, 6 iulie 1837, pp. 30-32 (31). Nu știm însă nimic despre un eventual manual manuscris.

O adevărată explozie se produce la Iași. Vasile Paulini (1805-1882), profesor la Academia Mihăileană, redactează în 1837 o *Geografie a lumii vechi*, manual pentru ultimul an al cursului gimnazial. V.A. Urechia, *op. cit.*, t. I, p. 371. La examenul din anul 1838, Dimitrie Asachi (1820-1868), fiul scriitorului, prezintă o geografie prelucrată din limba germană. Gh. Asachi, „Relație istorică asupra școalelor naționale în Moldova de la a lor restatornicire, 1828-1838”, în *Albina românească* (Iași), IX, 54, 10 iulie 1838, pp. 236-246 (237); *Buletin. Foae oficială* (Iași), VI, nr. 55, 1838, pp. 217-218 și extras; republicat în Gh. Asachi, *Opere*, II, ed. de N.A. Ursu, Minerva, București, 1981, pp. 470-476 (474). V. și V.A. Urechia, *op. cit.*, t. II, p. 82. Tot în 1838, Dimitrie Gusti (1818-1887), deocamdată profesor de școală primară, alcătuieste deja o *Geografie* în două tomuri, după *Abrégé de géographie* (1832) a lui Adriano Balbi. Gh. Asachi, *Relație de starea învățăturilor publice în Moldova pe anul școlar 1839-1840*, Institutul Albinei, Iași, 1841, p. 9; republicată în Gh. Asachi, *Opere*, II, pp. 477-481 (480). V. și V.A. Urechia, *op. cit.*, p. 57. Ilie Stavrat, din 1836 profesor de geografie nouă la Academia Mihăileană, a tradus o *Geografie universală* după Félix Ansart (probabil *Essai de géographie historique ancienne*, 1837). *Catalog de cărțile tipărite și de manuscrisele aflătoare la Institutul Albinei*, Tip. Institutul Albinei, Iași, 1847, p. 13; editat în N. Iorga, „Gheorghe Asachi ca tipograf și editor după catalogul lui din 1847”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* (București), s. II, t. XXXIV, 1911-1912, pp. 743-767 (764). V. și V.A. Urechia, *op. cit.*, pp. 54, 175, 259, 320. Ea se afla în planul de tipărituri al Eforiei Școalelor din anul 1844. Suzana Bodale, „Patrimoniul școlar din Moldova între dezideratele epocii moderne și realitate (1832-1862)”, în Dan Dumitru Iacob (ed.), *Avere, prestigiu și cultură materială în surse patrimoniale. Inventare de averi din secolele XVI-XIX*, Ed. Universității Al.I. Cuza, Iași, 2015, pp. 669-688 (687). La examenul din anul 1843 sunt prezentate din nou o geografie veche și o geografie nouă, iar M. Kogălniceanu propune Epitropiei tipărirea geografiei lui Balbi tradusă de el. V.A. Urechia, *op. cit.*, pp. 248, 274.

Lista e lungă. Până la sfârșitul secolului vor continua să existe manuale de geografie prezentate (și aprobate) spre tipărire care rămân nepublicate (din lipsă de fonduri). Iată alte câteva exemple din ultimele decenii. În Transilvania: *Elemente geografice* (1872) al învățătorului bănățean G. Onea, *Geografia universală și istoria naturală* (1889) al preotului Vasile Olariu (1851-1933) din

se va îmbogăți și îmbunătăți continuu de-a lungul secolului al XIX-lea, răspândindu-se și în alte centre școlare: Blaj (din 1842), Brașov (din 1854), Sibiu (din 1864), Brăila (din 1871), Bistrița (din 1872), Craiova (din 1877), Arad (din 1880), Pitești (din 1881) și Cernăuți (din 1882). După cum se vede, continuă să domine ardelenii, care tipăresc chiar și în alte centre ale Imperiului Habsburgic, la Viena (1871), Graz (1874) și Budapesta (1877, 1882, 1898).

Din anii '30, de când geografia se preda, sistematic și continuu, în școlile din Moldova, Muntenia și Oltenia, ardelenii nu mai dețineau avantajul conferit până atunci de frecventarea școlilor din Imperiul austriac. Să fie oare istoricismul Școlii Ardelene cel care a determinat și o astfel de excelare în geografie (considerată o disciplină auxiliară istoriei)? S-ar putea identifica și o dimensiune „geografistă” a culturii transilvane moderne? Sunt chestiuni care merită investigate.

Geografie și enciclopedism

Lazăr nu era totuși un istoricist. Geografia, în diverșii ei avatari, persistă printre preocupările lui enciclopedice și didactice, depășind – după toate aparențele – interesul pentru istorie. Atracția față de geografia matematică și astronomică se poate explica ușor prin pasiunea lui pentru științele exacte. Fără îndoială, dintre toate ramurile disciplinei, acestea trebuie să fi fost cele care-i stăteau mai aproape de inimă. Era, însă, preocuparea pentru geografia globului și/sau geografia lumii determinată doar de necesitățile programei școlare? Dacă e să judecăm după ceea ce ne spune Poenaru despre conferințele pe care Lazăr le ținea pe lângă lecții, răspunsul e negativ.

Așa cum observase deja unul dintre primii săi biografi majori, profilul intelectual al lui Lazăr nu se dezvăluie pe deplin în activitatea didactică desfășurată la Sibiu și București, unde trebuia să se adapteze nevoilor vremii și locului. Pentru a-i face întru totul dreptate, el trebuie văzut ca un enciclopedist⁶⁷. Unul care a fost, din nefericire, retezat la începutul celui de-al cincilea lustru de viață, înainte să-și poată da întreaga măsură a talentului și culturii lui. În profilul său enciclopedic, geografia era una dintre componentele importante, căreia nu i s-a dat până acum atenția pe care o merita.

Zărand. Vasile Popeangă, *Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867-1918*, C.C.E.S., Arad, 1976, p. 66. În Moldova: manualul de geografia globului alcătuit în anii 1890 de institutorul bărlădean Ioan N. Vasiliu (1844-1918). Conform memoriilor sale din anul 1907, publicate în Iacov Antonovici, *Documente bărlădene*, vol. 5, Atelierele Zanet Corlățeanu, Huși, 1926, pp. 217-257 (227).

⁶⁷ V. capitolul „Lazăr în Viena: enciclopedistul”, în G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, pp. 165-170, care însă nu dă atenție geografiei.

ORADEA-SUBCETATE ÎN REPREZENTĂRILE CARTOGRAFICE (SEC. XVIII – PRIMA JUMĂTATE A SEC. AL XIX-LEA)

BODO Edith*

ORADEA-SUBCETATE IN CARTOGRAPHIC REPRESENTATIONS (18TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY)

ABSTRACT

Unlike Orașul-Nou and Olosig, where there were many restrictions concerning the settlement of the Jews, Oradea-Subcetate (a component quarter of the city) is known to have been founded by Jews. The Subcetate Jews, with the approval of the military activities, organised their own civilian administration composed of Jewish representatives, led by their own judge called primary judge. The first tensions emerged after the settlement of the first Christians. Their discontent was triggered by the fact that the Jewish inhabitants paid only the tolerance and protection tax, being exempted from other public duties.

The maps and the plans are important sources of knowledge about the history of the city of Oradea and in our case, about the territory located around the fortress. The work introduces 3 manuscript maps, a plan of Oradea-Subcetate, and a detail from the map of the city of Oradea, made in 1859, which is kept in the National Archives of Hungary.

Keywords: Oradea-Subcetate, Fiscal Dominion of Oradea, Maps, Plans, Jews, Christians.

În cel de-al treilea deceniu al secolului al XVIII-lea au început să se stabilească pe teritoriul cetății evreii care nu au fost acceptați în oraș, respectiv Orașul-Nou, al cărui stăpân domenal era Capitlul, precum și Olosig și Velența, care aparțineau de Episcopia romano-catolică de Oradea. Au cerut și au primit aprobarea numai pentru ridicare de corturi, apoi, din 1740, permisiunea de a construi gherete pentru prăvălii, dar pe care, ulterior, le-au folosit și ca locuințe¹. Spre deosebire de Orașul-Nou și Olosig, unde au existat numeroase restricții în ceea ce privește așezarea evreilor², Subcetate este cunoscută ca fiind întemeiată de evrei. Astfel că, spre deosebire de celelalte părți ale orașului, în care evreii s-au așezat ulterior, aici, procesul a fost invers. Subcetate a fost întemeiată de evrei, iar celelalte naționalități s-au așezat ulterior. Dar în ambele cazuri, ei au fost nevoiți să ducă o luptă continuă pentru păstrarea identității.

Comitatul, inclusiv orașele Oradea și Olosig, învidiind situația evreilor, s-au plâns Cancelariei Aulice. S-a arătat cu această ocazie că evreii sunt scutiți de povara sarcinilor publice, că au o administrație (juzi) proprie, că-și ridică gherete și corturi³, cerând să fie oprite construcțiile, cu atât mai mult cu cât ei beneficiază de sprijinul comandantului cetății⁴. Dar construcțiile au continuat și, mai târziu, evreilor li s-a permis ca, în timpul domniei împăratului Iosif al II-lea, să-și cumpere și locuri de casă, pe care să ridice construcții trainice.

În 1780, cetății i s-a retras calitatea de fortăreață, deoarece, pe de o parte, nu putea ține pasul cu noile tehnici militare, iar, pe de altă parte, existența sa nu se mai justifica⁵. În 1782, Georg Roth⁶, comandantul cetății, cu aprobarea Consiliului Locotenențial, a permis construirea de case în apropierea cetății, cu obligația plății unei taxe pe teren și cu condiția ca, în cazul reactivării cetății, casele să poată fi demolate fără nicio despăgubire⁷. A

* Universitatea din Oradea; e-mail: edithemes@yahoo.com.

¹ Tereza Mózes, *Evreii din Oradea*, Editura Hasefer, București, 1997, p. 31.

² Evreului din Oradea „îi era interzis să-și cumpere casă, să locuiască ca jeler în casă cu chirie, să țină prăvălie, cârciumă sau măcelărie, să trăiască sub nume de arendaș,... să tragă peste noapte la han sau la vreun localnic” (Lakos Lajos, *A váradi zsidóság története*, Nagyvárad, 1912, p. 52).

³ În Oradea-Velența, unde evreii erau într-un număr mai mare, la începutul secolului al XIX-lea trăiau încă pe fragmente de sesii (luate în arendă), după care erau obligați să presteze sarcini iobăgești (robotă manuală sau cu animale, cărăușit, diverse daturi), dar pe care le puteau răscumpăra (Csiki Tamás, *Városi zsidóság északkelet- és kelet- Magyarországon (A miskolci, a kassai, a nagyvárad, a szatmárnémeti és a sátorajújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848-1944)*, Osiris, Budapest, 1999, p. 306).

⁴ *Ibidem*, p. 32.

⁵ Leitner Zoltán, *A nagyvárad zsidóság története*, în Fehér Dezső, *Bihar-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kulturtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve*, Oradea, 1933-1937, p. 102.

⁶ În ciuda numelui cu rezonanță evreiască, acesta era de naționalitate germană (*Ibidem*).

⁷ Lakos Lajos, *Nagy-Várad múltja és jelenjéből*, Nagyvárad, 1904.

dat cea mai mare parte a terenurilor unor evrei, iar parcelele rămase libere le-a scos la licitație doar trei ani mai târziu, în 1786. Administrația militară era mult mai tolerantă decât cea civilă.

Din acest moment, evreii din Oradea și Velența s-au stabilit în număr mare pe terenurile de instrucție ale cetății, unde au întemeiat, astfel, o nouă așezare. Anul oficial al înființării orașului Subcetate este 1792.

Evreii din Subcetate, cu aprobarea autorităților militare, și-au constituit o instituție civilă de conducere, formată din fruntași evrei, cu jude evreu propriu, care purta titlul de *jude primar*⁸. Înainte de constituirea acestei așezări, având în vedere faptul că cei mai mulți evrei locuiau în Velența, se poate presupune că sediul comunității și al judeului primar era acolo⁹. Primul jude primar evreu din Velența a existat deja în 1766, iar numele celui ce l-a urmat, peste 22 de ani, s-a și consemnat în documente (Bród Samu)¹⁰. Astfel că, în Subcetate, problemele comunității evreiești, la fel ca și cele ale creștinilor, erau rezolvate de propriul lor jude.

Numele primului jude primar din Subcetate, Mihály Sámuel, este menționat în mod oficial în anul 1798, în ipostaza de semnatar al unui protest făcut, în numele întregii comunități evreiești, împotriva îngrădirii drepturilor economice ale evreilor și a vexațiunilor la care erau supuși membrii acestei comunități¹¹.

Se observă că, odată cu așezarea populației creștine, apar și primele neînțelegeri. Nemulțumirea lor se datora faptului că locuitorii evrei plăteau doar taxa de toleranță¹² și de protecție, fiind scutiți de alte sarcini publice. Toate acestea s-au stabilit încă pe vremea lui Iosif al II-lea când, așa cum am mai amintit, terenurile din jurul cetății au fost vândute localnicilor pe bază de contract, în care se prevedea ca prin plata imediată a taxei pe acel teren: „să fie scutiți, o dată pentru totdeauna de toate sarcinile publice..., să fie eliberați de obligația încartuirii și de orice alte obligații, scutiri de care beneficiază orice comunitate de sine stătătoare conform legilor țării”¹³.

Spre deosebire de comunitatea evreiască, cea creștină nu beneficia de asemenea scutiri. La cererea comunității creștine, adresată împăratului Francisc al II-lea, de a-și putea înființa un scaun domenal propriu, în condițiile în care odată cu retragerea armatei din cetate consiliile din Velența și Oradea făceau presiuni asupra lor, Consiliul Locotenențial Regal a emis la Buda, în data de 19 ianuarie 1796, ordinul nr. 1308, întărit și de către împărat, în care se prevedea ca „această comunitate nou înființată imoral pe teritoriul cetății, întrucât aici există 80 de case, este îndreptățită să aibă un scaun domenal propriu și din acest moment nu mai depinde de Consiliul orașului Oradea, al Capitlului..., să i se dea jude propriu; această comunitate nu va fi scutită de sarcini publice, dar porția (*portio*) militară nu se va da după terenul deținut sau casă, ci pe persoană și în funcție de veniturile obținute”¹⁴.

Se specifică, în ședința Consiliului din Subcetate, din anul 1802, că primul jude al comunității creștine a fost ales la 24 mai 1796, în persoana lui Szabó Ferenc, cel care a cerut să li se ia evreilor o serie de drepturi de care beneficiau, între care și cel de a-și cumpăra case. Chiar la începutul ședinței se face „o scurtă prezentare a originii și a cauzelor înființării orașului cameral Oradea-Subcetate”¹⁵, dându-se ca dată a înființării 24 mai 1796, data alegerii primului jude primar creștin. Desconsiderarea evreilor, așezați aici pe vremea administrației militare și, poate și a armatei, se reflectă în frazele consemnate cu ocazia aceleiași ședințe: „această comunitate (creștină) se poate lăuda pe drept că acest teren al cetății nu mai este loc de refugiu pentru reavoință, pentru imoralitate”¹⁶.

⁸ Tereza Mózes, *op. cit.*, p. 50.

⁹ *Ibidem*, p. 50-51.

¹⁰ Leitner Zoltán, *op. cit.*, p. 102.

¹¹ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, volumul II partea 2, volum întocmit de L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu, Editura Hasefer, București, 1990, p. 447-451, doc. nr. 311; Vezi întregul proces la Arhivele Naționale-Serviciul Județean Bihor (în continuare: AN-SJBh), *Fond Primăria orașului Oradea-Subcetate*, inv. 141, dos. 6 (1798-1803), f. 1-26.

¹² Maria Tereza a introdus această taxă în anul 1749. Această taxă s-a dovedit a fi o armă cu două tăișuri: pe de o parte constituia un semn distinctiv care îi lega în permanență pe evrei de statutul lor de subordonați sau doar de tolerați, iar pe de altă parte, ca și contribuabili, beneficiau de o oarecare protecție. Stările și ordinele maghiare nu au încetat niciodată să se opună acestei taxe, deoarece o considerau nelegală, o lezare a dreptului de a percepe doar ei taxe. Antipatia Mariei Tereza față de evrei era mai mult una de ordin religios și nu rasial. În schimb, politica față de evrei a fiului său, Iosif al II-lea, a fost motivată de considerentele economice și sociale. Evreii au multe „păcate”, dar care pot fi îndreptate – spunea Iosif al II-lea (Fejtő Ferenc, *Magyarság, zsidóság*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2000, p. 36-39). Deși n-a desființat taxa de toleranță din motive fiscale, în 1785 i-a schimbat numele în taxă camerală (Haraszi György, *Két világ határán*, Budapest, 1999, p. 144). La 31 martie 1783, Iosif al II-lea a emis o lege în favoarea evreimii, „Systematica Gentis Judaicae Regulatio”, pe care a revocat-o pe patul de moarte, dar Leopold al II-lea, neputând elabora o nouă lege, a lăsat-o în vigoare.

¹³ AN-SJBh, *Fond Primăria orașului Oradea-Subcetate, Consiliul orășenesc*, inv. 143, dos. 177 (1802-1815), f. 2v.

¹⁴ *Ibidem*, f. 3-3v.

¹⁵ *Ibidem*, f. 2.

¹⁶ *Ibidem*, f. 4.

Drept urmare, evreimea fortificată din punct de vedere organizatoric și material va intra de nenumărate ori în conflict cu populația neevreiască stabilită între timp în Subcetate, acesta finalizându-se de multe ori în procese intentate fie de creștini, fie de evrei. Specificitatea conflictelor evreiești, interne și externe, a fost dată de următorii factori: cultura și religia diferită, lipsa egalității în drepturi, ambițiile influențate de perioadele de criză și de tradiții ale unui popor pornit de la periferia societății, reacția mediului în care se integrează, dificultățile legate de dezvoltarea societății¹⁷.

În perioada cercetată, antipatia de ordin religios față de evrei este înlocuită tot mai mult cu una izvorâtă din concurența economică. Această presiune din exterior, precum și legăturile de natură religioasă din interior, uea evreimea¹⁸.

Voi prezenta în continuare 3 hărți manuscrise și un plan despre Oradea-Subcetate, precum și un detaliu din harta orașului Oradea, realizată în 1859, păstrate în Arhivele Naționale Ungare.

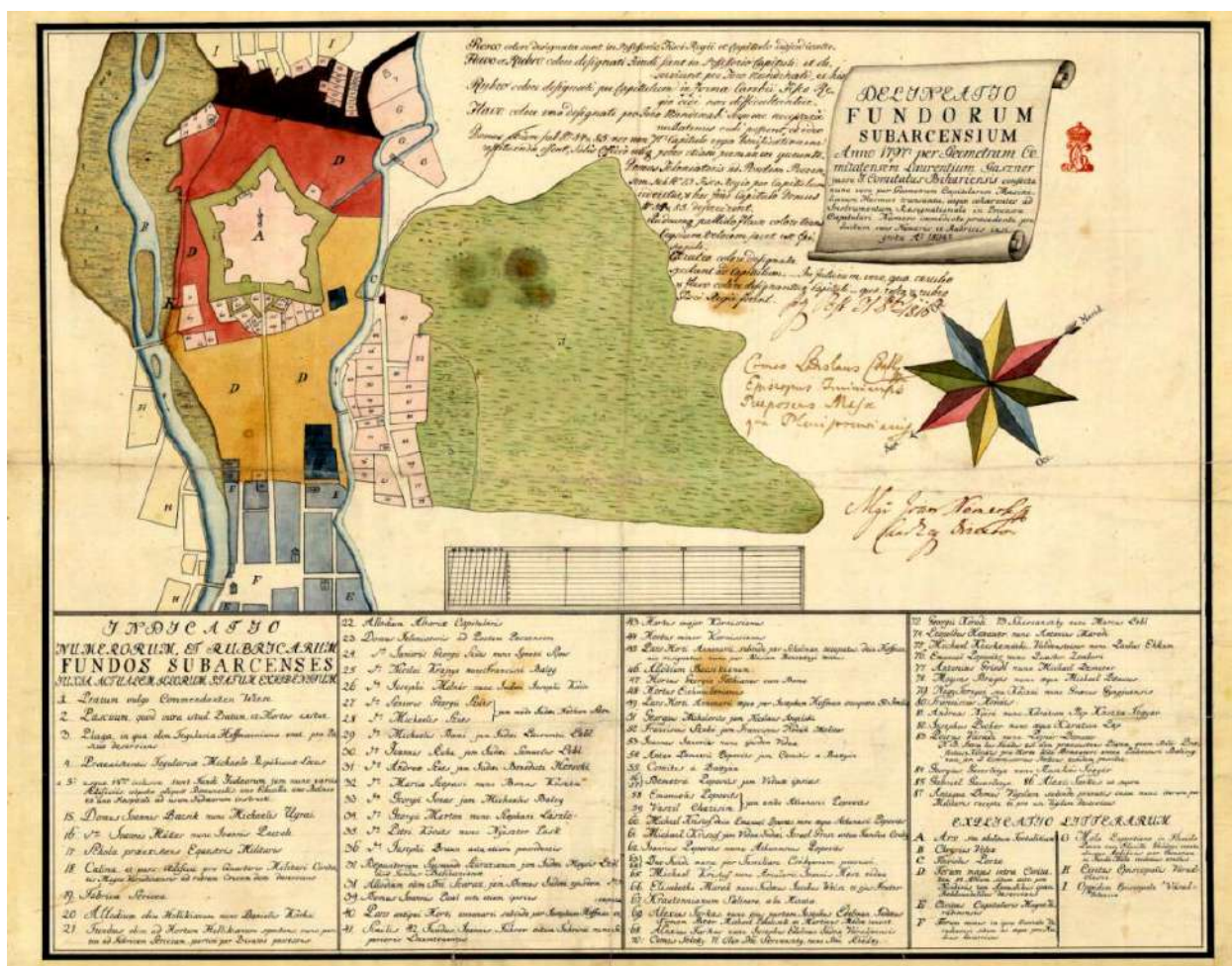
Harta nr. 1. (1797-1804 – 1827)

Titlul hărții: Delineatio fundorum subarcensium

Cota: S 11. No. 1788 (fond S 11. Hărți camerale)

Mărime: 54x43 cm

Originală; în limba latină

În titlul complet al hărții, înscris pe un sul de hârtie, se specifică faptul că aceasta a fost realizată în anul 1797 de către geometrul (topograful) comitatens, Laurentium Gaszner, iar în anul 1804 a fost realizată o copie de către geometrul Capitlului, Maximilianus Herman, harta prezentată de noi. Există și o a treia copie a hărții lui Gaszner, în titlul acesteia adăugându-se și numele lui Andreas Pusztay, „geometram capitularem”. Spre deosebire de cele două copii, în varianta originală, sulul de hârtie este susținut de doi îngeri. Însă pe toate cele trei hărți este prezentată o foarte frumoasă roză a vânturilor, cu indicarea nordului.

¹⁷ Ö. Kovács József, Zsidók a Duna-Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII-XIX. század, Kecskemét, 1996, p. 9.

¹⁸ Ibidem, p. 13.

În comitatul Bihor, dar și în altele, unele domenii, cum ar fi cel al Episcopiei romano-catolice de Oradea, numărau printre angajați și ingineri sau geometrii, sau denumiți printr-un termen folosit în zilele noastre, topografi. În alte cazuri se foloseau de serviciile geometrilor comitatensi, ai Cămarei (Fiscului) sau ai Consiliului Locotenențial. Din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și până la începutul secolului al XIX-lea, cel mai des întâlnit nume de „geometram episcopalis” este cel al lui **Gaszner Lőrinc Teofil** sau **Theophilus Laurentius (Laurentium)** cum se mai semna, angajat de Episcopia romano-catolică din 1768 până în 1812, anul morții sale. Multă vreme a fost în paralel și geometru al comitatului („geometram comitatensem”)¹⁹. La Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor se păstrează 29 de hărți ce poartă semnătura sa²⁰, iar în Arhivele Naționale Ungare, 33 de hărți și planuri.

Printre altele, în A.N.–S.J.Bh., *Fond Colecția de hărți*, inv. 599/1, se păstrează harta comitatului Bihor realizată în timpul episcopului romano-catolic al Transilvaniei, Mártonffy Iosif, cu mărimea de 37/27 cm, imprimată pe hârtie, apoi harta domeniului Beliu (1795) etc.

Cum am amintit anterior, harta pe care o prezint provine din Arhivele Naționale Ungare, dar există copii și la A.N.–S.J.Bh.

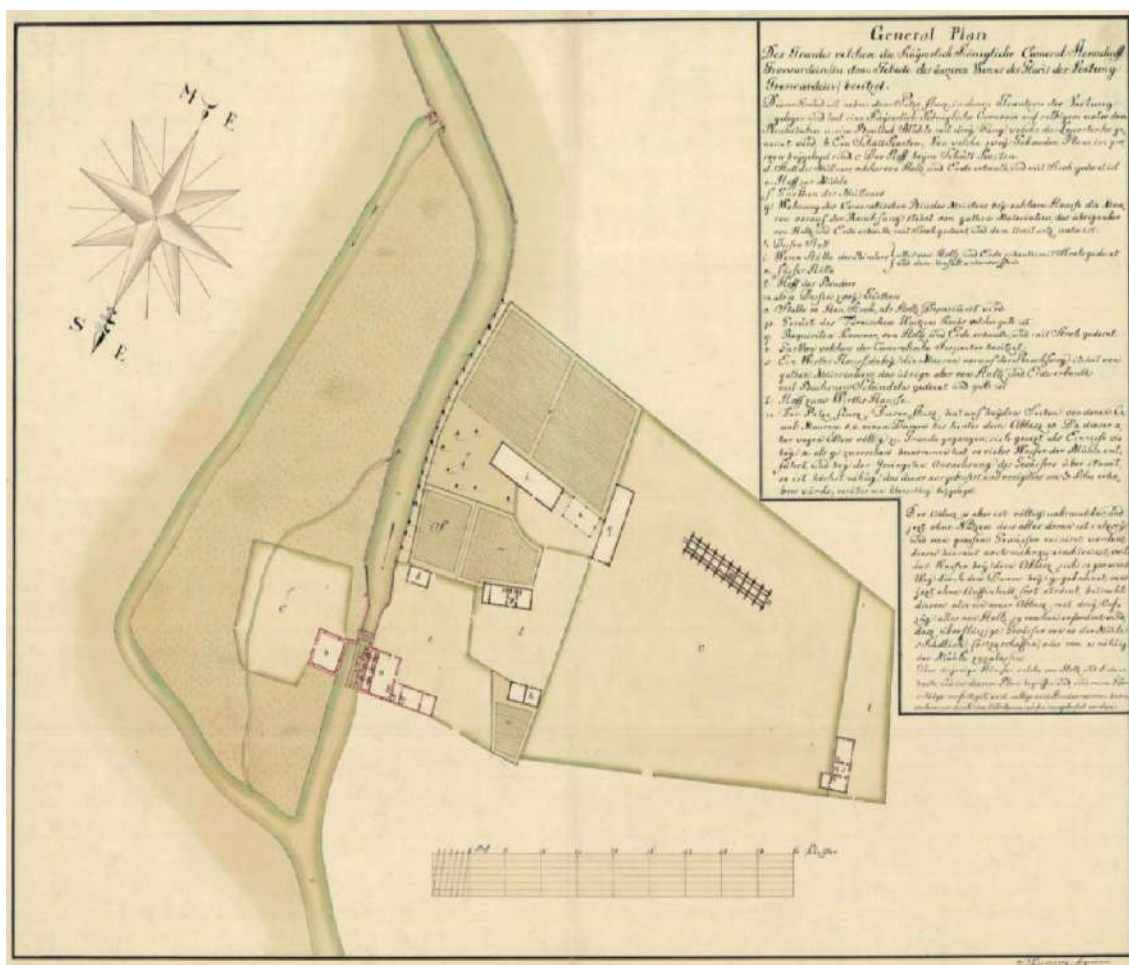
În ceea ce privește conținutul, pe hartă sunt reprezentate: Cetatea (litera A; culoarea roz), Crișul Repede (litera B), pâraul Peța (litera C), Piața Mare, între oraș (Oradea-Orașul Nou) și Cetate (litera D; culoarea galbenă), orașul capitular Oradea (litera E; culoare cenușie), Piața Mică (litera F), moara Laportiana sau Laport pe pâraul Peța, cârciuma numită Ghilányi și alte edificii camerale (litera G; culoare roz), orașul episcopal – Oradea-Olosig (litera H; culoare galben deschis), Târgul episcopal (*oppidum episcopale*) – Oradea Velența.

Pe lângă acestea mai apar fânațele, pășunile, grădinile; o porțiune a intravilanului cu rețeaua stradală și numerotarea parcelelor din intravilan; biserici, manufactura de mătase, cârciuma, cărămidăria, apoi drumuri, poduri. Terenul locuit de evrei cuprinde clădiri așezate în mod compact: han, baie ritualică, spital, sinagogă.

Plan din secolul al XVIII-lea

Titlu: Teritoriul fiscal aflat în apropierea cetății

Cota: T1. No.271 (fond T1. Delineationes aedilium – sec. XVII-XIX)

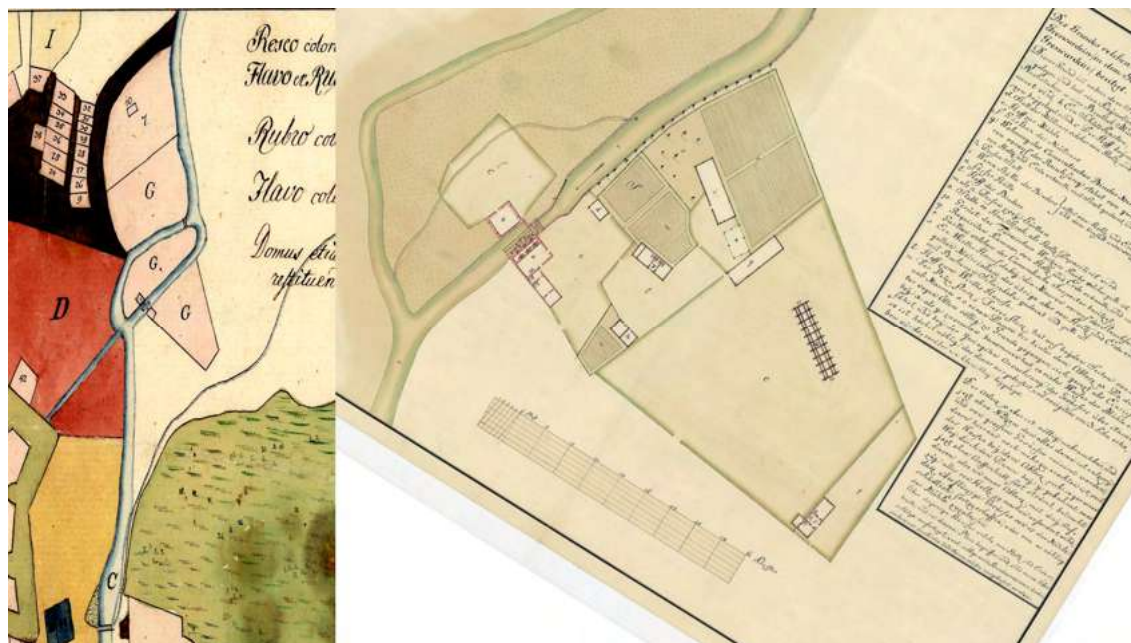
¹⁹ *Magyar életrajzi lexikon*, 1 kötet, A-K, főszerkesztő: Kenyeres Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, p. 576.

²⁰ Emödi András, *Bihar megyei kéziratos térképek (1754-1888)*, Partium Kiadó, Nagyvárad, 2007, p. LVII-LVIII.

ISTORIE

Autorul planului este **Szerwansky (Szervánsky) Ádám**. A fost inginer topograf pe teritoriul fiscal din Oradea. A realizat numeroase planuri ale unor clădiri, așa cum ar fi vechea reședință a episcopilor romano-catolici de Oradea (demolată, pe locul ei s-a construit Primăria), apoi numeroase planuri despre Oficiul sării atât din Oradea, cât și despre cel din Aleșd etc. De asemenea, el a fost cel care, în sec. al XIX-lea, a proiectat și a construit drumul spre Transilvania. În anul 1795 a fost înobilat de către împăratul Francisc I²¹. Legenda hărților și planurilor întocmite de el este în limba germană.

Se observă că acest plan cuprinde teritoriul fiscal care pe harta lui Gaszner figurează la litera G, culoarea roz: Moara Laportiana pe pârâul Peța, cârciuma numită Ghilányi și alte edificii camerale.

Din plan reiese că restul clădirilor aparțineau morarului cameral, dogarului, inspectorului cameral, clădiri care puteau fi locuințele lor, atelierul dogarului, depozitul de lemne etc. Fiecare avea și câte o curte și grădini. Morarul avea o grădină, dogarul două, iar inspectorul una.

²¹ Nagy Iván, *Magyarország családjai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, tizedik kötet, Pest, 1863, p. 166, 693.

Harta nr. 2 (1797)

Cota: S11. No.1452 (fond S11. Hărți camerale)

Mărime: 39,5 x 38 cm

Originală; în limbile latină și maghiară

O altă hartă despre Subcetate datează din anul 1797 și nu se cunoaște autorul ei.

Sunt evidențiate următoarele clădiri: moara lui Laport (litera A), cârciuma Gilányi (litera B) și cele două cârciumi din Cetate (literale C și D). Pe lângă acestea mai sunt reprezentate Crișul, Peța, terenuri inundabile, păduri; rețeaua stradală, parcele; Oradea-Olosig, Oradea-Velența, Cetatea, mori de apă, cârciumi, biserici, poduri.

Harta nr. 3 (1834)

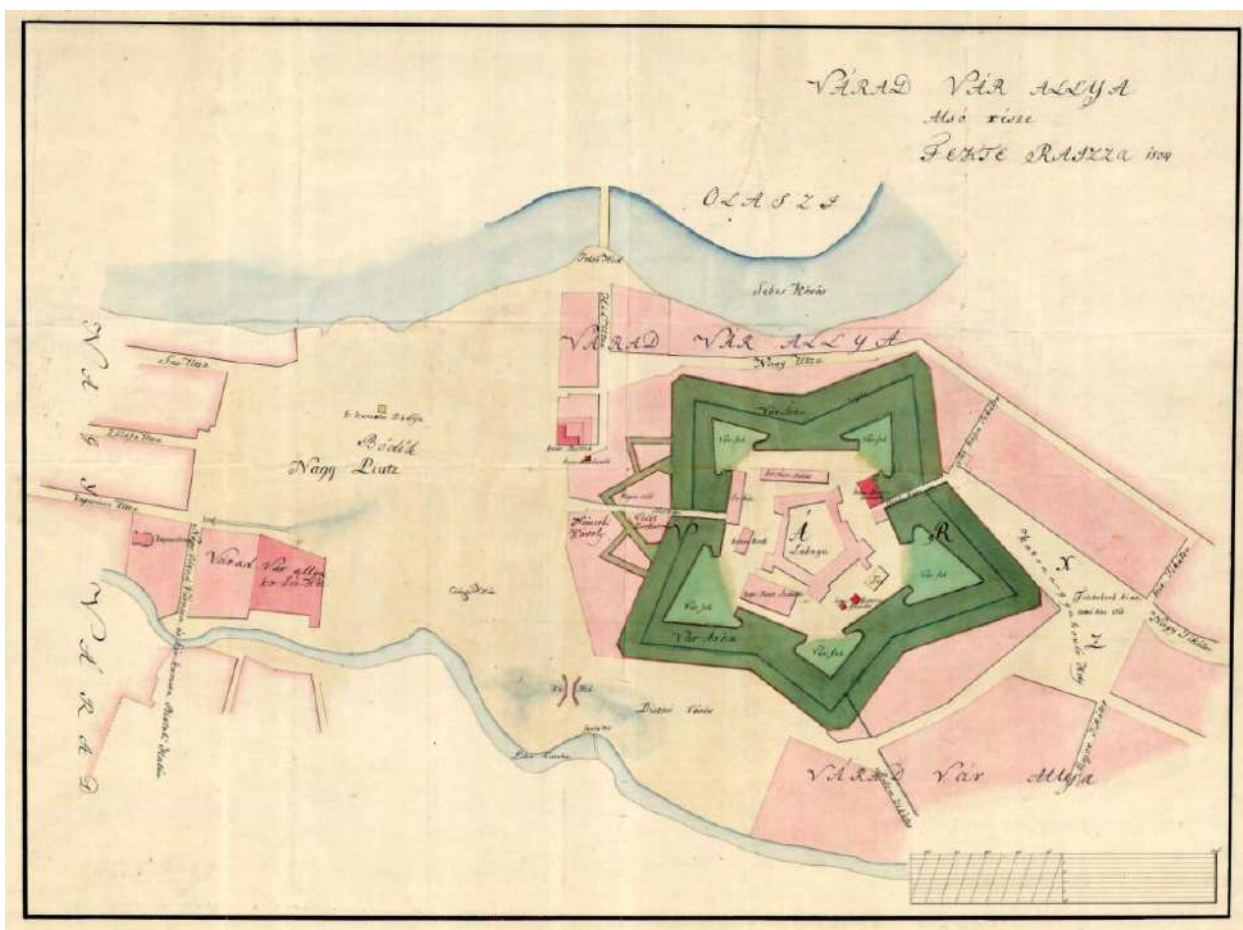
Titlu: Oradea-Velența

Cota: S.11 No.1595 (fond S11. Hărți camerale)

Mărime: 60 x 45cm

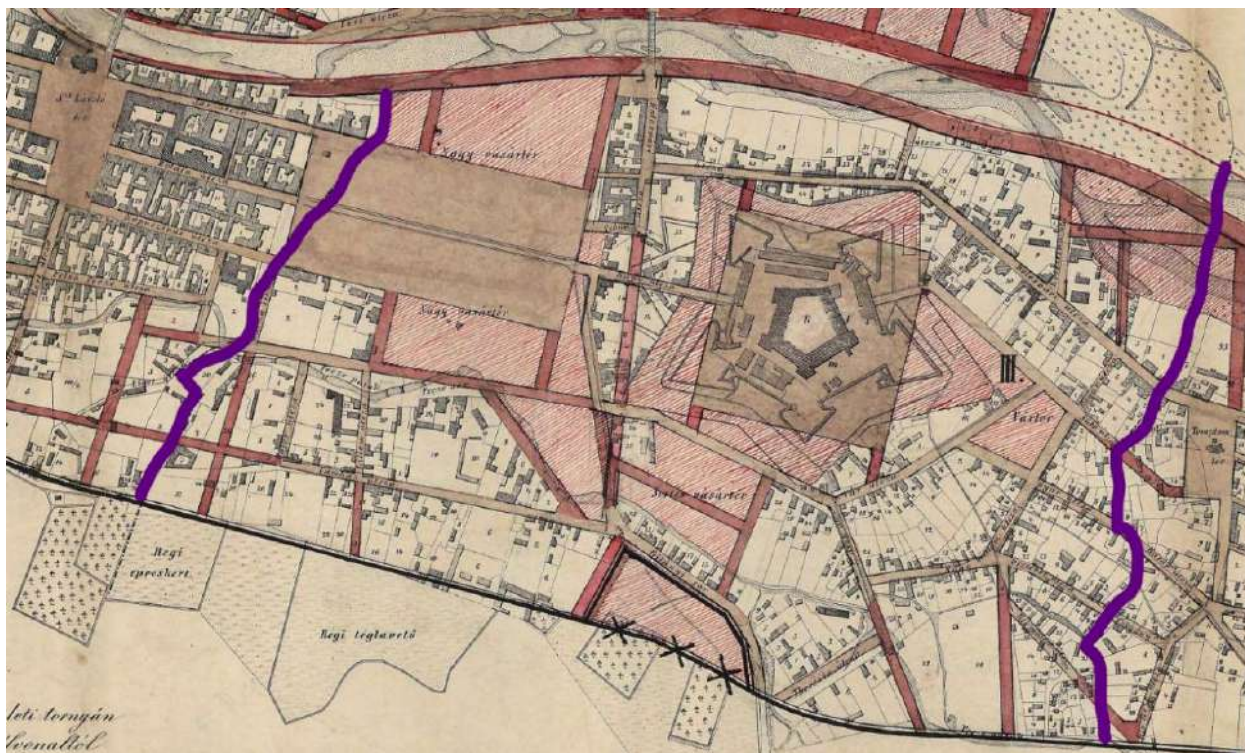
Autorul hărții este **Huszár Mátyás**, topograf cameral orădean (1778, Kisherestyén, comitatul Bars – 1843, Oradea). În 1823, Huszár a fost numit inginer-șef la echipa de cartare a Dunării, de unde s-a întors în 1828 (din cauza unor divergențe apărute cu superiorii lui din cadrul Consiliului Locotenențial) la Oradea²².

Pe hartă apar, printre altele: Piața Mare, târgul de porci, Oficiul regal al sării din Subcetate, chioșcuri, prăvălii, planul amănunțit al Cetății, denumirile străzilor; poduri: podul de sus de pe Criș, podul de piatră (în șanțul Cetății), podul pictonal (de pe Peța).

Și la final, un detaliu din harta orașului realizată de Halácsy Sándor și apărută la Viena în anul 1859, păstrată la Arhivele Naționale Ungare (Cota: fond S101. No.701). A delimitat cu exactitate teritoriul Oradea-Subcetate, care la acea vreme nu mai era de sine stătătoare. Evidențierea hotarelor Subcetății îmi aparține, linia trasată de inginer fiind mult mai discretă.

²² Magyar életrajzi lexikon, 1 kötet, A-K, p. 764.

În 1850 cele patru părți ale orașului (Orașul Nou, Olosig, Velența și Subcetate) s-au unificat administrativ, ceea ce a deschis calea spre o urbanizare rapidă și spectaculoasă.

VIZITA LUI FRANCISC IOSIF I LA ORADEA DIN ANUL 1857 ȘI PREGĂTIRILE DIN MEDIUL ORTODOX

Ioan CIORBA*

FRANCIS JOSEPH I'S VISIT TO ORADEA IN 1857 AND PREPARATIONS FROM THE ORTHODOX ENVIRONMENT

ABSTRACT

During 1857, Oradea was visited for the second time by Emperor Francis Joseph I. Accompanied by his wife Elisabeta, he arrived in the city at the end of May (although he was originally supposed to arrive in the middle of May), spending two days in Oradea. The arrival of the distinguished guests will attract many lay and ecclesiastical officials from Transylvania and Crișana to the town on the Crișul Repede River banks. The emperor's schedule in Oradea was quite busy, combining practical and protocol activities with relaxation ones. The representatives of the Orthodox clergy (the Bishop of Arad, the president of the Oradea Consistory, deacons, or simple priests) will assume an important role in the preparations necessary to receive the emperor and his suite in the hope of obtaining a better position for all followers of this confession. The present article is largely based on original documents issued from the Orthodox environment, supplemented with those from the old press. Together they manage to establish quite accurately all the important details of this major event in the history of Oradea from the middle of the 19th century.

Keywords: Francis Joseph I, Oradea, 1857, Orthodox environment.

În pofida faptului că a reușit să treacă cu bine peste evenimentele de la 1848-1849, Imperiul austriac s-a văzut confruntat cu numeroase alte probleme în intervalul imediat posterior momentului revoluționar, rezolvarea acestora reclamând, deopotrivă, energie și mult tact. Diversele popoare incluse în marele conglomerat politic și-au continuat eforturile menite să le aducă un statut mai bun sau chiar dezlipirea de acesta. Deosebit de activ a continuat să se manifeste naționalismul maghiar, cel italian (adeptii unificării peninsulei, îndeosebi cei din zona lombardo-venețiană găsindu-și rapid un important susținător în persoana lui Napoleon al III-lea), ori cel al popoarelor slave (ale căror speranțe se îndreptau în mod tradițional spre Rusia).

În același timp românii din Transilvania, rutinați deja de lunga perioadă de luptă pentru emancipare internă și de dobândire a unor poziții de egalitate cu celelalte națiuni conlocuitoare, au continuat să conceapă planuri și proiecte gândite să le aducă drepturi în consonanță cu spiritul veacului și, implicit, un plus de bunăstare. Speranțele și eforturile lor au fost considerabil îmboldite și accelerate de evenimentele de la Iași și București din cursul anului 1859, luate de ei ca pildă.

O primă soluție pentru ținerea sub control a dificultăților cu care Imperiul dunărean s-a confruntat a fost cea a aplicării unui set de măsuri forte (sporirea efectivelor forțelor de ordine, realizarea unei puternice centralizări a aparatului administrativ, germanizarea acestuia, reintroducerea cenzurii asupra presei, reactivarea monopolului Bisericii romano-catolice asupra activităților educaționale și culturale etc.), care au impregnat următorului deceniu de după înăbușirea evenimentelor revoluționare caracterelor unui regim absolutist reactualizat. Înregistrarea unor progrese în plan social, de pildă, a fost contrabalansată, în cazul românilor, de o serie de persecuții cărora, în mod paradoxal, aceștia le-au căzut victimă în calitatea lor de foști aliați ai autorităților vieneze.

Din dorința de a cunoaște cât mai bine teritoriile aflate în stăpânirea sa, de a le aduna și fideliza în jurul coroanei, Francisc Iosif I a recurs la un instrument pe care și alți înaintași ai săi (Iosif al II-lea, Francisc I) l-au folosit cu multă eficiență, respectiv la călătoriile prin diversele regiuni ale Imperiului. Ele îi vor prilejui contactul nemijlocit cu reprezentanții administrației locale și cu supușii, permițându-i, în același timp, să se edifice în legătură cu o serie de aspecte ce țineau de structura etnică și confesională, de starea infrastructurii, dezvoltarea industriei, comerțului sau a rețelei de transport, de posibilitățile militare ale regiunilor tranzitate, îmbunătățirile funciare, stadiul lucrărilor de regularizare ale principalelor cursuri de apă etc. Acestei bogate serii de activități i se vor adăuga altele cu rosturi concesive, menite a reinstala concordia cu o populație care după valul revoluționar nutrea sentimente adânc ostile la adresa Habsburgilor.

Realizarea și parcurgerea unor trasee de sute de kilometri într-un interval scurt de timp a fost posibilă, dincolo de disponibilitatea la efort a suveranului și de dorința acestuia de a constata direct situația din teren, și

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ciorbaionut@yahoo.com.

de faptul că monarhia valorifica în acel moment într-o manieră mulțumitoare avantajul posibilității de deplasare de-a lungul Dunării printr-o bună flotă de vapoare, precum și prin intermediul căilor ferate, a căror dezvoltare oferea deja avantaje importante din punctul de vedere al mobilității oamenilor și a bunurilor de larg consum. În același timp, însă, este adevărat și că unele segmente din acest itinerar au fost parcurse călare sau cu trăsura.

Oradea a fost vizitată de către Francisc Iosif I de două ori¹, respectiv în anii 1852 și 1857. În acest din urmă caz orașul va constitui cel mai estic punct atins de suveran și de suita sa. Un număr important de documente atestă faptul că cel din urmă moment a fost utilizat cu multă pricepere de către liderii ortodocși din Transilvania și Crișana. Aceștia au știut să decodifice cu rezeziune sensul vizitei imperiale, căutând astfel să capteze bunăvoința împăratului și să obțină rezolvarea unei părți cât mai importante din dosarul cu probleme și doleanțe care așteptau de o lungă perioadă o soluționare în sensul dorit de ierarhia superioară bisericească.

De altfel, primul deceniu de după momentul revoluționar a fost pentru ortodoxismul transilvănean o perioadă de așezare și, în egală măsură, unul de sondare a disponibilității Vienei de a susține (măcar) o parte a cauzelor lui. Evident, între acestea, la un loc de frunte s-a situat cea privitoare la restaurarea vechii Mitropolii Ortodoxe a Transilvaniei și, implicit, scoaterea ortodoxismului românesc de sub controlul sârbesc, demers patronat îndeosebi de către Andrei Șaguna. A cântărit mult în acest proiect și faptul că în anul 1853 Episcopia Română Unită de Făgăraș și Alba Iulia a fost ridicată la rangul de mitropolie (Episcopia Unită din Oradea devenind sufragana a acesteia), amplificând temerile capilor ortodocși că propaganda greco-catolică se va intensifica, acompaniindu-se și de treceri ale enoriașilor de la ortodoxism.

Șaguna a întocmit și expedit spre Viena și către conducerea bisericii sârbe mai multe memorii și a reușit să organizeze în Sibiu la jumătatea lunii mai a anului 1850 un Sinod eparhial²; cu ambele ocazii a pledat cu ardoare pentru cauza de mai sus, punând în slujba acestui demers toată puterea sa de convingere, însoțită de un eșafodaj pertinent de argumente. Chiar dacă pentru atingerea acestui obiectiv va trebui să mai treacă încă un număr de ani, pașii și demersurile inițiate în acest sens se vor dovedi ca având o greutate consistentă.

Vestea că perechea imperială va vizita părțile apusene ale spațiului românesc și că traseul urmat avea să includă și Oradea a ajuns cu rapiditate la cunoștința conducătorilor ortodocși din arealul transilvănean și crișan. Aceștia au înțeles că li se oferă un excelent prilej pentru a câștiga un plus de simpatie din partea împăratului, dându-și, în consecință, tot concursul alături de alți reprezentanți al clerului și de credincioși pentru a face o primire exemplară înalților oaspeți și să-i asigure de supunerea lor. Evident, un rol important în gestionarea fluxului de dispoziții cu caracter organizatoric în vederea pregătirilor reclamate de acest eveniment a revenit episcopului Aradului Procopie Ivașcovici, îndeaproape secondat de protopopul, și totodată președintele Consistoriului din Oradea, Atanasie Boțco.

În condițiile în care orașul în care își avea sediul reședința episcopală a lui Ivașcovici nu a fost inclus în traseul urmat de cuplul imperial, acesta și-a transferat o bună parte din energie în vederea organizării mediului ortodox bihorean, acestuia adăugându-i-se, după cum vom vedea, și un important contingent de clerici arădeni. Român de origine, dar crescut într-un mediu sârbesc, Procopie Ivașcovici a lăsat în cele două decenii pe care soarta i le-a rezervat la conducerea episcopiei Aradului o importantă operă organizatorică, susținând efortul constructiv în domeniul bisericesc și școlar, dar și mediul cultural și intelectual. De pe poziția pe care s-a aflat a încercat să susțină cât mai bine cauza ortodoxismului, slujind „cu credință idealurile naționale și bisericești ale românilor”³.

Prima informare oficială a conducătorilor ortodocși din Bihor (în speță, a lui Atanasie Boțco) despre vizita cuplului imperial în Oradea a fost transmisă de către vlădica Ivașcovici printr-o scrisoare expedită la 27 martie 1857. Potrivit documentului, împăratul și soția lui aveau să petreacă aici două zile, respectiv în intervalul 4/16 – 5/17 mai, „care prilegi dorim a(-)l folosi a putea descoperi maiestăților sale supunerea clerului și poporului eparhiei acesteia”⁴. Nu știm dacă partea bihoreană avea la acel moment și alte informații despre această călătorie sau dacă cele transmise de la Arad au avut caracter de premieră. La întâlnirea cu înalții oaspeți și-a anunțat prezența și episcopul, alături de protopopii de pe teritoriul Aradului, însoțiți fiecare de un număr de preoți remarcați, foarte probabil, prin activitatea lor pastorală și prin pilda

¹ Într-o monografie maghiară dedicată orașului Oradea, apărută în anul 1904, s-a susținut că a existat și o a treia vizită, în anul 1900, prilejuită de unele manevre militare care au avut ca loc de desfășurare Bihorul. Acest voiaj însă nu a fost reflectat deloc în presa timpului, menționarea de mai sus având la bază, foarte probabil, o confuzie, indusă de prezența în urbe a arhiducelui Iosif, conducătorul armatei din Ungaria, și nu a monarhului. Bujor Dulgău, *Vizitele împăratului Francisc Iosif I la Oradea, în Interferențe intelectuale. Studia in honorem Aurel Chiriac Sexagenarii*, Oradea, 2012, p. 159.

² Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 1992, p. 300-301.

³ Pr. Dr. Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj-Napoca, 2006, p. 131-135; a se vedea și Idem, *Episcopii Aradului, 1706-2006*, Arad, 2007, p. 131-145.

⁴ Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale (în continuare: S.J.Bh.A.N.), *Fond Episcopia Ortodoxă Oradea*, dos. nr. 43, f. 358-358 v. Anexa 1.

de moralitate afișată. Atanasie Boțco a fost desemnat cu acest prilej să facă demersurile necesare în vederea rezolvării problemei cazării acestora (în acest sens urmând a i se transmite în timp util o listă nominală cu membrii delegației arădene); totodată, împreună cu ceilalți protopopi bihoreni, trebuia să facă „trebuincioasa punere la cale ca fiește care protopresviter câte cu doi preoți mai aleși din districtul seu pe ziua 2/14 maiu să se înfățișeze la preonorata domnia ta, de unde a doa zi toți aleșii clerului nostru sub a noastră conducere vor lua parte la întâmpinarea maiestăților sale, ear mai apoi la vremea ce se va hotărî se vor presenta naintea maiestăților sale spre arătarea supunerii”.

În chiar ultima zi a lunii martie protopopul orădean va trimite o scrisoare către Ivașcovici. Nu îi cunoaștem conținutul, dar știm despre existența ei dintr-un alt document emis de către cel din urmă și trimis lui Boțco⁵. Deoarece vlădica nu era convins că protopopul orădean a primit scrisoarea din 27 martie, cu acest prilej îi va înainta și o copie a acesteia, în vederea „acomodării” cu dispozițiile cuprinse în amintitul act. Între timp, celor trasate atunci le-a adăugat cu acest prilej altele, precum obligativitatea tuturor satelor „prin care sau pe lângă care după programul aici sub alăturat vor trece maiestățile sale” de a trage clopotele la bisericile din cadrul lor și cea a prezenței preoților îmbrăcați în „ornat bisericesc”⁶. Informa că va sosi în Oradea cu 3 sau 4 zile în avans față de data stabilită pentru sosirea împăratului, acest răgaz fiindu-i necesar, foarte probabil, rostuirii comunității ortodoxe de acolo, astfel ca împăratul să fie pe deplin mulțumit de întâlnirea cu aceasta. A reactivat și cu acest prilej solicitarea de a i se asigura găzduire „în orașul din lăuntru”. Încheia prin a transmite informația că va fi prezent în Oradea și episcopul Andrei Șaguna, cerând efectuarea pregătirilor trebuincioase și pentru primirea acestuia.

Dispozițiile în legătură cu trasul clopotelor și cu prezența slujitorilor bisericești îmbrăcați în straiile preoțești pe traseul parcurs de suita imperială a fost transmisă în teritoriu de către Atanasie Boțco o săptămână mai târziu, respectiv la 10 aprilie⁷. În aceeași zi i s-a adresat iarăși episcopul Ivașcovici, mărturisind că problema găzduirii sale s-a dovedit una mai complicată decât a crezut inițial („pe neașteptate, consemna vlădica, am înțeles că între cei mai aleși oameni din orașul din lăuntru nici unul nu se află care să ne ofere cvartir”). Drept consecință, a propus să fie găzduit în chiar casa protopopului sau într-o locuință dotată cu anexe necesare adăpostirii cailor și căruței, situată în Velența. Îl ruga pe protopop să îl înștiințeze cât mai rapid dacă va găsi o soluționare a doleanțelor lui pentru ca, în caz contrar, să se poată adresa „consulatului orașului”⁸. Cu certitudine că afluirea unui număr mare de oficialități și reprezentanți ai administrației transilvănene spre Oradea, în vederea întâlnirii cu împăratul, precum și a numeroși funcționari au împins la limită posibilitățile de cazare din urbe, dând naștere astfel unei probleme cu care credem că acesta nu s-a mai confruntat de multe ori înainte de acest episod.

La 12 aprilie Boțco îl informa cu bucurie pe Ivașcovici că în privința găzduirii acestuia din urmă problema se va rezolva prin oferirea unui spațiu în casa protopopească. Ba mai mult, îi comunica și că există posibilitatea ca și un alt „oaspe” să poată locui acolo, solicitând doar să fie informat din timp pentru a putea face pregătirile necesare (provizii, mobilier)⁹. Răspunsul lui Ivașcovici pe marginea acestui subiect va sosi în scurt timp (fiind redactat la Buda): „afară de protopresbiterii și aleșii clerului de aicea, altă persoană pentru carea ar trebui cvartir mai deschilinit nu ne va însoți”¹⁰.

Tot la 12 aprilie Boțco s-a adresat din nou preoților din subordinea sa. Reamintindu-le de sosirea împăratului în Oradea „în 15 maiu, calendariul nou, vineri în 3 zile a lunei maiu după calendariul nostru” și de petrecerea acestuia aici a unui interval de două zile, protopopul orădean îi informa și în legătură cu sosirea episcopului Ivașcovici „pentru de a arăta supunerea clerului și a poporului nostru din dieceză”. Preoții erau înștiințați, în consecință, despre faptul că episcopul arădean va sosi în oraș cu 2 zile mai devreme decât data stabilită pentru sosirea monarhului, fiind îndemnați să se prezinte în fața acestuia „spre sărutarea S. S. mâni”¹¹.

Aflat așadar la Buda în data de 18 aprilie, episcopul Ivașcovici a putut lua cunoștință mai ușor și mai rapid în legătură cu modificările survenite în calendarul vizitei cuplului imperial în Ungaria și la Oradea. De acolo îl va înștiința pe Atanasie Boțco despre faptul că programul sosirii lui Francisc Iosif I în urbea de pe Crișul Repede se va decala cu o zi. Îi transmitea cu acest prilej și să se asigure de respectarea instrucțiunilor transmise lui prin scrisoarea nr. 232 din 27 martie¹². Graficul deplasării avea să fie, după cum se va vedea, modificat iarăși la puțin timp, solicitând la maxim flexibilitatea organizatorică a ierarhilor ortodocși din Arad și Oradea.

⁵ *Ibidem*, f. 357-357 v. Anexa 2.

⁶ Dispoziții asemănătoare au fost difuzate și în mediul greco-catolic de către episcopul Vasile Erdely într-o circulară emisă în data de 24 martie. S.J.Bh.A.N., *Fond Parohii greco-catolice*, dos. nr. 1, f. 49 v.-50.

⁷ *Idem*, *Fond Episcopia Ortodoxă Oradea*, dos. nr. 43, f. 78. Anexa 4.

⁸ *Ibidem*, f. 355. Anexa 3.

⁹ *Ibidem*, f. 356. Anexa 5.

¹⁰ *Ibidem*, f. 79. Anexa 7.

¹¹ *Ibidem*, f. 86-86 v. Anexa 6.

¹² *Ibidem*, f. 83. Anexa 8.

Răspunsul protopopului orădean va fi redactat trei zile mai târziu, surprinzând și de această dată viteza cu care s-a purtat corespondența între el și episcop. E greu de stabilit aici dacă ritmul schimbului de documente ținea deja de domeniul ordinarului sau dacă a fost influențat de evenimentul excepțional care l-a cauzat și de preocuparea ambilor de a rândui în cel mai scurt timp cu putință toate cele trebuincioase sosirii suveranului și a soției sale.

În cuprinsul documentului înaintat episcopului, Boțco îl informează că a transmis către preoții din satele „prin care sau pe lângă care” va trece alaiul împărătesc dispozițiile pe care aceștia vor trebui să le aplice. Totodată amintește că pentru „gătirea preoților pentru persoana Înalț Prea Sfinției D. Voastre în orașul din lăuntru” a apelat la mai mulți membri marcanți ai comunității ortodoxe orădene (Nicolae Jiga senior și junior, Bojanu, Stupa, Faur, Zonbory, Driva) și la diverși preoți, dar că demersurile acestora nu au adus rezultatele scontate. Aduce iarăși în discuție problema găzduirii pentru cei sosiți din alte localități, mărturisind că ar putea obține acceptul preoților Pavel și Ioan Fâșie pentru cazarea în două case cu trei, respectiv două camere. Atrage atenția și că hotelurile din oraș au prețuri mari pe perioada verii, atingând chiar valoarea de 10 fl. în argint pentru o cameră pe durata a 24 de ore. Încheie prin a comunica faptul că pentru primirea aleșilor clerului din Arad și Bihor l-a desemnat pe învățătorul Ioan Mezei¹³.

Problema găsirii spațiului adecvat pentru cazarea reprezentanților ortodocși sosiți la Oradea în vederea întâmpinării perechii regale va fi în tot intervalul lunii aprilie cea mai presantă pentru protopopul Boțco, rezolvarea acesteia solicitându-i capacitățile și calitățile de bun oaspete. A putut găsi în toate situațiile soluții bune pentru această chestiune, acest lucru datorându-se tactului său de menținere a unor relații cordiale cu preoții aflați în subordinea lui. Acest aspect, completat cu blândețea și cu modestia sa, l-au ajutat mereu, explicând o parte însemnată din reușitele sale din domeniul vieții bisericești sau a celor de pe tărâm administrativ.

Cu o nouă solicitare, de asigurare a unor locuințe pentru un număr de șase protopopi ardeleni, i se va adresa lui Boțco, la 26 aprilie, și Andrei Șaguna. Totodată, în documentul redactat și expediat de acesta din urmă de la Sibiu, el informa și că din motive medicale nu va putea sosi la Oradea pentru întâmpinarea perechii regale, transferând, în consecință, această sarcină aceluia grup de protopopi¹⁴.

Lista cu slujitorii bisericești din Arad care se va deplasa spre Oradea pentru întâlnirea cu Francisc Iosif I va fi trimisă de către episcopul Ivașcovici la 28 aprilie, cu acest prilej informând că a doua zi avea să pornească și el spre Oradea¹⁵. Documentul centralizator va consemna un număr de 18 persoane: un arhimandrit, 4 protopopi, 11 parohi, un catihet preparanzial și un administrator parohial¹⁶.

În sfârșit, seria documentelor inedite identificate până în prezent cu referire la pregătirea clerului ortodox pentru momentul sosirii cuplului imperial se încheie cu unul emis în Oradea-Velența la 7 mai. Prin intermediul lui, preoților li se comunica faptul că vor trebui să ajungă în Oradea „luni, adică pe 13 maiu vechiu a. c. seara, fiește carele în hainele preoțești îmbrăcat cuviincios (...) ca așa Înalț Prea Sfințitul D. Episcop marți dimineața să poată maiestăților sale arăta supunerea clerului și poporului nostru, aducând tot insul falonul și epatrafirul cu sine”¹⁷.

Pregătirile inițiate de capii ortodocși din Transilvania și Crișana pentru primirea perechii imperiale au reclamat, așadar, nu de puține ori sulețe și un efort organizatoric considerabil. Multe detalii ale întâmpinării înalților oaspeți au trebuit reglate cu o mare precizie, trebuind dublate de o adaptabilitate ridicată impusă mai cu seamă de schimbarea calendarului vizitei. Materialul arhivistic avut la dispoziție ne permite să concluzionăm că fruntașii ortodocși s-au achitat cel puțin în chip mulțumitor de această sarcină, reușind să rânduiască toate cele trebuincioase întâlnirii clerului și poporului ortodox cu împăratul. Ele arată și că așteptările acestora au fost mari și că prezența aici a suveranului a fost conștientizată ca o excelentă oportunitate în măsură să ofere abordarea lui în mod nemijlocit.

Despre vizita efectivă a lui Francisc Iosif I și a soției sale în Ungaria suntem destul de bine informați din presa timpului. Ecourile ei au fost aduse la cunoștința publicului cititor îndeosebi prin intermediul „Gazetei Transilvaniei” și a „Telegrafului român”. Dată fiind cenzura, informațiile vehiculate prin cele două periodice au avut un caracter oficial. Călătoria lor în acest areal geografic a fost precedată de o alta, în Italia. Motivația vizitei în Ungaria a fost atribuită „iubirii părintești” pe care cuplul imperial o arată popoarelor monarhiei, acestea trebuind să se arate „fortunate” de privilegiul primirii unor oaspeți de un asemenea calibru. Ea a avut dincolo de latura lor pragmatică (de cunoaștere a unor realități din teren) și un

¹³ *Ibidem*, f. 78 v. Anexa 9.

¹⁴ *Ibidem*, f. 85-85 v. Anexa 10.

¹⁵ *Ibidem*, f. 81. Anexa 11.

¹⁶ *Ibidem*, f. 82-82 v; 84-84 v. Anexa 12.

¹⁷ *Ibidem*, f. 80. Anexa 13.

indiscutabil rol propagandistic, trebuind să contribuie la conturarea imaginii suveranului de apărător al supușilor, de milostiv și iertător.

Nu întâmplător, așadar, ea a oferit și prilejul grațierii acelor care în ochii oficialităților s-au făcut vinovați de „maiestate vătămată, de răsccoală (și) revoltă” contra ordinii de stat cu începere din anul 1848. Cei închiși urmau a fi eliberați, iar anchetele judecătorești aflate în curs de desfășurare trebuiau închise. Urmărirea celor care nu fuseseră prinși și condamnați înceta¹⁸. Totodată, împăratul a dat și o dispoziție (care o completa pe o alta mai veche, din vara anului anterior), prin care mai multor cetățeni din Ungaria și Transilvania implicați în evenimentele din 1848-1849 li se restituiau averile confiscate¹⁹.

Călătoria în Ungaria a început la data de 4 mai, urmând cursul Dunării, ca mijloc de deplasare fiind folosit vaporul „Vulturul”, precedat, din motive de asigurare a siguranței, de vasul de război „Croatia”. Prima oprire importantă a avut loc la Buda-Pesta, cuplul fiind întâmpinat aici de o serie de oficialități și de un numeros public. Pregătirile pentru primirea lor s-au întins pe durata a circa 6 săptămâni și au fost extrem de minuțioase. Șederea în Buda-Pesta a cuprins, între altele, o vizită a unităților militare ale orașului, o festivitate desfășurată la teatru, asistarea la lansarea a două noi vapoare, în semn de prețuire a cuplului regal acestea primind numele celor două fiice ale acestuia, respectiv Sofia-Frederica și Gisela, inaugurarea unei expoziții de flori, vizitarea unor instituții etc. Plecarea cuplului din Pesta a trebuit să fie amânată cu 10 zile din cauza faptului că Gisela era bolnavă („se afla pătîmîndu de eșitul dinților, cu care de obște se împreună și altă boală înțepenitoare”). Din alte articole rezultă că ambele fete ale cuplului aveau probleme de sănătate²⁰. Este cunoscut faptul că pe parcursul acestei călătorii cei doi suverani au fost de mai multe ori informați despre starea celor două fiice, veștile bune alternând cu altele îngrijorătoare. Avem în aceste condiții suficiente motive să credem că o parte a traseului propus pentru parcurgere s-a desfășurat sub auspiciile unei încărcături emoționale teribile, aducând-o mai cu seamă pe împărăteasa Elisabeta în pragul colapsului psihic. Cu siguranță că o parte din simpatia cu care ea și Francisc Iosif I au fost înconjurați în acele zile s-a datorat și acestui zbcium sufletesc.

Schimbarea programului călătoriei îi va prileji împăratului (la 12 mai) să se deplaseze până la Viena, unde va participa la o expoziție de animale și de mașini agricole, după care se va reîntoarce la Buda-Pesta. Activitățile administrative sau birocratice (de pildă ținerea unor audiențe) s-au întrepătruns aici cu altele recreative (fiind consemnat, de pildă, faptul că împăratul a participat la o vânătoare) sau caritabile (vizitarea institutului de surdo-muți de la Vaț)²¹.

Pornirea cuplului regal din Buda-Pesta spre Oradea (prin Kecskemét, Seghedin, Gyula) a avut loc la data de 23 mai, la ora 7 dimineața. Urbea de pe Crișul Repede intrase și ea de mult timp deja în febra pregătirilor menite a face cuplului împărătesc o primire cât mai calduroasă. „Deputățiile” din mai multe colțuri ale Transilvaniei s-au adunat și ele aici cu câteva zile în avans²², despre cea a Aradului consemnându-se că număra peste o sută de membri. Ele au fost primite inițial de către guvernatorul Transilvaniei, Carol Borromäus Schwarzenberg. El avea să fie cel care va prezenta cuplului imperial omagiul locuitorilor din Transilvania, asigurându-l de loialitatea acestora.

Un important document, respectiv raportul primarului Oradiei Toperczer Ödön, prezentat Consiliului orașenesc spre sfârșitul lunii martie a anului 1857, surprinde cu exactitate măsurile luate de autoritățile locale în vederea primirii cât mai fastuoase a înalților oaspeți. Arsenalul gândit pentru impresionarea acestora pe toată durata șederii lor în oraș a cuprins trecerea pe sub trei porți triumfale²³ (la care s-a adăugat încă una la intrarea pe teritoriul comitatului Bihor), iluminarea clădirii primăriei, a statuii Sfântului Ladislau, a sediului

¹⁸ *Telegraful român*, nr. 36, 8 mai 1857, p. 146; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 36, 8 mai 1857, p. 137.

¹⁹ *Telegraful român*, nr. 41, 25 mai 1857, p. 162-163; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 40, 23 mai 1857, p. 155.

²⁰ Chiar dacă la un moment dat acestea păreau a fi soluționate („Despre sănătatea în. arhiduce, scrie jurn. oficioso că se află acum restaurată; și anume În. Sa împărătească arhiducea Gisela se află deplin restaurată și arhid. Sofia pe calea însănătoșirii”), *Gazeta Transilvaniei* anunța în numărul din 23 mai decesul arhiducei Sofia la... 29 mai (?). *Gazeta Transilvaniei*, nr. 40, 23 mai 1857, p. 155. O posibilă explicație a acestui straniu decalaj ar fi aceea că redactarea numerelor curente se făcea cu o oarecare întârziere. Vestea înrăutățirii stării de sănătate a Sofiei va găsi cuplul imperial la Debrețin. *Telegraful român*, nr. 42, 29 mai 1857, p. 166.

²¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 30, 17 aprilie 1857, p. 114; nr. 32, 25 aprilie 1857, p. 123; nr. 33, 27 aprilie 1857, p. 125; nr. 34, 1 mai 1857, p. 130; nr. 35, 4 mai 1857, p. 134; nr. 36, 8 mai 1857, p. 138; nr. 37, 11 mai 1857, p. 141; nr. 38, 15 mai 1857, p. 145.

²² Din cauza amânării sosirii împăratului, o parte din oficialitățile din vecinătatea Oradiei aflate aici pentru data stabilită inițial au decis să se întoarcă acasă, cei situați la distanțe mai mari decidând să rămână până la noul termen anunțat. Între cei din urmă s-a numărat și un deputat ardelean. Acesta va profita de timpul petrecut în Oradea pentru a cunoaște mai bine orașul, impresiile sale fiind făcute cunoscute publicului prin intermediul unui articol cuprinzător (dar, din păcate, fără menționarea autorului), publicat în paginile *Telegrafului român*. În cuprinsul acestuia sunt oferite o serie de date de interes demografic, administrativ, urbanistic, edilitar etc. *Telegraful român*, nr. 39, 18 mai 1857, p. 154-155.

²³ Prima a fost amenajată la intrarea în oraș dinpre Salonta, întâmpinarea cuplului regal fiind făcută aici de către căpitanul cetății alături de membrii consiliului orașenesc.

Episcopiei Romano-Catolice (unde urmau a fi găzduiți) și a drumului spre Lazaret „cu torțe și lămpi bengaleze”, organizarea pe colinele din vecinătatea orașului a unei structuri având forma literelor FIE (Franz Iosef și Elisabeta), marcată cu foc și vizibilă de la mare distanță etc²⁴. Intrarea celor doi în Oradea a fost însoțită de banderile cetăților Oradea, Arad și Satu Mare, prezența lor în alaiul imperial contribuind la sporirea spectaculozității întregului moment, impresionând într-o mare măsură întreaga audiență.

Se cuvine aici precizat și faptul că vizita cuplului imperial în Oradea a impulsionat și prilejuit demararea unor frumoase inițiative în domeniul educațional, de pe urma unui asemenea efort beneficiind și tinerii români. Spre exemplificare, se poate aminti de gestul episcopului greco-catolic de Oradea Vasile Erdeli, care „ocasionat de fericirea călătoriei a Maiestăților Sale (...) a luat decizia ca dintr-un capital de 35.000 de florini mon(edă) conv(ențională) în obligații de statu” să direcționeze suma de 25.000 de florini pentru dotarea școlilor elementare românești date în folosință pe timpul păstoririi sale cu învățători calificați, iar diferența pentru alte activități (ca, bunăoară, pentru achiziționarea de cărți pentru premiera elevilor care se remarcă la învățătură)²⁵.

Sosirea înalților oaspeți la Oradea a avut loc în data de 26 mai²⁶, la ora 14.00, ei fiind întâmpinați, conform relatărilor presei, de o mulțime de oameni „într-un numeru de mai multe mii”. La grandoarea momentului a contribuit și spectacolul fonic asigurat de „bubuitul treascurilor (și) resunetul clopotelor de pre la toate bisericile”, precum și de uralele publicului. Întreaga atmosferă de sărbătoare, ne spun sursele oficiale, a fost fericit întregită de concursul condițiilor climatice („fiind și vremea foarte favoritoare”), simultaneitatea celor două momente așezându-se într-o lungă tradiție ce poate fi bine documentată inclusiv pentru anii Evului Mediu.

Prima oprire a avut loc în curtea episcopiei romano-catolice, unde așteptau reprezentanții autorităților, deputații și înaltele fețe bisericești. Imediat după sosire, la catedrala episcopală din vecinătate s-a oficiat un Te Deum. Programul vizitei a continuat în palatul episcopal. Au urmat apoi mai multe audiențe și omagieri din partea autorităților, nobilimii, a unor doamne din înalta societate, a corporațiilor și a deputațiilor din Ardeal (compusă din 5 consilieri, cămărarari, nobilime, industriași, reprezentanți ai cultelor romano și greco-catolic)²⁷. A sosit apoi momentul discursurilor protocolare. Guvernatorul Transilvaniei a rostit următoarele cuvinte: „Maiest. voastre ce. r. apostolice! Maiestatea voastră ați conces ca să mă înfățișez în fruntea deputăției, carea s-a adunat, spre a aduce umilitul omagiu al Marelui Principat al Ardealului, cu asigurarea despre credincioasa supunere și alipire către Maiest. Voastră și prea înalta casă împărătească. Îngăduiți(-)mi M. V. a împreuna și umilita rugare ca să vă îndurați pentru ca Maiestatea Sa Împărătească a noroci cât mai îngrabă cu înalta-vă cercetare și acest mare principat al Ardealului, spre a vă convinge despre entuziasmul și intimitatea de care sunt pline toate inimile pentru preaiubita păreche domnitoare”. Scurtul discurs al oficialului transilvănean a fost urmat de răspunsul împăratului, la fel de concis: „Domnilor! Numerul acest mare al deputăției ardelenne pe care o văd adunată aici îmi face mie și împărătesei o deosebită desfătare. Pentru mine va fi o mare bucurie deacă, ertând împrejurările, voi putea cât mai curând din preună cu împărăteasa cerceta Ardealul. Domnilor! Puteți fi încredințați că mie îmi zace la inimă prosperarea și înflorirea marelui meu Principat al Ardealului”²⁸. Participanții la eveniment au fost apoi prezentați împăratului, acesta folosind prilejul pentru a se interesa de starea populației rurale, activitatea industrială și comerțul Transilvaniei. Între cei prezenți s-au aflat episcopul romano-catolic al Transilvaniei Ludovic Hainald, mitropolitul greco-catolic Alexandru Șterca Șuluțiu, episcopul greco-catolic al Gherlei Ioan Alexi, episcopul greco-catolic al Lugojului Alexandru Dobra, numeroși proptopopi, grofi, baroni nobili.

Potrivit *Telegrafului român*, episcopul ortodox al Aradului și delegația de preoți din dieceza acestuia au fost primiți separat. Din păcate, lipsesc alte informații în legătură cu subiectul discuțiilor sau durata întrevederii. Potrivit aceleiași surse, seara „maiestățile sale încă se iviră în public făcând un rond prin piață”. Nu știm dacă acest din urmă gest a fost unul planificat sau a fost rodul unei decizii de moment. Putem afirma, în schimb, că el a fost în măsură să sporească în mod substanțial cota de popularitate a perechii

²⁴ Bujor Dulgău, *op. cit.*, p. 158.

²⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 39, 18 mai 1857, p. 151.

²⁶ Conform programului călătoriei de la Buda-Pesta la Oradea publicat într-un ziar maghiar și preluat apoi de *Telegraful român*, în prima parte a acestei zile, înainte de sosirea în urbea de pe Crișul Repede, a fost prevăzută și o inspecție a lucrărilor de regularizare a Crișului (foarte probabil a celui Negru). Întoarcerea a fost planificată să cuprindă următoarele sosiri: Debrețin, Tokaj, Tarcal („Tarțal”), Szolnok, iar de aici, pe „drumul de fier” se ajungea la Budapesta, unde urmau să petreacă intervalul 31 mai-12 iunie. În 13 mai călătoria trebuia reluată, atingând Alba Regală, Veszprem, Keszthely, Körmend, Edenburg, Viena (17 iunie). Aici, după un răgaz de câteva zile, turneul prin imperiu avea să continue, cuprinzând, între altele, Eisenstadt, Bratislava („Pojon”), Rosenau, Košice („Cașovia”), Miscoț, Eger („Agria”), Buda, Viena (în intervalul 23 iunie-10 iulie). *Telegraful român*, nr. 37, 11 mai 1857, p. 146.

²⁷ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 40, 23 mai 1857, p. 156.

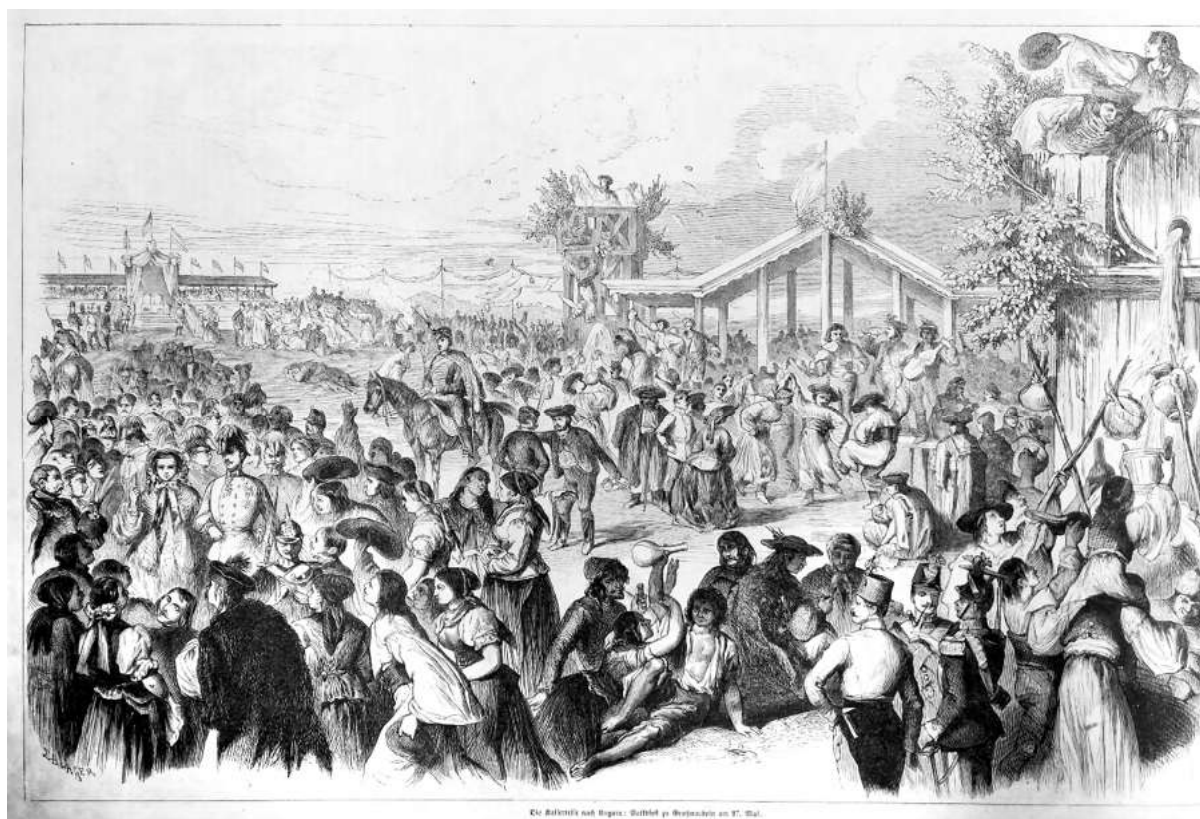
²⁸ *Telegraful român*, nr. 40, 22 mai 1857, p. 159; Cu mici deosebiri de formă, cele două discursuri au fost reproduse și în paginile *Gazetei Transilvaniei*, nr. 41, 26 mai 1877, p. 159; Detalii despre vizită au fost prezentate și în nr. 44 din 5 iunie 1857, p. 169.

împărătești, ajutând la conturarea imaginii unor lideri capabili de lucruri simple, departe de eticheta impusă de statut, apropiați de supuși.

Programul zilei următoare a debutat cu punerea pietrei de temelie la clădirea gării orașului („curtea drumului de fer”). După cum timpul o va dovedi, acest eveniment va avea o importanță considerabilă în istoria ulterioară a urbei, prin perspectivele largi de racordare la valorile civilizației occidentale și integrarea comerțului din regiune în circuitul continental, cu beneficii multiple asupra dezvoltării economiei Crișanei, accelerând industrializarea orașului. Prin acest gest s-a făcut încă un pas spre o racordare mai consistentă a periferiilor imperiului la spațiile centrale, spațiul care le separa cunoscând o importantă dilatare datorită timpului mai scurt în care acesta putea fi parcurs.

Următoarea etapă a zilei a constituit-o vizita la catedrala greco-catolică, unde cuplul imperial a fost întâmpinat de către mitropolitul Transilvaniei, mai mulți episcopi, precum și de numeroși preoți. Atmosfera a fost întreținută și prin concursul corului bisericii. Programul zilei a continuat cu o serbare populară însuflețită de prezența a numeroși tineri din localitățile învecinate. „Saltulu romanu jocatu de romanii dela Facetu²⁹ imbrecati in vestminte natiionali au produs placere, si Maiest. Sale s(-)au induratu a se uita la ei in tempu mai indelungatu”. După prânz, mai mulți tineri orădeni „a esecutatu (...) mai multe piese armonioase decantate in quartetu intre cari a fost și una si in limba romana”, gazetarul care a oferit această informație exprimându-și regretul că programul artistic nu a cuprins și alte cântece în limba română, ținând cont ponderea acestora din totalul populației din regiune, precum și de faptul că există numeroși tineri și teologi români „deprinsi in musica vocala”. Seara s-a încheiat cu un bal fastuos, iar a doua zi (pe 28 mai) cuplul s-a îndreptat spre Debrețin.

Autoritățile orașului au profitat de prezența în urbe a întâiului factor decizional al imperiului și i-au solicitat încadrarea în categoria de oraș liber crăiesc, statut care i-ar fi adus o serie întreagă de privilegii de natură economică sau fiscală, precum și o largă autonomie. Răspunsul de principiu al suveranului a fost favorabil, fiind condiționat doar de necesitatea emancipării de sub corvoada obligațiilor iobăgești (față de Episcopia și Capitlul romano-catolic). Speranța conducătorilor orașului vizavi de obținerea acestui râvnit statut s-a destrămat însă la scurt timp după acest episod. Mai mult chiar, în perioada următoare Curtea vieneză a depus eforturi inverse, menite a limita numărul de orașe din această categorie, impunând o serie de condiții și aprobări menite a îngreuna și a face mult mai sinuos obținerea acestui titlu.

Perechea imperială în Oradea, înconjurată de oficialități și publicul larg, reflectată în presa germană (Illustrirte Zeitung, nr 731, 4 iulie 1857, p. 5). Autorul aduce cu acest prilej calde mulțumiri domnului Franz Jank pentru punerea la dispoziția noastră a acestui important document din colecția sa privată.

²⁹ Probabil este vorba de localitatea Făgetu, comuna Plopiș, județul Sălaj.

De asemenea, Consiliul orășenesc i-a înmănat suveranului o petiție cuprinzând mai multe revendicări, respectiv restituirea sumei de 60.000 de florini reprezentând cheltuiala orașului cu întreținerea trupelor militare în intervalul 1848-1850, renunțarea la perimetrul strategic din jurul cetății (impus la începuturile administrației habsburgice în Oradea) și crearea, astfel, a unor noi perspective de dezvoltare edilitară, intervenția pentru rezolvarea litigiului legat de libertatea negocierii cu Capitlul și Episcopia, amânarea edificării unui spital militar pe teritoriul orașului, fiind invocată aici starea financiară debilă, precum și, pentru depășirea acestui impas, acordarea sprijinului pentru obținerea unui împrumut de 150.000 de florini de argint, fără dobândă³⁰.

Nu au lipsit din program nici actele de caritate și filantropie din partea înalților oaspeți. În rândul acestora, bunăoară, *Telegraful român* își informa cititorii că înainte de plecarea acestora din Oradea pe seama săracilor orașului împăratul a dăruit 1000 de florini. Acestei sume i s-a adăugat o alta de 2000 de florini pentru localitatea Tárkány (Ungaria), afectată de un puternic incendiu, și una de 200 de florini pentru „Institutul de slăbănoși”³¹. Pe drumul de întoarcere, presa va mai consemna și alte gesturi asemănătoare. Nu este exclus ca ponderea acestora, precum și quantumul lor să se fi aflat în strânsă corelație cu încărcătura emoțională procinuită de starea de sănătate a celor două fete și, ulterior, de decesul primului copil al cuplului, Sofia-Frederica. În orice caz, moartea acesteia la 29 mai va schimba iarăși planul de călătorie, grăbind întoarcerea la Viena.

În pofida durerii sufletești care a încercat perechea imperială, Franz Iosef și-a făcut timp pentru a redacta un act de mulțumire guvernatorului Ungariei și, prin intermediul lui, locuitorilor Ungariei, pentru căldura cu care au fost primiți pretutindeni și pentru modul în care au știut să respecte durerea lor³².

Din păcate, dintr-o multitudine de motive de natură internă și externă (ca, de pildă, declanșarea războiului austro-franco piemontez din primăvara anului 1859, încheiat cu înfrângerea Austriei), multe din solicitările care i-au fost adresate suveranului cu prilejul acestei vizite nu au primit o rezolvare concretă, acest fapt diminuând perspectivele de dezvoltare ale orașului.

Pe baza materialului documentar existent, putem afirma că cele două vizite pe care Francisc Iosif I le-a efectuat în Oradea în debutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea au avut cu siguranță un rol și un impact important în istoria orașului, determinând sosirea aici a unor reprezentanți importanți ai administrației centrale sau provinciale, ai clerului etc., presupunând aplicarea unor măsuri pregătitoare cu caracter excepțional. Ele au prilejuit o nouă democratizare a accesului la împărat, indiciile oferite de sursele informative sugerând că acesta și-a afișat disponibilitatea de a se întreține cu un mare număr de persoane, pe care le-a ascultat, le-a primit solicitările sau i-a făcut părtași la planurile sale de dezvoltare a acestor regiuni.

Sosirea împăratului aici a fost gândită, cu certitudine, și ca o încercare de a atenua cât mai mult din dezamăgirea românilor față de imperiul căruia aceștia i-au fost fideli în tulburătorii ani 1848-1849 și de care s-au simțit abandonați. Ea a fost concepută și ca o recalibrare a plajei de așteptări a acestora față de puterea centrală. Dacă ținem cont de faptul că atingând în 1852 și 1857 regiuni locuite de români împăratul a fost bine primit, prilejuind astfel perpetuarea ideii mitului „bunului împărat”, putem afirma că scopul de mai sus a fost atins într-o măsură cel puțin mulțumitoare.

Petrecerea de către Francisc Iosif I și soția acestuia a unui număr de două zile în rândul orădenilor și a oaspeților acestora sosiți din diversele colțuri ale imperiului se va constitui într-un nou prilej de conturare în rândul supușilor a unei imagini pozitive a suveranului. Portretul pe care documentele existente îl creionează cu această ocazie este acela al unui personaj blând, înțelegător, accesibil, răbdător, prietenos, filantrop. Desigur, aceste ipostaze se explică în mare măsură și prin faptul că ele sunt alimentate din surse care colportează discursul oficial (cazul articolelor de presă) sau emanate de instituțiile bisericești. De asemenea, îl surprind în dubla ipostază, de actor principal al evenimentelor sau de spectator în derularea acestora. Moartea fiicei sale va fi în măsură să îi umanizeze și mai mult imaginea în rândul supușilor, prin accentuarea vulnerabilității sale în fața marilor încercări ale vieții.

Desigur, analiza făcută în prezentele rânduri se cere continuată în viitor, prin accesarea unor documente care să ofere noi perspective ale modului în care oamenii simpli au perceput această vizită, ale tuturor conotațiilor care i-au fost atribuite, ori ale bucuriilor și dezamăgirilor pe care ea le-a provocat. Baza noastră documentară ne oferă mai puține informații despre rolul jucat de împărăteasă în zilele petrecute de cuplul imperial la Oradea, aspect care s-ar cere, și el, în viitor, mai bine întregit.

³⁰ Bujor Dulgău, *op. cit.*, p. 158; *Istoria orașului Oradea*, ediția a II-a revăzută și adăugită, coord.: Liviu Borcea, Gheorghe Gorun, Oradea, 2007, p. 208; Király Réka-Andrea, *Identitate urbană și viață cotidiană la Oradea în perioada dualistă*, Cluj-Napoca, 2016, p. 22.

³¹ *Telegraful român*, nr. 44, 5 iunie 1857, p. 174.

³² *Ibidem*, nr. 43, 1 iunie 1857, p. 170.

ISTORIE

ANEXE

Anexa 1

Nr. 232

Preonorate Domnule Protopresvitere!

Maiestatea Sa Ce. r. și Apostolicească premilostivul nostru împărat împreună cu Maiestatea Sa împărăteasa în luna lui maiu a. c. se vor milostivi a călători prin Țara Ungurească și cu acel privilegiu a cerceta o parte a districtului Orășii Mari, anume după programul de până acum în 2/14 maiu vor sosi la Jula, în 3/15 la Oradea mare, eară în 6/18 maiu la Debrețin, în care locuri vor avea și cvartir de noapte.

Maiestățile sale doaă zile întregi adică 4/16 și 5/17 maiu se vor milostivi a petrece în Oradea Mare, care prilegi dorim a(-)l folosi a putea descoperi maiestăților sale supunerea clerului și poporului eparhiei acesteia, luând lângă noi, afară de protopresbiteri, vreo câțiva din cei mai aleși preoți a eparhiei.

Spre acest sfârșit de bine am aflat pre preanonat domnia ta a te provoca ca înțelegându(-)te din vreme cu respectivii protopresviteri de acolo, să faci trebuincioasa punere la cale ca fiește care protopresviter câte cu doi preoți mai aleși din districtul seu pe ziua 2/14 maiu să se înfățișeze la preonorata domnia ta, de unde a doa zi toți aleșii clerului nostru sub a noastră conducere vor lua parte la întâmpinarea maiestăților sale, ear mai apoi la vremea ce se va hotărî se vor presenta naintea maiestăților sale spre arătarea supunerii.

Din districtul Aradului asemenea vor călători la Oradea toți protopresviterii câte cu doi preoți aleși spre care sfârșit de aceia se dă trebuincioasa rânduială, eară pre preanonat domnia ta mai departe te însărcinăm ca pentru trebuincioasele cvartiruri pe sama aleșilor clerului nostru din amândouă districturile (să te ocupi), care cvartiruri se pot tocni în V. Velențe din vreme să faci rânduială.

Lista protopresviterilor și a preoților carii de aicea vor merge din vreme se va împărtași preonoratei domniei tale ca să te poți îndrepta întru împărțirea cvartirurilor. De altă parte protopresviterii de aicea se îndrumează ca la sosirea lor în Oradea Mare împreună cu aleșii preoți să se arate la preonorata domnia ta pentru așezarea în rânduilele cvartiruri.

Arad, 27 martie (1)857

*Procopie Ivașcovici,
Episcopul Aradului*

Preaon(oratului) D(omn) Proto(presvi)ter al Orășii Mari, Atanasie Boțco

Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 358-358 v.

Anexa 2

(No) 325

Preacinstite Domnule Protopresbiter și Preside Consistorial!

În urmarea scrisorii preacinstitei tale din 31 martie a. c. no. 21 trimitem copia scrisorii noastre sub 27 martie a. c. no. 232 către preacinstitul în treaba călătoriei maiestăților sale îndreptată, după carea de cumva originalul încă nu l-ai fi primit, vei avea a te acomoda și încă vei face și acea rânduială ca la bisericile comunităților prin care sau pe lângă care după programul aici sub alăturat vor trece maiestățile sale la sosire să se tragă toate clopotele și preoțimea în ornatul bisericesc să întâmpine pe Maiestățile Sale, ori vor sta în loc, ori ba.

Pe lângă aceasta te însărcinăm ca pentru persoana noastră după cum deja ți-am scris să pregătești trebuinciosul cvartir în orașul din lăuntru, unde cu 3-4 zile mai curând voi veni decât Maiestățile Sale, apoi despre cele trebuincioase cât mai curând să te înștiințezi.

De altminterie dăm de știre și aceea că Excelenția Sa Domnul Epcu al Ardealului Andreiu Baron de Șaguna s(-)au lăsat de lucrul seu ce l-au avut ca să meargă spre întâmpinarea Maiestăților Sale la Oradea Mare. Prin urmare pentru primirea Excelenției sale (nu) e de prisos a se face rânduială.

Arad, 3 aprilie 1857

*Procopie Ivașcovici,
Episcopul Aradului*

Preonoratului D. Protopresbiter al Orășii Mari, Atanasie Boțco

Precinstitei Sale Domnului Protopresbiter și Preside Consistorial Atanasie Boțco în Oradea Mare

Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 357-357 v.

Anexa 3*No. 333**Preonorate domnule protopresbitere!**Prin scrisoarea noastră din 3 a. l. c. no. 325 pentru acea am zorit să ni se tocmească cvartir în orașul din lăuntru, căci nu ne-am năzuit să nu se afle trebuinciosul cvartir sau la unul sau la altul dintre oamenii noștri de acolo.**După ce din scrisoarea preonoratei domniei tale din 6 a lunii curt. nr. 21 pe neașteptate am înțeles că între cei mai aleși oameni din orașul din lăuntru nici unul nu se află care să ne ofere cvartir, cu aceasta descoperim preonoratei domniei tale că în așa stare a lucrului noi vom primi de bine dacă preonorata domnia ta sau în casa preonoratei dnei tale sau în altă potrivită casă din V. Velențe vei tocmi pentru noi cvartir, unde însă să fie scuteală pentru cai și căruță.**Deci pre preonorata dnia ta te însărcinăm a face trebuincioasa îngrijire și despre cele întocmite neîntârziat să ne înștiințezi, ca decumva nici în V. Velențe nu s-ar găsi cvartir atunci din vreme să putem reserva pre consulatul orașului Orăzii Mari în treaba cvartirului.**Arad, 10 aprilie (1)857**Procopie Ivașcovici,**Episcopul Aradului**Preonor. D. Prototer al Orăzii Mari, Atanasie Boțco***Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 355.**

Anexa 4*Cucernici preoți, mie iubiților!**În urmarea rânduielii Măriei Sale domnul diecezan episcop dat în 3 aprilie a. c. no. 325 și a programului trimis pentru călătoria maiestăților sale aici prin Ungaria vi să pune cucerniciilor voastre în datoriță ca în 15 maiu calendariul nou, adică vineri dimineața, în a doua zi (de) maiu, după calendariul nostru, când maiestățile sale vor trece prin Șercad (Sarkad, Ungaria n. n.) veți avea a sta la drumul țării pe unde trece maiestățile sale în orașul bisericesc, spre întâmpinare.**Cu care prilej clopotele bisericilor pe unde vor trece maiestățile sale în tot locul dela apropierea de hotar până la îndepărtarea de hotar tot întins să se tragă.**Care poruncă puteți face și altor preoți din vecinătate cunoscută, ca să puteți fi cu cât mai mulți.**Deci cucerniciilor voastre pentru împlinire și împroutolare strâns vi să curentăluiește.**Dat în Varad – Velențe, 10 aprilie (1)857***Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 78**

Anexa 5*Înalt Preasfințite D. Episcopo!**Primind scrisoarea înalt preasfințitei D. Voastre din 10 apr. a. c. no. 333 în treaba cvartirului pe sama mării voastre (mă) grăbescu a scria cumcă la casa mea afară de tractul în care șed și ie cunoscut mării voastre în tractul de istalaltă lature de capăt încă am mai rezervat 2 sobe pentru toată întâmplarea. Sobe pentru căruță și iștalău pentru cai încă este.**Și așa provizie pentru măriă voastră e la casa mea de ajunsu, ba încă și alt oaspe poate se primim, numai de voi și mai nainte ca să fac provizie de ceia parte cu mobiliile.**Ce pe lângă sărutarea S. S. mâni, cu umilință referezu.**Datu în Varad Velențe, 12 aprilie. (1)857,**Umilit slujitor**Procopie Ivașcovici,**Episcopul Aradului**Preonoratului D. Protopresbiter al Orăzii Mari, Atanasie Boțco***Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 356.**

Anexa 6

(Nr.) 24

Cucernici preoți, mie iubiților!

Măiestățile sale prea înduratul nostru împărat dinpreună cu buna noastră împărăteasă din călătoria ce maisețățile sale o fac prin Ungaria se vor milostivi a sosirea la Oradea Mare în 15 maiu, calendariul nou, vineri în 3 zile a lunei maiu după calendariul nostru, unde maiestățile sale vor petrece 2 zile întregi.

Cu acest prilej Înalt Prea Sfințitul Domnul nostru diecezan Procopie Ivașcovici încă va veni cu 2 zile mai nainte de sosirea maiestăților sale aici la Oradea Mare și va fi la mine în cvartir pentru de a arăta supunerea clerului și a poporului nostru din dieceză.

Deci cucerniciile voastre vi să face cunoscut că spre sărutarea S. S. mâni a Măriei Sale D. Diecezan Episcop cu cuviință fiește carele în veștminte preoțești curate să se înfățezeze.

Iar cu prilejul trecerii maiestăților sale cei pe lângă drumul țării dela Șerkad prin Salonta, Jepiu, Oradea Mare, și de aici prin Cheresteși până în Debrețin îmbrăcați în veștmintele bisericesti și cu tragerea clopotelor să aștepte pe venirea maiestăților sale.

Ce cucerniciilor voastre pentru împlinire și înprotocolare vi să curentează.

Datu în Varad Velențe, 12 aprilie (1)857

Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 86-86 v.

Anexa 7

(Nr.) 345

Preonorate Domnule Protopresbiterie

Cu îngrijirea despre carea Preaonorata Domnia Ta sub 12 aprilie a. c. ad no. 21 ni-ai referat sântem cu totul îndestulați și nu avem alta de însemnat decât că după cele până acum rânduite, afară de protopresbiterii și aleșii clerului de aicea, altă persoană pentru carea ar trebui cvartir mai deschilinit nu ne va însoți; totuși nu va strica dacă pe întâmplare de lipsă se va reserva mai multă îndemânare în casa Preonoratei Domniei Tale.

Buda, 18 aprilie (1)857

Procopie Ivașcovici

Episcopul Aradului

Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. f. 79.

Anexa 8

Nr. 342

Preonorate Dle Protopresbiterie!

Cu prilejul călătoriei Maiestăților Sale Împăratului și Împărătesei prin Ungaria s-au făcut unele strămutări după care maiestățile sale în 3/15 maiu a. c. vor sosi la Jula, seara și altă zi, adică 4/16 maiu vor sosi la Oradea-Mare, și acolo vor petrece doă zile întregi, adecă 5/17 țe 6/18 maiu și numai în 7/19 maiu vor sosi la Debrețin.

În urmarea acestuia, preoțimea carea e rânduită la Oradea-Mare numai pe 3/15 maiu va trebui să fie acolo.

Preonoratei Domniei Tale cu privire la scrisoarea noastră din 27 martie a. c. no. 232 spre acel sfârșit se face cunoscut: ca după aceste terminuri că te acomodezi deodată despre aceasta să înștiințezi a eși spre întâmpinarea Maiestăților Sale.

Buda, 18 aprilie 1857

Procopie Ivașcovici,

Episcopul Aradului

Preonoratului D. Protopresbiter al Orăzii Mari, Atanasie Boțco

Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 83.

Anexa 9

23/aprilie 21

Episcopului diecezan

Primind scrisoarea Înalt Prea sfințitei D. Voastre dat. 3 apr. a. c. nr. 325 în care mi să încredințează ca la bisericile comunităților prin care sau pe lângă care Maiestățile Sale vor trece spre întâmpinarea Maiestăților Sale preoțimea cum să se orânduiască, care de loc cu vrednicii preoți o am și curentat.

Deodată am onore Înalt Prea Sfințite D. Voastre gătitura preoților pentru persoana Înalt Prea Sfinției D. Voastre în orașul din lăuntru după primirea scrisorii singur ducându-mă în persoană și anume la Jiga senior (și) junior, Bojanu, Szupa, Faur, Zonbory, Driva, cărora și rânduiala măriei voastre le-am încredințat și preoților încă le-am încredințat ca să umble pe la toți, mai ales poporeni, încă cu durere că și aceia me-au referat că n-au putut nemica face.

După ce dară văzând scrisoarea Înalt Prea Sfinției D. Voastre cum că numai în orașul din lăuntru se fie, după ce pe toți probându-i și dintru poporeni nimeni nu s-au fâgăduit. De vei porunci Măria ta pot dispune cu cvartirul preotului Pavel Fâșie, care stă pe ulița unjurească cu 3 sobe, iștalău, iar ale altui preot, adică a lui Ioan Fâșie numai din 2 sobe mici, care să află în țintirimul bisericii, iar pe la hoteluri ie ridicat prețul pe timpul venirii. Acum, pe 24 de oare, dela 5 pînă la 10 f. în argint prețul de o sobă.

Iară rânduiala înalt prea Sfinției D. Voastre din 27 martie a. c. no. 232 primindu-o cucernicilor protopresbiteri o am și curentat, iar cășile și în cvartirul pentru așezarea pe sama aleșilor clerului nostru din amândouă districturile Ioan Mezei au și făcut în Varolya și Varad Velențe, unele cam pentru 2 estra, altele mai mare chirii fiind pentru mai mulți și cu așa de scump pe cum în oraș în lontru se vor vorbește.

Deci aceste toate în înțelesu dându-se, rămân al pre Sfințiilor Voastre, pe lângă sărutarea s. s. mâni, umilit încunoștiințat.

Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 78 v.

Anexa 10

(Nr.) 135

Prea Cinstite P. Protopoape!

Fiind împedecat prin boala cea îndelungată de a putea călători în persoană la Oradia Mare spre întâmpinarea maiestăților sale împărătești am rânduit șase reprezentanți, toți protopopi din dieceza noastră, carii vor avea de a întâmpina pe maiestățile sale împărătești și a le depune omagiul de credință din partea clerului nostru ardeleanu. Reprezentanții preoțimei vor pleca de aici în luna viitoare, adică în 29 aprilie a. c și pentru ca prin adunarea cea numeroasă a oaspeților din toate părțile să nu fie lipsiți de cvartirele trebuincioase, presupunând că ospătăriile vor fi cuprinse mai de cu vreme din partea altora, aflu de lipsă a te ruga pre prea Sfinția ta ca să binevoiești a îngriji pentru nește cvartire mai potrivite ca preoții noștri de acolo pe seama preatinșilor reprezentanți pentru ca acești să nu sufere vreo lipsă în privința aceasta la sosirea lor acolo, carea se va întâmpla poate miercurea viitoare, adică în 1 maiu pe stilul nostru, pentru care vă voiu mulțumi foarte.

Al prea Sfinției Tale voitor de bine,

Sibiu, 26 aprilie

De tot binele voitoriu

Andrei Baron de Șaguna, Episcop

Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 85-85 v.

Anexa 11

(Nr.) 357

Preonorate Domnule Protopresbiter!

În urma scrisorii Noastre din 27 martie a. c. no. 232 sub împărtășit Preonoratei Domniei Tașe însămănarea preoților din districtul Aradului carii pe zioa 3/15 maiu a. c. vor călători la Oradea Mare spre întâmpinarea Maiestăților Cale și pentru cari Preonorate Dnia Ta vei întocmi trebuincioasele cvartiruri.

Mâine în 29 aprilie ori poimâine, cu ajutorul lui Dzeu Noi vom pleca cătră Oradea Mare.

Arad, 28 aprilie (1)857

Procopie Ivașcovici,

Episcopul Aradului

Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 81.

Anexa 12

Copie ad. n. 357

Însemnarea

preoților din Districtul Aradului carii pe 3/15 maiu a. c. vor călători la Oradea Mare, spre întâmpinarea Maiestăților Sale

I. Din Mănăstirea Hodoșului:

1. Cornelia Jivcovici, Arhimandritul Mănăstirii;

II. Din Protoprezbiteriatul Aradului:

2. Lazăr Adamovoci, paroh în Semlac și asesor consistorial;

3. Nichifor Atanașcovici, paroh în Pecica și asesor consistorial;

ISTORIE

4. Ștefan Drăgan, paroh în Șaitin (Șeitin. N. n.) și asesor consistorial;
 5. Ioan Cociuba, paroh în Șoimuș și asesor consistorial;
 6. Ioan Rusu, catihet preparanzial și asesor consistorial.
- III. Din protoprezbiteriatului Chiș Ineuului:
7. Gheorghie Dan, protopresbiter și asesor consistorial;
 8. Gheorghie Țapoș, paroh în Socodor și asesor consistorial;
 9. Pavel Boțco, paroh în Chiș Ineu și asesor consistorial.
- IV. Din protopresbiteratul Vilagoșului
10. Teodor Popovici, proto(presbi)ter și asesor consistorial;
 11. Ioan Pap, paroh în Seleuș;
 12. Gheorghie Dronca, paroh în Șicula.
- V. Din protopresbiteratul Baroș Ineuului
13. Terentie Raț, protopresbiter și asesor consistorial
- VI. Din protopresbiteratul Butenilor
14. Gheorghie Popescu, protopresbiter și asesor consistorial
 15. Alesandru Beltechi, paroh în Șilindria
 16. Andreiu Machi, administrator parohial în Albești
- VII. Din protopresbiteratul Tot Varadiei
17. Vasilie Dimitrescu paroh în Odvoș și asesor consistorial
 18. Vasilie Zorlențan paroh în Căpruța și asesor consistorial
Arad, 28 aprilie (1)857

Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 82-82 v.; f. 84-84 v.

Anexa 13

Ad. no 21

Cucernicilor preoți, mie iubiților!

De lipsă fiind ca mai mulți preoți sub povățuirea Înalt Prea Sfințitului Domn Diecezan Episcop naintea Maiestăților Sale să vă reprezentați. Deci dară vi să poruncește ca pe următoarea luni, adică pe 13 maiu vechiu a. c. seara, fiește carele în hainele preoțești îmbrăcat cuviincios să fie aicea, ca așa Înalt Prea Sfințitul D. Episcop marți dimineața să poată maiestăților sale arăta supunerea clerului și poporului nostru, aducând tot insul falonul și epatrafirul cu sine.

Dat în V. Velențe, 7 maiu (1857)

Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea, dos. nr. 43, f. 80.

PATRIMONIUL CULTURAL AL BASARABIEI PE PAGINILE ANUARULUI ÎNSEMNĂRI ALE SOCIETĂȚII DE ISTORIE ȘI ANTICHITĂȚI DIN ODESA

Ion EREMIA*

CULTURAL HERITAGE OF Bessarabia ON THE PAGES OF THE NOTES OF THE SOCIETY OF HISTORY AND ANTIQUITIES OF ODESSA YEARBOOK

ABSTRACT

During 1844-1919, 33 issues of the *Notes of the Society of history and antiquities of Odessa* yearbook were edited. The materials published here attest to the fact that the authors have attracted attention especially the territories annexed by the Russian Empire in the second half of the 18th century - the first decades of the 19th century and intensively promoted the idea that these territories, including Bessarabia, are of South Russian fact. The idea of the presence of the Slavs in Bessarabia has been cultivated since immemorial times, so the inclusion of these territories in the Russian Empire, should not create any doubts about the belonging of this region. However, a good part of the authors was aware of the fact that the population a native of Bessarabia was Romanian and was referred to by the term Romanians. Anyway, the Yearbook of the Society of history and antiquities had an important role for its time in researching the history of Bessarabia. Were published a series of historical sources, information about churches and monasteries, about some manuscripts that they found in Bessarabia, precious information about numismatics and ethnography. It is worth noting that in the second half of the 19th century in Bessarabia, the first archaeological excavations were carried out at Cetatea Albă. It was also during this period that the first investigations of the mounds, left by the many populations that crossed the territory of Bessarabia over the centuries.

Keywords: Society of history and antiquities from Odesa, Bessarabia, Romanians, churches, manuscripts, numismatics.

Conform istoricului și arheologului Nicolai N. Murzakevici (1806-1833), adjunct, apoi și director al Liceului Rișelie din Odesa¹, ideea despre întemeierea *Societății de istorie și antichități din Odesa* a apărut în ianuarie 1839 și a aparținut unui moșier bogat din Odesa, M.M. Kiriakov (1810 – 1839), cunoscut drept un remarcabil agronom-pădurar, jurnalist, istoric, colecționar și persoană publică. Printre activiștii care au realizat această idee au fost N.N. Murzakevici, M.M. Kiriakov, A.S. Sturdza, D.M. Kniajevici, D.Ia. Fabr. Societatea a fost înființată pe 25 martie 1839².

Conform unei alte opinii, ideea înființării unei Societăți de istorie și antichități a aparținut lui Ivan A. Stempkovski (1788-1832), primarul din Kerçi-Yenikale din perioada anilor 1828-1832, care, conform unor aprecieri, a avut un impact semnificativ asupra dezvoltării arheologiei, numismaticii, și a fost autorul unor studii de epigrafie, geografie istorică a sudului Rusiei. Ideea respectivă și-a găsit răsunetul la guvernatorul general al Novorosiei, Mihail S. Voronțov (1782-1856). La apariția Societății, printre alții, au contribuit Alexandru Scarlatovici Sturdza (1791-1854), fiul primului guvernator civil al Basarabiei, Scarlat Sturdza (1750-1816), N.N. Murzakevici, adiunct al liceului Rișelie etc. Datorită strădaniilor lor, *Societatea de istorie și antichități* din Rusia a fost întemeiată în anul 1839 și confirmată în decembrie același an de către țarul Nicolai I. Președinte al *Societății* a devenit scriitorul și publicistul Dimitrie M. Kniajevici (1788-1844), președinte de onoare – contele Voronțov, și vice-președinte Alexandru Sturdza (până în anul 1842).

Conform organizatorilor, scopul Societății era răspândirea cunoștințelor istorice și arheologice despre Rusia de sud. Reieșind din acest scop, au fost formulate obiectivele Societății:

- adunarea, descrierea și păstrarea tuturor rămășițelor din antichitate, descoperite în Rusia de sud sau care aveau vreo tangență cu ea;
- căutarea, studierea și explicarea documentelor și actelor pe istoria regiunii date;
- cercetarea critică a vechilor autori despre locurile și monumentele locale și căutarea urmelor lor în prezent;
- pregătirea rezervei necesare de surse pentru scrierea ulterioară a istoriei regiunii prin adunarea datelor despre starea geografică și statistică actuală;

* Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău; e-mail: ioneremia2007@yahoo.com.

¹ Despre acest liceu a se vedea Иосиф Михневич, *Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817-1857 год*, Одесса, В Типографии Л.Нитчи, 1857. În 1865, în baza liceului Rișelie din Odesa a fost deschisă Universitatea Novorossiik, care a activat până în anul 1920, când a fost închisă de bolșevici.

² *Состав Императорского Одесского Общества Истории и Древностей в 1839-1901*, în Записки Одесского Общества истории и Древностей (în continuare - ЗООИД), 24, 1902, с. 94.

- investigarea cercetărilor în limba rusă și în limbi străine, care au același obiect de cercetare și determinarea gradului lor de veridicitate;
- editarea rezultatelor cercetării³.

Pe parcursul anilor 1844-1919 Societatea a publicat 33 de numere ale anuarului *Însemnări ale Societății de istorie și antichități din Odesa*, toate tipărite la Odesa. Materialele publicate țin, în temei de istoria regiunilor anexate de Imperiul Rus, numite cu genericul Novorosia, inclusiv de istoria Basarabiei, anexată de țarism în anul 1812. În rândurile ce urmează vor fi prezentate acele materiale care țin de istoria Moldovei și Basarabiei descoperite în această regiune.

Studii

Orașe

În primul rând ar fi vorba de mai multe articole științifice consacrate unor probleme ce țin de istoria spațiului dintre Nistru și Prut. Chiar în primul număr din anul 1844 filozoful și etnograful Nicolai I. Nadejdin (1804-1890) publica studiul consacrat localizării vechiului oraș al slavilor-ulici, Peresecina. Autorul indică la existența satului Peresecina în Basarabia, cu prezentarea stării actuale a satului, adică de la mijlocul secolului al XIX-lea: 330 de case, 740 de bărbați, 666 de femei. Conform informațiilor de care dispunea atunci autorul, primul document care amintea Peresecina era din anul 6904 (1396), din timpul lui Ilie voievod. Chiar acest document se prezintă în limba română, grafie chirilică, cu pretenția că ar fi o copie de pe original. Evident, este vorba de o eroare, dar important este că autorul îi numește pe băștinașii din Basarabia cu termenul români. Autorul considera că numele satului Peresecina și a orașului Peresecina amintit în Letopisețele rusești nu este o simplă coincidență. Concluzia autorului: ulicii (de la termenul slav *узличам, угол - colț*) nu erau alceva decât „slavii de la colț”, care locuiau în Bugeac, între Nistru și Dunăre, orașul lor Peresecin, considera dânsul, și este actualul tract Peresecen⁴.

Vechile cetăți din Basarabia au atras atenția scriitorului Constantin Stamati (1786-1869), care la 1848 publica un articol despre Basarabia și vechile ei cetăți. Locuitorii rămași în Dacia după retragerea aureliană sunt numiți de către autor cu termenul daco-români (*дако-румунами*). El considera că cetatea Hotin a fost construită la începutul erei noastre de către regele dacilor Cotiuzon. Cetatea ar fi fost numită de romani Cotison, iar acum se numește Hotin. Autorul mai semnala întărituri din pământ pe malul râului Nistru, lângă satele Ruhotin și Varnița. Cetatea de la Soroca, în opinia sa, ar fi fost construită de Ștefan cel Mare. Autorul indică la niște rămășiți vechi și o biserică la Horodiște, iar nu departe de Orhei, pe râul Răut, rămășițele cetății dacice Petrodava, pe care locuitorii o numesc Orheiul Vechi. Urmează prezentarea cetății Tighina, rămășițele taberei lui Carol al XII-lea, Movila Suedezilor, ruinele unei cetăți lângă satul Cioburciu, ruinele unei cetăți mari de piatră lângă s. Palanca, urmează apoi descrierea Cetății Albe, Chiliei etc.⁵.

Articolul arheologului Paul Bekker (1808-1881), directorul liceului Rișelie din Odesa, *Tirasul și tiriții*, este consacrat explicării a două rescripturi, date de împărații romani tiriților. Conform autorului, orașul mai avea și numele Ofius și aici locuiau tiriții⁶. Orașul era situat pe malul drept al Nistrului, pe locul actualului Akkerman⁷. F. Brun (1804-1880), profesor la Universitatea din Novorossisk, într-un studiu publicat câțiva ani mai târziu, de asemenea, se referea și el la localizarea orașului Tiras pe care îl identifica cu un alt oraș antic Ofius, localizat pe malul stâng al Nistrului și care, considera și el, era un oraș al tiriților⁸.

În anul 1919 era publicat articolul lui Alexandru L. Bertie-Delagard (1842-1920)⁹ consacrat localizării orașului Mavrocastron, amintit în sursa bizantină, cunoscută cu numele *Însemnarea toparhului got*¹⁰.

³ *Краткий очерк деятельности Императорского Одесского Общества истории и древностей*, în ЗООИД, 14, 1886, сс. 52-53.

⁴ Н. Надеждин, *О местоположении древнего города Пересечена, принадлежавшего народу узличам*, în ЗООИД, 1, 1844, сс. 243-256.

⁵ К. Стамати, *О Бессарабии и ея древних крепостях*, în ЗООИД, 2, 1848, сс. 805-815.

⁶ Unele detalii a se vedea Вадим Деружинский, *Невры – предки беларусов*, în «Аналитическая газета «Секретные исследования», №3, 2016 (<http://www.secret-r.net/arkhiv-publikatsij/36-2016/nevry-predki-belarusov>) (accesat la 15.08. 2022).

⁷ П. Беккер, *Тирас и тириты. Изъяснение надписи, представляющей два рескрипта, данных римскими императорами на имя тиритов*, în ЗООИД, 2, 1848, сс. 416-469.

⁸ Ф. Брунь, *О местоположении Тираса*, în ЗООИД, 3, 1853. сс. 47-66.

⁹ Despre el a se vedea А.А. Непомнящий, *Александр Львович Бертье-Делагард: библиографические штудии*, în Боспорские исследования. Вып. V, Симферополь-Керчь, 2004, сс. 476-494.

¹⁰ А.Л. Бертье-Делагард, *К вопросу о местонахождении Маврокастроны. Записки готского топарха*, în ЗООИД, 33, 1919, сс. 1-20.

Originea românilor

Articolul semnat de F. Brun (1868), *Despre înrudirea geților cu dacii, iar a acestora din urmă cu slavii și a românilor cu romanii*, examinează concepția lui Eduard Robert Rösler (1836-1874), pe care o împărtășește. Autorul recunoaște identitatea limbii „valaha” și române ca o ramură a limbii latine, dar se pronunță împotriva ideii că românii actuali sunt urmașii direcți ai coloniștilor romani, cu toate că, sublinia el, numărul celor transferați de Traian în Dacia trebuia să fi fost destul de mare pe parcursul a 200 de ani de dependență a acestei provincii de Imperiul Roman¹¹. Autorul reiese din conceptul că teritoriile de la răsărit de Carpați, a interfluviului Prut-Siret, au aparținut cândva cnezatului de Halici, aici erau mulți ruși, despre care fapt, în opinia sa, atestă vechiul Letopiseț rusesc care amintește orașele rusești: Drestvin (Silistria), Dicin (lângă Brăila, vizavi de Macin), Chilia, Belgorod, Cern, Ascâi Torg (Iași), Târgul Roman, Nemeci, Soceava, Siret, Baia etc.¹².

Administrație rusă în țările române

Studiul istoricului Basarabiei Alexei Nacco (1832-1915), realizat după materialele din Arhiva Senatorilor din Chișinău, era consacrat administrației civile rusești în Basarabia, Moldova și Țara Românească în timpul războiului ruso-turc din anii 1806-1812. Este interesantă motivația autorului, care l-a determinat să realizeze acest studiu: cercetarea oferă experiența întrebuițării „ordinii civile rusești” față de țările care încă nu erau supuse Rusiei¹³. În anul 1900 revista republica studiul lui Alexei Nacco consacrat administrației civile în Basarabia în perioada anilor 1812-1828, publicat anterior în ziarul *Бессарабская жизнь* (1889)¹⁴.

Personalități – Carol al XII-lea și Dimitrie Sulima

Un articol semnat de F. Brun (1804-1880), profesor la liceul Rîșelie, era consacrat urmelor taberei lui Carol al XII-lea¹⁵, urmat de un altul, mult mai voluminos, consacrat activității lui Carol al XII-lea în Rusia de sud. Acest al doilea articol era rezultatul călătoriilor lui F. Lagus (1786-1859), jurist și istoric din Finlanda, prin sudul Rusiei, și, cum afirma autorul, nu intenționa să publice materialul în limba rusă pe care nu o cunoștea chiar bine, dar a făcut-o la insistența lui F. Brun¹⁶.

I. Iurcenko (?) semna două materiale ce țin de aflarea lui Carol al XII-lea la Bender: unul era consacrat înălțării de către otomani a Porților triumfale de la Bender, care au fost admirate de orașeni timp de trei zile, porți prin care a trecut regele Suediei Carol al XII-lea, atunci când a sosit la Bender, cu descrierea întregului ceremonial și, de asemenea, inscripțiile care erau pe stâlpii edificiului¹⁷. Cel de-al doilea material era consacrat judecării și pedepsirii celor care au năvălit asupra palatului regelui suedez de la Varnița în anul 1713¹⁸.

Un viu interes a trezit activitatea mitropolitului eparhiei Chișinăului și Hotinului, Dimitrie Sulima (1772-1844). În anul 1906 era publicat un studiu consacrat vieții și activității lui Dimitrie Sulima până a devenit mitropolit al eparhiei Chișinăului și Hotinului¹⁹. În anul următor anuarul publica studiul consacrat activității iluministe a lui Dimitrie Sulima, îndeosebi activitatea în ce privește deschiderea școlilor lancasteriene²⁰, acesta continuând un studiu anterior, din anul 1900, dedicat înființării școlilor lancasteriene în Novorosia, inclusiv activitatea acestora în Basarabia în anii 30-40 a

¹¹ Ф. Брунь, *О родстве гетов с даками, сих последних с славянами и румынов с римлянами*, în ЗООИД, VII, 1868, сс. 107-108.

¹² *Ibidem*, с. 111.

¹³ Алексей Накко, *Очерк гражданского управления в Бессарабии, Молдавии и Валахии во время русско-турецкой войны 1806-1812 года*, în ЗООИД, 11, 1879, сс. 269-310.

¹⁴ А.Н., *Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812-1828*, în ЗООИД, 22, 1900, сс. 109-221.

¹⁵ Ф. Брунь, *Следы лагеря Карла XII возле Бендер, у селения Варницы*, în ЗООИД, 2, 1848, сс. 555-561.

¹⁶ Ф. Лагусь, *Карл XII в Южной России*, în ЗООИД, 3, 1853, сс. 306-357.

¹⁷ И. Юрченко, *Точное описание воздвигнутых турецкою изобретательностью триумфальных ворот, которые были поставлены в Бендерах благодаря стараниям и издержкам турецкого паши и великаго везира, его королевскому величеству Карлу XII, шведскому королю, при отъезде последнего в свои наследственные земли, с присовокуплением замечательной прощальной речи. Весьма точно переведена с арабского. Напечатано в 1710 г., Швеции (?)*, în ЗООИД, 10, 1877 сс. 452-457.

¹⁸ И. Юрченко, *Изображение праваго оттоманского суда над виновниками нападения на дворец короля в Варнице, или кровавое им возмездие, в котором открыто принял участие его султанское величества Ахмет III по пристрастию и благосклонности к интересам Шведского Короля. Напечатано в 1713 году (в Швеции)*. Перевод с немецкого экземпляра Одесского Музея, în ЗООИД, 10, 1877, сс. 458-465.

¹⁹ *Жизнь и деятельность преосвященного Димитрия Сулимы до вступления его в самостоятельное управление Кишиневской епархии*, în ЗООИД, 26, 1906, сс. 109-182.

²⁰ Иеромонах Севастиан (Веста), *Школьно-просветительная деятельность преосвященного Димитрия (Сулимы) в Бессарабии*, în ЗООИД, 27, 1907, сс. 1-46.

secolului al XIX-lea²¹. De asemenea, a fost publicată cuvântarea lui Dimitrie Sulima pe care a rostit-o cu ocazia primirii sanului de episcop²².

Manuscrise

O informație anonimă plasată pe paginile anuarului examinat aici ne informează că la mănăstirea Căpriană era o *Evanghelie* veche, scrisă pe pergament, de la mijlocul secolului al XVI-lea, conform inscripției de pe manuscris, din timpul domnului Petru (Petru Rareș-I.E.), domn al Țării Moldovlahe, cu indicarea anului 1545, se face descrierea detaliată a manuscrisului²³.

De asemenea, este publicat manuscrisul realizat de patriarhul de Alexandria, Nichifor (1639-1645), care s-a păstrat în câteva biserici din Moldova, *Viața lui Ioan cel Nou*²⁴. La sfârșitul publicației se dă o scurtă informație despre aceea că este vorba de moaștele lui Ioan cel Nou din Cetatea Albă, aduse la Suceava de către Alexandru cel Bun, trecute ulterior la Iași. Se mai indică la aceea că moaștele au fost luate de poloni în timpul campaniei din anul 1686 și împreună cu mitropolitul Moldovei Dosoftei duse în Polonia, la Jolkov, unde s-au aflat până în anul 1783, când, conform poruncii împăratului Iosif al II-lea, au fost transferate la Suceava²⁵.

Monumente eclesiastice

În nr. 2 al din anul 1848 al Anuarului, N. Murzakevici a publicat un articol consacrat Bisericii sf. Nicolae din Chilia. Autorul știa că biserica a fost construită de domnul Moldovei Vasile Lupu la 1648, era adâncită în pământ și pentru a intra în ea, trebuia să cobori 7 trepte de la nivelul contemporan de călcare. Se făcea o scurtă caracteristică a bisericii, după care autorul preciza că biserica a fost un timp mănăstirească și pe 6 mai 1791 a primit de la M.I. Kutuzov (1745-1813) în stăpânire moșii în ținutul Akkerman, peste 206 deseatine (documentul este publicat în nota de subsol) și un loc de pescuit în pâraul Katlabuga, care curge în Dunăre, danii care au fost confirmate de administrația țaristă la 1816 de către namesnicul Basarabiei Alexei N. Bahmetev (1774-1841), iar ulterior și de către țarul Alexandru I. În continuare este descrisă o *Evanghelie* slavonă care aparținea bisericii. Pe *Evanghelia* dată sunt făcute câteva însemnări din anii 1752, 1807 și 1834, în care Chilia se mai numește Ahileia (*Ахиллею*). Așadar, concluziona autorul, Chilia, în afară de Licostomo, cum o numeau genevezii și venețienii în secolul al XIV-lea, avea și o altă denumire în onoarea eroului mitologic elen Ahiles, insula căruia se află nu departe de gura Chilieii a Dunării. Denumirea greacă ușor se putea transforma în Chilia, considera autorul²⁶.

Un studiu consacrat vechii biserici din Căușeni, pe jumătate îngropată în pământ, a fost publicat în anul 1881 de către preotul I. Neaga. Autorul a făcut o scurtă caracteristică a bisericii, prezenta zidul, ușile, inscripțiile de asupra ușilor, care, sublinia dânsul, nu pot fi însă citite, este prezentat interiorul bisericii etc. O inscripție se citește și autorul o prezintă, din care reiese că anterior, pe același loc a fost o biserică de lemn²⁷.

Un scurt studiu (1881) despre biserica de la Noul Neamț realiza un autor, care a semnat doar cu litera M. și cu mențiunea că este din Chișinău, în care sunt descrise politica guvernului Mihail Kogălniceanu și a domnului Alexandru Ioan Cuza îndreptată împotriva bisericii, în rezultatul cărui fapt călugării de la mănăstirea Neamț au trecut în Basarabia, unde mănăstirea avea moșii. Țarul Alexandru al III-lea a permis întemeierea noii mănăstiri pe 13 ianuarie 1864²⁸.

Numismatică

O atenție deosebită pe paginile anuarului a fost acordată și numismaticii. În articolul lui Nicolai N. Murzakevici (1806-1883), profesor la liceul Rișelie, care era și vice-președintele Societății din Odesa,

²¹I. Родзевич, *Заведение Ланкастерских школ в Новороссии (По данным, извлеченным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора)*, în ЗООИД, 22, 1900, сс. 14-15.

²²Слова, произнесенныя преосвященном Димитрием Сулимю до принятия им епископскаго сана, în ЗООИД, 27, 1907, с. 47-87.

²³ЗООИД, 1, 1844, сс. 289-292.

²⁴Мученичество и житие святого, всехвального великомученика Иоана нового Трапезунтского, пострадавшего в Леукополе называемом, по общему употреблению, Аккерман, în ЗООИД, IX, сс. 149-158.

²⁵Мученичество и житие святого, всехвального великомученика Иоана нового Трапезунтского, пострадавшего в Леукополе называемом, по общему употреблению, Аккерман, în ЗООИД, IX, сс. 158-160.

²⁶Н. Мурзакевич, *Килийская церковь Св. Николая и ея достопримечательности*, în ЗООИД, 2, 1848, сс. 484-488.

²⁷Священник И. Няга, *Старинная церковь в местечке Каушанах*, în ЗООИД, 12, 1881, сс. 455-461 (articolul a fost scris la Căușeni și prezentat redacției pe 30 noiembrie 1880).

²⁸М. Вознесенский *соборный храм в Ново-Нямецком монастыре*, în ЗООИД, 12, 1881, сс. 482-485.

publicat în anul 1844, este prezentată o monedă de la muzeul din Odesa, atribuită orașului Tira. Descriere: cap de femeie, semiîntors la dreapta, pe ea, deasupra un vâl (*покрывало*), are o coroană din spice de grâne (*хлебных*), pe gât o brățară (*ожерелье*). Inscripția: О ТУРА. Тaur cu cap (*Бодающийся быкъ*)²⁹.

De asemenea, sunt publicate 5 monede găsite la Tiras: două au reprezentate cap de femeie întors la dreapta, altele două cap de femeie întors la stânga, la care se mai adaugă ramuri de stejar și de viță-de-vie, pe o monedă este o imagine – capul împăratului Iulius Cezar (100 î.e.n. – 44 î.e.n.).

Un studiu semnat de același N. Murzakevici prezintă o colecție de monede adunată în Basarabia pe malul Dunării, la Reni și Galați, din timpul regilor poloni, Ioan Cazimir (1609-1672) și Sigismund al III-lea (1566-1632) (cca 100 de monede), și suedezi, Gustav-Adolf (1594-1632), Hristina (1626-1689), Carol al IX-lea (1550-1611) (peste 300 de monede)³⁰.

V. Iurghevici (1818-1898), arheolog și lingvist, elinist și latinist, publica la 1889 monedele orașului Tiras, care se păstrau atunci în Muzeul Societății Imperiale din Odesa (peste 100 de monede)³¹.

Documente

O atenție deosebită au atras editorii *Anuarului* și publicării documentelor. În numărul din 1844 a fost publicat actul din 8 martie 1407, de la Alexandru cel Bun. Documentul a fost făcut cadou Societății din Odesa de către membrul societății Nadejdin, care l-a dobândit în timpul călătoriei sale în Moldova. Conform actului, Mihail Popșa a servit strămoșilor domnului și domnului actual cu credință, pentru ce i se dăruiau două sate, Scorțeuți și Pancăuți³². Actualmente, documentul se află în Secția de manuscrise a Bibliotecii Științifice Centrale din Kiev și a fost publicat în *Documenta Romaniae Historica*, volumul I, pp. 32-33. În același volum din anul 1844 a mai fost publicat un act din anul 1698 acordat de domnul Moldovei, Antioh Cantemir, mănăstirii Căpriană³³, situată în Codrii din centrul Basarabiei.

În volumul al doilea al anuarului apărut în anul 1848 au fost publicate câteva documente de la domnul Moldovei Ștefan voievod din anul 1434 octombrie³⁴, de la Petru (martie 7043)³⁵, de la Alexandru (30 aprilie 7062)³⁶, de la Constantin Movilă (1 mai 1609)³⁷ și Iliș Alexandru (1667, 15 februarie)³⁸.

În volumul al III-lea sunt publicate mai multe acte din secolele XV-XVII cu indicația că ele se află în Basarabia: din 17 martie 1495, 22 aprilie 1518, 6 martie 1528, 28 aprilie 1551, 10 mai 1574, 25 martie 1605, 26 martie 1615, 20 iunie 1611, 30 aprilie 1615, 22 aprilie 1618, 6 aprilie 1621, 4 august 1623, 23 martie 1635, 8 aprilie 1647, 17 septembrie 1647. Unele dintre ele au beneficiat de o descriere arheografică succintă referitoare la materialul pe care au fost scrise, peceti etc.³⁹.

În volumul al IV-lea sunt publicate acte ce țin de relațiile externe ale Țării Moldovei și Țării Românești: se indică că la solicitarea cneazului Mihail S. Voronțov (1782-1856), în anul 1854 din Arhiva Ministerului de Externe a fost dată informația referitoare la *Scrisoarea de tratat a lui Ștefan voievod și domn al Moldovei cu regele Poloniei și cu regina Jadwiga* din 6 ianuarie 1395 (*Договорная грамота Стефана воеводы и господаря молдавского с королем польским и королевою Ядвигаю, 1395, генваря 6-го*). Precizarea este foarte importantă: actul cu pricina a fost apreciat de către N. Murzachevici drept un tratat, un act de înțelegere, dintre Polonia și Moldova, nu ca un act de supunere a domnului Moldovei față de Polonia. De asemenea, sunt publicate actul lui Iliș vodă dat regelui polon Vladislav din septembrie 1434; scrisoarea de tratat a lui Bogdan voievod cu Sigismund al Poloniei din 7 februarie 1510; câteva acte de la Mircea cel Bătrân: tratatul cu Polonia din 1403; un act nedat dat tot de Mircea regelui polon Vladislav. Autorul publicației a realizat și o scurtă caracterizare a actelor și sigiliilor⁴⁰.

Tot în acest volum, al IV-lea, cu titlul de acte Moldo-Vlahe, care se păstrează în Basarabia (*Молдо-Влахийские грамоты, хранящиеся в Бессарабии*), sunt publicate 13 documente interne: 26 august 1525

²⁹ N. Murzakevich, *О некоторых малоизвестных монетах, имеющихся в Одессе*, în ЗООИД, 1, 1844, с. 316.

³⁰ N. Murzakevich, *Шведские монеты на русской копе*, în ЗООИД, IX, 1875 сс. 447-448.

³¹ В. Юргевич, *Монеты города Тире, хранящиеся в музее Императорского Одесского Общества истории и древностей*, în ЗООИД, 15, 1889, с. 1- 12.

³² *Грамота молдавского воеводы Александра, о пожаловании Михаила Попши, за службу, двумя селами*, în ЗООИД, 1, 1844, сс. 346-348.

³³ *Грамота, данная монастырю Киприана в Бессарабии, Ю Антioxом Константином воеводою молдо-влахийским, в 1698 году*, în ЗООИД, 1, 1844 сс. 349-351.

³⁴ N. Murzakevich, *Молдо-влахийския грамоты, хранящиеся в Бессарабии*, în ЗООИД, 2, 1848, с. 562.

³⁵ *Ibidem*, с. 563.

³⁶ *Ibidem*, с. 564-565.

³⁷ *Ibidem*, с. 565-566.

³⁸ *Ibidem*, с. 567.

³⁹ N. Murzakevich, *Молдо-влахийские грамоты, хранящиеся в Бессарабии*, în ЗООИД, 3, 1853, сс. 248- 268.

⁴⁰ N. Murzakevich, *Материалы для истории Молдавии*, în ЗООИД, 4, Отделение второе и третье, 1860, с. 320-330.

(s. Vărzărești); 20 martie 1543; 16 aprilie 1546; 8 aprilie 1547; 16 februarie 1570; 25 martie 1600; 22 aprilie 1603; 1 mai 1609; 9 aprilie 1623; 9 august 1632; 28 martie 1633 (aceasta atribuită eronat drept act de la Petru voievod, dar, domn în Moldova în acest timp era Alexandru Iliaș (decembrie 1631-aprilie 1633)); 15 septembrie 1636; 15 februarie 1667⁴¹.

În volumul al V-lea, N. Murzachevici publica trei documente: 5 februarie 1495 (amintită Rezina, astăzi centru raional din Republica Moldova); 8 martie 1618; 16 ianuarie 1622 (aceasta atribuită eronat lui Eustratie Dabija -???)⁴², când de fapt, domn în Moldova era Ștefan al II-lea Tomșa (octombrie-1621-septembrie 1623).

Mai multe documente publicate în Anuarul din Odesa se referă la situația politică externă a Țărilor române și la războaiele ruso-otomane din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Câteva date interesante despre boala și decesul lui Grigore A. Potemkin-Tavriceski (1739-1791) sunt cuprinse într-o notiță din volumul al XI-lea. Conform acestei informații, Potemkin-Tavriceski a sosit la Cerdac, lângă Iași, „a mâncat un gândac întreg și a căzut în *recidere* (termenul latin este redat prin *рецидиву* – revenirea bolii după aparenta însănătoșirii depline)”⁴³.

Volumul X găzduiește în traducere din „limba moldovenească” în limba rusă *Statutul Moldovei din anul 1741*⁴⁴ și, de asemenea, actul privitor la vecini din 6 aprilie 1749, cu indicarea că ultimul document a fost semnat de 32 de fețe bisericești și 129 de boieri⁴⁵ din Țara Moldovei.

Pe paginile *Anuarului* din Odesa au fost publicate și unele materiale care se referă la istoria războiului ruso-turc din anii 1787-1791 și prezintă realitățile de atunci din Moldova. Este vorba de scrisorile amiralului José de Ribas (1751-1800) adresate lui Grigore A. Potemkin-Tavriceski pentru ca acesta să le folosească în raportul destinat Ecaterinei a II-a⁴⁶.

Sunt publicate câteva documente (parțial în original în limba franceză și traducere în limba rusă) din anii 1777-1783 ale lui Grigore al III-lea Ghica (1724-1779) adresate contelui P.A. Rumianțev (1725-1796) și lui G.A. Potemkin-Tavriceski⁴⁷. Un extras dintr-o scrisoare anonimă din Bender din 11/22 noiembrie 1789 informează despre cucerirea cetății de către ruși pe 11/15 noiembrie și alte informații⁴⁸.

În anul 1889 era publicată *Legiuirea lui Caradja* promulgată în anul 1818, primul cod de legi al Țării Românești, și scrisoarea boierilor adresată domnului Gheorghe Caragea (1812-1818)⁴⁹. Este de remarcat că în România, *Legiuirea Caragea*, după ediția din anul 1818 de la București, a fost tipărită abia în anul 1905 la Craiova⁵⁰.

Istoricul și etnograful Apolon A. Skalkovski (1808-1898), în studiul intitulat *Valori românești (Румынские доблести)* (1897), citează un articol din tratatul de la Nissa din 3 octombrie 1739 și din tratatul din 28 decembrie 1739 de la Constantinopol: „Cetatea Hotin și toate locurile ocupate de ruși în Moldova vor fi returnate Turciei în aceeași stare în care erau” („*Крепость Хотин и все места, занятые Россиянами в Молдавии, будут возвращены Турции в таком положении, в каком они находились*”⁵¹).

Același autor, Apolon A. Skalkovski, mai publica câteva documente din anii 1806-1813, un Ucaz al țarului din 1806 și cinci documente traduse din „limba moldovenească”, datate cu lunile octombrie-decembrie 1813, ale boierilor din Moldova (Iași), o scrisoare a mitropolitului Gavriil Bodoni-Bănulescu, în care se descrie situația deplorabilă a Țării Moldovei. Scrisorile, mai indica Skalkovski, au fost aduse la Peterburg de G. Bodoni-Bănulescu⁵².

⁴¹ *Ibidem*, c. 321-354.

⁴² Н. Мурзакевич, *Молдо-влахийския граматы, хранящиеся в Бессарабии*, în ЗООИД, 5, 1863, c. 838-841.

⁴³ *Болезнь и смерть светлейшего князя Потемкина-Таврического*, în ЗООИД, 11, 1879, c. 503.

⁴⁴ *Устав Молдавии 1741 года, изданный Ио. Константином Николаем Вел Воеводою, Божиею милостию господарем земли Молдавской (перевод с молдавского)*, în ЗООИД, 10, 1877, cc. 492-498. De fapt este vorba de Marele Hrisov din 7 februarie 1741 în timpul când Constantin Mavrocordat era domn în Țara Românească, acest document sub titlul de „Constituție” a fost publicat în periodicul francez *Mecure de France*, în iulie 1742 (Maria Berceanu, *Reformele lui Constantin Mavrocordat, început al modernizării administrative în Moldova. Un studiu de caz: ținutul Bacău*, în *Cercetări Istorice* (serie nouă), XXXII, Iași, 2013, pp. 211-248).

⁴⁵ *Ио. Константин Николай Вель Воевода, божиею милостию господарь земли Молдавской*, în ЗООИД, 10, 1877, cc. 499-500.

⁴⁶ *Письмы адмирала Иосифа Михайловича де Рибаса правителю канцелярии фельд-маршала князя Потемкина-Таврического для доклада его светлости*, în ЗООИД, 11, 1879, cc. 378-433; 405-406, 408, 420, 427.

⁴⁷ *Письмы господаря Григория Гики, фельдмаршалу графу П.А. Румянцеву и его Г.А. Потемкину-Таврическому, 1777-1783 годов*, în ЗООИД, 13, 1883, cc. 117-131.

⁴⁸ *Выписка из письма, писанного из Бендер от 11.22 ноября 1789 года*, în ЗООИД, 13, 1883, cc. 180-182.

⁴⁹ *Узаконения изданная в 1817 году Валахским господарем Иоаном Караджею*. Перевод с молдавского în ЗООИД, 15, 1889, cc. 711-712, 712-713.

⁵⁰ Dem. D. Stoenescu, *Legiuirea Caragea* (După ediția de la 1818), Craiova, 1905.

⁵¹ Л.А. Скальковский, *Румынские доблести*, în ЗООИД, 20, 1897, c. 32.

⁵² *Ibidem*, c. 40-49.

De asemenea, paginile *Anuarului* au găzduit un act din anul 1792 de la Ecaterina a II-a dat maiorului din Moldova, Constantin Filodor, pentru slujbă credincioasă Rusiei, ca el să fie onorat și recunoscut în modul corespunzător și se exprima speranța ca el și pe viitor să slujească Rusiei. Ulterior, în anul 1794 era emisă și o gramotă de danie, prin care podpolcovnicul Filodor primea în două gubernii (Poloțk și Moghilău), 130 de suflute sex bărbătesc cu toate bunurile și moșiile pe care ei le aveau⁵³.

Sunt publicate câteva documente din numele redacției, fără a fi indicați autorii. Prin actul publicat din 20 iunie 1896 polițmeisterul din Cetatea Albă transmitea „vechea cetate turcească”, care se afla sub supravegherea comunității orașenești, lui A.A. Kociubinski (1845-1907), membru al *Societății de istorie și antichități* din Odesa. Este descrisă starea în care se afla cetatea. Pentru a opri deteriorarea acesteia, se prevedea ca intrarea în cetate să fie închisă, ea să fie păzită și, de asemenea, să fie păstrat vechiul minaret⁵⁴. Este publicat un document în limba franceză, aflat în Arhiva Societății, de la Osman pașa, din anii '20 a secolului al XIX-lea, comandantul armatei otomane din Moldova⁵⁵. De asemenea, editorii *Anuarului* au publicat *Cuvântarea la deschiderea monumentului consacrat bătăliei de la Cahul* din 21 iulie 1770⁵⁶. Un autor care semnează doar cu literele L.M. publica trei documente referitoare la Dimitrie Sulima⁵⁷.

P.T. Kolomeițev (?) publica cinci documente (copii, cu mențiunea că originalele se află în Arhiva Cartierului General din S. Peterburg) din perioada 1812-1813, despre activitatea general-maiorului S.A. Tucikov (1767-1839), șeful administrației orașului Ismail în perioada anilor 1830-1835, privind întemeierea orașului Tucikov, actualul oraș Ismail. De asemenea, sunt indicate monumentele din timpul stăpânirii otomane, dar și contemporane din Izmail. Autorul studiului mai publica un portret al lui S.A. Tucikov, întemeietorul orașului Ismail⁵⁸.

Inscripții

Pe paginile *Anuarului* găsim mai multe publicații ale unor inscripții găsite pe teritoriul Basarabiei. Deja în primul număr era publicată o inscripție slavonă de la biserica Sf. Nicolai din Chilia. În nota de subsol se indică și la alte inscripții, care se aflau pe pietrele de pe podeaua bisericii, vizavi de altar, în limba armeană și turcă, inscripții care erau date cu secolul al XVIII-lea. Este prezentată și inscripția slavonă, care atestă că biserica a fost construită de Vasile Lupu în mijlocul orașului (*градъ*) Chilia, începută în mai 1647 și finalizată în mai 1648. Autorul studiului nu este indicat, este doar menționat anul când a fost scris articolul, respectiv 30 mai 1840⁵⁹.

Neobositul N. Murzakevici informa cititorul că în luna mai anul curent (1844) lângă Cartal, județul Cahul din Basarabia, au fost găsite câteva bucăți de piatră cu inscripții romane. Autorul a cercetat locul și a tras concluzia că în vechime acolo existau construcții nu prea mari din piatră⁶⁰. Același N. Murzakevici publica două inscripții în limba greacă de pe un perete de zid din Cetatea Albă, care indica numele constructorului și a domnului Ștefan, când a fost construit zidul. Autorul presupune ce este vorba de Ștefan cel Mare⁶¹. Și tot N. Murzachevici publica inscripția slavonă a bisericii Sfântul Dimitrie din Orhei⁶².

Un material interesant este consacrat inscripțiilor de pe torțile amforelor grecești din colecția muzeului lui Ion C. Surucean (1851-1897)⁶³, a fost publicat de Pavel Becker (1808-1881), fost director al liceului Rișelie. În 1863 a părăsit Imperiul Rus și a trecut la Drezden, unde, în iulie 1878, a și scris materialul publicat pe paginile *Anuarului* din Odesa⁶⁴.

⁵³ ЗООИД, 20, 1897, с. 6-8.

⁵⁴ 298 Заседание Императорского Одесского Общества Истории и Древностей 28-го сентября 1896, în ЗООИД, 20, 1897, сс. 5-8.

⁵⁵ ЗООИД, 22, 1900, с. 19.

⁵⁶ Слово при открытии памятника Кагульской битвы, în ЗООИД, 22, 1900, сс. 39-41.

⁵⁷ Л.М., Из бумаг архиепископа Кишиневского Димитрия Сулимы, în ЗООИД, 24, 1902, сс. 23-26.

⁵⁸ П.Т. Коломейцов, К деятельности генерал-майора Сергея Алексеевича Тучкова по основанию города Тучкова (нынешнего города Измаила): документы (в копиях) к основанию города Тучкова и остатки памятников турецкого владычества и современные в г. Измаил, în ЗООИД, 26, 1906, сс. 37-44.

⁵⁹ Славянская надпись в Килийской церкви Св. Николая, în ЗООИД, 1, 1844, сс. 292-293-300.

⁶⁰ Н. Мурзакевич, Открытие древностей близ селения Картал, în ЗООИД, 1, 1844, сс. 627-628.

⁶¹ Н. Мурзакевич, Аккерманская греческая надпись, în ЗООИД, 2, 1848, с. 480-483.

⁶² Н. Мурзакевич, Славянская надпись в Оргеевской церкви св. Димитрия, în ЗООИД, 6, 1867, сс. 514-515.

⁶³ Detalii despre acest muzeograf și arheolog a se vedea: Ion Suruceanu, arheolog și muzeograf de talie europeană (<https://www.moldpres.md/news/2021/04/28/21003079>) (accesat la 10.19.2022); Nicolae Chetru, Nicolae Răileanu, *Ion Casian Suruceanu în arheologia și muzeologia basarabeană*, Chișinău, Tyragetia, 2001.

⁶⁴ Павел Беккер, О надписях на ручках греческих амфор из собрания И.К. Суручана, în ЗООИД, 11, 1879, сс.13-50.

Elinistul și latinistul Vladislav N. Iurghevici (1818-1898) publica în anul 1883 o inscripție în limba greacă din orașul Tira, găsită în anul 1881 pe teritoriul satului Ciobruți⁶⁵. Tot el, la 1894, publica o inscripție în limba greacă din Tiras găsită în satul Șabo, la 8 verste⁶⁶ de la Cetatea Albă⁶⁷.

Colectivul redacției publica inscripția sultanului otoman Soliman I (1494-1566), datată atunci eronat cu anul 1534 (real 1538-I.E.), deasupra porții cetății Bender, în care sultanul apare în calitate de cuceritor al țării Bogdan⁶⁸.

Un studiu semnat de Alexandru Kociubinski, consacrat unor inscripții din secolul al XV-lea de la Cetatea Albă, caută să sublinieze marele rol al rușilor în spațiul est-carpatic, subliniindu-se aspectul slav, chiar rusesc, al poporului român, iar Cetatea Albă ar fi constituit liantul spiritual care lega Pământul Rusesc, vechile lui regiuni cu nou apărutul membru al familiei pravoslavnice și obiceiul slav, dar de sânge roman, „nașterea părții de nord a naționalității române s-a desăvârșit cu influența geniului poporului rus”. Autorul mai publica o inscripție în limba slavonă din anul 1438, o inscripție în limba greacă din anul 1440, o inscripție slavonă din anul 1482. Important este că autorul, în studiul publicat la 1889, folosește întotdeauna sintagma limba română⁶⁹. Într-un studiu ulterior din 1901, Kociubinski examina o inscripție slavonă din anul 1454, ce prezintă o continuare a articolului precedent din 1889⁷⁰.

Arheologie

G. (Alecsandru) Olofson⁷¹ (însemnările sunt făcute de autor în anul 1843 pe când se afla la Căușeni), membru al Societății din Odesa, menționează mai multe monumente arheologice, movile (*курганы*) de pe teritoriul Basarabiei. O movilă, indica autorul, se afla lângă satul Bulboaca, în vârful ei se afla o piatră (îi dă parametrii) care, în toate cele patru părți, avea săpate câte trei cruci în rând. În anul 1836 locuitorii au folosit piatra pentru fundamentul clopotniței pe care au construit-o lângă biserica din sat. Alte două movile erau situate deasupra văii Gadjeși. Una era folosită de localnici și era arată, în timpul aratului au descoperit o piatră neprelucrată (i se dau dimensiunile în arșini (1 arșin are 0,71 m) și sajeni (un sajen are 2, 1336 m). La o distanță de 100 de sajeni de acesta se află altă movilă, care de asemenea este arată de localnici. O piatră se afla în vârful ei, dar mai mulți ani în urmă copiii au rostogolit-o de pe movilă unde se află și astăzi. Între Cetatea Bender și fosta tabără a regelui Carol al XII-lea se află Movila Suedezului, pe moșia s. Varnița, la 100 de sajeni de la tabăra suedeză. Movila turcească se află la intersecția drumurilor de la Gura-Bâcului și Varnița spre Bender, la jumătatea drumului dintre cetate și s. Varnița. Acum are, preciza autorul, înălțimea de o jumătate de sajen, s-a diminuat din cauza săpăturilor făcute de căutătorii de comori⁷².

Movile legate de războaiele ruso-otomane din sec. XVIII

Studiul lui G. Olofson, din anul 1848, atenționa cititorul la mai multe movile din ținutul Bender, Basarabia. Referindu-se la una dintre ele, autorul aprecia că această movilă nu este veche, ci a apărut după primul război cu turcii. Cel mai probabil este vorba de războiul ruso-otoman din anii 1768-1774. Pe movila „*deasupra satului*” Varnița, nu prea înaltă, în timpul celui de-al doilea război cu turcii (1787-1791), preciza autorul, s-a aflat cortul cneazului Potiomkin (1739-1791). *Movila moscalului*, situată pe drumul de la Varnița spre Calfa, a fost construită de ruși pentru a plasa artileria. Autorul ne spune că toate informațiile despre movile le are de la locuitorul Ioniță Ceabota, în vârstă de 105 ani⁷³.

⁶⁵ В. Юргевич, *Открытая в 1881 г. в сел. Чобручи греческая надпись древнего города Тирь*, în ЗООИД, 13, 1883, с. 7 și urm.

⁶⁶ Este egală cu 1 066 metri.

⁶⁷ В. Юргевич, *Тирасская надпись, найденная по словам продавца, в 1893 году в Аккермане*, în ЗООИД, 17, 1894, сс. 33-36.

⁶⁸ Турецкая надпись султана Сулеймана 1534 года, в Бендерской крепости, în ЗООИД, 13, 1883 сс. 263-264; A se vedea și Игорь Сапожников, Владимир Левчук, *Генерал-лейтенант и «ученый археолог» Н.А. Маркс: вклад в исследования Бендерской крепости*, în *Tyragetia*, s.n., vol. XI [XXVI], nr. 2, 2017, pp. 175-176.

⁶⁹ Александру Кочубинский, *Лапидарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман*, în ЗООИД, 15, 1889, сс. 507, 508, 512-517, 527-530, 538-541.

⁷⁰ А.А. Кочубинский, *Тура (Тирас) – Белгород-Аккерман и его новая лапидарная надпись от 1454 года (с тремя снимками)*, în ЗООИД, 23, 1901, сс. 79-198.

⁷¹ Despre acesta a se vedea: Игорь Сапожников, Сергей Аргатюк, Александр Олофсон – полковник, помещик и первый археолог Буджака, în *Scriptorium nostrum. Electronic History Journal/* șchief. ed. V. Andreev, Herson, 2018, Iss. 1(10), сс. 98-116.

⁷² Г. Олофсон, *Примечательнейшие курганы Бессарабской области в Бендерском уезде*, în ЗООИД, 2, 1848, сс. 550-551.

⁷³ *Ibidem*, с. 551-554. A se vedea și Евгений Яровой, *Начало изучения курганов Бессарабии*, с. 352 (https://www.academia.edu/10891635/%D0%9D%D0%90%D0%A7%D0%90%D0%9B%D0%9E_%D0%98%D0%97%D0%A3%D0%A7%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%AF_%D0%9A%D0%A3%D0%A0%D0%93%D0%90%D0%9D%D0%9E%D0%92_%D0%91%D0%95%D0%A1%D0%A1%D0%90%D0%A0%D0%90%D0%91%D0%98%D0%98_KALLATIDA_MANG_ALIA_2014) (accesat la 23.09.2022).

G. Olofson amintește și de movila lui Suvorov (1729/1730-1800), situată pe moșia orașului Bender, denumirea, spune autorul, este relativ nouă, dar nu se știe de către cine și de ce a fost numită așa⁷⁴.

Movile legate de activitatea tătarilor

Movila Hanului, afirma G. Olofson, este situată pe moșia satului Copanca, lângă drumul de la Tiraspol spre Ismail. Este numită așa, preciza dânsul, datorită faptului că anterior pe această movilă era așezat cortul hanului tătar. *Movila Lată*, situată tot pe moșia satului Copanca, mai spre răsărit de *Movila Hanului*, de fapt, ține să sublinieze autorul, seamănă mai mult cu un loc întărit, așa cum se construia în vechime: un șanț cu val de apărare. Autorul credea că cetatea respectivă este contemporană *Valului lui Traian*⁷⁵.

Movila Șorba, cuvânt tătăresc, preciza el, un fel de terci. Tătarii fierbeau ciorba lor, de aceea *Movila* și poiana din preajmă se numesc cu același nume⁷⁶. În sfârșit, autorul amintește *Movila Gemenilor* – numele, preciza dânsul, este dat după vreo legendă, uitată acum⁷⁷.

O. (Fiodor, Teodor) Struve⁷⁸, specialist în filologie clasică, profesor la Universitatea din Cazan și Novorosiisk, publica *Note arheologice despre vizitarea Akkermanului și a împrejurimilor sale în timpul verii*. Autorul își exprima regretul că orașul Akkerman încă nu a beneficiat de o monografie, că dacă ar fi adunate toate vestigiile, care au fost găsite în oraș, s-ar putea face un muzeu destul de bun, dar așa, vestigiile vechi se împrăștie în toate părțile prin mâinile evreilor și se vând unor amatori la prețuri incredibile. Autorul mai menționează că cu ocazia unor săpături pentru necesitățile unor construcții s-au găsit rămășițe de construcții vechi, monede, pietre cu inscripții în limba greacă etc.⁷⁹

Informația șefului poliției din Akkerman din 12 septembrie 1895, publicată pe paginile *Anuarului* în anul 1896, menționează că la vila lui I.V. Zisman a fost săpată o movilă și la adâncimea de 1,1/2 sageni (sagenul avea 2,1336 m) a fost găsită o catacombă semidistrusă, din lespezi mari de piatră (se dau parametrii acestei catacombe) care, după aprecierea lui Kociubinski, aflat în acel timp întâmplător la Cetatea Albă, datează de până la nașterea lui Hristos. Informația cuprinde și alte detalii despre această catacombă⁸⁰.

O informație referitoare la starea cetății Akkerman a fost făcută de vice-președintele *Societății*, A.L. Berte-Delagard, și publicată în anul 1900⁸¹.

În publicația din anul 1901, E. R. von-Ștern (1859-1924), profesor la Universitatea din Novorosiisk, oferea informații despre rezultatele săpăturilor arheologice de la Cetatea Albă din septembrie 1900. În calitate de muncitori, menționa dânsul, lucrau și 10 pușcăriași, care sunt lăudați pentru faptul că au lucrat foarte bine, chiar s-a găsit de cuviință ca unora dintre ei să li se încredințeze curățirea gropilor și a mormintelor⁸².

Același E. R. Von-Ștern publica date preliminare despre săpăturile arheologice din moșia Petreni, județul Bălți, materiale apreciate drept similare cu cele de la Tripolie⁸³.

În anul 1904, A.A. Kociubinski și A.I. Marchevisi (1855-1942), ultimul, istoric, arhivist și arheolog, publicau un raport despre examinarea în vara anului 1901 a stării cetății Hotin, care, conform informațiilor localnicilor, se degrada treptat. În legătură cu această stare de lucruri s-a pus și problema trecerii cetății Hotin sub auspiciile *Societății* din Odesa⁸⁴.

În anul 1910, colonelul M. Șkadășek (1868-1922), membru al *Societății* din Odesa, a publicat rezultatele săpăturilor sale întreprinse în anul 1909 asupra unei movile de lângă satul Suclea (Tiraspol), fiind descrise materialele care au fost găsite⁸⁵.

⁷⁴ Г. Олофсон, *Примечательнейшие курганы Бессарабской области в Бендерском уезде*, în ЗООИД, 2, 1848, сс. 552.

⁷⁵ *Ibidem*, сс. 552-554.

⁷⁶ *Ibidem*, с. 554.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ Este vorba de Fedor Aristovici Struve (1816-1885). Pentru detalii, a se vedea: П. Гуревич, *Струве, Федор Аристович* (https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A0%D0%91%D0%A1/%D0%92%D0%A2/%D0%A1%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B2%D0%B5_%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%80_%D0%90%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87) (accesat la 13.11. 2022).

⁷⁹ О. Струве, *Археологические заметки по поводу посещения Аккермана и его окрестностей в летнее время 1866 года*, în ЗООИД, 6, 1867, сс. 605-611.

⁸⁰ ЗООИД, 19, 1896, с. 9-10, 13-15.

⁸¹ 318 Заседание Императорского Одесского Общества Истории и Древностей 29 апреля 1899 года, în ЗООИД, 22, 1900, сс. 75-82.

⁸² Э.Р. фон-Штерн, *О последних раскопках в Аккермане*, în ЗООИД, 23, 1901, сс. 33-61.

⁸³ Э.Р. фон-Штерн, *Предварительное сообщени о раскопках в имении Петрены, в Белецком уезде, Бессарабской губернии*, în ЗООИД, 25, 1904, сс. 69-72.

⁸⁴ А.А. Кочубинский и А.И. Маркевич, *Доклад о поездке их для осмотра бывшей Хотинской крепости*, în ЗООИД, 25, 1904, сс. 80-90.

⁸⁵ М. Шкадышек, *Описание раскопки кургана в окрестностях города Тирасполя, произведенной подполковником Шкадышек 18 июля 1909*, în ЗООИД, 28, 1910, сс. 92-94.

Referatul lui A.N. Selenghinski (?) la ședința 441 a *Societății imperiale pentru istorie și antichități* din Odesa din 20 octombrie 1911 informa audiența că dânsul a fost în s. Nădușita, ținutul Soroca, unde un țăran, lângă o movilă înaltă de cca 10 m, a descoperit o statuie din piatră a unui bărbat. În depărtare, menționa autorul, se mai văd încă câteva movile⁸⁶.

E. fon-Ștern informa la ședința Societății din 14 noiembrie 1912 despre rezultatele săpăturilor de la Akkerman din luna august 1912, când au fost găsite obiecte de origine turcească, monede antice și medievale etc., inscripții, inclusiv una în arabă și fragmente de ceramică (farfor) persano-chineză, o inscripție în limba chineză care spune: „Fabricat (sau făcut) în anul domniei lui Cheng Hua (înseamnă altfel: împăratul Xian Zong, care a domnit între 1465 și 1488 d.Hr.) din dinastia Ming” (*Сделана (или сделано) в год правления Чэн хуа (это иначе значит: император Сянь-Цзун, который царствовал с 1465 по 1488 год по Р.Х.) Минской династии*), vestigiu apreciat de specialiștii de atunci ca fiind unic pe teritoriul Imperiului Rus⁸⁷.

Etnografie

În anul 1844 era publicat un material, trimis, după cum se menționează în titlul informației, la redacție de către corespondentul Batianov (?), care se referă la obiceiul căsătoriei în Basarabia⁸⁸.

În articolul lui G. Olofson din anul 1848 se afirmă că pe teritoriul satului Chircăiești se află *Movila Dragaiselor* (probabil Drăgălașelor-I.E.) (*Курган мильх*). Movila și-a primit numele de la un obicei al moldovenilor, cunoscut, sublinia autorul, numai în satele aflate sub controlul direct al otomanilor, în același număr și satele – Bulboaca, Calfa, Hârbovăț, Varnița, Fârlădeni, Hagimus și Tacotari. Autorul descrie în amănunte acest obicei, care se petrece în ziua Troiței – fetele din sat se adună și dintre ele se alege două, una dintre ele rămânea în rochie, dar își puna pe cap o căciulă bărbătească, simbolizând prin aceasta bărbatul – se numea *dragan*, iar cealaltă fată se numea *drăgaică*. Această pereche merge în sat la fiecare casă, stăpânul era obligat să-i întâlnească, ele aruncau în el cu o năframă, iar el trebuia să le pună în ea câteva parale. Cel mai mult, sublinia autorul, acest obicei s-a păstrat în satul Chircăiești, dar în ultimii patru ani, din cauza secetei, dispare și de acolo⁸⁹.

În anul 1863 era publicat studiul lui A. Zașciuk (1828-1905), *Etnografia regiunii Basarabia* (*Этнография Бессарабской Области*), în care face un scurt istoric al Basarabiei de până la anexarea acestui teritoriu de către Imperiul Rus: o parte se afla sub stăpânire otomană, alta sub controlul domnului Moldovei, alta era controlată de tătari. Autorul prezintă triburile tătarești care locuiau în Bugeac. Amintește și de formarea coloniilor de străini începând cu anul 1814. Zașciuk scrie despre fuga în Turcia a mai mult de 3 000 de familii de moldoveni și bulgari în anii 1817-1818, „din ținuturile alipite de la Moldova”, adică din Basarabia. Cu alte cuvinte, autorul era absolut conștient că ținuturile din regiunea dintre Nistru și Prut, anexate de Imperiul Rus la 1812, erau părți componente ale Moldovei, nu ale Imperiului Otoman. Autorul aduce date despre populația Basarabiei. Sunt amintite etniile care locuiau aici: moldoveni, cu precizarea în paranteze – români (*Румыны*), rusini, velicoruși, maloruși, polonezi, greci; coloniști – nemți, elvețieni, bulgari. Este foarte interesantă informația despre bulgarii care vorbesc între ei în limba turcă: se numesc *camermeriev*⁹⁰ și *dereventev*, ei au trecut din Dobrogea în Basarabia în anii 1807-1812, dar, o precizare extrem de importantă, folosesc literele românești (*употребляют волошские письма*). În afară de aceștia mai sunt așa-numiții găgăuzi – гагауцы, care se deosebesc categoric de bulgari. Conform tradiției, ei sunt copiii nelegitimi ai turcilor și bulgăroaicelor. Mai sunt, încheia autorul, și un număr mic de arnăuți, armeni, evrei și țigani⁹¹.

Pe paginile Anuarului au fost publicate și însemnările lui Pavel Svinin (1787-1839), apreciat istoric și geograf rus, *Descrierea regiunii Basarabia din anul 1816*. Autorul descrie râurile, clima, orașele, solurile,

⁸⁶ 411 Заседание Императорского Одесского Общества Истории и Древностей, în ЗООИД, 29, 1911, сс. 122-124.

⁸⁷ Э.Р. фон-Штерн, Раскопки в Аккермане летом 1912 года, în ЗООИД, 31, 1913, сс. 92-101.

⁸⁸ Свадебные обряды в Бессарабии (Сообщено корреспондентом Батьяновым), în ЗООИД, 1, 1844, сс. 633-635.

⁸⁹ Г. Олофсон, Примечательнейшие курганы Бессарабской области в Бендерском уезде, în ЗООИД, 2, 1848, с. 552.

⁹⁰ Unele detalii a se vedea E. H. Квилинкова, О караманлийской литературе как источнике знаний по библейской истории и преданиям (в связи с вопросом об использовании гагаузами письменности и языка) (https://docviewer.yandex.ru/view/0/?*=gvl7CsfMH%2FFC8bc_XOj2_VM1ymchB7InVybcI6Imh0dHBzOi8vcGVyaW9kaWNhbHMua2FyYXppbi51YS9kcmllub3YvYXJ0aWNsZS9kb3dubG9hZC8xMzQxNi8xMjYyMS8iLCJ0aXRzZSI6IjEyNjlxliwibm9pZnJhbWU0OnRydWU0InRtPTE2NjQ5NTc1MzZmMmGxkPXJ1Jmxbmc9cnUmdGV4dD0IRDAlQkEIRDAlQjAIRDAIQkMIRDAlQjUIRDEIODAIRDAIQkMIRDAlQjUIRDEIODAIRDAIQjgIRDAlQjUIRDAIQjImdXJsPWh0dHBzJTJNBLy9wZXJpb2R2Y2Fscy5rYXJhemluLnVhL2RyaW5vdi9hcnRpY2xlL2Rvd25sb2FkLzEzNDE2LzEyNjlxLyZscj0xMDMxMyZtaW11PXBkZiZsMTBwPXJ1JnNpZ249MTA2MTU3ZmUyOTQwNzU4YjgxmZl0YmYwOWJlZDVjZWYma2V5bm89MCSJ9&lang=ru) (05.10.2022).

⁹¹ А. Зашук, Этнография Бессарабской Области, în ЗООИД, 5, 1863, сс. 491-586.

ocupațiile locuitorilor, lumea animală și vegetală, bogățiile naturale, face un excurs în istoria Basarabiei, prezintă condițiile tratatului lui Bogdan al III-lea cu otomanii, cele 10 articole, printre care și articolul că Poarta recunoaște Moldova liberă și independentă, date referitoare la populația regiunii – situația demografică, structura etnică – moldoveni, ruși, maloruși, greci, bulgari, cu precizarea pentru aceștia că limba bulgarilor este slavona stricată, amestecată cu tătara, dar ei aproape toți vorbesc în turcă, ceea ce atestă că el, în temei, cunoscuse populația găgăuză, armeni, nemți, sârbi, evrei, țigani; oferă date despre credințe religioase și confesiuni; date statistice despre biserici și mănăstiri, structura socială, obiceiuri, legile locale etc.⁹².

La 1875, N. Murzakevici publica trei cântece istorice: un cântec referitor la biruința lui Rumeașev asupra otomanilor la Cahul în anul 1770, altul referitor la luarea cetăților Akkerman și Bender la 1789, iar cel de-al treilea se referă la campania lui Potemkin în Moldova din anul 1790⁹³.

În anul 1909 Vasile Kurdinovski (1871-?), profesor de limbă rusă la Seminarul Teologic din Chișinău, publica un studiu cu titlul *Legendele din Basarabia*. Autorul fixa un fenomen interesant: preotul moldovean, afirma autorul, care zeci de ani citește *Liturghia* în bisericile din satele ucrainesti (*малорусских*), nu se învață să vorbească în ucraineană, dar credincioșii, care vorbesc ucraineste, învață „limba moldovenească”. Mai mult chiar, copiii ucrainenilor deseori uită limba părinților lor. Acest fenomen, de moldovenizare a satelor ucrainene, a fost observat încă în anii '50-'60 ai secolului al XIX-lea și el avea loc nu numai în satele apropiate de masa principală a moldovenilor, dar și în acele sate din ținutul Hotin, care sunt mai îndepărtate. Legendele din Basarabia, mai constata Kurdinovski, reflectă unitar conceptul despre lume (*мировоззрение*) și al moldovenilor, și al ucrainenilor, dar și a altor națiuni pravoslavnice din Basarabia. Legendele din Basarabia, încheia el, reflectă nu popoarele din Basarabia, ci credința, credința creștin-ortodoxă a popoarelor care locuiesc în ea, starea religioasă sub dominația moldovenismului (*молдаванизма*)⁹⁴.

Coloniști trecuți în Rusia

O informație cu titlul *Înaltele rescripte date de împărăteasa Ecaterina a II-a pe numele guvernatorilor civili ai guberniei Ekaterinoslav* menționează că după războiul ruso-otoman din anii 1787-1792 o parte dintre moldoveni au trecut pe teritoriul Imperiului Rus și au primit titluri militare, cum ar fi locotenent-colonel (*подполковник*) – 1 persoană, prim-maior – 2 persoane, căpitan – 5 persoane, locotenent (*поручик*) – 14 persoane, dar și civile – asesor de colegiu (*Коллежский асессор*)⁹⁵ – 4 persoane; consilier titular (*Титулярный советник*)⁹⁶ – 16 persoane, în total – 42 persoane⁹⁷.

Necrolog – preoți și intelectuali basarabeni

Pe paginile Anuarului au fost publicate și câteva necrologuri ale personalităților considerate mai importante. În necrologul lui Dumitru Sulima se subliniază profunda cunoaștere de către acesta a „limbii moldovenești”, se menționează că dânsul a înființat școli în care se preda după metoda lancasteriană, dar și faptul că introducea peste tot limba rusă, care în timpul său a atins succese remarcabile. Conform autorului necrologului, Dimitrie Sulima a fost un executor fidel al măreței idei a cneazului Potemkin de a apropia Moldova de Rusia, care era de aceeași credință pravoslavnică⁹⁸.

Un alt necrolog era consacrat lui Carl (Carp) Matveevici Cotruță (1821-1893), cărturar basarabean originar din satul Minceni, ținutul Orhei. Autorul sublinia că el nu era nici grec, nici armean, ci era de sânge basarabean, din răzeși-agricultori, mici stăpânitori de pământ, absolvent al facultății de drept al Liceului Rișelie din Odesa. După finalizarea studiilor a lucrat în Basarabia și a fost înmormântat în satul de baștină⁹⁹.

Este publicat și un material despre fostul mitropolit al Basarabiei, Gavriil Bănulescu-Bodoni, prezentat la ședința festivă a *Societății de istorie și antichități* din Odesa din 2 aprilie 1896 de către membrul *Societății*, părintele S.V. Petrovski. Oratorul a menționat că pe 2 martie s-au împlinit 75 de ani de la moartea lui Bănulescu-Bodoni, prezentat drept fiu al unui răzăș moldovean (cu precizarea - дворянина), dar, cu atât mai mult, el specifică că este *român* după origine, educat în Ungaria și Grecia. Menționând că aproape

⁹² Павел Свиньин, *Описание Бессарабской области*, în ЗООИД, 6, 1867, сс. 175-322.

⁹³ Н. Мурзакевич, *Исторические песни касающиеся событий Новороссийского края*, în ЗООИД, 9, 1875, сс. 454-455, 460-461.

⁹⁴ Василий Курдиновский, *Легенды в Бессарабии*, în ЗООИД, 26, 1906, сс. 45-60.

⁹⁵ În Tabelul rangurilor adoptat în timpul lui Petru I era al VIII-lea.

⁹⁶ În Tabelul rangurilor adoptat în timpul lui Petru I era al IX-lea.

⁹⁷ *Высочайшие рескрипты данные императрицею Екатериною 2 на имя Екатеринославских гражданских губернаторов*, în ЗООИД, 2, 1848, сс. 665-666.

⁹⁸ Н. Мурзакевич, *Некролог*, ЗООИД, 2, 1848, сс. 796-798.

⁹⁹ Александр Кочубинский, în *Памяти Карла Матвеевича Котруцы (1821-1893)*, în ЗООИД, 19, 1896, сс. 13-16.

întreaga viață și-a dedicat-o bisericii ruse și intereselor de stat ale Rusiei, Bănulescu-Bodoni totodată este apreciat și drept „cel mai înflăcărat dintre înflăcărații patrioți români” („пламеннейший из пламенных румынских патриотов”¹⁰⁰.

În anul 1900, Al. Marchevidi publica un necrolog lui Ion C. Surucean (1851-1897), membru al *Societății de istorie și antichități* din Odesa. Al. Marchevidi afirma că de biografia lui Surucean s-a interesat Academia Română din București, la rugămintea căreia el a adunat materialele respective. În muzeul lui Ion Surucean, ține el să sublinieze, erau peste 12 mii de monede¹⁰¹.

Arhieri din regiunea Novorosia

În anul 1875, N. Murzachevici prezenta o *Listă a arhierilor din regiunea Novorosia*, printre care și din Basarabia: este amintită Eparhia Chișinăului și Hotinului, menționându-se că a fost despărțită de cea din Moldovlahia pe 21 august 1813. În componența ei, mai sublinia autorul, până în anul 1837 au intrat o parte din gubernia Herson, județele Tiraspol și Odesa, până la râul Bug. Este amintit și G. Bănulescu Bodoni, printre meritele principale – în anul 1819 a reținut țaranii să nu treacă din Basarabia în Moldova de peste Prut¹⁰².

Întemeierea orașului Grigoriopol

Revista publica un material nesemnat, o informație din 30 iulie 1792, despre orașul armean nou întemeiat pe malul stâng al Nistrului, Grigoriopol. Autorul anonim scrie că piatra de temelie a fost pusă pe 25 iulie, la această ceremonie au fost prezenți și armeni din orașele Iași și Roman. Orașul Grigoriopol, preciza autorul, era așezat pe pământul, care, anterior despărțea teritoriul orașului Bender de teritoriul Hanatului Crimeei¹⁰³. Tot armenilor din Basarabia le este consacrat articolul *Armenii – grigorienii în Novorosia și Basarabia*¹⁰⁴.

Monumente din Țara Românească

Autorii *Anuarului* au considerat necesar să informeze cititorii săi și despre o comoară descoperită în județul Buzău, care conținea 13 piese din aur, făcându-se descrierea succintă a acestora¹⁰⁵.

Încheiere

Examinarea publicațiilor din cele 33 de numere, apărute pe parcursul anilor 1844-1919 în anuarul *Însemnări ale Societății de istorie și antichități din Odesa*, atestă faptul că autorii studiilor au atras o atenție deosebită teritoriilor anexate de Imperiul Rus în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – primele decenii ale secolului al XIX-lea și au promovat intens ideea că aceste teritorii, inclusiv Basarabia, sunt de fapt Rusia de Sud. Se cultiva treptat ideea prezenței slavilor în Basarabia din vremuri imemorabile, așa că includerea acestor teritorii în Imperiul Rus aici nu trebuia să creeze careva dubii în privința apartenenței politice a acestei regiuni. Cu toate acestea, o bună parte dintre autori conștientizau faptul că populația băștinașă din Basarabia era românească și o desemnau cu termenul români. Oricum, *Anuarul Societății de istorie și antichități* a avut un rol important pentru vremea sa în cercetarea istoriei Basarabiei. Au fost publicate o serie de surse istorice interne și externe, date despre unele manuscrise care se aflau în Basarabia, informații prețioase referitoare la numismatică și etnografie. Este de remarcat faptul că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în Basarabia au fost realizate primele săpături arheologice la Cetatea Albă, iar materialele descoperite au fost puse la dispoziția cititorului interesat. Tot în această perioadă s-au realizat primele investigații ale movilelor, lăsate de numeroasele populații care au traversat teritoriul Basarabiei pe parcursul secolelor.

¹⁰⁰ 295 (торжественное) Заседание Императорского Одесского Общества Истории и Древностей 2-го апреля 1896, în ЗООИД, 19, 1896, сс. 69-94.

¹⁰¹ Ал. Маркевич, И.К. Суручан, în ЗООИД, 22, 1900, сс. 49-51.

¹⁰² Н. Мурзакевич, Епархиальные архиереи Новороссийского края, în ЗООИД, IX, сс. 297 -302.

¹⁰³ Материалы для истории Новороссийской Армяно-Григорианской епархии, în ЗООИД, IX, 1875, сс. 310-311.

¹⁰⁴ Архиепископ Гавриил, Армяно-Григорианские архиереи в Новороссии и Бессарабии, în ЗООИД, IX, 1875, сс. 315-318.

¹⁰⁵ ЗООИД, 1, 1844, сс. 620-621.

LAVRA NEAMȚULUI ȘI MĂNĂSTIREA NOUL NEAMȚ: INTERFERENȚE SPIRITUAL-CULTURALE

Ion GUMENĂI*

LAVRA NEAMȚULUI AND NOUL NEAMȚ MONASTERY: SPIRITUAL-CULTURAL INTERFERENCES ABSTRACT

An exceptional phenomenon, the New - Neamț Monastery, supported and supported both by the tsarist lay administration and the Holy Synod, right from its foundation in 1864, was one of the main centers for the promotion of the Romanian tradition. By transferring the very name, some works and the way of life and traditions of the Lavra Neamțului, in fact this place of worship came to maintain the Romanian spiritual element that was in opposition to the traditional Russian one.

In this sense, a role of utmost importance was played by Archimandrite Andronic Popovici, a complex and versatile person, one of the founders and founders of the Noul-Neamț Monastery. Starting from his origins and up to his activity as an archimandrite at Noul Neamț, even if a philorus and supporter of the Russian autocrats, seen by him as the saviors of Orthodoxy, he volens-nolent through his activity contributed essentially to the maintenance of the Romanian tradition in Bessarabia.

We also believe that it is necessary to interpret the ties maintained during the tsarist period of the Noul Neamț Monastery both with the Neamț Lavra and with a series of consecrated personalities of Romanian spirituality and culture.

We will also investigate a series of other elements that were imported by this place of worship from the Romanian space.

Keywords: Andronic Popovic, Neamț Lavra, Noul Neamț Monastery, spirituality, Bessarabia.

Alegerea Lavrei Neamț și a mănăstirii Noul Neamț ca subiect al acestui articol nu este aleatorie, ci bine gândită, dat fiind faptul că asistăm la un caz unic pentru întreg spațiul românesc: apariția unei instituții ecleziastice dublură, într-un spațiu românesc înstrăinat de la spațiul autohton românesc.

Și acest lucru se întâmplă nu numai la nivel de denumire a așezămintelor monastice, dar îndeosebi prin preluarea „în oglindă” a mai multe elemente, interferențele între aceste două așezăminte fiind cum nu se poate de strânse, și de aici apariția a încă unui fenomen și anume transformarea Noului Neamț în translator și conservator al tradiției românești în spațiul basarabean, pentru o perioadă lungă de timp.

În mare parte acest lucru se datorează unor două personalități care au depus toate eforturile pentru a realiza acest proiect – arhimandritul Teofan Cristea, vechilul mănăstirii Neamț a moșiilor din Basarabia, și arhimandritul Andronic Popovici, care înainte de plecarea sa în Basarabia ocupa funcția de mare ecleziarh și duhovnic la Lavră. Evident că nu putem nega nici importanța soborului *in corpore* dacă luăm în considerare faptul că o bună parte din călugări trecuseră prin școala paisiano-română de la Lavra Neamț.

Ne interesează cu precădere activitatea lui Andronic Popovici. Cât privește datele cu referire la biografia lui Andronic Popovici, nu ne vom referi detaliat la acestea, existând biografia scrisă de el însuși și care este și publicată¹. Considerăm că totuși este necesar să reliefăm două momente principale. În primul rând ne referim la faptul că acesta a fost puternic influențat în educația sa de către bunelul său, Daniil Badenschi, călugăr la mănăstirea Neamț.

Apoi mai este necesar să amintim că bunica sa din partea tatei, precum și cei patru frați ai ei de asemenea au îmbrățișat viața monahală, doi dintre ei fiind foarte apropiați colaboratori a lui Paisie Velicikovski, care evident l-au influențat și pe viitorul stareț de la mănăstirea Noul Neamț².

Este cunoscut că la vârsta de 11 ani, deci din 1831, vine la mănăstirea Neamț și se află la Neamț și Secu timp de 30 de ani, îndeplinind funcții de la cea mai mică și ajungând duhovnic și mare ecleziarh. În acest fel a cunoscut foarte bine structura obștii soborului monahal de la Neamț și Secu, constituit cu îndrumarea și regulile lui Paisie Velicikovski, primind în același timp o influență majoră spirituală, crescând și evoluând în conformitate cu tradiția româno-paisiană.

* Institutul de Istorie al Universității de Stat din Moldova, Chișinău; e-mail: gumenai@gmail.com.

¹ Schiarhimandrit Andronic Duhovnicul (Popovici), *Aduceri aminte...*, Editura frăției misionare Ortodoxe „Sf. Ciprian”, 2002, p. 4.

² *Ibidem*, p. 6.

În al doilea rând, este necesar de atras atenția și asupra faptului că Andronic Popovici l-a avut ca prim exemplu pe Sfântul Paisie de la Neamț, probabil atât datorită educației primite de la înaintașii săi, cât și lecturilor sale de sine stătătoare. Pe tot parcursul vieții s-a considerat un urmaș fidel al tradiției paisiene. Acest lucru se desprinde limpede în primul rând din caracterizările și calificativele prin care se referă la personalitatea lui Paisie Velicikovski³. Apoi aderența sa la tradiția paisiană se desprinde clar din atitudinea pe care o va lua în legătură cu mișcările din interiorul comunității monahale de la Neamț și Secu de la mijlocul secolului al XIX-lea⁴.

În cele din urmă, o analiză amănunțită ne demonstrează că Andronic Popovici, în activitatea sa, în cea mai mare parte încearcă să-l imite pe cel care a fost modelul său – Paisie Velicikovski. El este cel care ca și starețul născut la Poltava va transcrie, va traduce sau va scrie diferite lucrări. Duhovnicul de la Chițcani se va preocupa și de lucrări religioase, și muzicale, și istorice. Și un lucru care credem că este important, Andronic va fi unul din puținii care își va scrie și autobiografia. Credem că acest fapt se datorează pildurii aceluiași Paisie Velicikovski, care este cunoscut că și-a început scrierea biografiei sale, dar nu a dus-o la bun sfârșit.

Dacă este să ne referim la așezarea geografică a noului locaș, pentru acesta au fost alese moșiile Chițcani și Copanca (de pe lângă cele 15 moși ale mănăstirii Neamț existente în Basarabia), lucru care nu este întâmplător, deoarece acestea fiind incluse în raiaua Benderului după 1812 au intrat direct sub administrarea directă a visteriei statului rus, și astfel nici mănăstirea Neamț nu putea avea pretenții față de acestea⁵.

Cât privește denumirea noului locaș, ideea apare mai înainte de retrocedarea moșilor Chițcani și Copanca și evident înainte de întemeierea mănăstirii, aparținând lui Teofan Cristea și conducerii Bisericii Ortodoxe din spațiul est carpatic. Și este și evident și faptul că nu putea ca noul locaș să fie denumit întocmai ca și Lavra, și atunci a primit denumirea de Noul Neamț.

Și într-adevăr, problema avea să se rezolve mai târziu, de către noul vechil numit al Mănăstirii Neamț, ardeleanul Teofan Cristea. La 29 iunie 1859, ieromonahul Teofan se adresa lui Antonie, arhiepiscopului Chișinăului și Hotinului, printre altele lămurind: „pre toate primeajdiile ceale sosite, fără de veaste asupra tagmei d(u)hovnicești în Moldaviia, și mai cu osebire asupra a sf(i)nelor noastre monastiri, și a soborului din iale. Și arătând cum că dorirea fraților, din Sf(â)nta Lavră Neamțul și Secu, și a Înalt Preasf(i)ntitului Sofronie, Mitropolitul Moldaviei, este spre a să întemeia o nouă monastire în Eparhia Chișinăului, pe una din moșiile Lavrei, ce să află în Bessarabiia, care să se socotească ca fiică a Sf(i)nteii Lavrei Neamțului, ceii vechi, și să fie ca adăpost fiilor pravoslaviei, pentru turburările ceale asupra bisericii Moldaviei, pre care le pătimește, despre învăluirea fiilor bisericii apusenești”⁶.

Deci, vedem că ideea întemeierii unei dubluri a Lavrei Neamțului în Basarabia, nu era una ce ar fi aparținut doar fugarilor nemțeni veniți în Basarabia, ci a fost schițată la nivelul conducerii Bisericii Ortodoxe din Țara Moldovei/României, și credem la nivel de conducere a mănăstirii Neamț.

Pe de altă parte, credem că o altă denumire nici nu putea fi dată, dacă luăm în considerație și faptul că Soborul monahal de la Noul Neamț era constituit din călugări veniți de la vechiul Neamț⁷.

Deci, ca un prim reprezentant al Lavrei Neamțului, în Basarabia, era vechilul său, în perioada care ne interesează, fiind vorba de Teofan Cristea. Apoi, odată cu înrăutățirea relațiilor dintre puterea guvernamentală și Lavra paisiană, dar îndeosebi după înlăturarea Mitropolitului Sofronie, o parte din călugări părăsesc locașul, trecând clandestin Prutul în Basarabia. Totuși, o creștere bruscă a călugărilor nemțeni în Basarabia este legată de Andronic Popovici. Astfel, după ce îndeplinise o serie de însărcinări, venite de la Teofan Cristea, chiar în mănăstirea Neamț și Secu⁸, duhovnicul Andronic se hotărăște și trece Prutul.

Cât privește numărul de călugări care au trecut împreună cu Andronic Popovici, specialiștii în domeniu dau cifre diferite. Din aceste considerente ne vom referi la o sursă directă și anume la o listă întocmită de viitorul stareț pentru anul 1862, deci într-o perioadă nu atât de îndepărtată din momentul traversării Prutului.

³ Cf. Arhimandrit Andronic Popovici, *Istoria Sfințelor mănăstiri Neamț și Secu*, vol. III-IV, editor Ion Gumenăi, Chișinău, Lexon-Prim, 2022.

⁴ Cf. Agenția Națională a Arhivelor Republicii Moldova, Arhivele Naționale ale Republicii Moldova (în continuare A.N.R.M.), F. 2119, inv. 3, d. 72.

⁵ Bârză Vasile, *Noi știri istorice privind întemeierea Mănăstirii Noul Neamț*, în „Revista de Teologie a Mitropoliei Moldovei și Bucovinei”, Iași, 1997, p. 4-5.

⁶ A.N.R.M., F. 2119, inv. III, d. 131 (83), f. 9-10. Din aceeași scrisoare se pot afla proprietățile mănăstirii Neamț din Basarabia, Teofan Cristea indicând satele Visoca, Cricicouți, Șolcanii, Cotova din ținutul Sorociei, Vlădenii și Mitocul din ținutul Orheiului, Valea Rusului din ținutul Iașilor și Mireștii și Nemțenii din ținutul Chișinăului.

⁷ Nina Negru, *De la Neamț la Noul Neamț: secularizarea ca prilej pentru instrăinarea de valori patrimoniale românești*, în „Magazin bibliologic”, nr. 1-2 | 2008, p. 41-50.

⁸ Cf. Schiarhimandrit Andronic Duhovnicul (Popovici), *Aduceri aminte...*, Editura frăției misionare Ortodoxe „Sf. Ciprian”, 2002.

Conform acesteia, la Nemțeni la acel moment se aflau 27 de călugări de la mănăstirea Neamț, în această listă lipsind numele lui Teofan Cristea. După ocupațiile și specializările călugărilor vom depista dualitatea etnică a comunității de la Neamț creată de către Paisie Velicikovski, care acum se transfera și în Basarabia. Din aceste considerente vom întâlni călugări cântăreți de limbă slavă, cântăreți de limbă moldovenească, ceteți slavonești, ceteți moldovenești, psalt slavonesc, dar și un paracliser, chelar, ecleziarh, trapezar⁹.

Este cunoscut că tot Sf. Paisie de la Neamț a fost cel care a introdus în viața de obște și tradiția conform căreia călugării urmau să-și câștige existența prin munca manuală, din care cauză printre călugării nemțeni erau croitori, legător de cărți, un strungar, un cojocar, lingurari și culțunari, un stoler, un rotar, un fierar, un găitânar, un zugrav, un pădurar și un butnar¹⁰. Prin urmare, contingentul de monahi care s-a adunat la Nemțeni dispunea de persoane, și instruite și pregătite de activități fizice, ce le-a permis constituirea unui sobor al călugărilor.

Din corespondența dintre Teofan Cristea cu Andronic Popovici, aflăm că încă din 1860, primul adresându-se cu demersuri atât către țar, cât și către conducerea eparhiei Chișinăului și Hotinului, a primit acceptul de a se așeza și a înființa pe moșia Nemțeni o comunitate monahală constituită din fugarii de la Neam și Secu: „și a păzi pravila după rânduiala monahicească așezată de Preafericitul Paisie părintele nostru stareț la biserica satului fără cât de mică abatere sau schimbare. Asemenea și la trapeză și în celelalte rânduieli chinovicești păzite în sobor precum se pomenesc acestea prin ucazurile din maiu 10, Nr. 2597 i 2777 anul următoriu 1861, slobozite către mine”¹¹.

Adresându-se la 24 octombrie 1861 către Andronic Popovici, Teofan, la rândul său, îl însărcina cu:

„1. Pravila bisericească să se păzească întocm ca și în lavră, după așezământul Preacuviosului părintelui nostru starețului Paisie. Asemenea și la trapeză și în celelalte. Asemenea să păziți și deasa mărturisire precum știi rânduiala soborului păzită din vechime în monastiri.

2. Să rânduiești ascultare fiecăruia după puțința lui, numind pre unul ca iconom sau purtătoriu de grijă. Pre altul chelariu, trapezariu și bucătariu, luându-le sama cum să poartă. Ca toate lucrurile să se facă după voia lui Dumnezeu și spre slava lui, întrucât să se laude Sf(ă)nt numele lui prin noi, iară nu să hulească.

3. Părinții cei ce vor mai veni de la monastire, și pe carii îi veți cunoaște că n-au pricini să-i primiți cu îndatoriri ca să se supue la toate aceste prescrise fără cârtire. Deaca vor voi a petrece cu frații lor acolo. Iară carii nu vor voi a păzi acestea, apoi să nu-i primiți, făcându-mi cunoscut mie prin pocită.

4. Pentru a oricui din petrecători acolo din protivă urmare și neascultare, sau nesupunere ce ar arăta, Preacuvioșia voastră potrivit așezământului să canonisiți, după rânduiala așezată în sobor.

Iară când doamne ferește, după întâia și a doua canonisire, vre unul nu s-ar îndrepta ci încă ar spori mai spre rău, atuncea să-mi faceți cunoscut cu deamăruntul toate împregiurările, ca să mijlocesc prin ocârmuire a să trimitte peste graniță unul ca acela la Moldova”¹².

De fapt tradiția și regulile stabilite de către Paisie Velicikovski pe toate dimensiunile și segmentele vieții monahale, au fost respectate cu strictețe de către soborul de la Chițcani. Acest lucru se vede cu precădere dintr-un caiet de control, care era dus în mănăstire și din care se deduce cu certitudine faptul că monahii erau supuși unui control riguros în vederea respectării normelor paisiene. Astfel la 1 iulie 1879, se consemna în acest registru: „Potrivit cu hotărârea îndatoririi pusă asupra noastră prin prepisania părintelui blagocinului cu Nr. 80 din 18 zile ale lunii lui iunie, cercetând astăzi pre toate chiliile în monastire am luat aminte și asupra purtărilor tuturor fraților, și nu am aflat nici un fealiu de proastă urmare alta, fără numai aceasta: că după baterea clopotului de 3ori, ce să urmează săra duple obiceiu, după eșirea din trapeză de la rugăciunile spre somn, apoi unii au eșit în dosul chiliilor și s-au pus la vorbit deșertăciuni. Ieromonah Isaaiie”¹³.

La 3 octombrie 1862, între o comise în frunte cu Gubernatorul Basarabiei și Andronic Popovici, vor fi delimitate și vor fi date în folosința soborului nemțean moșia Chițcani și Copanca, unde se vor transfera la 22 decembrie același an și unde au săvârșit în biserica Sf. Neclai din localitate, primul serviciu divin, în conformitate cu regulamentul și canoanele lăsate de Paisie Velicikovski¹⁴.

⁹ A.N.R.M., F.2119, inv. 1, d. 27, f. 18v-19.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, inv. III, d. 54, f. 7v – 8.

¹² *Ibidem*, f. 8-8v.

¹³ *Ibidem*, d. 66, f. 2.

¹⁴ Cf. *История Ново-Нямецкого Свято-Вознесенского монастыря*, Составлена по молдавской рукописи бывшего настоятеля монастыря архимандрита Андроника, по данным архива Ново-Нямецкого монастыря и указанием современника событий, нынешняго настоятеля монастыря, архимандрита Германа, признательным сыном монастыр Архимандритом Гурием, Кишинев, Епархиальная типография, 1911.

În luna ianuarie 1864 Teofan Cristea din Sankt-Petersburg va expedia o telegramă (Nr. 2555) către Andronic Popovici, cu următorul conținut: „Altețea Sa Imperială la 13 ianuarie a aprobat construcția mănăstirii noastre. Rugați-vă lui Dumnezeu”¹⁵.

Ceea ce ne interesează, însă, este faptul că, dacă cum s-a menționat mai sus, acest nou locaș monahal era văzut ca o fiică a Lavrei Neamțului, și principala biserică, ce s-a ridicat, a primit hramul Înălțării Domnului, ca și în cazul Lavrei Nemțene.

Odată cu permisiunea de înființare a mănăstirii Noul Neamț, se stabileau și anumite reguli de funcționare a locașului monahal. Conform acestuia: „... cu respectarea rânduielii existente în Muntele Athos, cu dreptul de a avea în acest nou locaș până la 50 de monahi, cu precădere din frăția lavrei nemțene, iar în caz de insuficiență de aceștia din alte mănăstiri moldovenești sau locale, dat fiind că starețul noii mănăstiri ce se constituie să fie ales de soborul fraților, cu acceptul lavrei nemțene, și întărirea în acest grad de către mitropolitul Moldovei, iar în timpul de văduvie a Mitropoliei Moldovei de Sfântul Sinod (a Mitropoliei Moldovei), ca această mănăstire, ca fiică a Lavrei Neamțului, fiind în unitatea cu acel locaș, în supunerea mitropolitului Moldovei, să existe neaducând prejudecăți drepturilor arhierilor eparhiali locali. Din această cauză către Preasfințitul chișinăuian trebuie să fie prezentate pentru încercările bisericești și hirotonisire frații superiori aleși de către stareț, tot către respectivul mănăstire trebuie să se adreseze cu probleme ce necesită și acceptul arhieresc, cum ar fi de exemplu Sfințirea Bisericii, asigurarea cu antimisis ș.a. precum și primirea anumitor acorduri din partea Sfântului Sinod, cum ar fi de exemplu aprobarea starețului. Și chiar dacă exarhul eparhiei nu este membru în conducerea internă a mănăstirii, dar dacă va observa încălcarea disciplinei bisericești, este în drept de a face observație starețului și în dependență de gravitatea situației, raportează Sfântului Sinod”¹⁶.

Aceste reguli, însă, au avut o existență de scurtă durată. În 1875 Teofan Cristea este îndepărtat din funcția de egumen al mănăstirii¹⁷. Prin dispoziția arhiepiscopului Pavel Lebedev, conducerea Noului Neamț a fost încredințată unui consiliu compus din patru ieromonahi: Isaac, Sebastian, Andronic și Anfim. La insistența consiliului celor patru ieromonahi, din cauza lipsei unui stareț care aducea o oarecare debandadă în viața chinoviei, Pavel îl va întoarce pe Teofan la cârma locașului, consiliului rămânând-i totuși sarcina de rezolvare a problemelor administrativ-gospodărești¹⁸.

¹⁵ A.N.R.M., Fond 2119, inv. I, d. 54, f. 155 v.

¹⁶ Арсений (Стадницкий), митр. *Поездка в Ново-Нямецкой монастырь* В: Кишинёвские Епархиальные Новости, 1887, № 11, с. 427. De fapt Teofan Cristea, încă în 1863, înainta către Sfântul Sinod propunere privind modul de administrare a noii mănăstiri, doar că acestea au fost acceptate doar parțial. Proiectul înaintat prevedea următoarele:

- Noua mănăstire să se numească Lavra Noul-Neamț a Înălțării Domnului din Basarabia;
- Să se săvârșească rânduiala mănăstirească după tipicul alcătuit de cuviosul Paisie Velicicovski ca și în Lavra Neamț și Secu;
- Alegerea starețului se va efectua din rândul fraților mănăstirii de către soborul fraților ei, dar și cu acordul și participarea celor de la Neamț și Secu. Candidatul ales în funcție va fi înaintat Sfântului Sinod pentru aprobare;
- Pentru acoperirea cheltuielilor de întreținere a fraților se va reține anual suma necesară de arginți din veniturile moșiilor Copanca și Chițcani, cât și a altor moșii a Lavrei Neamț și Secu, aflate în Basarabia;
- Se va reține suma necesară pentru construcția mănăstirii conform planului, care urma să fie întărit;
- Din suma rămasă din veniturile de pe moșiile mănăstirești, se va depune în Banca de Stat din Odesa suma necesară în arginți, pînă se va aduna capitalul necesar, din procentele căruia se vor întreține un număr anumit de studenți la Seminarul Teologic din Chișinău cât și a unui anumit număr de studenți la Institutul de femei organizat în Chișinău;
- Noua mănăstire deși se va supune Sfântului Sinod, concomitent va fi socotită fiica Lavrei Neamț și toate actele se vor efectua în trei exemplare: pentru Sfântul Sinod, pentru Lavra Neamț și al treilea pentru păstrare în nou întemeiată mănăstire. Acest proiect a fost prezentat la 28 mai Ober-Procurorului Sfântului Sinod. Iar la 30 mai Mitropolitului Filaret al Moscovei (actualmente canonizat în rîndurile sfinților de către B.O.R.), care a spus următoarele: „Nu există niciun motiv care ar pune la îndoială înființarea noii mănăstiri care se cere de soborul mănăstirii Neamț din Moldova...” (Vezi: <https://noulneamt.md/index.php/ro/manastirea/istoria-m-n-stirii/39-istoria-apari-iei-m-n-stirii-sfintei-n-l-ri-noul-neam>).

¹⁷ Referitor la înlăturarea lui Teofan Cristea de la stăreția mănăstirii Noul Neamț, specialiștii emit mai multe supoziții. Astfel, o serie de cercetători consideră că demiterea acestuia este legată de mișcările „liberale” ale unor călugări începute încă în 1873, o primă manifestare în acest sens fiind cea a ieromonahului Veniamin, ce propaga nesupunerea față de egumenul mănăstirii.

Alții consideră că acesta a fost îndepărtat din cauza datoriilor ce le-a acumulat pentru ridicarea Noului Neamț. Astfel, după cum arată Gurie Grosu, la 29 mai 1875, în legătură cu ridicarea de către Ministerul de Externe a împuternicirilor avute de către Teofan Cristea privind administrarea moșiilor Lavrei Neamț din Moldova, Sinodul cercetând dosarul cu privire la datoriile Arhimandritului Teofan, legate de datoriile acumulate de acestea pentru construcția noii mănăstiri, nu găsea niciun impediment de a-l înlătura și de la conducerea Noului Neamț.

În cele din urmă există părerea conform căreia primul egumen al Noului Neamț a fost îndepărtat de la conducerea locașului din cauza disensiunilor apărute între el și arhiepiscopul Chișinăului și Hotinului, Pavel Lebedev, privind uzanța limbii române în mănăstirile din Basarabia. De fapt, această ipoteză nu o exclude nici pe cea anterioară, în sensul în care Pavel Lebedev a folosit situația creată cu datoriile acumulate de către Teofan, pentru a-l înlătura pe acesta.

¹⁸ E. Драгнев, там же, с. 662-663.

Odată cu moartea lui Teofan Cristea a apărut și problema privind alegerea noului egumen al mănăstirii Noul Neamț. Instrucțiuni în acest sens sunt emise de către Sfântul Sinod la sfârșitul anului 1884, fiind parafate de către țar la 12 ianuarie 1885. În noile dispoziții se arăta că în conformitatea cu prevederile Sfântului Sinod din 1864 mănăstirea Noul Neamț urma să fie în ascultarea Mitropoliei Moldovei, starețul urmând a fi ales de către soborul mănăstirii, cu consimțământul monahilor de la Lavra Neamțului, dar dat fiind că aceste reguli nu mai puteau fi puse în aplicare, datorită statutului avut la moment de către biserica română, respectivele se anulau¹⁹.

Și ca urmare, după cum este cunoscut, drept egumen al mănăstirii Noul Neamț a fost ales Andronic Popovici.

Un puternic liant de legătură între Neam și Noul Neamț, precum și a sporirii capacității de rezistență a tradiției românești, a devenit biblioteca și schimbul de carte organizate de către același Andronic Popovici.

Unii cercetători consideră că anul 1861 poate fi considerat ca an de fondare a bibliotecii de la Mănăstirea Noul Neamț²⁰. Putem fi de acord doar convențional cu această afirmație, dacă luăm în considerare că la venirea sa în Basarabia Andronic a adus cu sine pe lângă icoane vechi și manuscrise și cărți luate din bibliotecile mănăstirilor Neamț și Secu, care evident că au stat la baza constituirii viitoarei biblioteci.

La nici jumătate de an de la venirea sa, la 20 februarie 1862, Andronic se adresa lui Isihie duhovnicul de la Neamț, prin care în primul rând îl invită pe acesta să vină cât mai curând posibil la Noul Neamț și să se așeze la aceasta, arătându-i că este nevoie de el pentru ocărnuirea obștii, deoarece Arhimandritul Andronic avea probleme de sănătate, iar Teofan Cristea este mai mult în deplasări pentru rezolvarea problemelor legate de constituirea soborului și noii mănăstiri, dar și a unor probleme din Moldoromânia.

Totodată silindu-l pe Isihie, îl preîntâmpină să nu uite să aducă și cărțile rămase ale lui Teofan Cristea: „ce le-au pus părintele Ghenadie împreună cu mine mai nainte de a mea pornire întru o traistă la Sf(i)inția sa unde este și o Evanghelie de aceale mari moldovenești tipărită la noi în monastire și tomurile istoriei bisericești ale Preasfințitului Meletie al Afinii, și tomurile Istoriei Moldaviei publicate de Kogălniceanu, Cartea nevăzutului război, Cinci simțiri, Deprinderea duhovnicească și altele. Și altele așijderea și din cărțile ceale din dulapurile Sfînției sale, câte vei putea să le trimiți cu bătrânul Visarion. Și tot acum le trimite. Că câte vor rămâne acolo nu știu, de le va mai putea vedea vre o dată, precum auzu că să află prin Moldaviia zilele. Și trebuiaște a ne sili ca să întemeem vivliotica aicea, ciară pre unde vei afla cărți de tot soiul, și le trimite aicea. Că moldovenii acești noi auzu că să îngreșozază a ceti pre iale. Și nefiind cine să cetească le vor și prăpădi.

Părinții slaveni de aicea îmi spun cum că este la monastirea Secul un Irmologion rusesc cu note. De să poate te rog trimite-l, că acolo precum știu acum nu urmează nevoia. Și părintele d(u)hovnic Antim avea multe cărți, vezi doară vei putea căpăta vre una din ceale cu învățăturile din filocalie, sau și altele”²¹.

Deci, am redat acest pasaj mai desfășurat, dat fiind faptul că pe de o parte demonstrează foarte clar dorința lui Andronic de a întemeia o bibliotecă, iar pe de alta modalitatea de completare a fondului de carte la mănăstirea Noul Neamț.

Datele despre numărul cărților din biblioteca așezământului de la Chițcani variază de la o perioadă la alta. Potrivit uneia dintre primele inventarieri, făcută în 1884, existau 146 de manuscrise, în limbile română și slavonă, și 2272 de cărți tipărite în diferite limbi. Din aceleași calcule reiese că existau 103 manuscrise și 805 tipărituri în limba română. Potrivit unor date statistice rusești, în primul deceniu al secolului XX numărul manuscriselor și tipăriturilor constituia până la 1800 de unități, iar din inventarul mănăstirii din anii 1934–1938 reiese că numărul total de cărți constituia 2408 volume, adică se constată o modestă creștere a numărului cărților față de anul 1884²².

În perioada istoriografică anterioară „specialiștii în domeniu” au creat o părere greșită conform căreia călugării de la lavra nemțeană au adus la locașul monahal de la Chițcani preponderent manuscrise și cărți în limba slavă sau rusă. Acest fapt este completamente greșit, lucru demonstrat de cercetările istoricului Igor Cereteu, care face o radiografie completă a fondului de carte din biblioteca mănăstirii de la Chițcani, fiind efectuată și o analiză cronologică, una lingvistică și una tematică a celui mai bogat fond de carte mănăstiresc din Basarabia²³, și care arată că majoritatea manuscriselor și cărților erau în limba română.

¹⁹ Арсеній (Стадницкий), митр. Архимандрит Андроник, игумен Ново-Нямецкого Св.-Вознесенского монастыря в Бессарабии, В: Кишинёвск ие Епархиальные Новости, 1887, № 21, с. 655.

²⁰ Igor Cereteu, *Valori cărțurărești din biblioteca mănăstirii Noul Neamț (tiparuri din secolele XVI-XX)*, Chișinău, Lexon Prim, 2021, p. 17.

²¹ A.N.R.M., Fond 2119, inv. III, d. 54, f. 161-161 v.

²² I. Cereteu, *Constituirea și completarea cu tipărituri românești a bibliotecii mănăstirii Noul Neamț în timpul lui Andronic Popovici (1861–1893)*, în „Istorie și Cultură, Biblioteca Științifică Secția editorial-poligrafică”, 2018, p. 514.

²³ Cf. Igor Cereteu, *Valori cărțurărești din biblioteca mănăstirii Noul Neamț (tiparuri din secolele XVI-XX)*, Chișinău, Lexon Prim, 2021, 991 p.

Acest lucru rezultă și din citatul redat ante, dar și de exemplu din scrisoarea din martie 1862 a chiriarhului și duhovnicului Chiriac de la mănăstirea Secu, care arată că pe lângă o cruce și argintării trimise Noului Neamț, a expediat și următoarele cărți moldovenești; *Evaggelie cu apostol și Apocalipsul, Ceaslov, Penticostariu, Mineie, Cărtică cu pravilă, Tetrade: Vieața Preacuviosului prânt(elui) Nostru Paisie, Iermologhion de psaltichie, Mânealnic, Darul ceresc, Învățăturile religioase, Istoria Grechiei, Istorie pentru războiul franțujilor, Gheografia de la Buda, Tetrade din praștii împotriva jidovilor, Molebnic, Cărți un rând pre legi, Antoih Mare, Evanghelie elinească și acela grecească, Psaltirea grecească, Legiurea scris cu mâna rusească și moldovenească, Abecedar moldovenesc cu grecesc, Слядованая псалтырь, Evaghelie, Apostol, Apocalipsis cu tot, Mineiu de obște cu slujbele sfinților, Liturghie, Anașteriu, Molebnic Mic, Molitvenic mic, O pisanie Novogradscăia, Istoria lui Iosif, Cărtică «Священство Священнаго Писания», Psaltire Mică, Богородичне, Slujba Paștelor, Cărtică „Adunare din pravile, scrisă cu mâna” și un Perelipsis din Molitvenic²⁴.*

Este evident că completarea fondului de carte și manuscrise de la Biblioteca Noului Neamț avea loc nu doar din fondurile mănăstirilor Neamț și Secu, care aveau o pondere, dar și din contul resurselor altor locașuri călugărești din spațiul românesc, precum și a instituțiilor ecleziastice.

Este evident că au existat și persoane particulare care s-au implicat în acest proces de creștere a fondurilor cărturărești-manuscriptice, de la Chițcani. Printre aceștia se pot regăsi monahul Sava Petrovici, duhovnicul Ieroftel, Constantin Botezatu și ginerele său Gavriil Catacazi, Mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu (1818–1902), arhimandritul Conon Arămescu Donici (1837–1922), Ion Ignat de la Fălești și Mihail Kogălniceanu²⁵. Dintre aceștia, un loc important l-au ocupat Conon Arămescu și Mitropolitul Iosif Nănescu, contribuțiile acestora fiind reflectate de către un important document publicat de către Paul Mihail²⁶.

Este important de subliniat și faptul că colaborarea dintre cei de la Noul Neamț și o serie de personalități marcante ale vieții culturale și spirituale românești avea loc nu numai pe palierul aprovizionării cu cărți a mănăstirii din stânga Prutului, ci se desfășurau în diferite domenii.

Așa Conon Arămescu-Donici, după vizita efectuată în Rusia, va trece prin Basarabia, poposind și la Noul Neamț, unde va purta o serie de discuții cu Andronic Popovici, Vizitând Chișinăul, nu va vizita doar rudele Donici, dar se va întâlni și cu arhiepiscopul Serghie al Chișinăului și Hotinului, solicitând acestuia să susțină publicarea „Istoriei Sfințelor mănăstiri Neamț și Secu”, a lui Andronic Popovici²⁷.

De asemenea, foarte intensă a fost și colaborarea lui Andronic Popovici cu academicianul, episcop Melchisedec Ștefănescu. În afară de schimbul de cărți, între aceste două personalități s-a purtat o adevărată corespondență ce ținea de diferite probleme legate de anumite momente din istoria Bisericii Române²⁸.

Deci, poate fi constatat un schimb de informații între mănăstirea Noul Neamț și spațiul românesc, pe ambele sensuri. Și în această accepție are loc și schimbul de cărți spre și dinspre locașul de la Chițcani.

În acest sens avem, de exemplu, scrisoarea din 22 iulie 1865 către maica Fevronia de la mănăstirea Agapia, arătându-se că zilele trecute duhovnicul Andronic i-a transmis manuscrisul călătoriei sale la Kiev. Acum îi trimitea o parte din Istoria Lavrei Peșterilor, promițând că-i va expedia toată istoria Kievului, pe care a început a o scrie în primă variantă, iar după ce o va scrie pe curat îi va trimite și la Agapia, îndemnând ca la această mănăstire să se mai facă copii de pe manuscrisul care va fi trimis.

Totodată, viitorul stareț și arhimandrit solicita adresantei rugămintea de a-i trimite Calendarul antic pentru anii 1862, 1864 și 1865, unul din numerele acestuia primindu-l deja. Și mai solicită în măsura posibilităților maicii Fevronia să-i găsească manuscrisul cu cuvintele lui Paisie, ce se afla la părintele Mefodie, și dacă îl va găsi să-l cumpere și să-l trimită la Noul Neamț²⁹.

²⁴ A.N.R.M., Fond 2119, inv. III, d.54, f. 163 -163 v.

²⁵ Igor Cereteu, *Constituirea și completarea cu tipărituri românești a bibliotecii mănăstirii Noul Neamț în timpul lui Andronic Popovici (1861–1893)*, p. 517.

²⁶ Paul Mihail, *Legături cărturărești dintre Mitropolia Moldovei și mănăstirea Noul-Neamț*, în „Luminătorul”, nr. 5-6, 1939, pe <http://www.moldavica.bnrm.md/biblielmo?e=d-01000-00---off-0periodice--00-1---0-10-0---0---0direct-10---4-----0-11--11-ro-50---20-about---00-3-1-00-0-0-11-1-0utfZz-8-00&a=d&c=CL1.8.1&d=JG128.28>.

²⁷ Maria Danilov, *Repere în istoriografia bibliotecii mănăstirii Noul Neamț. Probleme și interpretări*, în „Tyragetia”, Serie nouă, Nr. 2(23), 2014, p. 176-177.

²⁸ Arhimandrit Andronic Popovici, *Istoria Sfințelor mănăstiri Neamț și Secu*, vol. I, p. 49. A se vedea și Pr. Paul Mihail, *Din corespondența episcopului Melchisedec*, în „Biserica ortodoxă română”, an. LXXVII (1959), nr. 5-6, p. 590; Idem, *Geneza studiului întocmit de Episcopul Melchisedec, despre Grigorie Țamblac*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, an. XLV, nr. 7-9, 1969, p. 506.

²⁹ Paul Mihail, *Înfățișări de viață culturală românească la mănăstirea Noul Neamț din Basarabia*, în „Viața Basarabiei”, An IV, 1935, nr. 11-12, p. 752-753. pe <http://www.moldavica.bnrm.md/biblielmo?e=d-01000-00---off-0periodice--00-1---0-10-0---0---0direct-10---4-----0-11--11-ro-50---20-about---00-3-1-00-0-0-11-1-0utfZz-8-00&a=d&c=CL1.8.1&d=JG128.28>. Din păcate, varianta primă a „Istoriei pentru Sfântul Kiev” nu a mai ajuns la Agapia, fiind confiscată de către poliție.

Dintr-o altă scrisoare deja către Andronic Popovici de la 10 decembrie 1884, din partea lui Timotei, arhimandritul mănăstirilor Neamț și Secu, în care printre altele acesta îl informa: „că cărțile scrise de părintele Andronic, și dăruite de Sf(inția) Sa la Schitul Pocrovul sânt toate, atât cartea acea numită „Rozysc (în conformitate cu originalul *n.a.*)” a Sfântului Dimitrii Rostovschi, cât și acele patru cărți care cuprind Istoria bisericească parte după scriitorul Baronie și parte alcătuită de Sf(inția) ta

Deși aceste cărți s-au păstrat până acum bine la schitul Pocrovu, însă pentru a fi și în mai bine păstrare pe viitorime am regulat potrivit sfatului date să fi aduse aici în bibliotecă, mai și trecută în inventariu cu arătare că sânt proprietate a Schitului Pocrovul, așa precum se zice și în ele de părintele Andronic”³⁰.

Mărturiile documentare de mai sus nu ne lasă nicio îndoială cu privire la circuitul intensiv de carte, ce avea loc între mănăstiri, persoane, instituții din dreapta Prutului cu mănăstirea Noul Neamț.

În timp ce Andronic Popovici se preocupa de problema bibliotecii de la mănăstire, Teofan Cristea, la rândul său, încerca să aducă și să înființeze în acest centru monastic o tipografie. Este cunoscut că prin decretul Sfântului Sinod de la Sankt-Petersburg, din 13 ianuarie 1883, tipografia eparhială de la Chișinău era închisă. La rândul său, arhiepiscopul Chișinăului și Hotinului, Serghie, din inițiativa căreia a și fost închisă, propunea lui Teofan Cristea și frățimii superioare a mănăstirii de a procura averea tipografiei, ca ulterior aici să fie instalată și tiparnița.

La aceasta conducerea mănăstirii răspundea: „Fiindcă” scria frățimea superioară a mănăstirii în frunte cu egumenul Teofan — „este mare nevoie de a tipări cărți în 1. moldovenească atât pentru mănăstirea noastră, cât și pentru cea mai mare parte din celelalte mănăstiri basarabene, de asemenea și pentru partea mai de seamă a locuitorilor din Basarabia, precum și din guberniile învecinate cu ea, Chersonul și Podolia, sântem de acord să cumpărăm lucrurile tipografiei Casei arhieresti, trebuincioase pentru tipărirea cărților în 1. moldovenească și în cea rusească, dacă odată cu această, tipografiei din mănăstirea noastră îi vor fi cedate din partea stăpânirii și toate acele drepturi ce au fost date și de care se bucura tipografia Casei arhieresti”.

Luând această hotărâre, egumenul Teofan a intervenit pe lângă Serghie să i se aprobe înființarea tipografiei pe lângă locașul de la Chițcani cu scopul de a răspândi cărțile de rit moldovenești, tipărite cu litere chirilice, printre ortodocșii din Basarabia și România. În august 1883 toată averea tipografiei a fost cumpărată de către Noul-Neamț. Din păcate, însă mai departe nu s-a mers, chiar dacă a fost proiectată și clădirea pentru tipografie și a fost întocmit și devizul de cheltuieli de către arhitectul N. Apostolopolu. Dat fiind că nu s-a putut obține acordul din partea Consistoriului Duhovnicesc, în 1887, și tot cu acordul arhiepiscopului Serghie, tipografia a fost vândută unui negustor din Chișinău³¹.

Intervenția noastră nu ar fi completă, dacă nu ne vom referi și la un alt element, statornicit în tradiția și spiritualitatea românească, având și jucând un rol imens în simbolistica și imaginarul populației spațiului românesc, și anume Icoana făcătoare de minuni a Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu, și pururea Fecioarei Maria, de la Lavra Neamțului.

Sărbătorirea hramului mănăstirii Neamț – *IsPASul* – era cunoscută în Țara Moldovei încă din secolul al XV-lea, fiind de o popularitate imensă în toate colțurile spațiului carpato-nistean, și nu numai, și în toate stările sociale, ce provoca anual un masiv pelerinaj spre mănăstirea Neamț. O mare parte din popularitatea acestei sărbători spirituale se datora tocmai acestei Icoane făcătoare de minuni, pentru care venea populația atât pentru a se închina, cât și pentru a avea posibilitatea de a surprinde minunile despre care se povestea că Icoana Maicii Domnului le-a făcut în timpul sărbătorii hramului, când era scoasă din mănăstire pentru a completa toată procesiunea liturgică ce se statornicise în cadrul sărbătorii la mănăstire.

Icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului de la Lavra Neamț era cunoscută cu numele de Lideanca (din Lida) sau Nemțeanca, pe când cea de la Noul Neamț a fost numită Moldovenească (Молдавская) și Nemțeană (Немецкая). Aceasta repetă întocmai imaginile pictate de pe original: „adevărată închipuire a Preacinstitei Icoane, a Preafericitei Sf(i)ntei Stăpânei noastre, Născătoarei de Dumnezeu și pururea fecioarei Mariei, care are pre mână stângă însemnat șezând pruncul cel mai nainte de veaci, pre D(o)mnul nostru Ii(su)s H(risto)s. Și în dos, are altă față cu însemnarea a Sf(â)ntului Marelui Mucenic și făcătoriu de minuni Gheorghie, purtătoriu de biruință. Carele iarăși șezând în jilțu, este însemnat cu sulița în mâna dreaptă, iară în mâna stângă cu sabiia stă ucigând pre bălaur”³².

Referindu-se la pictarea copiei, Andronic arată că aceasta a fost făcută din cauza presiunii asupra mănăstirii Neamț și Secu venite din partea guvernului lui AL. I. Cuza, și a doleanței în același timp venite

³⁰ A.N.R.M., Fond 2119, inv. I, d. 27, f. 1.

³¹ N. Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși. Din negura trecutului, crâmpie de amintiri*, Chișinău, Museum, 2000, p. 209.

³² A.N.R.M., Fond 2119, inv. III, d. 90, f. 1v.

din partea lui Teofan Cristea, vechil, la acel moment al moșiilor mănăstirilor din Basarabia, care se adresa cu această rugămintă către ieroshimonahul Andronic.

Andronic Popovici arată că sub presiunile acțiunilor lui Al. I. Cuza, pe de o parte, iar pe de alta „apoi părintele ieromonahul Teofan Cristea, carele să afla cu ascultarea în Besarabiia, vechil la moșiile lavrei, simțindu-le acestea și luminându-să din pronie D(u)mnezească, au început a face mișcare, spre a pregăti adăpost fraților Lavrei Neamțului aicea în Besarabiia și așa între altele au scris în lavră ieroshimonahului Andronic ca să facă toate chipurile și să pue pre cineva să scoată copie întocma, de pe Sf(ă)nta și făcătoarea de minuni Icoană a Precuratei Maicii lui Dumnezeu”.

Duhovnicul și marele ecleziarh de la Neamț i-au desemnat cu acest lucru pe ieromonahul Damian Pavlov și monahul Mitrofan Hamuzu. Și: „Maica Domnului au lucrat așa de mare minune prin aceste organe că i-au înțeleptit de au scos Sf(ă)nta acea închipuire, pe hârtie așa de întocma, cu literele care sânt scrise pe dânsa cu tot și cu toate măsurile, întru cât nimenea carele s-au învrednicit a să închina cu luarea aminte ceii din lavră nu ar putea crede cum că această din Bessarabia, este numai copie ai aceia, dacă nu ar ști istorisirea”³³.

Această copie este adusă de către duhovnicul Andronic în Basarabia.

Unii dintre autori eronat vorbesc despre faptul că Icoana făcătoare de minuni de la Noul Neamț de fapt ar fi executată de către S. Verhoveții în anul 1862 la Sankt-Petersburg³⁴. Este totalmente incorect, deoarece Teofan într-adevăr va solicita ca icoana să fie trimisă la Sankt-Petersburg, în 1864, după ce va primi acceptul de a deschide noul locaș monahal. Și aici a comandat și au îmbrăcat și împodobit icoana în argint, poleit cu aur și cu vreo 7000 de pietre franțuzești de diferite mărimi. Tot în capitala imperiului a fost comandat și executat și chivotul, adică strana cea mare în care a fost amplasată icoana, cu două icoane, una cu chipul lui Dumnezeu Tatăl, și una a Maicii Domnului „Znamenskaia”, care toate după cum arată Andronic Popovici au fost executate de către Feodor Andreivici Verhovețkii³⁵.

După ce au fost terminate lucrările și au fost pentru prima dată văzute de către Teofan, acesta ar fi zis: „Să știi părinte Teofoane cum că înseși această Sf(ă)ntă icoană, Va întemeia desăvârșit monastirea Neamțului cea Nouă! Pentru că acum mai că nu cred că au lucrat mâinile mele la asemenea prea plină de daru închipuire”³⁶.

„Iară spre a unsprezecea zi a lunii lui octovrie s-au săvârșit și cântarea privigherii de toată noaptea cu soborul, întocma, duple așezământul Preafericitului părintelui nostru starețul Paisie. Și apoi a dooa zi dimineața, trăgându-să clopotul și înbrăcându-să preoții și ierodiaconii întru toate veșmintele s-au săvârșit mai întâiu cântarea Acatistului Bunei Vestiri cu mare țeremonie, cetindu-să icoasele în limba moldovenească și în cea slavenească, de cătră ieroshimonahul Andronic.

Și pre urmă sfînțindu-să Sf(ă)nta Icoană, cu rânduiala cuviincioasă duple predanie de cătră Preacuvioșia sa părintele arhimandrit Varlaam, Rectorul seminariei de Chișinevși blagocinul monastirilor s-au cântat și paraclisul cătră Preasf(ă)nta născătoarea de Dumnezeu, tot”³⁷.

În urma analizei materialului documentar și a istoriografiei problemei pot fi trase anumite concluzii. Referindu-ne la personalitatea lui Andronic Popovici, este necesar să atenționăm că după părerea noastră, este imposibil de a vorbi despre personalitatea sa ca fiind una filorusă sau românofobă. După noi acest personaj poate fi calificat mai degrabă ca fiind un panortodox (nu știu cum poți califica o persoană ca fiind filorusă și românofobă atunci când aceasta vorbește despre Moldoromânia și moldoromâni purtând corespondență și considerându-se prieten cu Iosif Nănescu, Mihail Kogălniceanu sau Melchisedec Ștefănescu). La rândul său, panortodoxia sa a făcut posibilă întreținerea și conservarea unui puternic element românesc tradițional la mănăstirea Noul Neamț, evident venit în primul rând dinspre Lavra Neamț. Este incontestabil faptul că cazul mănăstirii Neamț și Noul Neamț este unul solitar pentru istoria spiritual-culturală a spațiului est carpatic.

Interferențele spiritual culturale între aceste două așezăminte monahale pot fi sesizate și în denumirea locașurilor, și în hramurile bisericilor principale a mănăstirilor, și în ceea ce a însemnat Icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului și în multe altele.

³³ *Ibidem*, fila 2. De fapt, însăși pictarea acestei Icoane Făcătoare de minuni este redată de către Andronic ca fiind o minune, deoarece după cum arată acesta nici executorii nu aveau cunoștințe profunde în ale pictării icoanelor, pe de o parte, iar pe de alta, toate încercările anterioare de a face o copie de pe Icoana Nemțeanca nu au avut succes, toate încercările având un rezultat negativ.

³⁴ Tudor Stăvilă, Icoana basarabeană din secolul XIX, Chișinău, Editura ARC, 2011, p. 93; Памятники Русской культуры и истории, Кишинев, Фонд «Русский мир», Славян. ун-т Респ. Молдова, 2009, с. 16.

³⁵ A.N.R.M., Fond 2119, inv. III, d. 90, f. 2 v.-3.

³⁶ *Ibidem*, f. 3 v.

³⁷ *Ibidem*, 4 v.

Ideea constituirii unei noi mănăstiri a fost susținută de comunitatea monahală din stânga și dreapta Prutului, dar și de mitropolitul Sofronie, care era văzută ca o „fiică” a Lavrei de la Neamț, unde ar fi avut posibilitatea de a se retrage călugării de la Neamț și Secu, în cazul în care relațiile cu guvernul s-ar fi înrăutățit și mai mult. În scurt timp, însă, Noul Neamț își va schimba scopul funcțional, transformându-se dintr-un centru de refugiu, în unul de transfer al tradiției și culturii Lavrei de la Neamț, în special, și a celei românești, în general.

Organizarea bibliotecii, schimbul pe dublul sens al cărților, informației, precum și întreținerea unor legături constante cu personalități marcante din cadrul statului modern român, a metamorfozat, plasând Noul Neamț în centrul menținerii și amplificării tradiției și culturii românești în spațiul basarabean, în unele cazuri chiar fără a urmări acest scop.

Pe de altă parte, menținerea acestor legături bivalente în mare parte a fost creată de cadrul legislativ, de acel Regulament care implica și frăția monahală și starețul de la Lavra Neamțului, dar și Mitropolitul, chiar și dacă pur teoretic, dar sub umbrela căruia schimbul cultural era mult mai intens, în acest sens înscriindu-se și încercarea de procurare a tipografiei eparhiale pentru tipărirea cărților în limba *moldovenească*.

În felul acesta, chiar dacă a fost întemeiat mult mai târziu decât alte centre monahale din spațiul pruto-nistrean, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea Noul Neamț devine, credem, principalul centru de menținere și amplificare a tradiției spirituale românești în Basarabia, inclusiv și prin confecționarea și instalarea în locaș a Icoanei făcătoarei de minuni a Maicii Domnului, simbol incontestabil al spiritualității est carpatice de pe parcursul secolelor, revigorat și în Basarabia.

RELAȚIILE LUI IOSIF VULCAN ÎN CERCURILE LITERARE MAGHIARE. ROLUL REVISTEI „FAMILIA” ÎN RECEPTAREA TIMPURIE A POEZIILOR EMINESCIENE ÎN TRANSILVANIA

Gabriela ENEA ELEKES*

IOSIF VULCAN'S RELATIONS IN HUNGARIAN LITERARY CIRCLES. THE ROLE OF THE "FAMILIA" MAGAZINE IN THE EARLY RECEPTION OF EMINESIAN POEMS IN TRANSYLVANIA ABSTRACT

Iosif Vulcan impresses with the multitude, diversity and depth of his cultural activity. His efforts were also aimed at making Romanian cultural values known to Hungarians. He carries out a notable publishing and literary activity in the Hungarian language as well. In 1871, Iosif Vulcan was elected an external member of the *Kisfaludy Literary Society*. The choice of Iosif Vulcan as a member of this important Hungarian literary society is not a coincidence, it is a recognition of his activity in the field of knowledge and recognition of literary values and in the connection of Romanian-Hungarian literary relations. In 1872, Vulcan published in "Familia" magazine the first poem translated into Romanian by himself, from Petőfi's creation.

Having become an external member of the Kisfaludy Literary Society, Iosif Vulcan made known, in its meetings, Romanian folk creations in Hungary, and his translations were included in the collection *Román népdalok/Romanian folksongs*.

Iosif Vulcan consciously carries out journalistic and literary activity in the Hungarian language, on the one hand, out of the desire to make Romanian literary values known in Hungary, and on the other hand to contribute to closer relations between the Romanian and Hungarian people.

Iosif Vulcan's activity and involvement in the literary life of Romanians from Hungary and Transylvania falls within the cultural attitude of the post-Paşoptist generation that considered culture and literature as the most effective means of fighting for the preservation of national identity.

Keywords: Iosif Vulcan, Eminescu, translation, poems, reception, Hungarian language.

Străbunii lui Iosif Vulcan sunt originari din Muntenia, de unde o ramură a lor se va stabili la Blaj. Tatăl lui Iosif, Nicolae Vulcan, se naște la Șinca Veche, Făgăraș, în anul 1805. Vestitul episcop Samuil Vulcan, întemeietorul liceului de băieți din Beiuș și ocrotitorul corifeilor Școlii Ardelene, este unchiul lui Iosif Vulcan¹. Tatăl său, Nicolae Vulcan, studiază la Blaj, Sibiu, Oradea și Viena, iar la 21 august 1831 este hirotonit ca preot greco-catolic și este numit paroh la Holod. După ce se naște Iosif Vulcan, familia se va muta la Leta Mare, unde tatăl său preoțește timp de 36 de ani.

Și din partea mamei, strămoșii lui Iosif Vulcan erau oameni învățați. Bunicul dinspre mamă, Irinyi János (numele lui de familie este Irimia, de confesiune ortodoxă), administrator de moșii, proprietar de pământuri, publică studii economice în presa maghiară a vremii². Mama lui Iosif Vulcan, Victoria Irinyi, a avut doi frați: János, născut în anul 1819, care a studiat și în străinătate chimia, descoperind chibritul cu fosfor în anul 1836, și József, care a făcut studii juridice, dar va profesa în literatură și publicistică, colaborând la revistele „Athenaeum” și „Pesti Napló”. Cei doi unchi dinspre mamă, datorită activității lor politice, științifice și literare, au avut relații bune cu unele personalități marcante ale vremii, ceea ce a facilitat intrarea lui Iosif Vulcan în viața literară³. Se poate presupune că și aprobarea de înființare a revistei „Familia”, pe care a primit-o în doar câteva zile din partea autorităților maghiare, poate fi explicată prin relațiile influente ale rudelor sale, din acea vreme.

Iosif Vulcan studiază la Liceul Romano-Catolic din Oradea, până în anul 1859. Prin demersurile episcopului unit, Vasile Erdeli, începând cu anul școlar 1851/1852, în acest liceu, se întemeiază o catedră de limba și literatura română, profesor titular fiind numit Alexandru Roman. Față de acesta, Iosif Vulcan va păstra o recunoștință deosebită, mărturisind că a fost discipolul său și că activitatea literară și-a început-o sub conducerea lui⁴. Alexandru Roman îi va fi profesor și la Budapesta, în ultimul semestru la universitate. În anul 1857, Iosif Vulcan va fi membru în *Societatea de lectură* înființată la Oradea, în anul 1852, de către

* Oficiul pentru învățământ din Ungaria; e-mail: elekes.gabriella@oh.gov.hu.

¹ Lucian Drimba, *Iosif Vulcan*, Editura Minerva, București, 1974, p. 15.

² Gheorghe Petrușan, *Iosif Vulcan și revista Familia*, publicația Uniunii Românilor din Ungaria, Seghedin, 1992, p. 19.

³ *Ibidem*, p. 3.

⁴ L. Drimba, *op. cit.*, p. 23.

Roman. Experiența acumulată în această societate îi va fi de folos la Pesta la înființarea *Societății de lectură* de acolo, iar apoi în *Societatea Petru Maior*.

După absolvirea liceului se înscrie la Facultatea de drept de la Pesta, dar ca și unchiul său, József Irinyi, va fi atras mai mult de literatură și publicistică decât de științele juridice. În anii studenției colaborează cu versuri, proză, articole, traduceri, la reviste din Transilvania: „Foaie pentru minte inimă și literatură”, „Gazeta Transilvaniei”, „Telegraful român”, precum și de la Pesta: revista „Concordia”. În anul 1862 ia parte, ca și corespondent al revistei „Concordia”, la prima adunare generală a *Societății ASTRA*, la Brașov, la care erau de față personalități de marcă ale vieții politice și culturale românești ale vremii: Andrei Șaguna, Timotei Cipariu, Gheorghe Barițiu, Ioan Pușcariu, Andrei și Iacob Mureșanu, George Sion și Alexandru Odobescu. Despre întâlnirea cu George Barițiu, întemeietorul ziaristicii românești din Transilvania, și cu Andrei Mureșanu, tânărul Vulcan va scrie în „Concordia” și mai târziu în „Familia”, cu entuziasm și mândrie națională. Până la înființarea propriei reviste lucrează ca redactor la revista de beletristică de la Pesta, „Aurora Română”, care a fost înființată de preotul Ianichiu Miculescu, în anul 1863. Activitatea lui Vulcan la această revistă este multiplă, iar în redactarea sa are un rol decisiv, fapt demonstrat și de similitudinile cu viitoarea sa revistă, „Familia”. Și în „Aurora Română” erau prezentate portretele unor personalități de seamă ale vremii, poezie și proză originală, culegeri de folclor, traduceri din literatura maghiară și universală, studii critice. De remarcat este că primele poezii ale lui Petöfi vor fi publicate în limba română în „Aurora Română”, în anul 1863⁵. După înființarea revistei „Familia”, în cursul anului 1865, datorită numărului tot mai mic al cititorilor, revista își încetează apariția⁶.

Iosif Vulcan a fost foarte activ în *Societatea Petru Maior*, până la mutarea sa la Oradea în anul 1880, de multe ori vicepreședinte și președinte. Pe lângă aceasta a inițiat înființarea *Societății pentru crearea unui fond de teatru român*, care va urca în rang, devenind cu timpul, după *ASTRA*, cea mai importantă asociație culturală a românilor din Transilvania și Ungaria⁷. Pentru prestigiul de care se bucura din partea reprezentanților vieții culturale și sociale din Oradea, Vulcan este ales membru al celor mai cunoscute organizații locale: *Crucea Roșie*, *Societatea Szigligeti*, *Societatea de arheologie și istorie*. La propunerea lui Alexandru Roman, în anul 1879 este ales membru corespondent, iar din anul 1891 este membru activ al Academiei Române.

Relațiile lui Iosif Vulcan în cercurile literare maghiare

Iosif Vulcan impresionează până astăzi prin multitudinea, diversitatea și profunzimea activității sale culturale. La toate cele menționate mai sus este foarte important și pentru lucrarea de față să amintim că eforturile sale s-au îndreptat și spre a face cunoscute maghiarilor valorile culturale românești. El desfășoară o activitate publicistică și literară notabilă și în limba maghiară. Putem presupune, pe bună dreptate, pe baza datelor sale biografice, că pentru a pătrunde în cercurile literare și publicistice maghiare, i-a fost de folos și unchiul său dinspre mamă, József Irinyi. Acesta publica în presa vremii articole politice și creații literare, colaborând la reviste de seamă, precum „Athenaeum” și „Pesti Napló”. A fost și redactor la revista „Athenaeum”, pentru un timp, având colegi pe renumiții scriitori maghiari: Toldy, Bajza și Vörösmarty. Acești scriitori s-au numărat, în anul 1836, printre fondatorii renumitei *Societăți literare Kisfaludy*. József Irinyi a mai lucrat și la ziarul „Pesti Hirnap”, între 1844-1848.

După cum susține și scriitorul maghiar József Szinyei în lucrarea *Magyar írók élete és munkái/Viața și opera scriitorilor maghiari*, ca deputat în parlamentul din Pesta, în timpul Revoluției din 1848 a adus servicii importante guvernului revoluționar maghiar⁸, deci se bucura de o reputație în cercurile politice, publicistice și literare ale vremii.

În anul 1871, Iosif Vulcan este ales membru extern al *Societății literare Kisfaludy*. Merită precizat că această societate a fost înființată în anul 1836, în amintirea poetului, dramaturgului, pictorului Kisfaludy Károly⁹, personalitate de seamă a vieții literare și culturale maghiare, organizator al vieții literare în perioada reformelor, până în anul 1830 (anul decesului său), redactor la revista „Aurora” și inițiatorul cercului literar *Aurora*. Societatea și-a propus încă de la început promovarea literaturii, teoriei literare, sprijinirea scriitorilor. Un interes deosebit au fost acordat promovării creației populare și traducerilor din literatura universală. Alături de Academia de Științe a devenit un for important în epocă. Până în anul 1849,

⁵ Kemény G. Gábor, *Postfață*, în *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831-1960 (1961-1965)/Bibliografia maghiară a literaturii române 1831-1960 (1961-1965)*, Editura pentru literatură, București, 1966, p. 850.

⁶ Gh. Petrușan, *op. cit.*, p. 24.

⁷ *Ibidem*, p. 34.

⁸ József Szinyei, *Magyar írók élete és munkái* [Viața și opera scriitorilor maghiari], vol. V, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, Budapesta, 1981, p. 171-174.

⁹ *A magyar irodalom története* [Istoria literaturii maghiare] (mek.oszk/02200/0228/html/03/221), arhiva electronică a Bibliotecii Széchényi, Budapesta.

cei mai importanți scriitori maghiari făceau parte din această societate (cu excepția lui Petőfi, care a refuzat să fie și membru al Academiei).

Alegerea lui Iosif Vulcan ca membru al acestei importante societăți literare maghiare nu este un lucru întâmplător, este o recunoaștere a activității sale pe tărâmul cunoașterii și recunoașterii valorilor literare și în legarea relațiilor literare româno-maghiare. În anul 1872, Vulcan publica în revista „Familia” prima poezie tradusă în limba română de el însuși, din creația lui Petőfi. Dar cel mai puternic argument, în sensul celor declarate mai sus, sunt cuvintele secretarului societății maghiare, Greguss Ágost, în ședința festivă a societății maghiare, ținută cu prilejul alegerii lui Vulcan ca membru extern. „Prin el, Societatea nu a văzut doar acel bărbat care cultivă cu succes literatura națională a României vecine, ci pe acela care aduce în relație reciprocă această literatură națională cu literatura națională maghiară. În mijlocul unei Europe în care se încrucișează săbiile, cu atât mai mult este o mângâiere să întindem și să acceptăm dreapta păcii. (...) Să ne înțelegem unii pe alții. Adică: să ne cunoaștem unii pe alții. În timp ce autocunoașterea ne învață să ne urâm greșelile, în schimb cunoașterea camarazilor noștri, ne învață să-i iubim”¹⁰.

Greguss precizează că Vulcan își merită locul în Societate pentru că a făcut cunoscută maghiarilor, creația populară românească.

Devenit membru extern al *Societății literare Kisfaludy*, Iosif Vulcan a făcut cunoscute, în ședințele acesteia, creațiile populare românești în Ungaria, iar traducerile sale au fost cuprinse în culegerea *Román népdalok/Cântece populare românești*. Această culegere a apărut în anul 1877, din inițiativa *Societății literare Kisfaludy*. În anul 1878, pentru a-l face cunoscut cititorilor maghiari pe Vasile Alecsandri, Vulcan traduce în ungurește, *Cântecul gintei latine*, pe care o prezintă în ședința din 2 iunie 1878 a *Societății literare Kisfaludy*, și o publică în numărul 27 al săptămânalului „Vasárnapi Újság”, însoțită de o notă redacțională¹¹.

În nota redacțională cu titlul *Sărbătoarea literaturii române*, cititorii maghiari sunt informați de faptul că această poezie a primit premiul I, pentru cea mai bună poezie, dintre cele 56 de poezii sosite din Europa și America, la concursul literar organizat de *Societatea pentru studiul limbilor romanice*. Se mai precizează că societatea a luat ființă în anul 1869, la Montpellier, și are scopul de a menține legătura între limbile vechii Rome, organizând și concursuri de creație, ședințe și sărbători, sub patronajul guvernului francez și cu participarea numeroaselor societăți literare, științifice, a lingviștilor, istoricilor, creatorilor literari francezi, italieni, spanioli, portughezi, români.

Pentru ca cititorul maghiar să înțeleagă amploarea evenimentului, în notă se precizează că organizatorii estimează la 60.000 numărul participanților. Vasile Alecsandri este prezentat ca poetul sărbătorit al gintei latine, ovaționat în țara sa, dar și în afara granițelor. Precizează că imnul scris de poetul român a fost deja tradus nu numai în limbile latine, dar și în germană, poloneză și acum și în maghiară¹².

Iosif Vulcan face în mod conștient activitate publicistică și literară în limba maghiară, pe de o parte, din dorința de a face cunoscute valorile literare românești în Ungaria, iar pe de altă parte pentru a contribui la apropierea relațiilor dintre poporul român și cel maghiar. Drept mărturie al aceluiași imbold de apropiere și cunoaștere între români și maghiari este și faptul că prima traducere în limba română a unui poem scris de Petőfi Sándor aparține lui Iosif Vulcan. Este vorba de poezia *Lennék én folyóvíz/Fire-asiu rîu*, publicată, bineînțeles, în revista „Familia”, în numărul cinci al anului 1872¹³.

Publicarea traducerilor din creațiile poetului național maghiar continuă în anul 1877 în numărul 46 din revista sa, cu o traducere a poemului *Ez a világ milyen nagy/Lumea acest'a*, întocmită de Alexandru Macedonschi, iar în anul 1879, cu traducerea poemului cu mesaj politic, *A nép nevében/Misera plebs contribuens*, traducere-adaptare făcută de Nilvanu Miklós¹⁴. Și prima traducere din opera lui Arany János a fost publicată tot în revista „Familia”, în anul 1887. Este vorba de traducerea făcută de Miron Pompiliu a poemului *A rab golya/Cocostârcul rob*. Astfel, lui Miron Pompiliu și lui Iosif Vulcan li se datorează faptul că acest poem, și autorul său, va fi cunoscut cititorului român, fiind cuprins în antologii de poezii și chiar și în manuale¹⁵.

Activitatea și implicarea în viața literară a românilor din Ungaria și Transilvania a lui Iosif Vulcan se încadrează în atitudinea culturală a generației post-pășoptiste care considera cultura și literatura drept cele mai eficiente mijloace de luptă pentru păstrarea identității naționale. Merită amintit aportul adus la înființarea

¹⁰ Domokos Sámuel, *Magyar-román irodalmi kapcsolatok* [Relații literare româno-maghiare], Editura Gondolat, Budapesta, 1985, p. 11.

¹¹ Gh. Petrușan, *op. cit.*, p. 98.

¹² „Vasárnapi Újság”, Budapesta, nr. 27, 1878, p. 344. Traducerea aparține autoarei acestei lucrări.

¹³ Veégh Sándor, *Petőfi a románoknál* [Petőfi la români], Teză de doctorat, Editura Vákár, Miercurea Ciuc, 1934, p. 9.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 12-13.

¹⁵ Dávid Gyula, *Arany János és a román népiesség* [Arany János și poporanismul românesc], în Idem, *Találkozások. Tanulmányok a román-magyar irodalom kapcsolatok múltjából* [Întâlniri. Studii din trecutul relațiilor literare româno-maghiare], Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1976, p. 92.

Societății Petru Maior din Pesta, activitatea de redactor la revistele „Concordia”, „Aurora Română”, colaborator și proprietar al revistei „Umoristul”, membru al *Societății ASTRA*, iar din anul 1891, membru al Academiei Române.

Debutul lui Mihai Eminescu la revista „Familia” din Pesta

Destinul literar al poetului Mihai Eminescu este strâns legat de capitala ungară și de revista „Familia”, nu numai prin debutul său în poezie la numai 16 ani, dar și pentru că aici și-a primit botezul său literar sau prima, sfântă împărtașanie. Tânărul gimnazist Mihail Eminovici trimite, la începutul anului 1866 din Cernăuți, dintr-un colț îndepărtat al Imperiului Habsburgic, poezia *De-aș ave*, la revista românească „Familia” din Pesta, înființată de Iosif Vulcan, cu doar un an în urmă, în 1865. Redactorul revistei nu numai că publică în numărul 6 din 25 februarie/6 martie 1866 poezia tânărului gimnazist, dar este și acela care i-a schimbat numele, în Mihai Eminescu, dezrobindu-l de povara slavă, mult prea anevoioasă și prezentându-l lumii întregi ca pe un june cu privirea scânteind de doruri netrăite încă. Poetul acceptă acest botez literar și în continuare își va asuma acest nume pe deplin. Despre debutul poetului în „Familia”, Iosif Vulcan va povesti cititorilor săi, în numărul din 13/24 ianuarie 1885: „Farmecul gingaș al poeziilor, considerând și etatea tineră a autorului ne indica un talent adevărat, care avea un viitor frumos în literatura românească. De aceea publicarăm cu plăcere acele inspirațiuni juvenile”¹⁶.

Până în luna septembrie a anului 1886 vor mai fi publicate în revista pestană: *Din străinătate, La Bucovina, Speranța și Misterele nopții*. Ultimele două vor apărea pe prima pagină a revistei¹⁷. Următoarele poezii eminesciene vor fi publicate în „Familia” doar în anul 1883 și începutul anului 1884, când poetul luptă deja cu boala. Aceste poezii au fost înmânate personal de Eminescu în primăvara anului 1883, pe când Vulcan se afla la București pentru a participa la ședința Academiei Române. Este vorba de poemele: *S-a dus amorul, Când amintirile, Adio, Ce e amorul?, Pe lângă plopii fără soț, Și dacă, Din noaptea*¹⁸.

Nu poate fi doar o coincidență faptul că Eminescu decide să-și trimită primele poezii la Pesta, la redacția revistei „Familia”, la aceeași revistă în care la începutul anului 1866 apare un necrolog despre Aron Pumnul, mentorul tânărului Eminovici. Iosif Vulcan, redactorul revistei pestane, face un elogiu scurt, prezentându-l ca pe unul dintre cei mai renumiți lingviști români, personalitate de seamă a națiunii române¹⁹.

Se poate presupune că Eminescu a luat cunoștință de existența „Familiei” și a putut să citească din ea, în biblioteca personală a profesorului său, fiind o revistă nou înființată care reprezenta și o posibilitate de publicare pentru începători²⁰. De asemenea, Cernăuți, unde tânărul poet se afla la studii, făcea parte din Imperiul Habsburgic, iar Pesta și Buda erau centre culturale și de învățământ importante ale imperiului și frecventate de tinerii români transilvăneni. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, numărul studenților români transilvăneni a crescut în aceste centre, și odată cu aceasta și activitatea lor se va organiza tot mai bine.

Tot la Pesta are loc și debutul publicistic al lui Eminescu prin articolele publicate în revistele „Albina”, „Familia” și „Federațiunea”. În revista „Albina” este publicat în numărul 3 din anul 1870 articolul *O scriere critică*, iar la începutul aceluiași an în „Familia” articolul *Repertoriul nostru teatral*. Aceste două articole au fost aduse de la Viena de către parlamentarul Vincențiu Babeș, care participase la petrecerea de revelion din 1869, a studenților români din Viena, prilej cu care s-a întâlnit personal cu Eminescu²¹. În revista „Federațiunea”, Eminescu va publica în luna aprilie 1870 trei articole în serial, semnate cu pseudonimul Varro: *Să facem un congres* (5 aprilie), *În unire e tăria* (10 aprilie) și *Echilibrul* (22 aprilie). Aceste articole au atras atenția oficialilor maghiari, care vor intenta proces împotriva „Federațiunii”.

Rolul revistei „Familia” în receptarea timpurie a poeziilor eminesciene în Transilvania

Iosif Vulcan este foarte receptiv la evenimentele literare și culturale din vremea sa, înștiințându-și totodată și cititorii. În numărul 25 din 20 iunie/2 iulie 1882, publică integral prelegerea susținută de I.T. Mera, în cadrul festivității de la Viena, din 1 iunie același an, când sunt sărbătoriți scriitorii Junimii²². În prelegerea sa, I.T. Mera stabilește locul deosebit pe care îl ocupă lirica eminesciană în cadrul literar al

¹⁶ Iosif Vulcan, *Mihail Eminescu*, în „Familia”, Oradea, seria II, nr. 2, 13/24 ianuarie 1885, p. 14.

¹⁷ Berki Tímea, *Magyar-román kulturális kapcsolatok a 19. század második felében* [Relații culturale maghiaro-române în a doua jumătate a secolului al XIX-lea], Editura Societatea Muzeului Ardelean, Cluj-Napoca, 2010, p. 15.

¹⁸ Ioana Vasiliu, *Receptarea critică a lui Eminescu până la 1930*, Editura Muzeului Literaturii Române, București, 2008, p. 10.

¹⁹ I. Vulcan, în „Familia”, Oradea, anul II, nr. 2, din 15/24 ianuarie 1866, p. 24.

²⁰ Berki Tímea, *op. cit.*, p. 13.

²¹ Farkas Jenő, *Vigjatektől a avantgárdig* [De la comedie la avangardă], Editura Palamart, Budapesta, 2008, p. 53.

²² I. Vasiliu, *op. cit.*, p. 43.

vremii: „Spiritul lui Eminescu este cu totul contrar poeziilor despre care vorbirăm. (...) În poeziile sale aflăm totdeauna cugetări adânci, izvorâte din suflet plin de amărăciune și îmbrăcate în haina neagră a pesimismului, pentru a căror pricepere se pretinde un grad oarecare de cultură. Din această pricină Eminescu este poetul clasei mai inteligente a românilor. Eminescu este afară de aceea și poet didactic, în genul epistolelor poetice, unde instrucția se combină cu caracterul lyric al poeziei”²³.

Însă publicarea noii serii de poezii inedite în „Familia”, înmânate de poetul însuși cu ocazia întâlnirii sale la București cu Iosif Vulcan, în primăvara anului 1883, cu puțin timp înainte de izbucnirea bolii sale, va aduce revistei un prestigiu deosebit. Iosif Vulcan va publica în același an, aceste ultime poezii: *S-a dus amorul, Când amintirea, Când amintirile, De-acuma, Adio, Ce e amorul, Pe lângă plopii fără soț, Și dacă...*, iar la începutul anului 1884 *Din noaptea...*. Putem susține că atenția a fost îndreptată acum asupra acestei reviste care a avut privilegiul să primească ultimele creații direct din mâna poetului lovit de soartă. Aceste poezii au fost reproduse și în alte publicații românești din Transilvania. La fel au circulat și informațiile asupra stării poetului, iar mai târziu și despre numirile sale ca director al Bibliotecii Centrale din Iași, sau ca profesor suplinitor la Școala comercială din Iași, dovedind un atașament profund și față de soarta sa, care au contribuit la creșterea popularității poetului.

În ultimul număr din anul 1883 Iosif Vulcan își va anunța cititorii că se află sub tipar primul volum de *Poesii* al lui Eminescu (sub îngrijirea lui Titu Maiorescu, apare în anul 1884, la București). Cu acest prilej el oferă cititorilor săi și aprecieri critice asupra valorii poeziilor lui Eminescu: „Regretatul Eminescu este unul din cei mai de frunte poeți, dintre câți a avut națiunea română. Cugetări profunde, idei nalte și originale, limbă îndesată și o tehnică admirabilă sunt însușirile lui caracteristice”²⁴. În ianuarie 1884, în primul număr al revistei, la rubrica Literatură și arte, el își va anunța cititorii de apariția volumului de poezii de 300 de pagini, într-o ediție frumos tipărită. Își îndeamnă cititorii să-și cumpere această carte prin care își vor câștiga „o adevărată salbă literară”²⁵. Vulcan citează din prefața semnată de Titu Maiorescu.

Iosif Vulcan este și cel care redactează pentru prima oară o biografie a poetului, în numărul al doilea de la începutul anului 1885, cu prilejul aniversării nașterii poetului și totodată el face și prima prezentare de ansamblu a operei eminesciene. Prezentarea sa este foarte elogioasă, insistând asupra avântului înnoitor adus graiului poetic românesc, considerându-l nune nepieritor în literatura română, atât prin profunzimea de idei și sentimente, cât și prin înalta măiestrie a limbii. „Poesiile sale au timbrul filosofic care se manifestează, în formă serioasă și satirică, dar totdeauna prin o cugetare adâncă. (...) Meșter al limbei noastre, ne-a prezentat frumuseți necunoscute ale ei, ne-a descoperit nuanțe și forme noue, a dat graiului poetic românesc o putere mai înaltă. Talent important, dânsul a cutreierat adâncimile cele mai profunde și s-a urcat în sferile cele mai înalte, aducând de pretutindeni comori neprețuite și dând astfel poeziei românești un avânt nou”²⁶.

Tot în acest număr Iosif Vulcan precizează că până la acea dată, au fost editate două volume cu lucrările lui Eminescu: unul conținând traducerea *Moartea lui Wallenstein* de Schiller, iar celălalt primul volum de poezii, *Poesii de Mihai Eminescu*, publicat la Editura Socec din București, cu o prefață elogioasă de Titu Maiorescu. Articolul dedicat poetului este însoțit de publicarea poeziei *Epigonii* și se desfășoară pe două pagini. Se poate presupune că datele prezentate în revista „Familia” despre Mihai Eminescu au fost preluate și de alte publicații din Transilvania, ajungând, astfel, la un număr mare de cititori.

Redactorul „Familiei” dedică un număr întreg, cu prilejul morții poetului, în anul 1889. În semn de omagiu, în numărul 26 din 25 iunie/7 iulie 1889 publică pe prima pagină portretul poetului, în chenar de doliu. În primele pagini ale numărului, Iosif Vulcan tipărește poeziile de la începutul carierei, sub titlul: *Primele poezii ale lui Eminescu. Publicate întâi în „Familia”*. La fiecare precizează anul și numărul în care au fost publicate prima oară. Astfel, din anul 1866: *De-aș avea*, nr. 6, *O călătorie în zori*, nr. 14, *Din străinătate*, nr. 21, *La Bucovina*, nr. 25, *Speranța*, nr. 29, *Misterele nopții*, nr. 34. Din anul 1867: *Ce-ți doresc eu ție, dulce Românie*, nr. 14, *La Heliade*, nr. 25. Din anul 1868: *La o artistă*, nr. 29, *Amorul unei marmure*, nr. 33, iar în anul 1869: *Junii corupți*, nr. 4, și *Amicului F.J.*, în nr. 13. Până în anul 1883 Eminescu nu va mai publica în „Familia”, știut fiind faptul că din 1870 începe colaborarea la „Convorbiri literare”.

Poeziile sunt urmate de o prezentare minuțios elaborată, intitulată *Epilog la primele poezii ale lui Eminescu*. Vulcan precizează că a publicat toate poeziile de început ale lui Eminescu, pe de o parte din convingerea că portretul literar complet al poetului nu poate fi făcut fără acestea, iar pe de altă parte pentru

²³ I.T. Mera, *Scritorii de la Junimea. Caracteristici*, în „Familia”, Oradea, anul XVIII, nr. 25, 1882, p. 303 (BCUCLUJ_FP_279290_1882_018_25.pdf).

²⁴ I. Vulcan, în „Familia”, Oradea, Anul XIX, nr. 52, din 25 decembrie 1883/6 ian. 1884, p. 8.

²⁵ Idem, *Poesiile lui Eminescu*, în „Familia”, Oradea, anul XX, nr. 1, din 1/13 ianuarie 1884, p. 10.

²⁶ Idem, *Mihail Eminescu*, în „Familia”, Oradea, anul XXI, seria II, nr. 2, 1885, p. 14 (documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1885/BCUCLUJ_FP_279290_1885_021_2.pdf).

că realizarea unor studii asupra operei lui necesită cunoașterea completă a scrierilor lui. Aceste poeme nu erau cuprinse în volumul de poezii publicat de Maiorescu în anul 1883, Vulcan știa că ele nu erau cunoscute de publicul larg. Nu știm dacă datorită publicării lor în acest număr omagial, sau nu, dar volumul editat în anul următor, în 1890, de A.D. Morțun, va cuprinde alături de proză și poeziile de început publicate în „Familia”. Acest volum este o replică la ediția publicată de Maiorescu în anul 1889²⁷, care includea, alături de poeziile alese de el și poeziile publicate la „Familia”, dar numai cele din anul 1883.

În *Epilog la primele poezii ale lui Eminescu*, Vulcan face o prezentare analitică foarte prețioasă, considerând că în primele poeme se întrevide talentul și caracterul liricii sale, o melancolie care se va metamorfoza în pesimism: „Din ele străbate preludiul unui țipăt de durere nevindecabilă și parcă simțim adierea unei melancolii ce trece în pesimism”²⁸. Vulcan sesizează metamorfoza prin care trece lirica eminesciană: „Ceea ce deosebește caracterul lirei începătoare a lui Eminescu de cea din floarea puterii sale, este tonul patriotic-național care mai apoi a dispărut aproape cu totul în zborul înalt al unor gândiri și noțiuni universale”²⁹.

După ce ani la rândul și-a ținut la curent cititorii cu știrile despre starea sănătății poetului, despre slujbele sale, despre colectele sau despre noutățile editoriale, Vulcan vorbește despre Eminescu nu numai ca membru al națiunii sale, dar și al revistei „Familia” și, nu în ultimul rând, ca despre un membru al familiei sale: „Eminescu a murit! Națiunea mea îmbracă doliu!... Literatura noastră, jeleşce!... Poesie română plânge! Vi s'a derimat o columnă, vi s'a stins un lucefer, vi s'a răpit o podoabă... Genialul poet Mihai Eminescu a încetat din viață. ...A avut și el soarta celor mai mari poeți. a făcut gloria națiunii sale, dar a fost și a rămas sărac, a trăit luptându-se cu lipse materiale și a murit în miserie...Geniul lui nemuritor s'a stins într'un spital, într'o cameră obscură, părăsit de toți, fără să vie cineva a-i da cele din urmă mângâieri în starea-i nenorocită, fără să aibă un prieten care să-i ție lumina, când marele seu spirit avea să părăsească corpul lui... Dar după moarte i s'a făcut paradă. În mormântarea-i a fost strălucită. La mormântul lui s-au ținut cuvântări. Guvernul și societatea, presă și oameni de litere i-au adus onorurile. Lui Bolintineanu și altora măcar atâta nu li s'a făcut”³⁰. Vulcan amintește că atât primele sale poezii, cât și ultimele, scrise în culmea gloriei sale, poetul le-a încredințat tot „Familiei”. „Aici i-a fost leagănul și mormântul”³¹.

Vulcan prezintă în rezumat datele biografice, sub titlul *Din viața lui Eminescu. Schițe biografice* (precizează ca an al nașterii poetului, anul 1849), la sfârșitul cărora prezintă *Mai am un singur dor*, apoi informații despre boală, despre moartea poetului, precum și date ale autopsiei, după care publică poemul Veronicăi Micle *Raze de lună*, datat la 16/28 iunie 1889. Redactorul revistei „Familia” publică și *Scrisoare din București* de Ioan Rusu, cel care a fost corespondent al revistei la București. Aceste pagini dedicate poetului sunt elaborate cu responsabilitate, cu lux de amănunte și cu conștiința importanței fiecărui amănunt, fie biografic, fie legat de opera poetului și din dorința de a contribui la acea lucrare de proporții despre Eminescu, despre care Vulcan știe că într-o zi se va scrie.

Numărul omagial dedicat de Iosif Vulcan poetului este foarte important în ceea ce privește receptarea operei eminesciene în Transilvania și în spațiul cultural de limbă maghiară. Ca o revistă ce este publicată în Ungaria, este mai ușor accesată de cei interesați de literatura română, decât publicațiile și studiile apărute dincolo de Carpați. Putem ușor să deducem că date în legătură cu poetul au fost preluate din revista „Familia”, dacă ne gândim că la sfârșitul secolului al XIX-lea, în Ungaria, data nașterii poetului a fost considerată în decembrie 1849. O regăsim și în monografia din 1895 a lui Szöcs Géza, dar și în dicționarele literare, din aceeași perioadă, în spațiul dedicat poetului. La sfârșitul secolului al XIX-lea, o parte a intelectualilor maghiari din Transilvania cunoștea limba română și se poate presupune că acești intelectuali erau cititori și ai presei de limba română. Dovadă în acest sens este și colecția integrală a revistei „Convorbiri literare”, care se află în arhiva Bibliotecii Naționale Széchényi, din Budapesta. Renumitul cercetător și profesor universitar budapestan Domokos Sámuel susține³² că patru din cele cinci traduceri din Eminescu ale lui Számosújvári (Laurențiu Bran), în anul 1889, sunt publicate pe prima pagină a ziarului maghiar „Szilágy Somlyó”, precizând că revista publica de obicei traducerea pe pagina a treia. Acest detaliu ne sugerează, pe de o parte, importanța poetului tradus, iar pe de alta, faptul că el era deja cunoscut de către cititorii revistei.

Putem să susținem că toate poeziile și informațiile despre Eminescu, publicate de revista budapestană a lui Iosif Vulcan, de-a lungul anilor, au putut ajunge și la cititori nativi maghiari, dar și cititori de limba română.

²⁷ I. Vasiliu, *op. cit.* p. 137.

²⁸ I. Vulcan, în „Familia”, Oradea, Anul XXV, nr. 26, 1889, p. 307 (documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia).

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, p. 309.

³¹ *Ibidem*.

³² Domokos Sámuel, *op. cit.*, p. 22.

FAMILIA ȘORBAN (ȘERBAN). CONTRIBUȚII DOCUMENTARE

Viorel CÂMPEAN*

THE ȘORBAN (ȘERBAN) FAMILY. DOCUMENTARY CONTRIBUTIONS

ABSTRACT

The article aims to present documentary contributions to the knowledge of several members of the Șorban noble family. It is, in particular, about a few Greek-Catholic priests (with one exception, a Roman-Catholic prelate), some who reached high ranks (canon, archdeacon), others simple servants in rural parishes, most of them from the former county of Sătmar of the modern era. Personalities such as Mihail Șerban, Toma Șorban and Sorbán Kornél stand out.

Keywords: Șorban/Șerban family, Sătmar county, Greek Catholic, Mihail Șerban, Toma Șorban, Sorbán Kornél.

Nu se poate spune că despre familia Șorban de Cernești s-a scris foarte mult, deși recent a văzut lumina tiparului un studiu consistent, dedicat unor membri din perioada secolelor XIV-XVII¹. De notat că studiul, parte a unei viitoare teze de doctorat, este bazat pe manuscrise aparținătoare unor membri ai acestei familii. Noi vom vorbi în special despre membri ai familiei Șorban/Șerban din epoca modernă și, episodic, perioada interbelică, concentrându-ne cu precădere pe cei care au activat în teritoriul comitatului Sătmar.

Lămuriri am găsit într-o enciclopedie dedicată familiilor nobiliare maramureșene². Familia nobiliară *Șorban de Cernești* avea o vechime atestată din 1470. După altă sursă, nobilitatea familiei Șorban (alias Pop) a fost câștigată în anul 1669 printr-un anume strămoș cu numele Ioan, trăitor în părțile Chioarului, având particula de Cernești. Pe la 1791 membri ai acestei familii erau atestați în cadrul verificărilor nobiliare, la Ghenci și Vezendiu, localități din Sătmarul istoric³.

În registrele parohiale din județul Satu Mare, cu forma numelui Șorban, pe parcursul secolului al XIX-lea găsim membri în localitățile: Cehăluț, Gherța Mare, Odoreu, Sanislău (nobili), Sânmiclăuș (nobili), Tătărești. Iar cu forma Șerban trăiau membri ai acestei familii la: Sătmărel, Apateu, Bolda, Cig, Craidorolț, Gerăușa, Măriuş, Tășnad. Dar, cel mai vechi membru al familiei despre care avem știre se numea Simon, amintit în 1609. Au urmat apoi: Ioan, Simon, Moise, Ioan, Ioan, Petru, care a trăit între 1751-1816, decedând la Satu Mare. Legăturile familiei cu zona Chioarului sunt dovedite de faptul că un anume Mihai Șorban era prim pretor, pe la 1649⁴.

Petru, din ramura de Cernești, căsătorit cu Maria Bodonyi, a avut un copil, Mihai, consemnat ca proprietar în Potău, între 1807-1823. Mihai, proprietarul din Potău (născut în anul 1800, în familia lui Petru Șorban și a Mariei Bodonyi, se pare că a decedat la Satu Mare în anul 1862), a fost căsătorit cu Sofica, fiica preotului Petru Anghiuș⁵. Pe la 1830 Mihai Șorban era șpan dominial la Santău; fiul său Mihai era elev în 1830 la Gimnaziul Catolic Regesc din Satu Mare⁶.

Mihai și Sofia au avut patru copii: Terezia, căsătorită cu abatele Ioan Corhani; Mihail, canonic de Gherla (vom vorbi pe larg despre el); Ioan (născut în 1826 la Blaja, căpitan suprem al Chioarului, vicecomite de Bihor în 1862, căpitan de Chioar și consilier regal, tatăl lui Eugen, pretor în Oroszháza) a studiat dreptul la Oradea între anii 1843-1845⁷, a decedat la 17 aprilie 1877 în Oradea⁸; Ștefan, avocat în

* Biblioteca Județeană Satu Mare; e-mail: viorel_campean@yahoo.com.

¹ Bogdan Stanciu-Gorun, *Familia Șorban/Șerban, în secolele XIV-XVII. Schiță genealogică*, în *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 2020, p. 371-386.

² Alexandru Filipașcu, *Enciclopedia familiilor nobile maramureșene de origine română*, Cluj-Napoca, Eikon, 2015, p. 561-562.

³ Bilkei Gorzó Bertalan, *Szatmár vármegye nemes családjai*, Nagykaroly, Gál Samu Könyvkereskedő kiadása, 1910, p. 110.

⁴ <http://mek.niif.hu/04700/04755/html/potkotet/122.html>.

⁵ Petru Anghiuș (?-1823). Preot greco-catolic, hirotonit în 1774, a slujit la Racova (1792-1806) și Potău, unde a repausat.

⁶ Bura László, *Documente privind elevii Gimnaziului Regal mightier și Liceul Episcopal Romano catolic de Satu Mare*, în *Satu Mare. Studii și comunicări, seria istorie-etnografie-artă*, Satu Mare, XXV/II, 2008, p. 44.

⁷ *Familia*, Oradea, an XXV, nr. 11, 12/24 martie 1889; Bozók Alajos, *A Nagyvárad Királyi Akadémia Százados Multja 1788-tól 1888-ig. Száz éves jubileuma alkalmából*, Budapest, Nyomatott a Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomdában, 1889, p. 211-212.

⁸ <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/543534>.

Arad (născut în 1831 la Santău, decedat la 5 martie 1880 în Arad)⁹, Ana, căsătorită cu Alexiu Frits, administrator silvic domenal, mort în anul 1887 la Oradea¹⁰.

Despre familia lui Ștefan Șorban avem mai multe informații. El a studiat Dreptul la Viena¹¹ și a fost căsătorit cu Hollmayer Vilma. Au avut șase copii: Ștefan, Ioan (funcționar în minister, a avut un fiu, Eugen, care în interbelic era pretor în comitatul Gyoma, ulterior emigrând în S.U.A.), Vilmos (Șef al sedriei orfanale din Dej, a fost tatăl lui Guilalm Șorban), Irma (stareță la mănăstirea din Dej), Flora (a trăit la Gherla, probabil tot la canonicul Mihail Șerban) și Kornél (Corneliu), canonic romano-catolic, vom vorbi despre el mai pe larg.

Ioan s-a căsătorit în 9 mai 1899 cu Margit Heiszler, fiica lui József Heissef, un moșier din jud. Arad. Slujba de cununie a fost săvârșită de către pr. Kornel Șorban, fratele mirelui. Martori au fost episcopul László Fábrián și marele proprietar Dezső Jákabffy¹².

Vom încerca în cele ce urmează să vorbim despre câțiva preoți greco-catolici din familia Șorban, care au funcționat în special pe teritoriul comitatului Sătmar. Primul despre care avem știre este Ilie Șorban. El a slujit ca paroh la Sânmiclăuș între, cel puțin, 1781-1803¹³.

Ceva mai multe informații avem despre Demetriu Șorban. În 1806 era paroh la Tătărești și filia Viile Satu Mare¹⁴. A funcționat după aceea ca paroh la Racova, cel puțin între anii 1806-1814¹⁵. Acolo s-a născut în 1814 fiica Iuliana, căsătorită cu Ioan Pușcaș din Mădăras. Mai avea un fiu, Toma, născut în 1791, elev în 1809 la Liceul catolic din Satu Mare¹⁶.

Despre Ioan Șorban știm că era originar din comitatul Sătmar, a studiat teologia la „Sf. Barbara” din Viena¹⁷, în jurul anilor 1780¹⁸. Între anii 1788-1792 slujea în parohia Vezendiu¹⁹.

Date mai multe avem despre slujirea preotului Nicolae Șorban, care prin 1792 era paroh la Lipău²⁰. În 1806 acesta era paroh la Potău. În acel an Potăul aparținea de protopopiatul Seini, care îl avea în frunte pe protopopul rutean Izákovics Bazil, paroh în Livada. Parohul din Potău, Nicolae Șorban, avea sub păstorire 565 de credincioși, din care 400 erau capabili să se împărtășească (adică cei în vârstă de peste 8 ani). Dintre locuitorii greco-catolici, 57 erau iobagi, 32 jeleri cu casă și 1 fără casă. Erau 124 de perechi căsătorite. Limba de predicăție era româna. Se făcea catehizație, dar nu era notată existența unei școli elementare confesionale. Rata natalității era destul de slabă în acea perioadă: în 1805 au fost 3 căsătorii, s-au născut 9 persoane și au murit tot atâtea²¹.

Un ultim slujitor în părțile Sătmarului a fost Mihai Șorban, care a slujit la Sânmiclăuș între 1803-1804²².

Un alt preot din această familie a fost Toma Șorban, tatăl arhidiaconului cu același nume, despre care vom vorbi mai pe larg. Știm despre el doar că a slujit la Biri (comitatul Szabolcs), unde s-a născut în 1794 fiica Iuliana (m. 1868, Oradea), care avea să se căsătorească cu pr. Dumitru Szabados. A slujit după aceea la Nir Adoni la începutul secolului al XIX-lea, unde în 1805 s-a născut fiul său Toma. A mai avut un fiu, Ioan, născut în 1801, căsătorit cu Ana Szabó din Tiream, dar nu cunoaștem locul nașterii acestuia²³.

⁹ <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/543532>; <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/543531>; <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/543543>.

¹⁰ Victor Bojor, *Canonicii Diecezei greco-catolice de Gherla (1857-1937)*, Cluj, Imprimeria Fondul Cărților Funduare, 1937, p. 93.

¹¹ Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701-1849*, Marosvásárhely, Mentor kiadó, 1998, p. 432.

¹² *Budapesti Hirlap*, Budapesta, an XIX, nr. 132, 13 mai 1899, p. 5.

¹³ Bendász István, Koi István, *op. cit.*, p. 84; Silviu Orha, *Monografia comunei Sânmiclăuș*, Oradea, 2004, p. 210.

¹⁴ *Az 1806. Évi egyházmegyei összeírás községsoros adatai a forrás sorrendjében*, 1806, p. 123; Viorel Câmpean, Voicu Șichet, *200 de ani de la zidirea Bisericii din Tătărești. Omagiu slujitorilor și credincioșilor săi*, Baia Mare, Editura Marist, 2014, p. 27.

¹⁵ *Catalogus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Munkasinensis sede episcopali vacante pro anno MDCCCXIV (1814)*, [Cassovia], Typis Stephan Ellinger, 1814, p. 184.

¹⁶ Szögi László, *A Szatmárnémeti R.K. Bölcsészeti Líceum és a Püspöki Szeminárium hallgatói. 1804-1852*, Satu Mare, Profundis, 2018, p. 50.

¹⁷ Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774-1805*, București, Editura Didactică și pedagogică, 1966, p. 337.

¹⁸ Vezi Ioan Marin Mălinaș, *Situația învățământului bisericesc al românilor în contextul reformelor școlare din timpul domniei împărătesei Maria Tereza (1740-80), a împăraților Iosif al II-lea (1780-90) și Leopold al II-lea (1790-1792). Contribuții privind relațiile româno-austriece*, Oradea, Editura „Mihai Eminescu”, 1994.

¹⁹ Bendász István, Koi István, *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792. évi katalógusa*, Nyíregyháza, [Szent Atanáz Görögkatolikus Főiskola], 1994, p. 84; Viorel Câmpean, *Vezendiu – 750 de ani de atestare documentară*, Satu Mare, Editura Citadela, 2012, p. 65.

²⁰ Bendász István, Koi István, *op. cit.*, p. 83.

²¹ *Az 1806. Évi egyházmegyei összeírás községsoros adatai a forrás sorrendjében*, 1806, p. 129.

²² Silviu Orha, *Monografia comunei Sânmiclăuș*, Oradea, [s. n.], 2004, p. 210.

²³ Gabriel-Florin Borzoș, *Preoții eparhiei Greco-Catolice de Oradea și familiile lor, în documentele arhivistice. I. Preoții hirotoniți (1723-1873)*, Oradea, Ratio et Revelatio, 2022, p. 131, 195.

Despre personalitatea clericului Mihail Șerban de Cernești s-a vorbit în spațiul sătmărean abia după anul 1989. Mai întâi, biografia sa a fost cuprinsă într-un demers editorial realizat sub auspiciile Bibliotecii Județene Satu Mare, în anul 1997²⁴. După trei ani, noi date au fost publicate într-unul dintre cele două dicționare de personalități sătmărene apărute, în mod fericit, în același an²⁵. S-a născut la Potău în 10 octombrie 1819. După cum am precizat, tatăl său, Mihai Șerban, era proprietar nobil în localitate, iar mama sa, Sofia Anghiuș, fiica parohului greco-catolic local, Petru Anghiuș. Probabil că familia Șorban s-a mutat la Santău, unde pe la 1830 Mihai Șorban era șpan dominial, fiul său Mihai frecventând în acel an Gimnaziul Catolic Regesc din Satu Mare²⁶. Într-adevăr, și din altă sursă aflăm că viitorul cleric a urmat școala primară și câteva clase gimnaziale la Satu Mare, dar finalizează această treaptă la Beiuș în 1834²⁷. După aceea a absolvit cu eminentă Liceul Premonstratens din Oradea în 1838.

A fost primit să studieze teologia în cadrul Episcopiei Greco-Catolice de Oradea, în urma unei cereri, pentru că parohia Potău aparținea de Episcopia Greco-Catolică de Muncaci. Cererea i-a fost aprobată în ședința consistorială din 13 august 1838, episcopul Samuil Vulcan destinându-i să studieze teologia la Institutul „Sfânta Barbara”²⁸. În 1842 a absolvit cu succes teologia. Probabil că la Viena ar fi urmat și cursuri la Academia de Arte Frumoase „Sf. Ana”²⁹. Tot în perioada petrecută la Viena și-a perfecționat și cunoștințele de muzică și de pictură, autentice pasiuni ale vieții sale. A fost hirotonit ca preot celib în 1844 de către episcopul Vasile Erdely.

A debutat ca arhivar și protocolist în arhiva diecezană din Oradea. În 1845 a fost numit vicanotar consistorial, iar din 1848 ocupă o catedră de profesor la preparandia orădeană³⁰. Ulterior va ajunge notar consistorial. În timpul mișcărilor de la 1848-1849, majoritatea clericului din dieceza de Oradea a cerut ca tinerii absolvenți de teologie să-și facă practica în parohie, cunoașterea teoriei nefiind suficientă pentru a deveni un bun preot³¹. Așa se face că în 1849 Mihail Șorban a devenit administrator parohial la Oradea-Olosig (cartierul românesc al orașului de pe Crișul Repede); va reuși în această parohie înființarea unui cor foarte apreciat. A funcționat la Oradea-Olosig până la data de 1 august 1857.

În timpul evenimentelor din 1848-1849 a avut de suferit, fiind și el căutat la rezidența episcopală, precum dr. Ioan Vancea, viitorul mitropolit, și Iosif Papp-Szilágyi, viitor episcop de Oradea, de oameni înarmați cu baionete, din garda națională, pentru a-l obliga să se înroleze în armată³².

S-a implicat în fondarea Societății de lectură a studenților orădeni, atât la ședința inaugurală, prin prezența corului din Olosig, cât și prin darurile bănești făcute³³. La 26 aprilie 1857 a fost numit cleric-cancelar la Gherla; episcopul Ioan Alexi îi cunoștea vrednicia de la Oradea. Mihail Șerban avea să fie cel mai bun ajutor și sfetnic al său în guvernarea și administrarea noii episcopii. În 1867 apare și cu titlul de arhidiacon al Chioarului. Acest arhidiaconat cuprinde 4 districte mari; presupunem că a ales această unitate administrativ bisericească întrucât originile familiei sale erau din acest ținut. De notat că tot începând cu anul 1857 a început să folosească forma „Șerban” a numelui de familie³⁴.

A predat teologia morală și pastorală în cadrul Liceului teologic din Gherla, deținând și funcția de inspector suprem al școlilor diecezane. Apoi va fi prodirecor al Liceului și întâiul director al preparandiei diecezane, în timpul directoratului său școala dezvoltându-se la trei ani de studiu³⁵. A fost primul președinte al „Reuniunii învățătorilor gr.-cat. români din jurul Gherlei”³⁶. Va fi apoi cleric scolastic și vicar general episcopal substituit, apoi cleric eclesiarh sau custode.

²⁴ Zece personalități istorice sătmărene, Satu Mare, Biblioteca Județeană Satu Mare, 1997, p. 36-38.

²⁵ Claudiu Porumbăcean, Bujor Dulgău, *Oameni din Sătmărean*, Satu Mare, Editura Solstițiu, 2000, p. 208-209.

²⁶ Bura László, *Documente privind elevii Gimnaziului Regal maghiar și Liceul Episcopal Romano catolic de Satu Mare*, în *Satu Mare. Studii și comunicări, seria istorie-etnografie-artă*, Satu Mare, XXV/II, 2008, p. 44.

²⁷ *Programa Gimnaziului Superior Gr. Cat. și a Școalelor Normale din Beiușiu pre anul scol. 1889-1890*, Beiuș, 1890, p. 50.

²⁸ *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Graeci-Ritus Catholicorum Pro anno M.D.CCC.XXXIX*, Magno-Varadini, 1839, p. 159; *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Graeci Ritus Catholicorum pro anno MDCCCXL*, M. Varadini, 1840, p. 159; *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Graeci Ritus Catholicorum pro anno MDCCCXLI*, M. Varadini, 1841, p. 159.

²⁹ Livia Drăgoi, *Mihail Șerban pictor transilvănean din secolul al XIX-lea*, în „Acta Musei Porolissensis”, Zalău, I, 1977, p. 446.

³⁰ Vasile Bolca, *Școala Normală Română Unită din Oradea 1784-1934*, Oradea, Tipografia „Scrisul românesc”, 1934, p. 78; Petru Dejeu, *Instituțiunile culturale din municipiul Oradea și județul Bihor*, Oradea, Editura autorului, 1937, p. 174.

³¹ Iudita Călușer, *Episcopia greco-catolică de Oradea – contribuții monografice*, Oradea, Editura Logos '94, 2000, p. 169.

³² *Ibidem*, p. 246.

³³ Vasile Bolca, *Lepturiștii orădeni – prolog*, în *Transilvania*, Sibiu, an 74, nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1943, p. 917, 923.

³⁴ L. Drăgoi, *op. cit.*, p. 446.

³⁵ Kádár József, *Szamosújvár Szab. Kir. Város, a vár és uradalom Története*, Dés (Dej), Demeter és Kiss Könyvnyomdájá, 1903, p. 56.

³⁶ Gheorghe Breharu, *Biserica Română Unită, Greco-Catolică din Gherla și contribuția sa la emanciparea social-culturală și afirmarea națională a poporului român*, Cluj-Napoca, 2004, Viața Creștină, p. 70, 83, 154.

Pe lângă faptul că a fost un poliglot, cunoștea 13 limbi, Mihai Șerban a avut și preocupări muzicale. A compus *Cele 8 versuri bisericesti cu stihoavnele și troparele lor, Prohodul, Divina liturghie a Sf. Ioan Hrisostomul*, acestea asigurându-i locul de precursor în componistica cultă românească³⁷. Semnată „Dr. Popu”, o călduroasă recenzie la *Cele 8 versuri bisericesti cu stihoavnele și troparele lor* a fost publicată într-una din foile Blajului³⁸.

Despre activitatea sa în domeniul picturii s-a vorbit, în mod surprinzător, și înainte de anul 1989, poate și pentru că Mihai Șerban s-a remarcat ca unul dintre primii reprezentanți ai școlii românești de pictură modernă. Fără îndoială, și din punct de vedere al priceperii la pictură, i-a fost benefic contactul cu Occidentul. Creația unor artiști transilvăneni influențați de acest contact au impus o nouă orientare, diferită de curentul tradiționalist-bizantin, cultivat de zugrăvi de țară, limitați de mijloace și rezultate modeste, având condiția de simpli meșteșugari. Mihail Șerban este alăturat unor pictori religioși precum Constantin Lecca, Mihail (Mișu) Popp și Octavian Smigelschi.

A pictat biserici și în perioada în care a activat la Oradea, dar mai ales în intervalul lung în care a fost canonic la Gherla, mai ales în satele din jurul sediului Episcopiei, din Sălaj și Chioar. În anul 1881 parohia Cuzdrioara (localitate în jud. Cluj, comuna omonimă) a comandat un iconostas care a fost pictat de către Mihail Șerban³⁹.

Între tablourile sale amintim: *Antimis* (litografie pe pânză realizată în 1858, aflată în Colecția Episcopiei Ortodoxe Cluj), *Evanghelistul Luca*, *Evanghelistul Ioan*, *Isus Christos binecuvântând*, *Madona cu pruncul* (colecția bisericii ortodoxe din Livada, jud. Cluj), *Nunta din Caana Galilei*, *Maria cu pruncul* (colecția bisericii ortodoxe din Silivași, jud. Cluj), *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*, *Coborârea de pe cruce* (colecția bisericii ortodoxe din Hășdate, jud. Cluj, ambele fiind datate în anul 1881), *Cei patru Evangheliști* (medalioane din coronamentul iconostasului Bisericii ortodoxe din Mintiul Gherlei; restul iconostasului nu are aceeași valoare artistică, specialiștii atribuind realizarea acestuia altor pictori, nu lui Mihail Șerban), *Intrarea lui Mihai Viteazul* (copie după C. Lecca, datată în 1871, colecția Muzeului Țării Crișurilor din Oradea).

Din punct de vedere iconografic lucrările sale reiau teme tradiționale, modul de tratare plastică fiind de orientare clasicistă, o tendință înnoitoare pentru acea perioadă. În concluzie, specialiștii apreciază că, în general, compozițiile sale au o valoare reprezentativă pentru începuturile picturii moderne românești din Transilvania⁴⁰.

Se pare că Raoul Șorban, rudenie cu canonicul-pictor (bunicul său, Ștefan, era unul dintre frații lui Mihail Șerban), avea pregătită o lucrare despre preocupările artistice ale acestuia. Manuscrisul acelei cărți a dispărut⁴¹.

A fost preocupat și de arta plastică. A creat un proiect pentru crucea pectorală distinctivă a canonicilor diecezei de Gherla, avându-l reprezentat pe Sf. Iosif cu pruncul Iisus în brațe. La cererea episcopului Ioan Alexi a desenat antimisul, o piesă deosebit de valoroasă care a circulat pe o mare rază geografică, deci și în afara teritoriului Episcopiei de Gherla, și multă vreme, până și în secolul XX. A trecut la cele veșnice la 30 martie 1888⁴², fiind înmormântat în cimitirul parohial din Gherla.

Un alt preot vrednic, născut în această familie, a fost Toma Șorban de Cernești. El s-a născut la Nyíradony (azi în Ungaria) în 7 iulie 1805, în familia parohului local Toma Șorban de Cernești; nu cunoaștem numele mamei sale. Probabil că tatăl său mai slujise la Biri, unde în 1794 se născuse fiica Iuliana (căsătorită cu preotul Demetriu Szabados). Cei doi mai aveau un frate, Ioan, născut în anul 1801, care s-a căsătorit cu Ana Szabó din Tiream.

A urmat Filosofia la Liceul Catolic Regesc din Satu Mare. Probabil că a rămas orfan de tată, căci în anul 1822 îl avea tutore pe protopopul Vasile Kövari din Sanislău⁴³. Teologia a studiat-o la Ungvár⁴⁴, în 1828 figurând ca teolog de anul IV cu prenumele de Ioan⁴⁵. S-a căsătorit la Seini în anul 1828, la terminarea

³⁷ L. Drăgoi, *op. cit.*, p. 447.

³⁸ *Foaia bisericească și scolastică*, Blaj, an I, nr. 7, 1 ianuarie 1888, p. 113-114.

³⁹ <https://protopopiatulortodox.ro/parohii/parohia-cuzdrioara/>.

⁴⁰ L. Drăgoi, *op. cit.*, p. 448-450.

⁴¹ *Ibidem*, p. 445.

⁴² *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Szamosújvárensis graeci ritus catholicorum pro anno a Christo nato 1890*, Gherla, 1890, p. 224.

⁴³ Bura László, *A Szatmári diákok 1610-1852*, Szeged [József Attila Tudományegyetem régi magyar irodalmi tanszékén], 1994, p. 282.

⁴⁴ Szögi László, *op. cit.*, p. 90.

⁴⁵ *Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsiensis Pro Anno Domini M.D.CCC.XXV.*, Budae, 1825, p. 181; *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Graeci Ritus Catholicorum pro anno a Christo Nato 1828. Incorporationios 72 Parochiarum anno IV*, Magno-Varadini, 1828, p. 111.

studiilor, cu Ecaterina (n. 1813, Botiz-? 1864), fiica parohului din Botiz, Ioan Boitor. A fost hirotonit în 1 august 1829 de către episcopul Samuil Vulcan⁴⁶.

Prima parohie în care a funcționat a fost Hurezu Mare, unde a rămas până în anul 1833. Între 1830-1831 a asigurat interimatul și în parohia vecină, Racova. La Hurezu Mare s-a născut fiica Maria (1829, căsătorită cu protopopul Ioan Bercian, care a trăit între anii 1818-1890, paroh și catihet la Arad între anii 1863-1881, ajuns apoi canonic⁴⁷). De asemenea, la Hurezu Mare s-au mai născut copiii Elisabeta (1830) și Ioan (1833, m. 1851, după „o boală îndelungată”).

Din martie 1833, vreme de 12 ani a fost paroh la Tiream⁴⁸. Știm că aici s-au născut fiicele: Marta (1834-1860, căsătorită cu pr. Ioan Șoproșny), Iuliana (c. în 1858 cu pr. Grigore Borlan, cunoscută sub numele de Lila, a decedat la Beiuș în 7 iulie 1914)⁴⁹ și Terezia. Această din urmă fiică, născută în 17 iunie 1838 (1840 scrie pe mormântul de la Băsești), s-a căsătorit în anul 1865 cu Alexandru Pop de Băsești, fiul protopopului Grigore Pop de Băsești. Alexandru, născut în 1838, a fost jude de tablă. El a decedat în anul 1907, iar Terezia în anul 1913. În familia lor s-a născut dr. Alexandru Pop, avocat⁵⁰.

Din noiembrie 1845 trece ca paroh la Carei, fiind pentru multă vreme arhidiacon al părților sătmărene. S-a remarcat ca unul dintre primii membri sătmăreni ai „Astrei”. A inițiat numeroase acțiuni de ajutorare a studenților români de la Academia de Drept din Oradea. A sprijinit emanciparea școlară a românilor sătmăreni. S-a numărat printre semnatarii protestului adresat de intelectualitatea sătmăreană comitetului suprem, în ceea ce privește reprezentarea proporțională a românilor în cadrul organelor comitatense. În 1872, la sfârșitul lunii aprilie a fost prezent la adunarea de la Satu Mare a Societății pentru fond de teatru român în Ardeal. A fost asesor consistorial, inspector al școlilor vernaculare, preot jubilar. Pentru meritele sale deosebite a fost răsplătit în 1877 cu ordinul „Crucea de Aur”, primit cu ocazia împlinirii centenarului Episcopiei Unite orădene.

În anul 1879 *Familia* a relatat sărbătorirea lui la Carei, în articolul *Un jubileu în Sătmar* (XV, nr. 65, p. 430). I s-a imputat în presa vremii că discursurile au fost rostite în unghurește. I-a luat apărarea Gavril Lazăr de Purcăreți. Dar, iată textul:

„Unu iubileu în Sătmar. Sub acestu titlu primim din părțile sătmărene următoarele șire: Domnule redactoru! Atâți înregistratu, că la 10 augustu Rds. D. archidiaconu Toma Sorbán (cetesce Șiorbanu) și-a serbatu jubileu de 50 ani al preoției sale. Dar, precum se vede, nu vi s-a raportatu, că cu acea ocaziune s-a ținutu și o cuvântare ocazională. Această cuvântare, rostită în biserica română din Careii-mari, s-a pronunțiatu de către preotul neașiu român Gavril Lazaru de Purcăreți în limba unghureasca. La masă preoții rivalisau întru a toasta unghuresce. Asta se serbează în Sătmaru unu iubileu românescul”⁵¹.

Răspunsul lui Gavril Lazăr de Purcăreți a venit, desigur, fiind publicat, ca un drept la replică peste câteva numere ale foii lui Iosif Vulcan. Și de această dată reproducem textul întreg al știrii din *Familia*:

„Unu iubileu în Sătmaru. Sub acestu titlu publicăramu în nr. 65 al foii noastre o notiția primită din părțile sătmărene, în care se zicea, că predica la jubileu de 50 ani al preoției părintelui archidiacon Toma Șiorbanu, s-a ținutu în limba unghurescă. Relativ la aceasta primim dela predicatorul, părintele Gavril Lazăr de Purcăreți, o declarațiune în care zice: «Da, cuvântarea ocazională a fost maghiară, de după principiul celu mai umanu, că nu poporul e pentru preotu, ci preotul pentru poporu; iar acelei împregiurări, că Careienii nu vorbescu limba română, nu e cauza Toma Șiorbanu, cu atât mai puțin Gavril Lazăr de Purcăreți, și asta cuvântare unghurescă în biserica română din Carei n-a fost prima, dar — durere! — nici va rămâne ultima!»⁵².

Credem că orice comentariu este de prisos. Pentru lămurirea stării limbii vorbite de către românii din Carei în acea perioadă, a doua jumătate a secolului al XIX-lea, edificator este volumul scris de către un fiu al acestui oraș, canonicul Ioan Boroș⁵³. În anul 1865 credincioșii greco-catolici din Carei cântau armonios în limbile română și rusă.

⁴⁶ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Graeci Ritus Catholicorum pro anno MDCCCXL*, M. Varadini, Typis Aloysii Tichy, 1840, p. 40, 178.

⁴⁷ *Șematismul venerabilului cler al Diecesei Românești Greco-Catolice a Lugoșului pre Anul Domnului 1877 dela înființarea Scaunului Episcopesc Anului 24*, Lugoș, 1877, p. 12, 17, 30; <http://www.gcatholicarad.cnet.ro/istorie>.

⁴⁸ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Graeci Ritus Catholicorum pro anno a Christo Nato 1828. Incorporationis 72 Parochiarum anno IV*, Magno-Varadini, Typis Joannis Tichy, 1828, p. 96; *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Gr. R. Cath. Pro anno 1835*, Magno-Varadini, Typis Aloysii Tichy, 1835, p. 120.

⁴⁹ <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/354450>.

⁵⁰ Irineu Pop-Bistrițeanul, *Băseștiul și ilustrul său bărbat George Pop*, Cluj-Napoca, Editura Carpatica, 1995, p. 116; Traian Rus, *Pe urmele dezrobitorilor și întregitorilor de neam și țară*, 1918, în vol. *Maramureș vatră de istorie milenară*, VIII, Cluj-Napoca, 2016, pp. 331-332.

⁵¹ *Familia*, 1879, Budapesta, an 15, nr. 65, 26 august 1879, p. 430.

⁵² *Ibidem*, nr. 73, 23 septembrie 1879, p. 479.

⁵³ Ioan Boroș, *Memorialistica*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2012.

A trecut la cele veșnice în 28 ianuarie 1881, la data aceea fiind vădov. Este înmormântat la Carei, la slujbă fiind prezenți, printre alții, preoții Iustin Popfiu, Gavril Lazăr și Vasile Vankay. A lăsat prin testament pe seama Seminarului din Oradea suma de 2000 de florini⁵⁴.

Un membru aparte al familiei a fost Kornél Șorban, deoarece a hotărât să intre în preoție, îmbrățișând confesiunea mamei sale, romano-catolică. S-a născut la 26 aprilie 1868 în Arad, în familia lui Ștefan Șorban de Cernești și a Vilmei Hollmayer (1845, Moravetz-1922, Gherla). Tatăl său, născut în 1831 la Santău, a ajuns avocat la Arad. Gimnaziul l-a început în Arad⁵⁵, apoi l-a continuat la Gherla, locuind vreme de 4 ani în casa unchiului său, canonicul Mihail Șerban. A absolvit gimnaziul în anul 1884⁵⁶. Studiile liceale le-a urmat la Cluj⁵⁷ și Eger, unde a absolvit în anul 1888⁵⁸. În acest ultim oraș a studiat și teologia, fiind hirotonit la 21 martie 1892. A predat religia, în 1893 la Liceul Reformat din Kissújszállás, iar apoi la Liceul din Biserica Albă între anii școlari 1894-1898. Din 1898 a fost numit paroh la Ineu, pentru ca în 1911 să devină protopop.

Se pare că a fost redactor la *Aradmegyei Hírlap* prin anul 1900. A semnat și cu pseudonimele: Centurio, Dr. S. K. Oferă referințe pentru întocmirea Monografiei județului Arad în anul 1913⁵⁹. În anul 1923, după demisia episcopului de Cenad, dr. Gyula Glattfelder, era creditat de către presa maghiară cu șanse de a deveni el ierarh, fiind apreciat și în cercurile înalte guvernamentale, adică la București⁶⁰. A scris o istorie a parohiei romano-catolice din Ineu, *Az Ineu (Boros Jenoi) Rom. Kath. Plebania története*, Oradea, 1934.

A fost aproape de românii din vecinătatea sa, spre exemplu în anul 1906 a participat ca oficiant la înmormântarea protopopului Constantin Gurban⁶¹. Donează două coroane, după începerea primei conflagrații mondiale, în cadrul unei colecte efectuate de Reuniunea femeilor române din Arad și provincie⁶². În 1905 era redactor șef la publicația *Aradmegyei Hírlap*, care apărea în Ineu. În 1907 a donat 5 coroane pentru Gimnaziul Superior Românesc din Năsăud⁶³. În 1928 a fost organizată în saloanele „Hotelului Central” din Ineu o serbare populară, „cu scopul de a deștepta în marele public sentimentul datoriei ce trebuie să existe în fața eroilor pentru reîntregirea neamului”, printre cei care au susținut material organizarea fiind și dr. Cornel Șorban⁶⁴. A sprijinit, de asemenea, Societatea Tinerimei Studioase „Sfântul Gheorghe” din Ineu⁶⁵. În anul școlar 1913/1914 a donat 5 coroane pe seama Liceului din Blaj.

A semnat mai multe articole referitoare la limba română: *A román nyelv geneziséhez (Despre geneza limbii române)*, *Ösnyomok a román nyelv keresztény terminológiájában* (Urme străvechi în terminologia creștină a limbii române). În 1927 încă era protopop la Ineu⁶⁶. În primăvara anului 1937 a fost numit canonic al Capitlului din Timișoara⁶⁷. În anul 1938 a tipărit *Monografia orașului Ineu*, apărută la Oradea. Era o obișnuință să fie laudat de presă pentru interesul pe care îl arăta „în mod deosebit de studiile istorice și arheologice”⁶⁸. În luna ianuarie a anului 1938 a suferit un accident, fracturându-și piciorul stâng, lucru relatat de presa centrală⁶⁹. După această dată, nu mai avem informații despre acest membru al familiei Șorban de Cernești.

Fără îndoială, familia Șorban de Cernești a dat multe personalități remarcante de-a lungul istoriei. Exemplele din prezentul articol sunt, credem, ilustrative pentru afirmația noastră. Aceste micro-biografii din articolul nostru ar putea fi, cu siguranță, completate, în urma unor studii aprofundate.

⁵⁴ *Familia*, Oradea, an XVII, nr. 15, 19 februarie/3 martie 1881, p. 90.

⁵⁵ *Az Aradi királyi főgymnasiumnak és az evvel összekapcsolt állami főreáliskolának értesítője az 1879/80*, Arad, 1880, p. 68.

⁵⁶ *A Szamosujvár Városi örmény kath. Nyilvános Algymnasium VIII. Tudósítványa az 1882/3 tanév végén*, Szamosujvár, 1883, p. 50; *A Szamosujvár Városi örmény kath. Nyilvános Algymnasium IX. Tudósítványa az 1883/1884 tanév végén*, közzéteszi a gymn. igazgató, Szamosujvár, 1884, p. 109.

⁵⁷ *A Kegyes Tanítórendiek vezetése alatt álló Kolozsvári Róm. Főgymnasium Tudósítványa az 1885/1886-iki Tanévi Értesítője*, Kolozsvár, 1886, p. 147.

⁵⁸ *A Cisterci Rend Egri Kath. Főgymnasiumának Értesítője az 1886-87 iskolai Évről*, Eger, 1887, p. 159; *A Cisterci Rend Egri Kath. Főgymnasiumának Értesítője az 1887-88 iskolai Évről*, Eger, 1888, p. 101.

⁵⁹ http://adatbank.ro/html/cim_pdf2227.pdf.

⁶⁰ *Székegyi föld*, Târgu Mureș, an 25, nr. 30, 23 februarie 1923, p. 3.

⁶¹ *Tribuna*, Arad, an X, nr. 10, 4/27 ianuarie 1906, p. 5.

⁶² *Románul*, Arad, an IV, nr. 193, 4/17 septembrie 1914, p. 3.

⁶³ *Raportul al XLIV-lea despre gimnaziul superior fundațional din Năsăud pentru anul școlar 1906/1907*, Bistrița, 1907, p. 48.

⁶⁴ *Biserica și școala*, Arad, an LII, nr. 38, 16 septembrie 1928, p. 7.

⁶⁵ *Ibidem*, nr. 36, 2 septembrie 1928, p. 6.

⁶⁶ *Biserica și școala*, Arad, an LI, nr. 44, 30 octombrie 1927, p. 3.

⁶⁷ *Magyar lapok*, Oradea, an 6, nr. 87, 20 mai 1937, p. 7.

⁶⁸ *Déli Hírlap*, Timișoara, an 15, nr. 294, 25 decembrie 1939, p. 20.

⁶⁹ *Universul*, București, an 55, nr. 13, 14 ianuarie 1938, p. 12.

Fig. 1 Canonul Mihail Șerban

Necrológe. *Mihail Șerban*, canonic gr. c. de Gherla, a încetat din viață acolo, în etate de 69 ani. Reposatul a cultivat și pictura, zugrăvind multe icône pentru biserici: s'a ocupat și cu muzica și a compus o misă, care s'a și tipărit. — *Ioan Faur de Teiuș*, jude la curie în pensiune, mai demult fost deputat și comite suprem al comitatului Caras, a încetat din viață în etate de 66 ani.

Fig. 2 Necrolog al canonicului Mihail Șerban

Fig. 3 Ștampila și semnătura olografă a arhidiaconului Toma Șorban

Unu jubileu în Sătmăru. Sub acestu titlu primim din părțile sătmărene următoarele șire: Domnule redactoru! Ați înregistratu, că la 10 augustu Rds. D. archidiaconu Toma Șorbán (cetesce Șorbanu) si-a serbatu jubileu de 50 ani al preoției sale. Dar, precum se vede, nu vi s'a raportatu, că cu acea ocaziune s'a tinutu și o cuvântare ocașională. Acésta cuvântare, rostita în biseric'a româna din Carcii-mari, s'a pronunțiatu de către preotul néosiu românu Gavril Lazaru de Purcareți în limb'a ungarésca. La mész preoții rivalisau întru a toastă ungarésce. Asíá se serbéza în Sătmăru unu jubileu românescu!

Fig.4 Articol din presă ocazionat de jubileul de 50 de ani de preoție a arhidiaconului Toma Șorban

Fig. 5 Mormântul arhidiaconului Toma Șorban

Borsjénő, 1913. december 22-én.
Dr. Șorban Kornél
protopop

Fig. 6 Semnătura olografă a protopopului (Kornél) Șorban

NOBILIMEA ROMÂNEASCĂ DIN PĂRȚILE ARADULUI ÎNTRE IDENTITATE ȘI UITARE

Felicia Aneta OARCEA*

THE ROMANIAN NOBILITY FROM ARAD AREA BETWEEN IDENTITY AND OBLIVION

ABSTRACT

The legacy left by the Romanian nobility from the Arad area has been a constant preoccupation for researchers, historians, or their descendants. Forgotten until recent years after the fall of the communist regime in Romania (1989), hoping that the memory and the status of their ancestors will find their identity traces, the descendants have taken out of the chest's pictures, documents and personal belongings. From generation to generation, they were educated in the great schools and university centres of the 19th and 20th centuries. Icons of past noble lives, they restore to the present the longevity of a system of relationships, which relates to the beginning of the ennoblement of these families. They received the insignia either from the Transylvanian princes or from the Habsburg authorities. The intergenerational ties, their prestige in society, the consciousness of belonging to an elite society, gravitated around their symbols of identity: church, school, language, Romanian culture. The labyrinth of history preserves the destiny of the past lives of the small Romanian nobility from the parts of Arad, whose descendants distinguished themselves within the communities in which they worked. The long path of the nobility of the families Balint of Ciuci, Moțica of Lescioara, Iuga of Măgulicea, Pag of Cristești has survived through the ages, as the memory of the descendants, the preserved artifacts, the historiographical sequences reiterate a time of a forgotten "universe".

Keywords: Arad, Romanian nobility, history, identity, oblivion.

Moștenirile nobilimii românești din părțile Aradului au preocupat deopotrivă cercetătorii, istoricii ori urmașii acestora. Uitată până în anii din urmă, timid, după căderea comunismului din România (1989), în speranța că memoria și statutul înaintașilor lor își vor regăsi urmele identitare, descendenții au scos din vechile cufere fotografii, documente ori obiecte personale. Colecțiile muzeului arădean păstrează sporadic urme ale prezenței lor. Răscolind filele trecutului, istoria cu regimurile ei politice fie i-a recunoscut, fie i-a renegat.

Înrădăcinată în valorile „ethosului românesc”, mica nobilime românească a oferit o educație aleasă urmașilor. Din generație în generație, pășind pragul reputatelor școli ori facultăți din marile centre universitare ale veacurilor XIX-XX, s-au format ca preoți, avocați, profesori, medici, economiști, cadre militare. În mediile academice cosmopolite, reprezentanții ei au fost purtătorii identității românești, căci frecventau societățile studențești ori cercurile literare unde se promovau valorile culturale și tradițiile noastre. Șerban Papacostea arăta în lucrarea sa, *Identitate culturală și destin istoric*, că „Între formele multiple de agregare a societăților umane pe care le-a dezvoltat omenirea din zorile istoriei până azi, una dintre cele mai persistente este poporul sau etnia. Manifestarea cea mai izbitoare a etniei, caracteristica sa distinctivă e cultura, în asemenea măsură încât cvasi-sinonimia cultură-etnie apropie formula identitate culturală, aplicată colectivităților etnice, de categoria pleonasmului. Etnia e cultură, iar manifestarea cea mai largă, cuprinzătoare, a culturii e limba, mijloc de comunicare între toți membrii unei comunități etnice, semn distinctiv în raport cu alte etnii. Limba a fost un factor eficace de asimilare a unor etnii de către altele mai puternice și de constituire a unor unități lingvistice largi”¹.

Păstrătoare a patrimoniului identitar românesc, ea a fost preocupată de transmiterea lui generațiilor viitoare, căci istoriile de vieți știute sau neștiute reiterează universul nobilimii uitate, unul fascinant, peste care comunismul a așternut negura uitării.

Labirintul istoriei păstrează în ungherele sale destinul trecutelor vieți ale micii nobilimi românești din părțile Aradului, ai cărei urmași s-au remarcat în sânul comunităților rurale ori urbane. Lungul drum al nobilității a străbătut veacurile, căci memoria descendenților, artefactele păstrate, secvențele istoriografice reiterează un timp al unui „univers” uitat.

Icoane ale vieților nobiliare trecute restituie prezentului longevitatea unui sistem de relații, care fac apel la începutul înobilării familiilor. Însemnele le-au căpătat fie de la principii transilvăneni, fie de la

* Complexul Muzeal Arad; e-mail: felly_oarcea@yahoo.com.

¹ Felicia Aneta Oarcea, „Identitatea și destinul generației Marii Uniri. Repere arădene”, în Elena Rodica Colta (coord.), *Istorie, cultură, identitate. Lucrările simpozionului internațional de antropologie culturală Arad, 20-21 iunie 2019*, Editura Etnologică, București, 2020, pp. 7-8.

autoritățile habsburgice, în secolele XVII-XVIII, pentru merite militare deosebite. Legăturile intergeneraționale, prestigiul în societate, conștiința apartenenței la o societate elitistă, gravitau în jurul simbolurilor identitare – biserică, școală, limbă, cultură. Din șirul familiilor care au pecetluit nu numai propriul destin, înregistrat de curgerea veacurilor, ci și memoria comunităților pentru care au constituit un model de conviețuire și devotament, se desprind Balint de Ciuci, Iuga de Măgulicea, Moțica de Lescioara, Pag de Critești.

Balint de Ciuci. Consemnările istoriografice îl pomenesc pe Ioan Balint de Ciuci, înnobilit de principele Mihai Apafi, prin diploma nobiliară din 2 iunie 1682. Urmașul acestuia, Ferencz Balint, și-a dovedit nobilitatea în fața autorităților comitatense în 19 iunie 1775². Peste două decenii, Teodor senior, Toma junior, Onu, Savu, Iacob, Filip și Ștefan au fost obligați de autoritățile comitatense arădene, în 10 noiembrie 1794, să-și dovedească nobilitatea³. Mai târziu, cele 9 familii stabilite la Covăsânț, în 1838, au arătat actele de înnobilitare aceluiași autorități. Două decenii mai târziu (1862) au fost amintite alte 15 familii la Ciuci (Vârfurile) și 18 la Covăsânț. Blazonul acestora reprezenta un scut „militărescu venatu, în care se vede un omu întregu cu sabia în mână, deasupra diadema regească” ori „unu nobilu sta în mijlocu îmbrăcatu în vesminte strălucite în mâna dreaptă praschia, în stânga sabia”. Fondul stemei era azuriu⁴.

Pe Mihai Balint, un urmaș al acestora, scrierile vremii îl amintesc ca membru în Congregația comitatensă arădeană. Fiul său, preotul din Covăsânț (1858-1870), Maximilian Balint (1833-1910)⁵, absolvent al Institutului Teologic (1856), s-a căsătorit cu Alexandra Nicoară din Giula, în 14 noiembrie 1857. Rodul dragostei lor, David Nicoară, a fost învățător, iar după Unirea din 1918, revizor școlar la Arad (1925-1938)⁶. Fiica lor, Melania, a încheiat un mariaj cu preotul Ioan Micloși. Ai lor copii, Cornel și Emil, și-au urmat fiecare propriul drum. Cornel Micloși (5 martie 1887-10 august 1963) a frecventat cursurile Gimnaziului Superior Regal din Arad (azi Colegiul Național „Moise Nicoară”), desăvârșindu-și cariera profesională la Facultatea de Electrotehnică a Politehnicii din Karlsruhe (1905-1906), apoi a Facultății de Mecanică a Universității Tehnice Maghiare din Budapesta (1906-1909), ca bursier al Fundației „Emanuil Gojdu”. Diploma de inginer a obținut-o în anul 1909, „cu distincție”. Până în 1912, a rămas la Catedra de Tehnologie Mecanică, coordonată de profesorul A. Rejtő, când a obținut titlul de doctor în științe tehnice cu disertația „Observații la încercarea materialelor pentru curele de transmisie”.

Pasiunea pentru cercetare a împletit-o cu viața de familie. În 1915, s-a căsătorit cu Emilia Heinrich, absolventă a Academiei de Muzică din Budapesta, o tânără influentă în înalta societate budapestană, fiica directorului Academiei Comerciale din Budapesta și nepoata secretarului general al Academiei de Științe Ungare. Patru ani mai târziu, Cornel Micloși a susținut lucrarea de abilitare „Despre formarea aliajelor”.

După 1919, s-a întors pe plaiurile natale, lucrând ca inginer timp de trei ani (1919-1921) la Depoul de locomotive din Arad. În perioada 1921-1949, a fost desemnat director al Întreprinderilor de Tramvaie și apoi al Uzinelor Electrice din Timișoara. În paralel, în anul universitar 1927-1928, a predat cursul de Metalografie la Universitatea Tehnică din Budapesta. În perioada 1925-1930, a suplinit cursul de Tehnologie Mecanică. Din 1947-1962, a activat ca profesor la catedra Institutului Politehnic Timișoara, iar între 1954-1963 a fost numit director al Centrului de Cercetări Tehnice ale Bazei Academiei Timișoara. Coordonator de doctorate la Facultatea de Electrotehnică, el a fost distins de două ori cu „Ordinul Muncii”. Cercetător de excepție, poliglot (cunoscător a 7 limbi), profesor eminent, timp de o jumătate de veac a publicat peste 150 de lucrări științifice în țară și străinătate⁷.

Inventator al instalației semiautomate de sudat șine tip Taurus, brevetată în România și Elveția, ea a fost utilizată de R. D. Germană și R. P. Chineză.

² Gheorghe Țarcuș, Rodica Rădulescu, „Considerații privind eliberarea din iobăgie și înnobilitarea unor familii de țărani români din Ținutul Hălmeagului în secolele XVII-XVIII”, în *Ziridava*, XI, Arad, 1979, p. 1030.

³ Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, vol. II, Arad, 1895, p. 661; Traian Mager, *Ținutul Hălmeagului. Monografie*, Editura Corint Books, București, 2017, p. 103.

⁴ Gheorghe Țarcuș, Rodica Rădulescu, op. cit., p. 1030; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Blazoane individualizând familii nobile românești din comitatul Arad (1634-1825)*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat – Crișana. 95 de ani de la Marea Unire*, vol. VII, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2013, p. 55.

⁵ Dan Demșea, „Mica nobilime românească de pe teritoriul comitatului Arad”, în *Identitate și alteritate: Studii de istorie politică și culturală*, IV, Cluj-Napoca, 2007, p. 172.

⁶ Rodica Colta, Doru Sinaci, Natalia Tomi, *Monografia comunei Covăsânț*, Editura Mirador, Arad, 2012, p. 255.

⁷ *Influența umidității și a iușelii de deformare asupra însușirilor fizice ale stofelor de lână, bumbac și in; Creșterea grăunților cristalini într-un disc de turbină* (Londra, 1951); *Transformări de sudură* (Timișoara, 1934), *Generatori pentru sudură cu arc electric* (Timișoara, 1934), *Procedee industriale de sudură* (Budapesta, 1936); *Studiul comparative al diferitelor procedee de sudură aplicate șinelor de cale ferată*.

Meritele-i incontestabile l-au propulsat în rândul membrilor Academiei Republicii Populare Române (1955). Mai târziu, a fost distins cu titlul de *Om de știință emerit și Steaua Republicii Populare Române*, clasa I. Prodigioasa-i muncă a lăsat-o moștenire noilor generații, căci firul vieții s-a întrerupt în 10 august 1963⁸.

Fratele său, dr. Emil Micloși (17 august 1888), avocat în Arad, după ce a obținut doctoratul în științe juridice la Universitatea din Cluj, din 1 decembrie 1910, s-a înscris în Camera Avocaților din Arad, unde a făcut practica stagiară pe lângă avocații Romulus Veliciu și Nagy Alexandru, până în 21 decembrie 1913. Din 25 martie 1914, el a devenit avocat definitiv.

Izbucnirea Marelui Război a sfârșit cotidianul existențial. Angrenat în evenimentele anilor 1914-1918, a fost desemnat funcționar al Prefecturii Arad, post din care a demisionat în 30 septembrie 1920. Din 3 octombrie, și-a reluat activitatea la propriul cabinet de avocatură.

Viața profesională a implinit-o cu cea de familie. S-a căsătorit cu Antița Marchiș (n. 30 aprilie 1894), din Cărand, care i-l va dăruia pe Emil (6 noiembrie 1922).

Consilierului Baroului Avocaților din Arad (1932-1940) i s-a intentat o cauză de epurare, care a atras după sine o serie de privațiuni din partea regimului comunist: i s-a refuzat cererea de înscriere în Colegiul Avocaților din Arad, pe motivul neexercitării profesiei de avocat și existența altor surse de venit, precum cea de la Societatea „Forestiera Nadăș”. Împărtășind soarta intelectualilor timpului, el a fost acuzat de manifestări antidemocratice față de noul regim politic⁹.

În șirul reprezentanților micii nobilimi românești, familia Balint de Ciuci și descendenții acesteia au contribuit, prin puterea exemplului, la propășirea neamului românesc.

Moțica de Leștioara. Înnobilată prin diploma din 13 august 1720, emisă de împăratul Carol VI, reprezentanții ei, Moțica Simedrea, Petru, Mihai din Leștioara, au căpătat scutiile, privilegiile și onorurile asupra pământului „moțesc”, care le reveneau pentru meritele militare deosebite. În 6 noiembrie 1747, George Moțica a publicat diploma de înnobilare. La solicitarea autorităților comitatense arădene, în 1785, Gheorghe, Ioan și Dumitru au adus documentele care le atestau titlul nobiliar¹⁰. Conscripția din 1862 consemna 24 de familii Moțica în Leștioara și 32 la Hălmagiu.

Blazonul familiei reprezenta un scut militar de culoare roșie, „pe câmpul căruia se vede pe un delușor, un om îmbrăcat cu o haină azurie, odihnindu-se la umbra unui copac. Scutul este timbrat de un coif militar închis și o coroană regală, împodobită cu pietre prețioase, din care apare un braț omenesc până la umăr, ținând în palmă o sabie. Din vârful coifului curg lambrechini de diferite culori, împodobind cum se cuvine marginile scutului. /„Scutum videlicet militare rubri coloris, in quo super monticulum e fundo scuti exurgentem homo quidam coeruleo indutus vestitu a radice bifidae sub opacitate arboris dormienti similis conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium, gemmis atente unionibus decenter redimitum cui demum brachium humanum humerotenus resectum cubito inniti gladiumque ... cola stringere visitur. A sumitate vero seu cono galeae laciniae sive lemnisci diversi coloris defluentes marginem scuti ex utraque parte pulcherrime exornant”¹¹.

Istoricii consemnează că un urmaș al acestei familii, absolventul de teologie Ilie Moțica, ar fi păstorit comunitatea confesională ortodoxă din Tisa, comuna Hălmagiu, la mijlocul veacului al XIX-lea. Datată încă din secolul al XVII-lea, biserica monument istoric, chiar dacă nu a fost consemnată în conscripția episcopului Sinesie Jivanovici din 1755, totuși peste două decenii, s-a pomenit despre construcția din lemn, acoperită cu șindrilă¹².

În timpul preotului Ilie Moțica, pictura murală a fost refăcută de zugravul Ioan Demetrovici din Timișoara. Inscripția aflată deasupra pronaosului cuprinde: „Această biserică s-a zugrăvit cu cheltuiala sa, sub stăpânirea împăratului și craiului nostru Ferdinand I și arhieria prea sfântului domn Gherasie Rațiu, sub protopopiatul vrednicului domn Arsenie Adamovici, sub preoția cinstitului preot Moțica Ilie, sub cantoratul lui Dărău Teodor și crâsnicia lui Margea Lazăr, sub chitoria lui Dărău Ștefan, Dărău Lazăr, nemeș, Dărău Marcu, Roman Ioan și Sinesie, în anul 1846, Ioan Demetrovici zugrav”¹³.

⁸ Rodica Colta, Doru Sinaci, Natalia Tomi, *op. cit.*, pp. 258-260.

⁹ Emil Arbonie, *Avocați arădeni (1875-1989)*, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2014, p. 265; Rodica Colta, Doru Sinaci, Natalia Tomi, *op. cit.*, p. 256.

¹⁰ Márki Sándor, *op. cit.*, p. 696.

¹¹ Gheorghe Țărcuș, Rodica Rădulescu, *op. cit.*, p. 1038; Traian Mager, *op. cit.*, p. 103; Laurențiu-Ștefan Szemkóvics, *op. cit.*, p. 58.

¹² Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultura. Mentalități (1706-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006, p. 278; Idem, *Clerici cărturari arădeni de altădată*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2008, pp. 28-30.

¹³ Ioan Arpaș, Ioan Cotoc, *File de monografie a satului Tisa*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2020, p. 55.

Scrierile istoriografice consemnează episoade din evenimentele Revoluției din 1848-1849 din părțile Leștioarei. Unul demn de pomenit este arderea caselor și bunurilor lui Samoilă Moțica și Ioan Moțica Bolha¹⁴.

Peste timp, învățătorul Traian Moțica, păstrător al memoriei colective, a oferit informații prețioase despre istoria Birtului Mare din Hălmațiu, în 7 iunie 1953. Trasând un scurt istoric al acestui edificiu, el a relatat că era „o casă cu un corp spre curte, fără etaj, de 45 m, h-15 m, 650 mp, piatră și cărămidă. A fost ridicată de Bethlen. Clădirea a fost folosită pentru comerțul de tranzit cu sare din Ardeal spre Ungaria și a servit ca han. A fost folosită de urmașii familiei Rosenzweg. A fost îngrijit de familia Glasse, Colf și a servit cămin cultural”¹⁵.

Schimbările economico-politice și sociale au influențat decizia fraților Moțica de a se muta în așezările din proximitatea Leșcioarei. O ramură a lor s-a statornicit la Bodești, în jurul anului 1910. Linia genealogică a acestora s-a întins până în zilele noastre. Moțica Ioan Aurel (n. 1933) relatează că în satul Ionești cărăușia cu produse agricole era o îndeletnicire obișnuită¹⁶. Moțica Cornel și fratele acestuia, Gheorghe din Pleșcuța, au avut la rândul lor descendenți. La Gurahonț, locuiește inginerul silvic Cristian Moțica; la Hălmațiu Cosmina Georgeta Sirban (profesoară de istorie)¹⁷, iar la Arad, Adina Moțica (juristă)¹⁸. Înscriindu-se în tradițiile micilor nobili români, doamna doctor Daciana Moțica s-a căsătorit cu inginerul Florin Balint.

Alianțele matrimoniale încheiate, de-a lungul timpului, între membrii diverselor familii nobiliare românești constituie dovadă certă a ancorării lor în tradiția, cultura și spiritualitatea românească.

Iuga de Măgulicea. Frații Iuon și Ioan Iuga, iobagii lui Sigismund Raț de Hălmațiu, au fost înnobilați de Carol VI, prin diploma dată la Viena, în 16 aprilie 1720¹⁹, prin care căpătau „drepturi pentru casa construită pe proprietățile Iugești și Negreasca... precum și locul pentru construirea unei mori „in possessionis Magulicsa teritorio existentem habita”²⁰. Însemnele nobiliare cuprindeau „scutul militar de argint, pe care se vede un braț omenesc îmbrăcat în verde, de care atârna o coroană de spice aurii de grâu copt; din palma brațului se ridică un crin cu flori deschise, de culoare roșie. Deasupra scutului este așezat un coif militar închis, pe care stă o coroană regală, împodobită cu perle și pietre scumpe. Din vârful coifului curg lambrechini de diferite culori, împodobind extremitățile scutului./„Scutum videlicet militare argenteum, in quo, e depicte brachii humani, viridi veste conecti cubito, inexum pendet anadema seu sertum sub flavi coloris e maturis tritici spicis contortum, e vola autem sursum versus eminent liliium apertis floribus rubicundis, triplici ordine ad invicem distinctis omnino in novatae circa sedulitatem oeconomicam operae testimonium. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium, gemmis atque unionibus decenter redimitum. A summitate vero, seu cono galeae, laciniae sive lemnisci diversi coloris in scuti extremitate placide sese diffundunt, illudque pulcherrime ambiunt et exornant”²¹.

În 1862, conform conscripției protopopului de Hălmațiu, la Măgulicea trăiau 35 de familii²². Unii reprezentanți ai acestora au îmbrățișat cariera sacerdotală. Pomenit în scrierile vremii, Laurențiu Iuga de Măgulicea a fost preot în satul natal între anii 1876-1920, hirotonit de episcopul Aradului Procopiu Ivacicovici (1876). Implicat în viața politică a românilor, a militat pentru drepturile naționale. Împreună cu soția sa au fost închiși în lagărul de la Sopron (27 noiembrie 1916). Rodul dragostei lor a fost fiul lor Laurențiu, absolvent al Institutului Teologic din Arad (1906-1907), hirotonit ca preot alături de tatăl său la Măgulicea. La rândul său a avut un fiu, pe Horațiu Iuga, care a îmbrățișat cariera preotească, hirotonit la Miniș, unde și-a desfășurat activitatea sacerdotală până în 1998, când s-a pensionat²³. Din cercetările efectuate de profesorul Traian Mager aflăm că în 1938, diploma nobiliară a fost păstrată de Pavel Iuga din Măgulicea²⁴.

Pag de Cristești/Pagh de Kristesti a fost înnobilită de principele transilvănean Mihail Apafi, conform diplomei emise în 11 mai 1664. Însemnele heraldice „Scutu militarescu venatu în patru cornuri, în elu calaretiu cu frâul în mâna stângă, în mâna dreaptă lance tienând-o în sus, deasupra deadema regească”²⁵.

¹⁴ *Transilvania*, Sibiu, 1943, an 74, nr. 1, ianuarie, p. 50.

¹⁵ Arhiva Complexului Muzeal Arad, Fișe de monumente.

¹⁶ Moțica Ioan Aurel, 83 ani.

¹⁷ Cosmina Georgeta Sirban a scris *Monografia satului Ionești. Comuna Hălmațiu* (2016).

¹⁸ Informație obținută prin bunăvoința dnei dr. Daciana Moțica, căsătorită Balint.

¹⁹ Traian Mager, *op. cit.*, pp. 103-104.

²⁰ Pavel Vesa, *Episcopia Aradului*, p. 278.

²¹ Ioan Cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobiliare române*, Editura Societății Culturale Pro Maramureș „Dragos Vodă”, Cluj-Napoca, 2003, p. 40; Illéssy János, Pettkó Béla, *A Királyi Könyvek. Jégyzéke a bennük foglalt nemesség cím, címér, előnev és honosság adományozásoknak 1527-1867*, Budapest, 1895, p. 263; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, pp. 56-57.

²² Traian Mager, *op. cit.*, pp. 103-104.

²³ Pavel Vesa, *Episcopia Aradului*, p. 278.

²⁴ Traian Mager, *op. cit.*, p. 134.

²⁵ Ioan Cavaler de Pușcariu, *op. cit.*, pp. 40, 282; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, pp. 53-54.

Odată cu instaurarea habsburgilor, nobilimea a fost nevoită să-și reinnoiască titlurile dobândite. Nobilitatea lui Ioan Pag de Cristești și a fiului său Ștefan din Ineu a fost recunoscută în 1 februarie 1768. Ancheta derulată de procurorul comitatului Arad a demonstrat că frații Dumitru și Ștefan Pag din Ineu și George Pag din Pecica au fost descendenții lui Ioan Pag de Cristești. Documentul de nobilitate al lui Teodor Pag, semnat de comitele suprem Ladislau Mariassi de Maxa și notarul comitatens Ladislau Pap, emis la Baia de Criș, a fost aprobat și publicat de Adunarea Comitatului Arad, în 29 martie 1781.

Istoricii îl consemnează pe căpitanul Adam Pag, unul din urmașii acestei familii, care s-a remarcat în timpul Răscoalei lui Horia, Cloșca și Crișan. Susținător al dezideratelor românești, după alungarea administrației comitatense, el a preluat funcția de vicecomite al Zarandului²⁶.

Implicarea în viața spirituală a românilor din părțile Aradului a fost una meritorie. Grupată în jurul bisericii ortodoxe, mica nobilime a militat pentru desemnarea unui episcop român la Arad. Familia Pag împreună cu Iozsa, Todor și altele au semnat memorandumul din august 1815, pe care Moise Nicoară l-a înaintat împăratului de la Viena²⁷.

De-a lungul timpului, scrierea numelui fie a rămas Pag, fie s-a modificat în Pák sau Pacu. 10 familii s-au statornicit în localitatea Cristești, una la Caporal Alexa, 6 la Pecica și 2 la Curtici. Protopopul Chișineului, Petru Chirilescu, consemna în 24 iunie 1862 că „Strămoșii acestei familii s-au ostiuit în contra turcilor la anul 1663”²⁸, iar cel din Hălmagiu, amintea de 10 familii²⁹.

Din ramură așezată la Pecica (1781), s-a remarcat, mai târziu, Traian Pacu, fost funcționar al Băncii „Victoria” din Arad. Fiica sa, Lucia Felicia (14 iunie 1896, Arad), s-a căsătorit, în 1910, cu avocatul dr. Alexandru Stoinescu, nașii lor de cununie fiind Vasile și Elena Goldiș³⁰. Alexandru Stoinescu a văzut lumina zilei în casa din Cicir a lui Dumitru și a Alciei, născută Radovan, în 18 iunie 1884. Absolvent al Gimnaziului Regal de Stat din Arad și al celui din Sibiu, a urmat Facultatea de Drept din Oradea, apoi Academia Regală de Drept de la Budapesta (1907-1909), unde și-a susținut doctoratul în științe juridice. Practica a desfășurat-o la cabinetul de avocatură al lui Cornel Iancu (20 octombrie 1909-15 octombrie 1911; 1 martie-28 decembrie 1912) și al lui Romulus Veliciu (16 octombrie 1911-29 februarie 1912). Înscriș ca avocat definitiv în 19 aprilie 1913, și-a deschis propriul birou de avocatură la Arad, unde a profesat până la 31 martie 1948³¹.

Evenimentele Marelui Război au zguduit din temelii întreaga societate. Alexandru Stoinescu a fost înrolat în 4 octombrie 1914. El a fost comandant militar al Gărzii din Caransebeș. Trimis pe frontul din Galiția, s-a îmbolnăvit, fiind internat la Spitalul Militar din Viena. Ajuns comandant militar al Lagărului medico-sanitar din Brno (Cehia), el a sprijinit activitatea naționalistă a prizonierilor români, croați, sârbi, italieni, slovaci. Înfrângerea Puterilor Centrale preconiza o nouă configurație geografică a Europei.

Întors la Arad, capitala politică a Marii Uniri, alături de Vasile Goldiș, Ștefan Cicio Pop, Ioan Suci și pleiada intelectualilor transilvăneni a pregătit Unirea de la 1 Decembrie 1918. Ordinul nr. 1 al Comandei Supreme a Gărzii Naționale Române, din 30 octombrie/12 noiembrie 1918, cuprindea referiri la organizarea și funcționarea acesteia. Din componența Statului Major al Gărzilor Naționale Române, aflat sub conducerea generalului Alexandru Vlad, a făcut parte și locotenent dr. avocat Alexandru Stoinescu, îndeplinind funcția de referent justițiar alături de sublocotenentul dr. Simion Zaslo³². Implicarea meritorie în înfăptuirea României Mari l-a propulsat pe scena politică a acelor timpuri. Ales ca și candidat independent al Circumscripției electorale Maria Radna, apoi pe listele Partidului Național Român, acesta a îndeplinit două legislaturi în Parlamentul României. La intrarea trupelor române în Arad, el a arborat drapelul românesc pe principalele instituții, inclusiv pe propria-i casă, unde a pus și chimire românești la balcoane.

Asemeni intelectualilor timpului, s-a dedicat vieții socio-culturale. A activat ca membru în Casina Națională Română și a fost președintele Reuniunii de Cântări „Armonia”³³.

Instaurarea regimului comunist în România a adus cu sine întregul cortegiu de privațiuni. Considerat chiabur, fostul membru al Partidului Național Țărănesc a fost arestat la Arad. Timp de un an, fără a fi judecat

²⁶ Kozma Pál, *Zaránd vármegye földirati, statistikay és történéte leirása*, Cluj-Napoca, 1848, p. 97.

²⁷ Cornelia Bodea, *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Banat și Crișana*, Arad, 1943, p. 162.

²⁸ Ioan Cavaler de Pușcariu, *op. cit.*, pp. 40-44.

²⁹ Traian Mager, *op. cit.*, p. 103.

³⁰ Informație orală obținută prin bunăvoința artistei plastice Elena Stoinescu Munteanu.

³¹ Emil Arbonie, *op. cit.*, pp. 400-401.

³² Alexandru Roz, *Noiembrie 1918. Aradul-capitala Transilvaniei*, „Vasile Goldiș” University Presss, Arad, 2002, p. 310.

³³ <https://www.aradon.ro/aradon-stirile-judetului-arad/rememorari-la-100-de-ani-1914-2014-238539/>.

(14 februarie 1952-14 februarie 1953)³⁴, a fost internat la Jilava, Uranus și lagărul de muncă de la Fundulea³⁵.

Viața profesională a împletit-o cu cea de familie. Rodul dragostei dintre Lucia și Alexandru au fost cei trei copii: dr. Mircea Stoinescu (8 decembrie 1911), Delia (15 martie 1914, căsătorită Străin) și Horia (2 mai 1920). Călcând pe urmele tatălui său, Horia a făcut stagiatura la Baroul din Arad, între 2 septembrie 1942-18 decembrie 1946. Devenit avocat definitiv, el a profesat până în 30 martie 1948, când i s-a refuzat înscrierea în colegiu. Mai târziu, Biroul de conducere al Colectivului de juristconsulți din Regiunea Stalin (Brașov) a acceptat solicitarea de a-și relua activitatea. În anul 1958 a ocupat postul de juristconsult la Mediaș. Ajuns la senectute, Alexandru Stoinescu a cerut să fie pensionat în octombrie 1956. Exponent al generației Marii Uniri, s-a stins din viață la Arad, în 3 decembrie 1970³⁶.

Între descendenții familiei Pag de Cristești/Pacu a fost amintit Teodor din Pecica. El a avut ca urmași pe dr. Eugen Pacu, medic la Spitalul din Arad, Neli Pacu, profesoară la Liceul de Fete din Arad, Alexandru și Antița³⁷.

Până în deceniul opt al veacului XX, documentul de nobilitate s-a aflat în posesia profesoarei Aurelia Pacu din Arad³⁸.

Urmărind linia genealogică a acestor longevive familii putem aprecia că una din formele de conservare a identității naționale românești a fost „rețeaua de rudenie a intelighențiilor românești”³⁹. Întregul depozitar al valorilor românești l-au transmis urmașilor, constituindu-se o elită intelectuală pe care regimurile totalitare au fost „incapabile să o distrugă psihologic... să o „reducă”, pentru că „puterea relațiilor de familie, a tradițiilor și a moravurilor” a fost liantul care a sfidat timpul⁴⁰.

Bibliografie

Arhiva Complexului Muzeal Arad:

Fișe de monumente

Informații orale

Informație obținută prin bunăvoința dnei dr. Daciana Moțica, căsătorită Balint.

Informație orală obținută prin bunăvoința artistei plastice E. M. Stoinescu.

Surse editate. Lucrări generale și speciale

Arbonie, Emil, *Avocați arădeni (1875-1989)*, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2014.

Arpaș, Ioan, Cotoc, Ioan, *File de monografie a satului Tisa*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2020.

Bodea, Cornelia, *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Banat și Crișana*, Arad, 1943.

Cavaler de Pușcariu, Ioan, *Date istorice privitoare la familiile nobiliare române*, Editura Societății Culturale Pro Maramureș „Dragoș Vodă”, Cluj-Napoca, 2003.

Colta, Rodica, Sinaci, Doru, Tomi, Natalia, *Monografia comunei Covăsânț*, Editura Mirador, Arad, 2012.

Colta, Elena Rodica, „Rețeaua de rudenie a intelighențiilor românești – o formă de întărire a identității naționale în imperiu”, în *Simpozion. Comunicările celui de-al XXI-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria, (Budapesta, 26-27 noiembrie 2011)*, Giula, 2012.

Illéssy, János, Pettkó, Béla, *A Királyi Könyvek. Jégyszéke a bennük foglalt nemesség cím, címer, előnev és honosság adományozásoknak 1527-1867*, Budapest, 1895.

Kozma, Pál, *Zaránd vármegye földirati, statistikay és története leírása*, Cluj-Napoca, 1848.

Mager, Traian, *Ținutul Hălmagiului. Monografie*, Editura Corint Books, București, 2017.

Márki, Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, vol. II, Arad, 1895.

Oarcea, Felicia Aneta, „Identitatea și destinul generației Marii Uniri. Repere arădene”, în Elena Rodica Colta (coord.), *Istorie, cultură, identitate. Lucrările simpozionului internațional de antropologie culturală Arad, 20-21 iunie 2019*, Editura Etnologică, București, 2020.

³⁴https://www.iicmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*S*S%2014.%20Stesaniu%20-%20Stovicec*Stoinescu%20Alexandru%20D-tru (accesat 21.11.2022).

³⁵ <https://www.aradon.ro/aradon-stirile-judetului-arad/rememorari-la-100-de-ani-1914-2014-238539/>.

³⁶ Emil Arbonie, *op. cit.*, pp. 400-401.

³⁷ Traian Mager, *op. cit.*, pp. 104-105.

³⁸ Gheorghe Țârcaș, Rodica Rădulescu, *op. cit.*, p. 1028.

³⁹ Elena Rodica Colta, „Rețeaua de rudenie a intelighențiilor românești – o formă de întărire a identității naționale în imperiu”, în *Simpozion. Comunicările celui de-al XXI-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria (Budapesta, 26-27 noiembrie 2011)*, Giula, 2012, p. 57.

⁴⁰ Scholten, J., *Tovarășul baron. O călătorie în lumea pe cale de dispariție a aristocrației transilvane*, București, 2015, pp. 13-14.

- Roz, Alexandru, *Noiembrie 1918. Aradul-capitala Transilvaniei*, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2002.
- Scholten, J., *Tovarășul baron. O călătorie în lumea pe cale de dispariție a aristocrației transilvane*, București, 2015.
- Szemkovics, Laurențiu-Ștefan, *Blazoane individualizând familii nobile românești din comitatul Arad (1634-1825)*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană Studii și comunicări din Banat – Crișana. 95 de ani de la Marea Unire*, vol. VII, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2013.
- Transilvania*, Sibiu, 1943.
- Țârcaș, Gheorghe, Rădulescu, Rodica, „Considerații privind eliberarea din iobăgie și înnobilarea unor familii de țărani români din Ținutul Hălmeagului în secolele XVII-XVIII”, în *Ziridava*, XI, Arad, 1979.
- Vesa, Pavel, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultura. Mentalități (1706-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006.
- Vesa, Pavel, *Clerici cărturari arădeni de altădată*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2008.

Webografie

- https://www.iicmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*S*S%2014.%20Stesaniu%20-%20Stovicec*Stoinescu%20Alexandru%20D-tru
(accesat 21.11.2022)
- <https://www.aradon.ro/aradon-stirile-judetului-arad/rememorari-la-100-de-ani-1914-2014-238539/>
(accesat 22.11.2022)

DESTINE. EMILIA MARIETTA ANTAL, O DESCENDENTĂ A VESTITELOR FAMILII ANTAL ȘI BORBOLA

Marta CORDEA*

DESTINIES. EMILIA MARIETTA ANTAL, A DESCENDANT OF THE FAMOUS ANTAL AND BORBOLA FAMILIES

ABSTRACT

Our research follows the footsteps of a descendant of two noble families, Antal (ennobled family in 1658) and Borbola (attested family from 1702) with important contributions, especially in the socio-cultural field, in Transylvania, over several centuries. The central character of our article is Emilia Marietta Antal, along with whose sad story, a branch of the two families is extinguished. The course of her life, based on documents and articles from the press of the time, brings an end to the glory period of these two noble families, making us classify her story under the generic "Aggrandizement and Decay".

Keywords: Emilia Marietta Antal, Antal family, Borbola family, Sătmărel, interwar press.

Uneori soarta schimbă de la o generație la alta viața oamenilor, astfel că descendenți ai unor familii de vază ajung să sfârșească în sărăcie. Am putea numi prezentarea noastră și Mărire și decădere. Un articol apărut în publicația de limbă maghiară „Brassói Lapok” ne-a incitat interesul, atunci când am observat că este vorba în el despre o descendentă a două familii nobile, Antal și Borbola, făcându-ne să ne aprofundăm cercetările. Am descoperit, astfel, un parcurs al vieții unei femei de viță nobilă, demn de o adevărată și tristă poveste.

Este vorba despre Emilia Marietta Antal, care i-a avut bunici pe linie paternă pe arhidiaconul onorar și profesorul Augustin Antal, care provenea dintr-o veche familie preoțească greco-catolică, și Irina Papp Szilagy¹, iar pe linie maternă pe avocatul Dezideriu Borbola și Iuliana Eulalia Fabian.

Pentru a putea percepe adevărata dimensiune a transformărilor suferite de membrii acestei familii, ne vom referi mai pe larg la originile și realizările lor, cu implicații sociale, culturale și economice, bazându-ne pe consemnările din presa vremii.

Bunicul pe linia paternă se trăgea din familia Antal, care avea particula nobiliară de „Jozsifalva” (Târgu Lăpuș), fiind o familie de pușcași nobilitați de Gheorghe Rákóczi în 1658. Considerat ca fiind cea mai proeminentă figură din familie, pr. Augustin Antal (n. Dindești în 29 noiembrie 1838, în familia parohului local Ioan Antal – m. 26 ianuarie 1908) a urmat studiile gimnaziale și liceale la Oradea, activând pe urmă în cadrul „Societății de lectură”. A funcționat ca profesor la Gimnaziul din Beiuș, fiind paroh și apoi vice-arhidiacon al districtului Beiuș. A ajuns arhidiacon onorar, asesor consistorial, membru al Exactoratului Diecezan, director al școlilor primare din Beiuș, fiind unul dintre întemeietorii despărțământului „Astra” la Beiuș. Tot în această localitate i s-au născut 8 copii, printre care primul născut a fost Augustin, tatăl personajului articolului nostru, Emilia Marietta. Ceilalți născuți în familia Antal au fost: Corneliu (1880, dr. în științe juridice), Atanasiu și Sabin (în 1885, absolvent al cursului de Farmacie din Budapesta), Irina, Maria (c. Blășian), Florica și Silvia. În 1892 Augustin Antal sen. a fost ales membru în comitetul de conducere al P.N.R. Beiuș. A ajuns vestit și pentru mărinimia sa, acordând ajutor în bani soldaților români răniți în Războiul de Independență². De asemenea, Vasile Pățașiu, viitorul cronicar al Hotoanului, pe atunci elev la Beiuș, a beneficiat de ajutorul său³.

Primul născut în familia sa, Augustin (1865-1926), după absolvirea teologiei la Viena în 1861, se căsătorește cu Laura, fiica avocatului sătmărean Dezideriu Borbola, fiind hirotonit în 1863.

Familia nobilă Borbola a fost atestată când, în 3 ianuarie 1702, un strămoș Gheorghe (György) Borbola, locuitor al Tășnadului, a obținut scrisoarea de nobilitate cu blazon⁴.

* Biblioteca Județeană Satu Mare; e-mail: marticordea@yahoo.com.

¹ Viorel Câmpean, *Antal, o familie merituosă din istoria modernă a Sătmăruului*, în *Mărturii culturale*, Satu Mare, Anul II, nr. 3 (7), iulie-septembrie 2017, p. 15.

² *Ibidem*, p. 14-16.

³ Vezi Vasile Pățașiu, *Din „Cronica Hotoanului”*, ediție îngrijită, tabel cronologic, studiu introductiv, note și indici de Viorel Câmpean, Satu Mare, Editura Citadela, 2012.

⁴ Kempelen Béla, *Magyar nemes családok, II. Kötet, Bebek-Byzó*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1911, p. 352.

Pe linie maternă, Emilia Marietta Antal l-a avut bunic pe Dezideriu Borbola, fiul judecătorului de tablă regească, Anton, și al Rozei Darvas Szaplanczay (provenind dintr-o altă familie nobilă bihoreană). Se pare că Dezideriu era născut în 1844 la Darvas, pe atunci în comitatul Bihor, azi în Ungaria. A urmat liceul la Oradea⁵, apoi a absolvit Academia de Drept din Oradea⁶, avându-l tutore pe canonicul Nicolae Borbola, lucru care ne îndreptățește să credem că era orfan⁷. A fost jurat la Tribunalul din Oradea.

Bunica *Emiliei Marietta* a fost Iuliana Eulalia Fabian, fiica parohului din Sătmărel. Căsătoria dintre Dezideriu Borbola (care la momentul căsătoriei era jurat al comitatului Bihor) și Iuliana Eulalia Fabian a avut loc în 8 noiembrie 1868. Pentru început, cei doi au locuit în părțile sătmărene⁸. În apropiere de Satu Mare, în zona Sătmărelului, până în perioada interbelică exista o moșie numită Borbola⁹, tocmai locul unde s-a refugiat personajul central al articolului nostru. După o vreme, familia Borbola s-a mutat în Banat, presa vremii consemnând unele dintre activitățile acestei familii. De pildă, aflăm despre o listă deschisă de către avocatul Desideriu Borbola pentru Războiul de Independență, fiind el însuși donator al sumei de 500 fl., dar pe listă le găsim și pe rudele sale din Sătmărel: parohul Grigore Fabian și Iuliu Fabian, proprietar în Jidani¹⁰, George Șuta și Ilie Turdeanu, preoți – ambii gineri ai parohului Grigore Fabian. Suma i-a fost trimisă lui George Barițiu¹¹. În 1878 îl găsim pe lista membrilor „Astreii”¹², între 1880-1882 se afla la Lipova, dar în 1881 îl aflăm și printre donatorii care sprijineau creșterea Liceului românesc din Beiuș¹³. A ajutat bănește Gimnaziul Superior din Beiuș cu suma de 5 florini și în 1882¹⁴. Bunicul Emmei Marietta, Dezideriu Borbola, avea să moară în condiții tragice la Caransebeș, data vehiculată fiind 11 septembrie 1910. A fost înmormântat la 22 septembrie 1910 în Oradea¹⁵. În presă apare următorul comunicat: „Advocat sinucigaș. Din Caransebeș se vestește, că Desideriu Borbola, avocat în Teregova, a dispărut de acasă în 9 Septemvrie. Familia sa l-a căutat de atunci zădarnic. Acum s’a găsit în râul Timișului, la Caransebeș, un cadavru, în care a fost recunoscut avocatul dispărut. Se crede, că este vorbă de o sinucidere”¹⁶.

Cei doi soți, Dezideriu și Iuliana Eulalia Borbola, au avut doi copii, Laura (n. 1870 - m. 1912) și Dezideriu, care a urmat dreptul, în 26 octombrie 1905 obținând diploma de avocat la Budapesta¹⁷, moment în care familia lui se afla la Teregova¹⁸. În 1912 era căsătorit, soția lui numindu-se Tiberia. O altă sursă consemnează încă un copil născut în această familie, Eleonora Carolina Eulalia (n. la Groși în 23 ianuarie 1871), despre care alte documente nu pomenesc nimic, căreia, în mod eronat, i se atribuie căsătoria cu Ion Lilescu¹⁹.

Laura, fiica lui Dezideriu și Iuliana Eulalia Borbola, a fost o pianistă foarte talentată²⁰, activitatea fiindu-i bine reflectată în presa românească a vremii²¹.

Primul dintre cele mai importante evenimente culturale la care Laura Borbola a participat, consemnat și în revista „Familia”, a fost cel organizat cu ocazia Adunării Societății pentru Fond de Teatru Român de la Lipova din 6-7 august 1883²², când a avut loc debutul ei la numai 13 ani²³, în cadrul concertelor susținute

⁵ *A Nagyváradí nyolcz osztályu Gymnasium Évkönyvei*, VIII.-ik folyam. 1857-58-ki tanév, Nagyvárad, 1858, p. 80, *Ibidem*, IX.-ik folyam. 1858-59-ki tanév, Nagyvárad, 1859, p. 73.

⁶ Bozóky Alajos, *A Nagyváradí Királyi Akadémia Százados Multja 1788-tól 1888-ig. Száz éves jubileuma alkalmából*, Budapest, 1889, p. 222.

⁷ Berényi Maria, *Studenți români din Ungaria de azi la academii, preparandii și universități din Imperiul Austro-Ungar (secolul XIX, începutul secolului XX)*, în vol. *Comunicările celui de-al X-lea Simpozion al Cercetătorilor români din Ungaria (Giula, 28-29 noiembrie 2009)*, Giula, 2010, p. 42.

⁸ Viorel Ciubotă, Viorel Câmpean, Mihaela Sălceanu, *De la Gidani la Sătmărel. Contribuții monografice*, Satu Mare, Editura Citadela, 2017, p. 67.

⁹ *Satu Mare*, Satu Mare, an VI, nr. 74, 28 septembrie 1924, p. 3.

¹⁰ Sătmărel.

¹¹ *Familia*, Budapesta, an XIII, nr. 24, 12 iunie 1877, p. 284; Viorel Câmpean, Mihaela Sălceanu, *Sătmărenii și Războiul pentru Independență*, în *Eroii Neamului*, Satu Mare, an IX (serie nouă), nr. 1 (30), martie 2017, p. 32-35.

¹² *Familia*, Budapesta, an XIV, nr. 55, 23 iulie/4 august 1878, p. 359.

¹³ *Ibidem*, Oradea, an XVII, nr. 20, 8 martie 1881, p. 122; an XVII, nr. 20, 8 martie 1881, p. 122; nr. 28, 5 aprilie 1881, p. 170.

¹⁴ *Raport despre Gimnaziul Sup. Gr. Cat. din Beiuș pentru anul scol. 1881/1882*, Beiuș, 1882, p. 26.

¹⁵ <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/354066>.

¹⁶ *Telegraful Român*, Sibiu, an 58, nr. 99, 14 septembrie 1910, p. 409.

¹⁷ *Familia*, Oradea, an XLI, nr. 44, 30 octombrie 1905, p. 527.

¹⁸ *Răvașul*, Cluj, an III, nr. 44, 4 noiembrie 1905, p. 178.

¹⁹ Gabriel-Florian (Grigore) Borzoș, ierom., *Preoții Eparhiei greco-catolice de Oradea și familiile lor, în documentele arhivistice. I. Preoții hirotoniți (1723-1873)*, Oradea, Editura Ratio et Revelatio, 2022, p. 74.

²⁰ *Familia*, Oradea, an XXII, nr. 28, 13 iulie 1886, p. 339.

²¹ *Ibidem*, an XXXI, nr. 37, 10 septembrie 1895, p. 441; an XXXI, nr. 38, 17 septembrie 1895, p. 454.

²² *Ibidem*, an XIX, nr. 29, 17 iulie 1883, p. 355.

²³ *Ibidem*, nr. 31, 31 iulie 1883, p. 379.

atunci, în sală aflându-se și Iosif Vulcan, în calitate de președinte al adunării, și tatăl său, avocatul Dezideriu Borbola, ca membru al comitetului de primire din Lipova²⁴.

Au urmat pentru Laura Borbola numeroase alte participări fie în calitate de pianistă, fie de solistă vocală, prilejuite de serbări asemănătoare: Adunarea din Șomcuta Mare a Societății pentru Fond de Teatru Român din 11-12 august 1886²⁵, prezidată de Iosif Vulcan, Balul de la Bixad din 27 august 1886²⁶, la care au participat și Paulina Lucaciu și Eulalia Borbola²⁷, Balul de la Șimleu din 1895, organizat cu ocazia Reuniunii femeilor române sălăjene, la care au luat parte și doamnele Clara Maniu și Maria Cosma, Serbarea culturală de la Seini din 1899, organizată cu prilejul Adunării Despărțământului XXXIII al Asociațiunii pentru cultura și literatura poporului român și Adunarea Reuniunii învățătorilor din comitatele Sătmar și Ugocia²⁸.

Concertul „de adio” (deși a mai apărut în cadrul unor manifestări colective) al Laurei Borbola a avut loc în „sala redutei”²⁹ din Sătmar în septembrie 1895, când a susținut un concert de pian, primind elogii și în publicațiile locale „Szatmár”, „Szatmár és vidéke” și „Heti Szemle”³⁰.

În urma căsătoriei cu preotul Augustin Antal jun., în anul 1887, se naște la Satu Mare fiica Emilia Marietta. Căsătoria s-a terminat în puțină vreme cu un divorț, Laura recăsătorindu-se cu ofițerul de stat-major în armata austro-ungară, Ioan Lilescu. Ultima parte a vieții a trăit-o la Lugoj, unde a și murit în 8/21 iulie 1912, la vârsta de 41 de ani, având probabil data nașterii în a doua parte a anului.

Nașterea Emiliei Marietta Antal (Emma) este consemnată în Registrul botezaților din Satu Mare la 24 octombrie/7 noiembrie 1887³¹. Nași de cununie i-au fost judecătorul Ioan Nicoară (greco-catolic) și soția sa, Probszt Franciska (romano-catolică). Probabil că cei apropiați o alintau Mike.

Antal Emma, cum figurează în anuarele școlare, a urmat clasa a doua gimnazială (corespunzând clasei a VI-a) la Școala Reformată de Fete³² și apoi din clasa a treia (clasa a VII-a) s-a transferat la Miskolc, urmând cursurile Liceului Superior de Fete Reformat din această localitate³³.

Se căsătorește în Lugoj, unde a urmat-o pe mama sa, cu proprietarul/ comerciantul Mare Gheorghe, cu care are un copil. După căsătorie are loc o mare schimbare în comportamentul ei, murindu-i unicul copil, divorțează în scurtă vreme. După ce moare și mama ei, rămâne pentru o vreme alături de tatăl său adoptiv, Lilescu. Urmează alte vicisitudini ale vieții ei, căci împreună cu ofițerul Lilescu este considerată spioană și încarcerată la Budapesta, de la un moment dat pierzând orice legătură cu tatăl său vitreg. Reîntoarcerea în Sătmărel, în satul bunicilor, pare să-i fie singura soluție pentru supraviețuire. Acomodarea ei aici funcționează până la un moment dat, apoi clachează și urmează un întreg lanț al nenorocirilor, ajungând să trăiască în mizerie.

Despre parcursul vieții Emiliei Marieta Antal, aflăm din mai multe articole de presă. Cel care ne-a atras atenția în primul rând este cel publicat de B. Dénes Kató³⁴, intitulat *Nők a tükör előtt* [Femei în fața oglinzii]³⁵.

Articolul, un eseu scris către o a treia persoană (o fostă colegă de școală), aduce, prin comparație, imaginea deznădăjduită și îmbătrânită înaintea de vreme a Emmei Antal. Iată, în traducere³⁶, o parte a articolului din care aflăm despre căsătoria Emmei la Lugoj, pierderea unicului copil și reîntoarcerea ei la Sătmărel și căderea în dizgrație: „Să nu ne ducă în eroare titlul articolului, căci nu mă gândesc la oglinda cu rame aurite de pe perete, amplasată aproape de fereastră, ca lumina să cadă în așa fel, încât, să ne reflecte fețele obosite, mai tinere și mai proaspete. Nu. Doar pentru că se potrivește atât de bine și pentru că există un proverb care spune că scrisul este oglinda sufletului, eu la cealaltă oglindă mă gândesc, la scrisul, scrisul tău de mână, cu care ai scris o scrisoare deznădăjduită, că stai în mână cu diploma de profesoară și cu

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, an XXII, nr. 28, 13 iulie, 1886, p. 339; nr. 30, 27 iulie 1886, p. 362; nr. 31, 3 august, 1886, p. 375.

²⁶ *Ibidem*, nr. 35, 31 august, 1886, p. 424.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, an XXXV, nr. 28, 11 iulie 1899, p. 332.

²⁹ *Ibidem*, an XXXI, nr. 37, 10 septembrie 1895, p. 441.

³⁰ V. Câmpean, *op. cit.*, p. 15.

³¹ D.J.A.N. Satu Mare, *Colecția registrelor parohiale*, dosar 1310, f. 119 v.-120.

³² *A Szatmár-Németi-i IV. osztályu Ev. Ref. Felsőbb Leányiskola és ezzel kapcsolatos elemi-iskola Értesítője. Az 1901-1902. tanévről*, Szatmárt, Nyomatott a „Szabadsajtó” könyvnyomdában, 1902, p. 25.

³³ *A Tiszáninnyi Ev. Ref. Egyházkerület Miskolczi, Felsőbb Leányiskolájának Értesítője az 1902-1903. iskolai évről*, Miskolcz, Korster, Klein és Ludvig 1903, p. 42.

³⁴ B. Dénes Kató a publicat mai multe articole în *Brassói Lapok*. Probabil a fost soția jurnalistului Dénes Sándor (n. 1880, Micula, jud. Satu Mare – m. 1944, în timpul deportării), redactor la publicația *Szamos* vreme de 30 de ani.

³⁵ *Brassói Lapok*, Brașov, an XLIV, nr. 278, 4 decembrie 1938, p. 16.

³⁶ Traducerea noastră.

noaptea de studiu, cu cheltuielile uriașe, bani pe care simți că i-ai primit împrumut de la părinți, care sunt săraci și au muncit enorm pentru tine. Scrisoarea tu ai scris-o, cea cu care am stat ani de zile într-o bancă și care chiar și atunci râvneai spre țeluri mai înalte.

Îți mai amintești de Antal Emma Maria? [...]

A fost o fată vestit de frumoasă, a început repede să cucerească, fiind înconjurată de admiratori, provenea dintr-o familie bună, vorbea perfect patru limbi, a învățat să picteze și a fost un suflet frumos. Cu Antal Emma Maria m-am întâlnit zilele trecute, acum nu era îmbrăcată în mătase, ca pe vremuri, când am cunoscut-o și noi. Acum purta, într-o combinație îngrozitoare de culori, o rochie zdrențuită, în picioare pantofi scofâlciți de bărbați și ciorapi negri care căscau niște găuri uriașe, în mâini, o bocceluță, în ea câteva rufe care se destramă. Părul se grizează, fața ridată, ochii au o privire ciudată și vorba îi e tot ciudată. Antal Emma Maria este nepoata lui Desideriu Borbola. Acesta a fost odinioară avocat în Satu Mare, un om bogat, de notorietate, înstărit, cu o viață bine aranjată. A avut doi copii: Desideriu Borbola, tânărul, gimnast celebru, bun la învățătură, a fost mereu învingător în competițiile de echipă ale școlii. Apoi, a căzut în cealaltă echipă, undeva la Gorlice... A mai avut și o fiică «bătrânul» Borbola, pe Laura, care s-a căsătorit cu preotul Augustin Antal și li s-a născut o fată: Emma Maria. Preotul a murit³⁷, Laura s-a recăsătorit cu colonelul comandamentului Liliescu³⁸, a locuit la Miskolc, Pesta, mai târziu la Lugoj. Antal Emma Maria a studiat la școala reformată din Satu Mare, apoi a terminat școala la Miskolc, și-a dat bacalaureatul, a pictat mult, se spune că era și talentată.

Apoi a ajuns și ea la Lugoj cu mama ei și tatăl vitreg, și acolo s-a căsătorit cu un comerciant pe nume Már György. I s-a născut un singur copil și aproape că a murit la naștere, șase medici au vegheat-o și totuși, după ce i s-a născut fiica, ceva s-a rupt în ea, a devenit ciudată, îi era frică de soțul ei, îi era să frică să mai facă un copil și a și divorțat. Și-a lăsat soțul și și-a dedicat fiecare clipă fiicei – în zadar, însă, căci copilul a murit și ea s-a mutat din nou în Satu Mare. Pe atunci mai avea de toate, argint, covoare scumpe, pe care, rând pe rând, le-a vândut, mai apoi i le-au furat. A pierdut totul: copilul, averea, dragălaşenia și un pic s-a pierdut chiar pe sine. S-a schimbat. Și într-o bună zi, pe când nu mai avea nimic, s-a mutat în comuna Sătmărel, aici, în apropierea orașului, unde își avusese moșia av. Dezideriu Borbola și unde mai trăiesc și azi vechii servitori ai gospodăriei.

Acolo locuiește acum Emma, la preceptorul comunal Cuc Teodor, care a fost cândva vechilul bunicului. Plătește chirie 100 de lei pe lună, dar trăiește din ce își gătește, un pic de lapte, un pic de pâine, mămăligă... Uneori vine în oraș, zdrențuită, ponosită, poartă sub braț fotografii, pe care vrea să le vândă, pentru că are nevoie de bani (pentru lapte, mămăligă, chirie...).

Am vorbit cu ea, zice că a uitat de tot, și limbile străine și viața bună și tot, numai copilul nu l-a uitat și spune că îi e frică de oamenii care au mai mult de un copil, și în sat aceia o vatamă, vor să îi ia averea de aceea își și duce cu ea bocceluța, căci vor să i-o fure...

După ce Emma a plecat mi-am adus aminte de scrisoarea ta și scrisoarea mea pe care am scris-o altcuiva și iar m-am așezat în fața oglinzii și am văzut cu stupoare cum în oglinda înrămată, ca într-un paraliticum, din trunchiul nostru comun a trei corpuri – fața Emmei, galbenă ca ceara, ridată și îmbătrânită înainte de vreme.

B. Dénes Kató”.

Dacă acest eseu din 1938 scoate în evidență și subliniază mizeria în care a ajuns să trăiască această ființă de stirpe nobilă, arătând numeroasele calități ale ei din tinerețe, precum și câteva aspecte ale vieții ei (căsătoria la Lugoj, moartea copilului, întoarcerea la Sătmărel), presa vremii ne dezvăluie niște informații mai complete despre ce i s-a întâmplat Emmei Marieta Antal în 1937.

Reiese și din textul de mai sus că Emma Antal s-a despărțit de soțul ei. Un articol din presa maghiară „Magyar Lapok”³⁹ dă o știre scurtă din care aflăm că a fost escrocată de un polonez, Dimitriev, care a înaintat recurs, și că Emma a intentat un proces cu ajutorul familiei.

Articolele cele mai cuprinzătoare despre „Cazul Emmei Antal” apar în presa românească locală sătmăreană, dar, prin preluare, și în cea centrală, constituindu-se în niște materiale de senzație.

Cele trei articole consistente apar în 1937, în ziarul bucureștean *Universul*, preluate din *Gazeta* din Satu Mare, singurul ziar românesc la acest hotar de țară, organ de luptă antirevizionistă. Un prim articol apare în 6 ianuarie, la trei zile după publicarea în presa locală (*Povestea tragică a unei demente. O descendentă a unei familii de nobili români rătăcește pe drumuri fără nici un ajutor*), urmează apoi cele din 12 ianuarie și 24 mai. Aflăm din aceste texte că Emma fusese internată la psihiatrie încă de pe vremea

³⁷ Informație greșită, Augustin Antal divorțând de Laura.

³⁸ Liliescu.

³⁹ *Magyar Lapok*, Budapeșt, an VI, nr. 47, februarie 27, 1937, p. 8.

în care locuia la Lugoj. De asemenea este prezentată povestea doamnei din înalta societate, care a revenit în urmă cu câțiva ani să-și preia la Sătmărel moștenirea, 60 jugăre de pământ, pe care le muncea singură. Fiind inițial o bună sfătuitoare a copiilor și gospodinelor, cu timpul și-a schimbat atitudinea devenind solitară și trăind într-o camera nemobilată, aflată la marginea satului, hrănindu-se doar cu pâine și apă, și având manifestări caracteristice unei demente. Interesându-se de soarta ei, prim-pretorul dr. Pop a descoperit mârșăviile la care a fost supusă această femeie.

În paragraful intitulat „Cine este dementa din Sătmărel?” aflăm detalii despre sărmana femeie al cărei bunic, avocatul Desideriu Borbola, stăpâna o moșie de 120 jugăre în hotarul comunei Sătmărel. Tot de aici aflăm că Emma Maria Antal avea pe atunci vârsta de 44 de ani și că vorbea cinci limbi străine, printre care engleza, franceza și germana. Având o educație aleasă, știa să cânte și la pian.

Aflăm și că după moartea mamei sale, Emma a locuit mult timp cu tatăl său vitreg, originar din Banat, la Timișoara, Miskolc, Budapesta și Lugoj, și că în timpul războiului mondial a fost arestată de unguri, împreună cu tatăl adoptiv, sub învinuirea de spionaj. Au fost închiși amândoi, mult timp, la Arad, până ce, în urma unor intervenții, au fost puși în libertate. Războiul a despărțit-o de tatăl ei vitreg, de care nu mai știe nimic.

Potrivit informațiilor din acest articol, Ema Antal mai avea rude la Cluj, Satu Mare și Sighet, dar care au refuzat să ia legătura cu ea. Toate lucrurile spuse de ea au fost dovedite cu acte și scrisori.

Despre fostul ei soț, comerciantul Gheorghe Mare, cu care s-a căsătorit în 1918, aflăm că este dispărut. Tot aici ni se dezvăluie prenumele fetei moarte, Nora, și că procesul de divorț a fost susținut de primarul municipiului Satu Mare, dr. Ștefan Benea⁴⁰.

În partea intitulată „Cum a fost arendată moșia” există detalii legate de moșia ei și de cum s-a ajuns la situația escrocării ei: „Moșia de 60 de jugăre, a arendat-o acum 3 ani unei doamne, pe suma de 12.000 lei anual și cu obligația de a plăti ea impozitele. În contract s-a prevăzut ca arenda să fie plătită săptămânal cu 250 lei.

Din acești bani a trăit ea în camera goală din marginea comunei Sătmărel, mâncând o dată pe zi și dormind pe paie ca vitele.

În răstimp impozitele restante s-au ridicat la peste 60 mii lei, căci din arenda ridicată de 12 mii lei pentru 60 jugăre de pământ, nu putea să plătească și fiscului.

După expirarea contractului, nefericita femeie s-a gândit să arendeze pământul cu preț mai ridicat, 30 mii lei anual. S-a înțelea cu doi evrei, care au dus-o la un avocat pentru întocmirea contractului. După ce a semnat, a descoperit că a fost înșelată, în contract, arenda se reducea la suma de 15 mii lei. A protestat – spune ea –, însă a fost dată afară din biroul avocatului.

În același timp, prima arendașă, nevoind să-i scape chilipirul din mână, a căutat să prelungească contractul pe alți trei ani, în aceleași condițiuni. Într-o zi a chemat pe dementă la dansa și cu vorbe bune, apoi cu mâncare și băutură, a determinat-o, să semneze noul contract, după ce încheiase și contractul cu cei doi evrei.

Totodată i-a avansat 100 de lei sărmanei muritoare de foame, până ce a venit fiscul și a sechestrat și acești bani. Tot doamna de mai sus a încercat în mai multe rânduri să pună mâna pe averea dementeii intervenind la organele fiscale ca pământul să fie vândut pentru impozitele restante”⁴¹.

„Universul” publică în 12 mai 1937⁴² încă un articol referitor la acest caz, tot la două zile după publicarea în presa sătmăreană, oferind informația că, sesizat de soarta acestei femei, prim-pretorul plășii Satu Mare, dr. Ludovic Pop, a făcut un denunț la parchet contra arendașului averii dementeii, pentru înșelăciune, și totodată a făcut cerere pentru rezilierea contractului de arendare a averii. Judecătoria Satu Mare, prin cartea de judecată pronunțată în ziua de 25 februarie, a dispus rezilierea contractului, însă cartea de judecată a fost apelată. Totodată, parchetul a dispus facerea unei anchete la fața locului și, în baza certificatului medical eliberat de medicul de circumscripție, d. prim-pretor dr. Ludovic Pop a cerut punerea sub curatelă a Emei Maria Antal.

Până unde s-a ajuns în acest caz, aflăm din *Universul*⁴³, din 24 mai 1937, în articolul intitulat „Cazul Mariei Ema Antal din Sătmărel. O înscenare de șantaj contra presei românești, din partea unui bulgar”, text preluat din „Gazeta” din 21 mai. Paragraful „Ticăloșia unui bulgar, șef de gară” îl aduce în prim plan pe

⁴⁰ Ștefan Cherecheș (Benea), n. Chiuzbaia în 6 ianuarie 1889 – m. 5 februarie 1961 la Satu Mare, doctor în drept, primjuristconsult al Băncii Românești, decan al baroului avocaților, președinte al Camerei de Comerț, președinte al orgnizației P.N.L. Satu Mare. Din 18 decembrie 1933 devine primarul Sătmarului.

⁴¹ *Universul*, București, an LIV, nr. 5, miercuri 6 ianuarie 1937, p. 5.

⁴² *Ibidem*, nr. 128, miercuri 12 mai 1937, p. 11.

⁴³ *Ibidem*, nr. 140, luni 24 mai 1937, p. 14.

șeful gării Satu Mare-Ferăstrău, arendașul pământului deținut de Ema Antal, Octavian Demetrievev, care a arendat pământul „printr-un contract care nu este decât o fițuică de hârtie, scrisă pe o jumătate de foaie de caiet”. De asemenea, se menționează faptul că doamnei de viță nobilă, descendentă a unei vechi familii românești, după ce i s-a luat pământul cu 1000 de lei pe lună și „a fost izgonită ca un câine și astăzi rătăcește flămândă pe străzile Sătmarului”, populația miloasă îi mai aruncă din când în când un codru de pâine. Se menționează, de asemenea, că toate autoritățile s-au sesizat, iar direcțiunea generală C.F.R. a deschis acțiune disciplinară contra șefului de gară, Dimitriev. Judecătoria și tribunalul au reziliat contractul, „impunând sistarea unei exploatare nerușinate”.

Tot în acest material, în paragraful „O înscenare de șantaj” citim descrierea unui șantaj îndreptat spre redactorii *Gazetei* din Satu Mare. Pentru că textul prezintă interes, nu doar d.p.d.v. al „Cazului Ema Antal”, îl redăm în extenso: „În urma articolelor apărute în ziare, prin care se demasca faptele comise împotriva unei nenorocite, care nu mai era răspunzătoare de ce făcea, șeful de gară Dimitriev, în ziua de 8 mai, la 2 zile dela apariția articolelor în ziare, a invitat prin telefon pe reporterul ziarului «Gazeta», d. Florian Văsuțiu, să vie la dânsul acasă, la Ferăstrău sub pretext că-i va furniza date pentru un reportaj. D. Văsuțiu a plecat chiar în acea zi la Satu Mare-Ferăstrău, unde a fost primit de șeful gării, care i-a spus că a fost informat greșit și că nu folosește în arendă 60 de jugăre, proprietatea dementei, ci numai 36 jugăre (ca și cum astfel nu ar fi exploatare), apoi, că, ar dori să nu se mai scrie în această afacere, ci să i se facă alte articole pătinoare, el fiind un bun român?!

Pentru aceasta ar fi dispus la o recompensă bănească, pentru că el «înțelege», căci are și el un prieten ziarist la Sighet, logodnicul fetei sale, care primește în dese ocazii două-trei mii de lei, sau chiar sume mai mari.

Reporterul Văsuțiu i-a răspuns că nu primește, dându-și părerea că un abonament de onoare, benevol, poate face ori când, ca sprijin ziarului, prin administrație. În privința articolelor, va lăsa mai întâi să se pronunțe justiția asupra rezilierii contractului.

Cu asta s-au despărțit.

Șeful gării, Dimitriev, care urmărea o războiune contra autorului articolelor, ca să poată apare în fața justiției ca o victimă, și-a ținut însă ițele mai departe. S-a dus la parchet și a reclamat că s-a încercat un șantaj cu persoana lui atât de onestă.

Miercuri, întorcându-se dela cabinetul primprocurorului, Dimitriev a trecut pe la redacția ziarului să ia cu sine victima.

D. Văsuțiu nefiind acolo, l-a luat pe d. Vasile Andronescu, administratorul ziarului, care, de bună credință, după ce mai întâi a întocmit o chitanță în regulă, a plecat la Gara Ferăstrău, știind de chestiune, deoarece Văsuțiu îl anunțase printr-un bilet să trimită încasatorul după un abonament de intrare. Cum încasatorul lipsea, s-a dus d. Andronescu.

Aici, șeful gării i-a dat 3000 lei, cum propusese în convorbirea avută cu d. Văsuțiu, iar d. Andronescu i-a prezentat chitanța de primirea banilor.

În altă odaie se afla subcomisarul Potorac. La plecare, d. Andronescu a fost oprit de polițist, căruia i-a predat banii, explicând despre ce este vorba.

D. Andronescu a fost pus la dispoziția parchetului, unde a fost menținut sub stare de arest, până Miercuri 19 Mai, fiind judecat după procedura rapidă a micului parchet și apoi, fiind nevinovat, atât d-sa cât și d. Văsuțiu, au fost achitați.

Justiția are cuvântul. Achitarea.

Marți s-a dezbătut procesul în fața trib. Satu Mare format din d-nii judecători dr. Victor Mărcuș și dr. Grigore Toma, grefier fiind d. Ludovic Miche.

Fotoliul ministerului public a fost ocupat de d. procuror dr. Ioan Maioreanu, iar apărarea constituită de d-nii avocați: Mircea Rădulescu și dr. Paul Benedek pentru d. Vasile Andronescu și d. av. Felician Zăciu pentru d. Florian Văsuțiu.

Administrația probelor a ocupat toată după masa zilei de Marți până seara târziu.

Toate probele au fost clare și conchideau la nevinovăția domnilor Andronescu și Văsuțiu.

Pe măsură ce timpul trecea, probele demascau cursa lui Dimitriev, punând în lumină vie intențiile sale urâte.

A urmat rechizitoriul d-lui procuror, d. dr. Ioan Maioreanu, care a condamnat dubla faptă odioasă a lui Dimitriev: exploatarea barbară a nebunei Maria Antal și cursa întinsă ziaristilor, pe care a înfierat-o energic.

Tribunalul a achitat pe d-nii Vasile Andronescu și Florian Văsuțiu, ordonând și confiscarea sumei de 3000 de lei, ea fiind folosită pentru scopuri ilicite.

În ziua când justiția se va pronunța și pentru prima faptă a lui Dimitriev, dând dreptate unei nenorocite exploatarea de acest străin, opinia publică din aceste părți va fi pe deplin mulțumită”.

Aceasta este trista poveste a Emiliei Marietta Antal, descendenta familiilor nobile Antal și Borbola, care au avut importante contribuții pe tărâm social și cultural pe parcursul mai multor secole în Transilvania, cu precădere în Satu Mare și Bihor. Firul cercetării noastre se încheie brusc, până în acest moment neexistând documente referitoare la data sau locul morții Emmei Antal, care probabil și-a găsit sfârșitul într-o instituție abilitată în tratarea bolilor psihice. Povestea ei este cu atât mai cutremurătoare, cu cât perioada de glorie a strămoșilor ei a fost mai strălucitoare și mai plină de importanță.

Parcursul vieții ei, bazat pe documente și articole din presa vremii, aduce o încheiere a perioadei de glorie a acestor două familii de vază, făcându-ne să clasificăm, așa cum aminteam la începutul articolului, povestea ei, sub genericul „Mărire și decădere”.

Borbola. — Czimeres nemeslevelet 1702. jan. 3. B. György, tasnádi lakos nyert. (LR. erd. IV/1.) — Czimer: kék paizsban hármas zöld halom középsőjén könyöklő vörös ruhás kar borostyánt és három buzakalászt tart; sisakdísz: a kar; takarók: vörös-ezüst, kék-arany. — Töredékes leszármazás:

Fig. 1. Arborele genealogic al familiei nobile Borbola

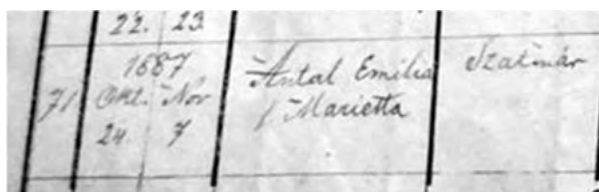

Fig. 2. Registru născuți Emma Antal

Fig. 3. Anuar Liceul Reformat Satu Mare, 1886

Nr.	Név	Atya	Anyja
Harmadik osztály.			
1	Antal Emma	g. kati	Miklós
2	Bertók Margit	g. ev.	"
3	Czokke János	ev. ref.	"
4	Dömény István	"	"
5	Földes István	"	D. Sz. György
6	Földes Mária	"	Tóth
7	Héber Erzsébet	"	Miklós
8	Fáy István	"	Dárvas
9	Fáy Margit	"	Abony
10	Fáy Anna	"	Miklós
11	Fáy Ferenca	ev.	"
12	Fáy Mária	ev. ref.	"
13	Földes István	ev.	"
14	Göbze Anna	g. kati	"
15	Göbze Károly	ev.	"
16	Göbze Margit	ev.	"
17	Göbze István	ev. ref.	Göbze
18	Héber Anna	ev. ref.	Miklós
19	Héber Mária	"	"
20	Héber István	"	"
21	Héber János	ev. ref.	Földes
22	Jászai Apollónia	"	Károly
23	Károly Margit	g. ev.	Miklós
24	Károly Margit	ev. ref.	Miklós
25	Károly Ferenca	"	Károly
26	Károly István	"	Miklós
27	Károly Erzsébet	g. ev.	"
28	Károly Margit	ev. ref.	"
29	Károly Margit	g. ev.	Leila
30	Léla Erzsébet	ev.	Miklós
31	Miklós János	ev. ref.	"
32	Miklós István	ev.	"
33	Miklós Erzsébet	ev. ref.	Földes
34	Miklós Erzsébet	"	Miklós
35	Miklós Erzsébet	"	Dárvas
36	Miklós István	ev.	"
37	Miklós István	ev. ref.	"
38	Miklós István	ev.	"
39	Miklós István	ev. ref.	"
40	Miklós István	ev. ref.	"

Fig. 4. Anuar Reformat Miskolc, 1903

VASILE LUCACIU – PĂRINTE, SOȚ ȘI TATĂ. ASPECTE PRIVIND ORIGINEA ȘI FAMILIA MARELUI TRIBUN NAȚIONAL

Silviu SANA*

VASILE LUCACIU – PRIEST, HUSBAND, AND FATHER. TESTIMONIES AND EVOCATIONS ABOUT THE ORIGIN AND FAMILY OF THE GREAT NATIONAL TRIBUNE

ABSTRACT

This work is part of the series of published documentary restitution, regarding the family of the Greek-Catholic priest, Dr. Vasile Lucaciu (1852-1922). The personality evoked at the centenary of his death is sketched both in terms of his familiar origins and family life, Vasile Lucaciu being a married priest. In this capacity of head of family and husband, Vasile Lucaciu combined, not with few difficulties, a prolific activity outside the familiar life (theologian, priest and politician) with that of the "atrium" of his family, succeeding together with his wife, Paulina (born Serbac), to face the challenges regarding the education of his own children. This effort of the fighter for the national rights of the Romanians in Transylvania, Banat, Crișana and Maramureș was made through the good cooperation with his wife, with whom he managed to mark the formative-educational path of his 4 children. From the marriage with Paulina resulted 5 children: Vasile Cicerone (1876, died immediately after birth) Epaminonda Lucaciu, who became a priest; Veturia, married to Ioan Munteanu, doctor in Buzău; Tulia, who lived in Cluj; Vasile, who died in World War I.

Keywords: Vasile Lucaciu, Paulina Lucaciu, family, origins, tribune, Romanians, rights.

Anul 2022 a marcat împlinirea a 100 de ani de la moartea marelui tribun dr. Vasile Lucaciu, ocazie deosebită pentru a-l omagia cel puțin într-un articol istoric, așa cum este cel de față¹. Însă, pentru a putea face un portret autentic al marelui Vasile Lucaciu e necesar să amintim și originile sale, a familiei de proveniență, precum și aspecte privind viața de familie a acestuia, prea puțin cunoscute de publicul larg.

Conform datelor publicate, bunicul său din partea tatălui se numea Vasile, fiind țaran iobag din Jojib, pe domeniul contelui Károlyi, fiind chiar reținut și dus „în robie” pentru că nu a vrut să cedeze terenul său, cu ocazia comasării². Vasile Lucaciu s-a născut la 21 ianuarie 1852, în comuna Apa, fiind al doilea copil al învățătorului Mihai Lucaciu și al Iulianei Tóth, o familie mixtă, tatăl fiind român, iar mama de etnie ruteană sau maghiară³. Despre originile mamei sale știm doar că era fiica învățătorului-cantor din Satu Mare⁴. Un amănunt care a scăpat de multe ori biografiilor marelui tribun a fost acela că această căsătorie mixtă avea să influențeze parcursul vieții viitorului tribun. Un prim moment a fost cel dinaintea nașterii sale, în vâltoarea evenimentelor revoluției de la 1848, când tatăl său, Mihai, ca învățător al comunei Apa, a dorit să se înroleze în armata imperială condusă de colonelul Urban (1802-1877) de la Năsăud, A. Iuga menționând următoarele: „...dacă legăturile familiare dinspre soție, nu l-ar fi oprit de la acest pas, cu siguranță avea aceaș soartă, pe care au avut-o cei din comuna Medieș, dintre cari unii au fost trași în judecată, iar alții spânzurați”⁵. Este prima salvare a tatălui lui Vasile Lucaciu, care vine tocmai dinspre familia mamei sale.

Climatul familiar și-a pus amprenta asupra personalității sale, familia lui Mihai Lucaciu și Iuliana Tóth fiind binecuvântată cu 6 copii: Alexandru (fost ofițer în armata austro-ungară), Vasile, Maria (măritată

* Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Bihor; e-mail: sana_silviu@yahoo.com.

¹ Prezentă lucrare a fost susținută în data de 25 noiembrie 2022 la Gimnaziul „Vasile Lucaciu” din Carei (jud. Satu Mare), cu ocazia centenarului morții marelui tribun național. A se vedea <https://www.egco.ro/2022/11/25/scoala-gimnaziala-vasile-lucaciu-din-carei-si-a-omagiat-patronul-spiritual/> (15.01.2023).

² Alexandru Ciura, *Biografia părintelui Vasile Lucaciu povestită pentru popor*, Sibiu, Editura asociației „Astra”, 1928, p. 10.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Augustin Iuga, *Cu privire la Vasile Lucaciu. Acte, documente, procese*, [Baia Mare], [s.n.], [1940] p. 9.

cu Gavril Barbul, proprietar în Mocira lângă Baia Mare), Constantin, fost preot în Satu Mare, mort acolo), Elena (măritată cu preotul Ioan Costin, moartă în Recea Cristur) și Petre (inginer, mort în 1926)⁶.

O secvență din anii de școală a lui Vasile Lucaciu arată cum s-a implicat mama lui și unchiul acestuia în salvarea parcursului educativ al tânărului. Acest episod, când el a dorit să plece din școala de la Satu Mare la Oradea, este povestit de Alexandru Ciura astfel: „fire vioaie și neastâmpărată cum era, a cerut tatălui său să-l ducă la liceul din Oradea Mare, lucru ce reclama cheltuieli prea mari pentru un învățător sărac. Atunci el se hotărăște să meargă la Oradea Mare cu orice preț, chiar pe jos și mama sa i-a dat, ca merinde, o pâine în traistă”⁷. Mama lui, prin iubirea maternă, l-a susținut pentru a-și atinge țelul. La Oradea a fost elev al Liceului Premonstratens unde a terminat clasa a VI-a și a intrat ca meditator al copiilor bucătarului Episcopiei romano-catolice de Oradea. Captivat de uniforma militară, a intrat ca voluntar în armata austro-ungară, dar apoi a regretat pasul făcut fiindcă nu s-a obișnuit cu disciplina cazonă. A cerut ajutor unchiului său, dr. Nicolae Tóth (1833-1882), fratele mamei, ajuns episcop greco-catolic la Presov (1876-1882), ca să-l salveze de corvoada milităriei⁸. A doua salvare a venit tot din partea familiei dinspre mamă.

După finalizarea studiilor de teologie la Roma, în anul 1874, se căsătorește cu Paulina Serbac, fiica preotului din comuna Potău (Satu Mare)⁹, „o adevărată matroană, care în momentele cele mai grele, a știut să stea alături de soțul ei”¹⁰. Din căsătoria cu Paulina Serbac au rezultat 5 copii: Vasile Cicerone (mort la câteva luni după naștere); Epaminonda Lucaciu, devenit preot în Șișești apoi în S.U.A., ulterior redus la statutul laical; Veturia, măritată cu Ioan Munteanu, medic la Buzău; Tulia, care a locuit în Cluj; Vasile, mort în Primul Război Mondial¹¹.

Un portret al Paulinei, soția distinsului Vasile Lucaciu, a fost „zugrăvit” de istoricul Simion Retegan într-un mod deosebit: „Îi va fi timp de 37 de ani, la bine și la rău, la bucurii și necazuri, făptura cea mai apropiată, mamă iubitoare a celor patru copii ai săi, însoțitoare nelipsită din sălile numeroaselor tribunale în care viitorul mare luptător național va fi târât, susținătoarea morală neasemuită în lungul război eclesiastic care va urma, gospodina trudnică și răbdătoare care poartă, zi de zi, pe umerii săi povara unei case grele, în timp ce soțul își îndeplinește obligațiile liturgice, sacramentale și pastorale, stă aplecat asupra mesei sale de lucru, își asumă responsabilități naționale în cele mai îndepărtate locuri. Trebuie menționat că ea va avea de la tatăl său pământuri, în Seini, desemnate cu termenul de moșie, fără să între totuși în lista publică a proprietarilor mari cu peste 100 jug”¹².

Un semn al atașamentului Paulinei față de valorile soțului său, Vasile Lucaciu, îl avem în anul 1882, când, Paulina ia parte la adunarea ASTRA ținută la Dej și se înscrie în asociație ca membru fondator¹³. Vedem aici loialitatea soției în a-și înțelege soțul și idealul pe care-l urmează, ea fiind alături de el, în avântul patriotic și politic care l-a urmat. Despre acest moment se menționau următoarele: „Comisiunea de înscriere de membri noi, raportează prin raportul său Alex. Bogdan că a încasat suma de 25 fl. [...] de la membri noi: Dr. Vasile Lucaciu, preot în Satu Mare și D-na Paulina Lucaciu, preoteasă în Satu Mare”¹⁴.

Evocarea altor calități morale ale Paulinei le găsim în anul 1911, la moartea acesteia, în ziarele vremii. Astfel, în ziarul „Românul”, un mesaj de condoleanțe din partea lui Dr. Ștefan Cicio Pop arată ce femeie devotată cauzei naționale și familiei sale a fost Paulina: „Moartea soției tale, credincioasa tovarășă în grelele și multele tale suferințe, ne-a umplut de jale, poporul român îi păstrează veșnică recunoștință, iar noi plângem cu voi înaintea catafalcului celei mai eroice românce”¹⁵. Despre același moment trist din viața familiei Lucaciu se menționa și în „Gazeta de Transilvania” următoarele: „În fața loviturii nemiloase, cu care l-a încercat soarta pe fruntașul nostru luptător prin moartea soției sale iubite Paulina, neînfrânta și nobila tovarășă în cursul vieții sale sbuciumate și cu deosebire în timpul lungilor ani de închisoare – stăm adânc consternați și rugăm pe Cel de sus să picure balzamil mângâierii în sufletul neconsolatului soț și numeroasei sale familii”¹⁶.

⁶ Al. Ciura, *op. cit.*, p. 10.

⁷ *Ibidem*, p. 12.

⁸ A. Iuga, *op. cit.*, p. 16.

⁹ Al. Ciura, *op. cit.*, p. 13.

¹⁰ A. Iuga, *op. cit.*, p. 16.

¹¹ Al. Ciura, *op. cit.*, p. 11.

¹² Simion Retegan, *Luptând pe două fronturi. Memorandistul Vasile Lucaciu*, Cluj, Argonaut, 2016, p. 21.

¹³ A. Iuga, *op. cit.*, p. 41.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Românul* nr. 95, 1/14 mai 1911, p. 7.

¹⁶ *Gazeta Transilvaniei* nr. 94, 30 aprilie/3 mai 1911, p. 3.

Casa familiară. Susținerea familiei

Preotul Iuliu Șurani ne amintește că în casa familiei Lucaciu au fost primite, de-a lungul vremii, numeroase personalități ale vieții publice și politice românești, acesta fiind un semn că ospitalitatea căminului demonstra o deschidere spre stabilirea și menținerea relațiilor inter-umane dintre familie și prietenii familiei Lucaciu: „Casa lui Vasile Lucaciu a fost vizitată de multe personalități de seamă ale epocii. Era nelipsit de la întruniri George Pop de Băsești, ... Nicolae Iorga, Petre Grădișteanu, Octavian Goga și mulți alții”¹⁷.

În anul 1891, an în care Vasile Lucaciu era deja în conflict cu episcopul său de la Gherla, Ioan Szabo (1879-1911), acesta îi scria ierarhului despre faptul că l-a adus în situația sărăciei, periclitându-i astfel familia pe care o întreținea, fiind astfel persecutat și chiar păgubit materialicește prin destituirea din funcția de preot care-i asigura subzistența: „Iată, Ilustre Domnule, [...], nu e destul că prin împedicarea fără de nici un motiv justificabil, mi se sustrag venitele curate și oneste, cu care atâta bine am făcut și pot să fac și în viitor, nu numai că s-a împedit realizarea atâtor întreprinderi frumoase în interesul românismului nostru, ci acum după ce mi-am jertfit tot venitul meu [...], după ce am luat tot crucerul de la pruncii mei, acum sunt amenințat cu procese nimicitoare, cu sequestrări și cu licitații compromițătoare. Și cauza tuturor relelor acestora, pedeca în calea virtuții și a activității dezinteresate, cauza lacrimilor și a suspinelor familiei mele și a altor familii lipsite de ajutor, [...], ce cuprinde atâtea inimi, este Ilustritatea Voastră”¹⁸.

Având cea mai mare pedeapsă în Procesul Memorandumului (1894)¹⁹, lui Vasile Lucaciu i s-a dat să ispășească o pedeapsă de 5 ani²⁰, acest fapt influențând și viața familiei sale. Privarea de libertate a durat însă doar un an de zile, memorandumii fiind eliberați de Împărat în anul 1895. Dar privarea de libertate și de căminul familiei s-a întâmplat de mai multe ori, Vasile Lucaciu având, de-a lungul vieții, mai multe procese și rețineri de către autoritățile austro-ungare²¹. În perioada în care a fost închis la Szeged, cel care a suplinit lipsa lui în cadrul familiei a fost fratele său, Constantin, care și-a ajutat și susținut nepoții și cumnata. În acest context, al lipsei tatălui său, Epaminonda Lucaciu îi scria unchiului său următoarele: „[...] De atâta timp n-am căpătat nici o epistolă. Tătuca e ocupat, bietul și nu poate să-mi scrie nici o epistolă [...]”²².

Relațiile cu copiii

Corespondența lui Vasile Lucaciu cu fiul său cel mare, Epaminonda, care era la studii în Cetatea Eternă, ne dezvăluie o seriozitate paternă și o măiestrie pedagogică aparte²³. Iată ce îi scria marele tribun lui Epaminonda, la 10 decembrie 1888 din Șișești: „Iubite Fiule, Nespusă este bucuria noastră auzind că te-ai așezat după dorința inimii noastre și mai ales când rescim [citim n.n.] din epistola ta și a lui Constantin ca te afli bine, în darul lui Dumnezeu. Acum dară – nu ai altă și mai sânta și mai sublimă datorință, de cât să fii mulțumitoriu lui Dumnezeu pentru favorul ce ți s-a dat, să poți crește în Roma în umbra Vaticanului, în leagănul romanității și al catolicismului nostru. Și cum vei arăta că ești mulțumitoriu? Prin aceea că vei fi pururea ascultătoriu de mai marii tăi, observatoriu de regulele institutului, iubitoriu față de camarazii tăi, și mai presus de toate piu, diligent în rogațiune și în studii. Pietate și studiu! Așa să-și fie înaintea ochilor și vei fi fericit!”²⁴

Despre căminul familiar aflăm detalii tot din corespondența dintre tatăl Vasile Lucaciu și fiul său, Epaminonda, aflat la studii la Roma. În scrisoarea din 15 martie 1890 se dau detalii privind fetele familiei Lucaciu. Și în scrisoarea din 14 februarie 1891 se oferă detalii despre fiul cel mic, Vasile, al familiei: „Noi cu toți suntem sănătoși, asemenea și fetițele care de câte ori ne scriu, își aduc amine de tine. Ele învață bine și ne fac prin aceasta cea mai mare bucurie. Roagă-te și tu la Maica Sfântă pentru ele, ca să se învrednicească a primi vocațiune adevărată la viața îngerească de mirese a lui Cristos, în statutul de călugărițe”²⁵. „Văsălicuța e sănătos și se dezvoltă frumos. Dimineața și seara totdeauna se roagă frumos și pentru tine și

¹⁷ Valeriu Achim, Aurel Socolan, *Dr. Vasile Lucaciu luptător pentru drepturile românilor și unirea Transilvaniei cu România*, Comitetul pentru cultură și artă al județului Maramureș, Baia Mare, 1968, p. 191.

¹⁸ Blaga Mihoc, *Vasile Lucaciu (1852-1922)*, Oradea, Alibi, 1993, p. 54.

¹⁹ A. Iuga, *op. cit.*, p. 42.

²⁰ *Ibidem*, p. 25.

²¹ *Ibidem*, p. 81.

²² B. Mihoc, *op. cit.*, p. 11, 83.

²³ *Ibidem*, p. 58.

²⁴ *Ibidem*, p. 136.

²⁵ *Ibidem*, p. 137.

de multe ori spune că și el dorește, ca tu să te rogi pentru el, să-l ajute Maica Sfântă să ajungă în institut așa de bun de creștere”²⁶.

Senectutea

Tot despre mediul familiar al lui Vasile Lucaciu vorbește Alexandru Ciura, portretizarea marelui tribun în anii senectuții fiind una deosebită: „Cu doi trei ani înainte de moarte, l-am văzut în cerc familiar, senin și mândru ca un vultur bătrân. Leul de la Șișești îmbătrânise, dar ochii lui străluceau în aceeași flacăra de tinerețe fără bătrânețe... Vorbea potolit, senin, ca un viteaz, care a biruit pe toată linia, împlinindu-și cu vârf chemarea lui pe lumea aceasta. Și omul acesta, care a fost adorat totdeauna de un neam întreg, a murit aproape sărac”²⁷.

*

Viața de familie a lui Vasile Lucaciu a fost una în care acesta a sacrificat foarte multe, în interesul cauzei naționale românești. Dar, providența divină a avut grijă ca parcursul acestui erou al națiunii române să fie unul care a luminat întreaga românită și nu numai, pentru că idealul acestui caracter puternic a fost, credem, mânat de iubirea creștină de neam și de dreptate, Vasile Lucaciu fiind un luptător național, nu un șovin, după cuvintele simple ale unui țăran român din Șișești: „Oamenii îl iubeau și țineau la dânsul cu toții – români, unguri și alte nații. Când a fost deputat în Parlamentul de la Budapesta au venit la domnia sa pensionari din Baia Sprie, Cavnic, Băiuț și din alte locuri cu jalbe pe care le-a adus conducerii. [...] Cine zice că dr. Lucaciu era împotriva ungarilor acela nu știe adevărul ori e de rea credință. Iubea săracii de toate națiile. Cu domnii nu se prea împăca. Domnii, români sau unguri, erau toți o apă și-un pământ. Nicicând nu le-a ajuns ce aveau, ei sărăceau și-nvrăjbeau popoarele și cu ei se războia părintele Lucaciu.

Către sfârșitul vieții sale a căzut din deputăția de Satu Mare. Politicienii de la București l-au uitat. Bolnav în spital, nimeni nu s-a mai interesat de el. [...] Numai noi, pământeni, pentru care a luptat cel mai mult, îl ținem în sufletul nostru ca pe o icoană sfântă”²⁸.

Bibliografie

- Ciura, Alexandru, *Biografia părintelui Vasile Lucaciu povestită pentru popor*, Sibiu, Editura asociațiunii „Astra”, 1928
 Iuga, A., *Cu privire la Vasile Lucaciu. Acte, documente, procese*, [Baia Mare], [s.n.], [1940].
 Retegan, Simion, *Luptând pe două fronturi. Memorandistul Vasile Lucaciu*, Cluj, Argonaut, 2016.
Românul nr. 95, 1/14 mai 1911, p. 7.
Gazeta Transilvaniei nr. 94, 30 aprilie/3 mai 1911, p. 3.
 Achim, Valeriu, Socolan, Aurel, *Dr. Vasile Lucaciu luptător pentru drepturile românilor și unirea Transilvaniei cu România*, Comitetul pentru cultură și artă al județului Maramureș, Baia Mare, 1968.
 Mihoc, Blaga, *Vasile Lucaciu (1852-1922)*, Oradea, Alibi, 1993.

²⁶ *Ibidem*, p. 139.

²⁷ *Ibidem*, p. 41-42.

²⁸ Mărturia lui Gheorghe Andreica, țăran din Șișești, nr. 310 (72 ani), în Valeriu Achim, Aurel Socolan, *Dr. Vasile Lucaciu luptător pentru drepturile românilor și unirea Transilvaniei cu România*, Comitetul pentru Cultură și Artă al județului Maramureș, Baia Mare, 1968, p. 183-185.

CONSIDERAȚII PRIVIND VIAȚA ȘI ACTIVITATEA UNUI REMARCABIL INTELLECTUAL AL BISERICII GRECO-CATOLICE, ZENOVIE PÂCLIȘANU (1886-1957)

Răzvan Mihai NEAGU*

CONSIDERATIONS REGARDING THE LIFE AND ACTIVITY OF A REMARKABLE INTELLECTUAL OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH, ZENOVIE PÂCLIȘANU (1886-1957)

ABSTRACT

The subject of this material is a remarkable intellectual of the Greek Catholic Church, Zenovie Pâclișanu. He was a theologian, priest, historian, politician and diplomat, member of the Romanian Academy. Zenovie Pâclișanu had a very good academic training in two major university centers of Central Europe: Budapest and Vienna. Initially, he distinguished himself as a member of the Romanian national movement in Transylvania, contributing and participating at the the Great Union of 1918 in Alba Iulia. In the interwar period his career took another turn, working in the Ministry of Cults. He also carried out several diplomatic missions. Among his greatest successes was the signing of the Concordat between Romania and the Holy See (1927). During the communist period he was eliminated from all institutions, was arrested and died in prison as a martyr.

Keywords: Zenovie Pâclișanu, Blaj, Great Union, diplomacy, martyr.

Una dintre personalitățile culturale remarcabile ale Blajului, care a contribuit la Marea Unire, a fost preotul, istoricul, diplomatul și eruditul **Zenovie Pâclișanu** (1886-1957). Descrierea vieții și activității sale nu este un demers facil, deoarece în perioada comunistă el a suferit o adevărată *damnatio memoriae* din partea regimului, iar publicațiile sale au fost puse la *index*. Destinul acestei personalități a fost unul tragic, fiind erou și martir al temnițelor comuniste. S-a născut la 1 mai 1886 în satul Staja din comitatul Alba de Jos (azi sat în com. Berghin, jud. Alba), într-o familie simplă de agricultori greco-catolici (Timotei și Ioana)¹. Tânărul Zenovie a studiat la Gimnaziul Superior Greco-Catolic Blaj, în perioada 1898-1906 (ciclul inferior și superior al liceului), fiind un produs al școlii românești din orașul de la confluența Târnavelor. În această perioadă, el a făcut parte din Societatea de lectură „Inocențiu Micu-Klein” a studenților din Blaj, iar la începutul anului școlar 1905-1906, Pâclișanu a fost ales membru în *comisia secției cenzurătoare*². Presa vremii remarca faptul că tânărul Zenovie Pâclișanu a fost unul din elevii eminenti, obținând la examenul de maturitate calificativul maxim (*cu eminență*)³ în anul 1906. În urma acestui rezultat, dar și a întregii perioade petrecute în școlile Blajului, în ședința Consistoriului plenar al Arhidiecezei de Alba Iulia și Făgăraș, din 15 august 1906, se ia decizia sprijinirii financiare a lui Pâclișanu pentru a putea studia teologia la Budapesta⁴. El și-a desăvârșit formația intelectuală în două mari centre universitare ale Europei Centrale: Budapesta și Viena. Astfel, între 1906 și 1910 a urmat cursurile Facultății de Teologie din cadrul Universității Regale Maghiare din Budapesta⁵. Printre profesorii pe care i-a avut aici s-a numărat și Glattfelder Gyula de Mór (1874-1943), viitor episcop de Cenad cu reședința la Timișoara. Ulterior, între 1912-1914 a studiat știința sacră la Institutul „Augustineum” din Viena⁶, prestigioasă școală teologică superioară, care a funcționat între 1816-1918. În timpul pregătirii de la Viena s-a preocupat îndeosebi de studiul istoriei bisericești. Deși a fost departe de casă, tânărul transilvănean nu a uitat de locurile natale, iar atunci când era o mare sărbătoare își făcea

* Colegiul Tehnic Turda; e-mail: neagumihai20@yahoo.com.

¹ Cornel Sigmirean, *Intellectualitatea ecleziastică. Preoții Blajului (1806-1948)*, Editura Universității „Petru Maior”, Târgu-Mureș, 2007, p. 226, nr. 1556.

² *Unirea*, anul XV, Blaj, 30 septembrie 1905, nr. 39, p. 329.

³ *Răvașul*, anul IV, Cluj, 23 iunie 1906, nr. 24, p. 95.

⁴ *Gazeta Transilvaniei*, anul LXIX, nr. 180, Brașov, 15 (28) august 1906, p. 2.

⁵ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în Epoca Modernă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, p. 351, nr. 182.

⁶ Szögi László, *Studenți români din Transilvania la universitățile din Europa în secolele XVI-XX*, Editura Universității „Petru Maior”, Târgu-Mureș, 2011, p. 132, nr. 956; Szabó Miklós, Simon Zsolt, Szögi László, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása 1849-1919 Között*, II kötet, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2014, p. 159, nr. 6208.

timp să participe. Astfel, la 1 octombrie 1911, a luat parte la sfințirea lucrărilor de renovare a bisericii din Straja de către protopopul de Sebeș, Eugen Pop Păcurariu⁷.

Tânărul teolog a protestat vehement împotriva creării episcopiei greco-catolice maghiare de Hajdúdorog în anul 1912, exprimându-și opinia despre această problemă în paginile ziarului *Unirea*. Astfel, el considera că apariția noii eparhii era: *Monstruosul atentat îndreptat împotriva integrității provinciei metropolitane unite și împotriva integrității sufletului și conștiinței noastre naționale*⁸. De asemenea, Pâclișanu vedea inițiativa autorității papale în consonanță cu factorii de decizie de la Budapesta ca fiind un atac contra bisericii românești din Transilvania, *singura cetățuie unde credeam, că suntem la adăpost sigur și unde credeam că ne vom putea desvolta în liniște și neîmpedecați de nime, unde credeam că ne vom putea manifesta toată puterea noastră de viață și ne vom putea desfășura întregă energia, de care suntem capabili*⁹. În opinia tânărului istoric și teolog, singura soluție viabilă pentru a contracara aceasta acțiune este lupta pentru ca limba română să fie limbă oficială de cult, în parohiile atașate noii episcopii de la Ahidiezeza de Alba Iulia și Făgăraș¹⁰. Deși încă destul de tânăr, Zenovie Pâclișanu își face cu acest articol de opinie intrarea în rândul luptătorilor naționali, reprezentanți ai românilor din Transilvania.

În anul 1915, Zenovie Pâclișanu s-a căsătorit cu Hortensia Bucur¹¹. Cuplul a avut doi copii: Gheorghe Zeno Pâclișanu (medic) și Monica Maria Pâclișanu (avocat).

Un an plin de evenimente în biografia lui Zenovie Pâclișanu a fost 1916. Revenit la Blaj după studiile academice budapestane și vieneze, tânărul teolog a fost numit, în 29 februarie 1916, director al Bibliotecii Centrale Arhidiecezane¹². De asemenea, a activat și ca profesor suplinitor la Seminarul Teologic Arhidiecezan. În ambele oficii a depus o consecvență și neobosită muncă, îndeplinindu-și sarcinile care decurgeau din acestea. Nu a neglijat nici actele caritabile. La începutul anului 1916, a donat 200 de coroane pentru Orfelinatul din Blaj, destinat îngrijirii orfanilor de război¹³.

Un moment foarte important pentru tânărul teolog a survenit la 9 aprilie 1916, când a fost hirotonit preot la Blaj, de către mitropolitul Victor Mihaly de Apșa¹⁴.

Pasionat de studiu, Zenovie Pâclișanu nu s-a oprit doar la ciclul de licență, ci a continuat urmând cursurile școlii doctorale, astfel că la 4 decembrie 1916 și-a susținut teza de doctorat *Relatio Rumenorum e terris coronae Sancti Stephani ad Reformationem saeculis XVI et XVII*, redactată sub coordonarea călugărului benedictin și profesorului Călestin Wolfsgruber (1848-1924), devenind doctor în teologie al universității din capitala imperială¹⁵.

La sinodul din mai 1918, în cadrul căruia a fost ales mitropolit Vasile Suciu (nerecunoscut de guvernul de la Budapesta), Zenovie Pâclișanu a participat în calitate de membru al Comisiei presei¹⁶.

Încă din perioada antebelică, Zenovie Pâclișanu a fost membru al asociațiunii ASTRA, cea mai reprezentativă formă de asociaționism cultural și național a românilor din Transilvania. În anul 1911, este primit ca membru ordinar în cadrul Despărțământului Alba Iulia¹⁷. De-a lungul timpului, atât în perioada antebelică, cât și în cea interbelică, Zenovie Pâclișanu a desfășurat o bogată și rodnică activitate în cadrele ASTRA, materializată prin susținerea unor conferințe publice, mai ales pe teme de istorie. Astfel, el și-a adus o prețioasă contribuție la nobila operă de culturalizare a satelor românești. În perioada interbelică, el a urcat în ierarhia ASTRA. În anul 1919, figurează ca membru pe viață în Despărțământul Blaj¹⁸. În anul 1920, el era membru în comitetul central la ASTRA. Tot atunci, Zenovie Pâclișanu a participat la procesul de reorganizare al asociațiunii, în sensul că secțiunea istorică-etnografică se împarte în două: istorică și etnografică. El devine membru activ al secțiunii istorice, fiind în compania unor personalități precum: Ioan Lupaș, Vasile Goldiș, Nicolae Iorga, Dimitrie Onciul, Vasile Pârvan,

⁷ *Libertatea*, anul X, Orăștie, 29 septembrie (12 octombrie) 1911, nr. 41, p. 6.

⁸ *Unirea*, anul XXII, Blaj, 12 noiembrie 1912, nr. 118, p. 1.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, p. 3.

¹¹ *Ibidem*, anul XXVI, Blaj, 20 noiembrie 1915, nr. 113, p. 4.

¹² Iacob Mârza, *Zenovie Pâclișanu. Contribuții la o monografie*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, p. 45.

¹³ *Unirea*, anul XXVI, Blaj, 26 februarie 1916, nr. 19, p. 2.

¹⁴ *Ibidem*, 11 aprilie 1916, nr. 37, p. 4.

¹⁵ Ecaterina Puia, *Istoricul Zenovie Pâclișanu și sursele sale. Cap. „Sub episcopul Grigore Maior (1773-1782)” din Istoria Bisericii Române Unite*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești Arheologie-Istorie-Muzeologie*, 9, 2003, p. 131; Ana Hinescu, Arcadie Hinescu, *Oameni de ieri și de azi ai Blajului*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2012, p. 416.

¹⁶ *Unirea*, anul XXVIII, Blaj, 7 mai 1918, nr. 29, p. 3.

¹⁷ *Transilvania*, nr. 4 jubiliar, iulie-august 1911, p. 503; Dragoș Lucian Curelea, *Despărțământul Alba Iulia al Astrei (1870-1948)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, p. 335.

¹⁸ *Transilvania*, anul L, 1 decembrie 1919, nr. 1-12, 76.

Alexandru Lapedatu sau Silviu Dragomir¹⁹. În anul 1922, Pâclișanu este ales din nou membru al comitetului central al ASTRA²⁰.

Distinsul intelectual blăjean a avut o contribuție remarcabilă la Marea Unire. În primul rând a fost membru al Consiliului Național Român din Blaj, creat la 4 noiembrie 1918, care la 11 noiembrie devine Consiliu Național Comitatens²¹. Alături de profesorul Alexandru Borza (viitorul mare biolog), Zenovie Pâclișanu a fost ales secretar al acestui for reprezentativ al românilor²². A participat la Marea Unire de la 1 decembrie 1918 în calitate oficială de reprezentant al Reuniunii de misiuni a preoților greco-catolici din Arhidieceza de Alba Iulia și Făgăraș²³. În legătură cu participarea sa la importantul eveniment, Zenovie Pâclișanu a ajuns în orașul unirii înainte de înfăptuirea acesteia, luând parte la discuțiile preliminare, care s-au desfășurat la Hotelul „Hungaria” (rebotezat „Dacia”), începând cu 29 noiembrie 1918. Astfel, el a susținut integrarea imediată și fără autonomie a Transilvaniei în cadrul României, poziție susținută energic de Alexandru Vaida-Voevod²⁴. După consumarea marelui moment, el a fost ales să facă parte din Marele Sfat Național Român, organ provizoriu al puterii de stat cu rol legislativ²⁵.

Între 14-16 aprilie 1919, alături de elita clericală greco-catolică, Zenovie Pâclișanu a participat la congresul preoțimii române unite cu Roma, desfășurat la Cluj, organizat de protopopul Elie Dăianu²⁶. Era primul eveniment de acest gen organizat în granițele României Mari, Biserica Greco-Catolică din Transilvania, alături de cea Ortodoxă, având un rol decisiv în păstrarea identității naționale a românilor din Austro-Ungaria.

Zenovie Pâclișanu a participat la un moment foarte important din viața Blajului, vizita celor doi suverani ai României Mari, Regele Ferdinand și Regina Maria, în orașul de la confluența Târnavelor, consumată în data de 30 mai 1919, în cadrul unui turneu mai larg, care cuprindea diverse localități din Transilvania²⁷.

La 11 iunie 1919, Zenovie Pâclișanu a luat parte la sinodul greco-catolic de Blaj, primul desfășurat în România Mare, în cadrul căruia a fost reconfirmat ca mitropolit Vasile Suciu, fostul președinte al Consiliului Național Român din orașul de la confluența Târnavelor. Istoricul și profesorul a fost membru al comisiei de organizare a sinodului, alături de Izidor Marcu, Elie Dăianu, Gheorghe Simu, Ioan Sâmpălean, Ion Agârbiceanu și Vasile Cerghizan²⁸. A îndeplinit un oficiu identic și în cadrul Sinodului arhidiecezan din anul 1921²⁹.

După Marea Unire, mai mulți oameni de cultură din Transilvania au fost primiți în Academia Română, recunoscându-li-se meritele și munca depusă în folosul neamului din care proveneau. Printre ei s-a numărat și istoricul blăjean. Astfel, la 5 iunie 1919, în cadrul unei ședințe plenare a Academiei Române, profesorul și istoricul Zenovie Pâclișanu a fost ales membru corespondent, în cadrul secției istorice³⁰. Despre activitatea sa în serviciul muzei Clio s-a exprimat marele istoric Nicolae Iorga: *Dintre tinerii clerici, cari din Ardeal în ultimele decenii au cercetat istoria poporului lor în acea patrie încă neliberată și cu slabe nădejdi de apropiată liberare, dacă alții au adus mai mult entuziasm, mai multă căldură și seninătate, d-l Zenovie Pâclișan din Blaj a dovedit o deosebită putere dialectică în susținerea energetică, adesea pasionată până la nedreptate, a părerilor sale. Foarte bine informat, lucrând neconținut la adaogerea*

¹⁹ *Ibidem*, anul LI, septembrie 1920, nr. 5-9, p. 662.

²⁰ *Unirea*, anul XXXII, Blaj, 25 noiembrie 1922, nr. 47, p. 3.

²¹ *1918 la Români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România 1 Decembrie 1918*, volumul VII, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 105, 254.

²² Mihai-Octavian Groza, *Blajul și Marea Unire. Pagini din activitatea Consiliului Național Român din Blaj (noiembrie 1918-februarie 1919)*, în *Astra Salvensis*, an I, nr. 2, iulie-decembrie 2013, p. 47-48; Lucian Turcu, *Între idealuri și realitate. Arhidieceza Greco-catolică de Alba Iulia și Făgăraș în timpul păstoririi mitropolitului Vasile Suciu (1920-1935)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, p. 37.

²³ *Gazeta Oficială*, publicată de Consiliul Dirigent la Transilvaniei, Banatului și părților românești din Ungaria, Sibiu, 24 ianuarie (6 februarie) 1918, nr. 8, p. 42; Dragoș Ursu, Tudor Roșu (coord.), *Dicționarul personalităților Unirii. Delegații Adunării Naționale de la Alba Iulia*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, p. 55.

²⁴ Vasile Netea, *O zi din istoria Transilvaniei 1 decembrie 1918*, ediție anastatică îngrijită de Ilarie Gheorghe Opriș, Editura Constantin Romanu-Vivu, Târgu-Mureș, 2018, p. 154.

²⁵ Aurel Galea, *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria (2 decembrie 1918-10 aprilie 1920)*, Editura Tipomur, Târgu-Mureș, 1996, p. 438.

²⁶ I. Mârza, *op. cit.*, p. 180.

²⁷ Emil Stoian, Sebastian Mălușelu, *Întâia vizită în Transilvania a Regelui Ferdinand și a Reginei Maria*, Editura Marist, Baia Mare, 2019, p. 165.

²⁸ *Unirea*, anul XXIX, Blaj, 14 iunie 1919, nr. 120-121, p. 4; L. Turcu, *op. cit.*, p. 487.

²⁹ L. Turcu, *op. cit.*, p. 511.

³⁰ Gheorghe Iancu, *Membrii transilvăneni ai Academiei Române (sesiunea 1919)*, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, tom. XLVI, 2007, p. 68; Dorina N. Rusu, Marius Porumb, Stelian Mândruț, *Membrii Academiei Române din Transilvania 1866-2016. Dicționar*, Editura Academiei Române și Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, p. 245.

notelor sale, având conștiința perfectă a limbii maghiare și o foarte bună inițiere de literatură respectivă, d-l Pâclișan a dat nu o dată științei noastre rezultate nouă³¹.

În cadrul procesului de reorganizare a învățământului superior din Cluj pe baze românești a fost vehiculat și numele lui Zenovie Pâclișanu, care a fost propus în anul 1919, pentru catedra de istorie de la Facultatea de Litere și Filosofie, de către un alt mare istoric, Ioan Lupaș (fost protopop ortodox de Săliște), însă el nu a fost ales³².

Zenovie Pâclișanu a avut o tentativă de a intra în viața politică a României Mari soldată cu un eșec. Astfel, el a candidat pentru un loc de deputat pe listele Partidului Național Român în circumscripția electorală Iara din județul Turda-Arieș, în cadrul primelor alegeri interbelice, desfășurate în anul 1919. A fost învins de candidatul independent, teologul și viitorul profesor turdean, George Mărie³³.

Între 1919-1920, Zenovie Pâclișanu a condus pentru scurt timp, ca redactor, periodicul *Unirea*, publicația oficială a Mitropoliei de la Blaj³⁴. Colaborarea dintre distinsul istoric și această publicație este mai veche. Pâclișanu a publicat de-a lungul timpului mai multe articole pe teme istorice în acest ziar, unul dintre primele fiind cel din *Unirea*, nr. 15, din 17 februarie 1914, intitulat *Hirotonirea a doua a lui Atanasie Anghel e necontrovertată*³⁵.

Începând cu anul 1920, viața și activitatea istoricului blăjean iau o altă turnură. A ales cariera de funcționar public. Astfel, la 1 aprilie 1920, el a fost numit de către Consiliul Dirigent director al Direcției Arhivelor Statului la Cluj, fiind primul care a îndeplinit această funcție, în contextul reorganizării instituției respective pe baze românești, după Marea Unire. S-a aflat o foarte scurtă perioadă în acest oficiu³⁶. Zenovie Pâclișanu a fost detașat ca director în cadrul Resortului Cultelor din cadrul Consiliului Dirigent, desfășurându-și activitatea la Cluj. În urma desființării Consiliului Dirigent, istoricul transilvănean a fost transferat la București, unde în septembrie 1920 a devenit inspector general al cultelor catolice, reformate și necreștine în cadrul Ministerului Cultelor și Artelor³⁷. Istoricul transilvănean a avut o îndelungată carieră în această instituție derulată în perioada 1920-1942. În foarte scurt timp ajunge la o mare influență în cadrul ministerului, fapt atestat de arhiepiscopul romano-catolic de București, Raymund Netzhammer, care în 1 aprilie 1922 scria: *În Ministerul Cultelor dr. Pâclișanu este, pe lângă ministru, probabil cea mai importantă și influentă personalitate, el conduce și rezolvă chestiunile bisericii romano-catolice și ale bisericii unite și concepe și politica bisericească legată de acestea*³⁸. Sub aspectul funcțiilor deținute, din aprilie 1923 devine director general al cultelor minoritare. În același an, arhiepiscopul romano-catolic, îl denumea pe Pâclișanu: *atoatefăcătorul de la Ministerul Cultelor*³⁹. La începutul anului 1924, potrivit unei decizii a Ordinariatului arhidiecezan de la Blaj, Zenovie Pâclișanu a fost numit protopop onorific⁴⁰.

De-a lungul carierei sale ministeriale, Zenovie Pâclișanu a efectuat în interes de serviciu mai multe călătorii în străinătate, reprezentând guvernul și statul român: în Cehoslovacia (1922), în Austria (1924), în Italia etc.

Distinsul oficial ministerial a avut o relație tensionată cu arhiepiscopul romano-catolic de București, Raymund Netzhammer, și a contribuit la destituirea acestuia de către Sfântul Scaun, în anul 1924. Astfel, într-o scrisoare din 10 martie 1938 adresată de Marius Théodorian Carrada lui Netzhammer, episcopul Alexandru Cisar (urmașul lui Netzhammer în scaunul de la București) a declarat că Zenovie Pâclișanu i-a povestit la un mic dejun cum a cerut din propria inițiativă, fără aprobarea guvernului român, cardinalului Gasparri destituirea arhiepiscopului, fapt care a generat protestele vehemente ale primului ministru al guvernului Ion I.C. Brătianu⁴¹. Atitudinea lui Pâclișanu ar fi survenit în urma anumitor simpatii manifestate

³¹ *Ibidem*, p. 71.

³² Anton Rusal, *Universitari între Blaj și Cluj. Absolvenți ai școlilor blăjene și profesori ai Universității Babeș-Bolyai*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2019, p. 11, nota 10.

³³ *Gazeta Transilvaniei*, anul al 80-lea, nr. 218, 18 octombrie 1919, p. 2; *Unirea Poporului*, anul XXIX, nr. 220, Blaj, 16 octombrie 1919, nr. poporal 38, p. 2; Răzvan Mihai Neagu, *Primii deputați și senatori ai județului Turda-Arieș în Parlamentul României Mari (1919)*, în *Acta Terrae Fogarasiensis*, VII, 2018, p. 326.

³⁴ Sorin Valer Russu, *Implicarea ziarului Unirea de la Blaj în pregătirea actului unirii de la 1918*, în *Apulum*, LVI, 2016, p. 153.

³⁵ *Unirea*, anul XXIV, Blaj, 17 februarie 1914, nr. 15, p. 6-7; Sorin Valer Russu, *Biserica, istorie și cultură în ziarul „Unirea” de la Blaj, de la apariție la Marea Unire (1891-1918)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2014, p. 316.

³⁶ Gheorghe Iancu, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918-1920)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985, p. 281; Claudiu Secașiu, *Istoricul Zenovie Pâclișanu în închisoarile comuniste (1949-1953; 1957): documente inedite*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești Arheologie-Istorie-Muzeologie*, 5, 1999, p. 223.

³⁷ Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 223.

³⁸ Raymund Netzhammer, *Episcop în România într-o epocă a conflictelor naționale și religioase*, vol. II, ediție realizată de Nikolaus Netzhammer în colaborare cu Krista Zach, Editura Academiei Române, București, 2005, p. 1100.

³⁹ *Ibidem*, p. 1235.

⁴⁰ *Unirea*, anul XXXIV, Blaj, 9 februarie 1924, nr. 6, p. 3.

⁴¹ R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 1469.

de arhiepiscopul Netzhhammer față de minoritatea maghiară din România. De altfel, într-o scrisoare din februarie 1926, trimisă de prelatul Franz Blaskovics, canonic în cadrul Capitlului catedral din Timișoara, monseniorului Steinmann de la legația Germaniei de pe lângă Sfântul Scaun, se spunea despre Zenovie Pâclișanu: *Preotul greco-catolic Pâclișanu, care în calitatea sa de inspector general la Ministerul Cultelor este deja la Roma sau va ajunge curând acolo, nu ne va apăra interesele, deoarece este mai mult român decât catolic*⁴². Această mărturie a unui prelat catolic venea să confirme atașamentul lui Pâclișanu pentru țara și neamul din care făcea parte, care transgresau convingerile sale religioase. Puternicele sentimente naționale pe care le-a avut au fost dovedite în toată activitatea și viața lui Pâclișanu.

O dată cu instalarea episcopului greco-catolic de Oradea, Valeriu Traian Frențiu (4 mai 1922), acesta numește asesori consistoriali onorifici pe prelații: Zenovie Pâclișanu, Ioan Bălan (viitorul episcop martir de Lugoj), Victor Macaveiu (canonic la Blaj) și Nicolae Brânzeu (canonic la Lugoj)⁴³.

Un atașament deosebit a avut istoricul blăjean pentru asociațiunea ASTRA, inclusiv în perioada interbelică. Pe lângă preocupările de la minister, Pâclișanu a găsit mereu timp pentru a lucra în beneficiul ASTRA. În 1923, a contribuit la constituirea despărțămintelor Carei și Zalău⁴⁴. De asemenea, el și-a continuat conferințele pe care le-a susținut în cadrele ASTRA, susținând prelegeri și cuvântări în numeroase locuri din țară. Alături de Onisifor Ghibu, Zenovie Pâclișanu a fost mandatat de către Consiliul General să reprezinte asociațiunea la congresul Ligii Culturale de la Galați din anul 1923⁴⁵.

Nu a putut să rămână departe de orașul Blaj, iar în anul 1925, el a reprezentat ministerul din care făcea parte la serbările zilei de 3/15 mai 1848, de pe Câmpia Libertății, presa epocii consemnând că el este: *trimisul ministerul bisericilor*⁴⁶.

A reprezentat din nou instituția unde își desfășura activitatea la evenimentele din 15-16 iunie 1927 de la Oradea, dedicate aniversării a 150 de ani de la crearea episcopiei greco-catolice din orașul de pe Crișul Repede⁴⁷.

Una din cele mai remarcabile reușite diplomatice ale României din perioada interbelică a fost semnarea concordatului cu Sfântul Scaun (10 mai 1927). În cadrul delegației române, care a negociat în anii anteriori forma tratatului cu partea papală, unul dintre membri a fost Zenevoie Pâclișanu⁴⁸. Referitor la implicarea sa în negocierile pentru semnarea concordatului, arhiepiscopul romano-catolic de București, Raymund Netzhhammer, afirma: *Proiectul de concordat se pare că se află la Ministerul Cultelor și anume în mâinile domnului dr. Pâclișanu*⁴⁹. De asemenea, în 1922, arhiepiscopul declara: *dr. Pâclișanu este prima autoritate a guvernului în chestiunea concordatului*⁵⁰.

Din poziția pe care o avea la nivel ministerial, în anul 1928, Zenovie Pâclișanu a contribuit la elaborarea Legii cultelor.

Preot greco-catolic și credincios fidel Blajului, Zenovie Pâclișanu a făcut parte din Asociația Generală a Românilor Uniți (A.G.R.U.), organizație a laicatulului greco-catolic fondată în anul 1929. A activat cu aceeași vigoare și putere de muncă în cadrele A.G.R.U., precum a făcut-o și în cadrul ASTRA. La 15 noiembrie 1931 a avut loc ședința de constituire a filialei București a A.G.R.U., președinte fiind desemnat medicul Aristotel Banciu (1886-1938), conferențiar la Facultatea de Medicină a Universității din București, iar Zenovie Pâclișanu a devenit membru de drept în comitetul de conducere⁵¹. A depus o muncă constantă și rodnică în capitală, în interesul credincioșilor greco-catolici. Printre fațetele acestei activități a fost și susținerea a numeroase cuvântări și conferințe. La 27 ianuarie 1935, istoricul a vorbit în cadrul filialei A.G.R.U. despre școlile Blajului; iar ulterior, în 3 februarie 1935 a susținut o prelegere intitulată *Blajul în dezvoltarea politicii românești*⁵². Îl regăsim pe distinsul istoric printre participanții la congresul general al A.G.R.U. de la Satu Mare, care a avut loc între 6-8 noiembrie 1937, unde a ținut un discurs foarte gustat de public⁵³.

⁴² *Ibidem*, p. 1530.

⁴³ *Unirea*, anul XXXII, Blaj, 27 mai 1922, nr. 21, p. 2.

⁴⁴ I. Mârza, *op. cit.*, p. 181.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 182.

⁴⁶ *Unirea Poporului*, anul VII, Blaj, 24 mai 1925, nr. 21, p. 1.

⁴⁷ *Ibidem*, anul IX, Blaj, 26 iunie 1927, nr. 26, p. 4.

⁴⁸ Ioan Opriș, *Alexandru Lapedatu în cultura românească (Contribuții la cunoașterea vieții politice și culturale românești din perioada 1918-1947)*, Editura Științifică, București, 1996, p. 166; Ioan-Marius Bucur, *La Santa Sede e l'Europa centro-orientale dopo la Grande Guerra. Il concordato con la Romania*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia*, vol. 62, nr. 2, 2017, p. 43; L. Turcu, *op. cit.*, p. 194.

⁴⁹ R. Netzhhammer, *op. cit.*, p. 963.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 1101.

⁵¹ *Unirea*, anul XLI, Blaj, 28 noiembrie 1931, nr. 48, p. 5.

⁵² *Ibidem*, anul XLV, Blaj, 23 februarie 1935, nr. 8, p. 2.

⁵³ *Unirea Poporului*, anul XIX, Blaj, 14 noiembrie 1937, nr. 46, p. 1.

Nu a lipsit de la evenimentele importante ale Bisericii Greco-Catolice din București, fiind unul dintre membrii și animatorii marcanți ai acesteia. La 14 octombrie 1934, distinsul istoric și diplomat a luat parte la sfințirea lucrărilor de temelie a noii biserici greco-catolice din București, localizată pe Dealul Spirii, efectuată de canonicul Gheorghe Dănilă asistat de protopopul de București, Vasile Aftenie, în prezența nunțului apostolic, Valerio Valeri, și a unui numeros public⁵⁴.

La 23 iunie 1940, Zenovie Pâclișanu a participat la întronizarea lui Vasile Aftenie, în oficiul de episcop de București, care a avut loc la Catedrala „Sfântul Vasile cel Mare” din strada Polonă⁵⁵. După campania victorioasă a Armatei Regale Române din vara anului 1941, în urma căreia au fost eliberate de sub jugul sovietelor Basarabia și Bucovina de Nord, la 27 iulie 1941, la Catedrala Greco-Catolică din București au fost pomeniți eroii transilvăneni, care au murit în cursul operațiunilor militare, ceremonia fiind oficiată de monseniorul Vladimir Ghika, cu participarea unor mari personalități, precum Iuliu Maniu, Ionel Pop, Ilie Lazăr, Corneliu Coposu și Zenovie Pâclișanu⁵⁶.

Pe plan profesional, în anul 1942, în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, Zenovie Pâclișanu a fost transferat la Ministerul Propagandei în postul de director al Direcțiunii de Studii și Documentare, unde activează până în 1944. În același timp a fost și director de secție la Institutul de Istorie Națională din București⁵⁷. Deși contextul era dificil din cauza războiului, istoricul Pâclișanu nu și-a diminuat activitatea științifică și cea publică. La 7 aprilie 1943, Zenovie Pâclișanu a susținut o conferință intitulată *Inochentie Micu, luptător pentru biserică și neam*, la Sibiu, în sala Prefecturii din localitate, răspunzând astfel unei invitații din partea A.G.R.U.-ului local⁵⁸. La scurt timp, la 18 aprilie 1943, Zenovie Pâclișanu a participat la sfințirea celei de-a doua biserici greco-catolice din București (cu hramul Adormirea Maicii Domnului), efectuată de episcopii Valeriu Traian Frențiu și Vasile Aftenie, cu participarea nunțului apostolic Andrea Cassulo și a altor intelectuali și oficialități⁵⁹.

Începând cu 1 august 1944, direcția condusă de Pâclișanu a fost mutată la Ministerul Afacerilor Străine, unde el a fost încadrat consilier cultural al Direcției culturale de presă, propagandă și informații, fiind numit la conducerea Oficiului de studii al ministerului. La 5 februarie 1945, Zenovie Pâclișanu a fost numit membru al Comisiei pentru studiul materialului și pregătirea documentelor pentru viitoarea conferință de pace⁶⁰. Expertiza și vasta experiență a istoricului Zenovie Pâclișanu au fost puse din nou în slujba interesului național, iar între anii 1946-1947 a fost membru în Comisia politico-juridică a delegației României la Conferința de pace de la Paris, care a pus capăt celui de-Al Doilea Război Mondial⁶¹. El a fost unul dintre experții în problema istoriei Transilvaniei și a susținut apăsător caracterul românesc al acestei provincii. Distinsul istoric a contribuit la revenirea Transilvaniei de Nord în granițele României. După întoarcerea acasă, Zenovie Pâclișanu a început să fie marginalizat de către noile autorități comuniste, aflate în plin proces de acapărare totală a pârghiilor de putere în stat.

Anul 1947 a marcat începutul unei perioade foarte agitate din viața lui Pâclișanu, care se va finaliza mai apoi cu decesul său. Printr-o decizie a ministrului afacerilor externe, Gheorghe Tătărescu (tovarășul de drum al comuniștilor), din 27 iunie 1947, Zenovie Pâclișanu a fost îndepărtat din minister (avea gradul diplomatic de prim consilier de legație), iar apoi pensionat începând cu data de 11 iulie 1947⁶². S-a retras din viața publică, dorind să se dedice studiului. Nu a putut să facă ce și-a propus din cauza contextului politic al anului 1948 și a unor evenimente familiale. Astfel, la începutul anului, el a suferit o grea lovitură în plan moral, fiind epurat din Academia Română⁶³, la care s-a adăugat situația fiicei sale, Monica Maria, arestată împreună cu soțul ei, inginerul Ioan Ștefan Miculescu, în noaptea de 10 spre 11 iunie 1948, în timp ce încerca să se refugieze în Turcia⁶⁴. De asemenea, în același an, autoritățile comuniste, instalate definitiv la putere, urmând directivele Moscovei, au desființat abuziv Biserica Greco-Catolică. Zenovie Pâclișanu, care era și preot greco-catolic, s-a opus acestei măsuri și s-a manifestat în consecință. El a acordat ajutor

⁵⁴ *Unirea*, anul XLIV, Blaj, 20 octombrie 1934, nr. 42, p. 2.

⁵⁵ *Ibidem*, anul L, Blaj, 29 iunie 1940, nr. 26, p. 2.

⁵⁶ *Ibidem*, anul LI, Blaj, 2 august 1941, nr. 31, p. 2.

⁵⁷ Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 223-224.

⁵⁸ *Unirea*, anul LIII, Blaj, 17 aprilie 1943, nr. 16, p. 4.

⁵⁹ *Unirea Poporului*, anul XXV, Blaj, 2 mai 1943, nr. 18, p. 4.

⁶⁰ Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 224.

⁶¹ Mircea Păcurariu, *Dicționarul Teologilor Români*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1996, p. 327; *Istoria Românilor*, vol. IX România între anii 1940-1947, Dinu C. Giurescu (coord.), Editura Enciclopedică, București, 2008, p. 729; D. N. Rusu, M. Porumb, S. Mândruț, *op. cit.*, p. 245.

⁶² Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 224-225.

⁶³ Păun Ion Otiman, *1948-anul imensei jertfe a Academiei Române*, în *Akados*, nr. 4 (31), decembrie 2013, p. 118.

⁶⁴ Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 225.

mai multor clerici uniți urmăriți de regim, precum Aurel Leluțiu, Ioan Dragomir (episcop clandestin) și alții⁶⁵. De asemenea, Pâclișanu s-a aflat în contact cu Nunciatura Apostolică din România și a efectuat slujbe greco-catolice, în mod clandestin. În urma arestării episcopului greco-catolic de la București, Vasile Aftenie (în noaptea de 28 spre 29 octombrie 1948), Zenovie Pâclișanu a fost numit în primăvara anului 1949 vicar general pentru Muntenia și Moldova, de către episcopul clandestin, Ioan Dragomir, îndeplinind acest oficiu până la arestarea sa⁶⁶.

Din cauza funcțiilor și demnităților publice deținute în perioada interbelică și în epoca celui de-Al Doilea Război Mondial, dar și pentru că era cleric greco-catolic, opunându-se desființării abuzive a bisericii sale, Zenovie Pâclișanu a fost arestat în 6 decembrie 1949⁶⁷. Inițial, a stat la Penitenciarul Jilava, iar din 1950 a fost transferat la Penitenciarul din Sighetu Marmăției, unde a fost distrusă elita politică și intelectuală a României interbelice. Printre alții, a stat în celulă cu preotul Alexandru Rațiu⁶⁸. Cu scopul de a aduna informații, istoricul a fost supus unor lungi interogatorii de către tortionarii săi. În anul 1952, Pâclișanu a fost mutat la București, în arestul Ministerului Afacerilor Interne, iar apoi în Penitenciarul Jilava. Din punct de vedere juridic, în urma procesului care i s-a intentat și judecat la Tribunalul Militar Teritorial București, la 28 octombrie 1952 Zenovie Pâclișanu a fost condamnat la șase ani de închisoare corecțională, cinci ani de degradare civică, 200 de lei amendă, confiscarea averii și 200 de lei cheltuieli de judecată, pentru uneltire contra ordinii sociale⁶⁹. Ulterior, în urma admiterii unui recurs, pedeapsa i-a fost redusă la trei de închisoare, iar la 25 septembrie 1953 a fost eliberat.

La 18 aprilie 1957, Zenovie Pâclișanu a fost din nou arestat sub acuzația de a fi șeful clandestin al Bisericii Greco-Catolice⁷⁰. A fost încarcerat la Penitenciarul Jilava, iar printre cei cu care a stat în celulă de această dată a fost poetul Ștefan Augustin Doinaș, care a fost impresionat de personalitatea și credința lui Zenovie Pâclișanu. Prin atitudinea sa, istoricul l-a determinat pe poet să se întoarcă la credință, după cum a mărturisit ulterior acesta⁷¹.

Zenovie Pâclișanu a murit în 31 octombrie 1957, la Închisoarea Jilava, în urma tratamentelor inumane la care a fost supus de călăii săi. Ulterior, trupul său a fost identificat de soția sa, Hortensia Pâclișanu, cu ajutorul preotului ortodox din Jilava, și reînhumat la Cimitirul Belu Catolic din București. Distinsul istoric a lăsat posterității o operă istorică foarte importantă. S-a preocupat, în general, de istoria Transilvaniei și istoria bisericii, printre temele sale favorite fiind: relațiile dintre români și confesiunea calvină în secolul al XVII-lea, Epoca Luminilor în Transilvania, Mișcarea Supplex-ului, istoria Bisericii Greco-Catolice. O foarte importantă contribuție istorică a lui Zenovie Pâclișanu este publicarea corespondenței din exil a episcopului Inocențiu Micu-Klein. De-a lungul carierei sale, el a colaborat cu foarte multe publicații periodice și de specialitate, inițial din Transilvania (până în 1918), iar apoi și cu cele din Vechiul Regat: *Unirea, Răvașul, Cultura Creștină, Transilvania, Revista Istorică Română, Revista Fundațiilor Regale* etc. De asemenea, trebuie precizat că istoricul-academician s-a dedicat și scrisului istoric antirevizionist, contracarând cu argumente științifice irefutabile propaganda revizionistă făcută mai ales de Ungaria⁷².

⁶⁵ *Ibidem*, p. 226.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 227; Emanuel Cosmovici, *Episcop Vasile Aftenie. Viața și martiriul*, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2019, p. 8.

⁶⁷ Cristian Bădiliță, Laura Stanciu, *Geniul greco-catolic românesc*, Editura Vremea, București, 2020, p. 225.

⁶⁸ Alexandru Rațiu, *Biserica furată. Martiriu în România comunistă*, Editura Argus, Cluj-Napoca, 1990, p. 119-120.

⁶⁹ Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 228.

⁷⁰ Cr. Bădiliță, L. Stanciu, *op. cit.*, p. 225.

⁷¹ *Ibidem*, p. 222.

⁷² Liviu Lazăr, *Mișcarea antirevizionistă din Transilvania în perioada interbelică*, Editura Călăuza, Deva, 2003, p. 169.

PREOTUL PROFESOR TEODOR BOTIȘ (1873-1940) – ÎNTREGIRI BIOGRAFICE

Florin DOBREI*

PRIEST PROFESSOR TEODOR BOTIȘ (1873-1940) – BIOGRAPHICAL ADDITIONS

ABSTRACT

As a complement to the medallions and microbiographies that have been compiled to date, the present study aims to bring a series of supplementary information (as it emerges either from old documents or from the contemporary press) regarding the life and the rich activity of the priest, historian, politician, journalist, teacher, director and then rector of the prestigious higher theological education institution in Arad Teodor Botiș, born in Bihor County, respectively an Aradian by his fruitful and long achievements, especially in the cultural-educational plan.

Keywords: Teodor Botiș, Arad, Theological Pedagogical Institute, Theological Academy, church press.

Preliminarii

„Din grația lui Dumnezeu, aflându-mă în anul 67 din viața pământească și simțind tot mai mult greutatea zilelor și slăbirea prin boală și dureri a forțelor mele vitale, credința mea creștină îmi îndreaptă neîncetat gândurile la cele mai de pe urmă ale omului. Nu fac testament, neavând avere pe care să o las și să o împart urmașilor mei. Profesiunea mea de învățător al doctrinei creștine și slujitor timp de 38 de ani la altarul culturii naționale mi-a asigurat modestul trai de toate zilele, fără pretenții și lux, și mi-a dat posibilitatea de a înzestra, cu abnegație și jertfe, pe fiii mei iubiți cu o educație îngrijită și profesiuni în posesiunea cărora s-au putut încadra, ca membri folositori și activi, în marea noastră familie românească. Ce le pot lăsa e un nume bun și cinstit, pe care să-l păstreze și să-l lase și ei ca moștenire scumpă de la părinții lor, urmașilor lor. (...) Prohodul să fie scurt, să nu obosească asistența, să fie oficiat printr-un singur preot și un diacon, și anume prin unul din iubiții mei elevi. (...) Să nu se țină niciun discurs, nici cununi să nu se pună pe coșciug decât din partea familiei. Bani destinați spre acest scop să fie donați «Fondului milelor», administrat de Sfânta Episcopie a Aradului. (...) Implorând grația lui Dumnezeu asupra urmașilor mei și cerând iertare de la toți cărora le-am greșit și iertând și eu pe cei ce mi-au greșit mie, mulțumesc Atotputernicului pentru toate darurile de care m-a învrednicit, în nemărginita Sa iubire de oameni, în viața mea pământească și cu dragoste și smerenie Îl rog să primească sufletul meu și să mă ierte”¹. Cel care scria, la 25 martie 1940, aceste rânduri de adevărat testament și care, după doar câteva luni, în ziua de 14 august, pornea – atât de grăbit – spre Împărăția cea cerească, era nimeni altul decât Teodor Botiș, preotul, istoricul, omul politic, gazetarul, profesorul, directorul și mai apoi rectorul prestigioasei instituții de învățământ teologic superior din Arad, bihorean prin obârșie, respectiv arădean prin fructuoasa și îndelungata-i activitate desfășurată.

Ca o completare la medalioanele și microbiografiile care i-au fost întocmite până în prezent², studiul de față își propune să aducă în fața publicului cititor o serie de informații

* Universitatea „Aurel Vlaicu” din Arad; e-mail: f.dobrei78@gmail.com.

¹ Arhiva Facultății de Teologie Ortodoxă din Arad (în continuare: A.F.T.O.A.), fond *Profesor Teodor Botiș*, doc. *Ultima dorință a lui Teodor Botiș*, f. 1.

² Privitor la bio-bibliografia sa a se vedea: Teodor Botiș, *Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic Ortodox-Român din Arad*, Arad, Editura Consistoriului, 1922, p. 648-649; *Biografia Î. P. C. Sale Părintelui Iconom Stavrofor Dr. Teodor Botiș, profesor la Academia Teologică din Arad între anii 1900-1938 și rector între anii 1918-1938*, în *Anuarul Academiei Teologice Ortodoxe Române din Arad pe anii 1935/6, 1936/7, 1937/8 și 1938/9*, Arad, Editura și Institutul de Arte Grafice Diecezana, 1939, p. 164-167; Melentie Șora, *Pro memoria rectorului dr. Teodor Botiș*, în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, an XXXIII-XXXVI, 1940, pp. 551-553; Gheorghe Cotoșman, *† Dr. Teodor Botiș*, în *Foaia Diecezană*, an LV, 1940, nr. 34, p. 2, nr. 35, pp. 3-4, nr. 36, pp. 3-4 și nr. 38, pp. 2-3 (și în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, an VIII, 1940, nr. 28-29, pp. 538-546, cu titlul: *Personalitatea profesorului iconom stavrofor dr. Teodor Botiș*); Ștefan Pascu, *Teodor Botiș (1873-1940)*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, an VIII, 1939-1942, p. 539-541; Emil Botiș, *Protopopul iconom stavrofor dr. Teodor Botiș*, în *Mitropolia Banatului*, an XXII, 1973, nr. 10-12, p. 700-711; Maria Tomov, *Teodor Botiș (1873-1940)*, în *Anuarul Liceului Pedagogic Arad pe anul școlar 1972-1973*, 1973, p. 241-250; Ion I. Pogana, *Preotul prof. dr. Teodor Botiș (1873-1940)*, în *Mitropolia Banatului*, an XXVII, 1978, nr. 10-12, p. 694-696; Dumitru Moca, *Preotul profesor dr. Teodor Botiș*, în *Altarul Banatului*, serie nouă, an I (XL), 1990, nr. 7-8, p. 97-101; Melentie Nica, *Un arădean – personalitate marcantă a culturii românești: prof. dr. Teodor Botiș*, în *Studia Universitatis „Vasile Goldiș”*, seria A, an IX, 1999, p. 123-146; Florin Drașovean, *Dr. Teodor Botiș (1873-1940)*, în *Teodor Botiș, Monografia familiei Mocioni*, ed. a II-a, Timișoara, Editura Mirton, 2003, p. 5-13 (și ed. a III-a, București, Editura Academiei Române, 2015, p. V-XIII); Mihai Săsăujan, *Academia de Teologie Ortodoxă din Arad în perioada*

întregitoare³, așa cum se desprind acestea îndeosebi din documente vechi, răsfirate prin diferite fonduri arhivistice, precum și din presa contemporană.

Obârșia și anii de formare intelectuală

Viitorul dascăl și păstor de suflete a văzut lumina zilei – așa cum o certifică „actul de naștere nr. 10 din 8 August 1886, eliberat de Oficiul Parohial Ortodox Român Valea Neagră, județul Bihor”⁴ – la 17 noiembrie 1873, în localitatea Valea Neagră (azi Valea Crișului, comuna Bratca) din județul Bihor, ca fiu al lui „Gavrilă al Iliei Zahului” (adică fiul lui Gavril, nepotul lui Ilie și strănepotul lui Zaharie) și al „Oniței Borz a lui Mitru”, țărani gospodari care trăiau din creșterea vitelor, iar în timpul secerișului din munca sezonieră în satele de la câmpie, de unde își aduceau și „bucatele” pentru iarnă⁵. Potrivit *Protocolului botezaților a Sfintei Biserici din Comuna Valea Neagră a cărui hram este „Bunavestire”*, a fost botezat în ziua imediat următoare nașterii, anume la 18 noiembrie 1873, dându-i-se numele de Teodor; în documentul amintit se amintesc și numele părinților, Botiș Gavriil și Botiș-Borz Oana, ambii „greco-orientali” (ortodocși), „economi”, cununați religios, respectiv numele preotului botezător, Iosif Antonescu, „paroh în Cornițelul și administrator în Valea Neagră”, și „numele nașului sau nașii: But Maria, soția lui Groze Onul”⁶.

Și-a început pregătirea pe băncile școlii elementare confesionale din satul natal, dând dovadă de multă dragoste de carte. Din acest motiv, la insistențele preotului-dascăl Simeon Butiri, Gavrilă Botiș – deși se temea de inerentele „cheltșuguri” – a consimțit să îl trimită pe „Toderică” la școala primară a călugărilor minoriți din Șimleu Silvaniei. Finalizând ciclul primar de învățământ, a fost admis la Gimnaziul romano-catolic premonstratens din Oradea, fiind, în timpul celor șapte ani de studiu (1886-1893), și „elev gratuit” (bursier)⁷ al „internatului școlarilor greco-ortodocși români de la școalele medii” din Oradea (înființat în 1861)⁸, susținut de „Fundatiunea «Nicolae Zsiga (Jiga)»”; în ședința din 17/29 iulie 1887 a comitetului director al acestei fundații se decisese a fi primiți – gratuit – trei elevi „eminenți”, între care și Teodor Botiș, la acea dată elev în clasa a II-a gimnazială (a beneficiat de această bursă în anii școlari 1887/1888 și 1888-1889)⁹.

Frământările din timpul desfășurării cunoscutului proces al „Memorandului” nu i-au lăsat nepăsători nici pe puținii copii de „valahi” care învățau pe băncile acelei școli confesionale maghiare. Atmosfera le era însă ostilă; prin urmare, participarea la o manifestare de solidaritate cu cei întemnițați pe nedrept le-a adus, lui și altor trei colegi, eliminarea. Părăsind Oradea, s-a înscris la Liceul de stat din Sibiu, unde, în luna

interbelică. *Contribuții la istoria învățământului teologic românesc*, Arad, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, 2004, p. 92-94; Idem, *Preotul, profesorul și istoricul Teodor Botiș (1873-1940). Date bio-bibliografice*, în *Teologia*, an IX, 2005, nr. 2, p. 125-155; Pavel Vesa, *Clerici cărțurari arădeni de altădată*, Arad, Editura Gutenberg Univers, 2008, p. 276-282; Idem, *Învățământul teologic de la Arad (1822-1948)*, Deva, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, 2013, p. 328-330; Iulian Negrilă, Vasile Man, Bianca Negrilă, *Dicționarul scriitorilor arădeni (sec. XIX-XX)*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2009, p. 47-48; Ioan I. Șerban, Dorin Giurgiu, Ionela Mircea, Nicolae Josan, *Dicționarul personalităților Unirii. Trimișii românilor transilvăneni la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, ed. a II-a, Alba Iulia, Editura Altip, 2010, p. 73, 292; Gabriel Valeriu Basa, *Botiș Teodor*, în Mircea Păcurariu (coord.), *Enciclopedia Ortodoxiei românești*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2010, p. 96-97; Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, ed. a III-a, Sibiu, Editura Andreiana, 2014, p. 84 (și în edițiile anterioare); Cristinel Ioja, Marcel Tang, *Învățământul teologic ortodox din Arad. Itinerar. Forme. Perspective*, Arad, Editura Arhiepiscopiei Aradului, 2016, p. 129-131; Răzvan Mihai Neagu, *Formarea elitei ortodoxe din Transilvania, Banat și Crișana la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Studenți români din Transilvania, Banat și Crișana la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1875-1918)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2018, p. 199-207; Cosmin Cosmuța, Andreea Dăncilă-Ineoan, Emanuil Ineoan, Bogdan Ivanov, *Prezențe clericale transilvănene la Marea Unire de la Alba Iulia. 1 Decembrie 1918*, Cluj-Napoca, Editura Renașterea, 2018, p. 167-170; Dragoș Ursu, Tudor Roșu (coord.), *Dicționarul personalităților Unirii. Delegații Adunării Naționale de la Alba Iulia*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, p. 79-80; Sebastian-Dragoș Bunghez, *Istoricul Teodor Botiș (1873-1940)*, în *Studii și articole de istorie*, an LXXXVI, 2019, p. 145-153 etc.

³ Pe larg, a se vedea: Florin Dobrei, Sebastian-Dragoș Bunghez, *Preotul profesor Teodor Botiș (1873-1940). O viață în slujba Bisericii, a învățământului și a neamului românesc*, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, Arad, 2022, 576 p.

⁴ Arhiva Arhiepiscopiei Aradului (în continuare: A.A.A.), fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic și administrativ de la Academia Teologică din Arad*, doc. *Fișa de pensiuine*, f. 2.

⁵ E. Botiș, *op. cit.*, p. 700; Stela Simon, *Cei ce am fost. Portrete, istorii, amintiri*, Timișoara, Editura Marineasa, 2013, p. 93.

⁶ Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale, fond *Colecția registrelor de stare civilă*, dos. 737, f. 24. A se vedea și un extras „din originalul protocolului botezaților”, emis la „Fekete-Patak, 1908 Iunie 28”, de preotul Simeon Butiri, păstrat într-o copie legalizată la 10 decembrie 1941 (cf. A.F.T.O.A., fond *Profesor Teodor Botiș*, doc. *Copie după extras din originalul protocolului botezaților*, f. 1).

⁷ T. Botiș, *op. cit.*, p. 648; P. Deheleanu, *Un om de merit și o răsplată*, în *Biserica și Școala*, an LX, 1936, nr. 44, p. 2; *Biografia*, p. 164; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 539; E. Botiș, *op. cit.*, p. 701; S. Simon, *op. cit.*, p. 94.

⁸ V. P., *Aniversarea de o jumătate de veac a întemeierii fundațiunii „Zsiga” din Oradea-Mare*, în *Biserica și Școala*, an XXXV, 1911, nr. 51, p. 1.

⁹ Titus Livius Roșu, *Nicolae Jiga (1790-1870). Un deschizător de drumuri în lupta pentru emancipare națională a românilor bihoreni*, Oradea, Editura Cogito, 2006, p. 85.

iunie a anului 1894, a absolvit și cea de a VIII-a clasă gimnazială superioară, obținând astfel diploma de bacalaureat („maturitate”)¹⁰. În toamna aceluiași an a fost admis la „despărțământul teologic” al Institutului ortodox român diecezan din Arad. În plus, în septembrie 1894, episcopul Ioan Mețianu (1875-1898) l-a recomandat familiei Mocioni din Căpâlnaș, cunoscută pentru meritele sale în lupta de emancipare națională, culturală și bisericească a românilor din părțile de vest ale României actuale, ca „prefect de studii” (pedagog) pentru fiii Petru și Alexandru ai lui Eugen de Mocioni, fratele marelui om politic Alexandru de Mocioni¹¹; bogata zestre spirituală dobândită în acest mediu de elită „nu precupețește apoi a o pune, întregă, în slujba marilor postulate naționale și bisericești, cari așteptau rezolvare”¹². Legăturile de prietenie trăinicite cu membrii acestei prestigioase familii cu origini aromâne s-au perpetuat apoi vreme de decenii; menționarea numelui său, în mai multe rânduri, în *Cartea de aur a familiei Mocsonyi din Căpâlnaș (1882-1933)*, un jurnal de însemnări zilnice, aflat în posesia Bibliotecii Județene „A. D. Xenopol” din Arad, este sugestivă¹³.

A absolvit studiile cu rezultate meritorii în vara anului 1897, după ce va fi susținut în ziua de marți, 17/29 iunie, ca „elev privatist”, toate examenele prevăzute în programa școlară¹⁴; „esamele publice s-au ținut sub conducerea directorului seminarial Augustin Hamsea (...) și atât la examenele din despărțământul teologic, cât și cel preparandial a asistat Înalt Prea Sântia Sa, Domnul Episcop Diecesan Ioan Mețianu, de la început până la finea examenelor”¹⁵. Ca atare, la începutul anului școlar 1897/1898 a fost trimis ca „stipendist” (bursier) al Episcopiei Aradului, pentru continuarea și completarea studiilor, la Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universității din Cernăuți. Meticulos, serios, avid de cunoaștere, vorbitor al mai multor limbi (maghiară, germană, elină, latină și ebraică), tânărul student Teodor Botiș a activat, în acea perioadă, și în cadrul vestitei Societăți a studenților români „Arboroasa” din capitala Bucovinei¹⁶. Privitor la pregătirea sa la Cernăuți, prețioase informații ne oferă carnetul său de student, păstrat în arhiva Facultății de Teologie Ortodoxă „Ilarion V. Felea” din Arad¹⁷.

Susținerea publică a tezei a avut loc la 1/14 iulie 1900¹⁸, candidatului, după ce i s-a „dovedit, prin examene legitime, învățătura laudabilă în toată Teologia”, conferindu-i-se titlul de „Doctor Sactae Theologiae”¹⁹. Din nefericire însă, nici tema lucrării și nici teza de doctorat propriu-zisă – susținută, prin deducție, la catedra de Drept bisericesc a reputatului dascăl și canonist bucovinean Constantin Popovici²⁰ – nu ne sunt cunoscute. La scurtă vreme, în paginile foii eparhiale *Biserica și Școala* se anunța: „Stipendiatul Diecezei Aradului, Domnul Teodor Botiș, prestând și al doilea rigoros cu eselență, a fost promovât, în 14 a lunii curente, la gradul de doctor în științele teologice, în aula universității din Cernăuți, în fața unui public ales”²¹. La rândul-i, redacția *Telegrafului Român* de la Sibiu transmitea: „Dl. Teodor Botiș din Fekete-Patak, comitatul Bihariei, stipendist al Diecezei Aradului, prestând și al II-lea rigoros din disciplinele teologice cu escelință, a fost, în 14 Iuliu nou, promovât la gradul de «doctor theologiae» la Universitatea din Cernăuți”²². La fel și cea a *Gazetei Transilvaniei*: „Sâmbătă, în 14 iulie (1900), a fost promovât la Universitatea din Cernăuți dl. Teodor Botiș la gradul de doctor în Teologie. Dl. Botiș este al doisprezecelea tânăr ungurean care și-a câștigat titlul de doctor în științele teologice la Facultatea Teologică din Cernăuți. În special, este Dl. Botiș primul bihorean ca doctor de Cernăuți (e de origine din Valea Neagră, în Bihor)”²³. Diploma i-a fost eliberată câteva luni mai târziu, la 31 octombrie 1900²⁴. Calea spre învățământul teologic superior îi era, prin urmare, deschisă.

¹⁰ T. Botiș, *op. cit.*, p. 648; *Biografia*, p. 164; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 539.

¹¹ T. Botiș, *op. cit.*, p. 648; *Biografia*, p. 164; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 539, 541.

¹² Gh. Cotoșman, *op. cit.*, nr. 34, p. 4.

¹³ Sebastian-Dragoș Bunghez, *Legăturile lui Teodor Botiș cu familia Mocioni*, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”*, an LVIII, 2019, p. 143-148.

¹⁴ *Examele de la Institutul pedagogic-teologic din Arad*, în *Biserica și Școala*, an XXI, 1897, nr. 22, p. 174-175.

¹⁵ *Examele publice la Institutul pedagogic-teologic din Arad*, în *Biserica și Școala*, an XXI, 1897, nr. 24, p. 189.

¹⁶ E. Botiș, *op. cit.*, p. 702-703; M. Nica, *op. cit.*, p. 124; P. Vesa, *Clerici cărturari*, p. 277.

¹⁷ A.F.T.O.A., fond *Profesor Teodor Botiș*, doc. *Meldungsbuch des Studirenden Teodor Botiș*, f. 1-6.

¹⁸ T. Botiș, *op. cit.*, p. 648; Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 691; Vasile Baltag, *Die Doktorschule für Theologie bei der Universität aus Czernowitz (1877-1918)*, în *Codrul Cosminului*, an XX, 2014, nr. 2, p. 339; R. M. Neagu, *op. cit.*, p. 199.

¹⁹ A.F.T.O.A., fond *Profesor Teodor Botiș*, doc. *Diploma de Doctor în Teologie*, f. 1.

²⁰ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 527-528.

²¹ *Nou Doctor în Teologie*, în *Biserica și Școala*, an XXIV, 1900, nr. 28, p. 228.

²² *Nou Doctor în Teologie*, în *Telegraful Român*, an XLVIII, 1900, nr. 74, p. 299.

²³ *Promoțiune*, în *Gazeta Transilvaniei*, an LXIII, 1900, nr. 149, p. 3.

²⁴ A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Tabloul funcționarilor consistoriali, profesorilor de Teologie și profesorilor Școlii Normale a Diecezei Arad*, f. 1.

Crâmpiele dintr-o vastă și diversificată activitate

Pentru proaspătul absolvent al cursurilor de doctorat ale prestigioasei unități de învățământ universitar bucovinene, anul 1900 a adus cu sine nu doar revenirea în Arad, în calitate de dascăl și pedagog, ci și cunoașterea tinerei directoare a Școlii de fete din localitate, Maria Ciobanu, alături de care, nu după mult timp, a pășit alături în viață. Dintr-un „extras din registrul stării civile pentru căsătoriți pe anul 1901”, eliberat la 13 decembrie 1941 de către „Oficiul stării civile din comuna Roșia Montană, județul Alba”, cunoaștem că în ziua de 28 iulie 1901, la Roșia Montană, a avut loc cununia civilă – urmată de cea religioasă – a tânărului „Dr. Teodor Botiș, profesor de Seminar ortodox, domiciliat în Arad, născut în 17 noiembrie 1873 în Valea Neagră, din părinții Gavril Botiș și Ioana Borz”, cu tânăra „Maria-Justina Cioban, profesoară ortodoxă, domiciliată în Roșia Montană, născută în 16 august 1866 în Abrud, din părinții Vasile Cioban și Justina Gritta”; martori au fost „Virgil Cioban, profesor în Sibiu, și Gheorghe Bocaniciu, comerciant în Roșia Montană”²⁵.

Au fost binecuvântați cu trei fii: Aurel (născut la 25 iulie 1902, în Roșia Montană, absolvent al Facultății de Medicină din București, doctor în Științele Medicale la Universitatea din Cluj, ulterior medic în Arad), Emil (născut la 10 februarie 1904, în Arad, absolvent al Facultăților de Drept din Cluj și din Paris, doctor în Științe Politice și Economice al Universității din Cluj și doctor în Drept al Universității din Paris, secretar al Școlii de Arte Frumoase din Cluj, avocat în Timișoara, referent la Curtea Administrativă din Timișoara, angajat al Oficiului de Studii al Ministerului de Interne din București și al Inspectoratului Administrativ din Oradea, director al Școlii Medii Tehnice de Științe Comunale din Arad, arbitru în cadrul Arbitrajului de Stat Regional Timiș din Timișoara, iar o vreme promovată chiar în funcția de șef al acestei instituții, membru și secretar al Institutului Social Banat-Crișana și al Cercului Juridic Bănățean din Timișoara, membru fondator al Atheneului Român, filiala Timișoara, și redactor al publicațiilor *Administrația Română*, *Revista Cercului Juridic Bănățean* și *Revista Institutului Social Banat-Crișana* și autor al mai multor volume) și Virgil (născut la 29 iunie 1906, în Arad, absolvent al Universității Politehnice din Timișoara, inginer în cadrul Societății Naționale a Căilor Ferate Române din Arad etc.)²⁶.

Pe linie ecleziastică, în toamna anului 1900, „Dnii Dr. Teodor Botiș, Ioan Iercoșan, Lazăr Vraciu și Liviu Rațiu (preot în Chișineu-Criș), supunându-se examenului recerut, au fost calificați pentru parochii de clasa I”²⁷. Drept urmare, în ziua de 9/22 septembrie 1901 „a fost hirotonit întru diacon” de către episcopul Iosif Goldiș al Aradului (1899-1902)²⁸. După șase ani, anume la 30 septembrie / 13 octombrie 1907, cu prilejul târnosirii bisericii din Pociovești (jud. Bihor), satul natal al următorului episcop arădean, Ioan Ignatie Papp (1903-1925), „în decursul Liturghiei a tuns Prea Sfințitul, întru preoție, pe profesorul Dr. Teodor Botiș”²⁹.

În timp, potrivit informațiilor cuprinse în calendarele diecezane, în anuarele Institutului Pedagogic-Teologic și ale Academiei Teologice, respectiv în „protocoalele” sau procesele-verbale ale ședințelor Sinodului Diecezan (din 1925, ale Adunării Eparhiale)³⁰, preotul Teodor Botiș a îndeplinit mai multe slujiri de ordin administrativ-bisericesc. Astfel, „în ziua de „9/21 Maiu 1912 s-a ținut prima ședință plenară după sesiunea Sinodului Eparhial de ăstimp, sub prezidiul P. S. Sale D-lui Episcop diecezan Ioan I. Papp”, în cadrul căreia s-a depus și „jurământul oficial al asesorilor noi: Dr. Teodor Botiș, Mihaiu Păcățian, Valeriu Magdu, Adam Groza, Florian Roxin, Dr. Nestor Oprean și Petru Ionaș”³¹. Ales, așadar, „asesor onorar în Senatul școlar al Consistoriului Eparhial” (1912-1916), în perioada următoare – anume în mandatele 1921-1924, 1924-1927, 1932-1936 și 1936-1940 – îl reîntâlnim ca „asesor consistorial onorar în Senatul strâns bisericesc” sau – după redenumirile din 1925 – în calitate de „consilier onorific în secția bisericească a Consiliului Eparhial”³².

De asemenea, luându-se act – în ședința a treia a Sinodului Eparhial din 18 aprilie / 1 mai 1916 – de faptul că, „prin moartea regretatului arhimandrit și egumen Augustin Hamsea, a devenit vacant mandatul

²⁵ A.F.T.O.A., fond *Profesor Teodor Botiș*, doc. *Extras din registrul stării civile pentru căsătoriți pe anul 1901*, f. 1. A se vedea și „Actul de căsătorie nr. 23 din 31 Ianuarie 1938”, o copie legalizată, emisă de același oficiu al stării civile din Roșia Montană (cf. A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Fișa de pensiune*, f. 2).

²⁶ A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Fișa de pensiune*, f. 2; *Biografia*, p. 164-167; E. Botiș, *op. cit.*, p. 702, n. 10.

²⁷ *Examen de calificare preotească în Arad*, în *Biserica și Școala*, an XXIV, 1900, nr. 43, p. 385.

²⁸ *Hirotoniri*, în *Biserica și Școala*, an XXV, 1901, nr. 38, p. 433; T. Botiș, *op. cit.*, p. 648.

²⁹ *Sfințirea bisericii din Pociovești*, în *Biserica și Școala*, an XXXI, 1907, nr. 41, p. 2.

³⁰ Privitor la structura și la atribuțiile acestor organisme eparhiale, a se vedea: Cosmin Panțuru, *Raporturile actuale dintre Biserica Ortodoxă și statul român, stabilite prin legiuirile celor două instituții. Studiu canonic și juridic*, Editura Astra Museum / Editura Partoș, Sibiu / Timișoara, 2014, p. 165.

³¹ *Consistor plenar*, în *Biserica și Școala*, an XXXVI, 1912, nr. 20, p. 5.

³² A se vedea „protocoalele ședințelor” Sinodului Diecezan / Adunării Eparhiale a Episcopiei Aradului, ținute în sesiunile ordinare ale anilor 1912-1940.

unui deputat din cler în cercul electoral Birchiș” de pe Valea Mureșului, s-a purces la „noile alegeri, în timpul prescris și în conformitate cu dispozițiile statutare și regulamentare”. Ales a fost, „la Birchiș, Dr. Teodor Botiș, profesor de Teologie în Arad”³³, cu probabilitate îl va fi sprijinit și familia Mocioni³⁴. În anul următor, în ședința secundă a „Sinodului Eparhial din Dieceza greco-ortodoxă română a Aradului, ținută la 10/23 April 1917, la propunerea prezidiului” s-a decis întregirea „comisiunii școlare cu Teodor Botiș și Nicolae Firu”³⁵. În aceeași calitate de „deputat preoțesc” – din partea cercului Birchiș – în Sinodul Diecezan, respectiv în Adunarea Eparhială a Episcopiei Aradului, îl întâlnim și în mandatele interbelice 1921-1924, 1924-1927, 1927-1932 și 1932-1940³⁶.

În cadrul ședințelor acestui organism bisericesc, în mandatele 1921-1924 și 1924-1927 a făcut parte din „comisiunea petiționară”, alături de Dr. Aurel Cioban și Dr. Teodor Burdan³⁷, iar în mandatele 1927-1932, 1932-1936 și 1936-1940 din „comisiunea de validare”³⁸; în ultimele două mandate îl găsim și ca raportor al „comisiunii culturale”³⁹. Bolnav fiind, în cadrul ședinței de validare a noilor membri ai Adunării Eparhiale pentru mandatul 1940-1944, ținută în ziua de 26 mai 1940, nu mai figurează printre cei propuși⁴⁰.

Timp de câteva decenii, același cleric și dascăl arădean a făcut parte și din „comisiunea examinatoare pentru candidații la preoție” (comisia examenului de capacitate preoțească din prezent)⁴¹. De asemenea, a fost „membru de drept” în Consiliul Parohial al Parohiei Arad I, precum și „consilier comunal” sau „consilier de drept al Municipiului Arad”⁴². Fiind socotit o personalitate publică a Aradului interbelic, a luat parte și la unele dintre ședințele Consiliului Județean; spre exemplificare, în ședința din 10 august 1926, „toți consilierii aleși, atât cei prezenți (inclusiv supleanții), cât și cei de drept, depun jurământul prevăzut la art. 108 din «Legea pentru unificarea administrativă» în mâinile preotului Dr. Teodor Botiș și în prezența Dlui. Prefect, urmând ca consilierii absenți să depună jurământul ulterior”⁴³.

Pe linie didactică, potrivit „raportului Consistoriului, ca Senat școlar, despre activitatea sa din anul școlar 1899/1900”, înaintat Sinodului Eparhial cu prilejul convocării sale anuale, „amăsurat planului de a extinde prelegerile profesorilor ordinari ai Preparandiei și asupra cursului pregătitor, ca prin aceasta să se stabilească în acel curs o sistematică pregătire pentru studiul pedagogic, am întregit corpul profesoral cu două puteri, instituind pe candidații de profesori dr. Iulian Suciuc și dr. Teodor Botiș de profesori, primul la Seminar, ultimul la alumneul vechi și, totodată, profesori, primul pentru despărțământul teologic, iar ultimul pentru cursurile pedagogice, cu proviziune completă și salariu anual de 960 coroane”⁴⁴. Cu alte cuvinte, obținând, la 14 iulie 1900, titlul de doctor în științele teologice, Consistoriul Eparhial din Arad, în ședința sa din 14/27 august 1900 „pentru prevederea catedrelor și a prefecturilor pe anul școlar 1900/1901”, făcuse următoarele instituiții: „Dl. Iustin I. Suciuc se institue de prefect la Seminar și de profesor suplent la ambele despărțăminte; Dr. Teodor Botiș – de prefect la alumneul vechi și de profesor suplent la despărțământul pedagogic; Eugen Zaslo – de prefect la alumneul nou și de profesor suplent la despărțământul pedagogic”⁴⁵. Prin urmare, de la 1 septembrie 1900, colegiul profesoral de la cursul pregătitor al despărțământului pedagogic s-a îmbogățit cu doi noi dascăli: Teodor Botiș și Eugen Zaslo⁴⁶.

³³ *Protocol despre ședințele Sinodului Eparhial din Dieceza Română Greco-Orientală a Aradului, ținute în sesiunea ordinară din anul 1916*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane Greco-Ortodoxe Române, 1916, p. 70.

³⁴ Pavel Vesa, *Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947). După documente, manuscrise, corespondență*, Arad, Editura Arhiepiscopiei Aradului, 2011, p. 55.

³⁵ *Protocol despre ședințele Sinodului eparhial din Dieceza gr.-ort. română a Aradului, ținute în sesiunea ordinară a anului 1917. Ședința II*, în *Biserica și Școala*, an XLI, 1917, nr. 18, p. 148-149.

³⁶ A se vedea *Calendarul diecezane*, respectiv *Protocoalele ședințelor Sinoadelor / Adunărilor Eparhiale din anii 1916-1940*.

³⁷ *Protocolul despre ședințele Sinodului Eparhial din Dieceza Ortodoxă Română a Aradului, ținute în sesiunea ordinară a anului 1921. Ședința II*, în *Biserica și Școala*, an XLV, 1921, nr. 20, p. 1; *Protocolul despre ședințele Sinodului Eparhial din Dieceza Ortodoxă Română a Aradului, ținute în sesiunea ordinară a anului 1925. Ședința II*, an XLIX, 1925, nr. 20, p. 5.

³⁸ *Adunarea Eparhială. Ședința II*, în *Biserica și Școala*, an LI, 1927, nr. 24, p. 2.

³⁹ *Adunarea Eparhială. Ședința a V-a*, în *Biserica și Școala*, an LVI, 1932, nr. 27, p. 9.

⁴⁰ *Actele și desbaterile Adunării Eparhiale din Eparhia Ortodoxă Română a Aradului, sesiunea ordinară din anul 1940*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1940, p. 11.

⁴¹ *Calendar creștin ortodox pe anul 1940*, Arad, an LXII, 1939, p. 31.

⁴² *Anuarul Academiei Teologice Ortodoxe Române din Arad pe anul școlar 1929-30*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1930, p. 11.

⁴³ Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale, fond *Prefectura Județului Arad (1926-1950)*, dos. 1/1926-1930, f. 4.

⁴⁴ Vasile Popengă, Gheorghe Lițiu (coord.), *Roman R. Ciorogariu (1852-1936). Studii și documente*, Oradea, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradei, 1981, p. 160-161 (doc. nr. 19). A se vedea și Mircea Timbus, *Câteva surse documentare despre activitatea Institutului Pedagogic-Teologic din Arad*, în Ioan Tulcan, Lizica Mihaș (coord.), *165 de la înființarea învățământului superior teologic arădean (1822-1997)*, Arad, 1997, p. 170.

⁴⁵ *La Institutele diecezane*, în *Tribuna Poporului*, an IV, 1900, nr. 157, p. 2; *La Institutele diecesane*, în *Biserica și Școala*, an XXIV, 1900, nr. 34, p. 311.

⁴⁶ A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Tablou*, f. 1.

Ca „prefect de studii” (pedagog) a funcționat însă doar un sigur an școlar: 1900/1901⁴⁷, întrucât, „în vederea schimbărilor proiectate pentru alimentarea de la internatele diecesane, toți prefectii au fost absolvați; foștii profesori Dr. Iustin Suciu și Dr. Teodor Botiș au fost numiți de profesori pe anul școlar 1901/1902, cu salariu de 1.800 coroane, la catedrele unde erau și până acum suplinitori”⁴⁸. Într-adevăr, la finele primului an școlar de predare, tânărul dascăl arădean înaintase Consistoriului Diecezan următoarea adresă: „Ilustrisime Domnule Episcop, Venerabil Consistor, prin decisul Venerabilului Consistor de sub Nr. 5.230/1900 am fost instituit de profesor la despărțământul pedagogic al Institutului Pedagogic-Teologic diecesan și prefect la alumneul vechiu, cu un salariu anual de 960 coroane și întreținere completă. Având în vedere că instituirea mea definitivă la despărțământul teologic, pentru care sum calificat, este condiționată, conform instrucțiunilor Ilustrității Voastre și ale Venerabilului Consistor, de susceperă mea în clerul diecesan, rog umilit Ilustritatea Voastră și Venerabilul Consistor să binevoiască preagrățios a-mi completa salariul cu începutul anului viitor școlar la salariul fundamental de 1.800 coroane, ca, așa având subsistența necesară, să pot încheia Sfânta Taină a Căsătoriei, după care act să-mi fie apoi posibil și primirea Sfintei Taine a Preoției. Umilita-mi rugare mi-au voie a o sprijini prin împrejurarea că, în decursul anului școlar curent, am provizut 22 ore la săptămână și că prin abdicarea mea necesară de prefectură, care post, încheind actul căsătoriei în decursul ferierilor, pentru anul viitor școlar nu-l mai poți ține, pierd întreținerea completă avută în alumneul, ceea ce face lunar o sumă considerabilă. În speranța unei rezoluțiuni favorabile a umilitei mele rugări, sum pe lângă sărutarea sfintei drepte. Arad, la 8 Iunie n. 1901. Al Ilustrității Voastre și Venerabilului Consistor devotat fiu, Dr. Teodor Botiș, profesor”⁴⁹.

Apreciindu-se activitatea depusă, Consistoriul Diecezan îi comunica atât lui personal, cât și „Direcțiunii Seminariale” și „Cassei” (Casieriei), următoarele: „La cerere, Consistoriul te absolvă de sub sarcina prefecturii alumneale, ce ți s-a încredințat cu data de 14/27 August 1900, nr. 5.230, și te instituie, pe anul școlar 1901/1902, de profesor provizor la Institutul nostru pedagogic-teologic din Arad, cu salariul anual de 1.800 coroane, care salariu să se pună în curgere per 1 Septembrie a anului curent, având de sine înțeles datoria a face în regulă predarea alumneului, la timpul său. Întrucât, până la începutul anului școlar, ar trece numitul profesor din starea civilă în cea preoțească și ar fi trebuință, se admite și la propunerea studiilor teologice în despărțământul teologic. Arad, 21 Iunie / 4 Iulie 1901”⁵⁰.

Prin urmare, cu începerea anului școlar 1901/1902 a fost promovat, ca „profesor provizor”, la ambele secții ale Institutului. Anii următori au fost martorii ascensiunii sale în plan profesional. Astfel, în ședința plenară a Consistoriului Diecezan din 12/25 august 1908, întrunit sub președinția episcopului Ioan Ignatie Papp al Aradului, „între multele afaceri curente s-au îndeplinit, prin alegere, și posturile de profesori la Institutul Pedagogic-Teologic și la Școala de aplicație a Diecezei Aradului. S-au ales, pe baza concurselor publicate, la Teologie: dnii. dr. Teodor Botiș și dr. Iustin Suciu”⁵¹; alegerea celui dintâi „P. S. Sa Domnul Episcop diecezan a aprobat-o numaidecât (...), dar asupra aprobării din partea sa a alegerii profesorului Dr. Iustin Suciu, P. S. Sa și-a rezervat dreptul a se pronunța ulterior”⁵², adică abia în anul 1912⁵³.

Rememorând, peste decenii, această perioadă de început a activității sale didactice, preotul profesor Teodor Botiș însemna următoarele: „Prin hotărârea Nr. 5.230/1900 din 14/27 August 1900 am fost numit prefect la alumneul vechiu și profesor supleant la despărțământul pedagogic, iar prin actul Nr. 3.432/1901 din 21 Iunie / 4 Iulie 1901, de profesor provizor la Institutul nostru pedagogico-teologic. În această calitate am servit până la finea anului școlar 1907/08. (...) Publicându-se, cu data de 8/21 Maiu 1908, Nr. 3.525/1908, concurs pentru catedrele de la Institutul Teologic, Consistorul Eparhial, în ședința Sa plenară din 12/25 August 1908, m-a ales, iar Fericitul Episcop Ioan I. Papp, prin decretul Nr. 3.847/1908 din 30 Ianuarie / 12 Februarie 1909, m-a întărit de profesor definitiv pentru una din catedrele profesionale de la despărțământul teologic al Seminarului nostru diecezan. La această catedră, obținută prin concurs și alegere legală, funcționez până la data de azi. Arad, la 25 august 1938”⁵⁴.

⁴⁷ *Calendar pe anul de la Hristos 1901*, an XXIII, 1900, p. 32; *Calendar pe anul de la Hristos 1902*, an XXIV, 1901, p. 32; T. Botiș, *op. cit.*, p. 648.

⁴⁸ *De la Consistor*, în *Biserica și Școala*, an XXV, 1901, nr. 25, p. 267.

⁴⁹ A.A.A., fond III, dos. 293/1900, doc. 3.432/1901, f. 1-v.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 2-v.

⁵¹ *Consistor plenar*, în *Biserica și Școala*, an XXXII, 1908, nr. 33, p. 7-8; *Consistor plenar*, în *Tribuna*, an XII, 1908, nr. 179, p. 5.

⁵² *Protocol despre ședințele Sinodului Eparhial din Dieceza Română Greco-Orientală a Aradului, ținute în sesiunea ordinară din anul 1909*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane Greco-Ortodoxe Române, 1909, p. 81.

⁵³ P. Vesa, *Învățământul teologic*, p. 81.

⁵⁴ A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Adresa nr. 336/25 august 1938*, f. 1-2. A se vedea și: T. Botiș, *op. cit.*, p. 648 (n. 1-3).

Aceste detalii reies și din „fișa de pensiune”, întocmită în toamna anului 1938. În anul 1900, potrivit actului cu nr. 5.230/1900 din 14/27 august 1900, a fost numit *profesor suplinitor* la Institutul pedagogic (Școala Normală) din Arad. În anul următor, potrivit actului cu nr. 3.432 din 4 iulie 1901, încadrarea la aceeași instituție de învățământ superior, tot prin numire, i s-a schimbat în aceea de *profesor provizoriu*. Potrivit actului cu nr. 3.847/1908 din 12 februarie 1909, în anul 1908 el s-a înscris la concursul pentru ocuparea postului de *profesor titular definitiv*, fiind încadrat ca atare, în această nouă calitate didactică, la începutul semestrului secund al anului universitar 1908/1909⁵⁵. Au fost ani grei, ani de privațiuni și de nesiguranță. Făcând trimitere la perioada începuturilor sale ca slujbaş în administrația eparhială, preotul istoric Gheorghe Ciuhandu consemna – cu referire la acea perioadă – „suferințele profesorilor Dr. Teodor Botiș și Dr. Iustin Suciu, precum și ale celor de la Preparandie, văzând cum acei oameni, nici după mari efortări, nu puteau să iasă odată din îndelungata nesiguranță a provizoratului lor, nesiguranță căreia i se adaugă și leaful de mizerie”⁵⁶.

În cursul îndelungatei sale activități didactice, așa cum o dovedesc îndeosebi anuarele școlare, lui Teodor Botiș i-a revenit predarea unei palete de discipline largi, atât teologice, cât și laice; acestea constituie, de altfel, și dovada incontestabilă a unei formații intelectuale cu caracter enciclopedic a dascălului arădean. La „despărțământul pedagogic” a predat puțină vreme, anume între anii 1900 și 1906. Pe lângă disciplinele care i-au fost atribuite, atunci când necesitățile au reclamat-o, a suplinit și alte catedre; spre exemplificare, „pe timpul boalei profesorului Teodor Ceontea, în primăvara anului 1903, a suplinit, în clasa III de Preparandie, *Aritmetica și Geometria*”, iar ulterior, în anul școlar 1918/1919, *Istoria universală*⁵⁷. La „secție teologică” a predat, în perioada anilor 1901-1927, atât discipline teologice, cât și laice⁵⁸. După ridicarea instituției de învățământ teologic superior arădean la rangul de Academie, s-a purces și la reorganizarea programei de învățământ, potrivit celor patru ani de studii. Drept urmare, în perioada anilor 1927-1938 a predat doar discipline strict teologice⁵⁹.

În cazul unora dintre disciplinele predate, profesorul Teodor Botiș a recurs la întocmirea unor note de curs. Spre exemplificare, la disciplina *Teologie Fundamentală (Apologetică)*, din 1907 recomandase să fie folosite, ca suport didactic, „scriptele după prelegeri”; începând cu anul școlar 1911/1912, potrivit anuarelor școlare, acestea au luat forma unui curs „manuscript”⁶⁰. Tot astfel, la disciplina *Liturgică*, inițial a recomandat elevilor teologi folosirea manualului intitulat *Liturgica Bisericii Ortodoxe* (București, 1886), al fostului său dascăl de la Cernăuți, Iuvenal Stefanelli, apoi a *Prelegerilor academice despre Liturgica Bisericii dreptcredincioase răsăritene* (Cernăuți, 1910), întocmite de profesorii Vasile Mitrofanovici și Teodor Tarnavski de la aceeași prestigioasă instituție de învățământ teologic superior bucovineană; începând cu anul școlar 1916/1917 s-a desprins însă de acestea, propunând propriile sale note de curs în „manuscript”⁶¹. Din nefericire, aceste manuale nu au văzut lumina tiparului și nici nu au putut fi identificate.

Ani la rând a fost și „șef de curs teologic”, adică – în termeni actualizați – îndrumător de an; așa îl întâlnim în paginile anuarelor Institutului pedagogic-teologic arădean, în dreptul promoțiilor de absolvenți din anii 1905-1908, 1908-1911, 1911-1914, 1914-1917 și 1918-1921⁶².

În paralel, dascălul Teodor Botiș a predat și în alte instituții de învățământ locale. Astfel, în semestrul secund al anului școlar 1901/1902 acesta era însărcinat cu predarea disciplinei *Istorie* la Școala superioară greco-ortodoxă română de fete din Arad; Vasile Goldiș, pe atunci „director provizor” al acestei instituții⁶³, îi trimisese profesorului Teodor Botiș, la 14/27 ianuarie 1902, următoarea înștiințare: „Prin aceasta te însărcinăm cu propunerea studiului Istoriei în patru ore pe săptămână la școala noastră de fete din Arad, pe lunile februarie-iunie 1902, având să primești pentru aceasta o retribuțiune de 100 coroane, care sumă o vei primi de la cassa noastră consistorială în iulie 1902, pe lângă cvita în regulă”. De asemenea, „asemnăm prin aceasta la cassa noastră consistorială, pe seama dlui. Dr. Teodor Botiș, profesor, suma de 100 coroane ca retribuțiune pentru propunerea studiului Istoriei în patru ore pe săptămână la școala noastră de fete din

⁵⁵ A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Fișa de pensiune*, f. 2v-3.

⁵⁶ P. Vesa, *Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu*, p. 225.

⁵⁷ A se vedea: A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Materiile de învățământ predate de profesorul provizor Dr. Teodor Botiș*, f. 1.

⁵⁸ M. Săsăujan, *Academia de Teologie*, p. 114-119. A se vedea și *Anuarele Institutului Teologic-Pedagogic* pe anii 1906-1927.

⁵⁹ M. Săsăujan, *op. cit.*, p. 119-136. A se vedea și *Anuarele Academiei Teologice* pe anii 1927-1938.

⁶⁰ *Anuarul Institutului Pedagogico-Teologic Ortodox Român din Arad pe anul școlar 1910/911*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane Ortodoxe Române, 1911, p. 54.

⁶¹ *Anuarul Institutului Pedagogico-Teologic Ortodox Român din Arad pe anul școlar 1916/917*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane Ortodoxe Române, 1917, p. 73.

⁶² Vezi anuarele școlare din perioada anilor 1905-1921.

⁶³ Eugen Gagea (coord.), *Vasile Goldiș. Studii și documente*, vol. II, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2015, p. 159.

localitate în anul școlar 1901-1902, lunile Fevruarie - Iunie. Numitul profesor va ridica suma aceasta întregă în 1 iulie 1902, pe lângă cvita în regulă. Arad, 14-27 ianuarie 1902. Vasile Goldiș⁶⁴. În anii școlari următori – 1902/1903 și 1903/1904 – a predat, în aceeași școală superioară de fete arădeană, disciplina *Religiune*. În aceeași perioadă, potrivit actelor de numire din 11/24 noiembrie 1902 și 27 august / 9 septembrie 1903, respectiv actului de absolvire din 21 octombrie / 3 noiembrie 1904, a primit ca sarcină și catehizarea elevilor ortodocși români ai Școlii de Arte și Meserii și a celor care urmau cursurile Școlii ucenicilor meseriași și negustori din Arad. La 8/21 ianuarie 1904, „în locul răposatului Dr. Ioan Petran”, Consistorul Eparhial l-a numit și profesor de *Religiune* al elevilor ortodocși români de la Liceul Regesc, Școala Reală și Școala Normală de stat din Arad. În calitate de „catihet” a servit până la finele anului școlar 1917/1918⁶⁵.

Rând pe rând, în anii de activitate la catedră a obținut toate gradațiile: gradul I (din 1 septembrie 1905), gradul II (din 1 septembrie 1910), gradul III (din 1 septembrie 1915), gradul IV (din 9 octombrie 1919), gradul V (din 19 ianuarie 1935) și, în fine, gradul VI (din 1 aprilie 1938)⁶⁶. Ca atare, și veniturile sale, atât ca dascăl, cât și ca director (iar ulterior rector) al instituției arădene de învățământ teologic superior, s-au înscris pe linia unei dinamici ascendente. În plus, „dotația membrilor corpului didactic s-a îmbunătățit, cu începere de la 1 Ianuarie 1919 – pe lângă ajutorul de război de 100% la salariile fundamentale, cvincvenalii și banii pentru locuință, adaus familiar și de veșminte –, și cu un ajutor excepțional lunar de 650 coroane și câte 100 coroane pentru membrii familiei”⁶⁷.

A făcut parte și din diferite comisii școlare. Spre exemplificare, urmând o frumoasă tradiție, directorul Institutului din acea vreme, Roman Ciorogariu, a oferit „un premiu de 10 coroane pentru cea mai bună predică, pentru elevii cursului III teologic. Concursul s-a ținut la 30 Maiu (12 Iunie 1907). La concurs au luat parte George Blaga, Miron Popovici și George Todan. Juriul, compus din directorul Roman R. Ciorogariu, Traian Vășan, Dr. Teodor Botiș și Ioan Costa, aflând la toți concurenții calități demne de laudă, hotărăște ca premiul, ridicat la suma de 15 coroane, să se distribuie în părți egale între concurenții”⁶⁸.

Înscris cu litere de aur în istoria neamului nostru, anul 1918 a adus – pentru preotul și profesorul Teodor Botiș – nu doar bucuria înfăptuirii unui vis, România Mare, ci și primirea unei responsabilități, aceea de coordonare a destinelor învățământului teologic-pedagogic arădean. Cu alte cuvinte, întrucât „P. C. Sa, Părintele Protosinzel și Director Dr. Iosif Olariu, după o activitate de un an prin care, făcându-se pildă vie în împlinirea conștiințioasă a datorințelor, a dat Institutului nostru adevărata direcțiune educativă în dezvoltarea lui ulterioară, cu 1 Septemvrie n. 1918 a părăsit Institutul și și-a reocupat postul de mai înainte de director și profesor al Institutului Pedagogic-Teologic Greco-Ortodox Român din Caransebeș, cu conducerea afacerilor direcționale Veneratul Consistor Eparhial, prin actul Nr. 2.212 – 1918, mai apoi prin hotărârea luată în ședința sa plenară din 25 August (7 Septemvrie) 1918, l-a investit pe profesorul Dr. Teodor Botiș”⁶⁹. Vestea alegerii sale în responsabilizarea funcției era adusă și la cunoștința cititorilor foii diecezane *Biserica și Școala*: „Sâmbătă, în 25 August / 7 Septemvrie (1918), Consistorul nostru eparhial din Arad a ținut ședință plenară sub presiunea P. S. Sale părintelui nostru episcop Ioan. În urma renunțării și trecerii din nou a P. C. Sale dlui. protosinzel Dr. Iosif Olariu de director al Institutului Pedagogic-Teologic din Caransebeș s-a instituit, de director provizor al Institutului nostru pedagogic-teologic diecezan, profesorul Dr. Teodor Botiș”⁷⁰. Și în paginile *Gazetei Transilvaniei* se anunța succint: „Conducerea Seminarului din Arad a fost încredințată profesorului Dr. Teodor Botiș, după ce Preacuvioșia Sa, Părintele Dr. Iosif I. Olariu, și-a reocupat postul avut la Institutul Teologic-Pedagogic din Caransebeș”⁷¹.

În anul următor, prin decizia „nr. 1.311 din 26 Septemvrie / 19 Octomvrie 1919 a Veneratului Consistor Diecezan”, „directorul substituit” Teodor Botiș a fost ales „director definitiv al Institutului

⁶⁴ *Ibidem*, p. 157.

⁶⁵ *Numire*, în *Biserica și Școala*, an XXVIII, 1904, nr. 7, p. 58; *Numire*, în *Gazeta Transilvaniei*, an LXVII, 1904, nr. 36, p. 2; T. Botiș, *op. cit.*, p. 648; *Biografia*, p. 165. Vezi și *Calendarul diecezane arădene pe anii 1902-1918*.

⁶⁶ A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Fișa de pensiuie*, f. 2v-3; doc. *Gradația a VI-a*, f. 1-3; *Anuarul Academiei Teologice Ortodoxe Române din Arad pe anul școlar 1934-35*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1935, p. 5; *Anuarul Academiei Teologice Ortodoxe Române din Arad pe anii 1935/6, 1936/7, 1937/8 și 1938/9*, Arad, Editura și Institutul de Arte Grafice Diecezane, 1939, p. 180.

⁶⁷ *Anuarul Institutului Pedagogico-Teologic Ortodox Român din Arad pe anul școlar 1918/1919*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane Ortodoxe Române, 1919, p. 22.

⁶⁸ *Anuarul Institutului Pedagogico-Teologic Ortodox Român din Arad pe anul școlar 1906/7*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane Ortodoxe Române, 1907, p. 15-16.

⁶⁹ *Anuarul Institutului Pedagogico-Teologic pe anul școlar 1918/1919*, p. 7.

⁷⁰ *Consistor plenar*, în *Biserica și Școala*, an XLII, 1918, nr. 36, p. 3.

⁷¹ *Conducerea Seminarului din Arad*, în *Gazeta Transilvaniei*, an LXXXI, 1918, nr. 103, p. 4.

Pedagogic-Teologic diecezan”⁷², asumându-și astfel conducerea „ambelor școale până la finea anului școlar 1926/1927”⁷³. Cu alte cuvinte, în urma aplicării decretului nr. 12.903 din 1919 al Consiliului Dirigent al Transilvaniei, despărțământul pedagogic al Institutului diecezan s-a transformat în Școala Normală Greco-Ortodoxă Română din Arad, o instituție cu caracter confesional distinctă, cu durata studiilor de 8 ani⁷⁴; ulterior, în conformitate cu „Legea pentru învățământul primar și normal”, promulgată la 24 iulie 1924, cu începerea anului școlar 1925/1926 aceasta și-a redus durata studiilor de la 8 la 7 ani⁷⁵. Deși „în conformitate cu raportul Consistoriului plenar din Arad ad nr. 1.311/1919”, prin care, cu data de 3/16 aprilie 1920, Sinodul decretase „despărțirea postului de director al Institutului Pedagogic de cel al Institutului Teologic”⁷⁶, preotul profesor Teodor Botiș a îndeplinit, până în anul 1927, dubla calitate de „director al Institutului Teologic și al Școlii Normale”⁷⁷.

În acest an, 1927, spre a se da „viitorilor preoți o cultură și pregătire teologică mai înaltă și mai corespunzătoare cerințelor timpului prezent și viitor”, Consiliul Eparhial, în baza propunerilor înaintate în urma unei alte ședințe a colegiului profesoral, din 17 mai 1927⁷⁸, precum și a „concluzelor sinodale no. 40/1925 și 21/1926, prin rezoluția sa 5.450/1926 a ridicat Institutul nostru teologic diecezan la rangul de Academie Teologică”. În conformitate cu această hotărâre, ratificată de Adunarea Eparhială „prin concluzul no. 60/1927, cu începerea anului școlar 1927/28 anii de studiu se ridică de la 3 la 4, iar condițiunile de primire pentru candidați se limitează la tineri absolvenți de liceu, cu bacalaureat, ori alte școale secundare cu un curs de opt ani și cu examen de capacitate. Până la organizarea unitară a învățământului teologic pentru Biserica întregă s-a luat de bază regulamentul de organizare și planul de studii al Academiei «Andreiane» din Sibiu, adaptându-se cerințelor și împrejurărilor proprii Institutului nostru”⁷⁹. La 4 iunie 1927, redacția gazetei bisericești *Telegraful Român* din Sibiu aducea la cunoștința cititorilor ardeleni această decizie: „Adunarea Eparhială a Aradului a ridicat Institutul nostru teologic de acolo la rangul de Academie. Începând cu anul școlar 1927/28 tinerii vor fi primiți la Academie pentru a face cursuri de patru ani”⁸⁰.

Așadar, din director al Institutului Pedagogic-Teologic, cum fusese până atunci, profesorul Teodor Botiș a devenit rector al noii Academii Teologice arădene, îndeplinind această onorantă misiune până la pensionarea sa, survenită în 1938, ca urmare a însemnării pe răbojul vremii a nu mai puțin de 38 de ani de activitate didactică neîntreruptă la catedră⁸¹. Dând curs adresei nr. 4.538 din 9 mai 1938 a Centrului Eparhial, prin care se solicita a se comunica „numaidecât care profesori de la Academia Teologică ajung, cu sfârșitul anului școlar 1937/38, la vârsta de 65 de ani și care au împlinit, cu sfârșitul acestui an școlar, 35 de ani de serviciu”, spre a se „putea lua de cu vreme dispozițiile ce se cer pentru anul școlar 1939/39, de împlinire a catedrelor ce devin vacante prin pensionare”, rectorul Teodor Botiș înainta instituției diecezane, încă din 11 iunie 1938, atât raportul său, în care se stipula că „dintre profesorii Academiei noastre teologice în cursul anului școlar curent 1937/38 a împlinit vârsta de 65 de ani, cu un serviciu de 38 ani în învățământ, Î. P. C. Sa Părintele Arhimandrit Dr. Iustin Suci, născut în 8 februarie 1873”, pe când „profesorii Dr. Teodor Botiș și Atanasie Lipovan vor ajunge etatea de 65 în cursul anului școlar următor 1938/39, dar amândoi au peste 35 ani de serviciu”, cât și o copie a articolului 11 din „Legea pentru completarea unor dispozițiuni din Legea învățământului universitar, promulgată cu Înaltul Decret Regal nr. 1.419 din 19 martie 1937 și publicată în *Monitorul Oficial* nr. 69, partea I, din 24 martie 1937, în vigoare”⁸².

⁷² A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Fișa de pensiune*, f. 2v-3; *Consistor plenar*, în *Biserica și Școala*, an XLIII, 1919, nr. 39, p. 2.

⁷³ *Anuarul Academiei Teologice Ortodoxe Române din Arad pe anul școlar 1928-29*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1929, p. 9.

⁷⁴ T. Botiș, *op. cit.*, p. 146, 555; Vasile Popeangă, Eduard I. Găvănescu, Vasile Țărcovnicu, *Preparandia din Arad*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1964, p. 227-228; Anton Ilica, *Istoricul Preparandiei din Arad. De la Școala regească preparandială gr. neunită a națiunii române la Liceul pedagogic „Dimitrie Țichindeal” Arad*, Cluj-Napoca, Editura „Casa Cărții de Știință”, 2012, p. 159.

⁷⁵ *Anuarul Institutului Teologic și al Școlii Normale Ortodoxe Române din Arad pe anul școlar 1925-26*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1927, p. 3.

⁷⁶ *Protocol despre ședințele Sinodului Eparhial din Dieceza ortodoxă română a Aradului ținute în sesiunea ordinară din anii 1918-1920*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1920, p. 89.

⁷⁷ P. Vesa, *Învățământul teologic*, p. 121. A se vedea și rubricile dedicate structurii corpului didactic de la Institutul Teologic și de la Școala Normală din Arad, editate în cuprinsul anuarelor școlare pe anii 1919/1920, 1920/1921, 1921/1922, 1922/1923, 1923/1924, 1924/1925, 1925/1926 și 1926/1927.

⁷⁸ C. Ioja, M. Tang, *op. cit.*, p. 190.

⁷⁹ *Anuarul Institutului Teologic și al Școlii Normale Ortodoxe Române din Arad pe anul școlar 1926-27*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1928, p. 7. Vezi și: A.A.A., fond III, dos. 200/1925, doc. 293/1926, f. 1-2.

⁸⁰ *Academie Teologică*, în *Telegraful Român*, an LXXV, 1927, nr. 42-43, p. 5.

⁸¹ *Anuarul Academiei Teologice pe anii 1935/6, 1936/7, 1937/8 și 1938/9*, p. 182-183.

⁸² A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Raport nr. 184/1938*, f. 1-4.

În plus, încă din 24 septembrie 1938, preotul profesor Teodor Botiș, dând curs unei alte adrese a Centrului Eparhial, din 22 septembrie același an, predase ștabela cărmuirii și pe cea a administrării instituției de învățământ profesorului Nicolae Popovici, căruia i se încredințase întâi „conducerea provizorie a Academiei”⁸³, iar ulterior cea definitivă; numirea noului rector a fost recunoscută și de către „Onoratul Minister al Educației Naționale, prin ordinul nr. 48.999/1939 din 31 Martie 1939”⁸⁴. Cu această ocazie s-a procedat și la întocmirea unui detaliat „inventar despre averea mișcătoare (mobile, obiecte, rechizite) a Academiei Teologice ortodoxe române din Arad”, așternut pe mai multe file⁸⁵. Pe baza aceluși inventar detaliat s-a întocmit apoi procesul-verbal de predare-primire a gestiunii; documentul purta data de 28 septembrie 1938⁸⁶. În ziua următoare, prin Decizia nr. 173.539 din 29 septembrie 1938, semnată de ministrul Educației Naționale, Vintilă Mihăilescu, i se aducea la cunoștință punerea „în retragere din oficiu, pe ziua de 1 Octomvrie 1938, pentru limita de vârstă, conform dispozițiilor art. 1 din *Legea pentru modificarea și completarea unor dispozițiuni referitoare la învățământul superior* din 18 Aug(ust) 1938”⁸⁷.

Pe linia cercetării științifice, reputatului dascăl Teodor Botiș îi datorăm, întâi de toate, monografierea învățământului pedagogic și a celui teologic arădean prin intermediul valoroaselor sale volume *Institutul Pedagogic gr. or. rom. Arad. Cei dintâi ani din trecutul și viața Preparandiei (Școlii Normale) gr. or. române din Arad și Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic Ortodox-Român din Arad*⁸⁸, precum și cercetarea trecutului prestigioasei familii de luptători pentru drepturile politico-naționale și bisericești ale românilor, Mocioni de Foieni și Căpâlnaș, concretizată prin publicarea *Monografiei familiei Mocioni*⁸⁹. În lipsa ostenitoarelor îndatoriri de ordin administrativ s-ar fi angajat – poate – și în munca de elaborare a unei alte monografii, cea a Episcopiei Aradului, sau măcar în cea de editare a unui corpus de documente privitoare la trecutul bisericesc al acestor meleaguri, ambele preconizate în epocă⁹⁰; s-a limitat doar la a pune la dispoziția istoricului Gheorghe Ciuhandu ceea ce a descoperit în legătură cu „românizarea scaunului episcopesc de la Arad”⁹¹.

La aceste cercetări de natură monografică se adaugă câteva studii și mai multe articole cu un conținut divers, publicate fie în volumul centenar colectiv *Triumful Ortodoxiei la Arad* (Tiparul Tipografiei Diecezane, Arad, 1929, 280 p.), fie în revistele și gazetele vremii: *Biserica și Școala, Românul, Anuarul Institutului Pedagogic-Teologic Ortodox Român din Arad / Anuarul Academiei Teologice Ortodoxe Române din Arad, Revista Teologică, Revista Institutului Social Banat-Crișana, Societatea de mâine și Înnoirea*. Alte articole – poate chiar volume – vor fi rămas în manuscris. Dintr-o mărturie contemporană cunoaștem că, după ieșirea la pensie, fostul rector arădean „era ocupat cu retușarea și sistematizarea unor lucrări în curs de terminare”⁹². Unul dintre acestea ar putea fi studiul *Istoria Eparhiei Aradului. Eparhia Aradului la începutul erei constituționale* (nefinalizat), publicat – postum – de părintele profesor Mihai Săsăujan⁹³; despre altele nu se mai știe nimic. De asemenea, preotul profesor Teodor Botiș s-a remarcat în epocă și prin conferințele, alocuțiunile și predicile ținute în diferite împrejurări.

Aceluiași dascăl arădean i se datorează și redactarea a trei cunoscute publicații ecleziastice arădene, redactare care a presupus nu doar activitatea de coordonare propriu-zisă, ci și elaborarea multora dintre rubricile și articolele publicate în paginile acestora; este vorba de foaia eparhială, cu apariție duminicală, *Biserica și Școala* (1917-1921), și de două publicații cu apariție anuală: *Calendarul diecezan* (1905-1919; 1921-1926) și *Anuarul Institutului Pedagogic-Teologic / Anuarul Academiei Teologice* (1918-1935). În

⁸³ *Ibidem*, doc. Adresa nr. 8.054/22.09.1938, f. 1-2; dos. 1938, doc. 48.999/31.03.1939, f. 1.

⁸⁴ *Anuarul Academiei Teologice pe anii 1935/6, 1936/7, 1937/8 și 1938/9*, p. 184.

⁸⁵ A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. 1938, doc. 385, dos. f. 1-40; M. Săsăujan, *op. cit.*, p. 209-236.

⁸⁶ A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. *Actele corpului didactic*, doc. *Proces-verbal nr. 385/25.09.1938*, f. 1-v.

⁸⁷ *Ibidem*, doc. *Decizia nr. 173.539/29.09.1938*, f. 1-2.

⁸⁸ Prezentări succinte la: M. Tomov, *op. cit.*, p. 245-248; M. Nica, *op. cit.*, p. 135-139; Pavel Vesa, *Incursiuni în istoriografia ecleziastică arădeană*, Arad, Editura Gutenberg Univers, 2004, p. 58-59; Idem, *Clerici cărturari*, p. 279-280; F. Drașovean, *op. cit.*, p. 8-10; S. D. Bunghez, *Istoricul Teodor Botiș*, p. 147-150 etc. Fragmente din viitoarea *Istorie a Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic Ortodox-Român din Arad* au fost tipărite și în paginile foii diecezane arădene *Biserica și Școala*. De asemenea, în 1938 a transmis redacției *Anuarului Internațional al Instituțiilor de cultură „Minerva”* din Berlin câteva date privitoare la trecutul, evoluția și structura școlii superioare de învățământ teologic arădean. Cf. A.A.A., fond *Academia Teologică*, dos. 1938, doc. *Chestionar*, f. 1-2.

⁸⁹ Prezentări succinte ale monografiei la: M. Tomov, *op. cit.*, p. 248-250; M. Nica, *op. cit.*, p. 139-140; P. Vesa, *Incursiuni*, p. 59-60; F. Drașovean, *op. cit.*, p. 10-11; P. Vesa, *Clerici cărturari*, p. 280-281; S. D. Bunghez, *op. cit.*, p. 150-152 etc.

⁹⁰ P. Vesa, *Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu*, p. 100-102.

⁹¹ *Ibidem*, p. 128.

⁹² M. Șora, *op. cit.*, p. 553.

⁹³ Teodor Botiș, *Istoria Eparhiei Aradului. Eparhia Aradului la începutul erei constituționale*, în Mihai Săsăujan, *Teodor Botiș: Contribuții istoriografice*, în *Teologia*, an IX, 2005, nr. 3, p. 214-236.

plus, la cumpăna anilor 1918-1919 a făcut parte și din comitetul de redacție al ziarului arădean *Românul*, organul oficial al Consiliului Național Român, alături de Sabin Evuțianu, Lazăr Iacob, Victor Stanciu, Gheorghe Ciuhandu, Constantin Savu, Tulea Bogdan, Traian Nicolin, Laurențiu Luca, Sever Miclea și Ion Clopoțel⁹⁴.

Dincolo de activitatea didactică propriu-zisă, de cea de cercetare științifică și de editare a celor trei cunoscute periodice bisericești arădene, preotul profesor Teodor Botiș s-a implicat, de-a lungul deceniilor, și în activitatea mai multor asociații, societăți și reuniuni arădene, precum și în inițierea și sprijinirea a felurite inițiative de ordin cultural. Astfel, a fost președinte al despărțământului arădean al „Astrei”, susținând – în această calitate – organizarea de serbări, conferințe și șezători culturale atât de îndrăgite de români, precum și membru în secția arădeană a Institutului Social Banat-Crișana. Se cuvine apoi a fi amintită legătura neîntreruptă a dascălului Teodor Botiș cu învățământul elementar și gimnazial românesc arădean nu doar în calitate de fost „caticet” al școlilor secundare arădene, ci și în aceea de recenzor de manuale școlare destinate ciclului primar, de președinte al comitetului școlar al Gimnaziului „Iosif Vulcan” (fosta clădire a acestuia găzduiește, în prezent, secția de O.R.L. a Spitalului Județean din Arad), de membru al „Reuniunii învățătorilor de la școlile populare confessionale ortodoxe române din protopopiatele arădene”, iar după Marea Unire de membru al secției arădene a „Asociațiunii profesorilor secundari”⁹⁵. Îl întâlnim apoi ca membru în comitetul de supraveghere al Palatului Cultural din orașul din Arad⁹⁶, unde a și urcat adesea la pupitru în calitate de conferențiar, respectiv ca membru al „Societății de ocrotire a mormintelor eroilor”, temelie a viitoarei Societăți „Cultul Eroilor”. S-a implicat și în activitățile cu caracter misionar ale câtorva asociații preoțești și mirenești interbelice, precum filiala „Frăției Ortodoxe Române”⁹⁷, „Societatea Ortodoxă a Femeilor Române” din Arad (în cadrul căreia, alături de soția sa, Maria Botiș, a fost ales membru în comitetul de conducere al acesteia)⁹⁸ și Asociația clerului ortodox „Andrei Șaguna” din Transilvania, din care a făcut parte ca membru, atât la nivel local, cât și regional, vreme îndelungată⁹⁹.

Sfârșit de drum

Preotul-profesor Teodor Botiș s-a stins din viață „în zorile zilei de 14 august 1940, în al 67-lea an al vieții, împărțit fiind cu Sfânta Taină a Cuminecăturii”; slujba înmormântării s-a săvârșit „vineri, în 16 august 1940, la orele 15 (3 d.m.)”¹⁰⁰. În cuvântarea rostită de episcopul Andrei Magieru cu acel prilej au fost reliefate calitățile pedagogului, profesorului și preotului Teodor Botiș, cel care, „prin blândețea lui și alese înzestrări sufletești a știut să-și facă datoria ca puțini alții”. Preotul profesor dr. Nicolae Popovici, rectorul Academiei Teologice, în predica sa de la înmormântare, considera că Teodor Botiș „a fost un rector de elită”¹⁰¹. A fost înhumat în cimitirul „Eternitatea” din Arad, unde, în noiembrie 1950, a fost înmormântată și soția sa, profesoara și poeta Maria Botiș-Ciobanu, care i-a fost o prețioasă colaboratoare în activitatea lui de vrednic cleric și cărturar.

Pentru întreaga activitate desfășurată pe tărâm cultural, bisericesc și național-patriotic, se bucurase, în timp, de aprecierea contemporanilor și, implicit, a superiorilor săi pe linie ecleziastică. În ceea ce privește distincțiile bisericești, în ziua de 1 ianuarie 1906, în cadrul unui dineu organizat la palatul episcopal din Arad cu prilejul noului an, ierarhul Ioan Ignatie Papp „a binevoit a distinge cu brâu roșu pe profesorul seminarial, diaconul Dr. Teodor Botiș”¹⁰². În luna septembrie a anului următor, 1907, „profesorii seminariali Dr. Iustin I. Suci, protodiacon, și Dr. Teodor Botiș, diacon, au primit de la Prea Sfinția Sa, D-I Episcop diecezan, binecuvântarea de a purta, pe lângă brâu roșu, și blana roșie”¹⁰³. De praznicul Bobotezei anului 1920, la finalul Sfintei Liturghii „P. S. Sa părintele nostru episcop diecezan Ioan I. Papp

⁹⁴ *Anuarul Institutului Teologic și al Școlii Normale Ortodoxe Române din Arad pe anul școlar 1920-21*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane Ortodoxe Române, 1921, p. 20; T. Botiș, *Istoria Școlii Normale*, p. 649; *op. cit.*, p. 2; *Biografia*, p. 166; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 540; E. Botiș, *op. cit.*, p. 702-703, 707-708; I. I. Pogana, *op. cit.*, p. 695-696; Iulian Negrilă, *Ziarul „Românul” și Marea Unire*, București, Editura Politică, 1988, *passim*; P. Vesa, *Clerici cărturari*, p. 281; Ioan Godea, *Ziarul „Românul” din Arad și aspecte ale problemei naționale din Transilvania (1911-1918)*, Timișoara, Editura de Vest, 2001, *passim*.

⁹⁵ *Biografia*, p. 166.

⁹⁶ M. Nica, *op. cit.*, p. 134.

⁹⁷ *Congresul „Frăției Ortodoxe Române” în Arad. Grandioase manifestări religioase-naționale*, în *Biserica și Școala*, an LX, 1936, nr. 44, p. 2; *Congresul general al „Frăției Ortodoxe Române”*, în *Universul*, an LIII, 1936, nr. 298, p. 4; *Calendar creștin ortodox pe anul 1938*, Arad, an LX, 1937, p. VI.

⁹⁸ *Biografia*, p. 166; M. Nica, *op. cit.*, p. 125, 134.

⁹⁹ C. Cosmuța, A. Dăncilă-Ineoan, Em. Ineoan, B. Ivanov, *op. cit.*, p. 168.

¹⁰⁰ A.F.T.O.A., fond *Profesor Teodor Botiș*, doc. *Necrolog*, f. 1.

¹⁰¹ M. Nica, *op. cit.*, p. 125.

¹⁰² *Anul Nou în Arad*, în *Biserica și Școala*, an XXX, 1906, nr. 2, p. 6.

¹⁰³ *Distincțiuni*, în *Biserica și Școala*, an XXXI, 1907, nr. 39, p. 5.

a binevoit a hirotesi – întru protopresbiter onorar – pe părintele Dr. Teodor Botiș, director și profesor al Institutului Teologic și al Școlii Normale diecezane¹⁰⁴; după această dată îl întâlnim în anuarele Institutului teologic și ale Școlii normale din Arad cu titulatura de „protoiereu”, adică de protopop onorific¹⁰⁵. Mai mult, în vara anului 1910 el și-a depus candidatura chiar pentru ocuparea unui post de protopop propriu-zis, figurând printre cei șapte candidați la „scaunul protopresbiteral al Lipovei”; deși a întrunit 56 de voturi, cel ales a fost însă preotul Florian Roxin¹⁰⁶. După trei decenii, anume în ziua de 25 octombrie 1936, pentru întreaga trudă depusă pe tărâmul educației, al administrației și al slujirii lui Hristos, „la ieșirea cu Sfânta Evanghelie (...), P. S. S. Episcopul Andrei a ridicat la rangul de iconom stavrofor pe Părintele Dr. Teodor Botiș, atârându-i la gât semnul distinctiv: o frumoasă cruce cu lanț de aur”¹⁰⁷.

Din partea forurilor civile i s-au conferit alte două înalte distincții, anume medalia „Răsplata muncii pentru Biserică” și ordinul „Coroana României” în grad de ofițer, iar din partea Academiei Române i s-a decernat în 1924, pentru una din lucrările întocmite, anume istoria învățământului pedagogic și teologic arădean, premiul „Demostene Constantinide”¹⁰⁸.

În loc de concluzii

Acesta ar fi – în puține cuvinte – portretul preotului, al dascălului, al conducătorului de instituție pedagogico-teologică românească, al redactorului și al condeierului atât de iubit și de prețuit de către contemporani; iar mărturiile, în acest sens, sunt numeroase. Sintetic, ne limităm doar la a reedita cuvintele unui urmaș al său la cârma pedagogiei arădene, profesorul Vasile Popeangă: „Teodor Botiș n-a fost un filosof teoretic al istoriei, dar un cercetător integrat în logica istoriei a fost; într-un fel sau altul el a fost contemporan cu evenimentele a căror istoricitate o prezintă. N-a fost un întemeietor al Preparandiei, dar a fost un continuator al procesului dezvoltării ei. N-a fost membru al familiei Mocioni, dar adeseori un martor al evenimentelor pe care le prezintă despre familia Mocioni în monografia ce i-a închinat-o. El a avut o imagine generală a instituțiilor prezentate în lucrările sale. (...) A acționat cu înțelepciune și tact la stabilirea relațiilor de cooperare cu instituțiile consistoriale, a continuat eforturile predecesorului său, Roman Ciorogariu, de editare a anuarelor școlare, făcând din ele o oglindă a vieții școlare arădene în complexitatea ei. (...) S-a manifestat, în procesul conducerii instituției, cu spirit cumpătat, echilibrat în decizii, cooperativ, constructiv, fin negociator al pozițiilor extreme, evaluator drept al oamenilor și situațiilor, un director cu tact relațional și democratic în decizii. A fost un spirit măsurat într-o instituție în care se căuta măsura în toate (...), un spirit deschis la solicitările culturale venite din partea mediului social arădean. A contribuit la amplificarea legăturilor culturale arădene cu intelectualii din centrele academice ale țării. (...) Împreună cu soția sa, poeta Maria Ciobanu, profesor în Arad, au alcătuit un parteneriat activ, angajat în neoactivismul cultural românesc de la începutul secolului al XX-lea”¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Boboteaza în Arad, în *Biserica și Școala*, an XLIV, 1920, nr. 2, p. 2; *Hirotesia*, în *Biserica și Școala*, an XLIV, 1920, nr. 2, p. 2.

¹⁰⁵ *Anuarul Institutului Teologic și al Școlii Normale Ortodoxe Române din Arad pe anul școlar 1919-20*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane Ortodoxe Române, 1920, p. 6.

¹⁰⁶ *Alegerea de preot protopop în Lipova*, în *Tribuna*, an XIV, 1910, nr. 159, p. 2.

¹⁰⁷ *Congresul „Frăției Ortodoxe Române” în Arad. Grandioase manifestări religioase-naționale*, în *Biserica și Școala*, an LX, 1936, nr. 44, p. 2; *Calendar creștin ortodox pe anul 1938*, an LX, 1937, p. VI.

¹⁰⁸ T. Botiș, *op. cit.*, p. 649; *Academia Română. Comunicările d-lui Nicolae Donici. Împărțirea premiilor. Închiderea sesiunii*, în *Universul*, an XLII, 1924, nr. 133, p. 1; P. Deheleanu, *op. cit.*, p. 2; *Biografia*, p. 166-167.

¹⁰⁹ Vasile Popeangă, *Studii despre Preparandia din Arad*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2011, p. 268-276.

TIBERIU MOȘOIU CONFERENȚIAR, MEMBRU ACTIV ÎN CADRUL ATENEULUI ROMÂN FILIALA ORADEA

Laura Dumitrana RATH BOȘCA*

TIBERIU MOȘOIU LECTURER, ACTIVE MEMBER OF THE ROMANIAN ATHENAEUM, BRANCH OF ORADEA

ABSTRACT

Tiberiu Moșoiu was one of the many intellectuals that contributed to elevating the prestige of the Law Academy together with other great intellectuals of the time such as: Eugeniu Speranția, Liviu Lazăr, Victor Cădere, Andrei Sigmund, Constantin Petrescu Ercea, Bogdan Ionescu, Iuliu Hovanyi, Gheorghe Sofronie, George Strat, Lazăr Iacob, Aurelian Ionașcu, Ioan Polydor, Dumitru Mototolescu. Coming from a distinguished family that ended up making history, Tiberiu Moșoiu inherited the respect for the country and an admirable moral strength reflected through his stances on social justice. His personality developed through his lifetime having the good example of his family which offered a favorable context for him to develop such an outstanding moral fortitude.

Keywords: intellectual, personality, member of the Romanian Athenaeum, conferences.

Tiberiu Moșoiu, una dintre personalitățile municipiului Oradea, cu o valoroasă contribuție în plan social, politic, economic și cultural al acestui oraș și al întregii țări, s-a născut la 23 iunie 1898, la Târgoviște.

Deși au existat controverse cu privire la locul nașterii lui Tiberiu Moșoiu, vehiculându-se varianta că ar fi văzut lumina zilei la Cluj, putem afirma cu certitudine că acesta s-a născut la Târgoviște, după cum reiese din fișa de înscriere la Școala doctorală din cadrul Universității Libre din Bruxelles¹ și din notele informative din dosarul de urmărire din Arhiva operativă a Ministerului Afacerilor Interne².

În ceea ce privește studiile, avem puține informații. Bănuim doar că cele primare și gimnaziale le-a făcut la Târgoviște. Cât privește studiile liceale, știm că acesta a studiat la Ploiești și Câmpulung³, cât și la București, la Liceul Sf. Sava.

În timpul Primului Război Mondial, Tiberiu Moșoiu a participat ca voluntar la artilerie și la vânătorii de munte, fiind decorat pentru curajul său. După război, acesta și-a continuat studiile la Viena și Bruxelles, iar în anul 1928 a obținut titlul de Doctor în Drept la Universitatea Libre din Bruxelles⁴.

Dintr-o adresă trimisă de Academia de Drept din Oradea, în 17 ianuarie 1931, Președintelui Biroului Electoral Local pentru eliberarea cărților de alegător profesorilor angajați, reiese că Tiberiu Moșoiu avea domiciliul pe strada Delavrancea nr. 29⁵.

În anul 1928, după ce a obținut titlul de Doctor în Drept, Tiberiu Moșoiu a fost numit conferențiar la Catedra de Drept Roman a Facultății de Drept din Oradea, iar în data de 1 aprilie 1930 s-a și titularizat pe acest post. În anul 1928, la 2 noiembrie, Tiberiu Moșoiu a fost ales ca suplinitor la conferința de Drept roman cu majoritate de voturi⁶ în Consiliul Profesorial, prezidat de prof. Bogdan Ionescu, decan. În cadrul acestui Consiliu Profesorial au fost prezenți și Constantin Petrescu – Ercea și Lazăr Iacob, doi profesori importanți ai Academiei/Facultății Juridice din Oradea. Constantin Petrescu – Ercea a fost un prieten bun al lui Tiberiu Moșoiu, fiind alături de acesta și în cele mai dificile momente.

* Universitatea Agora din Oradea; e-mail: dumitra1970@yahoo.com.

¹ Universitatea Libre din Bruxelles este cea mai veche universitate din Bruxelles. Fondată în anul 1834, a fost și este unul dintre marile centre de educație și cercetare din Europa. În 1830, anul în care a fost format statul Belgian, existau trei universități, dar niciuna în noua capitală, Bruxelles. Guvernul de atunci a refuzat să finanțeze o altă universitate de stat, drept urmare un grup de intelectuali și francmasoni, condus de Pierre – Theodore Verhaegen și Auguste Baron, care a fost și primul secretar al universității, au fondat această universitate privată.

² Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare: Arh. C.N.S.A.S.), *Fond informativ*, dosar 0005610, f. 1.

³ Lucia Cornea, *Instituția primarului și primarii Oradei între 1918 – 1944*, în vol. *Oradea – Pagini de istorie*, coord. Aurel Chiriac, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003, p. 104.

⁴ Aurel Tripon, *Monografia almanah a Crișanei. Județul Bihor*, Tipografia Diecezană, Oradea, 1936, p. 413.

⁵ Arhivele Naționale – Direcția Județeană Cluj, *Fond Universitatea Regele Ferdinand I – Academia de Drept din Oradea*, dosar 110/1930 – 1931, f. 24.

⁶ *Ibidem*, dosar 93/1923 – 1929, f. 5 v.

Numele celor doi au fost menționate la Redacția Minerva (Redaktion der Minerva), Aushilfsprofessoren, la punctul B, cu activitate de predare a Rom. Recht⁷. De asemenea, Tiberiu Moșoiu a predat, în anul universitar 1929 – 1930, și cursul de Civilizația și instituțiile juridice latine.

Ca profesor, Tiberiu Moșoiu s-a implicat constant în activitatea didactică, pedagogică și științifică. Deducem aceasta din faptul că a fost prezent la toate consiliile profesionale desfășurate în cadrul Academiei de Drept din Oradea. În plus, se implica activ în viața comunității, lucru ce i-a adus apreciere din partea tuturor celor care îl cunoșteau. De exemplu, în 20–21 octombrie 1930 a făcut parte din delegația care a participat la Cluj la o mare sărbătoare organizată cu ocazia împlinirii a 10 ani de învățământ românesc, alături de nume importante, cum ar fi: Eugeniu Spranția, B. Ionescu, C. Petrescu – Ercea, Gh. Sofronie, Liviu Lazăr, Andrei Sigmond, I. Havanyi etc. Peste câteva luni, la 10 mai 1931, îl regăsim din nou la un alt important eveniment menționat de presa vremii.

În anul 1931, la 29 octombrie, alături de alți colegi, Tiberiu Moșoiu solicită trecerea de la rangul de conferențiar la cel de profesor, iar Consiliul Profesoral, care a avut loc în aceeași zi, a ridicat la rangul de catedre⁸: Dreptul civil, Dreptul roman, Filosofia dreptului, Dreptul internațional și Economia politică.

În anul 1932, Tiberiu Moșoiu apare ca profesor agregat, iar din procesul-verbal (nr. 2490/1933–1934), redactat în Consiliul Profesoral al profesorilor titulari, acesta, alături de alți colegi, Eugeniu Speranția, Aurelian Ionașcu, Liviu Lazăr, Alexandru C. Angelescu și George Sofronie, cerea trecerea la statutul de profesor titular. Toate cererile au fost aprobate în data de 6 iunie 1934.

În anul 1934, îl găsim pe Tiberiu Moșoiu ca titular la Facultatea de Drept din cadrul Universității clujene. Susținea aici trei ore pe săptămână, două ore de curs și o oră de seminar, luna și marțea, având ca subiect *Istoria surselor dreptului roman, Persoane și Bunuri*⁹ și *Organizarea statului roman*¹⁰. În fiecare săptămână, o oră, marțea, avea și cursuri de doctorat.

Așa cum reiese din anuarele Universității Regele Ferdinand I din Cluj, în anul universitar 1937 – 1938, Tiberiu Moșoiu figura la catedra de Drept roman, susținând cursuri de licență la anul I, ca titular, la anul II, *Drept roman*, ca suplinitor. Tot în același an, acesta susținea cursuri și la Școala Doctorală, unde preda *Drept roman aprofundat*, ca titular. În anul universitar 1938 – 1939, Tiberiu Moșoiu continuă să predea *Dreptul roman* la nivel de licență, ca profesor titular.

Urmare a modificărilor organizatorice care au survenit în urma Dictatului de la Viena din anul 1940, îl regăsim pe profesorul Moșoiu susținând aceleași cursuri în cadrul Universității clujene, mutată, în urma dictatului, la Sibiu. Aici, pe lângă orele sale de curs, Tiberiu Moșoiu va fi și suplinitor la catedra vacantă de *Drept roman*, al cărui titular, Ion Lunguleac, se pensionase. Cum Ministerul Culturii Naționale și Cultelor revine asupra pensionării profesorului Lunguleac, va refuza să plătească salariul profesorului Moșoiu pentru orele susținute. Totuși, Consiliul Facultății de Drept, în urma ședinței din 11 februarie 1942, roagă Ministerul să dispună remunerarea profesorului Moșoiu din alte fonduri, arătând că acesta a susținut efectiv catedra profesorului pensionat. În 31 martie 1942, profesorul Moșoiu a fost remunerat pentru activitatea didactică de suplinitor din luna decembrie 1941, cu suma de 20.400 lei¹¹.

Printr-o adresă înaintată ministrului, decanul de la acea vreme, A. Ionașcu, îl recomanda pe Tiberiu Moșoiu ca suplinitor al catedrei vacante de *Drept Roman*, arătând, în procesul-verbal atașat adresei, că acesta este susținut în unanimitate de către toți ceilalți profesori¹². Ministrul a aprobat cererea decanului pentru suplینirea catedrei, dar nu de la 1 octombrie, cum solicitase, ci de la 1 noiembrie 1942.

În ceea ce privește activitatea științifică a profesorului Tiberiu Moșoiu, acesta a publicat de-a lungul carierei didactice câteva lucrări importante, dintre care amintim: *Creditorii și debitorii în Roma republicană*, lucrare publicată în anul 1934; *Liber qui suas operas*, lucrare publicată în Analele Facultății de Drept din Cluj; *Appius Claudius Caecus, ctitor al civilizației romane*, revista *Familia*; *Sumare considerațiuni asupra epocii actuale*, revista *Familia* etc. El s-a alăturat lui M.G. Samarineanu și unui grup de scriitori din Oradea, printre care îi amintim pe Gh. Tulbure, Eugeniu Speranția, Al. Olteanu, Octav Șuluțiu, George A. Petre, care aveau ca obiectiv principal revigorarea revistei *Familia* și pentru că, afirmau

⁷ *Ibidem*, dosar 108/1929 – 1930, f. 4.

⁸ Livia Ghiurcuța, *Rolul politic și cultural al lui George Sofronie la Oradea*, Editura Primus, Oradea, 2009, p. 49.

⁹ *Anuarul Universității Regele Ferdinand I, Cluj din 1935 – 1936*, Institutul de Arte Grafice Ardealul, Cluj, 1937, p. 33.

¹⁰ *Ibidem*, p. 31.

¹¹ *Ibidem*, dosar personal nr. 140, f. 10.

¹² *Ibidem*, *Fond Universitatea Regele Ferdinand I – Academia de Drept din Oradea*, Adresa nr. 2282/1942 trimisă de la Sibiu în 13 octombrie 1942, f. 13.

ei, Ardealul avea nevoie de „un organ riguros de cultură și pentru că opera lui Iosif Vulcan nu putea fi uitată”. Multe din lucrările sale au fost publicate în revista *Familia* de care a rămas atât de atașat¹³.

Momentul înscrierii la Școala Doctorală de Drept din cadrul Universității Libre din Bruxelles, în 1925, este și momentul în care Tiberiu Moșoiu își începe activitatea de scriitor și publicist. Ceva mai devreme, în anul 1923, la vârsta de doar 25 de ani, Tiberiu Moșoiu a făcut comentarii literare la adresa lucrărilor lui Liviu Rebreanu, *Ion și Pădurea spânzuraților*, în *Lamura*, anul IV, nr. 5, februarie 1923, alături de nume consacrate din domeniu, cum ar fi: Cezar Petrescu, Eugen Lovinescu, Garabet Ibrăileanu.

Imediat după ce a obținut doctoratul în drept, Tiberiu Moșoiu a fost numit conferențiar la Academia de drept din Oradea și a publicat, la București, prima sa lucrare, „Legea agrară din anul 643, O interpretare”. În anul 1931, Tiberiu Moșoiu publică două studii, unul la Craiova, *Cognito extra – ordinem*, celălalt la Oradea, *Filosofia, ca factor determinant în elaborarea doctrinară a Dreptului Roman*. Alte lucrări pe care le-a publicat, de-a lungul carierei sale, sunt: *Cognito extra – ordinem. Câteva observațiuni asupra introducerii și generalizării ei*; *Prolegomena la o istorie viitoare*; *Sensul pedagogic al istoriei*; *Neculai Milescu Spătarul*.

Tiberiu Moșoiu a fost și primar al Oradiei începând cu data de 1 decembrie 1933. La 25 noiembrie 1933, Ioan Voștinar, secretarul general al Primăriei, dădea citire deciziei Ministerului de Interne prin care Tiberiu Moșoiu era numit consilier de drept, după care, a dat citire unei alte decizii prin care, același minister îl numea pe consilierul de drept Tiberiu Moșoiu primar al orașului.

De-a lungul carierei sale edilitare, Tiberiu Moșoiu a dovedit că a respectat promisiunile pe care le-a făcut în momentul în care, mulțumind pentru primirea călduroasă din momentul investirii în funcție, a spus că va aplica un program nu numai al său personal, ci și al partidului din care face parte, program care se va baza pe „armonie în ordinea națională și armonie între clasele sociale”.

În perioada mandatului său, Tiberiu Moșoiu a avut mai multe realizări, toate regăsite în presa vremii: Ștrandul Municipal; Monumentul dedicat generalului Traian Moșoiu; Bustul lui Mihai Eminescu; Bustul lui Barbu Ștefănescu Delavrancea; Hangare noi și aerogară pentru Aeroportul Oradea.

Tiberiu Moșoiu, ca mai toți intelectualii vremii, s-a implicat în politică, fiind foarte apreciat pentru activitatea sa. Presa vremii arată că acesta era membru al Partidului Uniunea Națională, din partea căruia a participat la alegerile din 1 iunie 1931 pentru Camera Deputaților. Tiberiu Moșoiu apare la poziția trei în lista cu candidaturile depuse¹⁴, alături de alți intelectuali de seamă din această parte a țării.

Ca și predecesorii săi, acesta a fost un liberal convins și, în scurt timp, a devenit unul dintre membrii marcantă ai Partidului Național Liberal din Bihor, ajungând președinte al organizației în 1932¹⁵, după moartea tatălui său, moarte care a întristat întreaga comunitate locală, dat fiind rolul pe care acest mare general român l-a jucat în istoria noastră și despre care *Gazeta de Vest* scria: „Aseară a încetat din viață, în Capitală, generalul Traian Moșoiu, președintele Partidului liberal ducist din Bihor, și fost ministru de 3 ori în guvernul liberal. Vestea a aflat-o prin telefon, d-l Tiberiu Moșoiu, profesor universitar la facultatea de Drept Oradea”¹⁶.

Tiberiu Moșoiu rămâne credincios principiilor liberale tradiționale și alături de „bătrânii liberali” atunci când are loc scindarea Partidului Liberal, câștigând astfel respect în interiorul organizației și primind, în iulie 1927, un mandat de deputat în Parlament. *Gazeta de Vest* menționează, aproape în fiecare număr din preajma alegerilor, informații cu privire la atmosfera politică a momentului și anunța la începutul campaniei electorale: „Guvernamentalii vor depune lista la Cameră în frunte cu dl. prof. Tiberiu Moșoiu”¹⁷.

Carierea politică a lui Tiberiu Moșoiu a cunoscut o evoluție excelentă, ajungând subsecretar de stat la Ministerul Cultelor, subsecretar de stat la Ministerul Justiției¹⁸; în 1936 devine membru al guvernului Gh. Tătărescu (august 1936 – noiembrie 1937) în funcția de subsecretar de stat la agricultură și domenii (29 august 1936 – 28 decembrie 1937), funcție pe care și-a menținut-o și în timpul celui de-al doilea guvern Gh. Tătărescu (noiembrie – decembrie 1937)¹⁹. Faptul că și după război, în decembrie 1944, Tiberiu Moșoiu l-a urmat pe Gh. Tătărescu în constituirea unui Partid Național Liberal disident, dovedește că a fost un apropiat al acestuia, împărtășindu-i convingerile politice.

¹³ Lucia Cornea, *Instituția primarului și primarii Oradiei între 1918 – 1944*, p. 106.

¹⁴ Livia Ghiurcuța, *op. cit.*, anexele 16 și 17 din Addenda.

¹⁵ Lucia Cornea, *Instituția primarului și primarii Oradiei între 1918 – 1944*, p. 104.

¹⁶ *Gazeta de Vest* (Oradea), an IV, 1932, nr. 821/31 iulie, p. 1, *Moartea generalului Traian Moșoiu*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Gazeta de Vest* (Oradea), an V, 1933, nr. 1112/20 noiembrie, p. 4.

¹⁹ Lucia Cornea, *Instituția primarului și primarii Oradiei între 1918 – 1944*, p. 106.

În perioada 21 mai 1946 – 8 noiembrie 1947 îl găsim pe Tiberiu Moșoiu la conducerea Băncii Naționale a României, o perioadă destul de tulbură, marcată de transformări importante pentru institutul de emisiune, subordonat, în mare parte, imperativelor politice și militare.

Cu toate că profesorul Tiberiu Moșoiu a desfășurat de-a lungul timpului activități cu preponderanță didactice, s-a făcut remarcat și prin implicarea în activități culturale, după cum reiese din unele documente ale vremii.

Acesta a fost membru activ al Ateneului Român, Filiala Oradea, fapt ce se regăsește în lucrarea *Date privind activitatea Filialei Oradea a Ateneului Român între anii 1925 – 1940*, scrisă de Lucia Cornea.

„La 24 septembrie 1938 Adunarea generală a ales un nou Comitet, în frunte cu profesorul George Bota ca președinte activ. Doctorul Ioan Glăvan a devenit președinte de onoare al Ateneului Oradea, alături de profesorul Constantin Angelescu, la ora aceea președintele în funcțiune al Ateneului Român, și de Bogdan Ionescu.

Desigur, la ora aceasta nu putem reconstitui întreaga listă a membrilor activi ai filialei Oradea a Ateneului. Membrii conducerii au fost amintiți mai sus. Din documente rezultă totuși și alte câteva nume: colonelul Ion Bengliu, comandantul Regimentului 86 Infanterie cu garnizoana la Oradea, profesorul Hoványi Gyula de la Academia de Drept, Matei Dimitriu – jurist, consilier și ulterior președinte la Curtea de Apel Oradea; Victor Felea, Anastase Mavrodin, N. Apostolescu, Anhidim Șoldea, Mauriciu Cătană și Cornel Safta – profesori secundari; Eugeniu Sperantia, Constantin Petrescu-Ercea, **Tiberiu Moșoiu**, Iacob Lazăr și George Strat, toți cadre didactice la Facultatea de Drept; canonicul Ioan Georgescu; dr. D. Hortopanu²⁰.

Membrii filialei se întruneau anual într-o adunare generală unde era dezbătută activitatea anului precedent, era aprobată gestiunea pe exercițiul încheiat și bugetul anual. Una dintre atribuțiile adunării generale era și alegerea Comitetului și Biroului, care avea loc din cinci în cinci ani. De asemenea erau aleși și noi membri activi și onorari²¹.

Societatea Ateneului Român a luat ființă la București în anul 1865 iar scopul acesteia consta în dorința de a ridica nivelul de cultură al poporului. La început acest scop a fost realizat prin organizarea de conferințe publice, urmând ca mai apoi să se dezvolte și alte instituții culturale anexe.

În 12 martie 1925, după mai multe încercări, a fost înființată și la Oradea Filiala Oradea a Ateneului Român. Deși Societatea Ateneului Român oferea o oarecare autonomie filialelor din țară, care au avut posibilitatea să adopte propriile statute, în funcție de specificul local, Filiala Oradea a Ateneului Român a adoptat fidel textul statutelor Ateneului din București de la 1922, care arăta că: „Ateneul Român are ca scop cultura sub toate formele și răspândirea ei prin toate mijloacele prin cercetări, studii, comunicări; prin cursuri și conferințe publice; prin publicații, prin expoziții artistice și audiții muzicale; prin șezători și reprezentații teatrale; prin întemeierea de biblioteci publice, de colecții și pinacoteci, prin acordare de premii pentru lucrări privitoare la scopurile Societății. Ea va întreține raporturi cu societățile similare din țară și străinătate”²².

Profesorul de drept civil la Academia de Drept Bogdan Ionescu a fost primul președinte al Filialei Oradea a Ateneului Român. Filiala nu a avut niciodată un sediu propriu, adunările și conferințele desfășurându-se în diverse locații, cum ar fi: locuința președintelui filialei Bogdan Ionescu (Palatul Apollo, etaj II, ap. 14), sala festivă a Primăriei Oradea (1928 – 1939), Casa Națională (1930), sala mare a Cercului Militar etc. Sala Teatrului era folosită pentru ocazii deosebite și se urmărea atragerea și implicarea unui număr cât mai mare de cetățeni care să-și spună opiniile și să dezbată probleme de actualitate. Orarul desfășurării conferințelor a rămas neschimbat de-a lungul a multor ani, și anume duminică, la ora 6 seara²³.

Ateneul s-a confruntat de-a lungul anilor cu multe greutăți, uneori nereușind nici să facă plata transportului conferențiarilor sau anunțarea conferințelor. Cu toate acestea, presa vremii arăta că Ateneul beneficiase de mai multe ori de „ajutoare financiare din partea Primăriei și Prefecturii”²⁴.

Ateneul a practicat doar o unică formă de mesaj cultural, conferința publică. Conferințele au avut un înalt nivel deoarece promovau „stilul academic și spiritul universitar”²⁵, devenind astfel însăși rațiunea de a exista a societății culturale despre care vorbim. Acestea debutau toamna, iar prima conferință era deschisă

²⁰ Eadem, *Date privind activitatea filialei Oradea a Ateneului Român (1925 – 1940)*, în *Crisia*, XL, 2010, p. 328.

²¹ Ateneul Român, filiala Oradea-mare, *Statute*, Tipografia Transilvania, Oradea, 1925, p. 6.

²² *Ibidem*, p. 3, 4.

²³ *Gazeta de Vest*, Oradea, 1930, 9 februarie, p. 6.

²⁴ *Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1932, nr. 11-12, noiembrie-decembrie, p. 120.

²⁵ Lucia Cornea, *Date privind activitatea filialei Oradea a Ateneului Român*, p. 329.

de către președintele Ateneului. Conferențiarilor care au contribuit la răspândirea culturii în Bihor erau atât membri ai Ateneului, cât și alți invitați de marcă ai acestuia și aparțineau unor domenii variate.

Este de remarcat și de apreciat modul în care Ateneul, prin reprezentanții aleși, aborda o varietate de profesii și specializări, de la matematicieni la medici, de la juriști la prelați și ziariști etc., iar temele dezbătute porneau de la politică internațională sau botanică, la medicină legală și drepturi civile. Presa vremii relatează succesul pe care l-au avut aceste Conferințe vorbind despre „săli neîncăpătoare”²⁶.

Deciziile Dictatului de la Viena din 1940 au pus capăt activității Ateneului din Oradea care a funcționat doar 15 ani, dar, chiar și așa, acesta a reușit în tot acest timp să ofere celor interesați de cultură întâlnirea cu numeroase personalități reprezentative ale României interbelice.

În lista Conferințelor susținute în cadrul Ateneului Român Filiala Oradea apare și numele profesorului Tiberiu Moșoiu, care a susținut următoarele conferințe:

1. 1930 – Tiberiu Moșoiu, profesor la Facultatea de Drept din Oradea: „Doi poeți ai latinității: Vergiliu și Mistral”;
2. 30 aprilie 1933– Tiberiu Moșoiu, profesor la Facultatea de Drept din Oradea: „Primatul spiritualului”;
3. 31 martie 1935– Tiberiu Moșoiu, profesor universitar (Cluj): „Constantele politicii românești”.

La Biblioteca Universității Lucian Blaga din Cluj s-a păstrat ultima dintre conferințele publicate în „ANUARUL ATENEULUI ROMÂN pe 1935, Publicat sub îngrijirea d-lui Gh. Adamescu”.

Constantele politicii românești

„Politica n-a devenit niciodată o știință, ea a rămas o artă”. Așa începe Tiberiu Moșoiu conferința din 1935. Acesta considera că politica nu are legi cu caracter general, „nici chiar în urma experienței trecutului”. Politica este pragmatică, nu se pot fixa legi, există doar „câteva linii de orientare”.

Tiberiu Moșoiu a prezentat epoca de criză a statului, epocă în care „toate valorile politice prin care s-a creat progresul Europei în ultimul secol nu mai pot fi sigure în conducerea statelor, în împrejurările de azi”. Acesta considera că, deși lumea a crezut în restaurarea democrației care va aduce binele omenirii, existau anumite antinomii între individ și societate, deoarece „un stat democratic înseamnă expresiunea majorității; nu înseamnă însă o majoritate statistică”. Statul era considerat, la momentul acela, ca un principiu de unitate, dar, de fapt, se constata că între stat și societate a apărut un conflict, ceea ce a dus la o situație de criză în „întreaga lume”. Mai mult, după război, a apărut o obsesie în rândul economiștilor, în ceea ce privește supraproducția. „S-a născut astfel o criză de lucru”. A dispărut conflictul dintre capital și muncă și a apărut un altul, între cei care aveau de lucru și cei care nu aveau de lucru. Criza, continuă acesta, este a statului, prin absența coeziunii între diverse corporațiuni. S-au produs trei soluții: crearea unui supra-stat, soluția pluralistă și federalismul.

Tiberiu Moșoiu prezintă statul fascist, statul totalitar ca pe un produs al mișcării comuniste. „Statul creează națiunea, el este supraordonat națiunii. Reprezintă noțiunea abstractă de stat”. „Mussolini nu poate să greșescă”, deoarece statul italian este un stat corporativ, existând „o singură autoritate, a partidului fascist și o singură voință, a șefului guvernului și al partidului”. Acesta continuă prin a arăta că „Național – socialismul de stat este o invenție germană înaintea lui Hitler: concepția rasei pure”, soarta acestuia fiind o întrebare, „la care nimeni deocamdată nu va putea răspunde” și conchide prin a afirma că: „Toate acestea sunt fenomene de repetiție”.

Având în vedere împrejurările prezentate mai sus, Tiberiu Moșoiu spunea că politica românească „trebuie să-și găsească drumul ei”. Politica românească a fost influențată major de faptul că „o bună parte din neamul românesc” s-a aflat de-a lungul timpului „sub dominațiuni străine”. Acesta milita pentru o politică de echilibru, luând în considerare situația geografică și determinatele istorice. Dificila misiune de a repara nedreptatea istorică și realizarea unui primat românesc, rezolvarea problemei eterogenității, cerea timp. Această problemă se putea rezolva, din punctul lui de vedere, doar prin asimilarea, „absorbirea tuturor elementelor străine în elementul național”, deoarece „așa s-a petrecut și în trecutul vechiului regat: formarea burgheziei românești, o burghezie, care, în anul 1914, și-a sacrificat totul pentru înfăptuirea unui ideal”.

Acesta considera că pentru realizarea acestui deziderat trebuia „să se țină seama și de determinantul psihic”, deoarece țara noastră, o țară agricolă, „cu muncă agricolă, periodică dar intensă, s-a ajuns la legea celor 8 ore de lucru”. În țara noastră „puterile pornesc de sus în jos: întâi guvernul, apoi parlamentul și în urmă votul”. „Întocmai ca în Italia”, spunea acesta.

Tiberiu Moșoiu considera că la momentul acela țara noastră avea și democrație și fascism și că naționalismul nostru era dinamic și creator. Se lansase ideea unui stat țărănesc, „schimbându-se denumirea

²⁶ *Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1932, nr. 11-12, noiembrie-decembrie, p. 120.

de comunist în țărănesc”. „Istoria o creează elitele” spunea acesta, iar statul țărănesc însemna, din punctul lui de vedere, renunțarea statului românesc la integrarea lui în istorie. Era nevoie de echilibru între libertate și autoritate.

Acesta considera că „cea mai mare necesitate a politicii românești” consta în „creațiunea unei burghezii românești”, lucru care se putea înfăptui, deoarece burghezia reprezenta 85% și avea o mare putere de absorbție. Singura soluție a minorităților era să se adapteze la situația vremurilor de atunci.

Memoria lui Tiberiu Moșoiu și cea a tatălui său, generalul Traian Moșoiu, sunt astăzi evocate și celebrate cu fiecare ocazie importantă în municipiul Oradea. Cu toate că Tiberiu Moșoiu nu a fost orădean de origine, acesta a devenit, în timp, unul dintre cei mai apreciați primari ai municipiului nostru. La scara istoriei, Tiberiu Moșoiu rămâne o personalitate extrem de importantă, din toate punctele de vedere, deoarece acesta a marcat, fără nicio urmă de îndoială, viața orădenilor de la început de secol XX.

Personalitatea socială, academică și politică a lui Tiberiu Moșoiu se înscrie în rândul bărbaților care au avut un cuvânt important de spus, în momente și etape importante pentru perioada în care a trăit.

Bibliografie:

- Anuarul Universității Regele Ferdinand I, Cluj din 1935 – 1936*, Institutul de Arte Grafice Ardealul, Cluj, 1937;
 Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, *Fond Informativ*;
 Arhivele Naționale – Direcția Județeană Cluj, *fond Universitatea Regele Ferdinand I – Academia de Drept din Oradea*;
 Ateneul Român, filiala Oradea-mare, *Statute*, Tipografia Transilvania, Oradea, 1925;
 Aurel Tripon, *Monografia almanah a Crișanei. Județul Bihor*, Tipografia Diecezană, Oradea, 1936;
Cele Trei Crișuri, Oradea, 1932;
Gazeta de Vest, Oradea, 1930;
 Livia Ghiurcuța, *Rolul politic și cultural al lui George Sofronie la Oradea*, Ed. Primus, Oradea, 2009;
 Lucia Cornea, „*Instituția primarului și primarii Oradiei între 1918 – 1944*”, în vol. *Oradea – Pagini de istorie*, coordonator Aurel Chiriac, Oradea, Ed. Muzeului Țării Crișurilor, 2003;
 Lucia Cornea, *Date privind activitatea filialei Oradea a Ateneului Român (1925 – 1940)*, în *Crisia*, 2010, p. 325-336.

UN BIOGRAF MAI PUȚIN CUNOSCUȚ AL LUI AVRAM IANCU – NICOLAE BUTA

Veronica TURCUȘ*
Șerban TURCUȘ**

A LESSER KNOWN BIOGRAPHER OF AVRAM IANCU – NICOLAE BUTA

ABSTRACT

Born in Transylvania, in Apoldul de Jos (Sibiu County) on March 20, 1901, Nicolae Buta attended the courses of the University of Upper Dacia in the first years of its establishment, graduating in 1924. Then followed the years of specialization in Medieval and Modern History at the Romanian School in Rome (1924-26) and in Paris, in the academic year 1926-27. From 1927 he was employed as assistant at the Institute of National History in Cluj, where he worked until 1929. In the second interwar decade he distinguished himself by his journalistic activity (materialized in the previous decade by studies and articles printed in "Societatea de "Măine", "Țara Noastră" or "Cosânzeana"), Nicolae Buta now continuing his collaboration with "Transilvania", periodical of ASTRA, with the culture magazine from Cluj edited by ASTRA, "Gând Românesc", and initiating, in 1930, the magazine "Ardealul tânăr". He also signed articles in the Transylvanian journals "Patria", the organ of the Romanian National Party, or "România Nouă", the political newspaper led by Zaharia Boilă, and also printed various materials in "România Nouă" in Chișinău. In 1941, an unexpected death abducted Nicolae Buta prematurely, notable being the monograph dedicated to Avram Iancu - printed on the occasion of the 1924 anniversary celebrations - and the contributions published in the scientific journals "Diplomatarium Italicum" (Romanian School of Rome periodical for publishing documents from the Italian archives) or "Yearbook of the Institute of National History" in Cluj, studies focused on the problems of the national movement in Transylvania and on the archival information obtained during the research carried out in Rome.

Keywords: 1848-49 national movements in Transylvania, Romanian interwar historiography, Romanian School in Rome, interwar Transylvanian journalism.

Născut în Transilvania, la Apoldul de Jos (județul Sibiu) la 20 martie 1901, într-o familie de confesiune ortodoxă, Nicolae Buta a frecventat cursurile Universității Daciei Superioare în primii ani de la înființare, absolvind în 1924¹. Au urmat apoi anii specializării în Istorie medievală și modernă la Școala Română de la Roma (1924-26), tânărul studios fiind recomandat de Consiliul profesoral al Facultății de Litere din Cluj la 28 iunie 1924². A fost membru activ al Societății Studenților în Filosofie și Litere a

* Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române, Cluj-Napoca; e-mail: vtucus@yahoo.it.

** Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; e-mail: serbanturcus@yahoo.it.

¹ Nicolae Buta și-a trecut licența cu calificativul *Magna cum Laude*, în specialitățile Istoria românilor, Istorie universală și Sociologie. „Anuarul Universității Regele Ferdinand I. Cluj pe anul școlar 1928-29”, Cluj, 1929, p. 281.

² În anul 1924, Nicolae Buta a concurat pentru o bursă la Școala Română de la Roma alături de un alt absolvent al Universității clujene, Constantin Daicoviciu. Acesta din urmă solicitase, încă din 1923, o bursă la instituția de studii postuniversitare din capitala Italiei, însă în vara respectivă a fost desemnat, de la Cluj, profesorul agregat Ștefan Bezdechi (vezi cererea lui Ștefan Bezdechi din 7 iunie 1923, păstrată la Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale – S.J.A.N. Cluj, Fond Universitatea din Cluj, nr. 798, Facultatea de Filosofie și Litere, doc. nr. 384-1922/23 și discuțiile pe temă din ședințele Consiliului profesoral al Facultății de Litere a Universității clujene din 28 mai, 16 iunie și 3 octombrie 1923, în Idem, Procesele verbale încheiate în ședințele Consiliului profesorilor în anii 1919/20-1923/24, f. 203, 205v, 210). În 1924, Constantin Daicoviciu prezenta din nou o cerere pentru a fi admis la Școala Română de la Roma. Pe de altă parte, încă de la 28 februarie 1924, Nicolae Buta solicita Facultății clujene, pentru anul următor, bursa acordată de Ministerul Instrucțiunii pentru studiul „instituțiilor slavo-române”. „În cazul când chestiunea acestei burse (schimbul favorabil) nu este definitiv rezolvită – scria N. Buta –, Vă rog să binevoiți a-mi acorda o bursă pentru Paris (Institutul dlui Iorga)”. Idem, doc. nr. 417/1-1923/24, f. 1. Interesant este că în cerere, în loc de Paris, a fost scris mai întâi Roma, peste care a fost trasă o linie și completată apoi deasupra noua destinație, cunoscându-se probabil că aceeași bursă era vizată încă din anul anterior de Constantin Daicoviciu. De altfel, încă de la 24 mai 1924, decanul N. Drăganu solicita Ministerului Instrucțiunii o informare „în privința vacanțelor care se vor produce pentru Facultatea noastră în anul școlar viitor la Școala Română din Roma și Paris [adăugat cu creion], deoarece avem candidați care se interesează și nu le putem da nici un răspuns”. Idem, doc. nr. 362-1923/24. Până la urmă, recomandarea pentru Nicolae Buta s-a făcut pentru Școala Română de la Roma („Avem onoare a Vă face cunoscut – îi scria decanul N. Drăganu lui Buta la 18 septembrie 1924 – că Dl. Prof. V. Pârvan ne-a comunicat că a hotărât trecerea Dvoastră pe ziua de 1 oct. 1924 pe tabloul membrilor Școalei Române din Roma”), la Paris fiind trimis în anul respectiv N. Georgescu-Tistu. Idem, doc. nr. 21/1-1924/25, doc. 21/2-1924/25, doc. 25-1924/25; Procesele verbale încheiate în ședințele Consiliului profesorilor în anii 1919/20-1923/24, f. 244, 247v (ședințele din 18 iunie și 28 iunie 1924). S-a stabilit, de asemenea, ca locul care se va elibera după întoarcerea profesorului Bezdechi din Italia să îi fie acordat lui Constantin Daicoviciu. Ultimul va ajunge însă la Roma doar în toamna anului 1925, deoarece în septembrie 1924 directorul Pârvan comunica Facultății de Litere din

Universității clujene, înființată în anul 1919 după modelul vechilor societăți studențești din Austro-Ungaria („Petru Maior” din Budapesta, „România Jună” din Viena, „Julia” din Cluj sau „Junimea” din Cernăuți), asociații ale tineretului universitar care puneau un mare accent pe latura artistică și literară a activității lor. Societatea Studenților în Litere din Cluj i-a avut ca secretari, la începutul anilor '20, pe tinerii Ioan Moga și Ștefan Pașca, la rândul lor membri ai Școlii Române din Roma în anii 1926-1929, studenți români animați de ideile naționale în vogă la vremea respectivă. Nicolae Buta a făcut parte din Comisia literară a asociației, iar în anul universitar 1923-24 a condus-o în calitate de președinte, reprezentând studențimea universitară din Cluj la serbările centenarului lui Avram Iancu, desfășurate în 1924³. De aceea, nu întâmplător, interesul său științific s-a orientat către studiul mișcării naționale, redactând, încă din perioada în care era student, o monografie despre Avram Iancu, premiată de Institutul de Istorie Națională din Cluj⁴.

Tânărul Nicolae Buta s-a remarcat încă de student în cadrul Seminarului de Istoria nouă a românilor condus de profesorul Ioan Lupaș. În decursul ultimului său an de facultate, 1923-24, Buta a prezentat o interesantă lucrare privitoare la Istoria Transilvaniei, *Istoricul de curte al principelui ardelean G. Bethlen (Gaspar Vereș Boiti)*, fiind deja cooptat la Institutul de Istorie Națională de către directorii acestuia, Ioan Lupaș și Alexandru Lapedatu, în calitate de „scriitor diurnist pentru bibliografie”⁵.

Seminarul profesorului Lupaș a fost un ambient prolific în care tinerilor studenți le era stimulată pasiunea pentru paleografie și pentru delicata și riguroasa abordare a izvorului istoric. În același an universitar, de exemplu, în ambianța seminarului profesorului Lupaș au mai prezentat interesante lucrări pe problematici pertinente Renașterii și preiluminismului alți doi studenți ai săi, care se vor specializa ca istorici și arhiviști la Școala Română din Roma în primul ei deceniu de funcționare, Ioan Moga și Alexandru Doboși, ulterior cu o carieră notabilă în cadrul Institutului de Istorie Națională, pe care cel dintâi l-a condus ca director în primii ani postbelici (Ioan Moga se ocupa atunci de *Viața și opera lui Dimitrie Cantemir*, iar Al. Doboși a redactat o lucrare privitoare la *Ștefan cel Mare și Matei Corvinul ca reprezentanți ai Renașterii culturale și artistice*). În același timp, printre studenții începători care participau la exercițiile de seminar, citind și transcriind acte vechi, se număra și mai tânărul Aurel Decei. Dacă Al. Doboși se va orienta ulterior, după obținerea licenței în Istoria românilor, Istorie universală și Geografie în anul 1924⁶, spre arheologie și istoria economiei, în perioada specializării la Roma din 1929-31 dedicându-se mai ales investigațiilor arheologice și topografice⁷, Ioan Moga și Aurel Decei (bursier al Școlii în anii 1928-30) – ambii cooptați în deceniile interbelice în rândul personalului științific al Institutului de Istorie Națională din Cluj, unde Moga a funcționat în perioada 1929-1942 ca asistent, iar Decei, în anii 1930-1932, ca secretar-bibliotecar – se vor perfecționa în paleografie și diplomatică, cercetând știrile privitoare la români conservate în Archivio Segreto Vaticano⁸. Alături de Nicolae Buta, și Ioan Moga și-a făcut o utilă ucenicie în domeniul bibliografiei în cadrul Institutului de Istorie

Cluj că la Școală nu este loc decât pentru Buta, urmând ca Daicovicu să fie primit în anul următor. Idem, doc. 25-1924/25; Procesele verbale încheiate în ședințele Consiliului profesorilor în anii 1924/25-1928/29, f. 259/10v, 295/44 (ședințele din 1 noiembrie 1924 și 26 mai 1925). Pe temă, Veronica Edroiu-Turcuș, *Procesul de selectare a bursierilor pentru Școala Română de la Roma în primii ani de funcționare*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» din Iași”, 2018, tom LV, p. 213-228.

³ „Anuarul Universității din Cluj pe anul școlar 1921-22”, Cluj, 1923, p. 219-220; 1930-31, Cluj, 1931, p. 338-339.

⁴ Nicolae Buta, *Avram Iancu și epoca sa*, Cluj, Impr. Dr. S. Bornemisa, 1924, 112 p. Vezi și I. Moga, *Contribuția membrilor Institutului de Istorie Națională la istoriografia română în ultimul sfert de veac (1920-1945)*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, Sibiu, X, 1945, p. 627.

⁵ „Anuarul Universității din Cluj pe anul școlar 1923-24”, Cluj, 1925, p. 139-140.

⁶ „Anuarul Universității Regele Ferdinand I. Cluj pe anul școlar 1928-29”, p. 281.

⁷ Pentru figura lui Alexandru Doboși vezi S.J.A.N. Cluj, Fond. Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 457-1925/26; doc. nr. 714-1928/29, f. 13, 22; doc. nr. 714/2-1928/29, f. 4-5; doc. nr. 736/1-1928/29, f. 1; Procesele verbale încheiate în ședințele Consiliului profesorilor în anii 1924/25-1928/29, f. 345/53, 490/239 (ședințele din 18 iunie 1926 și 19 iunie 1929).

⁸ Idem, doc. nr. 37/1-1926/27, f. 4; doc. nr. 645/1-1927/28, f. 5-6; „Academia Română. Anale. Ședințele din 1929-30”, tom. L, p. 57. Aurel Decei a absolvit Facultatea de Litere și Filosofie din Cluj în iunie 1927 și încă din anii studenției s-a remarcat în cadrul activităților universitare (în ultimul an de studiu, 1926-27, fiind, de exemplu, președinte al Comitetului Societății Studenților în Litere și Filosofie). Institutul de Istorie Națională i-a apreciat primele demersuri de activitate științifică, premiind cu suma de 2000 lei lucrarea sa *Analiza părților din Verancius privitoare la istoria Românilor în sec. XVI*. „Anuarul Universității din Cluj pe anii școlari 1925/26 și 1926/27”, Cluj, 1928, p. 148; S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 403/1-1926-/27, f. 1; doc. nr. 421-1926/27; 486/1-1927/28, f. 1; Procesele verbale încheiate în ședințele Consiliului profesorilor în anii 1924/25-1928/29, f. 354/102, 423/172v (ședințele din 15 octombrie 1926 și 30 iunie 1928); „Academia Română. Anale. Ședințele din 1925-1926”, tom. XLVI, p. 143; *De la Asoc. „Astra”, „Patria”, Cluj, VIII, 19 mai 1926, nr. 106, p. 3; Premiile Institutului de Istorie Națională din Cluj, „Patria”, VIII, 26 iunie 1926, nr. 137, p. 2; Conducerea Soc. Studenților în litere, „Patria”, VIII, 5 decembrie 1926, nr. 267, p. 4; Septimiu Martin, *Organizarea Institutului de Istorie Națională din Cluj-Sibiu în cel dintâi sfert de veac, 1920-1945*, în *Institutul de Istorie Națională din Cluj-Sibiu. 1920-1945. Ședința comemorativă din ziua de 4 Februarie 1945*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, X, 1945, p. 719. Pentru stagiul roman al lui Aurel Decei, vezi și Lucian Giura, *Dialog epistolar: Ioan Lupaș – Aurel Decei*, în „Sargetia. Acta Musei Devensis”, s.n., IX, 2018, p. 261-270, mai ales p. 266.*

Națională, sub conducerea lui Ioan Lupaș și directa îndrumare a asistentului Ioachim Crăciun, în anul universitar 1923-24 funcționând de asemenea ca „scriitor diurnist pentru bibliografie”⁹.

Problematica mișcării naționale și îndeosebi figura lui Avram Iancu au reprezentat un constant interes științific în activitatea lui Nicolae Buta. Personalității lui Avram Iancu, tânărul studios îi va consacra o serie de studii în contextul redactării monografiei *Avram Iancu și epoca sa*, lucrare publicată în anul 1924 în momentul aniversării a 100 de ani de la nașterea revoluționarului pașoptist. Demersul a fost, fără îndoială, inspirat de profesorii săi Ioan Lupaș și Alexandru Lapedatu, cei doi codirectori ai Institutului de Istorie Națională din Cluj. În mod special, așa cum indică însuși autorul, elaborarea monografiei dedicate lui Avram Iancu s-a realizat în ambianța propice a Seminarului de Istoria nouă a românilor patronat de Ioan Lupaș, îndrumările teoretice ale acestuia din urmă dar și îndemnul și susținerea acordată tânărului student facilitând finalizarea studiului¹⁰. Inițiată ca o lucrare de seminar – cercetarea fiind demarată din intenția de a contribui la mai buna cunoaștere a personalității eroice a lui Avram Iancu în primii ani ai României întregite și ai organizării Universității românești din Cluj, dar și ca o datorie de onoare față de trecut a primei generații studențești a amintitei Universități – contribuția nu și-a propus o tratare exhaustivă a figurii revoluționarului pașoptist, ci mai mult o creionare a acesteia, Buta indicând chiar în prefața monografiei că bibliografia cărții și anexele documentare ale acesteia urmează a fi publicate ulterior (lucrarea are o singură anexă, *Eugen Friedenfels despre Avram Iancu*, p. 107-112, anume traducerea părții dedicate lui Avram Iancu din Joseph Bedeus von Scharberg, *Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jahrhundert*, von Eugen von Friedenfels, Wien, Wilhelm Braumüller, zweiter Teil, 1848-1858, 1877, p. 404-412). Era vorba, desigur, de dificultăți de tipar, în condițiile în care lucrarea – publicată cu sprijinul lui Alexandru Lapedatu, atunci ministru al Cultelor și Artelor, din fondurile destinate serbărilor centenare Avram Iancu – trebuia să apară până la finele lui august 1924, la 31 ale lunii respective fiind organizate la Țebea, în Munții Apuseni, serbările aniversative¹¹, dar și de dezideratul de a face lucrarea cât mai accesibilă publicului nespecialist. Academia Română, în ședința plenară din 26 mai 1924, a decis la rândul său să marcheze, în cadrul respectivei sesiuni generale, centenarul lui Avram Iancu, iar Ioan Lupaș a rostit, la 8 iunie 1924, o comunicare intitulată *Avram Iancu* (ulterior publicată în volumul al treilea al „Anuarului Institutului de Istorie Națională”, studiul fiind însoțit de o amplă anexă documentară)¹².

Manifestările din Munții Apuseni prilejuite de centenarul nașterii lui Avram Iancu au fost organizate din inițiativa ASTREI, al cărei președinte era atunci Vasile Goldiș, și s-au desfășurat, în zilele de 30 august-1 septembrie 1924, la Baia de Criș, Țebea și Câmpeni, în localitatea de baștină a tribunului, Vidra de Sus și pe Muntele Găina¹³. La evenimente au participat Regele Ferdinand I, Regina Maria, principele Carol și principesa Ileana, prim-ministrul Ion I. C. Brătianu, mitropolitul primat al Bisericii Ortodoxe Române din România întregită, Miron Cristea, miniștri, generali și diverși oameni politici, intelectuali români ardeleni și de peste Carpați (să îi amintim doar pe Alexandru Averescu, Alexandru Lapedatu, Octavian Goga ca reprezentant al Academiei Române etc.), înalți ierarhi precum Vasile Suci, întâiul stătător al Bisericii Române Unite cu Roma, arhiepiscop de Alba Iulia și Făgăraș, arhiepiscopul de Chișinău, Gurie Grosu etc. În

⁹ „Anuarul Universității din Cluj pe anul școlar 1923-24”, p. 140.

¹⁰ N. Buta, *op. cit.*, p. III.

¹¹ După cum indică *Prefața* monografiei, ultimele detalii ale lucrării au fost perfectate la 15 august 1924, dată la care au fost scrise, la Cluj, și cuvintele introductive. *Ibidem*.

¹² I. Lupaș, *Avram Iancu*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, Cluj, Inst. de Arte Grafice „Ardealul”, III, 1924-25 (1926), p. 1-62.

¹³ Serbările comemorative din întreg Ardealul și din România unificată au durat mai mult, întinzându-se pe întreaga perioadă 28 august-2 septembrie 1924. Ele au fost deschise printr-o suită de parastase pentru sufletul eroului pașoptist, oficiate de sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului pe stil vechi (28 august) în toate bisericile ortodoxe sau unite cu Roma de pe cuprinsul regatului României, slujbe religioase însoțite de cuvântări tematice rostite de diverse personalități ale politicii și culturii naționale. La 30 august s-au desfășurat o serie de manifestări la Baia de Criș, organizate de delegația ASTREI, în frunte cu Vasile Goldiș și mitropolitul Nicolae Bălan. În după-amiaza zilei respective organizatorii s-au deplasat la Țebea, unde a fost depusă o coroană care purta culorile naționale, păstrată în Biserica Adormirii Maicii Domnului din localitate (reconstruită în anii 1893-96 pe locul unui mai vechi edificiu de cult din lemn și cunoscută drept Biserica cu tricolor deoarece are pictate la interior, pe tavan, brâuri tricolore, unicitatea constând tocmai în modul în care a fost utilizat simbolul național în context religios), alături de celelalte două coroane, depuse în diverse momente de repropunere și cultivare a spiritului național (1899, 1943). Cu această ocazie, academicianul Ioan Lupaș a rostit o cuvântare din partea Asociațiunii, ziua încheindu-se la Baia de Criș cu o conferință a profesorului Sabin Oprean. A doua zi, la 31 august 1924, la Baia de Criș au fost dezvelite – în prezența ministrului Lapedatu – bustul lui Avram Iancu, realizat de Romulus Ladea, și o placă comemorativă, pe casa în care a murit eroul pașoptist. *Serbătorirea memoriei lui Avram Iancu. 100 de ani de la nașterea lui*, în „Transilvania”, Sibiu, LV, aug.-sept. 1924, nr. 8-9, p. 281-285; Rep., *Serbările în amintirea lui Avram Iancu la Baia de Criș, Țebea, Câmpeni, Vidra, pe Muntele Găina și la Cluj*, în „Foaia Poporului”, Sibiu, a. XXXII, 7 septembrie 1924, nr. 36, p. 1. Pe temă Dorin Goția, *Astra și comemorarea lui Avram Iancu în 1924*, în „Restituiri”, Deva, a. II, 1994, nr. 2, p. 126-141; Ionela Simona Mircea, *Aniversări în memoria lui Avram Iancu*, în „Muzeul Național”, București, vol. XXVI, 2014, p. 95-114.

vederea serbărilor au fost executate lucrări la mormântul lui Avram Iancu de la Țebea, care a fost degajat și împrejmuțit, fiind adăugate incintei două tunuri de la 1877. Gorunul lui Horea a fost recondiționat, iar în perioada 15-18 august 1924 au fost aduse de la Gurahonț rămășițele pământești ale lui Ioan Buteanu, iar de la Rovina, osemintele lui Simeon Groza. De asemenea, în august 1924, au fost transferate în cimitirul de la Țebea din cel de la Orăștie mormintele unor ostași români căzuți în 1916 în luptele de la Petroșani, Vulcan și de pe Valea Jiului. Vizita regală în Munții Apuseni a început la 31 august 1924, în vederea facilitării deplasării fiind deschisă o haltă C.F.R. la câteva sute de metri de cimitirul din Țebea, declarat cu acea ocazie Cimitir al Eroilor Neamului¹⁴.

La Țebea, manifestările au fost inaugurate la 31 august 1924, în prezența oaspeților regali și ministeriali, de un parastas oficiat de un sobor de preoți în frunte cu Mitropolitul Ardealului, Nicolae Bălan, înaltul ierarh deschizând după slujbă și seria cuvântărilor¹⁵. Alexandru Lapedatu, ministrul Cultelor și Artelor, a evocat personalitatea eroului Apusenilor în fața autorităților reunite acolo, în frunte cu Regele Ferdinand și Regina Maria¹⁶. Din partea tineretului universitar a cuvântat Nicolae Buta¹⁷, punând accent în alocuțiunea sa mai mult pe spiritul național care a determinat manifestările de la sfârșitul verii anului 1924 dedicate lui Avram Iancu, pe principiul fundamental care a animat secolul națiunilor, pe „sufletul național, care unește și trebuie să unească toate izvoarele vieții din trecut”¹⁸. Discursul lui Buta a fost așadar axat, în primul rând, pe problema dimensiunii faptelor revoluționarului pașoptist și a modului în care ecoul acestora a determinat trecerea în legendă a figurii lui Avram Iancu, a cultului stimulat și răspândit la nivel popular în legătură cu faptele și persoana eroului, subliniind că tinerețea „Ardealului desrobot” a fost crescută tocmai la flacăra acestei legende¹⁹.

O altă serie de alocuțiuni au fost rostite cu ocazia prânzului festiv organizat chiar la fața locului, într-un pavilion special amenajat. Au cuvântat prim-ministrul Ionel Brătianu și Regele Ferdinand²⁰. În partea a doua a zilei de 31 august, manifestările au continuat la Câmpeni, pe parcursul deplasării Principele Carol oprindu-se la Abrud pentru ceremonia punerii pietrei de temelie a unui spital. La Câmpeni, ceremoniile liturgice se desfășuraseră încă din dimineața zilei de duminică, 31 august, sub păstoria mitropolitului primat Miron Cristea și a episcopului Clujului, Vadului și Feleacului, Nicolae Ivan (sfințirea noilor clopote ale bisericii ortodoxe), respectiv a mitropolitului Blajului, Vasile Suci (serviciul divin în biserica unită) și a fost inaugurată o expoziție cu materiale specifice mineritului și industriei lemnului din Țara Moților²¹. La ședința solemnă a ASTREI, desfășurată la Câmpeni în după-amiaza zilei de 31 august 1924, în prezența

¹⁴ Vezi *Țebea. Monografie*, coord. Ioachim Lazăr, Deva, Editura Karina, 2018, 636 p.; *Comemorarea lui Avram Iancu*, în „Societatea de Măine. Revistă săptămânală pentru probleme sociale și economice”, Cluj, a. I, 7 septembrie 1924, nr. 21, p. 411. Pentru percepția epocii și necesitatea reliefării figurii lui Avram Iancu dintr-o perspectivă științifică, axată pe demersul istoriografic, vezi cronică serbărilor la Constanța Hodoș, *Sărbările Avram Iancu. Călătoria – Primirea Suveranilor – Conferințele – „Doamna Munților” – Găina*, în „Adevărul Literar și Artistic”, București, ser. III, a. V, nr. 197, 14 septembrie 1924, p. 3.

¹⁵ *Serbătorirea memoriei lui Avram Iancu. 100 de ani de la nașterea lui*, p. 286-291.

¹⁶ *Ibidem*, p. 291-293; Alexandru Lapedatu, *Avram Iancu. Cuvânt la mormântul lui, cu prilejul serbărilor pentru centenarul nașterii: 31 August 1924*, în „Viitorul. Ziar politic”, București, a. XVI, 1924, nr. 4946, p. 3.

¹⁷ Prezența lui Nicolae Buta la serbarea de la Țebea și discursul rostit de acesta sunt evocate plastic, după douăzeci de ani, de colegul său de facultate Ion Breazu, de care l-a apropiat studiul la Universitatea clujeană în primii ani de după Marea Unire, când se forma acolo întâia generație de intelectuali români din Transilvania unită cu România. „Dacă tinerețea din Ardeal a fost reprezentată atât de strălucit la aceste serbări – rememora Ion Breazu în 1941 –, faptul se datorește mai ales lui Nicolae Buta. La mormântul Iancului de la Țebea, unde gorunul lui Horea își ridică brațele, glasul lui a răsunat ca o trâmbiță de arhanghel: inspirat, scâpărațor, tineresc. Din tribuna regală îl asculta Regele Ferdinand și Regina Maria, Ionel Brătianu, Octavian Goga, Vasile Goldiș și alți demnitari. Alături de ei, mulțimea, venită acolo de pe întreg cuprinsul țării, putea să vadă însă și un țaran și o țărăncă în frumosul port din jurul Sibiului. Erau tatăl și măicuța lui Nicolae Buta, pe care el a ținut să-i aducă la marea sărbătoare și să-i așeze alături de capetele încoronate și de cei mai aleși oameni ai neamului. Așa știa el să-și cinstească părinții. Spre deosebire de atâția alții care s-au ridicat de la sat, el nu se rușina de ei, nu îi ascundea când veneau să-l vadă, ci îi arăta tuturor, cu fală și cu dragoste”. Ion Breazu, *Nicolae Buta [necrolog]*, în „Transilvania”, a. LXXII, noiembrie 1941, nr. 9, p. 666.

¹⁸ Nuanțele discursului conturau reperele pe care ideologia naționalistă românească le va atinge în deceniile interbelice, perioadă, de altfel, considerată ca veritabilul apogeu al naționalismului ca și curent politic la nivel european. „Moții nu erau elementele de import târziu pe aceste plaiuri – arăta Nicolae Buta în cuvântarea sa – și cel ce se sprijini în vârtejul luptelor pe oamenii băstinași [Avram Iancu], concrescuți cu lespede de piatră și scoarța pământului, dovedi mai întâiu dușmanului apropiat, mai apoi lumii civilizate că aici, în cetatea de piatră a Ardealului, se mai păstrează încă resturi de îndărătnicie tracică”. N. Buta, *Cuvântul tinereții universitare la mormântul lui Avram Iancu*, în „Societatea de Măine”, a. I, 7 septembrie 1924, nr. 21, p. 422; *Serbătorirea memoriei lui Avram Iancu. 100 de ani de la nașterea lui*, p. 294-297.

¹⁹ „Dăra de lumină pe care o lăsă Iancu în urma lui – aprecia Buta evocativ în cuvântarea sa – lumină cu folos cărările tinereții; poezia populară i-a făurit un cult și noi am crescut în misterele lui. Povestea Iancului deșteptă în sufletul celor ce i-au urmat toate posibilitățile de eroism politic și cultural [...] Cu sufletul disciplinat de forța idealului care te-a covârșit în viață vom porni o ofensivă culturală împotriva întunericului, care sapă, iar legăturile noastre cu pământul strămoșesc ne vor desena direcția luptelor”. N. Buta, *op. cit.*, p. 423.

²⁰ *Serbătorirea memoriei lui Avram Iancu. 100 de ani de la nașterea lui*, p. 298-300.

²¹ *Ibidem*, p. 301-304.

Maiestății Sale Regele Ferdinand I al României, Silviu Dragomir a rostit un discurs dedicat figurii lui Avram Iancu²². Au mai cuvântat Vasile Goldiș, mitropolitul primat Miron Cristea, mitropolitul unit Vasile Suci, arhiepiscopul Chișinăului Gurie Grosu, Octavian Goga din partea Academiei Române, Vasile Gheorghiu din partea „Asociațiunii bucovinene pentru literatura și cultura română”, iar Regele Ferdinand le-a răspuns²³. Tot la Câmpeni s-au întrunit în ziua respectivă fruntașii Partidului Național (Maniu, Vaida etc.), organizând cu acest prilej o ședință festivă la care au cuvântat Iuliu Maniu, I. Agârbiceanu, I. Lupaș etc.²⁴.

Familia regală și înalții oficiali au mai rămas în Ardeal și în perioada 1-2 septembrie 1924, în prima zi participând la serbările care au continuat în Munții Apuseni (pe Muntele Găina – unde o cruce comemorativă a fost sfințită de către mitropolitul primat și de către episcopul Nicolae al Clujului – și la Vidra de Sus, în localitatea de baștină a lui Avram Iancu fiind sfințită casa eroului printr-o slujbă oficiată de episcopul Nicolae Ivan și fiind inaugurat acolo Muzeul Național Avram Iancu)²⁵, iar în 2 septembrie fiind prezenți cu toții la Cluj pentru ceremonia de consacrare a locului unde urma să fie ridicată statuia lui Avram Iancu, în fața Teatrului Național din localitate. Aici a fost săvârșit un serviciu divin de către mitropolitul primat Miron Cristea, anturat de mitropolitul Ardealului Bălan, de arhiepiscopul Chișinăului Gurie Grosu, de episcopul Nicolae al Clujului, iar ministrul Alexandru Lapedatu a rostit o alocuțiune solemnă²⁶.

Menționăm că interesul pentru figura lui Avram Iancu a stimulat în anii 1922-24 publicarea unor contribuții pe tema dată²⁷. Trebuie precizat că, la începutul perioadei interbelice, demersul investigativ în domeniu se afla la începuturile sale, mai ales din perspectiva reconstituirilor pozitiviste. Se apela pentru date la necrologurile redactate în diverse publicații sau chiar la interpelarea memorialistică²⁸. Multe date erau preluate din *Biografia lui Avram Iancu*, redactată de Iosif Sterca-Șuluțiu și publicată în 1897, la Sibiu. Abia în condițiile noii administrații românești era deschisă calea unor cercetări de arhivă aprofundate. Asupra figurii lui Avram Iancu se opriseră în precedentă Teofil Frâncu și George Cândrea (în demersul etnografic *Românii din Munții Apuseni. Moșii*, București, 1888, în partea a V-a, cap. XXVIII), Ioan Ciurileanu – unul dintre tribuni – (în lucrarea memorialistică *Fragmente istorice din anii 1848-49*, București, 1887), cam în aceeași perioadă George Barițiu (în *Părți alese din Istoria Transilvaniei pre două sute de ani din urmă*, vol. II, Sibiu, 1890)²⁹, apoi Silviu Dragomir (vezi interesul antebelic, manifestat în articole și note precum cea publicată în 1911 în „Tribuna Poporului” din Arad³⁰, dar și cel legat de centenarul serbat în 1924, când a redactat monografia

²² S. Dragomir, *Avram Iancu. Discursul rostit în ședința solemnă a Asociației ținută în 31 august sub prezidenția M. S. Regelui la Câmpeni*, „Societatea de Măine”, I, 7 septembrie 1924, nr. 21, p. 412-416. Revista îi avea printre membrii comitetului de redacție pe Vasile Goldiș, D. Gusti, Mihai Popovici, Gh. Bogdan-Duică, Ioan Lupaș, Onisifor Ghibu, V.C. Osvadă, Radu Dagnea, Ion Clopoțel și își deschidea primul număr pe septembrie 1924 cu rubrica „Unitatea națională”, sub acest generic fiind publicate atât cuvântul festiv rostit de Silviu Dragomir la Câmpeni, cât și cuvântul studențimii, în numele căreia a vorbit, la Țebea, Nicolae Buta.

²³ *Serbătorirea memoriei lui Avram Iancu. 100 de ani de la nașterea lui*, p. 304-338.

²⁴ Rep., *Serbările în amintirea lui Avram Iancu la Baia de Criș, Țebea, Câmpeni, Vidra, pe Muntele Găina și la Cluj*, p. 2.

²⁵ *Serbătorirea memoriei lui Avram Iancu. 100 de ani de la nașterea lui*, p. 339-343.

²⁶ A. Lapedatu, *Avram Iancu. Cuvânt la locul pe care urmează a se înălța monumentul lui în Cluj: 2 Septembrie 1924*, în „Viitorul”, a. XVI, 1924, nr. 4948, p. 3; *Serbătorirea memoriei lui Avram Iancu. 100 de ani de la nașterea lui*, p. 343-347.

²⁷ „Anuarul Institutului de Istorie Națională” sau „Transilvania” din anii 1923-25 oglindesc asemenea preocupări, inclusiv cele venite din partea unor literați, teologi sau istorici specializați în Istoria artei (vezi, de exemplu, E. Hodoș, *Din tinerețele lui Avram Iancu – Versuri atribuite Eroului*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, II, 1923, p. 381-383; contribuțiile teologului Ioan Georgescu, în anii 1920-23 secretar literar al ASTREI, la recuperarea figurii lui Avram Iancu; Ioan C. Băcilă, *Portretele lui Avram Iancu*, în „Transilvania”, a. LII, aprilie 1921, nr. 4, p. 228-241).

²⁸ Vezi pe temă Liviu Maior, *1848-1849: români și unguri în revoluție*, București, Editura Enciclopedică, 1998, 414 p.; Nicolae Boșcan, Rudolf Gräf, *Revoluția de la 1848 în Munții Apuseni. Memorialistică*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, 209 p.; Marin Badea, Gheorghe I. Bodea, *Avram Iancu în conștiința poporului român*, Cluj-Napoca, Dacia, 1976, 219 p.; Vasile Lechințan, *Românii, maghiarii și revoluția de la 1848-1849 în scaunul Arieș*, în „Angvstia”, Istorie-Sociologie, Sfântu Gheorghe, nr. 15, 2011, p. 15-28.

²⁹ Amintim că George Barițiu a zăbovit asupra figurii lui Avram Iancu și în 1872, în contextul trecerii la cele veșnice a eroului pașoptist conturând un profil al revoluționarului ardelean în revista „Transilvania”, portret care conține și elemente memorialistice, dar și interesante încadrări istoriografice ale acțiunilor acestuia (G. Barițiu, *Avram Iancu*, „Transilvania”, Brașov, a. V, 1 noiembrie 1872, nr. 21, p. 243-245; 15 noiembrie 1872, nr. 22, p. 253-258). Pe aceeași linie a interesului său pentru reliefarea acțiunilor lui Avram Iancu vezi și G. Barițiu, *Epistola deputatului Ioan Gozman din Ungaria către Avram Iancu*, în „Transilvania”, a. X, 15 iul. 1877, nr. 14, p. 159-160, Idem, *Prelegeri despre Horea, Cloșca și Iancu în Paris*, în „Observatorul”, Sibiu, a. VII, 1884, nr. 14, p. 53. De altfel, la nivelul articolelor comemorative putem aminti cele datorate lui Alexandru Papiu-Ilarian în „Românul” (*Avram Iancu și Adunarea de la Duminica Tomei și cea din 3/15 mai 1848*, în „Românul”, București, a. XVI, 1872, p. 797-798, 806, 809-810, 814, 818, 825-826, 830-831), cele repropuse de Iosif Vulcan în „Familia” (*Luptele lui Iancu*, în „Familia”, Pesta, a. VIII, 8/20 octombrie 1872, nr. 41, p. 479-482, respectiv pentru articolul inspirat din *Istoria Românilor din Dacia Superioară*, II, Viena, 1852, vezi „Familia”, 15/27 oct. 1872, nr. 42, p. 493-497; 22 oct./3nov. 1872, nr. 43, p. 504-508; 29 oct./10 nov. 1872, nr. 44, p. 517-520; 5/17 nov. 1872, nr. 45, p. 529-531; 12/24 nov. 1872, nr. 46, p. 544-545; 19 nov./1 dec. 1872, nr. 47, p. 553-557; 26 nov./8 dec. 1872, nr. 48, p. 564-566).

³⁰ Silviu Dragomir, *Raportul oficial al comandantului rus din 1849 despre Avram Iancu*, în „Tribuna Poporului”, Arad, 1911, 15, nr. 283, p. 5.

rămasă reper în istoriografia română³¹), Nicolae Iorga tangențial, în contextul general al reliefării istoriei românilor din Ardeal (vezi, mai ales, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*) sau Ioan Lupaș (de la preocupările din primul deceniu al secolului trecut la cele din anii 1922-24)³².

Pentru nivelul la care era popularizată figura lui Avram Iancu la începutul anilor '20 ai veacului trecut și pentru măsura în care aceasta era cultivată în literatura română a finalului de secol XIX și a primelor decenii ale celui următor sunt sugestive aprecierile publicistului Alexandru Hodoș³³. „În inima poporului din Ardeal – arăta acesta în 1924 – icoana revoluției din 1848 trăiește azi prin amintirea tragică a lui Avram Iancu. Eroul, pentru mulțime, înfățișează o epocă [...] Așa a trecut și «Craiu Munților» în conștiința populară, ca figură centrală a evenimentelor din 1848. El a fost doinit în cântece și a fost idealizat în versuri [...] Cultul lui Iancu s-a înfipt adânc în sufletul Moșilor și Crișenilor lui, desfășurându-se cu o minunată tradiție de mândrie națională, până departe pe Câmpie. Inspirația populară a țesut în decursul celor șaptezeci și cinci de ani din urmă, o literatură aspră, simplă și plină de aduceri aminte [...] Din nefericire, poeziile populare ardelenesti despre Avram Iancu n-au fost strânse cu destulă grijă. Puține au văzut lumina tiparului. Câteva în culegerea Iarnik-Bârseanu³⁴, altele într-o broșură a lui Fl. Marian, tipărită pe la 1900³⁵. E o comoară de simțire românească, pe care am fi vrut s-o vedem scoasă în văzul tuturor cel puțin acum, cu ocazia serbărilor de la Țebea [...] Am fi dorit ca recolta timpului să fi fost mai bogată, înconjurându-se comemorarea lui Avram Iancu de decorul unor preocupări intelectuale mai ample [...] Ne mângâiem cu gândul că până la centenarul revoluției, până la 1948, se vor mai ivi și alți semănători³⁶. La nivel literar,

³¹ Idem, *Avram Iancu*, București, Institutul de Arte Grafice „România Nouă”, Th. I. Voinea, 1924, 138 p. (Din publicațiunile Casei Școalelor). De reținut că Silviu Dragomir a publicat în același an 1924, în contextul aniversării centenare Avram Iancu, o serie de studii și articole în revistele și ziarele vremii, de la contribuția *Ultima încercare a guvernului unguresc de a câștiga pe Avram Iancu* („Transilvania”, Sibiu, a. LV, iulie 1924, nr. 7, p. 221-227, număr intitulat „Închinare memoriei lui Avram Iancu, 1824-1924”) la *Moartea și cultul lui Avram Iancu* („România”, București, a. II, 1924, nr. 265, p. 1). În legătură cu reeditarea, în 1965, a volumului *Avram Iancu* al lui Silviu Dragomir, vezi Nicolae Edroiu, *Cercetarea științifică la Institutul de Istorie din Cluj între 1920 și 2005. (Direcții, obiective, rezultate)*, în Veronica Turcuș, Felicia Hristodol, Gheorghe Hristodol, *Bibliografia lucrărilor științifice ale membrilor Institutului de Istorie din Cluj-Napoca. 1920-2005*, București, Editura Academiei Române, 2008, p. 398; vezi și paginile de memorialistică în Gelu Neamțu, *Silviu Dragomir, redactor la „Gazeta Poporului” (1918-1920), colaborator la „Voinea” (1921) și „Societatea de Măine” (1924)*, în vol. *Silviu Dragomir – 120 de ani de la naștere [Actele Simpozionului «Silviu Dragomir – 120 de ani de la naștere». 13 martie 2008, Cluj-Napoca]*, coord. Ioan-Aurel Pop, Sorin Șipoș, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2011, p. 37-38.

³² I. Lupaș, *Iancu în lumina străină [Istoriograful H. Friedjung despre Avram Iancu]*, în „Transilvania”, XL, aprilie-iunie 1909, nr. 2, p. 116-117; Idem, *Cincizeci de ani de la moartea lui Avram Iancu*, în „Patria”, IV, 1922, nr. 199, p. 2-3; Idem, *Din corespondența lui Avram Iancu cu Ioan Dragoș și cu Emeric Hatvani. Documente inedite*, în „Adevărul Literar și Artistic”, a. IV, nr. 112, 14 ianuarie 1923, p. 1; Idem, *O prietenă a lui Avram Iancu*, în „Adevărul Literar și Artistic”, a. IV, nr. 123, 1 aprilie 1923, p. 1; „Patria”, a. V, 1923, nr. 74, p. 1; Idem, *Cum trăiește amintirea lui Horia și a lui Avram Iancu în sufletul moșilor?*, în „Societatea de Măine”, a. I, 31 august 1924, nr. 19-20, p. 387-389; Idem, *În amintirea lui Avram Iancu. Cuvântare rostită în biserică cea mare din Săliște la 15(28) August 1924, cu prilejul parastasului centenar întru pomenirea viteazului*, în „Biserica Ortodoxă Română. Revista Sfântului Sinod”, București, a. XLII, 1924, p. 613-615; Idem, *Închinare Craiului Munților*, în „Cuvântul Poporului”, Săliște, VI, 1924, nr. 36, p. 1; Idem, *Legăturile lui Iancu cu frații de dincolo*, în „Patria”, VI, 1924, nr. 183, p. 3; Idem, *Martiriul lui Avram Iancu*, în „Transilvania”, a. LV, iulie 1924, nr. 7, p. 228-233; „România”, II, 1924, nr. 264, p. 1; „Cuvântul Poporului”, VI, 1924, nr. 35, p. 1.

³³ Alexandru Hodoș (1893-1967) a fost prim-colaborator al revistei „Cosânzeana”, colaborator al „ziarului național-poporan independent” tipărit la Sibiu, din 1919, sub direcția lui V. Hotăran, „Renașterea Română”, director al jurnalului „Biruința”, „ziar politic național” publicat la Cluj în anii 1926-29 și care și-a reluat apariția în anul 1938, de asemenea unul dintre coordonatorii publicației „Țara Noastră”, alături de Ilarie Chendi și Octavian Goga, de cel din urmă fiind apropiat și împărtășindu-i vederile de extremă dreapta, activ ca director al „revistei politice săptămânale de luptă națională și creștină”, periodicul „Linia Dreaptă”, publicat la București în perioada 1935-38. Alexandru Hodoș era fiul scriitorului și publicistului Alexandru I. Hodoș (1863-1929, cunoscut sub pseudonimul de Ion Gorun, fiu al lui Iosif Hodoș și al Anei, fiica fruntașului pașoptist Simion Balint, frate al scriitorului Enea Hodoș și al bibliografului Nerva Hodoș) și al scriitoarei Constanța Hodoș. S-a distins ca unul dintre promotorii Radiodifuziunii române, în cadrul amintitei societăți funcționând din 1936 ca director adjunct de programe, iar în perioada 1938-40 conducând-o în calitate de director. A ocupat funcția de subsecretar de stat la Președinția Consiliului de Miniștri în guvernul Goga-Cuza, ulterior, din 1942, fiind trimis la Berlin ca atașat de presă. Pentru activitatea sa din anii respectivi și pentru poziția de extremă dreapta profesată în anii interbelici și ai războiului, a fost arestat, judecat și condamnat în 1945 în „lotul ziariștilor” (alături de Pamfil Șeicaru, Stelian Popescu sau Radu Gyr).

³⁴ *Doine și strigături din Ardeal*. Date la iveală de Ioan Urban Iarnik și A[ndrei]. Bârseanu, București, Tip. Academiei Române, 1885, XV+528 p.; Brașov, Ed. Libr. Ciurcu, 1895, 432 p.

³⁵ Folcloristul și publicistul Simion Florea Marian (1847-1907), membru al Academiei Române, a redactat culegerea *Poesii populare despre Avram Iancu*. Adunate și publicate de Simeon Fl. Marian, Profesor la gimnasiul gr. or. din Suceava, membru al Academiei Române, Suceava, Societatea tipografică bucovineană în Cernăuți, 1900, 104 p. Vezi V.F., *Marian Simion Florea*, în Aurel Sasu, *Dicționarul biografic al literaturii române DBLR*, vol. II, M-Z, Pitești, Ed. Paralela 45, 2006, p. 46-47; Paul Leu, *Simion Florea Marian pe urmele lui Avram Iancu*, în „Comunicări și referate metodico-științifice. Limba și literatura română”, Societatea de Științe Filologice, Filiala Suceava, III, 1980, p. 177-192.

³⁶ A.H. [Alexandru Hodoș], *Literatura revoluției din 1848*, în „Cosânzeana”, a. VIII, 30 august 1924, nr. 16, p. 204-205. Pentru momentul centenarului Avram Iancu în literatură, vezi *Avram Iancu. Cu prilejul întâiului centenar de la nașterea eroului*, București, Cartea Românească, 32 p. (Pagini alese din scriitorii români, Nr. 168), volumaș sumar care cuprindea pagini din Ion Gorun, I.U. Soricu, N. Pora.

romanul istoric semnat de Ioan Pop-Florantin (*Avram Iancu, regele Carpaților*)³⁷, tragedia omonimă scrisă de același autor în contextul centenarului nașterii lui Avram Iancu³⁸, schițele publicate de Ion Gorun în „Universul” și care aveau ca subiect momentul pașoptist, drama în versuri a lui Ion U. Soricu, *Doamna Munților* (tipărită în revista „Transilvania” și dedicată Ecaterinei Varga)³⁹, romanul Constanței Hodoș, *Martirii*⁴⁰, paginile semnate de Alexandru Ciura (profesor de limba română la Gimnaziul din Blaj, după 1919 profesor și director al Liceului „George Barițiu” din Cluj)⁴¹ sau povestirea *Florică Ceterașul*, apărută în „Viața Românească” a lui Constantin Stere și datorată lui Ioan Paul, după Marea Unire cooptat ca profesor de Estetică literară al noii Universități clujene⁴², se numărau printre demersurile literare consacrate revoluției de la 1848-49 din Transilvania, atingând în primul rând figura lui Avram Iancu.

În toamna anului 1922, în contextul comemorării unei jumătăți de veac de la moartea celui care era așezat de întreaga Românie Mare în Panteonul eroilor neamului, ASTRA, condusă atunci de Andrei Bârseanu, avusese, de asemenea, inițiativa organizării unor serbări dedicate lui Avram Iancu⁴³. A fost reluată în amintitul context și inițiativa (care data încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea) de a se ridica în cinstea eroului național o statuie. Dacă în veacul anterior se reușise chiar adunarea fondurilor necesare proiectului, însă acesta nu fusese pus în aplicare în condițiile presiunii guvernului de la Budapesta, în anii interbelici ideea a fost repropusă. S-a constituit un Comitet pentru ridicarea unei statui a lui Avram Iancu la Cluj, mai apoi fiind stabilit inclusiv locul unde monumentul urma să fie așezat⁴⁴. O serie de publicații transilvănene consacrau, în anul 1922, numere tematice figurii lui Avram Iancu. Revista „Transilvania”, de exemplu, dedica numărul pe septembrie 1922 comemorării eroului național. Erau tipărite contribuții semnate de Nicolae Iorga, fragmente din documente de epocă, studii privitoare la reliefarea figurii revoluționarului în poezia populară, pagini de memorialistică (datorate Constanței Hodoș și născădeanului Virgil Șotropa), dar și versuri care dădeau măsura cultului lui Avram Iancu la momentul respectiv. Pentru direcția pe care cercetarea istorică în legătură cu personalitatea și rolul lui Avram Iancu trebuia să o urmeze la începutul anilor '20 ai veacului trecut rămân jaloane aprecierile lui Nicolae Iorga făcute în toamna anului 1922: „Cea dintâiu datorie a noastră față de figura eroică și tragică a lui Avram Iancu e să-l scoatem din negurile unei legende neclare și naive pentru a fixa istoric ce a fost el în adevăr, care au fost intențiile și acțiunile sale [...] Atunci când se vor face răbdătoare studii de arhive în locul frazelor de circumstanță, când se va răsfoi, de pildă, corespondența din 1848, abia atinsă pe dinafară de ai noștri, care se păstrează în biblioteca Muzeului Cultural din Arad, se vor avea solide pagini de istorie despre dânsul”⁴⁵.

De aceea, momentul centenarului Avram Iancu, sărbătorit în România recent întregită în 1924, constituia un cadru prielnic de repropunere și adâncire a cunoștințelor legate de personalitatea și realizările revoluționarului pașoptist. Direcțiile politicii culturale promovate de România Mare (unde, în perioada octombrie 1923 – martie 1926, istoricul Alexandru Lapedatu a ocupat funcția de ministru al Cultelor și Artelor) au insistat, mai ales, pe recuperarea figurii lui Avram Iancu din perspectiva cercetării istorice, în manieră riguroasă științifică și restitutivă⁴⁶. În amintitul context celebrativ au fost realizate trei monografii

³⁷ Ioan Pop-Florantin, *Avram Iancu regele Carpaților. (Continuatorul operei lui Horea)*. Roman istoric după publicațiuni și comunicări date de martori oculari și părtași la lupte, București, Tipo-Litografia și Fonderia de Litere Dor. P. Cucu, 1891, 206 p.

³⁸ Idem, *Avram Iancu regele Carpaților*. Tragedie istorică în 5 acte (după istorie, legende și comunicări personale), București, Tipografiile Române Unite, 1924, 47 p.

³⁹ I. U. Soricu, *Doamna Munților*. Piesă în IV acte, în „Transilvania”, a. LI, iunie 1920, nr. 2, p. 149-168; iulie 1920, nr. 3, p. 327-349; august 1920, nr. 4, p. 436-457; noiembrie 1920, nr. 11, p. 845-854.

⁴⁰ C. Hodoș, *Martirii*: roman, București, Inst. de Arte Grafice Minerva, 1908, 244 p.; ed. a II-a, București, Inst. de Arte Grafice Minerva, 1915, 245 p.; Natalia Negru, *Constanța Hodoș*, în „Adevărul Literar și Artistic”, a. V, 2 martie 1924, nr. 169, p. 3.

⁴¹ Al. Ciura, *Povestire pe scurt a vieții lui Avram Iancu*, editată de comitetul pentru ridicarea unei statui a lui Avram Iancu la Cluj, Cluj, Tip. „Ardealul”, 1922, 80 p.

⁴² Povestirea a apărut în „Viața Românească” în anul 1913. Caracterizată de prozatorul și gazetarul Mihail Sevastos ca „o năvălă istorică plină de viață, culoare și de vioiciune, scrisă într-o proaspătă limbă populară”, iar de Garabet Ibrăileanu ca un veritabil „eveniment literar” și mai puțin apreciată de revista „Convorbiri Literare”, contribuția reliefa lumea particulară și aspră a Țării Moșilor în contextul evenimentelor din 1848-49 și a anilor care au urmat, insistând asupra figurii lui Avram Iancu. Ioan Paul, *Florică Ceterașul și alte scrieri*, București, Editura Literară a Casei Școalelor, 1928, p. 3-92. Vezi și capitolul «*Florică Ceterașul*», p. 257-261 din Mihail Sevastos, *Amintiri de la „Viața Românească”*, ediție în întregime refăcută, București, Editura pentru Literatură, 1966, 496 p., capitol dedicat lui I. Paul, fost profesor de germană al autorului.

⁴³ De la „Asociațiune”. Pentru sărbătorirea lui Avram Iancu, în „Transilvania”, a. LIII, septembrie 1922, nr. 9, p. 616-618.

⁴⁴ Vezi și Nicolae Sabău, *Câteva proiecte pentru statuia ecvestră a lui Avram Iancu din Cluj (1924-1926)*, în „Acta Musei Napocensis”, XVIII, 1981, p. 661-679.

⁴⁵ N. Iorga, *Ceva nou despre Avram Iancu*, în „Transilvania”, a. LIII, septembrie 1922, nr. 9, p. 563.

⁴⁶ De amintit că peste aproape o jumătate de veac, în anul 1972, centenarul morții lui Avram Iancu a constituit un alt prilej de publicare a unor cercetări istorice centrate pe recuperarea și repropunerea figurii eroului național: vezi seria de contribuții în acest sens redactate mai ales de membrii Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj, în fruntea căreia se înscria monografia semnată de

dedicate lui Avram Iancu, fiecare dintre acestea caracterizându-se prin specificități generate de profilul scriitoricesc și istoriografic al autorului, dar și de publicul căruia i se adresa.

Cum am mai amintit, volumul oficial al serbărilor de la Țebea a fost lucrarea *Avram Iancu*, realizată de profesorul Silviu Dragomir din însărcinarea Asociațiunii și tipărită prin contribuția Casei Școalelor⁴⁷. Completată de ilustrații care îl reprezentau pe revoluționarul pașoptist în diferite momente ale vieții sale, de imagini ale colaboratorilor apropiați (Balint, Buteanu) și structurată pe 14 capitole (*Introducere; Iancu în așteptare; Avram Iancu în fruntea Moșilor; Idealul politic al lui Iancu; Cordonul lui Iancu; Episodul Dragoș; Avram Iancu în toiul luptei; Răsplata trădătorului; Înfrângerea lui Hatvani; Avram Iancu în luptă cu Kemény; Între ciocan și nicovală; Dezamăgirea; Umbra lui Iancu; Cultul lui Iancu*), monografia propusă de istoric prezenta într-un mod erudit, sobru și totodată cursiv evoluția eroului în contextul socio-politic al epocii. Spiritul evocator al lucrării și claritatea formulării o făcea accesibilă unor categorii mai largi din rândul publicului cititor – așa indica însuși autorul că i-a fost solicitat de Vasile Goldiș, Dragomir menționând că tocmai de aceea nu a adăugat aparatul de note de subsol pe care l-ar fi considerat necesar și a dat volumului o întindere mai redusă⁴⁸ –, în vreme ce expunerea istorică dădea măsura abilității și a dimensiunii științifice a cunoscutului specialist în istoria transilvană. Pentru publicarea cărții, ministrul de Externe, I. G. Duca, a alocat suma de 40.000 lei⁴⁹. De reținut că lucrarea a și fost propusă în epocă la un preț accesibil, pentru a stimula un cât mai amplu interes pentru figura eroului ardelean în momentul aniversativ 1924 și a fost chiar dăruită gratuit participanților la serbările de la Țebea.

A doua monografie Avram Iancu, deschisă spre spiritul permisiv al literaturii, s-a datorat scriitorului Teodor Murășanu. Broșura elaborată de acesta, intitulată *Avram Iancu. Viața și faptele lui de vitejie și* editată de Librăria populară din Turda, avea prin excelență un caracter divulgativ⁵⁰. Caracterizată sensibil și plastic în presa vremii ca „închinarea caldă și entuziastă a unui scriitor ardelean”⁵¹, ea se adresa poporului în memoria colectivă a căruia era necesară repropunerea și reaprinderea mitului național în noul context al țării întregite, lucrarea fiind accesibilă inclusiv lumii rurale covârșitoare numeric din România vremii.

Cea de-a treia monografie, redactată în contextul centenar, la fel ca și cea dintâi, tot în mediul istoriografic clujean, *Avram Iancu și epoca sa*, aparținând proaspătului absolvent Nicolae Buta și publicată sub auspiciile Institutului de Istorie Națională, s-a axat în mod special pe reliefarea aspectelor mai puțin cunoscute din evoluția și faptele tribunului, pe relația dintre acesta și colaboratorii apropiați, pe care studiosul îi prezintă în detaliu și în măsura în care documentele reunite pe parcursul anilor de studenție i-au permis-o, subliniind rolul lui Avram Iancu în ansamblul mai amplu al mișcării naționale și al evenimentelor pașoptiste, cu un accent pe spiritul național care i-a animat demersul și pe decelarea structurii sufletești a eroului⁵². Lucrarea, structurată pe opt capitole precedate de *Un cuvânt înainte* (p. 1-4) – anume *Câteva informații și*

Ștefan Pascu, *Avram Iancu. Viața și faptele unui erou și martir* (București, Ed. Meridiane, 1972, 255 p., colecția Historia Magistra Vitae). Amintim de asemenea, centrată pe figura lui Avram Iancu, contribuția *Avram Iancu: scriitori*, de Liviu Maior (Cluj, Dacia, 1972, 125 p.) În mod special, a se vedea „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj”, XV, 1972, dar și „Studia Universitatis «Babeș-Bolyai». Historia”, XVII, 1972, „Acta Musei Napocensis”, IX, 1972, „Apulum”, X, 1972 (număr *In memoriam Avram Iancu 1872-1972*) etc.

⁴⁷ Așa cum arăta chiar Silviu Dragomir atunci când Vasile Goldiș i-a încredințat, în ianuarie 1924, sarcina redactării unei biografii a lui Avram Iancu, s-a putut constata, încă de la începutul demersului său, lipsa informațiilor exacte pe care și-ar fi putut întemeia cercetarea. De aceea, Silviu Dragomir a solicitat Asociațiunii susținerea financiară în vederea unor investigații în arhivele de la Viena. Profesorul se va opri aici vreme de patru săptămâni, studiind mai ales colecția fostelor arhive imperiale (acolo a regăsit unele resturi ale arhivei lui Kossuth din 1848-49), dar și fondurile Ministerului de Interne (pentru rapoartele prefecturilor) sau ale Ministerului de Război (unele fonduri fiind deschise după 1918). Investigațiile de la Viena au fost completate cu cele operate în baza documentară conservată la Palatul Cultural din Arad – așa cum îndemna Nicolae Iorga în 1922 – și în Arhiva contelui Mikó în Cluj. S. Dragomir, *Pe urmele lui Avram Iancu. În loc de prefață la o carte*, în „Societatea de Mâine”, a. I, 31 august 1924, nr. 19-20, p. 389-390.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ I. S. Mircea, *op. cit.*, p. 99.

⁵⁰ Teodor Murășanu, *Avram Iancu. Viața și faptele lui de vitejie*, Turda, Ed. Librăria Populară, 1924, 63 p. (Biblioteca românească, 1-2). Vezi și reeditarea realizată cu ocazia comemorării a 140 de ani de la trecerea la cele veșnice a revoluționarului pașoptist, realizată și prefăcută de profesorul Valentin Vișinescu, preocupat de cercetarea istorică a orașului Turda (Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2012, 80 p.).

⁵¹ A.H. [Alexandru Hodoș], *op. cit.*, p. 205.

⁵² În legătură cu lucrarea, Alexandru Hodoș aprecia: „Scrierea dlui Nicolae Buta, premiată de Institutul de Istorie Națională din Cluj, încearcă o caracterizare a lui Avram Iancu și a colaboratorilor săi, în linii vii și atrăgătoare. Utilizând tot materialul informativ pe care-l putea avea la îndemână, desprinzând înțelesul faptelor de arme și scoțând la iveală rolul lui Avram Iancu, d. Nicolae Buta ne-a dat o carte prețioasă, originală, scrisă frumos, despre apariția căreia trebuie să se țină seamă [...] prețuită, fără îndoială, pentru tendința merituosă pe care o reprezintă, de a părăsi terenul simplei relatări a faptelor, punând pe eroi și faptele lor, în perspectiva ideilor timpului și a instinctului național românesc”. *Ibidem*. Într-o altă prezentare făcută în „Țara Noastră”, despre monografia scrisă de Buta se consemna că „s-a impus atențiunii publicului printr-o interesantă concepție asupra revoluției de la [18]48 și prin aleele ei calități de stil”. *O carte despre Avram Iancu*, în „Țara Noastră”, Cluj, a. V, 31 august 1924, nr. 35, p. 1132.

considerațiuni asupra tinereții lui Iancu (p. 5-17); *Mișcările revoluționare din Europa în anul 1848 și naționalismul exagerat al Ungurilor. Széchenyi și Kossuth* (p. 18-24); *O perioadă de sbucium și precipitări. Revoluția din primăvara anului 1848 până la izbucnirea războiului civil* (p. 25-41); *Prefectul și legiunile sale* (p. 42-51); *În vârtejul luptelor* (p. 52-68); *Tovărășia de arme a tinerilor prefecți și tribuni* (p. 69-84); *Răsplata împărătească* (p. 85-99); *Umbra lui Iancu și sfârșitul lui* (p. 100-104) – constituie o viabilă tentativă de încadrare a figurii revoluționarului pașoptist în epoca sa, cadrului general și european al evenimentului fiindu-i astfel consacrate părți importante din volum.

Așa cum indica Nicolae Buta, unele capitole ale monografiei au fost citite în ședințele publice ale Seminarului de Istoria nouă a românilor condus de Lupaș, profesorul introducând unul dintre materiale, studiul *Câteva informațiuni și considerațiuni asupra tinereții lui Avram Iancu* (care constituia primul capitol al cărții, p. 5-17), în „Anuarul Institutului de Istorie Națională” (al doilea tom, cel pe 1923)⁵³. De altfel, monografia a fost distinsă cu unul dintre premiile Institutului de Istorie Națională din Cluj pe anul 1923. În anul respectiv fuseseră propuse trei premii pentru cele mai bune lucrări cu subiecte date: *cel pentru contribuții la bibliografia istorică română ardeleană* (acordat publicistului Teodor V. Păcățian cu indicele ziarului „Telegraful Român” din Sibiu, pe autori și materii); *premiul pentru viața și activitatea lui Avram Iancu* (conferit, așa cum precizau editorii „Anuarului Institutului de Istorie Națională”, profesorii și academicienii Ioan Lupaș și Alexandru Lapedatu, „tânărului și distinsului nostru elev Nic. Buta, cu monografia sa asupra Eroului”), respectiv *premiul pentru cea mai bună lucrare având ca subiect Procesul Memorandului (cu acte și documente de la contemporani)*, neacordat în cele din urmă deoarece nu a fost prezentat niciun manuscris, compensația materială fiind distribuită studenților pentru lucrările lor de seminar⁵⁴.

Pe amintita temă – figura lui Avram Iancu –, Buta va publica în 1924 studii și articole nu doar în revistele științifice ardelene, dar și în cele de popularizare din Transilvania. Amintim colaborarea cu revista clujeană condusă de Ion Clopoșel, „Societatea de Mâine”, contribuțiile din „Țara Noastră” sau din „Cosânzeana” (revistă literară ilustrată publicată la Orăștie în formulă bilunară în anii 1911-1915 și apoi la Cluj, în perioada 1922-28).

Astfel, în „Țara Noastră”, foaia „poporală” a „Asociațiunii” (publicație apărută mai întâi la Sibiu, în anii antebelici, apoi la Cluj și în cele din urmă la București), revistă care îl avea ca director pe Octavian Goga și redactor responsabil pe Alexandru Hodoș, tânărul studios tipărește în 1924 materialul *Colaboratorii lui Iancu. Simeon Balint*⁵⁵, contribuție care se regăsește în monografie în capitolul al șaselea, *Tovărășia de arme a tinerilor prefecți și tribuni*, în cadrul căruia sunt dedicate subcapitole specifice figurilor prefecților Ioan Buteanu, Axente Sever, respectiv Simion Balint (pentru cel din urmă, p. 81-84 ale monografiei). Profilul lui Simion Balint este însă redat în revistă într-o formulă prescurtată în raport cu subcapitolul din monografie. De reținut că respectivul număr din „Țara Noastră” a fost publicat la 31 august 1924 și era în întregime dedicat lui Avram Iancu⁵⁶.

În „Cosânzeana”, în numărul din 30 august 1924, apărut în perioada sărbătorilor aniversare Avram Iancu și dedicat centenarului⁵⁷, Nicolae Buta semnează un alt material, *Eroul instinctului național. La 100 de ani de la nașterea lui Avram Iancu*, o prezentare sintetică a figurii tribunului⁵⁸.

De asemenea, tot legat de problematica națională, Nicolae Buta a publicat o serie de contribuții în „Gând Românesc”, revista de cultură de la Cluj editată de ASTRA, care apărea sub redacția lui Ion Chinezu,

⁵³ N. Buta, *Câteva informațiuni și considerațiuni asupra tinereții lui Avram Iancu*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, II, 1923, p. 323-338, extras, București, Tip. Cartea Românească, 1924, 16 p.

⁵⁴ „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, II, 1923, p. X.

⁵⁵ N. Buta, *Colaboratorii lui Iancu. Simeon Balint*, în „Țara Noastră”, a. V, 31 august 1924, nr. 35, p. 1123-1124.

⁵⁶ Numărul 35/1924 din „Țara Noastră” se deschidea cu evocarea figurii lui Avram Iancu datorată lui Octavian Goga (p. 1085-1090) și conținea, de asemenea, material documentar (*Înfrângerea lui Hatvani în fața Abrudului. Fragment din raportul prefectului Avram Iancu*, p. 1091-1093; *Dintr-o scrisoare a lui Iancu, 1860*, p. 1095), literar (Cezar Petrescu, *Văd depărtându-se o umbră...*, p. 1105-1106; Al. Ciura, *Ursitoarele. La leagănul lui Avram Iancu*, p. 1107-1108; poezia *Epitaf* de Vintilă Russu Șirianu, p. 1109), evocări (G. Bogdan-Duică, *Caracteristică*, p. 1094-1095; Alexandru Hodoș, *Figura legendară a lui Iancu*, p. 1096-1099; Eugen Goga, *Precursorul Unirii [Avram Iancu]*, p. 1100-1104), memorialistică datorată lui Iosif Sterca-Șuluțiu (p. 1110-1111) etc.

⁵⁷ Numărul al 16-lea, din 30 august 1924, al revistei „Cosânzeana” era dedicat aproape în exclusivitate figurii lui Avram Iancu. Deschisă de prezentarea figurii eroului pașoptist datorată lui Nicolae Buta, publicația mai conținea articolele *Luptele românilor din Ardeal la 1848. O scurtă reprivire asupra unor zile eroice* (p. 195-197, material însoțit de un portret al lui Avram Iancu și de o fotografie reprezentând „Înmormântarea lui Avram Iancu în ziua de 1/13 septembrie 1872”, în care se observă pe fundal vechea biserică de la Țebea și gorunul lui Horea, poză pusă la dispoziția redacției de revizorul școlar George Wilt), respectiv *Regele Munților. Amintiri* (p. 200). Cel din urmă, mai mult o notă cu caracter memorialistic, era semnat de Ioan Pop-Florantin. Numărul aniversativ conținea și un fragment de proză istorică semnat de Constanța Hodoș (*Vin Crișenii... Episod din revoluția de la 1848*, p. 198-199).

⁵⁸ N. Buta, *Eroul instinctului național. La 100 de ani de la nașterea lui Avram Iancu*, în „Cosânzeana”, a. VIII, 30 august 1924, nr. 16, p. 194.

Olimpiu Boitoș fiind secretar de redacție⁵⁹. O colaborare predilectă a avut Nicolae Buta cu periodicele transilvănene „Patria”⁶⁰ și „România Nouă”⁶¹, și a tipărit materiale diverse și în „România Nouă” de la Chișinău⁶². În legătură cu activitatea jurnalistică la „România Nouă” clujeană, ziar condus de Zaharia Boilă, Nicolae Buta a fost chiar implicat într-un proces de presă, ale cărui detalii sunt relatate de Corneliu Coposu, și el redactor al amintitei publicații⁶³. Evidențiem că, la revista „Societatea de Măine”, Nicolae Buta va contribui cu o serie de cronică încă din 1924, la început articole cu puternice accente naționale, tânărul considerându-se reprezentant al „primei generații de cultură a Ardealului dezrobitor”⁶⁴, apoi cu seria de *Cronici din Roma* (mai apoi *Scrisori din Roma*), inaugurată în ianuarie 1925.

Dacă la început cronicile sale conțineau informații privitoare la capitala Italiei și viața ei culturală, la Scaunul Apostolic sau primele conferințe organizate de Institutul nostru de la Roma⁶⁵, din a doua parte a anului 1925 acestea sunt axate pe problematica fascismului, a acțiunii și doctrinei acestuia, a raportului dintre statul fascist și libertatea individuală sau pe reliefa figurii lui Mussolini⁶⁶. Tonul laudativ cu care

⁵⁹ N. Buta, *Ștefan Cicio Pop* [necrolog], în „Gând Românesc”, Cluj, II, martie 1934, nr. 3, p. 129-133; Idem, *Horia - Tâlcul unei comemorări*, în „Gând Românesc”, III, februarie 1935, nr. 2, p. 65-69 [comemorarea, la finele lunii februarie 1935, a 150 de ani de la martiriul lui Horea, prilej cu care N. Buta redactează un excursus pe tema luptei sociale și naționale a românilor ardeleni, în care încadrează momentul „Horaiadei”].

⁶⁰ Periodicul, ca organ al Partidului Național Român, și-a început apariția la Sibiu în 1919, avându-l ca director pe Ion Agârbiceanu. S-a transferat chiar din primele luni de existență la Cluj, redactori responsabili fiind Radu Dragnea, din 1923 Mihail Em. Procopiu, din 1926 Gheorghe Stoica etc. Din 1927, director al jurnalului a fost Ion Clopoșel, iar în anii 1933-38, Aurel Buteanu. Ziarul își va relua apariția în 1946 (a. XXVII) sub conducerea lui Zaharia Boilă.

⁶¹ „România Nouă. Ziar politic independent” a apărut în perioada 1933-38 (a. I-VI) la Cluj, iar în anii 1940-41 (a. VII-VIII) la Sibiu și l-a avut ca director pe Zaharia Boilă. Nicolae Buta a funcționat în calitate de redactor al periodicului în vremea în care jurnalul apărea la Cluj. În anul 1936, de exemplu, ziarul „România Nouă” a instituit un concurs de nuvele pe teme de istorie națională, cu subiecte referitoare în mod special la unele dintre cele trei momente marcante ale istoriei ardelenilor, denumite atunci „revoluții ardelenilor” (Răscoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan, Revoluția de la 1848, respectiv evoluțiile socio-naționale din Transilvania anului 1918), concursul fiind prevăzut cu trei premii și câteva mențiuni. Din juriul competiției, prezidat de Octavian Tăslăuanu – fost director al revistei „Lucafașul” – făceau parte profesorul de literatură română modernă al Universității clujene, Dumitru Popovici, de asemenea criticul literar, traducătorul și publicistul Ion Chinezu, secretarul ASTREI, Ion Breazu, respectiv redactorii ziarului „România Nouă”, Nicolae Buta, Ion Costea și Olimpiu Boitoș. Dintre cele 27 de nuvele înscrise în competiție, au fost distins doar trei (*Iobagii* lui Pavel Dan, *Din hrissov până-n grumaz*, de Victor Păpilian, respectiv *Eroii*, de Victor Tudoran, redactorul revistei brașovene, „Plaiuri săcelene”). Nicolae Buta a funcționat și în anii sibieni ca prim-redactor al publicației „România Nouă”. Jurnalul a reapărut în 1944-45 (a. XII-XIII), condus de Zaharia Boilă și Victor Iancu. Pentru abordarea momentului 1918 în Ardeal de către istoriografia românească interbelică, vezi Ion Clopoșel, *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*, Cluj, Ed. Revistei „Societatea de Măine”, 1926, 175 p.; ed. a II-a, Baia Mare, Ed. Marist, 2018, 230 p. Vezi și Vlad Șeitan, *Un concurs literar*, în „Plaiuri săcelene”, Brașov, a. V, septembrie 1938, nr. 9, p. 170-171.

⁶² „România Nouă. Organ de propagandă pentru unirea politică a tuturor românilor” a fost publicat la Chișinău în anii 1917-1918 și 1926-27, fiind condus de Onisifor Ghiu în calitate de director.

⁶³ La ziarul „România Nouă” din Cluj și-a început Corneliu Coposu activitatea jurnalistică. Pe temă Marin Pop, *Corneliu Coposu despre cenzura presei în perioada interbelică*, „Magazin sălăjean”, 18 septembrie 2020. Vezi mai ales volumul Corneliu Coposu. *Din cele trecute vremi. Jurnalist la Cluj (1935-1938)*, ediție alcătuită, îngrijită și studiu introductiv Marin Pop, cuvânt înainte Cristian Fulger, Zalău, Ed. Caiete Silvane, 2016, 454 p. (Col. Restituiri), mai ales cap. II. *Cenzura, eterna poveste*.

⁶⁴ N. Buta, *Cuvântul tinereții universitare la mormântul lui Avram Iancu*, p. 422 [material, așa cum am mai menționat, publicat în numărul dedicat celor 75 de ani de la evenimentele și centenarului nașterii lui Avram Iancu]. Vezi, de asemenea, N. Buta, *3/15 Mai 1848*, în „Societatea de Măine”, a. I, 11 mai 1924, nr. 5, p. 119 [o scurtă evocare a adunării celor 40.000 de români de pe Câmpia Libertății, urmată de un mesaj național adresat contemporanilor săi]; Idem, „*Astra*” la București, în „Societatea de Măine”, a. I, 22 iunie 1924, nr. 11, p. 242-243 [o cronică a zilelor de 31 mai-2 iunie 1924, în care organizația sibiană a fost întâmpinată sărbătorește la București, desfășurându-se festivități pe Dealul Mitropoliei, ținându-se cuvântări la Ateneu (roștite de Principele moștenitor Carol, de Nicolae Iorga în numele Ligii Culturale, de Vasile Goldiș în calitate de președinte al ASTREI), un pelerinaj la mormântul Eroului necunoscut, în ultima zi delegația ASTREI fiind primită la Academia Română (aici alocuțiunile au fost susținute de președintele celui mai înalt for științific al țării, Iacob Negruzzi, de Regele Ferdinand și de președintele ASTREI); la întoarcerea spre Ardeal, în ziua de 3 iunie, oaspeții au fost primiți cu căldură în comuna Breaza].

⁶⁵ Prima „cronică din Roma” semnată de Buta, datată 10 ianuarie 1925 și intitulată *Dilecti a Domino renovaverunt imperium...* a fost publicată în „Societatea de Măine”, a. II, 25 ian.-1 febr. 1925, nr. 4-5, p. 71-72. A urmat apoi *O conferință la Școala Română din Roma* („Societatea de Măine”, a. II, 8 martie 1925, nr. 10, p. 175-176), cronică datată 18 februarie și dedicată conferinței pe care profesorul Ettore Pais a susținut-o, la 12 februarie 1925, în cadrul Institutului nostru din capitala Italiei, Buta subliniind totodată utilitatea acestor prelegeri care reuneau la Școala Română personalitățile de frunte ale Universității romane și exponenții științifici ai Academiei străine.

⁶⁶ N. Buta, *Cronica din Roma. Acțiune și doctrină fascistă*, în „Societatea de Măine”, a. II, 27 sept. 1925, nr. 39, p. 678-679 [datată septembrie 1925, Buta pornind prezentarea sa de la discursul ministrului Luigi Rocco rostit la deschiderea cursurilor de vară de la Perugia, în care acesta discuta o serie de elemente doctrinare ale fascismului – caracterul pur italian, caracterul activ și situarea sa mai presus de justificarea rațională, etatismul]; Idem, *Scrisori din Roma. Problema individului și a claselor sociale în revoluția fascistă*, în „Societatea de Măine”, a. II, 25 octombrie 1925, nr. 43, p. 757-758 [datată octombrie 1925, o continuare a ideilor expuse în cronică anterioară]; Idem, *Scrisori din Roma. Benito Mussolini*, în „Societatea de Măine”, a. II, 15-22 noiembrie 1925, nr. 46-47, p. 822-823 [datată tot octombrie 1925 și dedicată în întregime figurii Ducelui, prezentată encomiastic – Mussolini este înfățișat publicului românesc drept un „ales al Instinctului Național”, ca un „mire al Destinului istoric particular”].

Buta prezintă realitățile italiene pe care le-a perceput direct la Roma în anii respectivi (inserând în materialele sale idei conform cărora libertatea individuală este o concesiune a statului, revoluția trebuie să fie opera unor „suflete tari”, iar dogma suveranității populare nu are viabilitate în acest context, societatea nefiind identificată cu „poporul”, că mulțimile ajung să își simtă necesitățile determinate de obiceiurile rasei, iar fenomenele politice sunt psihologie de rasă și nu produse ale logicii universal valabile) a determinat chiar o luare de poziție a redacției „Societății de Măine”, semnată de Ion Clopoțel, prin care se arăta că materialele sunt publicate doar sub titlu informativ, tânărul Buta, „unul dintre cei mai înzestrați absolvenți ai Universității din Cluj” fiind impresionat de fascismul italian, despre care însă nu trebuie să se uite că „se prezintă în fața Europei și ca un apărător al conservatismului și reacționarismului și se razimă mai degrabă pe forță decât pe ideile de dreptate”⁶⁷. De altfel în anul următor, 1926, nu vor mai fi publicate în revistă cronicile romane ale lui Buta, chiar dacă el va mai figura în primele luni între corespondenții „Societății de Măine” în diverse capitale europene (publicația avea la Paris pe Adrian Corbul, la Berlin pe N. Bagdasar, în vreme ce la București scria G. Vlădescu-Răcoasa). Rubrica generală despre Europa contemporană în care erau încadrate scrisorile din străinătate va fi, în 1926, completată cu materiale semnate de Ștefan Bezdechi despre Danemarca, în timp ce Ion Clopoțel va publica o cronică a sa despre *Misterul Italiei*. Buta va reveni cu materiale doar în 1927⁶⁸, când se afla la specializare la Paris, tratând chestiuni legate de spațiul francez. Întors la Cluj, din toamna anului 1927, tânărul istoric va continua colaborarea cu „Societatea de Măine” pe teme de actualitate politică și culturală românească⁶⁹.

Episodul privitor la articolele asupra Italiei mussoliniene redactate de Nicolae Buta este simptomatic pentru percepția pe care au avut-o bursierii Școlii Române din Roma în acei ani față de fascism și realitățile politice și culturale ale Italiei contemporane lor. În cazul unora dintre ei, aceste convingeri vor influența concepțiile ideologice și acțiunile lor politice ulterioare (vezi, de exemplu, cazul lui Alexandru Marcu, Alexandru Busuioceanu, Dumitru Găzdaru, Vasile Christescu, Vladimir Dumitrescu, Constantin Zoppa etc.).

La Școala Română din Roma, tânărul istoric și publicist Nicolae Buta va fi orientat de directorul Vasile Pârvan spre cercetări arhivistice privitoare la trecutul Țărilor Române la sfârșitul secolului al XVI-lea și în primii ani ai secolului al XVII-lea, bursierul axându-și investigația pe receptarea europeană a momentului Mihai Viteazul⁷⁰. Rezultatul investigației sale din primul an de specializare în capitala Italiei – lucrarea de mai mică întindere din anul I de perfecționare, solicitată întotdeauna de directorul Școlii Române de la Roma, academicianul Vasile Pârvan – a fost reprezentată de publicarea celor 176 de informări diplomatice ale episcopului de Reggio-Emilia, Claudio Rangoni, nunțiu în Polonia în anii 1599-1605. Filonul de investigație al lui Buta l-au reprezentat nunțiaturile (în special documentele nunțiaturii

⁶⁷ I. C., *Nota redacției*, în „Societatea de Măine”, a. II, 25 oct. 1925, nr. 43, p. 758.

⁶⁸ Alături de articolele legate de spațiul francez și publicate în „Societatea de Măine”, vezi și N. Buta, *Ardealul de ieri și Ardealul de mâine – Pentru vremuri noi, orientări nouă*, în „Societatea de Măine”, a. IV, 27 martie 1927, nr. 12, p. 160-162 [articol datat Paris, 25 februarie 1927, în care Buta milita pentru deosebita necesitate a adâncirii legăturilor Ardealului cultural cu Franța]; Idem, *Ardealul în anul 1877 (văzut de un ziarist francez)*, în „Societatea de Măine”, a. IV, 24-31 iulie 1927, nr. 29-30, p. 376 [la rubrica „Ardealul vechiu”, articol redactat la Paris la 6 iunie 1927]; Idem, *Ça ... c'est Paris*, în „Societatea de Măine”, a. IV, 17 aprilie-24 aprilie-1 mai 1927, nr. 15-16-17, p. 216-217 [la rubrica „Supliment literar”, material scris din Paris, datat 7 aprilie 1927]; Idem, *Psihologia „mulțimii” franceze*, în „Societatea de Măine”, a. IV, 10-17 iulie 1927, nr. 27-28, p. 348-349 [scrisoare tipărită la rubrica „Actualități”, semnată Paris, 13 iunie 1927]; Idem, *Țăranul român în judecata unui francez*, în „Societatea de Măine”, a. IV, 12-19 iunie 1927, nr. 23-24, p. 301-302 [Buta a redactat materialul său parizian, publicat sub genericul „Probleme sociale”, la 22 mai 1927, și și-a axat cronică pe figura politicianului francez Louis Marin, 1871-1960, cunoscut pentru preocupările sale etnografice și apreciat în mediul românesc de la Paris pentru atitudinea sa filoromână: vezi cuvântarea acestuia rostită la 18 mai 1927 în Biserica Ortodoxă Românească de la Paris, de pe Rue Jean de Beauvais, edificiu de secol XIV cumpărat de statul român la 1882].

⁶⁹ N. Buta, *Botezul Universității clujene* (a. IV, 6 noiembrie 1927, nr. 44, p. 507) [cronică, semnată Cluj, 2 octombrie 1927 și publicată la rubrica „Actualități”, care consemna momentele festive în care Universitatea clujeană a primit numele defunctului Rege Ferdinand I]; Idem, *Abatele Zavoral în România și vizita deputatului Esmund Harmswort în Ungaria* (a. V, 1 iunie 1928, nr. 10, p. 202) [tipărită tot la rubrica „Actualități” și datată Cluj, 27 mai 1928]; Idem, *O placă pentru memorandiști* (a. V, 15 iunie 1928, nr. 11, p. 224) [sub obșnuitul generic, Nicolae Buta consemna dezvelirea la 25 mai 1928, în salonul Cercului Militar – fosta sală a „Redutei” unde s-a desfășurat Procesul memorandiștilor –, a unei plăci de bronz dedicată mișcării naționale]; Idem, *Un nou academician: dl. Silviu Dragomir* (a. V, 15 iunie 1928, nr. 11, p. 230) [cronică datată Cluj, 13 iunie 1928 în care Buta, în calitate de fost elev al profesorului S. Dragomir, exprima satisfacția mai tinerilor promotori ai istoriografiei ardelenene pentru alegerea ca membru corespondent al Academiei Române a mentorului lor]; Idem, *Importanța istoriografică a memoriilor* (a. VI, 1-15 august 1929, nr. 14-15, p. 240-241) [așezat la rubrica „Discuții literare”].

⁷⁰ Rezultat al interesului său pentru figura lui Mihai Viteazul este și contribuția *Mihaiu Viteazul*, în „Transilvania”, a. LX, februarie 1929, nr. 2, p. 129-135. Materialul, axat pe problema inserării figurii lui Mihai Viteazul în conștiința publică, fusese baza unei conferințe susținută de N. Buta la Craiova, la Școala pregătitoare de Ofițeri de rezervă de Artilerie. *Ibidem*, p. 129.

Poloniei, pe care un alt bursier al Școlii, Claudiu Isopescu, a lucrat în anii 1923-1925, extrăgând informațiile referitoare la Țările Române din perioada în care episcopul de San Severo, Germanico Malaspina, era trimis papal pe lângă Sigismund al III-lea). Nicolae Buta s-a concentrat asupra rapoartelor diplomatice ale succesorului lui Malaspina, Claudio Rangoni, identificându-și materialul tot în fondul Borghese din Archivio Segreto Vaticano și publicând informările pe care nunțul Rangoni le trimitea cardinalilor Cinzio Aldobrandini, respectiv Pietro Aldobrandini, precum și unele indicații ale acestora (are doar câteva scrisori din 1599 și 1600, nici una din 1601, în timp ce anii 1602-1603 sunt foarte bine reprezentați, mai puține informații reușind să identifice din 1604-1605)⁷¹.

În continuarea demersului din primul an de studiu la Școala Română din Roma, Nicolae Buta și-a extins investigația și în alte arhive romane, în special în arhiva de familie a principelui Doria Pamphili, care au suplinit informația lipsă din volumele în foglio conservate la Vatican. De aici a extras alte rapoarte diplomatice, urmărind în plus și scrisorile oficiale conservate în Arhivele Vaticanului, așa-numitele „avvisi” – scurte epistole cu caracter informațional ale trimișilor bisericii în diferite regiuni și indicațiile Sfântului Scaun asupra poziției și liniei politice care trebuia urmată – păstrate în fondul *Codices Urbinates Latini*. A rezultat o culegere de 473 de documente, din anii 1599-1603, tipărită pe mai bine de 200 de pagini în al doilea număr al „Diplomatarium”-ului, publicația Școlii Române din Roma destinată valorificării rezultatelor cercetărilor arhivistice⁷². Ca o completare a informațiilor inedite privitoare la istoria românilor identificate în arhivele romane și vaticane, Nicolae Buta va publica, în al treilea volum al „Anuarului Institutului de Istorie Națională” din Cluj, patru scrisori ale unor principii români conservate în Archivio Segreto Vaticano și la Propaganda Fide (este vorba despre scrisoarea lui Ieremia Movilă către papa Paul al V-lea din 17 ianuarie 1606 referitoare la moartea episcopului de Bacău, Bernardino Quirini, și la aprobarea numirii în locul său a lui Ieronim Arsengo, document conservat în fondul Borghese, despre epistola din 29 martie 1647 a lui Matei Basarab către cardinalul Caponi, prefectul Congregației De Propaganda Fide – păstrată în Arhiva Propagandei –, despre scrisoarea lui Matei Basarab adresată papei Inocențiu al X-lea la 13 august 1650 și despre epistola lui Gheorghe Ștefan al Moldovei destinată papei Alexandru al VII-lea la 21 ianuarie 1656, ultimele două corespondențe conservate în fondul *Lettere di Principi* din Archivio Vaticano)⁷³. În legătură cu amintitele preocupări romane, în anul universitar 1927-28, raportul anual al Institutului de Istorie Națională din Cluj consemna că „Dl Nicolae Buta, asistent al Institutului, are în curs de publicare un volum de documente privitoare la *Epoca lui Mihai Viteazul și Radu Șerban*”⁷⁴.

La fel ca mulți dintre elevii Școlii Române de la Roma, care și-au continuat specializarea în Franța, în mod special la Școala Română de la Fontenay-aux-Roses – sau invers, pentru o serie de foști bursieri perioadei de studiu franceze urmându-i cea romană –⁷⁵, Nicolae Buta și-a continuat la rândul său perfecționarea la Paris în anul universitar 1926-27, beneficiind însă de una dintre bursele cu schimb valutar

⁷¹ N. Buta, *I ragguagli di Claudio Rangoni, vescovo di Reggio-Emilia e nunzio di Polonia dal 1599-1605. Appunti di storia rumena*, în „Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani”, Roma, I, 1925, p. 259-377. Lucrarea a fost recenzată de Aurel Decei în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, V, 1928-1930, p. 664-668.

⁷² Idem, *I Paesi Romeni in una serie di „Avvisi” della fine del Cinquecento (1599-1603)*, în „Diplomatarium Italicum”, II, 1930, p. 72-304.

⁷³ Idem, *Patru scrisori domnești din Arhivele Vaticanului [1606-1656]*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, III, 1924-1925, p. 553-557.

⁷⁴ „Anuarul Universității Regele Ferdinand I din Cluj pe anul școlar 1927/28”, Cluj, 1929, p. 172.

⁷⁵ Virginia Vasiliu, colegă de generație cu Buta, după sejurul roman din anii 1924-1926, a studiat în Franța, în anii 1927-1928. Ecaterina Dunăreanu-Vulpe și Radu Vulpe, bursierii arheologi ai Școlii din capitala Italiei din perioada 1924-1926, au fost prezenți la Școala Română din Franța în ultimii ani ai deceniului respectiv (1928-1929). Francisc Pall, specializat în Istorie medievală la Roma în 1934-1936, va ajunge la Fontenay-aux-Roses în 1937. Sculptorul Gabriel Popescu a fost trimis la Paris în 1937, după ce studiasse în anii 1935-1936 în capitala Italiei. Nicolae Lascu s-a aflat la Școala Română de la Roma în 1932-1934, pentru cercetări în sfera Filologiei clasice, continuate la Fontenay-aux-Roses, în 1938-1939. Emil Condurachi, specializat în arheologie în capitala Italiei în anii 1935-1937, a studiat mai apoi și la Școala Română din Franța, al cărei membru a fost în anii 1938-1939. Marina Vlasiu Lupaș, fiica lui Ioan Lupaș, specializată la Școala din Roma în Istorie medievală în anii 1935-1937, va fi apoi membră a Școlii Române din Franța (1937-1938). În schimb, Dorin Popescu, interesat de Preistorie și Arheologie, aflat la Fontenay-aux-Roses în 1927-1929, se va perfecționa și la Roma în 1935. Nicolae Corivan, specializat în Istorie modernă, după anii de perfecționare la Fontenay-aux-Roses începuți în 1928, și-a continuat studiile la Roma în perioada 1933-1935. Arheologul Grigore Avakian a fost înscris pe lista bursierilor de la Fontenay-aux-Roses în 1928-1929, la Roma studiind apoi în anii 1931-1933. Traian Chelariu a studiat în 1931-1933 la Școala din Franța, pentru a-și continua specializarea în Istoria filosofiei, în perioada 1933-1934, la Școala din Roma. Interesat de Istoria medievală și modernă, Dumitru Berlescu a studiat la Paris în 1934-1935 înainte de a se specializa la Roma, în anii 1939-1940. Petre Țurlea, *Școala Română din Franța*, București, Ed. Academiei Române, 1994, p. 29-32; Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania in Roma 1922-2012*, Roma, Accademia di Romania, 2013, p. 183-187.

oferite de Universitatea din Cluj în Franța⁷⁶. Din 1927, Buta a fost apoi angajat ca asistent al Institutului de Istorie Națională din Cluj, unde a funcționat până în 1929⁷⁷.

În al doilea deceniu interbelic, N. Buta s-a remarcat prin activitatea jurnalistică, continuând colaborarea cu „Transilvania”, tradiționalul organ publicistic al ASTREI⁷⁸, și inițiind, în 1930, revista „Ardealul tânăr. Revistă bilunară de ideologie democratică”. Publicația „Ardealul tânăr” a apărut la Cluj, în anii 1930-31, fiind apoi sistată (în primul an au fost tipărite 12 numere, însumând 388 de pagini, iar în anul al doilea, 1931, doar un număr de 48 de pagini). Era condusă de Viorel-Virgil Tilea în calitate de director, acesta publicând aici o serie de articole axate pe probleme politice, iar Nicolae Buta avea funcția de redactor responsabil al periodicului⁷⁹. Așa cum rezultă din cuvântul de deschidere al primului număr al revistei, din ianuarie 1930, publicația, care s-a bucurat de contribuția grafică a lui Virgil Fulicea, își propunea să fie „organul de onestă, obiectivă și mai ales curajoasă spovedanie bilunară a generației tinere ardelenesti [care] a înmugurit și s-a copt sufletește [...] în primul deceniu de libertate absolută a gândului românesc [...] de ieratică atingere cu idealurile sintetice – politice sau culturale – ale românismului integral”⁸⁰. În manifestul publicației, semnat de redacția „Ardealului tânăr”, era explicitată finalitatea revistei, anume „cultivarea conștiință a ideii naționalismului organic, singura îndreptățită să disciplineze armonios toate eforturile, toate aspirațiile”, afirmându-se totodată că planul întemeierii ei s-a cristalizat în mintea inițiatorilor cu ocazia celei de-a 11-a aniversări a constituirii României Mari⁸¹. În articolul care deschidea primul număr al publicației, *Ardealul și democrația*, un excursus în istoria multiseculară transilvăneană, Nicolae Buta profesa crezul său de istoric ardelean, insistând, în contextul celui de-al doilea deceniu interbelic, pe necesitatea unor studii obiective, științifice, care să argumenteze și să reafirme continuitatea românească în vechea provincie⁸². Printre colaboratorii revistei și-au înscris numele poetul Aron Cotruș, poetul, traducătorul și istoricul literar Teofil Bugnariu, economistul Victor Jinga, istoricul și criticul literar Ion Breazu⁸³, clasicistul Ștefan Bezdechi (autor, de exemplu, al unui articol în care dezavua

⁷⁶ Vezi pentru date asupra studiilor sale în Franța S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 101-1926/27. La Paris, istoricul ardelean a studiat vreme de câteva luni. Tânărul Buta și-a desfășurat cercetările în primul rând în Bibliothèque Nationale de France, alături de studii interesante de investigarea interesului Franței și al presei franceze relativ la spațiul românesc în secolele XVIII-XIX (de exemplu Leon Baidaff, pasionat de bibliografie, care și-a publicat, în anii 1926-30, rezultatele demersurilor științifice asupra evoluției Principatelor Române în secolul al XVIII-lea în „Revista istorică” a lui Iorga, în „Revue Historique du Sud-Est Européen” sau în publicații de popularizare precum „Universul literar” etc.). „Societatea de Măine”, a. IV, 12-19 iunie 1927, nr. 23-24, p. 301; 24-31 iulie 1927, nr. 29-30, p. 376.

⁷⁷ S. Martin, *op. cit.*, p. 719; „Anuarul Universității din Cluj pe anii școlari 1925/26 și 1926/27”, p. 146. Atunci au fost redactate și recenziile lui N. Buta publicate în „Anuarul” Institutului. Vezi N. Buta, *Alexandre Boldur, La Bessarabie et les relations russo-roumaines (La question bessarabienne et le droit international)*, Paris, J. Gamber, 1927, in-8°, 410 p., în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, IV, 1926-1927, p. 467-470; Idem, C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV. București, Datina Românească – Vălenii de Munte*, 1927, in-8°, 176 p. (Extras din „Buletinul Comisiei Istorice a României”, 1926, V), în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, IV, 1926-1927, p. 465-467; Idem, Ioan Medrea, *Sighișoara. Sighișoara, Tip. Markus*, 1928, in-8°, 31 p. (pl.), în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, IV, 1926-1927, p. 478-479; Idem, Louis Eisenmann, *Conrad von Hötendorf et Tisza. Un épisode de la politique yougoslave de l'Autriche Hongrie durant la guerre (Octobre 1915 – Avril 1916)*. (In: *Mélanges publiés en l'honneur de M. Paul Boyer*. Paris, 1925), în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, IV, 1926-1927, p. 476; Idem, P. P. Panaitescu, *Le Prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*. Paris, 1926, in-8°, 18 p. (Extr. de la „Revue des Études slaves”, Paris, 1926, VI, fasc. 3-4), în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, IV, 1926-1927, p. 455-456; Idem, Pr. Ioan A. Bena, *Contribuții la monografia comunei Pianul-de-Jos*. Cluj, Tip. Dacia, 1925, in-8°, 113 p., în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, IV, 1926-1927, p. 477-478.

⁷⁸ N. Buta, † *Vasile Bogrea*, în „Transilvania”, a. LVII, octombrie 1926, nr. 10, p. 546-550 [necrolog datat Cluj, 10 octombrie 1926]; Idem, † *Nicolae Iorga*, în „Transilvania”, a. LXXII, mai 1941, nr. 3, p. 173-179.

⁷⁹ Atât Viorel-Virgil Tilea cât și Nicolae Buta erau originari din zona Sibiului, cu primele studii făcute acolo.

⁸⁰ *Ardealul tânăr, Cuvânt înainte*, în „Ardealul tânăr. Revistă bilunară de ideologie democratică”, Cluj, a. I, 1 ianuarie 1930, nr. 1, p. 1.

⁸¹ *Ibidem*, p. 2.

⁸² Ardelean prin naștere și adept al doctrinei naționale prin convingere, Nicolae Buta își exprima dezacordul față de conducerea liberală a primului deceniu de existență a României Mari („vremelnicii cărmaci ai noului stat român i-au neglijat [Ardealului] caracterul mesianic, aplicându-i spre propria lor pierzanie cămașa de forță a unor artificii, de culise demne de cele mai întunecate tradiții fanariote”), apreciind că venirea lui Iuliu Maniu la putere la finele anului 1928 reprezenta „voința democratică a Ardealului”. În sensul afirmării tradiției și contribuției Ardealului în cadrul României unificate, istoricul și ziaristul Buta arăta cu convingere că se cuvenea, la momentul respectiv, apreciată valoarea național-educativă a spiritualității ardelenice. „Să descifrăm din această cheie de boltă a trecutului ardelenesc – îndemna Nicolae Buta – toate obligațiile morale. Căci altfel de obligații există. Prima este aceea de a-i verifica, prin truda unor cercetări obiective, continuitatea istorică. A doua, aceea de a-i îmbrăca scheletul sumar în formele adecvate ale ideologiei științifice care-i definesc și justifică rosturile sociale”. N. Buta, *Ardealul și democrația*, în „Ardealul tânăr”, a. I, 1 ianuarie 1930, nr. 1, p. 3-7, mai ales p. 6-7.

⁸³ Născut în localitatea Mihalț din județul Alba, Ion Breazu s-a numărat printre cei dintâi absolvenți ai Facultății de Litere a noii Universității clujene, pe care a frecventat-o în perioada 1920-24, fiind coleg de generație cu Nicolae Buta. Mentori i-au fost Gheorghe Bogdan-Duică, Sextil Pușcariu, Nicolae Drăganu și Ioan Lupaș. Licența și-a susținut-o în 1924 cu specializările Limba și literatura română și Istorie, a funcționat apoi ca arhivar la Arhivele Statului din Cluj, profesor suplinitor și redactor la revista

poziția dictatorială a lui Mussolini), Aurel Decei (cu materiale despre *Scritorii români în Italia*, despre poetul latin Virgiliu, la 2000 de ani de la naștere) sau istoricul literar Olimpiu Boitoș (ultimii fiind foști elevi ai Școlii Române de la Roma sau a celei din Franța, Boitoș publicând sub genericul „Scrisori din Paris”), arheologul Gherasim Pinteza (de asemenea specializat la Paris, de unde va contribui, la rândul său, la rubrica „Scrisori din Paris” sau cu traduceri din literatura franceză), economistul Gheorghe Dragoș, profesorul și psihopedagogul Lucian Bologa (membru al ASTREI și vicepreședinte al Societății de Psihiatrie din Sibiu), preotul și literatul Septimiu Popa (care va publica aici fragmente din *Caravanele Ardealului*, lucrarea, care evoca Blajul studiilor sale, fiind tipărită ulterior, tot la Cluj, în anul 1938), omul politic, avocat, scriitor și publicist Alexandru Ceușeanu, secretar al ASTREI Reghin, jurnalistul Sever Stoica, publicistul Liviu Hulea (ulterior, la finele anilor '30, prim redactor al revistei clujene „Tribuna”, publicată sub direcția lui Ion Agârbiceanu), economistul, eseistul, filosoful, juristul, politicianul și publicistul Petre Țuțea, economistul Victor Cornea, poeta și publicista Cornelia Buzdugan, căs. Hașeganu, poetul și epigramistul Traian Marcu. Marea parte a colaboratorilor publicației erau partizani ai ideilor național-țărăniște. Articolele pe care Nicolae Buta le-a tipărit în „Ardealul tânăr” erau, în general, axate pe probleme de actualitate politică, dar atingeau și chestiuni culturale⁸⁴.

La nivel politic, Nicolae Buta s-a afirmat ca un susținător al lui Iuliu Maniu și al național-țărăniștilor, în 1934 numărându-se printre tinerii național-țărăniști care au participat la constituirea Gărzilor „Iuliu Maniu”, organizate în vara anului respectiv în condițiile ascensiunii mișcărilor extremiste în România vremii, în mod special ca reacție la asasinarea unor lideri politici (vezi uciderea lui I.G. Duca în 1933, operă a Nicadorilor)⁸⁵.

„Societatea de Măine”, iar Sextil Pușcariu l-a sprijinit pentru obținerea unei burse la Școala Română de la Fontenay-aux-Roses, unde a studiat în anii 1926-28. A fost cooptat apoi ca asistent universitar la Cluj, la Litere, unde va urca în următoarele decenii toate treptele carierei academice. Din anul 1936 a funcționat ca secretar al ASTREI, iar în perioada 1941-45 a fost redactor responsabil al revistei „Transilvania”. Critica literară îl așează în rândul istoricilor literaturii, în general preocupați de metoda comparatistă (N. Cartoian, D. Popovici, Ion Chinezu, D. Murărașu, D. Russo, Al. Marcu, Ioan Sân-Giorgiu, Ștefan Bezdechi, N. I. Herescu, Bazil Munteanu, Al. Ciorănescu, Dragoș Protopopescu, Teodor A. Naum, Constantin Balmuş, Alice Voinescu, Edgar Papu etc.). M.Z. [Mircea Zăciu], *Breazu Ion*, în A. Sasu, *op. cit.*, vol. I, A-L, Pitești, Ed. Paralela 45, 2006, p. 216-217; Dumitru Micu, *Literatura română în secolul al XX-lea*, București, Ed. Fundației Culturale Române, 2000, p. 141; „Anuarul Universității Regele Ferdinand I. Cluj pe anul școlar 1928-29”, p. 133, 141, 175, 281; 1929-30, Cluj, 1930, p. 166; I. Breazu, *Școala Română din Franța (Fontenay-aux-Roses)*, în „Boabe de Grâu. Revistă lunară ilustrată de cultură”, București, a. I, august 1930, nr. 6, p. 331-338.

⁸⁴ Vezi articolele sale din „Ardealul tânăr”: *Acordul de la Haga* (a. I, 1 februarie 1930, nr. 3, p. 65-67), *Autobiografia unui moșneag venerabil [Theodor V. Păcățean]* (a. I, iunie-iulie 1930, nr. 9-10, p. 261), *Averescaniada* (a. I, noiembrie 1930, nr. 12, p. 353-356), *Crai nou ... [Despre restaurație]* (a. I, iunie-iulie 1930, nr. 9-10, p. 257-259), *Cutul satului românesc* (a. I, 15 februarie 1930, nr. 4, p. 97-99; 15 martie-aprilie 1930, nr. 6-7, p. 161-163), *Declarațiile Regelui* (a. I, august 1930, nr. 11, p. 305-307), *Dictatură?* (a. I, 15 ianuarie 1930, nr. 2, p. 37-39), *Generația tânără și democrația* (a. I, 15 aprilie 1930, nr. 8, p. 209-213), *O aniversare. Thomas Garrigue Masaryk – octogenar* (a. I, 1 martie 1930, nr. 5, p. 129-134), *Guvern de personalități?* (a. II, ianuarie 1931, nr. 1, p. 1-3) sau cronicile și recenziile: *Suspîn revizionist în haină istorică* [studiul publicat de Jancsó Benedek în revista „L'Europa Orientale”, numărul pe iulie-august 1929] (a. I, 15 ianuarie 1930, nr. 2, p. 61-62), *Erdélyi fiatalok* (a. I, 1 februarie 1930, nr. 3, p. 93-94), *O veste îmbucurătoare* [alegerea lui Nicolae Tolu, istoric, atașat de presă al Legației României de la Paris, în rândurile membrilor Societății de Istorie Modernă din Franța] (a. I, 1 martie 1930, nr. 5, p. 158-159), *Em. Panătescu: V. Pârvan (Ephemeris Dacoromana vol. IV)* (a. I, iunie-iulie 1930, nr. 9-10, p. 303-304).

⁸⁵ Fenomenul constituirii unor grupări paramilitare care susțineau diversele curente de idei cristalizate în viața politică a statului unificat a marcat istoria celui de-al doilea deceniu de existență a României Mari. Încercându-se evitarea unui asasinat asupra lui Iuliu Maniu de tipul celui comis la finele anului 1933 și care l-a avut ca victimă pe fruntașul liberal I. G. Duca, prim-ministru al României, tineretul național-țărănesc din Transilvania și Banat a organizat, în iunie 1934, Gărzile „Iuliu Maniu”, menite să protejeze direct persoana politicianului. La 7 iunie 1934 s-a desfășurat, la Cluj, Consfătuirea tineretului național-țărănesc, inițiativa aparținându-i lui Cornel Bianu. Aici s-a decis înființarea, în toate localitățile, a Gărzilor „Iuliu Maniu”. În Sălaj se constituise deja un astfel de corp, condus de Iuliu Coroianu, acesta urmând a se deplasa la Bădăcin pentru a asigura liderului protecția considerată necesară. A fost creat și un comitet pentru organizarea și conducerea gărzilor, care l-a avut în frunte pe profesorul universitar și economistul Gheorghe Dragoș, desemnat comandant al gărzilor pentru Ardeal. La Cluj, garda a fost organizată sub conducerea avocatului Valer Moldovan, iar pe parcursul lunii iunie 1934 au fost constituite astfel de nuclee în județele Timiș, Bihor, Severin, Someș, Târnava Mare, Maramureș, fiind organizate reuniuni de înființare a amintitelor corpuri la Timișoara, Oradea, Lugoj, Dej, Sighișoara, Sighet. Constituirea lor concretă, în sensul funcționării, s-a amânat însă pentru toamna anului respectiv, când urma să fie organizat un Congres general pentru Ardeal și Banat. În august 1934 au fost puse bazele unui organism similar în Brașov, între timp Sălajul devenind județul unde Garda „Iuliu Maniu” a fost definitivată, modelul de organizare folosit fiind cel al armatei române – aplicat, de altfel, și de pașoptiștii lui Avram Iancu –, la fel ca în cazul cetelor de voinici organizate de tineretul Partidului Național-Țărănesc în 1929. În septembrie 1934 însă, la București, conducerea partidului decide desființarea Gărzilor „Iuliu Maniu”. La 16 septembrie 1934 conducerea gărzilor a dat publicității un comunicat prin care își anunța autodizolvarea, după ce, în prealabil, Cornel Bianu se prezentase în aceeași zi la Bădăcin, însoțit de unii comandanți ai gărzilor (Gheorghe Dragoș, Nicolae Căpețianu, Valer Moldovan, P. Rechișean și Nicolae Buta), pentru a discuta cu Maniu chestiunea gărzilor, pe care conducerea centrală a partidului decisese să le desființeze. Modelul acestora a fost apoi preluat, în anii 1936-38, de gărzile țărănești din Ardeal și Banat, de asemenea organizații ale național-țărăniștilor conduse de foști comandanți ai gărzilor maniste, iar la finele celui de-Al Doilea Război Mondial și în anii succesivi, de alte formațiuni auxiliare de

În 1941, o moarte timpurie, venită după o perioadă de suferință, l-a răpit prematur pe încă tânărul Nicolae Buta, activitatea sa științifică fundamentală rămânând constituită din monografia dedicată lui Avram Iancu și din contribuțiile publicate în revistele științifice „Diplomatarium Italicum” și „Anuarul Institutului de Istorie Națională” din Cluj, axate în primul rând pe problemele mișcării naționale din Transilvania și pe informațiile de arhivă obținute pe parcursul cercetărilor efectuate la Roma⁸⁶. În memoria contemporanilor săi, a colegilor de generație de la Universitatea clujeană sau de la Școala Română de la Roma, Nicolae Buta a rămas ca un veritabil reprezentant al spiritualității românești ardelenice și sibiene, cu părțile ei originale și pozitive, dar și cu cele mai puțin comode și accesibile, evocând o lume ancestrală cu tradițiile sale puternice, un univers desprins parcă din legendele populare⁸⁷.

Figura istoricului și publicistului Nicolae Buta este relativ puțin cunoscută în literatura de specialitate, atât în istoria istoriografiei dedicată momentului pașoptist, cât și în scrierile privitoare la presa ardeleană interbelică, probabil și din cauza morții premature a tânărului studios și jurnalist. Alături de lucrările restitutive dedicate membrilor Institutului de Istorie Națională, operei și activității acestora, și de cercetările dedicate istoriei Școlii Române de la Roma, s-au înregistrat în ultimii ani contribuțiile la istoria Partidului Național-Țărănesc din Ardeal, în special din zona Sălajului (semnate de Marin Pop) sau inițiativa legată de reconstituirea istoriei locale (a zonei Sibiului), de unde provenea Nicolae Buta, areal de care a rămas legat pe tot parcursul vieții, prin spirit cărturăresc și național⁸⁸.

autoapărare a partidului, Gărzile „Iuliu Maniu”, precum și de o serie de organisme care aveau ca scop înlăturarea regimului comunist (Sumanele Negre, Haiducii lui Avram Iancu etc.). Marin Pop, *Înființarea și activitatea Gărzilor „Iuliu Maniu” și a Gărzilor țărănești din Ardeal și Banat (1934-1938)*, în „Acta Musei Porolissensis”, Zalău, 36, 2014, p. 284-288; „România Nouă”, Cluj, a. II, 18 septembrie 1934, nr. 199, p. 1.

⁸⁶ I. Breazu, *Nicolae Buta [necrolog]*, p. 665-667; I. Crăciun, *Publicațiunile Institutului de Istorie Națională din Cluj-Sibiu și colaboratorii lor de la 1920-1945 cu o bibliografie a publicațiilor*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, X, 1945, p. 688 (Ioachim Crăciun îl consemnează pe Nicolae Buta în rândul colaboratorilor publicațiilor Institutului care au trecut la cele veșnice. „Ne facem o datorie pioasă – arăta I. Crăciun în 1945 – de a desprinde din șirul colaboratorilor ca întâiul pomelnic numele celor 11 morți ai noștri: Ernest Armeanca, Arpad Bittay, Gheorghe Bogdan-Duică, Vasile Bogrea, Nicolae Buta, Nicolae Cartoian, Constantin Diculescu, Nicolae Drăganu, Iuliu Marțian, George Mateescu, Theodor V. Păcățianu, cu a căror colaborare Institutul nostru se va mândri totdeauna și cărora le va păstra o recunoscătoare amintire”); V. Turcuș, F. Hristodol, G. Hristodol, *op. cit.*, p. 70-71; V. Turcuș, *Vasile Pârvan și Școala Română din Roma*, Cluj-Napoca, Ed. Școala Ardeleană, 2016, p. 169-177.

⁸⁷ În acest fel și-l amintesc atât George Călinescu, cât și Ion Breazu. George Călinescu rememora în 1947 – în publicația „Națiunea”, pe care o conducea în calitate de director și care a apărut în anii 1946-49 –, figura lui Nicolae Buta într-un mod percutant și sugestiv, știut fiind că ei doi au avut frecvente contraste goliardice în anii specializării romane. „Un alt ardelean – scria George Călinescu despre Buta – care însă [...] a trecut mai citez, era istoric. Slab, înalt, cu găuri în obraz, mâncă în pat slănină adusă din Ardeal, ca pe vremea lui Slavici. Era un tânăr învățat și de treabă”. G. Călinescu, *Rememorări*, „Națiunea. Ziar de informație, atitudine și reportaj”, București, a. II, 25 decembrie 1947, nr. 527, p. 5. Cu câțiva ani mai devreme, colegul său de la Universitatea clujeană, Ion Breazu, și-l amintea de asemenea, pasionat de cercetare și cu o personalitate specific ardeleană. „Parcă-l văd și acum – rememora Ion Breazu în 1941 – înalt și drept, cu mustăcioara lui neagră, cu ochii lui ageri, – ce chip minunat de flăcău, desprins parcă dintr-o baladă, pe care mi-l închipuiam mai cu drag în frumosul lui port de acasă, decât în straiile nemțești. În nesfârșitele noastre discuții el aducea, ca nimeni altul, duhul satului din care s-a desprins și căruia i-a rămas credincios până la sfârșitul vieții. Din judecata lui pătrunzătoare, din povestirea lui atât de vie, din gluma lui nesecată, din scrisul lui patetic, din doinele cântate de el cu o duioșie atât de bărbătească se desprindea mireasma puternică și autentică a satului său drag [...]. Țărâna care a luat-o pe talpele lui la Apold a purtat-o cu vrednicie, mândru de ea, ca pe un talisman sfânt [...] De la satul lui s-a ridicat la întregă Transilvania și apoi la întreg neamul românesc. A vrut să-i adâncească trecutul și s-a așternut cu sete la studiul istoriei. Îi plăceau mai ales momentele de luptă pentru libertate și dreptate. De aceea, cu toate că nu era decât student, a închinat o carte întregă eroului care a luptat cu mai multă vitejie pentru aceste bunuri neprețuite, neînfricatului și neprihănitului Avram Iancu. Îmi amintesc cu cât drag a scris el această monografie (premiată de Institutul de Istorie Națională din Cluj), atât de caldă și atât de dreaptă, cum a străbătut pas de pas locurile pe unde s-a desfășurat marea epopee de la 1848, stând de vorbă cu Moșii, răscolind documentele, trăind legenda cu toată ființa lui”. I. Breazu, *op. cit.*, p. 665-666.

⁸⁸ Vezi pe temă contribuția lui Lucian Giura, *Doi intelectuali din Apoldu de Jos (județul Sibiu): Nicolae Buta și Ioan Beju*, comunicare prezentată la Conferința Națională „Personalități ale culturii din Transilvania”, Ediția a III-a, organizată de Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu la 27 noiembrie 2020, și contribuția semnată de Maura-Geraldina Giura, *Nicolae Buta (1901-1941), un istoric și publicist uitat*, susținută la Conferința Națională „Personalități ale culturii din Transilvania”, Ediția a IV-a, organizată de Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu la 10 decembrie 2021. Vezi și articolul semnat de Lucian Giura, *Cinste marelui erou [Avram Iancu]*, în „Tribuna”, Sibiu, 8 septembrie 2022.

PARTICIPAREA ROMÂNILOR DIN LOCALITĂȚILE CIOCOTIȘ ȘI FÂNAȚE (JUDEȚUL MARAMUREȘ) LA PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Marius CÂMPEANU*

ROMANIANS FROM THE CIOCOTIȘ AND FÂNAȚE VILLAGES (MARAMUREȘ COUNTY) THAT PARTICIPATED IN THE FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

The First World War also marked the lives of the Romanian inhabitants and the communities in which they lived that were part of the former Solnoc Dăbâca County. The documents regarding the participation of Romanians from the former Solnoc Dăbâca County and, implicitly, those regarding the contribution of the inhabitants of Copalnic-Mănăștur to the First World War, drawn up between 1922-1923, are kept in the ASTRA Fund, located at the Sibiu County Service of the Romanian National Archives. In the mentioned archive fund, a document regarding the contribution of the Romanian inhabitants from Ciocotiș and Fânațe villages to the first world conflagration is kept. In this study, we present the information on the number of participants, who survived the war, who died at the front, who disappeared and those who died from wounds or diseases.

Keywords: The First World War, Ciocotiș, Fânațe, Solnoc Dăbâca, soldiers, farmers.

Ciocotiș și Fânațe se află în componența comunei Cernești, alături de alte cinci localități: Brebeni, Cernești, Izvoarele (a avut denumirea de Bloaja până în anul 1964), Măgureni și Trestia. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, înainte și după Marea Unire, localitățile menționate s-au aflat în structura administrativă a „plășii” Mănăștur, din fostul comitat, devenit județ după 1919, Solnoc Dăbâca. Plasa Mănăștur, cu sediul de reședință la Copalnic-Mănăștur, în anul 1920, se întindea pe o suprafață de 46.593 iugăre (268 km²). Era alcătuită din 19 localități: Berința, Bloaja, Brebeni, Cărbunari, Cărpiniș, Cernești, Ciocotiș, Copalnic, Copalnic-Mănăștur, Curtuiușu Mic, Făurești, Fânațe, Lăschia, Măgureni, Plopiș, Preluca, Rușor, Trestia și Vad. Avea cinci secretariate cercuale (Berința, Cernești, Copalnic-Mănăștur, Făurești și Măgureni) și o populație de 12.142 de locuitori, din care 11.406 erau români, 63 maghiari, 7 germani, 624 evrei și 42 de alte naționalități¹.

Potrivit cercetărilor efectuate în cursul anului 2022, a rezultat faptul că din cele șapte localități ale comunei Cernești în Primul Război Mondial au fost mobilizați 793 de români, dintre care 593 (74,78%) au supraviețuit războiului, iar 200 (25,22%) au murit pe front sau au fost declarați dispăruți². Românii din plasa Mănăștur au fost încorporați în două unități militare care își aveau competența teritorială în această zonă, anume, Regimentul de Infanterie 63 Bistrița și Regimentul de Honvezi 32 Dej. Cele două regimente, formate cu efective românești majoritare³, în toamna anului 1914 au fost trimise pe frontul estic din Galiția și, mai târziu, după intrarea Italiei în război împotriva Triplei Alianțe, la 24 mai 1915, în teatrul vestic european de operațiuni militare.

Documentele referitoare la contribuția românilor din comuna Cernești în Marele Război se păstrează în Fondul ASTRA, aflat la Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale. Documentele se găsesc în setul denumit *Listele participanților la Primul Război Mondial*, pachet nr. 11, act nr. 11a și 11b și are titlul *XIX. Județul Solnoc-Dobâca*, realizat în urma demersurilor Astei pe lângă autoritățile locale, la inițiativa

* Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș; e-mail: mariuscampeanu2005@gmail.com.

¹ Constantin Martinovici, Nicolae Istrati, *Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite*, Cluj, Institutul de arte grafice „Ardealul”, 1921, p. 43.

² Marius Câmpeanu, *Participarea românilor din comuna Cernești la Primul Război Mondial*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, p. 109-110.

³ Regimentul de Infanterie 63 Bistrița era format în proporție de 73% din români. Liviu Maior, *Doi ani mai devreme. Ardeleni, bucovineni și basarabeni în război 1914-1916*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, p. 193. Și alte unități din armata comună a imperiului (K.u.K.) aveau o prezență românească considerabilă, cum ar fi: Regimentul de Infanterie 43 Caransebeș (78% români), Regimentul de Infanterie 50 Alba Iulia (71% români), Regimentul de Infanterie 51 Cluj (65% români), Regimentul de Infanterie 64 Orăștie (86% români). Ion Cârja, Ioana Rustoiu, Smaranda Cuturean, Zoran Marcov, *Proiecte și destine în amurg de imperii: Legiunea Română din Italia (documente vizuale) = Progetti e destini romeni al tramonto degli imperi: la Legione Romana d'Italia (documenti visuali)*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut – Editura Mega, 2021, p. III.

istoricului și ziaristului sibian Teodor V. Păcățian⁴. În fondul arhivistic se găsesc și două documente, cu titlul *Tablouri nominale* – care conțin informații despre locuitorii din Ciocotiș și Fânațe, participanți în prima conflagrație mondială –, pe care le vom prezenta în studiul de față. În completarea datelor puse la dispoziție de ancheta Astrei, vor fi utilizate date din fonduri de arhivă păstrate la Serviciul Județean Maramureș al Arhivelor Naționale, din literatura de specialitate și din inscripțiile a trei monumente istorice, dedicate memoriei eroilor căzuți în ambele războaie mondiale.

Participarea românilor din Ciocotiș în Primul Război Mondial

Datele referitoare la participanții localității Ciocotiș în Primul Război Mondial au fost consemnate într-un *Tablou nominal* care conține patru file (opt pagini, VIII) nenumerate. Pe prima pagină este trecut numărul de locuitori români ai localității, nu cel existent la data recensării, 24 ianuarie 1922, ci din anul 1920, 897 de persoane⁵. Pe ultima pagină s-a calculat totalul general al participanților, prin însumarea totalurilor de pe toate paginile. În continuare, apar numele celor care s-au ocupat de completarea și verificarea documentului: Demian Bărbos, plugar; C[h]elem[e]n Pop, plugar; Carol Bărbos, secretar⁶; Alexandru Bărbos, preot⁷; Alexa Ion, primar. A fost aplicată și ștampila rotundă a comunei Ciocotiș, cu tuș mov.

Utile pentru completarea informațiilor referitoare la cei decedați și dispăruți sunt datele consemnate pe două monumente ale eroilor. În fața Bisericii Ortodoxe cu hramul „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” din localitate se află un „Monument pentru Eroii Neamului Românesc”, ridicat „în amintirea eroilor din comuna Ciocotiș, morți în războiul mondial 1914-1918”, și sfințit, potrivit pisaniei, în data de 21 octombrie 1934⁸. Pe fațada principală a monumentului, orientată spre nord, sunt dăltuite în piatră numele eroilor din Primul Război Mondial. Pe latura de sud, în partea de sus, se află pisania, iar în partea de jos sunt numele eroilor din cel de-Al Doilea Război Mondial, cioplite în anii 1990-1991 de către Ștefan Lazăr din satul Izvoarele⁹. Eroii Ciocotișului din Primul Război Mondial sunt următorii: Vinț Augustin, Jurju Vasalie, Marc Vasalie, Gherghel Vasalie, Gherghel Simion, Ionce Todor, Vinț Ilisie, Gherghel Maței, Barbos Iacob, Marc Todor, Gherghel Iacob, Vinț Andrei, Gherghel Filip, Vinț Todor, Gherghel Gavrilă, Borbos Ioan, Vinț Iosif, Gherghel Ștefan, Sprolici Tanasie, Gherghel Ioan, Gherghel Pavăl, Marc Ioan, Marc Alecsă, Barbos Gheorghe, Barbos Ilie, Marc Gavrilă, Ionce Filip, Gherghel Ilarion, Barbos Ilisie, Neaga Ilie, Barbos Sacson, Borodi Alecsă, Gherghel Todor, Gherghel Damian, Dunca Spiridon, Pasca Pavăl, Gherghel Vasalie, Gherghel Ioan, Marc Nechita, Marc Simion, Gherghel Antonie, Ionce Iftenie, Gherghel Ilisie. Aceleași nume apar și pe fațada de sud-vest a Monumentului Eroilor din Cernești, edificat în 1 decembrie 2006, unde sunt trecuți „eroii martiri din satul Ciocotiș căzuți pe câmpul de luptă 1916-1918”. Alături de cei 43 de eroi, care figurează pe monumentul din proximitatea bisericii din Ciocotiș, mai apare consemnat Gherghel Damian. Dintre cei consemnați pe cele două monumente, nu figurează în ancheta Astrei următorii

⁴ Până în momentul de față, setul de documente referitor la fostul județ Solnoc Dăbâca a fost valorificat integral sau fragmentar în următoarele lucrări: Teodor V. Păcățian, *Jertfele Românilor din Ardeal, Bănat, Crișana, Sătmar și Maramureș, aduse în războiul mondial din anii 1914-1918*, în „Transilvania”, an LIV, nr. 1-2, 1923, p. 32-50; Idem, *Jertfele Românilor din Ardeal, Bănat, Crișana, Sătmar și Maramureș, aduse în războiul mondial din anii 1914-1918*, Sibiu, 1923, p. 3-21; Alexandru Bucur, Vasile Mărculeț, *Participarea românilor din fostul județ Solnoc-Dobâca la Primul Război Mondial (1914-1918)*, în „Dunărea și Marea Neagră în spațiul euro-asiatic. Istorie, relații politice și diplomație”, VII, Constanța, Editura M.N.M.R., 2019, p. 93-111; Ioan Popa, *Românii din Transilvania, Banat, Crișana, Sătmar și Maramureș în Primul Război Mondial. Ancheta Astrei. „Tablourile nominale”*, Partea I. Transilvania, Sibiu, Editura Armanis, 2019; Alexandru Bucur, Marius Câmpăanu, *Participarea românilor din comuna Copalnic-Mănăștur la Primul Război Mondial (1914-1918)*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2021.

⁵ În anul 1910, localitatea Ciocotiș a avut 1.020 de locuitori, iar în anul 1920, 933 de locuitori, din care 897 erau români și 36 evrei. C-tin Martinovici, N. Istrati, *op. cit.*, p. 68.

⁶ Carol Bărbos s-a născut în familia cantorului Tanasiu (Tanasie) Bărbos din Ciocotiș. De-a lungul timpului, a ocupat mai multe funcții în administrația cercuală din Cernești, fiind adjunct notarial (1882), vicanotar (1893) și notar (1919). Serviciul Județean Maramureș al Arhivelor Naționale (în continuare, SJMmAN), *Colecția Matricole Confesionale*, reg. 821/1879-1926, f. 4, 32.

⁷ Alexandru Bărbos s-a născut în familia preotului ortodox Eutimiu Bărbos (Eufimiu sau Eftenie, în alte surse bibliografice), care a slujit la Ciocotiș între anii 1862 și 1904. Alexandru Bărbos a absolvit Institutul Teologic-Pedagogic Ortodox din Sibiu în 1889. Prima oară este amintit la Ciocotiș în 1893, în dublă calitate: de capelan și de învățător la școala confesională. A fost capelan până în 1904 și, mai târziu, preot-paroh al Ciocotișului (după decesul tatălui său) din 1905 până în 1930. A decedat în data de 22 septembrie 1930, la vârsta de 63 de ani. Eusebiu R. Roșca, *Monografia Institutului Seminarial Teologic-Pedagogic „Andreian” al Arhidiecezei Gr. Or. Române din Transilvania*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1911, p. 142, 158; SJMmAN, *Colecția Matricole Confesionale*, reg. 831/1842-1931, f. 16, 49, 72v.

⁸ *Monumente din județul Maramureș închinare eroilor din Primul Război Mondial*, Baia Mare, Editura Ethnologica, 2020, p. 72-73. Monumentul din curtea bisericii a fost ridicat de Andrei Giurgiu, fiul soldatului Vasile Giurgiu, dispărut în Primul Război Mondial. Augustin Neaga, *Eroi din Ciocotiș în cele două războaie mondiale*, Cluj-Napoca, Editura Ecou Transilvan, 2014, p. 21.

⁹ *Monumente din județul Maramureș închinare eroilor din Primul Război Mondial*, p. 73.

Iosif²³, G[h]erg[h]el Iov, G[h]erg[h]el Maftai, G[h]erg[h]el Mirefor [?], G[h]erg[h]el Mitrof[an], G[h]erg[h]el Moisei, G[h]erg[h]el Nec[h]ita, G[h]erg[h]el Nicula[e], G[h]erg[h]el Niculae, G[h]erg[h]el Pante, G[h]erg[h]el Pante²⁴, G[h]erg[h]el Pavel, G[h]erg[h]el Pavel, G[h]erg[h]el Pricop, G[h]erg[h]el Pricop, G[h]erg[h]el Roman²⁵, G[h]erg[h]el Samoilă, G[h]erg[h]el Simion, G[h]erg[h]el Simion, G[h]erg[h]el Șofron, G[h]erg[h]el Ștefan, G[h]erg[h]el Tanasie [?], G[h]erg[h]el Teofil, G[h]erg[h]el Todor, G[h]erg[h]el Todor, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Vasilie, Gob Todor, Giurgiu Timoft[ei], G[h]erg[h]el Timoftei, Giurgiu Vasilie²⁶, Horvat Vasilie, Ionce Alexa, Ionce Alexa, Ionce Costan, Ionce Demian, Ionce Filip, Ionce G[h]erasim, Ionce George, Ionce Grigore, Ionce Iftenie, Ionce Ilie, Ionce Ioan, Ionce Ioan, Ionce Ioan, Ionce Ioan²⁷, Ionce Pavel, Ionce Samoilă, Ionce Samson, Ionce Simion, Ionce Ștefan, Ionce Timoftei, Lar Alexa, Lar Ignat, Marc Alexa, Marc Ioan, Marc Gavrilă, Marc Grigore, Marc Grigore, Marc Grigore, Marc Ionaș [?], Marc Nec[h]ita, Marc Nistor, Marc Todor, Mureșan Dumitru, Mureșan Ioan, Mureșan Onofre, Mureșan Todor, Neaga Irimie, Neamț Timoftei, Oprîș Teodor, Pașca George, Pașca Iacob, Pop C[h]elem[e]n, Pop Ioan, Pop Tanasie, Spratiș [?] Ioan, Tira Ștefan, Vinț Andrei, Vinț Andrei, Vinț Andrei, Vinț Costan, Vinț Filip, Vinț Iacob, Vinț Ioan, Vinț Ioan, Vinț Ioan, Vinț Iosif, Vinț Iosif, Vinț Iosif, Vinț Niculae, Vinț Niculae, Vinț Pavel, Vinț Teofil, Vinț Timoftei, Vinț Todor, Vinț Vasilie; Borbos Ioan, Ionce Todor, Marc Simion, Sprolici Tanasie, Vinț Augustin²⁸; Gherghel Damian²⁹.

Tabloul nominal furnizează informații cu privire la locul de origine al celor 197 de etnici români mobilizați. Din conținutul acestuia, constatăm că 196 (99,49%) erau născuți în Ciocotiș și unul (0,51%) în Tăuții-Măgherauș³⁰, dar, înainte de sau la data întocmirii documentului, era stabilit în Ciocotiș. Cei șapte militari, identificați în alte surse, considerăm că s-au născut cu toții la Ciocotiș. Prin urmare, numărul și procentele se schimbă astfel: 203 dintre ei, adică 99,51% erau născuți la Ciocotiș, iar unu (0,49%) în altă localitate. Participantul la război, născut în Tăuții-Măgherauș era soldatul Cardoș Chelemen³¹. Din punctul de vedere al apartenenței sociale, documentul prezintă o situație destul de simplă a celor 197 de locuitori români concentrați. După cum reiese 196 (99,49%) au fost agricultori (plugari), iar unu (0,51%) a fost meseriaș (spătar)³². Considerăm că din cei șapte participanți, unul a avut pregătire intelectuală (sublocotenentul Bărbos Ioan n.n.), iar ceilalți șase au fost agricultori. În concluzie, situația devine următoarea: un intelectual (0,49%), un meseriaș (0,49%) și 202 agricultori (99,02%).

Alte informații din *Tabloul nominal* se referă la gradele militare deținute de cei 197 de locuitori mobilizați pentru război. Dintre ei, patru (2,03%) au fost subofițeri (plutonieri), iar 193 (97,97%) gradați și soldați. Dintre gradați și soldați, trei au deținut gradul de sergent (1,55%), nouă de caporal (4,65%), cinci de fruntaș (2,60%), iar 176 au fost soldați (91,19%). Luându-i în calcul pe ceilalți șapte participanți, situația devine următoarea: unu (0,49%) a fost ofițer, patru (1,96%) subofițeri, iar 199 (97,55%) gradați și soldați. Dintre aceștia, trei au deținut gradul de sergent (1,51%), nouă de caporal (4,53%), cinci de fruntaș (2,51%), iar 182 au fost soldați (91,45%). Singurul ofițer, originar din Ciocotiș, este Bărbos Ioan. Acesta s-a născut la 19 august 1898, în familia lui Bărbos Grigore și Tecla. În Primul Război Mondial a fost stegar în Regimentul de Honvezi 32 Dej (12 octombrie 1917) și, mai târziu, sublocotenent în cadrul Regimentului de Infanterie 31 Sibiu (15 iunie 1918)³³. În iulie 1919 a fost primit în rândul ofițerilor de

²³ A fost înrolat în 1914. De pe frontul de est din Galiția a reușit să fugă, întorcându-se acasă. Și-a făcut un bordei în pădure, sub platoul Șatra din Munții Lăpușului, unde s-a ascuns până la încheierea războiului. A. Neaga, *op. cit.*, p. 36.

²⁴ Nu putem determina care dintre cei numiți Gherghel Pante a fost prizonier la ruși în Marele Război. Gherghel Pante al lui Toma a locuit în Ciocotiș pe „Valea Mihăiesei” și a intervenit pentru eliberarea unor consăteni, care au fost duși la săpat de tranșee pentru armata maghiară. Aceștia fuseseră prinși de soldații ruși la întoarcere în Ciocotiș, în ultimele zile ale celui de-al Doilea Război Mondial. Augustin Neaga, Grigore Mateșan, *Amintiri din război*, Târgu-Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2020, p. 79-80.

²⁵ Gherghel Roman a cunoscut experiența prizonieratului la ruși. Potrivit celor scrise de Aurel Neaga, Gherghel Pantea al lui Toma, Gherghel Roman și Ionce Ioan al lui Spiridon s-au întors din lagărul rusesc, după șapte ani de la terminarea Primului Război Mondial. *Ibidem*, p. 80.

²⁶ Consider că este același cu Jurju Vasalio, care figurează pe „Monumentul pentru Eroii Neamului Românesc” din Ciocotiș și pe Monumentul Eroilor din Cernești.

²⁷ Nu putem determina care dintre cei numiți Ionce Ioan (Ionce Ioan al lui Spiridon n.n.) a fost prizonier la ruși. A. Neaga, G. Mateșan, *op. cit.*, p. 80.

²⁸ „Monumentul pentru Eroii Neamului Românesc” din Ciocotiș; Monumentul Eroilor din Cernești.

²⁹ Monumentul Eroilor din Cernești.

³⁰ În document, localitatea apare cu denumirea veche: Măgherauș (în maghiară: Miszmogyorós). În momentul recenzării, localitatea făcea parte din plasa Baia Mare, unitate administrativă în cadrul fostului județ Satu Mare.

³¹ SJSbAN, FA, XIX, *Tabloul nominal Ciocotiș*, nr. crt. 196.

³² Fabricant de spete pentru războiul de țesut. N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963, p. 374.

³³ C. Țucă, L. Batin, *op. cit.*, p. 143.

rezervă a armatei române, cu gradul de sublocotenent. După cum reiese din *Registrul control nominal ofițeri activi ardeleni și bucovineni*, în august 1920, a trecut în rândul ofițerilor activi, avansând succesiv în gradele de locotenent (ianuarie 1921), căpitan (octombrie 1927) și maior (februarie 1939). A luat parte la cel de-al Doilea Război Mondial ca ofițer superior (maior) în cadrul mai multor regimente de infanterie a armatei române. În aprilie 1945, a fost transferat la Inspectoratul General al Infanteriei, fiind avansat la gradul de locotenent-colonel, iar doi ani mai târziu, în august 1947, a fost trecut în rezervă³⁴. Din cele publicate de Augustin Neaga, aflăm că plutonierul Opriș Terapont s-a născut în anul 1890. A fost mobilizat pe front în 1914, luând parte la confruntări militare desfășurate în Serbia, Rusia (posibil Galiția n.n.), Italia și pe râul Tisa (în timpul campaniei armatei române din 1919). După încheierea conflictului româno-ungar, care a culminat cu ocuparea Budapestei la începutul lunii august 1919, Opriș Terapont a obținut gradul de plutonier major³⁵.

Potrivit documentului analizat, la finele războiului, din cei 197 de locuitori ai Ciocotișului, concentrați în decursul Primului Război Mondial, au supraviețuit un număr de 147, adică 74,62%, iar 50 de persoane, respectiv 25,38%, nu s-au mai întors. Conform informațiilor găsite în alte surse, din totalul de 204 participanți, au supraviețuit războiului 148 (72,55%), iar 56 dintre ei nu s-au mai întors (27,45%). Din rândul supraviețuitorilor, 141, reprezentând 95,27% dintre aceștia, s-au întors acasă deplin sănătoși, iar șapte, adică 4,73%, au revenit din război invalizi.

Din investigația Astei mai reiese faptul că din totalul celor 50 de persoane care nu au supraviețuit războiului, 11, însemnând 22% dintre ei și 5,58% din totalul celor mobilizați, și-au pierdut viața pe câmpul de luptă, 16, reprezentând 32% dintre ei și 8,12% din totalul celor mobilizați au decedat în urma rănilor sau de boală, iar 23, reprezentând 46% dintre ei și 11,68% din total, au fost dați dispăruți³⁶. Prin adăugarea celor șase eroi, trecuți pe monumentele istorice amintite, numărul celor care nu s-au mai întors s-a majorat la 56. În acest sens, numărul și procente se modifică în felul următor: 17 (30,36%) decedați pe câmpul de luptă, 16 (28,57%) decedați în urma rănilor sau de boală și 23 (41,07%) considerați dispăruți.

Cei care au căzut la datorie, pe câmpul de onoare, au fost următorii: a) plutonier Pașca Pavel³⁷; b) caporalii: Bărbos Samson, Marc Vasilie³⁸; c) soldații: Bărbos Iacob, Bărbos Ilisie, G[h]erg[h]el Demian, G[h]erg[h]el Ioan, Vinț Andrei, Ionce Filip, G[h]erg[h]el Todor și Marc Todor³⁹; Vinț Augustin, Ionce Todor, Borbos Ioan, Sprolici Tanasie, Marc Simion⁴⁰; Gherghel Damian⁴¹. Morți datorită rănilor, bolilor sau prizonieratului, au fost următorii soldați: G[h]erg[h]el Șofron, G[h]erg[h]el Vasilie, G[h]erg[h]el Simion, Neaga Ilie, Ionce Iftenie, G[h]erg[h]el Anton, G[h]erg[h]el Iov, Bărbos Ilisie, Marc Grigore, Marc Gavrilă, Vinț Niculae, G[h]erg[h]el Ștefan, Pașca Iacob, Marc Grigore, Marc Alexa și Marc Nec[h]ita⁴². Cei 23 de participanți la război, dispăruți, au fost următorii: a) sergent Vinț Ilisie⁴³; b) caporal Borodi Alexa⁴⁴; c) soldații: Dunca Siridon, G[h]erg[h]el Pavel, G[h]erg[h]el Ioan, Vinț Todor, G[h]erg[h]el Ioan, G[h]erg[h]el Samoilă, Giurgiu Vasilie, Vinț Iosif, G[h]erg[h]el Maței, G[h]erg[h]el Pricop, Marc Ioan, G[h]erg[h]el Todor, Bărbos Ilie, Bărbos George, G[h]erg[h]el Iacob, G[h]erg[h]el Ilarion, G[h]erg[h]el Ilisie, G[h]erg[h]el Filip, G[h]erg[h]el Gavrilă, Filip George și G[h]erg[h]el Vasilie⁴⁵.

Pe întreaga durată a războiului, din rândul celor 197 de români concentrați în război, au fost decorați 15 participanți, reprezentând 8,75% din numărul specificat de ancheta Astei. Numărul medaliilor și decorațiilor a fost de 26, dintre care: trei medalii „Pentru Vitejie”, argint clasa I; șapte medalii „Pentru Vitejie”, argint clasa a II-a; 14 „Pentru Vitejie”, bronz; două „Crucea Carol” pentru trupă. În urma cercetărilor întreprinse, am aflat că fruntașul Giurgiu Vasilie și soldatul Bărbos Vasilie, după încheierea războiului româno-ungar din 1919, au fost decorați cu medalia „Crucea Comemorativă a Războiului 1916-1918”, cu barete⁴⁶. În concluzie, reiese faptul că din totalul de 204 participanți, identificați până în momentul de față, 17 (reprezentând 8,37% din total) au primit 28 de medalii și decorații.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ A. Neaga, *op. cit.*, p. 37-38.

³⁶ SJSbAN, FA, XIX, *Tablou nominal Ciocotiș*, p. VIII și *Centralizator*, f. 2v, nr. crt. 75; I. Popa, *op. cit.*, p. 355, nr. crt. 7.

³⁷ SJSbAN, FA, XIX, *Tablou nominal Ciocotiș*, nr. crt. 175.

³⁸ *Ibidem*, nr. crt. 62, 136.

³⁹ *Ibidem*, nr. crt. 27, 57, 109, 114, 117, 153, 162, 177.

⁴⁰ „Monumentul pentru Eroii Neamului Românesc” din Ciocotiș; Monumentul Eroilor din Cernești.

⁴¹ Monumentul Eroilor din Cernești.

⁴² *Tablou nominal Ciocotiș*, nr. crt. 8, 31, 32, 34, 38, 80, 84, 108, 136, 137, 139, 168, 170, 172, 178, 180.

⁴³ *Ibidem*, nr. crt. 140.

⁴⁴ *Ibidem*, nr. crt. 29.

⁴⁵ *Ibidem*, nr. crt. 3, 18, 28, 40, 50, 63, 67, 76, 90, 104, 119, 134, 135, 143, 160, 166, 186, 187, 188, 191, 194.

⁴⁶ A. Neaga, *op. cit.*, p. 93, 38.

În conformitate cu conținutul documentului, în urma celor care nu s-au mai întors din război au rămas 22 de văduve și 49 de orfani⁴⁷. Luând în considerare cele publicate în *Eroi din Ciocotiș în cele două războaie mondiale* s-a reușit actualizarea situației privind numărul văduvelor și al orfanilor, pornind de la premisa că Aurel Neaga a preluat informații de la nepoții și strănepoții celor care au decedat sau au fost dați dispăruți în război. În concluzie, se poate afirma faptul că în urma ciocotișenilor care nu s-au întors din război au rămas 24 de văduve și 56 de orfani.

Raportul din 30 ianuarie 1922, întocmit de primarul Alexa Ionce și de notarul Carol Bărbos, prezintă faptul că valoarea contribuțiilor benevole, realizate în produse pe parcursul conflagrației, a fost de 1.400 lei. Localitatea nu a suferit pierderi sau alte distrugerii în timpul războiului. În toamna anului 1918 au existat câteva nemulțumiri („revoluție” – conform documentului), fără să fi fost distrugerii materiale și victime umane. Conflictul a încetat după constituirea Gărzii Naționale din Ciocotiș, la conducerea căreia a fost desemnat învățătorul Grigore Bărbos⁴⁸.

Participarea românilor din Fânațe în Primul Război Mondial

Datele referitoare la participanții localității Fânațe în Primul Război Mondial au fost consemnate într-un *Tablou nominal* care conține patru file (șapte pagini, VII) nenumotate. Pe prima pagină nu este specificat numărul de locuitori români ai localității, nici cel existent la data întocmirii recensării, 22 ianuarie 1922, nici cel din anul 1920. Potrivit datelor statistice, publicate în *Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite*, în anul 1920, în Fânațe, trăiau 758 persoane de naționalitate română⁴⁹. Pe ultima pagină sunt trecute persoanele care au întocmit documentul: A[u]gustin Șovrea, preot⁵⁰; Vasile Vasiac, primar; Carol Bărbos, secretar; Sabou Ioan, plugar. A fost aplicată și ștampila rotundă a comunei Fânațe, cu tuș mov.

De folos pentru completarea informațiilor referitoare – în special la cei decedați și dispăruți – sunt datele consemnate pe două monumente închinare eroilor neamului. Fac referire, mai întâi, la Capela Eroilor, construită în 1935, pe „Dealul Fânațelor”, între Făurești, Trestia și Fânațe. În interiorul capelei sunt două plăci de marmură, de culoare neagră, pe care sunt trecute numele eroilor din Fânațe și Făurești, morți și dispăruți în cele două conflagrații mondiale. Cei 41 de soldați din Fânațe, morți și dispăruți în Primul Război Mondial, sunt următorii: Botiș Ioan, Botiș Ioan, Botiș Ioan, Botiș Gavril, Botiș Gavril, Botiș Gavril, Botiș Gavril, Botiș Ioan, Botiș Grigore, Botiș Andrei, Botiș Porfire, Botiș Gheorghe, Botiș Teodor, Botiș Teodor, Botiș Timoftei, Botiș Vasile, Câmpean Ioan, Câmpean Vasile, Dobrican Ioan, Gîndac Trifan, Gherghel Iftenie, Florian Vasile, Horgoș Ștefan, Marc Ioan, Marc Grigore, Marc Ștefan, Mureșan Pavel, Mureșan Samoila, Mureșan Vasile, Mureșan Mihai, Opriș Ștefan, Rus Ioan, Sabou Gavril, Sabou Grigore, Sabou Ioan, Rus Vasile, Vasiac Iosif, Vasiac Samoila, Vasiac Gavril, Vasiac Vasile și Vasiac Ștefan⁵¹. Dintre cei

⁴⁷ SJSBAN, FA, XIX, *Tablou nominal Ciocotiș*, p. VIII și *Centralizator*, f. 2v, nr. crt. 75; I. Popa, *op. cit.*, p. 355, nr. crt. 7. Menționez faptul că, la nr. crt. 136 (soldat Marc Grigore) și la nr. crt. 177 (soldatul Marc Teodor) figurează doar orfanii, fără văduve. În cazul în care persoanele care au completat documentul nu au omis să le specifice, consider că mamele au decedat până la sfârșitul războiului (sau până la efectuarea recensării) ori s-au recăsătorit și de aceea nu au fost trecute. În caz contrar, numărul văduvelor ar crește cu două, rezultând un total de 24.

⁴⁸ Ioan Popa, Laurențiu Toma, Tetiana Toma, *Românii din comitatele Sălaj, Sibiu și Solnoc-Dăbâca în Primul Război Mondial. „Raportele ASTREI”*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, p. 218. *Tabloul nominal Ciocotiș* consemnează un singur participant cu numele Grigore Bărbos (pagina II, nr. crt. 42), plugar, soldat întors din război, deplin sănătos. La conducerea gărzilor naționale locale erau desemnate persoane cu experiență militară. Din acest motiv, consider că învățătorul Grigore Bărbos este una și aceeași persoană cu soldatul din documentul Astrei, care purta același nume. Învățătorul Grigore Bărbos a fost fiul preotului Eutimiu Bărbos și fratele preotului Alexandru Bărbos. A fost învățător la Școala Confesională Ortodoxă din Ciocotiș din 1896.

⁴⁹ În anul 1910, Fânațe a avut 796 de locuitori. Un deceniu mai târziu, în 1920, localitatea a avut 773 de locuitori, din care: 758 români, un ungur și 14 evrei. C-tin Martinovici, N. Istrati, *op. cit.*, p. 101.

⁵⁰ Preotul ortodox Augustin Șovrea s-a născut în data de 8 mai 1885. A fost al doilea fiu al preotului Teodor Șovrea din Fânațe care, între anii 1897 și 1907, a deținut și funcția de protopop al Protopopiatului Ortodox al Cetății de Piatră. Încă din primele luni de viață, Augustin a rămas orfan de mamă, Elisabeta, născută Hangea, originară din Copalnic-Mănăștur, trecând la cele veșnice în 1885. Augustin a absolvit studiile teologice la Sibiu în 1908. În 9 ianuarie 1912 s-a căsătorit cu Cornelia Bota, de loc din Fânațe. Augustin Șovrea a slujit între anii 1913 și 1916 ca și capelan, alături de tatăl său, iar după pensionarea lui Teodor Șovrea, începând cu anul 1917, a îndeplinit calitatea de preot-paroh la Fânațe. Din cele două matricole confesionale ale botezaților, întocmite între anii 1873-1923 și 1923-1952, aparținătoare Parohiei Ortodoxe Fânațe, reiese faptul că preotul Șovrea a slujit la Fânațe până în 1952, când a fost anchetat și închis de regimul comunist. După eliberarea din penitenciar i s-a permis să slujească ca preot ortodox la Buteasa. A decedat în 1954, fiind înmormântat în proximitatea bisericii din Fânațe. Eusebiu R. Roșca, *Monografia Institutului Seminarial Teologic-Pedagogic „Andreian” al Arhidiecezei Gr. Or. Române din Transilvania*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1911, p. 155, 167; SJMmAN, *Fond Oficiul Parohial Ortodox Fânațe* (nr. inv. 123), dos. 1/1880-1940, f. 149-152; Idem, *Colecția Matricole Confesionale*, reg. 832/1873-1923, f. 74, 77.

⁵¹ *Monumente din județul Maramureș închinare eroilor din Primul Război Mondial*, p. 84. Capela Eroilor a fost restaurată în anul 1982, prin grija lui Alexandru Câmpeanu, fiu al satului Fânațe și preot-paroh al Parohiei Ortodoxe Făurești între anii 1975 și 2014.

consemnați la Capela Eroilor, nu figurează în ancheta Astei următorii eroi fânățeni: Botiș Timoftei, Câmpean Ioan, Marc Ștefan, Oprîș Ștefan, Sabou Gavril, Sabou Grigore, Rus Vasile și Vasiac Vasile.

Date cu privire la eroii martiri ai localității Fânațe se regăsesc și pe Monumentul Eroilor din Cernești. Pe fațada de nord a monumentului sunt trecute numele a 40 de eroi din Fânațe, morți sau dispăruți în Primul Război Mondial. Cei 40 de eroi sunt următorii: Botis Gavril, Botis Ioan, Botis Ioan, Botis Gavril, Botis Gavril, Botis Gavril, Botis Gavril, Botis Ioan, Botis Grigore, Botis Andrei, Botis Porfire, Botis Gheorghe, Botis Teodor, Botis Timofte, Botis Vasile, Cimpan Ioan, Compan Vasile, Dobritan Ioan, Gindac Trifon, Gherghel Iftenie, Florean Vasile, Horgos Stefan, Marc Ioan, Marc Grigore, Marc Stefan, Muresan Pavel, Muresan Samoila, Muresan Vasile, Muresan Mihai, Opris Stefan, Rus Ioan, Sabou Gavrilă, Sabou Grigore, Sabou Ioan, Rus Vasile, Vasiac Iosif, Vasiac Samoila, Vasiac Gavrilă, Vasiac Vasile și Vasiac Stefan. Din cei consemnați pe monumentul din Cernești, nu figurează în ancheta Astei următorii: Botis Gavril, Botis Timofte, Cimpan Ioan, Marc Stefan, Opris Stefan, Sabou Gavrilă, Sabou Grigore, Rus Vasile și Vasiac Vasile.

Totalul general din *Tabloul nominal* arată că, din Fânațe, la acțiunile impuse de Primul Război Mondial au participat 160 de locuitori, dintre care 154 la partea activă (96,25%) și șase mobilizați pe loc (3,75%)⁵². Datele de pe cele două monumente istorice și alte surse oferă numele a încă nouă participanți, presupunem toți soldați la partea activă, nenominalizați în ancheta Astei⁵³. Prin urmare, numărul participanților la război, descoperit până la această dată, este de 169.

Situația celor 163 (154) de activi a fost, pe grade, următoarea:

- locotenenți, 3: Filip Alexandru, Filip Ioan, Șovrea Valer;
- plutonier, 1: Gândac Gavrilă;
- sergent major, 1: Cetățian George⁵⁴;
- caporali, 3: Botiș Vasile, Danciu Ioan⁵⁵, Moroșan Andrei;
- frunțași, 6: Botiș Vasile, Câmpan Gavrilă⁵⁶, Câmpan Vasile, Marc Grigore, Pașca Andrei, Sabou Vasile;

- soldați, 158 (149): Bărbos Achim, Bărbos Timoftei, Botiș Alexandru, Botiș Andrei, Botiș C[h]elemen, Botiș Dorofte, Botiș Gavrilă, Botiș Gavrilă, Botiș Gavrilă, Botiș Gavrilă, Botiș Gavrilă, Botiș Gavrilă, Botiș Gavrilă, Botiș George, Botiș George, Botiș George, Botiș G[h]erasim, Botiș Grigore, Botiș Grigore, Botiș Grigore, Botiș Grigore, Botiș Iacob, Botiș Iacob, Botiș Ilie, Botiș Ioan, Botiș Ioan, Botiș Ioan, Botiș Ioan, Botiș Ioan, Botiș Ioan, Botiș Ioan, Botiș Iosif, Botiș Irimie, Botiș Mihai, Botiș Mihai, Botiș Niculae, Botiș Pavăl, Botiș Porfire, Botiș Samoilă, Botiș Simion, Botiș Ștefan, Botiș Tanasie, Botiș Todor, Botiș Todor, Botiș Todor, Botiș Vasile, Botiș Vasile, Botiș Vasile, Botiș Vasile, Botiș Vasile⁵⁷, Cardoso Mițifor, Câmpan Alexa, Câmpan Andrei, Câmpan C[h]elemen, Câmpan Iacob, Câmpan Niculae, Câmpan Pantelemon, Câmpan Pricop, Câmpan Ștefan, Câmpan Tomei, Câmpian Ioan, Ciocaș Vasile, Dobrițan Grigore, Dobrițan Ioan, Filip Andrei, Filip Dumitru, Filip Timoftei, Florian Arsenie, Florian Ioan, Florian Vasile, Gândac George, Gândac [Io]nuc, Gândac Niculae, Gândac Nistor, Gândac Timoftei, Gândac Trifan, Gândac Vasile, Gândac

Tot în 1982, preotul Vasile Trif din Baia Mare a realizat pictura interioară. La restaurarea și pictarea monumentului au contribuit financiar, atât făureștenii, cât și fânățenii.

⁵² SJSbAN, FA, XIX, *Tabloul nominal Fânațe*, p. I-VII și *Centralizator*, f. 3r, nr. crt. 124; I. Popa, *op. cit.*, p. 354, nr. crt. 11.

⁵³ Cei nouă fânățeni, nenominalizați în ancheta Astei, sunt: Botiș Gavrilă, Botiș Timoftei, Câmpean Ioan, Marc Ștefan, Oprîș Ștefan, Sabou Gavril, Sabou Grigore, Rus Vasile și Vasiac Vasile. Din discuțiile purtate cu tatăl meu, preotul Alexandru Câmpeanu, am înțeles că inscripționarea numelor eroilor căzuți în ambele războaie mondiale, proveniți din Fânațe și Făurești, pe plăcile de marmură din Capela Eroilor, s-a făcut pe baza unor contribuții financiare de la familiile fiecărui erou în parte. Până în momentul de față, nu cunoaștem dacă pentru Monumentul Eroilor din Cernești ca punct de plecare a fost utilizată „lista” eroilor din Fânațe, pusă la dispoziție de Capela Eroilor. Dacă da, atunci există o explicație verosimilă pentru neconcordanțele existente între ancheta Astei și datele oferite de cele două monumente.

⁵⁴ În *Tabloul nominal* figurează cu gradul de subofițer de adm[inistrație] cl[asa] I, asociat cu gradul de sergent major.

⁵⁵ S-a născut în localitatea Trestie. La Fânațe a fost învățător la școala confesională. SJMmAN, Fond *Oficiul Parohial Ortodox Fânațe*, dos. 1/1880-1940, f. 1-2.

⁵⁶ Câmpan Gavrilă [al] l[ui] Nicolae, străbunicul patern al autorului acestui studiu, s-a născut pe data de 27 februarie 1884. A fost căsătorit de două ori. Prima oară cu Reghina Gherghel din Ciocotîș (a decedat în octombrie 1924), cu care a avut cinci copii: Alexandru (născut în 18 ianuarie 1909; decedat în cel de-Al Doilea Război Mondial), Rahila, Efrem (născut în 16 februarie 1913; bunicul autorului), Maria și Victoria, iar a doua oară în septembrie 1928, cu Iuliana Bărbos. SJMmAN, Fond *Oficiul Parohial Ortodox Fânațe*, dos. 1/1880-1940, f. 392-393.

⁵⁷ Nu se poate determina care dintre cei numiți Botiș Vasile a căzut prizonier la ruși și a făcut parte din Corpul Voluntarilor Români din Rusia. Cel în cauză apare în documente cu identitatea Botiș Vasile [al] l[ui] Gavril [al] l[ui] Grigore, a fost căsătorit și a avut trei copii. A deținut o casă, o șură, un grajd și 4 iugăre de pământ. SJMmAN, *Fond personal dr. Gavril Oșianu*, dos. 29/1934-1937, f. 100v-101r, nr. crt. 282; Robert C. Tökölyi, *op. cit.*, p. 191, nr. crt. 180.

Vasile, G[h]erg[h]el Iftene, G[h]erg[h]el Iosif, G[h]erg[h]el Vasile, Hoban George, Horgoș Arsenie, Horgoș Costan, Horgoș Ștefan, Marc Grigore, Marc Ioan, Marc Iacob, Marc Ioan, Marc Ștefan, Marc Vasile, Marc Vasile, Marc Vasile, Moldovan Alexa, Moroșan Timoftei, Mureșan Alexandru, Mureșan Costan, Mureșan Ioan, Mureșan Ioan, Mureșan Mihai, Mureșan Pavăl, Mureșan Pavăl, Mureșan Samoilă, Mureșan Vasile, Pașca Ioan, Păruan Gavrilă, Păruan Ioan, Păruan Niculae, Păruan Vasile, Pop Simion, Robotin Filip, Robotin Ioan, Roman Niculae⁵⁸, Roman Simion, Roman Vasile, Rus Ioan, Rus Tanasie, Sabou Alexa, Sabou Andrei, Sabou Gavrilă, Sabou George, Sabou Grigore, Sabou Ioan, Sabou Ioan, Sabou Ioan, Sabou Simion, Stângă Rusalin, Țimerman Iosif, Vasiac Alexa, Vasiac C[h]elemen, Vasiac C[h]elemen, Vasiac Costan, Vasiac Gavrilă, Vasiac Gavrilă, Vasiac Gavrilă, Vasiac Gavrilă, Vasiac Gavrilă, Vasiac Grigore, Vasiac Iosif, Vasiac Pavăl, Vasiac Pompei, Vasiac Ștefan, Vasiac Vasile, Vasiac Vasile⁵⁹, Vasiac Samoilă; Botiș Gavrilă, Botiș Timoftei, Câmpean Ioan, Marc Ștefan, Opriș Ștefan, Rus Vasile, Sabou Gavrilă, Sabou Grigore, Vasiac Vasile⁶⁰.

Cei șase locuitori, de la partea sedentară, au fost următorii, toți soldați: Botiș Ioan, Horgoș Ștefan, Sabou Alexa, Sabou Ioan, Vasiac Alexa, Vasiac C[h]elemen.

Tabloul nominal furnizează informații cu privire la locul de origine al celor 160 de etnici români mobilizați. Din conținutul acestuia, am constatat că 157 (98,12%) erau născuți în Fânațe, iar trei (1,88%) în localitatea învecinată, Ciocotiș, dar, înainte de sau la data întocmirii documentului, erau stabiliți în Fânațe, fiind agricultori. Cei nouă soldați, identificați în alte surse, consider că s-au născut în Fânațe. Prin urmare, numărul și procente se schimbă astfel: 166 dintre ei, adică 98,22% erau născuți la Fânațe, iar trei (1,77%) în Ciocotiș. Cei trei participanți la război, născuți în Ciocotiș, sunt următorii soldați: Bărbos Timoftei, Bărbos Achim și G[h]erg[h]el Iftene⁶¹. Din punctul de vedere al apartenenței sociale, *Tabloul nominal* prezintă o situație relativ complexă a celor 160 de locuitori români concentrați. După cum reiese, 155 (96,88%) au fost agricultori (plugari), iar cinci, intelectuali (3,12%). Consider că ceilalți nouă participanți au fost agricultori, fapt pentru care situația devine următoarea: 164 agricultori (97,04%) și cinci intelectuali (2,96%). Cei cinci intelectuali au fost: a) funcționari: locotenentii Filip Alexandru și Filip Ioan⁶²; b) avocat: locotenent Șovrea Valer⁶³; c) învățător: caporal Danciu Ioan⁶⁴; d) ofițier: sergent major Cetățian George⁶⁵.

Alte informații din document se referă la gradele militare deținute de cei 160 de locuitori mobilizați în război. Dintre aceștia, trei (1,87%) au fost ofițeri (locotenenți), doi (1,25%) subofițeri (plutonier și sergent major), iar 155 (96,88%) gradați și soldați. Dintre gradați și soldați, trei au deținut gradul de caporal (1,94%), șase de fruntaș (3,87%), iar 146 au fost soldați (94,19%). Luând în calcul pe ceilalți nouă participanți, identificați în alte surse, presupun soldați, situația devine următoarea: trei au fost ofițeri (1,77%), doi subofițeri (1,19%) iar 164 (97,04%) gradați și soldați. Dintre aceștia, trei au deținut gradul de caporal (1,83%), șase de fruntaș (3,66%) iar 155 au fost soldați (94,51%).

Cei trei fânațeni care au deținut gradul de locotenent în armata austro-ungară au fost: Filip Alexandru, Filip Ioan și Șovrea Valer. Filip Alexandru s-a născut la 28 octombrie 1885, în familia notarului Filip Ioan și a soției acestuia, Berciu Terezia (originară din Săcălășeni). Din cele împărțite de Rus Vasile (85 ani) și Sabou Vasile (89 ani), ambii din Fânațe, a reieșit faptul că Alexandru (Sandor, după cum îi spuneau oamenii din sat) nu a fost căsătorit și nu a avut urmași. Filip Ioan, după cum s-a amintit, a fost notar de profesie și tatăl locotenentului Filip Alexandru. Cu soția sa, Berciu Terezia, a avut nouă copii⁶⁶. Șovrea Valer, născut în mai 1883, a fost primul fiu al preotului Teodor Șovrea. Din puținele informații aflate, reiese faptul că a studiat științele juridice, fiind avocat de profesie (în ultima perioadă a vieții, se pare că a locuit

⁵⁸ 32 de ani, având profesia de agricultor. A căzut prizonier la ruși și a făcut parte din Batalionul I Operativ „Horea”, compania a 4-a. A fost căsătorit și a avut un singur copil. A deținut o casă și 517 stânjeni de pământ. SJMmAN, *Fond personal dr. Gavril Oșianu*, dos. 29/1934-1937, f. 100v-101r, nr. crt. 284; Robert C. Tökölyi, *op. cit.*, p. 191, nr. crt. 180; Rustoiu Ioana, Cutean Smaranda, Rustoiu Gabriel, *Corpul Voluntarilor Români din Siberia (1918-1920)*, Baia Mare, Editura Marist, 2010, p. 145, nr. crt. 79.

⁵⁹ Nu se poate determina care dintre cei numiți Vasiac Vasile, de ocupație agricultor, a căzut prizonier la ruși și a făcut parte din Corpul Voluntarilor Români din Rusia. Cel în cauză apare menționat cu numele Vasiac Vasile [al] l[ui] Trofin. A fost căsătorit, dar nu a avut copii. A deținut o casă, o sură, un grajd și un iugăr de pământ. SJMmAN, *Fond personal dr. Gavril Oșianu*, dos. 29/1934-1937, f. 100v-101r, nr. crt. 283; Robert C. Tökölyi, *op. cit.*, p. 191, nr. crt. 181.

⁶⁰ Capela Eroilor; Monumentul Eroilor din Cernești.

⁶¹ SJSbAN, FA, XIX, *Tabloul nominal Fânațe*, nr. crt. 54, 105, 113.

⁶² *Ibidem*, nr. crt. 1, 2.

⁶³ *Ibidem*, nr. crt. 50.

⁶⁴ *Ibidem*, nr. crt. 52.

⁶⁵ *Ibidem*, nr. crt. 66.

⁶⁶ SJMmAN, *Fond Oficiul Parohial Ortodox Fânațe*, dos. 1/1880-1940, f. 1-2.

și profesat la Cluj). A trecut la veșnicie pe data de 2 mai 1941⁶⁷. În anul 1935, a înzestrat Capela Eroilor cu un clopot turnat la Timișoara, de fiul celebrului maestru clopotar Antoniu Novotny. Clopotul, de dimensiuni relativ reduse, are următorul text: „ÎN MEMORIA CELOR CĂZUȚI ÎN RĂZBOIUL PENTRU ÎNTREGIREA NEAMULUI. LOCOTENENT VOLUNTAR DR. VALERIU ȘOVREA. 1935. TURNAT DE FIUL LUI ANTONIU NOVOTNY S.P.A. TIMIȘOARA N. 5844”.

Conform *Tabloului nominal*, la sfârșitul războiului, din cei 160 de locuitori ai satului Fânațe, concentrați în anii Primului Război Mondial, supraviețuiseră acestuia un număr de 116, adică 72,50%, iar 44 de persoane, respectiv 27,50%, nu s-au mai întors. Din rândul supraviețuitorilor, 93, reprezentând 80,17% dintre aceștia, s-au întors acasă deplin sănătoși, 15 răniți și bolnavi (12,93%), dar ulterior s-au însănătoșit, iar opt, adică 6,90%, au revenit din război invalizi. Conform informațiilor găsite în alte surse, din totalul de 169 de participanți, au supraviețuit războiului 116 (68,64%), iar 53 dintre ei nu s-au mai întors (31,36%).

Din *Tabloul nominal* mai reiese faptul că din totalul celor 44 de persoane care nu au supraviețuit războiului, doi, însemnând 4,54% dintre ei și 1,25% din totalul celor mobilizați, și-au pierdut viața pe câmpul de luptă, 13, reprezentând 29,55% dintre ei și 8,12% din totalul celor mobilizați, au decedat în urma rănilor sau de boală, iar 29, reprezentând 65,91% dintre ei și 18,12% din total, au fost dați dispăruți⁶⁸. Prin adăugarea celor nouă eroi, găsiți în alte surse, numărul celor care nu s-au mai întors s-a majorat la 53. În acest sens, numerele și procentele se modifică în felul următor: 11 (20,76%) decedați pe câmpul de luptă, 13 (24,52%) decedați în urma rănilor sau de boală și 29 (54,72%) dați dispăruți.

Cei care au căzut la datorie, pe câmpul de onoare, au fost următorii soldați: Botiș Ioan și Câmpan Niculae⁶⁹; Botiș Gavrilă, Botiș Timoftei, Câmpean Ioan, Marc Ștefan, Opriș Ștefan, Rus Vasile, Sabou Gavril, Sabou Grigore, Vasiac Vasile⁷⁰. Morți datorită rănilor, bolilor sau prizonieratului, au fost următorii soldați: Vasiac Ștefan, Botiș Todor, Botiș Todor, Botiș Vasile, Gândac Nistor, Robotin Filip, Sabou Ioan, Botiș Gavrilă, Botiș Gavrilă, G[h]erg[h]el Iftene, Horgoș Ștefan, Botiș Ioan, Botiș Ioan⁷¹. Cei 29 de fânățeni dați dispăruți sunt următorii: a) frunțașii: Marc Grigore, Câmpan Vasile⁷²; b) soldații: G[h]erg[h]el Vasile, Vasiac Gavrilă, Botiș Vasile, Păroan Vasile, Florian Vasile, Țimerman Iosif, Vasiac Iosif, Moldovan Alexa, Botiș Andrei, Dobrițan Ioan, Gândac Trifan, Marc Ioan, Mureșan Samoilă, Mureșan Vasile, Mureșan Pavăl, Mureșan Mihai, Rus Ioan, Botiș Gavrilă, Botiș Gavrilă, Botiș Grigore, Botiș Grigore, Botiș Porfire, Moroșan Timoftei, Vasiac Samoilă, Botiș George, Botiș Ioan, Gândac Vasile⁷³.

Pe întreaga durată a războiului, conform *Tabloului nominal*, din rândul celor mobilizați pe front au fost decorați un număr de 14 participanți, reprezentând 8,75% din total, cu 27 de medalii și decorații, dintre care: două medalii „Pentru Vitejie”, argint clasa I; 10 „Pentru Vitejie”, bronz; una „Crucea de fier cu coroană”; 14 „Crucea Carol” pentru trupă.

Grav afectate de pierderile suferite au fost familiile celor care au murit front, în urma rănilor, bolilor și prizonieratului, sau au fost declarați dispăruți. În conformitate cu conținutul documentului, în urma celor care nu s-au mai întors din război au rămas 28 de văduve și 64 de orfani⁷⁴.

Conform raportului din 30 ianuarie 1922, redactat de primarul Vasile Vasiac și de notarul Carol Bărbos, valoarea aproximativă a donațiilor benevole, colectate de locuitorii din Fânațe, a fost de 1.300 lei. Localitatea nu a suferit pagube materiale în timpul războiului. În toamna anului 1918 au existat nemulțumiri, dar acestea nu au generat distrugerii materiale și victime în rândul populației locale. Garda Națională a fost organizată sub conducerea locotenentului Ioan Filip, participant în Primul Război Mondial. Acesta a fost rănit în război, dar s-a însănătoșit după întoarcerea acasă⁷⁵.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 149-150.

⁶⁸ SJSbAN, FA, XIX, *Tabloul nominal Fânațe*, p. VI și *Centralizator*, f. 3r, nr. crt. 124; Ioan Popa, *op. cit.*, p. 355, nr. crt. 11.

⁶⁹ SJSbAN, FA, XIX, *Tabloul nominal Fânațe*, nr. crt. 129, 145.

⁷⁰ Capela Eroilor; Monumentul Eroilor din Cernești.

⁷¹ *Tabloul nominal Fânațe*, nr. crt. 3, 12, 15, 47, 67, 68, 92, 96, 110, 113, 114, 123, 154.

⁷² *Ibidem*, nr. crt. 5, 69.

⁷³ *Ibidem*, nr. crt. 4, 8, 13, 22, 29, 31, 32, 34, 46, 48, 60, 78, 81, 85, 87, 99, 107, 124, 130, 138, 146, 149, 152, 153, 155, 157, 160.

⁷⁴ SJSbAN, FA, XIX, *Tabloul nominal Fânațe*, p. VI și *Centralizator*, f. 3r, nr. crt. 124; Ioan Popa, *op. cit.*, p. 355, nr. crt. 11. Subliniez faptul că, la nr. crt. 68 (soldat Robotin Filip) și la nr. crt. 113 (soldat G[h]erg[h]el Iftene – originar din Ciocotiș) figurează doar orfanii, fără văduve. În cazul în care persoanele care au completat documentul nu au omis să le specifice, consider că mamele au decedat până la sfârșitul războiului (sau până la efectuarea recenziei) ori s-au recăsătorit și de aceea nu au fost trecute. În caz contrar, numărul văduvelor ar crește cu două, rezultând un total de 30.

⁷⁵ I. Popa, L. Toma, Tetiana Toma, *op. cit.*, p. 220.

Scopul studiului de față este acela de a prezenta, pe baza surselor documentare, a literaturii de specialitate și a inscripțiilor/datelor de pe monumentele eroilor, destinul participanților români din Ciocotiș și Fânațe – două localități ale comunei Cernești din județul Maramureș – în Primul Război Mondial. Datele din tablourile nominale ale anchetei Astrei, dar și celelalte informații găsite au fost sintetizate pe mai multe paliere: grade militare, origine și apartenență socială, localități de proveniență, starea de sănătate la finele conflagrației, decorațiile primite de participanți pentru curajul dovedit în confruntările militare și situația familiilor celor căzuți sau dispăruți pe front. Din totalul celor 373 de bărbați din Ciocotiș și Fânațe, mobilizați în Marele Război, doar 264 (70,78%) au avut șansa de a se întoarce la familiile lor, 109 pierind în cei patru ani ai conflagrației (29,22%). Chiar dacă au luptat sub steag străin, în cadrul unor unități militare ale Imperiului Austro-Ungar, iar jertfa de sânge a fost dată pentru „Tron” și pentru „Împărat” încă din 1914, cu doi ani mai devreme, în comparație cu intrarea României în război, participanții la război din cele două localități ale județului Maramureș au contribuit prin eroismul și jertfa lor supremă la procesul de desăvârșire a unității naționale, înfăptuit la Alba Iulia în 1 Decembrie 1918.

Județul: *Maramureș* Comuna: *Ciocotiș*
 Plasa: *Popeluză Nouă* Poporațunea română: *19 suflete.*

Tablou nominal

despre locuitorii români, cari au luat parte la războiul din anii 1914—1918

Numărul curent	Numele și prenumele	Născut în comuna	ocupația civilă	Gradul avut în miliție	A fost decorat cu medalia	A luat parte la mișcările împotriva de război		Scările îndurată în timpul războiului		Se arde de război sau război rămas		Observare
						Chiemet fidei	la front	la front	la front	la front	la front	
1.	Gergel Gheorghe	Ciocotiș	agricultor	caporal		/	/	/	/	/	/	
2.	Gergel Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
3.	Dumăș Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
4.	Gergel Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
5.	Gergel Gheorghe	"	"	caporal		/	/	/	/	/	/	
6.	Dăbulețian	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
7.	Papă Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
8.	Gergel Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
9.	Gergel Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
10.	Gergel Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
11.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
12.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
13.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
14.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
15.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
16.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
17.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
18.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
19.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
20.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
21.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
22.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
23.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
24.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
25.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
26.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
27.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
28.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
29.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
30.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
31.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
32.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
33.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
34.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	
35.	Gheorghe Gheorghe	"	"	"		/	/	/	/	/	/	

Fig. 1. SJSbAN, FA, XIX, Tablou nominal Ciocotiș, p. I.

**Fig. 2. Caporal Borodi Alexa din Ciocotiș.
Arhiva personală Mariana Borodi, strănepoată.**

Județul: *Soluce Dobâia* Comuna: *Fânațe*
 Plasa: *Cop. Măuăstilor* Poporațiunea română _____ suflete.

Tablou nominal

despre locuitorii români, cari au luat parte la războiul din anii 1914—1918

Numărul curent	Numele și pronumele	Născut în comuna	Ocupațiunea civilă	Gradul avut la mișcări	A fost decorat cu medalie	A luat parte la mișcările impuse de război		Soartea îndurată în timpul războiului				Se reîntors acasă		Se reîntors acasă		Observare	
						Chiamat fiind	în câmpul de luptă	morți pe câmpul de luptă	învinși	învinși	învinși	învinși	învinși	învinși	învinși		învinși
1	<i>Alexandru Siliș</i>	<i>Fânațe</i>	<i>funcționar</i>	<i>loc.</i>		/							/				
2	<i>Ioan Siliș</i>			<i>loc.</i>		/						/					
3	<i>Stefan Vasile</i>		<i>plaga soldat</i>			/				/							
4	<i>Vasile Gugel</i>					/							/	/	/		
5	<i>Grigore Mare</i>			<i>fruntaș</i>		/							/				
6	<i>Pavel Muresan</i>			<i>soldat bușca corol</i>		/							/				
7	<i>Ioan Muresan</i>					/							/				
8	<i>Gavrilă Mureș</i>					/								/	/	2	
9	<i>Andrei Pansa</i>			<i>fruntaș bușca corol</i>		/						/					
10	<i>Ioan Pansa</i>			<i>soldat</i>		/						/					
11	<i>Vasile Mare</i>			<i>bușca corol</i>		/							/				
12	<i>Todor Zoteș</i>					/				/					/	/	
13	<i>Vasile Zoteș</i>					/							/				
14	<i>Gavrilă Zoteș</i>					/							/				
15	<i>Todor Zoteș</i>					/				/					/	/	
16	<i>Stefan Zoteș</i>					/							/				
17	<i>Gavrilă Vasile</i>					/					/						
18	<i>Pantelimon Ciamparu</i>			<i>bușca corol</i>		/							/				
19	<i>Pirip Ciamparu</i>					/							/				
20	<i>Simion Roman</i>					/							/				
21	<i>Nicolae Roman</i>					/							/				
22	<i>Vasile Roman</i>					/							/				
23	<i>Mihail Roman</i>					/							/				
24	<i>Ioan Ciamparu</i>					/							/				
25	<i>George Sabou</i>			<i>bușca corol</i>		/							/				
						5						3	1	3	13	5	5

Fig. 3. SJSbAN, FA, XIX, Tablou nominal Fânațe, p. I.

**Fig. 4. Fruntașul Câmpan Gavrilă din Fânațe, cu soția Reghina.
Arhiva personală Cristina Sabou, strănepoată, Palma de Mallorca (Spania).**

INAMICUL DIN INTERIOR: SEXUL MILITARIZAT ÎN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

TÓTÓS Áron*

THE ENEMY FROM THE INTERIOR: MILITARIZED SEX DURING THE FIRST WORLD WAR ABSTRACT

The issue regarding prostitution in modern times is more and debated by scholars. It is a part of daily life, well defined from a legal point of view and quite common in large European cities. Many of their clients were soldiers and during the First World War they needed to have some *time out* from the exhausting battles on the front. In that time, the prostitution industry grew, brothels appearing in army camps and in occupied cities. Their role was both to satisfy the sexual needs of the soldiers and to combat the spread of venereal diseases. This is the subject of our study, based both on edited and documentary resources.

Keywords: The First World War, soldiers, campaigns, brothels, prostitutes.

Introducere

Primul Război Mondial a atins proporții fără precedent, iar milioane de oameni au fost înrolați și trimiși pe câmpurile de luptă de fiecare dintre taberele războinice, îndepărtați de familiile lor. Războiul, inițial în mișcare, s-a transformat într-un blocaj pe majoritatea fronturilor, iar soldații s-au instalat pentru a trăi împreună în condiții grele timp de ani de zile. Nu este de mirare că, după câteva săptămâni sau luni, soldații care reușeau să evadeze pentru scurt timp din tranșee, complet lipsiți de compania femeilor, au găsit un „leac” pentru dorințele lor sexuale instinctive în bordelurile de campanie ale armatei sau în bordelurile din orașele ocupate.

Deși avem o literatură de specialitate bogată despre mișcarea fronturilor, desfășurarea războiului, despre fapte glorioase și mari eșecuri, știm mult mai puțin despre cealaltă parte a războiului, viața de zi cu zi a soldaților. Schimbările în acest domeniu au avut loc mai ales în anii 2000. În legătură cu centenarul războiului, au fost publicate numeroase cercetări istorice sociale¹. Este suficient să ne referim la romanul scriitoarei Svetlana Alexandrovna Alexievici (Svetlana Alexievich), laureată a premiului Nobel, născută în Ucraina, în care autoarea oferă o imagine cuprinzătoare a rolului femeii în cel de-Al Doilea Război Mondial². Toate acestea arată clar că și dincolo de centenarul Marelui Război, există subiecte care au fost considerate tabu multă vreme, care pot servi drept știri pentru istorici și pentru un public mai larg interesat de trecut.

Deși obiectivele acestei lucrări sunt mult mai modeste, vom încerca să arătăm, chiar dacă doar în linii mari, calea care a dus la sistemul specific de sexualitate militarizată care a apărut în timpul Primului Război Mondial prin intermediul armatei Imperiului Austro-Ungar. În cadrul acestei lucrări vom analiza bordelurile de campanie, funcționarea lor și, nu în ultimul rând, vom evidenția bolile venerice ca fiind inamicul intern care decima soldații care luptau în război într-un mod semnificativ pentru toți beligeranții. În a treia și ultima parte a prezentării, vom sublinia caracteristicile, avantajele și dezavantajele sistemului de sexualitate militarizată.

Sexul militarizat: femei în prima linie

Spre deosebire de războaiele anterioare, Primul Război Mondial a adus multe noutăți. În timp ce, anterior, masele de prostituate care mărșăluiau alături de soldați fuseseră mai mult sau mai puțin tolerate,

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: totos.aron@gmail.com.

¹ Jovana Knezevic, *Prostitutes as a Threat to National Honor in Habsburg-Occupied Serbia during the Great War*, în *Journal of the History of Sexuality*, vol. 20, nr. 2, 2011, p. 312-335; Uğur Ümit Üngör, *Orphans, Converts, and Prostitutes: Social Consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914-1923*, în *War in History*, vol. 19, nr. 2, 2012, p. 173-192; Laura Doan, *Sex Education and the Great War Soldier: A Queer Analysis of the Practice of „Hetero” Sex*, în *Journal of British Studies*, nr. 51, 2012, p. 641-663; Nancy M. Wingfield, *The Enemy Within: Regulation Prostitution and Controlling Venereal Disease in Cisleithanian Austria during the Great War*, în *Central European History*, vol. 46, nr. 3, 2013, p. 568-598; Kovács István, *Bordélyházak, kéjnök és kéjutas – avagy hogyan mulatott a hivatásos katona – az I. világháború lágereiben és hogyan befolyásolták a nemi betegségek a szolgálat ellátására vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket*, în *Katonai Szemle*, nr. 2, 2014, p. 165-208; Balla Tibor, *Érosz a hadszíntéren, avagy a nagy háború osztrák-magyar tábort és tartalék bordélyai*, în *Hadtörténelmi Közlemények*, nr. 4, 2010, p. 1023-1030; Molnár F. Tamás, Dezső Krisztina, *Az első világháborús hadművelési területek közegészségügye*, în *Per Aspera Ad Astra*, vol. V, nr. 2, 2018, p. 66-92.

² Svetlana Alexievich, *Unwomanly Face of War*, Editura Random House, 2018.

Marele Război a militarizat sexul. Prin acest proces ne referim la fenomenul prin care prostituatele au fost înrolate în război pentru a obține un succes militar mai mare pentru fiecare țară³.

În esență, sexul militarizat a fost menit să atingă un dublu scop. Conducerea militară, în cooperare cu administrația civilă, a încercat să limiteze sau cel puțin să reducă la minimum răspândirea bolilor venerice pentru a proteja sănătatea bărbaților care luptau pe front și a celor care erau pregătiți să meargă la război. Pe de altă parte, după cum a subliniat istoricul american Michelle K. Rhoades, scopul introducerii bordelurilor din tabere nu a fost doar de a proteja sănătatea soldaților, ci și de a satisface nevoile sexuale ale bărbaților din armată⁴. Au folosit femeile care își vindeau corpul ca pe un instrument. În acest context, istoricul francez Marie-Monique Huss a afirmat că „numitorul comun”⁵ al sexului și al războiului a fost bordelul de război. Iar din cercetările lui Krista Cowman, istoric britanic și lector la Universitatea din Leicester, știm că soldații care luptau în războaie considerau important accesul la viața urbană. Oricât de ciudat ar părea, mulți soldați au călătorit pentru prima dată într-un oraș mare abia în timpul războiului. În timpul acestor vizite, ei profitau de diversele facilități de divertisment ale orașelor, inclusiv de „plăcerile” bordelurilor. Marile orașe din teritoriile ocupate au descris o imagine babiloniană în memoriile contemporane⁶. Bineînțeles, mulți dintre soldații staționați temporar în orașe erau foarte nemulțumiți de prostituate și considerau că avansurile lor erau scandaloase. Războiul a creat o oportunitate atât pentru bărbați, cât și pentru femei, de a acționa în afara convențiilor moralității pe timp de pace.

În cele mai multe cazuri, dragostea pentru bani a avut un preț greu de plătit: o creștere dramatică a numărului de persoane infectate cu boli cu transmitere sexuală a însemnat confruntarea cu un nou inamic, invizibil, atât pe front, cât și acasă. În acest context, cercetătoarea Jovana Knezevic, de la Universitatea Stanford, s-a exprimat corect atunci când a scris că, în timpul Primului Război Mondial, soldații considerau că este de datoria lor patriotică să se mențină sănătoși. Iar comportamentul sexual a devenit o problemă națională⁷.

Drumul către militarizarea corpului feminin

Militarizarea sexualității nu a avut loc peste noapte, ci a fost rezultatul unui proces îndelungat de experiență contemporană. Războiul era deja în plină desfășurare atunci când conducerea militară a Imperiului Austro-Ungar, la fel ca majoritatea țărilor europene, și-a dat seama că trebuie făcut ceva în legătură cu incidența tot mai mare a bolilor venerice în rândul soldaților și cu problema conexasă a prostituției.

Pentru a înțelege gândirea strategică a conducerii militare din acea vreme pentru a controla prostituția și bolile venerice, merită clarificate câteva lucruri de bază.

În primul rând, conducerea militară a Monarhiei Austro-Ungare putea să se bazeze pe experiența conflictelor militare din perioada apropiată Primului Război Mondial. De exemplu, în timpul Războiului franco-prusac din 1870-1871, 34.000 de soldați prusaci au suferit de boli venerice. Un an după invazia Bosniei și Herțegovinei din 1878, o epidemie de sifilis a cuprins Bosnia⁸.

În al doilea rând, comandamentul austro-ungar au fost la curent cu tehnicile și metodele folosite în armatele altor țări. De exemplu, este posibil să fi auzit că în Statele Unite ale Americii, încă din 1816, prostituatele puteau fi angajate ca infirmiere, spălătorese, bucătărese etc. Acest lucru nu înseamnă că toate femeile angajate în armată erau prostituate, dar cererea de prostituate în armata regulată a depășit oferta⁹.

În al treilea rând, spre deosebire de administrația civilă, examinările medicale erau regulate în rândul soldaților care serveau în armată. Încă din 1870, Ministerul Apărării Naționale a dispus efectuarea de examene medicale obligatorii atât pentru soldații aflați în permisie, cât și pentru cei care fuseseră concediați definitiv, pentru a proteja populația civilă de bolile venerice¹⁰.

În al patrulea rând, examinarea medicală a soldaților a fost mai mult sau mai puțin continuă¹¹. Istoricii militari care au examinat aceste date, cum ar fi Tibor Balla și Gábor Kiss, au ajuns la concluzia că bolile venerice erau responsabile pentru 17–31% din toate bolile soldaților, chiar și în timp de pace.

³ Balla Tibor, *op. cit.*, p. 1028.

⁴ Michelle K. Rhoades, *Renegotiating French Masculinity: Medicine and Venereal Disease during the Great War*, în *French Historical Studies*, vol. 29, nr. 2, 2006, p. 297-298.

⁵ *Ibidem*, p. 298.

⁶ Jovana Knezevic, *op. cit.*, p. 322.

⁷ *Ibidem*, p. 322-323.

⁸ Frey József, *A prostitúció történetéből különös tekintettel a hadseregekre*, Editura TELEIA, Budapesta, 1924, p. 28.

⁹ Cs. F. Anne M. Butler, *Katonai rövidlátás: a Frontier és a prostitúció*, în *Századok*, 1983, p. 1179.

¹⁰ Nancy M. Wingfield, *op. cit.*, p. 576; Michelle K. Rhoades, *op. cit.*, p. 294.

¹¹ Kiss Gábor, *A magyar királyi honvédség egészségügyi szervezete, 1867-1918*, teză de doctorat, Budapesta, Universitatea Zrínyi Miklós, 2003, p. 13.

Robert Ritter von Töpply, chirurg, ulterior profesor universitar și șef de stat major în timpul Primului Război Mondial, a efectuat un studiu pe 10.000 de soldați. Conform datelor sale pentru perioada 1875–1885, bolile venerice erau cele mai răspândite în rândul soldaților de limba vorbită maghiară și română. Abia după aceea se regăsesc, în ordine descrescătoare, polonezii, rutenii, germanii, croații și cehii¹².

Nr. Crt.	Categorii	Limba vorbită	
		N	%
1.	Maghiari	1052	22,13
2.	Români	873	18,37
3.	Polonezi	619	13,02
4.	Ruteni	599	12,60
5.	Germani	555	11,68
6.	Croați	537	11,30
7.	Cehi	518	10,90
8.	Total	4753	100,00

Tabelul nr. 1. Numărul de soldați cu boli venerice la 10.000 de soldați din armata austro-ungară (1875–1885)¹³

Următoarele date, pentru anul 1906, arată în mod clar că bolile venerice erau prezente la toți beligeranții, dar arată, de asemenea, că, la nivel european, bolile venerice reprezentau o problemă foarte gravă în armata austro-ungară.

Nr. Crt.	Țări	%
1.	Statele Unite ale Americii	181,2
2.	Anglia	174
3.	Monarhia Austro-Ungară	61,9
4.	Olanda	48,2
5.	Franța	37,5
6.	România	37
7.	Rusia	36,1
8.	Belgia	33
9.	Germania	29,9

Tabelul nr. 2. Rata bolilor venerice în forțele armate din diferite țări (1906)¹⁴

Nu în ultimul rând, pentru a înțelege deciziile conducerii militare ale Monarhiei Austro-Ungare în ceea ce privește prostituția, trebuie luat în considerare un aspect mic, dar cu atât mai important. Când a izbucnit Primul Război Mondial, în urma tentativei de asasinat de la Sarajevo, la 28 iunie 1914, armata monarhiei a fost trimisă în luptă știind că „până la căderea frunzelor”, adică până la toamnă, soldații vor fi acasă. În comparație, Blitzkrieg-ul a fost înlocuit de un impas, care a dus la ani de război prelungit în Europa Centrală și de Est, care s-a extins la nivel mondial.

Sistemul bordelurilor de tabără

La începutul războiului, beligeranții au sperat la un sfârșit rapid al războiului și, prin urmare, nu au abordat problema prostituției și a răspândirii bolilor venerice.

Ca urmare a războiului din 1915, proporția soldaților care sufereau de boli venerice s-a dublat de la 6 la 12% față de nivelurile din timp de pace. Acest lucru a afectat 700.000 de soldați pe an. De asemenea, un număr semnificativ de bărbați care mergeau la război erau deja infectați și fuseseră trimiși pe front. Acest lucru este susținut de faptul că 68 din 1000 de bărbați din populația civilă au fost infectați înainte de vârsta de 18 ani. În cazul femeilor, rata este și mai mare: 91 din 1000 de femei au contractat o boală cu transmitere sexuală până la vârsta de 18 ani. Aceste evoluții negative au determinat conducerea militară a monarhiei să ia măsuri concrete¹⁵.

¹² Nékám Lajos, *A háború és a nemi betegségek*, în *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, nr. 15-16, vol. 3, p. 87.

¹³ Forrai Judit, *Militarizált szex: katonák, prostitúció, nemi betegségek a Nagy Háborúban*, în *Per Aspera Ad Astra*, an V, nr. 2, 2018, p. 103.

¹⁴ Bíró Béla, *A prostitúció. A m. kir. rendőrség országos szaktanfolyamainak kiadványai*, 1933, p. 104.

¹⁵ Kiss Gábor, *Nemi betegségek és a Monarchia hadra kelt serege* (https://nagyhaboru.blog.hu/2011/06/15/nemibetegsegek_es_a_monarchia_hadrakelt_serege).

În acest context, în vara anului 1915, Ministerul Apărării a înființat un departament pentru a organiza o rețea de bordeluri în tabere, în principal pentru a controla reglementarea prostituției. Marele Stat Major al armatei a emis apoi un regulament de organizare în opt puncte pentru bordelurile din tabere și din rezervă, al cărui scop era de a satisface nevoile sexuale ale ofițerilor și ale bărbaților, de a oferi educație sexuală și de a limita dezvoltarea tendințelor homosexuale¹⁶.

Administrația militară a înființat bordeluri de campanie și de rezervă numerotate¹⁷. Unele bordeluri au funcționat ca așa-numitele bordeluri mobile de tabără. Aceste „unități militare” speciale se deplasau, în esență, odată cu frontul. Bordelurile din lagăr erau supravegheate de comandantul armatei austro-ungare, care avea rangul de consilier de curte, asistat de o „doamnă”. Seriozitatea problemei este ilustrată de faptul că o persoană de rang înalt a fost numită pentru a se ocupa de prostituție. Prostituatele care „serveau” în bordelurile militare erau clasificate în funcție de ierarhia militară în trei categorii: ofițer, soldat I și soldat II. Prima categorie era, prin definiție, destinată exclusiv femeilor aflate la dispoziția corpului de ofițeri, în timp ce a doua și a treia categorie erau destinate prostituatelor de clasa întâi și a doua care se aflau la dispoziția soldaților¹⁸.

Prostituatele erau obligate să poarte uniforme gri cu glugă, conform regulilor militare, și haine de tabără, bazate pe uniforme de asistentele de la Crucea Roșie. Ele purtau o brățară neagră de 8 cm lățime, cu o bandă de cauciuc de 1,5 cm. Lenjeria intimă era definită ca lenjerie intimă normală, cu colanți negri de cea mai bună calitate pentru femeile ofițer și colanți de bumbac roșu de calitate medie pentru femeile de soldat public. În timpul serviciului, îmbrăcămintea putea fi scoasă în întregime sau parțial, dar trebuia să se aibă grijă să fie protejată. Multe dintre prostituatele repartizate ofițerilor, inclusiv cele care terminaseră pregătirea la Ministerul Comerțului din Viena, puteau să exercite o influență deosebită asupra generalilor, purtând bretele roșii pentru pantaloni (lampast) pe ciorapii lor negri, ca o insignă de distincție. Toate acestea arată cum prostituatele din bordelurile din lagăre erau stratificate din punct de vedere social¹⁹.

Fotografia nr. 1. Bordel de tabără pentru ofițerii din armata Monarhiei Austro-Ungare²⁰

¹⁶ Balla Tibor, *op. cit.*, p. 1023.

¹⁷ Kovács István, *op. cit.*, p. 176.

¹⁸ Balla Tibor, *op. cit.*, p. 1024; Kovács István, *op. cit.*, p. 177-178.

¹⁹ Balla Tibor, *op. cit.*, p. 1029; Majdán Mira, *A háború pillangói. Erős a Nagy Háborúban*, în *Per Aspera Ad Astra*, an V, nr. 2, 2018, p. 180; Forrai Judit, *op. cit.*, p. 108; Brucnker Éva, *A halál lovasának látogatásai járványok alakjában Magyarországon*, în *Polgári Szemle*, an 16, nr. 4-6, 2020, p. 72.

²⁰ *World War I: Mobile Brothel For Troops Close To The Front. Photograph. Around 1916* (<https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/mobile-brothel-for-troops-close-to-the-front-photograph-news-photo/503034667?adppopup=true>).

Prostituatele erau selectate și repartizate de un comitet din interiorul țării. La intrare, prostituatele au primit un act de identitate cu fotografie. Autoritățile militare le puteau verifica în orice moment. Nu aveau voie să bea alcool. Articolele de curățenie (săpun, bideuri etc.) erau distribuite la nivel central²¹.

O dată pe lună trebuiau să se supună unui examen medical, ceea ce însemna o verificare a întregului corp, cu o atenție deosebită la piele, gât și gură. Prostituatele găsite bolnave erau duse sub escorta poliției la unul dintre spitalele din oraș, unde primeau un tratament adecvat bolii lor. Tratamentul pentru sifilis dura mai mult, cel pentru gonoree mai puțin. Tratamentul era, practic, o cură de mercur. Mercurul era de obicei injectat în organism. Pentru a examina mai eficient prostituatele, inspectorii Wassermann erau staționați și în garnizoanele mai mari²².

În cazul în care o prostituată infecta în mod deliberat o persoană cu o boală cu transmitere sexuală, acest lucru era considerat infracțiune și se pedepsea cu până la 1 an de închisoare. În multe cazuri, infectarea deliberată a fost inițiată cu scopul de a scăpa de serviciul de front, cel puțin pentru o perioadă de timp. Au existat și femei care și-au indus artificial puroiul. Aceasta presupunea injectarea unui iritant în uretră. Desigur, comandamentul armatei i-a pedepsit și el pe soldați. De exemplu, un ofițer din Trieste care nu a putut oferi o descriere exactă a prostituatei de la care a contractat boala a fost pedepsit cu suspendarea²³.

Ca și în cazul prostituatelor care „serveau” în armată, transmiterea deliberată a diferitelor boli infecțioase, cum ar fi bolile venerice, și contaminarea deliberată a rănilor cu tutun sau pământ, erau frecvente în rândul soldaților care încercau să scape de greutatea luptei.

Fotografia nr. 2. Medici pe front în Primul Război Mondial²⁴

Pe lângă frecventarea sistematică a bordelurilor din tabere, soldații au pus un mare accent pe prevenire. Acolo unde a fost posibil, soldații au primit un număr limitat de prezervative și unguente. De asemenea, au putut participa la discuții și prelegeri educaționale. În hoteluri și gări, soldaților li s-au distribuit pliante pentru a-i sensibiliza cu privire la aceste boli. Un astfel de pliant, în limba germană, îi avertiza, de asemenea, pe soldați să ceară barul, carnetul de sănătate și numărul de identificare al prostituatei înainte de actul sexual. Întrucât tratamentul medical era costisitor, s-a pus un mare accent pe informare și pe detectarea focarelor de infecție²⁵.

²¹ Balla Tibor, *op. cit.*, p. 1028.

²² *Ibidem*; Doros Gábor, *A nemi betegségekre és azok leküzdésére vonatkozó magyar törvények, rendeletek és határozatok*, Editura Franklin-Társulat, Budapesta, 1926, p. 27.

²³ Kiss Gábor, *Orvosok a m. kir. honvédségben (1868-1918)*, p. 146 (<https://docplayer.hu/2803271-Orvosok-a-m-kir-honvedsegben-1868-1918-1.html>).

²⁴ *Medici pe front în Primul Război Mondial* (<https://fortepan.hu>).

²⁵ Laura Doan, *op. cit.*, p. 641.

În 2016, la Kecskemét s-a deschis o expoziție intitulată „Fluturii de război. Erosul în Marele Război”²⁶. Această expoziție este importantă pentru subiectul nostru deoarece, în realizarea ei, colegii noștri de la Muzeul „Katona József” au încercat să reproducă bordelurile militare cât mai fidel posibil la condițiile de atunci. Pentru a realiza acest lucru, vizitatorilor le-au fost prezentate două interioare reconstruite ale camerelor ofițerilor și ale soldaților. Diferența a fost izbitoare la prima vedere. Bordelul ofițerului era un semn de lux relativ. Camera era mobilată cu un pat de cupru, o masă de toaletă și o măsuță de toaletă. Un gramofon și muzica care se auzea din el asigurau atmosfera pentru ofițerii care doreau să facă sex. Ofițerii puteau petrece între o jumătate de oră și o oră, în timp ce generalii puteau petrece două ore cu prostituatele. Prostituatele din bordelul ofițerilor făceau sex cu o medie de 6 ofițeri pe zi²⁷.

Fotografia nr. 3. Bordel militar pentru ofițerii din armata austro-ungară în timpul Primului Război Mondial (parte din expoziția Muzeului „Katona József” din Kecskemét, Ungaria)²⁸

Bordelul soldatului simplu era dur și rece. În acesta, soldatul putea sta doar 15 minute. În fața acestor bordeluri, soldații așteptau la cozi lungi pentru a fi chemați. Înainte de a intra în clădire, trebuiau să cumpere un prezervativ de cauciuc de la doamnă, iar după actul sexual, trebuiau să facă o baie dezinfectantă într-o cameră destinată acestui scop. În caz contrar, se aplicau sancțiuni severe. Conform cifrelor oficiale, numărul mediu de acte sexuale zilnice efectuate de o prostituată era de 12. Cât de mult le-a afectat această utilizare constantă și epuizantă a trupurilor femeilor, atât din punct de vedere mental, cât și fizic, nu se știe²⁹.

La întrebarea unde au fost infectați soldații poate răspunde Judit Forrai, istoric medical. Forrai a identificat 6 focare de infecție:

- (1) soldații care au adus infecția de acasă și au fost infectați înainte de mobilizare sau de desfășurare;
- (2) soldații bolnavi cronic, care suferă de boală de mult timp;
- (3) infectați în prima linie;
- (4) soldați care desfășoară exercițiul de pregătire de 4 săptămâni;
- (5) soldați care au fost infectați în zona ocupată prin intermediul prostituatelor de acolo;
- (6) soldați au contractat boala în timpul mișcărilor de trupe în zonele de odihnă și în jurul acestora³⁰.

Medicii au explicat răspândirea bolilor venerice în timpul războiului prin slăbirea moravurilor, lipsa de venituri, oportunitățile limitate de angajare a femeilor, absența îndelungată a bărbaților, sărăcirea cauzată de război și recrutarea militară³¹.

²⁶ Majdán Mira, *op. cit.*, p. 183.

²⁷ *Ibidem*, 181.

²⁸ Expoziția „Fluturii de război. Erosul în Marele Război”, Muzeul „Katona József” din Kecskemét, Ungaria, 2016. *Osztrák-magyar tábori bordélyok a Nagy Háborúban. Egy 16+ vándorkiállítás* (<https://magyarmuzeumok.hu/cikk/osztrak-magyar-tabori-bordelyok-a-nagy-haboruban>).

²⁹ Majdán Mira, *op. cit.*, p. 181.

³⁰ Forrai Judit, *op. cit.*, p. 105.

³¹ *Ibidem*, p. 105-106.

Fotografia nr. 4. Bordel militar pentru soldații din armata austro-ungară în timpul Primului Război Mondial³²

În 1915, Béla Schindt, medic de campanie, a înregistrat îmbolnăvirile a 30.000 de soldați. Dintre acestea, 18% au fost boli venerice, dintre care 52,2% gonoree, 28,6% ulcere moi și 18,8% sifilis și complicații ale acestuia. În funcție de gradul militar, 10,24% dintre soldați și 22,6% dintre subofițeri au contractat boli venerice. Subofițerii nu numai că aveau mai mult timp liber, dar și mai mulți bani, așa că era mai probabil ca aceștia să fi vizitat un bordel³³.

Bilanțul militarizării prostituției

Putem concluziona că bordelurile de pe front erau cunoscute și folosite de ambele alianțe beligerante, deoarece erau văzute ca o modalitate de reglementare a prostituției și a bolilor venerice. Implicit, acestea aveau rostul de a reduce riscul de viol pe timp de război. Incidența bolilor cu transmitere sexuală a fost mai mică în rândul soldaților care luptau pe front, în timp ce ratele de infecție au fost mult mai mari în rândul forțelor de ocupație și a soldaților din interior³⁴.

În spate și în linia întâi existau îngrijorări cu privire la deteriorarea fizică și morală a soldaților. Pe termen scurt, se temeau pentru capacitatea de luptă a armatei, iar pe termen lung pentru deteriorarea puterii națiunii³⁵. Prin urmare, s-a pus din ce în ce mai mult accentul pe prevenirea acestui fenomen. Pe lângă bordelurile din tabere, a fost sistematizată și folosirea prezervativelor și s-a propagat spălarea antiseptică a organelor genitale. De asemenea, medicii militari din armată erau obligați să îi informeze pe soldați cu privire la bolile cu transmitere sexuală și cum să se protejeze. Aceștia au încercat să își coordoneze activitățile educaționale și de sensibilizare cu activitatea organizațiilor societății civile din spate, pentru a combate amenințarea bolilor venerice.

În cazul Monarhiei Austro-Ungare, rata de boală sexuală diferă în funcție de zona de recrutare (Viena, Budapesta, Bucovina, Galiția, Praga etc.), naționalitate, educație. Dar au existat diferențe semnificative și între soldații din zonele urbane și rurale. Ratele de infecție în rândul soldaților care serveau în armata monarhiei erau mai mari decât în armatele franceză și germană, dar mai mici decât în armata rusă. Comandantul-șef al armatei comune, Johann Steiner, a recunoscut el însuși că, în ciuda celor mai bune intenții, bolile venerice au crescut semnificativ în timpul Primului Război Mondial³⁶.

În ceea ce privește cifrele specifice, în timp de pace aproximativ 6% dintre soldați erau bolnavi, iar în primii doi ani de război cifra s-a dublat, ajungând la peste 12%. Datorită reglementării bordelurilor din

³² Expoziția „Fluturii de război. Erosul în Marele Război”, Muzeul „Katona József” din Kecskemét, Ungaria 2016. *Osztrák-magyar tábori bordélyok a Nagy Háborúban. Egy 16+ vándorkiállítás* (<https://magyarmuzeumok.hu/cikk/osztrak-magyar-tabori-bordelyok-a-nagy-haboruban>)

³³ Schindt Béla, *Adatok a katonák veneréas megbetegedéséhez. Közlemény egy honvédegyalghadosztály mozgó tábori gyengéledőházából*, Budapest, 1916, p. 32.

³⁴ Molnár F. Tamás, Dezső Krisztina, *op. cit.*, p. 74.

³⁵ Jovana Knezevic, *op. cit.*, p. 324.

³⁶ Molnár F. Tamás, Dezső Krisztina, *op. cit.*, p. 72-73.

tabere și a măsurilor de prevenire, rata de infecție a fost redusă de la 12,2% în 1915 la 6,4% până la sfârșitul războiului, iar proporția soldaților cu boli cu transmitere sexuală în rândul celor care luptă a scăzut la 2,6%. Fără să ne pierdem în multitudinea de date, prezentăm o ultimă cifră elocventă, pentru a formula o idee despre măsura în care forțele armate ale Imperiului Austro-Ungar erau afectate de bolile venerice. Între 1914 și 1917, instituțiile medicale ale monarhiei au tratat 1.280.000 de soldați pentru boli venerice. Dacă comparăm aceste cifre cu cele referitoare la alte boli infecțioase, putem vedea că bolile venerice au făcut ravagii la scară foarte mare³⁷.

Privind dincolo de cifre, putem vedea viețile triste ale sutelor de femei care, în cea mai mare parte, sunt tăcute în surse sau, dacă apar în texte, putem afla despre destinul lor mai ales prin intermediul poveștilor altora. Aceste femei nu erau afectate doar de boli venerice, ci multe dintre ele erau victime ale alcoolismului. Conform regulamentului, prostituatele de care nu mai era nevoie urmau să fie tratate ca niște animale, cu marca imperială pe fesa stângă, iar apoi, după ce erau infectate, erau predate inamicului. Înainte de a acuza conducerea militară a Monarhiei Austro-Ungare de barbarie, merită să adăugăm că, de exemplu, în impasul de pe frontul de vest, conducerea militară franceză a considerat adesea prostituatele drept „arme biologice”³⁸. În practică, acest lucru a însemnat că, în cadrul operațiunilor, prostituate infectate cu sifilis au fost trimise în zonele ocupate de germani.

Indiferent de partea și de perspectiva pe care o adoptăm cu privire la impactul distructiv al războiului și al prostituției, trebuie să ne fie clar că aceste femei sunt victime ale războiului la fel de mult ca și soldații răniți și căzuți pe câmpul de luptă.

³⁷ Kiss Gábor, *Nemi betegségek és a Monarchia hadra kelt serege* (https://nagyhaboru.blog.hu/2011/06/15/nemibetegsegek_es_a_monarchia_hadrakelt_serege).

³⁸ Plavec Tibor, *Magyar honvéd- és katonáorvosok tapasztalatai az első világháborúban*, în *Comm. Hist. Artis Med*, nr. 149-157, 1995-1996, p. 251.

PLUTONUL DE EXECUȚIE (EKATERINBURG 17 IULIE 1918)

Augustin ȚĂRĂU*

THE EXECUTION PLATOON (EKATERINBURG JULY 17, 1918)

ABSTRACT

In developing the present study, I started from information provided to me by my colleague Imre Zoltan, who said that the soldiers of the execution team of the family of Tsar Nicholas II were Hungarians, recruited from prison camps in Russia. A large number of these Hungarian prisoners adopted Bolshevik ideology and fought alongside the Red Army against Admiral Aleksandr Kolceak's counter-revolutionary army. Documents from the archive of the Russian Federation confirm the hypothesis of the presence of Hungarian soldiers in the firing squad of the tsarist family and also the presence of the future Prime Minister Imre Nagy, who in 1956 led the anti-Soviet rebellion in Hungary and was then executed in Moscow.

Keywords: Tsar Nicholas II, Yekaterinburg, Ipatiev, Nagy Imre, Yurovsky, execution, Hungarians.

Pe 17 aprilie 1918, într-o zi de marți, trenul special în care se afla țarul Nicolae al II-lea a ajuns la ultima destinație. „Este de asemenea o zi caldă, minunată. La 8 și 40 a ajuns la Ekaterinburg. Trei ore a stat în stație. Între localnici și comisarii noștri s-a iscat o tensiune puternică. În cele din urmă, primii au depășit-o, iar trenul a fost mutat în altă gară, de marfă. După o oră și jumătate am părăsit trenul. Yakovlev ne-a predat comisarului regional local, noi trei¹ am urcat în automobil și acesta ne-a condus pe străzile pustii până la casa pregătită pentru noi – Ipatiev. Încetul cu încetul au sosit și lucrurile noastre, dar Valya n-a fost lăsată să intre”² – consemna monarhul în jurnalul său. Mai târziu vor sosi la Ekaterinburg și ceilalți membri ai familiei sale și aici împăratul își va trăi ultimele luni de zile ale sale și ale dinastiei Romanovilor, aflată la cârma Rusiei de mai bine de trei sute de ani.

Asasinatul secolului XX, cum este perceput de istoriografia rusă evenimentul petrecut în noaptea de 16 spre 17 iulie 1918, va consolida edificiul noii ordini mondiale însălate înaintea Primului Război Mondial, modificate pe parcursul derulării lui și apoi codificate la Conferința de Pace de la Paris. Sistemul bipolar, care va marca evoluția politică și militară a întregii lumi postbelice, este astfel puternic ancorat în procesul desfășurat la Ekaterinburg, iar dinamica ulterioară a regimului bolșevic și a exportului revoluției proletare pe mapamond își extrage esența din dispariția ultimului imperiu ortodox, conservator și tradiționalist.

*

Ancheta privitoare la dispariția țarului și a familiei sale a fost declanșată în data de 30 iulie 1918, la cinci zile după ce trupele Corpului Voluntarilor Cehoslovaci, din cadrul Armatei Siberiene contra-revoluționare, au cucerit orașul Ekaterinburg și au alungat administrația militară bolșevică. Cu investigarea cauzei, parchetul Judecătorei Ekaterinburg l-a însărcinat pe anchetatorul A.P. Nemetkin, însă acesta și-a declinat competența materială³, argumentând că atributul cercetării „cauzelor deosebit de importante” aparținea instanței districtuale din orașul Kazan⁴, dar cum acest oraș se afla în mâinile bolșevicilor, parchetul l-a desemnat apoi, prin derogare, pe procurorul N.I. Sergheev. Refuzul primului judiciarist a stârnit indignarea comunității locale, care l-a acuzat de lașitate, și totodată suspiciunea autorităților militare ale momentului față de legalismul exagerat afișat de

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gustav_arhive@yahoo.com.

¹ Primii arestați ai familiei imperial, sosiți de la Tobolsk la Ekaterinburg, au fost țarul Nicolae al II-lea, țarina Aleksandra Feodorova (Александра Фёдоровна) și fiica Maria, iar pe 23 mai au sosit și ceilalți copii, însoțiți de către câțiva dintre slujitorii personali – n.n., A.Ț.

² Arhivele Federației Ruse, *Culegere de documente legate de asasinarea împăratului Nicolae al II-lea și a familiei sale - Din jurnalul lui Nicolae II* (în continuare: A.F.R., *Din jurnalul lui Nicolae II*), f. 640. Op. 1. D. 326. L. 55-93 (ГАРФ, *Сборник документов, относящихся к убийству Императора Николая II и его семьи - ИЗ ДНЕВНИКА НИКОЛАЯ II*, Ф. 640. Оп. 1. Д. 326. Л. 55-93).

³ Legislația Rusiei Țariste, de la acea vreme, prevedea trei niveluri de cercetare a faptelor penale, ierarhizate după criteriul gravității (periculozității) fărădelegilor săvârșite de făptaș, anume: a) cauze cercetate de anchetatorul de „sector”; b) cercetate de anchetatorul pentru „cauzele cele mai importante”; c) cercetate de anchetatorul pentru „cauzele deosebit de importante”. Cf. Vyacheslav Rummyantsev, *Soarta membrilor familiei imperiale după Revoluția din 1917-1918* (Вячеслав Румянцев, *Судьба членов императорской семьи после революции 1917-1918 гг.*), în „Chronos” (Хронос), din 1 ianuarie 2011.

⁴ Kazan (în rusă *Казань*, în tătară *Казан*), azi oraș-capitală a Republicii Autonome Tatarstan, din cadrul Federației Ruse, situat la confluența râurilor Volga și Kazanka, în Rusia Central-Europeană (1.143.535 de locuitori) – n.n., A.Ț.

Nametkin⁵. Atitudinea acestuia poate fi întemeiată însă pe motivația volatilității zonelor de ocupație a celor două armate angajate în războiul fratricid ce măcina deja Rusia post-țaristă.

În acest climat politic și militar instabil, marcat de înființarea și funcționarea unui conglomerat de auto-declarate guverne pe cuprinsul Rusiei neocupate de bolșevici, ancheta pornită la Ekaterinburg a început să prindă contur de abia după ce, la 23 septembrie 1918, toate aceste cabinete contra-revoluționare s-au întrunit în orașul Ufa⁶ și au convenit să alcătuiască un guvern unic, condus de un directorat compus din cinci reprezentanți. Apoi, cercetările judiciare s-au intensificat odată cu numirea amiralului Aleksandr Vasilievici Kolceak⁷ în funcția de conducător suprem (dictator) al guvernului unic anti-bolșevic, la 18 noiembrie 1918. În această calitate, pe 7 ianuarie 1919, amiralul l-a însărcinat pe general-locotenentul Mihail Konstantinovici Diterichs⁸ să se ocupe personal de mersul anchetei și să aducă toate documentele și probele materiale la Omsk⁹, reședința guvernului unic contra-revoluționar, pentru a le pune la adăpost de o preconizată ofensivă a forțelor bolșevice și pentru a înlesni audierea martorilor ce locuiau în afara sferei teritoriale de competență a judecătoriei din Ekaterinburg¹⁰.

Transferul s-a desfășurat în 25 ianuarie 1919, în prezența procurorului V.F. Iordansky, iar în cursul primelor zile ale lunii februarie materialele anchetei au ajuns la destinație, pentru ca pe data de 5 februarie să fie preluate de noul anchetator numit, Nikolai Alekseevici Sokolov¹¹, aflat sub autoritatea Tribunalului Districtual Omsk. A doua zi, Sokolov și-a exprimat în scris o primă opinie cu privire la parcursul viitor al anchetei, subliniind că aceasta se va desfășura în spiritul celei mai stricte legalități, dar că va fi nevoie de o echipă de judiciariști experți (seniori) pentru progresul acesteia, colectiv care va lucra sub o conducere unică și autorizată. Împlinirea acestei din urmă cerințe se va arăta a fi deficitară, din pricina că în îndepărtata Siberie nu se prea înghesuiseră să-și desfășoare activitatea judiciariștii experți, ba mai mult, lipseau până și tehnicienii criminaliști, instanțelor de aici fiindu-le aproape necunoscută știința cercetării criminalistice.

În sfârșit pe 3 martie 1919, înainte de a pleca pe front¹², amiralul Kolceak l-a investit pe Sokolov cu deplină putere și libertate de acțiune în desfășurarea anchetei, cu scopul de a îndepărta posibilele piedici ce i s-ar fi putu pune în cale de către instabila infrastructură administrativă a guvernului anti-bolșevic de la Omsk¹³.

*

Conacul Ipatiev a fost codificat de către administrația bolșevică sub numele „casa cu scop special”, iar familia țarului Nicolae al II-lea și cei din anturajul acesteia cu numele „locatari ai casei Ipatiev”.

⁵ Nikolai Alekseevici Sokolov, *Asasinarea familiei țarului*, Editura Slovo, Berlin, 1925 (Соколов Николай Алексеевич, *Убийство царской семьи*, Издательство: Слово, Берлин, 1925), p. 9.

⁶ Ufa (în rusă *Уфа*, în bașchiră *Өфө*), azi oraș-capitală a Republicii Bașchiria (1,1 milioane de locuitori) – n.n., A.Ț.

⁷ Aleksandr Vasilievici Kolceak (*Александр Васильевич Колчак*, n. 16 noiembrie 1874-d. 7 februarie 1920), descendent al moldoveanului Iliș Colceag (fost mercenar în armata otomană în sec. XVIII), explorator polar, amiral țarist, comandant al „Armatei Albe” siberiene, executat de bolșevici la Irkutk – n.n., A.Ț.

⁸ Mihail Konstantinovici Diterichs (n. 5 aprilie 1874-d. 9 octombrie 1937), descendent al unei familii ofițerești din Moravia, general-locotenent țarist și apoi în slujba „Armatei Albe” siberiene, iar în 1922 conducător al statului Amur Zemstvo (Vladivostok), după care a fugit în China. A murit în exil la Shanghai – n.n., A.Ț.

⁹ Omsk (*Омск*), oraș fost reședință a guvernatorului Siberiei Occidentale, apoi a guvernatorului Stepelor, iar între 1918-1919 a guvernului anti-bolșevic al amiralului Kolceak, în Siberia Sud-Vestică (1,2 milioane de locuitori) – n.n., A.Ț.

¹⁰ N. A. Sokolov, *op. cit.*, p. 10.

¹¹ Nikolai Alekseevici Sokolov (*Соколов Николай Алексеевич*, n. 2 iunie 1882-d. 23 noiembrie 1924), avocat, anchetator criminalist, președinte al Uniunii Investigatorilor Criminaliști din districtul Penza. S-a retras cu „Armata Albă” siberiană spre răsărit, până în localitatea Habrin, de unde a expediat întreaga documentație a dosarului asasinării țarului Nicolae al II-lea și a familiei acestuia în Franța, unde s-a refugiat ulterior și el pentru a-și continua ancheta. A fost găsit mort, în condiții suspecte, la Paris – n.n., A.Ț.

¹² La începutul anului 1919, amiralul Kolceak a reorganizat formațiunile militare anti-bolșevice, integrând în rândurile „Armatei Albe” fostul „Grup de Forțe Ekaterinburg”, sub comanda generalului ceh Radola Gajda, și „Armata de Vest”, sub comanda generalului M.V. Khanjin, subordonată până atunci „Grupului Armatei de Sud”, de sub comanda generalului P.A. Belov. Ofensiva împotriva bolșevicilor a fost programată pentru luna aprilie, urmând să fie atacat dispozitivul central al „Armatei Roșii”, mai slab înzestrat, însă operațiunile militare au fost declanșate la începutul lunii martie, pentru a se preîntâmpina o posibilă inițiativă armată a bolșevicilor. Într-o primă etapă, forțele amiralului Kolceak au atacat zona de joncțiune a armatelor a V-a și a II-a sovietice, iar „Armata Siberiană” a atacat flancul drept, pe direcția orașului Vyatka (azi Kirov), unde s-a conectat cu armata guvernului anti-bolșevic de la Arhanghelsk, în vreme ce „Armata de Vest” a atacat și cucerit orașele Birsik, Ufa, Sterlitamak, Menjelinsk, Belebey, Buguruslan, Naberejnye și Celny. La sfârșitul lunii aprilie, armatele amiralului Kolceak se aflau în proximitatea orașelor Kazan, Samara și Simbirsk, având calea deschisă către Moscova și alimentând astfel nădejdea de eliberare a populației din teritoriile ocupate încă de bolșevici. „Zborul către Volga”, cum a fost supranumită ofensiva amiralului, l-a determinat pe comandantul forțelor anti-bolșevice din sud și totodată șef al Republicii Socialiste Unioniste, generalul Anton Denikin, să i se supună și să-i recunoască lui Kolceak autoritatea de comandant suprem al Rusiei, a trezit apoi admirația premierilor francez și britanic și a consolidat încrederea Aliților în planul acestuia de răsturnare a guvernului bolșevic de la Moscova. În schimb, Lenin l-a declarat pe Kolceak drept „principal dușman al Republicii Sovietice”, a ordonat încordarea tuturor forțelor în lupta împotriva lui” și a pus o recompensă de șapte milioane de dolari pe capul amiralului – n.n., A.Ț.

¹³ N. A. Sokolov, *op. cit.*, p. 8-11.

Dispozitivul de pază al obiectivului a fost partajat de la bun început într-un detașament de gardă exterioară și un altul de gardă interioară¹⁴. Cea exterioară dispunea de opt posturi de santinelă, iar cea interioară de doar două, la ultimul etaj al clădirii, primul dintre ele fiind amplasat lângă încăperea cu nr. 1, și consta într-o simplă canapea pe care se tolănea zi și noaptea o santinelă, iar al doilea lângă toaleta vecină cu încăperea nr. 2¹⁵. La începutul lunii iunie 1918, posturile de pază au fost suplimentate la zece și o bună parte dintre ele au fost dotate cu puști-mitralieră. În cursul lunilor aprilie-mai, paza a fost asigurată de către diverse detașamente ale armatei bolșevice¹⁶, care se roteau între ele, ce mai aveau ca misiune și siguranța penitenciarului, a băncii de stat și a altor obiective locale. În această perioadă, comandantul gărzilor era „un *leton*, nu-i cunosc numele și prenumele” – după cum avea să declare în cursul anchetei lui Sokolov fostul soldat-gardian Suetin.

Compoziția corpului de gardă a fost în curând schimbată, probabil din pricina afinităților manifestate între prizonierii casei Ipatiev și soldații din gardă, țarul purtând conversații cu ostașii într-o manieră absolut modestă și egalitară, iar aceștia răspunzându-i în cursul conversațiilor cu respectul cuvenit nefericitului lor monarh și comandant suprem – după cum va mărturisi fostul gardian Latypov în cadrul aceleași anchete¹⁷. O primă gardă interioară a casei Ipatiev a fost alcătuită din muncitori ai unei fabrici locale, fostă a fraților Zlokazov, nouăsprezece la număr, majoritatea locuitori ai zonei limitrofe orașului Ekaterinburg, dar printre care se numărau și doi marinari din Petrograd și cinci ucraineni. Acești gardieni ad-hoc au fost cazați în camerele nr. 4 și 6 ale ultimului etaj al casei și aveau ca sarcina să asigure permanența celor două posturi interioare de veghe, dar în realitate ei erau stăpânii casei, hălăduind prin toate încăperile și încălcând până și intimitatea copiilor țarului¹⁸. Cei din garda exterioară au fost cazați la parterul casei, fără a avea acces la etajele locuinței, iar mai târziu au fost mutați în casa Popov, din vecinătate.

Primul detașament de pază a fost înlocuit apoi de o a doua gardă, alcătuită din muncitori selectați de la fabrica Sysert, aflată la 35 de verste¹⁹ depărtare de Ekaterinburg, compusă din treizeci și cinci de așa zise santinele²⁰, ca după o săptămână și dispozitivul gărzii externe să fie suplimentat cu o serie de muncitori de la fabrica Zlokazov, în număr de douăzeci și unu de inși²¹. Aceștia au fost cazați în camerele cu nr. 4 și 5.

¹⁴ Arhiva Federației Ruse, *Din instrucțiunea către echipa Casei cu scop special pentru protecția familiei țariste*, F. 601. Op. 2. D. 37. L. 1-8v (ГАРФ, Из инструкции команде Дома особого назначения по охране царской семьи Май 1918 г., Ф. 601. Оп. 2. Д. 37. Л. 1-8b).

¹⁵ A.F.R., *Din jurnalul lui Nicolae II*, f. 640. Op. 1. D. 326. L. 55-93.

¹⁶ Dintre soldații care au asigurat paza în prima perioadă a detenției țarului Nicolae al II-lea, a familiei și a supușilor săi au putut fi identificați și audiați în cursul anchetei lui Sokolov doar trei: 1) Felix Mihailov Yakubțov, din raionul Kamenomskaya, districtul Svyatțansky, provincia Vilna; 2) Grigory Ivanov Suetin, din raionul Nord-Saldinskaya, districtul Verkhoturysky, provincia Perm; 3) Mukhamet Zakir Abdol Latypov, din raionul Vest-Vișnedinskaya, districtul Belebeevsky, provincia Ufa. Cf. Vyacheslav Rummyantsev, *Soarta membrilor familiei imperial după Revoluția din 1917-1918* (Вячеслав Румянцев, Судьба членов императорской семьи после революции 1917-1918 гг.), în „Chronos” (Хронос), din 1 ianuarie 2011.

¹⁷ N. A. Sokolov, *op. cit.*, p. 154.

¹⁸ Aceștia au fost: 1) Avdeev Alexsandr Dmitriev, 35 de ani, de la uzina Yukognaufmsk din același raion (plasă), districtul Osinsky, provincia Perm, lăcătuș; 2) Moșkin Alexander Mikhailov, 28 de ani, din Semipalatinsk, lăcătuș; 3) Loginov Ivan Petrov de la uzina Kaștym din același raion, districtul Ekaterinburg; 4) Loginov Vasily Petrov, fratele său; 5) Loginov Vladimir Petrov, fratele lor; 6) Gonșkevich Vasily Grigoriev, 30 de ani, din raionul Lokșinsky din districtul Tyukalinsky din provincia Tobolsk, lăcătuș; 7) Solovoy Aleksandr Fedorov, din orașul Gusevsky, raionul Zabolksky, districtul Melenkovsky, provincia Vladimir, lăcătuș; 8) Lyukhanov Sergey Ivanov, de la uzina Revdinsky din același raion, districtul Ekaterinburg, șofer; 9) Lyukhanov Valentin Sergeev, fiul său; 10) Șulin Ivan Stepanov, de la uzina Șadrinsk din același raion, districtul Ekaterinburg, lăcătuș; 11) Babici Anton, 20 de ani, din Ufa, lăcătuș; 12) Mișkevici Nikolai, marinar, din Petrograd; 13) Mișkevici Stanislav, fratele său; 14) Krașennnikov Ivan, din Penza; 15) ucrainianul Konstantin Ivanov; 16) ucrainianul Labushov Leonid Vasiliev, lăcătuș; 17) ucrainianul Komendantov Alexey; 18) ucrainianul Sidorov Alexey; 19) ucrainianul Koryakin Nikolai. Cf. N. A. Sokolov, *op. cit.*, p. 154-155.

¹⁹ Versta (*верста*) – vechea măsură rusească a lungimii, egală cu 1,06 km. – nn., A.Ț.

²⁰ Aceștia au fost: 1) Nikiforov Alexey Nikitin; 2) Dobrynin Konstantin Stepanov; 3) Starkov Ivan Andreev; 4) Starkov Andrei Alekseev; 5) Strekotin Andrey Andreev; 6) Strekotin Aleksandr Andreev; 7) Kotov Mihail Pavlov; 8) Proskuryakov Filip Polilievktov; 9) Stolov Aleksandr Alekseev; 10) Orlov Aleksandr Grigoriev; 11) Tetkin Roman Ivanov; 12) Podkorytov Nikolay Ivanov; 13) Turighin Semion Mihailov; 14) Lugovoi Viktor Konstantinov; 15) Semenov Vasili Egorov; 16) Popov Nikolai Ivanov; 17) Talanov Ivan Semionov; 18) Sadeikov Nikolay Stepanov; 19) Cezarev Grigori Alexandrov; 20) Zaitsev Nikolay Stepanov; 21) Belomoin Semyon Nikolaev; 22) Letemin Mihail Ivanov; 23) Safonov Veniamin Yakovlev; 24) Șevelev Semyon Stepanov; 25) Ciurkin Alexey Ivanov; 26) Kronidov Aleksandr Alekseev; 27) Vyatkin Stepan Grigoriev; 28) Kotegov Ivan Pavlov; 29) Kotegov Alexander Alekseev; 30) Medvedev Pavel Spiridonov; 31) Drozdov Egor Alekseev; 32) Emelyanov Fedor Vasiliev; 33) Rusakov Nikolai Mihailov; 34) Ladasshchikov Petr Akimov; 35) Talonov Konstantin Vasiliev. Cf. N. A. Sokolov, *op. cit.*, p. 155-156.

²¹ Aceștia au fost: 1) Yakimov Anatoly Aleksandrov, 31 de ani, de la uzina Yugovsky din același raion, districtul Perm; 2) Lesnikov Grigory Tikhonov, 29 de ani, de la uzina Kushvinsky din districtul Solikamsky din provincia Perm; 3) Vyatkin Philip Ilyin, din satul Uktus, din districtul Ekaterinburg; 4) Putilov Nikolai Vasiliev, comunitatea Bazarov a raionului Naporsky, districtul Sarapulsky, provincia Vyatka, lăcătuș; 5) Smorodyakov Mihail, 18 ani, de la uzina Neyvo-Rudyansky din aceeași raion, districtul Ekaterinburg; 6) Deryabin Nikita Stepanov, din satul Timoshina, raionul Merkushinsky, districtul Verkhoturysky, provincia Perm; 7) Ustinov Aleksandr Ivanov, 27 de ani, de la uzina Pozhevsky din același raion, districtul Solikamsk, provincia Perm; 8) Korzukhin Aleksandr Stepanov, din satul Uktus, din

Primele indici despre calitatea morală a gardienilor-muncitorii le-au fost oferite investigatorilor de sumedenia de inscripții și caricaturi triviale, obscene și chiar porcoase lăsate de așa zisele santinele pe pereții interiori ai casei Ipatiev, toate adresate monarhului, fetelor acestuia și țarinei. Martorii audiați ulterior au scos la lumină faptul că majoritatea santinelor proveneau din rândul bărbaților scutiți de front, întrucât activitatea fabricii fraților Zlokazov a fost convertită în producția de obuze pe timpul războiului. După revoluția burghezo-democratică din februarie 1917, în fabrică s-au angajat o serie de necunoscuți, pesemne dezertori – după cum avea să presupună martorul Anatoly Yakimov – printre care și doi polonezi. După revoluția bolșevică din 25 octombrie 1917 (pe stil vechi), aceștia au început să facă propagandă și agitație bolșevică printre lucrători, cel mai vocal și mai agresiv dovedindu-se a fi Aleksandr Dmitriev Avdeev. „Aici a venit elementul cel mai periculos, de tip criminal, un dezertor – îl caracteriza Yakimov – El a ieșit la suprafață în zilele tulburărilor, iar după lovitura de stat bolșevică și-a creat propria forță de lucru. Avdeev este cel mai izbitor reprezentant al acestor îndârjiți ai mediului muncitoresc, un individ ce răgnea proteste, extrem de prost, profund ignorant, un bețiv și un hoț”²².

În decembrie 1917, Avdeev i-a arestat pe proprietarii fabricii și i-a depus la penitenciar, a înființat un „soviet de fabrică” și un „soviet de afaceri”, în fruntea cărora s-a auto-instalat, ambele alcătuite dintr-o serie de acoliția de-ai săi, toți cu cazier penal, pe care îi vom regăsi și în primul detașament al gărzii muncitorești ce va asigura paza internă a casei Ipatiev. Pentru serviciul de gardă prestat, aceștia beneficiau de câte o indemnizație lunară în valoare de 400 de ruble în plus de salariul lunar acordat de fabrică. Nu întâmplător, Avdeev a fost numit și comandant al „casei cu scop special” și un apropiat al său, Alexandr Mihailov Moșkin, i-a devenit adjunct, iar un altul, Pavel Spiridonov Medvedev, a ajuns șef al întregului detașament de pază.

Încă din primele zile, membrii gărzii interioare au început să fure obiectele de aur ale familiei imperiale, apoi argintăria, iar pe urmă lenjeria și încălțămintele acesteia²³. Când țarul a protestat, noul comandant al „casei cu scop special”, Yakov Mihailovici Yurovsky, i-a amintit scurt și grosolan că se află sub arest și că nu mai poate comenta și da ordine, obrăznicie preluată și repetată apoi de către toți gardienii ori de câte ori săvârșeau vreo moșcie. Îl și porecliseră „Nikolșka”. Arestaților li s-au alocat două încăperi, fetele dormeau pe jos, fiindcă nu erau suficiente paturi, iar accesul la unica toaletă din casă era admis doar sub escortă. Inițial, aveau dreptul la câte douăzeci de minute de plimbare zilnică prin curtea conacului, perioadă de timp redusă ulterior la doar cinci minute. Hrana le era asigurată de la cantina sovietică din oraș, era adusă la conac de două femei și de aici preluată de santinele. Nu existau fețe de masă, așa că mâncarea era servită pe o masă neînvelită și adesea numărul tacâmurilor era mai mic decât cel al mesenilor. Mai târziu i s-a permisintendentului Klimenty Grigorievici Nagorny să se ocupe de aprovizionare, iar bucătarului Leonid Ivanovici Sednev să gătească, ambii însoțind familia țaristă pe parcursul calvarului²⁴. Cei doi slujitori vor fi arestați și întemnițați după ce au protestat când Avdeev, beat fiind, a deranjat cina țarului, dând buzna în încăpere și luându-și papanăși cu mâna din castronul de pe masă, ocazie cu care i-a și tras un cot în gură monarhului – după cum va mărturisi valetul țarului, Terenty Ivanovici Cemodurov²⁵.

Ambii vor fi executați de către bolșevici ca trădători, pe 7 iulie 1918, țarina fiind „informată” după șase zile că foștii ei slujbași au fost mutați în altă provincie²⁶. Bătrânul valet va scăpa de furia bolșevicilor grație neglijenței acestora. Deși a fost nominalizat pe lista celor care urmau să fie executați, coloana cu numele condamnaților a fost atât de lungă încât numele lui Cemodurov a fost notat pe dosul foii, iar gardienii, sosiți la penitenciar pentru a-i ridica pe deținuți, n-au mai citit fața a doua a hârtiei. Acolo a fost el găsit și eliberat de trupele cehoslovace care au cucerit orașul Ekaterinburg din mâinile bolșevicilor²⁷.

*

districtul Ekaterinburg; 9) Romanov Ivan Ivanov, din raionul Garsky, din districtul Rostov, din provincia Iaroslavl; 10) Dmitriev Semyon Gerasimov, în vârstă de 21 de ani, din raionul Vanchugovskaya, din districtul Kashinsky, din provincia Tver; 11) Kleșcev Ivan Nikolaev, 21 de ani, din Șadrinsk, lăcătuș; 12) Permyakov Ivan Nikolaev, 18 ani, din satul Uktus, din districtul Ekaterinburg, lăcătuș; 13) Varakușev Aleksandr Semyonov, din Tula sau Petrograd, lăcătuș; 14) Prokhorov Aleksandr de la uzina Katav-Ivanovsky, din provincia Ufa; 15) Brusyanin Leonid Ivanov; 16) Pelegov Vasily; 17) Osokin Aleksandr; 18) Lyaks Skorojinsky; 19) Skorokhodov; 20) Fomin; 21) Zotov. Cf. N. A. Sokolov, *op. cit.*, p. 156-157.

²² *Ibidem*, p. 158-159.

²³ A.F.R., *Din jurnalul lui Nicolae II*, f. 640. Op. 1. D. 326. L. 55-93.

²⁴ P.M. Bykov, *Ultimele zile ale ultimului țar*, cap. IX, în „Revoluția muncitorilor din Urali”, Ekaterinburg, 1921 (П.М. Быков, *Рабочая революция на Урале*, Глава IX, “Рабочая революция на Урале”, Екатеринбург, 1921), p. 3-29.

²⁵ N. A. Sokolov, *op. cit.*, p. 163-168.

²⁶ Arhivele Federației Ruse, *Culegere de documente legate de asasinarea împăratului Nicolae al II-lea și a familiei sale - Din jurnalul Alexandrei Feodorovna. Ekaterinburg, Casa lui Ipatiev, mai-iulie 1918*, f. 640. Op. 1. D. 326. L. 55-93 (ГАРФ, *Сборник документов, относящихся к убийству Императора Николая II и его семьи - Из дневника Александры Федоровны г. Екатеринбург, дом Ипатьева май-июль 1918 г.*, Ф. 640. Оп. 1. Д. 326. Л. 55-93).

²⁷ Ancicov V.P. Cemodurov, *Ekaterinburg-Vladivostok (1917-1922)*, Editura Calea Rusă, 1998 (Аничков В.П. Чемодуров, *Екатеринбург-Владивосток, 1917-1922*, М. Русский путь, 1998), p. 388.

În primele zile ale lunii iulie 1918, starea de lucruri din conacul Ipatiev se va schimba radical, odată cu numirea lui Yakov Mihailovici Yurovsky²⁸ ca nou comandant al „casei cu scop special”. Prima măsură luată de acesta a fost să-i destituie din funcțiile avute pe comandantul obiectivului, Aleksandr Dmitriev Avdeev, și pe adjunctul lui, Aleksandr Mihailov Moșkin, ultimul fiind și arestat. Apoi i-a eliberat din serviciul de pază interioară pe gardienii-muncitori de la fabrica Zlokazov, cei cazați la ultimul etaj al clădirii, trimițându-i înapoi la muncă, după care i-a evacuat din casa Popov și pe gardienii-muncitori de la fabrica Sysert, pe care i-a păstrat însă pentru paza exterioară a obiectivului. Deși Yurovsky a preluat de la Avdeev camera nr. 6, el n-a petrecut decât o zi în ea, preferând confortul de la hotelul „America” din oraș, în odaie cazându-se adjunctul său, ucraineanul Grigory Petrovici Nikulin²⁹. De altfel, la același hotel își stabilise birourile și serviciul de securitate (CK) al regiunii Ural.

Pentru a face lumină în legătură cu această locație și cu destinația ei, echipa de anchetă constituită de Nikolai Sokolov a interogat între 18-26 februarie 1919 și patru dintre cameristele hotelului. Martora A.N. Șveikina a declarat: „Am slujit circa 25 de ani ca menajeră în hotelul America, până când acesta a fost ocupat de bolșevici, la începutul lui iunie a anului trecut. După ocuparea hotelului, angajații, inclusiv eu, au rămas pe posturile lor. S-au stabilit în hotel Comisia Extraordinară și militarii unui *detașament de călăi*, soldați ai Armatei Roșii... La acele întâlniri, care erau importante (judecând după durata lor), au participat comisarii Beloborodov, Goloșcekin³⁰, Ciutkayaev și Yurovsky”³¹.

²⁸ Yakov Mihailovici Yurovsky (*Yankel Khaimovici Yurovsky*, n. 1878-d. 1938), revoluționar bolșevic, ofițer de securitate (CK), a condus execuția familiei țariste. S-a născut la Kainsk (Kuibâșev), provincia Tomsk (Siberia), acolo a urmat școala elementară și apoi cea meșteșugărească. În 1905 s-a alăturat mișcării revoluționare, la început activând în organizația socialistă și antisionistă BUND (Uniunea Generală a Muncitorilor Evrei din Lituania, Polonia și Rusia), iar apoi în cea bolșevică, la îndemnul prietenului și tovarășului său Iakov Mihailovici (*Moiseevici*) Sverdlov. S-a stabilit la Berlin, unde s-a convertit la lutheranism, dar în 1912 s-a întors în Rusia, a fost arestat și trimis cu domiciliu forțat în regiunea Tomsk. Și-a ales reședința la Ekaterinburg, unde și-a deschis un atelier fotografic, servindu-i deopotrivă atât pe bolșevici, la fabricarea pașapoartelor, cât și jandarmeria, la fotografierea suspectilor și arestațiilor.

În 1916 a fost încadrat ca paramedic la un spital militar local, unde a devenit agitator printre soldați, iar după Revoluția din februarie 1917 și-a vândut atelierul fotografic și cu banii obținuți a organizat tipografia bolșevică „Muncitorul din Urali” (*Уральский рабочий*). În aprilie 1917 a fost cooptat în Comitetul Central al Bolșevicilor din Ekaterinburg, a pregătit delegația pentru conferința pan-rusă, convocată de Lenin pe 24 aprilie, unde a fost elaborat planul viitoarei revoluții bolșevice.

Ca plan secund, pentru eventualitatea unui eșec al loviturii de stat preconizate la Sankt Petersburg, urmau să fie declanșate revoluții în Urali, conduse de Sverdlov, la Tyumen, de Aron Aleksandrovici Solț, la Celyabinsk, de Samuil Moiseevici Zwilling (*Shmul Berk Movșev Tsviling*) etc. În acest sens a fost organizat un departament militar, condus de Filipp Isaevici Goloșcekin (*Șaia Ițikovici Goloșcekin*) și Yurovsky ca adjunct. Pentru înarmarea muncitorilor, au fost deturnate mai multe trenuri ce transportau armament și muniție pentru front. În 4 iulie 1918, Yurovsky a fost numit comandant al „casei cu scop special”, iar în această calitate a dus la îndeplinire decizia de execuție a familiei țariste, organizată de Sovietul Uralilor prin Goloșcekin și Efm Andreevici Solovyov, comisar de justiție al sovietului. Cf. *Marea Enciclopedie*. vol. 1, *Revoluție și război civil în Rusia 1917-1923*, Editura Tera, Moscova, 2008, p. 528. (*Большая энциклопедия. Революция и гражданская война в России: 1917-1923 гг.*, Москва: Тера, 2008. - Т. 1. - С. 528).

²⁹ Grigory Petrovici Nikulin (n. 1894-d. 1965), revoluționar, zidar de sobe. În 1915 a fost înrolat în armată și trimis pe șantierul de construcție a fabricii de praf de pușcă de la Kazan, un an mai târziu la șantierul de construcție a fabricii de dinamită de la Tavatuysky, iar în martie 1917 s-a înscris în PSDMR (bolșevic), devenind secretar al organizației bolșevice din fabrică. În iunie 1917 a fost trimis la cursuri de propagandă în Ekaterinburg, iar în februarie 1918 a fost cooptat în „Comisia Extraordinară a Regiunii Ural pentru luptă împotriva contrarevoluției și a speculei” și apoi adjunct al comandantului „casei cu scop special”, Yakov Yurovsky. A fost direct implicat în execuția familiei țariste. Cf. *Grigory Nikulin, șeful MUR în 1920-1921*, în „Petrovka 38. Gazetă Săptămânală”, nr. 9 (9610), din 20 martie 2018. (*ГРИГОРИЙ НИКУЛИН НАЧАЛЬНИК МУРА В 1920-1921 ГГ.*, în „ПЕТРОВКА 38. ЕЖЕНЕДЕЛЬНАЯ ГАЗЕТА”, ОТ 20 МАРТА 2018Г.).

³⁰ Filipp Isaevici Goloșcekin (*Șaia Ițikovici Goloșcekin*, n. 1876-d. 1941), revoluționar, lider bolșevic, președinte al Comitetului Executiv al Partidului Comunist Bolșevic (PCB) din provinciei Samara, secretar al Comitetului Regional Kazah al PCB, luptător pentru restabilirea puterii sovietice în Urali și Siberia în vremea războiului civil, principalul vinovat al foamei din Kazahstan (1932-1933), membru al Comitetului Central al PCB (1927-1934), executat la 28 octombrie 1941 și reabilitat în 1961. Cf. *Marea Enciclopedie*. vol. 1, *Revoluție și război civil în Rusia 1917-1923*, Editura Tera, Moscova, 2008, p. 447. (*Большая энциклопедия. Революция и гражданская война в России: 1917-1923 гг.*, Москва: Тера, 2008. - Т. 1. - С. 447).

A absolvit școala de stomatologie din Riga, în 1903 s-a înscris în Partidul Social-Democrat Muncitoresc din Rusia (PSDMR), a activat la Sankt Petersburg, Kronstadt, Sestroretk și Moscova și a participat la Revoluția din 1905-1907. În 1907 a fost membru al Comitetului Executiv al PSDMR din Sankt Petersburg, iar apoi al celui din Moscova. În 1909 a fost arestat și exilat în ținutul Narym, în nordul districtului Tomsk (Siberia), de unde a evadat un an mai târziu. În 1912 a participat, ca delegat al organizației din Moscova, la Conferința PSDMR ținută la Praga, apoi a fost din nou arestat și exilat în orașul Turinsk, provincia Tobolsk (Siberia), de unde a evadat în decembrie 1912. În anul următor a fost iarși arestat și exilat în regiunea Turukhansk (Siberia), unde l-a găsit Revoluția din februarie 1917.

„A devenit un neuroastenic constant și devine mizantrop, cu o bună atitudine față de oameni, în general, dar față de oamenii obișnuiți este greșit de pretențios, de pildă cu o persoană oarecare cu care intră în contact. Ca urmare atâtă conflicte cu toată lumea... se îndobitoceste, creează situații insuportabile pentru propria-i existență. Păcat că aproape nu mai are legături personale cu nimeni” – așa îl caracteriza fostul său tovarăș de exil, Iakov Mihailovici (*Moiseevici*) Sverdlov, viitor prim și unic președinte al Secretariatului Comitetul Central al PCB (1919), precum și unul dintre factorii decizionali ai execuției familiei țariste. Cf. *Casa execuției. Interviu cu investigatorii V.N. Solovyov și L.A. Amninsky*, în „Demnitatea. Revistă socio-politică”, nr. 1/2008. (*Интервью следователя В. Н. Соловьёва и Л. А. Амнинского Расстрельный дом*, în „Достоинство: Общественно-политический журнал”, No. 1/2008).

³¹ N. A. Sokolov, *op. cit.*, p. 174.

În ce privește proveniența „detașamentului de călăi” și circumstanțele în care a fost el adus în Ekaterinburg, la întrebarea: „De unde au venit cei zece oameni care au alcătuit noua gardă internă?”, arestatul Anatoly Aleksandrovici Yakimov, fost gardian-muncitor în dispozitivul de pază interioară și apoi în cea exterioară, a declarat: „În acel moment Yurovsky (în prima zi de la sosirea lui ca nou comandant al casei Ipatiev) l-a întrebat pe Medvedev despre cine făcea gardă la posturile interioare 1 și 2. A aflat că acei gardieni sunt dintre cei mai «privilegiați» ai echipei lui Avdeev, la care Yurovsky a spus: «Deocamdată rămân acești gardieni pe acele posturi și apoi voi cere pentru ele alți oameni de la Comisia de Urgență» (...) Într-adevăr, în câteva zile acești oameni, trimiși de Comisia de Urgență, au și ajuns la casa Ipatiev. Au fost zece persoane. Bagajele le-au fost aduse cu caii. Nu cunosc cine le era șef, dar toată lumea a știut că acești oameni au fost aduși în grabă de la hotelul America»³². Atât el, cât și alți doi foști gardieni, Pavel Medvedev și Proskuryakov, acum arestați și ei, au mărturisit că noii veniți ar fi fost „letoni”.

Cu toate acestea, martorul Yakimov va pomeni în cursul interogatoriului un detaliu interesant legat de originea etnică a noilor soldați aduși să înlocuiască fosta gardă locală și să asigure paza interioară a obiectivului. „Gardienii maghiari dispăruseră când am ajuns noi la casa lui Ipatiev – a punctat el – Paza era alcătuită din muncitori de la uzina Sysert și muncitori de la diverse alte fabrici, precum: Makarov, Yatis și Monetărie. Lucrătorii de la Sysert au rămas când am ajuns noi, dar restul muncitorilor au plecat imediat” – a mai adăugat, făcând referire la reorganizarea decisă de noul comandant Yurovsky. Același martor mai amintește și despre gardianul Rudolf, „prizonier austriac”, care a rămas pe mai departe cazat în casa Ipatiev³³.

Istoricul rus Ivan Plotnikov lămurește această dilemă făcând apel la argoul vremii, uzitat în largă măsură de populația Rusiei pentru a-i nominaliza pe nelegiuții și pe răufăcătorii notorii, insensibili și incorijibili, și în general pe cei în stare să ucidă cu sânge rece. La fel după cum în vechime rușii îi numeau pe toți străinii cu apelativul „nemeț” (neamț), în contextul politic și militar tulburat de prăbușirea Rusiei țariste și instaurarea regimului comunist, oamenii ajunseseră să-i asocieze pe letoni cu toți asasinii bolșevici care terorizau populația, deoarece primele detașamente de securitate (СК) folosite în mod obișnuit în scopuri punitive de puterea bolșevică, pentru anihilarea fizică a oricăror opozanți, au fost alcătuite din letoni. Mai târziu compoziția etnică acestor „plutoane ale morții” s-a diversificat și ele au început să fie alcătuite din foști prizonieri de război maghiari, germani și austrieci. Cu toate acestea, etnonimul leton s-a metamorfozat în „nomina odiosa” și a încorporat în conținutul său categoria largă a forțelor bolșevice de represiune. Așadar, nu întâmplător au fost etichetați cu peiorativul „letoni”, adică torționari, și membrii noii gărzi instalate de Yurovsky în casa Ipatiev³⁴.

Demonstrația este verificată și de spusele martorului Yakimov care a mai declarat că: „Dintre cei care au sosit, cinci nu erau ruși, iar cinci erau ruși. Afirm categoric că cinci dintre ei erau chiar ruși, ei, acești cinci, erau toți cu adevărat ruși și vorbeau rusă. Restul celor cinci nu erau ruși, deși în aparență vorbeau rusa, dar o vorbeau prost. Unul dintre ne-ruși se numea Ajax – a precizat anchetatul, după care a adus detalii referitoare la uniforme militare purtate de așa numiții „letoni”, care erau complet diferite de cele rusești – Acest Ajax a purtat, după cum îmi amintesc, o jachetă neagră, pantaloni și cizme negre. Pe cap, îmi amintesc bine, purta bonetă de jocheu (fără cozoroc) cu nasturi deasupra. Nu pot descrie semnele celorlalți non-ruși. Unii dintre ei erau îmbrăcați în jachete, alții în tunici; toți purtau cizme și niciunul nu purta bocanci; unul purta molitere pe picioare, iar restul pantalonii”³⁵.

Apoi martorul i-a pomenit din nou pe maghiari, atunci când anchetatorul a insistat să lămurească originea etnică a asasinilor: „Din anumite motive, i-am numit letoni pe toți acei oameni sosiți de la hotelul America. I-am numit letoni pe ne-ruși, pentru că nu erau ruși. Dar dacă erau cu adevărat letoni, nici unul dintre noi nu știa. Este foarte posibil să nu fi fost letoni, ci de exemplu maghiari. Printre noi, toți acești 10 oameni, inclusiv cei cinci ruși, erau numiți pur și simplu letoni” – a mai precizat Yakimov³⁶.

Stăruința investigatorului era motivată și de aflarea unei inscripții scrâjelite pe peretele terasei, unde funcționase postul nr. 6 de pază al casei Ipatiev, cu următorul conținut: „Nr. 6. Vergaş Karau... 1918.VII/15” (*№ 6. Вергаш караву... 1918.VII/15*) – scris în rusă, dar pentru că autorul inscripției s-a încurcat la cuvântul „gardian” (*караулил*), a rescris mesajul în limba sa maternă – „Vergás András 1918.VII/15 eörsegen”, adică «Vargási András, 15 iulie 1918, gardian». Această probă era importantă nu numai pentru identificarea etniei

³² *Ibidem*, p. 175.

³³ Arhiva Federației Ruse, *Asasinarea familiei regale. Protocolul de interogatoriu al gardianului de securitate Anatoly Yakimov*, F. 1837. Op. 2. D. 8. L. 105-108 (ГАРФ, Из инструкции команды Дома особого назначения по охране царской семьи Май 1918 г., Ф. 1837. Оп. 2. Д. 8. Л. 85-108).

³⁴ Ivan Plotnikov, *Despre echipa de asasini ai familiei țariste și componența sa națională*, în „Ural”, nr. 9/2003. (Иван Плотников. О команде убийц царской семьи и ее национальном составе, în „Урал” 2003, 9).

³⁵ Arhiva Federației Ruse, *Asasinarea familiei regale. Protocolul de interogatoriu al gardianului de securitate Anatoly Yakimov*, F. 1837. Op. 2. D. 8. L. 105-108.

³⁶ *Ibidem*.

ucigașilor, ci și pentru că inscripția a fost făcută doar cu o zi înainte de săvârșirea regicidului, ceea ce putea da de înțeles că santinela cu pricina avea cunoștință despre ce avea să urmeze și ca atare a dorit să-și immortalizeze numele alături de grozavul eveniment. De asemenea, un alt criminalist găsisse în curtea conacului un fragment de scrisoare adresată unei anume „Terezocska” (*Терезочки*), scrisă în ungurește de către un fost gardian în primăvara anului 1918³⁷.

În consens cu ipoteza verificată de anchetatori se poziționează și notele consemnate în jurnalul personal de către țarul Nicolae al II-lea în ultimele sale zile de viață. Astfel, în 12 iulie 1918, monarhul menționa: „Se aude constant trecând artileria, infanteria și cavaleria în această săptămână. De asemenea trupele care mășăluiau cu muzică, de două ori, se pare că erau prizonierii austrieci care se opun cehilor, foștii noștri prizonieri, care mășăluiesc cu trupe prin Siberia și nu sunt departe de aici”³⁸. Istoricul maghiar Gyóni Gábor este de părere că țarul ar fi vrut să spună că acei mercenari care mășăluiau pe ritm de fanfară erau „echipați în uniformă austro-ungară”, adică ar fi fost unguri, deoarece o serie de detașamente alcătuite din foști prizonieri maghiari bolșevizați au luptat alături de trupele Armatei Roșii pe fronturile din Urali și Amur³⁹.

Ancheta condusă de Nikolai Alekseevici Sokolov n-a reușit să elucideze până la urmă misterul țesut în jurul plutonului de execuție a familiei țariste, dată fiind întorsătura evenimentelor militare din Siberia în favoarea bolșevicilor. De abia după aproape patru zeci de ani, un anume Johann P. Meier, fost prizonier austriac și apoi ampoi al Cartierului Militar Bolșevic din Urali, repatriat în Germania a publicat pe 25 august 1956, în gazeta vest-germană „7 Tag”, articolul intitulat „*Lista nominală a echipei cu «misiune specială» din Casa Ipatiev*”. El afirma că a fost prezent în casa Ipatiev în noaptea de 16 spre 17 iulie 1918, când a avut loc asasinatul, și că a primit documentul de la un „necunoscut” cu rang înalt, pe nume A. Mebius, în ajunul execuției și că acesta „le-a vorbit membrilor echipei «letonilor», dar nu în rusă, ci într-o limbă necunoscută martorilor, o limbă de neînțeles”.

Lista „echipei speciale” include următoarele nume: Gorvat Laosz, Fiser Anzelm, Edelstein Izidor, Fekete Emil, Nad Imre, Grinfeld Viktor, Vergazi Andreasz, apoi, separat, trei nume rusești: Vaganov Szerge(j), Medvegyev Pav(el), Nyikulin. La urmă, în partea de jos a paginii, era trecut numele „șefului” Jurovski(j). Acestea, transliterate, ar putea fi: *Horvát Lajos, Fischer Anzelm, Edelstein Izidor, Fekete Emil, Nagy Imre, Grinfeld Viktor, Verhas András*, iar separat: *Sergei Vaganov, Pavel Medvedev, Nikulin*, iar în final *Yurovsky*. „Numele primelor șapte persoane sunt fără tăgadă ungurești”, susține istoricul maghiar Gyóni Gábor⁴⁰.

Deși o serie de istorici ruși neagă autenticitatea informației, enigmaticul Mebius a existat cu adevărat și a ocupat în 1918 postul de comisar în cadrul Regiunii Militare Ural, după cum probează documentele locale de arhivă, în vreme ce o listă întocmită și semnată de Yurovsky, descoperită de istoricul Ivan Plotnikov în arhivele rusești, confirmă și ea într-un totuț cele publicate de Meier: „Comitetul Revoluționar de la Ekaterinburg; Sovietul Deputaților Muncitorilor și Soldaților; Sediul Revoluționar al Raionului Ural; Comisia Extraordinară – Listă. Forțele speciale din Casa Ipatiev – Regimentul 1 Pușcași Kamișl: comandant Horvat Laons (*Горват Лаонс*); Fișer Anzelm (*Фишер Анзелм*); Edelstein Izidor (*Эдельштейн Изидор*); Nagy Imre (*Над Имре*); Grinfeld Victor (*Гринфельд Виктор*); Vergazi Andreas (*Вергази Андреас*) – Com. Regională: Vaganov Serge (*Ваганов Серге*); Medvedev Pav. (*Медведев Пав*); Nikulin (*Никулин*); Orașul Ekaterinburg, 18 iulie 1918, Șeful CK Yurovsky”⁴¹.

La aceeași convingere a ajuns și profesorul și istoricul american Richard Pipes în capitolul „Red Terror-The Murder of the Imperial Family”, din lucrarea sa „A Concise History of The Russian Revolution”⁴². O cercetare mai aprofundată a întreprins istoricul Gyóni Gábor. El a descoperit că santinela care a lăsat inscripția ungurească pe peretele terasei conacului Ipatiev este una și aceeași persoană care apare și în lista lui Meier cu numele Vergazi Andreasz. A mai găsit urme ale acestui personaj și în Ekaterinburg. Astfel, în registrele prizonierilor de război, întocmite la Ekaterinburg pe baza recensământului din 1921, este menționat un anume Verhas (Vergas?) András: născut la Budapesta, de 32 de ani, de naționalitate ungur, cu diplomă de „mehanic-tehnic”. Se pare, așadar, că este unul dintre ungerii care cu siguranță nu s-a mai întors acasă din Rusia după 1921. Din comparația documentelor și a mărturiilor reiese limpede că echipa morții a fost alcătuită din 7 unguri plus 3 ruși, dintre cei cazați la hotelul „America” pe 4 iulie 1918.

³⁷ N. A. Sokolov, *op. cit.*, p. 176.

³⁸ A.F.R., *Din jurnalul lui Nicolae II*, f. 640. Op. 1. D. 326. L. 55-93.

³⁹ Gyóni Gábor, *A cări család kivégzésének magyar vonatkozásai*, în „Rus Studies”, din 30 septembrie 2018.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ I. Plotnikov, *op. cit.*

⁴² Richard Pipes, *A Concise History of The Russian Revolution*, cap. X, Knopf Doubleday Publishing Group, 1995, p. 758.

Aceiași istoric maghiar a mai avansat și ipoteza că unul dintre soldații unguri din plutonul de execuție ar fi fost una și aceeași persoană cu premierul martir al Revoluției maghiare anticomuniste din 1956, Nagy Imre, ipoteză împărtășită și de cercetătorii ruși, precum V.A. Viner, V.A. Kozlov, în Ungaria de binecunoscutul E. Radzinskij, iar la noi de jurnalistul de investigație Mirel Curea⁴³.

Într-adevăr, Nagy Imre se afla în Rusia în acea vreme, iar în 1918 s-a aflat chiar în Siberia, pentru că în septembrie a fost făcut prizonier de Legiunea Cehoslovacă. În principiu, e posibil să se fi găsit chiar la Ekaterinburg în iulie 1918, dar asta nu e decât o presupunere deocamdată. Nu există dovezi clare că acel Nagy Imre, din Casa Ipatiev și din plutonul de execuție, este aceeași persoană cu cea a viitorului premier, mai ales dacă ne gândim la frecvența acestui nume. Desigur, ar fi bine de știut unde s-a aflat Nagy Imre în perioada 4-18 iulie 1918? Ar fi bine să cunoaștem și soarta celorlalți și dacă mai sunt urme, în Rusia sau Ungaria, despre următorii participanți: Horváth Lajos, Fischer Anzelm, Edelstein Izidor, Fekete Emil, Grinfeld Viktor, Verhas András? Un firav indiciu ne oferă doar mărturia lui Iurovski, din 1934, care spunea că, deși nu-și mai amintea numele lor, auzise că doi dintre „letoni” locuiau la Moscova. „Nagy a fost de la început încadrat în CK, apoi în OGPU, în GPU și apoi în NKVD. Beria l-a trimis acasă în Ungaria, ca om de încredere al său, iar opoziția pe care i-a făcut-o aici tovarășului său Rákosi izvora tocmai din această cauză, nu din considerente politice. Rákosi se temea cu adevărat de el, fiindcă în perioada interbelică Nagy a petrecut o semnificativă perioadă de timp sub lumina „Stelei Roșii”, câștigându-și pentru sine poziții importante în eșaloanele politicii sovietice”, susține un alt istoric maghiar⁴⁴.

Cât despre „înhumare”, nu este clar dacă și ungurii au participat. Potrivit lui Iakimov, susținut apoi Iurovski, împreună cu trei „letoni”, ei au urcat în camionul care transporta cadavrele, iar alții doi – cu certitudine „nu ruși” – au început să distrugă urmele de sânge și de alte resturi umane din casa Ipatiev. Iakimov le și descrie fețele: unul, „tânăr, cu ochelari, celălalt, tot tânăr, în jur de 22 de ani, blond”. Prezența lui Meier este astfel cu certitudine confirmată⁴⁵.

În literatură mai circulă și opinia cum că soldații unguri care au participat la înhumarea trupurilor ar fi fost apoi împușcați. Culmea este că la opt kilometri de Ganina Iama, într-un puț de mină au fost descoperite cinci cadavre îmbrăcate în uniforme austro-ungare. Va să zică, „letonii”, care sosiseră pe 4 iulie, au dispărut și nu i-a mai văzut nimeni. Mai târziu, Iurovski a declarat că, după execuție, ei au fost trimiși direct pe front⁴⁶.

⁴³ Mirel Curea, *Ultimul țar și familia imperială a Rusiei asasinați de soldați maghiari. Imre Nagy, eroul din 1956, criminal în 1918*, în „Evenimentul Istoric”, din 30 martie 2020.

⁴⁴ Trombitás Kristóf, *Elég volt a Nagy Imre-kultuszból!*, în „Népszava”, din 9 iulie 2018.

⁴⁵ Gyóni Gábor, *op. cit.*

⁴⁶ „Memoirs” by Yakov Yurovsky (Автобиографические записки Ю. М. Юровского, 1922); Arhivele Federației Ruse, TsDOS, fond 221, inventar 2, nr. 479, *autobiografia lui Yakov Yurovsky* (ЦДООСО, фонд 221, опись 2, № 479 - автобиография Якова Юровского).

Anexă

Memoriile lui Yakov Yurovsky

Partea I:

Copilăria și adolescența

Toate acestea s-au desfășurat cu mult timp în urmă. Tomsk, locul unde m-am născut, era o țărâm situat în colțurile îndepărtate ale imperiului. Din momentul nașterii mele, poziția mea în viață a fost stabilită ca muncitor, așa cum fusese și a tatălui meu. Nu exista nici o alternativă. Îmi amintesc că, prin 1886-1887, stăteam în curtea casei noastre de lemn, gândindu-mă ce viață grea aveam pe lumea asta. M-am gândit pe-atunci că aș putea merge la Împărat și să-i povestesc cât de grea a fost viața noastră. Dar apoi, desigur, mi s-ar fi spus că asemenea povară a fost trimisă din Rai. Aveam pe-atunci șapte sau opt ani.

Noi am locuit în Pescianyye Otmeli (Malurile de Nisip) – așa se numea zona în care viețuiam, pentru că în fiecare an, în timpul dezghețului de primăvară, râul Obi o inunda. Aveam și un apartament mic în strada Millionaya, unde locuiam primăvara. Proprietarul acelei clădiri, un măcelar, locuia la etaj, iar pe stradă era o rampă de încărcare, unde își desfășura afacerea. În acel an, a avut loc un potop de primăvară, care ne-a surprins în somn. Tatăl meu era smălțuitor. Familia noastră era mare, iar apartamentul era mic și mirosea a sânge și a carne proaspătă de la magazin.

Când apartamentul se inunda, proprietarul își aducea copiii la etaj, în camerele lui. Îmi amintesc că era întineric și am întrebat: „De ce trebuie să trăim într-un astfel de loc, cu apa curgând prin camerele noastre, în timp ce copiii proprietarului au cu toții un loc bun unde să locuiască și să doarmă la etaj?”. „Este mai bine să fii sărac, dar cinstit”, mi-a răspuns mama.

Odată a trebuit să-i duc prânzul tatălui meu și am trecut pe lângă un grup de evrei care mergeau spre sinagoga lor. Și apoi am întrebat-o pe mama mea: „Cum se face că toți evreii cu banii și își pot închide magazinele pentru a merge la sinagogă vineri, pe când alții trebuie să lucreze? De ce au ei voie să decidă când este interzis să se muncească, pe când noi ceilalți trebuie s-o facem?”. Ori de câte ori puneam astfel de întrebări, mama răspundea: „Pentru că așa vrea Dumnezeu”. Și obișnuiam să stau singur și să mă gândesc: Ar fi un lucru grozav dacă aș avea bani. N-aș păstra totul pentru mine, ci aș împărți și cu alții care nu au nimic.

În 1891, Nicolae al II-lea a întreprins un turneu prin lume. A călătorit prin Siberia și a sosit și la Tomsk. Toată lumea l-a așteptat, l-a aplaudat și l-a însoțit pe moștenitor prin tot orașul. Atunci mă pregăteam să fiu ceasornicar. M-am gândit atunci că, deși aveam o dorință specială de a-l vedea pe moștenitorul, nu prea contează. M-am gândit că ar fi bine să-l văd, dar ce s-ar întâmpla între noi? În ziua următoare, Nicolae a sosit.

Magazinul în care mi-am învățat meșteșugul era pe strada Poștei, cea mai mare din oraș, aici era și Casa Guvernatorului, așa că am avut șansa să stau în ușă și să privesc cum trecea procesiunea. Astăzi, îmi amintesc cât de chipeș era moștenitorul, cu barba lui brună, mică și îngrijită, în timp ce trecea, înconjurat de fermieri călare, care veniseră în oraș să-i prezinte mostre din bunurile lor. În Tomsk, proprietarul unei pensiuni, un evreu, l-a adus pe moștenitorul prin oraș într-o șaretă rapidă. Ne-am gândit că moștenitorul n-ar fi trebuit să fie supus influenței evreiești păgubitoare, deoarece acesta ar fi putut să vorbească cu el în troică. A apărut apoi zvonul că moștenitorul a luat prânzul cu acest evreu – toate acestea aveau o mare semnificație în acel anume moment din călătoriile sale. Vremea în acea zi a fost atât de bună încât moștenitorul putea fi văzut pe balconul Casei Guvernatorului, stând în picioare și salutându-ne pe noi oamenii de jos, cu mâna, făcând să fie o zi perfectă, cu vreme frumoasă, în timp ce moștenitorul dădea din cap și ne făcea cu mâna.

Oameni atât de importanți, precum moștenitorul, au avut întotdeauna cel mai mare noroc. Aceasta a fost prima mea întâlnire cu casa domnitoare și cu Nicolae al II-lea. Aveam cincisprezece sau șaisprezece ani când a avut loc un alt eveniment important. Ori de câte ori ne așezam la prânz în familia noastră, se ridicau întrebări despre împărat. Tatăl meu a fost foarte sever și n-a permis nici o opinie contrară din partea copiilor săi. Îl glorifica pe Nicolae I. Eu nu credeam că merită. Și am început să argumentez că nimic bun nu s-a întâmplat din cauza lui Nicolae I. Când s-a întâmplat ceva bun, a fost doar din cauza lui Alexandru al II-lea, el eliberase iobagii și nu era atât de blestemat pe cât se auzea că fusese Nicolae I. Pe când aveam șaisprezece ani, am mai avut o confruntare tipică. Tatăl meu a refuzat s-o asculte, a aruncat o furculiță după mine și am fugit, stând departe de casă două zile.

Deci, în aceste moduri, așa am ajuns să învăț despre casa conducătorilor, cu viețile și morțile lor. Tata credea că a aruncat furculița doar după mine, dar, în realitate el arunca în memoria și în mormânt lui Nicolae I. Nu știa că vremurile s-au schimbat și că aceasta era o altă eră. Și până acum viața mea m-a învățat să înțeleg despre Nicholas al II-lea că era un diavol, era un vampir, un ucigaș. În cele din urmă, am ajuns la o altă percepție: că toate s-au făcut de mâinile muncitorilor și țăranilor și că împăratul era dependent de noi. Noi le controlam destinele.

După ce am părăsit orașul Tomsk, m-am stabilit la Ekaterinburg, unde m-am căsătorit în 1904 și am început să lucrez într-un atelier de bijuterii. Soția mea, care era foarte religioasă, a născut trei copii, doi băieți și o fiică. Aceste nașteri m-au afectat profund. Am crezut că ei merită o viață diferită de cea pe care am fost obligat eu s-o trăiesc, o viață în libertate și speranță. Acest lucru m-a determinat să mă alătur Partidului Bolșevic în 1905. Am crezut în corectitudinea absolută a misiunii noastre.

ISTORIE

Din cauza opiniilor mele politice, am fost forțați să părăsim Rusia și am petrecut mulți ani la Berlin, unde am lucrat ca ceasornicar. Cu toții vorbeam germana și ne-am convertit la Biserica [luterană] germană. Angajatorul meu avea un prieten care făcea fotografii de societate și m-a instruit în această meserie, ceea ce mi-a plăcut, mai ales să compun fotografiile și să surprind portrete.

Partea a II-a:

Romanovii

La 1 iulie 1918 am fost chemat la o ședință a Prezidiului Sovietului Regional Ural, care mi-a ordonat să iau locul comandantului Casei cu scop special, unde se aflau fostul împărat Nicolae al II-lea, familia sa și câțiva susținători. În perioada 7-8 iulie am mers împreună cu președintele Prezidiului Regional Ural, Beloborodov, la Casa cu scop special, unde am preluat funcția de comandant de la fostul comandant Avdayev. Am adus și un nou detașament de gardieni în interior, inclusiv câțiva bărbați dintr-o fabrică locală: erau doi frați, un bărbat pe care l-am cunoscut, pe nume Lacher, cineva pe nume Soames și alții.

Trebuie spus că comandantul Avdayev și, de asemenea, adjunctul său Ucraințev se pare că nu au fost disciplinați în îndeplinirea îndatoririlor lor și mulți dintre gardienii monarhilor au manifestat o atitudine prea plină de simpatie față de ei și au făcut tot ce au putut pentru a le păstra secretele lor. Erau atât de apropiați de Romanovi și atât de nedemni de încredere, încât ne-am gândit și să-i nimicim pentru a preveni noi scandaluri și posibila salvare a prizonierilor. Erau foști muncitori la Fabrica Zlokasov și gardienii de la Syssert. Muncitorii au discutat îndelung și răspicat că Nicolae și familia lui ar trebui să fie împușcați și că banii lor nu ar trebui returnați poporului, ci ar trebui predați gardienilor.

După cum s-a dovedit, aceasta nu a fost o chestiune venită de la Centru, dar este demnă de remarcat deoarece arată cât de stăruitori au fost acești lucrători. Trebuie spus că sistemul de informații pe care noi, în regimentul sovieticilor și în trupele de securitate îl folosim, cunoscut sub numele de mecanism, pe care îl aveam în locurile în care se aflau ei, nu funcționa corespunzător și nici nu funcționase de ceva vreme. Acesta era doar un alt exemplu al modului îngăduitor și complet greșit în care Avdayev a înțeles să-și îndeplinească obligațiile sale pentru acest tip de misiune specială.

De aceea m-am angajat nu numai într-o organizare a gărzii interioare, ci și într-un nou sistem de posturi de gardă și de comunicare între santinele. Unul dintre gardieni, de care îmi amintesc în mod special că era responsabil de acest mecanism, a fost tovarășul Soames, un leton. Oamenii pe care i-am găsit și luat în custodia noastră, alături de Nicolae și familia lui, au fost: bucătarul Kharitonov, servitorul Trupp, doctorul Botkin și doamna de curte Demidova.

La început a existat și un tânăr servitor, Sednev, care-l slujea pe Alexei. Prin urmare, în casă și în corpul de gardă se găsea o mare grămadă de bunuri ale împăratului și am primit permisiunea de la Comisia Executivă să efectuez o percheziție a casei pentru inventariere. Trebuie să spunem că această percheziție a casei nu a fost efectuată în vreun scop special, deși în acel moment avusese loc un schimb de scrisori între Nicolae și lumea exterioară, iar Nicolae căzuse într-un plan sumar al nostru de a-l prinde în capcană.

Am înțeles că ar trebui să adun toate obiectele de valoare din mâinile lor și să le țin departe de vedere, astfel încât nici unul dintre paznici să nu-și asume riscul să le fure. Din informații, nenorocitele de obiecte de valoare și bijuterii, pe care știam că le-au ascuns în haine când au ajuns, au cauzat necazuri fără sfârșit, iar această chestiune ne bântuia ca o ghiulea în jurul gâtului.

Pe măsură ce stăpâneam funcția de comandant, i-am transmis aceste lucruri de valoare tovarășului Nikulin, pentru a fi responsabil. Nici Nicolae, nici copiii săi nu și-au făcut evidentă nemulțumirea. A cerut doar ca Alexei să aibă voie să-și țină ceasul, altfel se plictisește. Am fost de acord cu asta. Alexandra Feodorovna și-a făcut destul de evidentă nemulțumirea, cu voce tare și clară, când i-am spus că va trebui să-i iau brățara de aur de pe braț. Nu i le-am putut scoate, iar ea s-a plâns, așa că am lăsat-o să le păstreze. Ea a explicat că această brățară și-a fost purtat-o pe brațul ei de peste douăzeci de ani și acum pur și simplu n-o mai poate scoate. Am observat că o astfel de brățară era purtată și de fiecare din fiicele ei. Erau de aur, dar nu aveau mare valoare, așa că le-am lăsat să le păstreze.

Totul a fost sigilat într-o raniță și dată lui Nicolae. Ori de câte ori veneam în camerele lor pentru vreo inspecție, Nicolae îmi arăta ranița și îmi spunea: „Coletul tău este întreg”. S-a decis ca familia să mănânce mâncare sovietică. Mâncarea era adusă de două ori pe zi din exterior. Ar trebui să spun că zilnic familia imperială avea și puțină prăjitură cu brânză, unt și ouă aduse de la mănăstire, pe lângă mâncarea pe care le aduceam. Mai târziu, am auzit de la comandantul Avdayev că el a păstrat cea mai mare parte din astea pentru el și pentru oamenii săi și că a dat puțin familiei imperiale.

Am avut grijă să dau familiei imperiale tot ce mi s-a adus pentru ei, dar apoi, în a doua sau a treia zi, mi s-a părut că livrările din vremea comandantului Avdayev erau prea abundente. Am oprit toate aceste livrări, cu excepția celor de la mănăstire. Am decis să fac toate astea pentru că traiul populației din Ekaterinburg era raționalizat și, prin urmare, familia imperială trebuia să fie și ea raționalizată, la fel ca toți cetățenii de rând. Am vorbit cu bucătarul Kharitonov despre asta, avertizându-l că nimeni nu trebuie să mănânce mai mult de un sfert de kilogram de carne pe zi. I-am explicat că, în special, împăratul trebuie să trăiască la fel ca toți ceilalți. Acest lucru a făcut dificil pentru Kharitonov să-și îndeplinească îndatoririle, mai ales când avea atât de puțin cu ce să gătească.

Camera în care locuia Alexandra Feodorovna cu moștenitorul avea o fereastră mare care dădea spre piață. Împărăteasa stătea adesea în fața acestei ferestre, de unde putea să privească în piață, făcând cu mâna oamenilor în speranța de a fi văzută. Gardienii de la post au văzut-o des făcând asta și eu însumi m-am dus la ea și i-am spus că îi

este interzis să continue un astfel de comportament. Ea însă a refuzat, iar pentru a rezolva problema și a preveni orice comunicare, am pus grătar de fier peste fereastră. Dr. Botkin mi-a spus sarcastic: „Poate crezi că ar fi bine dacă am avea gratii la toate ferestrele noastre”.

Familiei Romanov avea plăcerea, nu mică, să facă băi de mai multe ori pe zi. Împăratul petrecea ore întregi la înmuiat și chiar avea un lichid special spumant pe care îi plăcea să-l folosească. Dificultatea de a alimenta casa cu apă caldă a fost imensă și de multe ori nu mai aveam suficientă apă pentru spălătul veselei. În cele din urmă a trebuit să le interzic să facă patru sau cinci băi pe zi.

Programul lor zilnic era următorul. Trebuiau să fie toți trei până la ora zece, moment în care apăream și mă asiguram că toți erau încă acolo. Pentru a-i obișnui pe prizonieri, am schimbat orarul de la nouă la zece, dar Împărăteasa și-a expus tipicul său temperament prostesc față de situație: „De ce trebuie să ne trezim atât de devreme?” a întrebat ea. „Nu-mi pasă dacă vrei să petreci toată ziua în pat”, i-am spus. „Poți să faci ce vrei. Dar toată lumea trebuie să se trezească până la zece pentru rond, altfel intru în dormitorul tău și te ridic eu”.

Tatiana a venit la mine să mă întrebe când se pot plimba. Alexandra Feodorovna mergea rar, când ieșea, purta întotdeauna o haină, o jachetă și o pălărie, în timp ce toți ceilalți ieșeau cu capul descoperit. Nicolae ieșea cu una sau alta dintre fiicele lui, Alexei avea să se joace în acele momente cu Sednev. Într-o zi, am auzit zgomote puternice și strigăte și am ieșit să-i aflu pe Alexei și Sednev trăgând focuri de artificii îndreptate spre paznicii din afara gardului. Se pare că tovarășul Avdayev îl lăsase să păstreze o cutie cu acești explozivi pentru a se distra.

Odată, Olga a vorbit cu un leton, în timp ce se plimbau, și l-a întrebat unde a slujit; el i-a răspuns că fusese într-un regiment de grenadierii, unde le văzuse uneori pe fiicele Împăratului. Olga l-a strigat pe Nicolae: „Tată, este grenadierul nostru!” Nicolae s-a apropiat și i-a spus: „Dar te cunosc, ai servit în regimentul meu al gărzilor de grenadierii”. El a spus „Bună ziua”, poate în speranța de a primi „Vă dorim sănătate”. În schimb, a primit doar o altă „ziua bună”. Letonul mi-a spus mai târziu că nu avea de gând să vorbească mai mult, pentru că a încheiat conversația.

Fiicele, în special Tatiana, deschideau frecvent ușa camerelor lor, în afara cărora stătea câte o santinelă. Ea s-a străduit foarte mult să flirteze cu gardienii în mod scandalos, se pare că în speranța de a-i pune pe paznici la dispoziția lor. Trebuie spus că tinerii erau extrem de puternici și că acele cuvinte și acțiuni provocatoare nu au stârnit nici un răspuns din partea lor. Ea a fost trimisă și pe hol să se intereseze de cutare sau cutare favoare: la ce oră puteau să se plimbe, să ceară un preot, să iasă Alexei din casă și să meargă la biserică? Era cea mai matură dintre cele patru fete și de departe șefa lor.

Și așa vi-am oferit imaginea cum că familia ducea o viață confortabilă, de clasă de mijloc, unde se bea ceaiul dimineța devreme, iar după ceai se ocupau cu cutare sau cutare treburi, cusut, reparat, tricotat. Șefa lor a fost Tatiana, iar a doua Olga. Tatiana și Olga semănau foarte mult la chip. În ceea ce o privea pe Maria, ea nu s-a comportat deloc ca surorile ei mai mari. Caracterul ei sincer și modest era foarte atrăgător pentru bărbați și își petrecea cea mai mare parte a timpului flirtând cu ei. Nu semăna în mod special cu surorile ei, părea cumva izolată de majoritatea familiei ei. Acest lucru a rezultat evident din cele ce s-a întâmplat, pentru că mama și sora ei mai mare au tratat-o ca și cum nu le-ar fi aparținut, ca pe o proscrisă.

Anastasia era cea mai tânără, foarte atrăgătoare și plinuță. Avea obraji roz și o față cu trăsături destul de drăguțe. În caracter, ea părea cel mai bine adaptată la poziția lor. Ea putea fi găsită cel mai adesea alături de sora ei Maria, făcând ochii dulci soldaților, apoi răsând de răspunsurile lor. Alexei suferea de o boală în familie și putea fi găsit mai ales în pat, deși a mai ieșit purtat în brațele cuiva. L-am întrebat odată pe dr. Botkin care este boala lui Alexei, dar el mi-a spus că nu este posibil să vorbească despre asta, adăugând că este o boală de familie și mi-a spus: „Nu ai putea înțelege nimic despre asta”.

Alexandra Feodorovna se simțea deosebit de mândră, deoarece a devenit evident și rapid că provine dintr-o familie în care femeile îi dominau pe bărbați. Chiar și atunci când se bucura de o seară liniștită cu familia sa, Nicolae știa că mâna puternică a Alexandrei Feodorovna era peste el. Întotdeauna se uita la ea după semne, atunci când îi puneau întrebări, și se înclina mereu în fața dorințelor ei. Nicolae se credea deosebit de democratic. Cu chipul său inexpressiv, părea un domn obișnuit, simplu, și așa putea spune că semăna mult cu un soldat-țăran. Era imposibil să nu urăști ceea ce reprezenta familia imperială și să nu ai o înverșunare pentru tot sângele oamenilor vărsat în numele ei.

Cu toate acestea, chiar și cu astfel de sentimente, mi-a fost greu să-i percep în acest fel. Nu s-ar putea găsi oameni atât de simpli, modești și în general plăcuți ca ei. Dacă nu mi s-ar fi dat această sarcină, nu aș fi avut nici un motiv să am ceva împotriva lor, după ce am ajuns să-i cunosc. Asta mi-a făcut poziția și mai dificilă. Fetelor, de exemplu, le plăcea să meargă la bucătărie să ajute la pregătirea mâncării, să pregătească ceaiul, să joace cărți ori să aștepte răbdătoare, sau uneori să-și facă băile. Se îmbrăcau simplu, fără zorzoane.

Valetul Sednev trăise atât de mult cu familia, încât nu făcea nimic care să nu fie vreun serviciu pentru moștenitorul tronului Rusiei. El o distra adesea pe Alexandra Feodorovna, jucându-se cu un câine pe care îl avea. Trupp și Kharitonov erau servitori cu o fidelitate de câine. Doctorul Botkin a fost un prieten adevărat al familiei. În aceste vremuri dificile, el a servit familia ca purtător de cuvânt. Și-a dat viața și sufletul pentru familie și a trecut împreună cu familia Romanov prin toate greutățile vieții sale.

El știa bine că Nicolae și familia lui erau religioși, așa că m-au întrebat dacă pot avea un preot și un diacon. L-am avertizat că va fi greu de aranjat. Când a venit în camera comandantului, mi-a murmurat în față un cântec bisericesc. Când a venit preotul, acesta a spus: „Înainte de toate acestea, nu întâlnisem nici odată oameni atât de rafinați. Desigur, cineva își schimbă părerile, știind ce s-a întâmplat. Este deja un mare scandal asupra situației. Dar noi, cei de la

Biserică, suntem gata să iertăm și să slujim ultima împărtașanie unui suflet imperial”, și așa a continuat slujba. Participanții deosebit de atenți au fost Nicolae și Alexandra Feodorovna.

Partea a III-a:

Execuția Romanovilor

Mi-am preluat misiunea știind că va trebui să am un rol în chestiunea lichidării Romanovilor. Forțele cehoslovace se apropiau din ce în ce mai mult de Urali. Eu aveam să fiu, așadar, autorul care a oferit răspunsul căutat în chestiunea nerezolvată despre soarta lor. Mie, fiul unui muncitor, mi-a fost lăsat să rezolv scadența Revoluției cu Casa Imperială, pentru secolele de suferință. Pe lângă această chestiune, m-am îngrijorat și pentru că ar putea fi necesară lichidarea unora dintre tovarăși.

În iulie au avut loc multe întâlniri furibunde ale Prezidiului Sovietului Regional Ural pe această problemă. Pe 16 iulie s-a decis și m-am întors la Casa cu scop special la ora 19.00. Tovarășul Fillip a venit la mine în casă și mi-a dat un ordinul comitetului executiv cu privire la execuția lui Nicolae, în care excepția era aceea că valetul Sednev ar trebui să fie alungat din casă. În timp ce prizonierii luau cina, l-am chemat pe tânărul valet Sednev și i-am spus că ar trebui să părăsească Casa cu scop special în acea noapte, pentru a se alătura unchiului său. Am spus că ieri venise unchiul lui și că vrea să-l ia și să plece acasă. Sednev era încântat și fericit să plece acasă.

În Casa cu scop special starea era neliniștită. A fost multă zarvă în familia Romanov în urma acestei decizii. În scurt timp l-au trimis pe doctorul Botkin în biroul meu, iar el m-a asaltat cu întrebări despre băiat: Unde se află unchiul lui? Unde se ducea? Nu se mai întorcea? I-am dat aceeași explicație pe care i-o spusese însuși lui Sednev. Botkin părea mulțumit de asta și a plecat. Apoi au trimis-o și pe Tatiana la mine. Era isterică și puneă foarte multe întrebări. Fratelui ei îi era deja dor de Sednev și l-a cerut înapoi. A trebuit să o calmez, înainte să asculte aceeași poveste pe care i-am spus-o deja lui Botkin. Pentru a-i liniști mințile, i-am spus că se va întoarce în curând. În cele din urmă, s-a calmat și s-a întors la familia ei.

Execuția trebuia organizată foarte repede, fără nici un fel de pregătiri specifice. Am sunat la Garajul militar din Ekaterinburg și l-am rugat pe unul dintre șoferi, Lyukhanov, să aducă la miezul nopții un camion mare la Casa cu scop special, împreună cu niște role de pânză pentru a acoperi cadavrele. L-am sunat apoi pe Pavel Medvedev, comandantul gărzii celor de la fabrica Sysert, și i-am expus ceea ce avea să se întâmple în acea noapte și i-am spus să avertizeze santinelele să nu fie îngrijorate de zgomotele neobișnuite în acea noapte. I-am chemat și pe cei din garda interioară și le-am spus că sarcina împușcării ne revine nouă. Le-am dat revolvere Nagant, iar unii dintre ceilalți, inclusiv Ermakov, Nikulin și Kudrin, aveau propriile lor revolvere. Când am sunat, câțiva dintre letoni au spus că nu se simt în stare să tragă în fete și au refuzat să o facă. Am socotit că cel mai bine ar fi să-i îndepărtez pe acești tovarăși de la execuție, pentru ca ei să nu eșueze în acel moment important al sarcinii lor revoluționare.

Apoi a trebuit să așteptăm sosirea hornarului care urma să aducă camionul. Noaptea era scurtă și timpul trecea. Am crezut că nu va mai veni. Am așteptat împreună cu Goloșciokin și Kudrin în biroul meu, în timp ce fumam și ne uitam la ceas. La ora 12:30 Liukhanov a sunat, spunând că a întârziat, dar că va pleca în scurt timp. A trecut aproximativ o oră sau o oră și jumătate înainte ca el să ajungă. Era ora 1:30 când a venit. Când a sosit camionul, a devenit vizibil cum Ermakov, căruia i s-a spus mai devreme că trebuie să-și asume responsabilitatea pentru eliminarea cadavrelor, a încercat să pună mâna pe camion și s-a certat cu șoferul. Ermakov era beat când a ajuns în camion. Am trimis apoi camionul dincolo de scuar, unde șoferul fuma în timp ce aștepta un semnal.

Am intrat și l-am trezit pe Botkin și i-am spus că toată lumea trebuie să se îmbrace repede, că nu este liniște în oraș și că îi vom muta într-un alt loc mai sigur. N-am vrut să le provoc neplăceri inutile, așa că le-am dat timp să se îmbrace. I-am auzit plimbându-se prin dormitoare, îmbrăcându-se și vorbind. Pe la ora două am trimis grupul jos. Eu singur am condus familia acolo jos. Nicolae îl purta în brațe pe Alexei, una dintre servitoare avea perne în mâini, iar ceilalți mici lucrașoare. Ne-am dus în camera de la parter, pe care o alesesem în acest scop. Alexandra Feodorovna a cerut un scaun, Nicolae a luat un scaun pentru Alexei. Am văzut că au fost aduse scaune.

Alexandra Feodorovna s-a așezat pe unul de sub fereastră, iar Nicholas și-a așezat cu blândețe fiul pe al doilea, în mijlocul camerei, apoi a stat chiar în fața lui, astfel încât să-l apere. Le-am spus că așteptăm sosirea unui camion, apoi am plecat. A fost liniște deplină, apoi i-am dat semnalul șoferului să aducă camionul în curte, unde urma să ambaleze motorul pentru a acoperi împușcăturile. Când am auzit vuietul motorului lui Lyukhanov în curte, acesta era atât de zgomotos încât geamul de la ferestre zdrăngănea în ramele lui.

Mi-am adunat apoi oamenii. În fața lor, poziția mea a devenit brusc explicită și la fel cea a tovarășilor mei, eram extrem de emoționat că trebuie să săvârșesc execuția. Când am intrat în camera destinată acestui scop, le-am ordonat prizonierilor să se ridice toți în picioare. Stăteau de-a lungul întregului perete și, de asemenea, de-a lungul peretelui lateral. Camera părea dintr-odată foarte mică. Nicolae stătea cu spatele la mine.

I-am explicat că Prezidiul Sovietului Regional Ural s-a întrunit și a decis să-i împuște. Nicholas s-a întors și m-a întrebat: „Ce?”. I-am explicat din nou ordinul și am comandat focul. Cu prima lovitură, l-am împușcat pe Nicolae și toți ceilalți l-au împușcat. Toți cei zece oameni care trăgeau l-au țintit și el s-a învărtit și a căzut pe podea. Alexandra Feodorovna a fost zvrălită înapoi spre perete și de pe scaun de gloanțe.

Dintre trăgători, nimeni nu părea să înțeleagă planul meu și nu am putut să-i mai opresc odată ce au început să tragă. Nimeni nu auzea nimic și am aflat că nădejdea mea cum că peretele de lemn va reține gloanțele era greșită. Ne-a ricoșat gloanțele înapoi spre noi. Gloanțele gardienilor din spatele meu mi-au ricasat pe lângă cap, suierându-mi pe

lângă urechi și totul era din ce în ce mai haotic, cu gloanțele zburând prin cameră și cu aerul plin de fum. Nu a trecut mult până am oprit tragerea, care căpătase un caracter necontrolat.

Am auzit gemete, țipete și suspine înfundate. A trebuit să ne întoarcem și să terminăm operațiunea. Când am reintrat în cameră, am văzut că încă mai trăiau, de pildă Botkin s-a proptit pe cotul drept și părea că se va ridica din nou, până când l-am împușcat din nou în cap cu revolverul meu. Copiii Alexei, Tatiana, Anastasia și Olga au trebuit să fie înjunghiați cu baionetele, dar nici acest lucru nu ne-a reușit. Nimic nu părea să funcționeze cu Alexei. Deși rănit, el a continuat să trăiască în timp ce Ermakov încerca să-l străpungă cu baioneta. Neputând sta pe loc, în cele din urmă mi-am scos revolverul și l-am împușcat. Motivul acestui „miracol” a devenit clar mai târziu. Fiicele aveau diamante în corsetele de pe corp. Am fost nevoit să le împușc din nou.

Trei dintre fete tinere erau înghesuie în colț. Am văzut că Olga și Tatiana s-au cuprins în brațe una pe cealaltă. Făcându-mi drum peste podeaua alunecoasă, am tras în Tatiana în timp ce ea se ridica în picioare, iar Ermakov a împușcat-o pe Olga când cădea peste sora ei. Fiicele cele mai mici și guvernanta s-au ghemuit într-un colț, în spatele unor perne, iar Maria a fost lichidată cu o lovitură în cap. Ermakov s-a întors spre Anastasia, înjunghiind-o în timp ce ea țipa și se lupta. Ea a murit în cele din urmă doar când el a împușcat-o în cap. A durat vreo zece minute pentru a-i ucide, iar după ce i-am verificat din nou pentru a vedea că toți erau morți, le-am ordonat oamenilor să înceapă să le miște trupurile. Le-am sugerat să folosească cearșafuri, dar când am încercat să-l ridic pe Botkin, el a alunecat pe podeaua alunecoasă.

I-am lăsat pe gardieni să mute cadavrele, iar eu am urcat în biroul meu. Spre marea mea mâhnire, oamenii Armatei Roșii furau lucrurile de pe cadavrele victimelor, le jefuiau, iar eu am decis să opresc ridicarea cadavrelor și l-am rugat pe tovarășul Medvedev să meargă la camion pentru a verifica dacă au fost furate bunuri. Singur am decis, la fața locului, să-i adun pe toți cei care erau acolo. Nikulin și cu mine i-am chemat pe toți la biroul meu și le-am cerut să predea tot ce au furat. Unul după altul le-au returnat, din fericire doar unul sau doi bărbați au avut voința slabă și, deși sperasem că voi putea preda tovarășului Ermakov munca ulterioară din noaptea aceea, devenise clar pentru mine că nu va fi în stare s-o îndeplinească în modalitatea hotărâtă. Așa că m-am decis să merg cu ei. Pe Nikulin l-am lăsat în urmă, să explice ce s-a întâmplat gardienilor care nu fuseseră de serviciu și care nu știau despre cele petrecute.

Partea a IV-a:

Îngroparea Romanovilor

La ora 3:00 sau 3:30 dimineața, am plecat în direcția Fabricii Verkh-Isetsk. Am mers în camion cu șoferul, Ermakov și Kudrin, iar în spate aveam trei oameni de la garda interioară. Am traversat scuarul din fața Fabricii Verkh-Isetsk. L-am întrebat pe Ermakov dacă are tot echipamentul de care avem nevoie pentru a săpa un mormânt. Ermakov mi-a spus că are o lopată și poate că altcineva mai adusese ceva cu ei. Era astfel evident că întreaga operațiune fusese dată pe mâinile omului nepotrivit. Eram hotărât să văd operația finalizată cu succes.

Camionul s-a supraîncălzit de mai multe ori, o dată când am trecut linia de cale ferată, unde s-a și blocat. Lyukhanov a împușcat motorul și motorul a purjat aburul înainte de-a reuși să trecem peste acest obstacol. Camionul s-a hurducat de-a lungul drumului și de câteva ori roțile s-au scufundat în șosea și a trebuit să coborâm să-l împingem înapoi pe drum, iar apoi camionul a trebuit oprit de două ori, pentru că s-a supraîncălzit. Din cauza acestor dificultăți, am putut înainta doar cu aproximativ 5-7 mile pe oră.

După ce am parcurs vreo 3 verste de la Fabrica Verkh-Isetsk, am dat peste o coloană mare de căruțe-platformă și oameni călare. L-am întrebat pe Ermakov: „Ce este asta?”. El a spus: „O, aceștia sunt oamenii din Verkh-Isetsk, care au venit să ne ajute”. „Dar de ce așa de mulți oameni?”, Am întrebat — „Și de ce toate căruțele astea?”. „Credeam că Romanovii vor fi aduși aici în viață”, a răspuns el. „Trebuiau să-i termine. Nu știam că îi vom aduce în acest furgon.”

Am continuat de-a lungul drumului, iar camionul s-a blocat din nou când a trebuit să treacă peste linia ferată, iar după aceasta am ajuns doar în zona locului unde urmau să fie îngropați toți Romanovii, chiar înainte ca camionul să se supraîncălzească din nou. A trebuit să descarcăm cadavrele, iar șoferul s-a dus să-l trezească pe paznicul pichetului de la barieră și să ceară apă. S-a întors și cu niște funii feroviare, pe care le-am întins pentru a ajuta la scoaterea camionului. Odată ce trupurile au fost reîncărcate, am mers mai departe în pădure. Apoi ne-am împotmolit în noroi. Într-un loc mlăștinos, am fost blocați rapid între doi copaci și ținuți acolo. Cu camionul încărcat de cadavre, nu am putut merge mai departe și a trebuit să ne oprim.

N-am putut să găsim, la fața locului, groapa convenită dinainte, fiindcă nimeni nu știa unde se află. Am întrebat cât de mult mai era până la vreun puț de mină. Ermakov mi-a spus că el crede că mai este încă o milă, dar nu părea să știe, așa că ne-am deplasat cu Ermakov pe cai împrumutați de la detașamentul fabricii și am mers pe o potecă pentru a-l găsi.

În câteva minute, m-am întors să-i găsesc pe bărbații din Verkh-Isetsk, care încărcau cadavrele în căruțele-platformă, însă câțiva dintre ei începuseră să le fure lucrurile. Mi-am scos revolverul și i-am avertizat pe muncitori că, dacă altcineva va mai continua, îi voi împușca pe loc. Au fost multe bombăneli și bărbații s-au plâns că au fost privați de a-i executa pe Romanov. Au fost surprinși că am adus cadavrele și nu prizonierii vii, așa cum se așteptau ei. Ei au discutat despre asta și situația s-a materializat rapid în dezamăgire pe fețele lor, apoi furie în timp ce încărcau cadavrele.

M-am îngrijorat de potențiala revoltă a acestor oameni. Prin urmare, le-am ordonat tuturor acestora să caute o mină, în timp ce eu plecam din nou cu Ermakov, pentru a-i îndepărta de cadavrele cu pricina. Muncitorilor rămași le-

am ordonat să se întoarcă pe drumul către Koptyaki și să stea de pază, iar înainte de a pleca, le-am spus lui Liukhanov și celor câțiva bărbați din detașamentul Casei cu scop special că trebuie să păzească cadavrele și să nu-i lase pe oamenii de la Verkh-Isetsk să se apropie de ele – dacă ar încerca să-i împuște imediat.

Am plecat să găsim puțul. Ermakov era beat și confuz și nu a putut găsi locul, iar eu eram obosit și furios de această cauză. După ce a mai trecut puțină vreme și încă nu l-am găsit, ne-am întors la camion și la căruțele-platformă. De-acum începea să se facă lumină, iar țărani localnici se pregăteau să meargă la muncă. Nu ne-ar ajutat la nimic să continuăm căutarea puțului. Ermakov a spus că el știe unde poate fi găsit un alt puț și așa că am plecat în direcția aceea. Eram la 16 verste de Verkh-Isetsk și la aproximativ o milă și jumătate de satul Koptyaki.

Am trimis o altă echipă de oameni călare să caute și să găsească puțul, iar după ceva timp s-au întors și au raportat că „Am găsit un puț”. Am ordonat să se termine de încărcat cadavrele în căruțele-platformă. Înainte să plec, i-am promis lui Liukhanov că mă voi întoarce în câteva ore pentru a-l ajuta să-și dezpotmolească camionul. Apoi i-am urmat pe călăreți în pădure.

Când am ajuns la puț, era acolo un grup de țărani care stăteau în jurul unui foc. Le-am ordonat să se ridice și să părăsească imediat zona, spunându-le că trupele cehoslovace sunt în pădure și că împușcăturile ar putea să izbucnească fără avertisment. Și-au apucat lucrurile și au fugit cu o privire de groază în ochi. Țăranii de la mină lăseseră focurile aprinse și le-am înțepit pentru a ne încălzi, după dezhământarea cailor. Am postat și un paznic pentru a îndepărta orice țaran curios. Când am ajuns la puț, am constatat că era foarte puțin adânc.

Am început să dezbracăm cadavrele. Când am dezbrăcat-o pe una dintre fiice, am constatat că purta un corset, prin care se vedea ceva strălucind. Când am deschis corsetul, am găsit ce se afla înăuntru. Majoritatea bărbaților din pădure habar nu aveau despre ceea ce văzusem. Nu îi cunoșteam pe cei mai mulți dintre oamenii lui Ermakov, așa că am decis să-i demobilizez. I-am adunat și le-am spus: „Tineri, asta nu va fi o sarcină prea mare. Trebuie să plecați acum”. Au existat mai multe bombăneli în legătură cu asta, dar le-am spus că trebuie să se întoarcă în oraș, unde, fără îndoială, aveau multe sarcini importante de îndeplinit. Cel mai important însă era să plece imediat. Îi cunoșteam doar pe câțiva dintre ei și nu știam dacă pot avea încredere în ei.

I-am lăsat să plece, ținând cu mine doar cinci bărbați de încredere, inclusiv pe Kudrin, care sosise din oraș, Ermakov și membri ai Casei Detașamentului cu scop special. Odată rămași singuri, am reluat căutarea obiectelor de valoare. Acestea au fost găsite pe trupurile Olgăi, Tatiane și Anastasiei, dar nu și pe trupul Mariei. Nu am fost surprins de acest lucru, pentru că încă o dată a reflectat poziția ei ingrată în familia Romanov, până la sfârșit. Alexandra Feodorovna purta o centură lungă de perle învelite în mătase și, de asemenea, o bucată mare de sârmă de aur în spirală. Am luat toate aceste obiecte de valoare din lenjeria și corsetele lor. În total, era mai mult de o jumătate de pud de obiecte de valoare, acestea includeau diamante și alte pietre valoroase.

Am dezbrăcat complet toate cadavrele și le-am ars toate hainele în foc. Toți Romanovii luaseră cu ei lucruri mărunte sau le purtaseră în mâini și, de asemenea, am constatat că purtau amulete cu imagini și rugăciuni ale lui Grișka Rasputin. Toate acestea au fost arse în acest loc, probabil că mai rămăseseră niște bucăți de pietre și haine carbonizate care scăpaseră de flăcări. Unul dintre oamenii Armatei Roșii mi-a adus mai târziu un diamant deosebit de mare, cântărind opt carate. În timp ce mi l-a dat, a spus: „Am găsit acesta acolo unde lucrurile lor au fost arse”.

Sub conducerea Prezidiului Sovietului Regional Ural, am luat aceste lucruri de valoare cu mine la Perm, unde le-am dat tovarășului Trifonov. Împreună cu Goloșciokin și tovarășul Novoselov, el le-a îngropat mai târziu în pământul proletar al Uralilor, așa cum sugerase tovarășul Smigla; alte lucruri erau ascunse într-o casă de lângă fabrica de la Alapayevsk. În 1919, toate aceste lucruri au fost exhumate și duse din Urali la Moscova.

Am aruncat trupurile goale în puț, dar apa de aici avea o adâncime de numai un arșin și jumătate. Aceasta abia acoperea cadavrele și ele puteau fi văzute clar. Câteva grenade au fost aruncate pentru a prăbuși puțul, dar au căzut doar deasupra lor și n-au avut nici un efect. Am ordonat ca trupurile să fie acoperite cu murdărie și spini ca să le ascundem. Era pe la ora 9:30 când am lăsat un paznic la mină și m-am întors în oraș pentru a găsi o adresă de la Prezidiul Sovietului Regional Ural, prin care mi se cerea să explic ce s-a întâmplat.

Aici, mi-am dat seama că lucrurile nu stau bine. A devenit evident cum urma să se rezolve situația. Am explicat că trebuie să găsim un alt loc unde să putem elimina complet cadavrele. Tovarășii Beloborodov și Safarov nu mi-au dat nici un răspuns. După un timp, tovarășul Fillip însuși m-a luat deoparte și mi-a atras atenția că ar trebui să elimin cadavrele într-un mod diferit. Când am plecat, l-am văzut pe Ermakov acolo, cu ochii roșii și mai dezbrăcat ca de obicei; se pare că noaptea precedentă îl ajunsese din urmă.

De asemenea, mi s-a spus să raportez imediat Comitetului Executiv al CK despre ce fel de probleme am avut de confruntat și cu privire la ce a mers prost, dar nu am avut răspunsuri. M-am dus să-l văd pe Chukazev, președintele Sovietului orașului Ekaterinburg, și l-am întrebat dacă el știe de vreun puț deosebit de adânc în jurul Ekaterinburgului. El a spus că un astfel de puț, o veche mină de cupru, poate fi găsit la nouă verste de-a lungul drumului Moscovei. Plecând de la Chukazev, am luat o mașină și m-am dus la sediul Prezidiului, unde m-am întâlnit cu tovarășul Fillip și cu ceilalți. Am decis să ard cadavrele. Era ușor să spui „Arde-i”, dar nimeni nu știa cum să facă asta sau cum să o pregătească.

M-am dus la tovarășul Voikov și am comandat trei butoaie cu benzină și trei baloane cu acid sulfuric. Am plecat apoi cu tovarășul Pavlușin călare pentru a investiga dacă acest loc poate fi văzut din mașină atunci când se conduce pe drum. Între timp se făcuse târziu. În timp ce eram pe drum, calul meu a alunecat și a căzut zdrăvăn peste mine, strivindu-mi piciorul. Timp de câteva minute am rămas întins acolo năucit, incapabil să mă mișc. În cele din urmă, m-am uitat în jur și am văzut că și Pavlușin căzuse și el de pe cal când traversa o suprafață denivelată.

Mina de cupru era adâncă, înconjurată de o zonă mlăștinoasă și de o suprafață de lut, care ne-ar ușura parcurgerea traseului. A doua idee a fost să-i îngropăm în mlaștină. Tovarășul Pavlușin și cu mine am hotărât că vom arde jumătate dintre trupuri, iar restul le vom îngropa. În timp ce mergeam, am găsit un grup de soldați roșii la marginea pădurii.

Mi-am făcut griji că ar putea fi oamenii lui Ermakov și că vor vorbi despre ceea ce au văzut. I-am cerut lui Pavlușin să raporteze la CK și să fie trimis un gardian înarmat să-i aresteze. Ne-am întors să vorbim cu CK. L-am rugat pe tovarășul Pavlușin să intre cu mine și să abordeze aceste preocupări, a fost de acord și a plecat, în timp ce eu m-am dus să-l văd din nou pe tovarășul Voikov. Aici am petrecut mult timp, întrebându-l despre benzină și acid, dar el a spus: „Aceste lucruri nu sunt atât de ușor de obținut”.

Pavlușin încă nu se întorsese. L-am așteptat mult timp, apoi m-am dus în cele din urmă la CK. Acolo am aflat că Pavlușin se culcase. Avea cu el un medic, care a spus că Pavlușin și-a luxat glezna când a căzut de pe cal. „Nu pot să merg”, a spus el. Astfel, sarcina de a arde cadavrele a căzut asupra mea și asupra oamenilor mei, care nu aveau absolut nici o experiență cu o astfel de operațiune. Totuși, trebuia făcută, deși nu a fost ușor de organizat.

În calitate de comisar adjunct al Justiției în Sovietul Regional Ural, am rechiziționat un cal și o căruță, explicând că ar trebui trimisă fără vizitii. A sosit la ora 12:30. După ce a venit, am urcat în căruța platformă. Am ajuns la ora 4:00 și am fost surprins să găsesc bărbați nu numai de la Casa Detașamentului Special, ci și vreo alți douăzeci de bărbați, dintre care îi cunoșteam doar doi sau trei.

Încă o dată, întreaga operațiune amenința că va fi compromisă de intruziunea altor persoane. Le-am ordonat să se îndepărteze. Satul Koptyaki era la doar două verste distanță de acest loc și a trebuit să ne grăbim să ducem lucrurile la bun sfârșit. I-am trimis pe acești oameni în satul Koptyaki pentru a-i instrui pe cei de acolo să nu iasă, deoarece o cercetare era în curs și era posibil să fie prinși într-un schimb de focuri de armă. Ne-am început munca de abia atunci când călăreții ne-au părăsit. Până dimineață, recuperasem cadavrele.

Bărbații erau însă obosiți și au spus: „De ce nu-i putem îngropa aici? Ce mai conteaza?”. Am fost de acord să îngrop câteva cadavre aici. Eram cu toții atât de obosiți încât am decis să-i aruncăm pe Nicolae și Alexei și să le acoperim mormântul. Ne-am apropiat de drum, unde am decis să-i îngrop pe Nicolae și pe Alexei. Săpăsem un mormânt destul de adânc până la ora 9 dimineața. Apoi, cineva a spus că a văzut un țăran privindu-ne. „Hei, cine ești?” am strigat. „Vino aici imediat”. Bărbatul a apărut, cu capul mișcându-se dintr-o parte în alta, în încercarea de a vedea cadavrele din spatele nostru. Ermakov a sărit și a spus: „Oh, nu, este un prieten de-al meu. Nu a văzut nimic și în orice caz se poate avea încredere în el”.

Acest țăran s-a dovedit astfel a fi un prieten al lui Ermakov. Încă o dată, întreaga operațiune fusese compromisă din cauza lui Ermakov și a nenorociților lui prieteni. Acum trebuia să abandonăm mormântul și să mutăm toate cadavrele în celălalt puț de peste drum. M-am întors către Ermakov și i-am spus: „Data viitoare când văd pe unul dintre oamenii tăi pe-aici sau pe vreun prieten de-al tău spionând din pădure, îl voi împușca pe loc”. Am dat apoi un ordin ca sub nici o formă să nu i se permită nimănui să se apropie, iar dacă ar fi făcut-o, ar fi fost împușcați.

A trebuit din nou să raportez orașului situația dezastruoasă de la mină. Am decis să iau toate cadavrele și să găsesc un alt loc, mai adânc, în pădure. În oraș, cu mare dificultate, am reușit să aflu o mașină. Am condus-o pe drumul Moscovei, în zona pe care o descriese Chukazov. Cam la o verstă și jumătate de puț, am avut un accident cu mașina și s-a stricat, apoi, deși am petrecut o oră și jumătate, n-am putut-o repara. Am plecat pe jos să găsesc puțul.

Când am ajuns acolo, am găsit mai mulți soldați, făcând picnicuri cu familiile lor. Puțurile erau destul de adânci și acesta părea a fi cel mai bun loc pentru a elimina cadavrele. Era izolat și nimeni nu s-ar gândi să-i caute aici. M-am întors la mașina mea, care tot nu ar pornea. Am petrecut mai bine de o oră încercând s-o repar, dar fără noroc. A trebuit să plec iar pe jos, ceea ce nu a fost ușor, deoarece încă mă durea foarte tare piciorul. A trebuit să mă întorc la Ekaterinburg.

Acest lucru mi-a luat mult timp și nu a fost foarte ușor cu piciorul meu, așa că m-am hotărât să opresc primul vehicul pe care-l voi întâlni. Curând, doi bărbați au trecut călare. Le-am strigat: „Tineri! Spuneți-mi prieteni, unde mergeți?”. „Hei uite!” spuse unul dintre ei. „Este tovarășul Yurovsky!”. „Da”, am răspuns, „sunt Yurovsky. Și ce mai faci?”. „Oh, așa-așa”, au spus ei. „Acum, băieți”, le-am spus eu, „trebuie să aducem mașina înapoi la Ekaterinburg”. Au fost foarte înțelegători și ne-au tras pe mine și mașina mea cu frânghii, iar în felul acesta m-am întors în oraș, însă mergea lent cu caii, străduindu-se să tragă mașina prin pădure și pe drum denivelat, dar în cele din urmă ne-am întors în oraș.

Când m-am întors la Ekaterinburg, am început și am încercat imediat să iau o altă mașină. Acest lucru era aproape imposibil. Situația era foarte proastă: oamenii mei erau nemâncați și nedormiți de aproape două zile, așa că a trebuit să aranjez a le rezolva niște provizii. M-am dus la garajul Comisariatului Militar Regional să încerc găsirea unei mașini. Când am ajuns, am putut găsi una, dar nu părea să fie nici aceasta disponibilă. În cele din urmă, am găsit un tânăru și i-am explicat ce vreau. „Oh, știu pentru ce”, a spus el. „O să-ți trimit imediat una”.

Am rechiziționat și un camion. „Așadar”, a spus el, „ai nevoie de un camion, precum și de o mașină. Am o mașină, dar un singur camion ușor, care aparține generalului Strogov”. (Strogov era șeful transporturilor militare, mai târziu a fost împușcat într-o încăierare cu albi). „Ce diferență-i pentru mine?” Am întrebat. „Dă-mi-l”. Am încărcat camionul cu provizii pentru oamenii mei și, după ce mi-am procurat un al doilea camion, le-am trimis pe amândouă. I-am spus șoferului că cadavrele trebuie puse în al doilea camion, pentru ca mâncarea și hainele pentru oamenii mei, din primul camion, să nu se contamineze.

Mai târziu, eu însumi am mers cu un al treilea camion și cu un furgon privat și le-am trimis pe diferite rute, pentru a vedea care era cea mai rapidă cale de urmat, când voi decide să mut cadavrele într-un camion. Am mai ordonat să se ia frânghii și pietre, pentru a îngreuna cadavrele când le voi arunca în puț, împreună cu câțiva oameni care să mă ajute și în care să pot avea încredere.

Am plecat din oraș la ora zece și am mers cu mașina spre pădure, unde l-am găsit pe Lyukhanov cu mașina sa la intersecție. I-am spus să meargă până la poiana de peste drum, unde e pădurea și unde își va ascunde camionul, pentru a putea încărca apoi cadavrele fără să fim văzuți. Am mers apoi la mină, unde o jumătate de duzină de căruțe așteptau împreună cu câțiva oameni, iar unele cadavre fuseseră deja încărcate, și apoi am făcut restul, iar în jurul orei 2 am plecat. Abia am reușit să mă țin pe scaun din pricina lipsei de somn. Acest lucru a mers lent și părea că o să dureze ore înainte ca să ajungem la Lyukhanov și să punem cadavrele în camioneta lui, iar apoi a pornit-o la drum.

După ce a trecut linia de cale ferată către vechea fierărie, camionul s-a stricat. A trebuit să descarcăm cadavrele pentru a traversa șinele. Unul dintre bărbați a spus: „Drumul de aici este suficient de bun pentru el, dar chiar aici este o mlaștină”. A trebuit să luăm traverse de cale ferată pentru a le pune pe carosabil. Am așezat zece bucăți pe lungime peste groapă, ceea ce ne-a luat aproximativ o oră. Apoi am reîncărcat camionul și am pornit din nou. După o vreme, ne-am blocat din nou.

Era acum patru dimineața și nu se realizaserăm nimic. Nimic n-a putut debloca camionul, iar celălalt camion, care îi transporta pe bărbați, se blocase și el. A fost picătura care a umplut paharul. Nu se mai putea face nimic. Era deja lumină, oamenii mei erau epuizați, așteptându-ne în orice moment că vom întâlni forțele albe sau cehoslovace. A trebuit să găsim o altă modalitate de a elimina cadavrele. Am hotărât să-i îngropăm chiar acolo, în mijlocul poienii. Jumătate dintre cadavre ar fi arse, cealaltă jumătate aruncate în mlaștină. Caii au fost dezghățați, cadavrele descărcate și butoaiile de benzină au fost deschise.

Am ordonat să începem arderea cu Alexei. I-am întins corpul jos, l-am înmuiat cu benzină și i-am dat foc repede, doar pentru a vedea dacă va funcționa, pentru că nimeni nu știa cum să facă asta. În același timp, săpam un mormânt de aproximativ trei arșini pătrați. Era deja dimineață. Nu ne-a fost posibil să mai ardem din trupuri, căci fermierii și muncitorii începeau să fie pe acolo și, prin urmare, a trebuit să îngropăm trupurile rămase în mormânt. După ce au fost aruncate în groapă, le-am acoperit cu acid, apoi cu pământ și, în cele din urmă, am așezat traversele de cale ferată. Apoi am trecut cu mașina peste el pentru a ajuta să se aplatizeze mormântul. Pe locul unde încercasem să ardem cadavrul, am săpat un alt mormânt și am aruncat oasele înăuntru. Am mai făcut un foc peste acest mormânt, pentru a ascunde toate urmele. Apoi am împrăștiat cenușa pentru a estompa și mai mult urmele. Urmele au fost acoperite. Astfel au fost îngropați Nicolae și familia lui, iar pe la șase totul se terminase.

Această muncă grea durase trei zile, adică s-a încheiat în dimineața zilei de 19 iulie. Mi-am adunat camarazii și i-am avertizat despre importanța acestei lucrări și necesitatea păstrării secretului complet până la recunoașterea oficială. M-am întors apoi în oraș, unde am găsit ordinul să merg la Moscova ca să mă întâlnesc cu Sverdlov, președintele VTsIK, și să-i transmit personal un raport special despre cele întâmplate.

Primul mormânt era, așa cum am spus mai devreme, la aproximativ 16 verste de Ekaterinburg și la aproximativ 2 verste de satul Koptyaki, în pădure. Ultimele morminte erau la opt sau la opt verste și jumătate de Ekaterinburg și cam la o verstă și jumătate de la linia de cale ferată, într-un drum de luncă.

Partea a V-a:

Familia mea

Pe 26 iulie, imediat după ce cehoslovacii au ocupat orașul Ekaterinburg, mi-au luat cu asalt casa de acolo, jefuind-o și arestând-o pe mama mea bătrână, cu părul cărunt, o femeie în vârstă de șaptezeci de ani.

A fost aruncată în închisoare și i-au fost luate toate bunurile. A stat acolo un an, în aceeași rochie, și a scăpat doar prin noroc. Înainte de întoarcerea Albilor, o persoană făcuse posibil să-și convingă medicul personal să-i trimită pe ai mei la secția de tifos, spre a fi în siguranță. Mama mea nu a fost atât de norocoasă. Și-a petrecut cea mai mare parte a timpului fiind batjocorită din pricina fiului ei cel mare. Erau barbari cu ea, o insultau, o înjurau în cel mai urât limbaj și îi strigau: „Hei, târfă! Tu cea care-ai născut un astfel de fiu!”

Desigur, mamei nu i-am spus nimic despre participarea mea la execuția lui Nicolae al II-lea. Ea nu știa nimic, însă i-am spus să plece din Ekaterinburg. Dar ea mi-a spus: „Sunt o bătrână – ce ar vrea ei de la mine? Sunt aproape de moarte”. Din moment ce nu știa nimic, nici nu putea răspunde la vreo întrebare despre Nicolae. Când au întrebato, ea le-a spus: „Știu să gătesc, știu să țin casa, știu să-mi folosesc bucătăria, dar nu știu nimic despre asta”. Când a fost întrebată dacă este de partea roșiilor sau a albilor, ea a spus: „Sunt de partea fiului meu. Sunt în mâinile voastre. Faceți ce vreți cu mine”.

La șase luni de la eliberarea Ekaterinburg-ului, mama mea a murit, la vârsta de șaptezeci și unu de ani. În noiembrie 1918, cei doi frați ai mei locuiau în Tomsk cu soțiile și familiile lor. Albi au venit să-i aresteze atât pe Leonti, cât și pe celălalt frate al meu Ilya. Ilya a reușit să scape de la Tomsk, însă casa lui Leonti a fost atacată de o întreagă companie de soldați. Când l-au înfruntat, el stătea în spatele mesei lui, lucra ca ceasornicar.

Ofițerul l-a întrebat dacă îl cheamă Yurovsky, iar când a spus „Da”, bărbatul a venit spre el, strigând: „Atunci trebuie să te luăm!”. I s-a explicat totul. I-au spus lui Leonti că fratele său este un bărbat căutat și că ar fi bine să le spună unde sunt împăratul și familia lui. Le-a tot spus că este o greșeală și că nu știa nimic despre împărat, dar i-au devastat casa, sfâșiind saltelele și mobilierul cu baionetlee, bătând cu picioarele în pereți și chiar interogându-i copiii dacă știau unde se află Nicolae, sau dacă ar fi văzut vreunul dintre obiectele lui de valoare.

Ei îi spuneau fratelui meu, „Uciagașul împăratului!” Albii l-au arestat și l-au trimis la Irkutsk, unde a fost torturat și închis timp de opt luni. Pe tot parcursul detenției, albii l-au amenințat că îi vor împușca soția și copiii dacă refuza să le spună unde se află Nicolae. În cele din urmă a fost eliberat de Armata Roșie. M-am întors la Ekaterinburg doar după moartea mamei mele. Tifusul făcea ravagii și era un semn inconfundabil al fricii, care bântuia până și privirile copiilor.

Nicolae al II-lea a avut multe crime legate de numele său. Sângele muncitorilor și țăranilor a fost vărsat în numele familiei imperiale și mii de locuri de muncă au fost luate de la ruși și date muncitorilor străini. În Tobolsk, el și familia lui trăiau regește, și chiar și în Ekaterinburg aveau o viață de clasă mijlocie, cu patru servitori, mâncare din belșug și nimeni nu le insulta pe cele patru fiice imperiale. Călăul imperial n-a cunoscut altceva decât siguranță până în momentul în care a murit.

Yakov Mihailovici Yurovsky, aprilie-mai 1922

„Memoirs” by Yakov Yurovsky (Автобиографические записки Ю. М. Юровского, 1922); Arhivele Federației Ruse, TsDOS, fond 221, inventar 2, nr. 479, *Autobiografia lui Yakov Yurovsky* (ЦДООСО, фонд 221, опись 2, № 479 - *автобиография Якова Юровского*)

SECVENȚE DIN ACTIVITATEA GENERALULUI DE BRIGADĂ ALEXANDRU HANZU DE LA CONDUCEREA SECȚIEI ȚINUTURILOR REUNITE DIN M. ST. M. AL ARMATEI ROMÂNE LA COMANDA DIVIZIEI 16 INFANTERIE ÎN PERIOADA 15 APRILIE – 30 IULIE 1919

Daniela CURELEA*
Dragoș L. CURELEA**

SEQUENCES OF BRIGADIER GENERAL ALEXANDRU HANZU'S ACTIVITY FROM THE LEADERSHIP OF THE UNITED COUNTIES SECTION OF THE ROMANIAN ARMY GENERAL STAFF AT THE COMMAND OF THE 16TH INFANTRY DIVISION BETWEEN APRIL 15 AND JULY 30, 1919

ABSTRACT

The Romanian officer Alexandru Hanzu served in the Imperial Army of Austria-Hungary until the autumn of 1918, when he specialized in the artillery weapon and as staff officer for the same Army. From the autumn of that year he was admitted, like many other officers of Romanian origin and of various ranks in the former Austro-Hungarian army to the service of the Ruling Council and the Romanian Army. The experience of these officers was useful in the organization and leadership of the six divisions in the course of 1919. Many of these officers, including Brigadier General Alexandru Hanzu, were co-opted and worked in military personnel management structures and were even offered commands of infantry divisions formed from the ranks of the Ardelens. In April 1919, the Grand Headquarters and War Ministry appointed General Al. Hanzu, a brigadier general whom he transferred from the Section of the Reunited Lands in Bucharest. This general commanded the afore mentioned combat unit in the various military actions that the Romanian Army carried out between April 1919 and December 1919 in the structure of the Northern Group in the Tisa campaign.

Keywords: Bistrița, 16th Infantry Division Northern Group, Tisa, Czecho-Slovakia, Brigadier general Alexandru Hanzu, General Marcel Olteanu, General Traian Moșoiu, Romania.

Prin *Decizia Ministerială nr. 21 din 16 ianuarie 1919*, semnată de generalul Arthur Văitoianu, a fost constituit în cadrul Secretariatului General al Ministerului de Război un organism care avea menirea de a clarifica și rezolva, pe cât posibil, situația foștilor generali, ofițeri superiori, ofițeri, gradați și trupă, care proveneau din fostele armate combatante în Primul Război Mondial (austro-ungară, germană, rusă), dar nu numai din cadrul acestora, și care au urmărit să fie primiți în cadrele militare ale Armatei regale a României Mari¹. De altfel, însuși colonelul Alexandru Hanzu², numit în fruntea acestei structuri administrativ-militare,

* Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Școala Doctorală Studii de populație și istoria minorităților / Colegiul Tehnic „Cibinium” Sibiu; e-mail: danacd1.danacd1@gmail.com.

** Colegiul Tehnic Energetic Sibiu; e-mail: eu.dr.lucil@gmail.com.

¹ *Decizia ministerială nr. 21 din 16 ianuarie 1919*, în *Monitorul oficial*, nr. 236, 17/30 ianuarie 1919, p. 4.601; Cornel Țucă, Laurențiu Batin, *Ofițeri ardeleni și bucovineni din fosta armată austro-ungară*, Baia Mare, Editura Ethnologica, 2018, p. 33-34.

² *Note biografice. General Alexandru Hanzu Rezident regal*, în *România*, anul I, nr. 81, 21 august 1938, p. 5; *Noul primar al Sibiului*, în *Gazeta Sibiului*, anul XI, nr. 38, 15 septembrie 1944, p. 1; Octavian Buzea, *Clujul 1919-1939*, Cluj, Tipografia „Ardealul”, 1939, p. 196; Iulian Patca, Vasile Tutula, *Comandanți ai Armatei a 4-a „Transilvania”*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2001, p. 42-45. Alexandru Hanzu s-a născut în 17 octombrie 1871 în localitatea Cacova din apropierea Săliștei Sibiului, comitatul Sibiu, Austro-Ungaria. Studiile primare la Școala confesională din localitatea natală, Gimnaziul secundar în Sibiu și la Liceul Andrei Șaguna din Brașov. A urmat și absolvit cursurile de ofițeri pentru arma Artilerie la Academia militară Tereziană din Viena. În perioada 1892-1898 a fost ofițer la Regimentul de Artilerie de Coastă din Pola pe coasta Mării Adriatice. Între 1901-1903 a funcționat pe lângă Statul Major General al Corpului de Armată imperial din Graz. A fost căpitan comandant de baterie în Regimentul de artilerie KuK din Przemizil. În perioada anilor 1905-1912 a urcat treptele ierarhiei militare, fiind căpitan clasa I și maior la Inspectoratul General al Artileriei Grele din Viena. În perioada 1912-1913 maior în cadrul Regimentului 4 Artilerie Grele din Pola. În perioada anilor 1913-1914 a fost cadrul didactic la Școala Superioară de Artilerie din Vienner-Neustadt. Între 1914-1918 a fost referent de specialitate pentru Arma Artilerie la Armata I Austriacă. S-a aflat în misiune specială între noiembrie 1918-ianuarie 1919 la Roma pentru repatrierea porizonierilor ardeleni din fosta Armată imperială a Austro-Ungariei. Între 1 februarie 1919 și 8 martie același an a funcționat în Marele Stat Major al Armatei Române, ca șef (comandant) al Secției Ținuturilor Reunite. Între 9 martie 1919 și 20 mai 1927 a fost comandantul Diviziei 16 Infanterie-ardeleni, în perioada campaniei de la Tisa, dar și în perioada trecerii acesteia pe picior de pace în garnizoanele de la Bistrița. S-a aflat și la comanda Diviziei 17 Infanterie în Oradea. Între 1 ianuarie 1927-1 aprilie 1930 a fost comandant al Corpului Vânătorilor de Munte. În 1 iunie 1927 a fost avansat în gradul de general de divizie. Între

a fost un ofițer de origine română (ardelean din Cacova Sibiului), care a fost intercalat în rândurile Armatei Române pe fondul disoluției armatei imperiale a Austro-Ungariei³. Structura de personal care a fost constituită în 16 ianuarie 1919 a purtat denumirea de Secția ținuturilor reunite. Încă de la înființare, secția a fost împărțită în trei Birouri distincte, care aveau atribuții clar diferite⁴. Biroul I a avut în atribuții administrarea situației „intercalării”^{*} celor care proveneau din foste unități militare străine de pe teritoriul Ardealului, Banatului și Ținuturilor vecine. Biroul al II-lea deținea atribuții cu privire la administrarea situației specifice din Bucovina, iar Biroul al III-lea a avut în atribuțiile organizatorice administrarea situației din provincia Basarabia. În anii care au urmat, *Secția ținuturilor reunite* a fost restructurată, iar în atare context a primit denumiri noi, precum: *Biroul 9 Ținuturi alipite*, între 1920-1923, respectiv *Biroul 8 Ținuturi alipite* în intervalul de timp 1924-1932. Observăm că Secția, iar apoi Birourile au vizat ca principală atribuție „sarcina soluționării lucrărilor referitoare la cadrele active și de rezervă din Transilvania, Basarabia și Bucovina, integrate sau în curs de integrare în armata română, și care au funcționat până prin 1932”⁵.

Ca urmare a înființării acestei structuri de personal învestite cu atribuții privind situația ofițerilor din noile teritorii alipite la România la finalul Primului Război Mondial, comandant-șef al acestei Secții a fost investit colonelul, generalul de brigadă de mai târziu, Alexandru Hanzu⁶, ulterior comandantul Diviziei 16 Infanterie Bistrița, al Corpului de Vânători de Munte din România, al Corpului VI Teritorial de Armată din Cluj. În 16 august 1938 a fost numit Rezident regal al Ținutului Someș, cu sediul la Cluj. În anul 1944 a fost numit de către regele Mihai I în funcția de primar al Municipiului Sibiu⁷. Alexandru Hanzu a fost un ofițer de origine română, originar din Cacova Sibiului, absolvent al Academiei Militare Imperiale Maria Tereza de la Viena, care a servit în Armata imperială a Austro-Ungariei până la disoluția acesteia în toamna anului 1918⁸. În subordinea comandantului acestei secții de personal (Al. Hanzu) au intrat un ofițer subaltern direct, care a provenit din Transilvania, și un locotenent originar din Vechiul Regat. Biroul I al Secției ținuturilor reunite a fost operațional începând din 16 ianuarie 1919. Structura de personal a acestui Birou, care a avut atribuții administrative și de personal asupra Ardealului, Banatului și a Ținuturilor vecine, era următoarea: maiorii Alexandru Vlad⁹ și Edvin Craioveanu¹⁰, ambii originari din Ardeal, și maiorul Octav Ulea din Regat. Urmău apoi pe funcții subordonate un ofițer cu specializarea de armă Intendență, un funcționar administrativ-civil cu rol de registru, colector, prelucrător de date și statistici, un dactilograf/dactilografă și un soldat-gradat ordonanță în serviciul acestui Birou I¹¹.

Printre atribuțiile acestei Secții menționăm că primea propunerile comitetelor județene din teritoriul ținuturilor reunite cu România, cu referire la situația militară a ofițerilor și trupei, respectiv la organizarea militară a acestora și a foștilor și actualilor comandanți. Aduna datele statistice cu privire la resursele umane și materiale din teritoriul acestor provincii, precum: informațiile despre populație, structura pe vârstă, pregătire, educație, poziție socială, existența animalelor mari și mici, a păsărilor de curte, existența produselor alimentare (legume, fructe, carne de diferite proveniențe), resursele solului și materiile prime din respectivele zone. Totodată, erau adunate date și despre situația comerțului și a industriei pe ramuri de profil. Reținem și că înaintau propuneri cu privire la dezvoltarea situației, într-unul sau altul dintre domeniile de competență menționate mai sus. De asemenea, observăm și că în temeiul instrucțiunilor

1 mai 1930-20 septembrie 1931 a fost comandantul Corpului VI Teritorial Armată din Cluj. Între 21 septembrie 1931-17 decembrie 1932 a fost Inspector General de Armată. Trecut în rezervă pentru limită de vârstă începând din 18 decembrie 1932. În 16 august 1938 a fost numit în Cluj ca Rezident al Ținutului regal Someș, funcție în care s-a aflat până la remanierea Guvernului M. Cristea, la 1 februarie 1939. În 7 septembrie 1944 a fost numit prin Decret regal nr. 1.668 semnat de Regele Mihai I în demnitatea de primar al Municipiului Sibiu. S-a stins din viață în anul 1949 și a fost înmormântat în Cimitirul central din Cluj. Vorbea fluent limbile: germană, maghiară, italiană și română.

³ C. Țucă, L. Batin, *Ofițeri ardeleni și bucovineni din fosta armată austro-ungară*, p. 108.

⁴ *Decizia Ministerială nr 21 din 16 ianuarie 1919*, în *Monitorul Oastei*, nr. 4, 13 februarie 1919, p. 120-121; C. Țucă, L. Batin, *Ofițeri ardeleni și bucovineni din fosta armată austro-ungară*, p. 6.

^{*} În documentele respectivei perioade s-a utilizat acest concept privitor la primirea în rândurile armatei române a ofițerilor activi care au provenit din fostele armate imperiale. În cazul studiului de față, ne aplecăm asupra acelor ofițeri care au provenit din fosta armată imperială a Austro-Ungariei, așa cum a fost cazul generalului Alexandru Hanzu.

⁵ Ion Gurgu, Sergiu Balanovici, Vasilica Manea, *O istorie a structurii centrale de personal a armatei române: 1862-1947*, București, Editura Centrului Tehnic și Editorial al Armatei, 2006, p. XVIII.

⁶ *Informațiuni*, în *Patria*, anul I, nr. 17, 6 martie 1919, p. 3; *Investiri*, în *Foaia Poporului*, anul XXVII, nr. 11, 23 martie 1919, p. 6.

⁷ I. Patca, V. Tutula, *op. cit.*, p. 42-45.

⁸ *Note biografice. General Alexandru Hanzu Rezident regal*, p. 5; Dumitru Preda, Vasile Constantinescu, Costică Prodan, *În apărarea României Mari*, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 155.

⁹ C. Țucă, L. Batin, *Ofițeri ardeleni și bucovineni din fosta armată austro-ungară*, p. 112.

¹⁰ *Ibidem*, p. 248.

¹¹ *Decizia Ministerială nr. 21 din 16 ianuarie 1919*, p. 120-121. Ofițerul E. Craioveanu a activat în cadrul Secției Ținuturilor Reunite din Marele Stat Major al Armatei Române până în 25 iulie 1919, având gradul de locotenent-colonel.

ministeriale care se centralizau în aceste birouri ale Secției ținuturilor reunite, elaborau propuneri în domeniile de activitate sus evidențiate¹².

Pornind de la instrucțiunile primite, cu ajutorul datelor și al informațiilor colectate, această structură din cadrul Ministerului de Război a emis notele de fundamentare ale directivelor care urmau a se elabora de către diferitele birouri și direcții din cadrul Marelui Stat Major în vederea îndrumării organizării militare, dar și a administrației civile în Ardeal, Banat, Basarabia, Bucovina, iar din luna mai 1919 și în Banat. Tot în seria de atribuții, remarcăm și faptul că Secția ținuturilor reunite prin cele trei Birouri ale sale menținea contacte cu diferitele direcțiuni ale Ministerului de Război, dar și ale altor ministere și structuri ministeriale în temeiul directivelor de lucru și a adreselor și notelor pe care le primea din partea Secretariatului general al ministerului de resort¹³. În ceea ce privește atribuțiunile celor trei Birouri și aria de competență a acestora, semnalăm că ele stabileau și susțineau legătura interinstituțională cu diferitele comitete locale din ținuturile alipite, sau cu alte comitete de lucru și organizare ale administrației locale din noile provincii, însă cu mențiunea că, numai în domeniul militar și al informațiilor de natură militară. În același timp se mai ocupau și cu colectarea și sintetizarea documentelor necesare pentru a fi statutate și urmate cele mai bune proiecte și viziuni privitoare la chestiunile de ordin militar din aceste noi teritorii ale țării, care erau supuse atenției șefului Secției, care le înainta Secretariatului general al Ministerului de Război. Mai reținem și că aveau în atenție întreținerea corespondenței și relația cu organele militare din eșaloanele ierarhic superioare, atât cu cele centrale, cât și cu cele constituite în teritoriu.

Măsuri administrative în vederea rezolvării situației ofițerilor români proveniți cu deosebire din rândurile armatei austro-ungare au fost adoptate și de către Consiliul Dirigent al Transilvaniei – for executiv tranzitoriu al menționatei provincii, care și-a avut inițial sediul în Sibiu, pentru ca mai apoi să fie mutat în Cluj. Ne raportăm, în acest sens la o notă circulară. În această notă se prevedea că numai Consiliul Dirigent avea dreptul să înainteze ofițerii în grad și evident în funcțiile de comandă¹⁴. De altfel, măsura primirii în rândurile armatei române a foștilor ofițeri proveniți din armata austro-ungară a ridicat probleme, atât în plan administrativ, cât și juridic, însă sistemul militar românesc a recunoscut foștilor ofițeri proveniți din alte armate gradele militare deținute de aceștia, de regulă fiind luată ca etalon perioada toamnei anului 1918. În acest sens a fost emis un Înalt Decret Regal cu nr. 543/31 ianuarie 1919¹⁵. Serviciul Personalului din Marele Stat Major al Armatei Române a elaborat proiectul în vederea aprobării demersurilor de intercalare-primire în rândurile ofițerilor activi ai mai sus menționatei instituții regale din România Mare, a ofițerilor ardeleni care au servit în rândurile fostelor armate imperiale, cu deosebire în Armata Austro-Ungariei. Aprobarea de către suveranul român Ferdinand I s-a concretizat prin emiterea Înaltului Decret Regal nr. 3.051 din 16 iulie 1919, care consacra legal intercalarea și absorbția în armata română a ofițerilor ardeleni. Mulți dintre aceștia au fost avansați, în grad, pe arme și în vechimea deținută la un moment dat, anterior absorbției în armata română.

În respectivul document, au fost consemnați și 6 ofițeri în gradul de general. Aceștia au fost: General de divizie Boeriu Ion [Ioan], căruia i-a fost recunoscută vechimea în grad pe care o avea în 18 noiembrie 1918. Urmău apoi în decretul citat 5 generali de brigadă, printre care și Alexandru Hanzu, menționat în arma infanterie, activ ca ofițer începând din anul 1894 [în armata imperială austro-ungară până în toamna anului 1918], în vechimea deținută de către acest ofițer superior general tot în 18 noiembrie 1918¹⁶. Ceilalți generali consemnați în decret erau: Gheorghe I. Domășneanu¹⁷, care a servit în arma infanterie, era ofițer activ începând din anul 1890, iar vechimea sa în grad s-a calculat la 1 august 1917, Dănilă Papp, care a servit în arma infanterie și la Geniu-fortificații, consemnat ca fiind ofițer începând din anul 1890, iar vechimea în grad i-a fost calculată începând cu data de 1 septembrie 1917. Generalul Alexandru Bunaciu a fost consemnat ca intendent general, ofițer activ încă din 1885. A fost încadrat în Armata Română conform vechimii sale în grad înregistrată în 18

¹² Alexandru Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, Sibiu, Editura Spicon, 2000, p. 46.

¹³ *Decizia Ministerială nr. 21 din 21 ianuarie 1919*, p. 121.

¹⁴ Arhivele Naționale Militare ale României. Depozitul de Arhivă de la Pitești (în continuare se va cita: A.N.M.R.), *Marele Cartier General*, dosar nr. 2207, f. 2; *Notă circulară cu privire la avansarea ofițerilor*, în *Gazeta oficială*, nr. 2, 11/24 decembrie 1918, p. 6; *Provocare*, în *Gazeta oficială*, nr. 2, 11/24 decembrie 1918, p. 6. Menționăm că ambele adrese publicate în oficiosul Consiliului Dirigent au fost semnate de generalul Ioan Boeriu, iar Șef de stat al acestei instituții a fost col. D. Papp, avansat în grad de general de brigadă în 21 ianuarie 1919.

¹⁵ A.N.M.R., *Fond Serviciul Personal al Armatei*, dosar nr. 1578, f. 167.

¹⁶ *Primirea ofițerilor ardeleni în Armata Română*, în *Patria*, anul I, nr. 2, 15 februarie 1919, p. 3.

¹⁷ Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Timișoara, 2002, p. 510-511; Vasile Rămneanțu, *Activitatea Primăriei municipiului Timișoara în perioada 1919-1940*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015, p. 487. Remarcăm că în unele documente este menționat acest general Gheorghe Domășneanu, consemnat cu numele de Ioan/Ion Domășneanu. Deși pare o confuzie, este același general, care în decadele interbelice a ieșit din armată și s-a implicat în viața politică, candidând pentru diferite funcții în Banat. De altfel, generalul Gh. Domășneanu a fost menționat în funcția de primar al Municipiului Timișoara în perioada 9 martie 1929-7 decembrie 1929.

noiembrie 1918, iar generalul medic Gheorghe Moga a fost intercalat în Serviciul sanitar al armatei române, acesta fiind ofițer activ începând din anul 1889, iar vechimea sa în grad a fost cea consemnată tot în 18 noiembrie 1918. Înaltul Decret Regal nr. 3.051 din 16 iulie 1919 a nominalizat o serie de alți ofițeri care au provenit din fosta armată austro-ungară, iar conform gradului consemnat în dreptul acestora menționăm intercalarea a 22 colonei, 67 locotenent-colonei, 107 maiori, 78 de căpitani, 41 locotenenți și 11 sublocotenenți activi. Reținem și un însemnat contingent de ofițeri care au provenit din rândurile celor care au fost activați din rezerva armatei imperiale austro-ungare cu prilejul războiului mondial dintre anii 1914-1918¹⁸.

Aspectele cu privire la problema intercalării, a vechimii în grad, a decorațiilor și distincțiilor deținute, a avansării în grad și a numirii la comanda unora dintre unitățile și marile unități care se formau din ordinul Consiliului Dirigent și cu aprobarea Ministerului de Război de la București s-a reglementat în anul 1920, atunci când în data de 23 octombrie ministrul de resort, generalul Ion Rășcanu, a aprobat un referat administrativ emis de către Direcția Personalului Ținuturi Reunite din subordinea Ministerului de Război, prin care s-a clarificat în mod definitiv problema încadrării foștilor ofițeri activi în fostele armate imperiale care au intrat în disoluție în toamna anului 1918 și care, în baza unor recomandări din partea Consiliului Dirigent de la Sibiu și a Comandamentului General Teritorial din subordinea organismului executive tranzitoriu din Transilvania, au fost primiți în instituția militară a României Mari¹⁹. Remarcăm că această problemă a intercalării s-a rezolvat definitiv, ca urmare a unui document special semnat de generalii Ioan Boeriu, Gheorghe I. Domășneanu, Alexandru Hanzu și Dănilă Papp, și care a fost înaintat șefului Direcției Personalului Ținuturi Alipite în cursul lunii octombrie 1920²⁰.

Din cea de-a doua parte a anului 1919, Comandamentul General Teritorial Sibiu, care a activat în subordinea Consiliului Dirigent, a emis o serie de instrucțiuni cu privire la înființarea armatei ardeleni, atât în ceea ce privește numărul soldaților, gradațiilor, ofițerilor, cât și privitor la numărul marilor unități militare de infanterie (divizii), care puteau fi constituite în contextul situației care exista în Transilvania, cât și în spațiile din imediata vecinătate a României. Printr-o adresă din 29 ianuarie 1919 care a fost înaintată generalului Traian Moșoiu, comandantul Comandamentului Trupelor din Transilvania, a rezultat că „deocamdată se vor forma 2 divizii care vor consta din 4 regimente de infanterie, fiecare dintre acestea cu 3 batalioane, 2-3 regimente de artilerie, ceva cavalerie de divizie și trenurile cele mai necesare”²¹. Au mai fost oferite informații despre garnizoanele în care aceste unități și mari unități militare formate din rândurile ardelenilor urmau a se constitui, efectivele lor estimate pentru un contingent militar și cercurile de recrutare din care urmau a fi selecționați tinerii din contingentele specifice.

Diviziile ardeleni care urmau a fi constituite au fost: nr. 18 în Sibiu și nr. 16 la Bistrița, ambele unități militare având inițial un contingent înarmat de 1.600 de oameni, puțini, totuși, pentru a fi declarate efectiv divizii, ceea ce a impus continuarea recrutărilor până la constituirea acestor mari unități în numărul normal de oameni pentru a putea fi declarate divizii combatante. Unitățile acestea de infanterie ale ardelenilor s-au format cu „flăcăi de pe Mureș, de pe Olt și de pe Someș, cu ofițeri români ce slujiseră sub steag străin sau ce fuseseră chemați de dincolo de munți”²². Pentru rezolvarea acestei situații, Consiliul Dirigent a decis prin Ordinul de chemare nr. 167 din 30 ianuarie 1919, atât convocarea altor trei contingente aferente anilor 1896, 1897 și 1898, cât și a Corpului Voluntarilor Ardeleni. Zilele de convocare au fost următoarele: 17 februarie 1919 pentru contingentul specific anului 1896, 3 și 17 martie pentru contingentele de tineri născuți în anul 1897, respectiv în 1899²³. Teritoriul administrat de către Consiliul Dirigent a fost împărțit în 8 cercuri de recrutare, iar unul dintre acestea a fost Bistrița, acolo unde se va comuna Divizia 16 Infanterie, mare unitate de luptă care a fost condusă inițial de locotenent-colonelul Arthur Phleps, în perioada februarie-aprilie, iar apoi din 15 aprilie 1919 de către generalul de brigadă Alexandru Hanzu²⁴. Privitor la organica de luptă a

¹⁸ A.M.N.R., Fond *Serviciul Personalului*, dosar nr. 1577, f. 1-3; C. Țucă, L. Batin, *Ofițeri ardeleni și bucovineni din fosta armată austro-ungară*, p. 46-47.

¹⁹ Ion Gurgu, Sergiu Balanovici, Vasilica Manea, *O istorie a structurii centrale de personal a armatei române: 1862-1947*, p. 194-196.

²⁰ A.M.N.R., Fond *Serviciul Personalului*, dosar nr. 1577, f. 88; *Ibidem*, dosar nr. 1578, f. 1-3.

²¹ *Ibidem*, Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 17, f. 152. A fost vorba despre *Adresa nr. 1368 din 29 ianuarie 1919*, document care a fost emis de către Comandamentul General Teritorial Sibiu condus de generalul de divizie baron Ioan Boeriu și a fost adresat Comandamentului Trupelor din Transilvania comandat de către generalul Traian Moșoiu; Marius Nicolae Pop, *Armata Română de la un război la altul (1914-1945). Legislație, organizare, operațiuni*, Prefață de prof. univ. dr. Petre Otu, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2021, p. 116-118, 164.

²² Neculai Cibin, *Răsboiul nostru*, București, Editura Pax, p. 111-115.

²³ *Gazeta Oficială*, nr. 7, 19 ianuarie (1 februarie) 1919, p. 37-38; C. Țucă, L. Batin, *Ofițeri ardeleni și bucovineni din fosta armată austro-ungară*, p. 49.

²⁴ D. Preda, V. Constantinescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 156; A. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 113; C. Țucă, L. Batin, *Ofițeri ardeleni și bucovineni din fosta armată austro-ungară*, p. 529.

Diviziei 16 Infanterie, aceasta a fost formată din Regimentul 81 Infanterie (Dej), Regimentul 82 Infanterie (Târgu Mureș), Regimentul 83 Infanterie (Cluj), Regimentul 84 Infanterie (Bistrița), Regimentele 31 Obuziere și 23 Artilerie (Cluj) și Batalionul 16 Vânători de Munte (Miercurea Ciuc)²⁵.

Decizia ministerială nr. 40 a generalului de corp de armată A. Văitoianu a fost emisă pentru a contribui la punerea în aplicare a articolelor din Decretul lege nr. 345 din 25 ianuarie/7 februarie 1919 în baza propunerilor avansate de către Comandamentul General Teritorial Sibiu (generalii Ioan Boeriu și Dănilă Papp), care remarca necesitatea înființării în perioada următoare a Corpurilor VI și VII Teritoriale de Armată în Transilvania cu sediile de comandament în Cluj și la Sibiu începând din 24 ianuarie 1919. În organica acestor corpuri de armată urmau să fie constituite, organizate și eşalonate diviziile ardelene de infanterie nr. 16, 17, 18, 19, 20, 21. Generalul de brigadă Alexandru Hanzu a fost numit la comanda Diviziei 16 Infanterie Bistrița în ziua de 15 aprilie 1919, iar ca șef de stat major al susnumitei divizii operaționale în Campania de la Tisa a Armatei Române a fost numit locotenent-colonelul Arthur Phleps²⁶.

După mobilizarea sa, Divizia 16 Infanterie a primit ordin să se deplaseze către Valea Almașului după ce și-au părăsit garnizoanele de constituire. Unitățile diviziei comandate de generalul Alexandru Hanzu au înaintat spre Sânmihaiu Almașului, fiind poziționate la o zi de mers în spatele Grupului de Nord. Avansul unităților Diviziei 16 Infanterie ardeleni s-a făcut între flancul din partea stângă a Diviziei 7 Infanterie și în flancul drept al Diviziei 6 Infanterie. Concentrarea în acest dispozitiv, la 10 km. sud de orașul Jibou, a fost începută în prima parte a lunii aprilie și s-a finalizat în data de 14 aprilie 1919²⁷. Din acest moment dispunerea în adâncime a forțelor Diviziei 16 Infanterie a fost următoarea: Comandamentul diviziei s-a aflat în Jibou, acolo unde era generalul Al. Hanzu cu 22 de ofițeri și 214 gradați și soldați alocați comandamentului acestei unități²⁸. Efectivele eşalonate ale Regimentului 83 Infanterie comandat de către locotenent-colonelul Heinrich Brandsch²⁹ s-au aflat în Sânmihaiul Almașului și Hita, dar și între aceste două localități. Batalioanele 1 și 2 din organica de luptă a Regimentului 84 Infanterie se găseau în localitatea Baica și în împrejurimile acesteia, iar Batalionul al 3-lea era în curs de transport dinspre Bistrița pe calea ferată³⁰. Regimentul 82 Infanterie cu toate batalioanele sale se afla dispus în localitățile Bocșa și Trestia³¹. Statul Major al Diviziei comandat de locotenent-colonelul Arthur Phleps împreună cu un batalion din organica Regimentului 81 Infanterie³² comandat de colonelul Carol Davisoli s-a aflat în satul Chendea. Celălalt batalion al Regimentului 82 Infanterie împreună cu Batalionul 16 Pioneri-Geniu, Batalionul 16 Vânători comandat de maiorul Traian Ghigoș și Ambulanța, respectiv farmacia mobilă a Diviziei 16 erau în curs de transportare pe calea ferată de la Bistrița la Jibou. Din rândurile unui raport înaintat generalului Traian Moșoiu de către generalul Alexandru Hanzu desprindem informația că starea morală, cea fizică și dotarea cu tehnică de luptă și muniție era declarată ca fiind una bună. Batalionul 3 din organica de luptă a Regimentului 81 Infanterie se afla dislocat încă din data de 2 aprilie 1919 în compunerea Detașamentului General Marcel Olteanu³³.

Din perspectiva acțiunii ofensive la Tisa, Divizia 16 Infanterie a început înaintarea spre nord-vest în dimineața zilei de 16 aprilie la ora 4:00. Deplasarea s-a executat pe două coloane, una mai către partea nordică a dispozitivului de luptă român, din care au făcut parte Regimentele 81, 82, 84. În ariergarda forțelor din coloana nordică s-a aflat Batalionul 16 Vânători, comandat de T. Ghigoș. O a doua coloană a avansat în partea de sud a dispozitivului de luptă, care a pornit din localitatea Bălan, prin Sânmihaiul Almașului și

²⁵ Constantin Kirișescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 415; D. Preda, V. Constantinescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 156; Alexandru Oșca, *O experiență inedită. Administrarea teritoriilor ocupate*, în *Document: Buletinul Arhivelor Militare*, anul IX, nr. 1-4 (31-34), 2006, p. 49; M.N. Pop, *op. cit.*, p. 117-118. În 27 martie 1919, Divizia 16 Infanterie era compusă din 306 ofițeri, 10.284 soldați și gradați, ceea ce a însemnat 10.590 militari combatanți.

²⁶ A.M.N.R., Fond *Microfilme*, Rola P.II 5.161, cadrul 706; Viorel Ciobotă, Gheorghe Nicolescu, Cornel Țucă (Editori), *Jurnal de Operațiuni al Comandamentului Trupelor din Transilvania (1918-1921)*, vol. I, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1998, p. 178. Vezi și în: *Ordinea de bătaie și situația de efective a Comandamentului Trupelor din Transilvania, comandamentelor de divizii, brigăzi și corpuri de trupă*, în V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 227, 445.

²⁷ A.M.N.R., Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 75, f. 114; V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 145; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 113; M.N. Pop, *op. cit.*, p. 164.

²⁸ *Grupul de Nord, Comandant General Moșoiu Traian*, în V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 178.

²⁹ *Ibidem*, Regimentul 83 Infanterie a fost comandat de locotenent-colonelul Heinrich Brandsch, iar în compunerea sa a avut 51 ofițeri și 2288 gradați și soldați.

³⁰ *Ibidem*; Cornel Țucă, Laurențiu Batin, *Ofițeri ardeleni și bucovineni din fosta armată austro-ungară*, p. 363. Regimentul 84 Infanterie a fost comandat de locotenent-colonelul Adolf Reiner, iar în compunerea sa a avut 50 ofițeri și 2044 gradați și soldați.

³¹ *Ibidem*, Regimentul 82 Infanterie a fost comandat de locotenent-colonelul Pompeiu Bărsan, iar în compunerea sa a avut 64 ofițeri și 1.999 gradați și soldați.

³² *Ibidem*. Regimentul 81 Infanterie a fost comandat de colonelul Carol Davisoli, iar în compunerea sa a avut 48 ofițeri și 1.626 gradați și soldați.

³³ A.M.N.R., Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 27, f. 67; *Ibidem*, dosar nr. 94, f. 75-76.

Ciumărna, pe aliniamentul Jibou³⁴. În acest moment Divizia 16 Infanterie comandată de generalul Alexandru Hanzu era formată în eșalonare din: comandament, în fruntea căruia s-a aflat generalul Al. Hanzu, Șeful de Stat Major, funcție în care s-a aflat locotenent-colonelul A. Phleps. Brigada 41 Infanterie a fost comandată de colonelul Constantin Dragu începând din 18 aprilie 1919³⁵. În comandamentul sus menționatei brigăzi erau (2 ofițeri, 11 gradați), Regimentul 81 Infanterie, comandat de colonel Carol Davisoli/Divizioli³⁶ (48 ofițeri, 1626 gradați și soldați), Regimentul 82 Infanterie, comandat de locotenent-colonelul Pompeiu Bârsan (64 ofițeri, 1999 gradați și soldați)³⁷. Brigada 42 Infanterie a fost comandată de colonelul Neagu Savel (2 ofițeri, 6 gradați), Regimentul 83 Infanterie, comandat de locotenent-colonelul Heinrich Brandsch (51 ofițeri, 2288 gradați și soldați), Regimentul 84 Infanterie a fost comandat de către locotenent-colonelul Adolf Reiner (50 ofițeri, 2044 gradați și soldați). În afară de aceste două regimente, Brigada 42 Infanterie a fost consolidată cu următoarele unități de luptă, care au intrat în dispozitivul său eșalonat: Regimentul 22 Artilerie Grea, comandant colonelul Gheorghe Petrescu, Divizionul 1 din Regimentul 27/2 Obuziere, comandat de maiorul Radu Marinescu (11 ofițeri, 244 gradați și trupă), Divizionul 2 din Regimentul 23 Artilerie, care a fost comandat de către maiorul Octavian Popescu (16 ofițeri, 365 gradați și soldați), Divizionul 2 călare din Regimentul 1 Călărași comandat de maiorul Ion Păparizu (8 ofițeri, 386 gradați și soldați) și Batalionul 16 Vânători, comandant de maiorul Traian Ghigort.

Puterea acestei a doua brigăzi a Diviziei 16 Infanterie comandată de colonelul Neagu Savel a fost net superioară, atât în oameni, cât și în arme, în raport cu prima brigadă, care era comandată de colonelul Constantin Dragu³⁸. Cele două brigăzi ale Diviziei 16 Infanterie au fost formate la începutul campaniei de la Tisa din 9.223 militari (ofițeri, gradate, soldați). În perioada 16-18 aprilie 1919 toate unitățile Diviziei 16 Infanterie au fost concentrate în zona Jibou-Lăpușel, pentru ca în cursul zilei de 18 aprilie 1919 împreună cu Divizia 7 Infanterie să împingă spre nord-vest unitățile miliare inamice. În 19 aprilie toate eșaloanele Diviziei comandate de generalul Alexandru Hanzu sunt concentrate într-un dispozitiv mărginit de așezările Badon, Borla, Curitau, Ulmoasa, Sărmășag³⁹. Până în 20 aprilie 1919 unitățile militare ale Diviziei 16 Infanterie nu au intrat în contact direct cu inamicul, ele fiind poziționate în conformitate cu ordinul dat de generalul Gheorghe Mărdărescu, noul comandant al Comandamentului Trupelor din Transilvania. După această dată, unitățile și subunitățile celor două brigăzi care articula Divizia 16 aflate în mișcare, în proximitatea trupelor regale române din primul eșalon al Comandamentului Trupelor din Transilvania, au fost gata, conform rapoartelor generalilor Alexandru Hanzu și Dănilă Papp, de a intra în acțiuni combative cu forțele inamicului⁴⁰. Remarcăm că din organica Diviziei 16 Infanterie, a fost inițial desprins Regimentul 81 (colonel C. Divizioli), care a fost alocat în compunerea de luptă a Detașamentului mixt General Marcel Olteanu⁴¹.

În perioada 20-22 aprilie 1919, unitățile Diviziei 16 s-au deplasat înspre localitățile Căuaș, Santău, Sărauad, Tășnad, conform ordinelor primite din partea generalului Ștefan Panaitescu, șeful de Stat Major al Comandamentului Trupelor din Transilvania. În seara zilei de 21 aprilie Regimentul 81 Infanterie a consemnat primul rănit în această zonă preponderent locuită de etnici maghiari, în persoana sublocotenentului Cosor. După această dată, Divizia 16 s-a concentrat pe aliniamentul Carei-Pișcolț-Vezendiu, pentru ca în 23 aprilie să se găsească în zona de vest a Transilvaniei, mai precis în apropierea localităților Curtiușeni-Mihăieni-Valea lui Mihai⁴². Pe acest aliniament unitățile militare ale Diviziei 16 Infanterie aflate sub comanda generalului A. Hanzu au staționat până în după-amiaza zilei de 25 aprilie,

³⁴ *Ibidem*, Fond *Microfilme*, Rola P.II 5.215, cadrul 573. Informația se află și în: Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 114.

³⁵ *Ibidem*, p. 127.

³⁶ În cercetarea întreprinsă, am regăsit numele acestui ofițer comandant scris atât Carol Davisoli, cât și în varianta ușor modificată, C. Divizioli.

³⁷ *Grupul de Nord, Comandant General Moșoiu Traian*, în V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 178; Constantin Drăgănescu, *Campaniile din 1848-1849 și 1918-1920 în Transilvania și Ungaria*, București, Tipografia „Isvorul”, 1930, p. 311. Regimentele 81 și 82 Infanterie au format Brigada nr. 41 Infanterie, care a fost comandată de colonelul C. Dragu. Aceasta era prima brigadă a Diviziei 16 Infanterie, care era formată din 3.750 ofițeri, gradați și trupă.

³⁸ *Grupul de Nord, Comandant General Moșoiu Traian*, în V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 178. Regimentele 83 și 84 Infanterie au format împreună cu Regimentul 22 Artilerie, Divizion 1 din Regimentul 27/Bateria 2 Obuziere, Divizionul 2 din Regimentul 23 Artilerie, Divizionul 2 din primul Escadron al Regimentului 1 Călărași și Batalionul 16 Vânători – Brigada nr. 42 Infanterie, care a fost comandată de colonelul Neagu Savel. Aceasta era a doua brigadă (Bg. 42 Infanterie) din organica de luptă a Diviziei 16 Infanterie, care a fost formată din 5.473 ofițeri, gradați și trupă.

³⁹ A.M.N.R., Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 27, f. 90; *Ibidem*, dosar nr. 75, f. 127-129.

⁴⁰ Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 116.

⁴¹ D. Preda, V. Constantinescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 214.

⁴² A.M.N.R., Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 75, 132-135; *Ibidem*, Fond *Microfilme*, Rola P. II. 2.200, c. 357; D. Preda, V. Constantinescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 234. Tot în zona Careilor, însă pe un aliniament situat la mai bine de 30 km. de această localitate înspre vest.

când din partea Statului Major al Grupului de Nord comandant general Marcel Olteanu a venit ordinul intrării și instalării diviziei în localitatea maghiară Debrecen, cu misiunea principală: ocuparea orașului, menținerea ordinii și a siguranței locuitorilor și bunurilor din localitate. De asemenea, a mai venit un ordin, care menționa ca unitățile militare ale Diviziei 16 să se ocupe și cu asigurarea garniturilor de tren și a locomotivelor de tracțiune în eventualitatea mișcării trupelor⁴³. O zi mai târziu, la cartierul general al Diviziei 16 a ajuns Ordinul nr. 11 de Operațiuni emis de către Comandamentul general al Grupului de Nord General Traian Moșoiu, care preciza constituirea urgentă a unui detașament de luptă compus din două batalioane de infanterie din Regimentul 81 și bateria 6-a de artilerie din Regimentul 23 Artilerie și punerea acestor forțe în subordinea colonelului C. Dragu, comandantul Brigăzii 41 Infanterie (una dintre cele două care formau organica Diviziei 16 Infanterie) pentru a coopera în plan militar cu un alt detașament interarme comandat de colonelul Ioan Constantin, comandantul Brigăzii 14 Infanterie din Divizia 7 Infanterie regală pentru a fi cucerită localitatea Nyíregyháza. Această așezare din Ungaria trebuia menținută sub control prin ocupare⁴⁴.

Tot în 23 aprilie aceleși an, generalul Tr. Moșoiu a informat Comandamentul Trupelor din Transilvania că atât unii ofițeri, cât și trupele unora dintre unitățile și subunitățile celor două divizii ardeleni manifestă o atitudine care nu poate fi catalogată, decât ca indisciplinară, fără a constata că ofițerii acestor unități militare să poată a se opune și a împiedica această stare. Generalul T. Moșoiu solicita generalului Gh. Mărdărescu să cheme la raport grabic, atât pe generalul Al. Hanzu, cât și pe generalul D. Papp, comandații diviziilor 16 și 18 Infanterie, ținându-se cont de importanța acestora în ansamblul de acțiuni și măsuri tactice și strategice care erau în desfășurare⁴⁵. Prin Ordinul nr. 5.090 din 25 aprilie același an, generalul Gh. Mărdărescu atenționa comandații celor două divizii ardeleni că erau direct răspunzători de situația disciplinei în respectivele unități, mai mult, acesta a remarcat că starea de indisciplină afectează starea morală a trupelor, comandamentelor, precum și prestigiul instituției Armatei Române⁴⁶.

În atare condiții, acest grup de luptă mixt a fost pus la dispoziția generalului Alexandru Constantinidi, comandantul Diviziei 2 Cavalerie, care reușește să silească partea maghiară comandată de generalul Rubint Dezső, comandantul Detașamentului ungar Debrecen⁴⁷, să bată în retragere în 27 aprilie 1919. Astfel, trupele române, printre care și soldații și ofițerii ardeleni din Divizia 16 Infanterie, au pătruns în localitatea mai sus menționată. Remarcăm că participarea detașamentului comandat de colonelul C. Dragu la cucerirea localității maghiare Nyíregyháza a reprezentat prima implicare militară a soldaților și ofițerilor din Divizia 16 într-o acțiune de luptă cu inamicul⁴⁸.

Regimentul 82 Infanterie a primit ordin din partea locotenent-colonelului Arthur Phleps să disloce un batalion din organica sa de luptă în localitatea Hajdúhadház, iar pe celelalte două să le trimită la Hajdúböszörmény, pentru a extinde aria de control în teritoriu. Detașări au fost făcute și din organica Regimentului 84 Infanterie, din care s-a dislocat o companie de tiraliori în Balmazújváros pentru a izola și anihila forțe inamice răzlețe. În cursul dimineții zilei de 28 aprilie 1919 a fost trimisă în sprijinul primei companii o nouă forță de luptă cu patru mitraliere, pentru a obliga forțele inamice să se retragă dincolo de linia controlată de forțele române din Divizia 16 Infanterie. Din informațiile culese de către ofițerii biroului de specialitate din acest Regiment de la populația maghiară, s-a desprins informația că forța maghiară care a atacat această localitate era formată dintr-o baterie de artilerie și un tren blindat dotat cu mitraliere pe platformele sale, care era deservit de două companii maghiare din Gruparea de luptă Debrecen (General Rubint Dezső).

Fără a primi ordin în acest sens din partea eșalonului superior, soldații celor două companii românești din Regimentul 84 Infanterie au procedat la scoaterea șinelor căii ferate într-un punct situat la 14 km. sud-vest de Balmazújváros, pentru a împiedica inamicul maghiar să folosească trenul de luptă, care le oferea un avantaj tactic în raport cu cele două companii ale sus menționatului regiment. În vederea controlului căilor ferate Debrecen-Hajdúböszörmény-Hajdúnánás-Tiszalök și Debrecen-Balmazújváros-Tiszafüred, forțele celor două brigăzi au respins și anihilat forțele inamicului în perioada 26-27 aprilie 1919⁴⁹.

⁴³ A.M.N.R., Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania, dosar nr. 75, f. 138.

⁴⁴ V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 173.

⁴⁵ A.M.N.R., Fond Marele Cartier General, dosar nr. 1900, f. 57; Ion Giurecă, Liviu Corciu, *O armată, două sisteme. Justiția militară în Transilvania, în a doua campanie a Războiului de întregire (1918-1920)*, în *Buletinul Universității Naționale de Apărare „Carol I”*, iunie 2021, p. 13.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 13-14.

⁴⁷ V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. II, p. 277.

⁴⁸ A.M.N.R., Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania, dosar nr. 75, f. 139; Gheorghe Mărdărescu, *Campania pentru desrobirea Ardealului și ocuparea Budapestei (1918-1920)*, București, Editura Cartea Românească, Tipografia „Carol Göbl”, 1921, p. 55; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 117.

⁴⁹ A.M.N.R., Fond Microfilme, Rola P.II 5.215, cadrele 678-679; Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 56; D. Preda, V. Constantinescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 239; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 117.

Începând din dimineața de 28 aprilie unitățile Diviziei 16 Infanterie au executat dispozițiile Ordinului nr. 12 emis de către Comandamentul Trupelor din Transilvania. Documentul ajuns la Statul Major al diviziei comandate de generalul A. Hanzu era semnat de generalul Gh. Mărdărescu și contrasemnat de șeful de stat major, generalul Ștefan Panaitescu. Ordinul a prevăzut continuarea misiunilor din perspectiva ofensivei generale, anihilarea forțelor inamice, respingerea dincolo de linia râului Tisa, respectiv aruncarea în aer a tuturor podurilor de peste acesta⁵⁰. Efectivele Diviziei 16 Infanterie au sprijinit acțiunile ofensive ale Diviziei 2 Cavalerie, au asigurat paza militarilor maghiari care s-au predat părții române, au gestionat și predat situația armelor militarilor maghiari (secui) care s-au predat. De observat, că în luna mai, prizonierii de origine secuiască au fost transportați în Transilvania, iar după o perioadă de timp, aceste elemente, foste militare, au fost eliberate⁵¹. Culegerea de informații de către structurile specifice din cadrul Comandamentului Trupelor din Transilvania a permis formularea unor concluzii, și anume că în localitățile Csap și Munkács s-au concentrat forțe gardiste roșii bolșevizate. Structurile de informații românești apreciau că numărul acestor forțe ajungea la 1.400 de militari. De altfel, acestea erau, în mare, și informațiile furnizate de către notabilitățile maghiare din respectivele localități.

Grupul de luptă comandat de generalul Marcel Olteanu remarcă autorităților militare românești că mai degrabă preferă statutul de prizonier decât să fie supuși unui regim miliatrizat haotic de către gărzile roșii maghiare. În zona de la nord de râul Tisa, în regiunea Körösmező-Rahos, s-au concentrat gărzile roșii bolșevizate. Detașamentul de nord al Generalului Marcel Olteanu a primit misiunea de a ocupa zona și a întrerupe comunicațiile pe linia Csap-Mukács-Galiția. Printre ordinele operative ajunse la Statul Major al Diviziei 16 Infanterie remarcăm că Regimentul 23 Artilerie din Divizia 1 Vânători a trecut în organica diviziei comandate de generalul Al. Hanzu, împreună cu Batalionul 16 Vânători, care în a doua parte a lunii aprilie a fost pus la dispoziția Diviziei 2 Cavalerie comandate de Alexandru Constantinidi, dar care a revenit în organica de luptă a Diviziei 16 Infanterie. Aceasta urma să sprijine mișcarea ofensivă spre nord a Grupului de luptă Marcel Olteanu⁵². În 29 aprilie 1919 generalul A. Hanzu a primit ordinul de a disloca din organica Regimentului 84 Infanterie două batalioane și o baterie de artilerie pe care să le pună la dispoziția Diviziei 7 Infanterie, care la acea dată avea la comandă pe locotenent-colonelul Mihai Ion Stănescu, în condițiile înlocuirii generalului Constantin Neculcea cu generalul Constantin Dumitrescu.

Aceste unități dislocate temporar din organica Diviziei 16 Infanterie au intrat în gruparea de forțe comandată de colonelul Artur Grigorescu, cel care se afla la comanda Brigăzii 7 Artilerie din organica de luptă a Diviziei 7 Infanterie cu misiunea cuceririi și ocupării așezării Tiszafüred⁵³. În ofensiva condusă de colonelul A. Grigorescu, care a vizat înaintarea către localitatea Csege, urmată de atacul și cucerirea localității mai sus menționate, pierderile unităților provenite din Divizia 16 Infanterie au fost doi soldați răniți, ambii provenind din cel de-al 3-lea Batalion din Regimentul 84 Infanterie⁵⁴. În cursul lunii aprilie 1919, în temeiul unui Ordin al Marelui Cartier General, au fost repartizați în conducerea diferitelor unități și subunități ale Diviziei 16 Infanterie, 100 de ofițeri proveniți din Vechiul Regat, poate, atât datorită deficitului de ofițeri în comandamentele acestei mari unități, însă cu siguranță și în baza neîncrederii manifestate de unii ofițeri superiori de la vârful Armatei regale în ofițerii proveniți din fosta armată imperială a Austro-Ungariei⁵⁵. Tot în acest context, remarcăm că generalii celor două divizii ardeleno operaționale la Tisa, Dănilă Papp, în fruntea Diviziei 18 Infanterie, și Alexandru Hanzu, la comanda Diviziei 16 Infanterie, au fost păstrați în funcțiile deja deținute⁵⁶.

În baza Ordinului nr. 720 din 1 mai 1919 emis de către Marele Cartier General către Comandamentul Trupelor din Transilvania, comandament în fruntea căruia se afla din 16 aprilie același an generalul Gheorghe Mărdărescu, se menționa că, odată ce aliniamentele planificate vor fi atinse iar

⁵⁰ A.M.N.R., Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania, dosar nr. 75, f. 144-145; Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 56.

⁵¹ Ioan Țepelea, 1919. *O campanie pentru liniștea Europei*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995, p. 128; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 118.

⁵² Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 56; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 118.

⁵³ C. Drăgănescu, *op. cit.*, p. 333.

⁵⁴ A.M.N.R., Fond Microfilme, Rola P.II 5.215, cadrul nr. 681; Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 60-61, 130; V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 173; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 118.

⁵⁵ A.M.N.R., Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania, dosar nr. 343, f. 256-260; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 127-128. Ofițeri din Vechiul regat au fost repartizați și la conducerea brigăzilor, regimentelor, batalioanelor care țineau de organica Diviziei 18 Ardeleni comandată de generalul de brigadă Dănilă Papp.

⁵⁶ A.M.N.R., Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania, dosar nr. 75, f. 148-151; V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. II, p. 72, 114, 143, 156.

operațiunea militară aflată în desfășurare se va finaliza, Diviziile 6 și 7 Infanterie comandate de generalii Ștefan Holban și Constantin Dumitrescu vor fi transferate din motive strategice pe frontul de est în Basarabia. În aceste condiții, Ordinul mai sus citat a menționat că apărarea Transilvaniei va intra în misiunile de luptă ale Diviziei 2 Cavalerie (A. Constantinidi) și a Diviziilor 1 și 2 Vânători, respectiv a celor două unități similare organizate de către Consiliul Dirigent și operaționale la data respectivă, Diviziile 16 și 18 Infanterie⁵⁷.

Din 2 mai 1919, generalul Gheorghe Mărdărescu a emis Ordinul de operații nr. 2 /2 mai 1919 al Comandamentului Trupelor din Transilvania, pentru a realiza un dispozitiv defensiv prin care să fie acoperită linia Tisei, iar pentru aplicarea concretă a acestui ordin au fost înființate cele două Grupuri de luptă: Grupul de Nord, comandant general Traian Moșoiu, și Grupul de Sud, comandant generalul Ștefan Holban. O zi mai târziu, în 3 mai 1919 a ajuns la Comandamentul Trupelor din Transilvania un nou ordin, care menționa că o parte a forțelor combatante române trebuiau deplasate în vestul Tisei, pentru a constitui și a asigura capetele de pod în condițiile necesității mobilității trupelor. De asemenea, s-a mai menționat capturarea oricăror vase maghiare de pe râul Tisa și aducerea lor în partea stângă a râului, controlată de barajul de foc al artileriei române din structura organică a Grupul de Nord General Traian Moșoiu⁵⁸ și a Detașamentului (Grup de Luptă) General Marcel Olteanu. Acoperirea frontului pe Tisa, menținerea ordinii în acest sector, asigurarea liniilor de comunicații în partea de la vest de Tisa au fost obiectivele de luptă ordonate de Gheorghe Mărdărescu direct generalului Alexandru Hanzu⁵⁹.

În momentul respectiv, această unitate strategică era eșalonată în teritoriul de operațiuni militare după cum urmează: Comandamentul diviziei era în orașul Debrecen, punctul de comandă al Brigăzii 41 Infanterie colonelul C. Dragu se afla în Nyíregyháza, având în imediata subordine, în aceeași localitate, Comandamentul Regimentului 81 Infanterie (colonel Carol Divizioli) și Batalionul I din organica de luptă a acestuia, Batalionul 2 la Rakamáz, Batalionul 3 la Huszt în organica de luptă a Detașamentului (Grupul de Luptă) General Marcel Olteanu.

Regimentul 82 Infanterie (comandant, Locotenent-colonel Pompeiu Bârsan) se afla prin comandamentul și Batalionul 1 la Hajdúböszörmény, al doilea batalion se afla în Hajdúdorog, un al treilea Batalion era în Hajdúhadház. Comandamentul Brigăzii 42 Infanterie (comandant, colonel Neagu Savel) era în Debrecen. Acesta avea în subordinea sa directă Regimentul 83 Infanterie (comandant, Locotenent-colonelul Heinrich Brandsch), mai puțin Batalionul 2 din acest regiment care era dislocat în Carei. Batalionul 3 se afla în Mátészalka, dar a fost pus la dispoziția Diviziei 2 Cavalerie (general A. Constantiniade). Batalionul 16 Vânători de Munte s-a aflat dislocat în localitatea Beregaszász, unde era pus la dispoziția Detașamentului Marcel Olteanu. Regimentul 84 Infanterie (comandant, Locotenent-colonel Adolf Reiner) era concentrat cu toate batalioanele sale în zona Balmazújváros-Tiszafüred. De asemenea, la data de 3 mai Batalionul 16 Pioneri-Geniu, Regimentul 22 Artilerie (comandant, Colonel Gh. Petrescu) și serviciile Diviziei 16 Infanterie erau tot în Debrecen. Ordinul de dispunere a unităților Diviziei 16 Infanterie, în acoperirea sectorului de front mergând de la gura de vărsare a râului Mureș și până la Abádszalók, a fost executat în intervalul de timp 3-7 mai 1919.

Cele două brigăzi de infanterie ale acestei divizii au ocupat sectorul de front, după cum urmează: în partea din nord a acestuia s-a aflat Brigada 41 Infanterie (comandant, colonel C. Dragu), care și-a amplasat subunitățile în teritoriu de la gura de vărsare a Someșului și până la Tiszapolgár. Observăm că sectorul din nord a fost subîmpărțit la rândul său în alte două subsectoare, și anume: a. subsectorul Rakamáz ocupat de Regimentul 81 Infanterie, prin al doilea său batalion eșalonat în teritoriul controlat și o baterie de artilerie, respectiv de Regimentul 82 Infanterie prin intermediul primului său batalion din organica și două baterii de artilerie la Rakamáz. Al doilea subsector din partea sectorului de nord a fost numit Bud Szent Mihály, ocupat prin intermediul batalionului 1 din Regimentul 81 Infanterie, care era consolidat cu o baterie de artilerie, două companii și două secții de mitraliere în localitățile Tiszadob și Tiszapolgár⁶⁰.

Brigada 42 Infanterie s-a aflat sub comanda colonelului Neagu Savel, care a ocupat până în 7 mai 1919 sectorul cuprins între localitățile Tiszapolgár și Abádszalók. Ca și în cazul sectorului ocupat de Brigada 41, și acesta în care s-au aflat unitățile Brigăzii 42 Infanterie a fost subîmpărțit în alte două

⁵⁷ A.M.N.R., Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 343, f. 153; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 132.

⁵⁸ M.N. Pop, *op. cit.*, p. 118.

⁵⁹ A.M.N.R., Fond *Microfilme*, Rola P. II 5.215, cadrele 681-682; Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 136; V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 184; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 134.

⁶⁰ Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 136; D. Preda, V. Constantinescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 247; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 134.

subsectoare, astfel fiind mai ușoară, administrarea, controlul și apărarea, în caz de nevoie. A existat astfel, un subsector, Csege, care a fost ocupat de Batalionul 1 din Regimentul 84 și care a fost susținut cu o baterie de artilerie. Și al doilea subsector, numit Tiszafüred, a fost ocupat de al 3-lea batalion din Regimentul 84 Infanterie, care era consolidat cu o baterie de artilerie amplasată la Tiszaigar, cu mai multe companii susținute de secții de mitraliere între și în localitățile Tiszafüred și Egyek⁶¹. Există și o rezervă a Diviziei 16 Infanterie pe care generalul Al. Hanzu a comandat-o și care a fost concentrată în spatele celor două sectoare (patru subsectoare) aflate în grija unităților din organica de luptă a celor două Brigăzi 41 și 42 Infanterie. Iar în această structură operațională se aflau: Batalionul 2 din organica Regimentului 82 Infanterie consolidat cu o baterie de artilerie în Hajdúnánás, Batalionul 3 din organica aceluiași Regiment 82 Infanterie în apropierea localității Nyíregyháza, respectiv Batalionul 2 din organica Regimentului 84 Infanterie în localitatea Balmazújváros. Comandamentul general al Diviziei, punctele de comandă ale Regimentelor 83 Infanterie, 22 Artilerie, 83 Infanterie cu batalioanele 1 și 3, un divizion de obuziere grele, două baterii de artilerie, un escadron de cavalerie s-au aflat concentrate la Debrecen, iar Batalionul 2 din Regimentul 83 se afla în Carei⁶². De altfel, încă din 26 aprilie 1919 Grupul de Nord a dislocat din organica Diviziei 16 Infanterie de la Debrecen forțe comandate de colonelul C. Dragu, format din 2 batalioane din Regimentul 81 Infanterie și cea de-a 6-a Baterie din Regimentul 23 Artilerie. Acest detașament a făcut joncțiunea cu un alt detașament comandat de colonelul Ioan, care au respins avangărzile maghiare, iar în cursul zilei de 27 aprilie 1919 localitatea Nyíregyháza a fost cucerită de partea română⁶³.

La 1 mai 1919 o coloană militară constituită din două batalioane din organica Regimentului 84 Infanterie și o baterie de artilerie hipotracată a fost pusă sub comanda colonelului Grigorescu, având ca ordin din partea generalului A. Hanzu cooperarea cu subunitatea comandată de generalul Tăut pentru a ataca, cuceri și menține controlul în localitatea Tiszafüred. Cele două subunități militare românești au intrat la orele 18 după amiaza în respectiva localitate, în pofida împotrivirii unităților maghiare din interiorul acesteia, care au fost în parte nimicite, în parte luate prizoniere, iar o parte s-au retras⁶⁴. În 8 mai, în baza Ordinului nr. 863 emis de Marele Cartier General, în atenția Comandamentului Trupelor din Transilvania și a celor două Grupări principale ale Armatei Române, cea din Nord (Traian Moșoiu) și cea din Sud (Ștefan Holban), s-a trecut de către Divizia 16 Infanterie la menținerea, consolidarea, extinderea capului de pod de la Tokay. Practic, în decurs de câteva zile, în perioada 8-13 mai 1919, unitatea de luptă comandată de generalul de brigadă Alexandru Hanzu a concentrat în acest cap de pod și în imediata apropiere a acestuia următoarele structuri militare din organica sa: două companii din Regimentul 82 Infanterie, consolidate cu o baterie de artilerie, și în totalitate Regimentul 81 Infanterie. În perioada 8-16 mai 1919 forțele maghiare au fost, în parte, refăcute și au trecut la ofensivă asupra trupelor cehoslovace din Divizia 6 Infanterie Cehoslovacă (general G. Rossi) în ziua de 16 mai. În 20 mai același an, armata maghiară a trecut în ofensivă generalizată pe toate fronturile, atât împotriva Armatei Române, cât și asupra celei cehoslovace, având două importante obiective: ocuparea orașului și a nodului principal de comunicații pe care îl reprezenta Miskolc, respectiv constituirea unui culoar cu trupele bolșevizate, atât ucrainene, cât și ruse, de unde partea maghiară spera, ba chiar aștepta sprijin militar (atât în plan tehnologico-militar, cât și uman, prin implicarea în conflict a forțelor bolșevizate ruse)⁶⁵. Armata maghiară a reușit să pătrundă în dispozitivul de luptă cehoslovac în 20 mai 1919, a ocupat și a preluat controlul orașului Miskolc⁶⁶.

În atare condiții, comandamentul Diviziei 6 Infanterie cehoslovace a solicitat sprijin militar din partea armatei române. Cu aprobare, în temeiul Ordinului nr. 1.168 din partea Marelui Cartier General, comandantul Grupului de Nord a ordonat Diviziei 16 Infanterie să-și concentreze în grabă majoritatea forțelor sale și prin capul de pod controlat la Tokay să înainteze pe aliniamentele Tisza-Lucs-Hernád-Nemety, pentru a interveni în sprijinirea diviziei cehoslovace prin presarea constantă a flancului drept al armatei maghiare⁶⁷. Până în 21 mai 1919 divizia comandată de Al. Hanzu a concentrat în dreapta râului

⁶¹ *Ibidem*, p. 134-135; M.N. Pop, *op. cit.*, p. 118.

⁶² Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 135. Batalionul 16 Vânători și Batalionul 3 din Regimentul 81 Infanterie au fost dislocate și au intrat în organica Detașamentului (Grupului de Luptă) General Marcel Olteanu.

⁶³ Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 55-56; V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 161; D. Preda, V. Constantinescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 237; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 135.

⁶⁴ V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 181.

⁶⁵ D. Preda, V. Constantinescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 246.

⁶⁶ L. Batin, C. Țucă, *Operațiunile Grupului „Oriental” Slovac [General Hennocque] și legătura cu grupul de nord român-1919: culegere de documente*, cuvânt înainte de președintele Academiei Române, acad. Ioan-Aurel Pop, Florești-Cluj, Editura Limes, 2021, p. 60.

⁶⁷ A.M.N.R., *Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 75, f. 175; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 139-140.

Tisa aproape în integralitate Brigada 41 Infanterie (col. C. Dragu), dar și alte forțe, care i-au fost oferite pentru această acțiune ofensivă contra trupelor maghiare și în sprijinirea diviziei 6 cehoslovace, 1 Batalion din organica Regimentului 9 din organica Diviziei 2 Vânători, forțe care au fost consolidate cu 5 baterii de artilerie⁶⁸.

Această forță a fost pusă sub comanda colonelului C. Dragu, iar efortul ofensiv al acestui grup de luptă trebuia să aibă loc în același timp cu atacul frontal al forțelor cehoslovace⁶⁹. Ofensiva grupului de luptă român a debutat în 23 mai 1919. Înaintarea acestuia s-a realizat pe trei coloane, care s-au aflat în contact permanent cu inamicul maghiar. Au fost cucerite și menținute capete de pod peste râul Hernád, în vestul arterei de comunicație ferată Tiszalök-Miskolc-Emöd. Totodată, a fost controlată și menținută șoseaua Belső-Böcs-Sajólád. Coloana sudică a grupului a ocupat așezările aflate în partea stângă a râului Sajó⁷⁰. Înaintarea românească a respins mai multe încercări ale flancgărzilor maghiare de a opri această acțiune sau de a întârzia eventuala joncțiune între elementele militare ale coloanei românești comandate de colonel Dragu și avangarda Diviziei 6 Infanterie Cehoslovacă dincolo de localitatea Miskolc în dreptul localității Szikszó⁷¹. Atenț la informațiile primite din partea Biroului Informații din Marele Cartier General, generalul Al. Hanzu a ordonat colonelului Dragu să oprească înaintarea și să-și consolideze pozițiile în teritoriul deja ocupat, până la eventuale noi ordine, în perimetrul situat între Hernád Lak și Tisza, în imediată aliniere la stânga a cursurilor râurilor Hernád și Sajó. De asemenea, C. Dragu a primit ordin să reziste tuturor atacurilor inamice frontale sau din partea unor flancgărzi maghiare până la orele 12 în cursul zilei următoare⁷².

În 24 mai 1919, 10 batalioane de infanterie, care au provenit din organica Regimentelor 81 (2 batalioane) și 82 Infanterie (2), Regimentele 3 (3) și 9 Vânători (3) împreună cu opt baterii de artilerie grea se aflau concentrate în capul de pod de la Tokay. Acestea au fost subîmpărțite în două sectoare sub comanda coloneilor C. Dragu și Pompeiu Bârsan. În după amiaza aceleiași zile, la orele 17, grupul de luptă a intrat în comanda directă a generalului Al. Hanzu și a șefului său de stat major, locotenent-colonelul Arthur Phleps. Ciocnirile cu partea maghiară permit grupului de luptă comandat de generalul Al. Hanzu menținerea pozițiilor și a contactului cu avangarda Diviziei 6 Infanterie Cehoslovacă.

În seara zilei de 24 mai 1919, la generalul Al. Hanzu s-a raportat de către șeful de stat major că Divizia 16 a înregistrat 51 de răniți și 81 de bolnavi⁷³. Partea română a observat atât lipsa de acțiuni ofensive din partea diviziei cehoslovace, cât și ordinul Marelui Cartier General care a ordonat Diviziei 16 Infanterie, în 26 mai 1919, ca operațiunile noastre ulterioare să aibă un caracter pur defensiv în raport cu cehoslovacii, pentru că misiunea Comandamentului Trupelor din Transilvania și a Grupurilor sale de Sud și de Nord erau deja atinse⁷⁴. Pozițiile deținute de Divizia 16 Infanterie rămân într-o relativă acalmie până la data de 30 mai, cu mici excepții, cauzate de schimburile de focuri între patrulele avansate românești și cele maghiare. În ciuda acestei acalmii temporare au fost înregistrate pierderi: 2 răniți dintr-o patrulă în noapte de 27 mai și încă unul în cursul zilei următoare. În 30 mai forțele diviziei comandate de general Al. Hanzu au oprit o ofensivă maghiară, cauzând pierderi semnificative trupelor ungare, atât în oameni (500 morți), cât și în tehnică de luptă. Tot în aceste acțiuni militare și partea română a înregistrat opt soldați răniți. În perioada 31 mai-1 iunie au loc ciocniri sporadice între patrulele maghiare din zonă și cele române din perimetrul capului de pod Tokay⁷⁵. Retragerea Diviziei 6 Cehoslovace din zona Miskolc, în noaptea dinspre 30 spre 31 mai 1919, a permis trupelor maghiare să declanșeze o nouă acțiune ofensivă împotriva Diviziei 16 Infanterie-ardeleni, care a presat partea română cu forțe superioare, atât în tehnică de luptă, cât și în oameni.

Sesizând pericolul învăluirii grupului de luptă român din capul de pod de la Tokay, pentru că întreg flancul stâng al diviziei comandate de generalul Hanzu a rămas descoperit ca urmare a retragerii diviziei cehoslovace, acesta a ordonat, cu acordul ierarhic al Grupului de Nord și cu informarea Marelui Cartier

⁶⁸ L. Batin, C. Țucă, *Operațiunile Grupului „Oriental” Slovac*, p. 60-61.

⁶⁹ Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 78-79; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 140.

⁷⁰ A.M.N.R., Fond Divizia 16 Infanterie, dosar nr. 5, f. 10-20.

⁷¹ *Ibidem*; Radu Cosmin, *România la Budapesta, Desrobotorii*, vol. I, București, Editura Librăriei Stănciulescu, B-dul Elisabeta, nr. 5, 1920, p. 148.

⁷² A.M.N.R., Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania, dosar nr. 75, f. 175; Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 78.

⁷³ A.M.N.R., Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania, dosar nr. 75, f. 179; L. Batin, C. Țucă, *Operațiunile Grupului „Oriental” Slovac*, p. 56-57.

⁷⁴ A.M.N.R., Fond Divizia 16 Infanterie, dosar nr. 3, f. 77; Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 79; L. Batin, C. Țucă, *Operațiunile Grupului „Oriental” Slovac*, p. 60, 66.

⁷⁵ A.M.N.R., Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania, dosar nr. 75, f. 180-184; V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. I, p. 180; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardelenii și apărarea Marii Uniri*, p. 141.

General, retragerea către Tisa în contact strâns între ariergarda română și avangarda maghiară în perioada 2-3 iunie 1919⁷⁶. În noaptea de 2 spre 3 iunie 1919, în intervalul orar 21:00 și 04:00, s-a desfășurat retragerea unităților Diviziei 16 Infanterie în coloane desfășurate în marș forțat, însă într-o anumită ordine în funcție de tehnica de luptă aferentă, astfel: trenurile de luptă, trenurile și garniturile regimentare, coloanele de artilerie și obuzierele, regimentele de infanterie, vânători, batalioanele de pioneri-geniu, cavaleria, birourile de informații, au urmat trenurile blindate și autotunurile. În final, podurile au fost minate și aruncate în aer⁷⁷.

În urma executării ordinului Grupului de Nord, unitățile din organica de luptă a Diviziei 16 Infanterie s-au dispus în noile poziții ordonate⁷⁸. Divizia 16 Infanterie, a cărei putere de foc a fost mai redusă, era retrasă din întreg sectorul de acoperire la Tisa și înlocuită cu Divizia 2 Vânători, a cărei putere de foc a fost net superioară, aceasta având în organică și escadroane de cavalerie, baterii de obuziere și mai multe companii cu mitraliere grele. În atare condiții, unitatea de luptă comandată de generalul Al. Hanzu a fost relocalată în zona Nyíregyáza, în scopul refacerii sale, a reorganizării, întăririi și înarmării suplimentare. Tot în această localitate a fost instalat postul de comandă al Diviziei 16⁷⁹.

Remarcăm că, în încleștările dintre trupele româno-maghiare desfășurate în punctul strategic Pod Tokay în zilele de 31 mai-3 iunie 1919, unitățile de luptă din organica Diviziei 16 Infanterie au raportat către șeful de stat major al acesteia mai multe pierderi: un ofițer din Regimentul 81 Infanterie declarat dispărut în misiune de luptă și 10 morți, dintre care patru erau din același regiment menționat anterior, 3 au provenit din Regimentul 82 Infanterie, iar alți 3 au fost din Regimentul 5 Roșiori. Referitor la răniți, au fost raportați 34. Dintre aceștia 25 au fost din Regimentul 81 Infanterie, 5 erau din Regimentul 82 Infanterie, 3 au provenit din Regimentul 23 Artilerie, iar 1 a fost din Regimentul 5 Roșiori. Referindu-ne la dispăruți, a fost raportat un număr de 101 ofițeri, gradați, soldați. Regimentul 81 Infanterie a raportat 62 de militari care au dispărut de la apel, iar alți 39 de militari din Regimentul 82 Infanterie. De asemenea, s-au pierdut sau au fost distruse în luptă mitraliere, puști mitralieră de companie și cablu de telefonie între eșaloanele militare din respectiva divizie⁸⁰.

Divizia 2 Cavalerie a procedat la înlocuirea unităților Diviziei 16 Infanterie în perioada 3-6 iunie 1919. Astfel, s-a încheiat prima etapă a participării acestei mari unități de luptă formată din ardeleni, la evenimentele Campaniei din Ungaria a Armatei Române în perioada 1919-1920. Începând cu data de 16 iunie a urmat o nouă etapă a participării Diviziei comandate de generalul Al. Hanzu la Campania de la Tisa a Armatei Române, ca urmare a Ordinului de operațiuni nr. 28 emis de către Grupul de Nord. Brigada 41 Infanterie din compunerea de luptă a Diviziei 16 Infanterie a trecut din noaptea de 18 spre 19 iunie 1919 la înlocuirea în teren a unităților Diviziei 2 Cavalerie.

Până la finalul lunii iunie nu au avut loc ciocniri militare semnificative între trupele maghiare și cele române din această divizie. Totuși, incursiunile în teritoriul inamic și schimburile de focuri între patrulă și punctele avansate au cauzat moartea unui caporal și rănirea altor doi soldați⁸¹. În perioada 6-16 iunie, ca urmare a constituirii Brigăzii 16 Artilerie (comandant, colonel Nicolae Oprean), care a fost formată din Regimentul 31 Artilerie și 32 Obuziere-grele (comandant, colonel Gheorghe Vlădescu), aceasta a intrat în compunerea de luptă a diviziei comandate de generalul Al. Hanzu, sporind în acest fel capacitatea de luptă a acestei divizii⁸².

În 5 iunie 1919, forțe maghiare ale Armatei Roșii, estimate la 6 companii, au forțat cursul Tisei și au reușit să ocupe și să controleze temporar satele Vencselő și Balsa. Observăm rolul semnificativ deținut de căpitanul Vasile Dumitrescu, comandantul celui de-al doilea batalion din compunerea Regimentului 82, ofițer care a fost citat și dat drept exemplu prin Ordin de Zi pe Grupul de Nord. De altfel, prin Înalt Decret, acesta a fost decorat cu Ordinul „Mihai Viteazul”, clasa a III-a, „pentru vitejia și avântul cu care a condus Batalionul 2 Infanterie în ziua de 5 iunie 1919, la atacul satului Vencsellő, care era ocupat de 6 companii maghiare. Punându-se în fruntea unității sale, a dat un atac furios la baionetă, sfărâmând rezistența celor 6 companii și din al cărui efectiv n-a mai putut trece Tisa, decât

⁷⁶ A.M.N.R., Fond *Divizia 16 Infanterie*, dosar nr. 3, f. 102-110, 126; *Ibidem*, dosar nr. 4, f. 346.

⁷⁷ A.M.N.R., Fond *Divizia 16 Infanterie*, dosar nr. 3, f. 137, *Ibidem*, dosar nr. 5, f. 258, 353; Radu Băldescu, *Răsboiul național. Operațiunile din anii 1917, 1918 și 1919*, Sibiu, Editura Școalei de Ofițeri de Infanterie, 1934, p. 162.

⁷⁸ L. Batin, C. Țucă, *Operațiunile Grupului „Oriental” Slovac*, p. 73.

⁷⁹ A.M.N.R., Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 75, f. 193-194; *Ibidem*, Fond *Divizia 16 Infanterie*, dosar nr. 5, f. 353; Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 80.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 80; D. Preda, V. Constantinescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 281.

⁸¹ A.M.N.R., Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 75, f. 213-223.

⁸² *Ibidem*, dosar nr. 94, f. 202-205.

un foarte mic număr de luptători”⁸³. Generalul Al. Hanzu și locotenent-colonelul Arthur Phleps au făcut o adresă către Comandamentul Trupelor din Transilvania, pentru ca să fie făcută o solicitare Marelui Cartier General, în 8 iunie 1919, în vederea trimiterii un comisar regal la Divizia 16. Evident, un ofițer magistrat care să răspundă de aplicarea legislației militare și să prezideze Curtea marțială, care altfel nu poate funcționa, nici legal, nici regulamentar, nici permanent⁸⁴. Capacitatea combativă a inamicului în 15 iunie 1919 a fost de 31.200 de militari, care se aflau la jumătatea lunii în fața Detașamentului General Marcel Olteanu, a Diviziei 16 Infanterie-ardeleni și a Diviziei 18 Infanterie-ardeleni. Acțiuni ofensive, incursiuni, bombardamente, mitralierea continuă a pozițiilor române de către trupele maghiare sunt numai câteva dintre acțiunile desfășurate de către armata maghiară bolșevizată și în cursul lunii iulie 1919, cauzând, de pildă, în perioada 1-20 iulie, pierderi în morți, răniți, dispăruți⁸⁵.

În 26 iunie 1919, printr-un Raport înregistrat la nr. 710, generalul de divizie Gh. Mărdărescu a adus la cunoștința Marelui Cartier General informația executării sentințelor de condamnare la moarte, pentru sergenții Mihail Boschzer, Mihail Gondosch și soldatul Nistor Friss, care, fiind judecați de Curtea marțială a Diviziei 16 Infanterie, au fost găsiți vinovați de agitarea spiritelor în unitățile militare din care proveneau, incitarea la revoltă a camarazilor lor împotriva elementului ofițeresc, instigare la nesupunere în fața ordinilor militare și la omor împotriva ofițerilor comandanți. De asemenea, erau învinuiți de provocare la părăsirea liniei frontului și la abandonarea tehnicii de luptă⁸⁶. Răspunzând solicitărilor făcute de către generalul Al. Hanzu, atât către Comandamentul Trupelor din Transilvania, cât și Marelui Cartier General, în 5 iulie 1919, Serviciul Justiției Militare repartiza la Divizia 16 Infanterie pe locotenentul de rezervă Albert Lee și pe sublocotenentul de rezervă Ion Dumitrescu⁸⁷. Remarcăm și prezența suveranilor români Regele Ferdinand I și Regina Maria în primul lor turneu transilvan, care s-a desfășurat în intervalul de timp 22 mai-22 iunie, iar în această perioadă suveranii români s-au aflat și în zona frontului în perioada 23-25 mai 1919, trecând prin localitățile Oradea, Békéscsaba, Carei⁸⁸.

Modul în care au luptat soldații Diviziei 16-a Infanterie – Ardeleni a fost apreciat de comandamentul Grupului de Nord, iar prin Ordinul nr. 77, generalul Nicolae Mihăescu a salutat pe soldații, ofițerii și comandamentul acestei divizii pentru stoparea ofensivei inamice maghiare din 20 iunie 1919. De altfel, generalul N. Mihăescu, citat de redacția periodicului sibian *Patria*, a menționat: „ostașii Diviziei 16-a au fost Străjerii neadormiți ai soliei noastre în aceste locuri și încercările de trecere ale inamicului din subsectorul Tisza-Dob și Tisza Lök au fost sfârșimate cu mari pierderi pentru ei, cu care prilej Regimentul 83 Infanterie a făcut și un mare număr de prizonieri”⁸⁹. La sfârșitul lunii iulie 1919, Brigada 41 din compunerea de luptă a Diviziei 16 Infanterie s-a mai aflat pe front ca forțe militare operative. De exemplu, menționăm acțiunile militare ale Regimentului 81 Infanterie (comandant colonel Carol Davizoli), acționând în compunerea de luptă a Brigăzii 41 Infanterie (comandant colonel C. Dragu) între 25-30 iulie 1919, cu accent focalizat pe acțiunile acestei mari unități de infanterie în 27 iulie, când, din ordin venit, atât din partea colonelului comandant al brigăzii 41 Infanterie, C. Dragu, cât și de la comandamentul Diviziei 16, colonelul Carol Davizoli a trecut în fruntea regimentului dincolo de Tisa, acționând militar în zona localităților Bodrog, Zalko⁹⁰.

Această brigadă de infanterie a operat militar și după 30 iulie 1919 dincolo de Tisa, acționând tactic în colaborare cu Detașamentul General Cleante Davidoglu până în cea de-a doua parte a lunii august. A contribuit, în parte, la obligarea Diviziei 1 Ungare să capituleze, la dezarmarea locuitorilor din orașul Miskolc și a muncitorilor, meseriașilor și tehnicienilor fabricii din apropierea localității Diósgyőr⁹¹. Mai amintim că, începând din 25 august 1919, Brigada 41 Infanterie a reintrat în organica diviziei de care a

⁸³ A.M.N.R., Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 52, f. 858; *Raportul ministrului nostru secretar de stat la Departamentul de război sub nr. 11.029 din 12 august 1919*, în *Monitorul oficial*, nr. 117, 12 septembrie 1919, p. 6.698. Batalionul 2 Infanterie din compunerea Regimentului 82 Infanterie a suferit în bătălia de la Vencsellő în confruntarea de detașamentul maghiar bolșevizat, 3 morți și 24 răniți.

⁸⁴ I. Giurcă, L. Corciu, *op. cit.*, p. 14.

⁸⁵ A.M.N.R., Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 75, f. 209; Al. Baboș, *Consiliul Dirigent, ardeleni și apărarea Marii Uniri*, p. 148, 271.

⁸⁶ I. Giurcă, L. Corciu, *op. cit.*, p. 14.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Emil Stoian, Sebastian Mălușelu, *Întâia vizită în Transilvania a Regelui Ferdinand și a Reginei Maria*, Baia Mare, Editura Marist, 2019, p. 41-83.

⁸⁹ *Cum au luptat ardeleni*, în *Patria*, anul I, nr. 152, 24 august 1919, p. 1; Al. Baboș, *Armata ardeleană, parte componentă a Armatei române, în apărarea Marii Uniri*, în *Sargetia. Acta Musei Devensis*, anul XXVI, 1995-1996, p. 383.

⁹⁰ R. Băldescu, *Operațiunile Armatei Române în Ardeal și Ungaria (1 noiembrie 1918-15 august 1919)*, Sibiu, Tipografie Școlii Speciale de Cavalerie, 1928, p. 85, 101; L. Batin, C. Țucă, *Operațiunile Grupului „Oriental” Slovac*, p. 61.

⁹¹ Al. Baboș, *Armata ardeleană, parte componentă a Armatei române, în apărarea Marii Uniri*, p. 384.

aparținut⁹². În intervalul 21-30 noiembrie același an, s-a produs retragerea din zona militară de supraveghere specifică a Corpului VI Teritorial Armată (comandant general de divizie Nicolae Petala), a unităților și comandamentelor Diviziei 16 Infanterie către garnizoanele sale de pace din Bistrița, Cluj, Dej, Dumbrăveni, Miercurea Ciuc, Târgu Mureș⁹³.

Decorații, distincții, medalii

Pentru modul în care și-au executat ordinele primite și s-au manifestat sub focul inamic în zilele de 30 aprilie și 1 mai 1919, soldații și ofițerii din cele două batalioane ale Regimentului 84 Infanterie din divizia comandată de generalul Al. Hanzu au fost decorați. Colonelul Gheorghe Petrescu, comandantul Regimentului 22 Artilerie, pentru bravura și destoinicia cu care a condus artileria Diviziei 16 Infanterie cu lovituri de mare precizie și bine țintite în ofensiva de dincolo de Tisa, în anul 1919. Acest ofițer superior a fost decorat cu Ordinul „Coroana României” cu spade în gradul de Comandor cu panglica de „Virtutea Militară”. Maiorul Radu Marinescu din Regimentul 27 Obuziere, Bateria a 2-a, pentru destoinicia cu care a condus gruparea de baterii de artilerie și obuziere în bătălia de la Tisza-Lücz-Pthügy în perioada 26 mai - 2 iunie 1919, oprind o contraofensivă a părții maghiare prin intermediul unei susținute, bine coordonate și țintite canonade de baraj. Ofițerul menționat a fost decorat pentru cele descrise sumar mai sus cu Ordinul „Steaua României” cu spade în gradul de Ofițer cu panglica de „Virtutea Militară”.

Octavian Popescu din Regimentul 23 Artilerie, respectiv Ioan Dumitrescu și Ștefan Hedrich, ambii din Regimentul 84 Infanterie, au fost distinși, atât pentru destoinicia de care a dat dovadă coordonând focul grupării de baterii pe care le-a comandat în încleștările care au avut loc între 23 mai-1 iunie 1919, în regiunea Hernad-Nemetti-Belső-Böcs, oprind ofensiva inamică și provocând semnificative pagube dotării tehnice ale acestora (maiorul O. Popescu), cât și pentru curajul personal și modul în care maiorii Ioan Dumitrescu și Șt. Popescu au comandat batalioanele în fruntea cărora s-au aflat, pe de o parte în încleștările de la cotele Cserepes și Egyek, în zilele de 30 aprilie-1 mai 1919, respigând unitățile maghiare roșii, respectiv capturând, atât prizonieri, cât și importante cantități de muniție. De asemenea, menționăm distingerea în luptă a căpitanilor Gheorghe V Moisin și Constantin Bălănescu-Rosetti, ambii provenind din Regimentul 22 Artilerie. Cei doi ofițeri comandanți de baterie au fost remarcați pe Regiment și Divizia 16 Infanterie, atât pentru buna coordonare și conducere a tirului bateriilor comandate în perioada 23 mai-30 mai 1919 în încleștările de artilerie de la Hernad-Nemetti și Belső-Böcs. Bateria comandată de căpitanul Gh. V. Moisin a stat mereu în poziția de tragere, provocând prin concentrarea tirului importante pierderi inamicului, atât în oameni, cât și în tehnică de luptă. În ceea ce privește coordonarea bateriei sale de către căpitanul C. Bălănescu-Rosetti, acesta a fost apreciat pentru precizia tirului în încleștările de la cota Sajó-Hidwg-Gyrines, împiedicând astfel încercările militare ale inamicului maghiar, care a vizat în luna mai 1919 ocuparea punctelor de sprijin ale liniilor de infanterie române⁹⁴.

Locotenentul Ioan Pârvolescu din Regimentul 82 Infanterie a fost decorat pentru curajul și priceperea de care a dat dovadă în conducerea companiei sale în ofensiva care s-a soldat cu ocuparea satelor Gava și Veuselkő în cursul zilei de 5 iunie 1919. Menționăm că ofițerii mai sus menționați au fost decorați cu Ordinul „Coroana României” cu spade în gradul de Ofițer cu panglica de „Virtutea Militară”. Au urmat apoi șase ofițeri decorați cu Ordinul „Steaua României” cu spade în gradul de Cavalier cu panglica de „Virtutea Militară”, aceștia fiind: căpitanii Titus Stoica și Bogdan Munteanu, ambii din Regimentul 22 Artilerie, care au fost distinși pentru priceperea și curajul cu care au condus focul propriei baterii în încleștarea de la Hernad-Nemetti, apoi în recunoașterea și bararea cu lovituri bine țintite a ofensivei din apropierea localităților maghiare Gyrines și Körön, dar și în încleștările de artilerie, cavalerie și infanterie din apropierea localităților Tisza-Lücz și Pthügy în perioada zilelor 23 mai-3 iunie 1919. Locotenenții Ioan Saita și Dumitru Lupu, care au provenit din Regimentele 23 și 22 Artilerie, au fost distinși pentru priceperea și curajul cu care au condus încă din primele linii bateriile comandate în luptele de la Hernad-Nemetti și Abony-Pusztá.

A fost remarcată și activitatea a doi sublocotenenți din Regimentul 23 Artilerie, Valeriu Caloenescu și Napoleon Gomoescu. Ambii ofițeri au fost distinși pentru modul în care au acționat în perioada 28 mai-3 iunie 1919. Cu Ordinul „Coroana României” cu spade în gradul de Cavalier cu panglica de „Virtutea Militară” au fost decorați zece ofițeri, atât activi, cât și din rezervă, care au provenit din organica diferitelor unități militare ale Diviziei 16 Infanterie. Remarcăm în rândurile acestor zece ofițeri pe căpitanul Ioan

⁹² A.M.N.R., Fond *Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 75, f. 296.

⁹³ V. Ciobotă, Gh. Nicolescu, C. Țucă, *op. cit.*, vol. II, p. 8-20. De altfel, în cursul lunii decembrie 1919 a continuat retragerea efectivelor Diviziei 16 Infanterie din teritoriul de supraveghere militară către garnizoanele de pace.

⁹⁴ Gh. Mărdărescu, *op. cit.*, p. 78-80.

Cotuțiu din Regimentul 84 Infanterie, pentru bravura și priceperea cu care a comandat compania în încleștările din localitățile Cserepes și Egyek în mai 1919, locotenentul Hermann Potsch din regimentul 82 Infanterie pentru priceperea și conștiinciozitatea cu care și-a condus compania de mitraliere în lupta pentru ocuparea satelor Gava și Vencsellő, respectiv pentru menținerea acestora în cursul contraatacurilor inamice în ziua de 5 iunie 1919.

Locotenentul Ioan Popescu, din Regimentul de Căi ferate și transporturi, a fost decorat pentru destoinicia și curajul de care a dat dovadă la distrugerea podurilor de la Tokay. De asemenea, locotenentul de rezervă Ioan Dobrescu, mobilizat tot în Regimentul de căi ferate și transporturi și care a fost apreciat pentru priceperea de care a dat dovadă în situații deosebite de front în minarea și aruncarea în aer a podurilor de la Tokay. Este menționat în decretul nr. 3.409 din 19 august 1919 și sublocotenentul Nicolae Joița din Regimentul 82 Infanterie, pentru curajul și priceperea cu care acesta și-a condus compania în 5 iunie 1919 în ciocnirile româno-maghiare care s-au produs în lupta de la Vencsellő. Remarcăm și nominalizarea sublocotenentului Aurel Truță, care a provenit din Regimentul 82 Infanterie, decorat pentru bravura de care a dat dovadă în fruntea plutonului comandat în aceeași zi de 5 iunie și în aceleași ciocniri militare din apropierea și din localitatea Vencsellő. Sublocotenentul Constantin Moldoveanu din al 2-lea Divizion al Regimentului 27 Obuziere a fost distins pentru felul în care s-a comportat în calitatea de observator de tir înaintat în 30 mai 1919, a coordonat tirul bateriilor de obuziere românești în lupta de la Hernad-Nemetti.

Sublocotenentul Reinhold Hörr din Regimentul 84 Infanterie a fost decorat pentru curajul acțiunii în spatele inamicului dincolo de Tisa în calitatea de comandament al unui detașament de cercetare și recunoaștere din iunie 1919. Sublocotenentul Valeriu Baciuc din Regimentul 84 Infanterie a fost decorat pentru modul cum a știut să-și conducă plutonul pe care l-a comandat în încleștările cu inamicul în perioada 30 aprilie-1 mai 1919. Sublocotenentul Helmuth Knall a fost distins pentru priceperea cu care a știut să-și conducă secția de mitraliere concentrând focul acestora pentru a intra și menține controlul în satele Cserepes și Egyed, iar sublocotenentul Cristache Popescu din cadrul Regimentului de Căi ferate și transporturi a fost remarcat în operațiunea de minare și distrugere a podurilor de la Tokay. Totodată, amintim și despre acordarea Ordinului „Coroana României” cu spade în gradul de „Cavaler” pentru trei sublocotenenți, Alfred Alexandru Andrée și Constantin Țăran, iar unul mobilizat din rezervă, medicul Nicolae Bădescu. Sublocotenentul A. Alexandru Andrée din cadrul comandamentului general al Diviziei 16 Infanterie a fost decorat pentru buna coordonare a lucrărilor de birou din structura Biroul operațiilor în întreaga perioadă a ofensivei de pe Tisa din 1919. Celălalt sublocotenent, C. Țăran, din cadrul aceleiași structuri de comandă a fost decorat pentru modul și priceperea arătate zilnic în cadrul activităților desfășurate prin Biroul operațiilor pe întreaga durată a participării acestei divizii în campania militară de la Tisa. Medicul sublocotenent Bădescu, subșef al depozitului medical de subzistență nr. 3, asimilat pe perioada ofensivei la Tisa în structurile medicale ale Diviziei 16 Infanterie, a fost decorat pentru zelul propriu, pentru devotamentul zilnic arătat ostașilor, pentru energia depusă în permanență, atât ziua, cât și noaptea, în tratarea și îngrijirea răniților⁹⁵.

În același context al decorării ofițerilor superiori, inferiori, gradaților și soldaților Diviziei 16 Infanterie-ardeleni, menționăm distingerea cu Medalia „Virtutea Militară de război”, clasa a II-a, pentru Pantelimon Părcălab, ajutor de sublocotenent din cadrul Regimentului 84 Infanterie, pentru modul exemplar în care și-a comandat plutonul de infanterie în incursiunea de recunoaștere peste Tisa în teritoriul controlat de forțele inamice maghiare în noaptea de 14 spre 15 iunie 1919, capturând prizonieri și material, respectiv minând și aruncând în aer depozite de material inamice. Observăm și acordarea Medaliei „Bărbăție și Credință” cu spade clasa a II-a pentru nouă subofițeri din diferitele structuri militare ale mai susmenționatei divizii ardeleni: Pompei Rusu, ajutor de sublocotenent în Regimentul 84 Infanterie, care a fost menționat spre decorare în baza tactului cu care a știut să-și comande plutonul de infanterie în perioada 30 mai-1 iunie 1919 în ciocnirile cu partea maghiară de la Hortobágy și Egyek, Georg Schlecht, plutonier major în același regiment de infanterie, a fost apreciat pentru modul în care a condus un pluton în luptele din aceleași localități⁹⁶. Otto Saunnig, sergent în Regimentul 84 infanterie, a fost decorat deoarece a dat dovadă de mult curaj și pricepere tactică în incursiuni care s-au desfășurat în teritoriu și în spatele forțelor inamice. Sergentul Todor Spătar a fost apreciat și decorat pentru curajul de care a dat dovadă în incursiunea

⁹⁵ Raportul ministrului Nostru Secretar de stat de la Departamentul de război sub nr. 10.846 din 9 august 1919, în Monitorul oficial, nr. 118, 13 septembrie 1919, p. 6.755.

⁹⁶ Ibidem, p. 6.756. Nicolae C.V. Giurgea, plutonier major adjutant reactivat din rezervă din cadrul Regimentul 4 Artilerie Grea-Obuziere, pentru modul în care s-a manifestat în luptele cu forțe germane superioare de la Nămolosa, în iunie 1917, și în cele de la Oituz și Târgu Ocna din cursul lunilor august-octombrie același an.

organizată peste Tisa. Sergentul Mihail Weber, din același regiment de infanterie, a fost decorat pentru curajul de care a dat dovadă în incursiunea de dincolo de Tisa în teritoriul controlat de inamic în cursul nopții dinspre 14 spre 15 iunie 1919. A fost distins cu aceeași medalie și sergentul Gheorghe Ene, care a provenit din Regimentul de Căi ferate și transporturi, pentru priceperea arătată în minarea și aruncarea în aer a podurilor de la Tokay. Pentru aceleași merite a fost medaliat și sergentul Florea Dreghici din aceeași unitate de căi ferate, respectiv caporalul Constantin Lăzărescu, tot din regimentul menționat.

Menționăm și distingerea cu medalia (Bărbăție și Credință, clasa a II-a) a caporalului-jandarm Ioan Lușor din Regimentul 84 Infanterie, pentru curajul arătat în fața inamicului în bătălia de la Cserepes, când a trecut printre gloanțele și mitraliile inamice pentru a transmite ordinele adecvate Companiei a 8-a, care a atacat din flanc pozițiile inamice, a provocat pagube adversarului și l-a silit să se retragă în 30 aprilie 1919. Medalia „Bărbăție și Credință”, clasa a III-a, a fost acordată soldatului Vasile Lungoia din cadrul Regimentului de Căi ferate și transporturi, pentru minarea și detonarea podurilor de peste Dunăre de la Tokay⁹⁷. Remarcăm distingerea cu Medalia „Bărbăție și Credință” cu spade, clasa a III-a, a soldaților Constantin Husmesan, Florea Moldovan, Ion Nețian, Traian Pașcu din regimentul 84 Infanterie, pentru curajul de care au dat dovadă incursiunea peste Tisa în teritoriul inamic.

Prin Decretul Regal nr. 3.409 din 9 august 1919, au fost decorați 13 ofițeri italieni care au comandat batalioane românești transilvănene. Căpitanul Alberto Coccapante, comandantul Batalionului 17, a fost decorat cu Ordinul „Coroana României” cu spade în gradul de Ofițer, iar căpitanii Mario Luchesini și Ignazio Claudia, comandanții batalioanelor 9 și 13 ardeleni, au fost distinși cu același ordin românesc și în același grad. 5 locotenenți și 5 sublocotenenți italieni (dintre care 1 locotenent medic și 1 sublocotenent medic) au fost decorați cu Ordinul „Coroana României” cu spade în gradul de „Cavaler”⁹⁸. De asemenea, remarcăm decorarea colonelului C. Dragu, comandantul Brigăzii 41 Infanterie. Pentru modul cum și-a comandat detașamentul, a contribuit la operațiunile tactice, a comandat forțele din subordine, a fost decorat cu Ordinul „Coroana României” cu spade în Gradul de „Comandor” cu panglica de „Virtutea Militară”⁹⁹. Pentru meritele deosebite la comanda Diviziei 16 Infanterie, atât generalul Alexandru Hanzu, cât și șeful de stat major al susnumitei unități militar strategice, locotenent-colonelul Arthur Phleps, au fost apreciați de autoritățile militare superioare și decorați, generalul Alexandru Hanzu cu Ordinul „Coroana României” cu spade în gradul de Comandor cu panglica de „Virtutea Militară”¹⁰⁰.

Remarcăm și notificarea în presa oficioasă a Partidului Național Român din Transilvania, ziarul *Patria*, a rezultatelor principalelor ofițeri comandanți ai Diviziei 16 Infanterie. Generalul de brigadă Al. Hanzu a fost apreciat pentru „zelul extraordinar și destoinicia cu care a condus operațiunile” marii unități pe care a comandat-o. Colonelul Gheorghe Petrescu, comandantul artileriei aceleiași divizii, a fost apreciat „pentru bravura și priceperea cu care a condus acțiunile artileriei”. Locotenent-colonelul Arthur Phleps, șeful de stat major al Diviziei 16 Infanterie, remarcat pentru „munca neobosită, devotamentul și priceperea cu care și-a îndeplinit serviciul în timpul operațiunilor militare. Maiorul Tătaru, șeful Biroului operațiunilor din divizia menționată anterior, a fost distins „pentru munca împinsă până la sacrificiul de sine și destoinicia cu care a condus Biroul de operațiuni în timpul luptelor”, iar căpitanul Vasile Dumitrescu, comandantul Batalionului II din Regimentul 82 Infanterie, „pentru vitejia rară, cu care și-a condus batalionul la atac, în lupta de la Vencselló”¹⁰¹.

Același ofițer a fost decorat cu Ordinul „Mihai Viteazul”, clasa a III-a, pentru vitejia de care a dat dovadă în fruntea Batalionului II din organica Regimentului 82 Infanterie, respingând forțe maghiare superioare în 5 iunie 1919. Batalionul II s-a remarcat în cursul unor ciocniri militare intense purtate în

⁹⁷ *Ibidem*, p. 6.756.

⁹⁸ *Ibidem*. Cei 10 ofițeri italieni decorați au fost: Locotenent Carlo Brunett (ajutorul comandantului Batalionului 16), locotenent Paolo de Meo (ajutorul comandantului Batalionului 17), locotenent Ovidio Spagnolo (ajutorul comandantului Batalionului 10), locotenent Adolfo Malvisi (ajutorul comandantului Batalionului 13), locotenent-medic Vicenzo Crimaldi (șef serviciu sanitar), sublocotenent Francesco Fronterotta (ajutorul comandantului Batalionului 18), sublocotenent Luigi Baglion (ajutorul al doilea al comandantului Batalionului 18), sublocotenent Giuseppe Clemente (ajutorul comandantului Batalionului 9), sublocotenent Ciro Gentile (ajutorul comandantului Batalionului 14), sublocotenent-medic Vicenzo de Paola (Serviciul sanitar).

⁹⁹ A.M.N.R., Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania, dosar nr. 471, f. 241.

¹⁰⁰ *Raportul ministrului nostru Secretar de stat la Departamentul de Război sub nr. 5.827 din 6 iunie 1919*, în *Monitorul oficial*, nr. 53, 24 iunie 1919, p. 2.924; *Raportul ministrului nostru Secretar de stat la Departamentul de Război sub nr. 5.827 din 6 iunie 1919 către Majestatea Sa Regele*, în *Monitorul oastei*, nr. 27, 30 iunie 1919, p. 946 (Înalt Decret Regal nr. 2.189 din 6 iunie 1919); *Cum au luptat ardelenii ?*, în *Patria*, anul I, nr. 152, 24 august 1919, p. 1.

¹⁰¹ *Cum au luptat ardelenii ?*, p. 1.

cursul după-amiezii respectivei zile între orele 15:30-18:30, atât la nord, cât și la sudul satului Vencsellő¹⁰². Din cadrul aceluiași regiment a fost distins și locotenentul Ioan Pârvulescu, căruia i s-a acordat Ordinul „Coroana României” cu spade în gradul de Ofițer cu panglică de „Virtutea Militară”¹⁰³. În cadrul încleștării din zona limitrofă a localității Vencsellő, din organica Regimentului 82 Infanterie au fost consemnați 12 morți și 50 răniți¹⁰⁴. În concluzia acestui studiu, remarcăm contribuția adusă de generalul Al. Hanzu, cât și de ceilalți ofițeri comandanți ai unităților Diviziei 16 Infanterie-Ardeleni, la evenimentele militare din anul 1919 în Campania de la Tisa a Armatei Române.

¹⁰² *Raportul ministrului nostru secretar de stat la Departamentul de război sub nr. 11.029 din 12 august 1919*, în *Monitorul oficial*, nr. 117, 12 septembrie 1919, p. 6.698. Remarcăm că ofițerul Vasile Dumitrescu, comandantul Batalionului II/Regimentul 82 Infanterie a fost propus pentru decorare cu Ordinul „Steaua României” în gradul de Comandor cu panglică de „Virtutea Militară”.

¹⁰³ *Decretul lege nr. 3.409*, în *Monitorul oficial*, nr. 118, 13 septembrie 1919, p. 6.755-6.756.

¹⁰⁴ A.M.N.R., *Fond Comandamentul Trupelor din Transilvania*, dosar nr. 52, f. 858; *Ibidem*, *Fond Marele Stat Major, Serviciul Istoric*, dosar nr. 24, f. 133-134. Pierderile generale ale Armatei Române în Campania de la Tisa în anul 1919 au fost de 69 ofițeri și 3556 soldați, care au pierit în confruntări cu inamicul, respectiv 119 ofițeri și 7.922 soldați răniți în diferite grade, dintre care o parte s-au recuperat, iar o altă parte au rămas cu invalidități.

DE ADUCERE AMINTE: STATUILE

Andi MIHALACHE*

REMEMBERING: THE STATUES

ABSTRACT

We do not choose the past to which we want to return. We decide, perhaps, the place from which we return to it. Of course, it all fits a perspective: no past actually gets us back but allows us to contemplate its inner side from a distance. Whereas, from a diachronic point of view, we can easily trace the emergence and stages of interest in statues, from a synchronic-comparative standpoint, we perceive a sharp difference: what made statues indispensable some time ago, and why do we not explain their anonymity now? Why do they not see them as essential or even respectable? To sum it up, we cannot stir admiration but still entertain debates. It is not respect that we lack, for it is easy to feign it; attachment is actually something we do not have. I am not discussing here the so-called love of heroes, events or ruins (we find fault with them all), but the loyalty to what we would not be if they had not preceded us. It also depends on which cult we establish, counting, some would believe, whether we are on the "left" or the "right" of a situation. Namely, those who dominated history or those who were its victims. Along this line, we would be limited to a more cautious assessment: a statue is a sign of circulation in the fluctuating territory of memory, no more. Viewing it as a response to something, man always provides another map to the past, one where we decide, from time to time, where the dawn of hopes comes from and where their sunset falls. Therefore, our relationship with history has two solutions: either we accept it as it was, or we learn something from it. By applying the measure of our times to immemorial times, we will no longer have a past to entrust to the future. All in all, statues will remain useful if we know how to rephrase the dilemmas stirred by a particular monument. Moreover, it will always have something to say because those who came before us have only had time to discover those good remembrance antecedents; now that they are gone, we have the duty of loving it for them, too.

Keywords: memory, public forum monuments, sculpture, aesthetics, death.

„Ce este istoria decât câteva Nume Mari plus Oamenii? / Ce este un Nume Mare dacă oamenii nu-l iubesc sau nu-l urăsc?”¹ În contextul actual, când dărâmarea statuilor devine o îndeletnicire planetară, intervenția noastră nu are pretenția să dicteze concluzii². Își permite însă niște lecturi mai noi – suportabile credem – ale trecutului statufiat în secolele precedente:

Străbați un mare oraș îmbătrânit în civilizație, dintre acelea ce conțin arhivele cele mai importante ale vieții universale, și privirea ți-e atrasă în sus, *sursum, ad sidera*; căci în piețele publice, la întretărirea bulevardelor, personaje încremenite, mai mari decât cele care trec la picioarele lor, îți povestesc într-un limbaj mut fastuoasele legende ale istoriei, ale războiului, ale științei și ale martiriului. Unele arată cerul, spre care au năzuit neîncetat; altele pământul de pe care s-au avântat. Prezintă sau contemplă ceea ce a fost pasiunea vieții lor și a devenit emblemă: o unealtă, o spadă, o carte, o făclie, *vitai lampada*! Că ai fost cel mai nepăsător dintre oameni, cel mai nefericit ori cel mai josnic, cerșetor sau bancher, fantoma de piatră pune pentru câteva minute stăpânire pe tine, și îți poruncește, în numele trecutului, să te gândești la lucruri nepământești. Aceasta e dumnezeiasca menire a sculpturii³.

Iată un neașteptat elogi, din partea unui aspru condeier ca Charles Baudelaire, care fusese orice, dar nu un poet al marilor candori. Monumentele ne erau de mult indiferente, prea mulți dintre noi nefiind interesați să afle ce reprezintă un monument ori altul. Nu statuile trebuie să se retragă, modul în care ele sunt pricepute reclamând anumite schimbări⁴. Și nu politica actuală este aceea care ne reînvie interesul

* Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași; e-mail: mihalache_emanuelandi@yahoo.com.

¹ Carl Sandburg, *Oamenii, da, oamenii!*, traducere de Aurel Covaci, București, Editura Univers, 1981, p. 158.

² Să nu generalizăm totuși. Există și alte perspective și suntem încredințați că acestea contează: „Îi era teamă de oameni. I se păreau imprezvizibili, dar mai cu seamă perversi și murdari. Statuile, în schimb, îi dăruiau o fericire senină, făceau parte dintr-o lume orânduită, frumoasă și curată” (Ernesto Sábato, *Despre eroi și morminte*, traducere de Tudora Șandru Mehedinți, București, Editura Humanitas, 2013, p. 16).

³ Vezi subcapitolul *Sculptură* din Charles Baudelaire, *Pictorul vieții moderne și alte curiozități*, traducere de Radu Toma, București, Editura Meridiane, 1992, p. 316-317.

⁴ O abordare novatoare aparține lui Andrei Pippidi, *Despre statui și morminte. Pentru o istorie a teoriei simbolice*, Iași, Editura Polirom, 2000, 259 p.

pentru ele⁵. Cine altcineva, vă veți întreba? E cazul să găsim un alt rost acestor monumente, pentru ca omul de acum să nu se simtă străin de ceea ce era odată; pe când credea că *moartea* era sinonimul cel mai bun al *nemuririi*; și când mitul epocilor premoderne nu era o simplă istorioară:

Un mit nu este o poveste care poate fi spusă într-o împrejurare profană sau obișnuită. Pentru că împărtășește cunoștințe sacre, el este întotdeauna povestit într-un decor ritual care îl deosebește de experiența profană comună și poate fi înțeles doar în contextul solemn al transformării spirituale și psihologice. Mitologia este discursul de care avem nevoie într-o situație-limită. Trebuie să îngăduim unui mit să ne schimbe pentru totdeauna. Alături de ritualurile care distrug barierele între ascultător și poveste și care-l ajută să și-o însușească, o narațiune mitică este menită să ne împingă dincolo de siguranța lucrurilor lipsite de pericol din lumea familiară, în necunoscut. Citirea unui mit fără ritualul de transformare care îl însoțește este o experiență la fel de incompletă precum citirea libretului unei opere fără a asculta muzica. Dacă nu este cunoscută ca parte a unui proces de regenerare, de moarte și renaștere, mitologia nu are nici un sens. [...] Atunci când oamenii spuneau aceste povești despre eroii din triburile lor, nu sperau pur și simplu că-și vor distra ascultătorii. Mitul ne spune ceea ce avem de făcut dacă vrem să devenim o ființă pe deplin umană. Fiecare dintre noi trebuie să fie erou într-un moment al vieții. [...] Alte cosmogonii subliniau faptul că adevărata creativitate impune sacrificiul de sine. [...] Până acum mitologia se concentrase aproape în totalitate pe faptele și luptele zeilor sau strămoșilor arhetipali din vremurile primordiale. Dar miturile urbane au început să influențeze lumea istorică. Pentru că acum se puneau o bază mai mare pe ingeniozitatea umană, oamenii au început să se perceapă drept agenți independenți. În prim-plan au trecut propriile lor acțiuni, zeii părând tot mai îndepărtați. [...] Există multe lucruri despre Epoca Axială care continuă să rămână necunoscute. Nu știm de ce i-a antrenat doar pe chinezi, indieni, greci și evrei și de ce în Mesopotamia sau Egipt nu s-a dezvoltat nimic asemănător. [...] În privința vechilor mituri, fiecare dintre mișcărilor axiale a adoptat o poziție ușor diferită. Unele au fost ostile anumitor curente mitice, în vreme ce altele au adoptat o atitudine de *laissez-faire*. Toate au dat miturilor lor o interpretare mai interiorizată și mai etică. Apariția vieții urbane a făcut ca mitologia să nu mai fie acceptată fără urmă de îndoială. Oamenii au continuat să o analizeze cu un ochi critic, dar când s-au confruntat cu misterul sufletului, și-au dat seama că încă se întorceau instinctiv către vechile mituri. [...] În Grecia, Epoca Axială a fost inspirată de *logos* (rațiune), care opera la un nivel diferit al minții decât mitul. În timp ce, pentru a avea sens, mitul are nevoie fie de participarea emoțională, fie de un fel de *mimesis* ritual, *logos*-ul încearcă să stabilească adevărul prin intermediul unei cercetări atente, făcând apel doar la inteligența critică. [...] Mitul nu se pune singur sub semnul întrebării; el cere un anumit grad de autoidentificare. Dar tragedia a așezat o distanță între sine și mitologia tradițională, punând sub semnul îndoielii unele dintre valorile grecești fundamentale. Oare zeii erau cu adevărat corecți și drepecți? Care era valoarea eroismului, a statutului de grec sau a democrației? Tragedia s-a impus într-o perioadă de tranziție, o perioadă când vechile mituri începeau să piardă contactul cu noile realități politice ale orașelor-state. Un erou precum Oedip continuă să fie credincios idealurilor tradiționale, dar ele nu îl ajută să-și rezolve dilema. În timp ce eroul mitic putea să ajungă prin luptă la victorie sau, cel puțin, la o oarecare decizie, pentru eroul tragic nu există astfel de soluții. Învăluit în durere și confuzie, eroul trebuie să facă alegeri conștiente și să le accepte consecințele. Dar, în pofida iconoclastului ei, tragedia avea o formă rituală tradițională. [...] Dramele erau jucate în timpul serbărilor lui Dionysos, zeul transformării, și e posibil să fi jucat un rol important în inițierea tinerilor atenieni și în dobândirea unei calități depline de cetățeni. La fel ca orice altă inițiere, tragedia obligă auditoriul să se confrunte cu indescrisibilul și să trăiască momente extreme. Ea se apropie de ideologia sacrificiului, pentru că duce la *katharsis*, o purificare interioară care rezultă din invadarea violentă a inimii și minții de sentimentele de milă și groază. Dar această nouă formă de sacrificiu era plină de compasiune axială, pentru că audiența învăța să simtă durerea altei persoane ca și cum ar fi fost a ei, lărgind astfel sfera compasiunii și umanității sale. [...] Cu toată intoleranța sa față de mit, Platon i-a acordat un loc important în explorarea ideilor care se află *dincolo* de sfera limbajului filozofic. Nu putem vorbi de Bine în termenii *logos*-ului, pentru că el nu este o ființă, ci sursa Ființării și a Cunoașterii. Există și alte aspecte, precum originea cosmosului și nașterea zeilor, care par supuse

⁵ În România modernă, oamenii politici nu au excelat în respectul pentru statui, dar au avut o contribuție notabilă în mărirea mizelor pe care fiecare monument de for public le avea. De exemplu, pentru statuia regelui Carol I de Hohenzollern, din București, s-au făcut șapte machete. În competiție au rămas doar cinci. Finalmente, niciuna nu a fost desemnată să fie transpusă la mărirea cuvenită. În 1937, lucrarea a fost încredințată, fără concurs, sculptorului Ivan Meștrović. A contat prețuirea pe care regele Carol al II-lea o avea pentru opera croatului, dar și recomandările date de surorile sale, regina Maria a Iugoslaviei și Elisabeta, regina Greciei. Vezi Anca Benera & Alina Șerban & Samuel Onn (ed.), *București: materie și istorie. Monumentul public și distopiile lui*, București, Institutul Cultural Român, 2010, p. 122.

unei cauzalități oarbe și atât de contaminate de irațional, încât nu pot fi exprimate în argumente coerente. Așadar, atunci când subiectul coboară *sub* discursul filozofic trebuie să ne mulțumească cu o ficțiune plauzibilă [...]. Trebuie să renunțăm la premisa secolului XIX conform căreia mitul este fals sau reprezintă un mod de gândire inferior. Nu putem să ne recreăm total, să anulăm tendința rațională a educației noastre și să ne întoarcem la o sensibilitate premodernă. Dar putem să dobândim o atitudine mai educată față de mitologie. [...] Există un ascetism emoționant și chiar eroic în respingerea actuală a mitului [...]. Poate că suntem mai sofisticăți din punct de vedere material, dar nu am progresat spiritual de la Epoca Axială: din cauza suprimării *mythos*-ului, e posibil să fi regresat. Tot mai tânjim să „ajungem dincolo” de situația actuală și să pătrundem într-un „timp deplin”, într-o existență mai intensă, mai satisfăcătoare⁶.

Suntem departe de acele timpuri, criterii, pretenții. Și totuși, cum mai participă artele moderne la conservarea vechilor forme de raportare la trecut? *Clar nu ne este decât riscul de a face întruna doar istoria ideilor, preponderent livrescă, susținând o diacronie imaginară, fără ecouri sociale însemnate*. Dacă dorim o lentilă prin care să reînviăm odiseea statuilor⁷, spre a oferi contemporanilor șansa de a redescoperi bătrânele bronzuri, e cazul să evocăm, în termeni „prezentești”, eterna competiție dintre neoclasicismul veacurilor XVII-XVIII și romantismul secolelor XIX și, parțial, XX. Adică să vedem în ele niște soluții, oarecum rivale, de inserare în timp și nicidecum niște „curente”. Nu propovăduim, sub nicio formă, vreun retard estetic⁸. Însă vechile categorii pe care ne bazuim (tragicul, sublimul, patosul) și-au câștigat, din 2020, o altă actualitate, una mai puțin dorită⁹. De altminteri, mass-media au reintrodus în limbajul cotidian expresia „linia întâi”. Precizăm că demersul nostru readuce în atenție vechea *istorie a culturii*, axată pe extensia analitică a unor categorii ale gândirii; fără a bagateliza, totuși, surorile ei mai mici, *istoria culturală și studiile culturale*. Din nefericire, ne-am deprins să le confundăm.

Oricare ne-ar fi puțințele, s-ar cuveni să venim totuși cu alte explicații pentru sculpturile din secolul XIX, arătând că la sorgința lor nu stă neapărat ideologia națională. Ele pot fi înțelese numai dacă vorbim despre mutațiile produse în estetică și în teoria cunoașterii la sfârșitul secolului XVIII. Altfel spus, cultul eroilor¹⁰ și arta aferentă acestui fenomen depindeau de felul cum oamenii defineau adevărul, binele, frumosul, martirajul,

⁶ Karen Armstrong, *O scurtă istorie a mitului*, traducere de Mirella Acsente, București, Editura Nemira, 2022, p. 27-28, 50-51, 66-69, 89-90.

⁷ Scriind despre statuia pe care anticii o închinau unei divinități, Martin Heidegger afirma: „Ea nu este o copie din care poți afla mai lesne cum arată zeul; ea este o operă care face ca zeul însuși să fie prezent și care, astfel, *este* zeul însuși” (Martin Heidegger, *Originea operei de artă*, traducere de Thomas Kleininger & Gabriel Liiceanu, București, Editura Humanitas, 2011, p. 50). În consecință, dacă e să schițăm o scurtă istorie a regimurilor reprezentărilor statuare, distingem trei etape: prima ar fi aceea în care monumentul și persoana întruchipată *sunt unul și același lucru*; a doua ar fi aceea în care statuia doar *reprezintă* eroul, așa cum îl văd contemporanii săi; a treia ar fi aceea în care bronzul *amintește* numai de el, generațiilor viitoare, rupte de epoca lui.

⁸ În epoca vânătorilor de statui, Alex. Ștefănescu pune, involuntar, o vorbă bună pentru monumentele de for public: „Evit retorica proslăvirii artei, la care se recurge de atâtea ori în articole care nu conțin decât o ceremonie goală a prețuirii actului de creație. Nu trebuie să ne îmbătăm cu iluzia că prin artă descifrăm misterul universului, că ne salvăm, că obținem o cunoaștere luciferică și așa mai departe. Acestea sunt propuneri de mituri făcute, desigur, tot de artiști, dar luate în serios de esteticieni, care, în loc să rămână în regimul lui, ca și cum și-au notat expresiile respective în carnete, cu conștiinciozitatea unor naturaliști, și le-au integrat apoi în doctrine solide. Componenta cognitivă a artei este mai limitată decât se afirmă, dar aceasta trebuie să ne bucure, deoarece înseamnă că nu este fantomatică. Actul de cunoaștere se realizează în momentul în care artistul analizează realitatea și încearcă să identifice elementele evocatoare, ca și în momentul în care reflectează asupra vieții sufletești a celor ce compun publicul său și se străduiește să înțeleagă cum anume funcționează această viață sufletească ca să-și dea seama cum o poate influența. Când a avut de executat statuia unui cal, Leonardo da Vinci nu a studiat numai anatomia animalului, pentru a descifra principalii mușchi, modul de dispunere a oaselor sau harta venelor, ci s-a gândit, în mod sigur, și la viitorii privitori ai statuii, întrebându-se prin ce poziție a calului le poate sugera lor impresia de măreție, care este, în conformitate cu experiența lor, cea mai expresivă imagine a dinamismului, cât de mare să fie statuia ca să poată fi cuprinsă din perspectiva lor etc.” (Alex. Ștefănescu, *Despre impuritatea literaturii*, București, Editura Corint, 2022, p. 11-12).

⁹ Reașezarea monumentului de for public în sialul conceptului de *tragic* ni s-a părut oportună. De aceea, am și apelat la o lucrare centrată pe „întoarcerea” acestei noțiuni vechi, dar pe care o înnoim încontinuu, involuntar sau nu. În consecință, subiectul de care ne ocupăm în fond ar fi „tragedia, care, prezentându-ne pasiuni înverșunate și voințe exaltate, ne învață că alegerea exclude, că reușita se plătește și că nu există fericire care să fie inocentă. [...] Tragicul exprimă și ascunde, în același timp, violența – este adevărat. Dar o umanizează într-un mod care o deviază, o fărâmițează și o transcende. [...] Omul tragic, el, nu-și pierde timpul să iscodească evenimentul. [...] El coincide cu ce există și cu ce vrea. [...] Răul lui ar fi de a trece prea repede prin semnificațiile pe care nu le cunoaște sau le disprețuiește, [...] dar le crede totdeauna hărăzite altora, căci își închipuie că făurește el însuși evenimentul sau cel puțin îl stăpânește după voia lui” (Jean-Marie Domenach, *Întoarcerea tragicului*, traducere de Alexandru Baci, București, Editura Meridiane, 1995, p. 45, 52, 61).

¹⁰ „Eroicul dobânda [...] o funcție colectivă esențială pe ansamblul mentalității grecești: exorciza teama de moarte. [...] La origine, eroul (ca purtător al forței care animă universul) e prin excelență *atropic*, nelegat de vreun loc anume. E simptomatic, de pildă, că puterea lui se manifestă, cu precădere, în afara locului de origine; altfel spus: că eroul, pentru a-și demonstra puterea, e mai mereu pe drumuri” (Ștefan Borbély, *Eroicul. De la Herakles la Eulenspiegel*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2001, p. 111, 124). Eroizarea se făcea prin intermediul jocurilor olimpice, învingătorului ridicându-i-se un altar-mormânt, dedicat funcției eroice, nu persoanei concrete (*Ibidem*, p. 156). Despre cultul eroilor și jocurile funerare, vezi Stela Petecel, *Agonistica în viața spirituală a cetății antice*, București, Editura Meridiane, 2002, p. 35-53.

patosul, moartea, sublimul, tragicul¹¹; și, nu în ultimul rând, pe ei înșiși: portretele statuare marcau o etapă distinctă în evoluția individualității moderne¹². Preluând de la romani ideea statuiilor antume, renașterii italieni excelau în asemenea realizări¹³. Un exemplu ar fi Benvenuto Cellini:

Dintre cele două busturi executate de Cellini, acela al lui Cosimo dei Medici, care datează din anii 1545-1548, este unul dintre cele mai frumoase portrete sculptate din Renaștere. Această sculptură arată că artistul știa să caracterizeze puternic o individualitate, în linii expresive, cu un mare simț de observație, izbutind să extragă ceea ce este esențial într-o figură. Atitudinea capului este mândră, oarecum dâră. Emailul pe care artistul l-a folosit pentru albul ochilor dă o deosebită vioiciune privirii. La acest procedeu nu s-a putut gândi decât un giuvaergiu care stăpânea tainele meșteșugului. Artistul nu a uitat că este giuvaergiu nici în felul cum a tratat armura, bogat împodobită cu figuri stilizate (*mascaroni*) și cu capete de leu, folosind aurul lucrat în tehnica damaschinajului (arta de a încrusta într-un obiect de metal diferite fire din alt metal, urmărind conturul trasat în prealabil). Ducele trimite bustul în anul 1557 în insula Elba, unde este așezat pe ușa fortăreței din Portoferraio. În 1781, statuia a fost readusă la Florența¹⁴.

¹¹ Prin anii 1845-1846, neoclasicistul David d'Angers credea că *austeritatea* unei sculpturi era totuna cu *autenticitatea* reprezentării: „Cred că sculptorul ar trebui să-și privească adesea statuia la căderea serii, sau noaptea, în atelier; căci atunci își poate da seama dacă silueta nu este încărcată de masa faldurilor sau de accesorii. Simplitatea mișcărilor este expresia individului: este imaginea completă a sa. [...] Ceea ce caracterizează lucrările marilor maeștri nu este finețea detaliilor, ci trăsăturile largi, marile mase de lumină și de umbră, aspectul care te izbește și te impresionează mai întâi. Compoziția este aceea care dă o imagine a psihologiei modelului. Astfel, Gânditorul lui Michelangelo, văzut de la oarecare distanță, îți arată un om animat de o gândire profundă. Desigur, cavitatea adâncă a ochilor, fruntea gânditoare și gura contractată de un gând energetic, contribuie în mod admirabil la redarea expresiei pe care artistul a vrut s-o imprime eroului său, dar, încă o dată, vigoarea atitudinii exprimă deja totul, iar detaliile chipului nu sunt decât complementare. Este varietatea care converge către unitate. Artistul trebuie să renunțe la tot ce e aproximativ dacă vrea să surprindă caracterul” (David d'Angers, *Din lumea artei*, traducere de Radu Ionescu & Yvonne Oardă, București, Editura Meridiane, 1980, p. 260-261). Sunt opinii cu prelungiri până la sfârșitul secolului XX: „Sublimul pierde totul prin *expresie*. El n-are stil. Ultimele peisaje ale naturii sau ale inimii, trecute-n vorba omului, par ruini de gust sau neghiobii cumplite. Perfecțiunea este izgonirea freamătului” (Emil Cioran, *Caietul unui afurisit*, ediție îngrijită de Constantin Zaharia, București, Editura Humanitas, 2020, p. 34).

¹² Portretul renașterist are un rol comemorativ, el adresându-se unui timp viitor, când beneficiarul său nu mai era în viață: „[...] a fost făcută o mască a lui Brunelleschi când acesta a murit în 1446, după care sculptorul Buggiano a executat pentru Catedrală un portret în marmură, plin de viață. În Evul Mediu măștile de acest fel erau făcute pentru monumentele sepulcrale, dar la Florența, în secolul al XV-lea, au început să capete un caracter ușor diferit. Ele reprezintă un ultim efort disperat de a salva în pragul mormântului înfățișarea fizică” (John Pope-Hennessy, *Portretul în Renaștere*, traducere de Alexandra Dobrotă, București, Editura Meridiane, 1976, p. 12-13). Influențele și ezitățile artei romane sunt evidente peste multe secole; pentru că aceasta avea, după cum observă Raymond Bloch și Jean Cousin, „simțul duratei”, adică: „[...] în domeniul subiectelor istorice, romanii noștri au fost induși să trateze teme în legătură cu istoria națională: portrete de șefi militari, scene de luptă, evocarea provinciilor supuse. [...] Nu avem decât să comparăm capul de general găsit la Tibur (Muzeul Termole) cu capul lui Pompei de la Copenhaga și cu cel din Muzeul de la München sau cu Mitridate Eupator din Muzeul Luvru, pentru a vedea cum se îmbină în capul de la Tibur elemente idealizate grecești cu elemente romane de portretizare, în care profilul este neglijat; în capul lui Pompei tehnica romană a vederii frontale și detaliului realist al ochilor cu privirea neliniștită, al părului neîngrijit, al nasului cărn, dezvăluind îndărătnicia vanitoasă și întrucâtva obtuză a personajului, în timp ce capul de la München sau cel de la Luvru, în care Mitridate are pe creștet pielea sa favorită de leu, exprimă patosul artei elenice și fac să reiasă, îndeosebi la cel de-al doilea, vigoarea frunții și puterea privirii într-o expresie poruncitoare” (Raymond Bloch & Jean Cousin, *Roma și destinul ei*, vol. I, traducere de Barbu & Dan Slușanschi, București, Editura Meridiane, 1985, p. 242-243).

¹³ În istoria artei se vorbește de *Le théâtre de la douleur*, apreciindu-se modalitățile prin care un sculptor, cum ar fi Guido Mazzoni (aprox. 1450-1518), a știut să dea unui bust al Mariei Magdalena o idee centrală, aceea de suferință: „La figure de la *Madeleine* est celle qui exprime de la manière la plus exacerbée la douleur de la mort du Christ, et il s'agit sans doute de la figure où l'influence de l'œuvre de Donatello – notamment de la *Mise au tombeau* de l'autel de la basilique Saint-Antoine – est le plus sensible. [...] Mais le rôle joué par ce personnage correspond également à celui de la Madeleine dans les *sacre rappresentazioni* de l'époque [...]. Ainsi, dans une de représentation [...], la Madeleine affirme: «Mes douleurs sont plus grandes que la mer, mes soupis brûlent plus que le feu». Dans ces mises en scène du théâtre religieux, les fidèles étaient incités par les protagonistes à contempler la Passion du Christ et à exprimer des émotions semblables”. Vezi Federica Carta, *Guido Mazzoni*, în Marc Bormand & Beatrice Paolozzi Strozzi & Francesca Tasso (eds.), *Le corps et l'âme. De Donatello à Michel-Ange. Sculptures italiennes de la Renaissance*, Paris, Louvre Éditions, 2020, p. 292.

¹⁴ Viorica Vasilescu, *Benvenuto Cellini (1500-1572)*, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1957, p. 22. Reîntorcându-ne la arta statuară romană, spicuim dintr-o scurtă istorie a portretului de epocă: „Studiul portretelor romane de la sfârșitul secolului I î. Chr. ne-a făcut să distingem, pe de o parte, un curent realist, sau mai curând verist, în care s-ar putea descoperi influența Egiptului alături de supraviețuirile credințelor etrusce – exactitatea portretului este o formă a supraviețuirii – și de trăsăturile patetice, a căror inspirație pare să fie Asia Mică, iar, pe de altă parte, inițierea sau prevestirea unor abstracțiuni și idealizări, de un clasicism, s-ar putea spune, încă timid, care, la începutul Imperiului, se va dezvolta și se va afirma fără să anuleze celelalte două caractere. [...] Expresionismul, ce caracterizează reliefulurile din epoca lui Antoninus și a lui Severus, reiese și mai limpede din portretele acelei epoci. Sculptorii recurg tot mai mult la trepan pentru a adânci contrastele, a face să joace lumina și umbra în părul capului și în barbă, a desena în mod incisiv irisul și pupila și a da feței, prin opoziția dintre netezimea pielii și mișcarea părului, a sprâncenelor și a ochilor, o expresie de tulburare care merge, după caz, de la melancolie până la oboseală și deznădejde. [...] Uimitorul bust al împăratului Decius (Muzeul Capitolului), cu creșturile sale neregulate și cu contracțiile musculare faciale gata să se destindă sau să se încordeze mai tare, face impresia unui instantaneu. [...] Această viață expresivă a feței are să se transforme către vremea lui Dioclețian într-o viață abstractă: artistul, reproducând trăsăturile originalului, accentuează expresia sentimentelor

Apoi, una din mutațiile care au influențat arta de la cumpăna secolelor XVIII-XIX a fost trecerea de la „senzualism” și „idealism” în teoria cunoașterii. Empirismul¹⁵ britanic susținuse cunoașterea prin simțuri, o cunoaștere care le părea savanților nemediată. Apoi Immanuel Kant schimba viziunea, mizând pe o cunoaștere izvorâtă din rațiunea suprasensibilă, care prelucra, în manieră critică, datele transmise de simțuri. Avusese loc, așadar, o schimbare a ideii de *probitate*, prin trecerea de la cunoașterea empirică, directă, prin simțuri, la cunoașterea rațională și argumentată, care prelua, cu prudență, informațiile culese prin văz, miros, văz, pipăit¹⁶. În acest cadru, suferința unui om valoriza nu numai faptele sale, ci și biografiile celor care îl admirau imitându-l¹⁷. Este vorba de transformarea unei stări de spirit negative (durere fizică, spaimă de moarte, nesiguranță de sine) într-o stare pozitivă de elevație, de transportare într-o disponibilitate de a înfrunta orice pericol. Cum anume? Datorită popularizării ideilor lui Edmund Burke (1723-1792) și ale lui Immanuel Kant (1724-1804)¹⁸, omul credea că se autodepășește, transfigurându-și teama de orice pentru a accede la un nivel superior al existenței; căci imortalitatea eroului preferat era una din ipostazele cele mai râvnite, cu toate că admiratorul cunoștea destinul nefericit al modelului său; totul se datora sentimentului de *sublim* pe care urmașii îl încercau atunci când aflau povestea ori vedeau statuia cuiva: *moartea* eroului nu mai părea o nenorocire, ci o precondiție a *nemuririi*¹⁹. Între o ființă și alta există

dominante; se pare că este vorba de a da individualului un aer de generalitate care caracterizează epoca mai mult decât persoana și este ciudat de notat că toate aceste fețe sunt marcate de un aer de constrângere, aproape de frică. Când, dimpotrivă, s-a ajuns la domnia lui Constantin [...] și când lumea a pășit către o ordine politică potolită, masca fețelor regăsește o expresie calmă și face o impresie de echilibru interior: «barbarii» de pe arcul lui Constantin stau în picioare și unii par că zămbesc. Este mai puțin un portret fizic decât un portret al sufletului, în care ținuta privirii cu pupilele ridicate, mișcarea de contracție a ridurilor ce merge de jos în sus, poziția capului denotă o concentrare și mai ales o contemplare, un fel de căutare a suprasensibilului, o tensiune către transcendental” (Raymond Bloch & Jean Cousin, *Roma și destinul ei*, vol. II, p. 176-179).

¹⁵ „[...] ceea ce este recunoscut empiric, nu este și stabilit pe cale demonstrativă [...]” Vezi Didier Deleule, *Empirismul*, în Dominique Lecourt (coord.), *Dicționar de istoria și filosofia științelor*, traducere de Laurențiu Zoicaș et alii, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 516.

¹⁶ Contribuția lui Kant la dezvoltarea subiectului care ne preocupă este și ea notabilă. Arătând că sublimul poate fi perceput prin intermediul valorilor umane universale – datoria sau iubirea aproapeului, de exemplu –, Immanuel Kant dădea acestui concept o mai mare șansă de popularizare. În veacul XIX, modelul eroic având un loc important în educarea cetățeanului și în consolidarea culturii civice, principiile morale puse de Kant la originea gustului pentru sublim asigurau acestei idei un public mai consistent. Nu oricine se poate simți empatic cu moartea unei personalități, nu toată lumea e pregătită să-i retrăiască tumultul vieții. Drama acesteia poate fi totuși înțeleasă dacă ni se explică ce rol joacă sacrificiul eroului în istoria cetății. Potrivit lui Kant, la izvoarele solidarizării cu un anumit personaj nu stă trăirea noastră subiectivă, ci niște norme unanim acceptate, prin care comunicăm cu celălalt, „preluându-i” tragedia ca și cum ar fi fost a noastră (Paul Crowther, *The Kantian Sublime. From Morality to Art*, Oxford, Clarendon Press, 1989, p. 15).

¹⁷ Pentru a facilita înțelegerea durerii fizice ca fenomen antropologic și, uneori, estetic, se operează distincții între *suferința senzitivă*, recepționată anatomic, prin simțuri, pe de o parte, și *suferința atitudinală*, conștientizată prin sentimente, afecte și empatizări, pe de alta. O etapă decisivă, codificarea culturală a suferinței, nu e cu puțință fără vizualizarea acestei dureri: adică să identificăm în ea o anumită recurență a datelor de bază; numai prin reiterarea lor îi alcătuim un „portret-robot”, întemeiat pe manifestările ce o caracterizează constant. Vezi Antti Kauppinen, *The World According to Suffering*, în David Bain, Michael Brady & Jennifer Corns (eds.), *Philosophy of Suffering. Metaphysics, Value, and Normativity*, London & New York, Routledge, 2020, p. 24-31. Din experiența personală a suferinței extragem semnificații provenind din trăirile similare ale unor semeni; fapt care ne aduce împreună cu alți oameni, fie că sunt obișnuiți, fie că sunt excepționali. Indivizii se conectează mai lesne unii la ceilalți dacă au o durere/traumă în comun. În termenii actuali, cele spuse aici, în această notă de subsol, sunt restrânse la trei etape: prima s-ar numi *bodily experience* (durerea fizică și ceea ce ea pricinuieste corpului), a doua ar fi *visual experience* (externalizarea durerii, voluntară sau nu, pentru ochii altora), iar a treia *representational content* (reverberarea empatizării cu durerea celui alt: mai întâi în imaginarul social, mult mai târziu survenind și criptarea acestei vizualizări, în termenii mult mai selectivi, ai memoriei culturale). Vezi Brian Cutter, *Pain and Representation*, în Jennifer Corns (ed.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Pain*, London & New York, Routledge, 2017, p. 29-37. Trebuia redat Laocoon în paroxismul disperării sale ori în împăcarea lui cu soarta dinainte știută? A curs multă cerneală pe marginea acestei dileme: a decenței sau indecenței de a „zugrăvi” omenescul umilit, dimpreună cu neputința, implorarea, jelania, capitularea. A fost o dispută estetică de la sfârșitul secolului XVIII și începutul veacului XIX, cu ecou în modalitățile de a concepe eroul și reprezentările sale în plan artistic.

¹⁸ În gândirea lui Kant, interesantă este punerea sublimului în corelație cu timpul: „Sublimul emoționează, frumosul atrage. [...] O durată mare este sublimă. Dacă este pentru timpul trecut, ea este nobilă; dacă se va produce într-un timp viitor imprezvizibil, ea are ceva înspăimântător” (Immanuel Kant, *Observații asupra sentimentului de frumos și sublim*, traducere de Rodica Croitoru, București, Editura All, 2008, p. 47-48).

¹⁹ S-au clarificat patru căi de obținere a nemuririi, ultima asortându-se mai bine epocii moderne: *moștenirea de fapte* lăsată urmașilor sau chiar prin propriii noștri urmași. După cum spune autorul unei cărți pe acest subiect, „aceasta nu necesită nici supra-viețuirea corpului fizic, nici a sufletului imaterial, ci este, în schimb, preocupată de modalități mai indirecte de a ne extinde în viitor. Asocierea faimei cu nemurirea a fost larg răspândită în lumea antică și, de atunci, mulți oameni au urmat exemplul dat de Ahile, pe câmpul de luptă din Troia, prin alegerea gloriei eterne în detrimentul unei vieți lungi. Pentru greci, cultura avea o permanență și o trăinicie pe care biologia nu o avea; viața veșnică aparținea, așadar, eroului care putea să-și găsească un loc pe tărâm cultural” (Stephen Cave, *Nemurirea. Dorința de a trăi veșnic și cum determină ea cursul civilizației*, traducere de Maria Dobrinou, București, Editura Univers, 2020, p. 12-13). Desigur, putem moșteni un bagaj de gesturi pe cât de însemnate pe atât de negative; ceea ce contează însă este modul în care stopăm recidiva lor; căci felul în care ne străduim să nu mai repetăm o greșală nu e deloc spontan, presupunând anihilarea codului cultural care „sponsorizase” Răul.

un abis, o discontinuitate. Aceasta favorizează nostalgia reîntoarcerii la totalitatea indivizibilă a lumii. Or, ca negare a individualității, moartea este o stare privilegiată în căutarea mistică a unității pierdute²⁰. Extincția semnifică refacerea punților dintre oameni și o formă de viață eternă. Dar cu ce anume ne mai atrag aceste prezumții? Nu ne pretinde nimeni să mai trăim în locul altora, însă fiecărei generații îi revine un trecut care se cere salvat²¹. Or, statuile nu ne vând *breaking news*; ne conectează la frânturi din ceea ce vom fi fost și, cu trecerea anilor, ne-am dezobișnuit să mai fim. Monumentele ne previn, astfel, că *a exista* este cel mai pretențios și, de aceea, cel mai exersat verb. Și când anume e mai trecător omul dacă nu în aceste zile? De aceea ne interesează măsura în care trupul eroului statufiat se integrează în corporalitatea socială, compensând absența fizică printr-o prezență simbolică; și devenind astfel unul din elementele indispensabile ale memoriei colective: o marcă identitară aprig disputată, intermitent asumată.

Dacă referirile directe la timp nu abundă, căutăm raportări la trecut acolo unde ele figurează ca subînțelesuri, în reprezentările morții, în cultul „marilor bărbați”, în arta dedicată lor²². Cu alte cuvinte, urmărim relația dintre *concepțiile estetice și evoluția teoriilor despre cunoaștere*, cu toate implicațiile posibile pentru *istorie*²³. Iar alegerea noastră o explicăm prin faptul că venerarea marilor personalități nu

²⁰ „[...] prin cultul eroilor, *moartea se încetățenește*. Intră pentru prima oară în *polis*, se supune și chiar generează reguli (simbolice) de conviețuire. Niște morți excepționali, ale căror oseminte au puteri magico-religioase, nu s-ar fi bucurat, probabil, de aceeași carieră glorioasă în afara cetății. Acești morți sunt chemați acum să vorbească nu numai despre o continuitate spirituală, ci și de una politică și culturală. Pe scurt, ei par «pretextul» inventării memoriei sociale” (Adela Toplean, *Pragul și neantul. Încercări de circumscriere a morții*, Iași, Editura Polirom, 2006, p. 192-193).

²¹ „La statue est installé dans l’espace urbain. L’historien met à jour le fait que ce monument est un message. [...] Certes, mais ce message installé en place publique fut-il perçu, est-il encore perceptible? Cette statue est lieu de mémoire, mais cette mémoire s’est elle intégrée à une mémoire préexistante? L’a-t-elle perpétuée? L’a-t-elle créée? Cette statue peut être définie comme un outil idéologique ou politique, mais cet outils a-t-il fonctionné, peut-il encore fonctionner?” Vezi Chantal Georgel, *Les historiens et la statue*, în Ségolène Le Men & Aline Magnien (ed.), *La statuaire publique au XIXe siècle*, Paris, Centre des Monuments Nationaux, Éditions du Patrimoine, 2004, p. 28.

²² „Rousseau et Voltaire meurent en 1778. Lorsque Houdon présente, l’année suivante, les bustes des deux célèbres rivaux, il ne s’adresse pas seulement au public contemporain mais aussi à la postérité. Le visage des deux philosophes doit, dans l’intention de l’artiste, illustrer avec exactitude le vérisme empirique mais aussi révéler l’immortalité de leur génie. Houdon s’était donc trouvé confronté à un problème qui serait récurrent dans les innombrables monuments du XIXe siècle où le sublime côtoierait souvent le ridicule. [...] Mais, en 1780, le culte du génie avait pris des traits pathétiques et larmoyants, l’esprit mordant de Voltaire appartenait au passé. Comment alors Houdon a-t-il tenté de résoudre la contradiction entre empirisme physionomique et immortalité dans ses bustes de Rousseau et de Voltaire? Pour celui de Rousseau, il a pris comme base de travail le masque mortuaire. [...] Le buste en plâtre montrant Rousseau en perruque épouse fidèlement le profil du masque [...]. Il montre le philosophe philanthrope en costume bourgeois. Au premier coup d’œil, on y perçoit un reste de l’exactitude austère du masque mortuaire. Houdon a toutefois animé les traits de son visage, il a tenté de saisir son introversion, sa méfiance, ses blessures accusatrices. Il s’est probablement inspiré des nombreux portraits du philosophe. Son vérisme s’unit à une intuition visionnaire et physionomique. Une variante sans perruque ni vêtement reprend le type du buste de Diderot. On y découvre le philosophe, à l’écart de la société à l’instar d’un sage de l’Antiquité grecque ou romaine. La nature de Rousseau, si fondamentalement différente de celle de Voltaire, son détachement de tout vernis de la civilisation se révèlent dans ce buste de manière plus affirmée que dans la variante avec perruque. Il existe cependant une troisième version. On y découvre un Rousseau dans un drapé à l’antique portant un bandeau dans les cheveux, pour suggérer l’immortalité. Le défunt philosophe est parvenu à l’immortalité, mais son regard semble figé et vide. Son humanité naturelle, que le sculpteur avait su faire apparaître sur son visage, est ici remplacée par l’immortalité” (Willibald Sauerländer, *Essai sur les visages des bustes de Houdon*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, 2005, p. 37-42).

²³ Bunăoară, timpul este subînțeles în derivație cu moartea, mai ales dacă e vorba de reprezentările Parcelor (Moire în mitologia greacă): „De obicei Parcele sunt reprezentate ca niște țesătoare bătrâne, mereu împreună, adesea în lumea umbrelor, torcând și măsurând firul vieții omenești. După antici, *viața este supusă destinului: în clipa nașterii, pentru orice om se stabilește care vor fi încercările cu care se va confrunta și în ce moment va muri. Deși credeau că toate acestea țin de voința zeilor și a lui Jupiter, grecii mai credeau și că Destinul era ceva superior chiar și voinței divine, și nici măcar stăpânul zeilor nu i se poate împotrivi*. Spre exemplu, destinul lui Ahile este să moară în războiul troian și, deși mama sa, Thetis, încearcă să-l apere în toate felurile, eroul va muri chiar pe câmpul de bătălie. Parcele sunt întru chiparea destinului și sunt considerate, de obicei, fiicele lui Jupiter și ale lui Themis sau, după Hesiod, fiice ale Noptii. Cele trei Parce sunt: Clotos, «țesătoarea», Lachesis, «împărțitoarea», cea care împarte destinele oamenilor, și Atropos, «cea de neclintit», cea care taie firul. Parcele sunt adesea reprezentate torcând și tăind firul vieții omenești în funcție de numărul de zile care i se cuvin fiecăruia. Clotos ține furca, Lachesis ține fusul sau măsoară durata vieții, Atropos, cea mai înfricoșătoare, este înfățișată tăind firul vieții. Pot fi pictate singure, în Infern, sau în scene alegorice complexe, în care se poate vedea și imaginea Morții [s.n., A.M.]” (Lucia Impelluso, *Eroi și zei ai Antichității*, traducere de Anamaria Gebăilă, București, Monitorul Oficial R.A., 2008, p. 202). Ideea că destinul era superior până și voinței divine reiese și din interpretările moderne ale vechilor mituri. Bunăoară, în tabloul *Danaidele* (1903), pictorul preraphaelit John William Waterhouse reconstruiește soarta fetelor lui Danaos (care își uciseseră soții la îndemnul tatălui): ajunse în Tartar și osândite de Tribunalul Morților să umple, la nesfârșit, o fântână fără fund. Gérard Denizeau remarcă două aspecte ce ne interesează îndeosebi: mai întâi cercul suferinței, care oscilează între „resemnarea servilă” și „înfruntarea tragică a absolutului”; mai apoi, pictorul evidențiază altceva: „În contrast evident cu trăsăturile tinerelor frumuseți care se chinuie în zadar s-o umple, uriașa fântână centrală joacă rolul unui batracian monstruos. Așezată pentru totdeauna pe picioarele care-i susțin burta disproporționată, înfiorătoare, înfiorătoarea creatură are gura larg deschisă prin care se scurge apa, totuși limpede, printr-o țevă subterană în izvorul pe care tocmai l-a părăsit” (Gérard Denizeau, *Mitologia explicată prin pictură*, traducere de Elena Arhire, București, Editura RAO, 2018, p. 126).

era posibilă fără a le lua în calcul dispariția fizică, relația dintre *individualitate* și *posteritate* stimulând numeroase reflecții asupra *duratei*. Iar chestionarea acesteia din urmă ne ajută să demonstrăm că relația dintre *adevăr* și *realitate* era poluată de confuzia dintre *obiectivitate* și *originalitate* sau dintre realitate și inventarierea aspectelor ei stridente.

Imitarea artei antice avea drept corespondent teoria platoniciană a cunoașterii, potrivit căreia progresul științei se reducea la *rememorarea* informațiilor primite de la greco-romani²⁴. Obediența față de estetica antică implica și o atitudine față de istorie: prezentul era un biet copil orfan, fără biografie, antichitatea fiindu-i doar părintele adoptiv²⁵. Nicio continuitate temporală nu sprijinea această genealogie metaforică:

Este arhicunoscut principiul clasic al imitației, legat de existența prealabilă a unui model, fie natural, fie artistic. Numai că un asemenea principiu s-a transformat de-a lungul secolelor într-o falsă axiomă, lipsită cu totul de spirit critic. [...] Astfel, sub mai multe aspecte, se surprinde că spiritul clasicismului nu practică decât o *mimesis* incompletă. Cea mai însemnată abatere de la actul imitației integrale se surprinde în faptul că arta clasică imită numai *forma*, nu și *materia* modelului natural. Prin aceasta se deosebește de baroc, care este un stil al iluziei complete. Acesta se vădește superior clasicismului sub aspectul imitativ, deoarece reproduce și materia lucrurilor. [...] Dar însăși *forma*, luată izolat, constituie, oare, o imitație desăvârșită? Creația ei este încă departe de acea *ogîndire* a realismului. Clasicismul, dimpotrivă, va aduce unele corective și retușuri modelului natural, în sensul înfrumusețării și idealizării. Caracterul *impersonal* al artei clasice, în figurarea zeilor, contrazice natura modelului, în fond tot uman, care nu poate fi lipsit tocmai de nota personală a individualității sale. Poezia, spune Aristotel (*Poetica*, IX), zugrăvește universalul, iar istoria, particularul. Numai aceasta din urmă reproduce, așadar, exact lucrurile, fără a le extinde înțelesul prin universalizare [...]. Iată încă o *închidere clasică* – nucleu viu al atât de frecvent evocatei *forme închise*. Zeii n-au vârstă. Sunt tineri și nemuritori. După închipuirea anticilor, ei reproduc, în zona lor, însăși natura umană, cu chipul fizic, cu calitățile și chiar cu scăderile corespunzătoare. Nu-i totuși mai puțin adevărat că, în clasicism, omul imită și el ceva din trăsăturile zeilor. Aceștia apar închiși în nemurirea lor – arie unde, firește, nu pot să evolueze și de unde, cu atât mai puțin, să iasă dintr-însa. [...] Atunci prin ce-i imită omul în viziunea clasică? Am spune că tot printr-o *închidere*, și anume în natura mereu neschimbată și stadiul temporal, adică *vârsta* cu care au fost prezentați în capul locului. Această închidere în imuabilitatea ființei, sustrase timpului care schimbă totul, este pentru arta clasică tot un fel de nemurire, de astă dată umană. Faptul apare deosebit de pregnant în sculptura greacă. Astfel, atât *Hermes* al lui Praxiteles, care este zeu, cât și *Dorișorul* (*Purtătorul de lance* al lui Policlet), care este om, au întipărită în figură aceeași amprentă definitivă, imuabilă, pe care nu o poate schimba nimic, nici chiar timpul atotvăzător. Nu dorim să reliefăm faptul prin exemple prea contrastante, prea depărtate stilistic. Ne mărginim comparația tot cu un cert clasicism, însă expirant, foarte aproape de extincție – acela al lui Jean-Antoine Houdon (1741-1828). Și nu ne gândim neapărat la celebra statuie a lui Voltaire [...], ci cu o egală semnificație la figura tânără totuși a lui Napoleon din bustul pe care sculptorul i l-a executat. Chiar și la cel din urmă se recunosc urmele timpului care trece și rănește. Nimic nu ne îndrituiește să credem că valul temporal nu va continua să bată la țărniștile acelei vieți și nu-și va consuma definitiv lucrarea destructivă. Marele clasicism, dimpotrivă, se arată imuabil, fără aceste stațiuni provizorii ale timpului, care sunt vârstele omenești – și desigur, nu numai omenești. [...] Arta clasică arată alte vârste numai ca apariții cu totul episodice sau completări necesare atunci când nu se poate altfel. Asemenea vârste destinate a fi pasagere, disparente introduceri, fie ale maturității, fie ale morții, se văd acceptate plenar numai de stilurile care cultivă *formele deschise*. În baroc le întâlnim cu profunzime, de la

²⁴ Romanii nu restaurau, ci reconstruiau, fără scrupule, clădirile vechi. La fel procedau și cu statuile: „Astfel, portretele care ne-au parvenit, ale lui Pompei și Cicero, de pildă, sunt copii târzii din timpul imperiului și aparțin galeriilor de portrete istorice cu chipuri asemănătoare plasate pe busturi, pentru care se formase un adevărat gust al publicului, ce-și va face din nou apariția în veacurile Renașterii” (Niels Hannestad, *Monumentele publice ale artei romane*, vol. I, *Program iconografic și mesaj*, traducere de Mihai Gramatopol, București, Editura Meridiane, 1989, p. 44).

²⁵ Ca să evaluăm arta statuară trebuie să ne familiarizăm cu criteriile din arta picturală: „Influența lui Winckelmann pare a fi fost nefastă. Pentru el, rațiunea decisivă a imitației consta în faptul că statuarul grec oferea, prin exemplul său, un canon de frumusețe gata elaborat. Fără îndoială că, după cum rezultă din observațiile lui Diderot, și clasicității s-au servit de modele vii, dar căutau în ele modelul preconcept. [...] De altfel, Winckelmann opina că a urma natura ar fi constituit o cale mai dificilă și mai îndelungată, ducând mai curând la reprezentarea prin asemănare cu datul real, considerat în particularitatea sa, în timp ce capodoperele sculpturii grecești ofereau imaginea unitară, cristalizată a frumosului în natură. [...] Lucid, Diderot se întrebase: «Ce să înveți de la lucrările antice?» [...] El se declara, deci, în mod direct, împotriva imitației antichității, ca mod artistic. [...] Iar dacă recomanda exemple de urmat, acestea se refereau la Raffael, Domenichino, frații Carracci, Rubens, Rembrandt, Poussin și Le Sueur, nicidecum la antichitatea greco-romană” (Viorica Guy Marica, *Clasicismul în pictura franceză*, București, Editura Meridiane, 1971, p. 21-23).

micile *Infante* ale lui Velasquez și de la *Copiii cerșetori din Sevilla* al lui Murillo, până la *Lear*-ul lui Shakespeare. Romanticismul, la rândul său, introduce de asemenea copilăria și bătrânețea cu trenă amplificată, care durează până astăzi inclusiv [...]. Sublimul există categoric și în clasicism alături de categoria dominantă a *frumosului*. [...] Apariția sublimului în registrul clasic este, în mare parte, incidentală. El se insinuează respectiv fie în domenii care nu aparțin propriu-zis artei, fie în cuprinsul unor categorii estetice străine de natura sa, cum ar fi a frumosului, a tragicului sau chiar a comicului. [...] Totuși, în expresia sa plenitudinară, clasicismul nu poate fi conceput fără acest reactiv vibrant al sublimului, asimilat în pasta cuceritoarei sale seninătăți²⁶.

Revolta romantică istoriciza ideea de cunoaștere, asociind-o cu noul, cu surplusul crescând al micilor noastre aflări. În plan estetic, romanticii relativizau canonul estetic al antichității, apreciind autenticitatea ca antonim al imitației. Din schimbarea concepțiilor estetice, rezulta și o altă atitudine față de istorie: prezentul își găsea origini reale, apropiate, medievale, păstrând antichitatea în stadiul de timp arhetipal, mitic, preistoric. Neoclasiștii și romanticii se deosebesc prin raportarea la timpul de referință pe care și-l aleg. Primii invocă o antichitate atemporală, care îi închidea într-un prezent continuu și totodată incomplet²⁷. Cei din urmă căutau doar o antichitate susceptibilă să accepte filiații cu istoria recentă. Dacă în cazul neoclasiștilor micul prezent modern decurge din marele trecut antic, la romantici este invers, actualitatea fiind simptomul unor începuturi, nu deznodământul lor.

Contrar istoriografiilor de orice nuanță marxistă, suntem așadar de părere că nu propaganda naționalistă a adus pe lume statuile. Ele ne însoțeau de mai multă vreme, marcând o sensibilitate, o estetică, un fel anume de a simți și un alt mod de a gândi ceea ce simțim²⁸. Nu ne mai minunăm de frumusețea eroului fixat în piatră, ci încercăm să-i retrăim încercările care i-au precedat apoteoza. Spre deosebire de clasicism, care preferă să guste ipostaza postumă, magnificentă și estetizantă a biografiei eroului, romanticismul renarativizează sculpturile, stimulând empatia cu etapa antumă, poate urâtă și dureroasă, a vieții unui „mare om”²⁹. Așa deosebea Edmund Burke ideea de frumos (prea îndatorată echilibrului, armoniei și perfectelor

²⁶ Edgar Papu, *Apolo sau ontologia clasicismului*, București, Editura Eminescu, 1985, p. 32-33, 61-63, 72.

²⁷ „Arta greacă a secolului al V-lea este clasică în măsura în care exprimă o emoție colectivă, civică și religioasă: altfel spus, renunță la ceea ce nu poate participa la aceste valori, la ceea ce nu exprimă omul. [...] Astfel, arta nu se interesează încă, pentru moment, de trăsăturile particulare, de singularitățile ființei individuale, nici de cele care țin de vârstă, de meserie, de clasă; ea epurează, ca să spunem așa, realismul, eliminând accidentalul; ea caută tipul, impersonal pentru că-i universal, nu golit de realitate, ci dimpotrivă, chintesență a realului, ca idee platonice. [...] Firește, nu este vorba, de aici înainte, de a reduce trupul omului la forme geometrice, așa cum se făcea în ajunul secolului al VIII-lea, nici de a-i transpune elementele într-o schematizare expresivă, în maniera arhaismului: preocupările naturaliste au devenit prea presante. Dar rămân ritmul și proporțiile care permit infuzia, în realitatea vulgară, a nobleței numerelor și a geometriei. Așa se justifică caracterul ideal al artei clasice; faptul că se bazează pe preocupări, pe gusturi comune artistului și ansamblului cetății; explică acordul, atât de uimitor pentru noi, între opere și publicul lor. [...] Maeștrii Olimpicii erau preocupați să facă simțită, prin noblețea efortului uman, o prezență supraomenească; aproape în aceeași epocă, alți artiști căutau, în înseși formele trupului, o frumusețe căreia amprenta spiritului i-ar da o valoare generală și, într-o oarecare măsură, divină” (René Ginouvès, *Arta greacă*, traducere de Anca Calangiu, București, Editura Meridiane, 1992, p. 118-199, 122-123).

²⁸ Nici Revoluția franceză (1789) și nici a Treia Republică (1871) nu dețin merite speciale în dezvoltarea monumentului de for public. „Clasele exploatate” nu vedeau în el o expresie a „dreptății sociale”. Perioadele post-monarhice au contribuit doar la intensificarea interesului pentru acest gen de artă. Adevăratele temeuri ale statuii închinată unei personalități intelectuale ori militare au fost puse în vremea regalității; fie că e vorba de Bourboni – care insistau pe acest fenomen și după revenirea lor, în 1814-1815 –, fie că e vorba de monarhia din iulie 1830. Vezi June Hargrove, *The Statues of Paris. An Open-Air Pantheon. The History of Statues to Great Men*, New York, Paris, The Vendome Press, 1990, p. 11-29, 53-73. Cel mai important este, o repetăm, faptul că statuile nu sunt un capriciu al naționalismului de secol XIX, reflectând mai degrabă iluminismul universalist din veacul XVIII.

²⁹ „Artistul [sculptorul] avea motivele cele mai constrângătoare ca să nu lase suferința lui Laocoon să izbucnească în strigăte. Dar dacă poetul [Virgiliu] ar fi avut în fața lui grupul statuar în care durerea și frumusețea se împreună așa de emoționant, ce nevoie atât de neînduplecată l-ar fi putut sili să nu pomenească absolut nimic despre ideea de bărbătească decență și răbdare eroică, ce se desprinde din acea îmbinare a durerii cu frumusețea, și, deodată, să ne sperie cu strigătul fioros al lui Laocoon al său?” (vezi *Laocoon*, în Gotthold Ephraim Lessing, *Opere*, I, traducere de Lucian Blaga, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 186-187). Cristalizarea celor două poziționări estetice nu a fost una facilă, argumentele „pro” și „contra” circulând, intempestiv și nu etapizat, dintr-o tabără în cealaltă. Diferențele se nasc din unele nuanțe, contextualizate, ca să dăm un exemplu, în „disputa” dintre fanii poeziei și cei ai artelor plastice. În 1755, Winckelmann „observa că Laocoon al sculptorului nu strigă precum cel al lui Vergiliu, ci doar suspină, pentru că artiștii voiau să exprime prin el forța și măreția suflatească. Lessing dovedește cu numeroase argumente că nu putea fi astfel, dat fiind că anticilor nu le era rușine să plângă. Motivul este deci altul: frumosul este regula cea mai înaltă a artei; chipul contractat de un strigăt de durere nu ar fi putut fi frumos; autorii statuii au sacrificat frumuseții, expresia” (Władisław Folkierski, *Între clasicism și romantism. Studiu despre estetica și esteticienii secolului al XVIII-lea*, vol. II, traducere de Mioara și Pan Izverna, București, Editura Meridiane, 1988, p. 201-202). Ce argumente neoclasiciste mai formula Lessing? Cităm din aceeași exegeză: „[...] în ceea ce privește durerea (este cazul lui Laocoon), artistul nu poate alege drept subiect punctul ei culminant. Imaginația privitorului trebuie lăsată să depășească ceea ce are în fața ei; or, susține Lessing, dacă, pusă în prezența punctului culminant al durerii și al suferinței, imaginația vrea să meargă dincolo de el, ea nu-și va putea închipui decât un trup doborât de această suferință. Argumentul este ingenios, deși oarecum discutabil. [...] Este oare exact că imaginația tinde, adică, să se întrebe ce se va întâmpla după momentul reprezentat? Nu se îndreaptă ea oare mai curând către trecut, pentru a visa

proporții) de aceea de sublim (smulgerea eului din vechile limite, eliberarea de clișee existențiale, preluarea onirizantă a unor experiențe extreme, cu intenția a le include în biografia omului comun)³⁰. Una din ipotezele noastre de lucru este faptul că ideea de adevăr a unei epoci nu este doar produsul științei. Gusturile, modelele și sensibilitățile momentului au un cuvânt greu de spus în afirmarea unor episteme și în construirea unei noi idei de probitate. Scrierea istoriei nu se reducea la cercetarea câtorva manuscrise. Puteai să spui povestea unui personaj mergând pe urmele pașilor săi, refăcându-i călătoriile, retrăindu-i oarecum peripețiile, vizitându-i mormântul, admirându-i statuia³¹. Trecutul era atractiv în măsura în care unul din eroii lui ne întreținea mai vechea înclinație spre devoțiune. Și ne vom referi la vechii greci:

În toate momentele vieții, la bine și la rău, eroii le sunt apropiați oamenilor, fiecărui în parte și orașului întreg. Despre eroul pe care-l venerază un oraș se spune adesea, ca și despre zeii orașului, că îl stăpânește, îl posedă, domnește asupra lui; el îi este adevăratul protector. Este foarte posibil ca pentru multe orașe să fie valabil ceea ce se spunea despre unele, anume că în ele credința în eroul orașului era mai puternică decât cea în zeii comuni tuturor. Relația cu eroii este mai apropiată decât cea cu maiestatea zeilor din înalt; credința în eroi creează o astfel de legătură, mai intimă, între oameni și lumea superioară a spiritelor. La originea credinței în eroi stă cultul strămoșilor; cultul eroilor a rămas în esență un cult al strămoșilor, dar el s-a lărgit, devenind un cult al marilor suflete ale unor oameni din trecutul nu prea îndepărtat sau chiar recent, care, prin puteri speciale de multiple feluri (și nu neapărat în primul rând morale), s-au ridicat deasupra semenilor lor. În aceasta rezidă semnificația lui deosebită. El ne arată că lumea spiritelor nu este închisă. Neîncetat unii oameni se înalță, după încheierea vieții lor pământești, în sfera lor superioară. Moartea nu pune capăt oricărei vieți conștiente, întunecimile Hadesului nu înghit orice putere. Totuși, nu din credința în eroi s-a dezvoltat credința într-o nemurire inerentă, prin însăși esența lor, tuturor sufletelor omenești. Credința în eroi nu putea avea un asemenea efect. Lucrurile au rămas ca la început când, din mulțimile de suflete care se îndreptau neconținut spre Hades, eroii, cărora le era menită o altă soartă, reprezentau numai o minoritate de aleși. Chiar dacă numărul celor ridicați la rangul de eroi a crescut mult, de fiecare dată când un suflet omenească era ridicat la demnitatea de erou, acest lucru rămânea mereu un miracol, care, oricât de des s-ar fi repetat, nu putea deveni o regulă, o lege valabilă pentru toți. [...] Credința în eroi nu însemna încă credința în nemurirea sufletului omului prin însăși esența lui și nu oferea temei nici pentru – ceea ce ar fi fost totuși altceva – un cult general al sufletelor. Pentru ca astfel de fenomene să apară, după, dar nu izvorând din credința în eroi, și să se poată apoi menține în continuare puternice, alături de această credință era nevoie de o mișcare provenită din alte adâncuri³².

Trebuie precizat că practicile devoționale ale Antichității au creat o atitudine oarecum tipizată față de entitățile/persoanele ieșite din ordinea firescului. Astfel, monumentele epocii moderne (și nu numai) își au

la împrejurările care au adus cu ele o asemenea suferință [s.n., A.M.]?” (*Ibidem*, p. 202). Iată o istoricizare a durerii cuiva, am spune astăzi. Și e ușor de remarcat că surplusul de pleoarie îl conducea pe Lessing, fără ca el să realizeze acest lucru, din tabăra apărătorilor frumosului clasic în aceea a admiratorilor sublimului romantic. Promptitudinea cu care aprobă trecerea imaginației dincolo de limitele vizibilului într-acolo îl îndreaptă. Alți exegeți aduc nuanțări suplimentare, ei arătând că Winckelmann nu recomanda copierea minuțioasă a operelor greco-romane: „Ce susține Winckelmann este o întoarcere la spiritul, nu la litera antichității. Într-o formulare rămasă celebră, el sintetizează principalele atribute ale artei antice: [...] o simplitate nobilă și o măreție calmă. Sunt însușiri spirituale cât și estetice care se regăsesc în suferința nobilă, tăcută și eroică a personajului mitologic Laocoon, ca și în ipostaza lui statuară” (Hugh Honour, *Neoclasicismul*, traducere de Gabriel Gafița, București, Editura Meridiane, 1976, p. 58).

³⁰ În 1757, Edmund Burke își publica o celebră lucrare, din care noi redăm câteva cuvinte: „[...] obiectele sublime sunt vaste ca dimensiuni, cele frumoase sunt relativ mici; frumusețea trebuie să fie netedă și lustruită; măreția trebuie să fie aspră și neglijentă; frumusețea trebuie să evite linia dreaptă, dar să devieze pe nesimțite de la aceasta; în multe cazuri, măreția iubește linia dreaptă, iar când deviază de la ea, această abatere este de multe ori bruscă; frumusețea nu trebuie să fie obscură; măreția trebuie să fie întunecată și sumbră; frumusețea trebuie să fie ușoară și delicată; măreția trebuie să fie solidă și chiar masivă” (Edmund Burke, *Despre sublim și frumos. Cercetare filosofică a originii ideilor*, traducere de Anda Teodorescu & Andrei Bantaș, București, Editura Meridiane, 1981, p. 171-172).

³¹ Vezi Andi Mihalache, *Imaginație, călătorie și istorie în Franța secolului XIX*, în Andi Mihalache & Alexandru Istrate (coord.), *Romantism și modernitate. Atitudini, reevaluări, polemici*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2009, p. 75-114. O abordare mai avizată, din perspectiva ideii de adevăr, găsim în același volum, mai precis în articolul lui George Bondor, *Înțelegeri și adevăr. Proiecte hermeneutice în romantism*, p. 331-349.

³² Erwin Rohde, *Psyché*, traducere de Mircea Popescu, București, Editura Meridiane, 1985, p. 152-153. Pentru o mai bună ancorare a cultului eroilor în cultura funerară a Greciei antice, să ținem cont de importanța pe care o avea cultul strămoșilor: „Exista un veșnic schimb de fapte binevoitoare între viii și morții fiecărei familii. Strămoșul primea din partea urmașilor șirul de mese funebre, adică singurele bucurii de care putea avea parte în cea de a doua viață a sa. Urmașul primea din partea strămoșului ajutorul și puterea de care avea nevoie în viața de aici. Cel viu nu se putea lipsi de cel mort, după cum nici cel mort nu se putea lipsi de cel viu. Astfel se stabilea o legătură puternică între toate generațiile unei familii, ce devenea asemenea unui trup nedespărțit întru vecie” (Fustel de Coulanges, *Cetatea antică*, vol. I, *Studiu asupra cultului, dreptului și instituțiilor Greciei și Romei*, traducere de Mioara și Pan Izverna în colaborare cu Elena Lazăr, București, Editura Meridiane, 1984, p. 56).

originea în statuile de cult ale Eladei arhaice; unde, zice o legendă destul de contestată, Dedal ar fi fost un sculptor atenian care își dansa statuile³³. Platon consideră că povestea sculpturilor mișcătoare ar fi stupidă, din cauză că, în opinia sa, cunoașterea ar fi inamică lucrurilor ce nu se așază locului³⁴. Altele erau înțeleșurile:

[...] măsura de a lega aceste statui (*xoana*) dedaliene primitive cu funii sau lanțuri era o măsură de a face manifestă viața divină din ele. Mișcarea era viață, iar viața animată, divinitatea însăși a acestor reprezentări, era cel mai bine revelată prin legarea lor. Pentru Platon, divinitatea, în măsura în care cunoașterea avea divinitatea drept sursă și obiect al său, ședea în nemișcare, iar accentul lui Platon cade pe această stare de legare împreună ca atare. În cultura Greciei prefilosofice, divinitatea șade în mișcare, iar *xoana* erau legate împreună nu pentru că obiectul fix era divin prin fixitatea sa, ci dimpotrivă. Accentul cădea pe starea nelegată, animată: lanțurile care legau statuile de cult țineau sub control o viață supranaturală, de temut, excesivă, exclusiv în scopul de a-i dezvălui mai bine prezența. Contrastul făcut aici este cumva mai subtil decât am sugerat până acum. În cazul acelor *xoana* ale lui Dedal, înlănțuirea statuiilor de cult aducea divinul în domeniul experienței umane; pentru Platon, cuplarea opiniei adevărate de lanțul reamintirii (*anamnesis*) aduce divinul în teritoriul cunoașterii umane. Evocarea de către Platon a statuiilor de cult animate revelează o modificare detectabilă. În ambele cazuri, strângerea laolaltă are drept scop aducerea divinului în sfera umanului, dar există o modificare, una de accent de pe primatul mișcării pe cel al fixității; de la primatul experienței la primatul cunoașterii pe care Platon o numește *epistémé*. Între cei doi poli – mișcare și fixitate, experiență și cunoaștere – stă fenomenul apariției conștiinței occidentale³⁵.

Epocile care au succedat Antichității au fost judecate prea puțin în sine, după propriile aporturi; și parcă prea mult după disponibilitatea de a recupera/readapta valorile greco-latine la noile atitudini față de omul înscris în durată. Excepție fac lucrările lui Philippe Ariès:

[...] nu este mai puțin adevărat că Antichitatea clasică nu este străbătută de preocuparea existențială pentru istorie. Ea nu trăiește într-o istorie continuă, de la origini până în prezent, ci decupează în timp zone privilegiate a căror cunoaștere este utilă: miturile sacre ale originilor, sau acele episoade care se pretează la amplificarea morală și la controversa politică privitoare la cea mai bună formă de guvernământ. În afara acestor zone privilegiate și discontinue se întinde o obscuritate abstractă, ca și cum nimic nu s-ar fi petrecut între ele, sau doar fapte lipsite de însemnătate. Antichitatea clasică, cu excepția Romei în măsura limitată în care ea scăpa de sub influența elenistică, nu a simțit nevoia continuității care-l leagă pe omul prezentului de înlănțuirea vremurilor, de la origine. Ideea unei strânse dependențe între om și istorie, iată într-adevăr aportul creștinismului. [...] Întrezărim pietatea medievală mai curând pe pereții bisericilor decât într-o teologie savantă, sau chiar într-o literatură populară, consacrată însă unor practici prea locale. Or, această pietate înseamnă în primul rând respectul plin de devoțiune față de o istorie. [...] De aceea, întreaga viață medievală era întemeiată pe precedentul istoric, pe amintirea trecutului; nimic nu valorează mai mult decât ceea ce a fost; o deviere față de obiceiul antic reprezintă o noutate primejdioasă. Nici o societate umană nu și-a raportat în asemenea măsură condiția prezentă la ideea pe care și-o făcea despre trecut. [...] Astfel, Carol cel Mare, eroul de epopee, este recuperat de noua mitologie regală. Șirul regilor de piatră și sticlă slăvește ideea continuității regale, de la Clovis până la Ludovic cel Sfânt, trecând prin Carol cel Mare. Aceeași idee l-a călăuzit pe Ludovic cel Sfânt și în cazul abației de la Saint-Denis. Înainte de Ludovic cel Sfânt, regii, ca și marii baroni, își alegeau locul de mormânt în funcție de devoțiunea lor personală, în general într-o abație privilegiată ai cărei binefăcători erau. [...] Ludovic cel Sfânt avea să modifice tradiția, conferind mormintelor regale un sens nou în ilustrarea mitului monarhic. El a conceput mărețul proiect de reunire, la Saint-Denis, într-un unic ansamblu monumental, a mormintelor dispersate ale regilor Franței. [...] Meșterul lui Ludovic cel Sfânt, Pierre de Montreuil, a pus să fie executate în atelierile sale șaisprezece statui reprezentând seria regilor începând cu Clovis, cu câteva omisiuni, serie menită a fi continuată, în primul rând, cu fiii regelui, aduși de la abația de la Royaumont, abația preferată a lui Ludovic cel Sfânt, unde își înmormântase fiii conform obiceiurilor pe care încă nu le modificase. [...] Efigiile au fost culcate, întărind astfel impresia de continuitate prin ideea că moartea nu o putea întrerupe, nici moartea individuală, nici stingerea dinastiilor³⁶.

³³ Indra Kagis McEwen, *Străbunul lui Socrate. Un eseu despre începuturile arhitecturale*, traducere de Augustin Ioan & Cristina Andrieș, Cluj-Napoca, Idea Design & Print, 2011, p. 12.

³⁴ *Ibidem*, p. 13.

³⁵ *Ibidem*, p. 14.

³⁶ Philippe Ariès, *Timpul istoriei*, traducere de Răzvan Junescu, București, Editura Meridiane, 1997, p. 101-104, 133-134.

Cuplului ideatic *absent-prezent* îi corespund, în oglindă, alte două, *vizibil-invizibil* și *material-imaterial*. Aceste însoțiri categoriale se adună și își dau reciproc sens sub larga acoperire a noțiunii renaștentiste de *corp*:

Traducerea vizuală a unității formate din cele două naturi ale lui Cristos a constituit una din marile probleme cu care s-au confruntat artiștii, fapt demonstrat exemplar de dificultățile interpretative născute de una dintre cele mai celebre statui ale lui Michelangelo. Realizată la Florența și trimisă la Roma în 1521, această statuie era conformă unui contract încheiat în 1514. [...] Comentariul pe care Vasari i l-a dedicat mai târziu este extrem de lapidar, dar nu lipsit de semnificații. În biografia consacrată marelui artist în 1550, el caracterizează acest *Cristo ignudo che tiene la croce* drept *una figura miracolosissima*, expresie fără îndoială ambiguă, deoarece poate fi citită fie ca aluzie la miracolul Învierii, pe care statuia urma să-l celebreze, fie ca elogiu direct prodigioasei forme michelangiotești. [...] Raportul dintre *Pietà* și *Cristo ignudo* este de ordin dialectic, căci, în prima dintre opere, carnea de marmură a lui Cristos mort, cu admirabila redare a „mușchilor, venelor și nervilor”, conține promisiunea Învierii, în vreme ce a doua proclamă categoric evidența acesteia. [...] Vasari sugerează existența unor antiteze puternice, opunând delicatețea și fragilitatea Cristului mort din *Pietà* formei eroice, atletice, a celui care – minune a minunilor – a învins moartea. Impresia de viață este obținută prin accentuarea *contrapposto*-ului în *figura serpentinata*, operație la care se adaugă detaliul subtil, dar semnificativ, al piciorului drept care săvârșește un pas în față, ușor dar hotărât în voința de a transgresa pragul ce separă „imaginea” de „realitate”. [...] Puțin mai târziu, noile criterii de receptare introduse de Contrareformă, în primul rând cel de „conveniență”, au văzut în nuditatea exhibită astfel o provocare ce a condus la fabricarea unui veșmânt apt să acopere *ad hoc* coapsele lui Cristos. Neînțelegerea nu ar fi putut fi mai mare, căci statuia lui Michelangelo, prin simplul fapt că nu reprezintă în nici un fel un „Crist adult și nud”, ci celebrează „corpul înviat”, nu putea conține nimic neconvenabil. [...] Provocarea cu care s-a confruntat Michelangelo a fost să realizeze o *figura miracolosissima* în materialitatea, dură și concretă, a marmurei. [...] Nimeni nu l-a văzut pe Isus înviind, puțini l-au văzut după săvârșirea miracolului (Maria Magdalena, apostolii, pelerinii pe drumul din Emaus...), unul singur (Toma necredinciosul) l-a atins. Este însă adevărat că de secole imaginarea Învierii și al aparițiilor lui Cristos s-a străduit să ofere lumii, grație vizualului, dovada miracolului suprem. [...] Statuia lui Michelangelo proclamă acest fapt prin evidența corpului sculptural a acestei *figura miracolosissima*³⁷.

Sunt eforturi de *prezentificare*, pe cale estetică, a unui om de seamă. Vor urma, în sutele de ani de după Michelangelo, cam aceleași strădanii, dar cu un semnificat schimbat, *paseficarea*; în sensul de pacificare, detașare, conciliere. Pe lângă vechile deziderate apar altele, mai greu de îndeplinit. În veacul XIX, adevărul propriei persoane trecea prin loialitatea față de celălalt. Mai ales că romantismul elibera *sublimul* din filiația cu *frumosul*: primul devenea senzație și trăire, cel de-al doilea rămânea o chestiune de constatare și canon. Sublimul era o atitudine activă, de coparticipare la realitatea asaltată estetic, frumosul fiind doar o reacție pasivă, o problemă de receptare. Sublimul îndemna la evadarea din sine și la simpatizarea cu faptele excepționale ale altcuiva, fie că era actorul favorit dintr-o piesă de teatru, fie că era personajul principal dintr-o carte; oriunde găsim fapte pe care ni le-am fi dorit, evident, pentru biografia noastră. Sublimul ne furniza un eu de probă, din care ne puteam retrage dacă nu reușeam elevarea de care ne credeam în stare³⁸.

Statuia nu e doar un obiect de artă, ieșind din atemporalul contemplării estetice pentru a servi ca impuls pentru toate narațiunile istorice, teatrale sau poetice din secolul XIX³⁹. Identificându-se cu un erou

³⁷ Victor Ieronim Stoichiță, *Despre trup. Anatomii, redute, fantasma*, traducere de Ruxandra Demetrescu & Anca Oroveanu, București, Editura Humanitas, 2020, p. 59-63.

³⁸ Cum se întâlnește sublimul cu tragismul eroului transfigurată artistic? Cu mijlocirea emoției estetice, virtualitatea morții devine o stimulare radicală a vieții. Sublimul menține deci un fel de metafizică a neliniștii, centrată pe explorarea interiorității și pe jocul de contraste al pasiunilor (angoasa, suspansul, imprezizibilul, asimetricul, variabilul). Concilierea acestui concept cu banalitatea cotidianului nefiind tocmai posibilă, se impune retragerea către acel „dincolo” al morții; la care eroul râvnește, uneori inconștient, prin aspirația către nemărginire și transcendere. Sublimitatea morții rezolvă conflictul dintre real și ideal, încurajând ideea că individualitatea este o formă de subiectivitate incomensurabilă. Blocajul dintre real și ideal este, așadar, anulat prin ieșirea eroului „în decor”. Moartea îi anulează limitările, trecându-l într-un tărâm în care condiționările istorice nu au nicio putere (Dominique Peyrache-Leborne, *La poétique du sublime de la fin des Lumières au romantisme*, Paris, Honoré Champion Éditeur, 1997, p. 28-29, 165-170).

³⁹ Sculptura greco-romană nu a creat, ci mai degrabă a prilejuit gusturi, sensibilități și imaginarii surprinzătoare. Minunățiile antice nu au avut o audiență omogenă. Deși au fost utilizate în scop educativ ori distractiv, receptarea acelor capodopere nu a fost cea scontată. Au fost și atitudini mai puțin așteptate, de respingere și de configurare a altor opțiuni ale „claselor de jos”, cum ar fi preferința pentru reprezentări mai „naturaliste” în artă. Vezi Kate Nichols, *Greece and Rome at the Crystal Palace. Classical Sculpture and Modern Britain, 1854-1936*, Oxford University Press, 2015, p. 25-41.

anume, romanticii invidiau cel mai mult *tragicul* din povestea acestuia⁴⁰. Și, închipuindu-și că îi pot fi asemenea, se îndrăgosteau și mai mult de propriile suferințe⁴¹. Urmărim mutațiile estetice pentru a desprinde din ele modificările ce survin în reprezentările asupra trecutului; și asupra modalităților de a ni-l imagina atunci când reconstituirea lui pe baza documentelor nu ne stă la îndemână. Nu este un lucru simplu, deoarece estetica are o doză substanțială de atemporal, de anistoric⁴². Și, pentru a descoperi tocmai istoricitatea domeniului care ne preocupă, căutăm cât mai multe conexiuni între estetică și evoluția reprezentărilor despre moarte, între sentimentul sublimului și geneza eului modern; în sprijinul acestor recalibrări vin și noile sensibilități față de corp și, mai ales, față de reprezentările despre trupul lipsă:

Noua valoare și noua demnitate conferite trupului defunctului rezultă din emoția crescândă provocată de moartea individuală. [...] Autoritățile din secolul al XIX-lea urmăresc abolirea morții anonime. La morgă, cadavrele sunt pregătite, la nevoie machiate, apoi arătate mulțimii de vizitatori, în speranța identificării lor. Trupul neînsuflețit al oricărui necunoscut este considerat de acum înainte demn de atenție. În acest așezământ, se face tot posibilul pentru a evita mormanul de cadavre așezate fără deosebire. La nivelul societății, crește refuzul gropii [...]. În timp ce adepții medicinei anatomo-clinice se străduiesc să descopere, prin disecție, adevărul despre boală în profunzimea cadavrelor, apare o rezistență paradoxală, cel puțin în rândul populației pariziene, împotriva oricărei experiențe efectuate pe corp în spitale. Intensitatea „fantasmelor conservatoare”, care se dezvoltă încă de la sfârșitul secolului XVIII, exprimă cel mai bine noua demnitate a cadavrului. Accentuarea dorinței de eternitate însoțește noua atracție a morții romantice concepute ca un somn a cărui suavitate, asociată cu prezența îngerului, se preschimbă insidios în promisiune de supraviețuire. Sculptura și ansamblul decorului funerar reflectă speranța implicită și se abate uneori spre un erotism macabru. Îmbălsămarea, facilitată de progresul tehnicilor, răspunde preocupării tot mai mari de a păstra prețioasele rămășițe ale descompunerii. Cum să-ți imaginezi, fiind în viață, o reprezentare a sinelui care n-ar mai exista decât ca o carne moartă? Cum să le prezinți celorlalți propria descompunere? Iată întrebări deosebit de obsedante în rândul elitelor vremii. Convingerea că moartea nu poate fi reprezentată, adică putrefacția, îndeamnă la estetizarea cadavrului, imagine a unei vieți trecute, la punerea în scenă a frumuseții morții. [...] Se extinde moda relicvelor sentimentale. Esențială de acum înainte, în cadru intim, este tăierea șuvițelor de păr. [...] Din aceeași grijă se naște moda măștilor, apoi a fotografiilor mortuare. [...] Realizarea ultimului portret, perceput ca o oglindă a inimii, corespunde esteticii romantice a genului, așa cum o demonstraseră rapida răspândire a măștilor mortuare ale lui Schiller sau Beethoven⁴³.

⁴⁰ Oprindu-se asupra noțiunii de *tragic* în secolul XVIII, Gabriel Liiceanu o privea prin intermediul noțiunii de *sublim*: „[...] sublimul introduce în explicarea tragediei nu se rezuma doar la faptul de a acorda morții și suferinței o conotație artistică; sublimul îi deschide artei calea de evoluție de la sensibil la rațional, și tragedia, ca teren preferat de exersare a lui, devenea astfel calea pe care arta evolua către antropologie și filozofie. Introdus în ecuația tragicului, sublimul declanșa metamorfoza formei sensibile în idee și concept. [...] Tragedia făcea ca moartea devenită sublimă să dea vieții semnificația eternității. În fond, ea se dovedea a fi piața artistică unde se stabilea cota morții și a nemuririi. [...] Înțelepciunea tragediei se închide acum, în acest adevăr dublu: adevărata nemurire nu înseamnă persistența într-o durată fizică infinită, iar adevărata moarte nu este niciodată biologică. [...] Iar eroii, adevărații eroi, nu aveau parte de tinerețe veșnică fără să aibă parte și de nemurirea fizică?” (Gabriel Liiceanu, *Tragicul. O fenomenologie a limitei și depășirii*, București, Editura Humanitas, 2019, p. 139).

⁴¹ „Atunci când un om, chiar dacă mai înainte a fost măreț, se comportă în ceasurile de extremă suferință în mod laș și lamentabil, când se prăbușește în sine însuși, fără nici un punct de sprijin, când decade într-o stupidă nepăsare – atunci s-a terminat cu impresia de tragic. Așadar, dacă individul tragic dă dovadă de tărie de caracter chiar și în suferințele cele mai aprige, aceasta înseamnă implicit că el iradiază un efect înălțător, opus dispoziției fundamentale pesimiste. Oricum s-ar manifesta această măreție, ea produce, în orice caz, un efect elevator. Ne înălțăm sufletește la vederea acestei măreții, creștem odată cu ea. Ne dăm seama că nici cele mai violente și mai insuportabile atacuri ale destinului nu sunt în stare să-l micșoreze pe om, că spiritul și voința omului poartă în sine, chiar și față de cele mai nimicitoare forțe ale destinului, ceva pe măsura lor, ba chiar superior lor. În prezența acestei neobișnuite capacități, cu care omul tragic își afirmă măreția chiar și în fața celor mai intense acțiuni de subminare a ființei sale, începem să simțim ce înseamnă să fii om” (Johannes Volkelt, *Estetica tragicului*, traducere de Emeric Deutsch, București, Editura Univers, 1978, p. 295).

⁴² „Dacă viețile noastre ar fi veșnice, ca viețile zeilor antici, noțiunea de episod și-ar pierde sensul, căci, în nesfârșit, orice eveniment, chiar și cel mai neînsemnat, ar deveni într-o bună zi cauza unui efect și s-ar dezvolta într-o poveste” (Milan Kundera, *Nemurirea*, traducere de Jean Grosu, București, Editura Humanitas, 2013, p. 350).

⁴³ Alain Corbin & Jean-Jacques Courtine & Georges Vigarello (coord.), *Istoria corpului*, vol. II, *De la Revoluția Franceză la Primul Război Mondial...*, p. 266-269. Un impuls mai vechi, dar cu atât mai autoritar a venit dintr-o altă direcție: „[...] dezvoltarea spectaculoasă a fiziognomiei la începutul secolului al XVI-lea a fost într-un totu contemporană cu aceea a politeții. [...] Fiziognomia este așadar purtătoare a unei istorii a privirii asupra corpului. Ea face mai mult decât să învețe descifrarea limbajelor sufletului «răspândit în afară». Ea promovează norme corporale, stabilește o definiție «medie» a fiziognomiei, descoperă în proporție tipul ideal de frumusețe, împinge spre marginile privirii distorsiuni, deformări, monstruoziități”. Vezi Alain Corbin & Jean-Jacques Courtine & Georges Vigarello (coord.), *Istoria corpului*, vol. I, *De la Renaștere la Secolul Luminilor*, traducere de Muguraș Constantinescu et alii, București, Editura Art, 2015, p. 374. Pentru „structura asemănării” vezi și Max Picard, *Limitele fiziognomiei*, traducere de Ioan Milea, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2023, p. 72-76.

Romantismul se dedica unui sublim prea popular, acreditând ideea că acesta ne invită la o sporire de sine; la o aspirație către delimitare, la cultivarea dorinței de infinit, la stimularea *nostalgiei* după infinitudinea pe care ne-o intuim și ne-am dori-o recuperată, readusă între puțințele noastre⁴⁴. Sublimul restaurează individualitatea⁴⁵ în dimensiunile ei ideale, deschizându-ne egoul către patosul unei fapte eroice, către pactizarea noastră cu reprezentările ei literare, picturale, sculpturale, estetizate în general⁴⁶.

Vizionarismul romanticilor venea dintr-o mare nerăbdare față de timp, dintr-o dorință de a-l brusca, de a-l aduce la zi. Urma apoi resemnarea melancolică pe care omul, învins al duratei, o arăta la sfârșitul încercărilor sale. Totuși, nu putea să renunțe cu totul, viitorul îndepărtat nefiind pentru el un timp inaccesibil. Era doar un prezent postum. Nu existau întâmplări care, înainte de a se produce realmente, să nu fi existat mai întâi în închipuirea cuiva. Ceea ce romanticii nu își puteau imagina nici nu existase și nu avea să existe vreodată. Viitorul lor era un „fost” prezent, o presimțire îmbătrânită. Nu era un timp necunoscut, funcționând pentru ei ca un model familiar, reînnoit. Era așa de frecvent pomenit, încât căpăta valoare de precedent, reînviind când și când în visurile cronicarilor săi. Persiflați ca mari amatori de fabulație, romanticii încercau de fapt entuziasmul cunoașterii senzoriale, regresivitatea la origini și întoarcerea la surse. Rămâneau însă niște emuli ai pipăitului metafizic. Din punctul de vedere al respectului pentru autenticitate, ei pregătesc totuși calea pozitivistilor. Există însă mari deosebiri: dacă cei din urmă tratează izvoarele numai ca urme ale trecutului pe care îl reconstituie pas cu pas, ca pe un *puzzle*, cei dintâi iau fiecare ciob drept sediu al adevărului istoric. Pentru pozitivști, o informație este valabilă în măsura în care se dovedește complementară cu altele, verificându-se și confirmându-se reciproc în cursul investigației. Pentru romantici, sursa este o probă autosuficientă, vorbind de la sine despre istoria la care face aluzie. Puse într-o intrigă inteligibilă, sursele pozitivistilor *povestesc* trecutul, în timp ce vestigiile romanticilor doar îl *ilustrează*. Aceste lucruri sunt deja bine știute⁴⁷. Întrebarea noastră este următoarea: erau romanticii chiar atât de naivi ori superficiali? Cu siguranță că nu, felul lor de a aborda istoria putând fi clarificat numai dacă înțelegem epistema momentului și ideea de probitate care o governa. *Certitudinile* din lumea sensibilă erau orfanele unor *adevăruri* suprasensibile.

⁴⁴ Grecii credeau într-o „comunitate de viață cu spiritul strămoșilor, care este fundamentul tuturor culturilor. Într-adevăr, nu există cultură decât atunci când există o anumită dominare a curgerii ireversibile a timpului, ceea ce implică folosirea unei multitudini de tehnici destinate să acopere absența; iar absența prin excelență este aceea a celui mort, care nu dispăre momentan, ci în mod absolut și de neînlocuit. Acesta este motivul pentru care nu este ilegal să vedem în doliu, luat în sensul larg de asumare a absenței, originea culturii înseși. Prin urmare, dacă orice cultură este, într-un sens larg, cultură a morții – lucru pe care îl manifestă atât riturile funerare cât și conservarea cuvintelor vii în scriitură, atât cultul strămoșilor cât și povestirile mitologice și literare în general –, acest lucru se datorează tocmai faptului că această cezură radicală care este moartea trebuie să fie asumată, ceea ce înseamnă în același timp acceptată și negată. Într-adevăr, o antropologie istorică a morții arată că oamenii societăților arhaice aveau oroare de ideea unei distrugerii definitive și totale; ei considerau că morții continuau să ducă alături de noi o viață invizibilă și nu încetau să intervină în cursul existenței celor care se numeau ei înșiși vii [s.n., A.M.]” (Françoise Dastur, *Moartea. Eseu despre finitudine*, traducere de Sabin Borș, București, Editura Humanitas, 2006, p. 24). Am reprodus un fragment atât de lung pentru a reacredita solidele și străvechile fundamente culturale ale artei statuare. Statuile nu sunt atât de oportuniste pe cât par; și în niciun caz nu sunt un ricoșeu propagandistic modern. Pentru cazul românesc și pentru statuarea originilor funerare ale monumentului de for public, vezi Andi Mihalache, *Mănuși albe, mănuși negre. Cultul eroilor în vremea dinastiei Hohenzollern*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2007, 304 p.

⁴⁵ Étienne Maurice Falconet (1716-1791) e cunoscut ca autor al statuii lui Petru cel Mare. Corespondența lui cu Diderot (1713-1784) nu e atât de celebră, cu toate că ar merita. La 15 februarie 1766, marele gânditor îi scria artistului: „Nu porți în tine *sentimentul de a te face nemuritor* dacă nu ai conștiința unui talent deosebit. E un sentiment mare; e un sentiment cinstit chiar la omul mediocru, și e firesc omului mare. E o parte din apanajul său, pe care nu-l poate neglija fără un dispreț crunt față de spiritul omenesc. Arhimede a poruncit să i se graveze pe mormânt sfera înscrisă în cilindru” (Denis Diderot, *Scrieri despre artă*, traducere de Gellu Naum, București, Editura Meridian, 1967, p. 325). A doua zi, Diderot revenea cu o epistolă și mai aplicată subiectului nostru: „Dacă m-ar întreba cineva ce prefer, să obțin sau să merit o statuie, ar fi poate înțelept să răspund, ținând seama de experiența secolelor trecute, că nu prefer nici una, nici alta; dar trebuie să alegi; îmi place mai mult s-o merit... Și dacă o meriți ai fi măgulit să o ai, după moarte. [...] Dar la ce bun să ridici monumente celor care nu mai sunt, să împodobești cu inscripții sublime marmura care le acoperă cenușa rece; să le arăți cetățenilor busturile apărătorilor libertății, să pui în cărți nepieritoare povestea faptelor lor? Oare pentru cei morți se face lucrul acesta? Nu, el e făcut pentru cei vii. Lor li se spune: dacă faci așa, iată ce onoruri te așteaptă. Vei servi drept pildă celor ce vor veni după tine, așa cum ei au servit celor care au trăit înainte” (*Ibidem*, p. 350-351).

⁴⁶ „*Páthos*: eveniment, trăire, suferință, emoție, atribut. Istoria cuvântului *pathos* este încețoșată de o multiplicitate de conotații. În accepțiunea sa cea mai generală, el înseamnă «ceva ce se întâmplă», fie cu referire la evenimentul însuși [...], fie la persoana afectată [...], cea de a doua utilizare fiind considerabil extinsă în direcții etice, ca de exemplu în cazul «suferinței instructive» de la tragedieni [...]. Pornind din acest punct, speculația filozofică merge în două direcții diferite, investigând *pathos*-ul atât ca «ceea ce li se întâmplă corpurilor», cât și «ceea ce li se întâmplă sufletelor», prima la rubrica generală a calităților, a doua la cea a emoțiilor. Între ele creează o punte teoriile materialiste ale senzației, care readuc cunoașterea senzorială la un *pathos* al simțurilor, capabil, la rândul său, să declanșeze *pathe*-le sufletului” (Francis E. Peters, *Termenii filozofiei grecești*, traducere de Dragan Stoianovici, București, Editura Humanitas, 1995, p. 217-218).

⁴⁷ În verbiajul academic românesc, pozitivismul este victima unei mari neînțelegeri. Este echivalat cu exactitatea unei cercetări prudente; ce nu riscă niciun comentariu care ar atrofia „puritatea” sursei. Or, lucrurile stau cu totul altfel: „Pozitivismul lui Auguste Comte nu este un empirism. El nu explică în nici un caz geneza cunoașterii plecând de la datele oferite de simțuri; primordială este «specularea» în privința cauzelor, singura care poate să «stimuleze suficient primul avânt contemplativ». Pentru a cunoaște, trebuie să observi; dar pentru a observa, trebuie să fii îmboldit de «o teorie oarecare». Vezi Dominique Lecourt, *Pozitivismul*, în Idem (coord.), *op. cit.*, p. 1073.

Salvăm statuile, chiar și de noi înșine, *modificând nu interpretarea lor, ci aceea a cadrului istoric și artistic la care le racordăm*. Mai precis, familiarizându-ne cu alte abordări ale neoclasicismului și, mai apoi, ale romantismului, spre a priza altfel nu evoluția sculpturii, ci istoria regimurilor imaginii; una bine surprinsă în volume-reper, deja traduse la noi⁴⁸. Ce s-ar înțelege prin regim al imaginii? Este anagrama unui portret, preocuparea pentru acesta mai fiind în viață și la 1903, când Rainer Maria Rilke comenta opera lui Auguste Rodin, observând:

Altfel stau lucrurile cu portretele de bărbați. Esența unui bărbat poate fi mai ușor gândită în limitele chipului său. Ne putem închipui chiar că există momente (unele de liniște și altele de frământare) în care toată viața a pătruns în chipul lui. Astfel de momente alege Rodin când vrea să realizeze un portret de bărbat; sau mai bine zis: le creează. Își ia un mare avânt. Nu dă dreptate nici primei impresii, nici celei de a doua, nici uneia din cele următoare. Observă și notează. Notează mișcări care nu prețuiesc nici un cuvânt, notează turnuri și semi-turnuri, patruzeci de raccourci-uri și optzeci de profile. Își surprinde modelul în deprinderile și hazardurile lui, în expresii care abia se nasc, în oboseli și încordări. Cunoaște toate tranzițiile din trăsăturile modelului, știe de unde vine zâmbetul și încotro recade. Trăiește chipul unui bărbat ca pe-o scenă la care ia parte el însuși, stă în centrul ei, nimic din ce se petrece nu-l lasă nepăsător și nu-i scapă. Nu lasă să i se povestească nimic despre cel de care e vorba, nu vrea să știe nimic decât ce vede. Vede însă tot. În felul acesta, se scurge vreme îndelungată pentru fiecare bust. Materialul crește, fixat parte în desene, în câteva trăsături de peniță și pete de tuș, parte adunat în memorie; căci Rodin și-a făcut din ea un mijloc auxiliar, pe cât de sigur, pe atât de prompt. În orele de poză, ochiul lui Rodin vede mai mult decât poate executa în acest răstimp. El nu uită nimic și deseori începe cu adevărat lucrul abia când modelul l-a părăsit, din belșugul de amintiri. Amintirea lui e vastă și spațioasă: înlăuntrul ei impresiile nu se schimbă, dar se desprind ca-ntr-o casă a lor și, când de acolo i se urcă în mâini, par gesturile firești ale acestor mâini⁴⁹.

E ca și cum cineva ne-ar cere să desenăm un fluture și noi am pune pe hârtie doar o linie continuă și relativ impredictibilă. Cerându-ni-se socoteală, noi am răspunde că nu am desenat un fluture pur și simplu, ci am portretizat doar traiectoria lui. Așa și cu statuile: nu „pozăm” un erou, îi rezumăm însușirile. E bine,

⁴⁸ E vorba de obiectualizarea imaginii (Alain Besançon, *Imaginea interzisă*), de creația artistică dată în spectacol (Horst Bredekamp, *Actul de imagine*) și de experiența temporalizată a privitului (John Berger, *Feluri de a vedea*). Odată traduse, ne sunt accesibile, împreună cu toate contribuțiile lui Victor Ieronim Stoichiță sau, de ce nu, ale lui Marin Tarangul. Să vedem comentariul celui din urmă: „Ca să-și dea seama de simțul de pietate al cuiva, grecii îl întrebau dacă are un mormânt al familiei și dacă îți cinstește strămoșii. Prins în fuga zilei, omul nu este prea atent la realitatea pe care o au în memoria noastră aceste lucruri. Omul nu este destul de atent la propria lui memorie. Iar cultul strămoșilor este ecoul acestei dinastii sufletești care este de fapt povestea propriei noastre memorii. Aici însă trebuie să existe o măsură ca nu cumva sentimentul nostru să se lase emoționat de lucruri care fac respectul memoriei nesigur și care pot să înșele sentimentul prin jocul unor aparențe. Grecii au avut grijă de o asemenea măsură. Au avut grijă atâta vreme cât au rămas greci. Când propria lor amintire s-a risipit, odată cu ea s-a pierdut și această măsură. Măsura aceasta ne este dată mai ales de cultul funerar. La vechii greci cultul funerar pare să fi fost însăși una din teoriile superiorității lor naționale. Dacă în cultul funerar nu se respectau anumite restricții risca să se piardă însuși adevărul sentimentului datorat în fața morții. Erau interzise prin lege risipele la înmormântări. Îngroparea, sacrificiile și mormântul trebuiau făcute în cuviința simplității. Regăsim aici puternica intuiție grecească a proporțiilor, care ne spune că măsura apare doar în simplitate. Noi știm însă că cel puțin trei din operele lui Fidias ar putea contrazice prin dimensiuni această lege a simplității [*Atena Promahos, Atena Partenos, Jupiter Olimpiu*]. De ce găsim tocmai la Fidias acest exces al dimensiunii, exces de tip oriental? [...] Fidias era acela care știa, în cazul acestor excepții, prin ce anume arta poate interveni direct în istorie. Aceste mari statui erau statuile unei conștiințe publice mai puțin acelea ale unei conștiințe individuale. Chiar materialul din care erau făcute, aurul și fildeșul, cât și regia de semiîntineric a templului în care erau plasate ne cer să ne gândim la atitudinea colectivă care lua ființă în aceste cazuri. Trebuie să schimbăm perspectiva și să considerăm aceste statui nu la scara umană a percepției lor, ci la scara cetății unde apare interesul de a exercita asupra tuturor impresia unei dominații vizuale. Aceste statui nu căutau resursele unei stări individuale întrucât trebuia provocată în orice privitor. Am putea spune că ele țineau de aparatul de șoc al cetății. Și cum, în această epocă, cetatea era prin excelență o realitate publică, orice lucru care influența și dădea colectivității un numitor comun avea eficiență istorică. [...] Orice statuie de proporții trebuie să țină seama de efectele de deformare la care privirea este supusă în funcție de poziția din care privește [...]” (Marin Tarangul, *Fidias*, București, Editura Meridiane, 1978, p. 104).

⁴⁹ Rainer Maria Rilke, *Auguste Rodin*, București, Editura Meridiane, 1970, p. 44-45. Ca să ne apropiem mai mult de subiectul nostru, „moartea va veni să suprimă definitiv gestul: *Mamă și fiica sa muribundă*. O durere mută, de o mare noblețe, veghează deasupra copilului, această intenție timidă a vieții contrariată brutal de moarte. Apele morții, care încep să plutească peste marmură, au tulburat nu numai trăsăturile fetei, dar și ale mamei, estompându-le și îndepărtându-le după un lințoliu transparent” (George Popa, *Rodin: monografie a sculptorului francez Auguste Rodin*, Iași, Editura Cugetarea, 2003, p. 25). În aceeași lucrare mai citim acest comentariu: „Și după ce trupul s-a desfăcut de țărâna inertă, a căpătat tipar după legile euritmiei și a găzduit o vreme viața și spiritul, moartea îl îngenuche și îl întoarce cu fața spre materia neînsuflețită; în *Monument funerar*, forma umană se reintegrează în lutul anonim și amorf. Dar peste toate, peste lumină și noapte, peste bucurie și amăgire, peste iubire și moarte veghează *Gândirea*: din blocul materiei fără viață se desprinde figura meditativă a unei femei tinere având trăsături de mare delicatețe. O melancolie abia perceptibilă umbrește ușor acest crâmpei de lumină. Este aceeași nostalgie întâlnită și în alte lucrări: chemarea nemărginirii spre care mereu tindem, dar care mereu ne rămâne interzisă. Această undă de tristețe va fi însă dominată de conștiința superiorității cugetului asupra a tot ce există: formă și nesfârșire, trecere și nemurire” (*Ibidem*, p. 44). După cum spunea și elevul lui Rodin, Constantin Brâncuși, „statuile mele sunt *ocaziuni* ale meditației. Templele și bisericile au fost și au rămas întotdeauna lăcașuri ale meditației” (Constantin Zărnescu, *Aforisme și textele lui Brâncuși*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1980, p. 133).

totuși, ca statuia cuiva să nu exceleze în *semnificații*; mai folositor fiind să dăm biografiei eroului noi *consecințe*⁵⁰. Adică să actualizăm acea personalitate în așa fel încât ea să aparțină trecutului nostru recent; și, totodată, ea să ne includă în propria poveste, de parcă noi am contribuit cu ceva la derularea ei. Contrar interpretărilor clișeizate, reprezentarea istoriei în artă nu are complicități foarte mari cu actualitatea artistului, prezența unui erou pe pânză sau în marmură fiind o rememorare provizorie, lăsată pe seama viitorului, când interpretările se decantează. Arta nu este un produs exclusiv al contextului în care a fost realizată. Mai ales aceea de inspirație istorică, fie că e pictură, fie că e sculptură; ea prezervă o imagine, o intuiție fugitivă, pe care o conservăm nu canonizând-o pe loc, ci modelând-o chiar atunci când o dăm mai departe. Statuifierea transpune, ca să spunem așa, o clipă pentru mai târziu, când generații diferite acordă eroului o altă vechime simbolică, o bătrânețe înnoită. Suprasemnificările sunt inevitabile, chipul eroului întinzându-se pe întregul corp al statuii sale⁵¹. Blestemul acestui gen de artă este acela de a fi veșnic în contratimp cu prezentul privitorilor săi. Monumentele de for public se acomodează greu cu alegorizarea. Ele izbutesc să popularizeze un erou și să-l impună în conștiința urbei dacă respectă semnalmintele lui fizice, dacă imită vestimentația epocii vizate și dacă accentuează o atitudine definitorie pentru omul de pe soclu. În mod normal, acolo unde aceste detalii lipsesc, o versiune modernă, să zicem „stilizată”, nu poate fi respinsă. Procedăm astfel în cazul icoanelor ortodoxe⁵², de vreme ce figura celor mai mulți sfinți este convențională și nu e calchiată după adevărul lor chip⁵³.

⁵⁰ Cătălina Mihalache, *Eroi*, în Sorin Mitu (coord.), *Enciclopedia imaginariilor din România*, III, *Imaginarul Istoric*, Iași, Editura Polirom, 2020, p. 251-268. Schițând o fenomenologie a eroismului antic, Alexandru Nicolae Cizek desprinde câteva trăsături ale subiectului în discuție. Noi relevăm numai una dintre ele, invitând cititorul să le descopere pe celelalte: „O primă caracteristică, ce ține de universală și eterna esență a eroicului, înrândind fenomenul antic cu cel modern, este dată de ambivalența eroicului. Eroicul reprezintă, pe de o parte, valoarea intrinsecă pe care o comportă exemplaritatea etic-estetică (*kalokagathia*) consecvent ilustrată pe o lungă durată a istoriei antice [...]. Pe de altă parte, și la fel de relevantă este raportarea socială, exterioară a acestei intrinsece excelențe umane, în acțiunea îndreptată spre Binele comunității, mai restrâns sau mai extinse în care ființează personalitatea sau grupul eroic” (Alexandru Nicolae Cizek, *Eroi politici ai antichității. Modele ideologice și literare*, București, Editura Univers, 1976, p. 251-252). De asemenea, Cizek enumeră coordonatele principale ale acțiunii eroice: „caracterul dezinteresat al acțiunii: eroul acționează pentru alții și nu pentru sine”; „valoarea etic-estetică a acțiunii: eroul acționează pentru frumos și nu pentru util sau plăcut”; „o conciliere a sensului tehnic [util] cu cel estetic, într-o sinteză de superioară valoare socială: efortul este al eroului, în timp ce folosul este al tuturor”; „dacă eroul a acționat de unul singur, dacă a fost primul în stare de a atare acțiune, ca nimeni altul”; „dacă a acționat mai mult decât alții”; „dacă a acționat însoțit de puțini oameni”; „dacă și-a depășit vârsta, dacă a reușit peste așteptări greutățile pe care le-a învins și câte lucruri a înfăptuit, cu o cât de mare ușurință și iuțeală” (*Ibidem*, p. 252-253).

⁵¹ Creațiile statuare au avut întotdeauna la bază o ideologie a frumuseții corporale, cea greacă fiind atât de autoritară, încât a influențat și arta neclasică modernă: „Este destul de evident că, la Sparta mai mult decât în restul Greciei chiar, grija de a modela cetățenii trece în primul rând prin corp: nu trebuie decât să ne reamintim toată literatura de elogiu (și de blam) cu privire la exercițiile gimnice feminine de la Sparta, a căror miză declarată este corpul cetățenilor ce se vor naște în viitor. Putem să mergem mai departe și să construim un ansamblu de reprezentări în care valoarea civică a rănilor care marchează corpul războinicului este consonantă cu destinul aparte al cetățeanului căzut în luptă, al cărui mormânt, asemenea unui *heroon*, este plasat în centrul cetății pe care corpul său continuă să o apere chiar după moarte, precum și obiceiul care cere ca trupurile regilor defuncți ai Spartei să-și păstreze chipul, în contrast cu reprezentările, curente în alte părți ale Greciei, care anulează cu insistență tocmai corporalitatea și individualitatea singulară a războinicilor – și, prin extensie, a tuturor cetățenilor. Înstăpânirea cetății lacedemoniene asupra corpului cetățenilor ei începe cu mult înainte de naștere și merge dincolo de pragul morții lor: acesta este cadrul în care trebuie să situăm imaginea infirmităților interzise, și se poate spune, la limită, că la Sparta diformitatea est îngrijorătoare și subversivă într-o manieră mai pronunțată decât oriunde în altă parte”. Vezi capitolul *Imaginarul infirmității în cetatea greacă*, în Zoe Petre, *Cetatea greacă*, București, Editura Nemira, 2000, p. 179. Infirmitatea avea însă și alte interpretări, putând fi percepută, potrivit aceleiași Zoe Petre, ca mutație ontologică și ca semn al unui destin special: „[...] cea mai glorioasă dintre diformitățile fizice ale lui Alexandru, cea oblicitate a capului și a privirii, devenită celebră prin arta lui Lisip, exprimă în felul său complicitatea regelui cu o lume de sus, spre care privirea sa rămâne mereu întoarsă” (*Ibidem*, p. 185).

⁵² „Întrebarea pe care și-o pune iconofilul este cea a legitimității icoanei și a fidelității sale față de imaginea care-i este model original și teme. Relația iconomică a icoanei artificiale cu imaginea naturală este într-adevăr cea a distribuirii și a funcției de vizibilitate, în raportul său cu imaginea invizibilă, care rămâne singura adevărată. Altfel spus, problema nu mai este de a ști dacă icoana este adevărată sau falsă, bună sau rea prin natură sau prin definiție, din moment ce adevărul său nu provine din ea însăși, ci din cauza sa principială. *Esența icoanei nu este vizibilitatea, doar iconomia sa este vizibilă în iconicitatea sa*. Vizibilitatea aparține definiției icoanei și nu a celei a imaginii. Iată de ce icoana nu este altceva decât iconomia [planul lui Dumnezeu în ceea privește mântuirea Creației prin Iisus Hristos] imaginii și, ca atare, trebuie să fie fidelă prototipului oricărei iconomii. Așadar, cum va fi oare imaginea artificială asemenea Cuvântului? Căci, de vreme ce Cuvântul lui Dumnezeu a ales vizibilul și trupescul pentru a lucra mântuirea chipului prin chip, ne revine nouă să adevărim această alegere a trupului pentru a face pentru totdeauna prezent și vizibil memorialul mântuirii noastre. Cine refuză icoana refuză să învie. *Cum ar trebui să fie icoana dacă urmărește să-i fie recunoscute asemănarea și legitimitatea prin privire pe care Chipul o îndreaptă spre ea?* Icoana urmărește asemănarea cu prototipul fără a pretinde că întreține cu acesta aceeași relație de similitudine pe care el o are cu propria substanță. Ce relație de asemănare va fi posibilă între icoană și esența similitudinii? [s.a.]” (Marie-José Mondzain, *Imagine, icoană, iconomie. Sursele bizantine ale imaginarului contemporan*, traducere de Măriuca și Adrian Alexandrescu, București, Editura Sophia, 2009, p. 118-119). Pentru această lucrare, ca și pentru multe alte informații, îi mulțumesc prietenului meu Nicolae Mihai.

⁵³ „În iconografia bizantină există o standardizare a formelor persoanelor sfinte, în special a trăsăturilor feței. [...] Aceste forme standardizate, «fixe», se numesc *prototipuri*. [...] Termenul prototip se aplică nu numai figurilor *individuale*, ci și *compozițiilor*, cum ar fi Nașterea lui Hristos, Botezul Domnului, Învierea, Cincizecimea și așa mai departe. Fiecare dintre aceste teme au fost

Ce imitau de fapt europenii din secolele modernității? Moda și capriciile trecătoare ale francezilor? Sau mai degrabă venerau însăși *ideea de model*, acordându-i importanța de care aceasta se bucura în Franța? Într-unul din pitoreștile sale interviuri, Auguste Rodin evalua, potrivit stilului său dezinvolt-polemic, măsura în care contemporanii „academiști” receptaseră arta greacă:

Fără îndoială, grecii, cu spiritul lor extrem de logic, accentuau esențialul în mod instinctiv. Ei accentuau trăsăturile dominante ale tipului uman. Totuși nu au suprimat niciodată detaliul viu. S-au mulțumit să-l înfășoare și să-l topească în ansamblu. Cum erau îndrăgostiți de ritmuri calme, ei au atenuat fără să vrea relieful secundare care puteau să știrbească seninătatea unei mișcări; dar s-au ferit să le șteargă cu totul. Niciodată nu au făcut din minciună o metodă. Plini de respect și de dragoste față de Natură, au reprezentat-o întotdeauna așa cum au văzut-o. În orice ocazie, și-au manifestat cu disperare adorația față de trup. Căci este o nebunie să crezi că îl disprețuiau. La nici unul din popoare frumusețea trupului omenesc n-a stârnit o afecțiune mai senzuală. O încântare extatică pare să fluture asupra tuturor formelor pe care le-au modelat. Astfel se explică diferența de necrezut care desparte falsul ideal academic de arta greacă. În timp ce la cei vechi generalizarea liniilor este o totalizare, o rezultată a tuturor detaliilor, simplificarea academică este o sărăcire, o umflătură fără sens. În timp ce viața animă și încălzește mușchii palpitanți ai statuiilor grecești, păpușile inconsistente ale artei academice sunt parcă înghețate de moarte⁵⁴.

În arealul ortodox, reprezentările morții nu au suferit asaltul Luminilor, perioada fanariotă necunoscând cimitirele închise⁵⁵. Această zonă se racorda însă rapid, prin intelectualii săi, la marea întoarcere a morții din secolul XIX. Răposații nefiind expulzați aici dintre cei vii, lumea românească s-a dovedit a fi un teren propice noului gust pentru evanescență: spre deosebire de tentativele iluministe de a refuza relația cu tărâmul de dincolo, romanticii re-socializau moartea, scoțând-o din izolare și transformând-o în canon cultural, în fapt monden. De altfel, după atâtea pierderi de vieți omenești în vremea războaielor napoleoniene, moartea putea rămâne în atenția publică numai dacă devenea motiv poetic sau pretext de roman. Nimic surprinzător pentru cei care cunosc regimul lecturii de la sfârșitul secolului XVIII și începutul celui următor: un subiect anume avea șanse să ajungă exemplar doar atunci când era furnizat societății prin intermediul literaturii. De regulă, vorbim de multiplele decalaje temporale dintre Occident și Orient. Dar, din punctul de vedere al sensibilității față de moarte, tocmai diferențele Vest-Est din secolul XVIII au favorizat compatibilizările culturale din secolul care a urmat. Dacă ne oprim la statui, recunoaștem că ele pun adesea eroul în proporții ce depășesc posibilitățile umane: individul este transformat, prin urieșimea lui, într-un arhetip al Strămoșului prin definiție; sau într-un izvor perpetuu al excelenței umane

realizate într-o anumită manieră stabilită, recurentă în iconografia diferitelor epoci și țări. [...] *Evitarea naturalismului* este încă și mai evidentă în descrierea membrilor trupului, mai ales a feței, cea mai expresivă parte a lui. Iconografia bizantină *modifică proporțiile sau formele reale* ale diferitelor părți ale trupului pentru a putea exprima cu mai multă forță însușirile și stările *duhovnicești*. De exemplu, *ochii* se realizează disproporționat de mari, pentru că ei exprimă cel mai bine omul *lăuntric*. Tot așa, forma *nasului* este subțire și alungită; dimensiunea buzelor este mult redusă. Scopul este acela de a arăta că simțurile persoanelor înfățișate sunt spiritualizate, înduhovnicite [s.a.]” (Constantine Cavaros, *Ghid de iconografie bizantină*, traducere de Anca Popescu, București, Editura Sofia, 2005, p. 17-18, 23). De-a lungul istoriei au existat mai multe forme de a suplini, în plan artistic, absența unei persoane din planul fizic (gisantul, efigia regală etc.). Vezi Andi Mihalache, *Eul modern în arta monumentelor de for public*, în Idem, *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluții, interpretări*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2014, p. 33-46.

⁵⁴ Auguste Rodin, *Arta. Convorbiri reunite de Paul Gsell*, traducere de Andreea Dobrescu-Warodin, București, Editura Meridiane, 1968, p. 26. Într-o altă întrevvedere, Rodin insista pe ideea că „mulajul nu reproduce decât exteriorul; eu reproduc în plus spiritul, care desigur face și el parte din Natură. Eu văd tot adevărul și nu numai acela de la suprafață. Accentuez liniile care exprimă mai bine starea de spirit pe care o interpretez. [...] Iată! îmi spuse Rodin, am subliniat proeminența mușchilor care arată disperarea. Aici, aici, acolo... am exagerat sfâșierea tendoanelor care arată elanul rugăciunii. [...] Sentimentul, care influența viziunea mea, mi-a arătat Natura așa cum am copiat-o. Dacă aș fi vrut să modific ceea ce vedeam și să fac mai frumos, n-aș fi produs nimic bun” (*Ibidem*, p. 15). Scriind despre ultimele dorințe ale Reginei Maria (d. 18 iulie 1938), Tatiana Niculescu vine cu un amănunt important: „Înainte de autopsie și îmbalsamare, e chemat sculptorul Casei Regale, Emil Wilhelm August von Becker, ca să facă masca mortuară. Becker aplică pe fața ei și pe mâna dreaptă a reginei un amestec de ulei cu săpun și apoi un strat de ipsos, astfel încât chipul și mâna reginei să rămână imprimate în cele mai mici detalii. Chipul reginei, așa cum îl arată masca mortuară, e cel al unei femei frumoase și puternice, cu fruntea înaltă, sprâncene arcuite, nas acvilin, buze bine conturate și maxilar viguros. Seninătatea ei nu e un dat natural, ci un exercițiu de o viață de a-și păstra cumpătul în orice situație, oricât de grea...” (Tatiana Niculescu, *Regina Maria: ultima dorință*, București, Editura Humanitas, 2023, p. 101). Masca mortuară nu este, deci, un tipar pasiv al ultimului nostru chip; mai ales că acesta e denaturant de cine știe câtă suferință. Mulajul „absoarbe” stările de spirit dominante în biografia decedatului.

⁵⁵ După Michel Vovelle, „marea închidere” a cimitirelor din secolul XVIII stopa, în Vest, familiaritatea viilor cu morții; dar era compensată de voga sculpturii funerare, ce „pregătea” transformarea *statuii sepulcrale* (il păstra pe defunct în amintirea familiei) în *monument de for public* (omagia meritele „civice” ale celui plecat, impunându-le în memoria socială). Vezi capitolul *Du cimetière au monument*, în Michel Vovelle, *La mort et l'Occident. De 1300 à nos jours*, Paris, Gallimard, 1983, p. 631-650.

și un prototip anistoric al unor zile de orișicând, necuprinse în cronici (în Iași, statuia cărturarului Dosoftei sau grupul statuar al Voievozilor⁵⁶, din apropierea Bibliotecii Centrale Universitare).

În orașul în care locuiesc, șirul marilor statui-emblemă începe și se termină cu doi domnitori medievali: Ștefan cel Mare, din fața Palatului Culturii, și Mihai Viteazul, din Copou. Chiar dacă primul e știut și ca „mânios și de grabă a vărsa sânge nevinovat”⁵⁷ și poate fi catalogat, după criteriile de azi, drept un mare dictator, cel din urmă ar putea-o păți mai rău, ca victimă a grilei „Black lives matter”⁵⁸: întărind legarea țăranilor de glie, Mihai Viteazul ar intra ușor în galeria sumbră a stăpânilor de robi. Iar dacă ne oprim și la romii de pe moșiile mănăstirești, cu adevărat înrobiți, probabil că mai bine ar fi să abandonăm subiectul monumentelor de for public. Și atunci, mai pot oferi ceva statuile noastre? Sunt niște *întrebări* care pot deveni *ipoteze de lucru* și, totodată, niște posibilități de a reintegra, periodic, monumentele din România în fenomenul general-european din care provin. Așadar, să ne punem din nou pe gânduri și să lămurim: dacă adevărata origine a monumentului de for public nu este deloc naționalismul secolului XIX, ci vremuri mult mai vechi, cu ce participă estetica respectivelor epoci (Antichitatea, Evul Mediu, Renașterea, Barocul veacului XVII, Iluminismul) la geneza celor *două statui ieșene care întruchipează și două modalități de a ne imagina istoria?* Iașul participă prea puțin la această competiție, dar avem, totuși, cu ce să exemplificăm: ne gândim la statuia lui Alexandru Ioan Cuza, bine contextualizată istoric și tutelată de autenticismul romantic, pe de o parte, și la aceea a lui Mihai Eminescu, idealizată și oarecum atemporală, inspirată de neoclasicismul secolului XVIII, pe de alta⁵⁹. Căci naționalismul nu este inventator de bronzuri sau marmure omagiale. „Vinovată” este geneza individualității moderne, mai precis a celei renaștentiste:

⁵⁶ Grupul respectiv, realizat în 1933, a fost așezat inițial în fața bisericii Sfânta Parascheva de lângă Biblioteca Centrală Universitară. Comuniștii au eliminat însă monumentele regilor Carol I și Ferdinand, amplasând ansamblul acolo unde se află și astăzi. Pentru detalii, vezi albumul realizat de Sorin Iftimi și Aurica Ichim, *Iași – Capitala României (1916-1918)*, București, DAR Development Publishing, 2017, p. 284-285.

⁵⁷ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, Editura Științifică, 1967, p. 128.

⁵⁸ Sensibilitățile create, în 2020, de toate sinonimele cuvântului *negru*, pronunțat ori ba sub semnul urii rasiale, au afectat și monumentele de for public. S-a dorit distrugerea unora. Se ignoră, ca destulă rea intenție, faptul că acest cuvânt nu are, oriunde și oricând, o finalitate ultragiantă. Să cităm, așadar, dintr-o lucrare ce contabilizează fraze celebre în istoria Franței: „*«Dumneata ești negru! Ei bine, continuă! C'est vous le nègre? Eh bien, continuez!»* Vorba e atribuită lui Mac Mahon, președinte al Republicii, care ar fi rostit-o cu prilejul unei vizite la Școala Militară de la Saint-Cyr, adresând-o unui șef de promoție (în argoul școlii: «negrul»). Mareșalul voia să spună: «Continuă să fii un militar sărguincios și hotărât» și nu «Continuă să fii negru». S-a făcut apoi caz de faptul că șeful de promoție de care era vorba pare să fi fost chiar mulatru sau metis. Cel puțin așa au susținut, succesiv, *Le Gaulois* (4 martie 1898) și *Le Figaro* (2 iulie 1901)”. Vezi François Bluche, *De la Cezar la Churchill. Vorbe memorabile explicate în contextul lor istoric*, traducere de Petru Creția, București, Editura Humanitas, 1995, p. 221. Criticând cultura istorică actuală, Pascal Bruckner o vede infestată de evaluări anacronice. Marele eistei francez observă că, în destule discursuri, victima și călăul sunt personaje transitorice, total decontextualizate; aceeași crimă e reiterată procedural, de la începuturile omenirii și până în zilele noastre; indiferent de protagoniști, suferința este excesivă, iar căința totdeauna deficitară. Bunăoară, Bruckner e siderat de ideea că, restabilind sclavia, Napoleon ar fi un premergător al lui Hitler și un inspirator al legilor rasiale de la Nürnberg (Pascal Bruckner, *Tirania penitenței. Eseu despre masochismul occidental*, traducere de Vasile Zincenco, București, Editura Trei, 2007, p. 133). Din această lucrare ne-au atras atenția capitolele *Căința în sens unic* (p. 53-60) și *Hitlerizarea istoriei* (p. 132-141). Vom cita numai din primul: „Trebuie introdusă aici o distincție, clasică în filozofie, între căință și remușcare: prima recunoaște greșeala ca să se desprindă și mai bine de ea, să guste dulceața convalescenței, a doua se menține în greșeală din nevoia maladivă de a-i simți arsurile. Remușcarea nu se căiește de păcat, se hrănește din el, îl vrea prins de ea pentru totdeauna. Cu atât mai mult te scalzi în «penitența perpetuă» (Luther) cu cât n-ai făcut act de căință și n-ai întors pagina. Dacă trecutul nu-l poți schimba, poți ușura apăsarea pe care o reprezintă asupra memoriei celor vii” (*Ibidem*, p. 53).

⁵⁹ Nota antichitizantă în care este concepută statuia lui Mihai Eminescu are un solid *background* cultural, venind tocmai din secolul XVIII, când cultul „marilor bărbați” îi avea în vedere mai ales pe oamenii de literă/știință: „Commander une statue en matériau durable – marbre, pierre, bronze – est, on le sait, un acte onéreux de grande portée, traditionnellement réservé au souverain ou à son entourage immédiat. L'appropriation de ce type d'œuvre pour célébrer des individus de la vie civile revient à leur conférer une aura tout à fait singulière. Les anciens Grecs avaient défini une référence idéale. Pour eux, jusqu'à la fin de la période hellénistique, le portrait n'existait que sous forme de statue, la réalité de la figure étant manifestée par le corps tout entier, les qualités de l'homme s'exprimant par la perfection physique de son corps et la maîtrise de sa gestuelle. Cette référence à l'Antiquité a pu ainsi cautionner l'utilisation du portrait statufié comme étant le vecteur le plus approprié pour transmettre la notion idéale de grand homme”. Vezi Guilhem Scherf, *L'esprit moral de la sculpture: l'intellectuel statufié en grand homme*, în Thomas W. Gaehtgens & Gregor Wedekind (sous la direction de), *Le culte des grands hommes, 1750-1850*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2009, p. 253. Și totuși statuia lui Eminescu nu poate fi pusă pe de-a-ntregul în contul neoclasicismului. În realizarea ei contează și dorința sculptorului de a releva că spiritul învinge materia, în ciuda destinului poate nefericit al intelectualului. Modelul suprem ar fi monumentalul pe care Auguste Rodin îl închina scriitorului Honoré de Balzac. Este socotit un manifest contra statuomaniei oficiale din Franța celei de-a Treia Republici. Academismele (costumul de epocă, alegoriile, lungile inscripții) lipsesc, aerul de protest estetic venind din faptul că „le figuratif est limité au visage, le corps s'enfouit peu à peu dans une masse à peine mouvante, où l'on peut voir à volonté les plis de la robe de chambre du travailleur nocturne ou le progressif dégageant de la matière brute à l'esprit. Quoi qu'il en soit des interprétations de l'œuvre en termes positifs, il reste que, par ses négations, elle était un coup d'éclat décisif. Après Rodin, toute statue classique aura un air de survivance” (vezi capitolul *La „statuomanie” et l'histoire* din lucrarea lui Maurice Agulhon, *Histoire vagabonde*, I, Paris, Gallimard, 1988, p. 176-177).

cum ar fi „premierea” unui condotier italian, de felul lui Bartolomeo Colleoni (1400-1475), cu un monument ecvestru, edificat în inima Veneției de către Andrea del Verrocchio (1480-1488)⁶⁰. Mai putem completa ulterior tabloul descifrând mici șarade: *ce emuli putea să aibă un monument, îndeosebi la inaugurarea lui?*; *care era structura sociabilităților festive la următoarele comemorări și cum evoluau ele în timp?* Sunt întrebări la care răspunsul nu vine tocmai lesne, dovadă stând statuia poetului roman Ovidiu din Constanța:

În 1878, primul prefect al administrației românești, Remus Opreanu, a avut inițiativa ridicării unei statui celebreului poet Publius Ovidius Naso, dorind să evidențieze astfel faptul că cetățenii Dobrogei sunt latini, deși timp de patru secole se aflaseră sub stăpânire otomană. Pentru realizarea monumentului a fost ales artistul italian Ettore Ferrari, care sculptase până atunci statuile lui Victor Emanuel, Garibaldi, Giordano Bruno și Eliade Rădulescu. În septembrie 1884, statuia lui Ovidiu a fost adusă din Italia pe Dunăre până la Cernavodă. De aici urma să fie transportată cu trenul la Constanța. Pentru că lipseau banii de transport, statuia a rămas o bună bucată de timp în gara Cernavodă. Aici a văzut-o doctorul Carol Schuchardt, care a notat în jurnalul său de călătorie: „*Bietul Ovidiu! Nici turnat în bronz nu revine bucuros la locul exilului său*”. Pentru a face rost de cei 1.000 de lei necesari aducerii statuii la Constanța, prefectul a organizat un bal caritabil la Cazinou. Dar din gara Cernavodă statuia a ajuns într-o magazie a Portului Constanța, unde a mai stat trei ani. Aici a văzut-o, pe când era la băi, tânărul jurist Barbu Ștefănescu Delavrancea, care și-a arătat compătimirea pentru acest al doilea exil al poetului, spunând: „*Sărmanul Ovidiu! Mult o mai ședea el surghiunit în magazia nr. 7?*” În cele din urmă, la 31 august 1887, monumentul a fost inaugurat în Piața Independenței, care ulterior s-a numit Piața Ovidiu. Statuia înaltă de 2,20 m a fost așezată pe un pedestal pe care a fost gravat în latină epitaful compus de însuși poetul: „*Sub această piatră zace Ovidiu, cântărețul / Iubirilor gingașe, răpus de-al său talent. / O, tu ce treci pe-aice, dac-ai iubit vreodată, / Te roagă pentru dânsul să-i fie somnul lin*”. Aventurile statuii lui Ovidiu nu s-au oprit însă odată cu inaugurarea monumentului. În 1916, când trupele aliate germano-bulgare au intrat în Constanța, bulgarii au dărâmat statuia de pe soclu cu intenția de a o lua drept pradă de război. Din fericire, intervenția ofițerilor nemți a oprit avântul bulgarilor. Până la terminarea războiului, monumentul a fost adăpostit într-un beci al primăriei. Se mai spune că înaintea celui de-al Doilea Război Mondial statuia a fost vândută de un avocat lipsit de scrupule cetățenilor din localitatea Ovidiu, care o doreau în comuna lor. O altă variantă spune că a fost vândută de niște bișnițari locali unor naivi austrieci. [...] Statuia din Piața Ovidiu l-a readus în atenție pe poetul latin a cărui imagine a fost asociată cu insulița plină de verdeață din mijlocul lacului Siutghiol. Așa s-a născut povestea, în care mulți au crezut, cum că Ovidiu se retrăgea pe insulă ca să scrie versuri și să-și deplângă tristul exil. Mica insulă a început să fie cunoscută sub numele „insula lui Ovidiu”, iar localitatea din apropiere, numită Canara, a fost rebotezată cu numele poetului. Însă în realitate nu a fost găsită vreo dovadă a faptului că poetul a fost pe această insulă, accesibilă multă vreme doar pescarilor. Ovidiu nu face referire la vreo insulă locală în niciuna dintre elegiile sale. De fapt, pe vremea lui Ovidiu, insula nu exista în forma actuală, fiind capătul unui promontoriu legat de țărmul actual. Aici, romanii au construit un punct fortificat numit *castellum*. Relatări din a doua jumătate a secolului al XIX-lea menționează că, atunci când apele lacului erau liniștite și limpezi, se vedeau fragmentele unui drum alcătuit din dale mari de piatră, drum care lega actuala insulă de țărm. În orice caz, povestea că această insulă a fost locul unde a stat poetul exilat a prins foarte repede și este crezută și astăzi⁶¹.

Esențial este că statuile se exprimă în termeni culturali, cerând să fie înconjurate, din punct de vedere urbanistic, de o piață; pentru ca, din punct de vedere simbolic, ele să instituie, prin intermediul ceremoniilor ocazionale, niște norme de respectat în mod unanim, conciliant, civic, nepartizan. Sunt norme de conviețuire care se impregneau în comportament și se perpetuau și după încheierea serbărilor, instituind treptat acel perimetru de îngăduință reciprocă pe care-l numim *spațiu public*⁶².

⁶⁰ Dintr-o istorie a sculpturii desprindem numai un paragraf, adiacent celor afirmate mai sus: „La tendance à l'héroïsation du défunt, qui transforme le monument funéraire, va faire naître une forme de monument commémoratif à peu près disparu depuis l'antiquité: la statue équestre. À Vérone, Venise, Milan, au cours du XIVe siècle, des sculpteurs avaient bien tenté de camper un homme sur un cheval, mais ce cheval n'était qu'une monture inerte. Aux funérailles des *condottieri* le catafalque était surmonté par une statue équestre, exécutée en matériaux provisoires” (Germain Bazin, *Le monde de la sculpture des origines à nos jours*, Paris, Éditions Jean-Pierre Taillandier, 1968, p. 68).

⁶¹ Maria Cica, *Poveștile Mamaiei. Stațiunea Mamaia – 111 ani*, București, 2016, p. 87-89.

⁶² „[...] spectacolul tragic poate să ajute la coeziunea corpului civic. Fără îndoială, era necesară la vremea respectivă, date fiind schimbările importante care se produc în cetate, regenerarea spiritului de coeziune al cetățenilor, dincolo de certurile și violențele cotidiene. [...] Cuvântul este folosit în cadrul spectacolului tragic ca și în dezbaterile politice, pentru a încerca să rezolve conflicte

Cu toate că, teoretic, au concepții diametral opuse, remarcându-se prin antiteza cu cealaltă preferință estetică, în cultul eroilor observăm o coexistență a exigențelor *neoclasticiste* cu cele *romantice*. Nu le putem departaja cronologic, atribuindu-le categoric unor decenii anume. Cele două atitudini se suprapun, se hibridizează, se prelungesc una prin alta. Astfel, în îndelungatul secol XIX, sfârșit abia după izbucnirea Primului Război Mondial, vom repera peste tot cele două accepții fundamentale ale eroismului estetizat: a) serenitatea și detașarea olimpiană a eroului neoclasic, stăpân pe mersul evenimentelor și împăcat cu sine după împlinirea misiunii sale; b) frământările care stimulează eroul romantic, impulsionându-l spre autoafirmare și depășire de sine, pe de o parte, tot ele distrugându-l finalmente, pe de alta. O anumită acomodare a celor două tendințe interpretative survine din convingerea că măreția poate fi și introvertită. Astfel, în panteon⁶³ pot rămâne și cărturarii (statuia lui Nicolae Iorga lipsește încă Iașilor)⁶⁴, nu numai protagoniștii scenei politice; care, după 1815, tindeau să confişte cumva ideea de eroism, conferindu-i înțelesuri preponderent militare. Astfel, statuile eroilor nu se supun succesiunilor cronologice de tip didactic, menținând, într-o aceeași contemporaneitate, sculpturile de inspirație neoclasică și cele de factură romantică: chipurile senine, la exterior, ale neoclasicismului, și cele contorsionate, pe interior, ale romantismului. Statuia eroului neoclasic își reprezintă personajul în epilogul istoriei sale, pe când monumentul romantic își redă eroul în preambulul celebrității. Nicio personalitate a vieții sociale nu era predestinată *ab initio* statufierii, acest gen de venerare fiind adjucecat fie de-a lungul întregii vieți, fie printr-o înfăptuire ieșită din comun. Indiferent ce stilistică îi reproducea chipul, parcursul existențial al indivizilor supuși procesului de eroizare arăta cam la fel: sunt eroi care scrutează cerul de pe cal, după ce au privit pământul din genunchi. Ne și întrebăm: *dacă în tragedia greacă e atâta frământare sufletească, de ce sunt așa de calme statuile neoclasicе, inspirate din mult adulata Antichitate?* Contează, poate prea mult, felul în care modernitatea timpurie a perceput canonul estetic al bătrânei Elade; sau că-i găsim lui J. J. Winckelmann (1717-1768) prea multe cusururi:

Printre primele reguli ale vechilor artiști, au fost economia în figuri și seninătatea în mișcări. În ce privește prima, ea reiese din foarte multe opere, ca urmare a legii artei dramatice, de a nu permite să apară pe scenă mai mult de trei persoane deodată [...], introdusă de Sofocle și preluată și în arta plastică; ba mai descoperim chiar că vechii artiști își dădeau osteneala să exprime cât mai multă acțiune într-o singură figură [...]. Inspirați toți din același izvor, din Homer, artiștii antici erau legați și de un anumit număr de figuri, deoarece acolo se petreceau foarte multe acțiuni între două sau trei persoane [...]. În ce privește seninătatea, calmul, în compozițiile măștrilor antici observăm că

a căror violență rămâne teoretic verbală și nu accede la planul fizic. Asistăm în ambele la dezbateri (*agon*) în care părțile aflate de față se dedau unor adevărate întreceri oratorice pentru a-și apăra punctul de vedere cu argumente puternice. Rezolvarea acestor conflicte este încredințată de către cetățeni unora dintre ei, personaje de teatru sau oratori [...]" (Cristophe Cusset, *Tragedia greacă*, traducere de Bogdan Geangalău, Iași, Institutul European, 1999, p. 7-8). Despre raporturile dintre tragedie și mit, același autor precizează: „[...] când tragedia, la rândul său, modifică mitul și îl reconstruiește, ea aduce inovații mai radicale, care schimbă în mod hotărâtor semnificația însăși a povestirii mitice (în măsura în care se face trecerea de la un fapt general, ce funcționează ca memorie colectivă, la o formă literară strict reglementată). [...] În cadrul tragediei [...] eroii nu sunt modele: ei sunt «problematici». Ei nu mai au o valoare absolută, ci propun o interogație asupra omului. Ei nu sunt arătați în acțiunile lor exemplare (de exemplu, Hercule în timpul îndeplinirii muncilor sale, Iason în expediția sa în Colchida), ci în situații dificile și mai «umane». Tragedia insistă, prin mit, asupra conflictelor și ambiguităților" (*Ibidem*, p. 11). Dorindu-și o altă lectură asupra eroului, romanticii se puteau inspira chiar din sursele antice. În fond, într-o lucrare clasică despre teatrul antic, Guy Rachet rezervă un subcapitol numai tipătului în tragedia greacă. Contrazice astfel ideea că scenografia acelor puneri în scenă ar fi fost mai mult un ritual decât un act de creație (vezi *Strigătele și tăcerea*, în Guy Rachet, *Tragedia greacă*, traducere de Cristian Unteanu, București, Editura Univers, 1980, p. 210-213).

⁶³ Vezi capitolul *Pantheon: the history of a concept on the move*, în Eveline G. Bouwers, *Public Pantheons in Revolutionary Europe. Comparing Cultures of Remembrance (c. 1790-1840)*, Palgrave MacMillan, 2012, p. 16-44.

⁶⁴ În 2020 s-au împlinit 80 de ani de la pierderea Basarabiei (ultimatumul sovietic din iunie 1940) și se știe ce atitudine curajoasă a avut atunci Nicolae Iorga. În însemnarea din 27 iunie 1940, istoricul era de părere că: „[...] se impune rezistența ca o datorie de onoare, chiar cu siguranța că vom fi învinși”. Vezi Nicolae Iorga, *Jurnalul ultimilor ani (1938-1940)*, București, Editura Humanitas, 2019, p. 293-294. Iar pe 27 noiembrie 2020 ar fi trebuit să ne amintim că trecuseră tot opt decenii de când Iorga fusese ucis de legionari, în același an 1940. Dar poate că deficiența cea mai mare este absența unei statui care să onoreze biografia marelui matematician, astronom, reformator, academician și ministru al Instrucțiunii Publice Spiru Haret, născut în Iași, la 15 februarie 1851. Bustul care „aminteste” azi de eminentul om de știință și de stat este absolut insuficient și exclude din adevărata memorie a Iașilor o personalitate ce reprezintă efectiv acest oraș. O personalitate care întruhidează atât spiritul de sacrificiu al romanticilor, cât și ideea de „părinte al națiunii” este Costache Negri. Prezența lui în grupul statuar dedicat lui Alexandru Ioan Cuza trebuia dublată, așa cum s-a întâmplat în cazul lui Mihail Kogălniceanu, de un monument autonom. Câtă istorie știm, atâtea statui avem; și acelea, de fapt, busturi. În memoria publică, Negri a rămas prin opțiunea sa altruistă de a nu candida, în ianuarie 1859, la tronul Moldovei, deși avea șanse de reușită: „Din toți bărbații pe care i-am cunoscut, acel care se apropia mai mult de perfecțiune a fost fără îndoială Costache Negri” (Radu Rosetti, *Din prima tinerețe. Amintiri*, București, Editura Humanitas, 2012, p. 128). Alte două mari nume ale științei românești, ieșenii Emil Racoviță și George Emil Palade, își așteaptă, de asemenea, statufierea.

niciodată în operele lor nu apare, ca în cele mai multe din epoca modernă, o mulțime de oameni în care toți să vorbească deodată sau în care lumea să se îngrămădească claie peste grămadă; dimpotrivă, reprezentările și imaginile lor ne arată adunări de oameni cuviincioși, care arată respect și impun respect⁶⁵.

Eroul antic nu e binedispus dintotdeauna, basmul lui fiind ulcerat de pornirile contradictorii ce-l macină, dând traseului antum un caracter stihial⁶⁶. Ecologia lui interioară se fortifică postum, când statuia așază eroul într-o eternă odihnă vizuală: ne place indulgența cu care ne privește de pe al său postament:

[...] moartea este mai curând o proiecție decât o realitate palpabilă, fie că este vorba despre gloria defunctului sau despre înfățișarea sa, pe care orice *prothesis* tinde să o înfrumusețeze mascând cât de bine posibil oroarea și pângărirea⁶⁷.

Personajele avute în vedere ne sunt deci înfățișate la un final de soartă, cu obiectivele atinse, pe când cele romantice sunt surprinse în toiul înclășării cu sinele și cu semenii și când idealurile vizate nu sunt încă accesibile. Statuia primului ni-l prezintă deja aureolat, pe când cel de-al doilea e doar în drum spre apoteoză. Eroul înveșnicit în manieră neoclasică accede, după impasuri aparent de netrecut, la o așezare definitivă a chipului său de învingător. Cel romantic, dimpotrivă, ne dă de înțeles că ar mai fi avut ceva de spus și că statuia nu-l trece cu totul în posteritate; în consecință, revine adesea în dezbaterile, partizanatele și remușcărilor publice, ca o fantomă sau ca *revenant*, cum numesc francezii acei nedreptăți cu o postumitate controversată.

Să o recunoaștem, monumentele din Iași nu ilustrează suficient aceste căutări imagistice, îndeosebi ideea de patos. Excepție fac, prin expresivitatea lor sporită, monumentul cavaleristului din Copou și acela al Reîntregirii din fața Universității de Medicină și Farmacie. Or, ca să ne apropiem iarăși statuile de acum, să le simțim cu adevărat ale noastre, se cuvine să ridicăm altele, cu un efect de real mai pronunțat. Căci fiecare erou este un rezultat particular, produsul întâlnirii câtorva calități umane universale. Spre deosebire de eroul neoclasic, unul inaccesibil și invincibil, eroul romantic, „suferindul”, se poate desprinde oricând dintre noi, oamenii comuni. Dacă adepții neoclasicismului nu vedeau decât un erou atemporal, un model omnivalabil, existent parcă de când lumea, romanticii încercau să surprindă merituosul în devenirea lui, studiindu-i apariția, formarea, apogeul, impasurile, accidentele, biografia în general. Se accentua mereu posibilitatea ca orice individ să se afirme, insistându-se pe originea-i umilă, care nu anunța nimic. Așa a apărut, în literatură, mitul celebrului nedorit, cocoșatul de la Notre-Dame, al lui Victor Hugo. Romanticii căutau să elogieze tocmai pătimirile îndurate de cineva pentru a-și atinge „mai înaltul”. Clasicismul agreea apoteoza, romanticii – drumul către ea, sacrificiile și zbuciumul eroului, obstacolele de care trecuse pentru a-și câștiga nemurirea⁶⁸.

Mihail Kogălniceanu se referă respectuos la antichitate, arătând însă că a venit rândul istoriei recente să se ridice, prin reușitele contemporanilor, la rangul de narațiune exemplară. Prețuim realmente trecutul antic numai dacă îi opunem un prezent comparabil cu el, nu unul complexat, steril, eșuat. Venerăm cu adevărat antichitatea nu atunci când o imităm cu docilitate, ci atunci când reușim, la rândul nostru, fapte de excepție, apte să continue, la același nivel, povestea lui Ahile. A spune mereu că succesele lui Alexandru Macedon sunt inegalabile înseamnă să le scoți din istorie, să le împingi în legendă și atemporalitate, făcându-le inutilizabile aici și acum. Nu păstrăm, finalmente, decât memoria acelor epoci cu care mai putem stabili unele filiații, oricât de simbolice ar fi ele. Așa că cea mai sigură metodă de a ne îndepărta antichitatea era să o parafrazăm mecanic, mai ales în artă, cu gândul că nu vom izbuti să o depășim vreodată. Or, romanticii credeau că o mențin în actualitate numai dacă reușeau lucruri demne să figureze într-o aceeași istorie cu Platon, Pericle, Cato. Dacă citim discursul lui Mihail Kogălniceanu, ocazionat, în 1843, de inaugurarea cursului de istorie de la Școala

⁶⁵ Johann Joachim Winckelmann, *Istoria artei antice*, vol. II, traducere de Gh. I. Ciorogaru, București, Editura Meridiane, 1985, p. 190-191.

⁶⁶ „Stihial” este un termen al lui Ștefan Borbély, care ne dă o interpretare mai insolită a tragismului antic: „[...] tragedia reprezintă confruntarea omului cu o situație pe care aptitudinile sale intrinseci nu o pot influența. [...] Tragicul fixează ființa în tensiune, deschide drumul implacabil spre moarte, prin consumarea unei anticamere prelungite a ei, care este vina: să credem, deci, într-o psihoză colectivă, menită să perpetueze voluptuos tensiunea, în locul detensionării, care e legea de bază a funcționării oricărui grup?” (Ștefan Borbély, *op. cit.*, p. 160).

⁶⁷ Vezi capitolul *Reprezentarea morții în tragedia greacă*, în Zoe Petre, *op. cit.*, p. 272.

⁶⁸ „Nemurirea care ia forma *slăvirii poetice a faptei excepționale* este prima modalitate a transgresării finitudinii: evocat în mari reuniuni comunitare, la sărbători și la petreceri, eroul evadează din segmentul de timp al vieții de muritor. [...] Lucrul consumat este smuls din absența trecutului lui și pus, oricând în viitor, la dispoziția oricui. Pe scurt, el este de-neantizat și devine nemuritor. [...] *Povestea* gesturilor care supraviețuiește gesturilor ca atare a fost tipul de nemurire sub care a stat epoca eroic-homerică a grecilor”. Vezi capitolul *Faima ca pomenire perpetuă*, în Gabriel Liiceanu, *Nebunia de a gândi cu mintea ta*, București, Editura Humanitas, 2016, p. 31-33.

Mihăileană, ne vom convinge de acest lucru⁶⁹. Cultul eroilor este vectorul unui model formativ de la începutul epocii moderne; mai exact, al preocupării pentru formarea sinelui; este consecința mirajului stendhalian (*Mănăstirea din Parma* și celelalte romane) pentru o viață ieșită din comun, singura aptă să ne scoată dintr-o existență mediocră, burgheză, monotună. Mai aproape de noi, Mihail Iurevieci Lermontov se distingea prin romanul *Un erou al timpului nostru*, apărut în 1840. Eroul principal, Peciorin, arborează un egoism complex, unul al nepăsării de sine care-i ține loc de curaj. Și își cultivă, compensatoriu, o aroganță a jocului de-a soarta; o temeritate duelistă cu damf de operetă. Își provoacă destinul atât de îndemânatic, încât acesta are cinismul de a-i face pe plac. Peciorin se încapățânează să prezică moartea camaradului, Vulici, iar aceasta nu moare la ruleta rusească, așa cum era de așteptat, ci împușcat din întâmplare, de un cazac în stare avansată de ebrietate⁷⁰. Problema este că ficțiunea devine uneori mai adevărată decât realul: un an mai târziu, autorul romanului, Lermontov, chiar murea împușcat într-un duel.

Interesul sau dezinteresul pentru cultura riscului se repercutează deci asupra modelului de erou pe care îl îmbrățișăm: fie vedem în el întruchiparea unor valori fără vârstă, fie elogiem accesibilitatea experienței lui, șansa ca noi să-i luăm într-o zi locul. Dezbateră în jurul statuii lui Laocoon transmite modernității două atitudini față de suferință și, implicit, două abordări ale eroismului⁷¹. Cei care ignorau drama preotului troian puneau accentul pe frumusețea statuii și pe generozitatea ideii pe care ea ne-o transmite. În traducere modernă, aceasta înseamnă că suferința este irelevantă în posteritate, important fiind ceea ce eroul izbutea cu prețul vieții. Moartea era eufemizată, fiind suprapusă pe finalul apoteotic al poveștii. Rezulta, așadar, un erou suprauman, egal numai cu propriile-i performanțe; el deriva dintr-o esență platoniciană, dintr-un model intangibil pe care îl adorăm fără a ni-l putea apropia realmente. Dimpotrivă, cei care se lasă impresionați de moartea preotului Laocoon, de tragismul situației sale, par mai romantici, mai înclinați să contextualizeze modelul, să îl adapteze la modernitate. Subliniau mai puțin general-umanul și parcă mai mult originalitatea unei biografii, elementele care o deosebeau de celelalte, făcând-o de neuitat. Laocoon era mai mult un *caz* în sine, nu un *arhetip*⁷². Romantismul nu agreea un Erou cu majusculă; marile

⁶⁹ „Domnitorul, prin istorie, se deșteaptă la nobila ambiție de a face lucruri mari și drepte și, prin urmare, de a trăi în viitorime. Lauda neștersă și nemurirea cu care sunt încununați ocărmitorii cei buni, defăimarea și ura, care sunt totdeauna partea celor răi, îi cu neputință să nu le insuflă în inimă dorința spre bine și spre virtute, dacă inima lor nu le este încă stricată prin cangrena linoșirii. Cele mai înalte izbâzi, cele mai slăvite fapte, nu vedem oare că s-au îndemnat prin istorie? Spre pildă biruința Asiei, după mărturisirea tuturor istoricilor vechi, s-a pricinuit prin densa citire a *Iliadei* de către Alexandru cel Mare. Cine nu știe că acest falnic izbânditor purta, neconținut, cu sine, într-o cutie de aur, poema lui Omir, și ce este *Iliada* altă decât o istorie în versuri, cea mai veche și cea mai frumoasă din toate! Fără a merge în veacuri așa depărtate, nu s-au văzut mai în zilele noastre un alt Alexandru, Karl XII, deșteptându-și geniul spre izbâzi și slavă, prin cetirea vieții Macedoneanului [...]. Simplul particular în cetirea istoriei găsește mângâiere pentru relele de față; ea îi arată că, prin o tristă fatalitate, perfecție n-a fost niciodată în lume, că virtutea mai totdeauna a fost prigonită în viață, și că răsplata ei, cele mai multe ori, nu i-a venit decât după moarte” (Mihail Kogălniceanu, *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană rostit în 24 noembrie 1843*, București, Editura Librăriei Socec & Co., 1909, p. 10-12).

⁷⁰ M. I. Lermontov, *Un erou al timpului nostru*, traducere de Alexandru Philippide, București, Editura Litera, 2020, p. 206-217.

⁷¹ Plecând de la grupul statuar Laocoon, descoperit la Roma în 1506, Simon Richter opinează că estetica epocii neoclasică s-a intersectat cu discursuri psihologizante și medicale; așadar, mai naturaliste și mai deschise spre detalii anatomici și spre violența exercitată asupra corpului; „avocații” Antichității pactizau, indirect, cu spiritul anticlasicist (Simon Richter, *Laocoon's Body and the Aesthetics of Pain*, Detroit, Wayne State University Press, 1992, p. 11). Neoclasicismul și romantismul reprezintă două căi de a disimula durerea, dar fără a confunda expresivitatea cu realismul; ultimul este, totuși, prea aproape de datele concretului, vulgarului, derizoriului. Dacă în concepția neoclasică trupul este reflectarea unui suflet care îl domină cu totul, în accepția romanticilor, corpul nu se emancipează, însă redă cu sinceritate tot consumul afectiv. Potrivit criteriilor romantice, trupul nu face de răsuflul, ci îl pune în valoare. Dacă în discursul neoclasic sârmana anatomie nu e în stare să divulge zbuciumul inimii, în disertațiile romantice sufletul trăiește tocmai prin corp, se exprimă prin intermediul lui. Neoclasicismul găsește frumosul acolo unde suferința e ascunsă cu demnitate, pe când romantismul supralicitează tocmai trăirea ei nemijlocită: artistul trebuie să transmită în amănunt un sentiment ori altul, pentru ca spectatorul să poată fuziona cu stările prin care trece eroul. Vezi F. R. Ankersmit, *The Sublime Dissociation of the Past: Or How to Be(come) What One Is No Longer*, în „History and Theory”, Vol. 40, No. 3, October 2001, p. 295-323. De asemenea, am consultat Henry Hart, *Robert Lowell: The Politics of the Sublime*, în „Twentieth Century Literature”, Vol. 37, No. 1, Spring 1991, p. 105-129.

⁷² Care era, în fond, dilema: exteriorizarea durerii ar fi imorală, resemnându-ne cu propriile slăbiciuni și descurajându-ne pomirile nobile?; sau ne arată că și eroii erau oameni din carne și oase și, cu toate acestea, au fost capabili de sacrificii memorabile? Neoclasicismul era mai mult anacronic decât paseist, deoarece nu manifesta o simplă atracție pentru antichitate; încerca oarecum să o reactualizeze, nu să regreseze în acele vremuri îndepărtate. Era ceva diferit de *reenactment*-ul romantic aplicat Evului Mediu. A imita un model pentru a-l conserva, reînvia, adapta ori păstra în atenție nu implică, neapărat, o nostalgie. Poate fi o auto-limitare; sau poate alegerea unei idei de perfecțiune pe care o faci intangibilă dacă nu o împaci cu ziua de azi. Frumosul e blând, sublimul poate fi terifiant. Frumosul este lăsat neoclasicilor, fiind asociat prea mult cu echilibrul, cumpătarea, măsura, proporția, simetria. Sublimul e mai afîn cu subiectivitatea individului, cu emoțiile netransmisibile și irepetabile, cu depășirea măsurii prin trăiri neîncadrabile în canoane; este imprevizibil, nemăsurabil, excesiv, solicitant. Frumosul este elegant și odihnitor, ordonat și consolator. Sublimul poate fi spasmodic, convulsiv, turbulent; e mai aplecat către empiric, către senzații, gusturi și fiziologie. Sublimul este legitimarea unui alt mod de cunoaștere – mai corect spus, de apropiere prin afect și imaginație – a unor registre de existență imposibil de captat în raționamente (Thomas Weiskel, *The Romantic Sublime: Studies in the Structure and Psychology of Transcendence*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1976, p. 93).

excepții nu aveau cum să întrunească simpatiile romanticilor, obsedați, ca personajele lui Stendhal, de convingerea că marile fapte stau în puțința fiecăruia dintre noi. Romanticii nu proslăveau suferința, dar iubeau în ea faptul că umaniza marile modele, democratizându-le. Compătîmind eroul pentru ceea ce îndură, nu îi micșorăm meritele – considerau ei –, nu îi afectăm imaginea, posteritatea, legenda. Dimpotrivă, evidențiem că un om din carne și oase este capabil să își înfrângă teama, boala ori îndoielile și să se impună în memoria colectivă cu o realizare de seamă⁷³.

În gândirea clasicistă se glorifica reușita omului de excepție, în aceea romantică exaltându-se încercările și sacrificiile care precedaseră izbânda⁷⁴. Spre deosebire de gândirea neoclasică⁷⁵, potrivit căreia suferința nu putea fi afișată pentru a nu micșora grandoarea eroului semi-divin, în estetica romantică, ostilă cosmetizărilor, țipătul de durere era un indicator al sincerității, al sacrificiului, al concordanței cu realul. Estetica romantică valorifica durerea de orice fel, deoarece ea provoca senzații puternice și sentimente nedisimulate, necontrolate, spontane. Omul suferind este silit să se dezvăluie, să se accepte, să se definească. Altfel spus, intensitatea durerii și expresivitatea cu care omul o exprima deschis, fără cenzură, erau puse în legătură cu ideea de autenticitate. Cele îndurate nu se restrângeau la un rictus epidermic, calvarul ajutându-ne să exteriorizăm ceea ce avem mai profund în noi. Existai în măsura în care suferai, amplitudinea trăirilor hotărând cuantumul tău de adevăr. Omul se ridică în propriii săi ochi și se desăvârșea ca individ nu ascunzându-și slăbiciunile, ci recunoscându-și-le explicit. Eroul romantic nu triumfa în virtutea calităților deținute, ci în pofida limitelor asumate. O sinteză a celor consemnate până aici aflăm în opera lui Oscar Wilde:

Nu numai că putem discerne în Cristos acea uniune strânsă dintre personalitate și perfecțiune care formează adevărata distincție dintre Arta clasică și cea romantică și face din el adevăratul precursor al mișcării romantice din viață, dar însuși temeiul naturii lui era același cu al naturii artistului, o imaginație intensă, asemeni flăcării. El a realizat în întreaga sferă a relațiilor umane acea compasiune imaginativă care în sfera Artei este singurul secret al creației [...]. Pentru artist, exprimarea este singurul mod în care poate concepe viața. Pentru el, ceea ce tace este mort. Pentru Cristos însă, n-a fost așa. Cu multă și miraculoasă imaginație, care aproape te înspăimântă, a făcut din întreaga lume nearticulată, lumea fără glas a durerii, împărăția sa și a devenit purtătorul ei de cuvânt. Pe cei despre care am vorbit, cei care sunt muți sub opresiune și „a căror tăcere e auzită numai de Dumnezeu”, i-a ales ca frați. A căutat să devină ochi pentru orbi, urechi pentru surzi și un strigăt pe buzele celor cărora le-a fost legată limba. Dorința lui a fost să fie pentru miriadele ce nu-și găsiseră glasul o trompetă cu care să poată chema Cerul. Și simțind, cu natura artistică a cuiva pentru care Durerea și

⁷³ Nu părăsim subiectul Laocoon fără a releva și un punct de vedere românesc. Mihai Gramatopol sesizează că atât poemul *Eneida* cât și sculptura ce evocă tragica dispariție a eroului troian susțin două realități contradictorii: „Șerpii cei mari («dragoni» acvatici la Vergilius, prezenți uneori și ca dragoni tereștri pe monumentele gliptice de la finele elenismului, trăgând care marine sau terestre)ucid prin strangulare și în același timp mușcă dureros și otrăvitor. Lăsând deoparte hiperbola mitologică, deopotrivă a poetului și a sculptorilor, conform căreia cei doi șerpi, trimiși de Atena pentru a răzbuna necugetatul atac al lui Laocoon (preotul troian al lui Apolo) asupra calului de lemn, ar fi putut lichida concomitent trei persoane, trebuie făcută observația că mușcăturile celor două bestii sunt infinit mai puțin dureroase decât încolăcirile lor constricționare. Distribuția celor din urmă pe grupul statuar are evident un caracter decorativ, grandilocvent, accentuând în falset hiperbola suferinței. Mușcăturile semnifică însă și intenția de a ucide prin mijlocirea dintelui și a pungii cu venin de pe cerul gurii, venin despre care face mențiune poetul și îl subînțeleg sculptorii prin însuși faptul figurării mușcăturii. Realismul artei elenistice putea oare admite atare necunoașterea a teriomorfismului, a bestiarului de recuzită? Șerpii de mari dimensiuni care își sugrumă victimele prin asfixiere nu sunt înzeștrați de natură cu un al doilea sistem de atac sau apărare, nu sunt deci și veninoși”. Vezi capitolul *Erori imagistice, reprezentări cinetice și iluzii optice în arta antică*, în Mihai Gramatopol, *Antichitate și modernitate. Eseuri pragmatice*, Brașov, Editura Orientul Latin, 2000, p. 107-108. Mihai Gramatopol a citat, pentru a-și proba afirmațiile, traducerea lui George Coșbuc din *Eneida*. Noi consultăm o altă versiune, care confirmă talmăcirea poetului nostru: „Ei de-a dreptul / Către Laocoon, iată, țintesc – mai întâi, însă, fiii / Lui cei micuți, pe-amândoi, fiecare balaur îi prinde, / Încolăcindu-i grozav și-ncepând să le muște din trupuri. / Și-apoi pe dânsul, venind înarmat, ajutor să le deie. / L-au înșfăcat cetluindu-l cu-a lor uriașe ocoluri. / De două ori la mijloc, peste gât două strașnice funii, / Pline de solzi, îi petrec, ridicându-și și creștetu-n slavă. / Tot năzuiește și străduie el să desfacă a lor noduri. / Greu împrășcat de-a lor bale și-otravă [...]” (Publius Vergilius Maro, *Eneida*, traducere de Dan Slușanschi, Oradea, Editura Ratio et Revelatio, 2021, p. 61).

⁷⁴ Să nu forțăm totuși antiteza numai de dragul mai bune înțelegeri a celor două curente. Avertismente de acest gen s-au formulat demult, noi având doar datoria să le luăm în seamă: „[...] romantismul timpuriu ni se înfățișează [...] numai ca o infuzie, ca un element subsidiar în sânul unui alt stil, al cărui caracter se transformă în consecință. [...] În esență, e vorba doar de niște procese dinamice de intensificare, de modulație emoțională sau de gradație a unor tendințe deja existente. [...] În stilul clasic, noul element emoțional a putut să apară, într-un fel asemănător, ca un factor pur complementar de intensitate variabilă: el a putut să amplifice grandoarea solemnă a clasicismului cu un element de senzațional și fantezie, preferând situații neobișnuite și interesante. Nici măcar David n-a scăpat de această influență, în ciuda faptului că stilul său devenea din ce în ce mai clasic” (Frederick Antal, *Clasicism și romantism și alte studii de istoria artei*, traducere de Teodor Boșca, București, Editura Meridiane, 1971, p. 18-19).

⁷⁵ Criticii sunt de părere că, în domeniul sculpturii, neoclasicismul nu a fost atât de pregnant ca în pictură. Sculptura neoclasică e tributară barocului târziu, fiind considerată ca „bourgeois realism”; unul caracterizat „by a more neutral surface treatment which did not seek to attract attention to itself”. Vezi Rémy G. Saisselin, *Neo-classicism: Virtue, Reason and Nature*, prefață la catalogul lui Henry Hawley, *Neo-classicism. Style and Motif*, The Cleveland Museum of Art, 1964, p. 15.

Suferința erau modurile prin care își putea realiza conceptul de Frumos, că o idee nu are valoare până nu este întrupată și transformată în imagine, face din el însuși imaginea Omului Suferinței, și astfel domină și fascinează Arta așa cum n-a reușit s-o facă niciun zeu grec. Căci zeii greci, în ciuda albului și a trandafiriului frumoaselor lor membre agile, nu erau de fapt ce păreau a fi. Fruntea curbată a lui Apollo era ca discul soarelui întrezărit după un deal în zori, iar picioarele lui erau ca aripile dimineții, dar el a fost crud cu Marsyas și a lăsat-o pe Niobe fără copii; în scuturile de oțel ale ochilor lui Pallas Atena n-a fost milă pentru Arachne; la Hera singurele lucruri nobile erau strălucirea și păunii; iar Părintele Zeilor însuși iubea prea mult ficele oamenilor. Cele două figuri profund sugestive ale mitologiei grecești erau, pentru religie, Demeter, o zeiță a pământului și nu o olimpiană, iar pentru artă, Dionysos, fiul unei muritoare pentru care momentul nașterii lui s-a dovedit a fi și momentul morții ei. Dar Viața însăși, din sfera ei cea mai modestă și umilă, a creat un personaj mult mai minunat decât mama Proserpinei sau fiul Semelei. Din atelierul unui tâmplar din Nazaret a ieșit o personalitate mult mai mare decât oricare dintre cele create de mit sau legendă, una menită, destul de ciudat, să dezvăluie lumii sensul mistic al vinului și adevărata frumusețe a crinilor de pe câmp așa cum nimeni, nici pe Cithaeron, nici la Enna, n-o mai făcuse vreodată. Cântecul lui Isaia: „Disprețuit era și cel din urmă dintre oameni; om al durerilor și cunoscător al suferinței, unul înaintea căruia să-ți acoperi fața; disprețuit și nebăgat în seamă”, i se păruse o prefigurare a lui însuși și prin el profeția s-a împlinit. Nu trebuie să ne temem de o astfel de afirmație. Fiecare operă de artă este împlinirea unei profeții. Căci fiecare operă de artă este transformarea unei idei într-o imagine. Fiecare ființă omenească ar trebui să fie împlinirea unei profeții. Căci fiecare ființă omenească ar trebui să fie realizarea unui ideal, fie în mintea lui Dumnezeu, fie în mintea omului. Cristos a găsit tiparul și l-a fixat, și visul unui poet virgilian, din Ierusalim ori din Babilon, s-a întrupat în lunga trecere a veacurilor în cel pe care lumea îl aștepta. „Așa de schimonosită li era înfățișarea Lui, și chipul Lui atât de fără asemănare cu oamenii” – acestea sunt unele dintre trăsăturile notate de Isaia ca definitorii pentru noul ideal, și îndată ce Arta a înțeles care era s-a deschis ca o floare în prezența celui prin care adevărul în Artă a fost scos la iveală așa cum nu mai fusese niciodată. Căci nu este oare adevărat în Artă, cum am mai spus, „acel lucru în care exteriorul capătă expresie datorită interiorului, în care sufletul devine carne și trupul se umple de spirit, în care se revelează Forma”⁷⁶?

Un episod relevant pentru istoria mai multor indivizi pretindea, în secolul XIX, marcarea periodică a timpului scurs de la producerea lui. Iar în epoca modernă, aniversarea unui an de la consumarea unui eveniment indica și nevoia de a crea fapte memorabile demne de a fi reținute. Se dorea ca societatea să nu piardă legătura cu acel moment de referință, să se mențină, afectiv, în proximitatea lui. Nu se evidențiază astfel distanța temporală care îi separa pe oameni de acel moment excepțional, insistându-se, dimpotrivă, pe felul cum acesta le locuia memoria și le explica, în continuare, viața cotidiană. Aniversările exprimau deci tendința romanticilor de a nu-și menaja prezentul, menținându-se, anacronic, în proximitatea unor întâmplări exemplare⁷⁷. Nu fixăm însă romantismul doar într-o perioadă bine determinată cronologic – prima jumătate a secolului XIX – și nu îl legăm numai de anumiți oameni ori de anumite subiecte. Istoria fiind încontinuu chemată să participe la definitivarea unor identități colective, romantismul era cumva permanentizat, *ca atitudine față de timp*, ca modalitate de raportare la trecut. De exemplu, îl regăsim, în primii ani ai secolului XX, sub forma neoromantismului sămănătorist.

Care să fie marele noroc al eroului atât de adulat încă din zorii epocii moderne? Cultul eroilor își are sorginea în pasiunea romantică pentru lucrurile muribunde, pentru vestigiile cetăților de odinioară, pentru oamenii de seamă căzuți în uitare. Admirându-le, romanticii configurau două tipuri de raportare la trecutul cu care se solidarizau: a) mai întâi, dorința de a practica un cult *activ* al eroilor, preluați, fiecare în parte, ca modele de reușită pentru biografia tinerilor din secolului XIX; b) mai apoi, un cult *pasiv* și colectiv al acelor eroi, elogiați de societate prin ridicarea unor statui ce le erau închinete. *Cultul eroilor nu este însă un subiect de istoria artei, simțindu-se mai bine în istoria receptărilor sociale*⁷⁸. Ne-am întrebat dacă arta

⁷⁶ Oscar Wilde, *De Profundis*, traducere de Luana Schidu, postfață de Mihaela Anghelescu Irimia, București, Editura Humanitas, 2021, p. 87, 93-95.

⁷⁷ „La sculpture ne veut plus seulement célébrer un homme mais un acte, c'est-à-dire une anecdote” (Luc Benoist, *La sculpture romantique*, Paris, Gallimard, 1994, p. 58).

⁷⁸ „[...] amintirea unui eveniment istoric sau a unui personaj autentic nu rezistă mai mult de două, trei secole în memoria populară. Și aceasta pentru că memoria populară reține cu greutate evenimentele «individuale», figurile «autentice». Ea funcționează prin intermediul unor structuri diferite; *categoriile* în loc de *evenimente*, *arhetipurile* în loc de *personaje istorice*. Personajul istoric este asimilat modelului mitic (erou etc.), în timp ce evenimentul este integrat în categoria acțiunilor mitice (lupta împotriva monstrului, frați dușmani etc.). Dacă anumite poeme epice conservă ceea ce se numește «adevăr istoric», acest «adevăr» nu conține aproape niciodată personajele și evenimentele precise, ci instituții, obiceiuri, peisaje. [...] Amintirea evenimentelor istorice și a personajelor

monumentelor publice a avut, într-adevăr, o relevanță memorială demnă de luat în seamă, dar răspunsul nu poate fi același pentru începutul și pentru sfârșitul modernității. La finele secolului XVIII și în tot veacul următor, sculpturile cu subiect istoric erau niște genuri academiste de mare prestigiu, fiind susținute de autorități și bucurându-se de un public pasionat. Sculptura avea o mare reprezentativitate, dându-ne indicii despre sensibilitățile societății care și-o dorea și se recunoștea în acel bronz. La mijlocul secolului XX, lucrurile nu mai stăteau la fel: cu toate că arta monumentelor de for public nu se stingea cu totul, locul pe care îl ocupa în gusturile epocii nu mai era atât de privilegiat. Bronzurile au încă spectatori, dar nu se mai înscriu între artele cu mare miză publică. Ele nu mai constituie decât un gen printre atâtea altele și în niciun caz nu se mai numără printre cele mediatizate.

Monumentul este un premiu sau un avertisment? Câte puțin din amândouă variantele. În orice caz, el ar vrea să ne păstreze în memorie o *persoană* (om de arme, om de carte, om de tribună), pentru a ne conecta oricând la *epoca* acesteia. Nu este, așadar, dedicat exclusiv unui nume. Este ridicat în amintirea unui context uman mai larg, care făcea cu puțință o personalitate: familie, profesori, comilitoni, adepți, colaboratori. *Omagiem o situație complexă ca să evidențiem un individ pe măsura ei*. Dar nu acel om ca scop în sine; pentru că el nu dă seamă de cele întâmplate în biografia lui, fie ea și excepțională. Și nu preamărim individul și atât, ci calitățile general-umane pe care omagiatul le ipostaziază într-un mod care-l distinge⁷⁹. Marii sceptici ar obiecta că și Hitler ar putea fi judecat astfel, eludându-i-se crimele. Nu este însă așa: asumându-și statuia cuiva, o întregă societate se face responsabilă, trebuind să dea socoteală pentru ceea ce ea prețuiește. Or, Hitler nu e propria lui problemă, ci un etern schelet în dulapul tuturor germanilor. O statuie nu se restrânge la un individ, pune în dezbatere o lume. Tot așa ar trebui înțelese și recente atacuri asupra unor monumente: un om avea, poate, nouă calități și un singur defect, acela de a fi proprietar de sclavi. La inaugurarea statuii sale s-au precizat, evident, meritele pentru care era onorat cu un monument și, cu siguranță, statutul de plantator nu se afla printre ele.

Nu facem istoria artei, căci este competența altora, mult mai credibil fiind să sondăm o cultură istorică. Și nu ne interesează istoria sculpturii, ci *ideea de portret*; în această poveste intră icoana bizantină, sculpturile cultului catolic⁸⁰, medalia jubiliară, efigia regală apuseană, gisantul⁸¹, monumentul funerar baroc, statuia de for public, mausoleele Primului Război Mondial. Este, așadar, o istorie a procedeelelor simbolice prin care se făcea „prezentă” o persoană decedată, definitiv absentă. Portretele eroilor nu ne spun foarte multe din punct de vedere artistic, mai grăitoare fiind disponibilitatea lor pentru *anamneză*. Așa cum citim un roman istoric, tot astfel privim statuia, ca pe un text. Statuia este importantă nu prin subiectul pe care îl abordează, ci prin *grilele de lectură pe care societatea le pune la treabă, mereu altfel, atunci când transpune în bronz amintirea cuiva*⁸². Iar spectacolul inaugurărilor are un cuvânt greu de spus. În acest

autentice se modifică după două sau trei secole pentru ca să poată fi ajustată mentalității arhaice care nu poate accepta *individualul* și nu conservă decât *exemplarul*. [...] S-ar putea spune că memoria populară restituie personajului istoric al timpurilor moderne semnificația sa de imitator al unui arhetip și de reproducător de gesturi arhetipale – semnificație de care membrii societăților arhaice au fost și continuă să fie conștienți” (Mircea Eliade, *Mitul eternei reînnoțiri. Arhetipuri și repetare*, traducere de Maria Ivănescu și Cezar Ivănescu, București, Editura Univers Enciclopedic, 1999, p. 46-47).

⁷⁹ Un teoretician al artei renascentiste, Leon Battista Alberti, preciza: „De vreme ce ținta sculptorului e imitarea naturii, el trebuie să observe că problema imitației are două aspecte: trebuie să recunoaștem că există trăsături universale și particulare. Toți oamenii seamănă între ei, dar în același timp nu există doi oameni la fel” (Rudolf Wittkower, *Sculptura. Procedee și principii*, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Meridiane, 1980, p. 58).

⁸⁰ Mai puțin atras de *Iisus triumphans* și mai sensibil la *Iisus sufrans*, George Banu construiește o colecție de sculpturi pe această temă: „Iisus ce-Și asuma condiția de om și pe cruce, și în diferitele episoade ale Calvarului, Iisus ce nu-Și ascunde durerea, ci o resimte și exprimă. Iisus care, de la un artist la altul, dezvăluie reacțiile infinite ale corpului supus violenței. El încetează să mai fie o emblemă abstractă, pentru a se constitui în dublu torturat al omului. Suferința îi asociază. [...] Iisus și crucificați! Omul suferind... Crucificarea e expresia literală a suferinței, Învierea e expresia parabolică a victoriei. [...] Iisus nu dispare cu modernitatea, ci persistă, dar, acum, El pare a fi redus la nucleul condiției Lui. Recurgând la imaginea acestui Iisus, artiștii îi afirmă esența, esența filozofică, dincolo de credință și identitate. Un Iisus despuiat și de atributele puterii, și de acelea ale umanității, un Iisus conceput ca dublu al condiției umane, supusă martiriului și redusă la expresia sa ultimă. [...] Iisusul ce se constituie în metaforă a omului extras din istorie, dar sacrificat de oameni. [...] Omul *sufrans*” (George Banu, *Iisusii mei sau coexistența cu arta sacră*, București, Editura Nemira, 2018, p. 32-35).

⁸¹ „[...] această iluzie de viață insuflată unei statui ce decora un mormânt nu poate fi văzută doar ca un simplu fapt estetic sau tehnic, ci trebuie – mai presus de orice – considerat drept consecința rolului său simbolic. În orice caz, este un fenomen foarte complex. Exegeții sunt acum de acord că originea portretului «verist» în secolul al XIII-lea trebuie căutată în sculptura tombală din aceeași epocă. Figura întinsă, «dormind», dar «parcă vie», promite «învierea», spre deosebire de trista evidență a rămășițelor pământești închise în pământ”. Vezi Victor Ieronim Stoichiță, *Efectul Pygmalion. De la Ovidiu la Hitchcock*, traducere de Delia Răzdolescu, București, Editura Humanitas, 2011, p. 52-53.

⁸² Mai grăitoare sunt monumentele care nu au fost concretizate, discuțiile din jurul lor ajutându-ne însă mai mult: „– Un alt proiect care nu s-a înfăptuit este subiectul unui memoriu din 1940, adresat de Emil Becker ministrului Casei Regale, Ernest Urdăreanu, cu privire la un monument dedicat lui Armand Călinescu, însoțit de o fotografie a machetei. [...]

context, statuia este rezultatul unui mod de a privi o operă de artă, vizionând-o, cum preconiza Diderot, ca pe un spectacol de teatru; monumentul pretinde o conveniență a participării sub girul obligației morale de *a fi de față*. Statuia este deci sinteza mai multor arte, genuri, practici. E revelatorul unor coduri culturale, un inventar al tuturor factorilor ce contribuiau cu ceva la formarea unui gust ori la cristalizarea unei reprezentări colective despre istorie. Analizând o cultură istorică, urmărim felul cum se negociază o imagine despre cele ce-au fost. Trebuie deci să știm ce actori intervin într-o dezbatere și mai ales modul în care publicul larg, intelectualii, *mass-media*, filmul, teatrul, poezia, literatura își spun cuvântul în definitivarea unei versiuni privilegiate, dacă nu consensuale, despre trecut. *Nu adulăm astăzi nicio persoană statufiată, dar apărăm – sau măcar cruțăm – afecțiunea pe care un om o trezise celor care, în cu totul alte vremuri, considerau că merită măcar un bust.*

În veacul XIX, națiunile se coagulau pe măsură ce-și descopereau, într-un trecut adesea îndepărtat, acei oameni de excepție care ipostazia acum calitățile de acum. Obișnuiți deja să luăm politicul în derizoriu, ne este cam greu să acceptăm că semeni ai noștri, trăitori acum un veac și mai bine, întruneau atâtea aprecieri încât contemporanii, prieteni sau ba, se decideau să le înalțe un monument de for public. Vorbind despre statuile secolelor XVIII-XIX, avem, așadar, un pretext de a recapitula viața omagiatului, de a-i identifica și emulii cu aceleași convingeri, merite și valori, dar și adversarii cu care îl punem în antiteză. *În acele vremuri, dacă ridicam statui, puneam de fapt în bronz câteva dintre marile noastre reușite; însă decideam foarte greu ce înaintaș le întruchipa mai onorabil și care partid depozita cele mai multe dintre virtuțile nației.* Să deosebim trei tipuri de statui cu substrat politic: a) *consensuale*, când inaugurarea este rodul unui acord negociat, dar unanim asupra personalității omagiate; b) *reparatorii*, când se ridică un monument unor persoane față de care ne simțim un pic vinovați; c) *de frondă sau opoziție*, când se știa că acea statuie sfida regimul în exercițiu, fiind utilizată ca reproș indirect la adresa contemporanilor și a adversarilor politici ai defunctului urcat pe soclu.

Or, ce este o statuie? Este o modalitate de a face „prezentă”, la modul simbolic, o personalitate fizic absentă. Mă întreb, însă, ce-i mai important? Statuia cuiva, ritualul inaugurării ei sau regizorii evenimentului? Inaugurările de statui fiind tot mai ritualizate, se contura treptat o cultură festivalieră, cu o parte oficială (liturghii și defilări) și o alta populară, inculcându-se cetățenilor ideea că, indiferent cu cine votau, veneau cu toții dintr-o aceeași istorie. Astfel, societatea se auto-teatraliza, regulile care se respectau cu acele prilejuri, sub imperiul pietății, dar și sub supravegherea poliției, ajungând să supraviețuiască ceremoniei, pentru a contura treptat o idee de politețe, o alta de onoare, o adiere de pietate nu în ultimul rând. Evident, și organizatorii unui asemenea eveniment aveau propriile beneficii simbolice, chiar acum, venind spre acest loc, amintindu-mi că unul dintre aprigii susținători ai statuii lui Cuza din Piața Unirii, A. D. Xenopol, are acum statuia lui în fața Universității.

Făcând statui, cei din secolul XIX nu-și fabricau zei. Erau prea critici cu ei înșiși și cu toată lumea⁸³. Mai ales că nu celebrau, cu niciun chip, supraoameni de imitație antică, ci personalități contemporane, poate

– Un text impresionant prin patetism și sinceritate.

– Și nu era decât prima parte a acestui mesaj ce prefața noul proiect.

[...] Ce argumente aducea artistul pentru realizarea acestui proiect rămas, din nefericire, neîmplinit?

– Era vorba de concepțiile lui artistice, de aceea aș alege un paragraf-două.

– Sunt gata să transcriu!

– Mie, gândurile acestea ale bunicului îmi umplu inima de dragoste și admirație: Monumentul în amintirea lui Armand Călinescu urmează să illustreze nu înfățișarea exterioară, care în stilizări dimensionale se deformează – ci să simbolizeze măreția calităților caracteristice, mai ales acelea care pot și trebuie să rămână exemplare, pentru toți, totdeauna. Spre a evita inutilități plastice care împovărează atât ideea de monumentalitate cât și estetica adevărată, care cunoaște realizări mărețe numai prin cele mai simple forme (Obeliscul, Piramida etc.), am ales cel mai creștinesc simbol de jertfă, Crucea, încadrând-o pe fondul Școalei de Război și planul bulevardului, brațele crucei fiind singura simetrie dominantă pe aripile construcției școalei de război.

– Într-adevăr, este aici o impresionantă sete de esențializare! Doamnă Becker, vă mulțumesc că mi l-ați arătat, pentru că textul acesta, dincolo de dragostea de țară, de înțelegerea unei clipe istorice, este valoros și prin felul în care vede sculptorul un colț din București, pregătindu-se să-l completeze, să-l modifice într-un fel discret și, totodată, extrem de elocvent. Rândurile de încheiere sunt grăitoare: *Prin simplitatea formei, crucea lui Armand Călinescu ar domina cartierul, înălțimea ei fiind 25 m, față de Obeliscul din Paris, al cărui monolit are 22,83 m. Semnul milei, pe care îl înălțau Domnitorii biruitori pentru cei căzuți în luptă, legat de ideea Frontului Național și de credința în pace – vor judeca peste vremi jertfa cetățenească și cultul național.*

– Cu frământările de atunci, monumentul acesta nu avea șanse...? (Victoria Dragu Dimitriu, *Cu doamna Rodica Filip von Becker despre Bucureștii sculptorului Emil Wilhelm von Becker*, București, Editura Vremea, 2019, p. 331-332).

⁸³ În mai 1910, Odilon Redon nota în jurnalul său: „Ce știre ciudată: se spune că rămășițele lui Puvis de Chavannes vor fi aduse în Pantheon. Dar, pentru că odinioară am văzut cum râdeau oamenii, cum se îmbulzeau și se amuzau în fața tablourilor (*Pescarul sărac*, *Speranța*), nu pot să primesc vestea decât cu un surâs trist. Acest reviriment al favoarei nu dovedește oare eternul și schimbătorul capriciu al recunoștinței umane? La drept vorbind, cei care au fost indiferenți mai sunt încă, și demonstrația contrară de azi trebuie să ne ascundă niște lucruri pe care nu le putem sesiza. Nu mă alinez acestei dorinți, căci transferul rămășițelor

fragile, greu încercate, care plătiseră cu multe eșecuri recunoștința tardivă a concetățenilor. Apoi, fetișizarea suferințelor romantice nu venea din ipohondria epocii. Se vedea însă *noua grijă pentru un fel irepetabil de a fi, al fiecăruia dintre noi, pentru afirmarea de sine, pentru ceea ce lăsa individul în urma lui*. De la cei ca Bălcescu înțelegem că romanticii se temeau mai mult de mediocritate decât de moarte. Nu urau viața, dar erau dispuși să dispară dacă acesta era singurul mod de a se face remarcați.

Dacă nu mai putem trăi fără să distrugem statui, e limpede că nimeni nu ne poate opri. Dar mai întâi să rememorăm niște adevăruri mărunte. Un monument ce-l înveșnicește pe eroul X nu este deloc umila lui efigie. *Statuia este „cifrul” unui bagaj cultural extins, adunat în decursul mai multor secole. Nu degeaba un monument văzut „aici și acum” este ansamblul celorlalte bronzuri posibile pe același subiect*. Fiecare sculptor înfățișează strămoșul, transpunându-i imaginea după gusturile comanditarilor, după concurența inter-generațională, dar și după propriile percepții. Și, oricât de vechi ar fi un bust, rostul său este mereu actualizat; în funcție de uitările necesare acum.

Ca să concretizăm realmente nuanțele înfățișate mai sus, Iașilor le-ar fi necesare niște monumente mai expresive, căci rigiditatea predominantă nu reînvie eroi pe care îi îndrăgeam încă din primii ani de școală. Căci statuia nu se naște de sine stătător, ci din acumulări sau mode față de care monumentul public nu se află în centrul preocupărilor; ea apare ca o modestă „aluviune” în marginea unor dezbateri axate pe cu totul altceva. Statuia este întruchiparea unor împrumuturi, aproximări, adaptări, reabilitări. Ca realizare „artistică”, ea poate fi și neoclasică, dacă discursul despre ea este romantic.

Istoricii nu au cum să elucideze o situație actuală. Pot să-i spună însă povestea; refăcându-i pas cu pas evoluția, de la origini până în ziua de azi; refăcându-i, dacă nu adevărul, atunci măcar simbolurile care ne duc către el:

Trupele de pușcași marini au fost adesea în prima linie. Luptele date pentru a cuceri insulele Guadalcanal, Tarawa, Marshall, Mariane și Palau au fost printre cele mai brutale din întregul război. La acea vreme, soldații japonezi erau recunoscuți pentru ferocitatea și refuzul lor de a se preda și le-au provocat pierderi teribile americanilor, mai puțin experimentați. Însă în scurt timp pușcașii marini americani au început să le plătească cu aceeași monedă, luând puțini prizonieri și uneori masacrându-i după ce îi dezarmaseră. Relatări și fotografiile ale atrocităților comise de ambele tabere au ajuns mai rar acasă în SUA, întrucât cenzorii americani voiau să cruțe populația și de suferință, și de rușinea pentru faptele de pe teatrul de operațiuni. În cele din urmă, trupele americane s-au apropiat de țărmurile Japoniei. Prima insulă la care au ajuns a fost Iwo Jima. După patru zile de lupte sălbatice, un grup de pușcași marini au reușit să-și croiască drum până pe vârful Muntelui Suribachi, cel mai înalt punct de pe insulă. Pentru a semnaliza că au ajuns în vârf, au prins un steag american pe o bucată de țevă și l-au înălțat. În aceeași zi, un al doilea grup de soldați au adus un steag mai mare pentru a-l înlocui pe primul, iar Joe Rosenthal, fotograf de război, a surprins momentul pentru posteritate. Memorialul pușcașilor marini immortalizează în bronz acest al doilea moment al înălțării steagului. Sculptura este un studiu al hotărârii. Efortul necesar pentru a înfige steagul se vede clar: fiecare dintre cele șase personaje pare că își încordează până și ultimul mușchi. Ele întruchipează tăria de caracter a americanilor. Sculptura e și un studiu al unității: acești americani acționează cu toții în armonie, cu mâinile pe bățul aceluiași steag, cu picioarele flexate în paralel. Și e un studiu al violenței – probabil că mai mult decât oricare alt monument american dedicat războiului. În acest caz nu este ucis niciun soldat japonez, dar forța cu care cei șase bărbați înfig steagul într-un pământ străin ostil cel puțin

pământești ale unor oameni iluștri sau necunoscuți îmi afectează în mod penibil sensibilitatea, chiar gândirea. Văd, dimpotrivă, o oarecare măreție în respectul păstrat locului, fie el umil sau fastuos, unde rude și prieteni au plâns în fața ființei scumpe pe care au depus-o acolo, la ora supremă și sfâșietoare a morții. Acest loc rămâne un semn fatal, care nu se evaluează nici cu măsura, nici cu justiția noastră. El ține de altă ordine. Nu vom ști să facem altfel. Ceea ce nu se schimbă, ceea ce este viu și prezent pentru totdeauna este acțiunea permanentă a unui maestru prin operele pe care le-a lăsat. Vocea lui Puvis de Chavannes va rămâne totdeauna vie în Pantheon prin frescele cu Sfânta Genoveva. De ce să mai adăugăm și cenușa, a cărei tăcere, la urma urmei, aparține necunoscutului? Glorificarea și apoteoză unui om mare sunt omagiul pe care i-l acordăm, locul înalt dat operelor sale în timpul vieții sau după. Ar fi curios ca Parlamentul să se ocupe de artă altfel decât pentru o instituție! Cum? Să se ocupe de un artist, de un poet! Marele pictor mural Puvis de Chavannes merită osteneala” (Odilon Redon, *Jurnal*, traducere de Tatiana Loreta Barbosa, București, Editura Meridian, 1978, p. 116-117). De asemenea, într-o însemnare din 5 august 1879, vedem și o distanțare critică față de ideea de sublim: „La cei mai mari maeștri se poate vedea o exuberanță în mijloace despre care se pare că nu își dau seama. Forțele lor îl duc prea departe: foarte des, ei depășesc limitele materiale în care ar fi trebuit să-și încadreze gândurile; exagerarea în care cad atunci cu cea mai mare ușurință este dimensiunea excesivă a suprafeței pictate sau desenate. Înainte sau după găsierea măsurii exacte pentru reprezentarea subiectelor lor, sau poate în același timp, li se întâmplă să o depășească, să nu se limiteze la ea. Este geniul care, revărsat din belșug, produce roade abundente, dar mai puțin minunate” (*Ibidem*, p. 87-88). Diaristul nu se limitează să critice ideea de sublim, ci ne arată, totuși că și el este încă sensibil la concretizările ei: „Autoritatea pe care cineva o exercită asupra noastră nu decurge din situația sau renumele său. Ea se naște spontan în fața aceluia a cărui superioritate ne impune” (*Ibidem*, p. 76).

sugerează ceva mai sumbru, pe care cenzorii americani n-au lăsat niciodată poporul să-l vadă. Dar cel mai mult memorialul este un studiu al răzbnării. Povestea care începe la Pearl Harbour se încheie cu trupele americane înălțându-și steagul pe pământ japonez. Din această perspectivă, e un avertisment la fel de clar ca și cel transmis de statuia patriei-mamă din Volgograd: iată ce pățește oricine îndrăznește să atace America. Probabil că toate acestea au fost resimțite intens de cei prezenți la dezvelirea memorialului, în noiembrie 1954. Trei dintre personajele reprezentate de sculptură au fost prezente la ceremonia de inaugurare, precum și mamele celorlalți trei, uciși la puțin timp după ce Joe Rosenthal a făcut fotografia emblematică. Ei și ceilalți 5.000 de participanți, dintre care mulți luaseră parte nemijlocit la războiul din Pacific, trebuie să fi avut motive întemeiate să nutrească unele dintre sentimentele mai sumbre inspirate de memorial. Dar răzbnarea și hotărârea de nezdruccinat nu sunt atribute ce explică respectul cu care majoritatea americanilor privesc acest monument. Miile de oameni care vin în fiecare săptămână să-și aducă omagiile sau să urmărească una dintre paradele de la apusul soarelui ce au loc în fața monumentului în lunile de vară nu sunt aici să celebreze violența. E clar că trebuie să fie vorba și de altceva. Ca să înțelegi acest lucru, trebuie să-ți muți privirea de la personajele din față la cele din spate. Acești bărbați nu înfig o lance în pământ, ci ridică brațele ca și cum le-ar întinde spre cer. Deasupra lor flutură steagul american. Ultimul personaj din spate încearcă să atingă bățul cu degetele, dar fără a reuși. Acest efect amintește de celebra frescă a lui Michelangelo din Capela Sixtină din Roma, în care Adam întinde mâna spre Dumnezeu. Felix de Weldon, artistul care a sculptat memorialul, a explicat imaginea în discursul ținut la inaugurare în 1954: „Mâinile întinse ale acestor bărbați caută ceva care s-ar putea să fie dincolo de puterea omului, care necesită ajutorul puterii de sus, al celei de care avem nevoie cu toții în vremuri de restriște și fără călăuzirea căreia eforturile noastre ar putea fi zadarnice”. Această călăuzire divină este simbolizată de steagul de deasupra lor, numit de Weldon „emblema unității noastre, a puterii noastre, a gândurilor și menirii noastre ca națiune”. Cu alte cuvinte, adevăratul subiect al sculpturii nu îl constituie pușcașii marini americani, nici victoria asupra japonezilor, nici altceva legat de Al Doilea Război Mondial. Steagul este cel care dă adevărata semnificație a monumentului. Acest simbol, în care se contopesc Dumnezeu și națiunea, este motivul real pentru care memorialul e atât de iubit în America⁸⁴.

Nu alegem noi trecutul în care am vrea să revenim. Decidem, poate, *locul* din care ne întoarcem la el. Desigur, astea sunt potrivelile perspectivei: niciun trecut nu ne primește efectiv înapoi, dar ne permite să-i contemplăm, de la distanță, înăuntrul. Dacă din punct de vedere *diacronic* urmărim ușor emergența și etapele interesului pentru statui, din punct de vedere *sincronic*-comparativ percepem o acută diferență: ce anume făceau statuile indispensabile acum ceva vreme, și de ce nu ne explicăm anonimatul lor de acum?; de ce nu ni se par indispensabile sau nici măcar respectabile? În fine, nu putem isca admirația, dar putem întreține încă dezbateră. Nu respectul ne lipsește, căci e ușor de mimat, atașamentul fiind acela care, în realitate, nu ne încearcă defel. Și nu e vorba de așa-zisa dragoste de eroi, evenimente sau vestigii (tuturor le găsim defecte), ci de *fidelitatea față de ceea ce noi nu am fi dacă nu ar fi fost ele mai întâi*. Depinde și de ce cult instituim, în funcție, cred unii, de o anumită situație la „stânga” sau la „dreapta”: celor care au dominat istoria sau celor care au fost victimele ei. În această ordine de idei, ne-am restrânge la o evaluare mai prudentă: statuia este un semn de circulație în teritoriul fluctuant al memoriei, nu mai mult. Omul văzând-o drept ripostă la ceva, impune trecutului mereu o altă hartă, în care noi decidem, când și când, de unde vine răsăritul speranțelor și pe unde cade apusul lor. În relația cu istoria, avem așadar două soluții: fie o acceptăm așa cum a fost, fie învățăm ceva de la ea. Aplicând unor evuri îndepărtate măsura vremurilor noastre, n-o să mai avem un trecut pe care să-l încredințăm viitorului. În orice caz, statuile nu vor deveni inutile dacă vom ști să ne reformulăm dilemele trezite de un anumit monument. Și acesta va avea întotdeauna ceva de zis; pentru că cei dinaintea noastră n-au apucat decât să-și descopere acele antecedente de bună aducere aminte; acum, când ei nu mai sunt, ne rămâne nouă să-l iubim și pentru dânșii.

⁸⁴ Keith Lowe, *Prizonierii istoriei: ce ne spun monumentele celui de-al Doilea Război Mondial despre istoria noastră și despre noi înșine*, traducere de Cristina Michaela Tache și Gabriel Drăghici, Iași, Editura Polirom, 2021, p. 44-45.

EDIFICII DIN JUDEȚUL BIHOR AFLATE ÎN ATENȚIA COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE – SECȚIUNEA PENTRU TRANSILVANIA DIN CLUJ ÎNTRE ANII 1922-1929

Mihaela GOMAN*

BUILDINGS IN BIHOR COUNTY UNDER THE ATTENTION OF THE HISTORICAL MONUMENTS COMMISSION – THE SECTION FOR TRANSILVANIA FROM CLUJ BETWEEN 1922-1929

ABSTRACT

Our approach has in mind several buildings in Bihor County that are under the attention of the Regional Commission from Cluj, especially wooden churches, but also other historical monuments, some of which would be restored, preserved, or demolished as the case may be. Is the indisputable merit of the president, Alexandru Lapedatu, but also of the secretary, Constantin Daicoviciu, who made every effort - together with other members of the Commission - to protect the national cultural and artistic heritage of Transylvania.

Keywords: buildings, Bihor County, the Historical Monuments Commission - Section for Transylvania, wooden churches, Cluj, address.

Comisiunea Monumentelor Istorice (C.M.I.) a fost instituția care, între anii 1892-1947, a dirijat întreaga activitate de cercetare, inventariere și protejare a monumentelor istorice de pe întreg teritoriul țării noastre¹. După Marea Unire din anul 1918, a fost cea care și-a asumat rolul de a se ocupa de întregul patrimoniu cultural-național. Această activitate a fost posibilă prin înființarea de noi filiale, ale Comisiunii, în provinciile românești unite: Transilvania, Banat, Bucovina și Basarabia. Filialele aveau rolul de a impune *noua lege* (din 28 iulie 1919, *a conservării și restaurării monumentelor istorice*) și de a dirija activitatea de cercetare, inventariere, protejare și conservare a acestora². Istoricul Alexandru I. Lapedatu a fost președinte al Comisiunii Monumentelor Istorice Secția pentru Transilvania (C.M.I.T.), între anii 1921-1941, mai exact două decenii, în care grație prestigiului și experienței sale, a propus membrii Comisiei și modul ei de funcționare³. De altfel, cei mai mulți dintre membrii Comisiunii erau profesori la Universitatea clujeană – înființată în 1919 – sau directori ai unor renumite muzee din Transilvania, realizându-se astfel o legătură organică, firească, între Comisiune, universitate și muzee⁴. De-a lungul întregii activități la C.M.I.T., Alexandru I. Lapedatu a fost sprijinit de colaboratori de nădejde, precum: Ioan Lupaș, Elie Dăianu, Iulian Marțian, Marton Roska, Emil Panaitescu, Mickael Csaki, A. Popa, Constantin Daicoviciu, Coriolan Petranu, Virgil Vătășianu, Silviu Dragomir, V. Literat, Al. Ferenczi, Dimitrie Marin Teodorescu, Rudolf Wagner etc. Obiectivele Secției Regionale din Transilvania a Comisiunii – impuse de președintele ei, Alexandru I. Lapedatu – au vizat, în egală măsură, monumentele românești, săsești, secuiești și maghiare⁵. Comisiunea avea să impună principalele direcții de acțiune: identificarea monumentelor istorice, cercetarea, restaurarea și ocrotirea lor. Se impunea, cu necesitate, inventarierea tuturor monumentelor istorice de pe cuprinsul Transilvaniei, Banatului, Crișanei, Maramureșului, în acest sens, Lapedatu adresându-se, personal, prefectilor județelor transilvane (în număr de 20), cerându-le să sprijine acțiunea de identificare și inventariere a acestora⁶. De altfel, în perioada interbelică s-a acordat o deosebită atenție cercetării și restaurării bisericilor românești de lemn, în acțiunea de salvare a acestora C.M.I.T. colaborând cu Muzeul Etnografic al Transilvaniei⁷. Președintele Lapedatu a finanțat, în calitate sa de Ministru al Cultelor și Artelor (în șase guverne)⁸, publicarea de către Coriolan Petranu a monografiilor privind bisericile de lemn din județele Bihor și Arad⁹. În anii 1921-1940, el a fost secondat îndeaproape de secretarul C.M.I.T., arheologul și istoricul

* Universitatea din Oradea; e-mail: mihaela_goman@yahoo.com.

¹ Pentru detalii în ceea ce privește Comisia Monumentelor Istorice și Comisiunea Monumentelor Istorice din Transilvania a se vedea cărțile lui Ioan Opriș, *Comisia Monumentelor Istorice*, Editura Enciclopedică, București, 1994 și *Comisia Monumentelor Istorice - Secția pentru Transilvania. Istorie și activitate*, 1983.

² Ioan Opriș, *Unele probleme privind începutul activității C.M.I.T.*, în *Acta Musei Napocensis*, XIV, 1977, p. 548.

³ Idem, *Protejarea monumentelor culturale artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire*, București, 1994, *passim*.

⁴ Idem, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, București, 1986, p. 106.

⁵ Idem, *Protejarea monumentelor*, p. 47.

⁶ Idem, *A. Lapedatu și monumentele noastre istorice*, în *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente de Istoria Artei*, 1, 1984, p. 63.

⁷ Idem, *Protejarea monumentelor*, p. 52-53.

⁸ Idem, *Comisia Monumentelor Istorice și promovarea cercetărilor epocii dacice*, în *Acta Musei Napocensis*, XIX, 1982, p. 607-611.

⁹ Idem, *A. Lapedatu și contemporanii săi. Corespondență*, în *Tibiscum*, nr. 5, 1986, p. 365-411.

Constantin Daicoviciu (cu excepția anilor petrecuți de acesta la Școala Română de la Roma, 1925-1927¹⁰). Activitatea Comisiunii Monumentelor Istorice – Secția Regională pentru Transilvania a fost și în atenția noastră¹¹, mai ales din perspectiva secretarului acesteia, prin prisma documentelor păstrate în *Fondul Constantin Daicoviciu* aflat la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca. Unele dintre acestea constituie și subiectul lucrării de față, mai exact ne-am focusat pe câteva edificii reprezentative, din județul Bihor, care au fost în atenția Comisiunii din Cluj, în perioada anilor 1922-1929. Cu alte cuvinte, din anul 1919, Comisiunea s-a angajat în vasta operă de conservare și restaurare a monumentelor istorice și artistice de pe întreg cuprinsul Transilvaniei. Aceasta cu atât mai mult cu cât marea lor majoritate se aflau într-o stare deplorabilă, de ruină, datorită intemperiilor vremii (de exemplu, biserica de lemn din Lelești a fost lovită de trăsnet¹²), dar și „din cauza materialului nedurabil și a unei false ambiții a poporului și conducătorilor dela sate de a avea biserici de zid”¹³. Pe de altă parte „... dispariția bisericilor de lemn nu se poate împiedeca, cel mult amâna. Crescând numărul populației la sate, ele au devenit neîncăpătoare, conservarea lor – din cauza materialului netrainic și vechiu – reclamă cheltueli, pe cari nici satele, nici Comisiunea monumentelor istorice nu le pot suporta; există apoi o mentalitate în populație în contra bisericilor construite din acest material, față de care cu greu se poate lupta”¹⁴. Rolul major a revenit elitei intelectuale românești care, ancorată în noile realități ale vremii, avea să contribuie substanțial la salvarea patrimoniului național din această parte de țară, căci timpul nu mai avea răbdare. În consecință, prima adresă trimisă „Onoratei Comisiuni” este din anul 1922 (11 mai) și semnată de episcopul Eparhiei ortodoxe a Oradei, Roman Ciorogariu¹⁵, în care-i aducea la cunoștință faptul că enoriașii din comuna Seghiște, protopopiatul Vașcău, doreau să-și zidească o nouă biserică, dar neavând mijloace necesare cereau aprobarea de a dărâma vechea biserică și de a vinde materialul din ea. Înaltul prelat semnala faptul că era necesară vizitarea ei, cât mai urgentă, de un delegat expert întrucât „biserica exista încă la anul 1503” și deși „a căzut și acoperișul” totuși ea are o „oarecare importanță istorică”. Mai mult episcopul adresează rugămintea „ca prin expertii D-Voastre să vizitați toate bisericile vechi din Bihor”. În accepțiunea acestuia era necesară fotografierea tuturor și întocmirea unui „tablou” în care cele importante din punct de vedere istoric să fie conservate ca monumente istorice, pentru ca, pe viitor, acestea să nu poată fi nici demolate și nici vândute fără aprobarea Comisiunii. Adresa amintită a fost primită de Comisiune la data de 26 mai 1922, iar problemele solicitate aveau să fie discutate în ședințele acesteia din 15 iunie 1922, respectiv din 25 iunie 1923. Cu siguranță că răspunsul Comisiunii nu a întârziat să apară, ba mai mult eforturile depuse pentru întocmirea listei monumentelor istorice au căpătat contur la sfârșitul anului 1924¹⁶. Ca urmare, într-o altă adresă¹⁷, din data de 26 aprilie 1926, același neobosit episcop i se adresa președintelui Comisiunii Monumentelor Istorice, Secțiunea Regională pentru Transilvania, rugându-l să intervină la Ministerul Cultelor și Artelor pentru un ajutor financiar necesar reparării bisericii din Rotărești, plasa Ceica (conform lui Coriolan Petranu, Ceica – una din cele zece plase – deținea 32 din cele 150 de biserici de lemn identificate în județul Bihor – „cel mai mare județ de dincoace de Carpați”)¹⁸. Totodată propunea ca planul și devizul reparațiilor să le facă delegatul Comisiunii, Gheorghe Cosma din Beiuș. Adresa amintită mai sus a fost primită de Comisiune, la data de 5 mai 1926, iar problema avea să facă parte din ordinea de zi a ședinței acesteia din data de 22 iunie același an. Au urmat apoi alte adrese trimise, în cursul anului 1927, Comisiunii din Cluj, respectiv președintelui acesteia. Patru dintre acestea poartă semnătura reprezentantului Consiliului eparhial ortodox român din Oradea. În prima dintre acestea, din data de 17 martie 1927¹⁹ și primită de „Onorata Comisiune” în ziua următoare, se cerea aprobare pentru demolarea bisericii vechi din Șumugiu care „nu reprezintă nici o valoare istorică sau artistică”, pe locul ei urmând a se construi una nouă, însă acest lucru nu se putea întâmpla fără avizul Comisiunii, în baza vizitei făcute de un expert la fața locului. Problema a fost dezbătută în ședințele din anul următor, respectiv din data de 29 februarie și 28 noiembrie. În a doua, din data de 5 aprilie 1927²⁰ și primită de Comisiune în 15 aprilie același an, se solicita încuviințare pentru demolarea bisericii din comuna Oșand, plasa Tinca, în care nu se mai putea sluji atât era de „deteriorată și

¹⁰ Idem, *Constantin Daicoviciu și Comisiunea Monumentelor Istorice*, în *Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie*, Muzeul de etnografie și istorie locală, Caransebeș, V, 1979, p. 15.

¹¹ Mihaela Goman, *Din activitatea Comisiunii Monumentelor Istorice, Secțiunea pentru Transilvania și ținuturile mărginașe*, în *Istoria – ca experiență intelectuală*, Editura Universității din Oradea, 2001, p. 468-470; Idem, *Activitatea lui Constantin Daicoviciu la Comisiunea Monumentelor Istorice – Secțiunea pentru Transilvania și ținuturile mărginașe*, în *Munții Apuseni*, Anii VII-VIII, Nr. 1-4, 2000-2001, Oradea, 2002, p. 134-145.

¹² Coriolan Petranu, *Monumentele istorice ale județului Bihor I. Bisericile de lemn*, Sibiu, 1931, p. 5.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 6.

¹⁵ Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, *Fondul Constantin Daicoviciu*, C3601/2 (în continuare: M.N.I.T., *Fondul...*, C3...).

¹⁶ I. Opreș, *Unele probleme*, p. 551-552.

¹⁷ M.N.I.T., *Fondul...*, C31607.

¹⁸ C. Petranu, *op. cit.*, p. 7-9.

¹⁹ M.N.I.T., *Fondul...*, C31655.

²⁰ *Ibidem*, C31779.

ruinată” și construirea uneia noi, după ce în prealabil va fi vizitată de un expert. Problema avea să fie discutată în ședința Comisiunii din data de 28 noiembrie 1927. În a treia, adresată președintelui Comisiunii din Cluj, din data de 4 iulie 1927²¹ se prezentau doleanțele credincioșilor din parohia Martihaz, plasa Salonta, care, în vara aceluși an, doreau să-și construiască o biserică nouă pe locul vechii biserici de lemn. Prin urmare cereau încuviințare pentru demolarea acesteia din urmă și așteptau răspuns favorabil din partea forului competent. Problema a fost discutată tot în ședința Comisiunii din 28 noiembrie 1927. În a patra, din data de 9 septembrie 1927²² adresată Comisiunii, se solicita în numele credincioșilor din comuna Cuzap, plasa Marghita, încuviințare pentru demolarea vechii biserici (de 250 de ani) pentru a construi alta nouă, în acest sens urmând a fi vizitată de un expert. Comisiunea a luat act de această cerere în ședința din data de 24 octombrie același an. De regulă, Comisiunea trimitea, contra cost, un delegat (de regulă, dintre membrii săi) să viziteze în teren edificiul respectiv, să întocmească un raport asupra celor constatate și pe care apoi să le aducă la cunoștință acesteia și aceasta, în cunoștință de cauză, urma să soluționeze nenumăratele doleanțe ale celor mulți, tăcuți și neștiutori de carte. Într-o atare situație s-a aflat și prepozitul capitular, dr. Iacob Radu, membru corespondent al Comisiunii care, în urma „prețioasei însărcinări din 10 februarie” 1927, s-a deplasat în comuna Căuașd pentru a vizita vechea biserică de aici. Ajuns la fața locului, conform celor constatate, va trimite o scurtă informare, onoratei Comisiuni din Cluj, la data de 24 septembrie²³ același an. Din cuprinsul ei aflăm că vechea biserică de lemn cu o vechime de circa 200 de ani, cu permisiunea Consistoriului ortodox român din Oradea, a fost vândută unui comerciant din Salonta care a transformat-o în magazie, iar credincioșii și-au zidit o biserică nouă în anul 1925. De la vechea biserică s-au păstrat „numai niște cărți vechi... și câteva icoane” care, din porunca Consistoriului, urmau a fi duse la Oradea pentru a fi păstrate în muzeul eparhial. În final, prepozitul menționează „Spesele mele au fost 100 Lei”. Comisiunea a luat act, de cele constatate de delegatul său, în ședința din 27 noiembrie 1928. Au fost și situații în care, conform celor constatate pe teren de către delegații săi, Comisiunea intervenea la autoritățile locale pentru a opri dărâmarea unor monumente istorice sau artistice pe care le considera importante. Este și cazul adresei trimise Prefectului județului Bihor²⁴ de președintele Comisiunii Regionale din Cluj, Elie Dăianu (protopop greco-catolic al Clujului care a îndeplinit funcția de președinte al C.M.I.T., suplinindu-l pe Alexandru I. Lapedatu când acesta a deținut funcția de Ministru al Cultelor și Artelor), la data de 17 octombrie 1927, privind turnul de la Tămașda. În urma vizitei făcute de delegatul Comisiunii și a raportului întocmit de acesta, turnul „monument istoric de mare preț, datând din veacul al XII-lea” nu putea fi dărâmat, ci trebuia conservat conform dispozițiilor Comisiunii. În anul 1929, la data de 27 iunie, Sfânta Episcopie Ortodoxă Consiliul Eparhial Oradea trimitea o adresă²⁵ Comisiunii din Cluj, conform căreia credincioșii din parohia Brădet, plasa Vașcău, doreau să-și repare vechea biserică de lemn și în acest sens solicita vizitarea ei de un delegat al Comisiunii pentru „a le da indicații în felul cum să o repare ca să se păstreze forma ei originală”. De altfel răspunsul Comisiunii, mai exact a președintelui acesteia, profesorul Alexandru I. Lapedatu avea să fie trimis „Venerabilului Consiliu Eparhial ortodox Oradea” la data de 23 decembrie²⁶ același an. Din cuprinsul acestuia aflăm că „în urma raportului delegatului nostru” Comisiunea încuviința lucrările de reparare a bisericii. În acest an, vedea lumina tiparului primul volum al *Anuarului Comisiunii Monumentelor Istorice Secția pentru Transilvania 1926-1928*. La începutul lunii octombrie a anului 1929, episcopul român unit Dr. Valeriu Traian Frențiu trimitea o adresă²⁷ de mulțumire președintelui Comisiunii din Cluj, profesorului universitar Al. Lapedatu, pentru exemplarul trimis bibliotecii diecezane. Cu alte cuvinte, în perioada interbelică și edificiile din județul Bihor, cu precădere, bisericile de lemn, dar nu numai, au intrat în atenția Comisiunii Monumentelor Istorice – Secțiunea pentru Transilvania și ținuturile mărginașe. Și această parte de țară, prin exponenții săi, a dat curs tuturor inițiativelor venite din partea Comisiunii din Cluj și la rândul ei a cerut, în repetate rânduri, părerea delegaților experți ai „onoratei Comisiuni”. A contat enorm sprijinul moral, ulterior și material, venit din partea acesteia. Practic, Bihorul a făcut parte integrantă din demersurile acesteia de conservare și restaurare, așa cum o dovedesc și adresele menționate, care au constituit și subiectul lucrării de față, lucrare care se dorește a fi o scurtă evocare a unei pagini de istorie locală, oglindită în istoria și activitatea Secțiunii Regionale din Cluj a Comisiunii Monumentelor Istorice.

²¹ *Ibidem*, C₃1678.

²² *Ibidem*, C₃1685.

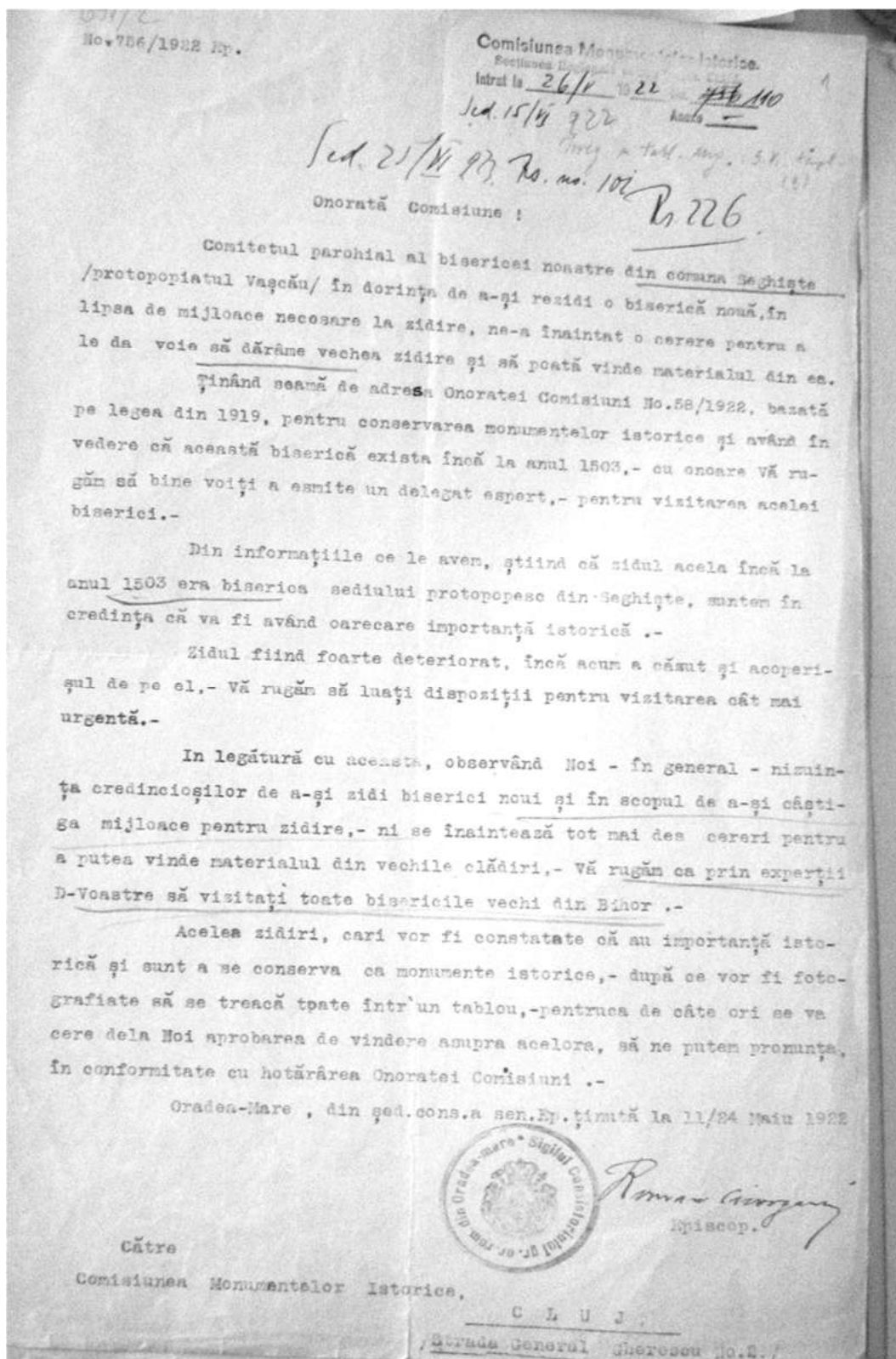
²³ *Ibidem*, C₃1679.

²⁴ *Ibidem*, C₃1758.

²⁵ *Ibidem*, C₃2141.

²⁶ *Ibidem*, C₃2142.

²⁷ *Ibidem*, C₃2150.

Adresa trimisă de episcopul ortodox Roman Ciorogariu „Onoratei Comisiuni” la data de 11 mai 1922 (M.N.I.T., Fondul..., C3601/2)

ISTORIE

Consistorul eparhial ortodox român Oradea.-
 No.929/1926.-

Comisiunea Monumentelor Istorice
 Deschisă la 5 Mai 1926 Nr. 667
 Anua

Domnule Președinte

Oficial parohial din Rotărești / județul Bihor / ne aduce la cunoștință , că biserica noastră din aceea comună este într-o stare de tot dărăpănată . Credincioșii ar repara-o după puterile lor, așa cum să coste mai puțin decât ar completa lăcășul , scoțând cea veche și întocmind-o cu alta și ar văru-i-o,- dar nu li se permite din partea D-Voastră pentrucă, fiind opriți cu ordinul Dvs. No.602 din 17 Noembrie 1925.-

Intrucât acea veche biserică ori pictura din ea este considerată de Dvs. ca monument istoric bisericesc și parohial fiind absolut lipsită , încât numai cu mari greutateți au putut credincioșii face reparația pe din afară a bisericii.- avem onoare a Vă ruga să binevoiți a interveni la Ministerul Cultelor și Artelor pentru un ajutor în scopul reparării acelei biserici.- D-Voastră ați cerut parohiei cu No.602/1925, ca să vă trimită planul și devizul reperaturilor indispensabile, făcând de un inginer cvalificat, cum ar fi inginerul județului recomandat de D-Voastră .-

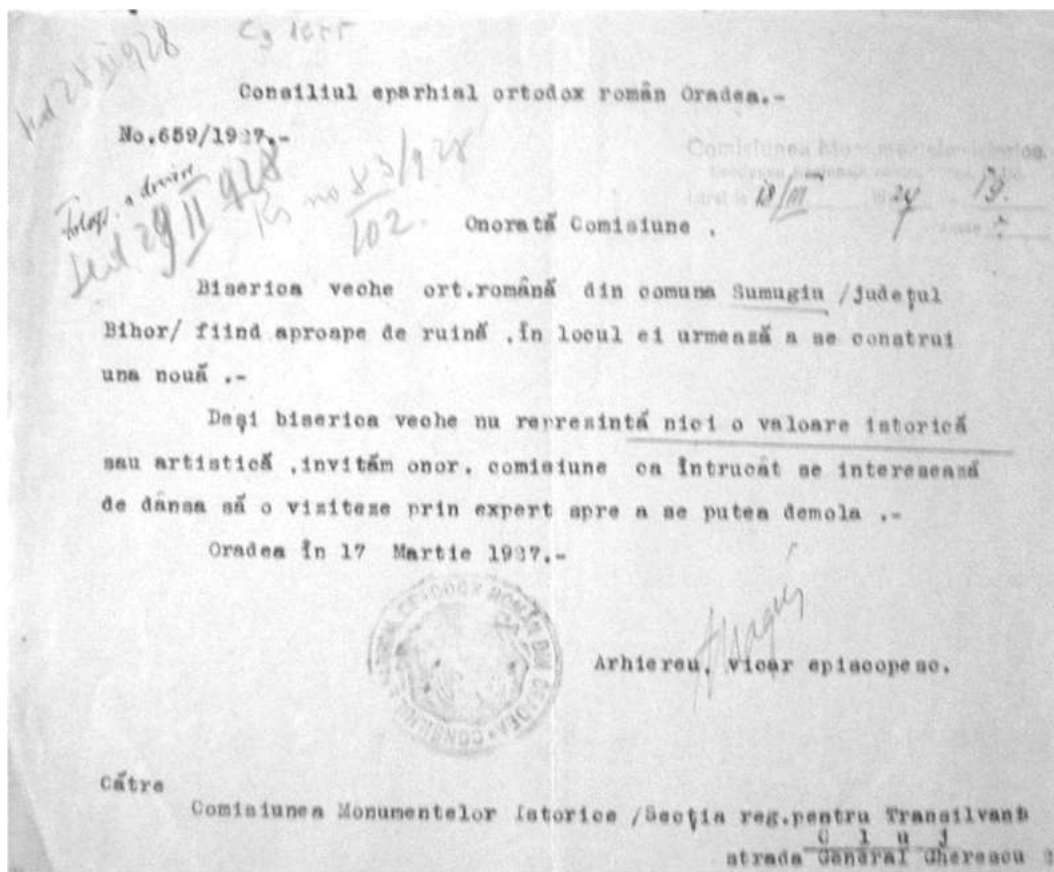
Noi credem , că fiind vorba de o pictură veche bisericască , nu ar fi desajuns calificativul de inginer arhitect dela județ.- ci ar fi mult mai bine decât planul și devizul l-ați face D-Voastră, prin dl. Gheorghe Cosma delegatul D-Voastră din Beiuș , asta și din considerarea că biserica nu are nici atâția bani cât ar trebui să plătească pentru lucrările inginerului.-

Oradea în 26 Aprilie 1926.-

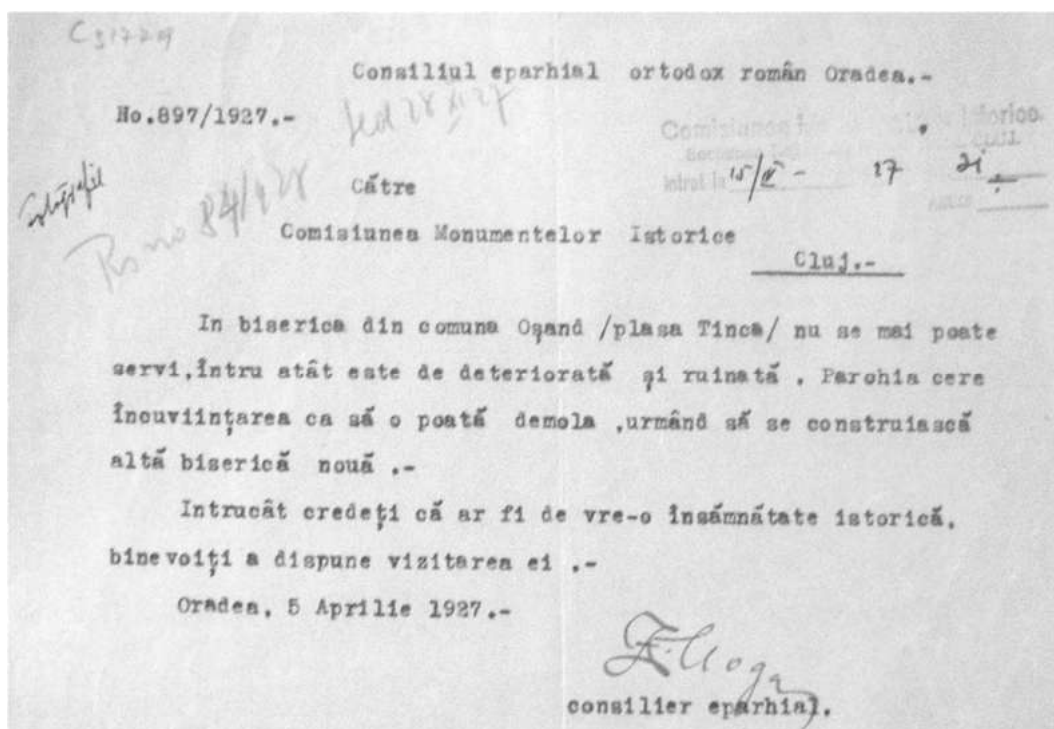
 Roman Ciorogariu
 Episcop.

Către
 Comisiunea Monumentelor Istorice Cluj.-
 strada general Gherescu No.4.

Adresa trimisă de episcopul ortodox Roman Ciorogariu președintelui Comisiunii din Cluj la data de 26 aprilie 1926 (M.N.I.T., Fondul..., C31607)

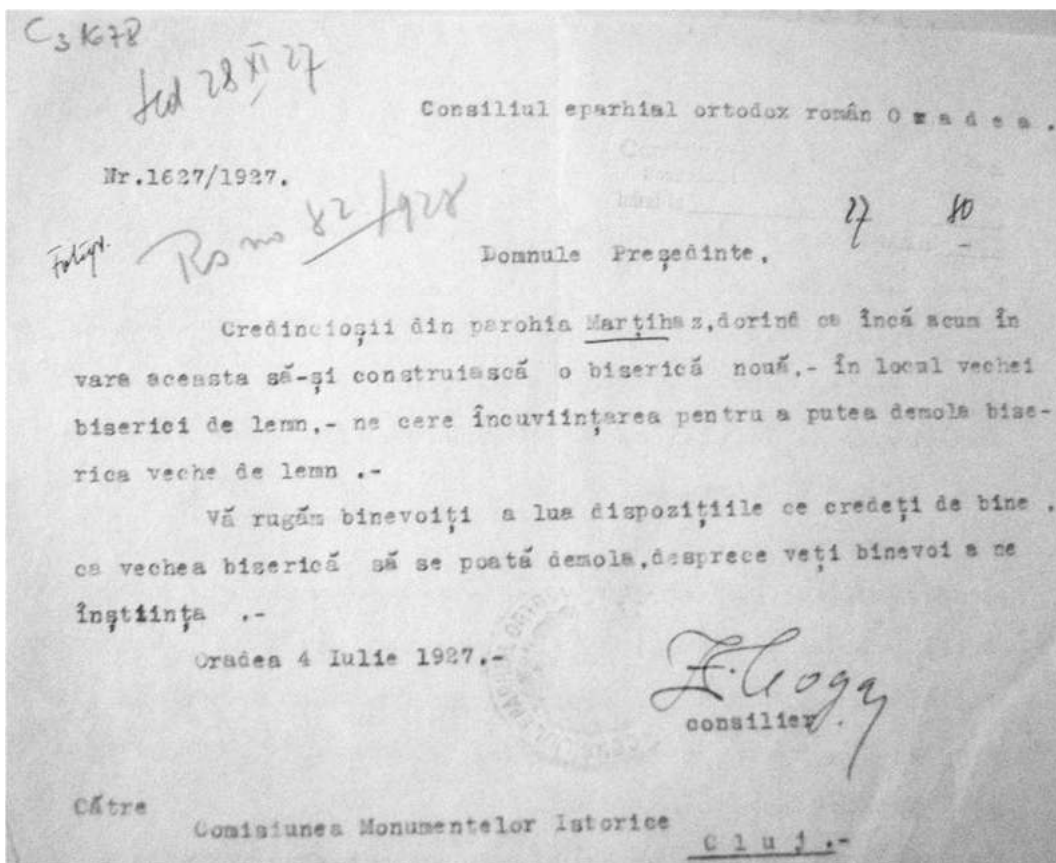

Adresa trimisă de Consiliul eparhial ortodox român din Oradea Comisiunii din Cluj la data de 17 martie 1927 (M.N.I.T., Fondul..., C31655)

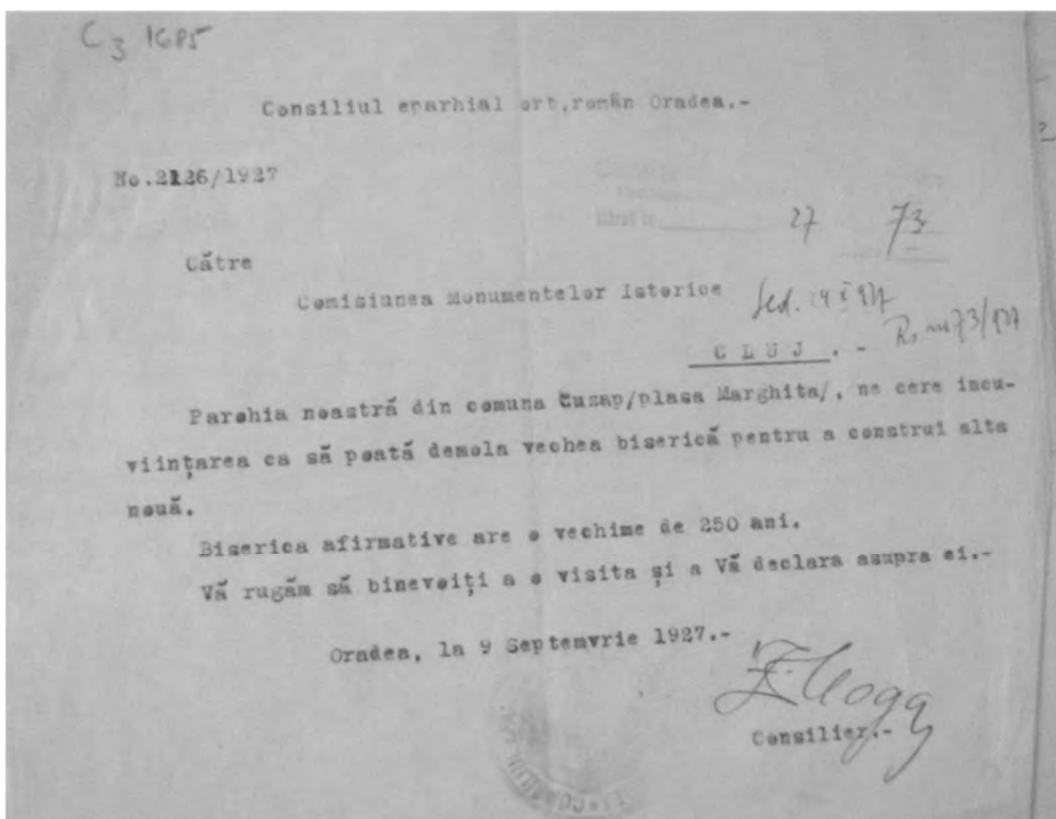

Adresa trimisă de Consiliul eparhial ortodox român din Oradea Comisiunii din Cluj la data de 5 aprilie 1927 (M.N.I.T., Fondul..., C31779)

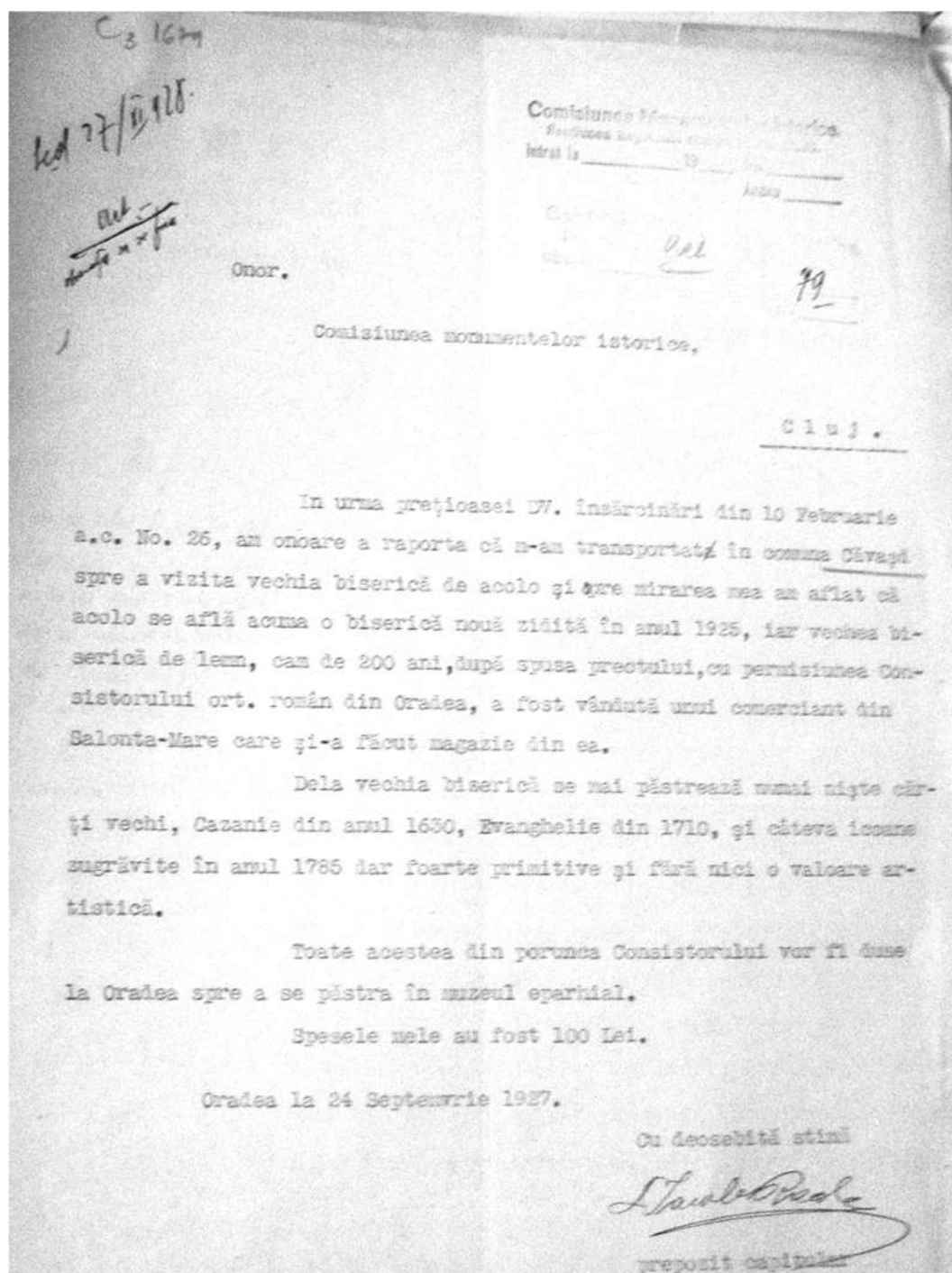
ISTORIE

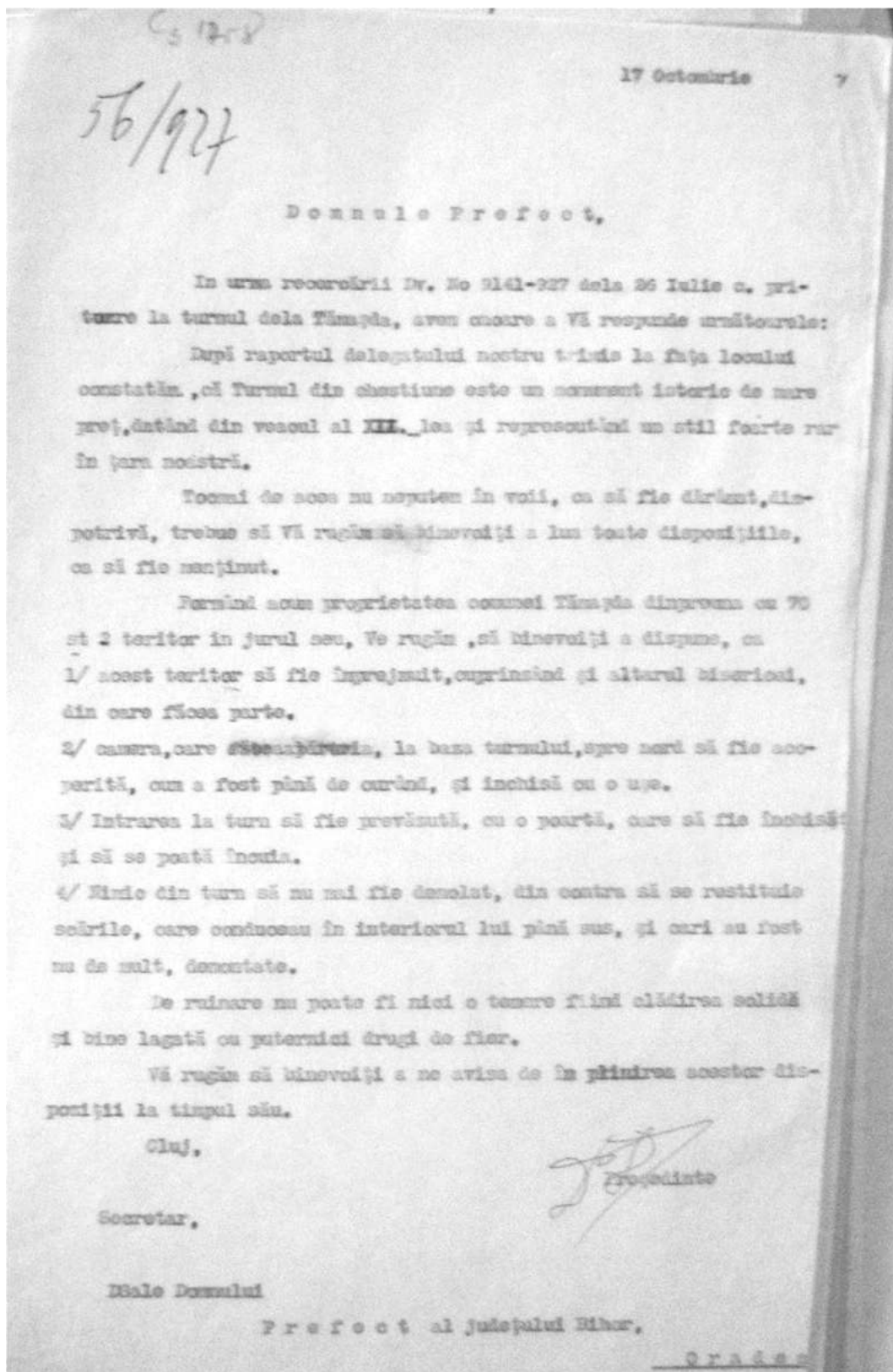
Adresa trimisă de Consiliul eparhial ortodox român din Oradea Comisiunii din Cluj la data de 4 iulie 1927
(M.N.I.T., Fondul..., C31678)

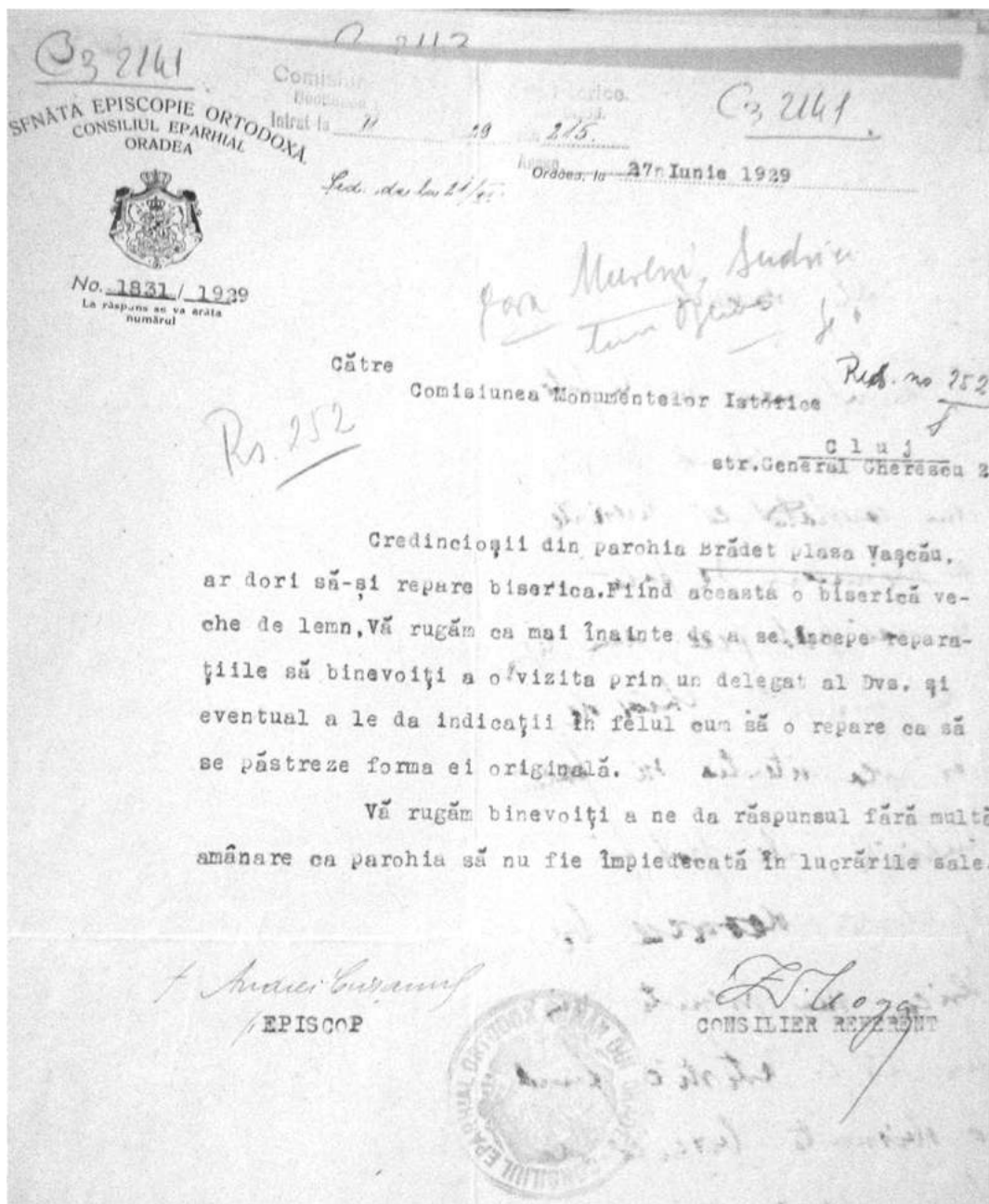
Adresa trimisă de Consiliul eparhial ortodox român din Oradea Comisiunii din Cluj la data de 9 septembrie 1927
(M.N.I.T., Fondul..., C31685)

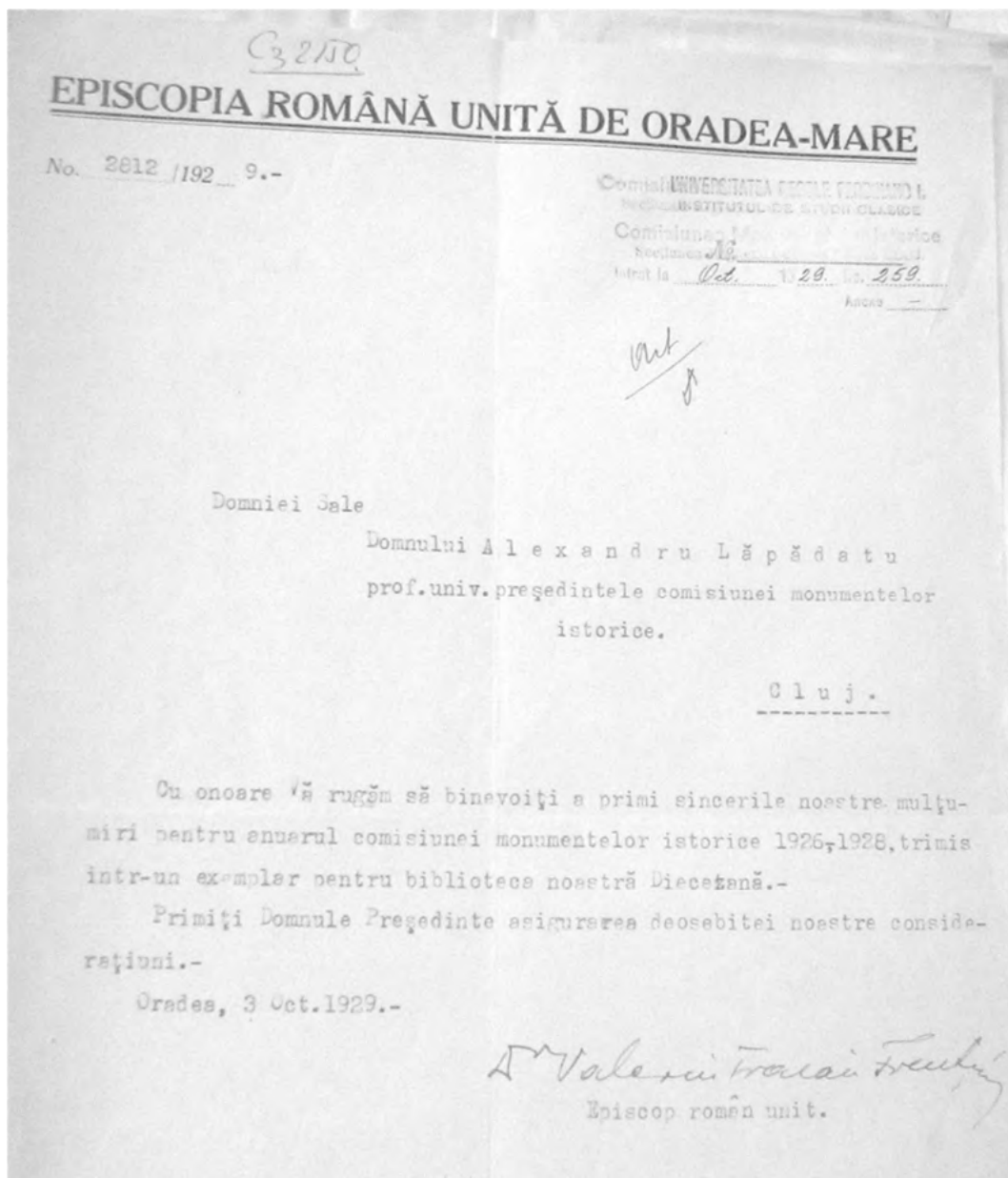
Adresa trimisă de prepozitul capitular, Dr. Iacob Radu, Comisiunii din Cluj la data de 24 septembrie 1927 (M.N.I.T., Fondul..., C₃1679)

Adresa trimisă Prefectului Județului Bihor de președintele Comisiunii la data de 17 octombrie 1927
(M.N.I.T., Fondul..., C31758)

Adresa trimisă de Sfânta Episcopie Ortodoxă. Consiliul Eparhial Oradea Comisiunii din Cluj la data de 27 iunie 1929 (M.N.I.T., Fondul..., C32141)

Adresa trimisă de episcopul român unit, Dr. Valeriu Traian Frențiu, președintelui Comisiunii din Cluj, Al. Lapedatu, la data de 3 octombrie 1929 (M.N.I.T., *Fondul...*, C32150)

CRUCEA „SERVICIUL CREDINCIOS” CONFERITĂ ÎN 1924 UNUI FOST NOTAR AL COMUNEI OȘORHEI

Laurențiu-Ștefan SZEMKOVICS*

THE “FAITHFUL SERVICE” CROSS CONFERRED IN 1924 TO A FORMER NOTARY OF THE MUNICIPALITY OF OȘORHEI ABSTRACT

In this article, the author presents, using faleristics, heraldry and sigillography, the “Faithful Service” Cross that was granted to him, by Royal Decree no. 1640 of May 30, 1924, to Gherlan Ion, pensioner, former notary of Oșorhei commune, Bihor County.

Keywords: Oșorhei commune, Bihor County, phaleristics, heraldry, sigillography.

Urmare a raportului lui I. G. Duca, ministrul Afacerilor Străine, cancelar al Ordinilor, nr. 17.096 din 29 mai 1924 (fig. 1), Regele Ferdinand I a semnat la București, în 30 mai 1924, decretul nr. 1.640¹ (fig. 2), prin care acorda lui Gherlan Ion, pensionar, fost notar al comunei Oșorhei, județul Bihor, precum și altora, Crucea „Serviciul Credincios” clasa I-a (fig. 3-4).

Prezentăm, apelând la faleristică², la heraldică³ și ținând cont de recomandările fostului Comitet Internațional de Sigilografie⁴, descrierea decorației, stema României de la 1872 (fig. 5) și reproducerile grafice ce provin de la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București și de la Batalionul 47 Comunicații și Informatică „General Nicolae Petrescu” din Buzău.

Crucea „Serviciul Credincios” a fost instituită în anul 1906, cu ocazia sărbătoririi jubileului de 40 de ani de la urcarea pe tron a regelui Carol I, și s-a conferit pentru a recompensa serviciile civile și militare aduse statului în toate ramurile activității publice.

Potrivit *Regulamentului pentru instituirea Crucii și Medaliei „Serviciul Credincios”*, sancționat prin Decretul regal nr. 3.507 din 11 octombrie 1906⁵, Crucea „Serviciul Credincios” cuprindea două clase: clasa I (de metal galben) și clasa a II-a (de metal alb). Era o piesă de metal, cu diametrul de 32 mm și grosimea de 2,5 mm, și se prezenta sub forma unei cruci cu brațele care se lăteau spre extremități, cu capetele terminate în acolade, încărcate⁶ cu câte o frunză de stejar; între brațe erau raze convergente, descrescătoare de la mijloc către margini. Pe avers, într-un medalion rotund, gravată în excizie⁷, se află stema României de la 1872⁸ (fără

* Arhivele Naționale Istorice Centrale din București; e-mail: laurszem@gmail.com.

¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale, *Ministerul Afacerilor Externe. Cancelaria Ordinilor*, dosar nr. 260/1924.

² Faleristica = disciplina auxiliară a istoriei care se ocupă cu studiul decorațiilor (ordine, cruci, medalii și semne onorifice); Dorel Bahrin, *Sistemul decorațiilor militare – 2000. Sistemul național de decorații*, Editura Economică, București, 2005, pp. 11-12.

³ Heraldica = disciplina auxiliară a istoriei care studiază stemele, blazoanele etc.; Florin Marcu, *Marele dicționar de neologisme*, Editura Saeculum I.O., București, 2000, p. 422.

⁴ Comitetul Internațional de Sigilografie = organism creat în 1959 prin hotărârea Biroului executiv al Consiliului Internațional al Arhivelor, în vederea rezolvării unor probleme practice privind păstrarea și conservarea sigiliilor și a stimulării cercetărilor în acest domeniu. Comitetul a contribuit la dezvoltarea teoriei și practicii sfragistice, preocupându-se de uniformizarea terminologiei de specialitate, stabilirea elementelor necesare pentru descrierea sigiliilor, reunirea eforturilor specialiștilor în vederea creșterii longevității izvoarelor sigilare, elaborarea de studii menite să scoată în evidență importanța sigiliilor create în diferite țări; *Dicționar al științelor speciale ale istoriei. Arhivistică, cronologie, diplomatică, genealogie, heraldică, paleografie, sigilografie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 77.

⁵ Aflat, sub formă de copie, la Arhivele Naționale Istorice Centrale, *Ministerul Afacerilor Externe. Cancelaria Ordinilor*, dosar nr. 642.

⁶ Încărcat = termen care indică faptul că într-o piesă heraldică s-au plasat una sau mai multe mobile; *Dicționar al științelor speciale*, p. 146.

⁷ Gravarea sigiliilor = se poate face în adâncime (*incizie*), pentru sigilarea în ceară sau cocă, ori în relief (*excizie*), pentru sigilarea în tuș sau fum; *Ibidem*, p. 128.

⁸ Promulgată prin *Legea pentru modificarea armelor țării*, publicată în „Monitorul Oficial” nr. 57 din 11/23 martie 1872, p. 337; P. V. Năsturel, *Stema României. Studiu critic din punct de vedere heraldic cu numeroase figuri în text*, București, Tipografia «Voința Națională», 1892, pp. 219-221; Idem, *Steagul, stema română, însemnele domnești, trofee. Cercetare critică pe terenul istoriei (cu numeroase figuri în culori)*, București, „Universala”, 1903, pp. 103-110; Ștefan D. Grecianu, *Eraldica română. Actele privitoare la stabilirea armelor oficiale cu planșe și vocabular*, București, Institutul de arte grafice Carol Göbl, 1900, anexa de la p. 49; Constantin Moisil, *Stema României*, în *Enciclopedia României*, vol. I, 1938, pp. 69-70; Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 161; Idem, *Evoluția armelor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII-XX)*, traducere din limba franceză Livia Sîrbu, Muzeul Brăilei, Editura Istros,

pavilion), iar pe revers, tot într-un medalion rotund, între două ramuri de laur și de stejar⁹, așezate circular și prinse jos cu o fundă, inscripția plasată pe două rânduri: **SERVICIU / CREDINCIOSU**. Crucea este surmontată¹⁰ de o coroană închisă¹¹, terminată cu glob crucifer¹², de care se prindea, printr-un inel, panglica de moar albastru-deschis, bordată, pe fiecare margine, cu câte o dungă argintie.

Stema României de la 1872 de pe această cruce: scut cu colțurile superioare retezate, concavități pe flancuri, talpa în arc trilobat (lobul central mai mare și în formă de acoladă), scartelat¹³, având în cartierul 1, pe albastru¹⁴, acvila cruciată¹⁵, văzută din față, încoronată¹⁶, cu capul spre dextra¹⁷, aripile deschise și cu zborul¹⁸ în sus (simbolul Țării Românești), în 2, pe roșu¹⁹, capul de zimbru, redat din față (simbolul Moldovei), în 3, pe roșu, un leu²⁰ încoronat, născând²¹ dintr-o coroană deschisă²² și privind spre o stea aflată în fața lui, între labelle anterioare (simbolul banatului Craiovei), în 4, pe albastru, doi delfini afrontați²³, cu capetele în jos și cu cozile ridicate și terminate în floare de lea (simbolul țărmurilor Mării Negre). Peste tot, un scut de dimensiuni mai mici, sfertuit²⁴, cuprinzând în cartierele 1 și 4 argint²⁵, în 2 și 3 negru²⁶. Scutul mare, timbrat²⁷

Brăila, 2005, p. 406; Maria Dogaru, *Colecțiile de matrice sigilare ale Arhivelor Statului*, București, 1984, p. 46; Eadem, *Arta și știința blazonului. Album*, București, 1994, pp. 36-37, poziția 43; Eadem, *Din heraldica României. Album*, JIF, 1994, pp. 61-62; Eadem, *Tipare sigilare provenind de la suveranii României 1866-1947*, Editura Biblioteca Centrală Pedagogică, București, 2000, pp. 10-11; Cristache Gheorghe, Maria Dogaru, *Simbolurile naționale ale României*, Editura Sylvi, București, 2003, pp. 128-129; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Matrice sigilare aparținând Ministerului de Interne și unor structuri polițienești (1831-1931)*, Editura Ministerului Administrației și Internelor, București, 2012, pp. 35-36; Idem, *Steme din emblemele matricelor sigilare care au aparținut unor unități de poliție (1831-1921)*, Editura Ministerului Afacerilor Interne, București, 2014, pp. 31-33.

⁹ Ramura = de laur este simbolul victoriei, cea de măslin emblema păcii, iar cea de stejar semnifică forța; *La science du blason accompagnée d'un armorial general des familles nobles de l'Europe* publié par M. Vicomte de Magny, Paris, à l'Institut Héraldique, MDCCCLVIII, p. LXIV; Lucia Impelluso, *Natura și simbolurile sale. Plante, flori și animale*, Monitorul Oficial, 2009, pp. 38, 43.

¹⁰ Afrontat = se spune despre două animale care se privesc; W. Maigne, *Abrégé méthodique de la science des armoiries suivi d'un glossaire des attributs héraldiques, d'un traité élémentaire des ordres des chevalerie et de notions sur les classes nobles, les anoblissements, l'origine des noms de famille, les preuves de noblesse, les titres, les usurpations et la législation nobiliaires*, Paris, Garnier frères, Libraires-Éditeurs, 1860, p. 265.

¹¹ Coroană închisă = coroana formată dintr-un cerc frontal de care se prind mai multe arcuri ce se unesc în partea superioară; de obicei este dotată cu pietre prețioase și terminată printr-un glob crucifer; *Dicționar al științelor speciale*, p. 90.

¹² Glob crucifer = sferă suprapusă de o cruce care se găsește în vârful coroanelor închise, în mâna unor personaje sau deasupra unor scuturi; este însemn al puterii suverane, atribut al suveranității. În heraldica românească globul crucifer este întâlnit în stemele Țării Românești, în armele Moldovei și armeriile statului român. Sfera simbolizează pământul, iar crucea de pe sferă simbolizează dominația creștină asupra lumii; *Dicționar al științelor speciale*, p. 127; Paola Rapelli, *Simboluri ale puterii și marii dinastii*, Monitorul Oficial, 2009, pp. 40-41.

¹³ Scartelat = scut împărțit în patru secțiuni egale printr-o linie verticală și una orizontală. Cele patru secțiuni rezultate se numesc cartiere; Cte Alph. O'Kelly de Galway, *Dictionnaire archéologique et explicatif de la science du blason*, tome I, Bergerac, Imprimerie générale du Sud-Ouest, 1901, p. 206.

¹⁴ Albastru = culoare utilizată în alcătuirea stemelor, reprezentată convențional prin linii orizontale plasate la distanță egală. Semnifică loialitate, fidelitate, frumusețe; A. de la Porte, *Trésor héraldique d'après d'Hozier, Ménétrier, Boisseau, etc.*, Paris, Leipzig, H. Casterman, Tournai, 1861, p. 11.

¹⁵ Acvila cruciată = pasăre heraldică purtând în cioc o cruce; *Dicționar al științelor speciale*, p. 17.

¹⁶ Încoronat = se spune despre animale sau despre figuri umane care au o coroană pe cap; W. Maigne, *op. cit.*, p. 233.

¹⁷ Dextra = termen prin care se indică poziția unei mobile în scut, la dreapta; în heraldică poziția dreapta-stânga este inversă decât în accepțiunea curentă; *Dicționar al științelor speciale*, p. 100.

¹⁸ Zbor = figură heraldică naturală reprezentată ca două aripi de pasăre (când acestea sunt de îngeri sau grifoni, pot fi denumite și cu termenul de *aripi*). Când se utilizează o singură aripă, se blazonează cu termenul de semizbor; *Ibidem*, p. 238.

¹⁹ Roșu = culoare utilizată în alcătuirea stemelor, reprezentată convențional prin linii verticale plasate la distanță egală. Semnifică curaj, dârzenie, îndrăzneală, dragoste, sacrificiu, bunătațe, vigilență și justiție; A. de la Porte, *op. cit.*, p. 11; *Ibidem*, p. 201.

²⁰ Leul = unul dintre cele mai nobile animale, fiind reprezentat din profil și stând pe labelle de dinapoi. Gura larg deschisă îi arată dinții ascuțiți și o limbă recurbată. Coada sa se înalță dreaptă, terminându-se printr-un smoc de păr întors spre spate. Este simbolul forței, al curajului și al generozității; Cte Alph. O'Kelly de Galway, *op. cit.*, pp. 316-317; H. Gourdon de Genouillac, *Les Mystères du blason de la noblesse et de la féodalité. Curiosités – bizarreries et singularités*, Paris, E. Dentu, 1868, p. 22.

²¹ I se vede doar jumătatea de sus.

²² Coroană deschisă = coroana formată dintr-un arc frontal și mai multe fleuroane; deseori între fleuroane se interpun arcuri perlate, iar cercul frontal este împodobit cu pietre prețioase; *Dicționar al științelor speciale*, p. 90.

²³ Afrontat = se spune despre două animale care se privesc; W. Maigne, *op. cit.*, p. 219.

²⁴ Sfertuit (scut sfertuit) = scut împărțit în patru părți egale, numite cartiere; *Dicționar al științelor speciale*, p. 212.

²⁵ Argint = metal utilizat în alcătuirea stemelor, reprezentat convențional prin câmp alb, respectiv suprafață liberă. Simbolizează puritate, nevinovăție, sinceritate; H. Gourdon de Genouillac, *op. cit.*, pp. 16-17.

²⁶ Negru = culoare utilizată în alcătuirea stemelor, reprezentată convențional prin linii verticale suprapuse pe linii orizontale. Semnifică știință, modestie, durere, prudență; *Dicționar al științelor speciale*, p. 173.

²⁷ Timbrat = termen care indică poziția unei mobile față de scut. Este propriu coifului cu cimier și lambrechini; *Ibidem*, p. 230.

de o coroană închisă, terminată cu glob crucifer și așezat pe două arabescuri acolate²⁸, are ca suport²⁹ doi lei așezați, limbați, cu cozile trecute printre picioare, care îl susțin cu o labă anterioară de câte un colț de sus, iar cu cealaltă de flancuri, intrând, parțial și în interior (simbolul Daciei); sub scut, pe o eșarfă concavă, cu mici ondulații, deviza³⁰ familiei de Hohenzollern: **NIHIL SINE DEO** (NIMIC FĂRĂ DUMNEZEU).

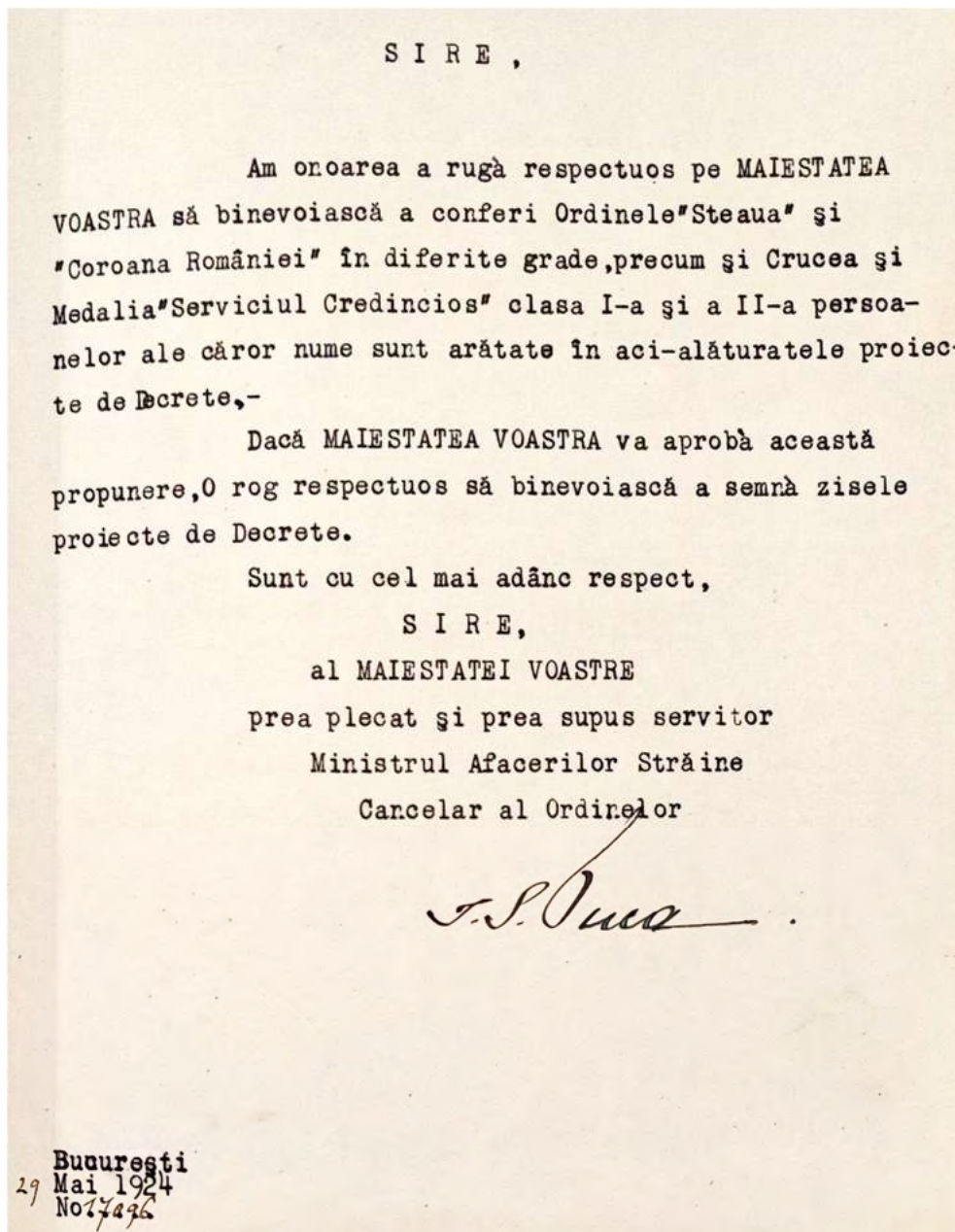

Fig. 1. Raportul ministrului Afacerilor Străine, cancelar al Ordinilor, nr. 17.096 din 29 mai 1924.
Sursa: Arhivele Naționale Istorice Centrale.

²⁸ Acolat = atributul oricărui animal care are un colier sau o coroană după gât; macle, romburi, ace de ceasornic etc., care se ating la unghiurile lor laterale; un butuc de viță de vie agățat de un arac; un șarpe încolăcindu-se în jurul unui arbore, unei plante sau unei coloane; două ecusoane unite împreună pe flancuri; coliere sau panglici de ordine de cavalerie care înconjoară scutul; Cte Alph. O'Kelly de Galway, *op. cit.*, p. 5.

²⁹ Suport = element exterior al scutului, reprezentat de un animal având rolul de a sprijini scutul; *Dicționar al științelor speciale*, p. 225.

³⁰ Deviza = inscripție conținând o maximă morală, o exclamație, o formulă de credință, un angajament; *Ibidem*, p. 100.

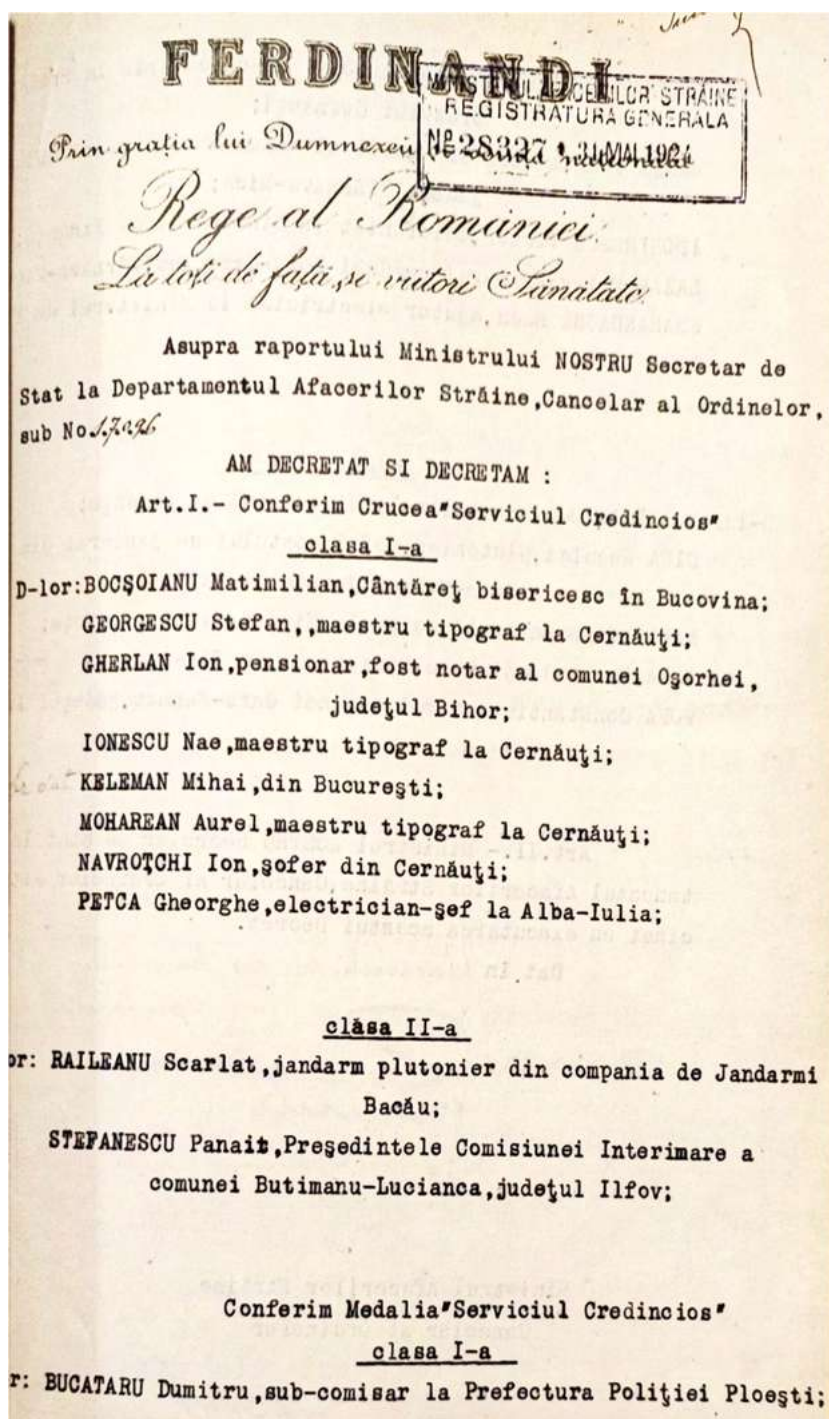

Fig. 2. Decretul regal nr. 1.640 emis la București, în 30 mai 1924 (prima pagină).
 Sursa: Arhivele Naționale Istorice Centrale.

Fig. 3-4. Crucea „Serviciul Credincios” clasa I, model 1906 (avers și revers).
Sursa: Batalionul 47 Comunicații și Informatică „General Nicolae Petrescu” din Buzău.

Fig. 5. Stema României de la 1872 (având culorile redată prin coduri convenționale).
Sursa: Arhivele Naționale Istorice Centrale.

LA “GRANDE ROMANIA” [ROMANIA MARE] E LA PICCOLA INTESA: T. G. MASARYK, EDVARD BENEŠ, NICOLAE TITULESCU

Francesco LEONCINI*

THE “GREAT ROMANIA” [ROMANIA MARE] AND THE LITTLE ENTENTE: T. G. MASARYK, EDVARD BENEŠ, NICOLAE TITULESCU

ABSTRACT

Among the major democratic leaders of Central Europe, namely the areas between Germany and Russia between the Baltic and the Aegean, were Masaryk, Beneš and Titulescu, the protagonists of an alternative geopolitical project to that of the German Central Europe (*Mitteleuropa*).

Initially formed in the immediate post-war period to prevent a return of the Habsburgs and to face Magyar revisionism, the Little Entente subsequently tried to establish itself as a united front, to oppose the hegemony of the great powers and in particular to counter the renewed *Drang nach Osten*.

It manifested itself at the start, during the Weimar Republic, essentially in cultural form, then, with the rise of Nazism, it adopted an increasingly aggressive approach on economic and foreign policy up until, after *Anschluss* and the destruction of Czechoslovakia, the outbreak of World War II.

The alliance was under pressure from German expansionism and gradually proved to be somewhat weak and unstable internally in terms of trade, while the interests of the respective governments became increasingly divided on foreign policy.

The essay, above all, intends to highlight the fact that the alliance did not find in the democratic powers of France and Great Britain, the political support that could have assigned it the role of strategic ally in the Danube-Balkan area and in its relationship with Moscow inside a collective European security system.

In fact, it was precisely this hypothesis that the Western governments, and towards the end of the 1930s also those of Yugoslavia and Romania, decided to exclude, as they were worried about the contagion of communism. They preferred appeasement rather than to play the “Russian card”.

Keywords: “Great Romania”, Little Entente, T. G. Masaryk, Edvard Beneš, Nicolae Titulescu.

L’immagine di copertina del volume IX (2012) dei “Quaderni della Casa Romana di Venezia” riproduce forse una delle ultime circostanze in cui vi è una rappresentazione serena e ottimistica di quella “Piccola Intesa” che i protagonisti della foto andavano faticosamente costruendo tra tre Paesi dell’Europa centrale, quali Cecoslovacchia, Jugoslavia e Romania¹. Essa è datata giugno 1933 e di lì a poco la loro storia sarebbe stata travolta dall’irrompere dell’imperialismo nazista e poi, dopo la sconfitta di questo, dall’espansionismo sovietico.

Le premesse ideali

Tomáš Garrigue Masaryk² e Nicolae Titulescu³ volevano realizzare un’alleanza che potesse sviluppare una sua autonoma e concreta azione nell’ambito della politica internazionale. Essi non erano nazionalisti ma esponenti di un’idea liberal-democratica che avrebbe dovuto pervadere l’Europa del primo dopoguerra e in particolare il segmento centrale tra il Baltico e l’Egeo, tra la Germania e la Russia. Si tratta di quell’insieme di componenti nazionali che Masaryk denomina *Střední Evropa* e che da tempo vado definendo come “comunità di destino”. Essa è stata, ed è tuttora, nonostante l’inserimento nell’Unione europea, “area di competizione tra le grandi potenze e di dipendenza”⁴.

* Università Ca’ Foscari di Venezia; e-mail: leonfran@unive.it.

¹ Cfr. le illustrazioni allegate.

² [1850 – 1937]. Dell’allora presidente della neonata Repubblica cecoslovacca è uscita l’anno scorso in Italia la seconda edizione del suo volume programmatico, scritto nel 1918, *La Nuova Europa. Il punto di vista slavo*, presentazione di Koloman Gajan. Traduzione, cura e postfazione di Francesco Leoncini. Con la commemorazione di Benedetto Croce e l’Appendice *T. G. Masaryk e l’Italia*, Castelvechi, Roma. La prima edizione, Studio Tesi, Pordenone – Padova, 1997, era uscita con il medesimo curatore. Titolo originale dell’opera *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*.

³ [1882 – 1941]. Cfr. N. Titulescu, *La politique extérieure de la Roumanie (1937)*, Édition soignée par George G. Potra et Constantin I. Turcu, Éditions Encyclopédiques, Bucarest, 1996.

⁴ Cfr. in proposito il capitolo *L’Europa centrale tra questione nazionale ed egemonia tedesca* nel mio *Alternativa mazziniana*, Castelvechi, Roma, 2018, pp. 52-86.

Troppo spesso, in riferimento ai popoli di questa area, si parla storicamente di nazionalismo e si dimentica che questo fenomeno è nato in Occidente e che il virus ha contagiato *successivamente* la parte centrale ed orientale del Continente. Ma innanzitutto bisognerebbe chiarire che in una prima fase della storia europea, tra Settecento e Ottocento, vi è la affermarsi di un' *autocoscienza nazionale* e che essa non va confusa in alcun modo con dinamiche di sopraffazione e di dominio su altre entità etniche. Questa autocoscienza nasce dal Romanticismo, dalla Rivoluzione francese, dalle guerre antinapoleoniche, dall'opposizione alle misure centralistiche della Monarchia asburgica e ha come scopo la liberazione dell'Umanità dalla tirannia. Su quest'ultimo obiettivo si incentra tutta l'azione di Giuseppe Mazzini [1805-1872] laddove in *Fede e Avvenire*, del 1835, afferma:

«Crediamo nella Santa Alleanza dei Popoli, come quella ch'è la più vasta formula d'associazione possibile nell'Epoca nostra – nella *libertà* e nell'*eguaglianza* dei popoli, senza le quali non ha vita associazione vera – nella *nazionalità*, ch'è la coscienza dei popoli e che assegnando ad essi la loro parte di lavoro nell'associazione, il loro ufficio nell'Umanità, costituisce la loro missione sulla terra, cioè la loro *individualità* [...] Come crediamo nella libertà e nell'eguaglianza dei popoli, così crediamo nella libertà e nell'eguaglianza tra gli uomini di ciascuna Patria e crediamo nell'inviolabilità dell'*io* ch'è la coscienza degli individui»⁵.

Da parte sua T. G. Masaryk nel citato volume precisa e mette in rilievo:

«Dai principi umanistici derivano ugualmente la legittimazione e la necessità della democrazia, del socialismo⁶ e della nazionalità; allo stesso modo i leader e i teorici della democrazia e del socialismo così come i leader dei movimenti nazionali basano la loro giustificazione e la legittimità della democrazia, del socialismo e della nazionalità sul comandamento cristiano dell'amore per il prossimo. A dire il vero lo si potrebbe considerare un argomento tattico, ma, in realtà, l'unico fondamento della morale e, pertanto, della politica è il rispetto e l'amore degli uni per gli altri, si chiami pure filantropia, umanità, altruismo, simpatia, uguaglianza, solidarietà. La Rivoluzione francese ha proclamato solennemente i principi umanistici nel suo celebre motto: libertà, uguaglianza, fraternità, e li ha codificati come diritti dell'uomo e del cittadino»⁷.

Di conseguenza:

«Tra la nazionalità e l'internazionalismo non c'è antagonismo, al contrario, c'è accordo: le nazioni sono l'organo naturale dell'umanità. Il genere umano non è qualcosa che sta al di sopra della nazione, è l'organizzazione delle singole nazioni [...] L'umanità non tende all'uniformità, bensì all'unità; e proprio l'indipendenza delle nazioni renderà possibile l'associazione organica, la federazione delle nazioni, dell'Europa e di tutta l'umanità»⁸.

Motivazioni iniziali e nuovi rapporti di forza nel contesto internazionale

Pochi mesi prima, il 16 febbraio del '33, giusto quindici giorni dopo l'ascesa di Hitler alla Cancelleria di Berlino, viene firmato a Ginevra il "Patto d'organizzazione" della Piccola Intesa, fortemente voluto da Nicolae Titulescu, che nell'anno precedente aveva ripreso la direzione del ministero degli Esteri e che voleva dare agli accordi difensivi, contro il revisionismo magiaro e contro un possibile ritorno degli Asburgo, stipulati tra i tre Paesi nei mesi tra il 1920 e il '21⁹, un carattere più stringente e stabilire un impegno collettivo in caso di attacco a uno degli stati membri tale che tutti gli altri fossero coinvolti nel prestare aiuto e assistenza *ipso iure* (in forza del Patto stesso)¹⁰.

Edvard Beneš [1884 – 1948], che per tutto il periodo tra le due guerre mondiali, è l'artefice della politica estera cecoslovacca, prima come ministro degli Esteri, dal 1918 al 1935, poi come presidente della

⁵ Il testo in G. Galasso (a cura di), *Antologia degli scritti politici di Giuseppe Mazzini*, Il Mulino, Bologna, 1961, pp. 66-67.

⁶ Questa componente ideale e questa pratica di lotta, da tempo scomparse dal vocabolario politico, sono invece l'essenza stessa della democrazia in quanto i "diritti sociali", la cui affermazione è lo scopo del socialismo, vale a dire il diritto all'abitazione, all'istruzione, alla salute, al lavoro, costituiscono parte essenziale dei *diritti umani*. Senza di essi gli altri diritti - civili, politici - non possono estrinsecarsi pienamente.

⁷ Cfr. Masaryk, *La Nuova Europa*, cit., p. 113.

⁸ Ivi, p. 125.

⁹ Il 13 agosto 1920 era stato sottoscritto il patto di alleanza tra Cecoslovacchia e Jugoslavia, il 23 aprile 1921 quello tra Cecoslovacchia e Romania, il 7 giugno dello stesso anno quello tra Romania e Jugoslavia. Questa alleanza, che sarà poi considerata uno strumento della politica francese nell'area danubiana, fu avversata per breve tempo dai responsabili di Parigi. Cfr. P. Renouvin, *Aux origines de la Petite Entente : les hésitations de la politique française dans l'été 1920*, in Publications de la Sorbonne, Série « Études » - Tome 6, *Études européennes*, Mélanges offerts à Victor-Lucien Tapié, Paris, 1973, pp. 489 – 500. Cfr. pure *infra*, p. 442.

Secondo la testimonianza di Carlo Sforza essa fu definita inizialmente *une machine italienne*. Cfr. Id., *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*, A. Mondadori, Roma, 1945, p. 100.

¹⁰ Titulescu, *La politique extérieure de la Roumanie*, cit., pp. 81-94 [*La Petite Entente*].

Repubblica, mette bene in evidenza in un messaggio che telegrafa a Praga in quei giorni il senso del rafforzamento dell'alleanza e la volontà di costituirsi come blocco unitario¹¹.

Nel suo discorso alla Camera del 25 aprile successivo, con il quale presenta il nuovo Patto, egli chiarisce in una prospettiva particolarmente ambiziosa quella che lui ritiene poter essere il reale peso della nuova formazione indicandola come una rinnovata Monarchia asburgica.

«Si tratta, egli disse, di un grande territorio di 680.000 chilometri quadrati, che presenta delle grandi potenzialità economiche, che dispone di grandi ricchezze naturali, di una popolazione di quasi 50 milioni di abitanti e la cui posizione geografica è delle più importanti». Di conseguenza, pur non volendo sollecitare un posto di grande potenza, egli ritiene che: «Quando, però, la stampa del mondo intero ha parlato spontaneamente di una 'quinta grande potenza' dopo la firma del Patto della Piccola Intesa, essa non ha fatto che esprimere una grande verità, vale a dire che gli stati della Piccola Intesa, considerati come un insieme, rappresentano un gruppo considerevole sia per l'estensione del territorio che per la cifra della popolazione, che questo gruppo è pienamente unito, che questi tre stati hanno raggiunto la loro maturità politica dal punto di vista statale e internazionale, che, dal punto di vista del diritto internazionale, essi sono dei fattori assolutamente eguali a ogni altro stato e di conseguenza a ogni grande potenza, e che non riconoscono al di sopra di essi nessun'altra autorità che la Società delle Nazioni»¹².

Tomáš G. Masaryk, da parte sua, nella citata opera programmatica *La Nuova Europa*, che dovrebbe essere sicuramente tradotta in romeno per tutta una serie di temi e considerazioni che hanno avuto riscontri e sviluppi, anche tragici, nei decenni successivi del Novecento, e sono in parte rilevanti per l'attualità, auspicava la formazione di una barriera latino-slava che si contrapponesse all'imperialismo tedesco ma soprattutto la creazione di una componente unitaria in Europa centrale che si ponesse in una dimensione di *balance of power* tra le grandi potenze occidentali e la Russia¹³.

Per quest'ultimo Paese, che si trovava in piena trasformazione rivoluzionaria, auspica un'evoluzione in senso democratico, cosa che non avverrà¹⁴, e mette comunque in guardia dal tentativo di sottrarre ad esso l'Ucraina, in quanto ciò l'avrebbe irrimediabilmente indebolito¹⁵. Proprio per quella visione di bilanciamento tra le potenze sosteneva la necessità di una Russia forte altrimenti i nuovi stati emersi nell'Europa danubiano – balcanica sarebbero stati soggetti politicamente ed economicamente alla Germania¹⁶. È ciò che puntualmente avviene negli anni '30, come vedremo più avanti, e si è ripetuto ancora una volta dopo l'89 con l'evidente estensione della sua sfera d'influenza su tutta l'area centro-orientale e nella stessa Italia del nord¹⁷.

A proposito della minaccia tedesca i romeni avevano conosciuto nel corso del Primo conflitto mondiale un durissimo attacco alla loro integrità territoriale da parte degli Imperi centrali in alleanza con l'Impero ottomano e i loro esponenti politici avevano vissuto mesi di angoscia segnati dalla pace di Bucarest (7 maggio 1918).

¹¹ Cfr. R. Kvaček, *Nad Evropou zataženo. Československo a Evropa 1933 – 1937* [Cielo coperto sull'Europa. La Cecoslovacchia e l'Europa], Svoboda, Praha, 1966, p. 47.

Già nel suo pamphlet scritto nel corso della guerra *La Boemia contro l'Austria-Ungheria. La libertà degli cecco-slovacchi e l'Italia*, egli aveva sottolineato la necessità di un'alleanza strategica tra cecco-slovacchi e slavi meridionali che sarebbe dovuta essere sostenuta dal governo di Roma al fine di impedire una rinnovata penetrazione austro-tedesca nell'Adriatico. Ma la politica italiana si sviluppò in senso completamente opposto finendo per farsi parte attiva nel Patto di Monaco, che portò alla disgregazione della Cecoslovacchia, e successivamente, sulla base dell'Asse Roma - Berlino, aggredendo la stessa Jugoslavia assieme al Reich.

Il volume, che aveva la prefazione dell'On. Andrea Torre, era uscito nel 1917 per Ausonia editrice, Roma. È stato rivisto e ripubblicato dallo scrivente con ampia postfazione nel 2020 per conto dell'ISTRIT – Istituto per la Storia del Risorgimento Treviso, presso Editrice Storica. Cfr. in particolare pp. 90-93.

¹² E. Beneš, *La question du directoire européen et la révision des frontières*. Exposé du ministre des Affaires étrangères fait devant la Chambre des Députés le 25 avril 1933, Orbis, Prague, 1933, pp. 54 e 57-58.

¹³ Masaryk, *La Nuova Europa*, cit., pp. 193-94.

¹⁴ «L'Europa e l'umanità hanno bisogno della Russia, afferma, di una Russia indipendente e forte», ma più avanti deve constatare: «Hanno eliminato lo zar, ma non si sono sbarazzati dello zarismo». Ivi, p. 164.

Non bisogna però farsi fuorviare dagli attuali tragici eventi. La Russia è sempre stata alleata di potenze occidentali nel corso degli ultimi due secoli: Santa Alleanza, *Dreikaiserbund*, alleanza franco-russa del 1894, accordo anglo – russo del 1907, accordi di Racconigi, italo – russi, del 1909 e durante la Prima e la Seconda guerra mondiale, indipendentemente dalla forma di governo.

¹⁵ «I pangermanisti tedeschi e anche austriaci, osserva, si sono ricordati dell'Ucraina e hanno incoraggiato gli ucraini a giocare un ruolo antirusso.

La politica austriaca si è servita dei piccolo-russi della Galizia e della Bucovina (ruteni) non solamente contro la Russia, ma anche contro i polacchi e considerava l'Ucraina solo come uno strumento per il suo imperialismo clericale». Sottolinea poi quanto aveva scritto nel 1917 Victor Carrière, professore all'Istituto Cattolico di Parigi: «Chi vuole distruggere la Russia o danneggiarla gravemente, deve toglierle l'Ucraina». Cfr. Ivi, p. 162 e nota dell'autore.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ È sempre attuale il volume di Friedrich Naumann, *Mitteleuropa*, edito a Berlino nel 1915 presso l'editore Georg Reimer.

È interessante riandare a quella che fu «La protesta romena» alla «Conferenza delle nazionalità oppresse dall’Austria – Ungheria» organizzata a Roma, in Campidoglio, tra l’8 e il 10 aprile del ’18, laddove l’Italia, memore della tradizione mazziniana, si pose alla testa delle lotte per l’indipendenza dei popoli dell’area danubiano – balcanica¹⁸.

Essa fu posta in cima ai documenti approvati dall’Assemblea in quell’occasione. Vi si legge tra l’altro:

«L’Austria – Ungheria e i suoi alleati tedeschi e mongoli stanno per strangolare la Romania imponendole delle condizioni feroci di servitù, che essi chiamano condizioni di pace. Noi adempiamo ad un dovere denunciando da questo luogo al mondo civile questo delitto contro l’esistenza del popolo romeno. [...] Al sud, procurandosi il dominio del Danubio, la coalizione germano – mongola ci mette in balia del nemico meridionale e ci priva della sola arteria di comunicazione internazionale che ci restava. [...] Impadronendosi delle nostre immense ricchezze petrolifere e forzandoci a vendere loro a un prezzo stabilito i nostri cereali o comprar loro, senza possibilità di concorrenza, i loro prodotti, i nostri nemici ci riducono al vassallaggio economico. [...] Il coltello alla gola, i ginocchi sul nostro petto, c’impongono una pace che chiamano pace amichevole»¹⁹.

Dopo questa tragica esperienza nasce il riscatto e quella Grande Romania [*Romania mare*] che trova il suo compimento ad Alba-Iulia il 1° dicembre di quello stesso anno²⁰.

Le alternative nella ridefinizione dell’Europa centrale nel dopoguerra e la Piccola Intesa

Esse erano:

1. La formazione di una “Confederazione danubiana”, che avrebbe ripreso le dimensioni della sconfitta e defunta Monarchia asburgica.

2. Un accordo, un’alleanza, tra i Paesi emersi *ex novo* dal conflitto, Cecoslovacchia e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni, con uno stato, quale la Romania, che dalla guerra aveva tratto eccezionale profitto e aveva raddoppiato l’estensione. Su questa strada si poneva la “Piccola Intesa”, mentre d’altra parte

3. sarebbe riemerso il progetto ottocentesco e bismarckiano della *Mitteleuropa* a guida tedesca, che, come s’è appena ricordato, proprio nel corso del conflitto aveva trovato la sua piena teorizzazione nell’omonimo volume di Friedrich Naumann²¹.

Sarà proprio quest’ultima prospettiva che si affermerà ancora una volta dapprima, attraverso l’estensione della propria *Kultur*, durante la Repubblica di Weimar, e in maniera sistematica negli anni ’30. Dalla riformulazione, dalla ricostituzione, di un nucleo centrale a dominio tedesco prenderà avvio proprio la politica di Hitler nella prospettiva di un nuovo *Drang nach Osten* e con la riproposizione, in termini razzisti, della *Weltpolitik* di Guglielmo II²².

Se diamo uno sguardo alla dinamica politica internazionale del periodo tra le due guerre vediamo che rimane poco o nessuno spazio per alternative diverse da una rinnovata egemonia tedesca sul Continente. Queste avrebbero potuto essere la Confederazione danubiana o la Piccola Intesa o un sistema di sicurezza collettiva che necessariamente però avrebbe dovuto includere l’Unione Sovietica e per la realizzazione del quale si batterono sia Edvard Beneš sia Nicolae Titulescu.

Quest’ultimo nelle sue memorie scrive che proprio per questo veniva accusato di essere comunista ma spiega così i motivi di questo suo orientamento:

«Oui, je suis un démocrate libéralo-bourgeois, mais je considère le rapprochement politique entre la Roumanie et l’URSS comme une nécessité pour mon pays [...] La politique extérieure se fait sur la base des intérêts internationaux communs, indépendamment de l’ordre intérieur qu’un pays s’est donné.

Liberté pour nous, liberté pour tous, mais à l’intérieur des frontières de chaque pays.

¹⁸ Cfr. Leoncini, *Alternativa mazziniana*, cit. pp. 103-162, [La svolta dell’Italia: dalla politica annessionista alla «Conferenza delle nazionalità soggette all’Austria – Ungheria»] e «L’Appendice I» con documentazione relativa alla Conferenza stessa.

¹⁹ Cfr. il testo completo in *Conferenza delle nazionalità soggette all’Austria – Ungheria (Roma - in Campidoglio – 8.9 e 10 Aprile 1918)*. Testo delle dichiarazioni votate e riassunto dei discorsi pronunziati nella seduta finale del 10 Aprile, Roma, Officina Poligrafica Italiana, 1918, pp. 10-11.

²⁰ Cfr. V. Vesa, *La costituzione della Grande Romania*, in S. Fischer-Galati, D. C. Giurescu, I.-A. Pop, *Una storia dei romeni. Studi critici*, Fondazione Culturale Romena – Centro di Studi Transilvani, Cluj – Napoca, 2003, pp. 294-303.

²¹ Sull’insieme cfr. R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, A. M. Drabek, B. Zaar (Hrsg.), *Mitteleuropa-Konzeptionen in der Ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995.

²² Cfr. come “campione” assai indicativo, *case study*, F. Leoncini, *La questione dei Sudeti 1918-1938*, Liviana, Padova, 1976; ristampa della Libreria Editrice Cafoscarina, Venezia, 2005. Traduzione tedesca *Die Sudetenfrage in der europäischen Politik. Von den Anfängen bis 1938*. Mit einem Nachwort von Koloman Gajan, Hobbing, Essen, 1988.

François Ier, Roi de France, n'a-t-il donné l'exemple d'une telle politique en s'alliant aux Turcs ?»²³. [Ora si potrebbe dire le potenze occidentali democratiche non sono alleate con Erdoğan ?].

Ma ritorniamo al quadro generale.

Nell'ambito europeo, in risposta al paventato pericolo della sovversione sociale vi fu la scelta in senso conservatore e reazionario delle borghesie occidentali, a partire dal '22 con il fascismo in Italia, una scelta che coinvolse anche la Gran Bretagna, la quale vi unì il suo progressivo disimpegno dalle questioni riguardanti l'area oltre il Reno, salvo poi cercare un *appeasement* con la Germania di Hitler o meglio un *general settlement*.

Ancora prima, nel 1933, il governo di Londra, accettando la proposta di Mussolini del Patto a Quattro (con la Francia e la Germania), aveva dato un chiaro segnale del suo disinteresse per quella che ormai chiamava la *German India*. Inoltre, era apparso evidente che si sarebbe voluto adottare una politica di isolamento nei confronti del regime di Mosca, escludendolo da un sistema di sicurezza collettiva ed eventualmente indirizzando proprio verso l'area orientale il revisionismo e l'imperialismo tedesco.

Nonostante l'avvitarsi delle piccole potenze dell'Europa centrale attorno alla Francia, questa era sempre più alla ricerca della propria sicurezza piuttosto di quella dei suoi alleati e, votando nel 1929 i crediti per la costruzione della Linea Maginot, essa aveva dimostrato una chiara scelta a favore di una strategia difensiva.

Mentre il piano Dawes andava in soccorso dell'economia tedesca e apriva la strada al capitale anglo-americano in Germania, accentuando così il già largo divario tra questa e le nuove formazioni statali dell'Est, riapparivano i vecchi sogni pangermanisti e gli stessi accordi di Locarno, negoziati da Stresemann, non contemplavano alcuna garanzia circa i confini orientali del suo Paese.

Non fu solo la Grande depressione a mettere radicalmente in discussione quanto stabilito a Parigi nel 1919 ma l'arrendevolezza delle potenze democratiche nei confronti dell'espansionismo nazista; di qui la strada che portò al Patto di Monaco, soprattutto in chiave antisovietica²⁴. L'illusione di poter circoscrivere e dirottare altrove la nuova spinta aggressiva tedesca fu ben peggio riposta di quella che forse aveva animato i leader mondiali nel 1919 per assicurare un duraturo processo di pace. E qui va rivisto anche il giudizio negativo sui Trattati di Parigi.

La nascita degli Stati post-asburgici non deve quindi considerarsi il prodotto di laboratorio della tanto detestata Conferenza della pace, uno dei frequenti compromessi della politica internazionale seppur inserito all'interno di solenni dichiarazioni, quanto piuttosto la risultante di un ben definito processo, un'ineludibile conseguenza degli eventi. I popoli emergenti in questo momento storico erano gli slavi della Monarchia danubiana, i polacchi, i romeni. A questi si era specificatamente riferito il presidente Wilson al X e XIII dei suoi Quattordici punti, riconoscendo subito ai polacchi, e successivamente agli altri, il diritto a uno stato indipendente. Erano essi che con la guerra e dalla guerra ottenevano il riconoscimento della loro individualità nazionale, erano essi che completavano il ciclo del loro Risorgimento, analogamente a quanto era avvenuto per gli italiani e per gli stessi tedeschi. Questi ultimi erano poi caduti vittima della svolta imperialista che ne aveva caratterizzato il loro sviluppo politico²⁵.

La Confederazione danubiana, alla quale pensano inizialmente Maurice Paleologue, segretario generale al Quai d'Orsay, e i britannici, che intendevano ricostituire le relazioni economiche e commerciali nell'ambito danubiano-balcanico dove avevano forti interessi, significava ridare nuova vitalità alla politica di Budapest e appoggiare i tentativi revisionisti ungheresi. Essa non poteva trovare che la più netta opposizione della Cecoslovacchia e della Romania.

Da tenere presente che l'ostilità della Francia alla Piccola Intesa si era manifestata solo dopo la sconfitta dell'Armata rossa nella battaglia di Varsavia, (20-21 agosto), mentre in precedenza vi sarebbe stato un tacito assenso di fronte al pericolo imminente di un crollo della Polonia.

Con il passaggio di Philippe Berthelot alla direzione del ministero degli Esteri francese, che sposta a favore dei cechi la politica del suo paese, si avvia quel processo di progressivo avvicinamento tra la Francia e la neonata alleanza di quegli stati che avevano trovato il loro fondamento proprio nei Trattati di Parigi e quindi erano antirevisionisti.

²³ Titulescu, *La politique extérieure de la Roumanie*, cit., pp. 116 e 153.

²⁴ L'isolamento di Mosca appare sempre più essere stato lo scopo principale della Conferenza tenutasi nella capitale bavarese e quindi il successivo Patto di non-aggressione nazi-sovietico ne rappresenta una diretta contromisura. Cfr. G. Gorodetsky, *Gli accordi di Monaco in una nuova ottica*, in «Le Monde diplomatique», 10, XXV, ottobre 2018, p. 24.

²⁵ Cfr. F. Leoncini, *Il riscatto dei piccoli popoli per un nuovo ordine internazionale*, in D. Zaffi, *Parigi 1919. Nazione e ordine postbellico*, Rubbettino, Soveria Mannelli (Catanzaro), 2022, pp. 55-89.

Restava comunque un'intrinseca debolezza. Nonostante che al Patto di organizzazione del '33 fosse stato affiancato un Consiglio economico al fine di dare un decisivo impulso alla cooperazione e all'integrazione dei tre Paesi membri della Piccola Intesa i risultati furono per lo più deludenti. Sul piano dei prodotti agricoli, per esempio, la possibilità di assorbimento delle eccedenze jugoslave e romene da parte della Germania era molto maggiore rispetto a quella che poteva esserci da parte del vicino settentrionale, anch'esso divenuto ben presto esportatore di cereali.

Hitler, nel frattempo, aveva dato inizio a un'intensa azione diplomatica tra i diversi stati dell'Europa sud-orientale allo scopo di distoglierli dalla collaborazione con la Cecoslovacchia, o di accentuare la loro ostilità nei confronti di essa, e di attrarli nella sua orbita politica. In questo egli era stato largamente favorito dalla involuzione in senso autoritario che aveva in genere caratterizzato i loro regimi politici, a differenza di quanto avveniva a Praga, e dal fatto che la Germania, come s'è visto, rappresentava per loro un più vantaggioso partner commerciale.

Sfruttando perciò abilmente l'interesse per il mercato tedesco dei paesi danubiano-balcanici e nello stesso tempo il nazionalismo e l'anticomunismo che caratterizzava i loro governi, Hitler riuscì a estendere su di essi la sua influenza politica. Ne fu la premessa la stipulazione tra il 1934 e il '35 di tutta una serie di accordi commerciali bilaterali rispettivamente con l'Ungheria, la Jugoslavia, la Bulgaria e la Romania. Solo per quest'ultima lo sviluppo delle relazioni economiche non significò in breve tempo una più stretta collaborazione sul piano politico. Ma le congiunte pressioni tedesche e polacche e infine l'intervento decisivo di re Carol porteranno nel '36 alla caduta di Titulescu, energico sostenitore dell'alleanza ceco-romeno-jugoslava, così come dell'opportunità di un accordo con l'Unione Sovietica, dopo di che il re diventa l'arbitro della politica estera romena.

In Jugoslavia invece l'eliminazione di re Alessandro, assassinato a Marsiglia nel '34 assieme a Louis Barthou, aveva già di per sé condotto a un sostanziale cambiamento d'indirizzo della sua politica estera. Successivamente il primo ministro Stojadinović, convinto che il proprio Paese dovesse seguire una sua autonoma linea d'azione nei rapporti internazionali, si rese sempre più indipendente dalla Francia e si andò progressivamente accostando al Terzo Reich²⁶.

D'altra parte, nell'avvicinare l'Ungheria alla Germania, al di là degli interessi economici, importanti motivi di carattere politico avevano giocato un ruolo determinante. Hitler comunque manifestò subito la volontà che il revisionismo magiaro assumesse un orientamento esclusivamente anti-cecoslovacco, ma questo accadrà solo dopo la creazione dell'asse Roma-Berlino, quando a tal fine sul governo di Budapest agiranno concordemente italiani e tedeschi. Mussolini, infatti, fin dal fallito putsch di Vienna del '34, si era andato sempre più convincendo dell'opportunità di lasciare mano libera alla Germania sulla Cecoslovacchia in modo da stornare i suoi disegni annessionistici nei confronti dell'Austria e proprio perché pensava che lo stato cecoslovacco non avrebbe potuto a lungo sopravvivere, riteneva che innanzitutto contro di esso dovessero essere dirette le rivendicazioni territoriali magiare. Parallelamente a questa penetrazione economica e politica nel settore sud-orientale il dittatore tedesco era andato sviluppando un'intensa campagna propagandistica presso i governi occidentali basata sull'anticomunismo con lo scopo di convincere che la Germania doveva essere ormai considerata l'unico e valido baluardo contro la minaccia bolscevica. Egli cercava di giustificare i suoi programmi di riarmo e nello stesso tempo di creare i presupposti per un progressivo disimpegno delle potenze occidentali dall'Europa centro-orientale.

Per tutti questi motivi quindi Beneš, proprio perché intendeva mantenere la Cecoslovacchia al di fuori della sfera d'influenza nazista, non poteva non tener conto del nuovo orientamento "europeo" dell'Unione Sovietica e in mancanza di una più vasta intesa multilaterale, assicurarsi il suo appoggio, pur nel quadro della tradizionale alleanza con la Francia.

Se riconoscevano infatti l'utilità della "carta russa", i responsabili politici cechi desideravano pur sempre continuare a fare della Francia il perno del loro sistema di sicurezza e nel complesso, come i loro colleghi francesi, non volevano spingere troppo a fondo il loro legame con l'Unione Sovietica. Essi tendevano a considerarlo piuttosto un elemento di contrattazione per conseguire i loro tradizionali scopi di politica internazionale, soprattutto per indurre il governo di Berlino ad aderire a quel vasto progetto di sicurezza multilaterale *à la Locarno*, del quale i due patti, quello franco-sovietico e quello ceco-sovietico, avrebbero dovuto costituire solo una parziale realizzazione.

²⁶ Cfr. D. Jančík, *Třetí Říše a rozklad Malé Dohody. Hospodářství a diplomacie v Podunají v letech 1936-1939 [Il Terzo Reich e la disgregazione della Piccola Intesa. Economia e diplomazia nell'area del Basso Danubio negli anni]*, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 1999.

Ma la stipulazione di quest'ultimo trattato il 16 maggio del 1935, che seguiva a quello della Francia del 2 dello stesso mese, diede occasione a Hitler di scatenare una violenta campagna contro il governo di Praga accusandolo di essersi messo al servizio dei sovietici. In verità i limiti stessi che erano stati posti alla validità del trattato, l'assenza di una convenzione militare, lo spirito anticomunista che aveva sempre animato la classe dirigente ceca, unito a un sufficiente realismo politico, rendevano quanto mai priva di fondamento una simile propaganda.

Era piuttosto vero il contrario e cioè che Hitler volesse fare della Cecoslovacchia una base di attacco contro l'Unione Sovietica e nel frattempo la ratifica da parte del parlamento francese del trattato franco-sovietico gli dà il pretesto per procedere alla rimilitarizzazione della Renania il 7 marzo del '36.

La mancata reazione delle potenze occidentali a questa palese violazione di un accordo liberamente negoziato quale quello di Locarno del '25, che quindi, diversamente dal trattato di Versailles, non costituiva affatto un'imposizione o un diktat, dava il via libera agli sviluppi successivi della strategia della Germania nazista volta a colpire quello che costituiva nello stato boemo-slovacco l'unico bastione all'espansionismo tedesco nell'Europa centrale. Essa trova la sua logica conclusione nel Patto di Monaco del settembre 1938²⁷.

È questo il vero spartiacque della storia europea del Novecento e dimostrò ai nuovi stati sorti dopo il Primo conflitto mondiale che le grandi potenze democratiche erano disposte a giocare sui loro destini con l'unico scopo di salvaguardare i loro (supposti) interessi, in particolare, come s'è detto, di distogliere dall'Occidente la dinamica imperialista del Terzo Reich e indirizzarla verso l'Unione Sovietica. In tal modo crollò definitivamente l'ipotesi di un sistema di sicurezza collettiva europea.

Si erano manifestati altri tentativi di ricreare un'integrazione economica mitteleuropea quali il piano del primo ministro francese André Tardieu nel 1932 e il piano del primo ministro cecoslovacco Milan Hodža nel 1936, ma l'esclusione della Germania da questi progetti li rendevano estremamente problematici e destinati ad essere abbandonati²⁸.

Era dunque impossibile ridare all'area danubiano-balcanica una rinnovata identità dopo la caduta della Monarchia asburgica?

Al di là delle intrinseche debolezze nei rapporti economici e delle divaricazioni di interessi che progressivamente si manifestavano tra i loro membri il successo o meno della Piccola Intesa era strettamente legato a quanto accadeva a ovest del Continente, era legato a quale fosse il comportamento della Francia e della Gran Bretagna nei confronti dei regimi dittatoriali della Germania e dell'Italia.

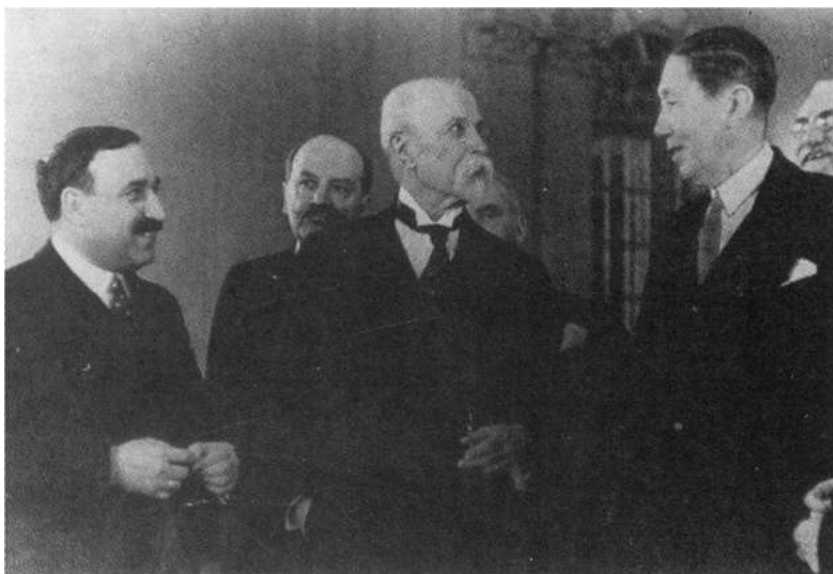
Ma, come scrisse Thomas Mann: «Vi era nelle democrazie capitalistiche dell'Occidente il *cauchemar* [l'incubo] bolscevico, la paura del socialismo e della Russia: essa portò come conseguenza la rinuncia della democrazia alla propria posizione spirituale-politica, il riconoscimento della bipartizione hitleriana del mondo nell'*aut-aut* di fascismo e comunismo e la corsa ai ripari dell'Europa conservatrice dietro il "baluardo" del fascismo»²⁹.

Di conseguenza qualsiasi diversa alternativa geopolitica o ideale divenne impossibile.

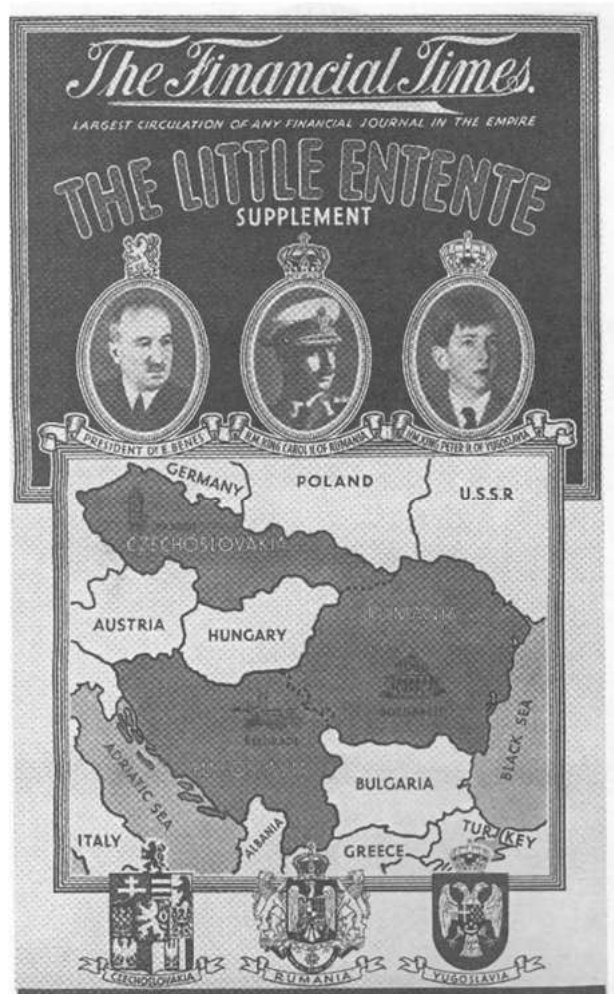
²⁷ Cfr. Leoncini, *La questione dei Sudeti*, cit. pp. 305-335.

²⁸ Cfr. H. Matis, *Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit. Der Plan einer „Donauföderation“*, in R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, A. M. Drabek, B. Zaar (Hrsg.), *Mitteleuropa-Konzeptionen*, cit., pp. 229-255.

²⁹ Cfr. T. Mann, *L'altezza dell'ora*, in Id., *Moniti all'Europa*. A cura di Lavinia Mazzucchetti. Introduzione di Giorgio Napolitano, Mondadori, Milano, 2017, p. 52. Lo scritto dal titolo *Die Höhe des Augenblicks* è della fine del 1938.

1. – Praga, giugno 1933, Tomáš Garrigue Masaryk s'intrattiene in tono confidenziale con Nicolae Titulescu e il ministro degli Esteri jugoslavo Bogoljub Jevtić al Castello di Praga.
Da: N. Titulescu, *La politique extérieure de la Roumanie* (1937), cit.

2. – Da: D. Jančík, *Třetí říše a rozklad Malé Dohody*, cit.

3. – Il Danubio come via commerciale, *Ibidem*

Die Donau-Konferenz aufgeflogen – und was wird mit den Donauländern?

Die Londoner Donau-Konferenz ist ohne Ergebnis auseinandergegangen. Ueber den Streit der Großmächte hat man den Anlaß vergessen: Die brennende Not der Donau-Länder.

Aus: Volksrecht, 11. April 1932

4. – A inizio di aprile del 1932 ebbe luogo a Londra una conferenza sul Piano Tardieu, alla quale parteciparono solo le grandi potenze, Francia, Gran Bretagna, Germania e Italia, e riguardava le misure finanziarie da prendere a sostegno delle economie dei Paesi danubiani. Essa si risolse con un nulla di fatto. La vignetta, apparsa sul quotidiano socialdemocratico svizzero “Volksrecht”, è la caricatura dei contrasti che si manifestarono sulla pelle della regione, in particolare tra Francia e Italia.

(*supra*) La Conferenza del Danubio andata a monte - e adesso cosa si fa con i Paesi danubiani?

(*infra*) La Conferenza del Danubio di Londra si è conclusa senza risultati. Nella disputa tra le grandi potenze è stato dimenticato il motivo principale: le urgenti necessità dei Paesi danubiani.

Da: R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, A. M. Drabek, B. Zaar (Hrsg.), *Mittleuropa – Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, cit.

CONSIDERAȚII PRIVIND PRESA LIBERALĂ DIN JUDEȚUL BIHOR ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Sanda Dumitrița BUBOI*

CONSIDERATIONS REGARDING THE LIBERAL PRESS IN BIHOR COUNTY IN THE INTERWAR PERIOD

ABSTRACT

This article aims to review the press of the Bihor County organization of the National Liberal Party (P.N.L.). The central press body of the Liberals, *Viitorul*, was mentioned, which served as a model for the local liberal newspapers. Then the main liberal newspapers of Bihor are briefly analyzed – *Liberalul*, *Dreptatea Poporului*, *Voința Națională*, as well *Beiușul*, a politically undeclared newspaper but of a liberal tone. We also analyzed *Viața Nouă*, the official newspaper of P.N.L. Gheorghe Brătianu.

Keywords: local press, liberal media, liberal-tone newspapers.

Consecință a evoluțiilor din secolul al XIX-lea, numit și al națiunilor, și a încheierii Primului Război Mondial s-a realizat România Mare, eveniment istoric special, care a adus în granițele aceleiași țări teritoriile locuite de români.

Din cele două mari partide ale Vechiului Regat, doar Partidul Național Liberal a supraviețuit și și-a atins obiectivul de a se menține pe scena politică prin „penetrarea mediului rural și a noilor provincii alipite”¹.

Pentru județul Bihor, primele „tatonări” directe ale P.N.L. au fost legate de alegerile parlamentare din 1920, în cadrul cărora s-au limitat la a susține Partidul Poporului împotriva Partidul Național Român². A urmat apoi primul dintre numeroasele „turnee liberale”³ în Transilvania, care a avut ca efect imediat consolidarea nucleului liberal din Oradea și Bihor⁴, dar consolidarea reală s-a realizat în „perioada guvernării liberale din anii 1922-1926”⁵.

Odată puse bazele organizațiilor județene ale P.N.L. s-a umărit diseminarea ideilor politice liberale⁶. Pentru realizarea acestui deziderat au fost editate o serie de gazete, fie ca organe de presă ale organizațiilor județene, fie de coloratură liberală. O încercare temerară a P.N.L. a fost ideea de a edita, pentru lumea satului, *Poșta Țăranului*. Prin intermediul acesteia se urmărea apropierea celei mai numeroase categorii sociale din țară, importantă în jocul electoral prin voturile pe care le aducea. Deși ideea de a publica o astfel de gazetă a existat încă din anul 1918, aceasta a fost pusă în practică abia în anul 1924⁷.

Se remarcă faptul că organul central al liberalilor, *Viitorul*, deținea un loc important în organizațiile județene. Gazeta se constituia în model pentru ziarele liberale locale și era inclusiv sursă de articole, o serie dintre acestea fiind preluate în coloanele locale. Se cuvine amintit anul 1936, când *Viitorul* solicita

* Direcția Județeană pentru Cultură Bihor / Universitatea din Oradea, Școala Doctorală de Istorie; e-mail: buboisanda@gmail.com.

¹ Cornel Micu, *Partidul Național Liberal în România interbelică, între „național” și „liberal”*, în *Analele Universității București*, Istorie, Editura Universității din București, București, 2003, p. 78.

² Ion Zainea, *Economie și societate de la Marea Unire la Dictatul de la Viena în Bihor*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2007, p. 255

³ Ioan Lăcustă, 1921. *Turneul liberal în Transilvania de G. G. Mârzescu*, în *Magazin Istoric*, nr. 10, 1994, „În fiecare centru rural mai de seamă, în fiecare oraș apare în ultimul timp câte o sucursală a Băncii românești. Câteodată apare și un club și un ziar al lor”, p. 27.

⁴ Corneliu Crăciun, *Contribuții la istoria P.N.L. din Bihor (1921-1947)*, Editura Primus, Oradea, 2009, p. 12; Ion Zainea, Gabriel Moisa, *Spectrul politic bihorean interbelic*, în *Istoria Bihorului, civilizație, societate, economie, mentalități*, coord. Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Aurel Chiriac, Radu Românașu, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018, p. 671; Blaga Mihoc, *Viața politică a Beiușului interbelic*, în *Beiușul și lumea lui. Studiu monografic*, vol. II, coord. Ioan Degău, Nicolae Brânda, Ed. Primus, Oradea, 2008, p. 373; Lucia Cornea, *Contribuții la o istorie a orașului Salonta în perioada interbelică. 1919-1945*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2005, p. 56; *Beiușul*, 1921, nr. 4, p. 2.

⁵ Ion Zainea, *Aurel Lazăr (1872-1930) – viața și activitatea*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1999, p. 204.

⁶ I. Lăcustă, *op. cit.*, p. 27: „În fiecare centru rural mai de seamă, în fiecare oraș apare în ultimul timp câte o sucursală a Băncii românești. Câteodată apare și un club și un ziar al lor”.

⁷ Ovidiu Buruiană, *Liberalii: structuri și sociabilități politice liberale în România interbelică*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2013, p. 423.

pentru numărul festiv din 1936 – când se împlineau trei ani de guvernare liberală – materiale cu realizările liberale din teritoriu. De asemenea, *Viitorul* solicita inclusiv contribuții bănești, în sensul că abonamentele să fie plătite în avans⁸. Deși comunele bihorene au luat act de solicitarea Prefecturii Bihor de a se abona, s-a constatat rapid că din 422 de comune s-au abonat doar 147, achitarea efectivă fiind făcută doar de 29 de comune⁹, restul au întâmpinat diverse dificultăți în a-l achita¹⁰.

În perioada interbelică P.N.L. Bihor, conform informațiilor cercetătoarei Lucia Cornea¹¹, a editat periodicele: *Beiușul*, *Sentinela*, *Liberalul* (1926; 1933-1937), *Dreptatea Poporului*, *Voința Națională* și *Viața nouă*, cu mențiunea că cel din urmă a fost organul de presă al P.N.L. – Gheorghe Brătianu.

De remarcat este faptul că *Beiușul* apare menționat la Lucia Cornea ca fiind „sub influența Partidului Național Țărănesc”¹², deși avea ca director și redactor pe unul dintre cei mai fervenți liberali bihoreni, Nerva Traian Cosma. După lecturarea sa putem opina că gazeta în discuție era de nuanță liberală și nu național – țărănistă, cum apare semnalat la autoarea menționată, deși, în chiar numărul de debut, se preciza faptul că se dorește a fi un ziar independent.

De o atenție aparte a beneficiat *Beiușul* în cartea *Torțe arzânde în Țara Beiușului*¹³. Aflăm, astfel, că gazeta a fost un săptămânal cu două etape de apariție: prima, și cea mai lungă, în intervalul 1921-1930, și cea de a doua între 1942-1945. Din analiza primului număr al seriei I se menționează, pe frontispiciu, faptul că era un „ziar de propagandă națională”, programul și scopul său fiind de a apăra interesele regiunii. Problemele de ordin financiar au făcut ca prima serie să fie întreruptă, fapt obișnuit în presa locală bihoreană și românească.

Cea de-a doua serie a *Beiușului* debutează în anul 1942 sub îndrumarea lui Petru E. Papp. Spre deosebire de prima serie, cea de-a doua s-a axat mai mult pe diverse subiecte de istorie.

Pentru o scurtă perioadă de timp s-a editat și ziarul *Sentinela* (*Sentinela de vest/Sentinela de la Vest*¹⁴), fondat și aflat sub condeiel generalului Atanasie Negulescu. Acesta se declara cotidian cultural-politic¹⁵, organ de presă al organizației P.N.L. din Bihor. Din păcate, și apariția acestuia a fost efemeră, de doar un an¹⁶.

Un organ de presă însemnat al P.N.L. – organizația Bihor a fost *Liberalul*. Primul număr a apărut în cursul anului 1926, fiind un ziar care se dorea săptămânal, lucru care nu s-a realizat; sub același nume este reluată apariția acestuia în perioada 1933-1936¹⁷, cu apariție bilunară¹⁸. O analiză detaliată a acestei gazete a fost făcută în lucrarea lui Corneliu Crăciun¹⁹. Autorul a insistat pe aspectele tehnice²⁰, modul de colectare a informațiilor²¹, probleme de natură electorală²².

Pentru prima serie redacția și administrația erau la Oradea, pe Bulevardul Regele Ferdinand I, funcționând sub conducerea „unui comitet de câteva persoane”²³. Primul număr a văzut lumina tiparului la data de 24 septembrie 1926. În *Cuvântul înaintea* au fost expuse argumentele care au dus la înființarea acestui ziar²⁴. De asemenea, erau explicate politica editorială și planul redacțional²⁵.

⁸ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Bihor (în continuare, se va cita: A.N.D.J.Bh.), fond *Prefectura Județului Bihor*, dos. nr. 13/1926, f. 304.

⁹ *Ibidem*, f. 382.

¹⁰ *Ibidem*, f. 381.

¹¹ Lucia Cornea, *Activitatea editorială românească în Bihor în perioada interbelică*, în *Crisia XVI*, Oradea, 1986, p. 103, Eadem, *Repertoriul periodicelor românești editate în Bihor în perioada interbelică*, în *Crisia XVII*, Oradea, 1987, p. 715 – 716.

¹² *Ibidem*, p. 719.

¹³ Gavril Hădăreanu, *Torțe arzânde în Țara Beiușului*, Editura Buna Vestire, Beiuș, 1995.

¹⁴ O. Buruiiană, *op. cit.*, p. 439.

¹⁵ Gabriel Moisa, *Elita locală și identitatea națională la frontiera de vest a României în perioada interbelică. Mihail G. Samarineanu și George A. Petre*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2020, p. 97.

¹⁶ I. Zăinea, *Economie și societate*, p. 270.

¹⁷ G. Moisa, *op. cit.*, p. 89.

¹⁸ L. Cornea, *Repertoriul periodicelor*, p. 725.

¹⁹ C. Crăciun, *Contribuții la istoria PNL*.

²⁰ *Ibidem*, p. 29.

²¹ *Ibidem*, p. 30.

²² *Ibidem*, „În noiembrie 1933, în prezența președintelui P.N.L., I. G. Duca, în sala cinematografului „Palace” din Oradea, a avut loc o întrunire a Partidului, în prezența programată a delegaților din sate”, p. 31.

²³ *Liberalul*, 1926, nr. 1, p. 4.

²⁴ *Ibidem*, p. 1, „Știind nevoia că mai ales aci la granția de vest, unde pe lângă problemele generale ... mai sunt și unele probleme speciale, care trebuiesc cunoscute, discutate, lămurite și apoi făcute cunoscute tuturor, partidul liberal din Bihor, a luat hotărârea ca să scoată ziarul *Liberalul*, care să apară deocamdată săptămânal”.

²⁵ *Ibidem*, „Din punct de vedere politic, vom căuta a explica programul politic al partidului nostru în conducerea țării ...”, „Din punct de vedere social, vom căuta ca în spirit democratic, să ne spunem părerile, susținând cu tărie drepturile tuturor claselor sociale ...”, „Din punct de vedere cultural, vom căuta a contribui la propășirea culturală a poporului român ...”, „În ce privește

Cea de-a doua serie a debutat în 1933, cu apariție bilunară inconstantă. Adresa redacției și administrației era pe strada George Coșbuc nr. 4, sub îndrumarea redactorului responsabil Ioan Ionașcu, și era editat la tipografia Scrisului Românesc. Ulterior s-a mutat în Piața Unirii, nr. 2.

Autorii articolelor erau membrii P.N.L., dar un rol important îl jucau și simpatizanții, care semnalau diverse evenimente din sectorul lor politic (P.N.L. pentru o mai bună gestionare și organizare a activităților, în special în perioadele campaniilor electorale, a împărțit teritoriul județului Bihor în sectoare)²⁶. Cu privire la tematica abordată se remarcă preponderența celor politice. Ceea ce se deosebește de seria I este numărul mai mare de articole și informații care vizează direct organizația național-liberală locală²⁷.

Din păcate, din seria II, anul II (1934) dispunem de un singur număr, care era în cea mai mare parte dedicat morții lui I. G. Duca²⁸. Anul III avea ca director pe A. P. Bănuț, iar redactor responsabil era Virgil Givulescu²⁹. Redacția și administrația erau pe Bulevardul Regele Ferdinand I, nr. 2. Noul director, prin intermediul articolului introductiv, trasa liniile directoare ale gazetei³⁰. Din punct de vedere al tematicii abordate de articole se observă preocuparea preponderentă pentru politică, dar și alte subiecte din sfera culturală³¹, agricolă³², economică³³, de interes local³⁴, național³⁵ și internațional³⁶.

Din anul IV *Liberalul* „apare sub conducerea unui comitet”³⁷. Numărul trei al seriei era o „ediție specială” dedicată alegerilor consiliilor comunale. Și de această dată predomină subiectele de politică, de natură internațională³⁸, fie de interes național sau care priveau P.N.L.³⁹, momente de propagandă ale organizației în județ⁴⁰, dar și legătura acesteia cu Bucureștiul⁴¹.

Evenimentele reflectate pregnant cu un ecou puternic au fost decesul lui Atanasie Negulescu, secretarul general al organizației bihorene, înlocuit de Petre Fodor⁴², momentul demisiei lui Tiberiu Moșoiu din funcția de președinte al P.N.L. Bihor, asupra căreia a revenit⁴³, și momentul în care Oradea a devenit gazda congresului delegațiilor județene ale P.N.L.⁴⁴.

În anul 1936 acest ziar a avut un tiraj de 1.500 de exemplare⁴⁵ și a cerut acordarea unei subvenții. Subvenția a fost acordată de către Prefectura Județului Bihor, datorită serviciilor aduse pe teren cultural și social, în valoare de 5.000 lei⁴⁶.

Pentru anul 1937 s-au păstrat toate cele 36 de numere apărute. Din analiza casetei redacționale am constatat faptul că nu s-au produs modificări cu privire la redacție și administrație⁴⁷, tipografie și la redactorul responsabil⁴⁸.

acțiunea economică, vom căuta a studia diferite probleme economice în limita posibilităților ...”, „Iar în ceea ce privesc chestiile naționale, fără ca să jignim pe conlocuitorii noștri ... vom căuta să apărăm toate drepturile noastre de rasă și de stat, și vom biciui și da alarma, asupra a tot ceea ce ar căuta ... ca să amenințe existența statului nostru în granițele lui naturale de azi ...”, „din punct de vedere practic ... va servi ca prietenii politicii liberale, să ia cunoștință de măsurile generale, pe care conducerea partidului prin organele ei legale și conform statutelor, le va lua în diferitele ocaziuni”.

²⁶ *Ibidem*, 1933, nr. 9, p. 4.

²⁷ *Ibidem*, nr. 8, p. 2, nr. 10, p. 2, nr. 14, p. 2-3, nr. 17, p. 2.

²⁸ *Ibidem*, 1934, nr. 1, p. 1.

²⁹ *Ibidem*, 1935, nr. 1, p. 3.

³⁰ *Ibidem*, p. 1, „Vom propovădui bineînțeles »ideea liberală«, nu vom uita însă niciodată, că partidul nostru este, înainte de toate, »național«.”, „... vom aprecia ... toate realizările de seamă ale partidului nostru – dar nu vom trece cu vederea, la timp și vreme, nici faptele bune ale celorlalte partide politice românești ...”, „Vom apăra deci cu dârzenie, în aceste coloane, vechile și probatele citadele ale românismului: minunata limbă a părinților, dreapta noastră lege creștinească și bogata moșie a strămoșilor, ce ne-a revenit în stăpânire ...”

³¹ *Ibidem*, nr. 1, p. 4, nr. 9, p. 3.

³² *Ibidem*, nr. 6, p. 3, nr. 10, p. 4.

³³ *Ibidem*, nr. 2, p. 3.

³⁴ *Ibidem*, nr. 1, p. 2, nr. 2, p. 2, nr. 3, p. 1, nr. 5, p. 2, p. 3, nr. 6, p. 3.

³⁵ *Ibidem*, nr. 6, p. 2.

³⁶ *Ibidem*, nr. 9, p. 4.

³⁷ *Ibidem*, 1936, nr. 19, p. 1.

³⁸ *Ibidem*, nr. 4, p. 6.

³⁹ *Ibidem*, nr. 6, p. 7, p. 8, nr. 15-16, p. 2, nr. 20, p. 3, nr. 23, p. 1.

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 18, p. 1, p. 3, nr. 34, p. 1,2, 3, nr. 38-39, p. 3, 4, 5, 6.

⁴¹ *Ibidem*, nr. 24, p. 2.

⁴² *Ibidem*, nr. 5, p. 4.

⁴³ *Ibidem*, nr. 36, p. 1.

⁴⁴ *Ibidem*, nr. 24, p. 2, nr. 47, p. 1, 2, 3.

⁴⁵ A.N.D.J.Bh., fond Prefectura Județului Bihor, dos. nr. 13/1926, f. 253 verso.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 72.

⁴⁷ *Liberalul*, 1937, nr. 1, p. 1.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 4.

Privitor la alegerile comunale, dar și cele județene, coloanele gazetei au adus în discuție activitatea liberalilor în vederea câștigării lor: de la stabilirea obiectivelor⁴⁹ la binecunoscutele adunări populare⁵⁰, prezentarea candidaților liberali din Bihor⁵¹, dar și sfaturi electorale⁵².

Curioasă este situația gazetei *Dreptatea Poporului* care îl avea ca director pe Ulpiu Traian Gomboșiu. Aceasta a fost strâns legată de evoluția politică a redactorului său și a căpătat nuanță național-liberală după ce s-a realăturat liberalilor, aducând cu sine și ziarul (inițial, sub numele *Dreptatea*, a servit propagandei P.N.R.⁵³). În anul 1926 s-a produs un conflict între Ul. Tr. Gomboșiu, secretar general la acea dată a P.N.L. Bihor, cu generalul Traian Moșoiu, președintele organizației. De pe urma acestuia a profitat Aurel Lazăr, liderul organizației bihorene al P.N.R.⁵⁴, prin cooptarea lui Ul. Tr. Gomboșiu. Mai exact, deși nu a fost încadrat în P.N.R., Gomboșiu a colaborat la ziarul *Dreptatea*, însă pentru scurtă durată, intenția lui Gomboșiu fiind de a-i dovedi lui Tr. Moșoiu că poate activa și în cadrul altui partid. În același an, în momentul fuzionării P.N.R. cu Partidul Țărănesc, Ul. Tr. Gomboșiu nu a aderat la noul organism politic, optând pentru reînțoarcerea în P.N.L.⁵⁵. Odată cu el a adus și ziarul *Dreptatea*⁵⁶. Din calitatea de director al acestuia, din *Dreptatea* – organ al P.N.R. din Bihor⁵⁷ a devenit *Dreptatea Poporului*⁵⁸ și, cel puțin pentru intervalul 1927-1928, această foaie a devenit „organ al Partidului Național – Liberal din Bihor și Sălaj”⁵⁹. Un cercetător sugerează ca ani de activitate 1926-1929⁶⁰, dar din cercetarea proprie am găsit numere editate până în anul 1931.

Debutul gazetei ca organ al P.N.L. din Bihor a avut loc la 12 decembrie 1926. Prima pagină oferea detaliile tehnice: director – Ul. Tr. Gomboșiu (odată cu al treilea număr fiind amintit un comitet de redacție⁶¹). Redacția și administrația au fost pe Bulevardul Regele Ferdinand I, nr. 11 (din 1930 s-a mutat pe strada Rimanóczy Kálmán, nr. 1⁶²), și era tipărit la Tipografia și Librăria Românească S.A. Schimbarea tipografiei s-a produs, prima dată, odată cu extrem de scurta apariție la București, apoi dubla schimbare din cursul anului 1927⁶³. De asemenea, se menționa faptul că era un săptămânal⁶⁴. *Dreptatea Poporului* consemna încetarea apariției ziarului *Sentinela de Vest* și a *Liberalului*, acestea fiind înlocuite de acest nou cotidian⁶⁵.

Cel puțin în intenții și declarativ gazetele liberale jucau, alături de alte ziare, un rol constructiv, de educare politică a țăranilor, cu accent special pe aspectul național. Ținând cont de publicul cărui i se adresa, lumea rurală românească în principal, se poate afirma faptul că generalul Traian Moșoiu a înțeles importanța capitalului uman și electoral de la sate. În acest sens el s-a manifestat ca o adevărată personalitate politică.

Ca în cazul fiecărei nou apărute gazete, articolul de debut avea rolul de a prezenta motivele apariției. Pornind de la ideea că satele bihorene erau invadate de gazete doar în perioada alegerilor, generalul Tr. Moșoiu împreună cu liderii partidului liberal „ș'a dat seama de nevoia – atât de adânc simțită în masele țăranimeii – a înființării unui ziar „popular” ... Și astfel ... poporul bihorean poate sărbători astăzi apariția ziarului: „*Dreptatea Poporului*”⁶⁶. În privința scopului *Dreptatea Poporului* menționa că „va continua lupta dârză ... pentru apărarea drepturilor și pentru fericirea poporului de țărani bihoreni, luminând ... drumul țăranilor din Bihor ... va apăra interesele naționale, luptând pentru desvoltarea și întărirea națională a sătenilor bihoreni ...

⁴⁹ *Ibidem*, nr. 11, p. 1.

⁵⁰ *Ibidem*, nr. 16, p. 1, nr. 36, p. 4.

⁵¹ *Ibidem*, nr. 20, p. 4.

⁵² *Ibidem*, nr. 21, p. 1, 2.

⁵³ Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare, se va cita: A.C.N.S.A.S.), fond Penal, dos. 73851, vol. 1, f. 16, f. 16 verso.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 16.

⁵⁵ Corneliu Crăciun, 1926 – *Un an agitat*, în *Aurel Lazăr și epoca sa – culegere de studii*, coord. Aurel Chiriac, Ion Zainea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2007, Ulpiu Tr. Gomboșiu ... „Considerând gestul lui Iuliu Maniu nemotivabil politic, acesta a trecut într-o altă zonă politică. Privite din perspectiva timpului, imputările și argumentele sale nu au valoare. Iuliu Maniu, prin înțelegere cu Ion Mihalache, a reușit crearea unui partid rezistent, care s-a imprimat și în viața politică a României și a direcționat-o, ca și în conștiința publică, fiind, după cel de-Al Doilea Război Mondial, cel mai important partid al țării și cel care reprezenta garanția evoluției democratice a ei”, p. 130.

⁵⁶ *Tribuna*, 1927, nr. 1, p. 2.

⁵⁷ C. Crăciun, 1926 – *Un an agitat*, p. 111.

⁵⁸ L. Cornea, *Repertoriul periodicelor*, p. 722.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ G. Moisa, *op. cit.*, p. 89.

⁶¹ *Dreptatea Poporului*, 1926, nr. 3, p. 1.

⁶² *Ibidem*, 1930, nr. 66, p. 1.

⁶³ *Ibidem*, 1929, nr. 41, p. 4: Tipografia „Ateneul” S.A. Oradea, Bdul. Regele Ferdinand Nr. 36; nr. 47, p. 4: Tipografia și Librăria Românească, Oradea, Aleea Romei, Nr. 2.

⁶⁴ *Ibidem*, 1926, nr. 1, p. 1.

⁶⁵ *Ibidem*, 1926, nr. 2, p. 4.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 1.

dându-le o orientare politică cinstită, obiectivă și mai ales românească. ...”⁶⁷. De remarcat este faptul că foștii membri ai P.N.R. care au optat a se alătura P.N.L. din Bihor au folosit coloanele gazetei pentru a justifica opțiunea lor⁶⁸. Aderările tot mai numeroase la P.N.L. Bihor erau redată pe larg în cadrul ziarului, cu scopul de a prezenta susținerea de care acesta se bucura⁶⁹.

Alte articole cunoșteau diversitate, de la știri interne⁷⁰, la știri de interes local⁷¹, în special care vizau P.N.L. din Bihor, fiind vorba de diverse congrese susținute⁷², de interes interregional⁷³, sau vizite ale liberalilor de la centru⁷⁴. De asemenea, a prezentat realizările liberalilor bihoreni, cum a fost evenimentul alegerii bihoreanului Nicolae Zigre ca vicepreședinte al Senatului⁷⁵ sau preluarea de articole, cum a fost cazul celui semnat de Tr. Moșoiu în *Ordinea*⁷⁶. Periodicul își asuma și rol educațional, poate cel mai important, prin articole care vizau și îmbunătățirea situației țăranilor, prin sfaturi pentru gospodari, referitoare la aspecte legate de igienă⁷⁷, sfaturi referitoare la educația politică a acestora⁷⁸, articole despre știință⁷⁹, reclame, chiar și cereri de naturalizare⁸⁰. Rubricile permanente de informare apăreau cu subtitlul *Publicațiuni și Informațiuni* (cu conținut divers) și *Rubrica lui Moș Toader* (devenită *Pagina țăranilor*). Bineînțeles că nu erau trecute cu vederea celelalte partide de pe scena politică⁸¹. De asemenea, erau incluse opere ale diferiților scriitori români⁸² sau evenimente culturale⁸³.

La fel ca și în cazul celorlate ziare de partid, odată cu deschiderea campaniilor electorale și coloanele acestora deveneau extrem de active din punct de vedere politic⁸⁴. Informațiile diseminate erau diverse, de la atacuri la adresa opozanților⁸⁵ la prezentarea realizărilor P.N.L.⁸⁶, îndemnuri de a susține listele liberale⁸⁷, articole de prezentare a candidaților⁸⁸ și prezentarea rezultatelor, fie favorabile⁸⁹, fie „mai puțin fortunate”⁹⁰.

Reține atenția faptul că pentru anul 1927 s-a păstrat ca număr al gazetei nr. I și s-a continuat cu numerotarea în continuare a celor trei numere apărute anterior. Este posibil ca acest lucru să se datoreze debutului târziu al gazetei, la finele anului 1926⁹¹. Din punct de vedere administrativ se observă doar schimbarea tipografiei⁹².

În decursul anului 1927 unul dintre evenimentele majore în apariția gazetei a fost decizia de a muta redacția și administrația acesteia la București⁹³. Cauza care a dus la această hotărâre a fost cenzura tot mai dură la care era supusă⁹⁴. Ca urmare a faptului că era organ de presă și pentru liberalii sălăjeni, au apărut inserate și informații despre activitatea politică a acestei organizații⁹⁵. În acest scop a fost creată o rubrică periodică intitulată *Pagina Sălajului*⁹⁶.

Tonul dominant al editorialelor directorului a fost foarte critic la adresa adversarilor politici, cum era și firesc, ceea ce a generat o serie de polemici. Cele mai aprinse dispute erau cele cu o parte a

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, nr. 1, p. 1, nr. 2, p. 3.

⁶⁹ *Ibidem*, nr. 1, p. 2, nr. 2, p. 3.

⁷⁰ *Ibidem*, nr. 1, p. 3.

⁷¹ *Ibidem*, p. 2, 1927, nr. 1, p. 1.

⁷² *Ibidem*, 1927, nr. 30, p. 2.

⁷³ *Ibidem*, 1929, nr. 49, p. 1.

⁷⁴ *Ibidem*, 1926, nr. 3, p. 7.

⁷⁵ *Ibidem*, nr. 63, p. 1.

⁷⁶ *Ibidem*, 1927, nr. 30, p. 1.

⁷⁷ *Ibidem*, 1929, nr. 62, p. 1.

⁷⁸ *Ibidem*, 1926, nr. 3, p. 3.

⁷⁹ *Ibidem*, 1926, nr. 3, p. 7.

⁸⁰ *Ibidem*, nr. 4, p. 2, 3.

⁸¹ *Ibidem*, nr. 3, p. 8.

⁸² *Ibidem*, nr. 1, p. 3.

⁸³ *Ibidem*, nr. 3, p. 3.

⁸⁴ *Ibidem*, 1927, nr. 33, p. 6.

⁸⁵ A.C.N.S.A.S., fond Penal, dos. 73851, vol. 1, f. 82

⁸⁶ *Dreptatea Poporului*, 1926, nr. 25 p. 4.

⁸⁷ *Ibidem*, 1927, nr. 26, p. 3.

⁸⁸ *Ibidem*, 1928, nr. 40, p. 1.

⁸⁹ *Ibidem*, 1927, nr. 28, p. 3, 4, 1928, nr. 40, p. 3.

⁹⁰ *Ibidem*, 1927, nr. 29, p. 2, nr. 30, p. 4.

⁹¹ *Ibidem*, 1930, nr. 66, p. 1.

⁹² *Dreptatea Poporului*, 1927, nr. 4, p. 1.

⁹³ *Ibidem*, nr. 4, Tipografia Română Oradea.

⁹⁴ Un singur număr, cel de-al 25-lea.

⁹⁵ *Ibidem*, nr. 24, p. 1.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 2.

⁹⁷ *Ibidem*, nr. 31, p. 2.

reprezentanților minorității maghiare⁹⁷ și ziarul *Nagyváradi Napló*⁹⁸, dar și cu *Tribuna*⁹⁹, cu ziarul *Beiușul*¹⁰⁰ sau cu liderul P.N.Ț., Teodor Roxin¹⁰¹. Disputele anului V al gazetei, 1930, s-au axat pe două direcții principale: pe de o parte cea cu *Gazeta de Vest* și, respectiv, *Casa Națională*, și pe de altă parte disidența liberală a lui Gheorghe Brătianu. În aceste conflicte a fost antrenată întreaga organizație liberală județeană, care se angaja în apărarea directorului acesteia¹⁰².

Anul 1930 a marcat pentru P.N.L. prima mare disidență, odată cu crearea unei dizidențe a liberalilor sub conducerea lui Gh. Brătianu. *Dreptatea Poporului*, împreună cu directorul acesteia, Ul. Tr. Gomboșiu, a rămas loială familiei Moșoiu, „bătrânilor liberali”, conduși de către Vintilă Brătianu. Cum era de așteptat, coloanele gazetei au fost intens folosite pentru a ataca tabăra georgistă și pe liderul partidului, Gh. Brătianu¹⁰³, liderul local, N. Zigre, și pe toți cei care au decis să îl urmeze¹⁰⁴, fiind excluși din structurile P.N.L. – Vintilă Brătianu¹⁰⁵. Strategia editorilor era de atacare a dizidenților liberali prin publicarea unor articole prin care georgiștii bihoreni erau prezentați în tonuri sumbre¹⁰⁶.

Seria publicațiilor liberale a fost continuată de către săptămânalul *Voința Națională* (1932), sub redacția lui Alexandru Cristescu¹⁰⁷. Din păcate, din edițiile acestuia s-au păstrat doar două numere. Pe baza lor se va încerca o scurtă prezentare a caracteristicilor acestuia. Pe prima pagină apare menționată redacția și administrația în cadrul Hotelului Rimanóczy¹⁰⁸, fiind tipărită la Tipografia „Mercur” S.A.¹⁰⁹. Apariția sa era săptămânală.

Încă din primul număr erau declarate principiile liberale și motivația alegerii numelui¹¹⁰. Activitatea P.N.L. era elogiată. Argumentele se întemeiau pe fapte concrete realizate pentru țară¹¹¹. Nu era trecut cu vederea scopul de viitor al partidului¹¹². Deoarece era un an electoral, majoritatea materialelor se refereau la teme politice și, mai ales, la realizările liberale ale perioadei anterioare. Pe prima pagină a fost reprodus „*Manifestul către Țară al Partidului Național-Liberal*”. Din analiza acestuia se desprind, clar, principalele idei ale programului liberal¹¹³.

Campania de răsturnare a guvernului dusă de P.N.L. era extrem de activă și pragmatică. Guvernarea țărănistă era supusă unui tir intens pentru a câștiga aderenți și a reduce din numărul adversarilor. Faptele vorbesc de la sine, așa că s-a ales prezentarea comparată a realizărilor liberale față de cele național-țărăniști în diferite situații¹¹⁴. Nu au fost omise o serie de atacuri la guvern¹¹⁵ și la celelalte partide politice¹¹⁶. Gazeta semnala o serie de șicane ale agenților guvernamentali împotriva propagandiștilor partidelor de opoziție¹¹⁷. Ca și concluzie, alegătorii erau îndemnați să voteze cu „Lista No. 3”, cu semnul „I”¹¹⁸.

⁹⁷ *Ibidem*, nr. 13, p. 1.

⁹⁸ *Ibidem*, nr. 14, p. 3, nr. 54, p. 3, nr. 55, p. 1.

⁹⁹ *Ibidem*, nr. 40, p. 4.

¹⁰⁰ *Beiușul*, 1927, nr. 7, p. 4.

¹⁰¹ *Dreptatea Poporului*, 1930, nr. 66, p. 2, 3.

¹⁰² Radu Romișnașu, *Asociații culturale din Oradea și județul Bihor în perioada interbelică*, Editura Universității din Oradea, 2008, Oradea, p. 117.

¹⁰³ *Dreptatea Poporului*, 1930, nr. 75, p. 3, 4.

¹⁰⁴ *Ibidem*, nr. 71, p. 1.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 4.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 1, nr. 76, p. 2.

¹⁰⁷ Liviu Borcea, Gheorghe Gorun (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, Editura Cogito, Oradea, 1995.

¹⁰⁸ *Voința Națională*, 1932, nr. 1, p. 1.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 4.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 1.

¹¹¹ *Ibidem*, „În locul unor fǎgǎduieli nici odatǎ implinite, el înfǎțișează Țării bogatul mǎnunchi al faptelor sale rodnice”.

¹¹² *Ibidem*, „nu poate lǎsa sǎ se fǎrǎme în bucǎți rodul sfortǎrilor a trei generații, Regatul României, la a cǎrui întemeiere și glorie a participat, ca nici un alt partid politic și mai mult decăt toate partidele la un loc. Conștienți cǎ suntem cea din urmǎ nǎdejde a Țării ... ne vom îndeplini întreaga noastră datorie, care în clipa de fǎjǎ este de a face tuturor bine, chiar fǎrǎ voia lor”.

¹¹³ *Ibidem*, „Sǎ readucǎ ordine și cinea în administrația banului public. Sǎ asigure plata la timp a salariilor funcționarilor publici și a pensiilor. Sǎ lupte pentru menținerea și îmbunǎțirea conversiunii datoriilor agricole ... Sǎ înfǎptuiască o scǎdere și o mai dreaptǎ așezare a impozitelor potrivit puterii de platǎ și veniturilor fiecǎrei categorii de contribuabili. Sǎ restabileascǎ creditul în țarǎ și în strǎinǎtate ... Sǎ facǎ economii severe în gospodǎria țării ... Sǎ reorganizeze și sǎ așeze administrația pe temelii sǎnǎtoase ... Sǎ înfǎptuiască legea controlului averilor și pedepsirea celor care au pǎgubit administrațiile publice ...”.

¹¹⁴ *Ibidem*, nr. 2, p. 3.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 2.

¹¹⁶ *Ibidem*, „se intituleazǎ **prin fraudǎ** partid național – liberal”; „cei cari s'au strǎns împrejurul lui Gheorghe Brătianu, sunt sau persoane eliminate anterior din organizațiile noastre, sau ambițioși cari cautǎ sǎ cucereascǎ situații politice fǎrǎ muncǎ”.

¹¹⁷ *Ibidem*, nr. 1, p. 4.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 3, „1. General Traian Moșoiu, fost ministru, 2. Tiberiu Moșoiu, profesor universitar, fost deputat, 3. Ion Michail, fost senator, 4. Ludovic Bica, fost senator, 5. General invalid Anastasie Negulescu, fost deputat, 6. Dr. Ion Picu Bǎncilǎ, fost deputat, 7. Petru Fodor, fost deputat, 8. George Bota, fost inspector școlar, 9. Iacob Dancea, mare comerciant”.

Efectele rupturii partidului s-au resimțit la nivel local. Odată cu apariția aripii georgiste a apărut și officiosul acesteia – *Viața Nouă*¹¹⁹, gazetă săptămânală pentru perioada 1930-1934¹²⁰. Primul număr al gazetei a apărut la 12 iulie 1930 sub conducerea unui comitet¹²¹. Se observă absența oricărei mențiuni care să sugereze ideea unui partid nou, indiciu că adepții lui Gh. Brătianu considerau partidul lor continuatorul P.N.L.–ului lui Ionel Brătianu.

Editarea acestuia era făcută la Tiparul Tipografiei Diecezane Oradea, iar redactorul responsabil era Teodor Filip¹²². Redacția acestuia era situată în Parcul Ștefan cel Mare, în vreme ce administrația era înregistrată la adresa strada Episcop Ciorogariu 3¹²³, pentru ca odată cu nr. 4 administrația să fie mutată în strada Parc Traian, nr. 1, și apare menționat ca director Nicolae Maior¹²⁴, ziarul fiind editat la Tipografia Kosmos¹²⁵.

Cea mai mare parte a primului număr este dedicată prezentării argumentelor care au dus la separarea lui Gh. Brătianu și a adepților săi de partidul liberal. De asemenea, s-au constituit în toate filialele comitetele de acțiune¹²⁶, care aveau ca scop organizarea propagandei pentru atragerea alegătorilor. În același ton continuă și numărul secund al gazetei. O notă în plus, este prezentată, pe larg, întrunirea de la Cluj a Partidului Liberal georgist¹²⁷.

Din păcate, cel de-al treilea număr din anul întâi de apariție al cotidianului lipsește, însă cel de-al patrulea continuă linia trasată de primele două apariții. Una dintre rubricile care vor căpăta un caracter cvasi permanent în coloanele gazetei este *Răvașul lui Moș Mitru*¹²⁸. Informații prețioase oferă periodicul cu ocazia congresului ținut în 6 octombrie 1930, când s-au ales Delegația Permanentă¹²⁹ și Comitetul Județean, care includea o serie de fruntași țărani¹³⁰.

Pentru al II-lea an de apariție a gazetei menționăm faptul că s-au mai păstrat doar patru numere. Constatăm menținerea ca zi a apariției duminica, săptămânal. Cel de-al patrulea număr a apărut, din motive pe care nu le cunoaștem, probabil financiare, la o distanță de aproximativ patru luni, în continuare condus de un comitet sub direcțiunea lui Nicolae Maior. Sediul redacției și administrației se află pe strada George Coșbuc, nr. 4¹³¹. Abia din luna mai redacția și administrația vor fi mutate în Parcul Traian, nr. 1¹³². Redactorul responsabil – Ioan Filip și locul editării – Tipografia și Litografia Românească¹³³ au rămas neschimbate. De asemenea, începând cu numărul doi, la subsolul fiecărei pagini era menționat îndemnul de a vota cu P.N.L. – Georgist¹³⁴.

Un eveniment intens dezbătut erau alegerile parțiale din 29 ianuarie 1931 generate de vacantarea locului de deputat la nivelul județului prin moartea lui Aurel Lazăr¹³⁵. P.N.L. Gh. Brătianu intenționa să-l propună pentru acest post pe Nicolae Zigre. O altă caracteristică a campaniilor electorale interbelice uzitate și de *Viața Nouă*, pe lângă prezentarea cât mai favorabilă și argumentată a propriilor convingeri, era discreditarea opozițiilor. Pentru alegerile parlamentare din 1931 P.N.L. Brătianu nu s-a lăsat intimidat și a participat, lista lor însumând personalități bihorene¹³⁶. Ceea ce se remarcă este lipsa aproape totală a știtilor cu caracter extern.

¹¹⁹ L. Borcea, Gh. Gorun, *op. cit.*

¹²⁰ G. Moisa, *op. cit.*, p. 89.

¹²¹ *Viața Nouă*, 1930, nr. 1, p. 1.

¹²² *Ibidem*, p. 4.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Ibidem*, nr. 4, p. 1.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 4.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 2, Nicolae Zigre – președinte, substitut al său Ștefan Munteanu, secretari – Nicolae Mocanu și Nerva Jercan, iar casier Nicolae Maior.

¹²⁷ *Ibidem*, nr. 2, p. 2, reprezentanții organizației județene Bihor fiind „pe lângă o numeroasă delegație de țărani ... de D-nii Dr. Nicolae Zigre – președintele organizațiilor din Ardeal al partidului, Prof. Dr. Ștefan Muntean, George Ghica, Dr. Nic. Mocanu, Dr. Nerva Jercan, Dr. Nic. Maior, Dr. Cornel Iancu, Păr. Gavril Oros”.

¹²⁸ *Ibidem*, nr. 4, p. 3.

¹²⁹ *Ibidem*, nr. 6, p. 2, „Președinte dr. Nicolae Zigre, Secretar general dr. Nicolae Mocanu. Casier dr. Nicolae Maior. Delegația Permanentă: Dr. Aurel Catana, Dr. Nicolae Rușdea, Dimitrie Angelescu, Dr. Coșiu Moise, Dr. Iercan Nerva, Dr. Iliștiu Teodor, Dr. Drăgan Teodor, Dr. Iancu Cornel, Dr. Poynar Coloman, Nistor Gheorghe, Potre Gheorghe, Traian H. Neagu”.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ *Ibidem*, 1931, nr. 1, p. 1.

¹³² *Ibidem*, nr. 4, p. 1.

¹³³ *Ibidem*, nr. 1, p. 4.

¹³⁴ *Ibidem*, nr. 2, p. 1.

¹³⁵ *Ibidem*, nr. 1, p. 1.

¹³⁶ *Ibidem*, nr. 4, p. 2, 3 „cap de listă a fost desemnat. Dr. Nicolae Zigre ... președintele organizației din Bihor a P.N.L. ... Alături ... mai candidează d-l Dr. Nicolae Mocan, secretar general al organizației, d-l Dr. Nerva Jercan, avocat și d-l Dr. Nicolae Maior avocat și directorul al ziarului *Viața Nouă*. Spre deosebire de celelalte organizații politice, partidul național-liberal din Bihor a hotărât să candideze numai oamnei localnici ... Toate regiunile Bihorului sunt deopotrivă reprezentate pe listă. Regiunea Tinca este reprezentată prin d-l Dr. Teodor Drăgan avocat în Tinca. Din regiunea Beliu ... d-l Dr. Romul Capra, avocat în Beliu. Vașcăul este reprezentat prin d-l Mihail Drăghici ... Țărănimea ... are doi ... reprezentanți pe lista candidaților la deștăție ... Ioan Roman, fost primar, agricultor în Tulca care reprezintă pe listă regiunea Salonta și în persoana lui Gavril Potre, agricultor din Cârpeștii Mici, care reprezintă regiunea Ceica ...”.

Ultimul număr de care dispunem este primul din cel de-al patrulea an de apariție¹³⁷. De asemenea, singurul neschimbat a fost redactorul responsabil¹³⁸, în vreme ce redacția și administrația și-au mutat sediul în Parcul Ștefan cel Mare la nr. 11¹³⁹, iar pentru tipografie apare mențiunea de „Chiriașul Tipografiei Românești, Oradea, Aleea Romei 2”¹⁴⁰.

Ceea ce se observă pentru acest număr este amplul spațiu dedicat adunării liberale care a avut loc la Oradea în noiembrie 1934¹⁴¹. De remarcat este faptul că în seria de discursuri și-au făcut loc și reprezentanți ai țărănimii sau ai tineretului georgist.

Bibliografie

Arhivele Naționale, Direcția fond Prefectura Județului Bihor, dos. nr. 13/1926
Județeană Bihor

Arhivele Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității	fond Penal, dos. 73851, vol. 1
<i>Beiușul</i>	1921, 1927
<i>Dreptatea Poporului</i>	1926, 1927, 1928, 1929, 1930,
<i>Liberalul</i>	1926, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937
<i>Tribuna</i>	1927
<i>Viața Nouă</i>	1930, 1931, 1934
<i>Voința Națională</i>	1932
Liviu Borcea, Gheorghe Gorun	<i>Istoria orașului Oradea</i> , Ed. Cogito, Oradea, 1995
Ovidiu Buruiană	<i>Liberalii: structuri și sociabilități politice liberale în România interbelică</i> , Ed. Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2013
Corneliu Crăciun	<i>1926 – Un an agitat</i> , în <i>Aurel Lazăr și epoca sa-culegere de studii</i> , coord. Aurel Chiriac, Ion Zănea, Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2007
Corneliu Crăciun	<i>Contribuții la istoria P.N.L. din Bihor (1921 – 1947)</i> , Ed. Primus, Oradea, 2009
Lucia Cornea	<i>Activitatea editorială românească în Bihor în perioada interbelică</i> , în <i>Crisia XVI</i> , Oradea, 1986
Idem	<i>Repertoriul periodicelor românești editate în Bihor în perioada interbelică</i> , în <i>Crisia XVII</i> , Oradea, 1987
Idem	<i>Contribuții la o istorie a orașului Salonta în perioada interbelică. 1919 – 1945</i> , Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2005
Gavril Hădăreanu	<i>Torțe arzânde în Țara Beiușului</i> , Ed. Buna Vestire, Beiuș, 1995
Ioan Lăcustă	<i>1921. Turneul liberal în Transilvania de G. G. Mârzescu</i> , în <i>Magazin Istoric</i> , nr. 10, 1994
Cornel Micu	<i>Partidul Național Liberal în România interbelică, între „național” și „liberal”</i> , în <i>Analele Universității București, istorie</i> , Ed. Universității din București, București
Blaga Mihoc	<i>Viața politică a Beiușului interbelic</i> , cap. IV, în <i>Beiușul și lumea lui. Studiu monografic</i> , vol II, coord. Ioan Degău, Nicolae Brânda, Ed. Primus, Oradea, 2008
Gabriel Moisa, Ion Zănea	<i>Spectrul politic bihorean interbelic</i> , în <i>Istoria Bihorului, civilizație, societate, economie, mentalități</i> , coord. Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Aurel Chiriac, Radu Romînașu, Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018
Gabriel Moisa	<i>Elita locală și identitatea națională la frontiera de vest a României în perioada interbelică. Mihail G. Samarineanu și George A. Petre</i> , Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2020
Radu Romînașu	<i>Asociații culturale din Oradea și județul Bihor în perioada interbelică</i> , Ed. Universității din Oradea, Oradea, 2008
Ion Zănea	<i>Aurel Lazăr (1872 – 1930) – viața și activitatea</i> , Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj – Napoca, 1999
Idem	<i>Economie și societate de la Marea Unire la Dictatul de la Viena în Bihor</i> , Ed. Universității din Oradea, Oradea, 2007

¹³⁷ *Ibidem*, 1934, nr. 1, p. 1.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 4.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 1.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 4.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 2, „N. Zigre, președintele organizației, dr. N. Mocau, dr. Iercan, avocat Pavel Jurca, dr. N. Maior, părintele Șt. Munteanu, dr. Gh. Nistor, dr. Iancu Cornel, avocat Potra, avocat Filip, avocat Gavra, I. Poenaru (Aleșd) și Capra și Ille din com. Beliu. Din organizația Capitalei D-nii: Const. Toma, Secretarul General al Partidului, avocat Cesar Pascu, deputat și avocat Porescu. Dela Arad, D-nii: dr. Sever Ispravnic, președ. org., avocat Sârbu Ghiță, dr. Lazăr din com. Chișineu de Criș, Tăuceanu, director-învățător. Dela Brașov D-l deputat Neguș, dela Sălaj D-nii: Colonel Mărășescu și Păr. Mureșeanu. Dela org. Timiș-Torontal d-nii: General Bordan, avocat Virgil Simon și din Târnava D-l Colonel Boerescu”.

ÎNCERCĂRI DE MODERNIZARE A SATELOR DIN PLASA VALEA LUI MIHAI ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Marin POP*
Daniel-Victor SĂBĂCEAG**

ATTEMPTS TO MODERNIZE THE VILLAGES FROM VALEA LUI MIHAI PLASA DURING THE INTERWAR PERIOD

ABSTRACT

The present study aims to analyze the evolution of human civilization in the villages from Valea lui Mihai Plasa, which belonged to Sălaj County, from 1925 until the Soviet-type districting, from 1950.

The modernization process of the villages from Valea lui Mihai Plasa, which began in the first decade of the interwar period, continued during the period under our study, after 1925, when the area was annexed to Sălaj County. At the beginning of the third decade, it was seriously affected by the great world economic crisis (1929-1933), but we note that, nevertheless, in the rural villages the infrastructure modernization work continued, even if at a much lower intensity.

The period between 1933-1937 overlaps with the exit from the world economic crisis and the liberal government. It was characterized by the implementation, both in Valea lui Mihai Plasa and at the national level, of an ambitious project to modernize the rural environment, and not only, especially on the basis of the law on the conversion of agricultural debts into public benefits. The project also benefited from good coordination from the state, with all the bureaucracy that existed during that period. We particularly note the activity of the prefect of Sălaj County at that time, Dr. Mihail Gurzău, but also of the praetors, the elite of the villages, priests and teachers, who tried to convince the peasants of the need to modernize the infrastructure, the education system and health, etc., although they often ran into the conservatism of the Romanian peasant.

Keywords: the Mihai's valley network, modernization, interwar period, villages, peasants.

Organizarea administrativ-teritorială a României în perioada dintre cele două războaie mondiale a avut la bază Constituția adoptată în martie 1923. Noua organizare a țării s-a realizat pe baza „Legii pentru unificare administrativă”, aprobată la 13 iunie 1925, prin Decretul nr. 1972.

Prin aplicarea noii legi, suprafața județului Sălaj creștea simțitor. Pe lângă localitățile de până atunci, în componența județului Sălaj au mai intrat plasa Valea lui Mihai și plasa Carei.

În acest context, județul Sălaj devenea județ de graniță și administra o suprafață de 5.191 km², cu 286 localități rurale și doar trei comune urbane: Zalău, Șimleu Silvaniei și Carei¹.

Populația totală a județului Sălaj, conform recensământului din anul 1930, era de 343.347 de locuitori, din care în mediul urban domiciliau doar 31.830, restul de 311.517 persoane locuiau în mediul rural. După origine etnică, românii erau majoritari (56, 16%), urmași de maghiari, evrei, germani etc.

Studiul de față își propune să analizeze evoluția civilizației umane din satele plasei Valea lui Mihai, care au aparținut județului Sălaj, din anul 1925 până la raionarea de tip sovietic, din anul 1950. Prin termenul de civilizație înțelegem ceea ce subliniază Ovidiu Drimba în monumentală sa lucrare, intitulată *Istoria culturii și civilizației*: „Civilizație înseamnă totalitatea mijloacelor cu ajutorul cărora omul se adaptează mediului (fizic și social), reușind să-l supună și să-l transforme, să-l organizeze și să-l integreze. Tot ceea ce aparține orizontului satisfacerii nevoilor materiale, confortului și securității înseamnă *civilizație*. În sfera ei, prin excelență de natură utilitară, intră capitolele: alimentația, locuința, îmbrăcămintea (nu însă și podoabele), construcțiile publice și mijloacele de comunicație, tehnologia în general, activitățile economice și administrative, organizarea socială, politică, militară și juridică. De asemenea, educația și învățământul – dar în măsura în care aceste procese răspund vieții practice”².

Din punct de vedere administrativ-teritorial, plasa Valea lui Mihai avea în componență 17 comune (localități): 1) Adoni; 2) Andrid; 3) Cheșereu; 4) Cheniz; 5) Curtuiușeni; 6) Dindești; 7) Găloșpetreu; 8) Irina; 9) Otomani; 10) Pișcolt; 11) Sălacea; 12) Scărișoara Nouă; 13) Șilindru; 14) Șimian; 15) Tarcea; 16) Valea lui Mihai – reședința plășii; 17) Vășad. Subliniem faptul că în perioada interbelică fiecare localitate avea

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău; e-mail: marinpop07@yahoo.com.

** Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sălaj; e-mail: sabaceag_daniel@yahoo.com.

¹ Dănuț Pop, Doru E. Goron, *Prefecții județului Sălaj. O istorie în documente*, Zalău, Editura Caiete Silvane, 2007, pp. 43-44.

² Ovidiu Drimba, *Istoria culturii și civilizației*, vol. I, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, p. 5.

rangul de comună, având conducere proprie (primar, Consiliu local) și notariat. Principalele clădiri publice erau primăria, școala și biserica. În perioada interbelică, în mai multe sate s-au construit dispensare, școli, cămine culturale, denumite Case Naționale, biserici și alte stabilimente de interes public.

Ca număr de locuitori, Valea lui Mihai se situa pe primul loc în cadrul plasei. În anul 1937-38 avea 10.225 de locuitori, aproximativ cât avea și Zalăul, orașul de reședință al județului Sălaj. Așadar, se poate afirma că și Valea lui Mihai avea statutul de oraș. Era urmat de localitățile Sălacea (3846 locuitori), Pișcolt (2845), Curtuiușeni (2782) și Andrid (2269)³.

Până în anul 1938, orașul Valea lui Mihai a reușit să se dezvolte și din punct de vedere industrial, având mai multe fabrici: două fabrici de ulei din floarea soarelui; o fabrică de faianță; una de boia de ardei; una de oțet din vin; o fabrică de cafea; o fabrică de cărămizi și un depozit de fermentare C.A.M.⁴. De asemenea, mai exista o fabrică pentru prelucrarea blănurilor și una de nasturi și șireturi⁵.

Fabrica de faianță a fost înființată în anul 1937, cu un capital de 12 milioane lei, proprietar fiind Benjamin Glück. Materia primă întrebuințată o procura parte din țară, parte din Cehoslovacia și Germania. La început avea 47 de angajați, dintre care 27 erau de origine etnică români și 20 minoritari (unguri și evrei), fiind printre fabricile care se bucurau de avantajele legii „pentru încurajarea industriei naționale”⁶.

Fabrica pentru prelucrarea și comercializarea blănurilor se numea „Favorit”, avându-l ca proprietar pe Géza Fisch. Firma a luat ființă la 1 martie 1936, cu un capital de 300.000 lei. Producția fabricii a fost în primul an de 3003 bucăți blănuri prelucrate, în valoare de 277.669 lei, dublându-se în anul următor, la 6340 bucăți, în valoare de 466.200 lei. Materia primă era procurată din țară, în marea ei majoritate, și doar o cantitate mică era din import. Fabrica avea un număr de 48 de angajați, care lucrau 48 de ore pe săptămână, fiind plătiți cu un salariu de 40-60 lei/zi. Toți angajații erau membri ai Casei de asigurări sociale.

Fabrica de nasturi, șnururi și pasmanterie „Hoffmann” a fost înființată în anul 1933. Avea 8 muncitori, care lucrau câte 8 ore pe zi și erau plătiți cu un salariu variind între 400 și 1500 lei⁷.

Ocupația principală a locuitorilor din satele plasei Valea lui Mihai rămânea în continuare agricultura și creșterea animalelor. În general, se practica o agricultură extensivă, iar pământul era lucrat în special cu animale (boi, cai etc.). Fiind zonă de șes, pe proprietățile mai mari cultura pământului începe să devină intensivă și să fie practică cu mașini agricole. Micii cultivatori se asociau și cumpărau mașini de treierat, semănători etc. Mașinile de treierat erau în special ale evreilor, care mergeau cu batoza din sat în sat. Foarte rare erau cazurile în care țărani de la șes mai treierau cerealele cu animalele.

În privința îngrășămintelor folosite, marea majoritate a proprietarilor utilizau doar gunoiul de grajd. Doar unii dintre marii proprietari foloseau și îngrășămintă chimice, care erau foarte scumpe.

O problemă majoră o constituia și atunci depozitarea cerealelor. Micii proprietari depozitau cerealele în podul casei sau în lăzi mari, cei mijlocii în coșare, mai rar în magazii, și doar marii proprietari le depozitau în magazii, dar care nu aveau mijloace moderne de aerisire.

Semănăturile erau adeseori afectate de inundații, secetă, grindină și de boli precum mălura, în special culturile micilor proprietari⁸.

Lipseau și depozitele de păstrare a fructelor în județul Sălaj, ceea ce afecta comerțul. Existau doar câteva magazii pentru folosința publică, de capacitate nu prea mari, la Carei, Tășnad și Valea lui Mihai, care erau în proprietatea unor firme private⁹.

Printre cele mai importante mori din Sălaj erau cele din Valea lui Mihai și Șilindru¹⁰. De asemenea, din cele patru fabrici de spirt din Sălaj, două erau din plasa Valea lui Mihai: la Curtuiușeni și Șimian. Cea din Șimian era proprietatea fruntașului politic național-țăranist bihorean, Teodor Roxin. În perioada 1932-1937, fabrica a reușit să producă 28 vagoane de spirt, în valoare de 4.180.000 lei. Materiile prime întrebuințate la fabricarea spirtului erau produse agricole proprii și din țară. Fabrica avea șase angajați¹¹.

Localitatea Valea lui Mihai se remarcă și în privința industrializării și valorificării ardeului, printr-o fabrică ce purta numele de „Gloria”. Proprietar era Roth Maximilian, iar firma avea un capital investit de

³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sălaj (în continuare se va cita S.J.A.N. Sălaj), fond Prefectura județului Sălaj. Monografia sanitare. Vezi tabelul I.

⁴ *Ibidem*, dosar 227/1938, p. 4.

⁵ *Idem*, fond Banca Națională a României, agenția Zalău, dosar 44/1937, f. 60.

⁶ *Ibidem*, f. 61.

⁷ *Ibidem*, ff. 62-63.

⁸ *Ibidem*, f. 21.

⁹ *Ibidem*, f. 72.

¹⁰ *Ibidem*, f. 27.

¹¹ *Ibidem*, f. 28

174.000 lei. Producția a crescut în perioada 1932-1938, de la 6.018 kg., la 15.534 kg, ceea ce însemna, ca valoare, de la 354.000 lei, la 1.051.767 lei¹².

În privința valorificării laptelui, se consuma mai mult crud, decât prelucrat. Se întrebuița și la fabricarea untului, brânzei de vacă sau de oaie, precum și a cașului de oaie. De remarcat faptul că din cele 34 de lăptării sistematice, care preparau produsele enumerate mai sus, patru erau din plasa Valea lui Mihai: Șilindru, Dindești, Tarcea și Cheșereu. Produsele lor erau valorificate în special în piața din orașul Valea lui Mihai¹³.

Din punct de vedere al modernizării edilitare, în perioada interbelică, în plasa Valea lui Mihai s-au realizat importante lucrări edilitar-gospodărești, construcții de drumuri, poduri, clădiri noi pentru primării, notariate, cazarme de jandarmi sau clădiri pentru pompele contra incendiilor, linii telefonice și sedii pentru oficiile P.T.T. etc.

În anul 1929 se deschide drumul care lega localitatea Adoni de șoseaua județeană Valea lui Mihai – Marghita, creându-se astfel o nouă arteră de comunicație¹⁴.

În localitatea Andrid, cea mai mare realizare de după Marea Unire este considerată a fi construirea unei fântâni arteziene, în partea locuită de români, care fusese lipsită de apă potabilă, ceea ce a creat probleme importante de igienă și sănătate. Până la acel moment exista o singură fântână în localitate, în partea satului locuită de maghiari, construită încă din anul 1906, dar care nu asigura necesarul de apă și crea anumite animozități inter-etnice. Lucrarea a fost terminată și inaugurată în anul 1929, fiind considerată și „o operă de artă edilitară, simbolizând progresul și stadiul de dezvoltare a comunei”¹⁵.

În localitatea Dindești, prioritară s-a dovedit a fi construirea unui sediu nou de primărie și notariat, o clădire compusă din trei încăperi, două birouri și o sală de ședințe pentru Consiliu, construită în anul 1929. Transporturile și diferitele lucrări auxiliare la construcție au fost executate de locuitori cu prestație gratuită¹⁶.

Fiind o zonă de câmpie, cu soluri nisipoase, mai multe localități inițiază un proiect pentru împădurirea acestor terenuri și a celor neproductive din punct de vedere agricol. În localitatea Șilindru, de exemplu, în anul 1931 se plantează cu puiți de salcâm, crescuți în pepiniera locală, un teren de 50 jug, „fixându-se nisipul sburător și ameliorând regimul umidității”¹⁷.

¹² *Ibidem*, f. 31.

¹³ *Ibidem*, f. 54.

¹⁴ *Idem*, fond Prefectura județului Sălaj. Cartea de Aur, 1937, f. 165.

¹⁵ *Ibidem*, f. 166.

¹⁶ *Ibidem*, f. 169.

¹⁷ *Ibidem*, f. 176.

Prin reforma agrară din anul 1921, localitatea Cheniz a fost împrăștiată și cu o suprafață de pădure, pe care au început să o defrișeze pentru nevoile comunității locale, dar după câțiva ani de exploatare irațională și-au dat seama de pericol și au început să o regenereze. Astfel, în anul 1931 se reîmpădurește un teren de 15 jugh. cad., în anul 1932 un teren de 30 jug., în anul 1933 un teren de 60 jug., în anul 1934 un teren de 20 jug., în anul 1935 un teren de 20 jug., iar în anul 1936 un teren de 30 jug. cad. Lucrările de împădurire erau menite să asigure necesitățile în material lemnos pe un timp îndelungat, dar și să faciliteze regimul ploilor, într-o regiune nisipoasă și lipsită de păduri¹⁸.

O sursă importantă și inedită de informații o reprezintă Monografiile sanitare, întocmite de către medicii de circumscripție în anii 1937-38. Având în vedere structura lor complexă, diversitatea și importanța informației pe care ne-o oferă, noi considerăm că Monografiile sanitare reprezintă adevărate micro-monografii ale localităților din zona circumscripției studiului nostru și a județului Sălaj, în general. Chestionarele tipizate au fost trimise medicilor de circumscripție de către Direcția Sănătății din cadrul Ministerului Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, prin intermediul autorităților județene¹⁹.

Monografiile sanitare au fost întocmite de către următorii medicii de circumscripție, în anul 1938²⁰: Dr. Laura Cozac (Cheșereu, Curtuiușeni, Cheniz, Șilindru, Tarcea), Dr. Arpad Rosenberg (Andrid, Dindești, Irina, Pișcolt, Scărișoara Nouă), Dr. Ion Gh. Cosma (Galoș-Petreu, Otomani, Sălacea), iar pentru Valea lui Mihai Dr. Cozac Ludovic. Așadar, în întreaga plasă existau doar trei medici de circumscripție, plus medicul Cozac în orașul Valea lui Mihai.

Desigur că bogăția informațională variază de la o localitate la alta, în funcție și de seriozitatea și rigurozitatea cu care medicii de circumscripție au întocmit monografiile.

Deși în marea majoritate a monografiilor se subliniază că starea economică a locuitorilor din satele plasei era „în genere bună”²¹, pentru că au primit pământ și locuri de casă în urma reformei agrare din anul

¹⁸ *Ibidem*, ff. 177-178.

¹⁹ Chestionarele aveau următoarea structură: Cap. I. - Geografia localităților: 1. așezarea geografică, altitudinea, latitudinea și longitudinea; hotarele politice și subdiviziuni; suprafața; distanțe; căi ferate; căi pe apă, drumuri, etc.; 2. topografia (descrierea dealurilor, văilor, câmpiei etc.); 3. geologia (stratul superficial, stratul de fundație, fenomene particulare); 4. hidrografia (râuri, lacuri, bălți, cursul râurilor și variațiunea acestora, napa de apă subterană etc.); 5. vegetația (păduri, plante, plante acvatice); 6. suprafața terenurilor ce se cultivă cu porumb, grâu, vii, livezi, zarzavat etc.; 7. fauna; 8. numărul și natura industriilor; 9. întrebuințarea forței motrice a apei (diguri, uzine, turbine, canale, irigații etc.); 10. lucrări de utilitate publică (străzi, parcuri, iluminatul străzilor, gaz aerian, electricitate);

Cap. II. - Climatul: 1. temperatura (curba tipică lunară); 2. umiditatea (curba lunară); 3. precipitații atmosferice (ploi, distribuția sezonieră); 4. zăpadă, gheață, ceață; 5. vânturi; 6. lumina solară (numărul orelor de soare pe zi și pe anotimpuri);

Cap. III. - Populația: 1. populația (detalii asupra recensământului din anii anteriori, metoda de a estima); 2. clasificarea populației (sex, stare civilă și grupe de vârstă); 3. densitatea populației (în subdiviziunile administrative, pe case, familii etc.); 4. rase și naționalități; 5. religia; 6. educația (analfabetism, frecvența școlară, publicații locale etc.); 7. organizarea administrativă locală; 8. ocupația locuitorilor; 9. starea economică (proprietari de pământ și case, ore de lucru, pauperism, costul unei zile de lucru etc.); 10. femeile și copiii la lucru în industrie sau în munci agricole, munca femeii gravide;

Cap. IV. - Geniu sanitar: 1. alimentația cu apă; 2. drenaje și canalizări; 3. înlăturarea excrețiilor umane; 4. colectarea, depozitarea și întrebuințarea gunoaielor; 6. cimitirele umane; 7. colectarea cadavrelor de animale (cimitire de animale); 8. starea din punct de vedere sanitar a clădirilor (edificii publice, fabrici, hoteluri, hanuri etc.); 9. salubritatea localurilor de școală (starea clădirilor, cubajele, iluminatul natural, încălzit, curtea, latrina etc.); 10. măsuri de profilaxie (antilarvare de desinsectizare), deratizare, deparatizare etc.); 11. controlul alimentelor (carnea, laptele). 12. cantitatea de băuturi consumate anual în cârciumi și acasă (vin, bere, țuică, rachii diferite etc.); 13. diferite alte probleme de geniu sanitar (băi publice, starea sanitară a punctelor terminale a căilor de comunicație etc.);

Cap. V. - Administrație sanitară: 1. Organizarea serviciului sanitar de Stat (medici oficiali, îndatoriri și puteri administrative, organizarea lucrului, eficacitatea). Propuneri; 2. Moașe, surori de ocrotire sau de caritate, agenți sanitari, agenți veterinari etc., (numărul și pregătire lor profesională); 3. Spitale, dispensarii, case de ocrotire, laboratoare etc. Au local propriu sau închiriat ?; 4. Medici particulari (numărul lor, felul cum își exercită profesiunea); 5. Ocrotiri sociale de Stat; 6. Asociațiuni particulare de ocrotire socială. Ce subvenții primesc de la Stat;

Cap. VI. - Analiza economică a bugetului (facultativă): 1. Cheltuielile administrative ale comunei. Bugetul comunei e deficitar sau nu ?; 3. Bugetul serviciilor de sănătate publică; 4. Analiza bugetului de sănătate publică; 5. Costul sănătății publice per capita; 6. Numele și adresele personale de unde s-au obținut informații; 7. Prin ce mijloace s-au cules toate datele statistice din această lucrare ?;

Cap. VII. - Biometrie: Tabela I. Clasificarea populației (numărul indivizilor pe sex, grupe de vârstă și stare civilă; Tabela II. Clasificarea populației după religie și naționalitate la 1 Ianuarie 1938; Tabela III. Mișcarea populației pe 10 ani (1928-1937); Tabela IV. Mortalitatea infantilă pe 10 ani (1928-1937); Tabela V. Mortalitatea generală pe 10 ani (1928-1937); Tabela VI. Decesele pe cauze, pe 10 ani (1928-1937); Tabela VII. Numărul cazurilor de boli contagioase și maladii sociale pe 10 ani (1928-1937); Tabela VIII. Rezultatul ultimelor recrutări a tinerilor pentru serviciul militar; Tabela IX. Apa de băut; Tabela X. Felul locuințelor (anul 1938).

²⁰ Din cele 17 monografii sanitare întocmite de către medicii de circumscripție din plasa Valea lui Mihai, la arhivele din Zalău se mai păstrează 14.

²¹ S.J.A.N. Sălaj, fond Prefectura județului Sălaj, Monografii sanitare, dos. 165/1938, p. 6.

1921, existau și sate în care starea materială a locuitorilor era „slabă, din cauza pământului nisipos și neroditor”²².

Aproape toți locuitorii dețineau case proprii și pământ, proprietățile variind între 1-10 ha în unele sate precum Chenizul²³ sau Șilindru²⁴, altele între 2-40 jughere, după cum se subliniază în monografia sanitară a localității Pișcolt²⁵. Despre locuitorii coloniști din Scărișoara Nouă se arată că au primit câte 15 jug. De pământ arabil și 1.000 stg. Pentru locuri de casă și cu toate acestea starea materială a locuitorilor era slabă, din pricina solului nisipos²⁶.

În Valea lui Mihai existau 1125 proprietari de pământ și 2773 proprietari de case, la o populație de 10.225 locuitori²⁷.

Existau și țărani care nu aveau pământ în proprietate, alții chiar nici casă. Ei lucrau ca zilieri la țăranii mai înstăriți. Ziua de lucru era aproximativ 8 ore iarna, 9 ore primăvara, 14-16 ore vara și 9 ore toamna, în localitatea Tarcea, și se plătea cu 30-40 lei/zi²⁸. În alte sate se plătea tot în funcție de anotimp, cu sume cuprinse între 15 lei (iarna) și până la maxim 60 de lei, vara.

Aceleași munci istovitoare le efectuau toți țăranii, de primăvara până toamna. De la munca câmpului nu erau scutiți nici copiii peste 14-15 ani, în unele localități precum Valea lui Mihai, după cum afirmă medicul de circumscripție, copiii erau folosiți la diverse munci încă de la 10-12 ani²⁹. De asemenea, la munca câmpului participau și femeile, chiar și cele însărcinate. Aici există, însă, unele diferențieri. În localitatea Andrid, femeile însărcinate erau folosite „mai mult la bucătărie”³⁰, iar la Dindești femeile nu lucrau „deloc pe câmp decât lucrări interne și gospodărie”, iar femeile însărcinate erau „ferite de lucru mai ales în ultimele luni de graviditate”³¹. În schimb, la Cheșereu și mai ales în Sălcea, femeile însărcinate lucrau la câmp până în luna a opta de sarcină³².

În cadrul a trei tabele am încercat să sintetizăm principalele informații legate de numărul populației, repartitia după sex, naționalitate și religie. De asemenea, informații privind nivelul de trai al populației, situația sanitară și igienică a localităților.

Populația majoritară din zona studiată era de etnie maghiară, urmată de români, evrei și germani. Din păcate, soarta evreilor a fost tragică, după cum se știe, în urma Holocaustului nazist, iar cei care au supraviețuit au emigrat în Israel. În anul 1938, după cum se poate observa din Tabelul II, pe care îl anexăm, în localitățile supuse studiului nostru trăiau comunități importante de evrei. Cei mai mulți evrei locuiau în Valea lui Mihai (1519 persoane), iar germani în Andrid (130 persoane)³³.

În ceea ce privește natalitatea și mortalitatea populației, din analiza monografiilor sanitare se observă natalitatea crescută a populației, dar și o mortalitate foarte mare, în special în rândul copiilor (mortalitatea infantilă). De exemplu, din analiza mișcării populației pe perioada 1928-1938 în localitatea Valea lui Mihai, observăm că în anul 1928 s-au înregistrat 275 nașteri și 147 decese, din care 49 copii sub un an. Cei mai mulți copii sub un an au decedat în anul 1936 (52 copii), din totalul de 263 nașteri³⁴.

Informațiile legate de nivelul de trai a populației reies și din materialul din care erau construite și acoperite casele, câte încăperi aveau, cu ce se încălzeau etc., pe care am încercat să le sintetizăm în tabelul III.

Fiind zonă de câmpie, se observă că majoritatea caselor aveau pereții din pământ, față de zona Dealurilor Silvane sau zonei Meseșului, unde predominau casele cu pereți din lemn. În plasa Valea lui Mihai doar în localitatea-colonie Scărișoara Nouă existau 5 case cu pereți din lemn. Din păcate, mai existau încă și localități care aveau bordeie: Andrid (12), Galoș-Petreu (12), Pișcolt (8), Tarcea (4)³⁵.

La capitolul încăperi, se observă că încep să predomine casele cu două și trei camere. Mai existau, totuși, și case cu o singură încăpere, cele mai multe fiind în localitățile Galoș-Petreu (100) și Cheșereu (98). Cele mai multe case cu peste patru camere erau, evident, în orașul Valea lui Mihai (218).

²² *Ibidem*, dos. 193/1938, p. 6.

²³ *Ibidem*, dos. 57/1938, p. 6.

²⁴ *Ibidem*, dos. 200/1938, p. 6.

²⁵ *Ibidem*, dos. 165/1938, p. 6.

²⁶ *Ibidem*, dos. 193/1938, p. 6.

²⁷ *Ibidem*, dos. 227/1938, p. 6.

²⁸ *Ibidem*, dos. 212/1938, p. 6.

²⁹ *Ibidem*, dos. 227/1938, p. 6.

³⁰ *Ibidem*, dos. 4/1938, p. 6.

³¹ *Ibidem*, dos. 86/1938, p. 6.

³² *Ibidem*, dos. 185/1938, p. 6.

³³ Vezi tabelul II.

³⁴ S.J.A.N. Sălaj, fond Prefectura județului Sălaj. Monografii sanitare, dos. 227/1938, p. 11.

³⁵ Vezi tabelul III.

Ferestrele fixe ale caselor încep să dispară și predomină cele mobile, ceea ce ducea la o mai bună aerisire a camerelor și, indirect, influența și starea de sănătate a locuitorilor de la sate.

Se observă o modernizare și în privința acoperișului caselor. Mai existau încă multe case acoperite cu stuf, dar se observă că noul trend îl constituie casele acoperite cu țiglă. În localitatea de reședință a plasei, Valea lui Mihai, de exemplu, existau 318 case acoperite cu stuf, 456 cu paie și 2308 cu țiglă³⁶.

Situația sanitară și igienică a localităților era destul de precară. Ea se observă și din statistica locuințelor care aveau latrine, aduse pe aceste plaiuri de către romani acum 2000 de ani. Multe localități aveau mai multe case fără latrină, decât cele care aveau latrină. Cel mai bine stăteau, la acest capitol, localitățile Cheșereu și Pișcolt. La opus se situa localitatea Dindești, în care din 251 case doar 16 aveau latrină³⁷.

În aceste condiții de igienă, bolile precum tuberculoza, enterocolitele și pneumoniile erau destul de frecvente. De asemenea, din cauza muncilor grele, a hranei nediversificate, se observă o serie de nașteri de copii cu malformații congenitale.

În localități existau doar moașe, foarte puține dintre ele cu o minimă calificare, iar medicul de circumscripție venea de la o distanță mare, probabil o singură dată pe lună. Moașele nu erau plătite de către stat, ci de către pacienți, cu diferite produse. De multe ori veneau la bolnavi direct de la munca câmpului, având o igienă precară, ceea ce ducea de multe ori la infectarea pacienților, la septicemii și deces.

O altă sursă de informații foarte importantă pentru perioada supusă studiului nostru o constituie „Cartea de aur a județului Sălaj”, în fapt o „carte albă” a guvernării liberale din perioada 1933-1937.

Ajuns la putere, la 14 noiembrie 1933³⁸, noul guvern liberal a adoptat Legea conversiei datoriilor agricole nr. 33/1934, prin care se încerca o îmbunătățire a situației economice a țărănimii.

La 2 mai 1934, la Cluj, în ședința prefectilor de județe, ținută sub președinția prim-ministrului Gheorghe Tătărescu, se hotărăște ca în contul rămășițelor din cotele adiționale convenite comunelor și județelor să se realizeze lucrări de îmbunătățiri prin prestație, socotindu-se 200 lei pentru munca prestată cu carul, și 60 lei pentru munca prestată cu brațele.

La 31 august 1934, Consiliul de Miniștri trimitea Prefecturii județului Sălaj copia Decretului lege nr. 1788, prin care autoriza comisiile județene și comunale să transforme în zile de lucrări efectuate în natură, după normele indicate de ministrul de Finanțe, toate rămășițele de plată datorate de contribuabili pentru exercițiile trecute, până la data de 1 aprilie 1934, din următoarele categorii: 1) cotele adiționale convenite județelor și comunelor rurale în baza legii contribuțiilor directe; 2) cotele adiționale convenite județelor și comunelor rurale în baza legii drumurilor; 3) taxele pășunilor comunale; 4) din orice taxe și impozite comunale. În vederea realizării unei acțiuni unitare, decretul prevedea înființarea unui comitet județean, compus din prefectul județului, în calitate de președinte, primarul orașului de reședință, inginerul șef al Serviciului Județean de Drumuri, precum și administratorul financiar de încasări și plăți. Articolul 3 al decretului enumera categoriile de lucrări care urmau a fi executate: șosele, poduri, podețe, amenajări și îmbunătățiri la izlazurile comunale. De asemenea, „pentru orice lucrări de artă sau edilitare de interes obștesc”, adică școli, biserici, dispensare, sedii de primărie, notariate etc.

Pentru uniformizarea plăților și „încurajarea sătenilor” se fixau următoarele prețuri: 60 lei/zi de lucrător cu brațele; 200 lei/zi cu căruța pentru transport, „cu conductor și două vite trăgătoare”. Locuitorii care nu doreau să „uzeze de facultatea de a-și achita sumele datorate județelor și comunelor”, urmau să plătească datoriile în bani³⁹.

Mare parte din hotarul localității Valea lui Mihai, în special cea limitrofă cu Ungaria era inundată de multiplele ramificații ale râului Eriu, care nu avea nici o albie și curs regulat. Din această cauză, sute de jugăre de teren agricol, nu numai că nu era propriu culturilor agricole, dar era generator de epidemii. Primăria comunei, în dorința de a reda agriculturii aceste terenuri, cel puțin în parte, a început lucrările de asanare în anul 1934, săpând canalul nr. 1 pe o lungime de 8 km și realizând un teren cultivabil de aproximativ 100 jug. Tot în acel an a fost săpat canalul „Moka”, pe o lungime de 4 km⁴⁰.

Față de alte zone ale județului Sălaj, plasa Valea lui Mihai fiind situată în regiune de șes, localitățile erau construite în așa fel încât străzile aveau dimensiunile și lărgimea necesară unei circulații „fără piedici”. Consiliile din toate localitățile plasei s-au ocupat de această problemă și, exceptând localitatea Dindești, au constatat că nu existau străzi care să nu aibă lărgimea necesară. În Dindești a fost o singură stradă, dar și aceea era deja în ordine, având nevoie numai de o mică îndreptare a gardurilor și de așezarea nouă a șanțurilor. În privința trotuarelor, localitatea Valea lui Mihai avea trotuare de piatră pătrată veche, iar

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi – 1859 până în zilele noastre – 1995*, Editura Machiavelli, București, 1995, p. 109.

³⁹ S.J.A.N. Sălaj, fond Prefectura județului Sălaj. Prefect-administrative, dos. 16.955/1934, f. 4.

⁴⁰ Idem, fond Prefectura județului Sălaj. Cartea de Aur. Localitatea Valea lui Mihai.

Sălacea avea trotuare de asfalt. Trotuare noi au fost construite în localitățile Andrid și Tarcea, din piatră, cu dimensiunea de 60 cm. Urmău și alte localități, în cadrul programului preconizat pentru anii 1936-1937⁴¹.

În mod îmbucurător, observăm că în întreaga perioadă interbelică, pe locul I la capitolul investiții predomină construcțiile școlare și eforturile de alfabetizare a populației satelor.

După Marea Unire din anul 1918, uniformizarea învățământului la nivelul întregii țări începe prin punerea în practică a legii pentru învățământul primar, adoptată la 26 iulie 1924 sub ministeriatul lui Constantin Angelescu, care a avut mai multe mandate de excepție în fruntea învățământului românesc, în timpul guvernărilor liberale, fiind considerat un al doilea Spiru Haret pentru școala românească.

Legea învățământului din iulie 1924 prevedea, printre altele, că: „Învățământul primar este obligatoriu pentru copiii tuturor cetățenilor români. El este gratuit în școlile statului”. Durata învățământului primar era de 7 clase; în primele 4 clase se predau elemente de cultură generală, iar în următoarele 3 se întărea și completa cultura generală, „dându-se în același timp o deosebită dezvoltare învățământului practic utilitar”.

În acest context, se înființează *Comitetul central de construcții școlare al județului Sălaj*, organism creat cu scopul de a se ocupa exclusiv cu edificarea noilor construcții școlare, atât de necesare învățământului primar de stat după Marele Război și Marea Unire de la 1 Decembrie 1918. Comitetul era coordonat de către prefectul județului, în calitate de președinte.

În comuna Pișcolt, poate cea mai importantă realizare după Marea Unire, din întreaga regiune, a fost construcția noului local școlar. Lucrarea a fost începută, terminată și inaugurată în anul 1924. A costat suma de 1.500.000 lei. Construcția de mari proporții, a cărei temelie s-a pus la inițiativa și stăruința preotului Florian Sălăgianu secondat de învățătorul Nicolae Chirvai. Această construcție *va satisface cu prisosință nevoile învățământului din toate timpurile*, iar meritul inițiatorilor și împlănuitorilor, este cu atât mai mare, întrucât este printre primele edificii de acest fel construite după Marea Unire⁴².

În localitatea Cheniz, cea mai de seamă realizare o constituie construcția a două edificii școlare: primul, cu o sală de învățământ și locuință pentru învățătorul – director, inaugurat în anul 1924, iar al doilea cu două săli de învățământ, terminat și inaugurat în anul 1926⁴³. Ambele construcții s-au edificat cu participarea tuturor forțelor și resurselor comunei.

În anul 1925 în comuna Cheșereu se construiește noul local de școală compus din 5 încăperi, două destinate învățământului propriu-zis, iar trei pentru locuința învățătorului-director. Lucrarea a costat 400.000 lei și a fost inaugurată în același an, *în cadrul unei frumoase manifestații*⁴⁴.

În localitatea Tarcea, noul local școlar a fost construit în anul 1929 și era compus din încăperile necesare învățământului propriu-zis și cele destinate locuinței învățătorului-director⁴⁵.

⁴¹ Idem, fond Prefectura județului Sălaj. Prefect-administrative, dosar 813/1937, f. 92.

⁴² Idem, fond Prefectura județului Sălaj. Cartea de Aur, 1937, ff. 172v.-173r.

⁴³ *Ibidem*, f. 177 v.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 167 r.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 179 v.

Proiectul construcțiilor școlare inițiat de ministrul liberal Constantin Angelescu a continuat și în perioada crizei economice mondiale (1929-1933), în special în localitățile-colonii, înființate în urma reformei agrare din anul 1921. Astfel, în Scărișoara Nouă, prima grijă a noilor locuitori, coloniști veniți din munții Apuseni, a fost aceea de a-și construi un edificiu pentru educarea copiilor, care a fost inaugurat în anul 1933. Realizarea edificiului școlar va rămâne strâns legată de numele inițiatorilor și sprijinitorilor acțiunii, în frunte cu preotul C. Vârlan, învățătorul Gheorghe Gligor, primarul Pleșa Silvestru și mulți alții, care au înțeles să contribuie la această înfăptuire⁴⁶.

În localitatea Valea lui Mihai, în anul 1933, încep lucrările de modernizare a Școlii Primare de Stat nr. 1, căreia i se adaugă două săli spațioase de învățământ. Lucrarea a fost definitivată și inaugurată în vara anului 1934. Valoarea lucrărilor s-a ridicat la suma de 310.573 lei. Tot în anul 1934 se cumpără un edificiu din vecinătatea școlii, care se dărâmă, mărindu-se astfel suprafața curții. În anii 1936-1937 se construiește un stadion sportiv, ce cuprinde o arenă de „Tenis” și o arenă de „Popici”. Primăria contribuie la executarea lucrărilor cu suma de 24.812 lei, iar restul cheltuielilor s-au acoperit de către Societatea Sportivă prin contribuție benevolă⁴⁷.

În localitatea Otomani, cele mai de seamă realizări din anii 1934 – 1935 au fost cele două construcții școlare: Școala Primară de Stat și Școala Primară Confesională. *Prima clădire, edificată de comună, completează un mare gol în viața spirituală-culturală a comunei și e menită să dea un nou impuls instrucțiunii publice de Stat. E o clădire demnă de scopul căruia a fost destinată, fiind construită cu considerarea celor mai noi regului igienice și de estetică – arhitectonică*⁴⁸. La ridicarea noului local școlar au contribuit deopotrivă, atât conducătorii comunei, cât și toți locuitorii.

În localitatea Dindești, se construiește în anul 1934 un nou local pentru Școala de copii mici, cu o sală de învățământ și locuință pentru conducătoare. Lucrările au costat 56.000 lei, la care s-a adăugat prestația locuitorilor. Clădirea a fost terminată și inaugurată în toamna anului 1936⁴⁹.

În anul 1934, se decide construirea unui nou local școlar în comuna Șimian, întrucât vechiul local era necorespunzător. Pentru acest scop, se cumpără un teren intravilan cu suma de 110.000 lei și se începe construcția, edificiul fiind compus din două săli de învățământ, locuință pentru învățătorul-director și accesoriile necesare învățământului. Au contribuit deopotrivă Statul, care a donat o clădire veche – drept material, și locuitorii comunei, care au prestat în natură 3.500 zile de lucru cu brațele și 1.000 cu carul. În anul 1936 au continuat lucrările de construcție, pentru acest scop fiind cheltuită din bugetul local suma de 100.000 lei. Și aici, la fel ca în toate localitățile sălăjene, transportul materialului a fost făcut de către locuitori, prin prestație publică. Au depus o muncă deosebită la edificarea noii clădiri, harnicul fost primar Gavril Pop și neobositul Augustin Pop, învățător-director⁵⁰.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 174v.

⁴⁷ *Ibidem*, ff. 180 v - 181 r.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 172 r.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 169 v.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 178 v.

În anul 1925 se construiește un nou local pentru Școala Primară de Stat în localitatea Șilindru, cu o sală de învățământ și locuința învățătorului-director, edificiu care devine insuficient pentru trebuințele școlii. În 1935 Primăria comunei cumpără un teren intravilan de 2.000 stj. pe care se construiește noul local școlar, cu două săli de învățământ și cancelarie. *Noua clădire satisface cu prisosință trebuințele școlii și prin amploarea și frumusețea construcției, contribuie la ridicarea nivelului estetic-edilitar al comunei*⁵¹.

⁵¹ *Ibidem*, f. 176 r.

În anul 1927, comuna Galoș-Petreu donează Comitetului școlar imobilul cu Nr. top. 37, compus din casă, curte și grădină, înzestrând astfel învățământul de Stat din comună. La 10 noiembrie 1935, comuna face o nouă achiziție, cumpărând un intravilan în întindere de 1820 stânjeni cu 45.500 lei, pe care se construiește un nou local pentru Școala Primară de Stat⁵².

În localitatea Adoni, noul local școlar cu locuință pentru învățător-director a fost construit în primăvara anului 1935. Lucrarea a fost definitivată în toamna anului 1936 și a costat 178.000 lei, la care se adaugă munca în natură a locuitorilor⁵³.

În localitatea Vășad, cea mai de seamă realizare este edificarea unui local de școală – casă culturală, lucrare începută în anul 1935 și finalizată în anul 1937. Clădirea era compusă din sală festivă, bibliotecă, cancelarie și două săli de învățământ, iar la ridicarea ei au contribuit conducătorii și toți locuitorii comunei, *convinși fiind de utilitatea acestui viitor focar de cultură*. Clădirea a costat 4.500.000 lei și s-a construit din ajutoarele bănești ale cetățenilor, cei care n-au putut achita sume de bani au lucrat la prestație în natură. Pentru ridicarea acestei clădiri, comuna n-a primit niciun ajutor bănesc sau material⁵⁴.

În comuna Curtuiușeni o lucrare importantă a fost transformarea clădirii fostei Grădinițe de copii în local pentru Școală Primară de Stat, cu sală de învățământ și locuință pentru învățător. Lucrarea a costat 140.000 lei și a fost inaugurată în anul 1924. În anul 1935, se pregătește materialul pentru construirea noului local de școală: se ard 100.000 buc. cărămizi și se confecționează 85.000 buc. vălătuci. Apoi, se cumpără terenul necesar construcției, investindu-se suma de 95.000 lei. În toamna anului 1936 a fost pusă piatra de temelie a școlii care urma să aibă trei săli de învățământ și locuință directorială. După eforturi mari, în ziua de 20 noiembrie 1936 a fost pusă sub acoperiș, iar în anul 1937 au fost realizate restul lucrărilor. Valoarea acestor lucrări s-au ridicat la suma de 200.000 lei. Întreg materialul necesar construcției a fost transportat de locuitorii din comună, prin prestație publică⁵⁵.

Procesul de modernizare a satelor din plasa Valea lui Mihai a fost stopat de izbucnirea celei de-a doua conflagrații mondiale, la 1 septembrie 1939, și evenimentele politico-militare care au urmat. După cel de-Al Doilea Război Mondial și acapararea puterii în Stat de către comuniști, cu ajutorul Moscovei, mediul rural a fost supus și el procesului de comunizare forțată, proces care s-a încheiat în anul 1962 și a însemnat, practic, sfârșitul satului tradițional interbelic.

În concluzie, procesul de modernizare a satelor din plasa Valea lui Mihai, început în primul deceniu al perioadei interbelice, a continuat și în perioada supusă studiului nostru, după anul 1925, când zona este arondată județului Sălaj. La începutul deceniului trei a fost serios afectat de marea criză economică mondială (1929-1933), dar constatăm că, totuși, în satele sălăjene lucrările de modernizare a infrastructurii au continuat, chiar dacă la o intensitate mult mai mică.

⁵² *Ibidem*, f. 171 r.

⁵³ *Ibidem*, ff. 165r.-165 v.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 182r.-182 v.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 168 v.

Perioada cuprinsă între 1933-1937 se suprapune cu ieșirea din criza economică mondială și guvernarea liberală. Ea s-a caracterizat prin punerea în practică, atât în plasa Valea lui Mihai, cât și la nivel național, a unui ambițios proiect de modernizare a mediului rural, și nu numai, în special în baza legii de conversie a datoriilor agricole în prestație publică. Proiectul a beneficiat și de o bună coordonare din partea statului, cu toată birocrăția care exista și în perioada respectivă. Remarcăm, în mod deosebit, activitatea prefectului județului Sălaj din acea perioadă, dr. Mihail Gurzău, dar și a pretorilor, a elitei satelor, preoți și învățători, care au încercat să-i convingă pe țărani de necesitatea modernizării infrastructurii, a sistemului de educație și sănătate etc., cu toate că de multe ori s-au lovit de conservatorismul țaranului român.

TABEL I
CLASIFICAREA POPULAȚIEI DUPĂ SEX ȘI STARE CIVILĂ
la 1 ianuarie 1938

Localitatea	Total populație	Total pe sexe		Total pe stare civilă				Observații
		Bărbați	Femei	Căsătoriți	Necăsătoriți	Văduvi	Divorțați	
Andrid	2252	1135	1117	1120	1044	85	3	
Cheniz	1231	584	647	469	699	50	1	
Cheșereu	1875	850	1025	685	1134	50	6	
Curtuiușeni	2782	1341	1441	785	1885	109	3	
Dindești	1520	727	783	502	969	21	-	
Galoșpetreu	1673	754	919	418	1221	34	-	
Irina	856	397	459	352	478	25	1	
Otomani	1241	666	575	-	-	-	-	
Pișcolt	2885	1364	1521	1333	1536	15	1	
Sălacea	3846	1890	1956	1834	1903	68	1	
Scărișoara Nouă	722	333	389	301	409	12	-	
Șilindru	1651	855	796	701	880	68	2	
Tarcea	1383	588	795	420	922	28	3	
Valea lui Mihai	10225	4717	5508	4078	6007	93	47	

TABEL II
CLASIFICAREA POPULAȚIEI DUPĂ RELIGIE ȘI NAȚIONALITATE
la 1 ianuarie 1938

Localitatea	Total	Populația după religie										Populația după naționalitate								
		Ortodoxă	Greco-catolică	Romano-catolică	Protestantă	Reformată	Unitariană	Lipovană	Baptistă, anabaptistă, adventistă	Mozaică	Mahomedană	Alte religii, necunoscute	Români	Unguri	Bulgari	Germani	Găgăuți	Evrei	Ruși, ruteni, ucrainieni	Alții
Andrid	2252	6	1120	130	-	847	-	-	56	93	-	-	1146	803	-	130	-	93	-	-
Cheniz	1231	16	1189	16	-	10	-	-	-	-	-	-	1205	21	-	4	-	1	-	-
Cheșereu	1875	7	120	285	-	1449	1	-	-	13	-	-	127	1705	-	-	-	13	-	30
Curtuiușeni	2782	10	972	176	-	1590	-	-	9	25	-	-	982	1750	-	10	-	25	-	15
Dindești	1520	2	1150	7	-	303	-	-	28	30	-	-	1152	331	-	7	-	30	-	-
Galoșpetreu	1673	5	560	149	-	848	-	-	79	32	-	-	644	997	-	-	-	32	-	-
Irina	856	-	136	80	-	584	-	-	-	11	-	45	136	650	-	14	-	11	-	45

ISTORIE

Otomani	1241	1	34	-	-	1126	-	-	-	35	-	-	35	1171	-	-	-	35	-	-
Pișcolt	2885	17	1777	26	-	885	-	-	5	175	-	-	1794	916	-	-	-	175	-	-
Sălacea	3846	11	101	1791	-	1893	-	-	-	50	-	-	112	3684	-	-	-	50	-	-
Scărișoara Nouă	722	716	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	722	-	-	-	-	-	-	-
Șilindru	1651	68	1145	190	-	217	-	-	-	31	-	-	466	339	-	68	-	31	747	-
Tarcea	1383	17	690	8	-	578	-	-	82	8	-	-	707	668	-	-	-	8	-	-
Valea lui Mihai	10225	157	1918	1625	-	4889	-	-	117	1519	-	-	2071	6624	-	7	-	1519	4	-

**TABEL III
FELUL LOCUINȚELOR (anul 1938)**

Localitatea	pereții				încăperi				ferestre		acoperișul				sobe		latrina		Nr. caselelor cu grădini de zarzavat	Nr. caselelor cu pomi fructiferi	Nr. caselelor cu fântâni proprii	Nr. caselelor cu grajduri bune	Nr. caselelor cu grajduri rele			
	Nr. caselelor din zid	Nr. caselelor de lemn	Nr. caselelor din piatră	Nr. caselelor cu pereții de pământ	Nr. bordelelor	Nr. caselelor cu 1 încăpere	Nr. caselelor cu 2 încăperi	Nr. caselelor cu 3 încăperi	Nr. caselelor cu 4 sau mai multe	Nr. caselelor cu ferestre fixe	Nr. caselelor cu ferestre mobile	Nr. caselelor acoperite cu tablă	Nr. caselelor acoperite cu țigla	Nr. caselelor acoperite cu șindriță	Nr. caselelor acoperite cu paie	Nr. caselelor acoperite cu stuf	Nr. caselelor cu sobe de zid	Nr. caselelor cu sobe de fer						Nr. caselelor cu vatră	Nr. caselelor cu latrină	Nr. caselelor fără latrină
Andrid	-	-	8	410	12	-	405	15	10	12	418	4	50	2	8	1	30	250	150	125	305	405	24	385	95	235
Cheniz	2	-	268	-	-	5	110	147	8	3	267	16	104	-	50	100	265	5	-	160	110	240	170	270	110	80
Chesereu	367	-	4	363	-	98	311	15	3	-	367	1	66	-	-	300	5	362	-	300	67	367	180	367	300	67
Curtuiușeni	209	-	-	308	-	10	89	398	13	510	-	45	153	-	49	263	403	107	-	306	204	492	13	497	109	176
Dindești	8	-	-	243	-	2	48	184	17	-	251	3	37	-	-	211	2	106	143	16	235	251	189	226	203	48
Galospetreu	57	-	-	280	12	102	217	25	5	349	-	4	199	-	121	25	-	-	-	349	-	235	35	349	251	98
Irina	80	-	10	71	-	10	101	30	11	161	-	4	66	2	8	81	5	5	151	25	136	105	85	141	20	110
Otomani	10	-	2	238	-	3	70	171	6	250	-	31	198	-	-	21	-	-	-	250	-	-	-	-	-	-
Pișcolt	16	-	-	630	8	-	216	414	16	-	646	5	256	2	36	347	3	35	608	503	143	646	216	614	465	73
Sălacea	-	-	-	-	-	-	-	-	-	912	-	425	-	-	-	492	-	826	50	510	402	862	862	862	510	412
Scărișoara Nouă	1	5	-	116	-	-	84	30	8	-	122	-	62	-	-	60	-	12	110	87	35	122	35	113	110	12
Șilindru	5	-	-	320	-	-	125	192	8	-	325	12	178	-	15	120	290	35	-	185	140	320	120	325	180	60
Tarcea	2	-	12	278	4	4	46	230	16	-	296	10	140	-	-	146	-	250	46	176	120	275	56	205	145	141
Valea lui Mihai	1328	-	-	1988	-	-	689	2309	218	189	3027	87	2308	47	456	318	418	2475	323	2003	1213	2673	3108	2862	1316	1124

DE LA DICTATURA REGALĂ LA STATUL NAȚIONAL- LEGIONAR – ÎNTRE CLANDESTINITATE ȘI VIOLENȚĂ

Florin MÜLLER*

FROM THE ROYAL DICTATORSHIP TO THE NATIONAL-LEGIONARY STATE – BETWEEN SECRETNESS AND VIOLENCE

ABSTRACT

This study proposes an analysis on the reports between the anti-democratic political actors from the years of the Carlist dictatorship (February 1938 – September 1940): King Carol II, as a personalized mark of the dictatorship, General Ion Antonescu, an opponent of the king within the military structures, and the Legionary Movement, as a driving force of radical and illegal opposition of the regime. The study constitutes a research, from the perspective of political power, of the basis of which each of the protagonists benefited, the difficulties generated by the dictatorship for its contesters. The rifts within the regime that allowed the continuation of a permanent revolt against it are also re-examined. The differences between the political capital of the two exponents of the protest, Ion Antonescu and Legionary Movement, are not omitted either, especially during the period when Horia Sima took power within it.

Keywords: king's dictatorship, Ion Antonescu, Legionary Movement, Horia Sima.

Fascismul reprezintă un subiect cu o foarte mare încărcătură polemică. Geneza sa în interiorul lumii occidentale avansate, preluarea puterii în cel mai puternic stat occidental din Europa continentală, aderența la el a câtorva sute de mii de militanți în anii de luptă, vasta literatură ideologică scrisă în favoarea, dar și împotriva sa, zecile de intelectuali de marcă implicați în conturarea teoriei sale politice¹, vehemența ideatică și violența războaielor civile declanșate, în sfârșit provocarea celor două traume majore ale lumii europene în prima jumătate a secolului XX, cel de-Al Doilea Război Mondial și Holocaustul, toate acestea au produs un interes incomparabil cu cel arătat altor fenomene și teorii politice, depășindu-l poate chiar și pe acela suscitată de comunism, dușmanul său ireductibil și „văr heterozigot” totodată. Intrarea definitivă în istorie, în mai 1945, a nazismului, nu a făcut decât să accelereze interesul atât față de acesta, cât și față de „fascismele periferice”. Alături de nazism, în modul cel mai natural, s-a menținut atenția și față de punctul generic reprezentat de fascismul italian. Dezbaterile asupra fascismului², în primul rând în cea mai radicală expresie a sa reprezentată de nazism, au depășit cadrul analizelor raționalist-academice, revărsându-se în întreaga sferă publică. Nici mediile academice nu au fost imune angajării tensionate și moralizatoare în dezbaterile asupra nazismului. În a doua jumătate a anilor '80 istorici și filozofi au fost implicați, cu întregul arsenal argumentativ și cu un nivel foarte ridicat al patosului civic, în ceea ce s-a denumit *Historikerstreit*³. Chiar dacă *Historikerstreit* avea în vedere punctul final al extensiei politicii de stat a Germaniei naziste și anume Holocaustul⁴, tezele lui Ernst Nolte⁵, ce au declanșat cearta istoricilor, plecau de la o interpretare specifică (și periculos limitată din punctul meu de vedere) a național-socialismului, care a fundamentat, după preluarea puterii în ianuarie 1933, politica de lichidare totală a evreității europene. Punctul de plecare era evident conturarea nazismului ca formă extrem radicală a tuturor fascismelor, ca mișcare și regim politic ce a elaborat și aplicat Holocaustul.

În anii '90 o altă dezbateră importantă asupra fascismului, de această dată cu aplicare mai precisă la fizionomia cultural-ideologică a acestuia, a fost generată de interpretarea elaborată de istoricul britanic

* Universitatea din București; e-mail: mullerflorin_ro@yahoo.com.

¹ Dintr-o literatură extrem de vastă amintesc numai una care vizează „teoria politică” construită de Martin Heidegger în *Caietele Negre*: Donatella Di Cesare, *Heidegger and the Jews The Black Notebooks*, Polity Press, 2018.

² Dau titlurile celor mai bune trei volume de referință care au rămas în cadrul strict de interpretare academică *The Fascism Reader*, edited by Aristotle A. Kallis, London and New York, Routledge Taylor & Francis Group, 2003, *Nazism*, edited by Neil Gregor, Oxford University Press, 2000, Renzo De Felice *Il fascismo Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici*, Bari, Editori Laterza, 2008.

³ Ernst Reinhard Piper (Hrsg.), „*Historikerstreit*”. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, Piper Verlag, München/Zürich, 1987.

⁴ Dan Stone, *Istoria ale Holocaustului*, Iași, Institutul European, 2016.

⁵ Ernst Nolte, *Războiul civil european 1917-1945 Național-Socialism și Bolșevism*, București, Runa-Corint, 2005, François Furet, Ernst Nolte, *Fascism și comunism*, București, Art, 2007.

Roger Griffin⁶. Definirea fascismului se integra în sintagma „revoluție palingenetică”: „Fascismul este un gen de ideologie politică al cărei nucleu mitic, în diversele sale permutări, este o formă palingenezică de ultranaționalism populist”⁷. Istoricul britanic a revenit în studiile sale asupra dimensiunii revoluționare și moderniste a fascismului, delimitând și mai clar diferența specifică a fascismului față de alte forme de contestare a stabilității democratice a sistemului occidental interbelic. Nu este locul aici asupra reconstituirii istoriografiei fascismului, mai cu seamă a formulelor italiană și germană ale acestuia. Bibliografia asupra fascismului generic, cât și asupra celor două concretizări centrale ale acestuia (fascismul italian și național-socialismul), este impresionantă și crește exponențial.

Specificitatea Mișcării Legionare în cadrul sistemului politic românesc poate fi definită prin ostilitatea deschisă, nedisimulată față de acesta. Această ostilitate nu trebuie înțeleasă exclusiv ca o direcție contrară sistemului de partide, numai în raport cu un singur sau mai multe partide. Ostilitatea Mișcării Legionare față de sistemul democratic, dar cu atât mai mult față de regimul dictaturii carliste, așa cum este ea precizată în scrierile principalilor săi ideologi, trebuie înțeleasă ca vizând întregul sistem politic și suprastructura politico-ideologică a democrației. Mișcarea Legionară își îndrepta întreaga ostilitate împotriva democrației ca filozofie politică fondatoare a modernității de tip capitalist-burghez. Numai astfel putem înțelege specificitatea Mișcării Legionare ca forță politică revoluționar-nihilistă, levier specific al revoluției antisistemice. Numai prin semantizarea Mișcării Legionare ca revoluție anarhică, nihilistă, antiburgheză și anticapitalistă poate fi înțeleasă specificitatea ei nu doar față de sistemul forțelor politice democratice, dar chiar și față de Liga Apărării Naționale Creștine, monolinar antisemită. Antisemitismul rămâne genul proxim al celor două forțe politice (Mișcarea Legionară și L.A.N.C./P.N.C.), dar diferențierea apare în faptul că pentru Mișcarea Legionară antisemitismul este inclus, înțeles ca o parte a urii fasciste față de modernitatea capitalist/burgheză și democratică. Doar prin transferul semanticii antisemitismului în sfera mai largă (și mai violentă) de ură față de modernitatea capitalist/burgheză și democratică poate fi înțeleasă specificitatea Mișcării Legionare ca forță a extremei drepte revoluționare, spre deosebire de Liga Apărării Naționale Creștine și, din 1935, a Partidului Național Creștin, care trebuie înțeles în ipostaza de forță a extremei drepte conservatoare. Faptul că L.A.N.C./P.N.C. este considerată „conservatoare” nu diluează deloc ura viscerală a P.N.C. față de evreitate, nu relativizează problema antisemitismului, ci doar indică diferența specifică a Mișcării Legionare, prin nivelul mai ridicat de violență antisistemică al acesteia. În plan teoretic, aceste poziționări sunt precizate prin configurări teoretice venind din partea lui Mihail Polihroniade și Constantin Noica. Primul dezvoltă un totalitarism tehnocratic-modernist, în timp ce Noica insistă asupra „restului cuzist” din ideologia Legiunii care se cere a fi depășit.

Preluarea puterii, în septembrie 1940, de către generalul Ion Antonescu și Mișcarea Legionară, impune conturarea traseului politic de până atunci al acestora. Chiar dacă Mișcarea Legionară demonstrase, în decembrie 1937, că este a treia forță politică a țării, poziția lui Ion Antonescu nu este cu nimic inferioară. Relevanța politică a generalului Ion Antonescu decurgea, în primul rând, din apartenența acestuia la corpul ofițerilor cu gradul cel mai înalt din armata română, dacă nu luăm în considerare pe cei doi mareașali, Alexandru Averescu și Constantin Prezan⁸. Primul decedase în 1938, după ce partidul său își consumase definitiv relevanța politică în 1927, în timp ce Constantin Prezan nu contase politic în România. Gradul de general al lui Ion Antonescu nu îi putea asigura singur obținerea autorității în spațiul public. Era obligatorie cuplarea, în anii '30, acestui grad cu funcții înalte în aparatul birocratic civil și militar al țării. Diversele funcții pe care le deținuse, cu deosebire în anii '30, întăriseră capitalul politic al generalului și îl făcuseră autonom față de lupta anticamarilistă și anticarlistă în care se angajase Mișcarea Legionară. Deținerea funcției de șef al Marelui Stat Major, între 1933 și 1934, îl pusese în conflict direct cu reprezentanții ai camarilei regale și conducători din acea perioadă ai armatei române. Proiectul său de reformare profesionistă a armatei viza remedierea hipertrofiei aparatului militar, în special prin comprimarea funcțiilor inutile, dar foarte costisitoare pentru buget, insistența pe înarmarea modernă și rapidă a unităților militare, pentru depășirea dotării de la nivelul Primului Război

⁶ Roger Griffin, *Modernism and Fascism, The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, palgrave macmillan, 2007, Idem, *Fascism, An Introduction to Comparative Fascist Studies*, Cambridge, Medford, Polity Press, 2020, mai ales capitolul 3: *A Working Definition: Fascism as a Revolutionary Form of Nationalism*, p. 3763.

⁷ De văzut în acest sens *Fascismul european 1918-1945. Ideologie, experimente totalitare și religii politice*, Constantin Iordachi (ed.), Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2014, p. 128; această definiție scurtă, dar relevantă epistemic este elaborată de Roger Griffin încă din 1991, în volumul său *The Nature of Fascism*, 1991.

⁸ Mult mai importantă pentru cariera lui Constantin Prezan, decât aceea onorifică de mareșal al României, a fost funcția de șef al Marelui Cartier General în timpul Primului Război Mondial.

Mondial a armatei române. Acest demers, util, dar solitar, al lui Ion Antonescu, provocase reticența și chiar ostilitatea camarilei și a unor generali interesați în păstrarea necontestată a autorității lor în armată. Critica lui Ion Antonescu nu a atins însă direct autoritatea regelui; faptul că generalul Antonescu aparținea sistemului de putere militar, distinct de cel civil, cel din urmă mult mai friabil, îi asigura relativa impunitate în fața ostilității lui Carol al II-lea și a grupului său informal de putere. Ion Antonescu a reușit să-și păstreze impunitatea în fața vexațiunilor regelui și camarilei sale și prin refuzul explicit de a se implica direct politic, mai exact pe neutilizarea unor mize politice care ar fi vizat direct pe rege și, mai ales, camarila sa. Critica hipertrofierii aparatului birocratic militar, a incapacităților tehnice ale armatei române, erau racile pe care le observau, și sigur le condamnau tacit, și alți ofițeri, fapt ce permitea existența unei stări de nemulțumire în rândurile corpului ofițerilor superiori. Faptul că aceștia nu-și puteau manifesta direct nemulțumirea față de incompetența și venalitatea unor civili, și a secundanților militari din jurul acestora, implica și imposibilitatea luării unor măsuri drastice împotriva lui Ion Antonescu. Atât Regele Carol al II-lea, cât și grupul camarilist, au înțeles că nu era deloc indicată bruscarea poziției generalului Ion Antonescu. A fost aplicată metoda uzitată de toate regimurile politice democratice, sau nu, în raport cu „dizidența” militarilor: mutarea pe alte funcții, unele chiar superioare, tocmai pentru ca militarul rebel să nu-și poată constitui o bază de putere proprie în rândul corpului ofițeresc. Este evident că Ion Antonescu a înțeles această strategie de marginalizare a sa, în contextul în care Regele Carol al II-lea nu a dorit o repetare a cazului Victor Precup, rezolvat la începutul anilor '30, prin arestarea și condamnarea acestuia. După alegerile din decembrie 1937, Ion Antonescu este numit ministru al Apărării naționale în guvernul național-creștin condus de Octavian Goga. Nu a fost vorba numai de un subterfugiu al Regelui Carol al II-lea de a deradicaliza guvernul naționalist și antisemit al Partidului Național Creștin, prin transmiterea unui mesaj puterilor occidentale (Anglia și Franța) că instituțiile de forță ale statului (Armata și aparatul de represiune, prin numirea lui Armand Călinescu la conducerea Ministerului de Interne) nu vor executa decizii „anarhice” sau „revoluționare” ale aripii civile a guvernului. Era, totodată, încă o manevră reușită a regelui Carol al II-lea, de a-l deradicaliza chiar pe Ion Antonescu, blocându-i orice justificare pentru menținerea vreunei atitudini cât de minimal amicale față de Mișcarea Legionară. Discuțiile pe care Ion Antonescu le-a avut cu șeful Mișcării Legionare indicau temperarea de către general a oricăror tentative puciste pe care le-ar fi putut avea Corneliu Zelea Codreanu. Chiar dacă ar fi avut afinități minimale personale, sau chiar politice, cu ceilalți membri ai guvernului, fie că ei erau Armand Călinescu sau Octavian Goga, Ion Antonescu a rămas ferm pe linia interpretării statului ca instrument de forță, intangibil, aflat deasupra oricăror experimente de factură anarhic-revoluționară. Îi lipsea, desigur, o bază de putere civilă, cuantificabilă în sute de mii de voturi, așa cum dispunea Mișcarea Legionară în decembrie 1937. Era însă evidentă teoria sa politică ultrasimplificată a statului de forță, independent de forțele volatile ale electoratului, ostil atât practicilor corupte ale democrației, dar și voluntarismului anarhic al „forțelor revoluției naționale”. În discuțiile pe care le-a avut cu Zelea Codreanu, la sfârșitul anului 1937, Ion Antonescu a revenit la filozofia statului autosuficient, rupt de orice radicalism, în care suprastructura civilă și democratică împiedica funcționalitatea rapidă și eficientă de factură militară. Statul de ordine, în care civilii trebuiau să înțeleagă că sunt numai tolerați în mașinăria de război etatistă, era egal îndepărtat de radicalismul revoluției fasciste pregătite de legionari, dar și de maniera greoaie, ineficientă și coruptă, așa cum își imagina Antonescu că este democrația parlamentară. Inclusiv sprijinul, destul de ineficace, complezent și cu un aer de superioritate, acordat lui Corneliu Zelea Codreanu, la procesul acestuia din mai 1938, indica menținerea fermă pe pozițiile statului-forță, ostil oricărei acțiuni asupra căreia putea să planeze suspiciunea loviturii de stat. În niciun caz Ion Antonescu nu putea să susțină, chiar ca martor al apărării în fața unui tribunal militar, pozițiile radical antiregim ale Mișcării Legionare, precum și cele exprimate public de către C. Z. Codreanu, chiar în momentul maximei popularități a acestuia în decembrie 1937. Nu trebuie considerat că Ion Antonescu ducea o luptă singulară și paralelă cu a altor forțe politice antiregim, inclusiv de factură democratică. Generalul exprima un punct de vedere în care se regăseau toți partizanii unui regim autoritar, de cazarmă. Acest regim chiar trebuia să înlocuiască, într-un anume moment de criză, persoana Regelui Carol al II-lea cu un conducător militar, ce ar fi copiat retorica salvaționistă a altor regimuri conservatoare din Europa de Est, sau chiar din Spania franchistă. Neavând pentru perioada de până în septembrie 1940 prea multe documente care să profileze ideologia etatist autoritară și militaristă a lui Ion Antonescu, nu o putem reconstrui decât din câteva puncte de vedere exprimate la procesul din mai 1938 sau din discuțiile cu Zelea Codreanu din decembrie 1937. Proiectul statului autoritar-militarist conturat de Ion Antonescu pentru momentul venirii la putere, în septembrie 1940, era însă marcat de o serie de puncte friabile. Ele au devenit vizibile mult mai clar după eroziunea provocată de război, mai ales după

epuizarea efortului ofensiv german pe frontul de Est: lipsa unei baze politice, a unui corp politicieni în stare să adapteze regimul la eșecurile externe, prin diminuarea concentrării responsabilității, exaltarea conducerii autoritare, legitimarea plebiscitară și, mai ales, aventurismul în politica externă. Conținutul autoritar-dictatorial al regimului s-a concretizat într-o bază de masă birocratică, dar indiferentă politic, incapabilă să susțină un efort politic în condiții de ilegalitate și să facă distincția necesară între funcționarismul de stat și politica prin ea însăși. Sunt dificil de aproximat distanțele existente între tipul de regim preconizat de Ion Antonescu și democrația parlamentară, pe de-o parte, și formula revoluționară de partid asumată de Mișcarea Legionară. Absența bazei de masă și legitimarea exclusiv plebiscitară a regimului antonescian îl îndepărtau în bună măsură de regimurile politice de partid, fie că era vorba de sistemul democratic de până în februarie 1938, fie de regimul dictaturii de partid susținut de Mișcarea Legionară. În întreaga analiză trebuie ținut cont de poziția ocupată de protagoniștii regimului național-legionar față de dictatura carlistă. Avantajele deținute de Ion Antonescu (poziția înaltă în aparatul militar și în stat, precum și capacitatea generalului de a-și constitui o bază de putere independentă de partidele politice radicale sau de grupul informal de putere carlist), i-au asigurat acestuia supraviețuirea politică, și chiar fizică. Aceasta în contextul în care principalul opozant al regimului carlist, Mișcarea Legionară/Partidul „Totul pentru Țară”, mișcare-partid cu sute de mii de voturi și zeci de mii de militanți activi, s-a văzut restrâns la acțiuni limitate teroriste. Lipsa bazei politice antiregim a lui Ion Antonescu este un dezavantaj relativ, care îi permite acestuia să-și aroge, în septembrie 1940, întregul merit al distrugerii regimului carlist. Autoritarismul militarist al lui Ion Antonescu nu poate conduce însă la concluzia unei opoziții radicale a acestuia față de Mișcarea Legionară. Ion Antonescu nu doar că nu a avut nevoie de o bază de masă în anii dictaturii carliste (februarie 1938-septembrie 1940), dar această bază l-ar fi incomodat în stabilirea momentului optim de acțiune împotriva regimului. Ion Antonescu aparținea, pe întreaga perioadă a dictaturii carliste, lumii politice vechi și nu dorea un regim revoluționar cu o bază de masă, așa cum intenționa Mișcarea Legionară. În ciuda acestui fapt, exista un sentiment marcat de ostilitate față de regimul carlist care îl marginalizase, cât și de dispreț față de lumea politicienilor democrați, care nu fuseseră în stare să preîntâmpine instaurarea acestui regim.

Dacă Ion Antonescu își putea asuma singur atât riscurile, cât și meritele, luptei împotriva dictaturii carliste, Mișcarea Legionară era într-o situație mult mai dificilă. De la un partid cu sute de mii de voturi și membri în 1937⁹, Mișcarea intră într-un masiv recul al militantismului politic, fapt determinat de intensitatea represiunii, de inutilitatea și imposibilitatea vechilor tehnici de mobilizare și propagandă. Reculul militantismului politic se poate explica prin incapacitatea gestionării de către Corneliu Zelea Codreanu a semisuccesului obținut în alegerile din decembrie 1937 (15,58 % din voturi nu exprimă o victorie, în sine, și chiar comparabil cu rezultatele național-socialiștilor din Germania). Fără să poată emite pretenții de formare a guvernului, Corneliu Zelea Codreanu putea încerca formarea unei forțe de opoziție comune cu Partidul Național-Țărănesc. O variantă chiar mai radicală a propus însă Iuliu Maniu, dacă sursa acestei intenții poate fi considerată credibilă: mobilizarea militanților țărăniști și legionari în Piața Palatului Regal din București pentru a impune regelui o formulă diferită de aceea anticipată a regimului de dictatură personală¹⁰. O astfel de formulă cvasirevoluționară, chiar cu aparența unui puci, anticarlist în primul rând, a fost refuzată de conducătorul Mișcării Legionare. Acesta a pierdut orice control asupra dinamicii evenimentelor și a deschis calea distrugerii Mișcării Legionare și a sa personală, prin inactivismul său politic și lipsa de experiență în situația limită profilată de rezultatul confuz al alegerilor. În mai puțin de un an de la alegeri C. Z. Codreanu a fost executat și Mișcarea redusă la câteva grupuri de profil terorist. Este dificil de spus care ar fi fost rezultatul unei manifestații de lungă durată a militanților țărăniști și legionari în fața Palatului Regal. Nici nu este sigur că o asemenea demonstrație ar fi fost permisă de structurile de

⁹ Numărul real al membrilor Mișcării Legionare nu poate fi stabilit cu precizie, cel puțin în acest moment al cercetării și, după starea actuală a arhivelor, nu va putea fi în viitor decât cel mult aproximat: Traian Sandu, în urma coroborării unor surse și analize comparative, avansează „o cifră globală de peste 80.000 de membri în 1937” (Traian Sandu, *Istoria Gărzii de Fier Un Fascism Românesc*, Chișinău, Editura Cartier, 2019, p. 332), în timp ce Armin Heinen indică o creștere de la 96.000 de membri înscriși în ianuarie 1937, la 272.000 în luna decembrie a aceluiași an (Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelul Mihail” – mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional*, București, Humanitas, 1999, p. 366). Considerăm că aceste valori sunt aproximative, fiind nevoie de surse multiple în calcule; în plus, lucru mai relevant pentru structura unui partid antisistem, va trebui ținut cont de natura aderenței la Mișcare, în sensul disjungerii între aderențele conjuncturale (dintre care cea mai relevantă este aceea a alegerilor) și militantismul sistematic, inclusiv în perioade recul. Refluxul masiv al Mișcării în condițiile de ilegalitate de după februarie/martie 1938 indică nu doar o bună tehnică a luptei în ilegalitate, cât abandonul rapid, nu doar prin „declarații de desolidarizare”, al luptei politice efective, în condiții de maximă represiune.

¹⁰ Zaharia Boilă, *Amintiri și considerații asupra Mișcării Legionare*, ediție îngrijită de Marta Petreu și Ana Cornea, Cluj-Napoca, Biblioteca Apostrof, 2002.

forță ale statului. În mod deliberat am spus „structuri de forță” și nu „autorități” tocmai pentru a exclude din expresie decidenții civili, mai precis ministrul de Interne în funcție¹¹. Dinamica accelerată a evenimentelor în prima fază a dictaturii carliste a dus la implicarea și condamnarea lui C. Z. Codreanu în două procese, ultimul dintre ele soldat cu o condamnare ce a favorizat apoi executarea sa în noiembrie 1938¹². Arestarea, și apoi condamnarea lui C. Z. Codreanu, au fost completate de un val de arestări, urmat de lichidarea unei părți semnificative a elitelor legionare. Din punctul de vedere al înțelegerii naturii statului național-legionar este necesară definirea naturii elitei distruse în timpul reprimărilor din 1938-1939, cât și a celei rămase în viață în timpul dictaturii. O astfel de analiză nu a fost făcută sistematic¹³. Problema grupurilor conspirative (a „comandamentelor de prigoană”) legionare era acum gestionarea trecerii de la statutul de forță politică contestată a sistemului democratic, dar și a camarilei regale, la acela de grup conspirativ expus represiunii sistematice a unei dictaturi asupra căreia, cel puțin în anii 1938 și 1939, nu se exercita o presiune a timpului. Transferul „puterii” dinspre Corneliu Zelea Codreanu spre Horia Sima trebuie înțeles în condițiile tot mai dificile ale dictaturii. Este dificil de lămurit acuza adusă lui Horia Sima de către alți legionari (Șerban Milcoveanu, Dumitrescu Borșa, Constantin Papanace sau Ștefan Palaghiță) de agent al lui Mihail Moruzov, șeful Serviciului Special al Armatei din timpul dictaturii carliste¹⁴. Chiar dacă astfel de acuzații sunt foarte greu de dovedit, este suspectă libertatea de mișcare de care a beneficiat Sima (inclusiv exilul în Germania) spre deosebire de arestările și execuțiile cărora au căzut victime militanți precum Ion Belgea, Ion Antoniu, Iordache Nicoară și mai ales Gheorghe Clime, Vasile Cristescu sau Alexandru Cantacuzino¹⁵. Problematică rămâne responsabilitatea lui Horia Sima în asasinarea lui C. Z. Codreanu. Declanșarea unor acțiuni teroriste în perioada în care Zelea Codreanu încă mai era în viață poate să fi accelerat decizia lui Carol al II-lea de asasinare a conducătorului Mișcării. Menținerea lui Zelea Codreanu în viață, în închisoare, însemna un semn de slăbiciune din partea dictaturii. Reculul activismului politic după februarie 1938, și mai ales după condamnarea conducătorului Mișcării, era un indiciu că tactica, strategia ofensivă a regimului era îndreptățită. În jurul Mișcării Legionare se produsese un gol social, rămânând active numai grupuri restrânse de militanți, controlate îndeaproape de autorități. Eșecul unora dintre acțiunile proiectate de către Horia Sima, cum este planul „loviturii de stat”, sau cazul exploziei „laboratorului” lui Ion Dimitriu, precum și identificarea de către poliție a echipei pirotehniste conduse de lt. Nicolae Dumitrescu și explozia atelierului improvizat pentru construirea de aruncătoare de flăcări¹⁶, arată caracterul fantezist al unor astfel de acțiuni de răsturnare violentă a regimului dictaturii. Anii 1938-1939, precum și prima jumătate a anului 1940, nu puteau oferi condiții obiective de răsturnare, prin niciun fel de acțiune, a regimului dictaturii. Dacă răsturnarea regimului nu putea fi posibilă, rămânea ca variantă provocarea acestuia, transmiterea în societate a mesajului clar că, în ciuda „declarațiilor de desolidarizare”, Mișcarea, prin structurile sale conspirative, încă putea să sfideze regimul, să mențină o presiune asupra sa, să pună în pericol viața principalilor conducători ai acestuia. Sensul acțiunilor era acela de a păstra atenția publică asupra activismului violent, de a introduce în dezbateră publică (măcar prin discuții private, sau condamnări juridice și în presa regimului) subiecte care relevau existența în clandestinitate a Mișcării, menținerea unei stări de spirit combative în rândurile membrilor sau a simpatizanților. Este cazul atât al pregătirilor în vederea asasinării lui Armand Călinescu și a lui Carol al II-lea, cât și al protestelor studenților legionari de la Universitatea din Cernăuți¹⁷. Nu poate fi omisă nici tentativa de asasinat asupra rectorului Universității din Cluj, Florian Ștefănescu Goangă, din ziua de 28 noiembrie 1938¹⁸. Această tentativă de asasinat (căci Ștefănescu Goangă a supraviețuit) nu se leagă de vreo decizie din partea „centrului”, ci are conotații, cunoscute în epocă, de natură extrapolitică, morală. Acțiunile de pregătire a „loviturii de stat”, a asasinării lui Armand Călinescu (în primul rând), tentativa de asasinare a rectorului Goangă, precum și protestul de la Cernăuți aveau un caracter spectacular, concentrau atenția opiniei publice asupra

¹¹ Richard Franasovici a fost ministru de Interne, în guvernul condus de Gh. Tătărescu; ministrul de Interne Franasovici era însă dublat de Gavrilă Marinescu ca subsecretar de stat; la constituirea noului guvern, condus de Octavian Goga, ministrul de Interne a fost preluat de Armand Călinescu, dușmanul ireductibil al Mișcării Legionare.

¹² Conducătorul Mișcării a fost condamnat, pe 27 mai 1938, la 10 ani muncă silnică și șase ani degradare civică, plus amendă și cheltuieli de judecată.

¹³ Singura lucrare dedicată exclusiv acestui subiect este cea a lui Ilarion Țiu, *Mișcarea Legionară după Corneliu Codreanu Dictatura regală (februarie 1938-septembrie 1940) Mecanisme de schimburi de generație*, București, Editura Vremea, 2007.

¹⁴ Bine surprinsă această problemă în lucrarea lui Corneliu Ciucanu, *Dreapta românească interbelică. Politică și ideologie*, Iași, TipoMoldova, 2009, pag. 369-391.

¹⁵ Întreaga dinamică a elitelor legionare în perioada dictaturii carliste este prezentată în lucrarea citată a lui Ilarion Țiu.

¹⁶ Ilarion Țiu, *op. cit.*, p. 113-114.

¹⁷ *Ibidem*, p. 96, 113-114.

¹⁸ De văzut „Țara și exilul”, anul XVII, nr. 11-12, septembrie-octombrie 1981, p. 8.

legionarilor, conduceau la arestări și procese politice, întrețineau în societate ideea revoltei permanente a Mișcării față de regim. Nu toate dintre aceste acțiuni erau însă rezultatul efortului organizatoric sau riscului personal al lui Horia Sima. Acțiunile de la Cernăuți și Cluj erau legate, în primul rând de mediile studentești, sau aveau motivații extrapolitice (cum este „cazul Goangă”), dar care puteau ușor fi transferate în memoria combativă a Mișcării. Horia Sima a câștigat, din toate aceste acțiuni, capital politic, el nefiind militantul cel mai radical (căci în acest caz putea fi amintit și Alexandru Cantacuzino); Horia Sima era cel care putea organiza acțiuni de forță ale Mișcării împotriva dictaturii, indiferent sub ce formă. Atât opinia publică, cât și militanții activi și aflați în ilegalitate ai Mișcării, nu mai făceau automat disjunctie între ceea ce reprezenta protestul studențimii legionare și acțiunile teroriste ale militanților maturi. Este adevărat că, în perioada statului național-legionar, aceste disjunctii au putut fi operate, chiar dacă au fost introduse într-un fond memorial mai amplu al Mișcării. Aceasta era o formațiune politică cu configurație centrată în jurul persoanei lui Corneliu Zelea Codreanu. Personalizarea la vârf a Mișcării nu însemna același lucru cu hiperierarhizarea acesteia, în sensul că șefii locali ai Legiunii dispuneau de o relativă autonomie în dezvoltarea structurilor existente. Centralitatea politică a Mișcării era însă reprezentată de acțiunile conducătorului acesteia. Opinia publică, precum și celelalte formațiuni politice, structurile favorabile sau ostile Mișcării, o evaluau și se raportau la aceasta prin prisma acțiunilor, deciziilor și mesajelor politice ale lui Zelea Codreanu. De aceea reculul Mișcării Legionare este o consecință imediată a deciziei lui Zelea Codreanu de a o scoate din poziția activismului politic. Este adevărat că șeful Mișcării nu poate fi făcut unic responsabil pentru reculul acesteia. Factori de adâncime, de factură psihologică și sociologică, concureau la regresul natural al Mișcării. Lipsa deciziei electorale în decembrie 1937 a erodat în foarte mare măsură încrederea în posibilitatea continuității regimului democratic; regimul construit în primele luni ale anului 1938 a corespuns atât așteptărilor grupurilor de dreapta, cât și celor stânga. Arhitectura instituțională a dictaturii, dar mai ales represiunea împotriva activismului violent al Mișcării, calmul social corespundeau așteptărilor unor segmente largi ale populației. Sistemul represiv mobilizat împotriva Mișcării avertiza și celelalte segmente sociale de virulența acestuia. Nu mai exista niciun motiv al vreunei solidarități a structurilor sociale și politice cu Mișcarea Legionară, fie și sub aspect formal. Mișcarea Legionară a rămas astfel dependentă numai de resursele sale organizatorice limitate. Detenția lui Corneliu Zelea Codreanu, chiar în urma condamnării din mai 1938, nu rezolva însă problema luptei antiregim a Mișcării. Conjunctura externă era încă favorabilă regimului de dictatură carlistă, dar menținerea în viață a șefului Mișcării constituia un factor de presiune permanentă asupra dictaturii. Decizia de lichidare fizică a lui Corneliu Zelea Codreanu fusese luată după ce, în februarie 1937, șeful Mișcării refuzase „oferta” lui Carol al II-lea de a-i transfera conducerea Mișcării în schimbul funcției de prim-ministru. Asasinarea lui C. Z. Codreanu, în zorii zilei de 30 noiembrie 1938, a obligat Mișcarea Legionară să reacționeze. Nu doar asasinarea lui C. Z. Codreanu (și a celorlalți 13 legionari) putea să mobilizeze grupul foarte restrâns al legionarilor conduși de Miti Dumitrescu. În afara succesului acțiunii în sine a asasinatului, pus în aplicare după toate normele luptelor între bandele de criminali, mai relevantă este semnificația asasinării, la 21 septembrie 1939, a prim-ministrului Armand Călinescu. Cine a avut de câștigat? Cât a pierdut Legiunea? Mișcarea Legionară a avut atât de câștigat, cât și de pierdut. Regele Carol al II-lea nu a avut nimic de câștigat. Horia Sima a ieșit întărit din această acțiune, deși cel care a organizat în practică asasinatul a fost Miti Dumitrescu și grupa sa de „răzbnători”. Ilarion Țiu, în cercetarea sa, bazată pe citarea *Dosarului Horia Sima*, precizează că acesta nu cunoștea data, locul și nici numărul de legionari mobilizați¹⁹.

La rândul său, Corneliu Ciucanu precizează că „Sima este principalul artizan al atentatului reușit împotriva lui Armand Călinescu”. Dacă grupul de asasini ploieșteni intrau direct în martirologia Mișcării, după transmiterea la radio a știrii asasinării lui Armand Călinescu și predarea către poliție, Horia Sima câștiga un prestigiu indiscutabil în fața Mișcării. Era evident că împotriva dictaturii regale nu putea avea loc o „lovitură de stat” și singura cale de provocare a regimului era lichidarea omului forte al acestuia. Dacă însă Horia Sima ar fi fost decidentul politic al asasinatului de ce autoritățile nu au luat măsuri pentru lichidarea în primul rând a acestuia? Corneliu Ciucanu susține ideea utilizării represiunii postasasinat pentru a „inflama” „luptele pentru putere dintre liderii legionari”, respingând însă, cu intensitate slabă, faptul că Horia Sima ar fi fost implicat conștient în acest „joc”, precum și ipoteza „trădării” și a colaborării cu Serviciul Secret²⁰. În analiza istorică „trădarea” și „colaborarea” lui Horia Sima nu doar că nu sunt dovedite cu fapte (documente), dar nici nu oferă variante plauzibile de cercetare a problemei politice esențiale: lupta împotriva regimului. Interpretarea pe care o aduc prezumptivei relații de colaborare între Sima și Moruzov

¹⁹ Ilarion Țiu, *Mișcarea Legionară după Corneliu Codreanu*, p. 141.

²⁰ Corneliu Ciucanu, *op. cit.*, p. 379.

nu se sprijină însă pe inexistența documentară. Chiar presupunând că Horia Sima ar fi fost agentul Serviciului Secret sau exclusiv al lui Moruzov, problema politică esențială nu era aceea a „puterii” în interiorul Mișcării, ci aceea a acumulării de atuuri politice, de maximă vizibilitate publică, în direcția luptei împotriva regimului. Oricum „puterea” în interiorul Mișcării nu era atribuită electiv sau pe baza meritelor „istorice”. Esențială era concentrarea atenției opiniei publice (și, desigur, a poliției politice) asupra conducătorului legionar care reușea să fie identificat cu actele politice majore, care puteau declanșa reacțiile masive și violente ale regelui și regimului său. Represiunea regimului carlist la asasinarea lui Armand Călinescu a fost violentă, dar spre sfârșitul anului 1939 au început să apară semnele „destinderii”. Destinderea relativă a fost completată, chiar de la sfârșitul anului 1939, de consolidarea autonomiei politice a lui Horia Sima în raport cu alți lideri precum Dumitrescu Borșa sau Constantin Papanace, care nu au mai avut nicio inițiativă asupra evenimentelor. Sima era, la începutul lunii ianuarie 1940, conducătorul unui grup de legionari dintre care se va profila distinct Nicolae Petrașcu, viitor secretar general al Mișcării în timpul statului național-legionar. Marșul victorios al Reichului în campania din primăvara anului 1940 a fost însoțit de reintrarea clandestină a lui Sima în România. Foarte curând, după arestarea sa la frontieră pe 19 mai 1940, Horia Sima a devenit din conspirator terorist un partener al dialogului politic cu regimul carlist, pentru a ajunge în scurt timp și demnitar al acestuia. Nu era, în primul rând, o victorie personală, de orgoliu, a lui Horia Sima, cât reintrarea Mișcării Legionare în viața politică legală a României. Prin fiecare pas în vederea extinderii „destinderii” cu Mișcarea Legionară, regimul dictaturii carliste își săpa mai adânc propriul mormânt. În pofida destinderii, Horia Sima și formațiunea condusă de el au rămas legați de modelul conspiraționist și violent de a activa politic. Chiar dacă au continuat să se manifeste marginal legionari care nu recunoșteau autoritatea lui Horia Sima, precum Dumitrescu Borșa, linia politică a rămas aceea a activității conspirative, violente și antietatiste. În această privință exista o perfectă continuitate cu cea tradițională conturată de C. Z. Codreanu încă de la înființarea Mișcării, în 1927. Horia Sima nu avea să aplice „tehnica loviturii de stat” decât sub forma unui puci la începutul lunii septembrie 1940. Ceea ce nu a reușit prin lovitura pucistă împotriva regimului carlist a obținut însă prin supralicitarea prezentării Mișcării Legionare ca singură forță politică capabilă să repare consecințele dezastruoase ale politicii externe carliste. Interpretarea pe care Horia Sima o dădea acestei politici externe era și ea consonantă punctelor de vedere tradiționale exprimate de C. Z. Codreanu încă din anii '30, adică solidaritatea cu statele „revoluțiilor naționale”. Era o creditare în alb a politicii Reichului de distrugere a integrității teritoriale a României; această strategie, cuplată și cu neînțelegerea de către regimul carlist a naturii reale a relațiilor între Reich și Mișcarea Legionară, avea să conducă la schimbarea violentă de la 5-6 septembrie 1940. „Marea biruință legionară” nu era nici rezultatul vreunei victorii a „revoluției”, prefigurate conspirativ de către Sima, nici al prestigiului și presiunii exercitate de către Ion Antonescu asupra lui Carol al II-lea. Atât victoria Mișcării Legionare, cât și preluarea de către Ion Antonescu a puterii în stat, erau consecința eșecului total în materie de politică externă a regimului carlist în general, și a Regelui Carol al II-lea în special.

NICOLAE IORGA PRIN OCHII JURNALIȘTILOR ITALIENI

Mihai STAN*

NICOLAE IORGA THROUGH THE EYES OF THE ITALIAN JOURNALISTS

ABSTRACT

This article presents, through a series of articles from the Italian press, the personality of the great Romanian historian and man of culture Nicolae Iorga. This short historical foray into Nicolae Iorga's activity in Italy – activity “carefully monitored” by the Italian journalists – represents an extract from the doctoral thesis of the undersigned entitled *The Romanian House in Venice from Nicolae Iorga to the present (1930-2018)*, thesis to be published in an extended and complete form.

Nicolae Iorga through the eyes of the Italian journalists presents both the intense activity carried out by Nicolae Iorga in Italy, but also the overall vision of Italian journalist regarding the personality of the historian and man of culture Nicolae Iorga, who for 50 years of activity (1890 – when he first arrived in Italy, in Venice and until his death in 1940) managed to become an Ambassador of the Romanian culture in Italy, but also „a bridge” between the two countries, his personality being recognized both by prominent members of the academic community and the press from the Peninsula.

Keywords: Nicolae Iorga, conferences, interviews, press articles, cultural activity.

Activitatea ilustrului istoric român Nicolae Iorga în Italia este una intensă, activitate începută la câțiva ani după prima sa vizită la Veneția, în 1890, când începe să publice în limba italiană un număr impresionant de articole și volume – fie că publică volume la edituri din Italia sau volume în limba italiană la propria editură din România precum: *Un viaggio da Venezia a Tana* (Veneția, 1896), *Breve storia dei romeni con speciale considerazione delle relazioni con l'Italia* (București, 1911), *Venezia e la penisola dei Balcani 2. Il problema balcanico e l'Italia – due conferenze all'Ateneo Veneto* (București, 1914), *Venezia ed i paesi romeni del Danubio fino al 1600* (Veneția, 1915), *I romeni nella latinità* (Roma, 1920), *Conferenze italiane sulla nazione romena* (Milano, 1927), *Storia dei romeni e della loro civiltà* (Milano, 1928), *L'Italia vista da un romeno* (Milano, 1930), *L'arte popolare in Romania* (Roma, 1930), *L'ultima delle dee* (Lanciano, 1930), *Il figlio perduto; La Fatalità* (Lanciano, 1931), *Arte e letteratura dei romeni* (Roma, 1931), *Ospiti romeni a Venezia 1570–1610* (București, 1932), *Nicolae Iorga a S.E. Benito Mussolini* (București, 1936), *Per l'Italia nella sua lotta* (Vălenii de Munte, 1936), *La Romania alla Biennale di Venezia* (Vălenii de Munte, 1938) ș.a., fie că publică articole în unele dintre cele mai importante reviste științifice din Italia precum: *Cenni sulle relazioni tra l'Abissinia e l'Europa cristiana nei secoli XIV e XV* (în volumul „Centenario della nascita di Michele Amari”, pp. 139–150. Vol. I, Palermo, 1910), *I genovesi nel Mar Nero* (în “Il Comune di Genova – Bollettino Municipale Mensile”, anul V, Nr. 6, Genova, 1925), *Il primo congresso di studi bizantini a Bucarest* (în “Studi Bizantini”, vol. II, Istituto per l'Europa Orientale, Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici, Roma, 1927), *L'arte romena e l'Italia* (extras din „Il Giornale di Politica e di Letteratura”, anno V, Quad XII, Livorno, 1929), *Di alcune formazioni popolare romane nel Medio Evo* (extras din „Studi Medievali”, Seria Nouă, Torino, 1930), *Che cosa è l'Europa* (extras din „Atti del II Convegno della Fondazione Alessandro Volta”; 14–20 noiembrie 1932, Roma, 1933) și *Marcantonio Canini e il principe della Romania unita* (în volumul „Istituto (R.) per la Storia del Risorgimento Italiano. Atti del XXIV° congresso, 10–14 settembre, Venezia”, 1936, pp. 21–28, Roma, 1941). Despre intensa activitate a lui Nicolae Iorga, dar mai ales despre personalitatea acestuia au fost redactate foarte multe lucrări printre care putem menționa câteva dintre acestea: Ștefan Meteș, *Activitatea istorică a lui Nicolae Iorga* (București, 1921); Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga* (București, 1968); Nicolae Grigoraș, Gheorghe Buzatu, C. Gh. Marinescu, *Nicolae Iorga: omul și opera* (Iași, 1971); Petre Țurlea, *Nicolae Iorga, o viață pentru neamul românesc* (București, 2001); Ion Șt. Baicu, *Nicolae Iorga și Partidul Naționalist Democrat în viziunea presei și a documentelor de arhivă prahovene: 1890-1948* (București, 2005); Pamfil Șeicar, *Nicolae Iorga* (București, 2005) ș.a., însă pentru a avea o viziune de ansamblu asupra activității desfășurate de Iorga în Italia, toate aceste lucrări dedicate personalității istoricului român pot fi completate de tabloul cronologic al articolelor publicate de presa italiană de-a lungul celor 50 de ani de activitate desfășurată în Peninsula. Fie ca vorbim de recenziile publicate de cele mai importante ziare italiene, recenzii ce prezintă conferințele susținute de Iorga la Veneția, Roma, Milano, Genova, Torino etc. sau

* Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”, București/Ambasada României în Italia; e-mail: mihai.stan03@gmail.com.

volumele publicate de acesta la edituri italiene, fie că vorbim de articolele dedicate inaugurării Casei Române de la Veneția (1930) și Pavilionului României de la Bienala de la Veneția (1938), dar și de interviurile acordate de Iorga unor importante ziare din Peninsula sau articolele omagiale dedicate acestuia cu ocazia aniversării a 60 de ani, toate aceste articole, publicate în *Corriere della Sera*, *La Stampa*, *Gazzetta di Venezia*, *L'Osservatore Romano* și *Il Popolo d'Italia*, reprezintă mărturii inestimabile ce alcătuiesc parcursul cronologic al activității lui Nicolae Iorga în Italia. Printre primele astfel de articole se numără articolul publicat de ziarul *Gazzetta di Venezia* din care aflăm că Iorga a susținut prima conferință, la Ateneo Veneto¹ din Veneția² la data de 12 martie 1914, cu titlul „Il problema Balcanico e gli interessi d'Italia” (Fig. 1a, b), articol din care voi reda doar un scurt paragraf care vorbește de personalitatea lui Iorga, subliniind atât dragostea lui pentru Veneția, cât și notorietatea acestuia: „[...] Nicolae Iorga, un iubitor al Veneției și al glorioasei sale istorii, al cărui nume este deja cunoscut datorită publicațiilor sale despre ultimele Cruciade și despre Imperiul Otoman, despre care a scris recent o istorie destinată a o înlocui pe cea a lui Hammer și Zinckesen, va susține la Ateneul nostru, al cărui membru corespondent este, două conferințe [...]” și cel publicat de *Gazzetta di Venezia*, la data de 14 martie 1914, despre cea de-a doua conferință de Iorga la Ateneo Veneto³, cu titlul „Venezia sul Danubio e nella penisola balcanica” (Fig. 2), din care vă voi prezenta un scurt paragraf: „[...] Până în acest punct, oratorul, ilustrul nostru oaspete cu o viziune largă și o perspicacitate critică, Nicolae Iorga, a examinat relațiile dintre Veneția și Balcani și evoluția istoriei și politicii venețiene prin intermediul acestor relații. Observăm doar că un studiu definitiv bazat pe examinarea unui număr impresionant de documente care se află în arhivele noastre cu privire la dezvoltarea acestei politici este încă de realizat și că, prin urmare, anumite evaluări categorice pe seama diverselor directive politice ale venețienilor din secolele XIII, XIV și XV sunt, în acest moment, cel puțin premature. Profesorul Iorga, care este un fervid cercetător și cunoscător al istoriei noastre, s-a bucurat de o caldă demonstrație de simpatie din partea celor prezenți [...]”.

M-am oprit asupra acestor două scurte fragmente deoarece mi se par semnificative atât din perspectiva aprecierii de care se bucura Nicolae Iorga din partea publicului larg, cât mai ales din partea specialiștilor și jurnaliștilor italieni. De-a lungul timpului, pe lângă activitatea internă și internațională intensă, Nicolae Iorga și-a făcut mereu timp pentru a fi prezent în spațiul italian pentru a susține conferințe și prelegeri la cele mai importante instituții academice ale Italiei. De-a lungul timpului, Nicolae Iorga a susținut multe conferințe în Italia, începând cu seria conferințelor de la Ateneo Veneto *Cinci conferințe despre Veneția* și continuând, de-a lungul anilor, atât cu cele mai sus prezentate, cât și cu alte alocuțiuni susținute în Peninsula – doar pentru a menționa câteva dintre acestea descoperite în arhivele ziarelor *Corriere della Sera*, *La Stampa* și *Gazzetta di Venezia* – astfel că, în data de 22 martie 1925, îl regăsim pe Iorga la Milano unde, la invitația Cercului Filologic din Milano, a susținut conferința cu titlul *La comunità romanica sul Danubio*, conferință anunțată în ziarul din data de 21 martie 1925 și despre care s-a scris o amplă recenzie (Fig. 3) în ediția ziarului din 23 martie 1925⁴, recenzie din care aș dori să prezint scurte fragmente în cele ce urmează deoarece prezintă atât succesul de care s-a bucurat această conferință în rândul auditoriului milanez, dar mai ales prezintă unele aspecte ale personalității vorbitorului, ilustrul istoric Nicolae Iorga:

CONFERINȚELE

Comunele medievale din Italia și comunitatea de pe Dunăre

Conferința de ieri de la Cercul Filologic a trezit un interes deosebit atât datorită temei, cât și personalității vorbitorului: prof. Nicolae Iorga, istoric și scriitor; ilustru și îndrăgit om politic nu numai în România sa; autor a numeroase lucrări importante în mai multe limbi; fondator al acelei Universități Populare unice din Vălenii din Carpați, care are anumite asemănări cu cea a lui Rabindranath Tagore și a avut funcții naționaliste similare cu cele ale Societății „Dante Alighieri”; în timpul războiului și întotdeauna un mare iubitor al Italiei. Toate acestea și alte merite au fost amintite în prezentarea făcută vorbitorului de către prof. Zuccante, în calitate de vicepreședinte al Societății pentru Înaltă Cultură promotor, alături de Cercul Filologic, al conferinței.

Profesorul Iorga, care a cucerit imediat publicul prin magnifica măiestrie cu care stăpânește limba noastră și prin luciditatea expresiilor, stabilește că nu trebuie să se considere că Evul Mediu începe odată cu căderea Imperiului Roman – cu Odoacru, cu Theodoric, cu Clovis al Franței – ci odată cu apariția Comunelor/Orașelor-state. Demonstrează cum pe lângă Comunele de tip occidental coexistă în Orientul apropiat – chiar și în unitatea politică imperială bizantină – ideea de Comună/Oraș-stat, tot ca formațiune populară spontană.

¹ Ateneo Veneto di Scienze, Lettere ed Arti – este una dintre cele două instituții științifice ale Veneției, fiind fondată la 12 ianuarie 1812, prin decretul semnat de Napoleon I la 25 decembrie 1810, care realiza fuziunea dintre Società Veneta di Medicina – Accademia dei Filareti și Accademia Veneta Letteraria.

² *Gazzetta di Venezia*, 9 martie 1914, p. 4.

³ *Ibidem*, 14 martie 1914, p. 4.

⁴ *Corriere della Sera*, 23 martie 1925, p. 3.

[...] Conferința profesorului Iorga face referiri frecvente la afinitățile latine și italice din istoria Comunelor din est și la influențele artistice, îndeosebi lombarde, din țara sa. Și în acest sens, donează Societății de Înalță Cultură un volum mare al său intitulat „L'Arte Roumain”. Vorbitorul a fost întrerupt în mod repetat de entuziaste ropote de aplauze.

În perioada 5–7 martie 1927, îl regăsim pe Iorga la Roma, acordând un interviu ziarului *Corriere della Sera* (Fig. 4) despre noul său volum intitulat *Le Nazioni latine*⁵, dedicat unor țări latine precum Spania, Franța, Italia și Portugalia, și despre care Iorga declara în interviu următoarele:

„[...] Pregătesc o serie de volume despre „Națiunile latine”, Italia, Spania, Franța și Portugalia. Cartea despre Italia se anunță a fi cea mai voluminoasă și poate voi fi nevoit să adaug și un al doilea volum. Am fost în Italia de douăsprezece ori și prima dată, când aveam nouăsprezece ani – acum am cincizeci și patru de ani – am trăit printre voi ca cercetător; rătăcind din oraș în oraș, din bibliotecă în bibliotecă, căutând mereu surse noi pentru reconstrucția istoriei noastre, atât de strâns legată de a voastră. Veneția și Genova mi-au permis să pun mâna pe documente prețioase [...]”

și apoi susținând o conferință în data de 7 martie 1927 (Fig. 5), în aula Universității din Roma, cu titlul *Sintesi romena nella latinită*⁶, în prezența unor înalte oficialități – așa cum aflăm din acest articol – dar și a rectorului universității, Prof. Del Vecchio:

„În această seară la ora 18, în Aula Magna a Universității, profesorul Nicolae Iorga de la Universitatea din București a ținut o conferință despre „Sinteza românească în latinitate”. Erau prezenți Subsecretarul pentru Educație on. Bodrero, ambasadorul Franței Besnard, miniștrii României la Quirinale și pe lângă Sfântul Scaun, întreg personalul celor două Legații, numeroase personalități din lumea științifică și artistică prezentate de rectorul Universității romane prof. Del Vecchio, care i-a oferit ilustrului istoric român un exemplar din noul sigiliu al Universității, purtând emblema fasciilor lictorilor”⁷.

La aproximativ o săptămână distanță, Iorga ajunge la Milano pentru a susține o conferință la Camera de Comerț Italo-Română, promovată de Institutul condus de diplomatul și omul politic Dino Alfieri⁸. De asemenea, tot din recenzia publicată în ziarul *Corriere della Sera* (Fig. 6) despre conferința susținută la Milano descoperim câteva aspecte despre „tânărul dornic de studii” Iorga – cum este descris în ziar, care are oportunitatea – în timpul cercetărilor sale la Biblioteca Ambrosiana din Milano – de a-l cunoaște pe directorul bibliotecii de la acea vreme, Cesare Cantù⁹, pentru care va avea un profund respect și o deosebită afecțiune față de cel care a fondat Arhiva Istorică Lombardă și care – conform celor relatate de ziar – a fost o sursă de inspirație pentru viitoarea carieră a lui Iorga:

„[...] Discursul profesorului Iorga, rostit într-o limbă italiană clară, a fost mai degrabă o strălucitoare și încântătoare trecere în revistă a amintirilor sale personale cu trimiteri la istorie și politică, și nu o prelegere propriu-zisă. La Milano, tânăr nerăbdător să studieze, vorbitorul a frecventat Biblioteca Ambrosiana, l-a întâlnit și iubit pe directorul care era nimeni altul decât Cesare Cantù: și poate acest mare maestru i-a insuflat prin exemplu dragostea pentru cultul istoriei. De la Milano a trimis în țara sa prima sa lucrare despre Giosuè Carducci. Pentru a arăta influența „generoasei gândiri italiene” în spațiul românesc, a reamintit succesul lui Saul de Alfieri (din 1830), tradus și pus în scenă în limba română. A spus cum a frecventat și iubit Italia din ce în ce mai mult și cum astăzi sufletul său exultă cu sufletul națiunii sale, datorită acestei noi treziri a entuziasmului față de marea sa soră latină [...]”¹⁰.

Recenziile dedicate volumelor publicate de Iorga în Italia încep să apară, unele dintre aceste publicații bucurându-se de atenția presei italiene. Astfel că, printre recenziile dedicate volumelor scrise de Iorga se numără *Storia dei romeni e della loro civiltà* (Fig. 7) publicat în 1928, la editura Ulrico Hoepli din Milano, despre care ziarul *Corriere della Sera* publica, în 28 martie 1928, un articol în rubrica „Echi di Cronaca”:

Ecouri de Cronică

România, o sentinelă latină rămasă în mijlocul popoarelor balcanico-slave, cu istoria sa zbuciumată și civilizația poporului său puternic și inteligent, înfrățit cu noi prin legăturile de origine comună, iată subiectul

⁵ *Ibidem*, 6 martie 1927.

⁶ *Ibidem*, 8 martie 1927.

⁷ *Fascie litorie* – Fascio Litorio este un mănunchi de tije de lemn, uneori incluzând un topor cu lamă. Fasciile își au originea în civilizația etruscă și au fost transmise Romei Antice, unde simboliza puterea și jurisdicția unui magistrat.

⁸ Edoardo (Dino) Alfieri (Bologna, 8 decembrie 1886 – Milano, 2 ianuarie 1966) – politician, diplomat, Ministru al Culturii Populare (1937-1939), președinte și fondator al Institutului Fascist de Cultură din Milano (1925-1932), președinte al Autorității Naționale pentru Cooperare (1925-1932) și președinte al Societății Italiene a Autorilor și Editorilor (1933-1936) etc.

⁹ Cesare Cantù (Brivio, 5 decembrie 1804 – Milano, 11 martie 1895) – istoric, literat, politician, arhivist și scriitor italian, deputat al Parlamentului Italiei Unite, fondatorul Arhivei Istorică Lombarde, directorul Arhivei de Stat din Milano și a Bibliotecii Ambrosiene din Milano și președinte de onoare al Societății Italiene a Autorilor și Editorilor.

¹⁰ *Corriere della Sera*, 14 martie 1927, p. 4.

expus și ilustrat în recenta și magistrala sa carte de Prof. N. Iorga, istoric orientalist de renume mondial, strălucit conferențiar bine cunoscut în Italia și eminent om politic menționat frecvent, discutat și consultat în legătură cu recente evenimente românești. Cartea sa apare într-o frumoasă ediție ilustrată corespunzător de artiști români și coordonată de editorul Ulrico Hoepli din Milano, la prețul de 20 Lire, legată în stil bodonian. Solicitați volumul editorului, scutire de taxe poștale în schimbul trimiterii sumei de plată sau comandă prin cec poștal¹¹

sau recenzia făcută de același ziar, în 15 aprilie 1936, volumului *Per l'Italia nella sua lotta*, publicat la Vălenii de Munte, în 1936 (Fig. 8).

„Pentru Italia, în lupta sa.” Înlăcărată acțiune a lui Nicolae Iorga

București, 14 aprilie.

Nicola Iorga, ilustru cărturar român, care iubește Italia pentru că o cunoaște în profunzime, cu istoria sa glorioasă și cu strălucitoarea ei renaștere, în ultima perioadă, a desfășurat în țara sa o acțiune neobosită pentru a evidenția buna lege a dreptului italian și inechitatea geneveză față de denaturările și calomniile unei propagande ostile care poluează mare parte din viața politică românească.

Se publică acum în traducere italiană o selecție din scrierile și discursurile istoricului (Pentru Italia, în lupta sa; Tip(ografia) Datina Românească, Vălenii de Munte), care, la drept vorbind, ar fi putut fi puțin mai îngrijită.

În volum, Nicolae Iorga elogiază poporul italian „care a dat omenirii cele mai înalte realizări” în condițiile cele mai dificile: creatorul grandioasei structuri imperiale și al Renașterii, pionier al renașterilor naționale din secolul al XIX-lea, creator în acest secol al noii ordini; ilustrează contribuțiile continue, ideale și practice, oferite de Italia de-a lungul secolelor României și legăturile de „sânge”¹², de limbă, de cultură dintre cele două țări; definește caracterul colonizării italiene care nu a fost în niciun moment exploatare, ci fecund și profund uman; în cele din urmă, urează victorie deplină în marea probă cu care se confruntă poporul italian – într-o splendidă desfășurare de energii provocate și îndrumate de geniul Conducătorului – împotriva egoismului plutocrației conservatoare și a barbariei, pentru o formă de civilizație mai nobilă și pură¹³.

Revenind la conferințele susținute de Iorga în Italia, trei ani mai târziu, în data de 31 martie 1930, îl regăsim pe Iorga, la Torino, susținând conferința cu titlul *Un capitolo inedito della storia dell'arte romana* (Fig. 9), articol ce prezintă succesul conferinței susținute de Iorga și din care voi reda câteva fragmente:

„[...] Un ilustru conferențiar, Rectorul Universității din București, fost președinte al Camerei României, profesorul Nicolae Iorga, a ilustrat aseară „Un capitol inedit din istoria artei românești” cercetătorilor și studenților din Aula Magna [...].

[...] E.S. Iorga a luat apoi cuvântul. Vorbitorul care a fost urmărit cu cea mai mare și respectuoasă atenție, a prezentat rezultatele studiilor care l-au determinat să diversifice într-o anumită măsură teoria dominantă din jurul artei românești, pusă în legătură directă cu arta bizantină, o artă autentic românească ce a caracterizat în mod inconfundabil acel popor. Prelegerea, plină de doctrină, a fost în mod frecvent întreruptă și în cele din urmă încoronată cu aplauze din partea publicului ales care a umplut sala”¹⁴.

La 1 aprilie 1930 – cu o zi înainte de inaugurarea Casei Române – Iorga revine la Veneția unde susține conferința cu titlul *Venezia e l'Oriente* (Fig. 10), la Institutul Fascist de Cultură, și care s-a bucurat, de asemenea, de atenția publicului și a presei, subliniind, din nou, simpatiile italo-române ale vorbitorului:

„[...] În această seară, la ora 21, în Sala Mare a Ateneului, E. S. on. Prof. Nicolae Iorga, fost ministru al Regatului României, va susține conferința cu tema „Veneția și Răsăritul”. Eminentul istoric și remarcabil parlamentar român, vorbind, în italiană, cu elocvența sa edificatoare, despre relațiile antice și recente ale orașului nostru cu Statele răsăritene și mai ales cu Națiunea latină, care îl numără printre cei mai iluștri fii ai săi, va spune lucruri de cel mai mare interes. Conferința sa va constitui, așadar, o nouă afirmare a acelei simpatii italo-române alimentată cu grijă asiduă cele mai bune elemente ale celor două țări [...].”¹⁵

Anul 1930 a fost un an important pentru Iorga, care iată, din cele prezentate mai sus, a susținut o serie de conferințe în Italia, la Torino și Veneția, iar după conferința de la Institutul Fascist de Cultură rămâne la Veneția pentru a inaugura Casa Română – un proiect de suflet care dăinuie și astăzi și despre care a fost scrise articole de presă de cele mai importante ziare italiene: *Gazzetta di Venezia*, *Corriere della Sera*, *La Stampa*, *Il Popolo d'Italia* etc. Iată că nu numai activitatea academică a ilustrului istoric român era

¹¹ *Ibidem*, 28 martie 1928, p. 4.

¹² *Stirpe* = neam.

¹³ *Corriere della Sera*, 15 aprilie 1936, p. 5.

¹⁴ *La Stampa*, 1 aprilie 1930, p. 5.

¹⁵ *Gazzetta di Venezia*, 1 aprilie 1930, p. 4.

urmărită de presa din Peninsula, ci și inițiativele de diplomație culturală întreprinse de acesta la Veneția, printre acestea numărându-se și inaugurarea Casei Române de la Veneția, despre care unul dintre ziarele italiene care au scris despre acest eveniment, *Corriere della Sera* (Fig. 11), relatează:

Institutul Istoric Român a fost inaugurat la Veneția

Veneția, 2 aprilie, noapte.

Acum un an prof. Nicolae Iorga, Președintele Institutului de Studii Sud-Est Europene, cumpăra un apartament în palatul Correr din Santa Fosca pentru a-l folosi ca reședință pentru un anumit număr de tineri români, pe cei licențiați la universitățile din țara lor și pe cei licențiați la Academii de Arte Frumoase, care, după ce au câștigat burse de studii, doresc să-și perfecționeze studiile în arhivele de stat ale Veneției sau în bibliotecile și muzeele venețiene.

Ulterior, Institutul a cumpărat un nou apartament, mai vast, adiacent primului, formând astfel Institutul Istoric-Artistic Român din Veneția, geamănul prosperului Institut Român de la Fontanay aux Roses. În prezent, Institutul este format din 40 de camere, inclusiv cele de cazare pentru bursieri, camere de studiu, un apartament de onoare cu un salon de recepții etc. Institutul Român a fost inaugurat, în această seară, cu mare solemnitate în prezența prof. Iorga, ilustru istoric și om politic al României, care de-abia întors din America de Nord; prințul Ghika, ministru plenipotențiar român la Roma, autorități, personalități politice și ale Institutului.

Profesorul Iorga a vorbit într-o italiană perfectă, ilustrând obiectivele instituției, care printre altele, este menită să consolideze legăturile dintre poporul român și cel italian. Atunci, dr. Consalvo Summonti a ținut un discurs în numele miniștrilor de Externe și al Educației naționale adresându-se prof. Iorga și aplaudând munca neobosită pe care acesta o desfășoară cu o asiduă prietenie pentru Italia.

În cele din urmă contele Zorzi a transmis salutul Veneției, onorată să găzduiască Institutul. S-a susținut apoi un concert de muzică românească¹⁶.

Notorietatea lui Iorga în spațiul italian era deja cunoscută de marea majoritate, spunând marea majoritate mă refer atât la lumea academică, culturală și politică, cât și la jurnaliștii din peninsula. Astfel că, în anul 1931, când Iorga aniversază 60 de ani, pe lângă ceremoniile aniversare organizate în România, jurnalistul Mario Ruffini scrie un articol pentru ziarul *La Stampa* din Torino¹⁷, datat 19 iunie 1931 (la o lună de la împlinirea frumoasei vârste) și care prezintă pe scurt atât evenimentele organizate în România cu acest prilej, cât și un portret al lui Nicolae Iorga (Fig. 12), din acest articol – scris de jurnalistul italian Mario Ruffini – voi reda un scurt fragment pentru a sublinia aprecierea de care se bucura Iorga în spațiul italian:

„[...] Lui Nicolae Iorga, Rectorul Universității din București, Președinte al Consiliului de Miniștri din România, întreaga națiune română îi aduce omagii solemne cu ocazia împlinirii a 60 de ani. Toți cercetătorii știu ce reprezintă el pentru România intelectuală. Cei 40 de ani de activitate – care variază de la istoria universală la cea română, de la istoria literară la cea a artei, a Bisericii, a Armatei, a Comerțului, la literatura pură – au oferit o cantitate imensă de lucrări încât doar rezumatul bibliografic al lucrărilor pe care le-a publicat până în 1921 ocupă mai mult de 400 de pagini ale unei cărți pe care, afecțiunea unuia dintre elevii săi, Ștefan Meteș, i-a dedicat-o. Meteș însuși a actualizat bibliografia iorghiană în volumul omagial pe care Institutul de Istorie Universală din Cluj l-a dedicat marelui Maestru.

Este bine ca și noi să-l pomenim pe Iorga pentru munca imensă pe care dumnealui a dedicat-o cu devotată prietenie patriei noastre și, de asemenea, celei mai ignorate părți ale istoriei Italiei, și anume istoria influenței italiene în Est și, în special, în România. A scris atât de multe despre acest subiect încât cred că este aproape imposibil să ne amintim de toate, întrucât nu este o lucrare organică, ci informații împrăștiate în mai multe lucrări, dintre care cele mai importante sunt acum aproape imposibil de găsit. În orice caz, încercăm să le rezumăm pe cele principale pentru a ne face o idee despre importanța muncii lui Iorga în acest domeniu [...].”

După cum am putut vedea, în articolul publicat de jurnalistul italian Mario Ruffini în paginile ziarului *La Stampa* din Torino acesta face o scurtă trecere în revistă a activității ilustrului istoric, aplecându-se cu precădere asupra publicațiilor/lucrărilor, cercetărilor și studiilor lui Iorga dedicate în special Italiei. Mergând mai departe pe „firul cronologic” al activității lui Iorga în Italia, dintr-un articol publicat de ziarul *Il Messaggero*, la data de 19 noiembrie 1931, articol aflat în arhiva M.A.E.C.I. – Ministerul Afacerilor Externe și Cooperării Internaționale al Republicii Italiene (Fig. 13), aflăm că s-a votat în unanimitate, de către Senatul Universității La Sapienza din Roma, acordarea titlului de Doctor Honoris Causa al prestigioasei universități italiene marelui istoric român Nicolae Iorga. Articolul intitulat *Laurea „ad honorem” a Nicola Iorga* relatează următoarele:

¹⁶ *Corriere della Sera*, 3 aprilie 1930, p. 3.

¹⁷ *La Stampa*, 19-20 iunie 1931, p. 1.

Laurea „ad honorem” a Nicola Iorga (*Il Messaggero* 19.11.1931)

În aceste zile Nicola Iorga, ilustrul istoric, astăzi președintele Consiliului de Miniștri și Ministrul Instrucției Publice, a fost proclamat cu unanimitate doctor honoris causa a Facultății de Litere din cadrul Universității din Roma. Vestea va fi primită, fără îndoială, cu cea mai caldă simpatie în lumea noastră politică și literară, întrucât distinsul om de cultură, pe lângă faptul că este un prieten dovedit al Italiei, este un profund cunoscător al istoriei, literaturii, artei sale, aici deosebit de cunoscut, nu numai pentru numeroasele traduceri ale operelor sale istorice și literare, ci și pentru publicațiile realizate direct în limba italiană.

Despre decernarea titlului de Doctor Honoris Causa al Universității la Sapienza din Roma am dedicat un subcapitol întreg deoarece, așa cum am văzut în articolul prezentat mai sus, lui Nicolae Iorga i-a fost acordat titlul în 1931, însă ceremonia de decernare propriu-zisă a avut loc 2 ani mai târziu, acest subcapitol prezentând pe larg atât documentele de corespondență aflate în arhiva M.A.E.C.I., cât și articolele din presa italiană publicate cu această ocazie. Însă, m-am oprit asupra acestui articol pentru a putea prezenta, în mod cronologic, activitatea lui Iorga reflectată de presa italiană.

În anul 1935 îl regăsim pe Iorga la Roma, unde susține, pe 23 februarie 1935, conferința cu titlul *Roma nel pensiero e nella letteratura dei Romeni*. Relatări despre această conferință regăsim în două articole apărute în cele mai importante ziare italiene: „L’influenza di Roma sui Romeni esaltata da Nicola Iorga” – articol publicat în ziarul *Corriere della Sera* (Fig. 14) din data de 24 februarie 1935¹⁸, din care aflăm de succesul înregistrat și pentru care *la finalul conferinței sale, prof. Iorga a fost aplaudat cu căldură*, și „Roma nel pensiero e nella letteratura dei Romeni” – articol apărut în ziarul *L’Osservatore Romano* (Fig. 15), în 25-26 februarie 1935¹⁹, din care aflăm, pe lângă prezentarea pe larg a temei conferinței susținute de Iorga, de prezența unor înalte oficialități la această manifestare dedicată Romei:

„[...] Vorbitorul a fost ascultat cu atenție, iar la final îndelung aplaudat. În mijlocul unui public numeros i-am putut observa pe Miniștrii României pe lângă Sfântul Scaun și pe lângă Curtea Regală a Italiei, on. Ercole, academicienii Bertoni, Severi, Oresiano, profesorii Del Vecchio, Nogara, Panaitescu, Vivante, Lugli, Isopescu și membrii Școlii Române din Roma [...]”.

În anul 1936 îl regăsim pe Iorga la Veneția pentru participarea la cea de-a XXIV-a ediție a Congresului dedicat istoriei Risorgimentului (Fig. 16) – un congres inaugurat la cel mai înalt nivel, printre participanții la deschiderea celei de-a XXIV-a ediții numărându-se: Umberto di Savoia – Principe de Piemont, Eugenio – Duce de Genova, Conte De Vecchi di Val Cismon – ministrul educației naționale etc.²⁰ și din nou la Roma pentru participarea la cea de-a cincea ediție a Congresului Internațional de Studii Bizantine (Fig. 17), unde *foștul ministru român Nicolae Iorga a vorbit tratând tema „Viața provincială în Imperiul Bizantin”, cu o atenție deosebită asupra Italiei*²¹.

Anul 1938, la fel ca și anul 1930 – inaugurarea Casei Române de la Veneția, a reprezentat pentru Iorga un an important deoarece și-a văzut împlinit cel de-al doilea său vis și anume inaugurarea Pavilionului României de la Bienala de Artă de la Veneția, unde va deține – pentru două ediții consecutive (1938 și 1940) – calitatea de comisar general al participării României la această importantă manifestare dedicată artelor frumoase. Atât despre inaugurarea Pavilionului României de la Giardini della Biennale din Veneția, cât și despre ediția din 1940, dar și despre cea din 1942 – după moartea lui Iorga, au fost publicate multe articole în ziarele italiene, care relatau pe larg prezența artiștilor români la Veneția, aflați sub coordonarea directă a lui Nicolae Iorga. Însă, aici voi prezenta articolul intitulat „Il saluto di S. E. Iorga” (Fig. 18) publicat de ziarul *Gazzetta di Venezia*²², în care regăsim discursul susținut de Nicolae Iorga cu ocazia inaugurării Pavilionului României:

[...] în fața pavilionului României, și mai precis la baza treptelor care duc la acesta, E. S. Nicolae Iorga, Ministru de Stat al României, promotor și coordonator al pavilionului, îl primește pe Principele de Savoia cu următoarele cuvinte:

Alteță Regală,

Prin eforturile modeste ale Ligii Culturale, al cărei președinte sunt și cu omagiul statului român, țara noastră, legată atât de Italia prin origini antice, prin relații lingvistice și prin apartenența la aceeași rasă, precum și de Veneția prin activitatea navigatorilor acestui ilustru oraș pe apele Mării Negre, poate prezenta

¹⁸ *Corriere della Sera*, 24 februarie 1935, p. 2.

¹⁹ *L’Osservatore Romano*, 25-26 februarie 1935, p. 7.

²⁰ *Corriere della Sera*, 11 septembrie 1936, p. 23.

²¹ *Ibidem*, 24 septembrie 1936, p. 2.

²² *Gazzetta di Venezia*, 2 iunie 1938, p. 4.

În acest congres al artelor universale dovezile cultului său tradițional pentru frumusețea latină. Va fi o nouă legătură între două națiuni care au același concept despre viață și ideal. Trăiască Italia!

În timp ce publicul aplaudă, Ducele de Genova strânge mâna E. S. Iorga și apoi începe vizita în timpul căreia îi sunt prezentați arhitectul Valentin Iorga și pictorii Ștefan Popescu și Eustațiu Stoenescu, pe care augustul vizitator îi felicită pentru merituosele lucrări expuse.

La ieșirea din expoziție un spectacol folcloric este în desfășurare în fața A. S. R. Ferdinand de Savoia: grupul mare de studente românce în costume naționale sunt dispuse de o parte și de cealaltă a treptelor de la intrare și, pe fondul entuziastei admirații a celor de față, intonează imnul patriei lor și pe cel al Tineretului. Din capătul scârilor, Ducele de Genova aplaudă urmat de toate autoritățile, care fac complimente dirijorului corului și frumosului grup de cântărețe. Vizita continuă apoi la pavilionul Poloniei unde Principele este întâmpinat de Consulul Poloniei la Veneția [...].

Prin prisma articolelor de presă prezentate în acest articol, putem afirma faptul întreaga activitate a lui Nicolae Iorga desfășurată atât în spațiul italian, cât și cea desfășurată în România, dar strâns legată de Italia (în acest articol oprindu-mă doar asupra activității sale în Italia, activitate reflectată în ziarele din Peninsula), s-a bucurat de o atenție deosebită atât din partea publicului larg, cât mai ales din partea instituțiilor academice și a presei din aceea vreme. Fiecare conferință, publicație sau interviu în și despre Italia, dar și articolele scrise cu ocazia aniversării a 60 de ani sau cele dedicate proiectelor sale de suflet – Casa Română de la Veneția și Pavilionul României de la Giardini della Biennale – fiind urmărite pas cu pas, dacă putem spune așa, de jurnaliștii italieni, care au dedicat ample recenzii în cele mai importante ziare italiene și care au urmărit îndeaproape activitatea ilustrului istoric român Nicolae Iorga de la primii pași făcuți la Veneția în 1890 și până la moartea acestuia în 1940. Prin intermediul unei părți din aceste articole publicate de ziarele *Corriere della Sera*, *Gazzetta di Venezia*, *La Stampa*, *Il Popolo d'Italia* și *L'Osservatore Romano* am încercat să reconstitui – piesă cu piesă – întreg tabloul activității acestuia, dar mai ales să prezint, prin ochii jurnaliștilor italieni, personalitatea ilustrului istoric și om de cultură român Nicolae Iorga, cât și notorietatea de care acesta se bucura – în acest caz – în rândul mass-mediei italiene.

Trebuie menționat faptul că, în acest articol, m-am axat exclusiv pe activitatea propriu-zisă a acestuia, neincluzând numeroasele articole publicate de ziarele italiene cu ocazia acordării calității de membru corespondent al celor mai importante instituții academice ale Italiei: Società Dante Alighieri din Roma, Accademia Nazionale dei Lincei din Roma, Accademia degli Arcadi din Roma, Istituto Nazionale di Studi Romani din Roma, Ateneo Veneto din Veneția, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti din Veneția, Deputazione Veneta per la Storia Patria din Veneția, Reale Deputazione sovra gli Studi di Storia Patria per le Antiche Provincie e la Lombardia e Provincia, Accademia Internazionale di Lettere e Scienze din Napoli etc. De asemenea, trebuie menționat faptul că în acest material nu am inclus și articolele omagiale realizate de ilustrul Prof. Claudiu Isopescu, ce au fost publicate de ziarul *L'Osservatore Romano* în diferite perioade după moartea lui Nicolae Iorga – primul dintre acestea fiind cel publicat la 30 noiembrie 1941 (Fig. 19) și intitulat „Nicola Jorga e la Sua opera culturale”²³.

În concluzie, în baza celor prezentate în acest articol, putem spune că întreaga sa activitate desfășurată în spațiul italian s-a bucurat de o atenție deosebită acordată de presa italiană, articolele publicate de jurnaliștii italieni fiind elogioase și reflectând cu succes moștenirea sa culturală, lăsată generațiilor viitoare, și care dăinuie și astăzi prin cele două așezăminte culturale românești de la Veneția: Casa Română și Pavilionul României de la Giardini della Biennale.

²³ *L'Osservatore Romano*, 30 noiembrie 1941, p. 3.

Ateneo Veneto

Letture Giordano

Ricordiamo che questa sera nella sala maggiore dell'Ateneo Veneto, alle ore 9 precise, il medico primario, prof. Davide Giordano terrà l'attesa seconda lettura sulla Eutanasia.

Ingresso libero.

Si accede per la porta in Calle della Verona. Il lettore, i soci e la stampa entrano per la nuova porta in calle Minelli.

Conferenza Nicolò Jorga

Nicolò Jorga, un innamorato di Venezia e della storia gloriosa di essa, il cui nome è ormai celebre per le sue pubblicazioni sulle ultime Crociate e sull'Impero turco, di cui recentemente scrisse una storia destinata a sostituire quella dell'Hammer e dello Zinkeisen, terrà nel nostro Ateneo, del quale è socio corrispondente, due conferenze.

Mercoledì alle ore 9 precise egli illustrerà il tema: « Il problema balcanico e gli interessi dell'Italia »; Venerdì, all'istessa ora: « Venezia sul Danubio e nella penisola balcanica ».

L'importanza dell'argomento per Venezia e per l'Italia, la competenza dell'oratore (parlerà, non leggerà), deputato al Parlamento rumeno, attireranno senza dubbio gran folla all'Ateneo.

La conferenza di Nicolò Jorga all'Ateneo Veneto

Ricordiamo che questa sera, nella sala maggiore dell'Ateneo, alle ore 9 precise, « Nicolò Jorga » dirà la prima delle due annunciate conferenze sul tema: Il problema Balcanico e gli interessi dell'Italia. Il biglietto d'entrata costa centesimi cinquanta.

Fig. 1a, b – „Conferenza Nicolò Jorga” – articol publicat în ziarul *Gazzetta di Venezia*, la data de 9 martie 1914, Arhiva ziarului *Gazzetta di Venezia*, 9 martie 1914, p. 4, An CLXXII – Nr. 67

Venezia sul Danubio e nella penisola balcanica

Nicolò Jorga all'Ateneo Veneto

Ieri sera, nella sala dell'Ateneo, illustre ed eminente storico rumeno Nicolò Jorga tenne, in presenza di un eletto e numeroso pubblico, la seconda ed ultima delle annunciate conferenze intorno alla materia di cui egli è tanto assiduo ed autorevole cultore. Ecco, in breve riassunto, quanto disse illustre conferenziere:

Se la città formatasi in un angolo dell'Adriatico su di un gruppo di scogliere abitate da pescatori poveri e sconosciuti giunse a svolgere una missione di storia universale, che le procurò ricchezza e gloria, la spiegazione deve cercarsi nella sua situazione geografica, ma soprattutto nella gente, sul cui territorio essa fu fondata e le cui tradizioni dovette rappresentare.

Nello stesso modo che sul Reno fra il mondo gallo-romano ed il mondo germanico, si conservò nelle scogliere l'avanzata civiltà conquistata dall'Est e dall'Ovest, quella gente che con tendenze proprie vive ancora nell'Olanda, nel Belgio, nell'Alsazia-Lorena, nella Svizzera; così fra il mondo latino ed il mondo greco si mantenne il mondo illiro-trace, di usanze e di costumi diversi al principio, poi romanizzato ed anche alavizzato in parte, che fu la base onde si innalzò la potenza politica di Venezia.

Prima cercarono gli Illiri del Balcano, sotto re propri, Aetona, Teuta, Genzio, di costituire uno stato adriatico; ma Roma vinse la loro resistenza e mise fine alla prefettura illirica. Senonché Roma ritenendo questa sponda dell'Adriatico con le conquiste della Mesia e della Dacia compì anche sul reami dei Traci congeneri, Aede all'Illirico un'organizzazione sua propria che la mise al pari dell'Italia e della Grecia, riconoscendo loro il diritto di sviluppare una vita politica nettamente distinta.

L'invasione slava rovinò questa omogeneità illirica che i latini avevano rispettata e rafforzata. E solo nel Secolo XIV riuscì a guadagnarsi un'indipendenza ben definita la parte orientale di questo nucleo balcanico, la Rumelia.

Gli Slavi Serbo-Croati avrebbero dipeso per conto loro l'eredità illirica se fossero stati padroni anche dell'Istria e delle bocche del fiume dell'Italia Settentrionale, con le quali è legata la laguna veneta.

Non potendo raggiungere questo scopo, Bisuzio s'impone, allontanando le cupidie germaniche dei Franchi con la forza della sua flotta. Sotto questo impulso Venezia si formò e si sviluppò appoggiata sull'incontrastabile diritto dell'imperatore d'Oriente. Ma la grande lontananza nonché le guerre assorbite dei Bizantini con Arabi e Bulgari le doledero l'autonomia, e poco a poco l'indipendenza.

Nel secolo undecimo, Bisuzio riguadagnava la Tracia e la Siria, ma non aveva mercanti per trarre qualche frutto da queste province.

Venezia, ancora mezzo bizantina, prese questo posto libero e seppe conservarlo e il paese di Venezia diventava anche il signore delle città dalmate e del litorale istriano e dalmato.

Malgrado la gara degli Ungheresi, scesi dalla Patagonia, il regno Adriatico pareva dover realizzarsi da Venezia che l'ardebbe poi trasmesso all'Italia dei nostri tempi.

Ma la grande forza dell'Impero d'Occidente attrasse i Veneziani verso altre mete, per vie pericolose e difficili.

L'idea imperiale dominava l'anima loro e giunsero perfino a sostituire all'imperatori nella quarta crociata, che creò lo stato effimero dei Crociati in Costantinopoli e spartì le province fra feudatari ed avventurieri occidentali, senza che la Repubblica rinunciasse nelle sue forme.

Nella seconda metà del Secolo XIV, Venezia aspirò all'eredità dei Normanni e fallì. Consumò tutte le sue forze nell'exploitare della rovina degli Stati balcanici, che non volle aiutare, credendo nell'amicizia del Turco e dovette rassegnarsi a lottare accanitamente col Sultano rimanendo, esanime, non potendo più concorrere a quell'opera politica che compiono verso il 1469 i Rumeni, salvando i resti della cultura cristiana nei Balcani e assicurando la tradizione imperiale.

Fu l'impeto fugace l'interesse della Repubblica per il difensore della Cristianità sul Danubio, Stefano il grande, Principe di Moldavia. E se lo svagamento di un arte originale nei paesi rumeni ricevette influssi veneziani, ciò avvenne senza che Venezia cercasse di estendere in queste regioni la sua cultura. Ma con tutto ciò fin dopo il 1700 Costantino Costantino lo « Stolicno » si onorava di essere a Bucarest il vicesindaco di quello spirito italiano che aveva sentito e conosciuto bene come studente a Padova.

Con l'Italia moderna si estende, perché è costretta di estendersi, al di là dei suoi mari ed ha innanzi a sé due vie.

L'una è quella segnata dai re normanni delle due Sicilie; opporsi ai Greci per affermarsi imperialisticamente nel balcano, lasciare in disparte l'idea del regno dell'Adria, il che vuol dire con l'Austria contro i Balcani.

L'altra è quella di Venezia, nell'epoca della sua vita politica più sana: innanzi a tutto creazioni su basi illiriche antiche di un regno Adriatico in accordo naturale con i Rumeni, eredi della razza trace e della cultura latina sul Danubio, il che vuol dire con i Balcani e contro l'Austria.

Auzuro per la mia Patria e per l'Italia che vince quest'ultimo orientamento.

Fu qui l'oratore, illustre ospite nostro con larghezza di vedute e con acume di critico, Nicolò Jorga ha esaminato i rapporti fra Venezia e i Balcani, e lo svolgimento della storia e della politica veneziana attraverso tali rapporti. Osserviamo soltanto che uno studio definitivo basato sull'esame di un numero imponente di documenti giacenti nei nostri Archivi sullo svolgimento di tale politica è ancora da compiersi, e certi categorici apprezzamenti sulle diverse direttrici politiche dei veneziani nei secoli XIII, XIV e XV sono quindi adesso, per lo meno prematuri.

Il prof. Jorga, che con tanto fervore coltiva la nostra storia venne fatto segno ad una calda dimostrazione di simpatia da parte dei presenti.

*

Lunedì 16, nella sala maggiore dell'Ateneo, alle ore 21, il prof. dott. Tremolli, commenterà e leggerà il « Canto XXIX del Paradiso » in cui Beatrice parlando degli angeli e della loro purezza divina, cade in una invettiva contro i predicatori di cose vane e i truffatori di indulgenze. — Mercoledì 18, il prof. dott. Christini, il « Canto XXX », il canto dell'Empireo e di Arrigo VII. — Entrata libera.

Fig. 2 – „Venezia sul Danubio e nella penisola balcanica. Nicolò Jorga all'Ateneo Veneto” – recenzie publicată în ziarul *Gazzetta di Venezia*, la data de 14 martie 1914, Arhiva ziarului *Gazzetta di Venezia*, 14 martie 1914, p. 4, An CLXXII – Nr. 72

LE CONFERENZE

Il Comune italico e le Comunità danubiane

La Conferenza di ieri al Circolo Filologico ha assunto vivo interesse e per il tema e per la personalità dell'oratore: il prof. Nicola Jorga, storico e scrittore e uomo politico illustre e amato non soltanto nella sua Romania; autore di numerose importanti opere in parecchie lingue; fondatore di quella singolarissima Università popolare di Valeni cui Carpazi che ha certe analogie con quella di Rabindranath Tagore ed ebbe funzioni nazionalistiche analoghe a quelle della « Dante Alighieri »; durante la guerra e sempre, grande amatore dell'Italia. Queste e altre alte benemerite ricordevole presentando l'oratore, il prof. Zuccante, come vicepresidente della Società di Alta Coltura auspice, col Circolo Filologico, della conferenza.

Il prof. Jorga, che conquista subito l'uditorio con la magnifica padronanza del nostro idioma e con la lucidità delle espressioni, stabilisce che il Medio Evo non deve considerarsi cominciante dalla caduta dell'Impero Romano — con Odoacre, con Teodorico, con Clodoveo di Francia — ma coi Comuni. Dimostra come accanto al Comune occidentale coesistesse nel vicino Oriente, pur nell'unità politica imperiale bizantina, il Comune, anch'esso formazione spontanea popolare.

Ravvisa e addita le analogie: come i Comuni lombardi di fronte all'imperatore germanico avevano milizie proprie e autonomia e fierezze di gente libera, così l'imperatore bizantino Maurizio quando sognò di ripercorrere con la conquista le vie di Costantino o di Traiano, si trovò di fronte a città danubiane, non ribelli all'autorità imperiale ma fiero del loro diritto, che rispondevano testualmente col « Suoneremo le nostre campane ». Solamente, mentre in Italia il Comune era urbano, nella Balcania danubiana era rurale. Il « villaggio » è elemento essenziale in tutto il Medio Evo nell'Oriente. Bisanzio amministrava poco, lasciava ampie autonomie; così il villaggio, raccolto intorno alla sua chiesa, era tutto un piccolo mondo, geloso conservatore delle tradizioni avite. Anzi, il villaggio aveva i suoi capi, gli eletti ed anziani, che erano amministratori e « giudici » e capi delle milizie. Così le circoscrizioni ereditarono per secoli — in qualche provincia fino a pochi decenni fa — il nome di « giudicature ».

Qui lo storico, con larga visione, passa ad interessanti raffronti con la vita e gli sviluppi dell'istituto comunale in Lombardia, nella Francia, nelle Fiandre, nelle tavole di fondazione della Confederazione Svizzera. Rileva come, contrariamente a quanto si crede, anche in Francia il comune rurale godesse autonomie e libertà, anche prima della Rivoluzione, perfino superiori a quelle che ebbe dopo. Così nell'Oriente danubiano il Comune rurale resistette, e fu rispettato, anche all'avvento dei Turchi, e però tollerò l'Impero Ottomano. Lo stesso Principato di Valacchia, nucleo del Risorgimento romeno, non fu che una spontanea formazione dei Comuni rurali.

Frequenti poi sono nella conferenza del prof. Jorga i richiami sulle affinità latine e italiche nella storia dei Comuni orientali, sulle influenze dell'arte, specialmente lombarda nel suo paese. E a questo proposito offre in dono alla Società d'Alta Coltura un suo grosso volume « L'Art Roumain ». L'oratore è stato fatto segno a ripetute vibranti acclamazioni.

Fig. 3 — „Le Conferenze. Il Comune italico e le Comunità danubiane” — recenzie despre conferința lui Iorga de la Milano publicată în ziarul *Corriere della Sera* la data de 23 martie 1925, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 23 martie 1925, p. 3

Il giudizio di uno storico romeno sull'Italia moderna

Roma, 5 marzo, notte.

E' a Roma Nicola Jorga, il noto scrittore e storico romeno, deputato al Parlamento.

Stasera il Jorga è stato intervistato dalla *Tribuna*. Interrogato circa la sua nuova pubblicazione su « Le Nazioni latine », egli ha detto: « Sto preparando una serie di volumi su « Le Nazioni latine », Italia, Spagna, Francia e Portogallo. Il libro sull'Italia sarà, prevedo, il più voluminoso, e forse sarò costretto a farlo seguire da un secondo. Sono stato in Italia ben dodici volte e la prima volta, quando avevo diciannove anni — ne ho ora cinquantquattro. — Ho vissuto tra voi da studioso, peregrinando di città in città, di biblioteca in biblioteca, sempre cercando nuove fonti per la ricostruzione della nostra storia, così intimamente legata alla vostra. Venezia e Genova mi hanno permesso di mettere le mani su documenti preziosi. »

Richiesto delle sue impressioni sull'Italia nuova, Nicola Jorga, dopo aver dichiarato di essere solo da poche ore in Italia, ha detto: « Voi avete affrontato e, in parte, state risolvendo formidabili problemi della vostra vita nazionale, chiamando a raccolta tutte le energie della vostra gente. Che io sappia, nessun altro popolo sta lavorando con lo stesso ardore. Il vostro Duce ha intuito che i tanto strombazzati problemi economici, prima di essere tali sono problemi psichici, problemi che possono risolversi con atti di volontà. La volontà: ecco un motore che non viene mai meno. »

Fig. 4 — „Il giudizio di uno storico romeno sull'Italia moderna” — intervui acordat de Iorga ziarului *Corriere della Sera* la data de 5 martie 1927, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 6 martie 1927, Anul V

Fig. 5 - „Una conferenza del prof. Jorga sulla sintesi romena nella latinità” - recenzie despre conferința susținută de Iorga la Universitatea din Roma publicată în ziarul *Corriere della Sera* din data de 8 martie 1927, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 8 martie 1927

Fig. 6 - „La conferenza di Nicola Jorga. Una manifestazione italo-romena” - recenzie despre conferința susținută de Iorga la Camera de Comerț Italo-Română din Milano publicată în ziarul *Corriere della Sera* din data de 14 martie 1927, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 14 martie 1927, p. 4

Fig. 7 - „Echi di Cronaca” - articol publicat în ziarul *Corriere della Sera* la data de 28 martie 1928, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 28 martie 1928, p. 4.

“Per l'Italia, nella sua lotta,,
 La fervida azione di Nicola Jorga .
 Bucarest 14 aprile.

Nicola Jorga, l'illustre studioso romeno, che ama l'Italia perchè la conosce a fondo nella storia gloriosa e nella splendente rinascita, ha svolto nel suo paese, in questi ultimi tempi, un'azione infaticabile, per lumeggiare il buon diritto italiano e l'iniquità ginevrina contro le deformazioni e le calunnie di un'astiosa propaganda, che inquina tanta parte della vita politica romena.

Degli scritti e dei discorsi dello storico si pubblica ora una scelta (*Per l'Italia, nella sua lotta*; Tip. Datina Romaneasca, Valenii de Munte) in una traduzione italiana, che, a dir vero, avrebbe potuto essere un po' più accurata.

Nicola Jorga, nel volume, esalta il popolo italiano « che ha dato all'umanità le più alte realizzazioni » nelle condizioni più difficili: artefice della grandiosa struttura imperiale e del Rinascimento, pioniere dei risorgimenti nazionali nell'Ottocento, creatore in questo secolo dell'ordine nuovo; illustra i contributi continui, ideali e pratici, offerti dall'Italia nei secoli alla Romania e i legami di stirpe, di lingua, di cultura tra i due paesi; definisce il carattere della colonizzazione italiana che fu in ogni tempo non sfruttatrice, ma fecondatrice e profondamente umana; auspica infine la piena vittoria nella grande prova che il popolo italiano affronta. — in un superbo spiegamento d'energie suscitate e guidate dal genio del Capo. — contro l'egoismo della plutocrazia conservatrice e contro la barbarie, per una forma di civiltà più nobile e pura.

Fig. 8 – „Per l'Italia, nella sua lotta. La fervida azione di Nicola Jorga” – articol publicat în ziarul *Corriere della Sera* la data de 15 aprilie 1936, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 15 aprilie 1936, p. 5, An XIV

Una manifestazione culturale italo-romena
 La conferenza di S. E. Jorga

Un illustre conferenziere, il Rettore dell'Università di Bucarest, già Presidente della Camera di Romania, professore Nicola Jorga, ha illustrato ieri sera nell'aula magna dell'Ateneo a studiosi e studenti « Un capitolo inedito della storia dell'arte romena ».

Il prof. Jorga è giunto l'altra mattina da Parigi, ove si era recato, incaricato di una missione dal proprio Governo.

Alla conferenza erano presenti il pro-rettore Patetta, in assenza del Rettore Pivano, il prof. Baroli presidente della « Società amici della Romania », il capo-manipolo Farina, vice-segretario del Partito di Torino, il rappresentante del Prefetto e molte altre autorità.

Il prof. Nicola Jorga è stato presentato agli intervenuti dal prof. Patetta, il quale ha illustrato la figura e l'opera dell'illustre studioso d'arte che è amico e ammiratore dell'Italia.

Ha presa quindi la parola S. E. Jorga. L'oratore, che è stato seguito con la massima deferente attenzione ha esposto i risultati di studi che l'hanno portato a variare in qualche parte la teoria dominante intorno all'arte romena, posta in diretto rapporto di dipendenza con l'arte bizantina. Da questi studi, si potrebbe così asserire che prima dell'arte bizantina, un'arte originaria romena ha caratterizzato inconfondibilmente quel popolo.

La conferenza, densa di dottrina, è stata frequentemente interrotta ed infine coronata da applausi vivissimi, dall'elito pubblico che gremiva la sala.

Fig. 9 – „Una manifestazione culturale italo-romena. La conferenza di S. E. Nicola. Jorga” – recenzie despre conferința susținută de Jorga la Torino publicată în ziarul *La Stampa* din data de 1 aprilie 1930, Arhiva ziarului *La Stampa*, 1 aprilie 1930, p. 5

S. E. l'on. Nicola Jorga
all'Istituto Fascista di cultura

Questa sera, alle 21, nella sala maggiore dell'Ateneo, S. E. l'on. prof. Nicola Jorga, ex ministro del Regno di Romania, terrà l'annunziata conferenza sul tema: «Venezia e l'Oriente».

L'eminente storico ed autorevole parlamentare rumeno, parlando, in italiano, con la sua suggestiva eloquenza, dei rapporti della città nostra, antichi e recenti, con gli Stati orientali e in specie con la Nazione latina che lo annovera tra i suoi figli più illustri, dirà cose del più vivo interesse. La sua conferenza costituirà quindi una nuova affermazione di quella simpatia italo-romena alla quale cooperano con assidua cura gli elementi migliori dei due Paesi.

L'ingresso è libero ai tesserați del Fascio, dell'Università Popolare, del Sindacato Intellettuale, del G.U.F., della Lega Navale, dell'A.N.I.F. e del Dopolavoro.

I soci delle indicate istituzioni avranno diritto anche d'intervenire alla conferenza che terrà domani sera all'Ateneo l'on. Franco Ciarlanti, il quale svolgerà un argomento pure molto interessante: «Navigatori ed esploratori veneti».

Fig. 10 – „S. E. Nicola Jorga all'Istituto Fascista di Cultura” – articol despre conferința susținută de Jorga la Venetia publicat în ziarul *Gazzetta di Venezia* din data de 1 aprilie 1930, Arhiva ziarului *Gazzetta di Venezia*, 1 aprilie 1930, p. 4, Anul CLXXXIII, nr. 91

L'Istituto storico romeno inaugurato a Venezia
Venezia, 2 aprile, notte.

Un anno fa il prof. Nicola Jorga, presidente dell'Istituto Europeo di studi sud-orientali, comperava un appartamento del palazzo Correr a Santa Fosca per destinario a residenza di un certo numero di giovani romeni laureati nelle Università della loro patria e licenziati da quelle Accademie di Belle Arti, i quali, avendo vinto delle borse, volessero perfezionare i loro studi negli archivi di Stato di Venezia o nelle Biblioteche e Musei veneziani.

Successivamente, l'Istituto acquistò un nuovo e più vasto appartamento adiacente al primo e si formò così l'Istituto Storico Artistico Romeno in Venezia, gemello di quell'Istituto Romeno che prospera a Fontanay aux Roses. L'Istituto consta attualmente di quaranta locali comprendenti gli alloggi per i pensionati, le sale di studio, un appartamento d'onore con salone per ricevimenti, ecc. L'Istituto Romeno è stato inaugurato stasera con molta solennità presenti il prof. Jorga, storico e uomo politico insigne della Romania, giunto testè dall'America del Nord; il principe Ghika, ministro plenipotenziario romeno in Roma, autorità e notabilità politiche e dell'Istituto.

Il prof. Jorga ha parlato in perfetto italiano illustrando i fini dell'istituzione che è altresì destinata a rinsaldare i vincoli fra i popoli romeno e italiano. Poi il dott. Consalvo Summonti ha pronunciato un discorso in nome dei ministri degli Esteri e dell'Educazione nazionale, rivolgendosi al prof. Jorga un plauso per l'opera infaticabile che va svolgendo con fervida amicizia per l'Italia.

Infine il conte Zorzi ha portato il saluto di Venezia, lietissima di ospitare l'Istituto. Fu dato poi un concerto di musica romena.

Fig. 11 – „L'Istituto storico romeno inaugurato a Venezia” – articol despre inaugurarea Casei Române publicat în ziarul *Corriere della Sera* din data de 3 aprilie 1930, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 3 aprilie 1930, p. 3

Il Capo del Governo romeno
NICOLA JORGA

A Nicola Jorga, Rettore dell'Università di Bucarest, Presidente del Consiglio dei Ministri in Romania, tutta la Nazione romana tributa ardenti augurii nell'occasione del 60° compleanno. Che cosa egli rappresenta per la Romania intellettuale, tutti gli studiosi sanno. I suoi 40 anni di attività — attività che spazia dalla storia univer-

...sala e quella romana, dalla storia letteraria e quella dell'arte, della Chiesa, dell'Esercito, del Governo, alla parte letteraria, hanno dato una tale dose di lavoro che il solo riassunto bibliografico delle opere da lui pubblicate fino al 1921 occupa più di 400 pagine di un libro che l'amore di un solo scienziato, Stefan Meles, gli ha dedicato. Lo stesso Meles ha aggiornato la bibliografia jorgiana nel volume di omaggio che l'Istituto di Storia Universale dell'Università di Cluj dedica al grande Maestro.

E bene che anche noi ricordiamo Jorga per la somma di lavoro che egli ha dedicato con devota amicizia alla nostra Patria e anche alla parte più ignorata della storia d'Italia, alla storia cioè dell'influenza italiana nell'Oriente e specialmente in Romania. Tanto egli ha scritto a questo riguardo, che credo sia quasi impossibile ricopiarlo tutto, anche perché non si tratta di un'opera organica ma di notizie sparse in molti lavori, i più importanti dei quali sono ora pressoché introuvabili. Tentiamo ad ogni modo di riassumere, i suoi scritti, non senza una idea dell'importanza dell'opera del Jorga in questo campo.

Le più antiche testimonianze dell'influenza italiana in Oriente, l'orga le trova all'epoca delle Crociate: i suoi quattro volumi di « Note e Ricerche per servire alla Storia delle Crociate » sono pieni di documenti tratti dagli Archivi italiani che testimoniano dell'importanza abbiano avuto Genova, Venezia, Pisa e il Papato nelle note contro i Musulmani. Ma specialmente a Venezia l'orga ha rivolto le sue ricerche, per l'importanza grandissima che per l'Oriente ebbe la Repubblica Veneta, potenza, con l'età ostera, giustamente, più orientale che occidentale. Da queste ricerche hanno origine moltissime opere, delle quali sono da citare: « Le relazioni dei Romeni con Venezia sino alla morte di Stefano il Grande (1504) »; « Due tradizioni storiche nei Balcani, dell'Italia e dei Romeni »; « Le relazioni coi Turchi e coi Cristiani dei Balcani dalla Battaglia di Cosovo a quella di Nicopoli (1292-1396) »; « L'origine delle relazioni con Stefano il Grande »; « L'ambiente politico del loro sviluppo »; « Venezia e l'Impero dei Balcani »; « Venezia e il Mar Nero »; « Cinque conferenze su Venezia » ed altre ancora.

L'orga ha rivolto la sua attenzione anche alla giusta Repubblica di Ragusa, la cui storia è troppo poco nota e che pure ebbe il grande merito di partecipare con Venezia alla diffusione della cultura italiana nel Levante. Per mezzo di Ragusa, dei mercanti ragusini e di quelli della vicina città romeno-albanese di Monopoli, i paesi romeni si inserivano in relazione con Venezia. La breve storia di Ragusa, i documenti raccolti dall'orga nel primo volume della sua Storia del Commercio Rumeno, questi, pubblicati nella monumentale raccolta che va sotto il nome di *Eudoxia Muzumazaki*, che l'orga ne curò i primi volumi e quelli sparsi nei molti volumi di « Note » ai documenti stanno a testimoniare quanto noi dobbiamo a questa piccola Repubblica che fu splendido faro di Italianità nei secoli passati.

Anche i viaggiatori italiani occupano l'attività del nostro. I quattro volumi della « Storia della Romania per mezzo dei viaggiatori » riassumono spesso del nome di jorgiani: adesso così davanti ai nostri occhi, spiriti irrequieti e montanari; dal XVI al XIX secolo, da Giovanni Botero a Monsignor Bandini, da Ugo Silvio Piccolomini a Monsignor Quercini, dal Boucovic allo Stellanoni. Nel breve giro di un articolo sommare tutti i viaggiatori italiani è impossibile, ma la testimonianza del fatto che il Piemonte aveva un'azione dell'influenza che molti esaltarono.

Forse i medici italiani in Romania attraversarono l'attenzione dell'orga; da Matteo da Murano, inviato dalla Serenissima a curare le infermità, a Ferruccio Michele il Volero, l'isteta di Crato contro i turchi, fino al Feltrino e al Ferraro, medici del Brancovone, è tutta una serie di dottori che venivano in Romania a curare alla fama delle Università e della medicina italiane. L'orga fu anche il primo a rilevare che il Piemonte aveva di più di un secolo lo Jenner nella scoperta e nell'applicazione della vaccinazione contro il vaiuolo; il metodo era differente, ma il principio era tal si basava il Jellero casale.

L'opera del Jorga comincia ora a coperci attraverso traduzioni italiane a cura del prof. Imposca, dell'Università di Roma, sono già stati pubblicati dei drammi, una storia dell'Arte popolare romana, un libro d'impressioni spirituali; tra poco usciranno i quattro volumi della « Storia della Romania dell'umanità »; Mercoledì la traduzione in due volumi di « Memorie » recentemente uscite; troppo importante è il posto occupato dall'orga nella storia politica e culturale romana per lasciare da parte questo documento.

MARIO RUFFINI.

Fig. 12 – „Il Capo del Governo Romeno NICOLA JORGA” – articol publicat în ziarul *La Stampa* la data de 19 iunie 1931, Arhiva ziarului *La Stampa*, Torino, 19-20 iunie 1931, An IX, p. 1

Fig. 13 – Articolul original apărut în ziarul *Il Messaggero* în 19 noiembrie 1931 ca urmare a conferirii lui Nicolae Jorga a titlului de Doctor Honoris Causa al Universității din Roma, 1931, Archivio Storico Diplomatico, Affari Politici 1931-1945, România, Busta 5/ Fasc. 3, 1931-1933

Fig. 14 – „L'influenza di Roma sui Romeni esaltata da Nicola Jorga” – articol despre conferința susținută de Jorga la Roma publicat în ziarul *Corriere della Sera* din data de 24 februarie 1935, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 24 februarie 1935, p. 2, Anul XIII

Fig. 15 – „Roma nel pensiero e nella letteratura dei Romeni” – articol apărut în ziarul *L'Osservatore Romano* despre conferința susținută de Nicolae Iorga la Institutul de Studii Romane din Roma, Arhiva ziarului *L'Osservatore Romano*, 25-26 februarie 1935, nr. 45, p. 7.

Fig. 16 – „Il Principe inaugura a Venezia il Congresso della Storia del Risorgimento” – articol despre participarea lui Iorga la Congresul de Istorie a Risorgimentului de la Veneția publicat în ziarul *Corriere della Sera*, din data de 11 septembrie 1936, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 11 septembrie 1936, p. 3, Anul XIV

Fig. 17 – „Il Congresso di studi bizantini. Un ricevimento in Campidoglio” – articol despre participarea lui Jorga la Congresul de Studii Bizantine de la Roma publicat în ziarul *Corriere della Sera* din data de 24 septembrie 1936, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 24 septembrie 1936, p. 2, Anul XIV

Fig. 18 – „Il saluto di S. E. Jorga”, *Gazzetta di Venezia*, 2 iunie 1938, Archivio *Gazzetta di Venezia*, 1938, An XVI, p. 4

Fig. 19 – „Nicola Jorga e la sua opera culturale” – articol publicat în ziarul *L'Osservatore Romano* la data de 30 noiembrie 1941, la un an de la moartea lui Jorga, Arhiva ziarului *L'Osservatore Romano*, 30 noiembrie 1941, nr. 280, p. 3.

BIBLIOGRAFIE

ARHIVE

AM.A.E.C.I., 1931 – AM.A.E.C.I., – Affari Politici 1931-1945, Romania, Busta 5/ Fasc. 3, 1931.

CĂRȚI

Baicu, Ion Șt., *Nicolae Iorga și Partidul Naționalist Democrat în viziunea presei și a documentelor de arhivă prahovene: 1890-1948*, Editura Academiei Române, București, 2005.

Grigoraș, Nicolae, Buzatu, Gheorghe, Marinescu, C. Gh., *Nicolae Iorga: omul și opera*, Editura Junimea, Iași, 1971.

- Metes, Ștefan, *Activitatea istorică a lui Nicolae Iorga*, Editura Pavel Suru, București, 1921.
 Șeicaru, Pamfil, *Nicolae Iorga*, Editura Tritonic, București, 2005.
 Theodorescu, Barbu, *Nicolae Iorga*, Editura Tineretului, București, 1968.
 Țurlea, Petre, *Nicolae Iorga, o viață pentru neamul românesc*, Editura Pro Historia, București, 2001.

PRESĂ

- „Conferenza Nicolò Jorga” – articol publicat în ziarul *Gazzetta di Venezia*, la data de 9 martie 1914, Arhiva ziarului *Gazzetta di Venezia*, 9 martie 1914, p. 4, An CLXXII – Nr. 67
- „Venezia sul Danubio e nella penisola balcanica. Nicolò Jorga all’Ateneo Veneto” – recenzie publicată în ziarul *Gazzetta di Venezia*, la data de 14 martie 1914, Arhiva ziarului *Gazzetta di Venezia*, 14 martie 1914, p. 4, An CLXXII – Nr. 72
- „Le Conferenze. Il Comune italico e le Comunità danubiane” – recenzie despre conferința lui Iorga la Milano publicată în ziarul *Corriere della Sera* la data de 23 martie 1925, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 23 martie 1925, p. 3.
- „Il giudizio di uno storico romeno sull’Italia moderna” – interviu acordat de Iorga ziarului *Corriere della Sera* la data de 5 martie 1927, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 6 martie 1927, Anul V.
- „Una conferenza del prof. Jorga sulla «sintesi» romena della latinità” – recenzie despre conferința lui Iorga la Roma publicată de ziarul *Corriere della Sera* la data de 8 martie 1927, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 8 martie 1927.
- „La conferenza di Nicola. Jorga. Una manifestazione italo-romena” – recenzie despre conferința susținută de Iorga la Camera de Comerț Italo-Română din Milano publicată în ziarul *Corriere della Sera* din data de 14 martie 1927, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 14 martie 1927, p. 4.
- „Echi di Cronaca” – articol publicat în ziarul *Corriere della Sera* la data de 28 martie 1928, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 28 martie 1928, p. 4.
- „Per l’Italia, nella sua lotta. La fervida azione di Nicola Jorga” – articol publicat în ziarul *Corriere della Sera* la data de 15 aprilie 1936, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 15 aprilie 1936, p. 5, An XIV.
- „Una manifestazione culturale italo-romena. La conferenza di S. E. Nicola. Jorga” – recenzie despre conferința susținută de Iorga la Torino publicată în ziarul *La Stampa* din data de 1 aprilie 1930, Arhiva ziarului *La Stampa*, 1 aprilie 1930, p. 5.
- „S. E. Nicola. Jorga all’Istituto Fascista di Cultura” – articol despre conferința susținută de Iorga la Veneția publicat în ziarul *Gazzetta di Venezia* din data de 1 aprilie 1930, Arhiva ziarului *Gazzetta di Venezia*, 1 aprilie 1930, p. 4, Anul CLXXXIII, nr. 91.
- „Il Capo del Governo Romeno NICOLA JORGA” – articol publicat în ziarul *La Stampa* la data de 19 iunie 1931, Arhiva ziarului *La Stampa*, Torino, 19-20 iunie 1931, p. 1, An IX.
- „Laurea „ad honorem” a Nicola Iorga” – articol despre conferirea, de către Universitatea din Roma, a titlului de Doctor Honoris Causa lui Nicolae Iorga publicat în ziarul *Il Messaggero* din data de 19 noiembrie 1931, Arhiva M.A.E.C.I. – Affari Politici 1931-1945, Romania, Busta 5/ Fasc. 3.
- „L’influenza di Roma sui Romeni esaltata da Nicola Jorga” – articol despre conferința susținută de Iorga la Roma publicat în ziarul *Corriere della Sera* din data de 24 februarie 1935, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 24 februarie 1935, p. 2, Anul XIII.
- „Roma nel pensiero e nella letteratura dei Romeni” – articol apărut în ziarul *L’Osservatore Romano* despre conferința susținută de Nicolae Iorga la Institutul de Studii Romane din Roma, Arhiva ziarului *L’Osservatore Romano*, 25-26 februarie 1935, nr. 45, p. 7.
- „Il Principe inaugura a Venezia il Congresso della Storia del Risorgimento” – articol publicat în ziarul *Corriere della Sera* și dedicat celei de-a XXIV-a ediții a Congresului de Istorie a Risorgimentului de la Veneția, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 11 septembrie 1936.
- „Il Congresso di studi bizantini. Un ricevimento in Campidoglio” – articol despre participarea lui Iorga la Congresul de Studii Bizantine de la Roma publicat în ziarul *Corriere della Sera* din data de 24 septembrie 1936, Arhiva ziarului *Corriere della Sera*, 24 septembrie 1936, p. 2, Anul XIV.
- Gazzetta di Venezia* 02.06.1938 4 - *Il saluto di S. E. Jorga*, «*Gazzetta di Venezia*», 2 iunie 1938, Archivio «*Gazzetta di Venezia*», 1938, An XVI, p. 4.
- „Nicola Jorga e la Sua opera culturale”, *L’Osservatore Romano*, 30 noiembrie 1941, Arhiva ziarului *L’Osservatore Romano*, 1941, p. 3.

LISTĂ ABREVIERI

- AM.A.E.C.I. – Archivio Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale
 AT – Ateneo Veneto
 ULS – Universitatea La Sapienza din Roma

MONARHIA ROMÂNĂ DUPĂ AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL. CÂTEVA PROBLEME DE TEORIE ȘI IDEOLOGIE POLITICĂ¹

Emanuel COPILAȘ*

THE ROMANIAN MONARCHY AFTER THE SECOND WORLD WAR. SOME ISSUES OF POLITICAL THEORY AND IDEOLOGY ABSTRACT

This article tackles the problem of the postwar Romanian monarchy through political theory and an ideological perspective. It aims to bring forward a new doctrinaire perspective upon the monarchical institution in general and king Michael in particular, without trying to minimize in any way the political contributions of king Carol II of Romania's successor to ending the war in Romania and mitigating as much as possible the consolidation of Soviet influence upon the country.

Keywords: postwar, geopolitics, Sovietization, process, conservatism.

Introducere

„«Ne dăm seama că o mare parte din populația românească e în favoarea monarhiei, de aceea socotim că putem sluji mai bine țara colaborând cu regele și patrioții monarhiști. Asta nu înseamnă că noi credem în principiul monarhiei»² – declara Gheorghe Gheorghiu-Dej în 1945 unui jurnalist francez la Paris, cu ocazia prezenței la lucrările conferinței de pace care se va finaliza doi ani mai târziu. În teritoriul, partide procomuniste ca Partidul Național-Popular nu ezitau să utilizeze simbolistica monarhică în încercarea de a capta un electorat cât mai divers³. Iar Lucrețiu Pătrășcanu i-a transmis Regelui Mihai I încă din aprilie 1944, atunci când fuseseră primite primele condiții de armistițiu din partea sovieticilor, că P.C.R. intenționează să impună ca formă de stat republica după război dar, dacă va colabora cu noile forțe politice, va beneficia de sprijinul P.C.R.⁴. Altfel spus, „noi suntem cu el, dacă el e cu poporul. Dacă nu, e singur și vinovat de atitudinea ce o va lua poporul dacă acesta va vedea că în loc să susțină cerințele lui, regele susține banda de fasciști din jurul lui”⁵. Încă din primăvara aceluiași an, Regele Mihai și familia regală erau deja „resemnați în fața inevitabilului”⁶, deși atitudinea sovietică față de monarhia română a fost una surprinzător de oscilantă. Imediat după actul de la 23 august 1944, este foarte posibil ca Stalin să nu fi manifestat o poziție amenințătoare față de Regele Mihai pentru a preveni solidarizarea ofițerilor și a unei părți importante a armatei române cu Germania nazistă, aflată în plin proces de retragere de pe frontul de Est, dar încă extrem de puternică și de periculoasă⁷.

A existat realmente un plan pentru sovietizarea României?

Retrospectiv, dinamica politică pare una predeterminată. Încă din primăvara anului 1945, serviciile secrete americane atrăgeau atenția că în România se acționează conform unui plan de comunizare pe trei ani care ar include: restructurarea armatei, desființarea băncilor, colectivizare, desființarea monarhiei,

¹ Într-o variantă de lucru, materialul a fost publicat în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, 2022, pp. 153-168.

* Universitatea de Vest din Timișoara; e-mail: emanuel.copilas@e-uvv.ro.

² *Gheorghiu-Dej* apud Gheorghe Onișoru, *Alianțe și confruntări între partidele politice din România (1944-1947)*, Fundația Academia Civică, București, 1996, pp. 254-255; vezi și Ulrich Burger, *Misiunea Ethridge în România*, traducere de Florica Mateiaș și Raluca Schiau, Fundația Academia Civică, București, 2000, p. 210; Gheorghe Țuțui, „Slăbirea rolului monarhiei în viața de stat. Proclamarea Republicii Populare Române”, în Ioan Ceterchi et. al., *30 Decembrie '47. Premise și semnificații*, Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă C.C. al P.C.R., București, 1972, pp. 112-114; Gh. Țuțui, Gheorghe Ioniță, *Anii tumultuoși ai luptei pentru republică*, Editura Militară, București, 1978, pp. 22-24; Mihai Fătu, *1946. Din istoria politică a României contemporane*, Editura Politică, București, 1968, p. 68.

³ Radu Păiușan, *Activitatea Uniunii Patrioților (1944-1945) și a Partidului Național-Popular (1946-1949) în sud-vestul României*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2013, p. 62, 206.

⁴ Ion Ardeleanu, Vasile Irimia, Mircea Mușat (coord.), *23 August 1944. Documente*, vol. II, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 689; Constantin Kirițescu, *România în al doilea război mondial*, vol. II, Editura Univers Enciclopedic, București, 1996, pp. 201-202.

⁵ Ioan Scurtu (ed.), *România. Viața politică în documente, 1945*, Arhivele Statului din România, București, 1994, p. 178.

⁶ Cortland van Schuyler, *Misiune dificilă. Jurnal (28 ianuarie 1945-20 septembrie 1946)*, traducere de Sorana Georgescu-Gorjan, Alina Petricel, Editura Enciclopedică, București, 1997, p. 78. Vezi și I. Scurtu, *România. Viața politică în documente, 1945*, p. 245. Se pare că regele Mihai ar fi fost sfătuit să abdice de către unii consilieri încă din martie 1945. Vezi Mircea Ciobanu, *În fața neamului meu. Convorbiri cu Mihai I al României*, Editura Princeps, Iași, 1995, pp. 229-231.

⁷ Dan A. Lăzărescu, *Confesiuni*, Editura Hestia, Timișoara, 1997, p. 98.

reorientarea comerțului țării dinspre Occident spre Uniunea Sovietică, suprimarea pluralismului politic, înființarea unei poliții politice similară cu cea sovietică, industrializarea țării și, în sfârșit, „Niciunui străin, cu excepția celor din țările de sub influența sovietică nu i se va permite intrarea în România”⁸.

Două precizări: aceste „planuri” au fost descoperite după instalarea administrației Truman la Washington, când diplomația americană a devenit mai agresivă, încercând să compenseze probabil prestațiile anterioare îndoielnice, care i-au încurajat pe sovietici, în loc să le traseze limite; Truman, președintele unui stat cu un PIB mai mare cu peste 75% decât PIB-ul sovietic, stat care s-a implicat în Al Doilea Război Mondial pe continentul european mai degrabă din teama de a nu fi contribuit cu mare lucru la înfrângerea Germaniei naziste și pentru a se asigura că interesele sale în Europa postbelică sunt ferm reprezentate, chiar dacă nu proporțional cu nivelul de implicare al Washingtonului în războiul european⁹ – ei bine, succesorul lui Roosevelt descoperea subit pericolul „infectării” Asiei, a Orientului și a Europei de Est cu virusul comunist. Aceasta în primul rând.

În al doilea rând, au existat cazuri ale unor cetățeni americani, nu numai sovietici, de exemplu, care, în 1950, au solicitat vize de intrare în România pentru a se stabili și a profesa aici. Este vorba de o familie cu vederi progresiste, a cărei cerere a fost aprobată în scurt timp¹⁰. Oricât de profetice ar părea aceste „planuri”, ele nu reflectă o strategie bine conturată de a prelua puterea în România, respectiv în celelalte state est-europene, ci simpli pași aleatorii de urmat ca mijloc de a testa în permanență reacția occidentalilor, fără a forța nota. Și cum altfel decât diplomatic eventual să forțezi nota în fața unui stat care, la finalul războiului, avea un PIB de patru ori mai mare?¹¹

Cât despre monarhia română, Vasile Luca oferă o diagnoză politică interesantă în martie 1945:

(...) noi nu dorim înlăturarea monarhiei. România nu e încă coaptă (sic!) pentru republică acum. Chiar dacă ar fi vorba să se ia anumite măsuri, ca în Iugoslavia sau Grecia, s-ar instala o regență, nicidecum o republică, așa că nu trebuie să atacăm monarhia. Noi atacăm banda care înconjoară monarhia și care împiedică pe rege să vadă situația. Regele e fals informat și dacă pe baza presiunilor el e forțat, noi trebuie să lichidăm această bandă și să dăm sfetnici democrați. Pentru noi să fie clar că nu ne atingem de rege și dacă vom fi nevoiți să luăm măsuri, nici atunci nu va fi vorba decât de o regență, dar nu de schimbarea constituției, căci *aceasta e o chestiune de viitor, care depinde de felul cum se desfășoară evenimentele*. Oricât de stânga am fi noi, trebuie să știm că dezvoltarea istorică a ultimelor decenii a arătat că *o monarhie poate fi mult mai democratică decât o republică fascistă*, așa că noi nu urmărim forma, ci conținutul și *dacă putem da un conținut democratic, pentru o dezvoltare progresistă mai departe, nu suntem pentru dărâmarea formei de stat*. Dacă monarhia poate să meargă pe calea aceasta un timp mai îndelungat, e liberă să o facă. Nu punem aceste principii acum în joc, dar atacăm banda care înconjoară pe rege și împiedică rezolvarea problemelor pe cale constituțională, pentru ca țara să pășească înainte (subl. m.)¹².

Se pare că sovieticii și comuniștii locali ar fi cochetat cu ideea readucerii pe tron a Regelui Carol al II-lea, pentru a discredita prestigiul monarhiei, atât de puternic în România¹³. Inițiativa a fost abandonată în cele din urmă, fiind lipsită de fezabilitate. În memoriile sale, Carol al II-lea pretinde că a fost deranjat de către aceste mașinațiuni și că nu ar fi dorit să îl înlocuiască pe fiul său la domnie ci, eventual, să acționeze ca loțiitor al acestuia până la stabilizarea situației politice din țară¹⁴. Însă încă din 23 august 1944, acesta se arăta dezamăgit că Uniunea Sovietică nu s-ar fi ținut de cuvânt și nu l-a readus pe tron; mai mult, domnia Regelui Mihai nu ar fi fost decât provizorie, nefiind niciodată ratificată de către Parlament și, pe cale de consecință, revocabilă oricând de către el însuși¹⁵. Toate acestea reconfirmă absența unui plan prestabilit de sovietizare a României, fiind vorba în primul rând de așteptări, tatonări și avansuri politice extrem de

⁸ Stelian Neagoe, *Istoria politică a României, 1944-1947. Crestomația tranziției dintre două dictaturi*, Editura Noua Alternativă, București, 1996, p. 274; Ioan Chiper, Florin Constantiniu, Adrian Pop (ed.), *Sovietizarea României. Percepții anglo-americane*, Editura Iconica, București, 1993, pp. 135-137; Șerban Rădulescu-Zoner, Daniela Bușe, Beatrice Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, Editura Cavaliotti, București, 1995, p. 70.

⁹ Vezi pentru amănunte Liviu Țirău, *Între Washington și Moscova. Politicile de securitate națională ale SUA și URSS și impactul lor asupra României (1945-1965)*, Editura Tribuna, Cluj-Napoca, 2005, pp. 83-87.

¹⁰ Ion Calafățeanu, *Scrisori către tovarășa Ana*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2005, pp. 227-229.

¹¹ Vezi Emanuel Copilaș, „Contextul interbelic al comunismului românesc”, în Liliana Corobca (ed.), *Panorama comunismului în România*, Editura Polirom, Iași, 2020, p. 41.

¹² I. Scurtu, *România. Viața politică în documente, 1945*, p. 179; vezi și S. Neagoe, *op. cit.*, pp. 269-270.

¹³ Nicolae Baciuc, *Agonia României 1944-1948*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1990, p. 181; Mark László-Herbert, *Abdicarea regelui Mihai. Documente diplomatice inedite*, Editura Humanitas, București, 2010, pp. 25-27, 75-111, 120-128, 130-138; Paul Quinlan, *Regele playboy. Carol al II-lea al României*, traducere de Mona Antohi, Editura Humanitas, București, 2008, pp. 328-330; Liliana Saiu, *The Great Powers and Rumania, 1944-1946. A Study of the Early Cold War Era*, Columbia University Press, New York, 1992, p. 133; Burton Y. Berry, *Romanian Diaries, 1944-1947*, The Center for Romanian Studies, Iași, Oxford, Portland, 2000, p. 651.

¹⁴ Carol al II-lea, *Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice*, vol. V, 1946-1948, p. 29, 44.

¹⁵ *Ibidem*, vol. IV, 1943-1945, p. 220, 366; vezi și Liviu Vălenaș, *Mareșalul Antonescu și frontul secret. Convorbiri cu Gheorghe Barbul*, Editura Vreamea, București, 2001, pp. 18-19.

conjuncturale din partea sovieticilor, dar mai ales a comuniștilor locali aflați într-o situație deloc de invidiat, dar pe care au reușit să o speculeze finalmente în folos propriu.

Cu ocazia evenimentelor din 23 august 1944, Regele Mihai a jucat un rol crucial, contribuția sa fiind decisivă pentru lovitura de stat care s-a soldat cu înlăturarea regimului Antonescu de la putere. Inițial, se pare că arestarea mareșalului Antonescu a fost gândită pentru ziua de 24 august de către P.C.R., însă lucrurile s-au precipitat, luându-i pe comuniștii locali pe nepregătite. Ca în multe alte dăți, aceștia au fost nevoiți, alături și de partidele istorice și de rege, evident, să improvizeze¹⁶.

O evaluare ideologică a monarhiei în perioada postbelică

Profilul ideologic al regelui Mihai este foarte interesant, acesta reflectând până la urmă contextul interbelic în care s-a format. Regele, simpatizant al falangei spaniole în adolescență¹⁷, considera, întocmai ca ceilalți conservatori români, că alianța României cu Germania a fost posibilă datorită „pericolului comunist”, și că cele mai mari „nenorociri” pentru țară au venit întotdeauna de la Răsărit¹⁸. Mai departe, regele considera că soldații români au fost cei care au eliberat în august 1944 țara, nu cei sovietici, care ar fi venit aici doar într-o „plimbare de sănătate”¹⁹. Este evident însă, din informațiile prezentate mai sus, că în absența avansului Armatei Roșii spre vest, răsturnarea de regim din 23 august 1944 nu s-ar fi produs. Apoi, clișeele anticomuniste sunt la ele acasă: dictatura antonesciană ar fi fost preferabilă „jugului sovietic”, pus în practică de „hoardele mongole” necivilizate; Occidentul este vinovat „moral” pentru abandonarea României în brațele Uniunii Sovietice, ale cărei pretenții față de România ar fi fost „exorbitante”; românii nu ar fi fost niciodată mai liberi decât în perioada monarhică, aceasta având o întindere „bimilenară” în România, încă de pe vremea romanilor²⁰. Regele își exprima de asemenea simpatia pentru generalul Rădescu, considerat un om „direct” și „integru”²¹. Mai departe, într-o ultimă carte de interviuri, fostul monarh redă clișee anticomuniste pe bandă rulantă: anii 1930 au fost cei mai prosperi din ultimul secol de existență al României – „țara era țară, oamenii erau oameni”; monarhia nu a făcut decât să construiască, pe când comunismul doar a dărâmat, fără a pune nimic în loc; sindicatele nu prea au loc într-un regim monarhic constituțional, comunismul reprezintă ceva nenatural, „împotriva firii” și, nu în ultimul rând, corupția din România secolului XX, ba chiar și de la începutul secolului XXI, este provenită din Rusia²². La toate acestea trebuie să adăugăm și homofobia urmașului lui Carol al II-lea, care se pronunță explicit împotriva homosexualității și a avortului²³.

Nu este de mirare că, imediat după 23 august 1944, regele și anturajul său se îndreaptă spre vestul țării, de teamă să nu fie arestați de către sovietici²⁴, deși o astfel de posibilitate nu apăruse niciodată pe agenda Moscovei. Redăm mai jos un extras din memoriile lui Jacques Vergotti, fost prefect al Palatului, emblematic pentru propaganda anticomunistă preluată necritic de către Casa Regală. Acțiunea are loc pe frontul de Est, în timpul invaziei naziste a Uniunii Sovietice, la care Vergotti luase parte în calitate de ofițer:

Soldații care supraviețuiseră campaniei din Rusia povestiseră, la înapoierea lor acasă, cât de primitivă era viața în republicile socialiste, la 25 de ani de la revoluția bolșevică. Era evident că analfabetismul fusese eliminat pentru ca propaganda comunistă, care se trâmbea prin megafoane bine plasate în locuințe și întreprinderi, să poată fi citită și pe afișele din locurile publice. Ostașul român nu s-a lăsat impresionat de proiecte de electrificare și vestigii de căi ferate, care, ca și (sic!) noul armament motomecanizat sovietic, își aveau originea în America. Lipsa bisericilor și a crucilor din cimitire atrăseseră atenția soldaților mei. Cum am menționat mai devreme, era curios să nu găsești lacăte sau chei la uși, cum nu puteai să vezi nici câini care ar fi putut să protejeze oarecum viața sau avutul personal al cetățeanului sovietic²⁵.

Neadevărurile grosolane referitoare la ridicarea nivelului cultural al populației sovietice, făcută în scopul creșterii productivității în primul rând, nu neapărat al propagandei, respectiv referitoare la industria sovietică, în cea mai mare parte autohtonă, se îmbină cu un individualism exacerbat, pentru care absența

¹⁶ M. Ciobanu, *Convorbiri cu Mihai I al României*, Editura Humanitas, București, 1991, pp. 25-26.

¹⁷ Armand Călinescu, *Însemnări politice, 1916-1939*, Editura Humanitas, București, 1990, p. 327.

¹⁸ Mihai al României, *O domnie întreruptă. Convorbiri cu Philippe Vigué Desplaces*, traducere de Ecaterina Stamatina, Editura Libra, București, 1995, p. 58.

¹⁹ *Ibidem*, p. 94.

²⁰ *Ibidem*, pp. 99, 103-104, 107-108, 142-143, 205.

²¹ *Ibidem*, p. 105; Monica Grigore, Oana Ionel, Dragoș Marcu (ed.), *Un sfert de veac de urmărire: documente din dosarele secrete ale generalului Nicolae Rădescu*, Editura Enciclopedică, București, 2004, p. 430; Gh. Țuțui, Gh. Ioniță, *op. cit.*, p. 38.

²² Bogdan Șerban Iancu, *Ultimele convorbiri cu regele Mihai*, Editura Corint, București, 2019, pp. 45, 48, 77, 81-82, 116.

²³ M. Ciobanu, *În fața neamului meu*, p. 84.

²⁴ Jacques Vergotti, *Fără drept de înapoiere în țară. Amintiri*, Editura Albatros, București, 2000, p. 95.

²⁵ *Ibidem*, pp. 88-89.

mijloacelor uzuale de protecție a avuției părea neverosimilă și condamabilă. Acest citat confirmă încă o dată succesul propagandei anticomuniste interbelice care, cuplat cu propaganda sovietică antiromânească, a condus la vecinătatea dificilă, uneori imposibilă, pe care am abordat-o în primul capitol al lucrării de față. Degeaba propaganda sovietică de pe front încerca să inducă ideea că soldații români ar lupta fără convingere, fiind controlați de germani²⁶; ținând cont de toate argumentele prezentate în capitolele anterioare, ideea nu se susține.

Același tip de poziționări stridente și malițios interpretate se regăsesc și în propaganda militară legionară. Platon Chirnoagă, general și membru în guvernul din exil al lui Horea Sima, afirma batjocoritor că, pe frontul de est, soldații sovietici ar fi luptat cu sticle de vodcă în buzunar, respectiv că faptele de arme ale acestora s-ar fi datorat strict comisarilor politici care îi supravegheau constant²⁷. Aveam de-a face cu o punere a problemei pur vindicativă și resentimentară, care nici nu ar merita comentată mai departe. Totuși, de dragul onestității și al echilibristicii interpretative, să nu uităm că, până la bătălia de la Stalingrad, Uniunea Sovietică se afla într-o situație disperată, mulți soldați nefiind înarmați și hrăniți în mod corespunzător. Acești soldați se vedeau confrunțați cu un inamic implacabil, care îi considera drept suboameni și ducea efectiv un război de exterminare, căutând să anihileze și cât mai mulți civili, nu doar militari. În ceea ce privește rolul comisarilor politici în mobilizarea Armatei Roșii, departe de mine intenția de a nega că acesta nu ar fi existat, însă reactivarea patriotismului popular sovietic în fața invaziei naziste, recuperat și valorificat apoi de către naționalismul militar oficial profesat de către Moscova în timpul războiului, constituie cu siguranță factorii principali pentru înțelegerea comportamentului soldaților Armatei Roșii, nu amănunte disparate cu iz picant, instrumentate și transformate în chei de boltă ale unui tip de discurs reprobabil și nefrecventabil din toate punctele de vedere.

Într-o carte de conversații publicată în 1991, fostul monarh se disocia fără echivoc de legionari, iar despre mareșalul Antonescu spunea că a fost categoric un „dictator”, dar nu unul „periculos”, „instigator la crimă” ca Hitler sau Mussolini, ci unul care „ar fi vrut să semene mai degrabă cu dictatorii Romei antice, sobru, sever, salvator al virtuților, dușman al risipei și al frivolității”²⁸. Un dictator totuși respectabil, cu alte cuvinte. Dacă interpretarea poate părea tendențioasă, ea este revalidată cu asupra de măsură într-o altă carte de interviuri. Aici, după ce regele nu ascunde că Antonescu îl disprețuia, considerând că are nevoie de o „dădacă” politică în permanență și plasând sursele acestui dispreț nu neapărat în comportamentul său, ci în asocierea pe care Antonescu ar fi făcut-o între Mihai I și tatăl său Carol al II-lea – putem citi următoarele:

Aș putea spune, în rezumat, că (Antonescu, n.n.) era un *patriot*, își iubea foarte mult țara, era un *ofițer bun*. Avea însă meteahna asta de a fi foarte încăpățânat pe anumite lucruri și nu se putea discuta cu el deloc. Dar ca persoană, în ansamblu, eu aș zice totuși că era un *om serios, iubitor de țară*. Chiar în chestiunea cu Basarabia, cu Bucovina, cu războiul, chiar dacă el gândea diferit de ceea ce gândeam, în chestiunea asta cu Basarabia, toată lumea a fost de acord. Dar nu mai departe. Încăpățânarea lui legată de Hitler, că e bine să mergem în Rusia ca să ne dea înapoi Transilvania, era cam trasă de păr. În fine, asta era meteahna lui. În linii mari, cred că totuși *omul era cumsecade*. Dar o luase puțin... așa... (subl. m.)²⁹.

Răspunsul consternat al interlocutorului nu se lasă așteptat, insistând asupra caracterului „totalitar” indiscutabil al dictaturii antonesciene, în timp ce regele ar fi fost „un democrat”, „un om care aparține clar democrațiilor europene și tradiției democratice (subl. în orig.)”. Însă regele nu sesizează subtilitățile îngrijorate subiacente acestui răspuns și se menține pe poziții: „Așa cum am spus, cred că era un om bun și capabil în felul lui. De ce să îi placă lui deodată să fie dictator, și Conducătorul Statului, nu prea știu”³⁰. Poate că poziția regelui poate fi înțeleasă mai bine dacă o punem în legătură cu telegrama trimisă de către acesta lui Antonescu în 1941, cu ocazia trecerii Prutului de către armata română:

„În clipele când trupele noastre trec Prutul și codrii Bucovinei pentru a reîntregi sfânta țară a Moldovei lui Ștefan cel Mare, gândul meu se îndreaptă către domnia voastră, domnule general, pentru că numai prin munca, tăria și stăruința domniei voastre, neamul întreg și cu mine trăim bucuria zilelor de glorie străbună, iar ostașilor noștri bravi le uez sănătate și putere ca să statornicească pentru vecie dreptele granițe ale neamului”³¹.

²⁶ Pavel Moraru, *Armata lui Stalin văzută de români*, Editura Militară, București, 2006, p. 36.

²⁷ Platon Chirnoagă, *Istoria politică și militară a războiului României contra Rusiei sovietice, 22 iunie 1941 – 23 august 1944*, Editura Fides, Iași, 1997, pp. 135, 142-143.

²⁸ M. Ciobanu, *Convorbiri*, p. 116, 158.

²⁹ Stelian Tănase, *Conversații cu Regele Mihai*, Editura Corint, București, 2018, pp. 129-130.

³⁰ *Ibidem*, p. 130.

³¹ *Regele Mihai* apud Ion Bucur, *Lupta pentru putere. Instaurarea regimului comunist în România, 1944-1947*, Editura Universității din București, București, 2010, pp. 63-64. Conform lui Gheorghe Barbul, fostul șef de cabinet al lui Antonescu, doar Maniu s-a opus trecerii Nistrului de către armata română, Regele Mihai nu. Vezi L. Vălenaș, *op. cit.*, pp. 27-28; Gheorghe Barbul, „Puncte

Dacă această telegramă poate părea, din cauza împrejurărilor, o simplă datorie oficială, lipsită deci de valoare morală și politică, să ne îndreptăm atenția spre reacția Regelui Mihai față de intrarea Armatei Roșii în România. Pentru tânărul monarh, era pur și simplu „de neînțeles cum armata germană poate fi înfrântă de aceste ființe sub-umane”³². Nu este nevoie să mai amintim ce tip de rezonanță ideologică și discursivă indică semnificativul gol „ființe sub-umane” din exprimarea regelui.

Într-o altă lucrare alcătuită din interviuri, Antonescu este caracterizat drept un „naționalist cu mână de fier”, singurul care ar fi putut asigura stabilitatea țării în acele momente delicate, „singurul care putea să-și asigure atât bunăvoința germanilor, cât și pe cea a unei populații române profund nemulțumite”; „militar legitimist”, Antonescu nu era neapărat antimonarhist, ci un general preocupat, mai presus de toate, de „viitorul țării sale”; progerman, dar nu antibritanic, nici antisemit³³, consideră fostul rege, acesta avea o personalitate „destul de greu de înțeles”. Per ansamblu, „Antonescu a fost un bun român, un patriot care nu se gândea decât la binele țării sale, chiar dacă aceasta l-a condus la opțiuni greșite”³⁴.

Poziția mareșalului Antonescu față de monarhie reiese însă foarte clar din stenogramele guvernării din acea perioadă. Acesta o considera un simplu „simbol”, căruia nu îi era permis niciun fel de rol politic³⁵. Motiv pentru care mareșalul nici nu s-a obsesat să îl informeze pe Regele Mihai că a decis intrarea României în război împotriva Uniunii Sovietice alături de Germania³⁶. În cazul în care monarhia s-ar fi datat în continuare la tot felul de „intrigi”, fără să fie capabilă să se ridice „deasupra” unui astfel de comportament și nu s-ar fi situat „pe alte baze decât acelea care au dus-o la prăpastie”, aceasta ar fi fost „condamnată”³⁷. La urma urmelor, se pare că nu numai comuniștii s-au gândit la abolirea monarhiei: Antonescu și Maniu³⁸ le-au luat-o înainte. Strategia comunistă postbelică de preluare a puterii a mizat, printre altele, și pe erodarea masivă a monarhiei care a avut loc în această perioadă, respectiv pe descreșterea partidelor istorice³⁹.

Cât despre faptul că Antonescu nu ar fi fost antisemit, este suficient să extragem anumite citate din aceleași stenograme pentru a ne edifica în această privință. Astfel, Antonescu se pronunța în cadrul ședințelor guvernului relativ la „păduchii aceștia jidănești cu două picioare”⁴⁰, la „cârciumile jidănești”, „pline cu toți țărani și cu toți țigani”⁴¹, în timp ce ministrul de externe Mihai Antonescu dorea să pară mai moderat și propunea un antisemitism „creativ”, care să nu antagonizeze degeaba populația iudaică, deoarece există riscul ca alarma și panica legate de deportări să complice inutil acest proces: „la ei e o problemă de viață și de moarte; preferă viața ca orice animal și aruncă moartea pe altul”⁴². Pe scurt, burghezia evreiască trebuia expropriată pentru a se crea o altă burghezie, românească, atât în mediul urban cât și în mediul rural⁴³, dar, ocazional, sensibilitatea lui Mihai Antonescu era ultragiată de ororile la care erau supuși evreii români și basarabeni, motiv pentru care recomanda o atitudine mai liniștită în această privință, care s-ar fi dovedit totodată și una mai productivă. Mai departe, Antonescu este scandalizat deoarece Crucea Roșie se

de vedere. Extrase dintr-un schimb de scrisori cu Ion Solacolu”, în Ion Solacolu (ed.), *Tragedia României, 1939-1947. Texte apărute în „Dialog”, revistă din Germania a exilului politic românesc*, Editura ProHistoria, București, 2004, p. 87.

³² Arthur Gould Lee, *Coroana contra secera și ciocanul. Povestea regelui Mihai al României*, traducere de Maria Bica, Editura Humanitas, 2001, p. 115.

³³ Pe lângă regele Mihai, există și alți demnitari din acea perioadă care nu îl consideră pe Antonescu antisemit. Vezi L. Vălenaș, *op. cit.*, p. 132; Gh. Barbul, *op. cit.*, pp. 94-95.

³⁴ Mihai al României, *op. cit.*, pp. 78-79, 85, 101; M. Ciobanu, *În fața neamului meu*, pp. 165-166, 168; Gheorghe Buzatu, „Istoriografia și izvoarele”, în Giurescu, *România în anii 1940-1947*, p. LIII.

³⁵ Marcel-Dumitru Ciucă, Maria Ignat (ed.), *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. I, septembrie-decembrie 1940, Arhivele Naționale ale României, București, 1997, p. 3, 12.

³⁶ A. Gould Lee, *op. cit.*, pp. 35-36.

³⁷ M.-D. Ciucă, M. Ignat (ed.), *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. IV, iulie-septembrie 1941, Arhivele Naționale ale României, București, 2000, p. 639.

³⁸ Conform L. Saiu, *op. cit.*, pp. 6-7, Maniu a cochetat pentru scurt timp în 1942 cu ideea formării unui guvern în exil, la Londra, printre condițiile puse figurând recunoașterea, după război, a granițelor țării din 1919, respectiv abolirea monarhiei.

³⁹ Elizabeth Hazard, *Cold War Crucible: United States Foreign Policy and the Conflict in Romania, 1943-1953*, Columbia University Press, New York, 1996, p. 54.

⁴⁰ M.-D. Ciucă, M. Ignat, *Guvernarea Ion Antonescu*, vol. I, septembrie-decembrie 1940, p. 184.

⁴¹ M.-D. Ciucă, M. Ignat (ed.), *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. IX, ianuarie-martie 1941, Arhivele Naționale ale României, București, 1998, p. 14. Ocazional, cârciumile mai sus menționate se transformă în cofetării. „Nu există armean, jidan, grec sau țigan puturos (...) care să nu deschidă o cofetărie sau o bombonerie, unde să ia zahăr și să-l treacă publicului sub forma de caramele murdare, fără niciun gust”. M.-D. Ciucă, M. Ignat, *Guvernarea Ion Antonescu*, vol. IX, februarie-decembrie 1943, p. 411; vezi, pentru alte ieșiri șovine ale mareșalului, M.-D. Ciucă, M. Ignat, A. Teodorescu, *Guvernarea Ion Antonescu*, vol. III, aprilie-iunie 1941, p. 95.

⁴² M.-D. Ciucă, M. Ignat (ed.), *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. VIII, august-decembrie 1942, Arhivele Naționale ale României, București, 2004, p. 382.

⁴³ M.-D. Ciucă, M. Ignat, *Guvernarea Ion Antonescu*, vol. IV, iulie-septembrie 1941, pp. 267-269, 358, 415, 471, 500-502, 544, vol. VIII, august-decembrie 1942, p. 486.

interesa de soarta evreilor din Moldova și din Transnistria, dar de soldații români care luptau pe frontul de est, nu⁴⁴, respectiv de faptul că evreii nu aveau tot timpul un comportament adecvat atunci când erau puși să presteze munci forțate. Personal, Antonescu nu ar fi avut nimic de împărțit cu niciun evreu; pe plan național însă, își propusese să stopeze „jaful” la care evreii ar fi supus sistematic populația română⁴⁵.

În decembrie 1941, datorită rezistenței „dezagreabile” pe care o opunea Armata Roșie în Sevastopol, și care putea crea probleme Odessei ocupate de către Armata română, Antonescu îi ordonă guvernatorului Transnistriei, Gheorghe Alexianu, ca „jidanii din Odessa” să fie evacuați „imediat din oraș”. „Le-am dat termen ca să-și lichideze totul și v-aș ruga să-mi dați un vas”, răspunde Alexianu. „Ca să-i dai la fund”, vine replica lui Antonescu. Alexianu: „Ca să-i duc la Oceakov”. Antonescu pare oarecum dezamăgit: „Știi că am mai pierdut un vas (...). Mie nu mi-e de jidani, ci de vas”⁴⁶. Altfel spus, „Bagă-i în catacombe, bagă-i în Marea Neagră, dar scoate-i din Odessa. Nu vreau să știu nimic. Poate să moară o sută, poate să moară o mie, poate să moară toți (sic!), dar nu vreau să moară niciun funcționar sau ofițer român”⁴⁷.

În aprilie 1944, când contextul militar și internațional se schimba în ritm alert, Antonescu se erijează rapid în protectorul evreilor români, care s-ar încăpățâna să nu înțeleagă situația în care se află, condamnându-se astfel singuri la moarte.

Eu le-am spus evreilor de la început: „Atâta vreme cât n-am țara invadată, eu vă apăr. În ziua când țara mea va fi invadată, eu nu mai răspund de viața dvs.” și a sosit, din nenorocire, acel moment. Am dorit, totuși, să-i apăr, dar să-i și folosesc.

Sunt mai multe probleme, mai multe soluții. Îmi bat capul care din ele (sic!) s-o adoptăm, căci Bacăul este un oraș evreiesc, Romanul, de asemenea. Pe cei de la Piatra Neamț i-am dus la Buhuși, și am făcut un centru evreiesc. La Roman și la Bacău forfotesc în toate părțile. Am observat evrei, cu ochelarii pe nas, care fac pe indiferenții pe stradă și care, desigur, își notează în mintea lor ce văd și apoi notează pe hârtie. Și, desigur, că printre aceștia sunt mulți în serviciul inamicului și care au aparate de transmisiune, cu care informează pe englezi și ruși.

S-au găsit apoi mulți evrei, luați de la Bacău, care s-au întors înapoi, și pe care a pus să-i împuște. I-am trimis în Ucraina, și astăzi au apărut în Bacău. Dacă erau comuniști, trebuiau să rămână acolo. Ne făceau și acolo un rău, pentru că la Botoșani, la Dorohoi și în toate părțile sunt numai primari evrei. Și vor plăti nenorocirii aceștia foarte scump. Apoi, toate călăuzele care duc pe ruși prin munți sunt evrei din Târgu-Neamț și din toată regiunea. Ca să vedeți ce rasă păcătoasă și cum se omoară singură această rasă. Ne-am purtat, cum ne-am purtat cu ei; le-am salvat viața. Am tras în români, ca să-i salvez de la moarte, când erau legionarii, și vedeți cu ce monedă ne plătesc. Se omoară singuri; n-am ce să le fac⁴⁸.

Interesant cum Antonescu devine peste noapte apărătorul evreilor în fața legionarilor, când, de fapt, acesta nu a făcut decât să își consolideze poziția și să înlăture un competitor important de la conducerea țării. În problema legionară, Antonescu nu a fost altceva decât un veritabil „oportunist”, așa cum singur se califică: „Au fost unii (...) legionari, care au fost oportuniști, cum am fost și eu, un oportunist politic. Nu puteam veni (la putere, n.m.) decât aducând regimul legionar. L-am pus să facă treabă. Nu a făcut, a fost dat peste cap”⁴⁹. Iar în *Raportul final* asupra Holocaustului din România, citat în capitolele anterioare, se menționează foarte clar implicarea regimului Antonescu în deportarea evreilor români și basarabeni, mai ales în perioada 1941-1942⁵⁰. Depărtările minoritarilor, trecerea Nistrului de către armatele române, jefuirea teritoriilor sovietice și înrobirea populației locale, alături de cea evreiască, transformarea Băncii Naționale „în depozit pentru bunurile și banii jefuiți” – toate acestea s-au făcut în primul rând din propria inițiativă a regimului antonescian, și abia ulterior din considerații internaționale⁵¹. Fidelă oportunismului cu care și-a început mandatul, conducerea antonesciană devine ambivalentă în „chestiunea” iudaică pe măsură ce

⁴⁴ M.-D. Ciucă, M. Ignat (ed.), *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. X, ianuarie-aprilie 1944, Arhivele Naționale ale României, București, 2007, p. 526.

⁴⁵ M.-D. Ciucă, M. Ignat (ed.), *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. V, octombrie 1941-ianuarie 1942, Arhivele Naționale ale României, București, 2001, pp. 5, 52, 173-174, 319.

⁴⁶ M.-D. Ciucă, M. Ignat, *Guvernarea Ion Antonescu*, vol. V, octombrie 1941-ianuarie 1942, p. 462.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 463.

⁴⁸ *Ibidem*, vol. X, ianuarie-aprilie 1944, p. 516.

⁴⁹ M.-D. Ciucă, M. Ignat (ed.), *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. VI, februarie-aprilie 1942, Editura Mica Valahie, București, 2002, p. 229. Pentru Antonescu, Legiunea era o forță politică mai degrabă „dinamică” decât puternică; dacă nu ar fi reprimat-o la timp, sugera acesta, România ar fi putut pierde și alte teritorii și poate chiar existența sa ca stat ar fi fost pusă sub semnul întrebării. Vezi M.-D. Ciucă, M. Ignat, *Guvernarea Ion Antonescu*, vol. V, octombrie 1941-ianuarie 1942, p. 425, vol. VI, februarie-aprilie 1942, p. 417.

⁵⁰ Tuvia Friling, Radu Ioanid, Mihail E. Ionescu, *Comisia Internațională pentru Studiarea Holocaustului în România. Raport Final*, Editura Polirom, Iași, 2005, pp. 65-66.

⁵¹ *Ibidem*, p. 329.

războiul începe să-și schimbe cursul, tergiversând deportările evreilor. Mihai Antonescu ajunge chiar să condamne „excesele” comise în acest sens: „nu vreau să-mi atrag provocări inutile, nu vreau să creez adversități, care să se întoarcă împotriva istoriei neamului acesta și în momentul când spunem că luptăm pentru civilizație să facem acte de barbarie inutilă”⁵². Mareșalul Antonescu nu se lasă nici el mai prejos: „Când am trecut (...) în Rusia, instrucțiunile au fost: ceea ce găsiți, perfecționați; nu distrugeți. Procedați așa chiar cu ceea ce aparține inamicului. Trebuie să lăsăm urme bune. Omul civilizată lasă în urma sa urme bune. Altfel neamul întreg plătește”⁵³. În privința deportărilor ucrainenilor din Basarabia, Antonescu era precaut încă din decembrie 1941, declarând că „românii slavizați” trebuie separați de ucrainenii care urmează să fie expulzați deoarece „într-o zi se va pune și această chestiune. Când? Nu știu. Este în funcție de circumstanțele internaționale. Bineînțeles, această chestiune rămâne între noi (...)”⁵⁴. Dar, până la urmă, continua Antonescu, „trebuie să ne apărăm. Mai sentimental ca mine nu cred să fie cineva, și nici mai milos. Nu dau voie la mine acasă să se taie un pui de găină. Cu toate acestea spun că un popor nu se poate dezvolta dacă se îmbrățișează mereu cu dușmanii lui. Poporul trebuie să urască pe dușman”⁵⁵. Iar dușmanul era, în acel regretabil context, evreul, asimilat, printr-o logică a echivalenței de tristă amintire – străinului, comunistului, eternei alterități a inconștientului lacanian care scurtcircuitează și amenință să dărâme, în închipuire mai degrabă decât în realitate, ordinea simbolică dată. Mareșalul era de altfel nemulțumit că, în învățământ, ura față de dușman nu era cultivată sistematic, nici împinsă la „extrem”, așa cum ar fi trebuit, pentru a ridica, în prezent și pe viitor, capacitatea combativă a soldaților⁵⁶. „E momentul să rezolvăm problema evreiască”, ar fi spus Antonescu la un moment dat. „N-avem martori”⁵⁷.

Un om decent, respectabil, cam încăpățânat, pus la încercare de vremuri, iată deci portretul lui Antonescu în viziunea fostului monarh. Dintr-o dată, atitudinea condescendentă a lui Antonescu față de regele Mihai, pe care îl asocia cu scăderile tatălui său, nu mai pare deloc atât de deplasată. Iată că – surpriză! - mult lăudatul ultim rege al României are și el carențe democratice grave. La fel ca partidele politice din perioada interbelică, la fel ca sovieticii, la fel ca membrii P.C.R.

Concluzii provizorii

Provenit dintr-o lungă descendență a unor regi care s-au adaptat democrației simulate locale, făcând afaceri serioase cu statul și cumpărând pachete de acțiuni la diferite firme⁵⁸ în timp ce monarhia înstărită în care societatea abrutizată de lipsuri și nevoi avea atâta încredere nici măcar nu plătea impozite⁵⁹ – regele Mihai nu s-a compromis, din acest punct de vedere, ca antecesorii săi. Posibil să nu fi avut nici timpul, nici oportunitățile necesare în acest sens. Era considerat însă de liderul P.N.L. Dinu Brătianu ca fiind lipsit de „perspicacitate politică”⁶⁰, în timp ce generalul sovietic Susaikov aprecia că regele „nu strălucește prin calități intelectuale deosebite. Nu are păreri ferme și convingeri personale în probleme de principiu”⁶¹. Nici germanii nu îl apreciau⁶², în timp ce regina mamă recunoștea că este lipsit de experiență politică⁶³. Nici țărăniștii nu aveau o părere bună despre el, așa cum reiese foarte clar din volumele jurnalului politic scris de către Ioan Hudiță. Regele avea însă o părere fermă, pe care o împărtășea cu restul clasei politice românești: orice numai comunism nu, deoarece comunismul este „împotriva firii”⁶⁴. Nu este deci o surpriză pentru nimeni faptul că diplomații americani considerau monarhia română un cap de pod ideologic al influenței occidentale în România⁶⁵. Exact pe acest principiu anticomunist s-a mizat în anii 1930, când, pentru a proteja țara de „amenințarea” bolșevismului, P.N.Ț., P.N.L. și regele Carol al II-lea au făcut din mișcarea legionară o forță

⁵² M.-D. Ciucă, M. Ignat, *Guvernarea Ion Antonescu*, vol. VIII, august-decembrie 1942, p. 437.

⁵³ *Ibidem*, vol. IX, februarie-decembrie 1943, p. 468.

⁵⁴ *Ibidem*, vol. V, octombrie 1941-ianuarie 1942, pp. 464-465.

⁵⁵ *Ibidem*, vol. VI, februarie-aprilie 1942, p. 19; vezi și p. 353.

⁵⁶ *Ibidem*, vol. III, aprilie-iunie 1941, p. 105.

⁵⁷ Jean Mouton, *Jurnal. România, 1939-1946*, traducere de Dumitru Hincu, Editura Vivaldi, București, 2008, p. 69.

⁵⁸ Lucrețiu Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi*, Editura Politică, București, 1970, pp. 36-37; Constantin Argetoianu, *Însemnări zilnice*, vol. I, 2 februarie 1935 – 31 decembrie 1936, Editura Machiavelli, București, 1998, p. 149.

⁵⁹ Petru Groza, *Adio lumii vechi! Memorii*, Editura Compania, București, 2003, pp. 381-382, 384.

⁶⁰ C. van Schuyler, *op. cit.*, p. 89.

⁶¹ Radu Ciuceanu (ed.), *Misiunile lui A.I. Vișinski în România. Documente secrete*, traducere de Alexandru Bărlădeanu, Ioan Chiper, Florin Constantiniu, Vitalie Văratec, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 1997, p. 180.

⁶² I. Ardeleanu, V. Irimia, M. Mușat, *op. cit.*, vol. II, pp. 272-273.

⁶³ *Ibidem*, vol. III, p. 197.

⁶⁴ I. Scurtu, *România. Viața politică în documente, 1946*, p. 89; Mihai al României, *op. cit.*, p. 113; B.Ș. Iancu, *op. cit.*, pp. 81-82; M. Ciobanu, *În fața neamului meu*, pp. 82-83, 218.

⁶⁵ Dinu Giurescu, *Cade Cortina de Fier. România, 1947. Documente diplomatice*, Editura Curtea Veche, București, 2002, p. 75.

politică respectabilă care a ajuns, ironia istoriei, să fie utilizată împotriva lor. Nu strică să amintim aici faptul că regele Mihai a fost un admirator al rezistenței din munți, al cărei profil ideologic friza în mod clar legionarismul⁶⁶, respectiv că, în anii 1980, acesta a devenit un simpatizant înfocat al președintelui american Ronald Reagan, promotor al dreptei radicale republicane⁶⁷.

Cu puțin timp înainte de instaurarea guvernului Groza, de exemplu, partidele istorice și regele discutau posibilitatea instaurării unui guvern de „specialiști”⁶⁸, nepolitic, fapt care relevă oarecum mai sus menționata lipsă de perspicacitate nu numai a regelui, ci și a liderilor P.N.Ț. și P.N.L. În același timp, printr-un guvern de tehnocrați, consolidat cu militari de rang înalt, P.N.Ț. spera să poată opune rezistență sovieticilor, în cazul în care lucrurile s-ar fi precipitat⁶⁹. Însă odată instaurat guvernul Groza, chiar și fostul prim-ministru, generalul Sănătescu, un apropiat al casei regale, a recunoscut că, în condițiile date, niciun alt guvern nu ar fi putut câștiga încrederea Moscovei⁷⁰.

Pe lângă tergiversarea instaurării guvernului Groza, urmată de anxietatea provocată de administrația Truman, care decisese să nu mai recunoască guvernele din România, Bulgaria și Ungaria, agitănd suplimentar politicile interne ale acestor țări și așa greu încercate – regele a renunțat de facto la orice încercare „nesăbuită”, cum se exprima Schuyler, în august 1946, când a semnat decretul de pensionare a zece mii de ofițeri și subofițeri selectați de F.N.D. și care erau desigur loiali monarhiei⁷¹.

Regele era însă simpatizat de diplomații britanici, care recunoșteau postura ingrată în care se afla și îl considerau „mai matur decât vârsta sa”⁷². Chiar și Vășinski și Stalin îl apreciau pentru rezistența ingenioasă, deși inutilă, pe care o opunea procesului de sovietizare al României, primul referindu-se la monarh ca la o „nucă tare”⁷³. Dar, după desființarea partidelor istorice în 1947, monarhia își pierduse rolul stabilizator în noul context politic și a fost în cele din urmă desființată⁷⁴ deși, foarte important, în septembrie 1947, P.C.R. nu lua în calcul abolirea monarhiei⁷⁵, aspect care arată încă o dată că sovietizarea României și a statelor est-europene în general nu s-a făcut după un traseu prestabilit⁷⁶. Se pare că regele însuși luase în calcul posibilitatea abdicării ca formă de presiune împotriva comuniștilor locali și a sovieticilor, fără a se fi așteptat ca aceasta să îi fie impusă⁷⁷.

⁶⁶ Vezi William Totok, Elena-Irina Macovei, *Între mit și bagatelizare. Despre reconsiderarea critică a trecutului, Ion Gavrilă Ogoranu și rezistența armată anticomunistă din România*, Editura Polirom, Iași, 2016.

⁶⁷ M. Ciobanu, *În fața neamului meu*, pp. 219, 377-378.

⁶⁸ T. A. Pokivailova, „A. Y. Vyshinsky, First Deputy Commissar for Foreign Affairs of the USSR, and the Establishment of the Groza Government”, *6 martie 1945. Începuturile comunizării României*, Editura Enciclopedică, București, 1995, p. 57; I. Ardeleanu, V. Irimia, M. Mușat, *op. cit.*, vol. III, pp. 317-318; S. Neagoe, *op. cit.*, pp. 127-128, 130, 226; Nichita Alexandrescu, „Lupta maselor, sub conducerea Partidului Comunist Român, la instaurarea puterii democrat-populare”, în Gheorghe Zaharia (coord.), *România în anii revoluției democrat-populare, 1944-1947*, Editura Politică, București, 1971, p. 103; V. Liveanu et. al., *Din cronică unor zile istorice, Editura Academiei Republicii Socialiste România*, București, 1971, p. 183; B.Y. Berry, *op. cit.*, p. 46; Nichita Paraschiva, „August '44 – începutul revoluției populare în România”, în *August '44. Culegere de studii*, Institutul de Studii Istorice și Social Politice de pe lângă CC al PCR, București, 1971, p. 245. Britanicii ar fi susținut un astfel de guvern de tehnocrați, dar nedorind să irite suplimentar Moscova, partea română s-a opus. Paul Quinlan, *Clash over Romania, vol. II. British and American Policies towards Romania: 1938-1947*, American Romanian Academy of Arts and Sciences, 2014, p. 205.

⁶⁹ Ioan Hudiță, *Jurnal politic, 7 decembrie 1944 – 6 martie 1945*, Editura Dominor, București, 2008, p. 120.

⁷⁰ Constantin Sănătescu, *Jurnal*, Editura Humanitas, București, 1993, pp. 235-236; L. Saiu, *op. cit.*, p. 56.

⁷¹ I. Scurtu, *România. Viața politică în documente, 1946*, p. 565; L. Saiu, *op. cit.*, p. 113.

⁷² I. Scurtu, *România. Viața politică în documente, 1946*, p. 88.

⁷³ R. Ciuceanu, *op. cit.*, passim; Dan Cătănuș, Vasile Buga (ed.), *Gh. Gheorghiu-Dej la Stalin, 1944-1952*, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 2012, p. 107; Tatiana Pokivailova, „Tratativele româno-sovietice (februarie 1948) și reacția Kremlinului la abdicarea regelui Mihai I”, în Romulus Rusan (ed.), *Anul 1948 – instituționalizarea comunismului*, Fundația Academia Civică, București, 1998, p. 157; T. Pokivailova, „Moscova și regele Mihai al României, 1943-1945 (conform documentelor din arhivele rusești)”, în Alexandru Muraru, Andrei Muraru (coord.), *Regele, comuniștii și Coroana. Adevărata istorie a abdicării lui Mihai I*, Editura Polirom, Iași, 2017, p. 98; B.Y. Berry, *op. cit.*, p. 165.

⁷⁴ I. Scurtu (ed.), *România. Viața politică în documente, 1947*, Arhivele Statului din România, București, 1994, pp. 289-290.

⁷⁵ Mircea Chirițoiu, *Lovitura de stat de la 30 decembrie 1947. Preliminarii militare, consecințe politice*, Fundația Academia Civică, București, 1997, p. 7. Opțiunea abolirii monarhiei nu era luată în calcul de către Moscova nici în 1943, când se contura tot mai clar perspectiva integrării României în sfera de influență sovietică, respectiv nici în 1946 și nici la începutul lui 1947. De abia în toamna acestui an, în contextul deteriorării situației internaționale, au apărut primele semnale sovietice în acest sens. Vezi T. Pokivailova, „Moscova și regele Mihai al României, 1943-1945”, în A. Muraru, A. Muraru, *op. cit.*, p. 89, 95.

⁷⁶ Vezi și Joseph Nagee, Robert Donaldson, *Soviet foreign policy since World War II*, Pergamon Press, New York, 1988, p. 66, 75, 77-78; Adam Ulam, *Expansion and Coexistence. The History of Soviet Foreign Policy, 1917-1967*, Frederick A. Praeger Publishers, New York, 1969, p. 381.

⁷⁷ Motivând necesitatea abdicării, prim-ministrul Groza i-ar fi spus Regelui în stilul său cinic și direct: „Fiecare reacționar privește la dvs. ca la inspiratorul rezistenței”. Alesandru Dușu, *Sub povara armistițiului. Armata română în perioada 1944-1947*, Editura Tritonic, București, 2003, p. 112.

În ceea ce privește averea impresionantă cu care familia regală ar fi părăsit România, este clar că această problemă a fost exagerată în istoriografia din perioada comunistă⁷⁸. A existat în schimb o dispută reală pe tema veniturilor pe care le-a solicitat familia regală înainte de plecarea în exil, venituri care au fost mai mari decât cele pe care a reușit să le obțină. „Administratorul Coroanei a cerut pentru noi uzufructul anului 1947: acesta reprezenta aproximativ patru milioane de franci elvețieni. Comuniștii au răspuns că tezaurul Băncii Naționale era gol. Ne-au acordat suma de două sute optzeci de mii de franci elvețieni și cincizeci de mii de dolari”, cu asigurarea, neonorată în cele din urmă, că aceasta va fi suplimentată de un venit anual decent⁷⁹. Probabil că pretențiile financiare ale familiei regale au alimentat la rândul lor exagerările mai sus amintite.

Desființarea monarhiilor est-europene

<i>Statul</i>	<i>Anul</i>
Iugoslavia	1945
Albania	1946
Ungaria	1946
Bulgaria	1946
România	1947

Sursa: adaptare după Nicoleta Ionescu-Gură, *Stalinizarea României*, p. 19.

Datele din tabelul de mai sus confirmă faptul că monarhia și, la o distanță considerabilă, armata, reprezentau, în România interbelică, instituțiile cele mai credibile într-o societate subdezvoltată și măcinată de corupție politică. Tocmai din acest motiv instaurarea guvernului Groza nu a fost resimțită nici de către elite, nici de către societate drept o alterare a democrației ci, dimpotrivă, a părut o altă banală schimbare de guvernare bazată pe negocieri de culise și cosmetizată retoric pe cât posibil⁸⁰. Numai Vâșinski, din exterior, a văzut altceva: la o săptămână după instaurarea guvernului Groza, acesta a susținut „un discurs care-i neliniștește considerabil pe tradiționaliștii români. În esență, a afirmat că spiritul democrației triumfă acum, în România, pentru întâia dată”⁸¹.

Abdicarea Regelui Mihai și instaurarea republicii, care, s-a argumentat, nu ar fost făcută pe căi legale⁸², deși există și opinii contrare⁸³ și, oricum, toată această discuție nu ar fi contat prea mult în contextul dat – nu a constituit, așa cum am încercat să argumentez de-a lungul acestui articol, ultima piesă dintr-un puzzle politic prestabilit cu trei ani înainte și urmat cu o consecvență de invidiat; dimpotrivă, reamintesc faptul că în septembrie 1947, P.C.R. nu lua în calcul răsturnarea monarhiei, așa cum am menționat mai sus. Integrarea României în sfera de influență sovietică a fost un proces punctat cu multe necunoscuturi, replieri strategice și forțări de note, nu un plan complex și elaborat de la care nu ar fi existat abateri, eventual numai unele minore.

⁷⁸ Dumitru D. Rusu, „Proclamarea Republicii. Premise și înfăptuire”, în Dumitru D. Rusu (coord.), *Republica în România. De la idee la faptă*, Editura Junimea, Iași, 1988, pp. 241-242; Gh. Țuțui, Gh. Ioniță, *op. cit.*, p. 104.

⁷⁹ Mihai al României, *op. cit.*, p. 121; D. Cătănuș, V. Buga, *op. cit.*, pp. 106-107.

⁸⁰ Cortland van Schuyler, *op. cit.*, p. 65; Vladimir Pasti, *Noul capitalism românesc*, Editura Polirom, Iași, 2006.

⁸¹ Cortland van Schuyler, *op. cit.*, pp. 67-68.

⁸² Eleodor Focșeneanu, *Două săptămâni dramatice din istoria României, 17-30 decembrie 1947*, Editura Curtea Veche, București, 2014; Ioan Stanomir, „Subminarea constituționalismului și tranziția la totalitarism: august 1944-decembrie 1947”, în A. Muraru, A. Muraru, *op. cit.*, pp. 237-249; Radu Carp, „Actul de la 30 decembrie ca lovitură de stat: unicitate, constituționalism, context comparat”, în A. Muraru, A. Muraru, *op. cit.*, pp. 250-259; Mihai al României, *op. cit.*, pp. 200-203, 210. Ce se pierde din vedere în cazul unor astfel de tipuri de argumentare este aceea că puterea politică este constitutivă în raport cu și anterioară formei legislative prin intermediul căreia se definește/instituie. Pe cale de consecință, nici revoluția franceză din 1789 nu avea cum să fie „legală” din perspectiva vechiului regim monarhic, așa cum nici revoluția bolșevică nu putea fi legală din perspectiva regimului țarist, respectiv nici revoluțiile din 1989 din perspectiva socialismelor autoritare de stat care le-au precedat.

⁸³ Mihai Pelin (coord.), *Cartea albă a Securității*, vol. I, 23 august 1944 – 30 august 1948, Serviciul Român de Informații, București, 1997, p. 411.

DEMOCRATIZARE, DEFASCIZARE, EPURARE. ZORII PROCESULUI DE COMUNIZARE (SEPTEMBRIE-DECEMBRIE 1944)¹

Alin MUREȘAN*

DEMOCRATIZATION, DE-FASCISATION, POLITICAL PURGES. THE DAWN OF THE COMMUNIZATION PROCESS (SEPTEMBER-DECEMBER 1944)

ABSTRACT

The paper presents the early stages of the state's purge activity in the first months following the August 23 *coup d'état*. The tragedy of war – at full blast at the time – and international pressure dictated the need to remove from (political, military, propagandistic and cultural) power all those responsible for Romania's situation. However, disagreements on the methods manifested within the coalition government accompanied the consensus on the final goal. The study aims to reconstruct not only the ideological perspectives at war but also the concrete measures taken by the state and society, from the purging of journalists and lawyers to the arrest of Iron Guard members, the legislation that was adopted, the practical difficulties of the process (i.e. the destruction of archives), the activity of the ministerial purge commissions, identifying the targets and the recovery, immediate or in the long run, of some cultural personalities used by the Communist Party as “companions”.

Keywords: World War II, Romania, communism, democratization, political purges.

Problemele cu care se confrunta guvernul Sănătescu în septembrie 1944 erau serioase: nu mai existau medicamente, transporturile erau în mare parte blocate (rușii lărgiseră calea ferată pe anumite sectoare pentru a-și putea transporta proviziile), iar aplicarea convenției de armistițiu se făcea discreționar. În orașele eliberate din Transilvania s-a creat un vid de putere, deoarece rușii nu permiteau administrației românești să ocupe posturile. În Sfântu Gheorghe, situația a fost speculată de un grup de „unguri și secui, care și-au pus câte o banderolă la mână, au spus că fac parte din Partidul Comunist, s-au înarmat și au ocupat primăria orașului”². Chiar și în aceste condiții, prioritatea guvernului a fost îndeplinirea obligațiilor asumate prin armistițiu, în special adoptarea legii de epurăție a aparatului de stat.

Situația criminalilor de război a fost dezbătută în ciuda noutății conceptului în sine, lucru de înțeles date fiind distrugerile fără precedent din război. Inclusiv miniștri democrați precum Grigore Niculescu-Buzești au considerat că arestarea acestora trebuia făcută pe baza unei legi simple, cât mai repede, „fără [...] să avem scrupule constituționale”. Aici era în deplin acord cu comuniștii, care nu doreau să se încurce în „temeiuri constituționale” (o spunea avocatul Pătrășcanu), arătând că arestarea lui Antonescu s-a făcut fără să se țină cont de acestea. Buzești l-a aprobat: „Să facem liste, de comun acord. Ce să mai discutăm chestiuni juridice?”³. Oricâtă dreptate ar fi avut pe fond (cel puțin în unele cazuri), lipsa de considerație pentru procedurile democratice legale este tulburătoare.

Ziariștii și avocații au fost printre primii vizați de epurărie. În ceea ce-i privește pe primii, ministrul de externe a fost mai îngăduitor și a cerut limitarea sancțiunii decăderii din drepturi la un termen de câțiva ani, „fiindcă trebuie să plecăm de la ideea că va trece această vâltoare politică”. Pe de altă parte, comuniștii aveau polițe de plătit, iar personaje ca Ilie Rădulescu (*Porunca vremii*) trebuiau să fie eliminate din profesie „pentru totdeauna”⁴. În scurtă vreme, aveau să își vadă dorința împlinită.

Finalul lunii septembrie a însemnat și reorganizarea scriitorimii. Societatea Scriitorilor Români (S.S.R.), precursora Uniunii Scriitorilor din România, a reprimat membrii evrei care fuseseră excluși prin legile rasiale și a votat o nouă conducere. Fostul președinte, poetul și latinistul N. I. Herescu, se exilase în Portugalia. Conform relatărilor presei comuniste, inițial doi scriitori au depus liste. Din motive neprecizate, lista lui I. Al. Valjean (probabil Ion Valjan, pseudonimul lui Ion Al. Vasilescu) a fost retrasă „după discuțiile

¹ Studiul de față face parte dintr-o cercetare mult mai amplă pe care o am în lucru, intitulată *Povestea Comunizării României*.

* Universitatea din Oradea; e-mail: alin.muresan@yahoo.com.

² ****Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Constantin Sănătescu, vol. I: august-noiembrie 1944*, ediție de documente întocmită de Marcel Dumitru-Ciucă, Editura Saeculum I.O., București, 2011, pp. 89, 92, 113 (în continuare:

****Stenogramele guvernării Sănătescu I*).

³ *Ibidem*, pp. 138-139.

⁴ *Ibidem*, p. 222.

preliminare”. Președinția a revenit astfel dramaturgului Victor Eftimiu, pe lista căruia s-au aflat aproape numai oameni de stânga: N. D. Cocea, Mihai Beniuc, Eugen Jebeleanu, Radu Boureanu, dar și Hortensia Papadat-Bengescu⁵. Orientarea societății urma să fie clară: „Fără să abdice dela crezul artistic, scriitorul român înțelege să părăsească izolarea de până azi și să devină un luptător social, un luminător, un călăuzitor al neamului”. Această misiune, pe deplin în acord cu viziunea comunistă a rolului scriitorimii, avea să fie exercitată „în cadrul ideilor de libertate ale marilor democrații occidentale și-n lumina revoluției rusești”⁶.

A durat foarte puțin până la politizarea S.S.R.: trei zile mai târziu ea a aderat la proiectul de platformă politică a Frontului Național Democratic. Ba chiar supralicita și cerea separația bisericii de stat, naționalizarea subsolului și a societăților de asigurare. Ședința Societății din 24 septembrie nu a fost nici pe departe atât de liniștită pe cum a fost înfățișată inițial de *Scânteia*. Într-un editorial ulterior, nesemnat, dar scris de unul dintre foarte puținii intelectuali din redacție, partidul se răfuia cu „fasciștii” care se opuneau transformării S.S.R. Printre cei luați la țintă au fost Cezar Petrescu și Păstorel Teodoreanu, care „beneficiază de libertatea pe care n-o merită” (avea să fie arestat în 1959⁷). Neutralitatea politică autoproclamată a Societății a devenit motiv de reproș, iar cerința unui scriitor de a nu-l ataca în lipsă pe fostul președinte a fost considerată ipocrită. Programul noii conduceri alese prevedea, printre altele, „epurația cadrelor societății de fasciști”. Presa comunistă declama că „unii vor fi supuși oprobiului poporului, alții vor trebui arestați”, fiind menționat „bardul legionar Radu Gyr”⁸.

Sentimentele revanșarde pot fi înțelese până la un punct, mai ales din partea scriitorilor evrei, care fuseseră excluși pe motive rasiale (deci politice). Dar atitudinea exagerat de belicoasă a taberei „democrate” nu avea nimic de a face cu literatura și nici cu umanismul ori principialitatea: era luptă politică pură. Și mai puțin transparentă a fost reuniunea artiștilor pictori, sculptori și gravori, chiar în sediul organizației pro-comuniste Uniunea Patrioților. Deși nu toți cei prezenți nutreau convingeri de stânga, aici s-au pus bazele subordonării artelor. Pictorul cubist M. H. Maxy, până atunci animator al avangardei românești, deși cochetase cu interesul pentru muncitorime⁹, a citit manifestul politic care cerea organizarea profesională („într-o formă sindicală”) spre a ieși din pasivitate. Noua acțiune viza desființarea asociațiilor profesionale compromise și epurarea ideologică¹⁰.

Epurarea administrației

Principala activitate a guvernului în luna octombrie pare să fi fost legată de mișcările de personal din ministere și instituțiile subordonate, inclusiv numirea de primari ori prefecți. Necesitatea înprospătării aparatului de stat în noua conjunctură politică, pierderile umane cauzate de război și restructurarea unor unități explică măcar în parte această efervescență. Mai puțin firească pare lipsa de activitate legislativă. Majoritatea actelor normative reglementau cheltuielile bugetare și prea puține tratau problemele stringente, într-un ritm de circa două legi pe zi. Nu era o activitate frenetică, motivul fiind discuțiile interminabile dintre liderii politici. Chiar și așa, guvernul a creat cadrul legal pentru purificarea administrației publice, administrarea Transilvaniei (înmânăta liderului țărănist Ionel Pop), arestarea vinovaților de „dezastrul țării” și regândirea raporturilor dintre proprietari și chiriași. La finalul lunii a fost înființată o comisie pentru aplicarea armistițiului¹¹, după ce experiența ultimei luni și jumătate a arătat că era nevoie de un singur organism care să se ocupe de aceste probleme.

Comuniștii au devenit rapid nemulțumiți de guvern, reproșându-i ritmul lent de democratizare a țării. Erau vizate două direcții majore: epurarea administrației publice și arestarea colaboratorilor regimurilor totalitare – mai ales a militarilor și legionarilor, trecând în plan secund dictatura lui Carol al II-lea, din care extrema stângă și-a recrutat mai mulți „tovarăși de drum”. Cele două pretenții se înscriau în logica firească a epocii, fiind cerute inclusiv de aliații occidentali, tocmai de aceea erau o preocupare pentru guvern și partidele democrate. Diferența (consistentă) față de comuniști s-a făcut pe formă, nu pe fond. Încă de la început a existat un diferend principial important, care nu avea să fie rezolvat niciodată: țărăniștii și liberalii susțineau că trebuie vizați toți cei care au contribuit la politica dictatorială și pro-germană din 1938 încoace.

⁵ Comitetul întreg avea următoarea componență: Victor Eftimiu (președinte), N.D. Cocea (vicepreședinte), Mihail Celerianu (secretar general), Hortensia Papadat-Bengescu, Perpessicius, Lucia Demetrius, Radu Boureanu, Mihai Beniuc, Eugen Jebeleanu, Cicerone Theodorescu (membri), Cezar Petrescu, Al. Cazaban (cenzori). Teodor Vârgolici, *Istoria Societății Scriitorilor Români (1908-1948)*, Editura 100+1 Gramar, București, 2002, p. 151.

⁶ *Scânteia*, 26 septembrie 1944, p. 2.

⁷ Arhiva Administrației Naționale a Penitenciarelor, fond Fișe matricole penale, Teodoreanu Alexandru O.

⁸ *Scânteia*, 29 septembrie 1944, p. 2.

⁹ Vasile Florea, *Arta românească de la origini până în prezent*, Editura Litera, București, 2017, p. 570.

¹⁰ *Scânteia*, 30 septembrie 1944, p. 2.

¹¹ Colecția *Monitorul oficial*, 1-31 octombrie 1944.

Comuniștii s-au opus, fiindcă ar fi însemnat sacrificarea lui Gheorghe Tătărescu, într-o perioadă în care avea nevoie de aliați burghezi pentru a fi acceptați mai ușor de populație.

Altfel, retorica extremei stângi era agresivă și cerea mereu mai mult, chiar mistificând datele. Ca să pună presiune pe guvern, susțineau că autoritățile arestaseră doar 30 de legionari¹². Conștient de presiunea publică (mai ales sovietică), premierul a cerut publicarea în presă a listei cu cei reținuți, deși personal considera că „am făcut exces”¹³. Lista legionarilor încarcerați cuprindea, oficial, 742 de nume, fiindcă îi cuprindea și pe cei arestați de pe vremea lui Antonescu¹⁴. Două săptămâni mai târziu, 2.079 de legionari erau răspândiți prin lagărele și penitenciarele din țară: foști șefi de cuib, participanți la rebeliunea din ianuarie 1941, membri ai poliției legionare¹⁵ etc. La Craiova rușii au arestat într-o singură zi 55 de oameni, inclusiv 42 de presupuși legionari¹⁶. Or, Antonescu destructurase organizația, afectată în plus și de război, iar majoritatea liderilor fugiseră în Germania. Activitatea legionară din țară era, prin urmare, aproape inexistentă la acel moment. Dar ziarele de stânga nu publicau aceste informații, ceea ce crea impresia falsă că guvernul nu activează deloc pe frontul antilegionar.

Premierul și mai mulți miniștri erau militari și fuseseră cel puțin colegi (dacă nu chiar amici) ai celor pe care trebuiau acum să-i tragă la răspundere. „Aceasta e o parte dureroasă – de-a fi silit să-mi arestez camarazii cu care am luptat alături pe front”¹⁷, nota Sănătescu în jurnalul lui în urma solicitărilor sovieticilor de a reține diverși generali de pe front. Chiar și așa, la mijlocul lunii au fost arestați alți patru colaboratori ai lui Antonescu: fostul șef al Marelui Stat Major, gen. Ilie Șteflea, guvernatorii Basarabiei și Bucovinei, Constantin Voiculescu și Cornel Calotescu, respectiv lt. col. Stere Marinescu (un director de cabinet din guvernământul Bucovinei)¹⁸. Lista, cuprinzând câteva zeci de nume, fusese primită de la Comisia Aliată de Control¹⁹.

Impresia că România nu face nimic pentru democratizare era transmisă și în exterior. Un articol din *The New York Times* susținea – ce-i drept, fără surse – că guvernul nu vrea să epureze armata și administrația, păstrând în post protejați ai fostei conduceri și 10.000 de legionari. Afirmatia bombastică venea, cel mai probabil, de la un „lider muncitoresc”, care i-a mărturisit corespondentului american că administrația românească era „perfect fascistă”. Puținele arestări efectuate erau opera presiunilor sovietice, concluziona Joseph M. Levy²⁰, care scria articolul din Istanbul fără să cunoască realitatea din teren.

Dincolo de exagerările autorului, era adevărat că România nu procedase la o epurare sistematică, consecventă a aparatului de stat. Într-adevăr, ea a înaintat destul de lent într-o primă fază, inclusiv din cauza luptelor politice. Discuțiile contradictorii din guvern au dat naștere la două legi diferite publicate la interval de nici trei săptămâni²¹. Diferențele erau mai degrabă de nuanță, dar ele au îngreunat activitatea comisiilor din ministere care trebuiau să verifice activitatea angajaților. Legea adoptată în cele din urmă prevedea faptul că absolut toți angajații statului intrați în sistem după 20 februarie 1938 pot fi concediați dacă au avut o atitudine abuzivă, s-au pus în slujba intereselor străine țării ori au militat în organizații dictatoriale de extremă dreapta („legionară, fascistă sau hitleristă”, dar și alte „organizațiuni dictatoriale” în varianta secundă a legii). Revizuirile trebuiau făcute de către o comisie la nivelul fiecărui minister/instituție, iar deciziile nu puteau fi contestate pe nicio cale. Singurele excepții admise erau pentru acei oameni care, înainte de 23 august 1944, au renunțat la activitățile mai sus menționate și s-au încadrat în lupta pentru „înlăturarea fascismului din România”. Nu se poate spune că tema lipsea din preocupările guvernului. Ministrul de externe credea că epurația era „nu numai un comandament moral, ci cheia tuturor problemelor politice interne și externe ale României”²².

Au existat și piedici de ordin practic, cum ar fi lipsa cazierelor cauzată de dispersarea arhivei în război. Fișele personalului care duseseră activitate legionară nu au fost întotdeauna actualizate în mod corespunzător²³. În același timp, se poate spune că România nu a fost nici pe departe la fel de preocupată de

¹² *România liberă*, 29 octombrie 1944, p. 3.

¹³ ****Stenogramele guvernării Sănătescu I*, p. 281.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 340-341.

¹⁵ *Dreptatea*, 22 octombrie 1944, p. 1.

¹⁶ ****Misiunile lui A.I. Vășinski în România (Din istoria relațiilor româno-sovietice, 1944-1946). Documente secrete*, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 1997, p. 79.

¹⁷ Constantin Sănătescu, *Jurnal*, Editura Humanitas, București, 1993, p. 176.

¹⁸ *Dreptatea*, 15 octombrie 1944, p. 1.

¹⁹ Keith Hitchins, *România. 1866-1947*, ediția a V-a, Editura Humanitas, București, 2017, p. 574.

²⁰ „Rumania Retains pro-Nazi Officials”, în *The New York Times*, 21 octombrie 1944, p. 5.

²¹ Cf. Legea nr. 461/18 septembrie 1944, publicată în *Monitorul oficial*, 19 septembrie 1944, și Legea nr. 486/7 octombrie 1944, publicată în *Monitorul oficial*, 8 octombrie 1944.

²² *Dreptatea*, 1 octombrie 1944, p. 1.

²³ Arhivele Naționale ale României, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar nr. 1.395/1944-1945, f. 25.

răzbușarea pe colaboraționiști ca alte state europene. Explicațiile nu sunt foarte complicate. Regimul Antonescu, deși aliat cu Hitler, nu era unul instalat la ordinele Berlinului (ca în Franța ori Norvegia), și nici nu a fost excesiv de dur cu adversarii politici. Deși era un anticomunist fervent, condițiile de detenție aplicate comuniștilor erau foarte permissive și cu nimic mai aspre decât ale legionarilor, foștii săi aliați. Chiar dacă activitatea politică era interzisă, membrii partidelor tradiționale au fost lăsați liberi chiar și când începuseră să completeze împotriva mareșalului. E adevărat că războiul scăzuse foarte mult în popularitate până la 23 august, dar începutul lui se bucurase de susținerea tuturor forțelor, cu excepția Partidului Comunist, astfel că mișcările de rezistență internă au lipsit aproape cu desăvârșire. În afara lui Antonescu, singurul colaboraționist – reciclat pe ultima sută de metri de naziști – era Horia Sima, dar influența exercitată de el din Germania era minimă. Existau, prin urmare, prea puține motive pentru răzbușări sângeroase la scară largă.

Bătălia pentru democratizare nu s-a dus doar în privința administrației. Presa comunistă a dedicat articole întregi celor pe care i-ar fi vrut dispăruți din viața publică. Filozoful Ion Petrovici, filologul Sextil Pușcariu, arhitectul Ion D. Enescu, scriitorii Ioan Al. Brătescu-Voinești și Ion Marin Sadoveanu, oamenii politici Mihail Manoilescu și Ion Gigurtu, ziaristul Stelian Popescu, istoricul Theofil Sauciu-Săveanu, chiar și fostul președinte al Academiei, Constantin Rădulescu-Motru, au intrat cu toții în vizorul propagandei din *România liberă*. În cele mai multe cazuri li se reproșa activitatea politică sau care gira regimurile de extremă dreapta, unii dintre ei ajungând mai târziu în temnițele comuniste. Alții însă aveau să fie recuperați de regim ca și când nimic nu se întâmplase. Dramaturgul Sadoveanu era considerat „agent nazist în frac”, „neobosit propagandist al teatrului fascist și apologist al lui Hitler”. Faptul că fusese un „Don Juan al culiselor teatrale”²⁴ nu l-a împiedicat să ajungă mai târziu director al Teatrului Național din București (1956-1959) și să fie decorat de statul comunist. Dar comuniștii nu aveau monopol asupra temei. *Dreptatea* avea și ea o rubrică în care trecea în revistă colaboraționismul unor personaje ca Ion Marin Sadoveanu ori Pamfil Șeicaru²⁵.

În afară de personalitățile culturale, eticheta de „fascist” era aplicată, justificat sau nu, multor autorități locale din zonele în care comuniștii doreau să pună mâna pe putere. Cea mai simplă modalitate de a elimina din joc adversarul era transformarea lui în trădător fascist, nazist ori legionar. *Scântea* și *România liberă* publicau zilnic articole împotriva unor primari, directori de fabrici, conducători de instituții ori membri ai aparatului de forță care meritau cel puțin să fie înlăturați din poziții, dacă nu chiar aruncați în închisori. Trebuie spus însă că, deocamdată, violența de limbaj și a solicitărilor era medie. În același timp, Franța și-a condamnat la moarte primul colaboraționist, ziaristul Georges Suarez de la *Aujourd'hui*, în ultimele zile din octombrie, printr-un tribunal care folosea asesori populari. Dar în acele zile înregistrau deja 3.500 de cazuri pe rol și alte 15.000 în așteptare²⁶.

Un accent important a fost pus pe membrii aparatului de propagandă, de la ziaști la conducătorii Oficiului Național al Cinematografiei, care trebuiau „judecați și condamnați pentru trădare și îndemn la crimă”²⁷. Ziarele erau blamate chiar și când publicau anunțul mortuar dat de soția mareșalului Antonescu cu ocazia decesului fiului lor²⁸. Scenele teatrelor și Operei trebuiau la rândul lor curățate de „cavalerii fascismului”: cincisprezece angajați ai Operei din București, printre care balerina Floria Capsali, erau prezentați ca legionari, „elemente otrăvite”, care nu mai aveau ce căuta pe scenă²⁹. Aproape că nu exista zi fără cuiburi legionare descoperite la radio, în armată ori în diferite societăți și fabrici. Mișcarea Legionară n-a avut atâtea membri nici măcar când era la conducerea țării.

O altă confuzie s-a născut din terminologia folosită de stânga. Relațiile dintre Antonescu și Mișcarea Legionară au fost foarte tensionate, ca dovadă întemnițările masive de legionari după ianuarie 1941, rămași după gratii aproape fără excepție în toate guvernele postbelice. Or, propaganda comunistă a utilizat eticheta de legionar pentru a-i desemna pe toți cei care sprijiniseră politica naționalistă și antisovietică a României în perioada războiului. Uneori, atitudinea anti-U.R.S.S. era suficientă pentru a transforma pe cineva în legionar, fascist ori nazist. Apele s-au limpezit cât de cât în anii care au urmat, dar niciodată complet. În această perioadă, însă, era foarte greu să știi ce să mai crezi.

Un exemplu elocvent: faptele de arme ale generalului Nicolae Macici au determinat citarea sa pe ordin de zi de către armata sovietică la începutul lui octombrie. *România liberă* i-a dedicat, pe cale de consecință, un articol laudativ, în care „eminentul” comandant era considerat ca făcând parte din „rândul

²⁴ *România liberă*, 25 octombrie 1944, p. 3.

²⁵ *Dreptatea*, 18 octombrie 1944, p. 4.

²⁶ *The New York Times*, 24 octombrie 1944, p. 4.

²⁷ *Scântea*, 4 octombrie 1944, p. 2.

²⁸ *România liberă*, 4 octombrie 1944, p. 3.

²⁹ *Scântea*, 7 octombrie 1944, p. 4.

fiilor aleși ai acestui popor”. „Oameni ca generalul Macici trebuiesc urmați”, continua gazeta comunistă, iar „poporul românesc care vede și înțelege tot ce trebuie să vadă și să înțeleagă, nu va uita”³⁰. Două săptămâni mai târziu, Comisia Aliată de Control cerea arestarea comandantului Armatei 1. Chiar dacă a evitat inițial măsura reținerii la intervenția guvernului român, Macici a fost destituit de la conducerea armatei și condamnat la finalul lui mai 1945. A invocat în proces tocmai articolul din *România liberă*: „Nu sunt același pe care aceleași gazete, care apar și azi, îmi aduceau osanale acum câteva luni, susținând sus și tare că «sunt un fiu ales al țării, demn de imitat de toți românii?»”³¹.

Organizațiile paravan

În paralel, comuniștii înființau zeci de organizații profesionale care se pregăteau de democratizarea³² sectoarelor de activitate. Ele aveau să fie rezerva de cadre a partidului pentru momentul preluării puterii în stat, chiar dacă nu erau reprezentative la nivel profesional. La început de octombrie s-au organizat la București avocații „democrați”, printre care îi regăsim pe Ion Gheorghe Maurer, Petre Pandrea, Constantin Paraschivescu-Bălăceanu și Avram Bunaciu³³. În mod ironic, Pandrea avea să fie aruncat în închisoare fără forme legale de foștii săi tovarăși.

Câteva zile mai târziu, gazetarii au înființat Sindicatul Unic al Ziariștilor, la conducerea căruia au fost numiți aproape exclusiv oameni de stânga, precum Ion Pas, N. D. Cocea, Em. Socor, Scarlat Calimachi și Eugen Jebeleanu³⁴. Prima măsură luată de sindicat, din care făcea parte și țărănistul Nicolae Carandino, a fost excluderea a cincisprezece ziariști acuzați de propagandă în favoarea războiului, printre care Stelian Popescu, Pamfil Șeicaru, Nichifor Crainic și Ilie Rădulescu³⁵. A fost, practic, primul pas spre ceea ce avea să fie cunoscut ca procesul ziariștilor. În mod similar, multe alte profesii ori fabrici s-au organizat în sindicate și comitete de inițiativă. Dacă statul nu voia să se democratizeze de sus în jos, comuniștii aveau de gând să o facă de jos în sus. În exact aceeași paradigmă se înscriu organizările scriitorilor ori a artiștilor plastici amintite deja. Principala caracteristică a acestor organisme, teoretic profesionale, a fost încă de la început politizarea.

Poetul Ștefan Roll (n. Gheorghe Dinu) a lansat un subiect care va deveni un cal de bătaie al regimului în anii următori: condamnarea scriitorilor neimplicați politic (alături de comuniști, desigur). În proverbiul turn de fildeș se retrăgeau, scria Roll, „lașii, ce-și făceau din artă, nu o armă ci un scut mizerabil și umil”³⁶. Poetul Eugen Jebeleanu blama un curent literar întreg. „Cine a putut vedea, mai apoi, în «sămănătorism» expresia unui curent literar pus în slujba poporului”, nota el, „a fost sau sărac cu duhul sau interesat”. Scriitorii români în genere erau acuzați că nu au „conștiința luptătoare”³⁷.

Aproape imediat au început și nominalizările. Un articol nesemnlat i-a luat în vizor pe: proaspăt decedatul Liviu Rebreanu (pentru că fusese director general al teatrelor și ar fi editat o revistă, *Viața*), Păstorel Teodoreanu (pentru reportajele de război scrise), Ion Marin Sadoveanu (fiindcă fusese secretarul Asociației Româno-Germane), preotul Gala Galaction (deși umanitarist, fusese membru al aceleiași asociații), Ion Al. Brătescu-Voinești (pentru colaborarea la *Universul* și *Curentul*) și Victor Ion Popa (deoarece scrisese scenarii radiofonice pentru soldații de pe front). O mențiune specială era făcută pentru „mica pușlama și trădător de țară Const. Virgil Gheorghiu”³⁸. Dar, una peste alta, aceste reevaluări ideologice nu urmăreau deocamdată altceva decât epurarea Societății Scriitorilor Români. De altfel, Brătescu-Voinești avea să fie curând demis de la conducerea Revistei Fundațiilor Regale, gest apreciat inclusiv de cronicarul *Dreptății*.

Criticii dramatice și muzicali s-au reorganizat la începutul lunii, dar comitetul de conducere ales în 8 octombrie era puțin permeabil la ideologia comunistă. În afară de președintele Nicolae Carandino, acesta mai conținea nume importante, ca Radu Cioculescu, Scarlat Froda, Tudor Teodorescu-Braniște ori Henri Blazian³⁹. Tot acum au fost efectuate o serie de numiri importante în viața culturală și universitară. Cele trei universități încă funcționale și-au primit noi rectori: doctorul Daniel Danielopolu (Universitatea București), botanistul Alexandru Borza (Universitatea Cluj) și matematicianul Alexandru Myller

³⁰ *România liberă*, 7 octombrie 1944, p. 1.

³¹ Alesandru Dușu, Florica Dobre, *Drama generalilor români (1944-1964)*, Editura Enciclopedică, București, 1997, p. 171.

³² Aici era vorba însă de o democratizare echivalentă cu comunizarea.

³³ *Scânteia*, 8 octombrie 1944, p. 5; *Ibidem*, 16 octombrie, pp. 1-2.

³⁴ *Ibidem*, 18 octombrie 1944, pp. 1, 4.

³⁵ *Ibidem*, 19 octombrie 1944, p. 4.

³⁶ *România liberă*, 4 octombrie 1944, p. 4.

³⁷ *Ibidem*, 5 octombrie 1944, p. 1.

³⁸ *Scânteia*, 7 octombrie 1944, p. 2.

³⁹ *Ibidem*, 11 octombrie 1944, p. 2.

(Universitatea Iași). Prin același decret au fost instalați în funcțiile de decani treizeci și șase de profesori, inclusiv dintre cei atacați în presa comunistă în săptămânile precedente, ca Theofil Sauciu-Săveanu. Toți erau profesori universitari respectați, dar în unele cazuri transformările erau spectaculoase. Istoricul Constantin Daicoviciu, de pildă, fost membru liberal, fost simpatizant legionar, ajungea decan la Litere și Filozofie în Cluj⁴⁰. Avea să supraviețuiască și să facă o impresionantă carieră (și) sub regimul comunist. Pe listă apar și universitari cu înclinații de stânga, precum biologul Traian Săvulescu ori matematicianul Simion Stoilov, proaspăt ales membru al Consiliului F.N.D.

Pictorul M. H. Maxy și-a continuat eforturile de re poziționare ideologică a breslei. Într-o întâlnire de la Școala de Arte a prezentat un program care viza unirea tuturor artiștilor într-un sindicat unic, epurarea acestuia de elementele legionare și pro-fasciste, crearea unor săli de expoziție și a unei edituri a sindicatului, dar și strângerea legăturilor cu U.R.S.S. ori obligarea instituțiilor statului să achiziționeze tablouri pentru sediile proprii. Lupta de clasă nu se ducea cu patronatele, ci cu o societate „în descompunere care a antrenat pe panta decadenței ei și viața artistului și opera sa și aceasta cu mult înainte de epoca dictaturii fasciste”. Artistul trebuia să renunțe la poziția de izolare și să devină un „luptător social, un luminator, un călăuzitor al neamului”, dar, ca o concesie, „fără să abdice delă crezul artistic”. Din păcate presa de stânga nu reține niciun fel de dezbateri, astfel că nu știm dacă au existat și păreri contradictorii ori nu. E de presupus că nu toți cei prezenți erau într-un tot de acord cu ideologizarea artei, dar din comisia care trebuia să pună în practică programul prezentat de Maxy au făcut parte, printre alții, Camil Ressu, Jean Steriade, Francisc Șirato, Iosif Iser, Alexandru Ciucurencu și Lucian Grigorescu⁴¹. Maxy, pe de altă parte, era membru al Consiliului General Evreiesc, una din organizațiile etnice de masă care avea să adere, doar câteva zile mai târziu, la platforma politică a F.N.D.⁴²

Toate profesiile și categoriile sociale erau vizate pentru a se alătura falsei coaliții pro-comuniste. Rețeta era mereu aceeași: identificarea unui grup restrâns de indivizi cu înclinații spre stânga sau dispuși la compromisuri, presupusa asociere (e greu de crezut că toate organizațiile paravan erau înscrise la tribunal) și adoptarea unei denumiri pompoase cu pretenții de reprezentativitate, apoi aderarea la platformele și programele P.C.R. Așa s-a întâmplat și cu Grupul Preoților Democrați, denumiți în *Scânteia* „preoțimea română”, deși erau un grup de nici 30 de preoți, teologi și diaconi din București și împrejurimi. Printre ei, Nicolae Popescu-Prahova, secretar general la Ministerul Cultelor, și preoții Constantin Burducea (biserica Progresul I), respectiv Eugen Bărbulescu (biserica Sfântul Silvestru). Grupul reunit în sediul Uniunii Patrioților milita pentru epurarea preoțimii și respectarea armistițiului, dar se aventura și pe tărâm politic atunci când propunea „unirea tuturor forțelor patriotice într-un larg front național-democrat”⁴³.

Colegiul Arhitecților și-a schimbat, nu fără discuții aprinse, conducerea în 19 octombrie. Ion D. Enescu a încercat să „bagatelizeze acțiunea grupului de inițiativă” și a pretins că sub conducerea sa nu s-a făcut politică, deși din consiliu făcuse parte Hristea „Cristofi” Cerchez, liderul Colegiului în perioada legionară. Arhitecții care i-au luat apărarea lui Enescu, precum Spiridon Cegăneanu, erau considerați „reacționari” ori „fasciști notorii”. Fapt este că în urma dezbaterilor vechea conducere a fost demisă și un comitet provizoriu a fost însărcinat cu convocarea adunării generale⁴⁴. Iată, deci, că de multe ori campaniile din presa de stânga dădeau rezultate practice. La polul opus, alte personalități ale vieții culturale începeau să își construiască un profil politic. Academicianul Constantin I. Parhon, fost director de spitale, a inaugurat un dispensar deschis în numele Apărării Patriotice, criticând vechile instituții sanitare, care „s-au dovedit a nu fi la înălțimea cerințelor populației muncitoare”⁴⁵.

În alte domenii de activitate a existat o încercare măcar formală de colaborare. A doua adunare generală a Sindicatului Ziaristilor Profesioniști a început prin citirea numelor colegilor epurați. Libertatea discuțiilor a însemnat protestul lui Grigore Malciu, directorul ziarului *Informația*, dar acesta a fost evacuat din sală. (Mai târziu avea să fie evacuat și din libertate, găsindu-și sfârșitul la Canal în noiembrie 1950.) Cel care pare să se fi zbatut cel mai mult pentru organizarea sindicatului era socialistul Ion Pas. Comuniștii erau majoritari în noul comitet ales, dar nu singurari: ziaristi ca Nicolae Carandino ori Tudor Teodorescu-Braniște făceau și ei parte din conducerea interimară⁴⁶. Polifonia vocilor s-a manifestat și în afara organizației profesionale, decizia guvernului de a scumpi hârtia pentru ziare fiind acceptată de *Universul*, *Timpul*, *Viitorul* ori *Curierul*, dar respinsă de *România liberă* și *Scânteia*. Opoziția ultimelor două a fost

⁴⁰ *Monitorul oficial*, 14 octombrie 1944, p. 6651.

⁴¹ *Scânteia*, 21 octombrie 1944, p. 2.

⁴² *Ibidem*, 24 octombrie 1944, p. 3.

⁴³ *Ibidem*, 23 octombrie 1944, p. 5.

⁴⁴ *România liberă*, 24 octombrie 1944, p. 2.

⁴⁵ *Ibidem*, 25 octombrie 1944, p. 6.

⁴⁶ *Scânteia*, 31 octombrie 1944, p. 2.

atât de virulentă, încât decizia a trebuit să fie asumată de cabinet, deși în mod normal ținea de un organism subordonat, Delegația Economică⁴⁷. Deloc surprinzător, *Scânteia* avea să titreze că decizia guvernului era „profund reacționară”⁴⁸.

Modificarea legii privind epurația din ministere, aflată în coordonarea lui Pătrășcanu, a născut mai multe discuții în guvern. Comuniștii au insistat pentru ea considerând că, deși nu era o prevedere expresă în armistițiu, se lega de articolul care cerea condamnarea criminalilor de război. Adevărul era, probabil, undeva la mijloc: e greu de argumentat că ministerele colcăiau de funcționari vinovați de crime de război, dar e la fel de adevărat că lucrurile nu puteau rămâne neschimbate. Unii foști miniștri făcuseră însă exces de zel chiar și după gustul comuniștilor. Sub mandatul lui Niculescu-Buzești nu mai puțin de 530 de funcționari fuseseră licențiați. „A depus un zel extraordinar în această materie”, recunoștea Pătrășcanu, „dar foarte prost plasat”, fiindcă acesta ar fi renunțat la „democrați” (denumirea comuniștilor pentru cei apropiați de F.N.D.), păstrând aproape toți legionarii⁴⁹.

Liderul țărănist Virgil Solomon a propus ca funcționarii suspecti din fiecare minister să fie trecuți într-un cadru disponibil, adică suspendați până la judecarea faptelor lor. Era o metodă de a grăbi purificarea, făcându-i imediat inofensivi pe potențialii sabotori, fără a mai aștepta rezultatele comisiilor ministeriale. Pătrășcanu a refuzat propunerea, aducând doar argumentul prolix că „epurația trebuie să fie o operă politică”. În schimb, modificările din proiectul lui vizau înlăturarea celor care susținuseră „idei antisovietice, antidemocratice și antisemite ori s-au lăsat influențați de asemenea concepții”⁵⁰. Că atitudinea antisovietică era incriminată înaintea celei antidemocrate era aproape o probă de onestitate. Într-o țară care pierduse Basarabia și Bucovina de Nord în mod dramatic cu doar câțiva ani în urmă nu era însă un comportament ieșit din comun. Inflexibili, comuniștii nu s-au gândit nicio secundă să ierte, măcar temporar, din motive tactice, luările de poziție pe acest subiect. În plus, nicăieri nu se explica cum ar putea cineva să demonstreze că un funcționar a fost influențat de anumite idei. Era o formulare extrem de vagă și foarte nejuridică chiar din partea ministrului justiției.

Adevărul este că modificările propuse deschideau o cutie a Pandorei. Multe probleme juridice și de bun simț nu-și găseau rezolvare: ce avea să se întâmple cu funcționarii care fuseseră obligați prin lege să execute ordinele primite? Cum se justifica încălcarea principiului neretroactivității legii, fundamental într-un stat de drept? Cum trebuiau judecate cazurile avocaților care au pledat în favoarea legionarilor? Dar ale miniștrilor din guvernul Antonescu care au sprijinit lovitura de stat din 23 august? În judecarea intereselor statului român (cum cereau modificările) trebuia să se țină cont de cele de la momentul faptei ori a judecății? Pătrășcanu a răspuns stângaci că interesele României erau permanente, ignorând cu bună știință elefantul basarabean din cameră. Credea că funcționarii trebuiau să judece ei înșiși dacă ordinele primite erau excesive. A fost contrazis de Penescu, președintele Uniunii Barourilor, care susținea că statutul funcționarilor interzice acest lucru⁵¹. În fond, ministrul Justiției încerca să impună un punct de vedere nu doar politic, ci ideologic, pentru care nu avea decât argumente superficiale.

În subtextul înfruntării se întrevăd agendele fiecărei tabere. Miniștrii țărăniști au insistat pentru o epurație mai cuprinzătoare, care să nu îi cuprindă doar pe activiștii și simpatizanții legionari, fasciști ori hitleriști, pentru că regimurile dictatoriale începuseră în 1938. Comuniștii știau la fel de bine că această cerere îi viza, printre alții, pe liberalii dizidenți Gheorghe Tătărescu și Petre Bejan. Cei doi încercau să cucerească grațiile Moscovei de ceva timp pentru a-și ascunde colaboraționismul din vremea lui Carol al II-lea, iar unii lideri comuniști vizau spargerea unității partidelor tradiționale. Pe cale de consecință, fără niciun argument logic, Pătrășcanu și Rădăceanu au refuzat să includă pe lista epurabililor pe cei care serviseră dictatura regală din 1938-1940. Cum nu puteau să admită fățiș așa ceva, au susținut că proiectul îi includea pe toți cei antidemocrați, dar partidele tradiționale înțeleseseră deja din campaniile de presă că, în vocabularul comuniștilor, antidemocratic însemna exclusiv antisovietic/anticomunist.

Discuțiile au degenerat destul de rapid în conflict. Probabil nu e nicio coincidență că Nicolae Penescu avea să devină în scurt timp ținta predilectă a presei de stânga, fiindcă a fost ferm în apărarea principiilor de drept și s-a contrazis cu Dej și Pătrășcanu. Ministrul de interne s-a opus judecării retroactive a unor infracțiuni lipsite de caracter material, care țineau strict de intenție și fuseseră comise în 1940 sau 1941. Nici în Uniunea Sovietică nu existau legi care să se aplice retroactiv, argumenta el. A comis chiar o

⁴⁷ ****Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Constantin Sănătescu. Vol. 2 (20 octombrie-29 noiembrie 1944)*, Editura Saeculum I.O., București, 2012, p. 76 (în continuare: ****Stenogramele guvernării Sănătescu II*).

⁴⁸ *Scânteia*, 28 octombrie 1944, p. 1.

⁴⁹ ****Stenogramele guvernării Sănătescu II*, pp. 206, 208.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 211.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 211-215.

impietate argumentând că, în teorie, concepția statului comunist este una totalitară. „Hitler a spus că este regim dictatorial? Nu”⁵². O asemenea îndrăzneală nu avea cum să rămână nepedepsită, chiar dacă miniștrii comuniști n-au avut replică imediată.

Proiectul era cât se poate de nepractic. Generalul Dămăceanu, ajuns între timp secretar de stat, credea că ea transforma în țintă „toată masa de ofițeri, inclusiv caporalii – de sus până jos – cari, pentru a duce războiul contra Rusiei Sovietice – începând de la 1941 până la 23 August 1944 – au trebuit să vorbească soldaților, înainte de atac”. Dej a încercat să îl liniștească, spunându-i că nu caporalii erau vizați, dar a citat apoi un text de susținere a războiului scris de un învățător. Părea clar că aplicarea legii s-ar fi făcut după interpretarea și bunul plac al comuniștilor. Mii de oameni fuseseră „târâți de politica nenorocită” și induși în eroare, spunea Dej, inclusiv dintre legionari. Importanți erau doar cei care fuseseră activi în politică și administrație⁵³. Dar acest lucru nu era specificat în proiectul lui Pătrășcanu.

Ministrul justiției a fost primul care și-a pierdut cumpătul, enervat fiind de perseverența lui „Bebe” Brătianu pentru includerea colaboraționiștilor din perioada dictaturii lui Carol. Dictatură a fost și pe vremea liberalilor, a pretins Pătrășcanu. „Într-un regim democratic”, își explica apoi Brătianu convingerile, „cineva nu mai poate să spună: vine democrația integrală, care îți astupă gura”. Dej l-a contrazis, arătând că libertatea nu poate fi acordată antisemiților, de exemplu. Dar strategia era străvezie câtă vreme interzicerea antisemiților era însoțită de cea a antisovieticilor și antidemocraților. Brătianu a sesizat mișcarea și s-a plâns de faptul că ardelenii care au avut de suferit sub stăpânirea maghiară nu ar fi avut acum dreptul nici măcar „să-i ocărăscă”.

A fost momentul în care Dej a dat cărțile pe față și a recunoscut: „Trebuie să-i astupăm gura unui asemenea individ. O asemenea atitudine nu este permisă”. Enervat, i-a reproșat liberalului că toată discuția despre dictatură îl avea în vedere exclusiv pe Tătărescu. Pătrășcanu a plusat impertinent, susținând că toate regimurile trecute au fost dictatoriale. Ședința de guvern din 15 noiembrie s-a încheiat cu nemulțumirea lui Brătianu și strategia pierzătoare a lui Dej de a susține că prin formula „idei antidemocratice” sunt avute în vedere și cele dictatoriale. „Atunci ștergeți «antisemite și antisovietice», pentru că se include totul astfel”, l-a blocat liberalul pe adversarul său. Virgil Solomon a amenințat că se va retrage din comisia interministerială în semn de protest, dar nici acest gest nu i-a înduplecat pe liderii comuniști⁵⁴. Armistițiul politic agreat odată cu remanierea guvernamentală a durat astfel mai puțin de două săptămâni. Discuțiile asupra proiectului au fost amânate în lipsa oricărui consens. Diferențele de concepție erau prea mari.

Cointeresarea intelectualilor

Pentru observatorii foarte atenți, tendințele totalitare ale mișcării comuniste erau vizibile încă din epocă. Nu doar prin ideologie, pe care mulți o cunoșteau, ci chiar prin fapte. Principala caracteristică a oricărui sistem totalitar este subordonarea tuturor organizațiilor și domeniilor de activitate. Acest lucru a fost urmărit din primele săptămâni de după 23 august, chiar dacă forța organizatorică a partidului era încă slabă și a fost reglată din mers.

Transformările din mediul cultural nu afectaseră încă libertatea de opinie, deși probabil că exista o prudență sporită. Un oarecare proces de adaptare avea loc însă. *Revista fundațiilor regale*, condusă încă de Camil Petrescu, a încercat să-și apropie mai mulți autori de stânga. Numărul din noiembrie adună, printre altele, semnăturile lui Sadoveanu (proaspăt recrutat în comitetul de conducere), Zaharia Stancu, Petre Pandrea ori Simion Stoilov⁵⁵. Dar persistența unor nume ca „bătrânul huligan” Brătescu-Voinești, Rădulescu Motru ori Tzigara Samurcaș era taxată de presa de stânga⁵⁶.

Sadoveanu era, fără îndoială, cel mai de seamă candidat la înregimentarea pentru cauză. Atras dintotdeauna de stânga, având o apropiere de lumea satului (cu toate că era fiu de avocat și îi plăcea „gustul traiului dulce boieresc”⁵⁷), și-a câștigat probabil respectul comuniștilor atunci când a acceptat directoratul ziarelor *Adevărul* și *Dimineața*, aflate într-o violentă polemică cu publicațiile de extremă dreapta, nelăsându-se intimidat de amenințările ulterioare⁵⁸. Arghirofilia și setea nemăsurată de glorie vor fi contat și ele, fiindcă înclinarea spre stânga nu îl împiedicase odinioară să se declare împotriva „dezmațului bolșevic”⁵⁹. După o glorioasă carieră – avea 64 de ani și își publicase deja aproape toate marile romane, în plin doliu cauzat de

⁵² *Ibidem*, pp. 215-217.

⁵³ *Ibidem*, pp. 217-218.

⁵⁴ *Ibidem*, pp. 219-223.

⁵⁵ *Revista fundațiilor regale*, anul XI, nr. 11, noiembrie 1944.

⁵⁶ *Scântea*, 14 noiembrie 1944, p. 2.

⁵⁷ Eugen Negrici, *Literatura română sub comunism*, Editura Polirom, Iași, 2019, p. 134.

⁵⁸ Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române. S/T*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2007, p. 11.

⁵⁹ Adrian Dinu Rachieru, „Mihail Sadoveanu, un prozator «reeducat»?”, în *Limba română*, nr. 4 (254)/2019, consultat on-line la <https://limbaromana.md/index.php?go=articole&n=3785>.

decesul pe frontul din Ardeal al mezinului Paul Mihu⁶⁰, e greu de înțeles ce l-a determinat pe prozator să se arunce cu arme și bagaje în brațele comuniștilor.

Unele intervenții ale sale în spațiul public păreau gratuite (dar cel mai probabil nu erau). Într-un interviu din 23 noiembrie asigura oamenii că nu a avut niciodată vreo îndoială cu privire la intențiile sovieticilor, care declaraseră că nu se vor amesteca în problemele interne ale țării: „Vom putea merge în deplina noastră dezvoltare economică și culturală urmărind evoluția nobilă a democrației”⁶¹. În mod curios, nici Sadoveanu n-a fost temător că rușii i-ar putea reproșa stilul boieresc de viață, nici comuniștii n-au simțit nevoia să o facă. Dimpotrivă, aveau să-și facă declarații reciproce de iubire tot mai accentuate.

Un alt nume mare al literaturii pe care comuniștii au încercat să și-l apropie a fost poetul și gazetarul Tudor Arghezi. Alături de Sadoveanu, a fost singurul scriitor lăudat de comuniști dintre cei publicați în numărul din octombrie al *Revistei fundațiilor regale*. Cu excepția celor doi, apreciați pentru cărțile lor „admirabile”, întreg articolul se concentrează exclusiv pe pozițiile ideologice ale celor publicați, fără nicio referire la materialele din revistă, analiza numărului fiind lăsată pe altă dată⁶². Primatul ideologicului asupra esteticului avea să devină curând norma în viața literară. Nu se poate spune că Arghezi era un om de stânga, după cum nu era nici de dreapta. Ceea ce trebuie să-i fi atras pe comuniști la el fusese curajul pamfletului „Baroane”, care îl luase la țintă pe Manfred von Killinger în plin război. Atât de mult îl înfuriase pe diplomatul german, încât Arghezi a fost internat în lagăr vreme de trei luni. Nu era prima dată, de altfel, căci fusese considerat colaboraționist după prima conflagrație mondială. Acum însă avusese atitudinea corectă față de germani.

Într-o primă fază, Societatea Scriitorilor Români a evitat să recurgă la epurare, în ciuda aderării la platforma F.N.D. Într-un articol de la sfârșitul lui octombrie, presa de stânga a cerut excluderea unor nume importante, ca Ion Barbu, Lucian Blaga, Mircea Eliade ori Alexandru Marcu, pe lângă țintele clasice, Ion Marin Sadoveanu, Păstorel Teodoreanu, Victor Ion Popa, Nichifor Crainic, Ioan Al. Brătescu-Voinești. „Sunt doar primele nume dintr-o listă incompletă”, adăuga *Scânteia*⁶³. Două săptămâni mai târziu, S.S.R. i-a exclus pe Ioan Al. Brătescu-Voinești, Nichifor Crainic, Sextil Pușcariu, Radu Gyr, Ion Sân-Giorgiu, Niculae I. Herescu, Dem. Theodorescu, Alexandru Hodoș, Al. Bădăuță și Romulus Seișanu⁶⁴. Asupra acestora erau destul de puține semne de îndoială. Brătescu-Voinești, de pildă, devenise un puternic susținător al regimurilor de extremă dreapta după 1937, colaborator la *Universul*, *Sfarmă-Piatră* și *Porunca Vremii*, polemist cu ziarele de stânga și un antisemit violent. Dar prozatorul era grav bolnav de mai bine de un an și nu mai știa ce se întâmplă în jurul său⁶⁵. Teologul Nichifor Crainic fusese, printre altele, colaborator la publicațiile legionare *Sfarmă-Piatră* și *Buna Vestire*, dar și un apologet al național socialismului și al lui Benito Mussolini. Lingvistul Pușcariu, primul rector român al Universității din Cluj, era un cunoscut simpatizant legionar și socrul lui Grigore Manoilescu, directorul *Bunei Vestiri*⁶⁶.

Poetul Radu Gyr era nu doar comandant legionar, dar și fost director general al Teatrelor Naționale, Operelor Române și a Spectacolelor (26 septembrie 1940-12 februarie 1941, înlocuindu-l pe Ion Marin Sadoveanu) în timpul Statului Național Legionar. Poetul și dramaturgul Ion Sân-Giorgiu, germanist cu studii la Leipzig și Basel, colaborase la câteva publicații pro-naziste și activase în câteva partide cu viziuni extremiste. De altfel, foarte curând avea să treacă linia frontului, să se predea armatei germane și să se ofere voluntar în armata legionarilor din exil pentru a lupta împotriva rușilor (și, deci, a românilor). Legionarii aveau să-i ofere, însă, postul de ministru al Educației în guvernul din exil⁶⁷.

E mai greu de înțeles ce i se reproșa latinistului Herescu, președintele proaspăt înlăturat de la conducerea Societății Scriitorilor Români și director al Fundațiilor Culturale Regale din 1940. În momentul loviturii de stat din august se afla în Portugalia și a decis să rămână acolo în exil⁶⁸, ulterior activând în mai multe organizații anticomuniste. Probabil această defectare i-a fost fatală. Greu de explicat este și cazul lui Dem. T(h)eodorescu, despre care nu știm decât că avea să i se impute mai târziu o presupusă atitudine

⁶⁰ Rănit în luptele din zona Viișoara-Câmpia Turzii, a decedat în 3 octombrie 1944. Alesandru Duțu, *op. cit.*, pp. 399-400.

⁶¹ Alex. Ștefănescu, *Istoria literaturii române contemporane. 1941-2000*, Editura Mașina de scris, București, 2005, p. 68.

⁶² *Scânteia*, 14 noiembrie 1944, p. 2.

⁶³ *Ibidem*, 29 octombrie 1944, p. 2.

⁶⁴ *Ibidem*, 10 noiembrie 1944, p. 3.

⁶⁵ Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române. A/B*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2004, pp. 653-655; Dinu Bălan, „Ioan Alexandru Brătescu-Voinești, colaborator al gazetelor de dreapta”, în Gheorghe Cliveti (ed.), *Clio în oglindiri de sine*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, pp. 705-720.

⁶⁶ Nicolae Mărgineanu, *Mărturii asupra unui veac zbcucumat*, ediția a II-a (lucrare în manuscris).

⁶⁷ Ioan Opreș, *Procesul ziariștilor „naționaliști” (22 mai-4 iunie 1945)*, Editura Albatros, București, 1999, pp. 68, 111; Horia Sima, *Guvernul național român de la Viena*, Editura Metafora, f.l., 2005, pp. 76-77; Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române. S/T*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2007, pp. 98-99.

⁶⁸ Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române. E/K*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2005, pp. 496-497.

antisovietică. Dar scriitorul fusese epurat și după prima conflagrație mondială, când fusese chiar închis pentru câțiva ani⁶⁹.

Nici Alexandru Hodoș nu fusese extraordinar de influent în sens pro-nazist, deși era relativ cunoscut prin conferințele ținute la radio. Ulterior aveau să îi fie imputate anumite articole, mai ales din *Curentul*, dar e mult mai probabil că adevărata lui vină colaboraționistă a fost misiunea de reorganizare a serviciului de presă al Legației române la Berlin, unde a fost trimis în 1942⁷⁰. Oarecum similar, lui Alexandru Bădulescu, fondatorul cinematografului documentare românesc, i se putea imputa ascensiunea în Ministerul Propagandei Naționale. Chiar dacă ea începuse prin 1928, faptul că în 1941 era secretar general al propagandei⁷¹ nu putea fi trecut cu vederea. În cazul lui Romulus Seișanu lucrurile erau și mai clare: articolele scrise împotriva Uniunii Sovietice nu puteau fi iertate de atitudinea lui democrată de până în 1942⁷².

În paralel cu aceste excluderi au fost primiți în societate zece scriitori care, „printr-un nedrept procedeu al fostelor conduceri, nu aparțineau S.S.R.-ului”, cu toții oameni de stânga: Maria Banuș, Ury Benador, Geo Bogza, G. Călinescu, Ion Călugăru, Al. Mironescu, Miron Radu Paraschivescu, Ion Pas, Alexandru Rosetti și Tudor Teodorescu-Braniște⁷³. Destinele lor ulterioare au variat de la poezia proletcultistă a Mariei Banuș la convertirea creștină a lui Mironescu, care avea să-l trimită în temnițe. În noiembrie 1944, însă, cu toții erau dacă nu simpatizanți, măcar neutri față de cauza comunistă, astfel că partidul a încercat racolarea lor.

Câteva zile mai târziu lista celor excluși s-a îmbogățit cu alte optsprezece nume, cele mai cunoscute fiind ale lui Ion Petrovici, Alexandru Marcu, Ion Marin Sadoveanu, Romulus Dianu și Virgil Carianopol. Alți patruzeci și șase de scriitori nenumiți au fost suspendați provizoriu, ceea ce înseamnă că erau suspecti, dar aveau dreptul de a-și justifica activitatea din timpul războiului înainte de a se lua o decizie în ceea ce îi privește⁷⁴. Nume suplimentare erau propuse mai mereu de presa comunistă, anonim. „Un cititor” oarecare se arăta uimit că de pe lista epuraților lipsea Vasile Voiculescu, prietenul și fratele „întru ortodoxie huliganico-asasină a lui Nichifor Crainic”. Huliganismul în cauză era o poezie în care cinstea sacrificiul ostașilor români pe Bug⁷⁵.

Ceea ce nu se poate reproșa comuniștilor era lipsa de activitate. Unii încercau să modeleze societatea viitoare (lingvistul Alexandru Rosetti milita pentru înființarea unui institut de cercetări științifice), alții se implicau în campaniile pentru susținerea celor de pe front. O delegație comună a organizațiilor Apărarea Patriotică și Uniunea Patrioților (din care făcea parte medicul Florica Bagdasar, dar și partenera lui Silviu Brucan, viitorul acuzator public Alexandra Sidorovici) a obținut chiar o audiență la Regina-Mamă Elena în 21 noiembrie⁷⁶. Ministrul Pătrășcanu și-a publicat în această perioadă *Problemele de bază ale României*, scrisă în prima parte a anului. Căuta să rămână relevant și strângea argumente pentru a conduce partidul.

Unii se implicau pentru că aveau o misiune pe linie de partid, alții din convingere și dorință de parvenire, alții poate din naivitate. Dar este cert că intelectualii de stânga au fost mai activi și mai vizibili decât cei care susțineau partidele tradiționale. Printre ei, preotul Constantin Burducea, care l-a vizitat pe vicepremierul Petru Groza la finele lunii ca trimis al încă minusculului Grup al Preoților Democrați, întărind speranța că în curând va reprezenta preoțimea cinstită din toată țara. „E și aceasta o față a vieții politice”⁷⁷, credea *România liberă*. Și această grupare, nereprezentativă, a primit un sediu ultracentral, fiindu-i repartizată clădirea din Calea Victoriei 202, vizavi de Palatul Cantacuzino⁷⁸. Poate că nu era atât de evident în epocă, dar bazele pentru subordonarea culturii s-au pus în această perioadă tulbure.

Subjugarea justiției

Peisajul general de conlucrare decentă între tabăra comunistă și restul guvernului Rădescu, instalat la început de decembrie, a fost tulburat pentru prima dată de acțiunile subversive ale lui Lucrețiu Pătrășcanu. Consecvent planurilor de aservire a justiției, a încercat efectiv să ocolească debaterile din coalitie pe anumite teme sensibile. În mod normal, traseul proiectelor legislative pornea de la inițiator (ministerul de resort) trecea printr-o comisie compusă din specialiștii în domeniu ai fiecărui partid din guvern și în final

⁶⁹ Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române. S/T*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2007, pp. 700-701.

⁷⁰ Ioan Opreș, *op. cit.*, pp. 154-156.

⁷¹ Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române. A/B*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2004, pp. 405-406.

⁷² Ioan Opreș, *op. cit.*, pp. 164-166.

⁷³ *Scânteia*, 13 noiembrie 1944, p. 2.

⁷⁴ *România liberă*, 17 noiembrie 1944, p. 3.

⁷⁵ *Scânteia*, 30 noiembrie 1944, p. 2.

⁷⁶ *Ibidem*, 23 noiembrie 1944, p. 1; *România Liberă*, 22 noiembrie 1944, p. 2.

⁷⁷ *România liberă*, 26 noiembrie 1944, p. 3.

⁷⁸ *Scânteia*, 30 noiembrie 1944, p. 4.

ajungea în dezbaterile miniștrilor, care adoptau forma finală. Pătrășcanu a sărit această ultimă etapă în cazul organizării judecătorești și a profitat de neatenția premierului, care a semnat documentul fără să-l citească. Miniștrii au aflat din presă care erau schimbările adoptate prin viclenia lui Pătrășcanu⁷⁹.

Ministrul a instituit un regim tranzitoriu de organizare judecătorească, revenind la legea Mârzescu din iunie 1924, căreia i-a adus însă pe tăcute câteva modificări substanțiale. Problema principală era suspendarea inamovibilității judecătorilor pe o perioadă de patru luni, dar și eliminarea necesității avizului Consiliului Superior al Magistraturii pentru orice fel de mișcare a magistraților. Cu alte cuvinte, ministrul de resort primea puteri discreționare de eliminare a judecătorilor din sistem, fără un minim control din partea organismelor de specialitate și fără obligația de a motiva în vreun fel decizia. Era o politizare și o deprofesionalizare fără precedent, în ciuda abuzurilor din anii de dictatură. Mai mult decât atât, „din considerațiuni de economii bugetare, sau simplificarea serviciilor”, Pătrășcanu putea să reducă numărul instanțelor și al membrilor acestora, ceea ce însemna o nouă metodă de epurare arbitrară. Pentru a suplini apoi lipsa de cadre, au fost relaxate criteriile de înaintare în funcții la curțile de apel și la tribunale⁸⁰.

Nemulțumirea colegilor de guvern s-a manifestat foarte reținut prin comparația cu gravitatea modificărilor aduse legii. De altfel, Pătrășcanu a ales intenționat să emită un decret ministerial în acest sens, pentru că o nouă lege a organizării judecătorești l-ar fi obligat să treacă prin guvern, și a susținut în mod fals că e vorba doar de repunerea în vigoare a legii Mârzescu, „care știu că a avut asentimentul Partidului Liberal și Partidului Național Țărănesc”. În afară de faptul că țărăniștii se opuseseră legii la momentul respectiv, problema adaosurilor era trecută sub tăcere. Liberalul Fotino a ridicat problema principală a investiției cu asemenea puteri a unui om politic. „Astăzi avem în fruntea departamentului Justiției o persoană care are tot creditul nostru”, l-a flatat el pe Pătrășcanu, o soluție incomodă, dar o cantitate cunoscută, mai ușor de acceptat decât orice altă soluție de la F.N.D. „Dar se poate întâmpla ca la acest departament să vină altă persoană care să n-aibă acest credit”⁸¹.

Pătrășcanu a speculat o portiță introdusă în decretul regal care reinstituise Constituția din 1923, poate chiar la propunerea lui. Articolul IV prevedea apariția unei legi speciale pentru stabilirea condițiilor „în care magistrații sunt inamovibili”⁸². Probabil se avea în vedere de atunci necesitatea epurării magistraturii. Dar decretul emis în semi-clandestinitate în luna decembrie era o forțare evidentă a spiritului legii și, în orice caz, o înstituire de drept a unei dictaturi ministeriale. În ciuda unui regim per ansamblu democratic, cu restricțiile inerente impuse de război, e foarte greu să argumentăm că justiția mai aparținea unei democrații funcționale.

Ca să nu existe dubii asupra lipsei de bună credință, Pătrășcanu a operat o forțare similară și în ceea ce privește epurarea barourilor. Legea epurării aparatului de stat prevedea că pot fi licențiați din serviciu cei angajați după februarie 1938, când Carol al II-lea a instaurat dictatura regală. Or, ministrul Justiției a prevăzut ca în cazul avocaților epurarea să se facă începând din 1 ianuarie 1935. Atunci ar fi început „alegerile violente la barou”, s-a apărat Pătrășcanu. Liberalii au obiectat că legea era redundantă câtă vreme exista una organică pentru epurarea întregului aparat de stat. Ministrul s-a spălat pe mâini, aruncând responsabilitatea pe cei care redactaseră proiectul: Uniunea Avocaților din România.

Fotino s-a simțit rușinat că un guvern democrat, din care făcea parte, a adoptat o asemenea lege: „De două mii de ani, de când s-a definit autoritatea de lucru judecat, nici o revoluție prin care a trecut umanitatea nu a schimbat acest principiu”. Pătrășcanu a rămas neclintit: „N-am nimic de zis. Eu îl voi susține cu aceleași argumente, care cred că vă vor convinge și pe dvs.”⁸³. În ultimele zile ale lui decembrie, a numit decani și consilii interimare la douăzeci și unu de barouri din țară prin decizie ministerială⁸⁴.

În ultimele zile ale lui noiembrie Baroul Ilfov a decis cercetarea a douăzeci și cinci de avocați suspecti, inclusiv nume grele ca Istrate Micescu, I.V. Gruia, Horia Cosmovici, Titus Dragoș și Ovidiu Vlădescu⁸⁵. Ministrul Educației a eliminat din învățământ nouă profesori universitari pe baza legii de purificare a administrației publice: Mihai Antonescu, Gheorghe Alexianu și Ovidiu Vlădescu (Drept), Petre P. Panaitescu și Ion Petrovici (Litere și Filozofie), Petre Tomescu și Virgil Nițulescu (Medicină), Nichifor Crainic (Teologie)⁸⁶. Cu toții îndeplineseră importante roluri politice în guvernarea Antonescu sau în perioada statului legionar, așa încât îndepărtarea lor de la catedră nu era nicio surpriză.

⁷⁹ ****Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea generalului Nicolae Rădescu (6 decembrie 1944-28 februarie 1945)*, Editura Saeculum I.O., București, 2013, pp. 61-62 (în continuare ****Stenogramele guvernării Rădescu*).

⁸⁰ *România liberă*, 20 decembrie 1944, p. 3.

⁸¹ ****Stenogramele guvernării Rădescu*, p. 62.

⁸² *Monitorul Oficial*, 2 septembrie 1944, p. 6232.

⁸³ ****Stenogramele guvernării Rădescu*, pp. 63-64.

⁸⁴ Cf. *Monitorul Oficial*, 28 decembrie 1944, p. 8409 și *Idem*, 29 decembrie 1944, pp. 8429-8430.

⁸⁵ *Scânțea*, 1 decembrie 1944, p. 2.

⁸⁶ *Ibidem*, 12 decembrie 1944, p. 3.

Premierul a cerut miniștrilor săi să îi prezinte în decurs de zece zile rezultatele muncii comisiilor de epurăție din subordine. Lucrările nu au fost gata în termenul impus, deși a fost prelungit până după sărbătorile de iarnă, dar au avansat considerabil la mai multe ministere. Presa comunistă a prezentat (fără s-o precizeze) exclusiv epurățiile de la ministerele conduse de reprezentanții proprii: au fost concediați treisprezece funcționari din Ministerul Muncii, nouă de la Ministerul Asigurărilor sociale și câteva zeci de angajați ai Ministerului de Interne, funcționari, polițiști și lucrători de Siguranță⁸⁷.

Celelalte ministere au fost însă mai harnice: Ministerul Agriculturii și Domeniilor a licențiat douăzeci și patru de funcționari și a propus pentru reîncadrare alți cincisprezece; de la culte și arte au fost îndepărtați din serviciu cinci oameni, care se adăugau celor douăzeci și patru de preoți luterani (germani) concediați până la finele lui noiembrie; cincisprezece angajați au fost îndepărtați de la Ministerul Producției de război și alți paisprezece propuși pentru reintegrare; după o epurare parțială, zece funcționari ai Ministerului Sănătății și Asistenței sociale au fost concediați, inclusiv fostul ministru Petre Tomescu, directorul Spitalului de Boli Mintale și Nervoase. Dimpotrivă, ministerul comunicațiilor condus de Gheorghiu-Dej a cerut amânarea rezultatelor.

O situație specială era la Ministerul de Război, fiindcă legislația prevedea numai epurarea personalului civil. Optzeci și nouă dintre angajații civili ai ministerului au fost concediați, urmând ca militarii să fie selecționați în procesul de reducere a cadrelor, solicitat oricum de sovietici⁸⁸. Preocuparea Guvernului pentru democratizare nu poate fi tăgăduită. Sigur că procesul a întâmpinat numeroase greutăți, fiindcă statul în sine funcționa cu lentoare din pricina comunicațiilor distruse, a evacuării arhivelor, a transporturilor îngreunate etc. Poate că nici procentul celor epurați nu era atât de mare pe cât și-ar fi dorit comuniștii. Dar, așa cum se vede, ei înșiși au făcut mai puține decât colegii din partidele tradiționale, așa încât nu se poate spune că a existat rea voință din partea acestora.

Concluzii

Procesul de democratizare a vieții publice românești a început odată cu arestarea lui Mihai și Ion Antonescu. Toate forțele politice implicate în lovitura de stat au căzut de acord cu privire la necesitatea epurării statului, dar au existat diferențe semnificative de perspectivă între tabăra extremei stângi (P.C.R. și, treptat, P.S.D.) și cea a partidelor tradiționale (P.N.L. și P.N.Ț.). Dacă pentru cei din urmă era vorba de pedepsirea conducătorilor care deciseră implicarea în război alături de Germania și a propagandiștilor care i-au susținut, într-o formă cumpătată, comuniștii au vizat înlăturarea tuturor adversarilor care nu puteau fi atrași spre o colaborare docilă temporară, inclusiv din domeniul cultural ori din muncitorime. Cei care acceptau să fie în trena partidului erau grațiați, chiar dacă greșiseră foarte grav împotriva mișcării comuniste (cazul lui Gheorghe Tătărescu, coordonatorul reprimării răscoalei de la Tatar Bunar, este cel mai grăitor).

Ajunși la putere, chiar dacă în forma unei alianțe cu dușmanii de decenii, au forțat limitele colaborării pentru a-și impune părți consistente ale agendei proprii. Au fost principalii susținători ai arestării legionarilor rămași în libertate și ai colaboratorilor mareșalului Antonescu, dar au profitat de circumstanțele favorabile pentru a prelua prin forță conducerea administrațiilor locale și a fabricilor importante. Lucrețiu Pătrășcanu a luat primele măsuri pentru subordonarea justiției, instituind o dictatură ministerială asupra puterii judecătorești, cu ignorarea procedurilor legislative și administrative. Tot în această scurtă perioadă de timp putem identifica începutul procesului de politizare a întregii societăți prin sindicalizarea centralizată a muncitorilor, scriitorilor și artiștilor, dar și prin atragerea diferitelor categorii sociale în organizații paravan precum ARLUS, Uniunea Patrioților, Grupul Preoților Democrați etc. Agresivitatea procesului este mai mare decât le-ar fi permis teoretic colaborarea în guverne de uniune națională, dar mai mică decât ceea ce avea să urmeze.

Regele și partidele tradiționale au militat pentru pedepsirea colaboraționiștilor în cadrul structurii statului democratic, fiind reticenti la intervențiile brutale ale Uniunii Sovietice, inclusiv în cazul predării custodiei lui Ion Antonescu. La fel, guvernele epocii, conduse de doi militari de carieră, ar fi preferat o campanie moderată de arestări a militarilor care luptaseră pe frontul de Est. Nu s-a pus însă niciodată problema unei opoziții la epurarea administrației publice ori la tragerea la răspundere a vechii conduceri. Conflictele au apărut exclusiv cu privire la identificarea vinovaților pentru alianța cu Germania și a legalității procesului de epurare. Pe de altă parte, a fost clar pentru toată lumea că Partidul Comunist s-a folosit de contextul războiului pentru a prelua puterea pe orice căi, de jos în sus. În paralel, a început însemnarea și, acolo unde se putea, înlăturarea adversarilor incomozi din toate domeniile, punând bazele procesului de comunizare, care avea să se intensifice după impunerea lui Petru Groza ca premier.

⁸⁷ *Ibidem*, 15 decembrie 1944, p. 3; 22 decembrie 1944, p. 5; 29 decembrie 1944, p. 3; *România liberă*, 29 decembrie 1944, p. 3.

⁸⁸ Arhivele Naționale ale României, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar nr. 1.395/1944, *passim*.

Bibliografie selectivă:

- ****Misiunile lui A.I. Vâșinski în România (Din istoria relațiilor româno-sovietice, 1944-1946). Documente secrete*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 1997
- ****Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Constantin Sănătescu, vol. I: august-noiembrie 1944*, ediție de documente întocmită de Marcel Dumitru-Ciucă, București, Editura Saeculum I.O., 2011
- ****Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Constantin Sănătescu. Vol. 2 (20 octombrie-29 noiembrie 1944)*, București, Editura Saeculum I.O., 2012
- ****Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea generalului Nicolae Rădescu (6 decembrie 1944-28 februarie 1945)*, București, Editura Saeculum I.O., 2013
- Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române. A/B*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2004
- Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române. E/K*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2005
- Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române. S/T*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2007
- Bălan, Dinu, Ioan Alexandru Brătescu-Voinești, colaborator al gazetelor de dreapta în Gheorghe Cliveti (ed.), *Clio în oglindiri de sine*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014
- Duțu, Alesandru; Dobre, Florica, *Drama generalilor români (1944-1964)*, București, Editura Enciclopedică, 1997
- Florea, Vasile, *Arta românească de la origini până în prezent*, București, Editura Litera, 2017
- Hitchins, Keith, *România. 1866-1947*, ediția a V-a, București, Editura Humanitas, 2017
- Mărgineanu, Nicolae, *Mărturii asupra unui veac zbuciumat*, ediția a II-a (lucrare în manuscris)
- Negrici, Eugen, *Literatura română sub comunism*, Iași, Editura Polirom, 2019
- Opriș, Ioan, *Procesul ziariștilor „naționaliști” (22 mai-4 iunie 1945)*, București, Editura Albatros, 1999
- Rachieru, Adrian Dinu, Mihail Sadoveanu, un prozator „reeducat”? în *Limba română*, nr. 4 (254)/2019
- Sănătescu, Constantin, *Jurnal*, București, Editura Humanitas, 1993
- Sima, Horia, *Guvernul național român de la Viena*, f.l., Editura Metafora, 2005
- Ștefănescu, Alex., *Istoria literaturii române contemporane. 1941-2000*, București, Editura Mașina de scris, 2005
- Vârgolici, Teodor, *Istoria Societății Scriitorilor Români (1908-1948)*, București, Editura 100+1 Gramar, 2002
- Arhiva Administrației Naționale a Penitenciarelor, fond Fișe matricole penale
- Arhivele Naționale ale României, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar nr. 1.395/1944
- Dreptatea*, septembrie-octombrie 1944
- Gazeta municipală București*, septembrie-decembrie 1944
- Monitorul oficial*, august-decembrie 1944
- Revista fundațiilor regale*, septembrie-decembrie 1944
- România liberă*, august-decembrie 1944
- Scânteia*, august-decembrie 1944
- The New York Times*, august-decembrie 1944
- Universul*, august-decembrie 1944
- Viitorul*, august-septembrie 1944

UNIFORMS TRANSFORMED IN CONVICT SUIT. THE PRISON ODYSSEE OF THE PUPILS FROM THE PEDAGOGICAL SCHOOL FOR LEADERS BEIUȘ

Cristina Liana PUȘCAȘ*

ABSTRACT

1948 was a crucial year for Beiuș, the communist repression descending with frenzy upon the town. The first to be targeted were a few pupils, boys, from the Samuil Vulcan High School, part of the “Carpathian Vultures” organization. The second contingent arrested in 1948, comprising of 56 people, brought together the teachers of these pupils, such as Niculiță Papp, the art teacher, respectively father Ioan Negruțiu, the religion teacher. The third contingent from 1948 targeted the girls from the Normal School for Teachers from Beiuș: Onel Ana, Tamara Șerban, Irina Jude, Viorica Trifu, Florica Savu, Olimpia Șerban, Georgeta Pârlog, Elena Florescu, Maria Popa, Florica Giulai. They were all in the Fifth form and all classmates. They were part of the “Enthusiasm of Youth” organization.

Keywords: anitcommunist organizations, political detention, prisons, women, Beiuș, Romanian Gulag.

The presence of women in the Romanian Gulag is not an exception. Their percentage is significantly smaller, reflecting their degree of involvement in the politics of the Romanian society, one still traditionalist at the end of the fourth decade, respectively into the 1950s. Female detention baffled, over the years, all authors and researchers of this phenomenon as the women managed to impress and offer true models of human solidarity, becoming the topic of certain themes of psychological analysis¹, and later they became the accurate witnesses of the prison horrors². Compared to their consorts, women painted prison life in much tougher colors, tackling the most abject or intimate issues, from the lack of hygiene, to the beatings they suffered, the “forbidden loves” born in the cold nights of the prison basements.

Cluj historian Grațian Cormoș, in his paper “Women in the concentrationary inferno of Romania (1945 – 1989)”, tries to offer a few explanations regarding female resistance in this world full of deprivation and living in fear. The conclusion he reached from his research is that women endured prison better because “women would be more accustomed to humiliation than the men”. Thus, Cormoș mentions that, in a traditionalist society, “women were already used to the humiliation and violence within the marital framework, and harsh beatings were an exception, being masked usually by «acceptable» blows”³.

Among the hardest torments to endure, during the detention period, were the deprivations related to hygiene. Alexandr Soljenitiîn confesses that, reading detainee testimonials, he was struck by the “trivialities” women were preoccupied with during the time they were incarcerated. He elaborates in amusement, the embarrassment that overtakes Nadia Surovțeva, who put on hurriedly mismatched socks when taken for interrogation, and in the interrogator’s office could think only that he was looking at her feet⁴. He notes however, that in all the years of imprisonment “a woman could never feel truly clean, could not get hold of hot water, sometimes any water, ... during winter they could not wash anywhere: everywhere only ice, that you had no means to melt. The woman has no legal means to procure neither rags, nor cloth. Not even mentioning washing lingerie”⁵.

Feminine memoirs of imprisonment would record in great detail this willful depersonalization to which they were subjected through the limitation of minimum hygiene conditions. Picked up in the middle of the night from home or from the street, the detainees did not have in years of prison more than one set of clothes, a dress, a skirt or a blouse. Personal lingerie was limited to one pair of underwear, the washing

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: cristinpuscas@yahoo.com.

¹ Tzvetan Todorov, *Confruntarea cu extrema. Victime și torționari în secolul XX*, Editura Humanitas, București, 1996, p. 76.

² Grațian Cormoș, *Femei în infernul concentraționar din România (1945-1989)*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2006, p. 6.

³ *Ibidem*, p. 128.

⁴ Alexandr Soljenitiîn, *Arhipelagul Gulag*, vol. II, Editura Univers, București, 1997, p. 156.

⁵ *Ibidem*, p. 157.

of which would be even months apart. Toilet roll was considered a “bourgeois indulgence”⁶. “Sanitary hour” for which they were allocated five minutes, that included both the shower and entering the cell, was often limited to less than three minutes, after which the guard stormed in “suddenly, before she finished” in the toilet, to force the detainee to get out, without offering water to wash or a rag to wipe⁷. Most of the time, the cell bucket was used for one’s needs, while at the Mislea prison a toilet was improvised behind a blanket. Clothes washing only happened when the women were taken for bathing. Since the allocated time was only ten minutes, the women, while washing their hair and body, all their clothes were washed “at their feet”⁸, after which the clothes were put back on wet⁹. A delicate moment of imprisonment was the impossibility of maintaining hygiene during menstruation, considering that the detainees were offered neither hygienic bandages nor rags¹⁰. “I was arrested in the street, in a calico dress, with some sandals. They picked me up in the street like a stray animal. They took my handkerchief, my cord and my money. I asked for cotton wool, as I was indisposed, they did not give me any”¹¹, recalls Ileana Popovici, the first night spent at the Security in Aleșd. The forbidden objects, from the mundane comb or mirror, to needle, thread, towel or even a change of clothes, were part of a well thought out plan by the structures of repression, through this generalization of the state of human misery obtaining a lowering of the detainees’ resistance.

Despite this, solidarity was demonstrated more significantly among female detainees. This “obsessive physical hunger”¹² was defeated through parcels, obtained by the colleagues in suffering, which were “divided evenly”. Additionally, “verbal stimulation” also created sexual liaisons¹³, something understandable given the months long isolation, the cold in the cells, the large number of detainees per room and the “unfulfilled sexual and emotional needs”¹⁴.

In the Romanian concentrationary system, execution of sentences by female detainees was carried out in mixed penitentiaries, but also in units dedicated to women, such as Mislea and Miercurea Ciuc. Mislea prison was founded on the site of the old Mislea Monastery¹⁵. Designed for minors originally, from 1944 it housed both common criminals and political prisoners, and from 1952 it was a penitentiary dedicated exclusively to prisoners sentenced for political crimes. Mislea was, compared to other detention centers, a “sweeter”¹⁶, kinder prison, with detention conditions a bit more humane. The cells had toilets, separate from the sleeping area, “a small room with a sink, where you could wash your hands”¹⁷. The beds were covered with bedsheets, that were changed, a blanket and pillow, while the detainees were taken for a wash weekly¹⁸. The diet was no better than other prisons, however, solidarity among the comrades in suffering was exemplary as the ones receiving parcels distributed/shared the little they had¹⁹.

A similar incarceration experience was lived by the young pupils of the Pedagogical School for Leaders Beiuș, arrested in 1948, in the “Enthusiasm of Youth” contingent: Onel Ana, Tamara Șerban, Irina Jude, Viorica Trifu, Florica Savu, Olimpia Șerban, Georgeta Pârlog, Elena Florescu, Maria Popa, Florica Giulai²⁰. They were all in the fifth grade, all classmates. They were gathered in the “Enthusiasm of Youth” organization. “On a trip we did during school holidays, in the spring, in May 1948, there were also pupils from the boys’ high school. And one of my colleagues befriended one of the boys. And this boy told her

⁶ Nicoleta Balaci, *Experiența carcerală în proza de expresie germană din România secolului XX*, Editura Risoprint, Cluj-Napoca, 2008, p. 208.

⁷ Nicole Valery Grossu, *Binecuvântată fii, închisoare ...*, Editura Univers, București, 2002, p. 21.

⁸ Ana Maria Marin, *Poveste de dincolo (Amintiri din țara cotropită)*, accesibil on-line la adresa: <http://www.miscarea.net/1-ana-poveste-de-dincolo.htm>, ultima accesare la data de 14.09.2022.

⁹ Cornel Jurj, Cosmin Budeancă, „Suferița nu se dă la frați...”. *Mărturia Lucreției Jurj despre rezistența anticomunistă din Apuseni (1948-1958)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2002, p. 182.

¹⁰ Dinu Gherman, *Frica în memoria colectivă în România comunistă (1948-1965)*, Teză de doctorat, Coordonator științific - prof. univ. dr. Doru Radosav, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, 2011, p. 148.

¹¹ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, *Interviu cu Popovici Ileana (căsătorită Suciu)*, realizat la 13 ianuarie 2010.

¹² Nicole Valery-Grossu, *op. cit.*, p. 91.

¹³ Dinu Gherman, *op. cit.*, p. 145 *Apud* Lena Constante, *Evadarea imposibilă, 3000 de zile singură în închisorile din România*, Editura Florile Dalbe, București, 1996, p. 165.

¹⁴ Grațian Cornoș, *op. cit.*, p. 103.

¹⁵ *Dicționarul penitenciarelor din România comunistă (1945-1967)*, coord.: Andrei Muraru, Editura Polirom, Iași, 2008, p. 395.

¹⁶ Ana Maria Marin, *op. cit.*, accesibil on-line la adresa: <http://www.miscarea.net/1-ana-poveste-de-dincolo.htm>, ultima accesare la data de 14.09.2022.

¹⁷ *Experiențe carcerale în România Comunistă*, vol. I, Coordonator: Cosmin Budeancă, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 258. Vezi și Aspazia Oțel Petrescu, *Strigat-am către tine, Doamne*, http://www.procesulcomunismului.com/marturii/fonduri/mart45_64/aotel/strigat/, ultima accesare la data de 14.09.2022.

¹⁸ Cornel Jurj, Cosmin Budeancă, *op. cit.*, p. 214.

¹⁹ Nicole Valery-Grossu, *op. cit.*, p. 89- 99.

²⁰ Alexandru Pantea, *Memorii. Secvențe din anii vieții mele*, Editura Evdokimos, București, 2016, p. 35.

that in the boys' school there is an organization for fighting against the communists and the Russians, that we were a country occupied by Russians in '48... Protesting against communists, like it or not, you were against the Russians as well and vice versa. And that is, probably, when this colleague, Ani decided to form this organization or she was encouraged by this friend, Ghiță Banciu. After we returned from the trip, this colleague tried to organize, to gather a few pupils, in order for us to have such an organization too. Indeed, we gathered one day in the afternoon, as we were boarders at the Boardinghouse, in the music room, we put one pupil guard at the door and decided to create an organization to fight the Russians, the communists. All done in one day. And the following week we had the second meeting and that's when we decided, as they put posters of Gheorghiu-Dej the evening before, to rip the posters. And we ripped them. Some of them torn, in others we poked the eyes out with a pencil. And that was all our activity"²¹, describes Maria Popa, married Tarcea, one of the ten members of the organization.

Shortly after, the group of boys from the "Samuil Vulcan" High School were already arrested. Frightened, the girls stopped any activity. Nevertheless, they were already on the radar of the Security structures, their arrest now imminent. Regarding the date of the arrest, Mrs. Maria Popa, married Tarcea, indicates the June 8th, 1948, while on the other hand, penal registration files of the detainees point to the end of June 1948.

"On June 8th, 1948, they arrested us too, we were ten pupils... They picked me up from home, from Beiuș, two officers from the Security. They came in the morning, must have been around 5, as I was not awake yet, they woke me up. I was with my mom. They searched the house, they overturned, rummaged through everything, thinking they might find something, but there was nothing, as I hadn't written anything. They took me to the Security (Beiuș – our note). And my colleagues, who were boarders, were picked up from the Boardinghouse, all of them were taken. It was on that main street, if you know where "Ciordaș" Industrial High School was, roughly the second house was the Security. The garden was long, reaching one of the tributaries of Crișu, or even Crișu itself. We went like normal people. We walked there, in the morning, around 6-7, roughly. I did not even know I was arrested. When we reached the house some of the colleagues were already there and they started the interrogation. The Chief of Security interrogated us, Simonovici was his name..."", recalls Maria Popa, married Tarcea.

For three days, at the Beiuș Security, the girls were put to sleep "on the ground, on floorboards", then transferred with a cattle wagon to the Security in Oradea. "In the beginning they put us all in a single cell, ... Around two square meters in size, it could not have been more than two. The ten of us all slept on the floor, like sardines, when one turned over the others had to do it too, otherwise we could not fit. And we stayed like that for a while. A few days. Then they separated us, one by one. There was a wooden bed, a bunk, ... like a sofa, made of wood, on a board. Two fitted in the bed, the rest on the floor. There was a small barrel... which we kept in the cell and there we urinated... And often, it was so full in the morning, there was no space left. But also in the morning, we had to go outside. In the morning ready to cry at the door, to whine, but they would not open"²², confessed the former political prisoner.

The young girls were kept in precarious hygiene conditions, not being allowed even to take a bath, to have access to soap, a towel or comb. "We washed at the washstand. We did not have a bath. We only washed in the sink.... quick-quick, everything had to be done, walked in a hurry. Run! Quick! Quick! On many occasions you needed to go to the toilet... you did not get the chance. We did not even see soap during our stay..."²³, described Maria Popa, married Tarcea. She also mentions that, throughout the detention period, neither her nor her colleagues had their monthly troubles. "We stopped having... We stopped having it, our cycle disappeared due to starvation. I did not have a cycle during my stay there. Due to hunger, I did not have this issue while staying there"²⁴, noted the former pupil.

Regarding the food regime, it was intended to destroy the human being. Starvation, alongside coldness and isolation were the general feature of the Romanian penitentiary system. Undernourishment, as a result of a "menu" consisting of items with low calorific value, some long passed their use by date, in other words in decay, all contributed to the physical destruction of those in the Romanian Gulag. Starvation, preferred over summary executions, was appropriated by the repressive regime, demonstrating great sadism in choosing this method of elimination of its political opponents. The daily menu was invariable: cabbage soup, pearl barley or beans, rarely potatoes. "The food had no taste". A similar regime was applied to the young girls from Beiuș, at the Security in Oradea. "Every day, in the morning there was tea, coffee, a coloured water, like a tea, like

²¹ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, *Interviu cu Maria Popa (căsătorită Tarcea)*, realizat la data de 21.05.2013.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

a bitter coffee. At lunch, don't imagine we had plates, there were those canteens from the Army. At midday, in that canteen they'd pour a ladle of broth, soup, whatever it was. But it was a water..., with a little bit of color, with two-three potatoes in the whole canteen, many if there were three. Or some cabbage strands, sweet or pickled, or green tomatoes. It had no taste... But it was warm and we simply drank it, we did not eat it with a spoon. In the evening, the same. In the morning... they'd also give you a quarter of bread. How much was that quarter? I don't know, 100 grams, 200 grams. But we were so hungry, we ate everything in the morning. And in the day, we were starving"²⁵, is the testimony of Maria Popa, married Tarcea.

Regarding the interrogations, the girls were not beaten, instead they were put through vexations intended to lower their resilience and intimidate them. "To beat us, to hit us, no. Only the usual interrogation that would not end. It never seemed to end, and they would not believe you.... And, in interrogation during the night, ... you'd sit in a corner with a small table. And there was a lamp there, usually one of those with a high leg, and the lightbulb was indeed pointed towards the table, where you were meant to write. Other than that, it was dark, you could not see the face of the one who was questioning you. You could not see! Then, you'd go back to the cell, of course with glasses, so you'd see nothing. They'd hold your hand. They'd take you to the cell. By the time you fell asleep, after an hour you'd go back, to the interrogation again, to start writing again. Every time: «Write! Write!»... . They'd walk around waiting for me to tell and when they'd pass behind me, they'd grab me with two fingers (by the scruff of the neck – our note), it was so painful tears would come to my eyes"²⁶, confesses the former pupil.

After the interrogation ended, around November 1948, all ten pupils were transferred to Oradea Penitentiary, from where, in the spring of 1949, they were moved to Cluj, where, on May 31st, they were tried and sentenced under Decision no. 879. The sentences issued were between 1 year and 6 months and 3 years, for three of the girls (Florica Giulai, Irina Jude and Maria Popa) release being ordered, as their detention period matched their sentencing. The other seven pupils were transferred to Mislea.

"In a conversation with Mrs. Aspazia Oțel Petrescu, a representative of the women with 14 years of political prison served, remembered the girls from Beiuș while at Mislea prison. «Delicate, tender creatures and with a dignified stance in prison»". Indeed, they were young girls aged between 15 and 17 years; one of them, Florica Savu, paid for prison with her life, dying of TB, in prison at Târgu Ocna, while others got out of prison with TB, undergoing treatments for healing after their release. The name Florica Savu is engraved on the cross monument, erected after 1990 in the cemetery from Târgu Ocna"²⁷, recounts Alexandru Pantea from Beiuș, a former pupil arrested in the "Carpathian Vultures" contingent.

"One of us died at Târgu Ocna, Florica Savu. She was from Păuliș, near Arad. Her mom came for a while, kept asking me questions, but I did not know anything to tell her, as we got separated when they were taken to Mislea, while us three pupils got released home. Even after ten years, I was away at Petroșani, her mom kept coming with questions, to find out. There was nothing for her to discover, it was only for missing her... I was so touched when I heard that even after ten years she was still coming to ask. She thought she could find out something about her daughter"²⁸, recounted Maria Popa, married Tarcea.

After release, the girls' lives were a veritable nightmare. Maria Popa confessed that „at home it was worse than in prison. Nobody spoke to us in town. Colleagues, friends crossed the street. If anyone talked to us, they were called to the Security to be asked what we said"²⁹.

They could not resume their studies after release, because Order no. 26.053/1950³⁰ of the Public Education Ministry was issued in the girls' names to remove them from all state schools. Beforehand, the Provisional Committee of Bihor County, the Culture and Education Section, through Address no. 4.966/1950³¹ from February 8th, 1950 had requested the Ministry to approve the removal of these former fifth grade pupils, in the 1947/48 school year, from all the schools from the Peoples Republic of Romania.

Their removal was done publicly, from as early as 1949, in autumn, the incident being narrated by Maria Popa. "When they took us, in June (1948 – our note), the school year had not ended. And I was allowed to finish the school a year after I came home. And I wanted to enroll, to carry on at the Pedagogical, but they did not accept me. So, then they took me to «Samuil Vulcan» from Beiuș, there I was accepted.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Alexandru Pantea, *op. cit.*, p. 35.

²⁸ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, *Interviu cu Maria Popa (căsătorită Tarcea)*, realizat la data de 21.05.2013.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Nicolae Mișu, „Aspecte ale procesului de sovietizare a învățământului românesc – Cazul elevilor disidenți din liceele Beiușului”, în *Crisia*, nr. XXX, Oradea, 2000, p. 567.

³¹ *Ibidem*, p. 563.

Both me and one of the three, Florica Giulai. We started, we went to school and we were both good students. And, one day, they came and announced: «Everybody to assembly in the yard!... Everybody, let's go to assembly, in the yard!» The entire high school was in the yard. They had formed an assembly to expel the two of us, ... in October 1949, a month after we started school. We did not suspect anything, or we probably would not have gone. Not to mention that the school inspector, the school director spoke, then they made the pupils speak: «What are the outlaws doing? What are the outlaws doing? What are the enemies of the people doing in our school? Out with them!». The two of us were... the enemies! After many years I met with a former colleague, from that class, and he told me: «For years I did not forget how you were, your face, when you were expelled, it was all red patches and a desperation in your eyes». We were not even allowed to go back for our bags, our books were left in the classroom. A few years later, after I got married, my husband went to Bucharest, to the Ministry, and got approval for me to continue. However, ... around 1958 to continue school and university, but only evening classes³², added Maria Popa, married Tarcea.

ELENA FLORESCU

She was born on September 10th, 1929, in Lespezi, Pașcani District, Iași Region. Her parents were Nicolae and Maria. Her father was a cantor in church, and the family owned “2 hectares of land” and “a house with 4 rooms”³³, according to the Penal Registration File.

Elena Florescu had graduated, at the time of her arrest, “5 normal classes” and was not involved in “any political activity”. Nor had she ever been. She was arrested, according to the Penal Registration File, on June 23, 1948, for “organization against a teacher, for revenge purposes”. She was sentenced by the Cluj Military Tribunal, through Decision no 879 from 31 May 1949, to 2 years correctional imprisonment. Elena Florescu was released on January 8, 1951, after passing through Oradea, Cluj and Mislea Prisons.

FLORICA GIULAI (married TAMAȘ)

She was born on December 20, 1931³⁴, in Tinca³⁵. Her parents were Nicolae and Eva. According to the Register of the Association for Former Political Prisoners – Bihor branch, Florica Giulai (married Tamaș) served political imprisonment between June 21, 1948 – September 18, 1949. In 1991, the year in which A.F.P.P. – Bihor branch issues the decision regarding the recognizing of the political prisoner status, based on Decree – Law 189 from 1990, Floarea Tamaș was living in Tinca.

IRINA JUDE - I did not identify any data about this former pupil at this stage in the research.

ANA ONEL (married CORDEA)³⁶

She was born on November 18, 1930 in Oradea. Her father, a former sergeant major, was called Tănase, and her mother, Victoria, was a housewife. At the time of their daughter's arrest, they all lived in Beiuș, at no. 5 Cloșca Street, they were retirees and were classified as “little bourgeois”. Ana Onel was a pupil with “5 normal classes” completed. She was arrested on June 25, 1948³⁷. Through Decision no 879 from May 31, 1949 of the Cluj Military Tribunal she was sentenced for conspiracy, an infraction stipulated in art. 209 of the Penal Code, to 3 years imprisonment. Under the “short description of the act” heading from the Penal Registration File it is mentioned that „a number of pupils made plans together to seek revenge on a teacher”. She was released on 27 March 1951. She passed through Oradea, Cluj and Mislea Prisons.

GEORGETA PÂRLOG

She was born on February 1, 1931 in Traian, Brăila District, Galați Region. The parents, Ilie, a former teacher, and Atena were, at the time of their daughter's arrest, retirees. Of “little bourgeois” social origin, the family owned “2 hectares of land” and “a house with 4 rooms”³⁸.

³² Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, *Interviu cu Maria Popa (căsătorită Tarcea)*, realizat la data de 21.05.2013.

³³ *Fișa Matricolă Penală Florescu Elena N*, accesibilă pe site-ul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (în continuare I.I.C.C.M.E.R.) – https://www.iicmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*F*F%2002.%20Fiacescu%20-%20Floteanu*Florescu%20Elena%20N, ultima accesare la data de 13.09.2022.

³⁴ Arhiva Asociației Foștilor Deținuți Politici – Filiala Bihor (în continuare A.A.F.D.P.R. – Filiala Bihor), *Registrul A.F.D.P.R. – Filiala Bihor*, litera T, poziția 23, Tamaș Floarea.

³⁵ Alexandru Pantea, *op. cit.*, p. 35.

³⁶ A.A.F.D.P.R. – Filiala Bihor, *Registrul A.F.D.P.R. – Filiala Bihor*, litera C, poziția 48, Cordea Anica.

³⁷ *Fișa Matricolă Penală Onel Ana*, accesibilă pe site-ul I.I.C.C.M.E.R. – https://www.iicmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*O*O%2002.%20Omel%20-%20Ozsvath*Onel%20Ana, ultima accesare la data de 13.09.2022.

³⁸ *Fișa Matricolă Penală Parlog Georgeta*, accesibilă pe site-ul I.I.C.C.M.E.R. – https://www.iicmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*P*P%2002.%20Panda%20-%20Partoc*Parlog%20Georgeta, ultima accesare la data de 13.09.2022.

The young Georgeta Pârlog, according to the Penal Registration File, had graduated “5 normal classes”, also being mentioned that she “has no political activity”. And that is how things were indeed³⁹. According to the same document, she was arrested on June 23, 1948 because she was supposed to be part of “an organization against a teacher with the purpose of revenge”. Cluj Military Tribunal, through Decision no 879 from May 31, 1949, sentenced Georgeta Pârlog to 2 years and 6 months imprisonment. She passed through Oradea, Cluj and Mislea Prisons. She was released on January 8, 1951.

MARIA POPA (married TARCEA)

She was born on February 2, 1931, in Beiuș / Bihor. Her father, Gheorghe, was a mechanic at the Sanitizer Factory⁴⁰, a former member of N.P.P., and the mother – Maria, a housewife⁴¹.

Maria Popa “starts primary school in Beiuș, in 1938, and studies until 1943, when she enrolls at the Normal School from Beiuș until 1948, when she is arrested”⁴², is indicated in the Investigation Report of the General Direction of State Security, Beiuș District, from May 14, 1952.

While a pupil at the Normal School for Girls from Beiuș, Maria Popa was jailed on two occasions at the Security in Oradea. She was first arrested on June 8, 1948⁴³, in Beiuș, because she was apparently part of the organization the “Enthusiasm of Youth”. She was released on October 25, 1949.

The second arrest occurred on December 13, 1951, in the contingent formed around Stanciu-Mărăscu-Brânzaș, the girl being released on November 18, 1952. The incarceration conditions from the Security of Oradea marked her deeply. The pupil remembers that her and her detention colleagues were “always hungry” and there could be no other way after the colored water like a bitter coffee in the morning, the 100 grams of bread a day, the “ever so slightly colored” broth, where one could find 2-3 potatoes or a few “strands of sweet or pickled cabbage” or the soup of green tomatoes⁴⁴.

The time spent at Oradea Security was the “ugliest” period of her incarceration. She was not beaten or mistreated, but she was subjected to interrogations “that never seem to end, to finish”, carried out primarily at night, when after an hour sleep, they were brought back for interrogation⁴⁵. Aside from the psychological torture applied, the interrogators would also pinch her so hard by the neck that she’d start crying. The most vivid memory is related to the cold from the winter of 1948-1949. “It felt like the cold was eating our bodies. We sat wrapped in a blanket, but seemed completely naked”⁴⁶, confessed Maria Popa (married Tarcea).

She remembered, years later, that in the cell, at the Security in Oradea, it was “semi-dark, ventilation only through an opening above the door, the bed with a straw mattress, with no linen, only two army beds, without water, without a toilet. There was only one washer in the hall”⁴⁷. At the Oradea Penitentiary, things were not much better. “We received food three times a day. In the morning, some kind of gruel, for lunch, a ladle of soup (water with one potato, a few strands of cabbage), in the evening, the same soup. For all we received approximately 150-250 grams of bread per day”⁴⁸, adds Maria Popa (married Tarcea).

After she was released, “it was harder at home than in prison. Nobody spoke to us in town. Colleagues, friends crossed the street. If anyone talked to us, they were called to Security to be asked what we said”⁴⁹. She struggled to rebuild her life and moved to Petroșani⁵⁰.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, *Interviu cu Maria Popa (căsătorită Tarcea)*, realizat la data de 21.05.2013.

⁴¹ *Fișa Matricolă Penală Popa Maria Gheorghe*, accesibilă pe site-ul I.I.C.C.M.E.R. – https://www.iiccmr.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*P*P%2011.%20Popa%20Ioan%20-%20Popoalea*Popa%20Maria%20Gh, ultima accesare la data de 13.09.2022.

⁴² Arhiva Consiliului Național pentru Studiarea Arhivelor Securității (în continuare A.C.N.S.A.S), *fond Penal*, dos. 0001464, vol. 2, f. 320 Mulțumim cercetătorului Cladia-Florentina Dobre pentru accesul la documente.

⁴³ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, *Interviu cu Maria Popa (căsătorită Tarcea)*, realizat la data de 21.05.2013. Chestionar Tarcea Maria <https://www.memoriarezistentei.ro/wp-content/uploads/2014/01/chestionartarceapdf.pdf>, ultima accesare la data de 13.09.2022.

⁴⁴ Cristina Liana Pușcaș, *Iadul roșu în orașul de pe Criș. Penitenciarul Oradea (1945-1977)*, ediția I, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2014, p. 191.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 197.

⁴⁶ Cristina Liana Pușcaș, *Rezistență anticomunistă în întrebări și răspunsuri*, Editura Eikon, București, 2017, p. 224.

⁴⁷ *Eadem*, *Iadul roșu*, p. 186.

⁴⁸ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, *Interviu Maria Popa (căsătorită Tarcea)*, realizat la data de 21.05.2013.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Cristina Liana Pușcaș, *101 chipuri ale suferinței în Bihorul carceral comunist*, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2021, p. 331-335.

FLORICA SAVU

She was born on May 23, 1930⁵¹. She received a sentence of 3 years imprisonment⁵². Suffering from T.B., Florica Savu was transferred to the hospital of the prison from Târgu Ocna⁵³, where she died on May 29, 1952⁵⁴.

OLIMPIA ȘERBAN (married PĂTCAȘ)

She was born on February 22, 1932, in Suiug, Bihor⁵⁵. She is the daughter of teacher Vasile Șerban, who, in 1945, was jailed in Oradea Prison for 6 months, being a member of N.P.P. – Maniu. He was detained again in 1946 and brought back to Gherla, for another 6 months, for his political affiliation, without being tried.

Olimpia Șerban is the sister of Tiberiu Șerban, also arrested, in May⁵⁶/(July 5)⁵⁷ 1948, while a pupil in the eleventh grade at the “Alexandru Roman” High School from Oradea, being part of the “Independent Romania” Organization. Olimpia Șerban was imprisoned between June 18, 1948 – June 22, 1950⁵⁸.

TAMARA ȘERBAN. I did not identify any data about this former pupil at this stage in the research.

VIORICA TRIFU (married SIMULA)⁵⁹

She was born on April 18, 1931, in Dobrești commune, the daughter of Ioan and Elena. At the time of the arrest, the family lived in Reșița. Her father was a gendarme sergeant, then laborer, of “little bourgeois” social origin⁶⁰.

When she was arrested, the pupil had „5 normal classes” completed. According to the Penal Registration File, the date of arrest would be June 20, 1948⁶¹. She was sentenced by the Cluj Military Tribunal through Decision no. 879/1949, to 2 years and 6 months imprisonment for “conspiracy against the social order”. Later, the sentence was reduced to 1 year and 6 months. She was released on October 20, 1949⁶². She passed through the Oradea, Cluj and Mislea Prisons.

These are traumatizing life experiences, dramas of the communist repression, destinies shattered for their beliefs.

⁵¹ Cicerone Ionițoiu, *Victimele terorii comuniste. Arestați, torturați, întemnițați, uciși. Dicționar S.* Editura Mașina de scris, București, 2000 -, http://www.procesulcomunismului.com/marturii/fonduri/iaoanitoiu/dictionar_s/docs/dictionar_s_67-75.pdf, p. 67, ultima accesare la data de 13.09.2022.

⁵² *Ibidem*

⁵³ Alexandru Pantea, *op. cit.*, p. 35.

⁵⁴ Cicerone Ionițoiu, *op. cit.*, http://www.procesulcomunismului.com/marturii/fonduri/iaoanitoiu/dictionar_s/docs/dictionar_s_67-75.pdf, p. 67, ultima accesare la data de 13.09.2022.

⁵⁵ A.A.F.D.P.R. – Filiala Bihor, *Registrul A.F.D.P.R. – Filiala Bihor*, litera P, poziția 15, Pățcaș Olimpia.

⁵⁶ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, *Interviu cu Tiberiu Șerban*, realizat la data de 14.06.2017.

⁵⁷ *Fișa Matricolă Penală Șerban Tiberiu*, accesibilă pe site-ul I.I.C.C.M.E.R. – https://www.iicmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*S*S%2006.%20Senbal%20-%20Serbunski*Serban%20Tiberiu%20V, ultima accesare la data de 13.09.2022.

⁵⁸ A.A.F.D.P.R. – Filiala Bihor, *Registrul A.F.D.P.R. – Filiala Bihor*, litera P, poziția 15, Pățcaș Olimpia.

⁵⁹ *Idem*, litera S, poziția 60, Simula Viorica.

⁶⁰ *Fișa Matricolă Penală Șerban Tiberiu*, accesibilă pe site-ul I.I.C.C.M.E.R. – https://www.iicmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*T*T%2011.%20Toth%20-%20Trithaner*Trifu%20Viorica, ultima accesare la data de 13.09.2022.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² A.A.F.D.P.R. – Filiala Bihor, *Registrul A.F.D.P.R. – Filiala Bihor*, litera S, poziția 60, Simula Viorica.

PREOȚI BASARABENI ÎN OBIECTIVUL SECURITĂȚII. STUDIU DE CAZ: VASILE ȚEPORDEI

Marina BUȚCU*

BESSARABIAN PRIESTS IN THE PURSUIT OF THE SECURITY. CASE STUDY: VASILE ȚEPORDEI ABSTRACT

The establishment of the communist regime in Romania meant radical changes in all fields of activity, social-political, economic, cultural, spiritual, etc. Any form of assertion and manifestation was controlled in order to prevent hostile actions against the governing regime or plots against the social order. For these reasons, a well-structured policy was launched, applied either through repression or administrative entities. Bessarabian priests were also an important target of the Security's (Securitate) attention, whose investigation was often built from the perspective of defining them as enemies of the people.

An example in this regard was the case of the Bessarabian priest Vasile Țepordei, who became the subject of a criminal case opened by the State Security Organs, on the grounds that he had carried out an intense fascist activity of agitation and propaganda through the *Basarabia* and *Raza* newspapers, during the time that the Moldavian Soviet Socialist Republic was occupied by the Andotescian troops. According to the Security files, through the articles published in the official press, the culprit would have created a trend favorable to the continuation of the war of aggression started by Antonescu's fascist regime against the peaceful peoples of the Soviet Union, and his publicistic activity would have been oriented towards the enslavement of the interests of these regimes.

Therefore, Vasile Țepordei was arrested and handed over to the Russian occupation troops, tried by the Military Court of Constanța, sentenced to hard labor for life and sent to the Vorkuta camp, from where he would be repatriated after seven years of Soviet detention. The analysis of the problem of refugee clerics from Bessarabia opens the path to understanding the circumstances in which they worked after 1947 in Romania, under the conditions of an anti-democratic and atheistic regime.

Keywords: Vasile Țepordei, priest, Securitate, regime, newspaper, Raza, Bessarabia.

Introducere

Până la instaurarea autorității sovietice în Basarabia, preotul era, alături de învățător, una din figurile importante în susținerea și educarea maselor în spiritul unui comportament civic corespunzător, ce se manifesta în ascultarea de autorități, respectarea legislației și a valorilor naționale. Prin natura activității sale, preotul era liantul unei societăți în care analfabetismul era la cote maxime. Totodată, într-un spațiu supus timp de un secol politicii de rusificare, misiunea preoțimii în Basarabia vine cu ceva în plus față de rolul preoților din țară, și anume combaterea elementelor bolșevice și a celor antinaționale. Astfel se explică faptul că în perioada guvernării Antonescu, regimul politic a cerut bisericii o atitudine dură, vizând o „curățire” totală a Basarabiei de elemente potențial simpatizante ale ideologiei comuniste. Din nefericire, radicalismul epocii a făcut victime și în rândul persoanelor care nu aveau de-a face cu bolșevismul, printre care se numără și mulți preoți. Un exemplu elocvent a fost cazul lui Vasile Țepordei, care prin acțiunile sale a fost persecutat atât în perioada ocupației ruse a Basarabiei, cât și după refugiul în România, când intră în obiectivul de urmărire al organului securității românești.

Vasile Țepordei: aspecte biografice

Vasile Țepordei¹ s-a născut la 5 februarie 1908, în comuna Cârpești, Județul Cahul. A urmat școala primară din localitate, apoi cursurile Seminarului Teologic și Facultatea de Teologie din Chișinău, având ca profesori pe teologii: Iuliu Scriban, Gala Galaction, Nichifor Crainic, Valeriu și Cicerone Iordăchescu, Ion G. Savin. Având o situație familială precară, a beneficiat, atât în seminar, cât și în facultate, de bursa Mitropoliei, precizând cu ocazia interogatoriului: „Mitropolia îmi acorda anual bursa de onoare cu condiția pusă expres de Mitropolitul Gurie, ca după absolvire să fiu preot de parohie. Îmi sublinia că nu sunt fiu de cleric, iar bursele se acordau aproape exclusiv fiilor de preoți, pe când eu eram fiu de țăran. Mitropolitul

* Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău; e-mail: marina.butcu@gmail.com.

¹ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare: A.C.N.S.A.S.), *Fond Penal*, nr. 6164, dosar nr. 1138, vol. I, ff. 119-124.

îmi cerea să scriu din când în când, după 1933, câte un articol pentru gazeta „Raza”, pe care o patrona și care apărea paralel în 2 limbi: română și rusă”².

După absolvirea Facultății de Teologie în anul 1933, urmează cursurile Facultății de Litere de la Iași, până în anul 1936. Ulterior s-a dedicat învățământului, activând în calitate de profesor suplinitor de religie. Abia în 1939, Vasile Țepordei a fost hirotonisit preot, însă fără parohie, și numit profesor de religie la mai multe școli de prestigiu din Chișinău și București, ultima fiind liceul „Regina Maria” din București (1944-1948)³.

Încă din perioada studenției, Vasile Țepordei scria articole la diferite ziare, astfel încât din 1932 devine colaborator al lui Nichifor Crainic la ziarul „Calendarul” (până la desființarea ordonată de Carol al II-lea), continuând să publice în „Țara noastră” coordonată de O. Goga. O activitate remarcabilă a avut-o în legătură cu ziarul „Raza”⁴, unde mai târziu devine redactor, din considerente că posedă mai bine limba română, nu făcea politică și era obligat să presteze o muncă pentru Mitropolie, în schimbul bursei de onoare pe care o primea. Până în 1940 – subliniază Țepordei – gazeta a avut aproape exclusiv un caracter profesional bisericesc⁵.

Potrivit mărturiilor acestuia, de la 22 iunie 1941 întreaga biserică, în frunte cu Patriarhul, care declarase „război sfânt” – războiul din răsărit, mitropoliții și episcopii, protoiereii, preoții de parohii, profesorii de la Facultățile de Teologie, în predici, în pastorale, circulare trimise tuturor parohiilor la ocazii foarte dese, în prelegerile, de la catedre, toți țineau un anumit limbaj față de comuniști și în special față de bolșevism. Guvernământul Basarabiei întocmise o lucrare voluminoasă în care prezenta într-o formă critică stăpânirea sovietică în Basarabia și ori de câte ori prezenta gazeta la cenzură, se punea în vedere că pentru cutare zi trebuie să apară, articole abordând anumite probleme în sensul vederilor guvernământului. Inițial, majoritatea absolută a articolelor publicate în menționata gazetă se referau la: viața țaranului, a țărăncii, la frumusețile și bogățiile provinciei, la Școala secundară, la viața culturală⁶.

Represiunile împotriva preoților s-au intensificat după declanșarea războiului, în contextul general de intensificare a terorii⁷. În urma ocupației sovietice din 1940, Mitropolia Basarabiei a fost nevoită să-și întrerupă activitatea. S-a adoptat hotărârea nr. 142-H cu privire la confiscarea cărților bisericești de toate riturile și a sectelor religioase. Capela Facultății de Teologie și alte capele au fost transformate în școli și spitale, capela Mitropoliei a devenit sală de cinematograf, biserica Liceului Militar a fost transformată în sală de dans, biserica Seminarului Teologic a fost transformată în Arhiva de Istorie a N.K.V.D.-ului. Majoritatea bisericilor din Chișinău au devenit săli de spectacol, cinematografe, depozite etc. Organele represive sovietice au jefuit și distrus mai multe mănăstiri, altele le-au transformat în spitale, aziluri sau case de odihnă. Bisericii i-au fost impuse impozite exagerate, atât pentru edificiile acesteia, cât și pentru dreptul preoților de a oficia slujbele religioase⁸. Preoții au fost supuși unor drastice represiuni și asupriri din partea regimului totalitar.

Refugiindu-se în țară (1940-1941), Vasile Țepordei continuă să scrie la „Raza”, dar și la ziarul „Basarabia” (care apărea la București), activând în același timp în calitate de profesor în cadrul liceului „Gr. Filipescu” din București. Ulterior, revine în Basarabia, reluându-și munca de profesor la liceul „Regina Elisabeta” din Chișinău, în perioada anilor 1941-1944⁹.

În plin război pentru Basarabia a fost schițat un plan de activitate a administrației românești în teritoriu, iar pe parcurs, au fost formulate acțiuni determinate de situația concretă din provincii. Regimul de guvernare antonesciană a urmărit experimentarea unui nou model de organizare și administrare a teritoriului, opus celui creat de regimul de autoritate bazat pe un puternic centralism al Regelui Carol al II-lea. Noua formă de guvernare se pretindea a fi independentă, având ca obiectiv „desfacerea vechiului centralism în unități administrative de sine stătătoare” cu viață proprie, în care rolul de bază să-l aibă comuna, cu buget de venituri și cheltuieli¹⁰, ori instituirea unui model de administrație autonomă sub forma unui guvernământ¹¹.

² *Ibidem*, ff. 119-120.

³ *Ibidem*, dosar nr. 68736, f. 2v.

⁴ Vasile Secieru, *Incursiuni în biografia presei bisericești din Basarabia: ziarul Raza*, în *Filmul Colecției*, nr. 2, 2005, p. 35-37.

⁵ A.C.N.S.A.S., *Fond Penal*, nr. 6164, dosar nr. 1138, vol. I, f. 121.

⁶ *Ibidem*, f. 122.

⁷ George Enache, *Mărturisiri înaintea Marii Încercări. Conferințele Preoști din Episcopia Cetății Albe-Ismail (iulie 1944)*, Chișinău, Editura Lexon-Prim, 2018, p. 38.

⁸ Romeo Cemîrtan, *Relația Biserica Ortodoxă – Stat în Republica Moldova: aspecte istorice, politice și misionare*, Chișinău, Editura Lexon-Prim, 2020, p. 75-77.

⁹ A.C.N.S.A.S., *Fond Penal*, dosar nr. 68736, f. 2v.

¹⁰ Ioan Scurtu, Constantin Hlihor, *Complot împotriva României. 1939-1947. Basarabia, nordul Bucovinei și Ținutul Herța în vâltoarea celui de-Al Doilea Război Mondial*, București, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, 1994, p. 72.

¹¹ Ioan Scurtu (coord.), *Istoria Basarabiei, de la începuturi până în 2003*, Editura Institutului Cultural Român, 2003, p. 378-382.

La 24 august 1944 Armata Roșie a intrat în Chișinău, astfel încât teroarea comunistă începută în Basarabia din anii 1940-1941 continuă mai accentuat la a doua ocupație sovietică. Printre primele victime ale asupritorilor sovietici se numărau preoții, călugării și ierarhii basarabeni care refuzau să-și părăsească enoriașii. O parte a clerului bisericesc a fost evacuat organizat de către administrația românească, mulți preoți și călugări rămași au fost arestați, maltratați, uciși sau deportați în Siberia, Kazahstan și în alte părți ale U.R.S.S., iar cei lăsați la parohiile lor erau permanent supravegheați de organele K.G.B., fiindu-le impuse impozite grele și diverse restricții¹².

În contextul acestor evenimente, Vasile Țepordei s-a refugiat din nou în România în anul 1944, unde timp de 4 ani a activat ca profesor în cadrul liceului „Regina Maria” din București, după care devine subiectul unei anchete penale a Organelor Securității de Stat ale Ministerului Afacerilor Interne.

Vasile Țepordei – arestat și anchetat de Securitate Ziarele „Raza” și „Basarabia”

La 20 octombrie 1948, activând în calitate de profesor de religie în cadrul liceului „Regina Maria” din București, Vasile Țepordei a fost reținut de Securitate și anchetat¹³. După cum se întâmpla frecvent în această perioadă, ancheta era construită din perspectiva definerii sale ca *dușman al poporului*¹⁴.

Or, după cum rezultă din dosarele întocmite de organele securității: „Fiind informați că preotul Vasile Țepordei, în timpul cât a fost ocupată Republica Socialistă Sovietică Moldovenească, de trupele antonesciene, ar fi desfășurat o intensă activitate fascistă de agitație și propagandă prin oficioasele „Basarabia” și „Raza” al căror director era, am procedat la verificarea informațiilor, deplasându-ne la Academia Română unde în arhiva acesteia s-au găsit cotidienele „Basarabia” care apărea la București având ca redactor pe Sergiu Roșca și „Raza” care apărea la Chișinău”¹⁵. La dosarul de urmărire penală au fost anexate mai multe extrase identice publicate simultan în cele două ziare, ca fiind relevante pentru anchetarea acuzatului, dintre care articolul „Au căzut lanțurile robiei”, publicat în numărul 1 din 23 iunie 1941 al ziarului Basarabia: „Treziți-vă din somnul desnădejii și ieșiți cu flori, pâine și sare înaintea ostașului, aducător de libertate și de fericire, să văd Basarabia curățită de leprele jidovismului și a diavolului roșu... Robia roșie a Basarabiei va rămâne în amintirea viitorului ca o adevărată pildă de iad pe pământ. Dar ca robia antihristului de la Kremlin, n-a mai cunoscut”¹⁶.

Numărul 585 (anul XI) al ziarului „Raza”, din 28 iunie – 5 iulie 1941, publică articolul semnat de Vasile Țepordei, intitulat „Țara strigoilor”: „Cine nu cunoaște iadul bolșevic sau se îndoiește de veracitatea celor relatate de noi în această tribună, să treacă puțin Prutul și să plece urechea la spovedania țăranului eliberat de ghearele antihristului roșu și se va îngrozi de cele ce va auzi și va vedea. Fiindcă de când e lumea, nu a existat un sistem mai diabolic de pervertire, de persecuțiune și tortură, ca cel bolșevic. Pe viitor cei care vor să zugrăvească imaginea iadului vor avea cel mai plastic exemplu: Bolșevismul. Dar începutul hidrei bolșevice s-a făcut. Zilele îi sunt numărate, iar noi prohodindu-o, vom continua să zugrăvim sălbăticiile comise de Satana Roșie în Basarabia noastră românească”¹⁷.

Iar în numărul 586 din 5 iulie – 12 iulie 1941 al ziarului „Raza”, apare articolul „În Basarabia curge sânge”, în care autorul relatează despre teroarea și calvarul la care sunt supuși basarabeni: „Pârjolul cruzimii bolșevice a întrecut orice închipuire. Nici ciurma n-a lăsat în cursul istoriei atât doliu și jale pe văile blândeii Basarabiei. Fiindcă istoria n-a mai cunoscut un al doilea conducător de Stat de cruzimea lui Stalin. Discursul ținut joia aceasta la postul de radio Moscova prin care ordonă armatei de pe întregul teritoriu, dar în special din Basarabia, să distrugă, să jefuiască și să asasineze, orice întrece orice închipuire. Oricât ar încerca cineva să zugrăvească viața reală din împărțirea roșie a tiranului Stalin și a găngavului Molotov și fiilor Judei, nu va putea face, fiindcă se petrec acolo fenomene pe care istoria nu le-a cunoscut (...). Orice muritor căzut sub stăpânire bolșevică, trebuie transformat până la îndobitocire sau exterminat. De aceea imperiul bolșevismului a curs cele mai clocotitoare drumuri de sânge din lume și au căzut cei mai mulți eroi ai muncii. Dar flăcării generalului însoțiți de vulturii lui Adolf Hitler urmăresc pas cu pas fiara apocaliptic. Și nu vor lăsa-o nici în fundul vizuinei. Sângele celor sacrificați pentru cruce și neam cere

¹² R. Cemîrtan, *op. cit.*, p. 78.

¹³ Adrian Nicolae Petcu, *Preoții Basarabeni și Bucovineni în atenția Securității*, în *Caietele CNSAS*, anul II, nr. 1(3)/2009, Editura CNSAS, București 2010, p. 156.

¹⁴ Cristian Troncotă, *DUPPLICATII. O istorie a Serviciilor de Informații și Securitate ale regimului comunist din România (1965-1989)*, București, Editura Elion, 2003; Marius Oprea, *Banalitatea Răului. O istorie a Securității în documente (1949-1989)*, Iași, Polirom, 2002.

¹⁵ A.C.N.S.A.S., *Fond Penal*, nr. 6164, dosar nr. 1138, vol. I, f. 113.

¹⁶ *Ibidem*, dosar nr. 46/1945, vol. I, f. 172.

¹⁷ *Ibidem*, f. 170.

răzbunare. Și eroismul dătător de viață al flăcăilor noștri va arăta hainului dușman, că cine seamănă vânt, culege furtună, și cine scoate sabia, de sabie va muri”¹⁸.

Prin articolul intitulat „Contribuția României la reconstrucția noii Europe” care apare în ziarul „Raza”, numărul 688 din 11 iulie 1943, autorul accentuează importanța luptei armate împotriva inamicului pentru apărarea patriei și a poporului asuprit nemilos: „S-au împlinit 2 ani de când poporul român a început alături de cel german războiul sfânt pentru apărarea crucii și civilizației europene. Am început acest război în momentul în care Armata Roșie se pregătea să se arunce ca o fiară sălbatică împotriva întregii Europe trecând în primul rând peste pământul nostru. Conducătorii U.R.S.S. nu au putut însă să-și realizeze planul lor diabolic întrucât intenția le-a fost demascată la timp și s-a dezlănțuit la 22 iunie 1941 marea ofensivă împotriva noilor barbari ce au căutat întotdeauna să încalce pământul nostru neținând seamă de nici un principiu moral sau tratat diplomatic”¹⁹.

Aceleași idei privind impactul terorii roșii asupra umanității, le-a dezvoltat într-un alt articol publicat în numărul 604/15 februarie 1942 al ziarului „Raza”, numit „Scrisoare din altă lume”: „Regimul comunist este anticreștin și antiuman, face impresia că e marșul distrugerii geniului omenesc. Nici imaginea autorului roboților americani, nu a putut inventa un tip mai bestial și mai antiuman ca cel bolșevic. De aceea pentru Europa de azi și de mâine se impune existenței sau neexistenței omului om. Nu-i vorba de o societate privilegiată ci de o societate de oameni, fiindcă regimul bolșevic nu însemna război împotriva războiului, împotriva imperialismului sau naționalismului, ci războiul împotriva omului, deci războiul de exterminare și de îndobitocire. Cine a cunoscut regimul bolșevic, are datoria să se încadreze necondiționat alături de cei ce luptă pentru menținerea omului ca om. Aici e miezul problemei, deci alternativa este a fi ori a nu fi, moarte ori viață, cine vrea să trăiască să lupte, cine nu, nu are ce căuta între oameni, altă alternativă nu este”²⁰, subliniind prin aceasta, necesitatea continuării războiului până la definitivă nimicire a bolșevismului distrugător.

Conform dosarelor Securității, prin intermediul acestor articole, inculpatul ar fi instigat la ură și nesupunere față de noul regim, scriind neadevăruri la adresa Marelui Țări a Socialismului, calomniind pe oamenii muncii din această țară și pe conducătorii ei.

De asemenea, se subliniază că acuzatul Vasile Țepordei a provocat la ură de rasă împotriva naționalităților conlocuitoare, lansând o aprigă propagandă de susținere a regimului Antonescu contra evreilor, în scopul prevenirii oricăror forme de manifestare a simpatiilor în rândurile societății, în special evreiești față de ideologia comunistă: „Ovreimea fidelă Moscovei a căutat să demonstreze că are ocazia să se răzbune pe Titus, romanul care nu lăsa piatră peste piatră din Ierusalimul judaic. Distrugătorii bolșevici nu s-au mulțumit să ștergă de pe fața pământului edificiile publice, ci au căutat să semneze foamea arzând nori, depozite de cereale, prăvălii, farmacii, școli etc. Deci războiul lor nu era îndreptat împotriva „inamicului armat”, ci împotriva maselor, pe care le robiseră și le exploataseră, iar în retragere le pregăteau moartea. Istoria nu a cunoscut în decursul veacurilor, sistem mai diabolic de distrugere ca cel bolșevic”²¹, potrivit articolului „Redresarea Basarabiei” publicat în numărul 27 din 21 August 1941 al ziarului „Basarabia”.

Noțiunea de basarabean, precizează Țepordei în articolul „Basarabienii și Basarabia” din numărul 603/ 8 februarie 1942, a avut multă vreme o sferă falsă. Sub masca de basarabean se ascundeau toți jidani și toți minoritarii și opoziții din Basarabia: „Pe atunci apărea la Chișinău o droaie de gazete evreiești cu supra titluri de basarabene și când am ridicat în presă pentru prima dată – între anii 1918 – 1940 – chestiunea intrușilor în afara noțiunii de basarabean, mi-au sărit în cap toți perciunații, acompaniați de slugile lor. Am purtat în spate din această cauză timp de 10 ani, epitetul de „huligan”... Am ridicat această problemă la congresele studentești din anii 1931-1932, demonstrând nestatornicia noțiunii de basarabean în limbajul politic al vremii. Am arătat că falsitatea se datorește intrușilor jidani și minoritari în presă cât și întreaga viață politică a Basarabiei... După retragerea de la 28 iunie 1940, am căutat să dezghic cu mai multă dârzenie „noțiunea” de basarabean, luptând pentru Basarabia nașterii mele, cu o încăpățănare, ce mi-a adus atâtea proteste diplomatice din partea Moscovei până a trebuit să suport și suspendarea acestei gazete. Când pronunțam cuvântul de basarabean, se uitau la mine unii cu dispreț iar alții speriați. Iubind Basarabia o vreau fără lacrimile și rănilor robiei și deportărilor bolșevice”²².

¹⁸ *Ibidem*, vol. I, f. 166.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 6164, dosar nr. 1138, vol. I, f. 99.

²⁰ *Ibidem*, dosar nr. 6115/1948, vol. I, f. 115.

²¹ *Ibidem*, dosar nr. 46/1945, vol. I, f. 175.

²² *Ibidem*, dosar nr. 6115/1948, vol. I, f. 114-115.

Potrivit dosarelor Securității, prin acestea și alte asemenea articole publicate în ziarele „Raza” și „Basarabia”, Vasile Țepordei ar fi creat un curent favorabil continuării războiului îngust de agresiune pornit de regimul fascist a lui Antonescu împotriva popoarelor pașnice din Uniunea Sovietică. În acest mod, inculpatul elogia hitlerismul și fascismul instaurate în țară, iar activitatea lui publicistică ar fi fost orientată spre aservirea intereselor acestor regimuri.

Cu ocazia interogatorului efectuat, Vasile Țepordei a declarat că a greșit scriind articolele menționate, având în vedere că acestea au fost impuse și dictate de Arhiepiscopia Chișinăului și normativele venite de la direcția propagandei. Totodată – subliniază acuzatul – acestea au fost publicate într-o epocă în care toate revistele bisericești și toate gazetele și foile săptămânale, toate ziarele cotidiene au scris la fel, când toți mitropoliții, episcopii, protopopii, preoții au propovăduit la fel, când toți profesorii și învățătorii cu mici excepții, ofițerii, magistrații, avocații au ținut cuvântări de la amvon, de pe catedra școlii, a atelierului, a căminului cultural, a cazărării, a instituțiilor Judecătorești și personale, au vorbit public în același sens: „Eu, când am văzut în 1944 și 1945 în U.R.S.S. nu-i aceia care ni se infiltrase în minte, când am văzut că în loc să ne pedepsească ne dă pâine salvându-ne de la moarte, puteam să nu văd că toată propaganda noastră din trecut era greșită”²³.

Acuzații și sentințe

Atât dosarul preotului Roșca (redactor la ziarul „Basarabia”), cât și a lui Vasile Țepordei a fost înaintat Parchetului, sub învinuirea de „crime contra păcii”. Cei doi erau acuzați pentru publicistica antistalinistă interbelică, fiind anchetați într-un singur dosar. Apoi, reținuți pentru crimă împotriva păcii și umanității, prevăzută și pedepsită pentru că s-au pus în slujba hitlerismului și socialismului, contribuind prin activitatea lor la realizarea scopurilor lor politice și provocând tratamente neomenoase naționalităților conlocuitoare prin instigare la ura de rasă împotriva acestora²⁴.

Vasile Țepordei a fost acuzat pentru ca ar fi scris „o serie întreagă de articole prin care instiga la ura de rasă împotriva evreilor și printr-o serie de neadevăruri la adresa Uniunii Sovietice, al conducătorilor ei și a regimului bolșevic comunist, vădind prin aceasta că s-au pus în slujba hitlerismului și fascismului și că acțiunea lui ar fi avut drept scop realizarea intereselor politice ale acestor regimuri”²⁵.

Prin urmare, la 2 februarie 1949, deși fusese eliberat de Securitatea din Calea Rahovei, în dreptul bisericii Domnița Bălașa, părintele Vasile Țepordei a fost ridicat de agenții sovietici care l-au transportat într-o clădire conspirativă de pe Aleea Alexandru din București. După o anchetă în care ofițerii sovietici i-au cerut să scrie declarații împotriva liderilor basarabeni care au făcut Unirea din 1918, Țepordei a primit în data de 9 iunie 1949 o condamnare de 25 ani de muncă silnică, de la un Tribunal sovietic care funcționa la Constanța. Ulterior, va fi deportat în gulagul sovietic până la Vorkuta, fiind repatriat după șapte ani de detenție sovietică²⁶.

Fiind interogați în același dosar, menționăm în același context că preotul Sergiu Roșca a fost deținut până în 1952, când i s-a intentat un proces. La 4 iunie 1952, prin Decizia penală nr. 2341 a Curții București, secția a II-a, a fost condamnat la 3 ani temniță grea, 10 ani degradare civică și confiscarea averii, pentru crime contra păcii, fiind achitat de crime contra umanității.

Problema preoților basarabeni a fost reluată de Securitate la 6 martie 1957, prin deschiderea unui dosar de verificare. Urmărirea declanșată de Securitate poate fi pusă în legătură și cu repatrierile basarabenilor și bucovinenilor făcute de Uniunea Sovietică în 1956. Printre alți basarabeni, la 6 aprilie 1956, preotul Vasile Țepordei a fost repatriat din gulagul sovietic²⁷. La întoarcere, Vasile Țepordei avea să se bucure de sprijinul unor clerici basarabeni, precum episcopul Efreim Enăchescu sau Simion Neaga, cel care a stăruit pe lângă patriarhul Justinian pentru reîncadrarea la o parohie, unde a fost reintegrat în preoție ca paroh în Islaz, jud. Ilfov (1956-1966), apoi la biserica „Mărcuța” din București (1966 – până la plecarea la cele veșnice – 15 mai 2002).

Concluzii

Ocupația sovietică (1940-1941) operase schimbări radicale în provincia românească, motiv pentru care, Ion Antonescu a decis ca Basarabia să aibă o administrație autonomă. Toți funcționarii au fost verificați, inclusiv și preoții rămași, obligați să se justifice pentru rămânerea lor în vechea provincie

²³ *Ibidem*, f. 125.

²⁴ *Ibidem*, dosar nr. 1138, vol. I, ff. 98-99.

²⁵ *Ibidem*, ff. 98 -98.

²⁶ *Apud* A.N. Petcu, *op. cit.*, p. 157.

²⁷ *Ibidem*, p. 164.

românească în perioada iunie 1940-1941, demonstrând, totodată, faptul că n-au avut un comportament ostil față de România. Din păcate, prin radicalismul său, regimul antonescian a produs și victime nevinovate, cum au fost cele din cadrul minorităților naționale, iar îmbrățișarea unui mesaj antisemit era dovada loialității față de stat, astfel explicându-se și retorica unor preoți. În acest context istoric trebuie privită și analizată activitatea preotului Vasile Țepordei.

În concluzie, examinarea problemei clericilor refugiați din Basarabia deschide calea înțelegerii circumstanțelor în care aceștia au activat după 1947, în România, în condițiile unui regim antidemocratic, sperând într-o schimbare politică și într-o revenire în locurile natale, ceea ce ar fi presupus, implicit, și revenirea Basarabiei *acasă*. Istoria, însă, s-a scris altfel, iar până la restabilirea dreptății istorice suntem obligați să cunoaștem adevărul istoric.

Bibliografie

Surse de Arhivă:

Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (A.C.N.S.A.S.):
Fond Penal, nr. 6164, dosar nr. 1138, vol. I.
Fond Penal, nr. 6164, dosar nr. 46/1945, vol. I.
Fond Penal, nr. 6164, dosar nr. 6115/1948, vol. I.
Fond Penal, dosar nr. 68736.

Lucrări:

Cristian Troncotă, *DUPLICITARI. O istorie a Serviciilor de Informații și Securitate ale regimului comunist din România (1965-1989)*, București, Editura Elion, 2003;
 George Enache, *Mărturisiri înaintea Marii Încercări. Conferințele Preoțești din Episcopia Cetății Albe-Ismail (iulie 1944)*, Chișinău, Editura Lexon-Prim, 2018;
 Ioan Scurtu (coord.), *Istoria Basarabiei, de la începuturi până în 2003*, Editura Institutului Cultural Român, 2003;
 Ioan Scurtu, Constantin Hlihor, *Complot împotriva României. 1939-1947. Basarabia, nordul Bucovinei și Ținutul Herța în vâltoarea celui de-Al Doilea Război Mondial*, București, Editura Academiei de Înalte Studii Militare;
 Marius Oprea, *Banalitatea Răului. O istorie a Securității în documente (1949-1989)*, Iași, Polirom, 2002;
 Romeo Cemîrtan, *Relația Biserica Ortodoxă – Stat în Republica Moldova: aspecte istorice, politice și misionare*, Chișinău, Editura Lexon-Prim, 2020.

Articole:

Adrian Nicolae Petcu, *Preoții Basarabeni și Bucovineni în atenția Securității*, în *Caietele CNSAS*, anul II, nr. 1(3)/2009, Editura CNSAS, București, 2010;
 Vasile Secieru, *Incursiuni în biografia presei bisericești din Basarabia: ziarul Raza*, în *Filmul Colecției*, nr. 2, 2005, p. 35-37.

ROMÂNII DIN UNGARIA ÎN ANUL 1956. PUBLICAȚII, DOCUMENTE, MĂRTURISIRI

Eva IOVA-ȘIMON*

ROMANIANS FROM HUNGARY IN 1956. PUBLICATIONS, DOCUMENTS, TESTIMONIALS

ABSTRACT

In the autumn of 1956, the population of Hungary rose up against the communist regime of Rákosi Mátyás and Gerő Ernő. The revolution, even if it was defeated, had a special importance for the entire course of history in this part of the world. The hope of freedom and the desire to express their aspirations also set in motion some representatives of nationalities in the country. Until after 1990, none of the Romanians in Hungary had the courage to write or speak openly about what happened in the fall of 1956. In the fall of 1956, the publication of all nationalities' magazines in the country was stopped for a period of more than a year. The Romanians were the only ones who published a new (revolutionary?) magazine in December 1956. *Gazeta Română* had a short life, appearing in only one issue. The first article about the connection of nationalities, and especially Romanians from Hungary, with the 1956 revolution was written and published in 2006, in the *Foaia românească* magazine. A year later, in 2007, *Ecranul Nostru*, the Romanian-language TV show from Seghedin, produced the first documentary film about the arrest of a young Romanian woman from Jula, Elisabeta Maniu, sentenced to death and shot on February 2, 1957, on the grounds that he would have been one of the organizers of the revolt in Jula. The young woman of only 19 years, however, was not the only Romanian victim of the revolution...

Keywords: Hungarian Revolution, 1956, Romanians from Hungary, *Gazeta Română*, Elisabeta Maniu.

În toamna anului 1956, populația Ungariei s-a răsculat împotriva regimului comunist al lui Rákosi Mátyás¹ și Gerő Ernő². Revoluția, chiar dacă a fost înfrântă, a avut o importanță deosebită pentru întregul mers al istoriei din această parte a lumii, culminând apoi cu evenimentele din 1989, care au adus răsturnarea regimurilor comuniste din sud-estul Europei. Este cunoscut faptul că după înăbușirea revoluției ungare din '56 (de care s-au ocupat sovieticii), comuniștii din România au luat parte activă la reconstrucția partidului comunist maghiar și a poliției politice din Budapesta. Înainte de a fi judecat și executat la Budapesta, Nagy Imre, liderul revoluției maghiare, a fost ținut o vreme într-o captivitate de lux la Snagov, lângă București. Comuniștii români și maghiari au colaborat foarte bine în acele vremuri. Mai târziu, în a doua parte a anilor '60, relațiile dintre conducătorii României și Ungariei, Nicolae Ceaușescu și Kádár János, în mod oficial erau bune, dar în fond cei doi niciodată nu se simpatizau, era permanent o tensiune în relația celor doi. Istoricii susțin că această tensiune se baza pe viziunile lor diferite asupra comunismului³.

Partidul Comunist Maghiar a fost preocupat, încă din vara anului 1945, de elaborarea unui proiect de lege pentru naționalități și chiar și-a folosit aceste idei în scopuri de campanie. La ședința din 2 august 1945 a Comitetului Politic al partidului, secretarul general Rákosi Mátyás l-a împuternicit pe secretarul de stat din Ministerul de Interne, Farkas Mihály, care era și membru în Comitetul de Drept Constituțional al Adunării Naționale Provizorii, ca „într-o săptămână să pregătească și apoi să prezinte în cât mai scurt timp în fața Consiliului de miniștri un proiect de lege pentru soluționarea rapoartelor juridice ale naționalităților din țară”. După cum susține istoricul maghiar Föglein Gizella, nu se știe exact care ar fi fost cauza acestei decizii rapide și fără precedent din partea Partidului Comunist. Cert este însă că problema a fost ridicată la ședința Comitetului Politic imediat după raportul cu privire la călătoria lui Rákosi Mátyás și Rajk László la Belgrad și Praga⁴.

* Universitatea din Seghedin, Ungaria; Universitatea de Vest din Timișoara, Școala Doctorală de Științe Umaniste; e-mail: evaiovasimon@gmail.com.

¹ Rákosi Mátyás (1892–1971), politician comunist de origine evreiască, care a fost conducătorul *de facto* al Ungariei în perioada 1945-1949 și oficial între 1949-1956, fiind secretarul general al Partidului Comunist Maghiar (Magyar Kommunista Párt – MKP) și apoi al continuatorului acestuia, Partidul Muncitorilor Ungari (Magyar Dolgozók Pártja – MDP).

² Gerő Ernő (1898–1980), politician comunist maghiar, care a condus Partidul Comunist Maghiar (Magyar Kommunista Párt – MKP) în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial. După demisionarea de la conducerea MKP a lui Rákosi, pe 18 iulie 1956, la presiunea lui Hrușciiov, Gerő a devenit secretarul general al partidului.

³ Adrian Cioroianu, *Nu putem evada din istoria noastră. Cea mai frumoasă poveste*, vol. II, Curtea Veche Publishing, București, 2016, pp. 137-138.

⁴ Föglein Gizella, *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993* [Naționalitate sau minoritate? Despre statutul croaților, germanilor, românilor, sârbilor, slovacilor și slovenilor din Ungaria 1945–1993], Ister Kiadó, 2000.

După cel de-Al Doilea Război Mondial, prima organizație de naționalitate din Ungaria a fost înființată pe 18 februarie 1945, la Bătania, de sârbii din județele Bichiș (Békés), Cenad (Csanád), Ciongrad (Csongrád) și slovacii din Viharsarok (Colțul Viforului) din zona Bichișciaba, fiind sprijiniți de Partidul Comunist Maghiar. Frontul Antifascist al Slavilor din Ungaria a reunit practic patru naționalități (slovacă, sârbă, croată și slovenă), cu câte o secțiune a slovacilor și a slavilor sudici⁵. În spatele creării acestei alianțe se presupune că s-a aflat simpatia față de trupele sovietice, dovada „rudeniei” cu națiunile statelor slave victorioase și o legătură cu mișcarea de eliberare iugoslavă⁶.

Uniunea Culturală a Românilor din Ungaria a fost înființată pe 21 martie 1948, la Jula, pe baza deciziei Comitetului Politic al Partidului Comunist Maghiar. După cum sugerează și numele său, fondatorii acestei organizații i-au acordat de la bun început doar o gamă limitată de activități, restrângând sfera activităților la educație și cultură. Această uniune a înființat ziarul românesc, intitulat *Libertatea Noastră*, care a apărut din 15 ianuarie 1951. Revista a purtat acest titlu până în toamna anului 1956.

La începuturile sale, *Libertatea Noastră* avea o redacție cu membri aleși după criteriile ideologice, iar o parte din ei veneau din afara comunității românești: Vild Frigyes – Frederic Vild (german venit din România), Bónis Lajos – Ludovic Bonis (secui bucovinean, venit din România) și Petru Pomuț, originar dintr-o familie românească din Jula, dar care nu știa deloc românește, de meserie tâmplar. Din 1953, Pomuț este înlocuit de Ilie Moldovan, un alt meseriaș român din Jula, „bun comunist, tânăr sărac, descendent dintr-o familie de mici plugari”⁷, un muncitor cu idei progresiste, dar care măcar știa românește⁸.

Încă din primii ani de gazetărie (1951-1956) apar și semnături ale unor tineri profesori români din Ungaria, cum au fost dascălul Teodor Oltean sau profesorul Gheorghe Santău, și prima profesoară de la liceul românesc din rândurile comunității, Lucia Borza, fiica preotului ortodox, Ioan Borza, din Chitighaz.

În numerele *Libertății Noastre* din anii 1955–56, majoritatea articolelor apar fără semnătură, precum nici despre colectivul redacțional nu găsim multe informații. Foarte rar apare câte-un reportaj de la sate, cu semnătura profesorului Ilie Ivănuș⁹, care publica de pe atunci cu regularitate traduceri din limba maghiară și poezii proprii.

Ultimul număr din *Libertatea Noastră* apare cu data de 11 octombrie 1956, cu 12 zile înainte de evenimentele sângeroase ale revoluției ungare, pornită pe 23 octombrie, împotriva dictaturii bolșevice și a ocupației sovietice. Până la repornirea revistei, pe 1 noiembrie 1957, cu titlul nou, *Foaia Noastră*, și cu redacția mutată la Budapesta, apare un singur număr dintr-o publicație (de doar 2 pagini) intitulată *Gazeta Română*, datată vineri, 7 decembrie 1956, care se pare că a dorit să pornească o revoluție și în presa românească din Ungaria.

În zilele revoluționare din toamna anului 1956, însă, redacția revistei deja nu se mai afla în Jula. Cercetând cu atenție arhiva, observăm că subtitlul revistei – Organul Uniunii Culturale a Românilor din Ungaria –, începând cu numărul din 3 august 1956 este: Organul Uniunii Democratice a Românilor din Ungaria. Conform unei hotărâri a Comitetului Politic al Partidului Muncitoresc Maghiar, din data de 21 mai 1956, toate uniunile naționalităților au trebuit să-și modifice numele cu atributul „democratic”. Sarcinile principale ale acestor uniuni democratice s-au rezumat în continuare doar la activități culturale, dar și la „educația politică” în rândurile naționalităților¹⁰. Din colofonul revistei din 30 august 1956 aflăm că redacția nu se mai află la Jula, pe strada Városház nr. 14, vizavi cu liceul românesc, ci s-a mutat la Budapesta, pe strada Nagymező nr. 49.

Până în anul 2020, doar la Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta s-a găsit un exemplar din *Gazeta română*, legat în ultima parte a volumului ce cuprinde numerele arhivate din 1956. În mod misterios – dar poate e o simplă întâmplare –, toate numerele din 1956 ale *Libertății Noastre* au lipsit cu desăvârșire din redacția de la Jula.

În anul 2020, conducerea redacției *Foii românești* a făcut cerere către Biblioteca Națională Széchényi pentru a recupera numerele care lipseau, și astfel acum ne stau la dispoziție, în format electronic, și aceste reviste.

Un element important pe care îl remarcăm imediat la noua gazetă apărută pe 7 decembrie 1956 (*Anexa 1*) este că în locul citatului din Kossuth Lajos, care era pe frontispiciul *Libertății Noastre* („Unitate,

⁵ Kövágó László, *Nemzetiségek a mai Magyarországon* [Naționalități în Ungaria de azi], Kossuth Könyvkiadó, 1981, p. 109.

⁶ Föglein Gizella, *op. cit.*

⁷ LN, 30 octombrie 1954, p. 3.

⁸ Într-un interviu din *Calendarul Nostru* din 1990, Ilie Moldovan mărturisea: „Până la patru ani, nu știam doar românește”.

⁹ Ilie Ivănuș (1913–1999), născut în România. Din 1953 a fost profesorul școlii românești din Jula. A fost cel mai fecund jurnalist, prezent în toate etapele de apariție ale gazetei românești, până la sfârșitul anilor 1980.

¹⁰ Föglein Gizella, *op. cit.*

înțelegere, frăție între Unguri, Slavi și Români!”), apare un citat cu primele rânduri ale poeziei „Limba românească” a lui Gheorghe Sion: „Mult e dulce și frumoasă limba ce-o vorbim”.

În așa-numitul colofon al revistei (*Anexa 2*) nu figurează niciun nume de autor, se menționează doar atât: „De redactarea *Gazetei române* răspunde Comitetul de redacție. Tipar: Tipografia din Julia”. Sub titlul noii publicații stă scris, la fel ca la *Libertatea Noastră*, că este „Organul Uniunii Democratice a Românilor din Ungaria”, dar care începe o nouă etapă: Anul I, Nr. 1.

Programul enunțat în apelul „Către cititorii noștri” înșiră toate neajunsurile care s-au adunat în cei șase ani de apariție a *Libertății Noastre*, de la problemele legate de limbaj până la propaganda culturală și politică de tip sovietic. „*Pentru românii din Ungaria, cultivarea limbii materne nu e numai o necesitate, ci chiar o datorie. Iată de ce trebuie să ținem la gazeta noastră, a cărei scop principal este tocmai popularizarea și răspândirea limbii în rândurile populației de naționalitate română din țară. Gazeta română și-a propus să se deosebească cu totul de fosta gazetă Libertatea noastră. (...) Noul Comitet redacțional va da o importanță deosebită limbajului în care va fi scrisă Gazeta. Vom scrie pe înțelesul tuturor într-o limbă neaoș românească, evitând maghiarismele, dar și expresiile necunoscute de majoritatea poporului de aici. Știrile și articolele pe care le vom publica vor avea scopul să contribuie la ridicarea culturală a poporului și a apărarea interesele, iar nu a minți și înșela*”. Semnează: Comitetul de Redacție al *Gazetei române*.

Același comitet anonim anunță că următorul număr al *Gazetei române* va apărea deja cu 4 pagini. Dar acest proiect a fost unul efemer, *Gazeta română* nu a mai apărut niciodată...

De ce merită toată atenția noastră această gazetă? Deoarece românii au fost singura naționalitate care au scos o revistă în perioada de după revoluția din octombrie 1956, când toate celelalte reviste – *Naša Sloboda*, *Freies Leben*, *Naše Novine* și *Libertatea Noastră* – și-au încetat apariția¹¹.

Ne întrebăm, pe bună dreptate, cine a scris oare această gazetă cu spirit revoluționar? Dintre ziarisții de atunci, nimeni nu mai trăiește. Am solicitat ajutorul mai multor foști jurnaliști mai în vârstă, dacă recunoaște cineva stilul autorului articolului de fond, scriere care diferă mult de celelalte articole din gazetă. Atât jurnalistul Ștefan Oroian, cât și jurnalista Edda Illyés, de la *Foaia Noastră/Foaia românească*, au fost de aceeași părere: că acesta a fost scris de învățătorul Teodor Oltean¹² de la școala românească din Julia, care a fost colaborator timp de mulți ani și la revista românească. În această convingere ne-a întărit și pe noi discuția cu fiica lui Teodor Oltean, profesoara Florentina Oltean, care a recunoscut că tatăl său a fost închis de autoritățile maghiare în penitenciarul din Julia, timp de o săptămână, în ultimele zile ale anului 1956, între Crăciun și Anul Nou. De asemenea, a mai fost închis pentru trei zile, în martie 1957. Din mărturisile fiicei știm că niciodată nu i s-a explicat lui Teodor Olteanu motivul pentru care a fost reținut de autorități. Doar presupunea că din cauza colaborării la *Gazeta română*.

Cel care se autointitula ca fiind „ultimul dascăl ortodox român din Julia”, Teodor Oltean mărturisea într-un interviu¹³ din *Calendarul Nostru* despre legătura lui strânsă cu românii din Julia, evocând figura unor români însemnați din comunitate: „*Sunt băștinaș din Julia și mi-a plăcut întotdeauna să trăiesc și să muncesc la Julia, îmi revin des clipele de la începutul activității mele de pedagog... Am fost de față la inaugurarea Căminului I.C. Frimu din ziua de 18 noiembrie 1948, îmi amintesc cu drag de persoana academicianului dr. Gheorghe Alexits, pe persoana fostului protopop Dimitrie Sabău, de înfocatul român Gheorghe Maniu, conducătorul ideologic al nostru din anii tinereții, de la care am moștenit dorul, setea de a citi cât mai multă istorie, literatură. Astfel am ajuns să cunosc și cultura universală și am studiat cu perseverență istoria poporului român... Azi, trecând peste 60 de ani, sunt deziluzionat, văzând că nici aducând sacrificii ani de-a rândul nu am putut frâna procesul de asimilare a românilor din țara noastră, procesul de deznaționalizare a etnicului nostru... Și dacă caut cei 4 mii de români din Julia, nu mai găsesc azi nici 40 de băștinași, bisericile noastre sunt aproape goale; la instituțiile noastre „românești” în loc de graiul românesc se folosește limba statului, al cărui cetățean fidel am fost o viață întreagă*”.

Guvernul „muncitoresc-țărănesc revoluționar” al lui Kádár János¹⁴ a promis încă din luna decembrie a anului 1956 că va reporni cele patru publicații ale naționalităților, dar acestea încă nici în vara anului următor nu au apărut. Prima revistă care a reapărut a fost cea a germanilor, pe 20 septembrie 1957, care a avut deja de

¹¹ Szesztay Ádám, *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára* [Chestiunea naționalităților în Bazinul Carpatic 1956–1962. Efectele revoluției din '56 asupra politicii minoritare central și est-europene], MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó Kőr, Budapest, 2003, p. 25.

¹² Teodor Oltean (1927–2004), ultimul dascăl al școlii confesionale ortodoxe din Orașul Mare Românesc din Julia. Publică în *Libertatea Noastră* începând din anul 1952.

¹³ Almanahul CN, Julia, 1990, p. 174.

¹⁴ Kádár János (1912–1989), politician maghiar cu rădăcini maghiare, slovace și germane, conducătorul comunist al Ungariei din 1956 până în 1988, prim-ministru al Ungariei între anii 1956–1958 și 1961–1965.

pe atunci o apariție săptămânală, cu toate că încă în primăvara lui 1956, partidul conducător le-a promis germanilor că le va asigura editarea unui cotidian. Ceea ce nu s-a întâmplat nici până în ziua de azi... Revista slavilor sudici a repornit pe 3 octombrie 1957, a slovacilor pe 4 octombrie, ultima fiind revista românilor, din 1 noiembrie 1957, rămânând cu apariție bilunară. S-au schimbat și titlurile revistelor: săptămânalul german *Freies Leben* (Viața liberă) a devenit *Neue Zeitung*, revista slovacilor *Naša Sloboda* (Libertatea noastră) a primit titlul *L'udové Noviny*, iar *Libertatea Noastră* s-a schimbat în *Foaia Noastră*. Din toate trei s-a scos „libertatea”, cu toate că în conținutul ziarelor nici după 1957 nu s-a observat o schimbare radicală. Revista slavilor sudici și-a schimbat titlul din *Naše Novine* în *Narodne Novine*.

În cunoștința datelor și mărturisirilor referitoare la începuturile reorganizării vieții publice și culturale a naționalităților din Ungaria, putem constata că presa postbelică a românilor, germanilor, slovacilor și slavilor sudici s-a făcut exclusiv din inițiativă comunistă, cu scopul de a sublinia internaționalismul comunist și frăția dintre popoarele socialiste, precum și pentru a „educa” naționalitățile în spiritul construirii socialismului. În această convingere ne întărește și faptul că toate revistele de naționalitate poartă aproximativ aceleași nume, cu foarte mici diferențe.

Revista românească primește o „atenție” specială din partea autorităților, posibil din cauza chestiunii transilvane, unde ungerii aveau cele mai mari sensibilități.

Totuși, presa română din Ungaria postbelică, cu toată propaganda comunist-sovietică, nu s-a născut pe un teren gol. Există o veche tradiție a presei românești în Ungaria, pe care cei mai români dintre intelectuali o cunoșteau. În titlul ales de Teodor Oltean, *Gazeta română*, apare pentru prima dată cuvântul *român* la o revistă de naționalitate. La niciuna dintre revistele celorlalte naționalități nu apare numele național. Nici până atunci și nici de atunci. Doar revista românilor a inclus adjectivul „român” în numele său după aproape 50 de ani de apariție, în anul 1998, devenind *Foaia românească*.

Primul număr al *Foii Noastre* scrie despre revoluția din octombrie 1956 ca despre o „contrarevoluție”, prin care „conducătorii trădători de la cârma țării în acele zile – grupul lui Imre Nagy” ar fi „încercat să rupă țara noastră din lagărul socialist”. Cât despre Uniunea Sovietică, autorul anonim al articolului a apreciat că aceasta „a fost gata ca în spiritul internaționalismului proletar să îndeplinească a doua oară rolul de eliberator al țării noastre”. Iar pentru a convinge cititorul gazetei române că și pentru minoritatea românească revenirea la putere a comuniștilor este cea mai bună soluție, autorul articolului din *Foiaie* enumeră câteva realizări din viața politico-culturală: „... aproape 1600 de copii și tineri români învață anual în limba maternă, având școli generale, liceu și școală pedagogică, înzestrate cu toate cele trebuincioase. A existat oare o Uniune pentru români care să se ocupe de problemele specifice ale românilor din țară? Oare s-au tipărit vreodată în țara aceasta atâtea manuale și cărți în limba română, ca în zilele noastre? Când au avut românii de aici un ziar al lor în limba maternă?” Prin aceste realizări, autorul vrea să dovedească în mod „elocvent, grija regimului democrat popular pentru naționalitatea română din Ungaria”¹⁵.

Articolul a apărut, bineînțeles, nesemnlat, așa cum primele numere din noua revistă, *Foaia Noastră*, nu cuprind nici caseta redacțională, marea majoritate ale articolelor nefiind semnate.

Trebuie să ne întoarcem, însă, și pentru alte detalii triste la evenimentele din toamna anului 1956, care aveau să constituie prima mare lovitură dată ocupației sovietice în Europa de Est. Dorința de libertate a ungerilor a fost zdrobită de tancurile sovietice după aproape trei săptămâni, pe 10 noiembrie 1956. Dar dorința de libertate din acele vremuri tulburi nu a fost doar a ungerilor, ci și a românilor, care visau la alungarea ocupației sovietice din țara lor. Românii din Ungaria au avut și ei „revoluționarii” lor, ajunși în toiul luptelor, cu sau fără voința lor. Până prin anii 2000, românii din Ungaria nu știau, nu vorbeau despre victimele de naționalitate română a acelor evenimente sângeroase.

Elisabeta Maniu, Mihai Farcaș și Gheorghe Hotăran au fost trei tineri din Jula, a căror moarte se leagă de revoluția de la 1956.

Despre Elisabeta Maniu și Mihai Farcaș, ambii români din Jula-Vareu (Gyulavári), azi cartier al orașului Jula, am auzit pentru prima dată de la regretatul învățător Teodor Oltean. Și pe la începutul anilor 2000 povestea cu teamă despre acele vremuri. Elisabeta a fost condamnată la moarte și executată pe nedrept de securitatea maghiară la numai 19 ani. După amintirile învățătorului român, un grup de tineri s-au adunat lângă podul din Vareu, pe malul Crișului Alb, unde s-au gândit ei că ar putea opri trupele de securiști maghiari și de sovietici. După ce au așteptat cu arma în mână, s-a zvonit că trupele nu mai vin și tinerii au plecat acasă. După două zile a intervenit securitatea maghiară și a arestat un grup de 17 persoane, printre care și pe acești doi români. Elisabeta Maniu și Mihai Farcaș au fost acuzați că ar fi fost inițiatorii mișcării

¹⁵ (Fără autor) *Spre noi izbânzii*, în *Foaia Noastră*, anul I, nr. 1, 1 noiembrie 1957, p. 1.

antibolșevice și au fost condamnați la moarte. Acuzățiile au fost fabricate. Nu au fost ei inițiatorii mișcării, au fost simpli participanți. Au fost condamnați pentru simplul fapt că aveau asupra lor arme. În ianuarie 1957, Maniu și Farcaș au fost condamnați la moarte, iar în 2 februarie au fost executați în cazarma securiștilor maghiari de la Bichișciaba. Au fost ei adevărații vinovați ai revoltei? Va rămâne un mister pe veci de ce tocmai doi tineri români au fost găsiți ca țapi ispășitori în fața securiștilor maghiari.

Într-un interviu acordat revistei *Foaia românească* din 10 noiembrie 2006, sora Elisabetei, Maria Maniu, a spus că autoritățile ungare au falsificat actele surorii ei, care avea doar 19 ani, dar în actele oficiale ale procesului au trecut-o că ar fi de 20 de ani, altfel nu ar fi putut fi condamnată la moarte. Cele două surori au fost împreună în seara zilei de 19 noiembrie, când s-au dus să vadă demonstrația tinerilor de la podul din Vareu: „Am fost mereu lângă Erzszi. Noi n-am făcut absolut nimic, nici un cuvânt nu a fost adevărat din acuzări. Ziua următoare a bătut cineva la poartă și a strigat că Erzszi să fugă, pentru că o urmăresc. Nici în ziua de astăzi nu știm cine a fost acel om. Atunci Erzszi a fugit, nu știam nimic despre ea săptămâni întregi. În acea perioadă, în fiecare noapte au venit la noi, au dat cu piciorul în ușă și ne iscodeau. În decembrie, într-o noapte și eu am fost răpită. Tata a fost lovit la pământ cu pușca, îi curgea sângele din cap. Eu aveam doar 14 ani și tata voia să meargă în locul meu. Am fost dusă atunci în carceră la Bichișciaba și am fost ținută acolo două zile, fără ca să-mi spună cineva o vorbă. Toți care au fost aduși acolo erau bătuți și chinuți. Nu doresc nimănui astfel de experiențe. După două zile m-au aruncat la stradă, de unde m-a luat cineva și m-a adus acasă. Nu știu cine a fost acel om. (...) Erzszi a fost prinsă și dusă în închisoare. Înainte de executarea ei, am putut intra în carcera ei să ne luăm rămas bun. Nu mai era iertare pentru soră-mea. (...) Când ne-am luat rămas bun de la ea, ea ne liniștea și ne mângâia. Nu noi pe ea, ci ea pe noi, care am rămas în viață. Ne zicea să venim acasă liniștiți că Bunul Dumnezeu va fi alături de ea. Era convinsă că Dumnezeu va răsplăti la toți pentru ceea ce au făcut împotriva ei. Stătea în pat, acoperită la picioare, să nu vedem cum a fost bătută de soldați. Ultimele ei cuvinte pentru noi au fost că Dumnezeu va răsplăti pentru toate...”¹⁶.

Despre cei doi tineri executați pe 2 februarie, la Bichișciaba, Elisabeta Maniu și Mihai Farcaș, se vorbește că ar fi fost prieteni, dar sora Maria a contrazis aceste zvonuri, declarând că cei doi s-au cunoscut doar în arest.

Redacția românească a Televiziunii Maghiare a realizat în anul 2007 primul film documentar despre soarta tragică a Elisabetei Maniu. Filmul realizat de redactorul Tiberiu Boca s-a intitulat „Represiune: de ce a murit Elisabeta Maniu?” Cu zece ani mai târziu, în regia lui Bubryák István, a fost lansat un alt film documentar maghiar, despre condamnarea la moarte a celor doi tineri, Maniu și Farkas. Filmul se intitulează „Átkozott nap” [Ziua blestemată] și poate fi văzut pe pagina de internet a Fundației Szín-Tér-Kép din Seghedin¹⁷.

Până acum câțiva ani, în comunitatea românească din Ungaria nu prea se știa despre acești tineri eroi, care poate nu au fost adevărați revoluționari, dar au fost cei care au plătit cel mai scump pentru libertate: cu propria lor viață.

La fel cum nici Teodor Hotăran din Jula, fratele lui Gheorghe Hotăran, mort pe străzile Budapestei în toamna anului 1956, până acum câțiva ani nu prea a povestit despre clipele de groază pe care le-a trăit alături de fratele lui. Teodor atunci avea doar 18 ani. „Nu se știe cine a început lupta. Oamenii au fost îndemnați de interesele lor dezamăgite. Concepție nu au avut. Luptau doar din dezamăgire. În ziua a doua sau a treia m-am urcat și eu într-un tanc, mergeam pe strada Rákóczi spre Radio. Atunci l-am întâlnit ultima oară pe fratele meu Gheorghe... El mi-a zis să mă dau jos, dar eu vroiam să mă duc mai departe. Mă conducea curiozitatea. Această curiozitate unora le-a costat viața. Fratele meu nu a fost revoluționar, doar că a fugit printre case și nu a scăpat”, așa își amintește Teodor Hotăran de acele vremuri sângeroase într-un interviu dat *Foii românești* în 2006¹⁸.

Învățătorul Teodor Oltean nu a fost singurul cadru didactic de la școala românească din Jula care a ajuns în vizorul autorităților ungare în preajma evenimentelor din toamna anului 1956. Cu un an mai devreme a ajuns aici ca profesoară de liceu Ecaterina Tiritean, româncă originară din Bătania, care ne-a mărturisit următoarele despre situația și atmosfera de la școala românească: „La școală nu a fost nimic, fiindcă imediat copiii au trebuit să plece acasă și s-au închis porțile școlii, s-a suspendat învățământul. Nu știu exact cât timp nu am avut școală, dar țin minte că deja era primăvară când am reluat orele cu copiii. La Jula nu s-a întâmplat nimic deosebit, noi, la școala românească, nu am simțit prea multe. S-a făcut atunci și schimbarea conducerii la toate școlile, au fost schimbați directorii, apoi cei mai mulți erau cadre, membrii

¹⁶ *Foaia românească*, 10 noiembrie 2006, nr. 45, p. 11.

¹⁷ <http://www.szin-ter-kep.hu/kapcsolat/8-produkciok/11-atkozott-nap.html>.

¹⁸ *Foaia românească*, 27 octombrie 2006, nr. 43, p. 3.

de partid. La toate instituțiile s-au făcut atunci forradalmi bizottság [comitete revoluționare]. La liceul nostru, ca să fie acolo și o româncă, m-au ales și pe mine, dar eu nu am făcut politică niciodată, nu m-am ocupat de politică. Hernádi și Lőrinczi au pornit aceasta, ca să se facă schimbarea și la liceul românesc. Atunci au fost niște consfătuiri undeva în centrul orașului. Ei mergeau întotdeauna, dar eu nu mergeam, nu am făcut absolut nimic, numai așa, am fost aleasă ca să fie acolo și o româncă, care nu e comunistă. În 1957, într-o zi de martie, a venit un polițist în recreație, în pauza mare de 20 de minute, ca să mă cheme să mă prezint la poliție, după amiază la nu știu ce oră. Atunci am fost chemați noi doi, Todor (Olteanu) și eu. Nu știam atunci de ce suntem învinovați, pentru că nu am făcut nimic. Eu atunci am locuit împreună cu Margareta (Leu, profesoară la același liceu – n.n.), fiindcă verișoara mea, Olga (Soldan), în decembrie 56, a plecat. Până atunci, ea a fost directoarea școlii generale. Ea era verișoara mea, mamele noastre au fost surori. Atunci, ea a plecat. Când m-au chemat la poliție, mi-au pus întrebarea că: „Maguk rokonok Soldan Olgával?” [Voi sunteți rude cu Olga Soldan?]. Am zis: „Igen, mi unokatestvérek vagyunk” [Da, suntem verișoare]. „És hol van Soldan Olga?” [Și unde este Olga Soldan?]. „Hát mondom, nem tudom. Elment Budapestre. Nem tudok többet róla” [Păi, zic, nu știu. S-a dus la Budapesta. Nu știu altceva despre ea]. Și atunci mi-au pus niște întrebări despre „56-os tevékenység” [activitățile din 56]. Le-am spus că eu nu am făcut nimic. Engem beválasztottak abba a három tagú bizottságba, de énnekem semmi feladatot nem adtak. [Pe mine m-au ales în acel comitet de trei membri, dar nu mi-au dat nici o sarcină]. Dar m-au ținut acolo doi polițiști, unul era foarte crud cu întrebările, iar celălalt a fost așa mai blând, și când a aflat că sunt bățiancă atunci a devenit și mai blând, am vorbit despre cunoștințe comune și mi-a spus că el la Bătania întotdeauna s-a simțit foarte bine, că acolo are cunoștințe și prieteni. M-au ținut destul de mult acolo, la poliție. M-au mai întrebat: „És maga miért nem ment el az unokatestvérel?” [Și dumneavoastră de ce nu v-ați dus cu verișoara?]. Eu le-am zis: „Nekem Magyarország a hazám, nem akarom a szüleimet és a hazámat itt hagyni, én nem akarok disszidálni” [Ungaria este patria mea, eu nu vreau să-mi părăsesc părinții și patria, nu vreau să dezertez]. Au fost niște întrebări neplăcute, și săraca, Margareta, cu Balogh și Silaghi, erau foarte curioși, ce se întâmplă, de ce ne-au chemat la poliție. Margareta a fost foarte nervoasă și a spus: în loc să vorbiți aici, mai bine vă duceți s-o aduceți acasă pe Tița că ea nu e vinovată, ea nu a făcut nimic. Despre asta nu prea am vorbit la nimeni...”¹⁹.

Decenii de-a rândul, și încă nici după 1990, minoritățile din Ungaria nu au prea vorbit despre ceea ce au suferit ele în urma revoluției din 1956. Rămâne un domeniu care merită cercetat în continuare, mai ales până când mai viețuiesc oameni mai în vârstă, care au trăit acele vremuri și pot fi informatori autentici.

Bibliografie

I. Bibliografie în limba maghiară:

- *** *A nemzetiségi kultúrpolitika tíz éve a Magyar Népköztársaságban* [Zece ani în politica culturală a naționalităților în Republica Populară Maghiară], DR. NAGY, László (redactor), Budapest, 1955
- ÁCS, Zoltán, *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon* [Naționalități în Ungaria istorică], Kossuth Könyvkiadó, 1986
- ERDMANN, Gyula, *Békés megye 1956-ban* [Județul Bichiș în 1956] II/2., Jula, 2007
- KÓSA, László, *A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása 1945–1974* [Cercetări etnografice la naționalitățile din Ungaria], Ethnographia, 197
- KÖVÁGÓ, László, *Nemzetiségek a mai Magyarországon* [Naționalități în Ungaria de azi], Kossuth Könyvkiadó, 1981
- MOCSÁRY, Lajos, *Nemzetiség* [Naționalitatea], Pest, 1858
- PETRUSÁN, György; MARTYIN, Emília; KOZMA, Mihály, *A magyarországi románok* [Românii din Ungaria], Változó Világ 29, Press Publica, Győr, 2000
- ROMSICS, Ignác, *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században* [Națiune, naționalitate și stat în Europa Centrală și de Est și în Europa de Sud-Est în secolele 19 și 20], Helikon, 2020
- SZESZTAY, Ádám, *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára* [Chestiunea naționalităților în Bazinul Carpatic 1956–1962. Efectele revoluției din 56 asupra politicii minoritare central și est-europene], MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003
- TILKOVSZKY, Loránd, *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században* [Politica de naționalitate în Ungaria secolului XX], Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998

¹⁹ Fragment dintr-o convorbire realizată cu profesoara Ecaterina Tiritean (Bătania, 1931–) pe 27 octombrie 2021, în căminul ei din Budapesta.

II. Bibliografie în limba română:

- HOȚOPAN, Alexandru, *Pe drum comun. 30 de ani de la constituirea Uniunii Democratice a Românilor din Ungaria*, Jula, 1979
- MISAROȘ, Teodor, *Din istoria comunităților bisericești ortodoxe române din Ungaria*, Jula, 2002
- MOISA, Gabriel (coordonator), *Cultura și istoria românilor din Ungaria*, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane Cluj-Napoca, 2013
- MUNTEANU, Cornel, *Literatura românilor din Ungaria (1950–2008)*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2009
- Idem, *Românii din Ungaria. I. Presa*, Editura NOI, Jula, 2006
- RALIADÉ, Rodica, NUBERT CHEȚAN, Mihaela, *Lecturi identitare. Românii din Ungaria*, Editura România Pur și Simplu, București, 2004

III. Surse online:

- FÖGLEIN, Gizella, *Közvetíteni a „párt és a kormány” szavát* [Pentru a transmite cuvântul „partidului și guvernului”], revista „História”, Budapesta, 1996, Nr. 9-10, p. 45. (Disponibil la: https://adt.arcanum.com/hu/view/Historia_1996/?query=t%C3%B6rekv%C3%A9sek&pg=327&layout=s, accesat la: 8 septembrie 2022)
- N. SZABÓ, József, *Magyar-román kulturális és tudományos kapcsolatok I* [Relații culturale și științifice maghiaro-române I], *Világtörténet*, 1994. Disponibil online la: https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1994_1/n.%20szabo.pdf (accesat pe 28 iulie 2021)

IV. Presa

Calendarul Nostru
Foaia Noastră
Foaia românească
Gazeta Română
Libertatea Noastră
NOI

SATUL ROMÂNESC SUB EXPERIMENT COMUNIST: DE LA COLECTIVIZARE LA SISTEMATIZAREA SATELOR

Nicoleta ȘERBAN*

THE ROMANIAN VILLAGE UNDER THE COMMUNIST EXPERIMENT: FROM COLLECTIVIZATION TO VILLAGE SYSTEMATIZATION

ABSTRACT

Communism envisioned the creation of a new world, a world of perfect equality in which private property would no longer be a reason for social hierarchy. It wasn't going to be easy at all, because the peasantry is reluctant to what comes from the outside, so it's hard to mold. They were people who cared about ancestral ties, who organized their lives according to traditions and customs inherited from generation to generation, and the land meant everything to them. Depending on how much land they had, they were respected within the community and even the family, which was therefore the basis of their identity. If we carefully follow the measures taken during the four decades of communism, we observe a continuity in the direction of what was actually intended all along: the destruction of the old world and the construction of a new type of subject, i.e. the new communist man and the "multilaterally developed socialist society", which Ceaușescu himself dreamed of.

Keywords: communism, village, cooperativisation, rural systematisation, violence.

Comunismul a imaginat crearea unei noi lumi, reconstruită din temelii, o lume a egalității desăvârșite în care proprietatea privată să nu mai fie motiv de ierarhizare a oamenilor, și deci să fie anulată. Tot ce era vechi trebuia demolat, pentru ca noul să își facă loc. Dat fiind că procentul cel mai mare de populație locuia în mediul rural (după război aproximativ 80% din populația României trăia la sate), regimul nou instalat la putere a intervenit în forță în ceea ce a însemnat redefinirea acestei categorii sociale. Nu avea să fie deloc ușor, căci țărănimea e reticentă la ceea ce vine din afară, așadar greu de modelat. Ca să înțelegem amploarea procesului de transformare a satului, e nevoie să înțelegem mai întâi psihologia acestor oameni. Erau oameni care țineau la legăturile strămoșești, care își orânduiau viața după tradiții și obiceiuri moștenite din generație în generație, iar pământul însemna totul pentru ei. În funcție de cât pământ aveau, erau respectați în cadrul comunității și chiar al familiei, ceea ce stătea deci la baza identității lor. Dacă urmărim cu atenție măsurile luate de-a lungul celor peste patru decenii de comunism, observăm o continuitate în direcția a ceea ce s-a intenționat de fapt dintotdeauna: distrugerea vechii lumi și construirea unui nou tip de subiect, adică a *omului nou* comunist și a „societății socialiste multilateral dezvoltate”, la care visa însuși Ceaușescu.

Colectivizarea satelor, prima etapă în crearea omului nou de la sate

Lumea satului a constituit întotdeauna o preocupare a factorului politic, cu atât mai mult cu cât au existat multe tensiuni istorice provenite din insuficiența resurselor pentru o categorie socială suprapopulată. În România, regimul comunist a încercat să recupereze decalajul istoric față de țările dezvoltate, în primul rând prin impulsivitatea industriei. Doar că în Occident modernizarea economică avusese întâietate în fața celei politice. În România lucrurile stau exact invers. Regimul avea în plan recuperarea din mers a etapelor pe care satul occidental îl parcursese în sute de ani; aceasta în condițiile în care România avea o rată scăzută de industrializare, de urbanizare, un proletariat puțin dezvoltat. Măsurile luate în perioadele de dinainte de 1947 erau gândite în scopul ridicării nivelului țăranilor prin crearea unei păături mijlocii. De pildă, prin împroprietărirea de la reforma agrară de la finele Primului Război Mondial, țăranii cu spirit întreprinzător au fost încurajați să prospere. Însă, imediat după instaurarea regimului comunist, acea categorie de țărani, considerată chiaburi, a fost distrusă. Ceea ce realizaseră însă vechile regimuri era o consolidare a gospodăriei țărănești. Comunismul a lichidat tocmai aceste mici progrese, readucând țărănimea la statutul de categorie aservită din punct de vedere politic și economic, mergând și mai departe prin modificarea stilului de viață și identității sale de clasă socială¹.

* Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (I.I.C.C.M.E.R.), București; e-mail: nicoleta.serban@iicmer.ro.

¹ Alina Mungiu Pippidi, Gérard Althabe, *Secera și buldozerul, Scornicești și Nucșoara Mecanisme de aservire a țăranului român*, Polirom, Iași, 2002, p. 171.

În prima fază a creării *omului nou* de la sat, a avut loc cooperativizarea agriculturii. Liderii comuniști considerau că mica proprietate, moștenită de la regimurile anterioare, nu este rentabilă și deci condamnată la înapoiere tehnologică. Teoretic, ei vedeau o exploatare agricolă eficientă pe suprafețe mari, singura entitate capabilă să o administreze fiind Statul, însă modul în care lucrurile s-au petrecut în fapt a fost abuziv. Cooperativizarea, ce s-a desfășurat între anii 1949-1962, a însemnat confiscarea proprietăților agricole din țară și comasarea lor în ferme agricole administrate de stat. După 1947, regimul a inițiat lichidarea proprietății private, confiscând toate exploatările agricole și fermele model, orice formă de opoziție din partea proprietarului fiind pedepsită conform Decretului 83, între 5-15 ani de muncă silnică². Cooperativizarea s-a realizat prin forță și abuzuri: bătăi, arestări în toiu noaptea, amenințări, terorizarea familiei, o campanie care a lăsat urme adânci în memoria colectivă. Decretul nr. 115 din 1958 venea în completarea ultimelor măsuri de lichidare a rămășițelor *exploatării omului de către om*, urmând ca în aprilie 1962 colectivizarea să fie considerată încheiată. Regimul comunist s-a lansat într-un proiect de inginerie socială, care se dorea a fi total diferit față de orice fusesse înainte, distorsionând organizarea vieții sătești. Colectivizarea agriculturii a fost prima campanie de masă cu care noul regim comunist și-a început programul radical de transformare socială, politică, economică și culturală la sate. Această politică traumatizantă a afectat 12 milioane de români, adică mai mult decât oricare altă inițiativă din întreaga perioadă comunistă. Cooperativizarea agriculturii era promovată ca o îmbunătățire a exploatării terenurilor și, în consecință, a calității vieții prin faptul că acum Statul se ocupa de însămânțări, arat, cules etc., având posibilități de mecanizare a agriculturii pe care nu toți țărani le dețineau. În plus, colectivizarea însemna ștergerea diferențelor între săteni: dacă înainte unii erau țărani săraci și alții chiaburi, acum Statul era singurul stăpân, ceea ce teoretic însemna o nivelare la nivelul comunității, deci o egalizare. Dintr-o dată, fostele elite ale satului (țărani înstăriți, care se ridicaseră prin muncă) deveneau dușmanul de clasă, fiind astfel răsturnată vechea ierarhie socială. Omul de la sat nu mai avea grija lucrărilor agricole în funcție de anotimp, căci acum se ocupa Statul. Acest lucru ducea în timp la crearea unui alt tip de individ, unul supus, care nu mai are înclinația de a-și gestiona singur munca, așa cum se întâmpla înainte de război.

Obiectivul colectivizării a fost transformarea satului economic, social și psihologic, prin distrugerea satului românesc tradițional, în esența lui culturală și spirituală. Proprietatea individuală a fost redusă la minimum necesar. Oamenilor le-au fost luate terenurile, vitele și utilajele agricole, primind în schimb o despăgubire mai degrabă simbolică. Toate acestea însemnau pierderea autonomiei ultimei redute socio-etnică a poporului român. Țăranul era rupt de pământul și animalele lui și apoi integrat în colectiv, unde era mai ușor de supravegheat. Procesul s-a derulat greoi, căci regimul s-a lovit de opoziția fermă a țăranilor care și-au apărat tradițiile și moștenirea părintească, uneori cu ce arme au avut la îndemână. Lumea socială a satului era structurată de secole și fiecare își știa foarte bine locul. Veneticii, trădătorii s-au conturat în opoziție cu o majoritate rămasă credincioasă unei lumi de care nu înțelegea să se despartă, în ciuda măsurilor dure aplicate de regimul comunist. Pentru ei, era un sacrificiu suprem. Țăranul era atașat de pământul lui, iar vitele le considera ca membrii familiei, pentru că trăia de pe urma lor. De aceea, cei 13 ani cât a durat colectivizarea a fost o luptă neîntreruptă între cele două părți³.

Colectivizarea a avut ca rezultat în plan social slăbirea relațiilor în care erau angrenați sătenii – atât pe orizontală, cât și pe verticală. Dincolo de aspectul material, cei cărora li s-au luat pământul cu forța au fost privați de relația lor cu legăturile strămoșești. Pentru acești oameni, colectivizarea a fost un atac dureros asupra modului în care se concepeau pe sine ca ființe umane. Pentru că proprietatea presupune nu numai drepturi, ci și relații culturale, sociale și politice, colectivizarea a schimbat modul în care locuitorii de la sate se raportau la pământ și de asemenea la ei înșiși, la ceilalți săteni și la stat⁴. Țăranul își bazează forța pe pământ: cât timp are pământul, el nu poate fi supus. Luându-i pământul, regimul îl face dependent de stat și îi lezează demnitatea; proprietatea comună din cadrul gospodăriei agricole anulează orice fel de drept individual de proprietate. Adevăratul proprietar e Statul. El este cel care hotărăște ce, cum și cât se cultivă și cât revine țăranului. Prin cooperativizarea agriculturii țăranul decade din dubla sa calitate de proprietar și producător, devenind angajat la Stat pe fostele sale terenuri⁵. Universul lui se schimbă radical.

Sistemul colectivist și modelul ceaușist de sistematizare a satului românesc au însemnat două lovituri puternice pentru lumea rurală. Prin colectivizare, a fost zdrobit simțul de proprietate. Acest tip de agricultură a adus României grave prejudicii economice și sociale, cu efecte pe termen lung. În primii ani ai regimului comunist a fost pus în aplicare un sistem autoritar-represiv, iar în ultimii ani ai regimului s-a

² <http://www.legex.ro/Decretul-83-1949-171.aspx>, Art. 4.

³ O. Roske, Dan Cătănuș, *Colectivizarea agriculturii în România, Represiunea*, INST, București, 2004, p. 11.

⁴ Bogdan Tănăsescu, *Colectivizarea între propagandă și realitate*, Editura Globus, București, 1989, p. 27.

⁵ *Ibidem*.

mers pe principiul *conducerii de către partid*, într-o structură centralizată și puternic birocratizată⁶. Dacă prin colectivizare, proprietatea individuală a fost redusă la minimumul necesar, sistematizarea nu făcea decât să pulverizeze această ultimă fărâmă de autonomie economică de care mai beneficia încă țăranul, acum angajat la cooperativa de stat. Trei decenii mai târziu după încheierea procesului de colectivizare, satul nu mai era același. Represiunile din anii 1950-1960 își lăsaseră puternic amprenta. Satul românesc a fost într-un final supus, dar țăranului îi mai rămăsese totuși ceva: casa cu anexele și terenul de pe lângă, ceea ce îi asigura o oarecare autonomie agro-alimentară.

Interesant este că unele argumente aduse de regim în favoarea colectivizării se regăsesc în cazul sistematizării: reducerea inegalității de la sate, creșterea producțiilor prin intermediul economiei planificate, o agricultură rațională prin comasarea terenurilor, un mijloc de modernizare, de dezvoltare economică. Sistematizarea era promovată pe aceleași principii: echitate socială, dezvoltare, modernizare, dar la alt nivel. Colectivizarea fusese de fapt un mijloc de: a promova ideologia socialistă la sate, prin lupta de clasă; de a asigura controlul partidului asupra producției alimentare necesare pentru susținerea industrializării rapide; de a construi statul extinzând controlul partidului asupra țăranimii; un rol fundamental prin care partidul și-a consolidat puterea; un mod de a obține controlul asupra producției de cereale și de a-și întări stabilitatea⁷. Privind enumerarea de mai sus, devine evident că sistematizarea nu era decât o continuare a colectivizării, o desăvârșire a ceea ce se începuse în anii 1950. Era vorba deci de un proces mai amplu, ce ținea de un proiect de inginerie socială de tip totalitar, dincolo de capriciile personale ale lui Ceaușescu. În anii 1980 lupta de clasă nu mai exista, chiaburul fusese anihilat, dar controlul partidului asupra producției alimentare nu era încă 100%: mai rămânea grădina de pe lângă casă și, eventual, terenul dat în folosință. Controlul asupra producției alimentare este echivalent cu dominația absolută a statului, mai ales în contextul în care populația urbană suferea din cauza lipsurilor în aprovizionarea cu produse agro-alimentare. De aceea, întreaga chestiune a sistematizării rurale a fost percepută ca ultima rețetă care mai rămăsese neacaparată. Sistematizarea marca o ultimă treaptă a centralizării sistemului de distribuire a produselor și a bunurilor către populație.

Sistematizarea satelor. Aspecte concrete.

Începând cu 1980, din dorința lui Ceaușescu de a achita datoria externă, România se afla în criză alimentară, ca urmare a exportului masiv de alimente și a unor disfuncții în mecanismele de aprovizionare cu produse agro-alimentare. În căutarea unor soluții de a crește producția necesară, Ceaușescu a recurs la alte metode de suplinire, precum presiunile de natură administrativă asupra consumului. România părea să regreseze, nu să progreseze. Se ajunsese până într-acolo că se stabilea un program de alimentație rațională, aprobat în iulie 1982, ce fixa un alt tip de cote ce făceau referire la capacitatea individuală de consum în funcție de vârstă, sex, ocupație și efort. Ceaușescu imagina soluții pentru creșterea producțiilor, spre a acoperi în primul rând datoria externă, apoi pentru a hrăni populația de 22 de milioane de români și, nu în ultimul rând, pentru a exporta mai multe cereale pe valută. Așa se face că în 1988 a decis urgentarea proiectului de sistematizare rurală.

Momentul care a relansat puternic proiectul de sistematizare rurală este pe 3 martie 1988, cu prilejul Conferinței naționale a președinților Consiliilor populare, când Ceaușescu a impulsionat demersurile prin discursul său, și când a explicat ce avea de fapt în plan cu acest proiect. Se avea în vedere organizarea unor comune echilibrate din punct de vedere al suprafeței terenurilor agricole, al potențialului economic și numărului de locuitori, a posibilităților de autofinanțare, autogestione, asigurarea de acces directe între satul reședință de comună și celelalte sate. Urma a se stabili satul reședință de comună, pornindu-se de la principiul ca acesta să fie situat în centrul de greutate al teritoriului și al activităților economico-sociale, precum și de la criteriul cum ar fi – număr de locuitori, obiective economice, căi de circulație, rolul localității. Pentru fiecare localitate urma a se hotărî în cadrul schiței de sistematizare: suprafața cuprinsă în perimetrul construibil, zonele destinate producției, zonele de locuit, centrul civic, sistemul de străzi și drumuri. Regimul de construcție era decis să fie parter și două-trei etaje în centrul civic, și de parter și etaj în restul localității. În sate se aveau în vedere dotările de toate categoriile prevăzute în norme, iar în satele reunite în comune cu sedii ale consiliilor agroindustriale să se amplaseze un liceu agroindustrial, un dispensar-spital cu 50-100 paturi, școală profesională pentru mecanizatori, servicii specifice. În aceste comune urmau a se dezvolta activități de industrie mică, meșteșuguri, artizanat, care să asigure o valorificare a resurselor locale. Trebuia bine

⁶ Aurel Lup, *Agricultura socialistă a României 1949-1989, mit și realitate*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2014, p. 19.

⁷ Katherine Verdery, *Țăranii sub asediu, Colectivizarea agriculturii în România*, Polirom, Iași, 2015, p. 105.

înțeleasă de către administrațiile locale și de populație, obligația de a nu se construi nimic în afara perimetrelor construibile ale localităților, construcțiile ce se realizau trebuia să aibă la bază autorizația de construcție legală. Consiliile populare aveau obligația de a sancționa, potrivit legii, orice abateri⁸. Ceaușescu avea în minte date precise în privința înfăptuirii acestui program. În discursul din 3 martie 1988, el explicase că dorea ca până în 1990 să se încheie, în linii generale, acțiunea de sistematizare a orașelor și satelor, cel puțin la nivel de organizare, ceea ce impunea stabilirea urgentă a tuturor schițelor de sistematizare și a sistemului de construcții a fiecărei localități. Ceaușescu dorea realizarea unor comune mai mari, pornind de la cel puțin 3.000 de locuitori, precum și reducerea numărului de comune la 2.000, numărul de sate de la 13.000 la cel mult 5-6.000; 7-8.000 de sate urmau a fi complet rase de pe suprafața pământului. Solicita de asemenea stabilirea numărului de comune pe fiecare județ și numărului de locuitori din fiecare comună. În unele județe unde erau cetățeni care nu lucrau în întreprinderile orașului și făceau naveta, cerea să se ia măsuri ca aceștia să se mute la sate, inclusiv cei care-și desfășurau activitatea în comune (ingineri, medici, profesori, etc.)⁹. Ceaușescu dădea dispoziții să se stabilească programe de sistematizare a comunelor și satelor cu trei etape – 1990-1995-2000, urmând ca în anul 2000 să fie schimbată în totalitate fața României. Pe primul plan punea realizarea în cele 558 de consilii agroindustriale, a unor centre sau orașe agroindustriale, în jurul fiecăruia fiind alte 3 comune. Apărea noțiunea de *orașe agroindustriale*, adică localități ce asigurau un stil de viață semi-urban, unde țăranul urma să fie mutat la bloc. Până în 1990 trebuia să se realizeze cel puțin 2-3 asemenea centre în fiecare județ, ca până în 2000 să se încheie construirea celor 558 de centre orășenești agroindustriale¹⁰.

Este important de precizat că deși ideea îi aparține lui Nicolae Ceaușescu, proiectul e de inspirație sovietică. Conducătorii sovietici, ca și cei din România, au încercat proletarizarea societății, transformarea țăranilor în „muncitori de la sate” pentru ca nimic să nu-i diferențeze de tovarășii lor de la oraș. Chestiunea era încă dezbătută la începutul anilor 1930, când era lansată ideea de *agro-orașe*. În 1951, Hrușciiov, responsabil cu agricultura în Prezidiul Comitetului Central, propunea crearea de agro-orașe în cadrul unei reforme globale în agricultură. Aceste centre moderne urmau a grupa populația rurală pentru o exploatare mai eficientă a terenurilor. Astfel, țăranii ar fi putut deveni cu adevărat *muncitorii de la sate*. Dar Stalin și Malenkov s-au opus ideii, considerând-o nerealistă. Acest program va fi pus în aplicare abia după ce Hrușciiov devenea prim-secretar al P.C.U.S., în 1956, după moartea lui Stalin (1953). Concentrarea și modernizarea habitatului rural sunt fundamentale acestei reorganizări ce trebuia să permită lichidarea diferențelor între oraș și sat, în viziunea regimului, una din realizările cele mai mărețe de la instaurarea comunismului. Hrușciiov ataca două chestiuni – modernizarea și raționalizarea agriculturii, adică aceleași argumente înaintate în cazul românesc. El preconiza regrouparea unei populații rurale mult prea dispersate. În 1959, Uniunea Sovietică număra mai bine de 700.000 localități, cu o medie de 154 locuitori/localitate¹¹. Dar Hrușciiov nu a avut în perspectivă un plan sistematic, pe termen scurt, așa cum se gândea liderul de la București. Modernizarea satelor propusă de Hrușciiov era un obiectiv realizabil pe 20 sau 40 de ani. Aplicarea sa rămâne variabilă în funcție de regiune și specificul acesteia. Satul natal al lui Hrușciiov (Kalinovska, provincia Kursk) devine în 1958 printre primele modele de centru agro-industrial. Suprafața sa trecea de la 119 ha la 77 ha, 70% din locuințe sunt case gemene, fiecare dispunând de o parcelă de 300 m², 20% din locuințe sunt imobile cu 4 etaje – nu dispun de parcele. 10% ce rămâne constituie vechile case. Locuitorii din Kalinova dispuneau acum de un local de întâlnire, o școală secundară, un cămin pentru tineri, o grădiniță, un hotel-restaurant, un magazin și o brutărie. Odată cu căderea lui Hrușciiov, în 1964, programul este oficial oprit, iar politica inaugurată de el nu a fost niciodată complet reluată de succesorii săi. Ideea a fost abandonată în U.R.S.S., dar a avut, se pare, un ecou în mintea viitorului președinte al României. Regruparea populației rurale a rămas o manieră de a scade costurile modernizării teritoriului (în loc de a construi drumuri sau o rețea electrică densă), precum și de a întări controlul asupra populației prin prezentarea vieții la apartament ca o ameliorare semnificativă a nivelului de trai¹².

Drept dovadă a intențiilor serioase pe care le avea Ceaușescu stă faptul că a existat și o Lege a sistematizării, *Legea nr. 58* din 29 octombrie 1974 privind sistematizarea teritoriului și localităților urbane și rurale, care conținea direcțiile de implementare. În vederea construirii de locuințe era prevăzut un teren de 200-250 mp, suprafața rămasă după construirea locuinței urmând a fi folosită pentru nevoi gospodărești

⁸ *Sistematizarea și modernizarea localităților*, în „România Liberă”, An XLVI, Nr. 13 562, pp. 1-3.

⁹ *Cuvântarea tovarășului Nicolae Ceaușescu*, în „România Liberă”, An XLVI, Nr. 13 475, 4 martie 1988, p. 2.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Rosière S., *Le programme de systématisation du territoire roumain*, în „Les Temps Modernes”, No. 522, janvier 1990, p. 63.

¹² *Ibidem*.

și pentru grădini¹³. Clădirile ce urmau a fi construite urmau să aibă unul, maxim două niveluri, și un front la stradă de maximum 12 m¹⁴. Fiecare petec de pământ era calculat cu acribie.

Argumentele sistematizării

Scopul declarat a fost întotdeauna lichidarea treptată a deosebirilor esențiale dintre oraș și sat, ceea ce însemna redarea unui caracter aproape semi-urban localităților. Criteriile care stăteau la baza sistematizării rețelei de localități rurale se fundamentau pe analiza posibilităților de dezvoltare a bazei economice a acestora, a condițiilor cadrului natural, a elementelor locale socio-culturale și a posibilităților de realizare a echipărilor tehnico-edilitare. Schițele de sistematizare urmau să dezvolte rețeaua dotărilor social-culturale, să indice zonele aferente edilitare în raport cu populația și mărimea localităților¹⁵. Sistematizarea implica realizarea unei rețele de căi de comunicație ordonată care să asigure deservirea centrelor de interes, acces ușor la câmp pentru utilaje și animale, reducerea lungimii străzilor, realizată atât prin utilizarea mai rațională a teritoriului, cât și prin reducerea fronturilor de fațadă ale loturilor ce conduce la reducerea costurilor lucrărilor de echipare edilitară. Localitățile mai importante urmau să aibă școli tehnice cu internate, licee sau școli profesionale, unități comerciale, laboratoare etc., și un centru social-administrativ. De asemenea, se lua în calcul crearea unei zone plantate cu caracter obștesc, în vederea amenajării și dotării lor în scop recreativ, sau amenajarea pentru sport a unor terenuri mai puțin valoroase pentru agricultură¹⁶. Aceste comune în care urma a se investi după cum am descris mai sus erau celebrele centre agro-industriale, alese deci dintre comunele cu perspectivă de dezvoltare unde trebuia să fie comasate restul de sate fără perspectivă de dezvoltare, adică satele mai mici și mai îndepărtate de centru. Construirea în serie a elementelor prefabricate permite scăderea costurilor întregului program, la fel și comasarea populației dispersate în localități cu un număr mic de locuitori.

Starea de înapoiere a satului românesc este unul dintre principalele argumente în favoarea sistematizării, lucru ce nu era neadevărat. Până în perioada 1960-1965, România a ținut pasul cu progresul tehnologic european, chiar dacă, e drept, exista un decalaj de aproape un deceniu. După acest deceniu, până în 1989, agricultura României a rămas la nivelul european al anului 1960. După 1980 se constată stagnare și regres¹⁷. Sistematizarea rurală era avansată drept o necesitate obiectivă în procesul de reînnoire și de dezvoltare a satelor.

Rolul propagandei a fost de a prezenta proiectul ca pe o acțiune de modernizare, de condiții superioare de confort și civilizație. Presa oficială prezenta localități-model, ansambluri moderne de locuințe, investiții în industria locală și lucrători în agricultură fericiți. „România liberă” din mai 1988 relatează cazul a viitoare centre agroindustriale din județul Bacău. La Sascut, fusese construită o secție de produse zaharoase cu o capacitate de 3.000 de tone pe an, o fabrică de produse lactate, o uzină de vinificație, o stațiune de mecanizare a agriculturii, o uzină electrică la Berești, instalații de foraj țitei la Conțești, ateliere de mică industrie, un liceu agroindustrial... și un „modern ansamblu de locuințe care însumează peste 350 de apartamente, prevăzute cu întreg confortul necesar”. Pentru că „deși o parte a forței de muncă din localitate va fi angajată în alte sectoare de activitate, ocupația de bază a locuitorilor Sascutului rămâne tot agricultura... în scopul de a face din Sascut o comună model de organizare, de dezvoltare social-economică”¹⁸.

Argumentul principal al sistematizării rămâne însă recuperarea de teren pentru agricultură. Ceaușescu își imagina producții-record de pe urma terenurilor redede astfel agriculturii, identificând suprafețe însumând circa 348.000 de hectare. „Conform datelor oficiale, redarea lor agriculturii ar însemna – calculând după o medie de 6 tone la hectar, echivalentul a peste 2 milioane tone porumb boabe. Adică, mai multă carne, mai mult lapte, mai mult unt și brânzeturi”¹⁹. Ceaușescu credea că din păienjenișul de drumuri și poteci inutile, a curților nefolosite, a terenurilor virane, și a fostelor vetre de sat, va obține producții fabuloase. Cum se ajunsese la aceste calcule fanteziste, este greu de spus. Nu putem totuși să nu remarcăm faptul că nu se ținea cont de posibilele variabile din teritoriu: nu toate zonele din țară sunt la fel de productive, iar irigațiile nu acopereau decât o parte a terenurilor agricole.

¹³ *Legea 59/1974*, art. 17.

¹⁴ *Ibidem*, art. 18.

¹⁵ *Arhitectura*, nr. 5/1977, p. 6-7.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 8-9.

¹⁷ Aurel Lup, *op. cit.*, p. 19.

¹⁸ Constantin Azoii, *Dezvoltarea așezărilor rurale în consens cu exigențele actuale*, în „România Liberă”, An XLVI, Nr. 13 452, 21 mai 1988, p. 3.

¹⁹ *Sistematizarea teritoriului și localităților - o cerință obiectivă a țării și a localităților* (II), în „Scânteia”, Anul LVII, Nr. 14 119, 13 ian. 1988, p. 1.

Egalitatea tuturor cetățenilor era unul din aspectele promovate în epocă, tradusă, în contextul sistematizării, în condiții egale de trai la orașe și sate. Dacă înainte de sistematizarea satelor existau case mai modeste și case mai bogate, ei bine, mutarea țăranului la bloc însemna că aceste diferențe vor dispărea: toată lumea urma să locuiască în același tip de apartamente. În plus, țăranii urmau să trăiască ca la oraș, așadar o egalizare în toate sensurile. Uniformizarea populației era scopul declarat al proiectului, acest lucru nu a fost niciodată un secret. Intenția era de a transforma agricultura într-o activitate similară industriei, de mare productivitate, cu o diviziune avansată a muncii. În al doilea rând, se evidenția că proprietatea cooperatistă nu va mai fi fost diferită de proprietatea întregului popor, primii pași fiind făcuți prin înființarea uniunii intercooperatiste. În al treilea rând, condițiile de viață, de muncă și de locuire ale agricultorului urmau a fi apropiate de cele al muncitorului din industrie, deci condiții de viață egale la sate și la orașe. O altă chestiune care se dorea rezolvată era rețeaua dispersată de așezări rurale, care „a fost determinată de caracterul predominant al agriculturii de tip tradițional, pe loturi mici”²⁰. Se arăta că o astfel de rețea dispersată a localităților rurale „nu mai corespundea organizării sociale a muncii în agricultură, care, mai ales în zonele de câmpie, are un caracter mult mai concentrat”²¹.

Așa cum era prezentat, planul sistematizării avea o *logică*, doar că una de tip comunist. În viziunea regimului, proiectul se integra într-o strategie de dezvoltare care își propunea un echilibru între localități, între județe, între zonele țării. La o primă vedere, proiectul poate părea acceptabil: condițiile de viață de la sate nu erau, într-adevăr, de invidiat, lanțul de aprovizionare cu alimente era aproape falimentar, o modernizare a zonei rurale ar fi fost mai mult decât binevenită. Însă cu ce preț s-ar fi pus în aplicare: uman, economic, social?

Un proiect utopic

Dincolo de articolele elogioase care apăreau în presa sfârșitului deceniului nouă, realitatea era că proiectul era plin de hibe. În primul rând România, aflată în mari dificultăți economice, nu ar fi putut susține financiar un efort atât de mare, pe care îl presupunea demolarea a 7.000 de sate și construirea de noi locuințe pentru o populație de câteva milioane de locuitori. Toate aceste operații implicau costuri uriașe pentru: materiale de construcție (beton, fier, cărămidă, țevi, etc.), infrastructură, rețea electrică, canalizare etc. S-ar fi construit, cel mai probabil, mult și foarte slab calitativ, fără condiții minime. Însăși sintagma „blocuri sătești” sună neverosimil, implicând doi termeni antagonici. În plus, se vorbea de „modernizare”, dar ce fel de modernizare, de vreme ce nu exista canalizare, lemnele trebuia cărate cu brațele la etaj, uneori nu exista apă curentă, și în spatele blocului urmau a fi construite și cotețele pentru păsări și animale. Toate acestea, în cei 250 mp. 3-4 familii, fiecare cu spațiul său pentru anexe pentru păsări și animale (cu locuință cu tot). Atenția a fost centrată pe construirea de blocuri, mai puțin pe infrastructură, pe canalizare, alimentarea cu apă – lucrările au fost făcute la repezeală și cu improvizatii. Cel mai bine sintetizează această realitate Șerban Orescu într-un comentariu pentru radio Europa Liberă, în care explica: „Nu lipsa de confort a țăranului român reprezintă durerea cea mare a regimului, care și așa nu l-a iubit niciodată pe țăran, ci bucata de pământ pe care și-a construit el casa, la ea jinduiește regimul când vorbește de modernizare. Statul comunist nu se pricepe la agricultura intensivă. Și nereușind să producă mai mult la ha, vrea să-și acopere eșecul luând țăranilor pământul de sub ei...”²². „Degeaba se străduiește propaganda regimului să prezinte sistematizarea drept modernizare. Ea este înainte de toate deposedare. Deposedarea de pământ este principalul scop”²³. Orescu arăta că realitatea, ascunsă de regim populației, era că infrastructura edilitară a noilor centre agroindustriale nu permitea ridicarea de construcții dotate cu un confort modern²⁴.

Din punct de vedere psihologic, despărțirea de grădini și de animale era o lovitură dură dată economiei gospodărești țărănești și stilului de viață al săteanului. O despărțire avusese loc la colectivizarea petrecută cu patru decenii înainte, de data aceasta urma înstrăinarea de terenul rămas în jurul casei și de casa propriu-zisă, cu tot cu anexe. Dragostea de pământ îl face pe țăran ceea ce este. Comunismul a urmărit să înlocuiască acea relație dintre pământ și țăran cu o alta, în care emoția trebuie să dispară pentru a face loc unui raport pragmatic, de tip salarial²⁵. Ca stil de viață, omul de la sat, crescut în intimitatea comunității sale restrânse, are o manieră specifică de a se raporta la lume și viață, care ar

²⁰ Arh. Gheorghe Sebestyen, *Unele probleme actuale ale reconstrucției satelor*, în „Arhitectura”, nr. 6/1987, p. 47.

²¹ *Ibidem*.

²² Arhiva I.I.C.C.M.E.R., Fond Ion Dumitru, Șerban Orescu, *Aspecte tehnice ale așa-zisei sistematizări a satelor*, Dom. Bl. 16.08.1988.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Aurora Liiceanu, *Rănile memoriei, Nucșoara și rezistența din munți*, Polirom, Iași, 2012, p. 294.

fi însemnat să fie anihilată prin urcarea lui la bloc. Țăranul își potrivește lucrul după anotimp, după poziția soarelui pe cer, el cunoaște semnele vântului, a păsărilor: dislocarea sa de acest mod de viață ar fi echivalat cu o dezrădăcinare; ar fi fost o schimbare radicală, cu repercusiuni psiho-sociale dramatice. Pe plan social, o altă alienare: legăturile din cadrul comunităților ar fi căpătat alt conținut. Nu numai că ar fi fost o transferare radicală, dar și bruscă: dintr-o dată, țăranul era mutat la bloc, lăsând în urma sa toată agoniseala de generații. Ar fi fost un atac asupra țăranului, pe mai multe paliere: economic, cultural, social, familial și mai ales psihologic. Mutat la bloc, multe din tradițiile moștenite din străbuni s-ar fi diluat, așa cum s-a întâmplat cu fiii de țărani mutați la oraș. Cât privește mutațiile din cadrul familiei, ierarhia ar fi suferit modificări substanțiale, la fel ca și raporturile între generații.

Gheorghe Leahu, arhitect la Institutul Proiect București (1957-1991), institut care s-a ocupat de sistematizarea capitalei, constata cu stupeoare lipsa de fezabilitate a proiectelor în raport cu viața omului de la sat. El aprecia că țăranul – prin excelență gospodar individual – va fi urcat în locuințe colective cu loturi în care „dintr-o aberantă a vieții țăranului se pun de-a valma de toate, într-o relație imposibilă”²⁶. Ideea de a muta țăranul la bloc era catalogată de Leahu în 1986 drept o absurditate, „un faliment cras, pentru că... la sate aspectele de conviețuire vor fi formidabil de conflictuale. Închipuiți-vă patru familii de țărani stând într-un bloc, urcând cu sapa și greblele la etaj, murdari, cu cizmele pline de noroi, de pe ogoarele pe unde lucrează. Închipuiți-vă că fiecare din cele patru familii are vacă și oi care zilnic sunt duse la păscut și zilnic vin de acolo traversând apăsător cu copitele de 3-500 kg greutate curtea comună neamenajată, curte udată de ploii. Închipuiți-vă că vacile se mai și balegă... cine va curăța balega de pe traseul comun al celor patru familii de țărani? Dar cine va face curat pe scările din casa scării comune pentru patru familii? dar ce se va întâmpla cu dejecțiile vacilor și porcilor înghesuiți în fundul loturilor pe un teren redus la a 10-a parte din cât avea țăranul în mod normal în toată România?”²⁷. „Cum Dumnezeu, scria Leahu plin de indignare, niște orașeni care habar n-au unde are ugerul vaca, să hotărască soarta locuirii țăranilor, peste orice element de tradiție și de logică, de bun-simț și experiență reală a vieții țăranului român?!”²⁸ Un alt aspect pe care Leahu îl atingea era cel psihologic. După socoteala sa, „minimum 3 milioane de țărani legați din generație în generație de vatra satului lor, cu pădurile, luncile, plaiurile lor, cu bisericile, școlile (...) își vor abandona tot ce-au agonisit o viață ei și străbunii lor, nucul de lângă casă și livada de meri, grădinița de flori de la poartă și banca de taifas dinspre uliță și fântâna săpată cu atâta trudă, casa ridicată cu muncă și cu migală, cu dragoste și inspirație de artiștii anonimi ai atâtor generații de țărani”²⁹.

Un program politic

Deși s-a insistat asupra beneficiilor economice aduse de proiect, realitatea este că acesta a fost în primul rând un program politic. Planul avea ca scop, declarat în mod oficial chiar, omogenizarea societății și instaurarea accelerată a omului nou. Planul de sistematizare era de-o asemenea amploare că atingea toate aspectele vieții economice și sociale. Când se vorbea de condiții egale pentru toți cetățenii, de locuințe identice pentru sate și orașe, de echilibrarea resurselor pe județe, era vorba de fapt de uniformizarea populației. Toate obiectivele programului, exprimate în discursurile lui Ceaușescu, converg către același sens – de a întări controlul exercitat de către puterea centrală asupra populației și activității sale. Prin înghesuirea oamenilor la bloc, se crea un cadru propice pentru lipsa de intimitate, putându-se spiona vecinii mult mai ușor. Sistematizarea era menită să simplifice datele de bază ale repartiției populației, administrarea teritoriului, punând în mișcare un sistem rigid și uniformizat de unități administrative. Populația urma să fie, în termen, repartizată cât mai egal posibil și inserată într-o piramidă de localități strict ierarhizate – orașe, centre agro-industriale, comune și sate, într-un număr decis în mod autoritar de județ. Se crea astfel un sistem menit să faciliteze concentrarea populației, ce permitea controlul mult mai simplificat. Localitățile prea mici, prea îndepărtate de marile centre agroindustriale, urmau a fi eliminate. Pe motiv că absorb fonduri, că nu sunt rentabile și că astfel se va recupera pământurile, satele mici, situate la distanțe prea mari de centrele administrative de unde erau supravegheate, trebuiau să dispară³⁰.

De precizat că satele urmau a fi rase de pe suprafața pământului în întregime, inclusiv bisericile și cimitirele lor. În noul sat, Casa de cultură preia simbolic locul bisericii, drept centru de gravitație al comunității. Omul nou nu mai avea nevoie de tradiții sau de patrimoniu. Demolarea unui întreg patrimoniu arhitectural rural nu prezenta o pierdere semnificativă pentru un regim care avea ca scop de a rescrie istoria,

²⁶ Gheorghe Leahu, *Arhitect în epoca de aur*, Fundația Academia Civică, 2013, pp. 96-97.

²⁷ Rosière, *op. cit.*, pp. 96-97.

²⁸ *Ibidem*, pp. 96-97.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, p. 54.

care trebuia să înceapă cu ei. Arhitectul Gheorghe Leahu constata că totul e lăudăroșenie, calitatea vieții fiind mizerabilă în aceste blocuri, unde era frig de 8-12 gr. C în case iarna, lumina întreruptă, apă caldă cu program, și că totul era în scop politic, fără rațiuni economice sau sociale, ci numai pentru a alimenta propaganda permanentă”³¹. „S-a construit mult și prost în toate localitățile, spunea el, dar sărăcia vieții e aceeași”³².

Ceea ce face sistematizarea să fie atât de puternic impregnată de politic este faptul că se adaugă amprenta dictatorului Nicolae Ceaușescu. Este vorba de un program tipic totalitar, un astfel de proiect nu poate fi posibil decât într-un sistem în cel mai înalt grad dictatorial, în care liderul de la vârful ierarhic poate da dispoziții după bunul său plac, fără să fie sancționat în vreun fel de vreo instanță politică sau juridică. Într-o democrație de tip occidental, acest lucru ar fi cu neputință. Principalul artizan al sistematizării rurale este însuși președintele statului român; el a fost primul om al țării care a crezut cu toată convingerea în acest proiect. O perspectivă din care Ceaușescu privea satul românesc era iluzia sa că ar fi clădit „Epoca de aur”, despre care, credea el, se va vorbi milenii de-a rândul. Cultul său personal s-a bazat pe un cult al națiunii, al valorilor naționale și apărării lor³³. El imaginase implementarea unei soluții naționale specific românești de construire a „socialismului”, prin care va reuși să asigure dezvoltarea fără precedent a României. Paradoxal, el, național-comunistul, se dorea întemeietorul, ctitorul unei lumi moderne, care rupe legăturile cu trecutul.

Ideea de proprietate privată este un alt aspect tratat după tipic comunist și deci extrem de politizat. Proprietatea oferă un sentiment de siguranță, iar regimul totalitar caută să domine cetățeanul prin a-i lua acest sentiment, provocându-i senzația de instabilitate. Sistematizarea, privită ca o continuare a colectivizării, este un atac la proprietate; fostul deținător al casei devenea din proprietar chiriaș la stat, așa cum la colectivizare devenise din proprietar angajat la stat. Proprietatea privată era astfel abolită, în vreme ce proprietatea de stat rămânea mai degrabă în sfera virtualului decât a realului, fapt ce a produs o dezorientare a cetățeanului.

E dificil de prezentat un bilanț provizoriu al sistematizării. În primă fază a sistematizării satelor, zonele vizate au fost împrejurimile marilor orașe și axelor de comunicație. Împrejurimile Bucureștiului, regiune-pilot, sunt primele luate în calcul. În Ilfov și Giurgiu au fost cele mai multe sate sistematizate (Buda, Vlădiceasca, Dimieni, Ordoreanu). Scornicești rămâne un caz aparte. Nordul și centrul Transilvaniei păreau rămase în urma planului, din cauza populației mai recalcitrante, revolta sătenilor obligând autoritățile locale să acționeze cu circumspecție³⁴. Trei sate (Petrova, Pârva, Monor) sunt astfel revoltate, ceea ce a făcut ca autoritățile să dea înapoi. În județul Satu Mare, comuna Odoreu pierde trei dintre satele sale – Vânătoarești, Eteni, Cucu. Au fost totuși relativ puține sate care au intrat sub malaxorul sistematizării, probabil că dacă Ceaușescu ar fi rămas la putere, până în 1995, ar fi dus proiectul până la capăt. În situația în care s-ar fi extins la nivelul întregii țări, proiectul ar fi avut consecințe tragice, cu efecte iremediabile: satul românesc ar fi fost realmente ghețozat. Ar fi fost compus din blocuri, cu multe improvizații (fiecare se descurca cum putea), apartamente cu sobe, în spatele blocului cu anexe pentru cotețele de păsări și animale. Încă de pe 22 decembrie 1989 seara, când s-a prezentat programul Frontului Salvării Naționale (F.S.N.), la punctul 5 din cele 10 ale sale era prevăzută „oprirea distrugerii satelor”. Tot atunci au dispărut și Comitetul pentru Problemele Consiliilor Populare, care coordona activitatea de sistematizare a localităților, precum și Centrul Național de Sistematizare, care urmărea aplicarea politicii respective. În ianuarie 1990, a fost abrogată Legea sistematizării. Foștii proprietari și-au recuperat ulterior terenurile acolo unde fusese satul³⁵.

În ceea ce privește situația țăranului în anii 1980, aceasta era mult diferită față de anii în care se desfășurase colectivizarea. Fie era salariat la stat, fie avea pensie de la stat, autonomia țăranului fusese mult știrbită. Problema cea mai gravă este că inițiatorii proiectului de *modernizare programată* au gândit în termeni prea generali, fără a se raporta prea mult la condiția politică și socială a țăranului. Regimul dorea o productivitate mai mare, pentru a crește contribuția agriculturii la produsul național. Însă rolul gospodăriei țărănești urma a fi anulat din punct de vedere economic, fapt care afecta condiția țăranului³⁶. O altă problemă care a lăsat urme și după 1990, era furtul de la C.A.P., furtul de la stat, care devenise o practică generală în epocă, din rațiuni de supraviețuire. Regimul era conștient că oamenii nu se puteau descurca cu

³¹ *Ibidem*, pp. 165-166.

³² *Ibidem*, p. 202.

³³ Manuela Marin, *Nicolae Ceaușescu, Omul și cultul*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016, p. 28.

³⁴ *Rosière, op. cit.*, p. 69.

³⁵ Informație obținută prin bunăvoința doamnei Mariana Celac, interviu din septembrie 2016.

³⁶ Alina Mungiu Pippidi, *op. cit.*, p. 122.

ceea ce primeau, așa că tolerau furtul, ca o supapă pentru nemulțumirea socială. Ceaușescu voia să scape de acești oameni, care nu puteau fi ușor de controlat dacă ar fi fost lăsați să trăiască în gospodăriile lor.

Multe sate nu ar mai fi existat astăzi, dacă Revoluția s-ar fi produs mai târziu de decembrie 1989. Au existat, însă, multe poticniri care au întârziat programul: una ar fi însuși faptul că a început târziu, către sfârșitul regimului, alta ar fi că s-au lovit de dezaprobarea de la sate, care a dat bătăi de cap autorităților locale. Însă la acestea a contribuit, foarte probabil, uriașa presiune din afara granițelor. Ceea ce a frapat Occidentul a fost brutalitatea cu care regimul impunea proiectul; nu era un demers natural, în pas cu evoluția firească a societății, ci o intervenție cu caracter forțat. În lumea vestică, procesul apariției „unei noi versiuni a țăranelor”³⁷, ce a presupus schimbări masive, a început din secolul al XIX-lea și a continuat inclusiv în primele decenii de după Al Doilea Război Mondial. Deci, o perioadă lungă, în care relațiile din cadrul familiilor, a comunității, a ruralului cu puterea politică, s-au modificat treptat. Țărani mai sunt cei care astăzi formează populația cea mai vârstnică a satelor, adică cei care au trăit în tinerețea lor colectivizarea, urmând să trăiască și sistematizarea; sunt ultimii care mai păstrează acea legătură tainică și încăpățânată³⁸ cu pământul. Pentru ei mutarea la bloc ar fi fost o lovitură greu de suportat. Oricât ne-am fixa pe tradiție, modernitatea și-ar face loc, stă în firea lucrurilor, însă acest lucru se realizează în timp, odată cu noile generații. Monstruos este că un regim îl obligă pe individ să trăiască după tiparul construit de un dictator, acesta neavând nicio alternativă, decât să se supună. Niciun stat nu își poate permite să inițieze astfel de măsuri, neglijând atât de flagrant aspecte profunde, care ar fi afectat structural societatea.

³⁷ Lehning R. James, *Peasant and French, Cultural contact in rural France during the nineteenth century*, University of Utah, Cambridge University Press, p. 4.

³⁸ Aurora Liiceanu, *op. cit.*, p. 297.

„GAUDEAMUS – ALMA MATER CRISIENSIS” – O REVISTĂ STUDENȚEASCĂ DE CULTURĂ LA ORADEA (1968-1973)

Mihai D. DRECIN*

“GAUDEAMUS – ALMA MATER CRISIENSIS” – A CULTURAL STUDENT MAGAZINE IN ORADEA (1968-1973)

ABSTRACT

Gaudeamus was the first cultural student magazine edited by the Romanian Student Association of the 3-year Pedagogical Institute from Oradea. It is among the first student magazines published in our country, proof of the cultural potential of the student and didactic environment of the young university center in western Romania.

The study anchors the event in the years of liberal relaxation during the Nicolae Ceaușescu era, respectively 1968-1971. Such a life and political atmosphere is also observed in all the countries communalized by the Red Army after the Second World War, even in other post-war decades, with other effects and completions.

The editorial staff of the magazine is detailed, nominating editors-in-chief, deputy editors-in-chief, general editorial secretaries, editorial secretaries, members. If at the beginning young teachers had a significant role in the management and editing of the magazine, later their place was taken by students, coming from all the institution's faculties.

For the beginning of the thematic session of the content of the magazine, in the future the content of the articles, reviews to analyze, to analyze or to analyze, other forms of intellectual collectivity of studies - raw material that would allow the understanding of the internal life of the student body, basically the evolution, its mentality in the era.

From 1971-1973, the magazine underwent a more pronounced process of politicization, following the assault of an increasingly authoritarian regime aimed at blocking non-conformist manifestations of students in general, a “plenary regimentation” of them in building the multilateral socialist society developed in Romania.

Keywords: Gaudeamus – Alma Mater Crisiensis, magazine, students, culture, Oradea 1968-1973.

Chiar în unele regimuri de dictatură la schimbarea de la putere a unui lider și a generației sale cu alții noi, parțial sau în totalitate, într-o conjunctură politică internațională favorabilă schimbării – sesizăm o tendință imediată de liberalizare a regimului. Ea se va dovedi temporară, până când noul lider își epurează din preajma sa cadrele vechi de activiști, înlocuindu-i cu alții noi, ai „săi”, dispuși să-i fie credincioși până la obediență, în schimbul funcțiilor în care vor fi avansați, a avantajelor materiale care decurgeau din acestea.

Dacă în regimurile de dreapta fasciste sau militare din Europa, America Latină, Indochina nu consemnăm, după știința noastră, astfel de exemple, timpul fiind prea scurt ca să aibă loc astfel de rocade – dictatorii fasciști sau militari implicați în războaie locale, regionale sau mondiale perdante își semnează sfârșitul fără să-și lase urmași în funcții, pentru a le continua „opera”.

În cazul dictaturilor comuniste din Europa (U.R.S.S., Ungaria, România, Cehoslovacia, Polonia), Indochina (Vietnam), America Centrală (Cuba), consemnăm astfel de cazuri. Bunăoară, în U.R.S.S., după Stalin urmează Hrușciiov care, după ce se debarasează de alți candidați la funcția supremă în Partidul Comunist al Uniunii Sovietice, se impune ca prim-secretar al C.C. al P.C.U.S. (4 septembrie 1953). Denunțând ororile umane și greșelile economice și diplomatice ale predecesorului său, Hrușciiov lansează o politică internă de liberalizare și diplomația coexistenței pașnice între Vest și Est¹.

După modelul „fratelui mai mare” – U.R.S.S., dictaturile comuniste din estul și centrul Europei, impuse de Armata Roșie între 1945-1947, trec și ele prin astfel de momente temporare de liberalizare internă. Cauzele sunt generate fie de încercările forțelor democratice interne de a răsturna comunismul (Ungaria, Cehoslovacia, Polonia), fie de schimbarea generației de lideri politici comuniști (România). Evenimentele se petrec în timp, atât în anii '50, '60, '80 în funcție de discuțiile teoretice legate de căile proprii de construire a socialismului și spargerea monocentrismului sovietic de conducere a sistemului socialist (1956 – dizolvarea Kominformului), la care se adaugă agravarea nivelului de trai a cetățeanului de rând².

* Universitatea din Oradea/Academia Oamenilor de Știință din România; e-mail: drecin_mihai@yahoo.com.

¹ Michel Laran, *Russie – U.R.S.S. 1870-1970*, Masson et Cie, Editeurs, Paris VIe, 1973, p. 247-258.

² Rezistența împotriva instaurării comunismului se manifestă sub forma grevelor muncitorești din marile centre industriale ale Poloniei, Germaniei de Est, Cehoslovaciei (mai-iunie 1953), iar în România sub forma răscoalelor țărănești împotriva colectivizării și a rezistenței militare din Munții Carpați, Delta Dunării și în zonele agricole de câmpie ce au loc încă în anii 1949-1957.

O primă fisură serioasă apare în Polonia, în 1956, când sub presiunea maselor și a intelectualității mareșalul sovietic Rokossovski, polonez la origine, împreună cu consilierii sovietici, trebuie să părăsească țara, fiind retrași în U.R.S.S.. Liderul comunist Wladislaw Gomulka, adeptul „căii poloneze de construire a socialismului”, înlocuind garda veche comunistă, conservatoare și prosovietică în frunte cu Boleslav Bierut, Aleksander Zawadzki, reușește să potolească agitațiile antisovietice. El este ales prim-secretar al C.C. al Partidului Muncitoresc Unit Polonez (comunist – n.n.), acceptă menținerea trupelor sovietice în țară în paralel cu trasarea drumului propriu polonez de construire a socialismului, marcat de o liberalizare economică și politică internă, totuși bine controlată de activiștii de partid³. Societatea poloneză catolică, mândră de trecutul ei de mare putere în anii evului mediu, de sacrificiile depuse în eforturile de refacere a statului polonez între 1772-1920, de rezistența eroică împotriva lui Hitler și Stalin în anii 1939-1945, în anii '80 dezvoltă o nouă mișcare de rezistență anticomunistă și antisovietică sub conducerea Sindicatului liber „Solidaritatea” condus de muncitorul Lech Walesa. Polonezii erau nemulțumiți de neîmplinirea promisiunilor de liberalizare făcute în 1956 de Gomulka și Ochab. În pericol de a fi ocupată de Armata Roșie sovietică, societatea poloneză realizează un nou compromis intern prin venirea la putere a generalului Jaruzelski (1988), acceptat de Moscova chiar dacă se păstrează orientarea tot mai pro-vest europeană a statului⁴. Noua liberalizare internă a regimului se va prelungi după 1989 într-o încadrare rapidă, de conținut, în U.E. și N.A.T.O.

Sub influența evenimentelor din Polonia, în toamna anului 1956 ungerii se ridică împotriva stalinistilor Rákósi Mátyás și Gerő Ernő impunând în frunte pe Nagy Imre, considerat mai liberal. Indecis, Nagy Imre facilitează declanșarea revoluției („contrarevoluție” în istoriografia marxistă, inclusiv maghiară – n.n.) anticomunistă și antisovietică. Intervenția tancurilor sovietice și numirea lui Kádár Janos în fruntea guvernului revoluționar muncitoresc-țărănesc (4 noiembrie 1956), apoi prim-secretar al Partidului Muncitoresc Socialist Ungar (comunist, iunie 1957 – n.n.) readuce Ungaria în lagărul socialist. Totuși, Kádár, după măsuri dure împotriva „contrarevoluționarilor”, va introduce un regim economic și cultural mai relaxat⁵, apropiind, în anii '80, Ungaria de vestul occidental, chiar făcându-i, diplomatic, jocurile, cu intenții revizioniste față de statele vecine.

În 1968 se accelerează procesul de liberalizare în Cehoslovacia, prin îndepărtarea de la putere a lui Antonin Novotny (ianuarie 1968), prim-secretar al Partidului Comunist din Cehoslovacia încă din 1953, apoi președinte al țării din 1957, reales în 1964. Procesul de așezare a societății civile cehoslovace în economie, cultură, libertățile individuale, demarat încă în 1963 izbucnește în 1968 prin venirea la putere a reformatorului Alexander Dubcěk și a echipei sale de activiști de partid, oameni tineri, specialiști recunoscuți în domeniile în care se afirmaseră. Intervenția Armatei Sovietice împotriva „Primăverii de la Praga” (20 august 1968), alături de unități militare poloneze, est-germane și maghiare, mai puțin românești și jugoslave, duc la înăbușirea proiectului de occidentalizare a țării⁶. Totuși, poziția geopolitică a Cehoslovaciei, în graniță cu statele vest europene, nivelul economic și cultural ridicat al populației, menține o atmosferă mai deschisă spre societatea liberă, valorificată imediat după 1989-1990.

Bulgaria democrat-populară (comunistă – n.n.) este un caz special în relațiile cu U.R.S.S.. Mergând pe linia tradiției panslave și panruse, la nivelul conducerii Partidului Comunist Bulgar nu s-a produs niciun scurt-circuit în relațiile cu Moscova. După ce vechiul stalinist Gheorghii Dimitrov, fost șef al Internaționalei a III-a de la Moscova, a fost numit în fruntea statului și partidului unic (1946), va deceda subit la Moscova (2 iulie 1949), unde era într-o vizită oficială. Proiectul său de creare a unei Federații Comuniste Balcanice, care una partidele de stânga extremă din Grecia, Albania, Jugoslavia, România – nu convenea lui Stalin. Ca urmare, se pare, s-a hotărât lichidarea liderului bulgar, intelectual cunoscut la nivel mondial în rândul partidelor comuniste și muncitorești. Urmașii săi: Todor Jivkov, Vilco Cervencov, Anton Jugov, Gheorghii Traikov – vor fi niște umili aparatciki ascultători ai Moscovei. În plus, mai ales după 1960, adversari ai României⁷.

Jugoslavia lui Tito a avut un traseu politic aparte față de toate celelalte țări comuniste frățești. Personalitatea puternică a lui Iosip Broz Tito, care întruchipa eroul luptei antifasciste a popoarelor

³ M. Laran, *op. cit.*, p. 262-263; Jean-François Soulet, *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*, Ed. Polirom, Iași, 1998, p. 115-116.

⁴ J.-F. Soulet, *op. cit.*, p. 253-255.

⁵ *Ibidem*, p. 116-117; Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, Ed. Humanitas, București, 1994, p. 639-651; M. Laran, *op. cit.*, p. 263.

⁶ J.-F. Soulet, *op. cit.*, p. 153-156; M. Laran, *op. cit.*, p. 289-290.

⁷ Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bulgarski odnosi 1944-1949* [Relațiile iugoslavo-bulgare...], Ed. Institut za noviju istoriju Srbije [Institutul pentru noua istorie a Serbiei], Belgrad, 2007, p. 59-80.

Jugoslaviei, nu convenea lui Stalin. Acesta încearcă să-l lichideze fizic, așa cum a procedat și cu bulgarul Gheorghe Dimitrov. Mai abil, Tito acceptă toate doleanțele pe care Stalin i le impune într-o vizită la Moscova. Revenit la Belgrad, Tito se detașează de politica U.R.S.S., Partidul Comunist Jugoslav fiind exclus din Biroul Informativ al partidelor comuniste (iunie 1948). Disensiunile jugoslavo-sovietice evoluează, astfel că în iunie 1954 are loc ruperea relațiilor diplomatice dintre cele două state. Abia peste un an (mai-iunie 1955), când Hrușciiov devine stăpân pe puterea de la Moscova, relațiile diplomatice se reiau. Între timp, regimul Tito transpune în practică, în politica internă a statului federal, toate reformele economice clasice care transformă Jugoslavia într-un stat democrat-popular (reforma agrară, naționalizarea marilor bănci, industriei grele și a transporturilor, colectivele de muncitori preiau conducerea întreprinderilor etc.). Izolat politic și economic de celelalte state socialiste din centrul și estul Europei, Tito refuză totuși acceptarea Planului Marshall oferit de S.U.A. țărilor vest europene pentru a depăși urmările economice grave de după Al Doilea Război Mondial. Totuși, încheierea unor acorduri economice cu S.U.A., Grecia și Turcia, în care se prevedea libera mișcare a forței de muncă, a fost o supapă de revigorare economică, undeva între economia socialistă centralizată și economia capitalistă a liberului schimb. Lăsând la o parte lupta pentru putere la vârful statului federal, când Tito și-a îndepărtat adversarii din propriul partid, Jugoslavia a cunoscut până în 1980, anul decesului lui Tito, un regim politic fără schimbări bruște, cu elemente de liberalism pentru marea masă a cetățenilor națiunilor componente ale statului federal, în care totuși se manifesta politica velico-sârbă în administrație⁸.

*

Revenind la subiectul nostru, încadrat în primii ani ai stăpânirii lui Nicolae Ceaușescu, reamintim că între martie 1965-iulie 1971 noul lider comunist acceptă o temporară liberalizare a regimului. De fapt, aceasta începuse timid încă din 1958-1962 după retragerea trupelor sovietice ocupante și a consilierilor sovietici din toate structurile militare, de securitate, economice și culturale ale țării, în paralel cu reluarea contactelor economice și diplomatice cu țările vest europene și S.U.A.. Un anume spirit liberal se va manifesta în învățământ, cultură în general (literatură, teatru, cinematografie, artele plastice, muzica clasică și de divertisment, sport, scrierea și interpretarea Istoriei inclusiv pe palier național), dar și în economie și diplomație prin reglementarea pasivelor cu foștii acționari proprietari/patroni rezultate din procesele de naționalizare a anilor 1948-1953 și izolarea politică față de țările capitaliste dezvoltate. Strângerea legăturilor cu așa numita „lume a treia” va fi un alt spațiu debușeu pentru schimburi economice avantajoase, mai ales pentru exportul produselor industriale românești și importul de materii prime, ca formă de plată a datoriilor țărilor în curs de dezvoltare față de România. Accelerarea industrializării țării, peste satisfacerea nevoilor interne, cerea noi piețe de desfacere, garanție a recuperării investițiilor interne, asigurării modernizării fabricilor și institutelor de cercetare, achitării salariilor angajaților. Cu alte cuvinte, Nicolae Ceaușescu continuă și dezvoltă incipienta liberalizare internă declanșată de Gheorghiu-Dej⁹.

Noua politică a lui Nicolae Ceaușescu, manifestată în toate ramurile vieții, a fost de la început drapată în haina socialismului ortodox, considerat singurul autentic. Ideile acestuia erau declarate cu toate ocaziile, ca suport al dreptului fiecărui stat să-și aleagă calea proprie de construire a socialismului, într-o unitate perfectă cu celelalte țări „frățești”. Lozinca era nu numai o pavază față de ambiția U.R.S.S. de a rămâne decidentul suprem asupra statelor comunizate de ea cu armele între 1944-1947¹⁰, ci și un crez fanatic al comunistului N. Ceaușescu făurit în anii luptei sale politice din ilegalitatea interbelică a Partidului Comunist din România.

Perioada anilor 1965-1971 a vizat ca printr-o conducere colegială la vârful partidului și statului, N. Ceaușescu să adoarmă vigilența „bătrânilor” din garda lui Gheorghiu-Dej, să-i aibă părtași în dărâmarea „cultului Dej”, să se înconjoare cu o nouă generație de activiști loiali lui¹¹.

Perioada tampon dintre „obsedantul deceniu” (1948-1958/60) și „neostalinismul ceaușist” al anilor ’70-’80, marcată de un anume liberalism intern controlat, se încheie în 1971-1973. În vara anului 1971, în

⁸ Miodrag Milin, Andrei Milin, *Sârbii din România și relațiile româno-iugoslave (1944-1949). Studii și documente*, Ed. Uniunea Sârbilor din România, Timișoara, 2004, p. 33-52; *The Balkans in the Cold War: Balkan, Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, Edited by Vojislav G. Pavlović, Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Special Editions 116, Belgrade, 2011, p. 43-60, 109-140, 169-220. Mulțumiri colegului și prietenului Dr. Miodrag Milin pentru sugerarea bibliografiei pentru realitățile politice din Bulgaria și Jugoslavia perioadei primilor ani după Al Doilea Război Mondial.

⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, Ed. Enciclopedică, București, 1998, p. 521-522, 525-528.

¹⁰ Vezi o explicație mai cuprinzătoare a pendulării între Moscova și interesele României, inclusiv acțiunile din vara anului 1971 în planul propagandei la: Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Ed. Univers enciclopedic, București, 2002, p. 485.

¹¹ M. Bărbulescu, D. Deletant, K. Hitchins, Ș. Papacostea, P. Teodor, *op. cit.*, p. 534-536; Lavinia Betea, *Ceaușescu și epoca sa*, Ed. Corint, București, 2021, p. 257-280.

cadrul Comitetului Executiv al CC al P.C.R., mai apoi în Consfătuirea de la Mangalia din 9 iulie 1971, în fața întregului activ, la nivel național, implicat în propaganda de partid, învățământ și cultură, se lansează cele „17 teze” menite să stea la baza așa numitei „minirevoluții culturale”¹².

Mediul studențesc se deosebea în mare măsură de cel al tinerilor din industrie, învățământul profesional, agricultura colectivizată, instituțiile aparținând administrației locale, armatei. Studenții aveau un grad de cultură mult superior, asigurat printr-o admitere foarte severă ce recruta pe cei mai performanți absolvenți de liceu¹³. Studenții asimilau cunoștințe nu numai de specialitate, ci și din domeniul științelor sociale, a artelor, din literatura străină ce penetra oficial bibliotecile universitare. Unii dintre ei aveau chiar ieșiri nonconformiste, veritabile fronde la tipicul vieții și moralei socialiste. De aceea, studențimea a fost organizată, în paralel cu Uniunea Tineretului Comunist, în Uniunea Asociațiilor Studenților din România, la nivel de ani de studii, facultăți, institutele de învățământ superior (Universitate, Politehnică, Institutele de Medicină și Farmacie, Institutele de Artă, Institutele de Teologie, Institutele Pedagogice de 3 ani, Școlile de Ofițeri activi și de rezervă), pe centre universitare în orașele unde funcționau mai multe institute de învățământ superior. La început, până în 1973, Asociațiile Studențești încadrau și studenții uteciști. Rolul lor era de a asigura toate condițiile pentru buna desfășurare a procesului instructiv-educativ (prezența studenților la cursuri și seminarii, condiții de studiu în biblioteci, asigurarea unei hrane calitative, diversificată și cantitativ conform normelor în vigoare la cantine, disciplina și curățenia în cămine etc.), întrajutorarea materială, organizarea timpului liber prin sport, excursii, abonamente la teatru și concerte, sprijinirea materială a colegilor proveniți din familii ce se confruntau cu greutăți etc.¹⁴. Departajarea netă între menirea Asociațiilor Studenților și organizațiile U.T.C. în mediul universitar rezultă și din faptul că Plenarele C.C. al U.T.C. aveau loc aparte de Plenarele Consiliului Uniunii Asociațiilor Studențești¹⁵. Cei dintâi lideri ai U.A.S.R. au fost Ion Iliescu¹⁶, Mircea Anghelescu¹⁷ și Ion Traian Ștefănescu¹⁸. Pentru moment, cercetările noastre nu ne permit să precizăm detalii legate de apariția și evoluția Asociațiilor Studenților, inclusiv conferințele lor naționale. Știm că în 1973 avea loc Conferința a IX-a a Uniunii Asociației Studenților Comuniști din România¹⁹, în care U.A.S.R. se transformă în U.A.S.C.R. – politizarea organizației studenților devenind evidentă, chiar fuziunea între studenții neuteciști cu cei uteciști.

„Indicațiile” lui Nicolae Ceaușescu în vara anului 1971, veritabil asalt politico-ideologic pe linia educării marxist-leniniste a tuturor cetățenilor țării, nu au avut ecou imediat în rândul studenților. Un exemplu în acest sens este organizarea la Oradea, fără acceptul forumurilor locale ale P.C.R. și U.T.C., în Piața Teatrului, a Horei Unirii în 23/24 ianuarie 1972. Evenimentul a stârnit un val de critici la adresa colectivului de cadre didactice și de studenți, etichetați ca imaturi politic, iresponsabili, indisciplinați. Evenimentul angrenează și structurile Securității locale, totuși mai înțelegătoare cu spiritul național care îi marca pe studenți, într-un oraș în care încă majoritatea locuitorilor erau maghiari, ca și liderii din funcțiile cheie ale P.C.R. și U.T.C. la nivel de municipiu și județ²⁰.

¹² Vezi: Nicolae Ceaușescu, *Propuneri de măsuri pentru îmbunătățirea activității politico-ideologice de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii, 6 iulie 1971*; Idem, *Expunere la Conferința de lucru a activului de partid din domeniul ideologic și a activității politice și cultural-educative, 9 iulie 1971*, Ed. Politică, București, 1971.

¹³ Din 1962 dispar bursele acordate de Consiliile populare locale, care vizau doar tineri cu „origine socială sănătoasă”, deci din familiile de muncitori și țărani colectivizați. Tinerilor din mediul intelectualilor li se rezervau doar un procent mic de locuri și burse, deci media de admitere era mult mai ridicată. Studenții „bursieri ai statului” (consiliile populare) beneficiau de bursă pe tot programul școlarizării, indiferent de notele obținute de la minim cinci. În felul acesta se încuraja mediocritatea. Din toamna lui 1962 admiterea și bursa erau condiționate numai de rezultatele profesionale.

¹⁴ Farkas Aladar, „Plenara Consiliului Uniunii Asociațiilor Studențești din România (28 februarie 1970)”, în *Gaudeamus -Alma Mater Crisiensis* (Oradea), an III, nr. 2 (16), februarie 1970, p. 4-5. Problema „îmbunătățirii activității politico-ideologice” era amintită doar fugitiv, prevalând obiectivele profesionale, materiale și culturale ale studenților.

¹⁵ Vezi: Laura Boca, „Plenara CC al U.T.C. (26 februarie 1970)”, în *Ibidem*, p. 3.

¹⁶ Din 1956 când venise proaspăt absolvent al unui curs de indoctrinare politică de la Moscova.

¹⁷ Absolvent merituos al Facultății de Construcții al Institutului Politehnic din București, ulterior Președinte al Federației Române de Fotbal. Atunci calitatea de Președinte al U.A.S.R. nu era echivalentă cu cea de ministru, membru al Guvernului.

¹⁸ Șef de promoție (1965) al Facultății de Drept din cadrul Universității București. Cadru didactic universitar (preparator, asistent, lector, conferențiar, profesor), conducător de doctorat în Dreptul muncii. Între 23.X.1972-12.VI.1979 ministru pentru „Problemele Tineretului” și prim-secretar al C.C. al U.T.C. și membru al Guvernului. Între 1979-1989 ocupă funcții politice importante pe linie de partid în Ploiești, București, Zalău și Craiova. După 1990 refuză să se implice în politica postdecembristă, axându-se pe activitatea didactică universitară. Vezi: Ion Traian Ștefănescu, *Întâlniri cu Nicolae Ceaușescu*, Ed. Mediafax, București, 2018, p. 300-304.

¹⁹ Cf. *Gaudeamus-Alma Mater Crisiensis* (Oradea), an VI, nr. 33, 1973, p. 10. Interviu cu studentul Pavel Crișan, Președintele Consiliului Asociației Studenților Comuniști din Oradea, prezent la a IX-a Conferință a U.A.S.C.R. în prezența lui Ion Traian Ștefănescu.

²⁰ Cf. Gabriel Moisa, Mihai Drecin, *Iluzia libertății. Evenimentele din 23/24 ianuarie 1972 de la Oradea*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2022.

Fără să exagerăm, „cazul Oradea 1972”, la care s-ar fi putut alătura și alte acțiuni studențești din țară considerate nonconformiste, determină politizarea Uniunii Asociațiilor Studenților din România. La a IX-a Conferință națională din 23 martie 1973 U.A.S.R.-ului i se adaugă în titlatură și cuvântul „Comunist” devenind U.A.S.C.R.. Se realiza fuziunea între organizațiile U.T.C. și U.A.S.R. la nivelul tuturor centrelor universitare din țară²¹. Cu alte cuvinte, se punea „hamul politic” și pe lumea studențească.

*

Tânărul centru universitar orădean apare în 1963 prin relocarea Institutului Pedagogic de 3 ani de la Cluj pe granița de vest a țării. Parte din Maramureș, Crișana și Sălaj, geografic plasate între cursul nordic al Tisei, Someș și Mureș, se confruntau în plan cultural-științific cu o anume rămânere în urmă ce nu era acoperită de universitățile din Cluj, orientată spre Transilvania istorică, respectiv Timișoara, ce viza Banatul. În fața vestului românesc, Ungaria – țara vecină și prietenă, plantase trei universități: Szeged (Universitatea maghiară de la Cluj relocată aici în 1919), Debrecen și Institutul Pedagogic de rang universitar de la Nyiregyháza. Acestea erau plasate strategic în fața orașelor Arad, Oradea și Satu Mare, desfășurând o intensă activitate propagandistică în sfera științelor socio-umane (filologie, istorie, geografie, folclor, sociologie, științe politice) prin care își clamau punctul de vedere privind trecutul și viitorul Transilvaniei²². Facultățile de Filologie și Matematică-Fizică sunt relocate la Oradea în 1963, iar cele de Istorie-Geografie și Educație fizică în 1964²³.

Între 1963-1971 nucleul cadrelor didactice titulari de cursuri (lectori, conferențieri, profesori) l-au constituit universitarii clujeni, care au predat la plata cu ora ori s-au transferat definitiv la Oradea, cu norma întreagă. Aceștia au recrutat și crescut tineri preparatori și asistenți proveniți dintre cei mai buni absolvenți ai Clujului, Bucureștilor și Timișoarei. Pe lângă aceștia au intrat în învățământul superior orădean și câțiva profesori din învățământul preuniversitar al Oradei, profesori de liceu apreciați prin rezultatele lor la acest nivel educațional. Ca urmare, „modelul universitar clujean” a fost preluat de universitarii orădeni. Cu atât mai mult cu cât primii trei Rectori proveneau din Universitatea „Babeș-Bolyai”, respectiv prof. univ. dr. Iosif Pervain (1963-1967), conf. univ. dr. Alexandru Săndulache (1967-1972) și conf. univ. dr. Ioan Crișan (1972-1976)²⁴.

În această atmosferă cultural-științifică din cadrul Institutului Pedagogic de 3 ani Oradea, în care forțele didactico-științifice locale au preluat, în mare măsură, conducerea și activitatea instituției de învățământ superior, într-o perioadă politică de liberalism controlat la nivelul țării, după moartea lui Gheorghiu-Dej, va apărea revista studențească de cultură „Gaudeamus – Alma Mater Crisiensis”.

Revista va fi editată între noiembrie 1968-primăvara anului 1973. Deci pe parcursul a aproape șase ani apar 28 de fascicule, dintre care opt duble²⁵. Inclusiv numărul 32/1973 al revistei apare sub egida Asociației studențești din I.P.3 Oradea, pentru ca ultimele trei numere (33, 34-35, 36) să fie editate sub sigla Asociației Studenților Comuniști din cadrul I.P.3 Oradea. Schimbarea sensibilă, totuși tranșantă din punct de vedere politico-ideologic, a denumirii Asociației Studenților din România (U.A.S.R.) este legată, așa cum prezentăm mai înainte, de politizarea organizației studenților la nivelul Țării.

²¹ La Conferință participă Nicolae Ceaușescu, secretar-general al P.C.R. și Ion Traian Ștefănescu, prim-secretar al CC al U.T.C., ministru pentru Problemele tineretului, președinte al Consiliului U.A.S.C.R.. Acum se votează cu „înalt entuziasm, în unanimitate, propunerea de schimbare a denumirii organizației (U.A.S.R. – n.n.) în Uniunea Asociațiilor Studenților Comuniști din România – o schimbare de fond în concepție și muncă (care) va dovedi și mai mult caracterul revoluționar, comunist al organizației, sarcinile de mare răspundere ce-i revin în făurirea omului nou, în procesul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate în patria noastră”. Apud Pavel Crișan, președintele Consiliului A.S.C.R. din Institutul Pedagogic de 3 ani Oradea, într-un interviu dat redacției revistei *Gaudeamus-Alma Mater Crisiensis* (în continuare G-AMC – n.n.), an VI, nr. 39, 1973, p. 10.

²² Eforturile unor universitari orădeni pentru menținerea Institutului de Învățământ Superior Oradea în anii 1976-1984, apoi înființarea Universității Oradea în anii 1990-1992, inclusiv cu argumentele geopolitice prezentate mai sus, în sinteză, vezi la: Mihai D. Drecin, „Cincisprezece ani de activitate didactică și de cercetare științifică universitară în științele istorice la Oradea (1964-1979)”, în *Crisia* (Oradea), 1980, p. 303-320; Idem, „Cincisprezece ani de activitate didactică și de cercetare științifică universitară în științele geografice la Oradea (1964-1979)”, în *Crisia* (Oradea), 1982, p. 205-229; Idem, „Argumente pentru o universitate de tip integrat la Oradea”, în *Crisia* (Oradea), 1990, p. 337-348; Mihai D. Drecin, Gheorghe Măhăra, *40 de ani de la înființarea Facultății de Istorie-Geografie la Oradea*, Ed. Universității din Oradea, 2004; *50 de ani de Geografie la Universitatea din Oradea (1964-2014)*, coordonatori: Alexandru Ilieș, Mihai Vlaicu, Ed. Universității din Oradea, 2014, p. 35-41; G. Moisa, M. Drecin, *op. cit.*, p. 22-23 [vezi aici și alte realități demografice vizând orașul Oradea, alături de factorii politici ai vremii (1960-1963) care explică greutățile cu care s-au confruntat liderii politici de la București în înființarea și consolidarea Institutului Pedagogic de 3 ani la Oradea].

²³ Vezi: Victor V. Grecu, *Institutul Pedagogic Oradea (1963-1973). Monografie*, Oradea, 1973.

²⁴ *Ibidem*, p. 104, 120, 158, 205, 236. Vezi mai recent: G. Moisa, M. Drecin, *op. cit.*, p. 24.

²⁵ An II, nr. 1-2, ianuarie-februarie 1969; an II, nr. 5-6, mai-iunie 1969; an II, nr. 7-8, iulie-august 1969; an II, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1969; an II, nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1969; an IV, nr. 4-5, aprilie-mai 1971; an VI, nr. 30-31, 1973; an VI, nr. 34-35, 1973 = 8 numere duble (16)+20 numere simple=36 de numere.

Încercăm să încadrăm revista „Gaudeamus” în contextul fenomenului mai general al apariției altor reviste de cultură studențești din țară. Neexistând astăzi, poate documentarea noastră este încă limitată, o istorie a revistelor studențești apărute după 1968, facem ierarhizarea apariției lor după cronicile semnal apărute în revista studenților orădeni care le anunțau apariția și prezentau conținutul lor. După acest criteriu, „Gaudeamus” ar fi prima revistă studențească de cultură apărută în mediul revistelor din țara noastră. În 1969 apar alte nouă reviste, iar în 1971 două reviste. Este vorba de: „Cadran universitar” (Universitatea din Craiova), „Ex Ponto” (IP3 Constanța), „Forum” (Universitatea din Timișoara), „Echinox” (Universitatea Cluj), „Symposion” (Institutul de Medicină și Farmacie Iași), „Universitas” (?), „Alma Mater” (Universitatea din Iași), „Fulmen” (Institutul de Petrol și Gaze Ploiești), „Studium” (I.P.3 Suceava) – toate în 1969, respectiv „Sigma” (Institutul Politehnic Brașov), „Nord” (I.P.3 Baia Mare), „Ecou” (Institutul Agronomic „Ion Ionescu de la Brad” Iași (?))²⁶.

Revista a fost editată de tinere cadre didactice universitare și studenți, cu toții aparținând diferitelor facultăți. Totuși, majoritatea provin din facultățile de Filologie, Istorie-Geografie și Catedra de Științe sociale.

Prima „Redacție” fondatoare a revistei a fost formată din: lector univ. Sever Dumitrașcu (Catedra de Istorie) – redactor șef²⁷, asistent univ. Florin Druță (Catedra de Științe sociale) – redactor-șef adjunct, Alexandru Covaci (student filolog) – secretar-general de redacție, iar membri: asistenții universitari Maria Vulșici (Filologie), Maria Cîmpian (Matematică), Magda Mușat (Educație fizică și sport) și studenții: Eugen Stanciu, Ioan Derșidan, Nicolae Turtoiu (filologi), Tiberiu Țiganu (Educație fizică), Eugen Cristea (Istorie-Geografie). Primele 12 numere ale revistei, acoperind perioada noiembrie 1968-decembrie 1969, apar editate de aceeași redacție, la care se mai alătură încă câțiva studenți, dintre care unii avansează în funcții de conducere, implicați direct în pregătirea revistei pentru tipar. Este vorba de Ioan Derșidan – redactor-șef adjunct (dublându-l pe Florin Druță), Ion Ghiur – secretar general de redacție, Dan Bosoancă și Marin Chelu – secretari de redacție, în timp ce asistentul universitar Mihai Enoiu devine redactor-șef adjunct în septembrie-octombrie 1969. În colectivul redacției mai sunt cooptați studenții: Ion Iustin Purza, Mariana Somogyi, Alexandru Ruge, Țigan Viorel Cosma și Vasile Cosma. La un moment dat apare ca și corector bibliotecara Liana Cozea. Colaboratori permanenți, în toți anii apariției revistei, sunt fotografiile Tiberiu Kinces și Ioan Cohn, care ilustrează revista cu momente din activitatea didactică și științifică a cadrelor didactice și studenților, ca și din activitatea cultural-sportivă a studenților atât în țară cât și în străinătate. Bunăoară, pe paginile 1 și 4 apar fotografiile cu Ansamblul de dansuri populare al Institutului, în plină afirmare la nivelul ansamblurilor artistice studențești din țară. De altfel, în 1969 acesta va câștiga Marele premiu la Al III-lea Festival Internațional Studențesc de la Skopje (Jugoslavia)²⁸, iar în 1970 „Premiul I” la Festivalul Internațional de Folclor de la Skotten (Belgia)²⁹.

Urmașii universitarului Sever Dumitrașcu ca redactori-șef sunt: lector univ. Mihai Enoiu, filolog, între ianuarie 1970-mai 1972, și studentul filolog Dumitru Mălin (Mălai), în 1973, ultimele numere, când revista își încetează apariția³⁰.

Pe lângă redactorul-șef, roluri importante în strângerea și selectarea materialelor ce urmau să fie publicate, apoi în pregătirea numărului pentru tipar, legătura cu Tipografia de Vest din Oradea și, nu în ultimul rând, difuzarea revistei printre studenții orădeni și în țară, reveneau: redactorului-șef adjunct, secretarului general de redacție, secretarului de redacție, în timp ce simplii membri ai redacției erau implicați în activitățile curente privind direcția de urmat în plan cultural-politic și rezolvarea problemelor birocratice până ce revista ajungea la tipar (baterea manuscriselor la mașină, relația cu Direcția presei și Tipografia etc.). Redactori-șef adjuncți au fost: lectorii universitari Florin Druță (filosof), Mihai Enoiu și

²⁶ În ordine: „Cadran universitar”, nr. 1, 1969 (prezentat și recenzat în *G-AMC*, an II, nr. 3, martie 1969, p. 70-71); „Ex Ponto”, an I, nr. 1, 1969 (în *G-AMC*, an II, nr. 4, aprilie 1969, p. 60); „Forum”, nr. 1-2, 3-4/1969 (în *G-AMC*, an II, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1969, p. 42-43); „Echinox”, an I, nr. 5-6/1969 (în *G-AMC*, an II, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1969, p. 41-42); „Symposion”, nr. ?, decembrie 1969, (în *G-AMC*, an III, nr. 2 (16), februarie 1970, p. 44); „Universitas”, nr. 9, 1969 (în *G-AMC*, an III, nr. 3 (17) martie 1970, p. 31); „Alma Mater”, nr. 5, 1969 (în *G-AMC*, an III, nr. 4 (18), aprilie 1970, p. 35-36); „Fulmen”, nr. 5-6, 1969 (în *G-AMC*, an III, nr. 4 (18), aprilie 1970, p. 36); „Studium”, an II, nr. 9, 1970 (în *G-AMC*, an IV, nr. 2 (21), februarie 1971, p. 41); „Sigma” nr. 9, 1970 (în *G-AMC*, an IV, nr. 4-5 (23-24), aprilie-mai 1971, p. 56); „Nord”, martie 1972 (în *G-AMC*, an IV, nr. 4-5 (23-24), aprilie-mai 1971, p. 56-57); „Ecou”, nr. 1, 1973 (în *G-AMC*, an VI, nr. 30-31, 1973, p. 65).

²⁷ Despre rolul și locul primului redactor-șef în editarea revistei vezi studiul lui Florin Sfrengeu, „<Gaudeamus – Alma Mater Crisiensis>. Students' Magazin of Cultural. The Establishment and the First Year of Issuing”, în *Analele Universității din Oradea. Fascicola Istorie-Arheologie*, Oradea, tom XX, 2010, p. 229-236.

²⁸ Vezi trofeul și fotografia membrilor Ansamblului în *G-AMC* (Oradea), an II, nr. 7-8, iulie-august 1969, coperta 1 și 4.

²⁹ Idem, an VI, nr. 34-35, 1973, p. 1.

³⁰ Numerele 30-31, 32, 33 și 36, an VI, primăvara lui 1973.

Valentin Chifor (filologi), studenții filologi Ioan Derșidan și Ion Ghiur³¹. Funcția de secretar-general de redacție, până în ianuarie 1971 când dispare din caseta redacției, o ocupă numai studenți, toți filologi: Alexandru Covaci (XI 1968), Ion Ghiur (XII 1968-XI/XII 1969) și Dan Constantin Bosoancă (I-V 1970)³². Secretarii de redacție, de asemenea, provin dintre studenți: Dan Constantin Bosoancă, Marin Chelu, Octavian Chisăliță, Octavian Declin (Mălai), Ilie Bobescu³³.

Observăm că unii dintre membrii redacției revistei au parcurs treptele afirmării în funcții de la cea de membru simplu, la secretar de redacție, apoi secretar-general de redacție (Dan Bosoancă); de la secretar-general de redacție la cea de redactor-șef adjunct (Ion Ghiur); de la redactor-șef adjunct la redactor-șef (Mihai Enoiu); sau chiar de la secretar de redacție la cea de redactor-șef, sărind peste etapele de secretar-general de redacție și redactor-șef adjunct (Dumitru Mălin-Mălai). Cu alte cuvinte, mai ales în cazul studenților, lupta pentru afirmarea în funcții era serioasă, ca la nivelul tuturor revistelor literare de importanță națională³⁴. Revista „Gaudeamus” a fost un mediu benefic pentru afirmarea profesională a elitei studențimii orădene, mulți dintre cei care au publicat poezie, proză, articole și studii de specialitate pregătite în cadrul cercurilor științifice studențești, ulterior s-au afirmat în presa, literatura și știința națională. Doi membri ai redacției, cu cea mai longevivă menținere în funcții de conducere a revistei, le vor transforma, mai apoi, în trambulină pentru funcții politice. Este cazul lectorului universitar Mihai Enoiu care, după ce între septembrie 1969-aprilie 1973 ocupă funcțiile de redactor-șef adjunct și redactor șef, apreciat pentru activitatea culturală cu studenții, mai ales pe linia Ansamblului de dansuri populare, în toamna lui 1973 va deveni secretarul Organizației P.C.R. pe Institut. Ion Ghiur, după absolvirea Facultății de Filologie în 1970, ca profesor în învățământul preuniversitar va continua să scrie poezie, fiind apreciat la nivel național. Din cei 29 de studenți care au făcut parte din redacția revistei între 1968-1973³⁵ câțiva s-au afirmat profesional, mai ales în sfera Literaturii române și în Istorie. Am aminti pe filologul Marin Chelu, autor de poezie și proză, care gravitează în jurul revistei „Familia” și cercul poetului Alexandru Andrițoiu; filologul Octavian Chisăliță (alias Octavian Daclin), poet, fondator și conducător al revistei de cultură „Reflex” din Reșița, membru al grupului de literați din Timișoara; filologul Dumitru Mălin (Mălai – n.n.), poet și prozator, colaborează la noua revistă „Vatra Veche” din Târgu Mureș³⁶, continuând tradiția revistei „Vatra” înființată și condusă de cunoscutul poet și critic literar Romulus Guga. Volumele lor de poezie, proză și critică literară au fost bine primite în mediul specialiștilor și cititorilor³⁷. Criste Eugen, absolvent al Facultății de Istorie-Geografie, se afirmă în domeniul Istoriei, ca profesor în învățământul preuniversitar, apoi arhivist din 1988 și director al Filialei Arad a Arhivelor Naționale (2004-2014), autor de studii, articole și volume în care valorifică documentele inedite de arhivă avute în custodie, organizator de sesiuni științifice locale și naționale. Un caz de excepție îl reprezintă drumul profesional al lui Ioan Derșidan, profesor în învățământul preuniversitar, inspector general adjunct în cadrul Inspectoratului Județean Școlar Bihor, profesor universitar, decan și conducător de doctorat în cadrul Facultății de Litere a Universității din Oradea.

Pentru a înțelege și aprecia rolul jucat în viața cultural-științifică și în organizarea vieții de zi cu zi a studențimii orădene, trebuie să aprofundăm structura revistei, să facem considerații asupra calității și orientării articolelor și studiilor care își găsesc loc în paginile ei. Pentru moment încercăm o istorie tematică a revistei, urmând ca într-un alt studiu să detaliem conținutul materialelor publicate, grupate pe subiecte și

³¹ În ordine, între XI 1968-V 1973: *G-AMC*, an I, nr. 1, XI 1968-an II, nr. 7-8, VII-VIII 1969; Idem, an II, nr. 9-10, IX-X 1969-an II, nr. 11-12, XI-XII 1969 și an VI, nr. 30-31/1973-nr. 33/1973; Idem, an IV, nr. 1 (20), I 1971-an V, nr. 24, nr. 29, V 1972; Idem, an I, nr. 2, XII 1968-an II, nr. 7-8, VII-VIII 1969; Idem, an III, nr. 1 (15), I 1970-an III, nr. 5 (11), 1970.

³² În ordine: între XI 1968-V 1970: *G-AMC*, an I, nr. 1, XI 1968; Idem, an I, nr. 1, XII 1968-an II, nr. 11-12, XI-XII 1969; Idem, an III, nr. 1 (15), I 1970-an III, nr. 5 (19) 1970.

³³ În ordine: între IX-X 1969-1973: *G-AMC*, an II, nr. 9-10, IX-X 1969; Idem, an II, nr. 9-10, IX-X 1969-an II, nr. 11-12, XI-XII 1969; Idem, an III, nr. 1 (15), 1970-an III, nr. 4 (18), IV 1970; Idem, an III, nr. 5 (19), 1970-an V, nr. 29, V 1972; Idem, an VI, nr. 30-31, 1973-an VI, nr. 36, 1973.

³⁴ Cumulând perioada de timp în care au ocupat funcții de conducere în redacția „Gaudeamus-ului”, am obținut următoarea ierarhie la primele șapte persoane: Mihai Enoiu (2 ani și 9 luni), Octavian Declin (2 ani și o lună), Ion Ghiur (2 ani), Valentin Chifor (1,5 ani), Sever Dumitrașcu (1 an), Florin Druță (10 luni), Ioan Derșidan (9 luni).

³⁵ Alexandru Covaci, Eugen Stanciu, Tiberiu Țiganu, Eugen Criste, Ioan Turtoiu, Ioan Derșidan, Ion Ghiur, Ion Iustin Purza, Marianna Somogyi, Doru Constantin Bosoancă, Marin Chelu, Alexandru Ruge, Țiganu Viorel Cosma, Vasile Cosma, Octavian Chisăliță (Octavian Daclin), Stancu Bădița, Ovidiu Chelioglu, Ioan Goldiș, Ion Gruia, Petru Lorentiu, Iulica Burtea, Dinu Motroc, Remus Rednic, Dumitru Mălin (Mălai), Ilie Bobescu, Constantin Ghiculescu, George Roșca, Vasile Batiu, Ionel Marinescu.

³⁶ După 1990 în colectivul revistei „Vatra” apar disensiuni pe teme politice și de creație care duc la detașarea unui grup de membri ai revistei „Vatra” și înființarea revistei „Vatra Veche”, sub conducerea ziaristului și poetului Nicolae Băciuț.

³⁷ Informații de istorie orală primite de la prof. univ. dr. Valentin Chifor, cadru didactic la Facultatea de Filologie a Universității din Oradea.

domenii de studii, activitatea asociației studenților, rezultatele cultural-științifice și sportive, multe de relevanță națională, unele chiar internațională (europeană).

De la început, revista a primit sprijinul moral și material al conducerii Institutului Pedagogic. De aceea în cadrul rubricii „*Tribuna profesorului*” găsim, aproape în fiecare număr, interviuri cu Rectorul, Prorectorul și unii Decani, dar și cadre didactice din Institut sau alte cadre universitare, personalități ale vieții universitare. Din aceste materiale se degajă îndemnuri pentru studiu, moralitate, politețe în raporturile interumane, nevoia de studiu permanent și după absolvirea facultății, rolul profesorului în societate ca modelator al tinerelor generații.

Având în vedere ponderea filologilor, studenți și cadre didactice, în conducerea revistei, era firesc ca poezia, proza, reportajele, recenziile asupra unor volume din literatura română și internațională, interviurile cu personalități ale lumii literare și critici de specialitate – să-și găsească locul în paginile fiecărui număr. Preocupările studenților înclinați spre acest domeniu erau, în prealabil, citite și analizate în *Cenaclul literar „Nicolae Labiș”* care se întrunea bilunar, sub îndrumarea doctului și delicatului prin comportament lector univ. Zaharia Macovei, el însuși poet, pasionat de istoria națională, în tinerețea sa apreciat de Nicolae Iorga, trimis la un doctorat în Franța anilor '30 ai secolului trecut³⁸. *Cenaclul literar* al studenților orădeni, pe lângă lansarea celor mai reușite produse literare proprii, a făcut o practică din a deschide ușa unor liceeni, molipsiți de patima scrisului, pentru ași face ucenicia în mijlocul unor tineri poeți ce urcaseră primele trepte ale consacrării, fiind și ei publicați și încurajați în perseverență.

Activitatea cercurilor științifice studențești acoperă pagini întregi din numerele revistei. Pe lângă „*Rapoarte*” periodice, se vor publica veritabile studii realizate de studenți-cercetători sub coordonarea cadrelor didactice. Parte din acestea vor fi susținute în sesiunile anuale ale studenților organizate pe plan local dar și național. Unele vor fi premiate pentru noutățile de informare pe care le aduc în domeniu, ca și prin interpretarea originală a acestora. Precizăm, în situația în care studenții din Institutul Pedagogic de 3 ani, la sfârșitul studiilor, nu susțineau o lucrare de stat, ci doar un examen la două discipline la alegere. Foarte active au fost cercurile științifice în Istorie „*Gheorghe Șincai*” – pe parte de istorie veche-arheologie, medie, modernă și contemporană, Geografie („*Simion Mehedinți*”), Filologie (Istoria literaturii române, Istoria literaturii franceze, Istoria literaturii engleze, Folclor, Teatru), Matematică (Geometrie superioară, Astronomie, Logică matematică), Educație fizică (pe specialități: atletism, gimnastică, jocuri, psihologia sporturilor, cultură fizică medicală), Psihologie-Pedagogie. Cercurile studențești erau considerate „forme de cercetare științifică și, în același timp, constituie (studenții cercetători – n.n.) schimbul de mâine al științei”³⁹.

Problemele profesionale, administrative și de petrecere a timpului liber ocupă un spațiu substanțial în paginația fiecărui număr de revistă. Amintim discuțiile pe marginea condițiilor pe care Biblioteca le oferă pentru studiu, confortul, curățenia și liniștea din cămine; calitatea și cantitatea porțiilor oferite de cantină; frecventarea spectacolelor de teatru, concertelor și filmelor în cinematografele orașului inclusiv prin abonamente cu reducerea costului biletelor; practicarea sportului și turismului montan; efectuarea de excursii în țară în vederea vizitării unor monumente istorice și luarea de contacte cu colegi studenți din alte centre universitare (Cluj, Iași, Timișoara). O pată de culoare în viața studenților filologi a constituit-o vizita a doi colegi japonezi: Miya Kosei – student în filosofie și Akasaka Miyoshi – student la Academia de Arte din Tokyo. Aceștia vor participa la cursuri, activitatea *Cenaclului literar „Nicolae Labiș”*, vor face excursii în locurile de baștină ale unor prieteni români – mai ales în Maramureș, devenind, peste ani, veritabili ambasadori ai României în Japonia⁴⁰.

Pentru completarea cunoștințelor de cultură generală în revistă se vor publica articole pe teme de filologie, istorie, sport. Punctăm doar câteva teme: despre problematica axiologiei, filosofia științei, filosofia hegeliană, teoreticieni ai civilizației (asist. univ. Florin Druță, student Constantin Antohi), semicentenarul Unirii de la 1 Decembrie 1918, Unirea Principatelor Române, ideea unirii la cărturarii transilvăneni din secolul al XIX-lea, „Troianul” – granița de vest a Daciei romane, dacii din nord-vestul României, Nicolae Bălcescu și 1848, semnificația internațională a zilei de 1 Mai, Grivița 1933, 30 decembrie 1947 în România ș.a.), (lectori și asistenți universitari: Sever Dumitrașcu, V. V. Grecu, Teodor Pavel, Ileana Șuta, Mihai Drecin, studenții: Florian Dudaș, Gh. Șerba, Veronica Crișan, Eugen Cristea, Ion

³⁸ Vezi detalii despre personalitatea profesorului în „Prefața” semnată de Pavel Magheru, fostul său asistent la Oradea, în volumul Zaharia Macovei, *Problema unității tuturor românilor și gândirea franceză (1845-1918)*, Ed. Universității din Oradea, 2018, p. 7-12.

³⁹ Maria Cămpian, „Despre cercurile științifice studențești”, în *G-AMC* (Oradea), an I, nr. 1, XI 1968, p. 42-43.

⁴⁰ I.P. (Ioan Purza – n.n.), „La un ceai despre primăvară, dragoste și literatură cu tânărul student și scriitor japonez Miya Kosei”, în *Idem*, an II, nr. 5-6, mai-iunie 1969, p. 61-63. Atașarea studenților japonezi de colectivul universitar orădean se datorează tânărului asistent universitar Alexandru Steer, un veritabil poliglot.

Pătrașcu, Vasile Cosma), sportul în antichitate, sporturi mai puțin cunoscute: curling, golf, badminton, baseball, criket, yoga, crosse (universitarii: Aurel Encuțescu, Magda Mușat, Edmund Junker, studenții: Eugenia Bâc, Tiberiu Țiganu, Maria Damian).

Ca la orice revistă de cultură cu pretenții, având ca cititori tineri studenți și liceeni, *ultimele pagini ale fiecărui număr cuprind: Poșta redacției* – cu tradiționalele aprecieri și sugestii de viitor pentru autorii de poezie și proză publicate sau trimise spre publicare, neîntrunind condițiile minime pentru apariție, *epigrame savuroase, cuvinte încrucișate, caricaturi, criptograme*.

Articolele cu conținut politic făceau trimitere la activitatea Asociației Studenților și Organizației U.T.C. la nivelul Institutului Pedagogic, dar și la hotărârile Plenarelor Uniunii Asociațiilor Studențești din România (mai apoi U.A.S. Comuniști din România) și U.T.C.. Mai ales din 1970-1971 activitatea și viața studențimii se raportează la documentele conducerii P.C.R. și indicațiile secretarului-general Nicolae Ceaușescu. Este tot mai evidentă tendința politizării vieții și activității studențimii, un segment al locuitorilor țării considerat periculos pentru regim având în vedere acțiunile nonconformiste prin care era tentat să se exprime.

*

Cert este faptul că apariția revistei studențești „Gaudeamus – Alma Mater Crisiensis” în toamna anului 1968, continuitatea sa de-a lungul a aproape cinci ani – scoate în evidență o maturizare a mediului universitar orădean, atât la nivelul corpului didactic cât și a studențimii. Ea poate fi o importantă sursă de documentare, alături de documentele de arhivă emise de conducerea facultăților și Rectorat, apoi de mass-media locală oficială, arhivele Primăriei Oradea, a Consiliului Popular Județean, organelor de partid și Securitate locale – în vederea redactării unei monografii dedicate istoriei învățământului superior din Oradea anilor epocii contemporane.

Încetarea apariției revistei se petrece undeva între noiembrie-decembrie 1973, în condiții încă necunoscute de noi⁴¹. Posibil reducerea bugetelor pentru învățământ în general, în mod special pentru cel superior, mai ales segmentului care școlariza specializări umaniste⁴², în condițiile creșterii eforturilor de industrializare a țării. Nu excludem accentuarea cenzurii asupra tuturor revistelor de cultură⁴³.

Firul preocupărilor culturale ale studenților orădeni se reia în 1978, în plin moment de restrângere a activității didactice a Institutului, când în 1978/79 Facultățile de Istorie-Geografie și Matematică-Fizică-Chimie vor școlariza ultima promoție, fiind desființate. Este vorba despre revista „Filobiblon” (1978-1983), editată sub coordonarea lectorului universitar dr. Paul Magheru. În 1984 își vor înceta activitatea și Facultățile de Filologie și Educație fizică. Facultatea de subingineri, înființată în 1975, va face o firavă legătură între Institutul de Învățământ Superior (1963-1984), profilat pe specializări didactice, și Universitatea înființată în 1990, apoi dezvoltată puternic, prin noi specializări, în anii următori.

Revista studențească „Filobiblon” va apărea în primul trimestru al anului 1978, în regim de patru numere pe an⁴⁴, fiind un cântec de lebedă în peisajul universitar orădean antedecembrist. Analiza ei, cu o comparație tematică cu „Gaudeamus – Alma Mater Crisiensis”, ar fi nu numai interesantă, ci și necesară.

⁴¹ Colecția revistei, aflată în Biblioteca Universității Oradea, se oprește la an VI, nr. 36, lunile XI-XII, 1973.

⁴² A fost o decizie politică care a vizat toate Institutele Pedagogice de 3 ani din țară.

⁴³ Ion Zainea, Beata Ménesi, „Controlul publicațiilor și instituțiilor orădene (1966-1977)”, în vol. *Între istorie națională și istorie europeană. Studii în onoarea prof. Mihai Drecin*, coord. Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Ed. Universității din Oradea-Ed. Pro Universitaria București, 2019, p. 273.

⁴⁴ „Filobiblon foaie literară a Cenaclului (studențesc – n.n.) „Filobiblon foaie literară a Cenaclului (studențesc – n.n.) «Nicolae Labiș»” (Oradea), nr. 1, 1978, 12 p, litografiat în Tipografia Institutului de Învățământ Superior, 100 exemplare, format A4.

MIȘCAREA DE RENAAȘTERE NAȚIONALĂ ÎN R.S.S.M.: CONTRIBUȚIA STUDENȚILOR DIN INSTITUȚIILE DE ÎNVĂȚĂMÂNT SUPERIOR¹

Liliana ROTARU*

THE NATIONAL RENAISSANCE MOVEMENT IN THE MOLDAVIAN S.S.R.: THE CONTRIBUTION OF STUDENTS FROM HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

ABSTRACT

The context created by the energetic evolution of the national movement and the delayed restructuring of Soviet higher education stimulated the civic activism and involvement of the “easily inflammable collective” of students in the events taking place in the Moldavian S.S.R. in the second half of the 80s. Students from higher education institutions of the Moldavian S.S.R. initiated consistent actions in the context of perestroika, glasnost, and national reawakening even before 1988. Even so, their actions were small, often singular, and the most resonant were identified and “executed” promptly by the “competent bodies”, who checked the state of the academic collectives with particular attention. Although they had a complex network of methods and instruments for monitoring the “moral atmosphere and psychology” of the students, towards the end of 1988, the party authorities lost control and the battle for the control of the minds and souls of the students in higher education institutions of the Moldavian S.S.R., they proved civic and political maturity in the events of November 1988.

Keywords: Moldavian S.S.R., perestroika, glasnost, cenacle, informal associations, national revival movement, higher education institutions, students, Romanian language.

Politica de relaxare promovată de echipa lui Mihail Gorbaciov și încercarea lor de a reforma centralizat și cu metode administrative sistemul economic și politic sovietic (în condițiile conservării monopolului partidului comunist) au transformat în scurt timp întreaga societate și au dat un puternic impuls procesului de redeșteptare la periferiile naționale ale imperiului sovietic, inclusiv în R.S.S.M.. Trecând peste impedimentele și presiunea Moscovei, dar mai ales a nomenclaturii locale, aflată într-o stare de supunere și dependență față de autoritățile unionale de partid și de stat², mișcarea de renaștere națională din R.S.S.M. s-a transformat rapid într-o forță serioasă, care promova democratizarea societății și revenirea la tradițiile și valorile spirituale și culturale naționale, or perestroika lui Gorbaciov a readus în mediile intelectuale din imperiu (mai întâi) suflul libertății, iar politica *glasnosti* a permis afirmarea pas cu pas a libertății de exprimare, a libertății întrunirilor și a libertății de asociere (mai apoi).

Deși perestroika gorbaciovistă este demarată după alegerea lui Mihail Gorbaciov în calitate de secretar general al P.C.U.S. în anul 1985, iar dată de pornire a mișcării de renaștere națională a românilor basarabeni este acceptată ziua de 19 mai 1987, când a avut loc cunoscuta Adunare generală a Uniunii Scriitorilor³, abia anul 1988 aceste fenomene sunt resimțite cu adevărat în R.S.S.M.. Anul 1988 devine crucial odată cu înființarea organizațiilor zise în epocă informale (neformale), care militau pentru realizarea în fapt a perestroicii și a glasnost-ului, dar mai ales pentru revigorarea conștiinței naționale a românilor basarabeni și repunerea lor în drepturile istorice. Printre organizațiile care au avut un rol fundamental în mișcarea națională din R.S.S.M., *Cenacul literar-muzical „Alexei Mateevici”*, creat la 15 ianuarie 1988, a avut efectul „bulgărilor de zăpadă”⁴, or prin activitățile și ideile pe care le-a promovat a declanșat energiile naționale, fiind „o școală de patriotism” care a creat „o generație de luptători pentru cauza națională”⁵.

Alături de intelectuali consacrați, „poeți, muncitori din oraș”, la întrunirile *Cenacului „Alexei Mateevici”* din Parcul „Pușkin” din Chișinău, apoi din Parcul Comsomolist (astăzi „Valea Morilor”), au

¹ Studiul a fost elaborat în cadrul proiectului nr. 20.80009.1606.11 *Patrimoniul academic universitar din RSS Moldovenească: investigarea și valorificarea bunelor practici*.

* Universitatea de Stat din Moldova; e-mail: lilianaefrim@gmail.com.

² Gheorghe Negru, „Perestroika” și misiunea specială a Partidului Comunist din Moldova (1986-1989), în *Republica Moldova în căutarea identității: Materialele conferinței științifice internaționale 30 de ani de la proclamarea independenței Republicii Moldova*, 23-24 august 2021, coord. Anatol Petrencu, Ion Negrei, [Cartdidact], Chișinău, S.n., 2022, pp. 208-224.

³ Nicolae Dabija, 1989 – anul când Dumnezeu a fost român, în *Literatura și arta*, nr. 32-33-34, 27 august 2009, p. 2.

⁴ Anatol Șalaru, *Renașterea națională: 25 de ani de la crearea renumitului Cenacul „Alexei Mateevici”*, disponibil <http://www.e-democracy.md/parties/docs/pl/201301151/>, accesat 12.XII.2022.

⁵ *Anatol Șalaru invită*, disponibil la <https://www.moldova.org/anatol-salaru-invita/>, accesat 12.XII.2022.

participat studenți de la diferite instituții de învățământ din Chișinău, dar și din Bălți și Tiraspol, care, așa cum informa într-un memoriu secretarul Comitetului orășenesc Chișinău al U.L.C.T.M., propagau „energic opere cu caracter român și antirus [...], se pronunță tendențios în probleme ce țin de trecutul istoric și cultural al poporului moldovenesc, pledează pentru introducerea limbii de stat, alfabetul latin, revizuirea hotarelor dintre R.S.S.M. și R.S.S. Ucraineană” și „își permit în ședințe declarații naționaliste și extremiste, bazate pe o abordare individuală a trecutului istoric și a prezentului republicii, a moștenirii sale literare”⁶. O bună parte a studenților veneau „duminică de duminică la toate ședințele cenaclului” din curiozitate pentru a asculta poezie în limba română, care atunci „se vorbea mai mult în pumni ca să nu-i audă vecinii”, alții – așa precum recunoaște poetul și dramaturgul Dumitru Crudu într-un interviu din 2013, veneau să recite poezii de Nichita Stănescu, Ștefan Augustin Doinaș, Mircea Dinescu și alții, dar și creațiile proprii în limba română, precum a fost cazul lui Dumitru Crudu și Fidel Galaicu⁷.

Contextul creat de evoluția energetică a mișcării naționale, pe de o parte, și a restructurării întârziate a învățământului superior sovietic, pe de alta, au stimulat participativitatea și așa „ușor inflamabilului colectiv” de studenți. De fapt, studenții din instituțiile de învățământ superior au inițiat acțiuni consonante contextului general al perestroicii și glasnost-ului chiar înainte de 1988, doar că acțiunile lor erau puerile, deseori singulare, dar identificate și „executate” prompt de „organele competente”, care pe deasupra dispuneau ulterior măsuri, pe care le mai credeau încă eficiente, din arsenalul „activităților de educare politico-ideologică și internaționalistă”, care trebuiau să interpătrundă „ca un fir roșu” tot procesul didactic și întreaga viață a studentului.

Astfel, aflăm dintr-un proces-verbal al ședinței Biroului C.C. al P.C.M. care s-a ținut la 19 august 1986, că unii studenți de la Institutul Agricol „M.V. Frunze” din Chișinău, de la Institutul Politehnic „Serghei Lazo” din Chișinău și de la Institutul Pedagogic „Alecru Russo” din Bălți „manifestă miopie politică, limitare națională, tolerează opiniile antirussești și proromâne”, iar în rândul „românilor originari din regiunile Transcarpatia și Cernăuți ale R.S.S. Ucrainene, care lucrează și își fac studiile în Moldova [...] se atestă manifestări de natură naționalistă”⁸. Autorii documentului nu detaliază asupra acestor „manifestări de naționalism îngust și de patriotism local” și nici nu exemplifică în vreun mod fenomenele menționate. În schimb, se grăbesc să găsească cauzele lor în faptul „că tinerii nu cunosc istoria ținutului, aspectele formării statalității și națiunii moldovenești” – toate acestea venind din „carențele în predarea istoriei Moldovei în școlile și instituțiile de învățământ superior din republică”. Pe lângă faptul că istoria, care se predă „la Universitate, la Institutul Agricol, la Institutul Politehnic și la Institutul de Medicină [...] nu conține orientarea contrapropagandistică cuvenită” și nu ține cont de „diversiunile ideologice ostile exercitate din străinătate”, instituțiile de învățământ, dar și autoritățile responsabile nu se acordă atenție suficientă „educației militar-patriotice și internaționaliste”, celei „ideologico-artistică”, „luptei împotriva rămășițelor naționaliste și localiste” și procesului de formare „a imunității la ideologia ostilă”⁹. Și pentru a impulsiona realizarea obiectivelor „educației internaționaliste și patriotice” și ale luptei „împotriva rămășițelor naționaliste și localiste”, Biroul C.C. al P.C.M. adoptă un program exhaustiv de măsuri, dispunând autorităților pe verticală de partid și de stat, dar și celor ale instituțiilor de învățământ să întreprindă acțiuni și să realizeze activități specifice și testate de-a lungul timpului: „lecții, referate, seminare tematice, conferințe științifice și de cititori, prezentări de filme cinematografice și televizate [...], întreceri socialiste [...], concursuri de lucrări studențești din domeniul științelor sociale, istoriei U.L.C.T.M. și mișcării internaționale de tineret, concursuri de creație [...], olimpiade și victorine, concursuri literare, sărbători ale literaturii și artei ruse [...], extinderea publicării operelor originale și a traducerilor care reflectă tematica prieteniei dintre popoarele moldovenesc, rus și ucrainean [...], culegeri consacrate educației patriotice și internaționaliste [...], un șir de lucrări fundamentale: *Istoria R.S.S.M.* (în 6 volume), *Importanța istorică a alipirii Basarabiei și Transnistriei de pe malul stâng la Rusia*, *Interacțiunea culturală a națiunilor și popoarelor sovietice în perioada socialismului*” și altele¹⁰. Activitățile indicate de Biroul C.C. erau complinite cu acțiunile K.G.B.-ului moldovenesc „de implicare mai activă în munca ideologico-educativă pe toate liniile activității de contraspionaj”: „repartizarea calitativă a agenților secreți și persoanelor de încredere [...], studierea riguroasă a persoanelor cu dosare de evidență operativă și semnalări [...], să izoleze la timp persoanele imature politic [...], să informeze la timp și calitativ organele de partid [...], să localizeze procesele negative și situațiile de conflict, să demaște public și să

⁶ „Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei: Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din R.S.S.M. (1976-1989): Studii și documente, vol. II, Elena Negru, Gheorghe Negru (eds.), Tehnica-Info, Chișinău, 2016, pp. 607, 610.

⁷ Dumitru Crudu, *Amintiri de pe vremea când eram tânăr și mai era Uniunea Sovietică*. Autor invitat 08 oct. 2013, disponibil la <https://www.moldova.org/dumitru-crudu-amintiri-de-pe-vremea-cand-eram-tanar-si-mai-era-uniunea-sovietica-239399-rom/>, accesat la 5.I.2023.

⁸ „Cursul deosebit” al României, pp. 518-519.

⁹ *Ibidem*, p. 519.

¹⁰ *Ibidem*, p. 524-531.

compromită hotărât inspiratorii lor [...], să intensifice munca de profilaxie și de contrapropagandă [...] pentru a contracara încercările elementelor naționaliste de a folosi democrația și transparența ca mijloc de incitare la nemulțumire, la atingerea intereselor lor”¹¹.

Intensificarea „măsurilor” concertate ale autorităților republicane de stat și de partid nu au fost probabil nici eficiente și nici suficiente, or examinând „manifestările negative ale unor asociații obștești informale din R.S.S.M.”, C.C. al P.C.M. constată în septembrie 1987 (de această dată cu exemple concrete), că „în unele grupe moldovenești de studenți de la Universitatea din Chișinău, de la institutele pedagogice de la Bălți și Tiraspol, de la Institutul de Arte din Chișinău [...] se atestă multe declarații imature sub aspect politic despre identitatea națiunilor moldovenească și română, opinii maximaliste despre realitatea sovietică, perorații despre necesitatea luptei pentru puritatea culturii naționale”¹². Organul de partid atenționează comuniștii și îi invită să sporească vigilența politică și ideologică, or drept urmare a comunității „de idei, de pasiuni proprii unui atare mediu negativ apar, de obicei, grupuri informale, adunături și grupări ale elementelor imorale, ale tinerilor parazitari și panicarzi”, exemplificând prin asocierea informală a tinerilor după interese muzicale, cum ar fi cei de la Chișinău care au format Grupul admiratorilor muzicii *heavy metal* și cei pasionați de *break-dance* din Soroca, sau după interese religioase și mistice. Pe lângă faptul că acești tineri, inclusiv studenți, demonstrează deseori un comportament cinic, huliganic și au un aspect provocator, Comuniștii din Biroul C.C. al P.C.M. susțin că acești tineri „îmbină pasiunea pentru muzică, dansuri, colecționarea de discuri cu uzul de droguri, cu interesul sporit pentru publicațiile antisovietice, speculă și înregistrări muzicale ale formațiunilor la modă în Occident”. Mai mult decât atât, unele „persoane demagogice” încearcă să-i îndoctrineze și să le inoculeze „un spirit ostil față de regim”¹³. În șirul acestor comportamente „străine modului socialist de viață”, deși de altă natură, este menționat în mod special și cazul studenților de la facultățile de filologie și ziaristică a Universității de Stat din Chișinău. Cei din urmă, „nemulțumiți în raport cu activitatea cercurilor literare existente, precum și de tutela meschină din partea decanatelor facultăților”, au încercat în anul 1987 să formeze asociații literare informale și editau o revistă samizdat „Ecoul Daciei”¹⁴. Deși documentul nu consemnează, cu excepția ultimului caz, în ce măsură erau implicați studenții din instituțiile de învățământ superior în aceste asociații informale, faptul că 81% dintre studenții intervievați în cadrul unui sondaj sociologic, care urmărea să identifice orientările valorice și concepția despre lume a tinerilor din orașe, știau despre existența organizațiilor informale și despre activitatea acestora¹⁵, ne determină să conchidem că spre sfârșitul anilor '80, educația de tip comunist nu-i mai putea influența în măsura în care și-o doreau autoritățile de partid, iar metodele și instrumentele educației ideologice, internaționaliste și patriotice nu mai erau într-atât de eficiente, precum fuseseră până pe începutul anilor '80.

Se pare că și autoritățile erau, într-o anumită măsură, conștiente de sterilitatea metodelor și instrumentelor de educație comunistă a tinerilor, inclusiv a studenților, fapt pe care îl deducem și din modularea inculpărilor aduse organizațiilor de partid și celor comsomoliste de pe toată verticala ierarhică, acestea fiind mai puțin acuzative, iar Biroul C.C. al P.C.M. a adoptat o tonalitate mai degrabă paternalistă, decât autoritară, așa cum se obișnuia altădată. Dispozițiile de partid păstrează frazeologia obișnuită, dar în partea dispozitivă a acestor documente tonul imperativ devine mai moderat, iar stilistica documentelor capătă un caracter mai puțin expresiv, fiind mai ales unul sugerativ, cum ar fi, de exemplu, recomandările Secției de propagandă și agitație a C.C. al P.C.M. cu privire la „manifestările negative în activitatea unor asociații obștești informale în R.S.S.M.” din 10 septembrie 1987. Astfel, „instituțiile de partid, sovietice, sindicale, comsomoliste, instituțiile ideologice, mijloacele de informare în masă și propagandă, uniunile de creație [...] trebuie să analizeze mai profund [subl. L.R] activitatea asociațiilor informale existente, să manifeste mai mult activism, îndrăzneală și ofensivă [...], este necesară extinderea [subl. L.R] în continuare a transparenței [...], trebuie să le cultive [subl. L.R] tinerilor în mod eficient un interes viu pentru adevăratele

¹¹ *Ibidem*, p. 537-541.

¹² *Ibidem*, p. 544.

¹³ Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova (în continuare A.O.S.P.R.M.), Fond (F.) 584, inventar (inv.) 6, dosar (d.) 43, file (ff.) 57-58.

¹⁴ „*Cursul deosebit*” al *României*, p. 544. Deși documentul menționează editarea samizdatului „Ecoul Daciei” în anul 1987, într-un interviu oferit în octombrie 2022 lui Dumitru Crușu, redactor-șef al ziarului „Timpul”, poetul și prozatorul Emilian Galaicu-Păun, absolvent al Facultății de Litere a Universității de Stat din Chișinău în anul 1986, susține că „prin anul trei sau patru, „editasem” (în patru exemplare, câte copii se puteau face dintr-o dată) la mașina de scris a tatălui meu, «Москва», o revistă literară *Ecoul Daciei*”. Emilian Galaicu-Păun a fost student la III în 1983-1984 și la anul IV în 1984-1985, astfel că samizdatul se „producea” mult înaintea perioadei numite „perioada renașterii naționale” – fiind semne, deși singulare, a unor procese ce „mocneau” în mediul românofon din R.S.S.M..

¹⁵ *Ibidem*, p. 546.

valori ale culturii universale și naționale, să le creeze insistent și competent [subl. L.R] imunitate socială împotriva manifestărilor culturii antipopulare burgheze, străine de modul socialist de viață. [...] sunt chemate să formeze mai activ [subl. L.R] conștiința istorică a generației tinere”¹⁶ ș.a.m.d.

Moderarea indicațiilor C.C. al P.C.M. și a structurilor de partid republicane venea în consonanță cu poziția și indicațiile autorităților de partid unionale în contextul perestroicii, democratizării și a glasnost-ului, dar această schimbare a retoricii nu marca și o diminuare a controlului (atât cât se mai putea) a activității tinerilor, inclusiv, sau mai ales a celor care urmau studii în școala superioară. Dimpotrivă, perestroika gorbaciovistă și procesele pe care le-a declanșat în societatea sovietică, inclusiv în școala superioară, și primele semne ale trezirii conștiinței naționale a studenților (descrise mai sus), au determinat autoritățile de stat și de partid republicane să intensifice monitorizarea atmosferei sociale, politice și morale din instituțiile de învățământ superior. Instinctul comuniștilor de a-și păstra influența de altădată în societatea moldovenească venea în contradicție cu interesul și implicarea activă a unei părți a corpului academic și a studenților în procesele de restructurare și, mai ales, în mișcarea de emancipare națională, care a erupt spre sfârșitul anilor '80 în R.S.S.M.. Astfel, pentru a reuși să controleze procesele ambigue, discordante și contradictorii care derulau vertiginos în învățământul superior moldovenesc în legătură cu restructurarea școlii superioare, peste care s-au suprapus cele condiționate de renașterea națională și care au produs deseori divergențe și antagonisme de natură politică, socială și etno-lingvistică, autoritățile de partid ale R.S.S.M. au solicitat instituțiilor de învățământ superior, în mod special ale celor din Chișinău, rapoarte și note informative despre „climatul moral și psihologic în mediu studentesc” mai frecvent decât de obicei. Fără prea multă încredere în rapoartele care veneau din partea rectoratelor, C.C. al P.C.M. și-a delegat comisii de control, care raportau și acestea secretarilor de partid despre starea de spirit a studenților.

Iar situația pe care o descriau ambele categorii de raportori indică asupra unei stări de degradare sub toate aspectele a învățământului superior din R.S.S.M., care doar în documente era unul „moldovenesc” și își realiza misiunea de a forma „specialiști de înaltă calificare pentru economia națională”, iar democratizarea societății și politica glasnost-ului deschidea studenților posibilități de a critica atât calitatea îndoielnică a procesului didactic, condițiile materiale și profesionalismul cadrelor didactice, cât și de a protesta și a cere un învățământ în limba română și constituit în baza valorilor naționale¹⁷.

Ne propunem în cele ce urmează să analizăm „climatul moral și psihologic” în mediul studentesc din R.S.S.M. în anul 1988, în baza documentelor din arhivele naționale ale Republicii Moldova, să analizăm, fiind conștienți, totodată, că o asemenea analiză, bazată pe informații din documentele oficiale, va trebui completată cu informații din „documente vii”, din sursele de istorie orală, care încă nu sunt publicate, fiind cunoscută și lipsa literaturii memorialistice la acest subiect. Majoritatea documentelor pe care le vom invoca în comunicarea noastră vin dinspre putere, adică notele informative, rapoartele, denunțurile și alte tipuri de documente au fost elaborate de către diferite categorii de angajați ai C.C. al P.C.M., ai Comitetului orășenesc de partid și Comitetului executiv Chișinău și de diferite categorii funcționari aflați în serviciul statului sovietic. Aflându-se în agonia pierderii puterii, înaltele autorități de partid și de stat din R.S.S.M. își delegau emisarii în stradă, în căminele studentești, în căminele muncitorești, îi infiltrau în colectivele de muncă, în organizațiile și uniunile numite de ei „ineformale”, peste tot unde bănuiau că poate germina sau că deja există „elemente naționaliste” și nemulțumiți, care le pot eroda fundamentele puterii. Emisarii puterii își informau superiorii despre starea de spirit în diferite colective de muncă sau în mediile studentești, în diferitele categorii sociale și grupuri etnice, despre liderii noilor formațiuni „obștești”, cultural-artistice, politice, social-politice și alte asocieri, pe care le creau locuitorii R.S.S.M. în perioada perestroikăi. Documentele, din această categorie de rapoarte, denunțuri, note informative etc, conțin detalii factologice cu prisosință despre acțiunile celor urmăriți, despre discuțiile și faptele lor, despre comunitatea de opinii sau lipsa coeziunii dintre ei și alte circumstanțe care li se păreau importante pentru crearea opiniei generale despre evoluția mișcării de emancipare națională și pentru elaborarea strategiilor de supraviețuire. Pe de altă parte, acest tip de documente arată foarte clar frica puterii față de necunoscuta mișcare și presupune existența unor „ape subterane” la care puterea nu are acces. Această stare de imponderabilitate, dar și de neliniște, a agitat puterea în măsura în care să nu mai poată acționa organizat și cumpătat, iar vechile metode de lucru nu mai erau aplicate logic și cu consecvență. Starea de spirit, care domina conducătorii de partid și de stat,

¹⁶ *Ibidem*, p. 546-547.

¹⁷ Pentru detalii: Liliana Rotaru. *La désidéologisation de l'enseignement supérieur dans la République Socialiste Soviétique de Moldavie (R.S.S.M.)*, în *Transylvanian review*, 2017, vol. XXVI, Supplement No. 2 (2017), pp. 101-118.

este reflectată și în conținutul și caracterul documentelor pe care le primeau de la subalternii lor. Cei dintâi își doreau informații exhaustive, despre toți și despre toate pe care deja nu le mai țineau sub control, astfel, funcționarii trimiși „în mase” se documentau și raportau respectiv – fără să țină cont ca altădată de grupurile sociale sau de cele profesionale. Așa s-a întâmplat și cu actorii învățământului superior: rapoartele nu se mai referă punctat la studenți sau personalul științifico-didactic. Aceste categorii, care altădată erau foarte îndeaproape supravegheate și monitorizate de autorități (în cadrul C.C. al P.C.M. existând și o secție specială responsabilă de învățământul superior, iar în instituțiile de învățământ superior funcționau Secții ideologice¹⁸), la sfârșitul anilor '80 sunt asociate altor grupuri/categorii. Astfel, studenții, elevii de la instituțiile de învățământ mediu de specialitate, de la școlile profesionale și din școlile medii sunt incluși în categoria „tineretul studios” (*учащаяся молодежь*), iar personalul științifico-didactic și didactic – în grupul „intelectualității”, când autoritățile de partid evaluează „atmosfera morală și psihologică”, precum și starea de spirit care le caracterizează. Schimbarea indică asupra formării unei coeziuni de opinie, a unor solidarități mai largi a grupurilor de tineret și de intelectuali în procesul de democratizare și liberalizare a societății, fapt care determină autoritățile să le trateze în bloc și, respectiv, să stabilească măsuri comune de „lucru” cu aceste categorii. Astfel, este dificil să disociem studenții din masa „tineretului studios” sau pe profesorii universitari din cea a „intelectualității”, atunci când este vorba despre „manifestări naționaliste” (expresie a documentelor oficiale) sau despre alte manifestări, specifice perestroicii și glasnost-ului, identificate de „organele competente”, denunțate de informatori sau culese de informatorii infiltrați în mediile academice. Pe de altă parte, așa cum s-a menționat mai sus, perestroika școlii superioare era în mare întârziere în comparație cu alte domenii ale vieții social-economice din Uniunea Sovietică, inclusiv în R.S.S.M. și chiar într-o rapidă degradare, după cum menționează unii experți în domeniu¹⁹. Abia în martie 1987, C.C. al P.C.U.S. și Consiliul de Miniștri al U.R.S.S. au adoptat „Direcțiile principale ale restructurării învățământului superior și mediu de specialitate”²⁰ și un pachet de hotărâri care au trasat vectorii principali ai preconizatei reforme a învățământului profesional. Deși reforma ținea cont de toate „tendențele de dezvoltare globală”, de „ritmul revoluției tehnico-științifice” și avea drept scop să prefacă în stil restructurist întreg sistemul de învățământ superior și, astfel să „îmbunătățească radical formarea profesională pentru accelerarea dezvoltării social-economice a țării”²¹, tergiversarea reformei învățământului superior a determinat caracterul recuperator al transformărilor.

Prin urmare, „atenția” autorităților de partid și de stat față de mediile universitare moldovenești devenise bicefală către anul 1988: pe de o parte era ineluctabilă accelerarea și stimularea spre reformare a sistemului universitar (tradițional conservator) printr-o monitorizare îndeaproape, pe de altă parte, „organele competente” își propuneau să controleze cât de bine puteau, implicarea lumii universitare în mișcarea națională.

Începând cu anul 1988, organele de partid republicane și cele ale orașelor universitare devin tot mai preocupate de „starea moral-psihologică din instituțiile de învățământ”, semn că starea de spirit a studenților și profesorilor a suportat modificări, iar autoritățile au intensificat controlul, pentru a reuși să o să o „îndrepte” în timp util. Structura rapoartelor și notelor informative pe care le prezentau cu regularitate rectoratele și comitetele primare de partid ale instituțiilor de învățământ superior a fost completată cu rubrica „Atmosfera morală și psihologică în colectiv”. Funcționarii universitari și inspectorii de partid, care au redactat și semnat rapoarte și note informative „cu privire la evoluția restructurării învățământului superior” în prima jumătate a anului 1988, au estimat atmosfera morală și psihologică în colectivul Conservatorului din Chișinău drept una „sănătoasă” (fapt confirmat și de șeful Comisiei de control a educației patriotice și internaționaliste a Biroului Comitetului orașenesc de partid)²². Raportorii de la Institutul de Arte²³ și inspectorii de partid, care a verificat Institutul Agricol din Chișinău²⁴ și Universitatea de Stat din Chișinău²⁵ (în continuare U.S.C.), au apreciat situația în aceste instituții drept una „obișnuită, adică lucrativă”, iar la Institutul de Medicină din Chișinău s-a constatat că „studenții din instituție reprezintă

¹⁸ A.O.S.P.R.M., F. 12, inv. 34, d. 69, f. 37.

¹⁹ Г.И. Ханин, *Высшее образование и российское общество*. Москва: ЭКО, 2008, № 8-9, disponibil la http://www.econom.nsc.ru/eo/arhiv/ReadStatiy/2008_09/Hanin/, accesat 18.07.2015.

²⁰ *Direcțiile principale ale restructurării învățământului superior și mediu de specialitate în țară*, în *Pedagogul Sovietic*, 1987, nr. 6, pp. 2-12.

²¹ *Ibidem*, pp. 3-6.

²² A.O.S.P.R.M., F. 12, inv. 34, d. 69, f. 74.

²³ *Ibidem*, f. 103.

²⁴ *Ibidem*, ff. 92-94.

²⁵ *Ibidem*, f. 106-115.

21 de naționalități. Conflicte din motive naționale nu au fost identificate”²⁶. Trecând în revistă „succesele restructurării” prin exploatarea aceleiași frazeologii stufoase sovietice specifică perioadei stagnării, printre care risipesc în text și noțiuni din vocabularul la modă al perestroicii, raportorii lasă să se întrevadă că nimic nu s-a schimbat în esență și menționează în concluzii că instituțiile, decanatele, catedrele, mai ales cele de științe ideologice, „încă nu au reușit să-și restructureze radical activitatea în măsură ca schimbările să se reflecte în rezultatul muncii”. Printre cele mai importante impedimente ale reformei se identifică unanim un patrimoniul material perimat și insuficient pentru a asigura reușita inițiativelor de reformare, dar și frecvență liberă, care a fost oferită regulamentar studenților, ca emanație a democratizării învățământului superior, care nu contribuie la îmbunătățirea nici a procesului didactic și nici la creșterea reușitei academice etc.

Se pare că până în a doua jumătate a anului 1988, autoritățile moldovenești de partid credeau că „țin mâna pe pulsul” stării de spirit a universitarilor și că tratau noile fenomene, pe care le-au atestat în mediile universitare (formarea asociațiilor informale, participarea unor studenți la ședințele Cenaclului „Alexe Mateevici” și manifestările timide, naive și singulare de naționalism etc.), ca pe niște transformări inerente perestroicii și glasnost-ului în general, și democratizării, umanizării și diversificării²⁷ învățământului superior în contextul restructurării acestuia, în mod special. Convingerea organelor de partid că stăpânesc situația era determinată și de funcționarea unor metode de „reeducare” utilizate în asemenea situații. Astfel, în dependență de gravitatea faptelor și păcatelor (gravitatea era stabilită de „slăvitele organe”), studenții rebeli, cei care dădeau dovadă de „gândire iresponsabilă care compromite idealurile socialiste”, „imaturitate politică, lipsă de educație patriotică”, care tolerau „opinii antirusești și proromâne”, cei „care manifestau naționalism îngust și patriotism local” etc. erau invitați la „convorbiri” fie la comitetul comsomolist, fie la cel de partid, la C.C. sau chiar la „discuții” cu securității. Într-un interviu pentru revista „Timpul”, scriitorul Emilian Galaicu-Păun relatează despre propria experiență și vizită la „Planetariu”²⁸ pentru că, așa cum susține el însuși, în studenție nu era „cine știe ce disident”, dar nu era nici „«curat» din punct de vedere ideologic”. A fost citat să se prezinte pentru o anumită dată și oră la sediul K.G.B.-ului, și a fost „murat cât îi ziua de lungă”, fără să i se propună măcar un pahar cu apă. Securității întotdeauna ajungeau la „o înțelegere amiabilă” cu „invitatul”, or, confirmă și Emilian Galaicu-Păun „nu prea puteai să spui „NU!” unei autorități – și ce autorități! – sovietice”²⁹.

În a doua jumătate a anului 1988, situația se schimbă considerabil: informațiile „despre atmosfera morală și psihologică” capătă un caracter mai timorat și chiar panicat, mai ales în notele semnate de secretarii de partid ai organizațiilor primare ale instituțiilor de învățământ. De exemplu, secretarul de partid al Institutului de Arte din Chișinău caracterizează „climatul moral-psihologic” în colectivul instituției drept unul „instabil”. Încercând să stabilească cauzele „instabilității”, liderul de partid de la Institutul de Arte din Chișinău le prioritizează pe cele de natură materială și organizatorică: „lipsa unei baze tehnico-materiale adecvate” și „activitatea inconsecventă a serviciilor didactice și auxiliare” determină nemulțumirea mai multor cadre didactice și studenți, iar „lipsa unor valori obiective” și „incapacitatea de a vedea legătura dintre consolidarea disciplinei de partid și ameliorarea atmosferei moral-psihologie în colectiv” influențează procesul de democratizare a instituției³⁰. În ciuda declarației finale că „biroul de partid nu are un tablou exhaustiv al dispozițiilor și orientărilor tuturor colaboratorilor și studenților institutului”, secretarul de partid este convins că „modernizarea bazei tehnico-materiale, introducerea predării tuturor disciplinelor academice în două limbi și o activitate ideologică bine formulată, vor permite organizației de partid să controleze pe deplin atmosfera moral-psihologică în colectiv”³¹.

Se pare că Comitetul de partid al orașului Chișinău avea și alte surse de informare decât rapoartele sus-numite, or în informația prezentată la ședința Biroului acestuia s-a arătat mai preocupat de atmosfera morală și psihologică în instituțiile de învățământ superioare și, mai ales de faptul că în cadrul uniunilor/organizațiilor informale ale elevilor și studenților „se admit judecăți care demonstrează analfabetism politic”, iar în unele grupe moldovenești ale studenților de la U.S.C., institutele pedagogice din Tiraspol și Bălți, de la Institutul de Arte din Chișinău „se admit discuții politice imature despre identitatea națiunilor moldovenească și română, judecăți maximaliste despre realitățile sovietice, despre

²⁶ *Ibidem*, f. 201.

²⁷ *Всесоюзный съезд работников народного образования, 20-22 дек. 1988 г.*, Москва, 1990, disponibil http://elib.gnpbu.ru/text/vsesoyuzny-syezd-rabotnikov-narodnogo-obrazovaniya_1990/go,4;fs,1/, accesat: 23.06.2022.

²⁸ În accepția comună a chișinăuenilor, termenul „Planetariu” însemna în perioada sovietică K.G.B., or Planetariul propriu-zis se afla în localul biserici „Schimbarea la față” (din anul 1965) și se afla în proximitatea imediată a clădirii K.G.B..

²⁹ Galaicu-Păun Emilian, *Memoria colectivă nu mai trebuie să fie instrumentalizată de poliția politică*, în *Timpul*, Ediție nouă, nr. 18, octombrie 2022, pp. 12-13.

³⁰ A.O.S.P.R.M., F. 12, inv. 34, d. 70, ff. 1-3.

³¹ *Ibidem*, f. 3.

necesitatea luptei pentru puritatea culturii naționale”. Situația era mai gravă, considera autoritatea de partid, la facultățile de filologie și jurnalism ale Universității, unde s-a remarcat „tendința de a crea asociații informale literare ale studenților [...] cu conținut naționalist”³². În aceeași ordine de idei, conducătorii instituțiilor de învățământ erau acuzați de toleranță excesivă și lipsă de principialitate, de „abordări superficiale” și „învechite”, iar profesorilor de științe sociale li se inculpa stereotipismul specific stagnării și formalism în educarea tinerilor, fapt care a condus la răspândirea peste măsură (!) a culturii occidentale în mediul studențesc, aceștia fiind pasionați de *hard-rock*, *breik-dance*, de diferite credințe religioase, de misticism etc.

Alerta autorităților de partid nu era lipsită de teme, or amplificarea mișcării naționale în a doua jumătate a anului 1988³³ a radicalizat studenții și i-a scos din singularitate, transformându-i într-o forță autonomă a luptei naționale. Publicarea cunoscutelor Teze ale C.C. al P.C.M., Prezidiul Sovietului Suprem și Consiliul de Miniștri al R.S.S.M., intitulate „Să afirmăm Restructurarea prin fapte concrete”, în care liderii partidului susțineau „rolul conducător al P.C.U.S.”, respingeau revendicările privind limba de stat și grafia latină și invitau locuitorii R.S.S.M. să „perfecționeze sub toate aspectele bilingvismul în toate domeniile vieții”, cereau să se dea o ripostă hotărâtă „proceselor stihinice, «democrației mitingurilor»³⁴, care îi abat pe oamenii muncii de la rezolvarea sarcinilor arzătoare ale restructurării”, a provocat largi manifestări de protest, organizate de Mișcarea pentru democrație începând cu 12 noiembrie 1988. Conținutul necorespunzător suflului vremurilor al *Tezelor* a fost un imperativ și a catalizat studențimea chișinăuană la acțiuni autonome, or, așa cum menționa Sergiu Burcă³⁵ într-un interviu, „stări de revoltă împotriva opresiunii sovietice existau în mediul studențesc, în mediul academic, însă erau în stare latentă și așteptau o scânteie”³⁶.

La 17 noiembrie 1988, în semn de protest față de *Tezele* comuniștilor moldoveni, studenții de la facultățile de jurnalism, filologie, istorie și drept de la U.S.C. (Dumitru Maxim, Dumitru Crudu, Nicolae Sadovei, Liliana Nicolăiescu, Vlad Cubreacov, Fadei Galaicu³⁷), cărora li s-au alăturat și cei de la alte instituții de învățământ superior din Chișinău, au pichetat sediul C.C. al P.C.M. și al Consiliului de Miniștri al R.S.S.M.. În timpul acțiunii, miliția a arestat 30 de studenți, însă arestul lor a produs ieșirea a circa 2.000 de studenți în stradă. Dar solidaritatea studenților și mai ales frica puterii de a nu provoca escaladarea mișcării protestatate, or „totul era pus în mișcare sub presiunea străzii”, în acea perioadă³⁸, a determinat autoritățile să elibereze studenții reținuți, chiar dacă în secția de miliție a raionului Frunze (actualmente Buiucani) al Chișinăului, milițienii îi mai speriau pe studenții arestați cu Siberia, atunci când aceștia au invocat încălcarea drepturilor omului³⁹.

Maturitatea civică a studenților a fost probată în timpul evenimentelor respective, aceștia reușind să creeze în timpul mitingului de protest un comitet de inițiativă pentru înființarea Ligii Studenților din Moldova⁴⁰. Comitetul fusese format din 14 reprezentanți ai Universității, ai Institutului de Arte din Chișinău și ai celui pedagogic, ai institutelor de medicină și celui agricol, în frunte cu Dumitru Maxim, student în anul IV la Facultatea de jurnalism a Universității de Stat din Chișinău⁴¹. Liga se contura ca o organizație democratică, de alternativă organizației comsomoliste, care era o emanație a partidului comunist. Mircea Cebotari, secretar al Comitetului orașenesc Chișinău al U.L.C.T.M., care discutase cu Dumitru Maxim, susține ulterior într-o notă informativă, că cel din urmă i-a comunicat că Liga își propune să „contribuie la consolidarea bazei tehnico-materiale a instituțiilor de învățământ superior, să apere drepturile studenților, să organizeze propagarea studierii limbii moldovenești”, fapt susținut mai târziu și de Dimitru Braghiș, prim-secretar al C.C. al U.L.C.T.M., care într-o informație despre „atmosfera politică a tineretului R.S.S.M. și cauzele care au generat situația politică complicată în republică”, susține că „programul elaborat de grupul de inițiativă⁴² conține, în general, prevederi „cu referire la limba și cultura poporului moldovenesc,

³² *Ibidem*, d. 69, f. 37.

³³ Constantin Corneanu, *De la suveranitate la independență. Cazul Republicii Moldova* (I), în *Archiva Moldaviae*, 2015, vol. VII, p. 132.

³⁴ *Moldova Socialistă*, 1988, 11 noiembrie, p. 1.

³⁵ *Sergiu Burcă* – jurnalist și politician din Republica Moldova, membru al grupului de inițiativă al Mișcării Democratice din Moldova și ulterior vicepreședinte al Frontului Popular din Moldova.

³⁶ Sergiu Burcă, *30 de ani de la Mișcarea de Eliberare Națională din Basarabia*, disponibil: <https://www.dw.com/ro/30-de-ani-de-la-mi%C5%9Fcare-de-eliberare-na%C8%9Bional%C4%83-din-basarabia/a-50238399>, accesat 11.X.2022.

³⁷ *Istoria Universității de Stat din Moldova*, Ion Eremia (coord.), Anatol Petrencu, Liliana Rotaru [et al.] ; red. șt.: Ion Niculiță, C.E.P. U.S.M., Chișinău, 2016, p. 249.

³⁸ Sergiu Burcă, *30 de ani de la Mișcarea de Eliberare Națională din Basarabia*.

³⁹ *Istoria Universității de Stat din Moldova*, p. 250.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ A.O.S.P.R.M., F. 12, inv. 34, d. 70, f. 6.

⁴² *Ibidem*, F. 584, inv. 6, d. 44, f. 80.

dar o influență puternică asupra formulării conținutului [programului *L.R.*] îl au liderii mișcării democratice și mai mulți profesori de la catedrele de științe sociale”⁴³.

A doua zi, la 18 noiembrie 1988, studenții Universității de Stat din Chișinău au organizat un miting în fața blocului central de pe str. Livezilor (actualmente Mateevici 60). Conform informațiilor șeful Miliției orașenești Chișinău (redactate, conform informațiilor înregistrare în document, în aceeași zi sau pe 19 noiembrie) la acest miting au participat circa 500-600 de studenți, reprezentanți ai personalului didactic și membri ai Mișcării democratice⁴⁴. Mitingul a durat aproximativ o oră și, așa cum raporta șeful miliției, problema principală pe care au discutat-o participanții la eveniment era organizarea adunării comsomoliste a studenților din toate instituțiile de învățământ superior, medii de specialitate și profesional-tehnice și stabilirea zilei în care se va desfășura aceasta. Deși unii studenți mai radicali au propus ca adunarea să se producă chiar în ziua de 18 noiembrie, profesorii lor, Victor Captari, lector la Catedra de comunism științific, și Alexandru Moșanu, i-au chemat să respecte ordinea publică și să-și păstreze calmul și argumentând că nimeni „nu este pregătit pentru desfășurarea unei adunări comsomoliste azi” i-au convins să amâne adunarea pentru ziua de 20 noiembrie 1988, orele 16.00, și să o petreacă la Teatrul verde din Parcul Comsomolist (actualmente Valea Morilor).

În aceeași notă informativă, Șeful miliției orașenești consemnează că la miting au vorbit foarte multe persoane, încât „microfonul fiind transmis cu rezeziune din mână în mână”, iar „observatorii” nu au reușit să identifice numele tuturor oratorilor și să înregistreze toate propunerile și problemele care s-au discutat. În afara problemelor de organizare a adunării comsomoliste din 20 noiembrie 1988, studenții au mai propus în cadrul mitingului și o agendă destul de complexă și îndrăzneată, inclusiv au cerut să fie puse în discuție întrebările: „Da sau nu tezelor C.C. al P.C.M.?”; „Da sau nu limbii moldovenești de stat? Da sau nu grafiei latine în R.S.S.M.? Da sau nu unei Ligi a studenților din republică?”⁴⁵. Tot în cadrul acestui miting, studenții au redactat o scrisoare-protest împotriva „acțiunilor ilegale ale miliției orașenești din 17 noiembrie 1988 în raport cu studenții”. Studenții solicitau ministrului Lavranciuc⁴⁶ să-și ceară scuze public pentru acțiunile neîntemeiate legal ale colaboratorilor miliției din ziua respectivă⁴⁷ și au propus să expedieze această scrisoare în adresa C.C. al P.C.M. și Ministrului de Interne ale R.S.S.M..

Deși studenții au fost organizatorii și principalii participanți ai mitingului, la eveniment au participat și reprezentanți ai Mișcării democratice. Printre oratori, șeful miliției îl remarcă în mod deosebit pe „poetul Andrei Țurcanu”⁴⁸, oferindu-i un întreg alineat în economia raportului. Funcționarul de la ministerul de interne înregistrează faptul că după aprobarea agendei adunării comsomoliste, Andrei Țurcanu a luat microfonul și, încurajând studenții în demersul lor, le-a comunicat că a revenit recent din România și că „a fost la Suceava și Putna, a sărutat piatra de pe mormântul lui Ștefan cel Mare...”, că „România „urmărește evenimentele care au loc în Moldova”, iar revendicările studenților de la Universitate, trebuie expediate și guvernului Moldovei, dar și la Moscova”. De asemenea, Andrei Țurcanu le-a sugerat studenților să acționeze repede, să facă legătura cu celelalte instituții de învățământ superior, astfel ca la adunarea din 20 noiembrie să ajungă reprezentanții studenților din întreaga republică⁴⁹.

⁴³ *Ibidem*, F. 51, inv. 73, d. 101, f. 26. Dumitru Braghîș mai susține că membrii comitetului de inițiativă pentru crearea Ligii Studenților au fost invitați de mai multe ori la C.C. al U.L.C.T.M. pentru discuții, unde li s-a comunicat opinia C.C. cu referire la organizația pe care își propun să o organizeze și asupra conținutului programului, apoi a fost organizată o adunare cu activul comsomolist al instituțiilor de învățământ superior și mediu de specialitate, participanții fiind până la urmă de acord să mai redacteze programul Ligii.

⁴⁴ A.O.S.P.R.M., F. 12, inv. 34, d. 70, f. 4.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Gheorghe Ivanovici Lavranciuc* (1934, s. Ghindești, jud. Soroca, Regatul României – 2009, Moscova, Federația Rusă) – colaborator al organelor de securitate a statului sovietic și rus, general-locotenent. Absolvent al Facultății de istorie și filologie a Institutului Pedagogic din Chișinău (1959). Secretar (1960-1962), șef al Secției propagandă și agitație (1959-1962) și prim-secretar al C.C. al U.L.C.T.M. (1962-1967). Șef al Secției organizații comsomoliste al C.C. al P.C.M. (1961-1962). Din anul 1967 a fost angajat al K.G.B.-ului U.R.S.S.. Adjunct al președintelui K.G.B. al R.S.S.M. (1976-1985). Ministru de Interne al R.S.S.M. (1985-1989). Președinte al K.G.B. al R.S.S.M. (1985-1990). În anul 1990 a fost eliberat din funcție și delegat în subordinea K.G.B. al U.R.S.S. [32].

⁴⁷ A.O.S.P.R.M., F. 12, inv. 34, d. 70, ff. 5.

⁴⁸ *Andrei Țurcanu* (n. 1 septembrie 1948, Cigîrleni, raionul Ialoveni, Republica Moldova) – filolog doctor în filologie, profesor universitar, poet, publicist, critic și istoric literar român. Absolvent al Facultății de Litere a Universității de Stat din Chișinău (1971) și doctorantului Institutului de literatură universală „A.M. Gorki” al Academiei de Științe din Moscova (1975). Redactor la Departamentul pentru copii al Comitetului de Stat pentru Radioteleviziune din Chișinău (1971-1972). Cercetător științific la Institutul de Limbă și Literatură al Academiei de Științe din Moldova (1975-1990). Deputat în primul Parlament al Republicii Moldova (1990-1994). Consilier prezidențial, purtător de cuvânt al Președintelui Republicii Moldova (1997-1999). Președinte al Centrului de Studii Strategice „Est-Vest-Est” (1999-2002). Din 2002 activează în calitate de profesor la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău (<https://rightwords.ro/autori/biografie/andrei-turcanu>, accesat la 21. 12. 2022).

⁴⁹ A.O.S.P.R.M., F. 12, inv. 34, d. 70, ff. 5.

La 20 noiembrie 1988, la câteva zile de la acțiunile de protest din fața blocului central al Universității și din fosta Piață a Biruinței, 3844 de studenți-comsomoliști⁵⁰ au fost convocați la adunarea comsomolită generală. Așa cum erau obișnuiți liderii de partid, aceștia au delegat la U.S.C. o comisie a C.C. al P.C.M., investită oficial cu atribuții de verificare a rectoratului și biroului de partid a Universității, dar și cu una disimulată – de a ține sub control organizarea și desfășurarea adunării comsomolite generale. Înțelegem acest lucru din depozițiile Alei Mironiuk, unul dintre membrii sus-numitei comisii, care la Biroul C.C. al P.C.M. din 13 decembrie 1988, susține că „știind că unii membrii [ai comitetului de partid a Universității L.R.] împărtășesc alte opinii [decât cele ale partidului L.R.]”, în dimineața zilei de 20 noiembrie a încercat să organizeze o ședință a comitetului de partid, pentru a stabili modul de acțiune al Biroului de partid la Universității la adunarea studenților, dar niciun membru al acestui Comitet nu s-a prezentat la ședința anunțată⁵¹. Apoi, în timpul cât se desfășura adunarea studenților, declară Ala Mironiuk că a încercat să-i convingă pe membrii Biroului de partid al Universității „să ia cuvântul de pe poziții de partid, istorice”, dar, așa cum susținea mai târziu, „niciunul dintre membrii organizației de partid nu a avut curajul necesar pentru a lua cuvântul și a schimba direcția, în care se derulau discuțiile în cadrul adunării comsomolite”. Mai mult decât atât, se stabilise (dar nu se menționează cine și când) că în prezidiul adunării se vor afla rectorul Universității, primul secretar al Comitetului raional al comsomolului, însă, menționează Ala Mironiuk, „când se alegea prezidiul, aceste candidaturi au fost ignorate” de către participanți⁵².

Astfel, studenții au dejucaut planurile liderilor de partid și, așa cum stabilise cu câteva zile în urmă în agendă, au examinat și discutat conținutul *Tezelor*, pe care le-au respins pentru că, susțineau vorbitorii, ele cuprindeau „adevăruri cunoscute de acum de oricine” și „nu propun acțiuni concrete privind soluționarea problemelor importante”. Secretarul C.C. al U.L.T.C.M. susținea mai târziu că adunarea a luat decizia de a înainta o notă de neîncredere guvernului republicii și să propună convocarea unui nou congres al comsomolului⁵³. Presa vremii consemna, însă, că cele mai aprinse dezbateri s-au dus asupra capitolului III al *Tezelor* – „zona cea mai nevralgică a sensibilității moldovenilor”, partea care se referea la problemele limbii de stat și revenirii la grafia latină. Studenții au adus argumente că postulatele capitolului III al *Tezelor* au un caracter antiștiințific și antipopular, și că actuala conducere a R.S.S.M. „a pierdut controlul asupra evenimentelor” și nu poate propune vreo „soluție admisibilă și mulțumitoare” pentru problema limbii⁵⁴. Studenții cereau „decretarea limbii moldovenești drept limbă de stat pe teritoriul R.S.S.M., recunoașterea unității limbilor care funcționează în R.S.S.M. și în R.S. România”, „revenirea la alfabetul latin”, convocarea unui Congres extraordinar al P.C.M. și organizarea unei mese rotunde la televiziunea moldovenească, unde studenții Universității ar putea argumenta motivele respingerii *Tezelor*, cereau Ministerului de Interne să dezmință informațiile tendențioase difuzate în presă și la radio, despre acțiunile de protest ale studenților din 17 noiembrie 1988 etc.⁵⁵. Cele mai multe dintre propunerile oratorilor au fost incluse în hotărârea adunării, care deși se numea „adunare comsomolită”, a înrunit și profesori de la Universitate, care au solidarizat cu studenții și le-au susținut acțiunile de protest – toți aflându-se sub ochiul vigilent al reprezentanților C.C. al P.C.M., ai C.C. al U.L.C.T.M., ai Ministerului Învățământului Public al R.S.S.M., ai Comitetului orășenesc de partid și Comitetului de partid al Universității. Niciunul dintre acești reprezentanți nu a avut curajul să iasă la tribuna adunării și să le vorbească studenților⁵⁶. Mai târziu, la ședința Biroului C.C. al P.C.M., Ala Mironiuk⁵⁷, secretar al Comitetului orășenesc de partid Chișinău, le va incrimina celor de la U.S.C. incapacitatea de „a-și determina poziția”, și faptul că „evenimentele care au urmat – pichetul studenților și adunarea comsomolită – s-au dovedit a fi incontrolabile”⁵⁸. În schimb, au

⁵⁰ *Ibidem*, F. 584, inv. 6, d. 44.f. 44. Aceștia reprezentau 24 216 studenți-comsomoliști din instituțiile de învățământ superior din R.S.S.M.. Conform documentelor C.C. al U.L.C.T.M., în instituțiile de învățământ din R.S.S.M. la 1 mai 1988 erau înmatriculați 25 464 de studenți, iar 95% dintre aceștia erau comsomoliști.

⁵¹ „*Cursul deosebit*” al României, p. 656.

⁵² *Ibidem*, p. 657.

⁵³ A.O.S.P.R.M., F. 51, inv. 73, d. 101, f. 26.

⁵⁴ *Învățământ Public*, 1988, 26 noiembrie, nr. 4, p. 1-2.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Istoria Universității de Stat din Moldova*, p. 251

⁵⁷ Ala Kazimirovna Mironiuk (n. 6.12.1941. Bălți, România) – filolog, profesor de limba și literatura rusă. Doctor în științe pedagogice. Absolventă a Facultății de filologie a Universității de Stat „LI. Mecinicov” din Odesa (1965). Lector superior la Institutul pedagogic de Stat „Ion Creangă” din Chișinău (1972-1977). Activitatea în organele de partid (1977-1991). Prim-vice Ministru al Învățământului al R.S.S.M. (1987-1988). Șef al Centrului științifico-metodic și profesor de limba și literatura rusă la Colegiul de Transport din Chișinău (1991-2003). Vice-primar al mun. Chișinău (2003-2004). Rector al Academiei de Administrare Publică pe lângă Președintele Republicii Moldova (2004-2006). Președinte al Organizației Veteranilor din Republica Moldova din 2006 (<https://old.parlament.md/structure/deputees/MIRONICALLa/>, accesat la 1.12.2022).

⁵⁸ „*Cursul deosebit*” al României, p. 657.

avut grijă să o „redacteze” și rețușeze hotărârea adunării studenților, care nu a fost publicată în întregime, „organele competente” au redus din ceea ce li se părea prea radical.

În ciuda acestui fapt, acțiunile studenților de la Universitate au bulversat nu doar mediul studentesc, dar au alarmat și mai bine autoritățile de partid. Drept urmare, Comitetul orășenesc de partid Chișinău invita insistent Biroul C.C. al P.C.M., la 12 decembrie 1988, să acționeze expeditiv pentru că „a venit timpul să facem o evaluare de pe poziții de partid a manifestărilor demagogice pe care și le permit unele persoane”, care tensionează situația și așa „tensionată” de la U.S.C.⁵⁹ Comitetului de partid și rectoratului U.S.C. li se incriminau „dezinteresul” față de problemele colectivului, relaxarea „lucrului cu cadrele și cu activul de partid”, „reducerea efortului de îmbunătățire a procesului de formare a specialiștilor”, „pierderea autorității și controlului asupra colectivului pe care îl conduc” și altele. Șefii de la Comitetul orășenesc susțineau că inactivitatea comitetului de partid și a rectoratului determină pasivitatea și dezinteresul cadrelor didactice pentru propria dezvoltare profesională, iar profesorii responsabili de disciplinele sociale, filologice, economice și juridice, cărora „le este frică să nu le meargă vestea că sunt stalinisti” – „nu exprimă opinii bine conturate și clare de pe poziții partinice”, „nu se implică și evită discuțiile”, „nu luptă cu demagogii, care se ascund după scopurile nobile ale perestroicii”, și, astfel nu le oferă studenților „un debușeu pentru evacuarea energiilor lor sociale” în condițiile absolut noi ale perestroicii și glasnost-ului⁶⁰. Totodată, liderii de partid acuzau profesorii implicați în mișcarea democratică pentru că „manifestă intoleranță în procesul de soluționare a problemelor complexe”, participă la ședințele clubului „Alexei Mateevici” și „incită spiritele, instigând studenții și personalul didactic la acțiuni nedemne”, cum ar fi crearea Ligii studenților⁶¹.

La 13 decembrie 1988, mai mulți responsabili de învățământul superior din guvernul R.S.S.M., rectorul și secretarul organizației primare de partid a Universității au fost invitați la ședința Biroului C.C. al P.C.M. pentru a discuta despre „activitatea comitetului de partid și a rectoratului Universității de Stat „V.I. Lenin” din Chișinău întru intensificarea educației comuniste a studenților, formarea conștiinței acestora în spiritul restructurării”⁶². Aflăm din stenograma ședinței că după evenimentele din 17 și 18 noiembrie 1988 de la U.S.C., C.C. al P.C.M. formase, o „comisie specială [...] care să elucideze situația, să acorde ajutor și să raporteze”⁶³. Raportul a fost prezentat de Boris Stratulat, șef de secție la C.C. al P.C.M., dar nu a fost stenografiat în cadrul ședinței. Discuțiile înregistrate, însă, permit deducerea rezultatelor la care a ajuns Comisia în urma verificării activității Universității, mai ales că membrii acestei Comisii au fost invitați și ei să facă declarații despre propria lor experiență și să-și expună punctul de vedere privitor la situația Universității și la evenimentele din noiembrie 1988.

Biroul C.C. al P.C.M. a apreciat activitatea Comitetului de partid și a rectoratului Universității de educație comunistă a studenților, formarea conștiinței lor în spiritul restructurării „drept nesatisfăcătoare” și a calificat „drept intolerabile devierile de la normele vieții de partid” ce au loc la Universitate⁶⁴.

Comitetul de partid și rectoratul Universității de Stat din Chișinău erau acuzate că „influențează insesizabil ritmul și profunzimea proceselor restructurării în colectivul” și că monitorizează insuficient educația comunistă a studenților, li se inculpa „o politică de personal greșită”, „lipsă de inițiativă, incompetență și folosirea unor metode de lucru șablonate”, „o „atitudine formală față de munca organizatorică și ideologică”, „subaprecierea activității politice și ideologice, precum și a rolului asociațiilor informale” și față de „activitățile de educație internaționalistă și patriotică a studenților și profesorilor”, etc. Astfel, comitetul de partid și rectoratul se făceau culpabile de „tensionarea atmosferei moral-psihologică de la facultățile umanistice ale instituției” și de faptul că „grupuri de persoane, cu interese înguste și meschine”, „destabilizează situația [...] prezintă interesele lor drept interese ale întregului colectiv [...], cu scopul de a discredita restructurarea promovată de partid”⁶⁵.

Odată ce a identificat și sancționat vinovații (lui Boris Melnic, rectorul Universității, și lui Gheorghe Rusnac, secretarul de partid, li s-au aplicat câte o mustrare aspră pe linie de partid, iar cadrele didactice care s-au implicat în evenimente – Alexandru Moșanu, Ion Buga și M. Bucaros⁶⁶ – au fost avertizați), Biroul C.C. a dispus „să fie curățate rândurile de partid de persoane [...] care discreditează și compromit înaltul titlu de membru

⁵⁹ A.O.S.P.R.M., F. 12, inv. 34, d. 70, f. 10.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 7.

⁶¹ *Ibidem*, f. 8-9.

⁶² „Cursul deosebit” al României, pp. 646

⁶³ *Ibidem*, p. 647

⁶⁴ A.O.S.P.R.M., F. 51, inv. 71, d. 317, ff. 5-8.

⁶⁵ *Ibidem*, d. 315, f. 2.

⁶⁶ *Muza Vasilevna Bucaros* (n. 1948, Riga, Letonia) – doctor în filosofie (1983), conferențiar universitar (1991) la Academia de Studii Economice din Moldova. Absolventă a Facultății de istorie a Universității de Stat din Leningrad (1975) și a doctoratului la Universitatea de Stat din Moscova (1982) [14, p. 111].

de partid”⁶⁷, să organizeze activitatea instituției în așa mod, încât „membrii colectivului să treacă de la democrația «de miting» la democrația acțiunii”, „să întreprindă măsuri hotărâte în vederea eliminării deficiențelor educației internaționaliste și patriotice a studenților”, „să lupte prin toate mijloacele posibile împotriva naționalismului și împotriva altor fenomene negative”, „să îmbunătățească calitatea predării disciplinelor sociale” etc. Ministerul Învățământului și Secția ideologică a C.C. al P.C.M. au fost desemnate responsabile pentru „eficientizarea activității Universității” și pentru „accelerarea proceselor restructurării activității didactice, științifice, de educare comunistă a studenților și de formare a conștiinței lor în spiritul perestroicii”⁶⁸.

Autoritățile nu s-au limitat la stabilirea cauzelor implicării studenților în mișcarea națională și la identificarea vinovaților „rătăcirilor ideologice”, dar au acționat și prin metodele tradiționale, verificate în alte circumstanțe. Astfel, mai mulți profesori care i-au susținut și studenți, participanți activi la evenimentele din noiembrie 1988 (Dumitru Maxim, Facultatea de jurnalism, Eugen Ursu, Facultatea de istorie, Mihail Potorac, Facultatea de drept, și alții), au fost „invitați” la Comitetul de partid al raionului Frunze pentru „convorbiri explicative”, studentului Valeriu Banaru (secretar al organizației comsomoliste a Facultății de istorie) i s-a respins cererea de a fi primit în rândurile partidului pentru că era „nepregătit politic”⁶⁹.

În calitate de supapă a energiilor studenților și un fel de compromis al autorităților a fost intensificarea trecerii la predarea disciplinelor academice în limba română, introducerea unor discipline care se raportau la anumite aspecte ale istoriei naționale la facultățile umanistice, cum ar fi cursul „Istoria presei democratice moldovenești în secolele XIX-XX” la Facultatea de jurnalism a Universității de Stat din Chișinău⁷⁰, studenții instituțiilor de învățământ superior și medii de specialitate au fost eliberați de obligația de a realiza serviciul militar în Armata Sovietică și demobilizarea studenților și revenirea lor în aulele universitare⁷¹ etc.

Pe de altă parte, instituțiile vizate de Hotărârea Biroului C.C. al P.C.M. din 13 decembrie 1988 și-au intensificat activitatea „de educare” a studenților și de implicare a lor în activități extracurriculare, de multe ori cu caracter obligatoriu sau „benevol-obligator”⁷² (*добровольно-принудительно*), care să le ocupe tot timpul și toate gândurile, și să le distragă atenția spre alte probleme pur studentești, cum ar fi condițiile de trai în căminele studentești. Ministerul Învățământului Public organizează un concurs pentru cel mai bun cămin, în care sunt implicate toate instituțiile de învățământ superior și medii de specialitate din R.S.S.M., cu scopul „de a aduce căminele studentești într-o ordine exemplară, [...] de a crea condiții exemplare de trai și de odihnă, un climat moral și psihologic sănătos în mediile studentești”⁷³. O altă modalitate de pacificare a studenților și îndepărtare a lor de focarul naționalist era delegarea lor în colhozurile, sovhozurile, întreprinderile din industria conservelor din R.S.S.M. pentru a le ajuta la culesul și prelucrarea fructelor și legumelor toamna⁷⁴ și organizarea concursurilor republicane pentru cele mai bune rezultate în această activitate, iar vara erau trimiși (fiind stimulați cu salarii motivante) în alte republici ale U.R.S.S. pentru a munci, alături de studenții din alte orașe, pe șantiere de construcții și altele. De asemenea, pentru a micșora numărul tinerilor în orașul Chișinău, Ministerul Învățământului a închis secțiile de pregătire a candidaților la studii în instituțiile de învățământ superior cu forma de organizare a studiilor la zi⁷⁵.

Cu toate acestea, la începutul anului 1989, situația va scăpa de sub controlul autorităților de partid, în condițiile avântului mișcării naționale, care devenise o prezență numeroasă, vocală și puternic revendicativă. Astfel, începând de la mijlocul anilor '80 studenții instituțiilor de învățământ superior din R.S.S.M. s-au implicat și au fost implicați activ în mișcarea de emancipare națională a românilor basarabeni. Timidă și singulară la început, mișcarea studenților s-a constituit dinspre studenți – aceștia ajungând la necesitatea de a se organiza și de a se uni cu mișcarea națională într-o acțiune comună, prin educație și autoeducație, în urma analizelor și logicii comune. Este faza mișcării studentești în care autoritățile de partid care monitorizau instituțiile de învățământ superior conchideau că starea de spirit în mediile studentești din R.S.S.M. este una „sănătoasă”, „normală” sau își doreau să creadă așa, ele însele fiind preocupate de procesele inerente restructurării la nivel republican. Doar că odată cu constituirea Mișcării democratice, mai mulți studenți

⁶⁷ A.O.S.P.R.M., F. 51, inv. 71, d. 315, f. 5.

⁶⁸ *Ibidem*, d. 317, ff. 7-8.

⁶⁹ *Istoria Universității de Stat din Moldova*, p. 251-252.

⁷⁰ Arhiva Națională a Republicii Moldova (A.N.R.M.), F. 2991, inv. 14, d. 7, f. 39.

⁷¹ A.N.R.M., F. 2991, inv. 14, d. 4, f. 248-249.

⁷² Frazeeologism din arsenalul lingvistic sovietic, care desemna constrângerea de a acționa, dar dând aparența unei acțiuni voluntare a persoanei. Catalizatorii proceselor/acțiunilor benevol-obligatorii erau, de regulă, lucrătorii de partid sau sindicate. În prezentul text este utilizat cu sens ironic.

⁷³ A.N.R.M., F. 2991, inv. 14, d. 153, ff. 6-8.

⁷⁴ A.N.R.M., F. 2991, inv. 14, d. 153, ff. 82-87. Într-un interviu realizat la 15.I.2023, Efim Chilari, secretar adjunct al Comitetului de partid al Universității de Stat din Moldova la sfârșitul anilor '80, a consemnat că angajații autorităților de partid republicane le spuneau celor de la U.S.C. la sfârșitul anilor '80 să-i țină pe studenți cât mai mult, „măcar și până la Revelion” în colhozuri și sovhozuri, astfel ca să nu crească rândurile participanților la evenimentele din cadrul mișcării naționale.

⁷⁵ A.N.R.M., F. 2991, inv. 14, d. 153, f. 93.

implicați sau simpatizanți ai acestei mișcări s-au implicat și au implicat un număr tot mai mare de persoane, reușind să susțină proba de maturitate civică în noiembrie 1988, prin atitudinea critică și respingerea unui document de partid pe care l-au considerat necorespunzător, antinațional și antipopular, prin îndrăzneala de a critica autoritățile și a le indica asupra incapacității de a conduce republica în condițiile impuse de perestroika și glasnosti, prin solidarizarea cu revendicările mișcării naționale, mai ales cele ce priveau limba de stat și trecerea la alfabetul latin. Crearea Ligii studenților este un indicator al maturității politice a studenților, iar faptul că Liga studenților era inclusă în toate listele formațiunilor informale prezentate Biroului C.C. al P.C.M. în anul 1989, iar partidul se interesa de biografiile „activiștilor” Ligii democratice a studenților, demonstrează că studenții deveniseră la începutul anului 1989 o forță de care atotputernicul partid trebuia să țină cont.

Bibliografie

- Arhiva Națională a Republicii Moldova (A.N.R.M.) F. 2991, inv. 14, d. 4, 7, 153;
- Arhiva Organizațiilor Social-Politice a RM (A.O.S.P.R.M.), F. 12, inv. 34, d. 69, 70; inv. 71, d. 315, 316, 317; inv. 73, d. 101; F. 584, inv. 6, d. 43, 44.
- Sergiu BURCĂ, *30 de ani de la Mișcarea de Eliberare Națională din Basarabia*, disponibil <https://www.dw.com/ro/30-de-ani-de-la-mi%C5%9Fcare-de-eliberare-na%C8%9Bional%C4%83-din-basarabia/a-50238399>, accesat: 12.X.2022.
- Colectivul ASEM la cea de-a 20-a aniversare*, coord.: Silvia Ghinculov; Acad. de Studii Economice a Moldovei, Chișinău, ASEM, 2011.
- Constantin CORNEANU, *De la suveranitate la independență. Cazul Republicii Moldova (I)*, în: *Archiva Moldaviae*, 2015, vol. VII, pp. 109-142.
- Dumitru CRUDU, *Amintiri de pe vremea când eram tânăr și mai era Uniunea Sovietică*. Autor invitat 08 oct. 2013, disponibil <https://www.moldova.org/dumitru-crudu-amintiri-de-pe-vremea-cand-eram-tanar-si-mai-era-uniunea-sovietica-239399-rom/>, accesat la 5.I.2023.
- „Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei: *Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din R.S.S.M. (1976-1989): Studiu și documente*. vol. II/ Elena Negru, Gheorghe Negru: Chișinău: Tehnica-Info, 2016,
- Nicolae DABIJA, *1989 – anul când Dumnezeu a fost român*, în *Literatura și arta*, nr. 32-33-34, 27 august 2009, p. 2.
- Direcțiile principale ale restructurării învățământului superior și mediu de specialitate în țară*, în: *Pedagogul Sovietic*, 1987. nr. 6, pp. 2-12.
- Emilian GALAICU-PĂUN, *Memoria colectivă nu mai trebuie să fie instrumentalizată de poliția politică*, în *Timpul*, Ediție nouă nr. 18, octombrie 2022, p. 12-13.
- Istoria Universității de Stat din Moldova*, Ion Eremia (coord.), Anatol Petrencu, Liliana Rotaru [et al.]; red. șt.: Ion Niculiță, Chișinău, C.E.P. U.S.M., 2016.
- Învățământ Public*, 1988, 26 noiembrie, nr. 4.
- Moldova Socialistă*, 1988, 11 noiembrie.
- Gheorghe NEGRU, „Perestroika” și misiunea specială a Partidului Comunist din Moldova (1986-1989), în: *Republica Moldova în căutarea identității: Materialele conferinței științifice internaționale 30 de ani de la proclamarea independenței Republicii Moldova*, 23-24 august 2021 /coord. Anatol Petrencu, Ion Negrei. Chișinău: S.n., 2022 (Cartdidact), pp. 208-224.
- Elena NEGRU, Gheorghe NEGRU, „Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei. *Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din R.S.S.M. (1965-1989)*. Studiu și documente, vol. 2 (1976-1989), Tehnica-Info, Chișinău, 2016.
- Diana Preașcă, *Anatol Șalaru invită*, disponibil <https://www.moldova.org/anatol-salaru-invita/>, accesat la 5.I.2023.
- Liliana ROTARU, *La désidéologisation de l'enseignement supérieur dans la République Socialiste Soviétique de Moldavie (R.S.S.M.)*, în *Transylvanian review*, 2017, vol. XXVI, Supplement No. 2 (2017), pp. 101-118.
- Liliana ROTARU, *Dezideologizarea învățământului superior din R.S.S.M.*, în: *Națiunea imaginată concepte și etape în construirea identităților naționale europene*, (coord.: Sorin Șipoș, Gabriel Moisa, Dan Octavian Cepraga, Editura Academia Română. Centrul de Studii Transilvane; Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Cluj-Napoca/Deva, 2019, pp. 353-383.
- Anatol ȘALARU. *Renașterea națională: 25 de ani de la crearea renumitului Cenaclu „Alexei Mateevici”*, disponibil <http://www.e-democracy.md/parties/docs/pl/201301151/>, accesat 12.XII.2022.
- Всесоюзный съезд работников народного образования*, 20-22 дек. 1988 г., Москва, 1990, ссылка http://elib.gnpbu.ru/text/vsesoyuzny-syezd-rabotnikov-narodnogo-obrazovaniya_1990/go,4;fs,1/, accesat: 23.06.2022.
- Г.И. ХАНИН. *Высшее образование и российское общество*. Москва: ЭКО, 2008, № 8-9. ссылка http://www.econom.nsc.ru/eo/arhiv/ReadStatiy/2008_09/Hanin/, accesat 18.07.2015.
- Щит и меч Советского Союза. Справочник: краткие биографии руководителей органов государственной безопасности СССР и союзных республик (декабрь 1922 – декабрь 1991 гг.)*, Москва: Аргау Русский фонд содействия образованию и науке, 2016.

CONSIDERAȚII REFERITOARE LA COMISIA MIXTĂ MOLDO-ROMÂNĂ PRIVIND RELAȚIILE ECONOMICE, COMERCIALE ȘI TEHNICO-ȘTIINȚIFICE

Marcel REVENCO*

CONSIDERATIONS REGARDING THE MOLDOVAN-ROMANIAN JOINT COMMISSION ON ECONOMIC, COMMERCIAL AND TECHNICAL-SCIENTIFIC RELATIONS

ABSTRACT

The constitution of the legal basis and the bodies that were to manage the commercial-economic relations of the Republic of Moldova with Romania began to be formed even before the Declaration of Independence. The cited sources clearly testify that the decision to form the intergovernmental commission for economic, commercial and technical-scientific collaboration between the Republic of Moldova and Romania was adopted back in August 1991, but, for unknown reasons, the first meeting of the Commission was convened quite late, only in 2004. After the communists came to power, they abandoned the idea of the Intergovernmental Commission for Economic Collaboration and formed two new bodies, the Interministerial Committee for the Relations of the Republic of Moldova with Romania and the Office for the Management of the Relations of the Republic of Moldova with Romania, but these too proved to be non-functional. After this unsuccessful attempt, the idea of creating the Romanian-Moldovan Intergovernmental Commission for Economic Collaboration and European Integration was returned, which in 2012 was divided into two Commissions: the Romania-Republic of Moldova Intergovernmental Commission for Economic Collaboration and the Romania-Republic of Moldova Intergovernmental Commission for Integration European.

Keywords: Republic of Moldova, Romania, Intergovernmental Commission for Economic, Commercial and Technical-Scientific Collaboration, Romania-Republic of Moldova Intergovernmental Commission for European Integration.

Constituirea bazei juridice pentru relațiile economice și comerciale dintre Republica Moldova și România începe anterior adoptării Declarației de independență. Pe 6 august 1991, între guvernele celor două state a fost încheiat *Acordul cu privire la colaborarea economică și schimburile comerciale*, care prevedea promovarea și extinderea „colaborării economice și a schimburilor comerciale, pe baza egalității în drepturi și a avantajului reciproc”. În aceeași zi, părțile au semnat *Acordul privind înființarea comisiei interguvernamentale de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică*, prevăzându-se ca în comisia mixtă să fie desemnați președinți, vicepreședinți, secretari și membri¹.

Documentul stipula că părțile vor încuraja și își vor acorda reciproc înlesnirile necesare pentru dezvoltarea colaborării economice, comerciale și tehnico-științifice. Actul a prevăzut și principalele forme de colaborare. Acestea, printre alte prevederi, includeau „elaborarea unor programe de lungă durată privind dezvoltarea colaborării economice, comerciale și tehnico-științifice în domeniul de interes reciproc”, „construirea de noi obiective economice, lărgirea și modernizarea unor obiecte, linii și instalații existente, prin livrări de utilaje și echipamente necesare”, crearea de organizații, întreprinderi și societăți mixte, realizarea de investiții reciproce de capital”, „promovarea schimburilor comerciale reciproc avantajoase între agenții economici ai părților, prin sprijinirea acestora la încheierea de contracte pe termen lung, în special pentru livrări de mărfuri cu ciclul lung de fabricație, precum și la obținerea de autorizații pentru livrarea de mărfuri și acordarea de servicii, cu respectarea prevederilor legislației părților”.

Documentul examinat aici stabilea cu exactitate obiectivele principale ale Comisiei, printre care ar fi de evidențiat schimbul de informații și „examinarea stadiului de îndeplinire a acțiunilor și obiectivelor în curs de realizare”, „analizarea, inițierea, sprijinirea și promovarea de noi acțiuni, care să ducă la dezvoltarea colaborării economice, comerciale și tehnico-științifice dintre cele două părți”, examinarea modului de îndeplinire și luarea de măsuri concrete, necesare pentru realizarea înțelegerilor bilaterale privind colaborarea economică, comercială și tehnico-științifică.

* Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău; e-mail: marcelrevenco@yahoo.com.

¹ ACORD din 6 august 1991 între Guvernul României și Guvernul Republicii Moldova privind înființarea comisiei interguvernamentale de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică, în *Monitorul Oficial*, nr. 202 din 3 octombrie 1991, <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/50521> (accesat la 12.09. 2022).

Actul mai prevedea că acordul se va transpune în practică prin „încheierea de protocoale, convenții, programe și contracte între organele, organizațiile, întreprinderile și agenții comerciali ai celor două părți, prin care se vor stabili obiectivele și condițiile concrete de colaborare, de livrare și alte obligații reciproce”.

Conform documentului examinat aici, toate Protocoalele și alte documente ale sesiunii comisiei mixte și ale organelor sale de lucru urmau să fie întocmite în câte două exemplare originale, în limba română, ambele texte fiind autentice. Cu alte cuvinte, guvernul de atunci al Republicii Moldova nu avea niciun dubiu: limba vorbită de majoritatea locuitorilor din Moldova este limba română.

Acordul se încheia pe o perioadă nelimitată și urma să intre în vigoare la data când părțile vor comunica reciproc că au fost îndeplinite toate cerințele legale pentru intrarea lui în vigoare.

Ambele Acorduri au fost aprobate de către guvernul României prin Hotărârea nr. 650 din 17 septembrie 1991².

În luna noiembrie are loc o apropiere semnificativă a relațiilor comerciale cu România. Pe 6 noiembrie 1991 era primită Hotărârea guvernului Republicii Moldova nr. 615 prin care se prevedea colaborarea economică și schimburile comerciale și înființarea *Comisiei interguvernamentale de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică*³.

Așadar, prin actele din august, septembrie și noiembrie 1991 se prevedea înființarea *Comisiei interguvernamentale de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică*.

Dar lucrurile nu se mișcau din loc și abia pe 17 septembrie 1998 intra în vigoare hotărârea guvernului R.M. nr. 920 din 3 septembrie 1998 cu privire la aprobarea Regulamentului-tip de activitate a părții moldave a Comisiilor mixte interguvernamentale pentru colaborare economică, comercială, culturală, științifică și tehnică, în care se specifica obiectivul principal al Comisiei: „Activitatea Comisiei este condusă de Guvern și coordonată cu Ministerul Economiei și Reformelor. Comisia are drept sarcină aprofundarea și coordonarea relațiilor economice, comerciale, științifice și tehnice, precum și exercitarea controlului asupra îndeplinirii acordurilor bilaterale”. Dintre funcțiile și drepturile Comisiei pot fi menționate următoarele: coordonarea activității în domeniile economic, comercial, științific, tehnic și umanitar, îmbunătățirea și dezvoltarea relațiilor directe dintre agenții economici stabiliți pe teritoriile diferitelor state, examinarea problemelor care afectează comerțul și înaintarea propunerilor pentru soluționarea acestora, analiza posibilităților de extindere a colaborării dintre cele două state și contribuirea la dezvoltarea cooperării economice, schimbul de informație statistică și pronosticare comercială, precum și de orice altă informație de interes reciproc, solicitarea de la ministere, departamente, agenții economici etc. a informațiilor respective privind starea relațiilor comercial-economice bilaterale, precum și acordarea unor recomandări în vederea amplificării relațiilor comercial-economice bilaterale⁴.

Cu toate acestea, problema activității reale a Comisiei interguvernamentale rămâne, nu se cunoaște din ce cauze, nesoluționată încă pentru câțiva ani.

După venirea comuniștilor la putere în primăvara anului 2001, ideea activității *Comisiei interguvernamentale de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică* este abandonată. Comuniștii propun altceva, și anume crearea unui *Comitet interministerial*. La 11 iulie 2001 ideea este realizată și guvernul Republicii Moldova aproba Hotărârea nr. 616 „Cu privire la constituirea Comitetului interministerial pentru Relațiile Republicii Moldova cu România”⁵.

O lună mai târziu, în conformitate cu pct. 5 al Hotărârii Guvernului Republicii Moldova nr. 811 din 10 august 2001, a fost creat „Oficiul pentru gestionarea relațiilor Republicii Moldova cu România”⁶.

Ulterior, pe 28 decembrie 2001 erau aprobate regulamentele *Comitetului interministerial pentru relațiile Republicii Moldova cu România* și *Oficiului pentru gestionarea relațiilor Republicii Moldova cu România*⁷.

Conform Regulamentului *Comitetului interministerial*, scopul creării acestuia a fost asigurarea „unor raporturi durabile între Republica Moldova și România pe plan economic, social-cultural, științific, precum

² HOTĂRÂRE nr. 650 din 17 septembrie 1991 pentru aprobarea unor înțelegeri între Guvernul României și Guvernul Republicii Moldova privind colaborarea economică și schimburile comerciale, http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=8337 (accesat la 12.09.2022).

³ HOTĂRÂRE nr. 615 din 06.11.1991 Despre acordurile cu privire la colaborarea economică și schimburile comerciale și cu privire la înființarea Comisiei interguvernamentale de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică, încheiate între Guvernul Republicii Moldova și Guvernul României, <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=303425> (accesat la 12.09.2022).

⁴ *Monitorul Oficial*, 17.09.1998, nr. 85-86, art. 891.

⁵ *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2001, nr. 78-80, art. 642.

⁶ *Ibidem*, nr. 97-99, art. 857.

⁷ *Monitorul Oficial*, 17-01-2002, nr. 11-12, art. 76.

și în toate domeniile de interes reciproc”. De asemenea, *Comitetului interministerial* i se atribuia statutul de comisie a Guvernului⁸.

Prin Regulamentul adoptat au fost stabilite atribuțiile *Comitetului interministerial* din unghiul de vedere al „stabilirii unor relații moldo-române speciale, privilegiate și pragmatice”, dar acestea erau foarte generale și stufoase. Comitetul respectiv, specifica documentul, „examinează raporturile Republicii Moldova cu România și posibilitățile de dezvoltare a acestor raporturi pe plan social-economic, cultural, științific și în alte domenii de interes reciproc, contribuie la negocierea acordurilor și a altor acte de interes reciproc, care încurajează dezvoltarea colaborării bilaterale, punctează domeniile de perspectivă, metodele de aprofundare și extindere a colaborării bilaterale, elaborează propuneri, programe și măsuri, coordonate cu Guvernul, care vor contribui la îndeplinirea înțelegerilor convenite cu parteneri din România, urmărește, stimulează și impulsionează realizarea hotărârilor adoptate și inițiază noi acțiuni vizând dezvoltarea relațiilor bilaterale”.

Conform Regulamentului, ședințele Comitetului urmau să fie convocate de câte ori va fi nevoie, dar cel puțin o dată pe lună, iar „reuniunile comune de lucru ale comitetelor interministeriale din cele două țări se convoacă ori de câte ori este nevoie, dar cel puțin o dată pe an, alternativ, în România și în Republica Moldova”.

Cum s-a menționat și mai sus, tot pe 10 august 2001 a fost constituit și *Oficiul pentru gestionarea relațiilor Republicii Moldova cu România*. Conform Regulamentului aprobat pe 28 decembrie 2001⁹, Oficiul era subordonat direct primului ministru, funcționa în cadrul Cancelariei de Stat și avea o serie de obiective, printre care organizarea activității Comitetului interministerial pentru relațiile Republicii Moldova cu România, „contribuie la dezvoltarea contactelor de parteneriat privilegiat și cooperare cu România, promovează acțiuni menite să conducă la adâncirea integrării economice și culturale dintre Republica Moldova și România, inițiază și dezvoltă programe și proiecte moldo-române cu caracter comercial-economic, social-cultural, tehnico-științific și financiar-bancar, promovează proiecte comune ale Republicii Moldova și României pentru obținerea finanțelor internaționale”.

De asemenea, printre obiectivele mai importante ale Oficiului erau asigurarea funcționării mecanismelor de cooperare și integrare economică, culturală, financiar-bancară etc. dintre cele două țări, examinarea stării de lucruri privind colaborarea moldo-română, elaborarea proiectelor de eficientizare a relațiilor bilaterale, promovarea proiectelor în cadrul euroregiunilor „Prutul de Sus” și „Dunărea de Jos”, a zonei economice libere Galați-Giurgiu-lești-Reni, încurajarea agenților economici în realizarea unor acțiuni de interes reciproc, pe care le creează Acordul de Comerț Liber între cele două state și alte înțelegeri interguvernamentale, contribuie la perfecționarea cadrului juridic al relațiilor economice bilaterale, care să stimuleze agenții economici spre intensificarea schimbului de mărfuri și servicii, sprijină deschiderea centrelor de promovare a comerțului și expozițiilor ca forme specifice de cooperare în relațiile economice, sprijină acțiunile comune ale agenților economici din Republica Moldova și România pe terțe piețe, promovează acțiuni menite să încurajeze contactele bilaterale directe între agenții economici din localitățile și zonele limitrofe.

Dintre atribuțiile mai importante ale Oficiului pot fi menționate participarea la elaborarea politicii social-economice și culturale a Guvernului Republicii Moldova în dezvoltarea relațiilor cu România, examinarea stadiului și perspectivelor de realizare a înțelegerilor convenite în cadrul vizitelor oficiale la nivel de stat și guvern, analizează starea actuală și perspectivele de dezvoltare a raporturilor moldo-române.

Dar aceste organe, *Comitetului Interministerial pentru Relațiile Republicii Moldova cu România* și *Oficiul pentru gestionarea relațiilor Republicii Moldova cu România* nu s-au dovedit a fi viabile și, peste doi ani, fără să fie cunoscută vreo activitate a acestora, s-a renunțat la ele și s-a revenit la ideea creării *Comisiei interguvernamentale moldo-română de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică*.

Pe 10 aprilie 2003 guvernul Republicii Moldova adopta Hotărârea nr. 426 despre aprobarea modificărilor și completărilor ce se operează în Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 616 din 11 iulie 2001¹⁰. Modificările nu se refereau la esența documentului, ci doar se aproba „președintele, vicepreședintele și secretarul părții moldave a Comitetului Interministerial pentru Relațiile Republicii Moldova cu România” și se stabilea că „în caz de eliberare din funcțiile publice deținute de președintele, vicepreședintele și secretarul Comitetului, funcțiile acestora vor fi exercitate de persoanele nou-desemnate în posturile respective, fără emiterea unei noi hotărâri de Guvern”.

⁸ *Ibidem*.

⁹ HOTĂRÂRE Nr. 1500 din 28-12-2001 cu privire la aprobarea regulamentelor Comitetului interministerial pentru relațiile Republicii Moldova cu România și Oficiului pentru gestionarea relațiilor Republicii Moldova cu România, *Monitorul Oficial*, 17-01-2002, nr. 11-12, art. 76.

¹⁰ HOTĂRÂRE Nr. 426 din 10-04-2003 despre aprobarea modificărilor și completărilor ce se operează în Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 616 din 11 iulie 2001, în *Monitorul Oficial*, 11-04-2003, nr. 67-69, art. 438.

Dar peste cinci zile guvernul comunist s-a răzgândit și, pe 15 aprilie 2003, urma Hotărârea guvernului Republicii Moldova nr. 436 cu privire la *Comisia interguvernamentală moldo-română de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică* care stipula că în scopul dezvoltării și aprofundării relațiilor economice, comerciale și tehnico-științifice dintre Republica Moldova și România se abroga Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 616 din 11 iulie 2001 „Cu privire la constituirea Comitetului Interministerial pentru Relațiile Republicii Moldova cu România” și Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 426 din 10 aprilie 2003 „Despre aprobarea modificărilor și completărilor ce se operează în Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 616 din 11 iulie 2001” și se instituie *Comisia interguvernamentală moldo-română de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică* și se aproba componența nominală a Comisiei¹¹.

După mai bine de un an de zile, a urmat decizia guvernului comunistilor nr. 869 din 28 iulie 2004 prin care se aproba componența nominală a părții moldave a comisiei interguvernamentale și se sublinia că în activitatea lor comisiile se vor călăuzi de prevederile Hotărârii Guvernului nr. 920 din 3 septembrie 1998¹² „Cu privire la aprobarea Regulamentului-tip de activitate a părții moldave a comisiilor mixte interguvernamentale pentru colaborare economică, comercială, culturală, științifică și tehnică”¹³.

Dar activitatea reală a Comisiei se târăgăna mereu și prima ședință a Comisiei mixte a avut loc abia la 8 noiembrie 2004 la Chișinău. Conform unor informații mai mult decât succinte, discuțiile din cadrul Comisiei „au ca laitmotiv necesitatea dezvoltării unei cooperări pragmatice între Chișinău și București”¹⁴.

Pe 28 iunie 2005 era adoptată Hotărârea nr. 624 cu privire la comisiile interguvernamentale pentru colaborare economică, comercială, științifică și tehnică prin care se aproba Componența nominală a părții moldave a *Comisiei interguvernamentale moldo-române pentru colaborare economică și integrare europeană*¹⁵. Așadar, în titulatura Comisiei apare sintagma „și pentru integrare europeană”.

Cea de-a II-a sesiune a Comisiei mixte a avut loc la 1 noiembrie 2005 la București. Două săptămâni mai târziu, pe 16 noiembrie 2005, a fost semnat Acordul între Guvernul României și Guvernul Republicii Moldova cu privire la cooperarea economică, industrială și tehnico-științifică. Capitolul al II-lea al acestui document important este dedicat *Comisiei interguvernamentale româno-moldovene de colaborare economică și integrare europeană* și cuprindea o serie de prevederi menite să îmbunătățească raporturile comerciale dintre cele două state. Astfel, se prevedea că părțile cooperează în cadrul *Comisiei interguvernamentale româno-moldovene de colaborare economică și integrare europeană*, denumită în continuare *Comisia mixtă*, având ca scop promovarea și evaluarea diverselor activități cu caracter economic și de asistență pentru pregătirea integrării în Uniunea Europeană. Acordul prevedea că Comisia se va întruni anual, dar și la necesitate, de câte ori va fi nevoie, alternativ, în Republica Moldova și România.

Acordul determina strict atribuțiile Comisiei, care trebuia să examineze evoluția și perspectivele relațiilor economice bilaterale, să încurajeze cooperarea „în domenii de interes reciproc prin facilitarea contactelor dintre agenții economici ai părților contractante, în principal prin identificarea proiectelor specifice și a domeniilor de cooperare de interes reciproc”, să promoveze și să dezvolte cooperarea economică, industrială și tehnico-științifică în domeniul public și privat, să acționeze ca „organ consultativ pentru părțile contractante în problematica aferentă colaborării economice, industriale, respectiv tehnico-științifice, și încurajează părțile contractante în adoptarea măsurilor care conduc la îmbunătățirea relațiilor economice bilaterale”, să identifice domeniile de colaborare și asistență pe linia integrării europene etc.

De asemenea, „în vederea identificării și facilitării relațiilor de afaceri, precum și a unor noi forme de cooperare economică, industrială și tehnico-științifică”, Comisia mixtă urma să ofere „asistență în vederea deschiderii și funcționării de reprezentanțe economice, sucursale sau filiale, camere de comerț și alte entități economice, în conformitate cu legislația părților contractante”, să promoveze și să acorde „asistență misiunilor economice și de investiții, organizării de târguri, expoziții, seminarii, simpozioane, precum și alte activități similare”, să acorde „asistență băncilor și instituțiilor financiare ale părților contractante în vederea stabilirii de contacte și pentru îmbunătățirea cooperării bilaterale” etc.

Acordul se încheia pe o perioadă de 3 ani și urma să fie prelungit prin tacită reconducțiune pentru perioade consecutive de un an, dacă niciuna dintre părțile contractante nu notifică pe celeilalte părți

¹¹ Hotărârea Guvernului Republicii Moldova cu privire la Comisia interguvernamentală moldo-română de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică Nr. 436 din 15.04.2003, în *Monitorul Oficial*, nr. 77-79 din 25.04.2003. Act abrogat prin HG nr. 869 din 28.07.2004, în *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2001, nr. 78-80, art. 642.

¹² *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 1998, nr. 85-86, art. 891.

¹³ Hotărârea Guvernului Republicii Moldova cu privire la comisiile interguvernamentale pentru colaborare economică, comercială, științifică și tehnică, Nr. 869 din 28.07.2004, în *Monitorul Oficial*, nr. 132-137 din 06.08.2004. Act abrogat prin HG nr. 624 din 28.06.2005.

¹⁴ *Evoluția politicii externe a Republicii Moldova (1998-2008)*, Chișinău, Cartdidact, 2009, p. 23.

¹⁵ *Monitorul Oficial*, nr. 95-97 din 15.07.2005. Act abrogat prin HG nr. 1370 din 01.12.2006.

contractante, cu cel puțin trei luni înaintea expirării valabilității prezentului acord, despre intenția de a-l denunța¹⁶.

Pe 3 iulie 2012 la București a fost semnat *Protocolul între Guvernul României și Guvernul Republicii Moldova privind amendarea Acordului dintre Guvernul României și Guvernul Republicii Moldova cu privire la cooperarea economică, industrială și tehnico-științifică, semnat la București la 16 noiembrie 2005*¹⁷. În aceeași zi s-a convocat în prima ședință Comisia mixtă interguvernamentală pentru integrare europeană, ședință la care au fost fixate obiectivele colaborării bilaterale referitoare la armonizarea legislativă, siguranța alimentelor, justiție și combaterea discriminării, afaceri interne și sesiunea plenară a Comisiei. Concomitent cu lucrările Comisiei a avut loc ședința grupului de lucru pe problema asistenței pentru dezvoltare, care a examinat modul de implementare a Acordului privind ajutorul de 100 milioane de euro acordat de România Republicii Moldova, stabilindu-se că se impune o dinamizare a colaborării bilaterale.

Conform Protocolului din 3 iulie 2012, Guvernul României și Guvernul Republicii Moldova, având în vedere statutul României de stat membru al Uniunii Europene și experiența acesteia în procesul de armonizare cu dreptul european, precum și dorința Republicii Moldova de integrare europeană și importanța armonizării legislației sale cu acquis-ul Uniunii Europene pentru atingerea acestui obiectiv, salută rezultatele cooperării bilaterale în cadrul Comisiei interguvernamentale de colaborare economică și integrare europeană, înființată potrivit Acordului dintre Guvernul României și Guvernul Republicii Moldova cu privire la cooperarea economică, industrială și tehnico-științifică, semnat la București la 16 noiembrie 2005, și modifică Capitolul II care se referea la „Comisia interguvernamentală româno-moldoveană de colaborare economică și integrare europeană”, creându-se două Comisii: *Comisia interguvernamentală România-Republica Moldova de colaborare economică și Comisia interguvernamentală România-Republica Moldova pentru integrare europeană*. Părțile contractante se obligau să coopereze în cadrul acestor Comisii „în scopul promovării și evaluării diverselor activități cu caracter economic și de asistență pentru pregătirea integrării Republicii Moldova în Uniunea Europeană”.

În același timp se precizau atribuțiile Comisiei mixte de colaborare economică care se va întruni anual sau de câte ori este nevoie. Dintre aceste atribuții pot fi evidențiate „examinarea evoluției și perspectivelor relațiilor economice bilaterale, încurajarea cooperării în domenii de interes reciproc prin facilitarea contactelor dintre operatorii economici ai părților contractante, în principal prin identificarea proiectelor specifice și a domeniilor de cooperare de interes reciproc, informarea propriilor comunități de afaceri cu privire la oportunitățile de investiții, cadrul legal în vigoare etc., promovarea și dezvoltarea cooperării economice, industriale și tehnico-științifice în domeniul public și privat, inclusiv a transferului de tehnologie, cu respectarea regulilor asumate prin angajamentele internaționale, inclusiv privind dreptul de proprietate intelectuală, precum și în concordanță cu prioritățile politicii economice și de dezvoltare a părților contractante, acționează ca organ consultativ pentru părțile contractante în problematica aferentă colaborării economice, industriale, respectiv tehnico-științifice, și încurajează părțile contractante în adoptarea măsurilor care conduc la îmbunătățirea relațiilor economice bilaterale, așa cum sunt ele definite în prezentul acord, schimbul de experiență privind aplicarea standardelor și recomandărilor europene în domeniul economic, comercial și cel al finanțelor publice în procesul de consolidare a sectorului economic din Republica Moldova” etc.

De asemenea, au fost indicate atribuțiile Comisiei mixte interguvernamentale pentru integrare europeană, printre care identificarea domeniilor de colaborare și asistență pe linia integrării europene, cooperarea și schimbul de experiență în ceea ce privește participarea Republicii Moldova la programele Uniunii Europene etc.

Așadar, în concluzie la cele de mai sus putem afirma că decizia de a forma *Comisia interguvernamentală de colaborare economică, comercială și tehnico-științifică* a fost adoptată încă în august 1991, dar, din cauze necunoscute, prima ședință a Comisiei a fost convocată destul de târziu, abia în anul 2004. După venirea comuniștilor la putere, ei au abandonat ideea Comisiei mixte interguvernamentale de colaborare economică și au format două organe noi, *Comitetul interministerial pentru relațiile Republicii Moldova cu România* și *Oficiul pentru gestionarea relațiilor Republicii Moldova cu România*, dar și acestea s-au dovedit a fi nefuncționale. După aceasă încercare nereușită s-a revenit la ideea creării unei *Comisiei interguvernamentale româno-moldoveană de colaborare economică și integrare europeană*, care din anul 2012 s-a divizat în două Comisii: *Comisia interguvernamentală România-Republica Moldova de colaborare economică și Comisia interguvernamentală România-Republica Moldova pentru integrare europeană*.

¹⁶ Acordul între Guvernul României și Guvernul Republicii Moldova cu privire la cooperarea economică, industrială și tehnico-științifică din 16.11.2005, în *Monitorul Oficial*, Partea I, nr. 103 din 02 februarie 2006, <https://lege5.ro/Gratuit/hazdsnrz/acordul-intre-guvernul-romaniei-si-guvernul-republicii-moldova-cu-privire-la-cooperarea-economica-industriala-si-tehnico-stiintifica-din-16112005> (accesat la 12.09.2022).

¹⁷ *Monitorul Oficial*, Partea I, nr. 840 din 13 decembrie 2012. În vigoare de la 04 ianuarie 2013.

ROMÂNII ȘI ITALIENII ÎN SPAȚIUL GEOGRAFIC ROMÂNESC. OAMENI DE AFACERI ITALIENI ÎN JUDEȚUL ALBA AL ZILELOR NOASTRE

Mirela MOCAN*

ROMANIAN AND ITALIAN PEOPLE IN THE ROMANIAN GEOGRAPHICAL SPACE. ITALIAN BUSINESSMEN IN THE PRESENT-DAY ALBA COUNTY

ABSTRACT

Over the course of time, not only did the Romanian and the Italian people share their common origin, but also found themselves in the sphere of cultural, academic, social and economic relations.

Historical documents attest the presence of Italian people on the territory of present-day Romania since the twelfth century.

Nowadays, Romanian and Italian politicians agree that as far as bilateral relations are concerned, along with the common Latin origin, the most important thing is the economic interest which is beneficial for both sides.

Keywords: Transylvania, Alba County, Roșia Montană, economy, Moților Country, businessmen.

Moștenitoare ale gloriei Imperiului Roman, România și Italia au avut de-a lungul istoriei, mai ales începând din epoca modernă care a coincis pentru ambele state cu epoca realizării unității politice naționale, de multe ori același parcurs. Oamenii politici italieni și români au înțeles ca România și Italia au mai multe în comun decât apartenența la aceeași origine comună.

Valul revoluționar care a cuprins Europa în anul 1848 a început la Palermo și s-a oprit între Carpați și Dunăre. Deși înfrântă, revoluția europeană a sădit sămburele redeșteptării naționale, pentru că revoluționarii, indiferent de țara de origine, aveau același țel, unire, independență și o alianță politică europeană care să pună capăt spiritului reacționar, care înăbușea orice tentativă de triumf a principiului naționalităților în istoria Europei¹.

Italia a fost dintotdeauna o țară de emigrație, italienii ducând un stil de viață caracterizat de mobilitate din cele mai vechi timpuri, cauza principală fiind lupta pentru supraviețuire și pentru bunăstare. Într-o perioadă artiștii erau cei care emigrau: pictorii, sculptorii, arhitecții italieni au lăsat semne ale trecerii lor prin întreaga Europă². Pe lângă artiști, mai emigrau comercianții, misionarii, navigatorii, inginerii, companiile teatrale, saltimbancii. Emigrația a fost, așadar, mereu o componentă fundamentală a economiei și societății italiene, o modalitate de a obține un venit mai bun decât în locul natal, dovadă făcând-o companiile constructorilor din Evul Mediu, ale sticlarilor din Liguria sau militarii din Corsica, emigranții muzicieni, trupele de actori ai genului comedia dell'arte, mozaicarii din Spilimbergo și mulți alții.

Așadar, migrarea pare să fie una dintre caracteristicile definitorii ale poporului italian, mereu prezentă în viața Peninsulei Italice, chiar dacă uneori limitată și ocazională. În secolul al XIX-lea, însă, s-a produs o schimbare: emigrația ia dimensiuni mai mari, cuprinzând-o pe cea politică, pe cea către Americi și pe cea sezonieră, la care au aderat mai ales țărani din nord care treceau uneori Alpii în căutarea unui loc de muncă. Astfel, odată cu anul 1800, după o etapă de început incertă și cu frecvente întreruperi, fenomenul migrării în masă a italienilor, mai întâi către America și ulterior, chiar mai des, către Europa continentală, a cunoscut o continuă expansiune.

Cauzele acestei modificări a trendului migrator au fost determinate de faptul că, în secolul al XIX-lea, Italia a trecut printr-o serie de schimbări majore, economice, demografice și mai ales politice, care au determinat crize economice, între care cea agrară din perioada 1873-1879, alături de creșterea excesivă a demografiei din mediul rural, care și-a adus cea mai mare contribuție la reluarea deplasărilor masive ale populației italiene în căutare de noi resurse economice existențiale. Guvernele italiene care s-au succedat după unificarea Italiei au avut dificila misiune de a stabili țara ce se confruntau cu un declin economic pregnant. Lui Massimo d'Azeglio îi este atribuită expresia: „Odată făcută Italia, e nevoie să-i facem pe

* Liceul Tehnologic de Turism și Alimentație Arieșeni; e-mail: mirelasicoe@yahoo.com.

¹ Ionuț Șerban, *Politică și diplomatie europeană. România și Italia în relațiile internaționale în epoca modernă*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2013, p. 198-200.

² *Ibidem*, p. 200-203.

italieni”, care transmite într-o manieră destul de expresivă realitatea epocii: Italia era unită din punct de vedere geografic și politic după 1872, dar din punct de vedere cultural, al tradițiilor și al dialectelor vorbite era încă foarte fragmentată și diversă. Diferențele nu se limitau la aspectele culturale, ci se extindeau și la nivel economic, generând discrepanțe mari între anumite zone geografice. Așadar, unificarea mult dorită și așteptată de elita politică italiană nu a adus automat cu ea și prosperitatea sau rezolvarea rapidă a problemelor specifice societății italiene. Uniformizarea unui spațiu atât de vast a cerut resurse financiare considerabile și sacrificii pe măsură, iar marea criză agrară a anilor 1880, determinată în parte de apariția pe piață a grâului american, produs la prețuri mult mai reduse, nu a făcut decât să agraveze situația³.

Astfel ia naștere marea emigrație italiană („la grande emigrazione italiana”), fenomen care s-a întins pe durata unui întreg secol, din 1876 până în 1975 și care a implicat între 1876 și 1920 (primul și cel mai puternic val de emigrație) aproximativ 15 milioane de italieni, dintre care 6,8 milioane au emigrat înspre alte țări din Europa, iar restul spre continentul american, înscriindu-se între cele mai mari exoduri ale unei populații în epoca modernă și contemporană. Oficial, debutul acestui fenomen este plasat în anul 1876, fiind mai degrabă anul în care încep să fie elaborate statistici oficiale despre emigrația italiană de către Ministerul Agriculturii, Industriei și Comerțului italian, decât începutul efectiv al plecărilor, care erau de fapt o continuare firească a tendinței migratorii a poporului italian, puternic accentuată după Unificarea din 1861. În lipsa statisticilor oficiale însă, este imposibil de estimat numărul plecărilor între 1861 și 1876⁴.

O serie de anchete parlamentare din timpul crizei agrare, asupra condițiilor în care populația rurală era nevoită să trăiască, a determinat concluzia oficialităților conform căreia emigrația era funcțională, utilă și necesară, fiind un mijloc indispensabil pentru supraviețuire. Legi care să reglementeze acest puternic val migrator au apărut însă târziu, cu o primă tentativă abia în 30 decembrie 1888, cu legea Crispi, care de fapt doar decreta libertatea totală a emigrației, sprijinind astfel companiile de transport maritim pentru a le aduce în legalitate și practic reglementând din punct de vedere legal o realitate care exista de facto de mult, dar nerezolvând multiplele probleme presupuse de o migrație atât de consistentă. Prima lege adevărată a migrației a apărut abia în 1901, când s-a înființat și Comisariatul General al Emigrației, instituție ce s-a ocupat într-o anumită măsură de tutela, protecția și ghidajul emigranților italieni în anii următori⁵.

Majoritatea emigranților italieni proveneau din păturile cu o situație economică medie sau destul de dificilă din zonele rurale, care totuși le permitea să emigreze (cei extrem de săraci nu aveau nici măcar mijloacele necesare pentru a-și asigura călătoria, deci nu puteau emigra), unii plecând peste Ocean, alții emigrând către țări europene apropiate Italiei cu intenția de a se întoarce la un moment dat, după ce economiseră o parte din câștiguri și puteau să-și cumpere pământ sau să se înjghebe într-o afacere convenabilă, fie și de dimensiuni medii, în Italia, care să le asigure un trai decent.

Regatul României s-a înscris între țările care au primit emigranți italieni în acea perioadă, întrucât contextul politic și economic al epocii erau favorabile. În vreme ce Italia traversa o criză economică puternică, România se afla într-o perioadă de stabilitate politică și de înflorire economică. În special după câștigarea Independenței în 1877 și a statutului de Regat în 1881, monarhia și guvernele României au făcut eforturi considerabile pentru modernizarea țării și alinierea acesteia la standardele de infrastructură și arhitectură ale Europei Occidentale. S-au deschis șantiere în toată țara și au început construcții de căi ferate, drumuri, poduri și clădiri moderne pretutindeni⁶. La un asemenea nivel de muncă era nevoie și de o mână de lucru pe măsură, atât din punct de vedere cantitativ, cât și calitativ. Lipsa specialiștilor autohtoni a fost compensată de forța de muncă specializată și calificată străină, aici integrându-se și un număr considerabil de italieni. Astfel, România corespundea nevoilor emigranților italieni, de a găsi un loc de muncă bine plătit, iar din punct de vedere geografic era asemănătoare Italiei⁷. În plus, asemănările lingvistice, de temperament și mentalitate îi făceau pe italieni să se încadreze rapid în societatea românească, mai ales în orașe.

Despre emigrarea italienilor înainte de 1800 se știu puține lucruri, dar, de-a lungul anilor, ei au fost semnați la curțile princiare din Moldova, Valahia și Transilvania. Erau: călători, misionari, medici, aventurieri, arhitecți militari și civili, ingineri, pictori, decoratori, muzicieni, maeștri de scrimă, zidari, dulgheri, pietrari etc.

Documentele istorice atestă prezența italienilor pe teritoriul actual al României încă din secolul XII. Printre primii coloniști semnați în Transilvania în timpul regelui ungar Géza II (1142-1162) se numărau, pe lângă valoni, și italieni care s-au așezat la Varadino (Oradea de azi), unde și-au construit cartiere încă

³ Giuliano Procaci, *Istoria italienilor*, Editura Politică, București, 1975, p. 18-20.

⁴ *Ibidem*, p. 30-35.

⁵ Gheorghe Cliveti, *Concertul European. Un experiment în relațiile internaționale din secolul XX*, Editura Enciclopedică, București, 2006, p. 56-60.

⁶ *Ibidem*, p. 120-125.

⁷ Gabriela Mircea, *Din viața și activitatea lui Mariano Baffi (1910-1994). Referințe bio-bibliografice. Edite și inedite*, în *Terra Sebus*, 3, 2011, p. 553-578 (http://cclbsebes.ro/docs/Sebus_3_2011/23%20G_Mircea.pdf).

înainte de 1241, anul invaziei tătaro-mongole. În secolele XIII-XIV anticele cetăți grecești de la Marea Neagră au fost colonizate de orașele maritime Genova și Veneția, întâi cu acordul bizantinilor și apoi al otomanilor. Este vorba despre cetățile Lycostomo, Maurocastro sau Moncastro și cetatea danubiană Vicina.

În 1435, Veneția și-a deschis chiar și un vice-consulat la Moncastro. După 1300 sunt semnați arhitecți și maiștri italieni chemați să construiască cetăți și fortărețe. Astfel, la Timișoara, au construit între 1307 și 1315 un castel pentru noul rege al Ungariei, Carol Robert de Anjou. Iancu de Hunedoara, guvernator al Comitatului Timiș și voievod al Transilvaniei din 1441 și, apoi, rege al Ungariei între 1446 și 1453, și-a stabilit reședința la Timișoara unde, în locul vechiului castel distrus de un cutremur, a comandat construirea unuia mai mare, conform tehnicii timpului și cu ajutorul unor arhitecți italieni – milanezi⁸.

Alți arhitecți italieni citați de istorie sunt cei veniți în 1541 pentru a construi cetăți-fortărețe împotriva turcilor. Fortificarea cetăților, castelelor și bisericilor era de o importanță capitală pe teritoriul românesc. Ștefan cel Mare a făcut și el apel la arhitecți militari italieni atunci când a construit fortărețe de-a-lungul întregii frontiere estice a Moldovei, creând puternice bastioane anti-otomane și anti-tătare.

Încă din timpul lui Matia Corvin și Ioan Zápolya, continuând, apoi, cu Báthory, Ráckozy și Gabriel Bethlen, la curțile princiare transilvane lucrau arhitecți și ingineri militari și civili italieni. De exemplu fortificațiile cetății Oradea au fost întărite în timpul lui Bethlen (1613-1629), de mantovanul Giovanni Landi și venețianul Agostino Serena, iar arhitectul veronez Giacomo Resti a construit în interiorul acestor fortificații un palat pentagonal cu o curte interioară în stil, evident, italian. Este orașul cel mai bine conservat din Europa Centrală construit în stilul renașterii italiene. Același Agostino Serena a construit și Castelul Banffy din Bontida (județul Cluj).

Înfățișarea de astăzi a orașului Alba Iulia se datorează arhitectului Giovanni Morando Visconti care a condus lucrările de construcție a acestuia între anii 1715-1735. Printre pictorii care au lucrat la curțile princiare românești sunt semnați Masolino Panicale la Timișoara, Mina la curtea lui Mihai Viteazul și Giorgio Vernier la curtea lui Nicolae Mavrogheni.

Muzicieni italieni erau prezenți la curțile princiare din Transilvania încă din vremea lui Matia Corvin. Mai cunoscuți sunt Giovanni Battista da Mosto și Georgius Gyrardi.

În secolele XVII și XVIII documentele consemnează o serie de italieni la curțile valahe și moldave: medici, consilieri, traducători, secretari personali, maștri de scrimă, vameși și peruchieri etc.

Deși încă din Evul Mediu s-au fondat colonii comerciale genoveze și venețiene pe țărmul Mării Negre, abia după tratatul de la Adrianopol din septembrie 1829, ce prevedea o serie de măsuri referitoare la libertatea comerțului pe Dunăre și la Marea Neagră, s-a dat libertate totală navigației vaselor străine pe Dunăre. Astfel, la începutul secolului al XIX-lea, România se afla pe locul al II-lea în Europa în ceea ce privește procentul de cetățeni străini stabiliți pe teritoriul său⁹. S-a consolidat în acest context o prezență importantă a comercianților italieni în Brăila și Galați, care, după 1815, deschid case comerciale pentru exportul de cereale. Limba oficială a comerțului la acea vreme era limba italiană¹⁰.

Tot secolul al XIX-lea este și epoca în care sunt redescoperite marile bogății ale subsolului de pe teritoriul românesc (cărbune, fier, argint, aur, plumb), iar austriecii puternic interesați de exploatarea lor colonizează o parte din Transilvania cu muncitori italieni: mineri, constructori de căi ferate, de viaducte sau galerii de mină, tăietori în piatră, muncitori forestieri etc. Odată cu extragerea minereurilor încep să se dezvolte și industriile siderurgică și metalurgică, ce solicită din nou mână de lucru calificată. După terminarea lucrărilor pentru care fuseseră aduși, italienii au rămas în zonele respective, iar descendenții lor trăiesc și astăzi în județul Caraș-Severin la Oravița, Bocșa, Oțelu Roșu, Caransebeș, Zăvoi, Glimboca, Reșița etc.

Cererea tot mai mare de produse agricole pe piața europeană a dus la extinderea terenurilor cultivabile și la introducerea mașinilor agricole, așa că, începând cu anul 1830, au început să fie apreciate noi meserii (agronomi, geometri, veterinari, mecanici etc.). Pe de altă parte, pe teritoriul românesc, ca de exemplu în Oltenia, erau multe pământuri nepopulate și s-a recurs la mână de lucru externă. Așa se face că, după 1830 (sau, conform altor izvoare, după 1860) au venit italienii din zona Veneția-Friuli să lucreze aceste terenuri. Emigranții, țărani săraci, în mare parte analfabeți, s-au așezat în jurul Craiovei. Câțiva descendenți ai acestora sunt identificabili și acum în zonă. Dar muncitori agricoli au venit și din alte provincii ale Italiei, așezându-se și în Moldova și pe malurile Dunării sau ale Oltului, dar și la Târgoviște sau Ploiești¹¹.

Emigrația italienilor către România devine însă mai consistentă la sfârșitul secolului al XIX-lea, când foarte mulți italieni și-au adus contribuția la dezvoltarea țării, care se afla într-o adevărată revoluție din punct de

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Istoria Transilvaniei*, vol. III, *De la 1711 până la 1918*, coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, ediția a II-a, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2016, p. 48-73.

¹⁰ <https://roasit.ro/scurtistoricalminoritati>.

¹¹ *Ibidem*.

vedere al modernizării. Între sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, muncitorii italieni au fost folosiți pentru ridicarea a numeroase edificii în București, Vâlcea, Craiova, Turnu Severin, Târgu Jiu și altele.

Italianii proveniți din regiunea Veneto – Pordenone veneau la muncă în România pentru construcția de căi ferate, lucrări de terasament, poduri, zidărie, exploatare forestiere, exploatare ale carierelor de piatră, exploatare miniere în general, la îndemnul celor veniți anterior. De asemenea, printre aceștia se aflau și specialiști în diferite meserii, artizani, arhitecți, artiști, iar cei cu studii superioare ocupau diverse funcții în administrația publică ce presupunea execuția unor lucrări importante. Așa îi regăsim pe antreprenorii italieni Ollivero & Albertozzi la 1900¹² la Craiova, care solicitau sprijinul autorităților centrale de la București pentru a permite intrarea în țară a unui grup de muncitori italieni. Pietrarii italieni erau specialiști în fasonarea și cioplirea pietrei. De asemenea, familii de friulani se stabiliseră la Craiova pe la 1890. În zona Vâlcei, la Brezoi, au fost aduși din Italia muncitori pentru exploatarea forestiere din zonă în anul 1907.

După 1877-1878, în zona Dobrogei, mai ales la Iacobdeal, Turcoaia, Măcin și Greci s-au stabilit italienii friulani, bellunezi, venețieni, rovigani, specialiști în extragerea și prelucrarea pietrei. Datorită numărului apreciabil de italieni stabiliți aici, deseori veneau profesori din Italia pentru a preda în limba italiană în școlile existente în perioada interbelică¹³.

În zona Iașilor regăsim italienii proveniți din Rovigo, Veneto, care pe la 1879 au fost aduși de către boierul Dimitrie Anghel pentru a-i lucra pământurile și cărora boierul s-a obligat să le dea pământ în arendă și loc de casă. Vorbim de aproximativ 100 de familii de italieni. Colonia agricolă, singura de acest fel din România, a fost ulterior mutată în Dobrogea, la Cataloi.

În județul Argeș, la începutul secolului al XIX-lea, s-au stabilit numeroși italieni din Trento și Belluno, care au activat în general în domeniul construcțiilor, devenind importanți antreprenori și lucrători pietrari.

În zona Brașovului, regăsim o comunitate de italieni stabiliți în jurul anului 1850, ca buni meșteșugari specializați în prelucrarea lemnului, a pietrei, a varului (calce), dar și buni agricultori.

În zona Vrancei, regăsim italienii bergamaschi stabiliți pe la 1890 ce lucrau în domeniul construcțiilor, alături de Angelo Marenzo, născut la Pinzano di Tagliamento, stabilit la Bergamo, emigrat ulterior la Viena și apoi la Râmnicu Sărat, județul Putna. La antrepriza sa de construcții lucrau la acea vreme muncitori de diferite naționalități, bulgari, greci, romi, polonezi, dar și mulți italieni¹⁴.

La Târgoviște, la 100 km distanță de București, s-au stabilit între anii 1887-1897 italienii specialiști în construcții, pictori, comercianți, antreprenori, mozaicari, constituind o comunitate importantă. Putem vorbi despre nume precum familia DeSimon, un cunoscut arhitect, constructorii Zanissi, Fugalli, Zamollo.

În Țara Hațegului, la Râu de Mori întâlnim italienii plecați din Udine, Friuli, iar nume ca DiGaspero, Benvenuto, Fontanella, Toniutti, Gonnano sunt întâlnite în istoria zonei, aceștia fiind specialiști în prelucrarea lemnului¹⁵.

În ceea ce privește cunoașterea Italiei și a italienilor, Transilvania a fost privilegiată datorită contactelor directe și permanente dintre aceste două zone geografice. Influențele italiene, multiple, s-au manifestat aici fie direct, fie prin intermediarii din Europa Centrală și Balcani. Au fost influențe economice, politice, militare, religioase, arhitectonice, artistice și culturale, în general foarte puternice. În cultura românească scrisă din Transilvania imaginea Italiei și a italienilor s-a format prin intermediul istoriografiei¹⁶.

Datorită implicării unor cercetători valoroși suntem în măsură să cunoaștem astăzi atâtea informații despre relațiile dintre spațiul românesc și cel italian, iar volumul semnat de cei doi cercetători clujeni, apărut în 2020 în Colecția Istorie contemporană, coordonată de prof. univ. dr. Vasile Pușcaș, la Editura Școala Ardeleană, o demonstrează cu prisosință¹⁷. O bibliografie cât o istorie este enunțată în titlu, și pe bună dreptate, întrucât volumul acoperă o perioadă de peste 150 de ani de cercetare a raporturilor româno-italiene. Chemarea Romei a fost resimțită de cercetătorii români, care au explorat bibliotecile și arhivele italiene, unde au găsit numeroase documente conținând informații despre români și istoria lor. O bună parte dintre ele, împreună cu cele descoperite în alte țări europene, au fost publicate, începând cu 1876, de către Academia Română, formând cele 44 de volume ale colecției Hurmuzachi. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea s-a început tipărirea unei serii de documente culese din arhivele venețiene, activitate continuată în prima jumătate a secolului XX. Un impuls decisiv pentru relațiile italo-române a fost dat de Accademia di Romania din Roma, cu cele două voluminoase publicații, *Ephemeris Dacoromana* și *Diplomatarium Italicum*, în paginile cărora apar rezultatele cercetărilor membrilor săi. Marele efort depus de acești cercetători pentru a extrage din

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *În căutarea țărâmului promis. Italianii din România*, coord. Bokor Zsuzsa, Editura ISPMN, Cluj-Napoca, 2017.

¹⁵ <https://roasit.ro/>.

¹⁶ Eugen Denize, *Italia și italienii în cultura română până la începutul secolului al XIX-lea*, Editura Mica Valahie, București, 2002, p. 178.

¹⁷ Veronica Turcuș, Șerban Turcuș, *Italia-Romania. O bibliografie cât o istorie*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2020, 823 p.

arhivele italiene informații referitoare la istoria țărilor române a fost stopat după cel de-Al Doilea Război Mondial, când pentru mai bine de patru decenii nu s-au mai efectuat cercetări sistematice în arhivele din Peninsula Italică. După Revoluția din decembrie 1989 a fost reluată explorarea arhivelor și bibliotecilor italiene, atât de către cercetătorii români, cât și de cei italieni. Din 1999, între publicațiile științifice din orașul lagunar se înscrie *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, urmat, câțiva ani mai târziu, de *Quaderni della Casa Romena di Venezia*, periodice care abordează în special relațiile italo-române¹⁸. Din 2004 a reînceput publicarea anuarului Accademiei di Romania, *Ephemeris dacoromana*, iar în perioada 1997-2006 a văzut lumina tiparului, în Cluj Napoca, revista *Studi italo-romeni*. Arhivele italiene și-au păstrat și în ultimele decenii rolul predominant în furnizarea de informații pentru istoria relațiilor italo-române, frecventate fiind atât de oameni de știință români, cât și italieni. Rezultatele cercetărilor lor au fost prezentate la diferite simpozioane și au fost publicate în diverse volume de studii, ori s-au concretizat în monografiile dedicate unor personalități ale vieții politice și ecleziastice¹⁹.

Italianii pot fi astfel întâlniți în marile aglomerări urbane ca: antreprenori, unde au participat la construirea unor mari edificii în București, Ploiești, Câmpulung-Muscel, Craiova, Galați, Suceava, Iași, Sinaia, Timișoara, Târgoviște, Pitești, Sibiu, Brașov și alte localități. Au lucrat la drumuri și poduri, șosele, căi ferate, aducțiuni de apă, viaducte, dar și fântâni, biserici, monumente funerare, bănci, școli. Mărturie stau: spitalul Colțea și multele mozaicuri de la Palatul Cotroceni, Casa de Economii și Cercul Militar din București, podul de la Cernavodă, calea ferată Brașov – București, Liceul Dinicu Golescu și biserica Flamandă – Câmpulung Muscel, catedralele din Craiova și Galați²⁰.

Au existat trei tipuri de emigrare: cea sezonieră, cea temporară și cea definitivă. Trebuie menționat că primele două au fost cele predominante în spațiul românesc – majoritatea muncitorilor veneau în România la începutul primăverii, când se deschideau șantierele, și se întorceau în Italia odată cu venirea toamnei. Au existat însă și foarte mulți italieni care au ales să se stabilească definitiv în România, să-și aducă familiile sau să-și formeze unele aici și să-și facă un cămin pe pământ românesc. Ei sunt cei ai căror descendenți trăiesc și astăzi în România și constituie miezul minorității italiene actuale.

În 1940, când România a trecut de partea Germaniei, o bună parte dintre italienii care făcuseră ceva avere s-au repatriat. Mulți din cei rămași în București au murit în timpul bombardamentelor din 1944, iar după sovietizarea României unii au fost arestați. Începând cu anul 1951 au fost repatriați forțat 40.000 de italieni, în convoaie de câte 100 de persoane, la fiecare 15 zile. Fiecare persoană a avut dreptul la o singură valiză, cu obiecte personale, de cel mult 35 de kilograme. Aurul se confisca.

Celor rămași în România li s-au închis școlile, bisericile, casele comunităților, li s-au confiscat pașapoartele și au fost obligați să renunțe la cetățenia italiană. De frica represiunilor mulți și-au ars toate documentele și toate înscrisurile în limba italiană. În România au rămas, deci, numai italienii naturalizați români. Italianii au continuat să facă ce știau ei mai bine: să construiască, să lucreze pământul, să scrie, să facă muzică, teatru sau să picteze²¹.

Așa se face că și dintre contemporanii noștri s-au ridicat personalități de excepție ca: Adrian Marino, Sorana Coroamă Stanca, Alexandru Pesamosca, Enrico Fanciotti, Horia Moculescu, Mișu Fotino, Dante Grechi, Angella Tomaselli, Mădălina Coracin, Mihaela Profiriu Mateescu-Culluri, Doina Florișteanu, Nicolae Girardi, Cristian Țopescu, Mario Nardin și mulți alții.

Așadar, istoria minorității italiene din România se întinde pe un segment de timp de peste o sută de ani, România aflându-se cu mai bine de un secol în urmă, în timpul domniei Regelui Carol I, într-un avânt economic și în plin proces de modernizare. Bineînțeles, modernizarea nu se putea realiza fără mână de lucru calificată în diferite domenii, așa că muncitorii străini, printre care mulți italieni au găsit de lucru și, într-un final, un rost în țara noastră. Astfel, cei veniți la muncă în România și-au adus contribuția la construcția de căi ferate, poduri, canalizări, drumuri, clădiri administrative etc. Se poate vorbi aici despre o emigrație economică, emigrație legată de dezvoltarea economică a spațiului carpato-danubiano-pontic, dar care, fără îndoială, a avut și o contribuție pe plan cultural²².

În prezent, potrivit cifrelor neoficiale, minoritatea italiană numără mai bine de zece mii de persoane, fiind o comunitate activă și bine integrată. Pe lângă această comunitate istorică de italieni, există și o prezență nouă, a italienilor emigrați și stabiliți în România în ultimii 15-20 ani, noul val de migranți italieni, al căror număr este de câteva mii de persoane și care sunt bine integrați în realitatea românească și respectați

¹⁸ *Ibidem*, p. 811.

¹⁹ *Idem*, *Bibliografia istorică romano-italiană (bibliografie selectivă). Evoluția publicațiilor istorice româno-italiene până în 1996*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1997.

²⁰ *În căutarea tărâmului promis*, p. 85.

²¹ *Ibidem*, p. 98.

²² *Ibidem*, p. 99-101.

în meseriile pe care le desfășoară, dintre care mulți se întorc periodic în Italia. Nu trebuie uitată prezența oamenilor de afaceri italieni, o prezență importantă care numără aproximativ 20.000 de firme active cu capital italian, răspândite pe întreg teritoriul României, de la Botoșani la Slatina, de la Timișoara la Constanța. Cele două comunități, ale minorității italiene și cea a oamenilor de afaceri, trăiesc împreună și conlucrează pentru menținerea și promovarea limbii, culturii și tradițiilor strămoșilor noștri.

Dintre cele mai importante realizări ale minorității italiene se pot aminti reintroducerea limbii italiene ca și studiu obligatoriu în clasele de limbă maternă după 50 de ani. Astăzi în România se studiază limba italiană atât la nivel de universitate, existând catedre de limbă italiană în majoritatea centrelor universitare importante din țară, dar și la nivel de liceu și școală primară, exemplu făcându-l Liceul Dante Alighieri din București, unde se studiază italiana atât la nivel de clase primare, cât și la gimnaziu²³.

Minoritatea italiană este una foarte activă, fiind reprezentată de către Asociația Italianilor din România – RO.AS.IT. de peste un sfert de veac și care reunește atât etnici italieni, români cu origini italiene, cât și simpatizanți ai culturii și limbii italiene. Asociația desfășoară proiecte specifice menținerii viei a tradițiilor și culturii italiene, colaborând foarte strâns cu instituțiile statului român, cât și cu cele ale statului italian, Ambasada, Institutul Italian de Cultură, Institutul de Comerț Exterior²⁴.

*

Prezența italienilor pe meleagurile județului Alba se împletește cu însăși evoluția poporului român și se regăsește în economie, arhitectură, cultură, știință și tehnică.

Battista Castaldo a fost un mare general italian, militar al Sfântului Imperiu Roman, guvernator al orașului Velletri, marchiz de Cassano, conte de Piadena. Și-a câștigat titlurile nobiliare pentru reușitele sale în lupte, fiind numit în anul 1545, de către Carol al V-lea, senior de Binasco, Rezzana, Caldignaia, Sibiu și Binanouva. A venit în Transilvania, care intrase sub dominația habsburgică, trimis chiar de Carol al V-lea, împreună cu 7000 de soldați mercenari. La venirea sa, a fost sfătuit să țină cont de sugestiile lui Gheorghe Martinuzzi, care era guvernatorul Transilvaniei, arhiepiscop de Esztergom, cardinal și episcop de Oradea. Acesta era născut în Croația, numele său fiind Georg Utjessenovicz, și a preferat să păstreze forma latinizată a numelui de familie al mamei, Martinușevic²⁵. Martinuzzi a consolidat, între 1546-1551, un castel în Vințul de Jos, județul Alba. Lucrările au fost făcute de Domenico de Bologna. Arhitectul italian Alessandro Clippa a realizat un proiect de întărire a fortificațiilor cu cinci bastioane de mari dimensiuni, plasate în colțurile centurii. După ani, castelul a fost preluat de familia Bathori (Andrei, Stefan, Cristofor), apoi proprietatea ajunge la Gabriel Bethlen, care face consolidări sub conducerea unui important arhitect din nordul Italiei, Giacomo Resti, care a transformat locul într-o fortăreață monumentală, și termină refacerea castelului în stil renescentist. Castelul devine o bijuterie de artă a vremii. Tipul de arhitectură Resti a devenit popular în întreaga Transilvanie. În perioada comunistă, domeniul a fost naționalizat, iar castelul a fost folosit ca magazie și fabrică de prelucrare a cărnii²⁶.

Biserica *Adormirea Maicii Domnului* din satul Roșia Montană, comuna Roșia Montană, a fost construită în anul 1781 de italianul Mihailo Gritta, sub forma de navă din piatră cu un singur turn din lemn. Pe turnul clopotului bisericii sunt inscripționate literele M.G. În curtea bisericii se află mormântul și piatra tombală a fiului său, George. Minerul Mihailo Gritta a fost proprietar de mine de aur. Una dintre minele sale, ce poartă numele de Gritta, se află în masivul Cetate din Roșia Montană. Peste drum de mină a ridicat o cruce care poartă în tradiția locului numele de *crucea lui Gritta*.

Tot în istoria orală a locului aflăm de existența unei străzi a locuitorilor italieni, numită strada sicilienilor, acoperită numai cu piatră de râu, de-a lungul căreia încă se mai păstrează, chiar dacă în ruină, stilul caselor de tip vilă, frumos ornamentate.

Meșterii italieni din Roșia Montană au construit o salbă de lacuri artificiale numite tăuri, cu diguri solide făcute din piatră și lut; Tăul cel Mare, Tăul Brazi, Tăul Cornii, Tăul Țapului.

Biserica *Sfânta Treime* – 1830, alături de școala confesională, astăzi dispărută (satul Mămăligani, comuna Mogoș), alături de Biserica *Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril* – 1832 (satul Bucium Cerbu – comuna Bucium) sunt două edificii construite de proprietarul de mină Mihailo Gritta din banii pe care i-a obținut pe aurul exploatat în mina sa.

Monumentul Eroilor din Primul Război Mondial de la Sebeș, turnul clopotniță al Catedralei Ortodoxe *Reîntregirea Neamului*, Catedrala Romano-Catolică *Sfântul Mihail*, Cetatea Alba Iulia, castrul roman *Apulum* –

²³ *Ibidem*, 89-92.

²⁴ <https://roasit.ro/>.

²⁵ Adriano Papo, Gizella Nemeth Papo, *Nemăsurata ispită a puterii. Gheorghe Martinuzzi, adevăratul rege al Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, Ratio et Revelatio, Oradea, 2019, p. 22.

²⁶ *Județul Alba. Istorie, cultură, civilizație*, vol. editat de Gabriel Rustoiu și Vasile Moga, Alba Iulia, 2013.

adăpostul Legiunii XIII *Gemina*, statuia lupoacei-copie a *Lupa Capitolina* de la Roma, Catedrala Greco-Catolică *Sfânta Treime* și Castelul Mitropolitan din Blaj sunt monumente de for public care atestă contribuția arhitecților, meșterilor zidari, pictorilor la realizarea lor pe teritoriul străvechi aparținând județului Alba²⁷.

România are o comunitate importantă de italieni. Comunitatea italiană a contribuit la dezvoltarea economică a României, pe de o parte în anii '90, când a privatizat primele fabrici autohtone de confecții, și pe de altă parte, investind în agricultură. Relația politică dintre România și Italia în perioada post-comunistă a fost una prietenoasă. Mulți români au plecat în Italia pentru a-și găsi un loc de muncă și un trai mai bun. Din Italia spre România au venit investitori care au găsit un teren prielnic pentru a-și dezvolta afacerile. Biserica catolică reprezintă, de asemenea, un liant puternic între români și italieni. În zilele noastre majoritatea italienilor stabiliți definitiv sau temporar în România sunt fie antreprenori care și-au deschis o afacere aici, fie tineri veniți prin programe studentești sau de voluntariat cu finanțare europeană²⁸.

Un semn că parteneriatele româno-italiene au succes este frecvența forumurilor oamenilor de afaceri, organizate prin intermediul Camerei de Comerț a României. La aceste forumuri se discută noi oportunități de investiții pentru italieni în România, dar și noile schimbări de legislație economică și fiscală. Tot de Camera de Comerț sunt recunoscuți și cei mai prolifici investitori italieni sau cei care au avut o dezvoltare accelerată. Aceste forumuri sunt o oportunitate extraordinară de a cunoaște noii investitori dar și oportunitățile de investiție pe piața din România²⁹.

Climatul economic al României este unul prietenos. Legislația este în acord cu cea europeană, ceea ce înseamnă că există foarte puțin diferențe de implementare a unui plan de afaceri în România, față de Italia. Există un avantaj notabil pe care România îl are față de alte țări membre U.E., din vestul Europei: forța de muncă bine calificată și plătită mult mai puțin.

Sistemul de învățământ din România își pregătește elevii pentru situații cât mai variate. Într-adevăr, odată cu închiderea școlilor profesionale zona de servicii și cea de construcții au avut de suferit. Însă, cultura română se bazează pe faptul că fiecare poate să facă reparații singur. Prin urmare, chiar dacă școala îi pregătește pe viitorii muncitori doar teoretic pentru a îndeplini anumite task-uri, aceștia învață din ce în ce mai mult acasă să facă anumite lucruri. Mai mult decât atât, spiritul comunitar este foarte dezvoltat, ceea ce înseamnă că odată angajat un om tânăr, va fi ajutat de colegii cu mai multă experiență să ducă la bun sfârșit ceea ce i se cere. În plus, zonele cu o rată a șomajului mare sunt foarte primitoare pentru investitorii care pot crea locuri de muncă. Asta înseamnă că la nivel de implementare a afacerii sunt ajutați, de ce mai multe ori, de autoritățile locale. Investitorii italieni stabiliți în România au creat asociații care să ajute alți etnici să își dezvolte o afacere în spațiul carpato-danubiano-pontic.

În ciuda faptului că limba română și cea italiană sunt limbi diferite, acestea sunt foarte asemănătoare. Prin urmare, italienilor le este foarte ușor să învețe limba română și viceversa. Rar există o barieră a limbii. În plus, majoritatea românilor vorbesc și engleză sau franceză, deci posibilitatea de înțelegere a unei limbi străine este foarte mare. Nici cultura românească nu este foarte diferită de cea italiană. Sângele latin își face simțită prezența la orice întâlnire între români. Stilul de viață, tipul de comunicare folosit și, nu în ultimul rând, comportamentul celor două culturi este foarte asemănător. Astfel, un investitor italian venit în România se simte ca la el în țară.

Comunitatea oamenilor de afaceri italieni din România nu a avut numai un rol în dezvoltarea economică a României, ci și în cea culturală. Aceștia au finanțat diferite festivaluri, expoziții și concerte, care au ca scop promovarea culturii și artei italiene. Oamenii de afaceri italieni din România au creat *Asociația Italianilor din România*, pentru a ajuta viitorii investitori să se adapteze mai ușor la viața din această țară. RO AS IT are sprijinul Guvernului României, prin intermediul Departamentului pentru Relații Interetnice.

Comunitatea oamenilor de afaceri din România este una deosebit de importantă și este tratată ca atare. Legislația nu este diferită de cea europeană, ceea ce înseamnă că oricine din spațiul comunitar poate investi cu încredere în România. Iar cultura românească este asemănătoare cu cea italiană, ceea ce înseamnă că orice italian se adaptează foarte ușor în România³⁰.

Potrivit recensământului din 2011 în țara noastră trăiau 3200 de italieni. Datele preliminare ale recenteii măsurători demografice ne arată 4039 de cetățeni italieni stabiliți în România. Aceasta reprezintă o consecință a oportunităților economice pe care țara noastră le oferă mediului de afaceri italian.

Județul Alba susține acest parteneriat economic cu mediul de afaceri italian, încheind acorduri cu Republica Italiană – Provincia Alessandria și Provincia Autonomă – Friuli Venezia Giulia³¹. Un număr de 68

²⁷ *Ibidem*, p. 28-59.

²⁸ I. Șerban, *op. cit.*, p. 58.

²⁹ <http://gazzettino.ro/>.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Hotărârea Consiliului Județean Alba nr. 148/26 iulie 2008; Hotărârea Consiliului Județean Alba nr. 163/24 octombrie 2007.*

de italieni erau locuitori ai județului Alba la recensământul din 2011³². Mult mai îmbucurătoare e situația firmelor italiene înregistrate la Camera de Comerț și Industrie Alba ca fiind deținute în pachet majoritar italian sau în acționariat româno-italian. Există în județul Alba un număr de 425³³ de firme italiene cu activități variate, de la fabricarea produselor din beton pentru construcții, activități de testări și analize tehnice, fabricarea de construcții metalice și părți componente ale structurilor metalice, fabricarea de aparate electrocasnice, a aparatelor de distribuție și control a electricității, inginerie și consultanță tehnică, până la fabricarea produselor de patiserie, îmbrăcăminte și încălțăminte. Predomină activitățile din domeniul confecțiilor (îmbrăcăminte, încălțăminte, lenjerie intimă), fabricarea articolelor și accesoriilor din piele, marochinărie și harnașament, precum și a celor ceramice de uz gospodăresc și ornamental.

Unele firme au cifre de afaceri și număr de angajați nesemnificativ, altele (Rekord, Savini Due, Pomponio, D'Agostino, Albani Forex, Blue Line Project, Matec) reprezintă actori importanți ai sectorului economic județean, oferind locuri de muncă (aprox. 3000)³⁴ și implicându-se în activități de susținere, sponsorizare a instituțiilor de învățământ, sanitare și culturale. Fondat în 1994 de antreprenorul italian Alcide Giacometti, grupul Rekord produce încălțăminte high-end pentru mari branduri internaționale precum Dolomite, Mammot, Scott și Garmont, având trei unități de producție la Alba -Iulia. Compania a obținut un câștig net de aproape 7 milioane euro și o cifră de afaceri de 48, 24 milioane euro în anul 2021. În 2022, MGM a finanțat preluarea Rekord printr-o majorare de capital executată de familia Foglio/Congiu împreună cu Clessidra Capital Credit și coinvestitorii SIP, Smart Capital și Brixia Finanziaria.

Atractivitatea ridicată de care se bucură județul Alba în rândul investitorilor italieni reprezintă o premisă pentru dezvoltarea economică și implicit contribuie la ridicarea nivelului de trai al cetățenilor. Autoritățile județene fac eforturi considerabile pentru susținerea și buna colaborare cu mediul de afaceri, în special cu cel italian, contribuitor însemnat la bugetul general al județului Alba.

Tradiția istorică a relațiilor româno-italiene s-a perpetuat la nivelul județului Alba din timpuri străvechi. Astăzi comunitatea oamenilor de afaceri italieni este una bine încheagată și deosebit de activă în toate sectoarele vieții sociale, un factor decizional important prin rolul economic pe care îl deține și aprecierea de care se bucură în rândul locuitorilor din județul Alba³⁵.

Bibliografie

Camera de Comerț și Industrie Alba

Cliveti, Gheorghe, *Concertul European. Un experiment în relațiile internaționale din secolul XX*, Editura Enciclopedică, București 2006, *Consiliul Județean Alba*

Direcția de Statistică Alba

Denize, Eugen, *Italia și italienii în cultura română până la începutul secolului al XIX-lea*, Editura Mica Valahie, București, 2002

Hotărârea Consiliului Județean Alba nr. 148/26 iulie 2008

Hotărârea Consiliului Județean Alba nr. 163/24 octombrie 2007

<https://gazzettino.ro>

<https://roasit.ro>

<https://roasit.ro/scurtistoricalminoritati>¹

Istoria Transilvaniei, vol. III, *De la 1711 până la 1918*, coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, ediția a II-a, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2016

În căutarea tărâmului promis. Italienii din România, coord. Bokor Zsuzsa, Editura ISPMN, Cluj-Napoca, 2017

Județul Alba. Istorie, cultură, civilizație, vol. editat de Gabriel Rustoiu și Vasile Moga, Alba Iulia, 2013

Mircea, Gabriela *Din viața și activitatea lui Mariano Baffi (1910-1994). Referințe bio-bibliografice. Edite și inedite*, în *Terra Sebus*, 3, 2011, p. 553-578

Papo, Adriano, Nemeth Papo, Gizella, *Nemăsurata ispită a puterii. Gheorghe Martinuzzi, adevăratul rege al Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, Ratio et Revelatio, Oradea, 2019

Procaci, Giuliano, *Istoria italienilor*, Editura Politică, București, 1975

Șerban, Ionuț, *Politică și diplomație europeană. România și Italia în relațiile internaționale în epoca modernă*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2013

Turcuș, Veronica, *Bibliografia istorică româno-italiană (bibliografie selectivă). Evoluția publicațiilor istorice romano-italiene până în 1996*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1997.

Turcuș, Veronica, Turcuș, Șerban, *Italia-România. O bibliografie cât o istorie*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2020.

³² *Direcția de Statistică Alba*.

³³ *Camera de Comerț și Industrie Alba*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Studiu de caz exemplificativ – omul de afaceri italian **Simone Albani Rocchetti**, prezent în Alba Iulia de la vârsta de 21 de ani, care a reușit să dezvolte doua business-uri de succes în industria mobilei (Albani Forex), dar să se implice și în viața politică a urbei (consilier local, viceprimar, consilier județean).

SUB SEMNUL LUI CLIO, LA CUMPĂNA DINTRE MILENII. TEME ȘI PROBLEMATICI DE ISTORIE ROMÂNEASCĂ ÎN ISTORIOGRAFIA ITALIANĂ, 1990-2022

Ion CÂRJA*

UNDER CLIO'S SIGN, BETWEEN THE MILLENNIA. THEMES AND DEBATES OF ROMANIAN HISTORY IN ITALIAN HISTORIOGRAPHY, 1990-2022

ABSTRACT

Italian-Romanian relations have a long tradition and a special significance, considering the common origin and the cultural and linguistic affinities of the two peoples. To older and otherwise well-known themes, such as the Roman origin of the Romanian people and the Latinity of the Romanian language, of the relations between the two peoples during the Risorgimento and the formation of modern national states, a new component was added: in the last three decades, in the Italian peninsula, the largest Romanian diaspora in Europe and in the world has formed, as a result of the migration of over one million Romanians, due to economic reasons, which settled for a long-term period. It is equally true that the Romanian space was also the target of a migratory flow coming from Italy, especially in the 19th century, but also after 1989 when numerous small and medium-sized Italian entrepreneurs arrived in Romania, attracted by the opportunities which the Romanian economy offered in the post-totalitarian period. On the level of historical writing, we can speak of a longer-lasting mutual interest, so that after December 1989 the collaboration between the historiographies of the two countries experienced a real dynamism, a frequent form of interaction and collaboration of historians from the two countries being the conferences with mixed participation, Italian-Romanian, organized in Romania or Italy. The present study aims to broadly gather the Italian scientific production related to themes and issues of Romanian history, which appeared in the last three decades. Without claiming to be able to offer an exhaustive panorama, we propose to review study topics, works and names of academics and researchers who have dealt with Romanian history, culture and civilization during the last 30 and so years. In addition to a certain revelatory character of the Italian public, Italian historiography regarding the Romanian space has especially revealed approaches and interpretative contributions about Romanians and Romania that must be considered, in the liberal and open climate in which the Romanian, Italian and European historiographic approaches are placed today.

Keywords: Romania, Italy, Eastern Europe, Risorgimento, emigration, comparative perspective, historiography.

Prăbușirea totalitarismului comunist în România, în decembrie 1989, a fost un moment cu adevărat de cotitură care a permis revenirea mult dorită la un climat liberal, în dezbaterile istoriografice, iar în relațiile externe a făcut posibilă reluarea pe deplin a cooperării științifice și culturale cu Europa centrală și de vest. Relațiile cu Italia au avut un caracter aparte de-a lungul timpului dacă ținem seama de afinitățile culturale existente între cele două spații și de rolul pe care l-a jucat ideea originii romane și a latinității limbii române în mișcarea culturală și de emancipare politico-națională a românilor din secolele XVIII-XIX. Această perioadă a ultimilor 32 de ani a fost una cu adevărat benefică pentru climatul istoriografic, deoarece a permis reluarea unor contacte și colaborări pe teme de interes comun, posibilitatea frecventării arhivelor și bibliotecilor din cele două țări, redeschiderea centrelor și a institutelor de cultură și organizarea de simpozioane și conferințe cu participare româno-italiană, în Italia și în România, care au devenit în timp o tradiție a relațiilor bilaterale.

O evaluare sistematică a ce s-a scris și cum s-a scris până acum în cele două istoriografii, în contextul colaborării și cooperării reciproce, ar fi un demers deosebit de important, care se lasă încă așteptat¹. Dacă istoricii români au frecventat câteva teme mari legate de Italia în studiile și cercetările lor, cum ar fi: istoria antichității romane, relațiile în plan ecleziastic cu papalitatea și politicile acesteia față de Țările Române din Evul Mediu până în timpurile moderne, raporturile italo-române în perioada Risorgimento și în epoca formării statelor naționale, prezența României și a Italiei în peisajul relațiilor internaționale din ultimele decenii ale secolului XIX și începutul secolului XX, considerăm interesant de văzut care au fost alegerile tematice ale

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; e-mail: ion.carja@ubblcluj.ro.

¹ Pentru o evaluare cantitativă și calitativă a producției științifice dedicate raporturilor italo-române, o veritabilă „bază de date” care înscriează titlurile apărute în Italia și în România a fost realizată de: Veronica Turcuș, *Bibliografia istorică româno-italiană (bibliografie selectivă). Evoluția publicațiilor istorice româno-italiene până în 1996*, vol. I-II, Presa Universitară Clujeană, colecția „Philobiblion”, Cluj-Napoca, 1997; Veronica Turcuș, Șerban Turcuș, *Italia-România: o bibliografie cât o istorie*, Școala Ardeleană, Colecția „Istorie contemporană”, Cluj-Napoca, 2020.

istoricilor italieni interesați de spațiul românesc. În vederea realizării acestui material am optat pentru perioada de după 1989, pentru că este una specială, de deschidere și de regăsire, de reluare a colaborării pe toate planurile, în parametrii normalității, pentru a spune astfel, între Italia și România, de la economie și relații politico-diplomatice, până la domeniul științific, cultural și artistic.

O primă încadrare sub care regăsim teme și problematici de istorie românească în șantierele de cercetare ale istoriografiei italiene de după 1990, este „istoria Europei orientale”. Prin acest concept este instituționalizat în spațiul academic și de cercetare din Italia interesul pentru istoria Europei centrale și de răsărit, fapt ușor de constatat dacă aruncăm o privire asupra organizării universităților italiene, în cadrul cărora, pe lângă facultățile de Litere și Filosofie sau de Științe Politice, există catedre și centre de cercetare dedicate „istoriei Europei orientale”. Este un context instituțional în care se formează specialiști în istoria acestei regiuni, de la simpla inițiere sub forma unor teze de licență, până la cercetări aprofundate de tipul doctoratelor sau a unor proiecte de mai mare anvergură, pe care se clădesc în timp cariere universitare. Pentru a reține câteva titluri relevante de lucrări publicate de istorici italieni ai ultimelor trei decenii, în această perspectivă, unul din primele volume care poate fi citat este cel apărut în anul 1987, sub coordonarea Ritei Tolomeo, a lui Francesco Guida și a lui Attilio Chitarin, *Studi storici sull'Europa orientale*, publicat cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani de către Angelo Tamborra², un nume de referință în istoriografia italiană postbelică pe această zonă de interes istoriografic: istoria Europei central-răsăritene. În 2004 a apărut la editura Rubbettino, sub coordonarea lui Pasquale Fornaro, cartea *La tentazione autoritaria. Istituzioni, politica e società nell'Europa centro-orientale tra le due guerre mondiali*³. Un alt exemplu foarte bun pe care îl putem da în această sumară enumerare exemplificatoare poate fi, în continuare, lucrarea lui Stefano Santoro de la Trieste, apărută un an mai târziu la Editura Franco Angeli din Milano, *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918-1943*, o contribuție care conține trei capitole dedicate realităților românești din perioada interbelică și din anii celei de a doua conflagrații mondiale⁴. Mai mult decât o simplă expresie geografică, însă, Europa răsăriteană reprezintă în percepția istoriografiei italiene „cealaltă Europă”, sau după cum sugerează titlul unei cărți scrise de profesorul Francesco Guida, apărută în 2015, „cealaltă jumătate a Europei”⁵. Privită dinspre Occident, „cealaltă Europă” a fost dintotdeauna o alteritate, care sub raport civilizațional și al dinamicii modernizării prezenta rămăneri în urmă, o percepție care a fost întărită de instalarea la putere a regimurilor comuniste după 1945, devenind Europa „de dincolo de Cortina de Fier”. Este „lumea danubiano-balcanică”, după cum o numește Rita Tolomeo în cărțile sale⁶, un univers pe care istoriografia italiană l-a văzut sub forma unei problematici de cercetare de sine stătătoare, care își are propriile exigențe și specificități. În această ordine de idei putem include, de asemenea, lucrarea lui Alberto Basciani apărută în anul 2016 la Rubbettino, *L'illusione della modernità. Il Sud-est dell'Europa tra le due guerre mondiali*⁷, precum și volumul recent publicat sub coordonarea lui Antonio D'Alessandri și Rudolf Dinu, intitulat *Il Sud-Est europeo e le Grandi Potenze. Questioni nazionali e ambizioni egemoniche dopo il congresso di Berlino*⁸. Chiar dacă este percepută ca o direcție de studiu distinctă, istoria acestui popor de limbă latină și credință prevalent orientală, după cum au fost numiți românii, istoria lor este inclusă în conceptul alteritar de „Europă orientală”, așa cum rezultă de altfel și din evaluări mai recente ale istoriografiei italiene, a se vedea de pildă lucrarea coordonată de Ștefan Santoro și Francesco Zavatti, *Clio nei socialismi reali. Il mestiere di storico nei regimi comunisti dell'Europa orientale*, un volum colectiv de studii în care vorbind despre „Clio și miturile naționale” din perioada „socialismului real”, Ștefan Santoro face o analiză succintă a istoriografiei române din perioada Ceaușescu⁹.

² Angelo Tamborra, *Studi storici sull'Europa orientale. Raccolti per il 70° compleanno dell'autore, a cura di Rita Tolomeo, Francesco Guida, Attilio Chitarin*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1986. Dintre contribuțiile lui Angelo Tamborra pe această temă, a se vedea: *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1800-1920)*, F. Vallardi, Milano, 1973; *Catholicisme et Monde orthodoxe à l'époque de Pie IX*, în „Miscellanea Historiae Ecclesiasticae”, IV, Louvain, 1972, pp. 179-193.

³ Pasquale Fornaro (coord.), *La tentazione autoritaria. Istituzioni, politica e società nell'Europa centro-orientale tra le due guerre mondiali*, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 2004.

⁴ Stefano Santoro, *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918-1943*, Franco Angeli, Milano, 2005, pp. 107-122, 225-235, 355-374.

⁵ Francesco Guida, *L'altra metà dell'Europa. Dalla Grande Guerra ai giorni nostri*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2015.

⁶ Vezi: Rita Tolomeo, *La Santa Sede e il mondo danubiano-balcanico. Problemi nazionali e religiosi, 1875-1921*, La Fenice, Roma, 1996; Idem, *Vecchie e nuove élites nell'area danubiano-balcanica del XIX secolo*, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 2011.

⁷ Alberto Basciani, *L'illusione della modernità. Il Sud-est dell'Europa tra le due guerre mondiali*, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 2016.

⁸ Antonio D'Alessandri, Rudolf Dinu (coord.), *Il Sud-Est europeo e le Grandi Potenze. Questioni nazionali e ambizioni egemoniche dopo il congresso di Berlino*, Roma Tre-Press, Roma, 2020.

⁹ Ștefan Santoro, Francesco Zavatti (coord.), *Clio nei socialismi reali. Il mestiere di storico nei regimi comunisti dell'Europa orientale*, Edizioni Unicopli, Milano, 2020, pp. 169-172.

O primă temă de studiu de interes comun, în care se regăsesc prin preocupările lor deopotrivă istorici italieni și români, de dată mai veche sau mai recentă, este reprezentată de relațiile italo-române în perioada Risorgimento și a formării statelor naționale în cele două spații. De la Alexandru Marcu până la Dimitrie Bodin, Ștefan Delureanu și Raluca Tomi¹⁰, scrisul istoric din România s-a focalizat pe problematica risorgimentală, în care a văzut un model și o sursă de inspirație pentru mișcarea de emancipare națională a românilor din secolul al XIX-lea. De partea istoriografiei italiene, în perioada pe care o avem în vedere, semnalăm mai întâi volumul de studii editat de Giulia Lami, *Risorgimento. Italia e Romania 1859-1879. Esperienze a confronto*-actele unui colocviu care a avut loc loc cu mulți ani în urmă, publicate sub dublu patronaj editorial, la Milano și București, în anul 1992¹¹. Cu prilejul împlinirii unui secol și jumătate de la unificarea Italiei, au avut loc două conferințe, la Bistrița și București, în volumele lor regăsindu-se studii despre problematica risorgimentală și despre formarea statului-națiune la români și italieni, semnate de Francesco Guida, Alberto Basciani și Antonio D'Alessandri¹². În același context aniversar al unității italiene se publică, în anul 2013, un volum editat de Giordano Altarozzi și Cornel Sigmirean, intitulat *Il Risorgimento italiano e i movimenti nazionali in Europa: dal modello italiano alla realtà dell'Europa centro-orientale*¹³. Interesul istoriografiei italiene pentru problematica românească din perioada „Risorgimento” are în vedere identificarea modului în care au circulat în spațiul românesc idei și personalități din mișcarea risorgimentală italiană și, respectiv, impactul pe care l-au avut asupra mișcării naționale românești din Principate și din Transilvania. Sugestivă este în acest sens contribuția lui Francesco Guida despre Marc Antonio Canini, această figură care a cucerit Țările Române și alte regiuni ale Europei răsăritene, fiind un veritabil ambasador al ideilor risorgimentale în Balcani¹⁴.

Într-o strânsă legătură cu problematica risorgimentală s-a manifestat interesul scrisului istoric italian din perioada pe care o avem în vedere, pentru evoluția mișcării naționale românești și pentru formarea statului național român. Interesată de parcursul de modernizare care se împlinește prin constituirea statelor națiuni în partea de răsărit a continentului, istoriografia italiană va oferi contribuții de cel mai mare interes pentru mai buna înțelegere a procesului de formare a națiunii române moderne. De departe, cele mai interesante abordări îi aparțin profesorului Francesco Guida, care a scris câteva studii de referință despre fenomenul izocroniei din evoluția italienilor și românilor spre statul-națiune în secolul al XIX-lea și despre asemănările și diferențele existente între cele două desfășurări de parcurs istoric. Este vorba de o perspectivă comparată deosebit de utilă pentru înțelegerea fenomenului național la nivel european, în ultimă instanță, o contribuție originală care îmbogățește studiul temei sub aspect interpretativ în ambele istoriografii¹⁵. Unul din aceste texte a apărut într-un volum publicat la București în anul 2011, *Italia e Romania verso l'unità nazionale. Convegno di studi in occasione del 150° anniversario dell'unità d'Italia (16-17 Giugno 2011) Università di Bucarest*, o lucrare de asemenea semnificativă pentru perspectiva comparată pe care a avut-o mereu în vedere profesorul Guida în studierea celor două parcursuri de modernitate, italian și românesc¹⁶.

¹⁰ Reținem cu titlu de exemplificare câteva dintre lucrările acestora, pe tema avută în vedere: Alexandru Marcu, *Conspiratori și conspirații în epoca renașterii politice a României 1848-1877*, Cartea Românească, București, 1930; Dimitrie Bodin, *Documente privitoare la legăturile economice dintre Principatele Române și Regatul Sardiniei*, M. O. Imprimeria Națională, București, 1941; Ștefan Delureanu, *Mazzini și românii în Risorgimento*, Paideia, București, 2006; Idem, *Garibaldi între mit și istorie*, Paideia, București, 2007; Idem, *Italia și România spre unitatea națională. Un secol de istorie paralelă (1820-1920)*, Paideia, București, 2010; Idem, *Risorgimento italiano e Risorgimento romeno*, La Città del Sole, Napoli, 2005; Raluca Tomi, *Italianii din orașele Moldovei și rolul lor în modernizarea comunităților locale 1825-1866*, în Cătălin Turliuc, D. Ivănescu (coord.), *Confluente identitare și realități demografice la Est de Carpați în sec. XIX-XX*, Editura Junimea, Iași, 2010, pp. 339-365; Idem, *Rivoluzione, guerra e diplomazia: i democratici lombardi e i romeni negli anni dei grandi dibattiti (1853-1858)*, în „Rassegna Storica del Risorgimento”, anno XCIX, supplemento al fascicolo III/2012, Gruppi Esteri, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, Roma, pp. 109-128.

¹¹ Giulia Lami (ed.), *Risorgimento. Italia e Romania 1859-1879. Esperienze a confronto*, Centro di Studi sull'Europa Orientale, Editura Anima, Milano-București, 1992.

¹² Ion Cârja (coord.), *Unità nazionale e modernità nel Risorgimento italiano e romeno. Atti del convegno internazionale in occasione dei 150 anni dell'Unità d'Italia*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2011; Francesco Guida (coord.), *Italia e Romania verso l'unità nazionale. Convegno di studi in occasione del 150° anniversario dell'unità d'Italia (16-17 Giugno 2011) Università di Bucarest*, Humanitas, București, 2011.

¹³ Giordano Altarozzi, Cornel Sigmirean (coord.), *Il Risorgimento italiano e i movimenti nazionali in Europa. Dal modello italiano alla realtà dell'Europa centro-orientale*, Edizioni Nuova Cultura, Roma, 2013.

¹⁴ Francesco Guida, *L'Italia e il Risorgimento balcanico. Marc Antonio Canini*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1984; Idem, *Marc Antonio Canini e la Romania (1856-1879)*, în Giulia Lami (ed.), *op. cit.*, pp. 139-153.

¹⁵ Idem, *Affinità cronologiche e diversità social-politiche nella formazione degli Stati nazionali romeno e italiano*, în Ion Cârja (coord.), *Unità nazionale e modernità nel Risorgimento italiano e romeno*, pp. 65-79.

¹⁶ Idem, *L'unificazione italiana e il Risorgimento delle nazioni del sud-est europeo*, în Francesco Guida (coord.), *Italia e Romania verso l'unità nazionale. Convegno di studi in occasione del 150° anniversario dell'unità d'Italia (16-17 Giugno 2011) Università di Bucarest*, pp. 9-21.

În contextul acestui interes pentru fenomenul național românesc putem înregistra excelența monografie a lui Antonio D'Alessandri despre Elena Ghica alias Dora D'Istria, o figură specială de origine română al cărui parcurs de viață, de anvergură europeană, a intersectat și Italia și, deopotrivă, contribuția pe care distinsul coleg a dedicat-o emigrației revoluționare românești post-pașoptiste¹⁷. Trebuie inclusă aici, de asemenea, interesanta contribuție interpretativă a lui Stefano Santoro, *Dall'Impero asburgico alla Grande Romania. Il nazionalismo romeno di Transilvania fra Ottocento e Novecento*, apărută în 2014 la aceeași editură Franco Angeli din Milano, o analiză a parcursului de carieră și mai ales de orientare politico-ideologică al liderilor români din Transilvania înainte și după 1918¹⁸. Interesant din acest punct de vedere este și articolul profesorului Francesco Leoncini, *Il „congresso dei popoli soggetti all'Austria-Ungheria” (Roma, 8–10 aprile 1918). L'Italia e la costruzione della nuova Europa: un'occasione mancata*, apărut în 2012 în „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, un material care face referire la obiectivele proiectului național românesc al momentului¹⁹.

În această ordine de idei, înregistrăm un anumit grad de interes al cercetării istorice italiene pentru participarea românilor la Primul Război Mondial. Demn de menționat este în acest sens volumul bilingv *Războiul și societatea în secolul XX. Lucrările sesiunii italo-române, Cluj-Napoca-Arcalia, 6-8 mai 2005*, apărut la Cluj-Napoca în anul 2007 sub coordonarea lui Gheorghe Mândrescu și Giordano Altarozzi, un volum miscelaneu în care regăsim studii semnate deopotrivă de istorici italieni și români, referitoare la ambele conflagrații mondiale din veacul XX²⁰. O temă de interes pentru ambele istoriografii este legată de prizonierii români capturați de italieni din rândurile armatei austro-ungare în perioada 1915-1918 și formarea apoi a corpului de voluntari cunoscut sub numele de Legiunea Română din Italia. Reținem în acest sens câteva contribuții, semnate de: Alberto Basciani, *I prigionieri di guerra romeni nel campo di concentramento di Avezzano (AQ) durante la Prima Guerra Mondiale 1916–1918*, apărută în 2002²¹, Stefano Santoro, *I volontari romeni sul fronte italiano nella Prima Guerra Mondiale e la Legione romana d'Italia*, apărută în 2017²², Giuseppe Mazzaglia, *Prigionieri romeni in Sicilia durante la Grande Guerra*, publicată în 2018²³, Filippo Cappellano, *La Legione Romana* (1998)²⁴ și Filippo Cappellano, Paolo Formiconi, *Le relazioni militari italo-romene nella Grande Guerra: esportazioni di materiale bellico e Legione Romana*, apărută în 2018²⁵. O contribuție monografică importantă din perspectiva interesului istoriografiei italiene pentru problematica națională românească și pentru formarea statului-națiune de tip modern la români este cea a lui Alberto Basciani, dedicată „unirii dificile” a Basarabiei cu România, o carte publicată în anul 2005, apărută ulterior în traducere românească la editura Cartier, în anul 2018²⁶.

Orașul-capitală a fost peste tot în Europa o „piesă” simbolică importantă pentru istoria și devenirea națiunii moderne, așa cum o demonstrează cu referire la Italia lucrarea coordonată de Paolo Carusi, profesor la Universitatea Roma Tre, apărută în anul 2011: *La capitale della nazione. Roma e la sua provincia nella crisi del sistema liberale*²⁷. În ceea ce privește capitala României moderne, orașul București, semnalăm excelența contribuție a cercetătoarei Emanuela Costantini de la Perugia, intitulată *La capitale immaginata. L'evoluzione di Bucarest nella fase di costruzione e consolidamento dello stato nazionale romeno (1830-*

¹⁷ Antonio D'Alessandri, *Il pensiero e l'opera di Dora D'Istria fra Oriente europeo e Italia*, Gangemi Editore, Roma, 2007; versiunea în limba română: Idem, *Gândirea și opera Dorei D'Istria între Orientul european și Italia*, traducere din limba italiană de Mara Chirîțescu și Cerasela Barbone, Editura Pavesiana, București, 2011; Idem, *Sulle vie dell'esilio. I rivoluzionari romeni dopo il 1848*, colecția „Il Pianetta scritto”, Editura Argo, Lecce, 2015.

¹⁸ Stefano Santoro, *Dall'Impero asburgico alla Grande Romania. Il nazionalismo romeno di Transilvania fra Ottocento e Novecento*, Franco Angeli, Milano, 2014.

¹⁹ Francesco Leoncini, *Il „congresso dei popoli soggetti all'Austria-Ungheria” (Roma, 8–10 aprile 1918). L'Italia e la costruzione della nuova Europa: un'occasione mancata*, in „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, IX, 2012, pp. 11-30.

²⁰ Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi (ed.), *Războiul și societatea în secolul XX. Lucrările sesiunii italo-române, Cluj-Napoca-Arcalia, 6-8 mai 2005*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2007.

²¹ Alberto Basciani, *I prigionieri di guerra romeni nel campo di concentramento di Avezzano (AQ) durante la Prima Guerra Mondiale 1916–1918*, în „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, 4, 2002, pp. 214–221.

²² Stefano Santoro, *I volontari romeni sul fronte italiano nella Prima Guerra Mondiale e la Legione romana d'Italia*, în „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, XII, 2017, pp. 149-162.

²³ Giuseppe Mazzaglia, *Prigionieri romeni in Sicilia durante la Grande Guerra*, în „Anuarul Institutului de Studii Italo-Român”, XV, 2018, pp. 63-91.

²⁴ Filippo Cappellano, *La Legione Romana*, în *Studi storico militari. 1996*, Roma, 1998, pp. 227-344.

²⁵ Filippo Cappellano, Paolo Formiconi, *Le relazioni militari italo-romene nella Grande Guerra: esportazioni di materiale bellico e Legione Romana*, în „Annali, Museo Storico Italiano della Grande Guerra”, 2018, nr. 26, pp. 37–61.

²⁶ Alberto Basciani, *La difficile unione. La Bessarabia e la grande Romania 1918-1940*, Aracne Editrice, Roma, 2005; Idem, *Dificila Unire. Basarabia și România Mare 1918-1940*, Editura Cartier, Chișinău, 2018.

²⁷ Paolo Carusi (coord.), *La capitale della nazione. Roma e la sua provincia nella crisi del sistema liberale*, Viella Editrice, Roma, 2011.

1940), apărută în anul 2016 la editura Rubbettino, pentru ca în 2019 să fie publicată la Polirom traducerea în limba română²⁸.

Un alt sector tematic pe care îl putem delimita ca fiind unul distinct în preocupările istoricilor italieni față de realitățile românești este perioada comunistă, chiar dacă această direcție de cercetare nu s-a tradus printr-o mare abundență de contribuții care să fi văzut până în prezent lumina tiparului (comparativ, cel puțin, cu atenția acordată relațiilor italo-române în perioada „Risorgimento”). O lucrare de referință pentru această temă în sens larg este cea semnată de Antonello Biagini și Francesco Guida, *Mezzo secolo di socialismo reale. L'Europa centro-orientale dal secondo conflitto mondiale all'era post'comunista*, publicată în anul 1997²⁹. Importantă este în această ordine de idei lucrarea dedicată „modelului românesc” al comunismului, din care un prim volum coordonat de Gheorghe Măndrescu și Giordano Altarozzi conține actele unui colocviu italo-român, desfășurat la Messina în 2004³⁰, iar al doilea reprezintă o revenire la argument după mai bine de un deceniu³¹. În ambele volume se regăsesc studii semnate de istorici italieni, referitoare la comunismul din România. Interesul suscitât de această temă pe lângă istoricii italieni se regăsește și în opera istoriografică lui Francesco Guida, care a elaborat câteva studii despre comunismul românesc (cu un interes mai pronunțat pentru perioada Ceaușescu)³², iar în monografia pe care a dedicat-o țării noastre, apărută la editura Unicopli din Milano în 2005³³ și 2007, și în 2019 în traducere românească³⁴, partea referitoare istoria României din perioada 1948-1989 este una consistentă. Din această sumară enumerare nu putem omite contribuția de bună calitate a lui Paolo Carusi, profesor la Universitatea Roma Tre, cu tema: *Partidul Comunist Italian și prăbușirea comunismului românesc reflectată în paginile ziarului „l'Unità”*, publicată în anul 2014 în Anuarul Institutului Italo-Român de Studii de la Cluj³⁵.

Istoria vieții religioase a spațiului românesc și a raporturilor românilor cu Sfântul Scaun sunt teme care se regăsesc în scrisul istoric italian din ultimele trei decenii. Pentru a spune adevărul, trebuie să recunoaștem că această problematică a fost cultivată mult mai intens de istoriografia românească de dată mai veche sau mai recentă, pentru care accesul la arhivele vaticane, spre exemplu, a fost un scop și o țintă în vederea documentării unor subiecte din această categorie³⁶. N-au lipsit, în perioada pe care o avem în vedere, preocupări în această direcție nici din partea istoriografiei italiene, și cel mai cunoscut exemplu în acest sens este cel al istoricului Cesare Alzati de la Milano, autorul unor contribuții monografice de referință, din care reținem două titluri: *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, apărută în limba română la Cluj în 1998, apoi *Lo spazio romeno tra frontiera e integrazione in età medioevale e moderna*, publicată la Pisa în 2001³⁷, alături de numeroase studii și articole. Profesorul Alzati

²⁸ Emanuela Costantini, *La capitale immaginata. L'evoluzione di Bucarest nella fase di costruzione e consolidamento dello stato nazionale romeno (1830-1940)*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2016; Idem, *Capitala imaginată. Evoluția Bucureștiului în perioada formării și consolidării statului național român (1830-1940)*, Polirom, Iași, 2019.

²⁹ Antonello Biagini, Francesco Guida, *Mezzo secolo di socialismo reale. L'Europa centro-orientale dal secondo conflitto mondiale all'era post'comunista*, Giappichelli Editore, Torino, 1997.

³⁰ Gheorghe Măndrescu, Giordano Altarozzi (coord.), *Comunismo e comunismi. Il modello rumeno. Atti del convegno di Messina, 3-4 maggio 2004*, prefață de Antonello Biagini, vol. I, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2005.

³¹ Gheorghe Măndrescu (coord.), *Comunismo e comunismi. Il modello rumeno*, vol. II, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2016.

³² Francesco Guida, *Il fenomeno ceaușista: ideologia e politica*, în Santi Fedele, Pasquale Fornaro (coord.), *La crisi dell'impero sovietico e la dissoluzione del sistema del socialismo reale*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2000, pp. 79-97; Idem, *Lucrețiu Pătrășcanu, la principale vittima delle "purghe" nella Romania comunista: una rivisitazione*, în Francesco Guida (coord.), *Intelletuali versus democrazia. I regimi autoritari nell'Europa sud-orientale (1933-1953)*, Carocci Editore, Roma, 2010, pp. 381-439; Idem, *Marea Unire și istoriografia românească în epoca „matură” a regimului comunist*, în „Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași” (serie nouă), Istorie, Tom LXIV/2018, Număr special: *Marea Unire a românilor (1918)-Istorie și actualitate*, volum editat de Petronel Zahariuc, Adrian-Bogdan Ceobanu, Adrian Vițalaru, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, pp. 643-650.

³³ Idem, *Romania*, Edizioni Unicopli, Milano, 2005, perioada comunistă a se vedea la pp. 185-282. Trebuie menționat că monografia despre România, edițiile Unicopli 2005 și 2007, a fost anunțată prin două contribuții prealabile ale autorului, astfel: *La Grande România* (Periferia, Cosenza, 2002) și *La Romania contemporanea-Momenti e questioni di storia-* (Edizioni Nagard, Milano, 2003).

³⁴ Idem, *România în secolul XX*, traducere din limba italiană de Dragoș Cojocaru, Editura Cartier, Chișinău, 2019, capitolele dedicate perioadei comuniste a se vedea la pp. 192-293.

³⁵ Paolo Carusi, *Partidul Comunist Italian și prăbușirea comunismului românesc reflectată în paginile ziarului „l'Unità”*, în „Anuarul Institutului de Studii Italo-Român”, XI, 2014, pp. 51-61.

³⁶ Vezi în acest sens Ion Cârja, Cecilia Cârja, *Români și Sfântul Scaun-perspective istoriografice post-comuniste. Câteva considerații*, în vol. Ioan Aurel Pop, Ioan Bolovan, Mihaela Bedecan (coord.), *Nicolae Bocușan. Istoria sub semnul Generozității și Umanității*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, pp. 371-389.

³⁷ Cesare Alzati, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, ediție îngrijită, traducere și bibliografie de asist. univ. Șerban Turcuș, postfață de prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1998; Idem, *Lo spazio romeno tra frontiera e integrazione in età medioevale e moderna*, Edizioni ETS, Pisa, 2001.

s-a interesat de o gamă tematică deosebit de amplă, de la istoria creștinismului timpuriu la românii aflați în aria de spiritualitate bizantino-slavă, la unirea ardelenilor cu Roma din 1700, până la aspecte din istoria Bisericii greco-catolice în române în secolele XIX-XX, fiind unul dintre cei mai buni specialiști de astăzi, din afara României, în sfera istoriei bisericii și a vieții religioase a românilor³⁸. Se impune să o menționăm aici și pe regretata doamnă Teresa Ferro, profesor universitar la Catania și Udine, autoarea unei contribuții monografice despre misionarii catolici din Moldova, publicată în 2005, cu o traducere în limba română apărută la Cluj în 2006³⁹. Deosebit de importantă din această perspectivă este lucrarea în două volume coordonată de Luciano Vaccaro, *Storia religiosa dello spazio romeno*, publicată la Centrul Ambrozian din Milano în 2016, rezultată în urma a două conferințe italo-române desfășurate la Veneția și Villa Cagnola în anul 2002⁴⁰. O altă direcție de interes, în perioada studiată, o identificăm în mediile vaticane, cu privire la istoria Bisericii Catolice din România, de ambele rituri, latin și bizantin, în secolul XX. Este vorba de un interes mai accentuat pentru impactul regimului totalitar asupra Catholicismului din România, în contextul în care Sfântul Scaun a decis beatificarea unor personalități de referință din aria spirituală a acestor confesiuni, așa cum a fost episcopul Anton Durcovici, monseniorul Vladimir Ghyka sau mai recent cei șapte episcopi greco-catolici, ridicați la cinstea altarelor de papa Francisc cu ocazia vizitei sale în România, în anul 2019. Acest demers are și un corespondent în plan istoriografic, dacă ne gândim la volumul *Fede e martirio. Le Chiese orientali cattoliche nell'Europa del Novecento. Atti del Convegno di storia ecclesiastica contemporanea (Città del Vaticano, 22-24 ottobre 1998)*, apărut în 2003, sub coordonarea lui Aleksandre Rebernik, Gianpaolo Rigotti și Michel van Parys (Libreria Editrice Vaticana), un volum care conține trei studii despre situația Bisericii greco-catolice românești înainte și după 1948⁴¹.

O altă temă de interes pentru cele două istoriografii este emigrarea, fenomen pe care l-au cunoscut și l-au trăit deopotrivă românii și italienii, în trecut și în contemporaneitate-după evenimentele din decembrie 1989, dar mai ales după aderarea țării noastre la Uniunea Europeană, în 1 ianuarie 2007, românii au avut din nou posibilitatea de a călători în străinătate și de a-și căuta de lucru în alte țări. Istoriografia a urmărit fenomenul, istoricilor italieni nelipsindu-le interesul pentru fluxurile migratorii din peninsulă către Europa răsăriteană. Astfel, o contribuție extrem de interesantă, cu informații valoroase privind o emigrare consistentă din nordul actualei Italii în Transilvania la 1851, a fost publicată în anul 2002 de către Marco Felicetti și Renzo Francescotti, cu tema *Sulle ali di una rondine. Storie di migrazioni*⁴². Antonio Ricci, un cercetător temeinic al fenomenului emigrării între cele două spații, a publicat în 2004 studiul *Gli Italiani in Romania: migranti cattolici tra Ottocento e Novecento*, revenind asupra temei cu o contribuție mai amplă în anul 2017⁴³. În 2008 a apărut la Ravenna o contribuție de asemenea importantă, semnată de Roberto Scagno, Paolo Tomasella și Corina Țucu, despre emigrarea din regiunea Veneto în România⁴⁴. Paolo Tomasella va susține, de altfel, o teză de doctorat pe această temă, în anul 2014, așa cum vom vedea în partea a doua a articolului de față.

După 1990 Italia a devenit pentru români o a doua patrie, o „mică Românie” în care diaspora românească a ajuns să numere peste un milion de persoane. Practic românii au ajuns coabitanti de proximitate pentru italienii în țara cărora au dorit să se stabilească pe termen lung sau pentru totdeauna, în căutarea unei vieți mai bune, în condițiile tranziției românești cu toate problemele de natură economică pe care le-a generat. Aceste fapt a impus în societatea italiană nevoia firească de a-i cunoaște mai bine pe români, a ști mai multe despre specificul cultural, tradițiile și felul lor de a fi, și nu în ultimul rând de a evalua proporțiile imigrării românilor ca fenomen și de a-i da, prin politici adecvate, o finalitate pozitivă pentru Italia. S-au constituit în acest sens centre de cercetare, care se ocupă de studierea fenomenului

³⁸ O bibliografie selectivă a operei profesorului Cesare Alzati a se vedea în vol. Ioan-Aurel Pop, Ovidiu Ghitta, Ioan Bolovan, Ana Victoria Sima (coord.), *Dal cuore dell'Europa. Omaggio al professor Cesare Alzati per il compimento dei 70 anni*, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015, pp. 19-42.

³⁹ Teresa Ferro, *I missionari cattolici in Moldavia-studi storici e linguistici*, Clusium, Cluj-Napoca, 2005; Idem, *Misionarii catolici în Moldova*, traducere de Cristian Alexandru Damian și Ștefan Damian, IDC PRESS, Cluj-Napoca, 2006.

⁴⁰ *Storia religiosa dello spazio romeno*, sotto la direzione di Cesare Alzati, a cura di Luciano Vaccaro, vol. I-II, Centro Ambrosiano, Milano, 2016.

⁴¹ Aleksandre Rebernik, Gianpaolo Rigotti, Michel van Parys (coord.), *Fede e martirio. Le Chiese orientali cattoliche nell'Europa del Novecento. Atti del Convegno di storia ecclesiastica contemporanea (Città del Vaticano, 22-24 ottobre 1998)*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2003, pp. 103-118, 119-130, 347-351.

⁴² Marco Felicetti, Renzo Francescotti, *Sulle ali di una rondine. Storie di migrazioni*, Cromopress, Trento, 2002 (pe coperta cărții este trecut următorul supratitlu: *Da Predazzo alla Transilvania e ritorno, un racconto lungo 150 anni*).

⁴³ Antonio Ricci, *Gli Italiani in Romania: migranti cattolici tra Ottocento e Novecento*, în Ion Cârja (coord.), *I Romeni e la Santa Sede. Miscellanea di studi di storia ecclesiastica* (coord.), Editura Scriptorium, București-Roma, 2004, pp. 206-225; Idem, *Minoritatea etnică italiană din România în timp de criză*, în Bokor Zsuzsa (coord.), *În căutarea tărâmului promis. Italienii din România*, Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Colecția „Minorități”, Cluj-Napoca, 2017, pp. 320-350.

⁴⁴ Roberto Scagno, Paolo Tomasella, Corina Țucu, *Veneti in Romania*, Angelo Longo Editore, Ravenna, 2008.

migrației, în care perspectiva de studiu este una prin excelență interdisciplinară, în sensul în care ponderea cea mai mare în aceste colective de cercetare nu o dețin istoricii ci sociologii, și antropologii. Un astfel de pol de cercetare s-a constituit în cadrul Bisericii Catolice, este vorba de Fundația Caritas Migrantes, care din 1991 a început să editeze *Dossier Statistico Immigrazione*, publicație care apare de atunci în fiecare an, preluată apoi de Centrul de Studii și Cercetări IDOS, condus în prezent de Luca di Sciullo, alături de care activează o întreagă echipă de cercetători pe problematica migrației în Italia. IDOS colaborează de mulți ani în cercetările pe care le realizează cu o altă structură romană de cercetare, cu statut privat, Institutul de Studii Politice S. Pio V. Fenomenul migratoriu pe direcția România-Italia și prezența diasporii românești în peninsula a reprezentat un capitol important al cercetărilor făcute de această echipă, care are o viață științifică deosebit de dinamică și aduce la lumină numeroase publicații. Cu referire la români, menționăm două volume colective de studii, primul apărut în anul 2008, *Romania, immigrazione e lavoro in Italia. Statistiche, problemi e prospettive*, sub coordonarea lui Franco Pittau, Antonio Ricci, Alessandro Silj⁴⁵, următorul în 2010, *I romeni in Italia tra rifiuto e accoglienza*, coordonat de Franco Pittau, Antonio Ricci, Laura Ildikó Timșa⁴⁶, precum și un al treilea, publicat recent (2022), cu ocazia împlinirii a trei decenii de diasporă economică românească în Italia, un volum bilingv consistent și bine realizat, cu titlul *Rădăcini la jumătate. Treizeci de ani de imigrație românească în Italia*, cu o consistentă colaborare deopotrivă italiană și românească, sub coordonarea Mirunei Căjvăneanu, a lui Antonio Ricci și Benedetto Coccia⁴⁷.

Relațiile culturale și cooperarea în plan științific au cunoscut din aproape în aproape unele forme de instituționalizare, prin institute sau centre de cercetare și respectiv prin intermediul publicațiilor. O asemenea misiune, de cooperare în plan istoriografic, își asumă în Italia Accademia di Romania in Roma și Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistă de la Venezia (IRCCU), împreună cu publicațiile pe care acestea le editează. În România funcționează, în afara institutelor și a centrelor italiene de cultură, două structuri cu activitate mai aplicată în zona studiului și a cercetării istorice, este vorba de Centrul Româno-Italian de Studii Istorice (CeRISS) de pe lângă Facultatea de Istorie a Universității București și respectiv Institutul de Studii Italo-Român din cadrul Universității Babeș-Bolyai din Cluj. Acesta din urmă publică un Anuar, ajuns în prezent la cel de al 17-lea număr, alături de care mai putem menționa revista „Orizonturi italo-române”, publicată la Facultatea de Litere a Universității din Timișoara, sub coordonarea Afroditei Cionchin, o publicație de profil mai larg din care nu lipsește componenta de cercetare istorică. Cooperarea dintre cele două istoriografii, în ultimii 32 de ani, s-a concretizat cel mai adesea prin conferințe, în urma cărora au fost publicate volume care reflectă de altfel direcțiile de interes reciproc ale celor două istoriografii, română și italiană.

Nu în ultimul rând, o modalitate prin care istoriografia italiană ajunge la teme și problematice de istorie românească este reprezentată de tezele de doctorat realizate de sine stătător de către universități din Italia sau în diferite forme de colaborare, de tipul doctoratului în cotutelă, cu universități din România. Dorim să reținem aici câteva exemple de teze de doctorat pregătite și susținute de-a lungul timpului de cercetători italieni, despre care avem cunoștință. Astfel, Andrea Fara a susținut o excelentă teză de doctorat, într-o cotutelă asigurată de Università din Pisa și Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, despre colonizarea sașilor în Transilvania și rolul lor în dezvoltarea economică a regiunii, din care a rezultat cartea *La formazione di un'economia di frontiera. La Transilvania tra il XII e il XIV secolo*, publicată la Napoli în anul 2010. Andrea Carteny a susținut în anul 2004 la Università La Sapienza di Roma o teză de doctorat cu tema *Evoluzione della democrazia dei partiti politici in Romania (1989-2004)*⁴⁸. După aceasta, Andrea Carteny a lucrat mulți ani pe o temă de cercetare referitoare la istoria minorității maghiare din Transilvania după cel de-Al Doilea Război Mondial. Giuseppe Motta a susținut în aceeași perioadă, la Università La Sapienza din Roma, o teză despre relațiile României cu Statele Unite ale Americii în perioada interbelică, publicată apoi în 2006⁴⁹. Giordano Altarozzi, în prezent conferențiar și decan la Facultatea de Științe și Litere „Petru Maior” din cadrul Universității de Medicină și Farmacie, Știință și Tehnologie „George Emil Palade” din Târgu Mureș, a susținut la începutul anului 2007, la aceeași universitate romană La Sapienza, o teză de doctorat despre participarea românilor la războiul civil din

⁴⁵ Franco Pittau, Antonio Ricci, Alessandro Silj (a cura di), *Romania, immigrazione e lavoro in Italia. Statistiche, problemi e prospettive*, Editrice Idos, Roma, 2008.

⁴⁶ Franco Pittau, Antonio Ricci, Laura Ildikó Timșa (a cura di), *I romeni in Italia tra rifiuto e accoglienza*, Editrice Idos, Editrice Sinno, Roma, 2010.

⁴⁷ Miruna Căjvăneanu, Benedetto Coccia e Antonio Ricci (a cura di), *Radici a metà. Trent'anni di immigrazione romana in Italia/Rădăcini la jumătate. Treizeci de ani de imigrație românească în Italia*, Istituto di Studi Politici „S. Pio V”, Centro Studi e Ricerche IDOS, Roma, 2022.

⁴⁸ Publicată ulterior după cum urmează: Andrea Carteny, *I partiti politici in Romania (1989-2004)*, Periferia, Cosenza, 2007.

⁴⁹ Giuseppe Motta, *Un rapporto difficile. Romania e Stati Uniti nel periodo interbellico*, Franco Angeli, Milano, 2006.

Spania, în anii '30 ai secolului trecut, publicată în același an la editura Periferia din Cosenza⁵⁰. Lucrarea citată mai sus, a lui Stefano Santoro, despre naționalismul elitelor românești din Transilvania înainte și după Primul Război Mondial, a fost susținută inițial drept o a doua teză de doctorat de către autor, la Universitatea din Firenze. În anul 2011 Andrea Porcaro a încheiat un parcurs de cercetare în cadrul Universității La Sapienza, cu o teză de doctorat pe tema *Il nazionalismo di Nicolae Iorga sulla stampa tra il 1906 e il 1916*. În 2014, Gianluca Masi, universitar la Firenze, a prezentat public la Universitatea „Babeș-Bolyai” teza de doctorat cu tema *I rapporti tra il Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania (1540-1699)*, într-o formulă de cotutelă sub conducerea științifică a acad. prof. Ioan Aurel Pop și a doamnei prof. Maria Pia Pedani. În același an și tot la Cluj, Paolo Tomasella a susținut public o teză intitulată *Emigranti dal Veneto e dal Friuli nella vita economica e culturale della Romania (1848-1949)*, de asemenea o cotutelă, în care coordonarea științifică a fost asigurată de profesorii Ioan Bolovan (Universitatea Babeș-Bolyai) și Marco Dogo (Universitatea din Trieste). Acestea ar fi câteva exemple dintr-o listă care este cu siguranță mult mai lungă.

Această prezentare sumară, de teme, titluri și autori nu este nici pe departe exhaustivă, ci reprezintă mai degrabă o trecere în revistă, în linii mari, a ceea ce s-a concretizat din interesul istoriografiei italiene pentru teme de cercetare de istoria României și a românilor în ultimii 32 de ani. Ajunși la capătul acestor considerații, dorim să schițăm câteva concluzii.

Prima chestiune care se impune atenției dacă aruncăm o privire retrospectivă asupra acestor trei decenii este faptul că istoriografia italiană, cu istoricii, instituțiile și inițiativele sale a constituit un canal important prin care istoriografia română „a revenit în Europa”. După aproape cinci decenii de totalitarism comunist, scrisul românesc avea o nevoie vitală de largire de orizont și de a se reconecta la istoriografia internațională, de a recupera sub raport teoretic și metodologic rămănerile în urmă la care a constrâns-o izolarea impusă de regimul comunist. Din acest punct de vedere, considerăm că istoriografia italiană a oferit astfel istoricilor români șanse și oportunități de a se reintegra în dialogul științific european, de a reveni la normalitate, în ultimă instanță.

Se poate constata apoi că cele două istoriografii au dovedit o mare capacitate de interconectare, o disponibilitate reală de a colabora și de a face echipă pe teme și subiecte de interes comun, în special pe câteva tematici precise, precum: Risorgimento, istoria comunismului, istoria Bisericii și a vieții religioase. O demonstrează acest lucru, între altele, numeroasele colocvii și conferințe italo-române organizate în perioada despre care vorbim și actele acestor conferințe, publicate sub dublă coordonare, română și italiană.

Din repertorierea succintă pe care am propus-o în contribuția de față, rezultă că interesul istoricilor italieni pentru istoria românilor se localizează în câteva capitole tematice mai importante, ceea ce nu exclude o anumită varietate tematică a contribuțiilor aduse de istoriografia italiană mai ales pe teme de interferență, din zona pe care o putem numi cu un termen generic „relații româno-italiene”. În această ordine de idei, apare evident că apropierea istoricilor italieni de teme de studiu de istorie românească s-a dovedit a fi pentru marea majoritate una limitată, punctuală și neexclusivă, în sensul în care s-au ocupat în același timp și de alte teme și subiecte de cercetare, mai puțini fiind cei care s-au specializat în istoria românilor, acordându-i atenție în mod sistematic și cu prioritate. Trebuie să amintim din nou aici numele profesorului Guida, ale cărui contribuții la istoria românească sunt substanțiale sub raportul conținutului și de mare extindere din perspectivă cronologică: de la revoluția lui Tudor Vladimirescu la istoria comunismului românesc din perioada Ceaușescu. Este la fel de important să amintim că Francesco Guida se numără printre puținii autorii de monografii de sinteză dedicate istoriei românilor, din istoriografia internațională⁵¹, așa cum mai putem reține câteva astfel de contribuții de excepție, precum cele semnate de Keith Hitchins⁵², Catherin Durandin⁵³ și mai recent, din istoriografia germană, Kurt Scharr⁵⁴.

O trăsătură importantă a acestor contribuții semnate de colegii italieni constă pe de o parte în faptul că au făcut cunoscute publicului de limbă italiană aspecte și problematice de istoria românilor. În același timp, pentru o parte dintre aceștia, cel puțin, valoarea și relevanța cercetărilor depășește acest prim nivel,

⁵⁰ Giordano Altarozzi, *La Romania e la guerra di Spagna*, Periferia, Cosenza, 2007.

⁵¹ Din istoriografia italiană se impun a fi amintite aici și lucrarea profesorului Antonello Biagini, *Storia della Romania contemporanea*, Editrice Bompiani, Milano, 2004, apărută în limba română în anul 2012 la Editura Universității „Petru Maior” din Târgu Mureș.

⁵² Din opera vastă a istoricului american, cităm două dintre sintezele sale mai cunoscute, despre istoria României și a românilor: Keith Hitchins, *Romania 1866-1947*, ediția a 4-a, Humanitas, București, 2013; Idem, *România 1774-1866*, ediția a 3-a, Humanitas, București, 2013.

⁵³ Catherin Durandin, *Histoire de la nation roumaine*, Édition Complexe, Bruxelles, 1994; Idem, *Histoire des roumains*, Fayard, Paris, 1995; Idem, *Istoria românilor*, Institutul European, Iași, 1998.

⁵⁴ Kurt Scharr, *Rumänien. Geschichte und Geographie*, Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 2018.

de natură oarecum divulgativă, fiind reconstituiri aprofundate ale temelor de care s-au ocupat, pe marginea cărora aduc fie contribuții de natură documentară, fie contribuții interpretative valoroase, de neocolit de istoriografia unei anumite tematici și esențiale, în același timp, pentru dezbateră internă a istoriografiei românești. De regulă, în marea lor majoritate și-au dezvoltat de timpuriu competențe care să le ușureze accesul la teme de istorie românească, prin învățarea în primul rând a limbii române, care le-a permis nu numai consultarea producției istoriografice românești, ci și a surselor primare, respectiv fonduri arhivistice – ceea ce a dovedit din partea lor un interes deloc pasager și contextual pentru istoria românilor, dimpotrivă, un nivel înalt de dedicare și profesionalism. În această ordine de idei, reținem în treacăt câteva nume de colegi italieni din generațiile mai tinere (Emanuela Costantini, Antonio D'Alessandri, Stefano Santoro), care în incursiunile lor de documentare în România au ajuns nu numai în biblioteci, ci și în sălile de studiu ale Arhivelor Naționale, ori la colecția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române.

Nu în ultimul rând, istoricii italieni interesați de România au avantajul important al „privirii obiective”, din exterior, al unei poziționări neutre, accesibile celor neimplicați în polemicile interne ale istoriografiei românești, respectiv nu sunt afectați de unele abordări și percepții inevitabil subiective, condiționate cultural și identitar, care se se regăsesc la nivelul „frontului istoriografic” autohton.

În același timp, importanța contribuțiilor aduse de colegii italieni la teme și probleme de istorie românească, alături de scrierile altor istoriografii europene despre România scot în evidență un aspect de care istoricii din România vor trebui să țină seama – faptul că în climatul cultural de secol XXI nu se mai poate vorbi de un „patrimoniu istoriografic” gestionat în exclusivitate de istoriografiile „naționale”, să le spunem așa, dimpotrivă, vorbim acum, în ultimele trei decenii, mult mai mult ca în trecut, de internaționalizarea, dacă nu chiar de globalizarea dezbaterii istoriografice, care depășește într-un mod aproape natural, să-i spunem, limitările impuse de frontiere etno-culturale sau statale. Această realitate nu poate fi decât în beneficiul cunoașterii științifice, ridicând în același timp ștacheta competiției la nivelul breslei istoricilor.

MODALITĂȚI DE CONSERVARE A MEMORIEI ȘI ISTORIEI EVREILOR DEPORTAȚI DIN ORADEA

Antonio FAUR*

METHODS OF PRESERVING THE MEMORY AND HISTORY OF THE JEWS DEPORTED FROM ORADEA ABSTRACT

The present work deals with the preservation of the memory of the Jews of Oradea, most of whom were victims of the Holocaust at the end of the Second World War. The author mentioned cultural and scientific institutions and events that play a significant role in keeping their memory alive. It is about the local Jewish community, the most important after the one in Bucharest, the Museum of Jewish History in Oradea (restored with support from the senatorial fund of the US Senate and funds from the mayor's office), the "Tikvah" Association and the Center for Research in Jewish History "Eva Heyman" from the University of Oradea. The mentioned institutions, especially in the last decade, carried out a significant activity for preserving and perpetuating the memory of the Jewish community in Oradea and the tragedy they went through.

Keywords: the memory of Oradea Jews, the "Eva Heyman" Jewish History Research Center, the Tikvah Association, the Jewish community of Oradea.

În ultimele trei decenii, discursul istoric din România s-a diversificat, racordându-se la noi concepte și abordări occidentale. Sunt relevante, în acest sens, influențele venite dinspre istoriografia franceză, care a abordat cu interes, printre altele, și tema *memoriei*, a modului cum este receptată și conservată – la nivel colectiv – istoria, a diferențelor dintre memorie și istorie, a raporturilor diacronice care s-au stabilit între cele două.

Este vorba de un aspect subiectiv, care se referă la felul în care o colectivitate își amintește evenimentele istorice, cât, ce și cum reține din acestea, și, mai ales, cine contribuie la perpetuarea și conservarea acestei memorii.

Istoricul francez de referință pentru această temă, Pierre Nora, a lansat formula de „*locuri ale memoriei*”, în sens *topografic, funcțional și simbolic*, la care se adaugă statele, politicienii, mediile și comunitățile locale, pe care le numește creatori și generatori ai memoriei colective:

„*Istoria – crede Pierre Nora – se va face din studiul locurilor memoriei colective: locuri topografice, cum ar fi arhivele, bibliotecile și muzeele; locuri monumentale, precum cimitire sau arhitectură; locuri simbolice, precum comemorari, pelerinaje, aniversare sau embleme; locuri funcționale, cum ar fi manuale, autobiografii sau asocieri: aceste memoriale au istoria lor. Dar nu trebuie să uităm locurile reale ale istoriei, acelea unde să căutăm nu elaborarea, producția, ci creatorii și conducătorii memoriei colective: statele, mediile sociale și politicienii, comunități de experiență istorică sau generații aduse să-și construiască arhivele în funcție de diferitele utilizări pe care le fac memoriei*”¹ (subl.ns.-A.F.).

Evident, un rol important – în procesul de formare a unei amintiri – revine locurilor topografice, ca arhivele, bibliotecile, muzeele, precum și locurilor monumentale, cimitirele și arhitectura, statuile, monumentele dedicate unor evenimente sau personalități istorice și culturale, și comemorările. În opinia lui P. Nora, mass-media are un rol deosebit în crearea „istoriei imediate (...), în construcția acestei memorii colective”. Memoria colectivă se datorează, în parte, și modului cum mass-media reflectă un eveniment istoric, adică „(...) doar ceea ce rămâne din trecut în ceea ce trăim în interiorul grupului”². În opinia noastră, pentru publicul larg lectura presei, și mai ales emisiunile de televiziune și radio se bucură de o audiență foarte largă și imediată într-o colectivitate.

Ne propunem, în prezenta lucrare, să aducem în circuitul științific câteva dintre modalitățile prin care este conservată și perpetuată memoria minorității evreiești din Oradea, care a jucat un rol major în dezvoltarea orașului de pe Crișul Repede.

* Universitatea din Oradea; e-mail: afaur@uoradea.ro.

¹ Pierre Nora (ed.), *Les lieux de la mémoire. La République. La Nation. Les France*, 7 volume, Paris, Gallimard, 1984-1992 (trad. Autorului, apud. Florin Cântec, *Memorie și uitare în istorie. Repere din istoriografia franceză*, în *Xenopoliana*, XI, 2003, 3-4, pp. 33-34).

² Fl. Cântec, *op. cit.*, p. 33.

După catastrofa Holocaustului din anii celui de-Al Doilea Război Mondial, Comunitatea Evreilor din Oradea a renăscut, la dimensiuni mult mai mici, și a supraviețuit și în timpul regimului comunist.

Cercetările și materialele de istorie publicate înainte de 1989 au fost reduse ca număr sau au atins tangențial istoria evreilor orădeni și bihoreni. Numai după un deceniu de la căderea regimurilor totalitare, a debutat, la modul substanțial, publicarea de materiale având o tematică de istoria evreilor și mai cu seamă în ultimul deceniu și jumătate s-au făcut progrese semnificative în cunoașterea și conservarea memoriei și istoriei evreilor din urbea de pe Crișul Repede, unde a trăit și activat o importantă minoritate evreiască. Este și cazul locurilor – preluând formula lui Pierre Nora – topografice, monumentale și simbolice ale memoriei istoriei evreilor din Oradea, pe care dorim să le facem cunoscute, nu numai ca o contribuție științifică, dar și ca un gest reparatoriu necesar față de contribuția importantei minorități etnice și religioase, care a marcat în mod decisiv dezvoltarea Oradei pe coordonatele modernității în a doua parte a secolului al XIX-lea și prima jumătate a celui următor.

În cele ce urmează, ne vom referi la *inițiativele locale* care au readus în atenția opiniei publice, existența și, în special, tragedia prin care au trecut evreii orădeni, ca parte a catastrofei colective din anii celui de-Al Doilea Război Mondial.

În afara sinagogilor (din care numai patru au fost restaurate și au o poziționare centrală favorabilă), cea mai vizibilă urmă a existenței evreimii în Oradea a fost și este moștenirea arhitecturală, de valoare europeană, lăsată orașului de către antreprenorii și arhitecții evrei, astăzi un întemeiat motiv de mândrie pentru locuitorii urbei, mai cu seamă de când au fost puse în valoare – prin acțiuni de restaurare – fațadele mai multor clădiri de cult și laice reprezentative pentru stilul secesion – și introduse în circuitul turistic.

Este suficient un tur al Pieței Unirii, zona centrală de azi a orașului, unde se situează impunătorul edificiu al complexului multifuncțional *Vulturul Negru* (ridicat între 1907-1908), construit în stil *secesion*, care a avut doi proprietari evrei, avocații dr. Emil Adorján (Asupitz) și dr. Ede Kurländer, o clădire emblematică pentru Oradea, care a fost restaurată în cadrul programului multianual pentru reabilitarea clădirilor cu valoare istorică situate în „Ansamblul urban – Centrul istoric Oradea”, lucrarea finalizându-se în anul septembrie 2017³. Se poate afirma că palatul „Vulturul Negru” – cea mai mare clădire în stil arhitectural secesion din România – a fost, în momentul construcției sale, un simbol al modernității, sau ceea ce numim, în termeni actuali un *mall*, care adăpostea spații comerciale, restaurante, hotel, cinematografe, bancă, apartamente, după modelul italian al galeriilor din Milano, având trei ieșiri (pe străzile Independenței, Vasile Alecsandri și în Piața Unirii).

Desigur, ar putea fi și multe aspecte de menționat (cu altă ocazie o vom face), legate de proprietari și arhitecți evrei⁴, la care trebuie adăugați industriașii, comercianții, micii meseriași, avocații sau medicii, dar, ceea ce este vizibil astăzi, *ca o marcă specifică a orașului*, sunt clădirile, inclusiv cele șapte sinagogi⁵, care se mai păstrează în Oradea, și din care patru sunt deja restaurate. Treptat, mai cu seamă în ultima decadă, orașul evreiesc – despre care nu se prea vorbește –, care a fost Oradea, revine în atenția cercetării istorice și a publicului larg.

Oradea s-a impus atenției generale ca un centru urban central-european tipic, mai ales prin contribuția inestimabilă la arhitectura, economia și cultura sa, a cetățenilor evrei de cultură maghiară. O parte a moștenirii lor, conservată în piatră, vizibilă peste tot în zona veche a orașului, trebuie recuperată în totalitate și pusă în valoare, printr-un proces de restaurare, ceea ce s-a întâmplat, mai cu seamă în ultimii zece ani.

Fără îndoială, o condiție esențială în cultivarea memoriei evreimii locale a fost conservarea unei minorități active. Astăzi, ca întotdeauna, *Comunitatea Evreilor din Oradea* este instituția reprezentativă a evreilor orădeni. Prin misiunea sa, aceasta are în administrare patrimoniul arhitectural de cult, precum și alte imobile din oraș. Grijă, în primul rând, față de cei bătrâni și bolnavi, pentru a le procura toate cele necesare, de la hrană, la îngrijire medicală personală și medicamente, constituie un angajament prioritar al comunității, împreună cu cultivarea tradițiilor, în special a celor religioase.

O sarcină a membrilor comunității este păstrarea vie – și prin manifestări comemorative organizate în fiecare an – a amintirii victimelor Holocaustului din Oradea și Bihor.

Începând cu anul 2012 a fost restaurată o parte a patrimoniului arhitectural de cult evreiesc orădean, fiind repuse, astfel, în circuitul turistic, prin inițiative ale Primăriei și Comunității Evreilor din Oradea, clădiri de mare valoare arhitecturală. Urmare a politicii primăriei față de patrimoniul cultural al orașului,

³ <https://www.igloo.ro/palatul-vulturul-negru-un-ansamblu-de-patrimoniu-european-readus-la-viata/>; https://www.oradea.ro/stiri-oradea/s-au-finalizat-integral-lucrările-de-reabilitare-a-palatului-vulturul-negru_, accesate la 6 octombrie 2022.

⁴ Tatăl lui Marcell Komor a fost rabin, Salamon Kohn, iar pe mama sa o cheamă Lujza Eibuschitz, https://ro.wikipedia.org/wiki/M%C3%A1rcell_Komor.

⁵ Cristian Pușcaș, *Șapte sinagogi orădene*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2017.

mai multe palate orădene cu proprietari evrei au fost restaurate, fiind considerate clădiri cu valoare patrimonială, așa cum este cazul, de exemplu, al palatelor Moskovits Miksa⁶ și Stern⁷ (de pe strada Republicii), a casei Darvas-La Roche (de pe strada Iosif Vulcan). Aici s-a deschis, în august 2020, un *Muzeu Art Nouveau*, care face parte din patrimoniul cultural al orașului⁸, ca și palatele „Vulturul Negru” și Moskovits (din Piața Unirii), ca să oferim numai câteva exemple.

Dintre sinagogi, trei sunt deja restaurate complet, iar una (cea de pe strada Tudor Vladimirescu) în curs de restaurare. Au fost restaurate sinagoga mare ortodoxă de pe strada Mihai Viteazul, folosită pentru toate ceremonialurile religioase (unde se află sediul Comunității Evreilor din Oradea), sinagoga neologă Sion (restaurată pe baza unui proiect european transfrontalier, împreună cu comunitatea evreiască din Debrețin și cu o contribuție locală) și sinagoga Aachvas Rein, situată pe strada Primăriei, cea care adăpostește un muzeu recent deschis.

Obiectiv de interes cultural-istoric major, la nivel regional și național, o veche restanță morală a orașului, *crearea unui muzeu al evreimii orădene* și bihorene a fost concretizată în urma unor eforturi care s-au întins pe parcursul mai multor ani. Inaugurarea *Muzeului de Istorie a Evreilor din Oradea și Bihor* – dedicat existenței evreilor orădeni și tragediei prin care au trecut – în sinagoga ortodoxă Aachvas Rein (situată pe strada Primăriei, la nr. 25) s-a produs în luna decembrie 2018. Investițiile în acest muzeu au demarat cu o donație de 129.000 de \$⁹, din partea Fondului Cultural Ambasadorial al Ambasadei S.U.A., în anul 2012, la care s-au adăugat, începând cu anul 2013, contribuția Consiliului Local Oradea și a Comunității Evreilor din Oradea, în valoare de 380.000 lei¹⁰. Toată presa locală și televiziuni din țară au relatat pe larg despre acest eveniment¹¹, subliniind importanța acestei recuperări pentru istoria orașului Oradea și a evreilor orădeni, față de care, așa cum a declarat primarul de atunci, Ilie Bolojan, orașul era dator din punct de vedere moral¹². Arhitectul și proiectantul lucrării a fost conferențiarul universitar Cristian Pușcaș. Este, fără îndoială, o poveste cu final pozitiv, care a dus la creșterea interesului localnicilor, și mai ales a turiștilor străini și români, pentru cunoașterea componentei evreiești a istoriei orașului. Cu siguranță se înscrie între proiectele de succes ale primăriei Oradiei și Comunității Evreiești, un gest firesc de recunoștință pentru cetățenii evrei ai orașului de pe Crișul Repede, care au lăsat urme perene în istoria acestuia. Muzeul este vizitat nu numai de elevi și cetățeni din Oradea, dar și de mulți turiști străini.

De aceea, considerăm utile câteva cuvinte despre Muzeul de Istorie a Evreilor din Oradea și Bihor. Acesta este structurat în două părți. Prima, situată la parter, urmărește apariția și evoluția comunității evreiești din Oradea, de la începuturile sale (constatate documentar în anul 1722), evidențiind contribuția evreilor la dezvoltarea și modernizarea Oradiei. Expoziția conține informații cu privire la unele personalități, cum au fost cei din familia Sonnenfeld, care au deținut una dintre cele mai moderne tipografii din epocă.

Cea de-a doua parte, de la etajul muzeului (în fapt balconul fostei sinagogi), este dedicată tragediei Holocaustului din anii războiului mondial, care a culminat, în Oradea și Bihorul de Nord, cu ghețozarea și deportarea evreimii în lagărul de la Auschwitz-Birkenau, în lunile mai-iunie 1944. Un impact emoțional deosebit asupra vizitatorului îl au numele victimelor scrise pe o parte din pereții de la etaj și desenele de pe pereții scării care duc la etaj, înfățișând siluete gri, anonime, încovoiate, ale celor deportați sub povara destinului crud și nemilos, și o simbolică cale ferată, pictată pe pardoseala etajului.

⁶ <https://www.oradea.ro/stiri-oradea/lucrarile-de-restaurare-a-fa-539-adelor-palatului-moskovits-miksa-au-fost-finalizate>, accesat în 4 octombrie 2022. Lucrările de restaurare, începute în 2016, au fost finalizate în primăvara anului 2018.

⁷ <https://www.oradea.ro/stiri-oradea/reabilitarea-fatadelor-palatului-stern-aproape-de-final>. Lucrările, începute în iunie 2015, s-au încheiat în noiembrie 2017; accesat în 4 octombrie 2022.

⁸ <https://www.oradea.ro/stiri-oradea/lucrarile-de-restaurare-a-casei-darvas-la-roche-sunt-finalizate-in-propor-539-ie-de-70>. În februarie 2020 lucrările de restaurare a Casei Darvas-La Roche – începute în ianuarie 2018 – erau finalizate în proporție de 70%. Casa face parte din patrimoniul cultural al orașului Oradea și aici s-a inaugurat un Muzeu Art Nouveau. Deschiderea muzeului art nouveau a generat o serie de opinii pozitive pe internet. Vezi site-ul <https://citymaps.ro/muzeu/bihor/muzeul-istoriei-evreilor-din-o/#reviews> (accesat la 6 octombrie 2022).

⁹ <https://www.crisana.ro/stiri/actualitate-2/sinagoga-de-pe-primariei-in-reconversie-un-muzeu-in-devenire-21268.html>, accesat la 23 noiembrie 2021, ora 8,47.

¹⁰ <http://www.oradea.ro/stiri-oradea/dupa-finalizarea-lucrarilor-de-reabilitare-sinagoga-aachvas-rein-a-fost-inaugurata-cu-ocazia-comemorarii-zilei-holocaulului>, accesat la 23 noiembrie 2021, ora 8,52.

¹¹ Vezi: http://stiri.tvr.ro/muzeul-istoriei-evreilor--la-oradea--in-1944--circa-30-000-de-evrei-din-bihor-au-fost-deporta--i-in-lagare_839131.html#view, <https://www.digi24.ro/regional/digi24-oradea/muzeul-evreilor-din-oradea-si-bihor-inaugurat-in-ultima-sinagoga-construita-in-oras-acum-94-de-ani-1044287>, <https://www.youtube.com/watch?v=jf2o-S7WbF8>, accesate la 6 octombrie 2022.

¹² <https://www.agerpres.ro/cultura-media/2018/12/05/bihor-muzeul-istoriei-evreilor-din-oradea-inaugurat-in-sinagoga-aachvas-rein-reabilitata-de-primarie--222803>. Redăm declarația primarului de atunci al orașului, Ilie Bolojan: „Orașul nostru arată azi așa cum este pentru că cele trei comunități – evreiască, maghiară și română – au contribuit fiecare, de-a lungul sutelor de ani, la construcția urbei. (...) Acest muzeu este o chestiune de reparație morală din partea orașului, pentru toți evreii care și-au găsit sfârșitul în lagărele de concentrare”.

Mai menționăm, printre exponatele care în mare parte sunt donații ale membrilor comunității evreiești de aici, și faimosul *Regulament de ghetou*, al comandantului ghetoului, lt.- colonel de jandarmi Jenő Péterffy, documente despre detașamentele de muncă forțată și alte mărturii istorice.

La etaj, o mică secțiune a Muzeului Istoriei Evreilor din Oradea și Bihor este dedicată Evei Heyman (fetița de 13 ani, un simbol al copiilor evrei-martiri ai Holocaustului), care s-a remarcat prin *jurnalul* său, parțial scris în ghetou.

Centenara Tereza Mózes, supraviețuitoare a ghetoului orădean și a Holocaustului, autoare și a lucrării de referință, care a cunoscut două ediții în limba română (*Evreii din Oradea*, 1997 și 2020) și una în maghiară (1995), a donat pentru expoziția permanentă *Regulamentul de ghetou* și niște scrisori.

Realizarea acestui muzeu răspunde și necesității de a răspândi informații cu privire la evreii din oraș și județ, la soarta lor tragică la sfârșitul războiului mondial, despre care, la nivel colectiv nu se știa nimic sau prea puțin, chiar de către locuitorii orașului de pe Criș. Prin tot ceea ce înseamnă și transmite acest muzeu, a devenit un loc de primă importanță al memoriei colective a evreilor orădeni, alături, desigur, și de alte inițiative pe care le vom menționa în continuare.

În completarea operei de popularizare a acestor realități trecute, care nu trebuie niciodată uitate, vine și o inițiativă locală, din spațiul privat al asociaționismului. În anul 2010 a luat ființă la Oradea Asociația non-profit *Tikvah* (*Speranța*, în ebraică), pentru studierea și comemorarea Holocaustului, la inițiativa doamnei președinte Emilia Teszler. Faptul este cu atât mai lăudabil, cu cât Emilia Teszler nu este istoric ca formație, ci economist, care a dat dovadă de spirit de inițiativă, de perseverență, rigoare în selectarea materialelor prezentate și curaj în realizarea scopurilor sale nobile.

Misiunea Asociației Tikvah, așa cum apare pe site-ul său, este de a educa generațiile viitoare în spirit democratic și al respectării drepturilor omului:

„Asociația Tikvah se orientează spre viitor cu speranță și vrea să contribuie, prin activități și proiecte de informare și educaționale, la cimentarea unei societăți demne, democratice, unită în diversitatea ei. Speranța că din istorie, din tragedia Holocaustului, care a inclus și evreii orădeni, se poate învăța lecția necesității cunoașterii, înțelegerii, respectării din convingere a drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. Speranța că, prin informare, inclusiv prin proiectele asociației Tikvah, tinerii de azi vor înțelege unde pot duce prejudecățile, discriminarea, manipularea și propagarea unor ideologii ale urii. Și speranța că se înțelege importanța luării de atitudine”¹³.

Asociația Tikvah a construit site-ului <https://www.tikvah.ro/ro/> (bilingv, în limbile română și engleză), care permite informarea instantanee și o pagină de Facebook asupra activităților sale, nu puține la număr. Suntem convingși că acest site, care conține diverse informații, documente și fotografii, filme documentare sau realizate de membrii asociației, a contribuit la educarea în spiritul democrației și a drepturilor omului a generațiilor tinere, dar și a celor mai vârstnice, fiind un real remediu împotriva tendințelor extremiste.

Site-ul, care este nu numai un mijloc rapid de informare, ci și un punct de reper pentru cercetare, ne-a ajutat în lămurirea unor chestiuni legate de existența evreimii locale și a ghetoului mare. Trebuie amintite apoi expozițiile itinerante pe care asociația le-a organizat (pe baza unor proiecte prin care s-au accesat fonduri) în amintirea martirilor evrei. Enumerăm câteva dintre acestea: expoziția itinerantă *Eva Heyman (Oradea -1931-Auschwitz 1944)*, prezentată în mai multe licee din oraș și la Universitatea din Oradea, în luna mai 2012¹⁴, și la Muzeul Holocaustului din Transilvania de Nord (Șimleul Silvaniei). Pentru expoziția *„Anne Frank - o istorie pentru prezent”*, realizată de Anne Frank House din Olanda, asociația Tikvah a asigurat traducerea în limba română a textelor. Remarcăm, cu această ocazie, efortul de a populariza această expoziție în toată țara.

Expozițiile au fost vizionate în mai multe licee și școli din orașe și județe ale României. Despre campioana națională a României și balcanică, tenismena Lenke Zisovits Popper (care a pierit împreună cu fetița ei, care avea doar câteva luni, la Auschwitz, în urma deportării sale din ghetoul din Oradea), a fost conceput un panou prezentat patru ani consecutivi la competiții de tenis de câmp pentru copii, la care s-au adăugat și expozițiile: *„Shalom! Despre iudaism și viața evreiască”* și *„Amintirile unui album”*.

Dar, în opinia noastră, evenimentul care a marcat cel mai mult comunitatea orădeană a fost realizarea – după trei ani de eforturi din partea Asociației Tikvah – a unei *statui din bronz*, intitulată *Memorial Eva Heyman, Oradea 1931-Auschwitz 1944*, în amintirea copiilor evrei deportați din Oradea în timpul Holocaustului din Transilvania de Nord, în lunile mai și iunie 1944. Memorialul – compus din statuie și din

¹³ <https://www.tikvah.ro/ro/despre-noi/misiune>; accesat la 23 nov. 2021, ora 9,27.

¹⁴ La Universitate am fost prezenți în calitate de gazdă.

soclu cu placa comemorativă – este plasat la intrarea în Parcul „Nicolae Bălcescu” (fosta Grădină publică Rhédey), aproape de locul de unde au plecat trenurile cu deportați. Este vorba de o *statuie-simbol*, dedicată tuturor victimelor-copii ai Holocaustului, cum a fost și Eva. Ideea realizării acestei statui se bazează pe dorința de a pune un accent special pe crimele săvârșite împotriva copiilor evrei, așa cum accentua președinta Asociației Tikvah, Emilia Tesler: „(...) nu este o statuie pentru eternizarea numai a Evei Heyman, ci pentru memoria tuturor copiilor care au pierit, care au fost duși la Auschwitz din acest parc, din ghetoul care a existat la marginea acestui parc și este un mesaj că acolo unde mor copii înseamnă că se întâmplă lucruri groaznice”¹⁵. Dezvelirea statuii (în octombrie 2015), realizată pro-bono, de sculptorița britanică *Flor Kent*, a fost o manifestare de interes în viața orașului Oradea. În fiecare zi, toți cei care trec pe lângă capătul parcului dinspre intersecția străzilor Armatei Române, Evreilor deportați (fostă Sucevei) și Avram Iancu, pot să observe statuia, să intre în parc și să afle despre ce este vorba.

Printre activitățile Asociației Tikvah mai pot fi amintite, de exemplu, expunerile publice, la invitația Comunității Evreilor din Oradea, la care, deseori, au participat și oficialitățile locale, despre situația evreilor orădeni în perioada ghetozării și deportării și la evenimentele de comemorare a Holocaustului (cu ocazia zilei Internaționale de Comemorare a Victimelor Holocaustului). Asociația Tikvah este membru în Association of Holocaust Organizations.

În anul 2010, urmare a unor inițiative anterioare de cercetare a istoriei evreilor orădeni și bihoreni, am organizat o *primă conferință internațională* despre istoria evreilor, la Universitatea din Oradea, în cadrul Departamentului de istorie, intitulată *Situația evreilor din Europa Centrală la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial (1944-1945)*, în 19-20 noiembrie 2010, beneficiind de sprijinul profesorului universitar clujean Ládislau Gyémánt. A fost punctul de pornire al inițiativei de înființare a unui centru de cercetare a istoriei evreilor la Oradea, la sugestia profesorului Gyémánt, fondatorul Centrului de istorie a Evreilor și Iudaistică „Moshe Carmilly-Weinberger”, primul de acest fel din România, după căderea regimului comunist. În calitate de organizator, am editat și volumul conferinței de mai sus, împreună cu profesorul Gyémánt¹⁶.

Anul următor, am inițiat demersurile administrative necesare pentru crearea unui *centru de cercetare a istoriei evreilor la universitatea orădeană*, care s-au finalizat la sfârșitul anului. În ședința din 28 noiembrie 2011, Senatul Universității din Oradea a aprobat înființarea *Centrului de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”*¹⁷. Centrul a fost validat prin *certificatul de atestare internă* nr. 18.103 din 23 decembrie 2011¹⁸. *A fost prima inițiativă de a crea în mediul universitar orădean un centru dedicat istoriei minorității evreiești a Oradiei*, care a făcut atât de mult pentru acest oraș și, actualmente, este a doua, ca număr de membri, din România.

Pentru a fi cunoscute aceste demersuri și eforturi organizatorice am considerat necesar să edităm o carte cu privire la acest subiect¹⁹. În *cuvântul de salut* adresat cu ocazia inaugurării centrului la Universitatea din Oradea, în 6 februarie 2012, am precizat că, din punct de vedere al realizărilor științifice, „(...) centrul își poate atinge țintele numai dacă în viitor activitatea acestuia va beneficia de același sprijin al universitarilor orădeni, ca și a instituțiilor comunitare evreiești din țară, cu care vor fi menținute contacte permanente”²⁰.

Într-adevăr, așa cum a promis, în cuvântul său de salut, rostit la inaugurarea centrului, președintele Comunității Evreilor din Oradea, dr. Felix Koppelman, noua structură se va bucura de ajutor din partea Comunității: „(...) urăm Centrului o viață lungă și o existență rodnică, în beneficiul științei istorice și al Universității, asigurându-i, totodată, pe membrii acestuia de întregul și permanentul sprijin al Comunității Evreilor din Oradea”.

Valorificarea rezultatelor cercetării s-a făcut, în principal, prin organizarea unor *conferințe internaționale*, până astăzi *cinci la număr*. La aceasta s-au adăugat și participarea la emisiuni TV locale sau regionale și naționale, pe teme de istoria evreilor din Oradea și la alte activități.

¹⁵ <https://www.digi24.ro/regional/digi24-oradea/in-amintirea-unui-copil-simbol-in-oradea-a-fost-dezvelita-statua-evei-heyman-448377>, accesat, la 23 nov. 3021, ora 9,56.

¹⁶ *Situația evreilor din Europa centrală la sfârșitul celui de-al doilea război mondial (1944-1945)*, coord.: Antonio Faur, Ladislau Gyémánt, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2011.

¹⁷ La punctul 13 (de pe ordinea de zi a lucrărilor Senatului) figurează următoarea decizie a acestuia: „13. A fost aprobată propunerea pentru atestarea Centrului de Cercetare, în conformitate cu Procedura SEAQ-PE-U.03. a: Centrului de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”. Director: prof. univ. dr. Antonio Faur, ca și Centru de Cercetare instituționalizat, de interes local, din cadrul Facultății de Istorie, Relații Internaționale, Științe Politice și Științele Comunicării” (în Antonio Faur, *Istoricul constituirii Centrului de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2012, p. 21).

¹⁸ *Ibidem*, p. 22.

¹⁹ A. Faur, *Istoricul constituirii Centrului de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”*, 128 p.

²⁰ *Ibidem*, p. 61.

Una dintre temele principale de cercetare este cea legată de acțiunile de salvare de la moarte a evreilor aflați (în anul 1944) pe teritoriul Ungariei și a Transilvaniei de Nord. Profesorul Carol Iancu, de la Universitatea „Paul Valéry” Montpellier 3, a făcut, cu această ocazie, o generoasă donație de carte de istorie pentru viitoarea bibliotecă a centrului. De fapt, pe tot parcursul existenței sale, începând din anul 2011, profesorul Carol Iancu a fost cel mai important sprijin științific pe care l-am primit, participând la toate conferințele la a căror organizare a contribuit în mod direct și indirect. Domnia sa a depus un permanent efort pentru a face cunoscută, prin intervențiile sale publice, existența și activitatea centrului de la Oradea. Mai trebuie spus că, datorită eforturilor sale, *jurnalul* Evei Heyman a fost tradus, pentru prima dată, în limba franceză, în anul 2013, și a fost lansat la Montpellier (Franța), eveniment la care am participat.

În anul 2011 am organizat cea de-a doua conferință internațională, intitulată *Contribuția evreilor la dezvoltarea urbană în Europa centrală (economie, cultură și artă)* (Universitatea din Oradea, 4-5 noiembrie 2011) și am publicat volumul conferinței²¹.

La această conferință semnalăm eforturile organizatorilor și editorilor, profesorii Faur și Gyémánt, de a publica acest volum în limba engleză, într-un supliment al revistei *Transylvanian Review*, revistă cotate internațional ISI. Inițiativa „(...)” a fost sprijinită, cu cunoscuta-i promptitudine și generozitate, de acad. prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, directorul Centrului de Studii Transilvane, care a aprobat apariția unui număr din *Transylvanian Review*, cu lucrări despre istoria evreilor, cu tematica următoare: *Local and universal in the Romanian Jewish Society and culture (19th-20th Centuries)*²².

Am continuat organizarea de conferințe internaționale, ca punct central al strategiei de cercetare a centrului, și în vara anului 2012, când am organizat (la Universitatea din Oradea, 27-28 iunie 2012) conferința *Jewish history Centers and Research Institutions in Europe (Centre și instituții de Cercetare a Istoriei Evreilor din Europa)*. Am publicat toate lucrările, în limba engleză, în volumul cu același nume, care a apărut la Presa Universitară Clujeană²³.

La 70 de ani de la ghețozarea și deportarea evreilor din Transilvania de Nord, deci și din Oradea și nordul Bihorului, am organizat o altă conferință internațională, intitulată *Jews In The Camps And Ghettos Throughout Europe During The Second World War* (Evrei în lagăre și ghetouri din Europa în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial) (Universitatea din Oradea, 30 mai 2014). Volumul conferinței a fost publicat anul următor la Centrul de Studii Transilvane²⁴.

În ceea ce privește emisiunile TV, de asemenea am avut câteva apariții la postul local Digi²⁵ sau la TVR București²⁶.

În fine, cea de-a cincea conferință am organizat-o tot la universitate, cu prilejul comemorării a 75 de ani de la Holocaustul evreilor din Oradea și Bihor (18-19 octombrie 2019): *75 de ani de la Holocaust. Evreii din Europa în timpul celui de-al Doilea război Mondial: noi documente, mărturii și abordări*²⁷, cu care ocazie a fost lansat proiectul de cercetare „*Memorie și recunoștință*”, la inițiativa profesorului Carol Iancu și a președintelui de onoare de atunci al Federației Comunităților Evreiești din România, regretatul dr. Aurel Vainer. Din păcate, intenția de a descoperi cât mai multe date și informații cu privire la cei care s-au implicat în acțiuni de salvare a evreilor nu s-a mai concretizat, din cauza izbucnirii pandemiei în începutul anului 2020. Au fost lansate și două cărți²⁸, iar volumul lucrărilor conferinței a fost publicat în anul 2020²⁹.

²¹ *Contribuția evreilor la dezvoltarea urbană în Europa Centrală (Economie, Cultură și Artă)*, coord. și editor Antonio Faur, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2011.

²² *Local and universal in the Romanian Jewish Society and culture (19th -20th Centuries)*, *Transylvanian Review*, vol. XX, 2011, Supplement no. 1, 196 p.

²³ *Jewish History Centers and Research Institutions in Europe (Centre și instituții de cercetare a istoriei evreilor din Europa)* (coord. Antonio FAUR), Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012.

²⁴ *Evrei în lagăre și ghetouri în timpul celui de-al doilea Război Mondial*, coord. Antonio Faur, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 371 p.

²⁵ La emisiunea *Vocile Bihorului*, de la postul Digi 24 Oradea, realizator Octavian Haragoș, în anul 2013, unde am vorbit despre mai multe volume de documente și o carte de autor despre istoria evreilor orădeni.

²⁶ În serialul intitulat *Gări de poveste*, cu redactorul Cătălin Ștefănescu.

²⁷ Universitatea din Oradea, Centrul de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”, Departamentul de Istorie împreună cu Universitatea „Paul Valéry”, Montpellier 3; Centrul de Cercetări Interdisciplinare în Științe Socio-Umane și Sociale – Montpellier, în *parteneriat cu*: Federația Comunităților Evreiești din România, Comunitatea Evreilor din Oradea, Centrul pentru Studiarea Istoriei Evreilor din România, Centrul de Istorie a Evreilor și Iudaistică „Dr. Alexandru Șafran” din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Consiliul Județean Bihor, Muzeul de Istorie a Evreilor din Oradea, Asociația culturală „Crișana”.

²⁸ Antonio Faur, *Contribuția consulului Mihai Marina la salvarea de la moarte a unor evrei din Ungaria și Transilvania de Nord* (prezentată de lector univ. dr. Radu Rominașu), Editura Mega, 2019, 199 p., și Carol Iancu, *Miturile fondatoare ale antisemitismului. Din antichitate până în zilele noastre*, Editura Hasefer, București, 2018 (prezentată de prof. univ. dr. Antonio Faur).

²⁹ *75 de ani de la Holocaust. Evreii din Europa în timpul celui de-al Doilea război Mondial: noi documente, mărturii și abordări*, coord. Antonio Faur, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2020, 215 p.

ISTORIE

Cele cinci volume pe care le-am menționat, ca fiind rezultatul unor conferințe internaționale, constituie *realizări de excepție* ale Centrului de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”. Ele conțin lucrări ale unor istorici și cercetători din mai multe țări europene cu privire la istoria evreilor, cu deosebire la tragedia acestora din cel de-Al Doilea Război Mondial.

Toate aceste inițiative locale orădene din ultimii 12 ani demonstrează un interes evident pentru istoria evreilor și cultivarea memoriei unei minorități care, în ciuda catastrofei din anii războiului mondial, a reușit să supraviețuiască și să cultive memoria sa prin comunitatea însăși, prin Asociația „Tikvah”, prin proiectele Primăriei Oradea și ale Centrului de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”, din cadrul Universității din Oradea.

POLITICĂ LA FIRUL IERBII. PRESĂ LOCALĂ ȘI CONTEXT ELECTORAL (2008). STUDIU DE CAZ FOAIA DE POPEȘTI (BIHOR)

Gabriel MOISA*

GRASSROOTS POLITICS. LOCAL PRESS AND ELECTORAL CONTEXT (2008). CASE STUDY FOAIA DE POPEȘTI (BIHOR)

ABSTRACT

The Romanian rural publishing landscape is extremely poor, in fact almost non-existent. On the one hand, the village world is less receptive to the written press, and on the other hand, in very few cases local communities or financially powerful people can afford to support a press organ.

However, there are exceptions. In Bihor it is called *Foaia de Popești*, a newspaper that appears since April of 2008 in Popești commune. From the beginning, it must be emphasized that *Foaia de Popești* appeared in the context of the 2008 election year, an extremely long and hectic one from this point of view, as a press organ of the local branch of the National Liberal Party. The first issue saw the light of day at the beginning of April 2008. Between April and June 2008, it had a weekly appearance rhythm. Starting from July 2008, with the end of the electoral process, *Foaia de Popești* became a monthly bulletin of the Popești Local Council. It is a meritorious fact that the new administration, even if it is not from the party that initiated this newspaper, has assumed all the expenses necessary for the publication of this newspaper.

The information provided by the bulletin was relatively diverse and refers almost exclusively to economic, social, cultural and sports realities, which concern the local communities of the seven villages. Given that the newspaper appeared around the electoral campaign in the spring of 2008, the first issues include numerous data and information related to this moment in the life of the community. After the end of the electoral process, *Foaia de Popești*, being taken over by the Popești Local Council, became one of the main sources of information for the commune's citizens on the activities of the local elected officials led by the new mayor.

Keywords: politics, local press, *Foaia de Popești*, Bihor, electoral context.

Peisajul publicistic rural românesc este extrem de sărac, în fapt aproape inexistent. Pe de o parte, lumea satului este mai puțin receptivă la presa scrisă, iar pe de alta, în foarte puține cazuri comunitățile locale sau oameni potenți financiar își permit să susțină un organ de presă. Aceasta este suplinită cu succes de presa audio-vizuală, care a pătruns în aproape toate satele României. Mai mult, oferta acesteia este una extraordinar de bogată, zeci de canale de radio și televiziune făcându-și loc în fiecare casă din mediul rural.

Există însă și excepții. În Bihor aceasta se numește *Foaia de Popești*, un ziar care apare începând cu luna aprilie a anului 2008 în comuna Popești. Aceasta este situată în Depresiunea Bistra-Popești, în zona Dealurilor Barcăului, pe cursul superior al râului Bistra, în bazinul hidrografic al văii Bistrei, afluent de stânga al Barcăului, la nord munții Plopișului, la vest dealurile Dernei. Comuna Popești se numără printre cele mai mari comune ale Bihorului, având suprafața de 10.876 ha. În cele șapte localități componente: Popești, Bistra, Budoii, Cuzap, Voivozi, Vărzari și Varviz trăiesc 8.547 locuitori, populație structurată astfel: 73% români, 15,3% slovaci, 5,7% maghiari, 0,5% alte naționalități.

De la început trebuie subliniat faptul că *Foaia de Popești* a apărut în contextul anului electoral 2008, unul extrem de lung și agitat din acest punct de vedere, ca organ de presă al filialei locale a Partidului Național Liberal¹. Primul număr a văzut lumina tiparului la începutul lui aprilie 2008. Între aprilie-iunie 2008 a avut o ritmicitate de apariție săptămânală. Începând cu luna iulie 2008, odată cu încheierea procesului electoral, *Foaia de Popești* a devenit un buletin lunar al Consiliului Local al comunei Popești. Este un fapt meritoriu că noua administrație, chiar dacă nu este de la partidul care a inițiat acest ziar, și-a asumat toate cheltuielile necesare în continuare în vederea apariției acestui ziar.

Publicația are în primele două luni de apariție un număr variabil de pagini. Ele erau cuprinse între 4, primul număr, și 12, cel de-al zecelea, acesta văzând lumina tiparului în imediata apropiere a alegerilor locale din 1 iunie 2008². Cele mai multe dintre numere au între 6-10 pagini. Începând cu iulie 2008, când este preluat de Consiliul Local Popești, ziarul are constant 12-14 pagini, la un ritm de apariție lunară.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal/Universitatea din Oradea; e-mail: gabimoisa@hotmail.com.

¹ *Foaia de Popești*, an, 1, nr. 1, 4 aprilie 2008, p. 1.

² *Ibidem*, nr. 10, 30 mai 2008.

Redactorii *Foii de Popești* sunt intelectuali, ingineri și profesori, de la Grupul Școlar Popești. În grupul redacțional se regăsesc: Ioan Giarca, profesor, directorul Grupului Școlar Popești, Claudiu Șocander, inginer, Mihai Păidan, profesor. Sufletul *Foii de Popești* a fost în primul rând Ioan Giarca, cel care s-a ocupat în bună măsură de editarea publicației. Trebuie menționat faptul că ziarul se distribuie gratuit și apare în 300 de exemplare.

Informațiile oferite de buletin erau unele relativ diverse și fac referire aproape exclusiv la realități economice, sociale, culturale și sportive, care privesc comunitățile locale din cele șapte sate. În condițiile în care ziarul a apărut în preajma campaniei electorale din primăvara anului 2008, primele numere consemnează inclusiv numeroase date și informații referitoare la acest moment din viața comunității. După încheierea procesului electoral, *Foaia de Popești*, fiind preluată de Consiliul Local Popești, a devenit unul dintre principalele surse de informare a cetățenilor comunei asupra activităților aleșilor locali în frunte cu noul primar.

Necesitatea apariției unei publicații locale a fost argumentată chiar din primul număr de către unul dintre redactorii revistei, profesorul Ioan Giarca: „*Apariția unei reviste, chiar într-un an electoral, are un efect benefic asupra întregii comunități. O echipă de câțiva oameni cu vederi liberale au decis să editeze periodic o revistă prin care se urmărește prezentarea realizărilor, preocupărilor, precum și a problemelor din satele comunei noastre.... Paginile din această revistă conțin pe lângă problemele cetățenești ale fiecărui sat, analize sectoriale, articole care analizează diferite situații*”³.

Așadar, încă din primul număr cititorii puteau afla care vor fi direcțiile de interes ale revistei. Buletin al Partidului Național Liberal, filiala Popești, așa cum se autointitulează, acesta a avut în primele 11 numere un conținut cu tentă electorală vizibilă, în care era criticată administrația locală în funcție, aparținătoare Partidului Democrat-Liberal.

Încă din primul număr, unul dintre redactorii *Foii de Popești*, inginerul Claudiu Șocander, candidat la funcția de primar al comunei Popești din partea Partidului Național Liberal, atrăgea atenția asupra faptului că mulți dintre locuitorii comunei au refuzat să răspundă la întrebările unui sondaj de opinie din motive care scăpau autorului. Acesta lăsa să se înțeleagă, totuși, că primarul P.D.-L. în funcție, Iosif Iuhaneac, ar fi răspunzător de generarea unei stări de teamă în comună printre membrii corpului electoral⁴. În același număr al publicației, tot Claudiu Șocander ataca direct, dar în termeni civilizați, pe primarul în exercițiu al comunei. Chiar dacă nu pomenește numele său, direcția este clară. Chiar titlul articolului, „*Mă deranjează*”, este lămuritor din acest punct de vedere. Totuși, în mod ironic, la final autorul precizează: „*Orice asemănare cu personaje cunoscute este pură întâmplare*”⁵. Primul număr mai conține încă un articol din seria celor de campanie electorală, intitulat *Drumurile noastre toate.... Semnat Nef*, acesta este extrem de acuzator la adresa aceleiași administrații locale P.D.-L., prin prisma stării extrem de proaste a drumurilor cauzată de traficul greu din comună generat de camioanele care transportă materiale pentru tronsonul de autostradă Transilvania aflat în apropiere. Este sugerată chiar complicitatea edilului șef cu societățile de transport, acesta fiind cointerestat în a nu limita tonajul și viteza pentru camioane: „*Camioane de peste 30 de tone, încărcătură utilă, circulă permanent prin comuna noastră cu viteze de 70, 80 și chiar 90 Km/h. Efectul? Trepidații, zgomot, perturbarea activității noastre și bineînțeles stres. Toate ne afectează. Pe termen lung vor apare distrugerii ale șoselei și fisuri în casele de pe marginea acesteia. Toate acestea sub privirile autorităților locale, care au obligația de a veghea la starea drumurilor, de a impune o limită de tonaj mijloacelor de transport care le străbat (aceasta putând constitui o sursă de venit la bugetul local), de a solicita organelor în drept respectarea vitezei de deplasare (30 Km/h)*”⁶. Tema revine în mai multe numere ale revistei, prilej de a lovi tot mai mult în imaginea administrației locale, în funcție de opt ani. Astfel, în numărul 2 se remarcă faptul că, după ce în cel precedent a fost semnalată problema traficului greu din comună, după o săptămână lucrurile stau la fel. „*Deși a trecut o săptămână nu se constată nici o îmbunătățire. Ce părere au autoritățile?*”⁷, era afirmația din finalul articolului, cu trimitere evidentă la primarul în exercițiu. Numărul 8 al publicației dezbătea pe nu mai puțin de două pagini chestiunea unui alt drum comunal, cel care lega localitățile Voivozi și Cuzap. Drumul respectiv era în acel moment aproape impracticabil, iar același Claudiu Șocander exprima nemulțumirea pentru această stare de lucruri, mai ales că aceasta persista de ani de zile⁸. Interesant este faptul că articolul este însoțit de o fotografie realizată în mijlocul satului Cuzap, în care alături de candidatul P.N.L. la primăria Popești și

³ Ioan Giarca, *Cuvânt înainte*, în *Foaia de Popești*, an, 1, nr. 1, 4 aprilie 2008, p. 1.

⁴ Claudiu Șocander, *Cu frica-n sân*, în *Ibidem*.

⁵ Idem, *Mă deranjează!*, în *Ibidem*, p. 2.

⁶ Nef, *Drumurile noastre toate*, în *Foaia de Popești*, an, 1, nr. 1, 4 aprilie 2008, p. 4.

⁷ *Ibidem*, în *Foaia de Popești*, an, 1, nr. 2, 11 aprilie 2008, p. 4.

⁸ Claudiu Șocander, *Odiseea drumului Voivozi-Cuzap*, în *Foaia de Popești*, an, 1, nr. 8, 20 mai 2008, p. 1, 3.

candidatul din satul Cuzap al aceluiași partid pentru Consiliul Local apăreau și deputatul P.N.L. Cornel Popa și Radu Țârle, candidatul aceluiași partid la președinția Consiliului Județean Bihor. Fotografia sugera, pe de o parte, sprijinul pe care Cornel Popa și Radu Țârle l-ar putea da *primarului* Claudiu Șocander în cazul în care ar fi ales pentru a repara drumul, iar pe de alta, de necesitatea ca locuitorii celor două sate, Voivozi și Cuzap, să-l voteze pe Radu Țârle în funcția de președinte al Consiliului Județean Bihor, pentru a da și mai multă consistență ideii.

Alt aspect din categoria campanie electorală, amplu dezbătut în paginile ziarului *Foaia de Popești*, este problema introducerii gazului la nivel de comună. Ideea fusese lansată de primarul în exercițiu, Iosif Iuhaneac, la începutul primului mandat, prin anii 2000-2001. Un serial semnat de același Claudiu Șocander, întins pe mai multe numere, va diseca întreaga problemă. Sub titlul *Unde sunt banii de gaz?* acesta a dezbătut chestiunea, număr de număr, începând cu cel din 11 aprilie 2008. Chiar din primul episod autorul face trimitere directă la primarul în exercițiu, fără a-l acuza însă direct, susținând că se adunaseră în acest sens sume importante de bani de la numeroase familii, fără a se realiza nimic⁹. Mai mult, proiectul fusese anunțat ca un mare succes al primarului Iosif Iuhaneac în presa județeană¹⁰, astfel că acesta trebuia să dea socoteală.

Criticile aduse administrației locale în contextul campaniei electorale erau destul de frecvente și pe mai multe teme. Astfel, în nr. 3 al *Foii de Popești*, M.P. și C.Ș. (probabil Mihai Păidan și Claudiu Șocander) atrăgeau atenția asupra unor disfuncțiuni ale Primăriei în sfera serviciilor sociale, mai ales a ajutoarelor plătite de Primărie¹¹ sau investițiilor făcute neinspirat pe banii cetățenilor, precum drumul spre cimitirul din Popești, unul extrem de îngust și pe care se poate circula pe un singur sens¹². În același număr, este semnalată ineficiența conducerii Primăriei în ceea ce privește salubritatea comunei. Articolul, semnat S. Amalia, este însoțit de câteva fotografii care demonstrează „dezastrul” din această sferă a serviciilor patronate de Primărie¹³. În numerele următoare ale ziarului se înmulțesc asemenea „constatări”. Claudiu Șocander semnalează, spre exemplu, indiferența primarului față de malurile râului Bistra care se surpă de la un an la altul, „furând” din pământurile oamenilor, care, deși au adus la cunoștința primarului Iosif Iuhaneac acest lucru nu a luat nicio măsură¹⁴. Aceași indiferență o afișează primarul, potrivit aceluiași ziar, și față de o serie de instituții școlare de pe raza comunei Popești, dându-se în acest sens exemplul Grădiniței nr. 3 din Voivozi, care se află în paragină, sau o serie de blocuri de locuit și clădiri din patrimoniul aceleiași primării¹⁵. Un amplu articol din această categorie semnat de același Claudiu Șocander, alături de C.A., se referă la indiferența afișată de aceeași administrație democrat-liberală condusă de Iosif Iuhaneac față de colonia de țigani din Voivozi, căreia nu i-a asigurat în opt ani de zile accesul la apă curentă, iar drumul care duce acolo este total neîngrijit¹⁶. De altfel, în același număr, candidatul la funcția de primar al comunei lansează un atac consistent la adresa primarului în exercițiu, generat de întâlnirile cu cetățenii comunei, care i-ar fi semnalat o serie de nemulțumiri imputate direct primarului. Critica viza starea proastă a drumurilor, lipsa terenurilor de joacă pentru copii, colmatarea cursurilor de apă, traficul greu nerestricționat etc¹⁷. Pe măsură ce se apropia momentul scrutinului, „vina” primarului în funcție era tot mai evidentă pentru toate nerealizările din comună. În săptămâna de dinaintea alegerilor au apărut chiar două numere ale ziarului, nr. 9 în 27 mai 2008 și nr. 10 în 30 mai. Ambele au în prim plan evidențierea nerealizărilor primarului și incapacitatea vechii administrații de a gestiona treburile comunei în mod eficient.

Reproșurile veneau și dinspre „opinia publică” din comună. Starea extrem de proastă a infrastructurii rutiere este una din principalele acuze aduse administrației locale în exercițiu. Astfel, în numărul 2 al ziarului din 11 aprilie 2008, un anume R.S., despre care deducem din textul materialului că este originar din comună dar plecat de ceva vreme în altă parte, vorbește despre localitățile comunei ca despre un „*loc prăpădit și dărăpănat. De ce în lumea civilizată, chiar și cel mai mic și mai amărât cătun arată mai bine decât Popeștiul? Singurul răspuns posibil este pentru că acolo există interes*”¹⁸. În același registru se află și părerea lui C.A., care analizează starea drumurilor și clădirilor din trei sate ale comunei: Budoii, Varviz, Vărzari. În opinia acesteia (se prezintă ca o tânără din comună) situația este dezastruoasă întrucât „*oamenii*

⁹ Idem, *Unde sunt banii de gaz?*, în *Foaia de Popești*, an, 1, nr. 2, 11 aprilie 2008, p. 1.

¹⁰ Vezi ziarul *Crișana*, 4 septembrie 2003, p. 3.

¹¹ Neț, *Ajutorul social special, aplicat după*, în *Foaia de Popești*, nr. 3, 18 aprilie, 2008, p. 3.

¹² M.P. și C.Ș., *Minunile altora ...la noi acasă. Strada Învierii*, în *Ibidem*, p. 2.

¹³ S. Amalia, *Tomberonul...lua-l-ar dracu!*, în *Ibidem*.

¹⁴ Claudiu Șocander, *Voivozi: Indiferență pe malul Bistrei*, în *Foaia de Popești*, nr. 4, 25 aprilie 2008, p. 5.

¹⁵ Idem, *Fără...prea multe...comentarii*, în *Foaia de Popești*, nr. 6, 9 mai 2008, p. 4.

¹⁶ Claudiu Șocander, C.A., *Dealul plângerii*, în *Foaia de Popești*, nr. 8, 20 mai 2008, p. 5.

¹⁷ Claudiu Șocander, *Întâlniri cu cetățenii comunei*, în *Ibidem*, p. 9-10.

¹⁸ R.S. *Scrisoare*, în *Foaia de Popești*, nr.2, 11 aprilie 2008, p. 5.

sunt nemulțumiți deoarece, de mai mulți ani li se promite o cabină telefonică, de faptul că nu au drumuri, nu au apă potabilă etc (...). Dacă așa arată o comună europeană, eu nu mai am nimic de spus”¹⁹, conchidea aceasta. În același număr, un alt cetățean nemulțumit, Vasile Rotaru, critica vehement modul total defectuos în care s-a reabilitat drumul dintre satul Bistra și Popești²⁰. Numărul 8 aduce cu sine un insolit și comic protest adresat conducerii Primăriei Popești. Semnat de un anume A.S, acesta se referea la extrem de deficitara comunicare dintre autoritățile locale și cetățeni în anii de mandat ai primarului Iosif Iuhaneac. Astfel, spunea A.S. „În comunism exista o tobă pentru anunțuri, dar acum ne-am întors în timp la bătă. Se dă cu bătă în flacon sau mai bine zis cu bătă-n baltă. Eminentele autorități locale nu au găsit fonduri suficiente pentru achiziționarea unei tobe, lucru minor și elementar. Și ce-or fi gândit ele. Dacă tot este plină comuna de flacoane, om găsi și câte o ...botă. Noua deviză a acestora, probabil hitul verii 2008: Cu flaconu și cu bota. am intrat în Europa. Ce altceva poți să aștepti de la ele?”²¹. Alte puncte de vedere veneau să felicite pe inițiatorii *Foii de Popești*, care, prin editarea ei, veneau în întâmpinarea dorințelor locuitorilor comunei²².

O parte importantă din informația oferită cititorilor *Foii de Popești* se referea direct la campania electorală a filialei locale a P.N.L. și la oferta electorală a acestui partid pentru locuitorii comunei Popești. Număr de număr sunt prezentate ideile și soluțiile reprezentanților acestui partid politic pentru ridicarea nivelului de trai al întregii comunități locale. În numărul 3 al publicației au fost prezentate părți din programul candidatului liberal pentru funcția de primar, Claudiu Șocander. Acesta a fost oferit alegătorilor spre cunoștință, cu ocazia lansării candidaturii sale în data de 13 aprilie 2008. Festivitatea s-a desfășurat în Casa de cultură a comunei Popești în prezența deputatului Cornel Popa, președintele Partidului Național Liberal Bihor. Bine informați asupra proiectelor candidatului liberal, cititorii erau îndemnați aproape direct să voteze programul său la alegerile din 1 iunie 2008, deoarece „vreau să atrag atenția că-l vom putea pune în aplicare numai cu sprijinul Dvs”²³, spunea Ioan Giarca, semnatarul articolului, candidat la rândul său pentru un loc în Consiliul Local.

Numărul 5 din 2 mai 2008 conținea pe 5 pagini întregul program electoral al lui Claudiu Șocander pentru funcția de primar²⁴. Era un atu serios al acestuia în fața celorlalți contracandidați. Dacă numărul 5 al buletinului oferea locuitorilor comunei programul electoral al candidatului liberal, următorul înșira, cu fotografiile aferente, candidații formațiunii liberale pentru consiliul local Popești. Alăturat era transpusă o fotografie reprezentându-i pe deputatul Cornel Popa, președintele P.N.L. Bihor, Radu Țârle, senator și candidat la președinția Consiliului Județean Bihor din partea P.N.L., Ovidiu Bezi, candidat P.N.L. pentru Consiliul Județean Bihor, originar din Popești, și Claudiu Șocander, candidatul P.N.L. pentru Primăria Popești, care invitau pe locuitorii comunei să voteze cu candidații P.N.L.. Toți patru ofereau o imagine simbol care inducea în opinia publică ideea unității și puterii partidului.

Următoarele apariții editoriale sunt pline de date, informații, discuții, toate cu tentă electorală. Fără a fi nominalizat direct, principalul vizat de criticile candidatului liberal era același Iosif Iuhaneac, primarul comunei, văzut de organizația locală a P.N.L. drept principalul pericol în drumul către câștigarea fotoliului de edil șef. În mai multe numere succesive erau discutate „pomenile și promisiunile electorale”²⁵ ale contracandidatului P.D.-L. Iosif Iuhaneac. Toate erau catalogate drept fanteziste și mincinoase, de vreme ce aceleași promisiuni fuseseră susținute de Iosif Iuhaneac și în campaniile electorale din 2000 și 2004, când acesta a câștigat alegerile. O atenție deosebită a fost acordată de către candidatul liberal tinerilor din comună, pe care a încercat să-i atragă de partea sa. Într-un serial întins pe mai multe numere, acesta a discutat despre necesitățile tinerilor din comună, care vor trebui materializate, în opinia acestuia, în amenajarea de cluburi de distracție, spații verzi de plimbare sau terenuri de sport, necesități ignorate de primarul P.D.-L. încă în exercițiu²⁶.

Rezultatele alegerilor au dat dreptate filialei locale P.N.L.. Principalul contracandidat la fotoliul de primar s-a dovedit a fi într-adevăr primarul P.D.-L. în funcție, Iosif Iuhaneac, acesta obținând cel mai mare

¹⁹ C.A., *La plimbare prin satele comunei*, în *Foaia de Popești*, nr. 5, 2 mai 2008, p. 5.

²⁰ Vasile Rotaru, *Satul Bistra, un sat cu oameni harnici și mândri*, în *Ibidem*, p. 8.

²¹ A.S., *După mai multe mandate am intrat în Europa cu flaconu și cu bota*, în *Foaia de Popești*, nr. 8, 20 mai 2008, p. 6.

²² Lt. col. (r) Lincar Augustin, *Pentru Buletinul Filialei Partidului Național Liberal*, în *Foaia de Popești*, nr. 10, 30 mai 2008, p. 5.

²³ Ioan Giarca, *Lansare de candidați la Popești*, în *Foaia de Popești*, nr. 3, 18 aprilie 2008, p. 1, 5.

²⁴ Claudiu Șocander, *Programul Partidului Național Liberal și al candidatului pentru funcția de primar al comunei Popești*, dr. Claudiu Șocander, în *Foaia de Popești*, nr. 5, 2 mai 2008, p. 1-5.

²⁵ Idem, *Pomeni și promisiuni electorale*, în *Foaia de Popești*, nr. 7, 16 mai 2008, p. 1, 5.

²⁶ Claudiu Șocander și C.D., *Ce-și doresc tinerii din comuna Popești*, în *Foaia de Popești*, nr. 8, 20 mai 2008, p. 5; nr. 9, 27 mai 2008, p. 4.

număr de voturi. Dreptatea a fost doar pe jumătate, întrucât pe locul doi nu s-a situat Claudiu Șocander, candidatul P.N.L., ci candidatul Partidului Social Democrat, Adrian Maga. Asta în ciuda faptului că filiala P.N.L. a fost singura care avea în *Foaia de Popești* o portavoce importantă. Reprezentantul P.N.L. a ocupat poziția a treia.

Rezultatul alegerilor a fost amplu prezentat și discutat în paginile ziarului²⁷. Acesta s-a prezentat în felul următor: Iosif Iuhaneac (P.D.-L.) 1316 voturi, Adrian Maga (P.S.D.) 800 voturi, Claudiu Șocander (P.N.L.) 756 voturi, Ioan Moisa (P.C.) 265 voturi, Lucian Burlou (independent) 216 voturi, Keek Sharef (P.P.P.S.) 180 voturi, Iosif Jarca (P.N.Ț.C.D.) 47 voturi, Vasile Bejan (P.R.M.) 45 voturi. Componenta Consiliului local Popești, așa cum a reieșit în urma scrutinului de la 1 iunie 2008, a fost următoarea: P.D.-L. 5 consilieri, P.S.D. 4 consilieri, P.N.L. 3 consilieri, U.D.M.R. 1 consilier, U.D.S.C.R. 1 consilier și P.C. 1 consilier²⁸.

Așadar, în ciuda existenței buletinului, filiala locală a P.N.L. nu a reușit, prin candidatul său la Primăria Popești, să se claseze măcar în primii doi pentru a intra în turul următor al scrutinului. În această situație, liderii locali ai formațiunii invitau prin intermediul *Foii de Popești* simpatizanții P.N.L. din satele comunei să sprijine în turul doi pe candidatul Partidului Social Democrat, Adrian Maga: „*Rugăm pe toți cei care au fost alături de candidatul P.N.L., Claudiu Șocander, să-i dea un vot de încredere domnului Adrian Maga*”²⁹, suna îndemnul adresat electoratului P.N.L.. Îndemnul era însoțit de o fotografie sugestivă în care Claudiu Șocander apare alături de Adrian Maga și proaspeții aleși locali P.N.L. și P.S.D.. Astfel, era anunțată alianța la nivel local dintre cele două formațiuni politice.

Practic, în afara acestui apel la mobilizarea electoratului P.N.L. în direcția susținerii candidatului P.S.D., numărul 11 al buletinului conține atacuri directe la adresa primului clasat în urma primului tur de scrutin, Iosif Iuhaneac, reprezentantul P.D.-L. Iese oarecum din tipare prin virulența sa articolul semnat de Adrian Maga, contracandidatul acestuia în turul doi, care îl acuza pe acesta de traseism politic și enumera partidele din care a făcut parte³⁰. Alte articole ale acestui număr al buletinului aveau aceeași tentă. Ele erau semnate de mai multe persoane, locuitori ai comunei Popești, care se exprimau absolut „dezinteresat” pentru susținerea lui Adrian Maga. Ultima pagină este cea mai agresivă la adresa neregulilor semnalate cu ocazia desfășurării scrutinului din 1 iunie 2008 și tentativelor de fraudare a acestora. Nu se spunea despre care candidat ar fi vorba, dar se poate deduce din context că era vorba despre primarul în funcție, Iosif Iuhaneac, fie și numai pentru faptul că ceilalți, fiind ieșiți din cursă, nu mai prezentau interes pentru „răfuială” politică electorală. Între altele, unul dintre candidați era acuzat că prin intermediul urnei mobile ar fi făcut ca și morții să voteze³¹, iar faptul că același candidat ar fi dat mită electorală între 20 RON și 1500 RON sau telefoane mobile votanților ar fi un lucru arhicunoscut în comună³².

Începând cu numărul 12, *Foaia de Popești* a devenit buletin lunar al Consiliului Local Popești. Contextul a fost posibil ca urmare a rezultatelor celui de-al doilea tur de scrutin. Candidatul P.S.D., Adrian Maga, susținut de P.N.L., a câștigat Primăria Popești, iar fostul candidat P.N.L., Claudiu Șocander a devenit viceprimar. Acest fapt a fost dat publicității în numărul 12 din 22 iulie 2008, dată la care era în viața publicației începea o nouă etapă. Conținutul revistei, așa cum era el anunțat într-un nou editorial intitulat *Cuvânt de început*, urma să sufere modificări. Astfel, se spunea acolo, „*În paginile buletinului vom publica informații de interes public, diverse anunțuri, iar începând cu numărul viitor vom avea și o pagină de legislație. Tot aici veți putea găsi modele de cereri, liste ale actelor care trebuie depuse pentru diverse solicitări. Dorim ca Foaia de Popești să fie instrumentul dialogului permanent dintre Administrația Publică Locală și locuitorii comunei. Considerăm că transparența este o calitate indispensabilă oricărei administrații și de aceea vă prezentăm acum și câteva cifre ale situației financiare*”³³.

Avem aici întregul program editorial al buletinului și acesta s-a menținut în toate numerele care i-au urmat, astfel încât cetățenii celor șapte sate ale comunei puteau afla date importante despre ceea ce se întâmplă la nivelul administrației locale. Acest nou început marchează clar o graniță între cele două etape din existența ziarului, primele 11 numere în care *Foaia de Popești* era un organ de presă aparținând unui partid politic și cea de-a doua în care devine buletin al Consiliului Local Popești. În a doua etapă acesta devine un organ de presă adresat tuturor locuitorilor comunei, informațiile fiind de interes general. Ceea ce

²⁷ *Alegeri locale 2008*, în *Foaia de Popești*, nr. 11, 10 iunie 2008, p. 6.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, p. 1.

³⁰ Adrian Maga, „*Fidelul*” ...emigrant, în *Foaia de Popești*, nr. 11, 10 iunie 2008, p. 4.

³¹ Claudiu Șocander, *Lăsați morții să se odihnească în pace*, în *Foaia de Popești*, nr. 11, 10 iunie 2008, p. 10.

³² *Ibidem*.

³³ Conducerea Primăriei Popești, *Cuvânt de început*, în *Foaia de Popești*, nr. 12, 22 iulie 2008, p. 1.

se remarcă în această perioadă este faptul că buletinul prezintă în termeni laudativi accentuați realizările noii administrații P.S.D.-P.N.L. Lasă impresia, prin modul în care sunt prezentate lucrurile, unei hârnicii evidente a noii administrații, care se deosebea prin aceasta de precedentă tocmai prin urgența cu care s-a apucat de treabă. *Foaia de Popești* prezenta asemenea lucruri în fiecare număr³⁴. Următoarele apariții au consemnat noi și noi acte din această categorie.

Cu toate că disputele politice, în prima parte din viața publicației, sau informațiile despre activitatea administrației locale, în cea de-a doua parte, au predominat, de-a lungul anului 2008 revista a abordat și alte aspecte din viața comunității. La acest capitol ne referim în primul rând la cele ce țin de sistemul de învățământ, dar și de diverse anunțuri care privesc zona divertismentului (baluri, spectacole) sau de un serial întins pe mai multe pagini referitor la istoricul spațiului care actualmente este ocupat de comuna Popești.

Cele mai consistente sunt informațiile din sfera activităților desfășurate în cadrul unităților de învățământ de pe raza comunei Popești, mai ales cele circumscrise liceelor: Grupul Școlar din Popești și Liceul „Jozsef Kozacek” din Budoii, acesta din urmă cu predare în limba slovacă. Trei sunt subiectele aduse în fața locuitorilor din comună: rezultatele la învățătură ale elevilor participanți la olimpiadele școlare și profesionale, cele la concursurile sportive interliceale, atât la nivel de județ cât și la nivel național, și implicarea copiilor din școlile comunei la diverse activități cu impact social precum cele din cadrul „Săptămânii naționale a voluntariatului” desfășurată între 14-19 aprilie 2008³⁵.

Cele mai prezente sunt totuși informațiile legate de performanțele școlare ale copiilor la olimpiadele școlare. Era, desigur, un motiv de mândrie deopotrivă pentru școală și părinții copiilor nominalizați. Merită amintite aici două locuri doi și două locuri patru obținute de elevii de la Liceul „Jozsef Kozacek” din Budoii la faza națională a Olimpiadei de limbi materne slave, desfășurată la București între 29 aprilie-2 mai 2008³⁶, sau locul patru obținut de o elevă din clasa a V-a de la Liceul din Popești la faza națională a Olimpiadei de Limba și Literatura Română, după ce câștigase faza zonală și județeană³⁷.

Performanțele sportive obținute de copiii Liceului din Popești în întrecerile județene și naționale sunt și ele prezentate în paginile ziarului. Astfel, în chiar primul număr este amintită realizarea echipei de handbal băieți a liceului care a câștigat campionatul județean desfășurat în localitatea Șuncuiuș, județul Bihor³⁸, pentru ca numărul următor să dedice o pagină unei alte performanțe obținute de echipa de fotbal băieți a aceluiași liceu, care a câștigat locul I la campionatul județean destinat liceelor³⁹. *Foaia de Popești* prezenta în numărul 3 rezultatele aceleiași echipe de handbal băieți care a participat, în virtutea câștigării campionatului județean, la faza zonală, nord-vest, a României, unde a obținut locul trei⁴⁰. În numărul următor comunitatea locală era informată despre rezultatele echipei de fotbal care, în virtutea câștigării campionatului județean de profil, a reprezentat Bihorul la faza zonală nord-vest a României, unde a obținut locul doi⁴¹.

Publicația filialei P.N.L. Popești a editat între paginile sale și un serial consacrat trecutului istoric al comunei Popești, de la prima atestare documentară până în zilele noastre. Semnatarul acestuia este profesorul Ioan Giarca, directorul liceului din Popești la vremea respectivă. Prima parte a serialului a debutat în numărul 1 și a continuat până în numărul 5⁴². Prin aceasta locuitorii au intrat în contact, chiar dacă unul extrem de sumar, cu firul roșu al istoriei acestor locuri.

În fine, un alt capitol prezent în paginile *Foii de Popești* a fost cel al unor activități derulate sub semnul divertismentului. Cele mai multe sunt legate de campania electorală. Cu această ocazie au fost prezente în diverse locații din comună nume cunoscute ale scenei și divertismentului bihorean și românesc, precum comicii Jean Paler, Văru' Săndel, sau interpreții de muzică populară Cornel Borza, Florentina Ferche-Buțiu, Florica Ruja. Prezența lor pe aceste meleaguri a fost amplu reliefată. Toate reprezentațiile sunt pe cuprinsul lunii mai a anului 2008, luna campaniei electorale. Ulterior acestei perioade divertismentul nu mai apare în paginile revistei.

³⁴ *Lucrări demarate după data de 25 iunie 2008*, în *Foaia de Popești*, nr. 12, 22 iulie 2008, p. 5, 8.

³⁵ B.A., *Și noi vrem un mediu sănătos*, în *Foaia de Popești*, nr. 5, 2 mai 2008, p. 8.

³⁶ Iosif Calamar, *Olimpiada de limbi materne slave – Faza națională*, în *Foaia de Popești*, nr. 8, 20 mai 2008, p. 2.

³⁷ Mihai Păidan, *Copii cu care ne mândrim*, în *Foaia de Popești*, nr. 8, 20 mai 2008, p. 10.

³⁸ Idem, *Echipa de handbal băieți a Liceului Popești – campioană județeană*, în *Foaia de Popești*, nr. 1, 4 aprilie 2008, p. 4.

³⁹ Idem, *Din nou campioni*, în *Foaia de Popești*, nr. 2, 11 aprilie 2008, p. 6.

⁴⁰ Idem, *Loc meritoriu pentru echipa de handbal băieți*, în *Foaia de Popești*, nr. 3, 18 aprilie 2008, p. 6.

⁴¹ Idem, *Vicecampioni zonali la fotbal pentru liceele din mediul rural*, în *Foaia de Popești*, nr. 4, 25 aprilie 2008, p. 8.

⁴² Ioan Giarca, *Comuna Popești – dimensiunea istorică*, în *Foaia de Popești*, nr. 1, 4 aprilie 2008, p. 3; nr. 2, 11 aprilie 2008, p. 4; nr. 3, 18 aprilie 2008, p. 3; nr. 4, 25 aprilie 2008, p. 5.

DALL'ORRIFICO AL SURREALE I MEDIA ITALIANI E L'“OPERAZIONE MILITARE SPECIALE”

Gianfranco GIRAUDO*

FROM HORRIFIC TO SURREAL. THE ITALIAN MEDIA AND THE “SPECIAL MILITARY OPERATION”

ABSTRACT

In literature, four brains put together to write a work equals zero. Maybe even less. A fruit salad of comics, old films, clips of fiction, yellowed screenplays, foreign telephone directories, period paintings and imitations of crazed Salgarisians. Applying this bizarre interpretative category to Ukraine and its war/no war situation against Russia and NATO, we are no longer dealing with four brains or literature, but with a host of small talk show giants and a of deaths and destructions, of hordes of refugees, of a tragedy which, thanks to “information”, runs the risk of slipping towards the farce, not because of the alleged referendum in the Donbass and surroundings, but, above all because of the daily television “marathons”, not of a single network. It is a common opinion that “too much information = no information”. The problem of the informational complexity of the age we are living in represents a real challenge for our cognitive system. Lévy suggests the need to learn to build a completely new relationship with knowledge. A relationship in which, having abandoned “the nostalgia for a well-constituted, organic, total culture” one can finally arrive at some knowledge in which it is necessary to accept the limits of the partial and the provisional. The problem is not that simple. Facebook, Tweeters and other social tools show us how the group can also become knotted around futile discussions, impromptu re-launching of fragments of news, self-referential debate. We have decided to accept the challenge of “infobesity”, to dive into the Blob, a green sludge that swallows, chews and vomits everything; even if the material we have collected is an emotional sample, qualitatively and quantitatively irrelevant, we think we can give a, so to speak, homeopathic cure to the daily ambush of reiterated, recycled and decontextualized words and images. All this generates a feeling of exaggeration, of fiction, of disenchantment, of bewilderment – of an increasingly distant truth.

Keywords: Ukraine, Russia, “special military operation”, Italian media, art.

0. Info/no info

In letteratura, quattro cervelli messi insieme per scrivere un'opera fanno zero. Forse anche meno [...]. Una macedonia di fumetti, vecchi film, spezzoni di fiction, sceneggiature ingiallite, elenchi telefonici stranieri, dipinti d'epoca e imitazioni di salgarisiani impazziti.

Giuseppe Bonura

Applicando questa bizzarra categoria interpretativa all'Ucraina ed alla sua situazione di guerra/non guerra contro la Russia e con la Nato, non si tratta più di quattro cervelli o di letteratura, ma di una schiera di piccoli giganti da talk show e di una sequela di morti e distruzioni, di schiere di profughi, di una tragedia che, grazie alla “informazione”, rischia di scivolare verso la farsa, non per il presunto referendum nel Donbass e dintorni, ma, soprattutto per le quotidiane “maratone” televisive, non di una sola rete.

È opinione comune che “troppa informazione = nessuna informazione”; siamo in un tempo di infobesità. Scrive Giovanni Buonaiuti:

Rheingold affronta il problema di come fare uso degli strumenti online senza essere sovraccaricati da troppa informazione, ma qualcosa della sua ricetta potrebbe non persuadere del tutto. Il problema della complessità informazionale dell'epoca che stiamo vivendo (il diluvio informazionale, come lo ha definito Pierre Lévy riprendendo Royan Scott) rappresenta una vera e propria sfida per il nostro sistema cognitivo. Lévy suggerisce l'esigenza di imparare a costruire un rapporto con la conoscenza completamente nuovo. Un rapporto in cui, abbandonata “la nostalgia di una cultura ben costituita, organica, totale” si possa finalmente arrivare ad una conoscenza in cui è necessario accettare i limiti del parziale e del provvisorio [...]. Il problema non è così semplice. Facebook, Tweeter ed altri strumenti sociali ci mostrano come il gruppo possa anche annodarsi attorno a discussioni futili, a rilanci estemporanei di frammenti di notizie, al dibattito autoreferenziale”.

Abbiamo deciso di accettare la sfida dell' “infobesità”, di tuffarci nel Blob, fanghiglia verde che tutto inghiotte, rimastica e rivomita; anche se il materiale da noi raccolto è un campione emozionale, qualitativamente e quantitativamente irrilevante, pensiamo di poter dare una, per così dire, cura omeopatica

* Università Ca' Foscari di Venezia; e-mail: giangir@unive.it.

all'agguato quotidiano di parole e immagini reiterate, riciclate e decontestualizzate. Il tutto genera una sensazione di esagerazione, di finzione, di disincanto, di smarrimento, – di una verità sempre più lontana.

1. Dell'ineluttabilità: oggi come ieri

Dalla pièce del 1935 di Jean Girandoux, *La guerre de Troie n'aura pas lieu*, "lucido e poetico bilancio della Francia alla vigilia della catastrofe"

Premier acte

Terrasse d'un rempart dominé par une terrasse et dominant d'autres remparts.

Scène première

Andromaque, Cassandre, une jeune servante.

ANDROMAQUE

La guerre de Troie n'aura pas lieu, Cassandre !

CASSANDRE

Je te tiens un pari, Andromaque.

ANDROMAQUE

Cet envoyé des Grecs a raison. On va bien le recevoir. On va bien lui envelopper sa petite Hélène, et on la lui rendra.

CASSANDRE

On va le recevoir grossièrement. On ne lui rendra pas Hélène. Et la guerre de Troie aura lieu.

ANDROMAQUE

Oui, si Hector n'était pas là !... Mais il arrive, Cassandre, il arrive ! Tu entends assez ses trompettes... En cette minute, il entre dans la ville, victorieux. Je pense qu'il aura son mot à dire. Quand il est parti, voilà trois mois, il m'a juré que cette guerre était la dernière.

CASSANDRE

C'était la dernière. La suivante l'attend.

ANDROMAQUE

Cela ne te fatigue pas de ne voir et de ne prévoir que l'effroyable ?

CASSANDRE

Je ne vois rien, Andromaque. Je ne prévois rien. Je tiens seulement compte de deux bêtises, celle des hommes et celle des éléments.

ANDROMAQUE

Pourquoi la guerre aurait-elle lieu ? Pâris ne tient plus à Hélène. Hélène ne tient plus à Pâris.

CASSANDRE

Il s'agit bien d'eux !

ANDROMAQUE

Il s'agit de quoi ?

CASSANDRE

Pâris ne tient plus à Hélène ! Hélène ne tient plus à Pâris ! Tu as vu le destin s'intéresser à des phrases négatives ?

ANDROMAQUE

Je ne sais pas ce qu'est le destin.

CASSANDRE

Je vais te le dire. C'est simplement la forme accélérée du temps. C'est épouvantable.

ANDROMAQUE

Je ne comprends pas les abstractions

CASSANDRE

À ton aise. Ayons recours aux métaphores. Figure-toi un tigre. Tu la comprends, celle-là ? C'est la métaphore pour jeunes filles. Un tigre qui dort.

ANDROMAQUE

Laisse-le dormir.

CASSANDRE

Je ne demande pas mieux. Mais ce sont les affirmations qui l'arrachent à son sommeil. Depuis quelque temps, Troie en est pleine.

ANDROMAQUE

Pleine de quoi ?

CASSANDRE

De ces phrases qui affirment que le monde et la direction du monde appartiennent aux hommes en général, et aux Troyens ou Troyennes en particulier...

ANDROMAQUE

Je ne te comprends pas.

Scène troisième

Andromaque, Hector.

Il l'a prise dans ses bras, l'a amenée au banc de pierre, s'est assis près d'elle. Court silence.

HECTOR

Calme-toi. Nous ne lui laisserons plus l'occasion. Tout à l'heure, en te quittant, je vais solennellement, sur la place, fermer les portes de la guerre. Elles ne s'ouvriront plus.

ANDROMAQUE

Ferme-les. Mais elles s'ouvriront.

HECTOR

Tu peux même nous dire le jour !

ANDROMAQUE

Le jour où les blés seront dorés et pesants, la vigne surchargée, les demeures pleines de couples.

HECTOR

Et la paix à son comble, sans doute ?

ANDROMAQUE

Oui. Et mon fils robuste et éclatant.

Hector l'embrasse.

HECTOR

Ton fils peut être lâche. C'est une sauvegarde.

ANDROMAQUE

Il ne sera pas lâche. Mais je lui aurai coupé l'index de la main droite.

HECTOR

Si toutes les mères coupent l'index droit de leur fils, les armées de l'univers se feront la guerre sans index... Et si elles lui coupent la jambe droite, les armées seront unijambistes... Et si elles lui crèvent les yeux, les armées seront aveugles, mais il y aura des armées, et dans la mêlée elles se chercheront le défaut de l'aîne, ou la gorge, à tâtons...

ANDROMAQUE

Je le tuerai plutôt.

HECTOR

Voilà la vraie solution maternelle des guerres.

ANDROMAQUE

Ne ris pas. Je peux encore le tuer avant sa naissance.

HECTOR

Tu ne veux pas le voir une minute, juste une minute ? Après, tu réfléchiras... Voir ton fils ?

ANDROMAQUE

Le tien seul m'intéresse. C'est parce qu'il est de toi, c'est parce qu'il est toi que j'ai peur. Tu ne peux t'imaginer combien il te ressemble. Dans ce néant où il est encore, il a déjà apporté tout ce que tu as mis dans notre vie courante. Il y a tes tendresses, tes silences. Si tu aimes la guerre, il l'aimera... Aimes-tu la guerre ?

HECTOR

Pourquoi cette question ?

ANDROMAQUE

Avoue que certains jours tu l'aimes.

HECTOR

Si l'on aime ce qui vous délivre de l'espoir, du bonheur, des êtres les plus chers...

ANDROMAQUE

Tu ne crois pas si bien dire... On l'aime.

HECTOR

Si l'on se laisse séduire par cette petite délégation que les dieux vous donnent à l'instant du combat...

ANDROMAQUE

Ah? Tu te sens un dieu, à l'instant du combat ?

HECTOR

Très souvent moins qu'un homme... Mais parfois, à certains matins, on se relève du sol allégé, étonné, mué. Le corps, les armes ont un autre poids, sont d'un autre alliage. On est invulnérable. Une tendresse vous envahit, vous submerge, la variété de tendresse des batailles : on est tendre parce qu'on est impitoyable ; ce doit être en effet la tendresse des dieux. On avance vers l'ennemi lentement, presque distraitement, mais tendrement. Et l'on évite aussi d'écraser le scarabée. Et l'on chasse le moustique sans l'abattre. Jamais l'homme n'a plus respecté la vie sur son passage...

ANDROMAQUE

Puis l'adversaire arrive ?...

HECTOR

Puis l'adversaire arrive, écumant, terrible. On a pitié de lui, on voit en lui, derrière sa bave et ses yeux blancs, toute l'impuissance et tout le dévouement du pauvre fonctionnaire humain qu'il est, du pauvre mari et gendre, du pauvre cousin germain, du pauvre amateur de raki et d'olives qu'il est. On a de l'amour pour lui. On aime sa verrue sur sa joue, sa taie dans son œil. On l'aime... Mais il insiste... Alors on le tue.

ANDROMAQUE

Et l'on se penche en dieu sur ce pauvre corps; mais on n'est pas dieu, on ne rend pas la vie.

HECTOR

On ne se penche pas. D'autres vous attendent. D'autres avec leur écume et leurs regards de haine. D'autres pleins de famille, d'olives, de paix.

ANDROMAQUE

Alors on les tue ?

HECTOR

On les tue. C'est la guerre.

ANDROMAQUE

Tous, on les tue ?

HECTOR

Cette fois nous les avons tués tous. À dessein. Parce que leur peuple était vraiment la race de la guerre, parce que c'est par lui que la guerre subsistait et se propageait en Asie. Un seul a échappé.

ANDROMAQUE

Dans mille ans, tous les hommes seront les fils de celui-là. Sauvetage inutile d'ailleurs... Mon fils aimera la guerre, car tu l'aimes.

HECTOR

Je crois plutôt que je la hais... Puisque je ne l'aime plus.

ANDROMAQUE

Comment arrive-t-on à ne plus aimer ce que l'on adorait ? Raconte. Cela m'intéresse.

HECTOR

Tu sais, quand on a découvert qu'un ami est menteur ? De lui tout sonne faux, alors, même ses vérités... Cela semble étrange à dire, mais la guerre m'avait promis la bonté, la générosité, le mépris des bassesses. Je croyais lui devoir mon ardeur et mon goût à vivre, et toi-même... Et jusqu'à cette dernière campagne, pas un ennemi que je n'aie aimé...

ANDROMAQUE

Tu viens de le dire: on ne tue bien que ce qu'on aime.

HECTOR

Et tu ne peux savoir comme la gamme de la guerre était accordée pour me faire croire à sa noblesse. Le galop nocturne des chevaux, le bruit de vaisselle à la fois et de soie que fait le régiment d'hoplites se frottant contre votre tente, le cri du faucon au-dessus de la compagnie étendue et aux aguets, tout avait sonné jusque-là si juste, si merveilleusement juste...

ANDROMAQUE

Et la guerre a sonné faux, cette fois ?

HECTOR

Pour quelle raison ? Est-ce l'âge ? Est-ce simplement cette fatigue du métier dont parfois l'ébéniste sur son pied de table se trouve tout à coup saisi, qui un matin m'a accablé, au moment où penché sur un adversaire de mon âge, j'allais l'achever ? Auparavant ceux que j'allais tuer me semblaient le contraire de moi-même. Cette fois j'étais agenouillé sur un miroir. Cette mort que j'allais donner, c'était un petit suicide. Je ne sais ce que fait l'ébéniste dans ce cas, s'il jette sa varlope, son vernis, ou s'il continue... J'ai continué. Mais de cette minute, rien n'est demeuré de la résonance parfaite. La lance qui a glissé contre mon bouclier

a soudain sonné faux, et le choc du tué contre la terre, et, quelques heures plus tard, l'écroulement des palais. Et la guerre d'ailleurs a vu que j'avais compris. Et elle ne se gênait plus... Les cris des mourants sonnaient faux... J'en suis là.

ANDROMAQUE

Tout sonnait juste pour les autres.

HECTOR

Les autres sont comme moi. L'armée que j'ai ramenée hait la guerre.

2. VIA CRUCIS

ORA KIEV INSEGNA AL PAPA COME SI FA LA VIA CRUCIS

Premessa Uno: Putin è un criminale. Premessa Due: il battaglione Azov avrà pure qualche svastica tatuata sul petto tra le sue file, ma per lo più è un consesso di liberi pensatori kantiani e soldati da leggenda. Tre: la *fiction* di e con Zelensky non è brutta, come abbiamo improvvidamente sostenuto, ma un capolavoro: pare girata da Kubrick. (Delle tre, crediamo vera solo la prima)

Sperando di non essere accusati di prendere soldi da Putin (e sennò pazienza), ci permettiamo di dire che la pretesa da parte di autorevoli personalità ucraine di educare il Papa su come si fa la Via Crucis appare di un'arroganza fuori della grazia di Dio. Poiché il Vaticano ha deciso di coinvolgere una donna russa e una donna ucraina, chiamate a portare insieme la croce di Cristo, l'Ambasciata ucraina si è risentita via Twitter: "L'ambasciatore Andriy Yurash capisce e condivide la preoccupazione in Ucraina e in molte altre comunità sull'idea di mettere insieme donne ucraine e russe ... Ora stiamo lavorando sulla questione cercando di spiegare le difficoltà della sua realizzazione e le possibili conseguenze". Di che conseguenze parla l'ambasciatore?

Nel frattempo l'arvivescovo maggiore della Chiesa greco-cattolica ucraina, Svjatoslav Sevcuk, ha definito quest'idea inopportuna e ambigua, che non tiene conto del contesto di aggressione militare russa contro l'Ucraina [...].

Il Papa scuote le coscienze morali dei protagonisti di un frangente storico dominato dal tracollo morale, di attori refrattari alla moralità sostenuti dai loro cantori di corte. Il Papa agita i "Buoni" col suo continuo richiamo ai principi del Vangelo: chi si crede di essere, Cristo? O forse Cristo, se tornasse oggi sulla Terra, farebbe la fine che fa nella parabola del *Grande Inquisitore* di Dostoevskij: verrebbe cacciato a male parole?

Daniela Ranieri

3. Arte in Ucraina

La Pace di Kiev

Le guerre più recenti e più vicine hanno tutte i colori di alcune opee di Anselm Kiefer: il nero lasciato dal fuoco, il grigio del cemento fatto a brandelli, il bruno del metallo contorto delle lamiere, dei tondini di ferro divelti e arrugginiti [...].

La pace, invece, chissà perché, ce la si immagina bianca. Pulita. Come una colomba. Senza chiasso, come una nuvola che attraversa un cielo sereno "così bello, quand'è bello, così in pace", in un silenzio delicato, in una resa. Tra l'una e l'altra immagine c'è un abisso, non solo cromatico, e dei fili che legano individuo e collettività, che danno la misura morale delle scelte nel senso generale della Storia e aiutano a stimare i divari [...]. Alcuni di questi fili, poi, allacciano passato e presente in una storia che si ripete sempre diversa ma ancora una volta simile, travalicando persino i richiami dell'attualità. Alcuni, arrivano fino a Kiev.

In *Guerra e Pace*, Tolstoj dà al conte russo Nikolaj Petrovich Rumjancev (1754-1826) una parte minuscola, sullo sfondo. Era il ministro degli esteri dello zar, ma non si vergognava di essere filofrancese, di ammirare Napoleone e di parlare, come gran parte dell'aristocrazia, più francese che russo. Era quello che oggi si direbbe un pacifista. Amava l'Europa; come conveniva alla formazione di uno del suo rango sociale – e prosciugando il patrimonio familiare – aveva fatto un lungo *grand tour*, era stato per mesi nelle più importanti città italiane: tra tutte aveva preferito Roma. Una metropoli guardata con gli occhi di un giovane ammiratore di Mengs e Winckelmann. Per lui Roma era l'unica vera capitale moderna proprio perché legata indissolubilmente legata all'Antico. Perciò e nell'ordine naturale delle cose che nel 1811 Nikolaj Petrovich, arrivato ad una posizione di comando di assoluto prestigio nella gerarchia di comando dell'impero russo, commissionasse al "genio immortale" di Canova un'allegoria di marmo bianco per arricchire il salone principale del proprio palazzo affacciato sull'Angliyskaya Naberezhnaya di San Pietroburgo [...].

Il marmo era finito nel maggio del 1815, nel bel mezzo dei *Cent-jours* conclusisi nel disastro Waterloo, e con il definitivo allontanamento di Bonaparte dalla scena europea. *La Pace* arrivò a San

Pietroburgo nel novembre 1816, accolta non solo dal conte Rumjancev, ormai ritiratosi a vita privata tra libri, quadri e frequentazioni sceltissime, ma da un pubblico entusiasta inebriato dalla sconfitta del tiranno francese, da un sentimento di orgoglio nazionale e da una pace che si pensava finalmente rinsaldata [...].

L'esegeta, sempre geniale, Quatremère de Quincy, si chiese se l'amico scultore sarebbe arrivato a un tale capolavoro di sintesi senza i rapidi rivolgimenti tra guerra e pace che caratterizzarono i tre anni di lavorazione. Se, insomma, la fragilità della pace non fosse stata messa tante volte alla prova, Canova avrebbe comunque realizzato un'icona di marmo tanto potente? L'artista di Possagno, che generalmente rifiutava i possibili agganci delle proprie opere a temi d'attualità politica, finiva per dare un aspetto scultoreo a un'idea di pace tanto consentanea al suo tempo quanto universale: E fa impressione che per quasi due secoli quest'opera si sia fundamentalmente dimenticata [...].

Era esposta nel museo di Kiev fino a pochi giorni fa, mentre da questa parte d'Europa continuavano a sperare, come il conte Rumjancev, nella diplomazia. Ora *La Pace* siglata da Canova nelle sfumature rarefatte del marmo bianco è di nuovo nascosta, protetta dalle bombe, umiliata dalla guerra, con il resto della collezione del Khanenko. Così la storia di questo oggetto luminosissimo finisce ancora una volta per coincidere con il valore universale che esprime. Riposta, nell'attesa di un tempo migliore, che possa meritarsela.

Francesco Romeri

4. Arte d'Ucraina

DESIGN • MODA • ARTE
INNOVAZIONE • EVENTI
TENDENZE • ANTICIPAZIONI

28/09/2022 | EVENTI

ITALIA X UCRAINA: LA FORZA DELL'ARTE

Di: Giorgio Re

Rinnoviamo la nostra solidarietà a un Paese situato nel cuore d'Europa coinvolto in un duro conflitto. Superstudio Village - ex area industriale in ristrutturazione alla Bovisa, destinata a diventare il quarto polo del Superstudio a Milano, – ospita nei prossimi giorni “Italia x Ucraina”, una manifestazione articolata in una serie intensa di eventi, tra loro molto diversi, per ricordare alcuni tra i tanti “plus” del Paese, ma anche la difficoltà del suo presente.

Organizzato dall'associazione "Vitaukr Italia" (vitaukr.org) – in collaborazione con "Let's do it, Ukraine!" / "Let's do it, Italy!" e con il Patrocinio del Comune di Milano, della Città di Venezia, dell'Ambasciata d'Ucraina in Italia, dell'Ambasciata d'Italia in Ucraina e dell'Istituto di Cultura Italiana a Kiev – questo appuntamento propone un programma concepito per toccare tutte le corde del nostro sentire, con momenti di arricchimento culturale, altri dedicati all'amore per la bellezza espressa nell'arte, nella letteratura e nella musica, altri ancora di approfondimento e di riflessione.

Il punto di partenza...

Sabato 1° ottobre

ore 15.30: inaugurazione, in anteprima assoluta nel nostro Paese, della mostra in day light "Italia x Ucraina Terra Libera", esposizione interattiva d'arte contemporanea, che propone dipinti, stampe e installazioni (in progress nel corso della settimana di durata dell'esposizione) e vede ben 150 artisti rappresentati, a cui si aggiungono giovani e bambini, con uno spazio tutto per loro. La mostra sarà aperta al pubblico dal 2 al 9 ottobre, dalle 10 alle 18.

E a seguire...

Domenica 2 ottobre

ore 15: presentazione del libro di Ugo Poletti "Nel cuore di Odessa", perla cosmopolita e multiculturale del Mar Nero,

ore 16.30: sfilata di moda "Fashion for Freedom", animata dai brand locali Vozianu, Hana Stu, Edelvika e Vilna. Le "modelle": nessuna professionista, "semplicemente" un drappello di ragazze ucraine che racconteranno il glamour "al naturale", senza make-up e senza hair styling, per testimoniare come il messaggio, sempre positivo, della bellezza, quindi dell'armonia, giunga dall'autenticità e dalla spontaneità.

Giovedì 6 ottobre,

ore 17/19: testimonianze dirette delle "ferite aperte" che la gente d'Ucraina di oggi sta vivendo. Un'ulteriore anteprima per l'Italia che prevede interventi, confronti, scambi di opinioni con il pubblico presente, stampa inclusa.

Venerdì 7 ottobre,

ore 17/19: presentazione del progetto "Ucraina dopo l'invasione", a cura di "Zmina" e "Mipl", organizzazioni impegnate in loco nella lotta per i diritti umani.

Sabato 8 ottobre

ore 15: "lecture" sull'arte contemporanea ucraina tra storia e attualità della critica Kseniia Konstantynenko,

ore 16.30: presentazione a cura di Marina Sorina e Pina Piccolo di componimenti poetici di autori ucraini nella loro lingua e in italiano.

Domenica 9 ottobre

ore 16: performance musicale "Lesja Ukrajinka. Libere scintille della mia voce", introdotta da Vira Dinios, portavoce delle autrici del Paese,

ore 17.30: testimonianza di Paolo Coia, designer e artista, "Ucraina dentro. Sei anni in Ucraina, sette mesi da volontario",

ore 18.30: Chiusura ufficiale dell'esposizione e della manifestazione con la presenza del critico Giorgio Grasso.

28/09/2022 | EVENTI

ITALIA X UCRAINA: LA FORZA DELL'ARTE

Di: Giorgio Re

Rinnoviamo la nostra solidarietà a un Paese situato nel cuore d'Europa coinvolto in un duro conflitto. Superstudio Village – ex area industriale in ristrutturazione alla Bovisa, destinata a diventare il quarto polo del Superstudio a Milano, – ospita nei prossimi giorni "Italia x Ucraina", una manifestazione articolata in una serie intensa di eventi, tra loro molto diversi, per ricordare alcuni tra i tanti "plus" del Paese, ma anche la difficoltà del suo presente.

Organizzato dall'associazione "Vitaukr Italia" (vitaukr.org) - in collaborazione con "Let's do it, Ukraine!" / "Let's do it, Italy!" e con il Patrocinio del Comune di Milano, della Città di Venezia, dell'Ambasciata d'Ucraina in Italia, dell'Ambasciata d'Italia in Ucraina e dell'Istituto di Cultura Italiana a Kiev – questo appuntamento propone un programma concepito per toccare tutte le corde del nostro sentire, con momenti di arricchimento culturale, altri dedicati all'amore per la bellezza espressa nell'arte, nella letteratura e nella musica, altri ancora di approfondimento e di riflessione.

Il punto di partenza...

Sabato 1° ottobre

ore 15.30: inaugurazione, in anteprima assoluta nel nostro Paese, della mostra in day light “Italia x Ucraina Terra Libera”, esposizione interattiva d’arte contemporanea, che propone dipinti, stampe e installazioni (in progress nel corso della settimana di durata dell’esposizione) e vede ben 150 artisti rappresentati, a cui si aggiungono giovani e bambini, con uno spazio tutto per loro. La mostra sarà aperta al pubblico dal 2 al 9 ottobre, dalle 10 alle 18.

E a seguire...

Domenica 2 ottobre

ore 15: presentazione del libro di Ugo Poletti “Nel cuore di Odessa”, perla cosmopolita e multiculturale del Mar Nero,

ore 16.30: sfilata di moda “Fashion for Freedom”, animata dai brand locali Vozianu, Hana Stu, Edelvika e Vilna. Le “modelle”: nessuna professionista, “semplicemente” un drappello di ragazze ucraine che racconteranno il glamour “al naturale”, senza make-up e senza hair styling, per testimoniare come il messaggio, sempre positivo, della bellezza, quindi dell’armonia, giunga dall’autenticità e dalla spontaneità.

Giovedì 6 ottobre,

ore 17/19: testimonianze dirette delle “ferite aperte” che la gente d’Ucraina di oggi sta vivendo. Un’ulteriore anteprima per l’Italia che prevede interventi, confronti, scambi di opinioni con il pubblico presente, stampa inclusa.

Venerdì 7 ottobre,

ore 17/19: presentazione del progetto “Ucraina dopo l’invasione”, a cura di “Zmina” e “Mipl”, organizzazioni impegnate in loco nella lotta per i diritti umani.

Sabato 8 ottobre

ore 15: “lecture” sull’arte contemporanea ucraina tra storia e attualità della critica.

Kseniia Konstantynenko,

ore 16.30: presentazione a cura di Marina Sorina e Pina Piccolo di componimenti poetici di autori ucraini nella loro lingua e in italiano.

Domenica 9 ottobre

ore 16: performance musicale “Lesja Ukrajinka. Libere scintille della mia voce”, introdotta da Vira Dinios, portavoce delle autrici del Paese,

ore 17.30: testimonianza di Paolo Coia, designer e artista, “Ucraina dentro. Sei anni in Ucraina, sette mesi da volontario”,

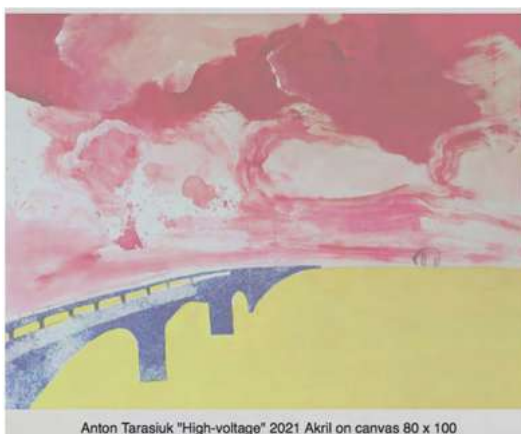
ore 18.30: Chiusura ufficiale dell’esposizione e della manifestazione con la presenza del critico Giorgio Grasso.

Igor Prokofev “Donetsk airport” 2013 Oil on canvas 150x90

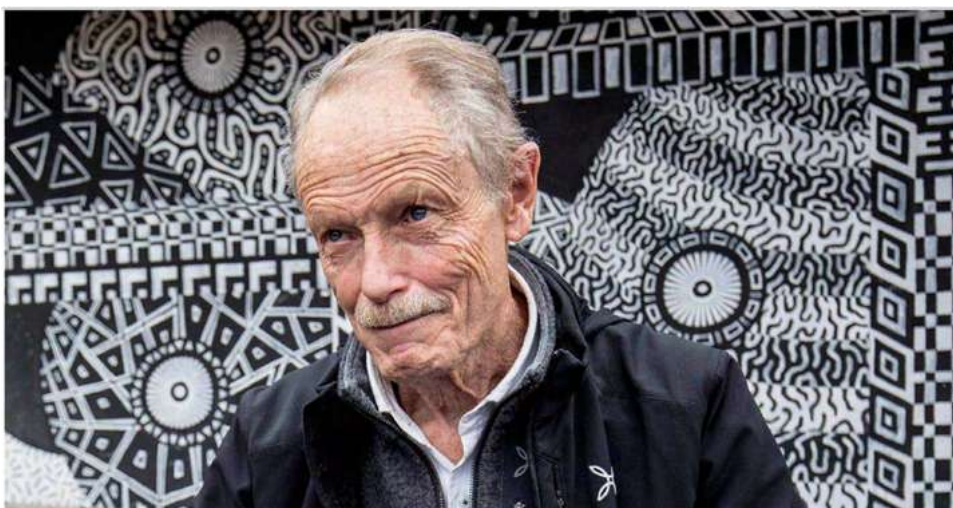

Anton Logov Ukraine 2022
Digital 29,7x54.jpg

5. Armi o non armi

Erri De Luca: “Io pacifista storico dico che armare l’Ucraina è l’unica soluzione”

“Questa volta dico, da pacifista storico, che armare l’Ucraina è l’unica soluzione plausibile, possibile. Ed è l’unica che può salvare l’Ucraina, l’unica che può indebolire Putin, l’unica che può avvicinare il negoziato”, così Erri De Luca.

“Sì, quando la Nato manifestò di volere intervenire in Afghanistan protestavo e contestavo quell’annuncio – afferma lo scrittore napoletano nell’intervista a Il Fatto Quotidiano – Non c’era ancora l’occupazione militare e si scese in piazza per scongiurarla. Ma qui ci siamo trovati di fronte al fatto compiuto. **Quale scelta di campo è ormai possibile? Rifornire di armi l’Ucraina senza prendervi direttamente parte è solo uno degli impegni dell’Unione europea.** Aiutarla, va da sé, nell’accoglimento dei profughi, nella solidarietà umanitaria, ma con l’applicazione di sanzioni economiche che sono finalmente puntuali ed efficaci. Noto una diversa fibra politica rispetto all’attendismo a cui eravamo abituati. Dalla pandemia in poi l’Unione ha mostrato una capacità di prendere decisioni enormi e di saperle difendere. Devo dire che approvo. **Cosa diciamo agli ucraini? Alzate bandiera bianca?”.**

“Non ci credo, non è così. Innanzitutto descriviamo questa guerra – dice riferendosi al rischio di un intervento bellico più sanguinoso per gli ucraini – **È una guerra antica, una guerra del Novecento,** prevalentemente combattuta con i fanti, i carristi, l’artiglieria. È una guerra paludosa, da corpo a corpo. E questo conflitto, questo tipo di confronto militare, può risolversi in un modo non favorevole alla Russia solo se l’agredito riesce a sostenere una resistenza efficace. Sono sufficientemente credibili i timori che Putin utilizzi la carta disperata delle armi devastanti e dell’allargamento del conflitto, ma prospettano una soluzione che non posso condividere, a cui non credo. **C’è un diritto supremo alla libertà e a difendere la propria casa, la propria bandiera, la propria dignità. Con tutti i mezzi”.**

“Pace e guerra sono temi potenti che suscitano comprensibili reazioni di uguale tensione sentimentale. Poi **il degrado della nostra civiltà ci conduce nel vicolo stretto della barbarie parolaia**. Epiteti, accuse offensive, sarcasmi oltre il lecito. Tutto già visto e tutto purtroppo dentro l’anima del nostro tempo – conclude – **Non solo di armi è il bagaglio che l’Europa consegna all’Ucraina**. Naturalmente la solidarietà umanitaria, l’accoglimento dei profughi. Ma soprattutto **credo che il livello delle sanzioni economiche non sia stato mai così performante. Faranno male alla Russia**. Penso proprio di sì. Lo deduco dal fatto che **sono così dure da far male anche all’Occidente**. È una misura che comporta dei sacrifici anche per noi, stiamo per entrare in una economia di guerra con tutto quel che comporta. Perciò mi sembrano sanzioni azzeccate”.

dayitalianews.com

Guerra Russia-Ucraina, la scrittrice Ginevra Bompiani a La7

“In vita mia non avrei mai pensato di essere d’accordo con Di Battista”. Così, a **“Dimartedì” (La7)**, la scrittrice Ginevra Bompiani esordisce nel suo intervento, sostenendo le posizioni dell’ex parlamentare del M5s, **Alessandro Di Battista**, che in un serrato botta e risposta con la deputata del Pd **Beatrice Lorenzin** ribadisce la sua contrarietà all’invio delle armi in Ucraina.

Di Battista sottolinea: “Non essere d’accordo col governo Draghi non significa essere contrari al diritto legittimo degli ucraini di resistere. Io sostengo la resistenza palestinese al governo israeliano e non ho mai proposto di inviare le armi ai palestinesi. Mi domando perché voi riteniate utile inviare armi in Ucraina, prolungando così il rischio di escalation – continua – e giocare sulla pelle degli ucraini, cioè arrivare a vincere la guerra fino alla loro ultima goccia di sangue. Perché allora negate il diritto a resistere dei palestinesi o degli yemeniti o dei curdi? Qual è la strategia del governo? Fino a dove volete arrivare? Se non basteranno i carri armati, cosa invierete? Gli F35?”.

La scrittrice Bompiani concorda in toto: **“La questione essenziale è: chi vuole che la guerra finisca? Certamente gli ucraini. Ma chi altro vuole davvero che la guerra finisca? Chi parla di vittoria dell’Ucraina, così come chi manda armamenti sempre più potenti, non vuole che la guerra finisca, ma che continui. L’impressione che Biden voglia il proseguimento della guerra è molto forte. Ed è altrettanto forte l’impressione che gli Stati europei non siano affatto questi liberi alleati, ma siano proni alla Nato e agli Usa, forse come mai prima d’ora”**.

E rincara: **“Qui nessuno dice la verità. Non la dice certamente Putin, né il patriarca di Mosca Kirill, ma neanche Zelensky, che piange più per il fatto di non entrare nella Nato che per la morte dei suoi cittadini. Non dice certamente la verità Biden, ma neppure Draghi quando parla di aria condizionata e poi toglie l’Iva alla vendita delle armi. La verità non la sta dicendo nessuno. E non la diciamo neanche noi qua dentro, quando parliamo di libertà, come se questo fosse l’unico caso di aggressione e di vittime”**.

Ginevra Bompiani

Controcorrente, Toni Capuozzo demolisce la politica

“Previsioni del tutto sbagliate su guerra e armi”

“Va avanti l’agonia dell’Ucraina e si teme che il paese possa soccombere. La considerazione viene girata a Toni Capuozzo, giornalista ed inviato di guerra, tra gli ospiti della puntata del 29 maggio di Controcorrente, talk show di Rete4 condotto da Veronica Gentili, che analizza così la situazione: “Le guerre non hanno mai dei percorsi così lineari, l’unica certezza che ho io è non ho mai visto una guerra finire come era stata pensata all’inizio. Il resto si tratta di raccontarla con il massimo possibile di obiettività rispetto agli sviluppi militari non bisogna usare termini come ritirate tattiche, evacuazione, quando il termine è arretramento o resa. Quello che mi sembra chiaro sul piano internazionale e su quello nostro locale c’è un indebolimento della classe politica classe politica, di un parlamento tutto che ha votato l’invio di armi per la guerra rispetto ad una domanda ‘La situazione di adesso sul terreno che cosa ci porta a dire? Dobbiamo dare più armi? Dobbiamo impegnarci in una guerra di lunga durata?’”.

“La prospettiva sul campo di un ritiro dei russi ai confini storici, quelli di prima del 2014, appare più lontana e torniamo al problema delle mediazioni difficili se da una parte dai armi. Non sta andando – si arrabbia Capuozzo – per niente come ci avevano detto che sarebbe andata 15 o 20 giorni fa”. La guerra in Ucraina rischia di evidenziare le divergenze dell'Europa? È l'altra domanda a Capuozzo di Gentili: “In Afghanistan i talebani ci dicevano 'voi avete gli orologi, noi abbiamo il tempo'. Alla fine hanno avuto ragione loro. Sta già succedendo, Boris Johnson sta conducendo una sua guerra personale, Francia e Germania hanno dei toni tutti loro, a cominciare da Emmanuel Macron. L'Italia è tra i paesi che hanno un profilo più disciplinato e ubbidiente. Però – conclude il giornalista – hanno tirato fuori questo piano di pace, io sono contento che l'abbiano fatto, anche se è un libro dei sogni che è stato deriso da una parte e dall'altra, ma almeno ci hanno provato. L'Europa è già divisa secondo me”.

iltempo.it

7. Stoltenberg, alias dott. Stranamore

Nel vertice della Nato di Madrid, dov'erano presenti anche dei Paesi che non ne fanno parte come il Giappone, l'Australia, la Nuova Zelanda e la Repubblica di Corea, il segretario dell'Alleanza Atlantica Stoltenberg ha illustrato un nuovo piano strategico presupponendo che si stia aprendo una fase in cui la guerra potrebbe diventare un concetto stabile. La guerra starebbe diventando endemica.

Ecco alcuni passi dell'intervento del nostro dott. Stranamore. “(La Russia) è la minaccia più significativa e diretta alla nostra sicurezza”. La Cina in un documento sempre della Nato è indicata come una minaccia ai “nostri valori”, che costringerà l'Unione europea a fare una precisa scelta di campo, naturalmente con gli Usa. Questo perché per gli Stati Uniti, la Cina è il vero competitor internazionale del futuro e quindi l'Ue deve attestarsi dalla parte di coloro che dal dopoguerra in poi, hanno deciso il futuro europeo e italiano come fossimo delle loro colonie.

Nelle intenzioni di Stoltenberg, la Nato dovrebbe dotarsi di una forza di pronto intervento di 300 mila uomini armati adeguatamente. Sottolinea che nel 2022 è stato “l'ottavo anno consecutivo di aumenti tra gli alleati europei e il Canada” e che entro la fine dell'anno “avranno investito ben oltre 350 miliardi di dollari in più rispetto al 2014”. Sempre secondo Stoltenberg, “sono nove gli Stati che stanno raggiungendo o raggiungeranno il 2% di spese militari rispetto al Pil entro il 2024”. Addirittura il 2% va considerato “come un pavimento non come un tetto”. Per cui nei prossimi anni dovrà, secondo il nostro eroe, essere ulteriormente implementato. Poi prosegue: “La Russia si è allontanata dal partenariato e dal dialogo che la Nato ha cercato di instaurare per molti anni”. Come no, portando armi, missili e istruttori militari per anni in Ucraina? “Quindi il dialogo non è sul tavolo, non funziona, semplicemente a causa del comportamento della Russia”. Sembra uno scherzo! Per cui vista la situazione, il nostro prode Stoltenberg, che ovviamente prende ordini da Biden, ci ha spiegato che “è esattamente ciò che facciamo cambiando totalmente la nostra deterrenza e difesa militare”.

Personalmente sono contrarissimo a questa posizione guerrafondaia. Sono perché in Ucraina si cerchi una pace onorevole che non umili nessuno dei contendenti. Solo così sarebbe una pace duratura. Sono certo che qualcuno dirà che queste riflessioni sono “anti-americane”, “anti-europee” e “filoputiniane”. Sono stupidaggini monumentali. Se si conoscessero davvero i prodomi che ci hanno portati alla guerra in Ucraina, forse molti non sarebbero così sicuri che il “bene” stia solo da una parte mentre il “male” sia presente in quella parte del mondo che non è allineato con il cosiddetto Occidente modellato dagli Usa.

Anilo Castellarin

8. Finché c'è guerra ...

9. Fantapolitica

“Solo Silvio Berlusconi ci è riuscito”.

Schiaffo alla Nato dall'ex generale: quello che pochi ammettono su Putin

L'insuccesso sul campo di Vladimir Putin è sotto gli occhi di tutti, anche quelli di Umberto Rossi. L'ex generale dell'aeronautica, nonché rappresentante italiano alla Nato, si lascia andare a un plauso a Silvio Berlusconi. Il motivo? La sua capacità nel trattare con la Russia. “Nel 2001 l'allora Premier italiano Berlusconi fu l'ispiratore di un tavolo negoziale tra la Nato e la Russia, che poi sfociò nel famoso accordo di Pratica di Mare e la creazione del Consiglio Nato-Russia”. Per Rossi, che contribuì all'evento, quanto accaduto “segnò un momento di importante distensione fra i due blocchi opposti durante la Guerra Fredda”.

Da una parte infatti c'era un giovanissimo Putin, dall'altra un politico in grado di sfruttare le sue relazioni personali. Poi però qualcosa si è incrinato. L'ex generale sembra fare un mea culpa e ammettere

alle colonne di Affaritaliani che “la Nato negli anni successivi si è allargata ad altri Paesi e che questo ha creato problemi al Cremlino”. Ciò comunque non deve in alcun modo giustificare l’attacco all’Ucraina. Proprio a riguardo c’è un evento che Rossi definisce “significativo”.

Il fatto risale al lontano 2004, anno in cui i Paesi baltici entrarono ufficialmente a far parte dell’Alleanza atlantica. Quel giorno – come racconta – “io mi trovavo a San Pietroburgo con una delegazione di ufficiali italiani e stranieri. Eravamo ospiti del comandante del distretto militare, per discutere in particolare della formazione dei quadri dirigenti. Il meeting venne prolungatamente ritardato, senza nessuna spiegazione”. Questa arrivò dopo più di due ore, quando “il comandante russo esordì dicendo che quello era il giorno in cui le relazioni fra la Nato e il suo Paese avevano toccato il punto più basso”. Un’uscita che dimostra per l’ex generale l’ostilità dei russi nei confronti della Nato e come solo Berlusconi, “grazie alla sua amicizia personale con Putin, riuscì a creare rapporti positivi con la Federazione russa”. Una lezione del Cav. ai suoi successori?

liberoquotidiano.it

Com’è difficile trovare l’alba dentro l’imbrunire. Senza giri di parole, venerdì Silvio Berlusconi ha consigliato all’Ucraina di arrendersi: «Io credo che l’Europa unita deve fare una proposta di pace, cercando di far accogliere agli ucraini le domande di Putin». Riferita a problemi così drammatici, la parola «domande» assume un suono grottesco.

La presa di posizione di Berlusconi (tardivamente corretta sabato) ha lasciato esterrefatti molti esponenti storici di Forza Italia. Giuliano Urbani, uno dei fondatori del partito, ha criticato duramente il filoputinismo del vecchio leader. «Berlusconi ha pronunciato quelle parole ambigue senz’altro per il rapporto di amicizia che lo lega ancora a Putin». Irritata anche Mariastella Gelmini: «Dannose le ambiguità pro Putin. Ci siamo chiamati in passato “Popolo della libertà”, per la quale gli ucraini stanno combattendo». A pensarla come Berlusconi è rimasta solo Licia Ronzulli. O viceversa.

Lasciamo perdere la vecchia amicizia e i racconti stravaganti sul lettone regalato da Putin, ma l’impressione è che il nuovo zar sia in credito di qualcosa, altrimenti non si spiegherebbe tanto malcelato putinismo da parte di alcuni leader italiani. Anche nei momenti più tragici, il creditore è così premuroso da non lasciarti mai solo.

Aldo Grasso

10. MEMORIA DIALOGO ACCOGLIENZA

Il 3 ottobre 2013 368 persone morirono a largo di Lampedusa. Da allora lavoriamo con le scuole europee per costruire un’idea diversa dell’immigrazione, creare memoria, sostenere **politiche di accoglienza e inclusione** e costruire una **banca dati del DNA** delle vittime.

Il Comitato Tre Ottobre – Ieri e oggi

Il Comitato Tre Ottobre è un’organizzazione senza scopo di lucro che ha l’obiettivo di sensibilizzare l’opinione pubblica sui temi dell’integrazione e dell’accoglienza attraverso il dialogo con cittadini, studenti e istituzioni.

Il **3 ottobre 2013**, in un naufragio al largo delle coste di Lampedusa, hanno perso la vita **368 migranti**. I superstiti furono 155, di cui 41 minori. Per questo abbiamo individuato nel 3 ottobre una data simbolica, non soltanto per commemorare le vittime di quel naufragio, ma per ricordare le migliaia di persone che regolarmente muoiono annegate nel Mar Mediterraneo o restano bloccate ai confini orientali d’Europa.

Il 16 marzo del 2016, il Senato italiano ha approvato in via definitiva la proposta di legge del Comitato per l’istituzione della “**Giornata della Memoria e dell’Accoglienza**”, da celebrarsi il 3 ottobre di ogni anno.

I nostri obiettivi

Informare e coinvolgere le nuove generazioni nel dibattito sul fenomeno migratorio attraverso **attività didattiche** sia a livello nazionale e internazionale. Svolgiamo anche azioni di **Advocacy** presso le istituzioni italiane ed europee.

Creare una banca dati europea del DNA per il **riconoscimento delle vittime** e riformare il **Regolamento di Dublino**.

Favorire **l’integrazione e l’inclusione** della popolazione immigrata nelle comunità locali d’arrivo nel nostro Paese. Condizione sostanziale per la coesione sociale di un Paese sempre più interculturale.

Sostenere **l’apertura di corridoi umanitari** e **sistemi di ingresso legali e sicuri** per mettere fine alla violazione dei diritti umani e delle morti in mare.

La mission

*Costruiamo memoria e integrazione attraverso **progetti di formazione** sul fenomeno delle migrazioni organizzando una serie di attività volte a informare e sensibilizzare l'opinione pubblica e promuovere pari diritti e opportunità alle persone che richiedono asilo nel nostro Paese.*

C'è una **direttiva** europea del 2001 che dice di **garantire protezione a chiunque fuga da una guerra**. Lo sai che in tutti questi anni **in Italia non è mai stata applicata**? Lo è soltanto dal febbraio 2022, con lo scoppio della guerra in Ucraina. E chi invece negli anni precedenti è scappato - e continua a scappare - dalla guerra in Siria, Afghanistan, Iraq, e da molti paesi africani?

Perchè questa direttiva per queste persone non è mai stata applicata? Esistono migranti di serie A e di serie B?

Evidentemente per lo Stato Italiano, sì. Per questo il comitato 3 ottobre, chiede di **applicare la direttiva** e di dire **basta alle guerra invisibili**.

La triste storia della Direttiva europea che dà protezione agli ucraini in fuga

Il 3 marzo il Consiglio europeo ha attuato la Direttiva 55 del 2001 per garantire tutela immediata e temporanea alle persone in fuga dalla guerra. Un'applicazione positiva ma drammaticamente tardiva, che avrebbe potuto riguardare anche i popoli siriani o afgiani, e che giunge dopo anni di esternalizzazione, chiusure, respingimenti

Il 3 marzo 2022 il Consiglio europeo, su proposta della Commissione, ha deciso di dare attuazione alla Direttiva 2001/55/CE al fine di garantire una "protezione temporanea" agli ucraini in fuga dalla guerra. Che cos'è dunque questa protezione temporanea?

Come indicato dalla stessa Direttiva, si tratta della "procedura di carattere eccezionale che garantisce, nei casi di afflusso massiccio o di imminente afflusso massiccio di sfollati provenienti da Paesi terzi che non possono rientrare nel loro Paese d'origine, una tutela immediata e temporanea" (Art.2). La Direttiva ha due scopi fondamentali. Il primo è di evitare che un enorme numero di persone nella medesima condizione (fuga dal conflitto) siano inutilmente sottoposte a un esame individuale della loro richiesta di protezione, creando una paralisi delle procedure amministrative anche nello Stato dell'Unione meglio organizzato e, parallelamente, fare in modo che i profughi possano subito "godere di diritti armonizzati in tutta l'Unione che conferiscano un livello di protezione adeguato, comprendente titoli di soggiorno, la possibilità esercitare qualsiasi attività di lavoro subordinato o autonomo e di essere adeguatamente alloggiati, la necessaria assistenza sociale, medica o di altro tipo e contributi al sostentamento".

Il secondo, non meno rilevante, obiettivo, è quello di fare in modo che gli Stati accolgano "con spirito di solidarietà comunitaria le persone ammissibili alla protezione temporanea [e che indichino] la loro capacità d'accoglienza in termini numerici o generali". Sulle modalità con cui dare attuazione a questo principio di solidarietà la Direttiva rimane del tutto generica precisando solo che le indicazioni sulla capacità di accoglienza date da ogni Stato "sono inserite nella decisione" con cui il Consiglio europeo dichiara, a maggioranza qualificata, che ricorrono le condizioni per l'applicazione della Direttiva.

L'attento lettore avrà forse pensato che l'indicazione dell'anno "2001" nel fare riferimento alla Direttiva sia frutto di un errore di battitura e che mi sto riferendo a una norma del 2011 o forse del 2021. Invece confermo che l'anno di adozione della norma fu proprio il 2001 trattandosi di una Direttiva che, come ricorda la stessa Commissione europea nel proporre oggi l'applicazione, era stata "adottata all'indomani del conflitto nell'ex Jugoslavia, quando per la prima volta dopo la seconda Guerra mondiale l'Europa si era trovata di fronte a numeri massicci di sfollati [e che] era stata concepita specificamente per promuovere un equilibrio degli sforzi per gestire congiuntamente gli spostamenti massicci di sfollati all'interno dell'Europa".

Se consideriamo che la Direttiva 55/2001 si colloca nella primissima fase del processo di costruzione di un sistema unico di asilo in Europa essa non va criticata per la sua vaghezza sul funzionamento delle procedure di solidarietà, ma semmai va visto in essa una lungimiranza che negli ultimi anni nella Ue si è affievolita fino a spegnersi del tutto lasciando spazio a una cupa situazione nella quale non solo il principio di solidarietà e di equa ripartizione delle responsabilità tra gli Stati nella gestione dei rifugiati non si è rafforzato, bensì gran parte degli Stati membri (blocco di Visegrád ma non solo) ha fatto della contrarietà radicale alla solidarietà la propria bandiera politica e hanno spinto l'intera Unione su posizioni di chiusura sempre più estreme.

Fare stime di quanti sfollati provocherà il conflitto in Ucraina è impossibile perché ciò dipenderà dall'evolversi degli eventi ma la Commissione europea stima come "possibile una cifra compresa tra 2,5 e 6,5 milioni di sfollati a causa del conflitto armato, da 1,2 a 3,2 milioni dei quali potrebbero chiedere protezione internazionale". L'attivazione della protezione temporanea e l'avvio quanto prima di un piano europeo di accoglienza che comprenda anche quote di ripartizione tra i vari Stati è dunque una scelta non solo adeguata ma assolutamente necessaria.

La protezione riguarda, come è ovvio, tutti i cittadini ucraini fuggiti dopo il 24 febbraio 2022 in conseguenza del conflitto e i loro famigliari, e viene estesa anche ai parenti stretti (cittadini ucraini o non) che vivevano insieme al nucleo familiare al momento del conflitto e che erano “parzialmente o totalmente dipendenti” dallo stesso. La Commissione ha altresì proposto che la protezione temporanea sia estesa anche ai cittadini non ucraini ma di Paesi terzi che soggiornavano legalmente in Ucraina e che non possono ritornare in condizioni sicure e stabili nel loro Paese o regione di origine. Si tratta di proposte pienamente condivisibili e conformi alla ratio giuridica che è a fondamento della protezione temporanea quale misura provvisoria e di immediata attuazione finalizzata a coprire una vasta collettività.

In modo sorprendente (o forse non troppo) i Paesi dell’Ue del gruppo di Visegrád, più l’Austria, hanno contestato in sede di Consiglio l’estensione della protezione temporanea a cittadini non ucraini rendendo incerta fino all’ultimo minuto la procedura di attivazione stessa della Direttiva e comunque raggiungendo l’obiettivo di restringere la proposta iniziale della Commissione. Certo, a cittadini non ucraini che vivevano in Ucraina rimane comunque, inalienabile, il diritto di presentare una domanda di asilo alla frontiera esterna dell’Unione (in questo modo però l’effetto paradossale è che tutti gli stranieri finirebbero per concentrarsi nei primi Paesi di ingresso) ma poco si comprende, su un piano razionale, quale oscuro timore sia stato alla base di questo ennesimo tentativo di chiusura così eticamente urticante. Forse che sia necessario agire valorosamente per impedire che gli stranieri che vivevano in Ucraina con perfida sagacia “approfittino” della guerra e della protezione temporanea per venire a insediarsi in massa nell’Unione europea?

Questa sorta di ossessione alla chiusura verso i non europei che non trova pace neppure in tempo di guerra mi porta all’ultima ma più importante considerazione: la Direttiva 2001/55/UE era considerata fino ad oggi, a ragione, una sorta di norma nata morta e destinata ad essere abrogata con il pacchetto di riforme presentato dalla Commissione in carica. Questa sua triste storia di norma mai applicata per ventuno anni non dipende affatto dalla circostanza che in questi decenni non si sia mai verificato in Europa un “afflusso o imminente afflusso massiccio di sfollati provenienti da Paesi terzi che non possono rientrare nel loro Paese d’origine”. Al contrario tale situazione si è verificata in più occasioni a seguito delle quali l’applicazione della Direttiva è stata incessantemente invocata da studiosi ed associazioni. Solo ultime in ordine di tempo vanno ricordate la crisi siriana della metà del decennio scorso e il tracollo dell’Afghanistan dell’estate 2021. Si potrebbe obiettare che nel caso afghano (come in altri casi) questo afflusso massiccio diretto verso l’Europa non v’è stato. Vero, ma ciò è avvenuto in ragione delle politiche di esternalizzazione dell’Europa che hanno bloccato e confinato un enorme numero di rifugiati in Paesi terzi pagando un prezzo altissimo sia in termini strettamente economici e politici (compreso l’appoggio a regimi autoritari) sia di compressione e persino negazione radicale dello stesso diritto d’asilo.

11. I “PEZZI” DELLA TERZA GUERRA MONDIALE

(Foto: Pixels/Tetyana Kovyrina)

Il drammatico puzzle della «Terza guerra mondiale a pezzi», evocata per anni da papa Francesco, si sta componendo oggi in Ucraina? Recentemente, il 24 marzo scorso, il Pontefice ha detto, che quello che sta succedendo nel cuore dell’Europa «è il frutto della vecchia logica di potere che ancora domina la cosiddetta geopolitica. La storia degli ultimi settant’anni lo dimostra: guerre regionali non sono mai mancate; per questo io ho detto che eravamo nella terza guerra mondiale a pezzetti, un po’ dappertutto; fino ad arrivare a questa, che ha una dimensione maggiore e minaccia il mondo intero. Ma il problema di base è lo stesso: si continua a governare il mondo come uno “scacchiere”, dove i potenti studiano le mosse per *estendere il predominio a danno degli altri*. **Ma quali sono i «pezzetti» di questo conflitto** sulla scacchiera globale? Quante guerre ci sono nel mondo? Non è semplice offrire un dato univoco, anche per via delle definizioni che si usano come riferimento. Oltre al conflitto in Ucraina, certamente oggi si

combatte apertamente in Yemen, in Siria, in Somalia e in molte zone del Pianeta. **Per alcune organizzazioni le guerre in corso sono 27.**

Per altri, ipotesi avallata ad esempio dal direttore del settimanale *Internazionale*, Giovanni De Mauro, **se ne devono contare almeno 59.** Tenendo conto che la definizione della parola «guerra» è: «conflitto aperto e dichiarato fra due o più stati, o in genere fra gruppi organizzati, etnici, sociali, religiosi condotto con l'impiego di mezzi militari», De Mauro mette nel conto anche la guerra che il Messico combatte dal 2006 contro i cartelli della droga, o quella che si svolge in Nigeria dal 2009 tra governo e Boko Haram; o in Birmania, dove dall'inizio dell'anno ci sono state 3.846 vittime. E poi cita le cosiddette guerre «a bassa intensità», di cui fanno parte il conflitto tra Pakistan e India per la regione del Kashmir, quello in Sudan, nella Repubblica Democratica del Congo, in Somalia, in Mozambico, e tra Israele e Palestina. Insomma, una complessa infrastruttura di odi nazionalistici e interessi economici e strategici che oggi rischiano di trovare una sintesi dagli esiti catastrofici.

Conflitti – come anche quello in Ucraina – che non esplodono improvvisamente e di fronte ai quali in queste settimane l'approccio del Pontefice è stato quello di non legittimare la guerra e l'escalation militare come soluzione senza alternative: «La vera risposta non sono altre armi, altre sanzioni, altre alleanze politico-militari, ma un'altra impostazione, un modo diverso di governare il mondo ormai globalizzato – non facendo vedere i denti, come adesso –, un modo diverso di impostare le relazioni internazionali». Egli ha anche sottolineato che «certe scelte non sono neutrali: destinare gran parte della spesa alle armi, vuol dire toglierla ad altro, che significa continuare a toglierla ancora una volta a chi manca del necessario». La sua sensazione è che «il mondo abbia continuato e continui a essere governato da criteri obsoleti» per cui la guerra risulta – erroneamente – essere sempre «qualcosa di inevitabile: non dobbiamo abituarci alla guerra! Dobbiamo invece convertire lo sdegno di oggi nell'impegno di domani. Perché – ha continuato papa Francesco nell'Angelus del 27 marzo – se da questa vicenda usciremo come prima, saremo in qualche modo tutti colpevoli. Di fronte al pericolo di autodistruggersi, l'umanità comprenda che è giunto il momento di abolire la guerra, di cancellarla dalla storia dell'uomo prima che sia lei a cancellare l'uomo dalla storia. Prego per ogni responsabile politico di riflettere su questo, di impegnarsi su questo!»

laciviltacattolica.it/news/i-pezzi

12. La realtà della guerra

Guerra Russia-Ucraina, la denuncia delle associazioni umanitarie:

“Bambini scomparsi e traffico di esseri umani”

Bambini scomparsi e casi di **traffico di esseri umani**. Nel caos che i bombardamenti russi causano e le fughe di massa, quando possibili, comportano c'è anche questo ulteriore fenomeno da affrontare. Le **associazioni umanitarie** – come riporta The Guardian – denunciano che la crisi dei rifugiati lungo i confini dell'Ucraina nasconde anche ulteriori violenze. Le associazioni di volontari e i gruppi per la **difesa dei diritti umani** impegnati nei Paesi confinanti che stanno accogliendo i rifugiati ucraini raccontano di aver assistito a **casi di traffico illecito, bambini persi, estorsioni e sfruttamento**. In questo momento ci sono oltre 2,5 milioni di persone che stanno attraversando il confine ucraino verso i Paesi vicini.

Karolina Wierzbiska, coordinatore della ong per i diritti umani polacca Homo Faber, racconta di aver visto casi di bambini **mandati da soli da genitori disperati** per incontrare parenti o amici oltre il confine ucraino ma arrivati senza nessuno ad aspettarli. “Questo è ovviamente estremamente angosciante per un bambino e li trovi che vagano da soli nella stazione, disorientati e, nei casi peggiori, scompaiono. **Questo sfortunatamente non è un caso ipotetico, è già successo**”, racconta. “Stiamo anche già ricevendo racconti di casi di traffico di esseri umani e donne cui viene offerto lavoro in Polonia ma poi scoprono che il posto di lavoro è illegale, il datore di lavoro le maltratta o rifiuta di pagare il salario. Ci sono casi di estorsione di documenti personali o denaro”.

Nei giorni scorsi la commissaria europea per gli affari interni **Ylva Johansson** intervenendo al Parlamento europeo aveva posto l'attenzione proprio sui minorenni ucraini in fuga: “Questi bambini devono poter andare a scuola, poter vivere una vita più o meno normale e questo è urgente. Dobbiamo sostenere in maniera urgente i bambini che scappano della guerra e dobbiamo garantire di poter fornire sostegno ai bambini più vulnerabili”. Tra i rifugiati in arrivo nell'Ue “i minori non accompagnati sono ad altissimo rischio. Potrebbero

La crisi in Ucraina crea nuovi rischi di traffico di esseri umani

X Dopo aver attraversato il confine di Medyka dall'Ucraina alla Polonia, ai rifugiati vengono offerti gratuitamente cibo e altri articoli da vari volontari e organizzazioni non profit. © UNHCR/Maciej Moskwa

Al valico di frontiera di Medyka, in Polonia, un flusso costante di rifugiati esausti dall'Ucraina – la maggior parte donne e bambini – si presenta al cancello che conduce al controllo passaporti, trascinandosi dietro i bagagli.

La strada davanti a loro è fiancheggiata da tende con volontari che offrono ai nuovi arrivati cibo, acqua, vestiti, giocattoli e dolci per i bambini. Altri volontari passano spingendo carrelli della spesa pieni di beni donati, mentre un uomo suona 'Imagine' su un pianoforte a mezza coda che ha portato qui dalla Germania.

La maggior parte dei rifugiati passa di corsa, intenzionata a unirsi alla coda per gli autobus che li trasporteranno gratuitamente alla prossima tappa del loro viaggio. Nelle stazioni ferroviarie e nei rifugi di Przemyśl, Rzeszów e Varsavia incontreranno un simile mosaico di volontari – alcuni di loro lavorano per agenzie umanitarie o società private, ma ci sono anche molte persone indipendenti, motivate dall'impulso di fornire conforto e assistenza a coloro che fuggono dalla guerra in Ucraina.

“Ho deciso di aiutare. Si tratta di umanità”.

Magdalena Rokita, insegnante di scuola elementare, fa volontariato alla stazione ferroviaria di Rzeszów, a circa 65 chilometri dal confine ucraino, da quando è iniziata la crisi. “Non faccio parte di un'organizzazione”, dice. “Ho un po' di tempo libero la mattina, così ho deciso di aiutare. Si tratta di umanità”.

Durante le prime settimane della guerra in Ucraina, quando i rifugiati arrivavano in Polonia e in altri paesi della regione a centinaia di migliaia, volontari come Magdalena hanno iniziato a mobilitarsi per aiutare i nuovi arrivati. Questa massiccia ondata di volontariato ha ricevuto il plauso internazionale, ma dopo sette settimane di guerra, ci sono crescenti timori che trafficanti e reti criminali ne stiano approfittando.

In una dichiarazione del 12 aprile, Gillian Triggs, Assistente Alto Commissario per la Protezione dell'UNHCR, l'Agenzia ONU per i Rifugiati, ha osservato che “sebbene la generosità e la solidarietà nei confronti dei rifugiati ucraini siano state fonte d'ispirazione, gli Stati hanno il dovere di prevenire che singoli approfittatori e reti criminali sfruttino a proprio vantaggio la situazione”.

“Ma l'allerta è alta e stiamo informando i rifugiati in merito al rischio di cadere vittime di sfruttatori e reti criminali che potrebbero tentare di approfittare delle loro vulnerabilità o adescarli con promesse di trasporto gratuito, alloggio, lavoro o altre forme di assistenza”, ha aggiunto.

È impossibile sapere quanti rifugiati dall'Ucraina siano già caduti preda di trafficanti e approfittatori, ma Nadia Abu-Amr, che coordina gli sforzi dell'UNHCR per prevenire lo sfruttamento sessuale e gli abusi in Polonia, dice che i rischi sono chiari.

Il più ovvio è l'alta percentuale di donne e bambini, che costituiscono il 90% di tutti coloro che fuggono dall'Ucraina.

Un'altro campanello d'allarme è la mancanza di controlli ai punti di confine come Medyka dove, alla fine di marzo, non c'era un sistema per registrare i volontari o monitorare i diversi gruppi e le persone che accedono alla zona di confine.

“C'è una massiccia presenza di volontari qui, che hanno fatto un lavoro enorme rispondendo a qualcosa che è successo molto improvvisamente, ma è anche un'arma a doppio taglio”, dice Abu-Amr, notando che era impossibile sapere da dove venissero tutti i volontari o quale livello di formazione avessero.

© UNHCR/MACIEJ MOSKWA

Angelina, 18 anni (al centro), con sua sorella Albina, 14 anni (a sinistra), e sua cugina Victoria, 18 anni, in una sala d'attesa alla stazione ferroviaria di Rzeszów. Angelina ha accettato un passaggio da uno sconosciuto quando è arrivata in Polonia dall'Ucraina. © UNHCR/Maciej Moskwa

Un altro importante fattore di rischio, dice, è il desiderio di molti dei rifugiati di proseguire il più velocemente possibile dal confine. Il governo polacco ha messo a disposizione dei rifugiati mezzi di trasporto pubblici gratuiti, “ma ci sono molte testimonianze di persone che cercano di passare nel modo più veloce possibile, salendo in macchina con qualcuno che offre loro un passaggio”.

Angelina, 18 anni, vive in Polonia da tre anni come studentessa di gestione del turismo, ma era in Ucraina a visitare la sua famiglia a Odessa quando è scoppiata la guerra. Dato che aveva già un biglietto del treno di ritorno per il 26 febbraio, ha deciso di usarlo. In treno c'erano 11 persone nel suo scompartimento, progettato per quattro persone. Quando finalmente è arrivata alla stazione ferroviaria di Przemyśl, una città polacca vicino al confine, è stata sommersa dalle offerte di aiuto.

“Ero così stanca che non ho pensato di chiedergli un documento”.

“I volontari mi hanno aiutato con i bagagli, mi hanno offerto del cibo e un uomo si è offerto di portarmi dalla stazione a casa mia. Ero così stanca che non ho pensato di chiedergli un documento d'identità o altro”, dice, aggiungendo di aver attivato il tracker del suo telefono e di aver condiviso la sua posizione con un amico. L'uomo l'ha portata sana e salva a casa, ma i rischi in questi scenari sono chiari.

Magdalena Rokita, volontaria alla stazione ferroviaria di Rzeszów, dice che lei e i suoi colleghi volontari hanno il loro sistema per controllare chi offre passaggi. “Facciamo una foto alla loro patente e cerchiamo di assicurarci che i rifugiati non viaggino da soli”, dice. “Se vedo un autista che non conosco, non lo accetto finché non ho i suoi documenti”. Abu-Amr dice che questi approcci ad hoc sono belli da vedere, ma hanno urgente bisogno di essere sostituiti da un sistema strutturato. L'UNHCR ha chiesto di rafforzare i sistemi di controllo per registrare e vagliare le organizzazioni e i singoli volontari che offrono sostegno o trasporto ai rifugiati.

L'UNHCR sta anche lavorando con le autorità nazionali incaricate di registrare i rifugiati per aiutare a identificare quelli più a rischio che hanno bisogno di ulteriore supporto da parte di personale specializzato e volontari formati. All'inizio della crisi l'agenzia ha anche lanciato una campagna di sensibilizzazione, distribuendo materiale stampato ai rifugiati su entrambi i lati del confine, con informazioni su come possono proteggersi e denunciare episodi di cattiva condotta sessuale o attività criminale.

Ulteriori informazioni e servizi per donne e bambini particolarmente vulnerabili, sopravvissuti alla violenza di genere e altri rifugiati vulnerabili, sono disponibili anche presso i desk di aiuto “Blue Dot” e tramite la pagina Help dell'UNHCR. Finora l'UNHCR e l'UNICEF hanno allestito tre sportelli Blue Dot vicino al confine e in spazi dedicati a Varsavia e Cracovia dove i rifugiati si iscrivono al programma di assistenza in denaro dell'UNHCR.

L'UNHCR ha anche lavorato con l'Organizzazione Internazionale per le Migrazioni per offrire una formazione ai volontari che lavorano al confine per renderli più consapevoli dei rischi della tratta, compreso cosa fare se vedono qualcosa di sospetto. Un'altra componente della formazione copre alcuni dei principi fondamentali della protezione dallo sfruttamento e dall'abuso sessuale nel lavoro umanitario, compreso il divieto di chiedere qualcosa in cambio di aiuti.

“Parte di questo è la consapevolezza delle dinamiche di potere in gioco, l'immenso potere che i volontari detengono quando hanno a che fare con persone che sono incredibilmente vulnerabili”, dice Abu-Amr.

“Gli sforzi dei volontari sono davvero lodevoli, e vogliamo fare buon uso della loro presenza qui”, aggiunge. “Non possiamo vedere tutto, ma con la giusta consapevolezza e formazione, possono essere i nostri occhi e le nostre orecchie”.

Kristy Siegfried

13. VINCERE!

Biden: “Continueremo a fornire assistenza militare per aiutare gli ucraini a difendere il proprio paese”	Il sito russo Meduza ha mostrato video di cadaveri presenti a Bucha tra il 22 e il 30 marzo
--	---

LA PRESIDENTE DELLA COMMISSIONE: “IL VOSTRO FUTURO È NELLA UE”

Von der Leyen a Kiev: “Vincerete”

Ieri, la presidente della Commissione, Ursula von der Leyen, e il capo della diplomazia, Josep Borrell, erano a Bucha e Kiev, accompagnati su uno dei luoghi emblematici del massacro russo dal primo ministro ucraino, Denys Shmyhal: “possiamo vedere la crudeltà di Putin”, ha affermato von der Leyen, dopo aver denunciato un “attacco disprezzabile” sulla stazione di Kramatorsk. Von der Leyen ha annunciato che “quest'estate” sarà accettata la candidatura dell'Ucraina alla Ue, mentre “di solito ci vogliono anni”; la Russia è “minacciata di “decomposizione” a causa delle sanzioni, mentre l'Ucraina ha un “avvenire europeo” [...].

Nell' serata di giovedì Borrell ha annunciato un aumento di 500 milioni del finanziamento per armi all'Ucraina, che sale a 1,5 miliardi. Non solo, perché von der Leyen ha specificato: “Stiamo rafforzando il nostro aiuto finanziario per l'Ucraina. Ora stiamo fornendo 1 miliardo di euro di sostegno. Questa somma è composta da tre pacchetti finanziari [...]. E stiamo accelerando la seconda metà del pacchetto di assistenza macrofinanziaria con 600 milioni di euro [...].

Di fronte al parlamento finlandese, il presidente Volodymyr Zelensky, ha affermato ieri che Kiev ha bisogno di “sanzioni potenti”, un “cocktail Molotov”, facendo riferimento alla resistenza finlandese dell’inverno del ’39-’40 e ha criticato “chi ci fa aspettare cose di cui abbiamo bisogno, cioè “armi, armi, armi” [...].

“Insieme al primo ministro, Justin Trudeau, del Canada, convocheremo un evento di promessa a Varsavia. Chiamiamo la nostra Campagna ‘Difendi l’Ucraina’. Mobiliteremo sostegno per le persone in fuga dalla guerra all’interno e all’esterno dell’Ucraina. Questa campagna è l’ennesima prova che la causa dell’Ucraina oggi è la causa del mondo”.

IL GRUPPO DI VISEGRAD – infine – è ormai tramontato. Da Varsavia, il leader del Pis, Jaroslaw Kaczynski, ha criticato aspramente il primo ministro ungherese, Viktor Orban, per non aver condannato il massacro di Bucha: un giudizio “molto negativo, triste, “quando Orban dice che non vede quello che è successo a Bucha, gli dico che dovrebbe andare dall’oculista”.

a. m. m.

G7 con l’Ucraina e con Zelensky

Linea dura dei **leader del G7** nei confronti della Russia, come si legge dalle dichiarazioni rilasciate subito dopo il vertice svoltosi in videoconferenza con il presidente ucraino Volodymyr Zelensky. L’obiettivo del consesso resta quello di fermare Mosca, perché *“il presidente Putin non deve vincere questa guerra contro l’Ucraina”*.

Il piano del G7

I leader fanno riferimento alla memoria di tutte quelle persone che *“hanno combattuto per la libertà nella Seconda guerra mondiale”*, spiegando che anche oggi, quella contro la Russia, è una battaglia non solo per l’Ucraina, ma per la comunità globale. Da qui la decisione di aumentare le sanzioni ed inasprire quelle già presenti.

Non solo. Nella nota del **G7** si legge inoltre che le azioni del capo del Cremlino Vladimir Putin rappresentano una vergogna per il popolo russo. *“Una guerra di aggressione non provocata”*, affermano i rappresentanti del G7. Quanto fatto dal presidente russo è *“un’onta sulla Russia e agli storici sacrifici del suo popolo”*. *“La Russia”*, prosegue la nota *“ha violato l’ordine internazionale basato sulle regole, in particolare la Carta delle Nazioni Unite, concepita dopo la Seconda Guerra Mondiale per risparmiare alle successive generazioni la piaga della guerra”*.

Federico Garau

UKRAÏNA !?!

NUMISMATICĂ

REZULTATELE ANALIZELOR SEM-EDX PRIVIND MONEDELE DIN TEZAURUL DE LA ȘILINDIA (JUD. ARAD)

Lucian BARBU-TUDORAN*

Corina TOMA**

Mihai MUNTEANU***

SEM-EDX ELEMENTAL ANALYSES PERFORMED ON A LOT OF COINS FROM THE ȘILINDIA HOARD (ARAD COUNTY)

ABSTRACT

This article presents the results of elemental analyses performed on thirty-eight coins from the hoard found in the '60s at Șilindia (Arad county). The coins are local imitations of Greek-Macedonian tetradrachms minted during the 3rd-2nd centuries BC, commonly referred to as Celto-Dacian issues. The selected coins belong to distinct series and types, or are variants of the same coin-type (Appendix 1). These coins were analyzed with SEM-EDX non-destructive method (*i.e. Scanning Electron Microscopy* with Energy Dispersive X-Ray Analysis), which provides detailed high resolution images, elemental identification and quantitative compositional information. The coins were found to have a high standard of fineness of more than 96% silver (Appendix 2), the measurements made on the surface of the coins being for this silver-copper alloy with high silver content sufficiently relevant.

Keywords: Șilindia hoards, Celto-Dacian coins, SEM-EDX, silver-copper alloy.

Introducere

Incursiunile celților în Peninsula Balcanică și contractele de mercenariat încheiate cu dinastia din regiunea est-mediteraneană au avut drept consecință pătrunderea monedei în interiorul Bazinului Carpatic. Monedele greco-macedonene originale sunt rare în descoperirile de la nord de Dunăre, însă numeroase imitații locale cu valoare de tetradrahme (c. 13-14 g) au fost bătute pe teritoriul Serbiei de astăzi, în zona intracarpatică și în partea de sud- și nord-vest a României și pe teritoriul Ungariei, cândva pe parcursul secolelor III-II î.Hr.

În ciuda descoperirilor numeroase, monetăria locală de inspirație greco-macedoneană prezintă o serie de necunoscute legate de datarea emisiunilor, succesiunea tipurilor, localizarea atelierelor, proveniența argintului ș.a. Cea mai însemnată descoperire, prin numărul monedelor și varietatea tipurilor, este tezaurul găsit în anul 1967 în vecinătatea satului Șilindia (jud. Arad), din care s-au păstrat peste 700 de monede¹, majoritatea imitații locale după tetradrahmele regelui Filip al II-lea al Macedoniei. Monedele sunt emisiuni cu titlu ridicat, trădat de însuși aspectul lor. Investigațiile au urmărit obținerea unor informații concrete asupra aliajului, în vederea detectării unor posibile variații ale compoziției, cauzate de ateliere și momente de batere diferite și/sau de apartenența la un anumit tip monetar. Metoda SEM-EDX este potrivită, căci măsurătorile, deși făcute la suprafață, sunt în cazul acestor monede bătute din argint cu titlu ridicat suficient de relevante².

Metoda

Analizele de microscopie electronică cu baleiaj au fost efectuate cu un aparat Hitachi CFEG SEM tip SU8320 HR (Japonia), iar determinarea compoziției elementale s-a realizat cu ajutorul unui detector EDX de la Oxford Instruments (Marea Britanie) - 80 Xmax.

Analiza elementală efectuată este o analiza calitativă și semicantitativă cu o marjă de eroare în jurul valorii de 1%. Dar, pe lângă faptul că este foarte rapidă, cuplarea cu un microscop electronic cu baleiaj oferă posibilitatea asocierii detaliilor morfologice de suprafață cu compoziția elementală a zonei respective (pl. 4-15). Astfel, se poate decela ușor prezența unor contaminări în zonele declive (Al, Si, Fe, Ca - elemente

* Institutul Național de Cercetare și Dezvoltare pentru Tehnologii Izotopice și Moleculare, Cluj-Napoca; e-mail: lucianbarbutudoran@gmail.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: corinatoma00@yahoo.com.

*** Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca; e-mail: mihaimunteanu76@yahoo.com.

¹ Chirilă *et alii* 1972.

² Măsurătorile au fost făcute la suprafața monedelor, unde, în comparație cu miezul pastilei, este posibilă o creștere a procentului de argint, fenomen sesizat în cazul monedelor cu un procent mai mare de Cu (Beck *et alii* 2004, p. 154; Linke *et alii* 2004).

specifice pământului și prafului) sau chiar variații ale raportului Ag-Cu în zone cu uzură accentuată. Marele avantaj al acestei metode îl constituie faptul că probele nu necesită nicio preparare, fiind o tehnică complet neinvazivă pentru obiecte de patrimoniu cu o lungime de până la 100 mm² plate.

Rezultate

Cele 38 de monede investigate au fost selectate din lotul tezaurului de la Șilindia păstrat în colecția Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, fiind alese piese atribuite unor serii și tipuri monetare diferite, dar și variante ale aceluiași tip monetar (Appendix 1). Concentrațiile măsurate pentru fiecare piesă sunt redată în grafice și anexe (Appendix 2 și Pl. 4-15). În urma analizelor efectuate se pot face următoarele observații:

1. Aliajul din care au fost turnate pastilele monetare are un standard de finețe ridicat, argintul fiind detectat în procente cuprinse între 96-100%; celălalt element component este cuprul. Prin metoda SEM-EDX nu au fost detectate urme de Pb, Au sau Bi. Pe suprafața unor piese au fost semnalate urme de fier (0,6-2,0%) apărute în urma contaminării (pl. 12, 14, 15)³.
2. Cele mai mari valori ale conținutului de argint au fost înregistrate, așa cum era de așteptat, în cazul emisiunilor de tip „*Filip II – primele imitații*” (99,2%), emisiuni plasate în faza de început a monetăriei locale de inspirație greco-macedoneană (pl. 13)⁴.
3. Același conținut ridicat de argint apare în cazul tipurilor monetare denumite „*Cu gât înalt și torques*” (c. 99,7%) și „*Cu S sub bărbie*” (99%), emisiuni celtice înrudite stilistic, pe care numismații sunt tentați să le atribuie – datorită efigiei inedite, mult îndepărtată de iconografia prototipului greco-macedonean – unei etape mai târzii a procesului de imitație.
4. Procente de argint situate în jurul valorii de 98% au fost înregistrate în rândul imitațiilor atribuite seriei inspirate de emisiunile de tip „*Filip II – primele imitații*”: tipurile monetare „*TMM - cu sigle pe revers (Q)*” (pl. 4), *Banat* (pl. 5a-b), *Agriș A – Șilindia* (pl. 7-8), *Agriș B – Șilindia* (pl. 11) și *Jiblea*. În ordonarea cronologică a tipurilor monetare în funcție de puritatea aliajului, variațiile sesizate în sânul variantelor tipului *Banat* (între 95% și 99% Ag), considerat un tip timpuriu⁵, îndeamnă la precauție în interpretarea rezultatelor și la mărirea eșantionului de piese pentru fiecare tip în parte.
5. Procente de argint de c. 97% au fost determinate pentru tipurile monetare reprezentate, în relație directă cu volumul baterii, printr-un număr mic de exemplare („*Cu câine sub cal*”, „*Cu cap uman sub cal*” – pl. 10), „*TMM - cu leu și sigla II*” – pl. 14) și pentru emisiunile inedite cunoscute în urma descoperirii de la Șilindia (pl. 15). Surprinzător, concentrații la fel de mici apar pentru tipuri bine-cunoscute, remarcate pentru execuția de foarte bună calitate a gravurii: „*TMM - cu monogramă de tip Audoleon*” și *Crișeni-Berchieș*, tipuri provenite din ateliere distincte, situate în partea de nord a Ungariei, respectiv în Transilvania intracarpatică (zona județelor Cluj și Bistrița-Năsăud).
6. În cazul variantelor aceluiași tip monetar există oscilații care se înscriu în parametrii înregistrați pentru întregul lot investigat, valorile medii fiind de c. 98% Ag (e.g. tipul *Banat*⁶ – pl. 5, tipul „*TMM - cu scut și porc mistref*” – pl. 12 și tipurile *Agriș-Șilindia* – pl. 7-8, 11).
7. Între dimensiunile monedelor și variațiile conținutului de argint nu există o relație directă. Oscilațiile în diametru și greutate rezultă probabil din imposibilitatea tehnică (i.e. modalitatea de turnare a pastilei monetare) de a menține constante valorile celor doi parametri (Appendix 1; Fig. 1).
8. Rezultatele măsurătorilor sunt relativ unitare și nu permit ordonarea cronologică a tipurilor și a variantelor monetare pe baza deprecierei metalului și nici identificarea unor surse de materie primă, a unor „rețete metalurgice” sau a unor ateliere distincte.

Concluzii

Conținutul de argint măsurat dovedește că aceste imitații monetare locale, datate cândva spre mijlocul secolului III î.Hr. și primul sfert sau jumătatea secolului II î.Hr., sunt, independent de distribuția geografică a atelierelor și de apartenența tipologică, emisiuni de argint cu titlu ridicat, care dispun de o sursă comună de materie primă, încă neidentificată.

³ Vezi Appendix 1: monedele cu nr. inv. 1/284, 1/289, 1/333, 1/353 și 1/356.

⁴ Pink 1974 (prima ediție 1939), p. 19-20; Preda 1973, p. 29-47.

⁵ Pink 1974 (prima ediție 1939), p. 25-26, 28; Preda 1973, p. 55-59.

⁶ Pentru cele 33 de monede de tip *Banat* din tezaurul de la Șilindia a fost identificat un număr egal de ștanțe de avers și revers, doisprezece pentru fiecare (Toma 2022a). În lipsa degenerării imaginii prin imitarea repetată și a identificării unor oscilații semnificative de greutate, analizele elementale efectuate pentru monede bătute cu perechi de ștanțe diferite (i.e. A4-R5, A7-R8, A8-R9, A11-R11, A12-R12) au avut ca scop sesizarea unor variații în compoziția aliajului, menite a servi ca reper pentru ordonarea cronologică a variantelor. Același scop l-a avut și selectarea variantelor monetare de tip *Agriș A – Șilindia* și *Agriș B – Șilindia* pentru care am realizat anterior un studiu al ștanțelor (Toma, Georgescu 2018) (Toma 2022b).

Comparativ, după o întrerupere de aproape o jumătate de secol, în faza următoare a monetăriei locale de inspirație greco-macedoneană din Dacia preromană, datată în primele decenii ale secolului I î.Hr., reluarea baterii de monedă s-a făcut cu o tehnică rudimentară și din aliaje Ag-Cu-Sn neomogene. Aceste aliaje, cu un conținut de argint ce oscilează între 20-70% și un adaos semnificativ de cupru și staniu (provenit probabil din reciclarea unor obiecte din bronz), sugerează (împreună cu datele numismatice și arheologice) surse diverse de materie primă și ateliere distincte chiar pentru variante ale aceluiași tip monetar⁷.

Bibliografie

- Beck *et alii* 2004 L. Beck, S. Bosonnet, S. Réveillon, D. Eliot, F. Pilon, *Silver surface enrichment of silver-copper alloys: A limitation for the analysis of ancient silver coins by surface techniques*, în *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B Beam Interactions with Materials and Atoms*, 226, 153–162.
- Chirilă *et alii* 1974 E. Chirilă, N. Chidioșan, I. Ordentlich, N. Kiss, *Tezaurul monetar de la Șilindia*, Arad, 1972.
- Constantinescu *et alii* 2020 B. Constantinescu, D. Stan, C. Toma, Fl. Mărginean, *Rezultatele analizelor metalografice (XRF) efectuate pe monede de tip Toc-Chereluș din descoperirile de la Feniș și Pecica (jud. Arad)*, în *Cercetări Numismatice*, 26, 2020, 51-60.
- Isvoranu, Cojocaru 2011 Th. Isvoranu, V. Cojocaru, *A Geto-Dacian Coin Hoard from the 1st Century BC in the Light of X-Ray Fluorescence Analysis*, în *Pontika 2008: Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times. Proceedings of the International Conference 21st-26th April 2008, Kraków*, eds. E. Papuci, M. Vickers, J. Bozdek, D. Braund, BAR International series 2240, 2011, p. 159-162.
- Linke *et alii* 2004 R. Linke, M. Schreiner, G. Demortier, *The application of photon, electron and proton induced X-ray analysis for the identification and characterisation of medieval silver coins*, în *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research, B*, 226: 172–178.
- Munteanu *et alii* 2020 M. Munteanu, C. Toma, L. Barbu-Tudoran, *Elemental analyses performed on a lot of Toc-Chereluș type Dacian coins*, în *Acta Electrotehnica*, 2, 2020, 246-252.
- Pink 1974 K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, Braunschweig, 1974.
- Preda 1973 C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Sășianu 1980 Al. Șășianu, *Moneda antică în vestul și nord-vestul României*, Oradea, 1980.
- Toma, Georgescu 2018 C. Toma, O. Georgescu, *Reexaminarea monedelor atribuite tipului Agriș - Șilindia. Studiu de caz privind identitatea iconografică a tipurilor monetare celto-dacice*, în *Studia Numismatica et Archaeologica. In honorem magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata*, eds. L. Munteanu, C.-D. Nicola, G. M. Talmațchi, București-Piatra Neamț, 2018, 119-140.
- Toma, Mărginean 2021 C. Toma, Fl. Mărginean, *Tezaurul de monede dacice de la Feniș (jud. Arad). Studiul ștanțelor aplicat monedelor de tip Mit Bartkranzavers/Toc-Chereluș*, Cluj-Napoca, 2021.
- Toma 2022a C. Toma, *Monedele de tip „Banat” din tezaurul de la Șilindia – relația cu alte tipuri monetare –*, în *Cercetări Numismatice*, 28, 2022, 31-59.
- Toma 2022b C. Toma, *Imitațiile monetare de tip greco-macedonean „Mit Wulstlorbeer und Reiter / Agriș B – Șilindia”*, în *Oltenia. Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie*, 29, 2022, 87-102.

⁷ Isvoranu, Cojocaru 2011, p. 159-162; Constantinescu *et alii* 2020; Munteanu *et alii* 2020; Toma, Mărginean 2021, p. 60-64.

APPENDIX 1

Date numismatice privind monedele investigate metalografic

Nr. crt	Greutate (g)	Diametru (mm)	Bibliografie	Loc de păstrare
Tip „TMM - cu sigle pe revers (Ω)” (pl. 1)				
1.	13,77	23,9x25,4	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 16-18, Gr. X. Sășianu 1980, 164/22.	MȚCO inv. 1/4
2.	13,32	23,3x23,8	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 16-18, Gr. X. Sășianu 1980, 164/22.	MȚCO inv. 1/24
Tip Banat (pl. 1)				
3.	13,39	25,3x25,4	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 24-27, Gr. XVII. Sășianu 1980, 162/3.	MȚCO inv. 1/31
4.	12,86	24,6x26	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 24-27, Gr. XVII. Sășianu 1980, 162/3.	MȚCO inv. 1/41
5.	12,54	25,5x25,9	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 24-27, Gr. XVII. Sășianu 1980, 162/3.	MȚCO inv. 1/46
6.	13,33	25,3x25,2	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 24-27, Gr. XVII. Sășianu 1980, 162/3.	MȚCO inv. 1/47
7.	13,20	25,8x24	Chirilă <i>et al.</i> 1974, p. 24-27, Gr. XVII. Sășianu 1980, p. 162/3.	MȚCO inv. 1/49
Tip Tulgheș-Copăceni (pl. 1)				
8.	12,87	22,8x28,8	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 50-52, Gr. LVII. Sășianu 1980, 164/26.	MȚCO inv. 1/76
Tip Agriș A – Șilindia (pl. 1)				
9.	13,16	23,8x23,5	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 21-22, Gr. XIII/2, var. B. Sășianu 1980, 164/25.	MȚCO inv. 1/95
10.	13,38	23,1x22,1	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 23, Gr. XIII/3/Var. B. Sășianu 1980, p. 164/25.	MȚCO inv. 1/99
Tip „Cu S culcat sub bărbie” (pl. 1)				
11.	13,19	24,1x23,2	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 34-36, Gr. XXVIII/A. Sășianu 1980, 165/tipuri inedite; Preda 1998, 148/tip „cu S sub bărbie”.	MȚCO inv. 1/117
Tip „Cu gât înalt și torques” (pl. 1-2)				
12.	13,76	23,2x25	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 34-36, Gr. XXVIII/C (nr. 504). Sășianu 1980, 164/28. Chirilă <i>et al.</i> 1974, 36-37, Gr. XXIX/A; Sășianu 1980, 165/tipuri inedite; Preda 1998, 148/tip „cu S sub bărbie”.	MȚCO inv. 1/123
13.	13,48	23,3x23,7	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 36-37, Gr. XXIX/A. Sășianu 1980, 164/28; Preda 1998, 148/tip „cu gât proeminent și mustașă lungă”.	MȚCO inv. 1/125
Tip Tulgheș – Mireșu Mare cu arc (pl. 2)				
14.	13,70	23,6x23,8	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 20, Gr. XIII/1, var. C. Sășianu 1980, 162/5.	MȚCO inv. 1/127
15.	13,89	23,3x23,1	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 19, Gr. XIII/1, var. A. Sășianu 1980, 162/5.	MȚCO inv. 1/131
Tip „Cu cap uman sub cal” (pl. 2)				
16.	13,94	23,1x23,3	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 33-34, Gr. XXVII/var. B. Sășianu 1980, 163/19.	MȚCO inv. 1/165.
Tip Agriș B – Șilindia (pl. 2)				
17.	13,53	22,8x23,8	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 10, Gr. IV/var. C. Sășianu 1980, 164/25.	MȚCO inv. 1/185
18.	12,93	24,2x23,6	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 9, Gr. IV/var. A. Sășianu 1980, 164/25.	MȚCO inv. 1/231
19.	13,04	21,6x23,4	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 9-10, Gr. IV/var. B. Sășianu 1980, 164/25.	MȚCO inv. 1/235
Tip Huși-Vovriești (pl. 2)				

NUMISMATICĂ

20.	14,30	23,5x23,9	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 49, Gr. LV/673-675. Sășianu 1980, 163/17.	MȚCO inv. 1/193
21.	13,94	22,7x23,7	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 14, Gr. VI/var. A (nr. 189) Sășianu 1980, 165/tipuri inedite.	MȚCO inv. 1/208
Tip „TMM - cu scut și porc mistreț” (pl. 2)				
22.	13,24	23,2x23,5	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 37-38, Gr. XXX. Sășianu 1980, 162/4.	MȚCO inv. 1/284
23.	13,19	27,2x26,6	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 37-38, Gr. XXX. Sășianu 1980, 162/4.	MȚCO inv. 1/285
24.	12,64	21,6x21,5.	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 37-38, Gr. XXX. Sășianu 1980, 162/4.	MȚCO inv. 1/286
Tip inedit (pl. 3)				
25.	13,41	23,7x24,1	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 24, Gr. XVI/var. A (nr.356) Sășianu 1980, 165/tipuri inedite.	MȚCO inv. 1/289
Tip Jiblea (Pl. 3)				
26.	13,24	24,1x25,1	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 14-15, Gr. VIII. Sășianu 1980, 164/21.	MȚCO inv. 1/297
Tip Ramna A – Tulgheș (pl. 3)				
27.	12,65	22,3,3x22	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 45-46, Gr. XLVI/ B (657). Sășianu 1980, 164/24.	MȚCO inv. 1/303
28.	13,03	24,5x24,2	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 45-46, Gr. XLVI/ C (658). Sășianu 1980, 164/24.	MȚCO inv. 1/304
Tip „Filip II - primele imitații” (pl. 3)				
29.	13,46	23x24	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 4, Gr. II/2. Sășianu 1980, 163/16.	MȚCO inv. 1/311
30.	13,76	23,6x24,4	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 4, Gr. I/. Sășianu 1980, 162/1.	MȚCO inv. 1/312
Tip „TMM - cu monogramă de tip Audoleon” (pl. 3)				
31.	13,09	24,7x23,9	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 41-42, Gr. XXXVIII/var. A. Sășianu 1980, 162/8.	MȚCO inv. 1/313
32.	13,76	23,9x24,2	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 41-42, Gr. XXXVIII/var. B. Sășianu 1980, 162/8.	MȚCO inv. 1/314
Tip „Călăreț cu pasăre” (pl. 3)				
33.	13,76	23x24,5	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 40-41, Gr. XXXVII/ A/554. Sășianu 1980, 164/29.	MȚCO inv. 1/319
34.	13,59	22,9x23,7	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 40-41, Gr. XXXVII/var. B. Sășianu 1980, 164/29.	MȚCO inv. 1/321
Tip „Cu câine sub cal” (pl. 3)				
35.	13,54	23,6x23,9	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 15-16, Gr. IX/var. B. Sășianu 1980, 163/20.	MȚCO inv. 1/327
Tip Crișeni-Berchieș (pl. 3)				
36.	12,26	24x24,1	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 53, Gr. LXIV/ 724. Sășianu 1980, 163/18.	MȚCO inv. 1/333
Tip „TMM - cu leu și sigla II” (pl. 3)				
37.	13,74	24,6x25,5	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 39, Gr. XXXIII. Sășianu 1980, 162/7.	MȚCO inv. 1/353
Tip inedit (pl. 3)				
38.	13,28	24,6x24	Chirilă <i>et al.</i> 1974, 24, Gr. XVI/359. Sășianu 1980, 165/tipuri inedite.	MȚCO inv. 1/356

APPENDIX 2
Compoziția aliajelor din care au fost bătute monedele (wt %)

Nr. crt.	Tipul monetar	Nr. inv.	Măsurătorile												Media (wt%)									
			M1			M2			M3			M4			M5			M6						
			Ag	Cu		Ag	Cu		Ag	Cu		Ag	Cu		Ag	Cu		Ag	Cu		Ag	Cu		
1	Tip „TMM - cu sigle pe revers (Ω)” (pl. 4)	1/4	98,4	1,6	98,0	2,0	98,6	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,3	1,6		
2		1/24	98,6	1,4	98,7	1,3	98,2	1,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,5	1,5	
3	Tip Banat (pl. 5a-b)	1/31	99,8	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	99,8	0,2	
4		1/41	97,0	3,0	96,5	3,5	95,6	4,4	96,9	3,1	95,4	4,6	97,2	2,8	96,4	3,5	98,8	1,1	98,8	1,1	98,8	1,1	98,8	1,1
5		1/46	98,6	1,4	99,1	0,9	99,2	0,8	98,5	1,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,6	2,4	
6		1/47	97,9	2,1	97,4	2,6	97,5	2,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,9	2,4	
7		1/49	97,4	2,6	99,2	0,8	98,7	1,3	96,8	3,2	97,6	2,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,2	1,8	
8	Tip Tulgheș-Copăceni (pl. 6)	1/76	98,1	1,9	98,3	1,7	98,2	1,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,1	1,8	
9	Tip Agriș A – Șilindria (pl. 7-8)	1/95	98,4	1,6	98,1	1,9	98,0	2,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,4	1,5	
10		1/99	98,1	1,9	98,2	1,8	99,1	0,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,6	1,3	
11	Tip „Cu S sub bărbie”	1/117	98,8	1,2	98,8	1,2	98,3	1,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	99,0	0,9	
12		1/123	99,1	0,9	99,2	0,8	98,9	1,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	99,7	0,3	
13	Tip „Cu gât înalt și torques”	1/125	99,4	0,6	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	96,8	3,1	
14	Tip „TMM - cu arc” (pl. 9)	1/127	96,9	3,1	96,9	3,1	96,8	3,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,5	2,4	
15		1/131	97,3	2,7	97,9	2,1	97,5	2,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,4	2,5	
16	Tip „Cu cap uman sub cal” (pl. 10)	1/165	97,6	2,4	97,3	2,7	97,4	2,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,8	1,2	
17	Tip Agriș B – Șilindria (pl. 11)	1/185	98,8	1,2	98,8	1,2	98,9	1,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,1	1,8	
18		1/231	97,9	2,1	98,3	1,7	98,3	1,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,0	1,9	
19		1/235	97,6	2,4	98,4	1,6	98,2	1,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,8	1,1	
20	Tip Huși-Vovnești	1/193	99,2	0,8	98,5	1,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,7	1,2	
21		1/208	98,8	1,2	98,7	1,3	98,7	1,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,0	2,0	
22	Tip „TMM - cu scut și porc mistreț” (pl. 12)	1/284	97,4	1,6	96,9	2,5	96,8	2,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,8	1,1	
23		1/285	98,8	1,2	99,1	0,9	98,6	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,7	2,2	
24		1/286	97,8	2,2	97,9	2,1	97,5	2,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,1	1,7	
25	Tip inedit	1/289	98,0	2,0	97,1	1,5	96,8	1,6	96,5	1,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,4	1,5	
26	Tip Jibla	1/297	98,7	1,3	98,1	1,9	98,5	1,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,5	2,4	
27	Tip Ramna A – Tulgheș	1/303	97,6	2,4	97,9	2,1	97,1	2,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,3	1,7	
28		1/304	98,5	1,5	98,1	1,9	98,3	1,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	98,6	1,3	
29	Tip Filip II – primele imitații (pl. 13)	1/311	98,7	1,3	99,4	0,6	97,9	2,1	98,6	1,4	98,6	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	99,8	0,1	
30		1/312	99,9	0,1	99,7	0,3	99,9	0,1	99,8	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,3	2,7	
31	Tip „TMM - cu monogramă de tip Audoleon”	1/313	97,8	2,2	96,7	3,3	97,4	2,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	96,9	3,1	
32		1/314	97,2	2,8	96,7	3,3	96,8	3,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,4	2,6	
33	Tip „Călăreț cu pasăre”	1/319	97,3	2,7	97,4	2,6	97,5	2,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,3	2,6	
34		1/321	97,3	2,7	97,2	2,8	97,6	2,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97	2,9	
35	Tip „Cu căine sub cal”	1/327	97,1	2,9	96,7	3,3	97,3	2,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97	1,7	
36	Tip Crișeni-Berchieș	1/333	97,1	2,1	97,2	1,8	96,6	1,8	97,1	1,4	97,0	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	96,3	1,9	
37	Tip „TMM - cu leu și sigla II” (pl. 14)	1/353	96,6	2,0	96,9	1,9	95,5	2,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,1	1,7	
38	Tip inedit (pl. 15)	1/356	96,6	2,3	97,1	1,8	97,6	1,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97,1	1,7	

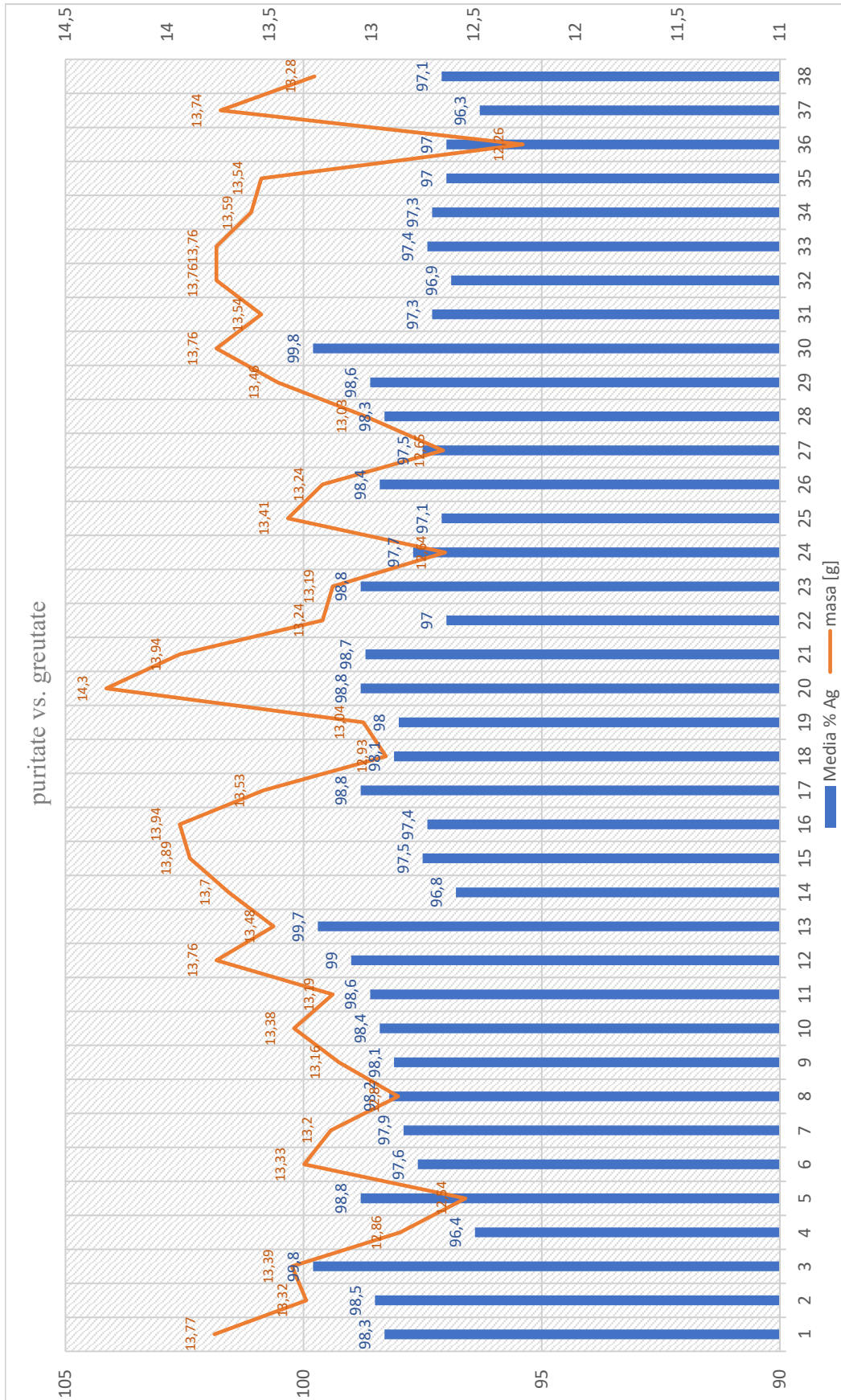

Fig. 1. Diagrama juxtapunerii valorilor de greutate și puritate a monedelor

MTCO inv. 1/4

MTCO inv. 1/24

MTCO inv. 1/31

MTCO inv. 1/41

MTCO inv. 1/46

MTCO inv. 1/47

MTCO inv. 1/49

MTCO inv. 1/76

MTCO inv. 1/95

MTCO inv. 1/99

MTCO inv. 1/117

MTCO inv. 1/123

Pl. 1. Monedele din tezaurul de la Șilindia supuse analizei elementale.

NUMISMATICĂ

MTCO inv. 1/125

MTCO inv. 1/127

MTCO inv. 1/131

MTCO inv. 1/165

MTCO inv. 1/185

MTCO inv. 1/193

MTCO inv. 1/208

MTCO inv. 1/231

MTCO inv. 1/235

MTCO inv. 1/284

MTCO inv. 1/285

MTCO inv. 1/286

Pl. 2. Monedele din tezaurul de la Șilindia supuse analizei elementale.

MTCO inv. 1/289

MTCO inv. 1/297

MTCO inv. 1/303

MTCO inv. 1/304

MTCO inv. 1/311

MTCO inv. 1/312

MTCO inv. 1/313

MTCO inv. 1/314

MTCO inv. 1/319

MTCO inv. 1/321

MTCO inv. 1/327

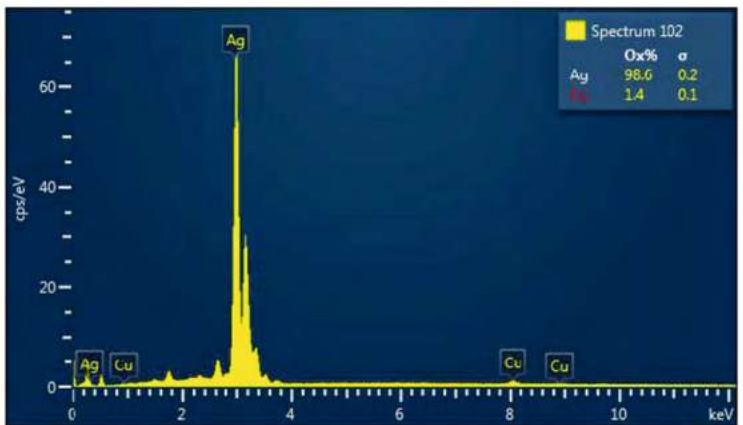
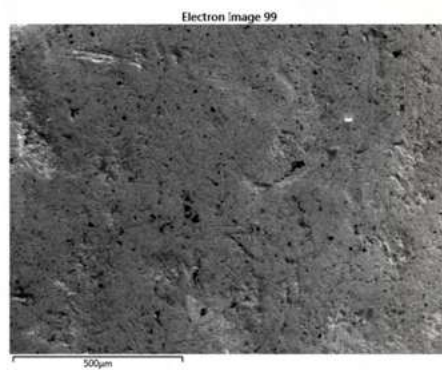
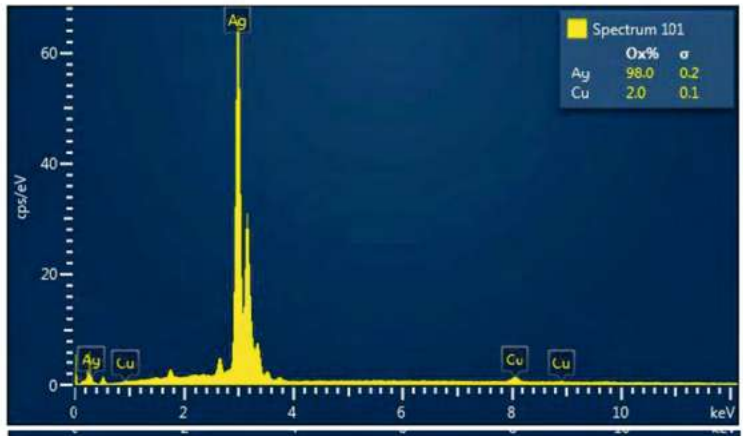
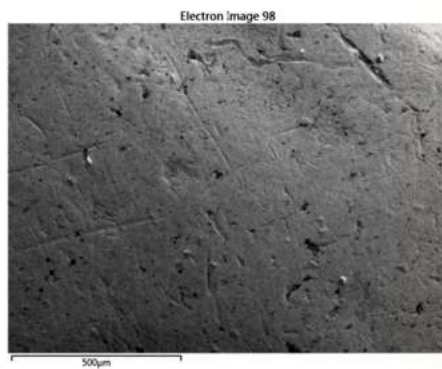
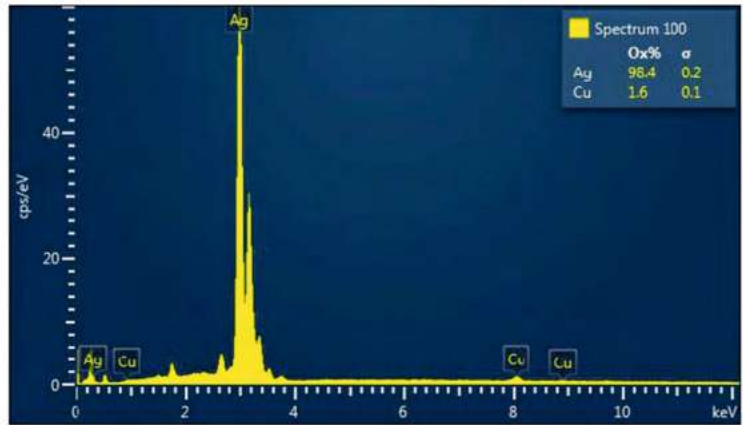
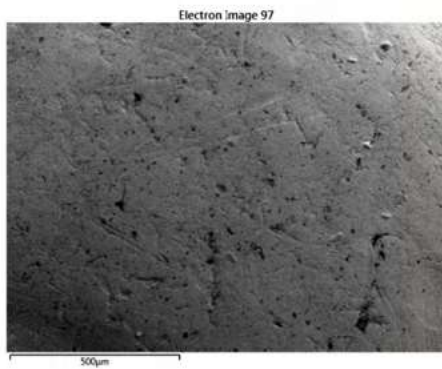
MTCO inv. 1/333

MTCO inv. 1/353

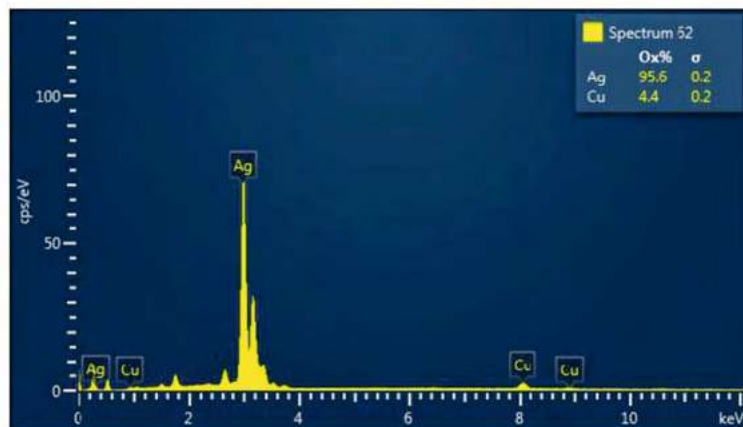
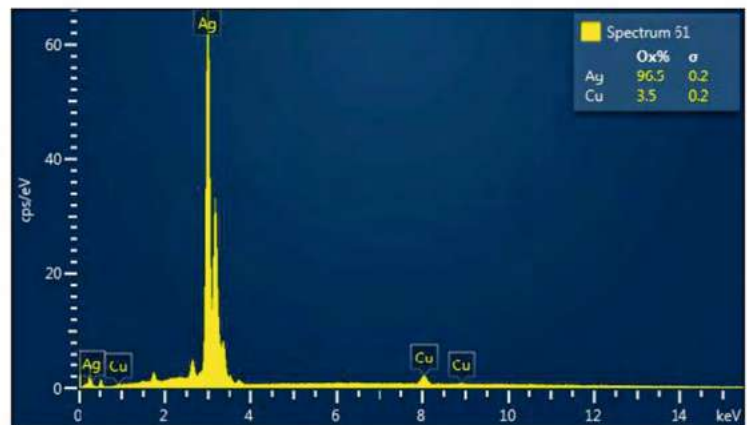
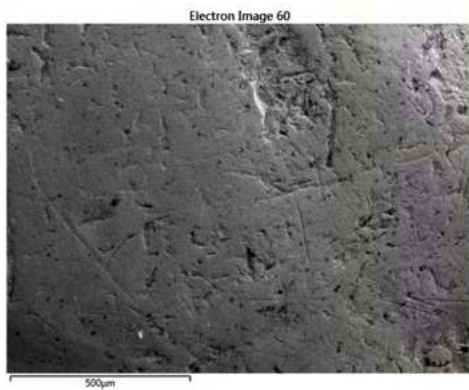
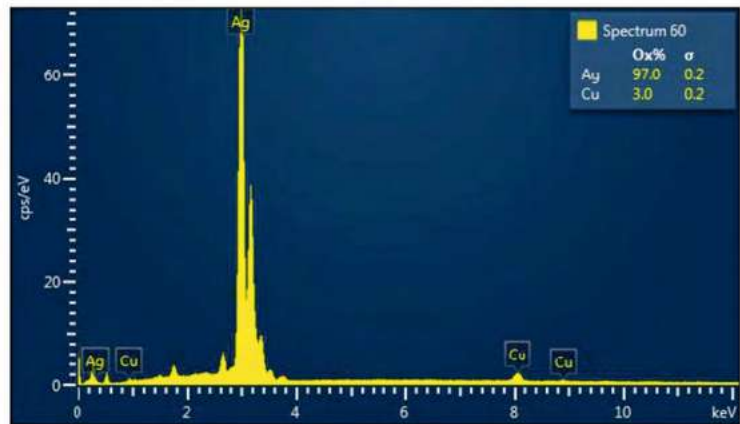
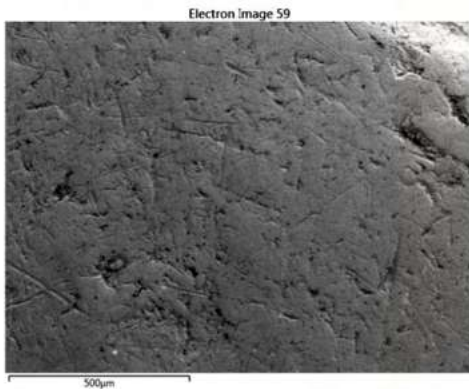
MTCO inv. 1/356

Pl. 3. Monedele din tezaurul de la Șilindia supuse analizei elementale.

NUMISMATICĂ

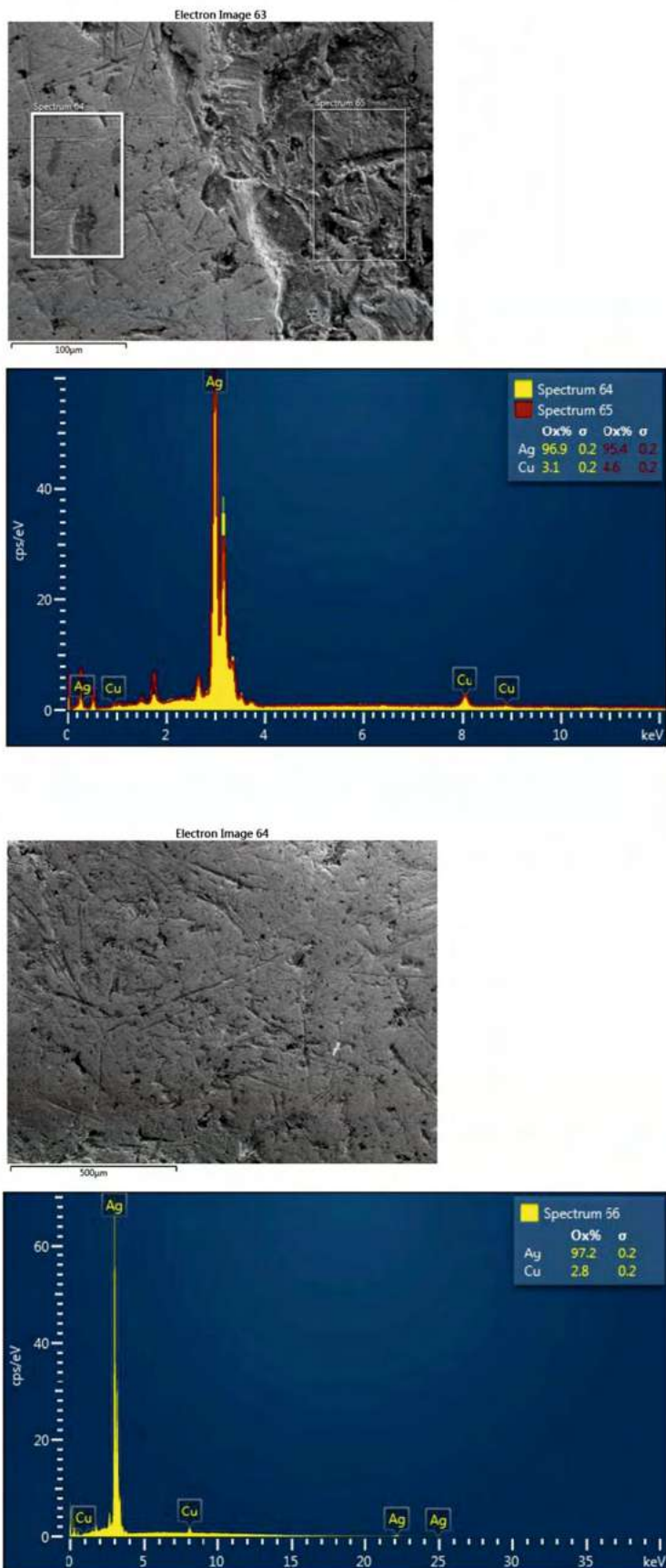

Pl. 4. Monedă de tip „TMM - cu sigle pe revers (Ω)” (inv. 1/4): imagini SEM și analiza elementală EDX.

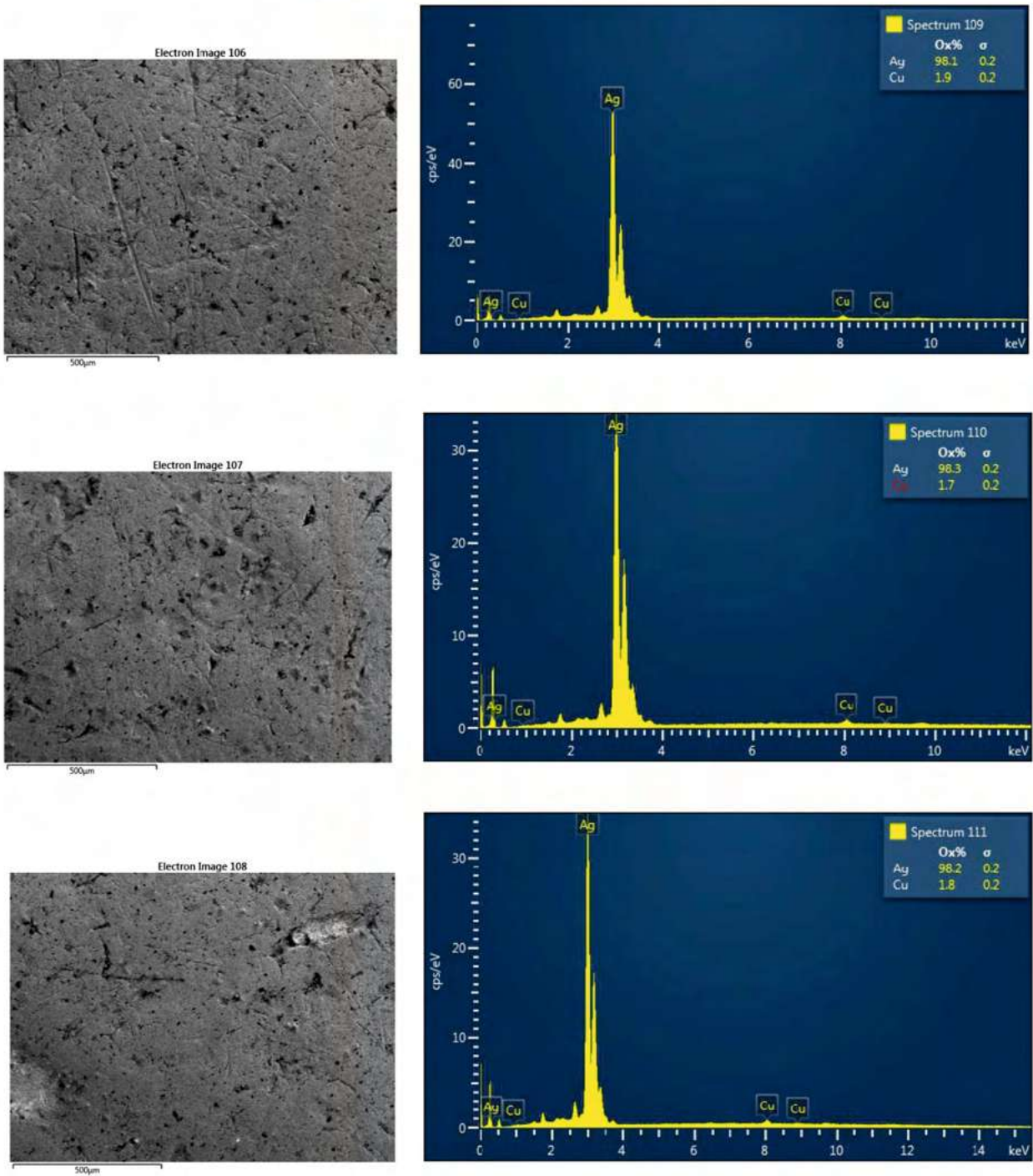

Pl. 5a. Monedă de tip „Banat” (inv. 1/41): imagini SEM și analiza elementală EDX.

NUMISMATICĂ

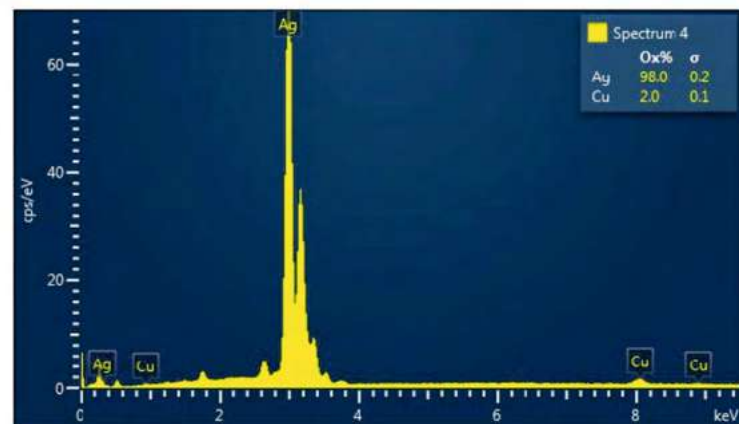
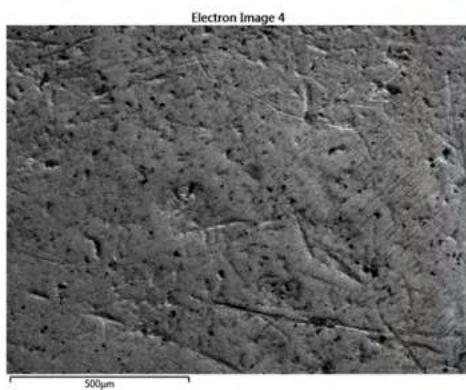
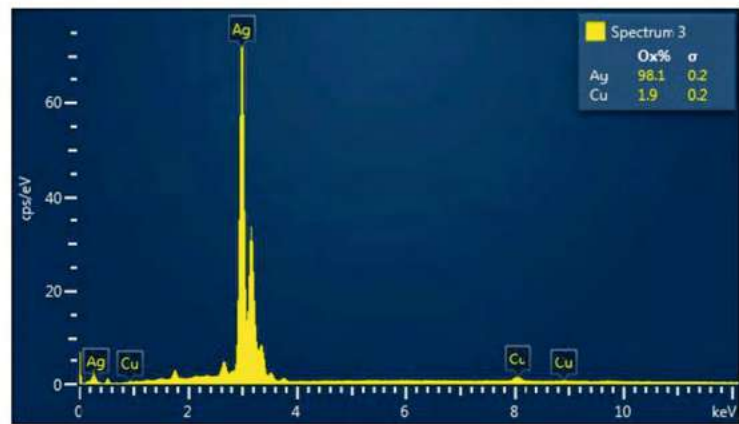
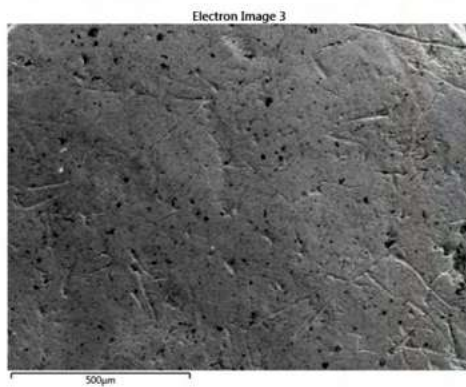
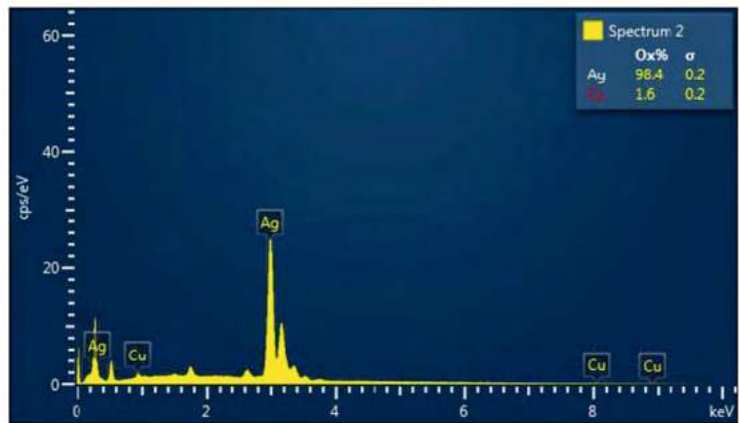
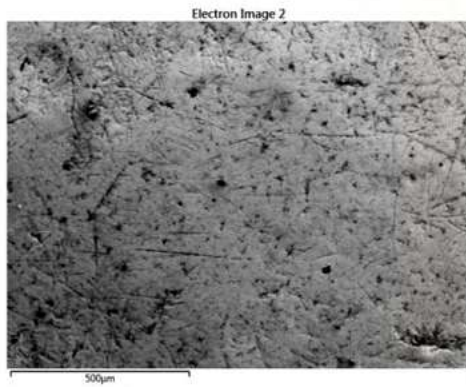

Pl. 5b. Monedă de tip „Banat” (inv. 1/41): imagini SEM și analiza elementală EDX.

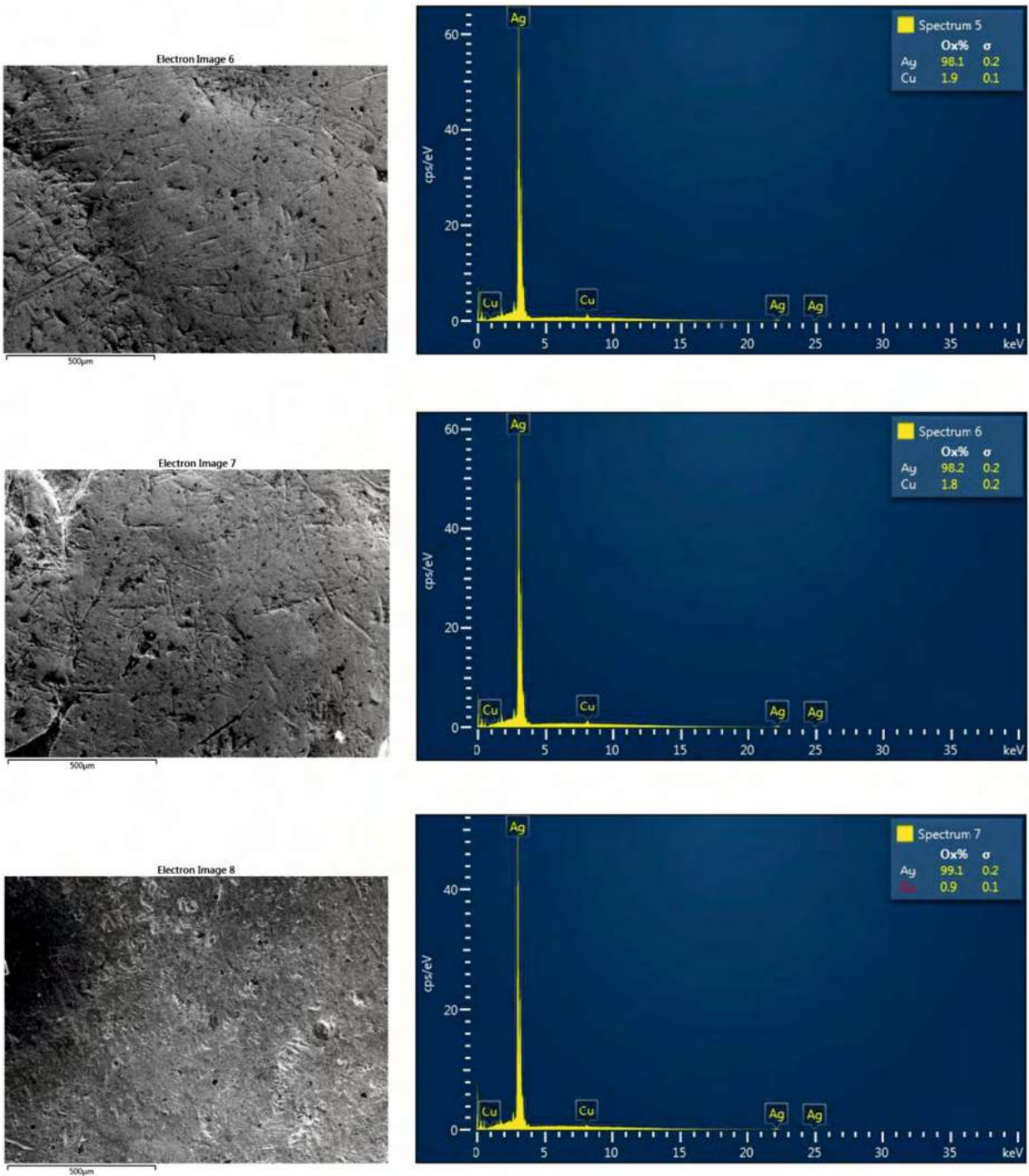

Pl. 6. Monedă de tip „Tulghieş-Copăceni” (inv. 1/76): imagini SEM și analiza elementală EDX.

NUMISMATICĂ

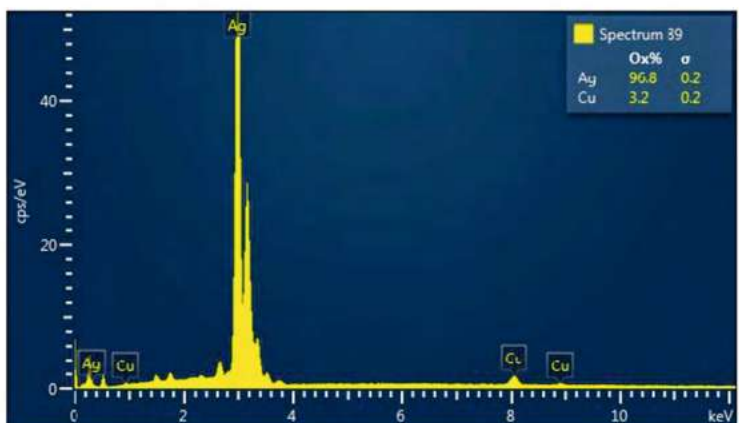
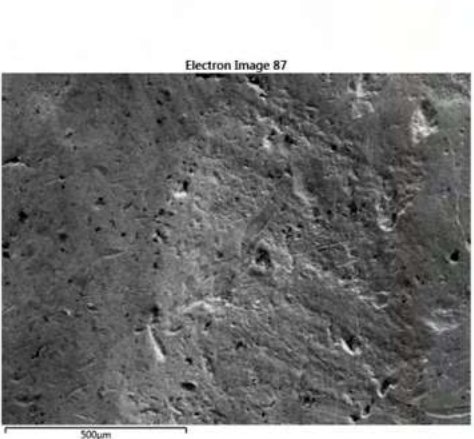
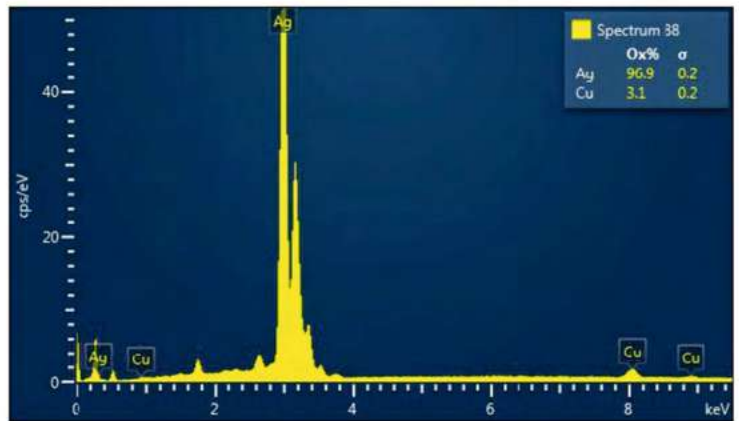
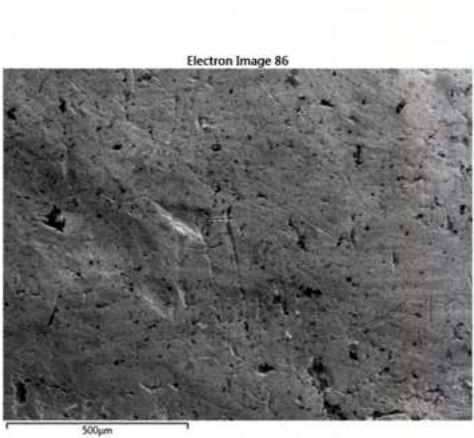
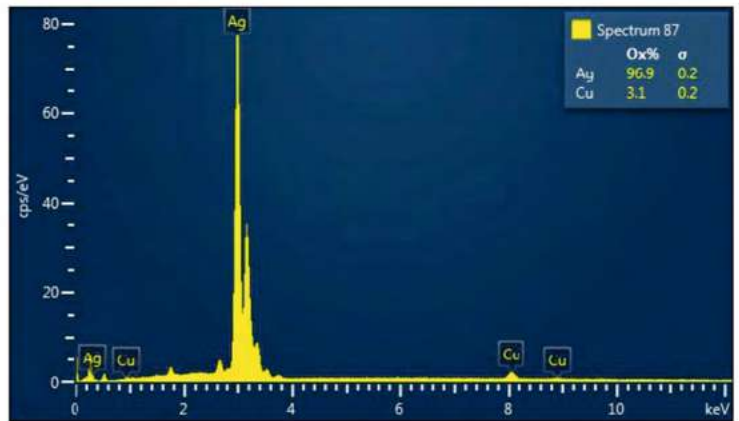
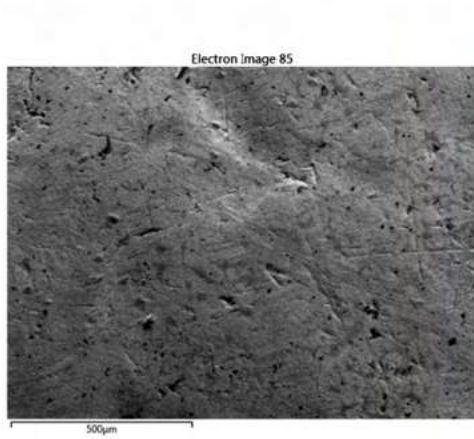

Pl. 7. Monedă de tip „Agris A - Şilindia” (inv. 1/95): imagini SEM și analiza elementală EDX.

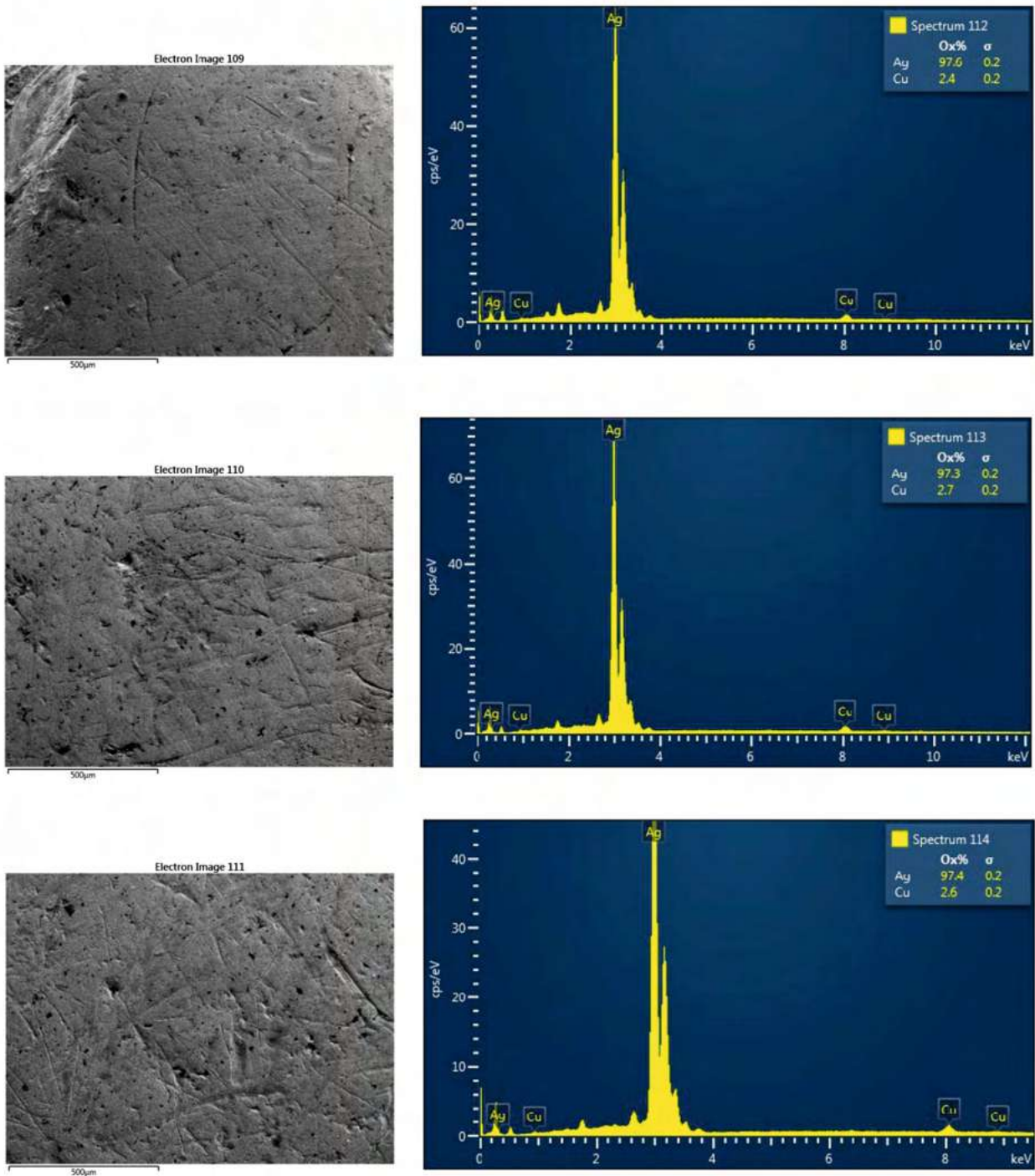

Pl. 8. Monedă de tip „Agris A - Şilindia” (inv. 1/99): imagini SEM și analiza elementală EDX.

NUMISMATICĂ

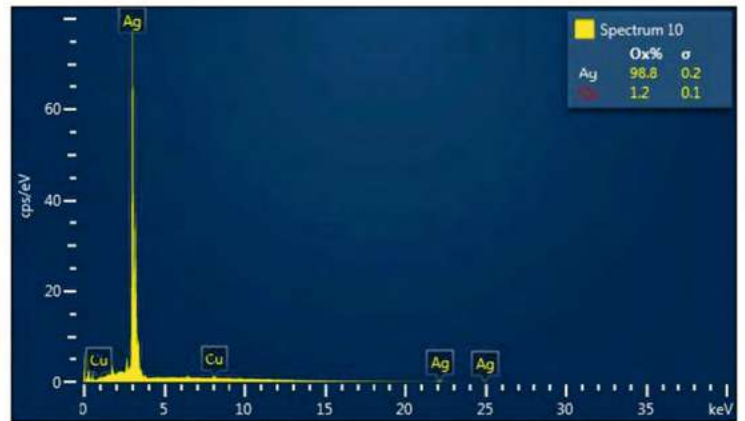
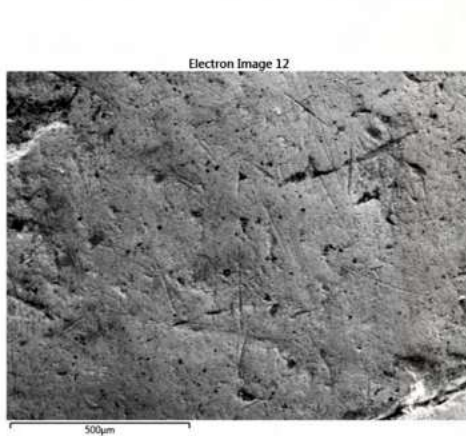
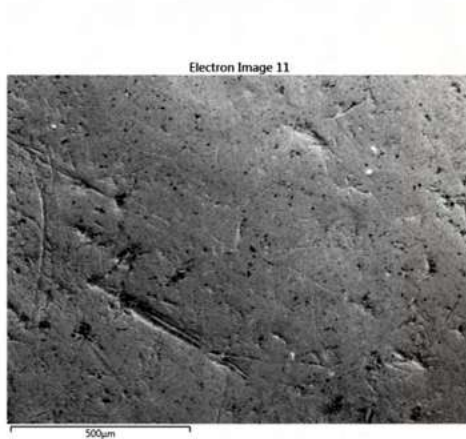
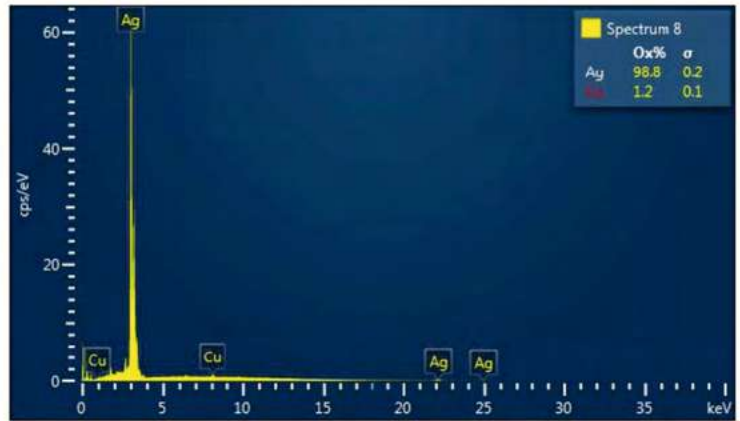

Pl. 9. Monedă de tip „TMM - cu arc” (inv. 1/127): imagini SEM și analiza elementală EDX.

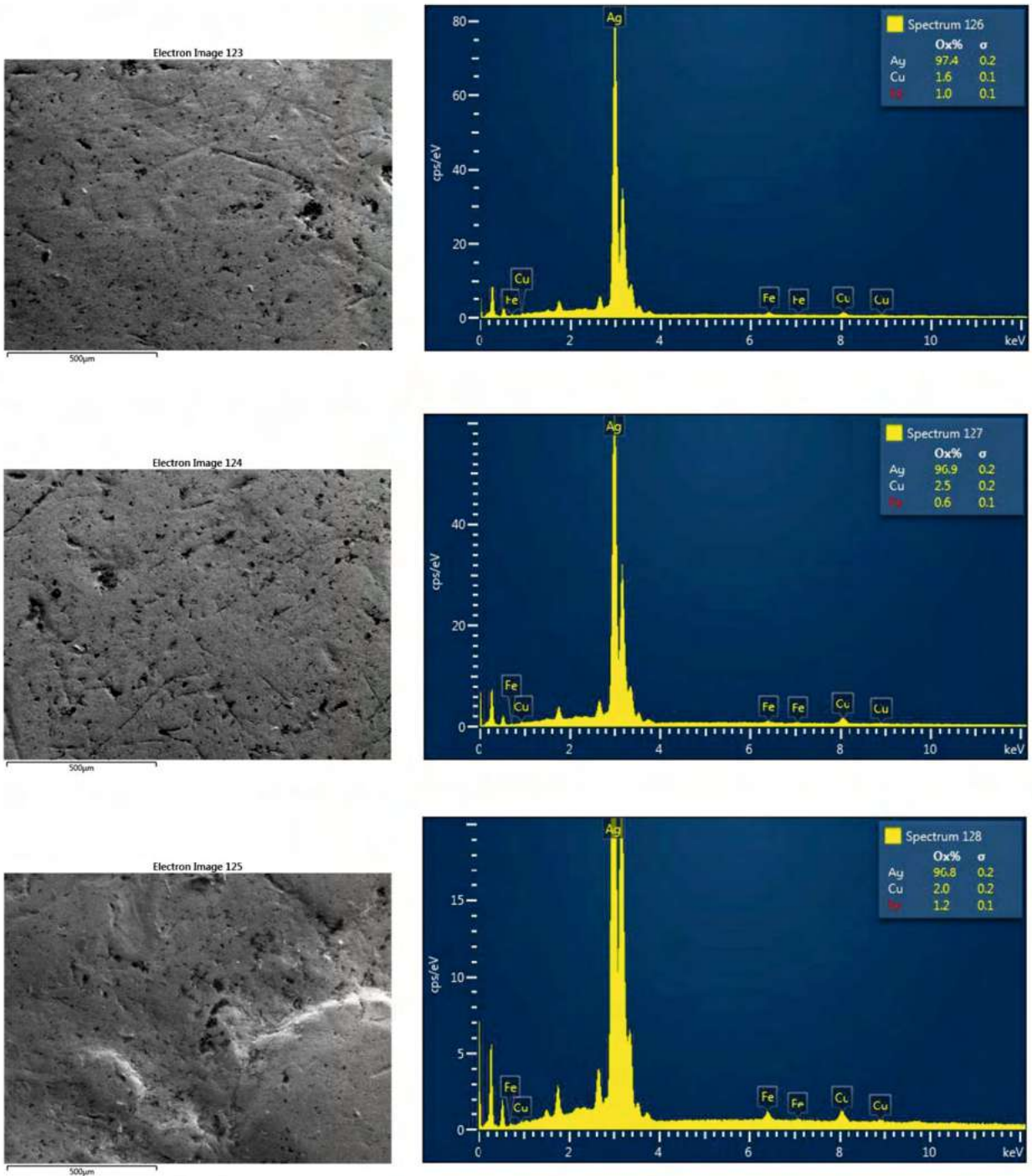

Pl. 10. Monedă de tip „Cu cap uman sub cal” (inv. 1/165): imagini SEM și analiza elementală EDX.

NUMISMATICĂ

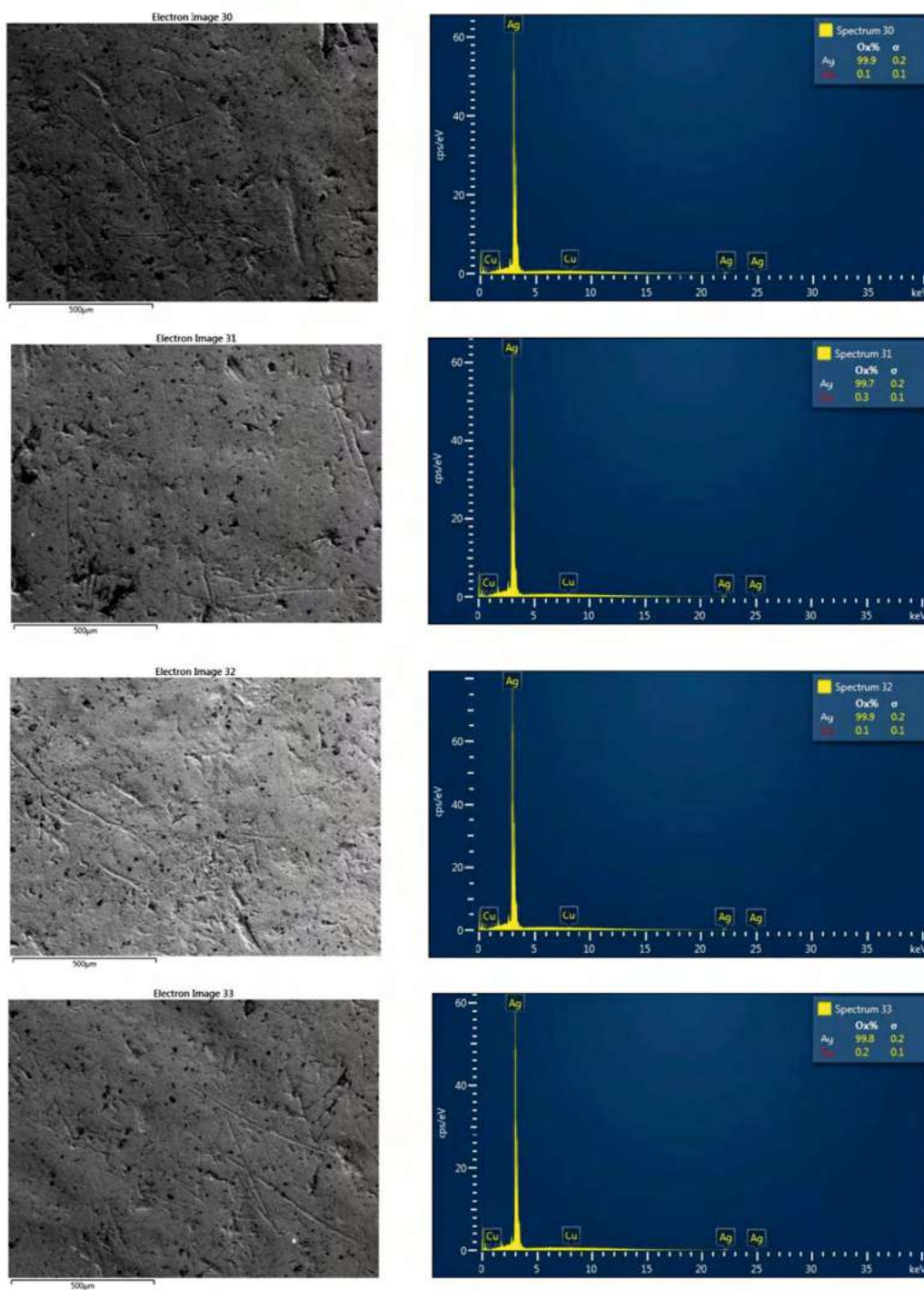

Pl. 11. Monedă de tip „Agris B - Şilindia” (inv. 1/185): imagini SEM și analiza elementală EDX.

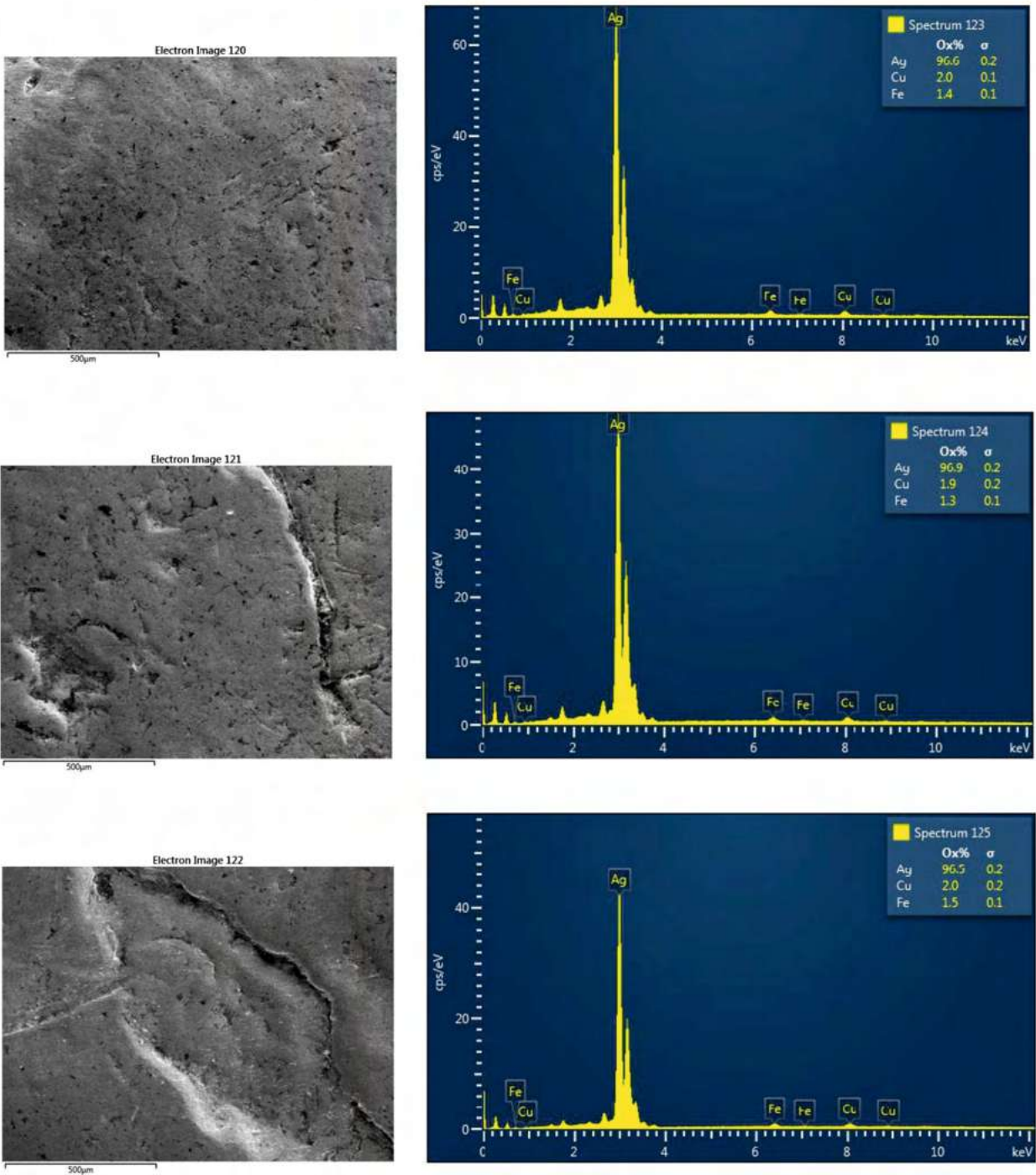

Pl. 12. Monedă de tip „TMM – cu scut și porc mistreț” (inv. 1/284): imagini SEM și analiza elementală EDX.

NUMISMATICĂ

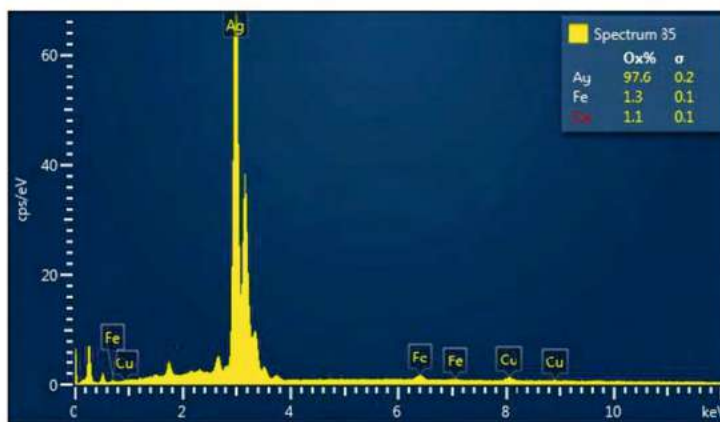
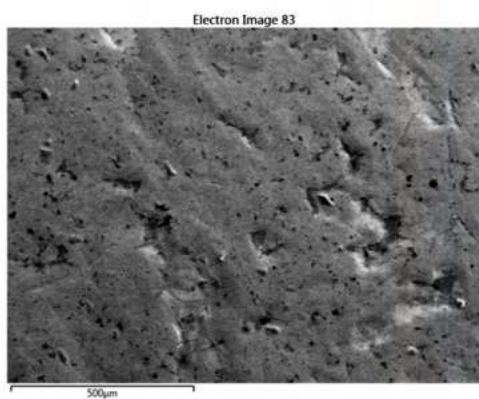
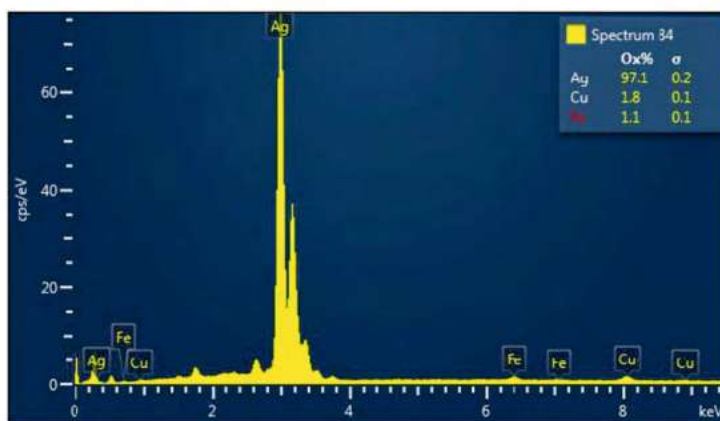
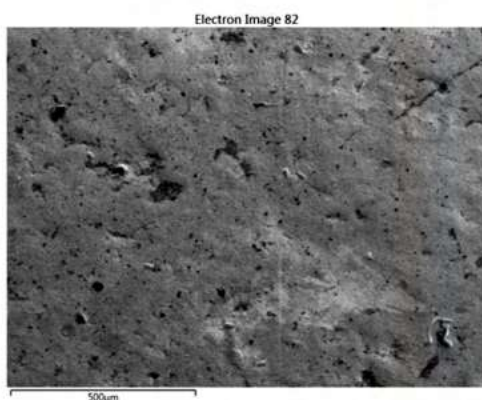
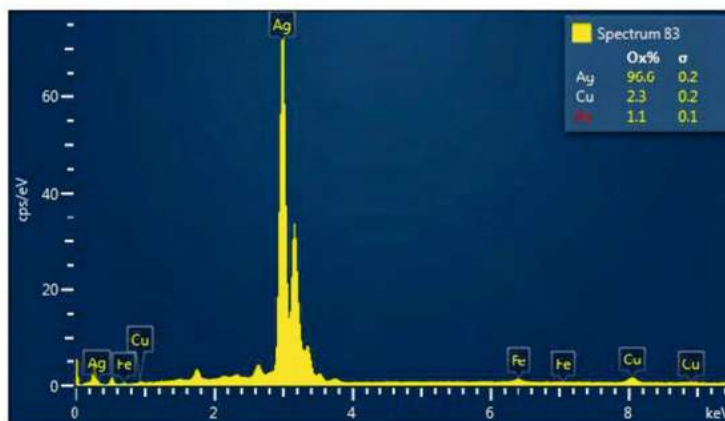
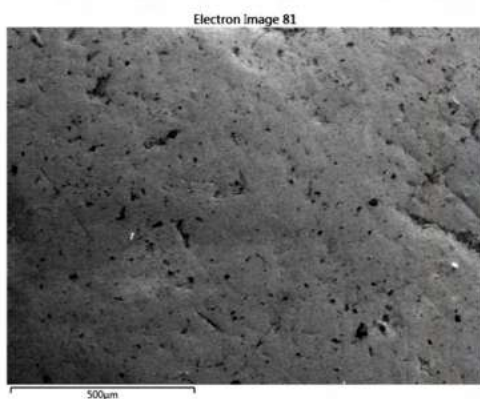

Pl. 13. Monedă de tip „Filip al II-lea – primele imitații” (inv. 1/312): imagini SEM și analiza elementală EDX.

Pl. 14. Monedă de tip „TMM - cu leu și sigla II” (inv. 1/353): imagini SEM și analiza elementală EDX.

NUMISMATICĂ

Pl. 15. Monedă inedită (inv. 1/356): imagini SEM și analiza elementală EDX.

ONE MORE COIN HOARD FROM SARMIZEGETUSA REGIA

Viorica SUCIU*
Radu ARDEVAN**

ABSTRACT

The paper deals with a coin hoard from the proximity of the capital of pre-Roman Dacia, Sarmizegetusa Regia. Because it was retrieved by the police from a smuggler, the finding circumstances remain unclear. It consists of 289 Roman silver denarii, issued along three centuries.

There are 155 republican coins first, mostly from the 1st century B.C., and one has to underline the large percentage of the pieces from the second half of the century. But it is already known, that such coins were copied by the Dacians as well, till the very Roman conquest. Also, these pieces belong to the pre-Roman market of the 1st century A.D., and their hoarding together with the imperial ones is a phenomenon attested by other discoveries from the region.

Other 134 silver coins are imperial issues. The series of the Julio-Claudian dynasty is small and discontinuous, the coins' majority belongs to the Flavians, and there are also 13 pieces of the first Antonines, till 102 A.D. The hoard must have been hidden and lost during the Roman conquest of Dacia under Trajan, and its owner seems to have belonged to the native upper-class.

This hoard brings further data about the monetary circulation in pre-Roman Dacia, and about the bitter fights around Sarmizegetusa Regia during the conquest, too.

Keywords: Dacian kingdom, coins, coin hoard, Roman conquest, Sarmizegetusa Regia, Roman republican denarii, Roman imperial denarii.

Circumstances of finding

The National Union's Museum of Alba Iulia (Romania) keeps in its custody a batch of 289 ancient silver coins, which were retrieved from a smuggler while trying to take them illegally out of the country¹. Due to these circumstances, the find is deprived of every contextual data, but the perpetrator originates from a village located in the very proximity of Sarmizegetusa Regia, the capital of the pre-Roman kingdom of Dacia². Similar coins occur frequently around this important archaeological site, but much more grouped in hoards as in isolated finds.

One has to accept, that the find must come from this environment, highly rich in all kind of ancient artefacts³. The composition of the batch also supports this view (see further). Therefore, we think that it could be about an ancient coin hoard, at least partially retrieved.

The items were only preliminarily cleansed in the Museum⁴, and then classified following the available catalogues. Their state of conservation is fairly good, but most of them are worn because of their long-lasting circulation. Some of them are damaged, or still show active corrosion. One could not discover for now⁵ neither plated pieces, nor imitations of the official coins.

One can see the composition of the hoard in *Appendix no. 1*⁶. All the pieces are silver denarii, struck by the Roman Republic (155 coins), by the allied kingdom of Numidia (1 coin), or by the early Roman Empire (133 coins).

In order to study this numismatic find, one has to deal this time separately with each category of coins – the republican ones first, and then the imperial ones. Only their analysis may offer some clues for its historic interpretation.

* Muzeul National al Unirii din Alba Iulia; e-mail: vioricasuciu2005@yahoo.com.

** Universitatea „Babeş-Bolyai” din Cluj-Napoca; e-mail: rardevan@gmail.com.

¹ See the Resolution of the Prosecutor's Office by the Court of Appeal Alba Iulia no. 172/P/2005, registered on the 27th of January 2006.

² About this important archaeological site: Glodariu et alii 1996; Ştefan 2001; Florea 2010; Florea 2014; Florea 2017.

³ See also Petac, Popa 2018, p. 194-195.

⁴ Actually, the coins were somewhat cleansed only to make them legible, and to stop the active etching processes. A complete cleansing and conservation of all the items is still in progress.

⁵ The coins were examined optically, without special modern devices and methods.

⁶ All the coins are illustrated photographically (see the plates - the number of each piece is the one in the catalog).

The Republican coins

Including the only piece from Numidia as well, which is a contemporary one⁷, the number of the coins of this lot rises to 156, also they represent 53.97 % of the bulk. Its structure is visible in the Table I (*Appendix no. 2*).

The chronological grouping of the coins is relevant. Even if the oldest issues belong to the beginning of the 2nd century B.C., it is obvious that the pieces struck before 150 B.C. represent only a remnant material on the market; they are few (3 coins in four decades), and their average number of entries per year remains very low. The issues of the second half of the century have a greater weight in the lot, however as a matter of fact their role is similar. Only the pieces struck after 100 B.C. show an increased percentage, but their coefficient of entries per year is always small, under 1⁸. This indicator rises higher than that for the first half of the 1st century, but irregularly and with relapses. It has a visible growth for the years 49-30 only (actually the last two decades for issuing such money), like the percentage of this coinage, too. Therefore, we may assert, that this accumulation of money occurs in this lapse of time, or even later. All the coins struck before 40 B.C. are here still circulating older pieces.

In other words, the peak of the accumulation is represented by the money issued during the civil wars of Caesar⁹ and especially Mark Antony¹⁰. But precisely the coins of the last one, very abundant here, are rather badly preserved, some of them even damaged. It points out the fact, that they circulated a rather long time before being hoarded, i. e. that the accumulation could have been accomplished some longer time after their striking¹¹. We will discuss this problem later.

The quality of the coins, mostly of them fairly preserved or even bad preserved, shows clearly that it is about a common accumulation, and not a special selection of the pieces. One has to observe also, that several of them wear countermarks; we won't stress on this feature, because the phenomenon is general, and it lays beyond our scope¹². It is the same concerning the weight of the enlisted coins: its evolution follows the general trends of the Roman republican coinage, while the reduced number of pieces and the variety of their weights in this lot forbids every conclusion¹³.

But the inflow of Roman republican coins in Dacia rises difficult problems¹⁴. It was stated that these coins reach Dacia in huge quantities, but in different stages and mostly for non-economic reasons¹⁵. The research had also proved, that these coins remained the main currency in pre-Roman Dacia till the Roman conquest, and that the Dacians copied them on a large scale¹⁶. Consequently, among the items in question could exist many native imitations, hardly identifiable in lack of metallic composition analyses¹⁷; in our case, such an approach was not possible. We have to conclude, that these pieces could have been hoarded and lost much later as the time they were issued. Even without these considerations, such a much later hoarding of the coins of Mark Antony in Dacia was already proven¹⁸.

A comparison with other similar hoards from Dacia offers further footholds for the dating. There are in Dacia hoards of Roman republican coins ending around 30 B.C.¹⁹, but their structure is largely different from the lot in discussion. In several respects, its structure is more similar to a lot of Roman republican coins from the hoard newly discovered in Sarmizegetusa Regia – “Dealul Prihodiștii”, which ends under

⁷ Coins of Numidia occur rarely in pre-Roman Dacia: as unique pieces, in three hoards closed under Augustus (Moisil, Depeyrot 2003, p. 168, 176, 181), and in another one closed under Trajan (Moisil, Depeyrot 2003, p. 200).

⁸ A single little exception for the years 99-90 B.C. does not change the statement above.

⁹ Ten pieces of Caesar himself (Catalog nos. 72-76, 86, 95-98), and others seventeen issued during his rule (Catalog nos. 77-85, 87-94), i. e. 17.30 % from the total.

¹⁰ There are a single piece dated 43 (Catalog no. 99) and other eleven from the year 42 (Catalog nos. 100-110), followed by forty-three denarii of Mark Antony from 31 (Catalog nos. 111-153), and a single coin from the same year of another issuer (Catalog no. 154). They represent 35.89 % from the accumulation (27.56 % are the Antonian issues from 31 B.C. only).

¹¹ Moisil, Depeyrot 2003, p. 9-13.

¹² See Chițescu 1981, p. 38-45.

¹³ Equally irrelevant would be any discussion about the mints represented in the studied lot: as expected, Rome dominates largely; other mints occur only in the periods of troubles and civil wars, and they dominate during the very last years of the Republic.

¹⁴ Some main contributions to the debate: Glodariu 1974, p. 87-104; Crawford 1977; Winkler 1976-1980; Chițescu 1981; Lockyear 1997; Moisil, Depeyrot 2003; Lockyear 2008.

¹⁵ Moisil, Depeyrot 2003, p. 5-12.

¹⁶ Mihăilescu-Bîrliba 1992, p. 273-274; Glodariu et alii 1992; Lockyear 1997, p. 99-102; Lockyear 2008, p. 147-148, 152; Stan 2014, p. 48-52.

¹⁷ Lockyear 2008, p. 157-169.

¹⁸ Petac, Popa 2018, p. 200-201.

¹⁹ They were enlisted by Moisil, Depeyrot 2003, p. 126-143. One has to add the one from Luncani (Găzdac et alii 2006, p. 16-17, 25), and the new discovery of Sarmizegetusa – “Dealul Prihodiștii” (Petac, Popa 2018, p. 194-198).

Trajan²⁰. We believe that our lot was obviously constituted and hidden sometime much later as its most recent coins, and has to be interpreted together with the Imperial ones recovered with them.

The Imperial coins

The 133 Roman imperial coins retrieved with the previous ones represent 46.02 % of the total. The structure of this lot is contained in Table II (*Appendix no. 3*).

The quality of the items of the lot is rather similar to the republican pieces discussed above²¹. About the represented mints one can say, that they occur like in other similar finds of Dacia²².

At the first look it can be noted, that no gap exists between the republican and imperial pieces; the hoard's earliest issues of Augustus as single ruler are dated immediately after Actium. The coinage of the Julian-Claudian dynasty²³ represents only a tiny part of the batch, as percentages and as average number of entries per year, too²⁴. An important increase is noticeable for the coins of the Flavians, but the coinage of Domitian appears on a smaller scale as expected, while for the ones of Nerva it is the opposite. The hoard closes with issues of Trajan from A.D. 101-102. Also, its accumulation must have happened under Trajan, after the first Dacian war and before the second one; the Flavian coinage was still abundant on the market, while the one of the previous dynasty represents only a remanent material.

It is hopeless to seek analogies for this lot among the hoards of Roman Dacia²⁵. The only hoard of the province closed under Trajan²⁶, discovered at Medveș, contains republican and imperial coins as well, but in very different percentages, and it must have been hidden at the dawn of Hadrian's reign²⁷. Therefore, the lot now in discussion cannot represent a separate hoard, it has to be seen as a part only of the whole bulk of retrieved coins.

But around the capital of the Dacian kingdom are known several monetary hoards with a somewhat similar composition²⁸. They include republican and imperial Roman coins up to Trajan, and were obviously hidden during the wars of conquest. So is the older discovery from Grădiștea de Munte – “Sub Cununi”²⁹; a similar dating can receive some other hoards, less known and closed a little earlier: Hunedoara³⁰, Călanu Mic³¹, Grădiștea de Munte 1879³², the Vulcan pass³³ or Costești 1809³⁴. And several other recently discovered hoards end with coins from Trajan's early years: Costești – “Prisaca Hill”³⁵, Grădiștea de Munte 2003³⁶, Grădiștea de Munte 2013³⁷, Grădiștea de Munte – “Valea Mică - Ceata”³⁸. It is beyond doubt, that they express the currency of the Dacian state, at the dawn of the 2nd century A.D. and during the wars against Rome. Their hiding has to be connected to these military events.

²⁰ Petac, Popa 2018, p. 195-198.

²¹ Except the lack of countermarks; the only one occurs on an early coin of Augustus (Catalog no. 157).

²² Mints from Italy, Spain and Gaul for the age of Augustus (Catalog nos. 157-165), then one piece struck in Gaul for Galba (Catalog no. 176) and two coins struck seemingly in Tarraco for Vitellius (Catalog no. 180-181). Except they, Rome dominates clearly. For comparison, see Moisil, Depeyrot 2003, p. 148-204.

²³ In order to avoid mathematic distortions, the coins of the three short-lived rulers from A. D. 68-69 (Galba, Otho and Vitellius) were counted together with the ones of Nero, whose reign was considered including one year more.

²⁴ As a matter of fact, the series is almost interrupted for the years of Caligula and Claudius, but the little presence of their coins is rather common for the Danubian area.

²⁵ The poorly known hoards of Brăbeți (Suciu 2000, p. 30, no. 31) and Flămânda-Cremenari (Suciu 2000, p. 37, no. 56) end under Hadrian; the hoard from Teiuș (Suciu 2000, p. 57, no. 116) got lost – Republican and Imperial pieces till the 2nd century A.D. are generally recorded.

²⁶ Three other hoards which seem to close under Trajan were discovered in Dacia, but in a territory lost by Rome soon after A.D. 117. The one from “Prahova County” is actually unstudied (Moisil, Depeyrot 2003, p. 203, no. 211). The others were found in Cocoșești (Moisil, Depeyrot 2003, p. 201-202, no. 209) and Râfov (Moisil, Depeyrot 2003, p. 203-204, no. 212), and were retrieved on a very small scale; their last known coins are dated A.D. 108, i. e. both were closed after the Roman conquest. Because of the reduced percentage of the retrieved items, one cannot rely on this information.

²⁷ Suciu 2000, p. 46, no. 83. The last coins dates from the very end of Trajan's reign.

²⁸ The excellent online database “Coin Hoards of the Roman Empire” of Oxford University (<https://chre.ashmus.ox.ac.uk>) provides all the necessary data in this regard. We will continue to quote data from it, mentioning the ID code of each hoard.

²⁹ Moisil, Depeyrot 2003, p. 201, no. 208; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/9340>.

³⁰ Moisil, Depeyrot 2003, p. 196-198, no. 206; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/16418>.

³¹ Moisil, Depeyrot 2003, p. 210, no. 244; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/16466>.

³² Moisil, Depeyrot 2003, p. 223-228, no. 290; Depeyrot, Moisil 2008, p. 107-114, no. 67; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/5467>.

³³ Moisil, Depeyrot 2003, p. 194, no. 200; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/16460>.

³⁴ Moisil, Depeyrot 2003, p. 195; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/1646>.

³⁵ Găzdac, Ciută 2021; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/17849>.

³⁶ Petac, Popa 2018, p. 195; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/16478>. Research in progress.

³⁷ Mateescu-Suciu et alii 2016, p. 104, 128, fig. 23; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/17492>.

³⁸ Petac, Popa 2018, p. 195; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/16477>. Research in progress.

The best analogies for the discovery now discussed are the hoard of Orăștie, found in 1877 in a region rather close to Sarmizegetusa Regia³⁹, and the hoard of the Dacian capital itself – spot “Dealul Prihodiștii”⁴⁰. The first one contains 247 republican denarii, one piece of Juba II, and 63 imperial denarii. Despite the fact that the republican series is more rich and better balanced, the general trend of its accumulation shows some similarities with our hoard. The oldest coins belong to the second decade of the 2nd century B.C.; the large majority of the republican ones date from the ages of Caesar and Mark Antony; among the coins of the Julio-Claudian dynasty are missing the ones of Caligula and Claudius; Vespasian is much more present as his sons. There are differences as well: large number of issues from the first half of the 1st century B.C.; Nero and the rulers from A.D. 69 bring each of them a single coin; the unique Trajanic coin dates 98-99 A.D. The hoard seems to have been hidden during the first Romano-Dacian war. It is the same for the Sarmizegetusa – “Dealul Prihodiștii” hoard, which shows a similar general trend of the accumulation: its 41 republican denarii are scattered along more than 150 years, but the most numerous are obviously the pieces of the second half of the 1st century B.C.⁴¹; the lot of 39 imperial ones has a structure alike the already presented one, and its last coin is a denarius of Trajan from A.D. 103⁴².

All these hoards mirror different moments of the Roman conquest of Dacia and of the fierce battles which found place around the Dacian capital. The discovery studied now is very similar, and is in fact one more hoard of the same type⁴³.

Historical interpretation

The new coin hoard we are researching now has to be placed in the series of similar and somehow contemporary discoveries of the area it belonged to, i. e. the core of the Dacian kingdom, with the capital Sarmizegetusa Regia.

Apart it and the above-mentioned treasures, there are several other pre-Roman coin hoards discovered around the Dacian capital. The last coin in four of them dates from the 1st century B.C.⁴⁴. The structure of another one remains in the dark, but it included surely Roman republican coins⁴⁵. Due to the long-lasting circulation of these coins in pre-Roman Dacia⁴⁶, we are inclined to believe that they could have been hidden and lost during the Roman conquest, too.

The hoard discussed now belongs to this series of numismatic discoveries, recording the conquest of Dacia and the military operations developed around Sarmizegetusa Regia during the expeditions of Trajan. Its composition seems surprising, but it is actually normal for the currency and hoardings of pre-Roman Dacia. Precisely this feature indicates as possessor rather a native Dacian prominent as a Roman military one.

References

Yearbooks and collections

- BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române, București.
 Dacia = Dacia. N. S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
 EN = Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
 Futuro = El Futuro del Pasado. Revista electronica de Historia, Salamanca (online only).
 JAHA = Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca (online only).
 JRS = Journal of Roman Studies, London.
 RIC = *Roman Imperial Coinage*, London.
 RPC = A. Burnett, M. Amandry, P. P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage. I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 B.C. – A.D. 69)*, London – Paris, 1992.

³⁹ Moisil, Depeyrot 2003, p. 198-201, no. 207; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/16464>.

⁴⁰ Petac, Popa 2018; <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/hoard/16476>.

⁴¹ Two pieces dated to the end of the 3rd century B.C., five from the 2nd century, and 34 from the 1st one, but 8 of them belong to the dictatorship of Julius Caesar, and 17 were issued during the last civil wars, the legionary denarii of Mark Antony being the most numerous (Petac, Popa 2018, p. 195-197, nos. 1-41).

⁴² Eight coins of the Augustus and Tiberius, each one for Claudius and Nero, 26 Flavian ones, a single piece of Nerva, and two of Trajan (Petac, Popa 2018, p. 197-198, nos. 42-80).

⁴³ Petac, Popa 2018, p. 199.

⁴⁴ The ones from Bobaia (Moisil, Depeyrot 2003, p. 36, no. 28), Sălașu de Sus (Chițescu 1981, no. 177; Moisil, Depeyrot 2003, p. 76, no. 76), Piatra Roșie (Moisil, Depeyrot 2003, p. 104, no. 103), and Luncani (Moisil, Depeyrot 2003, p. 207, no. 227; Găzdac et alii 2006, p. 25-47).

⁴⁵ The poorly recorded find from Chitid (Moisil, Depeyrot 2003, p. 210, no. 246).

⁴⁶ See above, fn. 15-17.

- SCN = Studii și cercetări de numismatică, București.
- Books and papers*
- Amela Valverde, Martinez Chico 2019 = L. Amela Valverde, D. Martinez Chico, *Poder real africano. Propaganda y legitimación de Juba I (ca. 60-46 a. C.) a través de sus emisiones helenísticas*, Futuro 10, 2019, p. 439-457.
- Chițescu 1981 = Maria Chițescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, Oxford, B.A.R. Int. Ser. 112, 1981.
- Crawford = M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 5th edition, 1991.
- Crawford 1977 = M. H. Crawford, *Republican denarii in Romania: the suppression of piracy and the slave-trade*, JRS 67, 1977, p. 117-124.
- Depeyrot, Moasil 2008 = G. Depeyrot, D. Moasil, *Les trésors de deniers de Trajan à Balbin en Roumanie*, Wetteren, 2008.
- Florea 2010 = G. Florea, *Sarmizegetusa Regia. Un certain modèle urbain*, in: S. Berecki (ed.), *Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 9-11 October 2009*, Cluj-Napoca, 2010, p. 389-394.
- Florea 2014 = G. Florea, *Sarmizegetusa Regia – the Identity of a Royal Site?*, in: C. N. Popa, S. Stoddard (eds.), *Fingerprinting the Iron Age. Approaches to Identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the Debate*, Oxford, 2014, p. 63-75.
- Florea 2017 = G. Florea, *Excavations at Sarmizegetusa Regia: Recent Results and Perspectives*, in: F. Mitthof, G. Schörner (Hrsg.), *Columna Traiani – Traianssäule. Siegesmonument und Kriegsbericht in Bildern*, Tyche Sonderband 9, Wien, 2017, p. 363-368.
- Găzdac, Ciută 2021 = Cr. Găzdac, M. M. Ciută, *Recovering cultural heritage. Forensic archaeology and numismatics – the Roman hoard from the Prisaca Hill (Romania)*, JAHA 8/1, 2021, p. 34-46.
- Găzdac et alii 2006 = Cr. Găzdac, Livia Călian, Ágnes Alföldy-Găzdac, *Roman Republican Coinage in the National History Museum of Transylvania*, Cluj-Napoca, 2006.
- Glodariu 1974 = I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.
- Glodariu et alii 1992 = I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Adriana Rusu, *Die Münzstätte von Sarmizegetusa Regia*, EN 2, 1992, p. 57-68.
- Glodariu et alii 1996 = I. Glodariu, Adriana Rusu-Pescaru, E. Iaroslavschi, F. Stănescu, *Sarmizegetusa Regia, capitala Daciei preromane*, Deva, 1996.
- Lockyear 1997 = K. Lockyear, *The supply of Roman Republican denarii to Romania*, SCN 11, 1997, p. 85-102.
- Lockyear 2008 = K. Lockyear, *Aspects of Roman Republican coins found in Late Iron Age Dacia*, in: V. Spinei, L. Munteanu (eds.), *Miscellanea numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgilii Mihăilescu-Bîrliba oblata*, București, 2008, p. 147-176.
- Mateescu-Suciu et alii 2016 = L. Mateescu-Suciu, G. Gheorghiu, Cr. Găzdac, *Relații comerciale*, in: C. Neamțu, G. Florea, G. Gheorghiu, C. Bodo (eds.), *Incursiuni dacice în spațiul virtual*, Cluj-Napoca, 2016, p. 99-128.
- Mazard 1955 = J. Mazard, *Corpus nummorum Numidiae Mauretaniaeque*, Paris, 1955.
- Mihăilescu-Bîrliba 1992 = V. Mihăilescu-Bîrliba, *Die römisch-dakischen Kriege und die numismatischen Entdeckungen*, Dacia 36, 1992, p. 193-197.
- Moasil, Depeyrot 2003 = Delia Moasil, G. Depeyrot, *Les trésors de deniers antérieurs à Trajan en Roumanie*, Wetteren, Moneta 33, 2003.
- Petac, Popa 2018 = E. Petac, N. Popa, *Considerații asupra tezaurului monetar roman încheiat la Traian descoperit pe Dealul Prihodiștii (Grădiștea de Munte, com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara) în anul 2002*, in: L. Munteanu, C.-D. Nicola, G. M. Talmațchi (eds.), *Studia numismatica et archaeologica. In honorem magistri Virgilii Mihăilescu-Bîrliba oblata*, București – Piatra Neamț, 2018, p. 193-212.
- Stan 2014 = M. G. Stan, *The phenomenon of Roman Republican coinage in pre-Roman Dacia. A reexamination of evidence*, JAHA 1/4, 2014, p. 44-67.
- Suciu 2000 = Viorica Suciu, *Tezaure monetare din Dacia romană și postromană*, Cluj-Napoca, 2000.
- Ștefan 2001 = Al. S. Ștefan, *Sarmizegetusa Regia. Une ville de type hellénistique*, in: E. Greco (ed.), *Architettura, urbanistica, società nel mondo antico. Giornata di studi in ricordo di Roland Martin*, Paestum, 2001, p. 85-106.
- Winkler 1976-1980 = Iudita Winkler, *Contribuții numismatice la istoria Daciei în sec. I î. e. n.*, BSNR 70-74, 1976-1980, p. 111-121.

CATALOGUE OF THE HOARD COINS

Roman Republic

1. D, 18.2 x 17 mm, 3.37 g, axis 1. Crawford 139/1 (Rome, 189-180 B.C.).
MAT
2. D, 18 x 17.6 mm, 3.31 g, axis 1. Crawford 162/2b (Rome, 179-170 B.C.).
C. SCR
3. D, 19 x 18.2 mm, 3.55 g, axis 9. Crawford 201/1 (Rome, 154 B.C.). Countermarks on Obv. and Rv.
C. TER LVC
4. D, 19 x 18.7 mm, 3.11 g, axis 3. Crawford 217/1 (Rome, 147 B.C.).
L. CVP
5. D, 19.7 x 18 mm, 3.08 g, axis 6. Crawford 218/1 (Rome, 147 B.C.).
M. BAEBI Q. F TAMPIL
6. D, 17 x 16.7 mm, 3.37 g, axis 12. Crawford 236/1e (Rome, 137 B.C.).
7. D, 18.4 x 18.2 mm, 3.32 g, axis 3. Crawford 236/1e (Rome, 137 B.C.). Countermark \surd on Obv.
CN. LVCR TRIO
8. D, 17.3 x 17 mm, 3.56 g, axis 9. Crawford 237/1a (Rome, 136 B.C.). Countermark – ` on Rv.
CN. DOMIT
9. D, 18.3 x 17.8 mm, 3.41 g, axis 3. Crawford 261/1 (Rome, 128 B.C.). Several countermarks \surd , || on Obv.
M. CARBO
10. D, 18.7 x 16.3 mm, 3.52 g, axis 6. Crawford 276/1 (Rome, 122 B.C.). Countermark \wedge on Obv.
Q. MINV RVF
11. D, 19 x 18.7 mm, 3.31 g, axis 12. Crawford 277/1 (Rome, 122 B.C.). Countermark \wedge on Obv.
CARBO
12. D, 19.3 x 19 mm, 3.32 g, axis 9. Crawford 279/1 (Rome, 121 B.C.).
M. SERGI SILVS Q
13. D, 18.7 x 17.5 mm, 3.50 g, axis 12. Crawford 286/1 (Rome, 116 or 115 B.C.).
14. D, 18.2 x 18 mm, 3.52 g, axis 3. Crawford 286/1 (Rome, 116 or 115 B.C.). Notch on the border.
MN. AEMILIO LEP
15. D, 18.6 x 18.3 mm, 3.46 g, axis 6. Crawford 291/1 (Rome, 114 or 113 B.C.).
CN. BLASIO CN. F
16. D, 16.7 x 15.8 mm, 2.86 g, axis 9. Crawford 296/1a (Rome, 112 or 111 B.C.). Countermark + on Obv.
AP. CL, T. MAL, Q. VR
17. D, 16.3 x 16 mm, 3.32 g, axis 12. Crawford 299/1a (Rome, 111 or 110 B.C.).
18. D, 16.6 x 16.5 mm, 3.68 g, axis 6. Crawford 299/1a (Rome, 111 or 110 B.C.).
C. PVLCHER
19. D, 19.3 x 17.6 mm, 3.13 g, axis 9. Crawford 300/1 (Rome, 110 or 109 B.C.). Countermark C LE on Obv.
P. LAECA
20. D, 19.4 x 16 mm, 3.45 g, axis 7. Crawford 301/1 (Rome, 110 or 109 B.C.).
L. THORIVS BALBVS
21. D, 18.3 x 18 mm, 3.58 g, axis 6. Crawford 316/1 (Rome, 105 B.C.). On Obv. control-mark S; on Rv. above, control-mark A.
22. D, 19.3 x 19 mm, 3.49 g, axis 6. Crawford 316/1 (Rome, 105 B.C.). On Rv. control-mark P.
L. SENTI C. F
23. D, 20.2 x 19.4 mm, 3.32 g, axis 3. Crawford 325/1a (Rome, 101 B.C.).
C. MALL, A. ALBINVS S. F, L. METEL
24. D, 18.5 x 18 mm, 3.08 g, axis 9. Crawford 335/1b (Rome, late 90s B.C.).
D. SILANVS L. F
25. D, 19 x 16.7 mm, 3.24 g, axis 12. Crawford 337/3 (Rome, 91 B.C.).
L. PISO L. F. L. N. FRVGI
26. D, 18 x 17.7 mm, 3.55 g, axis 9. Crawford 340/1 (Rome, 90 B.C.). On Rv. control-mark – a club.
27. D, 18.2 x 17.7 mm, 3.67 g, axis 12. Crawford 340/1 (Rome, 90 B.C.). On Rv., the control-mark illegible.
Q. TITI
28. D, 17.3 x 17 mm, 3.34 g, axis 3. Crawford 341/1 (Rome, 90 B.C.).
29. D, 18 x 16.3 mm, 3.37 g, axis 6. Crawford 341/2 (Rome, 90 B.C.).
C. VIBIVS C. F. PANSA
30. D, 18.7 x 18.5 mm, 3.64 g, axis 12. Crawford 342/5b (Rome, 90 B.C.).
31. D, 17.6 x 16.6 mm, 3.32 g, axis 6. Crawford 342/5b (Rome, 90 B.C.). Worn, legend illegible; countermark \wedge on Obv.
32. D, 17.6 x 17.5 mm, 3.63 g, axis 3. Crawford 342/5b (Rome, 90 B.C.). Worn.

33. D, 18.3 x 18 mm, 3.72 g, axis 9. Crawford 342/4b (Rome, 90 B.C.). Countermarks on Obv.
34. D, 15.7 x 15.4 mm, 3.53 g, axis 3. Crawford 342/5b (Rome, 90 B.C.). Badly conserved, Obv. worn, somewhat acentric. Countermark $\tilde{c}\lambda$ on Obv.
L. TITVRI L. F. SABINVS
35. D, 17.1 x 17 mm, 3.48 g, axis 6. Crawford 344/2c (Rome, 89 B.C.). Countermark αc on Obv.; Rv. acentric.
L. RVBRI DOSSENI
36. D, 16.7 x 15.5 mm, axis 6. Crawford 348/3 (Rome, 87 B.C.).
C. CENSORIN
37. D, 18.8 x 18.5 mm, 3.34 g, axis 6. Crawford 346/1 (Rome, 88 B.C.). Damaged, legend illegible.
L. IVLI BVRSIO
38. D, 19.5 x 18.7 mm, 3.28 g, axis 6. Crawford 352/1a (Rome, 85 B.C.). Countermark \backslash on Obv.
39. D, 18.5 x 18 mm, 3.34 g, axis 6. Crawford 352/1a (Rome, 85 B.C.). Damaged, worn, legend illegible.
40. D, 19.4 x 19.2 mm, 2.97 g, axis 6. Crawford 352/1a (Rome, 85 B.C.). Worn, legend illegible. Countermark ρ on Obv.
MN. FONTEI C. F
41. D, 20 x 20 mm, 3.45 g, axis 2. Crawford 353/1a (Rome, 85 B.C.). Very worn and corroded, letters illegible.
L. SVLLA IMPE, L. MANLI PROQ
42. D, 17 x 17 mm, 3.31 g, axis 9. Crawford 367/3 (mint moving with Sulla, 82 B.C.). Very worn, illegible.
L. CENSOR
43. D, 17.3 x 17.3 mm, 3.22 g, axis 3. Crawford 363/1d (Rome, 82 B.C.).
Q. ANTO BALB PR
44. D *serratus*, 18.1 x 18 mm, 3.61 g, axis 3. Crawford 364/1d (Rome, 83-82 B. C.). Control-mark X on Rv.
L. MANLI PROQ.
45. D, 18.3 x 17.2 mm, 3.51 g, axis 1. Crawford 367/5 (mint moving with Sulla, 82 B.C.). Countermark \surd on Obv.
P. CREPVS
46. D, 16.7 x 16.5 mm, 3.26 g, axis 6. Crawford 361/1c (Rome, 82 B.C.). Worn, legends illegible.
C. MARI C. F CAPIT
47. D *serratus*, 17.7 x 17.1 mm, 3.52 g, axis 6. Crawford 378/1c (Rome, 81 B. C.).
A. POST A. F S. N ALBIN
48. D *serratus*, 18.3 x 17.7 mm, 3.61 g, axis 12. Crawford 372/2 (Rome, 81 B.C.).
L. PROCILI F
49. D, 17.5 x 17 mm, 3.63 g, axis 9. Crawford 379/1 (Rome, 80 B.C.). Damaged in the center of the Rv.
M. VOLTEI M. F
50. D, 18.2 x 17.7 mm, 3.32 g, axis 12. Crawford 385/2 (Rome, 78 B.C.).
51. D, 17 x 16.7 mm, 3.01 g, axis 6. Crawford 385/2 (Rome, 78 B.C.). Very worn, Obv. illegible.
52. D, 16.8 x 15.6 mm, 3.03 g, axis 6. Crawford 385/4 (Rome, 78 B.C.). Worn; countermark Π on Obv.
53. D, 17.2 x 17 mm, 3.34 g, axis 6. Crawford 385/4 (Rome, 78 B.C.). Worn; countermark Π on Obv.
M. VOLTEI. M. F.
54. D, 18.3 x 18 mm, 2.88 g, axis 6. Crawford 387/1 (Rome, 77 B.C.).
L. LVCRETI TRIO
55. D, 19.3 x 18 mm, 3.46 g, axis 3. Crawford 390/2 (Rome, 76 B.C.). Control-mark XXX on Obv. Countermark C?
L. FARSVLEI MENSOR
56. D, 18.4 x 16.6 mm, 3.48 g, axis 6. Crawford 392/1b (Rome, 75 B.C.).
C. POSTVMI AT (or TA?)
57. D, 18.2 x 16.7 mm, 3.34 g, axis 6. Crawford 394/1a (Rome, 74 B.C.).
M. PLAETORIVS CEST
58. D, 18.5 x 18 mm, 3.54 g, axis 3. Crawford 405/4b (Rome, 69 B.C.). Control-mark on Obv. – a bird.
C. HOSIDI C. F GETA III VIR
59. D, 18 x 17.3 mm, 3.10 g, axis 7. Crawford 407/2 (Rome, 68 B.C.).
C. PISO L. F FRVGI
60. D, 18 x 16.8 mm, 3.32 g, axis 6. Crawford 408/1b (Rome, 67 B.C.). Countermark \tilde{c} on Obv.; control-mark \equiv on Rv.
L. ROSCI FABATI
61. D *serratus*, 16.2 x 16 mm, 3.62 g, axis 6. Cf. Crawford 412/1 (Rome, 64 B.C.), but no control-mark on the Rv. left. Control-mark \surd on Obv.; countermark c on Rv.
PAVLLVS LEPIDVS
62. D, 19.3 x 17 mm, 3.51 g, axis 6. Crawford 415/1 (Rome, 62 B.C.).
M. SCAVRVS P. HVPSAEVS AED. CVR
63. D, 18.5 x 16.5 mm, 2.89 g, axis 5. Crawford 422/1b (Rome, 58 B.C.). Worn, damaged, legends illegible, dies acentric.
PHILIPPVS
64. D, 18.2 x 17.5 mm, 3.44 g, axis 11. Crawford 425/1 (Rome, 56 B.C.).
65. D, 18.5 x 17.7 mm, 3.23 g, axis 6. Crawford 425/1 (Rome, 56 B.C.). Countermark \surd on Obv.

66. D, 18.2 x 17.4 mm, 3.12 g, axis 9. Crawford 425/1 (Rome, 56 B.C.). Countermarks c[◀] on Obv.
C. MEMMI C. F
67. D, 19.3 x 19 mm, 3.40 g, axis 12. Crawford 427/1 (Rome, 56 B.C.). Countermark M on Obv.
P. FONTEIVS P. F CAPITO
68. D, 18.8 x 18.1 mm, 3.24 g, axis 3. Crawford 429/1 (Rome, 55 B. C.).
Q. CASSIVS
69. D, 18.5 x 17.7 mm, 3.38 g, axis 9. Crawford 428/2 (Rome, 55 B. C.).
P. CRASSVS M. F
70. D, 18.3 x 18 mm, 3.33 g, axis 9. Crawford 430/1 (Rome, 55 B. C.). Countermark f on Obv.
BRVTVS
71. D, 19.7 x 19.3 mm, 3.60 g, axis 6. Crawford 433/1 (Rome, 54 B.C.).
CAESAR
72. D, 19 x 18.6 mm, 3.47 g, axis 3. Crawford 443/1 (mint moving with Caesar, 49-48 B.C.).
73. D, 19 x 18.4 mm, 3.63 g, axis 12. Crawford 443/1 (mint moving with Caesar, 49-48 B.C.).
74. D, 18.8 x 18.2 mm, 3.63 g, axis 5. Crawford 443/1 (mint moving with Caesar, 49-48 B.C.).
75. D, 18.4 x 17.5 mm, 3.15 g, axis 5. Crawford 443/1 (mint moving with Caesar, 49-48 B.C.). Countermark > on
Obv. and M on Rv.
76. D, 18.6 x 16.6 mm, 2.41 g, axis 7. Crawford 443/1 (mint moving with Caesar, 49-48 B.C.).
L. HOSTILIVS SASERNA
77. D, 19.4 x 19 mm, 3.78 g, axis 6. Crawford 448/1a (Rome, 48 B.C.). Countermark F on Obv.
C. VIBIVS C. F C. N PANSA
78. D, 18 x 17.2 mm, 3.17 g, axis 6. Crawford 449/1a (Rome, 48 B.C.).
79. D, 21.5 x 18.2 mm, 2.89 g, axis 6. Crawford 449/1a (Rome, 48 B.C.).
80. D, 18.2 x 17.5 mm, 3.48 g, axis 6. Crawford 449/4 (Rome, 48 B.C.).
ALBINVS BRVTI. F
81. D, 18.5 x 17.5 mm, 3.83 g, axis 12. Crawford 450/1a (Rome, 48 B.C.).
82. D, 17.8 x 17.5 mm, 3.41 g, axis 12. Crawford 450/2 (Rome, 48 B.C.).
L. PLAVTIVS PLANCVS
83. D, 19.8 x 16.7 mm, 3.23 g, axis 9. Crawford 453/1c (Rome, 47 B.C.). Worn, badly conserved.
A. LICINIVS NERVA IIIIVIR
84. D, 17.6 x 17 mm, 2.85 g, axis 6. Crawford 454/1 (Rome, 47 B.C.).
85. D, 17.7 x 17.4 mm, 3.27 g, axis 6. Crawford 454/1 (Rome, 47 B.C.).
CAESAR
86. D, 17.6 x 16.6 mm, 3.53 g, axis 6. Crawford 458/1 (mint in Africa, 47-46 B.C.). Countermark // on Obv.
MN. CORDIVS RVFVS IIIIVIR
87. D, 17.4 x 17.3 mm, 3.47 g, axis 6. Crawford 463/1a (Rome, 46 B.C.). Worn, badly conserved, Rv. legend
illegible.
88. D, 19.8 x 17.2 mm, 3.28 g, axis 6. Crawford 463/1a (Rome, 46 B.C.). Countermarks ◊ ◊ on Obv.
89. D, 19.2 x 17.6 mm, 3.47 g, axis 9. Crawford 463/3 (Rome, 46 B.C.).
90. D, 17.4 x 17.3 mm, 3.76 g, axis 9. Crawford 463/3 (Rome, 46 B.C.). Countermarks / ◊ on Obv.
T. CARISIVS IIIIVIR
91. D, 16.8 x 16.4 mm, 3.53 g, axis 1. Crawford 464/3a (Rome, 46 B.C.).
92. D, 18 x 17.4 mm, 3.35 g, axis 12. Crawford 464/5 (Rome, 46 B.C.).
C. CONSIDIVS PAETVS
93. D, 18.2 x 16.8 mm, 3.73 g, axis 3. Crawford 465/2a (Rome, 46 B.C.). Countermarks
∧ ∨ on Obv.
94. D, 17.5 x 16 mm, 3.58 g, axis 3. Crawford 465/5 (Rome, 46 B.C.).
CAESAR
95. D, 15.7 x 15 mm, 3.24 g, axis 12. Crawford 468/1 (mint in Spain, 46-45 B.C.).
96. D, 17.8 x 17.4 mm, 3.53 g, axis 7. Crawford 468/2 (mint in Spain, 46-45 B.C.).
CAESAR IMP, P. SEPVLLIVS MACER
97. D, 18.9 x 18.5 mm, 3.11 g, axis 1. Crawford 480/5b (Rome, 44 B.C.).
CAESAR DICT. PERPETVO, P. SEPVLLIVS MACER
98. D, 17.8 x 17 mm, 3.52 g, axis 1. Crawford 480/9 (Rome, 44 B.C.). Countermark ◊ on Obv. and > on Rv.
PETILLIVS CAPITOLINVS
99. D, 17.3 x 17 mm, 3.46 g, axis 6. Crawford 487/2b (Rome, 43 B.C.).
P. CLODIVS M. F
100. D, 17.8 x 16.6 mm, 3.04 g, axis 12. Crawford 494/23 (Rome, 42 B.C.). Countermark î S on Obv.
101. D, 17.6 x 17.2 mm, 3.83 g, axis 12. Crawford 494/21 (Rome, 42 B.C.).
102. D, 19.2 x 18.4 mm, 3.44 g, axis 9. Crawford 494/23 (Rome, 42 B.C.). Countermark C ◊ on Obv.
L. LIVINEIVS REGVLVS
103. D, 17.3 x 17.2 mm, 3.88 g, axis 6. Crawford 494/29 (Rome, 42 B.C.). Countermark ◊ on Obv.

C. VIBIVS VARVS

104. D, 17.2 x 16.8 mm, 3.35 g, axis 12. Crawford 494/36 (Rome, 42 B.C.). Worn.
105. D, 18.6 x 17.8 mm, 3.23 g, axis 1. Crawford 494/38 (Rome, 42 B.C.). Countermark \wedge on Obv.
L. MVSSIDIVS LONGVS
106. D, 16.4 x 15.8 mm, 3.22 g, axis 3. Crawford 494/43a (Rome, 42 B.C.). Worn, badly conserved.
CAEPIO BRVTVS PROCOS
107. D, 18.2 x 16.9 mm, 3.29 g, axis 2. Crawford 501/1 (mint moving with Brutus, 43-42 B.C.).
M. ANTONIVS IMP. IIIIVIR R. P. C.
108. D, 18.3 x 16 mm, 2.99 g, axis 9. Crawford 496/1 (mint moving with M. Antonius, 42 B.C.).
M. ANT. IMP. AVG. IIIIVIR R. P. C. M. BARBAT. Q. P. *COHORTIVM PRAETORIANORVM*
109. D, 19.4 x 18.8 mm, 3.19 g, axis 12. Crawford 517/2 (mint moving with M. Antonius, 41 B.C.).
110. D, 18.8 x 18 mm, 3.46 g, axis 12. Crawford 517/2 (mint moving with M. Antonius, 42 B.C.).
ANT. AVG. IIIIVIR R. P. C.
111. D, 18 x 17.3 mm, 3.47 g, axis 6. Crawford 544/8 ? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
112. D, 19.2 x 16.7 mm, 3.38 g, axis 2. Crawford 544/14 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
113. D, 17 x 16.3 mm, 3.74 g, axis 1. Crawford 544/14 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
114. D, 17 x 16.4 mm, 3.43 g, axis 5. Crawford 544/14 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.
115. D, 17.5 x 17.3 mm, 3.24 g, axis 5. Crawford 544/14 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved, Obv. illegible.
116. D, 17.8 x 16.4 mm, 3.01 g, axis 6. Crawford 544/15 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
117. D, 17.4 x 17 mm, 1.62 g, axis 3. Crawford 544/16 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
118. D, 16.3 x 16 mm, 3.18 g, axis 9. Crawford 544/17 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
119. D, 18.5 x 17.8 mm, 3.30 g, axis 6. Crawford 544/18 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.
120. D, 17.2 x 16 mm, 3.44 g, axis 7. Crawford 544/20 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Countermark c on Obv.
121. D, 19.3 x 16.7 mm, 3.20 g, axis 9. Crawford 544/20 (?) (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved, off-center strike on both sides.
122. D, 17.4 x 17.3 mm, 3.51 g, axis 6. Crawford 544/20 (?) (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
123. D, 18.1 x 16.7 mm, 3.03 g, axis 7. Crawford 544/21 (?) (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Worn, badly conserved.
124. D, 18 x 16.5 mm, 3.26 g, axis 6. Crawford 544/23 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Worn, badly conserved.
LEG IX
125. D, 17.5 x 15.5 mm, 3.31 g, axis 6. Crawford 544/23 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Countermark \wedge on Obv.
126. D, 17.4 x 17 mm, 3.07 g, axis 6. Crawford 544/23 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
LEG IX
127. D, 18 x 17.3 mm, 3.47 g, axis 3. Crawford 544/25 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
128. D, 17.2 x 17 mm, 3.25 g, axis 6. Crawford 544/26 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
129. D, 18.7 x 17.5 mm, 3.24 g, axis 7. Crawford 544/26 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
130. D, 17.2 x 17 mm, 3.14 g, axis 6. Crawford 544/30 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
LEG XV
131. D, 18 x 17.8 mm, 3.36 g, axis 12. Crawford 544/31 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
132. D, 17.7 x 16.7 mm, 2.43 g, axis 7. Crawford 544/32 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
133. D, 19.6 x 17.2 mm, 3.49 g, axis 9. Crawford 544/36 (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved, worn.
LEG XX
134. D, 16.6 x 16 mm, 2.67 g, axis 9. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved, worn, Rv. illegible.
135. D, 18.3 x 18 mm, 3.08 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.
136. D, 17 x 16.7 mm, 3.30 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Very worn, border blunt.
137. D, 18 x 16.6 mm, 2.88 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Worn, oxidized.
138. D, 16 x 15.8 mm, 2.88 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Rv. illegible.
139. D, 18.7 x 17.3 mm, 3.26 g, axis 9. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved, worn, legend illegible.
140. D, 16.5 x 16.2 mm, 3.43 g, axis 1. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.

141. D, 18.3 x 17.4 mm, 3.41 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.
142. D, 17 x 16.5 mm, 3.24 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.
143. D, 17.3 x 16.2 mm, 3.33 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.
144. D, 17.6 x 17.3 mm, 3.33 g, axis ? Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved, Rv. illegible.
145. D, 17.7 x 17 mm, 3.23 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.
146. D, 18.6 x 16.6 mm, 3.38 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.
147. D, 17 x 17 mm, 3.27 g, axis 9. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
148. D, 16.7 x 16.5 mm, 3.35 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
149. D, 18.2 x 17.3 mm, 3.41 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
150. D, 17.3 x 17 mm, 2.96 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved, Rv. blunt.
151. D, 17.5 x 16.5 mm, 3.47 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.
152. D, 18 x 16.2 mm, 3.52 g, axis 3. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.). Badly conserved.
153. D, 17 x 16.2 mm, 3.64 g, axis 6. Crawford 544/13-39? (mint moving with M. Antonius, 32-31 B.C.).
SCARPVS IMP
154. D, 18.1 x 17.4 mm, 3.41 g, axis 12. Crawford 546/4 (mint in Cyrenaica, 31 B.C.).
155. D, 21.7 x 21.1 mm, 3.35 g, axis ? Overstruck, Obv. Crawford 464/2 (Rome, 46 B.C.) applied twice; Rv. deleted. Countermark /S on Obv.

Kingdom of Numidia

156. D, 19 x 18.6 mm, 3.47 g, axis 12. Mazard 1955, no. 84; RPC I, 717; Amela Valverde, Martinez Chico 2019, p. 444, 448 (king Juba I, Utica, 49-46 B.C.).
Obv.: [REX] JUBA. Juba I head right, bearded and diademed, wearing scepter. Circle of dots.
Rv.: Neo-Punic circular inscription YWB'Y HMMLKT. Octastyle temple.

Roman Empire

Augustus

157. D, 21 x 20 mm, 3.46 g, axis 9. RIC I², p. 59, no. 253 (mint in Italy – Rome? Brundisium?, 32-29 B.C.). Fairly conserved, worn. Countermark ' q / on Obv.
158. D, 20.6 x 18.7 mm, 3.35 g, axis 9. RIC I², p. 59, no. 257 (mint in Italy – Rome? Brundisium?, 32-29 B.C.).
159. D, 19.5 x 18.7 mm, 3.28 g, axis 6. RIC I², p. 60, no. 271 (mint in Italy – Rome? Brundisium?, 29-27 B.C.).
160. D, 19.7 x 17.4 mm, 3.42 g, axis 5. RIC I², p. 60, no. 272 (mint in Italy – Rome? Brundisium?, 29-27 B.C.). Badly conserved.
161. D, 20.6 x 18.7 mm, 3.42 g, axis 6. RIC I², p. 45, no. 51 (mint in Spain – Colonia Patricia?, 20-19 B.C.).
162. D, 20.4 x 18.6 mm, 2.09 g, axis 9. RIC I², p. 50, no. 126 (mint in Spain – Colonia Patricia?, 18 – 17/16 B.C.).
163. D, 17.7 x 17 mm, 3.52 g, axis 9. RIC I², p. 55, no. 207 (Lugdunum, 1-2, 2-3, 4-5 A.D.).
164. D, 17 x 16.3 mm, 3.52 g, axis 5. RIC I², p. 55, no. 207 (Lugdunum, 1-2, 2-3, 4-5 A.D.).
165. D, 20 x 19.8 mm, 3.71 g, axis 1. RIC I², p. 55, no. 207 (Lugdunum, 1-2, 2-3, 4-5 A.D.).

Tiberius

166. D, 18 x 17.2 mm, 3.84 g, axis 9. RIC I², p. 95, no. 26 (Rome, 14-37 A.D.).
167. D, 18 x 16.8 mm, 3.06 g, axis 6. Cf. RIC I², p. 95, no. 26, but Rv. to left (Rome, 14-37 A.D.).
168. D, 19.3 x 17 mm, 3.58 g, axis 6. RIC I², p. 95, no. 26 (Rome, 14-37 A.D.).
169. D, 19 x 18.7 mm, 3.72 g, axis 7. RIC I², p. 95, no. 26 (Rome, 14-37 A.D.).
170. D, 17.4 x 17.2 mm, 3.57 g, axis 3. RIC I², p. 95, no. 26 (Rome, 14-37 A.D.).

Claudius: Nero Caesar

171. D, 18.5 x 17.8 mm, 3.44 g, axis 9. RIC I², p. 125, no. 79 (Rome, 50-54 A.D.).

Nero

172. D, 17.8 x 17 mm, 3.45 g, axis 5. RIC I², p. 151, no. 26 (Rome, December 60 – December 61 A.D.).
173. D, 17.8 x 17.2 mm, 3.04 g, axis 6. RIC I², p. 153, no. 53 (Rome, 64-65 A.D.).
174. D, 17.5 x 16.8 mm, 3.21 g, axis 6. RIC I², p. 153, no. 62 (Rome, 65-66 A.D.).
175. D, 18.7 x 16.3 mm, 3.10 g, axis 6. RIC I², p. 154, no. 71 (Rome, 67-68 A.D.).

Galba

176. D, 17.8 x 17 mm, 3.38 g, axis 6. RIC I², p. 238, no. 111 (mint in Gaul – Vienna? Narbo? Lugdunum? April – November 69 A.D.).

177. D, 19 x 18.3 mm, 3.03 g, axis 6. RIC I², p. 241, no. 167 (Rome, July 69 – January 69 A.D.).
 178. D, 17.8 x 17.5 mm, 3.38 g, axis 6. RIC I², p. 241, no. 167 (Rome, July 68 – January 69 A.D.).

Otho

179. D, 18.2 x 17.2 mm, 3.47 g, axis 6. RIC I², p. 260, no. 8 (Rome, January – April 69 A.D.).

Vitellius

180. D, 18 x 17.2 mm, 3.49 g, axis 12. RIC I², p. 269, no. 28 (Tarraco?, 69 A.D.).
 181. D, 17.2 x 16.6 mm, 3.45 g, axis 2. RIC I², p. 269, no. 28 (Tarraco?, 69 A.D.).
 182. D, 17.6 x 16.5 mm, 3.38 g, axis 6. RIC I², p. 272, no. 70 (Rome, 69 A.D.).
 183. D, 18.6 x 18.4 mm, 3.40 g, axis 6. RIC I², p. 272, no. 70 (Rome, 69 A.D.).
 184. D, 18.3 x 18 mm, 3.46 g, axis 6. RIC I², p. 272, no. 70 (Rome, 69 A.D.).

Vespasian

185. D, 18 x 17.5 mm, 3.41 g, axis 6. RIC II, p. 16, no. 9 (Rome, 69-71 A.D.).
 186. D, 17.2 x 16 mm, 2.85 g, axis 7. RIC II, p. 16, no. 10 (Rome, 69-71 A.D.).
 187. D, 17 x 16.8 mm, 3.35 g, axis 6. RIC II, p. 16, no. 10 (Rome, 69-71 A.D.).
 188. D, 18 x 17.3 mm, 3.34 g, axis 6. RIC II, p. 16, no. 10 (Rome, 69-71 A.D.).
 189. D, 16 x 16 mm, 3.39 g, axis 6. RIC II, p. 16, no. 10 (Rome, 69-71 A.D.). Badly conserved, very oxidized.
 190. D, 18 x 16 mm, 3.34 g, axis 6. RIC II, p. 16, no. 10 (Rome, 69-71 A.D.).
 191. D, 16.2 x 15.6 mm, 3.44 g, axis 6. RIC II, p. 16, no. 16 (Rome, 69-71 A.D.).
 192. D, 17.2 x 17 mm, 3.34 g, axis 6. RIC II, p. 19, no. 37 (Rome, 70-72 A.D.). Badly conserved, oxidized.
 193. D, 18 x 17.6 mm, 2.58 g, axis 6. RIC II, p. 19, no. 37 (Rome, 70-72 A.D.).
 194. D, 16 x 15.6 mm, 3.40 g, axis 6. RIC II, p. 19, no. 37 (Rome, 70-72 A.D.). Obv. legend outside of the flan.
 195. D, 18.6 x 18 mm, 3.29 g, axis 6. RIC II, p. 19, no. 39 (Rome, 70-72 A.D.).
 196. D, 17.3 x 16.2 mm, 3.40 g, axis 6. RIC II, p. 19, no. 42 (Rome, 72-73 A.D.).
 197. D, 18 x 17.2 mm, 3.51 g, axis 6. RIC II, p. 20, no. 50 (Rome, 72-73 A.D.).
 198. D, 17.7 x 17.3 mm, 3.44 g, axis 7. RIC II, p. 20, no. 50 (Rome, 72-73 A.D.).
 199. D, 17.7 x 16.5 mm, 3.46 mm, axis 6. RIC II, p. 20, no. 52 (Rome, 72-73 A.D.).
 200. D, 18.4 x 17.8 mm, 3.45 g, axis 6. RIC II, p. 20, no. 52 (Rome, 72-73 A.D.).
 201. D, 19.3 x 18.3 mm, 3.44 g, axis 6. RIC II, p. 21, no. 65 (Rome, 73 A.D.).
 202. D, 18 x 17.7 mm, 3.46 g, axis 12. RIC II, p. 21, no. 65 (Rome, 73 A.D.). Badly conserved, Obv. effigy damaged.
 203. D, 19 x 18.4 mm, 3.43 g, axis 6. RIC II, p. 22, no. 67 (Rome, 73 A.D.).
 204. D, 19.3 x 19.2 mm, 3.34 g, axis 6. RIC II, p. 23, no. 75 (Rome, 74 A.D.).
 205. D, 17.7 x 17.5 mm, 3.44 g, axis 6. RIC II, p. 23, no. 75 (Rome, 74 A.D.).
 206. D, 19.4 x 18.3 mm, 2.82 g, axis 6. RIC II, p. 23, no. 75 (Rome, 74 A.D.).
 207. D, 21 x 19.2 mm, 3.00 g, axis 7. RIC II, p. 23, no. 77 (Rome, 74 A.D.).
 208. D, 19 x 17.8 mm, 3.36 g, axis 6. RIC II, p. 24, no. 89 (Rome, 75 A.D.). Notch on border.
 209. D, 19.2 x 18.5 mm, 3.31 g, axis 6. RIC II, p. 24, no. 90 (Rome, 75 A.D.).
 210. D, 18.5 x 17 mm, 3.00 g, axis 6. RIC II, p. 24, no. 90 (Rome, 75 A.D.).
 211. D, 19.2 x 17 mm, 3.43 g, axis 6. RIC II, p. 24, no. 90 (Rome, 75 A.D.).
 212. D, 18.4 x 17.5 mm, 3.56 g, axis 6. RIC II, p. 24, no. 90 (Rome, 75 A.D.).
 213. D, 21 x 18.7 mm, 3.46 g, axis 6. RIC II, p. 24, no. 90 (Rome, 75 A.D.).
 214. D, 19 x 17.7 mm, 3.57 g, axis 6. RIC II, p. 24, no. 90 (Rome, 75 A.D.).
 215. D, 18.3 x 17.3 mm, 3.06 g, axis 6. RIC II, p. 24, no. 90 (Rome, 75 A.D.).
 216. D, 18.4 x 17 mm, 3.01 g, axis 6. RIC II, p. 25, no. 98a (Rome, 76 A.D.).
 217. D, 19 x 18.7 mm, 3.08 g, axis 6. RIC II, p. 25, no. 99a (Rome, 76 A.D.).
 218. D, 19 x 17.7 mm, 3.43 g, axis 7. RIC II, p. 26, no. 103 (Rome, 77-78 A.D.).
 219. D, 18.7 x 18 mm, 2.70 g, axis 6. RIC II, p. 27, no. 110 (Rome, 77-78 A.D.).
 220. D, 18.3 x 17.2 mm, 3.42 g, axis 6. RIC II, p. 27, no. 114 (Rome, 79 A.D.).
 221. D, 19.3 x 18 mm, 3.53 g, axis 7. RIC II, p. 28, no. 124a (Rome, 75-79 A.D.).
 222. D, 19.6 x 18 mm, 3.02 g, axis 6. RIC II, p. 28, no. 124a (Rome, 75-79 A.D.). Notch on border.
 223. D, 18.5 x 18.5 mm, 3.55 g, axis 7. RIC II, p. 29, no. 131a (Rome, 78-79 A.D.).
 224. D, 18.7 x 18.5 mm, 3.21 g, axis ?. Worn, Rv. illegible.
 225. D, 17.5 x 16.2 mm, 3.46 g, axis ?. Worn, Rv. illegible.

Vespasian: Titus Caesar

226. D, 18.2 x 16.8 mm, 3.45 g, axis 6. RIC II, p. 35, no. 169 (Rome, 73 A.D.).
 227. D, 19.5 x 18.8 mm, 3.40 g, axis 9. RIC II, p. 33, no. 155 (Rome, 71-72 A.D.).
 228. D, 18.6 x 18.5 mm, 2.95 g, axis 6. RIC II, p. 37, no. 187 (Rome, 76 A.D.).
 229. D, 17.4 x 17 mm, 3.17 g, axis 6. RIC II, p. 37, no. 191 (Rome, 76 A.D.).
 230. D, 17.8 x 17.4 mm, 3.09 g, axis 6. RIC II, p. 38, no. 197 (Rome, 77-78 A.D.).
 231. D, 18.3 x 16.6 mm, 3.37 g, axis 6. RIC II, p. 39, no. 219 (Rome, 78-79 A.D.).

Vespasian: Domitian Caesar

232. D, 18.1 x 16.3 mm, 3.44 g, axis 9. RIC II, p. 43, no. 248 (Rome, undated – i. e. 69-79 A.D.).
 233. D, 18.7 x 18 mm, 3.13 g, axis 6. RIC II, p. 42, no. 238 (Rome, 76 A.D.). Notches on border.
 234. D, 19.5 x 19 mm, 3.49 g, axis 3. RIC II, p. 43, no. 242 (Rome, 77-78 A.D.).
 235. D, 18 x 17.8 mm, 3.06 g, axis 6. RIC II, p. 43, no. 242 (Rome, 77-78 A.D.).
 236. D, 19 x 18.2 mm, 3.33 g, axis 6. RIC II, p. 43, no. 244 (Rome, 79 A.D.).
 237. D, 18.2 x 17.2 mm, 3.42 g, axis 6. RIC II, p. 43, no. 248 (Rome, undated).

Titus

238. D, 18 x 17.8 mm, 3.56 g, axis 6. RIC II, p. 118, no. 14a (Rome, 79 A.D.).
 239. D, 18.5 x 17 mm, 3.15 g, axis 6. RIC II, p. 118, no. 17 (Rome, 79 A.D.).
 240. D, 19 x 19 mm, 3.55 g, axis 6. RIC II, p. 119, no. 25a (Rome, 80 A.D.).
 241. D, 18.3 x 18 mm, 3.45 g, axis 12. RIC II, p. 119, no. 26a (Rome, 80 A.D.).

Titus: Domitian Caesar

242. D, 17.5 x 17 mm, 3.51 g, axis 6. RIC II, p. 121, no. 40 (Rome, 80 A.D.).
 243. D, 18.5 x 18 mm, 2.92 g, axis 6. Cf. RIC II, p. 121, no. 41 (Rome, 80 A.D.), but Obv. legend CAESAR DIVI F
 DOMITIANVS COS VII.
 244. D, 18 x 17.3 mm, 3.43 g, axis 6. RIC II, p. 121, no. 42 (Rome, 80 A.D.).
 245. D, 18 x 17.7 mm, 2.92 g, axis 7. RIC II, p. 122, no. 51 (Rome, 80 A.D.).
 246. D, 17.6 x 16.5 mm, 3.45 g, axis 6. RIC II, p. 122, no. 51 (Rome, 80 A.D.).
 247. D, 17.6 x 17.3 mm, 3.58 g, axis 6. RIC II, p. 122, no. 50 (Rome, 80 A.D.).
 248. D, 18.6 x 17.6 mm, 3.27 g, axis 5. RIC II, p. 122, no. 51 (Rome, 80 A.D.).

Titus: Divus Vespasianus

249. D, 20 x 20 mm, 3.38 g, axis 8. RIC II, p. 123, no. 60 (Rome, 80-81 A.D.).

Domitian

250. D, 17 x 16.3 mm, 3.43 g, axis 5. RIC II, p. 154, no. 1 (Rome, 81 A.D.).
 251. D, 18.5 x 18 mm, 3.46 g, axis 7. RIC II, p. 154, no. 3 (Rome, 81 A.D.).
 252. D, 19 x 17 mm, 3.04 g, axis 6. RIC II, p. 156, no. 22 (Rome, 81 A.D.).
 253. D, 18 x 17.5 mm, 3.28 g, axis 6. RIC II, p. 156, no. 27 (Rome, 82 A.D.).
 254. D, 19.2 x 19 mm, 3.58 g, axis 6. RIC II, p. 157, no. 32 (Rome, 82 A.D.).
 255. D, 18.5 x 18.4 mm, 3.54 g, axis 6. RIC II, p. 158, no. 41 (Rome, 81-83 A.D.).
 256. D, 18.8 x 17.6 mm, 3.54 g, axis 6. RIC II, p. 163, no. 76 (Rome, 86 A.D.).
 257. D, 19.8 x 18.5 mm, 3.23 g, axis 6. RIC II, p. 163, no. 76 (Rome, 86 A.D.).
 258. D, 19 x 19 mm, 5.56 g, axis 6. RIC II, p. 166, no. 107 (Rome, 88 A.D.).
 259. D, 19.8 x 18 mm, 3.47 g, axis 6. RIC II, p. 167, no. 110 (Rome, 88 A.D.).
 260. D, 20 x 18.5 mm, 3.15 g, axis 6. Hybrid: Obv. as RIC II, p. 166, no. 106 (Rome, 88 A.D.), Rv. as RIC II, p. 168,
 no. 122 (Rome, 88-89 A.D.) but owl in field.
 261. D, 19 x 17.4 mm, 3.55 g, axis 6. RIC II, p. 170, no. 138 (Rome, 88-89 A.D.).
 262. D, 18.5 x 17.5 mm, 3.28 g, axis 6. RIC II, p. 170, no. 140 (Rome, 88-89 A.D.).
 263. D, 18 x 17.7 mm, 2.98 g, axis 7. Hybrid: Obv. as RIC II, p. 170, no. 142 (Rome, 88-89 A.D.), but Rv.-type as
 RIC II, p. 170, no. 138.
 264. D, 19 x 18.6 mm, 3.56 g, axis 6. RIC II, p. 171, no. 150 (Rome, 90 A.D.).
 265. D, 19 x 17.2 mm, 3.38 g, axis 6. RIC II, p. 172, no. 154 (Rome, 90-91 A.D.).
 266. D, 19.2 x 18.5 mm, 3.41 g, axis 6. RIC II, p. 173, no. 166 (Rome, 92 A.D.).
 267. D, 19 x 18.2 mm, 3.64 mm, axis 6. RIC II, p. 174, no. 172 (Rome, 92-93 A.D.).
 268. D, 18.2 x 17.8 mm, 3.31 g, axis 6. RIC II, p. 174, no. 172 (Rome, 92-93 A.D.).
 269. D, 17.7 x 17.3 mm, 3.46 g, axis 6. RIC II, p. 174, no. 173 (Rome, 92-93 A.D.).
 270. D, 18.6 x 17.7 mm, 3.47 g, axis 6. RIC II, p. 174, no. 172 (Rome, 92-93 A.D.).
 271. D, 18.4 x 17.8 mm, 3.50 g, axis 6. RIC II, p. 174, no. 175 (Rome, 93-94 A.D.).
 272. D, 19.2 x 17 mm, 2.61 g, axis 7. RIC II, p. 174, no. 177 (Rome, 93-94 A.D.).
 273. D, 19 x 17.3 mm, 3.59 g, axis 6. RIC II, p. 174, no. 177 (Rome, 93-94 A.D.).
 274. D, 19.8 x 17.5 mm, 3.23 g, axis 6. RIC II, p. 174, no. 178 (Rome, 93-94 A.D.).
 275. D, 18.3 x 17.3 mm, 3.60 g, axis 7. RIC II, p. 175, no. 186 (Rome, 95 A.D.).
 276. D, 19 x 18.7 mm, 3.64 g, axis 6. RIC II, p. 175, no. 188 (Rome, 95 A.D.).

Nerva

277. D, 18 x 17.9 mm, 3.00 g, axis 6. RIC II, p. 223, no. 7 (Rome, 96 A.D.).
 278. D, 18.9 x 18 mm, 3.34 g, axis 6. RIC II, p. 223, no. 9 (Rome, 96 A.D.).
 279. D, 18 x 16.7 mm, 3.39 g, axis 2. RIC II, p. 224, no. 14 (Rome, 97 A.D.).
 280. D, 17.2 x 17 mm, 3.47 g, axis 6. RIC II, p. 224, no. 16 (Rome, 97 A.D.).
 281. D, 18.2 x 18 mm, 3.49 g, axis 7. RIC II, p. 224, no. 17 (Rome, 97 A.D.).

282. D, 17 x 16.7 mm, 3.36 g, axis 6. RIC II, p. 225, no. 31 (Rome, 97 A.D.).
 283. D, 18 x 17.7 mm, 3.66 g, axis 12. RIC II, p. 226, no. 48 (Rome, 98 A.D.).

Trajan

284. D, 19.2 x 17.6 mm, 3.41 g, axis 6. RIC II, p. 246, no. 22 (Rome, 98-99 A.D.).
 285. D, 19 x 18.2 mm, 3.39 g, axis 6. RIC II, p. 246, no. 22 (Rome, 98-99 A.D.).
 286. D, 19 x 18 mm, 3.25 g, axis 6. RIC II, p. 246, no. 30 (Rome, 98-99 A.D.).
 287. D, 18.2 x 17.5 mm, 3.43 g, axis 6. RIC II, p. 247, no. 32 (Rome, 100 A.D.).
 288. D, 19.2 x 18.6 mm, 3.30 g, axis 6. RIC II, p. 248, no. 58 (Rome, 101-102 A.D.).
 289. D, 19 x 18.4 mm, 3.47 g, axis 6. RIC II, p. 248, no. 58 (Rome, 101-102 A.D.).

Appendix no. 2

Table I The Roman Republican coins of the hoard

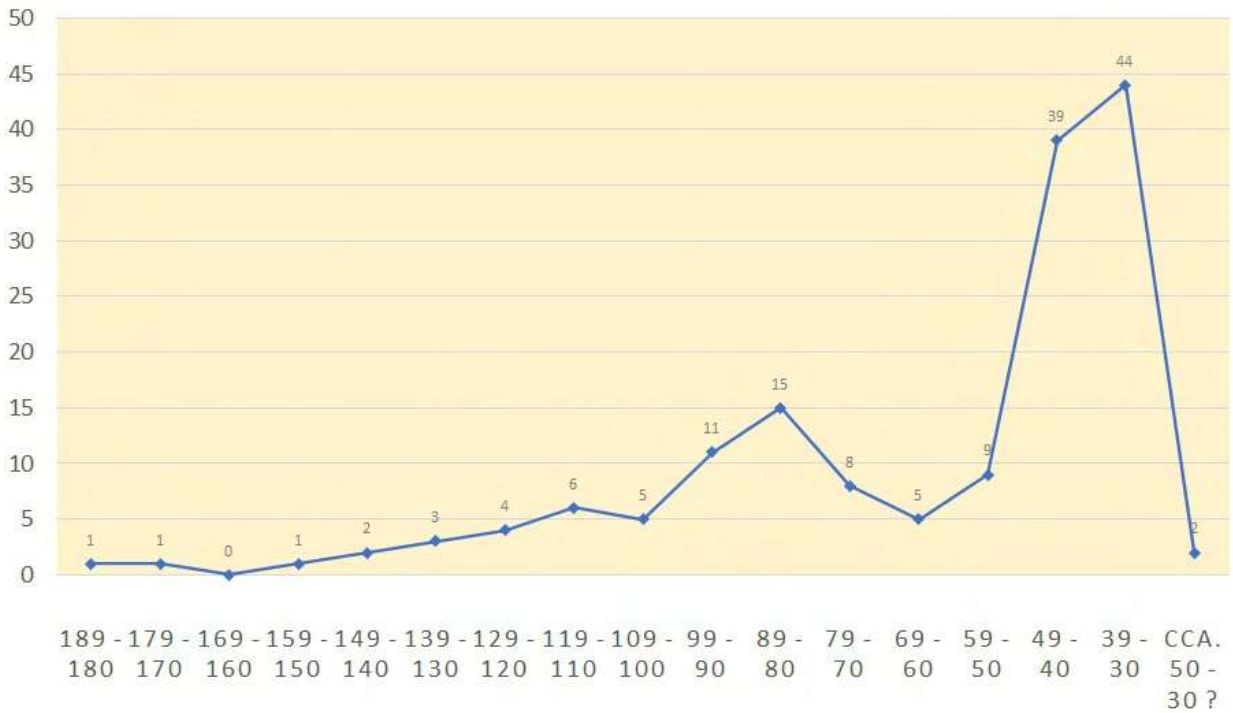
Crt. no.	Period (years B.C.)	Number of pieces	% of total	Average number of entries/year
1.	189 - 180	1	0.64	0.1
2.	179 - 170	1	0.64	0.1
3.	169 - 160	-	-	-
4.	159 - 150	1	0.64	0.1
5.	149 - 140	2	1.28	0.2
6.	139 - 130	3	1.92	0.3
7.	129 - 120	4	2.56	0.4
8.	119 - 110	6	3.84	0.6
9.	109 - 100	5	3.20	0.5
10.	99 - 90	11	7.05	1.1
11.	89 - 80	15	9.61	1.5
12.	79 - 70	8	5.12	0.8
13.	69 - 60	5	3.20	0.5
14.	59 - 50	9	5.76	0.9
15.	49 - 40	39	25.00	3.9
16.	39 - 30	44	28.20	4.4
17.	cca. 50 - 30 ?	2	1.28	0.2
	Total	156		

Appendix no. 3

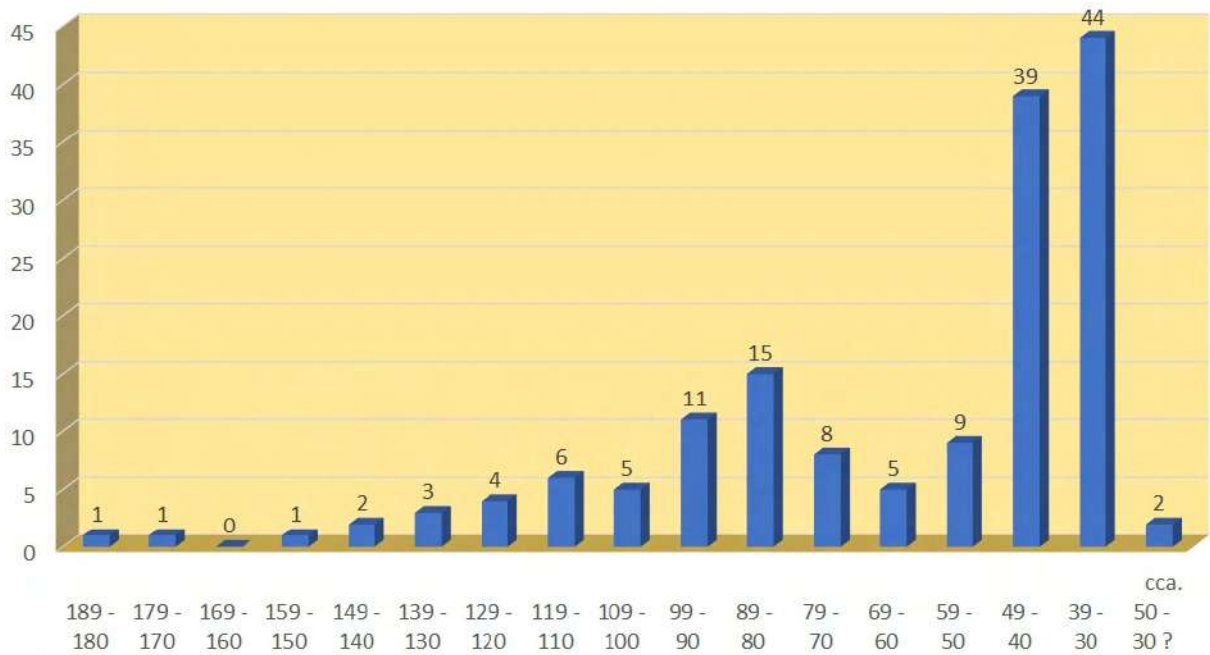
Table II The Roman Imperial coins of the hoard

Crt. no.	Issuer	Number of pieces	% of total	Main ruler	Years of reign	Average number of entries/year
1.	Augustus	9	6.76	Augustus	44	0.20
2.	Tiberius	5	3.75	Tiberius	23	0.21
3.	Caligula	-	-	Caligula	4	-
4.	Claudius: Nero Caesar	1	0.75	Claudius	13	0.07
5.	Nero	4	3.00	Nero	15	0.86
6.	Galba	3	2.25			
7.	Otho	1	0.75			
8.	Vitellius	5	3.75			
9.	Vespasian	41	30.82	Vespasian	10	5.30
10.	Vespasian: Titus Caesar	6	4.51			
11.	Vespasian: Domitian Caesar	6	4.51			
12.	Titus	4	3.00	Titus	2	6.00
13.	Titus: Domitian Caesar	7	5.26			
14.	Titus: divus Vespasian	1	0.75			
15.	Domitian	27	20.30	Domitian	15	1.80
16.	Nerva	7	5.26	Nerva	2	3.50
17.	Trajan	6	4.51	Trajan	5	1.20
	Total	133				

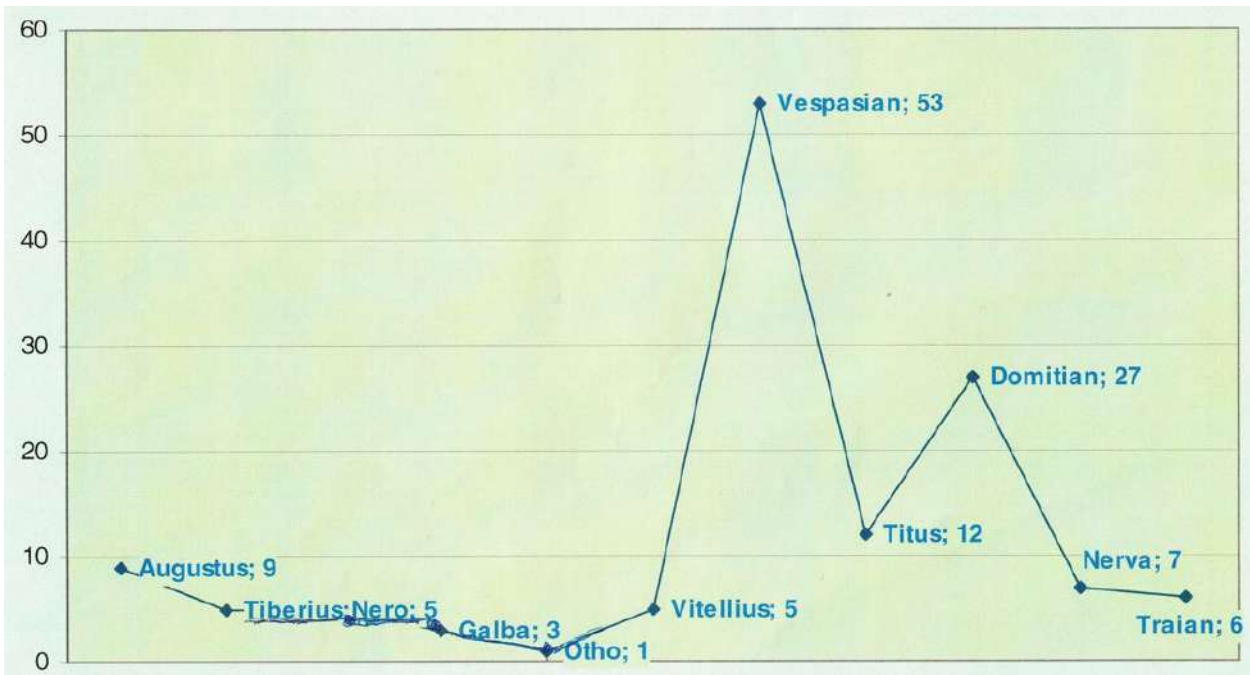
NUMISMATICĂ

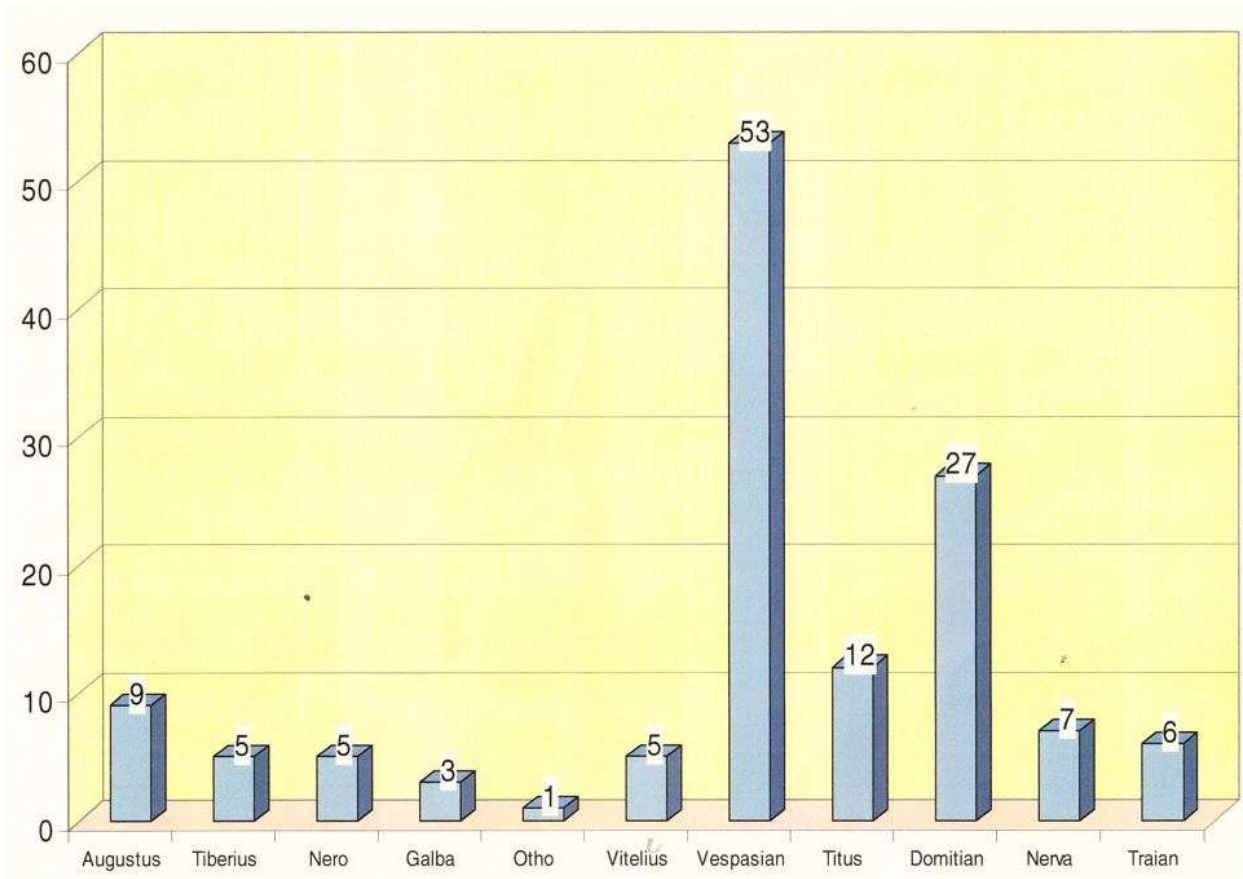
Graph_1: Diagram of the lot of republican coins.

Graph_2: Structure of the lot of republican coins.

Graph_3: Diagram of the lot of imperial coins.

Graph_4: Structure of the lot of imperial coins.

Plate I

Plate II

Plate III

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

Plate IV

Plate V

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

Plate VI

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

Plate VII

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

Plate VIII

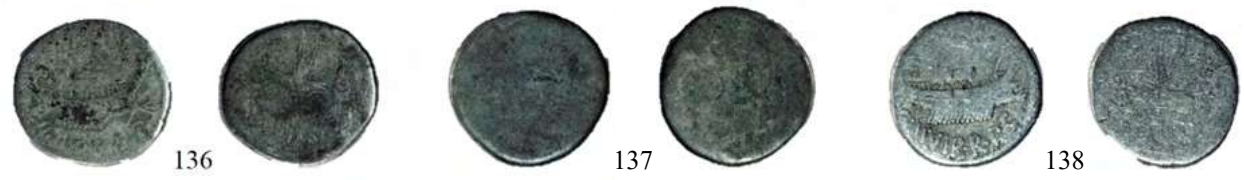

Plate IX

Plate X

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

Plate XI

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

Plate XII

Plate XIII

Plate XIV

Plate XVII

289

ANALIZA METALOGRAFICĂ A UNOR MONEDE ROMANE DIN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI III P. CH.

Mihai MUNTEANU*
Lucian BARBU-TUDORAN**
Radu ARDEVAN***

METALLOGRAPHIC ANALYSIS OF SOME ROMAN COINS FROM THE FIRST HALF OF THE 3RD CENTURY A.D.

ABSTRACT

Non-destructive metallographic analyzes were performed, with a Scanning Electron Microscope, on a batch of 18 Roman silver coins. All coins were discovered at Potaissa and are part of the collection of this museum. Their metallic composition indicates the gradual reduction of the percentage of silver until under Philip the Arab, but in the years of Decius it drops drastically. The pieces of Trebonianus Gallus and Valerian offer suspiciously high percentages of silver, and we wonder how representative they are of their era. The obtained data are useful for understanding the monetary aspect of the great crisis of the Roman world in the 3rd century.

Keywords: Roman Empire, 3rd century A.D., silver coins, metallographic analyzes, Potaissa.

Introducere

Cum bine se știe, statul roman a aplicat adeseori reduceri, mai mult sau mai puțin consistente, ale conținutului de argint în monedele emise. Asemenea gesturi de alterare a titlului pieselor survineau în perioade de criză economică, atunci când statul nu dispunea de suficient metal prețios pentru plățile necesare (îndeosebi către armată)¹. Așadar, urmărirea compoziției de metal fin în monedele romane imperiale contribuie serios la documentarea asupra momentelor de criză și a amplitudinii lor reale în epocă².

Dar, cu toate progresele tehnice înregistrate în ultimele decenii, asemenea cercetări rămân anevoioase și dificile. Pentru istoricii Antichității din România este greu de efectuat investigații ample în acest sens, pe loturi mari de monede antice. Așa că, deocamdată, le putem desfășura doar pe eșantioane cât de cât reprezentative din monedele aflate în circulație atunci.

În cazul de față s-a avut în vedere compoziția și procentajul de metal fin în monede romane imperiale de argint din Dacia, de la sfârșitul secolului II și prima jumătate a secolului III p. Chr. Este tocmai perioada tranziției brutale de la echilibrul relativ al epocii Antoninilor la regimul Severilor și apoi la grava criză generală din vremea „Anarhiei militare”³. Constatările obținute ar putea argumenta mai bine apariția și amploarea crizei, precum și reflectarea ei în cazul provinciei carpatice.

Ca eșantion au fost alese monede rezultate din cercetări arheologice desfășurate la Potaissa – centru important al Daciei nordice și sediul legiunii V Macedonica⁴. S-au ales piese din cele mai frecvente pentru fiecare secvență cronologică (domnie) din arcul cronologic avut în vedere. Așadar, s-a vrut ca acestea să constituie un lot apt a pune în lumină tendințele majore ale numerarului circulant atunci în provincia Dacia. Fără îndoială, monedele din plățile pentru armată (și mai ales pentru legiuni) sunt cele mai în măsură să evidențieze această realitate istorică.

Scopul și metodologia cercetării

Studiul a implicat analiza unui număr de 18 monede romane aflate în colecția Muzeului Turda, emise de Commodus (2 denari), Septimius Severus (2 denari), Macrinus (2 denari), Severus Alexander (2 denari), Gordian III (2 denari și 1 antoninian), Filip Arabul (1 antoninian), Traianus Decius (2 antoninieni), Trebonianus Gallus (2 antoninieni) și Valerian (2 antoninieni). Pentru Commodus și Septimius Severus au fost selectate piese bătute în monetăria de la Roma, constituind în acest fel o referință față de care să fie

* Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca; e-mail: Mihai.Munteanu@ethm.utcluj.ro.

** Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca / Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Tehnologii Izotopice și Moleculare; e-mail: lucianbarbutudoran@gmail.com.

*** Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; e-mail: rardevan@gmail.com.

¹ Mattingly 1967, p. 186-187; Callu 1969, p. 237-248. Vezi și Walker 1976.

² Depeyrot, Hollard 1987, p. 67-69; Depeyrot 2006, p. 117-119.

³ Howgego 2005, p. 149-151.

⁴ Andone-Rotaru 2020; Găzdac, Matei 2022.

raportate monedele care fac obiectul cercetării, anume cele emise de împărații din prima jumătate a secolului III p. Ch.; în plus, acestea provin dintr-un tezaur și în consecință constituie o referință atât din punct de vedere estetic, cât și pentru procentul de argint din pastila monetară.

Perspectiva legală a acestor analize nedistructive a fost reglementată prin semnarea unui protocol cu instituția care este deținătorul legal al pieselor.

Analizele au fost efectuate cu un echipament SEM (Scanning Electron Microscope) și au avut ca scop evidențierea modului în care procentajul de argint fluctuează (scade) de-a lungul primei jumătăți a secolului III p. Ch în comparație cu referințele alese, în monedele de argint romane – denari și mai apoi antoninieni. În plus, pentru piesele suberate s-a investigat prin măsurători dedicate procentajul de argint al foiței care învelea miezul de bronz al acestora.

Analizele propriu-zise au vizat 4 zone distincte (fiecare cu o suprafață de circa 6 mm²) de pe aversul fiecărei piese și s-au efectuat la o tensiune suficient de mare (30 kV), care să asigure o penetrare de ordinul micronilor în pastila monetară (analiză nedistructivă). Ulterior, s-a calculat media valorilor măsurate, pentru estimarea procentajului de argint al fiecărei piese în parte⁵.

Rezultatele obținute

A. Monedele „Referință”

1. Commodus, denar, nr. inv. 22150

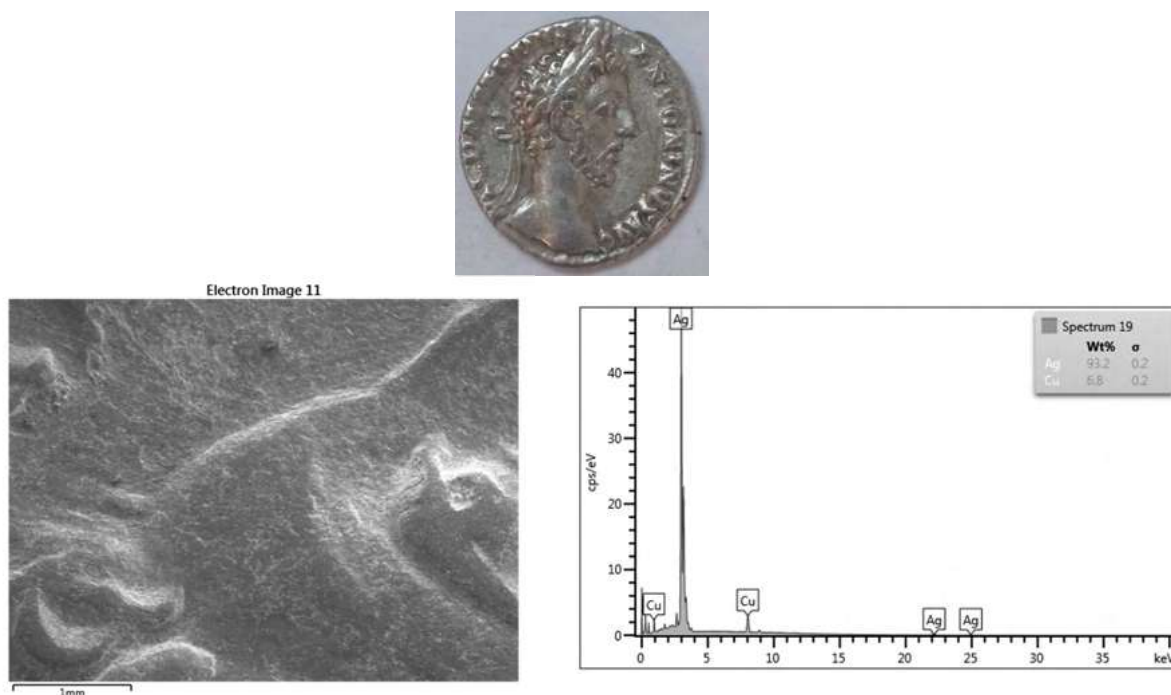

Fig. 1: Denar Commodus (avers).

Zonă analizată (stânga); graficul cu elementele identificate și raportul dintre ele (dreapta)

Se remarcă faptul că pentru această piesă, în zona investigată (fig. 1), raportul dintre Ag și Cu este de 93,2 – 6,8, adică de aproape 13,7-1. În continuare, pentru următoarele 3 zone investigate de pe aversul monedei s-au obținut următoarele rapoarte: 92,7 – 7,3; 87,8 – 12,2; 92 – 8. În consecință, aliajul este unul omogen, iar **valoarea medie a raportului argint-cupru este de 91,4 – 8,6, adică de 10,6 părți de argint la 1 parte de cupru.**

2. Commodus, denar, nr. inv. 22149

Pentru această piesă, rapoartele dintre Ag și Cu pentru cele patru zone analizate sunt de 87,9 – 12,1; 86,1 – 13,9; 87,6 – 12,4; 91,7 – 8,3, adică **o valoare medie a raportului argint-cupru este de 88,3 – 11,7, adică de circa 7,5 părți de argint la 1 parte de cupru.**

⁵ Întrucât este vorba de o analiză efectuată cu metodele contemporane din științele exacte, la formularea rezultatelor s-a păstrat modalitatea de notare a elementelor din tabelul lui Mendeleev. Așa că pentru argint se folosește sigla Ag, deși în numismatică s-a încetățenit sigla AR.

3. Septimius Severus, denar, nr. inv. 22216

Fig. 2: Denar Septimius Severus (avers).

Zonă analizată (stânga); graficul cu elementele identificate și raportul dintre ele (dreapta)

Se remarcă faptul că pentru această piesă, în zona investigată (fig. 2), raportul dintre Ag și Cu este de 90,4 – 9,6 , adică de aproape 10-1. În continuare, pentru următoarele 3 zone investigate de pe aversul monedei s-au obținut următoarele rapoarte: 92,9 – 7,1; 92,3 – 7,7; 93,6 – 6,4. În consecință, aliajul este tot unul omogen, iar **valoarea medie a raportului argint-cupru este de 92,3 – 7,7, adică de circa 12 părți de argint (11,98) la 1 parte de cupru.**

4. Septimius Severus, denar, nr. inv. 22231

Pentru această piesă, rapoartele dintre Ag și Cu pentru cele patru zone analizate sunt de 93,8 – 6,2; 90,8 – 9,2; 92,6 – 7,4; 88,1 – 11,9 , ceea ce conduce la o **valoare medie a raportului argint-cupru de 91,3 – 8,7 , adică de circa 10,5 părți de argint (10,49) la 1 parte de cupru.**

B. Monedele „de interes”

1. Macrinus, denar, Roma, nr. inv. 22550

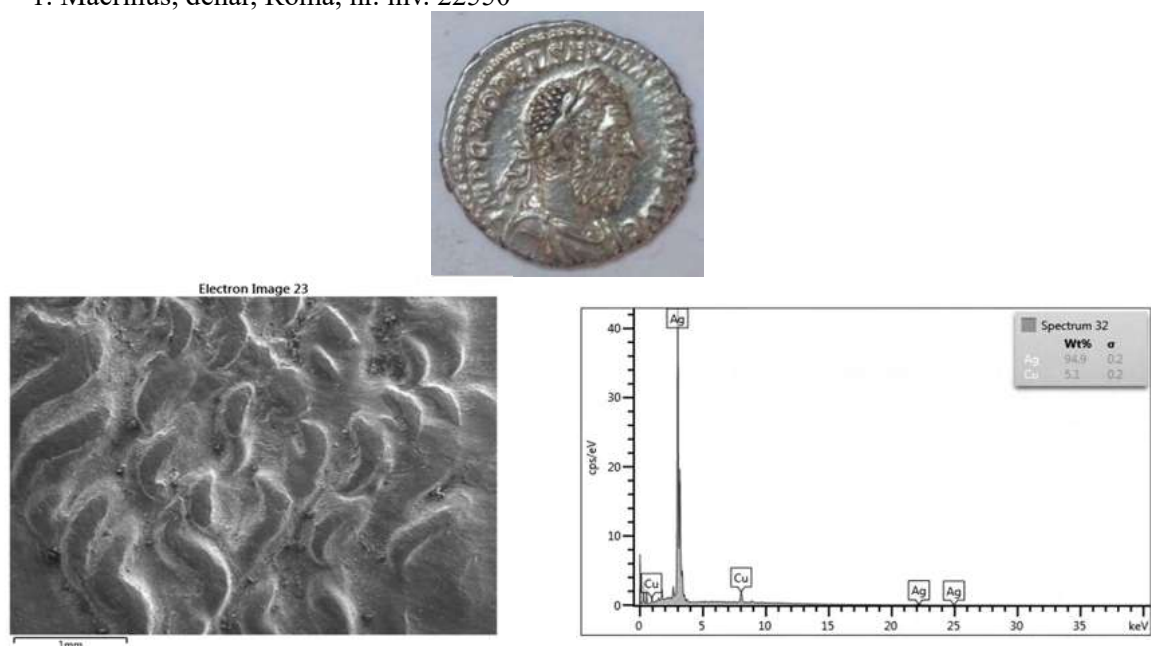

Fig. 3: Denar Macrinus (avers).

Zonă analizată (stânga); graficul cu elementele identificate și raportul dintre ele (dreapta)

Pentru această piesă, rapoartele dintre Ag și Cu pentru cele patru zone analizate sunt de 93,7 – 6,3; 94,7 – 5,3; 94,9 – 5,1; 92,6 – 7,4 , ceea ce conduce la o **valoare medie a raportului argint-cupru de aproximativ 94 – 6, adică 15,6 părți de argint la 1 parte de cupru.**

2. Macrinus, denar, nr. inv. 22551

Valorile rapoartelor dintre Ag – Cu pentru cele patru zone analizate sunt mult inferioare față de moneda anterioară, înregistrând următoarele valori: 76,2 – 23,8; 76,8 – 23,2; 78 – 22; 79,8 – 20,2, ceea ce conduce la o **valoare medie a raportului argint-cupru de aproximativ 77,7 – 22,3, adică de circa 3,5 părți de argint la 1 parte de cupru.**

3. Severus Alexander, denar, Roma, nr. inv. 6937

Valorile rapoartelor dintre Ag și Cu pentru cele patru zone analizate sunt de 90,2 – 9,8; 92,2 – 7,8; 91,7 – 8,3; 92,1 – 7,9, ceea ce conduce la o **valoare medie a raportului argint-cupru de aproximativ 91,5 – 8,5, adică de circa 10,7 părți de argint la 1 parte de cupru.**

4. Severus Alexander, denar, Roma, 223 d. Ch., nr. inv. 6895

Valorile rapoartelor dintre Ag și Cu pentru cele patru zone analizate sunt de 88,2 – 11,8; 85,7 – 14,3; 76 – 24; 92,3 – 7,7, ceea ce conduce la o **valoare medie a raportului argint-cupru de aproximativ 85,5 – 14,5, adică de circa 5,9 părți de argint la 1 parte de cupru.**

5. Gordian III, denar, nr. inv. 1417

Valorile rapoartelor dintre Ag și Cu pentru cele patru zone analizate sunt de 80,2 – 19,8; 86,5 – 13,5; 82,8 – 17,2; 86,1 – 13,9, ceea ce conduce la o **valoare medie a raportului argint-cupru de aproximativ 83,9 – 16,1, adică de circa 5,2 părți de argint la 1 parte de cupru.**

6. Gordian III, antoninian, nr. inv. 2129

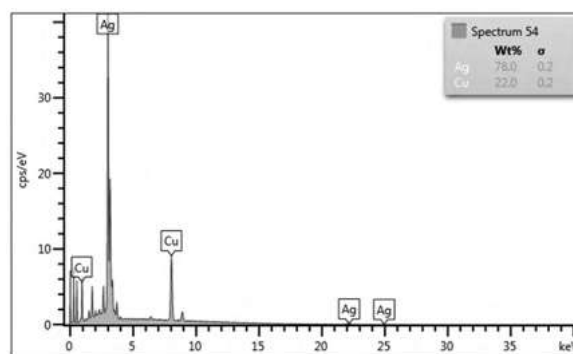
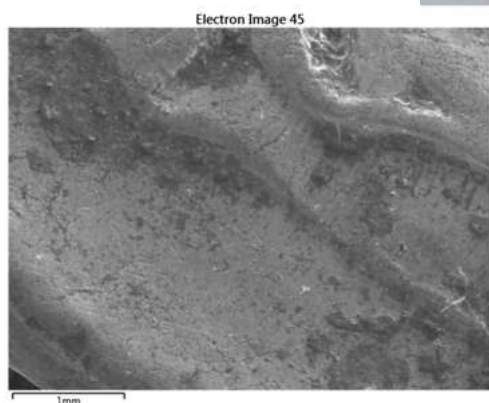

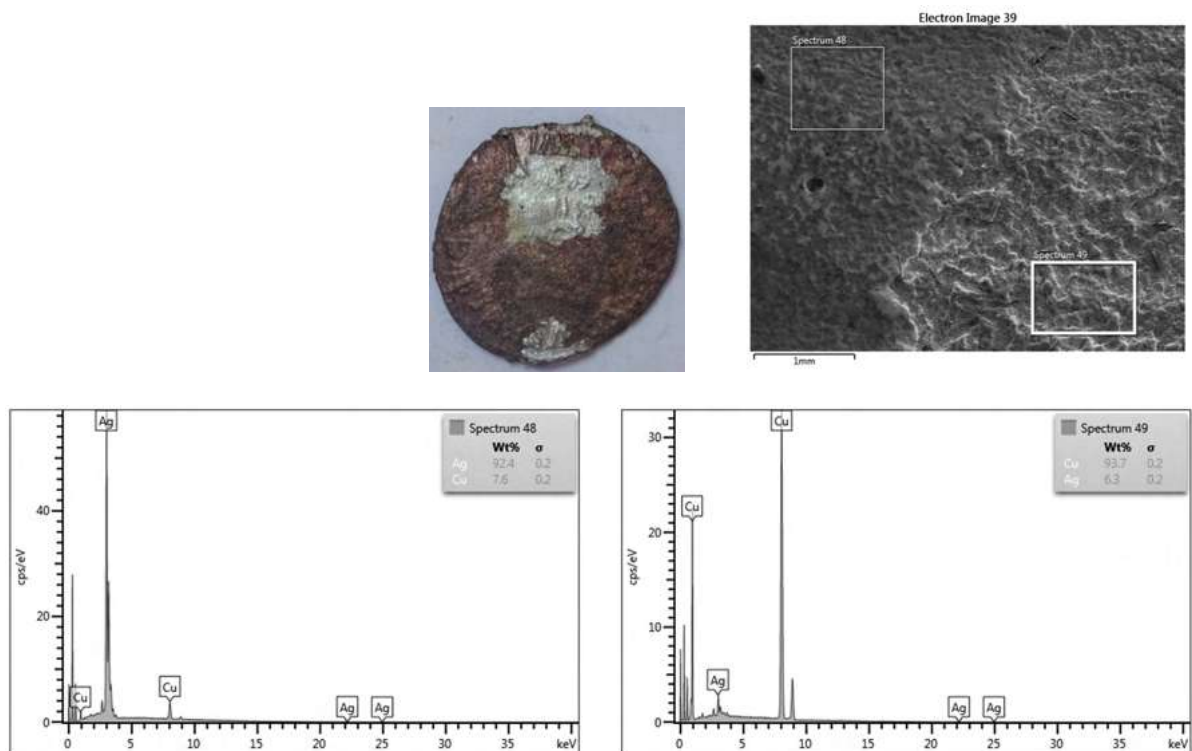
Fig. 4: Antoninian Gordian III (avers).

Zonă analizată (stânga); graficul cu elementele identificate și raportul dintre ele (dreapta)

Valorile rapoartelor dintre Ag și Cu pentru cele patru zone analizate sunt de 70,6 – 29,4; 75,9 – 24,1; 69,2 – 30,8, 78 – 22, ceea ce conduce la o **valoare medie a raportului argint-cupru de aproximativ 73,4 – 26,6, adică de circa 2,7 părți de argint la 1 parte de cupru. Pe baza acestui raport dintre argint și cupru, piesa poate fi încadrată în categoria celor de billon.**

7. Gordian III, denar suberat, Roma, nr. inv. 10720

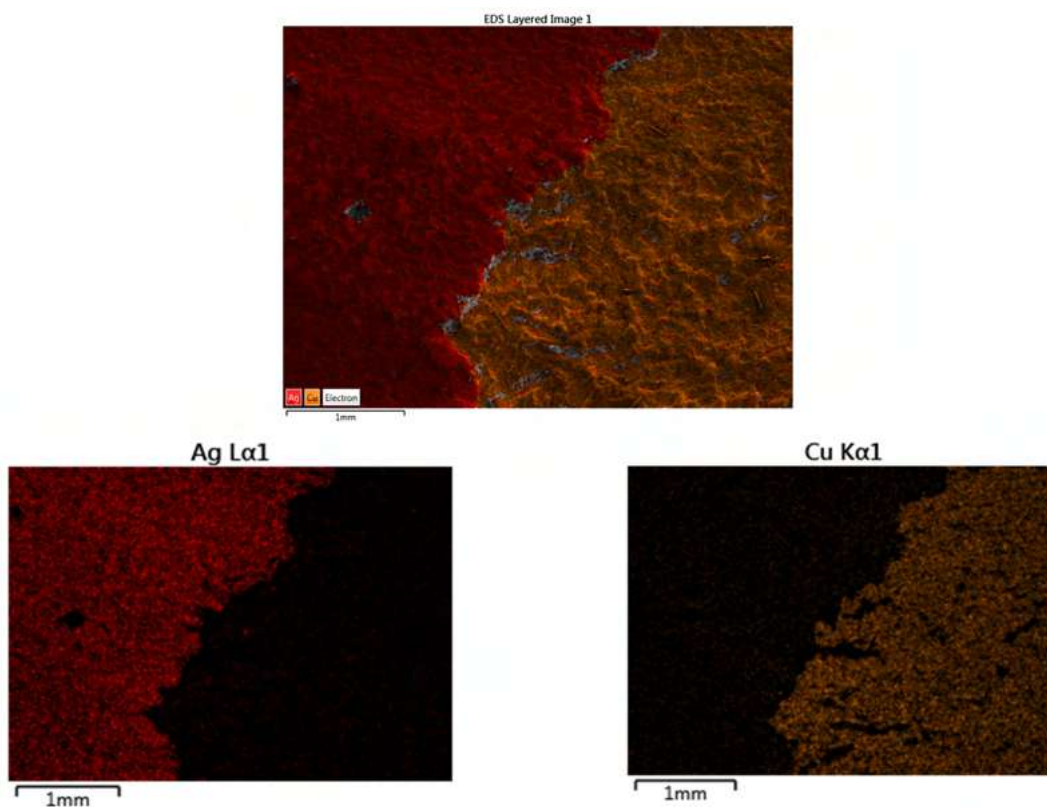
Pentru această piesă, analiza s-a făcut pe două zone distincte: miezul piesei, dar și pe pojghița de argint, care acoperea pe alocuri miezul.

**Fig. 5: Denar suberat Gordian III (avers).
Cele două zone investigate și graficele elementelor Ag și Cu
identificate în zonele analizate (48 – pojghița de argint și 49 – miezul monedei)**

Se observă din rezultatele analizelor că dacă miezul monedei are un raport Ag-Cu de 6,3 – 93,7, la nivelul pojghiței de argint acest raport era de 92,4 – 7,6 în favoarea argintului.

Distribuția planară a elementelor Ag și Cu în zonele analizate este redată în figura 6:

**Fig. 6: Distribuția planară a elementelor Ag și Cu în zonele analizate
(pe pojghița de argint și pe miezul monedei)**

Se remarcă faptul că, în ciuda faptului că procentajul de argint în piese înregistra deja un trend descrescător, pentru piesele suberate pelicula de suprafață care învelea moneda era confecționată din argint de puritate mare.

8. Filip Arabul, antoninian, nr. inv. 144

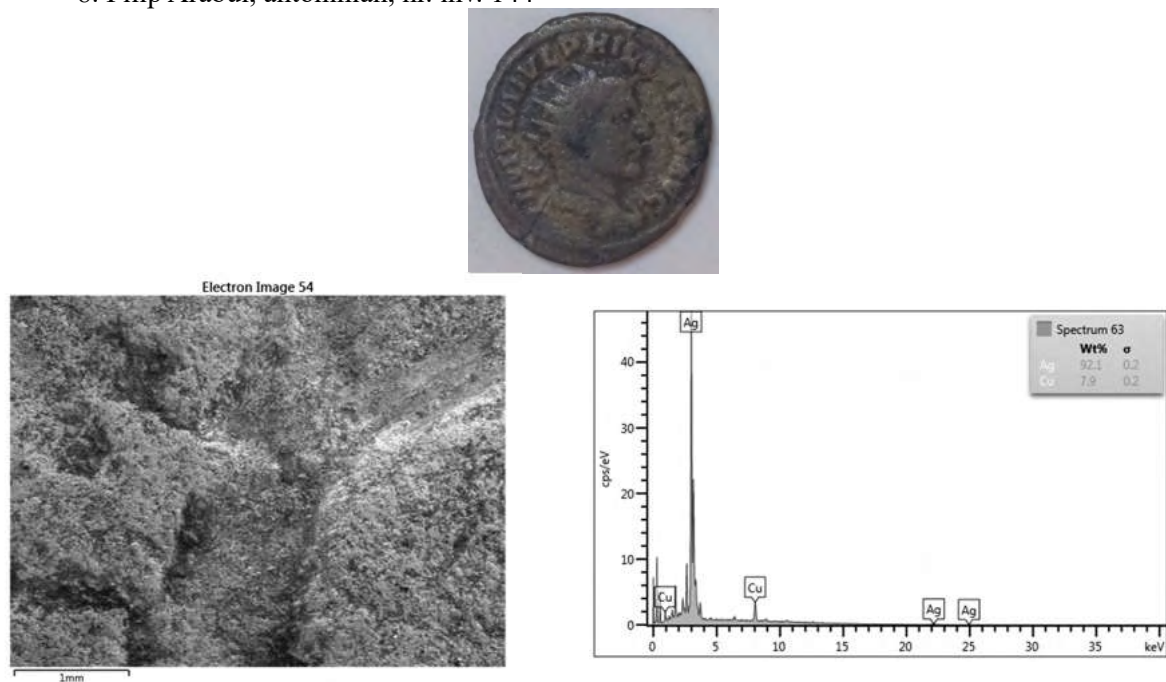

Fig. 7: Antoninian Filip Arabul (avers).
Zonă analizată (stânga); graficul cu elementele identificate și raportul dintre ele (dreapta)

O simplă analiză vizuală, nedublată de analize tehnice cantitative, ar fi putut clasifica această piesă ca fiind în categoria billon, pe baza culorii.

Totuși, valorile rapoartelor dintre Ag și Cu pentru cele patru zone analizate sunt de 94 – 6; 94,2 – 5,8; 92,1 – 7,9; 92,8 – 7,2, ceea ce conduce la o **valoare medie a raportului argint-cupru de aproximativ 93,2 – 6,8, adică de circa 13,7 părți de argint la 1 parte de cupru.** Or, cazul apare ca surprinzător, deoarece domnia lui Filip a cunoscut o puternică criză financiară⁶. **Cu toate că piesa a fost emisă la jumătatea secolului III d.Ch., procentajul de argint este la nivelul înregistrat la confinele secolelor II și III.** S-ar zice că este vorba de o situație particulară, un moment de excepție (să se fi emis atunci anumite serii de argint bun, cu ocazia aniversării mileniului Romei ?).

Deci, aspectul închis la culoare se datorează oxidului de pe suprafața piesei și nu conținutului, de vreme ce – așa cum au evidențiat analizele – conținutul de argint este ridicat.

9. Traianus Decius, antoninian, nr. inv. 995 (hibrid)

Această piesă prezintă un interes aparte, deoarece pe lângă argint și cupru, în aliajul pastilei monetare apare în anumite zone și zinc. Tocmai de aceea, pentru această piesă s-au efectuat măsurători în 6 regiuni diferite de pe avers, rapoartele Ag-Cu-Zn fiind următoarele: 50,9 – 49,1 – 0; 37,5 – 62,5 – 0; 48,5 – 51,5 – 0; 38,7 – 56,9 – 4,4; 38,3 – 59,7 – 2; 48 – 47,8 – 4,2. Prezenței aleatoare a zincului în anumite puncte ar putea indica un aliaj neomogen. Totuși, **raporul mediu Ag – Cu este de circa 43,7 – 54,6, adică de 1,24 părți de cupru la 1 parte de argint. Pe baza acestei concluzii, și materia folosită pentru această piesă poate fi încadrată în categoria billon.**

10. Traianus Decius, antoninian, nr. inv. 1624 (revers de tip „Provincia Dacia”)

Valorile rapoartelor dintre Ag și Cu pentru cele patru zone analizate sunt de 21,7 – 78,3; 21,1 – 78,9; 18,4 – 81,6; 17,5 – 82,5, ceea ce conduce la o **valoare medie a raportului argint-cupru de aproximativ 19,7 – 80,3, adică de circa 4,1 părți de cupru la 1 parte de argint. Pe baza acestei concluzii, și această piesă poate fi încadrată în categoria celor de billon.**

11. Trebonianus Gallus, antoninian suberat, nr. inv. 1841

⁶ Potter 2004, p. 237-240.

Deoarece această piesă este suberată iar condițiile de analiză sunt mult mai bune pe revers, s-au analizat două zone distincte: miezul de cupru, dar și pojghița de argint care îl învelea. Rezultatele analizei sunt prezentate în figura 8:

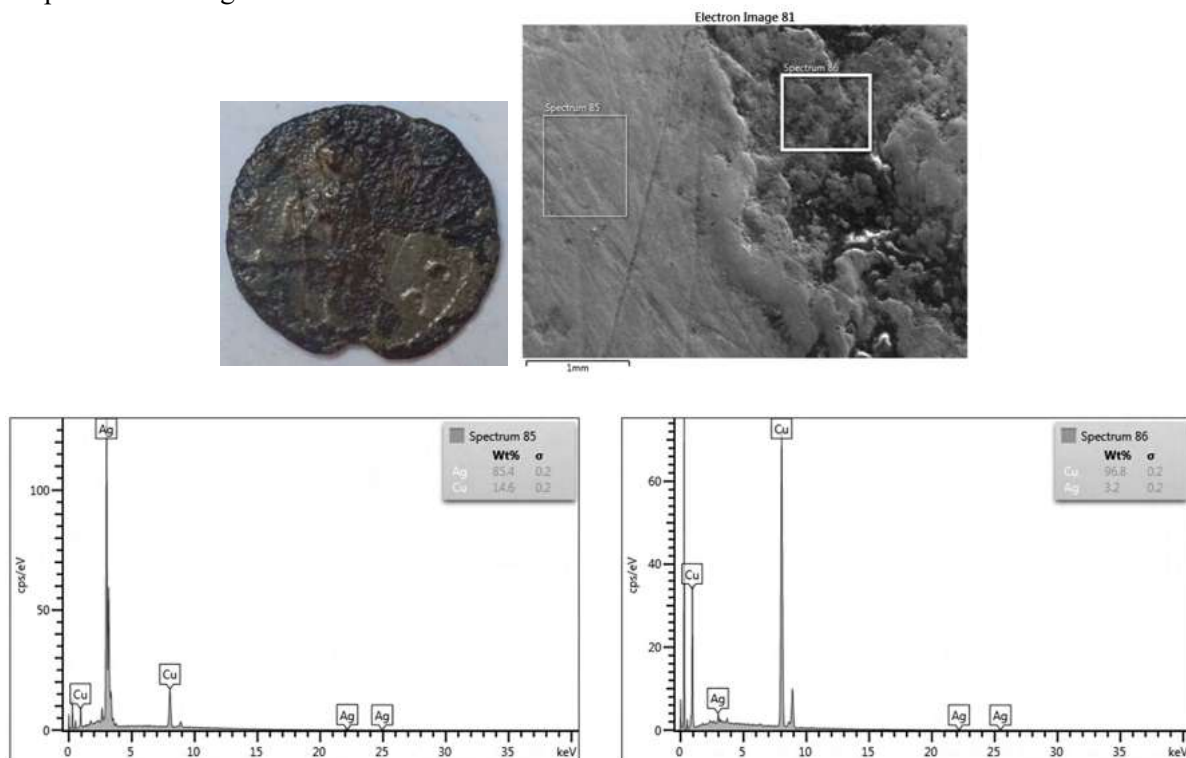

Fig. 8: Antoninian suberată Gordian III (revers).
Cele două zone investigate și graficele elementelor Ag și Cu
identificate în zonele analizate (85 – pojghița de argint și 86 – miezul monedei)

Conform rezultatelor analizelor prezentate în figura 8, miezul monedei are un raport Ag-Cu de 3,2 – 96,8, în timp ce la nivelul foiițe acesta este de 85,4 – 14,6. Deci, cu toate că față de piesa suberată analizată anterior (emisă de Gordian III), procentajul de argint al foiițe este scăzut cu circa 7 procente, totuși acesta rămâne ridicat (85,4%)

12. Trebonianus Gallus, antoninian, nr. inv. 16579

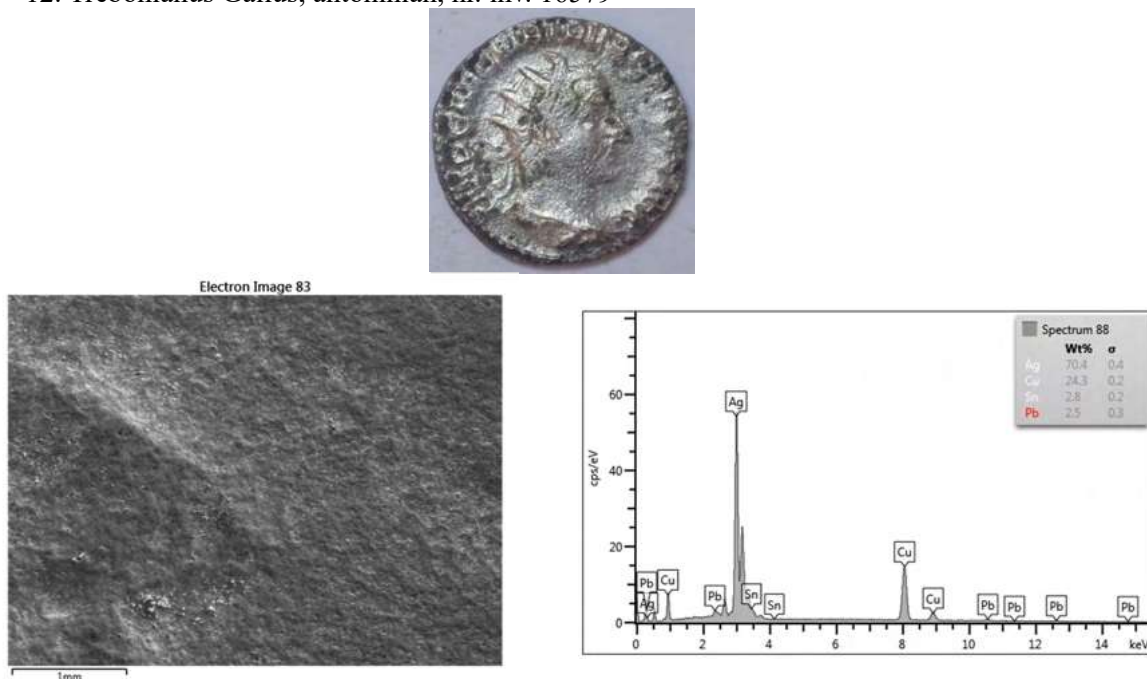

Fig. 9: Antoninian Trebonianus Gallus (avers).
Zonă analizată (stânga); graficul cu elementele identificate și raportul dintre ele (dreapta)

Trebuie remarcat pentru această piesă că la una dintre cele 4 măsurători s-au identificat și staniu și plumb. Deci, raportul Ag-Cu este următorul: 76,9 – 23,1; 78,4 – 21,6; 76,2 – 23,8; 70,4 – 24,3 (pentru această ultimă analiză s-au identificat și Sn – 2,8 și Pb – 2,5). Probabil că aceste ultime două elemente s-au adăugat în aliaj pentru culoare (Sn) și greutate (Pb). În consecință, **valoarea medie a raportului argint-cupru este de aproximativ 75,5 – 23,2, adică de 3,2 părți de argint la 1 parte de cupru.**

13. Valerian, antoninian, nr. inv. 6943

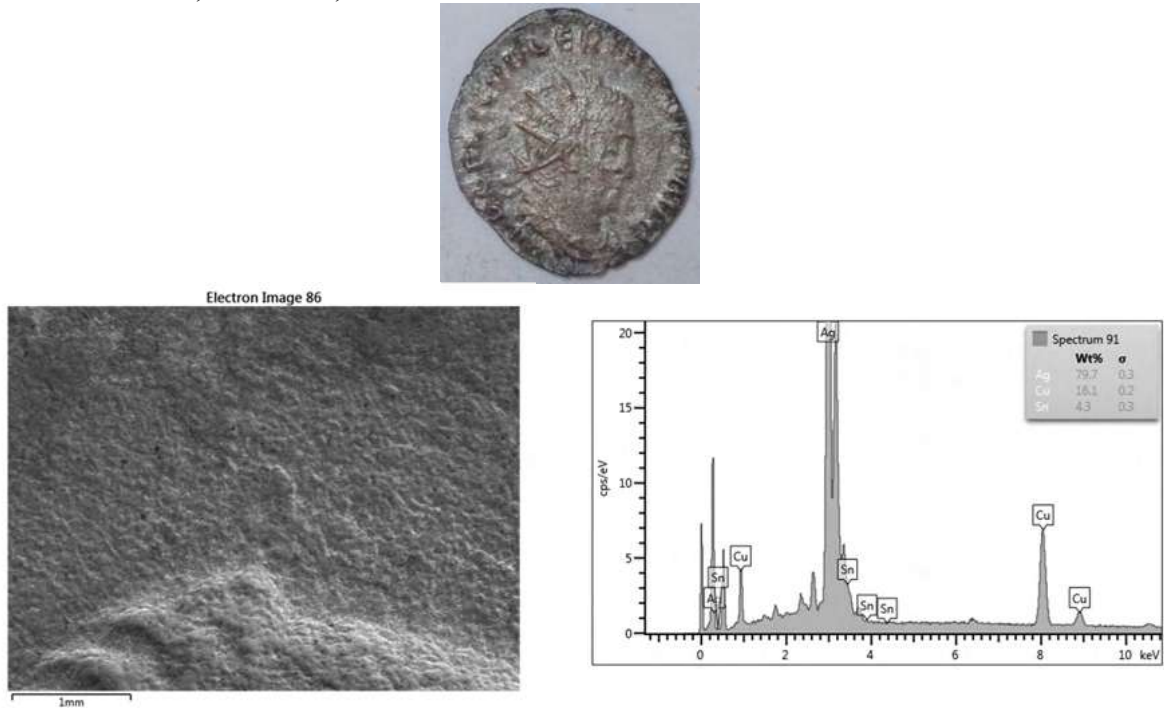

Fig. 10: Antoninian Valerian (avers).

Zonă analizată (stânga); graficul cu elementele identificate și raportul dintre ele (dreapta)

Un aspect interesant relevat de analiza acestei piese constă în identificarea staniului în 3 din cele 4 analize efectuate, rapoartele elementelor identificate (Ag-Cu-Sn) fiind următoarele: 79,7 – 16 – 4,3; 75,7 – 20,7 – 3,6; 68,2 – 27,8 – 4; 75,7 – 24,3 – 0. În consecință, **valoarea medie a raportului argint-cupru este de aproximativ 74,8 – 22,2, adică de circa 3,44 părți de argint la 1 parte de cupru.** Probabil staniul a fost adăugat în aliaj pentru a conferi în plus monedei o culoare albă, specifică argintului.

14. Valerian, antoninian, nr. inv. 7387

Fig. 11: Antoninian Valerian (avers)

Rezultatele analizelor au evidențiat următoarele rapoarte dintre Ag-Cu: 89,5 – 10,5; 93,5 – 6,5; 92,4 – 7,6; 90,8 – 9,2, ceea ce conduce la o **valoarea medie a raportului argint-cupru de aproximativ 91,5 – 8,5, adică de circa 10,8 părți de argint la 1 parte de cupru.**

Analiza și interpretarea rezultatelor

Pentru a sistematiza și a vizualiza global rezultatele acestor măsurători, s-a întocmit următorul tabel, pe baza căruia s-au generat graficele prezentate în continuare:

Împărat emitent	Tip monedă		Procentaj argint	Medie
	Denar	Antoninian		
Commodus	1	-	91,4	89,9
	1	-	88,3	
Septimius Severus	1	-	92,3	91,8
	1	-	91,3	
Macrinus	1	-	94	85,9
	1	-	77,7	
Severus Alexander	1	-	91,5	88,5
	1	-	85,5	
Gordian III	1	-	83,9	78,6
	-	1	73,4	
Filip Arabul	-	1	93,2	93,2
Traianus Decius	-	-	43,7	31,7
	-	-	19,7	
Trebonianus Gallus	-	1	75,5	75,5
Valerian	-	1	91,5	83,1
	-	1	74,8	

În tabel s-au omis rezultatele măsurătorilor efectuate pe monedele suberate. Rezultatele, sub formă grafică, se prezintă în felul următor:

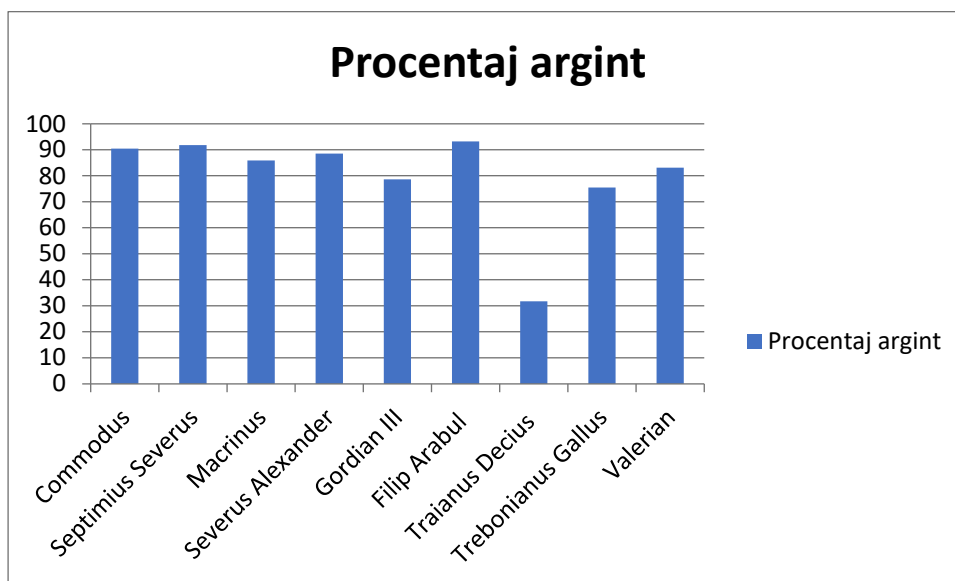

Fig. 12: Evoluția procentajului de argint pentru piesele analizate

Deoarece pentru Filip Arabul (la fel și pentru Trebonianus Gallus) s-a analizat doar o singură piesă, pentru o mai mare acuratețe a evidențierii rezultatelor (trendul procentajului de argint), din graficul final au fost eliminate piesele emise de acești doi împărați. Astfel, evoluția descrescătoare a procentajului de argint din piesele analizate poate fi privită conform graficului următor:

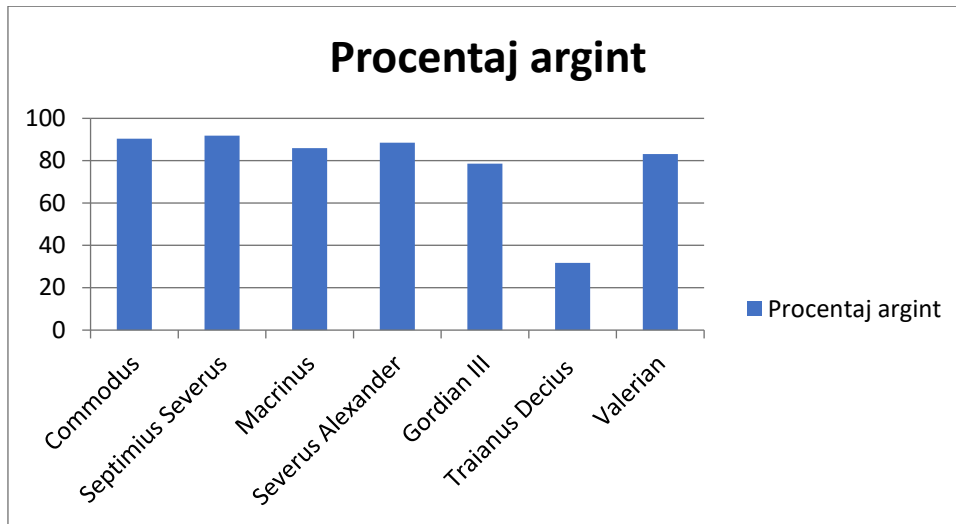

Fig. 13: Evoluția procentajului mediu de argint, pentru piesele analizate

Dacă din nou se rafinează acest grafic prin eliminarea pieselor lui Valerian (pe de o parte, rezultatele sunt surprinzătoare pentru acest împărat, de vreme ce media procentajului pentru cele două monede analizate este de peste 90%, iar pe de alta, domnia lui este la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului III p.Ch.), trendul descrescător al procentajului de argint se prezintă în felul următor:

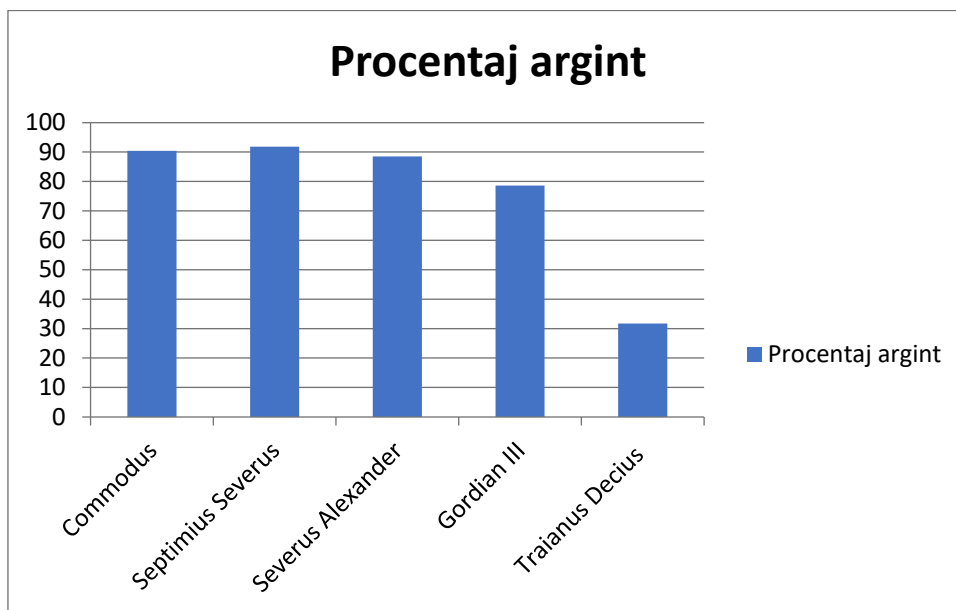

Fig. 14: Trendul final al procentajului de argint în monedele analizate

Din analiza datelor obținute se pot trasa următoarele concluzii: piesele considerate ca referințe au într-adevăr cel mai ridicat procentaj mediu de argint, cu puțin peste 90%. Apoi, cu toate că există în perioada analizată și maxime locale, procentajul argintului din piesele romane înregistrează un declin constant după domnia lui Septimius Severus. Dar se observă clar că titlul argintului scade puternic pentru monedele lui Decius. O cercetare pe materialul epigrafic din Dacia indică o prăbușire a culturii epigrafice începând cu domnia lui Decius⁷. Testul numismatic făcut acum confirmă faptul că ruptura majoră se produce sub Traianus Decius.

În schimb, piesele lui Trebonianus Gallus și Valerianus investigate acum prezintă un titlu deosebit de ridicat, chiar nefiresc pentru perioada pe care o ilustrează. Pentru primul contează acum doar moneda care nu este suberată, și observăm că procentajul ei de argint, net superior față de piesele lui Traianus Decius, rămâne totuși în general mai scăzut decât cel din monedele împăraților anteriori. Ne întrebăm în ce măsură s-ar putea să fie vorba de o redresare a monetăriei imperiale – lucru pe care doar analize pe serii mari de monede l-ar putea stabili.

⁷ Ardevan 2016, p. 127.

Și mai surprinzătoare este calitatea argintului în monedele lui Valerian. Dar subliniem și diferența mare, din acest punct de vedere, între cele două monede studiate. Or, domnia lui nu a fost deloc prosperă ori pașnică. Titlul ridicat al argintului folosit este straniu, și credem că trebuie să fie vorba doar de anumite emisiuni în momente mai favorabile, nu de o trăsătură generală a domniei sale. Și aici se impun analize pe piese numeroase în viitor.

O altă observație a pus în evidență că, în cazul aceluiași împărat, cel puțin pentru piesele analizate, argintul din denari are un procentaj superior față de cel din antoninieni (cazul lui Gordian III – 83,9 pentru denari, față de 73,4 pentru antoninieni).

Nu în ultimul rând, trebuie remarcat faptul că argintul din care era confecționat învelișul de cupru al pieselor suberate avea un conținut de argint care se plasează peste media procentajului pieselor din perioada respectivă (92,4 % denarul emis de Gordian III și 85,4 pentru antoninianul bătut de Trebonianus Gallus).

Limitări ale studiului și direcții de cercetare ulterioară

Rezultatele obținute în această cercetare pot să constituie o bază preliminară a unui studiu ulterior, care să analizeze un număr mult mai mare de monede, emise de mai mulți împărați și în diferite monedării. În acest fel, concluziile formulate în urma investigării unui eșantion mult mai consistent numeric pot să aibă o altă acuratețe și în consecință o relevanță superioară.

Astfel, studiul prezentat a dorit să ridice problema acestor analize cantitative a procentului de argint din monedele romane, urmând ca ulterior, studii mai complexe să valideze sau să nuanțeze concluziile formulate acum.

În plus, o astfel de analiză cantitativă a procentului de argint ar putea schimba raportarea numismatului la așa-numitele piese *billon*, a căror clasificare ar fi mult mai riguroasă, pe criterii tehnice, cantitative și nu subiectiv-estetice.

Abrevieri

Periodice și colecții

- H&M = Histoire & Mesure, Paris.
 JAHA = Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca (online).

Bibliografie

- Andone-Rotaru 2020 = M. Andone-Rotaru, *The Roman hoard from Turda (Potaissa III)*, în C. Găzdac (ed.), *Group and individual tragedies in Roman Europe. The evidence of hoards, epigraphic and literary sources*, Cluj-Napoca, 2020, p. 7-21.
- Ardevan 2016 = R. Ardevan, *Once more on the last inscriptions of Roman Dacia*, în R. Ardevan, E. Beu-Dachin (red.), *Mensa rotunda epigraphica Napocensis*, Cluj-Napoca, 2016, p. 125-160.
- Callu 1969 = J.-P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, 1969.
- Depeyrot 2006 = G. Depeyrot, *La monnaie romaine. 211 av. J.-C. – 476 apr. J.-C.*, Paris, 2006.
- Depeyrot, Hollard 1987 = G. Depeyrot, D. Hollard, *Pénurie d'argent-métal et la crise monétaire au IIIe siècle après J.-C.*, H&M II/1, 1987, p. 57-85.
- Găzdac, Matei 2022 = C. Găzdac, D. Matei, *The Roman imperial hoard Potaissa III (Roman Dacia) or... when we all make both performances and mistakes! The peculiar coins*, JAHA 9.1, 2022, p. 92-103.
- Howgego 2005 = Ch. Howgego, *Istoria antică prin monede*, Cluj-Napoca, 2005.
- Mattingly 1967 = H. Mattingly, *Roman Coins. From the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, London, 1967.
- Potter 2004 = D. S. Potter, *The Roman Empire at Bay: AD 180-395*, London – New York, 2004.
- Walker 1976 = D. R. Walker, *The Metrology of the Roman Silver Coinage*, B.A.R. Suppl. Ser. 5, Oxford, I-II, 1976.

Autorii doresc să mulțumească pe această cale domnului dr. Dan Matei (directorul Muzeului de Istorie Turda) și doamnei Carmen Dragomir (conservator, Muzeul de Istorie Turda) pentru sprijinul acordat la realizarea acestui material.

ELEMENTE DE AUTENTIFICARE ALE ȘTAMPILELOR DE TIP * ROMÂNIA * TIMBRU SPECIAL APLICATE PE BANCNOTELE AUSTRO-UNGARE (1919)

Ștefan VASILIȚĂ*

AUTHENTICATION ELEMENTS OF THE * ROMÂNIA * TIMBRU SPECIAL HANDSTAMP TYPE APPLIED TO AUSTRO-HUNGARIAN BANKNOTES (1919)

ABSTRACT

In the summer of 1919, the validation of the Austro-Hungarian banknotes that circulated in Transylvania was made by the Romanian authorities by applying handstamps on their Hungarian side. In October 1919, the same operation took place in Banat also, with the help of the same handstamps. This article presents the characteristics of the authentic handstamps based on two documents made in late 1919 or early 1920 and kept in the Archive of the National Bank of Romania: a sheet containing the general characteristics of the authentic handstamps and a photo-specimen which depicts 13 impressions of the official handstamp. The details of the authentic handstamps are presented, thus allowing a modern researcher to make a differentiation between these and the forged ones. The article also provides data about the quantity of Austro-Hungarian banknotes stamped by Romanian authorities in Transylvania and Banat in 1919.

Keywords: Transylvania, Banat, Austro-Hungarian banknote stamping, Austro-Hungarian crown, banknotes.

În anul 1919, autoritățile române au luat decizia validării bancnotelor austro-ungare care circulau în teritoriile fostei monarhii unite cu România prin aplicarea unei ștampile. Măsura era menită să permită stabilirea exactă a masei monetare și circulația bancnotelor nostrificate. În Transilvania, operațiunile de ștampilare au început la 10 iunie 1919, comisiile județene ale Resortului Finanțelor al Consiliului Dirigent aplicând ștampile cu legenda * ROMÂNIA * TIMBRU SPECIAL și stema României pe partea în limba maghiară a bancnotelor austro-ungare cu valoarea nominală mai mare de 10 coroane, în timp ce în Banat ștampilarea a avut loc, în condiții asemănătoare, în octombrie-noiembrie 1919. În Bucovina, operațiunile s-au desfășurat între 16 iunie și 15 iulie 1919 în baza ordonanței ministrului-delegat la Cernăuți, comisiile aplicând ștampile similare, însă fără stelute, pe partea în limba germană a bancnotelor¹.

În Transilvania, în toamna anului 1919 s-a constatat că un număr important de bancnote autentice aveau aplicate pe ele ștampile false. Populația a început să accepte cu reticență coroanele ștampilate, ceea ce a afectat cursul acestora și circulația monetară². Falsificarea ștampilelor sau a timbrelor aplicate pe bancnotele Băncii Austro-Ungare este un fenomen întâlnit în toate statele successorale ale Imperiului Austro-Ungar³, însă amploarea pe care acesta l-a avut în România poate fi apreciată drept una deosebită: cu ocazia retragerii coroanelor și a unificării monetare din 1920, s-a constatat că biletele cu ștampile false erau de 2,5 ori mai numeroase decât cele cu ștampile autentice⁴. Până în acest moment, însă, nu există informații care să permită distingerea ștampilelor autentice de cele false. Scopul acestui articol este, așadar, prezentarea elementelor de autentificare ale ștampilelor de tip * ROMÂNIA * TIMBRU SPECIAL, aplicate în Transilvania și Banat, în anul 1919, pe biletele Băncii Austro-Ungare.

În acest sens am folosit câteva documente din epocă. Unul dintre acestea este intitulat *Semnalmentele ștampilelor legale și recunoașterea ștampilărilor legitime legale din falsificate* și este semnat de Vasile Vlaicu, șeful Secției Datoria Publică din Resortul Finanțelor al Consiliului Dirigent. Din titlu și din conținut rezultă că scopul acestui document era acela de a fi folosit ca instrument de lucru de către funcționarii Resortului Finanțelor însărcinați cu verificarea autenticității bancnotelor ștampilate. Documentul este imprimat la Tipografia Națională din Cluj și este nedatat, însă a fost realizat cândva între vara anului 1919, adică începerea ștampilării bancnotelor austro-ungare, și aprilie 1920, când Vasile Vlaicu s-a retras din

* Banca Națională a României – Muzeul B.N.R.; e-mail: Stefan.Vasilita@bnro.ro.

¹ Vasilică 2022, pp. 309-341.

² Richter 2010, pp. 234-235; Balazs 2006, pp. 7-8; Balazs 2009, pp. 19-20; Vasilică 2022, pp. 338-341.

³ Šustek, 2000, pp. 51-68; Šustek 2004, pp. 131-164; Šustek 2014, pp. 103-124; Šustek 2018, pp. 354-374.

⁴ Dobrovici, p. 361, în 1920 au fost prezentate la schimb 8.580.089.979 coroane ștampilate. Kirițescu 1997, pp. 287-288 indică suma totală preschimbată la 8.718.587.304 coroane ștampilate, echivalând cu 4.353.743.808 lei.

funcția în care este amintit. Întrucât sunt menționate și detalii despre ștampilarea din Banat, desfășurată în octombrie-noiembrie 1919, iar la finalul lunii noiembrie 1919 apar în presa din Ardeal detalii despre caracteristicile ștampilelor autentice, credem că *Semnalmentele...* au fost întocmite spre finalul anului 1919 sau începutul anului 1920.

Tot din conținut rezultă că fiecare foaie era însoțită de o fotografie-specimen (*fotografia ștampilelor oficiale se alătură la instrucțiunile acestora*). Funcționarii erau îndemnați să folosească fotografia pentru compararea grafică a 13 ștampile tip *ROMÂNIA* TIMBRU SPECIAL, toate înclinate spre stânga. Atât din *Semnalmentele...*, cât și din fotografiile-specimen, am întâlnit până acum mai multe exemplare identice⁵. Fiecare fotografie-specimen are pe spate aceeași *Observare*, scrisă de mână, din care rezultă că aceste instrumente de lucru au avut în epocă un caracter confidențial, fiind destinate a fi folosite numai de către funcționarii autorizați (*Această fotografie a ștampilelor legale servește numai pentru studierea formei literelor și a desenului, dimensiunile sunt mărite. Fotografia trebuie tratată în cel mai strict sens officios, orice reproducție mecanică a fotografiei se urmărește și se pedepsește în baza dispozițiilor legii penale pentru falsificare de bani*).

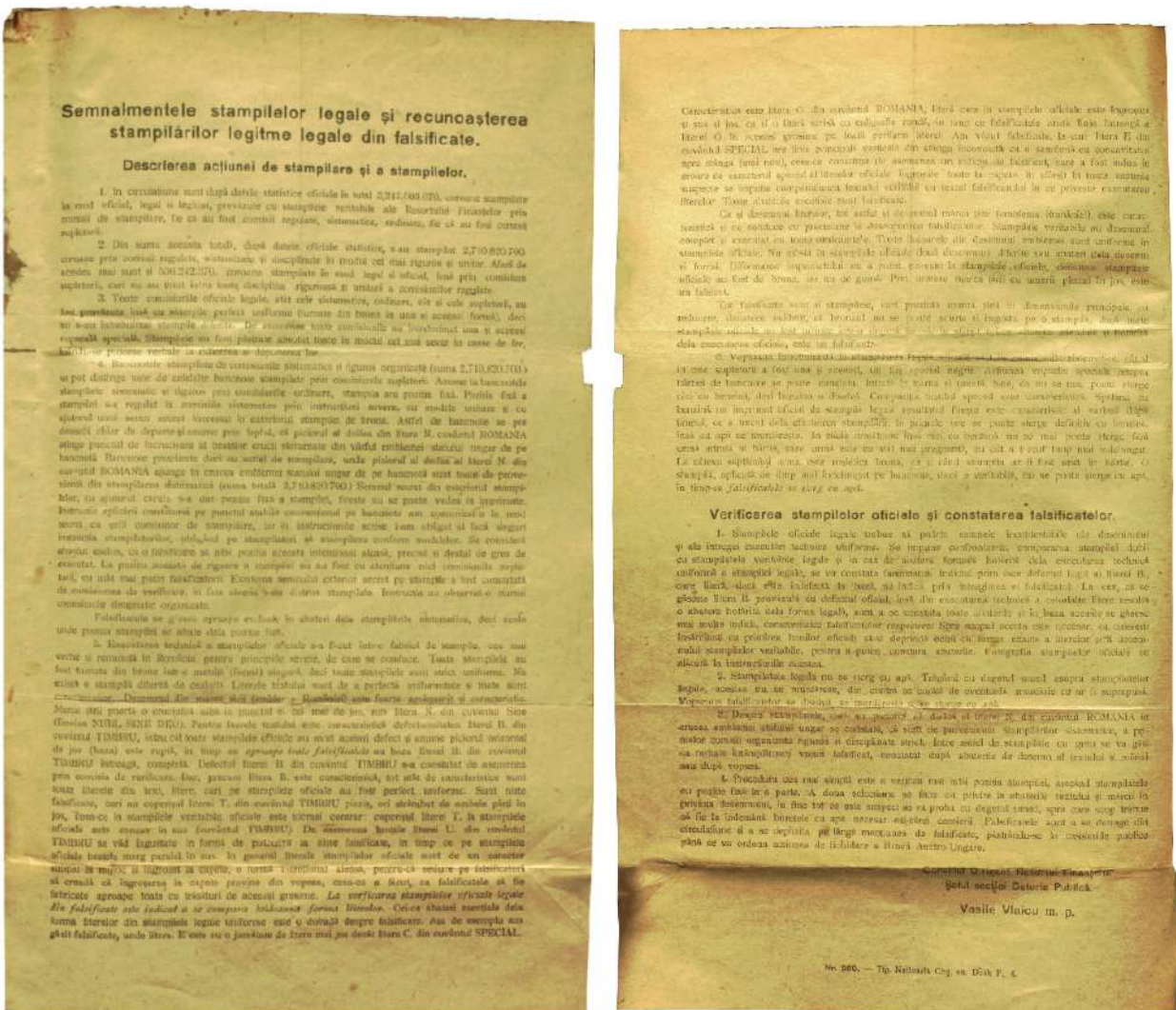

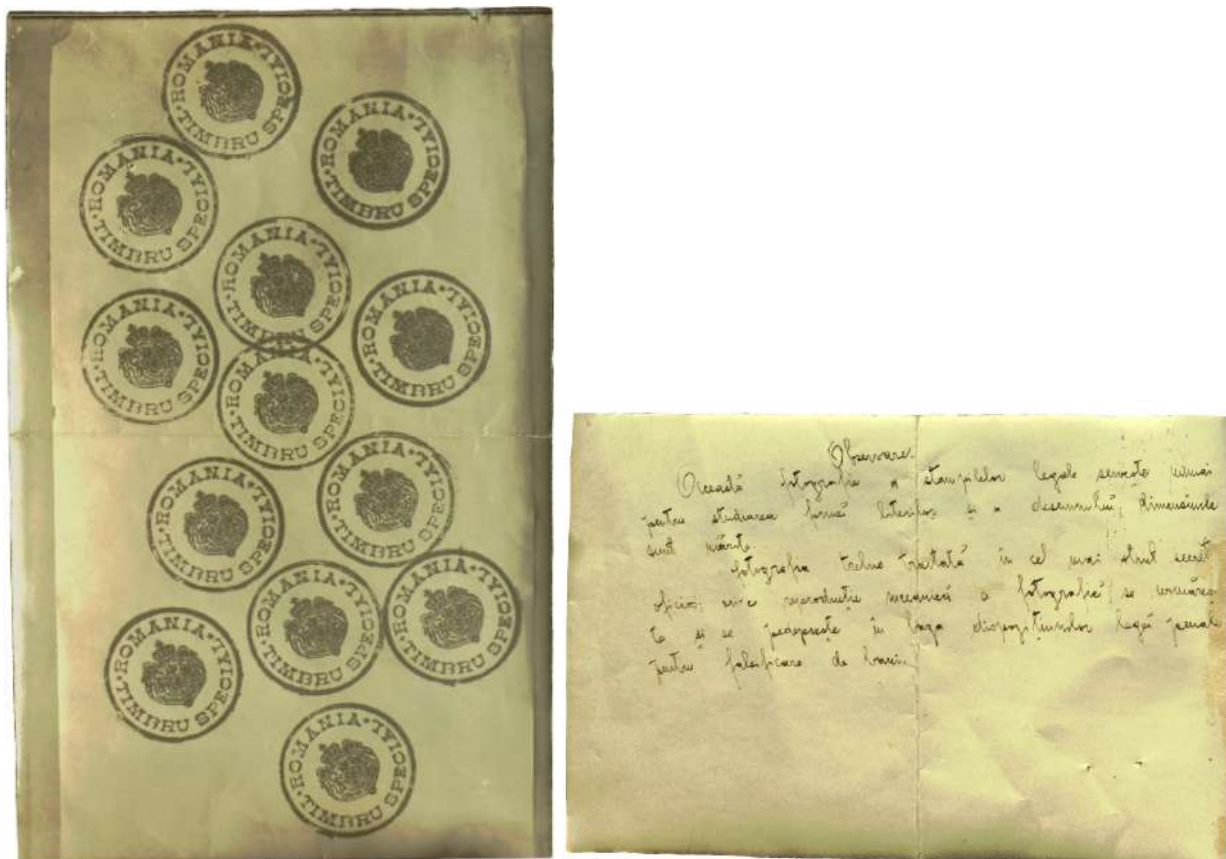
Fig. 1. Semnalmentele ștampilelor legale și recunoașterea ștampilărilor legitime legale din falsificate.

Din *Semnalementele...*, rezultă că ștampilele folosite în Transilvania și Banat au fost executate într-o fabrică de ștampile, cea mai veche și renumită în România⁶ și erau toate identice, întrucât erau turnate din

⁵ Arhiva Băncii Naționale a României (în continuare A.B.N.R.), fond Secretariat, dosar 4/1920, *passim* (5 instrucțiuni și 9 fotografii-specimen). O imagine prelucrată a unei ștampile autentice este publicată în Rosentuler, Marițiu, Cîrjan 2007, p. 54.

⁶ Probabil că este vorba despre firma „M. Carniol Fiul” din București.

bronz în una și aceeași formă. Dintr-o știre publicată într-un ziar din epocă, rezultă că au fost fabricate și folosite 399 de astfel de ștampile, care au fost distruse în noiembrie 1919, după terminarea operațiunilor de ștampilare⁷. Conform documentului amintit era, așadar, exclusă existența unor ștampile diferite sau a unor variante, funcționarilor atrăgându-li-se atenția asupra faptului că *nu există în ștampilele oficiale două desemnuri diferite sau abateri dela desemn și formă și că diformitatea imprimatului nu a putut proveni la ștampilele oficiale, deoarece ștampilele oficiale au fost de bronz, iar nu de gumă*. Existența acestor abateri era dovada că, de fapt, ștampila aplicată era una falsă⁸.

**Fig. 2. Fotografie cu ștampilele originale, folosită pentru verificarea ștampilelor
* ROMÂNIA * TIMBRU SPECIAL aplicate pe bancnotele austro-ungare.**

Nu este lipsit de interes faptul că în comisii, folosirea ștampilelor a fost atent controlată, fiind ținute *absolut toate, în modul cel mai sever, în case de fier și distribuite și utilizate numai în baza unui proces-verbal, cu consemnarea exactă a cantităților de bancnote nostrificate*⁹. Aplicarea ștampilelor s-a făcut inițial în *comisii regulate, sistematizate și disciplinate în modul cel mai riguros și unitar*, respectându-se toate regulile impuse de autorități. Conform instrucțiunilor, ștampilele trebuiau aplicate numai pe partea în limba maghiară a biletelor, deasupra stemei Ungariei. Întrucât ștampilele aveau o poziție fixă, *cu ajutorul unui semn secret încrestat în exteriorul ștampilei de bronz*, acestea au fost aplicate uniform, toate înclinate spre stânga în același unghi, astfel încât *piciorul al doilea din litera N cuvântul ROMÂNIA atinge punctul de încrucișare al brațelor crucii răsturnate din vârful emblemei statului ungar*. Se considera aproape exclusiv ca o ștampilă falsă să aibă poziția aceasta intenționat aleasă, *precisă și destul de greu de executat*. Ulterior, *comisiile supletorii, cari nu au ținut întru toate disciplina riguroasă și unitară a comisiunilor regulate*, nu au mai respectat acest criteriu, ștampilele fiind însă aplicate tot în același loc, peste stema Ungariei.

⁷ Știre publicată în ziarul *Unirea* din Blaj (*Ștampilarea coroanelor în Transilvania*, anul 29, nr. 242, 12 noiembrie 1919, p. 2).

⁸ În acest sens, în literatura numismatică română s-a considerat că operațiunile s-au făcut cu mijloace rudimentare, rezultând bancnote cu ștampile neclare sau spălăcite (Bolum 2017, p. 137). Din materialul studiat rezultă că ștampilele cu astfel de caracteristici sunt, de fapt, false.

⁹ Vasiliță 2022, p. 325.

Fig. 3. Comisia de ștampilare din Caransebeș (octombrie 1919) – fotografie din colecția Daniel Obreja.

Funcționarii care verificau autenticitatea ștampilelor trebuiau să fie atenți și la detaliile tehnice ale literelor textului, care *sunt de o perfectă uniformitate și toate sunt caracteristice*. Din punctul de vedere al oficialilor Resortului Finanțelor, cele mai vizibile particularități erau considerate următoarele:

- În general, literele ștampilelor oficiale sunt de un *caracter subțiat la mijloc și îngustate la capete*, forma fiind aleasă intenționat *pentru că seduce pe falsificatori să creadă că îngroșarea la capete provine din vopsea*;
- Literei B din TIMBRU îi este *caracteristică defectuoșitatea (...) anume piciorul orizontal de jos (baza) este ruptă (sic!)*;
- Litera T din TIMBRU: *coperișul (...) este concav în sus*;
- La litera U din TIMBRU: *brațele merg paralele în sus*;
- Litera O din ROMÂNIA este *îngroșată și sus și jos, ca și o literă cu caligrafie rondă*;
- Litera E din SPECIAL.

Funcționarilor li se detaliau câteva dintre principalele erori ale falsificatorilor: litera B era realizată fără defect, *întreagă și completă*, litera T cu partea superioară *pieziș, ori strâmbat de ambele părți în jos*, și litera U cu *brațele (...) se văd îngustate în formă de potcoavă*. Se remarcau și falsificate cu litera O din ROMÂNIA care au *linia întreagă (...) în aceeași grosime pe toată periferia literei*, precum și cele în care litera E din SPECIAL are *linia principală verticală din stânga înconvoiată ca o semilună cu concavitatea spre stânga (crai nou), ceea ce constituie de asemenea un indiciu de falsificat*.

Alte caracteristici ale ștampilelor autentice sunt vizibile în stema României, care are un desen *foarte amănunțit și caracteristic* și care prezintă următoarea particularitate: *marca țării poartă o cruciuliță albă în punctul ei cel mai de jos, sub litera N din cuvântul SINE (deviza NIHIL SINE DEO)*.

Un alt element care trebuia verificat în vederea stabilirii autenticității ștampilelor era cerneala: *vopseaua întrebuințată la ștampilarea legală oficială, atât în comisiunile sistematice, cât și în cele supletorii a fost una și aceeași, un tuș special negru*. Ștampilele de altă culoare decât cea neagră sunt, așadar, false. Respectivul tuș de culoare neagră avea o compoziție specială, ce făcea ca ștampila să nu se dizolve dacă era umezită cu apă. O altă caracteristică specifică era că *nu se poate șterge cu benzină, deși benzina o dizolvă*. În funcție de timpul care a trecut de la aplicarea ștampilei originale, rezultatul este

diferit: *în primele ore (după imprimarea ștampilei – n.n.) se poate șterge definitiv cu benzină, însă cu apă se murdărește, în timp ce dacă au trecut câteva zile nici cu benzină nu se mai poate șterge fără urmă intrată în hârtie, care este cu atât mai pregnantă cu cât a trecut timp mai îndelungat.* Dacă treceau câteva săptămâni de la aplicarea ștampilei originale, aceasta nu se mai putea șterge cu apă, iar prin aplicarea de benzină *urma este roșietică brună, ca și când ștampila ar fi fost arsă în hârtie.*

Pentru verificarea și identificarea ștampilelor false, controlorii erau instruiți să utilizeze informațiile din *Semnalmentele...* și să compare vizual ștampile analizate cu cele din fotografia-specimen. Controlorilor li se recomanda să cerceteze cu atenție în special litera B din TIMBRU și defectul acesteia, să țină la îndemână bureți cu apă și să tragă cu degetul umed asupra ștampilei (care nu se putea murdări sau dizolva dacă era autentică) și să fie atenți la poziția literei N din ROMÂNIA față de crucea din stema Ungariei. Procedura cea mai simplă era a verifica mai întâi poziția ștampilei, așezând ștampilele cu poziție fixă la o parte. A doua selecțiune se face cu privire la abaterile textului și mărcii în privința desemnului, în fine tot ce este suspect se va proba cu degetul umed spre care scop trebuie să fie la îndemână buretele cu apă necesar oricărei casierii. Bancnotele care erau autentice, dar care prezentau ștampile false urmau să fie reținute și păstrate pentru a fi prezentate la plată emitentului, Banca Austro-Ungară.

Fig. 4. Model de ștampilă * ROMÂNIA * TIMBRU SPECIAL (după o fotografie-specimen); ștampilă autentică aplicată corect pe o bancnotă; prelucrare grafică după o ștampilă autentică.

Pe lângă criteriile prezentate mai sus, mai adăugăm unele nementionate în *Semnalmentele...*, dar care rezultă din studierea unor ștampile autentice. Unul dintre cele mai particulare este forma steluțelor care despart numele țării, ROMÂNIA, de TIMBRU SPECIAL. Steluțele sunt diferite și neregulate, dar clar conturate. Prezența a două puncte rotunde în locul acestora indică o ștampilă falsă. Mai mult, întrucât în Bucovina a fost utilizată în mod intenționat o ștampilă similară, dar fără steluțe, aplicată pe partea în limba germană¹⁰, prezența unei ștampile fără steluțe pe partea în limba maghiară, respectiv a unei ștampile cu steluțe pe partea în limba germană arată, în ambele cazuri, contrafacerea acesteia.

Se pot observa și alte particularități: forma literei M din ROMÂNIA este ușor diferită față de cea din TIMBRU, fiind mai subțire; toate cele trei litere I sunt diferite, cea din SPECIAL fiind subțire, foarte îngustă la mijloc, cea din TIMBRU are o bază pronunțată, în timp ce I din ROMÂNIA are serifele foarte clar conturate; litera P are o formă specifică, subțiată în partea superioară și cu baza în formă de triunghi; scutul din centrul stemei (scutul Hohenzollern) este corect executat, scartelat în alb și negru și bine conturat.

Fig. 5. Partea superioară a ștampilelor – detalii cu cele două steluțe; detaliu cu stema mică a țării.

¹⁰ Informarea oficială a fost publicată în *Gazeta Oficială* nr. 89, 17 februarie 1920, la p. 3, sub titlul *Publicațiune*, și a fost reprodusă în presa epocii; Vasiliță 2022, pp. 336, 340.

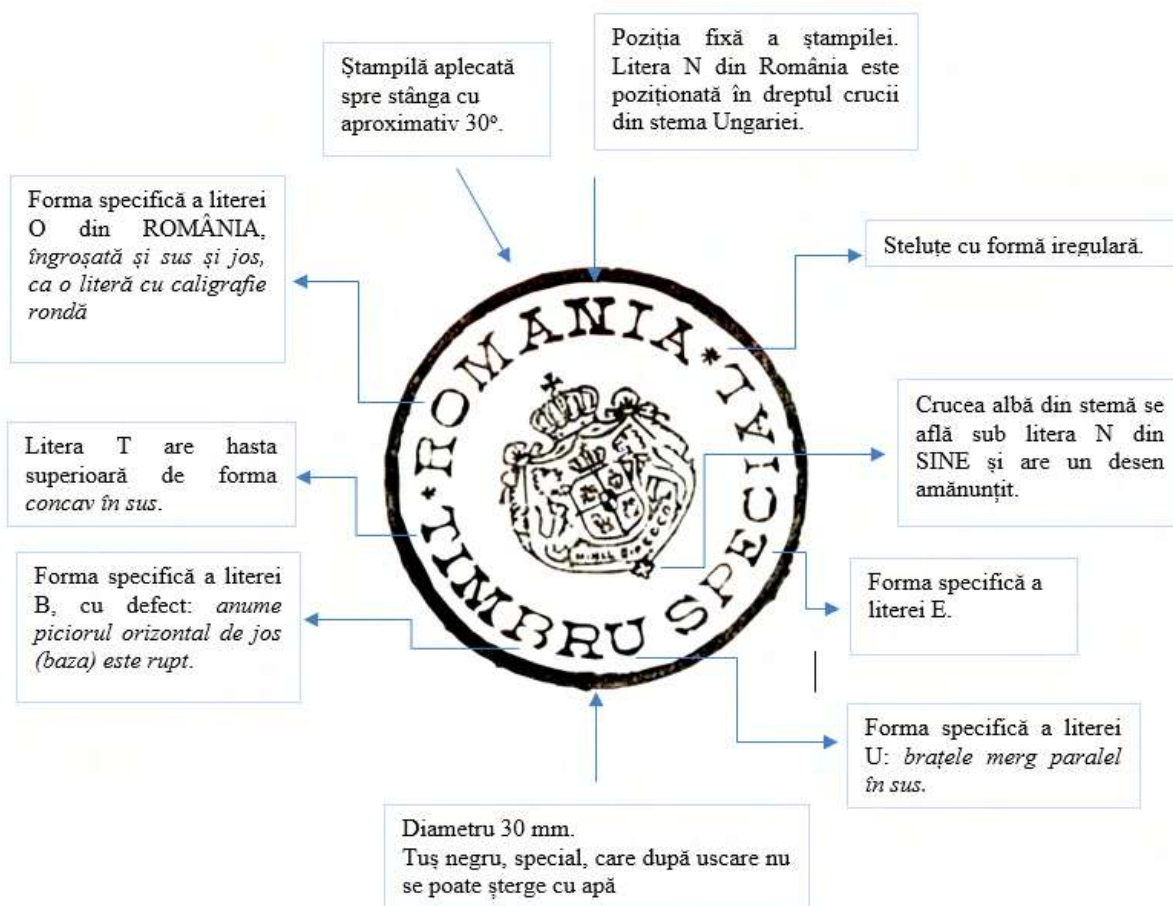

Fig. 6. Caracteristicile unei ștampile autentice (prelucrare grafică).

Apariția în circulație a biletelor cu ștampile false a determinat reacția autorităților române, care au decis să facă publice câteva dintre aceste semnalmente în toamna anului 1919. În ciuda asigurării populației că *cine a observat cu atenție câteva ștampile veritabile, ușor poate recunoaște falsificatele*¹¹, fenomenul falsificării a luat amploare. Acest fapt este confirmat chiar de Ion Lapedatu, secretarul general al Resortului Finanțelor din Sibiu, care afirma într-un discurs rostit în Adunarea Deputaților în februarie 1920 că circa 25-30% din bancnotele de 1.000 coroane și circa 60% din cele de 10.000 coroane aflate în circulație prezentau ștampile false¹².

În cazul cupurii de 10.000 coroane, estimările au fost confirmate cu ocazia unificării monetare din 1920, când au fost prezentate la preschimbare 44.941 bucăți, cu 31.873 bucăți mai mult față de cele 13.068 despre care se știa că au fost ștampilate oficial în Transilvania și Banat în anul 1919¹³. 71% dintre bancnotele de 10.000 coroane prezentau, așadar, ștampile false.

Cantitățile exacte de bilete ștampilate au fost consemnate în anul 1919, *Semnalmente...* precizând că în total au fost ștampilate *în mod oficial, legal și legitim* bilete în valoare de 3.247.063.070 coroane, dintre care 2.710.820.700 în *comisii regulate* și 536.242.370 coroane în *comisii supletorii*.

Conform unui centralizator păstrat în Arhiva Băncii Naționale a României, cantitatea de bancnote ștampilate în anul 1919 în Transilvania și în Banat, atât în comisiile regulate, cât și în comisiile supletorii, a fost următoarea¹⁴:

¹¹ *Aviz*, publicat în *Gazeta Oficială* nr. 66 din 15 noiembrie 1919, și reprodus și în presa epocii, spre exemplu în *Revista Economică*, 21, nr. 43-44, 29 noiembrie 1919, p. 80, sub titlul *Deosebirea între ștampilele false și cele adevărate*; Vasiliță 2022, pp. 338-339.

¹² Lapedatu 1920, pp. 97-98; Vasiliță 2022, p. 339.

¹³ Dobrovici 1934, pp. 361, 363. Conform unei declarații făcută înainte de unificarea monetară de către Constantin Argetoianu, ministru de finanțe între martie și iunie 1920, inițial s-au ștampilat aproximativ 14.000 de bancnote de 10.000 coroane: *Aceste coroane, domnilor, când s-a făcut ștampilarea, nu erau decât vreo 140.000.000 ... Atâtea trebuiau să fie, știu eu câte au să iasă?*; vezi Kirițescu 1997, p. 292.

¹⁴ *Tablou de coroane ștampilate în Ardeal*, A.B.N.R., fond Secretariat, dosar 8/1920, f. 77. Se precizează *ștampilarea s-a făcut de la 1-9 iulie 1919 (sic!). În partea sârbească (în Banat – n.n.) s-au acordat amânări care au durat până în octombrie 1919*¹⁵. Pentru

NUMISMATICĂ

Valoarea nominală	Bucăți	Total (coroane)
10 coroane	13.035.468	130.354.680
20 coroane	18.625.377	372.507.540
50 coroane	4.773.167	238.658.350
100 coroane	7.718.135	771.813.500
1.000 coroane	1.603.059	1.603.059.000
10.000 coroane	13.067	130.670.000
TOTAL	45.768.273	3.247.363.070

Cifrele sunt confirmate de încă un document, un centralizator întocmit pe 26 iulie 1920 la Cluj, în care sunt consemnate amănunțit cupurile și numărul de bucăți șampilate oficial în fiecare comisie, 32 în total. Întrucât sunt cuprinse și comisiile din Oradea și Sibiu în care s-au șampilat bancnotele aduse de la Viena cu ocazia preschimbării „banilor albi” (octombrie 1919)¹⁵ și cele din Banat (octombrie-noiembrie 1919), rezultă că documentul conține rezultatul operațiunilor de șampilare după încheierea activității acestora și distrugerea șampilelor¹⁶. De asemenea, se remarcă existența unei comisii de șampilare care a funcționat în București, despre existența căreia nu se cunosc detalii până în acest moment, în care s-au șampilat bancnote în sumă totală de 435.680 coroane, repartizate pe cupuri astfel: 10 coroane – 1.539 bucăți; 20 coroane – 2.072 bucăți; 50 coroane – 505 bucăți; 100 coroane – 1.236 bucăți; 1.000 coroane – 220 bucăți; 10.000 coroane – 1 bucată (în total 5.573 bucăți)¹⁷. Adăugând această cantitate celei șampilate în Transilvania și Banat, rezultă că în anul 1919 s-au șampilat în mod oficial, sub autoritatea Consiliului Dirigent, 45.773.846 de bancnote austro-ungare, în valoare totală de 3.247.498.750 coroane.

Repartizarea acestei cantități pe valori nominale este următoarea:

Valoarea nominală	Bucăți	Total (coroane)
10 coroane	13.037.007	130.370.070
20 coroane	18.627.449	372.548.980
50 coroane	4.773.672	238.683.600
100 coroane	7.719.371	771.937.100
1.000 coroane	1.603.279	1.603.279.000
10.000 coroane	13.068	130.680.000
TOTAL	45.773.846	3.247.498.750

Pe comisii, situația detaliată este următoarea¹⁸:

cantitățile șampilate în Ardeal și cifrele indicate de alți autori, inclusiv cele amintite de Ion Lapedatu în discursul său din februarie 1920, vezi Vasiliță 2022, pp. 323-324.

¹⁵ Vasiliță 2022: 328-331.

¹⁶ A.B.N.R., fond Secretariat, dosar 8/1920, f. 101. Despre micile diferențe între aceste centralizatoare, vezi și Lapedatu 1920, p. 92; Vasiliță 2022, pp. 323-324.

¹⁷ A.B.N.R., fond Secretariat, dosar 8/1920, f. 101.

¹⁸ *Ibidem*. Comisiile supletorii din Oradea și Sibiu (*Bodencredit acțiunea albă*) au funcționat în octombrie 1919, șampilând bancnotele primite de la Viena în schimbul *banilor albi*, bancnote de 25 și 200 coroane emisiunea 1918 (Vasiliță 2022, pp. 328-331). Cele două comisii supletorii din Sibiu, *Rom. de Asig.* (România, Societate de Asigurări) și *Resortul Finanțelor*, poartă numele instituției în care au funcționat în august 1919 (Vasiliță 2022, p. 322). Se remarcă și funcționarea unei comisii în Giula (astăzi Gyula), oraș care, în urma stabilirii granițelor în baza Tratatului de la Trianon, a revenit Ungariei. În cele 32 de comisii, s-a reținut taxa de șampilare de 1% sau, după caz, de 2%, în valoare totală de 29.002.747 coroane. Din această sumă, au fost plătite speze în valoare de 2.568.389 coroane (dintr-o eroare, în document este indicat doar 568.389 coroane), rămânând un beneficiu de 26.434.358 coroane. În tabel, am introdus mici modificări ale numelor localităților, pentru a fi conforme cu cele actuale.

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

Nr. crt.	Numele comisiei	10 coroane	20 coroane	50 coroane	100 coroane	1.000 coroane	10.000 coroane	Total (în coroane)
1	Alba Iulia	270.912	392.703	71.033	136.732	22.842	0	50.630.030
2	Arad	729.426	1.016.454	317.123	477.03	76.437	111	168.729.490
3	Bistrița	250.177	348.247	63.771	124.373	22.696	0	47.788.560
4	Brașov	614.495	871.539	203.878	359.316	41.914	320	114.815.230
5	București	1.539	2.072	505	1.236	220	1	435.680
6	Caransebeș	171.956	262.561	58.638	125.851	36.751	53	59.768.780
7	Cluj	632.107	892.734	196.684	347.363	61.741	498	135.467.150
8	Dej	374.678	524.758	104.032	172.116	27.695	20	64.550.140
9	Deva (Orăștie)	399.926	631.268	158.427	261.956	36.686	8	87.507.570
10	Făgăraș	149.827	223.584	47.205	102.651	15.735	0	34.330.300
11	Giula	328.176	515.819	142.878	231.723	31.376	276	78.050.340
12	Lipova	259.415	318.366	85.198	134.173	30.624	283	60.092.670
13	Lugoj	323.687	466.610	118.452	206.586	57.409	809	104.649.270
14	Miercurea Ciuc	142.623	219.848	49.059	102.171	25.179	32	43.992.240
15	Odorheiu	189.487	272.919	55.096	105.239	21.275	12	42.026.950
16	Oradea - <i>comisia ordinară</i>	1.272.690	1.985.129	493.198	781.123	117.167	803	280.398.680
17	Oradea - <i>comisia suplatorie</i>	402.000	1.044.000	454.000	394.000	52.000	0	139.000.000
18	Oravița	251.305	250.978	54.647	216.672	41.764	24	73.936.160
19	Sângeorgiu	332.076	475.754	98.270	185.025	32.680	40	69.331.840
20	Sânmartin	203.850	300.418	58.433	110.968	27.004	8	49.149.310
21	Sânmiclăuș	476.986	600.740	140.937	232.013	37.073	163	85.735.810
22	Satu Mare (Satmar)	923.859	1.321.713	300.781	455.638	80.696	539	182.361.700
23	Sibiu - <i>comisia ordinară</i>	579.266	769.795	163.352	320.732	49.630	386	114.919.360
24	Sibiu - <i>comisia suplatorie Rom. de Asig.</i>	437.804	562.391	163.868	263.017	141.009	2.562	216.749.960
25	Sibiu - <i>comisia suplatorie Resortul Finanțelor</i>	22.762	74.995	105.372	97.864	49.022	664	72.444.520
26	Sibiu - <i>comisia suplatorie Bodencredit „acțiunea albă”</i>	43	156	2.380	6.450	26.840	239	29.997.550
27	Sighet (Maramureș)	195.539	301.477	82.442	126.526	26.679	122	52.658.630
28	Sighișoara	343.046	466.31	97.428	177.936	35.462	20	71.083.660
29	Târgu Mureș	444.215	658.697	130.397	524.813	59.319	100	106.936.240
30	Timișoara	1.641.861	1.872.502	551.890	861.277	259.119	4.794	474.649.850
31	Turda	319.026	473.148	88.191	153.92	26.665	12	59.239.770
32	Zalău	352.248	509.764	116.109	192.881	35.570	169	76.071.310
Total sumă stampilată								3.247.498.750 coroane
Total bilete stampilate		13.037.007	18.627.449	4.773.672	7.719.371	1.603.279	13.068	45.773.846 bucăți

Din informațiile prezentate, rezultă că în anul 1919 autoritățile române din Transilvania au luat măsuri în vederea prevenirii falsificării ștampilelor aplicate pe bancnotele austro-ungare de către comisiile Resortului Finanțelor al Consiliului Dirigent prin introducerea unor semne secrete, prin verificarea biletelor ștampilate care erau prezentate casierilor publice și prin instruirea funcționarilor Resortului Finanțelor. Existența acestor semne a fost ținută secretă, considerându-se că astfel era îngreunată activitatea falsificatorilor, iar instrumentele de lucru necesare verificărilor au fost destinate numai funcționarilor Resortului Finanțelor. Din această cauză, doar câteva dintre detaliile ștampilelor au fost făcute publice în noiembrie 1919, când fenomenul falsificării ștampilelor a luat amploare. Pornind de la documentele din epocă, autenticitatea ștampilelor poate fi verificată și astăzi pe baza studierii caracteristicilor acestora.

BIBLIOGRAFIE:

- Balazs 2006 A. Balazs, *O filă din istoria Unificării monetare după Primul Război Mondial – coroanele lei*, în *Colecționarul Român*, 8, 2006, pp. 7-8.
- Balazs 2009 A. Balazs, *O filă din istoria unificării monetare după Primul Război Mondial – coroanele lei*, în *Colecționarul Român*, 5², 2009, pp. 17-21.
- Bolum 2017 M. Bolum 2017, *Unificarea sistemului monetar național după Marea Unire (1918-1921)*, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, 38, 2017, pp. 122-141.
- Dobrovici 1934 Gh. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823-1933*, București, Tipografia Universul, 1934.
- Kirițescu 1997 C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, volumul 2, București, Editura Enciclopedică, 1997.
- Lapedatu 1920 I. Lapedatu, *Chestiunea ștampilării coroanelor*, în *Revista Economică* (Sibiu), 22, 13 martie 1920, 11, pp. 89-98.
- Rosentuler, Marițiu, Cîrjan 2007 S. Rosentuler, S. Marițiu, R. Cârjan, *Emisiuni de bancnote ale Băncii Naționale a României în perioada 1896-1929*, București, 2007.
- Richter 2010 R. Richter, *Papiergeld Spezialkatalog Österreich 1759-2010*, Salzburg, Frühwald, 2010.
- Šustek 2000 Z. Šustek, *Counterfeiting of the Czechoslovak banknote validation stamps of 1919: its character and extent*, în *Numizmatika*, 17 (Supplementum), 2000, pp. 51-68.
- Šustek 2004 Z. Šustek, *Falošné československé bankovkové kolký v hodnote 50 halierov z roku 1919: typizácia a klasifikácia*, în *Numizmatika*, 19, 2004, pp. 131-164.
- Šustek 2014 Z. Šustek, *Dezintegracja walutowa Austro-Węgier*, în J. Łazor, W. Morawski (ed.), *Między stabilizacją a ekspansją. System finansowy w służbie modernizacji*, Wrocław, 2014, pp. 103-124.
- Šustek 2018 Z. Šustek, *Falšovanie československých bankovkových kolkov z roku 1919*, în *Almanach příspěvků z XII. Konference policejních historiků 2017*, Praga, 2018, pp. 354-374.
- Vasiliță 2022 Șt. Vasiliță, *Despre ștampilarea coroanelor austro-ungare în Transilvania, Banat și Bucovina*, în S. M. Colesniuc, G. M. Talmațchi, L. D. Dumitrașcu, C. Paraschiv-Talmațchi (coord.), *Porți deschise către civilizații. Tomis-Constanța MMXXII. Centenarul Încoronării*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2022, pp. 309-341.

MUZEOGRAFIE

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR DIN ORADEA. PROIECT TEMATIC. MOTIVAȚIE CULTURALĂ. CONCEPT MUZEOTEHNIC¹

Aurel CHIRIAC*

THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM FROM ORADEA. THEMATIC PROJECT. CULTURAL MOTIVATION. MUSEUM TECHNICAL CONCEPT

ABSTRACT

This text was written in 2011-2012, when the continuation of the investment for finalizing the interior and exterior works for the new headquarters of the Țării Crișurilor Museum, established to be the main building of the former Military Garrison of Western Romania was put into question.

Here we will discuss some main aspects regarding the thematical project, the renewal museotechnical concept and its cultural motivation, with the aim of understanding, on the one hand, the effort of the museum collective to support its cause with solid arguments, and, on the other hand, the causes that stood behind the 8-year delay in reintroducing the Țării Crișurilor Museum, in its new form, in the cultural-scientific circuit. We will largely discuss, in independent sub-chapters, the following: 1. The new headquarters, 2. The cultural motivation and the thematic project of the Țării Crișurilor Museum, 3. Society and exhibition project, 4. The vivid museum concept, 5. The museum – school relationship, 6. The Țării Crișurilor Museum – present and future.

Keywords: museum, the Țării Crișurilor Museum, thematic project, cultural motivation, multiculturalism, museotechnical concept, society, museum scenography.

1. Problema noului sediu

Căutarea unui nou sediu pentru Muzeul Țării Crișurilor a devenit de actualitate începând cu anul 1996, când Episcopia Romano-Catolică de Oradea a inițiat procesul de anulare a donației de folosință veșnică în favoarea statului român a Palatului Baroc, care găzduia instituția muzeală orădeană. În acest context a existat o primă decizie și a statului român în favoarea fostului proprietar prin *Ordonanța de urgență* publicată în *Monitorul Oficial* nr. 225, Partea I, din 8 iulie 1998. Sentința judecătorească din 9 iulie 2005 a anulat donația, generând din acea clipă o situație de incertitudine vizavi de găsirea unui alt sediu. Deși deseori s-a subliniat și până atunci de noi problema viitorului instituției, cu greu s-a ajuns să se conștientizeze de autorități că dincolo de edificiul disputat, în interiorul pereților acestuia există un muzeu important al României, deținător de patrimoniu muzeal reprezentativ pentru civilizația maturizată în această regiune a Europei Centrale și de Sud-Est, într-o durată lungă de timp.

După ce în 1896 s-a inaugurat *Muzeul de Arheologie și Istorie a Comitatului Bihor și a orașului Oradea* într-o clădire special construită în acest scop (azi *Palatul copiilor și elevilor* – Oradea), iar în 19 ianuarie 1971 și-a deschis porțile spre vizitare Muzeul Țării Crișurilor în incinta fostului sediu al Episcopiei Romano-Catolic de Oradea, care făcea parte dintr-un complex baroc de referință pentru România și Europa Centrală, în anul 2005 s-a ajuns, după mai multe runde de discuții impuse de decizia judecătorească definitivă, să se stabilească de către autoritățile centrale, județene și locale că al treilea sediu al muzeului orădean urmează să fie clădirea fostei *Școli Regale de Cadeți*, finalizată în 1898, după proiectul arhitectului Alpár Ignác. Deținând o funcție militară în vremea Imperiului Austro-Ungar, această clădire a fost, de asemenea, între 1919–1940 și 1945–2005, sediul central al Armatei Române din părțile de vest ale României. Din 2005 Guvernul României a transferat-o Consiliului Județean Bihor (*Hotărârea nr. 670 din 12 iulie 2005*), care în același an a trecut-o în folosință gratuită a Muzeului Țării Crișurilor, prin *Hotărârea nr. 84/30.08.2005*. Un rol în rezolvarea noului sediu l-au avut Mona Muscă, Ministrul Culturii și Cultelor, Teodor Athanasiu, Ministrul Apărării, Virgil Nițulescu, Secretar de Stat în Ministerul Culturii și Cultelor, Cornel Popa, deputat de Bihor în Camera Deputaților, și Kiss Alexandru, Președintele Consiliului Județean Bihor, care au decis împreună, după o vizită oficială la Oradea, destinată scopului de mai sus, în februarie 2005, că soluția cea mai bună pentru a găzdui noul Muzeu al Țării Crișurilor este edificiul central al Garnizoanei.

¹ Este un material redactat în anii 2011-2012, într-un context social-politic local dificil, cu scopul de a face cunoscute autorităților județene și locale ce înseamnă viitorul Muzeu al Țării Crișurilor într-un nou sediu. Precizăm că la momentul redactării actualului material eram în funcția de director al instituției.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: iacintac@yahoo.com.

Fiind într-o stare de degradare care impunea reparații capitale de durată, posibile însă doar după realizarea proiectului tehnic și de amenajare interioară, s-a inițiat, mai întâi, un acord cu Episcopia Romano-Catolică de la Oradea (încheiat la sfârșitul anului 2005), ce a fost consacrat oficial prin semnarea acestuia de către conducerea Prefecturii Județului Bihor (Prefect Ilie Bolojan), Consiliului Județean Bihor (Președinte Kiss Alexandru) și Muzeului Țării Crișurilor (Director Aurel Chiriac), că până în 30 august 2008 instituția muzeală orădeană își menținea existența în Palatul Baroc, chiria fiind de 1 euro pe metru pătrat.

În anii 2006–2007 specialiștii muzeului au elaborat un plan tematic pe baza căruia, în 2007 câștigătorii licitației, Proiect Bihor S.A., au conceput *Proiectul tehnic și de amenajare interioară a noului Sediul al Muzeului Țării Crișurilor*². Referindu-ne la planul tematic, acesta s-a elaborat în urma unui efort remarcabil depus de profesioniștii muzeului și într-un răstimp relativ scurt. Chiar dacă timpul nu a fost un aliat, știut fiind că o întreprindere de acest fel oriunde în lume se întinde pe mai mulți ani, muzeografii, cercetătorii, conservatorii, restauratorii muzeului orădean au reușit să îl finalizeze în câteva luni. Prin noul proiect tematic s-a urmărit de la început ca acesta să conducă la consacrarea unui concept muzeal potrivit căruia Muzeul Țării Crișurilor trebuie să se afirme în continuare ca un centru cultural – științific atractiv pentru Oradea, Bihor și nu numai, cât și să se impună printr-o ofertă expozițională modernă din punct de vedere muzeotehnic, dar și ca un loc ce promovează activități de pedagogie muzeală, devenind astfel un *muzeu viu*, util societății locului, în general, și nu doar elitelor.

2. Motivația culturală și proiectul tematic al expozițiilor Muzeului Țării Crișurilor

Proiectul tematic al unui muzeu trebuie să fie întotdeauna rezultatul unei perioade temporale optime de finalizare. În cazul Muzeului Țării Crișurilor nevoia de a urgenta mutarea a făcut ca timpul să nu fie un aliat. Motivele sunt mai multe. Unul dintre ele este acela al noului sediu care a intrat în folosința noastră doar din 30 august 2006. Apoi, un altul a fost datorat întârzierii cu care a început elaborarea proiectului tehnic de reparații capitale și amenajare interioară, respectiv după o amânare de 5 luni (decembrie 2006 – aprilie 2007), aceasta rezultată din anularea primei licitații. În ciuda situației create, interesul personalului științific al muzeului pentru redactarea unui plan tematic care să servească valorizării spațiilor stabilite pentru expoziții, în general, pentru cercetare, conservare, restaurare și activități educative, precum și pentru organizarea depozitelor – la sfârșitul anului 2006 muzeul deținea circa 400.000 obiecte – a fost deplin.

S-a ținut cont de la început de faptul că Muzeul Țării Crișurilor trebuie să fie diferit față de vechiul muzeu, în noua formulă de organizare și funcționare necesitând să servească cerințelor culturale ale oamenilor locului, cu prioritate, dar și turiștilor de pretutindeni, dar și unor categorii de vârstă și niveluri de pregătire diverse. S-a urmărit ideea de a răspunde intereselor unei realități socio-culturale multietnice și, implicit, multiculturale și multireligioase, prin implementarea unei viziuni muzeale în consens cu cerințele mileniului III. Din această perspectivă, pentru că intenția noastră a fost de a crea un muzeu dinamic, atractiv expozițional, dar și atractiv din perspectiva ideilor științifice avansate, s-a structurat destinația fiecărei încăperi (suprafața utilă a clădirii este de circa 14.000 de metri pătrați). S-a avut în atenție, în mod special, și organizarea depozitelor, laboratoarelor de conservare și restaurare, dotarea modernă a tuturor spațiilor cu sisteme de reglare a microclimatului interior, cu un iluminat specific (cu leduri), toate în respectul normelor de conservare general valabile în plan național și internațional și, nu în ultimul rând, la asigurarea, în final, cu un sistem de securitate performant. Se impune a preciza aici că nu mai puteam rămâne, în cazul noului proiect de muzeu, la modelul de repartizare a spațiilor muzeale cum a fost în vechea locație (de pildă, conform cerințelor muzeografice ale anilor '70, nu s-a acordat suficient loc depozitelor, dominante trebuind să fie cele destinate expozițiilor), ci la regândirea din punct de vedere funcțional a zonelor de păstrare a patrimoniului, ca în cazul laboratoarelor de restaurare și conservare, știut fiind că prelungirea vieții obiectelor trebuie să fie o preocupare permanentă. Subliniem aici că a fi întotdeauna condiționat de mentalitatea păguboasă a sărăciei nu este o rezolvare ideală. Aplicarea unor soluții minimaliste, cum se dorea la un moment dat prin limitarea sumelor necesare investiției, dar și promovarea unor tipare depășite muzeal, aduc ulterior noi și noi cheltuieli, cu certitudine mai mari decât dacă se acceptă de la bun început stabilirea unui nivel al investiției care să acopere pretențiile firești cerute de finalizarea unui nou obiectiv muzeal al timpului prezent.

Fiind vorba de un muzeu enciclopedic – eclectic, cum mai este considerat Muzeul Țării Crișurilor de oamenii din domeniu –, s-a ajuns la concluzia că a se elabora nuclee tematice expoziționale la fiecare secție, deschise peste ani spre completări sau chiar înnoiri substanțiale, este rezolvarea optimă. În acest sens s-a

² Pentru partea de amenajare expozițională aceștia au avut ca partener firma Königes Wagner Építészek Kft. din Budapesta.

optat și pentru un mobilier de tip modular sau pentru sisteme de iluminat ce pot fi adaptate, ambele, mereu la noile pretenții de expunere.

Proiectul tematic al expozițiilor noului Muzeu al Țării Crișurilor a avut ca punct de pornire respectarea istoriei și civilizației afirmate într-o durată lungă de timp în regiune, specifice unei societăți multietnice, multiculturale și multireligioase. Această realitate ne-a și determinat să concepem o scenografie de expunere adaptată ideilor de mai sus. Coexistă două curente în muzeografia universală. Unul, care consideră că formula clasică de expunere și de asigurare a informației doar prin panouri este în continuare viabilă, și un altul, practicat acum cu insistență pe plan european și universal, care consideră că nevoia de atmosferă, de provocare a unor trăiri, pornind de la o formulă de expunere de tip scenografic, care însă nu face rabat de la științificitate, este de preferat. Fără a încerca să detaliem subiectul, suntem de acord că interesul pentru expoziții devine cu atât mai mare cu cât se apelează la mijloace muzeotehnice de expunere și nu numai, de ultimă oră sau oricum recente, care să asigure posibilitatea de a oferi o scenografie muzeală conform căreia fenomenul istoric, în general, este corect și interactiv reprezentat. Avem dorința să reușim într-o întreprindere de acest fel, tocmai ca să nu oferim o realizare muzeală depășită încă din momentul inaugurării.

3. Societate și proiect expozițional

Oferta expozițională a noului muzeu din Oradea – având în vedere pretențiile societății umane contemporane, în general, ale celei locale, în special – se fundamentează, după cum s-a precizat deja, pe principiul de *muzeu viu*.

Pornind de la acest adevăr și cunoscând eforturile altor muzee ce se nasc acum (un exemplu remarcabil este Muzeul de Științe din Trento – MUSE, care a fost sprijinit financiar de autorități fără echivoc, răspunzând astfel pretențiilor ideatice specifice comunității umane trăind în zonă, dar și trendului contemporan potrivit căruia trebuie să fii în pas cu vremurile în domeniul muzeal), considerăm că motivul îngrădirii unor cheltuieli (așa cu s-a precizat deja) creează o situație care obligă la renunțări în dotări și la rezolvări muzeotehnice de conjunctură, ori cercetătorii, muzeografii, conservatorii și restauratorii orădeni și-au propus să satisfacă de la început pretențiile unei societăți orădene, bihorene și nu numai, care să devină beneficiara unei instituții muzeale a timpului prezent și de ce nu al celui viitor. Raportându-ne la definiția muzeului adoptată de ICOM în anii '90, opțiunea noastră a fost de a impune un cadru instituțional asigurător de atractivitate muzeală, atât prin tematicile expozițiilor, dar și prin amenajarea inclusiv a unor săli multifuncționale care să găzduiască conferințe, spectacole de teatru, concerte simfonice, precum și activități constante de pedagogie muzeală.

Expozițiile permanente propuse (de științele naturii, arheologie și istorie, artă românească și universală, etnografie) vor urma să asigure prezența mai mare a patrimoniului propriu în cadrul acestora. Dacă în expozițiile permanente ale Secțiilor de Istorie, Artă, Etnografie și Științele Naturii din Palatul Baroc aceasta era de 1-2%, acum mizăm pe un procent care se ridică până la 25%. Am ajuns la această concluzie și pornind de la ce a însemnat modelul vechilor expoziții funcționând între 1971-2005, dar și având în vedere nevoia de a reuși ca într-un muzeu cu acoperire regională, deținător al unui patrimoniu circumscris unui areal geopolitic dat și care deține numeroase piese de tezaur, să demonstrăm inclusiv posibilitatea încadrării instituției în categoria de muzeu de interes național (!). Un loc special, de asemenea, se va acorda ofertei informaționale, de mare utilitate în economia expozițiilor muzeale contemporane de pretutindeni, prin folosirea extinsă de monitoare pentru proiecții de filme, prin apelul la holograme și touchscreen-uri etc.

Având la bază ideea scenografiei muzeale, am ajuns la concluzia că prin nucleele tematice propuse, revizibile periodic din perspectiva noilor descoperiri (mai cu seamă în cazul părții dedicate arheologiei, dar nu numai) se vor putea mereu actualiza expozițiile, atât din perspectivă estetică, cât și al cunoașterii concrete a contextelor istorice care le-au generat apariția în timp. Urmarea este că vizitatorul va fi obligat să revină în muzeu nu la intervale mari de timp, doar pentru a-și umple câteva ore libere în cazul în care nu are o altă alegere sau pur și simplu pentru că îi trezește nostalgia unei revederi cu un loc care există și doar atât, ci de mai multe ori pe an, pentru ceea ce înseamnă acesta ca ambient de satisfacere a curiozității față de noi propuneri expoziționale și tematice (considerăm aici că numărul vizitatorilor va putea ajunge anual la peste 80.000). De altfel, ne-am decis la rezolvări muzeotehnice care să aducă în prim plan un mobilier ce poate fi adaptat noilor pretenții și la rezolvări de iluminat ce pot fi ușor restructurate, tocmai pentru a preveni îmbătrânirea expozițiilor. Desigur, aici avem în vedere și sălile destinate expozițiilor temporare.

Expozițiile permanente prevăzute sunt diverse: de științele naturii, arheologie și istorie, artă universală și românească, precum și cele dedicate artiștilor plastici bihoreni începând cu secolul al XIX-lea, donației

sculptorului Iosif Fekete, apoi de etnografie, la care vom adăuga vivariul, lapidariul, colecțiile speciale și piesele de tezaur, spații expoziționale care vor trezi la rândul lor interesul vizitatorilor, în general. De asemenea, am prevăzut între unitățile tematice și cele dedicate istoriei fotografiei și farmaciei bihorene, epocii contemporane recente, respectiv dintre anii 1945-1989. Logica de organizare propusă urmărește, pe de o parte, prezentarea evoluției mediului natural al Țării Crișurilor și a civilizației circumscrise acesteia, iar, pe de altă parte, punerea în prim plan a contextului istoric și cultural al zonei, care a fost și una de contact dintre Răsărit și Apus începând cu sfârșitul mileniului întâi. S-a dorit, totodată, relevarea coordonatelor individualizante de aici, specifice unei societăți umane ce a stat și stă sub semnul multietnicului, multiculturalismului și multireligiosului, astfel încât să fie depășite clișeele istorice dominante de până acum, scopul nostru fiind de a asigura cunoașterea celui alt, în respectul rolului jucat de toate etniile în istoria acestei părți de Europă.

Expozițiile dedicate colecțiilor speciale sunt și ele prevăzute. Avem în vedere, de exemplu, istoria muzeului, gravura europeană (austriacă, germană, italiană), grafica românească modernă, ex libris-ul în cadrul secției de artă, obiectele cultice (icoane pe sticlă și lemn, ouă încondeiate etc.), la aceea de etnografie. În cazul secției de științele naturii, un statut aparte îl va avea depozitul de oologie (14.000 exemplare de la 3.600 de specii), acesta din urmă putând fi descoperit prin vizite organizate conform unui grafic stabilit de specialiști. De altfel, depozitele, în general, vor putea fi accesibile publicului doritor să le cunoască, desigur în respectul condițiilor de microclimat și de securitate și după un program bine stabilit.

Două săli de expoziții temporare sunt destinate Centrului Cultural Italian din Oradea, unde vor fi constant propuse expoziții venite din Italia, cu precădere din regiunea Trentino – Alto Adige. Această inițiativă a fost motivată de prezența unei comunități italiene importante în Oradea – nu putem uita, de asemenea, și contribuția italiană după anul 1000 la dezvoltarea orașului de pe Crișul Repede –, dar și de relațiile oficiale avute de municipiul Oradea cu orașe ca Mantova sau Trento, sau de Consiliul Județean Bihor cu provincia autonomă Trentino – Alto Adige³. Pe lângă ineditul acestei idei muzeale, s-a ținut cont că relația permanentă cu o cultură care a generat o civilizație de referință universală asigură și racordarea instituției muzeale orădene, a Oradiei și Bihorului implicit, la fenomenul muzeal și cultural european contemporan. Această intenție a noastră este însă dependentă de politica culturală a autorităților municipale și județene, de voința acestora de a se deschide către Europa.

4. Conceptul de muzeu viu

Transformarea instituțiilor muzeale în centre cultural – științifice dinamice a devenit un deziderat de mare actualitate în lume. Iată de ce, *conceptul de muzeu viu* a căpătat întâietate în rândul muzeelor care se nasc acum. Ținând cont de acest adevăr, am considerat util ca noul sediu al Muzeului Țării Crișurilor să fie, pe lângă unul care servește funcțiilor cerute de păstrarea și punerea în valoare a patrimoniului propriu, și unul care să asigure valorificarea acestuia, creând premisele de a fi mereu în centrul interesului de aici și de aiurea. De asemenea, prin activitatea concentrată în interiorul noului sediu, urmărim ca oferta noastră muzeală să ofere celor ce ajung la Muzeul Țării Crișurilor atât șansa unui dialog cu bunurile patrimoniale expuse, cât și cu specialiștii muzeului. Mai precis, cu ideile exprimate prin tematici, prin modernitatea expunerii sau prin manifestările științifice și culturale derulate tocmai pentru că noul muzeu trebuie să devină, în primul rând, un model reprezentativ pentru reflectarea civilizației din vestul României, dar și din Europa Centrală și de Sud-Est. Efortul nostru a fost dirijat spre a armoniza intențiile de mai sus cu pretențiile potențialilor vizitatori în a descoperi și înțelege spiritul locului, precum și cu dorința autorităților locale de a-l transforma într-o instituție de cultură rentabilă din perspectiva numărului de vizitatori și din aceea a contribuției la bugetul propriu (în viziunea noastră, când va funcționa pe deplin, se va ajunge la un procent de 30%).

Desigur, derularea de programe cultural-științifice conform unui program riguros și obligatoriu de respectat, vor asigura și cele 2 săli multifuncționale⁴, destinate programelor de pedagogie muzeală, asigurându-se astfel susținerea funcției educative și formative obligatorii de dezvoltat. Vor fi posibile aici perfecționarea unor deprinderi ce țin de învățarea meșteșugurilor tradiționale, de descoperirea tainelor conservării și restaurării pieselor de muzeu, de cunoașterea importanței unor obiecte de patrimoniu de la toate secțiile sau a unor fenomene istorice, acestea analizate în cadrul unor lecții tematice

³ Proiectul inițial avea în vedere și acest aspect, care din păcate nu a putut fi dus la bun sfârșit din motive independente de noi, respectiv imobilitatea politică a părții italiene, dar și a celei orădene deopotrivă.

⁴ Din păcate una din sălile de pedagogie muzeală a fost scoasă din funcțiune prin găzduirea Instituției Arhitectului Șef al județului Bihor, începând cu anul 2021 (?!).

etc. În acestea vor putea fi realizate cursuri destinate elevilor, propuse împreună cu dascălii din ciclul primar, secundar sau liceal, dar și studenților, acestea din urmă posibile pe baza unui parteneriat încheiat cu Universitatea din Oradea, dar și cu alte posibile instituții interesate în acest sens.

La rândul ei, sala principală de conferințe și spectacole, grandioasă prin dimensiuni și număr de locuri, va fi o entitate de sine stătătoare, atât ca estetică interioară (aici vor fi expuse tapiseriile din seria *Anotimpuri*, având ca autor pe textilista Maria Mihalache–Blendea), cât și ca eficiență financiară. Va fi destinată colocviilor instituției, sesiunilor științifice, congreselor naționale sau internaționale, dar și stagiunilor de teatru alternativ, experimental, precum și celor de muzică contemporană clasică sau serilor cinematografice etc.

5. Relația muzeu – școală.

Cunoscând axioma că elevii sunt printre cei mai fideli vizitatori și printre cei mai numeroși, este normal să se acorde un interes special acestora. A rămas o prioritate, cunoscând și experiența acumulată între 1971–1989 când venirea la muzeu a elevilor, soldaților etc., deși era obligatorie, totuși a generat un interes real față expozițiile permanente ce puteau fi admirate. Referindu-ne la politica abonamentelor, dincolo de unele exagerări de distribuție a acestora înainte de 1989, în noua Românie ele s-au cerut în continuare. În noul muzeu atragerea școlilor va trebui să fie o prioritate, instituirea abonamentelor periodice chiar o necesitate. Pentru a veni acum în întâmpinarea acestui deziderat, expozițiile și-au propus să satisfacă și pretențiile programelor școlare, de la cele specifice claselor mai mici până la cele elaborate liceelor. Dar este cât se poate de firesc ca propunerile muzeale să fie deschise însă și altor categorii socio-profesionale (de pildă, pensionari).

Relația *muzeu – public de muzeu* a fost și este o problemă de permanentă actualitate pentru o instituție de acest tip. Ținând cont de vârste, de mentalități, de nivelul cunoștințelor, de complexitatea culturală a zonei, proiectul tematic urmărește să servească bunei funcționări a relației în discuție.

După experiența deținută și chiar după derularea unor sondaje sociologice în rândul publicului, este adevărat nu continui (în acest sens, după finalizarea muzeului vor trebui să fie reluate), am ajuns la concluzia că interesul față de muzeul orădean există. Suntem convinși că proiectul tematic al noilor expoziții va fi unul de mare atractivitate cultural-științifică și educativă deopotrivă. Nu putem să nu scoatem în evidență și componenta de recreere, care devine tot mai necesară în relația cu potențialii vizitatori, realitate care este asigurată prin modul atractiv și elegant de valorizare a bunurilor cultural-artistice ce vor putea fi admirate de doritorii de a se simți bine în interiorul muzeului. De altfel, se vor lansa și programe cu acest scop.

Din perspectiva conceptului de *muzeu viu*, expozițiile noului muzeu vor corespunde unei oferte unde vizitatorul va fi acaparat ideatic și sufletește, dar și implicat activ, în a descoperi treptat obiectele și, în egală măsură, informația oferită prin mijloace audio, video etc., informație care va fi oferită în trei limbi: română, maghiară, engleză.

Faptul că muzeele, în general, și implicit, muzeul orădean, sunt deținătoare de mărturii materiale reprezentative aparținând unor varii domenii, este un avantaj deoarece ele asigură posibilitatea de a oferi posibilități multiple de a pătrunde în tainele evoluției mediului natural și în profunzimea faptului de cultură și de viață cotidiană circumscrise unor diferite perioade istorice. În cazul nostru, având un personal de specialitate ce acoperă o paletă largă de funcții – muzeograf, cercetător, conservator, restaurator, bibliotecar, analist programator, referent, relațiile cu mass-media, designer pentru expoziții – în marea lui majoritate aparținând generațiilor tinere și mature, suntem convinși că Muzeul Țării Crișurilor poate să rezoneze în continuare cu toate pretențiile specifice unor categorii sociale diverse.

6. Muzeul Țării Crișurilor. Prezent și viitor

Muzeul Țării Crișurilor în prezent (în Palatul Baroc) există în primul rând ca un depozit uriaș de bunuri culturale pregătite spre transfer, însă doar când condițiile de expunere, depozitare, microclimat și securitate de la noul sediu le vor permite.

Proiectul tematic și proiectul de amenajare exterioară și interioară, după cum am precizat până acum, prefigurează un muzeu al mileniului III. Este o ambiție firească, motivată prin conceptul de *muzeu viu* și orientarea spre rezolvări muzeotehnice performante, fără ca aceasta să însemne renunțarea la rigoare științifică în cazul demersului expozițional și nu numai. Acest ideal poate fi îndeplinit – subliniem din nou – doar prin susținere financiară pe măsură din partea autorităților centrale și județene, precum și prin accesarea de proiecte europene. Cu amendamentul că pentru a beneficia de tehnologie performantă în a realiza scenografia fiecărei expoziții propuse a exista aici, de mijloace media de cea mai bună calitate,

de instalații de reglare a microclimatului în expoziții, depozite, laboratoare de conservare și restaurare (acestea din urmă dotate cu aparatură specifică modernă), de încălzire și de asigurare a unei securități performante, este nevoie de o *constantă disponibilitate* în a asigura o investiție la un nivel mai mult decât satisfăcătoare din partea celor ce au obligația să rezolve soarta Muzeului Țării Crișurilor⁵.

La rândul lor, Ministerul Culturii și Cultelor, Guvernul României au obligația morală de fi alături de o cauză care stă încă sub semnul negocierilor politice între partidele aflate la guvernare și cele locale.

Fără îndoială, luând în considerare toate ideile expuse de noi, nu putem să nu avansăm o concluzie generală. Pentru prezent și viitor muzeele sunt printre cele mai importante instituții culturale ale societății, în măsură să reconstituie cu obiectivitate, prin patrimoniul deținut, evoluția societăților locale peste vremuri, a civilizației specifice acestora. Așa se explică și interesul arătat pretutindeni în lume pentru modernizarea acestora. Este evident că scopul nostru, prin proiectul tematic și muzeotehnic propus, este de a impune în peisajul muzeal din România și din Europa Centrală și de Sud-Est și, de ce nu, din Europa, a unui muzeu al timpului prezent.

⁵ Când s-a redactat acest material încă nu s-a ajuns la acele piedici, de factură politică și nu numai, ce s-au afirmat între 2011 și 2016 (aici referindu-ne la încercările de a bloca investiția și de a desființa chiar instituția, mutând-o în alt sediu, respectiv Cetatea Oradea, venite mai cu seamă de la persoane necunoscutoare ale potențialului cultural – științific și chiar financiar ca muzeu de sine stătător.

EXPOZIȚIA PERMANENTĂ DE ISTORIA FARMACIEI A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR

Cristian CULICIU*

THE PHARMACY HISTORY PERMANENT EXHIBITION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ABSTRACT

Between 2018 and 2022, the Țării Crișurilor Museum in Oradea was organized in its new headquarters, in a former military building. After years of renovation and adaptation to museum standards, the spaces were organized and equipped with furniture, stands and technology necessary for organizing the institutions' permanent and temporary exhibitions. In the autumn of 2020, the first floor (of the three) was opened to the public, hosting the permanent nature sciences and archaeology and medieval/modern history exhibitions. Through another project, financed by E.U. funds, the second and third floors were organized for the contemporary history, art and ethnography sections. The two floors were finished and opened in the autumn of 2022. On the second floor, finishing the history section, a room hosts the reconstitution of a local pharmacy from the early 1900's. The exhibition refers to the pharmacy history collection that the History section of the museum has, and includes hundreds of objects. In this paper we will refer to the collection in its forming and being, and also to the making of the exhibition, what were the main steps and what it contains.

Keywords: Țării Crișurilor Museum, Oradea, exhibition, pharmacy history.

Farmacia a devenit o știință de sine stătătoare în Evul Mediu, conectată medicinei, biologiei, chimiei. Pe teritoriul României, numărul persoanelor specializate în Farmacie a fost mic înaintea Primului Război Mondial, dar a crescut după 1923, anul înființării Facultății de Farmacie a Universității din București.

Studiile despre istoria farmaciei sunt legate și depind de cele privind trecutul preparării medicamentelor. Astfel, istoria farmaciei este o ramură care apare încă din antichitate prin lucrări ca *De materia medica* a lui Dioscoride (sec. I), în timp ajungându-se la descoperiri, cercetări și acumulări însumate pe parcursul a șapte milenii. Cunoștințele privind remediile naturale, formulele de preparare a diverselor medicamente, precum și tot ceea ce înseamnă documente și obiecte relevante pentru funcționarea sistemului farmaceutic sunt parte a istoriei farmaciei.

În spațiul românesc, istoria farmaciei era deja predată în cadrul Școlii Naționale de Medicină și Farmacie la jumătatea secolului al XIX-lea, pe ramuri precum Istoria medicamentelor vegetale, animale și naturale, preocupare inițiată aici de Carol Davila (considerat părintele învățământului medical universitar românesc). Dar „despre istoria farmaciei ca știință în România nu putem vorbi decât în secolul XX”, unul dintre primii istorici ai farmaciei românești fiind N. I. Angelescu, în timp construindu-se o istoriografie consistentă. Pentru stimularea cercetărilor în domeniu au fost înființate Institutul de Istorie a Medicinei, Farmaciei și al Folclorului Medical (1921, Cluj-Napoca) și Societatea de Istorie a Medicinei și Farmaciei (1972, București), pentru ca în 1991 să fie creată Societatea Română de Istoria Farmaciei.

În timp, istoria farmaciei a devenit preocuparea unor muzee, interesate să scoată în evidență valoarea cultural-științifică a ramurii. În România există, în total, 21 de muzee și colecții de istorie a farmaciei, cele mai cunoscute fiind în Cluj-Napoca (1954), Sibiu (1972) și Oradea (2019). În plus, există colecții muzeale particulare, fonduri și arhive personale, case memoriale ale unor farmaciști și biblioteci farmaceutice valoroase pentru acest domeniu. În Biertan (jud. Mureș) și în Tomșani (jud. Prahova) există farmacii-muzeu, iar alte colecții sunt de găsit în cadrul Facultății de Farmacie a U.M.F. București și a Institutului Național de Sănătate Publică București.

Repere pentru o istorie a farmaciei în Oradea

Activitatea farmaceutică orădeană este veche de sute de ani. Primii medici au profesat în urbe în secolul al XIV-lea, cel dintâi farmacist cunoscut fiind atestat în anul 1408. Mai târziu, în 1598, Cetatea Oradei găzduia o încăpere specială pentru prepararea medicamentelor, numită „domus specierum et aromatorum”, unde erau adunate speciile de plante și condimentele necesare. Spațiul era dotat cu ustensile, mojar, vase și cuptoare. Tot în Cetate funcționa și un spital. Însă după decăderea din secolul al XVII-lea, pe la 1700, medicii erau puțini, așa că tratamentele medicale erau efectuate de către diverși pseudo-medici, vraci și alți prefăcuți. Medicina tradițională și descântecele erau „tratamentele” preferate ale oamenilor.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: cristian.culiciu@yahoo.com.

Cu timpul, datorită cercetărilor științifice, calitățile medicinale ale plantelor deveneau tot mai cunoscute. Odată cu creșterea orașului au apărut noi farmacii, atât ale bisericii catolice și ordinelor călugărești (premonstratens, iezuit, mizericordian), cât și particulare. În 1854, Oradea avea cinci farmacii la o populație de circa 20.000 de locuitori. Acestea erau: Crucea de Aur, Vulturul de Aur, Coroana, Rodia și Leul.

După 1860, Oradea a cunoscut o dezvoltare puternică, susținută de creșterea industriei și a construcțiilor. Calitatea vieții a fost impulsionată de dezvoltarea medicinei, extinderea spitalului orășenesc (înființat în 1806) și apariția unor noi unități medicale publice, profesionale și private. În anul 1880, în oraș existau șase farmacii publice. 11 ani mai târziu, în 1891 se deschidea cea de-a șaptea, iar tot la un interval de cinci ani își făcea apariția câte o altă farmacie.

Abia în perioada 1907-1912 a avut loc extinderea cea mai rapidă, rețeaua ajungând la 16 unități în 1913. Astfel, fiindcă populația orașului număra 68.500 de locuitori, rezulta o farmacie la 4.280 de persoane. O situație bună, având în vedere că legislația vremii cerea existența unei farmacii la 6000 de locuitori. Majoritatea farmaciilor erau amplasate în centrul orașului, în special pe ruta strada Republicii – Piața Unirii – strada Alecsandri (în total șase unități). Locuitorii cartierelor mergeau la farmaciile din proximitatea Cetății, la cea din Velența sau la cele două din apropierea Palatului Baroc.

Una dintre cele mai vechi farmacii particulare din oraș era Crucea de Aur, înființată în anul 1742 și care funcționa în Piața Mică, azi Unirii. A fost condusă de farmacistul Bertsinsky Károly timp de 31 de ani, între 1845 și 1876, apoi de familia sa, iar în timpul Primului Război Mondial de către Németh Pál.

În apropierea Crucii de Aur era farmacia Vulturul de Aur, deschisă în 1798, proprietar Molnár József. Pe strada Mare, acum Republicii, în 1752 se înființa farmacia Coroana (sau Coroana Maghiară – proprietar Lápposy Lajos, urmat de Nyiri György și Rác Rezső), apoi Rodia (farmacie aparținând spitalului Ordinului călugărilor mizericordieni și care nu și-a schimbat niciodată amplasamentul). După 1800 s-a mai deschis farmacia Leul (proprietar Lindner Eduart, apoi Racsek Ferenc, iar în interbelic Mihály Lajos), în zona actualului Parc 1 Decembrie.

Farmaciile aveau mai multe încăperi, cea în care publicul avea acces fiind oficina. Oficina era mobilată cu dulapuri masive din lemn de cireș sau stejar, cu vitrine cu geam și sertare. Pe rafturi se găseau vase de sticlă, lemn și porțelan (unele cu emblema farmaciei) pentru păstrarea medicației, iar servirea clienților se făcea la o masă unde se aflau ustensilele de cântărit și măsurat.

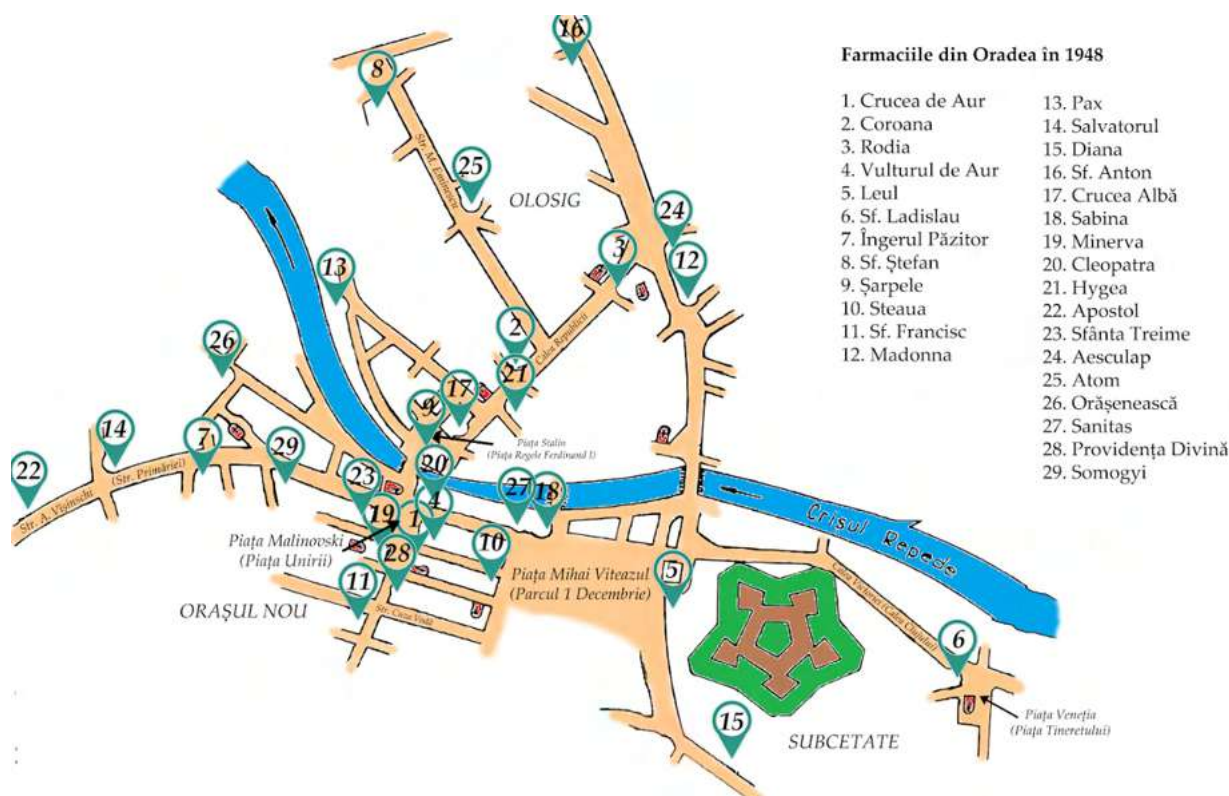
Alte încăperi erau destinate păstrării materiilor prime și a produselor. În pod („herbariu”) se păstrau plantele uscate, iar în subsol („aquariu”) cele din vasele cu lichid. Un alt spațiu era laboratorul, unde medicamentele erau preparate în vase speciale. Farmaciile dispuneau și de mini-biblioteci cu cărți de specialitate. Între „materiile prime” folosite în prepararea medicamentelor se găseau diferite frunze și ierburi, flori, coji, rădăcini, fructe, semințe, rășini, uleiuri, siropuri, tincturi, diferite ape, unguente, balsamuri și emplastre, șofran, levănțică, mac, năblă, rozmarin, oțet, untură de porc, ulei de măsline și alte produse vegetale și animale.

Personalul unei farmacii era alcătuit, de regulă, din 3-4 persoane: farmacistul titular al unei diplome (de regulă acesta era și proprietarul unității sau un „diriginte”), un asistent și un ucenic.

După 1900, în Oradea s-au înființat farmaciile Șarpele (după Șarpele lui Esculap, în Piața Regele Ferdinand – primul proprietar: Marschalko Leó), Madonna (deschisă de Pohl Jenő pe actuala stradă Magheru, colț cu G. Enescu) și Salvatorul (în colțul străzilor Primăriei și Decebal, aparținând lui Rocsin Silviu, primul proprietar român de farmacie din Oradea). Farmacia Diana funcționa, în 1915, într-o casă parter de pe strada Cantemir, demolată ulterior. Ultima farmacie deschisă în Oradea înaintea Marelui Război a fost Sfântul Anton (Geher Antal, 1912).

În timp, pe măsura creșterii industriei farmaceutice, în farmaciile orădene își făceau loc produse realizate în Budapesta, Viena, Berlin. În Oradea, medicamente erau produse de fabrica de spirt Moskovits de pe Calea Clujului, de fabrica de eter Aurora din actuala zonă Voltaire și de fabrica Vesta. Farmaciile din anii 1900 și interbelice vindeau: creme de față, pastă de dinți, săpun, medicamente gastrice, vitamine, analgezice, unguente, produse pentru albirea dinților, pentru tratarea reumatismului, suplimente alimentare precum untura de pește și chiar lipitori. În perioada Primului Război Mondial, farmaciile furnizau sprayuri contra insectelor și paraziților, săpun de rufe și de vase, soluții contra râiei. Substanțe puternice, precum opiul sau vomitivele, puteau fi vândute doar de către farmaciști de mare încredere.

După război și integrarea Orădiei între granițele României Mari, în oraș a fost înființat Sindicatul Camerei Farmaciștilor din Bihor. Cea mai mare diversitate a ofertei farmaceutice orădene a fost atinsă în perioada interbelică și în anii până în 1949. În 1933, în oraș existau 20 de farmacii, iar în 1948 numărul lor era 29, deservind circa 80.000 de orădeni. Raportul de o farmacie la 3500 locuitori în 1933 era între cele mai bune din țară.

În interbelic, farmaciile precum Crucea de Aur (proprietar Németh Pál, apoi Zsigmondovics Géza), Coroana (redevinită Coroana Maghiară în 1941 – proprietar Rácz Rezső), Sfântul Ladislau (Szent László – proprietar Hegedüs Rezső, apoi văduva sa) au continuat să domine peisajul, apărând și altele noi. Majoritatea, inclusiv cele noi, erau amplasate tot în centrul orașului, deși orașul s-a extins după anul 1930.

Numele noi ale vremii erau Minerva (Piața Unirii, în locul Crucii de Aur – proprietar Gálosi Ferenc), Sabina (pe Aleea Emanuil Gojdu – proprietar Sabin Antal, apoi Szabó Sándor) sau Regele Mathias (Pax – proprietar Ruttkay Aladár, apoi Ajtay G. Gyula). Farmacia Crucea de Aur se mutase în parterul Palatului Moskovits. Ultimul său proprietar a fost Masznyik Géza, care a continuat să lucreze în farmaciile statului, în perioada comunistă. Între farmaciștii români activi în Oradea interbelică s-a numărat George (Gheorghe) Păcală, care în 1921 a deschis farmacia Crucea Roșie în proximitatea actualului Parc 1 Decembrie. Un altul a fost Septimiu Pop, fondatorul farmaciei Cleopatra.

În Bihor, exceptând Oradea, primele farmacii au fost înființate în Săcueni, în anul 1798 (farmacia Cerbul, proprietar Brandts Mihály, apoi Penkert Mihály), și în Beiuș, în 1805 (farmacia Șarpele, proprietar Gerhard Josephus). Următoarele localități în care au fost deschise farmacii publice sunt Marghita (farmacia Crucea de Aur, deschisă în 1825 – proprietar Hoffman Josephus) și Salonta (farmacia Coroana maghiară, deschisă în 1830 – proprietar Fernet Károly). Diosig, Valea lui Mihai și Aleșd au ajuns și ele pe harta rețelei farmaceutice bihorene, astfel că în jumătatea secolului al XIX-lea, pe lângă cele șapte farmacii din Oradea, în comitat funcționau alte cinci. Până în 1920 au fost deschise, în total, 31 de farmacii în Bihor. În perioada interbelică, numărul a variat, astfel că în preajma naționalizării comuniste din 2 aprilie 1949, în județ funcționau 28 de farmacii.

Colecția de istoria farmaciei a Muzeului Țării Crișurilor

Este alcătuită, în finalul anului 2022, din 671 de obiecte, din seriile:

Documente:

- Cărți
- Fotografii
- Documente moderne și contemporane – note de plată, etichete, facturi, manuscrise, rețete, afișe, plicuri pentru medicamente, calendare

Obiecte tridimensionale:

- Ustensile de laborator/oficină
- Instrumente de măsurat, în special balanțe de masă, podea și de mână
- Vase, sticle și borcane din porțelan, cositor și lemn (pixide)

- Cutii/cutiute din lemn/metal pentru medicamente
- Tuburi pentru medicamente
- Seringi, ace
- Mobilier pentru farmacie

Parte a colecțiilor secției de Istorie, cea de istoria farmaciei a fost construită începând din anul 1990, moment din care Muzeul a început să adune o cantitate mare de piese relevante din acest domeniu. În registrele de inventar alcătuite din anii 1970 se regăsesc și câteva piese provenite din vechea colecție a muzeului, dinaintea înființării pe structura de azi. Colecția se referă în special la istoria farmaciei orădene și bihorene, unele piese făcând referire la istoria farmaciei transilvănene, inclusiv din Budapesta. Aceasta permite muzeografului reconstituirea activității farmaceutice locale, mai cu seamă de la începutul secolului XX și din perioada interbelică.

Între cele mai vechi piese relevante se numără o lingură strecurătoare din lemn de secol XIX, intrată în anul 1910, o linguriță pentru măsurat probe farmaceutice, precum și două greutateți din metal din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

În perioada comunistă Muzeul a strâns puține obiecte specifice istoriei farmaciei. Unul din ele a intrat în patrimoniul muzeului în anul 1975 – un document în limba maghiară despre holeră, *A Cholera betegség...* din 1831. Un manuscris cu caracter medical, din prima jumătate a secolului XX și probabil aparținând înainte doctorului Andrásy, a sosit în Muzeu în 1977. Între obiectele tridimensionale amintim câteva sticle de farmacie de la cumpăna secolelor XIX-XX, donate de către fosta fabrică de sticlărie de la Pădurea Neagră în anul 1979. Li se adaugă un ibric produs în Viena în începutul secolului XX, polonice pentru strecurat, clești pentru zahăr și o balanță cu două talere.

Cele mai multe achiziții și donații au avut loc în recentele trei decenii. Astfel, în anii '90 colecția de istoria farmaciei a crescut cu piese precum: cărți medicale în limbile română, maghiară și germană, fotografii și rețete medicale. A apărut, astfel, premisa creerii unei mini-biblioteci cu lucrări precum *Farmacopeea română* (1893), *Produse farmaceutice românești* (1964), *A Cholera betegség... (Boala holerei, Oradea, 1831)*, *Die Pharmaceutische Nebenindustrie. Des pharmaceutisch technischen Manualen (Industria farmaceutică. Manualul tehnic farmaceutic, Gustav Hell, Viena/Troppau, 1879)* ș.a. Între fotografiile se remarcă cele cu fațadele unor farmacii orădene, precum și portretele unor farmaciști locali: Galbács Iosif, Bartha Paraschiva, Bartha László, Urszinyi Zoltán, Maszuyik Géza.

În anii 1990, colecția a crescut cu ustensile folosite în laboratoarele farmaceutice: mojară din fontă, bronz și faianță, borcane și sticle, creuzet, ibric, cupelă, polonice, un căzanel și un pistil. Mojară/pivele sunt tipice secolelor XVIII-XIX, probabil produse în ateliere transilvănene. O piesă interesantă este un mojar din faianță albă datând din timpul Primului Război Mondial, inscripționată HADI MOZSÁR (mojar militar). Au intrat inclusiv balanțe, cutii pentru medicamente și pentru diverse materii prime/prafuri. Între ele, o cutiuță metalică pentru salpetru, una pentru Calcium lacticum, produsă de firma E. Merck din Darmstadt, o cutie pentru tablete Karil, două cutii pentru pudră de talc pentru copii, marca Höfer – Basel, precum și cutia unei truse individuale pentru gazați, conținând o fiolă de 10 mg de iod metalic. Amintim aici și două tuburi metalice, unul pentru Opopalium irradié du Dr. Guerant, iar celălalt pentru Ovaril „Gedeon Richter”, intrate ca donație în 1997. Două case de marcat produse de către compania americană National Cash Register în începutul sec. XX și bustul lui Esculap, zeul grec al medicinei, realizat din ghips suflat cu bronz, au completat colecția.

După anul 2000, muzeul a primit câteva ustensile de laborator, produse în jurul anului 1970: baloane cotate (de 25 cm³, 50 cm³ și 1000 cm³), pipete gradate, pahare Erlenmayer, hârtie de filtru, instrumente de măsurat și un termometru medical de producție chineză, păstrat într-o cutie metalică cu capac.

Pe parcursul anilor 1990 și 2000 a fost alcătuită și cea mai mare parte a colecției de sticle și borcane de farmacie. Majoritatea flacoanelor din sticlă sunt incolore, de formă cilindrică sau paralelipipedică cu fețele concave/convexe, prevăzute cu dop. Colecția cuprinde și alte tipuri de flacoane din sticlă, colorate, de formă cilindrică cu gât înalt, pentru păstrarea și transportul diverselor lichide. Reține atenția un flacon din sticlă verde, de formă paralelipipedică, produs în Germania și având pe o latură inscripția în relief Haematicum Glausch – un tonic folosit pentru întărirea vaselor de sânge.

O altă categorie de recipiente este a vaselor din porțelan cu inscripții, cilindrice, de diferite capacități și prevăzute cu capac. În același timp, pixidele sunt vase simple, realizate din lemn, prevăzute cu capac din același material; erau folosite pentru păstrarea unor remedii și substanțe solide precum părți uscate din plante, pulberi sau granule.

Intrări importante după anul 2000 au fost și cutia metalică pentru praful Lithinés du Docteur Gustin, folosit în mineralizarea apei, produs începând cu anul 1914 în Paris, precum și o cutie din carton pentru

Betaxin fiole (Vitamina B1), produsă de compania Bayer Leverkusen. În 2006, muzeului i-a fost donată o cutie metalică pentru Sedormid – „Roche” – tablete, produs al Soc. F. Hoffmann – La Roche&Co. din Basel, iar ca piesă locală menționăm o cutie rotundă din carton cu firma Penkert Săcueni. În anii recentți, colecția s-a îmbogățit cu mai multe pive și mojarare pentru mărunțit, balanțe de masă și de mână, un cântar, un distilator simplu, o statueta a lui Esculap, metalogravuri reprezentând farmacii renaștentiste și un termometru dual: pentru grade Réaumur grade Celsius.

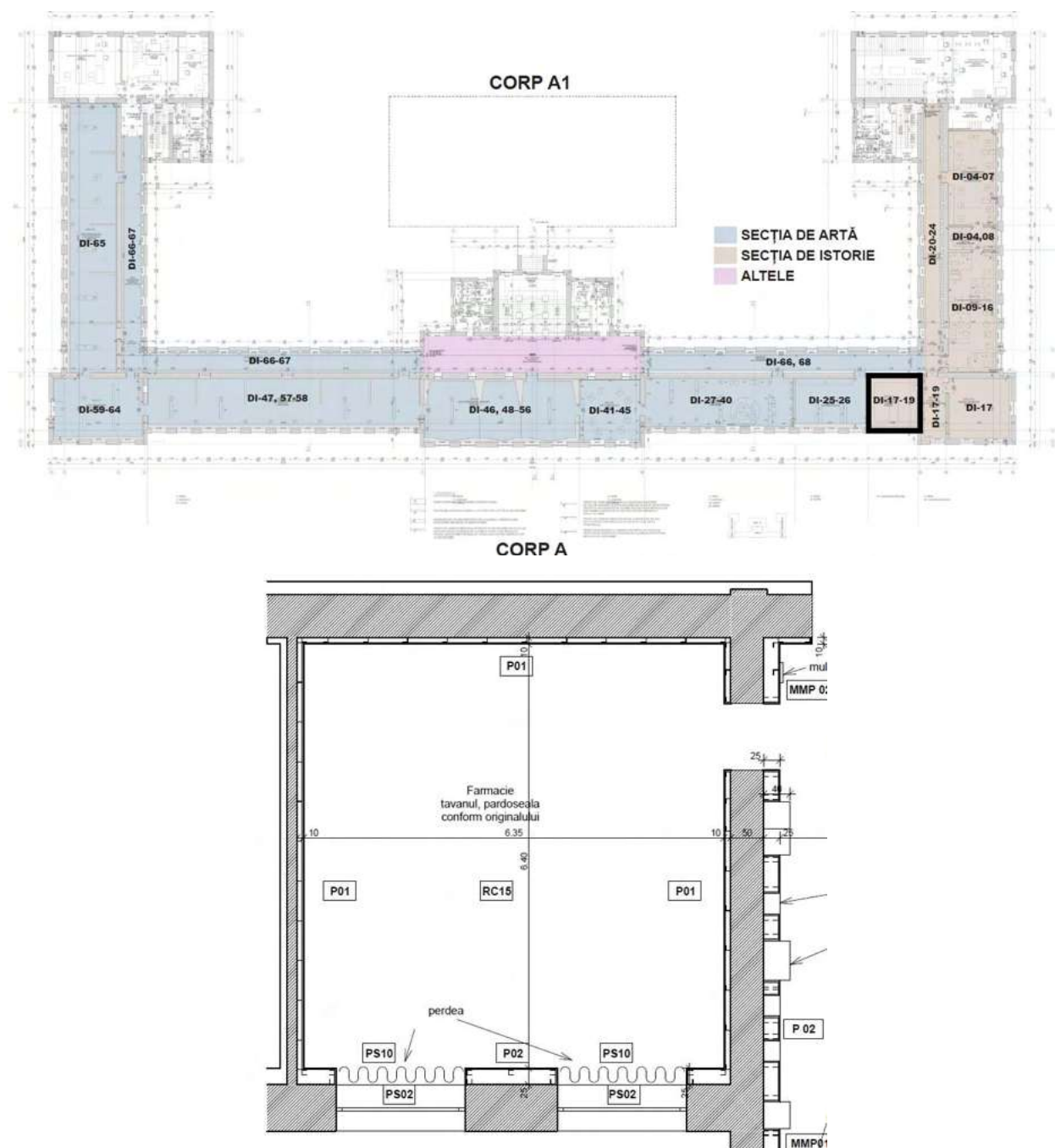
Colecția s-a îmbogățit mai ales prin donații făcute de: Laurențiu Alexandrescu, farm. Călin Aniția, Mioara Bejan, farm. Budaházy István, Iudita Călușer, Lucia Cornea, farm. Deák, farm. Galbács József, Călin Ghemiș, Kiss Csaba, farm. Maria Leuca, Irina Máté, Marinela Meseșan, Blaga Mihoc, Ovidiu Pascu, ing. Alexandru Pop, Livia Roșu, Vasile Sarca, Hortensia Sucigan, Szállós Marta, farm. Urszinyi Zoltán, Miliția Bihor/Inspectoratul de Poliție Județean Bihor.

Colecția are un grad de mare de originalitate, este complexă și, prin urmare, în perioada realizării proiectului muzeistic pentru noul sediu, în finalul anilor 2000, apoi în jumătatea anilor 2010, s-a luat în considerare amenajarea unei componente dedicate în cadrul expoziției de bază. Colecția a fost puțin valorificată până atunci. În anul 1992, Muzeul Țării Crișurilor a organizat o expoziție cu piesele din colecție, numită „Vechi farmacii orădene”. Cinci ani mai târziu, cu ocazia celei de-a VI-a Reuniuni naționale de istoria farmaciei, a fost organizată o nouă expoziție tematică. În anul 2020, opt vase de farmacie din porțelan produse de firma Epiag din Elbogen (Loket, Cehia) în perioada interbelică au fost etalate în cadrul expoziției „Obiecte recuperate. Achizițiile Muzeului Țării Crișurilor din Oradea între 2014 și 2019”.

Afișul expoziției de istoria farmaciei organizată de Muzeul Țării Crișurilor în anul 1992 și câteva borcane din porțelan expuse în cadrul expoziției „Obiecte recuperate. Achizițiile Muzeului Țării Crișurilor din Oradea între 2014 și 2019”

Conform proiectului expoziției de bază a M.Ț.C., sala dedicată colecției de istoria farmaciei se află pe etajul doi și are suprafața de 44,21 m². Prin proiect a fost propusă reconstituirea unei farmacii din începutul secolului XX – perioada interbelică, profitându-se de obținerea mobilierului farmaciei comunale din Sălacea, în anul 2012. Proiectul de amenajare, pentru întreg etajul, a fost realizat de biroul de proiectare König és Wagner Építészek K.F.T. Budapesta în anul 2015, iar planul tematic pentru expoziția de istoria farmaciei a fost întocmit de muzeograf Lucia Cornea.

Planul etajului 2 și amplasarea sălii pentru expoziția de istoria farmaciei (sus); detaliu sală (jos)

Amenajarea sălii a început în anul 2021, prin executarea renovării și a finisajelor, inclusiv montarea pardoselii. S-a optat, în mod firesc, pentru păstrarea pereților albi, iar pardoseala este din vinil („tarket”) alb cu nuanțe de gri. Cele două ferestre au fost acoperite cu jaluzele albe, în fața lor fiind montate draperii maro. Pentru iluminat a fost folosit sistemul răspândit în muzeu, de corpuri de iluminat cu led, prevăzute cu dinam de reglare a intensității luminii, montate pe șine suspendate de tavan. Astfel, a fost asigurată atât imaginea „curată” a unei farmacii, cât și iluminatul specific unui muzeu, cu prevenirea pătrunderii luminii solare. Cel din urmă aspect este cu atât mai important, cu cât, datorită orientării sălii către nord-est, în primele ore ale zilei lumina soarelui bate către clădire și în încăpere, dacă nu este barată.

După finalizarea lucrărilor, s-a trecut la identificarea pieselor de mobilier necesare pentru expoziție. În vederea amplasării lor în expoziție, ele au fost curățate de restauratorul de lemn, apoi măsurate și asamblate. Mobilierul este alcătuit din corpuri inferioare tip dulap cu una sau două uși sau cu sertare, corpuri superioare cu polițe, cu sau fără uși tip vitrină și masa oficinei, prevăzută cu sertare în partea către farmacist și două vitrine cu polițe în partea opusă.

Mobilierul de farmacie, pregătit pentru asamblare

În total, în amenajarea sălii au fost folosite 17 corpuri de mobilier, amplasate în fața celor trei pereți ai sălii. În special s-a optat pentru mobilarea peretelui opus intrării, pentru un impact mai mare asupra vizitatorilor.

Mobilierul fiind montat, au fost pregătite piesele specifice pentru umplerea vitrinelor, în special fiind vorba despre vase din sticlă, porțelan și lemn, cu și fără inscripții. Luând exemplele unor muzee ale farmaciei existente, în special din Transilvania și Ungaria, s-a optat pentru așezarea lor în funcție de materialul din care sunt realizate, iar apoi în funcție de cartușul descriptiv. Astfel, vasele din porțelan, cele mai grele, sunt așezate pe primele 1-2 polițe de jos. Deasupra lor se află cele din sticlă, iar mai sus cele din lemn. Chiar dacă nu în toate vitrinele se găsesc vase din cele trei categorii, ordinea menționată a fost respectată: porțelan cu sticlă, sticlă cu lemn, porțelan cu lemn. Vasele au fost grupate și în funcție de modelul de cartuș, ceea ce asigură armonie vizuală. Tot din punct de vedere estetic s-a propus așezarea vaselor în cantități echilibrate și la distanțe de câțiva centimetri între ele, fiind astfel asigurată o simetrie a dispunerii. Având în vedere că expoziția cuprinde exclusiv oficina, neputând fi recreate un laborator și un depozit, spațiul de pe blatul corpurilor inferioare de mobilier a fost folosit pentru expunerea unor pive și mojar. Un alt mojar, de mari dimensiuni, a fost așezat pe podea, pe o placă-suport din lemn lăcuit.

Vase și pive folosite în amenajarea expoziției

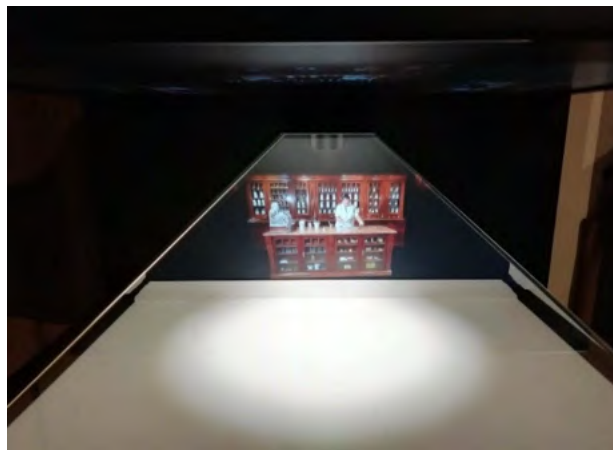
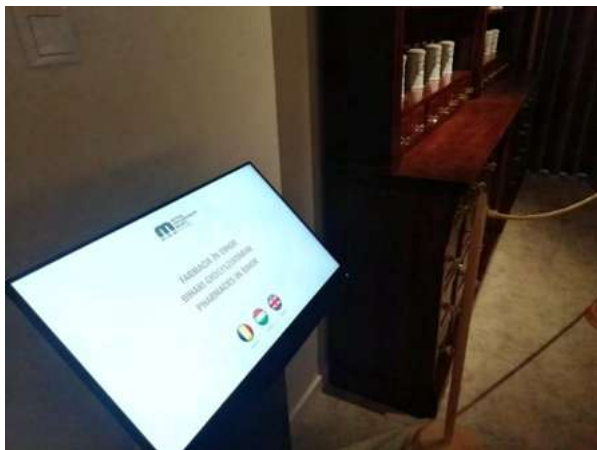
Pe masa oficinei au fost așezate obiecte referitoare la activitatea comercială a farmaciei: balanțe (de masă – din care una prevăzută cu o cutie pentru greutate) și de mână, rețete și o casă de marcat. Tot pe masă se află două farmacopei, una română și una maghiară, precum și statueta lui Esculap. Din considerentul explicat mai sus, al prezentării doar a oficinei farmaceutice, dar și fiindcă sala este dedicată *colecției* de istoria farmaciei, deci s-a putut extinde limita de timp, în cele două vitrine ale mesei au fost etalate obiecte de laborator, instrumentar și vase din sticlă pentru măsurat, greutate pentru balanță, inclusiv cutii pentru medicamente și seringi cu ace.

Exemplu de așezare a vaselor pe polițe (stânga) și partea superioară a mesei de farmacie

Expoziția este însoțită de informații, atât sub forma unui panou static cu text imprimat, cât și sub formă digitală. Textul de sală este trilingv – în limbile română, engleză și maghiară – și sintetizează conceptul de istoria farmaciei și conținutul expoziției, pe scurt. A fost așezat astfel încât să nu deranjeze vizual nici elementele centrale – mobilierul, nici imaginea sălii în general. Alături, înspre intrare, a fost montat un panou cu trei metalogravuri reprezentând officine farmaceutice din epoca Renașterii, o foarte sugestivă introducere în istoria farmaciei, chiar dacă prezintă o perioadă mult înaintea celei a officinei din sală.

Elementele multimedia completează expoziția. În stânga intrării, la îndemâna vizitatorilor se află un ecran tactil. Conținutul a fost structurat în mai multe capitole: Farmacia în Bihor, Farmacia în Oradea (cu patru periodizări), Portrete de farmaciști care au activat în Oradea, Istoria medicamentelor și a folosirii plantelor medicinale și Medicamente și medicații în epoca modernă. Conținutul – text, imagini și hărți – valorifică literatura de specialitate despre istoria farmaciei bihorene, fiind incluse și informații sintetice privind medicația în evoluția omului modern. În capătul din stânga al sălii a fost amplasat un aparat de proiecție pe ecran piramidal, pe care rulează o filmare cu o farmacistă care pregătește comanda pentru client.

Cu ocazia deschiderii expoziției, petrecută în 14 septembrie 2022, cu sprijinul financiar al ing. Alexandru Pop a fost realizat și un pliant de prezentare, distribuit în continuare vizitatorilor și după vernisaj. Conservarea în expoziție a pieselor este asigurată prin iluminatul și climatul corespunzător, în sală fiind montat un dezumidificator. Pentru prevenirea evenimentelor nedorite, spațiul destinat circulației publicului a fost delimitat cu stâlpi din lemn cu sfoară, astfel încât accesul în lateralele și în spatele mesei este interzis. La fel este delimitat spațiul adiacent dulapurilor din dreapta și stânga sălii, suficient cât vizitatorii să poată citi inscripțiile de pe vase, dar să nu le poată atinge.

Aspect al sălii și pliantul expoziției

În primele trei luni după deschidere, expoziția s-a bucurat de un interes mare din partea vizitatorilor, atât individuali, cât și grupuri, încercându-se inclusiv atragerea interesului Facultății de Medicină și Farmacie a Universității din Oradea, a cadrelor didactice și a studenților.

Colecția de Istoria Farmaciei a Muzeul Țării Crișurilor, precum și expoziția dedicată, se înscriu în seria celor care prezintă aspecte inedite din trecutul preparării și vânzării medicamentelor, așa cum mai găsim la nivel național și în străinătate. Complexă prin tipurile de piese pe care le adună, colecția s-a format prin aportul generos al donatorilor, muzeul fiind interesat să promoveze această componentă a modernității din viața cotidiană.

Documente și obiecte tridimensionale, componentele colecției sunt de bună calitate, relevante, chiar inedite și completează oferta muzeistică, în același timp oferind o perspectivă retrospectivă interesantă asupra farmaciilor bihorene din trecut.

Bibliografie:

- Budaházy, István, *Contribuții la istoria farmaciei orădene*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2007
- Carată, Ana, „Istoria farmaciei, știință conexă istoriei medicinei, chimiei, biologiei și a altor științe”, în *Studii și comunicări/DIS*, vol XI, 2018
- Gîrdan, Carmen, Pop, Alexandru, „Pixide din patrimoniul Farmaciei «Remedio» 58 din Oradea”, în *Crisia XLIII*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2013
- Grecu, Ioan, Mermeze, Gheorghe, Mermeze, Ancamaria, *Figuri de farmaciști români*, Editura Universității din Oradea, 2009
- Jude, Andreea, Pop, Alexandru, „Mobilierul unei farmacii de la începutul secolului al XX-lea”, în *Crisia XXX*, Oradea, 2000
- Pașca, Manuela Bianca, *Istoria farmaciilor în Bihor: de la începuturi până în zilele noastre*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2013
- Pop, Alexandru, „Farmacii orădene între anii 1850-1880”, în *Crisia XVII*, Oradea, 1987
- Idem, „Farmacii publice orădene în perioada 1880-1919”, în *Crisia XXVI-XXVII*, Oradea, 1997
- Idem, „Farmacii publice orădene între anii 1919-1949”, în *Crisia XXIX*, Oradea, 1999

OBIECTE DE TEZAUUR ÎN COLECȚIA TEHNICĂ A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Ronald HOCHHAUSER*

TREASURY ARTIFACTS FROM THE TECHNICAL COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM OF ORADEA - MUSEUM COMPLEX ABSTRACT

The museum patrimony (heritage), of regional importance, includes a valuable collection of cultural goods in the technical field, which is of great typological importance. Our approach is limited to the presentation of the attributes of three artifacts classified in the Thesaurus legal category of the national cultural heritage: two automated musical mechanisms for playing sound (a Manopan organette, model V, Excelsior, a salon polyphon, model 45, Premium Edition) and a Mignon mechanical typewriter, model 4, all German made. We note that among the listed pieces, the polyphon is in working order, representing a point of great attraction within the museum.

Keywords: technical collection, cultural patrimony, treasure pieces.

Patrimoniul muzeului orădean, de importanță regională, cuprinde o valoroasă colecție de bunuri culturale din domeniul tehnicii, de o mare diversitate tipologică, materializată prin piese reprezentative pentru evoluția comunicațiilor (telefonie, radiotehnică, televiziune), a înregistrării și redării sunetului (instrumente de muzică mecanică, pickupuri, casetofoane, magnetofone, cartele și discuri perforate, discuri din ebonită și din vinil, CD-uri), a instrumentelor de măsurare a timpului (cadrane solare, pendule cu greutate sau cu arc, tablouri cu ceas, ceasuri țărănești, ceasuri de podea, de perete, de șemineu, de masă și de postament, de voiaj, de buzunar și de mână), a istoriei tehnicii fotografice și cinematografice (aparate de fotografiat și de mărit, proiectoare, filme fotografice de celuloid alb-negru și color), a istoriei scrisului (mașini de scris mecanice și electrice), a mașinilor de cusut casnice și industriale, a dezvoltării mijloacelor tehnicii de calcul (instrumente de calcul și calculatoare), dar și prin piese conexe, cum ar fi cele pentru producerea focului (cutii de chibrituri, brichete), fotografiile din epocă cu blazoanele unor ateliere fotografice locale însemnate, publicațiile specifice (monografiile de întreprinderi, ghiduri și compasuri comerciale și industriale, reviste și cărți tehnice, cataloage de produse și prețuri) și tipăriturile de tip reclamă comercială (facturi comerciale personalizate, chitanțe, bonuri de comandă și de casă, pliante și etichete de produse). Repartizată cu precădere *Secției de Istorie*, aceasta se îmbogățește continuu, însă fără a avea o orientare precisă la ora actuală.

Prezentul demers se limitează la punerea în evidență a trei bunuri mobile clasate în categoria juridică *Tezaur* a patrimoniului cultural național: două automate muzicale de redare a sunetului (o *organetă Manopan, model V, Excelsior*, un *polyphon de salon, model 45*) și o *mașină de scris mecanică Mignon, model 4*, toate realizate în spațiul german¹. Consemnăm că dintre piesele enumerate, *polyphonul* este în stare de funcționare, reprezentând un pol de mare atractivitate în cadrul muzeului.

Să vedem, așadar, cu respectarea criteriilor cronologice, principalele atribute ale **bunurilor** patrimoniale de **valoare excepțională pentru umanitate**, din gruparea noastră!

1. Organetă Manopan, model V, Excelsior

Producător: *Fabrica de Instrumente Muzicale „Euphonika”, Leipzig;*

Datare: 1895-1896;

Categorie: automat muzical cu citire pe benzi din carton continue (cartele fără sfârșit), cu o lățime de 16,5 cm (**Fig. 1**);

Rol: servea în scopuri laice distractive la domiciliu și la crearea bunei dispoziții în localurile cu cerințe mai modeste;

Proveniență: Vama Borș;

Achiziție: 1982;

Clasificare: *Tezaur*, Ordin nr. 2446/ 22.04.2013;

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ronald.hochhauser@mtariicrisurilor.ro.

¹ <http://clasate.cimec.ro/Lista.asp?det=8237-muzeul-tarii-crisurilor-oradea>.

Descriere: Aparatul cu lamele metalice este montat într-o cutie din lemn cu patru picioare, vopsită în negru, de forma unui paralelipiped dreptunghic. Acesta dispune de două compartimente. Cel mare include manivela, burduful din piele și orificiul de ungere, mascat de o plăcuță metalică ornamentată cu un decor simplu, cu inscripția (traducere din limba germană): „*Aparat de gresat, a se vedea instrucțiunea dedesubt*” (Fig. 2). Cel mic cuprinde mecanismul de citire, format din supape ce permit trecerea aerului aspirat din burduf la 39 de lamele elastice din oțel, care vibrează, și ușița de acces la acesta (Fig. 3). Fețele laterale mari ale primului compartiment au o decorație simplă, formată din cadre care, pe alocuri, conțin inscripții de culoare aurie, ca de exemplu *Excelsior Manopan*. Partea superioară a acestuia este ornamentată ceva mai bogat, cu un chenar liniar și un element decorativ central, în care domină cercul și câteva motive vegetale. Suportul de înregistrare și redare este carton de tip *Manila*, cu lățimea de 16,5 cm. Lungimea acestuia a fost disponibilă în două mărimi: 1,3 m și 2,6 m. Instrumentul este însoțit de un număr de 43 de cartele perforate circulare, având inscripționate titlurile pieselor muzicale și pozițiile (numerele) acestora din catalog, care nu au făcut până în prezent obiectul clasării.

Fig. 1. Organetă Manopan, model de masă – vedere de ansamblu

Fig. 2. Plăcuță metalică, acoperitoare a orificiului de ungere, amplasată deasupra axului manivelei

Baza inferioară a cutiei este prevăzută cu șapte orificii. Central sunt aplicate trei etichete din hârtie, învechite, cu următoarele mesaje (traducere din limbile germană și franceză) – Fig. 4:

- „Șuruburile capacului principal sunt mascate cu benzi din lemn canelate, care se detașează ușor cu ajutorul unui cuțit”;
- „Ungerea angrenajului metalic (descriere). După ce ați îndepărtat căpăcelul din metal alb, de la exteriorul cutiei, puneți în deschizătură o picătură de ulei fin, de exemplu ulei de Provence sau ulei de măsline, așteptați puțin și, după ce acesta s-a scurs, puneți la loc căpăcelul. Operația se va repeta după circa 50 de utilizări ale instrumentului. Periodic se va gresa și angrenajul vizibil din proximitatea rulourilor din cauciuc ale organetelor Manopan și Séraphine”;
- „Reparat de Emil Radler, lutier, Schässburg, 1896”.

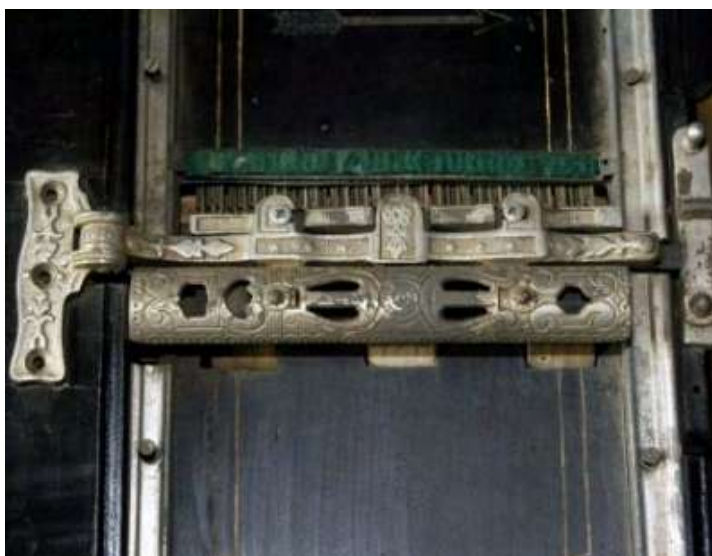

Fig. 3. Vedere de sus a mecanismului de citire, cu feronerie lucrată artistic

Fig. 4. Instrucțiuni de mentenanță aferente aparatului

Valorificare științifică și expozițională: *Festivalul Internațional al Muzicii Mecanice – Muzeul Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași* (2005), *Sesiunea Științifică Anuală – Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva* (2022), *Sesiunea Internațională de Comunicări Științifice a Muzeului Țării Crișurilor – Complex Muzeal, „Interferențe. Trecut. Prezent. Viitor”*, *150 de ani de muzeografie orădeană* (2022); *Tonomatul cu amintiri – expoziție itinerantă de aparate pentru înregistrarea și redarea sunetului, din colecția Muzeului Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași* (2006), *Automate și instrumente muzicale din colecția Muzeului Țării Crișurilor – expoziție temporară vernisată cu ocazia evenimentului Noaptea Muzeelor* (2012).

Valorificare prin intermediul publicațiilor de specialitate: *Buletinul Muzeului Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași* (2007), *ziarul Muzeul Țării Crișurilor*, publicație de promovare a valorilor culturale și de patrimoniu din Bihor (iulie 2014), *anuarul muzeului, Crisia* (2019), *Aparate de muzică mecanică în colecțiile Muzeului Țării Crișurilor: catalog* (2022).

2. Polyphon de salon, cu disc în poziție orizontală, model 45

Producător: *Fabrica de Instrumente Muzicale „Polyphon”, Leipzig;*

Datare: 1905;

Categorie: aparat care utilizează înregistrări prin perforare pe discuri din metal cu diametrul de 40 cm (Fig. 5);

Rol: cu mici excepții, servea pentru uz individual, în cerc restrâns;

Proveniență: Höner Bernard Willi, Hamburg;

Donație: 1968;

Clasificare: *Tezaur*, Ordin nr. 2448/ 21.10.2009;

Descriere: Prin eleganța execuției este o piesă de excepție. Cutia prevăzută cu capac, de formă paralelipipedică, a fost lucrată artistic din lemn furniruit și lăcuit. Aceasta este bogat ornamentată și conține elemente sculptate și marchetărie cu motive florale (Fig. 6). În interior, capacul conține un desen ce înfățișează un grup de *putti*, care interpretează o partitură muzicală, într-un peisaj dominat de motive de arhitectură clasică.

Discul perforat, din metal, cu dispunere pe orizontală, este antrenat în mișcare de rotație, cu ajutorul unui motorăș cu arc din oțel, încordat de o manivelă. Odată cu destinderea resortului, suportul de stocare al partiturii muzicale începe să se rotească cu viteză constantă, controlată de un regulator de turație. Prin intermediul unor roțițe dințate de ghidare, pini din dreptul fiecărei perforații generează vibrația unor lamele metalice monobloc (tip pieptene), acordate pe note muzicale, făcând posibilă astfel audierea piesei înregistrate. Aparatului i se alătură un număr de douăsprezece discuri perforate, din metal, având inscripționate titlurile partiturilor muzicale și pozițiile acestora din catalog. Nici aceste piese nu au fost clasate până acum.

Fig. 5. Polyphon, model 45, ediție Premium – vedere de ansamblu (fotografie din noua expoziție de bază)

Fig. 6. Elementele ornamentale ale cutiei (fotografie din 2005 realizată în vechea expoziție de bază)

Unul dintre comercianții acestui tip de aparat muzical a fost și *Josef Leopold Pick*, *evaluator atestat, referentul curții regale, Casa de muzică Viena, VII 3, Neubaugasse 78.*, conform inscripției în limba germană, de pe plăcuța metalică fixată pe interiorul capacului, având un cadru simplu, ce conține și mica stemă a împăratului Austriei.

Prezența în colecții publice din România (selecție): Muzeul Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași, Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească” Târgoviște;

Valorificare științifică și expozițională: a se vedea enumerarea de la piesa anterioară ca și vechea expoziție de bază (până în decembrie 2005), precum și expoziția temporară *Haina îl face pe om. Șase secole de istorie vestimentară* (2015), nu în ultimul rând, noua expoziție de bază a Secției de Istorie (din septembrie 2022);

Valorificare în scop educațional: *Reading an Artefact*, proiect educațional derulat în colaborare cu Universitatea din Oradea și o serie de licee din oraș (2021);

Valorificare prin intermediul publicațiilor de specialitate: a se vedea enumerarea de la *Organeta Manopan*.

3. Mașină de scris mecanică Mignon, model 4

Producător: *Allgemeine Elektrizität Gesellschaft (A.E.G) Berlin, filiala din Erfurt – companie generală de electricitate;*

Datare: 1923-1934;

Categorie: scriere și tipar (Fig. 7);

Fig. 7. Mașină de scris mecanică Mignon, model 4
(vedere de ansamblu; fotografie din noua expoziție de bază)

Rol: imprimarea caracterelor pe hârtie prin tastare, dactilografiere texte;

Proveniență: Baci Pompilică, București;

Achiziție: 1975;

Clasificare: *Tezaur*, Ordin nr. 2448/ 21.10.2009;

Descriere: Este un model portabil, cu carul mic și trei clapete, încorporat într-o carcasă din lemn. Selectarea unuia din cele 84 de caractere alfanumerice și semne de punctuație, înscrise pe un cadran interschimbabil, se efectua cu ajutorul vergelei verticale, montate pe un pantograf. Aceasta comanda rotirea și avansarea capului de imprimare de forma unui cilindru, de asemenea, substituibil, ce conține aceleași caractere ca și cadranul. Prin intermediul clapetei mari poziționate în stânga se realiza spațierea cuvintelor. Cea din dreapta sa era utilizată pentru imprimarea pe hârtie a caracterului selectat². Prin acționarea celei de-a treia clapete (modelele anterioare nu le aveau în componență), poziționată cel mai în dreapta, se comanda trecerea la rândul următor.

Mențiune: Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal păstrează posterității două asemenea aparate din cele aproximativ 200.000 de exemplare produse de firma germană de prestigiu;

Prezența în colecții publice din România și din străinătate (selecție): Muzeul Național Tehnic „Prof. ing. Dimitrie Leonida” București, Thury György Múzeum (Muzeul „Thury György”), Nagykanizsa, Ungaria;

Valorificare științifică și expozițională: *Sesiunea Științifică Anuală – Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva* (2022), *Sesiunea Internațională de Comunicări Științifice a Muzeului Țării Crișurilor – Complex Muzeal, „Interferențe. Trecut. Present. Viitor”*, *150 de ani de muzeografie orădeană* (2022); noua expoziție de bază a Secției de Istorie.

Prin piesele de referință și nu numai, conservate adecvat și valorificate expozițional, putem arăta tinerilor de azi cum a evoluat tehnica de-a lungul veacurilor, bunăoară, și cum se delectau și cu ce mijloace de muncă își desfășurau activitatea generațiile anterioare.

² Monica Nănescu, *Din istoria mașinii de scris, Catalog de colecție*, Editura Palatului Culturii, Iași, 2011, pp. 34-36.

ȘEMATISMUL ECLEZIASTIC CA SURSĂ PRIMARĂ – ANALIZA COLECȚIEI DE ȘEMATISME GRECO-CATOLICE A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR

Tiberiu Alexandru CIORBA*

ECCLESIASTICAL SCHEMATISMUS AS A PRIMARY SOURCE – ANALYSIS OF THE GREEK-CATHOLIC SCHEMATISMS COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ABSTRACT

The so called *schematismus* was a 18th-20th century type of document which presented in a very concise way the structural organization of a certain institution, be it civil, military or in this case ecclesiastic. The museum holds in its collection a number of examples of these small books which detail the administration of the Greek-Catholic Bishopric of Oradea starting from the first half of the 19th century until the beginning of the 20th century. The oldest schematismus is from 1837 and it is a prime example of how an ecclesiastic entity was comprised. As a primary source the schematismus hold a lot of important information not only for the dozens of parishes but at the same time, data pertaining to demography, education and so on. They become literal tools in the hands of researchers interested in the modern period of Bihor County.

Keywords: schematismus, Greek-Catholic, bishopric, primary source, document, Bihor, Oradea.

Șematismele bisericesti reprezintă o sursă semnificativă de informații și date statistice ce oferă istoricilor o imagine continuă a evoluției diferitelor episcopii de-a lungul timpului. Acestea pot fi utilizate în diferite arii de cercetare (demografie, administrație, învățământ, economie) și au avantajul de a fi acte tipărite periodic, în unele cazuri anual. Spre exemplu, la sfârșitul secolului al XVIII-lea a fost publicat la Buda așa-numitul *Schematismus literarius*, în care erau prezentate toate persoanele implicate în domeniul cultural și în organizarea școlilor¹. Printre documentele și cărțile vechi din colecțiile muzeului se regăsesc și câteva exemplare în acest sens tipărite la comanda Episcopiei Greco-Catolice de Oradea. Majoritatea sunt din secolul al XIX-lea, cel mai vechi șematism fiind din 1837, doar un singur exemplar este de la începutul secolului XX, tipărit în anul 1909.

Tipologic vorbind, acest document a beneficiat de o popularitate ridicată pe tot cuprinsul Imperiului Habsburgic (mai târziu Austriac), mai ales în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și pe tot parcursul secolului următor. Autoritățile administrative au utilizat șematismele în crearea unei birocrății cât mai eficiente și mai bine organizate². Din punct de vedere ecleziastic, scopul șematismelor a fost să evidențieze într-un mod direct și clar schema organizațională a întregii episcopii, pornind de la nivelul cel mai de sus, de la episcop, până la parohiile și filiile ce o compuneau. Astfel că, analizând oricare din exemplarele existente, se conturează practic un „instantaneu informațional” cu privire la structura episcopiei, iar prin compararea datelor cu cele din anii următori se poate observa evoluția instituțională a Eparhiei de la Oradea, utilizând direct rapoartele tipărite în paginile documentului. În cazul colecției muzeului este vorba de zece astfel de șematisme, două dintre ele fiind dubluri ale exemplarului din 1909 și una a celui din 1861, toate fiind regăsite în cadrul registrelor de documente ale Secției de Istorie.

Număr de inventar	Anul șematismului greco-catolic
1060	1909
1062	1837
8297	1909
9922	1861
11329	1854
11330	1861
11331	1867

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail ciorba.tiberiu@gmail.com.

¹ Ioan Chindriș, *Cel mai vechi șematism românesc cunoscut: Oradea 1813*, în *Transilvanica I Studii și secvențe istorice*, editura Cartimpex, Cluj-Napoca, 2003, pp. 658-659.

² Silviu Sana, *Carte, cenzură și biblioteci în nord-vestul României – studii privind istoria cărții vechi și a bibliotecilor*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2013, p. 65.

MUZEOGRAFIE

Număr de inventar	Anul șematismului greco-catolic
11332	1871
11333	1881
11334	1909

Tabel nr. 1. Lista șematismelor aflate în colecțiile Muzeului Țării Crișurilor cu numerele de inventar.

Din punct de vedere al provenienței și a momentului când acestea au intrat în colecțiile muzeului, începând din anii '70: în 1972 primele două șematisme (un exemplar din 1909 și cel de-al doilea din 1837) au fost achiziționate, având numerele de inventar 1060 și 1062, persoana sau entitatea juridică de la care au fost cumpărate nu este numită. Se precizează doar data în care ele au fost introduse în registre, ambele la 29 septembrie 1972. Restul șematismelor au intrat mult mai târziu, unul în 1999 (tot un exemplar din 1909) ca transfer din partea Societății de Științe Istorice și Filologice³, și o achiziție în 2012 a șematismului din anul 1861⁴. Ultimele exemplare au fost rezultatul unei donații din partea fostului director a Bibliotecii Județene „Gheorghe Șincai” din Oradea, regretatul Constantin Mălinaș, și au intrat în colecțiile instituției în anul 2016. Este vorba de șase șematisme din anii 1854, 1861, 1867, 1871, 1881 și încă un exemplar din 1909⁵.

Cantitativ, Episcopia orădeană a tipărit 33 de șematisme în secolul al XIX-lea și patru la începutul secolului XX, existând în total de 37 de șematisme identificate până în prezent.

Anul de apariție a șematismului	Prezent în colecțiile muzeului
1813	Nu
1819	Nu
1820	Nu
1822	Nu
1824	Nu
1827	Nu
1828	Nu
1831	Nu
1832	Nu
1833	Nu
1834	Nu
1835	Nu
1836	Nu
1837	Da
1838	Nu
1839	Nu
1840	Nu
1841	Nu
1842	Nu
1843	Nu
1844	Nu
1845	Nu
1847	Nu
1851	Nu
1854	Da
1857	Nu
1861	Da
1864	Nu
1867	Da
1871	Da
1881	Da
1890	Nu
1895	Nu

³ Acesta are numărul de inventar 8297, regăsit în registrul de inventar de documente al Secției de Istorie volumul V.

⁴ Înregistrat la numărul de inventar 9922 în registrul V de documente. A fost cumpărat de la Mihaela Teodora Toadere din Oradea pentru suma de 200 de lei.

⁵ Toate acestea se regăsesc la numerele de inventar 11329, 11330, 11331, 11332, 11333, 11334 în volumul VI.

Anul de apariție a șematismului	Prezent în colecțiile muzeului
1900	Nu
1909	Da
1917	Nu
1934	Nu

Tabel nr. 2. Lista completă pe ani de șematisme tipărite de către Episcopia Greco-Catolică și exemplarele din colecțiile instituției în 2022.

Statistic vorbind, colecția este destul de mică, neacoperind nici măcar un sfert din totalul exemplarelor disponibile. Din acest punct de vedere există un potențial de creștere și îmbogățire, putând fi considerate viitoare donații sau posibile achiziții. Mai mult decât atât, nu doar episcopia orădeană a produs astfel de tipărituri, dar și celelalte dieceze greco-catolice și romano-catolice. Astfel, un adevărat plus ar putea fi adus prin introducerea și acestor șematisme mai diversificate. Deocamdată, până în prezent colecția muzeului conține doar aceste exemplare, multe dintre ele fiind într-o stare de conservare destul de bună, cu excepția unui exemplar din 1909, din donația Mălinaș, care este ușor deteriorat, și a altui exemplar tot din 1909, care necesită restaurare. Valoarea lor în bani este în același timp destul de medie (raportându-ne la alte tipărituri din secolul al XIX-lea), fiind apreciate undeva între 100 și 300 de lei bucata, în funcție de vechime și stare de conservare. Nu sunt valori semnificative, astfel că acest tip de document poate fi considerat accesibil financiar. Chiar dacă nu se vor aduna mai multe exemplare în viitorul apropiat, multe dintre acestea sunt disponibile gratuit sub formă pdf pe diferite site-uri⁶. Desigur, cea mai la îndemână posibilitate de a studia aceste surse este de a conspecta colecțiile speciale de carte veche ale Bibliotecii „Gheorghe Șincai” din Oradea, unde majoritatea exemplarelor sunt păstrate, inclusiv cel mai vechi din 1813.

Importanța adevărată rezidă în potențialul informațional. Cercetători din diferite arii de cunoaștere pot utiliza datele în funcție de interesul lor. În ceea ce privește forma șematismelor diecezei orădene, acestea au rămas în proporție de aproximativ 80-90% aceeași începând din 1813⁷ până în prima jumătate a secolului XX. Fiecare exemplar începe cu un calendar scris în limba română, folosind litere romane în care sunt menționate principalele sărbători și data corespunzătoare fiecăreia pentru anul respectiv. Există o excepție la șematismele din anii 1844, 1845, 1847 și 1864, majoritatea din perioada păstoririi episcopului Vasile Erdeli (1843-1862), când după calendar a fost inserat un mic text introductiv caracterizat ca fiind de fapt o scurtă istorie a poporului român și a credinței creștine de-a lungul secolelor. Acest text de câteva pagini este intitulat *Brevis notitia religionis valachorum, seu daco-romanorum, et Episcopatus Graeci Ritus Catholicorum Magno-Varadiensis*. În urma analizei textului și a argumentelor utilizate de către autorul anonim se poate deduce faptul că este în realitate o compilație din două lucrări diferite. Prima este un extras din așa-numitul *De ortu progressu conversione Valachorum*⁸, o scriere atribuită de unii cercetători lui Moise Dragoși⁹. Scurta sinteză nu conține informații semnificative, este o lucrare specifică Școlii Ardelene, pornind argumentarea din antichitate și continuând până în prezent, subliniind caracterul latin al poporului român. Cea de-a doua este în esență o analiză succintă a evoluției cultului greco-catolic în spațiul bihorean, pornind de la acțiunile ierarhului de Muncaci, Iosif de Camillis, la sfârșitul secolului al XVII-lea după cucerirea cetății de la Oradea și formarea episcopiei în 1777. Se prea poate ca autorul acestui segment să fie un anume Mihail Muntean, notar al episcopiei, scrierea originală fiind realizată undeva la începutul secolului al XIX-lea, Petru Maior chiar susținând această ipoteză¹⁰. Aceste patru șematisme sunt singurele excepții, din 1864 textul introductiv fiind schimbat doar într-o simplă „serie a episcopilor” unde au fost prezentate lacunar evenimentele cele mai semnificative din perioada fiecăruia.

După aceea urmează prezentarea administrației diecezane începând de la episcop, continuând cu membrii capitolului greco-catolic (micul consiliu ce ajută episcopul în organizarea eparhiei), membrii consistoriului (format în mare parte de vice-arhidiaconii bihoreni și preoți speciali aleși – în esență un

⁶ <http://biblioteca.acad-cluj.ro/index0f22.html?q=node/4> : se regăesc majoritatea șematismelor, nu doar a diecezei de Oradea, dar și de Alba-Iulia, Maramureș, Cluj etc. Mai sunt și alte site-uri precum https://www.parohiigreco-catolice.ro/p/sematismes-greco-catolice_2.html, unde sunt exemplare disponibile gratuit.

⁷ Cel mai vechi șematism identificat până în prezent, fiind utilizat termenul de *Catalogus* în titlul tipăriturii în loc de *schematismus*.

⁸ Ioan Ardeleanu, *Istori'a Diecezei Române Greco-Catolice a Oradei Mari*, partea I, Gherla, 1883, pp. 73-90.

⁹ Alexandra Baneu, „*Impostores ceu lupi rapaces*”: imaginea reformatilor în *De ortu, progressu et conversione Valachorum de Samuil Micu*, în *Caietele Sextil Pușcariu III, Actele Conferinței Internaționale „Zilele Sextil Pușcariu”*, Cluj-Napoca, 14-15 septembrie 2017, pp. 38-48.

¹⁰ Petru Maior, *Istoria Bisericii Românilor – ediție îngrijită și studiu introductiv de Ioan Chindriș*, vol. I, Editura Viitorul Românesc, București, 1995, p. 266.

consiliu mai mare), persoanele ce formau oficiul diecezan, notarul, fiscul, avocatul, medicul etc. Episcopia fiind implicată și în sistemul de învățământ local, erau prezentați de asemenea și profesorii gimnaziului de la Beiuș și de la Oradea, împreună cu directorul școlilor naționale și a seminarului domestic. Pentru cei mai importanți, de exemplu preoții canonici sau directorii, în dreptul lor a fost notată și pagina din șematism unde se regăsea și parohia lor. Astfel că informațiile secundare pot fi ușor și rapid regăsite.

După prezentarea schematică a organigramei principale se trecea la analiza parohiilor diecezei. Acestea au fost împărțite în așa-numitele arhidiaconate. La momentul formării diecezei greco-catolice de Oradea a fost preluat modelul latin de organizare administrativă. Celula de bază a fost parohia (cele mai importante având și așa numitele filii, sate sau comune mai mici în vecinătate, unde nu era o biserică), mai multe parohii formau un district sau vice-arhidiaconat, echivalentul unui protopopiat în frunte cu vice-arhidiaconi (protopopi, membri ai consiliilor mai devreme menționate), iar mai multe vice-arhidiaconate formau un arhidiaconat, o formulă mai mare. Doar membrii capitlului au fost și arhidiaconi. Această ultimă formă a fost specifică mai ales episcopilor de întindere foarte mare, dar în cazul Oradei numărul parohiilor și a districtelor mai mici nu a fost niciodată foarte ridicat. Arhidiaconatele în cazul nostru erau formate practic din una sau două protopopiate, iar titlul era mai degrabă onorific. Fiecare parohie era prezentată nominal în ordine alfabetică, fiind menționat la început anul în care a fost fondată, hramul bisericii locale, numele stăpânului pământului și numele parohului, a capelanului sau a administratorului bisericesc local. Stăpânii de pământ erau de multe ori nobilii locali sau chiar Episcopia Romano-Catolică, în funcție de jurisdicție. În teorie aceștia aveau obligația de a ajuta parohia din localitate și să îi ofere un sprijin financiar adecvat. Mai departe, urma împărțirea populației în funcție de confesiunile existente, se realizau recensăminte locale periodice. Șematismele fac referire la șase grupuri confesionale: greco-catolicii, romano-catolicii, ortodocșii (*graeci ritus non unitorum*), luteranii (*augustanae confessionis*), calvinii (*helveticae confessionis*) și evreii. Se începea cu parohia principală și se trecea, în funcție de caz, la filii, cu numărul credincioșilor pentru fiecare grup în parte. Astfel se creiona o imagine confesională a satelor bihorene. Utilizând anumite simboluri specifice, se sublinia și dacă acea confesiune beneficia de o biserică locală.

La sfârșitul șirului lung de parohii ce formau dieceza era trecut un tabel general cu cifrele statistice finale pentru fiecare district împărțit pe religii. Mai departe urmau câteva date despre organizarea învățământului confesional greco-catolic. Erau prezentați, astfel, studenții teologi susținuți de către episcopie în diferitele seminarii din imperiu: Oradea, Viena, Pesta, Trnava și Ungvar. Aceștia erau trecuți în ordinea anului în care se aflau pornind de la cei mai mari din anul IV, continuând până în anul I. Era prezentat nu doar învățământul superior, ci și cel inferior. În cadrul așa-numitului „seminar domestic” erau primiți începând din anul 1792 copii din parohiile bihorene pentru a-și continua studiile la gimnaziul romano-catolic din Oradea. Era menționat anual rectorul și vice-rectorul și alumnii (bursierii) seminarului greco-catolic, pornind cu cei din clasele cele mai mari (clasa a II-a de umană) până la cei din clasa I de gramatică. Era enumerați în funcție de bursa de care beneficiau, prima fiind cea a seminarului, după aceea urmau diferitele fundații care au apărut de-a lungul anilor datorită donațiilor și testamentelor credincioșilor din eparhie. Ca exemple se pot menționa fundația Darabant, Meciu, Caba sau Giroldi-Galbor.

Ultimele date ale fiecărui șematism au fost întotdeauna referitoare la membrii clerului greco-catolic ce au decedat în anul precedent, prezentați în ordine cronologică. Totodată, fiecare exemplar a avut la sfârșit trei tipuri de indexuri. Primul a fost de persoane, unde fiecare preot, arhidiacon, vice-arhidiacon, director era numit în ordine alfabetică, având trecută data nașterii (ziua/luna/anul), data la care a fost hirotonit (ziua/luna/anul) și pagina la care se regăsește parohia în care a activat în anul respectiv. Cel de-al doilea index este al parohiilor, organizat tot alfabetic, iar ultimul este al filiilor.

Șematismele aflate în colecțiile muzeului se disting mai ales prin importanța lor informațională decât prin valoarea lor expozițională. Chiar dacă unele au fost utilizate și în cadrul expoziției de bază a Secției de Istorie la etajul al II-lea, ele pot oferi în primul rând muzeografilor și cercetătorilor, în general, un punct de pornire în diferitele teme interdisciplinare. Diversitatea de date din fiecare exemplar și periodicitatea cu care au fost tipărite permit istoricului să observe o imagine organizată a ceea ce a însemnat administrația diecezană și, în același timp, o radiografie de moment a diferitelor localități din arealul bihorean. Ca sursă primară, acestea sunt în același timp și disponibile pe diferitele pagini de web, putând fi accesate cu ușurință.

ATELIERE FOTOGRAFICE DIN COLECȚIA DE FOTOGRAFIE VECHE A SECȚIEI DE ISTORIE A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR

Doina-Gabriela ANANIE*

PHOTOGRAPHIC WORKSHOPS FROM ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM'S HISTORY DEPARTMENT OLD PHOTOGRAPHY COLLECTION ABSTRACT

The Țării Crișurilor Museums's History Department old photography collection has a significant number of images made between 1860 and the 1950s, in photographic studios from the Austrian Empire, Austro-Hungarian Empire, German Empire, Ottoman Empire, Italy, Belgium, Portugal, France. The course followed by the photographic workshops, from the first ones, in which the owner was also a painter, to those with a selected clientele and a few subsidiaries, or with imperial titles, was an extraordinary one. The mobility of the studios, frequent associations and separations, moving in other locations, had not affected their work. They managed to leave their mark on people everywhere and are still arousing a lot of interest.

Keywords: photographic workshops, mobility, decorated cardboard, imperial photographer, awards.

Colecția de fotografie veche a Secției de istorie a muzeului orădean conține un număr însemnat de imagini realizate începând cu anii 1860 și până prin anii '50 ai sec. XX, interesul manifestat pentru cercetarea lor fiind unul constant. Rezultate ale cercetărilor, îndeosebi cele care vizează atelierele fotografice din Oradea și Bihor, au fost publicate. Dar, pe lângă atelierele locale, în colecție se regăsesc și ateliere ce proveneau din Imperiul Austriac, Imperiul Austro-Ungar, Imperiul Otoman, Italia, Belgia, Portugalia, Germania, Franța, Polonia. Imaginile aparținând atelierelor fotografice identificate, pornind de la tehnica, personajele înfățișate, cartonul ornamentat folosit, toate la un loc, reprezintă instrumente ce ne ajută să înțelegem mai bine contextul specific acelor vremuri. Fiecare fotografie care s-a păstrat este o victorie obținută în fața timpului inexorabil, prin chipurile și peisajele imortalizate.

După prima dagherotipie realizată în 1839 de către francezul Louis Daguerre, procedeul de obținere a imaginii s-a răspândit relativ repede pe continentul european. Astfel, au început să apară primele ateliere fotografice. Dintre primii fotografi, majoritatea au fost pictori, fapt ce a contribuit la orientarea fotografiei spre sfera artistică¹. În privința personalului care lucra în aceste ateliere, știm că de cele mai multe ori fotograful era și proprietar, și mai avea pe lângă el un ajutor și unul sau mai mulți retușori, cei din urmă destul de greu de găsit, necesitând calificare și experiență². Decorul folosit se poate reconstitui, parțial, chiar din imagini: se observă un fundal pictat, draperii grele, mobilă stil (mese, scaune, divane, fotolii ș.a.), balustrade, aranjamente florale, cărți.

După descoperirea hârtiei fotografice, imaginile au început să fie cașerate pe un carton special, ornamentat în stil eclectic sau secession, pe care erau trecute numele atelierului, adresa și localitatea unde funcționa (prin amprentare la cald sau la rece, litografie sau serigrafie), monograma, medaliile primite la diverse expoziții și titlurile obținute – cum ar fi cel de fotograf imperial³ –, precum și o serie de alte informații. De pildă, fotograful Mihály József din Eger preciza că la studioul său fotografic putea realiza „copii fidele după sculpturi, camere cu mobilier, anumite clădiri, străzi întregi, peisaje naturale sau urbane, picturi în ulei, gravuri din oțel sau cupru și după hărți, în oricâte exemplare, cel mai rapid și la prețul cel mai convenabil”⁴. Cele mai multe ateliere dețineau o arhivă de negative fotografice, putându-se astfel realiza copii la cererea clientului, și după o perioadă mai lungă de timp. Cartonul era fabricat de firme specializate. Aici amintim cele de la Viena (Leopold Türkel, Türkel & Steiner, Bernhard Wachtl, Karl

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gabiananie@gmail.com.

¹ Lucia Cornea, *Repertoriul vechilor ateliere fotografice din Oradea 1852-1950*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 1999, p. 12; Doina-Gabriela Ananie, *Pictori-fotografi în colecția de fotografii a Secției de istorie a Muzeului Țării Crișurilor*, în *Crisia*, LI, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2021, pp. 351-359.

² L. Cornea, *Repertoriul*, p. 13.

³ Dintre fotografi distinși cu acest titlu amintim pe Ludwig Angerer, Kozmata Ferencz, Abdullah Frères, Fekete Sándor, Mailáth János ș.a.

⁴ *Colecția de fotografii* a Secției de Istorie, nr. inv. 840/4.

Krzywanek, Kühle & Miksche, C.Ernst & Co, Eisenschiml & Wachtl, Haufner & Schmutterer, A. Moll, Bondy Szigmond, Jos. Indra, J. Steiner, Trapp & Munch, Cuberner & Hierhammer, A.M. Wrabetz, CECO), Pesta (tipografia fraților Deutsch, tipografia fraților Pollák), Budapesta (Morvay és Méri, Rigler I., Pejtsik K., Türköl & Schlesinger), Carei (Novák és Verő), Oradea (tipografia Sonnenfeld), Frankfurt pe Main (Haake & Albers), Nürnberg (F. Brunck Söhne), Dresda (E. Kaders) ș.a.

În perioada interbelică se va renunța la cartoanele ornamentate. Numele atelierului se va trece direct pe hârtia fotografică, fie printr-o semnătură simplă cu creionul, fie folosind marca de tip *timbru sec*.

Unii dintre fotografi, care au reușit să-și mărească clientela, și-au deschis filiale și în alte orașe. Sediile atelierelor erau trecut pe versoul cartonului pe care se cașera fotografia. De pildă Kossák József, distins cu titlul de fotograf imperial, avea ateliere deschise la Budapesta, Timișoara, Arad și Buziaș⁵.

O caracteristică importantă a atelierelor fotografice, în special în faza de început, a fost mobilitatea: s-au asociat, s-au despărțit, s-au mutat în alte localități. Unele ateliere au fost preluate de alți fotografi⁶, altele au continuat să funcționeze sub același nume și după moartea proprietarului⁷.

În colecția de fotografie veche a muzeului orădean predomină atelierele fotografice din Imperiul Austro-Ungar. O serie de imagini ne-au rămas de la „Societatea de Arheologie și Istorie a Comitatului Bihor și a orașului Oradea”, de la a cărei înființare s-au împlinit 150 de ani (1872-2022). Le voi enumera mai jos, în ordine alfabetică, după orașele în care au funcționat, cu o singură excepție, atelierul H. Finke, a cărui locație precisă nu am reușit să o identific.

Aleșd: Moldovány János

Arad: Auerbach Miksa, Auerbach és Kózmata (Auerbach și Kózmata), Auerbach és Wargha (Auerbach și Wargha), Drescher M(arie), Drescher és Weisz (Drescher și Weisz), Foto Curticeanu, Foto Film, Foto Lavru, Foto Popa, Honisch István, Hoszmann és Rottmann (Hoszmann și Rottmann), Hozdovits, Klapok Alajos, Kossak és Krauss (Kossak și Krauss), Nagy Géza, Ravasz Imre (filiale la Lippa - Lipova și Szeged), Rottmann és Társa (Rottman și Asociații), Rottmann Fülöp, Stolkovits, Stockmann Nicolaus, Vágó (Zóna), Weisz Hugó, Weisz Testvérek (Frații Weisz).

Augsburg: Carl Lochner.

Banska Bystrica: Würsching Rezső.

Bazargic: Foto artistic N(icagos) Sisaghian.

Beiuș: Erdély Jenő, Foto Mimosa, Foto Szekeres, Gere Sándor, Zsunk Pál.

Békescsaba: Honisch Lipót.

Berlin: Atelier Balász.

Berna: H. Bühlmann.

Biala bei Bielitz: Krauss.

Bistrița: Alexander Roșu.

Borsec: Georg Heiter.

Brașov: Lili Fuchs, Johann Lenz, Carl Muschalek, Oscar Netoliczka.

Brăila: Foto Marco.

Bruck ander Leitha: Atelier Marietta, August Töke.

București: M. Daniel, Hr. Duratzo, Foto Lux, Foto Modern, Foto Royal, Foto Tehnica, Julietta, Luvru, Photo Aurel, Photoglob, Union.

Buda: Alkér Ede.

Budapesta: Balogh Rudolf, Bittner Károly, Botfán M., Csonka Simon, Fejér Ferencz, Fejér Ferencz és Társa (Fejér Ferencz și Asociații - filială la Carei), Gévay Béla, Goszleth István, Herz Henrik, Hunnia, Kis Pál, Klösz György, Kossák József (filiale la Arad, Buziaș și Timișoara), Kozmata Ferencz, Liederhoffer Vilmos, Máí és Társa (Mái și Asociații), Mai Manó, Margit (filială la Lillafüred), Mérei és társa (Mérei și Asociații), Rasem Viktor, Rivoli, Rozgonyi Dezső, Sárjai, Schrecker Ignác, Strelisky Lipót, Strelisky Sándor, Szerdahely Mór, Torelli, Vágó Bertalan, Weinstock (Ernö) Foto.

Carei: Babar Ferencz, Foto Huszthy, Spuller János.

⁵ *Ibidem*, nr. inv. 3026.

⁶ Fekete Sándor din Oradea a cumpărat atelierul lui Décey Ede, care la rândul său îl cumpărase de la Mezey Lajos, primul fotograf orădean care și-a deschis studio în 1852. Zsunk Pál, tot orădean, a preluat atelierul lui Picek Robert. Vezi L. Cornea, *Repertoriul*, p. 49 și 75.

⁷ Cazul atelierului Lojanek János din Oradea, deschis în 1863, și care a funcționat sub același nume până în 1910, deși proprietarul murise în 1877. Vezi L. Cornea, *Vechi ateliere fotografice din Oradea. Atelierul Lojanek János și atelierele succesoare*, în *Crisia*, XXX, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2000, pp. 327-344.

Cernăuți: Jacob Brüll, Salo Brüll, Foto Riviera, D. Fuhrmann, A. Kainiz, Max Sternschein.

Chișinău: Societatea Fotografilor.

Cluj: Bell Z., Petru Borteș, Császár József, Dunky fivére (Frații Dunky), E.L. Iordan, Fotofilm, Kató József, Marselek Ferenc, Marselek F. és Császár (Marselek și Császár), Munkácsi Lajos, Veress Ferenc, Weintraub B.

Constantinopol: Abdullah Frères (Frații Abdulah), J. Derain & Co.

Craiova: E.A. Krauss.

Crefeld (azi Krefeld, Germania): P.Schiffer.

Debrecen: Egey István (filiale la Satu Mare, Carei și Nyiregyháza), Gondy és Egey, Knebel Jénő (filială la Szombathely), Letzer J(ózsef), Lovag Chylinski, Müller Lajos (filială la Miskolc), Némethy József (filiale la Sighetu Marmăției și Ungvár – azi Uzhhorod, Ucraina).

Dej: Foto Schwarz Gustav.

Deva: Foto Corso, Incze Lajos.

Diosig: Károly és Pelikan, Károly Josef, Sipos Imre.

Eger: Mihály József.

Esztergom: Beszédes Sándor.

Făgăraș: Madácsi.

Féhertemplom (azi Bela Crkva- Serbia): Botfán M.

Gherla: Ilustrația Gherla.

Győr: Molnár és Brodszky, Skopáll József.

Gyula: Békes Gyula (filială și la Békéscsaba), Bleyer Aladár, Fáj Izidor, Szilágy Gergely, Weisz és Demetrovits (Weisz și Demetrovits), Weisz Lipót.

Herculane: C. Schäffer.

Hotin: Foto Brox.

Iași: Studio Mimosa.

Imperiul Austriac sau Austro-Ungar: H. Finke.

Kassa, Kashau (Kosice): S(ándor) Letzter, Podleszny András.

Linz: P. Conti, Karl Sonnleitner.

Lisabona: Francesco Rocchini.

Marghita: Spüller János (filiale la Carei, Șimleul Silvaniei, Zalău și Debrecen).

Maria Zell: Nicolaus Kuss.

Milano: Deroche & Heyland.

Miskólcz: Szinay és Társa (Szinay și Asociații).

München: F. Hanfstaengel, J. Karlinger.

Neusatz (Novi Sad, Serbia): J. Singer.

Nevesinje (Herțegovina): Deutsch Armin.

New York: B(enjamin) J. Falk.

Oradea: Amigo József, Angelo, Balász Miklos, Balogh Foto, Benedek Mór, Central Foto, Dajkovits János Ernő, Dallos Sándorné (soția lui Dallos Sándor), Décsey Ede (Décsey Ilka), Fekete Sándor, Foto Aurora, Foto Color, Foto Elisabeta, Foto Gracia, Foto Keresztessy, Foto Omnia, Fotorevú, Foto Róna, Gózsa Elisabeta, Gyulai Iosif, Gyulai Károly, Iosif Halmos, Jámboer Ioan, Julietta, Lember Ede, Lénics Géza, Lénics és Szűcs, Lojanek János, Mayday, Mezey Lajos, Mezey Mihály, Mihelfy Oscar, Molnar Jénő, Náth János, Pártos, Pelikán Károly, Pelikán K. és Knapp M., Picek Robert, Poly Foto, Royal Foto, Somhegyi Foto, Studio Topschall Gizi, Succesorii AMIGO utódai, Szabó Dénes, Vulcan, Zenker Nándor, Zsunk Pál.

Orăștie: Adler (frații Adler: Aladár, Alfréd, Leopold, Móric).

Palermo: Incorpora.

Paris: Bayard & Bertall, Alfred Chardon jeune, Desroches Photo, R. Moreau, Achille Quinet.

Pesta: Barabás és Fájth (Barabás și Fájth), Borsos és Doctor (Borsos și Doctor), Canzi és Heller (Canzi și Heller), Ellinger Ede, Heller József, Mayer György, Pesky Ede, Pesky és Gévay (Pesky și Gévay), Alexander Schild, Alexander Schild & Eugen Geissler, Simonyi Antal, Strelisky Lipót.

Poszony - Pressburg (Bratislava): Ede Kozics, Fink Sándor, Mailáth János, Marian, Strelisky fiókja (Succesorii lui Strelisky).

Praga: F(rantišek) Fridrich.

Praid: Haricska István.

Reichenhall (Bavaria): Franz Grainer.

- Rimaszombat:** Bódy Béla.
Roca d'Arazzo (provincia Asti, Piemont): A. Campini.
Roma: Romualdo Moscioni.
Salonta: Foto Fehér, Wölfel S. és Társa (Wölfel S. și Asociații).
Satu Mare: Hausstein Nándor, Hóllósi József.
Sângeorz-Băi: „REBE”.
Sibiu: Emil Fischer, J. Fischer, Theodor Glaz, Gustav Albert Schivert.
Simand: E(Iijah) Plohn.
Szabadka (Subotica, Serbia): Timar Imre, Vajda Sándor.
Szeged: Székely Sándor.
Szolnok: Kaunitzer J.
Șimleul Silvaniei: Foto Popp.
Târgu – Neamț: Foto Pascu.
Teschen: Richard Jastrzembski.
Timișoara: B. Danilović, Fabian Alexandru, Foto Dörner, Hess és Kossak (Hess și Kossak), Kossak József, B. Paul.
Tinca: Klein Simon.
Toulon: Moretta.
Uioara (Marosujvár): Fotosalon Horváth.
Valjevo (Serbia): Maurice Schnapek.
Veneția: M. Aschenbrenner.
Viena: Ludwig Angerer, Brand Barozzi, Foto – Atelier Fayer, Heid & Ronniger, T. Hlebowicki, Rosa Jenik, Hugo Kahn, Emil Kintschel, H. Klee, Fritz Luckhardt, Prelany, R. Pokorny, Amand Schlossarek, Karl Schwilik.
Vöslau (Austria): Helios (proprietar Sigismund Hallos).
Weimar: Otto Hoffmann.
Zagreb: R(udolf) Mosinger.
Zaláu: Foto Elite.

Dintre atelierele enumerate mai sus, două erau conduse de femei: Marie Drescher din Arad și Rosa Jenik din Viena. Nu știm dacă au avut un statut „privilegiat” în această breaslă a fotografilor, dominată de bărbați, dar, prin munca lor, distincțiile și premiile obținute⁸, și-au câștigat un loc bine meritat printre fotografiile epocii.

Cert este că această profesie nu a fost una ușoară. Uneori, fotografiile au căzut victime ale propriei meserii, cunoscut fiind efectul nociv al substanțelor chimice folosite (bicromatul de potasiu, citratul de fier amoniacal etc.) în procesul de realizare a imaginii, asupra organismului uman⁹.

Atelierele fotografice, indiferent de perioada sau locul unde au funcționat, de desele asocieri, despărțiri, mutări, preluări, și-au lăsat amprenta asupra oamenilor de pretutindeni. Ele ne stârnesc și azi interesul, prin prisma fotografiilor rămase, a personajelor imortalizate și a informațiilor oferite de acestea.

⁸ Rosa Jenik obținuse titlul de fotograf imperial. *Colecția de fotografii a Secției de istorie*, nr. inv. 1894 – pe verso este trecut titlul.

⁹ Fotografii Lojanek a murit în urma unei boli de stomac cauzate de substanțele chimice folosite în atelier. Vezi L. Cornea, *Atelierul Lojanek János*, p. 328.

Anexe

Fig. 1: Atelier Alexandru Roșu (Bistrița) – Av. Nicolae Bolcaș

Fig. 2: Atelier Ludwig Angerer (Vienna) – Groful Georg Festetics

Fig. 3: Atelier Kossak József (Arad) – Av. Dr. Ioan Ciordaș și soția Viora

Fig. 4: Atelier Fekete Sándor (Oradea) – *Episcopul greco-catolic de Oradea Demetriu Radu*

CONTRIBUȚII LA ISTORIA MUZEULUI MEMORIAL „ADY ENDRE” DIN ORADEA. COLECȚIA ROZSNYAY

SZAMOS Mariann*

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE “ADY ENDRE” MEMORIAL MUSEUM IN ORADEA. THE ROZSNYAY COLLECTION

ABSTRACT

The history of the “Ady Endre” Memorial Museum is a local history, a micro-history about which not much information has been published. The bases of the current collection of the memorial museum is composed of two private collections: the Rozsnyay Collection and the Zaláu Collection, also little-researched parts connected to the establishment of the museum. According to our current knowledge, the acquisition of the Rozsnyay Collection in 1942 was the first step towards establishing a museum in the memory of the poet.

The aim of this paper is to share some information about the history of the Rozsnyay collection, the objects collected by the journalist and translator Rozsnyay Kálmán (the so-called „Ady Library”): how the collection arrived in Oradea in 1942 and what was the situation of this collection at the end of 1955, after the opening of the memorial museum (after a period of 13 years).

Keywords: memorial museum, personality, Ady Endre, the Rozsnyay collection, museography, history, local culture.

Istoria Muzeului Memorial „Ady Endre” este una locală, o microistorie despre care nu sunt publicate foarte multe informații. Baza colecției muzeului memorial este alcătuită din două colecții private: Colecția Rozsnyay și Colecția din Zaláu, ambele la fel de puțin cercetate atât în contextul înființării muzeului, cât și în contextul general al muzeografiei locale¹.

Scopul acestei lucrări este de a împărtăși câteva informații referitoare la istoria colecției Rozsnyay, obiectele colecționate de ziaristul și traducătorul Rozsnyay Kálmán (așa-numita „Bibliotecă Ady”)²: cum a ajuns colecția la Oradea în 1942 și care era situația acestei colecții la sfârșitul anului 1955, după deschiderea muzeului memorial.

Contextul istoric pentru perioada cercetată este unul tulburător, cu incertitudini politice și sociale, care au adus schimbări majore în viața Oradei și nu numai: consecințele politicii revizioniste ale Ungariei și Dictatului de la Viena, iar mai târziu instalarea regimului comunist în România.

Ideea înființării unui muzeu dedicat memoriei lui Ady în Oradea, conform cunoștințelor noastre actuale, a apărut pentru prima oară în 1942, iar primii pași în acest sens au fost făcuți prin procurarea colecției Rozsnyay în acest an. Deschiderea propriu-zisă a muzeului s-a realizat după 13 ani, după instalarea și consolidarea regimului comunist în România.

Opiniile despre Ady în acești ani se schimbau, poezia sa era controversată sau acceptată în funcție de regimurile politice. Regimul comunist a pus în evidență caracterul „revoluționar” al poeziilor sale și apropierea între români și maghiari, Ady Endre devenind simbolul acestei prietenii. El a fost numit *un luptător împotriva separării naționale*³.

Muzeul Memorial „Ady Endre” a luat ființă în 5 etape:

1. Achiziționarea colecției Rozsnyay din bani publici de către orașul Oradea prin intermediul lui Tabéry Géza⁴;

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: mariannszamos@gmail.com.

¹ Aceste colecții de bază sunt bine documentate în două caiete de inventar, întocmite de Tabéry Géza, primul muzeograf al muzeului, un prieten orădean al poetului, scriitor și jurnalist cunoscut: *Inventarul Muzeului Ady Endre Muzeum Leltára* din 30 decembrie 1955, fiind un inventar care cuprinde doar o parte a materialului din Zaláu (corespondență și articole), nr. inv. 2883; *Az Ady-levéltár katalógusa a Zilahi Gyűjteményről* [Catalogul arhivei Ady despre Colecția din Zaláu] din 1956 (nr. inv. 2725).

² O denumire folosită de Tabéry Géza în *Inventarul Muzeului Ady Endre Muzeum Leltára*, p. 2.

³ După cum spunea Bölöni György, prietenul cel mai apropiat al lui Ady. Vezi în articolul Magdei Simon, apărut la 27 ianuarie 1955: *Az „ősi scholában”* [În școala străveche], în *Váradai harangok. Vallomások, életképek és dokumentumok* [Clopotele orădeni. Mărturii, imagini de viață, documente], Editura Kriterion, București, 1975, p. 317.

⁴ O sursă primară referitoare la înființarea muzeului memorial este oferită de însuși Tabéry Géza: *Miképpen jött létre a nagyváradi Ady-Múzeum?* [Cum a luat ființă Muzeul Ady din Oradea?] din septembrie 1955, nr. inv. 1507. Vezi: Szamos Mariann, *Însemnările lui Tabéry Géza despre înființarea Muzeului Memorial Ady Endre din Oradea*, în *Analele Universității din Oradea Seria Istorie-Arheologie*, tom XXX, 2020, p. 97-102.

2. Decizia nr. 790 din 19 ianuarie 1955 a Comitetului executiv al Sfatului Popular al Regiunii Oradea, prin care s-a înființat un muzeu în memoria poetului⁵;

3. Hotărârea nr. 2123 a Ministerului Culturii despre aprobarea trecerii colecției din Zalău în posesia muzeului „Ady Endre” din Oradea;

4. Transferarea concretă a colecției din Zalău la Oradea pe baza unui proces-verbal de predare-primire încheiat la 18 iunie 1955;

5. Inaugurarea muzeului memorial în data de 26 noiembrie 1955⁶.

Sursele primare referitoare la colecția Rozsnyay care se găsesc în arhivele muzeului memorial sunt:

1. Însemnările lui Tabéry Géza *Miképpen jött létre a nagyváradi Ady-Múzeum?* [Cum a luat ființă Muzeul Ady din Oradea?] din septembrie 1955;

2. Inventarul Muzeului „Ady Endre” Muzeum Leltára din 30 decembrie 1955;

3. Planul de muncă pentru organizarea Muzeului „Ady Endre” din Oradea din 8 ianuarie 1951;

4. Hlatky Endre jr., *Ady Endre és A Holnap múzeuma Nagyváradon* [Ady Endre și Muzeul A Holnap din Oradea]⁷.

Obiectele colecționate de ziaristul și traducătorul Rozsnyay Kálmán au fost achiziționate în 1942 din bani publici (cu 10.000 de pengő) de către orașul Oradea, cu ajutorul lui Tabéry Géza. După achiziție, această colecție a fost expusă la etajul primăriei în două camere, conform însemnărilor lui Tabéry Géza⁸.

Despre această achiziție, Tabéry relatează următoarele: „După Primul Război Mondial, Rozsnyay s-a mutat de la Szeghalom la Nógrádverőce, aproape de Budapesta. A început să-și vândă colecția magnifică din necesitate. Știrea despre acest lucru a ajuns și la Oradea în 1942. (...) Orașul Oradea m-a încredințat atunci, care, prin soția mea, aveam o oarecare legătură de rudenie cu Rozsnyay, pentru a cumpăra colecția Ady pentru oraș. Am călătorit la Nógrádverőce și am reușit să ajung la un acord cu Rozsnyay. Colecția Ady, care la acea vreme era formată din mai mult de patru sute de volume și alte materiale bogate, a fost mutată de la Nógrádverőce la Oradea pentru zece mii de pengő. (...) În timpul frământărilor celui de-Al Doilea Război Mondial, colecția Rozsnyay a scăzut foarte mult în valoare⁹.

Despre Tabéry Géza se știe că „a fost principalul susținător al înființării muzeului”, acest lucru apărând și în expoziția actuală. Însă lumea uită de obicei sau nici nu știe despre rolul lui Hlatky Endre jr., prefectul Oradiei între 1940-1944. El nu este menționat nici în însemnările lui Tabéry, deși de fapt, conform celor spuse în articolul menționat și scris de el, Hlatky a fost inițiatorul achiziționării colecției Rozsnyay, și astfel fondatorul muzeului memorial.

Informațiile furnizate de către Tabéry sunt în schimb confirmate de către Hlatky Endre. Articolul publicat de Hlatky este un document deosebit de important despre istoria achiziționării acestei colecții, el adăugând informații și detalii în plus și, nu în ultimul rând, pune și în context istoric ideea înființării unui muzeu. Astfel, Hlatky ne informează că în 1942, atenția lui a fost atrasă spre această colecție de către o cunoștință veche – doctorul Medriczky Andor din Budapesta, printr-o scrisoare din 27 mai, cu posibilitatea ca această colecție să fie în viitor baza unui muzeu Ady la Oradea¹⁰. În urma unei corespondențe din septembrie cu doctorul Medriczky, Hlatky confirmă ceea ce a scris Tabéry și ne oferă informații despre obiectele acestei colecții: „în zilele acestea, Rozsnyay Kálmán a început o corespondență cu Tabéry Géza, cu care avea o oarecare legătură de rudenie. El propune în cartea poștală trimisă la 28 septembrie ca Tabéry și cineva oficial să se uite la colecția lui. Atunci el comunică că operele lui Ady ar fi în jur de 50, cele apărute în timpul vieții poetului, dedicate sau cel puțin prevăzute cu semnătura sa. Afară de aceste 370 de volume din literatura Ady. Apoi portrete, fotografii, necrologuri, desene, gravuri, medalii, paharul, scrumiera, condeiul, părul lui Ady și al Ledei”¹¹. Vizita la Nógrádverőce a fost făcută de Hlatky împreună cu primarul Oradiei, dr. Soós István, în data de 3 noiembrie 1942. După această întâlnire Rozsnyay a făcut o listă cu obiectele care urmau să fie puse la vânzare¹². Iar după ce a fost votată suma de bani necesară înființării muzeului Ady, a fost trimisă și lista lui Rozsnyay la Oradea. Până la urmă, cum am menționat mai înainte, acordul de vânzare-cumpărare a fost încheiat între Rozsnyay și Tabéry, iar obiectele au fost

⁵ Nr. inv. 1407.

⁶ *Inaugurarea Muzeului Memorial Ady Endre*, în *Scânteia*, XXIV, nr. 3451, 27 noiembrie 1955; Gheorghe Șanta, *Muzeul Memorial Ady Endre*, în *Crișana*, X, nr. 281, 27 noiembrie 1955.

⁷ Vezi articolul în *Magyar Csillag* [Steaua Maghiară], III, nr. 5, 1 martie 1943, p. 302-305, nr. inv. 177.

⁸ Tabéry Géza, *Miképpen jött létre*, p. 2.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Hlatky Endre, *Ady Endre és A Holnap múzeuma Nagyváradon*, p. 304.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*. Astfel, se știe din articolul lui Hlatky că Rozsnyay a făcut o listă detaliată cu aceste obiecte, o listă trimisă la Oradea, dar necunoscută deocamdată.

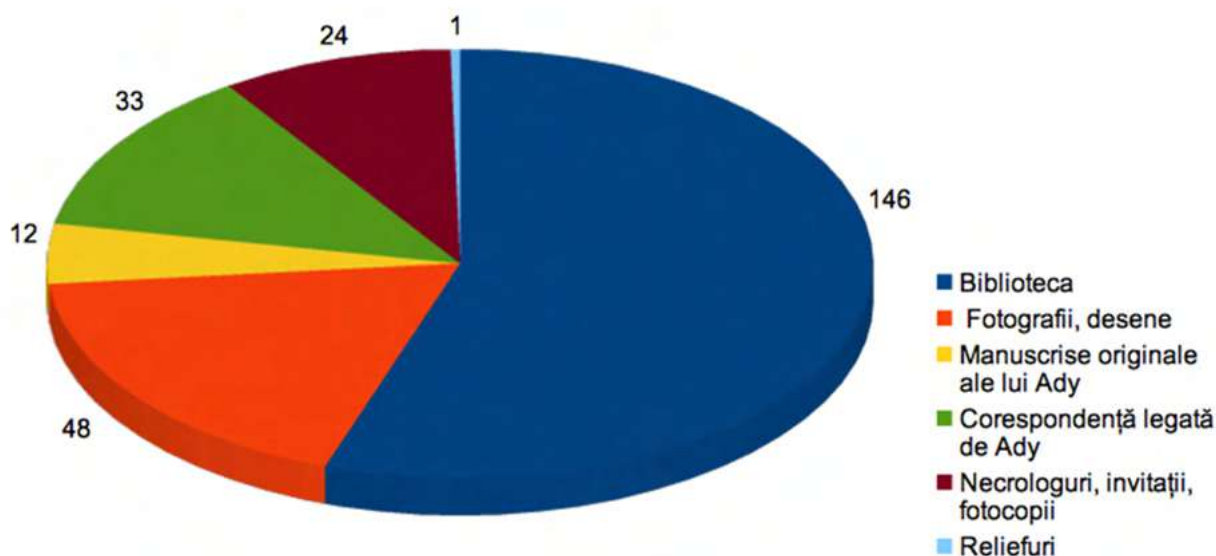
preluate mai târziu, de către însuși Hlatky Endre și consilierul dr. Dalló Gyula la 9 decembrie, și au fost aduse la Oradea, în condițiile războiului, cu un autocamion al orașului care de obicei transporta gheață¹³.

Informațiile din acest articol, referitoare la conținutul colecției achiziționate, sunt preluate cuvânt cu cuvânt de către Tabéry, când el documentează situația colecției după anii celui de-Al Doilea Război Mondial, în 1951, într-o scrisoare trimisă Secției Culturale a Regiunii Bihor, când ideea înființării unui muzeu a fost revigorată: 1./ (...) Conținutul de pe atunci al colecțiunii a fost: – 50 de volume din operele lui Ady. Cele apărute în viața poetului dedicate sau cel puțin prevăzute cu semnătura sa. Afară de aceste 370 volume din literatura Ady, adică în total 420 volume. Apoi portrete, fotografii, necrologuri, desene, gravuri, medalii, paharul, scrumierul, condeiul, părul etc. ale poetului. Tabéry mai adaugă următoarele: Materialul actual al colecțiunii e foarte puțin pentru a putea reprezenta în relații generale și în mod onorabil memoria lui Ady. (...) După cum observ acum, din această colecțiune abia există acum mici fracțiuni. Se impune completarea urgentă a colecțiunii (...) 2./ În scopul amplificării materialului muzeal, ar fi nevoie de procurarea tuturor relicvelor ce s-ar putea găsi la Cluj, Ciucea, Zalău și Mețențiu¹⁴.

Tabéry practic s-a oferit în acest document să organizeze Muzeul Ady, prin procurarea mai multor relicve, iar până la urmă, în 1955, s-a și decis completarea colecției Rozsnyay cu o altă colecție, cea din Zalău, preluată tot de către Tabéry.

În ceea ce privește colecția Rozsnyay, se poate afirma cu siguranță că este o colecție deosebită, și că numărul bunurilor achiziționate inițial s-a împușinat de-a lungul anilor celui de-Al Doilea Război Mondial. De exemplu, numărul actual al cărților Rozsnyay care alcătuiesc Biblioteca Rozsnyay este mult mai mic decât era în 1942, și anume: 146 față de 420.

După deschiderea muzeului memorial la 26 noiembrie 1955, Tabéry Géza, în calitate de muzeograf, a întocmit un inventar, încheiat în 30 decembrie 1955, un document inedit care furnizează informații fundamentale despre cele două colecții de bază și totodată despre totalul bunurilor din biblioteca, arhiva și spațiul expozițional al muzeului¹⁵. În acest document apar în total 264 obiecte care fac parte din colecția Rozsnyay, după cum arată graficul de mai jos.

¹³ *Ibidem*, p. 305.

¹⁴ Tabéry Géza, *Planul de muncă pentru organizarea Muzeului Ady din Oradea* din 8 ianuarie 1951, p. 1 (documentul păstrat în arhiva muzeului memorial este o copie după documentul original păstrat la Muzeul Literar Petőfi din Budapesta).

¹⁵ *Inventarul Muzeului Ady Endre Muzeum Leltára*, p. 4-23, 62.

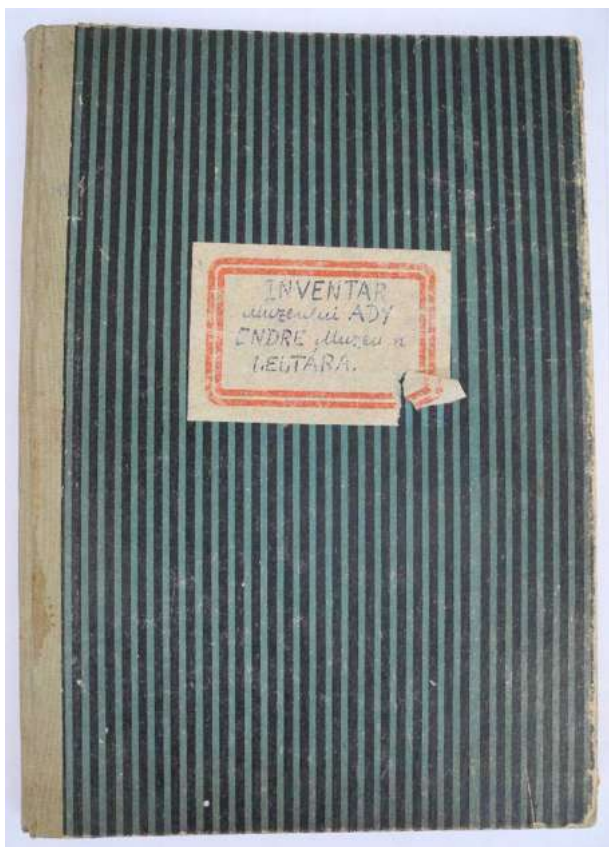
1. Cărți bibliofile din colecția lui Rozsnyay Kálmán cu coperte decorative, reprezentând operele lui Ady Endre în limba maghiară și în limbi străine; literatura Ady Endre în limba maghiară și în limbi străine, și diferite albume

2 a-b. Prima carte poștală trimisă de Ady Endre către Brüll Adél, o piesă unică, excepțională din colecția Rozsnyay (nr. inv. 1423)

3. Brüll Adél în locuința sa de la Paris. Una dintre fotografiile în număr de 17 ale lui Léda, care provin din colecția Rozsnyay, având caracter de unicitate (nr. inv. 1896-1898)

I
Operele lui Ady Endre
A) Volumi în limba maghiară.

5

Originea:	Autentul și titlul cărții, anul și timpul editării:	Număr de volume:
1. Original	Ady Endre: „Veselek” Debreczen 1899	1 tom
2. Roznyay	„Fapadt emberok és történetük” Budapest, 1907. 1 tom	1 tom
3. „	„Az Illés szekerén” Bp. 1909. Cu autogram.	1 tom
4. Zilah	„Az Illés szekere” Bp. 1909. Cu dedicație.	1 tom
5. „	„Szeretnem, ha szeretnénk.” Bp. 1910	1 tom
6. Roznyay	„Szeretnem ha szeretnénk” Bp. 1910	1 tom
7. „	„Teg is történetek” Bp. 1910. Cu autogram.	1 tom
8. „	„Vitéz Mihály életrajza. Bp. Bolyai, Gyuga.”	1 tom
9. „	„Vallomások és tanulmányok” Bp. 1911. Cu autogram.	1 tom
10. Zilah	„A magunk szerelmé” Bp. 1913.	1 tom
11. Roznyay	„Munkások Tanár és Bekerésze 1913. Cu autogram	1 tom
12. „	„Ny csapásom”	1 tom
13. Zilah	„A halottak élen” Bp. 1918. Cu dedicație.	1 tom
14. Roznyay	„Az utolsó hajó” Bp. Cu dedicație lui Ady Endre.	1 tom
15. „	„A zsidóságról” Nagyvárad, 1919.	1 tom
16. „	„Első veresétek.” Bp. 1920	1 tom
17. „	„Az új Hellász.” Bp. 1920	1 tom
18. Zilah	„Az új Hellász” Bp. 1920	1 tom
19. Roznyay	„Markó király” Bp. 1923.	1 tom
20. „	„Montari” Bp. 1924.	1 tom
21. „	„Levél az apamhoz” Bp. 1924. Cu dedicație lui Ady Endre.	1 tom
22. „	„Levél az öccsemhez” Bp. 1925. Cu dedicație lui Ady Endre.	1 tom
23. Original	„Csoport vereséi” Bp. 1942.	1 tom

1955. december 19. 12. 23. 24.
Dok

4 a-b. Tabéry Géza, Inventarul Muzeului „Ady Endre” Muzeu Letára din 30 decembrie 1955

ROLUL PEDAGOGIEI MUZEALE ÎN EDUCAREA PUBLICULUI PENTRU CUNOAȘTEREA TRADIȚIILOR POPULARE

Laura ARDELEAN*
Lavinia UNGUREANU**

THE ROLE OF MUSEUM PEDAGOGY IN PUBLIC EDUCATION FOR THE KNOWLEDGE OF PEOPLE'S TRADITIONS

ABSTRACT

The paper intends to emphasize the role of museum pedagogy in the education process, taking into consideration the needs of a very diverse public. The main indicators for this are the age ranges of the public, the specifics of the museum, the specialists who work in the museum and so on. Nowadays the public belonging to very diverse age categories is involved in a series of specific activities, reason for which we agree to extend the syntagm *museum pedagogy* with *museum pedagogy and andragogy*. We also draw into attention the importance of activities organized by the members of Ethnography Department of the Țării Crișurilor Museum, in collaboration with those of the Department of Public Relation and other Departments, and with the Bihor County School Inspectorate, in the order to familiarize the young generations with popular traditions that are part of our national identity, and to educate the future public of the museum.

Keywords: museum pedagogy, education, popular traditions, Ethnography Department, cultural identity.

Muzeul, conform *Dicționarului explicativ al limbii române*, este „instituția care se ocupă cu strângerea, păstrarea, cercetarea, punerea în valoare și expunerea obiectelor care prezintă interes istoric, științific, artistic etc.; clădire în care sunt păstrate și expuse astfel de obiecte”¹.

Considerăm că această definiție, care a fost foarte potrivită pentru perioada înființării, organizării și reorganizării muzeelor și galeriilor, care-și deschideau ușile larg publicului în secolul al XIX-lea, ar trebui revizuită și completată cu ceea ce reprezintă muzeul astăzi în societate, deoarece relația dintre instituție și publicul său a evoluat treptat, devenind din ce în ce mai complexă. În acest context, definiția lansată de ICOM (International Council of Museums) considerăm că este mai potrivită, și anume: „Muzeul este o instituție în serviciul societății, care achiziționează, conservă, comunică, și îndeosebi expune, în vederea studierii, educării și delectării, mărturiile materiale ale evoluției națiunii și omului”². Muzeul, ca nicio altă instituție, are un potențial unic de a influența în mod favorabil creșterea intelectuală și emoțională a persoanelor, în același timp satisfăcând nevoile publicului său³. Misiunea sa este de a transmite societății valorile culturale materiale și spirituale⁴.

Pedagogia, pe de altă parte, nu poate exista în mod izolat, iar metodele sale nu pot să rămână la nivelul transmiterii pur teoretice. În prezent este tot mai mult orientată înspre valorile umaniste, democratice și culturale⁵, găsim metode noi și inovative în procesul de învățare-predare. Învățământul, începând cu cel preșcolar și primar, și continuând cu cel gimnazial și liceal, necesită modernizare semnificativă care să fie susținută de documentele legislative și normative naționale și europene⁶.

În ceea ce privește pedagogia muzeală, ea a început să se contureze ca și proces educativ în Europa la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, cu toate că în America în a doua jumătate a

* Universitatea din Oradea; e-mail: lala_ardelean@yahoo.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: laviniaungureanu25@yahoo.com.

¹ <https://dexonline.ro/definitie/muzeu> (accesat în 15 septembrie 2022, ora 17.00).

² Claudia Stoicescu, *Preocupări de pedagogie muzeală în muzeologia contemporană*, în *Revista Muzeelor*, 1990, 03.04.1990, p. 13.

³ Nataliia Filipchuk, *Impact of Museum Pedagogy on Educational Environment*, în vol. Mariia Oliinyk, Otilia Clipa, Małgorzata Stawiak-Ososińska (ed.), *Trends and Prospects of the Education System and Educators' Professional Training Development*, Lumen Publishing House, London, UK, 2020, p. 126.

⁴ Idem, *Музейна педагогіка – теоретична основа педагогічно-просвітницької діяльності закладів освіти і культури* [Museum Pedagogy as a Theoretical Basis of Pedagogical and Educational Activity of Cultural and Educational Institutions], Вісник Кафедри Юнеско «Неперервна професійна освіта XXI століття» (UNESCO Chair Scientific Journal “Lifelong Professional Education in the 21st Century”), chief ed. H. Sotska, Issue 2, Kiev, 2020, p. 61.

⁵ Idem, *Impact of Museum Pedagogy on Educational Environment*, p. 119.

⁶ *Ibidem*, p. 134.

secolului al XIX-lea se născuse deja conceptul de muzeu care să se adreseze publicului larg⁷. În anul 1903 a avut loc la Mannheim o conferință cu titlul *Museen als Volksbildungsstätte* (*Muzeelele ca și locuri cheie în educația publică*), unde s-au discutat probleme legate de schimbări în ceea ce privește modul de adresare către public a muzeelor, care să instige curiozitatea și setea de cunoaștere a publicului⁸. În publicația *Encyclopaedia Britannica* din 1911, se conturează ideea unui *muzeu nou* care „ar trebui acționeze în beneficiul public, ar trebui să fie o bogată sursă de curiozitate și cunoaștere pentru întreaga societate”⁹. Sintagma de pedagogie muzeală a fost introdusă în vocabularul științific în anul 1934 de către K. H. Jacob-Friesen¹⁰. În prezent, unii autori consideră că termenul de pedagogie muzeală nu este suficient, deoarece nu acoperă toate categoriile de vârstă spre care activitățile specifice sunt ținute, concret ne referim la categoria adulților, și ca urmare specialiști în pedagogie au propus lărgirea sintagmei de la *pedagogie muzeală* la *pedagogie și andragogie muzeală*¹¹.

De-a lungul timpului, în cercurile științifice au avut loc nenumărate discuții în legătură locul pedagogiei muzeale, dacă este aceasta sau nu o ramură a pedagogiei. Ne aliniem la grupul celor care afirmă că încă nu s-a dezvoltat într-o disciplină științifică. În sens conceptual, dacă ne luăm strict după terminologie, pedagogia muzeală este o activitate educațională ce se realizează în muzee și galerii, adică putem considera că este o activitate educațională ce are loc într-un alt spațiu, diferit de cel tradițional, și anume în școală. Însă sintagma trebuie înțeleasă diferit de actul de predare-învățare în sens clasic și, cu toate că au același scop și se adresează parțial aceluiași grup țintă (dacă ne referim strict la cei angrenați în procesul de învățământ), cele două activități nu se suprapun, ci în realitate se completează. Așadar pedagogia muzeală este o activitate complementară procesului pedagogic care se desfășoară în instituțiile de învățământ preuniversitar și universitar¹², însă muzeul a devenit treptat un partener, care și-a depășit condiția de spațiu care găzduiește simple vizite organizate în spațiul expozițional.

Interacțiunea dintre instituțiile muzeale și școli, activitățile comune, aduce un plus benefic societății, contribuind la formarea sistemului de valori ale generațiilor viitoare. Tinerii vin în contact cu exemple și modele culturale care le vor forma personalitatea. Paradigma culturală în educație poate deveni una dintre direcțiile importante în strategiile pe termen lung, cultura devenind un mijloc eficient cu ajutorul căreia se păstrează și se consolidează identitatea și, de ce nu, la nivel macro, contribuie la dialogul internațional, la înțelegerea între state și popoare.

În acest context, pedagogia muzeală trebuie să-și propună ca și misiune, pe lângă dobândirea unor competențe prin crearea condițiilor pentru dezvoltarea creativă, educarea respectului de sine și respectul pentru valorile culturale naționale, dar și pentru ceea ce este „diferit”. Astfel, generațiile care vor urma vor putea să aprecieze și să chiar să sprijine instituțiile muzeale. Pentru aceasta, desigur, este necesară cooperarea strânsă între instituțiile de învățământ (grădinițe, școli, licee, chiar universități) și instituțiile culturale¹³. Un alt aspect al pedagogiei muzeale este pregătirea viitorilor muzeografi, dar și a cadrelor didactice din învățământ. Doar în acest mod se poate realiza un proiect de succes pe durată lungă. Au fost

⁷ Halászné Szakács Éva, *Az iskolán kívüli oktatás és nevelés színterei és módszerei. Múzeum-, zoo-, botanikus kerti és erdőpedagógia* [Locuri și metode de educație și formare extracurriculară. Pedagogie muzeală, grădina zoologică, grădina botanică și pedagogie forestieră], în *Tanulmánykötet Mészáros Károly tiszteletére* [Volum de studii în onoarea lui Mészáros Károly], Editura Universității din Sopron, Sopron, 2017, p. 99 (http://publicatio.nyme.hu/1340/1/10_HalaszneSzakacsEva_2_Muzeumpedagogia.pdf – accesat în 9 septembrie, ora 18.00).

⁸ Aldona Tolysz, *Museum in the Process. Selected Tendencies in 20th-Century Museology*, în *Muzealnictwo*, nr. 61, 2020, p. 96-97 (<https://muzealnictworocznik.com/resources/html/article/details?id=203575&language=en> – accesat în 17 septembrie 2022, ora 20.00).

⁹ Dorota Folga-Januszewska, *History of the Museum Concept and Contemporary Challenges: Introduction into the Debate on the New ICOM Museum Definition*, în *Muzealnictwo*, nr. 61, 2020 (<https://muzealnictworocznik.com/resources/html/article/details?id=203575&language=en> – accesat în 17 septembrie 2022, ora 20.00).

¹⁰ N. Filipchuk, *Impact of Museum Pedagogy on Educational Environment*, p. 124.

¹¹ Zdenko Kodelja, Lidija Tavčar, *Terminological quandaries with the term «museum pedagogy»*, în *Contemporary Pedagogy*, nr. 5/2008, p. 126-130; *A múzeumi tanulás kézikönyve* [Manual de pedagogie muzeală], Vásárhelyi T., Kárpáti A. (ed.), Magyar Természet-tudományi Múzeum, ELTE TTK Multimédiapedagógiai és Információtechnológiai Központ, Budapest, 2009.

¹² Z. Kodelja, L. Tavčar, *Terminological quandaries with the term «museum pedagogy»*, p. 132-133.

¹³ N. Filipchuk, *Impact of Museum Pedagogy on Educational Environment*, p. 121); N. Filipchuk, Halina Zahajska, *Museum Pedagogy in the Context of Establishing Cultural Correspondence of Education*, în *ГІРЦЬКА ШКОЛА УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ*, nr. 18, 2018, p. 84-85 ([https://lib.iitta.gov.ua/719160/1/%D0%93%D0%86%D0%A0%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%90%20%D0%A8%D0%9A%D0%9E%D0%9B%D0%90%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%98%D0%A5%20%D0%9A%D0%90%D0%A0%D0%9F%D0%90%D0%A2%202018%20\(pdf.io\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/719160/1/%D0%93%D0%86%D0%A0%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%90%20%D0%A8%D0%9A%D0%9E%D0%9B%D0%90%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%98%D0%A5%20%D0%9A%D0%90%D0%A0%D0%9F%D0%90%D0%A2%202018%20(pdf.io).pdf) – accesat în 15 septembrie 2022, ora 16.00).

realizate cercetări la nivel internațional care să arate în ce măsură pedagogia muzeală a contribuit la formarea competențelor profesionale ale studenților ce au îmbrățișat apoi cariera de profesor¹⁴.

Cu toate că alte țări, în special cele occidentale sau central-europene, au o experiență vastă în ceea ce privește acest domeniu, România s-a aliniat repede la noua concepție. La o simplă căutare pe Internet am putut să constatăm că cele mai multe muzee din țară au avut și au oferte foarte interesante în acest sens. S-au realizat proiecte în care școlile au fost implicate ca și parteneri activi. Programul *Școala altfel* a generat posibilitatea ca elevii să participe la activități specifice menite să le lărgescă orizontul cunoașterii.

Nu putem afirma că înainte de 1989 nu a existat un dialog între școală și muzeu, cu toate neajunsurile pe care le-a adus insinuările ideologice ale politicului în procesul educațional din timpul regimului comunist. Indiferent de scopul urmărit, elevii au fost duși în mod organizat să viziteze expozițiile permanente și temporare din muzeele statului sau au avut ocazia să participe la diferite activități tematice. Însă implicarea muzeului în prezent în viața școlilor este o formă nouă de educație ce contribuie la dezvoltarea personală¹⁵.

Sunt oferite prelegeri și cursuri la muzeu, tururi tematice, concursuri, spectacole, concerte, căutări muzeale, lecturi, prezentări, întâlniri, ateliere muzeale, dar și conferințe și seminarii. Ca și indicatori semnificativi de care se ține cont în acest proces cultural-educativ este categoria de vârstă, precum și nivelul de educație și locul de proveniență. Curiozitatea naturală a copiilor trebuie menținută și chiar încurajată, așadar modul de abordare și modul în care sunt transmise informațiile sunt esențiale¹⁶. Programele pentru adulți sunt concepute pornind de la faptul că publicul în acest caz are deja o educație și interesul său este canalizat mai mult pe acumularea de cunoștințe cu aplicabilitate în viață sau pe satisfacerea unor nevoi emoționale. Desigur, oferta de programe ține cont de specificul muzeului, programele se concep în funcție de patrimoniul deținut, tematica se stabilește împreună cu cadrele didactice¹⁷.

Metoda de învățare prin participare dezvoltă creativitatea la copii¹⁸. Arta plastică, de exemplu, contribuie la dezvoltarea văzului, a gustului, a simțului estetic. Jocul le lărgeste orizontul, mărindu-le capacitatea de înțelegere a unor situații complexe și de adaptabilitate la condiții diferite de viață¹⁹. Într-o lume digitalizată, instituțiile de cultură, ca atare și muzeele se adaptează continuu la cerințele generațiilor tinere, creând medii virtuale de învățare și dezvoltare, în virtutea ideii că trebuie să fie pregătite pentru vizitatorul de mâine²⁰. Ceea ce nu este rău, dar trebuie să notăm că metoda participativă directă, învățarea prin explorare, descoperire, experiență personală are un impact sporit și de durată²¹.

În contextul activităților ce implică patrimoniul mobil și imobil ce ține de tradițiile populare, ținem să evidențiem aici meritul membrilor Secției de Etnografie a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, în colaborare cu membrii Secției de Relații cu Publicul, dar și a celor de la celelalte secții, care sau depus eforturi considerabile și au reușit să contribuie la transformarea instituției muzeale dintr-un spațiu static, într-un spațiu dinamic, viu. Inspectoratul Județean Bihor este unul dintre colaboratorii principali, dând dovadă de o deschidere largă pentru activități organizate elevilor. Treceam în revistă câteva dintre aceste activități.

Târgul meșterilor populari, organizat în fiecare an, chiar și în perioada pandemiei cauzate de virusul SARS-CoV2, a ajuns astfel la cea de-a XXIX-a ediție. Au fost organizate *tabere etnografice* pentru copii cu vârste cuprinse între 9 și 14 ani din județele Bihor și Hajdú-Bihar, ca urmare a cooperării transfrontaliere, care le-au creat copiilor posibilitatea să se transforme în mici cercetători de teren și să observe asemănările și diferențele între areale culturale din cele două județe. Toți membrii secției s-au implicat în activitățile amintite anterior.

¹⁴ Valentina V. Konstantinova; Natalia G. Arzamastseva; Lyudmila V. Kurochkina; Irina V. Trubyanova; Daria V. Ivanova, *Potential of Museum Pedagogy on Education and Upbringing of Young Generation*, în *Proceedings of SOCIOINT 2018- 5th International Conference on Education, Social Sciences and Humanities*, July 2-4, 2018 - Dubai, U.A.E., p. 324 (https://www.ocrints.org/socioint18_e-publication/abstracts/papers/176.pdf - accesat în 15 septembrie 2022, ora 17.00).

¹⁵ N. Filipchuk, *Impact of Museum Pedagogy on Educational Environment*, p. 123; Iuliana Titov, *Activitatea de pedagogie muzeală la Muzeul de Etnografie și Artă Populară (MEAP), Tulcea. Programe Educative*, Sesiunea Națională de Comunicări Științifice, Etnografie, 2018, p. 142.

¹⁶ N. Filipchuk, *Impact of Museum Pedagogy on Educational Environment*, p. 129.

¹⁷ I. Titov, *op. cit.*, p. 144-145.

¹⁸ Emanuela Cîmpean, *Dezvoltarea creativității prin programul de pedagogie muzeală*, în *Cibinium*, II, Muzeul ASTRA, 2006-2008, p. 134; N. Filipchuk, *Музейна педагогика*, p. 61.

¹⁹ E. Cîmpean, *op. cit.*, p. 134.

²⁰ Allyson Mitchell, Sarah Linn, Hitomi Yoshida, *A Tale of Technology and Collaboration: Preparing for 21st-Century Museum Visitors*, în *Journal of Museum Education*, vol. 44, 3, Routledge, 2019, p. 242.

²¹ Halászne Szakács Éva, *op. cit.*, p. 99.

Au fost, de asemenea, organizate ateliere de meșteșuguri artistice tradiționale în cadrul cărora copiii au putut să-și încerce vechitățile, și aici ne referim la *Atelierul de încondeiat ouă*, care, de asemenea, a devenit o activitate anuală implicându-i pe toți membrii secției, dar și meșteri populari, ca de exemplu Dorina Hanza și Andreea Făt în aprilie 2022. *Atelierul de podoabe tradiționale* (din mărgelile sau brodate), iar în ultimul an, 2022, a fost gestionată și o școală de vară pentru cei mici, pentru copii cu vârsta cuprinsă între 8-12 ani, în cadrul căreia le-au fost prezentate tehnici de cusut pe etamină, cu motive tradiționale și alte programe. Amintim că, deși *Atelierul de încondeiat ouă* a fost gândit inițial având în vedere ca și grup țintă copii între vârstele de 9-12 ani, la cererea Universității din Oradea, s-a organizat și o sesiune *de încondeiat și împistrit ouă* pentru studenții străini, atât cei regulari, cât și cei veniți cu diferite burse, și care a avut mare succes. Au fost organizate pentru publicul adult prelegeri tematice cu invitați meșteri populari, cum ar fi crearea iei populare, a cojocului, dar și legate de tradiția orală, de folclor.

Prin aceste eforturi susținute publicul a venit în contact cu valori locale specifice, dar și cu valori românești autentice cu profunde implicații identitare. Reușita obiectivelor pe care secția și le-a propus este asigurată în prezent de către membrii secției, muzeografi și cercetători științifici: Ioan Goman, Vasile Todinca, Simona Bala, Sabina Horvath, Melania Țărău, Ioana Gherghel, Maria Flavia Pop, dar dorim să-i amintim și pe cei care au făcut parte din cadrul Secției de Etnografie: Barbu Ștefănescu, Aurel Chiriac, Ioan Godea, Iacinta Chiriac, Elisabeta Ardelean, Luminița Manea, Carina Stanciu, Leontina Țurcaș. Prin intermediul acestor specialiști copiii descoperă că muzeul nu este doar un spațiu unde sunt expuse piese de patrimoniu cu scopul de a fi vizitate, ci este un spațiu de interacțiune, unde învață despre tradiții, obiceiuri, învață să respecte strădaniile înaintașilor lor, să identifice elementele ce țin de ființa lor intrinsecă, dar și de rădăcinile lor vernaculare. Acesta considerăm că este rolul muzeului de astăzi.

ARTĂ

L'IMMAGINE ARTISTICA: CONTINUITÀ STORICA E ANTROPOLOGICA

Paolo LEONCINI*

THE ARTISTIC IMAGINE: HISTORICAL AND ANTHROPOLOGICAL CONTINUITY

ABSTRACT

The avant-garde of the first European 20th century as Dadaism and Futurism defy acceptance of artistic criteria in order to develop new paradigm of creation in contrast to past orthodoxies, whether they were aesthetic criteria or cultural and social conventions; meanwhile, other avant-gardes as the Expressionism and Der Blaue Reiter reflect the need of social and politic objective to deconstruct and rebuild social institutions that were viewed as inextricably linked to conventional standards of aesthetics. This diversity among the avant-gardes recalls the diversities between Leopardi's *Discorso di un italiano sopra la poesia romantica* and Di Breme. Leopardi supports art's fundamental function connected with the primordial nature; Di Breme the interaction of reality in an exterior sense, without the emotional implication of the poet's heart.

Keywords: Dadaism, Futurism, Expressionism, Giacomo Leopardi, Ludovico di Breme.

*... manifestissima l'arte per cagione ch'è pochissima
... è molto piu' facile e meno meraviglioso l'inventare che l'imitare*

GIACOMO LEOPARDI

Discorso di un italiano sopra la poesia romantica

Un sondaggio critico che prenda avvio dalla nozione di *continuità* dell'immagine artistica sul terreno storico e antropologico, si connette con la dimensione del tempo che per sua natura è continuo e non conosce, in sé, le fratture derivanti dalla storia che lo ripartisce negli ambiti «distinti» del passato, del presente e del futuro. Sarà il caso di procedere dalle nozioni di *umanità/storia/tempo*, compiendo alcune riflessioni su termini tipici che pongono subito degli interrogativi. Al centro c'è la dimensione dell'*uomo*, la cui umanità diviene umanesimo passando dalla natura alla cultura, ovvero divenendo modo comportamentale, rapporto con la natura, creazione del mondo e della civiltà. In termini moderni, l'umanesimo si trasforma in antropologia come coscienza teorico-pragmatica della pluralità interconnessa delle funzioni umane. La storia è il modo in cui l'uomo si è sempre commisurato col tempo: la storia è ciò che l'uomo ha fatto del tempo. Nel rapporto tempo-storia, l'uomo crea i *tempi* della storia secondo rapporti che vanno dal *prima* al *dopo*, «passando» per l'*ora*, per l'*adesso*, per il *presente*: che costituiscono, per la filosofia e per la spiritualità, l'interrogativo essenziale, in quanto il presente è un fenomeno creato dall'interiorità del cuore e della mente. Nel presente interiore si pone il significato non dell'arte come fatto storico, ma dell'*immagine artistica*, nelle molteplici dimensioni, verbali, figurative, plastiche, fonico-ritmiche. Rispetto all'arte come fatto storico, l'immagine artistica costituisce la continuità di valenze etiche ed estetiche, valenze con cui le innovazioni stilistico-formali della storia si sono commisurate nei secoli, fino agli inizi del '900 europeo, quando le esperienze delle avanguardie, creando la nozione stessa di *avanguardia*, hanno trasformato il nesso tra valenze etico-estetiche e innovazioni stilistico-formali, mutando i significati medesimi di tradizione e di innovazione.

Si dice, ad esempio, che Cubismo e Futurismo sono «arti d'eccezione»¹, in quanto si staccano dalla continuità antropologica che implica la continuità delle valenze estetiche ed etiche, per cui l'arte d'avanguardia del 900 (come, appunto, il Cubismo e il Futurismo), perduto il radicamento estetico ed etico, diviene costretta a «rinnovarsi» continuamente, ovvero a «capovolgere» il senso del *continuo*, invertendolo nell'istanza innovativa, antitetica alla continuità antropologica, in cui l'arte «tradizionale» si era per secoli innervata, pur con le evoluzioni e trasformazioni stilistico-formali.

Si crea, dunque, l'interrogativo del nesso tra l'immagine artistica e il tempo storico, al di qua del nesso tra l'immagine artistica e il tempo etico, il tempo interiore. La fenomenologia estetica riguardante il

* Università Ca' Foscari di Venezia; e-mail: leoncini.paolo@gmail.com.

¹ Cfr. Ardengo Soffici, *Cubismo e futurismo*, Firenze, Libreria della Voce, 1914, p. 170.

costituirsì dell'immagine artistica, diviene subordinata, in quanto connessa piuttosto con la dimensione storica che con la dimensione etica del tempo. Riferiamoci a Clifford Geertz, l'antropologo che mette in dubbio l'universalità della natura umana, in quanto «sviluppa un concetto di uomo che, in opposizione all'universalismo illuministico basato sulla nozione di una natura umana costante, fa valere l'idea di una identità 'locale' secondo cui l'uomo è legato a luoghi e tempi e circostanze particolari»². Sull'opposizione di Geertz all'«universalismo illuministico basato sulla nozione di una natura umana costante», riferiamoci al Leopardi del *Discorso di un italiano sopra la poesia romantica*³ che, nei confronti del «realismo» romantico, «imitativo» del Di Breme, sostiene come esista una originaria universalità etica ed estetica dell'immagine artistica, nella molteplicità delle variazioni espressive del tempo storico. Vedremo come, tra le avanguardie artistiche primonovecentesche, fenomeno macroscopico, nei secoli, di frattura storica, mentre alcune si staccano radicalmente dalla continuità antropologica (Futurismo, Cubismo, Dadaismo), anzi la capovolgono come innovazione *continua*, e continuamente irrealizzante, di cui Ardengo Soffici⁴ evidenzia «l'assenza di umanità nella rappresentazione della natura, il distacco e il gelo della visione, l'assenza di emozionalità nella raffigurazione», considerandole, appunto, «un'arte d'eccezione», senza avvenire; altre esperienze avanguardistiche (Espressionismo, *Der Blaue Reiter*) manifestano radicamenti sociali profondi, di cui rivelano la matrice politica. Ma ritorniamo alla polemica ottocentesca Leopardi-Di Breme – che si potrebbe assumere come incipitaria della modernità – a proposito dell'*imitazione*, non in senso romantico-realistico, come la intendeva Di Breme, ma in senso «innocentemente» «schiettamente» creazionale, tale da mettere in gioco «non il poeta ma il cuore del poeta, non il conoscitore della sensibilità ma la sensibilità in persona»⁵. Il Leopardi afferma che il realismo romantico-verista si fonda sul fatto che lo scrittore «rivolge e tasta e fruga e sprema e penetra il cuore» rimanendo estraneo al «dettato di esso cuore»⁶. Lo scrittore «realista» si comporta, dice Leopardi, come «l'uomo perito delle qualità e delle vicende oscure e segrete dell'animo nostro»; come «lo scienziato», come «il filosofo», come «lo stesso poeta» che però non mette in gioco il cuore, la «sensibilità in persona»⁷. L'*imitazione*, per Leopardi, non è analisi distaccata, ma trasporto, svelamento, manifestazione del primordio, dell'originario, dell'autentico.

Esiste un parallelo possibile tra le avanguardie primonovecentesche più fredde e meno realizzanti e il realismo romantico del Di Breme, da un lato; le avanguardie primonovecentesche progettuali e socialmente sollecitanti e l'*imitazione* del Leopardi che mette in gioco «non il poeta ma il cuore del poeta», «il dettato di esso cuore».

Sia il distacco dell'avanguardia dalla tradizione, sia l'*imitazione* del «realismo romantico» del Di Breme rispetto al «cuore del poeta», che rinvia al primordio, all'origine, all'autentico, pongono, a mio parere, l'interrogativo se l'arte (l'immagine artistica) intenda distaccarsi dall'essenza interiore dell'uomo, ripiegando su una esterioresità che nella realtà moderna e contemporanea, evolutiva o regressiva che si voglia considerare, offre molteplici appigli tecnologico-economici.

Nello stesso ambito delle avanguardie artistiche europee, la differenza si pone tra l'artificio, «il distacco e il gelo della visione», senza prospettiva, come dice Soffici, e il nesso sociale dell'espressionismo di Munch e del *Der Blaue Reiter*. Anche le avanguardie, in questo senso interrogativo, si correlano con la tradizione, si commisurano con le istanze della stessa tradizione, nelle molteplici forme storiche e nelle costanti ragioni etico-antropologiche.

Prima di tornare al Leopardi del *Discorso di un italiano*, compiamo alcune indagini sul terreno dei nessi – o delle differenziazioni – tra tradizione e innovazione, tra radicamento antropologico e «scarto» avanguardistico. Prendiamo avvio da un autore come Emilio Cecchi, fenomeno esemplare in ambito europeo circa la problematica artistica tradizione-innovazione e circa il rapporto tra letteratura e arti figurative. In *Messico*⁸, Cecchi pone sullo stesso piano Giotto, Donatello e 'l'artista dei teschi', un artista anonimo e antichissimo della civiltà messicana. Come in Giotto e in Donatello, quella dell'*artista dei teschi* è «un'arte nativa che segue il metodo di 'tornare a interpretare il vero', per cui non c'è discontinuità storica tra l'artista dei teschi e i grandi fiorentini; mentre il salto netto si evidenzia tra l'artista dei teschi e Picasso e De Chirico. Leggiamo: «Picasso e De Chirico son serviti. Una pensata della forza di queste morte

² Cfr. Massimo Mezzananza, *Comprensione simbolo alterità. Aspetti antropologici dell'ermeneutica interculturale*, in «Lo Sguardo», Rivista telematica, *Herméneutique et interculturalité*, p. 240.

³ Cfr. Giacomo Leopardi, *Discorso di un italiano sopra la poesia romantica*, in ID, *Tutte le opere*, vol. II, a c. di Valter Binni, Firenze, Sansoni, 1970, pp. 921-922.

⁴ Cfr. Ardengo Soffici, *op. cit.*

⁵ Cfr. Giacomo Leopardi, *op. cit.*, p. 922.

⁶ Ivi.

⁷ Ivi.

⁸ Cfr. Emilio Cecchi, *Messico*, in ID, *Nuovo Continente*, Firenze, Sansoni, 1958.

secche di cristallo [le ‘nature morte’ dell’artista dei teschi] non la fecero mai [...] Vollero far sfoggio di capacità astrattiva [...] Ma non seppero applicarsi ai soggetti i quali erano, in sè, lambiccati paradossi e indovinelli letterari. Non videro piu’ che l’arte aspira a suggestioni essenziali, ed a una rarefazione estrema della materia, e piu’ occorre che il tema sia naturale e imperioso luogo comune del sentimento, da investire e saturare, senza possibili evasioni, la capacità emotiva dello spettatore»⁹.

Tra questa autenticità «classica» dell’arte che va dall’artista messicano a Giotto e a Donatello, e l’astrazione dei «lambiccati paradossi e indovinelli letterari» a cui si ispirerebbero Picasso e De Chirico, c’è un abisso. Ma è discutibile che l’arte dei due grandi del ‘900 si possa ridurre al simbolismo concettuale secondo le illusioni cecchiane, motivate dalla classicità greca e dalla preferenza per la plasticità visiva rispetto alla letterarietà verbale, in quanto le avanguardie novecentesche sono pluridimensionali nell’innovazione (e la pluridimensionalità sfugge, qui, a Cecchi), per cui possono riformulare le istanze di un tempo storico e sociale, sostenute sul versante etico e antropologico da moventi commisurabili con quelli della migliore tradizione. Ne troviamo testimonianza nei seguenti passaggi sul *Der Blaue Reiter*, dove l’arte d’avanguardia riporta all’attualità esigenze sociali soprafatte dal conservatorismo borghese che non le accoglie in quanto alternative ad una prassi culturale convenzionale e consolidata. Leggiamo: «Dall’osservazione attenta dei dipinti di Franz Marc, Vassilji Kandinskij, Gabriel Muntzer, Alexej Jawlensky, August Macke e Paul Klee, si possono infatti trarre strumenti interpretativi anche per le vicende politiche di quegli anni. Quella pittura che rompe così radicalmente con tutta la cultura e la tradizione precedente è il segno della prepotente esigenza di affermare tutta una serie di nuove istanze intellettuali e sociali che sicuramente non potevano trovare risposta, come in effetti in campo artistico non trovarono, nei ceti dominanti della società del tempo e negli ambienti culturali per lo più conservatori e tradizionalisti. La forza esplosiva dei dipinti di Kandinskij, è essa stessa l’espressione di quanto l’Europa fosse alle soglie di un grande cambiamento, di come ci fosse un bisogno insopprimibile di un ‘rivoluzinamento’ foriero di non si sa quali esiti, ma comunque esistenzialmente diversi dall’ordine stabilito»¹⁰.

Le avanguardie artistiche novecentesche se, per certi aspetti, hanno interrotto la continuità antropologica, invertendola in una ricerca sradicata e insoddisfatta, connivente col conservatorismo borghese, giungendo, come scrive Ardengo Soffici al «gelo della visione», all’«assenza di umanità»; per altri aspetti, come per gli artisti del *Der Blaue Reiter*, hanno costituito un’esigenza di ‘rivoluzionamento’ sul versante sociale, nonostante la conflittualità emergente e schiacciante a livello europeo sul terreno propriamente politico. Ma l’arte salvava l’autenticità dell’umanesimo, la continuità antropologica, nonostante la violenza e il predominio sul terreno del tempo storico. Sono significative le parole di George Steiner, quando afferma che «amore per la cultura» (ma amore narcisistico, solipsistico, intellettualistico) e «indifferenza per l’umanità» sono due facce della stessa medaglia. Se l’«amore della cultura» non sarà autentico, libero da condizionamenti negativi sul versante psicologico (narcisismo, solipsismo) e sul versante sociologico (conservatorismo borghese, consumismo neocapitalistico), l’arte non potrà mantenere la propria esemplarità umanistico-antropologica, rimarrà soprafatta dalla violenza e dall’imposizione, dal predominio di una «politica» inferiore a livello di fenomenologia storica. L’atteggiamento etico nei confronti dei valori dell’arte non potrà stemperare il consumismo mercantile. L’arte non può farsi umanisticamente carico della salvaguardia della continuità dei valori sul terreno pragmatico, storico-sociale.

Sul versante della fruibilità consumistico-mercantile dell’arte, troviamo testimonianze attualissime, come quelle riguardanti la Biennale 2022, dove la consapevolezza dei fatti tende a trasformarsi, non senza sottili e tragiche ironie, in un’ipotesi «post-umana», in una dis-continuità antropologica, in un annullamento umanistico, che, comunque interpretati e se interpretabili, implicano un «ripartire da zero», non si sa verso dove: «È l’umano che non occupa più il primo piano [...] Le artiste, gli artisti immaginano nuove forme di convivenza, nuovi scambi, i corpi incontrano i vegetali, ma anche le macchine: cyborg in arrivo da un futuro post-umano e post-gender. Gli incubi immaginati da Carrington, pittrice sottovalutata nel Novecento e ridotta al rango di una Surrealista, sono ora diventati realtà. Variano attraverso i Giardini e l’Arsenale della Biennale in un kolossal che ha il compito di vincere una scommessa: quella di proporre uno sguardo nuovo nel mondo senza cadere nella deriva della *cancel culture*, dei suoi stereotipi. Perché tutto, è cambiato. E nell’arte tocca finalmente ripartire da zero»¹¹.

Si può trovare una consequenzialità tra l’incipit e l’explicit del brano citato: «E’ l’umano che non occupa più il primo piano [...] E nell’arte tocca finalmente ripartire da zero», s’intenderebbe: senza

⁹ Ivi, pp.104-105.

¹⁰ Cfr. Tomas Guarrigue Masaryk, *La Nuova Europa Il punto di vista slavo*, a c. e con *Introduzione* di Francesco Leoncini, p. 29.

¹¹ Cfr. Dario Pappalardo, in «La Repubblica», 16 aprile 2022.

l'umano. Che invece, nel Leopardi del *Discorso* è il nucleo fondante, e nel modo più scoperto e più apertamente coinvolto e coinvolgente. La domanda è la seguente: se lo scrittore, l'artista voglia, o meno, mettere in gioco il «cuore», la «sensibilità in persona» e non limitarsi ad essere «perito delle vicende comunque oscure e segrete dell'animo nostro», come lo «scienziato», come il «filosofo», come lo stesso «poeta». La formula essenziale del Leopardi è «la sensibilità in persona». È la «sensibilità in persona» a garantire la continuità dell'immagine artistica, in quanto riscatta l'uomo nell'umanesimo, riscatta l'«amore della cultura» di cui dice Steiner, dalle scorie narcisistico-formalistiche.

Se citiamo il seguente passo del *Discorso* leopardiano ritroviamo le condizioni dell'essenza dell'immagine artistica, contestualmente al riferimento alla tradizione e all'innovazione, al passato e al futuro, non più in accezione *storica* ma in accezione primordiale, ovvero «nell'immagine dei primi tempi, della natura [...] sparita dagli occhi «che ci viene svelata «ancora presente e bella come in principio». Leggiamo: «[Il poeta] deve coll'arte sua quasi trasportarci in quei primi tempi, a quella natura che ci è sparita dagli occhi, ricondurcela davanti, o più tosto svelarcela ancor presente e bella come in principio manifestata, non solamente dilettere la fantasia ma liberarcela dalle angustie, non solamente somministrare ma sostituire»¹².

Qui, l'arte ha il compito primordiale di liberare l'uomo dalle angustie, riconducendo davanti agli occhi la natura originaria, ovvero «le cose naturali necessarie e perpetue non le passeggiare, non le invenzioni arbitrarie degli uomini». La radice dell'arte consiste nella «necessità», nella «perpetuità», non nelle «invenzioni arbitrarie». La radice dell'arte è fondata sull'imitazione della natura: «...che cosa faceano i poeti antichi? Imitavano la natura e l'imitavano in modo ch'ella non pare già imitata ma trasportati nei versi loro [...] gli effetti della sensibilità, come gli antichi imitavano naturalmente, così i romantici e i par loro snaturalissimamente [...] il Di Breme vuole in sostanza che il poeta avvivi checchessia tal qual è, non trasmutandolo in persona umana»¹³.

Il «trasporto», la trasmutazione nell'arte della persona umana è l'essenza dell'arte stessa. Per cui: «... infiniti oggetti i quali in natura non diletano punto, imitati dal poeta o dal pittore o da altro artefice, diletano estremamente [...] Dalla quale cosa appariva quanto s'ingannino i romantici pensando d'accrescere pregio alla poesia con rendere l'imitazione oltre ogni modo facile [...] è molto più facile e meno meraviglioso l'inventare che l'imitare»¹⁴.

In questa formulazione leopardiana c'è l'essenza dell'autenticità artistica rispetto all'artificio inventivo, di cui il realismo romantico del Di Breme è una forma che «snaturalissimamente» si pone, negando «sensibilità» e «persona»; e potremmo aggiungere, in termini di semplificazione macroscopica, ma sostanzialmente veritieri, che le avanguardie primonovecentesche, negli aspetti autotrofici e non connessi a moventi umanistici, si pongono sul terreno della «invenzione», privo di «sensibilità» e di «persona».

Al polo opposto del realismo romantico come delle avanguardie primonovecentesche, c'è l'arte classica, non in senso estetico-formale, ma come antropologia primordiale. Leggiamo i seguenti passaggi di Emilio Cecchi sul Partenone dove l'elemento architettonico diventa «sensibilità della persona»: «... davanti al Partenone si prova un benessere quasi fisico. Prima di poter riflettere, e senza sapere come ciò sia avvenuto, ci sentiamo vivere coi suoi immensi polmoni e nostre diventano le sue strutture tranquille e poderose. Sembra di essere stati sempre così lieti e felici, come se istantaneamente anche il nostro passato venga guarito, fortificato, messo a punto»¹⁵.

Questa «totalità» interagente tra uomo e arte che si realizza ai vertici della classicità si ritrova nelle epifanie del tempo storico, quando si rinnovi l'integrazione originaria, come in Giotto e Donatello, o nell'antichità messicana; mentre si allenta e si estenua nella dimensione storica che compromette l'autenticità dell'immagine artistica; finché, nella «modernità», subentrano fattori artificiali, nelle poetiche post-classiche o anti-classiche, dal realismo romantico agli aspetti di arbitrio inventivo delle avanguardie primonovecentesche.

¹² Cfr. Giacomo Leopardi, cit., p. 922.

¹³ Ivi.

¹⁴ Ivi.

¹⁵ Cfr. Emilio Cecchi, *Et in Arcadia ego*, in ID, *Saggi e vagabondaggi*, Firenze, Sansoni, 1962, p. 798.

TREI PORTRERE REGALE INEDITE ÎN COLECȚIILE DE ARTĂ ALE MUZEULUI REGIUNII PORȚILOR DE FIER

Chirilă ENESCU*

THREE UNIQUE ROYAL PORTRAITS IN ART COLLECTIONS OF THE IRON GATES REGION MUSEUM ABSTRACT

The present study narrowly presents three works of plastic art from the collections of the Museum of the Iron Gates Region that pictorially immortalize the most representative sovereigns of Romania from the interwar period. The three cabinet paintings were made to decorate a hall of festivities in a special anniversary moment for a Danube city, namely a century of the historical existence of the modern city of Turnu Severin. The removal and abandonment of paintings from their public utility during the communist regime led to the situation where the three paintings, two of them signed by Camil Ressu and one signed by Julieta Teodorini, were not noticed or known even by specialists in the field of fine arts. After a careful look, the public portraits prove to be extremely valuable for their artistic execution and historical value. Through this study, we join the ranks of the artists who illustrated the remarkable royal figures and the two painters present in the collections of the local museum.

Keywords: painting, portraits, art collection, royal family, centenary of the city.

Portretele regale care alcătuiesc subiectul cercetării de față sunt tablouri de cabinet care fac parte din colecțiile de artă ale Muzeului Regiunii Porților de Fier și sunt însoțite de o istorie aparte. De la început, trebuie notat că lucrările au fost depozitate în spațiile instituției muzeale severinene fără a fi înregistrate în documentele analitice de evidență până în anul 2014.

Sub raport documentar, traseul parcurs de cele trei picturi, care îi înfățișează pe Regele Ferdinand I al României (1865-1927), Regina Maria a României (1875-1938) și Regele Carol al II-lea al României (1893-1953), din sala mare a Bibliotecii „I. G. Bibicescu”, după cum se atestă printr-o fotografie de epocă din perioada interbelică¹ până în depozitele Muzeului Regiunii Porților de Fier este anevoios de reconstituit datorită împrejurărilor generate de regimul politic instaurat în România după cel de-Al Doilea Război Mondial. Fondurile arhivistice locale nu oferă informații despre aceste producții de artă în ceea ce privește comanditarul, momentul comenzilor, scopul creării acestora sau amplasamentul.

Aversiunea declanșată de regimul comunist asupra monarhiei a dus firește la îndepărtarea tablourilor din sălile Bibliotecii „I. G. Bibicescu”² și abandonarea lor în spațiile retrase ale Palatului Culturii „Teodor Costescu”³ până la începutul anilor '80 ai secolului trecut, moment când, se pare că, cele trei lucrări monumentale sunt preluate de Muzeul Regiunii Porților de Fier.

Dacă până în anul 1990, înregistrarea acestor piese considerate retrograde, înțelegem că, ar fi atras după sine din partea autorităților comuniste locale sau centrale măsuri de constrângere ori sancțiuni asupra conducerii instituției și eventual asupra muzeografilor gestionari, iată că, după anul 1990, chiar dacă considerăm că nu a mai existat niciun impediment pentru includerea acestor valori în registrele colecțiilor de artă, acest lucru nu s-a realizat imediat. Probabil lipsa documentelor de proveniență, prin care lucrările au fost transferate către muzeu, dublată de ambiguitatea formei juridice privind posesia bunurilor culturale, au contribuit la plasarea acestor valori în afara scriptelor din registrul inventar al colecției de bunuri muzeale.

* Muzeul Regiunii Porților de Fier; e-mail: enescu_chirila@yahoo.com.

¹ Muzeul Regiunii Porților de Fier, Colecția Istorie Modernă și Contemporană – Fotografii, nr. inv. IV 2270. Fotografie publicată și în revista *Boabe de grâu*, an IV, 1933, nr. 12, p. 728.

² În data de 25 octombrie 1933, în prezența Majestății Sale Regele Carol al II-lea, s-a sărbătorit Centenarul orașului Turnu Severin. În programul manifestărilor dedicate acestui eveniment comemorativ a fost inclusă și a XX-a Adunare Generală a Societății Teatru și Bibliotecii „I. G. Bibicescu”, desfășurată sub înaltul patronaj al Regelui. Prezența lui Carol al II-lea în una din sălile bibliotecii a impus împodobirea acesteia cu lucrări de portretistică oficială la care organizatorii au adăugat și un covor pe care a călcat „Marele Rege Carol I când a venit în Turnu-Severin”, așa cum reiese din eticheta așezată la baza improvizată a scaunului care a servit pe post de tron regal.

³ Palatul Cultural „Teodor Costescu”, unul dintre edificiile emblematice culturale ale orașului Drobeta Turnu Severin, poartă numele profesorului și omului politic care a inițiat construirea acestuia, perioadă în care era directorul Liceului „Traian” și președinte al Societății „Teatrul orașului Turnu Severin”. Inaugurat în anul 1924, aici au funcționat în perioada interbelică o bibliotecă, un cinematograful, un restaurant, un muzeu, o sală de evenimente și o sală de teatru.

Tablourile celor doi suverani, făuritori ai României Mari, Ferdinand și Maria, împodobite cu rame aurite din lemn sculptat în stil Art Nouveau, tratate într-o manieră academică, poartă semnătura pictorului Camil Ressu. Regele Ferdinand I al României (Ilustrația 1), reprezentat în picioare, în mărime naturală, din semi profil spre stânga, cu privirea înaintea și capul descoperit, se sprijină cu mâinile, în care ține boneta, pe mânerul și garda sabiei de paradă cu teacă. Suveranul, aflat la o vârstă relativ înaintată, cu mustața și barba tip cioc aproape căruntă, poartă o uniformă militară, de mare ținută, în grad de mareșal, de culoare maron, cu guler înalt, închisă pe gât. De pe umărul drept pe șoldul opus, petrecută pe sub centura uniformei, este aranjată lănta Ordinului Coroana României, iar la gât suveranul poartă Colanul Ordinului Carol I, Ordinul Mihai Viteazul și Ordinul Crucea Reginei Maria, clasa I. Pe piept, pe lângă bareta plină de medalii și decorații, se distinge Ordinul Steaua României în grad de Mare Cruce. Pictura este nedată și semnată dreapta jos cu negru: C. Ressu.

Regina Maria a României (Ilustrația 2), cu mână dreapta sprijinită pe o balustradă, este reprezentată frontal, în picioare și în mărime naturală, cu capul ușor aplecat spre stânga și cu privirea în față. Regina, peste o rochie largă și lejeră, tip tunică, de culoare brun-roșcată, poartă lănta albăstruie, cu o dungă de culoare roșie pe fiecare margine, a Ordinului Corona României. Pe cap, cu părul strâns la spate și cu bretonul sub forma împletituri rusești în stil coroniță, se remarcă celebra diademă rusească din aur cu safire și diamante pe care pictorul în această lucrare a îmbogățit-o și cu rubine. În mână stângă suverana ține o carte adusă la piept, iar la gât poate fi admirat lungul colier cu safir de la Cartier. Colierul a fost achiziționat de către Regele Ferdinand I ca dar pentru regină cu ocazia festivităților de încoronare din 15 octombrie 1922 de la Alba Iulia. Pictura este nedată și semnată stânga jos cu negru: C. Ressu.

Carol al II-lea al României (Ilustrația 3), văzut din semi profil spre stânga, cu privirea orientată spre dreapta, adoptă o postură oficială, semeț, stând în picioare, reprezentat până la genunchi, în uniformă de ofițer superior al Regimentului de Gardă Călare. Cu mână stângă adusă la șold, regele pare că se sprijină pe sabia de paradă. În mână dreaptă, personajul ține bastonul de mareșal, unul dintre cele mai înalte însemne ale funcției sale publice. Bastonul, de forma unui tub cilindric, cu capetele obturate de două capace tronconice aurii, este acoperit cu catifea purpurie pe care sunt cusute în șiruri verticale și alternând, cu fir aurit, acvile cruciate și capete de bour⁴. Pe cap, poartă un coif de paradă, după modelul german, din aluminiu nichelat și alamă, cu țui și panaș din păr de cal alb. Pe partea frontală a calotei coifului se regăsește, din metal galben, cifra Regelui Carol al II-lea, surmontat de coroana regală. Tunica militară albastră la un rând de nasturi, închisă pe gât cu guler înalt negru brodat cu auriu, alături de lănta albăstruie a Ordinului Coroana României în grad de Mare Cruce, este prinsă la mijloc cu o centură aurie a cărei pafta este decorată cu o coroană regală. Cizmele din piele neagră, pantalonii de cizmă de culoare gri, epoleți negri cu franjuri aurii alături de eghileți spicați și de paftaua de mânecă cu cele trei broderii reprezentând cinci cupe de crin stilizate scot în evidență frumusețea hainelor regale militare. Pieptul suveranului este încărcat de decorații. Pe lângă Ordinul Ferdinand I, în grad de Colan și Ordinul Carol I, în grad de Colan, bareta de ordine și medalie, de pe partea stângă a pieptului, este arhiplină. Fundalul portretului este asigurat de o draperie vișinie, iar în dreapta sus de stema regală. Lucrarea este semnată dreapta jos cu roșu și datată: Julietta 1932.

Pictura în ulei pe carton, cu dimensiunile 165 x 115 cm., este executată de Juliette Teodorini după o fotografie din anul 1932 cu semnătura olografă a Regelui Carol al II-lea. Chiar dacă pictura a fost realizată la comandă după o fotografie de epocă, este totuși o reprezentare plastică reușită, care îi poate asigura artistei un loc în vasta galerie de artiști aflați la un moment dat în slujba Coroanei României⁵.

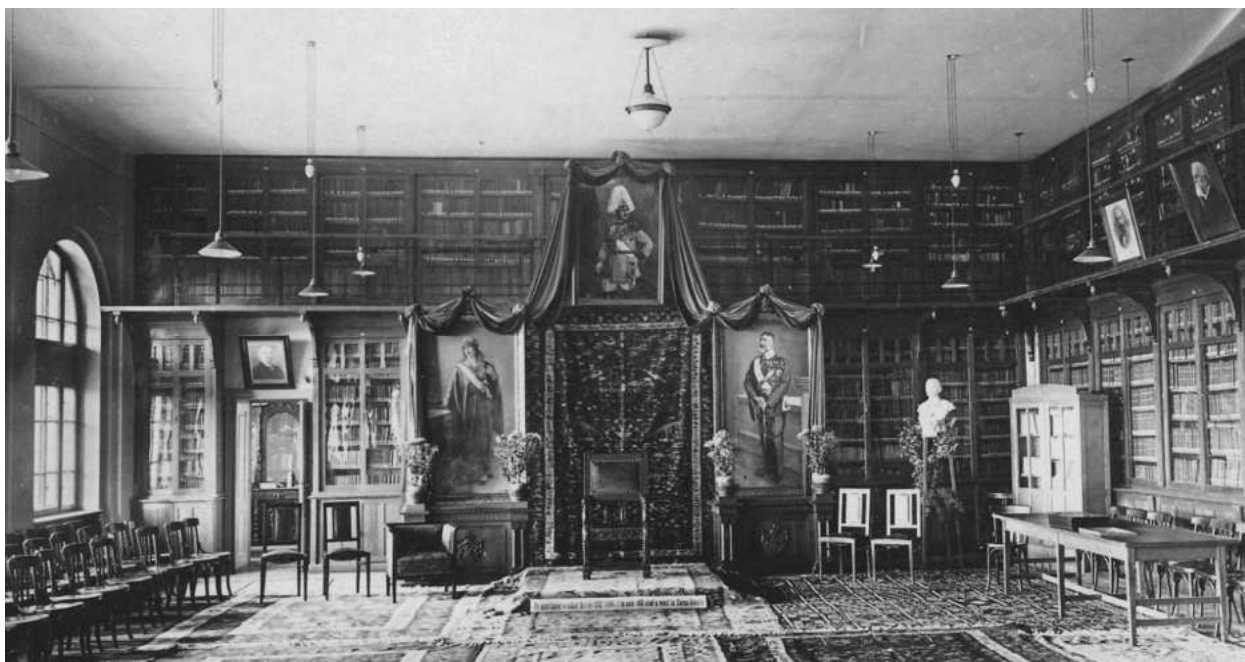
Însă, prin cele două picturi în ulei, monumentaliste, cu dimensiunile 220 x 130 cm., Camil Ressu ocupă un loc meritoriu în grupul artiștilor care au ales să zugrăvească pe pânză portrete oficiale, adevărate portrete votive. Chiar dacă în perioada interbelică, Ressu este nevoit să picteze la comandă⁶, cum se poate afirma pornind de la orientările umanist-socialiste ale artistului⁷, în cazul celor două lucrări de mari dimensiuni, se remarcă caracterul autentic și realist al figurilor, prin redarea unor anumite atitudini definitorii ale personajelor. Prestigiul de care s-a bucurat artistul a făcut ca aceste opere de artă să nu fie distruse odată cu dispariția monarhiei din România, ele suferind deteriorări doar din lipsa condițiilor minime de conservare până la momentul intrării lor în patrimoniul muzeului.

⁴ <https://historia.ro/sectiune/general/bastonul-de-maresal-al-lui-averescu-586390.html> (13.01.2023).

⁵ Narcis Dorin Ion (coord.), *Portretistica regală. Artă și Memorie*, Onești, Editura Magic Print, 2020, p. 13.

⁶ Gheorghe Comșa, *Camil Ressu*, București, Editura Meridiane, 1967, p. 50.

⁷ Mircea Deac, *Camil Ressu*, București, Editura Monitorul Oficial R.A., 2011, p. 78-79.

Sala de lectură a Bibliotecii „I. G. Bibicescu” transformată în sala de festivități, 1932.

Regele Ferdinand I al României
Ulei pe pânză, 220 x 130 cm., nr. inv. 1251

Regina Maria a României
Ulei pe pânză, 220 x 130 cm., nr. inv 1252

Regele Carol al II-lea al României
Ulei pe carton, 165 x 115 cm., nr. inv. 1253

LANDMARKS FOR THE EVOLUTION OF CLOTHING, FASHION AND SOCIAL LIFE IN WORKS FROM THE UNIVERSAL PAINTING COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM COMPLEX ORADEA (ROMANIA), PART I, 14-18TH CENTURIES

Agata Iuliana ADEL*

ABSTRACT

The study aims a stylistic and iconographic analysis of the paintings, seen as an anthropological document on the mentality, the social life and the faith of the era, reflected in the clothing and the manner of representing the characters. Complex iconographic documents on the era in which they were created, the paintings are important testimonies for the typology and the evolution of clothing, fashion and hairstyles of different social categories. The author analyses a selection of works dated in the 14th-18th centuries from the Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea (Romania), representative for the typology and the evolution of clothing throughout the eras corresponding to the affirmation of the Gothic, Renaissance, Baroque and Rococo styles. The analysed works reflect the evolution of the European clothing in connection with the social, religious and moral conventions, the fashion, the vision on beauty specific to different eras and offer original iconographic landmarks on the clothing of different social categories of the European peoples between 14th-18th centuries.

Keywords: Art Styles, clothing, fashion, iconography.

The oldest works of the Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea (Romania) are two panels made in a late 14th century Czech workshop, painted in tempera and gold on wood, forming an original Gothic diptych from the era of Charles IV (1346-1378), King of Bohemia and Emperor of The Holy Roman Empire. The panels illustrate the characteristic features of the International Gothic style from the end of the 14th century with Pre-Renaissance innovations¹.

Creation of the Bohemian School, the Gothic diptych is an important testimony on the clothing specific to different social categories, during the end of the Middle Ages. The persons represented in the panels wear clothing inspired by that of the Byzantine and Western emperors, of the medieval kings, of the nobility, clergy and monastic orders, of the peasantry and knights during the end of the Middle Ages, providing important clues in the dating of the panels². Like in Byzantine art, the representation of the human body is dominated by spiritualization, achieved through the thinning of the forms³. The clothing of the characters is part of the Gothic atmosphere through thin silhouettes, wide vestments that hides the body, the presence of the veils, cloaks with high collar and wide sleeves⁴.

The representation of *Jesus as Heavenly King and Judge* in the scene *Maiestas Domini* reflects the thematic influence of the Byzantine iconography, as well as of the Byzantine imperial clothing. Represented

* Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex; e-mail: agataiulianaadel@gmail.com. The scientific activity prior to the marriage was published under the name Agata Chifor.

¹ Other meanings of a part of the analyzed works were addressed in the study Dr. Agata Iuliana Adel, *Ritualuri devoționale și semnificații simbolice în reprezentarea lui Iisus-copil în lucrări din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea-Complex Muzeal*, Simpozionul Internațional DROBETA 2021, Muzeul Regiunii Porțile de Fier, Drobeta Turnu Severin, România, Secțiunea Artă Plastică (Moderator: Chirilă Enescu), 16 septembrie 2021 [DROBETA 2021 International Symposium, Drobeta Iron Gates Region Museum Turnu Severin, Romania, Fine Art Section, September 16, 2021].

² Bohemian School, End of 14th century, *The Birth of Jesus and The Adoration of the Mages* (I); Bohemian School, End of 14th century, *Majestas Domini and Saint Michael the Archangel Triumphant against demons* (II), tempera and gold on wood, 203,5 cm x 80 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania. About the works, see: Alexandru Avram, *Vă prezentăm Muzeul Țării Crișurilor, Secția de Artă universală* [We present you the Țării Crișurilor Museum Oradea, the Universal Art Section], in "Crișana", XXVII, no. 130, June 3, 1972; Agata Chifor, *Artă și antropologie: Dipticul gotic din Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea (sfârșitul secolului al XIV-lea)* [Art and Anthropology: The Gothic Diptych from the Collection of the Oradea Țării Crișurilor Museum, end of the 14th century], in vol. "In honorem Centenary Tereza Mozes. Destin uman și profesional" [In honorem Centenary Tereza Mozes. Human and Professional Destiny], coord.: Aurel Chiriac, Ioan Goman, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2019, p. 263-282; Dr. Agata Iuliana Adel, *Ritualuri devoționale și semnificații simbolice în reprezentarea lui Iisus-copil în lucrări din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea-Complex Muzeal*, Simpozionul Internațional DROBETA 2021.

³ Adina Nanu, *Artă, stil, costum* [Art, Style, Costume], Editura Meridiane, București, 1976, p. 70.

⁴ *Ibidem*, p. 71.

hierarchically and monumentally, Christ enthrones above the universe like a Byzantine emperor, dressed in *chlamys*⁵. Continuing the Byzantine tradition, the red colour of the holy persons vestments became a consecrated symbol of sacredness and royalty⁶. The work also attests the presence of the Byzantine theme *The Council of the Angels* in the late Gothic Western painting, with the exception that the angels wear vestments specific to the Western clergy. In this regard, the clothing of some angels in the scene *Maiestas Domini* transposes the clothing specific to the catholic priests, rendering in association the long white garment with different typologies of chasubles⁷. Other angels wear hooded vestments, specific to the monastic orders.

The representation of *St. Michael Archangel* is a document on the clothing of the crusader knights in the late Middle Ages. The archangel wears a full body steel armor, over which is a sleeveless white shirt with a red cross. Other accessories of this “Miles Cristianus” are the white flag with red cross, the spear, the longsword and the shield (Fig.no1).

In *The Adoration of the Magi*, the clothing of the aged king is similar to that of *Jesus-High Priest*, before whom he is kneeling, while kissing his foot. The typology of his vestment resembles with the representation of the dalmatic worn by the Catholic bishops⁸.

Medieval clothing reflects the moral norms of the era, in accordance with the recommendations of *The Church*. In this sense, the clothing of *The Virgin* reflects the vision of *The Church* and its recommendations regarding the image of married woman, the norms of the era in the sphere of clothing and morality⁹. During most of the medieval era, married women covered their heads with veils, symbolizing chastity and fidelity to their husbands¹⁰. Like queens and noble women, *The Virgin* wears a transparent veil, a special accessory for married women. She has a long hair, like queens and noblewomen, in accordance with the German fashion, which spread throughout Europe. The red curtain decorated with stylized pomegranates behind *The Virgin* is an allusion to the *Temple of Jerusalem*¹¹, where She stayed until She was 12 years old.

Saint Joseph wears a red cape, symbol of the divine royalty, an allusion to *Jesus's* descent from *King David*. Both *St. Joseph*, the holy women and the angels who frame the panels wear pointed shoes, typical for the medieval era. The woman with the lily, on the right side of *St. Joseph* symbolizes the chastity, respectively the divine choice of *Joseph* as the *Fiancé* of *The Virgin*.

Unlike the elitist characters of *The Adoration of the Magi*, an allusion to the devotion of the royalty and medieval elites, *The Nativity* is an opportunity to express the faith of the simple people. The background of the scene integrates a character inspired from the countryside, symbolized by a bald shepherd with beard and staff, who comes from the mountains to worship before *Jesus Child*, accompanied by a herd of sheep. His presence symbolizes the participation of the simple people at the great event of the Christianity.

The clothing of the women which frames *The Nativity* is an allusion to the clothing of the nuns. The combination of veil and neck covering was specific for the female monastic orders. *Saint Anne*, represented in prayer, behind *The Virgin* wears a red dress decorated with stylized pomegranates.

By contrast with the shepherds, the Magi represent the privileged social categories and their appearance reflects the sumptuous clothing of the elites during the Middle Ages and the Renaissance. Beginning with the 7th century, they are wearing large cloaks, crowns and sceptres, like the medieval kings. The gothic panels attest the existence of the luxurious fabrics, decorated with embroideries made of gold thread, considered „an expression of power, wealth, social status, being among the most valuable objects owned, both by individuals and by *The Church*”¹². In the scene *The Adoration of the Magi*, the standing

⁵ <https://www.wikiwand.com/en/Chlamys>.

⁶ Rosalia Bonito Fanelli, “The Pomegranate Pattern in Italian Renaissance Textiles: Origins and Influence”, *Contact, Crossover, Continuity: Proceedings of the Fourth Biennial Symposium of the Textile Society of America, September 22–24, 1994* (Los Angeles, CA: Textile Society of America, Inc., 1995), p. 193–204. <https://digitalcommons.unl.edu/tsaconf/1042/>.

⁷ <https://www.simplycatholic.com/what-is-the-priest-wearing/>.

⁸ <https://www.catholicdoors.com/courses/roman.htm>; Adina Nanu, *op. cit.*, p. 65; Surplis from 14th century, in Carl Köhler, *A History of Costume*, edited and augmented by Emma von Sichart, translated by Alexander K. Dallas M.A., New York, 1930, Fig. no. 191, p. 162; ****Felix Terra. Istorie și artă ecleziastică în Episcopia Romano-Catolică de Oradea* [Felix Terra. Ecclesiastical History and Art in the Roman Catholic Diocese of Oradea], *Catalog de Expoziție* [Exhibition Catalogue], coord. Ernest Oberländer-Târnoveanu, Böcskei László, București, 2017, p. 326-327.

⁹ <http://www.leblogducheveu.com/2012/03/les-femmes-et-leurs-cheveux-au-moyen.html>, *Epistola Sfântului Pavel către Corinteni*, XI, 5; XI, 10 [The Epistle of St. Paul to the Corinthians].

¹⁰ <https://rosaliegilbert.com/hairstyles.html>.

¹¹ Pomegranates are mentioned in *The Bible* in *Exodus* 28:33–35 as part of God’s instructions for the making of priestly garments, as well as in the decorations of the capitals of Solomon’s Temple (1 Kings 7:20), <https://www.gotquestions.org/pomegranates-in-the-Bible.html>.

¹² https://www.metmuseum.org/toah/hd/velv/hd_velv.htm.

Magi illustrate the sumptuous clothing of the medieval royalty, made up of long cloaks, provided with a high collar, short or three-quarter sleeves, lined with ermine (Fig. no. 2).

The arrangement of the white cloth veil wrapped around the neck of the women who frame *The Nativity* has analogies with that of *St. Ludmila*, c. 1350, from the Benedictine monastery “St. George” in Prague (later transferred to the Cathedral “St. Vitus”, Prague).

The hair of the angels in the scene *Maiestas Domini* also reflects the fashion of the era in terms of female hairstyles. Thus, the hair was arranged in curls, fastened in the upper part with metal accessories, which served to support the veil. This hairstyle typology is also present in the angelic representations of the Italian painters Simone Martini (1284-1344)¹³ and Pietro di Domenico da Montepulciano¹⁴. The high-collared cape of the the standing Magi is similar to that of the *Princess Uta* (Naumburg Cathedral)¹⁵, one of the most important early Gothic sculptural representations.

An iconographic document on the military costume from the end of the Middle Ages is “The Crusader Knight”¹⁶, creation of the German School from the 15th century. Painted in oil on a wooden support, the panel is a testimony on the clothing of the knights. The knight wears a red tunic (“surcot”, fr.), decorated with round metal buttons, white shoes, trousers and black stockings. He has a “salade”¹⁷ type helmet, the most used type during the end of the Middle Ages. The neck covering (“gorgerin”, fr. “kragen”, Germ.) is attached to the helmet, being a white cloth with pink reflections. On the right side of his waist, he holds a dagger. On the left side of the character is visible the circular handle of a longsword with a red leather scabbard, to which are attached his steel gloves (“gantelets”, fr.; “handschuhe”, germ.). The knight is shown kneeling, in a typical medieval gesture of imploring *The Providence*, an obvious allusion to his quality as “Miles Christianus” (Christian soldier in Latin), defender of the Christian faith. The image integrates aristocratic symbols specific to the character’s noble rank, such as the shield. In the lower part of the work, on a pedestal is placed a heavy steel helmet, of an older type, with a conical shape (“helm”, German), with visor, used during armed confrontations (Fig.no. 3).

“The Holy Family” by the School of Raffaellino del Garbo (1466-1524)¹⁸ illustrates a stylistic and compositional approach, specific to the 15th century Florentine Renaissance (Fig.no.4). *The Virgin*, with a melancholic expression, holds the naked *Jesus Child* in her arms. *Jesus* wears a halo marked in the center by golden rays and a white, transparent shirt with a coral button. On the right side is represented *St. Joseph*, with an anthropomorphic staff and a bell, symbols of his divine election as *Fiancé* of *The Blessed Virgin Mary* and of his quality as protector of *The Holy Family*. On the left side of the composition is represented *St. Anthony the Great* (251-356), with a staff in the shape of the letter T, his specific attribute. Egyptian hermit, the father of the Christian monasticism, healer and miracle worker, *St. Anthony the Great* (251-356) is considered the protector of the farmers and of the animals and his cult enjoyed a great popularity in Italy. The halos, the rosary beads, *St. Virgin Mary*’s medallion and the frame of the painting resume the symbolism of the circle, an expression of the divine perfection. Under the influence of the Neoplatonism promoted by Marsilio Ficino (1433-1499)¹⁹, painters combine external beauty with that of the soul, trying to express the “inner beauty” and “the divine flame that shines in the beautiful people like a reflection in a mirror”²⁰.

During this era women’s clothing and hairstyles become more complex. As can be seen in the “tondo” type painting, by the School of Raffaellino del Garbo (1466-1524) the women of Florence had

¹³ Simone Martini (1284-1344), polyptic (detail), 1320, tempera and gold, 59 cm x 35 cm, Fitzwilliam Museum, Cambridge, United Kingdom. <https://wikioo.org/paintings.php?refarticle=8Y3HSB&titlepainting=Polyptych+%28detail%29&artistname=Simone+Martini>

¹⁴ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/437290>;

<https://pixels.com/featured/1-madonna-and-child-with-angels-pietro-di-domenico-da-montepulciano.html>

¹⁵ *Uta von Ballenstedt* (c. 1000-1046), Margravine of Meissen, Naumburg Cathedral, Germany, 13th century; https://en.wikipedia.org/wiki/Uta_von_Ballenstedt#/media/File:Naumburg-Uta.JPG.

¹⁶ German School, 15th century, *The Crusader Knight*, oil on wood, 89cm x 66 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Agata Chifor, *Pictori din Școala germană în Colecția Muzeului Țării Crișurilor din Oradea* [Painters from the German School in the Collection of the Țării Crișurilor Museum Oradea], in “Biharea”, XL, 2013, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013, p. 41-56; Fig. no. 1, p. 51.

¹⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Sallet>; https://en.wikipedia.org/wiki/Sallet#/media/File:Sallets_by_Emanuel_Viollet-le-Duc.jpg.

¹⁸ Raffaellino del Garbo’s School (1466-1524), 15th century, *The Holy Family*, tempera on cedar wood, 84 cm diameter, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Agata Chifor, *Picturi religioase din Colecția Muzeului Țării Crișurilor* [Religious Paintings from the Collection of Țării Crișurilor Museum Oradea] in “Biharea”, XXXIV-XXXVI, 2007-2009, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011, p. 161-180, Fig. no. 1, p. 175; Dr. Agata Iuliana Adel, *Ritualuri devoționale și semnificații simbolice în reprezentarea lui Iisus-copil în lucrări din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea-Complex Muzeal*, Simpozionul Internațional DROBETA 2021.

¹⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/Marsilio_Ficino.

²⁰ Apud *Istoria frumuseții* [The History of Beauty], ed. Umberto Eco, translation by Oana Sălișteanu, Enciclopedia RAO, 2005, p. 184 (Marsilio Ficino, *Theologia platonica*, XIV, 1, 1482).

complex hairstyles, made up of veils for married women, with different ways of arranging²¹. *The Virgin* is represented as an ideal of feminine beauty and motherhood.

The anthropocentrism of the Renaissance is reflected in the emphasis of the human dimension of *Our Lady*, represented without a halo, as a young mother looking carefully at her child. Medieval and Renaissance standards of beauty reflect a preference for golden hair and white skin²², an aspect visible in the typology of the *Madonna*. Her hairstyle illustrates the era's preference for high foreheads and the fashion of long blond hair, achieved by various methods of dyeing. *The Virgin* has a melancholic expression, specific to the *Madonnas* of the Florentine School; her head covering is based on the association between veil and canvas and illustrates a typology specific to the *Madonnas* of Filippo Lippi (c. 1406-1469)²³ and of Sandro Botticelli²⁴ (1445-1510): “Virgin and Child with Saint John the Baptist and Two Angels”²⁵; “Madonna of the Pomegranate”, Uffizi Gallery, Florence, Italy²⁶. At the same time, the work attests the use of the jewels²⁷, such as the necklace decorated with ruby, a precious stone with apotropaic qualities, symbol of the divine royalty and of Christ’s Sacrifice.

The Flemish Renaissance from the 16th century is represented by the work “Madonna and Child”²⁸, creation of Gerard David’s School (1460-1523), one of the masterpieces of the Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea (Romania).

Active in Bruges and Antwerp (Belgium), Gerard David (1460-1523) combined the tradition of the Flemish painting with the influences of the Italian Renaissance, asserting himself as a successor of Hans Memling (1435-1494) and Quentin Metsys (1466-1530).

Attributed to the School of Gerard David (1460-1523), the work “Madonna and Child” (Fig. no. 5) impresses through the exceptional quality of the artistic achievement and belongs to the category of the meditative religious painting which was practiced in the 16th century Flemish environment. Made in oil on wood, the small-format painting was intended for private devotion, which explains the highlighting of the holy persons, depicted monumentally in the foreground of the image, like in the Byzantine icon. *The Virgin* offers to the believer *The Child Jesus*, who holds a pomegranate in his hand, symbol of *The Mystery of The Eucharist*. Like the red cape worn by *The Madonna*, the pomegranate symbolizes *The Sufferings of Jesus*. The board-shaped table anticipates *The Tomb of The Lord*, having analogies with the works of Giovanni Bellini (1430-1516). The painting symbolizes the fact that *The Church*, like *The Blessed Virgin Mary*, offers *Jesus* to the believer through the *Sacrament of The Eucharist*.

The work also attests the dress of the noble women in the 16th century Flanders. The artist meticulously describes the texture of various expensive materials used in the era: velvet, veil, embroidered fabrics. *The Madonna* wears a typical Renaissance head covering, which combines a green velvet bonnet with a transparent veil, an accessory of married women. The velvet bonnet, rendered in association with the transparent veil, symbol of married women, is also present in the works “Madonna and Child with the Milk Soup”²⁹ (Royal Museum of Fine Arts, Bruxelles, Belgium); “Enthroned Virgin and Child, with Angels”

²¹ <https://www.leaf.tv/articles/hairstyles-in-the-renaissance-period/>.

²² <https://journal.thewalters.org/volume/74/note/becoming-a-blond-in-late-fifteenth-century-venice-a-new-look-at-w-748/>.

²³ Filippo Lippi (c. 1406-1469), *Madonna and Child and Scenes from the Life of St. Anne*, 1452-1453, tempera on wood, diameter 135cm, Galleria Palatina (Palazzo Pitti), Florence, Italy; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fra_Filippo_Lippi_-_Madonna_with_the_Child_and_Scenes_from_the_Life_of_St_Anne_-_WGA13236.jpg;

https://www.wga.hu/html_m/l/lippi/filippo/1450/1virgi.html; <https://www.britannica.com/biography/Fra-Filippo-Lippi>.

²⁴ <https://www.britannica.com/biography/Sandro-Botticelli>.

²⁵ Sandro Botticelli (1445-1510), *Virgin and Child with the Young Saint John the Baptist and two angels*, tempera on wood, 1468-1470, 85cm x 62 cm, Accademia Gallery, Florence, Italy <https://www.visit-florence-italy.com/museums/accademia/botticelli-virgin-child-two-angels-st-john-baptist-accademia-gallery-florence.html>.

²⁶ Sandro Botticelli (1445-1510), *Madonna of the Pomegranate*, 143,5 cm diameter, Uffizi Gallery, Florence, Italy https://en.wikipedia.org/wiki/Madonna_of_the_Pomegranate.

²⁷ Carl Köhler, *op. cit.*, Fig. no. 253-254, p. 204.

²⁸ Gerard David’s School (1460-1523), *Madonna and Child*, oil on wood, 44,5 cm x 31 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Vasile Drăguț, *O Madonă flamandă la Muzeul Regional Crișana* [A Flemish Madonna at the Crișana Regional Museum] in “Revista Muzeelor”, II, no. 2, București, 1965, p. 121-126; Agata Chifor, *Limbajul secret al picturilor Școlii flamando-olandeze din Colecția Muzeului Țării Crișurilor* [The Secret Language of the Paintings of the Flemish-Dutch School from the Collection of the Țării Crișurilor Museum], in vol. “Ars Transsylvanica”, XXII, 2012, edited by Acad. Marius Porumb, Art historian and Art critic, The Romanian Academy, Institute of Archeology and History of Art Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, București, 2012, p. 81; Fig. no. 1, p. 87; Eadem, *Madona cu Pruncul de Gerard David* [Madonna and Child by Gerard David], in “Analele Universității din Oradea”, Fascicula Arte Vizuale, vol. IV, Editura Universității din Oradea, 2007, p. 41-50.

²⁹ Gerard David (c. 1460-1523), *Virgin and Child with milk soup*, oil on panel, 35cm x 29cm, Royal Museums of Fine Arts of Belgium, Bruxelles, Belgium, <https://www.kikirpa.be/en/friedlaender/1342>.

(Philadelphia Museum of Art, United States of America)³⁰, “Rest on the Flight into Egypt (National Gallery of Art, Washington)”³¹, “Rest on the Flight into Egypt” (Metropolitan Museum of Art, New York, United States of America) etc. The pillow on which *Jesus* rests has the shape of a typical Flemish lace collar and the table is provided with purple embroidery, decorated with stylized pomegranates, a frequent motif in religious-themed paintings, which attests the commercial relations between Flanders and Italy. The pomegranate was a predominant motif in the Italian Renaissance fabrics. It symbolizes *The Church* and its unity, *The Sacrifice of Christ*, *The Eucharist* and the immortality, becoming also a consecrated attribute of *The Virgin*³².

The selected works realized in Baroque style from the Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea (Romania) illustrate different types of clothing specific to the German peasantry, to the middle classes from Italy and The Netherlands to the nobility from Flanders and to the Austrian emperors from the Habsburg dynasty. The Baroque chiaroscuro contributes to the authenticity of the characters and clothing, introducing the viewer in the atmosphere of the era. The works reflect the Baroque preoccupation to describe the details of the clothing and of the embroidery, as well as to suggesting the shining effect of the materials, such as silk, velvet, gold, pearls, precious stones, in the specific manner of the Baroque style³³. Also, different ways of *trompe l'oeil* can be noted, as well as the influence of the theater on the baroque pictorial art³⁴. Under the influence of *The Counter-Reformation*, any nuance of sensualism in the representation of *Jesus-Child* is eliminated from the Baroque religious art and the body is covered by garments with wide folds.

The famous German painter Adam Elsheimer (1578-1610) belongs to the category of the forerunners of the Baroque style and had a significant influence on the European Baroque painting. He contributed in a particular way to the two main innovations of the Baroque painting, the mysterious chiaroscuro of the characters and the realism, in a unique combination that anticipates the manner of the Dutch painter Rembrandt Harmenszoon van Rijn (1606-1669) and of the French painter Georges de la Tour (1593-1652). These important features of the Baroque style are illustrated in “The Adoration of the Shepherds”³⁵ (Fig. no. 6) which is a Baroque interpretation of the theme, creation of the School of Adam Elsheimer (1578-1610). With a small format, the work impresses through the humanization of the subject, invested with mystery and authenticity. The work is an occasion to describe the austere clothing of the 17th century German peasantry. The precarious living conditions are illustrated through the bare feet shepherds kneeling before Jesus. They have naturalistic figures and modest clothes, typical for simple people. On the left is rendered an old woman talking with one of the shepherds. Her head covering reflects the clothing typical for the country people, also attested in the works of Jörg Breu the Elder (c. 1475–1537) from Augsburg: “Augsburg Labours of the Months, Deutches Historisches Museum, Berlin³⁶. *St. Joseph*, a mature man with a beard and Germanic features, sits behind *The Virgin* and talks with a young shepherd. On the open door, in the left corner of the work, another shepherd with lantern in his hand can be seen coming from

³⁰ Gerard David (c. 1460-1523), *Enthroned Virgin and Child, with Angels*, oil on panel, 99,2 cm x 65,2 cm, Philadelphia Museum of Art, United States of America, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Enthroned_Virgin_and_Child_with_Angels_by_Gerard_David.jpg.

³¹ Gerard David (c. 1460-1523), *Rest on the Flight into Egypt*, oil on panel, 41,9 cm x 42,2cm, National Gallery of Art, Washington, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gerard_David_-_The_rest_on_the_flight_into_Egypt_\(National_Gallery_of_Art\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gerard_David_-_The_rest_on_the_flight_into_Egypt_(National_Gallery_of_Art).jpg), <https://www.nga.gov/collection/art-object-page.50.html>.

³² Hannah Spry, „Symbolic Seeds: An Analysis of Pomegranate Usage in Selected Artworks of the Past and Present”, *Scholarly Horizons: University of Minnesota, Morris Undergraduate Journal*: Vol. 6: Iss. 2, Article 6, 2019; <https://digitalcommons.morris.umn.edu/horizons/vol6/iss2/6/>; <https://www.cooperhewitt.org/2015/09/21/pomegranate-velvet/>.

³³ For the baroque splendor of clothing and materials in the Romanian space during the transition era from the Middle Ages to the Modern era, see the works of Acad. Răzvan Theodorescu, Art historian and Art critic, Vice President of The Romanian Academy: *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550-1800)* [Romanian Civilization between Medieval and Modern. The Horizon of the Image (1550-1800)], vol. I-II, Editura Meridiane, București, 1987; Idem, *Itinerarii medievale* [Medieval Itineraries], Editura Meridiane, București, 1979 etc.; Gheorghe Macarie, *Trăire și reprezentare. Barocul în artele vizuale ale Moldovei, secolul XVII* [Living and Representing. Baroque in the Visual Arts of Moldova. The 17th century], Editura Tehnopress, Iași, 2008.

³⁴ For the specific typologies of the baroque *trompe l'oeil* and the relation between theatrical art and painting, see the works of Acad. Victor Ieronim Stoichiță, Art historian and Art critic, Member of The European Academy of Sciences and Arts: *Instaurarea tabloului. Metapictura în zorii Timpurilor Moderne* [The Establishing of The Painting. Metapainting at the dawn of Modern Times], Editura Humanitas, București, 1999, translation by Andrei Niculescu; Idem, *Efectul Don Quijote. Repere pentru o hermeneutică a imaginarului european* [The Don Quijote Effect. Landmarks for a Hermeneutic of the European Imaginary], Editura Humanitas, București, 1995; Idem, *Creatorul și umbra lui* [The Creator and his Shadow], Editura Humanitas, 2nd Edition, 2007; Idem, *Experiența vizionară în arta spaniolă a Secolului de Aur* [The Visionary Experience in the Spanish Art of the Golden Age], Editura Humanitas, București, 2011 etc.; Agata Chifor, *Oradea barocă* [The Baroque Oradea], 2nd Edition, Revised and Added, Editura Primus, Oradea, 2018 (see the chapter dedicated to the baroque painting from Oradea: „*Theatrum mundi*” în *pictura barocă orădeană* [“*Theatrum mundi*” in Oradea Baroque Painting], p. 215-401).

³⁵ School of Adam Elsheimer (1578-1610), *The Adoration of the Shepherds*, 17th century, oil on wood, 41 cm x 30cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Agata Chifor, *Oradea barocă*, p. 323-330, Fig. no. 113, p. 427.

³⁶ Jörg Breu the Elder (c. 1475–1537), *Labours of the Months*, detail, Deutches Historisches Museum, Berlin; https://en.wikipedia.org/wiki/J%C3%B6rg_Breu_the_Elder.

distantly. The way the types and clothing of the characters are rendered suggests the artist's inspiration from reality. Dressed austere, with physiognomies inspired by reality, the shepherds symbolically replace the whole humanity in the gesture of worship before *Jesus*. By analogy with the light of *The Lord's Resurrection*, the man who comes from outside with a lantern in his hand to worship before *Jesus-Child* symbolizes the biblical metaphor regarding the definition of *Jesus* as "The Light" of the world³⁷. The character symbolizes the passing of a symbolic threshold from the external darkness, allusion to the sins of the mankind to the divine light, which radiates around *Jesus*.

The symbolic dimension of the holy persons's garments is also evident in the baroque works from the Italian School. Signed by Pietro Marchesini (1692-1757), master of the Pistoia School (Italy), the painting "The Holy Family"³⁸ (Fig. no. 7) signed and dated PIETRO MARCHESINI F.1734. (according to the examination with ultraviolet light in 29 march 2021 on the occasion of the Restoration Commission from Bucharest, Sibiu, Timișoara, Oradea) illustrates the holiness of the three persons, represented with halos and accompanied by an angel. All the characters gravitate around *Jesus Child* and their physiognomy and gestures suggest an awareness of his exceptional nature, both on earth and in the supernatural. *Jesus Child* is held by *The Virgin* on a red pillow and shows to the world a cross, symbol of *His Sufferings* and of the forgiveness of mankind's sins. The artist followed the recommendations of *The Church* from *The Counter-Reformation* era, according to which *Jesus Child* should not be represented naked, but covered with a drapery³⁹.

St. John the Baptist- child, supported by the angel, approaches *Jesus* with an expression of adoration, expressing the idea that the innocence of the child is a privileged condition for the access of the supernatural plane. Through the humanization of the saints, the inspiration from reality and the interference of the earthly-celestial registers, the baroque artist expresses the accessibility of the sacred and its presence in the daily life of the believer. The ancient clothing of the characters, who wear Roman sandals tied on their feet reflects the influence of the theatrical productions inspired by the classical Latin literature, as well as the appearance of new types of jewelry. The angel who watches over *The Holy Family* wears a green cloak, decorated with brooches with precious stones. The clothing and the sandals of the holy persons locate *The Holy Family* in an ambience specific to the Roman antiquity, to suggest the continuity relation between it and the new Christian religion, symbolized by *The Holy Scripture*, one of the attributes of *Saint Joseph*. The emotional draping of the folds can be noted, as well as the baroque artist's intention to express the accessibility of the sacred, by suggesting the dialogue between the characters and the viewer of the painting. Through the glance and the eloquent gesture of the hand, *St. Joseph* invites the viewer of the painting to integrate into its ambience to perceive the miraculous dimension of the work and the exceptional character of the people represented in it.

Another work which reflects the baroque scenography of the characters and clothing is the "Landscape with Biblical Scene" (Fig. no. 8), representing "The Sanctification of Aaron"⁴⁰ as high priest, from the School of Claude Lorrain (c. 1600-1682)⁴¹. The painting illustrates an episode related in *The Old Testament*. From an iconographic point of view, the clothing of the older man, who pours the holy oil on the head of the younger man, illustrates the clerical vestments attributed to *Moses*, whose life was an important source of inspiration in the era. Thus, the man wears long, gray beard and long clothes, in combination with a scarlet cape. The head covering can be considered a pictorial transposition of the Jewish mitre, intended for the high priest, provided at the base with a golden diadem. The kneeling character wears a blue robe, a color preserved to the ceremonial garments of the Jewish priests. As he is sanctified by the myrrh flowing over his head from a small metal vessel, he holds his hands together in a gesture of devotion. Above the blue clerical robe, *Aaron* wears a red cape, the color present in the covering on *Moses*' head. Near the two main characters, there is a staff, an attribute of authority and divine choice in *The Old Testament*, associated with the miracles realized by *Moses*.

The work is a remarkable example of baroque scenography, in order to suggest the relation of continuity between *The Old Testament*, symbolized by *Moses* and *Aaron* and *The New Testament*, symbolized by the fisherman next to the water's edge, standing next to a wine barrel, symbol of the

³⁷ <http://www.bibliaortodoxa.ro/noul-testament/35/Ioan>.

³⁸ Pietro Marchesini (1692-1757), *The Holy Family*, 1734, oil on canvas, 184,5 cm x 139,5 cm, signed and dated PIETRO MARCHESINI F. 1734., Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Agata Chifor, *Oradea barocă*, p. 337-342, Fig. no. 116, p. 428.

³⁹ Alain Besançon, *Imaginea interzisă. Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kandinsky* [The Forbidden Image. The Intellectual History of Iconoclasm from Plato to Kandinsky], Editura Humanitas, București, 1996, p. 193.

⁴⁰ School of Claude Lorrain (c. 1600-1682), early 18th century, *Landscape with Biblical Scene (The Sanctification of Aaron)*, oil on canvas, 100 cm x 153 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Agata Chifor, *Oradea barocă*, p. 344-357, Fig. no. 117, p. 428.

⁴¹ Maria Zintz, *Colecția de pictură universală a Secției de Artă de la Muzeul Țării Crișurilor* [The Universal Painting Collection of the Art Section at the Țării Crișurilor Museum], in "Biharea", XVIII, 1991, p. 188-189.

Eucharistic Mystery. In the Baroque era, *Moses* and *Aaron*, dressed in the priestly garments described in *The Old Testament* are highlighted in the series of prophets who anticipate *Jesus*, both in the upper register of the Romanian iconostases and in the frescoes in the Roman Catholic Basilica from Oradea, Romania⁴².

In the work “Rebeca at the Fountain” / “The Meeting of Eliezer and Rebeca”⁴³ (Fig. no. 9), Rebeca wears a long golden yellow dress, with a neckline and wide sleeves. The general configuration of the clothing is inspired by the garments of the middle social status women from the late Baroque and Rococo eras. Within this type of clothing is predominant the naturalness and the adaptability to household activities. The ruffled sleeves reflect the impact of the rococo style on women's clothing, having analogies with Rebeca's clothing from the paintings of the Venetian painter Nicolò Grassi (1682-1748). Rebeca wears a golden yellow head covering, alluding to her divine choice and her future status as married woman. Analyzing the typology of the clothing with the wide neckline of the dresses, result that the Austrian artist took as model a Venetian artist from the 18th century. Eliezer's ancient clothing as well as the Roman sandals of the main characters stands out.

Creation of the School of Francesco Trevisani (1656-1746), *The Communion of The Apostles*⁴⁴ (Fig. no. 10) is part of the series of works whose central theme is the establishment of *The Sacrament of The Eucharist* by *Jesus*. Dressed in a blue cloak, *Jesus* offers the eucharistic host to the 12 apostles, in a typical baroque diagonal composition, based on the juxtaposition of the earth-celestial registers. The work attests the influence of *The Counter-Reformation* through the ample garments that hide the body. The light that highlights the physiognomy, the gestures and the emotional drape of the folds of the characters are symbolic elements that anticipate the drama of *Jesus' Sufferings*. The mysterious chiaroscuro scenographically directed towards the physiognomy and the gestures of the characters, as well as the presence of the angel with the censer, symbolize the divine light, associated with the sanctity of *The Eucharistic Sacrament* as an element of communion between the human and divine register. *The Virgin Mary* is rendered in prayer, symbolizing Her privileged quality as intercessor between the terrestrial and celestial planes.

“The Portrait of an Aristocratic Women”⁴⁵ (Fig. no. 11) from the Flemish School describes in detail the specific clothing of a noble woman from the 17th century Flanders. The multitude of rings and the fan were expensive accessories, reserved in the 17th century for the high society women. The women wear a black velvet dress, one of the most expensive materials of the era. An indication of the woman's aristocratic character is the stiffly pleated collar, made up of overlapping layers of white lace. In the 17th century, the wide lace collar became a characteristic of the Spanish fashion, but also of the areas under the influence of Spain, as was the case with Flanders. The sobriety of the clothing and the dark background accentuates the impression of austerity. The inscription in Latin in the upper corner of the work (“ANNO MDCXL, etatis sua XXXIV”) refers to the year in which the painting was made (1640), respectively to the age of the character (34 years). The painting reflects the concern for the meticulous, typical Flemish description of the various elements of clothing: the black velvet, worn by married women, the detailed and realistic description of the lace collar, as well as of the accessories: the book, the jewelry, the white lace fan with black embroidery, matched with the clothing.

In the Holland paintings appear much simpler and sober collars, with conventional pleats. This type of collar, adapted to everyday female occupations, is illustrated in the work “Feast”⁴⁶ signed by Peter

⁴² Agata Chifor, *Scenografie barocă în lucrarea Sfîntirea lui Aaron, Școala lui Claude Lorrain (începutul sec. al XVIII-lea), Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea* [Baroque Scenography in “Aaron's Sanctification”, Claude Lorrain's School (the beginning of the 18th Century), Universal Painting Collection, Oradea Țării Crișurilor Museum Complex], in “Biharea”, XLV, 2018, p. 147-169, Fig. no. 2, p. 166.

⁴³ Austrian School, 18th century, *Rebeca at the Fountain*, oil on wood, 66,2 cm x 44,3 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Agata Chifor, *Repere ale imaginarului artistic creștin: „Rebeca la fântână”, tablou din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea-Complex Muzeal* [References on the Christian Artistic Imaginary: “Rebeca at the Fountain”, work from the Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Oradea Complex Museum], in “Biharea”, XLVII, 2020, p. 139-177, Fig. no. 19, p. 176.

⁴⁴ School of Francesco Trevisani (1656-1746), *The Communion of The Apostles*, oil on canvas, 73 cm x 51 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romani; Ugo Ruggeri, *Trevisani, Francesco*, in “The Dictionary of Art” (Ed. Jane Turner), p. 311-315; Agata Chifor, *Oradea barocă*, p. 331-336, Fig. no. 114, p. 427.

⁴⁵ Flemish School, 17th century, *The Portrait of an Aristocratic Women*, oil on canvas, 78 cm x 66 cm, dated 1640, inscription in Latin in the upper corner of the work: ANNO MDCXL, etatis sua XXXIV, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Agata Chifor, *Limbașul secret al picturilor Școlii flamando-olandeze din Colecția Muzeului Țării Crișurilor*, p. 85; Fig. no. 19, p. 94; Eadem, *Oradea barocă*, p. 395.

⁴⁶ Peter Veredael (Holland School 17th century), *Feast*, oil on wood, 70cm x 100cm, signed: PETER. VEREDAEL F., Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Agata Chifor, *Limbașul secret al picturilor Școlii flamando-olandeze din Colecția Muzeului Țării Crișurilor*, p. 83-85; Fig. no. 11-18, p. 92-94; Eadem, *Oradea barocă*, p. 386-394, Fig. no. 131, p. 432.

Veredael (Fig. no. 12). The author describes in detail the clothing specific to different social categories existing in Holland in the middle of the 17th century: the owner of the inn, the noble woman, the musketeer, the merchant, the cook etc. In contrast to the wide collars of the Flemish aristocratic women, new feminine typologies are preferred in the Dutch Protestant environment, in which the “beauty intertwines with the useful and the practical”⁴⁷. The specific accessories of the housewife are the apron, which indicates domestic activities, the dress with a white pleated collar, the hair tied with a white cap, leaving the forehead uncovered. The positive moral meaning of the work is concentrated in the kitchen, being symbolized by the cook looking towards the viewer of the work, as well as by the owner of the inn, represented on the right side of the composition in association with the dog, a symbol of the conjugal fidelity. She is rendered in contrast with the musketeer holding the money, symbol of the deception associated with the game of cards, allusion to the dishonest gain. Honesty is symbolized by the white color, which dominates the clothing of the housewives (white apron and collar) and is highlighted by the scenography of the light. The two women symbolize the ideal of an active life, encouraged by the Protestant morality. The painting is an iconographic document about the Dutch-type military costume. The musketeer can be identified by the extravagance of clothing, the desire for ostentatious adornment (vest, shirt with lace at the collar and sleeves, velvet trousers, red stockings, sword, large-brimmed hat, decorated with a feather)⁴⁸. The man with the broken violin is the prototype of the pirate, a lower category that appears in 17th century Holland, directly related to maritime commercial activity. The scenographic vision of the composition that divides the work into several scenes grouped around the main theme reflects the influence of the theatre on the artistic creation. The secondary scenes which surround the main subject in the foreground of the painting are delimited by successive frames, that replace the doors. The scenes aim to emphasize moral meanings, with a positive character, in the central part of the background (the housewife, symbol of the active life), negative (the intimate scene on the inn floor, on the right side of the composition), respectively a punitive character, in the left corner of the composition, reflecting the moral rigor of the Protestantism. By condemning various vices, such as avarice, deceit, gluttony, debauchery, anger, envy and hatred, the painting is a moral mirror of the era from which it originates.

Initiated in France by Hyacinthe Rigaud (1659-1743), the court portrait genre was also illustrated by the official painters of the Habsburg Empire. As elements embedded in the visual propaganda of *The House of Habsburg*, the Austrian imperial portraits have the value of an iconographic document of the era. As representative images of the imperial authority, those aimed to represent the model and its official appearance as truthful as possible. The sumptuous and graceful clothing emphasizes the social differentiation and the privileged status of the imperial person. The sovereigns' preoccupation for the splendor of clothing and jewelry is reflected in the meticulousness of the artists in the rendering the shining effect of the materials and jewels decorated with precious stones, element which integrates in the theatrical dimension of the era.

Made in the second half and towards the end of the 18th century, the portraits of the Austrian emperors Maria Theresa, Francis Stephen of Lorraine, Joseph II, Leopold II from the Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea (Romania) bear the imprint of the Baroque style. Realised by the Austrian School of the second half of 18th century, the works were made by masters or in some cases by disciples of The Vienna Academy of Fine Arts (Austria), from the School of Martin van Meytens the Younger (1695-1770)⁴⁹ and Joseph Hickel (1736-1807). The representative portraits from the 18th century⁵⁰ are important iconographic documents on the fashion and clothing of some historical personalities from the Baroque era, such as the Empress Maria Theresa of Austria, the emperor Francis Stephen of Lorraine, her husband and of their children, the emperors Joseph II and Leopold II. In all the works, the elements related to the official attire coexist with the realistic, non-falsified description of the physiognomy, the artist trying to reproduce the physiognomic and psychological resemblance to the real model, in accordance with the age and the appearance of the character. The impassive, cold, but expressive look addresses to the viewer of the painting. As baroque images of political authority, the portraits are iconographic documents about an era of the ostentatious display of the social distinction, externalized par excellence at the level of

⁴⁷ *Istoria frumuseții*, p. 208.

⁴⁸ Adina Nanu, *op. cit.*, il. no. 194 c., i., j., p. 112.; Carl Köhler, *op. cit.*, Fig. no. 399, p. 325.

⁴⁹ ***, *Arta din Transilvania și Banat în secolul XVIII* [Art from Transylvania and Banat in the 18th century], in vol. “Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate” [Art from Romania. From Prehistory to Contemporaneity], Ed. Acad. Răzvan Theodorescu, Acad. Marius Porumb, The Romanian Academy, vol. II, Editura Academiei Române, București; Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, p. 81-111.

⁵⁰ For the interpretation of the representative imperial portrait from Transylvania (painting), see Professor Nicolae Sabău, PhD, Art historian and Art critic, “Babeș-Bolyai” University Cluj-Napoca, Romania: *Metamorfoze ale barocului transilvan* [Metamorphoses of the Transylvanian Baroque], vol. II, *Pictura* [The Painting], Cap. VII. Introducere în portretistica barocă din Transilvania [Introduction at the Transylvanian Baroque Portraiture], p. 325-391, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2006; Alexandru Sonoc (Ed.), Valentin Mureșan, Maria Ordeanu, *Efigii imperiale habsburgice din Sibiu* [Habsburg Imperial Effigies from Sibiu], Sibiu, 2011.

clothing. In the context of the era, the portraits were a preferred means of mediating the imperial person from the capital to the most distant provinces, combining the official character with the desire to be close to the subjects. The artists scenically highlight the official attire of the emperors, also symbolized by means of imperial insignia, orders and military distinctions. The portraits also illustrate the baroque fashion of white-powdered wigs, of various sizes and types.

“The Portrait of the Empress Maria Theresa” (Fig. no. 13)⁵¹, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex, Oradea, Romania reflects the artist's mastery in the realistic and meticulous description of the clothing details according to the stylistic tradition practiced by Martin van Meytens the Younger (1695-1770). Made in the second half of the 18th century, the portrait reflects the imprint of the Rococo fashion. According to the fashion of the period, the bodice contributes to the slimming of the waist, in contrast to the wide skirt, supported by hoops of wood, bone or wire⁵². The clothing of the empress reflects the rococo fashion adopted by the French royal court and spread at *The Court of Vienna*⁵³. Under the influence of the Rococo style, the portrait reflects the artist's concern for exploring the human side of the model. The finely textured black mantle, with three-quarter sleeves is decorated with stylized floral elements and diamante inserts. Below her is the bodice of an elegant embroidered yellow lace dress with a wide neckline, trimmed with white lace, and sleeves with rich lace frills. While the crown is an obvious reference to the political function of the character, the female accessories (earrings and diamond necklace, the hat decorated with precious stones) express the social presence in the manner specific to the baroque representative portrait. The neckline is accompanied, according to the fashion of the time, by a black lace collar on which the diamond necklace is fixed. In accordance with the fashion of the era, the bodice of the dress highlights the thin waist, in contrast with the extremely wide skirt. The influence of the French rococo fashion is reflected by the sleeves decorated with lace frills⁵⁴ and by the accentuated makeup. The typology of the empress's dress has analogies with the portraits made by Martin van Meytens (1695-1770) and Jean Étienne Liotard (1702-1789), in which the same type of dress and hat appears⁵⁵.

In “The Portrait of the Emperor Francis Stephen of Lorraine” attributed to Georg Weikert (Fig. no. 14)⁵⁶, the emperor wears a field marshal's costume with dark green trousers and the usual wig. The artist scenographically highlights the white and red tunic, the vest embroidered with gold thread, provided with golden buttons, the jabot and the sleeves made of white lace, with the pattern described in detail, in the tradition of Flemish painting. Above the vest is the red and white scarf of the Order of Maria Theresa, below which hangs the lamb of The Golden Fleece Order. On the table is the *insignia regalia*: the crown of The Holy Roman-German Empire (allusion to the emperor title acquired in 1745), respectively the imperial globe with a cross. The artist suggests in a baroque manner the shining effect of the metal and of the precious stones. The portrait illustrates the artist's ability to suggest with virtuosity the specific texture of silk, velvet, lace, metal, precious stones and pearls. The novelty of the painting from the Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea (Romania) consists in the fact that it is one of the few works in which this emperor is represented in the uniform of a field marshal.

Attributed to a disciple of the School of Martin Meytens the Younger (1695-1770), “The Portrait of the Emperor Francis Stephen of Lorraine” (Fig. no. 15)⁵⁷, bust type, represents the emperor with a wig and a brown tunic, with golden edges and buttons, under which the scarf of The Order Maria Theresa can

⁵¹ School of Martin van Meytens the Younger (1695-1770), *The Portrait of the Empress Maria Theresa*, 18th century (after 1762), oil on canvas, 70,4 cm x 57,6 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Agata Chifor, *Oradea barocă*, p. 362-364, Fig. no. 118, p. 429, analogy at Fig. no. 119, p. 429.

⁵² <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/139668>; http://www.metmuseum.org/toah/hd/eudr/hd_eudr.htm.

⁵³ Jean-Marc Nattier, *Madame Adélaïde de France*, 1756, 89, 8 cm x 77,2 cm, Versailles, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jean-Marc_Nattier_Madame_Ad%C3%A9la%C3%AFde_de_France_faisant_des_n%C5%93uds_\(1756\)_-_002.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jean-Marc_Nattier_Madame_Ad%C3%A9la%C3%AFde_de_France_faisant_des_n%C5%93uds_(1756)_-_002.jpg).

⁵⁴ Carl Köhler, *op. cit.*, Fig. no. 426, p. 346.

⁵⁵ Isabelle Félicité Bleeker, in Bailey Collin and Kristel Smentek (ed. coordination), *Jean Étienne Liotard (1702-1789). Masterpieces from the Musées d'Art et d'histoire of Geneva and Swiss Private Collections*, New York, Frick Collection, 2006, p. 67; <https://www.mullenbooks.com/pages/books/162967/anne-l-poulet/jean-etienne-liotard-1702-1789-masterpieces-from-the-musees-dart-et-dhistoire-of-geneva-and-swiss?soldItem=true>. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jean-%C3%89tienne_Liotard_-_Empress_Maria_Theresia_of_Austria.jpg; https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/41/Maria_Theresia11.jpg.

⁵⁶ Austrian School, Georg Weikert (1743-1799), assigned, *The Portrait of the Emperor Francis Stephen of Lorraine*, 18th century, oil on canvas, 116cm x 83,5 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Attribution made by Georg Lechner, PhD, Art historian, Belvedere Museum, Vienna, Austria; Agata Chifor, *Oradea barocă*, p. 365-366; Fig. no. 122, p. 430.

⁵⁷ School of Martin van Meytens the Younger (1695-1770), *The Portrait of the Emperor Francis Stephen of Lorraine*, 18th century, oil on canvas, 69,8 cm x 55,8 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Agata Chifor, *Oradea barocă*, p. 364-365, Fig. no. 121, p. 429.

be seen. Of smaller dimensions, with conventional character, the portrait has similarities with the typologies of the painter Martin van Meytens the Younger (1695-1770).

“The Portrait of the Emperor Joseph II” (Fig. no. 16)⁵⁸ is one of the most interesting Austrian imperial portraits of the Țării Crișurilor Museum Complex Collection and a relevant iconographic document on his official clothing. Shown frontally, three-quarter length, in ceremonial dress, the emperor looks towards the viewer, giving the impression that he is addressing to his subjects. The white uniform with gold threaded edges and cuffs is decorated with gold buttons. Under the tunic can be seen the red waistcoat with gold thread embroidery, the lace jabot, the red trousers and the decorative sword hilt. The emperor wears the military decorations: The Military Order Maria Theresa and the St. Stephen’s Order, also symbolized by the diagonally arranged scarves, the necklace of the Order of the Golden Fleece and the necklace of the St. Stephen’s Order. In his left hand he holds a document, a frequent symbolic accessory in Baroque portraiture, alluding to *The Edict of Toleration* (1781), the most important of his reforms. On the right side of the composition, on the Louis XVI-style table, are placed the imperial symbols: the crown of The Holy Roman-German Empire, respectively the Hungarian royal crown. Tasseled draperies and pieces of furniture with carved and polished decorations typical of the *zopf* style, emblematic of the Josephine era, contribute to the baroque atmosphere of the portrait. The meticulousness of the clothing and of the furniture decorations, the physiognomic realism of the figure, the fineness of chiaroscuro reflects the style of Joseph Hickel (1736-1807), official portraitist of the Austrian imperial court from 1776.

Attributed to a disciple of the School of Joseph Hickel (1736-1807), “The Portrait of the Emperor Leopold II”⁵⁹ from the Habsburg-Lorraine Dynasty illustrates the typology of the representative Baroque portrait from the end of the 18th century. According to the fashion of the time, the painting emphasizes the external appearance and the public function of the sovereign, reflecting less his human dimension. The bust-type portrait of the Emperor Leopold II (1790-1792) stands out in the foreground of the work, in contrast to the neutral background; he wears a wig and a white field marshal uniform, with decorations and scarves specific to the Military Order Maria Theresa and to St. Stephen’s Order.

The baroque splendor of the clothing and jewelry, together with the scenographic arrangement of the characters are part of the theatrical vision specific to this era, highlighted by the famous Italian essayist Rosario Assunto⁶⁰.

The analyzed works made in different centuries and styles reflects the evolution of the European clothing in connection with the social, religious and moral conventions, respectively the fashion and the beauty ideals of the eras.

SELECTIVE BIBLIOGRAPHY

I. Books and Studies:

Biblia, Noul Testament [The Bible, The New Testament]

***, *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate* [Art from Romania. From Prehistory to Contemporaneity], vol. I-II, Ed. Acad. Theodorescu Răzvan, Acad. Porumb Marius, The Romanian Academy, Editura Academiei Române; Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018

ASSUNTO, ROSARIO, *Universul ca spectacol. Arta și filosofia Europei baroce* [The Universe as a Spectacle, The Art and Philosophy of Baroque Europe], Editura Meridiane, București, 1983

AVRAM, ALEXANDRU, *Vă prezentăm Muzeul Țării Crișurilor, Secția de Artă universală* [We present you the Țării Crișurilor Museum Oradea, the Universal Art Section], în „Crișana”, XXVII, no.130, June 3, 1972

AVRAM, ALEXANDRU, *Muzeul Țării Crișurilor Oradea* [The Țării Crișurilor Oradea Museum], Editura Meridiane, București, 1976

BESANÇON, ALAIN, *Imaginea interzisă. Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kandinsky* [The Forbidden Image. The Intellectual History of Iconoclasm from Plato to Kandinsky], Editura Humanitas, București, 1996

BLEEKER, ISABELLE FÉLICITÉ in BAILEY COLLIN AND KRISTEL SMENTEK (ed. coordination), *Jean Étienne Liotard (1702-1789). Masterpieces from the Musées d’Art et d’histoire of Geneva and Swiss Private Collections*, New York, Frick Collection, 2006

⁵⁸ Joseph Hickel (1736-1807), assigned, *The Portrait of the Emperor Jozsef II*, after 1780, oil on canvas, 132 cm x 94 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Attribution made by Georg Lechner, PhD, Art historian, Belvedere Museum, Vienna (Austria); Agata Chifor, *Oradea barocă*, p. 366-370, Fig. no. 123, p. 430.

⁵⁹ School of Joseph Hickel (1736-1807), end of 18th century, beginning of 19th century, *The Portrait of the Emperor Leopold II*, oil on canvas, 70 cm x 55,6 cm, Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania; Attribution made by Georg Lechner, PhD, Art historian, Belvedere Museum, Vienna (Austria); Agata Chifor, *Oradea barocă*, p. 370-371; Fig. no. 125, p. 430.

⁶⁰ Rosario Assunto, *Universul ca spectacol. Arta și filosofia Europei baroce* [The Universe as a Spectacle, The Art and Philosophy of Baroque Europe], Editura Meridiane, București, 1983.

- CHIFOR, AGATA, *Oradea barocă* [The Baroque Oradea], 2nd Edition, Revised and Added, Editura Primus, Oradea, 2018
- CHIFOR, AGATA, *Limbaajul secret al picturilor Școlii flamando-olandeze din Colecția Muzeului Țării Crișurilor* [The Secret Language of the Paintings of the Flemish-Dutch School from the Collection of the Țării Crișurilor Museum], in vol. "Ars Transilvaniae", XXII, 2012, edited by Acad. Porumb Marius, Art historian and Art critic, The Romanian Academy, Institute of Archeology and History of Art Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, București, 2012, p. 79-94
- CHIFOR, AGATA, *Portrete imperiale austriece din Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea (secolul al XVIII-lea)* [Austrian Imperial Portraits from the Collection of the Oradea Țării Crișurilor Museum (18th century)], in vol. "Seminatores in Artium Liberalium Agro, coord. Chiriac Aurel, Șipoș Sorin, The Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, 2014, p. 525-536
- CHIFOR, AGATA, *Madona cu Pruncul de Gerard David [Madonna and Child by Gerard David]*, "Analele Universității din Oradea", Fascicula Arte Vizuale, vol. IV, Editura Universității Oradea, 2007, p. 41-50
- CHIFOR, AGATA, *Scenografie barocă în lucrarea Sfințirea lui Aaron, Școala lui Claude Lorrain (începutul secolului al XVIII-lea), Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea* [Baroque Scenography in "Aaron's Sanctification", Claude Lorrain's School (the beginning of the 18th Century), Universal Painting Collection, Țării Crișurilor Museum Complex Oradea], in "Biharea", XLV, 2018, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018, p. 147-169
- CHIFOR, AGATA, *Artă și antropologie: Dipticul gotic din Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea (sfârșitul secolului al XIV-lea)* [Art and Anthropology: The Gothic Diptych from the Collection of the Oradea Crișurilor Museum, end of the 14th century], in vol. "In honorem Centenar Tereza Mozes. Destin uman și profesional" [In honorem Centenary Tereza Mozes. Human and Professional Destiny], coord. Chiriac Aurel, Goman Ioan, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2019, p. 263-282
- CHIFOR, AGATA, *Pictori din Școala germană în colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea* [Painters from the German School in the Collection of the Țării Crișurilor Museum Oradea], in "Biharea", XL, 2013, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013, p. 41-56
- CHIFOR, AGATA, *Picturi religioase din colecția Muzeului Țării Crișurilor* [Religious Paintings from the Collection of „Țării Crișurilor” Museum Oradea], in „Biharea”, XXXIV-XXXVI, 2007-2009, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011, p. 161-180
- CHIFOR, AGATA, *Repere ale imaginarului artistic creștin: „Rebeca la fântână”, tablou din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea-Complex Muzeal* [References on the Christian Artistic Imaginary: "Rebeca at the Fountain", work from the Universal Painting Collection of "Țării Crișurilor" Oradea Complex Museum] in "Biharea", XLVII, 2020, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2021, p. 139-177
- DRĂGUȚ, VASILE, *O Madonă flamandă la Muzeul Regional Crișana* [A Flemish Madonna at the Crișana Regional Museum] in "Revista Muzeelor", II, no. 2, București, 1965, p. 121-126
- Istoria frumuseții* [The History of Beauty], ed. Umberto Eco, translation by Oana Sălișteanu, Enciclopedia RAO, 2005
- ***, *Felix Terra. Istorie și artă ecleziastică în Episcopia Romano-Catolică de Oradea* [Felix Terra. Ecclesiastical History and Art in the Roman Catholic Diocese of Oradea], Catalog de Expoziție [Exhibition Catalogue], coord. Oberländer-Târnoveanu, Ernest; Böcskei László, București, 2017
- KÖHLER, CARL, *A History of Costume*, ed. by Emma von Sichart, translated by Alexander K. Dallas M.A., New York, 1930
- MACARIE, GHEORGHE, *Trăire și reprezentare. Barocul în artele vizuale ale Moldovei, secolul XVII* [Living and Representing. Baroque in the Visual Arts of Moldova. The 17th century], Editura Tehnopress, Iași, 2008
- NANU, ADINA, *Artă, stil, costum* [Art, Style, Costume], Editura Meridiane, București, 1976
- RACINET' S AUGUSTE, *The Costume History from Ancient Times to the 19th century*, Taschen
- RUGGERI, UGO, *Trevisani, Francesco* in "The Dictionary of Art" (Ed. Jane Turner), p. 311-315
- ***, *Pictura barocă. Două secole de minunății în pragul picturii moderne* [Baroque Painting. Two Centuries of Wonders at the Threshold of Modern Painting], Editura Fundației Culturale Române, București, 1999
- THEODORESCU, RĂZVAN, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550-1800)* [Romanian Civilization between Medieval and Modern. The Horizon of the Image (1550-1800)], vol. I-II, Editura Meridiane, București, 1987
- THEODORESCU, RĂZVAN, *Itinerarii medievale* [Medieval Itineraries], Editura Meridiane, București, 1979
- SABĂU, NICOLAE, *Metamorfoze ale barocului transilvănean* [Metamorphoses of the Transylvanian Baroque], vol. II, *Pictura* [The Painting], Editura Mega, Cluj-Napoca, 2006
- SONOC, ALEXANDRU (Ed.), MUREȘAN VALENTIN, ORDEANU MARIA, *Efigii imperiale habsburgice din Sibiu* [Habsburg Imperial Effigies from Sibiu], Sibiu, 2011
- STOICHIȚĂ, VICTOR IERONIM, *Georges de la Tour*, Editura Meridiane, București, 1980
- STOICHIȚĂ, VICTOR IERONIM, *Instaurarea tabloului. Metapictura în zorii Timpurilor Moderne* [The Establishing of The Painting. Metapainting at the dawn of Modern Times], Editura Humanitas, București, 1999, translation by Andrei Niculescu
- STOICHIȚĂ, VICTOR IERONIM, *Efectul Don Quijote. Repere pentru o hermeneutică a imaginarului European* [The Don Quijote Effect. Landmarks for a Hermeneutic of the European Imaginary], Editura Humanitas, București, 1995

- STOICHIȚĂ, VICTOR IERONIM, *Creatorul și umbra lui* [The Creator and his Shadow], Editura Humanitas, 2nd Edition, București, 2007
- STOICHIȚĂ, VICTOR IERONIM, *Experiența vizionară în arta spaniolă a Secolului de Aur* [Visionary Experience in the Spanish Art of the Golden Age], Editura Humanitas, București, 2011
- ZINTZ, MARIA, *Colecția de pictură universală a Secției de Artă de la Muzeul Țării Crișurilor* [The Universal Painting Collection of the Art Section at the Țării Crișurilor Museum] in “Biharea”, XVIII, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1991, p. 183-202

II. Digital Sources

*The validity of these links has been verified at the delivery date of the text: August 10 2023

- FANELLI Rosalia Bonito, “The Pomegranate Pattern in Italian Renaissance Textiles: Origins and Influence” *Contact, Crossover, Continuity: Proceedings of the Fourth Biennial Symposium of the Textile Society of America, September 22–24, 1994* (Los Angeles, CA: Textile Society of America, Inc., 1995), p. 193–204
[https://digitalcommons.unl.edu/tsaconf/1042/;](https://digitalcommons.unl.edu/tsaconf/1042/)
<https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2047&context=tsaconf>
- SPRY Hannah, „Symbolic Seeds: An Analysis of Pomegranate Usage in Selected Artworks of the Past and Present“, *Scholarly Horizons: University of Minnesota, Morris Undergraduate Journal*: Vol. 6: Iss. 2, Article 6, 2019; [https://digitalcommons.morris.umn.edu/horizons/vol6/iss2/6/;](https://digitalcommons.morris.umn.edu/horizons/vol6/iss2/6/)
<https://www.wikiwand.com/en/Chlamys>
<https://www.simplycatholic.com/what-is-the-priest-wearing/>
[https://www.catholicdoors.com/courses/roman.htm;](https://www.catholicdoors.com/courses/roman.htm)
<http://www.leblogducheveu.com/2012/03/les-femmes-et-leurs-cheveux-au-moyen.html>
<https://rosaliegilbert.com/hairstyles.html>
https://www.metmuseum.org/toah/hd/velv/hd_velv.htm
<https://www.gotquestions.org/pomegranates-in-the-Bible.html>
<https://wikioo.org/paintings.php?refarticle=8Y3HSB&titlepainting=Polyptych+%28detail%29&artistname=Simone+Martini>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/437290>
<https://pixels.com/featured/1-madonna-and-child-with-angels-pietro-di-domenico-da-montepulciano.html>
https://en.wikipedia.org/wiki/Uta_von_Ballenstedt;
https://en.wikipedia.org/wiki/Uta_von_Ballenstedt#/media/File:Naumburg-Uta.JPG
<https://en.wikipedia.org/wiki/Sallet;>
https://en.wikipedia.org/wiki/Sallet#/media/File:Sallets_by_Emmanuel_Viollet-le-Duc.jpg
https://en.wikipedia.org/wiki/Marsilio_Ficino
<https://www.leaf.tv/articles/hairstyles-in-the-renaissance-period/>
<https://journal.thewalters.org/volume/74/note/becoming-a-blond-in-late-fifteenth-century-venice-a-new-look-at-w-748/>
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fra_Filippo_Lippi_-_Madonna_with_the_Child_and_Scenes_from_the_Life_of_St_Anne_-_WGA13236.jpg;](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fra_Filippo_Lippi_-_Madonna_with_the_Child_and_Scenes_from_the_Life_of_St_Anne_-_WGA13236.jpg)
https://www.wga.hu/html_m/1/lippi/filippo/1450/1virgi.html;
<https://www.britannica.com/biography/Fra-Filippo-Lippi>
<https://www.britannica.com/biography/Sandro-Botticelli>
<https://www.visit-florence-italy.com/museums/accademia/botticelli-virgin-child-two-angels-st-john-baptist-accademia-gallery-florence.html>
https://en.wikipedia.org/wiki/Madonna_of_the_Pomegranate
<https://www.gotquestions.org/pomegranates-in-the-Bible.html>
<https://www.kikirpa.be/en/friedlaender/1342>
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Enthroned_Virgin_and_Child,_with_Angels,_by_Gerard_David.jpg
<https://www.nga.gov/collection/art-object-page.50.html;>
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gerard_David_-_The_rest_on_the_flight_into_Egypt_\(National_Gallery_of_Art\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gerard_David_-_The_rest_on_the_flight_into_Egypt_(National_Gallery_of_Art).jpg)
<https://www.cooperhewitt.org/2015/09/21/pomegranate-velvet/>
https://en.wikipedia.org/wiki/J%C3%B6rg_Breu_the_Elder
<http://www.bibliaortodoxa.ro/noul-testament/35/Joan>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/139668;>
http://www.metmuseum.org/toah/hd/eudr/hd_eudr.htm
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jean-Marc_Nattier,_Madame_Ad%C3%A9la%C3%AFde_de_France_faisant_des_n%C5%93uds_\(1756\)_-_002.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jean-Marc_Nattier,_Madame_Ad%C3%A9la%C3%AFde_de_France_faisant_des_n%C5%93uds_(1756)_-_002.jpg)
<https://www.mullenbooks.com/pages/books/162967/anne-l-poulet/jean-etienne-liotard-1702-1789-masterpieces-from-the-musees-dart-et-dhistoire-of-geneva-and-swiss?soldItem=true>
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jean-%C3%89tienne_Liotard_-_Empress_Maria_Theresia_of_Austria.jpg
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/41/Maria_Theresia11.jpg

Illustrations

Fig. no. 1. Bohemian School, End of 14th century, *Majestas Domini* and *Saint Michael The Archangel Triumphant against demons*, tempera and gold on wood, 203,5 cm x 80 cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 2. Bohemian School, End of 14th century, *The Birth of Jesus* and *The Adoration of the Mages*, tempera and gold on wood, 203,5cm x 80cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 3. German School, 15th century, *The Crusader Knight*, oil on wood, 89 cm x 66 cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 4. Raffaelino del Garbo's School (1466-1524), 15th century, *The Holy Family*, tempera on cedar wood, 84 cm diameter, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 5. Gerard David's School (1460-1523), *Madonna and Child*, oil on wood, 44,5 cm x 31 cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 6. School of Adam Elsheimer (1578-1610), *The Adoration of the Shepherds*, 17th century, oil on wood, 41 cm x 30cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 7. Pietro Marchesini (1692-1757), *The Holy Family*, 1734, oil on canvas, 184,5 cm x 139,5 cm, signed and dated PIETRO MARCHESINI F. 1734., Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 8. School of Claude Lorraine (c. 1600-1682), early 18th century, *Landscape with Biblical Scene (The Sanctification of Aaron)*, oil on canvas, 100 cm x 153 cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 9. Austrian School, 18th century, *Rebeca at the Fountain*, oil on wood, 66,2 cm x 44,3 cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 10. School of Francesco Trevisani (1656-1746), *The Communion of The Apostles*, oil on canvas, 73 cm x 51 cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 11. Flemish School, 17th century, *The Portrait of an Aristocratic Women*, oil on canvas, 78 cm x 66 cm, dated 1640, inscription in Latin in the upper corner of the work: ANNO MDCXL, etatis sua XXXIV, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 12. Peter Veredael (Holland School, 17th century), *Feast*, oil on wood, 70cm x 100cm, signed: PETER. VEREDAEL F., Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 13. School of Martin van Meytens the Younger (1695-1770), *The Portrait of the Empress Maria Theresa*, 18th century (after 1762), oil on canvas, 70,4 cm x 57,6 cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 14. Austrian School, Georg Weikert (1743-1799), assigned, *The Portrait of the Emperor Francis Stephen of Lorraine*, 18th century, oil on canvas, 116cm x 83,5 cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 15. School of Martin van Meytens the Younger (1695-1770), *The Portrait of the Emperor Francis Stephen of Lorraine*, 18th century, oil on canvas, 69,8 cm x 55,8 cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

Fig. no. 16. Joseph Hickel (1736-1807), assigned, *The Portrait of the Emperor Jozsef II*, after 1780, oil on canvas, 132 cm x 94 cm, Collection of the Țării Crișurilor Museum Complex Oradea, Romania

ETNOGRAFIE

REVISTELE MANUSCRIS DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI DE LA LITERATURĂ ȘI ȘTIINȚĂ LA FOLCLOR

Maria Flavia POP*

THE MANUSCRIPT MAGAZINES FROM THE NORTH-WESTERN PART OF ROMANIA FROM LITERATURE AND SCIENCE TO FOLKLORE

ABSTRACT

The study intends to make a review of the manuscript magazines, newspapers and journals which promoted the Romanian culture in Transylvania, in a complicated period from historical and political point of view, in the 19th century and the first part of the 20th century. In the following rows we will review some of the manuscript magazines which tried to include in their pages not only literature but also science and folklore and encouraged writing in the national language, Romanian.

Keywords: manuscript press, literature, folklore, newspaper, journal.

Un loc aparte în cadrul presei literare din Transilvania îl ocupă *presa manuscrisă*¹, rezultat direct al condițiilor ingrate din punct de vedere politic și economic în care s-a desfășurat viața culturală a românilor transilvăneni. Mai mult, cenzura în strânsă colaborare cu sistemul legislativ căutau excluderea națiunii române din contextul politic al Imperiului. Toate încercările de a pleda pentru îmbunătățirea condițiilor de viață ale națiunii române se loveau de interesele oligarhice ale „națiunilor privilegiate”, de legile draconice ale dualismului. În aceste condiții era foarte greu pentru intelectualitatea românească transilvăneană să obțină dreptul de a scoate ziare și reviste în limba națională. Asemenea demersuri se întindeau, nu de puține ori, pe parcursul a decenii întregi de lupte și insistențe. Toate aceste situații au făcut ca în Transilvania să apară o presă în manuscris și care avea să fie distribuită și românilor, pentru a se informa și ei în acea vreme.

Între cele dintâi periodice manuscris românești se numără *Ateneul românesc* de la Arad din 1835, rămas până în zilele noastre în manuscris, care se află la Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca. Revista își propunea să adune aspecte interesante și cuprinzătoare de limbă, literatură și folclor, precum și fapte ale personalităților renașterii naționale, în rândul cărora așază la loc de frunte triada blăjeană a Școlii Ardelene.

Cea mai cunoscută revistă manuscris în limba română este *Aurora* și apare la Blaj, centrul cultural al românilor din primele decenii ale secolului al XIX-lea. În paginile ei vom găsi colaboratori pe T. Cipariu, S. Bărnăuțiu, Iosif Pop, Ioan Rus și alții. Ceea ce se știe despre această revistă sunt informații din amintirile unora sau altora. Folcloristul Nicolae Pauletti, într-un caiet aflat la Biblioteca Academiei din Cluj-Napoca, dezvăluie profilul revistei. Astfel, colaboratorii revistei sunt în principal studenți și se publică poezie patriotică, de dragoste, care pregătește apariția curentului literar romantic. Cel mai prolific poet al revistei este Iosif Many², colaborator și la alte reviste ale vremii precum: *Foaie pentru minte inimă și literatură*, *Gazeta Transilvaniei* etc. Nicolae Pauletti publică în paginile revistei numeroase culegeri de folclor.

O altă revistă manuscris apare la Cluj-Napoca și avea să se numească *Diorile (Zorile) pentru minte și inimă*. Din ea se păstrează câteva numere la Biblioteca Academiei din Cluj-Napoca. Revista îl are ca redactor pe Papiu Ilarian, pe numele său adevărat Alexandru Pop, care fusese elev la școlile Blajului. Revista își propunea să lupte pentru cunoașterea limbii și culturii poporului român, un program puternic influențat de ideile Școlii Ardelene. Pe lângă literatură și istorie, revista publică mult folclor, domeniu în care se remarcă Iosif Hodoș și C. Panțiu. În paginile ei apare prima culegere de *Proverburile românești* din

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: etnografie @mtariicrisurilor.ro.

¹ Cu o parte din aceste tipuri de reviste autorii au avut ocazia să intre în contact direct la diverse biblioteci din Transilvania, cu ocazia unor cercetări, dar asupra acestui tip de presă s-au oprit autori avizați precum: Iosif Pervain în lucrarea *Alexandru Gavra, întemeietor al Societății bibliograficești (1833) și al revistei Ateneul românesc (1835)*, în *Studii de literatură română*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1971; Tudor Opreș, *Reviste literare ale elevilor (1834-1974)*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1977; Ioana Botezan, *G. Bariț și contemporanii săi*, Editura Minerva, București, 1976; Idem, *Contribuția lui Timotei Cipariu la dezvoltarea ziaristicii românești din Transilvania în perioada anului revoluționar 1848. Documente inedite*, în *Apulum*, VII, 1059, p. 96-127; Mircea Popa, Valentin Tașcu, *Istoria presei românești din Transilvania*, Editura Tritonic, București, 2003. Autorii studiului de față vor stăruia asupra revuisticii manuscris doar din perspectiva preocupărilor folclorice ale acestora.

² I. Botezan, *G. Bariț și contemporanii săi*, Editura Minerva, București, 1976.

Transilvania. Aceste texte valoroase au fost culese direct de la sursă, din gura poporului, de către Costa, Casianul, Pop, Marusi, Olariu, Pantiu, Borza, Pasculu și Hodosescii³. Trebuie spus că această culegere de proverbe a constituit un cadru de analiză din partea istoricului Vasile Netea⁴.

În anul 1860 junimea studioasă din Blaj redactează revista manuscris *Viorelele*, a cărui suflet este Aron Densușianu. Din revistă se păstrează la arhivele din Blaj doar 8 numere. În paginile ei se publică traduceri din antici, Platon și Herodot, din scriitorii moderni, în special Schiller. Se publică multă poezie, literatură și, desigur, istorie. Se remarcă, de asemenea, interesul pentru folclor în paginile revistei, în special cântece culese din popor.

Tot la Blaj apare și revista *Buchetul*, redactată de elevii clasei a VI-a sub conducerea profesorului Ioan Popescu⁵. În paginile revistei se publică poezie, traduceri, anecdote și culegeri de folclor din zona Târnavelor. Pe aceeași linie se înscrie și revista *Zefirul*, ce apare tot la Blaj în perioada 1864-1866, dedicată profesorului Ioan Popescu. În paginile revistei se publică multă literatură, dar și versuri populare, balade culese de Iuliu Moldovan și Elia Chinta.

Din anul 1866, la Blaj apare o altă revistă manuscris, *Constanța* (Statornicia), axată de asemenea pe publicarea de poezie, literatură, diverse disertații pe teme date etc⁶. În paginile ei vom găsi și culegeri de folclor, mai puțin însă.

O altă revistă manuscris care se impune la Blaj este *Speranța* (1866), o „foaie beletristico-științifică”⁷. În paginile ei se publică multă poezie, articole și narațiuni pe teme sociale și naționale. De nelipsit este și folclorul din paginile revistei. Se publică mici culegeri de cântece și cimilituri „poporale”. Tot la Blaj revistei *Speranța* îi urmează revistele manuscris *Columba* și *Filomela*, reviste ale elevilor, dar cu o puternică încărcătură literară. Revistele își propun să „formeze oameni cu pregătire superioară și cultură literară”⁸. Se publică multă poezie, articole cu caracter național, traduceri etc. Aici publică Alecsandri, Bolintineanu și Andrei Mureșanu. O pondere deosebită o ocupă și culegerea valorilor culturale sătești, astfel se publică doine, strigături, proverbe etc. Se vorbește, de asemenea, despre datinile poporului român de la Crăciun și Anul Nou.

Din 1 septembrie 1878 apare la Blaj revista manuscris *Dacia ferice*, scoasă de elevii clasei a V-a. Revista, după cum afirmă și cercetătorul Mircea Popa, este axată în principal pe „exaltarea iubirii de patrie, pe logiul trecutului, pe necesitatea luptei pentru cucerirea independenței naționale”⁹. În comparație cu celelalte, revista publică mai puțin folclor, rezumându-se doar la câteva poezii populare.

La începutul secolului XX mai sunt semnalate trei reviste manuscris ce apar la Blaj, *Steluța*, *Prefeanca* și *Cercetașul*. Revistele publică în special poezii, critici, glume, satire și, desigur, mici culegeri de folclor.

Sibiul, oraș cultural important, a avut parte de o viață literară intensă, concentrată în special în jurul seminarului teologic de aici, deoarece restul școlilor erau cu limba de predare maghiară sau germană. Dintre revistele cu un puternic răsunet în lumea literară amintim revista manuscris *Musa*, organ al societății de lectură „Andrei Șaguna”. În programul revistei figurează drept direcții dezvoltarea spiritului literar, traduceri, nuvele, poezii, dar și povești populare etc. În paginile revistei apar pentru prima dată materiale ample din folclorul românesc. Astfel, sunt publicate culegeri de balade, doine și strigături, dar și basme, anecdote, datini și obiceiuri¹⁰.

În aceeași perioadă mai apare la Sibiu, la liceul de stat, o revistă manuscris, *Viața*. S-au păstrat doar trei numere din această revistă, din care se poate deduce ce anume s-a publicat. Sunt publicate în cadrul revistei: multă proză, mimând stilul romantic al vremii, cu iubiri fără speranță și amăgiri, articole de filosofie, istorie, știință, precum și folclor. În cadrul culegerilor de folclor un loc aparte îl ocupă obiceiurile legate de seceriș și „poezii populare”.

Societatea de lectură a studenților români din Cluj publică în 1877 revista manuscris *Speranța*, subintitulată „foaie beletristică”¹¹. Articolele publicate se axează în special pe ideea dreptului la cultură națională. Revista conține mult folclor, în special proverbe și cântece de cătanie, obiceiuri la sărbători etc.

³ M. Popa, V. Tașcu, *Istoria presei românești din Transilvania*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 202.

⁴ Vasile Netea, *Primele colecții de proverbe românești*, în *Studii de folclor și literatură*, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 401-437.

⁵ M. Popa, V. Tașcu, *Istoria presei românești din Transilvania*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 205.

⁶ *Ibidem*, p. 207.

⁷ *Ibidem*, p. 208.

⁸ *Ibidem*, p. 211.

⁹ *Ibidem*, p. 219-220.

¹⁰ *Ibidem*, p. 230.

¹¹ *Ibidem*, p. 246.

Începând să activeze în 1861, *Astra* poate fi considerată precursora Societății Academice din București, cu care va avea strânse legături; unii din membrii ei vor deveni membri titulari ai Academiei Române, iar G. Barițiu, principalul animator al *Astrei* timp de decenii, avea să fie ales președinte al înaltului for cultural.

De-a lungul existenței ei, *Astra* a desfășurat o activitate culturală fără precedent. În condiții vitrege, suferind de oprimare națională, fără nicio subvenție de stat, întreținută doar de cotizațiile și donațiile membrilor, suspectată de autoritățile Austro – Ungare și amenințată în orice moment cu suprimarea, ea reușește, totuși, să-și creeze despărțăminte în toate centrele mai mari, cuprinzând în rețeaua ei, în anul 1895, alături de Transilvania istorică, Banatul, Crișana și Maramureșul. În 1862 se pun bazele unei biblioteci la sediul central din Sibiu, urmată de mai multe biblioteci mai mici în provincie (în perioada Primului Război Mondial erau aproape 600, cuprinzând zeci de mii de cărți). La 1 ianuarie 1868, apare revista *Astrei*, *Transilvania*, care după cum remarca și cercetătorul Mircea Popa, „era o publicație legată direct de nevoile și trebuințele *Astrei*, un fel de anale ale acesteia”¹². În coloanele revistei sunt publicate studii și culegeri de folclor de către renumiți folcloriști ai timpului: Iosif Vulcan, Grigore Silași, Aron Densușianu, Virgil Onițiu, Petru Șpan, Ion Pop Reteganul etc.¹³.

Sub egida *Astrei* apare, în 1904, *Enciclopedia română*, redactată de Corneliu Diaconovici, având 172 de autori. Editura *Astrei* scoate diverse colecții (*Biblioteca populară*, *Biblioteca tineretului* și altele), publicând sute de titluri din autori români și străini¹⁴. Astfel, *Astra* a contribuit la răspândirea valorilor clasice românești, editând pentru cititori selecții din Eminescu, Alecsandri, Coșbuc și alții. O atenție deosebită o acordă folclorului și etnografiei, inițiind primele expoziții de artă populară (o reușită deplină a fost expoziția *Astrei* din 1862). Luptă împotriva analfabetismului încurajând învățământul, distribuie burse și ajutoare școlare, ține o serie de conferințe și oferă premii care să stimuleze creația artistică și literară a românilor ardeleni. Asociației culturale *Astra* i se datorează, desigur, larga circulație a cărții românești de literatură, atragerea lui V. Alecsandri, ales membru de onoare, cointeresarea lui Al. Odobescu în problemele ardeleni și, în general, cultivarea ideii unității de limbă și cultură a poporului român. Având în componența ei pe unii dintre participanții la luptele din 1848, care aduceau o valoroasă tradiție cultural-ideologică, dar și conducători luminați precum G. Barițiu sau T. Cipariu, Ioan Micu Moldovan, *Astra* a desfășurat decenii de-a rândul acțiuni democratice. Dincolo de limitele ei, multe impuse de epocă, *Astra* scrie în istoria culturii noastre o pagină luminoasă, exprimându-și încrederea în creațiile românilor, în frumusețea limbii și artei lor, în capacitatea acestora de a cuceri știința și de a făuri un viitor mai bun într-o țară unită și liberă.

În această perioadă, se întemeiază o serie de asociații și societăți culturale naționale, dintre care amintim câteva: *Asociația pentru Cultură a Poporului Român din Maramureș* (1861), *Societatea de lectură a elevilor din Beiuș* (1862), *Asociațiunea națională arădănană pentru cultura și conversarea poporului român* (1862) și *Societatea literară „Petru Maior”* a studenților români din Budapesta, pe data de 9 februarie 1862, sub îndemnul și îndrumarea lui Iosif Vulcan, considerat adevăratul întemeietor al acestei societăți literare și culturale¹⁵. Pe lângă lucrările cu diferite teme de specialitate cum ar fi cele din domeniul juridic sau al medicinei, în cadrul acestor întâlniri se citesc și creații ale studenților membri: poezie, proză, teatru, dar și traduceri; se recită poezii – Ioan Slavici recită poezii de Andrei Mureșanu și Iosif Vulcan – și se comentează diverse evenimente din lumea culturală de la acea vreme. Cu toate că societatea culturală funcționa de câțva timp, ea a fost recunoscută oficial abia după doisprezece ani, în 1873. Societatea a editat și un almanah, de fapt o revistă în format de manuscris, *Rosa cu Ghimpi* (1877-1894), al cărei redactor a fost Lazăr Petrovici și la care colaborează și participă activ Iosif Vulcan. Din perioada anilor 1859-1863 datează și începuturile publicistice și literare ale lui Iosif Vulcan, interesat de orice fapt sau mișcare culturală cu caracter național. Prima sa poezie fusese publicată în revista *Telegraful Român*, în anul 1860. Revista manuscrisă *Rosa cu ghimpi* apare pentru prima oară în anul 1877, la Societatea de lectură „Petru Maior” și este, până în prezent, destul de puțin cunoscută. Nu putem ști nici acum, după cum nu se știa nici în jurul anului 1900, unde se aflau pe atunci numerele din primii trei ani de apariție ai *Rosei cu ghimpi*, căror împrejurări fericite își datorează reîntoarcerea în arhiva societății. Știm însă că, după evenimentele din 1918, revista a fost adusă la Cluj, unde se păstrează și azi, împreună cu alte documente importante din arhiva Societății „Petru Maior” de la Budapesta¹⁶.

¹² Idem, *Istoria presei românești din Transilvania*, Editura Tritonic, București, 2003, p. 73.

¹³ *Ibidem*, p. 75.

¹⁴ Mircea Zăciu, *Masca geniului*, Editura pentru Literatură, București, 1967, p. 254.

¹⁵ *Ibidem*, p. 255-256.

¹⁶ Virgiliu Florea, *Folcloriști ardeleni. Colecții inedite de folclor*, Editura Transilvania Press, Cluj-Napoca, 1994, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca, p. 146.

Subintitulată Foaia Societății literare „Petru Maior”, *Rosa cu ghimpi* a fost întemeiată la inițiativa lui Lazăr Petrovici, pe care-l vom întâlni în paginile revistei ca autor de poezii și nuvele. Credem că tot lui Lazăr Petrovici îi aparține și articolul program al revistei, în care erau stabilite scopul și condițiile apariției acesteia. Ca organ publicistic al unei societăți de lectură, revista avea rolul de a contribui la înlesnirea scrierilor în limba maternă, de a încuraja scriitorii români să fie originali în creațiile lor, să nu imite, să traducă într-un mod cât mai corect, dar și să facă dezbateri politice democratice. Așadar, redacția revistei, dar și redactorul său, L. Petrovici, doreau să facă din foaie „un mijloc destul de puternic pentru a rupe mai puternic vălul întunecimii ce desparte pe om de câmpul cel mângâietor al adevăratei și folositoare culturi”, cum se sublinia în Programul *Rosei cu ghimpi*, realizată sub imperativul *Cultura va salva românimea*¹⁷. Cu un cuprins literar și umoristic, dar și satiric, de unde probabil și numele revistei, *Rosa cu ghimpi* a fost redactată până în anul 1894, fiind scrisă de mână (doar frontispiciul era tipărit, cu excepția câtorva numere din anul 1878 și 1879), așa cum se obișnuia în acea vreme, la societățile de lectură ale elevilor din Transilvania, cu toate că „dacă societatea ar afla de bine, s-ar putea și litografia”¹⁸, ceea ce însă nu s-a mai întâmplat. Deși mereu în criză de material, ceea ce aducea cu sine pericolul încetării apariției revistei, *Rosa cu ghimpi* a apărut timp de 17 ani. Comisia literară din cadrul publicației a încercat de mai multe ori să dea, în locul foi manuscrise a revistei, o foaie tipărită, cu caracter științific, literar.

Organ publicistic al Societății de lectură „Petru Maior”, al cărei scop era „întreprinderea în limba maternă”, *Rosa cu ghimpi* fusese concepută ca un mijloc „de a ne perfecționa puterile spirituale”¹⁹, dorind să devină „documentul cel mai eclatant despre activitatea literară științifică dezvoltată în sânul unei societăți academice care dispune de atâtea forțe spirituale”²⁰. Astfel, o parte din cele mai bune lucrări prezentate în ședințele societății, cele care primeau acordul „comisiei criticizatoare” (devenită apoi comisia literară), erau publicate în coloanele publicației, diverse „opuri originale”, respectiv poezii și proză, precum și traduceri, imitații, încercări critice, dizertații literare și științifice, aforisme, cugetări și altele.

Nu lipseau nici preocupările folclorice, adevărat, mai puține decât la societate, pentru care redacția a manifestat interes încă din primul an de apariție al revistei. Consemnându-le din când în când, *Rosa cu ghimpi* își îndeplinea, astfel, unul din principalele sale rosturi: „stârnirea iubirii către literatura română și a tot ce este național”²¹. Au fost numeroase împrejurările care au alimentat interesul pentru folclorul românesc al tinerilor studenți români din Budapesta. Culegându-l și valorificându-l, ei continuau o experiență folclorică anterioară, dobândită pe la societățile de lectură și la revistele manuscrise ale liceelor și gimnaziilor din Transilvania, dintre ai căror absolvenți se recrutau bursierii Astrei, ai *Societății „Transilvania”* din București și ai unor fundații particulare cum ar fi: Gojdu, Șuluțiu și Ramonțan²². În cele ce urmează, vom oferi câteva exemple în acest sens. Astfel, la Sibiu, teologii redactau, din 1871, revista manuscrisă *Musa*, organ al societății de lectură, în ale cărei pagini găsim un bogat material folcloric, cules sau studiat, între alții, de Vasile Bologa, Sebastian Stanca, George Tulbure, deveniți apoi, alături de Ilarie Chendi, studenți la Budapesta, membri ai Societății Petru Maior și, mai târziu, folcloriști de seamă sau iubitori de literatură populară.

La Brașov, unde Enea Hodoș fusese elev, viitor membru al Societății „Petru Maior” și unul dintre cei mai de seamă folcloriști români de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, profesorul Al. Lapedatu, un „mare admirator al cântecului popular”²³, reușise să creeze o atmosferă favorabilă folclorului. Grupați într-o societate de lectură, ei au reușit să redacteze publicația manuscrisă *Conversațiuni*, în paginile căreia a fost publicată și o culegere de cântece și strigături, adunate de Augustin Bunea. Asemenea culegeri realiza pe atunci și Andrei Bârseanu, un alt colaborator al revistei, ceea ce face plauzibilă ipoteza că elevii lui Al. Lapedatu au realizat o culegere de folclor, azi din păcate pierdută²⁴.

Tinerii membri ai Societății „Petru Maior” din Budapesta încercau să mențină vii obiceiurile și tradițiile românești, perpetuând, acolo departe, spiritul local al Ardealului, cu tot ce avea el specific: se

¹⁷ Programul, în *Rosa cu ghimpi*, I, 1877, nr. 1, apud. V. Florea, op. cit. p. 146-148.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ George Crăiniceanu, *Foaia noastră*, în *Rosa cu Ghimpi*, II, 1877, 1878, nr. 9, apud. V. Florea, op. cit. p. 154.

²⁰ *O critică anonimă a Rosei cu ghimpi*, în *Rosa cu Ghimpi*, IV, 1880, 1881, nr. 5, apud. V. Florea op. cit., p. 154.

²¹ G. Crăiniceanu, op. cit., apud V. Florea, op. cit., p. 154.

²² Cf. Vasile Curticapeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea de la 1918*, Editura Științifică, București, 1968, p. 145, Alexandru Ciura, *La 15 martie...*, Note cu creionul și Victor Onișor, *Amintiri de la Societatea de lectură Petru Maior*, ambele în *Almanahul Societății academice „Petru Maior”*, p. 24 și, respectiv, 65-66, apud. V. Florea, op. cit., p. 155.

²³ Enea Hodoș, *Din activitatea mea de folclorist*, în *Anuarul Arhivei de folclor*, VII, 1945, p. 123, apud. V. Florea, op. cit., p. 155.

²⁴ Adrian Fochi, *Studiu introductiv*, în Ioan Urban Jarnik, Andrei Bârseanu, *Doine și strigături din Ardeal*, ediție definitivă, București, Editura Academiei Române, 1968, p. 30, Gh. Pavelescu, op. cit., p. 123, I. Breazu, *Vasile Alecsandri și Andrei Bârseanu*, în *Transilvania*, 72, 1941, nr. 1, p. 48, apud. V. Florea, op. cit., p. 156.

cântau doine și colinde românești, societatea înființează un cor și, mai târziu, o orchestră proprie, se jucau călușarii și bătuta, tinerii având costume naționale, cerute împrumut, uneori de elevii de la Beiuș, se citeau lucrări cu teme de folclor și se recitau poezii populare – prezente mai apoi și în paginile *Rosei cu ghimpi*, ceea ce reprezenta, în bună măsură, o continuare, sub altă formă a activităților de la societățile de lectură din Transilvania. Ele puteau fi continuate deoarece tinerii români din Budapesta se bucurau de atenția și de îndrumarea lui Iosif Vulcan și Alexandru Roman, bine cunoscuți pentru interesul și simpatia purtate folclorului românesc. Mai mult, ca președinți ai Societății „Petru Maior”, ei au facilitat publicarea mai multor materiale de folclor chiar în „Familia” lui I. Vulcan, fapt care va fi constituit, desigur, un stimulent pentru studenții români. Biblioteca societății se îmbogățea mereu, astfel că, ne putem face o idee, pe baza materialelor din arhivă, care arată că, între cărțile ce trebuiau legate sau procurate, se aflau și studii sau colecții de folclor ale lui T. G. Djuvara, S. Fl. Marian, At. M. Marienescu, L. Șăineanu, G. Dem. Teodorescu, V. A. Urechia, E. Sevastos, P. Dulfu. A. Bârseanu și J. Urban Jarnik (cu *Doine și strigături din Ardeal*), E. Hodoș, V. Onișor și alții. Tot arhiva ne indică și o serie de „fascicole din reviste nelegate”, câte se aflau, pe la 1896, în biblioteca societății, unele dintre ele – *Familia*, *Gazeta Transilvaniei*, *Convorbiri literare*, *Transilvania*, *Tribuna* – conținând în paginile lor, numeroase materiale de folclor. Încurajatoare au fost probabil și relațiile pe care studenții români din Budapesta le aveau cu scriitorii și folcloriștii noștri de seamă. Pe V. Alecsandri, T. Maiorescu, I. L. Caragiale, I. Slavici, I. Negruzzi, G. Coșbuc, A. Bârseanu, I. Popescu, At. M. Marienescu, P. Dulfu, I. Bianu, V. Onișiu, V. Bologa, V. Sala și alții, a căror activitate și devotament pentru folclor sunt cunoscute, îi solicitau, direct sau prin intermediari, să colaboreze la primul „Almanah” al societății²⁵.

Prezent în manifestările Societății „Petru Maior”, folclorul a pătruns sporadic în paginile *Rosei cu ghimpi*; probabil în numerele pierdute, destul de numeroase, ale revistei va fi fost mai bine reprezentat. O explicație ar fi faptul că studenții, departe de casă, nu vor fi fost prea adesea în împrejurarea favorabilă de a putea culege folclor românesc. Erau mai căutate obiceiurile, tocmai pentru că le puteau reface din amintiri, astfel încât descrierile de obiceiuri erau partea folclorică cea mai des întâlnită în ședințele societății. Acestea ar fi putut intra, desigur, și în paginile *Rosei cu ghimpi*, dar fiind mai extinse, transcrierea lor ar fi fost mai anevoioasă și ar fi luat prea mult timp studenților care se dedicau studiului obiceiurilor. Materialul folcloric din *Rosa cu ghimpi* oglindește preocuparea studenților de a se apropia de o metodă mai științifică în culegerea folclorului, încercând să păstreze și să respecte autenticul folcloric în studiile lor. Primele pagini de folclor în publicația de mai sus le datorăm medicinistului George Crăiniceanu, unul dintre cei mai activi membri ai societății și colaborator fidel al revistei. Contribuția sa de natură teoretică era realizată sub formă de scrisoare și acolo dorea să explice, pe baza unui experiment, problema dificilă a procesului de creație a cântecelor populare. Ne-am fi așteptat ca, după acest început promițător în primul an de apariție al *Rosei cu ghimpi*, revista să consemneze și alte preocupări similare sau să reproducă texte de literatură populară din culegerile studenților. Cea ce nu se întâmplă, din păcate, astfel că, până în 1884 nu găsim decât nereușite versificări proprii în manieră folclorică pe teme variate: frumusețea fizică a fetelor, nenorocul în dragoste, regretul după dragostea pierdută, căsătoria din interes și altele.

Anul 1884 înregistrează o mai bună prezență a folclorului în *Rosa cu ghimpi*, cules și publicat acum, cu metode mai riguroase. Îmbunătățirea este adusă de George Șandor, student la drept, și constă în transcrierea fidelă a temelor și motivelor populare, precum și în respectarea unor particularități stilistice proprii poeziei populare (paralelisme, anafore, epifore etc.), socotite altădată de prisos. Se pare că eforturile făcute de folcloriștii români pentru reimpunerea principiului respectării autenticului folcloric, care deținuse, în Transilvania, primatul cronologic, vor fi avut ecou și în rândul tineretului român de la Budapesta, după cum se va mai vedea.

Lipsa culegerilor folclorice proprii este suplinită prin partea umoristică a revistei unde apar, fără modificări sau omisiuni, snoave, din culegerea lui Sandu Pungă-Goală, pseudonim sub care scria Andrei Bârseanu.

Bine reprezentat în activitățile studenților români din Budapesta, folclorul a pătruns într-o măsură mai mică în coloanele *Rosei cu ghimpi*, astfel încât din acest punct de vedere, revista nu și-a realizat decât parțial, datorită de „a reoglinda activitatea literară a Societății „Petru Maior” și a-și deschide coloanele unor scrieri de valoare științifică, de importanță netăgăduită”²⁶. Cu observația că, poate, și alte numere, din cele pierdute, ale revistei vor fi publicat culegeri sau lucrări de folclor, concluzionăm că, alături de discuțiile din

²⁵ Alături de arhivă, *Almanahul Societății de lectură „Petru Maior”*, Budapesta, Editură proprie, 1901, care este primul almanah al societății, *apud.* V. Florea, *op. cit.*, p. 160.

²⁶ A. T. Frâncu, *Apel către onorații membri ai Societății Petru Maior*, în *Rosa cu ghimpi*, VI, 1884-1885, nr. 1, *apud.* V. Florea, *op. cit.*, p. 180.

ședințele societății, *Rosa cu ghimpi* a avut un rol important în crearea și menținerea interesului pentru literatura și obiceiurile populare ale studenților români din Budapesta, dintre care unii – George Crăiniceanu, Enea Hodoș, Victor Onișor, Vasile Bologna, George Tulbure, Ilarie Chandi, Valeriu Branște și alții au devenit, apoi, buni folcloriști și mari iubitori de folclor.

Din dorința de a îmbunătăți calitatea materialelor publicate decurge și încercarea repetată de a redacta o foaie tipărită cu caracter științific literar. Această acțiune a avut un caracter mai organizat sub președenția lui Ilarie Chendi, care propunea schimbarea titlului foi *Rosa cu ghimpi* în *Ehoul tinerimii* și totodată tipărirea și transformarea revistei în foaie publică²⁷. În ședința comisiei literare din 6 noiembrie 1894 se hotărăște ca revista să apară o dată pe lună, în două coli „editat de Societatea „Petru Maior”, sub îndrumarea comisiei literare. Noua revistă *Ecoul tinerimii* părea să aibă șanse sigure de izbândă, astfel se stabilea și sumarul primului număr: biografia lui Petru Maior, patronul societății, îndemn către toți universitarii „ca fiecare să conlucre după puteri”. Cu tot acest entuziasm, apariția revistei se poticnește din cauze ce țin de „precaritatea mijloacelor materiale, slabele ajutoare venite din partea abonaților și a celorlalte societăți”²⁸.

La trei ani după ce devenise membru al celei mai mari și mai importante asociații culturale din Transilvania – *Astra*, I. Vulcan este ales membru extern într-o societate a scriitorilor maghiari din Budapesta, *Kisfaludy*. Faptul vine să recunoască și să răsplătească un merit câștigat de el în acțiunea nobilă de apropiere sinceră dintre popoare, de cunoaștere reciprocă a valorilor spirituale, de strângere a legăturilor de prietenie între români și maghiari. I. Vulcan traduce opere maghiare în limba română și le publică în revista *Familia*, dar și din limba română în maghiară din scriitori precum V. Alecsandri, D. Bolintineanu și din folclorul românesc. Societatea a fost înființată în anul 1830, anul morții poetului și dramaturgului Kisfaludy Károly, din inițiativa mai multor prieteni ai scriitorului, cu scopul de a aduna un fond²⁹ pentru ridicarea unei statui în memoria poetului. *Kisfaludy Tarsaság* s-a transformat, în anul 1836, în societate literară, luând numele de mai sus, iar din fondul ei s-a hotărât premiarea celor mai bune opere literare în fiecare an. Între preocupările de bază ale societății amintim: stimularea dezvoltării literaturii naționale maghiare prin acordarea de premii, traducerea în limba maghiară a literaturii și folclorului popoarelor din Imperiul Habsburgic, iar mai târziu din monarhia austro-ungară în scopul de a le face cunoscute maghiarilor. Din anul 1871, este tot mai apreciată calitatea de traducător a lui Iosif Vulcan, iar din 12 februarie 1871 el devine membru cu drepturi depline al acestei societăți în care își face intrarea pe data de 31 mai 1871, rostind un discurs despre *Poezia populară română*³⁰. Este o cercetare amănunțită a poeziei noastre folclorice, punându-i în evidență valorile artistice și contribuția la cunoașterea istoriei, a vieții și a sufletului poporului român. Afirmările lui I. Vulcan în acest sens sunt ilustrate cu exemple din: V. Alecsandri, At. M. Marienescu și traduse, tot de I. Vulcan, în limba maghiară. În anul 1877, societatea *Kisfaludy* va publica un volum sub titlul *Román nepdalok, Cântece populare române*, care conținea 123 de piese dintre cele mai inspirate creații poetice populare ale colecțiilor lui V. Alecsandri, S. Fl. Marian, At. M. Marienescu și alții³¹. I. Vulcan activează la această societate culturală și literară timp de 10 ani, din 1871 până în 1880, aducând o contribuție importantă la cunoașterea de către maghiari a poeziei populare românești, cât și a câtorva poezii culte și, prin aceasta, la apropierea dintre cele două popoare³².

²⁷ M. Popa, V. Tașcu, *Istoria presei românești din Transilvania*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 329.

²⁸ *Ibidem*, p. 330.

²⁹ Ca să realizeze fondul bănesc necesar amiciei poetului maghiar i-au publicat operele în 10 volume apărute toate într-un an, 1831 apud Lucian Drimba, *Iosif Vulcan*, Universitas, Editura Minerva, București, 1974, p. 249.

³⁰ *Ibidem*, p. 251.

³¹ *Ibidem*, p. 255.

³² *Ibidem*, p. 256.

CONTRIBUȚIA SCRITORULUI ȘI POETULUI ANTONIU POPP LA ISTORIA LITERATURII ROMÂNE

Vasile TODINCA*
Andreea Maria POP**

CONTRIBUTION OF THE WRITER AND POET ANTONIU POPP TO THE HISTORY OF ROMANIAN LITERATURE

ABSTRACT

The present study is an attempt to draw interest of the young to recover authentic folklore, gathered and sheltered in magazines or brochures published by various printers and publishers in the country. That is why I started to search for these collections of songs, ballads, tales, anecdotes, witty captions, etc., in magazines such as *Familia*, *Gutinel*, *Unirea*, *Gazeta de Transilvania*, *Rândunica*, *Vulturul* etc. By reading these sources I realized that the discovery of this type of literature is the most precious treasure of the people, created and stored in the universe of the village, populated by those trapped in orality, which were at the same time ploughmen, lyricists, songwriters, storytellers and performers. Our study aims to draw attention on the writings of a journalist, playwright, writer and folklore collector from Bihor, which, unfortunately, is now little known and almost forgotten by literary historians, folklorists and ethnographers alike, although his contribution as a writer and collected folklore cannot be overlooked. His name is Antoniu Popp (1868-1917). I have taken upon myself to let people know these spiritual manifestations, the silence of voices recorded in these collections of folklore (ballads, legends, poems and reels) made by Greek-Catholic priest Antoniu Popp born in the Prisaca Beiușului village. On this occasion, we will publish his poetry, prose, humorous monologues, comedy and drama as well.

Keywords: folklore, Antoniu Popp, Bihor, boats, orality.

O preocupare statornică pentru depistarea producțiilor ce aparțin folclorului și literaturii populare scrise (laice și religioase) există la ora actuală la cercetătorii de specialitate, dar ea se limitează la cercetarea presei vremii, întrucât aici s-a publicat din plin literatură versificată. Literatura veche a fost oarecum ocolită, întrucât se împuținează numărul cunoscătorilor de latină, chirilică, greacă veche, slavonă etc., deși ea poate oferi date concludente privitoare la atestarea și vechimea unor piese folclorice. Sunt manuscrise ce semnalează prezența unor balade populare, versuri religioase, orații de nuntă, colinde, cântece¹ etc. Am aminti aici un izvor folcloric publicat de etnologul Dumitru Pop, care consemnează la 1864 într-un manuscris, obiceiuri de iarnă, alături de orațiile prilejuite de aceste manifestări spirituale².

Prin intermediul studiului de față dorim să atragem atenția asupra unui publicist, scriitor, poet, epigramist, dramaturg și culegător de folclor din Bihor, care, din păcate, este astăzi puțin cunoscut și aproape uitat chiar de către cercetătorii domeniului; istorici literari, folcloriști și etnografi, deși contribuția lui literară nu poate fi trecută cu vederea.

Numele lui este *Antoniu Pop* (1868-1905), originar din zona Beiușului, mai precis din localitatea **Prisaca**, cum aflăm dintr-o mărturie a lui³ aflată la începutul legendei *Belesci* și unde își arată locul de proveniență:

„În Prisaca, comună românească în apropierea Beiușului, în comitatul Bihor, este o fântână, căreia îi dic: fântâna de la Belescîl. În pruncia mea, căci aici m'am născut, am mers adese ori cu alți copii după apă la Belescî. Bătrânul Vasalica Bodor, care de bătrân ce era ajunsese în mintea copiilor, căci se juca cu noi de a plătintăul, venind odată și el cu un oluț ce-l avea după apă la Belescî, fiind și eu acolo, ne întreba, de seim cutarele dintre noi povestea acestei fântâne? Nu șcim moșule i am dis eu setos ca se'l aud povestind, căci bătrânul scia forte multe și frumoase întâmplări și legende. Dacă nu o sciți, ascultați se vi-o spun se nu rămână nici asta uitată. Eu am audit'o de la moșul meu, er voi veți elice orecând, că ați audit-o din gura lui moș Bodor”⁴.

Antoniu Popp a fost între primii absolvenți ai Seminarului greco-catolic din Oradea, seminar înființat în 1792, pe locul actualului Institut teologic greco-catolic⁵ din Oradea. De asemenea, Constantin Pavel, în

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: todinca_vasile@yahoo.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: andreea.pop87@yahoo.com.

¹ Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, vol. I-II, București, 1978.

² Dumitru Pop, *Un manuscris inedit de la 1864*, în *Anuarul Arhivei de Folclor*, XV-XVIII (1994-1996), pp. 365-381.

³ *Revista Ilustrată, Foiă enciclopedică literară lunară*, Broșura 12, Decembre 1899, Anul II, p. 191.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Blaga Mihoc, *Judecata cea dreaptă*, Editura Logos' 94, Oradea, 2012, pp. 308-309.

monografia *Școalele din Beiuș*, ne spune că ar fi absolvit liceul la Beiuș în promoția 1887-1888, cu specificația *fost preot*⁶.

Primul cercetător care a avut în vizor creația lui Antoniu Popp, și care m-a stimulat în acest demers, a fost profesorul clujean Mircea Popa, care în lucrarea *Pagini bihorene* dedică un studiu de sinteză acestui „cavasi-anonim, deși de-a lungul timpului, semnătura sa poate fi întâlnită în cele mai diverse publicații culturale din Transilvania”⁷.

Cu toată contribuția lui publicistică și scriitoricească, numele lui Antoniu Popp nu figurează în *Dicționarul literaturii române de la origini până în 1900* și nici în *Dicționarul folcloriștilor*, dar este menționat de Ion Bradu în studiul *Dramaturgi bihoreni ai teatrului de diletanți*⁸ și de Dumitru Pop în articolul *Din istoria preocupărilor pentru folclorul bihorean*⁹, retipărit în volumul *Studii de istoria folcloristicii românești*, apărut la Editura Umbria, Baia Mare, 1997.

Mai este pomenit de către Iordan Datcu, care subestimează munca lui de culegător de folclor și de publicist al baladelor în volumul *Lira Bihorului*, subliniind că „volumul nu se ridică la valoarea culegerilor anterioare din Bihor publicate de Miron Pompiliu și G. Alexi”¹⁰.

Primele culegeri de folclor le face în satele din jurul Beiușului, culegeri pe care le publică în ziarul *Gutitul* din Baia Mare sub numele de *Doine din jurul Beiușului*¹¹, *Poesii populare din jurul Beiușului*¹² și *Poesii populare De la Luncă în Biharea*¹³.

Antoniu Popp face parte din categoria *scriitorilor din popor*, promovați în Transilvania, de la Ioan Barac, la Vasile Aaron, Petre Dulfu, Ion Pop Reteganul, și extinsă până la începutul secolului XX, scriitori care erau activi în paginile calendarelor, revistelor și ziarelor *pentru popor*, dar și în colecții sau biblioteci populare, cum ar fi *Biblioteca populară a Tribunei*, colecțiile Ciurcu și Teochar Alexi de la Brașov sau cele ale lui A. Todoran, de la Gherla¹⁴. Ei s-au format în universul spiritual transilvănean propice instaurat de *Gazeta de Transilvania* de la Brașov, *Tribuna* lui Slavici, de la Sibiu, *Familia* lui I. Vulcan, de la Oradea, sau *Amicul Familiei* și *Cărțile Săteanului Român* ale lui Ioan Fekete Negruțiu, de la Gherla. Pentru toți acești scriitori, poeți și dramaturgi, folclorul a reprezentat o preocupare constantă, de care au fost interesați încă de pe băncile școlii, la liceele din Blaj, Năsăud sau Beiuș, licee care, prin profesorii lor, au contribuit în permanență la realizarea unor mici colecții de literatură populară. Astfel, s-au născut și primele colecții importante de literatură populară din Transilvania, cum ar fi cele ale lui N. Pauletti, Ioan Micu Moldovan, S. Fl. Marian, At. M. Marienscu, Simion Manguica, Tit Bud și mulți alții. Unele dintre acestea au rămas în manuscris, cum ar fi *Flori de pe Câmpie*, inițiate la Blaj și publicate în ultimii ani de Virgiliu Florea, sau colecția inițiată la liceul din Beiuș de profesorul Constantin Pavel, publicată de Dumitru Pop¹⁵.

Intrarea în literatură a lui Antoniu Popp s-a produs în 1889, prin colaborările la revista *Gutitul*, de la Baia Mare. Prima colaborare are loc pe 15 mai 1889 cu poezia *Veturiei*, datată *1 decembrie 1889, Oradea Mare*, o poezie de dragoste în stil decepționist.

„Privit'am bolta cerească
Și a stelelor comori
Dini cu fața îngerească
Și a câmpurilor flori

Privit'am tot ce'n natură
E creat de Dumnezeu
Dar ca și a ta făptură
De mândră nu văzui eu”¹⁶.

⁶ Constantin Pavel, *Școalele din Beiuș (1828-1928)*, Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 2009, p. 158.

⁷ Mircea Popa, *Pagini Biorene*, Editura Universității din Oradea, 2003, p. 179.

⁸ Centenarul „Societății pentru crearea unui fond de teatru român” (1870-1970), Oradea, 1972, pp. 164-168.

⁹ Dumitru Pop, *Din istoria preocupărilor pentru folclorul bihorean*, în *Zilele folclorului bihorean*, Oradea, 1968, p. 47.

¹⁰ Iordan Datcu, *Dicționarul etnologilor români*, vol. II, Editura Saeculum I.O. București, 1998, p. 157.

¹¹ *Gutitul*, *Diar social, literar și economic*, anul I, Baia Mare, nr. 9, 29 mai 1889.

¹² *Ibidem*, anul II, Baia Mare, nr. 1, 8 ianuarie 1890.

¹³ *Ibidem*, 5 februarie 1890.

¹⁴ M. Popa, *op. cit.*, p. 179.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Gutitul*, *Diar social, literar și economic*, anul I, Baia Mare, 15 mai 1889.

Următoarea poezie, *Suspînul*, apare la scurt timp, tot în ziarul *Gutinul* din 14 august 1889, fiind o poezie în care tristețea, dezamăgirea și lehamitea de viață fac parte din universul uman.

„Tristă e în colivie
Păsărica singurea
Tristă-i visceda câmpie
Când nu mai sunt flori pe ea

Tristă-i noaptea făr' de lună
Făr' de-a stelelor lucit
Tristă-i inima nebună
Trist e bietul asuprit

Tristă-i diua făr' de soare
Trist e crinul vescedit
Trist e omul în prinsóre
Trist e cel neliniscit

Dar mai trist nu cred că este
Nime ca cel ce-a iubit
Când de-odată făr' de veste
Se vede-a fi amăgit¹⁷.

Activitatea sa poetică este dublată de cea de culegător de folclor. Primele culegeri îi apar tot la Baia Mare în ziarul *Gutinul*, cum am arătat mai sus, alături de poezii și povești populare: *Calicul înavușit*, *Tempi possatti*, *La diua onomastică a ilustrității sale Domnului episcop Mihail Pavel* etc.

În anul 1889 publică texte, culese din zona Barcăului, în paginile revistei *Familia* de la Oradea. Astfel, în nr. 25 din 18 iunie 1889 îi apare *Doine și chiuituri populare – De pe Barcău în Biharia*.

Următorul popas îl face în coloanele *Gazetei de Transilvania*, unde va colabora până târziu în 1904, cu tot felul de texte, epigrame, piese de teatru, poezii etc. Dintre acestea amintim: *Săpătoriul de bani*, comedie în trei acte¹⁸, *Paza Maicii Sfinte*¹⁹, dramă în patru acte, *Două profile ale opurilor lui Moise Sora Noacu*²⁰ etc.

Tot în această perioadă îl găsim în paginile *Gazetei Poporului* de la Timișoara. În 1889, semnează în calitate de culegător de folclor câteva strofe intitulate *Doine de pe Barcău*, apărute în coloanele gazetei *Telegraful Român* de la Sibiu. În anii următori, aria colaborărilor sale se extinde în mod semnificativ în publicații de pe întreg cuprinsul Transilvaniei, precum: *Luminătorul* (Timișoara), *Foaia ilustrată* (Sibiu), *Foaia Poporului* (Sibiu), *Rândunica* (Sibiu), *Unirea* (Blaj), *Vulturul* (Oradea), *Revista Bistriței* (Bistrița) și la numeroase almanahuri (*Almanahul preotului român*, Gherla, 1901) și calendare (*Calendarul Aurorii*, Gherla 1896), *Calendarul Sibiu*, 1906, *Calendarul poporului român*, Budapesta, 1903, *Calendarul Unirii*, Blaj, 1904 și altele. În toate aceste publicații îl găsim prezent cu o mare diversitate de creații: poezii (*Veturiei*, *Suspîn* etc.) și epigrame, scrieri satirico-umoristice, proză (*Răsbunarea Zefirului*), comedii (*Vine Vlădica*), drame (*La Crăciun*, *Pictorul fără voiă*), nuvele și povestiri în stil popular, povești (*Belesci*, snoave, balade populare și importante culegeri de folclor (*Doine din Bihor*, *Lira Bihorului*, *Balade populare*, Gherla 1894) și altele.

După profesorul Mircea Popa, creația lui Antoniu Popp stă în umbra lui I. Vulcan sau a Lucreției Suciu, pe plan folcloristic însă, munca lui ni se pare mult mai importantă²¹. Pe urmele lui Miron Pompiliu și influențat de activitatea de culegător de folclor a lui Ion Pop Reteganul, el a căutat să facă cunoscută moștenirea folclorică bihoreană. Așa se face că, de la apariția colecției lui Miron Pompiliu, în 1870, vreme de 24 de ani nu mai vede lumina tiparului niciun alt volum de folclor din Bihor până cu apariția volumului *Lira Bihorului*. *Balade populare* a lui Antoniu Popp, publicată în anul 1894 la Tipografia Aurora din Gherla²². Acesta a

¹⁷ *Ibidem*, 14 august 1889.

¹⁸ *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, nr. 31, 9 (21) februarie 1897.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 120, 1(13) iunie 1897.

²⁰ *Ibidem*, nr. 268, 3(15) decembrie 1899.

²¹ M. Popa, *op. cit.*, p. 187.

²² Dumitru Pop, *Din istoria preocupărilor pentru folclorul bihorean*, în *Zilele folclorului bihorean*, Oradea, 7-9 decembrie, 1968, p. 47.

colindat aproape toate satele și zonele Bihorului, a putut să își dea seama de bogăția și diversitatea elementului folclorului local, să-l aprecieze și să completeze în mod fericit, prin piese importante, culegerea folclorică a înaintașului său. După cercetătorul Dumitru Pop, culegerea lui Antoniu Popp *Lira Bihorului. Balade populare* este departe de cea a înaintașului său Miron Pompiliu, atât sub raport cantitativ, cât și calitativ²³.

Multe din textele poetice, doine și chiuituri de pe valea Barcăului sau de pe valea Crișului Negru, legende și povestiri ale lui Antoniu Popp au rămas prin periodice, nefiind adunate în volume. Prin ele autorul dovedește cercetare atentă, o ambiție profesională, un gust artistic, preocuparea de a selecta, dintr-un material vast, doar ceea ce este mai semnificativ și reprezentativ pentru fiecare zonă etnografică.

Cât privește analiza creațiilor dramatice și a monologurilor satirico-umoristice publicate de Antoniu Popp, Ion Bradu face o analiză critică asupra lor, arătând că ele sunt inspirate din „ambițiile tinerești”, „înfățișând întâmplări cu rost și fără rost din viață”²⁴. În același timp, Ion Bradu recunoaște că „după piesele lui V. Alecsandri și Iosif Vulcan, lucrările lui Antoniu Popp se situează pe locul al treilea ca frecvență în repertoriul echipelor de teatru din Transilvania”, faptul reieșind din dările de seamă publicate în Anuarele societății pentru fond de teatru²⁵. Piesele de teatru ale lui Antoniu Popp au ca subiecte: farse din viața de student²⁶, întâmplări hazlii cu bețivi din lumea satului²⁷ sau teme biblice localizate în Viflaim²⁸. Subiectul piesei îi are ca protagoniști pe Iosif și Maria, iar acțiunea se desfășoară într-un cadru real plin de umanism, de unde putem deduce, din mesajul autorului, că „săracii sunt înțeleși numai de cei care știu și cunosc toate relele și mizeria sărăciei”²⁹.

Una din piesele de mare popularitate a lui Antoniu Popp, din repertoriul artiștilor din Transilvania, este *Pictorul fără voiă*, o comedie într-un act, a cărei acțiune se petrece într-un orașel de provincie în atelierul de pictură al unui pictor cunoscut.

În scopul luptei fățișe de combatere a analfabetismului ce bântuia lumea satului, a scris comedia în trei acte *Vine Vlădica*. Acțiunea piesei se petrece în satul Lăzurenii, un sat din zona Beiușului, caracterizat prin indiferența sătenilor față de școală, fapt alimentat însă și de patima beției în care alunecase alături de săteni și judele acestora. Prin intermediul piesei este relevată sfidarea școlii „fără de care se poate trăi” și stăruința învățătorului de a construi un local al școlii, stăruință refuzată pe motivul unor sarcini mai mari ce cad pe umerii comunității.

Cât privește povestirile cu caracter umoristic (*Cu vârful penei*, *Pe neașteptate*, *Te deum laudamus*), acestea nu depășesc comicul de situație, având un caracter moralizator. De altfel, monologurile și scrierile cu caracter umoristic pun în valoare o anumită percepție a realității la nivel rural, moralizând oameni și atitudini.

Creația poetică a lui Antoniu Popp este cantonată într-un romantism desuet, transgresând nota comună spre un filon popular, cum rezultă din volumul *Suspin și zâmbire* (*Pe-o creangă*, *Du-te dor*, *Lună dragă*, *La cules de cucuruz* etc.).

Criticul literar Mircea Popa, referindu-se la opera literară în ansamblu a lui Antoniu Popp, conchide că „materialul deși este bogat și divers, acesta nu depășește nivelul literaturii de colportaj practicat în acea vreme în Transilvania și chiar dincolo de munți de către o serie de scriitori populari, al căror nivel de lectură trebuie raportat la N.D. Popescu, Panait Macri, Th. M. Stoenescu, iar în Ardeal la cel al lui Th. Alexi, scriitori care se complăceau a produce în serie o gamă infinită de scrieri menite să facă tranziția la literatură adevărată”³⁰. Trebuie arătat însă că Antoniu Popp prin creația sa, indiferent că este sub formă de poezie, proză, comedie, epigramă, dramă, monologuri satirice, s-a adresat în primul rând poporului de la sate pe care a încercat să-l familiarizeze cu creații lirice sau epice pe de o parte, iar prin culegerile de folclor a căutat să facă cunoscută zestrea folclorică atât a zonei Beiușului, de unde era originar, cât și a Barcăului, unde a funcționat ani de zile ca preot în satul Chioag, comuna Sârbi, din districtul Marghita. Contribuția lui Antoniu Popp pe tărâmul culegerii de folclor este de-a dreptul meritorie, ea ridicându-se la zeci de doine, balade, legende, basme, tradiții istorice sau mitologice, selectate cu atenție și pricepere dintr-un material

²³ *Ibidem*, p. 48.

²⁴ Centenarul „Societății pentru crearea unui fond de teatru român” (1870-1970), Editura Librăriei Ciurcu din Brașov, 1908, p. 164.

²⁵ *Ibidem*, p. 164.

²⁶ *Trei monoloage, Ieri, În întunec și Păcălitul*, Editura Librăriei Ciurcu, Brașov, 1908.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *La Crăciun*, Editura Librăriei Ciurcu, Brașov, 1904.

²⁹ Centenarul „Societății pentru crearea unui fond de teatru român” (1870-1970), p. 165.

³⁰ *Ibidem*, p. 182-183.

mult mai vast, cules de pe teren, cu un gust artistic demn de invidiat și care au văzut lumina tiparului în diverse publicații.

Spre a ne da seama de conținutul și importanța creațiilor lui *Antoniou Popp*, amintim câteva din lucrările sale publicate în volume (broșuri) la diverse tipografii și edituri:

1. *Lira Bihorului. Balade populare*, Tipografia Aurora A. Todoran, Gherla, 1894;
2. *Vine Vlădica*, comedie în 3 acte, Tipografia Ciurcu&Comp, Brașov, 1904;
3. *La Crăciun*, dramă în 3 acte, *Pictorul fără voiă*, comedie într-un act, Editura Librăria Ciurcu, Brașov, 1904;
4. *Cu vârful penei. Scrieri satirico-humoristice*, Tipografia Aurora A. Todoran, Gherla, 1894;
5. *Suspîn și zâmbire. Poezii și proză*, Tipografia Aurora A. Todoran, Gherla, 1899;
6. *Trei monoloage. Ieri, În întunec și Păcălitul, Chinul unei nopți de veghie*, Editura Librăriei Ciurcu, Brașov, 1908;
7. *Pe neașteptate; Pentru ce am rămas flăcău betrân; La Anul Nou; Ce nici prin minte nu mi-a trecut; O pățaniă; Paza Maicii Sfinte; Pocăitul – monolog comic* – apărute la Tipografia Aurora A. Todoran, din Gherla, 1899.

În perioada 1892-1893 Antoniu Popp este redactor șef adjunct la revista *Vulturul*, care apare la Oradea, și face parte din Parlamantul (conducerea) revistei alături de Iustin Ardelean (redactorul șef), Dr. E. Pădan, D. Popovici, G. Bodnariu, I. Bota, I. N. Popu, G. Dudulescu și S. Andron Gălbinescu. Aici publică o serie de poezii, epigrame și scrieri satirico-umoristice. Astfel, în anul 1893 îl găsim în paginile revistei cu poeziile patriotice: *În memoria marelui român Gr. T. Brăteanu și Păziți-vă libertatea*, cu epitafe sub titlul *Archivul Vulturului; Diua primă a lunei, Epigrame, Rugăciune, Perfidiei, Credem că 'n asta viață* (dedicată soției). La rubrica destinată amoroșilor scrie epitafe și poezii precum: *Ți-am vorbit, Lipsit, Și dacă, Anacreontică*.

După cercetătorii Marta Cordea și Viorel Câmpean, Antoniu Popp a fost hirotonit ca preot la 21 decembrie 1892. Parohia în care a activat pentru prima dată ca preot a fost Giulița (Vărădia de Mureș), districtul Șiria, care avea cinci filii cu 241 de suflete greco-catolice, majoritari fiind ortodocșii, 3540 de credincioși. La 3 septembrie 1893, s-a născut în Spinuș, în casa bunicilor, fiul lui Antoniu, ajuns ulterior preot greco-catolic, cu studii teologice la Budapesta și profesor la Liceul „Emanuil Gojdu” din Oradea. Din anul 1896, după decesul tatălui său, a slujit la Chioag (districtul Barcău), sat care în anul 1900 avea un număr de 251 de credincioși greco-catolici³¹.

La 26 octombrie 1905, este chemat la Domnul. Ziarul *Unirea, Foaie bisericească-politică*, din păcate îi anunță decesul în numărul din 30 decembrie 1905. „*Antoniou Popp preot în Chioag, a repausat la 27 octombrie 1905, în anul 39 al vieții și 13 al preoției*”. Din Certificatul de deces nr. 1418 rezultă o serie de date cu privire la decesul lui Antoniu Popp: și-a dat obștescul sfârșit într-un spital din Oradea, la data de 26 octombrie 1905, la ora 8 dimineața, suferind de hemoragie cerebrală (apoplexie), numele soției, văduva Iustina Hadzsi, numele părinților Petru Popp, tata și Ana Popp, mama, născută Milian, precum și vârsta decedatului 39 de ani³². Se pare că a fost înmormântat la Oradea, dar în urma cercetărilor noastre în registrele Cimitirului Rulikowski din Oradea, nu am găsit ca fiind înhumat aici. Este posibil ca înhumarea să fi avut loc în Cimitirul Olosig, care era cimitirul greco-catolic, dar actele nu s-au păstrat nici în arhiva Primăriei Oradea și nici a Episcopiei greco-catolice. La ora actuală cimitirul este dezafectat, pe locul lui fiind un parc.

Ca o concluzie am putea spune că o istorie a literaturii unui popor nu este formată numai din vârfuri, ci și din scriitori mai modești, care prin creația lor au atras atenția asupra unor teme și motive literare, întreținând astfel climatul artistic al vremii. Unul dintre acești modești truditori pe tărâmul literaturii române poate fi socotit, fără teama de a da greș, și *bihoreanul Antoniu Pop*, care își are și el meritul lui la progresul literaturii românești.

³¹ *Schematismushistoricus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis G.R.C. pro annojubilaru 1900 a restaurata autem sacra cum sancta romana ecclesia unione anno 200*, Oradea, Magno Varadini, 1900, pp. 188, 322.

³² Vasile Todinca, *Contribuția scriitorului și culegătorului de folclor Antoniu Popp la istoria literaturii române*, Editura Primus, Oradea, 2017, p. 15.

CONSIDERAȚII ASUPRA VIOLENȚEI JUVENILE. CEATA DE FECIORI ȘI CÂȘTIGAREA RESPECTULUI

Petru ARDELEAN*

CONSIDERATIONS ON JUVENILE VIOLENCE. THE GROUP OF BOYS AND GAINING RESPECT ABSTRACT

The phenomenon of violence did not manifest itself only at the level of the primary framework of rural sociability – the family, but also within the communities in different forms. It can be observed that the archive documents tell us of a series of thefts that occur between neighbors; violent language is present on everyone's lips. The discussion about the ways of manifesting violence also leads us to the frameworks of sociability, especially those regarding the groups of young people in the village, to those "kingdoms of youth", also we should not leave out the marginal, this controversial figure of history, discovered in archival documents or ethnological testimonies.

The occurrence of violence has manifested itself in the course of history in its various forms, but despite all the actions to stop it, it could not be stopped, it continues to exist in every historical stage with other actors who play the role of aggressor and aggressed.

Keywords: juvenile violence, village, group of boys, rural sociability, Crișana.

În lumea rurală tradițională, omul (individul) ca entitate se află în centrul universului. Tot ceea ce îl înconjoară vibrează în jurul lui. Din această privință, lumea sa este văzută ca o serie de cercuri. Aceste cercuri pot fi asociate cu cadrele primare de sociabilitate rurală: familia, neamul, vecinătatea, solidaritățile de vârstă și sex, satul, zona sau „țara”, la care se adaugă și cele de natură religioasă – parohia¹. Depășirea lor nu mai conferă siguranță, amenințările pot veni din orice parte. „Sociabilitatea se caracterizează prin ceremonii neîncetate și prin rituri fără încetare reînnoite”². „Eul” individual între ai săi și contactul cu ceilalți precum și „dimensiunea surprinsă” de fiecare se stinge sau retractează, după circumstanțe, cu toate că viața implică relații de alianță, de conflicte, de lupte simbolice și reale pentru dominarea spațiului de sociabilitate³.

Societățile tradiționale cuprind trei grupe de populație structurate pe criterii de vârstă și sex: bărbații adulți căsătoriți, femeile cu copii mici, tinerii celibatari sau feciorii, grupați în așa-numitele „regate ale tinereții”, după cum le numește Robert Muchembled⁴. În cadrul acestei împărțiri, bărbații posedă în mod colectiv puterea la nivelul satului, în forme instituționalizate (jude, juzi, cnezi etc.). Ei își impun dorințele în cadrul familiei. Bogați sau săraci, bărbații au în mâinile lor puterea, conducând gospodăria. Copiii sunt puși la munci dure încă de mici, dar sunt educați în acest cadru de ascultare, în vederea preluării rolului de conducere a gospodăriei. Puterea acestora din urmă se va stabili odată cu moștenirea părintească sau prin căsătorie (doar prin mutarea pe altă vatră). Marginalizați în societatea adulților, tinerii își pot manifesta puterea de conducere și în cadrul cetei de feciori din care fac parte, prin supunerea unui cod intern specific bazat pe etica virilității⁵. Rolul de conducere al femeii este aparte de al bărbatului. Ea este stăpână în spațiul de locuit al casei, unde femeile se comportă ca adevărați „gardieni ai vetrei”⁶. Satele transilvănene ne dezvăluie și forme de solidaritate ale grupurilor de fete⁷. Deși nu au consistența și manifestarea cetei de feciori, grupurile feminine se manifestă în general în planul ceremonial și practic mai ales în susținerea reciprocă în vederea unei rapide accederi spre statutul matrimonial. „Instituția matrimonială consacră tinerii

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: petruardelean@yahoo.com.

¹ Barbu Ștefănescu, *Lumea rurală din vestul României între medieval și modern*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2006, p. 55.

² Robert Muchembled, *La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècle*, Editions Brepols, 1989, p. 183.

³ *Ibidem*.

⁴ Idem, *Société et mentalités dans la France moderne XVI-XVII siècle*, Armand Colin, 1990, p. 80.

⁵ Idem, *La violence*, p. 221.

⁶ Barbu Ștefănescu, Teodora Ștefănescu, „Câteva considerații asupra rolurilor sociale ale «Regatelor tinereții» în lumea rurală tradițională”, în *In honorem Viorel Faur*, Volum îngrijit de Corneliu Crăciun, Antonio Faur, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2006, p. 523.

⁷ Traian Mârza, „«Lioara» un gen muzical inedit al obiceiurilor de primăvară din Bihor”, în *Lucrări de muzicologie*, vol. II, Cluj, 1969, p. 65-91.

și permite evitarea statutului de fată bătrână, sancționată social și chiar religios”⁸. Cunoscute sunt picturile din bisericile de lemn despre Judecata de Apoi în care era prezentată „femeia care nu face prunci” și drumul ei spre chinurile iadului.

Tinerele fete își învață și ele viitorul rol de soție și mamă în cadrul familiei și sub atenta supraveghere a femeilor mai în vârstă din casă. Dacă acest rol îl învață în vatra casei, cel al educației sexuale era făcut în cadrul grupului de fete, de la cele „știutoare” sau de la tinerele măritate⁹. Subiectul acesta era considerat tabu în relația mamă-fiică. Explicațiile primite erau foarte sumare. Majoritatea discuțiilor erau pe marginea onoarei. Pericolul de a fi „batjocorită”, de a avea copii din flori era mai degrabă discutat. Onoarea familiei în cazul căsătoriei depindea în mare măsură de puritatea fetei. Acest principiu era supus ochiului vigilent al celor vârstnici, care măsurau spațiul de libertate lăsat „domnișoarelor” ce se măritau târziu și care erau supuse diferitelor tentații.

În cazul băieților situația era altfel. Până în jurul vârstei de 7 ani erau încadrați grupului solidarității feminine, ei crescând pe lângă „poala mamei”. După această vârstă, urmează perioada de tranziție până în jurul vârstei de 14-15 ani, perioadă în care se ocupau de turmele de animale care trebuiau duse la păscut în hotarul satului; erau inițiați în diferite munci cu caracter masculin. Această perioadă putea fi una destul de dură. Din acest moment nu mai făceau parte din grupul protector al femeilor, dar nici nu erau primiți în cel al feciorilor. Zilele lungi de vară în care pășteau turmele cu ceilalți băieți de vârstă apropiată îi introduceau în spațiul dur al masculinității. Conflicte de orice natură, suportarea violențelor verbale de la cei mai în vârstă îi pregătea pentru noua etapă, aceea a tinereții. Tot acum își însușesc limbajul violent, atitudinile violente, se antrenează în jocuri dure, dar și în conflicte cu adolescenți, chiar și din alte sate.

Perioada tinereții până la căsătorie, care putea surveni destul de repede, este cea în care aproape toți trăiesc în acel „ghetou sexual”¹⁰, fetele depărtându-se de băieți nelăsându-i să se apropie decât în cadrul curții amoroase acceptate și de familie. Problemele însă interveneau mai ales în momentele în care tinerii se reuniau în zilele de sărbătoare la horele din sat. Frații mai mari, unchii, verii aveau datoria de a veghea asupra onoarei fetelor din familie. Deși aflați în zone de întâlniri licite, tinerii aparținând celor două grupe se separă printr-o linie invizibilă. Frații pot exercita o autoritate tiranică asupra surorilor sau în public. Ei sunt cei care se avântă în conflicte directe pentru apărarea onoarei surorii și implicit a întregii familii. Relațiile acestea de dominare se pot continua chiar și după căsătorie. Conflictele care apar în acest moment pot fi legate chiar de relația dintre cei doi protectori ai femeii: soț și frate. Violențele verbale pot conduce la conflicte între cei doi mai ales în momentul în care soțul dorește să își apere familia de intervențiile exterioare, dorind să-i fie recunoscute drepturile în acest domeniu. Brutalitatea evidentă a comportamentelor domestice poate să nu indice o absență a solidarității. Trebuie făcută distincția între „violența licită și obișnuitul derapaj agresiv care poate antrena moartea unui individ, în cazuri excepționale”¹¹.

Căutarea unei identități proprii îi supune pe tineri la un efort de diferențiere socială și sexuală. Apartenența la un grup de tineri este obligatorie. Marcarea distincțiilor față de alte grupuri de tineri, chiar și al familiei sau autorităților, cu spațiile sau modelele care depind de aceste instituții, nu semnifică un refuz definitiv al interogatoriului social¹². Aceste cete pregătesc tinerii pentru o „cultură a diferențelor”¹³ care dispare după căsătorie; formează tinerii într-un mod care să le permită să treacă ulterior mai ușor la un alt stadiu al vieții. Un rit de trecere de la un nivel de vârstă la celălalt trebuie marcat. Primirea sa într-un anumit grup trebuie plătită în bani, natură, dar mai ales în băutură. După trecerea acestor rituri, noii membri acceptați sunt autorizați să însoțească aceste grupuri. Primele îndatoriri sunt acelea de a-i sluji pe cei mai experimentați prin purtarea hainei sau a armelor. Activitățile acestor grupuri se desfășoară cu precădere în perioadele de timp liber lăsat de către adulți: seara după zilele de muncă, noaptea, cu precădere, fiind perioada în care au loc aceste întâlniri, zilele de duminică sau de sărbători.

În perioada aceasta parcursă până la căsătorie ei sunt constrânși în mare măsură să își ducă existența în solidaritățile specifice. Obiceiurile de unire sau de aderare la un grup sunt numite „înfătășire” sau „fătășit”, „însurățirea”¹⁴. Perioadele de acceptare de noi membri au loc cu precădere în preajma marilor

⁸ Barbu Ștefănescu, Teodora Ștefănescu, *op. cit.*, p. 524.

⁹ Simona Bala, „Aspecte ale comportamentului sexual în societatea tradițională din Țara Crișurilor”, în *Istorie, etnologie, artă: studii în onoarea lui Ioan Godea*, coord. Aurel Chiriac, Barbu Ștefănescu, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009, p. 361.

¹⁰ Robert Muchembled, *Société et mentalités*, p. 82.

¹¹ Idem, *La violence au village*, p. 195.

¹² *Ibidem*, p. 222.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Barbu Ștefănescu, Teodora Ștefănescu, *op. cit.*, p. 525; Adrian Fochi, *Datini și eresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea*, Editura Minerva, București, 1976, p. 153.

sărbători religioase: Crăciun, Anul Nou, Paște¹⁵ sau în perioadele de trecere dintr-un anotimp în altul. În ceata de feciori erau admiși doar aceia care au împlinit ritualul de inițiere numit „intratul în horă” din duminica Paștilor¹⁶, iar ieșirea din ceată se făcea odată cu căsătoria sau săvârșirea unei infracțiuni care încălca ordinea morală a cetei.

Ca urmare a primirii în grup, novicii sunt datori să se supună regulilor grupului și să respecte ierarhia. Făcând parte din aceeași ceată, „sunt datori a se ajuta unul pe altul”, se confesează unul altuia pentru întărirea amicitiei. Împărtășirea secretelor aduce cu sine respectul reciproc și evitarea dușmăniei. „Înfrățirea și însurățirea sunt cele mai strânse legături de prietenie”¹⁷, iar legământul făcut era cel mai puternic. Modalitatea de practicare a acestor ritualuri la acele grupuri – feciori și fete – sunt asemănătoare. În cadrul grupului de feciori, aceștia își schimbă între ei obiecte cu caracter masculin: un cuțit – nelipsit din arsenalul bărbatului, un fluier etc. Momentele erau marcate nu numai prin schimbul de obiecte, ci și prin înrudirea de sânge. Participanții la un astfel de ritual se tăiau la mâini provocând sângerarea, iar apoi își uneau locurile devenind frați de cruce. Practica prinderii fraților de cruce amintește de vechi rituri de trecere de la o categorie de vârstă la alta, fiind consemnată în mai multe relatări asupra realităților spațiului românesc din secolele XVII – XVIII. În cazul fetelor, acestea schimbau între ele podoabe: cercei, brățări, inele sau obiecte vestimentare realizate de ele – batiste, năframe etc. Însurățirea lor se face printr-un dialog: „Una întreabă: Ții surată pân’ la moarte? Cealaltă răspunde: Țin surată pân’ la moarte. Prima întreabă: Ții surată pân’ la viața morții? Răspuns: Țin surată pân’ la viața morții. Apoi își fac câte un mic dar”¹⁸.

Activitățile cetei de feciori sunt cele cu caracter comun, dar în cazuri deosebite pot fi și particulare. Între cele cu caracter comun sunt jocurile, concursurile de forță sau îndemânare, frecventarea cârciumii – adevărată „școală a vieții”, organizarea de festivități și dansuri, toate sub condiția *sine qua non* a demonstrării și afișării unei „virilități triumfante”¹⁹ exprimate prin fascinația armelor. Aceste acțiuni se desfășoară cu concursul și indulgența adulților. Atitudinile pe care le evidențiază sunt rezultatul unei „constrângerii prin presiunea colectivității”²⁰.

Virilitatea triumfantă este exprimată și în conflictele iscate la nivelul hotarului între două comunități. Afronturile violente aduse de păstori întrețin și prelungesc conflictele de tip xenofob. Brutalitatea care se dezvoltă în astfel de situații servește ca și o „supapă de siguranță” pentru evitarea unor conflicte cu violențe destructive. Acordul tacit între cele două părți este acceptat și de adulți, deoarece conflictele de acest gen se desfășoară în universul lor propriu. Din aceste confruntări se naște o categorie specială, cea a bătaușilor. Prestigiul social de care se bucură face din ei adevărați „bătauși –campioni”. Puterea lor este și în funcție de familia din care fac parte, numărul de frați sau numărul de victime care „le știu de frică”. În schimb, „autoritățile comunitare se străduiesc să îndrepte aceste violențe fie spre exteriorul comunității, fie, la nivelul sătesc, să o controleze, să nu depășească anumite limite care să pună în discuție pacea comunitară”²¹.

Parohul Samuil Gramma din parohia Chereluș (jud. Arad) face la 31 octombrie 1859 o „oficioasă relacune” autorităților despre starea religios-morală a poporului din Chereluș: „Starea religioasă morală a poporenilor incredintiați din ce în ce marge totu mai re se află, cauza este tinerimea miliției aseutata, care neputandusa a se însura, răpiți de patimile trupești, multe imoralități facu, ba și fiicele vedendu maritul loru a fi impedecatu prin asentaciunea anuală, frangandu legăturile de curățenie și a moralității, se dedau după imoralitate ne audită și nepomenită pone acoma in poporulu romanu, și de cumva tinerimea nu va fi libertate lor in furaciune, dupa ce numai in Parochia aciasta se afla fete de maritatu mai multe de 60, toată moralitatea din tinerime se va stinge și voru urma patimiloru sale, ne avendu baiu de cununie, pentru aciasta de doritu ar fi ca tinerimea deplina libertate să dobândeasca spre însurăciune, ca imoralitate din popor să se sterga, putându-se pentru aciasta tinerimea a se asenta, ce și părinți oftendu numai pe fiicele sale bătrânite in păru se nu le vadă”²².

Romulus Vulcănescu face o diferențiere în cadrul cetei de feciori. După părerea sa, „ceata feciorilor era alcătuită din întregul tineret al satului”, având ca prerogative paza satului, transmiterea veștilor prin sat, îndeplinirea activității paramilitare, dar și pe cele de natură economico-culturală²³. Ca și organism bine individualizat, membrii cetei de feciori puteau face parte din sfatul satului, dar numai cu prerogative pur

¹⁵ Adrian Fochi, *op. cit.*, p. 153.

¹⁶ Romulus Vulcănescu, *Etmologie juridică*, Editura Academiei R.S.R., București, 1970, p. 185.

¹⁷ *Ibidem*, p. 154.

¹⁸ *Ibidem*, p. 154-155.

¹⁹ Robert Muchembled, *Société et mentalités*, p. 83.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Barbu Ștefănescu, Teodora Ștefănescu, *op. cit.*, p. 525.

²² Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale, fond *Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, dos. 541/1860, f. 12.

²³ Romulus Vulcănescu, *op. cit.*, p. 184.

executorii, iar în momentele în care își exprimau sentințele în cadrul grupului, o făceau cu aprobarea sfatului bătrânilor – ca organ superior. Sentințele date aveau mai mult caracter etic, fiind mai mult morale decât materiale²⁴. La nivelul satului, ceata mare de feciori putea să aibă mai multe subcete, fiecare având responsabilități bine definite. Se pot identifica, astfel, subceata străjerilor, subceata strigătorilor sau subceata întruajutorilor. Disciplina acestor cete era una foarte rigidă, fiind transmisă prin tradiția orală. Ceata de feciori putea și să execute judecăți în cadru intern asupra celor care încălcau preceptele cetei, nu respectau ierarhia sau sarcinile trasate de starostele cetei, cei care trădau secretele sau se dedau la acțiuni imorale. Sancțiunile puteau fi gradate, de la admonestare verbală, bătaie în cadrul obștii sau chiar eliminarea²⁵.

Între îndatoririle cetei se pot recunoaște strigările justițiare prin sat sau strigările peste sat. Strigătele justițiare erau semnalizări morale, serioase sau ironice împotriva uzurpării legii cutumiare. Aceste pedepse infamante au fost determinate de sistemul de valori al satului tradițional. Efect al acestui tip de pedepse era expunerea publică, o componentă greu de suportat a oricărei pedepse, omul civilizației rurale fiind deosebit de sensibil la reacțiile comunității. În majoritatea cazurilor „iubirile interzise” provocau cel mai adesea acest tip de pedeapsă:

„Foaie verde foi și foi, / Mândruțo-n cătun la voi / Vâlvâie lumea de noi, / Că ne iubim amândoi! / – Lasă lumea să-mi vorbească, / Numai neica să-mi trăiască! / Că dușmanii s-a vorbit, / Potecile ne-a-ngrădit / Nici cu pari, nici cu nuiele, / Numai cu cuvinte grele. / Și dușmanii s-o vorbit / Să ne prinză-n așternut, / Ne puie lanțu’ de gât; / Să ne poarte pe la pod, / Să ne poarte târgu’ tot”²⁶.

„[...] Foaie verde viorea, / Bădiță când oi pleca, / Să vii în fundu’ grădinii, / Să nu ne vadă vecinii. / Căci vecinii s-au vorbit / Să ne prinză la iubit, / Să ne lege cot la cot, / Să ne plimbe satul tot / Că prea ne-am iubit cu foc”²⁷.

Materialul informativ al strigării trebuia să se refere cu precădere la comportamentul individual, familial sau chiar sătesc al tuturor categoriilor sociale precum și al grupelor de vârstă. Strângerea acestui material se făcea direct de feciori și indirect de ceilalți săteni. Informația primită era verificată de căpetenia cetei, el dând și dezlegarea pentru a putea fi prelucrată și adusă la cunoștința satului. Cu precădere erau strigături de tip justițiar folosite ca „armă de luptă morală împotriva abaterilor de la disciplina socială și morală a satului românesc”²⁸.

Corelația între strigările justițiare prin sat și procesul strigat peste sat este relevantă de caracterul sever al celor două forme de activitate care urmăresc moralizarea populației, cum nu putea să o facă „nici legea, nici frica de pedeapsă, nici o autoritate”²⁹.

Organizarea jocurilor de duminică, strigăturile la nunți sau colindatul în postul Crăciunului intrau tot în activitățile care reveneau cetei sau cetelor de feciori. În așteptarea mirelui sau a miresei feciorii din ceată, ca însoțitori ai mirelui, aveau datoria de a descreți fruntea nuntașilor: „Mireasă mirele tău / Poate fi solgă birău / Da’ pă cine ai lăsat / Poate fi purcar la sat”; Sau: „Mireasă junele tău / Bun ar fi ciuhă la grâu / Că-i negru ca ș-un tăciune / Păsări pă el nu s-ar pune”; Sau: „Hăș cocoș din dunga mesii / Nu mânca ochii miresii / Las să-i mănecă junele / Că-i flământ ca cănele”. „La nănașu pă coteț / Răsărit-a căstrăveți / Dâr-aceie-i așe făleț”; Sau: „Nănașu după lădoi / Să vede c-o fost curvoi / Da’ nănașe după ladă / Să vede că nu-i dă treabă”³⁰.

În tot timpul tratativelor dintre cele două părți, pentru a aduce buna dispoziție strigătorul mirelui și uitoarele spun diferite strigături: „Ș-am auzit o minciună / Că mireasa are dună / Da’ când mă dusei la ea / Mă culcai pă cușma mea”. Sau: „Asta fată se mărită / Și nu știe să facă pită / Că și ieri o făcut opt / Și nici una nu s-o copt”; „Asta fată ști juca / Ca-nvățat-o maica sa / Ia te uită cum se-ntoarce / Parc-ar fi legată-n doage / Ia te uită cum s-aruncă / Parcă sare peste-o râpă”³¹.

Perioada lungă de iarnă, împletită mai ales cu postul Crăciunului, făcea să se intensifice activitatea cetei de feciori prin obiceiul colindatului, care „îmbină secvențe specifice riturilor de fertilitate ori cu

²⁴ *Ibidem*, p. 186.

²⁵ *Ibidem*, p. 251.

²⁶ Marian Munteanu, *Folclorul detenției. Formele privării de libertate în literatura poporană. Studiu, tipologie, antologie de texte și glosar*, Editura Valahia, București, 2007, p. 34.

²⁷ *Ibidem*, p. 35.

²⁸ Romulus Vulcănescu, *op. cit.*, p. 255.

²⁹ George Coșbuc, „Tribunalul satului”, în *Univers literar*, XX, 1902, nr. 52; Idem, *Dintr-ale neamului nostru*, București, 1903, p. 131-135.

³⁰ Informator: Nicolae Boțoc din Ucuriș – 76 ani (d. 2013) *apud* Petru Ardelean, *Terra Ucrus: pământul Ucuriș*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2007, p. 182.

³¹ *Ibidem*, p. 183.

caracter augural, cu cele legate de cultul strămoșilor³². Șezătorile la care participă sunt adevărate „serate muzicale” și de bună dispoziție, în care se legau grupurile care vor colinda, dar și momente de repetiție și stabilire a repertoriului. Momentul colindatului³³ era unul deosebit de festiv, fiind însoțit de jocuri specifice de carnaval, scenete specifice perioadei (Irozii sau Vifleemul), dar și prezența unor elemente și simboluri (colacul) care erau chemate să aducă prosperitate în casa celui colindat, exprimarea solidarității și alungarea spiritelor malefice, precum momente de împăcare. În ziua premergătoare Crăciunului, ceata de feciori mergea la Biserică unde cerea binecuvântarea preotului, el fiind și primul colindat, pentru a începe colindatul. Elementul principal al colindului este vestirea nașterii pe pământ a Mântuitorului Hristos, dar poate conține și accente moralizatoare: „Vine-o vreme cine-și vine / Vine-o soră d-a lui Pătru / Stă la poartă și grăiește: / Petre, Petre frate-al meu / Fă-mi și mie loc în raiu! / Eu ți-aș face bucuros / Da' când pe pământ ai fost / Crășmăriță dac-ai fost / Măsurile ți-ai stricat / Apă-n vinuri ai băgat / Loc în rai nu ți-ai cotate”³⁴. Terminarea colindului se făcea cu „alduirea colacului” element de binecuvântare a roadelor pământului: „Feciori, feciori d-a bine ați stat / Ș-ați corindat / Gazda nostu s-o gătat / De-o lună, de-o săptămână / Mai vartos p-astă zi bună / Cu-n dar mândru și frumos / Drept că-i mândru și frumos / Că-i din pelița lui Hristos”.

După aceste cuvinte, ridică colacul de-asupra capului zicând:

„Ploaia picura, grăul răsărea / Soarele lucea, grăul se cocea / În paie ca trestia, în boabe ca mazărea / Pă anuri, pă timpuri / Înaltul stogului, ca-naltul cerului / Grosul stogului, ca grosul pământului / Să fie grăul spicos, să-l mănânce gazda sănătos”. Apoi strigau cu toții: „Amin, amin, amin!”. După aceasta, gazda mai pune pe masă o sticlă de pălincă, iar alt colindător lua sticla și zicea:

„Apoi ascultați / Să dusă gazda pe marginea mării / Și se află în fundul cămării / Dete de-un mare cioban / Ce să nu fie ciorhan / Ne trage o litră de pălincă / Și ne-o duce nouă-n brâncă / Și zice dragi colindători / De vă pare amară, o bag în cămară / De vă pare dulce, șapte hurdaună v-oi duce”.

Un alt colindător strigă, adresându-se gazdei, zicând: „Dacă-i de prună, să știi că-i bună / Dacă nu-i din prun, vezi că nu-i lucru bun / Sfânt Ilie te-o trăzni, butea o plesni / Cercurile bercurile, fundurile răturile”.

Apoi strigau toți: „Amin, amin, amin!” și jucau un joc, mulțumind gazdei, zicând:

„Mulțumim la gazda nost / Că-i harnic și frumos, / Pă masă colac o fost / O sticlă de pălincă / Luată după grindă. / Dumnezeu să cuvinteze / Casa, masa și ogoru / Să nu ne ducă doru. / Cruce-n casă, cruce-n masă / Să fii gazdă sănătoasă, / Noi mergem la altă casă”³⁵.

De asemenea, ceata feciorilor participa și la bunul mers al slujbelor bisericesti prin donarea unei sume în cumpărarea cărților de cult. Exemplarul de la Ucuriș al *Evangeliei învățătoare* (1644) stă mărturie în acest sens: „În știre se face cum că în această carte au dat Boțoc Toader 6 măriași, feciorii satului 6 măriași când au sămăluit corinda; au dat de la Ucuriș Popa Simion, de la Boghiu au dat 4 florinți în cartea aceasta. S-au scris în anul 1790”³⁶.

³² Barbu Ștefănescu, Teodora Ștefănescu, *op. cit.*, p. 530.

³³ În acest sens vezi și *Colinde din Bihor adunate din Voivozi și Cuzap de George Navrea*, ediție și studiu introductiv de Sorin Șipoș și Dan Octavian Cepraga, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2012, 127 p.

³⁴ Petru Ardelean, *op. cit.*, p. 176.

³⁵ *Ibidem*, p. 176-178.

³⁶ Florian Dudaș, *Carte veche românească în Bihor*, Oradea, 1977, p. 61.

LUMEA RURALĂ VĂZUTĂ PRIN OBIECTIVUL A TREI FOTOGRAFI: AL. BELLU, AD. CHEVALLIER ȘI D. GALLOWAY

Narcisa ȘTIUCĂ*

THE RURAL WORLD SEEN THROUGH THE LENS OF THREE PHOTOGRAPHERS: AL. BELLU, AD. CHEVALLIER AND D. GALLOWAY

ABSTRACT

The present work intends to present a series of observations and arguments regarding the memorial value of photographs taken by Al. Bellu, Ad. Chevallier and D. Galloway in the first decades of the 20th century. In our opinion, their work cannot be critically analyzed by disregarding the historical context that determined a certain ideological position and aesthetic attitude. We will also bring arguments against inadequate treatment, from the deontological positions of current visual anthropology.

Keywords: photographers, twentieth century, rural world, ideology and aesthetics.

Moto:

„Faptul că imaginea, în special imaginea fotografică, nu a avut întotdeauna un bun renume se datorează, paradoxal, unor rațiuni total opuse: constrânsă la reiterare, ea ar fi o copie, un decalc, fără mare interes; ar fi înșelătoare și mincinoasă, făcându-ne să credem că ceea ce privim ar fi obiectul real, în timp ce nu ne aflăm de fapt decât în prezența simulacului său”¹.

Pentru specialiștii în etnografie/etnologie și mai ales antropologie ai zilelor noastre absența fotografiei dintr-o documentație completă este de neconceput, pentru că ea „pune imediat capăt scepticismului asupra problemei și îndoielii asupra interpretării. Ea constată, autentifică, garantează. Ea este de domeniul certitudinii, evidenței, mai mult chiar, o probă a obiectivității faptelor”². Dincolo de toate aceste aspecte care țin, în ultimă instanță, de deontologie, fotografia accentuează asupra ireversibilității timpului, cât și irepetabilității evenimentului, confirmând astfel efortul descoperirii prin cercetarea de teren și, totodată, lăsând să se întrevadă ceva din personalitatea, cultura și chiar prejudecățile celui care a realizat-o.

Însă, după cum bine se cunoaște, nu dintotdeauna cercetătorul, realizând ceea ce se numește „observație echipată” (observation armée)³, a fost singurul interesat să colecteze imagini, ci mai curând cei pasionați de artă, de pictură în particular. La colecțiile lor de imagini, nu de puține ori, și etnografii, și istoricii fac referire, în absența unor documentații realizate după canoanele ulterior impuse de știință. Pe de altă parte, astăzi, când extinderea fără precedent a rețelelor de comunicare permite accesarea și valorificarea arhivelor vizuale, imaginile din trecut fascinează mase de oameni, creându-le nu doar iluzia unei călătorii în timp, ci și sentimentul straniu dar delectabil al contemporaneității.

Ideea elaborării acestei lucrări s-a ivit în cele câteva săptămâni de lock-down impuse de pandemia de Covid 19 și a fost apoi adâncită în alte câteva luni – supuse restricțiilor similare – în cursul cărora am observat interesul pentru fotografiile realizate de artiștii profesioniști la începutul secolului trecut până către jumătatea acestuia. Postate cel mai adesea pe conturi de facebook dedicate „tradițiilor autentice românești”, acestea au beneficiat arareori de repere arhivistice, lipsindu-le chiar și datele minimale privitoare la autori. Comentariile care le însoțeau induceau – cel mai adesea fără niciun fundament științific – ideea că ar înfățișa „țăranul arhetipal” și „autenticitatea vieții sătești patriarhale”, ceea ce îndemna la intervenții polemice, nu de puține ori malițioase, ale „urmăritorilor” (*followers*). Cei mai entuziaști lectori-interpreți ai imaginilor, pasionații de „folclor autentic” fără pregătire științifică remarcabilă, dar cu o viziune asupra culturii tradiționale marcată de paseism și idealism, transmisă și asimilată prin pattern-uri educaționale susținute de o naivitate etnocentrică, le declarau „tezaure de reprezentare și simțire”, etaloane demne de a fi urmate pentru revigorarea spiritului național atât de pervertit azi. La antipod se plasau mefienții care, însoțindu-și replicile de diverse simboluri (*emoticons*), taxau imaginile ca fiind artificiale, regizate, irelevante în raport

* Universitatea din București; e-mail: narcisa.stiuca@gunibuc.ro.

¹ François Laplantine, *Descrierea etnografică*, Editura Polirom, Iași, 2000, pp. 114-115.

² *Ibidem*.

³ Claude Rivière, *Introduction à l'anthropologie*, Hachette, Paris, 1999, p. 111.

cu mesajul scris, alunecând câteodată în diatribe la adresa „asupritorilor și exploatorilor care se fandoseau îmbrăcând straie țărănești”.

Atitudinile acestea, cât și acordarea de către mulți muzeografi a unui credit generos valorii documentare a unor colecții fotografice m-au determinat să mă opresc cu mai mult interes asupra a trei dintre cei mai prolifici artiști fotografi. Alegerea lor, cum va rezulta în final, nu este nici inocentă, nici întâmplătoare: biografia lor prezintă puncte convergente datorate epocii în care s-au format și au activat, dar fiecare dintre ei poate fi „revendicat” de o provincie istorică românească pe care au privilegiat-o. În fine, atât Alexandru Bellu⁴, descendent al unei vechi familii sud-dunărene stabilită în Valahia, cât și elvețianul Adolph Chevallier⁵ și scoțianul Denis Galloway⁶ au slujit consolidării unei imagini edificatoare asupra României moderne.

Este îndeobște cunoscut faptul că, după prima jumătate a sec. al XIX-lea, de-a lungul câtorva decenii, a existat practica de a realiza colecții de fotografii cu subiect etnografic în format carte poștală, carte de vizită sau pliant, mai rar, fotografie-cabinet montată pe passpartout, care erau expediate, dăruite, etalate. Înscrișe în această tendință, pitoreștile fotografii realizate de Al. Bellu „au devenit extrem de la modă la început de secol, multe dintre ele fiind multiplicare și puse în vânzare iar altele fiind integrate ca tablouri în ambianța caselor burgheze”.⁷ Este poate un argument demn de luat în seamă sau cel puțin de reflectat acela al influențelor vândute pe care l-au avut asupra fotografului pasionat pictura lui Th. Aman și cea a lui N. Grigorescu. Dar argumentul forte, asupra căruia se cuvine să insistăm dat fiind că interesează și opera celorlalți doi, ar fi cel al deschiderii cercurilor cultivate urbane către arta țărănească, cu aspectele ei fruste, dar mai ales cu cele simplist rafinate și totuși atractive prin cromatică și forme pe care le etala vestimentația.

Aceeași admirație, dublată de pasiunea pentru imortalizarea imaginilor trebuie să-l fi însuflețit și pe Ad. A. Chevallier, cu atât mai mult cu cât în anii care au succedat Marea Unire punerea în valoare a „costumului național” s-a constituit într-o modă aulică menită nu doar să dovedească atașamentul cuplului regal pentru patria de adopție, ci și să încurajeze acest comportament socio-cultural și, prin el, păstrarea și transmiterea „industriilor țărănești”. Din puținele date biografice care ne-au parvenit putem doar să ni-l imaginăm pe artistul fotograf cutreierând Valea Superioară a Bistriței, poposind în sate și printre muncitorii sezonieri și „surprinzând instantanee”. Imaginile păstrate demonstrează însă, la un examen mai atent, minuțiozitate în alegerea momentului zilei, selectarea persoanelor și o îndelungă răbdare în așteptarea „clipei favorabile” în care o secvență de muncă, un crâmpei de dialog să le însuflețească privirea și chipul, dăruind clișeului o irepetabilă mărturie de viață trăită.

Nu este exclusă, așa cum unele voci autorizate afirmă azi⁸, nici o minimă intervenție „regizorală” care să satisfacă nevoia de detaliu, dar mai presus de toate să înlesnească utilizarea aparatului la maxima ei potențialitate. În prefața la recent apărutul album care i-a fost dedicat artistului, criticul Adrian Silvan Ionescu identifică influențe picturale neoclasiciste și impresioniste în compoziții, dispunerea personajelor

⁴ Alexandru Bellu (1850 – 1921) a fost descendent al familiei macedoromâne Bellio stabilită la sfârșitul sec. al XVIII-lea în Valahia. A trăit în adolescență în Elveția și la Paris, unde și-a definitivat studiile juridice și, prin unchiul său, medicul Georges de Bellio, mare colecționar și mecena stabilit în Franța, a cunoscut pleiada de artiști impresionisti (Monet, Pissaro, Renoir) și s-a împrietenit cu pictorul Nicolae Grigorescu. Revenind în țară, s-a căsătorit cu descendentă a unei familii boierești împreună cu care a efectuat lungi călătorii de plăcere în Italia și a revenit în Franța, adâncind studiul pasionat al artelor și păstrând un contact permanent cu cercurile de creatori ai vremii. Tot în perioada 1875 – 1876 a achiziționat aparatul fotografic de ultimă oră, dedicându-se acestui meșteșug artistic odată cu retragerea sa la conacul din Urlați (Prahova). Al. Bellu era atras de prezențele umane mai mult decât de natură, de aceea impresionanta lui colecție conține scene idilice – campestre sau pastorale cu persoane purtând costume țărănești imortalizate în timpul unor momente de răgaz, autoabandon sau chiar de dialog mut, mai rar, efectuând activități banale. Fotografiile sale au fost multiplicare și au circulat intens atât ca tablouri-souvenir, cât și ca ilustrate poștale. Câteva au fost incluse în albumul *La Roumanie en images* (Paris, 1919), apărut după Expoziția Universală din 1900.

⁵ Adolphe A. Chevallier (1881 – 1963), cu origini helveto-române, s-a născut la Broșteni (Neamț). După studii primare și gimnaziale în Principate, a fost trimis la Lausanne, unde s-a specializat în meșteșugul fotografic pentru ca odată reîntors să-și deschidă un atelier în Piatra Neamț. Fiind atras nu doar de fotografia de cabinet ci și de cea în natură, Chevallier a realizat colecții dedicate Văii Bistriței și Domeniului Coroanei Regale de la Bicaz, dar și vieții rurale și mediului industrial al primelor decade ale secolului XX. Muzeul Județean Neamț este deținătorul actual al celei mai importante colecții de clișee și fotografii realizate de Ad. Chevallier.

⁶ Denis Galloway (1878 – 1957) era originar din Țara Galilor și a făcut studii de pictură în acuarelă sub îndrumarea olandezului Jan Toorop. Și-a petrecut aproape un sfert de veac în Transilvania (1926 – 1950), colaborând cu întemeietorul Muzeului Etnografic al Transilvaniei, savantul Romulus Vuia. Fotografiile sale, realizate în Ținutul Pădurenilor, Hațeg, Țara Călatei, Țara Bârsei, Bucovina și Banat, au un real caracter documentar etnografic și o accentuată valoare culturală și memorială. Muzeul Etnografic al Transilvaniei este deținătorul celei mai importante părți a clișeelelor realizate de Galloway.

⁷ Adrian-Silvan Ionescu, *Die Ethnophotographie in den von Rumänen Bewohnten gebieten im 19 Jahrhundert*, în *Revue Roumaine d'Histoire d'Arte, Série Beaux-Arts*, tome XLVII, Bucharest, 2010.

⁸ Florentina Buzenschi, Mihaela-Cristina Verzea, *Ad. A. Chevallier, fotografia Curții Regale (album documentar)*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra Neamț, 2021, p. 25.

în raport cu lumina și fundalul natural și chiar în posturile acestora. Tematic, însă, recunoaște influențele lui Bellu, iar în perspectivă istorică îl plasează ca precursor al lui Berman, alt fotograf al Casei Regale pe care cercetările Școlii sociologice de la București l-au făcut celebru: „Filonul lui se trage din Alexandru Bellu, exploatând foarte mult frumusețea portului popular, expresivitatea chipurilor și romantismul locurilor. Artistul poate fi asemănat cu Iosif Berman, numai că nu a avut șansa unei întâlniri cu un cercetător de talia lui Dim. Gusti, care ar fi putut să contribuie la notorietatea sa. /.../ Fotografiile sunt narative, descriu modul de viață al locuitorilor, păstrând însă limita de discreție, obiectivul oprindu-se la ușa casei. Adolphe A. Chevallier a făcut fotografie etnografică cu sufletul datorită atașamentului față de oameni și locuri, a desprins ceea ce era urât sau trist și a transmis privitorului imaginea unei zone aproape idilice”⁹.

Muncile cotidiene cu acele cuvenite și binevenite răgazuri, sărbătorile cardinale marcate de ceremonii și întruniri comunitare sau de exuberanța trăirii lor și momentele solemne ale existenței umane, cu fastul lor vetust au fost, în principal, cadrele tematice în care s-au manifestat pasionații maeștri fotografi atrași de plein-air, dar și de generozitate luminii naturale și a decorului oferit de fiecare anotimp în parte. Ei doreau să reveleze ceea ce considerau a fi esența ruralului: relația intimă, aproape simbiotică a omului cu natura, apropierea privilegiată de Divinitate, frustetea traiului, vitalitatea și robustețea tipurilor umane, armonia socială și familială, arhaicitatea instituțiilor și manifestărilor.

Majoritatea acestor concepții își au rădăcinile în privirea iluministă și în mitul *le bon sauvage* lansat încă din sec. al XVIII-lea. Lumea rurală era percepută ca un vestigiu al vârstei de aur a omenirii în care mai puteau fi identificate valori morale și manifestări culturale care vorbeau într-un chip tainic și cu atât mai tentant despre un trecut nobil, pierdut odată pentru totdeauna. Mai târziu, educația artistică a tinerilor români plecați la studii în Occident, chiar a celor care au îmbrățișat perspectiva simbolistă sau pe cea impresionistă, s-a fundamentat pe un paseism romantic. Pentru ei natura nu este decât arareori un simplu fundal, ci mai curând o prezență în sine care potențează trăsăturile personajelor: naturalețea și prospețimea, vigoarea și simplitatea sau, dimpotrivă, măreția statuară care simbolizează elanul patriotic gata de sacrificiul suprem.

Poate nu este hazardată o comparație a fotografilor cu cei dintâi culegători-editori de folclor, care considerau că tot ceea ce pot recupera din memoria colectivă necesită restaurare sau cel puțin șlefuire, întrucât, așa cum afirmase B. P. Hașdeu, bunurile culturale orale se erodează, își pierd virtuțile inițiale, fiind supuse „unei triple rotațiuni: prin trecerea din gură-n gură, din țară-n țară și din epocă în epocă”¹⁰. Prin urmare, era nevoie, dincolo de exigențele tehnice, de o intervenție, de o re-compunere a realității astfel încât ea să fie edificatoare pe deplin. Însuși faptul că Al. Bellu își intitulează fotografiile întocmai ca un pictor (Doina, Sârba, La fântână, Pe malul Prahovei), încercând ca prin aceasta să creeze sinestezia dorită, evidențiază intențiile sale de a purta privirea într-o lume care are ritmurile, formele și tentațiile ei. Dar artistul nu ne lasă prea multă libertate în a le descoperi ci, regizând-o după propriile-i canoane și propria imagine a trecutului, vine în întâmpinarea noastră cu imagini create astfel încât, deși atât de departe în timp și ca stil de viață, această lume să ni se pară familiară, s-o înțelegem nu prin sine, ci prin raportarea la ceea ce am învățat, ne-am închipuit despre ea și, mai mult, prin raportare la propriul mediu cultural și social.

Tocmai aici intervine diferența pe care o sesizăm la Chevallier, ale cărui clișee surprind momente semnificative atât etnografic, cât și compozițional artistic. Desigur că nu le putem categorisi drept „instantanee”, cu atât mai mult cu cât, la o analiză subtilă, remarcăm și la el intervenții, dacă e să ne referim doar la faptul că toate persoanele, indiferent de muncile la care sunt surprinse, poartă haine de sărbătoare.

Dacă pornim însă de la afirmația Susanei Sontag că fotografia „plagiază cu entuziasm pictura și continuă să se plaseze față de ea într-o rivalitate febrilă”¹¹, putem remarca intenția lui Al. Bellu de a pune în scenă senzualul într-o manieră operetistică, cultivând un tip special de revelare a trupului ca înveliș al sufletului creator și purtător de frumos. La Ad. Chevallier imaginea se construiește bucolic, natura și omul armonizându-se tandru într-o lumină filtrată care lasă să se întrevadă atât cât este necesar privitorului pentru a completa el însuși o poveste și a rezona cu bănuitele trăiri ale celor imortalizați.

Nu am risca să afirmăm că fotografiile realizate de Denis Galloway se plasează exclusiv în domeniul documentar etnografic și aceasta pentru că niciun artist care se respectă nu poate să desconsidere regulile tehnicii. În teoria artei fotografice s-au formulat patru principii de care trebuie ținut seamă pentru a fi cât mai aproape de o înregistrare sau narare (!) cât mai fidelă a realității: puterea de a atrage privirea (printr-o tratare neobișnuită sau prin alegerea unui subiect inedit), generarea emoțiilor și sentimentelor prin

⁹ Adrian-Silvan Ionescu, *Adolphe Chevallier, un elvețian român, revelator al spiritului național*, în Florentina Buzenschi, Mihaela-Cristina Verzea, *op. cit.*, p. 10.

¹⁰ B. P. Hașdeu, *Ochire asupra cârșilor poporane*, în *Cuvente den bătrâni*, tom II, București, 1879, p. XIV.

¹¹ Susan Sontag, *Despre fotografie*, Ed. Vellant, București, 2014, p. 107.

naturalețe și spontaneitate (impactul vizual), semnificația (informativă, educativă, incitantă, amuzantă sau ca sursă de inspirație sau de polemică) și calitățile grafice¹². Desigur că aceste repere sunt de dată mult mai recentă, însă, prin pregătirea sa atât ca plastician (dedicat acuarelisticii, dar și gravurii și stampeii), cât și ca fotograf, D. Galloway și-a însușit precepte și a stăpânit tehnicile cele mai eficiente ale vremii. Îl recomandă, fără niciun dubiu, nu doar bogata colecție de imagini (cca. 650 în patrimoniul MET din Cluj-Napoca), ci și fișele și corespondența pe care le-a lăsat ca mărturie a unei activități ce îmbina interesul epistemic și respectul pentru cultura cu care lua contact, pe de o parte, cu meticulozitatea selecției documentare și cu efortul pentru reproducerea fidelă a ceea ce observa. Un alt indiciu îl constituie organizarea clișeele pe trei categorii notate literal: cea dintâi se constituia din cele realizate „la comandă” (la indicațiile exprese ale lui Romulus Vuia), fiind înzestrate cu o „clară importanță etnografică”; cea de-a doua alimenta propriile interese, încercări și pasiuni și au ca „element comun /.../ însăși picturalitatea”, iar în cea de-a treia categorie sunt incluse darurile și suvenirurile dedicate sătenilor, „un mijloc de a crea legături, de a-i consolida poziția în comunitate”¹³.

Din perspectiva actualelor exigențe ale fotografiei documentare, i se reproșează și lui Galloway o „atitudine nenaturală” a celor fotografiati: „Faptul că fotografia va fi publică (la muzeu ori expusă în casa celor fotografiati) îi provoacă /.../ să se afișeze, să se prezinte într-o postură cât mai agreabilă, urmărind un model cultural”¹⁴. Este, în opinia noastră, un reproș forțat care nu are în vedere capacitatea tehnologiei din acea epocă și nici aspectele comunicaționale. Aparatura de care dispunea artistul fotograf nu era nici pe departe performantă după standardele actuale: scenele slab luminate erau practic de neimortalizat, iar în exterior, așa cum el însuși demonstra, era nevoie de un timp îndelungat de expunere ceea ce solicita mult grupurile sau persoanele vizate. Cu atât mai mult se puneau aceste probleme în anii 1931 – 1934, când a recurs la tehnica autochrom care reclama abilități deosebite¹⁵. Însă mai întrevădem un fapt care caracterizează munca de teren în general: orice tip de înregistrare presupune, într-o doză variabilă, o atitudine nefirească, forțată sau doar studiată, dar în același timp, încredere și respect mutual. Este în firea lucrurilor să fie așa odată ce, așa cum și antropologul maghiar admite, cei care se supun acestei cerințe a cercetătorului sunt conștienți că imaginea sau vocea lor vor rămâne „impregnate” pe ceva, se vor materializa și vor constitui obiectul tezurării.

Pe de altă parte, însăși interacțiunea dintre „străinul din spatele camerei” și gazdele lui aflate într-o postură destul de ingrată, aceea de observați, obiecte ale interesului și studiului, este una de factură cu totul specială. Nu este, cum s-ar putea crede, nici o „ședință de studio”, organizată în mod similar uneia de artă plastică, bazată exclusiv pe cerințele și viziunea artistului, dar nici un instantaneu preluat spontan, în plină mișcare, desconsiderând contrastul, luminozitatea, tonurile cromatice. Am putea, dovedind indulgența necesară plasării în urmă cu un secol, să ne imaginăm că D. Galloway a căutat să armonizeze ambele tipuri de abordări, făcând acest lucru cu știință și pasiune, dispunând de o tehnologie care-și avea limitele ei, cu toate că era „de ultimă oră”. De altfel, fotografia încă nu era un instrument de lucru apreciat în mediul academic și cu atât mai puțin indispensabil, ci realizarea ei era pusă, deopotrivă, sub semnul pasiunii, al călătoriilor în căutarea ineditului, a pitorescului și arhaicului, dublată de educarea artistică a privirii.

Constatăm că astăzi exegezele imaginilor realizate de cei trei fotografi sunt supuse, concomitent, atât analizei tehnicii și măiestriei fotografice, cât și celei a concepției. Putem vorbi chiar, în cazul unor critici, despre analiza „dramaturgică” a imaginilor cu accent pe intruziunea artiștilor fotografi.

Criticile oscilează între a căuta cu insistență autenticul etnografic, naturalețea și spontaneitatea, și a descoperi valoarea de document a fiecărei creații; pe de altă parte, se manifestă evidenta ezitare între a-i socoti artiști sau cercetători etnografi. Însă apreciem că niciuna dintre aceste direcții nu are în vedere misiunea artiștilor și funcția creațiilor. Poate că nu este superfluu să rememorăm contextul istoric în care toți cei trei fotografi au evoluat și din care decurge, dacă nu asumarea unei veritabile misiuni culturale, cel puțin alinierea la o tendință: crearea unor materiale de promovare a României Mari. Să ne reamintim că, încă înainte cu trei decenii, în ghidul pavilionului Principatelor Unite pentru Expoziția Universală de la Paris alcătuit de prințul George Valentin Bibescu – *Notice sour la Roumanie* –, acesta considera că trăsăturile identitare românești sunt cel mai bine reprezentate de caracterul țăranilor, de modul de viață autarhic și de valorile simple, robuste, apropiate de natură ale culturii lor. Principatele Unite erau promovate astfel ca un tărâm al abundenței și ospitalității ce țineau de ruralitate; conservatoare – ca perspectivă istorică

¹² Andreas Feininger, *Fotograficul creator*, Editura Polirom, Iași, 2015, p. 28.

¹³ Tekla Tötszegi, *Introducere*, în Idem, *Satul tradițional văzut prin obiectivul lui Denis Galloway*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2008, pp. 15-17.

¹⁴ Ernő Kunt, *Az antropológia keresése*, în *Documentatio Ethnographica*, 20, Budapest, 2003 *apud* Tekla Tötszegi, *op. cit.*, p. 16.

¹⁵ Tekla Tötszegi, *op. cit.*, p. 57.

–, cu un debut timid în dezvoltarea economică, dar cu o ambiție obstinată de a-și face loc printre statele-națiuni ale Europei, se definea ca „cea mai europeană țară din Balcani”¹⁶.

Deși se aplică anticipativ norme și exigențe inexistente în epocă, remarcăm adesea raționamente incomplete: se supralicitează obiectivitatea aparatului de fotografiat, ignorându-l pe artist. Or, însăși deontologia actuală recunoaște un grad înalt de subiectivitate care are surse socio-culturale. Așa cum arătam într-o lucrare anterioară, „... între cercetător și obiectul cercetării se interpune aparatul, obiectivul lui. Dacă avem în vedere sensul acestui cuvânt, acesta pare să vină în sprijinul aplicării unuia dintre principiile cercetării etnologice, dar de fapt, acest dispozitiv optic filtrează privirea însăși determinată, la rândul ei, de viziunea particulară, restricționată de incapacitatea fizică a omului de a cuprinde întregul. Privirea și, prin urmare, și fotografia sunt determinate de perspectiva individuală (câmpul, unghiul vizual și plasarea față de obiectul de studiu), cărora li se adaugă influența propriei culturi, hotărâtoare pentru percepție și selecție (interesul, curiozitatea, prejudecățile, inhibițiile, pudoarea), precum și alte determinante strict personale (criterii axiologice, simț estetic, experiențe anterioare etc.)”¹⁷.

În ceea ce ne privește, apreciem creațiile lui Al. Bellu, Ad. Chevallier și D. Galloway ca pe niște martori vizuali ai vieții rurale de la începutul secolului trecut, recunoscându-le – în grade diferite – anumite limite dat fiind că, pe de o parte, sunt influențate de ideologia și de gustul estetic formate în epocă, pe de alta, oferă imagini distincte ale interferenței rural-urban (mai artificioase la Bellu, mai discret insinuate la Chevallier și impregnate de exigențele studiului etnografic la Galloway). În fond, toți trei au fost *cives urbani*, intelectuali prin formație și exponenți rafinați ai spiritului seniorial, așa încât am putea afla în acest plan originea „privirii lor îndepărtate”. Că imaginile create de ei conțin informație etnografică mai multă sau mai puțină, autentică sau confecționată sub semnul esteticului este mai puțin important, căci ele au fost destinate oricum privirii din afară, neexperte, mai apoi colecționării și etalării, păstrării și reconstruirii unei memorii culturale în condițiile istorice ale unor extrem de rapide și de vizibile schimbări. Această informație însă este credibilă, plasabilă în timp și spațiu, prin urmare, până la un punct, poate constitui un reper documentar. Nimic din ceea ce imaginile idilic-senzuale, pictural bucolice sau hieratic descriptive realizate de cei trei artiști fotografi nu poate fi însă excerptat. Oamenii și lucrurile lor, atitudinile și ambianța sunt românești, indiferent că sunt etalate „la comandă”, „forțat”, „scenizat și operetizat”, și tocmai faptul că privirea ne este stimulată să vedem ideile care i-au însuflețit pe autori ne plasează în intimitatea lor de gândire și de concepție, acesta fiind chiar sensul și rațiunea de a fi artei.

¹⁶ Laurențiu Vlad, *Imagini ale identității naționale*, Editura Meridiane, București, 2001, pp. 73-74.

¹⁷ Narcisa Alexandra Știucă, *Cercetarea etnologică de teren astăzi* (curs), Editura Universității, București, 2007, p. 68.

Al. Bellu, *Doina*

Al. Bellu, *La fântână*

Ad. Chevallier, *Idilă*

Ad. Chevallier, *La fân*

D. Galloway, *Femei torcând*

D. Galloway, *Șezătoare*

DINAMICA OCUPAȚIILOR ÎN CONTEXTUL PROCESULUI DE MODERNIZARE DIN SECOLELE XIX-XX. STUDIU DE CAZ – COMUNELE MĂRGĂU (JUD. CLUJ) ȘI RIMETEA (JUD. ALBA)

Lucica BRAD – PARASCHIVESCU*

THE DYNAMICS OF OCCUPATIONS IN THE CONTEXT OF THE MODERNIZATION PROCESS OF THE 19TH-20TH CENTURIES. CASE STUDY – THE COMMUNES MĂRGĂU (CLUJ COUNTY) AND RIMETEA (ALBA COUNTY)

ABSTRACT

In this article we present comparative ethnological research of the dynamics of traditional occupations in the context of the modernization process of the 19th and 20th centuries. The dimension of human life in the 19th and 20th centuries underwent major transformations brought about by political, social and economic changes. Traditional communities had to find ways to adapt to change, and this was done both by finding other occupations for people to do within the community and by migrating to other workplaces. To exemplify the dynamics of traditional occupations within the cultural group and their transformations under the impact of internal or external factors, we present two case studies: Mărgău (Cluj County) and Rimetea (Alba County). Iron working has been the main source of income for the community of Rimetea for centuries. The people of Mărgău have been glaziers from father to son for 100 years, an occupation that has brought them many material rewards. In this article we will look at the context in which these occupations were lost and what they were replaced with.

Keywords: Mărgău, Rimetea, modernization, occupations, traditional communities, Romania.

Introducere

Articolul de față prezintă un studiu etnologic comparativ despre dinamica ocupațiilor comunităților tradiționale în contextul procesului de modernizare din secolele XIX-XX. Comunitățile tradiționale s-au dezvoltat în strânsă legătură cu habitatul natural pe care l-au exploatat, habitat care a generat ocupații specifice, prin raportare la resursele existente. Aceste comunități s-au specializat de-a lungul timpului, dezvoltând practici și tehnici pe care le-au transmis din generație în generație. Pentru a exemplifica mecanismul perpetuării ocupațiilor tradiționale în grupul cultural creator, precum și dinamica acestora, sub impactul unor factori interni sau externi, cum a fost modernizarea economico-socială din secolele XIX-XX, vom apela la două studii de caz: comunitățile tradiționale din Mărgău (jud. Cluj) și Rimetea (jud. Alba). Cercetarea se bazează atât pe istorie orală – vizite în cele două localități și interviuri cu localnicii –, cât și pe surse scrise. La Rimetea au fost făcute două scurte cercetări de teren, în anul 2017, interlocutoare fiind Vigh Margit (Colecția de artă populară Ida Vigh) și Lassel Agnes (Muzeul Etnografic Rimetea). În ceea ce privește localitatea Mărgău sursele orale au fost Braica Sabina (n. 1944 – d. 2022), soție de geamgiu și pictoriță de icoane și obiecte textile, și Brad Floarea (n. 1946), pictoriță de icoane și soție de geamgiu. În acest studiu de caz a fost folosită și metoda autobiografică, având în vedere că autoarea acestui articol s-a născut în localitatea Mărgău, iar părinții și bunicii au practicat meseriile descrise în acest articol. În ceea ce privește sursele scrise, au fost folosite în special scrieri locale, de tip monografie și ghid turistic, care să completeze sursele orale.

Studiu de caz: Mărgău

Comuna Mărgău este situată în zona muntoasă din vestul județului Cluj, fiind alcătuită din șase sate și două cătune: Mărgău (reședința de comună), Răchițele (cu cătunele Doda Pili și Ic Ponor), Buteni, Ciuleni, Bociu și Scind-Frăsinet. În Conscriptia finală a Transilvaniei din anul 1750 aflăm despre Mărgău că are un sol neprielnic culturilor agricole: „Se află pe un sol de fertilitate medie, la poalele munților. Are teritoriul larg dar prea pietros și muntos, necesitând îngrășăminte în fiecare an”¹. Locuitorii din Mărgău, asemeni tuturor românilor din Apuseni, sunt menționați în izvoarele Evului Mediu ca iobagi ai nobililor feudali, ocupându-se în principal cu plugăritul și creșterea animalelor. De asemenea, izvoarele istorice

* Universitatea din București; e-mail: lucia.brad.paraschivescu@gmail.com.

¹ Gheorghe Dragoș Braica, *Mărgău. Pagini de istorie*, Editura Eikon, Cluj-Napoca 2010, p. 166.

menționează că încă de la sfârșitul secolului al XV-lea existau în Mărgău, precum și în satele învecinate, meșteri șindrilari: „Șindrila din aceste localități era recunoscută și consemnată în documentele vremii ca șindrilă de districtul Călatei”². Lemnul de brad nu era folosit doar la șindrilă, ci și la alte produse: grinzi, corni, scânduri, lețuri etc., pe care le comercializau în piețele din vestul țării. Totuși, nu toți locuitorii puteau desfășura astfel de activități, iar în lipsa unei surse sigure de venit și a unui pământ roditor, mărgăuanii obișnuiau să plece la muncă, în zonele de câmpie, la seceratul grâului sau culesul porumbului. În schimbul muncii lor primeau bucate, o cotă din produsele recoltate.

Ocupația care le-a adus locuitorilor din comuna Mărgău cele mai mari beneficii a fost meseria de geamgiu, o meserie care a înflorit odată cu dezvoltarea fabricilor de sticlă și a comerțului. Mai bine de un secol această meserie a fost practică din generație în generație. După unele surse, primii bărbați care au practicat-o au deprins-o de la evrei, din Oradea³ și din București⁴. După alte surse, de la slovaci: „primii care au învățat această meserie de la slovaci, pe care îi numeau tăuți, își luau câte un băiat ori se întovărășeau câte doi și [...] o porneau prin localități strigând «geamuri, geamuri!»”⁵. Un fapt este cert, odată învățată meseria, mărgăuanii nu au lăsat-o să se piardă. A fost o meserie care i-a ajutat să prospere iar ei au deținut un monopol neoficial pentru practicarea ei, prin faptul că și-au păstrat foarte bine secretele meseriei și au preferat ca „ucenicul” să fie fiul, nepotul sau vecinul din Mărgău și nu un strain din orașele în care au ajuns și s-au stabilit. Astfel, în timp, numărul geamgiilor s-a mărit, ștafeta fiind predată în rețea cu circuit închis. Meseria de geamgiu a fost, într-o primă etapă, ambulantă și sezonieră. Geamgiii au străbătut țara în lung și-n lat, cu tolba de geamuri în spate sau în căruțe cu coviltir. De regulă plecau toamna, imediat ce se termina munca la câmp, și se întorceau acasă înainte de Crăciun. Erau și situații când plecau primăvara și se întorceau acasă la începutul verii sau toamna, lipsind astfel de la muncile câmpului, pe care femeile trebuiau să le facă cu ajutorul copiilor și bătrânilor.

„Dovezile despre practicarea acestei meserii, cât și a plecărilor peste munți, datează din veacul trecut, când datorită sărăciei pământului, accentuării stării de exploatare, a politicii de deznaționalizare, mărgăuanii sunt nevoiți să ia calea pribegiei și să treacă frontiera în mod clandestin în Țara Românească. În anul 1896, preotul Aurel Urzică se plângea că «Mărgăuanii cu anii stau prin România ca geamgii și numai ca și în vizită se mai abat din când în când să-și vadă familia»”⁶.

După Primul Război Mondial a fost posibilă trecerea fără restricții în fostul regat, fapt ce a dus la un număr crescut al celor plecați. Mulți dintre ei s-au stabilit în București: „Numărul celor care s-au stabilit în București a crescut atât de mult încât s-a ajuns ca astăzi să fie mai mulți mărgăuani în București decât în Mărgău”⁷. Cei care nu s-au stabilit definitiv continuau să cutreiere țara cu căruța sau cu tolba, atât la periferia Bucureștiului cât și în județele Ilfov, Teleorman, Giurgiu, dar și în Oltenia și Moldova. După Al Doilea Război Mondial geamgiii din București s-au constituit într-o cooperativă numită „geamgii progresiști”. Ea există și astăzi sub denumirea Cooperativa Tehnica Sticlei, însă numărul membrilor a scăzut drastic după anii '90.

Despre viața și meseria de geamgiu povestește Ion Goga în interviul publicat de Cătălin Alexa, în volumul *Vechi meserii urbane*. Ion Goga este originar din Bociu, comuna Mărgău. A început viața de geamgiu la 14 ani, când a plecat la Craiova să lucreze împreună cu tatăl său. „Toți geamgiii din București îs din zona aia, de acolo, din Cluj. Meseria s-a moștenit din tată-n fiu. Tata a fost geamgiu, unchiul meu au fost tot geamgii [...] dar asta o fost practic meserie jidănească, ei o practicau înainte vreme demult, însă ăștia ține foarte mult la secretul meseriei, nici nu te lăsa să te uiți la diamant sau să ți-l dea în mână, să nu-și vândă meseria, adică să nu furi, cum s-ar zice. Și, pe urmă, ei plecând, mare parte s-o retras la ei acolo în Israel, alții o îmbătrânit și așa, moșii noștri, ce știu eu de unde cum, tot așa, au furat meseria asta, s-o lipit pe aici prin București pe lângă ceva evreu și s-o dus din tată în fiu meseria”⁸.

În perioada comunistă geamgiii câștigau foarte bine, marea lor majoritate au prosperat, și-au cumpărat case, și-au trimis copiii la facultate și i-au așezat la casele lor: „[...] înainte era de lucru... înainte de Revoluție să fi lucrat ziua-noapte. Se construia mult, toată țara era un șantier. Nu mai zic, pe șantierele patriei, pe colo, pe colo, pe unde era nevoie, pe acolo te chema să te angajeze. [...] Înainte eram boieri, în sensul că puteam lucra. Eram și tineri, lucram ziua-noaptea. Lucram și în centru și pe teren la întreprinderi, pe colo, pe colo, pe unde se construia. Făceam mii de metri de geam, nu răzbeam. [...] Cam asta a fost pe

² *Ibidem*, p.170.

³ *Ibidem*, p.177.

⁴ Cătălin Alexa, *Vechi meserii urbane: meserii rare în orașul de azi*, Editura Etnologică, București, 2018, p. 98; Gheorghe Dragoș Braica, *op. cit.*, p. 177.

⁵ Nicolae Șteiu, Adrian Laza, *Bociu: satul amintirilor*, Editura Dokia, Cluj-Napoca, 2017, p. 35.

⁶ Gheorghe Dragoș Braica, *op. cit.*, p. 177.

⁷ *Ibidem*, p. 181.

⁸ Cătălin Alexa, *op. cit.*, p. 98.

vremea aia, aveam de lucru, câștigam bine, lucrăm în acord, mă plătea cât făceam. Dacă făceam salariu de 10.000 (n. lei), cum era atunci, 10.000 era cum e acum un salariu de director, 10.000 luam”⁹.

Parcursul geamgiilor plecați din satele comunei Mărgău respectă, într-o mare proporție, același scenariu: la început mergeau cu tolba, apoi cu căruța și după câțiva ani se stabileau într-un oraș, își deschideau un magazin (prăvălie) și își aduceau soția și copiii din Mărgău. Astfel se sedentarizau, devenind locuitori ai orașului care-i adopta. Mărturia lui Ioan Abrudan confirmă acest parcurs ocupațional: „Ioan Abrudan, care a practicat meseria de geamgiu timp de 52 de ani, începând de la vârsta de 13 ani, ne relatează cum timp de cinci ani a umblat cu tolba în zona Târgoviște, apoi patru ani cu căruța, până și-a procurat o mașină ARO. Din anul 1975 a lucrat ca geamgiu la Galați, reușind să-și construiască un magazin”¹⁰. Prin această sedentarizare și așezare departe de locurile natale geamgii făceau următoarele schimbări, când plecau definitiv din Mărgău: își vindeau animalele, iar terenurile agricole, locuințele și anexele le lăsa în grija altor membri ai familiei lărgite, frați, părinți, socri, cumnați etc. An de an, în fiecare vară, geamgii și familiile lor veneau la Mărgău în concediu. Dar era mai mult decât un concediu, era un adevărat ritual. Veneau să-și vadă neamurile rămase în sat, să-și deschidă casele, să-și mai repare prin gospodărie și chiar să își cosească fânețele. După ce coseau fânul, îl uscau și îl strângeau, iar iarna – primăvara veneau să-l vândă C.A.P.-urilor din județul Cluj, ca furaje pentru animale. „Domnii”, cum îi numeau cei care rămăseseră în comună pe consătenii lor stabiliți prin țară, veneau vara la Mărgău încărcăți cu bunătăți și cadouri. Geamgii plecați din comună au contribuit consistent și la cheltuielile comunității, prin donații către biserică sau susținerea lucrărilor de infrastructură.

Meseria de geamgiu era practică de bărbații dispuși să plece și să-și croiască o viață nouă în afara satului. Cei rămași în sat se ocupau preponderent cu creșterea animalelor, agricultura, prelucrarea lemnului etc. Treptat, urmărind dinamica economică și folosind oportunitățile pieței, mărgăuanii găsesc și alte ocupații aducătoare de venituri. Astfel, în prima jumătate a secolului XX ei se inițiază în pictura naivă pe sticlă, demarând o altă activitate prin care s-au remarcat. De data aceasta femeile din Mărgău pictează icoane și tablouri de bălci, care ajung să fie vândute prin toată țara prin intermediul târgurilor și comerțului ambulant.

Redăm în continuare un fragment de interviu oferit de Brad Floarea (n. 1946, Mărgău), despre producerea de icoane și tablouri pictate pe sticlă: “Io așa am pomenit, că maica își aducea geamuri tăiate, le picta și apoi cu ele în spate, mergea la tren în Călățele. Și când aveam 13 ani m-am dus la Nana (n. sora mai mare) la Totești (n. lângă Hațeg), să am grijă de nepoți. Și acolo Nana picta și ea icoane, că învățase de la maica. Și o mai ajutam și eu. Deci asta era în 1959. După ce m-am întors la Mărgău în toamna în care am împlinit 14 ani m-a chemat un vecin să merg la el să-i pictez icoane. Erau câțiva consăteni care chemau câte două-trei fete, așa mai mărișoare, să le picteze. [...] Ne dădeau câte 1,5 lei pe icoană. Într-o săptămână făceam cam 100 de icoane, deci câștigam 150 lei. Și ne prindeau bine, că ne luam haine de ei. [...] Modelele le făceau după icoanele tipărite pe hârtie. Puneau un geam pe hârtie și o copiau așa, mai simplu. Iar pe margini se făceau niște flori. Și asta era modelul după care făceam restul icoanelor. Conturul îl făceam cu penița cu tuș. Apoi veneam cu vopselele și coloram. Și după ce le pictam le puneam într-un raft și le lăsam să se usuce. [...] Aveam un vecin care făcea rame pentru icoane. El numa cu asta se ocupa. Da nu făceam numai icoane, pictam și tablouri cu versete din biblie sau cu diferite animale. Că nu toată lumea voia icoane, că nu erau toți ortodocși. [...] Nana și maica le dădeau pe lângă Hațeg. Că acolo erau mineri și cumpărau, că aveau bani. Cei care mergeau în Regat cu căruța cu geamuri duceau și icoane cu ei. Și stăteau acolo de primăvara până toamna și le dădeau ei. Alții mergeau mai aproape, pe aici prin Bihor și Sălaj. Peste tot umblau mărgăuanii cu icoane și tablouri pictate. Că unii mai făceau și tablouri cu versete, pentru pocăiți, că pocăiții nu cumpărau icoane. Își făceau oamenii bani, că nu aveau niciun venit. Trebuiau să facă ceva să trăiască”¹¹.

La sfârșitul anilor '50 în Mărgău încep să se picteze și năframe și catrințe. Pictura pe țesătura textilă se făcea prin intermediul unui șablon din carton, cu vopsele chimice. Prezentăm în continuare un scurt fragment dintr-un interviu realizat cu Braica Sabina, despre tehnica de confecționare a acestor produse: „În podul casei am pictat până am luat autorizație, să nu mă vadă nimeni. M-am dus la Mărioara Dedii¹², care mi-o fost învățătoare, să mă învețe să pictez năfrămi. Că de la ea o început tate să picteze. Și Mărioara mi-o zis: «Nu te-nvăț, că meseria asta e toxică. Vopselele miros rău și te-mbolnăvești, că ești tânără». Și io am văzut ce scrie pe tuburile ei și m-am dus în Cluj să cumpăr. Și am intrat într-un magazin în Cluj (n. Napoca) și am întrebat de vopsele pentru pânză, care arată ca un tub de pastă de dinți. Și am cumpărat din toate culorile. Întâi am făcut numai o frunză și niște punctulețe. Și pe margini. Învățasem să scot modele și să tai modelele alea pe

⁹ *Ibidem*, p. 100.

¹⁰ Nicolae Șteiu, Adrian Laza, *op. cit.*, p. 35.

¹¹ Interviul cu Brad Floarea (n. 1946), Mărgău, aprilie 2017.

¹² Maria Panea (1920-1977), învățătoare din Mărgău (https://costumedintrasilvania.blogspot.com/2016/07/blog-post_18.html).

carton. Și puneam cartonul acela făcut de mine pe năframă și tot îl mutam. Pe lângă năfrâmi am pictat laibăre, catrințe, peretare. Cumpăram material din bumbac și pictam pe el. [...] No, și după ce le pictam, ude le împachetam, că nu aveau timp să se usuce. Și merea Badea (n. tatăl vitreg) pă sate și le vindea, până n-am scos autorizație. După aceea mergea și la târg cu ele. Și vindea și venea încărcat de bani”¹³.

Icoanele și năframele au reprezentat o sursă importantă de venit pentru fetele și femeile din Mărgău, atingând un vârf în perioada anilor '50-'60. Astăzi găsim icoanele de bălci produse în Mărgău în colecții etnografice, publice sau private, oferindu-ne o perspectivă memorială asupra ocupațiilor temporare și un plus de apreciere pentru comunitățile care au căutat soluții, atât în interiorul cât și în exteriorul habitatului natural ocupat. În ceea ce-i privește pe geamgii, după anii '90, pe fondul liberei circulații a mărfurilor și schimbarea preferințelor clienților, au intrat pe piața românească geamurile din PVC (termopanele). Acestea au dezvoltat o nouă industrie, în detrimentul geamgiilor tradiționali. Cei mai tineri au încercat să se adapteze cererii pieței și au creat ateliere de tâmplărie PVC unde, alături de geamuri, rame și oglinzi, și-au diversificat oferta comercială. Chiar dacă unii au reușit în acest tip de afacere, putem spune că perioada de aur pentru geamgii din Mărgău s-a încheiat odată cu regimul comunist din România.

Studiu de caz: Rimetea

Cine trece azi prin Rimetea observă bogăția arhitecturală a caselor vechi, iar dacă vizitează Muzeul Etnografic din incinta Primăriei va rămâne surprins să vadă că vechiul port popular din zonă era brodat cu fir de aur și garnisit cu blană de jder. Toate aceste reminiscențe ale bunăstării își au originea în sec. XIV-XVIII, când locuitorii de aici se ocupau cu mineritul, prelucrarea fierului și cu comerțul produselor rezultate. În Rimetea secolului al XIV-lea trăia o populație mixtă de maghiari și germani. Din punct de vedere etnic germanii au fost asimilați, însă urmele prezenței lor se regăsesc în numele de familie, anumite denumiri locale și în istoria ocupațiilor din localitate. Germanii au fost cei care au introdus procedee avansate de prelucrare a fierului în Rimetea, încă din secolul al XIV-lea. Perioada de vârf a exploatării și prelucrării fierului de aici a fost atinsă în secolul al XVIII-lea. Această activitate industrială și comercială s-a întrerupt în a doua parte a secolului al XIX-lea, în contextul dezvoltării fabricilor și producției industriale. Bărbații, rămânând fără activitate prin sistarea prelucrării fierului la nivel local, s-au risipit prin toată țara la construcții, pavare de drumuri, căi ferate, sau au emigrat în America. Femeile au rămas acasă și s-au orientat către agricultură și creșterea animalelor. După câteva sute de ani de minerit și prelucrat fierul, în contextul modernizării industriei, o ocupație tradițională și un mod de viață se pierd. Presa vremii a fost preocupată de acest fenomen și astfel au rămas câteva articole din perioada 1899-1910, apărute în ziarul *Aranyosvidek* [Ținutul Arieșului] și reluate de doamna Irén Hantz-Lám în volumul *Valea Trascăului. Ghid turistic*.

Iată ce scria într-un articol din 1899, când soarta minelor și a industriei de fier din Rimetea era deja hotărâtă: „Dacă nu am avea documente scrise despre trecutul industriei de fier de la Rimetea, ne-ar vorbi despre această activitate seculară grămezile uriașe de zgură din lungul pârâului Văii”¹⁴. Conform aceluiași articol, dispariția industriei de fier din Rimetea s-a datorat următorilor factori: creșterea prețului cărbunelui (mangal), datorită gestionării defectuoase a pădurilor, epuizarea minereului limonitic ieftin, cămăta practică de comercianții de fier în detrimentul proprietarilor de forjă, scumpirea forței de muncă și a faptului că: „prelucrarea fierului rimetean s-a păstrat în modul practicat de acum 600-700 de ani, astfel cuptoarele mici din Rimetea nu au putut face față concurenței furnalelor înalte, și au dat faliment”¹⁵. Este foarte clar că producția locală, limitată de capacitatea mică de producție și utilajele învechite, nu a putut să țină pasul cu producția industrială, nici prin cantitatea produsă, dar nici prin raportul calitate-preț.

Un alt articol al aceluiași ziar prezintă urmările desființării industriei de fier din Rimetea asupra indicelui demografic, muncitorii fiind nevoiți să părăsească localitatea și să-și caute un alt loc de muncă, cel mai adesea la construcții de drumuri prin toată Transilvania: „Cât de nefastă este desființarea industriei de fier de la Rimetea, este reflectată și de scăderea populației de la 1800 la 1200 de suflete. Forjele au produs anual pluguri de fier în valoare aproximativă de 50 000 de forinți, majoritatea oamenilor mai săraci au trăit din această sursă, deoarece în aceste ateliere au lucrat aproximativ 700 de oameni [...]”¹⁶.

În continuarea articolului respectiv se propune Statului de la acea vreme să intervină și să subvenționeze cel puțin trei forje, pentru că încă mai trăiau reprezentanții generației care se întreținuse din

¹³ L. Brad-Paraschivescu, *Repere etnografice ale patrimoniului textil din comuna Mărgău*, în *Artă-Istorie-Memorie: patrimoniul cultural național*, coord. Mariana Lazăr, Editura Muzeul Național Cotroceni, București, 2021, p. 454. Interviu cu Sabina Braica (n. 1944 – d. 2022), Mărgău, 11.08.2021.

¹⁴ Irén Hantz-Lám, *Valea Trascăului. Ghid turistic*, Editura Studium, Cluj-Napoca, 2012, p. 148 (*Aranyosvidek* /4 martie 1899).

¹⁵ *Ibidem*, p. 148 (*Aranyosvidek* /25 august 1900).

¹⁶ *Ibidem*, p. 151-152 (*Aranyosvidek* /25 august 1900).

minerit și cunoșteau bine meseria, iar în Rimetea exista suficient minereu de fier, care să justifice o asemenea investiție. Și încheie articolul respectiv: „Haideti să ajutăm la ieșirea din această situație tristă, deoarece este posibil ca peste 10-15 ani să fie prea târziu!”¹⁷.

O tentativă de salvare a industriei de fier și, implicit, a unei ocupații tradiționale care oferise timp de câteva secole mijloacele necesare traiului membrilor comunității, a aparținut unui baron local care a cumpărat minele în 1907 și le-a revândut unei societăți germane de minerit din Silezia, în speranța că aceasta va investi și va repune minele în funcțiune. Însă după aproape cinci ani de cercetări, societatea respectivă a sistat definitiv lucrările la minele de fier din Rimetea.

Presa anului 1907 scria despre ceea ce se întâmpla la Rimetea astfel: „Mașinile, importul uriaș al produselor de fabrică au oprit cuptoarele de la Rimetea, doar un singur cuptor mai lucrează cu un câștig minim. Urmarea firească a acestora este pauperizarea populației. Diademele, scurtele cu blană de jder purtate de fete în biserică, care valorează averi întregi, astăzi se găsesc numai în moștenirea străbunicilor [...]”¹⁸. Toate aceste obiecte vestimentare, care amintesc de perioada de glorie a minelor de fier, pot fi admirate astăzi în Muzeul Etnografic, precum și în colecțiile private de artă populară din Rimetea.

Ultima veste despre minerit este din 24 septembrie 1910, după ce societatea din Silezia sistase definitiv lucrările la mine: „Desființarea recentă a uzinei miniere duce la un fenomen de emigrare masivă în America. Salvarea populației maghiare de la Rimetea a fost ideea preferată a fiecărui guvern, tocmai de aceea este și obligația guvernului actual de a se mișca urgent, pentru asigurarea singurei surse de venit de acolo prin punerea în funcțiune, chiar și cu sacrificii, a mineritului în scopul salvării mănunchiului de maghiarime din marea valahă, deoarece aceasta este nu numai o problemă economică ci și una națională, de neamănat”¹⁹. Iată, așadar, cât de bine anticipase presa vremii efectele pe care le va avea asupra comunității oprirea definitivă a exploatărilor miniere. Pentru a nu lăsa să se stingă cea mai importantă sursă de venit, Rimetea avea nevoie de sprijin financiar de la autorități, sprijin pe care nu l-a primit, deși l-a cerut insistent. Guvernul de la acea vreme nu a făcut niciun sacrificiu pentru salvarea industriei de fier din Rimetea, iar Primul Război Mondial și tot ce a urmat după aceea nu au mai permis reînceperea mineritului. În anii comunismului viața comunității s-a scurs cu dificultate, locuitorii ocupându-se cu agricultura și creșterea animalelor.

După mai mult de jumătate de secol, în care strălucirea de altădată a localității rămăsese doar o amintire, viața economică a renăscut în Rimetea. La finalul secolului XX, după Revoluția din Decembrie 1989, Rimetea a ieșit încet dar sigur din conul de umbră, însă nu prin minerit, ci prin turism. Ca un paradox, casele lor vechi au rezistat deoarece au fost prea săraci să-și construiască altele noi, iar acum, tocmai aceste case vechi atrag turiști din toate părțile lumii. În prezent, patrimoniul arhitectural din Rimetea constituie cel mai mare patrimoniu arhitectural vernacular al regiunii, format din aproximativ 201 de clădiri tradiționale, dintre care 170 sunt clădiri istorice cu valoare arhitecturală și etnografică individuală.

Concluzii

De-a lungul timpului omul a exploatat habitatul natural cu grijă și respect, fiind conștient și recunoscător pentru tot ceea ce primea de la acesta. Dezvoltarea industrială și creșterea productivității au creat un dezechilibru în relația om-natură, dezrădăcinând comunități întregi și schimbându-le perspectiva asupra muncii, timpului și bunăstării. Astfel, comunitățile s-au dezvoltat sau au sărăcit, în funcție de importanța pe care o aveau ocupațiile lor într-un anumit context economic.

Mediul natural poate oferi resurse importante, pe care omul să le exploateze după nevoile și priceperea sa, într-o economie de schimb cu producție limitată. Însă într-un context economic nou, produsele rezultate din practicarea unei ocupații pot să-și piardă valoarea economică datorită unor produse concurente sau diminuării cererii. Industrializarea, intensificarea comerțului și dezvoltarea transportului au creat o dinamică nouă în ocupațiile tradiționale. Oamenii și informațiile au început să circule cu o mai mare ușurință, facilitând atât migrația pentru muncă, cât și intrarea pe piață a unor produse noi.

Prelucrarea fierului a reprezentat pentru comunitatea din Rimetea principala ocupație timp de mai multe secole. Cu atât mai greu le-a fost minerilor și fierarilor din Rimetea să găsească o altă sursă de venit, atunci când producția de fabrică le-a luat clienții. În acel context economic dificil de la începutul secolului XX unii locuitori din Rimetea, care nu și-au mai găsit rostul în comunitate după închiderea minelor de fier, au plecat în S.U.A.

Locuitorii din Mărgău, care la început practicau meseria de geamgiu în sistem sezonier, întorcându-se periodic acasă, după sedentarizare s-au rupt de locurile natale și s-au stabilit definitiv, împreună cu familiile, în alte orașe, unde puteau să-și practice meseria și să ducă o viață mai bună.

¹⁷ *Ibidem*, p.153.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, p. 155-156 (*Aranyosvidek* /24 septembrie 1910).

Observăm că același context politic poate avea influențe diferite asupra comunităților. În timp ce pentru mărgăuani viața a înflorit după Al Doilea Război Mondial, într-o economie centralizată meseria de geamgiu fiind foarte căutată și bine plătită, pentru locuitorii din Rimetea viața economică a stagnat. Însă după căderea comunismului, în anul 1989, contextul politico-economic s-a schimbat, regimul politic democratic și economia de piață au generat și favorizat noi schimbări. În acest nou context meseria de geamgiu pierde teren în fața produselor și tehnologiilor mai performante, care pătrund pe piața românească. Geamgiii mai în vârstă nu reușesc să se adapteze noului curent, însă cei tineri, care decid să rămână în acest domeniu, vor începe afaceri cu tâmplărie PVC. De data aceasta concurența este acerbă, existând numeroase societăți cu acest specific al activității economice. În ceea ce privește localitatea Rimetea, schimbările politice și economice de după anul 1989 au reprezentat o șansă la dezvoltare. Libera circulație a persoanelor și mărfurilor a facilitat creșterea economică prin dezvoltarea turismului. Acesta înflorește spectaculos, locuitorii din Rimetea fiind foarte atenți la prezentarea localității (infrastructură, curățenie, ospitalitate), precum și la oportunitățile de promovare, aducând Rimetea la doar un pas de a fi inclusă în Patrimoniul Mondial UNESCO, într-un dosar comun cu localitatea Hollókő din Ungaria.

Din studiile de caz prezentate observăm că omul, ca parte componentă a unei comunități, va căuta întotdeauna soluții pentru a-și îmbunătăți viața și nivelul de trai. Dincolo de ceea ce oferă mediul natural, economic, social sau politic, omul are abilitatea de a se adapta. Iar dacă nu se adaptează, pleacă, își caută un alt habitat unde să poată trăi la nivelul așteptărilor sale. În prezent nu mai putem vorbi, decât foarte rar, despre ocupațiile tradiționale ca embleme identitare comunitare, deoarece în comunitățile actuale nu mai există coeziunea de altădată, care să pună interesul colectiv înaintea celui individual. Totuși, putem spune că aceste modele identitare s-au păstrat la o scară mai mică, dacă ne referim la ocupațiile care se transmit în cadrul familiei.

Așa cum am putut observa în analiza studiilor de caz, procesul de modernizare și dezvoltarea industriei au influențat pe parcursul secolului XX viața comunităților tradiționale din Mărgău și Rimetea. Astăzi, politicile sociale și culturale sunt noii indicatori care pot influența dinamica ocupațiilor și nivelul de trai al comunităților din prezent.

Ca o concluzie, dar și ca o temă de reflecție despre cum va arăta viața comunităților în viitor, încheiem acest studiu cu mărturia unei localnice din Mărgău, născută în anul 1946, referitoare la timpurile trecute și prezente: „Doamne, da cum să nu fie bine acum? Pai cum era pe vremuri, când eram eu mică și nu aveam cu ce plăti porția (n. impozit) și cum e acum? Atunci trebuia să plătim cotă de carne, de lână, de grâu și trebuia să dăm și bani. Da nu aveam niciodată și ne lua preceptorul lucrurile din casă. Că tata mergea cu carul cu lemne și de multe ori îi confiscau marfa și venea fără niciun ban acasă. Acum statul le dă oamenilor pensie de agricultor, chiar dacă nu au plătit pentru ea, femeilor tinere pensie de boală, dacă au ceva de nu mai pot lucra, și în plus, de când cu A.P.I.A., îți dă și bani pentru pământ. Și nu-ți dă că-l lucrezi. Numai că-l ai și îți dă bani pentru el”²⁰.

Bibliografie

- Alexa, Cătălin, *Vechi meserii urbane: meserii rare în orașul de azi*, Editura Etnologică, București, 2018.
 Brad-Paraschivescu, Lucica, *Repere etnografice ale patrimoniului textil din comuna Mărgău*, în *Artă-Istorie-Memorie: patrimoniul cultural național*, c oord. Mariana Lazăr, Editura Muzeul Național Cotroceni, București, 2021.
 Braica, Gheorghe Dragoș *Mărgău. Pagini de istorie*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2010.
 Hantz-Lám, Irén *Valea Trascăului. Ghid turistic*, Editura Studium, Cluj-Napoca, 2012.
 Șteiu, N., Laza, A., *Bociu: satul amintirilor*, Cluj-Napoca, Editura Dokia, 2017.

Surse orale:

- Mărgău (jud. Cluj)
 Brad Floarea (n. 1946), Mărgău, aprilie 2017
 Braica Sabina (n. 1944-d. 2022), Mărgău, august 20
 Rimetea (jud. Alba) – iulie 2017
 Vigh Margit (Colecția de artă populară Ida Vigh)
 Lassel Agnes (Muzeul Etnografic Rimetea)

Surse electronice:

- https://costumedintransilvania.blogspot.com/2016/07/blog-post_18.html

²⁰ Interviu cu Brad Floarea (n. 1946), Mărgău, aprilie 2017.

UTILITATEA ȘI ARTA ÎN ÎMBRĂCĂMINTEA CASEI TRADIȚIONALE DIN MARAMUREȘUL VOIEVODAL

Ileana POP NEMEȘ*

UTILITY AND ART IN DECORATING THE TRADITIONAL HOUSE IN VOIEVODAL MARAMUREȘ ABSTRACT

Maramureș is a unique destination, located in the heart of Europe, which has carefully preserved the culture, traditions and lifestyle of the peasant from the past. The region is the place of a testament to the traditional, romantic era of simplicity and moral values that we read or hear from our grandparents today. A few habits have changed over the centuries that have passed. Families remain in the same village as their ancestors. The handicrafts and traditions are passed on from generation to generation. Hand-woven clothing is still worn with pride. The church is still the soul of the village. Neighbors know each other and help each other. Maramureș is considered by many the soul of the typical Romanian village. In this context one can notice how the woman had to have a special education to be able to raise her family in the eyes of fellow villagers. With its picturesque settlements, Maramureș concentrates on everything that life means in the country. The folk costume reaches the maximum artistic expression of color combination and stylization of shapes. Traditional culture was formed through the experiences of countless generations and conveys deathless values. One special room is arranged according to the traditional custom of the place, with old and new fabrics beautifully placed on wooden poles.

Visitors to these lands have the unique opportunity to go back in time, to be witnesses to times and a simpler life. The sources of information used are to a great degree part of the local oral history. Villagers found a purpose through order; they obtained the motivation needed for life. Their minds were opened to see the deeper meaning of things.

Keywords: Maramureș, Cosău, Sârbi, woman, cultural values, the work, traditional clothes.

Țara Maramureșului este un spațiu cultural tradițional cu un patrimoniu natural, complex și original, cu amprenta populației românești majoritare, dar și cu puternice influențe ale minorităților. Relațiile interumane au determinat de-a lungul vremii ca fiecare grup să se raporteze la valorile sale, dar și la valorile celuilalt, indiferent că este vorba de obiceiuri, folclor, port popular, limbă sau arhitectură. Maramureșul Voievodal este un spațiu cultural mult mai conservator decât alte zone ale țării, cu atât mai mult cu cât fenomene ca globalizarea și dezagregarea ne îndepărtează de gândirea tradițională, de obiceiuri și de rânduiala satului. Valorile trebuie să fie parte integrantă a stilului nostru de viață, întrucât transformările nu fac decât să grăbească dispariția mărturiilor unei culturi tradiționale create pe experiențele numeroaselor generații. „Viziunea asupra lumii și a vieții oamenilor societății tradiționale era globală și implica în fiecare act valențe multiple menite să întărească în om convingerea în păstrarea bunei rânduiei a vieții sociale ca o unitate” (Pop, 1999: 41).

O parte din tradițiile și obiceiurile maramureșenilor s-au conservat și sunt duse mai departe, unele nu mai au suflul de altădată, iar de altele își mai aduce aminte doar generația cea mai în etate. Maramureșenii au trăit în rânduială, adică într-o ordine arhaică, devenită lege nescrisă. Rânduiala este de ordine spirituală, materială și socială, acestea fiind într-un echilibru permanent. Rânduiala spirituală este cea în care omul trăiește demn în credință și tradiție, cea materială este a lucrurilor așezate, iar cea socială presupune trecerea pragurilor, a etapelor vieții. Lipsa rânduiei și deranjul din viața satului erau sancționate prin versuri, precum: „Rânduială nu-i și nu-i /În ocolu mândrului” (Inf. Pop Axenia, 2022).

Omul este un factor al acțiunii, în care personalitatea și comportamentul adecvat creează responsabilitate morală față de ceilalți oameni și față de societate. Personalitatea contribuie atât la desăvârșirea culturală, cât și la acțiunea socială care de cele mai multe ori înobilează sufletul.

Așteptând colindători sau transformând cânepa în îmbrăcăminte, femeia *era talpa casei*. Remarcabile sunt responsabilitățile femeii tradiționale, nu doar cele casnice, de soție și mamă, ci rolul divers pe care femeia îl are în societate. Ea este cheia activităților meșteșugărești, stăpâna câmpului și a activităților sociale care se petrec în comunitate. Se simte o colaborare mai strânsă cu neamurile pe linie maternă, întâlnirile la ceremonii, la sărbătorile mari și la praznicele bisericesti întăreau această uniune.

Gospodăria, casa cu stătutul a fost și rămân nucleul de bază, locul în care găsim la un loc materiale din natură, lutul, piatra și lemnul. Întâlnirile dintre generațiile vechi și noi, la războiul de țesut, înobilează

* Centrul Cultural Sighetu Marmației; e-mail: ileanapopnemes@yahoo.com.

arhitectura interioară a caselor. Interiorul este adaptat nevoilor casnice, cu valoare pragmatică, luând în calcul valoarea estetică și simbolică a materialelor. Din mâinile lor răsar minunății păstrate pe pereții interiori, pe paturi, în lada de zestre și pe ruda casei. Casele maramureșenilor sunt împodobite de halube (haine). *Cerga, lipideul, țolul, fățoiaia, ștergura, traista, desagii, săcuțul de perină*, toate fac parte din lada de zestre a fetelor de măritat. „De când mă știu am avut rudă în casă. Tăt'e cât'e să văd în casă îs făcut'e de mînurile mele” (Inf. Băbuț Nița, 2020).

Orice lucru începe cu o rugăciune spusă în gând sau cu voce tare. O păstrătoare a meșteșugurilor tradiționale și a rânduiei satului, Ileana lui Verdeș din Desești este o femeie extrem de credincioasă, apropiată de Dumnezeu și de biserică. Îmi spunea că în fiecare dimineață când deschide ochii își spune rugăciunea și *Doamne, ajută-mi*, cuvinte miraculoase fără de care nu poate începe ziua. Așa poate începe orice poveste pe care o auzim de la *găzdoile* satelor maramureșene.

Hainele pregătite în casă erau păstrate în camera cea bună a locuinței, etalate pe rudă. Această cameră este cunoscută sub mai multe denumiri: *casa cea bună, casa cu rudă, casa dinainte, camera cea mândră, camera îmbrăcată țărănește, camera de oaspeți, camera de parade*. Numele diferă în funcție de subzonă, de sat și de anii din perioada de cercetare. În această încăpere se primeau oaspeții și se țineau hainele de sărbătoare. De obicei, camera nu era încălzită, fiind mai umbră, mai puțin pătrunsă de soare, astfel hainele sunt păstrate mai bine. În trecut, la fel ca în celelalte sate maramureșene, încăperea avea lut pe jos, iar mai târziu a fost podită cu scândură de brad. De pe pereți nu lipsea varul stins și „rolul”. Cu ajutorul acestuia se aplicau motivele care împodobeau pereții. Cele mai căutate roluri de perete erau cele cu: oglinda, cununa, ruja, frunza stejarului, cireșe, hribe, roți ș.a. Pereții familiei Băbuț din satul Sârbi păstrează acest tip de zugrăveală veche. Botezul-nou născutul, nunta-mirii, petrecania-mortul, toate etapele și momentele importante se desfășurau în această încăpere.

„No fo casă în Sârd'i, să n-aivă rudă. Erau cocoan'ele mn'ici când am făcut ruda asta” (Inf. Băbuț Nița, 2020). Ruda familiei Băbuț a prins viață în urmă cu mai bine de 45 de ani. În prezent, în jumătate din case a rămas rudă, fie că sunt case mai vechi sau mai noi, indiferent de materialul utilizat la construcția casei. Cu circumferința între 15-20 cm, lemnul rotund, de obicei bradul curățat de coajă (cu suprafața netedă să nu se agațe hainele) se prinde cu ajutorul cârligelor de fier în ambele capete, iar uneori și la mijloc. Instalarea se face pe toată lungimea camerei, la perete, iar dacă încăperea este mai mare decât rudă, de o parte și de alta, între rudă și peretele casei se va lăsa un gol pentru *a îmbla aerul* (a circula). Aceasta este prinsă în tavanul casei, a locului de odihnă, deasupra patului. Preț de câteva momente, omul poate admira bogăția cromatică, simbolurile care-i pot aduce liniște, contemplare și amintiri din marile momente ale vieții. Astfel, mintea omului parcurge riturile de trecere, sărbătorile importante și marile evenimente din familie. Cromatica și simbolurile nu fac decât să ne pună în lumina ochilor viața împlinită care se scurge. Toate acestea sunt parte din universul omului, din firescul sensului și al vieții.

Țărăncile recepționau culorile, motivele și compozițiile din natură. Elementele erau aduse din exterior și transpuse în miniatură pe îmbrăcămintea casei. Orice casă cu ajutorul femeii arată tomn'ită (aranțată) dacă o îmbraci cum trebuie, iar casa fără halube arată negată. Casele din Sârbi au o singură rudă așezată pe un perete, însă sunt sate unde rudă se întinde pe doi sau trei pereți, mai ales la familiile înstărite. Nu lipseau versurile cu aluzii satirice pentru tânăra din Maramureș, care se pare că nu prea avea timp sau interes să își pregătească zestrea. Cu diverse ocazii, de Bobotează (la Strigatul din Coastă) și la joc se strigau versuri compuse de feciorii din sat. „Tu mândruță, tu mândruță, /Fă-ți cergă și perinuță /M-am urât durnind pe frunză./ Că de când s-o dezvărât/ Tăt pe frunză m-am culcat /Și pe cetină de brad/ Că de când s-o dezgolit/ Tăt pe frunză mi-am durnit, /Pe cetină de molid” (Revista *Calendarul Maramureșului*, nr. 10 – 11.2010).

Meșteșugul hainelor cere răbdare și muncă în etape. După ce se tund oile din gospodărie (rasa Țurcană în Maramureș), lâna se spală în apa râului, se limpește foarte bine, astfel încât să se ducă usucul, acea substanță unsuroasă. Se întinde prin răsfirare și se usucă în gospodărie, pe garduri, pe scânduri, pe fușteii (treptele) de la scară. Urmează o serie de etape, scălmănatul, separarea firului lung și torsul care începe toamna după ce s-a strâns recolta de pe câmp. Vara torc bătrânele care nu mai pot sta la câmp în bătaia soarelui. Din firul tors se face *tortul* sau *scutul*. Acesta apare ca o legătură de fire înfășurate sub formă de colac. Tortul se opărește bine, se stoarce, se scutură și se pune la uscat. Ca să nu fie aspru la atingere trebuie ferit de soare. Culorile se pregătesc separat, iar prin combinații se obțin mai multe nuanțe de roșu (ca jaru, roșu mohorât, roșu înfocat, roșu închis), galben (bulbuc, galben ca uleiul, galben ca floarea de doveac, galben ca arama, galben ca țigla, galben lut, galben spre roșu), albastru (ca cerul, albastru deschis, sărin, albastru închis, albastru verzui, albastru vânăț), verde (ca frunza, verde tânăr, verde bătrân, verde negrâi, verde mușchi, verde albâi, verde albăstrui, verde gălbânuț). Femeia care se ocupă cu vopsitul lânii trebuie să fie bună cunoscătoare a plantelor din natură. De la unele se folosesc florile, frunzele,

rădăcinile sau scoarța. Se întrebuințează anumite plante de ceai care nu se găsesc în zona noastră, de aceea sunt achiziționate din farmacii. Atât în zilele noastre, dar și în trecut se foloseau coloranții aduși din zona Făgărașului, dar aceștia obolesc lâna și în timp o strică, pe când hainele vopsite cu plante naturale *n-au moarte*.

Tiara (războiul de țesut) se instalează în funcție de anotimp, fie în încăperea de lucru a casei sau în anexele gospodăriei. Instalarea o face femeia casei, cea care urmează să țeară, fiind ajutată de o altă femeie din vecini sau din neam. Țesutul în tiară durează și câte o iarnă întregă. Gospodina poate termina un anumit tip de haine și să înceapă altul. Hainele se împart în două, cele de casă și cele de corp. În cazul unor haine (mai ales a celor de corp) care necesită îndesare, materialul este dus la piuă și la vâltoare dacă este cazul, iar cusutul îl va face croitorul (sabou) care se ocupă exclusiv de hainele groase.

Primul strat așezat pe rudă este lipideul simplu sau cu ciur (dantela făcută de mână, în formă dreaptă sau cu colți) căruia în timp i s-au adăugat alte rânduri. De regulă, lipideul este din cânepă, iar ciurul este făcut cu acul de ciur prevăzut la capăt cu un mic cârlig. Motivele de pe dantelă sunt cele cu păsări, în biscuiți (motiv geometric), cu cireșe și cu pene mai mari sau *mânânțele* (mărunte). Dantela se coase pe toată lungimea lipideului. Pe rudă se pun în 3-4 straturi de haine de casă. Cerga este cel de-al doilea strat. Aceasta se pune îndoită la poale, pentru a sta *mândru* și a se forma buzunare în care se țin diverse obiecte ca: zgărdane, bani, acte, lucruri care nu se țin la vedere. Făcută din lână, dintr-un fir tors mai gros (îndrugat), cerga este utilă, estetică, având rol protector și generator de căldură. Pe masa mortului este așezată *să nu-i sie frig mortului*. În biserici, cu precădere este căutată cerga cu alb, negru și sur (gri). Despre aceasta se spune că e *mai domnească*. În momentul de față nuanțele potolite au fost înlocuite cu unele mai vioaie, transformând cerga într-o explozie a bucuriei și a luminii. În Sârbi nu se fac cerge învârstate (cu dungi), predominând cele colorate și cu motive florale. Motivele folosite sunt: *în coște*, în cunună, *cu rug*, cu codru, în crengi și cu frunza nucului. Pe cele 3-4 straturi se așază câte 6-8 cerge petrecute o singură dată peste rudă. Dimensiunea unei cerge este de 2 metri lungime și 1,5 lățime, dar aceasta diferă în funcție de necesități. Spre deosebire de alte sate, în Săpânța nu se pun cergele pe rudă. Acestea sunt arhicunoscute în lumea întregă, poate sătenii „s-au cumpțit” (s-au obișnuit) cu ele. Al treilea strat e cel al fătoilor (fețe de masă), în număr de 3,4 bucăți. La început au fost simple, făcute din lați care se prindeau la mijloc. Apoi li s-a adăugat dantela pe toată lungimea. Cele mai cunoscute motive sunt cele cu ploaia și cu mălinul. Cel de-al patrulea strat este format din pânura de trăisti și desagi de sărbători, material ce se deosebește de cele de toate zilele. Țesătura este în carouri, predominând combinația alb-negru. După culoare, după motivele de pe baier (legătoarea atașată), prin felul de a lega și de a purta traista, omul își poartă *satul împreună cu traista*. Pe ultimul rând sunt așezate țolurile. Acest strat iese cel mai puternic în evidență. Țolurile se fac cu urzeală de cânepă, alesul se face cu migală și măiestrie. Nu există haine care să nu aibă o întrebuințare precisă. Țolurile pe Valea Izei se fac sub formă de lați (bucăți de dimensiuni mai reduse), iar așezarea pe rudă se face pe lățime, spre deosebire de Valea Marei și a Cosăului unde țolurile se pun pe lungime. Podul (fondul) este de obicei negru și mai rar roșu mohorât (închis), alb, albastru sau verde. Nu lipsesc bordurile, chenarele și treptele. Motivele sunt cele cu cerbi, cătane, oameni antropomorfizați (interlocutoarea le zice copii), raiul, în cruci, în romb (roată în Maramureș), în stele, greble, cârlig culcat sau cârlig întors. O cergă poate să fie terminată într-o săptămână, în comparație cu țolul lucrat mai migălos. Acestea se aleg *fără spor*, pe când o cergă poate fi gata și într-o săptămână, lâna fiind îndrugată mai gros. Țolul este unul dintre elementele tari ale hainelor tradiționale. La nuntă călăreții au caii înștruțați cu țoluri, iar la biserică jurământul mirilor se face prin îngenunchierea pe țolul adus în traistă, de către mama miresei. Este binecunoscută strigătura din Maramureș: „Popa t'e-a jura pă țol/Tu altu nu-i si fețior ...sau pentru mireasă... / Te-ai culcat sara pă țol / Și te-ai sculat târzior”... . Țolurile care se pun pe rudă sunt din lână, iar în timp s-au produs mutații prin introducerea altor fibre. Peneaua (*harastul*) se utilizează și pentru săcuții de perină (fețele de pernă) sau la *căpătăiele* (adică numai partea din față) alese sau cusute. Pernele se pun deasupra (pe țol) între rudă și locul rămas gol până la tavan. Sunt sate în care fețele de pernă nu fac parte din îmbrăcămintea de rudă. Pânza de cânepă a fost înlocuită cu cea de bumbac, iar fețelor de pernă li s-au adăugat bezeri (volănașe). Pe acestea întâlnim motive geometrice, fitomorfe și avimofe. Pernele umplute cu otavă își vor găsi utilitate în familia tradițională a mirilor. Ștergurile nu se pun doar pe pereți, la icoane sau la talgere (farfurii), ele pot fi expuse și pe rudă. La doi-trei ani, poate trec și cinci, ruda se desface, iar hainele se spală la vâltoare, se aerisesc, apoi ruda se reface în preajma celor două mari sărbători de peste an, Paștele și Crăciunul.

În concluzie, materia primă și tehnica se păstrează ca în urmă cu sute de ani, iar evoluția motivelor tinde spre artă, Meșteșugurile se transmit peste generații, adăugându-se elemente noi. Mutațiile și dinamica satului sunt resimțite și în țesături. Între om și arta războiului de țesut, între funcția utilitară și cea decorativă

s-a statornicit o relație indestructibilă. Toate elementele au încărcături simbolice. Acestea îi deschid omului calea spre mediul înconjurător, astfel încât totul să aibă sens și înțelegere.

Notă: Aceasta este o încercare de transcriere fonetică, în care am utilizat un număr restrâns de semne, pentru a facilita accesul la text și altor cititori interesați, nu strict specialiștilor. Menționez faptul că, în calitate de locuitor al acestor ținuturi, cunosc specificitățile subdialectului maramureșean.

Fotografiile au fost realizate de subsemnata (perioada 2018-2020)

BIBLIOGRAFIE

Pop, Mihai, *Obiceiuri tradiționale românești*, Editura Univers, București, 1999.
Revista *Calendarul Maramureșului*, nr. 10 – 11, Editura Cybela, Baia Mare, 2010.

Informatori:

Băbuț Nița, 69 de ani, Sârbi, Maramureș, 2020.

Pop Axenia, 73 de ani, Ocna Șugatag, Maramureș, 2022.

Verdeș Ileana, Desești, 67 de ani, Maramureș, 2019.

Rudă din satul Sârbi – Valea Cosăului, la familia Băbuț (foto – 2020)

„Cerga cu bdițe”, Sârbi – Valea Cosăului, familia Băbuț (foto – 2020)

Rudă din Săpânța, la familia Irina și Toader Pop (foto – 2020)

Rudă din Desești (foto – 2018)

Ileana lui Verdeș din Desești (foto – 2018)

Rudă din Săliștea de Sus, Muzeul Satului Maramureșean – Sighetu Marmăției (foto – 2020)

Rudă din Săliștea de Sus (detaliu), Muzeul Satului Maramureșean – Sighetu Marmăției (foto – 2020)

Mătușa Anuța lui Todici din Văleni (foto – 2018)

INSTALAȚII TEHNICE ÎN SATE DIN SUDUL BIHORULUI LA MIJLOCUL SECOLULUI XX

Ioan GOMAN*

TECHNICAL INSTALLATIONS IN VILLAGES IN THE SOUTH PART OF BIHOR COUNTY IN THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY ABSTRACT

The study highlights a document from April 20th, 1946 regarding a statistic of the so-called industrial objectives, mainly peasant hydraulic installations, which functioned at the mentioned date in the localities from Vașcău area, Bihor County. The scientific value of the document is given by the information included in it where appear mentioned the names of the owners who had these installations, the locality where they functioned, the type of production, their capacity of production in 24 hours, the number of persons who worked at the installations, the storage capacity and the product stock at that time. The document was elaborated by the local authorities at the request of the Bihor County Prefecture and at the request of the Ministry of War in which are mentioned 145 industrial objectives among which we also find 137 peasant hydraulic installations. Among them are remembered 12 water saws which functioned only in 9 localities: 3 in Pietroasa, 2 in Chișcău and one in Câmpanii de Sus, Dumbrăveni, Fânațe, Gurani, Poiana, Săliste de Vașcău and Sighișel; 121 water mills mentioned only in 42 localities, most of them were functioning in Călugări – 9; in Cărpinet – 8, in Chișcău – 8; in Izbuc – 5, in Leheceni – 5; in Săliște de Vașcău – 5, in Șuștiu – 5, in Vașcău – 5, in Colești – 4; in Lunca – 4, in Poiana – 4, in Briheni – 3; in Dumbrăveni – 3; in Fânațe – 3, in Ferice – 3; in Seghiște – 3, in Băița – 2; in Brădet – 2; in Câmpanii de Jos – 2; in Câmpanii de Sus – 2; in Cusuiș – 2, in Ghighișeni – 2, in Hârșești – 2, in Rieni – 2, in Sighișel – 2; in Ștei – 2, in Valea de Jos – 2, in Vărzarii de Jos – 2 and only one mill in Băleni, Stâncești (Broaște), Buntești, Cociuba Mică, Gurani, Hotărel, Lazuri de Beiuș, Pietroasa, Poienii de Jos, Poienii de Sus, Săud, Sudrigiu and Valea de Sus and also 4 oil presses, 2 in Lunca and one in Șuștiu and one in Cărpinet.

Keywords: peasant crafts, water mills, water saws, oil presses, Vașcău, Bihor.

În lumea satului de odinioară, plusul de randament sau de performanță era dobândit, cel mai adesea, printr-un aport tehnic pe măsura activităților menite a fi întreprinse. În secolul trecut, un loc cu totul aparte în strădania țaranului pentru agonisirea celor necesare traiului de zi cu zi îl aveau și o seamă de instalații tehnice folosite, cu precădere, pentru prelucrarea unor materii prime (cereale, fibre textile, lână, piei, lemn, piatră etc.)¹, întrebuințate atât pentru prepararea unor alimente, cât și pentru realizarea anumitor piese de îmbrăcăminte sau obiecte de uz casnic ori gospodăresc.

Dintre toate instalațiile folosite în trecut de lumea satului, cele acționate hidraulic, mânate de forța râurilor care străbăteau sau se aflau în apropierea multor localități, vor fi cele mai răspândite și de departe cu impactul tehnic și de putere cel mai ridicat. În definitiv, vorbim de unele dintre cele mai evolute componente ale așa-zisei industrii țărănești, adevărate „mașini”, dacă ținem cont de înzestrarea tehnică a acestei lumi², care vor sta la baza practicării și apariției unor îndeletniciri de sine stătătoare precum morăritul, jogăritul, piuăritul sau tescuitul. Utilizarea unei atare energii naturale a creat condițiile impunerii unui anumit grad de automatizare a proceselor tehnologice, care a facilitat trecerea de la sistemul „om-unealtă”³, predominant în cadrul meșteșugurilor, la un alt sistem, mai performant, „om-mașină”, întâlnit în cadrul mai multor îndeletniciri ale așa-zisei „industrii țărănești”, una în care meseriașul devine, în cadrul procesului de producție, din mânuitor al mijloacelor de muncă, mai mult un supraveghetor al acestora⁴. Randamentul și capacitatea de producție a unor astfel de instalații depindea de performanțele *sistemului mecanic*, cel ce prelucra nemijlocit materiile prime (pietre de moară, ciocane, pânze de fierăstrău etc.), de a *sistemului energetic*, care servea la captarea energiei cinetice a cursului de apă (constituit din roți hidraulice), dar și de cel al *sistemului de*

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: etnografie@mtariicrisurilor.ro.

¹ Corneliu Bucur, *Evoluție și tipologie în sistematica instalațiilor tradiționale din România*, în *Cibinium*, 1974-1978, Sibiu, 1979, p. 118.

² *Agricultură, meșteșug și comerț la locuitorii zonei Beiușului în secolele XVIII-XX*, coord. Barbu Ștefănescu, Aurel Chiriac, Ioan Goman, Stelian Nistor, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2001, p. 130.

³ Corneliu Bucur, *Istoria tehnicii populare*, în *Istoria tehnicii și a industriei românești*, coord. Victor Spinei, Editura Academiei Române, vol. I, București, p. 22.

⁴ Idem, *Creația tehnică și științifică populară românească*, în *Istoria gândirii și creației științifice românești*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982, p. 99.

transmisie, intermediar între celelalte două, care participa la transformarea energiei hidraulice în energie sau forță mecanică⁵.

De-a lungul vremii, zona la care facem referire a mai fost în atenția unor specialiști care în cercetările lor au avut în vedere și spectrul ocupațional al populației de aici⁶, e drept, insistând mai mult asupra îndeletnicirilor meșteșugărești⁷ practicate de localnici și mai puțin asupra instalațiilor țărănești folosite de aceștia. Totuși, dintre preocupările științifice care au avut în vedere acest domeniu de activitate a lumii țărănești din zona noastră, pot fi amintite unele cu privire la morile de scânduri⁸, la mori de făină, la prese de ulei și pive de postav⁹.

În cele ce urmează, continuând oarecum mai vechile noastre preocupări privind instalațiile țărănești din această zonă¹⁰, vom încerca să punem în valoare un document de arhivă, care cuprinde o statistică a așa-ziselor „întreprinderi industriale” aflate în satele din plasa Vașcău, la 20 aprilie 1946. Valoarea științifică a documentului este dată de informațiile cuprinse în cadrul acestuia în care apare menționat numele proprietarilor acestor instalații, localitatea în care funcționează, natura producției, capacitatea de producție pe care o au într-un interval de 24 de ore, numărul de persoane care lucrează în cadrul lor, capacitatea de depozitare a stabilimentului și stocul de produse pe care îl avea la acea dată¹¹. Documentul este unul ceva mai vast, care face referiri și la alte societăți de producție, unele deținute acum de stat sau de autoritățile locale, fiind elaborat la cererea Prefecturii Județului Bihor, în urma solicitării Ministerului de Război, în baza unui ordin emis la 31 martie 1946, prin care se cereau „date absolut reale” despre „situația întreprinderilor industriale din Oradea și județ” pentru a cunoaște cu exactitate „situația resurselor din teritoriu”¹². Ca urmare a acestei solicitări, Pretura Plasei Vașcău va înainta o astfel de „situație” care cuprinde numai puțin de 145 de obiective „industriale”, dintre care 8 se aflau în general în administrarea unor agenți economici sau comunități locale, iar 137 sunt doar instalații hidraulice (12 fierăstraie de apă,

⁵ *Ibidem*, p. 99-100.

⁶ *Agricultură, meșteșug și comerț la locuitorii zonei Beiușului*; Nicolae Țucra, *Vaşcăul – comună – oraș – ținut. Monografie*, Editura Brevis, Oradea, 2000; Moise Popovici, *Contribuții la monografia comunei Lehecenii*, în *Transilvania*, nr. 6, Cluj, 1912, p. 509-530.

⁷ Dintre acestea amintim: Tancred Bănățeanu, *Arta populară în satele specializate din raionul Beiuș, Regiunea Oradea*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, nr. 1-2, București, 1954, p. 21-38, Idem, *Sârbești – sat de sumănari din regiunea Crișana*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1959-1961*, p. 65-78, Cluj-Napoca, 1963; Maria Boeșe, *Arta cojocăritului în valea superioară a Crișului Negru*, în *Biharea*, I, Oradea, 1973, Idem, *Cărbunăritul în Bihor (Valea superioară a Crișului Negru)*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 465-474; Tereza Mozes, *Ceramica populară din Țara Bihariei*, în *Zilele folclorului bihorean*, Oradea, 1973, p. 63-76; Moise Popoviciu, *Meseriași și negustori români în cercul Vașcoului*, în *Transilvania*, anul XLV, nr. 10-12, 1914, p. 469-480; Angela Sălăgean-Butean, *Portul și industria casnică din plășile Beiuș și Vașcău (județul Bihor)*, în *Transilvania*, nr. 7-8, Sibiu, 1942; Boris Zderciuc, *Cu privire la situația social-economică în localitățile din sudul raionului Beiuș (Regiunea Crișana) specializate în meșteșuguri artistice (de la mijlocul secolului al XVIII-lea, până la începutul secolului XX)*, în *Studii și cercetări de etnografie și artă populară*, București, 1965, p. 53-65; A. Chiriac, *Rolul manufacturii de fier de la Vașcău în dezvoltarea meșteșugului sătesc al fierăritului din nord-vestul României*, în *Crisia*, XV, Oradea, 1985, p. 375-387; Idem, *Evoluția meșteșugului fierăritului în satele din sudul Bihorului (sec. XIII-XIX). Considerații generale*, în *Crisia*, XIX, Oradea, 1989, p. 621-629; Idem, *Transportul și desfacerea produselor provenite din satele cu meșteșuguri specializate în olărit și fierărit din depresiunea Beiușului*, în *Biharea*, VII-VIII, Oradea, 1980, p. 211-240; Idem, *Transportul și desfacerea produselor meșterilor specializați în prelucrarea lemnului din depresiunea Beiușului*, în *Crisia*, XIV, Oradea, 1984, p. 439-464; Ioan Goman, *Informații arhivistice despre fierăria țărănească de la Briheni în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Biharea*, XXXIV-XXXVI, 2007-2009, Oradea, 2011, p. 43-64; Idem, *Aspecte ale olăritului din zilele noastre în sate de pe valea superioară a Crișului Negru*, în *Adevărul omeneste posibil*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2001, p. 647-651; Idem, *Izbuca – un sat bihorean specializat în arderea varului*, în *Biharea*, XXVI-XXVII, 1999-2000, Oradea, 2005, p. 93-111; Idem, *Meșteșugul vărăritului în sate din Depresiunea Beiușului*, în *Biharea*, 2001-2003, Oradea, 2006, p. p. 53-92; Elena Grigorescu, *Sumănăritul în depresiunea Beiușului*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 535-540; Cosmin Macavei, *Aspecte privind meșteșugul olăritului în satul Lehecenii*, în *Revista bihoreană de istorie*, anul III, nr. 5, Oradea, 2005; Barbu Ștefănescu, *Câteva aspecte ale practicării „scărăritului” la Cresuia*, în *Biharea*, XIX-XX, 1992-1993, Oradea, 1994, p. 77-88; B. Ștefănescu, A. Chiriac, Florica Goina, Florian Costin, *Locul meșteșugurilor tradiționale – spătărit și olărit – în viața satului Valea Neagră de Jos*, în *Crisia*, XVIII, Oradea, 1988, p. 453-510, Aurelia Tița, *Contribuții la studiul meșteșugurilor în lemn de la Budureasa (regiunea Crișana)*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1962-1964*, Cluj-Napoca, 1964, p. 367-385.

⁸ Ana Ilea, *Documente medievale despre morile de scânduri din Țara Crișurilor*, în *Biharea*, V, Oradea, 1978, p. 141-156.

⁹ Valer Butură, *Contribuții la studiul instalațiilor tehnice țărănești din Munții Apuseni (mori, prese de ulei și steze)*, în *Revista de etnografie și folclor*, tomul 9, nr. 6, București, 1964, p. 597-613; Anca Maria Maghiar, Alexandru Maghiar, *Moara de apă în comitatul Bihor*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2012, p. 111-151; I. Goman, *Aspecte ale practicării olăritului în sate din Crișana*, în *Biharea*, XXXI-XXXIII, 2004-2006, Oradea, 2009, p. 17-32.

¹⁰ I. Goman, *Date despre evoluția morăritului în sate de pe valea Crișului Negru în secolul al XVIII-lea și în prima parte a secolului al XIX-lea*, în *Interferențe intelectuale. Studia in honorem Aurel Chiriac sexagenarii*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, coord.: B. Ștefănescu, I. Goman, Oradea, 2012, p. 331-342.

¹¹ Arhivele Naționale ale României – Serviciul Județean Bihor, *Fond Prefectura județului Bihor* (în continuare: A.N.R.-S.J. Bihor, *Fond Prefectura*), d. 65/1946, f. 15-19.

¹² *Ibidem*, f. 10.

121 de mori de apă și 4 uleiuri), aflate în proprietatea mai multor locuitori ai satelor din zonă. În cadrul celor 8 întreprinderi deținute de diverse societăți economice regăsim una de valorificare a metalelor rare (molibden) de la Băița (aparținând de „Societatea Minaur”), trei de exploatare a lemnului, pentru cherestea la Lunca (Societatea „La Roche”), iar pentru lemne de foc la Sudrigiu (Ocolul Silvic) și Ștei (Varga Mihai), o fabrică de ghete la Vașcău (Coop. „Crăița”), o uzină electrică la Vașcău (a comunității), o fabrică de mozaic la Vașcău (deținută de Coroi Alexandru) și o tăbăcărie la Băița (a lui Stanciu Crăciun), care prelucra însă doar 2 piei pe lună. După cum lesne se poate observa, unele dintre acestea nu foloseau în cadrul procesului de producție instalații tehnice acționate hidraulic, motiv pentru care nici autoritatea emitentă, chiar dacă întreprinzătorii erau persoane fizice, nu le va asocia cu cele țărănești din mediul rural.

Din cele 137 de instalații țărănești amintite cu acest prilej (12 fierăstraie, 121 de mori și 4 uleiuri), observăm că deși majoritatea se aflau în proprietatea unei singure persoane fizice, totuși, sunt și unele, în special morile, care erau deținute în coproprietate, fie de posesoritate urbarială (instituție rurală de gestionare a proprietății colective de sorginte feudală¹³), fie de mai multe persoane fizice (cu „soții”, cum apare menționat în acest document).

În ceea ce privește cele 12 *fierăstraie de apă* (joagăr sau gater, cum mai este cunoscută această instalație în zona noastră), deși erau deținute de 12 persoane, funcționau doar în 9 localități: 3 în Pietroasa, 2 în Chișcău și câte unul în Câmpanii de Sus, Dumbrăvani, Fânațe, Gurani, Poiana, Săliște de Vașcău și Sighiștel. Referitor la proprietarii acestora, de menționat ar fi că fierăstrăul din Sighiștel era deținut de o văduvă (Ecaterina Toader), precum și că unii dintre aceștia apar consemnați și cu porecla sau cu numele după care mai erau cunoscuți în sat (cazul lui Groza Ioan, zis și „Moțu”, din Gurani, sau a lui Morar Ioan „a Lici” din Fânațe). Capacitatea de producție a acestor instalații, puternic influențată de energia râurilor din zonă, este una destul de oscilantă, cele mai multe, 6 dintre acestea, adică jumătate, producând 1 m³ de cherestea în 24 de ore (cel al lui Dale Nicolae din Câmpanii de Sus, a lui Morar Ioan din Fânațe, Groza Ioan din Gurani, Costea Ioan, Crișan Andrei și Popa Gheorghe din Pietroasa). Cel mai mult, 2 m³ de cherestea, producea cel al lui Bursașiu Alexandru din Săliște de Vacău, urmat de cel al lui Micula Ioan din Poiana cu 1½ m³, iar cel mai puțin, ½ m³, realiza în 24 de ore cel al văduvei Ecaterina Toader din Sighiștel, 30 de scânduri în 24 de ore realiza cel al lui Gabor Ștefan din Dumbrăvani, iar doar 20 de scânduri în același interval temporal realizau fierăstraiele lui Tula Ioan și Tomuț Nistor din Chișcău. În privința numărului de persoane care lucrau în cadrul lor, conform acestei statistici, constatăm că doar trei fierăstraie funcționau cu câte 2 lucrători (a lui Dale Nicolae din Câmpanii de Sus, a lui Morar Ioan din Fânațe și a văduvei Ecaterina Toader din Sighiștel), restul fiind menționate doar cu câte un lucrător, care mai mult ca sigur că era și proprietarul acestora¹⁴.

Mult mai voluminoase și diversificate sunt datele despre *morile de apă* care funcționau în zonă la această dată. În primul rând constatăm că cele 121 de instalații de acest fel, deși se aflau aici într-un număr de-a dreptul impresionant, apar consemnate doar în 42 de localități, în majoritatea fiind înregistrate mai multe instalații similare. Cele mai multe dintre acestea vor fi la Călugări – 9, la Cărpinet – 8, la Chișcău – 8, la Criștior – 7, la Izbuc – 5, la Leheceni – 5, la Săliște de Vașcău – 5, la Șuștiu – 5, la Vașcău – 5, la Colești – 4, la Lunca – 4, la Poiana – 4, la Briheni – 3, la Dumbrăvani – 3, la Fânațe – 3, la Ferice – 3, la Seghiște – 3, la Băița – 2, la Brădet – 2, la Câmpanii de Jos – 2, la Câmpanii de Sus – 2, la Cusuiuș – 2, la Ghighișeni – 2, la Hârșești – 2, la Rieni – 2, la Sighiștel – 2, la Ștei – 2, la Valea de Jos – 2, la Vârzarii de Jos – 2, și doar câte o moară la Băleni, Stâncești (Broaște), Buntești, Cociuba Mică, Gurani, Hotărel, Lazuri de Beiuș, Pietroasa, Poienii de Jos, Poienii de Sus, Săud, Sudrigiu și Valea de Sus.

Interesant este cum apare menționat în anumite cazuri modul de deținere al acestora, care pare a fi tributar unor reminiscențe ale modului devălmaș de folosire a proprietății sau a celui moștenit pe spițe de neam ori rezultat în urma asocierii între anumite persoane. În acest sens, din cele 121 de mori, 9 vor fi deținute de Composesoratele Urbariale ale unor localități precum Băleni, Buntești, Colești, Cusuiuș, Lazuri de Beiuș, Poienii de Jos, Poienii de Sus, Rieni și Săud, una va fi proprietate comunală (cea din Ghighișeni), iar alte 18 vor fi deținute în coproprietate de mai mulți localnici, un fenomen întâlnit și în trecut în această zonă¹⁵, în documentul nostru apărând consemnat doar numele unui singur localnic însoțit de mențiunea „și soții”, adică împreună cu alți proprietari asociați. În această situație se vor afla toate cele 9 mori din Călugări și cele 5 din Izbuc, precum și una din cele trei menționate din Briheni (cea a lui Copil Gherasim), una din cele două din Câmpanii de Sus (a lui Bara Petruț), una din cele patru din Lunca (a lui Bara Ioan) și una din

¹³ <https://romaniacommons.wixsite.com/obsti-composesorate/descriere>.

¹⁴ A.N.R.-S.J. Bihor, *Fond Prefectura județului Bihor*, d. 65/1946, f. 15.

¹⁵ I. Goman, *Date despre evoluția morăritului*, p. 333.

cele cinci din Șuștiu (a lui Pădurean Ioan). O dovadă în acest sens, pentru a susține cele menționate mai sus, ar putea fi și numărul mare al proprietarilor de mori dintr-un sat care aveau același nume de familie. De exemplu, în Călugări, din 9 proprietari consemnați 5 aveau numele de Morar, în Cărpinet, din 8 proprietari 3 aveau numele de Micula și 2 de Laslău, în Cămpanii de Jos, din 2 proprietari ambii aveau numele de Popa, în Criștior, din 7 proprietari 3 purtau numele de Groza, în Izbuc, din 5 proprietari 2 aveau numele de Nica, în Lunca, din 4 morari 2 aveau numele de familie Hasan, în Poiana din 4 morari 2 se numeau Plisco etc. Cea mai bună dovadă în susținerea unui atare mod de folosire în comun al acestor instalații este dată de una din morile din Cusuiuș, care apare consemnată că ar aparține „Șoreștilor”, probabil a celor din acest neam. Sunt și cazuri în care unele mori de aici puteau aparține unor instituții, cum este și cazul celei din Sudrigiu, singura din localitate de fapt, care se afla în proprietatea bisericii ortodoxe.

În ceea ce privește capacitatea de producție a acestor mori, din cele 121, mai bine de jumătate, adică 64 de mori, puteau măcina cel mult 100 kg de cereale în 24 de ore, din care 11 măcinau sub 50 de kilograme în 24 de ore. De exemplu, moara lui Lupuț Crăciun din Lunca măcina doar 20 de kilograme în 24 de ore, a văduvelor Macarie Marta și Țigan Ana din Briheni doar 30 de kilograme, a lui Pădurean Ioan „și soții” din Șuștiu – 30 de kilograme, a lui Copil Gherasim și „soții” din Briheni – 40 de kilograme, a lui Pădurean Nicolae din Șuștiu – 40 de kilograme etc. Cantități ceva mai mari, între 200 și 300 de kilograme, într-un interval de 24 de ore măcinau 42 de mori (din care doar 9 depășeau 200 de kilograme), iar peste 300 de kilograme măcinau doar 14 mori, din care doar 4 aveau capacitatea de a măcina mai mult de 1000 de kilograme. Din acest punct de vedere cele mai mari mori erau cele din Vașcău, a lui Astalos Iosif, care măcina 2000 de kilograme în 24 de ore, acesta făcând parte și din Asociația Micilor Meseriași care se va înființa în această zonă¹⁶, urmată de cele ale lui Renghe Adam, Steiner Vasile și Miklosi Amalia, cu câte 1000 de kilograme, și a Composesoratului Urbarial din Cusuiuș tot cu 1000 de kilograme măcinate în 24 de ore. După cum lesne se poate observa, capacitatea de producție a morilor era puternic influențată de forța hidraulică a râurilor pe care erau instalate, din moment ce vedem că localități învecinate, ale căror mori erau mâunate de apa aceluiași râu, aveau capacitatea de măcinare relativ asemănătoare.

Toate morile din această zonă vor funcționa cu un singur lucrător, care era în general și proprietarul acestora, singurele care au 2 lucrători vor fi cele din Vașcău, ale lui Astalos Iosif și Renghe Adam, care vor avea 2 lucrători.

Cu toate că documentul nostru are și o rubrică cu privire la capacitatea de depozitare a acestor mori, singurele mori care au completat în dreptul lor astfel de cantități sunt cele din Vașcău: a lui Astalos Iosif cu un vagon capacitate de depozitare, a lui Steiner Vasile, Renghe Adam, Miklosi Amalia și Deliman Flore cu câte 1000 de kilograme fiecare capacitate de depozitare¹⁷.

În ceea ce privește cele 4 uleiuri sau prese de ulei care vor funcționa în această zonă, constatăm că 2 dintre acestea erau deținute de persoane care aveau și câte o moară de apă (Hasan Morar și Hasan Moise din Lunca), iar celelalte două de Bogdan Teodor din Șuștiu și Micula Alexandru din Cărpinet, capacitatea de producție a acestora fiind una relativ scăzută, situându-se între 5 litri de ulei stors în 24 de ore (cum se întâmpla în cazul uleiurilor din Lunca) și cel mult 10 litri de ulei, cum se întâmpla în cazul celei din Șuștiu, ori 15 litri cât producea în acest timp uleiura din Cărpinet¹⁸.

Toate aceste instalații amintite până acum, datele pe care documentul nostru le oferă despre acestea devin extrem de importante pentru cunoașterea sistemului ocupațional și a înzestrării tehnice a populației din această zonă. Menționarea numelui celor care aveau în proprietate astfel de instalații, a capacității de producție a acestora în 24 de ore, rămân date care astăzi nu ar putea fi obținute din nicio altă sursă documentară.

Tocmai de aceea, în ultimă instanță, demersul nostru poate fi văzut și ca o pledoarie pentru a sublinia relevanța documentului scris, de arhivă, care cel puțin în anumite domenii ale cercetării etnografice devine mult mai precis și mult mai comprehensiv decât cercetările de teren bazate pe memoria unui interlocutor care, cu timpul, devine din ce în ce mai selectivă și mai puțin precisă.

În acest context, vorbim practic de unele dintre cele mai complexe instalații din lumea satului, aflate poate în una din cele mai propice perioade de dezvoltare a lor, să nu uităm că ne aflăm înainte de naționalizarea din 1948 și de debutul industrializării socialiste când, rând pe rând, datorită concurenței produselor industriale și a altor oportunități mult mai facile de agonisire a celor necesare traiului de zi cu zi, multe din aceste instalații vor dispărea.

¹⁶ Idem, *Activități cu caracter meșteșugăresc în sate din zona Vașcăului la mijlocul secolului al XX-lea*, în *Biharea*, XLI, 2014, Oradea, 2015, p. 30.

¹⁷ A.N.R.-S.J. Bihor, *Fond Prefectura județului Bihor*, d. 65/1946, f. 16-19v.

¹⁸ *Ibidem*, f. 19v.

ETNOGRAFIE

Numărul relativ mare al instalațiilor hidraulice din această zonă, de altfel, oarecum similar cu cel întâlnit și în alte cazuri, de pildă, în anul 1940, în plasa Aleșd existau 70 de mori de apă, în plasa Vașcău vor fi 76 de mori, iar în plasa Beiuș vor fi 92 de mori¹⁹, credem că poate fi explicat, dincolo de energia hidraulică a unor astfel de râuri (Crișul Repede, Crișul Negru), și de comportamentul economic al locuitorilor de aici, care vor încerca în acest mod să pună în valoare un potențial menit a le întregi veniturile și completa resursele de existență. Apetența meșteșugărească a locuitorilor din zona Beiușului, subliniată și cu alte ocazii²⁰, prin care populația din această zonă, pentru a face față nevoilor de zi cu zi, va valorifica cele mai felurite resurse avute la îndemână (lemn, lut, minereu de fier, piatră etc.), în acest caz, se va reduce la înființarea unor asemenea instalații. Cu o oarecare investiție, toate aceste instalații, multe cu un randament relativ modest, vor fi în măsură să asigure acel plus de venituri care deseori putea face diferența între a avea sau nu strictul necesar pentru hrănirea unei familii.

Dincolo de toate acestea, evidențierea sau consemnarea unor asemenea instalații, a îndeletnicirilor aferente acestora, care au stat la baza producerii unor resurse importante pentru procurarea hranei zilnice, devine astăzi cu atât mai necesară, cu cât, din păcate, în zona noastră, cu tot numărul lor mare din trecut, astăzi au dispărut, putând vorbi despre ele doar la trecut.

Anexe

Intreprinderi industriale în localități din plasa Vașcău la 20 aprilie 1946

(ANR-SJ Bihor, *Fond Prefectura...*, d. 65, f. 15-19)

Nr. crt.	Denumirea intreprinderii sau numele proprietarului	Localitatea	Natura producției	Capacitatea de producție	Nr. personal de lucru	Capacitatea de depozitare	Stoc de produse la 20.04. 1946
1.	Societatea „Minaur”	Băița	molybden - MOES	30 tone/24h	283	0	0
2.	Tăbăcăria Stanciu Crăciun	Băița	talpă	2 pieci/lună	1	0	0
3.	„La Roche”	Lunca	cherestea	6000 m.c./an	100-200	500 tone	30 tone
4.	Ocol Silvic, CAPS	Sudrigiu	lemn de foc	2500 vagoane/an	300	5000 vagoane	0
5.	Varga Mihai	Ștei	lemn de foc	0	30	1000 vagoane	0
6.	Coop. „Crăița” – Fabrică de ghetete	Vaşcău	încălțăminte	750 perechi/24 h	103	2500 perechi	1969 perechi
7.	Coroi Alexandru - Fabrică de mozaic	Vaşcău	mozaic	1 vagon/24h	3-5	4 vagoane	1 vagon
8.	Uzina electrică	Vaşcău	curent electric	61000KW/an	3	0	0
9.	Fierăstrău de apă – Dale Nicolae	Câmpanii de Sus	cherestea	1m ³ /24 h.	2	0	0
10.	Fierăstrău de apă – Tula Ioan	Chișcău	cherestea	20 scânduri/24 h.	1	0	0
11.	Fierăstrău de apă – Tomuț Nistor	Chișcău	cherestea	20 scânduri/24 h.	1	0	0
12.	Fierăstrău de apă – Gabor Ștefan	Dumbrăvani	cherestea	30 scânduri/24 h.	1	0	0
13.	Fierăstrău de apă – Morar Ioan a Lici	Fânațe	cherestea	1m ³ /24 h.	2	0	0
14.	Fierăstrău de apă – Groza Ioan (Moțu)	Gurani	cherestea	1m ³ /24 h.	1	0	0
15.	Fierăstrău de apă – Costea Ioan	Pietroasa	cherestea	1m ³ /24 h.	1	0	0
16.	Fierăstrău de apă – Crișan Andre	Pietroasa	cherestea	1m ³ /24 h.	1	0	0

¹⁹ A. M. Maghiar, A. Maghiar, *op. cit.*, p. 126-138.

²⁰ T. Bănățeanu, *op. cit.*, p. 34-35; B. Zderciuc, *op. cit.*, p. 56-60; A. Chiriac, *Considerații istorice privind apariția satelor cu meșteșugari specializați din Bihor*, în *Biharea*, X, Oradea, 1982, p. 117-125; *Agricultură, meșteșug și comerț la locuitorii zonei Beiușului în secolele XVIII-XX*, p. 276, 317; I. Goman, *Activități cu caracter meșteșugăresc*, p. 21-22.

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

17.	Fierăstrău de apă – Popa Gheorghe	Pietroasa	cherestea	1m ³ /24 h.	1	0	0
18.	Fierăstrău de apă – Micula Ioan	Poiana	cherestea	1½m ³ /24 h.	1	0	0
19.	Fierăstrău de apă – Bursașiu Alexandru	Săliște de Vașcău	cherestea	2m ³ /24 h.	1	0	0
20.	Fierăstrău de apă – văd. Ecaterina Toader	Sighiștel	cherestea	½m ³ /24 h.	2	0	0
21.	Moară de apă – Aron Paulina	Băița	făină	250 kg/24 h	1	0	0
22.	Moară de apă – Jurca Floare	Băița	fină	250 kg/24 h	1	0	0
23.	Moară de apă – Composesoratul Urbarial	Băleni	făină	500 kg/24 h	1	0	0
24.	Moară de apă – Rusu Ioan	Brădet	făină	80 kg/24 h	1	0	0
25.	Moară de apă – Sturz Iosif	Brădet	făină	80 kg/24 h	1	0	0
26.	Moară de apă – Macarie Marta, văd.	Briheni	făină	30 kg/24 h	1	0	0
27.	Moară de apă – Țigan Ana, văd.	Briheni	făină	30 kg/24 h	1	0	0
28.	Moară de apă – Copil Gherasim și „soții”	Briheni	făină	40 kg/24 h	1	0	0
29.	Moară de apă – Dumuța Traian	Broaște (azi Stâncești)	făină	80 kg/24 h	1	0	0
30.	Moară de apă – Composesoratul Urbarial	Buntești	făină	400 kg/24 h	1	0	0
31.	Moară de apă – Merce Aurel și „soții”	Călugări	făină	100 kg/24 h	1	0	0
32.	Moară de apă – Marta Iosif și „soții”	Călugări	făină	100 kg/24 h	1	0	0
33.	Moară de apă – Morar Tănase și „soții”	Călugări	făină	100 kg/24 h	1	0	0
34.	Moară de apă – Morar Traian și „soții”	Călugări	făină	100 kg/24 h	1	0	0
35.	Moară de apă – Merce Filimon și „soții”	Călugări	făină	100 kg/24 h	1	0	0
36.	Moară de apă – Merce Alexandru și „soții”	Călugări	făină	100 kg/24 h	1	0	0
37.	Moară de apă – Morar Ioan și „soții”	Călugări	făină	100 kg/24 h	1	0	0
38.	Moară de apă – Morar Flore și „soții”	Călugări	făină	100 kg/24 h	1	0	0
39.	Moară de apă – Morar Traian și „soții”	Călugări	făină	100 kg/24 h	1	0	0
40.	Moară de apă – Laslău Vasile	Cărpinet	făină	100 kg/24 h	1	0	0
41.	Moară de apă – Laslău Traian	Cărpinet	făină	100 kg/24 h	1	0	0
42.	Moară de apă – Micula Vasile	Cărpinet	făină	100 kg/24 h	1	0	0
43.	Moară de apă – Micula Adam	Cărpinet	făină	100 kg/24 h	1	0	0
44.	Moară de apă – Ienciu Marcu	Cărpinet	făină	100 kg/24 h	1	0	0
45.	Moară de apă – Morar Dumitru	Cărpinet	făină	100 kg/24 h	1	0	0
46.	Moară de apă – Micula Elisie	Cărpinet	făină	100 kg/24 h	1	0	0
47.	Moară de apă – Merce Petru	Cărpinet	făină	100 kg/24 h	1	0	0
48.	Moară de apă – Popa Gheorghe	Câmpanii de Jos	făină	100 kg/24 h	1	0	0
49.	Moară de apă – Popa Ioan	Câmpanii de Jos	făină	100 kg/24 h	1	0	0
50.	Moară de apă – Dale Iosif	Câmpanii de Sus	făină	100 kg/24 h	1	0	0
51.	Moară de apă – Bara Petruț și „soții”	Câmpanii de Sus	făină	100 kg/24 h	1	0	0
52.	Moară de apă – Bulza Ștefan	Chișcău	făină	80 kg/24 h	1	0	0
53.	Moară de apă – Goldiș Traian	Chișcău	făină	80 kg/24 h	1	0	0
54.	Moară de apă – Andru Ioan	Chișcău	făină	80 kg/24 h	1	0	0
55.	Moară de apă – Crista Crăciun	Chișcău	făină	80 kg/24 h	1	0	0

ETNOGRAFIE

56.	Moară de apă – Criste Ignat	Chișcău	făină	80 kg/24 h	1	0	0
57.	Moară de apă – Serac Moise	Chișcău	făină	80 kg/24 h	1	0	0
58.	Moară de apă – Mane Dumitru	Chișcău	făină	80 kg/24 h	1	0	0
59.	Moară de apă – Jula Miron	Chișcău	făină	80 kg/24 h	1	0	0
60.	Moară de apă – Groza Iosif	Cociuba Mică	făină	50 kg/24 h	1	0	0
61.	Moară de apă – Moș Toma	Colești	făină	200 kg/24 h	1	0	0
62.	Moară de apă – Moș Nicolae	Colești	făină	200 kg/24 h	1	0	0
63.	Moară de apă – Manea Alexandru	Colești	făină	200 kg/24 h	1	0	0
64.	Moară de apă – Composesoratul Urbarial	Colești	făină	300 kg/24 h	1	0	0
65.	Moară de apă – Burta Nicolae	Criștior	făină	200 kg/24 h	1	0	0
66.	Moară de apă – Laza Nicolae	Criștior	făină	200 kg/24 h	1	0	0
67.	Moară de apă – Moș Traian	Criștior	făină	200 kg/24 h	1	0	0
68.	Moară de apă – Groza Roman	Criștior	făină	200 kg/24 h	1	0	0
69.	Moară de apă – Groza Ioan	Criștior	făină	200 kg/24 h	1	0	0
70.	Moară de apă – Groza Tănase	Criștior	făină	200 kg/24 h	1	0	0
71.	Moară de apă – Filip Gheorghe	Criștior	făină	200 kg/24 h	1	0	0
72.	Moară de apă – Șoreștilor	Cusuiuș	făină	500 kg/24 h	1	0	0
73.	Moară de apă – Composesoratul Urbarial	Cusuiuș	făină	1000 kg/24 h	1	0	0
74.	Moară de apă – Purcel Ioan	Dumbrăvani	făină	60 kg/24 h	1	0	0
75.	Moară de apă – Tirban Traian	Dumbrăvani	făină	60 kg/24 h	1	0	0
76.	Moară de apă – Gabor Ștefan	Dumbrăvani	făină	80 kg/24 h	1	0	0
77.	Moară de apă – Morar Ioan	Fânațe	făină	100 kg/24 h	1	0	0
78.	Moară de apă – Micula Tănase	Fânațe	făină	100 kg/24 h	1	0	0
79.	Moară de apă – Popa Cozma	Fânațe	făină	100 kg/24 h	1	0	0
80.	Moară de apă – Brie Constantin	Ferice	făină	100 kg/24 h	1	0	0
81.	Moară de apă – Brie Lazar	Ferice	făină	120 kg/24 h	1	0	0
82.	Moară de apă – Foghiș Traian	Ferice	făină	210 kg/24 h	1	0	0
83.	Moară de apă – Comunală	Ghichișeni	făină	300 kg/24 h	1	0	0
84.	Moară de apă – Bara Flore	Ghichișeni	făină	300 kg/24 h	1	0	0
85.	Moară de apă – Popa Ioan	Gurani	făină	100 kg/24 h	1	0	0
86.	Moară de apă – Uscat Arente!	Hârșești	făină	200 kg/24 h	1	0	0
87.	Moară de apă – Moza Petre	Hârșești	făină	200 kg/24 h	1	0	0
88.	Moară de apă – Clepșe Aron	Hotărel	făină	200 kg/24 h	1	0	0
89.	Moară de apă – Țigan Toader și „soții”	Izbuc	făină	100 kg/24 h	1	0	0
90.	Moară de apă – Nica Ioan și „soții”	Izbuc	făină	100 kg/24 h	1	0	0
91.	Moară de apă – Morar Traian și „soții”	Izbuc	făină	100 kg/24 h	1	0	0
92.	Moară de apă – Nica Pavel și „soții”	Izbuc	făină	100 kg/24 h	1	0	0
93.	Moară de apă – Burta Flore și „soții”	Izbuc	făină	100 kg/24 h	1	0	0
94.	Moară de apă – Composesoratul Urbarial	Lazuri de Beiuș	făină	500 kg/24 h	1	0	0
95.	Moară de apă – Gane Adam	Leheceni	făină	200 kg/24 h	1	0	0
96.	Moară de apă – Varga Adam	Leheceni	făină	200 kg/24 h	1	0	0
97.	Moară de apă – Criste Nicolae	Leheceni	făină	200 kg/24 h	1	0	0
98.	Moară de apă – Indreiu Mihai	Leheceni	făină	200 kg/24 h	1	0	0
99.	Moară de apă – Duma Tănase	Leheceni	făină	200 kg/24 h	1	0	0
100.	Moară de apă – Lupuț Crăciun	Lunca	făină	20 kg/24 h	1	0	0
101.	Moară de apă – Bara Ioan și „soții”	Lunca	făină	50 kg/24 h	1	0	0
102.	Moară de apă – Hasan Moise	Lunca	făină	50 kg/24 h	1	0	0
103.	Moară de apă – Hasan Morar	Lunca	făină	50 kg/24 h	1	0	0
104.	Moară de apă – Pop Nicolae	Pietroasa	făină	100 kg/24 h	1	0	0

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

105.	Moară de apă – Bălăcel Traian	Poiana	făină	200 kg/24 h	1	0	0
106.	Moară de apă – Plisco Teodor	Poiana	făină	200 kg/24 h	1	0	0
107.	Moară de apă – Plisco Ioan	Poiana	făină	200 kg/24 h	1	0	0
108.	Moară de apă – Micula Ioan	Poiana	făină	200 kg/24 h	1	0	0
109.	Moară de apă – Composesoratul Urbarial	Poienii de Jos	făină	350 kg/24 h	1	0	0
110.	Moară de apă – Composesoratul Urbarial	Poienii de Sus	făină	350 kg/24 h	1	0	0
111.	Moară de apă – Bota Mihai	Rieni	făină	300 kg/24 h	1	0	0
112.	Moară de apă – Composesoratul Urbarial	Rieni	făină	600 kg/24 h	1	0	0
113.	Moară de apă – Bursașiu Traian	Săliște de Vașcău	făină	200 kg/24 h	1	0	0
114.	Moară de apă – Tulvan Gheorgh	Săliște de Vașcău	făină	200 kg/24 h	1	0	0
115.	Moară de apă – Teaha Moise	Săliște de Vașcău	făină	200 kg/24 h	1	0	0
116.	Moară de apă – Criste Solomon	Săliște de Vașcău	făină	200 kg/24 h	1	0	0
117.	Moară de apă – Lucaciu Filimon	Săliște de Vașcău	făină	200 kg/24 h	1	0	0
118.	Moară de apă – Composesoratul Urbarial	Săud	făină	250 kg/24 h	1	0	0
119.	Moară de apă – Popoviciu Corne	Seghiște	făină	200 kg/24 h	1	0	0
120.	Moară de apă – Popoviciu Mihai	Seghiște	făină	200 kg/24 h	1	0	0
121.	Moară de apă – Haica Antim	Seghiște	făină	200 kg/24 h	1	0	0
122.	Moară de apă – Bota Melente	Sighiștel	făină	100 kg/24 h	1	0	0
123.	Moară de apă – Văd. Ecaterina Toader	Sighiștel	făină	100 kg/24 h	1	0	0
124.	Moară de apă – Biserica ortodoxă	Sudrigiu	făină	300 kg/24 h	1	0	0
125.	Moară de apă – Pantea Gheorghe	Ștei	făină	200 kg/24 h	1	0	0
126.	Moară de apă – Botișel Emil	Ștei	făină	300 kg/24 h	1	0	0
127.	Moară de apă – Pădurean Ioan și „soții”	Șuștiu	făină	30 kg/24 h	1	0	0
128.	Moară de apă – Pădurean Nicolae	Șuștiu	făină	40 kg/24 h	1	0	0
129.	Moară de apă – Bogdan Terente	Șuștiu	făină	50 kg/24 h	1	0	0
130.	Moară de apă – Iacob Gheorghe	Șuștiu	făină	50 kg/24 h	1	0	0
131.	Moară de apă – Bogdan Balint	Șuștiu	făină	50 kg/24 h	1	0	0
132.	Moară de apă – Tirla Ioan Aurel	Valea Neagră de Jos	făină	60 kg/24 h	1	0	0
133.	Moară de apă – Micula Nicolae	Valea Neagră de Jos	făină	60 kg/24 h	1	0	0
134.	Moară de apă – Gabor Zenovie	Valea Neagră de Sus	făină	60 kg/24 h	1	0	0
135.	Moară de apă – Deliman Flore	Vașcău	făină	500 kg/24 h	1	1000	0
136.	Moară de apă – Miklosi Amalia	Vașcău	făină	1000 kg/24 h	1	2000	0
137.	Moară de apă – Renghe Adam	Vașcău	făină	1000 kg/24 h	2	2000	0
138.	Moară de apă – Steiner Vasile	Vașcău	făină	1000 kg/24 h	1	1000	0
139.	Moară de apă – Astalos Iosif	Vașcău	făină	2000 kg/24 h	2	1 vagon	0
140.	Moară de apă – Popa Nicolae	Vărzarii de Jos	făină	200 kg/24 h	1	0	0
141.	Moară de apă – Pat Petru	Vărzarii de Jos	făină	500 kg/24 h	1	0	0
142.	Uleintă – Micula Alexandru	Cărpinet	ulei	15 litri/24h	1	0	0
143.	Uleintă – Bogdan Teodor	Șuștiu	ulei	10 litri/24h	1	0	0
144.	Uleintă – Hasan Moise	Lunca	ulei	5 litri/24h	1	0	0
145.	Uleintă – Hasan Morar	Lunca	ulei	5 litri/24h	1	0	0

Situația

intreprinderilor industriale la data de 20. Aprilie 1946

Nr. ord.	Denumirea întreprinderii sau numele proprietarului	Localitatea unde funcționează		Natura produselor fabricate	Capacitatea maximă de producție	Munca de lucru utilizată	Capacitatea de depozitare	Existența de produse la 20. IV. 1946
		Vatel	Comuna					
1	Soc., Lăzari	Băița	Băița	Helyden - MOES ?	50 tone - 24 ore	283	-	-
2	Săbăroasa - Stăniș Băiș	-	-	Salpă	2 pic - lunar	1	-	-
3	La Roche	Lunca	Lunca	Chicoșea	6000 mc. - anual	100-200	500 tone	30 tone
4	Oc. Iula, CAPS. - An. Agr. și Dom.	Ledrigin	Reuni	Lomni de fre	2500 vag. - anual	300	6000 vag.	-
5	Veriga Steha	Stein	Stein	-	-	130	1000 vag.	300 vag.
6	Coop. Băița - Fab. de ghete	Băiș	Băiș	Amalgamuri	750 kg. - 24 ore	105	2500 vag.	1469 per.
7	Coop. Albrăvici - Fab. de moșari	-	-	moșari	1 ton - 24 ore	3-5	4 vag.	1 vag.
8	Unia Electrică	-	-	anual electric	6000 kw. - anual	3	-	-
9	Secția de apă - Dola Niculae	Cămpeni de Jos	Cămpeni de Jos	electrică	1 m ³ - 24 ore	2	-	-
10	- - - - -	Făulă	-	-	1 m ³ - 24 ore	2	-	-
11	- - - - -	Sighiș	-	-	1/2 m ³ - 24 ore	1	-	-
12	- - - - -	Săișo	Cristic	-	2 m ³ - 24 ore	1	-	-
13	- - - - -	Săișo	-	-	1/2 m ³ - 24 ore	1	-	-
14	- - - - -	Săișo	-	-	20 m ³ - 24 ore	1	-	-
15	- - - - -	Chiscău	Chiscău	-	20 - - - 24 ore	1	-	-
16	- - - - -	-	-	-	30 - - - 24 ore	1	-	-
17	- - - - -	Dumbrăveni	Dumbrăveni	-	1 m ³ - 24 ore	1	-	-
18	- - - - -	Pietroasa	Pietroasa	-	1 m ³ - 24 ore	1	-	-
19	- - - - -	-	-	-	1 m ³ - 24 ore	1	-	-
20	- - - - -	-	-	-	1 m ³ - 24 ore	1	-	-
21	- - - - -	-	-	-	1 m ³ - 24 ore	1	-	-
22	- - - - -	Șorani	-	-	-	1	-	-

Prima filă a documentului din 20 aprilie 1946 (A.N.R.-S.J. Bihor, Fond Prefectura județului Bihor, d. 65/1946, f. 15)

Nr. ord.	Denumirea întreprinderii sau numele proprietarului	Localitatea unde funcționează		Natura produselor fabricate	Capacitatea maximă de producție	Munca de lucru utilizată	Capacitatea de depozitare	Existența de produse la 20. IV. 1946
		Satel	Comuna					
23	Soc. Petru	Șorani de Jos	Șorani	Șorani	500 kg. - 24 ore	1	-	-
24	Soc. Niculae	-	-	-	200	1	-	-
25	Soc. Șorani	Boloci	-	-	200	1	-	-
26	Soc. Niculae	-	-	-	200	1	-	-
27	Soc. Alexandru	-	-	-	200	1	-	-
28	Soc. Șorani	Șorani	Șorani	-	500	1	-	-
29	Soc. Șorani	-	-	-	200	1	-	-
30	Soc. Șorani	Sighiș	-	-	200	1	-	-
31	Soc. Șorani	-	-	-	200	1	-	-
32	Soc. Șorani	-	-	-	200	1	-	-
33	Soc. Șorani	-	-	-	200	1	-	-
34	Soc. Șorani	Șorani	-	-	200	1	-	-
35	Soc. Șorani	-	-	-	200	1	-	-
36	Soc. Șorani	-	-	-	200	1	-	-
37	Soc. Șorani	Șorani	Șorani	Ulei	15 l - 24 ore	1	-	-
38	Soc. Șorani	Șorani	Șorani	-	10 l - -	1	-	-
39	Soc. Șorani	Șorani	Șorani	-	5 l - -	1	-	-
40	Soc. Șorani	-	-	-	5 l - -	1	-	-

Printor: *uray*

Ultima filă a documentului din 20 aprilie 1946 (A.N.R.-S.J. Bihor, Fond Prefectura județului Bihor, d. 65/1946, f. 19.v)

CÂTEVA ASPECTE ALE MEȘTEȘUGULUI DOGĂRITULUI ÎN JUDEȚUL ARAD

Sorin SABĂU*

SOME ASPECTS OF THE CRAFT OF COOPERAGE IN ARAD COUNTY

ABSTRACT

The development of viticulture in the territory of Arad County has been favored, since ancient times, by both the mild climate and the relief (the eastern Zărand Mountains having an exposure conducive to the cultivation of vines, as well as a calcareous soil). The Arad vineyard can also be proud of the fact that it is the first documented vineyard in Romania. As early as the 12th-14th centuries, written sources appear in which the localities are mentioned: Șiria (attested in documents in 1169), Mocrea (1160) Galșa (1214), Măderat (1214), Covăsânti (1332), Păuliș (1333), etc. which had important lands cultivated with vines. It was therefore natural that, in connection with the production of wine in the area, a series of craftsmen appeared to make the vessels necessary for their storage and transport. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, we can talk about the appearance of important families of dogars, where this craft was passed down from generation to generation. The Leptih families from Șepreuș, Petenkoffer from Pâncota or Weszely from Lipova stand out. They produced barrels, depending on the client's requirement, with capacities of tens, hundreds or even thousands of liters.

The history of the Weszely doge family from Lipova is very interesting. From the accounts of the last descendant of this family (but who no longer practiced this craft, being a bank inspector), we learn that as early as the 18th century, his great-great-grandparents were practicing dogarite in a locality in southern Germany. Around 1770 they chose to emigrate to Banat. Thus, they traveled along the Danube in a boat reaching Orșova. There, the Habsburg authorities redistributed the emigrants according to the jobs they knew. Some of those who were dogar tradesmen were sent to Recaș and Teremia Mare, others to Timișoara, and another part, including the Weszely family, arrived in Lipova where they continued this craft, even becoming suppliers of the royal family of Romania (in 1906). The company's activity continued until 1948. Currently, Mr. Béla Weszely owns the house where the workshop was and a beautiful collection of barrels.

Keywords: viticulture, vineyards, craft, cooperage, family, barrels, apprentices.

Dezvoltarea viticulturii pe teritoriul județului Arad a fost favorizată, încă din cele mai vechi timpuri, atât de clima blândă, cât și de relief (estul Munților Zărandului având o expunere propice cultivării viței de vie, precum și un sol calcaros). O serie de descoperiri arheologice cum sunt cosoarele dacice ori vasele de lut care se întrebunțau la transportul, păstratul sau servitul vinului, demonstrează că populația din această zonă, pe lângă agricultură și creșterea vitelor, se ocupa și cu viticultura. De altfel, Podgoria Aradului se poate mândri și cu faptul că este prima podgorie atestată documentar din România. Încă din secolele XII-XIV apar surse scrise în care sunt menționate localitățile: Șiria (atestată documentar la 1169), Mocrea (1160), Galșa (1214), Măderat (1214), Covăsânti (1332), Păuliș (1333) etc., care aveau importante terenuri cultivate cu viță de vie.

Era, deci, firesc ca, în legătură cu producerea vinului în zonă, să apară și o serie de meșteșugari care să confecționeze vasele necesare păstrării și transportului acestuia. Pe măsură ce suprafețele cultivate cu viță de vie sporeau, obținându-se cantități însemnate de vin, cerința de butoaie era tot mai mare. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea apar chiar organizații ale acestor meșteri, numite bresle, care aveau statutul și privilegiile lor recunoscute de către împăratul de la Viena. Breslele au avut o mare importanță în cadrul economiei zonale. În secolele XVIII-XIX ele sunt prezente atât în orașele din regiune, cât și în localitățile rurale. Un aport în dezvoltarea acestor asociații de meșteșugari a avut-o apariția târgurilor puternic susținute de către administrația Imperiului Habsburgic¹. Datorită producției însemnate de vinuri în Podgoria Aradului, dar și în unele localități din Câmpia de Vest, foarte importante au fost breslele dogarilor. Asemenea organizații ale meșterilor dogari au luat ființă în Arad, la 1879², la Chișineu-Criș în 1819, la Pecica în 1839, la Vinga în 1837, la Lipova în 1820 etc.³. Unele dintre bresle erau mixte, cuprinzând alături de dogari și zidari, geamgii, dulgheri, tâmplari, lăcătuși, strungari, așa cum era, de

* Complexul Muzeal Arad; e-mail: smn_sabau@yahoo.com.

¹ Kovách Géza, *Răspândirea meșteșugurilor în comunele Comitatului Arad în secolele XVII-XIX*, Muzeul Județean Arad, Arad, 1974, p. 3.

² *Ibidem*, p. 10.

³ *Ibidem*, p. 10-17.

exemplu, breasla din Lipova⁴. Una dintre breslele de dogari foarte puternice era cea din Pâncota, care cuprindea și meșteri din localitățile învecinate, cum ar fi Mâsca, Măderat, Gașa, Șiria⁵. Existau însă și meșteri care nu făceau parte din breaslă, dar erau specializați, datorită necesităților locale (adică producției mare de vin) în meșteșugul dogăritului. Se spune că datorită cantităților mari de vin produse în localitatea Pâncota, dar și pentru că târgul de aici era foarte important pentru această parte a țării, mulți meșteri dogari s-au mutat din Arad sau din alte comune la Pâncota, tocmai pentru a-și valorifica mai bine produsele. Se pare că breasla dogarilor din Pâncota a devenit în prima jumătate a secolului al XIX-lea chiar mai puternică decât cea a arădenilor. Însă aceste bresle, adunând laolaltă pe meșterii dogari din diferite localități, exercitau un fel de monopol asupra meșteșugului dogăritului. În timp însă, au apărut manufacturile care au început să funcționeze independent de bresle, făcându-le concurență, astfel că prin decretul din 1872, breslele au fost desființate.

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX putem vorbi de apariția unor importante familii de dogari, unde acest meșteșug se transmitea din generație. Se remarcă, astfel, familiile Leptih din Șepreuş, Petenkoffer din Pâncota, sau Weszely din Lipova. Ele produceau butoaie, în funcție de cerința comanditarului, cu capacități de zeci, sute sau chiar mii de litri.

Istoria familiei de dogari Weszely din Lipova este foarte interesantă. Din relatările ultimului descendent al acestei familii (dar care nu a mai practicat acest meșteșug, fiind inspector de bancă) aflăm că încă în secolul al XVIII-lea stră-străbunicii săi practicau dogăritul într-o localitate din sudul Germaniei. Pe la anul 1770 ei au ales să emigreze spre Banat. Astfel, au călătorit de-a lungul Dunării cu o ambarcațiune, ajungând la Orșova. Acolo s-a făcut, de către autoritățile habsburgice, o redistribuire a emigranților în funcție de meseriile pe care le cunoșteau. O parte dintre cei care erau meșteri dogari au fost trimiși în localitatea Recaș și Teremia Mare, alții la Timișoara, iar o altă parte, printre care se afla și familia Weszely, a ajuns la Lipova.

Având în vedere că în această zonă erau multe culturi de vii, familia a primit repede comenzi pentru producerea de butoaie. La început au fost doar 2 meseriași, apoi 6, pentru ca de la începutul secolului XX să își permită să aibă și ucenici. Numărul acestora a ajuns în perioada interbelică și la 27. Se lucra „pentru comandă” sau în „avans” (adică se făcea butoiul, iar plata se încasa după aceea, fără a primi înainte o parte din bani). Cele mai multe comenzi le aveau de la proprietarii de vie din Podgoria Aradului, localitățile Covăsânt, Miniș, Ghioroc, Cuvin, Șiria.

Materia primă care se folosea era numai lemnul de stejar recoltat din pădurile Munților Zărand. Stejarul era tăiat toamna târziu, atunci când nu aveau prea multă sevă. Lemnul era adus acasă și depozitat în curte, fiind stivuit hexagonal sau dreptunghiular. Stivele de lemn ajungeau și la o înălțime de 30-40 de metri. Lemnul tăiat și stivuit se lăsa la uscat 12 ani. În fiecare toamnă era adus alt material, în așa fel ca lemnul folosit pentru confecționarea butoaielor să aibă de fiecare dată vechimea de 12 ani. Cu cât lemnul era mai bine uscat, cu atât butoiul era mai rezistent și nu intrau în el cariile.

La începutul anilor 1900, familia a primit o comandă din partea Curții Regale a României pentru un număr de butoaie. Ei au confecționat, cu această ocazie, un butoi mare de 6200 de litri, pe care au sculptat chipul Regelui Carol I, apoi au prezentat butoiul Curții Regale. Din acel moment au primit un brevet (în anul 1906) prin care au devenit furnizori permanenți ai Curții Regale a României.

Cele mai multe butoaie pe care le confecționau erau la cantitatea de 100-150 de litri, dar făceau și de 800 sau de 1200 de litri.

În perioada interbelică au avut ucenici. La început aceștia veneau cum doreau. I-au acceptat pe toți, deși unii erau mai puțin pregătiți, dar în timp, ocupându-se de ei, au învățat meserie. Perioada pentru ucenici dura 4 ani, după care primeau un brevet de ucenicie, iar părinții acestora primeau în fiecare sâmbătă, de la atelier, un cărucior de așchii din lemn pentru foc. Familia Weszely avea și muncitori salariați. În fiecare sâmbătă la ora 13.00 aceștia primeau salariul pe săptămâna lucrată și li se mai dădea 1/2 litri de vin.

În fiecare săptămână se produceau aproximativ 130 de butoaie. Aveau dogari buni care făceau și 2-3 butoaie pe zi. Muncitorii începeau lucrul dis-de-dimineată și fiecare venea cu mâncare la el pentru a nu pierde timpul cu mersul acasă la masă. Ucenicii începători pregăteau materialul, iar muncitorii puteau începe lucrul în așa fel încât să termine cât mai repede butoiul. Butoaiile confecționate de ei erau garantate 30 de ani. În colecția familiei Weszely din casa de la Lipova mai există încă butoaie care depășesc vechimea de 100 de ani. Sunt atât de bine făcute încât între doage nu poți introduce un vârf de ac. Se pot folosi chiar și acum.

⁴ *Ibidem*, p. 14.

⁵ Informator prof. Stepan Traian, Pâncota, 72 ani.

Pe lângă butoaiile clasice, mai confecționau și niște așa-zise „butoaie de ornament”. De exemplu, un butoi care avea două încăperi (una pentru apă minerală, vestită pentru zona Lipovei, iar alta pentru vin). Acest butoi era făcut în mod special pentru a evita certurile în familie. Atunci când bărbatul avea invitați prieteni, iar soția observa că atmosfera se încinge, el arată partea butoiului cu apă minerală. După aceea se întorcea butoiul și petrecerea continua.

Pe fundul unor butoaie se făceau și adevărate sculpturi, cum ar fi de exemplu chipul Regelui Carol I, ciorchini de struguri, inscripții precum „În vin e adevărul” etc. Trebuie menționat faptul că toate butoaiile produse în atelierul familiei Weszely aveau o formă ovală. Butoaie de această formă erau mai greu de produs decât cele care sunt rotunde. Meșteșugul dogăritului fiind transmis din generație în generație, cu siguranță a fost moștenită și această formă a butoaielor.

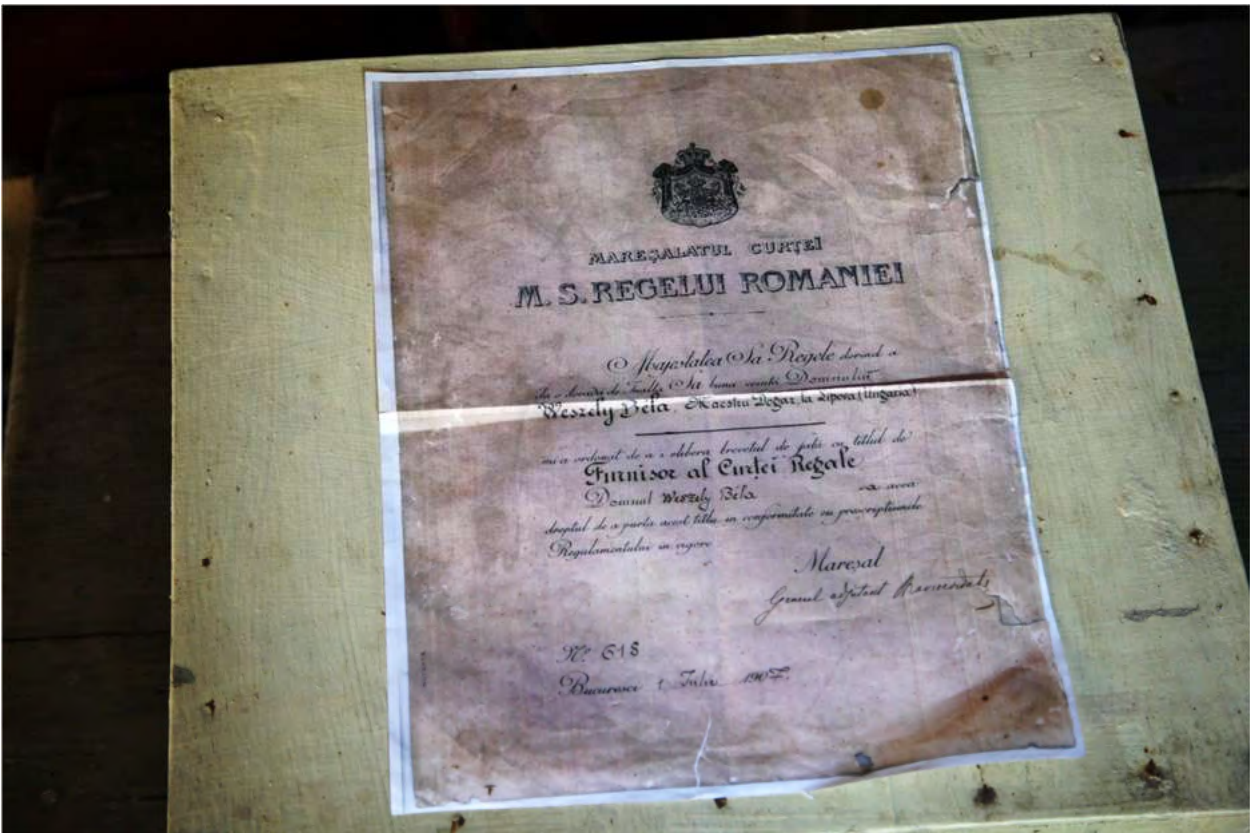
Pe fiecare butoi era pusă sigla familiei Weszely, care consta într-o literă V peste care era suprapusă litera B. Pe unul dintre fundurile butoiului, în partea de sus era inscripționată sigla familiei, iar jos era trecută capacitatea butoiului. Aceeași siglă se găsea și pe uneltele care erau folosite la confecționarea butoaielor: ciocane, mezdrele, gardine, bărzi, fierăstraie, rindele etc.

Din păcate, în anul 1948, atelierul familiei Weszely a fost naționalizat. A mai continuat totuși activitatea, ca întreprindere de stat, furnizând butoaie stațiunii de cercetare Miniș sau I.A.S.-urilor Barațca, Păuliș, Lipova⁶. Domnul Béla Weszely, cel care ne-a oferit aceste informații, deține încă terenul și casa din Lipova, acolo unde a funcționat atelierul de confecționat butoaie. Este ultimul descendent al familiei, dar dumnealui nu a mai practicat acest meșteșug. A reușit, în schimb, să păstreze o colecție deosebit de interesantă din butoaiile fabricate acolo, uneltele pe care le foloseau muncitorii și ucenicii, fotografii, diferite firme pictate ale atelierului.

Alți dogari foarte cunoscuți în Podgoria Aradului în secolul al XIX-lea și începutul secolului XX au fost cei din familia Petenkoffer de la Pâncota. Meșteșugul pe care l-au practicat s-a transmis din generație în generație. Din păcate, naționalizarea din anul 1948 a afectat și activitatea acestei familii, dar din fericire Muzeul Județean Arad a reușit să achiziționeze în anii '70 ai secolului trecut uneltele folosite de acești meșteri dogari.

⁶ Informator Béla Weszely, Arad, 83 ani, ultimul descendent al familiei Weszely (informația a fost culeasă în luna mai, anul 2017, în localitatea Lipova).

MESERIAȘ SAU MEȘTER – LOCUL MORARULUI ÎN COMUNITĂȚILE RURALE DIN JUDEȚUL ARAD

Gabriel HĂLMĂGEAN*

TRADESMAN OR CRAFTSMAN – THE PLACE OF THE MILLER IN THE RURAL COMMUNITIES OF ARAD COUNTY ABSTRACT

In the mountain area of Arad County, water *mills* appeared and developed due to the hydrographic network, at which the water needed for the motor energy was conducted as needed on a supply channel. They had a vertical wheel, the outside of which the water came by falling over the wheel, called by specialists, *mills with wheels with cups with higher adduction*. In the Arad Plain, due to the abundance of cereals, large commercial mills were developed with a grinding capacity of more than 10,000 kg/24 h. This presentation is based on field observations and research, interviews with miller's craftsmen, archival research, but also on an edited bibliography targeting the technical peasant facilities related to food.

Keywords: mills, tradesman, craftsman, grist, cereals, flour.

Subiectul prezentării de față lansează încă din titlu o dublă perspectivă asupra unei activități care se leagă de asigurarea traiului comunităților umane, aceea de producere a făinii pentru pâine. Meseriaș sau meșter poate fi o întrebare care face trimitere la statutul morarului în cadrul colectivităților rurale, el fiind perceput ca o persoană care are în întreținere o instalație tehnică țărănească folosită de săteni pentru a-și măcina cerealele pentru a obține făina panificabilă. Pe măsură ce morăritul devine o adevărată ramură a industriei alimentare, morile din zona de câmpie, care produc mari cantități de cereale, necesită instalații de măcinat puse în funcțiune de motoare, fapt ce ne îndreaptă spre a doua perspectivă a titlului în care persoana responsabilă de măcinat este un meseriaș.

În cele ce urmează vom aborda tema propusă pe baza interviurilor realizate cu meșteri morari sau urmași ai acestora, în cadrul cercetărilor de teren efectuate în anii 2010 – 2017, a unei bibliografii editate și a cercetărilor de arhivă desfășurate la Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale.

Morile de apă din județul Arad, situate în zonele piemontane din părțile nordice, estice și sudice ale județului, beneficiază de o rețea hidrografică suficient de bogată, cu ape repezi, care au influențat apariția și dezvoltarea în număr mare a instalațiilor tehnice țărănești de măcinat cereale¹. Mențiunile din documentele medievale, iar mai târziu conscripțiile realizate sub stăpânirea habsburgică atestă evoluția și extinderea morilor din părțile Aradului, atât în zona sa de munte, cât și în zona câmpiei, și a practicării meșteșugului morăritului de-a lungul râului Mureș².

Morile de apă țărănești, denumite în documente așa cum ne spun informatorii noștri *râșniță țărănească mână de puterea apei*³, sunt instalații de măcinat în care apa vine printr-un *vălău* sau *jgheab* deasupra roții din exterior (**foto 1**), care o înmagazinează în cupe și care, aflată pe același ax cu roata cu măsele din interior, transmite printr-o altă roată mai mică cu spițe, denumită *crâng*, o mișcare de rotație pietrelor aflate în capătul axului numit *șteangă*, între care se macină cerealele. Morile de apă din județul Arad sunt încadrate, din punct de vedere al tipologiei alcătuite de specialiștii etnografi, în categoria morilor cu roți verticale cu cupe, cu admisie superioară, care lucrează prin cădere și umplere⁴. Mecanismul simplu de funcționare a morilor odată construite și folosite le-a făcut ușor de întreținut de către meșterii locali, astfel că ele au înlocuit definitiv vechile râșnițe manuale cu o capacitate mică de măcinare. Pe de altă parte, morile din comunitățile rurale satisfăceau nevoile locale, ele măcinând cereale pentru *uium* sau *vamă*, niciodată pentru bani.

Apa era condusă la roata morii printr-un canal, *iaz* de aducțiune, ea provenind din pâraiele zonei unde s-a construit, fiind captată cu ajutorul unui baraj, *iezătură*, care avea rolul de a ridica nivelul apei pe *iaz*

* Complexul Muzeal Arad; e-mail: gabi.halmagean@gmail.com.

¹ Gabriel Hălmăgean, *Mori țărănești de apă din jud. Arad*, în *Zarandul*, nr. 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, p. 125.

² Idem, *Date istorice despre morile de făină din județul Arad*, în *Analele Universității din Oradea, fascicula Istorie – Arheologie*, tom XXVI, Editura Universității din Oradea, 2016, p. 45, 46.

³ Informator Eugen Volungan, n. 1930, Roșia Nouă, jud. Arad, informație culeasă în anul 2012.

⁴ G. Hălmăgean, *Mori țărănești*, p. 126.

(foto 2). Debitul apei pe iaz și debitul apei la roata morii era controlat prin stăvilare care porneau și opreau moara⁵.

Responsabilitatea calității făinii revine meșterului morar, cel care supraveghează și execută măcinatul în funcție de sortimentul de făină dorit. Măcinatul este reglat de meșterul morar și se face în două moduri: printr-o sfoară, care comunică cu o *trochiță*, prin care curg între pietre boabele de cereale, și printr-un ax de fier, care ridică sau coboară pietrele (foto 3, 4). Astfel, se poate măcina cu mai multe boabe sau mai puține, în funcție de cum apreciază morarul turațiile pietrelor angrenate de roți, sau în funcție de felul făinii, mai mare sau mai fină⁶.

La vechile mori, măcinatul era reglat cu un ciocan cu care se bătea piatra mai în jos sau mai în sus, fiind dificil a se prinde mersul boabelor de cereale așa cum trebuia pentru a obține o făină de bună calitate.

Calitatea măcinatului boabelor de cereale depindea în bună măsură și de echilibrul perfect în care erau instalate pietrele de moară, denumit *balanț*, dar și de eficiența pietrelor, care majoritatea proveneau dintr-o localitate din jud. Hunedoara, Stănița. Măiestria meșterului morar mai era relevantă și de ferecatul pietrelor executat cu ciocane speciale, având capetele ascuțite sau mai nou cu cap vidia, care în perioadele intense de măcinat era necesară și de 2 ori pe săptămână⁷.

Informațiile de teren strânse în decursul anilor evidențiază nostalgia vremurilor în care măcinatul la moara de apă era o activitate intensă în lumea satului, îndrăgită de cei care o practicau, meșterii morari, dar și apreciată pe măsură de membrii comunităților rurale. Figurile de meșteri morari, precum și lucrul specific la moară vor fi evidențiate mai jos, așa cum se descriu ei înșiși sau prin prisma amintirilor personale ale copiilor lor.

Tatăl informatoarei noastre din localitatea Vârfurile, jud. Arad, Nicolae Nicoară, a construit roata de exterior: „un an a lucrat la roată... geometrie, compas, după modelul roții vechi, de la bunici”⁸ (foto 5). Roata din exterior, din lemn de *goron*, adică stejar, antrena roata din interior, cu măsele din lemn de salcâm: „... țin minte că tata avea bucăți din lemn acasă, când i se rupea o măsea, le cioplea și le înlocuia în roata cu măsele”⁹.

Cel care a construit moara a fost stră-străbunicul informatoarei noastre Ileana Nicoară, fiica morarului Nicolae Nicoară, pe numele lui, Crainic Nicolae (foto 6). Acesta a lăsat-o moștenire fiicei sale, măritată Bucșa, care la rândul ei a avut o singură fiică, măritată Nicoară. Nicolae Nicoară este fiul acesteia și moștenitorul morii și al meseriei de morar, care s-a transmis din generație în generație. Moara este cunoscută în zonă ca *moara lui Renghea*, după porecla străbunicului Crainic¹⁰.

Familia nu se ocupa numai cu moara, ci erau și agricultori, iar pe lângă moară aveau pământ, 7-8 porci, 4 vaci, viței și cai. Aveau, de asemenea, și moară de ulei, unde se măcinau semințe de floarea soarelui și semințe de dovleac. Tatăl informatoarei noastre a avut la un moment dat de ales între studii, fiind pasionat de natură ar fi vrut să urmeze facultatea de biologie, și meseria de morar. În cele din urmă a fost nevoit, și la presiunile familiei, să rămână și să întrețină gospodăria și moara. „Tatăl meu era un om foarte practic... praful de pe geam era cea mai bună agendă a lui”, pe praful care se depunea pe geamuri, morarul Nicolae Nicoară, numit și *Renghiuț*, după străbunicul său, își ținea socotelile, cantitățile de cereale măcinate, ca un registru de intrări ieșiri. Când erau perioadele cele mai aglomerate la măcinat, morarul își lua un ajutor plătit în cereale¹¹.

Iazul morii care avea o lungime de 300 m se întreținea de către meșterul morar, el trebuia decolmatat, curățat de resturile vegetale cel puțin o dată pe an. Atunci se organiza clacă, veneau 8-10 oameni care îl ajutau la această muncă, după care urma petrecerea cu mâncare, băutură și muzică¹².

După ce oamenii au încetat să mai macine făină din grâu, acesta găsindu-se în comerț, moara nu a mai făcut făină albă pentru că nu se ridica la calitatea celei de cumpărat. Moara s-a oprit la 16 noiembrie 2006, când a murit meșterul morar Nicolae Nicoară¹³.

Moara familiei Motorca din Iosășel lângă Gurahonț a fost ridicată de Motorca Ioan, pe Valea Zimbrului, iazul având o lungime de 800 m, iar meseria de morar a fost practică atât de el, cât și de fiul său, Motorca Ilie, cunoscut după porecla sa, *Țighertu'* (foto 7). Valeria Țigan, fiică și soră de morar, ne preciza că tatăl său, Motorca Ioan, este cel care a introdus sitele la moară, „că mai demult s-a măcinat fără site... făină neagră numai, și femeile acasă cerneau făina cu sita, el a făcut site și *trieri*, ca să trieze grâul la

⁵ *Ibidem*, p. 127.

⁶ *Ibidem*, p. 129.

⁷ *Ibidem*, p. 130-131.

⁸ Informator Ileana Nicoară, n. 1970, Vârfurile, jud. Arad, informație culeasă în anul 2011.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

măcinat (a introdus și selectorul – n.n.)”¹⁴. Sitele scoteau 3 calități de făină, fiecare sită având coșul ei de care era legat un sac, astfel că ieșeau calitatea I, calitatea a II-a, calitatea a III-a, iar la capăt erau tărățele. Cea mai bună făină este a doua, făina albă, a treia este făina roșie, denumită așa pentru că „mai are și tărățe prin ea”¹⁵. La unele mori din zona Gurahonțului introducerea sitelor s-a făcut după Primul Război Mondial, în cazul nostru la moara din Iosășel din anul 1921¹⁶.

Se lucra la moară în tot timpul anului, „fie vară, fie iarnă, numai la roată cu apă, nu se lucra la curent, ... venea multă lume, și de multe ori se stătea la rând, erau mulți oameni care măcinau, n-aveai de unde cumpăra pită”¹⁷. La moară nu s-a plătit, numai se lua vamă cu *vaităul* (1 *vaitău* = 3 litre). Lângă casa morii, unde se aflau instalațiile de măcinat, exista și o cameră, unde morarul în perioada iernii îi chema pe oameni în casă, unde se făcea foc. Concluzia informatoarei noastre rămâne remarcabilă: „le-o plăcut tare mult meșteșugul morăritului”.

Moara din Hălmăgel a fost construită în anul 1850 de Duma Teodor, „gazda morii” cum este numit într-o inscripție scrisă cu litere chirilice de pe ușorul ușii de la moara veche, păstrată de informatorul nostru. Sursa de alimentare a morii este valea Găinii, canalul de aducțiune având cca. 70 m. Următorii proprietari ai morii au fost Golea Traian, bunicul, și Golea Pătru, tatăl informatorului nostru. Meșteșugul morăritului s-a transmis din generație în generație. Meșterul morar Golea Traian era cunoscut în zonă sub numele de „Ionel de la moară”¹⁸ (foto 8).

În decursul timpului s-au adus modernizări la procesul de măcinat din dorința de a spori capacitatea de măciniș și a obține o făină de calitate mai bună. Astfel, roata cu măsele a fost înlocuită de curele din pânză cauciucată, iar pentru făina din grâu au fost introduse sitele. Dacă înainte se măcina pe o singură piatră, și porumbul și grâul, s-a mai adăugat o piatră folosită numai pentru măcinatul boabelor de grâu. În prezent moara mai funcționează ocazional: la cerere macină făină integrală și făină de mălai, *urlău* pentru porci¹⁹.

Când au apărut morile cu vațuri, una la Hălmăgiu și una la Țărmure, morile care măcinau făina pe piatră au început să decadă, cele pe vațuri producând o făină mai albă, de o calitate superioară.

Moara din Corbești a fost construită în anul 1946, de tatăl informatorului nostru, Popa Aron, împreună cu alți doi vecini. Instalația morii a fost realizată de către un morar din Roșia Nouă, Susan Aurel, cel care l-a învățat pe Popa Aron să „mâne moara”. Apa la roata morii venea din Valea Roșiei, pe un canal lung de 800 m. Lucrul la moară se organizează conform înțelegerii dintre asociații (consorții): „... eu am două părți și vecinul are una, eu fac 14 zile, el 7 zile, în raport de zile nu de dată, lună sau an”. Asemenea înțelegeri (asociații) între persoane care sunt proprietari de moară sunt adesea întâlnite, mai ales pe valea Mureșului. Informațiile orale de teren culese nu menționează existența unor înțelegeri scrise între asociații, așa cum se făceau la morile cu aducțiune inferioară din zona de sud-est a Banatului²⁰, ci doar înțelegeri verbale. Explicația este cel mai probabil de natură economică, pentru o singură persoană era greu să întrețină aici funcționarea unei mori²¹.

Meșteșugul morăritului Aurel Popa l-a învățat de la tatăl său și de la un vecin care a fost morar pe valea Crișului Alb, pe numele său Kalenovici. Pietrele de moară au fost cumpărate în jurul anului 1970 de la un morar din Gurahonț (Iosășel), numit *Țighetu'*, căreia primăria îi suspendase autorizația de morar. El le-a transportat cu trenul și „... ni le-o pus pe făină”²². Probabil este vorba despre meșterul morar de la Iosășel, cel care împreună cu tatăl său, Motorca Ioan, a făcut și închisoare politică în anii 1950. Pe lângă moara din Corbești funcționa și o pălincărie. Este un lucru des întâlnit ca pe lângă morile de făină să mai funcționeze și alte industrii țărănești, precum cazane de fiert țuica, mori de ulei sau dube.

Meșterul morar Volungan Eugen a învățat meserie de la tatăl său, care a deținut împreună cu asociații (consorții) săi două mori în Roșia Nouă. Prima a fost construită în anul 1946, de către Volungan Iancu, ajutat de un om și de fiul său, informatorul nostru. El a realizat roata de apă, fusul și roata cu măsele, precum și toată instalația morii. În construcția morii s-au inspirat de la morile din jurul Gurahonțului. Familia Volungan mai era asociată și la moara din centrul satului, unde era *cooperativa*, magazinul sătesc, cu familia

¹⁴ Valeria Țigan, n. 1927, Iosășel, jud. Arad, informație culeasă în anul 2011.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Marcel Mihoc, *Mori țărănești din zona Gurahonț*, în *Zarandul*, Arad, nr. 1, 1999, p. 53.

¹⁷ Valeria Țigan, n. 1927, Iosășel, jud. Arad, informație culeasă în anul 2011.

¹⁸ Informator Traian Golea, n. 1935, Hălmăgel, jud. Arad, informație culeasă în anul 2011.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Corneliu Bucur, *Aspecte social-economice ale practicării morăritului în partea de sud-est a Banatului*, în *Cibinium*, Sibiu, 1967/1968, p. 195-210.

²¹ Ioan Goman, *Politică statală, economie domeniială și dezvoltare rurală. Meșteșuguri și industrii țărănești din Crișana în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2011, p. 368.

²² Informator Aurel Popa, n. 1936, Corbești, jud. Arad, informație culeasă în anul 2012.

Ianc. Această asociere a fost stabilită de *moșu'* (bunicul informatorului) care a dat o pereche de boi pentru jumătate de moară. Acesta era o moară simplă, nu modernă, măcina făina pe tărățe și o ducea lumea acasă și o cernea și făcea pâine, „care era mai *negruță*, da' zăcea că-i mai gustoasă”²³.

În anul 1952 autoritățile comuniste au obligat familia Volungan să părăsească moara construită în 1946. La numai câțiva ani, Iancu Volungan s-a asociat cu vecinii săi, Ianc Zian, Susan Aurel și Iacob Vălean, și au construit o altă moară, între 1956 – 1958. Apa necesară pentru funcționarea morii era captată de la o distanță de aproape 1 km. După ce au venit la putere comuniștii, i-au obligat pe morari să țină un registru de casă la moară. Plata se făcea în felul următor: Consiliul Raional puneă o cotă la puterea morii (capacitatea de măcinat în 24 de ore - n.n.) în baza procesului – verbal de măciniș – se lua *uium* 12 %, 2 % la proprietar și 10 % la stat.

Pe Valea Roșiei au existat 7 mori între care era o concurență care făcea făina cea mai bună. Meșterul morar Volungan Eugen a furat meserie de la un morar din Gurahonț, la care a văzut că aruncă în coș apă de izvor, „... nu multă, puțină” (foto 9). A făcut, astfel, o făină de bună calitate, comparabilă cu făina albă de la moara de foc de la Săvârșin. Când era mult de lucru, după recoltat și până la Crăciun se măcina uneori și zi și noapte. Meșterul morar dormea în moară, pentru a supraveghea procesul de măciniș: „... numai urechea morarului auzea când ceva nu mergea bine: ori era apă puțină pe iaz și nu mai avea putere să mâne roata, ori veneau prea multe grăunțe pe piatră și o înecau”²⁴. Iarna se măcina greu pentru că apa îngheța și trebuia bătută gheața chiar și de 2, 3 ori de la un capăt la celălalt al iazului pentru a avea apă la roată.

Moara a fost oprită în jurul anilor 1985, 1986, când făina albă se găsea în comerț și oamenii nu mai măcinau grâu pentru pâine. După această dată moara a funcționat ocazional, mai mult pentru făină de mălai²⁵.

În zona de câmpie a județului Arad s-au dezvoltat, datorită cantităților mari de cereale pentru măcinat, morile comerciale. Morile cu o capacitate mai mare de 10 000 kg măciniș în 24 de ore au fost în număr de 17, cea mai mare dintre ele funcționând chiar în orașul Arad – moara fraților Neuman (240 000 kg/24 h)²⁶. Conform documentelor de arhivă studiate morile considerate *comerciale* erau o categorie distinctă față de *morile sistematice țărănești*, care măcinau boabele de cereale contra unei plăți în natură, fără dreptul de a comercializa făina. Pe lângă moara Neumann din Arad, celelalte mori denumite *comerciale* au funcționat în următoarele localități: Fântânele, Zăbrani, Glogovăț (Vladimirescu – n.n.), Sânicolaul Mic, Pâncota, 3 mori în Chișineu-Criș, Grăniceri, Nădab, Ineu, 2 mori în Nădlac, Rovine (Pecica maghiară – n.n.), Comlăuș și Macea²⁷. Toate morile a căror producție nu depășea 10000 de kg/24 h, indiferent că erau mori de apă sau mori motrice, au fost incluse în categoria *morilor țărănești*.

În morile din zona de câmpie schema de funcționare îl avea în vârf pe meșterul morar care executa morăritul în general deținând atât cunoștințe teoretice, cât și practice în toate morile cu valțuri și pietre; se pricepea, de asemenea, la repararea și întreținerea instalațiilor din moară. Pe lângă meșterul morar, funcționează și un meșter lăcătuș-mecanic care se ocupa cu întreținerea motorului Diesel. Schema de angajați ai morii mai cuprindea și un ajutor de morar, care executa și el morăritul în general, dar era și vameș permanent, care elibera bonuri și efectua cântărirea și înmagazinarea *uiumului*, un ajutor mecanic, care învăța meseria de mecanic și conducerea motorului, ajuta la toate lucrările de reparații din moară și din sala motorului, de asemenea un morar, un paznic de noapte, un administrator, care conducea registrele cu operațiunile de încasări și plăți și se interesa de bunul mers al întreprinderii, și doi ucenici, unul morar și celălalt mecanic. De asemenea, unele mori mai mari aveau și un *săcar*, care purta sacii la moară, se ocupa și cu măturatul instalațiilor de măcinat de praf și murdărie și era ajutor la toate lucrările din moară, precum și un vizitiu. Dacă pe lângă moara de făină mai funcționa și presă de ulei, schema de angajați ai morii era mai largă, cuprinzând și un lucrător specialist la presa de ulei și un ucenic²⁸.

În funcție de mărimea morii varia și numărul angajaților. Astfel, moara din Vânători avea 9 angajați, moara din Zerind pe lângă care funcționa și presă de ulei avea 12 salariați, moara din Satul Nou avea 8 angajați: un șef mecanic, fochist, 3 morari (cu carnet de calfă), un vămaș, un paznic de noapte și un administrator. Moara din Vârșand avea 10 angajați, moara din Șiclău și Socodor 5 angajați, iar moara din Pădureni (Erdeis), proprietatea lui Palfi Valentin care deținea și o presă de ulei, avea 7 salariați. Moara din Chișineu – Criș funcționa cu 10 salariați, iar moara Schillinger din Pădureni, care era și moară de ulei, avea 15 salariați²⁹.

Moara țărănească Hettmann și Neurohr din Sântana avea 9 salariați, în localitatea Caporal Alexa moara Schmidt, care pe lângă măcinatul cerealelor avea ca și activitate anexă și presă de ulei funcționa cu

²³ Informator Eugen Volungan, n. 1930, Roșia Nouă, jud. Arad, informație culeasă în anul 2012.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Arhivele Naționale – Serviciul Județean Arad (în continuare: A.N.-S.J.Ar.), *Fond Prefectura Județului Arad – acte administrative*, inv. 1296, dosar 51/1936, f. 21.

²⁷ G. Hălmăgean, *Date istorice*, p. 49.

²⁸ A.N.-S.J.Ar., *Fond Pretura Plășii Chișineu-Criș*, inv. 187, dosar 252/1949, f. 1-12.

²⁹ *Ibidem*.

5 salariați, meșter morar fiind Varga Milin. În localitatea Olari măcina cereale moara lui Czégé Alexandru cu 6 salariați. În Zimandul Nou moara lui Mandl Francisc, care avea și ea presă de ulei, funcționa cu 10 salariați în 22 martie 1949. *Moara sistematică țărănească* din Zarand avea 7 salariați la moara de făină și 2 salariați la presa de ulei, acționată de motorul morii, fiind proprietatea lui Czégé Ladislau. În Șimandul de Jos moara lui Trifu Petru, pe lângă care funcționa și o presă de ulei, avea 4 angajați. În Comlăuș, moara Hettman și soții aveau 11 salariați³⁰.

Ioan Petrișor a lucrat în domeniul morăritului peste 40 de ani, conform cărții sale de lucrător, unde în dreptul meseriei apare mențiunea morar (**foto 10**). Aceasta ne-a parvenit prin intermediul fiului său, prof. univ. dr. Gheorghe Petrișor. Acesta își aducea aminte cu multă plăcere de activitatea pe care tatăl său, ultimul administrator al morii din Olari, a desfășurat-o la moara vestită pentru calitatea făinii *nula* pe care o producea: „în curtea morii se strâneau căruțele oamenilor cu sacii de făină (care veneau la măcinat – n.n.), iar tatăl meu era foarte bucuros să-i poată servi în aceeași zi. Tatăl meu a făcut această meserie cu pasiune, era un om foarte inteligent și cu un simț practic deosebit și cu o moralitate profesională deosebită... a simțit un gol în suflet în momentul în care a fost pensionat vizavi de bucuria cu care pleca la moară”³¹. Moara din Olari și-a încetat activitatea în anul 1963, iar în 1964 a fost dărâmată.

Instaurarea comunismului și impunerea legii de naționalizare din 11 iunie 1948 au determinat închiderea morilor socotite nerentabile de noile autorități, în special cele acționate de motoare care consumau gaz sărac din lemn. Au rămas în funcțiune numai acele mori care sunt acționate de motoare cu motorină sau motoare bazate pe forța hidroelectrică³².

Noul regim politic a luat măsuri punitive și în privința morilor de apă, morarii fiind incluși în categoria chiaburilor, afectați major și de politica cotelor, extrem de mari, astfel că ei nu mai rămâneau cu aproape nimic din ceea ce măcinau.

Morarul era o persoană cunoscută nu numai în satul de proveniență, ci și în localitățile din jur, de unde oamenii veneau să macine boabele de cereale. Între morile din același sat sau din zonele limitrofe exista o mare concurență, în privința calității făinii măcinate și a plății în natură, *uiumul* perceput de meșterul morar³³. În funcție de aceste criterii au fost situații în care se făcea deplasarea la moara care nu neapărat era cea mai apropiată. Astfel, în cazurile studiate în cursul cercetărilor de teren, informațiile culese ne confirmă acest lucru: la moara lui *Renghiuț*, din Vârfurile, veneau la măcinat săteni din Groși, Măgulicea, Lazuri, Mermești, Leasa, Vidra, Avram Iancu, Bodești; la *Ionel de la moară*, măcinau și cei din Târnăvița, Țohești, Poenari; la moara din Corbești veneau oameni cu căruțele de la Săvârșin, Căprioara, Birchiș, Valea Mare; la moara din Roșia Nouă, pe lângă oamenii din sat veneau la măcinat și cei din Obârșia sau Căzânești (jud. Hunedoara).

Statutul morarului în cadrul colectivităților rurale din județul Arad era acela al unui om de bază în comunitate, cel care macină făina pentru pâinea care zilnic se punea pe masă. Morarul era un om cunoscut dar care cunoștea, la rândul lui, mulți oameni, prin prisma meseriei practicate.

„Nu era chiar așa simplu să fii morar, dacă ți-o plăcut meseria trebuia să te ții de ea!”³⁴.

Bibliografie

Arhivele Naționale – Serviciul Județean Arad:

Fond Pretura Plasei Beliu, inv. 205

Fond Pretura Plășii Chișineu-Criș, inv. 187

Fond Pretura Plășii Sântana, inv. 188

Fond Prefectura Județului Arad – acte administrative, inv. 1296

Butură, Valeriu, *Străvechi mărturii de civilizație românească*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989

Bucur, Corneliu, „Aspecte social-economice ale practicării morăritului în partea de sud-est a Banatului”, în *Cibinium*, Sibiu, 1967/68

Chelcea, Ion, Dinuță, Gheorghe, „Instalații tehnice țărănești în Muzeul satului”, în *Studii și cercetări*, București, 1971

Goman, Ioan, *Politică statală, economie domeniială și dezvoltare rurală. Meșteșuguri și industrii țărănești din Crișana în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2011

Irimie, Cornel, „Anchetă statistică în legătură cu rețeaua de instalații tehnice populare acționate de apă pe teritoriul României (Vechimea, tipologia, răspândirea și frecvența lor)”, în *Cibinium*, Sibiu, 1967/1968

Pamfile, Tudor, *Industria casnică la români, trecutul și starea ei de astăzi, contribuțiuni la studiu instalațiilor de tehnică populară*, București, Editura Academiei Române, 1913

³⁰ Idem, *Fond Pretura Plășii Sântana*, inv. 188, dosar 5/1949, f. 13-17.

³¹ Informator Ioan Petrișor, informație culeasă în anul 2012.

³² A.N.-S.J.Ar., *Fond Pretura Plasei Beliu*, inv. 205, dosar 96/1949, f. 102.

³³ G. Hălmăgean, *Mori țărănești*, p. 134.

³⁴ Informator Eugen Volungan, n. 1930, Roșia Nouă, jud. Arad, informație culeasă în anul 2012.

Foto 1 – moară de apă cu aducțiune superioară, Hălmăgel (jud. Arad)

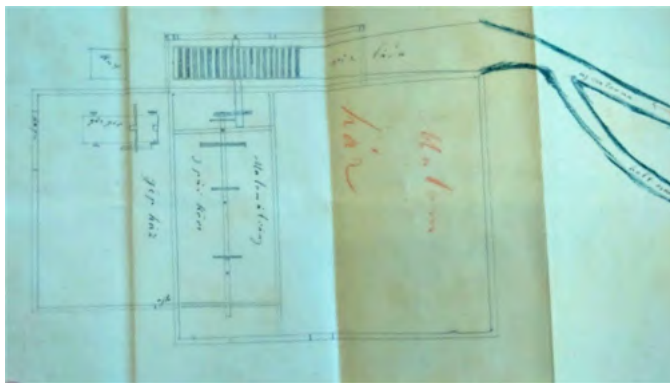

Foto 2 – schiță moară de apă cu iaz

Foto 3, 4 – reglatul măcinatului

Foto 5 – Nicoale Nicoară, Vârfurile

Foto 6 – Nicoale Crainic (Renghea), Vârfurile

ETNOGRAFIE

Foto 7 – Motorca Ilie (Țighertu'), Iosășel

Foto 8 – Golea Traian (Ionel de la moară), Hălmăgel

Foto 9 – Eugen Volungan, Roșia Nouă

Foto 10 – Ioan Petrișor, Olari

TRADIȚIE ȘI MĂiestrie ÎN ARTA PRELUCRĂRII LUTULUI. FAMILIA HASAS DIN VADU CRIȘULUI

Ioan GOMAN
Ioana GHERGHEL*

TRADITION AND MASTERY IN THE ART OF CLAY PROCESSING. THE HASAS FAMILY FROM VADU CRIȘULUI

ABSTRACT

The article is about the way in which the practice of pottery was passed from one generation to another within the Hasas family from Vadu Crișului, Bihor County. In addition to a number of mentions about some features of the white ceramic made in Vadu Crișului, within the study, the accent falls on the number and names of those who practiced this craft and appear recorded in the documents in time. A special attention is given to the way in which the Hasas family practiced pottery, mentioning their names and other relevant information about those who practiced this craft continuously for four generations. At the present time, the Hasas family is the only one in Vadu Crișului who still practices this craft in this locality and who wants to continue the tradition in their family in the future, to transmit through creative workshops the secrets of this multi-millennial craft to the people who are interested.

Keywords: white ceramic, craft, pottery, Hasas family, Vadu Crișului.

Unul dintre cele mai cunoscute centre de olărit din zona noastră este cel de la Vadu Crișului, localitate aflată la aproximativ 50 de kilometri de Oradea, pe cursul râului Crișul Repede, care a devenit renumită, printre altele, prin ceramica albă realizată de locuitorii acesteia pe parcursul mai multor secole.

Datorită așezării sale geografice, pe lângă un relief extrem de variat și un peisaj de un pitoresc aparte, Vadu Crișului beneficiază de o multitudine de resurse naturale, printre care se numără și un lut cu proprietăți aparte, din compoziția căruia lipsește, sau se află în proporții foarte reduse, oxidul de fier, o particularitate care face ca, în urma arderii, vasele modelate dintr-un asemenea lut să capete, în mod natural, o culoare alb-lăptoasă, fără niciun alt amestec de colorant. Această caracteristică a vaselor a fost extrem de apreciată în trecut, motiv pentru care acestea vor ajunge a fi căutate și vândute atât în zonele din apropiere, cât și în unele aflate la mai mare depărtare. De pildă, în secolul al XVIII-lea ceramica albă de Vadu Crișului era atât de răspândită în Câmpia Panonică, în Alföldul maghiar, încât va fi cunoscută și identificată ca atare, inclusiv de mulți cercetători maghiari, sub numele de „ceramică românească”¹. Mai mult, inclusiv lutul de aici, datorită calităților sale, va ajunge să fie vândut, în mod regulat, începând cu secolul al XVIII-lea, în vederea realizării oalelor de topit pentru manufacturile de sticlă de la Groșeni și Beliu, județul Arad, precum și în alte zone aflate la mai mare depărtare, unele chiar din țări străine. Bunăoară, așa aflăm, din observațiile unui „chestionar statistic etnografic” de la începutul secolului al XIX-lea, mai precis din 1819-1820, că la Vadu Crișului „se găsește argilă atât de vestită” încât era „transportată în fiecare an cu cheltuieli mari în Moldova și chiar în Polonia” unde câbla costa „20 sau mai mulți florini”².

Nu întâmplător Vadu Crișului va fi unul dintre centrele de olărit din Țara Crișurilor care va intra cel mai mult în atenția cercetătorilor, fiind singurul de acest fel căruia i-a fost dedicată până acum o monografie³, precum și multe alte studii de specialitate, care tratează mai mult sau mai puțin exhaustiv această problematică⁴.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: etnografie@mtariicrisurilor.ro.

¹ *Monografia comunei Vadu Crișului*, coord. Aurel Chiriac, Liviu Borcea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2005, p. 135.

² Virgil Maxim, Gheorghe Mudura, *Valorificări etnografice din fonduri arhivistice*, în *Biharea*, II, 1974, Oradea, 1975, p. 49.

³ Tereza Mózes, *A révi népi fazekasság monográfiája* [Monografia ceramicii populare din Vadu Crișului], Broșuri Partium, 32., Societatea Partium și Societatea Banatică de Protejare a Monumentelor și Siturilor, Oradea, 2004; Idem, *Ceramica din Vadu Crișului: locul ceramicii albe din Vadu Crișului în istoria universală a artei ceramicii*, Editura Arca, Oradea, 2011.

⁴ Florea Bobu Florescu, Tereza Mózes, *Arta populară din regiunea Crișana. Ceramica populară din regiunea Crișana*, Oradea, Casa Regională a Creației Populare, 1967, p. 169-177; T. Mózes, *L'ornementation de la ceramique populaire du Pays de Criș*, în *Revue Roumanie d'histoire de l'Art*, București, 1970; Idem, *A körösrévi és borodi fazekasságról* [Despre olăritul din Vadu Crișului și Borod], în *Népismereti Dolgozatok*, București, 1975; Idem, *Gondolatok a körösrévi fazekasságról* [Perspectivele dezvoltării olăritului în Vadu Crișului], în *Korunk*, 2/1979; Idem, *Zona etnografică Crișul Repede*, Editura Sport-Turism, București, 1984, p.

În ceea ce privește trecutul practicării olăritului în această localitate, prima consemnare documentară de care dispunem până acum este încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea, din anul 1639, când aflăm despre locuitorii din Vadu Crișului că sunt cu precădere „olari și cizmari”, motiv pentru care aceștia nu ar putea asigura necesarul de cai pentru poștalionul din localitate recent înființat⁵. În perioada următoare, cele mai multe referiri cu privire la olăritul de aici au în vedere, cu precădere, numărul celor care practicau o astfel de îndeletnicire, al cărui quantum ar fi ajuns, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, conform unei conșcrieri din anul 1896, la aproximativ 50 de olari (care „au ars 175.000 de vase”⁶), iar în anul 1937, după spusele unui reputat etnograf, numărul acestora ar fi ajuns la 90 de persoane care se îndeletniceau cu acest meșteșug. De menționat ar fi faptul că autorul care înaintează această ultimă cifră mărturisește că statistica în care este consemnat și numărul olarilor din Vadu Crișului, alături de cei din alte centre de olărit din zona noastră, a fost întocmită pe baza corespondenței și a datelor oferite de primăriile de care aparțineau satele respective, ceea ce, spune el, ar putea face ca informațiile să cuprindă și anumite inexactități. De pildă, în cazul localității noastre, în harta cu numărul 1, unde sunt reprezentate centrele de olărit din țara noastră și numărul olarilor care practicau această îndeletnicire la acea vreme, în dreptul celor de la Vadu Crișului (Vadu lui Carol cum era atunci menționat) apar consemnați 95 de olari⁷, iar în tabelul „statistica”, prezentat la sfârșitul volumului, sunt doar 90 de olari, toți fiind considerați de etnie maghiară⁸.

Indiferent de natura acestor consemnări, din păcate, în cadrul lor nu se pomenește decât rareori numele celor care se îndeletniceau cu un astfel de meșteșug. Puținele mărturii de acest fel de care dispunem se referă, la sfârșitul secolului al XVII-lea, la numele a doi olari, Josephus birăul și un anume Nicolaus, care practicau la Vadu Crișului acest meșteșug în anul 1698⁹, ca ceva mai târziu, conform unei conșcrieri urbariale din anul 1719, să fie înregistrați aici alți 4 olari cu numele, inclusiv cu veniturile dobândite de pe urma acestei îndeletniciri (Fazekas Mihály – 4 florini, Szegedi István – 3 florini, Gaspar Mester – 8 florini și Magyari István – 16 florini¹⁰).

Una dintre cele mai concludente mărturii de acest fel, însă, ar fi cea cuprinsă într-un document din anul 1923, care face trimitere la industria casnică din zonă, în care apar pomeniți cu numele 55 de olari, probabil toți cei care lucrau în localitate la această dată, din care nu mai puțin de 6 au numele de familie Hasas (2 cu prenumele de Francisc, 2 cu cel de Ioan – senior și junior, 1 cu cel de Petru și 1 cu cel de Mihai)¹¹.

În cele ce urmează, pentru a întregi și mai mult informația cu privire la cei ce practicau un astfel de meșteșug, inclusiv la numele acestora, intenționăm să ilustrăm o parte din evoluția olăritului din Vadu Crișului prin raportarea la o familie de aici, a cărei continuitate în arta prelucrării lutului poate fi urmărită pe parcursul a mai multor generații. De fapt, este vorba despre familia Hasas, în prezent singura din Vadu Crișului ai cărei membri mai practică olăritul în această localitate, cu perspective încurajatoare de a o face și în anii următori.

Istoria noastră cu privire la această familie începe undeva la sfârșitul secolului al XIX-lea, când în cadrul acesteia se naște, la 4 octombrie 1898, Hasas András, care își întemeia o familie alături de Kuk Ana, cu care va avea nu mai puțin de 10 copii, 3 fete (Elisabeta, Lidia, Maria) și 7 băieți (Andrei, Ioan, Petru, Ștefan, Iosif, Alexandru și Emeric), care toți știau să facă oale. Din relatările urmașilor¹², aflăm că dintre aceștia, Hasas Petru și Hasas Ioan „au făcut oale cât au trăit”, Hasas Ștefan la un moment dat se va stabili la Timișoara, fără a mai practica însă această îndeletnicire, iar Hasas Andrei, fiind invalid de război, va continua și el, după posibilități, să exercite o astfel de ocupație.

Tradiția olăritului la Vadu Crișului va fi continuată însă până în zilele noastre tocmai de urmașii lui Hasas Andrei, din rândul cărora unul dintre băieți, Hasas Petru, născut la 21 septembrie 1928, va fi cel care alături de soția sa, Elisabeta, născută și ea într-o familie de olari de aici (Géczy) la 15 mai 1935, ambii doar cu studii primare, vor ajunge să fie considerați printre cei mai renumiți olari din Vadu Crișului în a doua

67-78; Florin Mălai, *Centrul de olărit Vadu Crișului*, în *Revista de istorie bihoreană*, anul I, nr. 1, Oradea, 2003; *Monografia comunei Vadu Crișului*, p. 134-143.

⁵ T. Mózes, *Ceramica din Vadu Crișului*, p. 14-15.

⁶ *Ibidem*, p. 20.

⁷ Barbu Slătineanu, *Ceramica românească*, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, București, 1938, p. 92 (bis).

⁸ *Ibidem*, p. 196

⁹ T. Mózes, *Ceramica din Vadu Crișului*, p. 15.

¹⁰ Ioan Goman, *Politică statală, economie domeniială și dezvoltare rurală. Meșteșuguri și industrii țărănești din Crișana în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Universității din Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011, p. 439.

¹¹ Arhivele Naționale ale României – Serviciul Județean Bihor, *Fond Prefectura județului Bihor*, d. 40, f. 15-16.

¹² Informație, Hasas Petru jr., n. 1955, Vadu Crișului, nr. 471, județul Bihor.

jumătate a secolului XX. O dovadă a iscusinței lui Hasas Petru senior în arta prelucrării lutului ar putea fi dată și de faptul că acesta va fi invitat, în perioada 1990-1997, să țină cursuri despre tehnica olăritului la mai multe generații de cursanți la o școală profesională din Debrețin (Ungaria)¹³.

Hasas Petru și Elisabeta vor avea doi băieți, pe Petru și pe Iosif. Dintre aceștia numai Petru, numit în continuare de noi Hasas Petru junior, pentru a evita anumite confuzii, a preluat și dus mai departe tradiția practicării olăritului în această familie.

Născut la 16 august 1955, Hasas Petru junior, după ce va absolvi o școală profesională și va lucra o perioadă ca lăcătuș mecanic, se va întoarce la îndeletnicirea părinților și se va ocupa exclusiv de practicarea olăritului, o bună perioadă împreună cu aceștia.

După moartea tatălui său, în 8 martie 2003, acesta va deveni principalul olar din familie, ajutat o perioadă și de mama lui, Elisabeta, care moare în 22 martie 2018, ducând mai departe acest meșteșug, astăzi fiind cel mai experimentat și iscusit olar din Vadu Crișului. Drept dovadă, de dată recentă, la sfârșitul anului 2021, Comisia Națională pentru Salvagardarea Patrimoniului Cultural Imaterial, organism de specialitate al Ministerului Culturii, a hotărât acordarea lui Hasas Petru junior a titlului onorific de TEZAUUR UMAN VIU, o distincție primită în județul nostru până acum, după cunoștințele noastre, de la instituirea acesteia în anul 2008 (conform Legii nr. 26/2008 privind protejarea patrimoniului cultural imaterial), de doar încă 5 meșteri populari (Gheorghe Rada din Pomezău – meșter de viori cu goarnă, Ioan Oncea din Budureasa – meșter lădar, Moise Gavra din Vărzarii de Jos – meșter cojocar, Marius Mișuț din Cihei și Cornel Salvator Palladi din Beiuș, ambii meșteri de viori cu goarnă).

Continuând mai departe istorioara noastră cu privire la această familie, Hasas Petru junior, la rândul său, are și el doi copii, un băiat (David Otniel, născut în 6 septembrie 1987) și o fetiță (Maria Elisabeta), dintre care, în mod curios, doar fetița va învăța și practica acest meșteșug. Băiatul, care și el știe să facă oale, se ocupă, printre altele, tot în acest domeniu, cu realizarea de roți electrice de olar și cuptoare electrice de ars ceramica.

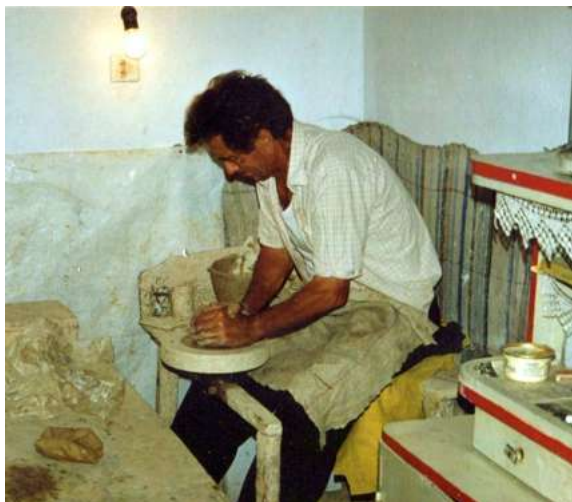
Hasas Maria Elisabeta, măritată Póli, născută în 17 februarie 1990, deși de profesie educatoare, va învăța și practica în timpul liber, alături de tatăl său, acest meșteșug. Pasiunea manifestată de aceasta față de olărit, pe care a încercat să o însuflească și altor copii din localitate în cadrul unor ateliere de creație, va fi preluată și de soțul acesteia, Póli Emanuel Gabriel, născut în 8 martie 1988, care va învăța și el să facă oale, atât de la ea, cât și de la socrul său (Hasas Petru junior), o familie relativ tânără, care pare a fi singura speranță, mai ales prin atașamentul și interesul arătat față de acest meșteșug, că olăritul va fi practicat și pe viitor la Vadu Crișului. Proiectul acestei tinere familii, început de altfel, de a construi o clădire cu mai multe încăperi în care cei interesați să poată participa sau asista, după caz, la întregul proces de realizare a unui vas, de la pregătirea lutului, la modelare, decorare sau arderea acestuia, dar și un loc din care să cumpere astfel de produse, ar putea fi o mărturie în acest sens.

Cum în zilele noastre membrii acestei familii sunt singurii care mai practică acest meșteșug la Vadu Crișului, ducând mai departe o îndeletnicire transmisă de secole din generație în generație, preluată după cum vedem și de cele mai tinere din zilele noastre, ne face să credem că cel puțin în următorii ani despre olăritul de la Vadu Crișului nu se va putea vorbi la timpul trecut, cum din păcate, suntem nevoiți să o facem despre multe alte meșteșuguri care până nu demult erau foarte răspândite în zona noastră.

Continuitatea și amploarea cu care cei din familia Hasas au practicat meșteșugul olăritului timp de mai multe generații rămâne una reprezentativă nu numai pentru comunitate, ci și pentru toată Țara Crișurilor. Prezența an de an, la fiecare ediție a Târgului Meșterilor Populari din România, organizat de Muzeul Țării Crișurilor, începând de la prima ediție din anul 1994 și până astăzi, unde produsele lor au fost tot timpul foarte căutate și apreciate, au făcut ca în conștiința publicului larg din zona noastră, în ultimii ani, meșteșugul olăritului de la Vadu Crișului să fie identificat, preponderent, cu cel practicat de membrii familiei Hasas.

¹³ T. Mózes, *Ceramica din Vadu Crișului*, p. 29.

ETNOGRAFIE

Hasas Petru senior lucrând la roata olarului

Hasas Petru senior în atelierul de lucru

Hasas Petru senior modelând un vas la roata olarului (stânga) și la piață în Vadu Crișului (dreapta)

Hasas Elisabeta decorând vase în atelierul de lucru (stânga) și la Târgul Meșterilor Populari din Oradea în anul 2007

Familia Hasas Petru și Elisabeta cu nepotul David Otniel

Hasas Petru senior și Hasas Petru junior în atelierul de lucru

Hasas Petru junior în atelierul de lucru

ETNOGRAFIE

Hasas Elisabeta și Hasas Petru junior la Târgul Meșterilor Populari din Oradea

Hasas Petru junior cu fiica sa Maria Elisabeta (căsătorită Póli) la Târgul Meșterilor Populari din Oradea

Maria Elisabeta Póli (născută Hasas) la Târgul Meșterilor Populari din Oradea

Hasas Petru junior cu ginerele Póli Emanuel Gabriel la Târgul Meșterilor Populari din Oradea

CONSERVARE-RESTAURARE

RESTAURAREA PORTRETULUI LUI PETRUS TRAUGOTT VON KLAUSENBURGER (DATAT 1762), PICTAT DE JOSEF CREDISCH

Cristina FĂU*

RESTORATION OF THE PORTRAIT OF PETRUS TRAUGOTT VON KLAUSENBURGER (DATED 1762), PAINTED BY JOSEF CREDISCH

ABSTRACT

The conservation of the portrait of Petrus Traugott von Klausenburger (dated 1762) as Lieutenant in the bodyguard of Maria Theresia was triggered by fruitful research on many connected questions: the life and work of its author (the Viennese painter Josef Credisch), the military and eventual administrative career of the portrayed officer and his kinship with Petrus von Klausenburg, a Royal Judge in Mediaș portrayed in 1759 by Stephan Adolph Valepagi.

Keywords: Petrus Traugott von Klausenburger, Josef Credisch, backside inscription, strainer, lining.

În anul 1762, pictorul vienez Josef Credisch a redat, ca locotenent în garda personală a Mariei Theresia, portretul lui Petrus Traugott von Klausenburger (Fig. 1), un tânăr ofițer îmbrăcat în costum de husar (costum maghiar de cavalerie). Aflăm, din blazonul familiei, faptul că era fiul judelui regal din Mediaș, Petrus von Klausenburg (Fig. 2). Informațiile prețioase le găsim pe spatele tabloului, unde observăm 2 inscripții. Acestea ne dezvăluie identitatea personajului, vârsta, rangul militar, autorul, când și unde a fost pictat portretul (Fig. 5).

Starea de conservare a tabloului era una problematică, la o primă analiză vizuală. Acesta era montat în ramă cu ajutorul unor cuie metalice, bătute în baghetele șasiului. Versoul lucrării fusese protejat cu o hârtie, acum ruptă, lipită perimetral pe baghetele ramei. Praf, mici zgârieturi și urme de cuie sunt prezente pe fața și pe spatele ramei (Fig. 3).

Șasiul prezent este unul fix, cu colțurile prinse în cuie metalice. Nu a fost confecționat corespunzător, lipsindu-i panta de retragere și penele de tensionare, iar bagheta sa dreaptă are numeroase noduri. Pe bagheta inferioară găsim două etichete cu numărul de inventar. De-a lungul timpului, lemnul baghetelor a fost acoperit de praf, murdărie, excremente de insecte, are zgârieturi și urme de adeziv.

Supportul folosit pentru pictură este o pânză de in cu gren mediu și noduri de țesere. Pe verso au fost scrise, cu negru, două inscripții care oferă date importante pentru documentarea lucrării. Reacțiile oxidative, variațiile umidității relative au expandat, contractat și fragilizat fibra de in, degradând-o. În timp, pânza s-a detensionat și s-a deformat ducând la apariția clivajelor în stratul pictural, iar spațiul insuficient, dintre verso și baghetele de lemn, a dus la imprimarea muchiiilor în suport.

Fotografia în lumină razantă scoate în evidență deformările pânzei și urmele lăsate de loviturile dinspre verso. Un petic de pânză, de 6/6 cm, a fost aplicat pentru a acoperi și a consolida o lacună de suport. Lipirea peticelor sau a etichetelor, pe versoul lucrării, nu este o decizie potrivită pentru că modifică planeitatea suportului, marginile acestora devenind și ele vizibile în stratigrafie. Cleiul animal folosit știm că are un efect de contragere care exacerbează deformarea pânzei. De asemenea, acesta este foarte higroscopic și va determina expandarea sau micșorarea fibrelor la variațiile de temperatură și umiditate.

Versoul tabloului este acoperit de praf, excremente de insecte și stropi albi. Depozite consistente de praf s-au acumulat între bagheta inferioară a șasiului și pânză. Perimetral, vedem că suportul a fost ancorat pe șasiu în cuie metalice aurii, de tapițerie, fixate la aproximativ 7 cm unele de altele (Fig. 4). Alte urme de ancorare a pânzei nu sunt.

Straturile picturale, aplicate subțire, au împăstări doar în zonele feței, a blănii hainei și acolo unde s-a folosit alb, pentru a decora îmbrăcămintea (Fig. 6). Pe unele porțiuni, stratul de preparație a suferit fracturi interne, și-a pierdut aderența la suport sau la straturile de culoare, rezultând clivaje cu aspect de „cupe” și lacune. Acolo unde lacunele nu au fost acoperite de repictări, ni se dezvăluie preparația originală folosită, un bolus roșu.

* Muzeul Național Brukenthal, Sibiu; e-mail: fau.cristina@yahoo.com.

Procesele etiopatogene începute în stratul de grund își au originea naturală în dozarea incorectă a liantului. Grundul poate fi uneori prea puțin absorbant, excesiv de absorbant, rigid, prea elastic, supraînclieat sau insuficient de înclieat. Există și situații în care grundul poate fi instabil din punct de vedere chimic sau să fie incompatibil cu suportul sau stratul pictural.

Liantul este factorul radical și în degradarea picturilor deoarece, prin diversele sale transformări fizico-mecanice, conduce la fenomenul de craclură. Lacune stratigrafice se pot observa pe toată suprafața picturii. Majoritatea acestor zone cu pierderi, între care se regăseau insulițe de culoare, au fost repictate, fără ca stratigrafia să fi fost adusă la același nivel, prin chituire. Repictările se pot vedea cu ușurință chiar și pe suprafețe lipsite de lacune, aspectul lor fiind unul mat. Tonul de culoare folosit pentru aceste repictări a fost unul diferit de cromatica originală (Fig. 7).

Verniul, pelicula protectoare de rășină, lipsește, astfel că un strat consistent de murdărie aderentă, praf, excremente de insecte s-au acumulat, în timp, direct pe suprafața picturii.

Operațiuni de restaurare

Odată întrunită comisia de restaurare și aprobate propunerile de restaurare prezentate, am efectuat documentarea fotografică a picturii, în lumină directă și razantă. Pentru a proteja lucrarea, suprafața pictată a fost desprăfuită cu o pensulă moale și acoperită cu foița japoneză, peste care am pensulat clei de iepure în concentrație de 5% (Fig. 14). Înainte de a fi scoasă de pe șasiu, am pregătit pe masa de lucru un pat moale din straturi suprapuse de hârtie de filtru, pe care am așezat-o cu fața în jos. Cu un clește am îndepărtat cuiel metalice pentru a putea scoate lucrarea din ramă. Am curățat spatele acesteia, de hârtia lipită pe baghete, folosind un bisturiu și comprese cu apă caldă pentru a înmuia adezivul.

Scopul folosirii șasiului original sau a unor părți din acesta este de a păstra informațiile scrise pe baghete sau pentru a documenta ansamblul original de materiale care a cuprins pictura ca un întreg artefact. Cum șasiul fix nu întrunea condițiile potrivite pentru ancorarea suportului și pentru că dimensiunile acesteia impuneau prezența traverselor, acesta a fost înlocuit cu un șasiu nou, mobil. Cele două etichete, pe care este scris cu roșu numărul de inventar, au fost transferate pe noul cadru de lemn.

După îndepărtarea cuielor (Fig. 9) care ancorau pânza pe șasiu, am aspirat versoul (Fig. 10) și am desprins ușor peticul care acoperea o lacună de suport (Fig. 9). Planeitatea marginilor pânzei s-a obținut prin punerea lor în prese de marmură și hârtie de filtru umezită. Cu atenție sporită, mai ales în jurul textului scris cu negru, am curățat grenul pânzei cu ajutorul unui bisturiu și l-am aspirat (Fig. 11). La finalul acestei operațiuni, am așezat întregul suport în prese, înlocuind, repetitiv, hârtia de filtru umezită cu cea uscată (Fig. 12). Între timp, am confecționat și un șasiu fix pe care am întins pânza potrivită pentru dublarea celei originale.

Metoda dublării, cu clei de pește, în concentrație de 14%, pare a fi cea mai potrivită pentru această pictură. Avantajul este că, în prezența căldurii și a umidității, se va realiza o bună consolidare a clivajelor în formă de cupă și se va reda aspectul plan al suportului. Peste pânza de in, aleasă pentru dublare, am pensulat prin spumare, straturi succesive de clei de sturion, până când suprafața a devenit lucioasă, lipicioasă, și spațiul dintre firele țesute a fost acoperit. Înainte de a realiza operațiunea de dublare, am copiat textul de pe versoul original pentru a-l transfera, mai târziu, pe noul verso, al pânzei de dublare (Fig. 13). Versoul original a fost și el pensulat cu un strat de clei de pește.

Pentru a nu altera textura picturii, valorile presiunii (0,3 barr) și temperaturii sunt setate cu atenție. Pe masa de dublare, încălzită la aproximativ 70°C, cele două pânze sunt suprapuse (originalul deasupra, cu fața în sus) între două foițe de melinex. Căldura emanată uniform activează adezivul, aerul dintre filmul melinex este evacuat de pompă prin orificiile prezente pe colțurile mesei, iar adezivitatea se realizează la răcirea treptată a suprafeței metalice. Adăugând și timpul de funcționare a ventilatoarelor de răcire, procesul poate dura aproximativ 45 de minute (Fig. 16).

Operațiunea de dublare, realizată cu succes, a rezolvat și problema straturilor de culoare ușor desprinse, în formă de cupe, reșezându-le în plan și refăcând aderența lor la suport. A urmat transcrierea inscripției pe versoul dublat și ancorarea pânzei, cu capse metalice, pe noul șasiu. Pe traversa acestuia am lipit vechea etichetă cu numărul de inventar, dar și una nouă, cu informații despre tablou (Fig. 15). Am continuat operațiunile de restaurare cu îndepărtarea „facing-ului”. Cu un tampon de vată, umezit în apă caldă, cleiul aplicat peste foița japoneză s-a înmuiat, iar aceasta a fost scoasă ușor.

Testarea solvenților a identificat două tipuri de amestecuri potrivite pentru curățire. Pentru îndepărtarea stratului de praf și murdărie am folosit apă amoniacală, în concentrație de 3%, și terebentină cu alcool (50%) pentru îndepărtarea repictărilor (Fig. 17, 20, 22). Întinzându-se cu această etapă și îndepărtându-se repictările, am putut observa culoarea verde închis originală, folosită de autor pentru căptușeala hainei și

pentru brâu, diferită de griul aplicat ulterior. Sub stratul consistent de murdărie se ascundeau tonurile deschise și proaspete ale carnației, albul broderiei și roșul vermillion al uniforme (Fig. 18).

Am folosit un chit preparat din cretă de munte purificată și clei de iepure pentru a chitui lacunele de stratigrafie, pe care l-am finisat și l-am adus la nivel (Fig. 19).

Integrarea cromatică, în culori de acuarelă, am păstrat-o în limitele lacunei. Imitarea originalului implică un studiu atent al tehnicii pictorului, detaliile texturii, lățimea pensulei folosite, ce aspect prezintă rețeaua de cracluri. Scopul compatibilității și reversibilității materialelor este de a folosi întotdeauna pigmenți și medii care nu se modifică în timp și care ar putea fi îndepărtate cu ușurință, în orice tratament viitor.

Pentru vernisarea generală a picturii, am folosit verni de retuș Regalrez, care permite o mai bună integrare cromatică ulterioară, în culori de verni (Fig. 21, 23). O varietate de rășini naturale a fost folosită, de-a lungul timpului, pentru a vernisa picturile. Utilizarea tradițională a acestora a fost parțial pentru a proteja culoarea de deteriorarea accidentală și abraziune, dar și în scopul estetic, de intensificare a pigmentilor și oferire a unui aspect unitar, suprafeței. Masticul și damarul, cele mai utilizate rășini naturale, sunt supuse deteriorării. Principalele lor limitări sunt că devin fragile, galbene și mai puțin solubile odată cu vârsta. Rășinile sintetice au fost adoptate pe scară largă pentru a fi utilizate ca verniuri pentru tablouri. Acestea au stabilitate chimică în ceea ce privește lumina și atmosfera, astfel încât să poată fi îndepărtate în cele din urmă cu solvenți siguri, să nu se decoloreze rapid sau să se deterioreze fizic. Cercetările continuă, totuși, pentru a găsi verniul „ideal”, combinând ușurința în aplicare, stabilitatea chimică și o calitate estetică acceptabilă.

Restauratorul are o grijă deosebită pentru a limita zonele de intervenție doar la cele de pierdere a straturilor de culoare, fără a acoperi stratul original. Montarea lucrării în ramă s-a făcut după ce i-am atașat cleme și agățători potriviți (Fig. 24, 25).

Pe parcursul desfășurării etapelor de restaurare, dar și la finalul lor, fotografiile de documentare au fost realizate, precum și completarea unei fișe de restaurare.

Un restaurator este instruit în cunoașterea componentelor chimice ale materialelor și solvenților și în a înțelege metodele tradiționale folosite pentru a le implementa. Cu aceste cunoștințe, putem găsi soluții potrivite de tratament pentru a contribui la păstrarea operelor de artă istorice pentru generațiile viitoare. Speranța de viață a unui tablou este mult mai mare decât viața unui om, așa că sunt două puncte de reținut. În primul rând, tratamentul folosit ar trebui să fie cel mai bun pentru conservarea imediată a picturii, și în al doilea rând ar trebui să se intervină astfel încât orice tratament viitor, asupra lucrării, să poată fi realizat fără a pune în pericol pictura originală.

BIBLIOGRAFIE

- Bomford 1997 Bomford David, *Conservation of Paintings*, London (1997).
- Byrne 1981 Byrne A., *Tying wedges to stretcher frames*. In: *ICCM Bulletin 7/4*, Canberra (1981), p. 22–23.
- Carr, Mark 1992 Carr Dawson W., Leonard Mark, *Looking at Paintings: a Guide to Technical Terms*, Malibu (1992).
- Curtis 1999 Curtis M., *Labels on Stretchers: Questionnaire Result* (unpublished typescript, under the supervision of James Hamm, Buffalo State College), Buffalo (1999).
- Hill Stoner, Rushfield 2012 Hill Stoner Joyce, Rushfield Rebecca, *Conservation of Easel Paintings*, London – New York (2012).
- Katlan 1992 Katlan Alexander W., *American artists' materials*, 2nd vol., Madison (1992).
- Wallert et al. 1995 Wallert Arie, Hermens Emma, Peek Marja (eds.), *Historical painting techniques, materials, and studio practice: Preprints of a Symposium, University of Leiden, the Netherlands, 26-29 June 1995*, Los Angeles (1995).
- Wehlte 1975 Wehlte Kurt, *The materials and techniques of painting*, New York (1975).
- Wollmann 2011 Wollmann Volker, *Portretele în relief din ceară ale fraților Wilhelm și Carl Berg din Sebeș*. In: *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis 3*, Sebeș (2011), p. 379-419.

Fig. 1. Tabloul, înainte de restaurare

Fig. 2. Blazonul familiei

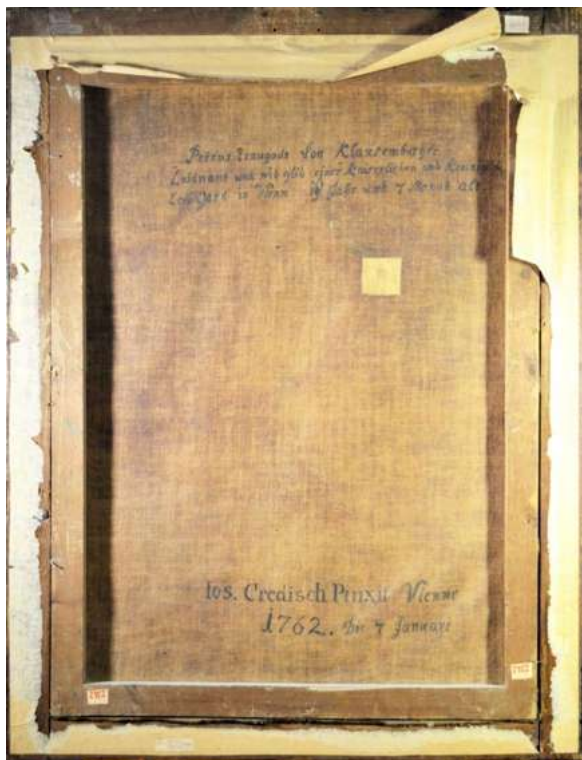

Fig. 3. Verso, înainte de restaurare

Fig. 4. Cuiile metalice de tapițerie care ancorau lucrarea pe șasiu

*Petrus Praugods von Klausenburger.
Leutnant und mit glio einer Kaiserlichen und Koeniglichen
Leib Gard in Vienn. 18 Jahr und 7 Monat alt.*

*Ios. Credisch Pinxit Vienne
1762. Die 7 Januari*

Fig. 5. Verso, inscripții pânză

Fig. 6. Ansamblu în lumină razantă, înainte de restaurare

Fig. 7. Detalii, degradări și intervenții asupra straturilor picturale

Fig. 8. Cuiele de tapițerie îndepărtate

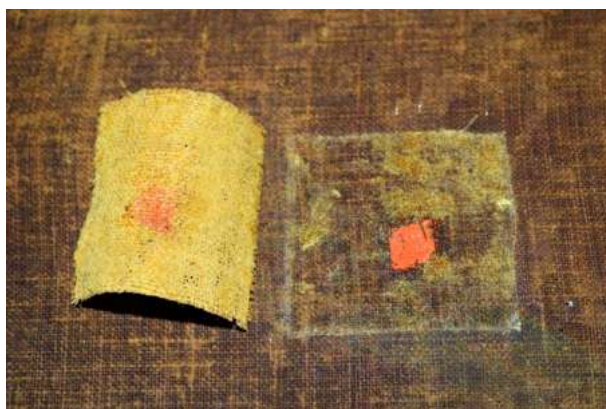

Fig. 9. Verso, scoaterea peticului de pânză

Fig. 10. Depozitele de praf acumulate în partea inferioară a tabloului

Fig. 11. Detaliu verso, curățire mecanică

Fig. 12. Planeitatea suportului, obținută cu ajutorul preselor de marmură

Fig. 13. Copierea inscripțiilor de pe verso

Fig. 14. Lucrarea protejată cu „facing”, după dublare

Fig. 15. Ansamblu, după dublare, cu pictura întinsă pe noul șasiu

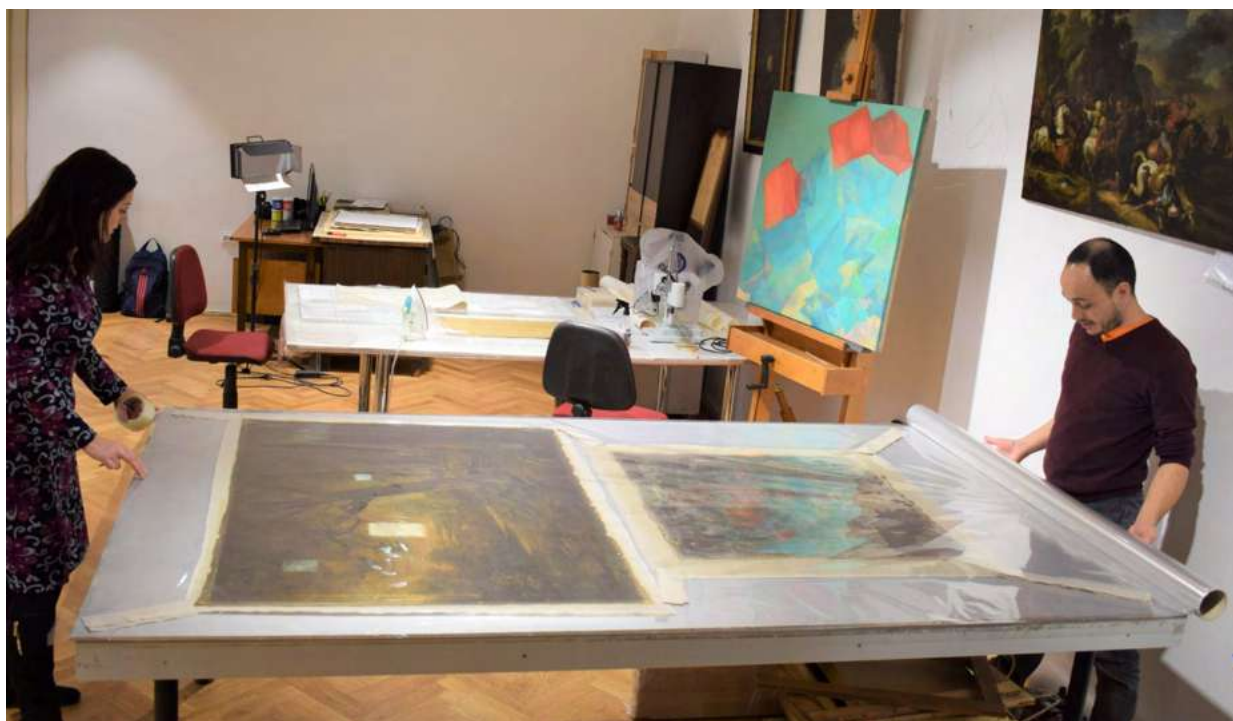

Fig. 16. Masa de dublare

Fig. 17. Detaliu, înainte de curățare

Fig. 18. Detaliu, curățarea murdăriei și îndepărtare retușuri cromatice

Fig. 19. Ansamblu, chituirea lacunelor

Fig. 20. Detalii, în lumină razantă și directă, cu degradări suport și strat pictural

Fig. 21. Detaliu, după integrarea cromatică

Fig. 22. Detaliu portret, înainte de restaurare

Fig. 23. Detaliu portret, după restaurare

Fig. 24. Ansamblu, după restaurare și montare în ramă

Fig. 25. Verso, după restaurare

RESTAURAREA A DOUĂ LUCRĂRI PANDANT REALIZATE DE LAUTERER JOHANN, INTITULATE: „PEISAJ STÂNCOS CU O TURMĂ” CU NR. DE INV. 669 ȘI „PEISAJ DELUROS CU O TURMĂ” CU NR. DE INV. 670

Celestina Florina ALBIȘOR*

RESTORATION OF TWO CONTINUOUS WORKS MADE BY LAUTERER JOHANN, ENTITLED: “ROCKY LANDSCAPE WITH A FLOCK” INV. NO. 669 AND “HOLLY LANDSCAPE WITH A FLOCK” INV. NO. 670

ABSTRACT

This article presents two paintings in the treasure category, which are pendants: works with the number of Inv. 669 “Rocky landscape with a flock” and 670 “Hilly landscape with a flock” both painted by the same author, Lauterer Johann. I will present the degradations, the preliminary analyses before the beginning of the restoration stages as well as the evolution of the restoration performed. The paintings mentioned have been previously restored, predicting a well-executed doubling miss mounted on an inadequate chassis, with no retraction slope and tensioning wedges. The article is structured in three subpoints: State of conservation works with Inv. No: 669, 670; Research of the state of conservation by performing the necessary analyses for the works with Inv. No. 669, 670; and the research of the state of conservation by performing the necessary analyses for the works with inv. No. 669, 670; explicitly documented with photographs.

Keywords: preliminary analysis, degradation, photographic documentation, painting conservation, heritage object.

Starea de conservare a lucrărilor cu Nr. de Inv: 669, 670

Lucrările sunt executate în tehnica ulei pe pânză. Pânzele au fost ancorate pe un șasiu realizat necorespunzător, nefiind prevăzute cu pantă de retragere, având doar patru pene de tensionare la ambele șasiuri, laturile acestora fiind de aproximativ 2,5 cm. Datorită acestui fapt marginile șasiului s-au imprimat în stratigrafia picturii. Pe versoul șasiurilor avem etichete mai vechi, cu numărul de inventar vechi și etichetele de colecție. Alături de aceste etichete avem și una cu numărul actual de inventar 670, precum și 670.

Pânzele sunt dublate cu clei de origine animală. Pânza de dublare este oxidată la ambele lucrări, lipsite de elasticitate, ambele având halouri de umiditate. Straturile picturale prezintă degradări mecanice locale, cracluri, lacune, rosături mai accentuate în partea halourilor de umiditate. Se pot observa completări cu chit care depășesc marginile lacunare.

Vernis-ul este îmbătrânit la ambele lucrări, având un aspect brunificat specific celor din colofoniu, modificând cromatica întregii lucrări. Expunerea prelungită a picturii la razele ultraviolete (UV) este un important factor de degradare. Aceste raze prezente în lumină sunt la originea polimerizării uleiurilor picturilor, care are ca rezultat întunecarea datorată unor fenomene de foto-oxidare și, mai general, fenomenelor fotochimice între diferitele materiale componente¹.

Elementele metalice, cuiele, folosite la fixarea pânzei pe șasiu prezintă produși de coroziune specifici aliajelor metalice ce conțin fier.

Cercetarea stării de conservare prin efectuarea analizelor necesare pentru lucrările cu Nr. de Inv. 669, 670

S-au efectuat radiografiile ale operelor aflate în categoria Tezaur ale lucrărilor 669, 670 pentru a determina degradările care nu sunt vizibile cu ochiul liber (Foto 1, Foto 2). Radiografia este înregistrarea, pe film fotografic special, a imaginii structurale a unui obiect, obținută cu ajutorul radiațiilor X sau gamma. Radiografia permite examinarea obiectelor netransparente pentru lumină, pe baza proprietății acestor radiații de a fi mult mai penetrante. Imaginea radiografică scoate în evidență detalii ale materialelor componente ale lucrării, precum și aspecte ale intervențiilor de restaurare anterioare².

Se pot observa, în urma radiografiei făcute, perimetral cuie metalice care au o amprentă radiografică foarte pronunțată, lacunele și mai multe chituiuri anterioare mai pronunțate în partea superioară, precum și straturile picturale care prezintă împăstări.

* Muzeul Național Brukenthal, Sibiu; e-mail: celestina_romocean@yahoo.com.

¹ Sandro Baroni, *Restaurarea și conservarea tablourilor*, Paris, 1993, p. 43.

² <https://ro.wikipedia.org/wiki/Radiografie>, data accesării: 08.04. 2022.

Studierea în lumină U.V. este o metodă de cercetare non-distructivă, utilizată în diagnosticarea operelor de artă, pentru a observa intervențiile anterioare sau învechirea vernisului (Foto 2, Foto 3). Aceste lucrări au fost cercetate în lumina U.V. de tip A cu o lungime de undă cuprinsă între 400-315 nm. Se pot observa mai multe degradări ale vernisului printre care integrări cromatice ale unor intervenții de restaurare mai vechi, zone cu rosături, fluorescența specifică indicând un strat gros de vernis îmbătrânit și un strat superficial de praf. Ambele lucrări prezintă degradări asemănătoare, fapt care demonstrează că au fost ținute în aceleași condiții și au fost restaurate în aceeași perioadă.

Razele ultraviolete, numite și raze UV, sunt radiații electromagnetice cu o lungime de undă mai mică decât radiațiile lumini percepute de ochiul omenesc. Razele Röntgen (=radiația X) au o lungime de undă și mai mică. Denumirea de „ultraviolet” provine de la culoarea violet din spectrul lumini albe, care are o lungime de undă învecinată, doar că ceva mai mare³.

Propuneri operațiuni de restaurare și metodologie de lucru

S-a efectuat documentația fotografică înainte de restaurare, în diferite tipuri și regii de lumină: lumină directă, lumină UV, precum și radiografierea picturilor. S-au protejat ambele lucrări cu foiță japoneză („facing”) și clei de pește în concentrație de 4% încălzit, care a fost aplicat prin pensulare din interior spre exterior pentru a nu forma punji de aer între foiță și stratul pictural.

Scoaterea pânzei de șasiu s-a efectuat mecanic cu ajutorul cleștelui, cuiele metalice au fost îndepărtate cu mare prudență pentru a nu leza pânza originală. Curățirea versoului lucrărilor s-a făcut mecanic cu ajutorul bisturiului, iar resturile de adeziv au fost îndepărtate prin aspirare. S-a curățat cu mare grijă, fără a exercita presiune asupra pânzei, murdăria fiind îndepărtată cu ajutorul unei pensule late și a aspiratorului.

Pregătirea lucrărilor pentru realizarea operațiunii de dublare a fost continuată prin asigurarea planeității suportului cu ajutorul compreselor de marmură. Am optat pentru realizarea operațiunii de dublare, folosind un adeziv termoplastic Beva 371 sub formă de film și pânză de dublare cu gren asemănător. Operațiunea de dublare a fost realizată cu ajutorul mesei de dublare care permite controlul temperaturii și a presiunii exercitate pe suprafața picturii.

Datorită faptului că șasiurile originale sunt realizate deficitar, dar au o serie de etichete și de inscripții pe ele, am optat pentru realizarea unor șasiuri noi prevăzute cu pantă de retragere și pene de tensionare, au fost ancorate lucrările pe noul șasiu cu ajutorul capselor metalice, apoi am relipit etichetele cu clei colagenic. A trebuit să se elimine foița japoneză, operațiune realizată mecanic, cu ajutorul tamponelor de vată, ușor umidificate cu apă caldă. Rolul „facingului” este unul de protecție a stratului pictural anterior operațiunii de dublare.

Realizarea testelor de curățare, în care s-a urmărit îndepărtarea retușului care a virat din punct de vedere cromatic. Testele au fost efectuate pe suprafețe reduse ca dimensiune, pornind de la soluții de curățare slabe spre soluții mai puternice. Aplicarea lor a fost realizată cu ajutorul bețișoarelor cu vată, operațiune realizată sub observarea suprafeței de lucru prin lupa de cap sau prin microscopul stereobinocular. S-a urmărit îndepărtarea retușului fără a pune în pericol stratul de culoare original.

Operațiunea de curățare a fost realizată cu soluțiile ce s-au dovedit apte în timpul testelor, au îndepărtat gradual, cu ușurință verniul, fără a aduce daune stratului pictural sau fără a produce rosături. S-au chituit zonele lacunare cu un chit pe bază de cretă de munte micronizată și clei de iepure 7%. „Cleiul de iepure este clei animal foarte elastic. Calitățile sale adezive, cât și elasticitatea sa îl recomandă ca fiind cel mai indicat în astfel de operațiuni. Elasticitatea Cleiului de iepure este superioară celorlalte cleiuri animale. El nu formează gel, asemănător cleiului de piele, gelatina sa având masa moleculară mai mică”⁴. După uscarea chitului, s-au șlefuit zonele și s-a adus la același nivel ajutorul tamponelor de vată umezite în apă caldă. S-au integrat în acuarele zonele chituite, pentru ca integrarea în culori de vernis, o etapă premergătoare acesteia, să fie cât mai ușor de realizat, fără să trebuiască să se încarce foarte mult cu culori de vernis.

Vernisarea generală a picturii s-a făcut cu ajutorul unui vernis Retushing. Aplicarea verniului s-a realizat cu pensula într-un strat subțire și uniform. Operațiunea de integrare cromatică a fost efectuată cu ajutorul culorilor pe bază de vernis care sunt reversibile și care au o înaltă stabilitate chimică. Produsul utilizat a fost gama de culori Maimeri Restauro, s-a optat pentru aplicarea retușului în stil imitativ. S-au vernisat final cu vernis de tip aerosol, prin pulverizare care are în componența lui și substanțe cu rol de filtru UV. S-a realizat documentația fotografică după restaurare pentru ambele lucrări, în diferite tipuri și regii de lumină. Montarea lucrărilor în ramă s-a efectuat cu ajutorul clemelor metalice, flexibile Temart. După finalizarea operațiunilor de restaurare s-a întocmit documentația de restaurare.

³ https://ro.wikipedia.org/wiki/Raze_ultraviolete, data accesării 08.04.2022.

⁴ Ioan Istudor, *Noțiuni de chimia picturii*, Ed. Daim publishing House, București, 2011, p. 163.

Foto 1. Fotografie Inv. 669, în lumină directă

Foto 2. Fotografie Inv. 670, în lumină directă

Foto 3. Detaliu degradare Inv. 669

Foto 4. Detaliu degradare Inv. 670

Foto 5. Inv. 669 Ansamblu înainte de restaurare

Foto 6. Inv. 670 Ansamblu înainte de restaurare

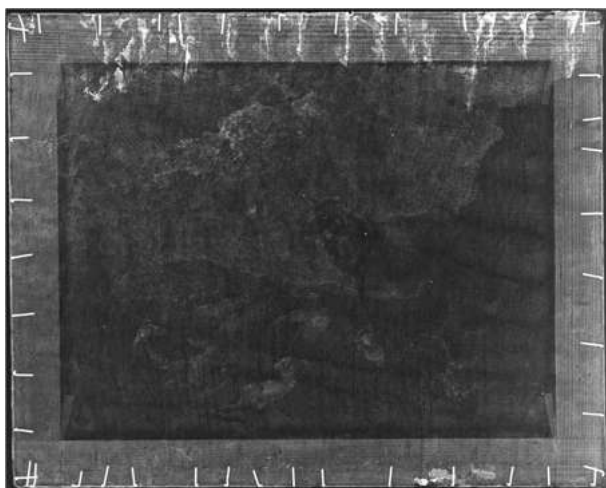

Foto 7. Inv. 669, Raze X

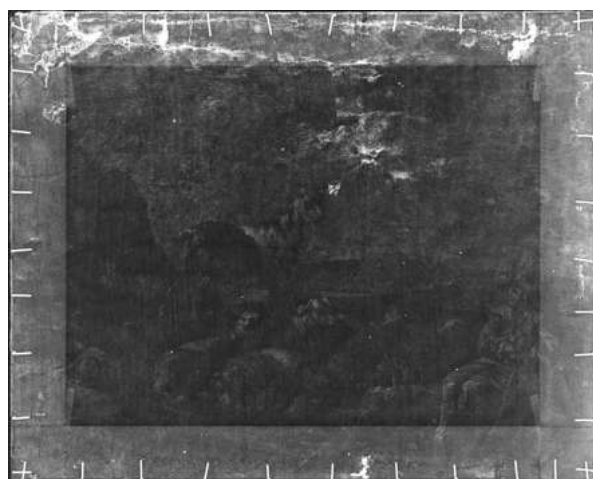

Foto 8. Inv. 670, Raze X

Foto 9. Inv 669, Fotografie în lumină UV

Foto 10. Inv 670, Fotografie în lumină UV

Foto 11. Aplicarea foiței japoneze pe întreaga suprafață

Foto 12. Îndepărtarea pânzei de dublare

Foto 13. Curățarea versoului

Foto 14. Punerea lucrărilor în presă

Foto 15. Montarea lucrărilor pe noul șasiu

Foto 16. Inv. 669, Ansamblul după restaurare

Foto 17. Inv. 669, Ansamblul verso după restaurare

Foto 18. Inv. 670, Ansamblul după restaurare

Foto 19. Inv. 670, Ansamblu verso după restaurare

Bibliografie

- Baroni, Sandro, *Restaurarea și conservarea tablourilor*, Paris, 1993
Istudor, Ioan, *Noțiuni de chimia picturii*, Ed. Daim publishing House, Bucuresti, 2011
Lăzărescu, Liviu, *Pictura în ulei*, Editura Sigma plus, Deva, 1996
Moldoveanu, Aurel, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, București, 2003
https://ro.wikipedia.org/wiki/Raze_ultraviolete [accessed: 08.04.2022]
<https://ro.wikipedia.org/wiki/Radiografie>; [accessed: 08.04. 2022]

DESPRE GLORIA LUI DUMNEZEU... CERCETAREA ORGILOR ȘI ALTARELOR DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XVII-XVIII

CSORTÁN Tünde*

ABOUT THE GLORY OF GOD... RESEARCH ON ORGANS AND ALTARS IN TRANSILVANIA IN THE 17TH-18TH CENTURIES

ABSTRACT

This research represents a first in this field, in terms of safeguarding national cultural heritage, namely church furniture. Over the years we have carried out conservation and restoration work on the heritage furniture - historical, ethnographic, ecclesiastical polychrome wood from museums, churches and private collections.

As a result of the research and conservation-restoration work on the polychrome wooden heritage in the workshop of Mr. Mihály Ferenc, we have managed to decipher, in part, the method of making various pieces of church furniture (fragments of an organ, painted ceiling, pulpit), which are in a fragmentary state, the information discovered on the techniques of execution used being extremely valuable from a historical, documentary and technical point of view.

On the occasion of the conservation and restoration of an organ which was the subject of our dissertation coordinated by the specialists Mihály Ferenc and organ builder Zoltán Pap we managed to reconstruct the technique of organ building.

Through this study I mention the current state of the organs and altars in Transylvania in the 17th-18th centuries, which I studied in the master's cycle and in the scientific research project done for the admission to the Doctoral School of the West University of Timișoara.

The second part of the work includes the description and methods of conservation-restoration of a carved and painted fragment from the end of the 17th century – the beginning of the 18th century, belonging to the Evangelical Church of Sibiu.

Part three describes the current scientific research on altars in this era.

Keywords: carved work, polychrome wood, church of Transylvania, retable (altar), organ-case, conservation-restoration threatment.

Introducere

Cercetarea abordată reprezintă o premieră pentru acest domeniu, în ceea ce privește salvagardarea patrimoniului cultural național, respectiv a mobilierului bisericesc.

Pe parcursul anilor am realizat lucrări de conservare și restaurare a patrimoniului mobil – lemn policrom istoric, etnografic, ecleziastic provenit din colecțiile muzeelor, ale bisericilor și din colecții particulare. Urmare a lucrărilor de cercetare și conservare-restaurare a patrimoniului din lemn policrom în cadrul atelierului domnului Mihály Ferenc, am reușit să descifrăm, parțial, modalitatea de realizare a diferite piese de mobilier bisericesc (fragmente de orgă, tavan pictat, amvon), aflate în stare fragmentară, informațiile descoperite referitoare la tehnicile execuției utilizate fiind extrem de valoroase din punct de vedere istoric, documentar și tehnic. Cu ocazia conservării și restaurării unei orgi, care a constituit subiectul lucrării noastre de disertație coordonată de specialiștii Mihály Ferenc și constructorul de orgă Zoltán Pap, am reușit să reconstituim tehnica de execuție a orgilor.

Prin acest articol menționez starea actuală a orgilor și altarelor din Transilvania în secolele XVII-XVIII, pe care le-am studiat în ciclul masteratului și la proiectul de cercetare științifică redactat la admiterea la Școala doctorală de la Universitatea de Vest, Timișoara. Partea a doua a lucrării cuprinde descrierea și metodele de conservare-restaurare a unui fragment sculptat și pictat de la sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea, ce aparține de Parohia Biserica Evanghelică Sibiu. În partea a treia descriu cercetarea științifică actuală a altarelor în această epocă.

Lucrarea de disertație intitulată „*Orgi construite la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea în Transilvania*” s-a elaborat pe baza datelor experimentale și a studiilor bibliografice privind intervențiile de conservare preventivă și restaurare a orgilor. Subiectul cercetării este constituit într-un studiu al tehnicilor constructive ale orgii și al elementelor decorative. Dulapurile de orgă au fost

* Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc; e-mail: tundeszapanyos@gmail.com.

clasificate după județe și după confesiune (romano-catolice, evanghelice, reformate, unitariene), clasificare realizată în scopul creării unei baze științifice, care ar putea fi folosită în vederea listării orgilor păstrate și selectate ca studiu de caz.

În România au fost efectuate mai multe inventarieri ale orgilor, care au dezvăluit că există mai mult de 1500 de orgi, și că cel puțin o treime din acest fond sunt orgi cu un trecut istoric valoros. Deși marea majoritate a acestui tezaur instrumental se găsește în biserici sătești, orgile având dimensiuni și construcții mai modeste, ele prezintă, în ansamblu, o imagine colorată și autentică a istoriei culturii noastre și a culturii noastre muzicale.

Greutatea cercetării a constatat în faptul că avem puține informații despre ele. Nu au fost suficiente informațiile găsite în arhivă, unde apar renovările, costurile renovărilor sau retribuțiile meșterilor, uneori apare anul și migrarea orgilor. Am pornit de la analiza făcută de Dávid István în *Múemlék orgonák Erdélyben* și am plecat în satele izolate, să colecționez informații despre orgi.

Obiectivele urmărite prin prezenta lucrare sunt: o privire asupra istoriei și evoluției orgilor, cunoașterea structurii orgii, atât partea exterioară cât și interioară, cercetarea orgilor în Transilvania în secolele XVII-XVIII, fișă documentară a orgilor inventariate. Partea a doua a lucrării cuprinde descrierea și metodologia de conservare-restaurare a unui fragment sculptat și pictat de la sfârșitul secolului al XVII-lea-începutul secolului al XVIII-lea.

Un număr de 16 biserici din județele Harghita, Covasna, Brașov, Alba, Mureș, Cluj au făcut obiectul prezentei cercetări.

Pe baza cunoștințelor actuale, orgi sau fragmente de orgi din sec. al XVII-lea – început de sec. XVIII se păstrează în stadiul actual în următoarele localități: *Cușmed* (jud. Harghita), *Sânpaul* (jud. Harghita), *Tușnadu Nou* (jud. Harghita), *Aluniș* (jud. Harghita), *Plăieșii de Sus* (jud. Harghita), *Lemnia* (jud. Covasna), *Lunga* (jud. Covasna), *Budila* (jud. Brașov), *Cetatea de Baltă* (jud. Alba), *Păucișoara* (jud. Mureș), *Sighișoara* (jud. Mureș), *Jacodu* (jud. Mureș), *Sibiu* (jud. Sibiu), *Cisnădioara* (jud. Sibiu), *Dupuș* (jud. Sibiu), *Sic* (jud. Cluj).

Unele orgi cercetate au suferit numeroase deteriorări, modificări în decursul timpului, pe care le-am identificat în fișa de inventar. Pe parcursul acestor cercetări s-a avut în vedere funcționalitatea orgii, raportul dintre valoarea patrimonială și dimensiune (mărime, greutate, volum etc.), alături de complexitatea structural-funcțională a bunurilor culturale artistice și istorice, privind interesul multiplu pentru suprafața picturală. Din punctul meu de vedere, orgile sunt adevărate „bijuterii de tezaur”, cele mai atractive artefacte din mobilierul bisericesc.

Despre orgă...

Cuvântul „orgă” provine din limba greacă (organon) și înseamnă unealtă, instrument. Orga este un instrument de suflat complex, pe care se poate cânta cu ajutorul claviaturii. Este formată din două părți principale: pupitrul de comandă *consolă*, pe care se găsesc claviatura și butoanele de comandă, și *prospectul* (bufetul, dulapul orgii).

Principiul de funcționare este următorul: în *tuburile orgii* se suflă aerul, obținându-se astfel sunete de înălțime, intensitate și timbru diferite, în funcție de lungimea, grosimea, forma sau materialul tubului. Aerul comprimat necesar provine dintr-un *burduf* ce este alimentat cu aer prin intermediul foalelor acționate de calcant sau a unui ventilator electric. Pentru ca aerul să nu intre concomitent în toate tuburile, accesul aerului la tuburi este întrerupt de *supape*. Mecanismul de acționare face legătura dintre *clape* și *supape*. Tuburile sunt așezate pe așa-numitele *cutii de suflu*. Tuburile dintr-un rând au aceeași formă și același timbru și diferă doar ca mărime (înălțime și diametru). Un asemenea rând se numește *registru*, fiecare registru având de regulă câte un tub pentru fiecare clapă. Pentru ca tuburile să nu sune întotdeauna concomitent, registrele se pot conecta și deconecta cu *butoanele* separat prin mânăre sau butoane de la consolă. Sonoritatea acestor registre se deosebește doar din punct de vedere al intensității și timbrului, dar și din punct de vedere al înălțimii (Fig. 1).

Prospectele au formă de cutie sau dulap, în general sunt împărțite în trei scrinuri paralele, de cele mai multe ori cele din mijloc sunt supraînălțate. Structura prospectului de orgi: părțile componente sunt din panouri confecționate prin tehnica ramă și tăblie, care sunt îmbinate între ele cu ajutorul cepurilor de lemn. În unele cazuri în rame sunt fixate grile de lemn, în loc de tăblii. Pe parte inferioară a dulapului se găsește soclul format din șipci profilate, iar pe partea superioară cornișa. Cornișa este, de asemenea, structurată de șipci profilate, șipci ondulate (brâie multiple) și ornamente. Caracteristice tâmplăriei și ornamentației de secol XVII și început de secolul XVIII sunt șipcile ondulate, folosite des în jurul câmpurilor tăbliilor, la cornișe și la socluri. Pentru îmbinările cutiilor s-au folosit îmbinări cu ajutorul cepurilor, lambă și uluc.

Ornamente

În general elementele decorative sunt atașate pe partea laterală în formă de aripi și pe partea superioară, deasupra cornișei orgii. Ornamentele sunt sculptate și traforate în relief înalt, prin tehnici tradiționale cu dălți din lemn de esență moale. Prospectului orgii îi sunt caracteristice *elemente arhitectonice renascentiste*, dar se observă și un *decor sculptural specific*: aripile laterale compuse din curbe-contracurbe, în formă de „C” și „S”, *decorul de formă auriculară* (în formă de „pavilion de ureche”, germ. „Ohrmuschel”, „Keulenschwung”) și păstaie cu boabe, motive compuse din vrejuri, voleiuri vegetale, reprezentări zoomorfe sau figurative. Ornamentația orgilor este de proveniență, influență germană, transmisă de meșteri care lucrează în Polonia, Slovacia, și care ajung în Transilvania la mijlocul secolului al XVII-lea. Câteva orgi (Dupuș, Sighișoara, Sibiu) sunt împodobite cu statui, figuri alegorice sau personaje legendare (regele David, regele Solomon), îngeri cu instrumente muzicale, capete de îngerăși cu aripi. În câteva cazuri pe partea superioară a dulapului de orgă apar *cartușe* (medalioane) cu inscripții cu teme biblice, sau inscripții ce se referă la datarea sau renovarea instrumentului (Fig. 2).

Pictură

Pe baza operelor păstrate reiese că tâmplăria și ornamentația acestor orgi a fost pictată. Pentru partea de tâmplărie este caracteristică o culoare închisă, în general negru, aplicat direct pe lemn sau în câteva cazuri pe grund. La sfârșitul secolului XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea la altarele, dulapurile orgilor apare *contrastul de negru-aur*. Dulapurile de orgi au fost vopsite în negru, brun, albastru închis și pentru accentuarea sculpturilor decorative a fost aplicată foiță de argint și/sau de aur. Pentru imitarea lemnului nobil abanos, pe teritoriul Transilvaniei, s-a recurs la bățuirea sau pictarea la culoarea neagră a structurii. De obicei, elementele sculptate din tei au fost grunduite cu o preparație compusă din clei și cretă sau ghips. După șlefuire și finisarea grundului s-a aplicat poleitura. În câteva cazuri foița de aur s-a folosit împreună cu foița de argint, dar avem opere unde s-a folosit numai foița de argint. În general s-a folosit poleitura lucioasă, foița fiind aplicată pe poliment roșu sau brun roșcat. Materia de bază a polimentului a fost Bolusul (argilă fină cu conținut mare de oxid de fier) preparat cu albuș de ou. După aplicare și o scurtă uscare a foiței de argint sau foiței de aur, suprafața a fost lustruită cu ajutorul pietrei de agat. Foița de argint a fost protejată cu vernisuri colorate sau incolore pentru a proteja argintul sensibil la coroziune. La vernisuri colorate (glazură) de obicei s-a folosit verde, roșu sau galben. În prima parte a secolului al XVIII-lea culoarea de bază a fost închisă, în general negru, care a fost înlocuită cu o pictură care imită textura și desenul marmurei.

Metodele de conservare-restaurare a unui fragment sculptat și pictat de la sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea

Partea a doua a lucrării cuprinde descrierea și metodele de conservare-restaurare a unui fragment sculptat și pictat de la sfârșitul secolului al XVII-lea–începutul secolului al XVIII-lea, aparținând colecției Bisericii Evanghelice din Sibiu. Istoricul fragmentelor este necunoscut până în prezent. După forma pieselor presupunem că au făcut parte dintr-un altar, o orgă, sau strane. Decoruri asemănătoare găsim la stranele din biserica evanghelică din Rupea, datată 1724 (Fig. 3). Cartușul decorativ este format din ornamente sculptate, traforate. Cele două panouri alăturate închid un unghi de aproximativ 130 de grade. Forma de închidere a ornamentului prezentat presupune o amplasare originală, pe cornișa unui altar, a unei orgi sau strane (Fig. 4-7).

Dimensiuni: are o lățime de 83, cm înălțime de 63 cm x 5 cm

Material: Prin analiza macroscopică și microscopică s-a constatat că ornamentele sunt sculptate din lemn de tei (*Tilia cordata*). Cartușele a fost confecționate din câte două panouri, pentru înclieiere s-a folosit clei pe proveniență animalieră.

Tehnica de execuție: În prima fază, din panouri confecționate din lemn de tei s-a sculptat forma mare corespunzătoare cu ajutorul ferestrăului, burghiului și dălților. Pe suprafață s-a aplicat un strat de clei după care s-a aplicat un grund compus din clei și cretă. După finisarea și șlefuirea stratului de grund, pe suprafețele în care s-a dorit aplicarea foiței a fost aplicat *polimentul*, care este format din Bolus cu albuș de ou sau de clei. După umezirea stratului de poliment cu alcool s-a aplicat foița de argint. Lustruirea suprafețelor a fost executată cu piatră de agat. În ultima etapă s-au aplicat culorile.

Pictura: După procedeul sus menționat, pentru pictură s-a folosit tempera pe lemn. Analizele pentru identificarea cât mai exactă a liantului sunt în curs, dar presupunem că este un liant pe bază de proteine animaliere (probabil clei sau ouă). Fundalul fragmentelor sculptate și pictate a fost decorat cu imitație de marmură pe fond albastru cu nervuri albe, iar suprafața inferioară plată cu decorații florale pe fond maro.

Suprafețele proeminente ale decorului sunt argintate. Pe baza analizelor macroscopice, pe suprafața foiței de argint nu se identifică vernis.

Starea de conservare

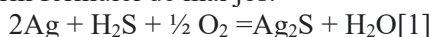
Piese se păstrează în stare de degradare avansată. Starea de conservare actuală a piesei a fost influențată în mare măsură de condițiile de depozitare necorespunzătoare.

Suportul de lemn:

Din cauza umidității, lipsa aerisirii, infecțiile de insecte xilofage s-au răspândit și au degradat lemnul în mare măsură, devenind buretos și pierzându-și rezistența. Frecvența orificiilor de zbor pe suprafață este de aprox. 10 orificii pe 10 cm². La începerea desprăfuirii fragmentelor au fost identificate insecte xilofage vii, sugerând o infecție activă.

Stratul pictural:

Stratul pictural prezintă următoarele degradări: depuneri de murdărie, de praf, pânză de păianjeni, rumeguș al insectelor xilofage; lipsuri și lacune la stratul de culoare și preparația de grund în proporții de 20–40 %; exfolieri și desprinderi cu deformații datorate contragerii, respectiv jocului lemnului sau compoziției liantului. În urma analizelor efectuate nu există repictări. Influența mediului înconjurător asupra foiței de argint a rezultat o coroziune în urma proceselor chimice și electrochimice. Foițele de argint provenite din diferite medii pot avea coroziuni diferite. Datorită sulfului din aer, sub influența umidității mediului, argintul suferă un proces de coroziune, în urma căruia suprafața lui se îngălbenește în prima fază, după care capătă o culoare maro spre negru, în final înnegriindu-se în întregime. Procesul chimic are loc conform formulei de mai jos.

În cazul foiței de argint este un proces ireversibil, fapt pentru care în majoritatea cazurilor foița de argint a fost protejată cu vernis colorat sau incolor la origine.

Analize

Analize s-au efectuat cu ochiul liber, cu lupa și cu microscop digital cu mărime de 50x sau 200x, în lumină directă și razantă. Prin analiză cu microscop digital a fost identificată esența lemnoasă folosită ca fiind tei: *Tilia cordata*. Analiza insectei xilofage cu microscop digital și compararea acesteia cu imagini ale insectelor xilofage publicate în literatura de specialitate. În urma analizelor s-a identificat insecta *Ryncolus culinaris*, având o lungime de 3 mm. (Fig. 7). Analizele pentru identificarea liantului și pigmentilor folosiți pentru stratul de pictură sunt în curs.

La începerea conervării-restaurării au fost identificate niște inscripții în limba germană, pe care cu ajutorul specialiștilor am putut reconstitui versetul biblic (Fig. 8).

Descrierea etapelor de conservare-restaurare

1. Desprăfuirea tuturor fragmentelor s-a realizat cu scopul de a îndepărta murdăria superficială, prin pensulare cu pensulă de păr moale de diferite mărimi și cu aspirator

2. Consolidarea profilactică parțială: pentru fixarea stratului pictural în cartușele inscripționate fragilizate s-a folosit clei de pește în concentrație de 5%, aplicată printr-un strat de hârtie japoneză prin presarea caldă cu spatulă electrică (50°-70° C) (Fig. 9).

3. Consolidarea stratului pictural pulverulent: s-a efectuat pe toate suprafețele pictate cu clei de pește 5%, prin pensulare (Fig. 10)

4. Pentru îndepărtarea murdăriei aderente pe partea verso a fragmentelor de lemn, curățarea s-a făcut mecanic, cu pensulă și cu aspiratorul

5. Pentru dezinfectarea materialului lemnos prin pensulare s-a folosit Perxil 10 (care are la bază permetrină și piperonilbutoxid) (Fig. 11)

6. În urma operației de consolidare a stratului pictural s-a îndepărtat foița japoneză cu ajutorul unui tampon de vată înmuiat în apă caldă.

7. Conservarea părților fragilizate, rupte ale suportului de lemn degradat s-a efectuat prin impregnări locale; s-a folosit Paraloid B72 dizolvat în solvent nitro (50% acetonă, 40% toluen) în concentrație de 10 % (Fig. 12)

8. Vernisarea cu Paraloid B67 dizolvat în benzină pură (White spirit) în concentrație de 5%.

9. Construirea structurii de susținere (Fig. 13)

Propunem păstrarea piesei pe suportul confecționat, în condiții constante de umiditate relativă de 50-60%. În cazul în care obiectele nu vor fi expuse, propunem acoperirea lor cu o pânză pentru protejarea lor de depuneri de praf și murdărie, ferite de deteriorări mecanice.

Argumentul și obiectivele cercetării altarelor din Transilvania

Circumstanțele care au trezit interesul pentru acest subiect au apărut în perioada în care am lucrat într-un atelier privat de orgi. În timpul studiilor mele în cadrul U.L.B. Sibiu, Facultatea de Conservare-Restaurare, am participat de mai multe ori la sesiuni naționale și internaționale desfășurate la Sovata și Budapesta. În cadrul Conferinței Anuale de Restaurare, organizată de către „Muzeul Haáz Rezső” din Odorheiu-Secuiesc, am avut ocazia de a vizita biserici, monumente istorice, cetăți, castele și case nobiliare degradate ori părăsite, unde discuțiile vizau atât problemele legate de proprietatea lor, cât și problemele legate de conservarea-restaurarea monumentelor istorice și a patrimoniului mobil aferent.

Studierea stării de conservare a orgilor din secolele XVII-XVIII în Transilvania a servit drept continuare a cercetării altarelor din Secuime, ca temă de doctorat.

Deși studiată în multiple publicații, altarul rămâne o temă faimoasă de cercetare, mai ales în condițiile în care privește istoric, geografic, estetic și tehnic acest domeniu. Putem observa variate și interesante exprimări plastice, determinate de contextul istoric al perioadei (Renașterea și începutul perioadei baroce) în care au fost realizate și pictate altarele, cu particularități ce țin de un anumit spațiu geografic și, evident, cu elemente specifice exprimării meșterului sau ale unei anumite bresle.

În ceea ce privește piesele de altare, informațiile despre execuția lor, despre meșteri, bresle, comanditari, apar asemenea unor fărâme de mozaic, neexistând o publicație de sinteză a acestor obiecte.

Relevanța temei în contextul cercetării actuale

Studiul altarelor din punct de vedere al execuției reprezintă un domeniu în care există câteva lipsuri, atât în ceea ce privește cercetarea documentară, cât mai ales din punct de vedere practic: inventarierea acestora, care rezumă starea actuală a altarelor.

Altarele din Transilvania au constituit un obiect de studiu pentru istoricii de artă abia din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când interesul pentru acest tip de manifestare artistică se regăsește în însemnări despre istoria regională și locală.

Marea majoritate a referințelor privind studiul artei din Transilvania își au originea în studiile lui Jolán Balogh, care a conturat pentru prima dată conceptul de renaștere transilvăneană.

Cercetările artei renaștiste transilvănene îi datorează mult mai mult studiilor lui Margit B. Nagy și lui Lajos Kelemen. În studiile sale, Margit B. Nagy, într-o manieră exemplară, bazându-se pe un vast material de arhivă și pe excursiile sale, a pus în contrast mărturia surselor scrise cu materialul memorial supraviețuitor.

András Kovács și Géza Entz, prin cărțile editate, prezintă bogăția elementelor arhitectonice în timpul secolelor XVII-XVIII în Transilvania.

Fără îndoială, importante rezumate sintetice de istorie a artei românești din ultimele decenii până la arta modernă au atins lucrările lui George Oprescu, Virgil Vătășianu, Vasile Drăguț și Gheorghe Curinschi-Vorona. În primul volum din *Istoria artelor plastice în România*, în capitolul trei, Virgil Vătășianu prezintă altare poliptice din Transilvania.

Preotul evanghelic și istoric de artă Victor Roth, cu cartea sa despre istoria sculpturii săsești, publicată în 1906, poate să fi fost printre primii care au prezentat arta Transilvaniei secolului al XVII-lea. Un deceniu mai târziu, Roth a fost considerat doar un pionier, pentru că destul de multe dintre altarele din secolul al XVII-lea pe care le-a descris pentru prima dată nu au fost publicate ulterior. Această lucrare clasică tratează dezvoltarea altarelor de factură vestică, începând din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea, și a făcut accesibilă arta transilvăneană pentru mediul vest-european.

La cele mai vechi indicii despre altarele menționate în cartea lui Jenő Rados, *Magyar oltárok*, se prezintă dezvoltarea, confecționarea pieselor de altar. Partea a doua a cărții se rezumă la termeni tehnici și la lista iconografică a altarelor enumerate.

Cele mai importante lucrări aparțin Máriei Aggházy și Klárei Garas, în cercetările sale fiind cel mai bine ilustrate pictură și sculptura din Transilvania din secolul al XVIII-lea.

În lucrarea sa, *A barokk szobrászat Magyarországon*, Mária Aggházy a discutat despre monumente funerare (epitafe) transilvănene, școala de sculptură și activitatea meșterilor din epocă.

Andrei Kertész este autorul care s-a centrat pe studiul polipticelor medievale transilvănene în anii 1980-2000, scriind o serie de studii și o sinteză privind „Altarele și Sculptura”.

În lucrarea sa, *A középkori Magyarország táblaképei*, Dénes Radocsay prezintă nu numai altare construite în zonele săsești, ci menționează și un atelier din Secuime organizat sub influența călugărilor franciscani din Șumuleu.

În timpul Reformei s-a șters practic ilustrarea scenelor biblice, iar în acest mediu ostil imaginilor, meșteșugul în sine a devenit imposibil și/sau s-a restrâns. Chiar dacă au fost solicitate, nu erau opere de

artă autohtone, ci opere de artă importate sau maeștri străini importați, care au satisfăcut dorințele clienților.

Altarele baroce timpurii din Transilvania se găsesc mai ales în așezările care au rămas catolice în secolul al XVII-lea. Cu toate acestea, este bine cunoscut faptul că Reforma din Transilvania a fost inexorabilă și, până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, practic întregul teritoriu, aproape toată populația s-a convertit la protestantism. Astfel, doar micile insule catolice au rămas, cum ar fi partea nord-vest a orașului Târgu Secuiesc, toate localitățile din jurul așezărilor Ciuc și Gheorgheni, precum și câteva sate din vecinătatea Călugăreniului.

Dintre protestanți, doar sașii luterani au tolerat altarele în bisericile lor, dacă nu chiar odată cu primul val al Reformei. Ulterior, au păstrat un altar principal în bisericile lor, dar în număr semnificativ mai mic decât romano-catolicii.

Acesta este rezultatul unei mișcări a Reformei, care nu a avut ca scop în primul rând compensarea credincioșilor, ci asigurarea îngrijirii spirituale a celor existenți și păstrarea lor, ajutorarea lor în a-și păstra credința.

În privința studiului altarelor din secolele XVII-XVIII, în limba română nu sunt lucrări numeroase, existând doar câteva publicații care studiază subiectul. De exemplu, Nicolae Sabău în lucrarea *Metamorfoze ale barocului. Sculptura* descrie evoluția sculpturii, plasticii figurative a monumentelor laice/eceziastice și a mobilierului bisericesc (altare, epitafuluri, orgi și cristelnițe, amvoane), realizate în a doua jumătate a sec. XVII-XVIII. Același autor publică și o altă lucrare, *Metamorfoze ale barocului. Pictură*, care cuprinde: pictura religioasă a sașilor transilvăneni, pictura barocului european în bisericile catolice din Transilvania, fresca barocă cu tematică religioasă din Transilvania (secolul al XVIII-lea), un anacronism stilistic: manierism și baroc, prolegomena la pictură murală laică din Transilvania în secolele XVII-XVIII, Postfață la iconografia picturii religioase baroce din Transilvania, introducere în portretistica barocă din Transilvania, metamorfoza peisajului transilvănean (secolul al XVIII-lea).

Poate cel mai semnificativ document din acest domeniu este recent apăruta lucrare a lui Ciprian Firea, *Polipticele medievale din Transilvania: artă, liturghie, patronaj*, ce prezintă o sinteză a retablului, structura, terminologia, tipologii ale polipticelor medievale și activitatea, meșteșugul breslei în această epocă. „Împreună, cele trei părți listează 91 de obiecte, recenzii și notă de lectură 215, formează cel mai complet catalog până la momentul publicării lui. Pentru fiecare caz s-a încercat realizarea unui dosar cât mai complet, acolo unde a fost posibil, care include câmpuri standard de informații tehnice despre: locul de origine, proveniența, locul de păstrare, tipul polipticului, analogii, date, atribuire, dimensiuni, însemne heraldice, patronaj, iconografie, modele grafice / surse iconografice, stare de conservare, transformări, restaurări, inscripții, bibliografie, toate acestea fiind urmate de un câmp de discuții”.

Lucrarea care a inițiat teza de doctorat a lui Emese Sarkadi, intitulată *Produced for Transylvania – Local Workshops and Foreign Connections – Studies of Late Medieval Altarpieces in Transylvania*, analizează istoricul altarelor polipticelor, meșterilor, breslelor în secolele XIV-XVI și prezintă rezultatele atelierelor locale/străine și produsele acestora, fiind aproape în exclusivitate o lucrare fascinantă.

„O altă sugestie importantă este aceea de a analiza în detaliu nu numai aspectul picturii, ci și sculptura, arhitectura, tâmplăria, traforurile. Câteva retabluri *călătoare*, pictorii și patronii lor la începutul Renașterii transilvănene, decorația, grundurile imprimate și aurite ale polipticelor. Acestea sunt extrem de relevante în identificarea atelierelor și centrelor respective. Alte contribuții importante în această direcție au avut în anii din urmă restauratorii și investigațiile științifice privind materialitatea și tehnicile de construcție ale retablurilor”.

Publicații recente, pe care le-am găsit până acum, despre retablul european și transilvănean au apărut în *Ars Transsilvaniae*, XXIV, 2014.

Mai recent, studiile lui Mihály Ferenc referitoare la restaurarea a numeroase elemente de mobilier bisericesc, elemente arhitectonice (tavane pictate, ancadramente etc.), din perioada medievală, și piese de poliptic, sunt relevante din punctul de vedere al informațiilor pe care le oferă în ceea ce privește tehnica de execuție și materialele utilizate.

Lucrarea referitoare la frescele și mobilierul pictat din Transilvania a fost inițiată în anul 1997, prin colaborarea mai multor instituții, în scopul inventarierii patrimoniului pictat încă păstrat de edificiile administrate de comunitățile maghiare.

Necesitatea acestei lucrări a apărut în urma constatării faptului că, deși adeseori reprezintă opere spectaculoase, altarele din Transilvania la începutul secolului al XVII-lea și sfârșitul secolului al XVIII-lea au beneficiat de puțină atenție din partea cercetării. Nu există, de exemplu, un catalog cuprinzător al pieselor, iar articolele și studiile care le au ca obiect sunt sporadice.

Scopul și obiectivele cercetării

În această lucrare încerc să realizez o legătură cursivă între studiile existente, care privesc analiza din punctul de vedere al istoriei artelor, cu cele care analizează contextul istoric de dezvoltare al acestui tip de manifestare artistică și, de asemenea, cu ansamblul de cunoștințe acumulate de colegii mei de-a lungul timpului în ceea ce privește conservarea și restaurarea altarelor.

Scopul acestei lucrări este acela de a cerceta în mod științific istoricul, tehnicile, materialele, dimensiunile, ornamentația altarelor și conservarea-restaurarea acestora. În procesul de documentare, am parcurs majoritatea surselor bibliografice apărute până astăzi în literatura de specialitate, dar cele mai relevante informații, din punct de vedere tehnic, le-am obținut din observațiile directe făcute cu ocazia restaurării suportului de lemn policrom. Prin tema de cercetare vreau să utilizez diferite metode, care sunt specifice atât artelor vizuale, cât și domeniului istoriei, conservării și restaurării.

Obiectivele cercetării:

- analiza și sinteza bibliografică a stadiului actual al cunoașterii legat de altare;
- analiza textului, clasificarea, ordonarea și sistematizarea informațiilor; interpretarea datelor;
- realizarea de mobilități de documentare și schimburi de experiențe în centre de cercetare specifice domeniului;
- identificarea metodelor de cercetare pe șantier;
- gestionarea obiectelor pe fișă de inventar;
- sistematizarea altarelor cercetate, fragmentate;
- identificarea metodelor de analiză și de conservare-restaurare a altarelor;
- elaborarea metodologiei de conservare-restaurare a altarelor și realizarea practică a conservării-restaurării;
- investigarea esenței lemnoase în scopul identificării acesteia;
- investigarea stratului pictural din punct de vedere al naturii chimice, în scopul identificării componentelor;
- analiza principalelor cazuistici ale stării de conservare a picturilor vechi, a noilor materiale și a procedeelelor inovative de conservare-restaurare;
- modalități de valorificare a rezultatelor științifice (redactarea de lucrări științifice în vederea comunicării la diverse simpozioane și conferințe naționale/internaționale sau pentru publicarea lor în jurnale sau volume)

Metodologia cercetării științifice

Tema propusă se află la granița dintre mai multe discipline (istorie, istoria artelor, protejarea patrimoniului cultural, religie, arte vizuale, prelucrarea lemnului, prepararea stratului pictural). Cercetarea sa cuprinde două componente: cercetarea documentară realizată în arhivele instituțiilor de cult, în biserici, bibliografii speciale și cercetarea la fața locului.

În lucrare vreau să utilizez mai multe metode:

**metode de cercetare:*

- analiza documentelor de arhivă și a bibliografiei de specialitate;

**metoda comparativă* în ceea ce privește descoperiri noi despre altare din România și în Europa

**metoda tipologică* în ceea ce privește altare care au supraviețuit în medii diferite, a ornamentației și semnificației acestor obiecte, definirea atât a calității artistice, cât și a celei istorice;

**metoda stilistică* cu privire la ornamentație;

**metoda tehnologică* pentru identificarea tipurilor de materiale, esențelor lemnoase și a modalităților de realizare a investigațiilor pe suportul pictural.

Utilizarea metodelor enumerate poate contribui la determinarea valorii istorice, artistice și la încadrarea acestor descoperiri într-o anumită etapă tehnică a dezvoltării tehnicii altarelor de-a lungul timpului. De asemenea, prin această investigație se deschide un drum nou spre cercetarea, conservarea și restaurarea patrimoniului cultural mobil din Transilvania.

Structura cercetării

O primă direcție de cercetare a acestei lucrări o reprezintă identificarea altarelor din secolele XVII-XVIII din Transilvania. O altă direcție de cercetare se referă la protejarea, gestionarea și investigarea obiectelor din această arie geografică și istorică. A treia direcție de cercetare o reprezintă investigarea esențelor lemnoase și analiza stratigrafică a stratului pictural.

Prin structura tezei de doctorat vreau să confirm ipotezele formulate și atingerea obiectivelor propuse.

Lucrarea se compune din următoarele trei capitole:

Capitolul I: Cercetarea altarelor construite la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea în Transilvania, respectiv în Secuime.

Capitolul II: Intervențiile preventive ale conservării altarelor cercetate

Capitolul III: Metodologia conservării-restaurării și investigațiilor altarului din Biserica franciscană din Odorheiu Secuiesc.

Din cercetările proiectate, am constatat că studiul altarelor din bisericile catolice are o contribuție semnificativă la protejerea lor. Patrimoniul cultural contribuie la dezvoltarea turismului, iar creșterea numărului turiștilor atrage după sine necesitatea evaluării, restaurării și catalogării monumentelor istorice. Înțelegem că supraviețuirea mobilierului bisericesc prin conservare nu este suficientă și că este nevoie de valorificarea acestuia pentru ca el să fie transmis spre viitor.

Bibliografie

- Aggházy, Mária, *A barokk szobrászat Magyarországon*, vol. I-III, Budapesta, Editura Akadémia, 1959
- Idem, *Early wood carvings in Hungary*, Budapesta, Editura House of the Hungarian Academy of Sciences, Editura Akadémia, 1965
- Antonescu, Romulus, *Dicționar de simboluri și credințe tradiționale românești*, ediție digitală, 2016, <https://cimec.ro/Etnografie/Antonescu-dictionar/Antonescu-Romulus-Dictionar-Simboluri-Credinte-Traditionale-Romanesti.pdf>
- Ars Transsilvaniae*, XXIV, Institutul de arheologie și istoria artei, Editura Academiei Române, Cluj-Napoca, 2014
- Balogh, Jolán, *A renaissance építészet Magyarországon. Stílustörténeti vázlat I. Magyar művészet*, IX, 1933
- Idem, *A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Stílustörténeti vázlat. II. Magyar művészet*, X, 1934
- Baranyai, Béláné, „Mesterek és műhelyek az északkelet-magyarországi barokk szobrászatban”, în *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. Galavics Géza, Budapesta, 1975
- Benedek, Árpád Csaba, Gálovits, Zsuzsa, Szabadi, Kinga Zsófia, Ványolós, Endre, *Udvarhelyszéki műemlék templomok. Biserici monumente din zona Odorhei. Church monumentso of Odorhei County*, Odorheiu Secuiesc, 2006
- Curinschi-Vorona, Gheorghe, *Istoria arhitecturii în România*, București, Editura Tehnică, 1981
- Dávid, István, *Műemlék orgonák Erdélyben*, Cluj-Napoca, Editura Polis, 1996
- Dávid, László, *A középkori udvarhelyszék művészeti emlékei*, București, Editura Kriterion, 1981
- Drăguț, Vasile, *Arta românească*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1982
- Idem, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976
- Entz, Géza, *Erdély építészete a 14-16.században*, Cluj-Napoca, Editura Múzeum-Egyesület, 1996
- Firea, Ciprian, „Câteva retabluri cãlãtoare, pictorii și patronii lor la începutul Renașterii, în *Ars Transsilvaniae XXIV*, Institutul arheologie și istoria artei, Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, 2014
- Idem, *Polipticele medievale din Transilvania. Artă, liturghie, patronaj*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016
- Florescu, Radu, Daicoviciu, Hadrian, Roșu, Lucian, *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980
- Galavics, Géza, „Későreneszánsz és korabarokk (Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez)”, în *Művészettörténet – tudománytörténet*, szerk. Tímár Árpád, Budapest 1973
- Kelemen, Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, București, Editura Kriterion, 1977
- Garas, Klára, *Magyarországi festészet a XVII.században*, Budapesta, Editura Akadémia, 1953
- Genthon, István, „Erdély művészete”, în *A történeti Erdély*, szerk. Asztalos Miklós, Budapest, 1936
- Idem, *Régi Magyar Festőművészet*, Editura Pestvidéki, 1932
- Hoffmann, Edith, „Jegyzetek a régi magyar táblaképfestészetéhez, în *Archaeologiai Értesítő*, 1937
- Ionescu, Grigore, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1982
- Kertész-Badrus, Andrei, „Aspecte privind tematica picturii transilvănene din sec. al XVI-lea în lumina documentelor de epocă”, în *SCIA*, 28, 1981
- Idem, „Noi contribuții la cunoașterea picturii de panou transilvănene din sec. XV-XVI”, în *Studii și Grossprobstdorf, ein Werk europäischer Spätgotik, in Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 23, 2, 1980
- Kovács, András, *Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben*, Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtarából, Uj Sorozat XI, Kolozsvár, 2006
- Idem, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*, ED. Fundația Teleki László-Polis, Budapest-Cluj, 2006
- Kovács, András, Kovács, Zsolt, *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. I. 1727–1737*, szerk. Kovács András–Kovács Zsolt, Kolozsvár, 2002

- Lángi, József, Mihály, Ferenc, *Erdélyi Falképek És Festett Faberendezések*, II, Budapest, 2004
- Idem, *Erdélyi Falképek És Festett Faberendezések*, III, Budapest, 2007
- Mihalcu, Mihail, *Conservarea obiectelor de artă și a monumentelor istorice*, București, Editura Științifică, 1970
- Mihály, Ferenc, „Contribuții la cercetarea polipticelor medievale transilvănene. Observații privind tehnicile de execuție și intervențiile de restaurare”, în *Ars Transsilvaniae*, vol. XXIV, Cluj-Napoca, 2014
- Idem, „Középkori szobrok és táblaképek a Csíki-medencében”, în *Tusnád 1997. A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései*, szerk. Benczédi Sándor, Sepsiszentgyörgy 1998
- Moldoveanu, Aurel, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, Centrul pentru formare, educație permanentă și management în domeniul culturii, București, 2003
- Nägler, Thomas, *800 de ani de biserică a germanilor din Transilvania*, Sibiu, Editura Wort und Welt Verlag, Thaur bei Innsbruck, Muzeum Bruckenthal, 1991
- Nagy, Margit B., *Reneszánsz és barokk*, București, Editura Kriterion, 1970
- Idem, *Stilusok, művek, mesterek*, București, Editura Kriterion, 1977
- Oprescu, Gheorghe, *Istoria artelor plastice din România*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1968
- Popescu, Mircea, *Dicționar de artă, Forme, tehnici, stiluri artistice*, București, Editura Meridiane, 1995, vol. I-II
- Radocsay, Dénes, *A középkori Magyarország falképei*, Budapesta, Editura Akadémia, 1954
- Idem, *A középkori Magyarország táblaképei*, Budapesta, Editura Akadémia, 1955
- Rados, Jenő, *Magyar oltárok*, Editura Királyi Magyar Egyetem, 1938
- Sabău, Nicolae, *Metamorfoze ale barocului. Sculptura*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2002
- Idem, *Metamorfoze ale barocului. Pictură*, vol. II, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2005
- Roth, Victor, *Erdélyi oltárok*, ARCHEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ, 1917
- Idem, *Siebenbürgische Altäre*, Straßburg, 1916
- Sarkadi, Emese, *Produced for Transylvania - Local Workshops and Foreign Connections. Studies of Late Medieval Altarpieces in Transylvania*, Budapesta, Editura Jan Thorbecke Verlag, 2008
- Sebestyén, Gh., Sebestyén, V., *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963
- Török, Gyöngyi, *Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon*, Budapesta, 2005
- Vătășianu, Virgil, *Arhitectura și sculptura romanică în Panonia medievală*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1966
- Idem, *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1968

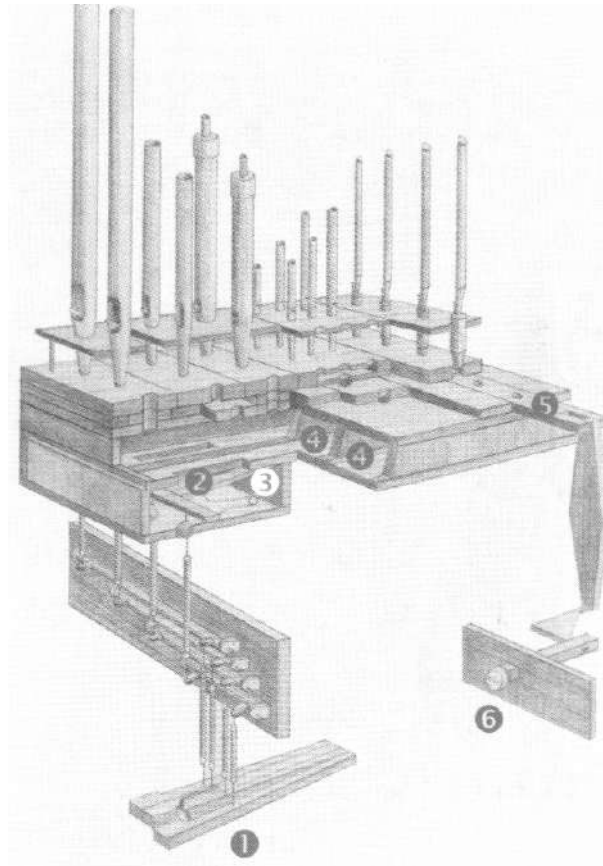

Fig. 1. Principiul de funcționare a orgilor

1. Consolă; 2. Tractură mecanică; 3. Cutia de suflu cu supape; 4. Compartiment de ton; 5. Registre; 6. Butonul de registru

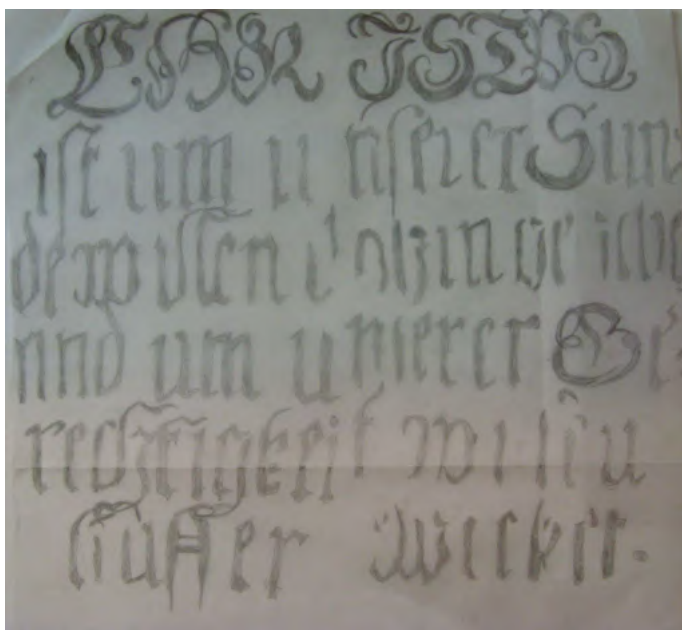
Fig. 2. Ornamentația orgilor

Fig. 3. Strana din Rupea

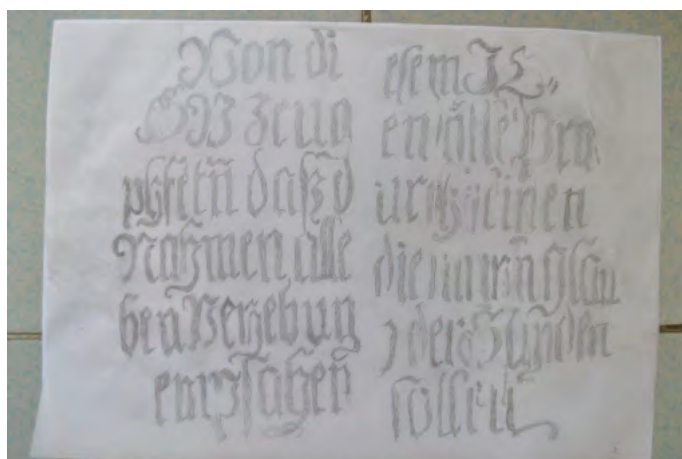

Fig. 4-7. Cartușul decorativ din biserica evanghelică din Sibiu

CHRISTUS
ist um unserer Sün-
de willen dahin gegeben
und um unserer Be-
richtigkeit willen
aufferweck_t

Verset biblic din Epistola Apostolului Pavel către
Romani, capitolul 4, versetul 25:
Cristos „a fost dat din pricina fărădelegilor noastre, și
a înviat din pricină că am fost socotiți neprihăniți”.

Von diesem JE-
SU zeugen alle Pro-
phetn das durch seinen
Nahmen alle die an ihn glau-
ben vergebung oder Sünden
empfahen sollen

Verset biblic din Faptele Apostolilor, capitolul 10,
versetul 43:
„Toți prorocii mărturisesc despre El (Isus) că oricine
crede în El capătă, prin Numele Lui, iertarea
păcatelor”.

Fig. 8. Inscripția I-II. – versetul biblic

Fig. 9. Insecte xilofage (*Ryncolus culinaris*)

Fig. 10. Consolidarea profilactică parțială

Fig. 11. Consolidarea stratului pictural pulverulent

Fig. 12. Dezinfectarea materialului lemnos

Fig. 13. Conservarea părților fragilizate

Fig. 14. Îndepărtarea foitei japoneze

Fig. 15. Construirea structurii de susținere

CONSIDERAȚII ASUPRA RESTAURĂRII PATRIMONIULUI PE SUPPORT ANORGANIC. STUDIU DE CAZ

Ioana POPIȚIU*

CONSIDERATIONS ON THE RESTORATION OF HERITAGE ON INORGANIC SUPPORT. CASE STUDY ABSTRACT

The present work refers to the restoration and conservation of some bronze objects discovered in Hunedoara County by treasure hunters.

In the introduction, reference is made to the description of the state of the objects, the nature of the deposits and the degree of degradations of the metal, as well as the restoration proposals. These include classic treatments used in restoration of archaeological objects from alloys of copper, bronze and tin.

Classical methods for this type of material were used: dry mechanical treatment, wet chemical treatment, stabilization, completion, neutralization, conservation. Also, we describe the method of restoration for the iron elements that complete the two bronze pieces, namely stabilization and their conservation.

Keywords: bronze, restoration, conservation, treatment, stabilization.

În general, majoritatea obiectelor pe suport metalic, cu excepția aurului și platinei, se corodează într-o măsură sau alta. Coroziunea este un fenomen care se manifestă diferit de la un obiect la altul, în funcție de mai mulți factori care includ temperatura, umiditatea și mediul de zacere.

Piese arheologice care au în compoziție aliaj de cupru sunt predispuse la atacuri masive datorate interacțiunii compușilor chimici cu apa și clorul. De asemenea, oxigenul liber este cel mai agresiv dintre toți produșii de coroziune și împotriva căruia nu ne putem apăra în mod direct, la fel ca și în cazul radicalilor liberi¹.

Obiectele prezentate provin de la căutătorii de comori și au intrat în laboratorul nostru în anul 2021 (Fig. 1, 2). Se presupune că datarea lor ar fi la sfârșitul sec. I d. Hr, ambele de proveniență romană. Este vorba despre o situlă și un vas tip cazan (informații referitoare la datare și denumire au fost oferite de arheolog dr. Bodo Cristina – M.C.D.R.).

Fig. 1

Fig. 2

După întocmirea documentației foto și cu acordul comisiei de restaurare s-a stabilit fluxul tehnologic pentru cele două obiecte. Prima etapă a constat în eliminarea stratului mineral, vegetal și decopertarea primară a depunerilor existente. Solul din interiorul vaselor a fost examinat cu atenție și păstrat pentru analize mai complexe. Situla a fost extrasă cu grijă, avem de-a face cu două obiecte diferite ca dimensiuni, din bronz cu toarte din fier prinse prin elemente cu rol decorativ (Fig. 3, 4, 5).

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva; e-mail: popitiuiuana@yahoo.ro,

¹ Moldoveanu, 1999.

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Descrierea obiectelor

SITULA (Fig. 6,7)

La analiza vizuală, obiectul se prezintă într-o stare de conservare precară, producții de coroziune specifice aliajului de cupru, staniu și zinc au afectat pe unele porțiuni metalul în profunzime. Depuneri minerale și vegetale acoperă suprafața exterioară în proporție de 90%. De asemenea, presiunea pământului a facilitat fisuri și chiar porțiuni lipsă de material.

Înălțimea vasului este 21 cm, iar diametrul buzei 17 cm. Toartele din fier au fost transformate în oxizi, miezul metalic este distrus în întregime. Pilele galvanice au generat conglomerate de minerale și depuneri greu de îndepărtat.

Interiorul vasului era acoperit cu o peliculă de sulfazi, exfolieri succesive de material metalic au format o patină instabilă².

VASUL CAZAN (Fig. 10, 11)

² Plenderleith, 1966.

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Cel de-al doilea obiect este un vas de tip cazan cu fundul concav, de înălțimea maximă 20 cm, diametrul buzei 30 cm. La analiza vizuală s-a constatat că acesta prezintă depuneri minerale, vegetale și compuși ai cuprului formând pe alocuri patină instabilă. Interiorul vasului este afectat de depozite de sulfați și carbonați și chiar de oxid de fier, depunere care a migrat din zona buzei, respectiv din materialul din care erau confecționate tartele. Acestea sunt din fier, dar se prezintă sub forma unor conglomerate cu o formă nedefinită datorată degradării în profunzime a materialului component.

După identificarea depunerilor și a gradului de deteriorare a elementelor din fier și după efectuarea curățirii mecanice grosiere, s-a constatat că miezul metalic este foarte puțin prezent. De asemenea, părțile ce compun aliniamentul din ansamblu de prindere al vasului cazan este transformat în oxizi.

Restaurare, conservare situlă

În urma investigațiilor fizico-chimice și a constatării stării de conservare, obiectul a fost supus unei curățiri mecanice uscate pentru îndepărtarea grosieră a depunerilor. Au urmat băi succesive cu apă distilată și alcool pentru degresare și dezinfecție, urmate de perieri repetate cu perii cu fir de păr și plastic. Pentru îndepărtarea urmelor de sol și resturi vegetale s-a folosit detergent neionic.

Înlăturarea produșilor activi din interiorul vasului a fost efectuată mecanic în prima fază, ulterior am aplicat tratament chimic local urmat de neutralizare³.

Toarta fragmentară din fier a fost tratată separat. S-au stabilizat produșii de coroziune care au afectat miezul metalic. Aceștia au condus la compromiterea parțială a formei și a volumului, formând un conglomerat haotic. Am preparat rășina epoxidică pentru completarea și asamblarea elementelor lipsă, precum și pentru lipirea acestora la locul potrivit. Pentru stabilizarea oxizilor de fier am acționat local chimic sub forma tamponărilor succesive urmate de neutralizare. De asemenea, tot cu rășina epoxidică a fost completată și porțiunea lipsă, finisată și integrată cromatic.

Pentru protecția obiectului s-a realizat o conservare finală pe suprafața totală a obiectului (Fig. 8, 9).

Restaurare, conservare vas cazan

Fluxul tehnologic pentru restaurarea vasului din bronz este unul clasic, curățire mecanică, curățire chimică locală, neutralizare, conservare finală. S-a efectuat o conservare finală pentru protecție totală. Toartele din fier au fost tratate separat. S-a aplicat tratament chimic de transformare a oxizilor în tanați, care sunt mai stabili din punct de vedere chimic. Acestea nu au fost adăugate momentan, deoarece nu s-a găsit încă analogie pentru integrarea lor în ansamblu (Fig. 14). Cele două obiecte din bronz se află în custodia M.C.D.R. Deva (Fig. 15, 16).

Fig. 14

³ Popițiu, 2016.

Fig. 15

Fig. 16

Bibliografie

Aurel Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, București, 1999, p. 6-9

Harold Plenderleith, *Conservarea antichităților și operelor de artă, Tratament, reparare*, Paris, 1966, p. 34-56

Ioana Popițiu, *Vas din bronz descoperit în zona Sarmizegetusa Regia. Restaurare, Conservare*, Drobeta XXVI, Secția Restaurare - Conservare, 2016, p. 55-57

ANALIZA STĂRII DE CONSERVARE A 175 OPAIȚE DIN EPOCA ROMANĂ DIN COLECȚIA MUZEULUI REGIUNII PORȚILOR DE FIER

Elena Manuela PĂTRUȚESCU*

ANALYSIS OF THE STATE OF CONSERVATION OF 175 OPAYS FROM THE ROMAN ERA FROM THE COLLECTION OF THE IRON GATES REGION MUSEUM

ABSTRACT

The paper presents the description of 175 rushlights from the Roman Period, the description of the state of conservation and finally a statistical situation from the point of view of integrity.

Keyword: rushlight, state of preservation.

Muzeul Regiunii Porților de Fier din Drobeta Turnu Severin deține o importantă colecție de opaite aparținând Epocii romane, deosebite prin valoarea istorică și documentară, alcătuită din mai multe piese care, din punct de vedere cronologic, aparțin unei perioade cuprinse între sec. II-IV p. Chr.

Majoritatea opaitelor provin din cercetări arheologice sistematice efectuate în câteva situri din județ, iar o altă parte, mai mică, provine dintr-o colecție privată constituită de doctorul C.I. Istrati, personalitate științifică, culturală și politică a secolului al XIX-lea și începutului secolului XX, acestea din urmă, din păcate, nu beneficiază de suficiente informații privind condițiile și locul descoperirii.

O descriere sumară le prezintă în modul următor: aproape toate sunt din ceramică, excepție făcând trei piese metalice, sunt obținute prin două tehnici – tipar bivalv și roata olarului, și se compun din următoarele elemente morfologice de referință – un recipient, destinat păstrării combustibilului, care poate avea o formă paralelipipedică, de obicei, însă, o formă rotundă, cu profil tronconic, bitronconic și globular. În partea posterioară, recipientul este prevăzut, în mod normal, cu o toartă care are diverse forme: discoidală, inelară sau palmetă stilizată, iar opus torșii, în prelungirea recipientului, sunt unul sau mai multe ciocuri cu perforații prin care trecea fitilul. Recipientul, în majoritatea cazurilor, este acoperit cu o suprafață denumită *disc*, care este fie plat, fie adâncit, fie concav. Discul este încadrat de un brâu în relief care poate fi întrerupt în dreptul ciocului pentru a forma un canal. Bordura îngustă, orizontală ori ușor oblică, poate fi decorată cu două, trei protuberanțe simple. Baza este rotundă, plană sau puțin adâncită, uneori mărginită de două sau trei profile circulare care încadrează marca producătorului, imprimată de obicei cu majuscule, în relief.

La nivel general, orice piesă de iluminat suferă, odată cu trecerea timpului, transformări determinate de anumiți factori ce țin de calitatea și cantitatea materiilor prime folosite, de tehnica utilizată și de influența factorilor externi. Rezultatele acțiunii acestor factori se concretizează în diverse deteriorări și degradări: fisuri; crăpături; pierderi de material, care au provocat pierderi ale profilului piesei; fragmentări; ciobituri/spărturi; eroziuni; îmbinări defectuoase ale celor două părți în cazul în care piesele au fost realizate în tipare bivalve; deformări; friabilitate; depuneri de carbonați.

Analiza stării de conservare a colecției a constat în stabilirea nivelului fiecărui tip de degradare ce afectează fiecare piesă în parte, degradările identificate fiind grupate pe două categorii: fizico-mecanice și chimice. S-a apreciat ca având o stare foarte bună de conservare acele obiecte care sunt întregi, o stare bună de conservare acele obiecte întregite în totalitate prin recuperarea din fragmente și cele depreciate într-o proporție de până la 20%, o stare relativ bună de conservare acele obiecte depreciate într-o proporție de până la 40% și o stare de conservare mediocră cele afectate într-o proporție de peste 50%.

În tabelul 1 sunt prezentate descrierea sumară și starea de conservare a fiecărui opaite.

În tabelul 2 sunt prezentate, grupat, pe 4 categorii, opaitele: care păstrează $\geq 95\%$ din partea originală (inclusiv cele păstrate integral și cele recuperate în întregime din fragmente), care păstrează $\geq 80\%$ din partea originală, care păstrează $\geq 60\%$ din partea originală și cele care păstrează $< 50\%$ din partea originală, pentru fiecare din cele patru categorii făcându-se precizarea păstrării lor mono sau multifragmentare. Pentru a distinge opaitele care nu au profilul complet, s-a adăugat * în dreptul numărului de inventar al acestora.

* Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta Turnu Severin; e-mail: manuele@yahoo.com.

TABEL 1

Nr. inv.	Descriere succintă	Stare conservare
II.156	Opaț cu rezervorul bitronconic, disc adâncit, delimitat de umăr printr-un brâu; fund plat și circular; umăr decorat cu două protuberanțe.	Păstrează 70% din original, fără profil complet, lipsesc: ciocul, ansa și orificiul central (completate prin restaurare)
II.171	Piesă bitronconică, cu o bordură pe diametrul maxim; orificiul de umplere are o buză înaltă, răsfrântă spre exterior.	Profil incomplet – lipsesc mânușa și extremitatea orificiului pentru fitil; piesă monofragmentară ce păstrează 85% din original; 1/3 din peretele gurii de alimentare este spart.
II.172	Opaț din pastă cărămizie; disc concav, delimitat de bordură printr-un cerc incizat; fund ușor concav, mărginit de două cercuri slab incizate; cioc cordiform; toartă inelară cu canelură mediană; acoperit cu angobă roșie	Piesă dintr-o singură bucată ce păstrează 90% din original, pierderile de material afectând 1/3 din disc; mici ciobituri pe laterală, bordură și toartă; lucrat neglijent, cu orificiul de ardere intrat pe jumătate în corp.
II.173	Opaț de mici dimensiuni, cu bazin rotund, un cioc scurt și o toartă ca o protuberanță; recipientul pentru combustibil, închis cu un disc plan cu un orificiu pentru umplere; disc cu decor mai puțin lizibil, cu reprezentare, probabil, erotică, falus? baza circulară, ușor concavă.	Piesă aproape întreagă, nefragmentată; 2 secțiuni, una de 2/1 cm, situată pe partea inferioară a ciocului, și alta de 1/0,5 cm, situată în extremitatea apucătorii, prezintă desprinderi de material ceramic.
II.174	Opaț din pastă cărămizie, cu ciocul scurt, cordiform, cu orificiu de ardere intrat pe jumătate în corpul opaițului; disc concav, decorat cu strugure de viță, slab imprimat, prins de coardă, și o frunză; disc delimitat de bordură prin două cercuri incizate; fund circular, plat; toarta inelară; vopsit cu culoare roșie.	Păstrează 90% din original (lipsește parțial apucătoarea și ¼ din discul concav); profil incomplet (forma/dimensiunile apucătorii); cu zgârieturi pe rezervor; lucrat neglijent, finisat neuniform cu asperități; lateral, prezintă urme de afumare.
II.175	Rezervor circular, umăr rotunjit; disc concav cu un orificiu de alimentare central de diametrul mare; o canelură circulară pe marginea umărului; bază plată, circulară, ușor profilată; cioc prelung cu margine rotunjită și un orificiu pentru fitil de ø protuberanță perforată (formă semilună) se află pe umărul piesei.	Piesă aproape întreagă, nefragmentată; zgârieturi și rosături de mici dimensiuni pe suprafața piesei; desprinderi de material ceramic afectează o secțiune de 1,5/0,6 cm situată în extremitatea ciocului; angoba, aplicată inițial pe întreaga suprafață exterioară, s-a păstrat în proporție de 70%.
II.177	Opaț de forma unui văscior, cu corpul globular aplatizat, sprijinit pe un fund inelar și plat; orificiul de umplere are o buză înaltă, răsfrântă spre exterior.	Piesă dintr-un singur fragment ce reprezintă 75% din original. Fără profil complet – lipsește ansa și o parte din bază; corpul prezintă desprinderi din grosime.
II.178	Rezervor tronconic; disc concav; bordură înălțată, care mărginește discul; bază plat-circulară; ansa, în bandă, perforată orizontal; pastă fină, cărămizie, acoperită cu angobă roșie.	Păstrează 95% din original, lipsește o parte din disc; fără profil complet – nu poate fi stabilită poziția orificiului de alimentare.
II.179	Rezervor circular; umăr decorat cu 3 protuberanțe; disc plat, adâncit, cu un orificiu de alimentare; bordură înălțată, care delimitează discul și ciocul; bază plată cu o șampilă ilizibilă delimitată/încadrată de două cercuri concentrice.	Piesă întreagă, nefragmentată; eroziuni ale suprafeței inferioare, la bază, care fac ilizibilă șampilă și cercurile care o delimitează; pierderea stratului de angobă de pe, aproximativ, 50% din suprafața piesei.
II.180	Rezervor tronconic; disc adâncit cu un orificiu de umplere de Φ mare; bază plat-circulară; ansa, plină, tip pastilă, în prelungirea rezervorului; cioc mic.	Piesă din două fragmente ce reprezintă 75% din original; rezervorul spart.
II.181	Rezervor tronconic; disc adâncit cu orificiu central de umplere; un brâu delimitează discul de umăr; în partea posterioară este o ansă plină, tip pastilă, perpendiculară pe rezervor; cioc ușor alungit.	Piesă întreagă.
II.182	Rezervor circular; umăr decorat cu patru protuberanțe; disc concav, cu un orificiu de alimentare; bordură înălțată, care mărginește discul și ciocul; bază plat-circulară; pastă fină, cărămizie, acoperită de slabe urme de angobă roșie (secțiunea superioară a bazinului).	Păstrează 95% din original, secțiunea care lipsește era situată pe disc, lângă orificiul de alimentare; ciocul prezintă urme de ardere și reziduuri.
II.183	Rezervor tronconic; disc adâncit cu un orificiu de umplere central; o canelură delimitează discul de umăr; o ansă plină, tip pastilă, perpendiculară pe rezervor; cioc alungit.	Piesă păstrează 90% din original: discul ușor spart; rezervorul cu desprinderi/exfolieri pe aproape întreaga suprafață; stratul de angobă puțin păstrat; decor vag.

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

II.184	Rezervor circular; disc adâncit cu un orificiu de alimentare central de diametru mare; cioc mult alungit; ansă în bandă.	Păstrează 90% din original sub forma unui singur fragment (ansa spartă parțial); baza prezintă depuneri de carbonați; din pelicula de culoare păstrată 80%
II.185	Opaț de forma unui văscior, cu corpul bitronconic, sprijinit pe un fund circular și plat; orificiul de umplere are o buză ușor răsfrântă spre exterior.	Păstrează 90% din original sub forma unui singur fragment; fără profil complet – lipsește ansă.
II.186	Rezervor circular; disc adâncit cu un orificiu de alimentare central ce comunică cu orificiul ciocului printr-un canal; ansa în formă de frunză; umărul cu decor geometric, din linii dispuse radial.	Piesă sub forma unui singur fragment (capacul de opaț) ce reprezintă 40% din original
II.187	Opaț de capacitate mică cu un rezervor tronconic; disc adâncit, delimitat de umăr printr-o canelură; cioc scurt; ansă spartă.	Piesă monofragmentară ce păstrează 75% din original, fără profil complet – lipsește ansa și orificiul de umplere.
II.188	Rezervor tronconic; disc adâncit, cu un orificiu de umplere central; discul delimitat de umăr prin 2 caneluri concentrice.	Piesă monofragmentară ce păstrează 65% din original; fără profil complet – lipsesc ansa și o parte din cioc.
II.189	Opaț de capacitate mare, cu 2 rostrumuri puternic individualizate, cu rezervor tronconic sprijinit pe un fund rotund și drept; ansa plină și supraînălțată, sub forma unei frunze; decor format din linii spirale, în relief, mărginesc orificiul de alimentare.	Piesă întregită din 2 fragmente (ansa ruptă).
II.190	Opaț de capacitate mică, cu disc plan-adâncit, orificiul de umplere excentric; un brâu în relief delimitează discul de umăr; cu doi butoni sunt pe umăr.	Un fragment ce reprezintă 40% din partea originală; fără profil complet.
II.191	Piesă cu corpul tronconic, baza plat – circulară și ușor înălțată; toarta, în formă de pastilă plină, supraînălțată, aplicată ulterior modelării corpului; disc plat și foarte slab marcat cu un orificiu de umplere central; piesă puternic rulată, cu urme secundare de ardere; retușare neglijentă la îmbinarea apucătorii cu corpul opațului.	Piesă cu profil incomplet (lipsește vârful ansei și ciocul); formată dintr-un singur fragment reprezentând 85% din original; cu pierderi de material din corpul rezervorului, un fragment desprins din maxima bombare, secțiunea afectată având 2/1 cm; vârful ansei este spart; pierderea stratului de angobă de pe aproape întreaga suprafață; urme de ardere în jurul ciocului.
II.194	Rezervor tronconic, disc concav cu orificiul de umplere excentric; o linie incizată delimitează discul de bordură; toartă inelară, ușor aplatizată; disc cu reprezentare zoomorfă.	Piesă aproape întreagă - ciocul ușor ciobit.
II.195	Piesă cu bazinul globular, baza inelar profilată, cercul interior al bazei, concav, având 4 cm în diametru; bazinul prezintă pe laterale un decor antropomorf reliefat, plasat simetric, reprezentând, probabil, 2 personaje mitologice; discul bazinului, bombat, prezintă decor dionisiac, reliefat; orificiul de alimentare, de 0,5 cm, este plasat în partea inferioară a portretului; ciocul este lung, decorat cu anse răsucite la ambele capete; orificiul de ardere are urme negre de folosire; apucătoarea, plată, semicirculară, este decorată cu o frunză de acant, plasată oblic.	Piesă cu profil complet, formată din 6 fragmente, reprezentând 99% din original; cu pierderi mici de material din decorul sub formă de frunză de acant (colțurile frunzei) și de pe marginea discului; pe marginea discului se observă o intruziune de calcar, anterioară arderii în masa ceramicii, probabil o cochilie de scoică; decorul de pe lateralele bazinului ușor deformat din ștampilare.
II.197	Opaț cu rezervor tronconic, disc adâncit, cioc ușor alungit, fund plat – circular.	Piesă monofragmentară, reprezentând 80% din original; profil incomplet – fără ansă și orificiul de umplere.
II.198	Are formă de văscior, cu corpul tronconic sprijinit pe un fund înalt, inelar. Orificiul de umplere are diametrul mare.	Piesă ce păstrează 75% din original, sub forma unui singur fragment; profil incomplet, ciocul și ansa nu s-au păstrat.
II.199	Rezervor tronconic, aplatizat; cioc prelungit, lățit la capăt; ansă inelară; trei caneluri fine pe umăr.	Piesă formată din trei fragmente ce recompun 70% din original; profil incomplet – lipsește capacul.
II.200	Opaț de capacitate medie, cu rezervor tronconic; bază rotundă și plană; discul, delimitat de bordură printr-un cordon, prezintă un decor cu rozetă, în relief; cu angobă.	Piesă dintr-o singură bucată ce păstrează 80% din original, fără profil complet – lipsesc ansa și ciocul.

CONSERVARE-RESTAURARE

II.201	Piesă cu corpul tronconic, baza plat-circulară; disc delimitat de umăr prin două cercuri concentrice, ușor reliefate; retușare neglijentă la îmbinarea ansei cu bazinul.	Piesă cu profil incomplet (lipsește ciocul, vârful apucătorii și cea mai mare parte din disc); formată dintr-un singur fragment reprezentând 75% din original; piesă puternic rulată.
II.202	Opaț de capacitate medie cu un rezervor circular, aplatizat, sprijinit pe un fund plat și rotund. Ciocul are vârful supraînălțat.	Păstrează 90% din original, cu profil incomplet – lipsește ansa.
II.203	Disc rotund, neted, ușor adâncit, cu un orificiu de alimentare în centru, delimitat de bordură printr-un cordon proeminent care se îndreaptă spre cioc, îl înconjoară, formând un canal; bordura lată, prevăzută cu trei butoni dispuși aproximativ simetric; cioc alungit, rotunjit, cu un orificiu de ardere circular; rezervor tronconic; baza ușor concavă, delimitată de o bordură ușor înălțată, probabil cuprinde o șampilă, greu lizibilă.	Piesă păstrată aproape întreagă, cu mici pierderi de material (din vechime), din cordon, respectiv secțiunea ce înconjură vârful ciocului, și din pereții laterali ai ciocului, de unde sunt exfoliate 2 secțiuni, de 2.5/2 cm și de 1.5/1 cm; o secțiune de 2/2 cm din peretele lateral al rezervorului prezintă zgârieturi.
II.204	Bazinul rotund se prelungeste cu un cioc scurt pentru fitil, iar în partea opusă cu o apucătoare; recipient pentru combustibil, închis, acoperit cu o suprafață plană străbătută de un orificiu central pentru umplere; disc delimitat de bordură; pe umăr un decor mai puțin lizibil, geometric? baza circulară și plată.	Piesă aproape completă (lipsește secțiunea superioară a apucătorii), nefragmentată.
II.205	Opaț de capacitate mică, cu rezervor tronconic ce se sprijină pe un fund plat și rotund; ansa supraînălțată în bandă.	Piesă dintr-un singur fragment ce păstrează 75% din original; fără profil complet – lipsește rostrumul; disc spart.
II.206	Fragment de opaț ce păstrează ciocul și puțin din rezervor.	40% din original, un singur fragment, fără profil complet – lipsește ansa, orificiul de umplere și ce mai mare parte din bazin.
II.207	Opaț de capacitate mică, cu bazin sferoidal, puternic aplatizat, ce se sprijină pe un fund inelar înalt.	Piesă monofragmentară ce păstrează 90 % din original, cu profil incomplet – lipsește ansa.
II.211	Opaț de capacitate medie, cu rezervor ovoidal, alungit spre rostrum; fund plat, circular; rostrum distinct, terminat cu un linament mic; decor format de un brâu în relief ce înconjoară discul și trei butoni dispuși radiali pe umăr.	Piesă monofragmentară ce păstrează 90% din original, fără profil complet – discul este spart și nu poate fi localizat orificiul de umplere; cu urme de folosire.
II.351	Opaț de capacitate mică, cu rezervor circular; disc adâncit cu o perforație excentrică de umplere; ansă inelară, în bandă supraînălțată; rostrum mic, cu orificiu circular pentru fitil; decor zoomorf pe disc.	Piesă întreagă, cu o bună stare conservare.
II.352	Opaț de capacitate mică, cu rezervor circular, disc concav având o perforație centrală pentru umplere; ansă mică, plină, tip pastilă; rostrum cu orificiu circular pentru fitil; disc cu decor geometric.	Piesă întreagă.
II.353	Bazin rotund, cu profil tronconic, cioc alungit, disc circular ușor adâncit, încadrat de un brâu reliefat care este întrerupt în dreptul ciocului pentru a forma un canal; ansa plină, supraînălțată, de tip discoidal.	Piesă întreagă.
II.354	Bazin tronconic, acoperit cu un disc plat prevăzut central cu un orificiu de alimentare circular; picior înalt, cilindric, bază plată, circulară; umăr rotunjit; decor cu reprezentare antropomorfă (din care s-au păstrat labele picioarelor, fixate pe umărul piesei).	Piesă reconstituită din trei fragmente, cu profil incomplet, lipsesc: apucătoarea (din care a rămas un rest ca o protuberanță), ciocul, partea inferioară a bazei, decorul cu reprezentare antropomorfă (din care s-au păstrat labele picioarelor, fixate pe umărul piesei); angoba, de culoare ocru, se păstrează în proporție de 50%.
II.356	Opaț de capacitate mică, cu bazin rotund, disc plan-adâncit cu o perforație centrală de umplere, rostrum ușor alungit cu o perforație ovoidală de fitil.	Păstrează 85% din original sub forma unui singur fragment; profil incomplet – lipsește ansa (spartă din vechime).

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

II.357	Opaîț de capacitate mică , cu bazin rotund prelungit cu un cioc scurt; capacul, adâncit, are o perforație excentrică de umplere și decor zoomorf; ansa mică, plină.	Piesă aproape întreagă, cu ușoare eroziuni pe ansă.
II.358	Opaîț de capacitate medie, cu bazin rotund prelungit cu un cioc alungit; disc adâncit, cu decor în cruce; ansa, discoidală, supraînălțată.	Piesă aproape întreagă, cu vârful ansei spart.
II.360	Bazin tronconic, orificiul de umplere cu gură largă și înălțată; cioc alungit; ansa inelară din bandă prevăzută cu 2 caneluri longitudinale	Piesă întreagă.
II.361	Bazin rotund, disc adâncit cu o perforație excentrică de umplere; cioc îngust.	Piesă întreagă.
II.362	Bazin circular; disc ușor adâncit cu un orificiu excentric de umplere, discul având un decor (cupă); disc delimitat de umărul rotunjit prin 2 caneluri; rostrum mic; o ansă inelară, supraînălțată.	Piesă întreagă.
II.365	Opaîț de capacitate mică, cu: rezervor tronconic, rostrum individualizat, ansă în bandă supraînălțată; disc concav; un brâu în relief delimitează discul de umăr.	Piesă monofragmentară ce reprezintă 85% din original – mânușa cu o ciobitură, discul parțial păstrat.
II.366	Opaîț cu bazin ovoidal, cu un orificiu de umplere central pe capac; o ansă plină, tip pastilă; rostrum alungit.	Piesă aproape întreagă, cu mici știrbituri pe orificiul pentru fitil și cu o fisură transversală pe capac.
II.367	Opaîț cu bazinul circular; disc adâncit cu un orificiu central de umplere, pe umăr cu un decor geometric de semicercuri înălțate; rostrum alungit, ansă inelară supraînălțată, perpendiculară pe bazin.	Piesă întreagă.
II.368	Bazin circular care se prelungeste cu un cioc pentru fitil; umăr decorat cu două protuberanțe; disc plat, adâncit, cu un orificiu de alimentare; bordură înălțată, care delimitează discul; bază plată cu o șampilă greu lizibilă (probabil ATIMETI), delimitată de două cercuri concentrice; o adâncitură liniară pe mediana ciocului, între perforația pentru fitil și bordură.	Piesă întreagă, nefragmentată; mici eroziuni ale suprafeței inferioare, ale bazei, care fac greu lizibilă șampilă și cercurile care o delimitează; mici desprinderi de material de pe suprafața laterală a rezervorului care au provocat o mică concavitate, de 1/0,5 cm, și alte 2 mici adâncituri punctiforme; mici zgârieturi prezente pe o secțiune de 2/1 cm situată pe suprafața laterală a rezervorului circular; pierderea stratului de angobă de pe 50% din suprafața piesei.
II.369	Opaîț de capacitate medie, cu: rezervor tronconic, rostrum individualizat, ansă inelară, supraînălțată; disc concav și orificiul de umplere excentric.	Piesă monofragmentară ce reprezintă 80% din original.
II.370	Opaîț de capacitate mică, cu rezervor ovoidal, alungit spre rostrum, sprijinit pe un fund plat și rotund; ansă lamelară, plină, supraînălțată, perpendiculară pe capac; un brâu în relief pe capac și orificiul de alimentare; o șampilă cu motiv solar apare pe fund.	Piesă întreagă și bine conservată.
II.371	Opaîț cu bazin circular; disc plat adâncit, delimitat de umăr printr-o bordură întreruptă în dreptul ciocului pentru a forma un canal; rostrum alungit; ansă plină, supraînălțată.	Piesă monofragmentară care păstrează 70% din partea originală, îi lipsește vârful rostrumului, partea superioară a ansei și cea mai mare parte din disc.
II.372	Opaîț de capacitate mică cu bazin circular; disc pâlniat, cu un orificiu excentric de umplere, discul având un decor zoomorf(?); ansa mică, plină, supraînălțată; rostrum mic, cu un orificiu circular de fitil.	Piesă aproape întreagă – lipsește jumătatea superioară a ansei.
II.373	Opaîț de capacitate medie cu bazinul de formă globulară, aplatizat; bază rotundă și plată; rostrum mic, puțin individualizat, profilat; disc rotund, concav; un brâu în relief înconjoară orificiul de umplere; pe fundul opaîțului este scris Romula 1887.	Piesă monofragmentară ce reprezintă 90% din original; fără profil complet – lipsește ansa; ciocul are vârful spart din vechime.

CONSERVARE-RESTAURARE

II.375	Opaiț de capacitate medie, cu rezervor ovoidal și un rostrum ascuțit; disc ușor adâncit; fund plat și rotund.	Piesă monofragmentară ce păstrează 80% din original, fără profil complet – lipsesc ansa, orificiul de umplere și o parte din disc.
II.376	Opaiț al cărui bazin face corp comun cu rostrumul; corpul se îngustează/ alungește la un capăt; un orificiu mare pe capac.	Partea îngustată – spartă.
II.377	Opaiț de capacitate mică, cu bazin circular, disc pâlniat, rostrum individualizat și ansă plină, perpendiculară pe bazin.	Piesă monofragmentară ce păstrează 75% din original; fără profil complet - disc spart (nu se poate stabilit poziția orificiului de umplere); vârful ansei și al ciocului, sparte.
II.378	Opaiț în mianatură, cu bazinul globular, un rostrum distinct, în prelungirea corpului; ansă în bandă, perpendiculară pe corp.	Un singur fragment ce reprezintă 95 % din original; cu mici spărturi în rostrum și ansă; decor puțin lizibil.
II.379	Opaiț de capacitate medie având o formă tronconică, alungit spre rostrum; cu fund plat și circular; decorul format din 2 caneluri fine ce mărginesc orificiul de umplere.	Piesă monofragmentară ce păstrează 85 % din original; fără profil complet – lipsesc ansa și orificiul de umplere; vârful ciocului și o parte din disc sunt sparte; angobă erodată.
II.380	Opaiț de capacitate mică, cu bazin circular, disc plat-adâncit prevăzut cu un orificiu excentric de umplere, rostrum ușor alungit	Piesă întreagă.
II.381	Opaiț de capacitate medie, cu bazin globular, alungit spre rostrum; fund circular-plat; două caneluri fine mărginesc orificiul de umplere.	Piesă monofragmentară ce păstrează 80 % din original; fără profil complet – lipsesc ansa și orificiul de umplere; o parte din disc este spart.
II.382	Disc rotund și ușor adâncit, delimitat de bordură printr-un cordon proeminent care se îndreaptă spre cioc, îl înconjoară, formând un canal; bordura lată, prevăzută cu trei butoni proeminenți, dispuși aproximativ simetric; cioc alungit, rotunjit, cu un orificiu de ardere în formă de vârf de săgeată arondat; rezervor tronconic; baza concavă, delimitată de două caneluri fine, circulare, concentrice.	Piesă cu profil incomplet (lipsește discul), păstrată sub forma unui singur fragment; cu pierderi de material: lipsesc vârful ciocului și discul; exfolieri care au provocat în peretele rezervorului o cavitate de 0.5/0.5 cm și desprinderi din suprafața bazei ciocului; firmis deteriorat; urme de ardere pe cioc.
II.383 A	Bazin tronconic; disc adâncit cu perforație excentrică pentru umplere, discul având un decor zoomorf (?); cioc alungit; ansă plină, mică, perpendiculară pe bazin.	Opaiț întreg cu finisare neglijentă la îmbinarea celor 2 părți obținute în tipar; decor vag.
II.383	Bazin circular; disc adâncit, cu decor geometric format dintr-o înălțuire de semicercuri; disc mărginit de o canelură; umăr cu decor geometric; ansă inelară dintr-o bandă cu canelură mediană; rostrum alungit.	Piesă ce păstrează 75-80% din original sub forma unui singur fragment; fără profil complet – rostrum spart; disc spart astfel încât nu se poate stabili poziția orificiului de umplere.
II.384	Opaiț de capacitate mică, cu bazin rotund, disc adâncit prevăzut cu un orificiu excentric de umplere; discul cu décor tip palmetă; disc delimitat de umăr de două caneluri fine.	Opaiț întreg.
II.385	Opaiț de mare capacitate, cu corp tronconic; fund plat și rotund; rostrum distinct, alungit, solid; un brâu înalt, cu doi butoni laterali, înconjoară orificiul de umplere și rostrumul.	Piesă monofragmentară ce păstrează 80% din original; fără profil complet – lipsesc ansa și orificiul de umplere; disc, spart.
II.387	Opaiț de capacitate medie; rezervor tronconic; fund plat-circular; ansa în bandă supraînălțată; orificiul de umplere înconjurat caneluri fine; disc adâncit; umărul decorat cu motivul viței de vie.	Piesă ce păstrează 70% din original sub forma unui singur fragment. Fără profil complet, lipsește rostrumul.
II.389	Opaiț de capacitate mică, cu rezervor globular aplatizat sprijinit pe un fund drept și rotund; discul, cu o scobitură circulară, are în mijloc orificiul de alimentare.	Piesă ce păstrează 70% din original sub forma unui singur fragment; fără profil complet, lipsesc ansa, rostrumul, o parte din orificiul de umplere și disc.
II.392	Bazin circular; cioc alungit pentru fitil; umăr rotunjit, cu trei protuberanțe; disc plat, cu un orificiu de alimentare; bordură înălțată, ce delimitează discul; bază circulară, fund ușor concav; pasta fină, de culoare ocru, acoperită cu angobă cărămizie.	Păstrează 95% din original, secțiunea care lipsește era situată pe disc, lângă orificiul de umplere; angoba prezintă pierderi de, aprox., 70%; baza, partea inferioară a ciocului și peretele vertical al rezervorului cu depuneri de carbonați.

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

II.393	Opaiț cu bazin rotund, cu profil tronconic, cioc alungit, disc circular-plat, adâncit, încadrat de un brâu reliefat, întrerupt în dreptul ciocului pentru a forma un canal; bordura îngustă, orizontală, decorată cu două protuberanțe simple.	Piesă, posibil întreagă, care din vechime să-i fie eliminată o bună parte din disc
II.394	Bazin semisferic, aplatizat; rostrum mic, ca o proeminență a corpului, profilat; orificiul de umplere plasat excentric; pe disc, deasupra orificiului de umplere se află un decor zoomorf.	Piesă întreagă, bine conservată, cu urme de folosire.
II.395	Opaiț de capacitate mică, cu bazin rotund, disc concav, rostrum alungit și o ansă inelară, supraînălțată.	Păstrează 90% din original sub forma unui singur fragment; profil incomplet – disc spart (nu pot fi stabilite poziția și dimensiunea orificiului de umplere).
II.396	Bazin tronconic, gura de umplere profilată, ansă inelară, supraînălțată și rostrum mic poziționat pe maxima bombare a bazinului.	Piesă aproape întreagă, cu mici ciobituri pe ansă și gura de umplere; o secțiunea a rezervorului, de 2/2 cm., sub ansă, cu exfolieri; rostrum cu urme ardere.
II.397	Opaiț de capacitate medie cu bazinul globular, aplatizat, sprijinit pe un fund plat-circular; rostrum mic; mânușa, din bandă supraînălțată; două caneluri fine mărginesc orificiul de umplere; decorul, puțin lizibil, este format din, probabil, două picioare și o coadă de pasăre.	Piesă monofragmentară ce păstrează 85 % din original; fără profil complet – lipsesc partea superioară a ansei și orificiul de umplere; o parte din disc este spart.
II.398	Bazin rotund, disc plat-adâncit cu o perforație centrală pentru umplere; ansă mică, inelară.	Piesă monofragmentară ce reprezintă 45% din original; fără profil complet – lipsesc ciocul și jumătatea inferioară a bazinului.
II.399	Bazin tronconic; disc concav mărginit de un brâu întrerupt în dreptul ciocului pentru a forma un canal; umăr decorat cu linii radiale; cioc mult alungit; orificiul pentru fitil este pâlniat și mărginit de o bordură.	Piesă ce păstrează 70% din partea originală; profil incomplet – lipsește ansa; bazinul este spart în partea opus ciocului.
II.583	Bazinul rotund se prelungește cu un cioc scurt pentru fitil, iar în partea opusă cu o apucătoare verticală; bazin închis, acoperit cu un disc ce are un orificiu central pentru umplere; pe umăr un decor mai puțin lizibil, geometric? baza circulară și plată.	Piesă întreagă, nefragmentată, care pe cioc prezintă reziduu de ardere rezultat în urma unei folosiri intense.
II.839	Opaiț de capacitate mică, cu bazinul sferoidal, aplatizat, ce se sprijină pe un fund rotund și plat; disc adâncit, cu un orificiu de umplere central; rostrum mic; ansa, lamelară, plină și supraînălțată.	Păstrează 75% din original - bazin cu o spărtură laterală, ciocul cu ciobituri; decor puțin lizibil.
II.859	Piesă cu bazinul semisferic, baza ușor înălțată, inelară; ansa mare, din bandă lată, cu perforație orizontală, ușor supraînălțată; discul opaițului, adâncit, cu un orificiu de umplere mic, prezintă o scenă erotică, cu două personaje; ciocul ogival, flancat de volute.	Piesă întreagă, nefragmentată; o mică spărtură, afectează toarta; retușare neglijentă la îmbinarea rezervorului cu discul și îmbinarea a celor 2 părți, superioare și inferioare, ale apucătorii; pierderea stratului de angobă de pe 35% din suprafața piesei.
II.1767	Opaiț de capacitate mică, cu bazinul ovoidal, sprijinit pe un fund plat; rostrum lățit și alungit, în prelungirea rezervorului; ansa lamelară, plină, perpendiculară pe capac; două grupări a câte trei linii în relief mărginesc orificiul de umplere; orificiul de umplere mărginit de un brâu înalt, în relief.	Opaiț aproape întreg – vârful ansei, erodat; îmbinarea celor două părți obținute în tipar, parțial finisată.
II.1772	Opaiț rotund cu disc concav având reprezentare zoomorfă; bordura decorată cu alveole fine; ansă inelară, brăzdată de nervură longitudinală.	Opaiț întreg, nefragmentat.
II.1773	Opaiț de capacitate medie, cu rezervor globular aplatizat ce se sprijină pe un fund plat și rotund; rostrum mic; ansa lamelară, perforată, perpendiculară pe capac; decor format din cercuri concentrice ce înconjoară orificiul de umplere.	Piesă formată din 2 fragmente ce recompun 80% din original; fără profil complet – lipsesc orificiul de umplere și o parte din ansă.

CONSERVARE-RESTAURARE

II.1781	Opaiț de capacitate medie, cu rezervor tronconic, rostrum alungit, fund plat și rotund; orificiul de alimentare excentric; disc adâncit și plan; un brâu înalt, în relief, înconjoară discul și rostrumul.	Păstrează 85% din original – rostrumul și o parte din rezervor sunt sparte; 4 secțiuni, 2 pe bordură, de 2/1 și 1/1 cm, și 2 pe bazin, de 1,5/1 și 1/1 cm., prezintă exfolieri.
II.2647	Opaiț de capacitate medie, cu rezervor globular aplatizat ce se sprijină pe un fund rotund și plat; rostrum puțin individualizat; ansa lamelară, supraînălțată, perpendiculară pe bazin.	Piesă monofragmentară, cu profil incomplet, ce păstrează 80% din original - cu pierderi de material din disc, cioc și ansă.
II.7016	Opaiț cu corpul circular, cu discul delimitat de o bordură ce se prelungește până la rostrum; orificiu pentru ulei este ușor deplasat spre stânga; decor format din trei butoni ce se află în exteriorul bordurii; pe fundul opaițului vizibilă ștampila FORTIS.	Piesă monofragmentară, fragmentul reprezentând 75 % din partea originală, cu profil incomplet (lipsește ciocul); pierderi de material din bordură și umăr.
II.7073	Opaiț <i>polilychnis</i> , de tip VI, cu rezervor paralelipipedic prevăzut cu cinci arzătoare; discul plat este împărțit în două câmpuri de formă pătrată; capac dreptunghiular, plan, împărțit în două registre, care sunt delimitate prin câte un cordon dreptunghiular în relief și care sunt decorate cu volute în cele patru colțuri; fiecare registru este prevăzut cu un orificiu de alimentare, amplasat în centrul fiecăruia dintre ele; cioc scurt, prevăzut cu cinci orificii de ardere bine delimitate între ele; mânerul, în formă de frunză de palmier, are o tortiță plină (neperforată) în formă de frunză la extremitatea inferioară; fund rectangular, împărțit în două registre inegale cu ajutorul unei incizii, dintre care registrul din stânga este mai mic și de formă aproximativ pătrată, în timp ce cel din dreapta este rectangular; în interiorul registrului din stânga apar trei linii incizate vertical, care ar putea constitui un semn de meșter (?); în registrul din dreapta, către centru, zona este mai adâncită și apar fisuri în jurul ei, ca urmare a apăsării în pasta moale înainte de ardere; pastă fină, de culoare roșie, firnis de aceeași culoare, de bună calitate, pe capac și pe bazinul lămpii.	Piesă cu profil complet, ce păstrează, aprox., 99% din original; cu urme de ardere în jurul orificiilor pentru fitil; vârful mânerului/palmetei prezintă pierderi de material ceramic; angoba/firnisul de marginile fundului piesei este erodat; fisuri prezente pe fundul piesei (în zona centrală a registrului din dreapta, ce este ușor adâncit) și pe una din lateralele scurte a bazinului; o desprindere din suprafața materialului ceramic pe o porțiune de 0.7/0.5 cm, situată pe o laterală scurtă; orificiile pentru fitil prezintă urme de ardere secundară.
II.7074	Opaiț Fimalampen de tip Loeschke X; disc neted, rotund, cu un orificiu de alimentare în centru, delimitat de bordură printr-un cordon proeminent, care se îndreaptă spre cioc și formează un canal; bordură prevăzută cu trei butoni dispuși aproximativ simetric; cioc alungit și rotunjit; baza concavă, delimitată printr-un cerc concentric incizat, având înscrisă în centru ștampila „IANVARI”; pastă fină, de culoare gălbuie închisă, cu incluziuni fine de oxizi de fier și calcit	Piesă reconstituită din 5 fragmente, reprezentând, aprox., 99.5% din original; două mici spărturi, una de 0.3/0.2 cm, prezentă la baza ciocului, și cea de a doua, de 0.2/0.1 cm, în interiorul vârfului ciocului (la îmbinarea a 2 fragmente).
II.7076	Opaiț <i>trilychnis</i> cu canal închis, de tip Loeschke VIII, cu rezervor circular cu discul ușor concav, toartă supraînălțată în formă de frunză de palmier, fără tortiță de prindere; capacul ușor adâncit, orificiul de alimentare este încadrat de o rozetă delimitată de două cercuri reliefate; toarta în forma de frunză de palmier, cu elementele mai bine evidențiate pe spate, având la bază o stea cu cinci colțuri; pe fund are o ștampilă anepigrafică pe două rânduri, în forma literei “V” – 4 , dintre care două sunt dispuse în poziție normală în registrul superior și alte două ștampilate cu capul în jos pe registrul inferior; pastă fină, de culoare maronie deschisă, cu incluziuni fine de calcit și mică.	Piesă nefragmentată, cu profil complet; prezintă mici pierderi de material, vârful are 2 lobi ai palmetei (toartă) sunt desprinși; cu urme de ardere în jurul orificiilor de pe canale; o cavitate, de 0.8x0.5 cm, situată pe laterala rezervorului, la baza palmetei, reprezintă, probabil, un defect/viciu de turnare; o fisură orizontală prezentă în vârful palmetei/torții.

II.7078	Fragment de toartă de opaiț din bronz, arcuită, a cărei terminație este reprezentată de o mască umană, reprezentând un personaj masculin, care poartă pe cap o pălărie frigiană, având coafura elaborată constând din cozi împletite; sub bărbia proeminentă se află un element decorativ sub formă de frunză.	Piesă formată dintr-o singură bucată/fragment cu mici pierderi de material din vechime – una din aripioarele pălăriei și vârful lobilor frunzei de sub bărbie; urme de uzură mecanică/chimică care au provocat asperități pe suprafața feței personajului și pe partea superioară a pălăriei.
II.7651	Opaiț Firmalampen de tip Loescke X, cu canal deschis, rezervor circular; disc plat, decorat cu un motiv vegetal în forme de flori cu două frunze și un boboc în centru (?); bordură decorată cu doi butoni de formă piramidală, dispuși lateral din care se mai păstrează doar unul; bază rotundă, înconjurată de două cercuri concentrice în relief, cu ștampila OCTAVI, imprimată cu majuscule; pastă fină, de culoare gălbui închisă, cu incluziuni fine de calcit.	Piesă bifragmentară, cu profil complet, ce păstrează 95% din original; pierderi de material din stratul de suprafață, care au afectat trei porțiuni, de: <ul style="list-style-type: none"> • 3/1 cm, situată pe bordură și cordon; • 1/0.5 cm, situată pe laterala rezervorului, la îmbinarea fragmentelor; • 0.5/0.2 cm, situată pe situată pe laterala, la îmbinarea ciocului cu rezervorul; lampa a avut un firnis de culoare cărămiziu închisă, care s-a păstrat numai pe anumite porțiuni; urme de ardere în jurul orificiului pentru fitil.
II.7700	Lucrat în tipar, întreg; corp ovoidal, baza plată și toarta în formă de pastilă plină; disc îngust, plat, slab marcat, cu un orificiu de alimentare în mijloc; lucrată neglijent, piesa are partea dreaptă mai îngustă și mai joasă decât cea stângă; bordura este prevăzută cu trei (?) grupuri de câte 3 linii reliefate, dispuși aproximativ simetric; cioc lat și rotunjit; baza plată; pastă semifină, densă, are culoarea ocru; slipul cărămiziu.	Nefragmentat, întreg; mici eroziuni au măcinat vârful ciocului și extremitatea superioară a apucătorii; o mică cavitate, circulară, vizibilă în partea inferioară a ciocului; fundul/baza cu câteva mici fisuri provocate de uzură sau de o insuficiență prelucrare a piesei; cu urme de ardere pe vârful ciocului; slipul cărămiziu, cu care partea superioară a piesei a fost acoperită, s-a păstrat puțin.
II.7706	Bazin rotund, o bordură simplă, reliefată ce delimitează discul opaițului; ciocul prelung cu un orificiu pentru fitil; între cioc și bazin se află un orificiu mic.	Piesă întreagă, nefragmentată, bine conservată; prezintă depuneri de carbonați.
II.7707	Opaiț de capacitate medie, cu rezervor globular, aplatizat, sprijinit pe un fund drept și rotund; rostru puțin individualizat; ansă plină, lamelară, perpendiculară pe capac; partea centrală a capacului e adâncită spre interior.	Piesă aproape întreagă, cu mici desprinderi de material din vârful ciocului și din orificiul de umplere; angobă exfoliată; prezintă depuneri de carbonați.
II.9278	Rezervor circular, cu profil tronconic; disc concav; orificiu de alimentare delimitat de bordură; marginea umărului are incizată o canelură; cioc scurt, circular; baza plat-circulară și ușor înălțată; acoperit cu angobă fină.	Păstrează 85% din original; monofragmentar; cu profil incomplet (?) (ansa?); pierderi din peretele ciocului și al rezervorului (cel opus ciocului).
II.9304	Rezervor tronconic, disc plan-adâncit, cioc prelung cu o mică perforație; orificiul de umplere în centrul discului; un brâu delimitează discul de umăr; 2 protuberanțe pe umăr; angobă roșiatică.	Piesă monofragmentară ce păstrează 75% din original; fără profil complet – lipsește vârful ciocului
II.9331	Rezervor circular, cu profil tronconic; disc concav cu un orificiu de alimentare situat central; o bordură delimitează discul de umăr, iar o altă bordură mărginește umărul; bază înălțată cu fund plat circular mărginit de o bordură vagă; cioc scurt, parțial păstrat.	Păstrează 85% din original sub forma unui singur fragment; cioc spart, parțial păstrat; o secțiune de 4,5/1,5 cm, situată pe umărul rezervorului, în partea opusă ciocului, prezintă desprinderi din suprafață; 1,5 cm din circumferința bazei cu desprinderi de material; umărul prezintă desprinderi punctiforme-aspect rugos.
II.9436	Disc rotund și plat, cu o perforație centrală de alimentare cu formă de cerc neregulat de 20 mm în diametru; bazinul tronconic are baza plat-circulară, cu marginea rotunjită; are trei ciocuri de ardere, cu urme negre de uzură funcțională; pe margine, discul a fost decorat cu două incizii paralele, acum greu lizibile.	Piesă reconstituită din 9 fragmente ce reprezintă, aproximativ, 70% din original; cu pierderi de material pe marginea fragmentelor și din suprafața exterioară a opaițului; apucătoarea nu păstrează decât un rest de 2 mm.
II.9486	Piesă din pastă fină de culoare ocru-cărămizie; rezervor bitronconic ce se prelungește cu un cioc pentru fitil; umăr oblic cu decor geometric; disc	Piesă monofragmentară cu profil incomplet (lipsește extremitatea ciocului); are pierderi de material care au afectat, aprox., 50-55%, lipsesc:

CONSERVARE-RESTAURARE

	plat, cu un orificiu de alimentare circular central; bordură înălțată, care delimitează discul de umăr; bază circulară, fund ușor concav; apucătoare oblic-verticală, lată, cu decor cu 2 volute.	jumătatea longitudinală, extremitatea ciocului, o așchie de 3/0,5 pierdută prin exfoliere din peretele inferior al rezervorului, o secțiune din peretele apucătorii și o ciobitură, de 2/1 cm, în umăr, imediat lângă apucătoare; are depuneri ancrasate de sol; cu urme de ardere pe extremitatea ciocului; decorul de pe umăr, parțial șters de eroziune.
II.9503	Rezervor circular; disc ușor adâncit cu perforație centrală; marginea umărului cu bordură; bază plat-circulară, ușor înălțată; cioc semicircular, scurt; pastă semifină, cenușie.	Păstrează 95% din original; un singur fragment; profil incomplet (lipsește ansa); angoba parțial păstrată; o secțiune de 3/1,5 cm, situată pe rezervor, în partea opusă rostrumului, prezintă desprinderi din suprafață, provocată de desprinderea ansei.
II.9504	Orificiul de alimentare, situat central, este mărginit de o bordură; rezervor circular; cioc lat cu perforație ovală; bază înaltă, cu fund plat – circular; pastă cenușie.	Piesa păstrează 85% din original sub forma unui singur fragment; exfolieri afectează jumătatea superioară a piesei; marginea orificiului ciocului cu eroziuni; discul și bordura care delimitează discul, parțial sparte; angoba parțial păstrată.
II.9505	Rezervor circular; fund plat, neprozilat; ansă lamelară; disc adâncit cu gura de alimentare centrală; rostrum detașat.	Păstrează 95% din original; un singur fragment; ansa parțial păstrată; vârful ciocului erodat; suprafața piesei, rugoasă.
II.9507	Rezervor circular; disc spart; bordură pe margine umărului; bază plat-circulară, ușor înălțată; cioc semiovoidal; pastă semifină, cenușie.	Păstrează 95% din original; un singur fragment; profil incomplet (lipsește ansa); o secțiune reprezentând 1/5 din suprafața rezervorului, cu exfolieri; bordura erodată.
II.9537	Rezervor bitronconic cu un brâu puternic profilat pe maximul diametru; disc pâlniat cu o perforație centrală mare de umplere; ciocul, mare, cu orificiu pentru fitil mare; smălțuit.	Opaț restaurat dintr-un singur fragment, reprezentând 20% din partea originală.
II.9538	Rezervor bitronconic; disc pâlniat cu o perforație centrală mare de umplere; ciocul, mare, cu orificiu pentru fitil mare; smălțuit.	Opaț restaurat dintr-un singur fragment, reprezentând 40% din partea originală.
II.9539	Rezervor bitronconic cu decor geometric incizat pe jumătatea superioară; disc pâlniat cu un orificiu de umplere central de Φ mare; ansă dintr-o bandă lată, supraînălțată; cioc cu orificiu pentru fitil de Φ mare; piesă smălțuită.	Piesă formată dintr-un fragment ce reprezintă 80% din partea originală; profil incomplet – ansa spartă.
II.9544	Rezervor bitronconic acoperit cu un disc plat-adâncit înconjurat de un brâu profilat; cioc cu orificiu pentru fitil larg.	Pierderi de material ceramic din disc și peretele rezervorului, reprezentând 15% din original; ansă spartă, parțial păstrată.
II.9545	Rezervor circular, cu profil tronconic; disc concav cu un orificiu central de alimentare; umăr în plan înclinat, mărginit de un brâu; baza circulară plată.	Un singur fragment ce păstrează 75% din original; profil incomplet (lipsește ciocul și ansa); o spărtură de 3,5/1,5 cm afectează peretele rezervorului; piesă restaurată.
II.9585	Rezervor tronconic; bază circulară, ușor prozilată; ansă lamelară, înălțată; rostrum detașat; gură alimentare adâncită; acoperit cu smalt verde.	Piesă întreagă, nefragmentată.
II.9587	Rezervor tronconic; fund plat, neprozilat; gură de alimentare centrală; rostrum detașat; decor ce constă într-un brâu de alveole pe bordură.	Păstrează 95% din original; nefragmentat; profil incomplet (ansa lipsește); vârful ciocului cu mici desprinderi de material.
II.9588	Rezervor circular delimitat de un brâu; disc ușor concav, cu un orificiu de alimentare central; cioc circular; baza plată, ușor înălțată.	Păstrează 90% din original; nefragmentat; cu știrbituri pe marginea ciocului și brâului; profil incomplet (ansa lipsește); desprinderile punctiforme și eroziunile au afectat stratul de smalt.
II.9589	Rezervor tronconic, fund plat-circular, ansă lamelară supraînălțată, disc plan-adâncit, gură de umplere centrală.	Piesă întreagă, nefragmentată.
II.9794	Opaț de capacitate mică cu rezervor circular, disc plan-adâncit delimitat de umăr printr-o canelură; cioc circular; ansă plină, discoidală.	Piesă monofragmentară ce păstrează 90% din partea originală (disc parțial spart).

II.9795	Opaiț cu rezervor de profil circular, cu disc plan-adâncit prevăzut cu o perforație centrală de umplere; discul delimitat de umăr de o bordură întreruptă în dreptul ciocului pentru a forma un canal; cioc alungit; pe umăr trei protuberanțe.	Opaiț aproape întreg, cu puține eroziuni.
II.9796	Rezervor circular cu profil tronconic; disc concav, cu o perforație centrală, de 2 cm în \varnothing ; disc delimitat de umăr printr-o bordură; cioc ovoidal; toarta, în formă de bandă, ușor înălțată, cu perforație orizontală; bază circulară, plată; pastă semifină.	Păstrează 95% din original, cu mici pierderi din bordura; urme de ardere secundară în jumătatea inferioară; are depuneri de carbonați.
II.9797	Rezervor bitronconic prevăzut cu o bordură pe mediana orizontală; disc, plat – circular și adâncit, cu un orificiu central de umplere, de Φ mare; ansă plină, discoidală, în prelungirea rezervorului; ciocul cu perforație ovoidală.	Păstrat aproape în întregime, cu mici pierderi de în vârful rostrumului; suprafața piesei, rugoasă.
II.9798	Rezervor bitronconic prevăzut cu o bordură pe mediana orizontală; disc plat – circular și adâncit, cu un orificiu central de umplere; ansă plină, discoidală, în prelungirea rezervorului; cioc cu perforație circulară de Φ mare.	Păstrat aproape în întregime – ansă, vârful rostrumului și circumferința bazei cu eroziuni.
II.9799	Rezervor bitronconic prevăzut cu o bordură pe mediană; disc plat – circular și adâncit, cu un orificiu central de umplere, de Φ mare; ansă plină, discoidală; ciocul cu perforație ovoidală.	Păstrat aproape în întregime, cu mici eroziuni în jurul orificiului de umplere; o fisură vizibilă pe disc, umăr și peretele rezervorului; marginea bordurii cu eroziuni; smalț parțial păstrat.
II.9800	Opaiț de capacitate mică, cu disc plat-adâncit prevăzut cu orificiu central de umplere; ciocul lat, cu orificiu circular pentru fitil.	Piesă ce păstrează 85% din partea originală sub forma unui singur fragment; profil incomplet – lipsește ansa.
II.9801	Opaiț de capacitate mică, cu disc plat-adâncit prevăzut cu orificiu central de umplere; ciocul ușor alungit, cu orificiu ovoidal pentru fitil; ansă plină, discoidală, în prelungirea rezervorului.	Piesă întregită din 2 fragmente, cu mici eroziuni pe canturile fragmentelor; o secțiune de 3/2 cm, situată pe rezervor, lângă ansă, prezintă desprinderi din suprafață (cavități); suprafața cu desprinderi punctiforme de material.
II.9965	Opaiț circular, cu disc adâncit prevăzut cu un orificiu de umplere central; discul este delimitat de bordură printr-un cordon proeminent; cioc circular; apucătoare lamelară, cu o canelură axială, perforată orizontal; fund circular, ușor înălțat.	Piesă nefragmentată, aproape întregă; mici eroziuni și ciobituri care au măcinat marginea laterală a apucătorii, partea superioară a umărului, lângă cioc, marginea ciocului marginea umărului, peretele interior al ciocului o fisură de 2 cm vizibilă pe bordură, între orificiul de umplere și orificiul pentru fitil; aproape întreaga suprafață prezintă depuneri de carbonați.
II.9966	Rezervor circular; disc spart; bordură pe margine rezervorului; bază plat-circulară, ușor înălțată; ansă discoidală; cioc semiovoidal; pastă semifină, cenușie.	Păstrează 95% din original; două fragmente; profil incomplet (fără orificiul de umplere); disc parțial păstrat; exfolieri pe o 1/5 din suprafața lateralei rezervorului; suprafața cu desprinderi punctiforme de material.
II.9968	Fund inelar plat, prozilat; rezervor rotund; ansă din bandă aplicată; gura de umplere pâlniată; două aripioare triunghiulare de o parte și de alta a gurii de foc.	Păstrează 90% din original – vârful ciocului este spart; smalțul erodat, păstrat doar pe disc și bordură; depuneri carbonați.
II.9969	Disc concav cu un orificiu central de alimentare; rezervor circular cu profil tronconic; cioc spart; baza circular-plată; ansă plină, discoidală, înălțată; pastă cenușie.	Păstrează 90% din original; un singur fragment; cioc parțial păstrat; o fisură pornește din orificiul de alimentare, străbate umărul și o parte din peretele lateral; suprafața piesei este rugoasă din cauza desprinderilor punctiforme de material.
II.9971	Rezervor circular; disc adâncit cu un orificiu de umplere de $\varnothing 2$ cm, situat central; discul este delimitat de umăr printr-o bordură; cioc lat cu un orificiu semiovoidal; baza plat-circulară.	Piesă ce păstrează 80% din original sub forma a 6 fragmente; cu exfolieri de pe o suprafață de 3,5/1 cm, situată pe peretele lateral, opus ciocului; o lacună, de 2,5/2 cm, în peretele bazinului, deasupra bazei; ansă nu are, posibil pierdută.

CONSERVARE-RESTAURARE

II.9972	Disc adâncit, umăr mărginit de o bordură; cioc scurt, circular; bază circular-plată; pastă semifină de culoare cenușie.	Păstrează 60% din original sub forma unui singur fragment; lipsesc: 2/3 din disc și bordură, 2/3 din peretele bazinului și, posibil, ansa; suprafața piesei, rogoasă.
II.9975	Rezervor circular, cu profil tronconic; disc concav cu orificiu central de alimentare; apucătoare cu perforație circulară, dintr-o bandă de secțiune circulară; bază puțin înălțată, circular-plată; fără cioc.	Păstrează 90% din original; reconstituit din 5 fragmente; disc spart; cu pierderi din suprafață (exfolieri).
II.10097	Corp bitronconic; fund plat-circular, neprozilat; rostrum cu gură de foc în formă de semilună; disc concav-pâlniat.	Piesă aproape întreagă, nefragmentată; o secțiune, de 1,5/1 cm, din maxima bombare prezintă desprinderi de material
II.10130	Rezervor bitronconic prevăzut cu o bordură pe mediană; disc plat – adâncit cu un orificiu central de umplere, de Φ mare; cioc circular cu orificiu circular.	Prezintă o ciobitură pe mediana rezervorului, opusă rostrumului, acolo unde a fost probabil ansa, mici desprinderi de material din vârful ciocului și din bordura ce mărginește discul.
II.10131	Piesă din pastă fină acoperită cu smalt de culoare ocru și verde; rezervor tronconic ce se prelungeste cu un cioc pentru fitil; umăr oblic; disc plat, cu un orificiu de alimentare circular central; bordură înălțată, ce delimitează discul de umăr; bază circular-plată; apucătoare oblic-verticală, stil pastilă, supraînălțată.	Piesă întreagă, nefragmentată, cu numeroase des-prinderi din stratul de suprafață, care au creat mici cavitați; circumferința orificiului pentru fitil și marginea bazinului, erodate; o cavitate circulară, prezentă pe laterala apucătorii.
II.10302	Bazin circular, cu profil tronconic; disc concav cu o perforație centrală de dimensiuni mari; o bordură delimitează discul de umăr; umăr în pantă, cu o bordură la margine; cioc ovoidal; baza, înălțată, este plat-circulară.	Eroziuni pe marginea ciocului; exfolierea unui strat de 3/2,5 cm de pe o secțiune situată pe umăr, opusă ciocului, provocată prin desprinderea ansei; păstrează 95% din original.
II.10303	Bazin circular, cu profil bitronconic; disc concav cu o perforație centrală; o bordură mărginește discul; umăr în pantă, cu o bordură la margine; cioc semiovoidal; bază plat-circulară; apucătoarea, cu perforație orizontală, din bandă de secțiune eliptică.	Piesă aproape întreagă, păstrează 95% din original; suprafața rezervorului și a bazei cu desprinderi punctiforme și câteva exfolieri.
II.10304	Opați de capacitate mică, cu rezervor circular, disc adâncit; ansă plină, discoidală; cioc lat, circular cu o perforație circulară pentru fitil	Prezintă pierderi de material care au afectat 15% din piesă – discul puțin păstrat, ciobituri pe mediana rezervorului; profil incomplet – nu poate fi localizată poziția orificiului de umplere.
II.10305	Rezervor circular; disc adâncit, cu perforație centrală; apucătoare mică, plină, discoidală; baza înălțată, sub formă de picior de pahar, cu fund ovoidal-plat.	Păstrează 85-90% din original (lipsește extremitatea ciocului, marginea discului, vârful ansei și 1/2 din marginea fundului).
II.10306	Opați de capacitate mică, cu rezervor bitronconic cu un brâu în mediană; disc plat adâncit prevăzut cu un orificiu central de umplere; rostrumul, puțin alungit, cu un orificiu circular pentru fitil; bază înălțată, ovoidală, tip picior.	Rezervorul prezintă o ciobitură în partea opusă rostrumului; brâul median cu mici desprinderi de material – partea originală păstrată în proporție de 90%.
II.10307	Rezervor circular, disc plat-adâncit cu două orificii, rostrum ovoidal, bază plat circulară; bordură înălțată pe marginea bazinului și a orificiului de umplere.	Păstrează 85% din partea originală, fără profil complet – ansa parțial păstrată; desprinderi de material din cioc, bordură, exfolieri din peretele rezervorului.
II.10308	Rezervor bitronconic, lățit în partea mediană; disc pâlniat, cu orificiu central de umplere; rostrum cu orificiu circular de fitil; bază plat-circulară.	Piesă aproape întreagă, fără profil complet-lipsește ansa; suprafața piesei este rogoasă, cu desprinderi punctiforme de material; smalt puțin păstrat.
II.10309	Rezervor circular, cu profil tronconic; disc adâncit cu un orificiu central de alimentare de dimensiuni mari; umărul, cu o canelură, mărginit de o bordură; baza, ușor înălțată, este plat circulară; cioc circular, scurt; pastă cenușie zgrunțuroasă.	Păstrează 90% din original monofragmentar; cu profil incomplet? (ansa?); disc parțial păstrat; o secțiune din peretele bazinului, opus ciocului, de 4/1,5 cm, spartă; suprafața piesei este rugoasă.
II.10310	Rezervor bitronconic, lățit în partea mediană; disc plat adâncit cu o perforație centrală; cioc rotund cu o perforație circulară pentru fitil; baza plat-circulară, ușor înălțată.	Piesă monofragmentară, cu profil complet, care păstrează 85% din partea originală; o secțiune din rezervor, de 2,5/1 cm, situată sub disc, este spartă; prezintă depuneri de carbonați; suprafața piesei este rogoasă.

II.10311	Rezervor circular cu profil tronconic; disc plat-adâncit, cu o perforație centrală pentru umplere, delimitat de umăr printr-un brâu reliefat; cioc lat cu perforație ovoidală pentru fitil; ansa plină, supraînălțată, discoidală; bază plat circulară.	Piesă aproape întreagă, păstrată în proporție de 95%, cu mici pierderi de material în vârful rostrumului și pe umăr; o cavitate de 1/0,2 cm în extremitatea inferioară a bazinului; material ceramic poros.
II.10314	Corpul, parțial păstrat, inițial de formă circulară; bordură pe marginea umărului; cioc scurt, circular; baza, ușor înălțată, este circular-plată; pastă cenușie.	Păstrează mai puțin de 50% într-un singur fragment; fără profil complet (păstrează ciocul, o parte din recipient, bază și umăr).
II.10784	Rezervor bitronconic; disc concav cu o perforație centrală; cioc scurt; baza ușor înălțată, circular-plată; pastă semifină, de la ocră la cenușiu.	Fragmentat (5 bucăți); cu profil incomplet; păstrează 65-70% din original; desprinderi/exfolieri din suprafața rezervorului care au provocat cavități.
II.10791	Fragment din rezervorul unui opaiț; cu disc ușor adâncit, de Φ mic, ce cuprinde un orificiu de umplere central; ansa supraînălțată, plină, tip pastilă.	Fragment ce reprezintă 95% din partea originală, fără profil complet – lipsește ansa
II.10793	Opaiț de capacitate medie, cu rezervor globular, aplatizat, sprijinit pe un fund drept și rotund; ansa este lamelară plină, perpendiculară pe capac; partea centrală a capacului este lăsată în jos; orificiu de alimentare este puțin deplasat.	Piesă monofragmentară cu profil incomplet, nu păstrează rostrumul (spart din vechime); cu urme de folosire.
II.10794	Opaiț din care s-a păstrat ansa și o mică parte din rezervor; ansa plină, alungită și în prelungirea corpului.	Un singur fragment; profil incomplet.
II.10795	Opaiț Fimalampen de tip Loeschcke X; disc neted, rotund, cu un orificiu de alimentare în centru, delimitat de bordură printr-un cordon proeminent, care se îndreaptă spre cioc și formează un canal; bordura este prevăzută cu trei butoni dispuși aproximativ simetric; cioc alungit și rotunjit; baza concavă, delimitată printr-un cerc; pastă semifină, de culoare cărămizie.	Nefragmentată și întreagă; cu mici eroziuni care au măcinat cercul reliefat ce delimitează baza; o mică cavitate, vizibilă lângă unul din butoni, provocată prin desprinderea de material din suprafață; depuneri aderente de sol.
II.10796	Opaiț de capacitate mică, cu rezervor ovoidal puternic aplatizat; rostrumul este perforat direct în capac în extremitatea longitudinală; ansă lamelară plină, perpendiculară pe capac.	Obiect întreg, foarte bine conservat.
II.10797	Lucrat în tipar, incomplet, de tip IB Roman; piesa circulară, cu discul ușor adâncit și baza plată; orificiul de umplere situat în centrul discului; discul este delimitat de bordură de un cordon ușor reliefat; pe cioc se observă urme de ardere, iar pe corpul opaițului se disting suprafețe arse secundar; pastă ocră, semifină.	Piesă păstrată sub formă fragmentară, un singur fragment, reprezentând, aproximativ 85% din partea originală; profil incomplet, lipsește ciocul și ansa; o cavitate de 1x0.5 cm, provocată prin exfoliere, este vizibilă pe bordură, lângă orificiul de ardere; fisură în formă de „v” vizibilă pe disc, cu vârful spre orificiul de umplere; din angobă, aplicată doar pe partea superioară, s-a păstrat puțin.
II.10798	Capac de opaiț cu disc adâncit, delimitat de umăr printr-un brâu.	Piesă monofragmentară ce reprezintă 20% din original.
II.10799	Corp ovoidal, profil tronconic; disc mic, adâncit cu o perforație centrală pt umplere; cioc lățit romboidal; apucătoare plină.	Opaiț întreg.
II.10980	Rezervor tronconic, aplatizat; disc plan-adâncit prevăzut cu o perforație centrală; ansă supraînălțată; plină; cioc scurt.	Piesă aproape întreagă, cu mici știrbituri pe orificiul pentru fitil.
II.10982	Rezervor circular; disc adâncit cu perforație centrală; umărul cu o canelură; bază plat-circulară; ansă puțin păstrată; cioc scurt;	Păstrează 95% din original, nefragmentat; profil incomplet (ansa parțial păstrată); două secțiuni din peretele rezervorului prezintă exfolieri.
II.11076	Corp circular cu profil tronconic; disc plan – adâncit cu o perforație centrală; umărul este delimitat de disc printr-un brâu; cioc prelung.	Piesă aproape întreagă, cu puține știrbituri.
II.11277	Corp circular, cu profil tronconic; disc concav, decorat cu linii dispuse radial, cu un orificiu de umplere central; discul este delimitat de umăr printr-un brâu; cioc scurt; ansă supraînălțată, perforată central; cu decor, 2 X, pe umăr.	Piesă întreagă, nefragmentată.

CONSERVARE-RESTAURARE

II.11283	Piesă cu corpul circular și profil tronconic; ansa plină, tip pastilă, în prelungirea corpului; cioc scurt; discul cu un orificiu de umplere excentric.	Piesă monofragmentară ce păstrează 55% din opaiț; fără profil complet – lipsește baza rezervorului.
II.11294	Corp circular, mult aplatizat, cu un orificiu de umplere central; ansa mică, plină; orificiul pt. fitil plasat pe peretele lateral al corpului, opus ansei.	Piesă aproape întreagă, cu mici desprinderi de material.
II.11295	De forma unui văscior cu corp bitronconic, gură cu buză îngroșată, profilată; mâner ce pornește de pe buză și coboară pe maxima bombare; orificiul pentru fitil plasat pe maxima bombare, opus mânerului.	Buza cu ciobituri.
II.11315	Opaiț cu corpul ovoidal, profil tronconic; disc ușor adâncit, orificiul de alimentare central; ansa supraînălțată, în formă de bandă cu profil circular; pe umăr un decor format din linii incizate dispuse transversal; orificiul pentru fitil înnegrit; baza plat-circulară; pastă fină, densă, de culoare ocru.	Piesă nefragmentată, păstrată aproape întreagă; o spărtură vizibilă în interiorul orificiului pentru fitil, care a provocat o deschizătură de 0.4/0.3 cm.
II.11316	Opaiț cu corpul circular, profil tronconic; disc ușor adâncit, orificiul de alimentare nu este central; ansa supraînălțată, în formă de bandă cu profil circular; baza plat-circulară; pastă fină, densă, de culoare ocru.	Piesă întreagă.
II.11418	Rezervor plat – tronconic; disc concav cu o perforație centrală; disc cu decor geometric, puțin lizibil; cioc prelung; ansa spartă.	Piesă monofragmentară ce păstrează 90% din original; ansa păstrată parțial; ciobituri pe umăr.
II.11545	Fragment dintr-un opaiț ce cuprinde: ansa, baza și foarte puțin din disc; ansa plină, tip pastilă.	Piesă monofragmentară ce reprezintă 40% dintr-un opaiț; profil incomplet, lipsesc: ciocul, discul și pereții laterali ai rezervorului.
II.11553	Capac de opaiț, circular, cu o canelură ce delimitează discul de umăr; cu decor pe disc și umăr.	Piesă monofragmentară cu profil incomplet.
II.11645	Rezervor circular; disc plan – adâncit cu un orificiu de umplere; un brâu delimitează umărul de disc; ansă mică, ca o protuberanță; cioc prelung cu un orificiu mare de fitil.	Piesă întreagă, bine conservată.
II.11876	Rezervor tronconic-aplatizat; disc plan- adâncit cu un orificiu de umplere; cioc prelung; fără ansă.	Piesă întreagă, cu urme de folosire (ardere).
II.11877	Rezervor tronconic-aplatizat; disc plan- adâncit cu un orificiu de umplere excentric; un brâu delimitează discul de umăr; cioc scurt; ansă plină, tip pastilă.	Piesă întreagă, cu urme de folosire (ardere).
II.11947	Corp paralelipipedic, disc adâncit cu un orificiu de umplere; 3 orificii de ardere; ansă tip frunză.	Piesă întreagă, bine conservată.
II.11952	Rezervor aplatizat (tronconic); disc plan –adâncit cu un orificiu de umplere central; un brâu delimitează discul de umăr și mărginește partea superioară a ciocului; trei protuberanțe pe umăr.	Piesă întreagă, cu depuneri de carbonați pe 70% din suprafață.
II.11953	Rezervor tronconic; bază plat circulară; disc pâlniat, cu un orificiu de umplere excentric; discul delimitat de umăr printr-un brâu; apucătoare plină, tip pastilă; cioc prelung.	Piesă aproape întreagă, cu eroziuni pe ansă și pe brâu.
II.11954	Rezervor tronconic, bază plat-circulară; disc plan adâncit, cu orificiu de umplere central; un brâu delimitează discul de umăr; apucătoare supraînălțată, dintr-o bandă cu canelură mediană și perforație orizontală.	Piesă monofragmentară ce reprezintă 75% din partea originală, fără profil complet – lipsește ciocul.
II.11955	Rezervor tronconic, disc concav (pâlniat) cu un orificiu de umplere central, umăr decorat cu incizii liniare; ansă mică și plină, ca o protuberanță; cioc scurt.	Piesă aproape întreagă ce păstrează 95% din original – ciocul ușor ciobit.
II.11957	Rezervor tronconic, disc adâncit-plan, separat de umăr printr-un brâu; 2 protuberanțe pe umăr; orificiu de umplere excentric.	Piesă constituită din 3 fragmente ce recompun 70% din partea originală, fără profil complet – lipsește ciocul.

TABEL 2.

Piese ce păstrează:									
> 95% din original		> 80% din original				> 60% din original		< 50% din original	
monofragmentare	multi-fragmentare	monofragmentare		multi-fragmentare	monofragmentare	multi-fragmentare	monofragmentare	multi-fragmentare	monofragmentare
II.173	II.9798	II.171*	II.379*	II.9968	II.189 (2)	II.156*	II.180 (2)	II.186*	
II.175	II.9799	II.172	II.381*	II.9969*	II.1773(2)*	II.177*	II.199 (3)*	II.190*	
II.178	II.9965	II.174*	II.382*	II.10130	II.9966 (2)	II.187*	II.9436 (9)	II.206*	
II.179	II.10097	II.182*	II.385*	II.10303	II.9975 (5)*	II.188*	II.11957(3) *	II.398*	
II.181	II.10131	II.183	II.392	II.10304*	II.9971 (6)*	II.198*		II.7078	
II.194	II.10302	II.184	II.393	II.10305		II.201*		II.9486	
II.203	II.10795	II.185*	II.395*	II.10306		II.205*		II.9537	
II.204	II.10796	II.191*	II.397*	II.10307		II.354		II.9538	
II.351	II.10799	II.197*	II.2647*	II.10308*		II.371*		II.10314*	
II.352	II.10980	II.200*	II.9278	II.10309*		II.377*		II.10791*	
II.353	II.11076	II.202*	II.9331*	II.10310		II.383*		II.10794*	
II.357	II.11277	II.204*	II.9503	II.10311		II.387*		II.10798*	
II.358	II.11294	II.211*	II.9504	II.10.982*		II.389*		II.11283*	
II.360	II.11315	II.356*	II.9505*	II.10793*		II.399*		II.11545*	
II.361	II.11316	II.365	II.9507	II.10797		II.839		II.11553*	
II.362	II.11645	II.369	II.9539	II.11295		II.1781		II.11958*	
II.366	II.11876	II.372	II.9544*	II.11418		II.7016*		II.11959*	
II.367	II.11877	II.373*	II.9587*	II.11955		II.9304*		II.11960*	
II.368	II.11947	II.375*	II.9588			II.9545		II.11961*	
II.370	II.11952	II.376	II.9794			II.9972*			
	II.11953	II.378*	II.9800*			II.10654			
						II.11954*			
62			60 (28+32*)		5 (2+3*)		22 (5+17*)		19 (4+15*)
		3					4 (2+2*)		

CONSERVARE-RESTAURARE

Starea de conservare, prezentată succint, a celor 175 opaițe arată astfel:

- din 65 de opaițe, care păstrează mai mult de 95% din original și care s-au păstrat în întregime:
 - 25 sunt întregi;
 - 40 păstrează mai mult de 95% din original (37 monofragmentare și 3 întregite din fragmente);
- din 65 de opaițe, care păstrează mai mult de 80% din original:
 - 29 sunt cu profil complet (27 monofragmentare și 2 reconstituită din fragmente);
 - 36 sunt fără profil complet (33 monofragmentare și 3 reconstituite din fragmente);
- din 22 de opaițe, care păstrează mai mult de 60% din original:
 - 6 sunt cu profil complet (4 sunt monofragmentare și 2 multifragmentare);
 - 16 fără profil complet (14 monofragmentare și 2 multifragmentare);
- din 19 opaițe cu pierderi de material mai mari de 50%:
 - 4 monofragmentare și cu profil complet;
 - 12 monofragmentare fără profilul complet;
 - 3 sunt multifragmentare și sunt fără profil complet.

După ce prin analiza stării de conservare a fiecărei piese în parte, care a constat în identificarea tipurilor de degradări și nivelul lor, s-a apreciat că au:

- o stare de conservare foarte bună 27 de piese, cele care s-au păstrat în întregime;
- o stare de conservare bună 101 piese, cele care păstrează mai mult de 80% din original;
- o stare de conservare relativ bună 26 de piese, cele care păstrează mai mult de 60% din original;
- o stare de conservare mediocră 34 de piese, cele care păstrează mai puțin de 50% din original.

Conservarea și întreținerea colecției se realizează prin menținerea în medii controlate și depozitare/așezare adecvată, prin prevenirea degradării ulterioare, prin restaurare și cercetare științifică detaliată.

UN OCTOIH DE LA 1763, TIPĂRIT LA RÂMNIC

Luminița Rodica Cornelia BOGDAN*

OCTOIH PRINTED IN 1763 AT RÂMNIC

ABSTRACT

An important liturgical book of the Orthodox Church, was printed at Râmnic, in 1763. Volume in 4°, missing title page, 255, 125, with red and black print and 24 rows per page, richly ornamented with engravings, among which an unsigned representation of Saint John Damascene stands out. The support paper, of good quality, has minutely elaborated watermarks, one of them in two variants, one simpler, the other more carefully crafted, which make up the letters FA. The conservation status, when entering the laboratory, was relatively good as far as pages are concerned, but the binding was compromised, due to the lack of covers and the deteriorated spine.

Restoration operations on open volume were necessary. The main stages of the technological flow were sterilization, washing, restoration by double method with Japanese paper of proper thickness and colour, consolidation with Japanese paper silk, recomposing the body of the book and pressings.

Keywords: liturgical book, watermark, engraving, laboratory, restoration.

Octoihul, o importantă carte liturgică a Bisericii Ortodoxe, cuprinde imnuri religioase care se cântă în opt linii melodice ce se repetă la fiecare opt săptămâni, acoperind întregul an ecleziastic. Exemplarul a fost tipărit la Râmnic, în 1763.

Volumul în 4°, F.t lipsă, 255, 125, a fost tipărit cu roșu și negru pe 24 rânduri la pagină (Basarab, 1998). Ornamentica cuprinde frontispicii, vigniete, numeroase gravuri (exp. pg 72, 108, 147, 183, 222, 259, 542). Se remarcă o reprezentare a Sfântului Ioan Damaschin „tocmind canoane și tropare bine mărturisind Nașterea pre sfintei Fecioare” mai aerată decât cea prezentă în altă ediție a Octoihului de Râmnic, de la 1750, cu alte proporții, cu sfântul reprezentat central, așezat pe un scaun la fel de înalt ca masa pe care se află instrumentarul de scris. Gravura este nesemnată. Tipograful al cărui nume este imprimat pe foaia de titlu este Popa Constantin Atanasievici (Andreescu, 2004).

Hârtia suport are filigrane minuțios elaborate, o ramă ovală înconjurată de elemente șerpuite simple, dar împodobită în interior cu variate motive geometrice și florale (ex. p. 195 cu 197; p. 537 cu 539; p. 645 cu 647). Aceleași motive geometrice apar și de sine stătătoare la mijlocul filelor 163 cu 165. Un filigran deosebit, în două variante, una mai simplă reprezentând majusculele FA, iar alta mai atent făurită.

Volumul poartă următoarele însemnări cu creionul „Această carte este a satului Also Lăpugi, cine se va afla să o fure, 36 de sfinți părinți din săborul de la Nichia” și „Această carte este a bisericii a Lăpugiu de Jos, 9 februarie 841[...] Popov neunit”, ambele scrise cu litere chirilice (Basarab, 1998).

În colecția muzeului de vean există încă un exemplar al ediției tipărite la Râmnic, complet F.t, (2), 255, 127 (Basarab, 1998). Acest volum are coperta din lemn în piele brună și urme de încuitori metalice. Copertele 1 și 2 prezintă chenare fitomorfe și un medalion central reprezentând o scenă religioasă greu vizibilă, iar cotorul pare să fie înlocuit ulterior. Pe fila de titlu apare o gravură cu stema îndoită și câteva versuri tipărite, urmată de prefață și gravura cu Sf. Ioan Damaschin, descrisă mai sus. Însemnările prezente indică faptul că acest exemplar a aparținut inițial „bisericii de jos din Ribicioara”.

Starea de conservare a volumului care face obiectul acestei lucrări, la intrarea în laborator, era relativ bună. Factorii biotici favorizați de umiditate crescută au determinat degradări chimice și biologice (Moldoveanu, 2003). Volumul prezenta coperte lipsă (figurile 1, 2 și 3), cotorul cu motive fitomorfe deteriorat (figura 4), file lipsă la început și sfârșit, altele desprinse de cotor, mici pierderi suport la final ori în proporție de 20% la unele pagini (Fig. 5 și 6).

Lipsa copertelor, legătura deteriorată și faptul că unele file erau desprinse din cotor au impus necesitatea operațiunilor de restaurare pe volum desfăcut.

Etapele preliminare conform procesului tehnologic standard – sterilizare în mediu de formaldehidă 38% timp de 48 ore la temperatura camerei, întocmirea documentației fotografice înainte de restaurare, desprăfuirea, numerotarea filelor, compunerea caietelor – fiind urmate, am trecut la îndepărtarea

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva; e-mail: lumibogdan20@yahoo.com.

depozitelor de ceară, spălarea în apă caldă la 40°, înlăturarea părților fragilizate și a tuturor mijloacelor filelor duble.

Restaurarea propriu-zisă am executat-o prin metoda la dublu (Oprea, 2009) cu hârtie japoneză Arakaji natur 31g/m². Consolidarea zonelor fragilizate am făcut-o cu vâl Mino Tengujo 11g/m², în ambele cazuri folosind adeziv CMC 5%. A urmat redimensionarea filelor, presarea finală și documentația fotografică după restaurare (Fig. 7, 8, 9 și 10).

Bibliografie

- Maria Basarab, *Cartea Românească Veche în Muzeul din Deva*, Deva, Editura Acta Musei Devensis, 1998, p. 82-83.
- Ana Andreescu, *Cartea românească în veacul al XVIII-lea*, București, Editura Vremea XXI, 2004, p. 36, p. 206.
- Aurel Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, 2003, curs formativ.
- Florea Oprea, *Manual de restaurare a cărții vechi și a documentelor grafice*, București, Editura MNLR, 2009.

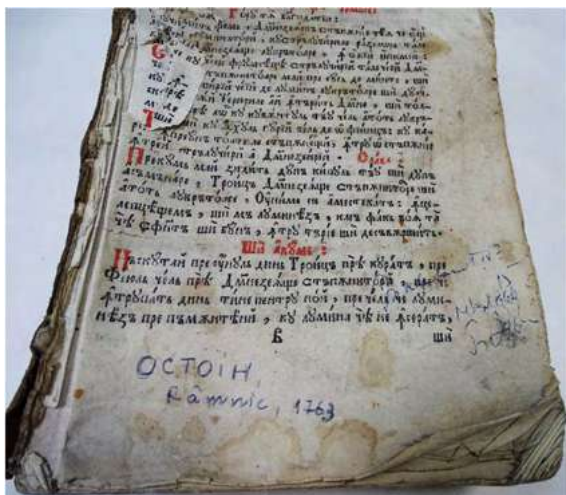

Fig. 1. Copertă față lipsă

Fig. 2. Blocul cărții

Fig. 3. Copertă spate lipsă

Fig. 4. Cotor

Fig. 5. Pagini înainte de restaurare – gravură Sfânta Treime

Fig. 6. Pagini înainte de restaurare

CONSERVARE-RESTAURARE

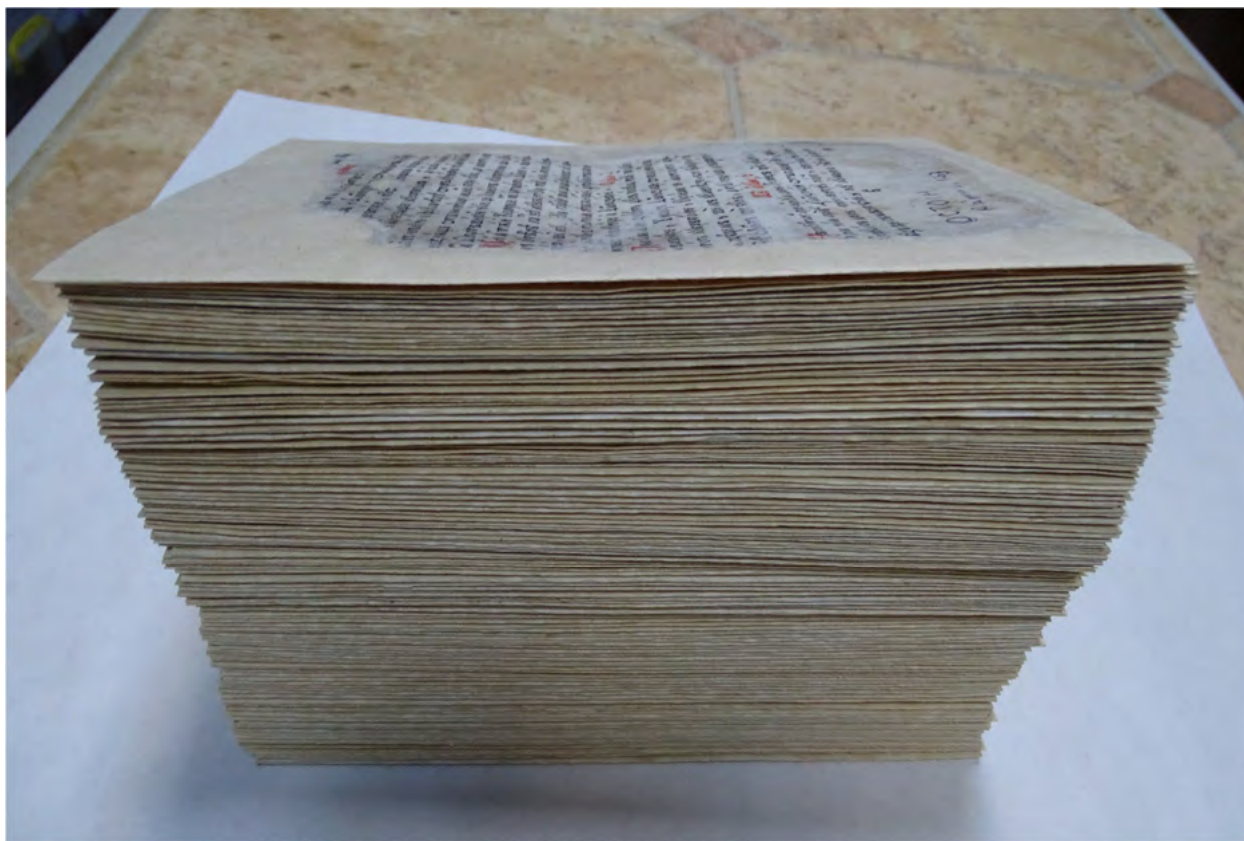

Fig. 7. Blocul cărții după restaurare

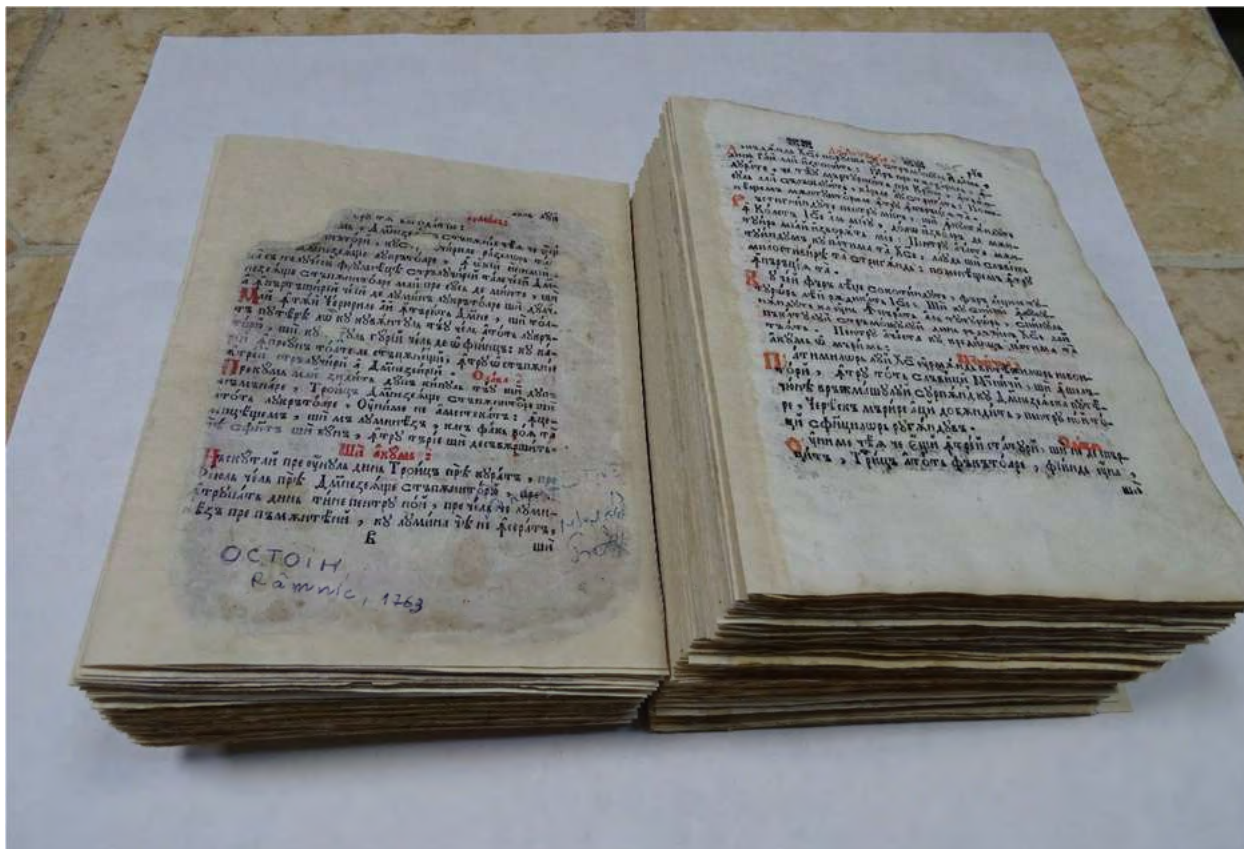

Fig. 8. Pagini după restaurare

Fig. 9. Pagini după restaurare – gravură Sfântul Ioan Damaschin

Fig. 10. Pagini după restaurare – gravură Sfânta Treime

REFACEREA PLANEITĂȚII UNUI PERGAMENT DIN COLECȚIA SECȚIEI DE ISTORIE A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR

Oana PITIC BĂRUȚA*

RESTORATION OF THE FLATNESS OF A PARCHMENT FROM THE COLLECTION OF THE HISTORY SECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM

ABSTRACT

The restoration of the parchment flatness is one of the most common problems and a sequence from the restoration process with a long execution, being necessary to revitalize the structure of the material and to cancel the formal memory of the parchment.

Keywords: parchment, flatness, restoration, rehydration.

Pergamentul face parte din categoria suporturilor organice folosite pentru scriere. Provine dintr-un alt material organic de origine animală, pielea. Datează din mileniul al II-lea î.Hr. și își continuă existența până în secolul al XIX-lea. Folosirea suporturilor de origine animală este foarte veche și distribuită peste tot arealul istoric unde apare nevoia de criptare a informației prin scriere.

În perioada biblică pergamentul era utilizat îndeosebi pentru înscrisuri durabile cu caracter religios, în timp ce înscrisurile administrative erau aplicate pe papirusuri. După secolul al III-lea î. Hr. papirusul a fost înlocuit treptat de pergament. Acesta are marele avantaj că se putea obține oriunde, în timp ce papirusul doar în părțile Egiptului.

Față de papirus, pergamentul este mai rezistent la uzură și mai durabil în timp. Cele două fețe ale pergamentului au caracteristici bine individualizate:

- **Grain** – suprafață netedă (blana) pe care se scria cu cerneală ferogalică;
- **Flash** – suprafață fibroasă cărnoasă pe care se folosea pentru scriere, cerneală carbonică.

La început erau folosite numai piei de berbec, apoi crescând cererea s-a recurs și la alte tipuri de piei. Se făcea distincție printre tipurile de piele, pielea de capră, de oaie, avortonii de miel fiind considerați a fi cel mai bun pergament. Pergamentul realizat din piele de miel sau vițel poartă denumirea de *vellum* (suport foarte bun, dar foarte scump).

Pergamentul răzuit de scrisul vechi și rescris se numește palimpsest sau rescript. Prin tehnici moderne de analiză se pot descifra aceste texte.

Către sfârșitul sec. I d. Hr. este menționată apariția, la Roma, a codicelui **Codex** (cartea care nu are formă de sul). Codexul era o carte alcătuită din foi așezate unele în altele pentru a obține fascicule. Marginile pielii erau tăiate pentru a se obține o formă dreptunghiulară care prin plieri succesive dădea formatul dorit.

În spațiul românesc pergamentul a fost importat, fiind denumit **Coajnic**, **Memvrană** sau **Parșenin**. Unul dintre cele mai frumoase pergamente ale acelei perioade este considerat cel pe care s-a caligrafiat în 1493 Evanghelia lui Ștefan cel Mare. Până în 1458 toate actele oficiale erau scrise pe pergament, dar după această dată era deja folosită alternativ hârtia.

Obținerea pergamentului

Pergamentul era obținut prin prelucrarea manuală a pieilor după următoarele secvențe:

- Alegerea materiei prime;
- Conservarea pieilor;
- Înmuierea pieilor sărate și uscate; se spălau pentru eliminarea impurităților și refacerea umidității naturale;
- Tratamentul alcalin. Acest procedeu se aplica pentru îndepărtarea straturilor componente ale pieilor;
- Tratamentul acid. Procedeu se folosea pentru depărarea pielor prin tratare cu acid sulfuric diluat, oțet de lemn, orz, grâu sau tărâțe fermentate. Tăbăcarii supuneau pieile înmuiate, spălate și curățate de carne și grăsime unui tratament acid în cinci băi;

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: barutao@yahoo.com.

- Răzuirea. Operațiune prin care erau îndepărtate manual, elementele rămase pe membranele de piele, cu un cuțit bont, cu care se curăța pielea tratată cu var pe un suport de lemn;
- Clătirea. Pieile erau spălate repetat până apa rămânea curată;
- Întinderea pe rame. Pergamentul umed se supunea unei întinderi pe șasiuri cadre din lemn, în scopul uscării sub tensiune a materialului. Pergamentul trebuia umezit în tot intervalul în care era lăsat să se usuce în stare tensionată. Uscarea sub tensiune, lent și uniform, determină fibrele colagenice să se orienteze într-un plan paralel cu suprafața, materialul devine astfel opac și se activează memoria formală a materialului. Această memorie formală suferă modificări pe parcursul folosirii, plierii sau rulării în sul.

Restaurarea pergamentului

Descrierea bunului cultural

Pergamentul, inventariat cu nr. 11.300, reprezintă Bula papală privind numirea lui Iosif Papp Szilágyi drept episcop greco-catolic de Oradea. Este un document emis de Papa Pius al IX-lea, la Roma, în 16 aprilie 1863, fiind redactat în limba latină și semnat de acesta. Este însoțit de un sigiliu cu însemnele papale – crucea înconjurată de raze – și înscrisul papa Pius IX. Pe verso există o însemnare care atestă că Bula papală a fost înregistrată la Vatican pe data de 30 aprilie 1863¹.

Scrierea, în limba latină, este realizată pe un suport din piele de vițel, preparată după tehnica tradițională, fiind folosită cerneala ferogalică.

Date de anamneză și diagnostic

Pergamentele vechi suferă o îmbătrânire cronologică naturală, fiind supuse agresiunii factorilor de mediu. În consecință, pergamentul pierde apă, se întărește și zonal devine translucid și distorsionat. Modificările structurale sunt sesizabile prin microscopie electronică, unde se observă diferențe față de pergamentul nou, astfel:

– La pergamentul nou fibrele sunt lungi și netede, dispuse paralel și au o hidratare corespunzătoare, în consecință o flexibilitate bună;

– La pergamentul vechi fibrele sunt fragmentate și coeziunea între ele este slabă.

De asemenea, deshidratarea accentuată care fragilizează fibra pergamentului face să apară și transluciditatea zonală a materialului. Perioadele lungi de expunere la atmosfera nocivă determină ruperea macromoleculilor și fibrelor de colagen.

Factorii de degradare asupra cărora m-am oprit în studiul meu de stabilire a unei proceduri de refacere a planeității pergamentelor este temperatura și implicit deshidratarea materialului colagen al pergamentelor, care influențează semnificativ memoria formală a pergamentului. Astfel, plierea, rularea în sul, concomitent cu agresiunea factorilor externi produc modificări structurale, funcționale și de memorie formală.

Elemente procedurale privind restaurarea pergamentului

După preluarea bunului cultural din depozit am procedat la analiza acestuia prin observare directă și cu instrumente optice (lupe, microscop). Am sintetizat datele de anamneză, apoi am stabilit diagnosticul și am editat lista de propuneri de intervenție pe care am prezentat-o Comisiei de restaurare, conform Procedurii de restaurare a bunurilor culturale a Muzeului Țării Crișurilor Oradea. Împreună cu membrii Comisiei de restaurare am analizat propunerile mele privind secvențele de restaurare ale pergamentului, integrându-le pe toate în procesul de restaurare propriu-zis. Baza configurării acestui set de secvențe l-a constituit pachetul de principii și criterii de restaurare aplicabile pergamentului, precum și un pachet logic de procedee, tehnici și tehnologii specifice, aplicate cu un instrumentar adecvat.

Secvențele de intervenție pentru refacerea planeității pergamentului

După configurarea anamnezei, a analizelor de laborator și stabilirea diagnosticului, am trecut la aplicarea secvențelor de intervenție, astfel:

- curățare mecanică umedă și uscată;
- refacerea flexibilității pergamentului;
- refacerea planeității acestuia.

În procesul de curățare alternativ uscată și umedă începe și procesul de rehidratare a materialului pergamentului. Acest proces a fost continuat apoi prin așezarea pergamentului deasupra unui vas plat cu apă la temperatura ambientului, unde prin evaporare rece s-a obținut rehidratarea fibrelor pergamentului. Procesul a fost lent, dar necesar, având în vedere unul dintre efecte, înmuierea fibrelor de colagen.

¹ Cf. fișei analitice de evidență întocmite de muzeograful Tiberiu Ciorba în 6.09.2021.

Am aplicat apoi un tratament de detensionare a materialului prin aplicarea unei soluții de inmuieră AMORBIDENTE C8 care conține alcool izopropilic, agenți detensionatori și un săpun slab cu pH neutru. Aplicarea acestuia s-a făcut pe spatele pergamentului, cu tampon de vată stors. După aplicarea acestei soluții, materialul neabsorbit a fost îndepărtat cu un tampon de vată cu alcool etilic cu evaporare rapidă.

Pergamentul a fost ulterior introdus în presa ușoară pentru presare umedă cu suport de netex. După presare repetată, detensionare și o vizibilă refacere a planeității, pergamentul a fost așezat între două folii de Melinex cu pat de netex sau pâslă, la presa mare.

Operația de rehidratare, presare ușoară, presările umed uscat la presa mare au fost repetate până la obținerea planeității ca semn de anulare a memoriei formale și implicit structurale ale pielii pergamentului.

Pe tot parcursul intervenției am completat jurnalul de restaurare, fișa de restaurare și documentația fotografică aferentă.

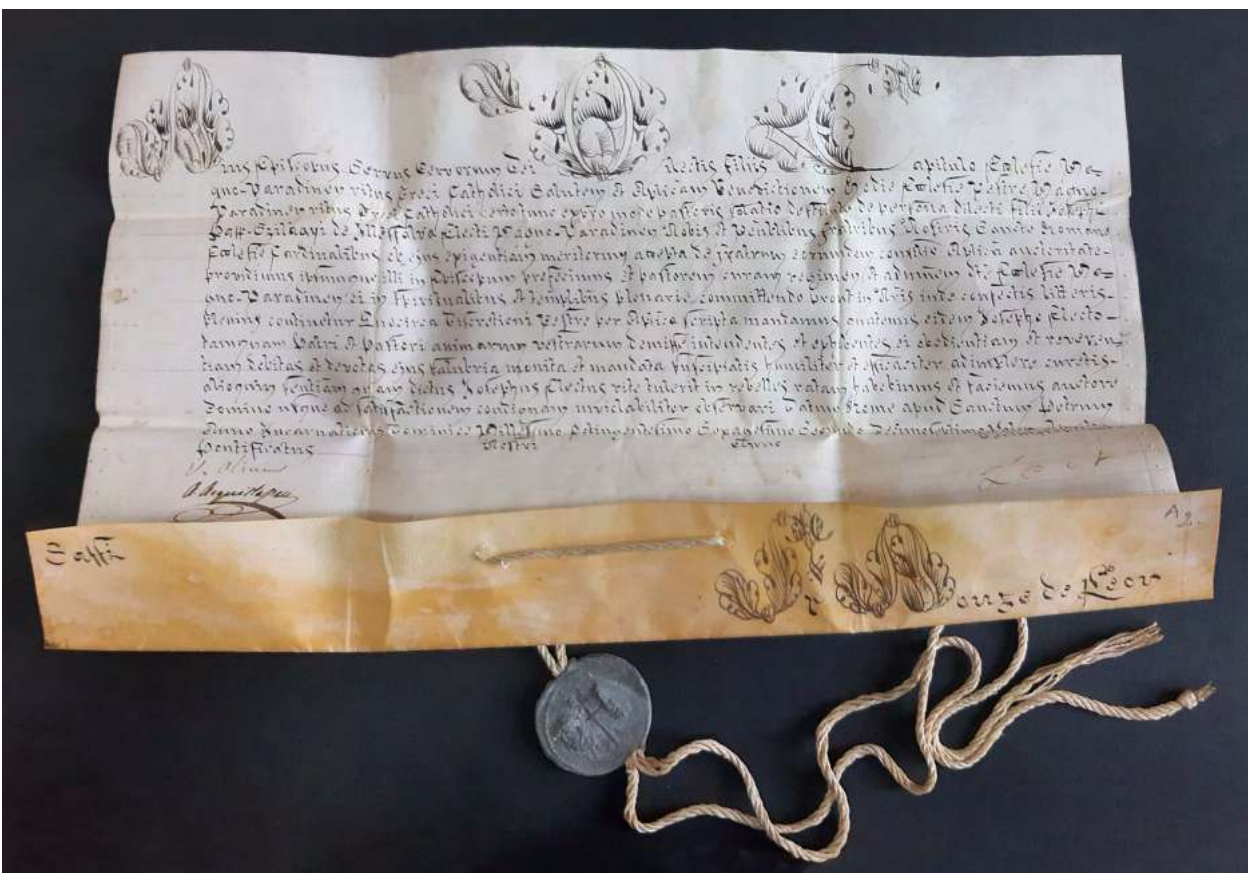
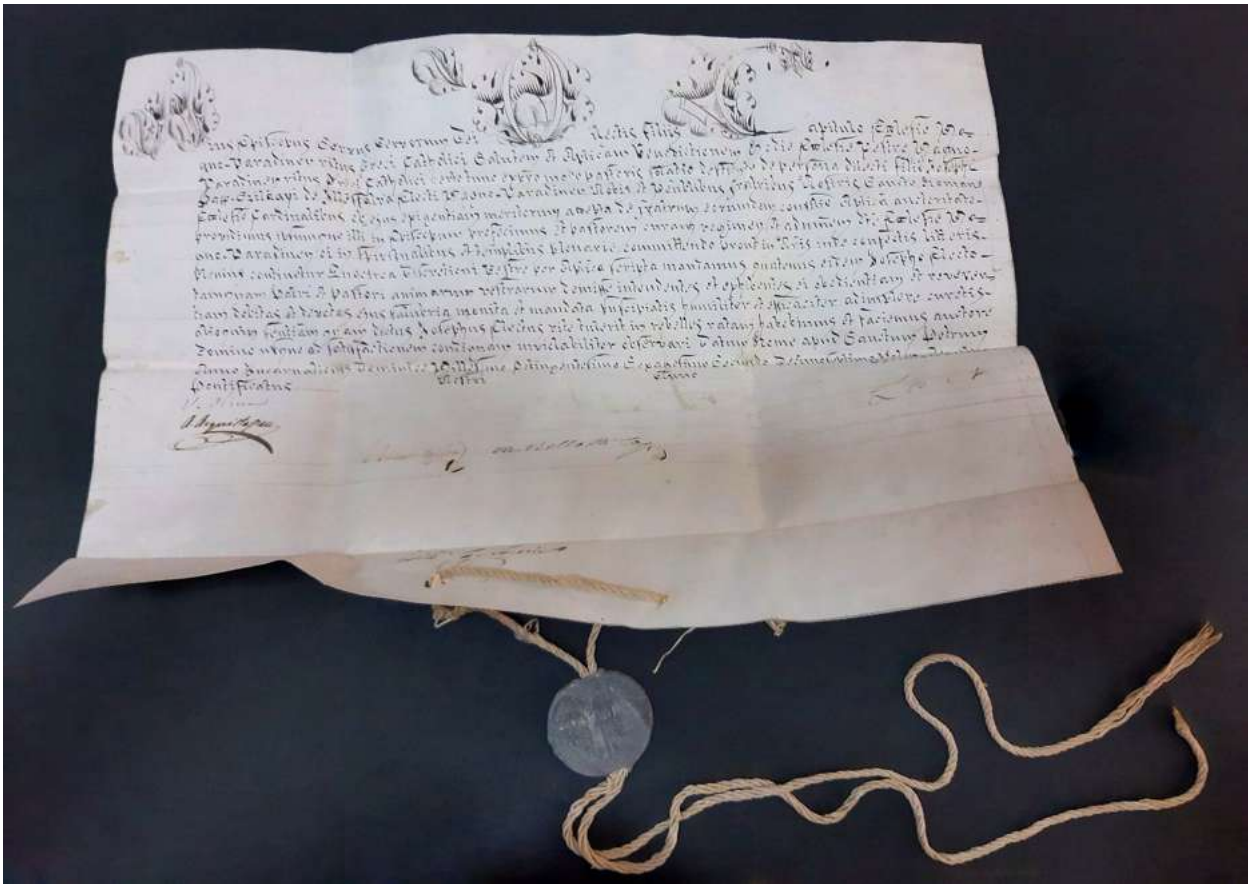
Expunerea și măsuri minime de conservare post intervenție

Am propus ca expunerea să se realizeze în suport dublu, special conceput, proiectat și realizat pentru pergament, din policarbonat inert chimic, cu sistem de aerare a spatelui pergamentului și cu decupaj de protejare a sigiliului care este o formă tridimensională.

Am optat pentru cercetarea mecanismelor de refacere a planeității pergamentelor pentru a răspunde unei probleme des întâlnite și pentru că este o secvență importantă din procesul de restaurare a materialului pergamentelor, cu durată lungă de execuție, pentru revitalizarea structurii materialului și de reconfigurare a memoriei formale a pergamentului.

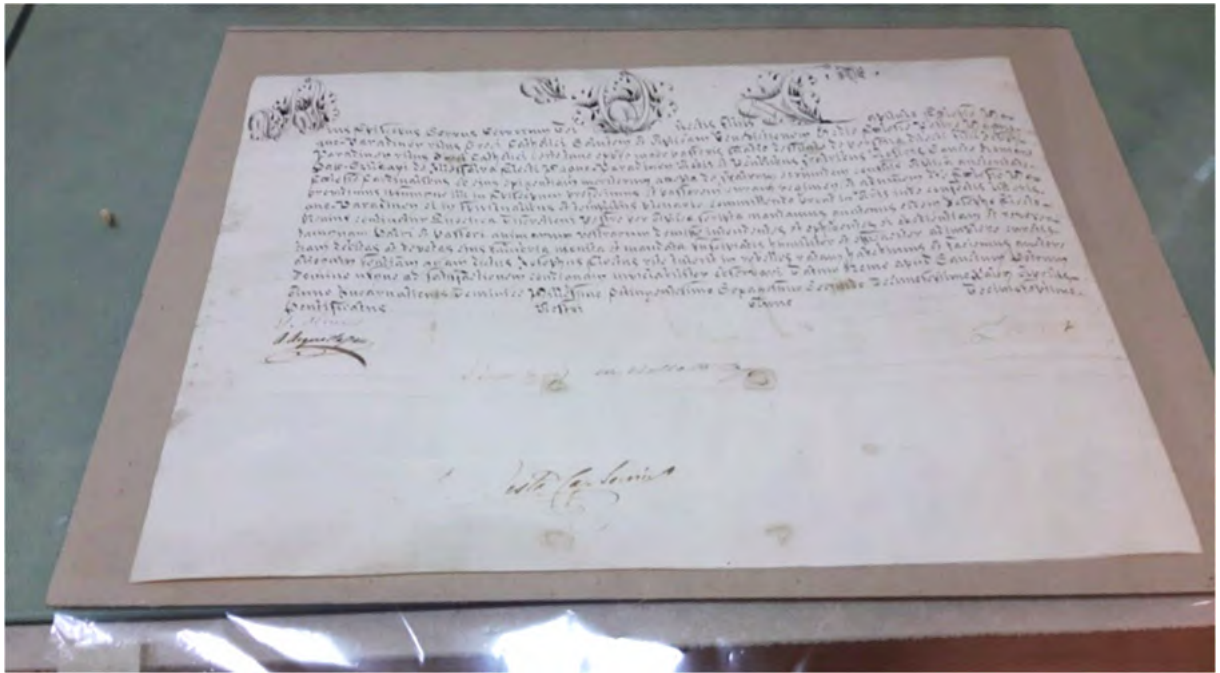
Bibliografie

Florea Oprea, *Manual de restaurare a cărții vechi și a documentelor grafice*, București, Editura Muzeului Literaturii Române, 2009

Pergament cu planeitate compromisă de pliere

CONSERVARE-RESTAURARE

Pergament cu planeitatea refăcută

Pergament păstrat conform indicațiilor post-restaurare

RESTAURAREA ȘI CONSERVAREA SCHELETELOR DIN MORMÂNTUL DUBLU, DE SECOL X, DE LA SĂLACEA

Erika POSMOȘANU*

Corina POP**

RESTORATION AND CONSERVATION OF THE SKELETONS FROM THE DOUBLE TOMB FROM SĂLACEA, 10TH CENTURY

ABSTRACT

This article presents the restoration of two human skeletons, discovered in 1966 at Sălăcea, Bihor County. The double tomb contained two skeletons, one belonged to a 50-60 year old man, the other to a 30-35 old woman, father, and daughter according to the anthropological analyses. The skeletons initially were preserved in situ, the exterior surface of the bones and the surrounding soil being impregnated by nitrocellulose dissolved in acetone. During relocation in the new exhibition, the bones were removed and placed in untreated sand, nearby the new setting, which was made of gypsum, water and *Papier mâché*. The sand, in which the skeleton was placed, showed signs of molding after a year. All the bones were analyzed using binocular microscope and UV lighting. The bones were partially affected by molding, but showed Bynesian efflorescence, and an advanced ageing of the consolidant. The bones were brushed, then treated with 95% ethylic alcohol by swabbing. The vertebrae and other porous bones were immersed in 70% alcohol. The nitrocellulose was removed by wiping with acetone. All the bones were impregnated with a dilute solution of Paraloid B72 dissolved in acetone. The display case was disinfected, the sand was sterilized by heating to 75°C in an oven, with 5% thymol in ethylic alcohol. To maintain the RH between 45-55% and Temperature between 18-21%, the microclimate values are permanently monitored.

Keywords: Restoration, conservation, human skeletons, mold, Bynesian efflorescence.

Introducere

Săpăturile arheologice derulate în vara anului 1966 pe „Dealul Vida”, din apropierea comunei Sălăcea, au avut ca rezultat descoperirea a 17 morminte, dintre care mormântul dublu (M4) a fost cel mai important din punct de vedere antropologic. Mormântul dublu conținea un schelet de bărbat și unul de femeie, cu mâinile alăturate împreunate, falangele degetelor suprapunându-se. De o parte și de alta a craniului de bărbat s-au depus resturi scheletice de ofrandă animală: două fragmente de os de cerb și unul de bovid¹. Inventarul mormântului dublu se compune dintr-un cercel de bronz cu placă semilunară cu două motive ornamentale, un inel de tâmplă din sârmă groasă de bronz cu secțiunea pentagonală, marginile rotunjite și capetele ușor îngustate, și cercei din sârmă de bronz². Nicolae Chidioșan atribuie cercelul de bronz cu placă semilunară culturii Kettlach și încadrează cronologic mormântul dublu în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului IX și prima jumătate a secolului X³.

Ulterior, Attila Lakatos face o analiză a celor 17 morminte de la Sălăcea, cu privire specială asupra inventarului mormântului dublu cu cercelul de tip Kettlach, și încadrează cimitirul medieval în a doua jumătate a secolului X și prima jumătate a secolului XI⁴.

Prima analiză antropologică a celor două schelete din M4 a fost efectuată de Radu Nicolăescu-Plopșor și Wanda Wolski în 1975. Analiza antropologică arată că este vorba de scheletul unui bărbat de vârstă senilă (50-60 de ani), de statură mijlocie (165,5 cm) și de scheletul unei femei în vârstă de 30-35 de ani, de statură mijlocie spre mare (158 cm). Pe baza caracterelor cranio-faciale s-a stabilit gradul de rudenie, fiind vorba de tată și fiică⁵.

Analiza patologică arată osteofite marginale la vertebrele lombare cu modificări de corp vertebral la vertebrele scheletului de bărbat⁶.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: eposmosanu@gmail.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: popcorina8@gmail.com.

¹ Nicolae Chidioșan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperit la Sălăcea*, în *Studii și cercetări de istorie veche*, tom 20, nr. 4, 1969, p. 611.

² *Ibidem*, p. 612-613.

³ *Ibidem*, p. 613-614.

⁴ Attila Lakatos-Balla, *Cimitirul Medieval Timpuriu de la Sălăcea–Dealul Vida*, în *Crisia*, 38, 2008, p. 23-44.

⁵ Dardu Nicolăescu-Plopșor, Wanda Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 151-163.

⁶ *Ibidem*, p. 154.

Analiza dentiției maxilare la craniul de bărbat, efectuată în timpul restaurării, arată urme ale paradontozei, condiție patologică nemenționată în analiza antropologică din 1975⁷.

Probleme de conservare

Mormântul dublu a fost conservat in situ, atât resturile scheletice, cât și pământul din jurul acestora fiind impregnate cu nitrolac dizolvat în acetonă, sigilând perfect suprafața oaselor și a pământului din jur. Mormântul dublu a fost expus în 1973 în expoziția permanentă a muzeului, într-o vitrină ce cuprindea întregul mormânt (Fig. 1).

Odată cu mutarea în noul sediu, a fost transferată și vitrina cu mormântul dublu, ce a fost desfăcută doar în 2020, în momentul amenajării noii expoziții permanente. Toate sălile de expoziție de la Secția de Istorie (etaj 1) au fost proiectate cu podeaua ridicată, ce permite încastrarea vitrinelor cu morminte în podea. Spațiul de sub podea a devenit, astfel, un spațiu închis, fără ventilație. Locul mormântului dublu a fost stabilit într-o vitrină încastrată în podea lângă o colibă construită de firma care s-a ocupat de amenajarea expoziției. Butaforia de lângă vitrina cu mormântul dublu a fost executată folosind un amestec de gips, aracet, pastă de hârtie (*Papier mâché*) și apă. Din cauza întârzierilor datorate restricțiilor din pandemie, lucrările de butaforie au fost executate cu întârziere, în apropierea termenului de deschidere a expoziției. Vitrina a fost amenajată la scurt timp după terminarea elementelor de butaforie, care probabil nu au fost perfect uscate. De asemenea, părțile scheletice, scoase din pământul în care au fost conservate *in situ*, nu au fost curățate și impregnate. Cele două schelete au fost așezate într-un strat gros de nisip netratat, dispus pe plăcile de polistiren așezate direct pe podea.

La un an după deschiderea oficială a expoziției, suprafața interioară a vitrinei prezenta semne clare de umezeală. Sticla vitrinei a fost scoasă, iar umiditatea relativă a fost măsurată, fiind 60%, în contextul în care, după înlăturarea sticlei, nisipul a luat deja contact cu aerul din sala de expoziții (Fig. 2). Mirosul din vitrină a fost unul puternic de mucegai, emanat cu precădere din stratul gros de nisip.

Fig. 1

Fig. 2

Restaurarea scheletelor din mormântul dublu

Cele două schelete au fost scoase din vitrină și transportate în Laboratorul de Restaurare Paleontologie, unde umiditatea relativă a fost menținută între 45-55%. Elementele scheletice au fost analizate macroscopic și microscopic, cât și la lumina UV (Fig. 3).

⁷ Paradontoza a fost confirmată și de dr. Sebastian Lascu, medic stomatolog.

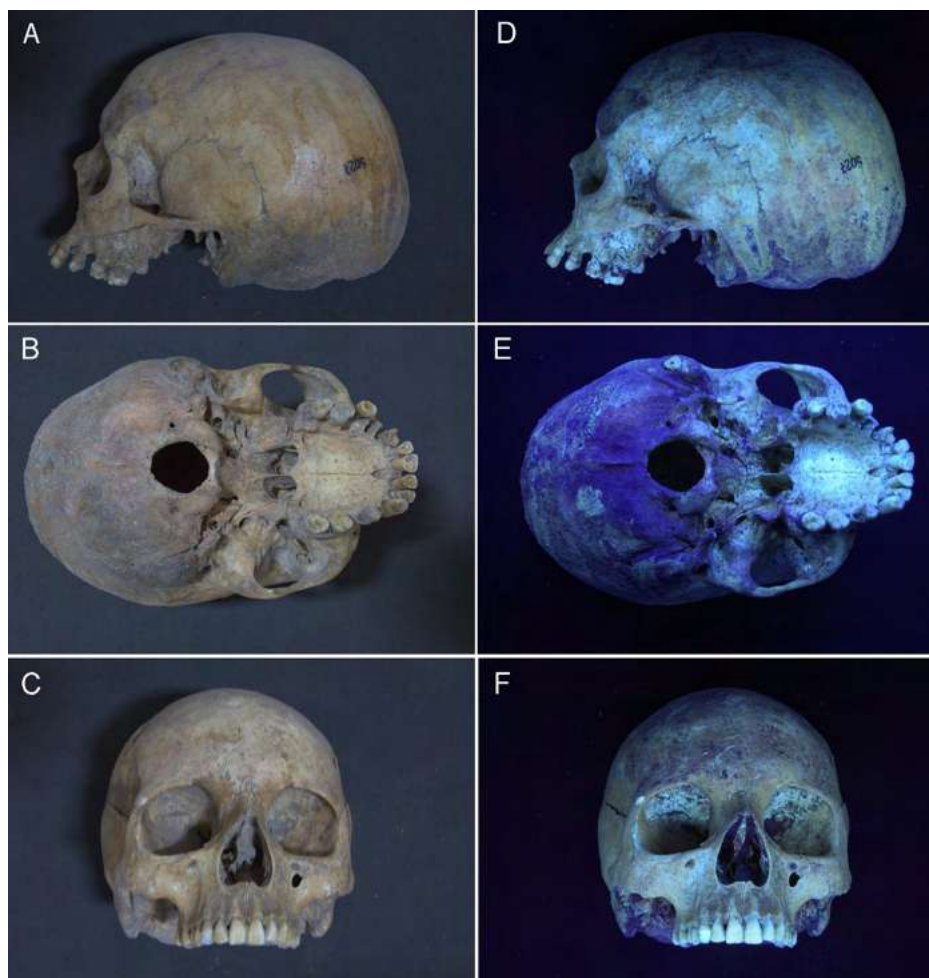

Fig. 3

S-a măsurat pH-ul sedimentului depus pe oase, cu hârtie indicatoare și cu ph-metru digital, în ambele cazuri pH-ul a fost alcalin (peste 7). Speciile de fungi tolerează valori de pH între 2-9, valorile optime de pH pentru majoritatea speciilor fiind de 5,6-6,5⁸.

Analiza microscopică relevă faptul că nu se observă miceliu de mucegai pe suprafața oaselor, mucegaiul fiind prezent doar în zonele cu sediment depus pe oase.

Prezența fungilor și a bacteriilor pe schelete provenite din săpături arheologice este un fenomen des întâlnit, pe de o parte datorită mediului în care au fost descoperite, pe de altă parte, datorită condițiilor de depozitare improprie în șantierele arheologice și în depozitele primare. Volumul oaselor umane în săpăturile arheologice este imens, iar atenția arheologilor este îndreptată cu precădere spre inventarul arheologic, studiul scheletelor umane, din lipsa antropologilor, rămâne pe plan secundar. Spre deosebire de șantierele paleontologice, unde resturile scheletice de vertebrate sunt impregnate uneori chiar pe teren (păstrând câteva fragmente intacte pentru analize de ADN și C¹⁴), pe șantierele arheologice oasele sunt doar spălate și uscate, fără alte intervenții legate de starea lor de conservare.

Cercetările recente privind speciile de fungi și bacterii de pe schelete umane din săpăturile arheologice, bazate pe metode moderne de investigații (Spectroscopie în infraroșu cu transformată Fourier, microscop electronic și tehnici de biologie moleculară), arată că pe suprafața oaselor, după mulți ani de la colectarea acestora, pot fi depistate mai multe specii de fungi și chiar bacterii, care pot fi prezente și în aerosolul din depozite⁹.

Apariția mucegaiului în colecțiile muzeale este favorizată de creșterea umidității relative la valori peste 60% în spațiile de depozitare sau expunere. Tratamentul aplicat obiectelor muzeale afectate de

⁸ Abdelrahman Elserogy, Ghassan Kanan, Emad Hussein, Shyma'a Abd Khreis, *Isolation, characterization and treatment of microbial agents responsible for the deterioration of archaeological objects in three Jordanian museums*, în *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, vol. 16 (1), p. 118.

⁹ Cristina Mircea, Adriana Vulpoi, Ioana Rusu, Claudia Radu, Marcel Pârvu, Beatrice Kelemen, *Exploring post-excavation degradation potential of fungal communities associated with archaeological human remains*, în *Archaeometry*, 61, 3, 2019, p. 750–763.

mucegai diferă în funcție de suportul obiectului (hârtie, lemn, textile, os etc). Expunerea obiectelor muzeale la radiații UV/254nm pentru 15,30 sau 60 de minute are ca rezultat distrugerea microorganismelor¹⁰, însă nu orice tip de obiect poate fi expus la radiații UV. Obiectele textile se tratează cu Tymol împotriva atacurilor fungice, însă acest tratament nu este eficient pentru atacurile bacteriene¹¹. Pentru tratarea resturilor scheletice din colecția ichtiologică și herpetologică de la Muzeul de Istorie Naturală din Los Angeles, afectate puternic de mucegai, s-a folosit etanol de 70%, respectiv scufundarea specimenelor în această soluție, urmând uscarea lor și relocarea în cutii de plastic¹².

Suprafața oaselor celor două schelete din mormântul dublu de la Sălacea a fost curățată mecanic de depunerile de sediment și mucegai prin periere. Pentru a nu împrăști sporii de mucegai în spațiul laboratorului, această operațiune a fost efectuată în aer liber (în lipsa nișei chimice). Oasele mari au fost tratate apoi cu Alcool etilic 95% prin tamponare, iar oasele de dimensiuni mici, cum ar fi vertebrele și falangele, au fost tratate prin imersie în alcool 70%, eficiența tratamentului aplicat pe suprafața oaselor fiind verificată la microscopul binocular Nikon SMZ 800.

Analiza microscopică a arătat, de asemenea, prezența unor mici cristale de săruri pe suprafața oaselor, denumită eflorescența de tip Byne (Fig. 4). Acest tip de eflorescență apare frecvent pe suprafața specimenelor din colecțiile de științe naturale care au în compoziție carbonat de calciu (cochilii, schelete, ouă), ca rezultat al acțiunii vaporilor acizi din atmosferă, proveniți din materialele acide de depozitare sau arhivare (dulapuri de lemn, cutii de carton și etichete din hârtie cu aciditate ridicată).

Fig. 4

Fenomenul a fost descris pentru prima dată în 1899 de malacologul amator Sir Loftus St. George Byne (1872-1947), care a considerat că această eflorescență are origine bacteriană și s-ar transmite de la un sertar la altul, ca o boală¹³. Multă vreme, în literatura de specialitate acest tip de eflorescență a fost denumit „boala lui Byne”, însă termenul corect în literatura de specialitate este eflorescența de tip Byne, care apare atunci când microclimatul nu este adecvat în depozite sau în săli de expoziții și este un proces ireversibil, ce poate distruge complet obiectul dacă nu este stopat la timp. Sărurile care se formează reprezintă acetat de calciu sau format de calciu, sau un amestec al acestora, iar modalitatea de curățare este îndepărtarea eflorescenței prin periere și apoi prin spălare cu apă distilată. Dacă procesul este avansat, obiectele pierd carbonatul de calciu și devin foarte fragile. Pentru a stopa fenomenul este obligatorie menținerea umidității

¹⁰ A. Elserogy, G. Kanan, E. Hussein, S. Abd Khreis, *op. cit.*, p. 125.

¹¹ *Ibidem*, p. 121.

¹² Christine E. Thacker, Richard F. Feeney, Neftali A. Camacho, Jeffrey A. Seigel, *Mold removal and rehousing of the ichthyology and herpetology skeletal collections at the Natural History Museum of Los Angeles County*, în *Copeia*, 4, 2008, p. 738-739.

¹³ Loftus St. George Byne, *The corrosion of shells in cabinets*, în *Journal of Conchology*, IX, 1899, p. 172-178.

relative între valorile 45-55% și a temperaturii între 18-21°C, precum și depozitarea obiectelor în mediu neacid, dulapuri metalice, cutii de polietilenă cu etichete din hârtie neacidă¹⁴.

Eflorescența Bynesiană de săruri apărută datorită umidității relative mari a fost înlăturată tot mecanic, prin periere.

Stratul gros de nitrolac, aplicat parțial pe suprafața expusă a oaselor, prezintă semne puternice de îmbătrânire, consolidantul s-a închis la culoare, prezintă ușoare exfolieri. În perioada de dinaintea anului 1990 consolidantul cel mai des folosit de specialiștii Muzeului Țării Crișurilor pentru impregnarea vertebratelor a fost nitroceluloza. Îmbătrânirea consolidantului este o problemă des întâlnită, deoarece adezivul folosit în soluțiile de impregnare își schimbă culoarea în timp, se usucă și se exfoliază. Nitroceluloza are reversibilitate limitată, în timp se îngălbenește și se contractă, datorită migrației sau volatilizării solvenților¹⁵. Odată cu apariția adezivilor mai stabili, utilizarea nitrocelulozei pentru consolidarea obiectelor muzeale nu este recomandată.

Operațiunea cea mai dificilă în restaurarea celor două schelete afectate de îmbătrânirea consolidantului a fost îndepărtarea acestuia. Pentru determinarea solventului folosit la restaurarea inițială s-a apelat la jurnalele vechi de restaurare, păstrate în arhiva Secției de Științele Naturii, deoarece conservarea in situ a mormântului dublu a fost efectuată de paleontologul Tiberiu Jurcsak. Conform jurnalului de restaurare, scheletele au fost impregnate cu nitroceluloză dizolvată în acetonă. Astfel, îndepărtarea stratului gros de consolidant folosit la restaurarea inițială s-a realizat prin tamponare repetată cu acetonă (Fig. 5).

Fig. 5

În prepararea și restaurarea resturilor scheletice, cele mai importante trăsături ale consolidanților folosiți sunt reversibilitatea și stabilitatea. În laboratorul de restaurare paleontologie a muzeului se utilizează ca adezivi polimerul acrilic Paraloid B72 (utilizat des și în alte domenii de restaurare) sau acetatul de polivinil Mowillith. Paraloidul B72 livrat sub formă de peleți este solubil în acetonă, alcool etilic, toluene și xylene, este stabil, are termen de garanție mare, este reversibil prin dizolvare în solventul utilizat și poate

¹⁴ Paul Callomon, *Byne's Disease – questions and answers*, în *American Conchologist*, 30 (3), 2002, p. 10-11; Sally Y Shelton, *Byne's "Disease": How to recognize, Handle and Store Affected Shells and Related Collections*, în *Conserve O Gram*, 15 (11), 2008, p. 1-4; Daniel C. Cavallari, Rodrigo B. Salvador, Bruno Rodrigues da Cunha, *Dangers to malacological collections: Bynesian decay and pyrite decay*, în *Collection Forum*, 28, (1-2), 2014 p. 35-40.

¹⁵ Ann Elder, Scott Madsen, Gregory Brown, Carri Herbel, Chris Collins, Sarah Whelan, Cathy Wenz, Samantha Alderson, Lisa Kronthal, *Adhesives and consolidants in geological and paleontological conservation: a Wall Chart*, în *SPNHC Leaflet*, a Technical Publication Series of the Society for Preservation of Natural History Collections, vol. I, nr. 2, Washington DC, 1997, p. 1-2.

fi remodelat prin încălzire ușoară¹⁶. Astfel, toate oasele celor două schelete au fost impregnate cu Paraloid B72 soluție în acetonă de 3-5%, cu pensularea prealabilă a suprafeței oaselor cu acetonă pentru a asigura pătrunderea consolidantului în zonele poroase. În trecut piesele de dimensiuni mici se impregnau prin imersie în soluție slabă de nitroceluloză dizolvată în acetonă în proporție de 3-10%, metodă ce permitea pătrunderea soluției de impregnare în porii oaselor. Odată cu avansarea tehnologiilor de cercetare în domeniul antropologiei, această metodă este mai puțin recomandată, deoarece reduce acuratețea analizelor de tip ADN, împiedică analizele pentru stabilirea vârstei oaselor, cum ar fi analiza de ¹⁴C sau analizele de isotopi stabili¹⁷. Se recomandă o documentare riguroasă asupra tipului de adeziv și solvenți folosiți, atât pentru lipirea fragmentelor, cât și pentru consolidarea/impregnarea oaselor și efectuarea tuturor analizelor necesare sau luarea tuturor tipurilor de probe înainte de intervenția restauratorului¹⁸. Fragmentele rupte au fost lipite cu Paraloid B72 în soluție mai vâscoasă de 30%-40%.

Măsuri de conservare

Pe tot parcursul procesului de restaurare s-a monitorizat microclimatul în laboratorul de restaurare, asigurându-se o umiditate relativă între 45-55% și temperatură între 18-21°C.

Ca măsură de conservare preventivă, restauratorul Attila Precub a aplicat o soluție insecticidă și fungicidă pe pereții vitrinei. De asemenea, a înlocuit polistirenul de pe fundul vitrinei cu plăci de lemn, montate la o înălțime de 10 cm de podea.

Pentru a evita orice contaminare fungică sau bacteriană, nisipul în care s-au așezat scheletele a fost sterilizat. Sterilizarea s-a efectuat în etuvă la o temperatură de 75°C-100°C, nisipul fiind introdus în tăvi de inox (câte 5 kg) în care s-a așezat un recipient cu timol dizolvat în alcool etilic în procent de 5%.

După restaurare cele două schelete din Mormântul M4 de la Sălacea au fost așezate în vitrina reamenajată (Fig. 6). Valorile de temperatură și umiditate relativă se monitorizează în permanență pentru a le menține în limitele optime pentru conservarea scheletelor, respectiv 18-21°C și UR între 45-55%.

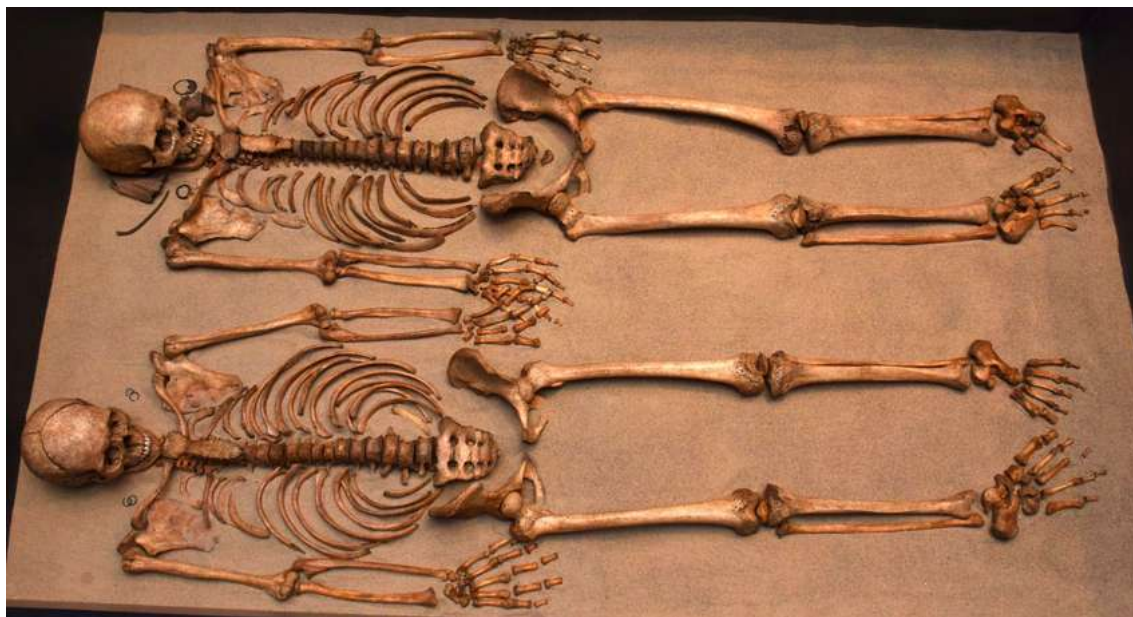

Fig. 6

Mulțumiri

Adresăm mulțumiri speciale domnului Attila Precup, restaurator lemn, pentru tratamentul împotriva mucegaiului aplicat în vitrină și lucrările efectuate în expoziție în vederea creșterii gradului de conservare a scheletelor expuse.

¹⁶ Amy Davidson, Gregory W. Brown, *Paraloid™ B72. Practical tips for vertebrate fossil preparator*, în *Collection Forum*, 26 (1-2), 2012, p. 99-103.

¹⁷ Lucia Lopez, *Possible interferences of some conservation treatments with subsequent studies on fossil bones: A conservator's overview*, în *Quaternary International*, 2012, p. 124.

¹⁸ *Ibidem*, p. 126.

RESTAURAREA ȘI CONSERVAREA PIESEI TEXTILE „FAȚĂ DE MASĂ BRODATĂ SECESSION”

Carina STANCIU*

THE RESTORATION AND PRESERVATION OF THE TEXTILE PIECE “SECESSION EMBROIDERED TABLECLOTH”

ABSTRACT

This article describes the process of restoration and conservation of a textile embroidered tablecloth belonging to the Art department of the Țării Crișurilor Museum, dated 1922.

The tablecloth is decorated by hand using threads of colorful silk, specific to the Secession style, and metallic threads obtained by wrapping copper mixed with other types of metals around a cotton core.

The textile base consists of a beige colored cotton fabric that was intentionally thinned by removing a certain number of threads for the purpose of applying “the perforation” technique, which we can observe on certain areas already finalized. The central decor presents a symmetrical composition, rich in vegetal ornamental elements, accentuated by the metallic thread used to contour them. Around the almost square edges of the textile piece we can observe a cotton lace woven using the “bobbin lace” embroidery technique.

Keywords: restoration, embroidered tablecloth, Secession style, metallic thread, silk thread, “the perforation” technique.

Introducere

Broderia este descrisă ca fiind arta decorării unei țesături cu motive ornamentale, cusute în relief cu fire din diferite materiale, sau compoziția ornamentală însăși. De asemenea, poate fi o cusătură în relief (reprezentând flori sau alte ornamente), executată pe un suport textil, sau, ca termen general, poate face referire la ornamentația fină al cărei decor și executare izvorăsc din imaginația creatoare a omului încă din Epoca Neolitică și reflectă aspecte esențiale ale existenței sale. Obiectele textile ornamentate în tehnica broderiei de uz curent, de lux sau cu scop decorativ sunt manifestări artistice specifice culturii și civilizației în contextul istoric (ce au scos în evidență ingeniozitatea imaginației omului).

Broderia se diversifică în funcție de modul de execuție, proveniență, funcționalitate, modalități de realizare (manuală sau industrială). Suprafața asupra căreia se intervine decorativ cu acul (parțial sau total) va fi ornamentată cu motive stilistice realizate cu fire colorate sau cu materiale considerate prețioase ori simbolice (mărgele, paiete, perle ș.a.). În urmă cu mulți ani, această artă se realiza manual, femeile ocupându-se cu această „meserie” de veche tradiție, pe care o învățau de la vârste fragede.

Stilurile artei ce s-au derulat de-a lungul secolelor s-au regăsit în toate domeniile ei, de la arhitectură, artă plastică, până la arta decorativă, uneori completându-se, alteori antagonizând, dar întotdeauna marcând tot ce au atins odată cu succedarea lor.

Stilul *secession* a reprezentat un punct important în progresul esteticii secolului XX și ne demonstrează că denumirea lui, ce provine din francezul sciziune, ruptură, nu este întâmplătoare și este caracterizat ca fiind un curent inovator, revoluționar, care și-a propus renunțarea la linii drepte, unghiuri, rigurozitatea formelor geometrice fiind înlocuită cu forme ce curg liber, cu flori și boboci cu tulpini lungi și arcuite, cu frunze cărora li se disting nervurile etc. Și, nu putem să nu amintim, de fapt, cel mai reprezentativ element al *secessionului*, și anume *lovitura de bici (coup de fouet)*, o linie grațioasă și elegantă ce se încolățește, se împletește, însuflețind orice compoziție artistică în care apare.

În același timp, limbajul simbolurilor, viu și ezoteric, este legat profund și intim cu infinitul vieții, al cunoașterii și credințelor noastre. Tematica ornamentelor este foarte rafinată și diversă și îmbină asocieri stilistice variate din mediul înconjurător și chiar mitologice. Astfel, întâlnim reprezentări geomorfe (câmpii, dealuri, munți, ape), zoomorfe (animale, păsări), fitomorfe (flori, frunze, arbori), antropomorfe, cosmomorfe (soare, stele, nori, lună). Ornamentarea, liniile au devenit, cu timpul, mai stilizate și au evoluat în poligoane, cuburi și alte forme geometrice care s-au regăsit îndeosebi în arhitectură, evoluție care a anunțat sosirea Art Deco-ului și a modernismului.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: behindyou_carina@yahoo.com.

Prețiozitatea piesei rezultă din cumulul de caracteristici calitative pe care le prezintă, precum finețea și armonia culorilor, calitatea superioară a materialelor textile folosite (mătase naturală, bumbac mercerizat, fire metalice), dantela realizată în diferite tehnici – cu acul, cu croșeta, cu ciocănelele, toate fiind executate cu minuțiozitate.

Fața de masă brodată secesion. Descrierea piesei

Piesa propusă spre restaurare face parte din categoria broderiilor cu rol decorativ și este realizată manual. Face parte din Colecția de Artă Decorativă a Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor Oradea, are nr. de inv. D872 și este datată la începutul secolului XX (1910-1920). Este dreptunghiulară (aproape pătrată), cu lungimea de 78 cm și lățimea de 75 cm, și cuprinde o compoziție închisă.

Elementele geometrice: pătratul, triunghiul și cercul sunt cele mai simple forme pe care le putem identifica ca fiind folosite în tehnicile de broderie, iar combinația dintre acestea oferă o caracteristică personală a piesei, datorată alegerilor artistice și decorative.

Motivele vegetale variate realizate în tehnica brodatului cu acul, pe care le putem identifica, sunt: vrejuri arcuite, rozete cu mai multe registre de petale, frunze, tulpini, aranjamente florale simetrice, ghinde, bulbi și o floare (de mari dimensiuni) dispusă central. Pentru evidențierea conturilor formelor ornamentale s-au folosit fire metalice care sunt fixate cu ață galbenă prin cusături dese.

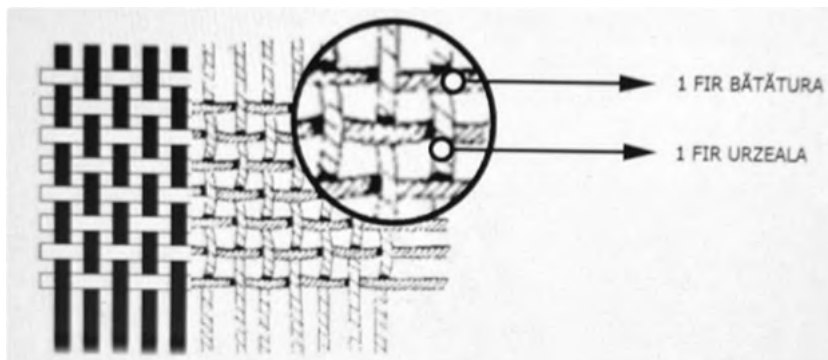
Compoziția simetrică a decorului bogat în elemente ornamentale se desfășoară pe diagonala piesei, iar fiecare motiv care se dezvoltă de sus în jos, în jurul florii plasate central, prezintă un element corespondent (aceeași formă și culoare), în oglindă, obținându-se o simetrie aproape de perfecțiune. Broderia a fost realizată printr-o execuție foarte ordonată, amănunțită, cu o măiestrie exersată și dezvoltată în timp, ce are ca rezultat o realizare tehnică deosebită și permite broderiei să ridice valoarea estetică a întregii piese.

În scop ornamental, pe marginile piesei întâlnim aplicată o dantelă decorativă realizată în tehnica de împletire cu ciocănele, iar suportul prezintă un început de ajurat simplu în jurul broderiei.

Descrierea tehnică a obiectului textil

Țesătura de fond (suportul) este o țesătură tip pânză (băteală și urzeală) realizată din bumbac.

Țesătura este obținută prin procesul de țesere (băteală și urzeală), o tehnică fundamentală pentru realizarea materialelor bidimensionale care au o continuitate controlată. Se realizează prin încrucișarea în unghi drept a două sisteme de fire, unul vertical și altul orizontal, prin suprapunere alternată, astfel un fir va trece deasupra și altul pe dedesubt.

Bumbacul este obținut din capsula fructului de bumbac, are o culoare naturală variabilă de alb-crem și se poate recunoaște în momentul arderii cu flacăra după rapiditatea momentului și a mirosului inconfundabil de hârtie arsă.

Bumbacul permite prin acțiunea torsului obținerea unui fir foarte tensionat care îi oferă o trăsătură de rezistență puternică. La începutul secolului XX apar firele de bumbac cablate (ușurează munca țesătoarelor) produse industrial, pe care le întâlnim menționate sub denumirea de „bumbac pescăresc”. Firul cablat (terțiar) se obține prin alegerea a două fire primare ce se răsucesc între ele și formează un fir secundar, apoi se răsucesc trei fire secundare rezultând firul final. Pentru rezistența cât mai mare și uniformă pe toată lungimea, firele trebuie răsucite uniform. Este o acțiune care previne scămoșarea firelor. Grosimea firului de băteală este aleasă în funcție de tipologia obiectului textil (fire subțiri pentru fețe de masă). Firele sunt obținute prin răsucirea mai multor fibre, obținându-se un șir continuu.

Suportul țesut al feței de masă a fost pregătit pentru intervenția tehnică decorativă de ajurare prin eliminarea strategică a unor fire din băteală și urzeală. De la marginea de tivitură au fost intenționat secționare firele (calculate) prin tăiere apoi au fost retrase ușor din zona în care se dorea ajurarea, până la perimetrul destinat broderiei ornamentale (centru). Menționăm că procesul de ajurare a fost început, însă neterminat.

Suportul este de jur-împrejur tivit pe margine (2 cm lățime), pentru a stabiliza piesa și pentru a o proteja de posibile destrămări (deșirări) care pot apărea în viitor, datorate în primul rând manevrării.

Procesul de ajurare simplă a feței de masă

1. Rarefiera țesăturii de mătase prin selectarea și îndepărtarea intenționată și calculată a unor fire din țesătură

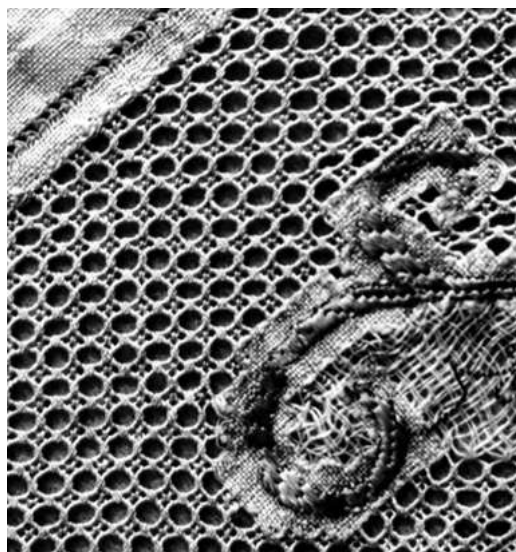
Țesătură rarefiată

2. Început de ajurare simplă

Intervenție de ajurare neterminată

3. Rezultat ajurare simplă

Ajurare simplă

Motivele decorative sunt executate din fire de mătase de diferite culori, cu tonuri și nuanțe multiple ale acestora (alb, roz, bordeaux, albastru, verde, galben, gri).

Pentru executarea ornamentală a broderiei s-au ales mai multe variante de cusătură:

- **punctul în urma acului** – se execută de la dreapta la stânga prin străpungerea țesăturii cu acul, alternativ pe față și pe dos, luând pe ac o porțiune din țesătură și lăsând egal liberă următoarea porțiune a țesăturii).

- **punctul de drug** (șnur) – se execută de la stânga la dreapta; acul se introduce în material de sus în jos, în linie dreaptă sau oblică, iar punctele se fac foarte apropiate.

Când se urmărește ca punctul de drug să fie mai reliefat, se poate lucra conturând desenul cu două linii de punct lucrate înaintea acului, care vor determina și lățimea drugului. În interiorul liniilor se mai pot urzi încă 1-3 rânduri de puncte, în funcție de lățimea acestuia și cât dorim să fie de reliefat. Se mai poate lucra aplicând peste conturul desenului un fir de ață bine răsucit, mai gros decât ața cu care se lucrează drugul.

- **punctul de drug încrucișat** (umplerea culorii din element conturând desenul).

Acest punct se execută de la stânga spre dreapta astfel: acul îndreptat cu vârful în sus se trece pe sub câteva fire din pânză și se scoate pe linia desenului. Se întoarce cu vârful în jos, se trece pe sub câteva fire (3-4 fire) care depind de lățimea modelului de executat. Cu cât este mai lat, se iau mai multe fire și mai puține fire când e mai îngust.

- **punct de rămurică.**

Pentru executarea punctului în linie curbă acul se va scoate înspre interiorul liniei curbe, iar punctele se vor suprapune ceva mai mult decât pentru linia dreaptă. Punctele de rămurică trebuie făcute cât mai regulat, fiind mai mari pe față și mai mici pe dos. Firul de ață cu care se lucrează trebuie să fie mai plin decât al țesăturii.

Punctul de rămurică poate numai să contureze modelul, să-l completeze în întregime, în acest caz se lucrează mai multe rânduri alăturate.

- **punct intercalat** (oferă un aspect de pictură).

Acest punct constituie un element de bază în execuția broderiei colorate; este ușor de executat și conferă broderiei un aspect de pictură. Se folosește pentru brodarea florilor și frunzelor care necesită o suprafață mai mare de acoperit. Se poate executa în linie dreaptă sau oblică, după forma modelului.

Execuția punctului se începe de la marginea exterioară a unei petale, de la stânga spre dreapta, urmărind conturul desenului. Acul se înfige o dată mai sus și o dată mai jos, intercalând puncte aruncate spre interior. Al doilea rând de puncte se intercalează cu cele din primul rând în așa fel încât să nu se vadă spații libere între puncte. Niciodată acul nu se înfige pe aceeași linie spre a nu se forma linii de marcatie între rânduri. Petala unei flori sau o frunză se pot lucra intercalând două sau mai multe puncte în funcție de mărimea acesteia. Fiind vorba de broderia colorată, se vor întrebuița culori în mai multe tonuri sau se vor folosi mulineurile degradate. Firul de ață pentru lucru va fi din două fire ale firului de mulină. Când se lucrează cu mulină în degrade se va avea grijă ca la începerea unui fir să se ia capătul în nuanța firului cu care s-a terminat.

• **punct de tighel surfilat** (folosit pentru fixarea firelor metalice).

Se lucrează din două culori diferite și este mult întrebuințat în liniile decorative ale broderiei, la inițialele șervetelor, batistelor, la fixarea unui tiv la o față de masă etc.

El se lucrează astfel: primul rând este un punct de tighel, pe care se revine cu un alt fir făcând un punct oblic peste punctul de tighel, fără a mai lua nimic din pânză.

Punctul tighel, cum s-a mai spus, se lucrează de la dreapta spre stânga, iar rândul al doilea cu punctul oblic se lucrează invers, de la stânga spre dreapta. Pentru a lucra ușor și a nu lua din pânză, rândul al doilea se lucrează împungând cu acul având urechea în loc de vârf, pe sub firele de tighel. Se poate lucra în linie dreaptă sau curbă. Se întrebuințează pentru conturarea, executarea crenguțelor mai subțiri, a rămurelelor și codițelor de la frunze și flori. Se lucrează de jos în sus, pentru linie dreaptă, dar acul se împunge de sus în jos. Se face pe față un punct de câțiva milimetri, foarte puțin înclinat de la stânga spre dreapta, se trece acul pe dosul lucrului și se scoate la un sfert din distanța punctului dinainte.

Piesa propusă pentru restaurare prezintă **fire metalice** folosite decorativ pentru conturarea elementelor ornamentale brodate, care au fost obținute prin practica cea mai comună de obținere a acestora, anume răsucirea metalului în jurul unui miez textil.

Firele metalice folosite din vremuri străvechi pentru decorarea țesăturilor ne vorbesc despre eleganța celor care purtau îmbrăcămintea realizată din ele și apartenența lor la familiile bogate ale acelor vremuri.

Firele metalice au apărut în Antichitate, iar cele mai valoroase metale folosite în obținerea lor au fost aurul și argintul, maleabilitatea acestora permițându-le să fie prelucrate manual (bătute sau trase în fire). Tragerea metalului în fire este un proces care presupune subțierea barei de argint (poate fi aurită), prin introducerea acesteia în găuri care își restrâng dimensiunile până la obținerea firului de dimensiunea dorită. Firul obținut va putea fi folosit ca atare sau va putea fi înfășurat în jurul unui miez textil. Totuși, majoritatea firelor metalice erau obținute prin răsucirea metalului în jurul unui miez textil.

Fir metalic fixat pe suportul textil

Degradarea firelor metalice (imagine la microscop)

Pe marginea tivită a feței de masă a fost aplicată de jur-împrejur o dantelă cu lățimea de 6 cm. Dantela este un produs textil care prezintă ochiuri largi, o țesătură cu goluri care este lucrată cu acul, croșeta, ciocănelele, sau prin folosirea simultană a mai multor tehnici, care se realizează manual sau industrial. Ochipurile care formează ornamentul pot fi obținute prin împletirea și/sau înnodarea unui fir cu alte fire. **Firul macramé** (mercerizat) folosit pentru obținerea dantelei este un fir textil din bumbac, tratat cu soluții speciale pentru a oferi un anumit luciu și rezistență.

Dantela care mărginește fața de masă este realizată în tehnica cu ciocănele (pe mosoare, bobine) și presupune încrucișarea, după anumite reguli, ale unui desen (tipar), a mai multor fire de bumbac. Firele textile sunt intercalate și fixate pentru obținerea modelului dorit, fiind ghidate de ace fixate (înfipte) pe tiparul așezat de obicei pe o pernă.

Pernă cu ciocănele

Dantelă realizată în tehnica ciocănelor

Investigații

Am analizat și consemnat zonele degradate și deteriorate, petele de diferite etiologii și alte semne ale procesului evolutiv de degradare a materialelor textile sau urme ale unei depozitări improprie (starea de conservare generală) pe care le prezintă piesa textilă și am realizat studii asupra tehnicii de realizare a feței de masă.

Pentru ușurarea realizării etapelor de lucru și pentru precizie am conceput un relevu împărțind suprafața piesei textile cu ajutorul unor linii paralele verticale și orizontale, rezultând 25 de pătrate (de 15 cm laturile fiecăruia). Am pornit delimitarea pe lățime din partea extremă superioară a obiectului dreptunghiular cu o linie orizontală și una verticală pe lungime din partea stângă. După ce am obținut încadrarea în pătrate am numerotat de sus în jos cu litere cele 6 rânduri (A, B, C, D, E, F) și de la stânga la dreapta cu cifre cele 5 coloane (1, 2, 3, 4, 5). Menționez că în partea inferioară orizontală marginea piesei pe lățimea ei (partea de dantelă) se extinde cu 2,5 cm în ultimul rând *E*.

Imagine cu relevuul

Identificarea și încadrarea lacunelor în releveu

Număr total de elemente	Element	singulare	Număr pereche în oglindă (dublu)	Mențiuni
3 + 4 = 9	FLOARE	3	2	
2	GHINDĂ		1	
2 + 2 = 4	VREJ		2	VREJ 1 (A + B) 6 anexe (+ 2 vârful) VREJ 3 (A + B) 6 anexe (+ 2 vârful)
6 x 2 = 12	FRUNZĂ		6	
2	TULPINĂ	2		
2	BULB	2		

În debutul investigațiilor fizico-chimice au fost efectuate analizele vizuale de detaliu cu ajutorul lupei textile, iar pentru confirmarea concluziilor referitoare la tipologia materialelor textile folosite în realizarea tehnică a feței de masă și a coloranților utilizați în procesul de vopsire a fibrelor, am înaintat probe către Centrul de Cercetări și Investigații Fizico-Chimice și Biologice de la Muzeul Național de Istorie a României.

Timpul și utilizarea pieselor textile în diverse scopuri (expunere, uz familial ș.a.) afectează calitățile originale ale piesei, iar pentru a prelungi viața lucrărilor valoroase aflate în colecții particulare și muzee este necesar să se intervină corect în procesele de restaurare, conservare, depozitare și expunere.

Intervențiile asupra piesei propuse pentru restaurare se vor executa numai după o cercetare amănunțită, în momentul în care sunt identificate deteriorările, degradările și cauzele apariției/producerii acestora.

Ca proces evolutiv, „*deteriorarea*” este efectul de suprafață a factorilor fizico-mecanici, fizico-chimici și biologici care pot acționa individual sau simultan, neafectând în profunzime piesa, iar „*degradarea*” este efectul accentuat al aceluși factori care afectează în profunzime fibra, ajungându-se până la distrugerea ei efectivă. Deteriorările pot fi reversibile sau ireversibile, însă degradările sunt permanente, deci ireversibile.

Broderiile sunt predispuse în principal degradărilor complexe de natură fizico-mecanică, dictate de combinația variată a firelor care formează suportul (țesătura) și a firelor folosite pentru realizarea broderiei decorative (tehnică multiple), așadar trebuie să oferim o atenție specială modului în care tratăm obiectul.

Fața de masă prezintă aceste principale degradări: depuneri de praf și murdărie, pete, de diferite etiologii (murdărie aderentă, pete de de ceară, pete pastă pix), uzură funcțională, deformare tipar (întindere a țesăturii), degradări datorate manevrărilor, plieri dictate de modul în care a fost îndoită și depozitată, fragilizare a fibrelor din țesătură, îmbătrânire a fibrelor din țesătură, lacune cu pierderi de material constitutiv din broderia de pe suport, lacune cu pierderi de material constitutiv din suport, lacune cu pierderi de material din firele metalice, desfacerea cusăturii de fixare a firului metalic, decolorare datorată acțiunii agenților foto-chimici, deformarea firului metalic datorată plierii, oxidarea firului metalic.

Piesa propusă pentru restaurare prezintă o intervenție anterioară neadecvată și superficială, care va fi demontată după încheierea procesului de curățare umedă, când aceasta va fi uscată și se va putea începe procesul de restaurare/consolidare.

În trecut s-a intervenit asupra suportului piesei textile brodat cu un fir de o finețe mai mică față de finețea firului original, fără a fi respectată tehnica originală de realizare a țesăturii.

Foto detaliu intervenție anterioară neadecvată

Diagnostic

În concluzie, putem face estimări calitative și cantitative referitoare la starea de conservare a piesei înainte de restaurare.

La nivel de fibră mătasea este deshidratată, murdară, fragilizată și prezintă pierderi de material constitutiv. Acestea se datorează proceselor de deteriorare și degradare care au rezultat din acțiunea combinată a factorilor fizici, chimici și a utilizării feței de masă pentru decor în mediu casnic. La analiza vizuală a fibrelor și cu ajutorul lupei textile, am constatat că firul de bumbac din suportul de pânză țesută (bej) este cel mai puternic degradat (față de broderia ornamentală), prin urmare reprezintă majoritatea lacunelor de material textil. Putem identifica mici degradări (lacune) și la fire de alte culori din mătasea broderiei și la firele metalice.

Pe relevu am redus pe cât posibil la figuri geometrice regulate (pătrat, dreptunghi, triunghi) zonele afectate, iar apoi prin aplicarea formulelor de calcul specifice pentru ariile fiecăreia, am aflat totalul ariilor afectate și, evident, mai apoi procentul degradărilor. Astfel, procentul degradărilor din suportul țesut este de 0,98%.

Am identificat lacune din firele metalice, folosite în conturarea și accentuarea elementelor ornamentale, pe care le-am consemnat și calculat pentru a obține valoarea reală a cantității de material pe care trebuie să o procurăm în realizarea cu succes a completării (întregirii) acestora unde este nevoie. Am completat firele lipsă mergând pe forma desenului ca să evit subestimarea lungimii, astfel am obținut 2 categorii de calcule dictate de numărul șirurilor necesare pentru o reconstituire asemănătoare cu originalul. În prima categorie am făcut referire la elementele decorative care necesită două rânduri, iar în a doua la firele care conturează elementele decorative în formă de frunză, deoarece doar FRUNZĂ 1 (A și B), FRUNZĂ 2 (A și B) și FRUNZĂ 3 (A și B) sunt singurele care prezintă patru șiruri de fire metalice pe conturul complet din toată suprafața ornamentată cu broderie. În final am concluzionat că va fi nevoie de 1 200 cm (rotunjit) de fir replică pentru a completa firele metalice care lipsesc.

Lacune de fire metalice

Operațiuni de restaurare și conservare

Pornind de la starea de conservare a piesei în momentul intrării în laborator operațiunile care vor fi propuse spre execuție de către restaurator vizează stoparea degradărilor evolutive, îndreptarea greșelilor din zonele cu intervenții anterioare necorespunzătoare și asigurarea unor condiții optime pentru conservarea, transportul și expunerea piesei în viitor.

I. 1) Tratament de curățare uscată

A) Desprăfuirea (curățarea mecanică) se va realiza cu ajutorul unor pensule cu peri moi, între timp oferind o atenție specială evitării zonelor care conțin fire metalice pentru a nu agrava sau produce degradări sau deteriorări noi.

B) Îndepărtarea petelor de ceară se va realiza prin curățarea atentă a acestor depuneri cu ajutorul unui bisturiu foarte ascuțit, apoi se va interveni cu o spatulă electrică pentru îndepărtarea surplusului, iar în final se vor curăța zonele rămase pătate prin tamponare cu alcool etilic.

II. Reconstituire a zonelor deteriorate și degradate

A) Montarea piesei pe un suport tip ramă (gherghef din lemn), în scopul consolidării, care va avea rolul de a prelungi viața țesăturii foarte fine, fragilizate și deshidratate.

Montarea în gherghef a lucrării va fi realizată prin suprapunerea piesei textile peste un suport de borangic care va fi prins de brațele gherghefului. Fața de masă va fi fixată de borangic cu *punct de însăilare* din centru spre cele patru margini. Inițial piesa va fi acoperită pe revers pe toată suprafața, apoi suportul de consolidare din borangic va fi decupat pe marginea suportului de broderie. Lățimea gherghefului trebuie să fie mai mare decât lățimea piesei. Pentru a proteja dantela din margini, toate cele patru laturi vor fi prinse în pânzete (bucăți liniare de material textil țesut subțire). Capetele dantelei din lateral vor fi prinse de brațele gherghefului și vor fi tensionate cu un fir de ață.

B) Operația de consolidare cu aspect de reconstituire a lacunelor de material constitutiv va avea în vedere protejarea suportului sensibil țesut prin fixarea unui material textil compatibil (borangic). Operația de atașare a unui material textil compatibil cu originalul din mătase naturală are în vedere doar consolidarea suportului, așadar, după ce este finalizată fixarea acestuia, se va interveni prin decuparea lui, pe reversul piesei, pe marginea suportului de broderie și fixarea acestuia cu *punct de feston fin*.

C) Vom înlătura intervenția anterioară necorespunzătoare, singura pe care o putem identifica, care presupune înfășurarea unui fir textil (de o finețe mai mică și o culoare incorectă) în scopul întăririi unui fir din țesătura de suport. S-a intervenit fără asigurarea capătului incipient al firului textil, însă nici celălalt capăt nu a fost fixat de suportul textil, așadar capetele firului sunt amândouă libere. În acest caz nu se aplică, însă dacă zonele de intervenție anterioară erau executate corect și erau identice cu originalul ar fi fost conservate, deoarece am fi considerat că fac parte din istoricul piesei.

D) Operația de **fixare a firelor** de mătase naturală folosite pentru obținerea broderiei ornamentale va viza firele desprinse și va presupune fixarea lor pe suportul de consolidare.

E) Piesa prezintă lacune ale firelor metalice, care vor fi completate cu mătase naturală, desigur respectând aspectul, culoarea și finețea folosite în conceperea celor originale. Pentru a reproduce aspectul vizual constituit din grosime și culoare, pe care le întrunesc firele metalice originale, vom intercala, prin răsucire, fire de mătase naturală cu fire DMC din bumbac.

F) După fixarea firelor din broderie vom demonta piesa din gherghef.

G) Vom continua procesul de restaurare prin **decuparea suportului de borangic de pe reversul piesei**.

H) Operația de **fixare a firelor de bumbac** mercerizat desprinse din dantelă va urmări fixarea capetelor acestora.

Operații de conservare, depozitare, transport și expunere

În scopul conservării în timpul depozitării ulterioare a feței de masă vom confecționa o husă tipodimensională formată din două rânduri de bumbac, un mijloc de netex și un sistem de închidere cu șiret. Pentru un plus de protecție în timpul transportului vom confecționa și o cutie tipodimensională care va

ocroti piesa de posibile lovituri. În sala de expoziție se recomandă ca piesa să fie așezată pe un sistem de expunere plan, orizontal sau înclinat la maxim 45°, confecționat din carton cu PH neutru îmbrăcat în pânză de bumbac, pe care piesa va sta fixată. Sala tipodimensională a depozitului secției de Artă este dotată cu sisteme de depozitare adaptate și alese în funcție de tipologia materialelor constitutive, dar și de forma și dimensiunile obiectului care trebuie protejat. Pentru elaborarea planului de conservare preventivă trebuie să se stabilească prioritățile și să se gândească întotdeauna

pe termen lung la beneficiile acțiunilor întreprinse. Prin conservarea preventivă se urmărește reducerea efectelor tuturor factorilor care acționează asupra unui obiect în timp.

Pentru această față de masă cu formă dreptunghiulară (aproape pătrată) am optat pentru depozitarea acesteia prin rulare, pe un suport orizontal sub formă de sul, special conceput pentru acest obiect textil al cărui centru va fi confecționat din carton cu PH neutru.

Piesa textilă se va rula, evitându-se formarea de cute, astfel trebuie întinsă cu atenție pentru a se evita tensionarea firelor. După ce fața de masă a fost așezată corect pe suportul circular, este indicată îmbrăcarea acesteia într-o husă adaptată dimensiunilor obiectului, confecționată dintr-un material cu PH neutru, pentru a se evita depunerea prafului.

Husa tipo-dimensională trebuie să fie confecționată din netex îmbrățișat pe ambele fețe ale sale (față-revers) de două pânze țesute din bumbac, iar la capăt sistemul de închidere să se realizeze cu un șiret sau velcro. Husa trebuie să aibă atașată o etichetă care să conțină detalii tehnice precum dimensiunile obiectului și numărul de inventar, apoi introdusă într-o cutie, concepută special pentru acest obiect pe formă (din carton neacid), care și aceasta la rândul lui să fie prevăzută cu o etichetă, consemnându-se detaliile tehnice și o fotografie a obiectului.

Pentru păstrarea unui mediu sănătos de depozitare pentru piesa textilă, microclimatul (din sala cu ferestre obturate cu jaluzele) este necesar să fie controlat și verificat periodic. Trebuie menținută constantă umiditatea din aer, între 50%- 60%, temperatura între 18-20° C, iar iluminarea, într-un mod ideal, trebuie să excludă razele UV (iluminare naturală) și să înlocuiească cu cea artificială rece (nu incandescentă) și măsurată cu ajutorul Luxmetrului pentru respectarea parametrilor (50-80 lucși).

Se impune o atenție permanentă asupra modului în care obiectele din colecții sunt depozitate, manevrate și expuse, așadar în momentul transportării obiectului textil (din depozit spre o altă locație) trebuie adăugat un material higroscopic (silicagel) pentru a-l proteja de schimbări bruște de umiditate, iar manipularea se va face prin purtarea de mănuși sintetice (din latex/nitril) sau de bumbac.

Bibliografie

- Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, Editura Artemis, București, 1994;
 Ana Pintilescu, *Broderii colorate*, Editura Tehnică, București, 1975;
 Rodica Hârcă, *Vitralii 1900*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1997;
<http://alerimsdiary.blogspot.com/2014/06/puncte-si-cusaturi-ornamentale-punctul.html>
<https://view.livresq.com/view/5f835b9eef8cf0289f09b7a1/>
<https://www.wikiwand.com/ro/Dantel%C4%83>
<https://www.verificator.ro/dantela-feminitate-si-naturalete-in-trend.html>
<https://gradu.ro/referate/chimie-general/procese-si-operatii-tehnologice-pentru-obtinerea-firelor-de-bumbac-375265#&gid=null&pid=4>
<https://www.oradeaheritage.ro/stilul-art-nouveau-oradea/>
https://nodurificite.ro/2020/06/22/fascinanta-istorie-a-nodurilor-impletite-modern-macrame/?fbclid=IwAR3pGXpYgHjtRwmWzQQ1mZgXu0G2942mEe2NUoyHw5hoH_kkIPe6tZv9OYU

RESTAURAREA MONEDELOR DIN TEZAUROUL DE LA GROȘI, JUDEȚUL BIHOR

Teofil MUREȘAN*

RESTORATION OF COINS FROM THE GROȘI TREASURY, BIHOR COUNTY

ABSTRACT

The article presents the case of a random discovery of a hoard which consists in silver coins from the 17th century. The monetary issues arrived at Cris Country Museum. The coins were studied, the measurements were taken, and then subjected to the restoration operations. In the article the restoration process is detailed presented.

Keywords: Groși (Bihar County), coins, silver, copper, hoard, deteriorations, corrosion, restoration, measurements, complexing, EDTA.

În localitatea Groși, comuna Aușeu, județul Bihor, pe o proprietate privată, a avut loc o descoperire surprinzătoare. Proprietarul terenului a găsit un tezaur ce constă în 487 piese monetare de argint, ce datează din secolul al XVII-lea (Fig.1). În cadrul acestuia au fost identificați groși lați transilvăneni bătuți de principele Gabriel Bethlen și polturi (monede de un groș și jumătate) emise de regele Poloniei, Sigismund al III-lea Vasa, și de principele de Brandenburg-Prusia, Georg Wilhelm. Piesele monetare au fost îngropate în a doua jumătate a deceniului patru al secolului XVII-lea¹. Cel care a descoperit tezaurul a anunțat autoritățile locale, piesele ajungând în colecția numismatică a Muzeului Țării Crișurilor. Deoarece monedele nu puteau fi citite, fiind acoperite de o crustă de produși de coroziune, au fost supuse operațiunilor specifice procesului de restaurare. În urma observațiilor și analizelor s-a stabilit compoziția monedelor ca fiind un aliaj din argint și cupru. Deteriorările monedelor au cauzalități interne și externe.

Deteriorările cu cauzalități interne se datorează compoziției aliajului din care sunt realizate monedele – argint și cupru. Argintul, ca și aurul și cuprul, este unul dintre metalele cunoscute din cele mai vechi timpuri. Argintul se găsește răspândit în natură atât sub formă nativă, cristalizat în cuburi sau octaedre, cât și în combinații². Argintul (Ag) este un metal alb, lucios. După aur este cel mai ductil dintre metale. Este mai moale decât cuprul, dar mai dur decât aurul. Dintre toate metalele, argintul are cea mai mare conductibilitate calorică și electrică. Argintul cristalizează în rețea cubică cu fețe centrate. Dacă se află în stare pură și este topit, argintul aruncă cu violență stropi metalici. Din această cauză, argintul curat nu se poate turna în forme, dar se pot prelucra astfel aliaje de argint. Ag are o mare afinitate pentru sulf. Hidrogenul sulfurat umed înnegrește superficial argintul, prin formare de Ag₂S. Halogenii liberi se combină încet, la temperatura camerei cu argintul. Ag se utilizează, datorită rezistenței sale față de agenții chimici, pentru confecționarea de podoabe, obiecte uzuale etc. Pentru baterea monedelor se folosesc, de obicei, aliaje de Ag cu 10-50 % cupru³. Cuprul (Cu) metallic are culoare roșie caracteristică; în foite extrem de subțiri apare, prin transparență, albastru-verzui. Cuprul pur este un metal moale, destul de rezistent la rupere și foarte ductil; se lucrează bine cu ciocanul la rece și se modelează la presiuni mari⁴.

Deteriorările cu cauzalități externe – conform literaturii de specialitate, factorii externi care cauzează deteriorarea bunurilor culturale sunt aerul, umiditatea (apa), temperatura, lumina, poluarea și factorul uman (acte de vandalism)⁵. La acestea, în cazul bunurilor culturale care provin în urma descoperirilor arheologice, se adaugă și substanțele organice și anorganice conținute în sol. Acești factori au dus la apariția unei cruste de produși de coroziune pe suprafața monedelor. „Coroziunea reprezintă transformarea și deteriorarea materială a suprafețelor de metal sub acțiunea factorilor externi”⁶. Monedele fiind depozitate în sol, aerul, umiditatea, prezența amoniacului, clorurilor din sol și a compușilor pe bază de sulf au contribuit la apariția procesului de coroziune; piesele monetare sunt acoperite cu o crustă formată din oxizi, sulfați, sulfizi etc.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: teofil.restaurare@gmail.com.

¹ Corina Toma, „Un tezaur monetar din prima jumătate a sec. al XVII-lea descoperit la Groși (jud. Bihor)”, în *Crisia*, XL, 2019, p. 199-202.

² Edith Beral, Mihai Zapan, *Chimie anorganică*, Editura Tehnică, București, 1977, p. 862.

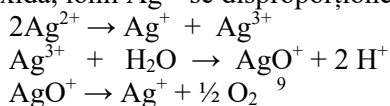
³ Costin D. Nenițescu, *Chimie generală*, Editura Didactică și pedagogică, București, 1972, p. 1053-1054.

⁴ *Ibidem*, p. 1046.

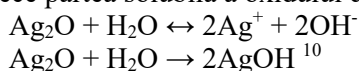
⁵ Aurel Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, ediția a II-a, București, 2003.

⁶ C. D. Nenițescu, *op. cit.*, p. 466.

„Coroziunea în sol a pieselor arheologice din Ag are ca punct de pornire distrugerea stratului superficial de oxid, Ag_2O format anterior îngropării sale. Discontinuitatea stratului este cauzată de amoniacul din sol, care facilitează reacția cu clorura sau compuși cu sulf⁷. Sulfura de argint, Ag_2S , ia naștere sub forma unui precipitat negru. Argintul metalic, expus un timp mai lung unei atmosfere de H_2S se acoperă cu un strat subțire, negru, de sulfură. Sulfura de argint este sarea de argint cea mai greu solubilă; este insolubilă și în acizi minerali⁸. Ioni Ag^{2+} iau naștere în soluție apoasă prin oxidarea sărurilor de argint (I) cu ozon sau persulfati alcalini. Soluțiile acestea au proprietăți puternic oxidante. În absența unor substanțe capabile de a se oxida, ionii Ag^{2+} se disproporționează și reacționează cu apa, degajând oxigen:

Oxidul de argint (Ag_2O) rezultă ca precipitat de culoare brună închisă, când se tratează o soluție ce conține ioni Ag^+ cu o soluție de hidroxid alcalin. Suspensia de oxid de argint în apă are caracter bazic, deoarece partea solubilă a oxidului de argint trece în AgOH , care este scindat în Ag^+ și OH^- :

Clorura de argint (AgCl) se găsește în natură ca mineralul kerargint. Clorura de argint este albă; se dizolvă în soluție de amoniac, cu care formează complexul $[\text{Ag}(\text{NH}_3)_2]\text{Cl}$. Prin acidularea soluției cu acid azotic se precipită din nou AgCl ¹¹.

„Cuprul ajuns în sol a fost acoperit cu un strat de compuși de grosime, întindere și compoziție variabile, în funcție de microclimat; cel mai adesea acest strat primar este compus din oxid de cupru, Cu_2O . Umiditatea din sol, în combinație cu O_2 și CO_2 , va sta la baza avansării coroziunii. Solurile cu aerare și mobilitate mare a apei sunt extreme de corozive, putând mineraliza sau dezintegra complet un obiect¹². La temperatura camerei cuprul nu se combină cu oxigenul din aer (formează însă încet cu bioxidul de carbon și apa din atmosferă un carbonat bazic verzui). Cuprul se combină, chiar la rece, cu clorul (umed) și cu ceilalți halogeni; de asemenea are o mare afinitate pentru sulf și seleniu¹³.

Procesul de restaurare¹⁴

Prima etapă în restaurare este observarea cu ochiul liber și cu instrumentar optic a aspectului pieselor. Monedele au fost puternic afectate de producții de coroziune. Fiecare piesă a fost măsurată cu șublerul (diametrul, grosimea) și cântărită cu cântarul electronic la două zecimale. Datele obținute au fost notate într-un tabel pentru a fi comparate cu datele rezultate în urma procesului de curățare.

Pentru îndepărtarea produșilor de coroziune s-a utilizat o metodă de curățare chimică. S-a folosit o soluție ce conține sarea de sodiu a acidului etilendiaminotertiacetic – cunoscut ca și EDTA bisodic. Acesta este un agent chelator ce complexează ionii metalici. Se mai numește COMPLEXON III. Se utilizează 37,2 g de EDTA bisodic la un litru de apă deionizată încălzită la 60 de grade Celsius pentru a accelera procesul de dizolvare. Monedele au fost așezate în cutii transparente de plastic numerotate; în aceste cutii se afla soluția menționată mai sus (Fig. 2).

Îndepărtarea produșilor de coroziune de pe suprafața monedelor a fost posibilă datorită formării legăturii chelatice (complexe) dintre metal și EDTA. Explicația fenomenului de complexare este următoarea: un mare număr de molecule sau ioni pot exista independent; aceștia se combină când vin în contact și formează ioni complecși sau complecși neutri. În orice complex se distinge un atom sau ion central. În jurul acestuia se grupează mai multe molecule neutre sau mai mulți ioni de semn contrar. Aceștia se numesc liganzi; ei pot găsi loc în sfera întâi de atracție a ionului central. S-a observat că în majoritatea cazurilor, atomii elementelor pot funcționa ca atomi centrali în complecși. Menționez că metalele tranziționale au însă o tendință deosebit de mare spre acest fenomen. În ceea ce privește liganzii, aceștia posedă întotdeauna o pereche de electroni neparticipanți. Teoria electronică a legăturii complexe afirmă faptul că ligandul este un donor, iar atomul central un acceptor de electroni. O pereche de electroni neparticipanți ai ligandului formează cu atomul central o legătură coordinativă, adică o legătură simplă¹⁵.

⁷ Olimpia Mureșan, *Cetatea Oradea redivivius*, Editura Arca, Oradea, 2009, p. 32.

⁸ C. D. Nenișescu, *op. cit.*, p. 1054.

⁹ *Ibidem*, p. 1057.

¹⁰ E. Beral, M. Zapan, *op. cit.*, p. 864, 865.

¹¹ C. D. Nenișescu, *op. cit.*, p. 1055.

¹² O. Mureșan, *op. cit.*, p. 27.

¹³ C. D. Nenișescu, *op. cit.*, p. 1046.

¹⁴ Operațiunile de restaurare au fost realizate sub îndrumarea d-nei expert restaurator metal Livia Roșu.

¹⁵ C. D. Nenișescu, *op. cit.*, p. 1097-1136.

Unitățile monetare au fost păstrate o perioadă variabilă de timp în soluția de EDTA urmărind modificarea aspectului. Periodic, acestea au fost scoase din soluție și curățate mecanic cu pensule moi de impuritățile deja desprinse de pe suprafața monedelor. Ulterior, monedele au fost reintroduse în soluție. După ce s-au curățat complet, monedele au fost scoase din soluție, spălate cu apă distilată din abundență, pentru a îndepărta soluția, și uscate pe hârtie de filtru (Fig. 3). Fiecare monedă a fost din nou măsurată (diametru și grosime) și cântărită. Datele obținute au fost trecute în tabele pentru a fi comparate cu cele de dinaintea procesului de curățare. Pentru fiecare monedă s-a realizat fișă de restaurare. După procesul de clasare monedele se vor peliculiza cu soluție de Paraloid B72.

Fig. 1. Descoperirea tezaurului de la Groși¹⁶

Fig. 2. Monedele numerotate în imersie de soluție Complexon III

¹⁶ Imagine din presa locală.

Fig. 3. Uscarea monedelor după curățare pe hârtie de filtru

Fig. 4. Moneda înainte de restaurare – avers

Fig. 5. Moneda după restaurare – avers

Fig. 6. Moneda înainte de restaurare – revers

Fig. 7. Moneda după restaurare – revers

Anexa 1 – fișă de restaurare

 MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA COMPLEX MUZEAL		 ROMÂNIA 1918-2018 SĂRBĂTORIM ÎMPREUNĂ nr.....	
ROMÂNIA - 410087 ORADEA - str. Armatei Române nr.1/A Tel.: 004 0259 412 725 / 004 0259 412 724 Fax: 004 0259 479 918 E-mail: contact@mtariicrisurilor.ro Web: www.mtariicrisurilor.ro			
FIȘA DE RESTAURARE Nr.001 data 10.01.2019			
1. Obiect Monedă de argint din tezaurul de la Aușeu-Groși	2. Nr. de evidență provizorie 1	3. Cod colecție	4. Posesor temporar MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR
	5. Autor (școală)		6. Datare Sec XVII
7. Materiale Argint și produși de coroziune	8. Materiale Argint și produși de coroziune	9. Fișa analitică	10. Fișa conservare
	11. Nr foto executate 4 fotografii: 1a,1b,1c,1d		12. Cod fototecă/CD
13. Dimensiuni înainte de restaurare Diametru=19,35 mm, grosime=1,15 mm, masa=1,2 gr		14. Dimensiuni după restaurare Diametru=19,23 mm, grosime=0,54 mm, masa=0,88 gr	
15. Foto înainte de restaurare		16. Foto după restaurare	
 <p style="text-align: center;">avrs</p>		 <p style="text-align: center;">avrs</p>	
 <p style="text-align: center;">revers</p>		 <p style="text-align: center;">revers</p>	

17. Mențiuni legate de restaurări anterioare.

Nu sunt

18. Descrierea obiectului (stare de conservare înainte de restaurare)

Piesa monetară are suportul metalic mascat integral de produși de coroziune de tip sulfat, sulfiți, oxizi de cupru, carbonați și altele

19. Diagnostic

Piese din argint cu custă de produși de coroziune.

20. Analize efectuate

Analiza macroscopică, analiză vizuală cu instrumente optice

Măsurători

Cântărire înainte de restaurare

21. Propuneri de restaurare

1. curățarea depunerilor ușor aderente, prin pensulare, și curățire prin abraziune ușoară
2. degresarea cu solvenți
3. îndepărtarea produșilor de coroziune prin tratament chimic cu EDTA alternativ cu curățiri mecanice până la limita obținerea lizibilității maxime a piesei
4. spălare finală
5. uscare pe hârtie de filtru
6. fotografiere, măsurare și cântărire după restaurare
7. deocamdată peliculizarea de protecție nu se aplică pentru a nu denatura datele de cântărire

22. Lucrări de restaurare efectuate (descriere)

1. curățarea depunerilor ușor aderente , prin pensulare, și curățire prin abraziune ușoară
2. degresarea cu solvenți
3. îndepărtarea produșilor de coroziune prin tratament chimic cu EDTA alternativ cu curățiri mecanice până la limita obținerea lizibilității maxime a piesei
4. spălare finală
5. uscare pe hârtie de filtru
6. fotografiere, măsurare și cântărire după restaurare
7. Întocmirea fișei de restaurare cu specificarea problemelor fiecărei piese apărute în timpul resturării

23. Mențiunile comisiei de restaurare

Comisia este de acord cu propunerile de restaurare.

24. Avizul comisiei de restaurare

Comisia de restaurare prezintă acordul.

CONSERVARE-RESTAURARE

25. Indicații la modul de păstrare Se vor păstra în plicuri sigilate până la încheierea procesului de negociere și intrare în inventarul muzeului, după care se va aplica un strat de protecție prin peliculizare.		26. Aviz custode
		Semnătura si stampila
27. Executat lucrare: TEOFIL MUREȘAN	28. Funcția Restaurator metal	29. Autor fișă TEOFIL MUREȘAN Restaurator metal
30. Avizul si semnătura expertului restaurator care a supravegheat lucrările Lucrările propuse și executate pentru curățarea monedelor sunt în conformitate cu normele de restaurare specifice și sunt executate corect din punct de vedere fizico-chimic. Documentația respectă cerințele regulamentare. Expert restaurator ceramică metal Expert restaurator ceramică metal ROȘU LIVIA		31. Proces verbal predare gestionar Întocmit la data de 09.01.2019
Semnătura 	Stampila R2/264 din 07.03.2005	32. Data ieșirii lucrării din laborator 13.02.2019

Anexa 2 – tabel cu dimensiunile și masa monedelor înainte și după restaurare

Nr. crt	Nr. de evidență provizorie	Masa înainte de curățare	Masa după curățare	Diametru înainte de curățare	Diametru după curățare	Grosime înainte de curățare	Grosime după curățare	Observații privind starea monedei
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	1	1,2g	0,88g	19,35mm	19,23mm	1,15mm	0,54mm	
2	2	1,4g	0,93g	19,3mm	19,14mm	1,2mm	0,63mm	
3	3	1g	0,88g	19,35mm	19,16mm	1mm	0,51mm	
4	4	1,4g	1,28g	19,65mm	19,56mm	1mm	0,65mm	
5	5	1,2g	1,04g	19,4mm	19,33mm	1mm	0,57mm	
6	6	1,2g	1g	19,3mm	19,15mm	1mm	0,49mm	
7	7	1,2g	1,03g	19,6mm	19,51mm	1mm	0,63mm	
8	8	1,2g	1g	19,5mm	19,42mm	1mm	0,54mm	
9	9	1,2g	1,01g	19,42mm	19,38mm	1mm	0,53mm	
10	10	1,2g	1,01g	20,45mm	20,34mm	1mm	0,61mm	
11	11	1,15g	0,93g	19,2mm	19,13mm	1mm	0,59mm	
12	12	1,1g	0,91g	19,35mm	19,29mm	1,1mm	0,56mm	
13	13	1,2g	0,96g	19,5mm	19,35mm	1mm	0,6mm	Prezintă o fractură pe marginea din stânga
14	14	1g	0,9g	19mm	18,61mm	1mm	0,49mm	Prezintă abraziuni pe suprafețe
15	15	1,15g	1,03g	19mm	18,87mm	1mm	0,59mm	
16	16	1,2g	1,06g	19,35mm	19,28mm	1mm	0,65mm	Prezintă abraziuni
17	17	1,4g	1,10g	20mm	19,36mm	1,6mm	0,82mm	Prezintă două zgârieturi în centrul monedei
18	18	1,8g	1,58g	20mm	19,9mm	1,4mm	0,78mm	
19	19	1,35g	1g	19,5mm	19,42mm	1mm	0,52mm	
20	20	1g	0,89g	19,4mm	19,32mm	1mm	0,64mm	Moneda este îndoită pe mijloc
22	22	1g	0,79g	20mm	19,31mm	1,2mm	0,6mm	
23	23	1,4g	1,19g	19,6mm	19,17mm	1mm	0,68mm	
24	24	1,2g	0,89g	19,4mm	19,35mm	1mm	0,55mm	
25	25	1g	0,86g	19,4mm	19,37mm	0,6mm	0,48mm	
26	26	1g	0,73g	20mm	19,45mm	1mm	0,44mm	
27	27	1,4g	1,15g	19,6mm	19,5mm	1mm	0,54mm	
28	28	1,2g	0,89g	19,1mm	19,05mm	1mm	0,67mm	Fractură și exfoliere
29	29	1,2g	0,92g	19,4mm	19,37mm	1mm	0,58mm	
30	30	1g	0,88g	19,5mm	19,43mm	1mm	0,6mm	
31	31	1,1g	1,02g	19,5mm	19,05mm	0,8mm	0,57mm	
32	32	1,1g	0,93g	19,5mm	19,17mm	1mm	0,57mm	
33	33	1,4g	1,17g	19,4mm	19,35mm	1mm	0,67mm	
34	34	1g	0,85g	19,5mm	19,43mm	0,8mm	0,6mm	
35	35	1g	0,74g	19mm	18,85mm	1,4mm	0,5mm	Prezintă o lacună pe margine
36	36	1,4g	0,96g	19,6mm	19,36mm	1,5mm	0,63mm	Moneda este îndoită pe mijloc
37	37	1,1g	0,9g	19,6mm	19,56mm	1,1mm	0,56mm	
38	38	1,1g	0,9g	19,5mm	19,39mm	1mm	0,52mm	
39	39	1,2g	1,06g	19,45mm	19,39mm	1,1mm	0,68mm	
40	40	1g	0,78g	19,4mm	19,14mm	0,9mm	0,64mm	Prezintă o lacună la margine și fractură

CONSERVARE-RESTAURARE

41	41	1,2g	1,04g	19,2mm	19,14mm	1mm	0,62mm	
42	42	1,1g	0,94g	19,3mm	19,24mm	1,1mm	0,53mm	Prezintă o mică lacună pe margine
43	43	1,2g	0,94g	19,4mm	19,06mm	1mm	0,49mm	Prezintă o mică lacună pe margine
45	45	1,2g	0,96g	19,3mm	19,28mm	1,3mm	0,51mm	
46	46	2g	1,8g	20mm	19,85mm	1,4mm	0,88mm	
47	47	1,2g	0,92g	19,5mm	19,43mm	1,1mm	0,58mm	
48	48	1,2g	1,12g	19,25mm	19,2mm	1mm	0,62mm	
49	49	1,1g	0,98g	19,6mm	19,45mm	1,1mm	0,58mm	
50	50	1,2g	0,98g	19,4mm	19,3mm	1,2mm	0,59mm	
51	51	1,22g	1,01g	19,51mm	19,37mm	1,35mm	0,62mm	Este ușor îndoită pe margine
52	52	0,83g	0,63g	19,76mm	19,47mm	1,19mm	0,38mm	Prezintă o lacună pe margine
53	53	1,13g	0,94g	19,33mm	19,22mm	1,23mm	0,51mm	
54	54	1,24g	1,06g	19,47mm	19,39mm	0,92mm	0,59mm	
55	55	1,18g	0,98g	19,35mm	19,18mm	1,09mm	0,57mm	Este ușor deformată
56	56	1,2g	1,03g	19,79mm	19,74mm	0,91mm	0,5mm	
57	57	1,22g	1,09g	19,38mm	19,38mm	0,75mm	0,59mm	
58	58	1,02g	0,9g	19,23mm	19,07mm	0,85mm	0,49mm	
59	59	1,33g	0,93g	19,57mm	19,43mm	1,94mm	0,53mm	
60	60	1,02g	0,85g	19,39mm	19,24mm	0,95mm	0,5mm	
61	61	1,27g	1,02g	19,54mm	19,37mm	1,16mm	0,6mm	
62	62	1,24g	0,94g	19,6mm	19,38mm	1,4mm	0,5mm	
63	63	1,2g	0,94g	19,3mm	19,29mm	1,26mm	0,53mm	
64	64	1,02g	0,78g	19,31mm	19,31mm	1,33mm	0,47mm	
65	65	1,25g	1,11g	19,16mm	18,79mm	1,24mm	0,56mm	
66	66	1,16g	1,02g	19,38mm	19,18mm	1mm	0,54mm	
67	67	1,09g	0,87g	19,48mm	19,48mm	1,11mm	0,58mm	
68	68	1,75g	1,61g	19,24mm	19,16mm	1,2mm	0,84mm	
69	69	1,18g	0,98g	19,61mm	19,52mm	1,36mm	0,56mm	
70	70	1,22g	1,02g	19,15mm	19,07mm	1,46mm	0,51mm	
71	71	1,17g	0,95g	19,32mm	19,2mm	1,27mm	0,58mm	
72	72	1g	0,91g	19,25mm	19,22mm	0,69mm	0,5mm	
73	73	1,33g	1,13g	19,67mm	19,25mm	1,29mm	0,58mm	
74	74	0,97g	0,78g	19,75mm	19,72mm	1mm	0,55mm	
75	75	1,13g	0,97g	18,84mm	18,64mm	1,27mm	0,64mm	
76	76	1,2g	1,11g	19,36mm	19,33mm	0,85mm	0,56mm	
77	77	1,03g	0,96g	19,25mm	19,22mm	0,65mm	0,55mm	
78	78	1,24g	1,02g	19,45mm	19,12mm	1,25mm	0,57mm	
79	79	1,22g	0,99g	19,47mm	19,08mm	1,25mm	0,62mm	
81	81	1,04g	0,89g	19,25mm	19,19mm	1mm	0,55mm	
82	82	0,95g	0,68g	19,33mm	19,05mm	1,19mm	0,53mm	Prezintă o mică lacună la margine
83	83	0,97g	0,85g	19,6mm	19,35mm	0,78mm	0,47mm	
84	84	1,09g	0,93g	19,48mm	19,21mm	0,78mm	0,52mm	
85	85	1,44g	1,2g	19,3mm	19,26mm	1,78mm	0,6mm	
86	86	1,1g	0,99g	19,35mm	19,17mm	0,88mm	0,68mm	Prezintă o mică lacună pe margine unde este îndoită
87	87	1,3g	1,18g	19,49mm	19,27mm	0,93mm	0,6mm	
88	88	1,19g	1g	19,48mm	19,29mm	1,17mm	0,55mm	

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

89	89	1,09g	0,89g	19,62mm	19,37mm	1,28mm	0,64mm	Moneda este ușor îndoită pe margine
90	90	1,05g	0,95g	19,53mm	19,31mm	0,89mm	0,6mm	Moneda este îndoită ușor pe mijloc
91	91	0,94g	0,77g	19,37mm	19,19mm	1,2mm	0,56mm	
92	92	1g	0,89g	19,35mm	19,19mm	0,75mm	0,53mm	
93	93	0,99g	0,86g	19,56mm	19,47mm	1mm	0,54mm	
94	94	1,3g	1,15g	19,84mm	19,72mm	0,94mm	0,63mm	Prezintă o lacună pe margine
95	95	1,11g	0,97g	19,38mm	19,27mm	1,03mm	0,56mm	
96	96	1,16g	1,04g	19,4mm	19,26mm	1,06mm	0,61mm	
97	97	1,19g	1,07g	19,39mm	19,39mm	0,74mm	0,55mm	
98	98	1,2g	1,07g	19,28mm	19,18mm	1,06mm	0,53mm	
99	99	1,18g	1,01g	19,35mm	19,29mm	1,08mm	0,6mm	Prezintă o lacună pe margine
100	100	1,39g	1,15g	19,45mm	19,44mm	1,57mm	0,63mm	
101	101	1,23g	0,96g	19,51mm	19,29mm	1,7mm	0,53mm	
103	103	1,1g	0,82g	18,79mm	18,76mm	1,24mm	0,5mm	
104	104	1,05g	0,93g	19,5mm	19,5	1,04mm	0,6mm	
105	105	1,02g	0,89g	19,26mm	19,11mm	1,12mm	0,46mm	Prezintă o mică lacună pe margine
106	106	1,23g	1,04g	19,72mm	19,72mm	0,96mm	0,6mm	
107	107	1,18g	1,03g	19,68mm	19,46mm	1,08mm	0,52mm	
108	108	1,08g	0,96g	19,28mm	19,21mm	0,69mm	0,55mm	
109	109	1,1g	0,85g	19,08mm	18,94mm	1,23mm	0,5mm	
110	110	0,97g	0,88g	19,27mm	19,11mm	0,95mm	0,59mm	
111	111	1,22g	1,07g	19,45mm	19,35mm	0,98mm	0,55mm	
112	112	1,01g	0,84g	19,18mm	19,15mm	1mm	0,48mm	
113	113	1,11g	0,9g	19,63mm	19,19mm	1,14mm	0,54mm	
114	114	0,98g	0,85g	19,6mm	19,59mm	0,83mm	0,52mm	
115	115	1,18g	0,96g	19,51mm	19,19mm	1,54mm	0,52mm	
116	116	1,3g	1,05g	19,54mm	19,35mm	1,56mm	0,64mm	
117	117	0,84g	0,77g	19,15mm	19mm	0,89mm	0,43mm	
118	118	0,93g	0,78g	19,61mm	19,39mm	1,11mm	0,5mm	
119	119	0,91g	0,85g	19,1mm	19,1mm	0,95mm	0,67mm	Prezintă o lacună mare pe margine
120	120	1,04g	0,81g	19,49mm	19,15mm	1,16mm	0,48mm	
121	121	1,14g	0,92g	19,34mm	19,24mm	1,43mm	0,54mm	
122	122	1,7g	1,63g	19,84mm	19,66mm	1,13mm	0,84mm	
123	123	1,11g	0,96g	19,96mm	19,95mm	1,13mm	0,57mm	
124	124	1,1g	0,94g	19,43mm	19,23mm	1,14mm	0,62mm	
125	125	1,17g	1,04g	19,42mm	19,27mm	0,99mm	0,52mm	
126	126	1,19g	0,94g	19,45mm	19,34mm	1,3mm	0,55mm	
127	127	1,09g	0,93g	19,37mm	19,37mm	1,25mm	0,51mm	
128	128	1,08g	0,67g	19,57mm	19,38mm	1,78mm	0,54mm	
129	129	1,28g	1,07g	19,65mm	19,56mm	1,21mm	0,55mm	
130	130	1,12g	1,04g	19,4mm	19mm	0,71mm	0,59mm	
131	131	1,17g	1,07g	19,47mm	19,15mm	0,72mm	0,57mm	
132	132	1,01g	0,9g	19,1mm	19,06mm	0,9mm	0,61mm	
133	133	1,38g	1,14g	19,25mm	19,06mm	1,72mm	0,65mm	
134	134	1,38g	1,16g	19,93mm	19,46mm	1,27mm	0,64mm	
135	135	1,02g	0,9g	20,1mm	20,07mm	1mm	0,55mm	Prezintă o lacună adâncă pe margine
137	137	1,02g	0,9g	19,37mm	19,24mm	0,8mm	0,51mm	Prezintă o lacună pe margine

CONSERVARE-RESTAURARE

138	138	1,22g	1,08g	19,62mm	19,12mm	0,96mm	0,57mm	Prezintă o lacună pe margine
139	139	1,14g	1,02g	19,58mm	19,31mm	0,85mm	0,59mm	
140	140	1,07g	0,96g	19,08mm	18,94mm	0,84mm	0,58mm	
141	141	1,21g	0,96g	19,53mm	19,22mm	1,72mm	0,56mm	
142	142	1,16g	0,91g	19,52mm	19,3mm	0,8mm	0,61mm	
143	143	1,12g	0,96g	19,55mm	19,16mm	1,37mm	0,75mm	Prezintă o fractură pe margine
144	144	1,17g	1,04g	19,38mm	19,21mm	1,1mm	0,55mm	
145	145	1,13g	0,85g	19,35mm	19,05mm	1,48mm	0,53mm	Este ușor îndoită pe mijloc
146	146	1,16g	0,99g	19,15mm	19,08mm	1,1mm	0,56mm	Prezintă o lacună pe margine
147	147	0,82g	0,63g	19,78mm	19,38mm	0,78mm	0,42mm	Prezintă o lacună profundă pe margine
148	148	1,15g	1g	19,43mm	19,42mm	1,1mm	0,58mm	
149	149	1,11g	0,94g	19,46mm	19,46mm	1,19mm	0,58mm	
150	150	1,06g	0,91g	19,53mm	19,26mm	0,72mm	0,49mm	
151	151	1g	0,8g	20,35mm	19,83mm	1,02mm	0,54mm	Prezintă o lacună circulară spre margine
152	152	1,37g	1,05g	19,37mm	19,18mm	1,11mm	0,62mm	Prezintă o lacună la margine
153	153	1,14g	0,91g	19,32mm	19,18mm	1,18mm	0,51mm	
155	155	1,2g	1,05g	19,5mm	19,33mm	0,79mm	0,57mm	
156	156	1,2g	0,99g	19,34mm	19,10mm	1,24mm	0,58mm	
157	157	1,3g	1,09g	19,6mm	19,42mm	1,17mm	0,64mm	
158	158	1,15g	0,93g	19,54mm	19,35mm	1,35mm	0,69mm	Este ușor deformată
159	159	1,09g	0,94g	19,19mm	19,11mm	1,18mm	0,58mm	
160	160	1,11g	0,88g	19,53mm	19,29mm	1,11mm	0,49mm	Prezintă o lacună pe margine
161	161	1,05g	0,81g	19,42mm	19,24mm	1,16mm	0,50mm	
162	162	1,09g	0,83g	19,44mm	19,15mm	1,27mm	0,53mm	
163	163	1,28g	1,07g	19,29mm	19,27mm	0,87mm	0,54mm	Prezintă o lacună pe margine
164	164	1,06g	0,91g	19,28mm	19,03mm	0,85mm	0,56mm	
165	165	1,05g	0,90g	19,27mm	19,30mm	0,78mm	0,51mm	
166	166	1,18g	0,98g	19,93mm	19,92mm	1,22mm	0,62mm	Este deformată
167	167	1,24g	0,98g	19,66mm	19,58mm	1,27mm	0,58mm	
168	168	1,09g	0,94g	19,6mm	19,52mm	1,03mm	0,52mm	
169	169	1,11g	0,97g	19,1mm	18,89mm	0,92mm	0,51mm	
170	170	1,22g	0,99g	19,43mm	19,16mm	1,16mm	0,51mm	
171	171	0,97g	0,74g	19,25mm	19,08mm	1,17mm	0,49mm	
172	172	1,18g	0,97g	19,88mm	19,5mm	0,94mm	0,64mm	
173	173	0,97g	0,8g	19,32mm	19,27mm	0,85mm	0,53mm	
174	174	1,08g	0,93g	19,5mm	19,37mm	1,1mm	0,54mm	
175	175	1,06g	0,89g	19,32mm	19,04mm	0,98mm	0,56mm	
176	176	1,12g	0,96g	19,11mm	18,92mm	1,11mm	0,64mm	
177	177	1,14g	0,98g	19,41mm	19,26mm	1,15mm	0,52mm	
178	178	1g	0,87g	19,41mm	19,39mm	0,93mm	0,51mm	
179	179	1,28g	0,96g	19,94mm	19,46mm	1,77mm	0,67mm	
180	180	1,39g	1,22g	19,4mm	19,32mm	0,99mm	0,62mm	
181	181	1,16g	0,97g	19,4mm	19,31mm	1,02mm	0,55mm	

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

182	182	1,34g	1g	19,4mm	19,33mm	1,9mm	0,58mm	
183	183	1,24g	1g	20mm	19,53mm	1mm	0,66mm	
184	184	1,05g	0,88g	19,33mm	19,24mm	1,3mm	0,5mm	
185	185	0,97g	0,74g	19,28mm	19,09mm	1,2mm	0,43mm	
186	186	0,68g	0,52g	19,3mm	19,18mm	0,78mm	0,46mm	Este ușor deformată și are o lacună pe margine
188	188	0,9g	0,69g	19,19mm	19,15mm	0,94mm	0,53mm	
189	189	1,12g	0,93g	19,54mm	19,43mm	1,03mm	0,63mm	
190	190	1,18g	0,96g	20,23mm	20,04mm	0,97mm	0,58mm	
191	191	1,18g	0,96g	19,26mm	19,01mm	0,83mm	0,54mm	
192	192	1,27g	0,97g	19,7mm	19,42mm	1,46mm	0,55mm	
193	193	1,2g	1,08g	19,48mm	19,42mm	1,19mm	0,63mm	
194	194	0,92g	0,78g	19,14mm	19,03mm	1,08mm	0,60mm	Prezintă o mică lacună pe margine
195	195	1,14g	0,98g	19,52mm	19,21mm	1,21mm	0,58mm	
196	196	1,2g	1,06g	19,5mm	19,32mm	0,74mm	0,66mm	Este ușor deformată
197	197	1,24g	0,98g	19,33mm	19,10mm	1,24mm	0,55mm	
198	198	1,12g	0,95g	19,47mm	19,43mm	1,3mm	0,54mm	
199	199	1,18g	0,93g	19,21mm	19,15mm	1,33mm	0,52mm	
200	200	1,22g	0,96g	19,50mm	19,46mm	1,06mm	0,60mm	
201	201	2,43g	2,18g	25,02mm	24,71mm	1,27mm	0,68mm	
202	202	2,33g	1,98g	25,18mm	24,66mm	1,32mm	0,60mm	
203	203	2,84g	2,30g	24,98mm	24,64mm	1,63mm	0,71mm	
204	204	2,54g	2,10g	25,42mm	25,31mm	1,05mm	0,70mm	Prezintă lacună pe margine
205	205	2,46g	2,09g	24,53mm	24,42mm	1,48mm	0,74mm	Prezintă lacună pe margine
206	206	2,08g	1,53g	24,91mm	24,89mm	1,31mm	0,72mm	Este deformat pe margine
207	207	2,56g	2,18g	24,32mm	24,02mm	1,36mm	0,69mm	
208	208	2,38g	1,93g	25,37mm	24,99mm	1,42mm	0,61mm	
209	209	2,18g	1,84g	24,85mm	24,83mm	1,24mm	0,70mm	
210	210	2,15g	1,63g	25,44mm	25,27mm	1,44mm	0,69mm	Prezintă o lacună pe margine
211	211	2,45g	1,94g	24,41mm	24,33mm	1,56mm	0,64mm	Prezintă o lacună pe margine
213	213	2,51g	2,10g	25,32mm	24,99mm	1,27mm	0,72mm	Prezintă o lacună pe margine
214	214	2,44g	2,10g	25,44mm	25,20mm	1,11mm	0,67mm	
215	215	2,31g	2,08g	24,42mm	24,17mm	0,98mm	0,64mm	
216	216	2,69g	2,37g	24,53mm	24,40mm	1,12mm	0,72mm	
217	217	2,61g	2,02g	24,69mm	24,50mm	2,11mm	0,68mm	
218	218	2,3g	2,01g	24,83mm	24,66mm	1,4mm	0,74mm	
219	219	2,4g	2,03g	24,77mm	24,53mm	1,15mm	0,67mm	Prezintă o lacună pe margine
220	220	2,2g	1,94g	24,38mm	24,34mm	1,28mm	0,63mm	
221	221	3,85g	3,54g	25,57mm	25,45mm	1,55mm	0,94mm	
222	222	2,34g	2,04g	24,69mm	24,40mm	1,28mm	0,71mm	Prezintă o lacună pe margine
223	223	2,38g	2,17g	24,6mm	24,42mm	1,21mm	0,68mm	Prezintă o lacună pe margine

CONSERVARE-RESTAURARE

224	224	2,49g	2,12g	24,77mm	24,56mm	1,15mm	0,71mm	
225	225	2,3g	2,07g	24,5mm	24,38mm	1,06mm	0,72mm	
226	226	2,37g	1,97g	24,65mm	24,47mm	1,26mm	0,68mm	
227	227	2,44g	2,17g	24,46mm	24,36mm	1,08mm	0,72mm	
228	228	2,43g	2,13g	24,54mm	24,44mm	1,36mm	0,70mm	Este deformată
229	229	3,77g	3,28g	25,25mm	25,14mm	1,8mm	0,87mm	
230	230	2,64g	1,98g	24,77mm	24,53mm	1,25mm	0,73mm	
231	231	2,57g	2,24g	24,79mm	24,29mm	1,65mm	0,72mm	
232	232	2,38g	1,97g	24,99mm	24,79mm	1,3mm	0,59mm	
233	233	2,32g	2g	25,26mm	25mm	1,18mm	0,66mm	
234	234	2,24g	1,91g	25,6mm	25,36mm	1,18mm	0,64mm	
235	235	2,03g	1,76g	24,7mm	24,55mm	1,15mm	0,59mm	
236	236	1,94g	1,65g	25,5mm	24,97mm	0,84mm	0,52mm	Prezintă o lacună pe margine
237	237	3,54g	3,35g	25,36mm	25,35mm	1,24mm	0,84mm	
238	238	3,91g	3,64g	25,33mm	25,32mm	1,54mm	0,96mm	
239	239	2,54g	2,17g	24,91mm	24,57mm	1mm	0,82mm	
240	240	2,28g	1,81g	25,14mm	24,94mm	1,86mm	0,62mm	Prezintă o fractură pe margine
242	242	2,53g	2,10g	25,22mm	25,09mm	1,64mm	0,62mm	
243	243	2,41g	2,10g	25,57mm	25,40mm	1,17mm	0,68mm	
244	244	2,72g	2,12g	25mm	24,80mm	1,5mm	0,69mm	
245	245	2,32g	2,03g	25,67mm	24,66mm	2,34mm	0,64mm	
246	246	2,37g	2,36g	24,76mm	24,75mm	1,1mm	0,74mm	
247	247	2,73g	1,83g	24,65mm	24,47mm	1,28mm	0,59mm	
248	248	2,09g	1,92g	24,45mm	24,17mm	1,15mm	0,80mm	Prezintă o mică lacună pe margine
249	249	3,29g	3,28g	24,98mm	24,88mm	1,2mm	0,93mm	
250	250	3,8g	1,82g	25,77mm	25,40mm	2,39mm	0,63mm	Prezintă o mică lacună pe margine
251	251	1,15g	0,91g	19,30mm	19,29mm	1,32mm	0,54mm	
252	252	1,23g	0,87g	19,8mm	19,38mm	1,62mm	0,58mm	
253	253	1,07g	0,83g	19,53mm	18,99mm	0,94mm	0,46mm	
254	254	1,22g	1,07g	19,54mm	19,22mm	1,07mm	0,57mm	
255	255	1,02g	0,79g	19,42mm	19,31mm	1,38mm	0,52mm	
256	256	1,17g	0,98g	19,68mm	19,10mm	1,05mm	0,50mm	
257	257	1,16g	1,03g	19,65mm	19,40mm	0,96mm	0,57mm	
258	258	1,13g	0,92g	19,77mm	19,76mm	1,43mm	0,62mm	
259	259	1,11g	0,91g	19,46mm	19,14mm	1,15mm	0,53mm	
260	260	1,04g	0,81g	19,46mm	19,29mm	1,16mm	0,69mm	
261	261	1,08g	0,73g	19,55mm	19,47mm	1,49mm	0,53mm	
262	262	1,04g	0,79g	19,30mm	19,29mm	1,5mm	0,49mm	
263	263	1,03g	0,80g	19,48mm	19,35mm	1,23mm	0,51mm	
264	264	1,16g	1g	19,32mm	19,26mm	1,03mm	0,54mm	
265	265	1,27g	1,04g	19,26mm	19,04mm	1,4mm	0,52mm	
266	266	1g	0,82g	19,41mm	19,30mm	1,13mm	0,53mm	
267	267	1,1g	0,79g	19,83mm	19,46mm	1,45mm	0,57mm	
268	268	1,08g	0,94g	19,38mm	19,11mm	0,88mm	0,54mm	Prezintă o mică lacună pe margine
269	269	0,94g	0,80g	19,32mm	19,31mm	0,71mm	0,50mm	
270	270	1,19g	0,89g	19,59mm	19,10mm	1,66mm	0,50mm	
271	271	2,02g	1,74g	20,23mm	19,94mm	0,9mm	0,81mm	
272	272	1,13g	0,96g	19,46mm	19,30mm	0,74mm	0,52mm	
274	274	1,13g	1g	19,35mm	19,05mm	1,05mm	0,55mm	
275	275	1g	0,75g	19,07mm	19,02mm	1,06mm	0,56mm	Are o lacună pe margine; este din Cupru

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

276	276	1,09g	0,95g	19,12mm	19,10mm	0,89mm	0,57mm	
277	277	1,03g	0,87g	19,74mm	19,26mm	0,93mm	0,54mm	
278	278	1,06g	0,88g	19,5mm	19,46mm	1,1mm	0,55mm	
279	279	1,17g	0,98g	19,12mm	19,04mm	1,53mm	0,58mm	
280	280	1,14g	0,88g	19,48mm	19,47mm	1,33mm	0,52mm	Prezintă o lacună pe margine
281	281	1,12g	0,92g	19,34mm	19,29mm	1,05mm	0,55mm	
282	282	1,23g	1,08g	19,3mm	19,29mm	1,22mm	0,58mm	
283	283	1,08g	0,78g	19,3mm	19,20mm	1,29mm	0,52mm	
284	284	1,39g	0,98g	19,36mm	19,19mm	1,34mm	0,57mm	
285	285	1,06g	0,97g	19,51mm	19,37mm	0,71mm	0,54mm	
286	286	1,19g	0,95g	19,49mm	19,24mm	1,5mm	0,64mm	Este deformată
287	287	0,99g	0,74g	19,2mm	19,12mm	1,18mm	0,44mm	Prezintă o lacună pe margine
288	288	1,17g	1,01g	19,05mm	19mm	1,12mm	0,53mm	Este deformată pe margine
289	289	1,02g	0,85g	19,48mm	19,47mm	0,7mm	0,50mm	Prezintă o lacună pe margine
290	290	1,12g	0,95g	19,3mm	19,25mm	1,04mm	0,72mm	
291	291	1,28g	1g	19,27mm	19,22mm	1,18mm	0,57mm	Este deformată
292	292	1,06g	0,89g	19,38mm	19,23mm	0,95mm	0,53mm	
293	293	1,08g	0,91g	19,63mm	19,29mm	0,85mm	0,56mm	
294	294	1,02g	0,92g	19,41mm	19,40mm	0,88mm	0,56mm	
295	295	1,4g	1,24g	19,52mm	19,39mm	0,9mm	0,68mm	Este deformată
296	296	1,24g	1,07g	19,19mm	19,18mm	0,76mm	0,53mm	
297	297	1,2g	0,95g	19,32mm	19,21mm	1,27mm	0,55mm	
298	298	1,15g	0,84g	19,45mm	19,32mm	1,4mm	0,56mm	
300	300	1,08g	0,78g	19,52mm	19,25mm	1,98mm	0,47mm	Este fracturată și indoită pe margine
301	301	2,26g	1,93g	24,81mm	24,72mm	1,01mm	0,60mm	
302	302	2,41g	2,14g	24,74mm	24,62mm	1,19mm	0,65mm	
303	303	2,18g	1,90g	25,76mm	25,54mm	0,95mm	0,56mm	
304	304	2,11g	1,98g	24,67mm	24,61mm	0,86mm	0,62mm	
305	305	2,46g	2,02g	25,55mm	25,22mm	1,21mm	0,64mm	
306	306	2,39g	2,06g	24,65mm	24,59mm	0,83mm	0,65mm	
307	307	2,13g	1,72g	24,26mm	23,73mm	1,32mm	0,58mm	Prezintă o lacună pe margine
308	308	2,6g	1,77g	25,42mm	25,15mm	2,09mm	0,66mm	
309	309	2,45g	1,90g	25mm	24,78mm	1,72mm	0,64mm	
310	310	2,4g	2,03g	24,56mm	24,27mm	1,2mm	0,64mm	
311	311	2,37g	2,13g	24,70mm	24,69mm	1,15mm	0,68mm	Prezintă o fisură la margine
312	312	2,3g	1,98g	25,29mm	25,01mm	1,04mm	0,64mm	
313	313	2,59g	2,08g	25,08mm	25,04mm	1,56mm	0,72mm	
314	314	2,5g	2,21g	25,31mm	24,81mm	1,28mm	0,75mm	
315	315	2,46g	2,08g	24,82mm	24,81mm	1,33mm	0,67mm	
316	316	2,36g	2,03g	24,78mm	24,23mm	1,23mm	0,66mm	
317	317	2,78g	2,19g	24,94mm	24,84mm	1,9mm	0,72mm	
318	318	2,47g	2,06g	24,87mm	24,86mm	1,17mm	0,93mm	Este deformată la margine
319	319	2,42g	2,06g	25,35mm	24,89mm	1,54mm	0,65mm	Prezintă o lacună pe margine

CONSERVARE-RESTAURARE

320	320	3,76g	3,35g	25,27mm	25,25mm	1,62mm	0,94mm	
321	321	2,92g	2,24g	24,71mm	24,44mm	1,8mm	0,76mm	
322	322	2,56g	2,33g	24,96mm	24,68mm	1,02mm	0,75mm	
323	323	2,81g	2,35g	25,03mm	24,51mm	1,32mm	0,81mm	
324	324	2,49g	1,69g	25,12mm	24,88mm	1,88mm	0,64mm	Prezintă o lacună pe margine
326	326	2,45g	2,27g	24,42mm	24,28mm	1,08mm	0,71mm	
327	327	2,51g	2,06g	24,75mm	24,54mm	1,28mm	0,76mm	
328	328	2,49g	2g	24,91mm	24,38mm	1,33mm	0,70mm	
329	329	2,63g	2,28g	25,26mm	24,98mm	1,16mm	0,72mm	
330	330	2,5g	2,02g	25,32mm	25,31mm	1,52mm	0,76mm	
331	331	2,42g	1,88g	24,61mm	24,09mm	1,46mm	0,67mm	
332	332	2,36g	2,16g	24,63mm	24,62mm	1,04mm	0,69mm	
333	333	2,18g	1,85g	25,05mm	24,76mm	1,58mm	0,58mm	
334	334	2,45g	2,08g	24,78mm	24,31mm	1,34mm	0,76mm	
335	335	2,44g	2,18g	25,04mm	24,74mm	1,2mm	0,70mm	
336	336	2,46g	1,97g	24,61mm	24,57mm	1,42mm	0,70mm	
337	337	2,4g	2,10g	24,81mm	24,73mm	1,23mm	0,65mm	
338	338	2,43g	2,13g	24,45mm	24,32mm	1,11mm	0,70mm	
339	339	2,61g	2,28g	25,8mm	24,45mm	1,67mm	0,77mm	Este ușor deformată
340	340	2,4g	2,03g	24,87mm	24,51mm	1,1mm	0,83mm	Este ușor deformată
341	341	2,54g	2,13g	25,57mm	25,40mm	1,56mm	0,75mm	
342	342	2,38g	2,09g	25,4mm	25,08mm	1,05mm	0,70mm	
343	343	2,66g	2,32g	24,61mm	24,38mm	1,05mm	0,76mm	
344	344	2,24g	2,01g	24,67mm	24,66mm	1,06mm	0,66mm	
345	345	2,26g	2,15g	25,1mm	24,63mm	0,76mm	0,75mm	
346	346	2,56g	1,78g	25,08mm	25mm	1,62mm	0,66mm	Are o ușoară deformare
347	347	2,5g	2,02g	24,66mm	24,50mm	1,42mm	0,71mm	
348	348	2,41g	2,16g	24,24mm	24,08mm	1,3mm	0,72mm	
349	349	2,46g	2,13g	25,10mm	25,09mm	1,4mm	0,63mm	
350	350	2,24g	2,05g	25,52mm	25,36mm	0,96mm	0,70mm	
351	351	1,89g	1,68g	20,76mm	20,24mm	1,39mm	0,79mm	Prezintă o lacună spre margine
352	352	1,37g	1,08g	19,75mm	19,07mm	1,33mm	0,55mm	
353	353	1,20g	1,06g	19,55mm	19,19mm	1,01mm	0,51mm	
354	354	1,15g	1,01g	19,52mm	18,72mm	0,85mm	0,52mm	Lipsește puțin din margine
355	355	0,99g	0,79g	19,38mm	19,14mm	1,37mm	0,48mm	Lipsește puțin din margine
356	356	1g	0,86g	19,24mm	19,23mm	0,80mm	0,49mm	
357	357	1,33g	1,21g	19,53mm	19,24mm	0,88mm	0,57mm	
359	359	1,03g	0,80g	19,23mm	19,21mm	1,39mm	0,46mm	
360	360	1,20g	1g	19,55mm	19,23mm	1,41mm	0,52mm	
361	361	0,88g	0,74g	19,08mm	18,77mm	0,99mm	0,46mm	
362	362	1,08g	0,90g	19,26mm	19,24mm	1,10mm	0,48mm	
363	363	1,28g	0,89g	19,57mm	19,51mm	1,61mm	0,55mm	
364	364	1,26g	1g	19,32mm	19,23mm	1,56mm	0,58mm	
365	365	1,08g	0,93g	19,19mm	19,18mm	0,96mm	0,53mm	
366	366	1,13g	0,91g	19,42mm	19,33mm	1,09mm	0,54mm	
367	367	1,96g	1,74g	20,23mm	20,04mm	1,20mm	0,84mm	
368	368	1,06g	0,94g	19,23mm	19,22mm	0,86mm	0,55mm	Este ușor indoită
369	369	1,25g	1,08g	19,44mm	19,30mm	1,29mm	0,55mm	
370	370	0,94g	0,75g	19,05mm	18,72mm	1,28mm	0,48mm	
371	371	1,23g	1,09g	19,56mm	19,34mm	1,06mm	0,57mm	
372	372	1,28g	0,99g	19,15mm	19,06mm	0,74mm	0,63mm	
373	373	1,13g	1g	19,74mm	19,72mm	1,07mm	0,54mm	

150 DE ANI DE MUZEOGRAFIE ORĂDEANĂ

374	374	0,89g	0,77g	19,19mm	19,11mm	0,79mm	0,50mm	
375	375	1,22g	1,04g	19,49mm	19,19mm	0,92mm	0,57mm	
376	376	1,08g	0,85g	19,79mm	19,78mm	1,13mm	0,63mm	
377	377	1,08g	0,92g	19,15mm	18,96mm	0,88mm	0,54mm	
378	378	1,24g	1,09g	19,4mm	19,36mm	0,70mm	0,59mm	
379	379	1,11g	1g	19,36mm	19,24mm	0,86mm	0,66mm	Este ușor îndoită și are o lacună pe margine
380	380	0,93g	0,78g	19,61mm	19,33mm	1,04mm	0,46mm	
381	381	0,96g	0,78g	19,96mm	19,76mm	1,18mm	0,52mm	
382	382	1,18g	1,04g	19,15mm	19,10mm	0,77mm	0,57mm	Este ușor îndoită
383	383	1,04g	0,81g	19,91mm	19,45mm	0,98mm	0,48mm	
384	384	1,22g	1,07g	19,28mm	19,04mm	1,11mm	0,62mm	
385	385	0,99g	0,86g	19,19mm	18,85mm	0,87mm	0,51mm	
386	386	1,15g	1,01g	19,21mm	19mm	0,95mm	0,51mm	
387	387	1,33g	1,10g	19,34mm	19,12mm	1,12mm	0,59mm	
388	388	0,99g	0,82g	19,39mm	19,15mm	1,13mm	0,48mm	
389	389	1,89g	1,74g	20,04mm	19,70mm	1,53mm	0,83mm	
390	390	1,17g	0,98g	19,38mm	18,98mm	1,10mm	0,45mm	
391	391	1,16g	0,99g	19,57mm	19,01mm	1,02mm	0,51mm	
392	392	1,22g	1,02g	19,74mm	19,23mm	0,83mm	0,52mm	
393	393	1,01g	0,65g	19,28mm	18,88mm	1,75mm	0,56mm	Are o lacună pe margine
395	395	1,24g	1,06g	19,61mm	19,36mm	1mm	0,59mm	Are o lacună pe margine
396	396	1,18g	1,03g	19,20mm	19,19mm	0,99mm	0,54mm	
397	397	1,01g	0,85g	19,30mm	19,04mm	0,76mm	0,46mm	
398	398	1,32g	1,07g	19,49mm	19,28mm	1,22mm	0,59mm	
399	399	1,10g	0,92g	19,46mm	19,13mm	1,18mm	0,69mm	
400	400	1,08g	0,91g	19,59mm	19,47mm	1,12mm	0,56mm	
401	401	1,13g	1,02g	19,47mm	19,31mm	1,21mm	0,56mm	
402	402	1,17g	0,90g	19,50mm	19,06mm	1,21mm	0,49mm	
403	403	1,21g	1,02g	19,20mm	19,18mm	1,11mm	0,51mm	
404	404	1,17g	1,04g	19,47mm	19,06mm	1,01mm	0,51mm	
405	405	1,05g	0,81g	19,51mm	19,46mm	1,28mm	0,53mm	
406	406	1,16g	0,88g	19,49mm	19,19mm	1,83mm	0,57mm	
407	407	1,84g	1,61g	19,58mm	19,56mm	1,35mm	0,82mm	Este deformată
408	408	1,09g	0,91g	19,19mm	18,88mm	0,98mm	0,48mm	
409	409	1,09g	0,89g	19,17mm	19,17mm	1,16mm	0,5mm	
410	410	1,12g	0,99g	19,49mm	19,29mm	0,82mm	0,54mm	
411	411	1,20g	0,98g	19,59mm	19,36mm	0,99mm	0,61mm	
412	412	1,11g	0,99g	18,90mm	18,69mm	0,99mm	0,51mm	
413	413	1,16g	0,87g	19,83mm	19,23mm	1,34mm	0,50mm	
414	414	0,81g	0,62g	19,27mm	19,14mm	1,73mm	0,44mm	Are lacună la margine
415	415	0,92g	0,67g	19,51mm	19,22mm	1,17mm	0,52mm	
416	416	1,15g	1,02g	19,48mm	19,34mm	1,21mm	0,55mm	
417	417	0,75g	0,50g	19,50mm	18,52mm	1,55mm	0,64mm	Este o jumătate de monedă
418	418	1,02g	0,85g	19,56mm	19,27mm	0,74mm	0,47mm	
419	419	1,04g	0,84g	19,36mm	19,20mm	1,37mm	0,49mm	
420	420	0,95g	0,80g	19,24mm	19,04mm	0,95mm	0,49mm	
421	421	0,86g	0,78g	19,32mm	19,27mm	0,63mm	0,46mm	
422	422	1,21g	1,08g	19,37mm	19,21mm	0,90mm	0,62mm	
423	423	1,13g	0,98g	19,48mm	19,24mm	0,88mm	0,51mm	
424	424	1,20g	1,03g	19,51mm	19,22mm	0,96mm	0,54mm	Este ușor deformată
425	425	0,98g	0,75g	19,46mm	19mm	1,10mm	0,55mm	
426	426	1,03g	0,93g	19,18mm	18,65mm	0,93mm	0,88mm	Este ușor deformată
427	427	1,11g	0,85g	19,21mm	18,93mm	1,29mm	0,53mm	

CONSERVARE-RESTAURARE

429	429	1,01g	0,91g	19,25mm	19,17mm	0,86mm	0,50mm	
430	430	1,72g	1,46g	20,42mm	20,27mm	1,92mm	0,73mm	Are o mică lacună pe margine
431	431	1,31g	1,18g	19,35mm	19,18mm	0,97mm	0,57mm	
432	432	1,22g	1,02g	19,82mm	19,42mm	1,33mm	0,53mm	
433	433	1,29g	1,05g	19,92mm	19,62mm	1,46mm	0,56mm	
434	434	1g	0,80g	19,20mm	19,05mm	1,12mm	0,86mm	
435	435	0,69g	0,40g	14,92mm	14,11mm	1,76mm	0,62mm	S-a păstrat doar miezul monedei
436	436	2,28g	2g	24,49mm	24,37mm	1,28mm	0,66mm	
437	437	2,43g	2,17g	24,79mm	24,69mm	1,57mm	0,79mm	
438	438	2,31g	1,88g	24,49mm	24,02mm	1,44mm	0,63mm	
439	439	2,35g	2,09g	25mm	24,83mm	1,13mm	0,68mm	
440	440	2,5g	1,99g	24,47mm	24,34mm	1,53mm	0,67mm	
441	441	2,66g	2,37g	25,35mm	25,32mm	1,32mm	0,78mm	Lacună la margine
442	442	2,46g	2,03g	24,5mm	24,29mm	1,22mm	0,76mm	Prezintă fractură la margine
443	443	2,32g	2,02g	24,40mm	24,25mm	1,23mm	0,61mm	
444	444	2,54g	1,98g	24,59mm	24,47mm	1,71mm	0,64mm	
445	445	2,66g	2,11g	24,88mm	24,57mm	1,28mm	0,67mm	
446	446	2,26g	0,98g	19,65mm	19,18mm	1,65mm	0,5mm	Erau lipite
447	447		1,01g		19,44mm		0,5mm	
448	448	2,03g	0,75g	19,82mm	19,08mm	1,49mm	0,43mm	Erau lipite
449	449		1,02g		19,31mm		0,53mm	
450	450	2,48g	1,07g	19,75mm	19,39mm	1,88mm	0,56mm	Erau lipite
451	451		1,12g		19,31mm		0,56mm	
452	452	2,14g	1,01g	19,44mm	19,30mm	1,75mm	0,52mm	Erau lipite
453	453		0,78g		19,09mm		0,46mm	
454	454	2,20g	0,89g	20,16mm	19,37mm	1,79mm	0,49mm	Erau lipite
455	455		0,88g		19,49mm		0,55mm	
456	456	2,62g	0,93g	19,81mm	19,25mm	2,36mm	0,54mm	Erau lipite
457	457		1,02g		19,22mm		0,74mm	

RESTAURAREA LUCRĂRII DE PICTURĂ *PORTRETUL ÎMPĂRATULUI FRANZ STEPHAN DE LORENA, SEC. XVIII*

Florian HEREDEA*

RESTORATION OF THE PAINTING *PORTRAIT OF EMPEROR FRANZ STEPHAN OF LORRAINE, 18TH CENTURY* ABSTRACT

The article presents the restoration process of the painting *Portrait of Emperor Franz Stephan of Lorraine* from the collection of the Țării Crișurilor Museum. The state of conservation of the work on all constituent levels (chassis, support, pictorial layer) and the proposals for restoration are presented, as well as the stages of the restoration process accompanied by witness photographs.

Keywords: portrait, restoration, conservation.

Lucrarea ulei pe pânză din colecția de pictură universală a Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor, nr. inv. P. 73, cu titlul *Portretul împăratului Franz Stephan de Lorena*, conform fișei analitice, aparține Școlii austriece, stil baroc, autor Anonim, nedată, plasată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dimensiuni 1160 x 835 mm.

Conform aceleiași fișe de evidență, în descriere este prezentată lucrarea de pictură astfel:

„Portret reprezentativ de demnitar, realizat în stil academist cu pensulație lisă. Portretul compoziției de interior are în centru redarea monumentală, în prim-plan a împăratului, cu perucă allonge, mâna stângă îndoită la cot, adusă la șold. Tunica alb cu roșu, cu butoni aurii lasă să se vadă vesta brodată cu fir de aur (cu modelul atent descris prin jocuri de lumini și umbre), jaboul și mânecile din dantelă albă redată minuțios. Deasupra vestei – eșarfa ord. Maria Tereza, sub care atârână mielul – emblema ord. lâna de aur, își sprijină mâna dreaptă pe o masă cu placă de marmură verde, cu frunze de acant sculptate în altorelief, pe care sunt așezate insignia regalia, pe o pernă din catifea roșie cu ciucuri aurii: coroana sf. Imperiul Romano -German și globul imperial cu cruce. Pe fundul verde-brun, în dreptul mesei – un pilastru canelat. Realismul fizionomic conferă portretului autenticitate și recognoscibilitate. Știința clar obscurului este evidentă în descrierea tuturor detaliilor și accesoriilor vestimentare, precum și în redarea trăsăturilor feței. Modalitatea de redare a mesei, pernei și însemnelor imperiale introduce în tablou un efect de tridimensionalitate. Capacitate de sugestie subtilă atent diferențiată a texturii specifice materialelor”¹.

Starea de conservare a lucrării este deteriorată, cu probleme pe toate palierele structurale ale lucrării.

Șasiu: din lemn de rășinoase cu traversă pe latura lungă prevăzută cu pene de tensionare și cu pantă de retragere. Degradările la șasiu sunt conforme cu vârsta, respectiv oxidări ale masei lemnoase cu pierderea rezistenței mecanice, mobilizări ale îmbinărilor, lipsa penelor de tensionare, cu consecință asupra planeității suportului și a stratului pictural a lucrării, nu prezintă atac biologic.

Suport: pânză de in cu gren mediu oxidată conform vârstei, ceea ce a dus la pierderea rezistenței mecanice, cu consecințe asupra planeității suportului și a stratului pictural. Suportul de pânză datorită deteriorărilor a fost dublat. Dar și această dublură istorică a suportului, în urma factorului timp și a condițiilor de mediu, s-a deteriorat, ne mai asigurând rezistența suportului original. Pânza de dublură prezintă, de asemenea, oxidări ale fibrei textile, cu pierderea rezistenței mecanice, iar în zonele perimetrice prezintă uzuri și pierderi de suport textil. Totodată, între cele două straturi de pânză s-au format lentile de aer datorate oxidării adezivului de dublare, aceasta ne mai îndeplinindu-și rolul de asigurare a rezistenței suportului original și a consolidării acestuia.

Grund: specific perioadei istorice, respectiv baroc, având culoare roșiatică datorită bolusului din componență. Grundul în ansamblu are o bună aderență la suport, prezintă cracluri în rețea regulată, de vârstă, consecință a dilatării și contracțiilor suportului prin succesiunea anotimpurilor și a fluctuației de umiditate. Prezintă pierderi și lacunări împreună cu stratul de culoare în zonele perimetrice (așa-numitele uzuri funcționale) în zona de contact cu rama, de asemenea și în zonele cu agresiuni mecanice, împunsături

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: florianheredeaa@yahoo.com.

¹ Fișă analitică de evidență nr. 73, întocmită de dr. Agata Chifor, muzeograf SIA, la data de 29.01.2019.

și zgârieturi. În partea inferioară a lucrării, deteriorările cu desprinderi și lacunări a grundului cu stratul de culoare sunt mai accentuate și datorită depunerilor din spatele pânzei în partea inferioară (în plica dintre ramă și pânză), aceste depuneri acumulând un plus de umiditate cu consecința accelerării degradării întregului ansamblu pictural și a suportului în același timp.

Stratul de culoare: prezintă o bună aderență la suport, cracluri de vârstă în rețea regulată asociate cu craclurile grundului. Culoarea aplicată în manieră lisă prezintă lacunări punctiforme în zona manșetelor roșii, precum și lacunări asociate cu stratul de preparație în zonele cu agresiuni mecanice (zgârieturi și împunsături) și uzurile funcționale în zonele perimetrare.

Stratul de protecție: este oxidat cu schimbarea culorii, care virează spre galben-brun, cu un impact negativ din punct de vedere estetic asupra ansamblului pictural al lucrării. Este aplicat inegal, prezintă murdării aderente și agresiuni mecanice superficiale la nivelul stratului de protecție, precum și împreună cu stratul de culoare și preparație la zonele cu agresiuni mecanice și uzuri perimetrare. De asemenea, prezintă retușuri neregulate.

Datorită acestor constatări privind starea de conservare a lucrării nr. inv. P.73, s-a convenit în cadrul Comisiei de Restaurare ca aceasta să fie restaurată, având următoarele propuneri de restaurare:

- **Șasiu:** datorită stării de conservare precare a masei lemnoase a vechiului șasiu, precum și a dimensiunii de debitare a șipcilor din componența acesteia (sub dimensiune), este necesară înlocuirea acestui șasiu cu unul regulamentar, care să asigure o bună stare de conservare a suportului și a stratului pictural.
- **Support:** starea de conservare dificilă a suportului original, precum și a suportului de dublare, impune operațiunea de dedublare și redublare pe un suport nou, cu refacerea și consolidarea întregului ansamblu structural suport, strat pictural și strat de culoare. Aceste operațiuni se vor efectua conform protocolului privind dublarea suportului picturii pe pânză.
- **Preparația:** refacerea adeziunii la suport prin consolidări la cald și rece, presă cu asigurarea stratului de culoare și a preparației în zonele lacunare, chituirea acestora, aducerea la nivel și pregătirea pentru integrare cromatică.
- **Strat de culoare:** integrări cromatice regulamentare cu culori regulamentare. Vernisare și reglarea unghiului de refracție optim, verni saten. Pregătire pentru înrămare regulamentară.
- **Strat de protecție (vernisi):** probe de curățare prin solubilizarea rășinii din componența verniului anterior oxidat și cu murdăria aderentă, subțierea și înlăturarea acestuia până la stratul de culoare. Aplicare vernis retuș pentru o integrare cromatică corectă.
- Toate operațiunile vor fi înregistrate cu foto martori și vor fi arhivate.

Întregul proces de restaurare s-a efectuat conform propunerilor pentru restaurare aprobate în cadrul Ședinței Comisiei de Restaurare a Secției de Artă.

Bibliografie selectivă

- Bomford David, *Conservation of Paintings*, London, 1997
 Carr Dawson W., Leonard Mark, *Looking at Paintings: a Guide to Technical Terms*, Malibu, 1992
 Istudor Ioan, *Noțiuni de chimia picturii*, Daim Publishing House, 2007
 Knut Nicolaus, *The Restoration of Paintings*, Könemann, 1999
 Lăzăreanu Liviu, *Pictura în ulei*, Editura Sigma plus, 1996
 Moldoveanu Aurel, *Conservarea bunurilor culturale*, București, 2003
 Wehlte Kurt, *The materials and techniques of painting*, New York, 1975

Legendă imagini:

1. Înainte de restaurare (foto 1, 2, 3, 4, 5, 6)
2. Preconsolidare și asigurarea stratului pictural în vederea operațiunilor de restaurare (aplicare feising protecție) (foto 7, 8)
3. Fixare în benzi, dedublare, consolidare, dublare și fixare pe noul șasiu (foto 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16)
4. Îndepărtare verni oxidat (foto 17, 18, 19, 20)
5. Control UV (foto 21, 22, 23, 24)
6. După restaurare (foto 25, 26, 27, 28, 29)

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

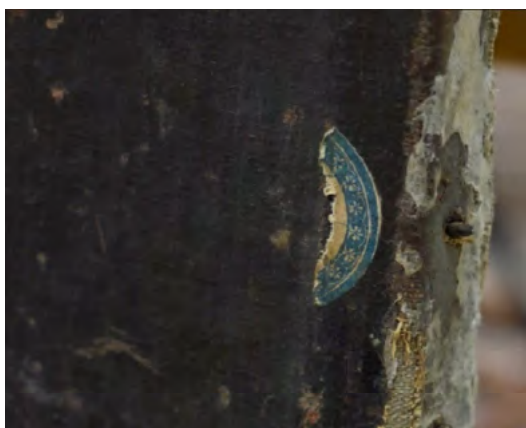

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

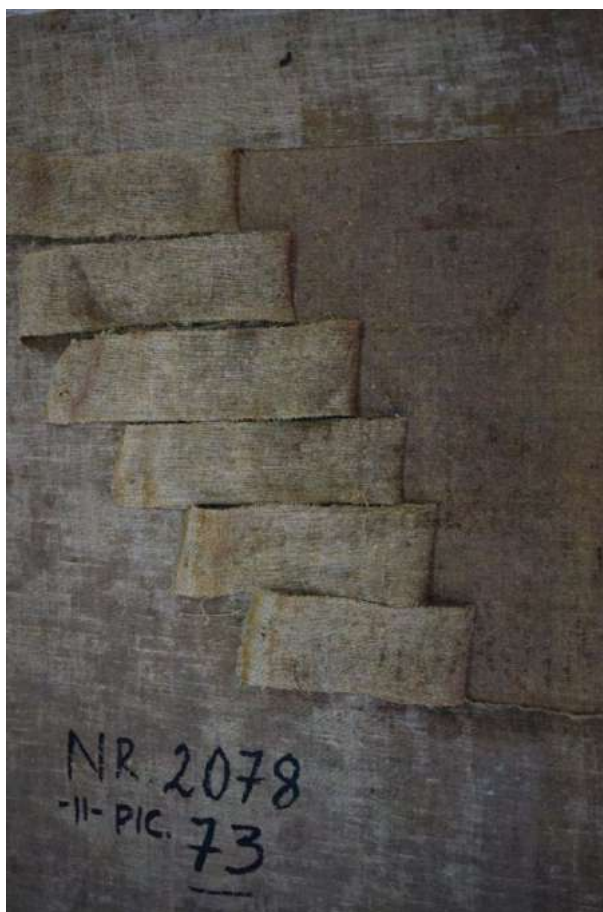

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

Fig. 23

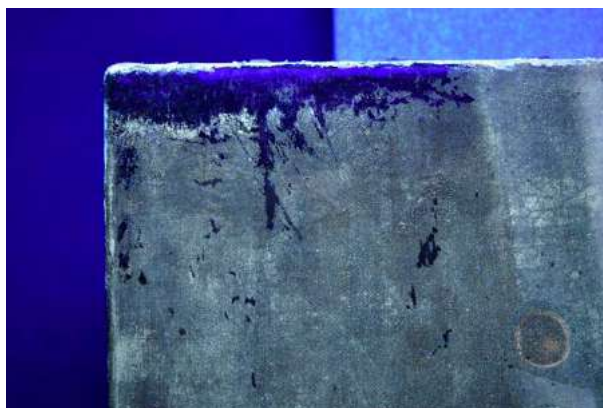

Fig. 24

Fig. 25

Fig. 26

Fig. 27

Fig. 28

Fig. 29

AMENAJAREA EXPOZIȚIEI DE BAZĂ A SECȚIEI DE ARTĂ DIN CADRUL MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA

SZILÁGYI Mária Ildikó*

SETTING UP THE PERMANENT EXHIBITION OF THE ART DEPARTMENT OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA ABSTRACT

This article records the long period from the closure of the permanent exhibitions of the Țării Crișurilor Museum in Oradea in 2006 until its reopening in the new location in 2022. It presents the design and architectural concept of the Art Department's project, outlines the general conditions that an exhibition space must fulfill, draws attention to the stages of exhibition organization, presents the spaces intended for the permanent exhibition and, finally, gets to the mounting and display of the works on the wall, on the stands and in the showcases.

Keywords: permanent exhibition, Art Department, organization, installation.

Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, începând cu anul 2006, se afla în situația de a-și schimba sediul. În urma retrocedării Palatului Baroc către Episcopia Romano-Catolică de Oradea, în baza sentinței civile din 31 decembrie 2005 instituția muzeală își încheie activitatea expozițională a principalelor colecții și trece la o intensă activitate de ambalare și pregătire în vederea mutării în noul sediu, în clădirea fostei Garnizoane Oradea (ridicată în anii 1897-1898 și îndeplinind funcții militare până în momentul cedării acesteia, ca sediu al noului muzeu)¹.

După o perioadă îndelungată de pregătire și ambalare a patrimoniului, muzeul a ajuns la faza concretă de a se muta în luna martie a anului 2018, proces care s-a încheiat în luna august a aceluiași an². Faza de pregătire pentru mutare a însemnat verificarea tuturor colecțiilor, trecerea în format digital a registrelor de evidență și a arhivei foto.

Transportul s-a efectuat în condițiile legii, de către o firmă specializată, asigurându-se siguranța și integritatea întregii colecții a muzeului pe parcursul transportului de la vechiul sediu la noul sediu, inclusiv cu jandarmeria locală³.

La începutul anului 2020, a început amenajarea spațiilor destinate depozitelor secției de artă (pictură, artă decorativă, sculptură, grafică) conform proiectului. În același an, la începutul pandemiei cu coronavirus, s-a trecut la amenajarea spațiilor destinate expozițiilor de bază.

Conceptul de design și arhitectură a expoziției permanente a Secției de Artă

Sălile Secției de Artă au trecut printr-un proces de transformare în spații deschise. Cele două săli destinate artei europene se leagă organic de sălile Secției de Istorie atât din punct de vedere al structurii de spațiu, cât și din cel al orientării istorice. Tablourile expuse pe pereți de culoare închisă, vitrinele mari din sticlă, iluminarea dirijată dau senzația intimității galeriilor mici particulare și nu a muzeelor mari.

Pereții din fața ferestrelor sunt obturați pentru folosirea mai adecvată a spațiului.

Sălile destinate artei românești „curg” cronologic dinspre modern spre contemporan, devenind tot mai ample.

Traseul de vizitare trece de la sala de expoziție întunecoasă de Grafică, spre sălile Arta plastică și Arta decorativă orădeană, mai „însorite”, exprimând astfel multitudinea interpretării, prezentării și acceptarea artei...

Pardoseala sălilor Secției de Artă este acoperită cu parchet, în timp ce pardoseala coridoarelor este realizată din plăci de granit lustruit.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ildikoszilagyi@yahoo.com.

¹ Szilágyi Mária Ildikó, Vasile Sarca, *Pregătirea colecției de pictură a Secției de Artă din cadrul Muzeului Țării Crișurilor din Oradea în vederea mutării într-un nou sediu. Considerații asupra procesului de ambalare, în Biharea, XXXI/XXXIII, 2004-2006, p. 337.*

² Szilágyi Mária Ildikó, *Colecția Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea – procesul de ambalare și transport al patrimoniului specific de la vechiul la noul sediu, în Biharea, XLV, 2018, p. 225-242.*

³ *Ibidem.*

Accesul la convectoarele de climatizare montate în fața ferestrelor este asigurat parțial prin intrări mascate de pereți mobili. Pereții de compartimentare în săli sunt pe structură metalică peste care este montat OSB, care la exterior este acoperit cu gips carton, această structură solidă făcând posibilă montarea consolelor pentru statui și a lucrărilor cu greutate mare. Vitrinele au structură metalică cu sticlă fără ramă, cu polițe de sticlă.

Postamentele sunt realizate din structură zveltă metalică, având un caracter neutru.

În sălile Secției de Artă, spre deosebire de celelalte secții, sunt utilizate mai puține instrumente multimedia cu caracter interactiv. Un rol mai important vor primi, însă, sistemul „audioguide” și pliantele în mai multe limbi așezate în sălile de expunere⁴.

Organizarea expoziției permanente a Secției de Artă

Etalarea bunurilor culturale într-un context expozițional nu este o activitate oarecare. Această operațiune a montării expozițiilor este jalonată de legislația privind protejarea patrimoniului mobil (Legea nr. 182 din 2000). În acest context trebuie găsite răspunsuri corespunzătoare tuturor problemelor privind asigurarea stării de conservare a bunurilor culturale, a siguranței și integrității acestora.

Condițiile generale⁵ pe care trebuie să le îndeplinească un spațiu expozițional sunt:

- Salubritatea;
- Stabilitatea microclimatică;
- Fiabilitatea instalațiilor;
- Rezistența plafoanelor;
- Absența poluării.

După construirea și amenajarea spațiilor expoziționale a avut loc un proces de curățenie generală, fiind aspirate și spălate toate podelele, s-au spălat geamurile, s-au șters pereții de praf, aceste operațiuni fiind făcute repetat.

Spațiile destinate unei expoziții trebuie să îndeplinească anumite condiții, una din ele fiind stabilitatea microclimatică, adică absența oscilațiilor mari de temperatură și umiditate. Toată clădirea, inclusiv sălile de expunere, sunt dotate cu sistem de climatizare (iarna aer cald, vara aer rece). Condițiile de microclimat necesare pentru asigurarea stării de conservare a exponatelor sunt optime și se încadrează în normele legale. În sălile de expunere din aripa sudică, în perioada de vară au loc fluctuații ușor peste media admisă, aspect remediabil pe viitor.

O altă cerință pentru sălile de expoziție este ca ele să fie lipsite de poluări alcaline, anume emisii de particule alcaline pe care zidurile unor construcții noi sau renovate, restaurate, reparate, vărute etc., le emit după încheierea lucrărilor respective într-un flux care descrește, lent, în timp. Din acest motiv este foarte important ca acest spațiu să rămână neocupat timp de șase luni de la încheierea lucrărilor de renovare pentru ca particulele respective să fie eliminate de curenții de aer. În cazul Secției de Artă, lucrările s-au finalizat la sfârșitul anului 2021, dar dotările cu vitrine, postamente etc. s-au încheiat în vara anului 2022, proceduri urmate de etalarea obiectelor.

Etapale organizării expoziției permanente

Organizarea unei expoziții cunoaște mai multe etape și procese⁶. Distingem mai întâi o etapă preliminară consacrată rezolvării unor probleme, cum sunt: stabilirea titlului expoziției, elaborarea tematicii și fixarea portofoliului de obiecte.

Elaborarea planului tematic al expoziției de bază a Secției de Artă a început cu 10 ani înainte, fiecare muzeograf responsabil de o colecție trebuind să facă un dosar tematic cu piesele cele mai reprezentative ale colecției gestionate, urmând ca pe parcursul discuțiilor în cadrul secției, la nivelul consiliului științific al muzeului, împreună cu proiectantul să fie făcute ajustări în funcție de profilul tematic și planimetria noului sediu.

Etapă organizatorică este, poate, cea mai importantă dintre toate, pentru că acum se stabilește, în mod detaliat, printr-un proiect, cadrul definitiv al viitoarei expoziții. După aceste activități se execută principalele prevederi ale proiectului: amenajarea și finisarea elementelor structurale ale spațiului în care va fi montată expoziția, iluminatul, execuția materialelor complementare și a modulelor de expunere.

⁴ Conceptul de design și arhitectură a expoziției de bază a secției de artă, proiectant Königés Wagner Építészek KFT.

⁵ Aurel Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, București, 1999, p. 136; Hotărârea nr. 1546 din 18 decembrie 2003 pentru aprobarea *Normelor de conservare și restaurare a bunurilor culturale mobile clasate*, Cap. II, Art. 4.

⁶ *Ibidem*, p.141.

În sfârșit, pentru finalizarea expoziției, se efectuează montarea obiectelor și se pun la punct problemele de care depinde securitatea acestora. Pe parcursul amenajării și executării spațiilor pentru expunere, colegii responsabili de conservarea și restaurarea bunurilor patrimoniale au urmărit respectarea tuturor cerințelor necesare pentru asigurarea condițiilor de conservare, securitate și integritatea obiectelor. Amenajarea expoziției s-a realizat numai după finalizarea tuturor operațiunilor de execuție ale constructorului, respectându-se tematica elaborată de către muzeografi, cu portofoliul de obiecte alocate fiecărui spațiu.

Spațiul expozițional destinat Secției de Artă cuprinde următoarele teme:

1. *Gravura veche europeană*, cu 39 de lucrări de gravură.
Spațiul ține cont de cerințele privind conservarea stampelor, un regim de lumină scăzut, pereți de culoare închisă, fără lumină naturală.
2. *Arta europeană (secolele XIV-XIX)*, cu 119 lucrări din care: 26 de picturi, 5 sculpturi și 88 de obiecte de artă decorativă.
Colecția de artă universală cuprinde lucrări reprezentative ce ilustrează stiluri și direcții majore în dezvoltarea picturii și artelor decorative la nivel european de-a lungul secolelor XV-XX: Renașterea, Barocul, Arta secolului al XIX-lea și Arta 1900.
3. *Arta 1900*, cu 84 de lucrări din care: 9 picturi, 1 sculptură și 74 de obiecte de artă decorativă.
Arta 1900 este o mișcare artistică complexă (numită și Art Nouveau, Secession, Art Deco, Jugendstil) și s-a afirmat la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, răspândindu-se în întreaga Europă, în România fiind bine reprezentată la nivel arhitectural în Oradea.
4. *Arta românească interbelică*, cu 133 de lucrări din care: 115 picturi și 18 sculpturi
Cei mai de seamă istorici de artă au subliniat valoarea excepțională a colecției de artă românească a Muzeului Țării Crișurilor, ce reunește lucrări de primă importanță și caracteristice celor mai de seamă artiști români moderni și contemporani. Expunerea începe cu artiști care s-au născut spre sfârșitul secolului al XIX-lea și au ajuns la desăvârșirea lor creatoare între cele două războaie mondiale. Aici este inclus un spațiu aparte dedicat lucrărilor de *Avangarda epocii interbelice*.
5. *Arta românească contemporană*, cu 98 de lucrări din care: 73 de picturi, 8 sculpturi și 17 obiecte de artă decorativă.
Secțiunea de artă contemporană românească propune o viziune sintetică, dar respectând nuanțele și valențele unui fenomen în expansiune, asupra artei românești din ultimele decenii până în momentul actual. Aici este inclus un spațiu aparte dedicat lucrărilor de *Artă contemporană orădeană*.
6. *Mișcarea artistică „Atelier 35” în Oradea*, cu 39 de lucrări din care: 13 picturi, 9 sculpturi, 7 lucrări de grafică și 10 obiecte de artă decorativă.
Expoziția oferă o etalare și un comentariu postmodern al grupării artistice Atelier 35 Oradea, multe dintre numele tinerilor artiști de atunci fiind acum consacrate în arta contemporană.
7. *Arta decorativă românească contemporană*, cu 101 lucrări din care: 23 tapiserii, 9 sculpturi și 69 obiecte de artă decorativă.
Colecția de artă decorativă a muzeului este bogat reprezentată de lucrări ale unor artiști absolvenți ai institutelor de artă din Cluj-Napoca și București, ce ilustrează evoluția genului din perioada 1950-2000. Până în 1970 s-au executat lucrări cu teme inspirate din lumea satului, legate de munca colectivă, cu imagini florale, animaliere, precum și din curente europene.

După întocmirea portofoliului de obiecte, a fost verificată starea de conservare a fiecărui bun cultural ales. La lucrările de pictură au fost multe tablouri cărora le-a fost acoperită fața cu sticlă de protecție. Deși ideea protejării lucrărilor de riscul ca vizitatorii să le atingă era bună, totuși pentru starea de conservare a lucrărilor sticla de protecție nu era benefică, deoarece în timp apărea fenomenul de condens, iar praful ce pătrundea în interiorul sticlei ar fi favorizat procesele de degradare ale stratului pictural. Sticla de protecție a fost îndepărtată de pe fața fiecărei lucrări. Datorită contactului direct cu rama apărau uzurile funcționale. Pentru rezolvarea acestei probleme s-a aplicat protecție în falț la fiecare lucrare din expoziție; totodată pentru protejarea versoului s-a aplicat membrană antipraf din netex.

Pentru lucrările care prezentau probleme evolutive s-au întocmit actele necesare pentru restaurarea acestora. Conform procedurii operaționale a Muzeului Țării Crișurilor s-au întocmit următoarele acte: formularul de cerere pentru intrare în laboratorul de restaurare, elaborat de muzeograful responsabil de colecție, cărui i s-a anexat fișa analitică de evidență. Conservatorul a întocmit fișa de conservare și procesul-verbal de predare primire. Restauratorul, pe baza actelor și prin analizele și cercetările făcute, a întocmit fișa de analiză. Ulterior s-a reunit comisia de restaurare, unde au fost prezentate problemele și soluțiile de rezolvare acestora prin procesul de restaurare.

Pentru montarea lucrărilor în expoziție s-a lucrat în echipe, fiecareia fiindu-i rezervate operațiuni conform competențelor. Au fost pregătite lucrările pentru a corespunde din punct de vedere al stării de conservare pentru a fi expuse, fiecare lucrare fiind prevăzută cu sistem de agățare în două puncte, iar la lucrările cu o greutate mai ridicată sisteme de agățare asigurate în patru puncte. Transportul lucrărilor din depozit și laboratorul de restaurare s-a făcut după o prealabilă instruire a persoanelor cu atribuțiuni privind transportul până în expoziția de bază. Agățarea lucrărilor pe pereți s-a făcut cu sisteme specializate, adaptate în funcție de greutatea bunurilor culturale, cu cablu de oțel sau bară metalică. Sculpturile au fost așezate pe postamente, iar obiectele de artă decorativă au fost introduse în vitrine.

Primul spațiu expozițional organizat în cadrul Secției de Artă a fost cel dedicat *Gravurii vechi europene*. Patru dintre gravuri au prezentat probleme evolutive, motiv pentru care le-au fost realizate facsimile. Restul lucrărilor de gravură au fost montate în paspartuuri neacide, după care au fost înrămate. Transportul lucrărilor s-a făcut cu cărucior tip coș. La destinație, fiecare lucrare a fost așezată la locul stabilit. După montare s-a trecut la reglarea intensității luminii, astfel ca aceasta să nu depășească 50 lucși.

Al doilea spațiu expozițional realizat a fost cel de *Artă românească interbelică*. După etalarea lucrărilor, s-a trecut la reglarea luminii; s-au făcut verificări cu luxmetrul ca valorile acesteia să nu depășească 150 lucși. A urmat *Arta românească contemporană*, cu același procedeu ca înainte. În această expoziție, în afara tablourilor și sculpturilor, sunt expuse în vitrine și obiecte de artă decorativă.

Al patrulea spațiu expozițional realizat a fost *Mișcarea artistică „Atelier 35” în Oradea*. Aceasta vine în continuarea expoziției de arta românească contemporană. În această expoziție s-au montat monitoare la perete. Aici sunt expuse picturi, sculpturi, grafică și artă decorativă. S-a procedat ca la precedentele expoziții.

Urma panotarea lucrărilor cu tematica de *Artă decorativă românească contemporană*. Spațiul expozițional este amenajat pe un coridor în formă de „L”. În partea ferestrelor, care sunt protejate cu jaluzele, sunt montate 15 vitrine, iar vizavi de geamuri, la perete, sunt expuse 23 de tapiserii. În anul 2019, tapiseriile pentru expoziția de bază au fost curățate la laboratorul de restaurare textile, iar unde a fost cazul au fost restaurate. Pentru expunerea tapiseriilor s-a cusut un manșon textil, în jur de 10 cm lățime, de-a lungul întregii margini a obiectului. În acest manșon s-a introdus suportul de susținere din bară de lemn.

Ulterior s-a trecut la etalarea lucrărilor de *Artă europeană (secolele XIV-XIX)* și *Arta 1900*. Spațiul rezervat este constituit din două săli, o sală mai mare unde au fost separate secolele XV-XVI, XVII-XVIII, respectiv XIX, cu pereți de rigips și vitrine înalte, creând un efect interesant din punct de vedere estetic al pereților de sticlă, asigurând în același timp și spațiul necesar expunerii obiectelor de artă decorativă reprezentative pentru secolele amintite.

Întrucât colecția conținea tablouri de dimensiuni și greutate mari, pereții au fost prevăzuți cu o întăritură metalică și simeze care să asigure stabilitate peretelui și rezistență la încărcări la sarcini crescute. Pregătirea, transportul și montarea lucrărilor s-a făcut conform protocolului celorlalte expoziții ale secției de artă.

Deschiderea oficială a expoziției permanente a avut loc în 14 septembrie 2022.

CONSERVARE-RESTAURARE

Sediul vechi al muzeului – Palatul Baroc

Sediul nou al muzeului – clădirea fostei Garnizoane Oradea

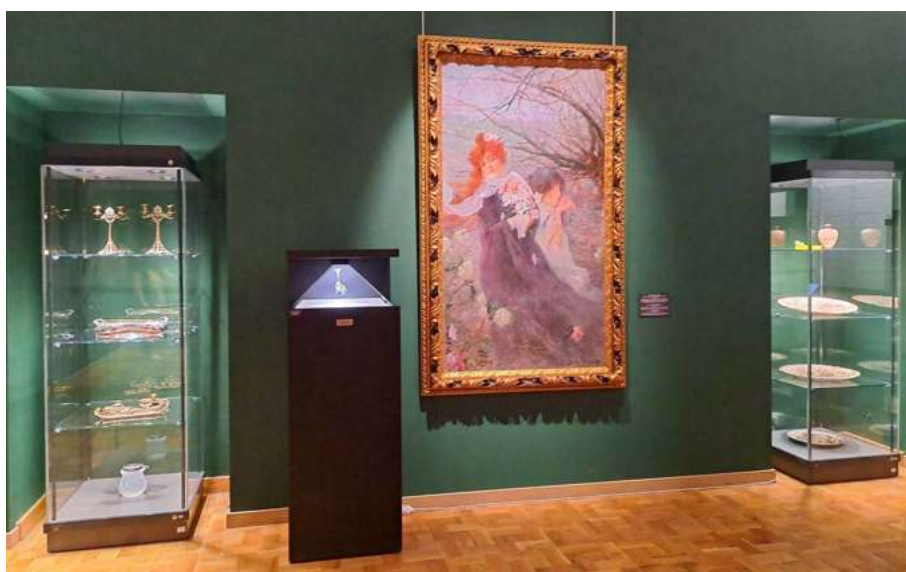
Expoziția *Gravura veche europeană*

Expoziția *Arta europeană (secolele XIV – XIX)*

Expoziția *Arta europeană (secolele XIV – XIX)*

Expoziția *Arta 1900*

CONSERVARE-RESTAURARE

Expoziția Arta 1900

Expoziția Arta românească interbelică

Expoziția Arta românească interbelică

Expoziția *Arta românească contemporană*

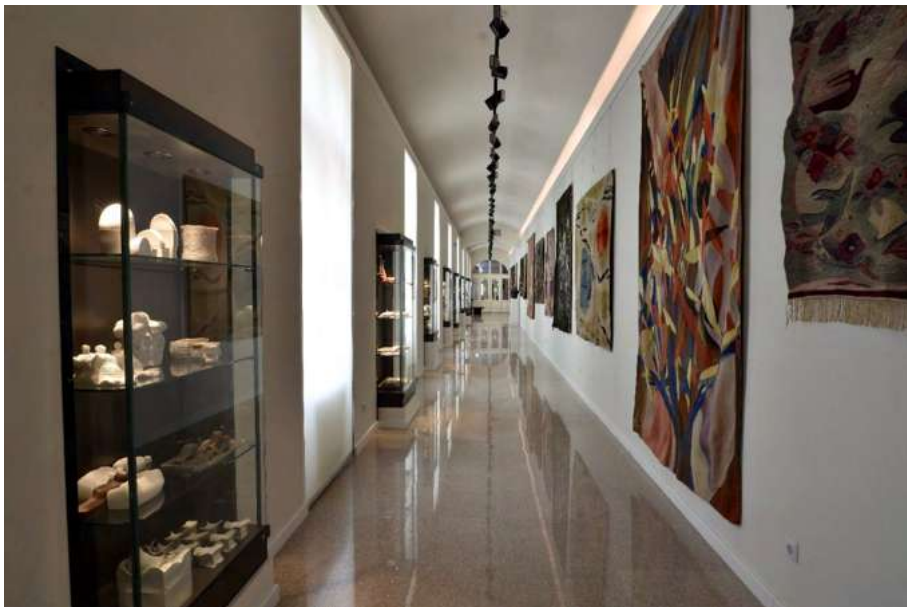
Expoziția *Arta românească contemporană*

Expoziția *Mișcarea artistică „Atelier 35” în Oradea*

Expoziția Arta decorativă românească contemporană

Expoziția Arta decorativă românească contemporană